De Gids. Jaargang 54

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1890

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001189001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

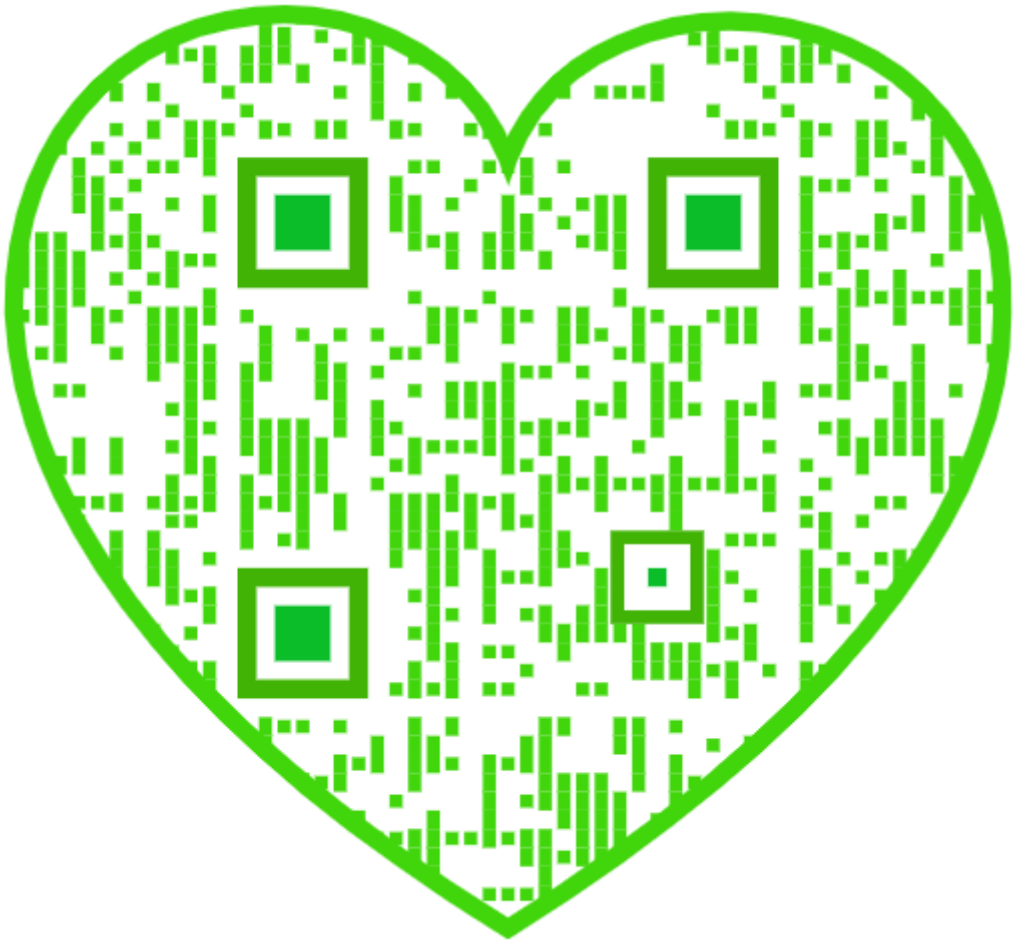

Dood.

De groote cavalerie-manoeuvres waren op hoog bevel gestaakt en de troepen teruggekeerd naar hunne garnizoenen.

Luitenant van Harden was er niet rouwig om.

Ofschoon hij zich nooit in het openbaar, zelden onder vrienden, over den gang van zaken op militair gebied beklaagde, droeg hij toch de verlammende overtuiging met zich om, dat onkunde en sleurgeest, laffe jaloezie en bekrompen eigenwaan aan een flinke organisatie onzer strijdbare krachten in den weg stonden. Ook bij de laatste oefeningen was, zijns inziens, het gebrek aan eene energieke leiding duidelijk gebleken en herhaaldelijk had hij zich geschaamd tegenover de vreemde officieren, die de manoeuvres medemaakten. Met hart en ziel soldaat was hij een vijand van soldaatje-spelen; onder zijn gelijkmatige opgeruimdheid lag een even gelijkmatige, diepe ernst. Aan wedrennen nam hij nooit deel; van luidruchtige feesten bleef hij weg, indien dit gebeuren kon zonder iemand te kwetsen; voor een gezelligen avond onder vrienden was hij echter altijd te krijgen en geraakte een officier van het regiment in moeilijkheden, dan klopte hij 't eerst, en dikwijls alleen, bij van Harden aan om hulp of raad.

Dat hij knap was in zijn vak, wisten ook zij, die hem maar uit de verte kenden; eenige intiemen stelden hem insgelijks als denker, als wijze op hoogen prijs. - Hoewel groot en forsch gebouwd, muntte hij niet uit door mannelijk schoon. De breede borst door de donkerblauwe attila omsloten, de oogen bijna verborgen onder het zwarte haar van zijn kolbak, den langen, rossig blonden knevel om de mondhoeken neerhangend tot beneden de kin, maakte hij in zijn stramme houding te paard

struisvogel-politiek. Hij had Clara dus bij eene vorige gelegenheid al duidelijk trachten te maken, dat de eenvoudige schending onzer neutraliteit gelijk zou staan met het doodvonnis van de geheele Nederlandsche cavalerie. Maar, was zij ook toen getroffen geweest door zijn mededeeling, dadelijk had zij begrepen als officiers-vrouw geen zwakheid te mogen toonen. Hij vond het derhalve vreemd, dat een bloot gerucht haar nu op nieuw en zooveel erger deed ontstellen.

Wenkbrauwen en wimpers pijnlijk ziende trillen, sloot hij haar in zijn armen, kuste de vochtige oogen en sprak met zijn goedige, van het commandeeren ietwat heesche stem:

- 'Wat is dat nu? Wat is dat nu? - Heb je niet zelf gezegd: een officiers-vrouw mag haar man niet weekhartig maken. Kom, kom; geen zorgen voor den tijd!'

Clara droogde haar tranen.

- 'Je hebt gelijk; maar.... den eenen keer of den andere.... Als je nu morgen eens weg moest en ik zag je nooit.... nooit terug en ik moest dan denken..... o God!'

Van Harden begreep niet, wat zij meende en werd een beetje korzelig.

- 'Je zoudt toch niet willen, dat je man een lafaard was, hè?'

Clara snikte en een zacht 'neen' ontsnapte haar lippen.

- 'Herinner je koning Teja uit: Ein Kampf um Rom.'

- 'Jou ideaal, hè?'

- 'En terwijl wij het boek samen lazen ook het jouwe. Je moest het dus goedkeuren, dat ik dien man tracht na te volgen. Teja was er zeker van, dat de Gothen op den duur het onderspit moesten delven en toch wankelde hij nooit; maar deed hij zijn plicht, zonder hoop, zonder illusie, ten einde toe. In elken Hollandschen cavalerie-officier, die zijn uniform niet alleen draagt, omdat hij liever paard rijdt en paradeert dan op een bureau zit met zijn neus in de boeken, steekt zoo'n koning Teja. Als wij aangevallen worden, zullen wij den vijand zoo lang mogelijk ophouden; maar wij weten, dat een eervolle dood het hoogste is, dat wij kunnen bereiken.'

En plotseling van toon veranderend:

- 'Maar voorloopig is er nog geen sprake van een aanval en heb ik geen plan onzen gezelligen avond te laten verstoren door zwarte visioenen! Ik ga even naar boven en bij mijn

terugkeer zie ik weer een vroolijk gezicht, niet waar?'

Clara glimlachte flauwtjes en Johan ging de trap op naar zijn slaapkamer. Teruggekomen vond hij in de achterkamer de tafel gedekt, het eten opgezet, de hanglamp aangestoken en Clara bij het venster, staroogend naar buiten, in de donker blauwe schemering.

- 'Maar Clara, kind, hoe kan je nu zoo tobben zonder reden?'

Zij schrok en keerde zich haastig om.

- 'Neen, neen, ik tob niet.... ik wachtte maar.'

Man en vrouw namen tegenover elkander plaats; Johan vulde de glazen.

- 'Vertel mij nu eens, hoe 't de vrienden gaat en of er nieuws is; maar vergeet ondertusschen niet te eten.'

Clara at in den regel weinig en in den ijver van het vertellen bovendien langzaam. Het trok Johan's aandacht dus niet, dat zij van daag minder dan ooit op haar bord nam en van dat weinige nog de grootste helft wegsneed.

Intusschen gaf zij met horten en stooten een uitvoerig, doch tevens mat verslag van hetgeen zij in de laatste acht dagen gedaan, gezien en gehoord had. Geen ingrijpende gebeurtenissen waren in haar omgeving voorgevallen; maar zij wist, dat Johan belangstelde in al, wat zijn goede vrienden overkwam. Naar gewoonte vertelde zij hem dus nauwkeurig hoe ieder 't maakte, wanneer zij hem of haar had ontmoet, waarover zij hadden gesproken en wat haar verder ter oore was gekomen. Soms was 't of hare gedachten onder het spreken elders heen dwaalden, dan weer verviel zij in zonderlinge herhalingen.

Eindelijk zweeg zij met een gedwongen lachje stil.

- 'En George?'

Zonder te antwoorden sprong zij van haar stoel op.

- 'Wat is er nu weer?'

- 'Ik heb....e... vergeten...vergeten na te zien of er nog cognac in de kast is. Je zult vandaag zeker wel een borreltje lusten.'

- 'Ja; maar dat heeft immers geen haast.'

Clara zocht een oogenblik in de hoekkast, verklaarde toen, dat er nog genoeg was en keerde naar haar plaats terug.

- 'Nu?'

- 'Wat man?'

- ‘Ik vraag, hoe George 't maakt?’

- ‘O.... ik geloof.... goed.’

- ‘Hij is toch zeker wel eens aangekomen?’

- ‘George...? Neen.’

Johan at even rustig door en schonk daarna zijn vrouw een tweede glas wijn in.

- ‘Dat is niet aardig van dien jongen. Heeft hij 't zóó druk aan de krijgsschool?.... Waarschijnlijk is hij weer aan de een of andere conquête bezig. Met zijn zwart opgekruld kneveltje en zijn teint van een jong meisje zal hij genoeg hoofden op hol brengen en natuurlijk raken een paar oude getrouwde lui, als wij, dan tijdelijk in het vergeetboek. Bij velen van zijn leeftijd is vriendschap nog maar een klank.’

Van Harden zag niet, dat Clara tot achter de ooren rood werd en strak op haar bord neerkeek.

Na zijn lippen afgeveegd te hebben, dronk hij zijn glas leeg en vervolgde:

- ‘Daar staat tegenover, dat, wel beschouwd, ik zeker een heel eindje ouder ben dan hij; maar dat jelui beide geen drie maanden schelen. - Het valt mij tegen van dien jongen. Wij waren nu langzamerhand op een voet van groote vertrouwelijkheid gekomen.... ik heb altijd belangstelling getoond in zijn minste wederwaardigheden en dus.... Hij had toch eens naar je gezondheid kunnen informeeren.... vragen of hij met iets van dienst kon wezen.... Zeg zelf of het niet waar is?’

En zijn glas neerzettend:

- ‘Of zou hij 't voor le qu'en dira-t-on gelaten hebben?’

Clara hoestte als iemand, die zich verslikt.

De meid bracht een ommelet binnen en tegelijkertijd het dessert. Van Harden, die er niet van hield een gesprek te moeten staken ter wille van in en uit loopende dienstboden, had haar geleerd in twee keeren het eten op te brengen, schoone borden, vorken en messen te geven, het gebruikte zilver en aardewerk weg te nemen.

Marie was nog in de kamer, als hij Clara wilde bedienen; doch zij weigerde.

- ‘Geen honger meer?’

- ‘Neen.’

- ‘Ik geloof, dat je bijna niets hebt gegeten.’

Hij keek haar eens aan, nam voor zich zelven, maar sprak

geen woord, eer de meid vertrokken was. Toen wierp hij Clara nogmaals een blik toe, zag, dat zij, met neergeslagen oogen, haar trouwring zenuwachtig op en neer schoof en vroeg op bijzonder gemoedelijken toon:

- ‘Clara, scheelt er wat aan?’

Het antwoord volgde niet dadelijk en klonk aarzelend.

- ‘Neen.... heusch niet.’

Wederom werd van Hardens aandacht door het ringetje getrokken, dat Clara nog steeds heen en weer bewoog en nu viel hem ook de dunheid van haar vingers in het oog. Hij zag haar in het gelaat en vond het vermagerd, verbleekt. De rechte neus scheen grooter geworden; onder de oogen lagen licht paarse kringen en midden in de wangen vertoonden zich grijze schaduwen. Van Harden schrok en het denkbeeld van een kwaal, die de doctor voor ongeneeslijk had verklaard, doofde eensklaps als een grijze nevel den zonneschijn in zijn gemoed. Clara was niet ziekelijk; maar wel teer, noch tegen leed, noch tegen pijnen bestand. De dokter had eens te kennen gegeven, dat zij aan afleiding evenveel behoefte had als aan versterkend voedsel.

- ‘Je bent toch niet ziek?’

Een flauw glimlachje beefde om de sterk golvende lippen van den kleinen mond; even sloeg zij de grijs blauwe oogen met een schuchteren, lieftalligen blik op en toen schudde zij het hoofd, zoodat de blonde kroeshaartjes schitterden.

- ‘Neen.... maar ik heb mij bang gemaakt voor.... voor dien.... dien oorlog, want als je misschien.... daarom is 't maar beter.... ik wilde toch.... vertellen... maar....’

- ‘Mijn hemel, Clara, spreek toch duidelijker! Is er iets gebeurd of wat heb je?’

- ‘Niets, niets, heusch niets. Je behoeft je in 't geheel niet ongerust te maken, want.... 't is al uit... heelendal uit en alles.... voorbij.’

Van Harden begreep hoe langer hoe minder, waarop zij doelde. Alles was voorbij? - Hij behoefde zich niet ongerust te maken? - Toch wildé zij iets vertellen, dat haar kennelijk bezwaarde. - Wat kon dat wezen?

Onaangenaamheden met een vriendin? - Maar Clara was voor hare weinige vriendinnen de goedheid zelve en van de

rest zouden immers noch zij, noch hij zich iets aantrekken.

Huishoudelijke zorgen? - Maar van eene dienstboden-quaestie zou zij niet vermageren; van haar kleed- en huishoudgeld had zij tot nog toe altijd overgehouden en al kwam zij eens eene kleinigheid te kort, was dat nu een zaak om onder gebukt te gaan?

- ‘Maar, kindlief, spreek toch en vertel mij alles zonder omwegen! Die onzekerheid is niet uit te houden!’

Thans kon Clara hare tranen niet langer bedwingen; zij vulden de groote oogen en trilden aan de lange wimpers. Hare schouders schokten door de snikken, die zij niet beheerschen kon en hare bevende lippen hadden moeite de woorden verstaanbaar te uiten.

- ‘Ik zal.... spreken; ik wil 't immers zelf; maar.... wees niet zoo... niet zoo ongeduldig. Het kost mij toch al vreeselijk veel moeite.... te... te vertellen wat.... maar.... ik heb gedacht, zie je, dat.... het niet goed van me... zou wezen.... als ik.... het voor je verzweeg.... en nu... is 't maar beter.... dadelijk....’

Van Harden gaf geen geluid meer. Hij begreep, dat nieuwe vragen of aansporingen niets zouden baten; maar aan het gloeien van zijn oogen, aan het bijten op zijn lippen was 't duidelijk te zien, dat hij slechts met verbazende inspanning zijn ongeduld in toom hield.

En terwijl de tranen, aan haar neergeslagen wimpers ontsnappend, langzaam over Clara's wangen biggelden, terwijl hare vermagerde, bevende vingers onophoudelijk den trouwring heen en weder schoven, sprak zij op den hortenden, angstvalligen toon van een kind, dat een slecht van buiten geleerde les tracht op te zeggen:

- ‘Weet je nog, dat je eens.... in onzen engagementstijd.... gezegd hebt: dit is nu de mooiste en de gelukkigste tijd van je leven; maar dat groote geluk duurt niet.... de heerlijke emoties, die je nu geniet, kunnen geen stand houden....’

Van Harden knikte zwijgend van ja; een vale bleekheid doorscheen het bruin van zijn kaken.

- ‘Ik weet niet precies meer wat je mij toen hebt uitgelegd.... dat een mensch aan alles went en.... ook verandert en.... dat wij verliefd waren geworden zonder elkander eigenlijk goed te kennen en.... en... nu.... eindelijk zei je

ook.... misschien zal je eens meer.... of even veel.... meer was immers niet mogelijk.... van een ander houden. Als dat gebeuren mocht, zeg het me dan ronduit. Ik wil alleen je geluk - zei je - en ik zou nooit een vrouw met dwang bij mij willen houden.... Niet waar; dat heb je gezegd?'

Nogmaals knikte van Harden toestemmend.

- 'Welnu.... ik heb gedacht... ik kon... ik weet zelf niet goed, wat ik in hem gezien heb....'

- 'In wien?' klonk het scherp.

- 'Wel George.... 't Is eigenlijk door een droom gekomen. Ik droomde, dat wij samen dansten.... en onder het dansen gaf hij mij een zoen op den mond. Met zoo'n vreemd gevoel ben ik toen wakker geworden en dat is den heelen dag niet weggegaan. Het was of alles er anders uitzag. Ik moest aan hem denken of ik wilde of niet en den volgenden avond, toen wij werkelijk samen dansten op de bruiloft van Henriette.... kwam het weer terug. Of hij 't aan mij gemerkt heeft, weet ik niet; maar midden onder het walsen zei hij, dat hij mij liefhad en het onmogelijk langer kon verzwijgen.'

- 'De kwâjongen!' gromde van Harden plotseling tusschen zijn gesloten tanden door en die gesmoorde uitroep vulde Clara's oogen op nieuw met tranen.

- 'O, beschimp hem niet! Hij kon 't immers niet helpen en alles is nu toch uit.... voor altijd.... uit.'

Van Harden zweeg.

- 'Toen.... toen heb ik hem gezegd, dat ik ook.... O! God, Johan, kijk mij niet zoo aan. Ik wist wel, dat het je verdriet zou doen; maar ik dacht.... 't is toch beter.... als je nu eens onverwachts uit moest trekken en.... ik je misschien nooit....'

- 'Ga voort.'

- 'Ja, ik zal voortgaan; je zult alles weten.... Ik wilde mij zelve eerst op de proef stellen, begrijp je... en dan.... zooals ik zei... was ik bang jou verdriet aan te doen; want je bent altijd zoo goed, zoo lief voor mij geweest.... Daarom.... spraken wij dus af, dat wij een week lang elkander niet zouden zien en dan....'

Opkijkend bleef zij steken.

- 'En dan?' klonk het stroef bevelend.

Wederom rolden de tranen langs Clara's wangen. Zij kneep

haar vingers samen; maar vermocht zich niet te beheerschen.

Nog zachter, nog angstiger, haast fluisterend en tusschen elke twee woorden snikkend, gehoorzaamde zij aan het bevel.

- ‘Dan zou.... ik je... alles... ronduit... gezegd hebben.... en wij.... waren dan.... samen.... weg.... gegaan.’

Een pijnlijke stilte volgde op deze bekentenis. Geen ander geluid weerklonk dan het regelmatig tikken van de bronzen pendule en het sissen van Clara's hortende ademhaling.

Met een diepen zucht had van Harden het hoofd in beide handen gebogen en, met de ellebogen op de tafel steunend, bleef hij langen tijd onbewegelijk. -

Eindelijk ging Clara iets bedaarder en krachtiger voort:

- ‘Toen is die val met je paard tusschenbeide gekomen en natuurlijk heb ik je niet alleen willen laten.... in bed met een ontwrichten enkel.... George begreep dat heel goed.... hij had ook medelijden met je en elken dag kwam hij....’

- ‘En drukte mij de hand! De valschaard! O! God, O! God!’

- ‘Maar dat was geen valschheid, Jo! Hij hield ook veel van jou. Geloof mij en luister nu. Het valt mij toch al zoo zwaar alles weer te moeten ophalen.... Toen.... in die dagen van je bedlegerigheid.... heb ik iets van George gehoord, dat ik.... leelijk vond. Ik kon 't eerst niet gelooven; maar zijn eigen papa vertelde 't.... je weet wel.... toen hij je eens kwam opzoeken.’

- ‘Van dat rijke meisje, aan wie hij het hof maakte en waarmee hij zou gaan trouwen?’

- ‘Juist. Naderhand heeft hij mij wel uitgelegd, dat hij dit gedaan had ter wille van zijn ouders en voordat hij gelooven kon.... dat ik.... maar toen was 't al te laat. Ik had er veel.... heel veel verdriet van gehad; maar alles.... uitgeschrapt en daarna.... ach, wat eenmaal dood is, dat is ook heelendal dood en kan nooit weer levend worden. - Daar.... nu heb ik je de geschiedenis ronduit verteld. Ik was niet van plan dit van daag al te doen; maar met dien oorlog heb je mij zoo beangst gemaakt.... en.... 't Is beter dat je 't weet. - Ik heb toch ook aan jou gedacht, niet waar? Ik vond het zoo verschrikkelijk, dat ik je misschien verdriet zou moeten doen.’

Ter nauwernood bekomen van een vrees, die nu bleek overdreven te zijn geweest, voelde van Harden zich als iemand, die uit een benauwden droom ontwaakt. De zekerheid, dat een ontzettend gevaar nog tijdig was afgewend, verluchtigde hem tot vroolijk wordens toe, en tegelijkertijd voelde hij zich door een diep medelijden met Clara's smart en strijd tot schreiens toe bewogen. Hij wist niet, hoe hij 't met zich zelven had, kon niet doordenken; maar toch was hij er zeker van, dat alles weer worden zou als vroeger. Opgewonden sprong hij van zijn stoel, om Clara als een weergevonden kind met onstuimigheid aan zijn borst te drukken.

- 'Arme lieveling, hoe ben je daartoe gekomen? Zoo'n kwâjongen! Ja, ja, nu weet ik alles en ik ben er je dankbaar voor, dat je mij niets hebt verzwegen. Hadden er tusschen ons geheimen moeten komen? Waar zal er op de wereld vertrouwelijkheid bestaan, als het niet tusschen man en vrouw is? Ik vertel je immers ook alles, wat mij overkomt en verbeeld je nu eens, dat ik je had moeten missen! God, God, dat kan ik mij niet indenken!'

Op nieuw begon Clara te schreien.

- 'Zie je nu? Ik wist wel, dat het je verdriet zou gedaan hebben, als ik weg was gegaan en dat vond ik juist zoo vreeselijk. Ik dacht wel; maar.... maar.... Je had toch zelf gezegd, niet waar....? En dan.... waarom kan dat heerlijke gevoel ook niet duren?.... God weet, dat ik je nooit iets onaangenaams heb willen aandoen! Maar.... als je pas vijf en twintig jaar oud bent en dan al denken moet, dat je nooit weer het grootste geluk van het leven genieten zult.... want dol van iemand te houden, zoo heelendal weg te zijn van zaligheid, nacht en dag vervuld te wezen van die ééne heerlijke emotie en niets meer te merken van de kleingeestige alledaagsche wederwaardigheden..... dat is toch eigenlijk het hoogste en het eenige. Al de rest is zoo duf, zoo saai, zoo akelig eentonig. Dat moet je toch zelf ook vinden, Johan; anders had je vroeger niet kunnen spreken, als je gedaan hebt.... Wanneer iets je zoo onuitsprekelijk gelukkig kan maken, dan is het immers natuurlijk, dat je er naar verlangt en dat alles er bij afvalt! Jelui mannen hebt nog je werk; maar wat hebben wij, vrouwen, behalve dat ééne?'

Zoo sprekend had Clara haar hoofd weer tegen zijn schouder

aangelegd en haast ontzet keek van Harden op de rood gerande, glanzige oogen neer, die, als om vergiffenis smeekend, naar hem opzagen. Hij voelde zich gelijk iemand, die, opgestaan van een zwaren val, na de eerste blijde gewaarwording van er heelhuids met den schrik te zijn afgekomen, door de vrees wordt bevangen, dat hij wellicht van binnen ernstig is gekneusd. Ongeveer herinnerde hij zich, wat hij eens tot zijn aanstaande gezegd had; maar hoe was het mogelijk, dat zij daaruit een rechtvaardiging van zulk een handelwijze afleidde? Zij had zijn woorden moeten verminken en verdraaien, want zijn bedoeling was immers eene gansch andere geweest.

Zou 't dan zóó waar zijn - wat hij zelf in theorie verkonkondigde; maar nog nooit met een dergelijke duidelijkheid in practijk had zien gebracht - dat de mensch zich niet eerst beweegredenen vormt en dan daarna handelt; maar dat zoowel zijn daden als zijn beginselen tegelijkertijd ontstaan en de vruchten zijn van zijn neigingen?

Wat daar ook van aan ware, als alles weer in orde zou komen - en dat moest immers - dan mocht hij haar niet in den waan laten, dat hij ooit zulk een blind toegeven aan instinctieve aandriften goed had gekeurd. Hij wilde kalm met haar spreken, haar aan het verstand brengen wat hij had gemeend, haar wijzen op de verplichtingen, die een vrouw aanvaardt, op het ongeluk, waarin zij zich zou storten en.... Zeker moest hij dit alles met haar bepraten; maar..... niet dadelijk.

Eerst wilde hij tot kalmte terugkeeren en zelf het gebeurde nog eens bedaard overdenken. Op het oogenblik dwarrelden de gedachten hem koorstachtig door het brein en was hij niet in staat er ééne vast te houden. Daarom deed hij beter de onaangename geschiedenis met geweld van zich af te zetten; een gedwongen luchtigen toon aanslaande, hervatte hij dus:

- ‘Daar spreken wij morgen of overmorgen eens nader over, hè? Je bent erg onvoorzichtig geweest, lieve kind.. en.... niet alleen dat; maar.... gelukkig is dit historietje nu uit de wereld en willen wij er dus alleen aan denken, dat wij nog heel veel van elkander houden, niet waar?’

- ‘Zeker, Jo, zeker.’

Een bange snik doorschokte wederom haar gansche tengere gestalte.

- ‘Kind, kind, is dat je zenuwen van streek brengen!’

- ‘Ik heb sinds je vertrek geen oog dicht gedaan. Ik had het niet durven zeggen en ik kon het toch niet langer zwijgen. O! Jo, je weet niet, wat ik heb uitgestaan!’

- ‘Van avond ga je eens vroeg naar bed, hoor. Neem maar een van de poeders, die ik gebruikte, toen mijn voet mij belette te slapen. Die dingen kunnen in 't geheel geen kwaad. - Haal nu de cognac en schenk me een glaasje vol. Ik heb waarachtig wel een hartsterking noodig; is dat schrikken!’

Terwijl zij hem bediende, sprak hij met opzet over andere onderwerpen, vertelde waar hij ingekwartierd was geweest, welke kleine avonturen hem overkomen waren en deed haar in het geheel geen vragen meer. Eindelijk brak hij zijn verhaal af met den uitroep, dat hij zijn tijd vergat en naar de kazerne moest. Hij herhaalde zijn raad om vroeg naar bed te gaan, kuste Clara op het voorhoofd, gespte zijn sabel weer om en trok de huisdeur achter zich toe.

Een kille wind streek door de eenzame, duistere straat. Aan den overkant flikkerde een breede glasvlam achter de rinkelende ruiten van een lantaren. Het rossige schijnsel gloeide over den grijs gepleisterden gevel, weerspiegelde in een paar zwarte plassen en vloeide weg in den grauwen najaarsnacht. Boven fonkelden bleeke sterren in het indigo van den hemel; beneden glansden gele gaspitten tusschen de dof bruine huizenrijen.

Het schemerdonker streelde van Hardens brandende oogen en de vochtige windvlagen koelden zijn kloppende slapen af. Nu eerst gevoelde hij, hoe zijn bloed in gisting was geraakt en zijn zenuwen trilden. Het was hem te moede, als had hij uren lang doorgebracht in de benauwdheid van een heete, volle zaal.

Voorwaar, het was verstandig geweest in deze opgewonden stemming geen ernstig gesprek te beginnen! Het ééne woord zou het andere hebben uitgelokt.... een vrouw, van wier liefde hij zich zoo zeker had gewaand.... God weet welke bittere uitdrukkingen hem waren ontvallen.

Alles was nu uit. Zij had het gezegd en hij twijfelde geen oogenblik aan de waarheid van die verklaring; maar toch.... toch voelde hij zich door Clara's verhaal dieper geschokt, dan hij zoo dadelijk had beseft.

Een paar malen bleef hij stilstaan, wijl 't hem duizelde

en dan moest hij diep ademhalen om de beklemming te overwinnen op zijn borst.

Welk een t'huiskomst! - En hoe gelukkig had hij zich gevoeld, toen zij hem in de gang te gemoet was gesprongen!

Zij kon zoo lieftallig het blonde kopje tegen zijn schouder aanvleien! Het was hem nog altijd zulk een genot den arm om haar henen te slaan, de slanke, buigzame gestalte tegen zich aan te drukken en dan neer te blikken in die groote, lichtende oogen. -

Daar rees plotseling Georges beeld in zijn geest op!

De jongen nam zijn plaats in en Clara lei haar fijne handjes op zijn schouders, hief zich op om zijn mond te bereiken, stak hem haar lippen toe.

Onwillekeurig slaakte van Harden een pijnlijken kreet; zijne tanden knarsten over elkander; zijn rechtervuist balde zich; zijn linkerhand omklemde het gevest van zijn sabel.

- ‘Ellendeling!’ gromde hij weer en de vraag hoe dikwijls zij dien jongen wel had gekust, juist als hem daareven nog, deed een ijskoude rilling over zijn rug gaan, dreef het warme bloed naar zijn wangen en trok hem een floers voor de oogen.

Maar die drift bedaarde. Een wrevelig ‘ach’ ontgleed zijn lippen en het hoofd in den nek werpend, stapte hij flinker door.

Hij wilde verstandig zijn en met zich zelven redeneeren.

In 't algemeen te verkondigen, dat een mensch hoogstens zijn neigingen soms onbevredigd kan laten; maar in 't minst geen macht heeft over haar al of niet ontstaan en het dan Clara kwalijk te nemen, dat zij voor dien aardigen jongen een opwelling had gehad.... dat zou immers al te onlogisch wezen. En wat George betreft, was het te verwonderen, dat hij zijn hoofd kwijt raakte, toen een mooie, gevierde vrouw hem door hare blikken en vermoedelijk ook wel door haar toon kennelijk onderscheidde?

Neen, neen; hij - van Harden - die zich wel eens op een beetje menschenkennis liet voorstaan, mocht niet boos worden als de eerste, de beste jaloersche dwaas. -

Toch kon hij dat tafereel van George, die Clara op den mond kuste, niet uit zijn geest verbannen en week evenmin de verbittering, waarmee die aanblik zijn gemoed vervulde. Ook schoot hem een gesprek te binnen, waarin hij de onbestaanbaarheid, ja, zelfs de ondenkbaarheid van een vrijen wil tegen-

over George had volgehouden. Met welk een ernst, ja, welk een verontwaardiging was de jongen toen opgekomen voor de leer, dat de mensch in staat is tusschen het goede en het kwade te kiezen en juist aan deze keuze zijn waarde ontleent! De beginselen, die hij vooropstelde, hadden zoo mooi, zoo edel, zoo verheven geklonken, dat van Harden niet de geringste twijfel was overgebleven omtrent de nederlaag van zijn nuchtere logica in Clara's oogen.

En wat hadden die stelregels nu uitgewerkt? Wat was er terecht gekomen van Georges strijdvoeren tegen het kwaad? Hoe zou hij zich verantwoorden op de vraag: waarom ben je mijn vrouw niet uit den weg gegaan, zoodra je merktet, dat in je hart een neiging voor haar ontkiemde, die op den duur òf haar ongeluk, òf dat van haar man, je vriend, moest bewerken?

Ik kon niet, zou hij zeggen! - Juist; luchthartig, oppervlakkig, met phrasen schermend salonheertje, je waart vrij het goede te kiezen en het kwade na te laten; maar.... je kon niet! Al je mooie voorschriften, al je edele gedachten, al je verheven beginselen..... zijn niets dan prachtige theaterphrasen, waarmee niemand rekening houdt tegenover de harde, dwingende werkelijkheid. Het is fraai gekleurd kinderspeelgoed, dat breekt, zoodra men het voor een ernstig doel wil gebruiken. Zullen jelui beide dit nu ten minste inzien? -

Peinzend was hij doorgeloopen, zonder acht te geven op zijn weg. Toen deze vraag in zijn brein oprees, stond hij tegenover de hel verlichte vensters van Georges zitkamer. -

De lust bekroop hem naar boven te gaan en den jongen eens flink onder handen te nemen. Reeds strekte hij de hand uit naar de bel.... maar hij bedacht zich en de hand zonk weer neder.

Wat zou hij daarmee bereiken? - Clara's naam in opspraak brengen en anders niet. Wat gebeurd was, bleef gebeurd; geen leslezerij, geen duel maakte het weer ongedaan. - Anderen zouden misschien spreken van een aangerande eer; maar ook daaromtrent had hij een eigen opvatting, die tamelijk ver van de algemeen geldige afweek. Zeker zou hij den jongen, die als vriend bij zijn ziekbed was komen zitten, met het doel hem de liefde van zijn vrouw te outrooven, nooit meer de hand toesteken; doch zijn eer had er niets mee te maken, dat

George verliefd was geworden op Clara en dat in Clara's hart die neiging een weerklank had gevonden.

Dat kon geen van beiden als een vergrijp worden aangerekend; ja, wie weet of veeleer hij zelf daar niet de schuld van was?

Deze plotseling opgekomen gedachte dreef hem het bloed naar het hart terug; het was of zijn slapen naar binnen werden getrokken en hij kon in zijn borst de benauwde slagen tellen.

Zou hij waarlijk schuld hebben; hij, die zoo innig veel van Clara hield? Zich omwendend ging hij met loome schreden op de kazerne aan.

Nog nooit had hij zich afgevraagd of hij misschien anders met haar moest omgaan. Waartoe zou dit ook gediend hebben? Zij waren immers zoo goed samen en zoo gelukkig!

Gelukkig? - Ja.... hij; maar.... zij ook?

Neen; klaarblijkelijk niet. Het was afschuwelijk dit te moeten denken; maar er viel niet te twijfelen aan 't geen zij zelve had gezegd.

Waar zou dan zijn schuld in bestaan?

Had hij ooit een andere vrouw het hof gemaakt, of Clara ook maar een flauwe aanleiding gegeven om te vermoeden, dat zijn liefde voor haar verminderd was?

Nooit, nooit; daar was hij zeker van.

Had hij haar dan iets in den weg gelegd, of misschien verzuimd met den een of andere harer wenschen rekening te houden?

Het tegendeel was het geval. Nog onlangs had zij hem immers bekend wel eens een begeerte te verzwijgen, omdat hij haar werkelijk bedierf.

Liet hij haar te veel alleen? Kon zij hem van onverschilligheid verdenken?

't Is waar, zijn bezigheden in de kazerne en op het veld namen bijna al zijn daguren in beslag en 's avonds moest hij op de hoogte blijven van hetgeen over zijn vak werd geschreven. Naar de sociëteit ging hij echter haast nooit; elk vrij uur bracht hij in haar gezelschap door en zij zou toch geen leeglooper tot man willen hebben.

Had hij er dan ook verkeerd aan gedaan haar op de hoogte te brengen van zijn levensbeschouwing?

Hij waagde 't niet deze vraag zoo dadelijk ontkennend te beantwoorden.

Zeker stelde hij Clara's intellectueele ontwikkeling hoog en

wist hij bij ondervinding, dat zij diepe gedachten beter begreep dan menige maatschappelijk bruikbare man; maar voor 't eerst zag hij de mogelijkheid in, dat de best ontwikkelde vrouw niet in staat zou wezen een zuiver logische redeneering in toepassing te brengen. In plaats van altijd het gevoel met het verstand te controleeren, denken en besluiten zij soms alleen met het hart, dat voor zulk een taak niet berekend is. Van daar dat Clara, toen 't haar eigen zaak gold, zijn woorden had verminkt en uit hun verband gerukt. De vrouw moge een raadsel blijven voor den man; de man is 't evenzeer voor de vrouw en waar het schijnt, dat zij hem begrijpt, doet zij niets, dan dobberen tusschen het blinde geloof van haar liefde en den twijfel, die het gevolg is van min of meer vluchtige opwellingen voor anderen.
-

Het werd donkerder om hem henen; hij liep onder het nog dichte loover van de iepen, die langs het slootje voor de kazerne waren geplant. Rechtsaf wendend ging hij een openstaand hek door; het witte gewelf van een poort, waarin een lantaren hing, blonk hem tegen uit den nacht; daar onder gaapte een zwart verschiet. De schildwacht kwam in 't geweer; een vijftal donkerblauwe huzaren rezen van een bank overeind om hem te begroeten. Hij sloeg vluchtig aan, ging onder het licht door en verdween in de duisternis. Op het gevoel af trok hij een deur open, die zwaar achter hem dichtsloeg. Een lauwe dampige lucht omhulde hem als een wolk en drong verslappend in hem; langzaam doorschreed hij de flauw verlichte stallen achter de lange reeksen kauwende paarden.

Bij zijn eigen zwarte gekomen, stapte hij op het stroo tot vlak voor de ruif, streelde het dier over den rug, klopte hem tegen den hals en aaide hem over den neus met een ongewone innigheid. Het was hem of alle menschen eensklaps zijn vijanden waren geworden en alleen dit paard hem liefhad op de groote wereld. Hij kon van het dier niet scheiden en werd hoe langer hoe weekhartiger. Toen de oppasser, die had zitten dutten, opgesprongen was om iets te vragen, bleef het antwoord uit.

De man dorst zijn vraag niet herhalen en van Harden voegde hem geen woord toe.

Slechts door te zwijgen kon hij zich vermannen. Zwijgend ging hij dus den stal weer uit, de poort weer door en de groetende soldaten weer voorbij.

Rechtsaf lag zijn woning; hij sloeg echter linksom en wandelde in het donker onder de iepenkruinen voort, met gebogen hoofd, starend naar de bruine steenen.

En weer begon hij na te denken.

Die heerlijke emotie kon niet duren. - Ja, dat waren zijn eigen woorden geweest; maar had hij er dan niet bijgevoegd: zij is ook maar de inleiding tot dat genotvolle waardeeren van elkanders goede hoedanigheden, die gestadige tevredenheid in het samenzijn, dat opgaan in elkanders wenschen, waaruit het echte, het rustige, het blijvende geluk moet bestaan? Was het iets anders geweest dan groote bezorgdheid voor haar toekomst, dat hem aldus had doen spreken?

Als man van ondervinding kon hij Clara's naïef vertrouwen op de duurzaamheid van een heerlijk gevoel onmogelijk zonder angst gadeslaan en welk eene zelfoverwinning 't hem ook gekost had een wanklank te moeten aanslaan in de zoete harmonie, die haar ziel doortrilde, zijn verstand gebood haar het ijdele van den zaligen roes eener eerste liefde onder het oog te brengen, opdat zij gevrijwaard zou wezen voor een latere, grievendere en onherstelbare teleurstelling.

Zij moest goed weten, wat zij deed en daarom had hij haar niet alleen tot in de diepste, somberste schuilhoeken van zijn eigen gemoed doen blikken; maar tevens het gansche leven doen aanschouwen, ontdaan van 't geen hem voorkwam maar schoone, bedriegelijke schijn te zijn.

Hoe was 't nu gekomen, dat hij juist het tegenovergestelde had bereikt, dat slechts een deel van zijn waarschuwing in haar geest was blijven hangen om daar het kwaad, waarvan hij de uitroeiing beoogde, integendeel weelderig te doen opschieten?

Zouden zijn woorden in 't geheel geen indruk hebben gemaakt en had zij nu maar een argument aangegrepen om bij tijds een boetpredicatie af te weren?

Neen; niet om zich te verontschuldigen of te verdedigen was die aanhaling van zijn uitspraak aan haar lippen ontvloeid. Klaarblijkelijk koesterde zij de overtuiging geen verontschuldiging of verdediging te behoeven. In de afwezigheid van een bijoogmerk achtte zij haar vrijspraak opgesloten; zij had slechts gedaan, wat haar hart voorschreef. Dat zij daardoor gedwongen werd hem een smart te veroorzaken, waarvan de diepte haar begrip te boven ging, had haar bitter doen lijden; maar van een schuldbesef kon in haar vrouwelijk gemoed geen sprake

zijn. Haar ziel hunkerde naar emotie's, als zoo menig zwak zenuwgestel naar de prikkeling van den drank, en wanneer de dramatische spanning met haar vreezen, haar hopen, haar krijgen, haar verliezen, haar zegevieren, haar strijdend ondergaan verzwakte of uitbleef, dan voelde zij zich niet leven, dan kon zij onmogelijk gelukkig zijn.

'Dol van iemand te houden, zoo heelendal weg te zijn van zaligheid, nacht en dag vervuld te wezen van die ééne heerlijke emotie en niets meer te merken van de kleingeestige alledaagsche wederwaardigheden'.... dat was voor haar het hoogste, het eenige, de onweerstaanbare verleiding, waaraan zij alles, alles ten offer wilde brengen. Voor haar was een man slechts de aanleiding om zich zelve te genieten: de kloppingen van haar hart, de ontroeringen van haar gemoed, de muziek van haar ziel. Dat genot verschafte haar natuurlijk alleen hij, die nog de bekoring van het onbekende kon uitoefenen. De man, dien zij kende, moest haar onverschillig worden of bleef hoogstens een vriend, wien zij geen verdriet wilde doen. De stille tevredenheid van een kalm huiselijk geluk, in zijn oogen de grootste schat, had voor haar niet de minste waarde.

Plotseling hield hij stil en drukte zich de handen voor de oogen. Nu eerst ontdekte hij de plek, waar hij van binnen zwaar was gekneusd en voelde hij vandaar de brandende pijn uitstralen door zijn geheele wezen; nu eerst zag hij in, dat Clara's liefde en daarmee zijn eigen zielevrede onherroepelijk voor hem verloren waren.

Uit.... voorbij.... gestorven.

Het blinde vertrouwen, de warme toewijding, de dwepende vereering, waarop hij eenmaal zoo trotsch was geweest, thans waren zij samengeschrompeld tot wat medelijden, tot het negatieve: ik heb je geen verdriet willen doen. En zelfs dat overschotje van een genegenheid, die toch ook eens met een heerlijke emotie haar ziel had vervuld, slechts door een toeval was 't voor hem behouden gebleven; want had de vertrouwelijke mededeeling van George's vader den nieuwen gloed in haar hart niet uitgedoofd, dan zou zij alles ronduit bekend hebben om met dien jongen.... heen te gaan.

Dat plan had in haar ziel kunnen ontkiemen, rijpen en bijna tot uitvoering komen!

Hoe was 't mogelijk?

Hij vond maar één antwoord op deze vraag, *haar* eigen antwoord: wat dood is, is ook heelendal dood en kan nooit weer levend worden. -

Toen hij weer voortging met langzame, loodzware schreden rolden er tranen over zijn knevel en klaagden zijn lippen duidelijk hoorbaar:

- ‘Clara, Clara, heb ik dat aan je verdiend? Is dan al wat ik in de drie jaren van ons samenzijn voor je gedaan, gezorgd, gedacht heb: dat leven, waarvan elk oogenblik je was toegewijd, waarin je straaldet als de zon aan den hemel, waarover je oppermachtig heerschtet, je zoo weinig waard geweest in vergelijking met dat ééne, dat overweldigende: de emotie? Heb ik niets.... niets kunnen bereiken, dan je langzamerhand al wat wij samen ondervonden, samen genoten, samen leden, duf, saai, akelig eentonig te doen vinden?’ -

't Was of het verdriet hem verlamde. Hij kon zich ter nauwernood meer voortslepen en de lust bekroop hem op de straatsteenen neer te zijgen, als een blok te blijven liggen.

Doch andermaal rees Georges beeld in zijn geest op en zag hij Clara in zijn armen, zich opheffend om met haar lippen zijn mond te bereiken.

De verbittering zweepte hem op en joeg hem voort. Dreigend stak hij de gebalde vuisten voor zich uit en hij zou den man vermoord hebben, die hem thans in den weg was getreden.

Geen tien huizen verder bleef hij echter nogmaals prevelend staan. Een pooze staarde hij recht voor zich uit, langs de eindelooze reeks glimmende gaspitten, in het wemelende zwart van den nacht; toen liet hij het hoofd zinken en ging weer verder, turend naar de dansende glanskringen op de vochtige klinkers.

Waartoe zich boos gemaakt? -

Wat dood is, is ook heelendal dood en kan nooit weer levend worden.

Ongetwijfeld had zij George gekust; maar op dat oogenblik was haar liefde voor hem - van Harden - immers heelendal dood geweest..... om nooit weer levend te worden?

O! God, hoe ontzettend klonken hem nu die woorden!

Was 't mogelijk, dat hij zooeven nog zich met een redding, een toekomst had gevleid? De vrouw, die hij toen in zijn armen sloot, was immers reeds een vreemde, hoogstens een welwillende vriendin voor hem geweest.

Uit.... voorbij.... gestorven!

Naast elkander konden zij blijven voortleven; door en voor elkander.... niet!

Zijn liefde mocht zich krachtig genoeg wanen om bergen te kunnen verzetten, nooit zou zij bij machte zijn aan Clara de overtuiging te schenken, dat Johan van Harden nog iets meer voor haar kon en wilde zijn dan een reliek uit betere tijden, een beeld, waaraan een liefelijke herinnering was vastgeknoopt.

Maar indien *hij* er nu *niet* in slaagde haar op dezelfde wijze te beschouwen; als *zijn* liefde nog *wel* leefde en naar wederliefde smachtte, dan werd zijn leven immers ondragelijk: een langzame doodmarteling van zijn dierbaarste gevoelens.

Daar ontwaakte plotseling in zijn gemoed die eigenaardige behoefte, welke den mensch vaak aan een sterfbed bevangt, om naar het verledene terug te keeren en het met al zijn gewaarwordingen, al zijn aandoeningen in de phantasie weer op te bouwen.

Het eerst kwam hem de gelukkige tijd van zijn verloving weer voor den geest.

Hoe helder stonden die zonnige dagen hem nog voor!

Bijna van uur tot uur kon hij zich herinneren, wat zij samen gesproken, samen aanschouwd, samen verricht hadden.

Eerst was 't de buitenplaats van zijn schoonouders met den grooten vijver, waarin het gloeiende zwerk weerkaatste. - Met kalme slagen stuwde hij het coquette bootje doelloos voort; de handen onder het hoofd ineengestrengeld lag zij op een Smyrnaasch kleed aan zijn voeten, turend naar de rood gouden wolkjes in het groenende blauw.

De zwoele avondlucht was bezwangerd met heerlijken seringengeur en het werd hem wonderlijk te moede, alleen met die jonge vrouw in de oplevende natuur.

Langen tijd wisselden zij geen woord.

Nog zag hij, hoe bij elke vooroverbuiging de stralende, blauwgrijze kijkers zoo vleiend en zoo uitdagend naar hem opkeken; nog voelde hij, hoe de verleiding hem te machtig werd om zijn lippen te drukken op dat blanke voorhoofd met den glinsterenden krans van blonde, krullende lokken. Eindelijk liet hij dan ook de riemen op hunne pennen afdrijven en boog hij zich langzaam neer, tot zijn mond, vlak boven de wenkbrauwen, het bekoorlijke kopje bereikte.

En toen..... toen sloot zij de oogen, alsof 't haar eensklaps duizelde; maar zij deed niet ééne poging om zich te onttrekken aan zijn kus. -

Zij had wel gelijk: waarom was dat onvergetelijke oogenblik zoo kort geweest?

Dadelijk had hij gesproken en in hare bekoorlijke verwarring was menig neen haar bevende lipjes ontglipt, dat ongetwijfeld ja had moeten wezen. Hij had maar gedaan, alsof hij het gewenschte woord ook hoorde, want hij was immers zeker van hare instemming.

Daarna waren de lange wandelingen gevolgd, arm in arm, midden onder de menschen en toch mijlen ver van hen af. Nog voelde hij den zachten druk van haar hand; nog hoorde hij den fluisterenden toon van haar lieve stem. Als in een lichtenden wolk had hij geleefd, zwevend over de aarde en ontrukt aan al de kleine ellenden van het leven.

Ja, ja, zij had wel gelijk: waarom kan die heerlijkheid niet duren?

En toch hadden zij zelven altijd voorwaarts gewild, als lagen er in de toekomst nog veel grootere schatten van geluk voor hen opgehoopt.

De huwelijksreis was gekomen en nog nooit had hij op zijn vorige reizen zulke verrukkelijke landschappen gezien, zulk een levenwekkende lucht ingeademd, zulk een verkwikkenden zonneschijn genoten. Op den Schafsberg hadden zij den zonsopgang verbeid, aan het Gmundener-meer in den maneschijn geroeid, in de musea van München de kunstschatten bewonderd, nooit verzadigd van elkanders bijzijn, nooit verlangend naar het gezelschap van derden, altijd tevreden met het tegenwoordige oogenblik.

En toch..... toch hadden zij ook toen vooruitgeleefd, zich verdiepend in het gezellige huis met de mooie meubels, in de rustige etensuurtjes zonder vreemde omgeving, in de lange avonden van samen zijn en samen werken, wanneer het buiten zou waaien, regenen en sneeuwen.

En zij waren genaderd: die eerste dagen van hun jong huishouden, die laatste maanden van hun kort geluk.

Duidelijk zag hij ze nog voor zich en het was hem of er een warme, gouden glans over lag uitgespreid: de gloed van een stervende zon. Een wijle was Clara in haar klein konink-

rijk overgelukkig geweest. Wat hadden zij samen gelachen over hare eerste, grappige flaters; hoe vaak had hij het beleid bewonderd, waarmee zij hare waardigheid in die moeilijke oogenblikken wist op te houden. Toen de goede vrienden waren gekomen, met welk een tact had zij de gastvrouw gespeeld, de vrouwen streelend door hare belangstelling zonder jaloezie, de mannen boeiend door haar beetje bekoorlijke coquetterie. En wanneer hij, in de middaguren met haar uitrijdend, de voorbijgangers zag stilhouden om die mooie gestalte, in hare fiere houding te paard, bewonderend na te kijken, welk een heerlijk gevoel van trots had dan zijn borst doortinteld!

Zoo waren dag na dag, rijk aan geluk, voor hem omgevlogen en nooit had hij zich afgevraagd of de ijlende tijd schade toebracht aan den kostbaren schat, welks bezit hem al deze heerlijkheid scheen te waarborgen. Voor geen vrees, voor geen twijfel, voor geen wantrouwen was er plaats geweest in zijn gemoed. Schoten hem thans eenige verontrustende teekenen in Clara's gedrag te binnen, als: verstrooidheid, vreemde, zwaarmoedige gezegden, aanvallen van ongewone koelheid, het was nog geen oogenblik in hem opgekomen, dat zij allengs het leven aan zijn zijde glansloos begon te vinden, duf, saai, akelig eentonig.

Toch was dit geschied en hoe meer hij er over nadacht, hoe natuurlijker de zaak hem voorkwam.

Want ook daarin had Clara gelijk gehad: *hij* - de man - vond in zijn werk, zijn loopbaan een rijke bron van wisselende emoties, waarnaast de stille huiselijkheid een welkome ontspanning bood; *zij* bezat slechts ‘dat ééne’ en moesten na eene eerste bevrediging de spannende begeerten worden gesmoord, dan kon ook de rustige voldaanheid hare bekoring niet behouden.

Maar als dit zoo was, welk een verschiet gingen zij dan te gemoet? Bestond er één reden om aan te nemen, dat Clara voortaan anders zou denken over haar eentonig, saai bestaan?

Zou zij, die het leven wilde afroomen, zich met wat meer afleiding vergenoegen of voldoening vinden in zelfopoffering voor een opgedrongen doel?

Daar viel immers niet aan te denken!

Machteloos om haar te geven, wat zij vroeg, zou hij 't moeten aanzien, dat haar leven een lange teleurstelling bleef en ondanks de onwankelbare trouw aan zijn liefde, werd hij gedoemd het

oog om oog in toepassing te brengen en slechts met medelijden haar medelijden te vergelden.

Groote God, welk een toestand! Waren zij elkander maar geheel onverschillig geworden en kon hij in koelen bloede over een scheiding denken, zonder zich te bekommeren over de gevolgen!

Die wensch was wreed en vlijmde hem door de ziel; maar indien hij nu toch niets.... niets meer voor haar vermocht!

Hij was niet opgewassen tegen een taak, zoo ondragelijk zwaar en zoo doelloos ledig tegelijkertijd, als de toekomst, die hem van stonde af wachtte!

Wist hij zelfs wel, hoe die toekomst in te richten?

Het ging niet aan zijn vrouw als eene gevangene van de wereld af te zonderen, omdat iedere man, die haar een vleiend woord zou toespreken, gevaarlijk kon worden voor zijn rust. Haar dezelfde vrijheid te laten, die zij tot nu toe genoten had, dat stond gelijk met een uitlokking tot het opzoeken van nieuwe avonturen.

Hij voelde zich verstompen voor dit alternatief.

Geruimen tijd liep hij door, zonder meer na te denken en zonder op te letten, waarheen hij dwaalde.

Eensklaps stond hij voor de deur van zijn woning.

Het was hem of hij jaren geleden dit huis had verlaten.

Hij kon zich den afgelegden weg niet herinneren en voelde zich oud geworden.

Werktuigelijk haalde hij zijn sleutel uit den zak en opende de deur. Het verwonderde hem zelven, dat hij dit zoo behoedzaam deed, met iets van den geheimzinnigen angst, dien de woning inboezemt, waar een doode op zijn begrafenis wacht.

‘Ach, hier is alles dood’ murmelde hij somber voor zich henen.

In de gang was 't stil.

De klok wees op kwart voor elven.

Zonder recht te weten waarom, opende hij de achterkamer en keek peinzend naar binnen.

Een flets schijnsel doorgleed de donkere ruimte; in hunne omtreklooze grauwheid hadden de meubels iets spookachtigs.

Van Harden bleef in de deur staan en nu doemden in snelle opeenvolging al de gelukkige oogenblikken voor zijn oogen op, die hij in dit vertrek had doorleefd.

Wat een luidruchtige kleine dîners aan die ronde middel-

tafel, uitgetrokken tot een feestdisch en overgoten door een zee van licht! Wat een lustige danspartijtjes, als bij piano-muziek een zestal paren hier rondzwierden! Nog zag hij de bekende gezichten van vroolijkheid stralen; nog hoorde hij de verleidelijke Strauss-walsen weergalmen; nog voelde hij de stille verrukking, waarmee hij Clara in hare uitgelatenheid gadesloeg. En dan die volgende avonden, dat gezellige napraten bij het knappende haardvuur, dat aardige beramen van nieuwe plannen!

Dood, heelendal dood en wat dood is, kan nooit weer levend worden!

Verbleekt waren de tafereelen van dartelheid en geluk. Nog eenmaal keek hij de meubels aan, waarop de schemering als een grijs stof neerzonk; toen trok hij de deur achter zich toe en het was hem of hij een graf sloot, waarin zijn geluk was bijgezet met al de levenlooze voorwerpen, die er eertijds hun kleur en hun glans aan ontleenden.

Steeds was het stil in de gang.

Halfweg de trap keek hij nog eens om, als iemand, die afscheid neemt; daarna ging hij met loome schreden langzaam naar boven.

Een zonderling verlangen welde in hem op: hij hoopte de slaapkamer leeg te zullen vinden.

Dat deze wensch samen kon gaan met een genegenheid, die zich door geen ontrouw vernietigen liet, besefte hij duidelijk, maar begreep hij niet.

Behoedzaam trad hij binnen. Bij het weifelend schijnsel van het nachtpitje op den schoorsteenmantel zag hij Clara te bed liggen in een diepen slaap verzonken.

Op de toonen het ledikant genaderd, ging hij dicht bij het hoofdeinde staan en staarde van daar op de sluimerende neer, een langen tijd onbewegelijk.

Het dek was tot de kin opgetrokken en boven het bleeke gelaat rustte de blonde vlecht in een zwaren kronkel op het witte kussen. Wat zag zij er nog jong en mooi uit met het frissche mondje, dat om kussen vroeg, met de lange wimpers, die zijachtig glansden, met het blanke voorhoofd, waarin geen rimpeltje standhield!

- ‘Geschapen om gelukkig te zijn’ suisde het van zijn lippen ‘en toch zijn die roode vlekken sporen van tranen, toch ligt er een pijnlijke trek aan weerszijden van die fijne neusvleugels.

Zou het dan onmogelijk wezen op deze wereld gelukkig te worden? - Zou ieder mensch eene noodlottige neiging met zich omdragen, waartegen geen toewijding der zorgende liefde, geen verzet van het redeneerend verstand iets vermag? - Arm kind, arm kind, wien ik niets meer schenken kan dan wat vergetelheid in den slaap.'

Een knagende pijn woelde door zijn borst rond, als een sluipende slang, die zijn hart omkronkelde en langzaam te pletter drukte.

Dieper en dieper werd de plooi, die zijn wenkbrauwen tot elkander trok en hij beet zich op de omgekrulde lippen, bevreesd haar te wekken door een krampachtigen snik.

En nog altijd staarde hij haar aan, als kon hij zich niet losrukken van den martelenden aanblik. Trilden met lange tusschenpoozen de fraai gewelfde oogleden of de hoeken van den fijnen mond, dan herinnerde hij zich de vele morgens, waarin hij - vroeg opstaande - ditzelfde trillen had bespied, zonder ooit te vermoeden, dat de weerschijn van een smartelijk denkbeeld haar in den slaap kon plagen. Prevelden de half geopende lippen eenige onverstaanbare klanken, dan schoten de nachten hem weer te binnen, waarin diezelfde geluiden hem hadden gewekt en hij argeloos had toegeluisterd, hopende, dat in den droom zijn naam haar zou ontglippen.

Wel dwaas was die begoocheling geweest; maar toch.... wat had zij hem gelukkig gemaakt!

Nu was zij voor altijd verdwenen en met haar.....

In het schemerdonker zag hij de toekomst zich ontrollen tot een langen, rechten, zonloozen weg. Op dien weg schreden zij naast elkander voort, ontgoocheld zwijgend. Hij had haar geen verwijt toegevoegd, geen raad gegeven, geen verzoek gedaan. Van woorden wachtte hij geen heil; tot ingrijpende daden voelde hij zich onbekwaam.

Een vaal, koud licht omstraalde zijn handelingen en al de dingen van het leven hadden hunne kleuren, hunne warmte verloren.

Onverschillig waren hem de zaken van zijn vak, onverschillig zijn vrienden, onverschillig de belangen van zijn land.

Angst alleen leefde er nog in zijn gemoed; die angst doodde alle andere gevoelens.

Hij zag zijn bevordering komen en geen trilling van vreugde doorgalmde zijn ziel.

Hij zag zich het huis met al zijn herinneringen verlaten en geen opwelling van weemoed ontlokte hem tranen.

Uit de groote stad met hare amusementen togen zij weg; in de kleine met hare verveling trokken zij binnen en hij vond geen antwoord op de pijnigende vraag: wat zal die verandering ons brengen?

Toen begonnen de dagen elkander op te volgen in eene grijze, neerdrukkende gelijkvormigheid. -

't Was of zij als levenlooze automaten maar door.... maar door moesten gaan, tot eindelijk in hun binnenste het afloopende uurwerk stil zou staan.

De woorden, die zij samen spraken, werden banaal en ledig; de kussen, die zij uit gewoonte wisselden, werden flauw en koud en zij wisten van elkaar niet meer, waarheen zij hunne schreden richtten; zij vroegen elkaar niet meer, wat er in hunne zielen omging.

De onvervulbare wenschen, die in hunne harten waren verbleekt, stierven weg en geen nieuwe kwamen er voor in de plaats.

Zoo verschrompelden zij naast elkander in eene gestadige vervreemding, en toen eindelijk de eene voor immer insliep, was 't den overblijvende te moede, alsof hem te laat de doode last ontviel, die hem belet had van het leven te genieten.

MARCELLUS EMANTS.

Gustave Flaubert.

.... ‘populus me sibilat, at mihi plaudo Ipse domi.’ *Horatius*.

Wars van den politoerglans onzer eeuw, van het geknoei en gekibbel, het eer- en geldbejag, het afgodeeren van het Succès; zijn verachting hoog uitdonderend over de mooivinderij der menigte; dàn zijn aangezicht afwendend naar de oudheid en het Oosten, neervallend in adoratie met breed-aangehouden gebaren in een gebed van rythme; *zijn* rythme van het fransche proza, rijzend en vallend in oneindig bruisen als de golfslag der zee - in eentonigheid komend van ver, maar geweldig eentonig; en naadrend, en rollend voorbij; wegwentlend met bonzend gerommel als zware, gewijde muziek - eindeloos, eindeloos komen de rythmen, en ter aarde valt hij die ze ziet, àl hoorend met siddring in 't hart en de handen voor de oogen, haar harmoniën van zon en van nacht, haar onaardsche gezang; - zoo was hij en zijn kunst, en een wereld is in dien naam, zoo koud daar staande voor der menschen oogen: F l a u b e r t .[1)]

Tevredenheid met zijn werk was het hoogste wat Flaubert beoogde; toen hij, op zes-en-dertigjarigen leeftijd, zijn eerste boek uitgaf: *Madame Bovary*, was hij zóo verstoord over de wijze waarop door de letterkundigen, een naam dien hij haatte, hiermede geleefd werd, dat hij al de exemplaren wilde opkoopen om ze te verbranden. Toch is dit boek, waarmede hij zeer weinig ophad, zijn eenige groote succès geweest, en heeft het zijn naam gevestigd.

Aan literatuur doen beteekende voor hem niet, zooals voor zijn onwaardigen vriend Maxime du Camp, in Parijs wonen,

1) Correspondance, vol. I en II. Parijs, 1887/88.

gepousseerd worden, geruchtmakende artikelen schrijven, geaccrediteerd zijn bij den heer Buloz, met het eenig, alleenzaligmakend ideaal: binnentreden onder den koepel van het Instituut. Het succès was voor hem slechts een resultaat, geen doel.[1)] Het doel der kunst is het schoone voor alles, evenals het doel der nachtegaal is, te zingen. Wat hebben wij aan kritiek? laat ons liever muziek maken: laat ons tot het rythme gaan en voortzweven in onze perioden.

Alle qualiteiten der Romantiek: het lyrische, het dramatische, het epische bezat Gustave Flaubert. Maar tegelijkertijd bezat hij de beknopte juistheid, den eenvoud der beperking, de kalmte der verhevenheid van de Ouden. Slechts één ding ontbrak hem: hij miste de bijzondere eigenschap om als een vorst van al deze gaven gebruik te maken. De kunst zat hem als een cauchemar op het lijf; hij moest er mee worstelen. Hem ontbrak, gelijk hij in een zijner intieme brieven zegt, de groote zwaai van het genie: hij was ‘een talent van den tweeden rang.’

Maar het genie heeft bij zijn ‘beautés superbes’, zijn ‘énormes défauts’; het ‘talent van den tweeden rang’ dat Flaubert heette, was een gebogen werkman die niet rustte vóor alles voortreffelijk was, vóor elk woord geluid gaf, en elke periode rees en viel als een golfslag. Twintig jaren aan een boek werken was voor hem een gewone zaak; twintig bladzijden volschrijven om één enkele pagina te verkrijgen, achtte hij niet te veel. Het marmer wil gehouwen worden; met moeite en zweet is het fransche proza van Flaubert voortgebracht.

En vergeten mag het niet worden dat, waar Goethe zijn *Faust* gedurende zijn lang leven nauwelijks heeft kunnen voltooien, het ontstaan van Flaubert's *Tentation de Saint-Antoine*, het boek dat de fransche Faust mag heeten, evenzoo den tijd van een menschenleven heeft gekost.

I

Een denkbeeld te geven van Flaubert's begrip van het schoone is uiterst moeilijk, om de talrijke invloeden van verschillende oudere en nieuwere artisten die op hem hebben gewerkt. Onder die artisten moeten in de eerste plaats genoemd worden Cha-

1) Correspondance I, p. 117.

teaubriand en Victor Hugo. Hij hield er van met zijn zware, donderende stem uit die dichters voor te lezen of voor de vuist te declameeren; ‘gueuler ces phrases tonnantes’, en verdedigde hun zwakheden tegen de vrienden van later tijd op een verschrikkelijken, bangmakenden toon. Daar was immers harmonie in, rythme, dàt was toch genoeg! - weerlegde hij de Goncourt en Zola, en vergeefs beweerde de eerste dat men op die manier wel een aanplakbiljet tot een epos kon maken, door het zóo voor te lezen. Het was intusschen volstrekt niet een parti-pris voor de goden zijner jeugd, dat Flaubert tot zulk een fel voorstander van de romantici had gemaakt: het was bij hem een waarachtige, artistieke overtuiging. Het is bij vele naturalisten nu eenmaal een soort van axioma geworden dat er vóor de Balzac niet veel bizonders onder de fransche letteren dezer eeuw te vinden zou zijn, maar dit is een betreurenswaardige eenzijdigheid, en allen die zóo denken zouden wel doen eens na te lezen de brillante bladzijden, in de beschrijving van Flaubert's reis door Bretagne, over dat bezoek aan de kamer van Chateaubriand toen hij nog een kind was. Laten zij het lezen, dat huiveringwekkend-schoone gedeelte waar Flaubert waakt in den stillen, kouden nacht, overstelpt door de gedachte aan dien romanticus, die ‘een halve eeuw met zijn geweldige droefheid heeft vervuld’; bewogen bij de herinnering aan die kamer, waar Chateaubriand uitstaarde in de verte en nevelachtig voor zijn geest traden de groote gedaanten die hij later het leven zou geven: ‘Atala, de magnolia's van haar lokken schuddend in de winden van Florida; Velléda, in het maanlicht over de heide gaande; Cymodocée haar borst bedekkend onder den klauw der luipaarden, en de blanke Amélie, en de bleeke René.’ Zulk een gevoel had Flaubert voor de romantici; het is treffend, te zien, hoe hij in zijn brieven aan George Sand telkens met een kolossale bewondering regels van Victor Hugo aanhaalt, dien hij in zijn brieven aan Louise Colet met een curieuse veneratie ‘Le Crocodile’ noemt. ‘Le grand souffle’ van die meesters zal altijd bewonderd worden, en men moet ook niet gaan meenen dat Flaubert voor álle romantiekers op de knieën viel. Daar is Lamartine, nog wel een der eersten die hem met zijn *Madame Bovary* kwamen feliciteeren, maar dien hij desondanks - en dát stempelt zijn belangloosheid - in een zijner brieven als een hond afmaakt, en dit voornamelijk om zijn meisjesachtige,

zoetige, bangige natuur. Flaubert kon alleen de mannelijke geesten vereeren - hij schreef aan George Sand: ‘Chère bon maitre’, om haar vrouwelijkheid als een gebrek, haar virile kunst als een gelukkige eigenschap aan te duiden - en scherper vonnis wist hij voor Lamartine niet dan dit krasse: ‘C'est un esprit eunuque.’

Flaubert's vereering voor de twee genoemde groote Franschen hing zamen met zijn eerbied voor Shakespeare. Eerbied is misschien een te zwak woord, want meermalen verklaart hij door de lectuur van een treurspel te zijn overweldigd, verpletterd (*écrasé*). Deze dichter was voor hem de eenige man die alle anderen kon vervangen; hij vergelijkt hem bij een berg waar alle afstanden verdwijnen en de wereld als een mierennest te voorschijn komt. Griekenland en het Oosten waren in hem vereenigd; hij was geen mensch, maar een wereld; hij bezat de twee elementen te zamen: verbeelding en aanschouwing. Als ik hem moest ontmoeten, zegt Flaubert, zou de schrik mij dooden.

Hoe vreemd dit op het eerste gezicht mag lijken, tegelijkertijd met Shakespeare noemt Flaubert in één adem Homerus, Goethe, Rabelais. Maar deze schijnbare tegenstrijdigheid in zijn schoonheids-opvatting blijft volkomen in den haak als men maar in 't oog houdt, dat hij vóor alles het groote en eenvoudige zocht; dat hij het vernuftige, het komische haatte en boven de gaudrioles zijner landgenooten het plat-burleske verkoos. Hij geloofde dat het grootste kenmerk van het genie de kracht is, want het vernuft is onvereenigbaar met de ware poëzie. En zeker, het monumentale hebben de drie of vijf meesters die in zijn nis stonden, gemeen; iedereen zal Rabelais voor grooter en waarachtiger artist erkennen dan Edmond About of Alphonse Karr, indien deze twee heeren op den naam van artist aanspraak mogen maken; en Goethe en Homerus waren gelijksoortige naturen.

Maar die individueele bewondering van Flaubert voor de helleensche meesters, al heeft zij zich ontwijfelbaar in zijn werk doen gelden, kan niet op gelijke lijn gesteld worden met den hartstocht dien hij voelde voor het Oosten en in verband daarmede voor al de mannen waar hij de verbluffende weelde en half onbewusten rijkdom van dat Oosten in terugvond. Griekenland komt bij hem altijd ná het Oosten; met grieksch

schoeisel te loopen zou een dolheid in zijn oogen wezen, maar een orientalisch bacchanaal aan te richten, vol van draaiende derwischen en in lompen gehulde bedelaars met gouden armbanden, daarvoor zou hij zijn halve vermogen willen offeren.

Zijn gansche jongelingsleven had hij in visioenen van het Oosten doorleefd en toen hij eindelijk in November 1849 met Maxime du Camp op reis zou gaan naar Egypte en Syrië, was hij meer triestig dan verheugd: het denkbeeld dat hij thans zou zien waar hij zóo naar verlangd had was hem haast te groot, hij leed er onder. Men moet in de *Correspondance* de brieven lezen die hij aan zijn vriend Bouilhet, maar vooral die hij aan zijne moeder schreef, om te beseffen hoezeer die reis een keerpunt of liever een halt in zijn leven vormde. In die brieven gaf hij zichzelf, zonder terughouding en zonder de studie van het artistieke, die misschien aan zijn boeken een hooger waarde gaf, maar door de onbeteugelde vaart zijner kunstenaarsverrukking op eigenaardige wijze wordt vergoed. In een zijner latere brieven moge hij beweren dat al wat men verzint waar is, omdat de poëzie een even stellig iets is als de meetkunde; dat de inductie even veel waard is als de deductie, en in deze paradox zij een kern van waarheid niet te miskennen, maar zoo van dag tot dag zijn artistieke indrukken opteteekenen en zonder eenige bijgedachte aan intieme vrienden te zenden, doet toch vaak eene kunst ontstaan die in haar verrassende oorspronkelijkheid een bizondere bekoring heeft.

Inderdaad, deze reis was aan zulk een reiziger besteed. Ik heb gezegd dat Shakespeare voor hem het allerhoogste vertegenwoordigde, en die bewondering was geen phrase in zijn mond. Voortdurend vindt men in zijn brieven het antieke met het moderne vergeleken, moderne beelden in episch proza gezegd. Zijn fantasie neemt in Egypte reusachtige proportiën aan, zonder - en dat zegt wat - ook maar een oogenblik een glimlach te wekken. Het paleis van Karnac te Thebe doet hem te voorschijn roepen een verblijf van reuzen waar geheele menschen met de pen als leeuwerikken in gouden schotels zouden worden opgediend. In Palestina ontmoet hij ieder oogenblik bladzijden uit den bijbel, en als men weet dat hij jaren lang, niet uit religieuse, maar uit artistieke behoefte, gewoon was alle avonden een hoofdstuk uit dat boek te lezen vóor hij

slapen ging, gaat hij in onze oogen op een patriarch lijken. Alles wat hij zegt over het Heilige Land is oorspronkelijk: niemand heeft b.v. ooit opgemerkt, dat, gelijk hij het treffend zegt, bij het binnenkomen der steden de geuren van drek en reukwerken tegelijk in den neus dringen.

Op die reis naar het Oosten ontstond de naam van zijn eerste boek. Maxime du Camp heeft in zijn *Souvenirs littéraires* verhaald hoe de idee van dat boek in de wereld gekomen is. Flaubert had jaren lang, en ontwijfelbaar onder den indruk van het Oosten, dat hij nog bezoeken moest, gewerkt aan dat grandiose werk *La Tentation de St. Antoine*. Eindelijk, in 1848, was het af en besloeg twee enorme deelen: de vrienden du Camp en Bouilhet kwamen om het te hooren voorlezen. Twee dagen en nachten, met korte pauzen, duurde die lectuur; onvermoeid brulde Flaubert zijn geweldige volzinnen voor hen uit. Toen hij gedaan had was er een groote stilte in de kamer, men vond het werk volkomen mislukt, overladen en zwaar op de hand. Men keek elkander aan en Louis Bouilhet, die den meesten moed had, zei toen: ‘Je moet dat heele pak in 't vuur gooien en er nooit meer aan denken.’ Het tooneel dat toen volgde, laat zich raden. Maar, na uitgeraasd te zijn, liet Flaubert, die van zijn oude kameraden alles velen kon, zich bepraten en - wierp het wel niet in 't vuur, maar schoof het weg. (En dat was gelukkig, anders zou hij het niet nog tweemaal geheel hebben kunnen doorwerken en wij thans niet dat meesterstuk der laatste redactie bezitten). Maar Bouilhet begreep dat hij met afbreken niet volstaan kon: ‘Waarom zou-je de geschiedenis van Delaunay niet eens schrijven?’ vroeg hij. Dat was een idee: Delaunay had bij Rouaan gewoond, een arme duivel van een officier van gezondheid, élève van den ouden heer Flaubert, die een vrouw getrouwd had ... Op die vrouw kwam het aan. Het was alleen nog maar zaak, een naam te vinden: Flaubert hechtte evenveel aan namen als Balzac, en Emile Zola heeft verhaald hoe hij eens met tranen in de oogen dien het eigendomsrecht afsmeekte van den naam Bouvard, welken Zola in een zijner romans wilde gebruiken. Zonder dien naam zou *Bouvard et Pécuchet* nooit ontstaan zijn. Op de reis naar Egypte, in een helderen nacht aan de helling van een berg rustend, bij den tweeden cataract, sprong Flaubert plotseling in de hoogte: ‘Eurêka, zij zal Emma Bovary heeten!’

En hij herhaalde met zelfbehagen verscheidene keeren den naam Bovary, daarbij de *o* zeer kort uitsprekend.

Ondanks al die plannen voor den roman over de moderne maatschappij die *Madame Bovary* zou heeten, is het wel als bijna zeker aan te nemen dat de verzoeking van den heiligen Antonius Flaubert op zijn reis minder dan ooit met rust liet, en dit kon ook niet anders. Wat zal ik uitvoeren? vraagt hij zichzelf af in een brief aan zijn moeder uit Caïro (5 Jan. 1850); wat zal ik schrijven als ik weer in Croisset zit? Of Saint Antoine goed of slecht is, òf hij dan wel zijn vrienden zich vergist hebben, blijft hem nog duister. Wel bekommert hij er zich voor 't oogenblik niet over: hij leeft als een plant en doordringt zich van zon, van licht, van kleuren en versche lucht, maar hij is toch nieuwsgierig hoe de indrukken van dat plantenleven openbaar zullen worden.

Van welken aard die eerste redactie van de *Tentation* geweest is, kunnen wij jammer genoeg, niet nagaan: het zou intusschen te gemakkelijk wezen, daaromtrent te vertrouwen op het vonnis van Bouilhet en du Camp: er zullen voorzeker tal van schoonheden in gezegd zijn. Hoe het echter met deze ‘inductie’ kunst gesteld was, zeker is dat de latere, die der ‘deductie’, alleen onder den onmiddellijken invloed dier oostersche reis zoo is kunnen worden. De stijl van het boek is de stijl der sombere egyptische landschappen; in de grootsche eentonigheid van kleur treurt de doodschheid der syrische steden; in de aanhoudende opeenvolging der verbijsterde tooneelen is de religieuse toewijding van den draaienden derwisch.

In het Oosten moet ook de idee zijn ontkiemd voor *Salammbô*, al heeft Flaubert naderhand voor dat boek een opzettelijke reis naar Tunis gemaakt; in Palestina zag hij het landschap voor Hérodias, uit de *Trois Contes*; in het oude Hellas, dat hij zelfs ná het Oosten schoon vond, heeft hij zéker het plan gevormd voor dat ontzaglijke epos Leonidas, waarover hij zooveel met zijn vrienden gesproken heeft, doch dat steeds embryo gebleven is.

Die epopeën in proza waren de werken, die hij zijn roem achtte; zijn moderne romans stelden hem slechts in zoover tevreden, als het hem gelukte hier en daar dezelfde grandiose stemmingen er in te brengen. Zoo is b.v. het hoofdstuk van Les comices in *Madame Bovary*, waar beurtelings het teeder spreken

van Rodolphe en Emma, en het rumoer der vergadering beneden hen, gehoord wordt, van epische werking, en met dit tooneel had hij het meest op. Emma Bovary is geen plattelandsfrançaise: zij heeft inderdaad in haar rustelooze zoeken naar ander en beter genot iets .... van den heiligen Antonius. En *L'Education sentimentale!* Is dat niet iets antieks, hoog symbolisch, die ontevredenheid van Frédéric met zijn lot, die 'opvoeding' van hem door de vier typen der liefde: de ware, de zinnelijke, de ijdele en de instinctieve? Maakt het gewoel dier drommen menschen in Parijs, het op-elkander-volgen dier revoluties niet een dergelijken wereldgrooten indruk als het voorbijtrekken der horden in *Salammbô*? Over *Bouvard et Pécuchet*, hoef ik niet eens uit te weiden: dat is het epos der imbecilliteit.

Resumeerende kom ik tot de slotsom dat, ja, Gustave Flaubert onder den invloed van zijn tijd gestaan heeft, maar dat die invloed zich bij hem maar oppervlakkig of extérieur heeft doen gelden. In zijn hart was hij geen Franschman: luchtigheid en 'esprit' gingen boven zijn begrip. Men kan met Zola vinden dat hij een bourgeois was, in zooverre men daaronder verstaat dat hij niet tot de Parijzenaars behoorde, maar deze begrippen te algemeen achtende, kan men juister zijn door te zeggen dat hij een antieke, speciaal oostersch-antieke, natuur was en in literatuur een dichter, die den vorm van het epos vereerde.

II

In een zijner brieven aan George Sand heeft Flaubert, wiens letterkundige meeningen alleen uit zijn *Correspondance* gekend kunnen worden, op even duidelijke als krachtige wijze zijn eenvoudig artistiek stelsel kenbaar gemaakt.

'Sprekende over mijn vrienden,' zegt hij, 'geeft gij hun den toenaam "mijn school." Maar ik ontzenuw mijn gestel met het trachten om géen school te hebben. Ik wijs hen a priori van mij, allemaal. Zij die ik vaak ontmoet en die gij opnoemt, zoeken juist naar hetgeen ik minacht, en bekommeren zich luttel om wat mij pijnigt. Ik beschouw als zeer ondergeschikt de technische bijzonderheden, het plaatselijk onderzoek, in één woord den historischen en exacten kant der dingen. Ik zoek boven alles de *schoonheid*, waar mijn vrienden maar weinig om geven.

Ik zie hen onverschillig, als ik ontzet sta van bewondering of afkeer. Volzinnen doen mij flauwvallen van verrukking, die zij erg ordinair vinden. Goncourt is zeer gelukkig als hij op straat een woord heeft ontdekt, dat hij in een boek kan plakken, en ik ben zeer voldaan als ik een bladzijde heb geschreven zonder assonances en herhalingen. Ik zou al de levensbeschrijvingen van Gavarni' (van de Goncourt) 'willen geven voor sommige uitdrukkingen en zwaaiingen van meesters, als "l'ombre était *nuptiale*, auguste et solennelle," van Victor Hugo, of deze van den president Montesquieu: "les vices d'Alexandre étaient extrêmes comme ses vertus. Il était terrible dans sa colère. Elle le rendait cruel."

'Kortom, IK TRACHT GOED TE DENKEN OM GOED TE SCHRIJVEN. MAAR MIJN DOEL IS GOED SCHRIJVEN EN DAT VERBERG IK NIET.'

Wil men dus Flaubert beschouwen naar diens eigen verkiezing, dan is het goed na vooraf een onderzoek gewijd te hebben aan zijn begrippen over het schoone, de motieven na te gaan die hij gebruikte om zijn theorieën der kunst te verwezenlijken. Het zijn die motieven, waar Flaubert naam door gemaakt heeft, krachtens welke men hem tegen zijn wil als aanvoerder der naturalisten heeft gedoodverfd, en die ook ontegenzeggelijk het onderscheidingsteeken vormen dat hem tusschen romantische en realistische kunstenaars heeft geplaatst.

De vader van Flaubert was een beroemd chirurgijn, directeur van het Hôtel-Dieu te Rouaan, een man van den ouden stempel en met sommige oude vooroordeelen behept, maar niet minder doordrongen van degelijke wetenschap, en wiens hand even vast was als zijn methode. In de laatste bladzijden van *Madame Bovary* heeft Flaubert onder den naam van doctor Larivière, het portret van dien vereerden vader geteekend: 'Hij behoorde tot de groote chirurgische school, voortgekomen uit het schort van Bichat, tot die thans verdwenen generatie van philosophenpractici die, hun kunst met fanatieke vereering liefhebbend, haar uitoefenen met verheven kalmte. Alles beefde in zijn hospitaal als hij in toorn geraakte, en zijn leerlingen bewonderden hem zóo dat zij, nauwelijks gevestigd, hem zooveel mogelijk trachtten na te doen; en derwijze, dat men in de omliggende dorpen steeds bij hen terugvond zijn langen gevoerden merinosmantel, en zijn grooten zwarten rok, wier ontknoopte opslagen

een weinig over zijn gevulde handen hingen, - zeer fraaie handen, die nooit in handschoenen staken, als 't ware altijd gereed om in de ellende door te dringen. Onverschillig voor ridderkruizen, titels en academieën, gastvrij, liberaal, als een vader voor de armen en een betrachter der deugd zonder er aan te gelooven, had hij bijna voor een heilige kunnen doorgaan, indien de fijnheid van zijn geest hem niet als een demon had doen vreezen. Zijn blik, scherper dan zijn messen, drong u recht in de ziel en ontmaskerde elken leugen dwars door alle voorwendsels en preutschheden heen. En zoo schreed hij voort, in die zachtmoedige majesteit, verzekerd door het bewustzijn van een groot talent, welgesteldheid en veertig jaar van een arbeidzaam en onberispelijk leven.'

Van dien vader had Gustave, den 'don de l'analyse,' een der grootste motieven van zijn kunst, al haalde de oude heer Flaubert ook met een onbegrijpelijke bekrompenheid de schouders op over die dwaasheid van zijn zoon om zich te willen wijden 'à la recherche unique et exclusive du beau, de la forme.' En hoeveel is toch, wat van dien vader gezegd wordt, op den zoon toepasselijk. Ook Gustave was een fanatiek vereerder van zijn kunst, maar, en dit onderscheidde hem van de Romantici, zijn zin voor nauwgezette analyse behoedde hem voor beteekenisloozen klinkklank en koortsachtige dwaasheden.

Na eenigen tijd in de rechten gestudeerd te hebben, en gedrukt door een mislukt examen, trok Flaubert zich in het zoogenaamde ambtelooze leven terug. Het is duidelijk dat hij meer van de medicijnen wist dan van zijn rechten: zijn analysen op physisch gebied zijn even merkwaardig als op moreel. Ik stel mij voor de beide soorten beurtelings na te gaan.

Voor zijn physieke analyse is eigenlijk het boek *Salammbô* het voornaamste document. Allerlei menschelijke ellende wordt daarin zóo beschreven als alleen een artist doen kan die tegelijk medicus is. Te onzent valt tegenwoordig een dergelijke merkwaardige samenkoppeling waar te nemen in den heer Aletrino[1)], maar deze schrijver is van zijn vak arts en heeft bovendien het geluk artist te zijn. Flaubert was vóor alles artist en bezat dáarbij een aanzienlijke hoeveelheid medische kennis, misschien nog meer door intuïtie dan door opmerking verkregen.

1) *Uit den Dood en andere Schetsen*, van *A. Aletrino*. Amsterdam. H. Eisendrath (1889.)

In *Salammbô* kon Flaubert naar hartelust de ‘bête humaine’ schilderen; daar bewoog zijn fantasie zich onder drommen halfnaakte reuzen, onder hun verschrikkelijke gevechten, hun huiveringwekkend-wreede strafoefeningen; zijn buitengewone inductie-gave deed hem de monsterlijke kwalen van dien tijd met verbijsterende duidelijkheid zien. Niet als een spooksel maar in levende gedrochtelijkheid gaat Hannon, de Suffeet, door dit boek met de kleine grijze oogen en zijn vaal, als met marmervijlsel bepoeierd gezicht, zijn neus, scherp als een gierensnavel, en in de hand de spatel van aloës waar hij zich het lijf mee krabde, de uitgezakte ledematen roerloos bleek, in de verwoestende melaatschheid. Ik weet wel dat bijna alle naturalisten halve medici zijn, Goncourt en Zola in 't bizonder, maar het komt bij hen toch meestal op een accouchement neer, en om zulke ‘hideuse’ wezens te schilderen als in *Salammbô* moet men Gustave Flaubert heeten en moderne wetenschap tot de proportieën der oudheid kunnen doen uiteenzetten.

Als aan het slot van het boek Hannon, de Suffeet, door een toeval in de handen der Barbaren valt en zij hem de kleeren van het lijf scheuren om hem te kruisigen wordt de schildering van dit monster gigantisch. - ‘Zweeren overdekten die naamlooze massa; de vetkwabben zijner beenen hingen over de nagels der teenen; groenachtige lappen vleesch schommelden aan zijn vingers; en de tranen die tusschen de knobbels van zijn wangen biggelden, gaven aan zijn gelaat iets aangrijpend treurigs, daar zij meer plaats schenen in te nemen dan op een ander menschenaangezicht. Zijn vorstelijke hoofdband, half losgemaakt, sleepte langs zijne grijze haren in het stof.’ Straks, als de woedende menigte hem aan 't kruis slaat, wringt hij schuimbekkend de leden ‘als een zeemonster dat men op het strand doodslaat.’

Maar indrukwekkender nog dan die schildering van Hannon is *Le défilé de la hache*, die langzame uithongering der veertigduizend barbaren, in een ontzaglijke, aan alle kanten van overhangende rotsen omringde, bergkloof door Hamilcar gesloten en belegerd. In physieke schildering is hier het onmogelijke gedaan. Dag voor dag wordt het uitteeren dier menigte van zooveel verschillende rassen, Grieken, Nubiërs, Gaulers, Balearen, Italioten, in alle karakteriseerende bizonderheden voorgesteld. Hoe de dorst hen nog meer kwelt dan de honger, zoodat zij

in razernij op hun ijzeren zwaarden gaan zuigen en zelfs verkoe de urine drinken; hoe zij half wezenloos hun bezweken makkers gaan verslinden en dan eindelijk, te zwak om meer een hand uit te steken en een been te verzetten, de liefelijkste visioenen uit de dagen van hun jeugd voor zich halen - dat alles is eenvoudig subliem. De beelden zijn even origineel als verheven: als de laatst overgeblevenen der veertigduizend zich de borsten ontblooten, de zeshonderd sterksten en dappersten, om dat laatste gevecht te strijden, komen de groote litteekenen hunner wonden voor den dag: ‘gelijk opschriften van gedenkteekens’! Zij moeten strijden met honderd-twee-en-negentig olifanten aan wier trompen groote tweesnijdende zwaarden gebonden zijn, ‘als armen van reuzen die bijlen boven hunne hoofden zwaaien.’ Dat is het eigenlijke défilé de la hache. En dan die laatste ontzettende tocht van Matho, door Carthago van zijn gevangenis naar de plaats der terechtstelling, dwars door een menigte die dagen lang alle wreedheden uitgedacht heeft alléén voor hem, waar zij hem opjaagt telkens als hij in elkander zakt, tot hij als een bloedende onkenbare massa, neervalt voor de voeten van Salammbô.

Toonen die geweldige tooneelen nu ‘gebrek aan smaak’, mist de man die ze schiep ‘vaste aesthetische beginselen’ (wat zijn dat eigenlijk voor dingen: vaste aesthetische beginselen?) en heeft zelfs een letterkundige als prof. Jan ten Brink het recht die ‘zonder eenige gratie te veroordeelen’, gelijk hij met zonderlingen moed in den Spectator van Mei 1863 deed? Tegenover zijn pertinent vonnis durf ik, hoezeer bewust van mijn kleinheid, een even pertinente bewondering stellen. De heer ten Brink beriep zich op het walgelijke, het stuitende, het platte en weet ik wat meer, dat deze tooneelen op den lezer moeten hebben - dat is natuurlijk een quaestie van sterke en zwakke zenuwen. Maar indien men een oorlog zal schilderen, zooals die in de oudheid plaats had, vol onmenschelijkheden en bloeddorstigheid, dan moeten de kenschetsende dingen van zoo'n oorlog niet vermeden, maar in 't volle licht gesteld worden, en met hoe grooter levendigheid en plasticiteit alles vóor ons staat, des te meer zal de schrijver zijn doel bereikt hebben, d.i. den gezamelijken, stuitenden en walgelijken indruk voor onzen geest geroepen hebben. Dàt wil ik voorstellen, behoort hij te zeggen, en indien gij dàt ziet in mijn werk, is er geen reden

van beklag. Wie er niet tegen kan, doe het boek maar dicht en drinke een glas spuitwater.

Dat *Salammbô* zoo'n buitengewoon aangrijpenden indruk maakt ligt evenveel aan Flaubert als aan zijn stof. Zijn physieke beschrijvingen in *Madame Bovary* e.a. zijn niet van zwakker gehalte, maar de figuren gaan meer gekleed door de wereld. Bij hen gold het voornamelijk de moreele aandoeningen te bestudeeren.

In *Salammbô* staat hij als 't ware in een gasthuis, de cadavers op de snijtafel vóor hem. Men moet zich altijd voorstellen dat Flaubert's vader en broêr beide medici waren, en hij door den voortdurenden omgang met vele geneeskundigen, langzamerhand veel van hun gewoonten overnam, waaronder ik hier bijzonder wil noemen: het argeloos uitspreken van een aantal woorden en zegswijzen, die voor de burgerij als vies en gemeen klinken. Zoo valt men bijvoorbeeld in de *Correspondance* over dergelijke termen, trekt den neus op voor zoo'n smakeloos mensch! Lieve vrienden, het was een wetenschappelijk gevormd man, een medicus kan ik wel haast zeggen, die zoo schreef en in den mond van zóo een klinkt alles toch heel anders dan bij een polderjongen.

Ik heb reeds gezegd dat men ook in *Madame Bovary* enkele physieke beschrijvingen kan vinden, maar zij zijn, evenals in Flauberts andere moderne boeken, zeldzaam en niet uitvoerig. Op de menschen van den nieuweren tijd kon hij niet naar hartelust dissectie's verrichten: bij de studie van hèn overwoog de analyse der ziel. Zooals hij in *Salammbô* genoot bij het schilderen van reusachtige wezens, met ongewone lichaamskracht begaafd, zóo beschouwde hij het als een geluk, een reuzengrooten dwaas onder zijn medemenschen te ontmoeten, want het geheele moderne leven was voor hem toch slechts één verbluffende ‘ânerie’.

Omdat onze tijd nu eenmaal een tijd van psychologen is, viel *Madame Bovary* zoo algemeen in den smaak van het ontwikkeld publiek en ook in dien van deskundigen. De geschilderde passie ontwikkelt zich in half-licht; alle ruwheid is gedempt in de zachte kleur der stille intérieurs van de provincie. Dit boek, dat époque heeft gemaakt voor het naturalisme, bevat alle qualiteiten der school waar het onbevooroordeeld publiek het dadelijk over éens was, en mist volkomen die dingen waarover

idealisten en realisten het nooit eens zullen worden. Ik heb reeds gezegd dat Lamartine er Flaubert mee gelukwenschte, en dat getuigt genoeg voor het oordeel der andere kunstenaars. Als men dit alles weet, kan men zich niet genoeg verbazen en ergeren over de houding van den heer Maxime du Camp, den intiemen vriend van Flaubert, maar een vriend die hem bij zijn leven en na zijn dood meer kwaad heeft gedaan dan al zijn vijanden te zamen, en voor wien men zou aarzelen tusschen een gedenkteeken van de fijnste laaghartigheid en een van de opperste imbécilliteit. Deze heer du Camp zou *Madame Bovary* in zijn *Revue de Paris* opnemen, maar stelde voor, teneinde het boek degelijker en minder opgepropt te maken, een aantal passages en uitdrukkingen door een bekwaam en geoefend persoon te doen schrappen - het zou hem maar honderd francs kosten, waarlijk te geef! Volgens dienzelfden heer du Camp, moest men de geheele schildering der bruiloft (dat bewonderenswaardig oud-hollandsch cabinetstukje) schrappen of minstens zéer bekorten; dán de *Comices* van begin tot eind overmaken, enzoovoorts. Wie meer van deze onverkwikkelijke historie weten wil, leze de Maupassant's studie vóor de brieven aan George Sand.

Het eenige wat in *Madame Bovary* eigenlijk den gemoedelijken idealist moest choqueeren is de zielkundige analyse van Emma zelf. Zonder in grofheden te vervallen, is Flaubert hierin met een kracht aan het ontleden gegaan, waar men nog niet aan gewoon was. De duizenderlei stemmingen van eene vrouw die ontevreden is met zichzelf en haar omgeving, zich misplaatst gevoelende onder menschen, volkomen vreemd aan het fijngevoelig decorum, waar zij hoogere beschaving onder verstaat, en elke gelegenheid aangrijpend om in gezelschap te komen van lieden die haar wenschen verstaan en tegelijk haar een hoogere soort van passie leeren kennen dan zij in de stompe zinnelijkheid van haar man vindt; dàn, als zij een *amant* heeft, het langzamerhand vervreemden en verwaarloozen van den huiselijken kring, van haar echtgenoot dien ze welhaast gaat verachten, van alle eerlijkheidsbegrippen; de uitzetting van haar stijgende hartstocht, waarvoor zij zich niet ontziet haar man's fortuin op te offeren; eindelijk het slot-crescendo als haar minnaar genoeg van haar heeft, tegelijkertijd de inboedel van Bovary wordt aangeslagen voor schulden die *zij* gemaakt heeft, en zij vergif inneemt om de schande te ontkomen. Dat is de

geschiedenis van *Madame Bovary*, en tevens in groote trekken haar psychologische ontleding.

Het is niet gemakkelijk, althans voor een mannelijk auteur, eene vrouw te ontleden, allerminst eene moderne vrouw met haar gecompliceerd karakter. Maar ik geloof dat er over de analyse van Emma Bovary maar één meening bestaat: dat geen enkel auteur van den nieuweren tijd zulk een omvangrijke vrouwen-studie met zooveel tact heeft ondernomen en met zóo'n onverminderd talent ten einde gebracht. De geringste aandoeningen van het vrouwenhart heeft hij nagezocht en gevonden: elke trek, elke neiging die Madame Bovary toont, is ‘marquant’, karakteriseerend.

Wat men, desbelust (om een woord van van Vloten te gebruiken), in de karakterbeschrijving van Emma Bovary zou kunnen narekenen, moet men raden en voelen in die van Salammbô. Welk een dwaasheid om te zeggen dat die Carthaagsche heldin eenvoudig eene antieke Emma Bovary zou zijn! Salammbô, zich in het stof werpende voor haar goden, de armen lang uitgestrekt; sprekende en biddende tot Tanit, de godin der maan en der kuische liefde, met geheven hoofd stilstaande als een beeld, 'wijl haar woorden als een hymne zijn; of in haar kamer, in het bleeke maanlicht de python om haar leden geslingerd, als zij het hoofd achteroverbuigt met gesloten oogen en den slang hare zijden voelt áankloppen op den rythmus der vreemde muziek van citers en fluiten. En dan, Salammbô in de tent van Mâtho, tot hem komende als eene gezante van Tanit om den heiligen sluier, den zaïmph, waar het lot van Carthago aan hangt, offerende de reinheid van haar meisjesstaat, zoo naïef eenvoudig, met zoo een onbegrensd geloof en geduldige toewijding dat zij Tanit zelve gaat schijnen; Mâtho liefhebbende zonder te vermoeden wat liefde is. Eindelijk, Salammbô te midden der priesters en krijgers van het zegevierend Carthago, voor haar zetel Narr' Havas aan wien ze verloofd is, die haar zoete woorden toemompelt, en de geduchte Hamilcar, die de barbaren heeft verslagen, Hannibals en haar vader. Dáar, strak uitstarend naar den vervolgde, naar Mâtho, de stad dóorgegeeseld, tot hij komt op de gerichtsplaats en dood valt vóor haar voeten; tot hij komt en zij achterwaarts van haar troon stort, met hem stervend omdat zij hem heeft liefgehad.

De geheele passie van Salammbô is onbewust, als een idée fixe, onveranderlijk. Die man, die den mantel van Tanit heeft bezeten, moest ook haar bezitten; zij kon in haar gedachten den heiligen sluier niet meer afscheiden van hem onder wiens tent zij beiden had aangeraakt; zij kon haar liefde niet vergeten zonder haar religie te verliezen: sterven moest zij toen haar liefde stierf.

Zielkundige analysen van mannelijke figuren komen wel is waar in de beide boeken *Madame Bovary* en *Salammbô*, vooral in het eerste, nog al talrijk voor, maar zij zijn niet met die uitvoerigheid en geduldige geleidelijkheid behandeld als de vrouwen. Zij vormen eigenlijk meer typen dan opzettelijke beschrijvingen van opzettelijk gekozen personen. Behalve de heeren Rodolphe en Léon, de beide minnaars van Emma, zijn zij haast allen terug te brengen onder een rubriek van imbéciles die ik later behandelen zal. En Rodolphe Boulanger, wat een algemeen type van den séducteur; men zou zeggen: een Italiaansch roofridder met zijn brutaal temperament en stelt zich hem onwillekeurig voor als den generaal van zijn naam, wiens gevoelens op dat punt tamelijk wel met de zijne overeenkomen. En Léon, die droevige figuur van den kantoorklerk, ook van een brutaal temperament, maar eenigszins minder frisch dan dat van Rodolphe. Er was waarlijk niet veel moeite toe noodig om de ziel van deze heeren te onderzoeken: er zat niets in!

Ik kan mij begrijpen, hoe Flaubert naderhand die grenzelooze bewondering van *Madame Bovary*, ten kosten van al zijn ander werk, begon te vervelen. Wat voor dingen zijn dat nu om rythmen op te maken, zulke onbeduidendheden als Rodolphe en Leon! In zulk een stemming, verbeeld ik mij, moet hij *La Légende de St. Julien l'hospitalier* geschreven hebben, ook een moreele analyse, al is het maar van een sant. Welk een wereld van gevoel in dat eenvoudig verhaal, welk een aangrijpende verhevenheid in die drie hoofdpunten van Julien's leven, de onverbiddelijke jacht op de herten in het oneindige woud, waar hij niet rust voor alles wat leeft, geveld ligt, de hemel rood ziet als een zee van bloed en in de verte het reusachtige zwarte hert komt dat hem plechtig en stervende die schrikkelijke voorspelling doet; dan die andere jacht als al zijn wapenen machteloos zijn tegen het wild, en hij naar

huis vlucht, overal door de dieren gevolgd die hem schijnen te bespotten, naar huis, naar zijn beminde vrouw, waar hij naar het echtelijk bed treedt, een man voelt naast een vrouwengelaat, en zijn vader en moeder vermoordt, meenende eene overspelige te straffen... Maar dat kan ik niet zoo vertellen, dat moet ik overschrijven: ‘Les morts, percés au coeur, n'avaient pas même bougé. Il écoutait attentivement leurs deux râles presque égaux, et à mesure qu'ils s'affaiblissaient, un autre, tout au loin, les continuait. Incertaine d'abord, cette voix plaintive longuement poussée, se rapprochait, s'enfla, devint cruelle; et il reconnut, terrifié, le bramement du grand cerf noir.’ Eindelijk die derde phase, als Julien, vrouw en rijkdommen verlaten hebbend, in eenzame armoede in een hut aan 't water is gaan leven, en op een nacht geroepen wordt door een melaatsche, die hem om herberging vraagt, wien hij zijn eten en bed afstaat. Maar dit is niet genoeg; de ongelukkige steent van pijn en koude; Julien moet bij hem komen, naast hem liggen; nòg meer, hij moet zijn kleederen uittrekken, zijn warme borst drukken aan de kille verschrompelde huid van den lijder. En ‘toen omhelsde hem de Melaatsche; zijn oogen stonden plotseling klaar als sterrenlicht; zijn haren werden lang als de stralen der zon; de adem zijner neusgaten was zoet en liefelijk als rozengeur; een wolk van wierook verhief zich uit den haard, de golven zongen. Intusschen daalde een vloed van vreugde, een bovenmenschelijk genot overstroomend in de verrukte ziel van Julien; en Hij wiens armen hem omringden werd grooter en grooter, aanrakend met hoofd en voeten de beide muren der hut. Het dak schoof weg, het uitspansel opende zich; - en Julien steeg naar de blauwe ruimten, van aangezicht tot aangezicht met Onzen-Heere-Jezus, die hem met zich nam in den hemel.’

Nu ja, zal men zeggen, maar dat is een legende. Maar het is de moreele tragedie van die legende, waar men eenige van de verhevenste bladzijden uit Flaubert's werk aan dankt, alleen maar te vergelijken met de *Tentation de St. Antoine*. En al is dat zedelijk lijden niet modern in de, uit den aard der zaak, wonderlijke kleur van zijn milieu, de kern van dat lijden blijft er niet minder treffend en waar door. Ook in onze omgeving zijn Julien's te vinden, al zondigen zij kleingeestiger en al varen zij niet ten hemel.

Het moderne boek waar Flaubert voor zichzelf het tevredenst mee was, heet *L'Education sentimentale*, en geen wonder: daarin heeft hij met een beetje fantasie de analyse van zijn eigen jongelingsziel opgemaakt en tegelijk een geheel brok van Frankrijks geschiedenis met de levendigste kleuren in beeld gebracht. De gezamenlijke critici, die dit werk hadden te beoordeelen, vonden het langdradig, veel te uitvoerig en vervelend. Waarom langdradig? aan de voorstelling kan het niet liggen, er wordt niet gepreekt tusschen de bedrijven, elk hoofdstuk is een schilderij. Ik geloof dat ik het weet: die heeren vonden de weifelingen zonder eind, het onbevredigend zoeken en vruchteloos liefhebben van Frédéric Moreau vervelend. Het passieve van zijn karakter was hun te..., hoe zal ik 't noemen: tè lijdzaam; de handeling ontbrak. Zij hielden wel van zedenschildering, indien men die op de koop toe kreeg bij een reeks verschrikkelijke avonturen. Had Frédéric nog maar een werkzaam aandeel genomen aan de revolutie, maar hij hield zich buiten schot, hij bezat behalve zijn vermogen, alléen zijn passies.

Waarheid is dat de verlegen, onuitgesproken en onvoldane maar onveranderlijke liefde van Frédéric Moreau voor Mme. Arnoux; zijn vruchteloos troost zoeken in zinnelijke genietingen bij la Maréchale; zijn poging tot afleiding in het eerzuchtig liefhebben van eene vermogende vrouw uit de groote wereld Mme. Dambreuse; zijn te laat ontdekte naïeve passie voor eene vriendin zijner jeugd, een landmeisje, en het eindelijk besef dat zijn leven mislukt is en geen dier passies hem tot een man heeft kunnen maken, dáarom zoo treffen in hun boeiende beschrijving, omdat men voelt dat de schrijver die dingen heeft geschilderd welke hem het naast aan het hart lagen en die hij het best kende: zijn eigen ervaringen. Althans de stille liefde voor Mme Arnoux is volkomen historisch, indien men Maxime du Camp gelooven mag. Doch al ware dit onjuist, en al is het zeker dat een tal van andere bijzonderheden in het leven van den hoofdpersoon gefantaseerd zijn, de hoofdzaak is dat Flaubert zijn eigen sentiment in de schildering van Frédéric heeft gelegd, dat hij die figuur met liefde, SUBJECTIEF heeft behandeld. Voor die ontdekking had men de onthulling van Maxime du Camp niet noodig gehad.

De karakterbeschrijving van Frédéric Moreau is des te meer

in het oog vallend ongewoon, om de groote groep vrienden die in Parijs met hem op en neer gaan, en die op eene geheel andere wijze zijn aangepakt. Aan Deslauriers is nog de meeste moeite besteed, maar wat voor aandoeningen geven die Hussonnet, echte blagueur, andere Léon uit *Madame Bovary*; Cisy, die rijke aristocraat met zijn idiotengezicht en overbluffende lafheden; Le Citoyen, vaste habitué van sommige koffiehuizen waar hij met den eigenaar een absinth drinkt en biljart, alleen dáar op vaste uren van den dag te spreken; Martinon, van wien ik helaas! niets anders onthouden heb dan dat hij Mme. Dambreuse frequenteerde, en wiens overige faits et gestes men in het boek zelf mag naslaan; Arnoux, de man van Frédérics ideaal, al weer een blagueur en tevens een smaakvolle oplichter; Pellerin, Sénécal, Dussardier, le père Oudry (andere baron Tilbury) en nog een troep van soortgelijke luidjes. Het damespersoneel, met uitzondering van de vier hoofdpersonen, is zoo al niet even talrijk, van een dergelijk gehalte. Men versta mij wel: ik zie daarom niet met zekere geringschatting op die omgeving neer. Zij dient vooreerst in den rijkdom harer onbeduidenheid om Frédéric naar voren te brengen, en hij treedt overal naar voren; vervolgens geeft zij de geheele geschiedenis zoowel in typen van rechtsgeleerden, journalisten, democraten, artisten, kooplui en staatslieden, als in een dagboek der gebeurtenissen, van het tijdvak 1840-1852 in Frankrijk. Dien tijd en in 't bijzonder de revolutie van 1848 had Flaubert doorgemaakt met zijn vrienden Louis Bouilhet, Louis de Cormenin en Maxime du Camp, en schier al de figuren van *l'Education sentimentale* heeft hij gekend en in hun dagelijksch doen bijgewoond.

Maar hoofddoel van het boek, blijf ik volhouden, was de figuur van Frédéric Moreau, en waarom niet? Zoolang Flaubert's beste vrienden, Zola o.a., nog erkennen dat *l'Education sentimentale* tot de minst begrepene zijner boeken behoort, dat het rijp moet worden om het inzicht er van helder te maken, zoolang is het ook geoorloofd het boek van meer dan één kant te bezien. ‘Il a été certainement aussi impitoyable pour lui que pour le monde imbécile qu'il a peint’, zegt Zola aan het slot van zijn studie[1)], en uit deze zinsnede blijkt misschien dat ook hij bij Frédéric Moreau aan Flaubert zelf gedacht heeft.

1) Les Romanciers naturalistes, blz. 150.

Kan men in dien Moreau dus wellicht gefantaseerde waarheid omtrent Gustave Flaubert's karakter vinden, een zuivere analyse daarvan geven ons de drie deelen zijner *Correspondance* tot nog toe verschenen, één deel met brieven aan George Sand, twee andere met brieven aan verschillende personen, zijne moeder, Bouilhet, du Camp, le Poittevin, Caroline Flaubert (die zijne brieven heeft uitgegeven), maar voornamelijk die Madame X, welke Louise Colet heette. Die dame moge nu voor sommige lieden een irritant persoontje geweest zijn, lastig, pedant, onbeschaamd dikwijls, zij was voor het overige, volgens Maxime du Camp, wien haar aangaande geen vooringenomenheid kan worden verweten, 'jolie, assez forte, avec un singulier contraste entre ses traits, qui étaient fins, et sa démarche qui était hommasse'[1)], en eene 'androgyne des lettres.' Ziedaar nu juist waar het op aankomt, waarom zij even als George Sand Flaubert zoo lang kon boeien. Flaubert hield niet van het 'ewig weibliche', - ik heb er reeds op gewezen, hoe hij dat in Lamartine verachtte, - en eene vrouw die hem aantrok, moest kunnen bogen op eene eenigszins virile natuur, wilde zij het blijven doen. Zoo gauw ook zijn eerste vlaag van passie voor Louise Colet bedaard is, komt in zijn brieven aan haar de vertrouwelijkheid het teedere vervangen, en weldra gelijken het uitstortingen aan een hartsvriend dien hij van der jeugd aan gekend heeft. Al zijn artistieke haat en liefde komt er in voor den dag, hij schrijft over niets anders dan over de Literatuur, die hem nader aan het hart lag dan vrienden en bloedverwanten. Daaruit zou het alleen mogelijk zijn een volledig beeld van den literatuur-beoordeelaar Flaubert op te trekken, want er is schier geen enkel voornaam schrijver, van vroeger of later tijd, waar hij zich niet over uitlaat. Balzac vond hij een 'homme fort', die zijn tijd uitmuntend begrepen had en de vrouwen voortreffelijk bestudeerd; Eugène Sue iemand, wiens boeken men lezen moest om een oneindig medelijden te krijgen met het geld, het succes, het publiek; van Scribe, de eenige literator die commandeur van het Legioen van Eer was, merkt hij op dat er een kolossale ironie in dat geval ligt, en de eerbewijzingen altijd toevloeien, waar de eer gemist wordt; Stendhal vindt hij een slecht schrijver (iemand die slecht schrijft

1) *Souvenirs littéraires*, Elle et Lui.

namelijk); Dante behoort tot de geijkte grootheden, van welke hij niet durft zeggen dat ze hem vervelen, en wordt ondanks zijn grooten zwaai (ses grandes allures) vèr beneden die wereldpoeëten geschat, welke hun dorps-, kaste- of familiehaat niet hebben bezongen; Homerus daarentegen de eenige die met Shakspeare boven alle anderen staat. Ik kan maar enkele namen noemen, doch moet nog in 't bijzonder de vereering ophalen die hij voor Leconte de Lisle had, een poëet waarmee Louise Colet hem in betrekking had gebracht. Bij de Lisle vindt hij een eerlijk man, iemand van overtuiging, die fanatisme heeft. Het fanatisme is het geloof zelf, het onveranderlijke geloof, dat boven de dogma's staat, en in de kunst ook, ‘c'est le fanatisme de l'art qui est le sentiment artistique.’ De echte, d.i. de fanatieke kunstenaar moet aan zijn werk genoeg hebben, de vreugd van het leven is niet voor hem om te genieten maar om ze te gevoelen. Dat dit standpunt van Flaubert niet louter philosophisch maar ook praktisch door hem werd opgevat, daarvoor pleit zijn lang kluizenaarsleven te Croisset.

In de brieven aan Louise Colet spreekt hij ook soms over zijn vader en moeder, en ziet geen bezwaar haar omtrent deze de intiemste dingen toe te vertrouwen, zooals ook over zichzelf bijzonderheden uit zijn jeugd van zeer opmerkelijken aard, en die zijn minnares niet altijd even goed opnam. Zij zocht er soms een lust tot plagen, tot kwellingen in, en niets was toch meer vreemd aan Flaubert dan zulke soort van geestigheid. Zeer dikwijls tiert hij over zijn Franschman-zijn; hij wilde liever in een land van serieuze menschen geboren wezen, hij haatte de fransche gaudriole. Al is die een voorwerp van liefde voor de Musset, het staat bij Flaubert vast dat zij geen meesterstukken kan voortbrengen. Het komische, het grof-komische, is heel wat anders, dat hebben Homerus en Sophocles even als Shakespeare en Cervantes, maar geestigheid is verfoeid n kunst. Daarom is de groote kunst voor den franschen smaak iets onbereikbaars en lezen de Parijzenaars liever den Figaro dan Victor Hugo. Ziehier zijn stelling, die ieder om haar beknopte helderheid zal bewonderen, al is men het er niet dadelijk mede eens: ‘Les chefs-d'oeuvre sont bêtes, ils ont la mine tranquille comme les productions mêmes de la nature, comme les grands animaux et les montagnes.’

Over politiek en socialisme heeft Flaubert zich nooit uit-

gelaten, maar in zijn brieven komen enkele zijner, zeer oorspronkelijke, ideeën daaromtrent aan het licht. Men wist reeds dat hij het oude regime der fransche koningen met zijn hoffeesten en groote jachten in Fontainebleau van harte betreurde, dat het wegjagen van Louis-Philippe voor hem een kwelling was die slechts eenigermate vergoed werd door het tweede Keizerrijk, aan welks hof hij vaak te gast ging. Men wist ook dat de Republiek voor hem een toppunt van onnoozelheid vertegenwoordigde een geschreeuw van vrijheid door een grooten hoop onbeduidendheden - Thiers, zijn zondebok, voorop, - die elk voor zich nog meer tyrannie uitoefenen dan een enkele despoot. Een regeering van zelfgenoegzame bourgeois, van nulliteiten. Maar zijn merkwaardigste sociaalpolitieke confessie bezitten wij eerst thans, in zijn brief aan Louise Colet van 1852 ‘lundi soir minuit.’ ‘De ziel slaapt nu, zegt hij, dronken van gehoorde woorden, maar zij zal een uitzinnig ontwaken hebben, en zich overgeven aan de vreugde van bevrijding, want dan zal zij niets meer om haar heen hebben wat haar hindert, geen regeering, geen godsdienst, geen formule hoegenaamd; de republikeinen van alle nuances lijken mij de ergste pedagogen ter wereld, met hun droombeelden van georganiseerde wetgevingen, maatschappijen als kloosters. Ik voor mij geloof dat de verordeningen worden verscheurd, de slagboomen verbroken, de aarde genivelleerd. Wellicht zal uit dien grooten chaos de vrijheid voortkomen.’ Anarchist of nihilist, hoor ik Flaubert noemen, en terecht, indien hij van die ideeën een nering ging drijven, maar de kunst gaat hem boven al, en aangezien hij toch de toekomst niet kan bijwonen, zou hij zoo graag in het verleden verplaatst wezen, onder Lodewijk XIV met een groote pruik en hooggebonden kousen; of in den tijd van Nero, reizende in hooge wagens langs de romeinsche wegen met rondtrekkende priesters van Cybele; of bovenal in dien van Pericles om te kunnen soupeeren met Aspasia, gekranst met violen en verzen zingende tusschen muren van wit marmer. In zulke uitboezemingen vindt men den man weer die zoo terecht van zichzelf zegt dat hij had ‘le frisson historique’.

Alle eigenaardigheden van Flaubert's karakter uit zijn brieven te verzamelen, zou mij te ver leiden. Ik bepaal mij tot eenige curiositeiten omtrent zijn persoon, om dan na te gaan hoe hij over de natuur dacht, dat ik van verschillende dingen waar

men artisten uit herkent, altijd een der voornaamste blijf vinden. Flaubert rookte nog al zwaar; in Egypte tiert hij er over, vier dagen zonder rooken te hebben doorgebracht; de tabak der arabische boeren lijkt hem al te gemeen, en hij reikhalst naar zijn ‘Caporal’. In het Supplément littéraire van den *Figaro* van 1 en 8 Juni 1889 heeft André Chalard gehandeld over Les gens de lettres et le tabac, en hoewel het waar is dat Victor Hugo niet rookte en Octave Feuillet, Emile Augier, P.J. Barbier en Dumas fils o.a. beweren, alleen door het laten staan van hun pijp een vroegen dood ontkomen te zijn, staat daartegenover dat Goncourt zwaar rookt. Zola alleen op raad van een dokter sints tien jaar er mee uitgescheiden is, en Coppée bekent er aan verslaafd te zijn. Ik geloof dat de medici over den invloed van tabak op de gezondheid nog niet uitgepraat zijn en hoe willen literatoren het dan weten? Maar ik kan mij Flaubert met zijn militairen kop en de fez op, zonder een pijp niet best voorstellen. Zwemmen en zeilen deed hij ook met groot genot, en deze kunst heeft hij, bezongen, mag ik wel zeggen, in eene bladzijde, die de elegie aan hetzelfde van C. van Nievelt misschien nog overtreft. Flaubert leed aan epilepsie, die wetenschap hebben wij aan zijn kieschen vriend du Camp te danken.

Misschien zijn er nog wel meer persoonlijke eigenschappen uit de brieven op te diepen, bijvoorbeeld dat hij in zijn jeugd graag raadseltjes opgaf, dat hij op zijn tijd ook voor heelmeester kon fungeeren enz., maar ik acht dat alles van ondergeschikt belang, want Flaubert's uiterlijke en innerlijke mensch waren volgens zijn eigen, vaak herhaalde meening, twee, en met den laatste hebben wij immers te doen.

In zijn natuurvereering komt die tweeslachtigheid ook voor den dag. Als bewoner van Croisset, waar een groote tuin, een half park, achter ligt, sluit hij zich in zijn kamer op en is meest met geen stok naar buiten te krijgen. Gras onder zijn voeten verveelt hem, vergezichten over de landen en boschhoekjes laten hem koel. Maar zie hem in die geliefde werkkamer zitten: daar treedt in zijn fantasie de groote kalmte der bosschen, hij ziet alles beter en scherper dan in de werkelijkheid, hij kon van zichzelf sprekend met volle recht schrijven: ‘Plus je suis dans un milieu contraire et mieux je vois l'autre’, en tegelijk onder dat zien genieten. Weergaloos somber en verheven is zijne schildering van het bosch van Fontainebleau in

L'Education sentimentale, waar Frédéric met Rosanette in een landauer doorrijden en huiveren voor die geweldige monstervormige stammen, vluchten voor de rotsen die op koppen van beesten lijken en zich in hun oog gaan bewegen. Onder het schrijven van dat gedeelte, zegt Flaubert in zijn brieven, heb ik lust gevoeld mij aan een dier ontzaglijke eiken op te hangen, zoo heeft het mij overmeesterd. Is dit eene niet voldoende om van hem te getuigen, dat hij ‘le frisson de la nature’ had, zooals die der historie? Waarlijk, ook deze kunstenaar heeft haar begrepen, de Goddelijke, wier beeld in het werk der edelsten op de hoogten staat.

Ik maak mijzelven niet wijs dat uit bovenstaande bijzonderheden een helder beeld van Gustave Flaubert voor den lezer zal oprijzen. Het is eene schets, meer niet, van zijn zeer gecompliceerd innerlijk leven, zoover ons dat uit zijn brieven duidelijk wordt. Behalve in de *Souvenirs littéraires* van du Camp hebben ook Emile Zola in zijn *Romanciers naturalistes* en de Goucourt's in hun *Journal* hunne persoonlijke herinneringen verzameld, maar daarmede is nog lang niet alles verklaard wat in Flaubert's natuur tegenstrijdig of vreemd schijnt.

Om althans nog een weinig relief aan mijn uittreksels te geven, besluit ik met het portret van Flaubert, zooals de Goncourt's dat in hun dagboek geven: ‘Flaubert ressemble extraordinairement aux portraits de Frédérick Lemaître jeune. Il est très grand, très large d'épaules, avec de beaux gros yeux saillants aux paupières un peu soufflées, des joues pleines, des moustaches rudes et tombantes, un teint martelé et plaqué de rouge. Il passe quatre ou cinq mois à Paris, n'allant nulle part, voyant seulement quelques amis, menant la vie d'ours que nous menons tous.’ Het eenige, mij bekende portret van Flaubert vertoont bij al zijn ongegeneerdheid, in de hoofdtrekken een groote gelijkenis met den karakteristieken kop van prof. dr. J. Bosscha te Haarlem.

III

Een groot motief in de kunst van Flaubert is zijn haat tegen de bourgeoisie, logisch voortkomende uit zijn vereering der oudheid, en minder beperkt op te vatten als een afkeer van zekere

soort van moderne menschen dan als een algemeene ontevredenheid met het om hem heen levend geslacht der negentiende eeuw. De in het oog vallende bekrompenheid, ‘imbécilité gigantesque’ als hij die gaarne noemde, door hem in zijn omgeving waargenomen - het woord omgeving in den uitgebreidsten zin opvattende - deed hem de groote qualiteiten van het levend geslacht vaak voorbijzien. Hij raasde tegen de spoorwegen, de electriciteit en andere nuttige zaken, wel is waar in bevalliger, doch niettemin in even onlogischen stijl als Bilderdrjk tegen de duitsche kachels, en de duitsche philosophen. Die ongemanierde uitvallen verhinderden echter niet dat hij met de bespiegelende wetenschap van den nieuweren tijd tamelijk hoog liep.

Reeds op zijn een-en-twintigste jaar, midden in de rechtsstudie zittend, geeft hij (in een brief aan Ernest Chevalier) eene woedende satire op de spoorwegen, de trottoirs van asphalt, de spaarbanken, de rechtbanken, en vooral op het eer-bejag, die in den volgenden kreet eindigt: ‘Van 's morgens tot 's avonds in zwarten rok loopen, schoenen, bretels, handschoenen, boeken, een oordeel over alles hebben, zich op den voorgrond dringen en laten dringen, zich presenteeren en salueeren, en zijn weg maken. Och, lieve hemel!’ Ja maar, zal men zeggen, die brief is van 1842, de man was volbloed ‘romantieker’, volgens zijn eigen bekentenis in de *Préface aux Dernières Chansons* van Louis Bouilhet. Hoe verder wij intusschen komen in het leven van Flaubert, hoe verpletterender zijn haat wordt tegen de ‘imbéciles’, welke het toppunt van eloquentie bereikt in dien prachtigen brief aan den gemeenteraad van Rouaan[1)], in 1872 verschenen.

De zaak was deze: er had zich een comité gevormd om voor den gestorven dichter Bouilhet een monument op te richten in Rouaan, de hoofdstad van het departement zijner geboorte. Eerst was het plan, een graftombe, naderhand, een gedenkteeken, fontein met buste, in de openbare straat neer te zetten. Die afwijking van het oorspronkelijk plan was genoeg voor het Rouaansch gemeentebestuur, om de te voren met blijkbaar overhaaste geestdrift begonnen onderhandelingen af te breken, en behalve daarop, steunende op drie andere drogredenen, het geheele plan af te wijzen. De vroede mannen beweerden, dat er gevaar

1) Overgedrukt in *Par les champs et par les grèves*.

bestond voor de gemeentebegrooting, dat Bouilhet niet in Rouaan geboren was, dat zijn littéraire verdienste onvoldoende was voor zulk een hulde. Flaubert beantwoordt en vernietigt al die bezwaren: zijn wij allen niet rijk genoeg om bij te spijkeren als er geld te kort komt; komt het te pas voor de Rouaneezen die altijd, tot bespottens toe, op Bouilhet hebben gepocht, thans alle homogeniteit met hem te ontkennen; ten derde ... maar hier moet ik een nieuwe alinea beginnen.

Ziehier de uitspraken der heeren: ‘Rouaan is een voetstuk, te groot voor zijn roem;’ ‘als zijn (laatste) drama (*Mademoiselle Aïssé*) niet wordt toegejuicht, zou dan niet de oprichting van een publiek gedenkteeken voor zijn letterkundige verdienste, een slag in het aangezicht krijgen?’ Flaubert noemt voor de eerste bedenking een lijst van kranige mannen op die in Rouaan geen publieke hulde hebben ontvangen, en vraagt terecht of die nalatigheid van vroegere bestuurders de hunne zou wettigen. Wat het andere bezwaar betreft, is hij nog krasser: ‘Als het stuk geld maakt, is Bouilhet een groot man; valt het, ho-maar! Fraaie theorie;’ en hij somt op, dat *L'Avare* van Molière slechts vier voorstellingen beleefde, dat *L'Athalie* van Racine en *Le Barbier* van Rossini werden uitgefloten.

Ik zet de quaestie daarom zoo breedvoerig uiteen omdat men goed beseffen moet hoe raak de geweldige oorvijg was, (l'immense soufflet) in de toepassing dezer feiten door Flaubert aan de groengezetelde heeren toegediend, en over hun hoofden heen aan de gansche fransche maatschappij. Want na een der wethouders die op Bouilhet had durven schimpen, met zijn eigen gelegenheidsverzen te hebben gekweld, na het gemeentebestuur te hebben geadviseerd liever in al de gebreken der stad te voorzien dan zich een oordeel over poëzie aan te matigen, gaat hij van het bizondere in 't algemeene over, dringt bij hen aan dat zij niet langer in verzet komen maar zelf daden doen, geeselt de onwetendheid der volksvertegenwoordiging, raadt de verlichte klassen aan liever zelf op school te gaan, dan het volk er heen te zenden. Hij tuchtigt hen in hun bluf op praktischen geest, in hun bespotting van de nevelachtige, droomerige Duitschers, die den Franschen met hun droomen vijf milliarden uit den zak hebben geklopt. Gij, practici! roept hij uit; gij

kunt evenmin een pen als een geweer in de hand houden; gij hebt niet eens het instinct om u te verdedigen dat een dier nog heeft; gij kunt met al uw kapitaal en wijsheid nog niet een verbond sluiten dat weerstand biedt aan de Internationale; al uw intellectueele kracht bestaat in vrees voor de toekomst. En dan het onverbiddelijk slot: ‘Imaginez autre chose. Hâtez vous! ou bien la France s'abîmera de plus en plus entre une démagogie hideuse et une bourgeoisie stupide.’

Op deze laatste komt het aan, want het ‘hideuse’ kan nog karakter bezitten, maar de stupiditeit nooit. Zij kan alleen dienen om artisten als Flaubert gelegenheid te geven, haar voor alle tijden ten-toon-te-stellen.

In *Madame Bovary* is het allereerst Charles Bovary, de man van Emma, die de eer geniet als type van imbecilliteit te worden geschetst. Het is waar dat hij in deze figuur meer gevoel heeft gelegd dan in andere uit hetzelfde boek, en vooral in het tooneel waar zijn entrée op het gymnasium (le collége), wordt beschreven. Die lange, sloome jongen, met zijn mooie, nieuwe, glanzende pet geen weg wetend, die hij telkens laat vallen en wanhopig opraapt, met zijn vreesachtige stem zijn naam verkort uitsprekend: Charbovari, zoodat hij reeds terstond het mikpunt van aller spot wordt, - die jongen wekt meer ons medelijden dan onze minachting. Hij is de lijdend dwaze, de durf-niet die, als hij iets ongewoons waagt te bestaan, het er belachelijk afbrengt en in een hoek kruipt van schaamte. Hij is al blij als het daar niet toe komen hoeft, als men hem met rust laat met zijn vrouw, met opengesparde oogen naar haar kijkend als ze soms wat teekent, met open mond luisterend naar haar pianospel. Hij acht zich gelukkig dat hij zoo'n intelligente vrouw heeft, die zelfs zorgt voor het uitschrijven der rekeningen. Daar komt wel bij dat, als hij eens iets verkeerd doet, haar minachtende blikken hem bang maken; dan zou hij zich wel in den kelder willen verstoppen. Als hij door den apotheker Homais aangepord, een horrelvoet wil gaan opereeren, neemt haar aandrang zijn laatste bezwaren weg: als het blijkt dat hij de zaak bedorven heeft en de horrelvoet een anderen dokter te hulp roept, zit hij thuis den uitslag af te wachten, tracht het zwijgen van zijn vrouw te breken met lievige woordjes. Hij beseft dat hij haar niet kan geven wat zij verlangt, de beschaafde teederheid waar zij prijs op stelt; hij gunt haar dat

zij met vreemde heeren converseert, paard rijdt, wandelt, naar de comedie gaat, en heeft geen benul om te vermoeden dat zij dien heeren meer zal laten genieten dan hemzelf Hij blijft de onderworpen dwaas, die meent dat zijn vrouw hèm liefheeft omdat hij het haar doet; zelfs als zij zich, na hem geruïneerd te hebben, vergiftigt en voor zijn oogen sterft, is zijn imbecile vereering dezelfde gebleven, en na haar dood zorgt hij wel dat hij een haarlok van zijn vrouw afknipt. Eindelijk, als hij onder het snuffelen in een secrétaire zijn vrouws minnebrieven en portretten vindt, denkt men dat hij zich zal gaan wreken, man worden en zich boven zijn lot verheffen. Maar hij bepaalt er zich toe zijn baard te laten staan op zijn ongewasschen gezicht, in verwaarloosde kleêren rond te loopen: de droefheid heeft zijn laatste beetje energie geknakt. Ontmoet hij eenigen tijd later zijn vrouws minnaar, dan brengt zijn smart er hem zelfs toe, dien vriend ongevraagd vergeving te schenken voor wat hij deed: ‘Je ne vous en veux pas. C'est la faute de la fatalité’. Er is iets tragisch in den klank dier woorden, men wordt er stil bij. Charles Bovary heeft, met zijn vijand zóo te vergeven, recht verkregen op onze vergeving voor zijn stupide karakter.

Een geheel ander type is Homais, de apotheker; zoo bescheiden als Bovary is, zoo'n levenmaker is hij. Maar nog véel dwazer, o oneindig veel. Hij vervult zijn dorp met zijn potjeslatijn en priesterverachting. Hij is het type van den gekken liberaal. Hij schrijft in een blaadje van Rouaan de plaatselijke berichten van zijn dorp, zoodat ieder zich verbaast over de historische herinneringen en kunstigen stijl. Het is eigenlijk zonde dat die stukjes in zoo'n klein courantje staan, zijn talent is best geschikt om Parijzenaars in verrukking te brengen. Of denkt men dat hij niet weet hoe het er in Parijs uitziet? Wacht even, hij overbluft je met zijn argot, hij onthult je de geheimen van het Quartier latin, waar die studenten maar hokken met die grisettes, hij weet dat Parijs het centrum der wereld, het hart van Frankrijk is. Je hoeft hem er niets van te vertellen. Trouwens, iedereen op het dorp weet, dat hij een buitengewoon man is: hij heeft Bovary gepousseerd door hem den horrelvoet van Hippolyte te laten genezen, en lukte dat niet, welnu, wat zou dat, hij kon toch aan 's mans neus niet zien waar hij bekwaam voor was. En toen heeft hij er immers in de verhevenheid zijner zelfverloochening een anderen dokter bij-

gehaald. Onder ons gezegd, men had nooit dien Bovary in het dorp moeten halen, hij als apotheker kon de zieken best aan Een man van universeele kennis, die zijne kinderen historische namen gaf of beroemde of vreemdklinkende als daar zijn: Napoleon, Athalie, Franklin, Irma, moet immers tot alles in staat zijn. De belooning van zijn arbeid: nu ja, hij is de gelukkigste vader, de gezegendste mensch, die zich denken laat, maar de hoogere wijding: 'la croix' ontbreekt nog. Heeft hij daar geen recht op? hij kan zich toch beroemen: 1°. zich tijdens de cholera-epidemie, door een grenzelooze toewijding te hebben onderscheiden; 2°. te hebben uitgegeven, op zijn eigen kosten, verschillende werken van openbaar nut, als: '*Du cidre, de sa fabrication et de ses effets*'; verder opmerkingen over de wollige bladluis, die hij aan de academie zond; een deel met statistieken en dan zijn apothekers-proefschrift; zonder te rekenen dat hij lid is van verschillende wetenschappelijke instellingen (of eigenlijk maar van ééne). De politieke diensten bij verkiezingen, die hij aan de regeering bewees; zijn adressen aan Z.M., gevoegd bij al de opgenoemde verdienstelijkheden, hebben hem te zijner tijd het ridderkruis bezorgd, en, daar typen als Homais niet sterven, kan men het nog heden ten dage op zijn mannelijke borst zien blinken.

Homais kan men beschouwen als den aanvoerder van het leger onnoozelen in *Madame Bovary* en *l'Education sentimentale*. Hij is de incarnatie der zelfzucht en zelfverblinding. Hij is de eenige die handelt onder al die met machteloosheid geslagen dwazen. De abbé Bournisien staat perplex bij de vele beschuldigingen die Homais de geestelijkheid naar het hoofd werpt. Daar is geen redeneeren tegen. En wat durft die man! Hippolyte uit het logement, met den horrelvoet, bezwijkt voor zijn aandrang, en zal zich laten opereeren, want *het zal hem immers geen geld kosten*, zegt meneer Homais. Hoe kent die man de harten zijner medemenschen. De notaris Guillaumin tracht hem soms te evenaren, in uien bijvoorbeeld, maar hoe haalt men de schouders op over zulke pogingen, die immers moeten mislukken.

In *l'Education sentimentale* is een figuur, die misschien een tegenhanger van Homais zou kunnen zijn: Jacques Arnoux. Maar de parisianismen van dien heer wegen niet op tegen de provincialismen van Homais; hij treedt niet genoeg op den

voorgrond. Zijn dwaasheden zijn slimme dwaasheden, en slechts van tijd tot tijd komen die opduiken uit het gewoel der imbécile massa om hem heen. Hij is één der typen van zijn tijd, maar Homais is *de* type.

Méer tegenover Homais staan Bouvard en Pécuchet. Het boek dat over die lieden handelt is niet voltooid, maar het vervolg is door Flaubert zelf zóo aangewezen dat men het geheel als compleet beschouwen mag. Zij zijn twee copiïsten, die elkander op zekeren zomer-zondag ontmoeten, de een komend van de Bastille, de andere van den Jardin des Plantes, beiden op hetzelfde oogenblik op dezelfde bank op den boulevard Bourdon plaatsnemen. De een zijn hoed, de ander zijn pet, wegens de warmte naast zich leggend, ontdekken zij tegelijk dat elk daarin zijn naam geschreven heeft. Zij hebben allebei hetzelfde idee gehad, de kennis is gemaakt en de vriendschap voor altijd gesloten. Zij ontdekten spoedig bij elkander dat zij verstandige en onderzoeklievende menschen zijn, bezoeken samen de musea, de openbare gebouwen, zelfs het Collège de France, waar een professor een cursus over 't Arabisch houdt. Als kort daarop een groot vermogen dat Bouvard van zijn natuurlijken vader erft, hem in staat stelt het copiïstenambacht vaarwel te zeggen, is zijne verhouding tot Pécuchet al zoo intiem geworden dat hij met alle geweld den man in zijn overvloed wil laten deelen. De lessenaars hadden hen al lang verveeld, de stad hing hun de keel uit, zij zouden buiten gaan wonen, wetenschappelijke landbouwers en tuiniers worden.

En nu volgt die beschrijving hoe zij, zonder eenige wetenschappelijke kennis of ervaring, van alles verstand gaan hebben, uit de hoogte hunner oppervlakkigheid laag neerziend op de menschen om hen heen die geen verstand hebben; hoe zij daar als de twee reuzenbeelden der Onnoozelheid beurtelings door de gemeentenaren worden aangebeden, of van hun voetstukken gesmeten of bespot worden. Hun stupiditeit is zoo overbluffend, dat zij iets episch krijgt. Als zij vruchteloos beproefd hebben in landbouw en boomkweeken iets tot stand te brengen zegt Pécuchet: ‘De boomkweekerij kan wel een “blague” zijn’; en Bouvard antwoordt: ‘Even als de landbouwkunde.’ Dan, verdiept in een boek over tuinaanleg vol dwaasheden over immortellen, melancholieke en romantische genres, graftomben, ruines, staan zij opgetogen over die ‘wereld van wonderen.’ Zij be-

derven hun tuin, hakken een groote linde om die ze er middenin leggen, ter versiering, en ziet: er ontstaat een echo. Ze huilen van plezier en probeeren haar den ganschen dag. Achterin den tuin heeft Bouvard ‘iets subliems’ gemaakt, een laag van pleister, regelmatig met vijfhonderd pijpekoppen overdekt: Abd-el-Kader's, doodskoppen, negers, en ze omhelzen elkaar van aandoening. Naderhand in de medicijnen dolend, schrijven ze aan den koning (Louis-Philippe) of hij een instituut van ziekenoppassers op wil richten, waar zij dan hoogleeraren konden zijn. Daarop verbijsterd door de majesteit der astronomie, worden ze er fier op, over zulke groote onderwerpen na te denken. In Thiers (Flaubert's mikpunt) de geschiedenis der fransche revolutie nalezend, worden ze rood-republikeinen, keuren al het moorden met de guillotine goed, en twisten alleen over de vereering van het Hoogste Wezen. Van de theorie der historie op de praktijk overgaande, willen ze het leven van den hertog van Angoulême beschrijven, doorzoeken alles, maar laten ten slotte het plan in den steek, omdat de twee portretten die ze vinden verschillenden haartooi hebben, en vooral omdat de hertog geen hartstochten heeft gehad. Poëzie bewonderend, willen ze dichters worden. Daartoe doen ze de deur van hun kamer op 't nachtslot. Bouvard veegt de tafel af, legt papier voor zich, doopt zijn pen in en vestigt de oogen op het plafond, terwijl Pécuchet, in een leuningstoel, het hoofd naar beneden en de beenen uitgestrekt, peinst. Soms voelen ze een huivering als van een idee dat aan komt waaien, maar onder hun poging om het te grijpen, verdwijnt het. - Iemand veroordeelt Victor Hugo voor het ten tooneele brengen van Marie Tudor, en Bouvard roept uit: ‘Wat, *ik* auteur, zou het recht niet hebben?’ Daarbij voelt hij een soort van verwantschap met Hugo. Later, meenende dat zekere Mme Bordin, eene bemiddelde weduwe uit den omtrek, hem avances doet, belooft hij met een plechtigheid om te gieren, haar te zullen verleiden Pécuchet brengt het verder dan hij en legt het aan met Mélie, de dienstmaagd, die hij, begunstigd door de duisternis van zijn kelder, ten val brengt. Hij is twee en vijftig jaar oud geworden, in Parijs nog wel, en dit is zijn eerste liaison. Keeren wij tot de wetenschappelijke bezigheden van het paar terug. Tobbende over *stof* en *geest*, raadplegen ze Voltaire, Bossuet, Fénélon, en nemen zelfs een abonnement op een leesinrichting. Trach-

tend om zich zuiver uit te drukken gaan ze, in plaats, van: ‘Faisons un tour,’ zeggen: ‘Une promenade serait salutaire’; voor: ‘il est temps de dîner’: ‘Voici l'heure d'absorber des aliments’; voor: ‘j'ai la colique’: ‘J'éprouve un besoin d'exonération’. Door hun geknoei in idealisme, materialisme, physiologie en philosophie, gaan ze ten slotte aan niets meer gelooven. Bouvard gelooft zelfs niet meer aan de stof, want de zekerheid dat er niets bestaat (hoe bedroevend ook) blijft daarom niet minder eene zekerheid. Zij verdedigen hun ideën tegen den pastoor, een dergelijke imbécile als Bournisien uit *Madame Bovary*, altijd met beroep op schrijvers van naam. *Dit* is zoo, want *die* zegt het. Later bekeeren ze zich weer, uit vrees van door adellijke lieden, die ze gaan frequenteeren, voor goddeloos gehouden te worden; zij willen zelfs aanbidden zonder te begrijpen; zij worden plezierig gestemd in de rijke omgeving op het kasteel, en het enkel protestje dat ze dáár laten hooren, komt er zacht en verlegen uit.

Bouvard et Pécuchet, waar de triomf der imbécilliteit in bezongen wordt, is ook een andere ‘Lof der zotheid’. Ik heb al eens gezegd dat het grof-komische, het groteske, bij Flaubert zeer gezien was, ver boven het fijn-geestige. Op den boven aangehaalden brief van du Camp over *Bovary* schreef hij ‘Grotesque’; het groteske grenst ten nauwste aan de stupiditeit. Ook in *Bouvard et Pécuchet* ontstaan telkens uit onzinnige toestanden, dwaze tooneelen, en beiden zijn even kolossaal. Onder hun getob aan landbouw hooren zij in eens dat hun hooibergen in brand staan. Ze snellen er heen, in den looppas en Pécuchet zegt tegen Bouvard: ‘Een, twee; een, twee; in de maat als de jagers van Vincennes’. Aangekomen, staan ze daar te schreeuwen, water te eischen dat er niet is, en alles lacht hen uit; een grijsaard steekt zijn pijp aan met een brandenden spriet, kinderen gaan dansen, en een landlooper roept dat het wel vermakelijk is. - Als de tuin klaar is, op bovenbeschreven wijze, noodigen ze een heel gezelschap: dat proest het uit om de pijpekoppen; vindt den liggenden boom een bêtise. Wacht even, Bouvard gaat op het bordes staan en roept uit volle borst: ‘Serviteur! Mesdames!’ Geen echo! dat komt zeker door reparaties die ze aan de schuur hebben verricht. - Ze hebben gelezen dat men de temperatuur van het badwater zelf kan verhoogen, door er gymnastiek in te maken, en zóó

dierlijke warmte te verspreiden. Bouvard daalt in de kuip, mèt zijn thermometer, werkt als een paard drie uur lang, met armen en beenen, doch zonder gevolg. Dát tooneel ziet men vóor zich, haarfijn. - Als ze, aan het fossielen-zoeken, in de rotsen boren, komen er in eens twee gendarmes opzetten die hen opbrengen. Bouvard is rood van kwaadheid, de ander bleek van angst, beiden half huilend. In de situatie is iets van Geel. - Als ze vóor Madame Bordin samen brokken uit de Phèdre reciteeren, Bouvard met bevende stem, Pécuchet hijgend om de aandoeningen weer te geven, staat deze dame, met wijd-open oogen onbewegelijk naar hen te kijken, als naar een troep kunstemakers; de meid luistert achter de deur en een vagabond, in hemdsmouwen, gluurt door 't raam. - Bij een opstootje van werklieden, wil Pécuchet de redder der menschheid zijn, even als Lamartine en begint het volk toe te spreken:

‘Burgers!

‘Maar zijn pet, zijn neus, zijn overjas, de geheele persoon was ontbloot van prestige.

‘Een man in een borstrok viel hem in de rede:

‘Zijt gij een werkman?

‘Neen.

‘Patroon dan.

‘Evenmin.

‘Welnu, hoepel dan op!

‘Waartoe? vroeg Pécuchet op fieren oon.’

Het antwoord is een stomp die hem van het tooneel doet verdwijnen. - Onder hun snuffelen in schrijvers over maatschappelijke hervormingen, komen ze tot de ontdekking dat de wereld niets om al die theorieën geeft, maar Pécuchet zegt: Laten wij het beste systeem zoeken; en als Bouvard vraagt of hij dat dan denkt te vinden, antwoordt hij: Zeer zeker. Waarop Bouvard schier omvalt van het lachen. - Ze willen twee kinderen van een landlooper opvoeden en leggen dat op de dolste wijze aan, evenals bij àl hun proefnemingen, zonder eenig succes. Op de taalkunde volgt de sterrekunde: Pécuchet plaatst midden in den salon een luien-stoel en begint er om heen te walsen. ‘Verbeeld u nu dat deze stoel de zon is en ik de aarde ben; alzoo beweegt zij zich’, zegt hij tegen den jeugdigen schooier, Victor, zijn pupil, en deze slaat hem met verbazing gade. - Het jongemensch blijkt, bij al het leeren, in ondeugd

steeds aan te groeien, en zijne passies niet meester te zijn. Pécuchet wil hem *La Nouvelle Héloise* laten lezen, waar de ware liefde in beschreven wordt: dat zal hem op den weg der deugd brengen. Maar Bouvard, die een ‘gaillard’ is, stelt voor hem liever ‘chez les dames’ te brengen, en wil er zelfs exprès een reis naar Hâvre voor gaan maken. Gelukkig komt het hier niet toe. - Als Bouvard en Pécuchet eindelijk, na een barre redevoering tegen ‘de grondslagen der maatschappij’, te nauwernood het gekkenhuis ontloopen zijn (zoo leest men in het verdere plan van 't onvoltooide werk), besluiten zij hun hooger streven te laten varen, en te gaan... c o p i e e r e n a l s v r o e g e r. Zij wenden zich tot een schrijnwerker om een bureau met dubbele lessenaar, koopen registers, gereedschappen, sandrak, pennemesjes enzoovoorts, en zetten zich tot schrijven. - Wat er in die registers kwam, zou het tweede deel van Flaubert's boek gevormd hebben: le dossier de la bêtise humaine. De gezamenlijke, door Flaubert geclassificeerde, dwaasheden van groote mannen uit alle tijden moesten door Bouvard en Pécuchet zonder erg uit hun studieboeken worden gecopiëerd. Welk een gigantisch slot van het boek daaruit zou ontstaan zijn, kan men uit Guy de Maupassant's mededeelingen[1)] ongeveer nagaan.

Ik ben over het komische in Bouvard et Pécuchet nog al uitvoerig geweest, en met reden, omdat in geen ander boek van Flaubert dat element zulk een plaats inneemt. *Le Candidat*, het blijspel (?) van Flaubert, bevat een ridiculiseering van het algemeen stemrecht, zooals men dat in Frankrijk heeft leeren kennen. Het is óok niet geestig, en daarom viel het waarschijnlijk, want aan het groteske zal men nog niet kunnen wennen in den schouwburg. Daar houdt *Rabagas* zich beter. Maar als boek beschouwd, welk een geeseling van het stupide wederom, welk een overvloed van ernstige dwaasheid. De repetitie van Rousselin voor zijn speech aan de kiezers; en de scene die er op volgt, waar hij het er zoo rampzalig afbrengt, overschreeuwd door den president, de interpellanten, en... den veldwachter.

Veldwachters en agenten van politie maakten een merkwaardigen indruk op Flaubert; men vindt hun analyse op blz. 136 van *Par les champs et par les grèves:* ‘Een gendarme is voor

1) Vóor Flaubert's *Lettres à George Sand*.

mij iets in den hoogsten graad kluchtigs, dat ik niet aan kan zien zonder te lachen; een even grotesk als onverklaarbaar verschijnsel dat deze grondslag der publieke veiligheid de eer heeft op mij te weeg te brengen, tegelijk met de procureurs des Konings, alle mogelijke magistraten en hoogleeraren in de fraaie letteren.'

Is er *humour* in al deze dingen? Men zou het zoo kunnen noemen, bij gebreke van een ander woord, en van de wijs gebracht door den fijnen geest van het moderne, die dikwijls hatelijk kan zijn. Maar een humorist, zooals wij in Hildebrand kennen, zooals Dickens, Daudet genoemd kunnen worden, zóo een was Flaubert niet. In zijn lach klinkt de vroolijkheid der Ouden, het gejuich der goden over den manken Hefaistos; zijn komische tooneelen herinneren aan de levenslustige dwaasheden van Falstaff, aan de burleske imbecilliteit van Don-Quichot.

In *Smarh*, een soort van concept voor de *Tentation de Saint-Antoine*, treedt Yuk, de god van het groteske op. Deze wedijvert met Satan om den mensch te verderven, en Satan moet voor Yuk bukken. Yuk is de sombere lach die over de dwaasheden der menschen klinkt, en die lach is de grondtoon van Flaubert's werk.

IV

Ergens in zijn brieven heeft Flaubert gezegd dat hij slechts naar juistheid, wetenschappelijke juistheid trachtte, om eerlijk te zijn tegenover zijn lezers. Maar bij dat streven was toch ook een liefde voor de wetenschap zelf in 't spel. De verheven uitspraak van Hilarion in de *Tentation* is geen phrase van een ander: 'Mon royaume est de la dimension de l'univers; et mon désir n'a pas de bornes. Je vais toujours, affranchissant l'esprit et pesant les mondes, sans peur, sans pitié, sans amour, et sans Dieu. On m'appelle la Science.' Die breed golvende volzinnen zijn personeel gevoeld door iemand die (ná de kunst, dat geef ik toe) de wetenschap boven alles liefhad.

Flaubert's drie meesterwerken zijn: *Salammbô*, waar de historie, *La Tentation*, waar de godsdienstgeschiedenis, *Bouvard et Pécuchet*, waar alle wetenschappen tot motief, en ik durf zeggen tot inspireerend motief hebben gediend.

Over *Salammbô* heb ik, onder verschillende opzichten, te voren al uitgeweid en kan ik dus kort zijn. De historische wetenschap voor dit boek verzameld, heeft de critici die het bij de ver-

schijning gingen beoordeelen, tot het schrijven van zeer vermakelijke opstellen gebracht. Een boek vol historie met geen enkel bewijsstuk, geen enkele noot, dat ging hun verstand te boven, dat *moest* vol feilen zitten. Sainte-Beuve, wiens werken krielen van noten, door de Goncourt's zeer eigenaardig addernesten gedoopt, maakte drie artikelen waarin hij zich heel vroolijk maakte over den auteur en diens rehabilitatie van het oude Carthago. Hij wist niet dat Flaubert hem zoo punt voor punt verslaan zou en stond dermate verbluft, dat hij die weerleggingen niet eens trachtte omver te gooien, maar het oordeel aan de lezers overliet. Curieuser nog was de aanval van den egyptoloog en orientalist Froehner in de *Revue Contemporaine*, die op de erbarmelijkste wijze, en zonder het weinigje eerbied aan Sainte-Beuve betoond, door Flaubert werd afgeslagen. De beschuldigingen van dien heer waren even onbeschaamd als belachelijk: hij kreeg zijn verdiende loon. Bij elken twijfel aan de juistheid van beschrijvingen, werpt Flaubert hem een reeks van citaten uit de Ouden, uit den Bijbel en uit nieuwere onderzoekers voor de voeten. Dat is hard voor iemand die beweerd had dat Flaubert noch hebreeuwsch, noch grieksch noch latijn kende. Beweert Froehner dat Flaubert zelfs Cappadocië niet van Klein-Azië kan onderscheiden, de laatste geeft hem te verstaan: Ik ken Cappadocië meneer, ik heb het gezien, ik heb er in gewandeld.[1)]

Waarlijk, Flaubert kende zijne geschiedenis, en schreef niets neder zonder te weten dat hij er recht toe had. Ik houd het er ook voor dat zijn geduchte verwering van *Salammbô*, den heeren die later over *La Tentation de St. Antoine* moesten schrijven, allen lust tot aanvallen heeft ontnomen.

In dit ontzaglijke boek heeft Flaubert den arbeid van zijn gansche leven neergelegd. Reeds op 18-jarigen leeftijd deelt hij in een brief aan Ernest Chevalier het concept voor *Smarh*[2)] mede: ik heb reeds gezegd dat dit werk als een concept van de Tentation zelve beschouwd kan worden. In 1845 te Milaan een schilderij van Breughel ziende, die de Verzoeking voorstelt, vat hij het plan op den heilige voor het tooneel te be-

1) De nieuwste uitgaaf van *Salammbô* bevat in een appendix Flauberts anticritieken. Het art. van Sainte-Beuve vindt men: *Nouveaux Lundis IV*.
2) Fragmenten hiervan zijn terug te vinden in *Par les champs et par les grèves*.

werken, ‘mais cela demanderait un autre gaillard que moi.’ Het volgend jaar krijgt hij eene gravure van Callot die de Verzoeking afbeeldt en hecht haar dadelijk aan den muur: reeds lang had hij haar verlangd te bezitten; ‘het grotesk tragische heeft een buitengewone bekoring voor mij, zegt hij; het beantwoordt aan de intieme behoeften mijner kluchtig bittere natuur.’ Dan begint het werken aan de eerste redactie van zijn boek; hij vermagert er onder, want hij werkt ‘als tien negers;’ de voltooiing zou hem weinig voldoening schenken (als ik te voren vermeldde) en al vindt Louise Colet het ook zoo mooi, hij is toch, zelfs na zijn reis, overtuigd dat het een mislukt werk is; de gebeurtenissen houden geen gelijken tred met de ideeën, en bij al den dramatischen toestel, ontbreekt het dramatische. Maar toch gaat hij er telkens weer aan zitten werken, zelfs door *L'Education sentimentale* en *Salammbô* heen, want dat boek is de hoop zijner jonkheid geweest en laat hem niet los. Als het in 1874, zes jaar vóor zijn dood, eindelijk het licht ziet, is hij er nog maar half over tevreden.

La Tentation is niet te analyseeren. Laat mij de hoofdtrekken slechts aangeven. In het algemeen is bedoeld in dit werk een groote strafoefening te houden over den mensch, in de goden en godsdiensten die hij zich gemaakt heeft. Maar om de oude traditie der Verzoeking niet geheel uit het oog te verliezen, moest de heilige eerst door de stoffelijke dingen der wereld worden beproefd. Rijkdommen, zwelgfestijnen en schoone vrouwen komen beurtelings in visioenen tot hem; die laatste tentatie door de koningin van Saba: ‘une femme si splendidement vêtue qu'elle envoie des rayons autour d'elle.’ Maar al deze schitterende tooneelen zijn slechts het voorspel van het grootsch défilé der goden. Eerst verzoekt de duivel hem, door het aanhalen van allerlei tegenstrijdige teksten in Oud en Nieuw Testament zijn geloof aan het wankelen brengend; daarna brengt hij den Sant door een wereld van dwaasheden, al de wijzen van godsvereering, in den loop der eeuwen door den mensch uitgedacht. Uit de religies komen zij tot de goden, van de bloed- en vuurverslindende monsters der eerste tijden tot de schoone goden der Grieken trekken allen voorbij: die der Perzen, der Egyptenaars, der Indiërs, der Etrusken, en eindelijk die der Christenen met zijn geweldige bijbelsche taal: ‘Wee, wee! Het Heilige der heiligen is ge-

opend, het voorhangsel is verscheurd, de geuren der reukofferen zijn verloren in den wind. De jakhals huilt in de graven; mijn tempel is verwoest, mijn volk is verstrooid! Men heeft de priesteren met de koorden hunner kleederen verworgd. De vrouwen zijn gevangen gemaakt, de heilige vaten zijn alle versmolten.' Met Hem is alles voorbij, de duivel alleen, de Wetenschap blijft over en voert Antonius op zijn weg door de oneindigheid van het heelal, laat hem de eindeloosheid der werelden zien, brengt hem beurtelings tot de bekentenis dat god de Stof is, dat hij het Oneindige is. Maar Antonius kon zulk een god niet aanbidden, hij heeft behoefte aan een hoogste wezen dat hij mag liefhebben, en als nu de duivel hem uitnoodigt alleen hèm te aanbidden, heft hij de oogen opwaarts, en - komt tot bezinning, want de duivel heeft hem verlaten. Doch wederom verschijnen er visioenen: thans de verschrikkelijke dialogen van de Weelde en den Dood; die van Le Sphinx en la Chimère, onder welke vier vormen hem de duivel andermaal verzoekt doch vergeefs. Eindelijk komt voor zijn geest een wereld van monsters, van wanschapen dieren, waaronder de catoblepas die zijn eigen pooten afknaagt zonder het te bemerken; het krielt om hem heen van borsten, koppen, armen; de dieren worden planten in een nieuwe dwarrelende wereld; de planten worden steenen: Antoine is tot het diepst der stof doorgedrongen. Hij weet niet meer wat hij ziet, wat hij hoort, wat hij voelt; in zijn verbijstering roept hij uit: 'O bonheur! bonheur! j'ai vu naître la vie, j'ai vu le mouvement commencer. Le sang de mes veines bat si fort qu'il va les rompre. J'ai envie de voler, de nager, d'aboyer, de beugler, de hurler. Je voudrais avoir des ailes, une carapace, une écorce, souffler de la fumée, porter une trompe, tordre mon corps, me diviser partout, être en tout, m'émaner avec les odeurs, me développer comme les plantes, couler comme l'eau, vibrer comme le son, briller comme la lumière, me blottir sur toutes les formes, pénétrer chaque atome, descendre jusqu'au fond de la matière, - être la matière.' Maar onder zijn ijlen komt de zon op, uit dezen nacht van verschrikking, en in haar schijf straalt het gelaat van Christus. Antoine maakt het teeken des kruises en begeeft zich in gebeden.

De mensch heeft dus steeds behoefte aan de vereering van het Onbekende dat hij niet kan begrijpen; als de mensch

geen goden meer heeft om te aanbidden, gaat hij het zichzelf doen. Zoo ongeveer zou men de philosophische idee van *La Tentation* kunnen definieeren, en misschien op honderd andere wijzen. Maar het zoeken er naar dunkt mij een ijdel pogen; onverbiddelijk blijft de stelling van Flaubert dat de ideën van wetenschap *aanleidingen* slechts zijn tot kunst. En in dit geval tot eene kunst die op gelijke hoogte staat met het geweldig onderwerp dat zij behandelt, en zich in haar ontzaglijke rythmen verre verheft boven elke gedachte van persoonlijke haat of liefde. De nakomelingschap die niets van Flaubert's persoon zal weten, en dit boek opent, zal zich een idee moeten vormen van iets voorwereldlijk-gigantisch. Zij zal zich misschien Flaubert voorstellen gelijk deze Michel-Angelo: een grijsaard, op den rug gezien, van kolossale gestalte, beeldhouwende in den nacht bij licht van fakkelen.

Toen de *Tentation* eenmaal, als een pak van zijn hart, de wereld in was, en hij er niet meer aan denken wilde, kwam een nieuw idee voor nog reusachtiger plan in Flaubert's geest op: de idee van *Bouvard et Pécuchet*. Dat boek is geworden volgens de uitdrukking van de Maupassant, de toren van Babel der nieuwe wetenschappen, waarin alle verschillende leerstellingen, even absoluut als onderling tegenstrijdig, elk hare taal spreken, de onmacht van haar pogingen, de ijdelheid van haar uitkomsten zelf aanwijzen.

De verbazende werkkracht die voor dit boek gebruikt is, zal men eenigszins kunnen nagaan als men weet welke grenzelooze onderzoekingen er door Flaubert voor in 't werk zijn gesteld. Bouvard en Pécuchet trachten voortdurend uit het lezen van alle mogelijke theoretische boeken praktische gevolgtrekkingen te maken: zij passen alles toe wat zij lezen en alles faalt. Aanvangende met den tuinbouw, moesgroenten en bloemperken, met den landbouw waar ze allerlei nieuwe machines voor koopen, gaan ze weldra over tot den vruchtenteelt, tot den gekunstelden tuinaanleg. Als dat alles door zijn akelige resultaten hen ontmoedigt, gaan ze in de huishouding knoeien, confituren inmaken, hammen rooken. Maar de hammen worden zwart en de confituren bederven al vóór het winter is. Het komt door hun onwetendheid in scheikunde, denken ze, en beginnen aan de chemie. Als deze wetenschap hen voor de oogen gaat draaien, vervallen ze in de anatomie, ont-

leden een mensch van papier-maché. Wat helpt hun die echter als ze geen physiologie kennen? alzoo zich daarmede beziggehouden. Door een curieus voorval komen ze in de gelegenheid de vivisectie toe te leeren passen, en deze voert hen met versnelden pas in de chirurgie en therapie. Om zich van de misère die deze vakken hen leeren te verpoozen, verdiepen ze zich in de sterrekunde; niet lang echter, want de natuurlijke historie wacht hen, met wier behulp zij allerbelangwekkendste proefnemingen doen op de koppeling van elkaar vreemde diersoorten. Edeler ook is de geologie, die hem leert zich te verheffen boven pastoorsmeeningen, maar deze wetenschap brengt eigenaardige bezwaren met zich, en moet wijken voor de archeologie. Ze vormen een museum, worden Keltomanen, en als dat hen verveelt, wenden ze zich, om toch in hun land te blijven, tot de fransche historie. Van de fransche in de romeinsche, van de romeinsche weer in de fransche geschiedenis aan 't dolen, beginnen ze plotseling, na mnemotechnie geleerd te hebben, met de philosophie der historie. Vervolgens komen ze successievelijk tot het lezen en bewonderen van historische romans (Scott, Dumas, Sand), liefderomans (Rousseau, Constant), humoristische romans (de Maistre, Karr); de tragediën van Hugo en Racine, die hen eerst tot beoefenaars der uiterlijke welsprekendheid, dan tot dichters, dan tot taalkundigen, dan tot aesthetici maken. Met de revolutie van 1848 worden ze politici, en uit hun mislukt streven om député te zijn, ontstaat hun socialisme. Ze beoefenen Saint-Simon en Fourier, Louis Blanc en Proudhon. Er komt dan een stadium van onverschilligheid voor de wetenschap: ze gaan om hun vermaak en gezondheid denken; beoefenen beurtelings de gymnastiek en hydrotherapie; den tafeldans, het magnetisme, het hypnotisme, het spiritisme, het schatten zoeken met een hazelaarstak. Dan plotseling als in een dollen dans springen ze over op het deïsme, de philosophie, de psychologie, de logica; worden weer religieus, en ten slotte pedagogen en wereldhervormers.

Waarlijk de man die *Salammbô* schreef, die *La Tentation de Saint-Antoine* dichtte (mag ik zeggen) die den moed had *Bouvard et Pécuchet* zoover te brengen als wij het bezitten, die moest de wetenschap wel liefhebben. Men solt met het voorwerp waar men van houdt. De wetenschap mag bij menige bladzijde van *Bouvard et Pécuchet* een pijnlijk gezicht trekken,

waar zij zich voor impotent en belachelijk ziet uitmaken, de groote kunst die aan het zeggen van zulke vonnissen besteed is, maakt hun ernst betwijfelbaar en hun hardheid dragelijk.

V

Ik heb in het begin van dit opstel doen uitkomen dat Gustave Flaubert, volgens zijn eigen meening, een talent van den tweeden rang was. Hij stelde zich in dat opzicht gelijk met Horatius, oordeelende dat hij even als die latijnsche dichter, het slechts zijn roeping achtte om schoone taal te maken, en hij bedoelde met die vernedering van zichzelf of hoe men het noemen wil, ook niet wat men gewoonlijk onder die uitdrukking verstaat, maar alleen dat hij zich beneden de allergrootsten stelde: Homerus, Shakspere, Rabelais, welken hij den naam van werelddichters gaf.

Maar dezelfde lust tot groote concepties welke den genoemden dichters de meesterstukken van de hand deed vliegen, al heerschte hij er niet naar welgevallen over, zij beheerschte hèm toch, en hij bezat de volhardingskracht, zijn leven er aan te wijden om haar te verwezenlijken. Hij moge geen genie geweest zijn, er is toch een klank in zijn werk waar men het geniale worstelen uit herkent.

In de nieuwe fransche letteren heeft zijn naam niet het geluid van Emile Zola. Hij moge door zijn werk den stoot gegeven hebben aan het ontstaan der naturalistische school, aan dat waar het op aankomt: de democratische richting in de literatuur, heeft hij part noch deel. Als *Madame Bovary* hem reeds te klein en kinderachtig onderwerp voor een boek leek, dan kan men nagaan hoe weinig hij ophad met het instellen van onderzoekingen in de benedenste lagen der maatschappij waar men *L' Assommoir* en *Germinal* aan heeft te danken. Meer nog dan Zola heeft hij tusschen de romantiek en het realisme gewankeld, en nooit heeft hij er toe kunnen komen, zooals deze, beslist voor het laatste partij te kiezen. Als men realist moest zijn, ten koste van het rythme, was hij het liever niet, en met dit bizondere inzicht kunnen zijn vrienden Goncourt en Zola niet instemmen. Bekend is de anecdote, die ik hier verlof vraag over te schrijven, omdat zij den artist Flaubert zoo uitnemend karakteriseert. Toen hij zijn vrienden de vertelling *Un Coeur*

simple (uit de *Trois Contes*) voorlas, maakte men hem eenige opmerkingen en critiek over een passage van tien regels, waarin de oude keukenmeid er toe komt om haar papegaai met den Heiligen Geest te verwarren. De gedachte leek wel wat scherpzinnig voor de hersens van een boerendeern. Flaubert luisterde, dacht na en eindigde met te bekennen dat de opmerking hem juist voorkwam. Maar ineens brak het angstzweet hem uit: ‘Gij hebt gelijk, alleen, zie je, dan moet ik mijn volzin veranderen.’ Denzelfden avond intusschen ging hij aan 't werk; hij bracht den nacht door met het wijzigen van tien woorden, bekladde twintig vellen papier die hij achtereenvolgens doorhaalde, en veranderde ten slotte niets omdat hij geen anderen volzin had kunnen samenstellen waarvan de harmonie hem bevredigde. Wat kwam het er ook op aan, als de phrase geen zin had: ‘des te erger voor den zin, het rythme vóor alles.’

Met zulke begrippen stond Gustave Flaubert alleen onder zijn tijdgenooten, die, de eenen niet konden begrijpen hoe hij vriendschap met Zola kon aanknoopen, de anderen evenmin hoe hij Chateaubriand en Victor Hugo bleef afgodeeren, hetgeen volstrekt niet te veel van hem gezegd is.

Dat onafhankelijk standpunt bracht zijn ontwikkeling door de antieken en de oude historie mede. Hij was geen man voor onze eeuw met zijn epischen stijl, met zijn verachting van het plezier der moderne menschen. Wat er groots is in ons geslacht werd in zijn oogen begraven door bergen van kleingeestigheid. Het verhevene zocht hij en vond het niet. Daarom oordeelde hij het zoo bespottelijk dat men zijn kunst als de fundamenten van de kunst der toekomst, het democratisch naturalisme, wenschte te beschouwen, omdat hij in geen toekomst meer geloofde. Vernietiging was voor hem het beste wat de tegenwoordige maatschappij kon overkomen.

Maar dùs wars van alle theorieën en scholen, buiten het gewoel en gedrang der wereld kruipend in zijn stille werkkamer te Croisset, buigt hij zich, gedreven door zijn artisten-geloof, voorover op zijn groot hollandsch papier, moeizaam uithouwende zijn perioden, beeldende zijn volzinnen van epische golving, rond en zwaar den gang zijner rythmen met groote stem uitstortend in de eenzaamheid van het vertrek, worstelende met de harmonieën van zijn proza zoolang tot hij ze overweldigd heeft. Dáar buigt hij zich, de ruimten om hem heen bevolkend met

de helden, de levende ideeën der oudheid, in rustingen van het hoofd tot de voeten, de helm op het hoofd, het zwaard zwaaiend om zich heen, stralen schitterend in het rond; hij staart op hen, hij ziet ze komen en gaan in groote drommen, met plechtigen gang die dreunt als op marmer, met plechtigen gang als het rollen der zee, het ruischen van den wind door een dennenbosch. En, de beelden in ontzetting beschouwend, hoorende het geluid hunner voetstappen, klinkt hij zijne perioden in rustingen waar de zon op schittert, en laat hij hen gaan met breeden rythmischen tred, dat de glans en het geluid der Oudheid doorklinkt en licht in zijn Proza.

En zóo is hij de man geworden waar geen partij volstrekte rechten op kan doen gelden, geen naturalist en geen romanticus, maar een onafhankelijk artist die zijn eereplaats heeft onder de Meesters der fransche letteren.

E. SACHSE.

Het vakstelsel aan onze Gymnasia.

> ‘A man may have passed a score of examination and still not to be qualified to call himself an educated man.’ LORD REAY. *Speech on the aim of Indian universities* p. 6.

Wanneer op eenzelfde lichaam gewerkt wordt door twee of meer krachten, die elk in eene andere richting drijven, dan zal, zoo leeren ons de natuurkundigen, dat lichaam geen van die richtingen opgaan, maar het beloop zoowel als de snelheid der beweging zullen bepaald worden door de composante van de in verschillenden zin naast elkander werkende krachten. Aan zulk een parallelogram van krachten doet de behandeling van menig wetsontwerp in de Tweede Kamer denken. In onze parlementaire eeuw weerspiegelt zich zelden of nooit in eene gansche wet de wilsuiting van één. Ten deele is iedere wet het gewrocht van gemeen overleg. Gelukkig, zoo de vader van het wetsontwerp óf zooveel kracht vermag te ontwikkelen om te beletten dat van de richting zijner plannen door de krachtsuiting van in anderen zin werkende invloeden al te zeer worde afgeweken, óf er toe besluiten kan om, waar het parlement hem dwingt een gansch anderen kant uit te gaan dan hij nuttig acht, zijn wetsontwerp in te trekken. Meestal toch is een compromis tusschen twee stelsels half werk, dat beter niet gedaan ware. Evenwel, er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarin eenige regeling hoe dan ook beter is dan geene.

Zoo kan men er den heer Heemskerk nauwelijks een verwijt uit maken, dat hij in het voorjaar van 1876 bij de ingrijpende veranderingen door allerlei amendementen in zijn ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs gebracht, zich nederlegde en dit

ontwerp mèt de vele door hem niet gewilde wijzigingen handhaafde. Reeds zeven-en-twintig jaren had men op wettelijke regeling gewacht! Was het wonder dat, toen dan eindelijk de wet in het Staatsblad stond, die wet eerst zoo vaak vruchteloos geconcipiëerd, ten laatste met zooveel moeite gebaard, men over het geheel een gevoel van verlichting had als na eene overwonnen moeielijkheid, een afgewentelden last. Geestdrift wekte zij niet maar wel zag menigeen met voldoening naar het voltooide werk, waartoe velen hun steentje hadden aangedragen, zoodat de persoon van den 'wetgever' daar tot eene zuivere abstractie is geworden, ook voor niet-juristen. Uit onze wet op het H.O. spreekt niet een superieure geest, wiens overredingsgaaf of gezag eene meerderheid hebben verkregen voor het stelsel, dat naar zijn inzicht het heilzaamst en doelmatigst zou blijken, maar zucht tot conciliatie van tegenstrijdige wenschen en inzichten. Gaat men na, welke antwoorden zij geeft op de gewichtige vragen, toen aan de orde, en die in verschillenden zin beantwoord konden worden, dan zal men zien dat veelal van twee tegenover elkander staande stelsels noch het eene noch het andere gehuldigd is, maar dat een middenweg is ingeslagen, in den beginne door niemand gewild, ja niet eens vermoed. Zie hier het meest kenmerkende:

1. Voorgesteld was het behoud der drie Rijkshoogescholen. Daartegenover stond het stelsel van ééne Universiteit. Besloten wordt dat er niet zullen zijn drie (volgens het eene stelsel), niet één (volgens het andere), maar 3+1. Er wordt toegestaan dat de gemeente Amsterdam haar Athenaeum tot universiteit mag inrichten op den voet van gelijkheid met de drie Rijksuniversiteiten.

2. Er moest beslist worden wat te doen met de oude theologische faculteit, die steeds gediend had ter opleiding van predikanten bij het Hervormd Kerkgenootschap. Aan die instelling wilde men vrij algemeen een einde maken. Maar hierover was men het oneens, of die faculteit geheel zou vervallen, zoodat er in het geheel *vier* zouden wezen - een radicaler maatregel dus dan door de staatscommissie van 1849 was voorgeslagen[1)]

1) Men zie artt. 12, 13 en 14 van het Ontwerp door de Staatscommissie, benoemd bij Kon. Besl. van 15 Jan. 1849 (Staatsbl. no. 3), den 31 Aug. van hetzelfde jaar tegelijk met haar rapport aan den Koning ingediend, alsmede de Memorie van Toelichting op die artikelen.

- dan wel of men haar zou vervormen tot eene faculteit van godsdienstwetenschap. Besloten wordt noch tot het een noch tot het ander. De faculteit der godsdienstwetenschap wordt afgekeurd, maar de theologische faculteit wordt niet opgeheven. Toch kan men ook niet zeggen dat zij bestaan blijft. De nieuwe faculteit der godgeleerdheid is immers zóó ingericht dat zij tot vorming van predikanten ongeschikt is, tenzij zij van wege de Synode der Hervormde Kerk met kerkelijke hoogleeraren is aangevuld. Ook deze uitkomst was aanvankelijk even weinig bedoeld als voorzien.

3. De vraag deed zich op, wat beter ware, de onderwijsvakken aan de universiteiten en de inrichting der academische examina te regelen bij de wet, dan wel bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur. Ook hier wordt een middenweg ingeslagen, oogenschijnlijk door niemand in den beginne gewenscht. Er wordt toch besloten om de vakken van onderwijs bij de Wet vast te stellen, maar het academisch statuut, behelzende het aantal, den aard, het programma enz. der verschillende examina door de Regeering te doen regelen. Dat het hierdoor kon gebeuren - zooals ook werkelijk gebeurd is - dat examen vereischt zou worden in eenig vak niet geplaatst op de lijst der bij de wet voorgeschreven verplichte onderwijsvakken, (art. 42), daaraan werd niet gedacht.

4. Een gewichtig punt was dit. Behoorde de propaedeusis aan de hoogeschool te blijven of moest zij worden overgebracht naar de gymnasia? Ofschoon het hier blijkbaar de bedoeling der Regeering was - eene bedoeling ongetwijfeld door de overgroote meerderheid der Vertegenwoordiging gedeeld en in overeenstemming met de publieke opinie - dat eene beslissing in laatstgemelden zin zou worden genomen, heeft de Wet feitelijk niets beslist. Zoowel de vaststelling van het programma van het examen tot toelating aan de universiteit (art. 11) als die van het academisch statuut (art. 84) werd overgelaten aan het uitvoerend gezag. Bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur zoude het een zoowel als het ander worden geregeld; waarbij evenwel op te merken valt dat ten opzichte der vaststelling en casu quo latere wijziging van het besluit regelende de examina ter verkrijging van academische graden de Regeering verplicht was te voren in te winnen het gezamenlijk advies van de senaten der rijksuniversiteiten.

Langs dien weg werd dan ook, zooals te verwachten was,

niet alleen het zoogenaamde klein- en groot-mathesisexamen afgeschaft, maar ook verviel de geheele letterkundige propaedeusis aan de hoogeschool, die tot nog toe bestaan had in de bestudeering van eenige voortreffelijke geschriften van Latijnsche en Grieksche schrijvers, in de studie der Romeinsche antiquiteiten, in die der vaderlandsche en nieuwe geschiedenis, van de Nederlandsche taal en de logica. Dit alles werd naar de gymnasia overgebracht[1)]. Aan de universiteiten zouden voortaan niet meer propaedeutici van verschillende faculteiten op dezelfde collegebanken voorbereidend onderwijs ontvangen, van welks vruchten hetzij examen, hetzij testimonium zouden getuigen. Van nu af zou het geheele studium generale op het gymnasium afloopen. Dientengevolge is voor de juristen het oude propaedeutische examen geheel verdwenen, voor de theologen heeft het een geheel ander karakter aangenomen, daar het thans uitsluitend loopt over de vakken onmiddellijk voorbereidende voor de theologische studie, nl. hebreeuwsch en Israelitische oudheden. Dat de propaedeuse der medici, die reeds te voren om goede redenen vrij wel tot de natuurwetenschappen zich bepaalde, geheel aan de universiteit moest blijven, sprak van zelf. Zoo is door het academisch statuut in verband met het programma der eindexamens aan de gymnasia zeer zeker beslist in den geest, waarin men in die dagen vrij algemeen eene beslissing wenschte. Toch is het niet onverschillig te weten dat, zoo verandering in die toestanden te eeniger tijd oorbaar mocht blijken, wetsherziening hiertoe geen vereischte is.

5. Oorspronkelijk was voorgesteld dat de gymnasiale cursus een duur zou hebben van *zeven* jaren. En waarlijk, wilde men in ernst de letterkundige propaedeusis naar de gymnasia overgebracht hebben, dan was die tijdduur niet te lang; bovendien had men zoodoende ook gegronde hoop voor de medici den tijd hunner propaedeusis aan de hoogeschool te bekorten. Wat doet nu de Tweede Kamer? Voor het behoud der letterkundige propaedeuse aan de hoogeschool, zoodat de gymnasiale cursus op vijf jaren gesteld worde, springt zij niet in de bres,

1) Met uitzondering van de logica, die op het gymnasium niet onderwezen wordt en derhalve voor aanstaande juristen en litteratoren, alsmede voor de beoefenaars van natuurkundige wetenschappen vervallen is! Want bij de academische examens komt de logica niet voor en kan zij niet voorkomen, omdat die examens alleenlijk over het ‘vak’ loopen.

maar toch dunkt haar een zevenjarige cursus, waarom dan ook, te lang[1)] Zoo wordt, al weder bij amendement, al weder op grond van bij de discussie geopperde bezwaren, incidenteel en als bij toeval een *zesjarige* cursus ingesteld. En daarmede heeft diezelfde Kamer, die (te recht) de vaststelling van het programma voor de gymnasiale eindexamens aan de wijsheid der Regeering overliet, eene gewichtige beslissing genomen in eene aangelegenheid, waarin zij niets beslissen wilde. Immers het ligt voor de hand, dat er het nauwste verband bestaat tusschen den duur van den leergang en de eischen bij het eindexamen. Men stelde de Regeering feitelijk voor het alternatief om óf het peil van het eindexamen lager te maken, dan haar blijkens den niet dan na rijp beraad oorspronkelijk voorgestelden zevenjarigen cursus noodig toescheen, of met behoud van dit peil de gymnasia te dwingen om de leerstof bestemd om over zeven jaren verdeeld te worden, samen te persen in zes. In het eerste geval liep de letterkundige propaedeusis gevaar tot een wassen neus te worden, in het laatste dreigde het ontwikkelend en opvoedend karakter van het gymnasiale onderwijs verloren te gaan. Onder hooge drukking te moeten werken voor de eischen van een examen, gedwongen te wezen om met elk uur van den leertijd te woekeren, is eene kwelling des geestes voor leeraar en leerling beiden en voert zeker niet *ad humaniora*. Hoe moeielijk het valt die klippen te ontzeilen, blijkt reeds hieruit, dat de Wet op het H.O. tot op heden aan drie leerplannen en vier examen programma's het aanzijn heeft geschonken, van welke ieder volgend eene loffelijke poging doet om de

1) Zoo men mij wil tegenvoeren dat het vroeger in den regel gebeurde, dat studenten in de rechten hun propaedeutisch examen reeds op het einde van het eerste studiejaar aflegden en men daarom volstaan kon met den normalen toenmaligen leergang van vijf jaren met slechts één jaar te verlengen, dan antwoord ik, dat men niet vergeten moet: 1° dat de student gedurende één uur in weinig vakken mondeling geëxamineerd werd, en zich met betrekkelijk weinig inspanning voor dat propaedeutisch kon voorbereiden, 2° dat hij in het eerste studiejaar alleen die colleges had te volgen, die hij voor testimonium of examen behoefde. De gymnasiast daarentegen heeft op zijn eindexamen, dat hem mins ens twee volle dagen bezig houdt, mondeling en schriftelijk in allerlei vakken *tegelijk* zijne bedrevenheid te toonen: latijn, grieksch, romeinsche antiquiteiten, wiskunde, nieuwste geschiedenis, staatsinrichting van Nederland, nederlandsch, fransch, duitsch, engelsch; in de hoogste klasse had hij het schoolonderwijs in al die vakken *tegelijk* te volgen en bovendien in eenige vakken, waarin hem geen examen wordt afgenomen. In het stelsel van den wetgever past geen cursus van minder dan zeven jaren.

te zwaar gebleken eischen van zijn voorganger te verlichten, zonder dat aan de degelijkheid van het onderwijs daardoor te kort wordt gedaan.

Dat derhalve het ideaal, dat den ontwerper van de Wet voor den geest mag gezweefd hebben, toen hij de letterkundige propaedeusis naar het gymnasium overbracht, niet bereikt is, zal kwalijk ontkend kunnen worden. Evenmin, dat de nieuwe toestanden eene zeer bedenkelijke schaduwzijde vertoonen. Het is ook geen goed teeken dat er sedert de invoering van de Wet zooveel en door zoo velen over onze gymnasia geschreven wordt. Langzamerhand is er eene litteratuur ontstaan van tamelijken omvang in brochures en tijdschrift-artikelen, en waarvan de grondtoon is: ontevredenheid met de bestaande regeling der gymnasia en in het algemeen met de uitkomsten van het voorbereidend hooger onderwijs. Zelfs de lezers van ‘de Gids’ zijn er aan gewend geraakt om onder de artikelen van wetenschappelijken of belletristischen aard, die den gewonen inhoud vormen van dit tijdschrift, van tijd tot tijd een opstel aan te treffen, waarin op verkeerdheden en misstanden in de inrichting van ons Hooger Onderwijs, met name onze gymnasia gewezen wordt.

En toch valt het moeielijk met den vinger aan te wijzen wat er hapert en waar. Uiterlijk bloeien onze gymnasia. Zij zijn meer bezocht dan ooit. Onder de onderwijskrachten telt men vele degelijke rectoren, bekwame en geschikte leeraren, wier ijver over het algemeen door curatoren wordt geroemd. De leerlingen geven reden tot tevredenheid, vooral van een officiëel standpunt; bij de eindexamens slagen gemiddeld bijna 92%.[1)] Voor goede gebouwen en hulpmiddelen voor het onderwijs wordt door de gemeentebesturen ruimschoots gezorgd. Ondanks dit alles klaagt men en klaagt men algemeen, gecommitteerden, leeraren en professoren. De generatie, over welke onze huidige gymnasia in zoo ruime mate de zegeningen van de negentiende-eeuwsche wetenschap uitstorten, staat in algemeene ontwikkeling en beschaving niet hooger, maar veeleer lager dan de studentengeslachten onder de vroegere gebrekkige organisatie tot de hoogeschool opgekweekt. Juist de regeling, die aan verkeerde

1) Dit cijfer heb ik afgeleid uit de gegevens voor de jaren 1881-1888 voor zoo verre zij de gymnasiasten betreffen, de extranei niet mede gerekend.

toestanden een einde ging maken, heeft nieuwe en zeker niet minder ernstige grieven in het leven geroepen.

Wanneer ik in het volgende eene poging waag om tot de oplossing dier moeielijkheden bij te dragen, zoo geschiedt dit op grond van de overweging dat iedere ernstige overtuiging van tot spreken bevoegden uitgesproken behoort te worden, en dat waar in dit tijdschrift reeds bij herhaling uitstekende mannen, die zelven echter de huidige gymnasia niet dan in abnormale omstandigheden (nl. bij gelegenheid van de eindexamens) van aangezicht tot aangezicht hebben leeren kennen, het gymnasiale onderwijs hetzij ter loops, hetzij opzettelijk te berde hebben gebracht en hunne raadgevende stem hebben doen hooren, dat daar ook plaats mag wezen voor de opvatting van iemand die, hoewel thans niet meer tot het corps van leeraren behoorend, jaren achtereen - zoowel vóór als onder de nieuwe wet - het normale leven van het grootste gymnasium van ons land heeft medegeleefd.

I.

Sedert het Besluit van 2 Aug. 1815 de eerste regeling voor het Hooger Onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden trof, worden gymnasiaal en universitair onderwijs als deelen van een geheel beschouwd. Men rekent het eerste als de natuurlijke en meest passende voorbereiding voor het laatste, en omgekeerd rekent men dat het karakter en de waarde van het universitaire onderwijs in niet geringe mate afhankelijk is van den aard en de hoedanigheid van die gymnasiale voorbereiding. ‘De goede regeling van dit voorbereidend hooger onderwijs’ zegt VISSERING in het vierde van zijne voortreffelijke artikelen over Hooger Onderwijs (*Gids*, 1867 Octobernummer bldz. 111) ‘is de volstrekte en onmisbare voorwaarde om aan de universiteit die verheven bestemming te kunnen geven, waarop zij aanspraak maakt.’

Toch was de Staatscommissie van 1849 van gevoelen dat de regeling der gymnasia van die der hoogescholen en van het hooger onderwijs moest worden afgescheiden. Eenstemmig oordeelde zij dat het besluit van 1815 de Latijnsche scholen ten onrechte aan het hooger onderwijs aanhechtte, in plaats van die inrichtingen onder het middelbaar onderwijs te brengen waar-

onder zij behoorden. Gelukkig heeft hare stem geen ingang gevonden. Bij de regeling van het M.O. heeft men wijselijk de gymnasia buitengesloten.[1)] Want van de praemissen, van welke de commissie was uitgegaan, was de minor niet juist gesteld. Naar aard en strekking, beweerde zij, naar vorm en methode zou er tusschen universitair en gymnasiaal onderwijs een wezenlijk verschil bestaan.

> Het Hooger [d.i. academisch] onderwijs heeft met het Middelbare [d.i. gymnasiale], ja met het Lagere vele punten van aanraking: de stof is dikwerf dezelfde: de wijze van behandeling verschilt.
> Dezelfde klassieke schrijver kan tot voorwerp van behandeling dienen op het Gymnasium en aan de Hoogeschool: de Hoogleeraar zou zijne roeping miskennen, zoo hij de methode volgde, door den onderwijzer aan eerstgenoemde inrigting te regt aangewend.

Zeer waar, en toch ligt het verschil niet in het wezen, maar in den graad. Zoowel de leeraar als de hoogleeraar, die Cicero uitlegt, is er op uit om zijn leerlingen zelfstandig den zin van den auteur te leeren vatten. Het onderscheid is gelegen in de meerdere of mindere mate, waarin tot den gedachtengang, de letterkundige waarde, de taal, de overlevering wordt doorgedrongen; den student moet men op veel opmerkzaam maken wat voor den gymnasiast óf te hoog óf te gedetailleerd zou zijn, bij dezen moet men daarentegen stil staan bij zaken, die de student per se weet of behoort te weten, en die hij daarom van zijn hoogleeraar noch verwacht noch verneemt. Maar in den grond is het wezen der methode bij beide takken van onderwijs gelijk.

Ook beider doel en strekking. Slechts voltooit de universiteit en bekroont het gebouw, waartoe het gymnasium de stevige grondslagen heeft gelegd. In zijn ganschen omvang streeft het hooger onderwijs naar de hoogst bereikbare vorming van geest en gemoed van zijne kweekelingen. Het behoort liefde in te boezemen voor de wetenschap; op te leiden tot zelfstandig denken en onbevangen oordeelen; den zin te oefenen voor zuiver waarnemen; het gemoed te veredelen, door te leeren waardeeren den rijkdom der verschijnselen, die natuur en menschen-

1) Bldz. 29 van de Mem. van Toel. behoorende bij het Ontw. van Wet ingediend door de Staatscomm. benoemd bij K.B. van 3 Jan. 1849.

wereld in al hare uitingen opleveren, tegelijk bron van levensgeluk en prikkel tot werkzaamheid; afkeer in te boezemen van het lage, platte, gemeene, banausische; kortom te leiden tot hetgeen van verschillende standpunten beschouwd, verschillende namen draagt: waarheidsliefde, streven naar ontwikkeling, idealisme, godsvrucht, maar eene waarheidsliefde, een streven naar hooger, een idealisme, eene godsvrucht, die op bepaalde, scherp begrensde oogmerken is gericht, met soliede, zelfverworven kennis toegerust, aan strenge tucht en controle gewend. Die hoogere aspiraties van geslacht op geslacht over te planten en tot wasdom te brengen, ziedaar de taak van het Hooger Onderwijs. De steeds toenemende omvang der menschelijke kennis heeft wel geleid tot eene gaandeweg meer vertakte splitsing van wetenschappen en tot een steeds grooter wordend verschil in de combinatieën van vakken, door de studeerende jongelingschap met het oog op hunne toekomstige maatschappelijke loopbaan te beoefenen, - reeds heeft de drang der omstandigheden die splitsing naar de hoogere klassen van het gymnasium overgebracht; maar desalniettemin, de geest, die het onderwijs - evenzeer als het eigen onderzoek der geleerden - draagt en verheft, is overal één. Het aanleeren van nuttige kundigheden is bij dit onderwijs middel, niet doel. Wanneer de student in staat is gesteld om zelfstandig zich te bewegen in dat gedeelte van het eindelooze veld van wetenschap, dat hetzij met zijne studiën, hetzij met zijne toekomstige praktische werkzaamheid in de maatschappij ten nauwste samenhangt, dan is zijne wetenschappelijke opleiding voltooid. Wordt daarentegen het aanleeren van zekere kundigheden, het verwerven van een zeker quantum van kennis, in zooverre die toegang geeft tot zekeren werkkring in de maatschappij het hoofddoel van het academisch onderwijs, dan houdt dit, al loopt het over de diepzinnigste onderwerpen, op te wezen ‘hooger’, het daalt af tot den rang van vakonderwijs en ontaardt in eene soort van dogmatiek en techniek. Terecht heeft daarom de wetgever in art. 1 der wet op het H.O. bepaald:

> Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene *wetenschappelijke opleiding* vereischt wordt.

Van uit dit standpunt is ook het gymnasiale onderwijs te beschouwen. Als scholen voorbereidende tot de universitare

studiën, hebben de gymnasia tot taak hunnen leerlingen die mate van algemeene kennis te verschaffen, die voor het volgen der lessen aan de hoogeschool onmisbare voorwaarde is, maar vooral hen in te wijden in de methode van studie, hen te leeren werken; hun waarnemings- en denkvermogen te scherpen; geduld, zelfverloochening, zin voor orde, nauwgezetheid en nauwlettendheid bij hen te ontwikkelen en te oefenen; kortom hen te maken tot goede studenten, naar geest en gemoed rijp om de hoogeschool met vrucht te bezoeken. Deze strekking behoort dan ook bij de wettelijke regeling van leerplan en eindexamenprogram in het oog gehouden te worden. Of en in hoeverre de thans geldende bepalingen dit streven in de hand werken, zal nu voorwerp van ons onderzoek wezen.

Van de 107 artikelen, die de Wet op het H.O., afgescheiden van de overgangsbepalingen, bevat, betreffen er 27 (artt. 5-31) de gymnasiën. Van deze handelen er negen over de scholen en de examens, tien over de onderwijzers, de rest over de kosten en het toezicht. Voor ons doel komen alleen de eerste 19 artikelen in aanmerking. Wat de leervakken betreft spreekt de wet te recht in algemeene termen; zij volstaat met op te sommen in welke vakken aan elk (gemeentelijk) gymnasium onderwijs gegeven moet worden, nl. grieksch, latijn, nederlandsch, alle drie zoowel taal als letterkunde; fransch, hoogduitsch, engelsch, hier alleen taal, de letterkunde wordt er niet bij genoemd; geschiedenis, aardrijkskunde; wiskunde, natuurkunde, scheikunde, natuurlijke historie; facultatief zijn gymnastiek en hebreeuwsch. Om het karakter van de school te kennen, geeft dit algemeene voorschrift niet veel. Dit karakter wordt niet bepaald door de vermelding van hetgeen er in die zes jaren al zoo geleerd moet worden, maar hangt van andere factoren af: van de verdeeling der vakken over de verschillende klassen; van het aantal lesuren; van de distributie der vakken onder het onderwijzend personeel; van de voorwaarden tot toelating en overgang naar hoogere klassen, en zoo examens verlangd worden, de inrichting daarvan - vóór alles van het gehalte der onderwijzers, zoowel ieder afzonderlijk als van het corps, als eenheid beschouwd. Voor een deel bevat de wet dienaangaande bindende voorschriften. Zij toch bepaalt welke graden of diplomata bevoegdheid schenken tot het geven van gymnasiaal onderwijs (art. 16), zij verplicht tot toelatings- en over-

gangsexamens (art. 9), zij stelt een mondeling en schriftelijk examen in ter verkrijging van het getuigschrift van rijpheid voor universitaire studie (art. 11). Veel echter laat de wet aan het uitvoerend gezag over, dat verplicht is een leerplan voor de gymnasia en een programma voor het eindexamen vast te stellen en te doen uitvoeren (art. 7 al. 1 en 2; art. 11 al. 3). Waren te voren de gemeentebesturen in de inrichting hunner gymnasia geheel vrij geweest, hadden die gymnasia tot nog toe het *jus promovendi* bezeten, aan die groote ongelijkmatigheid van regelingen en maatstaven zou door leerplan en examenprogram voor goed een einde gemaakt worden.

Het valt dan ook niet te ontkennen dat het leerplan in zekeren zin goed gewerkt heeft en nog werkt. Er is eenheid gekomen in de inrichting der Nederlandsche gymnasia. De zoo uiteenloopende verschillen in de leervakken, in de vereischten voor toelating, in de gansche organisatie zijn opgeheven. Door de afschaffing van het jus promovendi en de invoering van het voor allen gelijke eindexamen is eene norm verkregen voor den graad van kennis en rijpheid, bij den aankomenden student gewenscht. Tegenwoordig behandelt men van de wiskunde, van de geschiedenis dezelfde onderwerpen in dezelfde klasse aan alle gymnasia van ons land. Met het grieksch, met het hoogduitsch, met het engelsch wordt overal terzelfder tijd, ja in dezelfde maand begonnen; het onderscheid te dien opzichte, voorheen zoo groot, bebestaat niet meer. Maar bij al die loffelijke zucht om de gelijkmatigheid van het onderwijs te bevorderen, een streven dat de leerplannen - zoowel de twee vroegere, als het thans vigeerende - bezielt, rijst onwillekeurig de vraag: Is er niet *te veel* geregeld? Is het wel goed, is het paedagogisch te verdedigen, dat aan rector en curatoren zooveel uit de handen genomen wordt? Moet het niet verlammend werken op de veerkracht van een onderwijzend personeel, als hun tot in kleine bijzonderheden de weg is voorgeschreven, dien zij hebben te bewandelen? Die onze gymnasia kent, kan op deze vragen moeielijk met neen antwoorden. Voor elk vak in elke klasse geeft het leerplan de meest stellige, meermalen tot in technische onderdeelen afdalende voorschriften. Het streven om te verhoeden, dat door mindere zorg of ongeschiktheid van curatoren, rector of leeraren het peil van het onderwijs zou dalen, heeft hier, vrees ik, in eene verkeerde richting geleid. Ook vergist men zich, wanneer men meent dat

het voordeel verkregen door het drijven en aanzetten van middelmatige of slechte docenten opweegt tegen het nadeel, dat ontegenzeggelijk wordt te weeg gebracht door het aan banden leggen der goeden. Wien het aan bekwaamheid, geschiktheid of toewijding voor die uiterst gewichtige taak der eerste opleiding onzer *spes patriae* ontbreekt, hem zal het weinig baten, zoo de wetgever hem hoogere eischen stelt, dan hij aan zich zelven overgelaten zich zou gesteld hebben. Immers niet van de leerstoffe in de eerste plaats hangt de waarde van het onderwijs af. De schoonste tijdvakken uit de geschiedenis kunnen zoo dor en zielloos behandeld worden, dat zij voor de ontwikkeling der leerlingen zonder vrucht zijn; en de schijnbaar droogste onderwerpen van grammatica, de meest afgetrokken stellingen van wiskunde of logica laten eene boeiende, belangwekkende behandeling toe. Goethe's woord: *Greift nur hinein ins volle Menschenleben, wo Ihr es packt, da ist's interessant* is waar, mits onder eene voorwaarde - dat degeen, die het pakt, ook het interessante weet te doen uitkomen. Daarentegen is het voor een goed docent wel degelijk ontmoedigend en eene kwelling om telkens en telkens in de distributie van zijn werk over de verschillende lesuren, in de keuze zijner onderwerpen de minutieuse bepalingen van het leerplan te ontmoeten, die hem zelfs in het brengen van afwisseling in het behandelde (het zout van het onderwijs) dwarsboomen. Het onvermijdelijk gevolg van zooveel regeling moet wezen, dat de leeraar gevaar loopt te ontaarden in een soort van administratief ambtenaar, een man van sleur en routine, wiens dagtaak bestaat in het toepassen van art. zooveel alinea zooveel van het leerplan, en die het best doet met eigen initiatief, inzicht, neiging geheel te verbannen. Immers het leerplan beschikt, regelt, kiest voor hem.

Waar blijft bij dit alles, mag men vragen, de zorg voor de hoogere geestesontwikkeling, die hoofdzaak moest wezen? Maakt men de onderwijzers werkelijk zooveel geschikter om aan hunne roeping te beantwoorden, wanneer men hun zoo weinig speelruimte laat om van de hun opgedragen vakken voor de opvoeding hunner leerlingen partij te trekken? Waarlijk, het ware beter geweest, zoo l'Etat-maître d'école zich bepaald hadde tot het geven van eenige weinige algemeene voorschriften. Vrees voor te groote ongelijkmatigheid in de leerplannen aan de verschillende gymnasia behoefde er niet te bestaan. Men heeft

toch altijd in het eindexamen den besten en den zekersten waarborg, dat het peil van het onderwijs niet dale. Waartoe dan den officiëelen toegang tot het Athene der universiteit versmald tot het nauwkeurig afgebakende pad tusschen twee hooge en dikke muren, die van de eerste klasse des gymnasiums naar de hoogeschool voeren?[1)] Wanneer zal de Lysander komen, die die *μαχρὰ σχέλη* afbreekt en ruimte overlaat voor andere, ruimere toegangswegen? Waarlijk, wanneer weder eens tot verandering van leerplan mocht worden besloten, dat het dan moge zijn in den milden geest van ware vrijheid!

Maar ook al plaatst men zich op het standpunt van de meest mogelijke centralisatie op het gebied van onderwijs, dan nog valt er op de tegenwoordige regeling vrij wat af te dingen. Zoo b.v. de begrenzing van het aantal der lesuren. Het leerplan verordent er acht-en-twintig in de week, en veroorlooft slechts in bijzondere omstandigheden eene vermeerdering tot hoogstens dertig; in de hoogste klassen is het aantal lesuren nog geringer. Dit getal is te klein. Niet genoeg dat de wet de fout begaan heeft van den oorspronkelijken zevenjarigen cursus te misvormen tot een zesjarigen, die fout moest nog vergroot worden door een leerplan, dat eischt dat de voorgeschreven mate van kennis in een ontoereikend aantal lesuren bereikt worde! Van daar dat het gymnasiale onderwijs, voornamelijk in de hoogere klassen, gedoemd is tot haasten, jagen, drijven, liefst in allerlei vakken tegelijk; dat waar tot grondige kennis de tijd en de kalmte ontbreekt, men zich met oppervlakkige tevreden moet stellen, zeer ten nadeele van de verstandelijke ontwikkeling der schooljeugd. En hij kent onze jongens slecht, die zich verbeeldt dat de uren, van den schooltijd afgetrokken, altijd aan het huiswerk ten goede komen. Juist die vrije tusschenuurtjes leeren menigeen zijn tijd verdoen. In onze schooljaren hadden wij vier-en-dertig uren per week les aan het Amsterdamsche gymnasium, vijf dagen van 9-12 en van 1-4 en Saterdags van 9-1, zonder dat dit onze gezondheid deerde; gevallen van zenuwenoverspanning waren in die dagen volslagen onbekend. Daarenboven, de gymnasiast mag niet in den waan verkeeren, dat hij in allerlei vakken college houdt. Hij is een scholier en bezoekt eene school. Eene school is niet eene kunstmatige een-

1) Zoo heeten de latijnsche scholen in art. 4 van het Besluit van 1815.

heid, verkregen door de optelling van zooveel klassen, elk bevattende zooveel vakken gedoceerd door (liefst) zooveel (mogelijk) leeraren in zooveel lesuren ieder, maar de eenheid behoort dieper te liggen. Ik beweer, dat men bij de samenstelling van het leerplan dit niet genoeg in het oog heeft gehouden. Vooral in de hoogere klassen geeft het onderwijs vrij heterogene leerstof, zonder leidend beginsel samengeschikt.

Het heeft inderdaad allen schijn, alsof men bij het ontwerpen van het leerplan en bij de daarmede samenhangende regeling van de vakken, waarover het eindexamen zou loopen, op twee gedachten hinkte. Is het gymnasium in de eerste plaats eene oefenschool voor zelfstandig denken, eene kweekschool van echte beschaving, zooals in theorie 'de eerste trap van het hooger onderwijs'[1] verondersteld wordt te wezen, wat zin heeft het dan het eindexamen te laten loopen over zoo vele en zoo verschillende onderwerpen? Alle te gelijk en als examenstudie beoefend dwingen zij immers niet tot grondige, maar tot oppervlakkige kennismaking, of nog erger tot een zenuwachtig haasten en jagen om tot eene voor het examen tant soit peu bevredigende uitkomst te geraken. Alle te gelijk en als examenstudie beoefend, verwarren zij het brein, bederven zij de goede methode van werken en verbitteren het laatste studiejaar aan het gymnasium. Is daarentegen het gymnasium in de eerste plaats eene school, waar men encyclopaedische kennis opdoet, een toko van allerlei, wat in het volgend leven praktisch nut zal opleveren, waartoe dan, mag men vragen, zulke hooge eischen gesteld in de klassieke talen, die - zeer zeker het grieksch - binnen niet al te korten tijd toch weder vergeten worden? waarom voor niet-medici zooveel mathesis verlangd, die hun nooit te pas zal komen? waarom aan den anderen kant hoegenaamd geen examen in natuurkunde en natuurlijke historie, bij uitstek nutttige zaken ook voor juristen, theologen en litteratoren? waarom de aardrijkskunde en de cosmographie op het leerplan zoo stiefmoederlijk bedeeld? waarom de moderne talen - Maar genoeg. De vrees, in het jaar 1876 bij de behandeling van art. 5 der Wet door den hr. van der Kaay uitgesproken[2], is helaas al te gegrond gebleken. Zonder in be-

1) Zoo heeten de Latijnsche scholen in art. 4 van het Besluit van 1815.
2) Die thans, a posteriori, dubbel merkwaardige redevoering in de zitting van 9 Maart 1876 gehouden, is te vinden in het *Bijblad* van dat zittingjaar, bldz. 981 vlgg.

ginsel de leer te aanvaarden dat het gymnasiale onderwijs bestemd is om eene zekere mate van veelsoortige kennis op te doen, die later te pas zal komen, heeft men feitelijk aan die opvatting in het examenprogram allerlei concessies gedaan. En ook die concessies zijn niet anders dan een halve maatregel. De aspirant-student moge - op den dag van zijn examen - zijn dictaat van nieuwste geschiedenis op zijn duimpje kennen, van alle vroegere tijdperken behoeft hij niet af te weten, en ik verzeker u, het is eene uitzondering, zoo hij er wel wat van weet; het kan voorkomen dat hij u al de veldslagen van Napoleon I zonder fout zal kunnen opnoemen, doch den vrede van Munster niet kent. Zijne romeinsche antiquiteiten zitten er goed in, als hij examen doet; niet voor niet heeft hij de zes of acht weken aan het examen voorafgaande dictaat of handboek van buiten geleerd; maar vraag onzen aspirant niet naar Pyrrhus of koning Antiochus of naar Romeinsche keizers; Romeinsche geschiedenis is voor hem *ein überwundener Standpunkt*, zij wordt op de zesde klasse niet onderwezen en derhalve is hij volkomen gerechtigd vergeten te hebben alwat hij in een vroeger tijd daarvan geleerd en voor eenig examen noodig gehad heeft. ‘Non scholae, non vitae discimus’, zal hij u toevoegen, ‘sed examini. Voor de verschillende algemeene repetitiën en overgangsexamens, daarna voor mijn eindexamens heb ik in zooveel verschillende vakken telkens zooveel heeren te gelijk moeten voldoen, de karig toegemeten schooltijden moesten te huis zoo geutiliseerd worden, dat het onredelijk zou zijn te verlangen, dat ik onthield wat ik indertijd eens noodig gehad heb, maar nu, Goddank, niet meer noodig heb. Als leerling van de vierde klasse heb ik mij plichtmatig eigen gemaakt, wat voor het overgangsexamen naar de vijfde verlangd wordt, in de vijfde heb ik plichtmatig geleerd wat voor de zesde noodig is, en natuurlijk vergeten zooveel als van mijne vroegere examenkennis thans onnoodig is geworden.’

Zulke vruchten levert de boom der kennisse door het specialiteitenstelsel van leerplan en examensprogram geplant.

Is bovenstaande schets niet te zwart geteekend? zal men misschien vragen. Toegegeven dat op leerplan en examenprogramma een en ander valt aan te merken, vroeger werkten de meesten toch ook alleen voor hun examen, niet voor hunne

ontwikkeling, en was er van een feu sacré slechts bij weinigen wat te bespeuren.

Maar vroeger kwam men aan de academie met frisschen geest; men wist weinig, maar dat weinige deed menigeen vurig naar meer verlangen; het ideaal van het studentenleven lokte aan, maar niet, althans niet in de eerste plaats om het materiëele genot, dat het aanbiedt Tegenwoordig is de aankomende student aan den ingang van het academieleven in den regel vermoeid van geest; in het studentenleven zoekt hij voor alles verstrooiïng; de wetenschap, die hij op het gymnasium heeft leeren kennen in den vorm van materiaal voor algemeene repetities en examens schrikt hem eer af, dan dat zij hem aantrekt. En juist dan houdt zijne propaedeuse op en begint zijne vakstudie, die voor velen tevens broodstudie is!

Eene andere tegenwerping. ‘Het onderwijs hangt toch slechts voor een deel van reglementen en bepalingen af, in hoofdzaak van de bekwaamheid, geschiktheid en toewijding der docenten. Zoolang die zich naar behooren van hunne taak kwijten, heeft men niet te wanhopen. Hun beleid, hunne methode, hunne hoogere beschaving kunnen veel goed maken en terecht brengen, wat minder passende bepalingen bedorven hebben.’

Zeer waar. En, hoewel het voor een bestaanden wettelijken toestand een magere lof mag heeten dat er verbeterbare fouten begaan zijn, erken ik ten volle de kracht van dit argument. Maar, men zou al licht geneigd zijn om den persoonlijken invloed der leeraren op den gang en den geest van het onderwijs en op de ontwikkeling hunner leerlingen te overschatten. Mijns inziens kan die invloed in den regel niet bijster groot wezen, en het laat zich aanzien dat die in de toekomst nog meer dalen zal. Daar het hier eene zaak van groot belang geldt en eene die niet slechts door administratieve maatregelen kan worden tegengegaan, wensch ik deze zijde der kwestie wat nauwkeuriger te beschouwen. Te eer past het dit te doen, omdat bij de verschillende pogingen tot nog toe aangewend tot verklaring en bezwering der zoogenaamde malaise op gymnasiaal gebied, het onderwerp dat ik thans ga aanroeren of in het geheel niet of slechts ter loops en ten deele is ter sprake gebracht.

II.

Tusschen het Kon. Besl. van 1815 en de Wet van 1876 bestaat er een aanmerkelijk verschil omtrent de bevoegdheid tot het geven van gymnasiaal onderwijs. Aan de oude Latijnsche scholen, alsmede de gymnasia opgericht onder de werking van het besluit van 1815, opende de graad van kandidaat in de letteren den toegang tot het praeceptoraat, dat in zich sloot de bevoegdheid om onderwijs te geven in alle vakken. Slechts voor de hoogste of rectorsklasse, en in steden van meer dan 20,000 zielen ook voor de op één na hoogste of conrectorsklasse werd verlangd dat door den rector, resp. conrector, wettelijk met het onderwijs in die klasse belast, de hoogere graad, die van doctor in de letteren verkregen was. Maar hetzij doctor of kandidaat, de litterator gold als de omnis homo, gerechtigd tot het onderwijzen van oude talen zoowel als nieuwe, oude zoowel als middeleeuwsche en nieuwe geschiedenis, van de beginselen der wiskunde, ja strikt genomen van elk ander vak. Deze opvatting strookt geheel met het beginsel om de praeceptoren te beschouwen als klasseleeraars (art. 14 van het K.B. van 1815). - Toch hadden de samenstellers van het K.B. genoeg gezond verstand en levenservaring om te begrijpen dat die velerlei kundigheden, waarin de litterator gerechtigd was onderwijs te verstrekken, in den regel niet alle bij denzelfden persoon aanwezig zouden zijn. Van daar het wijze voorschrift van art. 19, dat curatoren veroorlooft, om zoo noodig het onderwijzend personeel uit te breiden door de aanstelling van andere onderwijzers boven en behalve de praeceptoren. Zoodoende is het nog vóór 1876 mogelijk geworden vele oude Latijnsche scholen te herscheppen in moderne gymnasia, waar nevens de klassieke oudheid en de wiskunde, die het hoofdbestanddeel van het onderwijs uitmaakten, ook plaats was voor de zoogenaamde ‘bijvakken’: nederlandsch, de drie vreemde talen, vaderlandsche geschiedenis, natuurkunde. Niet zelden gelukte het curatoren voor die bijkomende kundigheden[1)] bekwame

1) Het Besluit van 1815 kent op de latijnsche scholen geen ‘vakken’, wel ‘kundigheden’, waarin onderwijs gegeven en ontvangen wordt; van ‘vakken’ wordt er eerst gewag gemaakt in het 3de hoofdstuk, dat handelt over de hoogescholen.

en geschikte docenten te vinden. De vrijheid van combineeren en splitsen van leervakken was onbeperkt. Wettelijk tot alle onderwijs bevoegd, waren de praeceptoren beschikbaar voor elk onderwijs, waartoe zij ieder naar zijne richting, neiging en aanleg bekwaam waren. Het valt echter niet te ontkennen dat deze vrijheid aan curatoren tevens de macht verleende om den praeceptoren op te dragen onderwijs in kundigheden, waartoe die praeceptoren niet bekwaam waren. Doch van die colleges, die met vaderlijke zorg de waarachtige belangen der aan hun beheer toevertrouwde scholen hadden te behartigen, was zoo iets waarlijk niet te verwachten.

Wie was nu die kandidaat in de letteren, die tot zooveel werd in staat geacht? Welke opleiding maakte dat men zooveel vertrouwen mocht stellen in de weinige kundigheden, die men mocht aannemen dat hij bezat op het oogenblik, dat hij zijn graad verkreeg, in de vele, die men verwachtte dat hij dank de voortreffelijkheid dier opleiding zich in zijn verderen levensloop zou eigen maken?

In den regel was de kandidaat in de letteren iemand, die drie of vier jaren voordat hij dien graad verwierf, aan de hoogeschool was aangekomen, gewoonlijk gepromoveerd van een gymnasium, minder dikwijls na het al zeer gemakkelijke en over weinig onderwerpen loopende ouderwetsche admissie-examen te hebben afgelegd. Studiezin in het algemeen en de begeerte om de begonnen kennismaking met de meesterstukken der klassieke letterkunde tot bevordering van eigen beschaving voort te zetten, was zijn drijfveer. En de studie voor het kandidaats-examen bracht hem met allerlei in aanraking wat strekken kon om den geest te ontwikkelen en te verrijken. Niet slechts tot de klassieke oudheid gevoelde hij zich beperkt. De mathesis daargelaten, wier spitsroeden hij bij zijn zoogenaamd grootmathesisexamen aan den ingang zijner studiën had te passeeren, werd hij genoodzaakt zijne aandacht te vestigen op logica en algemeene geschiedenis, waarover hij op het examen mede zou ondervraagd worden, op nederlandsche taal en natuurkunde, waarin hij colleges had te volgen. Vooral die geschiedenis en dat nederlandsch waren bij uitstek geschikt om hem te nopen door de studie der oudheid die van de nieuwere tijden niet uit het oog te verliezen; en hoewel het examen in geschiedenis uit den aard der zaak niet diep kon gaan, en voor het neder-

landsch, zooals gezegd, een testimonium voldoende was, toch werkte die verruiming van den blik uiterst weldadig op de gansche verdere studie, ook van hen, die zich in hun volgend leven bij voorkeur met de klassieke oudheid bleven bezig houden. Menigeen gevoelde de neiging in zich ontwaken of bevestigen om zich meer in het bijzonder te wijden aan de beoefening van eenig ander gedeelte van het wijde gebied der letteren dan juist de klassieke oudheid. Aan dezulken liet de voorbereiding voor hun doctoraal examen, die hun wel belemmering - want dit examen was uitsluitend voor de behoeften van de klassieke philologen ingericht - maar geen beletsel was, nog eenigen tijd over om zich met hun liefhebberijvak bezig te houden. En om de echte classici ook in dit stadium tegen te groote eenzijdigheid te behoeden, had de wetgever hen verplicht om de colleges over vaderlandsche geschiedenis, physische astronomie, en (eene uiterst nuttige bepaling) ook die over Romeinsch recht te volgen. Na het doctoraal examen mocht de litterator eindelijk geheel naar wensch de vleugelen uitslaan. Het gansche gebied van taal, letteren en historie, de geheele beschavingsgeschiedenis stond voor hem open. Bij zijne dissertatie was hij niet gebonden aan eenig bepaald volk of tijdvak. En ofschoon de meerderheid der litteratoren hunne proefschriften aan de klassieke oudheid ontleende, toch werden er in die dagen ook vrij wat dissertaties geschreven, die de Nederlandsche of eenige vreemde taal, letterkunde of geschiedenis betroffen, grootendeels in het nederlandsch opgesteld.

Bij zulk eene inrichting van de studie ware het onzinnig geweest bij verordening de bevoegdheden van den doctor in de letteren binnen enge grenzen op te sluiten. Zijn brevet van doctor, hem verleend *propter animi modestiam et doctrinae praestantiam*, de hoogste onderscheiding in de republiek der letteren verkrijgbaar, stempelde hem als wetenschappelijk man van nauwgezette en grondige studie van taal en litteratuur, die bij de klassieken goed ter schole was gegaan en algemeene kennis, methode, zelfstandigheid en zelfbeheersching genoeg bezat om op het eindelooze gebied der wetenschappen van den menschelijken geest zich naar aanleg, neiging, omstandigheden een hem passend terrein voor verdere beoefening uit te zoeken. Wilde hij bij voorkeur man van smaak en beschaving wezen en in die richting zich ontwikkelen, niets belette hem dat. Gevoelde

hij den drang in zich, die tot eigen onderzoek, tot uitbreiding der wetenschap drijft en die den geleerde kenmerkt: zijne academische opleiding wees hem ook hier den weg. Werd hij, gelijk in den regel het geval was, tot het geven van onderwijs geroepen, dan kwam hem het studium generale van zijne academiejaren bij uitstek te stade, zoowel voor de geschikte keuze en omvang van de leerstof, als voor de wijze van behandeling. Die aan een gymnasium latijn en grieksch onderwees, was in nieuwere geschiedenis en letteren geen vreemdeling; het nederlandsch en de geschiedenis werden veelal onderwezen door mannen, gevormd en gekweekt in de voortreffelijke, strenge school der klassieke philologie.

De wet van 1876 heeft over dit doctoraat in de letteren het doodvonnis uitgesproken. Van nu af aan zouden er in de faculteit der letteren verschillende doctoraten verkrijgbaar zijn, met name vijf: in de klassieke letterkunde, in de Nederlandsche, in de Semitische, in de Polynesische, in de wijsbegeerte. Voor eene splitsing bestonden en bestaan goede en afdoende gronden. Te recht verlangde men bij de reusachtige uitbreiding van het gebied der philologie en der linguistiek, bij den omvang en diepte die de historische wetenschappen verkregen, dat ook bij de examina rekening werd gehouden met de speciale studiën, waartoe zich de litteratoren getrokken gevoelden. Waartoe dezulken, die zich bij voorkeur op eenig ander terrein dan juist dat der klassieke oudheid wilden bewegen, langer gedwongen die liefhebberijstudie te beperken en zich vooral bezig te houden met datgene wat hen niet in de eerste plaats aantrok? Daarentegen was het ook wenschelijk, dat er voor die beoefenaars van andere philologie, van taal, van historie door speciaal voor hen bestemde examina de gang en de methode hunner studiën geregeld werd. In beginsel beantwoordde de inrichting der speciale doctoraten aan den eisch des tijds.

Toch komt het mij voor, dat de wijze waarop dit goede beginsel is toegepast en in werking getreden, zeer te bejammeren is. Ik laat daar het slechts pro memorie uitgetrokken doctoraat in de wijsbegeerte, alsmede de twee doctoraten in Semitische en Polynesische letteren, beide noodzakelijk omdat zij elk eene gansch andere opleiding vereischen, dan die voor het doctoraat in eenigen tak der Indo-germaansche philologie verlangd moet worden. Maar voor de Indo-germaansche talen, letteren,

geschiedenis is onvoldoende gezorgd. Hier hebben wij in de plaats van de vroegere voortreffelijke praktijk eener theorie, die zich zelve overleefd had, gekregen de uiterst gebrekkige toepassing van een beter stelsel. Het is zeer de vraag of onze gymnasia bij den ruil gewonnen hebben?

Hij die thans na met goed gevolg afgelegd eindexamen zich als student in de letteren laat inschrijven, moet al aanstonds eene keus doen of hij in de klassieke dan wel in de Nederlandsche letteren wil studeeren. Welke van beide richtingen hij inslaat, hij ziet zich van den aanvang af uitsluitend gebonden aan het gebied, waarop hij eenmaal de summi honores moet verwerven. Gij wilt de Oudheid bestudeeren; goed, gij zult de oudheid bestudeeren, in uwen ganschen studententijd zult gij u met niets anders bezig houden; dieper, grondiger, nauwkeuriger dan het vorige geslacht zult gij indringen in alle bijzonderheden; wat te voren in algemeene termen was aangeduid, is nu in de programma's uwer examina nauwkeurig omschreven; men zal trachten u op te kweeken tot klassiek philoloog. Gij, neerlandicus, zult u met de Germaansche talen, en meer in het bijzonder met Nederlandsche taal en letterkunde hebben bezig te houden; de klassieke oudheid is voor goed voor u afgesloten; bij de historie zult gij u te bepalen hebben tot de middeleeuwen en de nieuwe geschiedenis; het streven is vooral u tot linguist te vormen, evenzeer als de studie van den klassieken litterator juist is ingericht om hem te beletten linguist te worden. Buiten die twee van meet af uiteenloopende studiebanen voert er geen andere weg tot het doctoraat. De algemeene en de Indo-germaansche linguistiek, het sanskrit, de algemeene geschiedenis en die des vaderlands mogen slechts als hulpwetenschappen dienst doen; de studie van romaansche talen en philologie, de archaeologie, de kunstgeschiedenis, de vergelijkende mythologie zijn officiëel zoo goed als in het geheel niet erkend; de beoefening van de godsdienstwetenschap is alleen voor theologen weggelegd; de wijsbegeerte is van de studie der letteren nagenoeg afgescheurd. Door deze regeling valt het den student in de letteren thans moeielijker dan ooit om het zwaartepunt zijner studiën te leggen op eenig gebied, dat bij zijn aanleg en voorliefde zal blijken te passen. In de plaats van het oude studium generale zijn getreden twee scherp begrensde, nauwkeurig gereglementeerde vakstudiën. Om andere richting dan de twee door haar

begunstigde bekommert zich de wet niet. *In theorie* moge het beginsel van vrije studie gehuldigd worden en alle colleges voor elk student open staan, *in de praktijk* volgt men geen andere colleges, dan die men voor zijne examens noodig heeft of meent noodig te hebben, en, zooals wij boven zagen, die exameneischen bepalen zich uitsluitend en alleen tot het - vak. Meende men inderdaad door het voorschrijven van eene zoo eenzijdige vorming de wetenschap het best te dienen? Zoo ja, dan vergiste men zich. Trekkasplanten, kunstmatig geteeld, niet bestand tegen wind en weder, zal men op die wijze kweeken. Want slechts die weinigen onder de studenten, die begaafdheid genoeg bezitten om later als geleerden wat te praesteeren, zullen bij die speciale vorming, altijd mits die met hunne richting en neiging strookt, baat vinden; en toch ook voor hen mag eene breedere basis als correctief van eenzijdigheid ter dege gewenscht heeten. De meerderheid echter, die moeder natuur niet bestemd heeft om eens zelfstandige onderzoekers der wetenschap te worden, is weinig gebaat met eene zoo speciale opleiding, die hen in eene bepaalde richting voortstuwt, doch hen onkundig laat van o zoo veel, wat tot ontwikkeling van hun geest en smaak en als voorbereiding tot hunne latere werkzaamheid in de maatschappij noode kan gemist worden.

Want, men vergete het niet, die doctoren in de letteren, vooral die in de klassieke letterkunde, hebben aan onze gymnasia eene uiterst gewichtige taak te vervullen. Zij hebben het bewijs te leveren, dat eene klassieke opvoeding voor de universitaire studie nog steeds de beste voorbereiding is. Van het gehalte van hun onderwijs zal het afhangen, of de strenge grammatica van het latijn als werktuig van geestesgymnastiek werkelijk groot nut sticht; of het worstelen met de vele moeielijkheden, die bij het vertalen uit synthetische talen in analytische zich plegen voor te doen, werkelijk op het denkvermogen van den leerling heilzaam werkt; of dit weêrgeven van latijn en grieksch in nederlandsch werkelijk eene voortreffelijke leerschool is voor de kunst om de moedertaal goed d.i. oordeelkundig en gepast te gebruiken; of de frischheid en bevalligheid der Grieksche, de degelijkheid en majesteit der Latijnsche lettervruchten, die op het gymnasium genoten worden, werkelijk tot veredeling van den smaak, tot verrijking van den geest bij-

dragen. Wordt die uitkomst niet verkregen, dan is een van de twee waar, óf de klassieke opvoeding bezit niet die voortreffelijke eigenschappen, welke men haar van ouds pleegde toe te kennen, óf de inrichting onzer gymnasia staat haar niet toe te wezen, wat zij behoort te zijn. Daar nu, blijkens hetgeen boven is uiteengezet, gezegde inrichting in menig opzicht is af te keuren, gaat het niet aan op grond van *onder de bestaande regeling* verkregen schrale uitkomsten, waarover zoo vele gecommitteerden klagen, over het beginsel zelf der klassieke opvoeding den staf te breken. Evenzeer is het m.i. niet goed gezien en zeer zeker voorbarig, te verlangen dat eenig gewichtig leervak, b.v. het grieksch, eenvoudig worde afgeschaft. Eene dergelijke vereenvoudiging zou ook niet veel baten. De fout schuilt niet in het quantum der kennis, die op het gymnasium wordt medegedeeld.

Om tot onze litteratoren terug te keeren, de doctor (of ook kandidaat) in de klassieke letterkunde is uitsluitend bevoegd tot het geven van gymnasiaal onderwijs in latijn en grieksch. Nederlandsch mag hij niet doceeren, daarvoor is de doctor (of ook kandidaat) in de Nederlandsche letterkunde de aangewezen man. Deze echter niet bij uitsluiting. De wet staat toe dat dit onderwijs ook verstrekt wordt door gediplomeerden met de acte M.O. voor nederlandsch. Voor geschiedenis zijn er drie kategorieën van benoembaren, 1. de klassieke litteratoren (die in hunne academiejaren stelselmatig van middeleeuwsche en nieuwe historie zijn afgehouden), 2. de neerlandici (wier historische studie de oude wereld bepaald buitensluit), 3. bezitters, van de acte M.O. geschiedenis (voor wie een academische graad geen vereischte is). Voor de aardrijkskunde heeft men de keuze tusschen een neerlandicus, een doctor of kandidaat in de wisen natuurkunde en een bezitter acte M.O. aardrijkskunde. Minder bont is het gesteld met de benoembaarheid tot leeraar in eenige moderne taal; de diplomata voor M.O. in fransch, hoogduitsch, engelsch geven het jus docendi in de betrokken taal ook aan de gymnasia. Voor de wis- en natuurkundige vakken zijn zoowel gedoctoreerden als bezitters van de acte M.O., ieder in zooverre aan zijn doctoralen graad of diploma het jus docendi verbonden is, benoembaar.

Het is volkomen duidelijk dat de instelling van die vele beperkte bevoegdheden steunt op het beginsel - een beginsel dat

zich trouwens reeds lang vóór 1876 heeft doen gelden - dat onze gymnasia behoeven vakonderwijs, gegeven door specialiteiten. Daarom streeft dan ook de geheele opleiding der leeraren om hen tot specialiteiten te maken, ten minste wat de letterkundige vakken betreft; want over de wis- en natuurkundige vakken durf ik geen oordeel vellen. Het ligt dan ook geheel in den geest der wet, dat de splitsing van de onderwijsvakken zich nog verder uitstrekke dan uit de beperktheid der bevoegdheden reeds van zelf volgt; dat b.v., zooals dikwerf geschiedt, in dezelfde klasse latijn en grieksch elk door een eigen leeraar worden onderwezen.

De regeling van 1815, wij hebben het boven gezien, ging van eene tegenovergestelde grondstelling uit. Zij streefde er naar om in elke klasse alle onderwijs zooveel mogelijk in één hand te leggen. Uit een paedagogisch oogpunt is dit juist gezien. Ik laat daar de vijfde en zesde klassen, welker leerlingen én om hun leeftijd én om de mate van ontwikkeling die men onderstellen moet dat zij bereikt hebben, misschien geacht mogen worden het onderwijs van vele heeren zonder nadeel te kunnen genieten. Maar de lagere klassen hebben dringend noodig onderwijs, in hoofdzaak gegeven door één, voor enkele vakken bijgestaan door anderen. Wanneer in die lagere klassen b.v. latijn, grieksch, nederlandsch en geschiedenis door denzelfden leeraar onderwezen werden, dan ware er al veel gewonnen. Één (zelfs middelmatig) docent in die vier vakken zou m.i. te verkiezen zijn boven vier (zelfs goede) leeraren, die elk een vak voor hunne rekening hebben.

Het kost weinig moeite aan te toonen dat de veelheid van leermeesters nadeelig werkt. Ligt het niet voor de hand dat één man die dagelijks uren lang met de jongens omgaat, die ze door en door leert kennen, die van ieders individueele eigenschappen op de hoogte komt, met meer vrucht aan hunne intellectueele, aesthetische en moreele ontwikkeling zal kunnen arbeiden? Onderwijs geven is toch nog wat meer en wat beters dan het bloote mededeelen van kennis. Daarenboven, slechts geleidelijke, goed geleide, op een vast en verstandig stelsel berustende studie levert goede en blijvende uitkomst. Het hebben van veel leermeesters te gelijk staat de zoo hoog noodige eenheid van leiding in den weg. Ook valt het den vakleeraar uiterst moeielijk om op zijne leerlingen vat te krijgen en invloed te oefenen.

De veelhoofdigheid loopt ook hier, zooals gewoonlijk op hoofdeloosheid uit. Onze jongens leeren meer, maar verwerken minder dan de vroegere geslachten deden. De heterogene samenstelling van het menu werkt ongunstig op de spijsvertering en op den eetlust. Vandaar het verschijnsel, dat niet alleen het geleerde zoo spoedig weder vergeten wordt, maar ook veelal geen belangstelling opwekt noch verlangen doet naar meer.

Welnu bij het stelsel van klasseleeraars komt de zoo noodige eenheid der methode en de geleidelijke behandeling der leerstof als van zelf. Ook het gevoel van den onderlingen samenhang der verschillende kundigheden wordt zóó bij den leerling levendig gehouden. Wat een groot voordeel is het niet de taalverschijnselen van latijn en grieksch zoowel onderling als bij het onderwijs in de moedertaal te pas te brengen en omgekeerd? Men zal er ook tijd mede winnen. Het stelsel van vakleeraren daarentegen kost veel tijd en werkt in zekeren zin ontmoedigend. In de oogen van den scholier doen zich de verschillende vakken voor als zoovele verschillende werelden, door diepe en wijde kloven van elkander gescheiden. Die opvatting doet kwaad. Zij voedt de traagheid en maakt beangst iets nieuws aan te pakken. Immers zij werpt kunstmatige dammen op tusschen allerlei kundigheden, die wel in den catalogus van menschelijke wetenschap onder zeer verschillende hoofden zijn gerangschikt, maar in het hoofd van een beschaafd individu zeer goed vereenigd kunnen wezen. Moet dan alles, wat iemand belangstelling kan inboezemen, systematisch en uit handboeken volgens ‘de jongste resultaten der wetenschap’ geleerd worden? Ik heb niets tegen die ‘jongste resultaten’, ook niet tegen de ‘allerjongste’, die de ‘jongste’ menigmaal wegdringen - mits oude, welbekende zaken daardoor niet in het vergeetboek geraken.

Daar hebben wij b.v. de mythologie. Daarvoor is op het leerplan nergens een uur uitgetrokken. Dit is maar goed ook; want dat zou maar leiden tot een nieuw handboek en de systematische behandeling van een nieuw leervak. Moeten onze gymnasiasten er daarom niets van hooren? Zullen zij er genoeg van vernemen bij een systeem van vakleeraren?

De klasseleeraar daarentegen, die over een groot aantal uren te beschikken heeft, die waar het pas geeft zijn taalonderwijs

kan afwisselen met te vertellen[1] uit mythologie, geschiedenis enz. is bij machte veel nuttigs en wetenswaardigs ter loops ter sprake te brengen, waarvan de leerlingen thans niets op school vernemen, omdat die zaken niet onder bepaalde door het leerplan geijkte vakken ressorteeren noch kunnen ressorteeren[2]. Ook voor de frischheid en opgewektheid zoo van leerling als leeraar zal dit veelzijdig onderwijs heilzaam werken.

Nog wat anders. De klasseleeraar zal, zoo hij maar eenigszins voor zijne taak berekend is, met meer gezag dan de verspreide veelheid van leeraren, aan onrijpe en onkundige leerlingen den pas naar eene hoogere klasse kunnen afsnijden, waar zij zich zelven, de klasse en hunnen leermeesters tot last zouden zijn. Ook zouden die ongelukkige verplichte schriftelijke repetitiën en dergelijke - thans, helaas, voor menigeen noodzakelijke - kunstmiddeltjes om op de hoogte te komen van de op een gegeven oogenblik aanwezige knapheid der leerlingen in ieder vak afzonderlijk, achterwege kunnen blijven, en de in art. 9 der wet genoemde overgangsexamens weder kunnen worden tot hetgeen zij vroeger waren en altijd hadden moeten blijven: een bloote vorm. De gedwongen repetitiën en examens, daaronder voor leeraren van een, twee, drie lesuren per week, drijven, men mag het willen of niet, onze jongens tot eene verkeerde methode van studeeren en bederven de onbevangenheid van hunne verhouding tot hunne leermeesters.

Om echter klasseleeraren mogelijk te maken, moet in de opleiding en in de bevoegdheden onzer gymnasiaaldocenten verandering gebracht worden.

De thans geldende bepalingen sluiten de klassieke philologen uit van het geven van onderwijs in het nederlandsch, en - zoo niet wettelijk, dan toch feitelijk - ook van dat in de middel- en nieuwe geschiedenis en in de geschiedenis des vaderlands. De neerlandici mogen latijn noch grieksch doceeren, zelfs niet in de lagere klassen. Alleen de ouderwetsche doctoren in de letteren

1) Het nut van dit vertellen is zeer juist in het licht gesteld door prof. Spruyt in het Aprilnummer van *de Gids* van 1887, blz. 126 en vlg. Ook hij keurt het stelsel van vakleeraren af.

2) Zoo vernemen de gymnasiasten thans dikwijls niets omtrent ons planetenstelsel, de voornaamste sterrenbeelden, omtrent de verschillende godsdiensten, den tegenwoordigen staat van Europa enz., zaken zeker niet minder nuttig dan de configuratie van de aardkorst of dan feiten uit de natuurkunde.

zijn tot dit alles bevoegd. Maar deze kategorie van leeraren is tot uitsterven gedoemd; jaarlijks wordt de percentsgewijze verhouding van hun aantal tot dat der nieuwerwetsche ongunstiger.

III.

Om te concludeeren. Noodig is eene wetswijziging, die de bevoegdheid der classici en neerlandici uitbreidt en gelijk maakt, en in verband daarmede eene wijziging in het academisch statuut, die de speciale studiën op een gemeenschappelijken grondslag doet rusten, en tevens een einde maakt aan de groote onbillijkheid en verkeerdheid, dat aan de historie, de linguistiek, de Romaansche philologie onthouden wordt, hetgeen aan de klassieke en aan de Germaansche philologie geschonken is.

Wat de wetswijziging betreft, behoort *ten eerste* art. 83, 5°. der Wet op het H.O. gelezen te worden als volgt:

'5. in de faculteiten der letteren en wijsbegeerte [zijn verkrijgbaar]

a) een algemeen doctoraat in de letteren en wijsbegeerte[1];

b) twee speciale doctoraten, nl.
een doctoraat in de Semitische letterkunde;
een doctoraat in de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel.'

Aan dit algemeene doctoraat, in de plaats tredende van de thans bestaande doctoraten in de klassieke en in de Nederlandsche letterkunde, zouden dan verbonden moeten worden de gezamenlijke bevoegdheden, thans aan de beide soorten van doctoren afzonderlijk toegekend. Te dien einde verandere men *in de tweede plaats* art. 16 in dier voege, dat het met gunstig gevolg afgelegd kandidaatsexamen ter verkrijging van het algemeene doctoraat verleene het jus docendi van taal, letterkunde en historie in de onderste vier klassen van het gymnasium; maar dat voor het onderwijs in de vijfde en zesde klasse - ten minste in de hoofdvakken (latijn, grieksch, nederlandsch, geschiedenis) - de doctorale graad een vereischte zij. Daardoor zou het mogelijk worden in de lagere klassen klasseleeraars aan te stellen, en in de twee hoogere naar gelang van om-

1) Wetenschappelijk juist zou zijn: in Indogermaansche taal, philologie historie en wijsbegeerte, maar die term is wat onpractisch.

standigheden vakken te splitsen of te combineeren. Want ook het doctoraat, ofschoon de bekroning van studie in eene speciale richting, behoort algemeene bevoegdheid te verkenen.

In verband hiermede is noodig eene andere regeling van de examens en de exameneischen. Als stelregel behoort zooveel mogelijk te gelden: éénvormig kandidaats[1)], veelvormig doctoraal. Laat voor alle litteratoren sub *a*) het eerste examen gelijkelijk loopen over 1. latijn, 2. grieksch of eene moderne taal[2)], 3. nederlandsch, 4. algemeene geschiedenis, 5. logica. Voor het doctoraalexamen moest de meest mogelijke liberaliteit bestaan ten opzichte van de combinatie van vakken, volgens academisch statuut te bepalen, zoodat de kandidaten naar keuze klassieke philologie, linguistiek, Germaansche of Romaansche philologie, geschiedenis, fraaie letteren, wijsbegeerte, godsdienstwetenschap, kunstgeschiedenis enz. als tak van speciale studie konden kiezen. Zoo zouden een aantal richtingen, thans aan onze universiteiten miskend of tegengewerkt, tot hun recht komen.

Hadde men de testimoniumcolleges in beginsel behouden en ze slechts naar de behoeften van onzen tijd ingericht, in plaats van ze af te schaffen, - wat zeer jammer is - men zou thans voor onze litteratoren van die instelling veel wil kunnen hebben. Thans kunnen wij ons slechts bepalen tot eene aanbeveling aan onze studenten om colleges te volgen in het een of ander vak, waarin zij wel niet geëxamineerd zullen worden, maar waarvan het nuttig is dat zij in hunne academiejaren eenige notie krijgen. Slechts weinigen kunnen dergelijke voorlichting en zachten dwang missen.

Maar reeds de eenvoudige wetswijziging, zooals boven is voorgeslagen, zal invloed ten goede uitoefenen. Zij zal onzen literatoren de voor hunne verdere studie zoo gewenschte breedere basis verschaffen. Zij zal onze specialiteiten voor te groote eenzijdigheid behoeden zonder hun wetenschappelijk karakter te deren. Zij zal eindelijk er toe bijdragen dat op den duur niemand tot leeraar aan een gymnasium wordt aangesteld, die niet zelf hooger onderwijs genoten heeft[3)].

1) Het verheugt mij in dezen, althans in hoofdzaak, een medestander te vinden in prof. Spruyt. Zie zijn artikel: *Een doctoraat in de geschiedenis* (*Gids* van April 1882).
2) Toekomstige romanisten en germanisten b.v. zijn meer gehaat met de bestudeering van fransch en duitsch of engelsch.
3) Want ook de leeraren in moderne talen zouden op den duur onder de gepromoveerden gerecruteerd worden. Zoo zou tevens te gemoet worden gekomen aan de gegronde klachten voor eenige jaren door mijn ambtgenoot van Hamel in dit tijdschrift geuit (zie het nummer van Nov. 1887, blz. 220 vlgg.)

De thans vigeerende wet heeft aan diplomata van bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs op zich zelf reeds[1)] vastgeknoopt het recht om gymnasiaal (d.i. hooger) onderwijs te geven. Dit is verkeerd. Thans zijn tot leeraars in nederlandsch en geschiedenis aan onze gymnasia benoembaar lieden, wier algemeene ontwikkeling en wetenschappelijke zin door hun vakdiploma's niet zijn gewaarborgd. Ik weet wel, er zijn uitzonderingen. Het komt voor, dat mannen van buitengewone geestkracht en talent er in slagen om ondanks en niettegenstaande de geestdoodende, methodebedervende, domme examenstudie voor eene acte M.O. door onverdroten inspanning in te halen hetgeen zij gevoelen dat hun ontbrak, doordat zij in hunne jeugd hooger onderwijs hebben moeten derven. Maar de voortreffelijkheid van die weinigen bewijst niets voor het jus docendi in quaestie.

Het is eene bekende, dikwijls herhaalde, niet weersproken grief tegen onze wet op het M.O, dat die wet acte-examens in het leven heeft geroepen zonder zich in het minst te bekommeren om de opleiding van hen, die naar die acten zouden dingen. En toch, juist de kringen, waaruit in den regel die geleerde vakonderwijzers gerecruteerd worden, hebben het allereerst behoefte aan leiding, raad en voorlichting. Normaalscholen voor M.O. ontbreken. Voorafgaande propaedeuse wordt niet verlangd. Ieder wie lust heeft, is bevoegd en vrij om aan het acte-examen deel te nemen. Het examen zelf loopt uitsluitend en alleen over het vak en deszelfs onderdeelen. Naar algemeene kennis, naar eenige al is het dan ook oppervlakkige bekendheid met andere moderne talen dan juist die, waarover het examen loopt, naar eenige taalkennis hij den aspirant-historicus, en eenige historische bij den aspirant-taalman mag niet gevraagd worden. Regelmatig en constant zijn dan ook de klachten van de examencommissiën over het lage peil van de geestesontwikkeling der meeste examinandi. Regelmatig en constant zullen die klachten jaar in jaar uit terugkeeren, tot

1) B.v. zonder te verlangen, dat de bezitter dier acte bovendien eenigen acadedemischen graad - onverschillig in welke faculteit - behaald hebbe.

tijd en wijle dat de herziening van de Wet van 1863 hier de algemeen verwachte uitredding zal brengen.

De tegenwoordige toestand heeft, het moet erkend worden, iets onbeschrijfelijk komisch. Men verlangt kennis van historische grammatica, van gotisch, angelsaksisch, middelnederlandsch, middelhoogduitsch, oud-fransch van menschen, die niet eens latijn behoeven te kennen, en in den regel (men zie de verslagen der commissiën *passim*) van het latijn ook niet bijster veel afweten. Zoo iets doet onwillekeurig aan Abdera denken. Of is het niet abderitiesch, dat men aan den eenen kant van aanstaande doctoren in de philosophische faculteit verlangt dat zij aardig ver in latijn en grieksch zullen zijn gevorderd, en derhalve buiten het gymnasiale eindexamen den doctorstitel in wis- en natuurkunde, wis- en sterrekunde, scheikunde, planten dierkunde met geen mogelijkheid kunnen verwerven, maar dat aan den anderen kant zelfs het hoogst bereikbare diploma voor fransch, hoogduitsch, engelsch en de acte voor nederlandsch verkrijgbaar zijn zonder eenige kennis hoegenaamd van het latijn? Dat zulk eene examenstudie bij verreweg de meesten niet leidt tot zelfstandige en wetenschappelijke beoefening van het vak, waarvoor hun het brevet is uitgereikt, spreekt wel van zelf. En van de kennis, bij zulke examens ten toon gespreid, kan het gehalte in den regel kwalijk geroemd worden. Die arme examinandi, slachtoffers van het konsekwent toegepaste doctrinarisme van een door en door onpaedagogisch beginsel, hebben zich immers altijd door af te tobben gehad met leerstof te hoog voor hunne bevatting, zonder methodische leiding en zonder behoorlijke voorbereiding. Zij zijn gedoemd om steeds beheerscht te worden door de leerstof, die zij heeten verwerkt te hebben, en waarover zij geacht worden te heerschen!

Uit dergelijke heterogene bestanddeelen is dan het onderwijzend personeel van onze gymnasia samengesteld. De letterkundige vakken worden er vertegenwoordigd door ouderwetsche doctoren in de letteren, nieuwerwetsche classici, neerlandici, bezitters van akten M.O. voor nederlandsch, geschiedenis, fransch, duitsch en engelsch[1)]. In dit bonte allerlei geeft

1) Hierbij komt nog de kategorie van dezulken, die bij het in werking treden der nieuwe wet reeds als leeraren aan gymnasia werkzaam waren, maar die overigens volgens deze wet geen jus docendi hebben, b.v. bezitters van acte L.O. voor talen. En deze kategorie is nog de slechtste niet.

slechts de opleiding van de ouderwetsche doctoren in de letteren den gewenschten waarborg eener algemeene ontwikkeling en veelzijdigheid als bij den leeraar aan een gymnasium noodig is. *Zij* werden ten minste niet belemmerd om ook buiten de grenzen van hun vak rond te kijken; *zij* leerden de objecten hunner studie nog van een ander en vrijer standpunt te beschouwen dan binnen de kunstmatig opgetrokken muren van de vesting hunner vakstudie mogelijk is. Er is een tijd geweest, dat men zich in de philologie van het mikroskoop te weinig bediende en met algemeenheden schermde in plaats van nauwkeurig en onverdroten de feiten tot in de kleinste bijzonderheden na te gaan en waar te nemen. Tegenwoordig ligt het gevaar juist aan de andere zijde. De huidige philoloog loopt kans zich te verliezen in de vele détails, waarin hij zich of anderen hem verdiepen. Heeft hij nooit geleerd de feiten van taal, letterkunde en geschiedenis anders te bekijken dan door het mikroskoop, dan zal hij bij zijn onderwijs op den duur te kort schieten.

En hierom acht ik de tegenwoordige eenzijdige opleiding onzer classici en Neuphilologen niet in het belang onzer gymnasia. De kweekschool van ware humaniteit, de opleidingsplaats tot zelfstandig denken, het voorportaal der wetenschap is niet gebaat met een leeraarspersoneel dat bestaat uit eene bonte rij van kunstmatig opgefokte miniatuur-vakgeleerden. Zij heeft behoefte aan wetenschappelijke leeraren, die aan geschiktheid en liefde tot het geven van onderwijs eene uitgebreide lectuur en goede methode van werken paren, en die voor meer dan een vak bruikbaar zijn. Welke kracht ten goede schuilt er in een gymnasiaal onderwijs, dat niets anders vermag dan de dingen voor te stellen in het klein?

Zoo hebben wij dus heil te zoeken in deze richting: tegengaan zooveel mogelijk van de beperkte bevoegdheden, wederinvoering eener algemeene licentia docendi. Maar die kentering alleen is niet voldoende. Ook leerplan en examenprogramma kunnen niet blijven zooals zij zijn. Men geve den leeraren hunne onmisbare vrijheid van beweging terug en regele slechts zooveel als noodig is, opdat die vrijheid niet in bandeloosheid en willekeur ontaarde. Het programma der eindexamina worde

vereenvoudigd. Men schrappe er al wat alleen door machinaal van buiten leeren kan worden bereikt. Men tempere en verbetere zijne eischen voor latijn en grieksch door de zoogenaamde ‘moeielijke’ auteurs te doen verdwijnen[1] en alle gewicht te hechten aan het vlot lezen en goed verstaan van eenvoudig proza en gemakkelijke poëzie. Wijders richte men het eindexamen zoo in, dat het zij een onderzoek, waartoe men niet kan africhten. Wil men b.v. weten, hoe het met de historiekennis onzer aspirant-studenten geschapen staat, men legge hun slechts een passage voor uit eenig Nederlandsch auteur, waar wat bekende historische namen voorkomen, en werpe dan het dieplood uit. Een verstandig examinator zal al zeer spoedig zien, hoeveel van de geschiedenis bij den examinandus in succum et sanguinem is doorgedrongen, en hoe deze zich de gewichtigste feiten en tijdperken uit onze vaderlandsche en uit de algemeene historie bewust is. Het geschiedkundig onderwijs der hoogere klassen van het gymnasium kan er slechts bij winnen. Niet meer examenstoffe, bestemd om in dictaatvorm eerst het cahier, daarna het brein van den leerling zwart op wit te vullen, maar er op berekend historischen zin te wekken, lust in te boezemen tot de lectuur van historische standaardwerken[2] zal het in waarheid aan zijn doel beantwoorden. Maar dan behoort de inrichting van het onderwijs in geschiedenis. mythologie, staatsinstellingen enz. veel meer, dan thans het geval is, aan het gemeen overleg van rector en de betrokken leeraren te worden overgelaten.

Het is te hopen dat spoedig de hand aan het werk geslagen worde. De betrekkelijk korte tijd, dat de Wet op het H.O. in werking is, mag geene reden wezen tot uitstel. Immers, zooals de oude rechtsregel luidt, *quod ab initio nullum est, tractu temporis convalescere non potest*. De tegenwoordige gene-

1) Op het examen, wel te verstaan. Laten onze gymnasiasten als tot nog toe kennis maken met Grieksche tragedies, Demosthenes, Horatius, Tacitus, maar men verlange niet dat hun uit die litteratuur wat op het examen worde voorgelegd. Waarlijk, de schoonheden van die kunstwerken zullen er niet te minder om genoten en gewaardeerd worden!

2) Vooral voor onze juristen, die aan de hoogeschool in den regel met afgetrokken begrippen en theorieën te doen hebben, is beoefening van en belangstelling in historie een hoogst noodig complement. Onder de oude bedeeling besloegen de geschiedkundige vakken dan ook eene plaats in hun academisch curriculum.

ratie onzer juristen, d.i. van hen uit wier midden later onze staatslieden en wetgevers zullen voortkomen, heeft aan de klassieke opleiding van het tegenwoordige régime in den regel niet een zoo dankbare herinnering bewaard, dat zij die mettertijd ook voor hunne eigene kinderen zullen wenschen. Hunne kennis van het latijn is in den regel al even dun als die van de moderne talen. Niet alleen de pandecten, ook de instituten blijven voor hen veelal een gesloten boek. En dat was toch vroeger anders. Zij zullen aan de klassieke opvoeding de schuld geven van hetgeen alleen aan de verkeerde inrichting dier opvoeding te wijten is. Het zou een zonderling spel van vrouw Fortuna blijken, wanneer die wettelijke regeling ingevoerd op het initiatief van den meest verklaarden voorstander van klassieke studie, langzaam maar onvermijdelijk voeren zou tot den ondergang van die studie. En toch, dien weg gaan wij op, als niet bijtijds wordt omgekeerd.

En dat zou een onherstelbaar verlies wezen, wanneer eene klassieke opvoeding ophield de onmisbare factor te wezen in de vorming onzer meest ontwikkelden. Het surrogaat, dat er voor in de plaats zou kunnen treden, moge oppervlakkig beschouwd grooter waarde hebben, inderdaad is eene degelijke studie van de oude talen en kennismaking met de oude wereld nog steeds de beste voorbereiding voor de verdere studie onzer juristen, theologen en litteratoren, ook van de Neuphilologen.

J.S. SPEIJER.

De weerloosheid volgens de Doopsgezinden.

Uit der Menschen duizendtallen
Leeft niet één
Zich zelf alleen:
Dus de Volkren, groot en kleen -
Allen zijn bestemd voor allen!
Daarom moeten ze eens elkaâr
Naadren, kennen en waardeeren,
Liefde leeren, Leven leeren,
Als één Priestervolk des Heeren
Offrend op één dankaltaar -
Louterend elkanders waarde,
Ruilend, bij het goed der aarde,
Al den schat van Hart en Geest,
Kennis, Kunsten, Gunsten, Gaven,
Die ontwikklen en beschaven,
Diensten, Deugden allermeest!

Als met deze schoone gedachten des vredes onze dichter ten Kate zijnen zang aan de planeet ‘Mars’ heeft ingeleid, laat hij er de krachtige tegenstelling op volgen:

Waarom dan, Zonen
Van 't zelfde Huis!
Nog Burgeroorlog
En Krijgsgedruisch?

Al de ellende en al de jammer der menschenslachting worden geschilderd, en ten slotte luidt met de gedachte aan de gouden eeuw der toekomst de vraag:

Wanneer, bij 't rijzen
Der Vrede-zon,
Wordt gij vernageld,
Gij laatst kanon?

Vanzelf komt ons hierbij het reusachtig doek van Gustave Wiertz voor den geest: *Le dernier canon*, dat de godes der beschaving, zwevende over de aarde met hare vier dochteren, die den olijftak, de zinnebeelden der schoone kunsten, het met den sikkel vereenigd zwaard en de schakels van verbroken slavenketenen dragen - het laatst kanon, dat de godes met hare forsche armen omhoog heft en van één doet splijten als een riet. *Wanneer zal deze fantasie werkelijkheid worden?*

Werkelijkheid in hetzelfde Europa, dat aan het eind der negentiende eeuw als tot de tanden gewapend zich toont? ‘Si vis pacem, para bellum,’ wilt gij den vrede, rust u ten oorlog toe - alléen bij de toepassing van dat beginsel schijnt het gevaar 't minst te dreigen, dat het evenwicht der staten zal worden verbroken; schijnen de welvaart en de bloei der natiën verzekerd te zijn. Indien het alzoo in onze onvolmaakte maatschappij is, dan vragen recht en gerechtigheid beide, dat *ieder burger* te zijner tijd vaardig zij tot verdediging van den erfgrond zijner vaderen, bij het altijd mogelijk ontbranden van den krijg. Zoolang dan ook de algemeene ontwapening der natiën nog helaas naar het rijk der droombeelden moet worden verwezen - zoo lang zullen wij ter eene zijde ons moeten onderwerpen aan den onafwijsbaren eisch van den persoonlijken dienstplicht, maar zullen wij ter andere zijde door te doen wat het evangelie gebiedt, den vrede der volken moeten helpen voorbereiden. Met die gedachte meen ik dan ook bij een terugblik op de geschiedenis van ons vaderland sedert het begin der zestiende eeuw, op de vraag of niet *de weerloosheid*, door de Doopsgezinden voorgestaan, bij het ten einde spoeden van onze eeuw voorloopig tot het verleden zal behooren? een beslist bevestigend antwoord te mogen en te moeten geven. Dubbel belangrijk wordt dan zeker het tot hiertoe nog niet volledig ingesteld onderzoek naar dit leerstuk der Doopgezinde vaderen.

Eerst onze tijd met zijne zoo vruchtbare studie in de archieven van staat en kerk, stelt den geschiedvorscher in

staat bijeen te zamelen wat verstrooid of onbekend was. Bij die wetenschap mocht dan ook Kampens bekwame archivaris Mr. J. Nanninga Uiterdijk, met toepassing op de geschiedenis onzer Broederschap de roepstem doen hooren: 'Colligite sparsa.'[1]

De weerloosheid door de Doopsgezinden voorgestaan - niet overbodig is zeker de herinnering, dat zij in hunne geschiedenis allerminst uitsluitend doelt op het *niet dragen van wapenen;* oorspronkelijk mogen de Mennonieten het woord hebben toegepast in de beteekenis van zonder weer te zijn, omdat men in 't geheel geen krijgstuig heeft - vooral in scherpe tegenstelling met de Munstersche wederdoopers, onder Jan van Leiden, die om des geloofs wille het zwaard hadden aangegord - nog in een anderen zin noemden zij zich 'weerloozen' als onrecht dragend, duldend, lijdend, vreemd aan het door Jezus veroordeeld recht der wedervergelding. Hij was hun volmaakt voorbeeld ter navolging 'gelijk het schaap, dat ter slachting wordt geleid, en het lam, dat stemmeloos is voor dien die het scheert;' weerloos wilden ook de Doopsgezinden zijn voor zoover zij geen evenmensen zouden aanklagen en beschuldigen bij de overheid; hun was de vermaning heilig: '*wedersta den booze niet;* zoo wie u op de rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe; en zoo iemand met u rechten wil en uwen rok nemen, laat hem ook den mantel.' Wie hiertegen zondigde, verbeurde den naam van *weerloos;* 'wat helpt het - schreef Adriaan van Eeghem in 1700[2] - 'dat men tijdig en ontijdig pronkt met den naam van *weêrelooze Christenen*, als men bijna niet kan verdragen en geweldige wapenen draagt. Men verweert zich niet met waarheid en reden, maar men bespringt zijn dolenden broeder met geweldige middelen; men beklaagt en beschuldigt hem bij de overheid.' Zoo vaak men nu in later tijd zoowel het niet voeren van wapenen voor het geloof en ter zelfverdediging in den oorlog, als het lijdzaam dragen van alle onrecht wilde uitdrukken met één en hetzelfde woord, sprak men van de *volstrekte* weerloosheid der Doopsgezinden.

1 Doopsgezinde Bijdragen, 1881, blz. 105.

2 Adriaan van Eeghem, Doopsgezind Leeraar te Middelburg 1655-1709. Eene historische studie door C.P. van Eeghem Jr., Doopsgezind Predikant te Aardenburg. Niet in den handel. Amsterdam, Uitgever A. Rössing. Anno MDCCCLXXXVI. blz. 110.

Met de toepassing van die weerloosheid in den ruimsten zin, drukten zij een hen kenmerkend levensbeginsel uit. Dit verklaart ons hoe zij als in één begrip konden samenvatten ‘Doopsgezinde *of* weereloose Christenen,’ zooals het opschrift van den ‘Martelaers-Spiegel’, door Thieleman van Braght luidt;[1] verklaart ons hoe voor de Doopsgezinden te Amsterdam, bij den dood van een hunner leeraars (1708) eene symbolische prent kon worden uitgegeven van ‘de weerlooze kerk over het droevig afsterven van Pieter. Noortdijk,’ met dit onderschrift: ‘O *weerlooze* gemeente - volg vrij met traanen 't lijk, enz.’[2]; verklaart ons ook hoe in de Edammer gemeente in 1717, zekere Dirk Frederikse Beets werd onderhouden over ‘het geval van 't voere van eenige stucke canon [op zijn schip]’ Een der dienaars toonde hem aan, ‘dat een Christen achtervolgens de leer en het voorbeelt van zyn Zaligmaker was verplight, de kwade niet te wederstaen en hoe het cond samengaen, dat hy, *dewyl hy een lidt van de weereloose Christenen presenteerde*, dat hy hem daartoe cond in late.’[3]

Wat het ‘niet dragen van wapenen’ betreft, daarbij houde men wel in 't oog, dat dit bij de oudste Doopsgezinden zoowel 't verbod gold van den gewelddadigen strijd voor het Godsrijk, als het lijdzaam dragen van alle vervolging om des evangelies wil; vanzelf knoopte zich daaraan later, op het gebied van den staat, het beginsel der vrijstelling van den krijgsdienst vast; en diep ingrijpend was voor den Mennoniet de vraag of het den Christenburger geoorloofd was tegen den vijand, hetzij tot zelfverdediging, hetzij tot den aanval, naar de wapenen te grijpen? Hoe verschillend in den loop des tijds op die vraag het antwoord der Doopsgezinden is geweest, zal

1 In de tweede uitgaaf van 1685 na den dood van Th. v.B. verschenen. De oorspronkelijke van 1660 heeft als titel: ‘Het bloedigh Tooneel der Doopsgesinde, *en* weereloose Christenen.’ De Hoogduitsche vertaling van 1748 heet: ‘Martyrer Spiegel der Tauffs Gesiñten *oder* Wehrlosen-Christen.’ (Ephrata in in Pensylvaniën. Drucks und Verlags der Bruderschafft.) De Engelsche overzetting van 1853 luidt: ‘A. Martyrology of the Churches of Christ, commonly called Baptists. (London, J. Haadon and son). De Engelsche, die in 1886 verscheen (“Elkhart, Indiana”) laat “Doopsgezinden” weg en noemt het boek: “The bloody theatre, or Martyrs Mirror of the *defenseless* Christians.”

2 Eigend. Doopsgez. gem. Utrecht.

3 C.N. Wijbrands. ‘Aanteekeningen uit de geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Edam.’ Doopsgez. Bijdragen, 1887.

uit mijn onderzoek blijken. Ten slotte zij nog opgemerkt, dat er voor de geschiedenis onzer Broederschap een zeer nauw verband bestaat tusschen haar beginsel van de weerloosheid en van het niet bekleeden van een overheidsambt. Dit laatste hing ter eene zijde samen met het oefenen van halsrecht, ter andere met het mogelijk gevaar van handelend te moeten optreden in den oorlog. Ik heb mij intusschen hier alleen tot de mededeeling van het volstrekt noodige beperkt. Mijne studie over de weerloosheid geldt, na de herinnering aan de oudste doopers op belijdenis in Zwitserland en elders sedert 1523, in hoofdzaak den Nederlandschen Doopsgezinde; in breede trekken zal ik daaraan een en ander betreffende de Mennonieten in Zuid-Duitschland, Pruisen en Oost-Friesland toevoegen.

Doch genoeg ter inleiding tot mijn onderwerp, dat met dezelfde welwillendheid worde ontvangen als vóór weinige jaren in ditzelfde tijdschrift mijn onderzoek naar de vrijstelling van den eed. Op beide wensch ik persoonlijk toe te passen hetgeen Dr. J.P. Müller schreef in de voorrede tot zijn geschrift 'Die Mennoniten in Ostfriesland van 16. bis zum 18. Jahrhundert[1)]: 'Die von mir gebotene Darstellung darf sich nicht nennen ein Stück Kirchengeschichte, sondern sie bringt, schlecht und recht, höchstens *ein Stücklein Kulturgeschichte*.'

I. De oudste doopsgezinden en Menno Simons.

Onder de oudste Doopsgezinden in Zwitserland waren het Konrad Grebel, Felix Manz en Simon Stumpf, die eerst levendig deelnamen aan het hervormingswerk van Zwingli, maar na 1523 zelfstandig hun eigen weg bewandelden. Het was namelijk den 26sten October van genoemd jaar bij een openbaar gesprek te Zürich over den godsdienst gebleken, dat Zwingli eene staatskerk wilde grondvesten, waarbij de beslissing over godsdienstige aangelegenheden aan den staat zou

1) Emden und Borkum. Verlag von W. Haynel. Amsterdam. Johannes Müller. 1887.

verblijven. Grebel en de zijnen nu wilden van zulk eene staatskerk niets weten; hun stond alleen het ideaal der eerste apostolische gemeente ter verwezenlijking voor oogen, en onafhankelijk van eenige staatsinmenging, stelden zij de regelen voor hun eigen godsdienstig leven vast. Met een beroep op de eerste christengemeente, achtten zij het onder meer ongeoorloofd een overheidsambt te bekleeden of het zwaard te gebruiken. Hun eenig wapen moest zijn ootmoed, geduld en zachtmoedigheid.

Nadat zij dan Zwingli hadden verlaten, poogden zij zich aan te sluiten bij Carlstadt en Thomas Münzer, die bij het werk der godsdienstige hervorming niet halverwege wilden blijven staan. Doch spoedig werd het openbaar, dat zij met hen niet van éénen geest waren. Te vergeefs toch vermaanden zij Münzer geen wapenen te gebruiken. In een brief aan hem, 5 Sept. 1524,[1] lezen wij onder meer: ‘Men moet het evangelie en zijne belijders *niet met het zwaard beschermen, noch moeten dezen zich zelven beschermen*. Rechtgeloovige Christenen zijn als schapen onder de wolven, schapen die ter slachtbank worden geleid. *Zij gebruiken ook geen wereldlijk zwaard, noch den oorlog, want het doodslaan heeft bij hen afgedaan*.’

Geheel in overeenstemming hiermede is de getuigenis van Zwingli's tijdgenoot en vriend Bullinger, als hij aangaande de kern der oudste Doopsgezinden in Zwitserland schrijft, hoe men het beginsel was toegedaan, dat, al was de overheid eene ordening Gods, toch geen waar lid der gemeente een overheidsambt mocht bekleeden, omdat Christenen om des geloofs wille moeten lijden. ‘De Christen biede het geweld geen tegenstand; daarom zal hij zich ook nooit met eene aanklacht tot het gerecht wenden; hij mag niet dooden, oorlog voeren, wapenen dragen, noch met iets anders straffen dan met verbanning uit de gemeente.’[2]

Intusschen waren niet alle Doopsgezinden in den aanvang der zestiende eeuw even streng op het stuk der weerloosheid:

1 Dr. C.A. Cornelius. Die Geschichte des Münsterischen Aufruhrs. Leipzig, T.O. Weigel. 1860. II: 244.

2 Der Widertäuffern Ursprung, Fürgang, Secten. Zyrich bei Froschower, 1560 p. 18 vv.

een zelfde verschijnsel als zich in ons vroeger onderzoek naar hunne beschouwing van den eed voordeed.[1] Zoo verklaarde Jacob Gross, die in 1526 de gemeente in Straatsburg stichtte en de verwerping van den kinderdoop, den eed en den krijgsdienst leerde, dat hij voor zijn persoon zich nimmer tegen de overheid zou verzetten en bereid was op de wacht te komen, het harnas aan te trekken en de speer in de hand te nemen, *'aber die leut zu tot zu schlagen das sei in kein Gebot Gots geschriben';*[2] en op de vraag of hij eene overheid, die het zwaard droeg, voor christelijk hield, luidde zijn antwoord dat 'hij het oordeel daarover aan den Heere God liet.' Evenzoo schreef Sebastiaan Franck dat er onder de aanhangers der zoogenaamde 'Zwitsersche broeders', die omstreeks 1530 tot een kleinen kring waren versmolten, maar zéér weinigen zich bevonden, die het er voor hielden dat een Christen geen overheidsambt mocht bekleeden, daar de Christenen alleen den ban hadden en niet het zwaard droegen; een Christen toch mocht geen oorlog voeren of dooden, om welke oorzaak ook.[3] Dier meening waren Michaël Sattler en zijn aanhang met nog enkele anderen toegedaan; het laatste punt der beschuldiging, op grond waarvan Sattler ter dood werd veroordeeld - 'den XXI dach in den Meye, Anno 1527' - luidde dat hij verklaard had: 'waert dat den Turck in den lande quame so en soude men hem gheen wederstant doen'. 'De Heyligen aengaende, seggen wy, dat wy de Heyligen zijn, die daer leven en ghelooven, dat betuyghe ick met den Epistelen *onse vervolgers* niet verweeren, maer met strengē gebedē tegē God aenhoudē, dat hyse weere eñ wedstāt [wederstand] doe.' De overigen en bijna allen waren van oordeel, dat wie een overheidsambt bekleedde ook *Christen* kón zijn, indien hij maar naar Gods bevel handelde; zoo keurden zij ook de noodweer in den oorlog goed, mits men niet moedwillig, maar uit nood en gehoorzaamheid naar de wapenen greep. De zachtere opvatting ter eene en de strengere toepassing ter andere zijde werden onder de Zwitsersche en Zuidduitsche of Moravische Doops-

1 Vgl. 'de Gids' van October 1882, blz. 81 v.
2 Cornelius, II: 268.
3 Die Reformation und die älteren Reformparteien. In ihrem Zusammenhange dargestellt von Dr. Ludwig Keller. Leipzig Verslag von S. Hirzel 1885, p. 420

gezinden eene oorzaak van scheuring. De partij der ‘stokkedragers’ (Stäbler) stond tegenover die der ‘zwaarddragers’ (Schwertler). Eerstgenoemden vertrokken van Nickolsburg naar Austerlitz (22 Maart 1528).[1] Doch spoedig ontstond ook hier scheuring, omdat de strengsten onder de broeders weigerden aan keizer Karel V ‘het bloedgeld en de oorlogsbelasting’ te betalen; dezen namen de wijk naar Ausspitz (8 Jan. 1531) en het was vooral onder den invloed van Jacob Hutter, dat alle gebruik van wapenen *onvoorwaardelijk* verboden werd.

‘Eer wij een mensch willens en wetens voor één penning onrecht deden - schreef hij in 1535 aan de landdrosten in Moravië - lieten wij ons liever van honderd gulden berooven en ongelijk doen; en eer wij onzen aartsvijanden een slag gaven met de hand, laat staan met spies of zwaard, zooals de wereld doet, stierven wij liever zelven en lieten ons het leven benemen. Wij dragen ook geen uiterlijke wapenen wat iedereen wel ziet. Leugen is het daarom hetgeen men zegt, alsof wij ons met zoo vele duizenden te veld zouden hebben gelegerd om oorlog te voeren. Wij wenschten ook dat alle menschen waren gelijk wij, en wij zouden iedereen tot dit geloof willen brengen en bekeeren, dan zou alle oorlog en ongerechtigheid een einde nemen.’[2] Jacob Hutter vond als het slachtoffer zijner overtuiging den dood op den brandstapel. In de gemeente der Huttersche broeders vinden wij de grondbeginselen der Doopsgezinden in hunnen strengsten vorm. Zij wilden eene soort van Godsstaat vormen en naast eene gemeenschappelijke opvoeding der kinderen gemeenschap van goederen invoeren, om zoo het ideaal der apostolische kerk nabij te komen. Het overheidsambt, de eed, rechtsgedingen en het *dragen van wapenen*, waren onvoorwaardelijk verboden. De Heilige Schrift maakt nergens melding van wapenen, waarmede het den Christen geoorloofd was geweld met geweld te keeren. Zijn wapen zou het gebed zijn, dat de vijanden moest ten onder brengen, wereld en satan overwinnen! Toen een hunner werd aangeklaagd, omdat hij

1 H.W. Erbkam, Geschichte der protestantischen Sekten im Zeitalter der Reformation, Hamburg und Gotha. Bei Friedrich und Andreas Perthes. 1848, p. 483. - Cornelius, Die Geschichte des Münsterischen Aufruhrs, II die Wiedertaufe, Leipzig 1860 p. 10 vv.

2 Ottii J.H. Anuales Anabaptistici (Basileae Sumptibus Johannis Regis impressa per Jacobum Werenfelsium A.C. CIↃ IↃC LXXII. 4to p. 75).

gezegd had ‘dat men geen wapenen mocht gebruiken en de doodstraf verboden was,’ richtte de rechter tot hem de vraag ‘wat hij zou doen, als een dief bij hem inbrak of een roover in 't bosch hem overviel? Of hij den een zijn geld, den ander zijn hoofd zou laten, of tegen beiden zich krachtig verweren?’ En hij antwoordde: ‘Ik zou tot mijne verdediging misschien - misschien ook niet naar de wapenen grijpen. Ik weet dat al wat ik ben en wat ik bezit onder bescherming staat van Hem, bij wien de haren mijns hoofds zijn geteld. Dat Zijn wil geschiede - zij mijn gebed!’[1] Ziedaar de weerloosheid tot haar uiterste gedreven.

Scherper tegenstelling dan tusschen deze rustige, vreedzame Doopsgezinden en de opkomende sekte der Munstersche wederdoopers kan men kwalijk zich voorstellen. Deze dweepzieke ijveraars voor de verwezenlijking van het volmaakte Godsrijk op aarde waren *onder Jan van Leiden* de mannen van het zwaard bij uitnemendheid. In December 1534 verspreidden zij gedurende het beleg van Munster in de stad en de omliggende streken, in Holland en Friesland, een duizendtal exemplaren van het geschrift: ‘Van der wrake.’[2] De wraak des Heeren zou een aanvang nemen; ieder moest het zwaard grijpen en zich opmaken tot het nieuwe Israël. Onder Jan van Leiden, den ‘Koning der gerechtigheid over de gansche aarde, met Knipperdollink als stedehouder, Rothmann als hofprediker en Krechting als kanselier’, vierde de bloedigste dweepzucht, vereenigd met den grofsten dienst der zinnelijkheid, zijne hoogtijdagen. Toen nam Menno Simons de pen op en schreef in Mei 1535 ‘tegens de grouwelijcke ende grootste blasphemie van Jan van Leyden.’[3] ‘Een gantz duidelijck ende klaer bewijs,

1 J. Hast. Geschichte der Wiedertaüfer. Münster, 1836. Verslag von J.H. Deiters. p. 206 v.v.

2 De titel in zijn geheel luidt: Eyn gantz troestlick bericht van der Wrake unde Straffe des Babilonischen gruwels, an alle ware Israeliten und Bundtgenoten Christi, hir unde dar vorstroyet, durch de gemeinte Christi tho Munster. Anno M. CCCCC. XXXIIIJ. yn Decembre. Aan den kroniekschrijver Gresbeck, die destijds in Munster leefde, danken wij het bericht dat Stutenberut - de scheldnaam voor Bernt Rothmann, - de hofprediker van Sions Koning, de schrijver er van is geweest.

3 Dr. C. Sepp heeft zoowel in zijne vroeger verschenen ‘Geschiedkundige nasporingen’ (Te Leiden bij de Breuk en Smits, 1872, I blz. 128-136) als in zijne later gevolgde ‘Verboden lectuur’ (Leiden, E.J. Brill, 1889, bl. 127-129) de echtheid van dit geschrift van Menno bestreden. Naar aanleiding hiervan schreef onze hoogleeraar Dr. J.G. de Hoop Scheffer in de jongst verschenen ‘Doopsgezinde Bijdragen’ (Leiden, E.J. Brill 1889) een hoogst belangrijk opstel, waarin hij op uit- en inwendige gronden naar mijn oordeel overtuigend bewijst dat. Menno Simons en niemand anders de schrijver er van is geweest.

uyt die H. Schriftuere, dat Jesus Christus, is de rechte belovede David in den geest, een Koninck aller Koningen, een Heer aller Heerē, ende de rechte geestelijcke Koninc over dat geestelicke Israhel, dat is zyn gemeynte, die hy met syn eyghen bloedt ghecoft: ende verworven heft.'[1]

Daarin schreef hij 'dat het Christenen niet geoorloofd is met het zwaard te strijden, opdat wij eendrachtig het harnas Davids aan de vleeschelijke Israëlieten laten. De Christenen moeten strijden, namelijk met Gods woord, hetwelk een tweesnijdend zwaard is. Aangezien Christus met het zwaard van zijnen mond tegen zijne vijanden strijdt en wij aan Christus' beeld gelijkvormig moeten zijn: hoe willen wij dan met een ander zwaard tegen onze vijanden strijden?' Hieraan knoopt Menno 't beginsel der weerloosheid als lijdzaamheid vast, 'Christus, - schrijft hij - u een voorbeeld nalatende, opdat gij zijne voetstappen zoudt drukken, niet dreigende toen hij leed. Christus is gezind geweest om te lijden; zóó moeten alle Christenen gezind zijn. Hij wilde met het zwaard van Petrus niet beschermd worden - hoe wil dan een Christen zich zelven met het zwaard beschermen?' Met onmiddellijke toepassing op Jan van Leiden wijst Menno aan, hoe sommigen zeiden, dat de Heer [het Roomsche] Babylon wilde straffen, en wel door *Christenen*, die Zijne werktuigen moesten zijn. Achtten de Koning van Sion met de zijnen - 'de Meysters der opiniën van den Sweerde' - zich als zoodanig daartoe geroepen [Jeremia LI vs. 11]: Menno herinnert hoe deze profeet 'klaarlijck getuycht, dat God door Heydenen sulcks heft wtgericht'. 'Christus heeft zijn rijk niet met het zwaard ingenomen; en *zij* meenen dat rijk met het zwaard te moeten innemen. Wat verblindheid der menschen'. Een iegelijk wachte zich - luidt de laatste nota - 'voor alle vreemde leering van zwaarden, die niet anders is dan een vergulde bloem, waaronder een booze slang

1 Eertyts geschreven aen allen waren Broeders ende Bondtgenooten, hijr ende daer verstroeyt. Ghedruckt int Jaer onses Heeren, 1627. (12mo 32 bl. zonder naam van drukker of uitgever. Eigend. Doopsgez. Bibl. en C.P. van Eeghen Jr.)

verborgen is, die reeds velen met haar venijn heeft gebeten; een iegelijk wachte zich hiervoor.'

Bij het licht van bovenstaande aanhalingen blijkt, hoe wijlen onze hoogleeraar Dr. Samuel Muller naar waarheid schrijven kon: 'Het gevoelen over de zoogenaamde weerloosheid wordt eerst dan goed begrepen, wanneer men het beoordeelt als de vrucht eener godsdienstige beschouwing van den tijd en de omstandigheden waarin Menno leefde. Hij trad met dat gevoelen dadelijk op, in zijn eerste geschrift dat tegen Jan van Leiden is gericht, waarin hij het voeren van het zwaard en het gebruiken van geweld *ter verdediging des geloofs* krachtig bestrijdt. Maar hij beperkte zich tot de vermaning om *voor het geloof* te dulden en te lijden, en was verre van de weerloosheid in een algemeenen zin te leeren en haar op alle zelfverdediging in burgerlijke en staatkundige zaken toe te passen. Zijne volgelingen zijn hierin verder gegaan dan hij zelf bedoelde, althans begreep en doorzag'[1].

Na de nauwgezette lezing der geschriften van Menno, meen ik dat gevoelen van mijn ouden leermeester niet alleen nader te kunnen toelichten, maar ook verder ontwikkelen. Scherp is de tegenstelling, die Menno maakt tusschen het *rechtmatig straffen van de boosdoeners* door de Overheid en haar *beschermend optreden voor de verdrukten* om des geloofs wille tegen hunne vervolgers. 'Hebt de gerechtigheid lief, gij regenten in den lande, te weten dat gij in reine godsvrucht de openbare booswichten met alle rechtvaardigheid en christelijke bescheidenheid tuchtigen en straffen zult, zooals dieven, moordenaars, overspeligen, geweldenaars, straatschenders, roovers enz.; en dat gij recht doet tusschen partijen en verdrukten zult verlossen van de hand des geweldenaars; dat gij de openbare verleiders met redelijke middelen (wel te verstaan zonder tirannie en bloed) zult tegengaan, hetzij priesters, monniken, predikanten, gedoopten of ongedoopten'. Mocht tegenover laatstgenoemden nooit sprake zijn van het zwaard der gerechtigheid - met betrekking tot eerstgenoemden schroomde Menno zelfs niet de doodstraf te handhaven: 'wy weeten ook wel, als dat dieverye met een uytgedruckt woord in der Schrift verboden is. En dat sy na der menschen Policien en gebruyk *met de galge*, en na Godts

1 Doopsgezinde Bijdragen, 1862.

recht is 't dat sy haer niet en bekeerende met den eeuwigen doodt gestraft worden'.

Merkwaardiger nog hetgeen hij in zake echtmijding en ban eens schreef in een brief 'aen syn heymelicke gemeynte binnen Embden' (12 Nov. 1556): 'Want ik hoop dat ieder godvruchtige wel zooveel van den Heer heeft geleerd, dat zoo iemand hetzij een meineedige of een dief of een toovenaar of ook een booswicht wordt, hij ter wille van zijne booze daad, zijne straf moet ondergaan bij de overheid'[1]. Maar hij gaat nog verder, waar hij in zijne weerlegging van de tegen hem en zijne geloofsgenooten gerichte beschuldiging als wilden zij der Overheid niet gehoorzaam zijn, de Overheid als noodzakelijk in de maatschappij verdedigt.

'Wij bekennen openlijk, dat zij eene ordonnantie Gods is, hebben haar daarom ook altijd gehoorzaamheid betoond, zoo het niet tegen God en zijn woord streed. De overheid draagt het zwaard niet te vergeefs, want zij is Gods dienares, eene wreekster tot straf dengene die kwaad doet. Rom. XIII: 4 enz'. Zij is van God geroepen, 'tusschen saken ende saken recht te richten ende Weduwen en weesen ende den Armen gehateden Vreemdelinck ende Pelgrim recht te doen ende haer voor gewelt ende overlast te beschutten, *steden ende Landen met goede Policye ende stadtsregiment*, die met Godt en syn woort en syn, goede vrede ende ruste tot des gemeynen Volcks oorbaar ende profijt, *wel te regeeren*'.

Scherper kon Menno zich wel niet uitdrukken, ons ten bewijze hoe door hem bepaald onderscheid werd gemaakt tusschen het voeren van 't zwaard bij alle geloofsvervolging en het dragen der wapenen 'tot goede vrede ende ruste tot des gemeynen Volcks oorbaer ende profijt.'

'Dat sweert der wereltlijcken Politiën laten wy dengenen die dat bevolen is - luidt zijne uitdrukkelijke verklaring. "Ik weet wel dat de tyrannen, die haer Christenen noemen, hare grouwelijcke krijgen, oproeren, en bloet vergieten met Mose, Josua ende diergelijcken meer, wel geerne voor recht beweeren; maer sy en gedencken niet, dat Moses eñ zijn navolghers in dier

1) Met een anderen brief 'gesonden aen de Broeders tot Franeker, 13 Nov. 1555' en 'Een Lieflijcke vermaninge tot den Lezer', afzonderlijk gedrukt, 4 bladz. folio (zonder naam van drukker of uitgever) opzettelijk weggelaten uit de 'Opera omnia theelogica' folio uitgaaf MDCLXXXI. Eigend. Bibl. Amsterdam. Vgl. ook Succ. Anab. bl. 91, 92.

wijse met haer yseren sweert hebbe uytgedient ende dat ons nu Christus Jesus een nieuwe gebot, eñ een ander sweert op onsen lendenen gegort heeft, *ick en spreke hier niet van 't sweert der justitien, want dat heeft een ander bescheyt ende aensien;* maer ick spreke soo wijt als crijch ende oproer aengaet".

Over dit "sweert der justitien", schrijft hy ook elders[1]: "Siet mijn lieve vrienden ende Broederen, wy worden geleert ende ghewaerschout, gheen letterlijck sweerdt leeren aen te grijpen oft te consenteren inder eewicheyt. (*Excepto ordinario postestatis gladio, in debitum usum verso*" d.i. uitgezonderd het wettig gebruik van het zwaard door de overheid), anders dan dat twee snijdende crachtighe scherpe sweerdt des Gheests, dat wt des Heeren mont gaet, namelijcken Godts Woordt'. De wereldlijke overheid trede dan ook niet op als redder van Christus' Kerk. 'Dat Rijcke des Geestes moet met den zweerdt des Geests gehouden ende beschermt werden, ende niet met dat sweert des vleeschs, is na der Leere ende voorbeelt Christi ende sijner Apostelen klaerder dan men wederleggen kan'[2].

Terecht beweerde dan ook J. ter Borg[3] op de jaarvergadering der Friesche sociëteit te Leeuwarden, 14 Mei 1808, in zijne verhandeling over de vraag: 'Heeft Menno Simons *eene volstrekt algemeene weerloosheid* gepredikt?'[4] dat Menno's handhaving van de weerloosheid in hoofdzaak gold de bestrijding van 'het zwaard des Munsterschen oproers'; 'het zwaard der vervolging' (om des geloofs wille) en 'het zwaard ter verdediging van eigen geloof tegen dezelve'. Van *volstrekt algemeene* weerloosheid kan dus geen sprake zijn. In Menno's geschriften wordt zij eeniglijk toegepast op 'geloof en gewetenszaken'. Wat meer zegt: hij kent ook op evangelisch standpunt *aan de Overheid het recht toe om het zwaard te dragen*, tot rust en welzijn der maatschappij'. Zeer juist acht ik de gevolgtrekkingen, welke ter Borg hieruit meent te mogen maken: 'De

1 Een corte ende clare belijdinghe eñ Schriftlijcke aenwijsinghe vander Menschwerdinghe ons liefs Heeren Jesu Christi. (aan Johan à Lasco, Anno 1544). Oorspronkelijke uitgaaf fol. 4. Eigend. Doopsgez. Bibl.

2 Een klare beantwoordinge, over een Schrift Gellii Fabri. Folio uitgaaf MDCLXXXI, bl. 323.

3 Doopsgezind leeraar te Dantumawoude, later te Amsterdam.

4 Zij werd later gedrukt in het Mengelwerk der Vaderlandsche Letteroefeningen voor 1819. No. 4.

van God aangestelde Overheid is verplicht, den rustverstoorder te weren - zij heeft dienaren noodig - deze moeten gewapend zijn; derhalve mag de Christen, volgens Menno Simons, in dienst eener Christelijke Overheid, wapens dragen tegen den rustverstoorder. En wijders: Een rustverstoorder staat gelijk met een rustverstorend vijand - herstel der orde is der Overheid bevolen - derzelver zwaard, vereenigd met dat der gewone gerechtsdienaren, schiet hier te kort - de kracht moet vertiendubbeld worden door een leger van gerechtsdienaren; de Christen is alzoo volgens het gevoelen van Menno Simons verplicht, in eene rechtvaardige zaak, eener rechtvaardige, christelijk gezinde Overheid met het zwaard ten dienste te staan en ten strijde te trekken; hij mag echter dit zwaard nooit gebruiken in geestelijke zaken over geloof en godsdienst en geweten; werd hem zulks door de Overheid opgelegd, hij zou moeten weigeren, zelfs tot de felste marteling ten dood'. Al mag men nu Menno Simons niet aansprakelijk stellen voor deze op zichzelf juiste gevolgtrekking, toch zal het met het oog op deze moeten worden erkend dat ter Borg zijne verhandeling terecht besluit met de opmerking, dat indien Menno Simons de min ontwikkelde denkbeelden over de weerloosheid hadde kunnen uiteenzetten, onderling vergelijken, meer wijsgeerig toepassen, en tot een leerboek verzamelen voor zijne volgelingen, *wellicht* - ik zou willen verbeteren 'zeker' - *het stuk der weerloosheid in het Doopsgezind kerkgenootschap nooit zoo ver ware getrokken*. Toen Menno zich in Februari 1554 te Wismar bevond - sedert '46 hield hij zijn verblijf in Holstein - om een twistgesprek te houden over de 'menschwording van Christus' met de Hervormden, die als hunnen vertegenwoordiger Marten Mikron uit Emden hadden ontboden, was dit voor eenige oudsten der Doopsgezinden eene gretig verwelkomde gelegenheid om in het Mecklenburgsche stedeke samen te komen ter bespreking van verschillende onderwerpen, in 't bijzonder van den ban. Na gehouden wisseling van gedachten na veel disputen en werringen syn te laesten in negen articulen gheaccordeert[1]. Het voorlaatste punt luidde:

1 Svccessio Anabaptistica, Dat is Babel der VVederdopers, eensdeels in Duytsland, maer principael in Nederlandt, In vvelke de opgevvorpen oorsprong, de rasende voortganck, ende bittere verstrouinge in t' cort verhaelt vvordt, Ghecolligert door V.P. [Simon Walraven] Coloniae Sumptibus Bernardi Gualtheri. Anno M. DC. III. bl. 82. De bibl. der Doopsgez. gemeente te Amsterdam bezit een exemplaar en een herdruk van 1612 'Spiegel der Wederdoopers'. (Deze Walraven, 'Licentiaat in beide de Rechten, was getrouwt met de dochter van Joost Buyk, burgemeester van Amsterdam, die om 't katholijk geloof in ballingschap leefde. Na den dood zijner vrouw is hij Priester geworden en pastoor geweest te Kervendonk bij Goch').

‘Item ten 8 van de wapenen. Wanneer die ghelouighe ouer de wech reyst, nae de ghelegentheyt des Landts, een eerbar stock ofte rappier ouer die schouderen te hebben, nae des Landts maniere ofte ghewoonte, kunnen die Ouste niet voor onreyn aensien. Maer die gheweerlicke wapens nae de Ouericheyt bevel te laten besien ofte te tonen, stellen die Outste onvry te syn, ten sy dattet die onweerlicke knechten gheschiet’.

De duidelijkheid dezer bepaling moge te wenschen overlaten, de bedoeling zal wel zijn: wapenen alleen als sieraad te dragen is niet ongeoorloofd, maar inderdaad deugdelijke wapenen, zooals de overheid voorschrijft te bezitten en op haar bevel te vertoonen, wordt niet toegestaan, tenzij dan aan hen, die verklaren dat zij er nooit gebruik van zullen maken[1]. Een volstrekt verbod van wapenen werd dus hier niet gegeven[2]. Wat nu Menno in 't bijzonder betreft, hij bleef in strijd met vele andere Doopsgezinden aan de Overheid het zwaard der gerechtigheid toekennen, zooals ons reeds hierboven uit zijne geschriften gebleken is; ja zelfs het zwaard ter zelfverdediging tegen den vijand.

‘O ghy hooch beroemde Heeren ende Vorsten, ghy die van Godt tot hoofden ende Regenten over zijn volck gheset zijt. Ick vermoede wel soo yemant teghen Keyser oft Coninck hen (de menschen kinderen) oproerich maeckte, ende in haer Rycke ende Regiment intreden wilde, dattet niet met ghedult geleedē, eñ sonder straffe vergaen en soude.’

Voor Menno waren dan ook het Christenzijn en het bekleeden van een overheidsambt volstrekt niet onvereenigbaar, mits de overheid met den geest van Christus vervuld was.

1 In denzelfden geest lezen wij dat de Poolsche Sociniaan Petrus Goniadzki (Gonesius) een vurig bestrijder van kinderdoop, overheidsambt en wapendrager op de synode te Secemin (25 Jan. 1556) en te Brzesc (15 Dec. 1556) op zijne terugreis van Genève naar zijn vaderland (1555) alleen een houten rapier aan den gordel had (Sandius Biblioth. antitrinitarium, zie Dr. J.G. de Hoop Scheffer ‘Doop bij onderdompeling’ bl. 148 [30]).

2 Dr. S. Hoekstra Bz. ‘Beginselen en leer der oude Doopsgezinden.’ Amsterdam, P.N. van Kampen. 1863. bl. 206.

Opzettelijk wordt hier met Menno's beschouwing over de weerloosheid zijne erkenning van de overheid in verband gebracht, omdat men hem juist in verband met bovengenoemde overeenkomst te Wismar verweet, dat hij later in strijd met zichzelven was. Door geen wapenen aan te nemen - luidde het verwijt - 'deed hij als oock andere doopsghesinde alle waerlicke Ouerheyt te niet,' en later erkende hij, 'teghen alle doopsghesinde waerlicke Ouerheyt' en beleed 'dat haer regiering Godt behaecht, en dat sy de Zalicheyt sullen beerven.'[1] In denzelfden geest als Menno oordeelde zijn tijdgenoot Jaques d' Auchy, die in 1559 te Leeuwarden als martelaar stierf, en wiens geloofsbelijdenis in den 'Martelaers-Spiegel' bewaard bleef[2]. Al spoedig na den dood van Menno, zou het echter blijken, dat onder de Doopsgezinden eene strengere opvatting betreffende het overheidsambt en de weerloosheid zich deed gelden. Bij gelegenheid van twee belangrijke godsdienstgesprekken te Frankenthal (1571) en te Emden (1578) kwamen beide punten ter sprake. In het protocol van Frankenthal luidt art. 24 'dass ein Christ das Amt der Obrigkeit bedienen und mit dem Schwerte Rache üben mag, glauben wir nicht;' in dat van Emden luidde het antwoord der Doopsgezinden op de vraag der Hervormde theologen, of een Christen het overheidsambt met een goed geweten in zoo verre bekleeden mocht, dat hij gericht houdende en vonnissen voltrekkende met het zwaard de goeden mocht beschermen en de boozen straffen: 'Da wir in dem Neuen Testament nicht finden, dass ein Christ der in der Gemeinde war, das Amt des Schwertes bediente, so dürfen wir nicht Ja sagen.' (art. 107); voorts luidde art. 111 'Wij verklaren, dat wij gedurende den tijd, dat de vijand bij of voor de stad gekomen is, noch zelven met krijgswapenen op de wacht wenschen te komen, noch een ander in onze plaats te zenden: maar zoolang er geen nood is om den vijand te bestrijden, bezwaart het ons geweten niet geld te geven en een ander de wacht te laten waarnemen'[3].

Omstreeks dezen zelfden tijd (1586-4 Maart) had er eene

1 Succ. Anab. bl. 95 en 96.
2 II bl. 212.
3 Dr. W. Mannhardt. Die Wehrfreiheit der Altpreussischen Mennoniten. Mariënburg. 1863. bl. 30.

vergadering van afgevaardigden der Waterlandsche gemeente te Amsterdam plaats, aangaande welke ik vond opgeteekend:[1]

'Op die vraghe by die van Rotterdam ghedaen oft een broeder soudt mogen bedienen tofficie der vroetschap - is gheantwoort Jae toch met sulcker condicie dat deselve hem onthoude tot eenighe bloedtstortinge, doodstraf of geeseling te raden oft dat eenichsins teghen die conscientie strijdet.'

Omtrent het overheidsambt herinner ik, dat toen de zoogenaamde onafhankelijke Waterlandsche Doopsgezinden, die eener ruimere opvatting van evangelie en gemeente waren toegedaan - tegenover de streng dogmatische en strengwettelijke richting, die door de Vlamingen werd gevolgd - den 17^{den} Januari 1568 eene eerste openbare vergadering met afgevaardigden uit verschillende gemeenten te Emden hielden om, *behoudens het recht der vrijheid van ieders persoonlijke overtuiging*, zooveel mogelijk tot eenparigheid van geloofsovertuiging te komen, deze vergadering besloot onder meer (artikel 16)[2]:

'Een broeder mag geen gild of burgerschap winnen met eenige ongerechtigheid, overtreding des goddelyken gebods en bezwaring zijner conscientie, namelyk met eedzwering of *aanneming der rollen, enz.*' Dit laatste ziet hierop, dat een Doopsgezinde zich liet inschrijven op de rol der burgerwapening, zoodat hij zich verbond tot het dragen der wapenen. 'En zoo een broeder zulks evenwel mocht doen, dan zal hy zulks alles moeten opzeggen, een waarachtig berouw daarvan bewyzen, beiden God en zijne gemeente om vergiffenis bidden, eer men met hem tevreden kan wezen'[3] en artikel 17: 'Is het dat men de vryheid van gild en burgerschap mag koopen om een stuk gelds, zoo mag dat wel geschieden, *zonder te beloven de rol te houden, ja gansch buiten de rol te blyven en daarmede niet te doen te hebben*.'

In denzelfden geest was het, dat 16 Aug.-17 Nov. bij gelegenheid van een twistgesprek op godsdienstig gebied te

1 Inventaris Archief D.G. Amsterdam I. 475. De afgevaardigden waren dienaren der gemeenten van Gend, Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam, Purmerend, Zaandam, Jisp, Schermerhorn, Graft, De Rijp, West-Zanen en Wormer.

2 Inventaris Archief D.G. Amsterdam. I No. 465.

3 Het oorspronkelijke in het Overlandsch en eene getrouwe overzetting in onze taal berusten in het archief D.G. Amsterdam. Vgl. nog 'Oude gemeenteverordeningen.' Doopsgez. Bijdragen, 1877.

Leeuwarden (1596), de Doopsgezinde Pieter van Ceulen zich ‘tegen het wettelyk gebruik der wapens’ verklaarde (art. 133) en beweerde art. 135 ‘bewezen te hebben, dat zy die in Christus gelooven met geen oorlogswapen mogen stryden, maar alleen met geestelyke wapenen, d.i. met Gods woord.’

Ongeveer twintig jaar vroeger (1580) had intusschen de Overheid dezer stad, toen hare burgerij beter van wapenen zou worden voorzien, reeds eene ordonnantie uitgevaardigd welke aan de gewetensbezwaren der Mennonieten tegemoet kwam, bepalende dat zij, als degenen die de minste moeite van den wapendienst hadden, naar hunnen stand zwaarder zouden worden getaxeerd dan de andere burgers, die zich in de wapenen begaven.[1] In 1591 volgde hierop een besluit, dat de Mennonieten aan de ruiters en soldaten een zeker getal geweren moesten verschaffen en daarenboven zes stuivers de persoon betalen, tot den aankoop van kruit, lood en lonten.[2]

Tegenover bovengenoemde getuigenis van Pieter van Ceulen en die van sommige Zwitsersche en Zuid-Duitsche doopers op belijdenis, die ‘alle wapendragen volstrekt ongeoorloofd achtten’, staat intusschen het feit, dat er onder de Doopgezinden uit de 2de helft der zestiende eeuw ook zijn geweest, zoowel in Vlaanderen - met name te Gent - als in Kleefsland en elders - die allerminst gewetensbezwaren hebben gekend, om der overheid met het zwaard ten dienste te staan. Overtuigend blijkt dit uit hetgeen de Staten van Zeeland betreffende de Mennisten omstreeks 1580 besloten: ‘Ende want zyl. hier voor tyden soo tot Gendt als in andere plaetsen hun nyet beswaert gevonden en hebben met andere borgeren ende ingezetenen de wachten gade te slaen als andere sonder eenige distinctie gelyck zy in 't landt van Cleve ende sommige andere plaetsen alnoch tselve gebruyck hebben, daermede zy genoech bekennen dattet een vrije sake is, die een Christen doen oft laten mach, in welcke saecken men die overheijt schuldich is te obedieren.’

Onafhankelijk van dit beroep op het bestaand verschil onder de Doopsgezinden zelven - om hier bij onze Zeeuwsche ge-

1) Charterboek IV. 205.
2) Extract uit het Register der Resolutiën en Placcaten der Staten van Friesland, art. ‘Mennoniten.’

loofsgenooten uitvoeriger stil te slaan - toonden de Staten van Zeeland zich evenwel weinig gezind aan veler bezwaar tegen den wapendienst te gemoet te komen; zoodra er toch door de overheid onderscheid werd gemaakt tusschen burgers en burgers, werkte zij zelve tweespalt in de hand; bij de verdediging van stad en land mocht er van geen onderscheid van godsdienstige belijdenis sprake zijn. Daarom besloten de genoemde Staten dat 'van nu voortaen' niemand - 'zonder eenige distinctie van religie' - eenige nering zal mogen doen, tenzij hij zich verbindt behoorlijk gewapend ter wacht te komen 'met zulcker geweer als daer hy op gestelt is zonder te mogen affcoopen zyn wachte, ten ware met consent van de overicheijt op arbitraire mulcte [boete] of andersins ter discretie van den juge daer zulcx zal vallen, naer der qualiteyt en de gestaetheyt van de overtreders derzelve ordonnantie.'

De Doopsgezinden hebben zich echter daarbij niet nedergelegd, maar zijn veeleer in verzet gekomen, en te recht. Immers had reeds bij besluit van 26 Januari 1577 Prins Willem I den Magistraat van Middelburg, 'bevolen en belast' de Doopszinden 'aengaende den Eedt ende anderssins [het gebruik van wapenen] tegen heurlieden conscientie voirder nyet te beswaren.' Na aanvankelijke handhaving van deze resolutie werd echter ruim een jaar later, 14 April 1578, 'tot sware molestatie ende groote schade ter puien affgepubliceert, dat die geene die de eet als borgers ende poorters nyet gedaen hadden haere winckelen moesten sluyten op de poene van X gulden enz.'[1] Op het verzoekschrift der Doopsgezinden verklaarde toen de Overheid zich bij apostille van 3 Juni wel bereid 'in speciem den eet te mitigeeren,' maar tegelijk bezwaarde zij 'deselve supp^{ten} in andere puncten als namentlyck *de Spaingnaerts feytelycken met wapenen te verdryven*.' Daarop richtten ruim veertig huisgezinnen der anabaptisten zich andermaal tot den Prins, verklarende met betrekking tot het uitdrijven van de Spanjaarden met geweld van wapenen 'sy niet alzoo en vermogen (hoewel het de meeste vianden zyn) dan alleen elken metten gebeden tot Godt die alder tirannen herten in zijn gewelt heeft en den

1) M.S. Archief der stad Middelburg. Reg. Kerckelyke saken No. 75 Vgl omtrent dit stuk en andere straks te vermelden resolutiën: Inventaris Archief Doopsgez. Gem. Amsterdam, I n. 426-429, 433-442.

viant op 't beste keeren kan.' Reden waarom zij 's Prinsen tusschenkomst inriepen, opdat de overheid hen 'voorders nyet zou troubleeren of molesteeren tsy met ordonnance van schutteriën ofte andere artyckelen' waardoor zij zich bezwaard gevoelden.[1] Hierop schreef de Prins uit Antwerpen - 23 Juni 1578 - aan de Staten van Zeeland dat zij de Doopsgezinden 'paysivelicken ende rustel^{en} neffens andere borgeren haer woonstede aldaer zouden laten behouden, haere neering doen ende voor wijff ende kinderen in alle eerbaerheyt de coste winnen, sonder deselve eenigsins daermee te perturberen' met handhaving van de hun in 1577 (26 Jan.) verleende acte. Aan den Prins van Oranje hadden alzoo onze voorvaderen in Zeeland bij vernieuwing de gunstige beschikking te danken, dat zij vrijgesteld zouden worden van den wapendienst. Nog houde men, wat het verzet der Doopsgezinden tegen de Middelburgsche overheid betreft, wel in 't oog, dat het door hen voorgeslagen formulier der poortersbelofte in plaats van den voorgeschreven eed luidde: 'Dat belove ick met myn ja: poorter te wesen deser stede, ende dat ick syne C^{o} Ma^{t}. van Spaengiën als grave van Zeelant onder de gouvernement van myn Heere den Prince van Oraignen gehou en getrou wesen zal. Ende oock zyne princelycke excy by te staen ende behulp doen in zulcken gevallen met schattinge, waecken voor brant voor ongeval met aerbeyden graven en wallen tot staetsbescherminge neffens andere [naer] myn vermogen *sonder feyctelyck met wapenen den Spaigniards ofte andere vyanden wederstand te doen*[1].' Intusschen ontstonden er altijd weder nieuwe botsingen tusschen Middelburgs magistraten en de volgelingen van Menno. Toen de overheid 22 Augusti 1580 aangaande de wacht besloot, 'dat ieder in persoon moest komen waken op verbeuren van de gestelde boete', leverden 83 ingezetenen den 27sten Aug. een verzoekschrift in bij Burg. Schepenen en Raad der stad 'om vrystelling tsy by contributie ofte taxatie telcker wachte'. Eene gunstiger gezindheid deed zich kennen, toen de Staten eenige artikelen vaststelden, om binnen de Provincie order te stellen 'tegens vele absurditeyten der Wederdoopers, die de dagelicxe conversatie ende conservatie contrarieerden', het derde van die artikelen had ten doel eene schatting in te voeren voor het niet deel-

1 M.S. Archief der Stad Middelburg, Reg. Kerckelycke saken No. 75.
1 M.S. Archief der Stad Middelburg, Reg. Kerckelycke saken No. 75.

nemen aan gewone en buitengewone wapendiensten - zelfs de minvermogenden moesten hunne penningen offeren; voor die gelden zouden ‘andere vrome ende bequame personen worden aengesteld.’

Eindelijk wachtte de Middelburgsche Mennonieten in 't laatst der zestiende eeuw nog tweeërlei tegenstand, zoo van de zijde hunner medeingezetenen als van die der Hervormde predikanten in Zeeland. Eerstgenoemden - bestaande uit de vier confreriën der stad[1] - ‘hiertoe gedreven wt eene hertgrondighe affectie ende genegenheijt tot der stads welvaren’ beklagen zich dat vele ingezetenen zich, ‘onder seker pretext’ willen vrijmaken van den last om op de wacht te komen, hetgeen tot tweespalt moet leiden onder de andere burgers; reden waarom adressanten er op aandringen dat ieder de wacht houde, ‘met behoorlyke wapenen *niet met elle of besemstokken* (gelyck eenige de overicheyt ende heure ordonnā verachtende heurl. somwylen presenteeren)’. Ten anderen dienden van de zijde der Hervormde Kerk ‘de ministers des H. woorts binnen de provincie’ - uit naam van den gehouden synodus 19 Juni 1591 - eene soortgelijke klacht in tegen ‘de grouwelycke secte der wederdooperen’, door wier onwil om als andere trouwe burgers behoorlijk ter wacht te gaan, ‘nyet anders dan eene ruine ende confuselycke irremediable verwoestinghe te beduchten was’[2]. Toen nu andermaal de Doopsgezinden in hunne vroeger verkregene voorrechten werden verkort, richtten zij zich tot Prins Maurits, die tegenover de Zeeuwsche magistraten de vroeger door Willem I gegevene vrijstelling van eed en wapenen handhaafde (4 Maart 1593).

Vóórdat aan de Doopsgezinden in Zeeland door Prins Willem I in 1577 vrijstelling van den wapendienst gegeven was, hadden reeds hunne geloofsgenooten in Noord-Holland hetzelfde voorrecht verkregen, zooals uit de ordonnantie blijkt van Sonoy, den stadhouder van den Prins, den negenden Mei 1575 te Alkmaar gegeven, waarbij alle Noord-Hollanders werden opgeroepen om in hunne dorpen wacht te houden met zijdgeweer en andere

1 Orig. op 't Archief van Middelburg Kerck. Sak. No. 75.

2 Eene copy van dezen brief berust in het Archief Doopsgez. Gemeente te Middelburg en werd door mij afgedrukt als derde bijlage achter mijn geschrift: De vrijstelling van den eed voor de Doopsgezinden. Haarlem De Erven Loosjes, 1883.

wapenen, en, '*zoo daar eenige Mennonieten waren*, zullen dezen gehouden weezen met *een scherpe Spade en met een Mande* te koomen en gelykelyk *haer wagt waer te nemen*'[1].

Uit het tot hiertoe behandeld tijdvak van de geschiedenis der Doopsgezinden (16de eeuw) zijn ons niet meer dan twee belijdenissen bekend, die voor engeren en ruimeren kring werden opgesteld. De eerste dagteekent van 1527 en is misschien de oudste en merkwaardigste getuigenis aangaande het geloof der Bejaarddoopers[2]. In genoemd jaar 'op Matthei' [23 Febr.] vergaderden eenige broeders en zusters te Schlaten am Rande[3] ter bespreking van eenige artikelen des geloofs, waarin men gaarne tot eenstemmigheid kwam. Deze betroffen onder meer 'Tsweert'. 'Buiten de volkomenheid Christi is *het zwaard* eene ordonnantie Gods, maer in de volkomenheid Christi wordt alleen de ban gebruikt tot vermaning en uitsluiting desgenen die gezondigd heeft. De Christen mag naar de leer en het bevel van Christus het zwaard niet gebruiken tegen den booze. Christus zeide niet dat men het Joodsch vrouwken, dat in overspel bevonden was, steenigen zou, maar hij vergaf haar barmhartiglijk. De Christen mag geen recht spreken "in wereldlijke twist of tweedracht;" hij mag geen overheidsambt bekleeden, want Christus, toen men hem Koning wilde maken, "is gevloden." Des Christens burgerschap is in den hemel; daarom moeten zijne wapenen *geestelijk* zijn. De wereldlijken worden gewapend met staal en ijzer, maar de Christenen met het harnas Gods, met waarheid, gerechtigheid, vrede, geloof, zaligheid en met het woord Gods.'

De tweede belijdenis is afkomstig uit het laatst der 16de

1 P. Bor, Nederlandsche beroerten 8 B. pag. 621. Vgl. Gysbert Bovenkamp, MDCCXLVII, bl. 272, 358. Alkmaar en deszelfs geschiedenissen uit de nagelaten papieren van Simon Eikelenberg, te Rotterdam, By Philippus en Jakobus Losel, Boekverkoopers.

2 Broederlieke vereening van sommighen kinderen Gods, aengaende seven Articulen. Ghedruckt An. 1560 (Ghetranslateert wt der Hoogduytsche in Nederduytsche). Hieraan is ingevoegd 'Eenē sendbrief van Michiel Satler, wt syn gevanckenis geschreven aan de Ghemeynte Gods tot Horb', enz. en 'Van de Sentencie tegen Michiel Satler, en van zijn Articulen: de welcke hy te Rottenborch aen den Necker met zijnen bloede betaycht heeft'. Ongepagineerd zonder naam van drukker of uitgever. De Doopsgez. bibl. te Amsterdam bezit dit zeldzaam boekske.

3 D.i. 'die kleine Stadt Schleitheim, in Südl. Theil des Jura "am hohen Randen", wenige Meilen nordwestl. v. Schaffhausen im Kanton Schaffhausen (Schweiz).' Dr. Ludwig Keller.

eeuw en omvat de Artykelen des geloofs, In 't concept van Ceulen, Van den eersten May Anno 1591.[1]

Daarin komt betreffende de weerloosheid dit weinige voor: ‘Geen wederwraecke toegelaten dan verboden, niet alleen met uitterlyke wapenen, dan ook scheldtwoorden met scheldtwoorden te vergelden.’

Hoe eenvoudig en beknopt, omvat dit voorschrift in den geest zijner Hoogduitsche opstellers zeker niet minder dan den plicht der volstrekte weerloosheid als lijdzaamheid. In volkomene overeenstemming daarmede is zeker de getuigenis van den Nederlandschen Doopsgezinde Hendrik Alewynsz, - 9 Februari 1569 te Middelburg levend verbrand - die in een brief uit de gevangenis schreef aan ‘zijn lieve sone Alewyn Hendriksz en beide zusterkens:’

Verboden is 't, zeg ik, duydelijk en klaer genoeg, niet van menschen verboden, maer van God zelve, alle wraek is den zynen afgezegd, en dat zy Gode alle wraek sullen opgeven en beveelen, dat sy den quaden nu niet moeten wederstaen, den mantelnemer ook den rok geven, en diergelyke: den slager van u aan d' een wange, ook d' ander bieden, en diergelyke: somma, *gansch niet stryden*, en doch noch stryden, maer dat nu niet met yzer, stael, steen, hout of met eenig vleeschelyk handgeweer of wapenen, maer met Geestelyke wapenen machtig voor God. Ja, den vyanden beminnen, voor u vervolgers bidden, *voor haer wyken, van d' een stad in d' ander vlieden*, en die, die soo verdrukt worden, sullen dan salig, en van God seer getroost zijn op 't eeuwig leven.[2]

Naast deze belijdenissen wijs ik ten slotte op het eenige mij bekende strijdschrift van Doopsgezinde zijde over de weerloosheid uit de 16de eeuw door zekeren I.P.[3] In de voorrede herinnert de schrijver dat het ‘Boexken’ het licht ziet naar

1 ‘Een kort sommarieel Begryp, hoe sy (in onderscheydt van andere Gesintheden) de Leere der Waerheydt, die na de Godtsaligheydt is (in kennisse en belevinge) uyt de H. Schrifture verstaen.’ Zie ‘Aan den lezer’ als voorrede bij de uitgaaf van ‘De algemeene Belydenissen der Vereenigde Vlaamsche, Vriesche en Hoogduitsche Doopsgezinde Gemee te Gods’. Te Rotterdam. By Pieter van Gilst, Boekverkooper in 't Hang, by de Groote Vismarkt 1739. Bibl. D. Gem. Amsterdam.

2 Martelaers Spiegel II, 402a.

3 I.P. is volgens Dr. de Hoop Scheffer denkelijk Jacob Pieters van der Meulen.

aanleiding van de bedenkingen van ‘eenige van de Dienaren der stede van Walcheren in dē jare 80[1)] tegen de eenvoldige Requeste door eenige Doopsgezinden by den Raad gepresenteert.’ De korte inhoud van het geschrift komt hierop neer, dat van Calvinistische zijde werd beweerd dat de oorlog eene wettige verdediging was, waarmede de Overheid het haar aangedaan ongelijk afkeerde, en God daarover dan ook den Christenen en der Christelijke overheid beval te strijden, gelijk Hij Israël den krijg had geboden ter verovering van Kanaän. Hiertegenover stelden de Doopsgezinden, dat ‘Jezus nooit dese wet den zynen ghegeven heeft, daer by dat haer gheoorloft ende ooc gebodē is, de wterlicke wapenē te gebruycken’, en dat men, om hetgeen weleer voor Israël gold te willen toepassen op de belijders van het Evangelie, dezen ‘wederomme int Jootschap zou moeten voeren en hen oock eerst int Landt Canaan brenghen.’ Maar ‘de ware gemeente Jesu Christi heeft hier gheen seker plaetse maer is hier op deser aerden in verstrooiing in diversche Rycken, een Borgerschap ende Ryck oft vergaderinge in den gelove, die alleē beschermt wort met de wapeninge Gods.’

De Calvinisten hadden moeten bewijzen dat de oorlog ook door God den Christenen geboden was als een goddelijk werk, dan zouden ook de volgers van Menno daaraan hebben gehoorzaamd, maar ‘nu is Gods ghebodt dat de Christenen t'sweert in de schee moetē steken, eñ dē quadē niet wederstaen met ghewelt, dan lydsamelic verdraghen’. Tegenover het beroep der tegenpartij, dat de overheid niet te vergeefs het zwaard draagt, stelden de Mennonieten dat ‘niemant de Overheydt mach aenroepen ouer het aenghedaen ongelyc ende vonnis met executie begheeren over zynen naesten die hem veronghelyckt; wat executie is dan der Overheydt bevelen, alsser gheen clachte noch versoeck en is’. De Israëlietische wet der vergelding was voor den Christen voorbijgegaan. De Christenen mogen bij ondervonden ongelijk niet gaan klagen voor hunne rechters. ‘Maer

1) Verantwoordinge eender Requeste, door eenige van den Predicanten in den steden van Walcheren berispt zijnde. Daer in getrakteert worde, oft Oorloch noch wettelick ende na den Evangelio nu den Jongheren Christi gheoorloft sy. Door I.P. Ghedruckt int Jaer ons Heeren M.D.XCVII. Met een ‘Cort antwoort op dē Apendix of anhāgsel’. Drukker of uitgever Gillis Mesdagh, ongepagineerd. Cat. Doopsgez. Bibl. Amsterdam II, 162.

die onghelyck lijt, moet tot zynen broeder gaen om hem te winnen, en so hy berou heeft, so moet hyt hem vergeven, eñ niet verder laten comen.'

De slotsom waartoe de volgelingen van Menno komen, luidt: 'wy hebbē Christum Jesum na te volghen, tlemmeken dat weerloos was voor synē scheerder, eñ geē wapenē en gebruyckē dā verduldicheyt, eñ geboot de zyne tsweert in de schede te steken. Desen Hertoch eñ voorganger van deser secte, dat is vā alle die dat volgē. Daermede stemmen wy, dat volgen wy en bekennen geerne vā die secte te zyn ende alle andere verderffelicke quade secten schouwen wy als quaet ende verderffelicken.'

Vergelijken wij nu, bij een terugblik op *de zestiende eeuw*, den inhoud van dit geschrift van een onzer vaderlandsche Doopsgezinden van 1597 met de oudste getuigenissen van sommige Zwitsersche en Moravische broeders betreffende *de weerloosheid*, uit de jaren 1523-30, dan moet de merkwaardige overeenstemming ons wel treffen; van beide zijden toch handhaafde men het verbod van het wapendragen niet alleen onder vervolging om des geloofs wille, maar ook ter zelfverdediging en ter bestraffing van de boozen, zoodat een Christen naar hunne overtuiging geen overheidsambt bekleeden mocht.

Voorts zagen wij hoe naast hen anderen gedurende het verloop dezer eeuw eener zachtere opvatting waren en bleven toegedaan, zoodat zij naar de leer der Heilige Schrift aan de Overheid het zwaard der gerechtigheid toekenden en er geen gewetensbezwaar van maakten dat een Christen het ambt zelf bekleedde. Wat aangaat het gewapend op de wacht te komen naar bevel der overheid - hiertegen mogen sommigen zich niet hebben aangekant, toch heeft de meerderheid der Mennonieten steeds op vrijstelling bij de Regeering aangedrongen en haar ook verkregen, dank zij Prins Willem I van Oranje, die in dezen in het jaar 1575 't eerst ter gunste der Doopsgezinden beschikte, zij het onder voorwaarde dat men door geld de oorlogslasten zou helpen verlichten. Tegen het komen op de wacht met spade en mand en het dienstdoen aan loopgraven enz. hebben velen geen bezwaar gemaakt.

Bij alle verschil in het stuk der weerloosheid zijn intusschen *alle Doopsgezinden hierin éénstemmig* geweest, dat zij het dragen van wapenen onder alle geloofsvervolging, hetzij verdedigend

hetzij aanvallend, hebben veroordeeld, en dat zij in het maatschappelijk leven zooveel mogelijk bij beleediging en onrecht de *weerloosheid als lijdzaamheid* beoefenden, al bleef het voor later tijd bewaard dit beginsel tot het uiterste te drijven. Wat eindelijk Menno Simons zelven betreft: hij is gebleken de meest verlichte onzer Doopsgezinde vaderen te zijn, op het stuk der weerloosheid. Hij stond pal in zijne overtuiging, dat naar de letter van het woord *het gebruik van wapenen* zoowel onder vervolging om des geloofs wille als in den strijd voor het Godsrijk tegen de wereld, *den Christen volstrekt ongeoorloofd was*, en hij handhaafde tegenover het oude Israëlietisch recht der wedervergelding in zedelijken zin de weerloosheid als de toepassing van het zuiver evangelisch beginsel: ‘zoo wie u op de rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe.’ Verder ging hij niet. Aan de overheid kende hij het zwaard der gerechtigheid toe ter beteugeling van den booze, maar ook het zwaard ter verdediging van eigen vaderland tegen oproer en vijandelijken inval. Koning en overheid, door God over hun volk gesteld, zijn geroepen tot bescherming van hunne onderdanen en tot handhaving van hunne gewetensvrijheid. Dit doende zal de overheid in maatschappij en staat, die den geest, het woord en het voorbeeld van Christus volgt, trouw bevonden worden aan hare roeping.

II. De zeventiende eeuw.

Weinig kon ik vermoeden bij den aanvang mijner studie over de weerloosheid der Doopsgezinden, dat zij na het tijdperk der zestiende eeuw mij leiden zou tot een vernieuwd nauwgezet onderzoek van *de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie*. Toch bleek mij dit noodzakelijk te zijn in verband met het bekende feit, dat tegen 't einde van 1604 en in 't begin van 1605 vele Mennisten en libertijnen[1], om gemoedsbezwaren, zich met hun vermogen uit de compagnie terugtrok-

1 Deze libertijnen werden later in den tijd der godsdiensttwisten onder de Remonstranten versmolten.

ken ‘omdat deze van eene handelmaatschappij ontaardde in eene buitmakende mogendheid en de eerlijke handelsvoordeelen achterstelde bij de ruimere winsten van de kaapvaart.’ De hoofdpersonen in dezen, wier herinnering de geschiedenis bewaarde, zijn de Doopsgezinde Amsterdamsche koopman Pieter Lijntgens en zijn zoon Aernout. De uiteenloopende beoordeelingen van eerstgenoemde door mannen als Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink[1], Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge[2] en den Leidschen hoogleeraar Dr. R. Fruin[3], noopten mij tot zelfstandige nasporing[4], waarvan ik de vruchten later in een afzonderlijk opstel hoop uit te geven. Thans zal ik mij beperken tot de mededeeling van al hetgeen in verband met mijn onderwerp de gewetensbezwaren der geloofsgenooten van Menno betreft.

Op den voorgrond sta de opmerking, dat Lijntgens stellig niet heeft behoord tot de Doopsgezinden der zeventiende eeuw, die het gebruik van wapenen tot bescherming en verdediging ongeoorloofd achtten; het was toch bekend dat reeds de eerste reeders op Oost-Indië in 1594 - dato 9 Sept. - aan de Staten van Holland en West-Friesland en aan Prins Maurits het verzoek richtten om ondersteuning in 't wapenen van hunne schepen ‘met zware stucken geschuts omme hun daer mede (des noot zynde) te *defenderen* tegens de vyanden ende andere roovers de zeevaarte infesterende.’

Toen zij vervolgens bij toeneming ondervonden, dat de Portugeezen onze schippers, zoodra zij zich in Indië vertoonden, als zeeroovers beschouwden en behandelden, kon het wel niet anders of de onzen werden wel eens door den nood gedwongen om den vijand, die elke gelegenheid zocht om hun afbreuk te doen, het eerst aan te vallen en zich met buitgoederen te verrijken. Wel was dit in strijd met de uitdrukkelijke instructie: ‘de kanonnen ende krygsmiddelen, waarvan zy ruim voorzien

1 Studieën en Schetsen over Vaderlandsche Geschiedenis en letteren. ‘Isaäc Lemaire’ IV : 225-290. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1877.
2 De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië (1595-1610) III : 115-119. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff Amsterdam, Frederik Muller, MDCCCLXV.
3 ‘De Gids’ 1868, Oct. bl. 1-37 en Nov. 215-254.
4 Zoowel in het rijksarchief als in de Koninklijke bibliotheek, welke de uitvoerige briefwisseling van de Buzanval, den Franschen gezant in den Haag 1604-7 bezit.

waren, alleen ter zelfverdediging te gebruiken', maar nood brak wet; en spoedig zou de noodzakelijkheid blijken, dat de Staten-Generaal zelven de Bewindhebbers der Compagnie vermaanden 'om hunne admiraels en kapiteins te instrueeren om den vyand in Indië, derselver personen, schepen ende goederen by alle mogelycke wegen te beschadigen ende afbreuk te doen.' In dien geest werd dan ook aan Steven van der Hagen, die 18 Dec. 1603 met twaalf schepen naar Indië uitliep, eene geheime instructie medegegeven, om 'tot beschermínghe van onse luyden ende de ingesetenen van de eylanden ende andere onse vrunden wesende, als oock tot voordeel ende verseeckeringe van den Oost-Indische handel, alle offensie den Spaniaerts, Portugysen ende hare adherenten aen te doen.' Werd de Oost-Indische Compagnie door deze instructie gerechtigd tot het nemen van zoogenaamde kraken (caraques), dan is daardoor tevens verklaard, hoe van nu af menige scheepstocht in eene kaapvaart ontaardde. Geen wonder, dat er onder de Doopsgezinde deelhebbers der O.I. Compagnie opstonden, die 'uyt een tederheyt van gemoet niet hebben willen proffiteren uyt of van de prinsen by de Comp: in de eerste tyden op de Spangiaerden verovert maer *dat hebben van de hant gewesen of den armen doen genieten*.'[1] Om dit met een enkel voorbeeld toe te lichten, herinner ik wat Constantijn Huygens in 't jaar 1639 aanteekende:[2]

'P. Hoon, gewesen oom van myne huisvr. Sal^{r}, woonende te Hamburg, heeft geparticipeert in sekere Comp^{e}. op Oost-Indien t' Amsteldam, by de welcke verovert wierde een Portugeesche Craecke, daer in heeft hy syn aenpart geweigert te aenvaerden; ende by Testamente begeert, datmen ondersoecken soude naer persoonen, die by 't nemen vande voorz. Caracke mochten verarmt zyn, tot welcken einde de Penñ. op Lisbona syn geremitteert, maer aldaer niemand gevonden zynde, zynse wederom herwaerts overgemaeckt, ende onverdeelt gebleven, daeruyt heeft men nicht Bax Sa^{r}. in hare ongelegentheit jaerlix eene somme te hand gestelt, soo dat het meeste deel deser penñ. tot haer subsidie zyn geconsumeert, ende resteren dit jaer 1639, noch maer omtrent 2000 gl. die met ons gemeen

1 Van Dam, in zijne ongedrukte Beschrijving der O.I. Compagnie, Rijksarchief III 23 fo. 473.
2 Aan Dr. R. Fruin dank ik deze mededeeling.

consent mede aen gebreckelicke vrienden sullen worden verstreckt, als nu tegenwoordigh Margriete van Dyck daeraf geniet 75 gl. 's jaars.'[1]

Op grond der hier bovengenoemde instructie zouden wij niet anders verwachten, dan dat reeds in 1603 Pieter Lijntgens - ware hij een Mennoniet van den echten stempel geweest[2] - zich met zijn aanzienlijk kapitaal van ƒ 60000 uit de Compagnie had teruggetrokken. Ruim een jaar zou echter nog voorbijgaan, voordat hij twee derden zijner aandeelen verkocht en tegelijker tijd, trots zijne hooge jaren,[3] zich nog liet vinden, om - stellig onder den invloed van zijnen zoon Aernout[4] en van zekeren Brabantschen solliciteur, Coulhée genaamd - in Frankrijk eene andere Indische handelsmaatschappij te stichten, die vreemd aan alle buit- en oorlogzucht in vrede nieuwe en belangrijker voordeelen zou kunnen afwerpen, daar zij zich van

1 Bijdrage tot de kennis van het karakter van Constantijn Huygens, ontleend uit aanteekeningen wegens het beheer zijner goederen, bl. 92, 93. 's Gravenhage, by A.D. Schinkel. 1842. Wordt uitgegeven te Rotterdam by W. Messchert.

2 Zéér bezwarend tegen dezen Amsterdamschen koopman als *Doopsgezinde* is hetgeen Mr. N. de Roever mij mededeelde, dat Lijntgens in Nov. 1596 'gefailleerd' is. Men bedenke hierbij wel, dat de vaderen dit zulk een vergrijp achtten tegen de zedewet, dat zij den schuldige van de deelneming aan het avondmaal uitsloten. Meermalen komt dit in de zoogenaamde 'Notitie van gebreckelyke litmaten der gemeente' (te Amsterdam) voor. Zoo lezen wij '27 Aug. 1646 Gilles Aernouts Heyns aengeseyt hem vande eenicheyt (het avondmaal) te onthouden, alsoo hy gefaelgeert was en syn schuldenaren niet konde voldoen.' Zoo in het Memoriael voor Reynier Wybrandtzoon (A) 'Denys Verschuere die gefalieert was is verschenen nae dat hij ontboden ende also hy bedroeft was ende hope hadde dat hy syne schuldenaren noch soude connen consenteren is hem vermaent van de tafel des Heeren te blyven tot dat syne saecken in een betere stant waeren 'twelcke hy aennam te doen' 26 febr. 1637. (Inventaris Archief D.G. Amsterdam, II no. 1 a).

3 De Buzanval, Frankrijks gezant in den Haag, schreef: 'il est un vieillard, qui n'a jamais pratiqué les Indes.' M.S. Kon. bibl.

4 Hij maakte aan boord van de Hollandia met Pieter Dircksz. Keyzer, oppersten piloot en met Cornelis de Houtman, kommies a/b van de Mauritius de eerste reis mede naar Oost-Indië, 2 April 1595, keerde na ruim twee jaar terug en liep 14 Aug. 1597 te Tessel binnen. Hij schreef een 'Verhael van 't gheenne my op 't eyllandt van Baelle (Bali) wedervaeren is, ter wyllen ick er aen landt Ben gheweest, als hier naer vollyghen sall.' Het handschrift, onderteekend Aernoudt Lintgensz. berust in het Rijksarchief en bevat vele bijzonderheden omtrent de staatkundige indeeling, den handel, den regeeringsvorm en de zeden der Balineezen. In 1858 werd het in druk gegeven door de bekwame hand van wijlen den heer P.A. Leupe, in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde in Nederlandsch-Indië, deel V (Nieuwe volgreeks deel I, bl. 203-234).

alle kostbare krijgstoerusting zou onthouden. In het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat mij uit de minuten der Staten-generaal gebleken is, hoe vóór en onafhankelijk van Lijntgens c.s. Hendrik IV zelf reeds 1 Nov. 1604 het plan eener vaart op Indië aan de Staten heeft voorgelegd; ten anderen moet ik er op wijzen, hoe Jhr. Mr. de Jonge te onrechte schrijft dat de zoete rust der Bewindhebbers onzacht werd gestoord, toen Hendrik IV twintig Januari 1605 een brief richtte aan Maurits, ‘ten faveure van Pieter Lijntgens ende eenige andere coopluyden, die voor hebben in Vranckrijk equippage te doen naar O. Indien, ten eynde men de selve daertoe soude accorderen, alhier te mogen lichten eenige piloten ende bootsvolck.’

Deze ‘rustverstoring’ toch had reeds vroeger plaats gevonden; in de Resolutiën der Staten van Holland vond ik dato *twaalf* Januari een *weigerend* antwoord aan Hendrik IV op een zeker in 't laatst van 1604 gedaan verzoek ‘soo nopende Pieter Lyntgens ende synen soon als andersints.’

Wat nu Lijntgens zelven betreft: zeker heeft deze refugié uit de Spaansche Nederlanden niet voor zich de overtuiging kunnen hebben, dat hij met de voorgenomene stichting in Frankrijk de belangen der Nederlandsche O.I. Compagnie behartigde; het tegendeel van dien; hem waren de inhoud en de duur van het aan haar verleend octrooi bekend; en hoe zou het anders kunnen of eene nieuwe maatschappij onder Hendrik IV moest aan de onze afbreuk doen! Dit bezwaar was dan ook de alleszins natuurlijke grondtoon der gedurende maanden gevoerde briefwisseling tusschen de Staten van Holland en den Koning van Frankrijk, waarin op direkte of indirekte wijze een weigerend antwoord was vervat. Lijntgens zelf had als Doopsgezinde, dat is *als man van zijn woord*, aan de zaak een einde kunnen en moeten maken. Immers dato 29 April 1605 schreven de Staten aan hem en zijnen zoon, dat zij met hen hadden ‘te communiceeren eenige saken den dienst van den lande aengaende.’ De bijeenkomst vond den 5^{den} Mei plaats. Blijkbaar is het daar verhandelde Mr. de Jonge en Dr. Bakhuizen onbekend gebleven.[1]

‘Compareert Pieter Lijntgens, coopman tot Amstelredam, met synen soon, heeft d' heeren Staten tot haer Mo. E. begeerte

1 Resolutie Staten-generaal, M.S. Rijksarchief.

onderrigt, van de Impetratie in Vrankryck van den Coninck by sekere Francoisen van seker Octroy omme aldaer te moegen oprichten eene Oost-Indische compaignie ende de schepen daertoe noodich alhier toe te rusten, ende daertoe oyck te lichten in dese landen piloten schippers ende schipsvolck gelyck hy d'heeren Staten heeft gethoont d'originele commissie op hem comparant, ende synen soone houdende mette conditie ende instructie daertoe dienende. Verclarende niettemin, diewyle hij was een landsate, daert d'heeren Staten soude misgenoegen, dat hy hem inde directie van dese saecke soude bemoyen dat hy willich is tselve te laten berusten, vertrouwende nochtans ingevalle d' heeren Staten hiernamaels de voorsz. equippage soude toelaten, dat deselven sullen gelieven goet te vinden, dat hy hem daerinne employere. Na lecture van alles is die comparant van de communicatie ende syne gedane presentatie bedanckt, ende vermaent hem altyts te willen dragen, als een goed landsate ende borger van dese landen toestaet, sonder yet tegen het octroy van de vereenigde Oost-Indische Compaignie in dese landen te willen voornemen, dat hy belooft heeft.'

'*Dat hij beloofd heeft*,' - die belofte om zich als 'een goet landsate ende borger van deze landen' te zullen gedragen, *zonder iets tegen het octrooi van de vereenigde Oost-Indische compagnie te willen voornemen;* de verklaring van willig te zijn 'tselve te laten berusten' - zij hadden den nauwgezetten Amsterdamschen koopman heilig moeten zijn, zoodat hij van nu af beslist en voor goed zich had teruggetrokken.

Het vervolg der geschiedenis - na 5 Mei 1605 - wijst echter het tegendeel aan. Dat zijn zoon in dezen wel een zeer nadeeligen invloed zal hebben geoefend kan ons niet verwonderen, bij de herinnering, dat de genoemde zaakwaarnemer van Lijntgens, Coulhée, aan den lands-advocaat Oldebarnevelt verklaarde, dat de geheele voorgenomen zaak rustte op den persoon van den jongen Lijntgens, die vroeger de reis naar Oost-Indie had medegemaakt. Toen echter deze zelfde Aernout, die blijkbaar aan den drank verslaafd was, ongeveer 4 maanden later den vader ontviel, tusschen 11 en 27 Sept. 1605 - 'il est mort en beuvant'[1] - vond de oude Lijntgens ander-

1 De Buzanval aan Mr. de Villeroy te Parijs, 27 Sept. 1605. Kon. Bibl. n 's Gravenhage.

maal de gelegenheid zich aan zijne eenmaal gedane belofte te houden. Hij deed het intusschen niet; in April 1606 schreef Hendrik IV eigenhandig weder een brief: ‘pour prier derechef daccorder la dite permission audict Lyntgens.’ Nogmaals weigerden de Staten en besloten eindelijk in Juli 1606 openlijk het monopolie der O.I. Cie te handhaven door een scherp plakkaat uit te vaardigen, waarbij aan iedereen verboden werd naar Indië te varen of te equipeeren in deze landen voor en op last der O.I. Cie. Korten tijd daarop stierf Pieter Lijntgens. Treffen wij tusschen hem en bovengenoemden Hoon eene vergelijking, dan zeker moet het oordeel ten ongunste van den eerste zijn.

Afgescheiden van de handelwijze van Pieter Lijntgens, moet ik nu terugkomen op het verschijnsel in 't algemeen, dat in den aanvang der zeventiende eeuw vele Mennonieten zich uit de Oost-Indische compagnie terugtrokken - ‘plusieurs de la mesme secte se sont joincts à lui [Lyntgens] audit Amsterdam’ - om hunne gemoedsbezwaren tegen de kaapvaart. In genoemd verschijnsel toch heeft Hugo de Groot aanleiding gevonden om zijne pas vóór vijf-en-twintig jaar ontdekte studie ‘de jure praedae’ (over het buitrecht) te schrijven.[1] In 1865 bracht wijlen Mr. S. Vissering het onuitgegeven werk van onzen grooten rechtsgeleerde 't eerst ter sprake en deelde in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen mede[2], ‘dat het door den schrijver was opgesteld om zijne landgenooten aan te moedigen, om met kracht den voordeeligen Oost-Indischen handel uit te breiden en zich door geene ongepaste angstvalligheid te laten weerhouden om ook in Indië hunne vijanden met alle middelen te bestrijden, geweld met geweld te keeren, de vijandelijke schepen te nemen en de vaart der Spanjaarden en Portugeezen aldaar op alle wijze afbreuk te doen.’ Drie jaar later gaf in ditzelfde tijdschrijft Dr. R. Fruin zijne uitvoerige studie: ‘Een onuitgegeven werk van Hugo

1 De Buzanval schreef aan Villevoy te Parijs - 19 Oct. 1605 Tout ce qu'on a pu faire icy, je ne dis pas moy seul, mais tous ensemble, pour accommoder le fait de Linkens au gré de S.M. [Henri IV] a été en vain. La ville d'Amsterdam, e'est à dire la mère de la Compagnie des Indes, n'a jamais voulu condescendre que son bourgeois triomphât de la dite Compagnie et en tirât les principaux émoluments. M.S. Kon. Bibl.

2 Afd. Letterkunde. Zie verslagen en mededeelingen, IX bl. 132.

de Groot, (Oct. en Nov. 68), nadat Dr. H.G. Hamaker het handschrift door den druk openbaar had gemaakt[1]. Voor den inhoud zelven moet ik naar genoemd opstel van den Leidschen hoogleeraar verwijzen. Hier worde alleen herinnerd dat het vooralsnog, bij gemis van alle narichten onbeslist moet blijven wat de reden geweest mag zijn, waarom het - althans in den zomer van 1605 - voltooide geschrift niet door de Groot in druk is gegeven. Dr. Fruin komt het waarschijnlijk voor, “dat toen de eerste schrik der bewindhebbers geweken was, toen de Mennisten met hunne gewetensbezwaren de Compagnie hadden verlaten, en er dus van de participanten geen tegenwerking tegen het buitmaken meer te vreezen viel, toen verder de publieke opinie zich stellig voor de winnende hand verklaarde en de Staten-Generaal den onderaardschen weg hadden ontdekt en ingeslagen om de Fransche regeering te bereiken en voor de belangen der Compagnie gunstig te stemmen - dat toen de bewindhebbers het raadzaam hebben geacht niet met redeneeringen, waarop geantwoord kon worden, maar met de daad zich in het bezit van de verkregen vaart en oorlogsrechten te handhaven. Zulke handelwijs was doelmatig en echt Hollandsch tevens: ook De Groot was er niet vreemd van.”[2]

In overeenstemming met de bezwaren van vele Doopsgezinde deelhebbers der O.I. C[ie] verbood de Waterlandsche gemeente te Amsterdam in hare ‘Kerkelyke Handeling’ van 1619 en 1631 het *reeden aan schepen met geschut* en besloot zij om aan hen, die zulks niet wilden nalaten, *het avondmaal te ontzeggen*, gelijk mede aan die op zoodanige schepen als schippers of bootsgezellen voeren.[3]

In haar reeds genoemd boek: ‘Notitie van gebreckelyke litmaten der gemeente’, vinden wij, betreffende dit punt nog enkele eigenaardige bijzonderheden. Dato ‘12 Juny 1647’ staat aangeteekend: ‘Freerick Willemsz schipper, heeft uytvarende geschut op syn schip geleyt, weerkomende het

1 Hugonis Grotii de jure praedae commentarius. Ex Auctoris Codice descripsit et vulgavit N.G. Hamaker, Litt. Dr. Hagae Comitum apud Martinum Nijhoff CIODCCCLXVIII.
2 De Gids. Nov. 68. bl. 219.
3 Blaupot ten Cate. Holland en Zeeland I. 158.

schip verkoft en alhoewel hy verstont het ergerlyck was voor de gemeente, ook tegen syn gemoet te stryden, met geschut op syn schip te varen, heeft daer toe niet konen gebracht worden, om te beloven een ander schip bekomende, geen geschut daer op te sullen leggen, *dies hem geweygert is, hem voor de gemeente te trouwen* en dat wij opt gevolch souden sien.' 'Dec. 1651. Voert noch geschut op syn schip waerom hem aengesegt is sodanige niet tot het nachtmael toegelaten worden soo lange sy haer daer niet van losmaecken.' - '1652. 24 October. Jonas Gysbertsz verstaende hy met een oorlooch schip hadde uytgeweest en deerlyck gequets, weer tot gesontheyt gekomen synde, heeft door een brief godt en de gemeente om vergiffenisse gebeden, hem is geantwoort, soo spoedich hem niet weder te konen aennemen, syn onvoorsichtich doen en losse propoosten aengewesen en tot beteringe vermaent.'

Hoe ook buiten de Amsterdamsche gemeente hetzelfde beginsel werd toegepast, blijke uit het achtste der 'XII artikelen, in 1639 door de landsdienaren der Friesche gemeenten in Holland opgesteld, om dezelve als een goeden raad tot welstand der gemeenten en tot bewaring der goede zeden onder elkander te onderhouden'. Het luidt als volgt: 'Aen geen scheepen met geschut te reeden, maer so het gebeurden, dat men hem daer so draa van behoorde af te maeken als het doendelyk is of met ordre gaen kan, op dat men met onse goederen de moortwaepenen niet en versterckt of geeven andere het swaert in de handt, om onse tydelyke goederen te beschermen, en doene wel hondert mael meer schaeden in syn evenmens, als de tydelycke goederen waardigh syn, en snyden so malcanderen de wegh af om haer te beteren[1].'

De Waterlandsche Doopsgezinden bekrachtigden in 1647 op nieuw het door hen in 1619 en 1631 genomen besluit,[2] om het avondmaal te ontzeggen aan alle medeleden, die als passagiers, schippers en bootslui op schepen met geschut voeren, terwijl ook niemand het schepenambt mocht bekleeden, voor

1 Zoo komt dit artikel voor bij den aanvang van het oudste 'Resolutieboek der Friesche Sociëteit,' dat met het jaar 1694 begint.
De gemotiveerde uitbreiding er van in 1697 op de vergadering te Alkmaar voorgelezen, bestond hierin, dat men het reden met geschut strijdig achtte met de weerloosheid en tegen het vertrouwen op Gods voorzienigheid. Luk. XXIII, Hand. VII. Blaupot ten Cate, Holland, Zeeland enz. II. 225, 227.

2 Idem. I : 158.

zoover dit het bloed- en halsrecht gold en dus in strijd was met Gods gebod en met de liefde tot den naaste.

In de gemeente te Warns werd de deelneming aan het avondmaal ontzegd aan hen, die in den oorlog dienst hadden genomen, zoo onder meer tegen de Engelschen in 1666; in 1672 werd het toegepast op een vijftal broeders, die ten oorloge of op kaperij waren uitgerust; evenzoo op een kapitein van wien het bekend was dat hij eenige stukken op zijn schip voerde 'wat tegen onze Relisie is strydende'[1]. In de Harlinger gemeente trof men gestrengere maatregelen, toen velen in de 17de eeuw van het beginsel der weerloosheid afweken en de bedreiging der wering van 't avondmaal niet meer hielp; de opzieners kondigden toen het besluit af, dat ieder die zich voortaan van het ten oorlogvoeren niet onthield voor altijd 'ontbroederd' zou worden. Onder den indruk van dit besluit lieten sommigen zich inderdaad bewegen om den gewapenden dienst voor goed te verlaten[2].

Even arm als de 16de eeuw aan geschriften van Doopsgezinden over de weerloosheid was, even rijk zou de 17de er aan worden; in enkelen ervan werd dit geloofspunt onafscheidelijk verbonden met het beginsel van geen overheidsambt te mogen bekleeden. In de eerste plaats komt hier in aanmerking de 'Korte belydenisse des geloofs, der voornaamste stukken der Christelyke leere, opgesteld door Hans de Rys en Lubbert Gerritsz'[3]. Al erkennen de schrijvers dat men der Overheid gehoorzaamheid moet bewijzen en 'sonder murmuratie behoorlijcke Chyns, Tol en schattinghe geven,' toch staat hun geloof vast, 'dat de Heere Jesus in zijnen geestelycken Rycke dit Ampt der weereltlyker Macht niet heeft gheordent, noch by de Ampten zyner kercken ghevoeght.' De lidmaten zijner kerk

1 G.E. Frerichs. 'Korte geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Warns.' Doopsgez. Bijdr. 1874.

2 P. Cool. Iets over en uit het archief der Doopsgezinde gemeente te Harlingen. Doopsgez. Bijdr. 1877.

3 t'Amstelredam. Ghedruckt bij Barent Otsz voor Claes Jacobse, wonende in de Ryp, in de Laecken Winckel, Anno 1624. Te onrechte beweert E.A. van Dooregeest (Rijp. 30 April 1686) in zijne 'Aanspraak aan de Doopsgezinde Christenen' bij de uitgaaf van 1740 (te Rotterdam, By Pieter van Gilst, Boekverkooper in 't Hang by de groote Vismarkt) dat deze geloofsbelijdenis reeds in 1581 zou opgesteld zijn. Zie verder de aant. van Dr. de Hoop Scheffer in Dr. S. Hoekstra's 'Beginselen en leer der oude Doopsgezinden,' bl. 135-37.

worden, ‘tot navolginge zynes ongewapenden levens, ende Cruysdraghende voetstappen gheroepen, in wien geen ding min is gebleken als weereltlycke regeringhe, macht ende sweert.’ Bovendien ‘zyn aan het ambt der weereltlycker Macht veel ander dhingen vast: als, Oorlogen ofte Krygh voeren, zyn vyanden aen lyf ende goederen te schadighen etc. t'welck hen met Christi, ende dat afghestorven leven der Christenen, qualyck oft niet voegen ende schicken wil.’ Naast deze beide mannen, wier leven en werken zelf tot de zestiende eeuw behooren, herinner ik den bekenden Pieter Jansz. Twisck, die in 1631 uitgaf: *Oorloghs-Vertooninghe: ofte Teghen die Krijch en voor de vrede*.[1] Het boekske bevat eene rijke verzameling ‘sproocken, ghelyckenissen ende exempelen van Heydenen, Philosophen, Poëten, oude ende nieuwe Leeraers’, alle ten doel hebbende om bij den lezer ‘een onlust tot den Krijch begeerte tot een sekere vrede ofte treves te scheppen.’ ‘Een goet Borger ende Man - schrijft Twisck - “heeft liever alle pijne te lijden, dan dat hy soude niet alleē een Overste wesen over die wreetheyt, maer ook daer by wesen. Ons is gheraden in de gheschillen te zijn van Peys ende Vrede, ende niet van Krijgh ende Oorloghe, ende het is beter, dat die beroerte met wijsheyt gedoot worde, dan met houwen ende kerven die saeken in perijckel te stellen.” *Intusschen werd door hem niet de oorlog uit zelfverdediging bestreden*. “Men sal alleen daerom kryghen, dat men sonder injurie met vreden mach leven. Niemant sal eenen anderen hinderen, dan door onghelijck getercht zijnde.” In de belydenis der Vereenigde Vlamingen tot Dordrecht van Adriaen Cornelisz., gedagteekend den 21 April, Anno 1632 en geheeten: “Voorstellingen van de principale Articulen onses algemeynen Christelijcken Geloofs, ghelijck deselve in onse Gemeynte doorgaens geleert ende beleeft worden,” komt als artikel XIV voor:

Van de Weder-Wraeck.

Aangaende de wrake, om de vyanden met den zweerde te

1 Tot Hoorn. Voor Zacharias Cornelissz. Boeckvercooper op de Nieuwe-straet inden Liesveltschen Bybel, Anno 1631. (Ghedruckt by Isaäc Willemsz. Boeckverkooper, op 't Noordt in 't Schrijf-boeck, Anno 1631.

wederstaen; wij gelooven ende belijden, dat de Heere Christus sijn Discipulen ende navolgers, alle wrake ende weder-wrake verboden, ende afgeleert heeft, ende belast ende bevolen, niemant quaedt met quaedt noch vloeckinge met vloeckinge te vergelden, maer het zweert in de scheede te steecken: oft (als de Propheten voorseyt hebben) ploeg-ysers daer van te maecken[1]. Uitvoeriger schreef over de weerloosheid de Rijper leeraar Engel Arendszoon van Dooregeest in zijne "Onderwysinge in de Christelyke Leere"[2] in het "XVIII Artykel Van 't Ampt der Overheyt". Al moest hij erkennen, dat men den Overheden schatting, eere en voorbidding schuldig is, zoo kwam het Ampt zelf in alle deelen niet ten volle overeen met Christi *voorbeeld en leere* en was daarom den Christenen niet aan te prijzen; zoo kon men ook dat Ampt niet altijd wel overeenbrengen met de volmaaktheid en lijdzaamheid die den Christenen betaamt. Die *lijdzaamheid* als *weerloosheid* wilde hij in den strengsten zin door de Doopsgezinden toegepast zien. Op de vraag (29) "of het geen groot gevaar loopt, indien de ware Christenen het bloedstorten zoo gaeren myden willen, dat de boose gantsch ongestraft zullen blijven, en alsoo tot oneyndelijke schaade der menschen de overhandt bekomen" luidt zijn beslist antwoord: "Neen". Aan God toch wil hij alle vergelding laten. "Het en kan hem, die de wereldt gemaeckt heeft, en noch dagelijks onderhoudt, om die te regeeren, en haar misdaden te straffen, aan geen middelen ontbreken. Soo laat ons met vertrouwen, dat Godt door sijn vergeldende *wraak* de booze wel zal betoomen en doen vreesen, onse ziele soodanig in *lijdtsaamheyt* besitten, dat wy alles wat ons nut of noodigh is van hem, te weten den Heere, in genaden, en met een vast geloove, wel verwagten mogen". Dat beginsel der *volstrekte weerloosheid* was bij sommige Doopsgezinden in de zeventiende eeuw zoo geheel één met hun leven en werken, dat voor hen een *Doopsgezind* en een *weerloos* Christen woorden van eenerlei beteekenis waren. Op eigenaardige wijze werd die weerloosheid in een vers op een paar beschilderde ruiten in de Doopsgezinde vermaning te Irnsum uitgedrukt (1684):

1 Zie het vroeger aangehaalde werk: De algemeene belydenissen enz. 1665 bl. 117.
2 t'Amsterdam, Ghedrukt by Gerardus Borstius, voor Cornelis Cornelisz. tot Westgraftdijk, 1692.

Jacob Jentjes tot Yrnsum ende
Hijlck Jurgens syn huisvrouw 1684
Een Christen als hem noodt omringht
En hem sijn vyand volgt en dringht
Die heeft nogh wapen nogh geschudt
Daer hij 't gewelt me van hem schudt
Geen ding daer hy syn troost op set
Dan op *syn Godt* en syn *gebedt*
Of doet hy somtyds nogh iets meer
't Syn *tranen* tot den hoogsten Heer.
Verdringht men hem al meer en meer,
Dat is syn alder scherpst gheweer[1].

In 1676 zag een door zekeren P.L[2] uit het Latijn vertaald geschrift het licht, ter verdediging van de *wereloosheyt* of liever *niemant beschadigende lydsaemheyt* onder den titel:

"De werelose Christen: Verbeeldende De Nature en Hoedanigheyt Van het Rycke Christi"[3]. De Schrijver van het oorspronkelijk tractaet was Johan Ludowijk Wolzogen[4], een Oostenrijksch baron, die, om het aannemen van het gevoelen der zoogenaamde Protestanten uit zijne staten en bezittingen verbannen "in ommegang en zeden een licht en voorbeelt van Christelijcke deugden is geweest" en bovendien "een man van groote bedreventheyt in wiskonstighe Philosophice, Historice en naderhant oock Theologice oeffeningen".

De kern van genoemd geschrift is, dat "de stant des Magistraetsampts, lichamelijcke straffen en oorlogen in Christi Rijcke geen plaets en hebben". Op de tegenwerping dat "deze leere streckt tot een geheele vernietinge der menselijcke ghemeenschap aller Republijcken en Politijcke Orders, en dat hierdoor

1 I. Molenaar. 'Oud en nieuw uit de gemeenten te Irnsum en te Poppingawier'. Doopsgez. Bijdr. 1870.
2 D.i. Pieter Langedult.
3 Gedruckt in het Jaer 1676 (zonder woonplaats of naam van den drukker of uitgever).
4 Zijn zoon E.L. Wolzogen, geb. te Antwerpen 1633, was Walsch predikant te Utrecht omtrent 1660; hij werd daar *buitengewoon* hoogleeraar in de kerkgeschiedenis, nadat hij voor het professoraat te Leiden had bedankt, en *gewoon* in 1670, maar vertrok nog in ditzelfde jaar naar Amsterdam om ook daar weer het hoogleeraarschap tegelijk met het ambt van leeraar der Walsche gemeente waar te nemen.

een seer wyde deure tot alle schelmstucken en godtloosheden geopent wert, en de getuigen die de billijckheyt gebiet te beschermen, den boosen overgegeven werden om hare lust mede te koelen: eyndelijck dat de hele Christenwerelt, als men tegen de Turcken en Heydenen daerop aenvallende niet sou mogen oorlogen, te gronde toe most vergaen en verdelgt werden" luidt de - naar ons oordeel ongerijmde - verdediging, "dat het seecker soo geschieden sou en al heel komen te volghen, soo de Christenen geen Magistraet noch Koningh en hadden die haer regeerde; soo se waren als Schapen die gheen Herder en hebben, souden se sonder twijffel van de Wolven verscheurt werden. Maer nu het Christen volck gheregeerd wert van de aldermachtigste, wyste en goedertierenste Koning en Christus, die de kracht syner rechterhandt onder syne en syner gheloovighen vyanden uytvoert en haer met een ysere scepter vermorselt, en heeft men geensints sulck een verwerringhe van goede orde of onderdruckinghe der vroomen, veel min de ondergang van de Christenwerelt, soo seer te vreesen".

Ditzelfde traktaat werd verrijkt met eenige uitvoerige aanteekeningen van den vertaler; onder meer betreffende het dragen van wapenen. Wolzogen zelf achtte dit niet ongeoorloofd voor de Edelen, naar de gewoonte deo lands, tot een teeken van hunnen adel en staat "als er maar een vast voornemen is van niemant te beschadigen". "Maer mochten de swakke broeders daer door ge-ërgert werden, vooral soo het de heele Gemeente, daer we bij zijn, mishaaghde, dan most men om de verachtinghe des werelts niet geven, en het opsicht der vleeselijcke eere most wijcken voor de liefde, die we den broederen schuldigh zijn, en voor soo veel most men den deghen afleggen". Onze overzetter verdedigt op een ander gebied het wapendragen - met een beroep op Christus, dat hij "onder sijn gheselschap en twaelf Discipelen eenighe ghewapent en met den degen toeliet" - als hij voor een Christen, "die 't ongeoorlooft hout yemant te beschadigen, geen swarigheyt siet dat hij reysende door vreemde landen, daer hem niemant kent, sich gewapent vertoont, *om de roovers af te schricken*".

Zulk wapendragen is voor hem hetzelfde als dat "Huysluyden, Bleekers etc. wreede honden op haar erf laten lopen, die selfs iemant konnen beschadigen". Karakteristiek is hierbij de kleingeestige verdediging, welke volgt: "Want hoewel we

het niet geoorlooft stellen ymant te beledigen, konnen we evenwel het houden van sulcke dieren niet tegen spreken, om dat die beledigingh niet met onse intentie noch uyt de natuere en gestalte der saecke, maar alleen bij toeval gheschiedt, namelijck als ymant niet voorsichtigh is en in sijn verderf wil loopen, even gelijk een onvoorsichtigh mens sich oock quetsen kan aan eenige scherpe pennen die ick aan mijn huys, heck of elders heb doen setten, dat my niet meer te wyten is, als dat ick een boosdoender die in mijn huys wil inbreeken waarschouwe dat aldaar een kuyl gegraven is, waar in so hy voortgaat hy sal vallen en sich beschadigen, indien hy des niet tegenstaande hartneckigh blijft en soo beschadight wert". "Kan men dit met hetselve ghevolg niet mede betrecken op het stellen van eenige gewapende luyden om het onse te bewaren, welcke in cas van noot de booswichten souden beledighen?" Naar aanleiding van Philo's bericht over de Esseërs "niemant is onder haer te vinden, die eenige wapenen of oorlogs-instrumenten maeckt", schrijft eindelijk de bewerker van Wolzogens traktaat: "Ick sie niet dat een Christen het maecken en by gevolgh oock verkoopen van wapenen verboden is". Want de oorlogsinstrumenten zijn in zichzelven "noch goet noch quaet". Alleen in 't gebruik tot beschadiging van den naaste ligt het kwaad, waartoe echter de maker of verkooper niemand perst of noodzaakt. Brengt men hier tegen in, dat de maker en verkooper den gebruiker of liever misbruiker dier wapenen dan toch daartoe "occasie geeft" - het antwoord luidt: "occasie ymant te geven om quaet te doen is juyst geen quaet doen selve". Al ware het alleen om bij het licht der geschiedenis te doen zien, tot welke casuistische redeneeringen onze vaderen vervielen door de overdrevene en onhoudbare verdediging der *volstrekte* weerloosdeid, kan bovenstaande mededeeling haar nut hebben. Toch was het weer dezelfde volstrekt weerlooze Christen, die in bovengenoemde aanteekening er geen gewetensbezwaar van maakte om, bij gevaar van belegering door den vijand, de stad te helpen "fortificeeren, wallen verdicken, schans-korven maecken etc".

Voor de rechtbank der zedelijke waarheid zal wel niemand dit met het beginsel eener *volstrekte weerloosheid* in overeenstemming kunnen brengen. Vele Doopsgezinden der zeventiende eeuw zijn daarvan dan ook stellig afgeweken, getuige het merkwaardig boekske van den Alkmaarschen Medicinae Doctor, Klaas

Toornburg[1], die in zijne “Aenspraeck” als voorrede bij zijne “Schriftuurlijcke Verhandelingh voor de wraek, en weerloose lydsaemheyt en volmaeckte liefde”, herinnert dat er “een groot, ja overgroot gebreck ende verval onder vele Doopsgezinden plaets had, ja tot droef heydt en aenstoot der Vroomen, ergernisse der Swacken, ende lasteringh van de Christelijcke Waerheydt, voor die buyten zijn, seer diepe wortelen geschoten had, namelijk de Rechtsplegingen en Pleydoyen, voor de Wereltsche Rechtbancken: de wederstand tegen de Boosen: de Weder-wraeck, of Wedervergeldinge, aen degenen, die ons ongelijk of schade hebben aengedaen; het uyt-rusten van GeschutSchepen, of Reeden aen de selve; het Versoecken of In-leveren van Requesten aen de Wereltsche Machten, om Convoy ter Bescherming voor de Schepen, die men toe-rust ter Visschery of anders; alle Zaecken zijnde, die tegen de Aert en Natuur van Christi Leer, en Koninckryck, en onse Belijdenisse aenloopen; *En die het Geloove ende Vertrouwen op sijn Goddelijke en Almachtige kracht, hulp ende bystandt, als verydelen*”.

Toornburg wilde, met de gedachte aan die zijns inziens bedenkelijke verschijnselen, op grond van Jezus' onderwijs, Mattheus V: 38-48, “alle tegenweer of verweeringe 't zij door 't sweerd of diergelijck als geheel strijdigh met het Woordt, den Geest, en het Exempel onses Heeren Jesu Christi doen kennen in alle Leeraren, Dienaren en Ledematen der gemeynte Christi, die men noemt *Weerlooze Doops-gezinde Christenen* sonder onderscheydt opwekken “tot weerloose lydsaemheyt en volmaeckte liefde.” In de ontwikkeling van zijn pleidooi is hij volkomen consequent en leert, dat “onder de ware Christenen de Wereltsche Politie geen plaetse heeft”; wie liever het ongelijck lydsamelijck verdraegt, bevelende Godt de zaecke, ja, hebbende selfs lief sijne vyanden: omtrent hem hebben de Politique Wetten geen gebruyck; de Overheden hebben met hem geen werck noch moeyte, *hij gaet het geheele Raedt-huys voorby*, om dat hij van sich selve meerder doet als eenige Politique Wetten eysschen.’ Beweerden velen dat de verdediging dan toch een natuurlijk recht was en de godsdienst de natuur niet vernietigde - onze schrijver antwoordt dat ‘het leven van een Christen niet gegrondt is op het recht

1 t'Alckmaer, Gedruckt by Pieter de Wees, voor Gerrit Jansz. Haseven, Anno 1688.

van de Natuur, om het selve daer na te reguleren, maer op de Leere en het Voorbeeldt van Christus Jezus onzen Heere' - 'dat weer- en wraeckeloose Lam.' Al dreigt de oorlog, men bedenke: 'de Goddeloose en Tyrannische Overheden zijn van God, maer niet van zijn welbehagende, maer toelatende wille, 't zij om de sonden van een Volck of Lant te tuchtigen, de laetdunckentheydt en hoogheyt te verootmoedigen: latende oock toe datse de vromen of geloovigen vervolgen, opdat de Heere haer daerdoor in haer geloove en liefde tot hem en zijne waerheyt soude beproeven ende in de ware lijtsaemheyt oeffenen, of om andere redenen, die zijn Goddelijcke en volmaecte wijsheydt alleen bekent zijn.' Geen wonder dat wie zoo dacht en schreef niet terugdeinsde voor het naar zijne overtuiging zuiver christelijk beginsel: 'Selfs die goederen die wy in onse leven meest van nooden moghten hebben moeten wy overgeven aen soodanige booze menschen, die ons door gewelt daertoe dringen, in plaets van de soodanigen met gewelt te wederstaen.'

Ditzelfde beginsel leefde ook in de dienaren der Waterlandsche Doopsgezinden bij den Toren te Amsterdam, aangaande wie Reynier Wybrandtszoon aanteekende[1]: '1613, 4 Octb. Is met Cornelis Jansz. in de 4 cranen gesproken syn daedt verstaen die was: dat hy twee dyeven, die op syn camer gecomen waren om te stelen, seer geslagen en gestoten heeft bloedich en blauw en soo een buergerucht veroorsaeckt heeft dat de dyeven gevangen syn genomen *syn schuld hierover aengewesen*, die hy bekende verclarende dat het hem leedt was dat sulcx geschyet was, badt Godt ende de broederen om vergiffenisse, en wilde dragen en doen wat men hem na den woorde godts op te leggen hadden, en dit mocht men den broederen voordragen.'

Geen scherper tegenstelling dan tusschen deze veroordeeling van Cornelis Jansz. door de Waterlandsche Doopsgezinden en de verdediging van de Thebaansche Timoclea door Philip Melanthon, in zijne voorrede bij de 'Erklerung D. Mart. Lutheri von der frage, *die Nothwehr* belangend' (1547)[2] Te karakteris zij, dan dat ik haar niet in het oorspronkelijke zou opnemen:

'Da Alexander Macedo, die stad Thebe mit dem sturm

1 M.S. Memoriael van de handelingen by de Dienaren Ao. 1612-1660 Archief Doopsgez Gem. Amsterdam.

2 Gedruckt durch Hans Lufft (Oorspronkelijke druk. Klein quarto, ongepagineerd: Eigend. Doopsgez. bibl.).

gewonnen hat, da ist ein löbliche Frawe Timoclea, von einem edlen Geschlecht und stam, darin gewesen, welcher haus ein Heubtman eingenomen hatte, in hoffnung, die Frawen und gros gelt zu eröbern. Die Frawe hat jn tugentlich entpfangen, und jm und seinen gesellen essen und trincken reichlich gegeben, und hat gebeten, jr schutz zu halten, welches sie vertröstet. Aber als der Heubtman nu gesehen, das es im hause reichlich zu gangen, hat er, nach dem die malzeit volbracht war, nach dem gelt uñ silber und golt gefraget. Die Frawe hat sittiglich geantwort, sie wolte jnen nichts verhalten, sie habe jre Kleinot in einen Born im hause geworffen, da mögen die solche widerumb eraus nemen, den selbigen Born wolle sie dem Heubtman allein weisen. Darauff ist der Heubtman, mit der Frawen, zum Born gegangen. Und da er stehet uñ sihet hinunter, stösst jn die Frawe, das er in die tieffe in den Born fellet, und wurfft darnach mit jren Meyden mit steinen zu, das der Heubtman todt bleibet. - Solche Exempel zeigen an, das menschliche vernunfft aus natürlichen liecht, das Gottes geschepff ist, richtet, das die Notwehre ein recht ordenlich werck sey. Darumb ist nicht zweiuel, *die Nothwehr, nach eines jeden stand, ist ein recht werck, und in den Gleubigen, Gottgefellig*. Denn das Euangelium gibet zu, in diesem bürgerlichem leben, natürlich recht und ander gesetz, die dem natürlichen rechten gemess sind zu brauchen.'

Nauwelijks behoeft het herinnering, dat 'die wraak- en weerlooze lijdzaamheid en volmaakte liefde' door de Doopsgezinden der zeventiende eeuw niet in beoefening werd gebracht, toen de oorlog zoo menigmaal ellende bracht over ons vaderland. Toegegeven dat zij tegen het dragen van wapenen zich steeds ernstig hebben verzet, toch zijn zij op andere wijze wel degelijk als trouwe, kloeke burgers op tegenweer bedacht geweest; hetzij de Mennonieten met geld den Staat ondersteunden ter tegemoetkoming in de hooge oorlogskosten voor de uitrusting van schepen en krijgsvolk, hetzij zij, als de stad hunner inwoning door den vijand werd belegerd, op hunne wijze hem afbreuk poogden te doen door arbeid aan versterkingen, loopgraven enz., door het maken van oorlogswerktuigen of door stoffelijk hulpbetoon aan de belegerden; hetzij zij door middel van geld anderen in hunne plaats stelden om stad en land met de wapenen te verdedigen. Dit noeme men voor de rechtbank der waarheid geen *weerloos* Christendom! Met de herinnering

aan eenige feiten uit de geschiedenis worde zulks nader toegelicht.

Toen in Mei 1637 de nieuw benoemde burgerkapitein Andries Vermeer te Aardenburg de Doopsgezinden wilde dwingen ‘om te koopen en zich te voorzien met behoorlijk geweer, om alzoo, benevens andere burgers te monsteren en op te trekken’[1] wendden zij zich tot de Staten van Holland om vrijstelling, met een beroep op een reeds in 1628 te hunnen gunste genomen besluit door den gouverneur van Sluis, den Heere van Haultain, Ridder, luitenant-generaal in Vlaanderen. In dat besluit worden zij van allen krijgsdienst ontslagen, ‘*mits stellende, goede suffisante personen*, mede voor hen selven werkende, *om in hunne plaats hunne wachten te doen*, gelijk op andere plaatsen dezer geuniëerde Landen werd geobserveerd.’[2].

In het verzoekschrift tot hunne Haagsche beschermers herinnerden onze Aardenburgsche vaderen, dat op alle plaatsen de Mennistgezinden van 't houden en 't gebruik der wapenen worden geëximeerd en vry gehouden, mits daarvan uitkoop doende, en 't zelve jaarlyks met het betalen van eenige penningen redimeerende, *waarvoor wel anderen te bekomen zyn, gewillig zynde en geene zwarigheid makende in het gebruik der wapenen;* supplianten verklaarden zich bereid een redelijken penning, jaarlijks of maandelijks aan de Heeren Magistraat te betalen, mits zij niet bezwaard werden met waken, geweer te voeren of te gebruiken, op monsteringen of alarm te compareeren. Bij apostille der Staten-Generaal van 28 Aug. werd het verzoekschrift ingewilligd en tot eer der overheid van Aardenburg moet worden herinnerd, dat zij reeds vóór het einde der maand Mei de gewenschte vrijstelling schonk; intusschen ‘zou ieder Mennoniet, inwoner der stad en ieder persoon, zynde van 't gevoelen van Menno, die nog binnen de stad kwam te wonen, volstaen met eens gevens gelde, tot tien gulden.’ Den 28sten Oct. volgde nog een besluit ‘dezelve Doopsgezinden niet meer te molesteeren mits dat zy hoofd voor hoofd een man stelden in hunne plaats of wel 't zelve met den magistraat afmaakten voor een redelyken penning.’[3]

1 Zeven leden werden om hunne weigering tot eene geldboete van ƒ 3.- veroordeeld; op een hunner, den lakenkooper Christiaan van Eeghen, werd de parate executie toegepast en hem een stuk laken uit zijn huis gehaald.
2 Dato 22 Sept. Het origineel berust ten raadhuize te Aardenburg.
3 Resolutieboek der stede en schependomme van Aardenburg.

Toen in 't jaar 1650 Willem II een aanslag waagde op Amsterdam, waren het met name de Doopsgezinden, die met hunnen arbeid aan de borstweringen het hunne er toe bijdroegen om des Stadhouders plan te verijdelen.[1]

In 1665 schreven de Staten van Friesland eene leening van 500,000 gulden uit ter tegemoetkoming in de kostbare uitrusting van 's Lands vlooten in den oorlog tegen de Engelschen. De Doopsgezinden onder Claes Huyberts cum sociis en zijne drie vrienden, Wouter Hendrix, Willem Doedes en Claes Thomas, brachten, ofschoon niet zonder moeite, deze gelden bijeen, *die tot niets anders mochten strekken dan tot uitrusting der oorlogsschepen door de Heeren Raden der Admiraliteit te Harlingen*. Zij verkregen daarmede het voorrecht, dat zij voor zich zelven bevrijd zouden blijven van het dragen der wapenen, wanneer de nood eens vorderen mocht, dat er van de ingezetenen tegen den vijand of ook op de grensplaatsen en in de vestingen der provincie moest worden gebruik gemaakt. (3 Maart 1666)[2].

Te Groningen werd in 1671, bij ordonnantie van 3 Febr. eene algemeene burgerwapening uitgeschreven, met uitzondering van alle Doopsgezinden; van dezen vorderde men evenals van de vrouwen, eene schatting *tot aankoop van geweren*.[3]

Toen Lodewijk XIV in 1672 na de inneming van Utrecht zijne benden naar 't hart van Holland zond, was men op den uitersten tegenstand bedacht door het onder water zetten van de omstreken en het versterken der wallen. Wat het laatste betreft, waren het vooral de Doopsgezinden, die met onvermoeiden arbeid dienst deden bij het torsen en graven, het lossen der vlotschuiten en het kruien. In twee ploegen hadden zij zich verdeeld; de eene arbeidde altijd des voor-, de andere des namiddags.[4] Zoo lezen wij in eene resolutie der Staten van Holland en Westvrieslandt, dato 25 Febr. 1672[5] dat ‘de betalingen van Thien Gul. voor ieder Menno-gesinde’ [die vrijgesteld was van het wapendragen] ‘diende tot den aankoop van

1 Wagenaar, Vaderlandsche Historie XII, 97, 98.
2 Charterboek V. 749.
3 Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen, bl. 84, 151.
4 Valkenier, 't Verwerd Europa, I. 708, 709. Aitzema, Saken van Staat en oorlogh. Vervolg door Silvius, I, 378, Ordonnantie van Burgemeesteren te Amsterdam 25 Juni 1672.
5 Archief Doopsgezinde geme. Amsterdam.

een goede snaphaen, Bandelier ende zijdtgeweer tot monture van anderen.'

Toen de Bisschop van Keulen en de Keurvorst van Munster met een leger van ongeveer 24000 man in 1672 de stad Groningen belegerden met hunne vreeselijke vernielingswerktuigen, bommen en houwitsers, - in 14 dagen tijds werden er meer dan 5000 op de stad geschoten - waren het vooral de Doopsgezinden die, terwijl de overige burgers en studenten de wallen verdedigden en uitvallen deden, acht en dertig uren lang de straten doorkruisten om den brand te blusschen; op dezelfde wijze boden zij hulp bij het daarop gevolgd beleg van Blokzijl; met de herinnering hieraan schrijft Valckenier[1)], dat 'de Mennonieten, in dryen verdeelt elke nacht een derde-part most passen op het dempen van de Bomben en 't blussen van den Brand, daar in sy niet min hare getrouwigheyt als onvermoeyden yver toonden en so snedig op pasten, dat de Brand geen merkelijke schade veroorsaakte.' Het reeds genoemde jaar 1672 is met het daarop volgende in de geschiedenis onzer Broederschap merkwaardig genoeg, om er uitvoeriger bij stil te staan. Hadden reeds vroeger over 1661, '65, '66, '68 met beide bovengenoemde jaren de provinciën Groningen en Overijsel door den oorlog geldgebrek en sloten zij met de Doopsgezinden leeningen tot een bedrag van ƒ 149,810-5: het waren in het benarde jaar 1672 met name de Staten van Friesland (dato 28 Febr.), die toen het hun zeer bezwaarlijk viel, 'by de jegenwoordige ongelegentheyt van tyden en saeken' alle de onkosten te dragen voor de extra ordinaire equipagie, sware armatures te lande, mitsgaders andere excessive lasten, *ten sy de comptoires met eenich prompt geldmiddel werden geassisteert*, een beroep deden op de hulp der Doopsgezinden. Een kapitaal van ƒ 400,000 werd tegen vier ten honderd gevraagd, waarvan de eerste helft reeds op 1 Mei, de andere op St. Jacobusdag (25 Juli) beschikbaar zou moeten zijn, onder de bezwarende voorwaarde dat 'by deze becommerlyke tyden de voorschotten vooreerst niet zouden afgelost worden.' Om intusschen 'de Doopsgezinden met eenige particuliere gunste en beneficie te gemoet te comen' hadden 'haer Edelmogende goedt gevonden neffens de vryheyt

1) 't Verwerd Europa, I, 786.

van religie aen deselve te vergunnen, dat sy by een generale uitschot en vorderinghe ter wapenen van het geweer en optocht voor hare Persoonen sullen blyven bevrydt.'[1] Voegt men hierbij dat in 1665 in hetzelfde Friesland bij een getal van nog geen 5000 broeders ƒ 500000 à 5 % en in 1676 ƒ 132000 werden bijeengebracht - te samen met het voorschot van '72 ruim een millioen - terwijl enkele gemeenten nog vrijwillige gaven afzonderden, zooals bijv. die van Hindeloopen. welke ƒ 3750 voor de verdedigingsmiddelen bijdroeg en men in Groningen nog afzonderlijk wachtgeld betaalde voor het betrekken van de wacht: dan kan het ons niet verwonderen, dat de Staten bij een schrijven van 10 Mei 1673 zich ten opzichte van de Doopsgezinden tegen alle middelen van contrainte verklaarden, zeggende 'dat het aen haere vrye dispostie gelaeten sal worden om de plichten van optocht door liberaliteiten goed te maken; zynde al eenige saken aen de hand, aen dewelke, indien zy haere goedwilligheyt komen te oeffenen, na proportie van 't geen sy in 't vorige jaer hebben gedaen, *den Staet meer dienst sal geschieden, dan of sy de wapenen voor defensie van het landt, nevens andere goede Patriotten, quamen aen te nemen*.' Zoo schreef ook Van Zurk in zijn 'Codex Batavus' (bl. 712) 'der Mennoniten miltheit, en meêdoogen in 't Lant te helpen, en als aengenaem, roem- en erkentenis waerdig, aengeteekent, meriteert, dat ik [die] in 't generael ook alhier melde. Mijn bestek lyd niet, dat ik het *en détail* doe.'

Gelijk in Friesland zouden ook in Noord-Holland de Doopsgezinden gelegenheid vinden om met geld en andere gaven hun vaderland in den oorlog te dienen. Toen onze legers in den herfst van 1672 de winterkwartieren betrokken, kregen zij wegens de gestrenge koude, aan velerlei behoefte. Den 11^{den} Jan. 1673 richtten de Staten van Noord-Holland en West-Vriesland aan 'Burgemeesteren ende Regeerders der stadt Amsterdam' eene resolutie, waarin onder meer voorkwam 'dat de Mennogesinde, die gemoets halven niet wel konnen werden gedisponeert, omme aen Militaire Actien of Executien te participeren, sullen worden geëncourageert tot betalinge van de (noodige) Pyerocken, kousen, schoenen, en diergelijcke behoeften.' Weinige dagen later (17 Januari) riepen de Staten en de Stad-

1 Charterboek, V, 814.

houder de hulp in van de Doopsgezinden te platten lande in N.-Holland, onder het adres van Meyndert Arends Meyn te Zaandam. Deze Meyn was een ijverig koopman en ijverig Doopsgezinde tegelijk. Nog onlangs had het geluk hem gediend, dat hij zijne rijk beladene schepen, aan de roofzucht van Engelsche kapers ontsnapt, had binnen zien loopen. Den avond dat hij den brief van de Staten ontving, zat hij verdiept in van Braghts Martelaers-Spiegel en vergeleek den vroegeren toestand zijner geloofsgenooten met hunne tegenwoordige omstandigheden en verwachtingen. Hij gedacht de vriendschappelijke betrekking tusschen de Doopsgezinden en den Staat, die door den vrijheidslievenden Prins Willem I van allen gewetensdwang ontslagen was. Hij belegde eene samenkomst der Zaansche gemeenten te Wormerveer; er werd eene toespraak gehouden, waarbij de natuurlijke overtuigingskracht der waarheid en de toon van ongeveinsde vroomheid ruim opwoog tegen het gemis der sieraden van stijl, en op staanden voet werd er voor ruim ƒ 2700 ingeteekend, eene som die met de bijdragen van de andere N.-Hollandsche plattelandsgemeenten tot ruim dertig duizend steeg. Voorts werden vele benoodigdheden ten behoeve van het leger bijeengebracht, schoenen, kousen, kussens, bedden, dekens, eene scheepslading turf, slachtvee, specerijen, brandewijn, enz.[1]

Zoo kon de Raadpensionaris den 23 Martii 1673 ter vergaderinge bekend maken ‘hoe dat de Mennonisten tot Saerdam en daer omtrent wonende, hare liberaliteyt en mildadigheydt hier tevooren getoondt hebben in het furneren van de bewuste pyrokken, kousen en schoenen, voor de Militie van desen Staet, aengeboden hadden, en genegen waren om ten dienste van den Staet en geduyrende den tijdt dat 's Landts Vloote jegenwoordigh onder equipagie zijnde, tot afbreuck van den Vyandt in Zee sal worden gezonden, eenige (Fluyt ofte) victuaille schepen te furneren, tot een civile prijs te vreeden zijnde, de uyt te loven penningen daer van te ontfangen in obligatiën op het Landt.’

Behalve Zaandam en omliggende plaatsen vervaardigden ook Enkhuizen[2] en Hoorn met andere steden en dorpen een groot

1 S. Muller, Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden. Amsterdam bij M. Schooneveld en Zoon. 1837 bl. 69.

2 [G. Brandt] Historie van Enkhuizen vervolgd door Sebastiaan Centen, bl. 370. Hoorn 1747. 2de druk.

aantal pyrokken voor de krijgslieden; Purmerend[1] bracht ƒ 480 samen en liet voor een deel hiervan door vrouwen en meisjes in het Menniste predikhuis op Kakenburg (de Pottenmarkt) genoemde kleedingstukken maken.

De Staten richtten hierop hunne bijzondere dankbetuiging aan de Doopsgezinden en zeker was het onder den indruk der groote offers door hen gebracht, dat bij de verschijning der gestrenge publicatie van Prins Willem III (15 Mei 1673), welke ieder tot den krijgsdienst verplichtte, de reeds vroeger verleende vrijstelling werd vernieuwd en bevestigd met deze woorden: ‘uytghenomen alleen de Mennogesinden, die daer van volgens haer Ed. Groot Mog: Resolutie van den elfden Januarij voorleden, om haer gemoedts wille verschoont, ende in plaetse van dien tot het oeffenen van eenighe wercken van charitaten aengemaent, ende ghe-encourageert sullen werden, ook diegene, die noch geen achttien jaren, ende meer als vijf en tsestich jaren bereyckt sullen hebben, die, nae dat sy daer van aen den Collonel behoorlijck sullen hebben gedoceert, van de optocht sullen werden verschoont.’ Met dit voorbehoud echter, zooals later volgt ‘dat hij alvoorens met kennisse van den Capiteyn, een bequaem persoon, wesende van de selve rang, ende militerende onder 't selve Regiment, sal moeten in syne plaetse stellen.’[2]

De herinnering aan een laatste door mij te vermelden feit uit den jare 1672 brengt ons nog eens terug tot de reeds bovengenoemde Doopsgezinden te Aardenburg. Aan het hoofd van 6000 Franschen rukte in Vlaanderen de markgraaf van Nancre op de vestingstad aan. Anthonie Peurssens, destijds eerste burgemeester, vond in Elias Beeckman den onversaagden vaandrig, die met zijne ‘twee compagnieën borgers, ieder sterk, de officieren daer onder gerekent, drij en negentigh man, *gereserveert de Menonieten*,[3] maeckende de twee compangiën borgers

1 G. van Sandwyk. Kronykmatige en geschiedkundige Beschryving van Purmerende. Te Purmerende, by D. Broedelet en Co. 1839. bl. 58.

2 Een ex. van dit placcaat in plano ‘Waerschouwinge Wilhem Heurick enz.’ - dat niet in het Rijksarchief voorhanden is - bleef bewaard in het Archief der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, ‘gedrukt in 's Graven-hage, By Jacobus Scheltus, Ordinaris Drucker van Syne Hoogheydt den Heere Prince van Oranje. Anno 1673.’

3 Onder hen behoorde een der voorvaderen van het nu nog levend geslacht Van Eeghen. Aryaan v.E. Zijn nazaat Anne Willem v.E. liet vóór eenige jaren ter herinnering aan Aardenburg in den gevel van zijn huis te Amsterdam (hoek Amstel en Hoogesluis) een marmeren steen plaatsen, waarop de Vlaamsche vesting uitgehouwen is naar eene teekening uit de 17de eeuw. Onder mijne voorvaderen te Aardenburg bevonden zich in 1672 Joos, Pieter en Cornelis Dyserinck. Ten bewijze hoe getrouw in onze familie de traditie der weerloosheid bewaard bleef, diene dat toen een jonger broeder van mij voornam adelborst bij de Kon. Ned. Marine te worden, de oudste broeder mijns vaders - een stoere Mennist - hem den toegang tot zijne anders zoo gastvrije woning voor goed ontzegde.

t' saemen hondert en sessen tachentigh man', den hachelijken strijd durfde onderstaan Het 'luctor et emergo' kroonde den strijd (26 en 27 Juni); en het waren de Mennonieten geweest, die, zooals Peurssens in zijn bewaard gebleven uitvoerig verhaal[1] schrijft - 'onderwile op de walle de borgers en soldaeten versorghden van cost en dranc, van brandewyn en tabacq, als anders datter van nooden was, ende andere baden benevens vele vroome tot Godt den Heere om hulpe ende bystant.' Een 'nieuw lied' uit die dagen, welks samenstelling geheel in den trant van de psalmen van Datheen was, heeft daarvan de herinnering bewaard:

De mennonieten al
Brachten ons op den wal
Boter, brood, kaas, wyn en bier,
En 't geen tot leeftocht noodig was:
Brandewyn en tabak,
Waarmede zy deden groot gemak;
En waren zeer yverig in dezen,
Omdat zij deden goed
Al met een bly gemoed.[2]

Intusschen zouden dezelfde Doopsgezinden met de regeering van Aardenburg spoedig hierna blootstaan aan allerlei lasterlijke aantijgingen. Door vijandig gezinde burgers werd uitgestrooid, eenerzijds dat de Regenten de Mennonieten zouden gedwongen hebben om gedurende de berenning der veste, de wapenen op te nemen, andererzijds dat de volgelingen van Menno niets hadden gedaan om de verdediging te ondersteunen. Toen diende de Doopsgezinde leeraar Ghysel Hebberecht, uit

1 In de burgemeesterskamer op het stadhuis te Aardenburg.
2 Het M.S. hiervan berustte in 1872 nog bij den secretaris van Aardenburg E.A. Vermere, nazaat van den Schepen Vermere, gedurende het beleg.

naam der ‘gemeyne Menysten aende Achtbare heeren Balliu, Burgemeesters ende Schepenen der steede ende schependomme van Aerdenborch in Vlaenderen’ een waardig en krachtig protest in, om zoowel ‘de heeren van de Magistraett’ als ‘de Menysten’ van den aangewreven blaam te zuiveren. Daarop verscheen de apostille geteekend door den griffier der stad, Segher Crul: ‘Balliu Burgem^{rs} ende schepenen consenteren de supplyanten hun versouck, attesteren ende certificeren mits dese, dat by haer ten tyde van de gemelde Attacque ons wetens geen wapenen zyn gebruyckt gelyck wy tot het gebruyck derselver haer oock niet en hebben gevercht, maer hebben sy supplyanten met andre haere diensten, die jegens haere professie van Religie niet en stryden, ons groot solaes ende hulpe toegebracht, soo dat wy ons met haere gedaene diensten djes aengaende ten volle houden vernougt, actum in 't collegie, den XXVII^{en} Maart 1673.’ Met dit oordeel stemt de onpartijdige getuigenis van Balduinus Hunnius samen, die in 1676 Hervormd predikant te Oostburg werd en in zijn werk ‘de Zeeuwsche Buyse’, met lof van Gisel Hebberecht spreekt, ‘toen prediker onder de Aardenburgsche Menisten, dewelke naar het verhaal van de Hollandsche Mercurius, in die attacque het al deden, 't welk hun hunne geloofsleere toeliet’[1].

Uit al de genoemde feiten moge het ons gebleken zijn, dat de Doopsgezinden der zeventiende eeuw in oorlogstijd wel getrouw gebleven zijn aan hun beginsel om geen wapenen te dragen, maar uit liefde voor den bedreigden erfgrond der vaderen hunne weer- en wraaklooze lijdzaamheid hebben prijsgegeven, en dat er een nauwe samenhang heeft bestaan tusschen de betoonde hulp aan het vaderland en de bevestiging der reeds verkregene vrijstelling van het dragen van wapenen. Die vrijstelling zelve eischt intusschen nog eene nadere bespreking.

Velerlei zijn de moeilijkheden geweest, waarin de Doopsgezinden bij herhaling werden gewikkeld, vooral zij, die eener strengere opvatting van het beginsel der weerloosheid waren toegedaan. Hun gewetensbezwaar toch gold niet alleen het

1 Vgl. de uitnemende verhandeling van den rustenden Doopsgezinden leeraar H. Broese van Groenou ‘Uit het verleden der Doopsgezinde gemeente te Aardenburg’ in de Doopsgez. Bijdr. van 1876, 77, 79, 81, 83 en 84.

wapendragen. Het best meen ik dit te kunnen toelichten met het request ‘door de menno ofte doopsgesinde van alle soortten ende benamingen in den banne van Oost-sanen, West-sanen, Wormer, Jisp, Middelie en andere plaatsen onder tnoorderquartier sorteerende woonachtigh’ gezonden aan de ‘Staten van Hollant ende West-Vrieslant ende tnoorderquartier’, dato 24 Febr. 1672.

Onder dagteekening van den derden Sept. 1671 hadden namelijk de Staten aan de Doopsgezinden in genoemde quartieren bij vrijstelling van wapenen tegen betaling van tien gulden gelast dat zij ‘*eghter op de monsteringhe souden verschynen met een scherpe spade en mande, oock des noodts synde hunne waght neffens andere waernemen*’.[1] Daarop verklaarden zij in bovengenoemd request ‘dat sy haer daermede in 't generael ten hooghsten beswaert vinden als tenemael strydigh synde teghens haere conscientie van *weerloosheyt en verplighte lydtsaemheyt* aengezien deselve aen de cryghsoeffeningen dependeren ende daeromme die absoluyt niet connen gehoorsamen omme haer als leden der crychsbenden, int monsteren en waecken te vervoegen sonder haere conscientie te quetsen.[2]

Hierop besloten de Staten den supplianten ter wille te zijn, mits er eene begrooting werd gemaakt van ‘seeckere somme gelts die by dispensatie van de personeele verschyninge op de monsteringe ende het waernemen van de wagt soude connen ende behooren getrocken te worden.’ Het blijkt intusschen, dat men in strijd met deze vrijstelling van de wacht toch wel eens willekeurig te werk ging; zoo lezen wij van Mennonieten in Amsterdam[3], die in 1673 in de buitenwijken door de officieren waren gemolesteerd over het verzuimen van de wacht,

1 Archief Doopsgez. gem. Amsterdam.

2 Dit verzoekschrift was onderteekend door Cornelis Gerrits Meyn, Jan Lourens van de Koog, Meyndert Arends Meyn, Jan Gerrits Onkes, Maarten van Hutten en Klaas Pietersz. Bleeker.

3 In het archief Doopsgez. Gem. Amsterdam (II no. 3291) bleef een formulier uit het jaar 1642 bewaard, waarop de leden der gemeente bij den krijgsraad vrijstelling van dienst verzochten en verkregen, dus luidend: ‘Geven met behoorlijcke Eerbiedinge te kennen, wy ondergesz: Dat Brenger dezes een Broeder by onser Gemeynten is, Dienstvriendelijck versoeckende, dat uwe E.E. gelieve hem mede, der Wachten halven, te laten genieten de Vryheyt die den onsen hierinne geschiet, waer voor, Godt, ende uwe E.E. wy te dancken schuldich Ende voor derselver voorspoedige Regieringe, biddende zijn.’

door burgemeesteren werden vrijgesteld.[1] Wat dat zelfde komen op de wacht betreft, hebben de Doopsgezinden te Aardenburg gedurende een betrekkelijk lang tijdsverloop wel de grootste moeilijkheden ondervonden, zij het met de erkenning onzerzijds dat aan henzelven voor een deel de schuld lag. Nadat zij sedert 1637 twintig jaar in vrede met de magistraten hadden geleefd, ontbrandde het twistvuur. In den winter van 1657 was er veel kwaad volk in Staats-Vlaanderen, zoodat de burgerwacht onder haren majoor Pieter Jochems er meer dan ooit op bedacht moest zijn om de veiligheid binnen de stad te verzekeren. De Doopsgezinden nu zonden wel eens in hunne plaats *ongeschikte, soms afgeleefde menschen naar de wacht*, terwijl zij bovendien tegenover de gestrengere eischen van genoemden majoor, die niet meer dan timmerman van beroep was, in verzet kwamen ook *bij de betaling van het geordonneerde wachtgeld*. Volgens de apostille der Staten, 28 Aug. 1637, moest de redemtie geschieden jaarlijks of maandelijks; op grond hiervan wilde men de weigerende Mennonieten dagvaarden met den eisch voor twee achterstallige jaren, verschenen ultimo Aug. 1658, ‘tien schellingen voor 't jaer, vier gulden de man voor twee jaer.’ De Mennisten droegen hierop, door tusschenkomst van Jacob van Eeghen, voor te willen accordeeren ‘*voor eeuwig*’ en niet jaarlijks of maandelijks. Doch te vergeefs. Nu betaalden enkelen; anderen bleven weigeren. Eene samenkomst van de regeering met twee afgevaardigden der Doopsgezinden, Ghyssel Hebberecht en Christiaen van Eeghen leidde tot niets. Den 14^{den} Oct. '58, werd door burgemeesters en schepenen goed gevonden en geresolveerd het geëxcuteerde goed der Mennonieten te verkoopen. Die gestrenge maatregel wekte eer verbittering dan onderwerping. Eerst na verloop van drie jaren (14 Nov. 1661) kon de burgemeester van de courpse, in de vergadering der vroedschap mededeelen, ‘dat de mennoniet-gezinden zouden genegen zyn tot een accoord, wegens het waakgeld en de monstering.’ Na al de kibbelarijen en het getwist van weerszijden was de vrede gesloten. Toen dan ook, den eersten pinksterdag 1666, ouder gewoonte, de wacht met den snaphaan op schouder onder het slaan der trom de burgerwacht hare wandeling binnen

1 Groot Memoriael ter Stads-secretarie Amsterdam VI.

Aardenburgs veste deed, kondigde de magistraat eene publicatie af, welke eene reeks van waarschuwingen bevatte tegen misbruiken en baldadigheden, waartoe deze krijgshaftige ommegang vroeger aanleiding gaf in 't bijzonder tegen de krijgsschuwe volgelingen van Menno. ‘Niemant sal hem vervorderen de Mennonytische gesinde eenige moeyelyckheyt ofte insolentie aen te doen; *'t sy oock van 't schieten in de glaesen, vaendels als anders* op peine, die de vaendels ofte glaesen eenighsints, op wat pretext het oock moge wesen, quaemen te beschaedigen, deselve schaede sal moeten vergoeden ende daerenboven verbeuren eene boete van een pond vlaemsch.’

Tegen het eind der zeventiende eeuw richten wij nog het oog op een kring van geestverwanten onzer Doopsgezinde vaderen, de zoogenaamde Collegianten. Hetzelfde beginsel der weerloosheid toch dreigde onder hen tegen het einde dier eeuw eene oorzaak van scheuring te worden. In het najaar 1681 en het voorjaar van 1682 hielden Frans Kuiper, Abraham Lemmerman en anderen staande, dat het vrijstond op de Rijnburgsche vergadering, alwaar men tot het houden van het heilig avondmaal bijeenkwam, openlijk te verklaren, ‘dat men met sekere soort van menschen, welke men oordeelde in schadelijke dolingen te steken, of aen verdoemelijke zonden schulden te zijn, geene gemeenschap hield’[1)]. Hiertegenover beweerden Johannes Bredenburg en de zijnen dat dit met den aert der Vergaderinge streed. Dit geschil gaf gelegenheit dat het eerstgemelde meer dan voorheen gevoerd wierd. 't Was gebeurd dat zekere Paulus Janszoon van Krommenie, die 't met Kuiper en Lemmerman eens was, in de Rijnsburgsche Vergadering, terwijl men nu gereed stond om het avondmael te houden, oprees, en verklaerde dat hij met niemant het Avondmael hield, dan met zoodanigen, die *de weerloosheit voorstonden en beleefden*, en dat

1) Historie der Rijnburgsche vergadering (door Elias van Nymegen.) Te Rotterdam, By Jacob Burgvliet en Zoon. MDCCLXXV. bl. 140 v.v. Zie verder ‘Johannis Bredenburgs Noodige Verantwoording Op de ongegronde Beschuldiging van Abrah. Lemmerman. Tot Rotterdam, By Isaak Naeranus, Boekverkooper op 't Steyger. Anno 1684’ en ‘Vreede en Vryheid onder de Rhijnsburgers: Verbroken en wechgenomen, door 't onnoodig twisten en scheuren der vervallen *Collegianten* hoe en waardoor die ontstaan zijn. Aangewezen door Pieter Smout, Tot Rotterdam, Gedruckt by de Weduwe van Henricus Goddaens, wonende in de Lombertstraat, 1687’ Eigend. Doopsgez. Bibl.

hij oordeelde, dat het *eenen Christen ongeoorloofd was oorlog te voeren, of halsstraffen te oeffenen*.

Bredenburg en zijn broeder hielden daarentegen vol, ‘dat indien iemand op die vergadering vrijheid hadde tot de voornoemde veroordeeling, dan een ander ook vrijheid zoude moeten hebben, om na zijn verstand andere, om andere oorzaken te veroordeelen; en een derde wederom, om andere oorzaken, dezelve vrijheid; en gevolgelijk, dat op die vergadering de Communicianten onderling den anderen zouden veroordeelen en echter een Avondmaal met elkanderen gebruyken; al het welke van haar toegestaan wierd, en in hun oog van de Rijnburgze vergadering zoude maken de abominabelste bijeen-komste en af-schuwelijkste secte, die oyt onder de Christenen geweest zoude mogen hebben’ Jaren lang heeft dit geschil aangehouden, hetwelk niet op zichzelf stond, maar met andere beschuldigingen van ‘atheïstery’ enz. samenhing; eerst den 10^{den} van Bloeimaende 1700 werden alle twisten bijgelegd, ‘wordende een iegelijk Christelijk, broederlijk en ernstig vermaend, dat alle geschillen, zooveel mogelijk is, voor den dorpel gelaten en de stichting, als het algemeene en groote einde der bijeenkomste, bevorderd worden.’

Ten slotte nog een woord over onze Oost-Friesche geloofsgenooten in de zeventiende eeuw. In het vrijgeleide van graaf Rudolf Christiaan, 26 Mei 1626, wordt met geen woord gerept van vrijstelling van den wapendienst voor de Mennonieten. Wel worden hun daarin de lasten kwijt gescholden, die zij vroeger aan de militaire autoriteiten moesten opbrengen, doch zij werden niet nadrukkelijk aan de bevoegdheid dier gezaghebbers onttrokken. Dit vond eerst plaats in den geleidebrief van Enno Lodewijk, (1632-1660) neef en tweeden opvolger van genoemden Rudolf Christiaan, die onderteekend en afgekondigd werd op den 9^{den} Maart 1658. Deze eenmaal verleende vrijstelling is nooit weder ingetrokken of herroepen. Juist daarom trekt het te meer onze aandacht, hoezeer vooral de stedelijke autoriteiten er steeds op uit zijn geweest om aan dat privilegie te tornen. Nog in 1690 beklagen de Mennonieten zich in eene petitie aan vorst Christiaan Eberhard, dat men schier geene gelegenheid liet voorbijgaan om hen over die vrijstelling lastig te vallen, hen wegens hunne volhardende weigering schuttersdiensten te laten verrichten, in geldboeten te

slaan en te panden. Intusschen zijn de bewijzen voorhanden, dat de klachten van de zijde der overheid tegen de Mennonieten alleszins gegrond waren. Dr. J.P. Müller, doopsgezind leeraar te Emden, bezit eene geheele reeks van processtukken uit de jaren 1653, '60, '64 en '69-'71, die alle hetzelfde onderwerp betreffen; daaruit blijkt onder meer, dat de Mennonieten zich ook dàn op hun vrijgeleide beriepen, wanneer het stellen van een of twee man voor den schuttersdienst eenvoudig een servituut was; een servituut, dat op eene boerenplaats, een huis of eenig ander erf lag. Het sprak echter van zelf, dat de vrijstelling allerminst op zulke gevallen doelde, zoodat de rechtbank haar niet als wettig kon erkennen.

Zien wij nu op de 17de eeuw in haar geheel terug, dan doet zich wederom *in 't algemeen* hetzelfde verschijnsel aan ons voor als in de 16de: tegenover de strengere staat de zachtere handhaving van het beginsel der weerloosheid als het niet dragen van wapenen; maar zoowel door de belangrijke uitbreiding der broederschap en den grooteren invloed, dien zij door handel, nijverheid en stoffelijke welvaart langzamerhand kreeg in de maatschappij, als door de veranderde tijdsomstandigheden - de oorlogen waarin ons vaderland voortdurend werd gewikkeld - moest de toepassing dierzelfde weerloosheid in bijzondere gevallen eigenaardig worden gewijzigd. Zeker hebben die tijdsomstandigheden het hare er toe bijgebracht, dat er ook onder de Doopsgezinden, als de vijand den Staat bestookte, hetzij te land of ter zee, zijn geweest, die de wapenen opnamen, trots de bedreiging om geen deel te mogen nemen aan het avondmaal, ja zelfs van ‘ontbroederd’ te zullen worden. Tegenover dezen stond echter de groote meerderheid, die - al greep zij niet naar het zwaard - het vaderland tegen het geweld van Spanje, tegen den overmoed van Frankrijk, Engeland en Munster, wilde steunen met hare stoffelijke middelen; voorts de belegerden van leeftocht te voorzien, het gevaar van brand en verwoesting te keeren, de gewonden te verplegen - dàt achtten de Doopsgezinden niet in strijd met hun geweten; dat was hun Christenplicht, hunne onafwijsbare roeping. Hiermede hebben zij intusschen zelven met de daad bewezen, dat hun ideaal van het godsrijk in eene

gemeente zonder vlek of rimpel te midden eener onvolmaakte maatschappij niet te verwezenlijken is bij de toepassing eener *volstrekte* weerloosheid; trots het beroep van enkele dweepzieke ijveraars onder hen op de tusschenkomst van den almachtigen God, zou zulk eene weerloosheid niets anders dan den ondergang van maatschappij en staat bewerken. De vraag blijft bovendien nog altijd over, of de Mennoniet, die zijn geld ten offer brengt voor den aankoop van wapenen of de uitrusting van oorlogsschepen, of om een anderen medeburger als krijgsman in zijne plaats te stellen, zedelijk hooger staat dan de niet-Doopsgezinde, die persoonlijk goed en bloed prijsgeeft in den strijd tegen den vijand?

Wat ten anderen de weerloosheid als wraaklooze lijdzaamheid betreft, herinner ik aan de algemeene klacht van den Alkmaarschen medicus, dat er in deze zelfde eeuw ‘een groot, ja overgroot gebrek en verval onder vele Doopsgezinden plaats had, tot droefheid en aanstoot der vromen, tot ergernis der zwakken, tot lastering der christelijke waarheid voor die buiten zijn.’ Toch zou ik ongaarne met hem instemmen als hij het evangelisch beginsel ‘wedersta den booze niet’ zoo op haren en snaren stelt dat hij schrijft: ‘selfs die goederen die wy in onse leven meest van nooden moghten hebben moeten wy overgeven aan soodanige booze menschen, die ons door gewelt daertoe dringen, in plaets van de soodanigen met gewelt te wederstaen.’ Ook voor de rechtbank der zedelijkheid zou ik niet kunnen pleiten in 't belang der Waterlandsche Mennisten, die een Amsterdamschen broeder God en de gemeente vergiffenis laten bidden omdat hij twee dieven in zijne woning te lijf ging. Met uitzondering van enkele, bijzondere gevallen is het veroordeelen van zulk een gebrek aan weerloosheid geheel onbestaanbaar met onze aardsche huishouding. Vanzelf komt ons hier voor den geest het beeld van ‘den grooten weerlooze’ onzer negentiende eeuw, graaf Léon Tolstoi. Hij getuigt in zijn geschrift ‘Ma religion’ met betrekking tot Mattheus V : 38, 39 ‘Un jour, le sens exact et simple de ces paroles m'apparut; je compris que Jésus ne dit ni plus ni moins que ce qu' il dit. Et aussitôt je vis, non pas quelque chose de nouveau, - je vis tomber tout ce qui m' obscurcissait la vérité, et la vérité se montra à moi dans toute sa grandeur.’ Het ‘wedersta den booze niet’ is voor dezen beminnelijken dweper de kern en de

kracht van dat evangelie geworden, waarmede hij de wereld hoopt te overwinnen. Evenwel, ik zeg niet met *den geest* máár met *de letter* van zijn ideaal plaatst hij zich buiten de wereld en moet schipbreuk lijden in zijn pogen ter hervorming van de maatschappij. Ten laatste *afgescheiden van deze* trekt hij zich op zijne landgoederen terug, om alleen in engen kring tot zegen te wezen voor de zijnen.

Is niet in dezen zelfden Tolstoi herleefd de geest van den volstrekt weerloozen Mennoniet, kaaskooper en liefdeprediker te Hoorn (geb. 1683, gest. 1736), die, toen hij op zekeren nacht onraad in zijne woning bemerkte, aan den voet van den trap den dief op den zolder toeriep: ‘vriend, kom af, u zal geen leed geschieden’? De dief kwam af en de waardige Pieter Adriaansz. Houttuyn[1)] - zoo heette de Menniste vermaner - sprak: ‘Kom morgen ochtend hier weer; dan zal ik nader met u spreken.’ Dezelfde man, die met oneerlijke bedoelingen door den nood gedwongen inbraak had gepleegd, werd tot pakhuisknecht aangesteld en diende zijnen meester vijfentwintig jaren houw en trouw.

Maar wie zal ooit voor het behoud en de hervorming der maatschappij zulk eene uitzondering tot regel durven stellen?

(*Slot volgt.*)

JOHS. DYSERINCK.

1) Bet-overgrootvader van onzen hoogleeraar Dr. J.G. de Hoop Scheffer.

Een zieltje.

Aan Betty B.

I.

Kareltje was zeven jaar en meestal heel alleen bij de meid, die aan een venster der kinderkamer voor een groote mand verstelwerk zat. Zijne broêrs en zusters waren te oud om zich meer dan terloops met het kleine baasje te bemoeien en trots al den romslom van een groot huishouden vereenzelvigde het kind een weinig, altijd alleen met zijne kleine gedachtetjes en kleine fantazietjes. Zijne zusters 'gingen uit' en hij zag ze des avonds dikwijls binnenfladderen, haastig en zenuwachtig, als etherische wervelwindjes, lichte wolkjes tulle, gazen vizioentjes en Line, de kindermeid, *zijn* meid, moest ze helpen met een lint hier en een speld daar. Dan was de kinderkamer voor een oogenblik gevuld met de helle muziek harer gilletjes en lachjes, met al het geglans en geruisch van de balweelde harer toiletten; een der broêrs, in zijn rok aan een zwarten kever met witte borst gelijk, kwam ze halen en dreef ze voort en ze vloden op haar satijnen voetjes weg, net kapelletjes.... Wat was het dan leêg en donker en eenzaam, als ze heen waren! Kareltje ging dadelijk naar bed en droomde zulke nachten steeds heele lichte droompjes van beeldmooie feeën en van groote torren en vlinders, die met elkaâr dansten in Bengaalsche lichten, als in de tooverpantomimes op de kermis.

Zijn andere broêrs gingen op de Hoogere Burgerschool en op het Gymnazium, die hij zich reusachtig voorstelde, geheele werelden, met heele strenge meesters, die alles wisten en die erg veel huiswerk opgaven. Hij wist, dat zijne broêrs veel

boeken en cahiers bezaten, die ze allemaal uit hun hoofd moesten leeren en moesten volschrijven, en dan nog groote atlassen, waaruit ze heele landen moesten nateekenen met bergen, net haartjes, zeeën van blauwe golvende lijnen en steden als rondtetjes en stipjes. Hij duizelde ervan en hij huiverde voor den tijd, die weldra komen zoû, dat ook *hij* zoo knap zoû moeten worden. Hij leerde dan zoo goed mogelijk zijne les voor Meneer Snel, die hem thuis kwam onderwijzen, en hij maakte zijn schrijfwerk, zoo netjes hij kon, af. Het waren dikwijls verzen van het huismeestertje bij verjaardagen van papa, mama en opa, en die Kareltje schreef op mooie vellen papier met boeketten in den hoek, met goud versierd en uitgewerkt als kant; hij schreef ze met groote, bochtige schuins-rechtsche en schuins-linksche letters, die over de lijntjes liepen als ongedrilde rekruten of als dronken spinnekoppen.

De kaarten zijner broêrs maakten grooten indruk op hem en hij verbeeldde zich, dat de ruime kinderkamer de wereld was. De tafel met al het witte verstelwerk van Lina was een hoog besneeuwd gebergte, de Alpen; hij zat er dikwijls, boven op, op straat te kijken en als hij met een stok langs een stoof en een stoel naar omhoog klom, meende hij, dat hij bergen besteeg, om een uitzicht te hebben. Het karpet was het vasteland en de geschilderde, houten vloer de oceaan. De schoorsteenmantel, met allerlei potjes en kopjes en beeldjes van Lina, was China en Japan, het land van het porcelein; een groote muurkast vol speelgoed was Parijs, de alkoof het station en de twee bedden, het zijne en dat van Lina, de wagons. Des avonds vóór hij insliep, reisde zijne fantazie dan van land tot land, maar ook overdag werd gereisd, in twee stoelen. Hij vond het heerlijk als Lina meêspeelde en de conducteur wilde zijn en hij verzamelde voor zijn spel een heele collectie tramway-kaartjes.

II.

Zoo, en met honderd andere hersenschimmen vulde zijne verbeelding, die in zijn hoofdje joelde en woelde, de eenzaamheid van zijn verlaten kinderleventje. Voor zijn vader was hij bang - hij wist, dat die minister en zeer machtig was - en hij gevoelde zich weinig op zijn gemak als papa's hand

hem even over zijn bruin ponyhaar streek; hij stamelde en stond schuw en verlegen als papa hem een vraag deed. Mama had het altijd zoo druk, met japonnen voor haarzelve en de meisjes, met lange tafels, die in de groote zaal gedekt werden vol kristal, zilver en bloemen, of met het verschikken van meubels, zoo er des avonds veel menschen kwamen, zooveel, dat Kareltje, als hij in bed lag, ze beneden hoorde gonzen. Hij dwaalde door die onophoudelijke en steeds terugkomende beslommeringen rond, nieuwsgierig en oplettend, steeds met een ‘waarom’ op de lippen, maar dikwijls maakte mama zich boos en zond hem heen, zeggende, dat hij in den weg stond of een knecht trapte hem bij ongeluk op zijn voetje. Hij ging dan huilende weg; niemand had tijd hem te troosten; Lina zelfs vond hij niet in de kinderkamer, tot hij ten laatste zijn toevlucht in de keuken nam, waar de keukenmeid hem wel eens een groote peen schilde en wiesch, die hij dan, boudeerend, afknabbelde, zijn hartje nog vol over het onrecht, dat hem gedaan werd, zijn tenger lichaampje nog geschokt door zijne laatste, zenuwachtige snikken, zijn bleek gezichtje nog van tranen glimmend.

III.

Dat was anders, toen oom Frank kwam logeeren, mama's jonge broêr, die in het buitenland woonde! Kareltje was in het begin ook voor hèm bang: hij was zoo groot en zoo sterk en hij lachte altijd zoo luid en mama vond het nooit goed, als hij de meisjes naliep, de tafel om, den gang in, den tuin door, en hij ving ze dan eindelijk en tilde ze op en bracht ze, gillende alsof ze breken zouden, weêr terug, in zijn armen. En hij vocht met de jongens; hij bokste met ze, net zoo een Engelsche bokser, als Kareltje eens in de illustratie gezien had en Kareltje was dan ook bang, of hij niet bij ongeluk een stomp zoû krijgen.

En toch sprak oom Frank zoo vriendelijk met hem, op zoo een vroolijken toon; er was zoo iets opwekkends in, dat Kareltje nog nooit gehoord had.

- Hoe oud ben je, kleine man?
- Zeven jaar, meneer.
- Meneer, wat meneer?

- Ach ja, ik bedoel.... oom!

- Ben je zeven jaar? Nu, dat zoû ik je ook niet aanzien; je lijkt net een pluisje zoo licht: wacht, ik zal je eens optillen....

En voordat Kareltje wist, wat er met hem gebeurde, zweefde hij hoog in de lucht, zoodat hij een luiden gil gaf. Gauw was het echter geen gillen meer, maar lachen en het werd, o, zoo prettig: hij mocht op oom Franks rug zitten, hij sloeg zijn dunne zwavelstokjes van armen om oom Franks nek en oom hoste met hem rond en stoorde zich niet aan mama:

- Maar Frank, hoe kan je toch altijd zoo bruyant zijn!

Kareltje was moê van dat paardje rijden, toen oom er meê ophield, maar zijn flets gezichtje had een kleur als purper; in het bleeke blauw van zijn oogen tintelde iets van azuur; zijn anders treurig mondje lachte. Oom Frank had zich in een fauteuil neêrgegooid en Kareltje klom op zijn schoot.

- Kareltje, hang toch niet altijd zoo op oom!

- Ach, laat dat kind toch zijn gang gaan! bromde oom terug en Kareltje nestelde zich en speelde met Franks ketting en hij dorst eindelijk te fluisteren:

- Ik vind jou toch zoo een gezellige vent, weet je?

De meisjes kwamen binnen en lachten Frank uit, dat hij met zijn kindje op schoot zat en mama mopperde steeds, dat zoo een groote jongen nog zoo hangen kon, maar Kareltje liet ze praten. Hij had zich nog nooit zoo veilig gevoeld als nu, nog nooit zoo warm in zijn hartje: hij had zoo kunnen insluimeren, bij oom Frank. En het was de eerste maal van zijn kort leven, dat hij tegenstribbelde, toen Lina hem naar bed wilde brengen: men wist niet wat men hoorde; anders ging Kareltje altijd dadelijk meê.

- Kom jongen, allo, naar bed! zeide oom Frank en zette Kareltje op den grond,

- Kom je dan nog straks even bij me, oom?

- Wel, ben je dwaas, denk je, dat ik voor kindermeid speel! en hij proestte het uit.

Maar het trof hem, hoe er iets verlangends, iets smeekends was in die bleeke vergeet-me-nietjes van oogen, een onberedeneerd medelijden vulde zijn goedig hart, en brusk, met zijn hand onder de kin van het kind:

- Nu, ik zal eens zien, als ik tijd heb, hoor!

- Dat is me een adoratie voor oompje Frank! gichelde een der meisjes, zonder respect voor zoo een jeugdigen moedersbroêr.

- Ik woû. alleen maar, Frank, dat je het kind niet bedierf! meende mama. Het is al zoo een vreemd karakter, stil, eenzelvig en altijd boudeerend! O, dat eeuwige boudeeren kan me dol maken!

- Hij zit altijd op iets te broeien! lachte het andere meisje.

- Natuurlijk, dat het kind stil is, sprak Frank ruw; jullie laten het maar loopen, niemand bemoeit zich ermeê.

Mama sprak dit tegen, maar Frank haalde zijn schouders op.

IV.

- Je gaat dus nog niet naar school?

- O, neen! en Kareltje rilde ervan. Meneer Snel geeft me nog les.

Gelukkig maar, dacht Kareltje.

- Speel je wel eens in den tuin?

- O, neen!

- Wel, waarom niet?

- Ik weet het niet; wat zoû ik er doen?

- Wel, bijvoorbeeld nu een sneeuwpop maken, met sneeuwballen gooien. Ga je meê?

Kareltje was opgetogen, maar mama, verstoord:

- Ach Frank, dan krijgt het kind winterhanden; hij kàn daar niet tegen!

- Kom, loop rond! lachte Frank en Kareltje lachte meê, omdat oom zoo brutaal was.

In den tuin lag de sneeuw mul en hoog, glinsterend als kristal. Oom Frank nam hoopen sneeuw in zijne groote vuisten en kneedde er enorme ballen van, voor de beenen van den sneeuwman. Daarop een dikken vierkanten romp.

- Vindt je de sneeuw koud?

- Neen, oom! jokte Kareltje, die in de gratie wilde blijven en beetjes sneeuw aanbracht in zijne verkleumde knuistjes.

- Straks zal je wel warm worden, wacht maar! Maak maar een bal voor zijn kop, een dikke, weet je. Kijk, je moet hem ròllen in de sneeuw, zóó!

Kareltje vond het alles behalve gemakkelijk, maar deed zijn

best, en het ging nog al, omdat hij er grooten schik in kreeg. Weldra verrees de man, log als een witte versteende klomp, kort en dik als een Samojeed of een Lap, in een ijsbeerenhuid. En daarna het bombardement tegen den man, tegen zijn hard gevroren, ronden, dommen kop aan!

- Het is toch jammer, oom, hij staat er zoo mooi! zei Kareltje, bal op bal gooiend.

Hij werd er warm van, het leven tintelde in zijn klein anemiek lijfje, waarin het trage bloed werd opgezweept en hij jubelde, hoog op, al zijne vroolijkheid uit. Want het was een feest van sneeuw, een tornooi van sneeuwballen, een tooverspel van kristallen blankheid, een kamp tegen een boozen, witten reus en Kareltje was de ridder en oom Frank de Koning, de Keizer! Zijne vroegrijpe kinderfantazie verheerlijkte tot een ridderroman het eenvoudige spel, dat hem nièt alledaagsch, maar een evenement was. De inspanning zijner zwakke spiertjes gaf eene overspanning aan zijn gevoelen en toen hij later, thuis, vol van dankbaarheid voor zijn oom, die hem kind leerde zijn en met hem kind was, Frank tot stikkens toe omhelsde, uitte hij zulk een woord van overdrijving, als kinderlippen soms kunnen uiten, overdrijving, die groote menschen verbaast om het vreemde, het mysterieuze, het ondoorgrondelijke ervan:

- Oom, ik aanbid je!

V.

Oom Frank was heen.

Kareltje had niet geschreid, toen hij wegging, maar hij had een gevoel gehad, zooals eens, toen oom Frank hem in de lucht had getild, en bijna had laten vallen. Ook nu was het hem of hij omhoog was gebeurd en in eens viel en steeds lager viel. Zoo groot en wijd als hij zich iets kon voorstellen zoo groot en wijd was zijne eenzaamheid. En hij werd stiller en eenzelviger dan ooit. Vroeger, door oom, was zijne verlegenheid geweken; aangemoedigd door oom, die er om lachte, was hij meermalen brutaal geweest tegen mama, flink tegen zijne zusters, die hem plaagden, meêdoende met zijne oudere broêrs, eens zelfs guitig tegen zijn vader. Was zijne schuwheid nu ook geweken, aardig was hij niet meer en mama beweerde, dat Frank het kind verschrikkelijk bedorven had. En toch,

zoo dacht Kareltje, oom was maar nu en dan terloops vriendelijk met hem geweest, zooals een groote meneer zich met een kind bemoeit; oom was zooveel uit geweest en zooveel binnen geweest, in den salon.... Wat had Kareltje hem gaarne altijd bij zich gehouden, altijd! En het kind maakte zich hersenschimmen, fantazietjes, waarin hij zich voorstelde, dat hij bij oom woonde, en met oom speelde en wandelde, altijd met oom! Maar het waren maar droompjes en eens, in zijn ziek, vroegrijp gevoel huilde hij, alleen in zijn bedje, er om, dat het maar droompjes waren.

VI.

Eens werd Kareltje vroeg wakker gemaakt. Ieder liep reeds rond, gekleed, de knecht en de meiden sjouwden koffers naar beneden; Lina kleedde hem wat haastig aan. In zijn mijmeren had hij de vorige dagen nauwelijks verstaan, dat men uit de stad ging, een paar zomerweken logeeren op het buiten van vrienden. Nu schoot hem dit eensklaps te binnen. Een buiten, dat was toch iets heerlijks! Hij had wel eens iets over buitens gelezen, in zijne jongens-verhalen: landgoederen vol vroolijke kinderen, en paarden en vogels, een leven als een voortdurende buitenpartij! En met schitterende oogen greep hij den japon zijner moeder:

- Mama, mama!
- Wat?
- Zijn er kinderen, daar?

Mama lachte hartelijk.

- Wel neen, Kareltje, meneer en mevrouw zijn al oude menschen en hun kinderen zijn al groot en getrouwd en weg.

Zijn illuzie was heen.

- Moet ik dan toch meê?
- Natuurlijk, woû je hier alleen blijven?

Toch vond hij het buiten wel mooi, toen hij er aankwam. Een kasteeltje in een park en een waterpartij en voor het huis een prachtige bloementuin met allemaal sterren en halve manen en vreemde figuren van kleurige bloemen en het gras net groen fluweel. De kamers waren donker, met groote familieportretten: deftige, gepoederde heeren en dames met heele dunne middels, groote hoepelrokken en zwarte vlekjes op haar gezicht.

En meneer en mevrouw waren zelve twee van die stijve familieportretten, al droegen ze ook niet van die ouderwetsche kleêren. Ten minste, dat was zijn eerste indruk; later vond hij meneer nog al aardig, omdat die hem naar zijne perziken medenam: prachtige, fluweelen vruchten, net roze kindergezichtjes, en die meneer allemaal geteld had.

- Nooit er een snoepen, nooit stilletjes wegnemen, niet waar, Kareltje?
- O, neen, meneer!

En Kareltje zag vol eerbied naar de getelde kindergezichtjes op en was heel blij, dat meneer hem er een kleintje gaf, omdat hij altijd zoo zoet was. Ook mevrouw was nog al lief: ze gaf hem dikwijls oublietjes uit een prachtig geschuurden zilveren trommel, die blonk als een spiegel. Maar Kareltje hield er niet van, dat de oude, stijve menschjes hem altijd op een toon aanspraken, als was hij zoo een heel klein, zoet kindje, dat nog niets begreep van wat andere menschen spraken. Het waren altijd diezelfde twee zeurige stemmetjes: ‘niet waar, Kareltjè?’ ‘zoet zijn, Kareltjè!’ en Kareltje smachtte naar oom Franks heldere, ruwe stem; die klonk hem anders dan dat geteem! Zijne zusters maakten den geheelen dag gekheid met een paar neven van meneer en mevrouw, die er ook logeerden, en zijne broêrs reden paard en zwommen, wat hij nog niet doen mocht; mama vond, dat hij nog te klein was en zoo gauw verkouden werd. Hij dwaalde dus verlaten rond, zich eerst een beetje vervelend, maar later, dolend als een melancholiek riddertje onder de hooge, oude boomen van het donkere park, gevoelde hij zich vol geheimzinnige vreugde over zijne eenzaamheid, een vreugde, bedroevend ziekelijk in zoo jong een kind. Wat konden ze hem schelen, als oom Frank er niet was! Ze vonden hem toch maar een flauw kind, dat nooit zoo aardig kon zijn als andere kinderen: een ‘lamme jongen’ zooals zijne zuster hem eens genoemd had! O, neen, ze hielden niet van hem, maar hij wilde er niet om geven; hij wilde er geen verdriet van hebben!

En toch had hij er verdriet van, en zijn verdriet woog in zijn zevenjarig zieltje even zwaar als welk verdriet ook in de ziel van een mensch. Zijn verdriet was wel gauwer voor een tijdje vergeten, als meneer hem een perzik of mevrouw hem een oublie gaf, maar het kwam toch weêr terug. En eens,

onder het bladeren in een boek, waarin een verhaal stond van zigeuners en gevonden kinderen, kreeg hij de vreemde gedachte:

- Ik ben een vondeling, zooals dat jongentje bij de zigeuners!

Het liet hem niet los en op een avond, in het park, terwijl het oude meneertje weêr trotsch zijn perziken toonde, aan papa, mama, aan de zusjes:

- Mama, zeg, mama! fluisterde hij.
- Wat toch, kind?
- Mama zeg, ben ik een vondeling?

Zijn gelaat stond niet treurig, zijn mond glimlachte: hij vond zich knap, dat hij het zoo goed geraden had. Maar zijne moeder keek hem verbaasd aan, alsof hij gek geworden was.

En het was ook zeer vreemd die vraag te hooren op de glimlachende lippen van dat rijke-lui's-kind; fijn, bleek, tenger, met bruin zijden ponyhaar, zijn blauw lakensch pakje vol vergulde knoopen; dat kind: de sprekende, hoewel verziekelijkte gelijkenis zijner mooie, elegante, nog jeugdige moeder. Er was niet aan te twijfelen of zij waren moeder en kind, en toch was de ziel van dat kind er niet zeker van en vroeg het nog eens, dringend, nu ongeduldig, dat zij hem niet scheen te begrijpen:

- Ach toe, mama, zeg het nu: bèn ik een vondeling?

VII.

Had zijne moeder hem toen maar terzijde genomen, hem in hare armen gesloten, hem uitgevraagd, waarom hij toch zoo dacht! Maar welde het ook misschien even in haar op zoo te doen, het was er geene gelegenheid voor, daar in dat park vol vroolijke menschen, en zij poogde die vreemdheden van Kareltje maar te vergeteń. Het kind was immers altijd zoo raar geweest....

En het rare kind groeide op en ging naar school. Zijne vrees voor dat schoolgaan was voorbij; hij ging er zelfs gaarne heen: dan was hij weg van huis. Het was er nu zeer stil: de meisjes waren getrouwd, de jongens studeerden te Leiden; papa was geen minister meer en zeer oud en ziekelijk geworden. Alleen mama was dezelfde gebleven, altijd even jong, even mooi en mooi gekleed. Zij bemoeide zich nu meer met Karel, uit verveling, want zij gaapte dikwijls, de lange avon-

den, die zij thuis op hare sofa met een boek zocht te slijten:

- Karel, heb je veel huiswerk?
- Het gaat nog al.
- Wat heb je al zoo te doen?
- Ach, mama, wat kan u dat schelen!

En zijn mopperende stem werd ongeduldig; ze ergerden hem, die nuttelooze bemoeiingen; mama had het immers vroeger nooit gedaan! Maar mama scheen dien avond erg lief te willen zijn:

- Karel, weet je dat oom Frank overmorgen komt?

Een electrische schok doortrilde den jongen; zijne boeken sidderden in zijne handen; zijn bleek gelaat werd verklaard of er plotseling een licht achter zijne oogen was ontstoken. Zijne liefste kinder-souvenirs schitterden in hem op.

Oom Frank!

En hij kon dien avond nauwlijks werken; hij sliep dien nacht nauwlijks; alles suiste in hem als bij eene groote verwachting.

VIII.

Oom Frank kwam.

Maar het was oom Frank niet meer. Hij bemoeide zich ternauwernood met den opgeschoten, bleeken jongen. Zijne forsche gezonde kracht gevoelde geene sympathie voor dat zwakke, eenzelvige, boudeerende kind, dat hij vroeger uit medelijden had bezig gehouden. Het was de schuld van Karels leeftijd, dertien jaren; oom Frank had gedacht, dat hij een flinke, sterke jongen zoû zijn geworden, die op school iedereen op den kop sloeg.

- Vecht je wel eens?
- Neen, oom....

O, wat verlangde hij nu eens flink gevochten te hebben! Eéns had hij het gedaan, maar toen was hij overwonnen geworden, en hij wachtte zich wel oom dit te vertellen!

- Zeg, oom!
- Hè?
- Houdt je niet meer van me, zooals vroeger?

Oom Frank zag hem even aan; zijne zuster had gelijk: het was toch wel een vreemd kind.

- Jawel, zeker, kereltje, maar je moet een flinke jongen worden en niet sentimenteel zijn.

Er klonk in die woorden iets van de oude stem.

- Als ik maar altijd bij u was geweest, dan was ik wel flink geworden en niet sentimenteel,...

En het drong hem in zijn hart oom te vragen hem bij zich te nemen in het buitenland. Maar hij dorst niet.

Neen, oom Frank was oom Frank niet meer.

Hij had kostbare, marmeren beelden meêgebracht uit Italië. Ze stonden in zijn kamer en Karel had ze dikwijls bewonderd en ze zelfs gepoogd na te schetsen, want hij teekende heel goed. Nu was er een gebroken, een naakte godin; ze lag in witte scherven en gruis op den grond.

Oom Frank ziedde van woede.

- Heb jij dat gedaan?

- Neen, oom, heusch niet oom!

- Wie heeft het dan gedaan; niemand komt hier dan jij....

- Ik heb het heusch niet gedaan, oom; misschien Daatje, ik weet het ook niet, oom....

- Je liegt, zeg ik je; je hebt het wél gedaan....

De zwakke jongen trilde in al zijne spieren en zenuwen. Een oogenblik gevoelde hij de kracht in zich, zich op oom Frank te werpen en hem te slaan. Zijne magere vuisten balden zich reeds.

Maar hij deed het niet en zich met al de aristocratische fierheid van zijn door en door beleedigd rechtvaardigheidsgevoel oprichtend, siste hij, terwijl er iets in zijn hart brak, hoogmoedig tusschen zijne dunne lippen:

- U liegt zelf, oom, als u dat zegt!

Daarna gevoelde hij zich diep ongelukkig.

De zoetste herinneringen van zijn eenzaam leventje waren verstoven. Er was niets meer. Zooals hij altijd zijne gevoelens overdreef, zoo overdreef hij ook nu zijn wanhoop: zijn wanhoop, dat hij oom Franks liefde, de passie van zijn afgod verloren had. Neen, er was niets meer.

En hij dacht er niet aan, dat hij nog jaren zoû kunnen leven, jaren van nuttigheid voor de maatschappij en betrekkelijk geluk voor zichzelven, geluk zooals de menschen toch nog wel eens vinden. Hij dacht daar niet aan, omdat hij een verlaten kind was.

Het rijpte in zijn hoofd; een tragisch voornemen. Voor oudere menschen is het vaak onbegrijpelijk, dat zoo iets in een kind rijpen kan, omdat zij vergeten zijn, dat zij ook wel eens diep, ziekelijk diep in hunne kinderjaren gevoeld hebben, en omdat zij, volwassen geworden en beslommeringen hebbend, gaan gelooven, dat er in een kind niets is dan kinderlijkheid.

Hij liet een paar dagen voorbijgaan. Het zoû zijn als een toeval, want oom Frank mocht nooit weten, dat het was geweest om hèm, om eene teleurgestelde aanbidding.

En na die paar dagen, op een avond toen bij eerst, waarom wist hijzelve niet, nauwgezet zijn schoolwerk had voltooid, ging hij in den tuin, deed de tuindeur open en liep de sloot in, die daar achter was, schuimig groen en stinkend.

LOUIS COUPERUS.

Robert Browning.
1812-1889.

Toen Robert Browning op zijn 21ste jaar met zijn eerste gedicht voor den dag kwam, waren de omstandigheden voor de ontvangst van ernstig poëtisch werk niet gunstig.

Juist was een groote periode van de Engelsche dichtkunst afgesloten. Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats hadden gezongen en waren gestorven of verstomd (dat wil zeggen: spraken geen godentaal meer). Welk een groep van namen! en 't zijn nog slechts de allereersten; andere volgen, begeleiden, vormen de massa: Landor, Hunt, Peacock, Moore, Scott; een keurbende.

Wanneer was er een eeuw wier dageraad door een processie van zulke dichters met liederen werd ingehaald? Zij dichtten, omdat er rumoer gemaakt werd in Europa, omdat er revoluties, veroveringen, volks- en geestverhuizingen plaats grepen; zij zongen in wedijver met wat er op de aarde voorviel, zooals men tegen den storm in zingt; maar boven het geraas van wind en weêr uit rees hun leeuwerikslied tot den hemeltrans en zocht blauwe streken en eeuwige goden.

Daarna begon het stil te worden, de wereld hernam haar gewonen gang; de jeugd van de eeuw was voorbij en met die jeugd het stoute lied, dat aan de hemelpoorten gebonsd had. Dat daalde nu, loom fladderend, tot de aarde; kwam op de planken van boekhandelaars terecht in onaanzienlijke bandjes gebonden, - gebonden, dat is het woord, - en de poëzie daaruit sijpelde tot de burgermaatschappij door, langzamerhand.

Zoo kreeg Robert Browning de dichters in handen, Words-wordth, Keats, zijn Shelley; o, hij rustte niet voordat hij alle deeltjes, uit *Olliers* winkel meê naar huis had gesleept, toen

hij eenmaal door de muziek van Shelley's gedachten gevangen was.

Hij had op dat oogenblik zijn eerste verzen reeds achter den rug; natuurlijk, hij was twaalf jaar, een respectabele ouderdom voor aankomende dichters; juist de leeftijd, dat men zijn krachten beproeft om woorden tot zinnen en regels samen te voegen. En Byron was gestorven voor Missolonghi! Welk thema om over te schrijven!

Maar nu, met Shelley, door Shelley werd de poëzie hem een wereld of liever een ziel, waarmede hij de wereld in zich opnam.

Zou er bij den ouden Browning aan huis veel aan kunst gedaan zijn? Nooit is er een dichter geweest, die zoo weinig losgelaten heeft over zichzelf en zijn omgeving als deze Robert Browning; nergens noemt hij zijn ouders; zijn kindsheid en jeugd zijn een gesloten boek, Alleen uit het feit, dat zijn moeder de dochter was van een muziek- en teekenmeester uit Hamburg, Wiedemann, mag men opmaken, dat de muze toch reeds haar intocht gedaan had in den huiselijken kring van den koopman. Ik vermoed echter, dat van het ouderenpaar de eene ziekelijk en teruggetrokken was en de ander zich stipt met zijn zaken bezig hield. Zoovel is zeker: de kinderjaren van den dichter waren eenzaam en ongelukkig, om 't even welke uiterlijke redenen daartoe bestonden.

Hij voelde zich beëngd; er lag een blok voor zijn uitzicht; en daarom trok hij zich terug in de binnenkamer van zijn geest en koesterde zich in de herinneringen aan zijn lectuur; klassieke helden, tragische gestalten en wat verder tot de geestelijke bagage van een schooljongen behoort.

Zoo sluipt een knaap, die in een vergeten hoek van zijn woning een vaas met mythologische figuren ontdekt heeft, in 't half donker naar zijn vondst terug en tracht zich voor te stellen dat de beelden kunnen leven, ja, dat hij hun het leven zal inblazen en met hen zal omgaan.

De boeken van Shelley brachten het rijk der verbeelding, dat zoo veraf in marmerkoude en schemering lag, op eenmaal zijn hart naderbij. Was dat geen blijde boodschap? Niet in lang vervlogen tijden, maar als op den dag van gisteren, was de held uitgetogen, die in zijn zangen het gansche aardrijk met zijn leed en zijn strijd, zijn onrecht en zijn zonde opgevoerd

had tot de bron van het eeuwig licht om het te louteren en te vernieuwen. Krachtens zijn gave van poëzie had Shelley die daad verricht, en wie zijn woord hoorde werd een ingewijde, in de wedergeboren schepping.

Voortaan was Browning zijn discipel. Het werd zijn levenstaak, zoo redeneerde het enthousiasme zijner jeugd, om het rijk van recht en waarheid door de poëzie uit te breiden, en het gedicht *Pauline*, dat de 21jarige jongeling in het jaar 1833 uitgaf, was zijn eerste stap op de baan. Een bewijs voor ieder die 't vernemen wou, dat een edele geest zich oefende voor den strijd, om 't hoogste te veroveren.

Laat ons hier op het punt dat de dichter zijner roeping gehoor geeft, een oogenblik rondzien om over de bedoelingen en krachten te oordeelen, zoowel over degenen welke Browning, als die de maatschappij van zijn dagen dreven.

Onze burgersamenleving van de 19e eeuw, gij en ik, de *menschen* in één woord, om ze met een eeretitel aan te duiden, houden van poëzie, zooals van al wat verheven is, b.v. bergen, mits ze op een afstand blijve. Men acht de kunst op voorwaarde, dat ze onwezenlijk zij, en Shelley werd eerst gewaardeerd toen de gevoelens, welke hem bezielden, hun beteekenis verloren hadden. Men begon hem langzamerhand *mooi* te vinden, toen in plaats van de leus: ‘vernietiging van alle tirannie’, *opheffing der korenwetten* was getreden, en ‘algemeene verbroedering’ vervangen was door *vrijhandel*.

Wat wilde Browning daarentegen met zijn ‘poëzie’? Voor hem was ze het werkelijkste, wat er bestond. Zij pas gaf zin en eenheid aan de verschijnselen van de wereld, zij verklaarde de *teekening* van de dingen, die geschieden. Een ander, wiens blik het geheel wil omvâmen, neemt zijn toevlucht tot de erkenning van een Godsbestuur; weêr anderen richten hun vertrouwen op de wetenschap; Browning gelooft aan een eigenschap van den mensch, waardoor hij het goddelijke nadert en uit deze jammerstreek van verwarring en strijd een hoogere orde kan scheppen. *Scheppen*, niet zich verbeelden alleen; in de kracht om tot stand te brengen ligt het karakter van de poëzie.

‘Vóor de komst van den mensch op aarde, bestonden er reeds verschillende trekken bij het dierenrijk, die op zijn aanstaande verschijning wezen. Toen hij eenmaal dáar was, ver-

kreeg de natuur, alleen door zijn aanzijn een verhoogde waarde: het ritselen van den wind werd een stem, de morgenstond bracht moed, de avond rust, het rijpende koren een gevoel van verrukking en wellust. Evenzoo zijn er thans teekenen, die een verdere ontwikkeling van den mensch openbaren; hij staat iets edelers te worden, krachtens de hoop, de teleurstelling, de voorgevoelens, die zijn hart ontroeren. En met hem zal de natuur een diepere beteekenis verkrijgen. De poëzie is de heraut dier toekomst. Thans zien haar nog maar weinigen. Een enkele slechts drukt dat licht, uit den hemel ontvangen, dicht aan zijn borst. Maar vroeg of laat zal zijn glans de duisternis doorboren:

> I press God's lamp
> Close to my breast; its splendour, soon or late,
> Will pierce the gloom: I shall emerge one day.

I shall emerge one day; de dag komt, dat ik te voorschijn zal treden. Browning legt die woorden een van zijn helden, Paracelsus, in den mond. Zal hij ze niet zich zelf hebben toegeroepen? Wanneer men denkbeelden als die daareven ontwikkeld zijn, in zich voelt rijpen, meent men allicht ze te kunnen verwezenlijken.

De jonge dichter, zooals ik hem mij voorstel, nu hij zijn *Pauline* voltooid had en voor nieuwe meesterwerken plannen ontwierp, - die jonge dichter bezat ernst genoeg om met zijn gansche hart bij zijn taak te zijn. Dat was een erfenis van zijn Puriteinsche voorouders. Een hunner, Micaiah Browning, had in de tijden van King William en Queen Mary, zijn aandeel veroverd in de geschiedenis van het Vereenigde Koninkrijk, toen hij met zijn schip vol meel en eetwaren, den boom in stukken voer, welke bij het beleg van Londonderry den toegang van den waterkant versperde en hij daardoor de stad voor hongersnood en overgaaf bewaarde. De moed om tegen een hinderpaal in te gaan, zat Browning in 't bloed. Ook bespeurt men een tint van zinnelijkheid en genotzucht in zijn karakter, *souvenir* van zijn creoolsche voorouders, terwijl een grein van scherp, kernachtig verstand uit Schotland in zijn aderen was aangekomen. Over grootvader Wiedemann en de vage artistieke neigingen, die hij als zijn portie bijbracht tot de consti-

tutie van Robert Browning, heb ik reeds een woord gezegd.

Wat zal en kan hij met dien aanleg doen? Ik zie niet in, dat daaruit noodzakelijk een dichter moet groeien. De energie, de geestdrift voor ideeën, het poëtische verstand kan even goed gepaard zijn met de loopbaan van een ontdekker, van een zendeling of van een populair prediker. Tot het dichter- en kunstenaarschap is meer noodig; en Browning gaat gebukt onder het noodlot van die menschen, die een sterk en diep gevoel hebben, bij de geringste aanraking in trilling gebracht, zonder dat zij voldoende de gave bezitten hun aandoening klaar en persoonlijk te uiten. Men werpt de schuld gewoonlijk op den rijkdom en het massieve der emoties. Inderdaad heeft men met een zwakheid te doen.

Nu zal ik niet beweren dat Browning het talent van den kunstenaar miste, om duidelijk te toonen, wat hij wil; maar er ontbreekt bij hem toch iets aan; en in zijn eerste werk openbaart zich dat gebrek vooral. Men ziet zijn gestalten door een nevel, men hoort het pathos van een gemoed, dat hoewel zeer ongelijk van toon, toch zeer welsprekend kan zijn, en men weet niet waarheen het zich richt. Bij vergelijking met de vaagheid van *Pauline*, maken de vrijheidsaltaren, de ketens der tyrannen en de grotten van Shelley's gedichten den indruk van de tastbaarste werkelijkheid.

Nog een ding moest Browning missen. Ik bedoel de tucht van den tegenspoed.

Hij heeft dadelijk zijn zin gekregen, toen hij met aandrang zijn voornemen te kennen gaf om zijn leven aan de poëzie te wijden. Zijn vader bekostigde den druk van de gedichten, welke de uitgevers niet aandurfden. Hij gaf hem verlof tot reizen.

En nu begint dat leven van trekken en gaan, dat hij meer dan een halve eeuw heeft volgehouden, tot aan zijn dood; zijn gedichten zijn gedagteekend uit *Pisa, Florence, Venetie; aan boord in 't gezicht der kust van Afrika*, uit *Bretagne* of *Savoye*, zelden maar uit *Londen*.

Dichters zijn gewoonlijk een onrustig volkje. De verhuizingsmanie van Bilderdijk is overbekend. Shelley heeft ook zijn tol aan den zwerflust van zijn soort betaald. Doch met welke tragische bijzonderheden is dat reizen gemeenlijk vergezeld: soms is het een geweldig losrukken uit knellende banden; soms een ballingschap, gedwongen of vrijwillig.

En bij Browning gaat dit alles geleidelijk, naar vrije keus.

Het is slechts een aanduiding van de gemakkelijkheid, waarmede hij zich door het leven beweegt. Hij kende geen nooddwang. Toch had vooral een aanleg als de zijne behoefte aan den greep van het lot. Zelfcriticus als hij was, erkende hij openlijk van den beginne af, dat zijn talent concentratie miste; en niets is beter in staat om de losse schakels aaneen te smeden de verspreide elementen samen te dringen, dan de nood. Ook voor dichters kan het geen kwaad, dat ten minste eenmaal in hun leven de bede om dagelijks brood iets meer is dan een van buiten geleerd lesje.

Met andere woorden: Browning liep gevaar een dilettant te worden, die aan hooge poëzie deed, het tegenbeeld van een dichter.

In *Paracelsus* (1835), het werk dat op *Pauline* volgde, bemerkt men tusschen de regels door iets van Browning's eigen inzicht in de verleidingen, waaraan de omstandigheden en een medeplichtige trek in zijn karakter hem blootstelden. Een flinke studie overigens, dat gedicht, een banier, waarop in krachtige letters des dichters leus prijkt, maar niet meer dan een studie, een Faust zonder Gretchen of Mephistopheles, en die een menschenleven na den anderen kwam.

Met zijn *Sordello* (1840) nam de dichter van zijn grootsche plannen afscheid. In dubbel geheimschrift - is niet ieder poëtisch gewrocht reeds een geheimschrift, alleen voor de ingewijden verstaanbaar? - trachtte hij door zijn verhaal aan zijn vrienden de reden van zijn omkeer te ontvouwen.

De vrienden hebben het mysterieuse boek gesloten gelaten, zij konden er den weg niet in vinden. Browning gevoelde daar spijt over: - het schijnt, dat men een halve eeuw geleden nog onder vrienden de gewoonte had elkanders dichterlijke voortbrengselen te lezen. Later heeft hij, in zijn studie over Shelley en in proza, meer voor het algemeen gezegd, wat zijn bedoeling was.

Hij maakt daar onderscheid tusschen twee seizoenen van poëzie. Het eene, waarin de tijd rijp is om door de persoonlijkheid van een dichter te worden samengevat in een beeld, dat een zuivere voorstelling geeft. Het andere, een periode van voorbereiding, waarin de gebeurtenissen verward liggen, groen en rauw, en waarbij het de taak van de zangers is ze te schikken en te

passen in afwachting, dat het geheel weder bezield worde. *Sordello* bevat, in de geschiedenis van een voorlooper van Dante, de teleurstelling en het geknakte streven van een, die niet opgewassen is tegen den tijd, waarin hij werd geplaatst.

De dichter heeft het geloof in de toekomst zijner denkbeelden behouden; maar voor zich zelf moet hij van hun verwezenlijking afzien.

Als het gedicht een confessie is, dan is ze zeer onvolledig. Browning viert daarin zijn neiging bot om de ontwikkeling van zijn geest geheel afgescheiden te beschouwen van de omstandigheden, die er hun invloed op hebben doen gelden.

Zoo verklaart Goethe in zijn *Wahrheit und Dichtung* den *Werther* uit den geest van den tijd en gaat zijn hartstocht voor Lotte en Maximiliane kalm voorbij. *Sordello* is een *Wahrheit und Dichtung* in hieroglyphen geschreven en daarna getransponeerd op Italiaansche toestanden van de 13e eeuw. Er is een dubbele vertaling toe noodig om daaruit wijs te worden, en dan nog is men niet veel verder. O dichter, men moet erkennen, dat gij uw vrienden een harde noot te kraken hebt te geven.

Inderdaad, geest van den tijd of geen geest van den tijd, hoe geleidelijk wij ons leven ook willen inrichten, er grijpt geen vooruitgang plaats zonder schokken; geen ervaring of leed, en persoonlijk gevoeld leed, maakt er den grondslag van. Niet zoo uit de hoogte worstelt men tegen '*den tijd*' en bukt of wint; uit de nabijheid komt de wond en vallen de slagen.

Robert Browning heeft in de jaren, die voor zijn *Sordello* vallen, liefgehad en hij is afgewezen; hij heeft zijn verdriet door mystieke verrukkingen willen overstelpen en hij is op den rand van den waanzin geweest. Het lot heeft met hem gesold, de dichter is een paar kringen diep den Inferno van Dante binnengestooten. Daarna is hij weer bovengekomen met ietwat meer zelfkennis, met veel nederigheid en - met gesloten lippen.

Hier zijn de leer- en dweepjaren van Browning geëindigd.

Hij zette zich toen naar zijn eigen voorschrift, aan het mindere werk, hij dichtte niet meer voor de eeuwigheid, maar voor den dag, streefde er naar den kleinen feiten een poëtisch gehalte te geven, maakte stukken voor het tooneel en *zocht* populariteit.

Het totaal was eenmaal verloren, dus raapte hij de brokken

bijeen, polijstte ze en trachtte er een straal in op te vatten van het licht, dat zoo ver af stond.

Er zat toch veerkracht in hem. Hoe verleidelijk ware 't niet geweest, al hooger en hooger in de wolken der poëzie te gaan schuilen, in plaats van den vasten grond te kiezen.

De oude Micaiah Browning moet uit zijn hoekje van den hemel goedgunstig op zijn nazaat hebben gekeken, toen hij bemerkte dat deze zijn voorbeeld volgde. Dat leerrijke voorbeeld, om niet slechts den boom door te stevenen, maar ook op zijn schip meel en vleesch en kazen meê te voeren tot spijziging van de hongerlijdenden! Aan dit laatste denkt de theaterheld gewoonlijk niet; Browning deed zijn best om 't niet te vergeten.

Doch evenmin vergat hij het verhevene doel, dat nog niet kon bereikt worden. Er waren snaren op zijn lier, die *moesten* zwijgen. Uit dit tijdperk is zijn gedicht *Saul*[1] afkomstig; het teekent die stemming en behoort daarenboven tot de schoonste zangen uit het werk van Browning.

Saul, zoo zegt de dichter, heeft zich mismoedig in zijn tent teruggetrokken. Niemand waagt het hem te naderen, zijn volgelingen verwachten alleen nog hulp van het lied van David. De herdersknaap kruipt schuchter het verblijf van den koning binnen en vindt hem, een kolossus, schijnbaar levenloos, gestrekt met het lichaam tegen de zuil, die het dak van de tent schraagt. Hij zingt de liederen, die het menschelijk bedrijf, zijn vreugde en zijn leed, begeleiden; en Sauls hoofd beweegt zich, uit zijn borst welt een zucht; maar de ledematen blijven stram. Dan slaat de knaap forscher tonen aan, hij zingt het lied van den man, den held, den vorst, het lied van Saul.

Daar breekt Browning's gedicht plotseling af; zijn kracht ging niet verder. Was ze voldoende om de loome massa te bezielen, die het een 's dichters taak was tot nieuwen arbeid te roepen? De lier verstomde, nadat ze had verricht wat binnen haar macht lag.

Een jaar later, in 1846, valt het huwelijk met Elisabeth Barrett.

1) Wel te verstaan, het eerste gedeelte van den *Saul*, dien men thans in zijn gezamenlijke werken vindt. Het gedicht, afdeeling I-IX verscheen voor 't eerst in 1846 in de 7e aflevering der *Bells and Pomegranales;* het geheel, aangevuld zooals nu, in het tweede deel van *Men and Women*, 1855.

Browning-aanbidders zijn gewoon in verrukking te geraken, wanneer deze vereeniging vermeld wordt van hun volmaakten dichter met hun volmaakte dichteres. Ze zijn slechts een grein minder enthousiast dan de Duitschers zouden wezen, wanneer het lot gewild had, dat Goethe in plaats van met Christiane Vulpius zich met Friederika Schiller in den echt verbonden had.

Mij dunkt toch, dat het een waagstuk was, gelijk de Engelsche dichter deed, zijn levensstaat vast te knoopen aan het ziekbed van een geniale vrouw. Men moet een ridderlijken inborst bezitten en vertrouwen op die edelmoedigheid weten in te boezemen, om zulk een stap te ondernemen.

Robert Browning is daarvoor beloond, en meer dan dat, door de toewijding en het lied van een vrouw, die noten in haar zang, in haar hart, had, welke de grootste lyrische dichters - van haar echtgenoot is zelfs geen sprake - zelden hebben geëvenaard. Evenwel zal men het in meer dan éénen zin hebben op te vatten, wanneer hij het tijdstip zijner liefdesverklaring het oogenblik noemt, waarop hij zijn plaats in de wereld innam. Het was immers niet slechts, en niet in de eerste plaats, dat zich door zijn aanstaande huwelijk, een nieuw verschiet voor hem opende, het was vooral dat hij een periode van zijn leven sloot.

Na zijn '*Lehrjahren*' waren thans ook zijn '*Wanderjahre*' geëindigd. De onrust in zijn bloed was gestild - voorloopig. De karaktertrek, die hem in verwantschap bracht met de *bohème*, kreeg den tijd om uit te slijten.

Het was daar zoo kalm in Pisa en Florence, waar de echtnooten de volgende jaren grootendeels doorbrachten. Gemoedelijker verblijf het zich niet denken dan de residentie van den *Granduca*, die zijn best deed om het leven aan zijn onderdanen zoo aangenaam mogelijk te maken, die den armen adel op zijn recepties spijzigde, en ook den minsten vreemdeling het genoegen gunde van aan een hof ontvangen te worden.

Energie was er voor het tegenwoordige niet veel, de vorst was een lobbes en de Florentijnen volgden het voorbeeld na, dat van boven gegeven werd; maar dat werd vergoed door de herinneringen aan het groote verleden. De achtergrond van steen en gekleurd doek, waarvoor het luie, hedendaagsche leven zich bewoog, bezat kracht. Een heerlijk plekje voor een dichter, die genoegen moest leeren scheppen in de details van bestaan.

Browning begon er zijn opvoeding als artiste en voltooide het boek met grootsch opgevatte, liefdevol uitgewerkte studies, dat hij *Men and Women* genoemd heeft.

Of hij daarmede geheel bevredigd was? ik kan het niet gelooven. Van tijd tot tijd ziet men hem in die dagen zijn voelhorens uitstrekken naar onderwerpen en vraagstukken, die de kern van het leven raken, en men meent den invloed van zijn vrouw waar te nemen,

De edele zangster aan Browning's zijde koesterde meer dadelijke sympathieën met wat er in Europa omging, dan haar echtgenoot. Deze hield zich op een afstand, zìj wilde alles nabij zijn. Elisabeth Barrett had hart voor het volk, zij bouwde op den godsdienst als middel tot verzoening der maatschappelijke ongelijkheid, zij zag in Christus het type van de menschheid, die zich met de Godheid vereenigde, zij dweepte voor politieke vrijheid en nationale zelfstandigheid.

Robert Browning werd nu en dan door haar wakker geschud uit zijn artistiek zelfbehagen en ging, altijd naar zijn wijze, op haar ideeën in, maar nooit voor lang; niet met den geheelen ernst van zijn persoonlijkheid. Hij wachtte af, hoe de elementen van zijn aanleg zich onder de werking van al het nieuwe zouden ordenen, en oefende zich inmiddels met de indolente Florentijnen in den heerlijken smaak der indolentie.

Vijftien jaren van een gelukkig huwelijk waren verloopen en Elisabeth Barrett stierf. De dichter had haar oprecht liefgehad, maar gelijk een man dat doet, dat wil zeggen, als een wezen, dat van praehistorische voorvaderen een neiging tot polygamie heeft geërfd. Eerst haar gemis gaf hem het geheele besef van zijn liefde voor de eenige vrouw, die zijn leven had gedeeld.

Het was natuurlijk niet het uitvloeisel van een bepaald voornemen, dat zijn werk na den dood van Elisabeth zich nauwer aansloot bij het algemeene leven van zijn tijd, - tot zoo iets helpt het enkel willen niet, - toch is het opmerkelijk, dat Browning's gedichten sedert zijn verlies een krachtiger, frisscher toon aanslaan. De beelden komen uit hun lijst, gesticuleeren als gewone menschen, vatten u bij den arm, spreken u over uw belangen.

Het lijkt waarlijk, als of de dichter het gemis, dat ook de wereld leed, heeft willen vergoeden en voortaan voor twee is

gaan spreken, voor zich en voor zijn vrouw. En waarom zou men dit niet mogen veronderstellen? Of is het voorzichtiger te meenen, dat de vrucht zijner ontwikkeling, die zoo lang bezig was geweest onder de zon van Florence te rijpen, nu eerst haar vollen wasdom had bereikt?

Engeland verwachtte dus iets grootsch van zijn dichter, toen men hoorde, dat hij na de uitgave van zijn *Dramatis Personae* zich bezig hield met het vervaardigen van een epos. De verschijning der 12 boeken van *The Book and the Ring* voldeed echter niet aan de gekoesterde wenschen. Eigenzinnig, zoo het scheen, was de maker tot zijn oude paden teruggekeerd; hij had het curieuze verhaal van een proces over moord en doodslag, dat een paar eeuwen geleden in Rome was gevoerd, tot onderwerp van zijn voorstelling genomen en dat uitgedijd tot vier deelen en 20,000 versregels. De quantiteit was aanzienlijk grooter, maar de qualiteit was dezelfde als van zijn *Dramatic Romances* en van zijn *Men and Women*.

Het oordeel was valsch. Er is iets grilligs in de keuze der stof, - Browning zou Browning niet geweest zijn, wanneer dit anders ware, - en tot een volkomen leven, onafhankelijk van haar schepper, brengen zijn gestalten het dus niet; doch als een geheel, als een doek met menschgroote figuren, ieder met haar eigen individualiteit en toch verbonden, een reeks vormend, aan één bedoeling gehoorzamend, is het een werk, dat zijn voorgangers in de schaduw stelt, ja onwezenlijk maakt.

Ik spreek niet over de enkele personen van het tragische verhaal, hoe verleidelijk het ook zij, hun eenige woorden te wijden, met zulk een meesterschap, zulk een vereeniging van kracht, gloed en teederheid zijn zij geschilderd. Maar ik vraag, wat dat éene motief is, dat aan de voorstelling ten grondslag ligt.

Het antwoord luidt: *de waarheid*; de waarheid van elk karakter op zich zelf en in zijn handelingen tegenover de anderen. Daarom is Pompilia, de vrouw, in wie geen bedrog of zelfzucht steekt, het middelpunt der vertelling; zij dwingt door de waarachtigheid van haar aard, hen die haar omgeven, hun aanleg in zijn volkomen waarheid te openbaren.

Browning had het wezen der poëzie, - ik heb het reeds opgemerkt, - erkend in haar macht om de feiten naar hun werkelijke beteekenis voor te stellen; in zooverre scheidt zich het verhaal in *The Ring and the Book* nog niet van de vorigen;

maar de dichter slaat hier, na het oude pad te hebben afgeloopen, een nieuwen weg in. Ten minste hij duidt dien even aan en knoopt daarmede de bijzondere gebeurtenissen, die hij heeft vertelt, aan een grootere waarheid vast; hij weet ze op eens in een ander kader te verplaatsen.

Het is de Paus, dien hij hierin tot zijn woordvoerder maakt. Paus Innocentius XII, degeen die de reeks der kerkvorsten van de 17e eeuw sluit, moet het eindvonnis vellen in het geding; hem komt de beslissing over leven en dood van de schuldigen toe. Nog eenmaal uit zijn standpunt van heerscher, Vader, man van de wereld, ontrolt hij de rei der voorvallen; hij ziet naar het verleden en de oordeelen, die zijn voorgangers hebben uitgesproken; zijn oog dringt ook in de toekomst.

Daar komt hem het besef, dat hij zich op de grens van twee werelden bevindt: een orde der maatschappij, die eindigt, een nieuwe orde die nadert. Wat is dat bloedig drama, waarover hij recht moet spreken, anders dan een voorlooper der tooneelen waarvan de 18e eeuw getuige zal wezen, wanneer de maatschappelijke instellingen in haar verval den mensch niet langer zullen intoomen, maar vrij spel zullen laten aan zijn ingeschapen aard?

Iedere gebeurtenis weerspiegelt op die wijze het algemeene leven in zijne wisseling, voorbijgegaan, tegenwoordig of komend

En wie waagt het, dat leven zelf te vonnissen?

Hij! de Paus die zijn voeten heeft geplant in het heden; niet de kunstenaar, voor wien het gansche zijn zich oplost in een maskerade, in een bende van vastenavond-feestvierenden, die elkander van de markt verdringen.

De dichter heeft later, - in zijn *Fifine at the Fair* (1872), - zich van de perken, die een gegeven vertelling hem stelden, ontslagen, om zijn dichterlijke opvatting van het leven breed, stout, en toch vol humor als een volbloed artiste te ontwikkelen.

Het is een impopulair boek, maar verweg het grootste zijner scheppingen. De tijd zelf heeft er aan medegewerkt en het is de eindpaal van zijne ontwikkeling als dichter.

Wat moest er niet een harde korst van respectabiliteit en philistijnendom worden doorgebroken, eer hij er toe dorst overgaan de onbestendigheid der liefde tot stof voor zijn zang te kiezen en ze te illustreeren door het amoureuze avontuur van een eerbiedwaardig echtgenoot met Fifine, de donkeroogige schoone uit de kermistent!

Welk een slag in het aangezicht voor Mrs Grundy en voor alle Mrsses in Engeland, wanneer hij de geschiedenis van het menschdom met zijn moraliteiten en kerktorens durft herleiden tot het zinnelijke, oorspronkelijke en eeuwige woord dat de *menhir*, de oprijzende Druïdensteen aan de kust van Bretagne, gesproken heeft en nog spreekt!

Zeker zijn de jaren 1870 en 1871, die zooveel in Europa op losse schroeven stelden, niet zonder invloed op den geest van den dichter geweest. In het bewegelijke element van dien tijd heeft hij zijn eigen vrije beweging gevonden en zijn beschaving als mensch, (niet als Engelschman of als bewoner van Europa in een bepaalde eeuw), voltooid.

Nu moet men het daarvoor niet houden, dat Browning zijn gevoel voor de onbestendigheid der verschijnselen tot een leerstuk van spiritueel Don Juanismus verhief, De Paus in *the Ring and the Book* verwees, als Paus, de moordenaars naar het schavot; en Browning, toen hij in *Pornic* aan de kust van Bretagne logeerde, heeft misschien *Fifine* vóór haar kermistent een oogje gegeven, ja wellicht haar een goudstuk in haar tamboerijn geworpen, maar hij heeft het zeker daarbij gelaten. (Ik bevestig dit met het bijzonder getuigenis van *Mrs. Sutherland Orr*, schrijfster van een handboek over Browning, en zoo'n deugdzaam, preutsch personaadje, dat de dichter niet anders dan de waarheid aan haar kan hebben verteld.)

Robert Browning zelf zou zeggen: ‘Daar is land en zee; wanneer ik mijn ledematen veerkracht wil geven, neem ik een bad in het golvende water, maar houdt steeds het land in 't oog. Ook is er nog de lucht; doch vliegen is mijn *fort* niet; van U?’

Het inzicht van den overgang der verschillende vormen in elkander, terwijl het wezen één blijft, werd de drijver van zijn poëtischen arbeid. Toen hij eenmaal de harde schaal, waarin zich de dingen vertoonen, in stukken had geslagen, verruimde zich zijn meêgevoel. Het is alsof hij alles wilde opnemen: Oostersche wijsheid, Grieksche kunst, moderne schandalen, wijsgeerige problemen. Ook het volk, zelfs de levenlooze dingen, die hij vroeger alleen van hun groteske zijde beschouwde, vielen nu binnen den kring van zijn kunstenaarswaarneming.

Eerst zoo werd de dichter voor zijn land, wat hij als jongeling op geheel andere wijs had gehoopt te worden. Artistiek bewustzijn bezit een natie niet; te verlangen, dat een volk zich zal laven

aan de bron, waaruit het talent zijn bezieling put, is het onmogelijke eischen. Het kiest een brok hier en een brok daar uit den overvloed, die wordt aangeboden en voedt er zich mede of bouwt er zich een zondagswoning uit.

Daarom is 't echter nog niet onverschillig, welke geest het geheel doordringt, waaruit de fragmenten genomen zijn; en ieder beetje ‘Browning’ brengt den smaak van de vrijheid mede, dien de maker van het gewrocht voor zichzelf heeft gewonnen.

Poëzie als schepping van een hoogere wereldorde; poëzie als bevrijding, als kroning van het individueele menschenleven: er ligt een geweldige afstand tusschen die twee beginsels, het eene waarmee de dichter zijn loopbaan begon, het andere dat hij als uitkomst van zijn leven vond.

Geen geringer onderscheid tusschen het resultaat dat hij beoogd had en het resultaat, waartoe hij kwam. Hier staat de dichterheld, de *zonnenganger*, die door zijn verschijning alleen de duisternis verjaagt. Daar, de man van de wereld, die in de salons en in de opera-loges zich vertoont, een geestig gezegde op de lippen, een bloem in 't knoopsgat. Spreek hem niet van poëzie, hij is de minst poëtische mensch ter aarde. Hij tracht het zich gezellig te maken in het leven en de zaken voor zijn gemoedsrust uit het juiste oogpunt te bezien. Ook wil hij wel bekennen, dat hij nog dagelijks leert; maar anderen door zijn woord te onderwijzen, daarvoor heeft hij nog te veel dwaasheid in zich, en ‘tusschen ons beiden,’ fluistert hij, ‘‘t is de moriaan geschuurd.’

Onder dat alles door, achter al die gedaanteverwisselingen kijkt ons toch hetzelfde gezicht te gemoet. *Gezicht* is niet het woord, ik zou een uitdrukking willen hebben, die tusschen gezicht en ziel instond. Dien blijvenden trek openbaren ons zijn liederen. Ik meen dat hij van aanleg tot lyrisch dichter bestemd was; alleen had hij een gebrek in zijn vermogen om zich te uiten, en wat hij ons in zijn groote werken heeft verklaard, was, wat hij niet dadelijk en op den man af kon zeggen.

Men verneemt die gestamelde klanken toch, als men wil luisteren; en men hoort: de vaart van een vurigen geest die uit wil, die vrijheid zoekt en die het recht tot zijn onstuimigen gang in de ruimte ontleent aan zijn ingeschapen behoefte

naar beweging. Daarnaast treedt een andere klank, teeder tot droefheid toe, die met een bekoring van zachtheid tot halthouden aanmaant.

Dat zijn de krachten, welke het type vormen, waarnaar zich Browning's leven ordent: de drang naar vrijheid, het heimwee naar rust en eenheid. Die tonen hoort ook onbewust Engeland's volk uit het werk van zijn dichter, want onbewust is het volk een groot dichter.

Gordon heeft met die muziek in zijn hart, muziek aan Paracelsus ontleend, zijn heldentocht naar Afrika aanvaard en.... Maar zie daar komt de lijkstaatsie, die den dichter naar zijn laatste woning in de Westminster-abdij brengt. De tijd van overpeinzing en beschouwing is voorbij, laat ons hem een groet medegeven in het graf. *Ave atque vale*.

BIJVANCK.

Sonnetten.

I. Uitvaart.

Toen hoorde ik, in mijn droom, een koor van klokken,
Die allen plechtig voor een uitvaart luidden.
En statig stapte, in 't wit gewaad der bruiden,
Een stoet van maagden met omkranste lokken.

Een zwerm van vogels vlood naar 't verre Zuiden
En de eerste sneeuw viel zacht, in donzen vlokken.
Mij klopte 't hart beklemd, bij wilde schokken.
- ‘Wat moet’, vroeg ik, ‘dit doodenfeest beduiden?’

En 't koor der klokken bleef eenstemmig klagen,
De maagden weenden met gesluierde oogen
En geen gaf antwoord op mijn bange vragen.

't Werd donker om mij heen, de sneeuw viel dichter,
Ik voelde vlokken die me in 't aanschijn vlogen
En 'k hoorde een stem: - ‘Het land verloor een dichter.’

II. Visioen.

Toen ik, dien nacht, tot slapen de oogen sloot,
Verscheen me op eens een wolk van zilverlicht
En, in die wolk, het sneeuwwit aangezicht
Van een die lachte en weende en de aarde ontvlood.

De lippen half geloken, de oogen dicht,
Lag 't schoon gelaat, of 't stille aanbidding bood,
In zaligheid, als nooit mijn ziel genoot,
Verzonken, heerlijk als een godsgedicht.

Ik strekte niet mijne armen naar hem uit,
Ik noemde niet zijn eens beminden naam...
Ik wacht tot mij de Dood de poort ontsluit

Van 't oord waar Hij leeft, rein van zonde en blaam:
Dan treed ik tot hem, als zijn eerste bruid.
Wie 't Leven scheidde brengt het Sterven saam.

III. Twijfel.

Mijn Haat, verslagen door de hand des doods,
Lag, tusschen rotsen, op een eenzaam strand.
En op de golven dreef een schip, bemand
Met Hoop, Geloof en Liefde - Liefde als loods.

Hoop juichte luid: - ‘Wij gaan naar 't schoonste land,
Waar, hoe de mensch er 't reinste beeld van boots',
Geen hart bevroedt hoe heilig 't is en grootsch!
En Liefde sprak: - ‘Reik mij de rechterhand!’

Ik stapte aan boord, het schip lag zeilensreê.
Geloof blikte opwaarts naar het morgenrood,
Hoop zong met Liefde... ik zong haar lied niet mee.

Steeds peilt mijn blik der waatren diepen schoot...
Ik zie geen land, 'k zie enkel lucht en zee
En ' hoor het daaglijksch dreigen van den Dood.

IV. Onsterfelijkheid.

Toen zag ik, wit als was en koud als steen,
Het doode hulsel van mijn eeuwig Ik.
Het lag daar roerloos, zonder lach of snik,
Beschut door blinden, waar de zon door scheen.

Op 't kalm gelaat wierp ik een laatsten blik:
Ik wist, ik was niet met dat lichaam een.
Toen hoorde ik stemmen fluistren om mij heen,
Mijn hart vervullend met een wilden schrik.

Ik klemde me aan wie kwam wanhopig vast
En weende en worstelde om mijn eigen lijk,
Als viel mij nooit te zwaar mijn levenslast.

Toen week mijn droom en 'k was aan vreugde rijk,
Gelijk een ziener, in den slaap verrast
Door de openbaring van Gods koningrijk.

HÉLÈNE SWARTH.

Dramatisch Overzicht.

De eerste abonnements-voorstellingen in het *Salon des Variétés*: Het Onweer van Ostrovsky. - Svava van Björnstjerne Björnson.

Wanneer ons tooneel niet langzamerhand eene hoogte bereikt, waarop het met het beste wat het buitenland te genieten geeft kan wedijveren; wanneer niet de beschaafdsten onder ons allengs den weg naar den schouwburg even goed leeren kennen als den weg naar de concertzaal, dan zal het zeker niet zijn, omdat men het tooneel aan zijn lot heeft overgelaten, en geen pogingen in het werk heeft gesteld om der dramatische kunst in de rij der kunsten ook in ons land de haar toekomende plaats te verzekeren. Er staan om de eens doodelijk kranke, thans langzaam herstellende, zooveel belangstellende vrienden, elk gewapend hetzij met een nieuw versterkend middel, hetzij met een oorspronkelijken belangeloozen raad of een bemoedigend woord, dat men alleen de vrees voelt opkomen, of de convalescente al die drukte en al die remedies wel goed zal kunnen verdragen. Soms ook verkeeren de welmeenende vrienden in gevaar elkander in den weg te loopen en elkander eene concurrentie aan te doen, waarvan het voorwerp hunner belangstelling wel eens het slachtoffer zou kunnen worden. Men hoort spreken van een ‘applicatietheater’, van een ‘tooneel der jongeren’: en wie weet welke andere, meer of min origineele plannen nog gisten in de hoofden van onze tooneelvrienden.

Wat mij in deze pogingen aantrekt en wat ze onderscheidt van vroegere grootscher proefnemingen, is, dat men, zijn voordeel doende met het leergeld door anderen betaald, niet een uitgebreid veld van werkzaamheid koos, waarvoor een groot bedrijfskapitaal, veel en velerlei werkkracht vereischt wordt, maar dat men tracht de verbeteringen,

welke men beoogt, aanvankelijk op een beperkt terrein tot stand te brengen, en bij voorkeur door middel van jonge tooneelspelers, die nog in de leerjaren verkeeren, voor leiding vatbaar zijn en bij wie geen vooroordeelen, ingewortelde gebreken, vervalschte smaak te bestrijden vallen.

De zes voorstellingen in den loop van den winter door de directie van het *Salon des Variétés*, bijgestaan door eene Commissie van toezicht en advies, te organiseeren, en waarvoor zij den steun van de beschaafdsten onder het Amsterdamsche publiek verzocht en verkreeg, zijn een bescheidene, maar niet onbelangrijke poging in die richting. Voor deze voorstellingen, door een gezelschap van meerendeels jongere artisten te geven, zouden - zoo werd verzekerd - de stukken met de meeste zorg worden gekozen uit de beste voortbrengselen der tooneel-letterkunde en in verband met de krachten, waarover te beschikken viel.

Al moge ik, als lid van de Commissie van advies, officieel mijn deel dragen in de verantwoordelijkheid voor deze Variétés-voorstellingen, het kost mij niets te erkennen dat de keus van het stuk, waarmede het gezelschap den 25^{en} November jl. voor zijn nieuw publiek gedebuteerd heeft - *Het Onweêr* van Ostrovsky, door den heer C.F. van der Horst met zorg uit de Fransche overzetting vertaald - geen gelukkige is geweest. Ik ben niet geneigd hiervoor verzachtende omstandigheden te pleiten. Moest er ook al, om aan deze voorstellingen eenige bijzondere aantrekkelijkheid te geven, een ongemeen stuk gekozen worden, ongemeen door het onderwerp, ongemeen door het milieu waarin de handeling speelt - hetgeen ik niet onvoorwaardelijk toegeef -, dan nog had er in de eerste plaats rekening moeten worden gehouden zoowel met de waarde van het stuk als drama, als met de geschiktheid er van èn voor de krachten der spelers èn voor het uiterst bekrompen tooneeltje van het *Salon des Variétés*. En dit is blijkbaar niet, of niet in genoegzame mate, geschied.

Vooreerst de waarde van *Het Onweêr* als drama. De in dramavorm geschreven geschiedenis van de hartstochtelijke jonge vrouw, die, een hals van een man getrouwd hebbende, getiranniseerd door een bigotte schoonmoeder, in de armen van een anderen man haar onbevredigden hartstocht tracht te stillen, maar dan spoedig door wroeging gepijnigd een graf in de golven zoekt, bevat, gelijk de tragedie van den dichter uit

Le monde où l'on s'ennuie, waarin ‘un joli vers’ te bewonderen viel, ééne met buitengewoon talent aangebrachte en uiterst aangrijpende situatie: de bekentenis van de schuldige vrouw te midden van het woeden van het onweêr. Maar het eigenlijke drama wordt verstikt, in zijn loop gehinderd, overstemd door een groote hoeveelheid bijwerk, kleine tooneelen en lange gesprekken, welke dienen moeten om ons een zeker aantal Russische toestanden, uit een bepaalde streek van Rusland nog wel, een aantal Russische figuren te doen kennen, die tot het drama zelf in geene of in een meer of min verwijderde betrekking staan. Op-zich-zelf zijn enkele van deze tooneeltjes en van deze typen, o.a. de droomer en plannenmaker Kouligine, de hardvochtige, dweepzieke Kabanova, merkwaardig genoeg, maar in dit drama staan zij herhaaldelijk in den weg. De lijst is zóó breed en zóó overladen dat zij de aandacht afleidt van de schilderij. Wanneer de schrijver al het licht had geworpen op de hoofdfiguur, Katerina, en enkele van de andere personaadjes, Kabanova, Varvara, Kabanov, gebruikt had als repoussoir, om de heldin van het drama beter te doen uitkomen en den invloed van de omgeving op Katerina duidelijk te maken, dan zou deze jonge vrouw met haar zinnelijk temperament, het langzaam opkomen van haren hartstocht voor Boris Grigoritch, met haren strijd tegen de verzoeking, haren half willeloozen val, haar bittere wroeging en haar zelfmoord, een diepen indruk hebben kunnen maken. Nu vermochten wel enkele tooneelen: het afscheid in het tweede, de bekentenis aan het slot van het vierde bedrijf, een oogenblik te roeren, maar de indruk hield niet aan.

Men schijnt verwacht te hebben dat het publiek, zich voorat vertrouwd gemaakt hebbende met hetgeen het zou te zien krijgen, in deze exotische toestanden en figuren, welke als in een prentenboek voor hen opengeslagen en vertoond werden, zóóveel behagen zou scheppen, dat het zich over niets verwonderen, aan niets ergeren zou en door de tekortkomingen van het drama in zijn genot niet zou worden gestoord. Dit nu is niet zoo geschied, en er is geen reden om hiervan het publiek een grief te maken. De beschaafdsten onder Ostrovsky's eigen landgenooten hebben niet anders gehandeld. Toen in 1860 dit drama te Petersburg werd vertoond, wekten de ruwe personaadjes, de grove zeden der Groot-Russen, welke het minder beschaafde publiek van Moskou bekoord hadden, bij het zeer beschaafde publiek van Rusland's hoofdstad meer verwondering dan bewondering op.

Evenals het Petersburgsche publiek van 1860, dat in het Théâtre St. Michel sedert jaren de beste Fransche tooneelspelers zag spelen, is het beschaafde Amsterdamsche publiek van 1889 gewend aan de goed gebouwde Fransche stukken. En nu moge men op de technische handigheid, welke uit deze stukken spreekt, laag neêrzien, men moge de regelen, naar welke een Augier, een Dumas hunne drama's in elkaâr zetten, als conventioneel verwerpen, de huisbakken raad, om geen oude schoenen weg te werpen voordat men van nieuwe voorzien is, geldt ook hier; en het is mij met den besten wil nog niet mogelijk in de formule - *si formule il y a!* - waarvan een Ibsen, een Ostrovsky zich voor de samenstelling hunner drama's bedienen, ‘de dramatische formule der toekomst’ te zien.

Wil men één enkel, maar een sprekend voorbeeld van het gebrekkige van Ostrovsky's *Onweêr* als dramatisch kunstwerk? In een kunstwerk moet niet alleen alles, ook het kleinste, medewerken tot het geheel, maar elk détail behoort zóó gemotiveerd, zóó noodzakelijk te zijn, dat men het niet weglaten kan zonder dat er een leemte ontsta, zonder dat de vorm wordt geschonden. Welnu bij latere voorstellingen van *Het Onweêr* heeft men een geheel tafereel (het eerste van 't 3e bedrijf) kunnen schrappen zonder dat er voor iemand, die het voor het eerst zag, iets aan het stuk scheen te haperen; zonder dat de indruk van het geheel er iets door leed.

Toch kan ik mij voorstellen dat Ostrovsky's drama succes heeft; maar dit zal het alleen kunnen hebben wanneer het in vlekkeloos samenspel vertoond wordt door kunstenaars van den allereersten rang, die de macht bezitten de artistieke eigenschappen van het drama zóó voordeelig aan het licht te stellen, dat het overtollig bijwerk er door in de schaduw treedt.

Het was te voorzien, dat met het gezelschap van het Salon de Variétés, hoeveel talent en hoeveel goede wil er ook onder zijn leden gevonden wordt, zulk eene vertooning niet zou kunnen worden verkregen. Zich in de hun geheel vreemde toestanden in te werken; zich ieder op zijn plaats te schikken in dit bonte mozaiekwerk; het exotische, het voor onze Westersche beschaving stuitende van sommige toestanden aannemelijk te maken; aan het drama, dat door het vele bijwerk slechts langzaam voortkruipt, zooveel kleur en gloed te geven, dat het leeft en loopt - dit eischt meer artistieke kracht, langduriger voorstudiën dan men van deze artisten mocht verwachten.

Daarbij werd hunne taak nog verzwaard door het zeer kleine bestek waarbinnen zij zich hadden te bewegen, een bestek dat elken aanloop, elke eenigzins vlugge beweging, elke groepeering van meer dan drie of vier personen schier onmogelijk maakt. Het hinderlijkst was dit in het merkwaardige vierde bedrijf, waar de ‘galerij onder de gewelven van een oud gebouw’ (op zich zelf, evenals de overige voor dit stuk geschilderde decoratiën, uitnemend smaakvol van toon) zóóveel plaats innam, dat, ook al waren de spelenden, de eerste schouwspelers ter wereld geweest, het aangrijpend tooneel der bekentenis nooit tot zijne volle recht zou hebben kunnen komen. Dit is waarschijnlijk mede oorzaak, dat er, ondanks al de moeite welke de artisten zich gegeven hebben, in de voorstelling iets al te benepens, iets droogs en koels viel op te merken; dat gemist werden, het artistieke élan, hetwelk de tooneelspelers desnoods eens uit den band doet springen, de artistieke gloed, die den toeschouwer verwarmt.

Voor de hoofdpersoon, de vertolkster der rol van Katerina, was bovendien de taak in haar vollen omvang te zwaar. Juffrouw Beukers heeft in het timbre van haar stem, in de uitdrukking van hare oogen, in hare bewegingen iets dat zich voor smachtende, lijdende, indolente rollen als die van de willelooze Katerina goed leent; in het tooneel van het afscheid, en ook in andere momenten, had zij intonaties, bewegingen, die voortreffelijk mochten heeten; maar de kunst om een rol van dezen omvang en van deze beteekenis te ‘componeeren’, zoodat alle deelen in elkander sluiten, de kracht om dezen intensen hartstocht, de hevige gemoedsbewegingen, welke zich bij Katerina opvolgen, anders dan broksgewijze weer te geven, ontbreekt haar vooralsnog, en zal zij alleen door oefening kunnen verkrijgen.

Voor de tweede voorstelling had men de keus gevestigd op een stuk aan de Noorsche letterkunde ontleend, ditmaal echter een zoogenaamd ‘salonstuk’, waarvan het onderwerp het publiek nader stond dan het in Ostrovsky's drama behandelde en dat derhalve reeds daarom op meer belangstelling mocht rekenen.

Het is bekend, dat de Noorsche auteurs er van houden, ook op het tooneel, quaesties, lastige gevallen te behandelen, Een dergelijk lastig geval maakt het onderwerp uit van Björnson's tooneelspel *Svava*. Het geldt hier de vraag: heeft een jong meisje het recht van den man, met wien zij zich voor het leven gaat verbinden,

hetzelfde vlekkeloos verleden te eischen, dezelfde ongerepte kuischheid, welke hij haar als eisch stelt. Svava, de heldin van het stuk, meent: ja; en zij is daarvan zóó doordrongen, dat zij, tot de ontdekking komende dat haar verloofde, jaren geleden, eene *liaison* gehad heeft met een gehuwde vrouw, zich met afschuw van hem afwendt en weldra alle betrekking met hem voor goed verbreekt.

Björnson komt de eer toe, den toestand, zooals hij zich dien voorstelde, duidelijk en zonder er doekjes om te winden, voor het voetlicht te hebben gebracht. Het publiek houdt van zulke quaesties; en het bleek, dat het geval van Svava velen boeide en interesseerde; men dacht er over na, verdedigde of bestreed de geopperde stelling; er waren weer, als bij *Nora*, snaren aangeroerd, die medetrilden; er was indruk gemaakt.

Intusschen rijzen bij mij verschillende vragen en bedenkingen. Vooreerst: is de op zich zelf ernstige quaestie door Björnson scherp genoeg gesteld? Wenscht hij te betoogen, dat er geen tweeërlei moraal bestaat voor man en vrouw, maar dat ten opzichte der vóórhuwelijksche kuischheid aan beiden volmaakt dezelfde eischen behooren te worden gesteld, dan had hij tegenover Svava niet moeten plaatsen een jongen man als Alf Christensen, wiens liaisons (gelijk uit het 4e tooneel van het 2e bedrijf blijkt) niet met een of twee ophouden; het jonge meisje met haar onverbiddelijke moraal had dan moeten staan tegenover een jongman van ééne enkele misstap - een jongman bovendien, voor wien wij in den loop van het stuk sympathie hadden gekregen, en niet een, met wien wij slechts in een kort tooneel in het 1e en aan het slot van het laatste bedrijf vluchtig kennis maken; - en die enkele fout had zij dan even zwaar moeten laten wegen als bij de wereld de ééne misstap weegt van het ongehuwde meisje.

Bovendien komt het mij voor, dat Svava hare positie verzwakt door de bekentenis, dat zij reeds vroeger een ander zielslief heeft gehad. Ik weet wel, dat zij het met zulk een vroegere liefde ook tegenover Alf zoo streng niet neemt - ‘Dat verwijt ik Alf niet, dat hij een ander heeft liefgehad’, zegt zij tot haar vader - maar men vergunne mij aan het juiste van Björnson's psychologische waarneming in dit opzicht te twijfelen. Het meisje, dat waarlijk liefheeft - en wij hebben geen reden, aan de oprechtheid van Svava's liefde te twijfelen - is nog eerder jaloersch van een vroegere ‘liefde’, dan van een vroeger ‘liefje’ van haren verloofde.

Een andere bedenking tegen deze comedie is, dat Björnson de verdediging van de tegenovergestelde meening in handen heeft gegeven van een kwast als Svava's vader - door den heer Poolman met veel komische kracht, maar nog iets ‘kwasteriger’ voorgesteld dan waarschijnlijk in des schrijvers bedoeling lag - en van een even weinig achtenswaardig man als den ouden heer Christensen. Mij dunkt de quaestie is te ernstig om verdedigd te worden met verdachte aardigheden en ploertige gemeenplaatsen, gelijk in den mond van deze twee ‘oude snoepers’ gelegd zijn, en Björnson kan in dit tooneelspel het verwijt niet ontgaan, hetwelk men zoo vaak tot Sardou gericht heeft; dat hij zich van een ernstige quaestie veel te gemakkelijk afmaakt.

Maar boven en buiten dit alles heb ik bedenking tegen de keus van het onderwerp, dat, hoe belangrijk ook, zoo weinig dramatisch mogelijk is. Björnson oppert hier een stelling op het gebied der moraal, waarover men verhandelingen kan houden, die men tot onderwerp van een roman kan maken, maar die zich voor een dramatische behandeling slecht leent. Aan het slot van het eerste bedrijf, wanneer Svava tot de ontdekking komt, dat Alf in betrekking heeft gestaan tot de vrouw van Hoff, en zij hem met afschuw van zich stoot, is het stuk eigenlijk reeds uit; al wat er verder volgt, hoe handig ook in elkaar gezet en welke aardige tooneeltjes er ook uit voortvloeien, is slechts een variatie op hetzelfde thema. Evenals in *De Jonggehuwden*, waar de beide hoofdpersonen elkander steeds ontloopen, brengt Björnson ook in dit stuk de twee jongverloofden slechts korte oogenblikken te samen: eens aan het eind van het eerste, en eens aan het eind van het laatste bedrijf. De verwijten, welke Svava bij de tweede ontmoeting haren verloofde voor de voeten werpt, had zij hem evengoed de eerste maal kunnen toevoegen. Karakteristiek is baar antwoord op het verzoek van Alf, dat zij hem toch niet veroordeelen moge zonder hem te hooren (let wel dat wij hier aan het slot van het stuk zijn, en de beschuldigde nog niet in de gelegenheid was zijne redeneering tegenover die van Svava te stellen!): ‘Ik h e b gehoord en in alle geval wil ik niet m e e r hooren’. Een strijd, een ernstige botsing van meeningen, een dramatisch conflict, een tooneel waar de hartstocht aan het woord is, wacht men in dit beredeneerde drama te vergeefs.

Nu Björnson zijne heldin, van het eerste oogenblik af, met zulke vast gewortelde, voor een jong meisje in zekeren zin zeer geavan-

ceerde beginselen liet optreden, was een bevredigende oplossing zeker hoogst moeielijk. Om die te verkrijgen, hadden de verstandelijke redeneeringen van *Svava* tot zwijgen moeten worden gebracht door Eene, die in dit stuk wel wat weinig te zeggen heeft: door de alles verzoenende en alles hopende Liefde, die, ook hier zich 'de meeste' toonende, alle zwarigheden en bedenkingen zou hebben weten te overwinnen. Eene dergelijke oplossing, door Björnson beproefd in eene andere lezing van zijn stuk, welke schier gelijktijdig met de Hollandsche *Svava* te Berlijn voor het voetlicht kwam, is mogelijk iets minder 'interessant', maar, naar het mij voorkomt, wel zoo menschkundig.

Thans zagen velen, toen het scherm voor goed gevallen was, elkander verwonderd en teleurgesteld aan, en hoorde men van verschillende kanten vragen: 'is het al uit?' Doch men had met belangstelling de steeds levendige, vaak geestige, zij het ook soms wat laag bij den grond blijvende gesprekken gevolgd, en men was geboeid geworden door het goede spel der jongere en oudere artisten. De zware hoofdrol toch werd door Mej. Roelofsen met verstand en, vooral in het tooneel met hare moeder, met gemoed gespeeld; slechts enkele malen, wanneer Svava zich onder de luidruchtige jongemeisjesschaar bevindt, was er iets te theatraals in de voordracht, of werd op het sententieuse, preekerige te sterke nadruk gelegd. En ook hare omgeving kweet zich goed; er werd conscientieus en toch met animo gespeeld; het meisjeskoor, een troepje zoo jong en zoo frisch, als ik mij niet herinner ooit op eenig Hollandsch tooneel te hebben zien optreden, vormde een bekoorlijk tafereeltje. Een verrassing was het, in de rol van Mevrouw Christensen, onder den naam van Mej. Brandt, een jonge dame te zien optreden, die door haar intelligent spel en groote distinctie, terstond aller aandacht trok. En dat alles te zamen maakte, wat ook op het stuk viel aan te merken, de voorstelling van *Svava* het beschaafd publiek dat ze bijwoonde waardig.

In het *Salon des Variétés* is alles miniatuur. Noch in eigenlijken, noch in overdrachtelijken zin is daar plaats voor groote stappen. De pogingen om er iets goeds, iets artistieks tot stand te brengen, kunnen niet anders dan van bescheidene afmetingen zijn. Men zij te vreden, zoo slechts de richting, waarin deze voorstellingen zich bewegen, de juiste is. En dan meen ik, dat men, om op den

goeden weg te blijven, juist niet alle heil van exotische tooneel-producten, van het drama der Russen en der Noren, behoort te wachten. Ik heb er niets tegen, dat men het licht opvange, hetwelk van die zijde op sommige maatschappelijke vraagstukken wordt geworpen; dat men luistere naar het beroep op de conscientiën door Ibsen of Björnson gedaan, en naar de harde waarheden, welke zij der rekbare moraal in het aangezicht slingeren; zoo men maar niet vergete, dat er nog een dramatische literatuur bestaat, buiten die van Noren en Russen; dat dialectiek, hoe geestig en spitsvondig ook, op het tooneel beter gemist kan worden dan hartstocht; en dat het aan een drama nooit schaadt, wanneer het voldoet aan de eischen van die techniek, waarin de beste Fransche dramaturgen van vroeger en later tijd zich meesters betoond hebben.

J.N. VAN HALL.

J.J.L. ten Kate.
23 Dec. 1819-26 Dec. 1889.

Was het een reeds stervende, aan wien op den 23^{en} December, uit naam van een groot aantal geestverwanten en vereerders, een hulde werd gebracht, waaraan sinds eenige jaren geen Nederlander van naam op zijn 70^{en} geboortedag schijnt te kunnen ontkomen, of is de ontroering over deze blijken van achting en vereering den zwakken grijsaard te machtig geweest, - den dichter van *De Schepping*, daarin gelukkiger dan vele zijner beroemde tijdnooten, is althans de smart bespaard geworden, zich zelven en zijn welverdienden roem te overleven.

Het zal moeielijk zijn uit te maken, wèlke van de blijken van waardeering, T e n K a t e gedurende zijn leven te beurt gevallen, den zachtmoedigen, rechtzinnigen predikant, die stichtelijke verzen schreef, wèlke uitsluitend den dichter golden; en indien den dichter, of zij vooral tot den vertolker van buitenlandsche poëeten, dan wel veeleer tot den oorspronkelijken zanger van *De Schepping* gericht waren. T e n K a t e 's hoogste roem, wellicht zijn eenige bij het nageslacht, is, dunkt ons, dat hij aan een onovertroffen gemakkelijkheid van versificatie, een fijn gevoel voor het muzikale van ons als onmuzikaal uitgekreten Nederlandsch paarde. Het verzenmaken was bij hem haast improviseeren, vandaar dat zijn hooggeprezen navolgingen vaak den indruk maken van oorspronkelijke poëzie, maar vandaar ook dat deze vertolkingen eene nauwettende vergelijking met het oorspronkelijk niet altijd kunnen verdragen. T e n K a t e zong meer na dan dat hij vertaalde, en hij

zong na uit alle talen, van Noord- zoowel als van Zuid-Europa, zonder dat een ander doel dan nazingen zijn keus schijnt te hebben bepaald.

Zijn zin voor het zangerige van onze taal, zijn meesterschap over den poëtischen vorm komen nergens schitterender uit dan in dat kunstwerk, in de dubbele beteekenis van het woord, dat *De Schepping* tot opschrift draagt. Met even groote kunstvaardigheid als waarmede hij het Mozaïsche scheppingsverhaal in overeenstemming tracht te brengen met de resultaten der geölogische wetenschap, weet Ten Kate in dit gedicht de verschillende phasen der wereldwording in allerlei rythmen en tonen te bezingen; en hij doet dit, gelijk Huet heeft opgemerkt, ‘met een gemak en eene zoetvloeiendheid, alsof dit groote raadsel in hoofdzaak opgelost ware.’ Die kalme gerustheid, die stichtelijke welsprekendheid verzekerden den zanger eerst een dankbaar gehoor en daarna een even dankbaren kring van lezers; en terwijl van zijne ontelbare vertaalde en oorspronkelijke gedichten reeds velen in den stroom des tijds ten onder zijn gegaan, zullen strofen als ‘Tweeling is de mensch geboren’, de hymne ‘Gij, tusschen kindren terneêrgezeten’, als ‘auf Flügeln des Gesanges’, den naam van J.J.L. t e n K a t e ook naar een later geslacht overbrengen.

Bibliographie.

Th. van Meerendonk, Anna's liefde. Amsterdam, Tj. van Holkema. 1889.

Alles in dezen roman: de weeke stijl, de motto's boven de hoofdstukken, de verzen in den tekst, het onlogische slot, waarin twee, die voor altijd van elkaar gescheiden moesten blijven, ‘elkaar toch krijgen’, doet vermoeden dat zich onder den naam Th. van Meerendonk, dien wij hier voor het eerst ontmoeten, een vrouwelijk auteur verschuilt. Een vrouwelijk auteur van eenig talent in allen geval, die blijkbaar over dingen spreekt, welke zij van nabij gezien, misschien zelve ondervonden heeft. De onderwijzeres, of althans aan onderwijskringen na verwante, verraadt zich niet alleen in de breede uitweiding over bijzonderheden uit de kostschoolwereld, maar ook in de deftige, zinspreukige manier, waarop herhaaldelijk gemeenplaatsen worden ten beste gegeven, als bijv. de volgende: ‘De dood vraagt naar geen hoedanigheden, naar geen leeftijd. naar geen werkkring; hij slaat waar hij wil, en verandert soms in weinige dagen plotseling het huis der vreugde in in eene plaats van klachten en geween.’

De lichtzinnigheid, waarmede Anna Randten, secondante op eene kostschool te Arnhem, toestemt in een stil engagement met den mooien docent in het Fransch, Emile Duponcher, die reeds vrij wat heel en half gebroken vrouwenharten op zijne rekening heeft; de tochtjes naar Amsterdam, het diner ‘en cabinet particulier’ bij Riche en andere intimiteiten der twee gelieven, waarvan de auteur ons getuige doet zijn, worden door de omstandigheden eenigszins verklaard, en de heldin van het verhaal moet voor dit alles zwaar genoeg boeten. Dat Anna, wanneer Duponcher haar laaghartig in den steek laat, en zich door een huwelijk met een onbeduidend, leelijk, schatrijk meisje van een verachtelijke zijde doet kennen, diep ongelukkig is, en, hoewel naar lichaam en geest geknakt, steeds het beeld van den ‘lieben, falschen Knabe’ in het hart blijft dragen, is begrijpelijk; maar dat zij later, wanneer zij, reeds over de veertig jaar oud, dien man, nadat hij weduwnaar geworden is, plotseling in een wagon tegenover zich ziet zitten, hem in de armen valt, hem omklemd houdt, en ten slotte nog met hem in 't huwelijk treedt, - is wat al te kras. Het bederft den indruk van dezen roman, die, hoewel wat breedsprakig en in niet steeds even fraai Hollandsch geschreven, zich toch door de wijze, waarop de opkomst en de ontwikkeling van Anna's liefde - wij zeggen niet: is geanalyseerd, maar - is voorgesteld, gunstig van het gros der conventioneele leesgezelschappenromans onderscheidt.

Jac. van Looy, Proza, S.L. van Looy. Amsterdam, 1889.

Ut pictura poësis. De dichtkunst in proza van den heer Jac. van Looy is, als zijn schilderkunst, ongemeen: sprekend en kleurrijk, soms al te sprekend en te schel van kleur, maar artistiek in hooge mate. Venetië in sneeuw, een stierengevecht nabij Madrid, de begrafenis van een kinderlijkje te Burgos, het dansen in het Spaansche kosthuis, is gezien met het oog van een schilder en weergegeven met die schitterende verven, waaraan van Looy's palet zoo rijk is. Niet alleen in Italië en in Spanje, ook in zijn eigen land heeft de schrijver goed waargenomen. Al kan zijn tuinbaas uit ‘De nachtcactus’ de vergelijking met Barend uit ‘De familie Kegge’, van wien hij een familietrek heeft, niet doorstaan, de type van den jongen uit de kermiswagen, die den schilder tot ‘model’ dient, is in zijn cynische brutaliteit, zijn vlegelachtigheid uitnemend getroffen: in kleuren en geuren staat hij voor u.

Jammer dat de schrijver nu en dan die macht om zich te beperken schijnt te missen, waarin men, volgens Goethe, den Meester herkent In sommige stukken rekt hij zijne impressies tot vermoeiens toe uit. Ook in de taal missen wij soms die beperking. De schrijver, die zooveel teekenende en kleurende woorden tot zijne beschikking heeft, die de taal in sierlijke golvingen weet te plooien en het licht zoo weet te kiezen, dat de zinnen glinsteren en vonken dat het een lust is, behoeft waarlijk zijn toevlucht niet te nemen tot ongewone woorden, die niets zeggen, als: ‘zich uitleden’, ‘ijlpunten’ enz. De schilder van dit ‘Proza’ is te goed voor zulke gezochte kunst.

Maurits. De van der Linden's c.s. Oorspronkelijke roman. Leiden, A.W. Sijthoff.

Uit de vlugge en vruchtbare pen van Maurits is alweder een roman gevloeid, die, ongelukkig, de verwachting welke deze auteur van talent door zijn vroegere werken had opgewekt, te leur stelt. Is de voorraad herinneringen, waaruit Maurits vroeger zijne romans opbouwde, uitgeput, of heeft hij met opzet minder dramatische voorvallen uit het Indisch leven willen schetsen? Zeker is het dat de intrige van *De Van der Linden's c.s.* buitengewoon weinig beteekent, en dat dit onbeteekenende van de intrige noch door interessante karakterontleding, noch door scherpe typeering wordt gecompenseerd. Het is een saaie roman, waar geen pit en geen gang in zit; hors d'oeuvres, als de gesprekken over het voor- en nadeel van het ‘reclameeren’ van officieren door middel van open brieven en adressen aan de Regeering, over wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke officieren, dienen slechts om den langzamen loop van het verhaal nog te vertragen. De heer Maurits wachte met zijn volgenden roman tot hij weder wat belangrijks te vertellen heeft. Wie in hun talent gelooven, haasten niet....

De waarschuwing komt te laat. Het bovenstaande was reeds geschreven, toen ons alweder een roman van de hand van Maurits ter beoordeeling werd gezonden, getiteld: *L. van Velten - van der Linden*, een vervolg op den bovenaangekondigde. De personen winnen niet in belangrijkheid, en de gebeurtenissen evenmin; de vorm wordt er niet artistieker op. Het is jammer; de schrijver van *Goena Goena* had ons beter doen verwachten.

Mr. W.J. van Welderen baron Rengers. Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849. Eerste gedeelte. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1889.

Het was sinds lang bekend dat Baron Rengers zich bezig hield met het opstellen eener parlementaire

geschiedenis van Nederland onder de grondwet van 1848, en het eerste gedeelte van dien hoogst belangrijken arbeid, zich uitstrekkende tot den val van het ministerie-van der Brugghen in 1858, heeft nu werkelijk het licht gezien.

Indien tot nog toe niemand zich aan denzelfden arbeid waagde, dan was het zeker niet omdat de behoefte daaraan weinig werd gevoeld maar veeleer omdat men algemeen opzag tegen de groote bezwaren aan eene richtige uitvoering verbonden.

En inderdaad die bezwaren kunnen nauwlijks hoog genoeg worden aangeslagen, al ware het slechts om den verbazenden omvang van de stof die men hier te bearbeiden heeft. Immers om die stof te bemachtigen dient men de lange reeks zeer lijvige folianten, welke sedert 1848 de beraadslagingen van ons parlement vermelden, nauwkeurig te bewerken, en zelfs daarmede kan niet worden volstaan; want om goed op de hoogte te komen van de openbare meening, en dus richtig te kunnen oordeelen over parlementaire handelingen, zal men zich niet kunnen ontslaan van de moeite om telkens kennis te nemen van hetgeen naar aanleiding der gevoerde debatten in brochures en dagbladen geschreven werd.

Maar de buitengewone omvang van den arbeid is niet de eenige, zelfs niet de voornaamste moeilijkheid, welke de schrijver van onze parlementaire geschiedenis op zijnen weg ontmoet. De groote kunst zal voor hem wel hierin bestaan: om uit de massa stof, waarover hij te beschikken heeft, eene goede keuze te doen en met juistheid te beslissen wat al of niet waard is in zulk eene geschiedenis te worden opgeteekend. Tusschen het parlement van 1848 en dat van 1879 bestaat een hemelsbreed verschil en het komt er nu voor den geschiedschrijver op aan, vooreerst om de oorspronkelijke karaktertrekken duidelijk in het licht te stellen en dan de redenen op te sporen, welke allengs tot wijziging van die karaktertrekken hebben geleid. Op het hooge standpunt dat hij inneemt zal hij allicht onverschillig voorbijgaan wat den tijdgenoot in niet geringe mate boeide, en omgekeerd zal zijne aandacht getrokken worden door allerlei, vroeger nauwlijks opgemerkte bijzonderheden, omdat zij blijkbaar grooten invloed op de toekomst hebben uitgeoefend.

De heer Rengers heeft nog slechts een klein gedeelte afgewerkt van de moeilijke taak die hij op zich nam, en het zou daarom zeer voorbarig zijn nu reeds de vruchten van zijn arbeid te willen beoordeelen. Alleen dit zij gezegd: dat de wijze waarop hij zich aanvankelijk kweet van zijne taak, ons met groote belangstelling doet uitzien naar het vervolg van zijn werk. Is dat vervolg eenmaal verschenen dan zal *de Gids* zich aan eene grondige bespreking van deze parlementaire geschiedenis zeker niet onttrekken.

Pierre Leroux.

> ‘Esprit original et fécond, écrivain qu'on pent dévaliser avec le plus de fruit et d'impunité.’
> DUPONT-WHITE (L'individu et l'état).

Ziehier de geschiedenis van een bijna vergeten droomer. Wetenschappelijke en letterkundige schrijvers nemen nog soms denkbeelden van hem over, maar noemen hem niet. Enkelen uit het volk, het volk der werklieden van Parijs, gaan wel jaarlijks op den 16^{den} April, ook in 1889, naar zijn grafsteen op het kerkhof Montparnasse, doch zij weten van hem niet veel meer, dan dat hij een geleerde, zachtmoedige, arme man was, rein van zeden en bijna kinderlijk van aard: voorts vertellen zij dan elkander, hoe de Commune, in een der weken van haar wildste worsteling, toch nog tijd heeft weten te vinden om hem rustig en eerbiedig te begraven. Voor hen is hij een naam, een klank. Het loont echter de moeite zijn kleinere en grootere boeken eens over te lezen. Als men op zijn denkbeelden in Frankrijk had gelieven te letten, zou dáár wat minder verbittering in het gemoed der armere klassen zijn gekweekt, wellicht wat minder bloed zijn gestort. Dit is alvast iets waard. Trouwens ieder die in zijn kort leven door de ééne hooge gedachte is bezield, om het lijden der menschheid iets te verminderen - al was hij utopist of socialist - heeft recht op eenige herdenking. Mogen de geschriften, waarmede wij ons zullen bezig houden, soms nevelachtig schijnen: het zijn nevelen van den morgenstond, die het oprijzen van het licht voorafgaan, niet verhinderen. En een enkele keer schiet eensklaps een gouden zonnestraal, hel-lichtend en den wolkenrand verguldend, door dat floers heen.

I.

Pierre Leroux was het kind van eenvoudige arbeiders in Bretagne. Hij werd daar in 1797 te Bercy geboren. De moeder heette Arnaud, zoodat hij zich later wel eens Arnaud Leroux noemde. Twee zijner broeders, Jules en Charles, verkregen later ook zekere bekendheid. Hij zelf was de oudste zoon en moest reeds vroeg zijn eigen kost verdienen. Zoo toog hij naar Parijs en werd er drukkersgezel. Hij vond een plaats als leerling-typograaf bij zijn neef Herhan, die een armoedig drukkerijtje had in de ‘passage du Caire’. Die Herhan, zoon van een soldaat, was op zijn manier een soort van genie in zijn vak. Hij had allerlei kleine verbeteringen in het drukken weten aan te brengen, doch, daar hij geen geld had, moest hij zijn brood meestal verdienen met het opzetten en in arde brengen van drukkerijen voor andere rijkere gildebroeders. Aan zijn eigen kleine werkplaats kon hij niet veel kosten besteden. Toch leerde Pierre Leroux er veel, en, twintig jaren oud, bedacht hij - het was in het jaar 1817 - zelf een uitvinding, die tot strekking had, om de voordeelen van den stereotypen druk en van het zetten met beweegbare letters te verbinden. Daar was eenig kapitaal als voorschot noodig, om die uitvinding practisch in het werk te stellen. Pierre Leroux, wiens vader inmiddels was overleden, wist zijn moeder en zijn beide broeders te overreden, het vaderlijk huis en erfje te verkoopen, en met de opbrengst - die zeer gering was - de nieuwe manier van typografie te beproeven. Doch het geld bleek niet toereikend; maanden gingen voorbij en de armoede van het gezin werd hoe langer hoe grooter. Vooral de moeder begon van gebrek te kwijnen. Een vriend, die de taak van voogd vervulde, dwong hem nu de belofte af, van zijn uitvinding vooreerst af te zien en weder als gewoon drukkersgezel zijn dagloon te verdienen. Hij gaf hem wat geld, om in Londen een betrekking in een drukkerij te bekomen. Pierre Leroux ging naar Londen, doch vond er geen plaats: de Engelsche werklieden wilden den vreemdeling niet naast zich dulden. Hij keerde dus naar Parijs terug, en werd nu allengs letterzetter in de drukkerij van Didot. Zijn moeder stierf intusschen in 1821. Toen begon de uitvinding, die hij vóor vier jaren had gedaan, hem weder heftiger door het brein te spoken, en, met goedvinden van zijn patroon, liet hij in

1822 op de drukkerij van Didot een kleine brochure van 16 bladzijden zetten, waarin zijn nieuwe manier van drukken werd aangewezen en uitgelegd[1].

Van de uitvinding kwam niet veel. Doch zij had hem in betrekking gebracht met Lafayette en zijn kring. Hij was namelijk, omstreeks dien tijd, in een der Parijsche afdeelingen (‘ventes’) der fransche Carbonari's gekomen. Pierre Leroux wilde nu dat carbonarisme vervormen tot een meer vredelievende propaganda. In plaats van een militaire samenzwering moest het, volgens hem, een vereeniging worden, om de liberale ideeën te verspreiden. Zijn nieuwe manier van drukken kon hierbij der vereeniging te stade komen. Hij kreeg een audientie daarover bij Lafayette, die zijn denkbeelden echter als illusiën behandelde[2].

Intusschen was dit alles voor hem aanleiding, om zich met staatkundige en maatschappelijke vraagstukken bezig te houden. De drukkersgezel werd vanzelf schrijver. Hij begon oppositie te voeren tegen de regeering der Restauratie. In het jaar 1825 werd hij verbonden aan de uitgave van het beroemde liberale weekblad ‘le Globe’, en begon hij dáár sinds dien tijd allengs een hoofdrol in de redactie te bekleeden. Alle jonge geesten en vernuften schreven in dien Globe. Voor alle nieuwe denkbeelden had het blad zijne kolommen open. Zóó begon de weg van dien Globe zich te kruisen met het pad der Saint-Simonisten, en Pierre Leroux zou vooral de man zijn, die de zwenking van het blad in de Saint-Simonistische richting zou bewerken. Hij was zelf geheel en al een adept van de ideeën van S a i n t - S i m o n geworden. Hij bewonderde met al den geestdrift van een jonge ziel het streven en werken van den graaf. Nooit heeft hij die eerste liefde verloochend. Het groote doel van den ouden Saint-Simon, om, volgens de grondslagen door een Condorcet gelegd, aan de maatschappij bewustzijn van éénheid te geven, had zijn volle sympathie. Hij leerde uit de geschriften van

1) Zie al de détails hiervan verteld in een artikel van Pierre Leroux, in de Revue Indépendante van 1843, tome sixième, pag. 262-291. Het artikel draagt den titel: ‘D'une nouvelle typographie’. Vergelijk ook Pierre Leroux, ‘La Grève de Samarez’, 1863, tome 1, pag. 19, 171, 328. Zie hem, op de drukkerij van Didot, Plato (in de vertaling van Victor Cousin) in proef zetten, in het geschrift ‘le Carosse de M. Aguado’. (1848) pag. 114.

2) Zie het hierboven aangehaald artikel der Revue Indépendante, pag. 277.

den graaf, hoe het een noodzakelijkheid was, thans den weg der synthese op te gaan, en hoe voor de geslachten der negentiende eeuw allereerst herleving en opwekking van godsdienst een gebiedende eisch was. Hij begon de leegheid en voosheid der stellingen van het zoogenaamde liberalisme te begrijpen. Hij nam van Saint-Simon over de formule van de verbetering van het zedelijk, stoffelijk en verstandelijk lot der armste klasse van het menschdom. Hij meende voortaan, dat hij moest medewerken aan de organisatie eener godsdienstige democratie: en hij was overtuigd, dat Saint-Simon die questie had gesteld.

In dien geest begroette hij jubelend de revolutie van het jaar 1830. Straks was hij een tijd-lang hoofd-redacteur van het Saint-Simonistisch orgaan, de Globe.[1)] Van de twee leiders der Saint-Simonisten volgde hij in zijn gedachtengang hier vooral Bazard. Enfantin werd al spoedig door hem met wantrouwen bejegend: en toen nu allengs Enfantin geheel nieuwe theorieën ging verkondigen, over de beteekenis en emancipatie van de vrouw, begon hij Bazard te steunen om zich tegen Enfantin te verzetten. De scheuring in den Saint-Simonistischen kring was weldra daar. Toen den 11en November 1831 Bazard zich voor goed afscheidde van Enfantin, ging ook Pierre Leroux - met blijvende waardeering van de ideeën van den graaf - uit de Saint-Simonistische gevestigde school.

II.

Naarmate zich de Regeering van Louis Philippe allengs meer teekende als het stelsel der gezeten en tevreden middelklasse, begon Pierre Leroux luider zijn stem daartegen te verheffen. Slechts des te harder zette hij zich aan den arbeid. Hij zou zijn hoofddenkbeeld, de organisatie eener religieuse democratie, nu zelfstandig gaan bepleiten en verdedigen. In het blad de Globe, waaraan hij van 1825 tot 1831 had medegewerkt, kon hij

1) In den Globe schreef hij o.a. ook 24 November 1827 het artikel ‘De l'union Européenne’, 24 Juni 1829 het artikel ‘Etude sur Napoléon’, 29 Maart 1829 het opstel ‘De la poésie du style’, en 18 Januari 1831 het artikel ‘Plus de libéralisme impuissant’, welke vier artikelen later als bijlagen zijn opgenomen achter het geschrift ‘Trois discours sur la situation actuelle de la Société et de l'esprit humain.’

niet langer schrijven; trouwens hield het 20 April 1832 op te bestaan. Doch hij was sinds de Juli-omwenteling, ook redacteur van de ‘Revue Encyclopédique’, en daarin zou hij van 1830 tot 1834 zeer opgemerkte artikelen leveren. Hij schreef namelijk daarin in 1832 zijne reeks van ‘Discours sur la situation actuelle de la société et de l'esprit humain.’ De bedoeling was, dat er zeven zulke betoogen van zijn hand zouden verschijnen. Inderdaad kwamen er slechts drie. Later heeft Pierre Leroux ze, eenigszins uitgebreid, nog eens geplaatst in de ‘Revue Indépendante’ en wel in 1841/42. Voorts zijn zij - onder den naam van ‘Trois Discours’ - ook afzonderlijk uitgegeven. Wij zullen ze thans behandelen, en wel zóó als zij definitief het laatst zijn geredigeerd.[1)]

De inhoud is een betoog, om aan te toonen, dat in denkwijze, overtuiging en handeling, niets voor de menschelijke maatschappij der 19e eeuw zoo noodig is als éénheid. Het is een doorgaande en voortdurende bestrijding van het fragmentarische, hetwelk, volgens Leroux, het groote euvel onzer samenleving is. Opmerkelijk is, bij de bewerking en rangschikking der stof, reeds hier de voorkeur van Pierre Leroux, om, op 't voetspoor der Saint-Simonisten, alles telkens in drie deelen te onderscheiden en te ontleden. Het motto van het boek was: ‘Futuram civitatem inquirimus’, wij zoeken de stad der toekomst.

Daarom wendt hij zich allereerst tot de *wijsgeeren*. Hij toont in deze eerste rede aan, dat de godsdienst van vroeger weggevloden is. Vóór het uitbreken der Revolutie van 1789 was de wereldbeschouwing deze, dat de aarde een soort van doorgangshuis was. Onze wezenlijke plaats was, volgens haar, de Hemel. Heerschte er ook al op aarde schreeuwende ongelijkheid, de hemel was geopend voor een ieder, naarmate zijn verdiensten. In den hemel was er dus voor allen rechtvaardigheid. Maar ziedaar: die Hemel is weggenomen, en men verlangt nu op aarde, wat men vroeger verschoof tot in het leven hiernamaals. Ieder wenscht zijn deel van de aarde. Ieder eischt gelijkheid voor allen. Maar door dien drang is nu de gansche samenleving als op losse schroeven gezet. Dat wat de wijding gaf aan het eigendom is er niet meer. De broederschap van weleer

1) Wij citeeren ze, zooals zij voorkomen in het eerste en eenige deel der compleete ‘Oeuvres de Pierre Leroux’ in 1851 te Parijs uitgekomen.

is met den godsdienst verdwenen. Het recht is een feit geworden. Er heerscht moreele anarchie. De vrouwen gevoelen 't meest die afwezigheid van godsdienst[1]. Ook tot haar dringt het denkbeeld door, om dan maar te genieten op aarde, tot elken prijs te genieten. Egoïsme en genot worden de twee drijvende krachten onzer maatschappij. Geld regeert. Maar die maatschappij levert dan ook op een schouwspel van ellende, is een veld van ontbinding. Nu de oude godsdienst is verdwenen, heerscht er overal twijfel en onrust. Er is nergens vertrouwen en geloof. Er is een éénheid van maten en gewichten, doch niet van overtuigingen. Toch is juist dit laatste noodig, het ééne noodige. Leroux doet dus een beroep op de wijsgeeren, om éénheid van levensbeschouwing en levensovertuiging te vestigen. Niet op de enkele deelen van het weten moet de blik der wijzen zijn gevestigd, maar op den band, op het geheel.

In de tweede rede richt hij zich tot de *kunstenaars*. Waarom - zoo zegt hij aan de dichters - zijn uw zangen zoo droefgeestig, uw gedichten zoo droevig? En het antwoordt luidt, wijl er overal twijfel en scepticisme is. Ook de mannen der kunst hebben geen geloof. Er zijn er onder hen, die zich vastklemmen aan de gedachten van weleer, maar zij meenen het niet innig, en komen te berde met conventioneele, geleende en aangeleerde gevoelens. Zij laten te-over bemerken, dat er in hun inzichten en overtuiging geen waarachtig leven is. Toch is juist leven het eigenaardige van de kunst. ‘La vie qui s'adresse à la vie’, zoo zou men kunst kunnen vertolken. De eenige ware poëzie is thans die van Byron: een droevige wanhoopskreet, een lied van vertwijfeling. De oude orde van zaken is dood en de nieuwe levert anarchie. De poëzie heeft geen hemel meer, en hecht zich nog niet aan de aarde. Ook voor de kunst is het dus een levensquestie, mede te werken tot het doen veldwinnen der begrippen van eenheid. Zij verlate het veld der subjectieve klachten of wenschen: zij verkondige de taak, de roeping der geheele menschheid.

1) Zeer schoon zijn de bladzijden van Leroux over de vrouw. Zie Trois Discours pag. 29-39. Vooral pag. 33 over de heilige Thérèse en haar uitspraak over Satan: ‘le malheureux, il n'aimc pas’, - en pag. 37 over de duchesse de Berry (als tegenstelling). Hij wijst goed aan, hoe de geloofsovertuiging van Milton medebracht, dat de vrouw op lageren rang dan de man werd gesteld: ‘He for God only, she for God by him.’

Het derde en meest uitgebreide betoog keert zich tot de *mannen der politiek*. Ook hier is de hoofdinhoud, dat politiek niets is zonder synthese, dat is, zonder godsdienst. Niet alleen een zedeleer maar een godsdienst is noodig, die in de plaats kan treden van het vroegere Christendom. De democratie moet religieus worden, en de sociale wetenschap, die opgebouwd en saâmgesteld moet worden, dient allereerst een godsdienstige wetenschap te wezen. Hij ontwikkelt deze gedachte door de uiteenzetting der beginselen en der praktijk van de staatkunde. Hij doet in dat opzicht natuurlijk slechts grepen. - Bij het bespreken der beginselen houdt hij lang stand bij 't idee der Saint-Simonisten, die ook in het staatkundige slechts heil schenen te verwachten van een soort van Messias, een 'Révélateur', een bevrijder. De betrekkelijke waarheid van deze *helden*-vereering ontging hem niet, maar hij wees er toch op, dat de taak van zulk een 'wetgever' thans volbracht werd door de publieke opinie, door de drukpers, in dien zin, dat de stem van het volk de stem van God kon genoemd worden. Evenzeer verwijlt Leroux bij het beginsel der volks-souvereiniteit, zooals dat door Rousseau is geleerd. Hij poogt aan te toonen, dat die leer van Rousseau verkeerdelijk is opgevat en toegepast. Rousseau wilde, dat de souvereiniteit van een ieder zou overgaan op wettige wijze in de souvereiniteit van allen, in dien zin, dat individu en maatschappij, beiden, zelfstandig zouden worden. Vrijheid moest samengaan met gelijkheid. Maar men bleef hechten aan de souvereiniteit van een ieder, en klemde zich dan vast aan een vrijheid, die eigenlijk in individualisme en egoïsme uitliep: of men nam een absolute heerschappij der maatschappij, een dwangjuk van gelijkheid aan, zoodat dan de vrijheid vernietigd was. Neen. Men moest hier niet eenzijdig te werk gaan. De 'Révélateur' der Saint-Simonisten was geen solutie. Maar evenmin mocht men zijn heil zoeken in het vrijheidsbegrip der individualistische school of in het eenzijdig socialisme, dat het individu opofferde aan de maatschappij[1)].

1) Aardig is het, dat Pierre Leroux hier het woord 'Socialisme' - dat hij het eerst van allen in den regel gebruikt als tegenhanger tegen 'Individualisme' - altijd nog in afkeurenden zin opvat. In een artikel 'de l'Individualisme et du Soeialisme', dat hij in 1834 plaatste in de Revue Encyclopédique, en dat hij achter zijn Trois Discours deed opnemen - zie pag. 365 tot 380 - zet hij nog uiteen, hoe het Socialisme, dat alles wil bouwen op zelfopoffering, inderdaad geen maatschappij kan constituceren. Het is op zijn beurt even eenzijdig als het individualisme. Het leidt tot tyrannie en dwang. Eerst later gaat Pierre Leroux er toe over, het woord socialisme te gebruiken uitsluitend in de meer ideëele beteekenis. Hij ontdoet het van de vroeger door hem afgekeurde eenzijdigheid. Men moet hier zeer op letten, bij het lezen van zijn geschriften. Er is bij hem een tweeledig gebruik van het woord Socialisme; in den aanvang is 'Socialisme' voor hem evenzeer een halfheid als 'Individualisme'.

Ook in dit opzicht was synthese een eisch. Wetenschap en liefde zijn noodig, om de politiek op te bouwen. Zonder het beginsel van godsdienst, dat alles aanéénvoegt en doordringt, komt men er niet.

Zoo stapt hij als van-zelf over tot de praktijk der politiek. De praktijk der staatkunde beweegt zich nog steeds op enge, nauwe wegen. Men durft den breeden weg van den vooruitgang niet bewandelen. De drukpers doet niets, om de groote questies voor den wetgever voor te bereiden. Men houdt zich slechts bezig met het bepleisteren van het oude, of wapenen te leveren tegen iets dat van-zelf inéénstort en niet meer te bestrijden valt. De nieuwe politiek vraagt als begeleiding een nieuwe staathuishoudkunde. Maar de Economie blijft staan op de grondslagen der Engelsche school, en weet geen anderen stelregel dan 't ‘laissezfaire’, hetgeen het strijdperk van het egoïsme is. Zij neemt den eigendom op als een absoluut recht, en niet als een historischen vorm, die uit zijn aard veranderlijk is. Zij begrijpt niet, dat het afschaffen der privileges van den adel slechts een voorspel is geweest van de wegneming van de voorrechten van den middenstand, en dus van de verheffing van het proletariaat. Zij wil niet inzien, dat *alle* leden der maatschappij genieten moeten van het resultaat der productie der maatschappij[2)]. Inderdaad is in de tegenwoordige tijden de eigenlijke vijand, die bestreden moet worden, niet meer de partij van het verleden, die een ijdele schim is, maar wel de egoïstisch bloeiende ‘tiers-état,’ de middenstand. Die ‘bourgeoisie’ moet inwendig worden vervormd: dat is de taak der politiek. Alle questies moeten hooger dan vroeger worden opgevat. Het beginsel der associatie moet overal als spil worden gebezigd. Doch dit alles is niet mogelijk, zonder

2) Zie Pierre Leroux, Trois Discours pag. 190: ‘Le but de la politique est de faire jouir tous les membres de la société, chacun suivant ses besoins, sa capacité et ses oeuvres, du résultat du travail commun, que ce travail soit une idée, une oeuvre d'art, ou une production matérielle.’

inzicht in den te-zamenhang van alle dingen, zonder geloofsovertuiging, zonder godsdienst.

Aan deze beschouwingen over de beginselen en de praktijk der politiek heeft Pierre Leroux later in 1842 (toen hij die stukken liet overdrukken in de ‘Revue Indépendante’) nog twee afdeelingen toegevoegd, te weten over de regeering en over de buitenlandsche politiek van Frankrijk.

Het eerste stuk over de regeering is niet anders dan een scherpe kritiek van het vertegenwoordigend stelsel, zooals het onder Louis Philippe in Frankrijk werkte. Het was, volgens Leroux, sleehts een schijn en schaduw van een ware vertegenwoordiging. Alleen de vormen waren er; het wezen ontbrak.[1)] Vandaar dat er eigenlijk geen goed gezag in Frankrijk zich deed gelden. Wat nu als autoriteit gold, was onwaar en voos. Men heeft iets verkregen, dat inderdaad *geen naam* kon dragen. Men zou dat rijk van Louis Philippe en der doctrinairen nog het best kunnen vergelijken met het stelsel der Girondijnen. Maar die Girondijnen waren hoogst eenzijdig, gelijk de Royalisten eenzijdig zijn en de Republikeinen evenzeer eenzijdig zich betoonen. Op zich zelven zijn al deze drie partijën iets leegs en onechts. Eerst een synthese van de beginselen, die aan elk dezer partijen ten grondslag liggen, zou hier een ware oplossing kunnen geven. Een beroep op Engeland en op Montesquieu helpt niet meer. - In de tweede afdeeling over Frankrijk's buitenlandsche roeping is slechts opmerkelijk het betoog, dat alle naties met elkander in verbinding moeten staan en zich niet kunnen isoleeren. Vroeger was oorlog het groote wrijvingsen verbindings-middel, thans moet bewuste samenhang en samenwerking daarvoor in de plaats treden. Vooral Saint-Simon heeft dit goed begrepen. Hij zag in, dat er een synthese tusschen alle volken moest zijn, een synthese, die de oude religie zou vervangen. Vroeger maakte de kerk de éénheid in Europa uit: thans moet Frankrijk zijn best doen, de drager te worden

1) Voortreffelijk zet hij dit - zie Pierre Leroux, Trois Discours pag. 201-205 - uiteen, door de schildering der abdij Haute-Combe, waar de koningen van Savoye hun grafkelder hadden. Dat gansche klooster met zijn monniken was iets wat voor die gelegenheid was opgericht, en had geen gehalte of waarachtigen ernst. De bladzijden zijn ook uit 't oogpunt van stijl uitnemend geschreven, zie den lof, dien Sainte-Beuve daaraan geeft in zijn Nouveaux Lundis, X, pag. 154 en volgende.

van het éénheids-idee der volken. De Heilige Alliantie was slechts een caricatuur van een waarheid geweest: maar de kern dier waarheid bleef bestaan. Ook hier moest een nieuwe godsdienstige geest tot éénheid voeren.

III.

Pierre Leroux bleef nu gedurende de jaren 1830 tot 1840 aan deze soort van godsdienstig-maatschappelijke studiën, die voor een deel slechts de ontwikkeling waren van hetgeen hij bij het Saint-Simonisme had geleerd, zich wijden.

In de ‘Revue Encyclopédique’ schreef hij niet meer na 1834. In het jaar te voren was hij toch met zijn besten vriend Jean Reynaud, die ook een tijd-lang tot het Saint-Simonisme had behoord, begonnen een groot wijsgeerig-sociaal woordenboek te redigeeren, in den trant als Diderot en d'Alembert in de 18e eeuw met hun ‘Encyclopédie’ hadden te saâmgebracht. Het zou worden ‘l' Encyclopédie Nouvelle.’ Het werd in groot quartoformaat in twee kolommen gedrukt, en is van 1833 tot 1843 in zes (acht) deelen gereed gekomen. De eerste vier deelen zijn goed en grondig bewerkt; de beste schrijvers der nieuwere scholen boden hun hulp. Toen echter werd in het 5de, 6de en 7de deel - in één deel saamgedrongen - alles meer beknopt behandeld. De uitgever drong blijkbaar aan op haastiger voltooiing. Toch blijft het een allerbelangrijkst werk, dat soms de gedachte tot geheel frissche banen leidt. Verschillende van de jonge schrijvers - wij treffen er vele oud-Saint-Simonisten onder, bijv. H. Carnot, Renouvier, Ed. Charton, Laurent, Cazeaux, Abel Transon en Saint-Chéron, doch ook Edgar Quinet, Henri Martin, H. Fortoul, Le Play, Thoré en Legouvé - openden in deze schatkamer de deur tot nieuwe ongekende bezittingen van den geest. Wat de sociale wetenschap allengs had weten bijeen te garen, werd hier geordend. Pierre Leroux had het leeuwendeel aan den arbeid. Hij en Jean Reynaud leverden de meeste artikelen,

Maar tegelijkertijd schreef hij in de jaren 1838 tot 1840 twee boeken, die een breed programma van zijn leer zouden bevatten. Het eerste van die boeken, dat in 1838 verscheen, droeg tot titel ‘de l'Egalité’. Wij moeten op den inhoud van dat boek even de aandacht vestigen.

Het is in drie afdeelingen ingedeeld. In het eerste stuk wordt de tegenwoordige toestand der maatschappij behandeld. Leroux poogt aan te toonen, dat de Fransche Revolutie zeer terecht haar leus had samengevat in de drie sacramenteele woorden: vrijheid, gelijkheid en broederschap; wijl die drie termen beantwoordden aan de drie uitingen van 's menschen leven: ‘sensation - sentiment - connaissance’. Herinneringen uit het Saint-Simonisme spelen hier Leroux parten, waar hij de vrijheid doet slaan op de sensatie, de broederschap op het sentiment, en de gelijkheid op het weten en kennen. Leroux ontvouwt nu, hoe die drie leuzen of begrippen, evenals de drie levensuitingen, waarmede zij overeenstemmen, te zamen als 't ware drieéénig moeten gedacht worden: - maar terwijl aan vrijheid en broederschap reeds haar rechten worden gegeven, meent hij, dat het heerlijk begrip der gelijkheid nog niet in waarheid wordt geëerbiedigd en gevolgd. Toch is juist die gelijkheid beginsel en doel der maatschappij. Elke miskenning van dat beginsel straft zich zelve, zooals onze tegenwoordige maatschappij door haar schijnheilige toepassing der gelijkheid, die haast een bestrijding daarvan blijkt, een ding zonder naam is geworden. Cirkels der hel zijn verkregen, door een Dante te teekenen, wanneer men let op de verhoudingen tusschen armen en rijken: nu slechts een zeer klein getal menschen zich weet te handhaven in het uitsluitend bezit der arbeidswerktuigen, en de overgroote menigte der anderen als ongelijken uitstoot. Wetgeving, bedrijf, strafrecht, burgerlijke overeenkomsten, arbeidscontracten, huwelijk, liefde[1)], alles is allengs bedorven, wijl het begrip van gelijkheid slechts in schijn wordt gehuldigd. In plaats van op ‘gelijkheid’ is de maatschappij gevestigd op kracht en op macht.

Leroux gaat vervolgens in zijn tweede afdeeling het verleden na, om te zien, in hoeverre de gelijkheid dáár van tijd tot tijd tot regel is gesteld. Niet de politieke schrijvers hebben hier den toon aangegeven, zij wisten slechts het feit tot recht te vervormen. Hugo de Groot en Montesquieu bieden ons dus weinig gegevens aan. Ook de oudheid was slechts bezig aan het miskennen van het begrip. Aristoteles en Plato bouwden alles

1) Pierre Leroux bestrijdt hier Enfantin. Zie ‘de l'Egalité’, nouvelle édition van 1848, pag. 44, 45. Hij noemt hem echter dáár ‘homme de génie.’

op ongelijkheid, zelfs op slavernij. Ongelijkheid der rangen der maatschappij is bij hen een levensbeginsel. Toeh zijn er in de oudheid telkens verzuchtingen naar gelijkheid. Plato sprak zelfs ééns zijn toehoorders aan met het woord: ‘gij zijt allen broeders’. Maar de broeders werden tot caryatieden gemaakt, die lasten droegen. Eerst Jezus Christus verbrak de ongelijkheid. Hij bracht het groote denkbeeld der broederschap en der gelijkheid aan. En als symbool daarvan verordende hij den gemeenschappelijken maaltijd - het avondmaal - waar allen in volkomen gelijkheid naast elkander aan tafel zaten[1]. De gemeenschappelijke maaltijd (‘le repas égalitaire’) is in de oudheid altijd de roode draad, die het begrip der gelijkheid vertegenwoordigt. Men vindt dien ‘maaltijd der gelijken’ in Sparta, in Creta, in Klein-Azië, onder de broederschappen van Pythagoras en ook in Egypte. Leroux gaat die instelling aldaar nauwkeurig behandelen. Hij spoort ze vervolgens na in het pascha der Joden en in hun nuttiging van het lam. In de overlevering omtrent de invoering en instandhouding van den sabbat, het sabbatsjaar en het jubeljaar, poogt hij de verwerkelijking dier gelijkheid door de Israëlieten nader aan te toonen. Terwijl hij dat gansche onderzoek als het ware bekroont door een uiteenzetting der gebruiken en zeden van de Esseeërs[2]. Het doel van zijn betoog was, om aan te wijzen, hoe in het verleden overal kiemen zich bevonden van de leer der volkomen gelijkheid, en hoe het Christendom die gegevens tot één geheel, als in een stralenbundel, heeft verzameld.

Het derde stuk of besluit resumeert nu het onderzoek en trekt de koorden van het betoog te zamen. De gelijkheid, die in het verleden slechts als kiem aanwezig was, die in den tegenwoordigen tijd maar in schijn wordt gehuldigd, moet de drijvende kracht der maatschappij worden. De menschheid heeft tot nu toe slechts het régime der ‘*kasten*’ gekend. Drieërlei soort van *kasten*-instelling is door het menschdom doorloopen. Eerst de kaste van het *huisgezin*, waarvan het Oosten en Indië het voorbeeld aangaven. Daarna de kaste van het *vaderland*, waarvan Griekenland en Rome het schouwspel leverden: wie geen burger van den staat was, gold dáár als

1) Zie Pierre Leroux, de l'Egalité, editie 1848, pag. 125.
2) Zie Pierre Leroux, de l'Egalité, Editie 1848, pag. 174-252.

barbaar. In de derde plaats de kaste van den *eigendom*, waarvan Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika thans het sprekendste toonbeeld aanbieden. De mensch wordt dáár een zaak, en waardeert zich zelven naar het goud en goed dat hij bezit, of waardoor hij bezeten wordt. Dat rijk der eigendoms-kaste is begonnen met de invasie der barbaren en loopt door de middeleeuwen heen tot ons. De edelman was in de tijden der feodaliteit dat, wat hij was, door zijn versterkt kasteel, door zijn eigen vaste burcht. De 'bourgeois' onzer tijden poogt thans datzelfde te bereiken door het bezit van zijn kapitaal, waarover hij beschikt; dat kapitaal is zijn feodaal slot. Al die kasten of beperkingen en omheiningen moeten echter thans verdwijnen. Het menschdom heeft de lange opvoeding der ongelijkheid achter den rug[1)]. De verschillende kasten moeten ééne algemeene, allen omvattende kaste worden, dat is het menschelijk geslacht. De nieuwe mensch moet opstaan, en in zijn bewustzijn en geweten opnemen de ware gelijkheid voor allen.

Het onderzoek, door Pierre Leroux aldus naar het begrip van 'gelijkheid' ingesteld, werd omstreeks het jaar 1840 door hem voortgezet in een boek, dat voorloopig in twee deelen verscheen, en dat tot titel 'd e l'H u m a n i t é' droeg.

Het boek was opgedragen aan den dichter Béranger. Deze had in een zijner (het gewoon kader der liedjes overschrijdende) zangen den menschen aldus toegesproken:

> Humanité, règne! Voici ton âge,
> Que nie en vain la voix des vieux échos.
> Déja les vents au bord le plus sauvage
> De ta pensée ont semé quelques mots.
> Paix au travail! paix au sol qu'il féconde!
> Que par l'amour les hommes soient unis;
> Plus près des cieux qu'ils replacent le monde;
> Que Dieu nous dise: enfants, je vous bénis!

Leroux zou wetenschappelijk nu pogen aan te toonen, hoe juist en goed dit alles was gezegd. Hij zou nagaan, hoe alle positieve godsdiensten begrepen waren in dat ééne woord 'Menschheid': hij zou de fantastische ideeën, die men zich van

1) P. Leroux beroept zich hier op Lessing's boekje over de opvoeding van het menschelijk geslacht.

den hemel gemaakt had, bestrijden en te niet-doen: hij zou trachten aan te wijzen, waar werkelijk voor het menschdom de hemel te zoeken was. In het boek over de ‘Gelijkheid’ had hij vooral zich tot het verleden bepaald: thans zou hij meer over de toekomst spreken. Hoofdzaak was echter daarvoor een vast uitgangspunt, een stevige grondslag om op te bouwen, en dat vaste punt kon slechts door een godsdienstig inzicht gevonden worden. De godsdienst toch leerde de gemeenschap van het menschelijk geslacht, of, in andere woorden, de onderlinge *solidariteit* der menschen. Op die solidariteit, op die éénheid van den mensch met de menschheid kwam het dus aan. Daarin bestond het geluk, dat te bereiken viel. Geluk was dus een betrekkelijk begrip, vatbaar voor inkrimping of uitzetting, een vorm van beweging, niet een absoluut gegeven. Met en in de menschheid vond de mensch zijn geluk. Den mensch zonder de menschheid zich voor te stellen was een ijdel streven. Neen, het collectieve leven der menschheid droeg den mensch, dreef hem voort, en ontwikkelde hem in zijn drie onafscheidbaar verbonden uitingen van sensatie, sentiment, en van kennis of wetenschap, welke drie levensfunctiën hem dan tot de drie begrippen van eigendom, familie en vaderland voerden. De fout was vroeger geweest, dat die drie begrippen (eigendom, familie en vaderland) als het ware geïmmobiliseerd bleven, terwijl zij telkens, bij de voortgaande beweging der menschheid, zekere wijziging en ontwikkeling hadden moeten ondergaan[1)]. Vroeger waren die begrippen van familie, vaderland en eigendom zóó georganiseerd, dat de mensch in zekeren zin aan die begrippen was onderworpen: inderdaad moesten, in omgekeerden zin, die begrippen dienstbaar gemaakt worden aan de onbepaalde en innige vereeniging van den mensch met zijn medemenschen. De vroegere beschouwing lette alleen op de verdeeling, scheiding, afsluiting en omheining; zij wilde die afperkingen bestendigen, en maakte nu den mensch in zijn gezin tot *erfgenaam*, in zijn vaderland tot *onderdaan*, en in zijn verhouding tot de aarde en de middelen van voortbrenging tot *eigenaar*. Men was tevreden als men aldus alles in juist afgebakende rangen had ingedeeld. Maar dit was juist de fout. Familie, vaderland en eigendom zijn begrensde zaken,

1) Zie Pierre Leroux, de l'Humanité. Paris 1840, tome I, p. 163/164.

die met het oog op het onbepaalde moeten worden georganiseerd. De mensch is een eindig wezen, dat naar de oneindigheid streeft. Wordt die weg naar de oneindigheid hem afgenomen, wordt alles behoedzaam afgeperkt en ingedeeld, dan komt het kwaad op aarde[1]. Welke rampen kunnen er niet voortkomen uit het gezin! Maar ga eens na, of al die rampen niet daaruit voortvloeien, dat het gezin zich geïsoleerd en versteend heeft, dat is, zich tot kaste heeft vervormd. Welk een tal van kwalen ontstaan uit het begrip van burgermaatschappij of staat! Maar let eens op, of die ongelukken niet veroorzaakt zijn, wijl de maatschappij zich ommuurd, zich gesloten, zich kaste heeft gemaakt. Eindelijk, welk een menigte onheilen spruiten uit den eigendom voort! Maar onderzoek evenzeer eens, of die ongelukken niet het gevolg daarvan zijn, dat de eigendom zich omheind, zich omrasterd, voor een ieder (behalve den eigenaar) ontoegankelijk gemaakt, en zich tot kaste heeft ingericht. Op die wijze is de goddelijke wet, die gemeenschap en vereeniging wil, telkens in haar loop gestoord en gestremd. De wet der liefde is verkracht. Het egoïsme is gaan heerschen. Het christendom was mede schuld aan dit alles, want het wekte het dualisme op tusschen aarde en hemel, beschouwde het aardsche leven als een tranendal, vond ieder mensch op aarde beklagenswaardig of afkeuringswaardig, en verwees voor het geluk naar den hemel. Voorts leerde het slechts één liefde, te weten God alleen lief te hebben. Wel sprak het ook van liefde voor de medemenschen. Maar die chariteit was geen solidariteit. Christelijke liefde voor den mensch was werkelijk soms meer medelijden en ontferming, dan wel zucht tot gemeenschap. Intusschen, zóó moest het niet zijn. En wat het dualisme betreft, dit bestaat niet. De aarde is niet buiten den hemel. De ware hemel is het leven zelf, de oneindige ‘projectie’ van ons zijn. Die hemel omvat alles[2]. Hij behoort waarlijk niet tot het gebied der kennis alleen; hij is in de sensatie, in het sentiment, gelijk in de wetenschap. Of liever de hemel is de gelijktijdige ontwikkeling van de drie aspecten onzer natuur, verbonden in de éénheid van die natuur. Maar bekommer u niet om een leven na dit leven Er is reeds toekomst in dit

1) Zie Pierre Leroux, de l'Humanité, Paris 1840, tome I, p. 178, 180.
2) Zie Pierre Leroux, de l'Humanité. Paris 1840, tome I, p. 228, 231, 241.

tegenwoordig leven; omdat verleden, tegenwoordige tijd en toekomst slechts een ondeelbare éénheid van het leven vormen. Wanneer wij op die wijze het toekomstige leven in dit leven hebben gegrepen, dan zullen wij in waarheid den hemel bezitten. Gij zijt er, dus zult gij er zijn: dat moet het beginsel worden. In haar wezen (essentie) is er geen verschil tusschen het toekomstige en het tegenwoordige leven. Te leven is oneindig te zijn in het eindige, of (hetgeen hetzelfde is) eindig in het oneindige. Hoofdzaak is echter aan het begrip menschheid vast te houden. En die menschheid is in ieder mensch en wel in zijn oneindig bestaan. Giordano Bruno had het (volgens Leroux) zoo goed gezegd: ‘wanneer ik een mensch zie, dan zie ik de menschheid.’ De menschheid, in welken zin men ook dit woord opneme, bestaat in ons, zooals de liefde, de vriendschap, de haat en al onze hartstochten. De liefde, de vriendschap, de haat, al onze passies, hebben geen werkelijk bestaan, geen bestaan voor zich, en toch bestaan wij slechts door haar[1)]. Zóó is het met 't begrip menschheid. Tusschen menschheid en mensch bestaat een vooruit gevestigde harmonie, en die harmonie ligt in de identiteit in God van menschheid en mensch. Individueele ontwikkeling en volmaking is volmaking der menschheid. De menschen zijn golven op den breeden oceaan der menschheid.

IV.

Deze waren de algemeene beschouwingen, waaraan hij nu, na 1840, het bijzondere zou gaan toetsen. Men herkent in dit alles den gewezen Saint-Simonist, die in de onderdeelen dier leer van de ‘doctrine’ is afgeweken. Alles is vrij vaag en nevelachtig. Van stelsel kan men ter nauwernood spreken. Doch hij zelf meende, dat uit zulke beginselen wel degelijk enkele practische gevolgtrekkingen konden voortvloeien. Het ideaal stond vrij hoog, dit erkende hij: maar het sociaal programma, dat hieruit af te leiden viel, was, naar zijn oordeel, volstrekt niet waardeloos. Het waarachtig toepassen der ‘gelijkheid’ zou veel onrecht doen verdwijnen en allereerst het machtsbegrip verbrijzelen. De eisch der ruimere gelijkmaking van de voorwaarden van den levensstrijd moest voeren tot grootere

1) Zie Pierre Leroux, de l'Humanité, 1840, tome I, p. 252.

vrijmaking van de arbeidende standen. In allen geval moest men beginnen met een protest tegen de bestaande maatschappelijke toestanden. Een betere maatschappelijke organisatie moest worden gevraagd, een organisatie, waarin de gansche maatschappij verantwoordelijk (‘solidair’) zou gesteld worden voor al haar leden. Verbreeding van het huis, uitbreiding van den familieband, tot over de grenzen van het soms enge huwelijk heên, verwijding van het begrip staat, en verruiming van het beginsel van ons particulier eigendom stonden daarbij op den voorgrond. En alle vernieuwingen van deze levensvoorwaarden moesten steunen op een godsdienstig gevoel, dat steeds het ideaal in het oog bleef houden.

Pierre Leroux was allengs met de edelste geesten van Frankrijk in aanraking en betrekking gekomen. Allen in Frankrijk, die den menschelijken geest op wat ruimer banen wilden voeren, die voor het gemoed ook wat meer innigheid of verheffing wenschten, die niet terugdeinsden voor zeker mysticisme, gevoelden zich aangetrokken tot den eenvoudigen, stil voor zich heên levenden man. Hij wekte dadelijk, reeds door zijn uiterlijk, eenigszins boersch, voorkomen, vertrouwen. Zijn rustige manieren, zijn zachte, en toch doordringende blik, zijn kloek gelaat, getooid door overvloedig weelderig hoofdhaar, zijn eenigszins gebogen gestalte, gaven den indruk van een diep ernstig man. In Parijs krijgt men allicht een vast etiket. Welnu, hij was al zeer spoedig bekend als een soort van mystiek wijsgeer. Daar de Fransche romantische school dier dagen niet afkeerig was van zekere dweeperij met Duitsche dichters of geleerden, en Pierre Leroux zijn best deed, Frankrijk met de Duitsche letterkunde bekend te maken - hij vertaalde o.a. Goethe's Werther - verwerkelijkte hij voor velen het beeld van een in Frankrijk verdwaalden Duitscher. Hij kwam in de mode[1)]. De Franschen van het midden der XIX^{de} eeuw waren geen groote metaphysici of wijsgeeren, en konden niet beoordeelen, of hij werkelijk op de hoogte der Duitsche filosofie stond. Zij waardeerden dus goedgeloovig, op gezag, de wijsgeerige studiën van Pierre Leroux. Zij vonden het uitstekend, dat hij de idealistische frasenmakerij

1) Michelet, in zijn boek ‘le Peuple’ een zinsnede van Pierre Leroux aanhalende, zegt: ‘observation de Pierre Leroux, aussi judicieux ici qu'il est ailleurs ingénieux et profond’: zie Edition 1877 pag. 239. Zie voorts Louis Blanc over hem in zijn ‘Révolution de 1848’, II p. 59.

van Victor Cousin ontleedde en uitkleedde. Zijn stukken daarover in de ‘Encyclopédie Nouvelle’ maakten zelfs een tijd lang opspraak. Hij verzamelde ze later tot een boek onder den titel van: ‘Réfutation de l'éclectisme’, waarin hij behalve Cousin ook Jouffroy behandelde[1]. Zoo werd hij in Parijs een man van naam.

Onder degenen, die het meest hem bewonderden, behoorde in de eerste plaats een nobele vrouw, George Sand[2]. Zij dweepte met al degenen, die op min of meer mystieken filosofischen grondslag zeer ernstig de maatschappij wilden vervormen. Zij durfde altijd medegaan met hen, die van het gewone pad afweken, vooral wanneer zulke pioniers een nieuwe schoon verlichte vallei voor het menschelijk geslacht meenden te kunnen aanwijzen. Zoo was zij in 1837 mede uitgetogen met Lamennais. Thans in 1841 wilde zij de reis doen met Pierre Leroux. Zij stelde hem voor, om, te zamen met Louis Viardot, een flink degelijk maandschrift uittegeven ‘L a R e v u e I n d é p e n d a n t e ’. Dat tijdschrift heeft een betrekkelijken bloei gehad, en jaren lang bestaan. Pierre Leroux heeft er van 1841 tot 1843 allerbelangrijkste artikelen in geleverd. Wanneer wij toch die deelen voor ons leggen - het tijdschrift begon 1 November 1841 en kwam voorts op den eersten dag van elken maand uit - dan treffen ons in 1841 en 1842 daarin zijn omgewerkte ‘Discours de la situation actuelle de l'esprit humain’: zijn studie ‘De Dien, ou de la vie considérée dans les êtres particuliers et dans l'être universele’ (tome III p. 17-89): zijn artikel over de wijsbegeerte van Schelling (p. 289-348): zijn breed opgezet onderzoek ‘du Christianisme’ (pag. 577-691); zijn bijdrage over Petrarca (tome IV p. 347-426), en voorts artikelen over Cousin en Jouffroy. Na 1842 werd de Revue Indépendante nog meer uitgebreid en zou zij voortaan elke twee weken verschijnen. Doch de medewerking van Pierre Leroux werd minder gezet. Slechts nu en dan vindt men een kleinere bijdrage van

1) Wij bezitten een uitgave van dit boek van het jaar 1841 bij Charles Gosselin verschenen. Het is een deel der zoogenaamde Bibliothèque d'Elite. Het is 350 fijnbedrukte bladzijden groot.
2) Zie George Sand, Histoire de ma Vie, Edition 1876, tome IV p. 363 en volg. Men weet, dat George Sand haar roman ‘Spiridion’ onder zijn invloed schreef: ook het tweede gedeelte van Consuelo is uit den omgang met Pierre Leroux te verklaren.

zijn hand. Hij bewerkte echter daarin in 1843 nog een studie van sterk socialistisch karakter, die een groot en indruk zou maken, wij bedoelen de opstellen over de regeering der rijke lieden.

Die artikelen zijn later tot een boek verzameld, dat met en door zijn luid klinkenden titel 'de la Ploutocratie'[1] nog al opspraak verwekte. Wij moeten bij dat geschrift eenige oogenblikken stilstaan. Het doel daarvan is een uitéénzetting van bouw en samenstel der economische maatschappij van Frankrijk; in 't bijzonder wordt bij den toestand van *het loon* en bij *het netto inkomen* van het land de aandacht bepaald. Er wordt op den voorgrond gesteld, dat Frankrijk, wat zijn staatswezen betreft, niet anders heeft gedaan dan in de 19de eeuw Engeland na te volgen. Aldaar vertegenwoordigde het hoogerhuis den adel, de feodaliteit: terwijl in het lagerhuis de afgevaardigden der rijke burgerij zaten. In Frankrijk nu was er sinds de Revolutie geen adel of feodaliteit meer: men had dus, als men tot elken prijs een vertegenwoordigend stelsel van alle rangen en standen had willen verwerkelijken, van de vertegenwoordiging der middenstanden ('Bourgeoisie') een soort van hoogerhuis moeten maken, en het fransche lagerhuis moeten samenstellen uit afgevaardigden der arbeiders en der proletariërs. Op die wijze had men, als men dan volstrekt Engeland had willen naäpen, iets redelijks verkregen. Men had dan een vertegenwoordiging gehad van dat wat is, van al wat is, en niet van hetgeen er niet is. Maar neen: men heeft het niet gedaan; men heeft den arbeid, het loon, het volk, de werklieden, de geheele wereld met uitzondering van den 'tiers-état', buitengesloten van het staatswezen. Men heeft alle staatsrechten bij uitsluiting gegeven aan hen die iets hadden, die een zeker eigendom konden aanwijzen. - Om dit te betoogen, gaat hij in een breedvoerig, min of meer statistisch onderzoek zich begeven, ten einde aan te toonen, dat verreweg het grootste deel van Frankrijk geen eigendom heeft. De tabellen der grondbelasting vooral worden door hem nagesnuffeld, om te bewijzen, dat die kleine boertjes, op wier bestaan Frankrijk zich verhoovaardigde, ternauwernood bezitters mochten heeten. Na veel becijferingen meent hij tot het resultaat te kunnen komen, dat het geheele kapitaal van Frankrijk in handen is van betrekkelijk weinig

1) Wij gebruiken een editie van het jaar 1848 te Boussac uitgekomen, met het motto: 'Make money, my son, honestly if you can, but make money.'

eigenaars. De 35 millioen Franschen worden verdeeld in zeven klassen, waarvan slechts de drie laatste klassen deel aan het eigendom hebben. De maatschappelijke pyramide, die hij opbouwt, geeft 6 millioen huisgezinnen van proletariërs tegen ruim 1 millioen eigenaars[1]. Cijfert men dit alles nog scherper na, en vraagt men niet alleen naar elk eigendom, hoe groot of of klein ook, maar naar eenigszins welgesteld bezit, dan ziet men, dat het *groote* kapitaal van Frankrijk in handen is van slechts twee maal honderd duizend rijkere lieden. Die 200,000 lieden regelen en ordenen de netto opbrengst van Frankrijk; zijn de 'régulateurs' van de opbrengst die niet in de schatkist komt, welke som op vier milliarden wordt geschat. Die som zou men het eerste groote budget kunnen noemen. Maar gelieft nu ook op te merken, dat diezelfde eigenaars door de kieswet tevens zijn aangewezen, om, met uitsluiting van ieder ander, de éénige beschikkers te zijn van het 1½ milliard, dat jaarlijks als belasting in de schatkist wordt gestort, het eigenlijke (tweede) budget, Zij zijn de éénigen, die over dat geld der schatkist naar welgevallen beschikken. Geen ander der 35 millioen Franschen heeft eenig aandeel aan dat verdeelen van de staatsbegrooting, tenzij bij wijze van raadgeving of uiting van grieven, voor zoover de vrijheid van drukpers dat toelaat. Men heeft van de twee honderd duizend eigenaars het geheele constitutioneele gouvernement gemaakt. Hooger- en lagerhuis zijn in Frankrijk samengesteld uit de vertegenwoordiging van die twee honderd duizend gepriviligieerden. De millioenen van proletariërs tellen niet mede in den staat. De dagbladpers der bevoorrechten let zelfs op hen niet. Zij werpt geen blik op sociale questiën, maar heeft slechts lynx-oogen voor al de kleine voorvallen, die in de 'coulissen' der politiek gebeuren.

Dat is de ware 'Ploutocratie.' Frankrijk is een groot atelier van arbeid en productie, met dertig millioen beambten en gesalarieerden, vier millioen kleine eigenaars, wier inkomen ternauwernood in de behoeften voorziet, en een millioen rijkere eigenaars, wier inkomen hun behoeften overtreft. Wil men cijfers der productie, zoo zou men kunnen stellen, dat Frankrijk in het geheel per jaar 9 milliarden rijkdom voortbrengt: vier

1) Zie bij Pierre Leroux, de la Ploutocratie, 1848, de twee tabellen pag. 92 en 100.

milliarden gaan als ‘netto revenu’ aan de rijken: anderhalf milliard wordt aan het budget opgebracht; er blijven drie en een half milliarden voor de armen over. Die armen of arbeidende klassen hebben uit het feit der Fransche Revolutie weinig voordeel genoten. Zij worden wel is waar minder dan vroeger gehinderd door afsluitingen, perken en banden; maar hebben in werkelijkheid niet veel aan die vrijheid. Zij mogen nu altijd en overal, zelfs vrijelijk op Zon- en feestdagen werken, maar moeten nu ook inderdaad dien Zondag of feestdag arbeiden, om te kunnen leven[1)]. En toch weten de bevoorrechte klassen, door middel der accijnzen, nog handen-vol belastingen uit die arme klassen te trekken. De armen mogen niet medetellen in den staat, maar betalen desniettemin nog een overgroot deel in de staatslasten[2)]. Zelfs zou (o bittere ironie!) het hun niet baten, wannneer zij van die staatslasten werden vrijgesteld, want onmiddellijk zouden, bij de tegenwoordige economische regeling, de loonen in diezelfde evenredigheid dalen. Die economische wet is in de tegenwoordige orde van zaken even vast en onveranderlijk als het Noodlot. In waarheid drijft alles heen naar het ‘netto revenu,’ dat de rijken beuren; niets dan het strikt noodige loon wordt aan het volk gelaten[3)]. Malthus heeft in zijn troostelooze leer dit alles zeer goed ingezien. De bezittende klassen waren volkomen in hun recht, toen zij Vincent-de-Paul van zijn voetstuk rukten en tot nieuwen heilige dezen Malthus kozen[4)]. Vroeger waren er priesters en krijgslieden, voorts kooplieden en ambachtslieden. Thans zijn er eigenlijk alleen rijke lieden, die alles te zeggen hebben. De edellieden en de mannen der kerk worden geregeerd door de rijken. Wij leven onder een Ploutocratie. Het kenmerk van die Ploutocratie is samenvoeging van rijkdom en van politieke rechten. De Ploutocraten bezitten rijkdom en regeeren nu voorts den staat, niet voor dien staat zelven, maar voor de ploutocraten[5)]. De politieke wet wordt door hen ondergeschikt aan de economische wet. Zij vinden die wet uitnemend, en noemen zich derhalve

1) Zie Pierre Leroux, de la Ploutocratie, pag. 181.
2) Zie Pierre Leroux, de la Ploutocratie, pag. 236.
3) Zie Pierre Leroux, de la Ploutocratie, de berekening op pag. 224.
4) Zie Pierre Leroux, de la Ploutocratie, pag. 36, 61 en 239.
5) De belastingen konden anders zoo goed werken ten voordeele van allen. Pierre Leroux (pag. 118) beaamt hier het woord van Charles de Remusat: ‘l'impôt est pour la nation le meilleur des placements’.

‘behouders’. Zij hebben de vereering van den proletariër Jezus vervangen door den eeredienst van God Plutus.

Het boek over de Ploutocratie was een scherp pamflet. Zonder omwegen werden hier de conclusiën aangewezen, waartoe de algemeene hooge begrippen van Pierre Leroux leidden. Het werkje zou een snijdend wapen in de handen der socialisten worden.

Het was echter meer een oogenblikkelijk tijdelijk strijdschrift dan een programma van socialisme. Pierre Leroux was echter in staat ook zulk een programma te leveren. Werkende in dezelfde socialistische lijn, als waartoe zijn ‘Ploutocratie’ behoorde, zou hij een klein boek schrijven, dat als leiddraad van begrippen voor de socialisten dienst zou kunnen doen. Hij nam daarvoor den dialoog-vorm, aan Grieksche modellen ontleend, en stelde het boekje op, dat den titel zou dragen van ‘L e C a r r o s s e d e M . A g u a d o’, en dat in alle opzichten een zijner meest opmerkelijke geschriften zou wezen.

Het is een fragment: deel van een samenspraak, zooals weleer Socrates en zijne vrienden die hielden. Ver zijn wij echter verwijderd van de schoone omgeving en lijst, waarin een Plato zijn ‘Republiek’ plaatste. Wij bevinden ons in een kroeg, in een der volkswijken van het stoffig en rumoerig Parijs, onder de regeering vau Louis Philippe. Onze samensprekers zijn Leroux zelf en een soort van socialistisch droomer, dien hij vroeger als kameraad-letterzetter bij Didot heeft gekend en die in de Juli-dagen van 1830 hard mede heeft gestreden, voorts een oud matroos, een stoker op een stoomboot, een lid der geheime genootschappen ‘homme aux lèvres pincées’ en eenige arbeiders, die hun liter wijn bij de juffrouw aan het buffet (Madame Noireau) komen halen. Het is een Maandag. Het volk knoopt dien dag aan den Zondag aan. In de kroeg is het druk en vol, een gonzende korf. Daar rijdt een schitterende koets langs de ramen, met koetsier en knecht in rijk liverei. De stoker wijst er met den vinger na en zegt, dat 't rijtuig van den koning is. Doch een huurkoetsier, die ook in de kroeg zijn borrel neemt, onderwijst hem, op een toon van gezag, dat het niet de koning, maar een rijk particulier is, de bankier Aguado, wiens paarden daar draven. De kroegbezoekers beginnen nu op den bankier en op de rijken in 't algemeen te schelden. Maar de man van de zweep zegt, dat zij wel zwijgen mochten, want dat zij leven van den rijkdom....

Nu ontspint zich een twist en allengs een dialoog, gevoerd vooral door den droevig peinzenden droomer en door zijn vroegeren kameraad Pierre Leroux[1].

De vriend van Leroux begint met aan de lieden uiteen te zetten, dat werkelijk de arbeid van het volk de rijken doet leven. Het volk betaalt dus inderdaad de bankiers, gelijk het de ministers bezoldigt. De volledige ondeelbare arbeid der natie doet allen en alles leven. De kapitalisten (bankiers) weten slechts, bij de verdeeling van de geheele productie, zich een leeuwendeel te verzekeren; doch zij teeren op het werk van allen. Inderdaad zijn de rijken, die de arbeidswerktuigen bezitten en aan het volk uitleenen, in zekeren zin slechts beambten van het volk, doch indirecte beambten, zonder toezicht, zonder contrôle. Het zou dus inderdaad de omgekeerde wereld wezen, wanneer men bleef volhouden, dat die beambten het volk, dat arbeidt, doen leven. - De dialoog begint, na deze inleiding, te pakken en de aandacht der aanwezige arbeiders te prikkelen. - De werking der belastingen komt van-zelve aan de orde. Zeer sterk wordt nu de nadruk er op gelegd, dat die belastingen slechts het kleinste deel uitmaken van hetgeen de arbeiders opbrengen. Inderdaad betalen die arbeiders, behalve hun belasting, ook de bezitters van het kapitaal, de leiders der industrie en al degenen, die hen doen werken. Dat is het tweede budget, vrij wat aanzienlijker dan het eerste. Het is, alsof die kapitalisten de opdracht hadden, om van den arbeid der arbeiders het deel te heffen, dat hun goeddacht voor het gebruik der werktuigen. De kapitalisten stellen zelven hun emolumenten vast. Zij hebben éénmaal het ‘outillage de l'humanité’ in handen, en laten zich voor den dienst dier werktuigen beloonen. Zij kunnen dit blijven doen, omdat er naast het recht van eigendom, dat ieder op zijn eigen persoon heeft, erkend wordt een eigendom, dat de beschikking vergunt over den persoon van anderen. Zoo komt men tot een scheiding tusschen de winsten van kapitaal en tusschen arbeidsloon. Doch dit alles is onjuist. Er kan van geen scheiding sprake zijn. De arbeiders kunnen niets doen zonder de arbeidswerktuigen,

1) Wij gebruiken van het boekje: le Carrosse de M. Aguado, fragment par Pierre Leroux, een uitgave van 1848, te Boussac uitgekomen, Aguado was de groote Spaansche bankier toen ter tijde te Parijs. De titel had ook kunnen luiden: Rothschild, of ieder ander rijk bankier.

maar de arbeidswerktuigen kunnen niets tot stand brengen zonder de arbeiders. Er is in de productie *ondeelbaarheid* (‘indivisibilité’). Die ondeelbaarhid of éenheid was zelfs de sluitsteen van het maatschappelijk gebouw der Revolutie. Zij was de voltooiing van het devies van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap.’ De productie van een natie is iets ondeelbaars, gelijk wetenschappen en kunsten het collectieve erfdeel van alle menschen zijn. Die ondeelbaarheid van de productie leidt tot de ware gemeenschap (‘communion’) onder de menschen.

Houdt men aan die ondeelbaarheid van de productie vast, dan wijzigt zich het begrip, dat de menschen tegenwoordig hechten aan eigendom. Onze eeuw klampt zich aan den eigendom vast, als ware hij de grondslag der geheele maatschappij, doch men moet onderscheiden. Het recht op eigendom is heilig, maar het gebruik, dat men van dat recht maakt, hangt af van de menschelijke associatie, en dus van de wet. Nu heeft de maatschappij nog veel te veel sporen van de feodaliteit bij die gebruikmaking van het eigendom toegelaten. In dit opzicht staat de kapitalist van heden soms gelijk met den roofridder van vroeger: vervangt zijn brandkast het bewapend kasteel uit het verleden. Goud is slechts in de plaats gekomen van ijzer. De grondrente, die thans door de eigenaars der gronden wordt genoten, is inderdaad het ‘heerlijk recht’ van den baron van ouds. Wanneer men de maatschappelijke ordening historisch eens wilde nagaan, dan zou men inzien, dat de maatschappij slechts van meesters is veranderd. Doch de meester, de onrechtmatige heffer van voordeelen, blijft er steeds. Hij is niet meer de Tempelridder uit den ‘Ivanhoe’, neen, hij is nu de jood Isaäc van York, vader van Rebecca, die in onze dagen zelf baron is geworden, en die het oude feodale privilege in andere, moderne, vormen weder doet gelden. Baron Isaäc heeft een bankierszaak, heeft de leiding van conversiëen, bezit groote fabrieken, vormt syndicaten, werkt op de beurs met concessiën of consortia van spoorwegen en mijnen: hij ‘preleveert’ op geheel de productie der natie zijn ‘droit du seigneur.’ En de heeren economisten buigen nederig voor hem, en bewijzen hem in logische doctrinaire handboeken, dat hij volmaakt gelijk heeft, en dat hij door zijn bestaan en werkkring reeds een weldoener van zijn volk is. Van tijd tot tijd verwaardigt baron Isaäc zich een plaats in de wetgevende kamers in te nemen, of anders

zendt hij er zijn advocaten heên. Hij is en gevoelt zich heer en meester in den lande.

Dit alles vloeit voort uit de tegenwoordige opvatting van eigendom, en hangt samen met de leer, dat het individu door zijn arbeid zijn eigen loon of winst zou verdienen. Maar dit is niet juist. In de productie kan men niet spreken van den verdienste opleverenden arbeid van het individu. De arbeid van een ieder is ondeelbaar verbonden aan den arbeid van allen. Ieder die werkt moet dus bij den arbeid het recht van allen erkennen. Er is geen individueele arbeid, die voortbrengt of verdient. De arbeid, die voortbrengt of verdient, is ondeelbaar de arbeid van allen en van een elk: in dier voege dat deze arbeid vast verbonden is aan de geheele menschelijke associatie[1)]. Rijkdom ontstaat niet uit grond, kapitaal of arbeid: rijkdom komt voort uit de maatschappij, uit de menschelijke associatie. De ware grondslag van den eigendom is de associatie. Eénheid moet dus het beginsel zijn der samenleving, niet de dissociatie, de krijg of concurrentie van het heden. Gaat men dien weg niet op, dan blijft het recht van eigendom niets anders dan een brokstuk uit de tijden der verovering en der feodaliteit. En begrijpelijk is het dan, dat de leus opkomt: eigendom is diefstal.

Alles hangt, bij de regeling van den eigendom, dus af van de associatie; de maatschappij kan zelve de voorwaarden van den eigendom instellen; de wetten moeten dit dus regelen, wetten die gebruik, niet misbruik van eigendom onderstellen. Erkend moet echter worden de onafscheidelijkheid van het recht van een ieder en van het recht van allen: welke beide rechten te zamen het collectieve recht der menschheid zijn. In ieder werk moet geëerbiedigd worden het particuliere recht van hem die daaraan arbeidt en het recht van allen[2)]. Indien onwetendheid

1) Zie Pierre Leroux, le Carrosse de M. Aguado, pag. 74: ‘Encore une fois, ce qui produit, ce qui mérite, c'est bien le travail; mais ce n'est pas le travail individuel, c'est *indivisiblement* le travail de tous et de chacun: en sorte que c'est le travail uni à l'association humaine, ou plutôt encore l'association humaine manifestée par l'individu, par le travail individuel fonctionnant lègitimement.’

2) Zie Pierre Leroux, le Carrosse de M. Aguado, pag. 103: ‘Qui, dans toute oeuvre humaine il y a nu droit individuel de propriété, puisque pour produire cette oeuvre il a fallu le besoin et le travail d'un ou de plusieurs individus à un moment donné. Mais il avait fallu aussi et il faut éternellement le travail collectif de l'espèce tout entière, de toute l'Humanité. Le droit individuel est donc, en essence, indivisiblement mêlé avec le besoin et le droit de tous à la propriété. Que chacun reconnaisse donc cette indivisibilité de son droit particulier et du droit de tous; que chacun paie la dime à l'Humanité.’

of schuld een scheiding maken tusschen rechten van mensch en van menschheid, indien het recht der menschheid wordt ontkend, dan komt men tot toestanden, waarin een ‘onwaar eigendom’ de wereld beheerscht. Het kwaad neemt dan een schijn van goed aan: - maar de tijd nadert, dat de maskers zullen worden afgerukt.

In dien trant spreken de droomers en werklieden in de kroeg. Van tijd tot tijd vallen zij elkander in de rede, zingen zij, of worden zij boos Maar Pierre Leroux en zijn vriend weten altijd de uitingen der hartstochten tot kalmte te stemmen.

Soms is er welsprekendheid in de gesprekken: en altijd groote droevige ernst in al hetgeen Leroux door zijn vriend laat ontvouwen. De dialoog eindigt met een betoog, dat Jezus Christus de ondeelbaarheid van den arbeid en van den rijkdom, de erkenning van het recht van een ieder en van allen, steeds heeft gewild. Uit de Bergrede worden de bewijzen hiervoor aangehaald. En ééns in de Revolutie, tijdens de Conventie, is volgens Leroux datzelfde ook beoogd. Het was, toen Robespierre in 1793 zijn Verklaring van de Rechten van den Mensch opstelde, een stuk, zorgvuldig en geheimzinnig door enkelen als op 't hart bewaard, en welks artikelen met eerbied en ontzag thans in de kroeg, waar de samenspraak wordt gehouden, worden voorgelezen[1)].

O, die kroeg van Pierre Leroux zou een symbool, een voorspel der toekomst zijn. In een naderend tijdvak, zonder kerk en zonder bewustzijn van hoogere orde, zouden de vraagstukken der menschheid allengs in de meest triviale plaatsen en localen ruw en woest besproken worden door alle misdeelden der maatschappij, die toevallig er samenkwamen. Tevreden zou de wijsgeer dan reeds zijn, als, bij de eerste de beste gelegenheid of tegenstelling, bij voorbeeld wanneer de koetsen der geldmannen

1) Zie Buonarotti, Conspiration de Babeuf, I, pag. 26 vlgg. Het tweede artikel van die ‘Declaration’ luidde uitdrukkelijk: ‘Les principaux droits de l'homme sont ceux de pourvoir à la conservation de l'existence et la liberté.’ En het zesde artikel behelsde deze bepaling: ‘La propriété est le droit qu'a chaque citoyen de jouir et de disposer à son gré de la portion de bien qui lui est garantie par la loi.’

voorbijrolden, de wilde verhitte woorden niet onmiddellijk tot daden opvlamden!

V.

Aldus werkte en schreef Pierre Leroux in Parijs in de jaren 1840 tot 1844. Met de meeste socialisten en radicalen dier dagen stond hij in betrekking. Wij vinden hem in briefwisseling met Lamennais, met Cabet, met Barbès, met Louis Blanc, met Greppo. Hij was ook een vertrouwde van Godefroy Cavaignac, den edelen en grooten broeder van den generaal[1]. Pauline Roland en Flora Tristan waren reeds vroeger met hem bevriend. Hij werd in al die kringen een welkome gast. Hij was gelukkig gehuwd, al glimlachten enkelen over de eenvoudige vrouw, op wie zijn keuze was gevallen[2]. Het huishouden werd met kinderen gezegend. Ook de broeders bleven steeds in zijn nabijheid en vormden met hem een vasten kring, een gemeenschap van gevoelens en gedachten. Er was iets patriarchaals in die familie Leroux. Misschien kwam daardoor als vanzelf bij hen het verlangen op, om, buiten Parijs, met al de geestverwanten een soort van kolonie te organiseeren, waarin men zich geheel en al zou kunnen inrichten overeenkomstig de denkbeelden, die in de geschriften van Pierre waren uiteengezet.

Op die wijze ontstond de inrichting te B o u s s a c in de provincie.

Omstreeks het jaar 1844 ging Pierre Leroux met huisgenooten en vrienden uit Parijs. Zij betrokken een landhoeve in de oude provincie Berry, in het departement la Creuse. Dáár woonde in de nabijheid, op een eenvoudige buitenplaats - ‘château’ is de fransche uitdrukking, die echter niet dadelijk het denkbeeld van een kasteel moet oproepen - Nohant geheeten, zijn beroemde vriendin George Sand. Met haar was hij altijd in gedachten innig verbonden. Zij stelde van haar kant steeds den hoogsten prijs op zijn opwekking en onderwijs. Zij hielp met geld; en de landhoeve Boussac - ook al ‘château’ genoemd - niet ver

1) Zie brieven van de vrienden, in Pierre Leroux: ‘La Grève de Samarez’, tome I, 1863, pag. 320 en volgende. Over Godefroy Cavaignac, pag. 332 en volgende.
2) Zie Correspondance inédite entre Lamennais et le baron Vitrolles, 1886, pag. 341/342, vergelijk ook pag. 370 en 398.

van Nohant, was door George Sand zelve voor haar vriend uitgekozen. Men was dan te-zamen in voortdurende verbinding. Het huis lag op een hooge, dorre plek boven op een rotsachtigen berg. Men had het uitzicht op een zacht en eenigszins droefgeestig landschap, door George Sand beschreven in haar roman 'Jeanne'. Uit de vensters aan de ééne zijde zag men in de laagte neder op het kerkhof, waar de lijkgraver, om plaatsen voor nieuwe afgestorvenen te bekomen, de doodshoofden op het groene gras wierp, zoodat de zon ze wit bleekte.

Het voornemen was dáár te Boussac een landbouw-kolonie te vestigen, doch landbouw te verbinden aan eenige industrie. Voorloopig zou men op coöperatieven grondslag een drukkerij inrichten, waar men de werken van Leroux zou drukken. Boussac zou door die uitgaven een brandpunt van propaganda voor de stellingen van Pierre Leroux zijn. Doch de proef op de som, dat wat de menschen in de eerste plaats van de waarheid van het stelsel van Leroux moest overtuigen, zou het feit zelf wezen van het samenzijn en samenleven te Boussac.

Zoo begrepen het ook al de vrienden van Pierre Leroux. Met hem togen derwaarts zijn broeders Jules en Charles Leroux, dan twee jonge vrienden, die later zijn schoonzoons zouden worden, Luc Desages en August Desmoulins, voorts Pauline Roland en Ulysse Charpentier, Grégoire Champseix, Louis Nétré, Ernest Lebloys, Adolf Berteault en Alfred Frezières. Deze waren de blijvende kolonisten. Van tijd tot tijd kwamen anderen er maanden of weken vertoeven, waarna zij weder de gewone maatschappij ingingen; zoo Philippe Faure, de gebroeders Soudan, Marcellin Dussoubs, Paul Rochery, Emiles Aucante, Henri Touchet, Collet de wever; voorts enkelen, die later in de politiek zekere vermaardheid zouden krijgen, als Pierre Lefranc, de republikeinsche senator en minister, die in Juni 1877 zou sterven, en Talandier, nog altijd (in 1889) radicaal lid van de Kamer der Afgevaardigden[1)].

Te Boussac, te midden van het landbouwbedrijf en het gewone dagelijksche werk, ontwikkelde zich het overigens vrij nevelachtig en droomerig stelsel van Pierre Leroux tot een meer

1) Zie die namen bij Pierre Leroux, la Grève de Samarez, tome 1, pag. 298/299. Zie ook tome II, p. 77. Vergelijk voorts over Talandier, Revue du Mouvement Social, Première Année (1880-1881), pag. 235.

afgerond geheel. Het werd aldaar de zoogenaamde ‘Doctrine de l'Humanité.’. In de stellingen van die ‘doctrine’ - want de begrippen dier leer werden tot een reeks van aphorismen te zamen gedrongen - vinden wij natuurlijk al de ideeën terug, die achtereenvolgens uit de behandelde boeken en brochures van Pierre Leroux door ons zijn aangestipt. Toch komt er allengs ook iets nieuws bij. In drie woorden wordt het geheele stelsel nu voortaan uitgedrukt. Die drie woorden zijn: ‘S o l i d a r i t é - T r i a d e - C i r c u l u s.’ Met de verduidelijking daarvan moeten wij ons dus even bezighouden.

Bij het eerste woord ‘*Solidarité*’ behoeven wij niet lang stil te staan. Het is vroeger ontvouwd. Het hangt samen met het dogma van Leroux. Alles gaat bij hem uit van het drieëenig Godsbegrip. Daarna worden dan, op de ons bekende wijze, de begrippen van ‘menschheid’ met haar wet van vooruitgang en van drieëenigheid van het heelal vastgesteld. Het universeele leven hangt in alle deelen van elkander af. Alles is solidair. - Dit was het dogma. In de tweede plaats viel dan de aandacht op de organisatie der maatschappij. En die organisatie werd, volgens de denkbeelden van Leroux, weergegeven door het woord ‘T r i a d e’. Het beteekende de tot in alle onderdeelen doorgevoerde indeeling in drieën van alle verschijnselen, instellingen en toestanden der maatschappij. Reeds de menschen openbaarden zich eerst als individu, dan als huisgezin, dan als maatschappij. Aan de heiligheid van het huwelijk werd alle hulde gegeven: echtscheiding was slechts (volgens Leroux) een uitzondering en tijdelijke zaak: zij was tegenstrijdig met het ideaal. Voorts kwam dan de reeks van drievoudige leuzen, die uitgedrukt werden door deze samenvoegingen: ‘eigendom - familie - staat,’ vrijheid - broederschap - gelijkheid, ‘burgers - geassocieerden - beambten’ en in het algemeen ‘sensation - sentiment - connaissance.’ Al de leden van die samenvoegingen werden dan weder gesplitst. In het bijzonder kwam dat uit bij het begrip ‘associatie.’ Ieder mensch, zoo heette het, is lid van een gezin, ieder mensch heeft vrienden, ieder mensch maakt deel uit van een ‘atelier.’ In dat ‘atelier’ treedt hij op als geassocieerde. De grondslag der associatie in het atelier is het ‘compagnonage,’ de basis daarvan is de vriendschap, en de wet van de vriendschap is de trias. Die trias was óf natuurlijk óf organisch. De natuurlijke trias was de vriendschap van drie

menschen, die elk één der drie kanten of uitingen van het menschelijk leven meer bepaald tot overheerschende uitdrukking brachten: de één zou meer de sensatie, de ander het sentiment, de derde het weten en kennen vertegenwoordigen. Organisch was die trias van vrienden, wanneer zij zich zóó vereenigd te zamen op eene maatschappelijke functie gingen toeleggen. Op die wijze moest de arbeid in de menschelijke ateliers geschieden, en het bestuur dier werkplaatsen moest dan weder in zijn eigen inrichting de driedeelige splitsing toelaten en huldigen. - Eénzelfde indeeling moest in de administratie van elke 'commune' worden gevonden. Er moest dáár zijn een besturende trias, een rechterlijke trias, aan wie ook de opvoeding en het onderwijs was toevertrouwd, en een wetgevende trias. Wij behoeven bij dat alles niet lang stil te staan. De oplettende lezer kan zelf aan het splitsen gaan. Wij stippen slechts aan, dat in dit plan een derde deel van het onderwijs gewijd werd aan de gymnastie. Bij de ontwikkeling van het leerstuk van den eeredienst is zeer opmerkelijk de absolute wijding van den Zondag, den socialen dag bij uitnemendheid, den heiligen rustdag. De Zondag heeft tot doel, om in ieder onzer het gelijkheidsbegrip op te roepen. De Zondag moet dus ook wezen de dag voor den gemeenschappelijken maaltijd, het symbool der volstrekte gemeenschap[1)].

Maar naast de woorden 'solidariteit' en 'triade' stond als derde lid het woord 'C i r c u l u s '. Wat beteekent dat? Het is het woord van Leroux, dat altijd in 1848 en ook later den lachlust van een ieder opwekte. Tegenwoordig echter is het een stelling, waarmede onze materieele tijd zich meer en meer bezighoudt. Want het is niets anders dan een kort begrip van wat wij in ons land zouden noemen een denkbeeld van het Liernurstelsel. Bij Leroux beteekende het vooral een protest tegen de leer van Malthus. Men behoefde, volgens hem, niet bang te zijn, dat de productie der aarde niet gelijken tred zou houden met de vermeerdering van het menschelijk geslacht. Alle wezens toch gaven aan de aarde terug dezelfde organische stoffen, die zij voor hun eigen onderhoud aan de aarde hadden

1) Wij volgen hier de 'Aphorismes, Doctrine de l'Humanité', zooals zij zijn geformuleerd door Lue Desages en Auguste Desmoulins. Wij hebben een editie van 1848, te Boussac uitgekomen; zie over de 'triade', pag. 13-26.

ontnomen. Ieder mensch produceert den mest noodig ter reproductie van zijn voedsel. Er was een cirkelgang, een kringloop (een circulus) tusschen productie en consumtie. De mensch was tegelijk voortbrenger en verbruiker. De riolen moesten gebruikt worden, om het bouwland van mestspeciën te voorzien. Hield men dit goed in 't oog, en pastte men dit beleidvol toe, dan zou men inzien, dat het feit, waarop Malthus had gewezen, niet zoo zorgwekkend kon zijn. Er zou altijd genoeg voedsel voor de menschen wezen. Zelfs de mensch die niet werkt zou nog het recht van te leven hebben, ‘en se mettant à l'abri sous la loi du circulus’. - Onder dit leerstuk van den ‘circulus’ rangschikte Leroux bepalingen omtrent het in stand houden van het bestaan. Ieder mensch had, volgens hem, een recht op woning, voeding en kleeding. Het recht van een ieder op deze zaken is begrensd door het recht van allen. Allen en een ieder hebben het recht op den eigendom. Arbeid is een uiting van het leven van ieder mensch, hetzij door industrie, door kunst of door wetenschap. De arbeid heeft drie termen. Één die beantwoordt aan het verleden, en die de wetenschap, de traditie, de uitvindingen, en de door een vroegeren arbeid vervormde materie vertegenwoordigt. Dit is het kapitaal, beter genoemd de arbeidswerktuigen. De tweede term beantwoordt aan de toekomst, en is de levende kracht van den mensch, die op de natuur wordt aangewend; men noemt dien term meer speciaal arbeid; beter heette hij ‘arbeider’ (‘travailleur’). De derde term beantwoordt aan het tegenwoordige, en ziet op het fonds, waarop de mensch zijn krachten uitoefent, met behulp der arbeidswerktuigen; het is de aarde of de materie - Wat eindelijk de ‘retributie’ betreft, heeft Leroux deze formules: ‘aan ieder volgens zijn capaciteit, aan ieder volgens zijn arbeid, aan ieder volgens zijn behoeften.’ De capaciteit wordt beloond of vergolden door de functie en legt de functie op: de voleindigde arbeid wordt beloond door de rust en den vrijen tijd (‘le loisir’): de behoefte wordt bevredigd door de producten, hetzij zij natuurlijk (industrieel), artistiek of wetenschappelijk zijn.[1)]

Te Boussac hield Pierre Leroux zich hoofdzakelijk bezig met proeven te nemen, betrekking hebbende op de leer van den

1) Zie Aphorismes, Doctrine de l'Humanité. Boussac 1848, pag. 27 en volgende. Zie over den Circulus van Pierre Leroux ook Blanqui, Critique Sociale, 1886. tome I, pag. 58.

‘Circulus’, Zoodoende meende hij de beste weerlegging te kunnen geven van het stelsel, dat zich naar Malthus heeft genoemd. ‘Wij bleven - zoo zegt Pierre Leroux zelf - vier jaren lang in een soort van woestijn, op een dorren berg, om aan te toonen: dat de Economie een anderen uitweg heeft dan het eeuwige proletariaat; dat de leer van Malthus onwaar was; dat er een natuurlijke cirkel was, van ouder herkomst en van hooger orde dan de circulatie der Economisten; dat eindelijk ieder mensch voortbrenger was, en zelfs letterlijk “reproducteur” van zijn eigen verbruik.’[1)]

Voorts bleef hij schrijven en uitgeven, ook vooral om zijn drukkerij werk te verschaffen. Wij vermelden een druk van zijn boekje: ‘d'une Religion Nationale ou du Culte’ in 1846 te Boussac gedrukt, en eindelijk het tijdschrift, dat hij sinds 1845 onder den naam van ‘Revue Sociale’ te Boussac uitgaf.

In die ‘Revue Sociale’ behandelde hij wederom het vraagstuk door Malthus gesteld. Hij plaatste er in 1846 de stukken, die later tot een boek verzameld, onder den titel van ‘Malthus et les économistes’, zooveel verontwaardiging zouden veroorzaken. Een ontleding van dat geschrift is voor ons doel dus noodzakelijk[2)].

Het bestaat uit vier afdeelingen. In de eerste wordt met terugslag op Toussenel's beroemd boek (‘les Juifs rois de l'Epoque’) aangetoond, dat onze maatschappij thans onder de heerschappij gekomen is van de Beurs en van de Bank. Er is slechts één ware, innige vereering, de aanbidding van het Gouden Kalf. De industrie weet alle begeerten, alle verstandelijke en lichamelijke vermogens der menschen tot zich te trekken. De mensch wordt soms enkel beschouwd uit het oogpunt van een artikel als katoen (‘calicot’): hoe het te bewerken en te verbruiken. In dat opzicht zou de oude graaf de Saint-Simon over het vervullen van zijn vurigen wensch, dat toch het tijdperk der industrie eindelijk mocht worden verwezenlijkt, ontstellen. Doch Saint-Simon had dàt, wat nu geschiedde, waarlijk niet gewild. Want het was niet de industrie, als zoodanig, die

1) Zie Pierre Leroux, la Grève de Samarez, tome I, pag. 299, 292/294.
2) Wij gebruiken een editie te Boussac en te Parijs in 1849 uitgegeven onder den titel: ‘Malthus et les Economistes, ou y aura-t'il tonjours des panvres?’ Nouvelle Edition.

alles was gaan beheerschen, het was het kapitaal door middel van de industrie, dat de macht in handen had genomen. En dat kapitaal werkte nu met even eigenaardige wapenen, als vroeger in de middeleeuwen de geharnaste feodaliteit. Slechts waren de wapenen, die het gebruikte, van vrij wat snijdender scherpte en verder-reikende draagkracht: zwaard en speer waren vervangen door wisselbrief en banknoot. Te zamen vormden die stukken de moderne artillerie. De Jood[1] onzer dagen wist die artillerie te bedienen als geen ander. Hij wist met zijn wapenen de rijkdommen te veroveren en te accapareeren. En de financieele feodaliteit liet die door het kapitaal onderworpen industrie werken en zweeten, voor zich, voor zich alleen. Rijkdommen en goederen zijn toch niet anders dan gecondenseerde menschelijke arbeid of zweet[2]; en de kapitalist legt daar de hand op als op zijn wettig eigendom.

De heeren Economisten merken dat alles op en bewonderen het resultaat. Hoe heerlijk werkt dat kapitaal, zoo prevelen zij binnen'smonds: zij die het opsparen en oppotten zijn reeds van-zelf (zonder nog iets verder uit te richten) weldoeners der menschheid! Pierre Leroux laat hen voor een oogenblik van hun verrukking genieten, en wendt zich in een tweede afdeeling tot de predikers van het Evangelie, en wel tot Lacordaire. Deze had zoo even, in de kathedraal Nôtre Dame te Parijs, een schitterende conferentie gehouden over de grondslagen der maatschappij en dus ook over den eigendom. Hij had daarin op het juiste evenwicht gewezen, dat tusschen rijken en armen was tot stand gebacht, en op de harmonie die in de maatschappij was gekomen: ‘de voortdurende arbeid der maatschappij was - volgens Lacordaire - een vrijwillige, rechtvaardige, liefderijke verdeeling der goederen dezer aarde.’ Tegen deze stellingen van den christenleeraar kwam Pierre Leroux op. Hij meende, dat Lacordaire dan ook het geven van aalmoezen had moeten bestrijden,

1) Spreekt Pierre Leroux van den Jood, zoo bedoelt hij altijd ‘l'esprit Juif,’ die zobwel in Christenen als in Joden werkt. Voor de Joodsche natie heeft juist Leroux warme hulde, over haar heeft hij zijn schoonste bladzijden geschreven Zie ‘Malthus et les Economistes’ pag. 17 en 18.

2) Zie Pierre Leroux ‘Malthus et les Economistes’ pag. 47: ‘Au fond, toutes les richesses, toutes les marchandises du monde, ne sont que du travail humain, de la sueur humaine plus ou moins condensée.’ Marx heeft zijn formule ‘alle Waaren sind nur bestimmte Masse festgeronnener Arbeitszeit’ waarschijnlijk hieraan ontleend.

een verdienstelijk werk volgens de kerk, een misgreep volgens de heeren economisten, verkeerd reeds daarom, omdat, volgens hen, aalmoezen heeten afgestaan te worden van het overtollige, en een rijk man niets overtolligs heeft, maar al zijn rijkdommen laat werken als kapitaal. Neen, Lacordaire sprak niet als verkondiger van het Evangelie, hij sprak in den geest van den Jood. Langs zijn adem was, terwijl hij sprak, zachtkens voorbijgegaan de gedaante van Malthus. Deze had, op gansch andere wijze dan Vincent de Paul, het op de kinderen voorzien. Hij verlangde ze niet koesterend in zijn armen te nemen: hij wilde, als hij kon, hun het leven ontnemen, of ten minste vóór de geboorte ze vernietigen. De aarde toch was volgens hem te klein, leverde niet genoeg voedsel op voor de telkens aanwassende bevolkingen. ‘Heb geen ziekelijk medelijden, - zoo sprak Malthus - wees wetenschappelijk.’ Eerbiedig het onwedersprekelijk feit, dat er alléén dán plaats is voor het leven van nieuwe menschen, wanneer de ruimte en het voedsel voorhanden zijn voor die komende gasten: erken, dat die ruimte en dat voedsel allengs gaan verminderen, wanneer te veel kinderen een plaats vragen; en zorg, dat er dus niet te veel nieuwe burgers zich aanmelden. ‘Een mensch, - zoo zijn de eigen woorden van Malthus - die het levenslicht ziet in de wereld die reeds ingenomen is, heeft, wanneer hij geen onderstand kan bekomen van ouders of verwanten, en wanneer zijn arbeid niet door de maatschappij wordt gevraagd, geen aanspraak van recht op het kleinste stuk voedsel. Hij heeft inderdaad niets te maken dáár waar hij is. Aan den grooten disch der natuur is er voor hem geen gedekte plaats. De natuur beveelt hem te vertrekken, en zal niet verzuimen haar eigen gebod zelve ten uitvoer te brengen.’ Dat was eenigszins rhetorisch gezegd: maar de inhoud was duidelijk en de stelling was dan ook het uitgangspunt der verdere leer. Vóórdat Pierre Leroux nu zijn opvatting en bestrijding dier leer voordraagt, meent hij even den Evangelie-prediker op het troostelooze van zulk een wereldbeschouwing te mogen wijzen. Het zij zoo: de Bijbel is geen handboek voor economische lessen; maar toch, welk een gansch anderen indruk verkrijgen wij, wanneer wij die oude gewijde bladzijden lezen. Dáár betrapt men geen schrijver, die in de geheimen der generatie wroet, om de levenskiemen te dooden, vóórdat zij nog tot ontwikkeling komen.

Neen, dáár leest men het redden van den vondeling Mozes, toen Pharao de ter wereld gekomen kinderen, die te talrijk zouden worden voor de Egyptenaren, ten doode doemde. Dáár valt het licht op de eigenaardige geboorte van Christus, midden onder de gruwelen van den kindermoord, den dood der onschuldigen, door Herodes bevolen. Dáár gebiedt Jezus de kinderen tot zich te leiden. Dáár spot in zijn verhevenheid Christus met den Malthusiaanschen angst zijner discipelen voor gebrek aan voedsel, door het wonder der duizendvoudige spijziging en vermenigvuldiging der visschen en brooden! Stel - zóó fluistert Pierre Leroux den eerwaarden Lacordaire toe - stel, dat het Evangelie eens gelijk had! Doe uw best het eens te gelooven. Gij zult dan misschien verlost worden van het wanhopig beeld, dat de aarde naar de Malthusiaansche beschouwing oplevert. Dat beeld is te zien op de beroemde schilderij van Géricault in de Louvre: de schipbreuk der Medusa. Op het drijvend vlot - te midden der rijzende, schuimende en zwellende golven - woedt onder de menschen, die er zich vastklemmen om het leven te redden, de hongerdood. Zij zien strak voor zich uit, als om elkander te verslinden. Geen hunner wil nog sterven. Zij vechten en kampen nog om een brok voedsel. Met den wissen dood voor oogen, rukken zij elkander een bete uit den mond, storten zij elkander in de rollende golven. Angstkreeten dringen door de lucht. Aan het huilen der winden paart zich het gejammer der rampzalige schipbreukelingen. Het is de ‘boot der Menschheid,’ die, zonder geloof, zonder hoop en zonder liefde, over den afgrond des tijds heenglijdt, terwijl de ongevoelige planeet, die zulk een menschenlast draagt, in de onmetelijke ruimte haar eeuwig onveranderlijke loopbaan beschrijft[1)].

Maar dat beeld is onwaar, zoo leert Pierre Leroux in zijn derde en vierde afdeeling. Er behoeft geen hongersnood op aarde te zijn. Er is op de aarde voor de steeds aanwassende bevolking geen gebrek aan voedsel. Zoo er eene andere inrichting was der maatschappelijke orde, zou het weldra blijken, dat de voorraad leeftocht groot genoeg voor allen is. De natuur blijft oneindig vruchtbaar. Planten en dieren vermenigvuldigen zich duizelingwekkend snel. Nog altijd is de aarde een tuin,

1) Zie de bladzijden bij Pierre Leroux ‘Malthus et les Economistes’ pag. 155-159.

waar allerlei kiemen zich kunnen ontwikkelen, als wij slechts zorgen, dat de levensvatbaarheid dier kiemen niet wordt verstikt door gebrek aan plaats, licht en lucht[1]. Het voedsel, dat zoo overvloedig kon wezen, wordt slechts zeldzaam en karig door de schuld zelf van het menschdom. De geheele productie en de toebedeeling van het eigendom is toch allengs gekomen onder de wet van het kapitaal. Dat kapitaal vermeerdert door den interest nog veel sterker dan 't menschdom. Neemt men aan, dat een bevolking in 33 jaar zich zou kunnen verdubbelen, zoo rekent men, dat elke som gelds in dien tijd zich viervoudig kan vermeerderen. En nu is het een feit, dat het kapitaal, in den tegenwoordigen toestand der maatschappij, het grootste deel van den aanwas der voedingsmiddelen tot zich en voor zich neemt. De armoede, de leemte, die daardoor ontstaat, kan alleen veranderen, wanneer het beginsel verlaten wordt, dat het kapitaal in individueele handen brengt. Op zich zelf is het kapitaal zulk een goede zaak, maar het moet niet in handen van het egoïsme gekneld worden: het moet onder het bestuur der collectieve maatschappij komen[2]. Dan zal ook de aanwas der productie, waarop thans het kapitaal ten voordeele van enkelen de hand legt, ten bate van allen komen. Dan zal vooral gebroken worden met de leer, dat kapitaal rente opbrengt aan den eigenaar, zonder dat de eigenaar eenige persoonlijke moeite bij de productie heeft aangewend. Vervloekt is, volgens Leroux, die leer, dat de rijkdom zonder arbeid aan den bezitter klimmend voordeel kan opleveren. Elke geldelijke vermeerdering (zonder dat daarbij arbeid is aangewend) valt onder de termen van woeker. De procreatieve kracht van den geaccumuleerden rijkdom, zonder dat ervan persoonlijke inspanning of arbeid sprake is, is een onding. De kapitalist-

1) Pierre Leroux ontwikkelt hier natuurlijk ook weder zijn leer van den Circulus, zie ‘Malthus et les Economistes,’ pag. 217-223.

2) Zie Pierre Leroux ‘Malthus et les Economistes’ pag. 195 ‘Considéré en lui même, le capital est une bonne, une excellente chose, puisque c'est la prise de possession par l'Humanité de l'espace et du temps, le moyen d'augmenter la production, et par là de suffire à la loi même de l'espèce, à sa faculté de procréation. Mais c'est précisément parceque c'est une excellente chose, que, placé entre les mains de l'égoïsme, et ravi à la surveillance et à la direction de *la Societé collective*, il produit tous les genres de maux, et, loin de servir la faculté humaine de procréation, la détruit et, comme nous l'avons dit, tue 'Humanité.’

rentenier moest in onze maatschappelijke organisatie niet kunnen bestaan. Het kapitaal moest in handen van allen komen. Een Rothschild moest niet anders dan een bij uitstek bekwaam ambtenaar der gemeenschap zijn. Komt er zulk een organisatie tot stand, dan zal ook de arbeid zelf een functie worden. Eigendom verbonden aan arbeid zal voor een persoon een sociale functie kunnen zijn. In zulk een toestand zal het winstbejag van het kapitaal niet meer een slachting kunnen aanrichten onder het menschelijk geslacht. Het ‘groeit en vermenigvuldigt u’ van den ouden Bijbel zal niet meer huiveringwekkend schijnen. En de dagelijksche bede van alle menschen zal dan in waarheid weder kunnen vervat worden in de woorden, die thans op de lippen der rijke kapitalisten min of meer ironisch klinken: ‘Onze Vader, die in de Hemelen zijt, geef ons heden ons *dagelijksch* brood.’

VI.

Het leven te Boussac duurde totdat de revolutie van het jaar 1848 uitbrak. Pierre Leroux was intusschen 50 jaar oud geworden. Die revolutie riep al zijne illusies weder wakker. De dageraad van een nieuw leven der maatschappij brak aan. De proef der landbouw-kolonisatie te Boussac, was slechts een proef, een fragment. Hij zou nu volledig werk kunnen leveren. Hij snelde naar Parijs, weerde zich in de clubs, en stelde zich dáár candidaat voor de ‘Assemblée Nationale.’ Wel werd hij niet dadelijk gekozen.[1)] De stemming van den 28^{en} April gaf hem slechts 47,284 stemmen. Doch bij de supplementaire verkiezingen van Parijs op 4 Juni 1848 werd hij, tegelijk met Thiers en Proudhon, tot lid der Nationale Vergadering benoemd.

In die Vergadering zou hij nu, namens het volk, voor het volk gaan arbeiden. Hij zou zijn ideeën kunnen toepassen. Geestdrift bezielde hem. Doch ziedaar: hij gevoelde zich al dadelijk in dat parlement zeer weinig op zijn plaats. Hij werd wel-is-waar door iedereen met welwillendheid bejegend. Zijn kalme, rustige manieren wonnen hem vrienden. Zijn eenvoudige kleeding deed denken aan een deftig landbouwer. Men wilde

1) Zie zijn wijsgeerige verklaring van beginselen in de Club de la Révolution, waar hij naast Barbès zitting nam, bij Garnier Pagès, Histoire de la Révoluition de 1848, Tome VIII, pag. 190 en volgende.

het ernstig met hem opnemen.[1] Doch hij was de eerste om te bemerken, dat de begrippen, waarin hij leefde, niet samenstemden met de politieke leuzen, die schering en inslag in het dagelijksch gepraat der kamer vormden.

Hij zelf heeft dit later aardig verhaald. ‘Eens - zeide hij - had ik de onvoorzichtigheid op de tribune over de Drieëenheid te spreken, als van een beginsel, waarop men niet laag moest neerzien, dat integendeel voor de sociale organisatie tof nuttige gevolgtrekkingen leidde. Er waren in de vergadering veel priesters, herkenbaar aan hun kleeding. Onwillekeurig zag ik rond, om na te gaan, welken indruk mijn woorden op hen maakten. Ik keek naar den bisschop van Orleans, die onder-aan de tribune vlak naast de bank der ministers zat; ik zag hem in een gullen lach uitproesten. Dat verwonderde mij niet. Hij was een vroolijk heerschap, dien ik elken dag op de bibliotheek met lust den Charivari zag lezen. Maar de bisschop van Langres ging door voor een ernstig man en voor een goed theoloog. Ik zocht hem met mijn oogen; hij plooide zijn trekken tot een glimlach en kneep de lippen eenigszins scherp toe. Is dan de Drieëenheid zoo lachwekkend? Midden in de ruimte vóór het spreekgestoelte schitterde een groep van pastoors, gezonden uit Puy, uit Auvergue, uit la Corrèze; ook dezen hielden zich de zijden vast, schuddend van 't lachen. Wanhopend richtte ik nu mijn blikken tot de ‘abbés’ Cazalès en Sibour, twee jonge en knap uitziende geestelijken, die op de hoogste banken der uiterste rechterzijde gezeten waren, en wel eens de gewoonte hadden onder al die redevoeringen te dutten. Dit keer dutten zij niet, zij knikten elkander toe en verkneukelden zich van genoegen. Zoo opgewekt keek heel de geestelijkheid in de Vergadering; en ik behoef niet te zeggen, hoe al de leeken gezellig schaterden. De geheele Vergadering was in één lachbui geschoten, die niet eindigde; negenhonderd vijftig wetgevers, gekozen door zes en dertig millioen Franschen, barstten uit in een Homerischen lach, omdat ik gesproken had van de Drieëenheid!’[2]

Die lachbui is het symbool gebleven der ontvangst en bejegening van Pierre Leroux in de Nationale Vergadering.

1) Zie hem beschreven bij Daniël Stern, Histoire de la Révolution de 1848, Deuxième Edition, 1868, Tome II, pag, 351.
2) Zie Pierre Leroux, La Grève de Samarez, 1863, Tome I, p. 58 en volgende.

Wel beproefde hij een enkelen keer de Vergadering tot rustiger aandacht te dwingen. Hij poogde het den 15^{en} Juni 1848 te doen, toen de wilde opstand der werklieden begon. Een huivering voer door de gemoederen der uitnemendste kamerleden, toen hij de rechterzijde bezwoer aan de toekomst van Frankrijk te denken: ‘Zoo gij niet wilt treden - zoo sprak hij - uit de banen der oude staathuishoudkunde, zoo gij de beloften der Fransche revolutie niet wilt gestand doen, zoo gij niet wilt dat het Christendom één stap vooruit doet, zoo gij niets weten wilt van het denkbeeld der associatie, dan zult gij - ik zeg het u - uitwerken, dat de beschaving in een ontzettenden doodstrijd sterft.’[1)] Maar de rechterzijde hoorde niet naar hem. Eens kreeg hij een soort van gehoor om zijn denkbeelden te ontwikkelen. Het was den 30sten Augustus 1848. De ministers hadden voorgesteld, om het eerste groote decreet der Revolutie van 1848, waarbij de werkdag te Parijs op tien uren en in de provincie op elf uren was vastgesteld, en tevens de onder-aannemingen van werk (de ‘marchandages’) werden afgeschaft, in te trekken. Bij die gelegenheid hield Leroux zijn groote rede over den normaal-arbeidsdag (‘sur la fixation des heures de travail.’) Die rede is zeer belangrijk.[2)] In een kort begrip werden hier samengedrongen de verschillende onderwerpen, die hij in zijn ‘Ploutocratie’, in zijn ‘Carrosse de M. Aguado’ en in zijn ‘Malthus et les Economistes’ reeds had ontvouwd. Bijzonder opmerkelijk was bovendien de rede, omdat Leroux hier een stelsel van S o c i a l e P o l i t i e k verdedigde, dat voor Frankrijk's kamers betrekkelijk nieuw was. Eerst werd door hem de questie uit 't oogpunt van 't recht, daarna uit een economisch standpunt behandeld. Wat het recht aangaat, toonde hij aan, dat de Staat zich wel degelijk met zulke zaken van arbeidsregeling mag ophouden; hij knoopte hier zijn wenschen vast aan de bepalingen der wet van 1841 - ter bescherming van de kinderen en jonge personen in de fabrieken - onder Louis Phillippe tot stand gebracht, en zette uitéén, hoe het vaststellen van een normaal-arbeidsdag slechts een logische gevolgtrekking was van dat eenmaal aangenomen denkbeeld. Voorts betoogde hij dat de Staat, die er

1) Zie het feit beschreven bij Louis Blanc, Histoire de la Révolution de 1848, cinquième Edition, 1880, Tome II, pag. 134/135.
2) Wij bezitten haar in een uitgave van Gustave Sandré à 15 centimes. Het is een ‘extrait’ uit den Moniteur Universel van 31 Augustus 1848.

te-recht niet tegen opzag de Zondagsrust te bevorderen, slechts op dien goeden weg voortging, door ook verder het leven van den arbeider te beschermen tegen overmatige uitputting. Wat het economisch oogpunt betreft, was zijn rede een betoog, dat, bij de tegenwoordige ordening der maatschappij, het netto inkomen van het kapitaal als van-zelf vermeerderde, terwijl de loonen de strekking hadden te dalen tot het noodzakelijk levensonderhoud. Daartegen moest de Staat zich keeren, en een der middelen, die de Staat kon aanwenden, was het vaststellen van een normaal-arbeidsdag. Het bestaan van de zoogenaamde ijzeren loonwet werd met citaten uit Turgot, Necker en Ricardo bewezen. De toon van het betoog bleef kalm en wetenschappelijk; toch moest de Vergadering zich dwingen naar hem te luisteren, en van tijd tot tijd barstte de verontwaardiging der getergde rechterzijde los. Vooral toen hij uiteenzette, dat het kapitaal niet mag vereenzelvigd worden met het eigendomsrecht; het kapitaal was volgens hem het omgekeerde daarvan, of liever het misbruik van den eigendom. Het Christendom had het vroeger altijd zóó begrepen en de rente van geld - ‘le droit procréatif donné à la richesse accumulée sans emploi personnel du propriétaire, sans fonction et sans travail de sa part’ - altijd als woeker verboden. De economie had dit verbod weten te doen afschaffen, en aan het kapitaal-bezit - alleen reeds als zoodanig - een zekere, zelfs zedelijke verdienste toegekend: doch van nu af aan loopt ook alles den verkeerden gang. Het is de heerschappij geworden ‘de la fausse propriété,’ Frankrijk is onder de regeering gekomen van den Mammon.[1)] Pierre Leroux bezwoer de Vergadering het vaderland op andere banen te leiden. Hij prees daarbij aan, het leiden van Frankrijk op betere beoefening van den landbouw. Op dat

1) Zie Pierre Leroux, Sur la lixation des heures de travail, pag. 14: ‘Considérez bien en effet, citoyens, que c'est nous-mêmes qui faisons notre mal. Depuis une cinquantaine d'années que fait l' Etat? Il n'est occupé qu'à fournir à Midas les moyens d'augmenter sa fortune. Ce que les banquiers, ministres des finances et eeux qui, sans être banquiers, ont marché dans la même voie, ont organisé sous le nom de *crédit public*, est la vraie ruine du public et de l'Etat. Ils n'ont fait autre chose, en effet, que s'évertuer à trouver à Midas des placements qui le mettent à même de faire sans discontinuité de gros bénéfices. Après les emprunts sont venus les chemins de fer, sans préjudice de nouveaux emprunts. Si l'état n'offrit pas sans cesse à Midas de si bons placements, Midas placerait comme il pourrait; il prêterait à l'agriculture, à l'industrie, à bas intérêt.’

gebied was - wanneer men de associatie wilde toepassen - zooveel te doen. Landbouw zou een gezonde ontwikkeling van Frankrijk in de hand werken. De koortsachtige uitputting der bevolking door industrie en handel moest daarentegen beperkt worden. - De Vergadering liet hem natuurlijk praten, en sloeg verder geen acht op zijn wenken.

Toen hij het nog eens waagde in de vergadering op den voorgrond te treden, begon de aanstekelijke lachbui weder. Trouwens, er was eenige aanleiding. Het liep tegen het einde van September 1848. Men was in de Nationale Vergadering bezig een grondwet voor Frankrijk vast te stellen. Ieder leverde ontwerpen en ideeën. Ook Pierre Leroux bleef niet achter. Trouwens, een der leiders der reactie, de markies de la Rochejaquelein, had hem uitdrukkelijk, na een of andere verklaring, gesommeerd, met een plan voor den dag te komen. Hij gaf gevolg aan die aanmaning en leverde een ontwerp-Constitutie in. Tegelijkertijd liet hij het voorstel drukken onder dezen wijdloopigen titel: ‘P r o j e t d ' u n e c o n s t i t u t i o n démocratique et sociale, fondée sur la loi même de la vie, et donnant, par une organisation véritable de l'état, la possibilité de détruire à jamais la Monarchie, l'Aristocratie, l'Anarchie, et le moyen infaillible d'organiser le travail national sans blesser la liberté.’[1] Deze ontwerp-grondwet, in honderd artikelen vervat, is wel het zonderlingste stuk, dat men zich voorstellen kan. Het behelst eerst een afkondiging van het republikeinsche dogma, en een uiteenzetting, dat de drie woorden ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ als het ware een heilige driehoek vormen, daar zij beantwoorden aan de drie elementen en uitingen van den mensch, zooals Leroux ze zoo dikwijls had geformuleerd in zijn beschrijving van het gewaarworden, het weten en het beminnen. - Daarop volgt dan in de tweede plaats een verklaring van de rechten en plichten der burgers. Na een verwijzing naar de constituties van 1791, 1793 en van het jaar III, worden die rechten en plichten als het ware gecatalogiseerd in deze negen punten: het recht en de plicht om te leven of het eigendom, het huisgezin, de opvoeding; de gewetensvrijheid, de vrijheid om te vergaderen, de industrieele vrijheid; de vrijheid

1) Het boekje, 74 bladzijden groot, is in het jaar 1848 verschenen bij Gustave Sandré.

van drukpers, de vrijheid van stemrecht, en de persoonlijke veiligheid. - In de derde plaats wordt de erkenning der soevereiniteit omschreven, en aangewezen, hoe de burgers zich drie bevoegdheden als soevereine bevoegdheden moeten voorbehouden: *a* het recht van een ieder om iets voor te stellen en te kunnen protesteeren, *b* de vrijheid van de drukpers en het houden van volksvergaderingen, *c* het vormen van een staat. - De vierde afdeeling der ontwerp-constitutie houdt zich bezig met een constitutioneel decreet over de organisatie van den Staat voorte dragen. Alles wordt hier ontwikkeld en gezocht in een verdeeling in drieën. Er zal zijn ééne nationale vertegenwoordiging van 900 leden, maar die vertegenwoordiging zal bestaan uit drie afdeelingen van 300 leden, die telkens tot één groot geheel zich zullen kunnen samentrekken. Die drie afdeelingen zijn het rechterlijk of wetenschappelijk lichaam, het wetgevend lichaam, en het uitvoerend lichaam. Voorts zal gezorgd worden dat, door een kunstige indeeling, de drie hoofd-standen of groepen van menschen: de geleerden, de kunstenaars en de industrieelen, in die drie vertegenwoordigende lichamen hun uiting en orgaan vinden. De bevoegdheden van die drie lichamen der nationale vertegenwoordiging worden zeer uitvoerig beschreven. Naast de Nationale Vertegenwoordiging, die telkens voor drie jaren wordt verkozen, bestaat dan een ‘Gérance Nationale’ van drie leden, die te zamen een soort van presidentschap der Republiek vormen. - Daarna wordt de verantwoordelijkheid van allen, die deel nemen aan het staatsbestuur, omschreven, wordt nog de vorming van eene Nationale Jury van 300 leden bevolen, en wordt op enkele vaste vormen en ceremoniën, die in de Republiek moeten worden gevolgd, de aandacht gevestigd. Tot zulke tradities moet gerekend worden, dat er geen rangen meer zijn in het staatsbestuur: er zijn geen meerderen of minderen, er zijn slechts ambtenaren in den staat. Alle leden der Nationale Vergadering krijgen gelijke bezoldiging, maar kunnen òf als president òf als minister niets meer aan geld vorderen dan ieder ander, Voorts behoort tot die regeeringsbeginselen, dat er op den zevenden dag der week of des Zondags een vaste rustdag in den Staat zal worden gehouden, ‘le repos social’: andere feestdagen zullen door den Staat worden aangewezen. Eindelijk zal - en dat is een derde vorm - de vlag der fransche republiek

bestaan uit vier kleuren in plaats van uit de drie der ‘tricolore’: naast het rood, wit en blauw zal ook het goudgeel in een vaste vierde baan geplaatst worden. - Dit was het geraamte van zijn wetsvoorstel, dat later moest gevolgd worden door een organisatie van den Nationalen Arbeid. Het was, wat den inhoud betreft, niet beter of niet slechter dan zooveel andere van dien aard. Er viel, wanneer men op den inhoud bleef letten, hoofdzakelijk in optemerken de sterk Saint-Simonistische kleur, de herinnering aan zeer veel stellingen van den ouden graaf de Saint-Simon. Overigens was het een voor den toenmaligen toestand van Frankrijk bijster onpractisch stuk. Het beste wat de Nationale Vergadering kon doen, was het aan te zien en voorbij te gaan. Maar Pierre Leroux had zich als een profeet en als wetgever aangemeld, en men schold hem dus zijne hoedanigheden niet kwijt. Men las het ontwerp, alsof het een constitutie uit een operette was. Trouwens, Pierre Leroux had alles mystiek ingekleed, had zijn driedeeling van staatsbestuur, van kiezers en van alles, altijd weder tot één beginsel herleid, en op die wijze alles meenen te grondvesten op het principe der drieëenigheid. Hij had zelfs de natuurkunde te baat genomen, om zijn drieëenig stelsel aan te prijzen.[1)] Hij had aan zijn vaandel de vierde kleur gegeven, omdat de drie kleuren van goud, azuur en purper (geel, blauw, rood) zich oplossen in het éene wit, en dus ook het vaandel als symbool de drieëenheid zou prediken. Hij had als embleem der republiek aangewezen den populier, en daarbij als mystieke teekenen voor het staatszegel voorgesteld den cylinder, den driehoek en de sfeer..... Een onuitbluschbaar gelach had dit alles begroet. Ditmaal kende de vroolijkheid geen perken. Op alle voorste reien der vergadering weêrgalmde het gegiechel en gejoel: breed, scherp, hoog of halfgesmoord klonk overal dezelfde lachende toon. Het maakte op al die Franschen den indruk, alsof een schuinsche aardigheid was verteld. En de pret bereikte haar toppunt toen Bertall, de geestige teekenaar

1) Zie bijv. zijn ‘Projet de constitution’ pag. 59: ‘La Constitution de l'Etat telle qu'elle vient d'être déterminée, est, au surplus, conforme à tout ce que la science a pu nous apprendre jusqu'ici sur la constitution des êtres organisés. Comme le Rayon de lumière est composé de trois couleurs, Or, Azur, et Pourpre, dont l'unité est le Blanc, l'Etat est composé de trois Corps, dont l'unité se montre dans la Gérance Nationale’ etc.

bij uitnemendheid, met zijn snaaksche prent voor den dag kwam[1)], Dat stelde een schilderij op een ezel voor. Op dat doek was een grafmonument geteekend tusschen enkele populieren. Het monument zelf was een cilindervormige cubus, waarboven een driehoek, weder bekroond door een bol, uit welke bol een vlag met de vier kleuren woei. Op het vlak van den cubus stonden deze woorden: 'Hier rust Pierre Leroux, weggenomen aan zijn talrijke vrienden, niettegenstaande de sterkte van zijne constitutie.' En vóor dien schilders-ezel stonden twee figuren: Thoré (de kunstkenner en democraat, ons zoo bekend onder den naam van W. Burger) en Pierre Leroux. En Thoré toonde de schilderij aan zijn vriend met de woorden: 'Ziedaar een schoon ontwerp van constitutie!... Het is een verheven gedenkteeken!.... Gij moet onder uw constitutie begraven worden.'

VII.

Laat ze allen in de Nationale Vergadering lachen, rumoer maken of krakeelen: één is er die zwijgt en onder zijn knevel hen allen op zijn beurt onmerkbaar uitlacht. Hij deed den tweeden December 1851 zijn staatsgreep en joeg hen allen weg. Ook onze Pierre Leroux moest ijlings over de grenzen vluchten. Geholpen door eenig geld van de gravin d'Agoult (Daniel Stern), week hij met vrouw en kinderen naar Engeland.

Dáar, in Londen, begon hij het leven van den balling: brochures bewerkende, in kranten schrijvende, en voorts lessen gevende. Zeer kommerlijk kon hij het brood voor zich en de zijnen verdienen.[2)] Het ging den eenigszins boerschen socialist niet gemakkelijk af, in de 'deftige kringen' les-uren te bekomen. Wel hielpen hem zijne lotgenooten: doch, ieder oogenblik kwam zijn gemoed in opstand tegen het knechten-werk dat hij deed: een werk, waarbij men hem telkens beleefd in over-

1) Zie die plaat o.a. in het prentwerk in 1848 te Parijs uitgekomen: Bêtisorama, ou le socialisme, le communisme, le Fourièrisme et les antres folies de notre époque par les dessinateurs du Journal pour rire.

2) Zie ook George Eliot's Life, arranged by J.W. Cross, 1885, vol I p. 268 en 269. George Eliot ontmoette hem in Londen in Januari 1852: Zij noemt hem 'a dreamy genius': 'he is in utter poverty (zoo schrijft zij aan een vriendin) going to lecture. - *autrement il faut mourir.*'

weging gaf, zijn diepste overtuigingen en zijn beste vrienden te verloochenen. Hij kon het in de groote, mistige stad niet uithouden.

Toen ging hij met zijn gezin en met zijn broeders zich neerzetten op het eiland Jersey, aan de baai of inham van Samarez.

Als men, te Jersey toevende, van St. Hélier uit, in de richting van Samarez wandelt, komt men dáár op een strand, dat oogenschijnlijk door niets zich onderscheidt van de andere punten van het eiland. De éénige bijzonderheid is misschien deze, dat men er zoovele zee-anemonen vindt. Toch zal die naam 'Grève de Samarez' wellicht eenigen tijd, onder letterkundigen en geleerden, blijven leven door den titel van het boek, dat Pierre Leroux aldaar scheef. Het geschrift 'la Grève de Samarez' zou een soort van verzamelwerk worden, waarin zijn verschillende denkbeelden zouden worden afgerond: 'un poème philosophique' zou het naar zijn eigen woorden zijn. Zoover is het niet gekomen. Het is slechts twee deelen groot geworden. Het is echter een der aantrekkelijkste boeken van den schrijver gebleken: vooral ook, omdat er telkens als doorheengeweven worden fragmenten van zijn eigen gedenkschriften. Het boekwerk is opgedragen aan zijn ouden vriend Jean Reynaud en beweegt zich voor een deel op letterkundig gebied. Nooit had hij trouwens die literarische studiën geheel vaarwel gezegd. Nog in 1851 had hij een uitgebreid opstel geschreven over de historische waarde der fabelen, als voorrede voor de uitgave der fabelen van den ouden Saint-Simonist Pierre Lachambeaudie. De stijl van dat stuk was echter zwaar op de hand. Dit keer is alles losser en behagelijker geschreven. Er komen in die 'Grève de Samarez' werkelijk zeer boeiende gedeelten voor. Wij wijzen op zijn herinneringen uit den tijd toen hij te Londen les gaf (I pag. 235 en volg), op zijn inkleeding der ontmoeting van den graaf de Saint-Simon met Dupuytren (I pag. 260 vgg.), op zijn beantwoording van Eugène de Mirecourt, op zijn teekenening van Barbès, van Lamennais, en van Godefroy Cavaignac. Zeer lezenswaardig zijn ook zijn mededeelingen over Cabet en over Robert Owen. In 't algemeen kan men zeggen, dat de zeelucht van Samarez een prikkelende uitwerking had op zijn schrijverstalent.

Hij bleef echter niet voor goed aan die baai te Jersey wonen.[1)]

1) Zijn broeder Jules en diens kinderen waren naar Amerika in de Vereenigde Staten gegaan.

Hij verhuisde naar Zwitserland, en later - toen de amnestie werd uitgevaardigd - keerde hij in Frankrijk terug. Hij hield zich toen vooral met theologische studiën bezig. Wij vermelden een werkje, waarvan wij een derden druk van 1869 bezitten: ‘Des conciles ou de l'origine démocratique du Christianisme’. Doch vooral in het Oude Testament studeerde hij. Op zijn 64ste jaar had hij zich nog weder ijverig op de kennis van het Hebreeuwsch toegelegd. Als vrucht van die studiën gaf hij in het jaar 1866 uit, eerst een kleiner geschrift ‘Le véritable livre de Job retrouvé par Pierre Leroux’ en toen het dikke boekdeel ‘Job, drame en cinq actes avec prologue et épilogue, par le prophète Isaïe, retrouvé, retabli dans son intégrité, et traduit littéralement sur le texte hébreu par Pierre Leroux’. De plaats, waar het boek te krijgen was, wijst tevens aan waar hij toen woonde; het boek is te ontbieden ‘à Grasse, chez le traducteur, route de Saint-Vallier.’

Tijdens den oorlog en de Commune was hij in Parijs.

Hij leefde stil en teruggetrokken; doch bij zijn dood zou er een oogenblik rumoer zijn. Het was in het midden van April 1871. De Commune vierde haar wildsten triomf. Zoo even was (12 April) het decreet genomen, om de Vendôme-kolom, dat teeken van krijg en verovering, ter neder te werpen. Men was bezig het zilver der kerken en der ministeries te laten smelten. Daar kwam tot de vergadering op het stadhuis de tijding, dat Pierre Leroux was gestorven. Toen herinnerde zich de Commune, dat hij de man was geweest, die het sterkst het begrip van ‘solidariteit’ in Frankrijk had gepredikt: zij dacht ook aan zijn schoone woorden tijdens den opstand der Juni-dagen: en zij besloot zich bij zijn begrafenis te doen vertegenwoordigen.[1)]

Ironie van de geschiedenis! De meest vreedzame en zachte socialist wordt juist gevierd door de allerbloedigste uiting van het socialisme!

VIII.

Dit was de uitvaart van den genialen droomer.

Zouden zijn woorden en denkbeelden niet anders dan droomen wezen: zóó ijle dingen als zeepbellen, soms even gekleurd

1) Zie G. Lefrançais, Etude sur le mouvement Communaliste à Paris en 1871, pag. 247.

en getint door het zonnelicht, doch altijd op 't punt van uitéén te spatten? Of zou het ook mogelijk zijn, dat wij in onzen maatschappelijken bouw en orde overgangs-toestanden te gemoet gaan: en zou het dan wellicht kunnen blijken, dat al die thans voor ons niet altijd duidelijke, schijnbaar vluchtige en altijd onvolkomen onderzoekingen van Pierre Leroux experimenten zijn uit een laboratorium, waarin men met elementen der toekomst zich verstoutte te werken? Zou het misschien een pogen, een tasten, een beproeven zijn, of het ook mogelijk ware, den zelfzuchtigen, economischen zin der menschen, de zienswijze der heerschende, bezittende klassen, zachtkens om te wentelen en om te keeren?

Wij beslissen niet. Wij geven slechts in overweging te zorgen, dat men niet zijn eigen horizont voor de grens der wereld houdt.

H.P.G. QUACK.

Stanley's jongste reis.

Toont ons het dagelijksch leven telkens op nieuw, wat de man der daad vóórheeft boven hem, die te lang wikt, weegt en beschouwt; bewijzen vorsten en staatslieden bij herhaling, wat een krachtig initiatief en doortastend handelen, zelfs bij de grootste tegenwerking, vermogen - ook onder de pioniers der beschaving, die roeping gevoelen de nog onbekende gedeelten van den aardbol te ontsluiten, verkrijgen zij de schitterendste resultaten, die door snel en krachtig optreden hun stoute plannen zoo spoedig mogelijk tot uitvoering weten te brengen.

Onder die ridders der 19de eeuw komt zeker een eerste plaats toe aan Henry Moreland Stanley, den vroegeren dagbladreporter, thans matador der ontdekkingsreizigers onzer dagen.

Als de grijze Livingstone bij zijn onderzoek naar de bronnen van den Nijl en den bovenloop van den Kongo geruimen tijd niets van zich doet hooren, en genootschappen of comité's overleggen, hoe hem te zoeken, is het Stanley, die de opdracht der New-York Herald aanvaardt, den zwaarbeproefden reiziger opspoort en vindt en door zijn eerste werk ‘How I found Livingstone’ de bewondering van ontdekkingsreizigers en ‘Stubengeographen’ opwekt.

Als de vraag naar den samenhang van de tallooze meren in de Afrikaansche binnenlanden met den Kongo of met den Nijl, en daarmede het raadsel van den Kongoloop, dan toch eindelijk eens tot oplossing dient te komen, is het weder Stanley, die van de Tanganjika uit het aantal en den omtrek der Nijl meren nader onderzoekt, daarna tot den bovenloop van den Kongo doordringt, den reusachtigen stroom met zijn watervallen en vijandige inwoners afvaart, de mondingen zijner voornaamste

t.o. 254

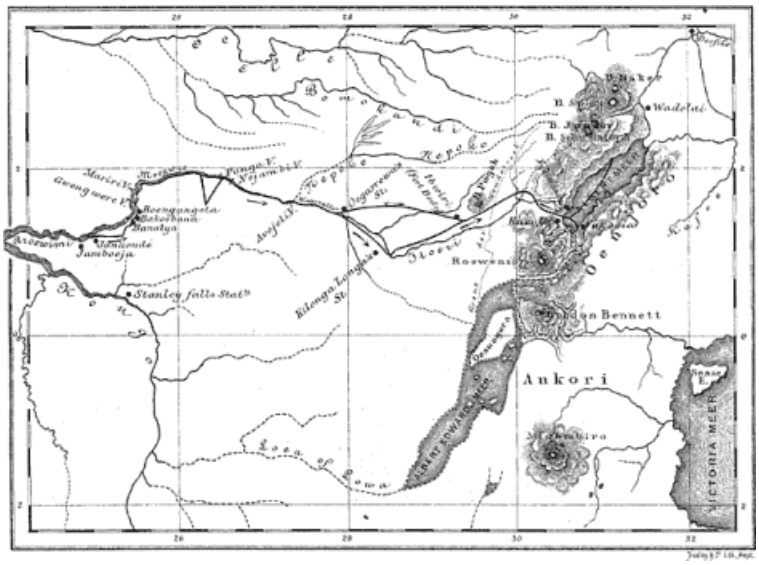

SCHETSKAART VAN STANLEY'S REIS OP EN LANGS DE AROEWIMI NAAR HET ALBERT MEER (1887 EN 1888).

zijtakken aanwijst, de gedachte tot vestiging van den Kongostaat in het leven roept en door zijn werken ‘Through the dark Continent’ en ‘The Congo’ belangrijke bijdragen tot de kennis dier gewesten levert.

En zoo was het ook weder, toen de groote en edele figuur van een Gordon het slachtoffer was geworden van islamitisch fanatisme en van Egyptisch-Europeesche onverschilligheid.

Als dan een tweede offer schijnt gevraagd te worden in den persoon van Dr. Schnitzler (Emin Pacha), den stadhouder der Egyptische aequatoriale provincie, wordt in Engeland, waar men voor den Duitscher meer schijnt te gevoelen dan voor den landsman, die te Khartoem den heldendood stierf - eindelijk het geweten wakker. De geografische genootschappen te Londen en te Edinburgh, door de millionairs Mackinnon en Hutton geholpen en ook door de Egyptische regeering met een som van £ 10.000 gesteund, ontwerpen plannen om den wakkeren Emin Pacha te hulp te komen, die, even trouw soldaat als degelijk geleerde, op zijn post wenscht te blijven, doch, om zich tegen de opdringende troepen van den Mahdi en zijn eigene slecht gevoede benden te kunnen staande houden, ammunitie en levensmiddelen noodig heeft.

Niet zoodra heeft de zich toen in Amerika bevindende Stanley dit vernomen, of hij stelt zich ter beschikking der beraadslagende comité's.

Doet zich de vraag voor, of de ontworpen expeditie zich van den Kongo uit, door geheel onbekende streken, naar Wadelai, Emin Pacha's standplaats, zal begeven; dan wel, of zij de route zal kiezen van Afrika's oostkust uit langs de Nijlmeren - dan dringt Stanley in de eerste plaats op *vertrek* der ‘Reliefexpedition’ aan. Na ruggespraak met Dr. Junker, die toen juist uit de aequatoriale gewesten was teruggekeerd en zich te Kairo bevond, zal hij liever op Afrikaanschen bodem zelven zien uit te maken, hoe zich het best met den stadhouder dier gewesten in verbinding te stellen. -

Wat besloten werd en hoe onze reiziger ook nu weder de hem opgedragen taak vervulde, zal in de volgende bladzijden uiteengezet worden.

Wij wenschen daarbij in de eerste plaats het verloop der expeditie na te gaan, om in de tweede plaats op de door haar verkregen resultaten te wijzen.

I.

Den 24sten December 1886 was Stanley voor het beoogde doel uit New York vertrokken en had hij zich naar London begeven; den 21sten Januari 1887 verliet hij Europa; den 18den Maart bevond hij zich reeds aan de monding van den Kongo, en was dus de keuze reeds geschied.

De kortere weg van Zanzibar uit langs de Nijlmeren was niet gekozen, dewijl reeds toen de passage door staten, welke onderling overhoop lagen en alleen in hun wantrouwen tegenover den Europeaan overeenstemden, uiterst moeilijk scheen. Men had Zanzibar, waar eene stoomboot tot vervoer der expeditie gereed was gehouden, slechts even aangedaan om van daar eenige Soedan- en Somali-negers, doch vooral om bewoners van het eiland Zanzibar zelve, die als uitstekende troepen bekend stonden, mede te voeren. Vandaar had men toen, Zuid-Afrika omzeilende, zoo spoedig mogelijk den Kongo zien te bereiken en inmiddels den beruchten ivoor- of slavenhandelaar, Tippo Tib, die in dezen zeker niet door symphatie voor de Europeanen in 't algemeen, of voor Emin pacha in 't bijzonder, geleid werd, tot medewerking overgehaald. Hij was te schrander om niet in te zien, dat hij voor zijn ivoorhandel met de Oostkust voortdurend de goede gezindheid der Europeanen noodig had; ook hoopte hij wellicht bij Emin Pacha groote hoeveelheden ivoor opgestapeld te vinden.

Hoe 't ook zij, hij wenschte den tocht mede te maken en zou zich met zijne Arabieren op den Boven-Kongo, van de Stanley falls uit, bij de expeditie aansluiten. -

Reeds terstond bij den aanvang der reis op den Kongo ondervond Stanley moeilijkheden met het transport en de voedingsmiddelen.

Het was zaak zich zoo spoedig mogelijk naar het hoofdstation van den Kongo-staat (Stanleypool) te begeven, van waar men met stoombooten verder de rivier op verscheept zou worden; doch toen Stanley over land met zijn ruim 600 man sterken troep langs den zuidelijken Kongo-oever marcheerde om Stanleypool te bereiken, gaf het gebrek aan levensmiddelen meermalen aanleiding tot verre excursies landinwaarts, welke dien marsch niet weinig vertraagden. Te Stanleypool heerschte ook alles behalve overvloed aan levensmiddelen; en toen Stanley, zoowel met het oog op de daar gevestigde Europeanen als op

de belangen der expeditie, zich beijverde die plaats zoo spoedig mogelijk te verlaten, weigerden de Amerikaansche zendelingen der Livingstone Inland Mission hun boot aan de expeditie te verhuren. Nadat de gouverneur van Leopoldville, luitenant Liebrechts, als bemiddelaar was opgetreden, kon Stanley eindelijk, den 29 April 1887, met vier stoombooten de reis voortzetten. Den 6 Mei werd de Kassai-monding gepasseerd; den 28 Mei bereikte Stanley de monding van de Aroewimi of Itoeri, waar onze schetskaart begint, om van daar uit met 5 Europeanen en 380 man van de bovengenoemde troepen, tegen het einde van Juli de eigenlijke reis door een geheel onbekend gedeelte van Afrika te beginnen.[1)] Enkele Europeanen, een deel der troepen en ook de hulpbenden van Tippo Tib bleven voorloopig achter: deels om de nog nakomende bagage te begeleiden, deels als bezetting van het station, 't welk Stanley aan den benedenloop der Aroewimi, onder bevel van majoor Barttelot, wenschte te stichten. Tippo Tib zou, als hij te Stanley-falls, kort te voren door de Arabieren overvallen, de orde en het gezag van den Kongo-staat had hersteld, zich naar dat station begeven, om zich dan met zijne troepen en verschen voorraad bij Barttelot aan te sluiten en te zamen met dezen de hoofdexpeditie onder Stanley te volgen en in den rug te dekken.

Nadat Stanley daarop in 10 dagen van de monding der Aroewimi uit de Iamboeja-watervallen, welke hij voor het bovengenoemde station uitkoos, bereikt, en bepaald had, dat majoor Barttelot aldaar voorloopig met 100 man in bezetting zou blijven, zond hij van die plaats uit den 22sten Juni het laatste bericht naar Europa.

1) Wij hebben dit gedeelte van Stanley's reis op een bekend gedeelte van den Kongo, mot het oog op de ruimte, korter besproken. De belangstellende lezer vindt daarover meerdere bijzonderheden in het pas verschenen artikel van den heer F. de Bas (‘Een Nederlandsch reiziger aan den Kongo’) in het Tijdschrift van het K.N. Aardr. Gen. ‘Meer uitgebreide artikelen’, 1889, No. 2, p. 309, waaruit blijkt, dat de ‘Relief expedition’ van de Hollandsche factory te Kinshassa veel gastvrijheid ondervond (Stanley logeerde in het huis van den heer Gresshoff), en waarin, verder tal van bijzonderheden voorkomen over het leven en de lotgevallen der te Jamboeja achtergelaten bezetting, de vaart van de eerste Nederlandsche stoomboot ‘Holland’ op den Kongo, de uitbreiding van den Nederlandschen handel tot de Stanley Falls, het optreden van Tippo Tib en zijne Arabieren in dat gedeelte der rivier alsmede over den handel en de toestanden aan den Kongo in het algemeen.

De laatste helft van 1887 en het geheele jaar 1888 verliepen, zonder dat eenig vertrouwbaar bericht over den reiziger, laat staan eenig schrijven van hemzelven inkwam, wat zeker weinig verwondering zal baren, als men daarbij in aanmerking neemt, van welk uitgangspunt de expeditie ondernomen werd en hoe zij zich steeds verder van het verkeer met Europeanen verwijderde, om zich met iemand in verbinding te stellen, die insgelijks van alle verkeer met de beschaafde wereld was afgesloten.

Hierbij voegden zich eenige ongelukkige omstandigheden.

De stoomboot ‘Stanley’, welke de Kongostaat voor de verbinding met het Aroewimi-station beschikbaar had gesteld, kon door ziekte der verschillende commandanten en door het herstel, 't welk de boot zelf behoefde, eerst tegen het einde van 1887 de reis naar de Aroewimi ondernemen en eerst tegen het einde van April de Jamboeja-watervallen bereiken.

Majoor Barttelot werd door het lange oponthoud van Tippo Tib te Stanley Falls, genoodzaakt geruimen tijd in zijn station verblijf te houden, zonder iets naders van Stanley te vernemen of dezen volgens afspraak te volgen. Toen hij eerst tegen het begin van Juni 1888, met 550 man van zijn station had kunnen opbreken, werd hij kort daarop, den 19 Juli, door zijn eigen troepen vermoord, terwijl de natuuronderzoeker Jameson, die na zijn dood het bevel over de achterhoede op zich had genomen en naar Stanley Falls was teruggekeerd om den troep opnieuw te organiseeren, aan koorts bezweek. Door dit alles kwam die achterhoede opnieuw tot volledige desorganisatie en bleef Stanley dus niet enkel van den aanvoer van versche troepen en den noodigen voorraad verstoken, maar werd tevens elke verbinding met de hoofdexpeditie afgesneden. Voegt men daarbij de onmogelijkheid, waarin Stanley zich bevond, om ook, toen hij voorloopig het doel zijner reis, het Albertmeer, bereikt had, langs de gewone verbindingswegen met de Oostkust eenig teeken van leven te geven, dan laat het zich denken, dat elk bericht uitbleef, doch des te meer valsche tijdingen verspreid werden en in Europa de bezorgdheid over het lot des kloeken reizigers levendig hielden.

Nu eens heette het, dat deserteurs van de Stanley-expeditie in het legerkamp aan de Aroewimi het bericht verspreid hadden, dat deze aan den bovenloop dier rivier met de inboorlingen in gevecht was geraakt en verwond; dat hij, in een moeie-

lijk, bergachtig terrein ingesloten, voor- noch achterwaarts, verder kon. Dan weder liep het gerucht, hoe men elkander te Kharthoem wist te vertellen, dat een blanke pacha als veroveraar de provincie Bahr el Ghazal was binnengerukt. Het was, meende men, niet onmogelijk dat een man met het karakter en den ondernemingsgeest van een Stanley, beproefd had van den Boven-Nijl uit den opstand van den Mahdi te dempen; of, om zich des te eerder met Emin Pacha te kunnen vereenigen, een omweg door de zuidelijke gedeelten der vroegere provincie Bahr el Ghazal gemaakt had.

Geheel anders klonk weder de tijding, dat Osman Digna, de bekende aanvoerder der Mahdisten, den 14 Dec. 1888 aan den Engelschen bevelhebber te Soeakim, generaal Grenfell, een schrijven zou hebben doen toekomen, waarin bericht werd, dat dr. Emin Pacha, tegelijk met een blanken reiziger, door de verovering van Lado, den 12 October 1888, in handen der Mahdisten was gevallen. -

Aan al deze berichten en geruchten kwam een einde, toen den 1sten April van het jaar 1889 een aan de Besturen der Royal Geographical Society te Londen en der Scottish Geographical Society te Edinburgh gericht schrijven Engeland bereikte, dat van den reiziger zelven afkomstig en van het Aroewimistation uit langs den Kongo verzonden was.[1)] Daaruit bleek, dat hij reeds een belangrijk deel zijner opdracht had kunnen vervullen: Emin Bey had getroffen en een maand lang met hem samen was geweest, doch toen naar de Aroewimi was teruggekeerd om de ammunitie en den voorraad, daar achtergelaten en voor den gouverneur der aequatoriale provincie bestemd, ter plaatse te brengen waar zij behoorde. Tot tweemalen toe, langs eenigszins verschillende routes, was dus het moeielijke terrein bereisd, doch de reiziger gelukkig gespaard gebleven.

Wat was hem op die tochten wedervaren?

1) Men vindt dezen brief in het Mei-nummer der Proceedings van de Royal Geograph. Society en van het Scottish Geographical Magazine van 1889. Wij hebben gemeend ons aan dit officieele schrijven van den reiziger aan zijne committenten te moeten houden en de elkander dikwijls tegensprekende courantenberichten buiten rekening te moeten laten. De brieven van Stanley, in de Daily News opgenomen (zie o.a. de nummers van 22, 25, 26 en 30 Nov. 1889), bevatten vele bijzonderheden over Emin Pacha's dralen, van Stanleys standpunt uit beoordeeld. Het zal zaak zijn, hierbij et alteram audire partem. - Over land en volk bevatten zij weinig meer dan de brieven aan de genoemde genootschappen.

Wij zullen den reiziger thans dikwijls zelven het woord kunnen geven om het verdere verloop van zijn reis in het licht te stellen en daarbij belangrijke bijzonderheden over de nieuw bereisde streek mede te deelen. Vooraf herinneren wij er nog even aan, dat het vertrek van de Jamboeja-watervallen in het laatst van Juni (den 28sten, zes dagen na het verzenden van den laatsten brief) had plaats gehad en dat de expeditie uit circa 390 personen bestond. Als bagage werd meegevoerd: drie ton ammunitie; een paar ton provisies en diverse goederen, en daarenboven een stalen boot van 28 voet lengte en 7 voet breedte. Met het transport van een en ander was belast een reserve van circa 180 man, die voor de helft, behalve met Winchester-geweren, met snoei- of hakmessen gewapend waren, om zich een weg door het bosch te banen en verdere belemmeringen uit den weg te ruimen. Die bende ging vooraan en was van groot nut, zooals spoedig blijken zal.

'Het pad', zegt Stanley, 'dat ons van Jamboeja verder moest brengen, was slechts een vijf Engelsche mijlen bruikbaar: toen reeds begonnen de hindernissen, die ons in onze bewegingen en het snel verder komen belemmerden. Zij bestonden nu eens in lianen, die van ⅛ tot 15 eng. duim (10-380 mM.) in dikte verschilden, zich in snoeren of guirlandes over het pad slingerden en zich soms ophoopten of samenvlochten; dan eens in dicht laag struikgewas, de plaats innemende waar het bosch vroeger gelicht was, en waardoor men zich met den bijl een weg moest banen. Waren er vele jaren verloopen sedert het bosch gelicht was, dan vonden wij een jong woud, doch de ruimte tusschen de boomen was zoo opgevuld door klimplanten, lianen en kleinere gewassen, dat men er een pad door heen moest werken, voordat men een duim verder kon komen. - Het oerwoud bood nog de minste belemmering aan, maar daar was de lucht zwaar, benauwd, onzuiver, terwijl er voortdurend duisternis heerschte, om den anderen dag nog versterkt door dikke, zwarte regenwolken, welke deze woudstreek zoozeer kenmerken.'

Den eersten dag kwam men dan ook niet ver: slechts tot Jankonde, een goed bevolkt dorp, tegenover de watervallen van dien naam. Daar men toen echter geen pad langs de rivier kon vinden, en deze zich, zooals Stanley het uitdrukt, te zeer naar 't N.O. kromde voor de route, die hij wenschte te volgen, baande men zich een pad door de manioc-velden en kwam

op een beganen weg, die van het eene inlandsche dorp naar het andere leidde. Doch tevens maakte men hier ook binnen kort met al de listen kennis, welke wilde volkstammen bij hun oorlogvoeren gewoon zijn uit te denken. ‘Wat zulk een inlander maar kon verzinnen om het den vreemdeling lastig te maken, hadden zij in praktijk gebracht: dikwijls bevonden zich in den weg ondiepe kuilen, opgevuld met scherpe splinters of pennen, behendig toegedekt met breede bladeren. Voor lieden met bloote voeten was dit, zooals bleek, een vreeselijke pijniging. Dikwijls drongen de pennen geheel door den voet heen; een andermaal boorde zich slechts de punt er in, doch veroorzaakte ten slotte evenzeer kankerachtige wonden. Tien mannen werden door deze pennen zoo totaal kreupel, dat wij voor 't vervolg slechts weinig nut meer van hen hadden. - Bij de nadering van elk dorp troffen wij telkens een weg aan, die er recht op aan liep, zoo ongeveer honderd yards lang en 12 voet breed, netjes schoon gemaakt, maar overal, waar men slechts vermoeden kon dat een onvoorzichtige voet dien betreden kon, met zorgvuldig en listig verborgen pennen als bezaaid. Daarentegen maakte de eigenlijke weg een groote kromming, zoodat het gebaande pad er recht, kort en verleidelijk uitzag. Ook stond aan den ingang van elk dorp de wachter om de trom te roeren en alarm te slaan, met dit gevolg, dat ieder inlander zich met zijn wapenen naar de aangewezen plaats begaf om zooveel mogelijk van zijn pijl en boog gebruik te maken. Toch vielen er, in weerwil van deze en een lange lijst van andere vijandelijkheden en aanvallen, geen dooden; wel steeg het aantal onzer gewonden belangrijk.’

Toen de reis op die wijze eenige dagen was voortgezet en de weg in een olifantenpad was overgegaan, dat allerlei krommingen maakte, besloot Stanley de rivier weer op te zoeken, die hij den 5den Juli bereikte en, in weerwil harer bochten, gedurende de eerstkomende maanden volgde: vooreerst, dewijl in de boot een gedeelte der goederen, de zieken en kreupelen konden vervoerd worden, en verder, dewijl het pad langs de rivier nog altijd beter was dan dat door het eeuwigdurende woud met zijn tallooze kreken, zijn weeken bodem, de schadelijke lucht, de onophoudelijke regens en de onveranderlijke vochtigheid. Ook hoopte hij dat zulk eene schoone, breede rivier aan hare oevers bewoond zoude zijn en dat men zich, goed- of kwaadschiks, voedsel zou kunnen verschaffen.

De rivier behield dan ook voortdurend een flinke breedte, van 500-900 yards, met hier en daar een eiland, soms een groep van eilanden, waarop naar oesters gevischt werd, en waar Stanley hoopen van oesterschelpen te zien kreeg, waarvan één 30 passen lang, 12 voet breed en 5 hoog was. Ook werd hij getroffen door de massa vliegen, insecten en vlinders, die zich langs de rivier vertoonden. Vooral de laatsten verzamelden zich in drommen rondom hem op het oogenblik dat hij den brief schreef, en klepten met de vleugels, als om de waarheid van het medegedeelde feit te bewijzen: meermalen zweefden wolken van vlinders uren lang de rivier op en af.

Ook het aantal dorpen en bewoners aan de oevers der rivier beantwoordde aan de verwachting. Aan bijna elke kromming - liefst in het midden, om van daar uit een goed gezicht rivierop- en afwaarts te hebben - bevond zich een dorp met kegelvormige hutten, die aan den domper van een kaars deden denken. Soms lagen deze dorpen in een lange rij en telden duizenden van bewoners, zooals bijv. de op onze kaart aangewezen dorpen der Banalya-, Bakoebana- en Boengangeta-stammen, van welke het eerste een treurige vermaardheid heeft verkregen, omdat aldaar de moord van majoor Barttelot plaats greep, en het laatste bekend werd, dewijl Stanley een daar tegenover gelegen eiland tot standplaats koos, toen hij, na 't volbrengen zijner eerste reis, naar de Aroewimi terugkeerde om de achterhoede te reorganiseeren. - Of latere reizigers ook nog zulke dicht bevolkte dorpen aan de oevers zullen aantreffen, valt te betwijfelen. Stanley bereidt hen reeds op het tegendeel voor door het bericht, dat honderde Arabieren, zijn spoor volgende, dorpen en aanplantingen hebben verwoest, doch dat ook kudden van olifanten en de oorlogen der inlanders onderling daartoe hebben medegewerkt. Dat deze laatste tot de orde van den dag behoorden, bleek uit de vele leegstaande dorpen aan de rivierzijde en het groot aantal onbeheerd liggende akkers. Tevens doet zich, ten gevolge dezer menigvuldige oorlogen en der verhuizingen, die in het land plaats hebben, het feit voor, dat in dicht bij elkander gelegen dorpen soms zeer uiteenloopende stammen een schuilplaats hebben gevonden.

Om echter tot de rivier terug te keeren. Den 9^{den} Juli bereikte Stanley de Gwengwere-watervallen; den 17^{den} de Mariri-Rapids, van waar uit den 1sten September 1888 de brief ge-

schreven werd, waaraan wij deze bijzonderheden ontleenen; den 25sten Juli de Bandeya-vallen. Al deze watervallen hebben hun ontstaan te danken aan riffen, door welke de rivier zich een weg heeft gegraven en waar de stroom gaat als bij een sluis. Natuurlijk veroorzaakten die vallen, bij het vervoer der ammunitie en der bagage overhand, eenig oponthoud, soms van twee dagen, terwijl de booten door het snel stroomende water moesten geboomd of gesleept worden. - Overigens behielden rivier en bevolking hetzelfde karakter: des morgens, als de lucht bedekt was met zware, laag hangende wolken, of de mist eerst tegen 9, soms eerst tegen 11 uur optrok, lag de donkere rivier, nog donkerder gemaakt door den hoogen muur van dicht woud, die ze omzoomde, stil als het graf daar voor hen. Niets roerde zich: de insecten waren nog niet ontwaakt, en ook in het bosch was alles stil. Volgde dan geen regen, maar kwam de zon achter de wolkenmassa te voorschijn en verdween de mist, dan ontwaakte het leven in dien zonneglans: vlinders snorden door de lucht; een eenzame ibis begon haar gekwaak; de dompelaar vloog over den stroom; het woud was vol vreemde geluiden, en soms liet zich hooger op de alarmtrom hooren, want de scherpziende inlanders hadden de reizigers bespeurd en wisselden onheilspellende geluiden; weldra flikkerden de speren en waren weder alle vijandige hartstochten ontwaakt. Doch ook, als de inlanders niet vijandig gezind waren - wat zij aantoonden door water met de hand of den roeiriem uit de rivier te scheppen en over hun hoofden uit te gieten - was het nog alles behalve gemakkelijk om levensmiddelen van hen te verkrijgen. Moest men hen gelooven, dan heerschte overal hongersnood: men had geen koren; er groeiden geen bananen; er waren geen suikerriet, geen gevogelte, geiten of iets anders te verkrijgen. Het vertoonen van koperdraad, schelpen of glaspaarlen vermocht niets, ‘en wij zouden lang van honger gestorven zijn,’ zegt Stanley, ‘als wij eenvoudig genoeg geweest waren om hen te gelooven.’ Kwam het eindelijk tot ruil, dan liet die inlander zich als een geslepen handelaar kennen, die terstond had begrepen, dat de reizigers moesten nemen wat zij vonden om den honger te stillen en het leven te behouden. Geen wonder dan ook, dat op die gedeelten der rivier, waar zich achter de dorpen plantages van manioc en bananen vertoonden, de reizigers, nadat zij langen tijd zonder goed gevolg gevraagd, gebedeld en

tegen onmatig hooge prijzen geruild hadden, zich zelven begonnen te helpen, en soms ook wel eens wat medenamen voor die streken, waar zulke plantages niet gevonden werden.

Vier dagen, nadat men het gedeelte der rivier was gepasseerd, wat op onze kaart onder den naam Moegwye staat aangegeven, waar zeven dorpen werden aangetroffen, kwam men weder in een streek van watervallen, onder welke de Panga Falls merkwaardig zijn, dewijl het water daar in het midden ter hoogte van 30 voet naar beneden stort, en voorts die van Avejeli, waar de 300 yards breede Nepoko haar water in dat van de Itoeri of Aroewimi stort. Bij deze serie van watervallen, meer bepaald bij de Nejambi Rapids, bespeurde Stanley niet enkel een verschil van taal en woningen, vergeleken met die der bewoners van den benedenloop der rivier, maar ook een vijandiger optreden en een scherper wijze van oorlogvoeren. De huizen of hutten waren niet langer dompervormig of bevonden zich in een kleine ruimte bijeen, maar in de lange, rechte dorpen stond elke woning, vierkant van vorm, op zich zelf en was omgeven door een houten schutting, die er een afzonderlijke sterkte van maakte, zoodat zulk een dorp, met geweren verdedigd, moeilijk genoeg zou te nemen geweest zijn. Bovendien waren de wanden der hutten ook nog zorgvuldig met houtwerk versterkt. Een en ander bleek noodig, dewijl de inlanders in hunne oorlogen gebruik maakten van vergiftigde pijlen, waarmede Stanley spoedig genoeg kennis maakte, toen zij tusschen de Panga Falls en de Nepoko zijn legerkamp op onverschrokken wijze en met veel beleid aanvielen. Verscheidene personen stierven, ook wanneer zij slechts even aan den schouder, in den bovenarm of aan de polsen gewond werden, soms na verloop van eenige dagen, soms reeds van eenige uren, meestal na heftige kramp en verstijving.

Zooals later bleek, wordt het vergift dezer pijlen bereid uit het poeder van gedroogde en gestampte roode mieren, welk poeder dan in palmolie gekookt wordt. De bereiding geschiedt diep in het bosch, op behoorlijken afstand der dorpen.

Verschilden de bewoners der rivier en hunne woningen van die aan den benedenloop der rivier, ook de natuur begon zich, sedert men den mond der Nepoko was gepasseerd, anders te vertoonen, De lage oevers maakten plaats voor heuvels en hooger terrein; de watervallen in de rivier werden talrijker en moeilijker; de rivier zelve stroomde, diep ingesneden, tusschen hooge, steile

oevers en werd eindelijk zoo wild, dat men de stoomboot en de booten ontladen moest en de rivier verlaten.

Het was inmiddels met de draagkrachten der expeditie niet beter gesteld geworden. Wonden, honger en dysenterie hadden in de twee à drie maanden, welke men nu op reis of in de legerkampen had doorgebracht, velen verzwakt, zoodat de tocht niet dan zeer langzaam kon voortgezet worden. Hierbij voegde zich de ongelukkige omstandigheid, dat de streek, welke men nu bereikte, kort te voren van het Oosten uit door Arabieren bezocht, d.w.z. verwoest was, zoodat met nog des te grooter moeite voedsel voor de uitgeputte karavaan gevonden werd. ‘Paddestoelen en wilde vruchten’, schrijft Stanley met een vreeselijk laconisme, ‘moesten ons in 't leven houden. Zij die niet genoeg van dit vreemde voedsel konden verzamelen, kwamen om of verlieten de rij van stervenden om ergens anders den dood te vinden.’ Zoo legde men, steeds bezuiden de Itoeri blijvende, den afstand tusschen de beide stations der Arabieren Oegarrowwa en Kilonga Longa, een onbewoonde boschwildernis, in een maand af, terwijl die afstand toch weinig meer bedroeg dan circa 50 eng. mijl.

Nadat op die wijze de maand October 1887 verstreken was, stak men bij het laatstgenoemde station over de Itoeri, waar het terrein zoozeer begon te stijgen, dat men bij Ibwiri (fort Bodo) reeds een hoogte van 3600 voet boven de zee had bereikt en van den Mount Pisgah af, het gezicht verkreeg op een grasvlakte, die eindelijk de plaats zou innemen van het vreeselijke woud, 't welk Centraal-Afrika afschuwelijker maakt ‘than the most ferocious cannibals.’ Voegt men daarbij dat aan gene zij van de Itoeri ook geen Arabieren naar ivoor hadden gezocht en dus de landstreek bewoond en hier en daar bebouwd was gebleven, dan laat het zich begrijpen, dat de hoop der expeditieleden begon te herleven. ‘Het ging ons wel,’ schrijft Stanley, ‘en wij leefden bijna in overvloed; ons volk begon zijn verlorene krachten te herwinnen; zij werden nog eens weer menschen, die in staat en genegen waren iets te doen of ergens heen te gaan. Men toonde hun het grasland; aan gras verbonden zij het denkbeeld “vee”, en dat was voldoende om hun nieuwe krachten te verleenen.’

Vrij wat spoediger wordt nu ook het verloop der expeditie. Den 5^{den} December werd het grasland bereikt, ‘een schoone golvende streek’; den 6^{den} werd een 40 yards breede zijtak van de Itoeri overgestoken, die uit het N.N.W. kwam: den

9den passeerde men de Itoeri zelve, die daar nog 125 yards breed was en in Z.W. richting stroomde, en den 10den nog een zijtak van de Itoeri. Drie dagen later had men een hoogte van 5200 voet bereikt, van waar men te eener zij het gezicht had op het Albert Nyanza-meer, dat met zijn spiegel 2300 voet lager gelegen was; te anderer zij op het glooiende terrein, dat zich van het meer tot het vereenigingspunt van de Itoeri met den Kongo uitstrekte, de gras- en woudstreek, waardoor zich voor het eerst een Europeaan zijn weg had gebaand. - Van dit zoo hooggelegen terrein begaf Stanley zich naar Kavalli aan de zuidpunt van het Albertmeer, waar hij Emin Pacha van Zanzibar uit door een bode rendez-vous had gegeven.

Daar hij dezen te Kavalli niet aantrof, noch eenig bericht van hem ontving en de argwanende bewoners der oevers van het meer hem het verblijf in hun land bemoeilijkten, besloot Stanley naar de Itoeri terug te keeren, waar hij nog zeer verschillende zaken te regelen had. Op deze eerste terugreis naar de Itoeri kwam hij niet verder dan tot Ibwiri waar hij een verschanst legerkamp (fort Bodo) opsloeg, om van daaruit de boot, die te Kilonga Longa was achtergebleven, te laten halen. Toen deze den 2den April 1888 aldaar aangekomen was, keerde Stanley naar Kavalli terug, wat hij den 22sten dier maand bereikte, om acht dagen later zijn eerste samenkomst met Emin Pacha te houden en daar gezamenlijk tot 25 Mei van dat jaar te vertoeven. Over dat samenzijn met Emin Pacha wordt in Stanley's brief niet gesproken. Zooveel schijnt echter zeker, dat in Mei 1888 voor den gouverneur der aequatoriale gewesten nog overwegende bezwaren bestonden om met Stanley terug te gaan, zoodat deze andermaal tijd vond, naar de Itoeri terug te keeren. Deze maal strekte zich zijne terugreis verder uit. Hij bereikte niet enkel fort Bodo, waar hij een deel van zijn begeleiders onder bevel zijner officieren achterliet, maar keerde met 100 man troepen, die hij van Emin ontvangen had, langs een andere route dan op de vroegere reis, den 17 Aug. 1888 naar Banalya terug, waar hij bij de door den dood van Barttelot gedemoraliseerde bende, die zijn achterhoede had zullen vormen, de orde te herstellen had en van waar hij den daar nog aanwezigen voorraad naar het Albert-meer medenam. Van de dicht daarbij gelegen Mariri Rapids schreef hij ook, zooals wij zagen, d.d. 1 September 1888, den brief, die aan

alle over hem loopende valsche geruchten een einde maakte. Daar Stanley op zijn terugreis van de Mariri Rapids naar de Albert Nyanza nogmaals de Itoeri opvoer of langs hare oevers reisde, kan men het wel met hem eens zijn, als hij aan de Besturen der geographische genootschappen schrijft: 'You will therefore agree with me that we have sufficient knowledge of this river for all practical purposes'. -

Na dien brief van 1 September 1888 verliep weder ruim een jaar, voordat men iets naders van Stanley en Emin Pacha vernam. Eerst den 12 October 1889 berichtte majoor Wissmann, die, zooals men zich herinneren zal, door den Duitschen rijkskanselier met de tuchtiging der oproerige inlanders in Oost-Afrika belast werd, uit Mpapwa (onder c^{a} 37° O.L. Gr., op dezelfde breedte als Zanzibar gelegen, het belangrijke vereenigingspunt van alle karavaanwegen, die naar de Nijlmeren voeren), dat aldaar den 11^{den} October lieden van Stanley en een soldaat van Emin Pacha's troep waren aangekomen, die reeds den 11^{den} September vooruit waren gezonden om de aankomst der karavaan van beide mannen te melden. Nog altijd onzeker, of die boodschap waarheid behelsde, vertrok Wissman weder naar de kust, waar hij den 1sten November 1889 aankwam. Voor alle zekerheid had hij echter een garnizoen in Mpapwa achtergelaten.

Doch die boodschap behelsde alleszins waarheid.

Kort daarop bereikten Stanley en Emin met 750 man, onder welke 59 kinderen, het genoemde Mpapwa. In Stanley's gevolg bevonden zich 4 Europeesche officieren en Dr. Parker, die dus allen, evenals de reiziger zelf, hun tocht van 2½ jaar door Centraal-Afrika gelukkig hadden volbracht. Voorts waren in het gevolg van Emin Pacha de Europeanen Casati, een Italiaan, als Emin een verdienstelijk reiziger en geruimen tijd lotgenoot in zijne beproevingen; de grieksche koopman Marco; een apotheker uit Malta, Vita Hassan en 3 katholieke zendelingen van het Victoria-meer. - Daar de karavaan tegen het begin van December de Oostkust bereikte, eindigt hiermede dus een der merkwaardigste episodes uit de ontdekkingsgeschiedenis van Afrika, en willen wij ook ons eerste hoofdstuk besluiten, nadat wij nog even kort hebben medegedeeld, wat Stanley sedert het schrijven van den brief uit de Mariri Rapids op 1 September 1888 was wedervaren. In 140 dagen keerde hij van deze watervallen voor de derde maal naar het Albert-meer terug, waar hij

den 18den Januari 1889 aankwam. Daar waren de toestanden sedert hij Emin in Mei 1888 verlaten had, zeer veranderd. De sedert 1883 volkomen van het verkeer met Khartoem en met hun vaderland afgesneden Egyptische troepen waren tegen hun aanvoerder, den gouverneur, in verzet gekomen en hadden dezen, even als den door Stanley bij hem achtergelaten luitenant Jephson, in Augustus 1889 een tijdlang te Doefile gevangen gehouden. De Mahdisten hadden een inval in de provincie gedaan en een tegen hen afgezonden afdeeling troepen in de pan gehakt. Emin Pacha had zich naar het Albert-meer moeten terugtrekken en leed aan een oogziekte[1]. Voegt men daarbij het onophoudelijk aandringen van Stanley, dan laat het zich denken, dat hij eindelijk besloot met dezen mede te gaan, nadat hij het bevel over de Egyptische troepen, die weigerden met hem naar de Oostkust te vertrekken, aan een Egyptischen officier had overgedragen.

In Mei 1889 verliet Stanley dus met de bovengenoemde karavaan het Zuiden van het Albertmeer; trok door het dal der Semliki, welke zich in dat meer ontlast; bereikte het in 1876 door hem ontdekte meer Moeta Nzige (thans Albert Edward-meer door hem genoemd), het tweede bronmeer van den Witten Nijl; liet het 5800 M. hooge sneeuwgebergte Roewenzori door luitenant Stairs tot eone hoogte van 3200 M beklimmen (waarop wij in ons tweede hoofdstuk terugkomen): trok door de verschillende rijken, welke ten Westen der Victoria Nyanza gelegen zijn, naar Oezinza aan de zuidpunt van dat groote watervlak; schreef den 17den Augustus 1889 uit het legerkamp te Kizingoe, in dat Oezinza gelegen, den tweeden brief aan de geographische genootschappen, die tegen het laatst van 1889 Europa bereikte; en kwam zoo in October te Mpapwa, vanwaar wij hem reeds naar de Oostkust hebben uitgeleid. - Het is vooral die tweede brief, welke ons in staat zal stellen eenige meerdere bijzonderheden over Stanley's nieuwe ontdekkingen mede te deelen, die wij dan in het volgende hoofdstuk ter sprake zullen brengen.[2].

1) Over dit alles bevatten de vroeger geciteerde brieven in de Daily News tal van bijzonderheden, die wij, met het oog op de ruimte en hun slechts indirect belang voor het verloop der expeditie, hier niet kunnen opnemen.
2) Deze tweede brief werd eerst onlangs, en wel in de December-afleveringen der vroeger genoemde organen van de R.G. Society en der Scottish Geogr. Society opgenomen.

II.

Vatten wij de resultaten, door Stanley's jongste reis verkregen, eerst kort samen, dan treedt op den voorgrond, dat hij over het terrein tusschen Kongo en Albert Nyanza, meer bepaald over het stroombed van de Aroewimi of Itoeri, een bijna geheel onbekend gedeelte van Afrika, het eerste licht heeft verspreid.[1)] Voorts heeft hij niet enkel het bergland Roewenzori met zijn zoo zeldzaam in Afrika voorkomende, tot de sneeuwgewesten reikende hoogte op de kaart gebracht, maar dit gebergte mede als een belangrijk brongebied van den Witten Nijl doen kennen. Had men reeds vroeger de te zuidelijk gestelde grenzen van het Albertmeer en diens omvang tot de juiste afmetingen teruggebracht, Stanley heeft ons door de uitvoerige beschrijving van het ten zuiden daarvan gelegen terrein in staat gesteld te begrijpen, hoe Samuel Baker, de ontdekker van dit meer, in de bepaling dier grootte zoozeer van de latere onderzoekers, Gessi en Mason Bey, kon verschillen. Eindelijk heeft hij over het Moeta Nzige meer (de Albert-Edward), het tusschen beide meren gelegen dal van de Semliki, de trogvormige inzakking, waarin èn meren èn rivierdal tusschen de zich aan weerszijden verheffende ketenen gelegen zijn en de gewesten bewesten de Victoria Nyanza tal van nieuwe bijzonderheden medegedeeld.

Wij wenschen het belang dier resultaten thans iets nader in het licht te stellen.

Wat het terrein tusschen Kongo en de Albert Nyanza betreft, zoowel de woudstreek als de Aroewimi-Itoeri kwamen in het reisverhaal reeds meermalen ter sprake. Toch wenschen wij hier nog even te doen uitkomen, dat door Stanley's reis opnieuw werd aangetoond, hoe het centrale gedeelte van het aequatoriale Afrika door een onafgebroken oerwoud wordt ingenomen: een feit, dat ook over den regenval en het klimaat

1) Wat men (Stanley en Grenfell) van het benedendeel der Aroewimi was te weten gekomen, is door ons uiteengezet in een artikel ‘De zijtakken van den Kongo’ (Tijdschr. Aard. Gen., Versl. en Meded., N.S. Dl. IV (1887), pag. 300 en 301). Stanley kwam toen niet verder dan de Jamboeja-vallen, Grenfell slechts even boven de monding. Het vermoeden van den eerstgenoemde, dat de Nepoko zich in de Aroewimi zou ontlasten, is juist bevonden; onjuist daarentegen zijne meening, dat deze rivier dezelfde zou zijn als de Ocelle. Ook zijne verwachting, dat er ‘verschillende belangrijke steden’ aan zouden gelegen zijn, is niet verwezenlijkt.

van Centraal-Afrika een ander licht werpt.[1] Om het oerwoud van W. naar O. te doorsnijden, had Stanley 60 dagen noodig; in het Z. heeft men zijn grens waarschijnlijk te zoeken langs den weg van de Tanganjika naar Nyangwe aan den Kongo, in het noorden langs de Nepoko, waar Dr. Junker het aantrof. Het kan dus in grootte niet veel achterstaan bij het Zuid-Amerikaansche oerwoud der Amazonen-rivier, waarmede het ook in andere opzichten zeer veel overeenkomt, vooral wat de van dertig tot vijftig meter hooge boomen betreft, het dichte dak van bladeren en de boven beschreven lianen, klimplanten en insecten.[2]

Merkwaardig is nog, wat Stanley naar aanleiding van het woud opmerkt, als hij het in verband met de verheffingen van het terrein bespreekt. Hoe dit ook mocht veranderen, het woud overdekte alles: toppen, heuvels, ruggen, dalen, vlakten; overal vertoonde het zich onafgebroken; nergens was een opening zichtbaar dan daar, waar de mensch het gelicht had. -

Ook over de Itoeri deelt Stanley nog eenige belangrijke bijzonderheden mede buiten die, welke reeds in het reisverhaal zijn opgenomen.

De rivier draagt naast de reeds genoemde in de verschillende gedeelten van haren loop (zooals trouwens de meeste grootere rivieren van Afrika) verschillende namen.[3] Zij stroomt in haar bovenloop door de grasstreek (het savannengebied), in haar midden- en benedenloop door de woudstreek en doorsnijdt dus het boven reeds even aangeduide, glooiende terrein, wat de Albert Nyanza met den Kongo verbindt en door Stanley met den ‘smooth glacis of a fort’ wordt vergeleken. Ten oosten van haar hooggelegen brongebied ligt dan de diepe inzakking naar den kant van het meer, door Stanley in zijne vergelijking ‘a sudden drop to the bottom of the ditch’ genoemd. Dat brongebied moet dus niet ver van de plaats gezocht worden, waar goede kaarten een groep van toppen en heuvelen vertoonen, aan welke men de namen der beroemde reizigers Baker, Schweinfurth, Junker en Speke verbonden heeft en aan wier

1) Men zie ook het vroeger geciteerde artikel van den heer De Bas, p. 312 en 13.
2) Wat de laatste betreft, ‘I could write a book almost’, zegt Stanley (Proc. p. 267), ‘upon the various species of bees found in this forest region, and several books might be written about the multitude of curious insects we have seen’.
3) Van de monding naar de bron: Biyerre, Soehali, Nevva Nowelle enz.

noordelijke helling de Oeëlle of de bovenloop van den Oebangi ontspringt. Op een afstand van 680 eng. mijl van haren mond is de Itoeri nog 125 yards breed, 19 voet diep en heeft zij een stroomsnelheid van 3 knoopen in het uur.

Daar de richting van de hoofdrivier en van hare zijtakken, onder welke de Nepoko in belangrijkheid de Itoeri nabij komt, op de kaart duidelijk genoeg worden aangegeven, stappen wij van de rivier af, na nog even te hebben medegedeeld, dat de lengte der geheele rivier, met al hare krommingen, door Stanley op 800 eng. mijl (1300 kilometer) wordt geschat, terwijl de rechtstreeksche afstand tusschen bron en monding slechts 520 kilometer bedraagt. Zoowel tengevolge dier vele krommingen als wegens de vele watervallen en stroomversnellingen zal zij dus slechts voor een gedeelte dienst kunnen doen als verbindende waterweg tusschen den Kongo en de Nijlmeren, terwijl ook de bewoners, zooals uit het reisverhaal heeft kunnen blijken, nog aan den omgang met Europeanen gewend en aan den invloed der Arabieren zullen moeten onttrokken worden.[1)]

Wij zijn thans genaderd tot de beschrijving van het Roewenzori-gebergte.

Het merkwaardige van de berggroep is vooreerst gelegen in haar buitengewone hoogte, vooral in vergelijking van het haar omgevende terrein; doch verder in hare beteekenis voor den wateraanvoer van de Albert Nyanza, en daarmede van den Witten Nijl.

Wanneer men, wat het eerste punt betreft, in aanmerking neemt, dat het terrein van de Aroewimi tot het juist genoemde meer wel snel in hoogte toeneemt (van ruim 400 tot 1700 M.), doch nergens grooter hoogten vertoonde dan 1800 M., dan laat het zich begrijpen, hoe Stanley's geweerdrager den 25sten Mei 1888, toen hij het eerst van allen den Roewenzori in het oog kreeg, uitriep: ‘See Sir, what a big mountain; it is covered

1) Over deze bewoners (Proc., p. 272) deelt Stanley nog deze belangrijke bijzonderheden mede: ‘De stammen, welke het woud en het dal van de Itoeri bewonen, zijn zonder twijfel menscheneters. Tusschen de Nepoko en het grasland zijn de dwergvolken buitengewoon talrijk. Men noemt ze Wamboetti. De lieden van Emin Pacha herkennen mèt ons in hen de Tikki-tikki, die verder noordelijk wonen. Slechts weinigen dier volken wonen bezuiden de Itoeri. Ik geloof, dat wij ongeveer 150 boschdorpen of kampen van de Wamboetti te zien kregen. Zij zijn een venijnig, laf en diefachtig slag van volk, die zeer handig met hun bogen weten om te gaan, zooals wij tot ons nadeel ondervonden.’

with salt!' Die 'big mountain' was dan ook, naar Stanley's berekening, tusschen de 5200 en 5500 M. hoog, stak dus ruim 3000 meter boven zijn omgeving uit, wat door zijn geïsoleerde ligging des te meer uitkwam, en was tot op een afstand van circa 1000 voet van den top met sneeuw bedekt.

Zoo vertoonde zich de groep uit de verte. Zij werd van nabij onderzocht, toen luitenant Stairs den 6^{en} Juni 1889 de opdracht ontving om van het legerkamp uit met 40 Zanzibaristen, zoo mogelijk, een der toppen te beklimmen. De eerste 900 voet ging dit beklimmen vrij gemakkelijk in zijn werk: langs een pad, dat naar de hutten en maïsvelden of aanplantingen der inlanders liep. Doch hoogerop vertoonden zich struiken en doorngewassen op slecht gebaande wegen en werd het stijgen steeds moeilijker: soms moest men zich, op handen en voeten klanterende, door het dichte bosch heenwerken, d.i. voet voor voet den weg uithakken. Ook begon er een koude mist op te steken, welke, gevoegd bij de lagere temperatuur en den vochtigen mosbodem, de daarvoor niet uitgeruste reizigers, vooral de Zanzibaristen, alles behalve aangenaam aandeed. Toen men tegen 4 uur des avonds het kamp opsloeg (men was des ochtends reeds zeer vroeg op reis gegaan), en met geen geringe moeite het natte brandhout had bijeenverzameld en gedroogd, hadden velen grooten last van de kou, ofschoon men nog slechts een hoogte van 8500 eng. voet had bereikt en de thermometer 60 F. wees. 'The night had been bitterly cold', teekende luitenant Stairs des morgens op, 'and some of the men complained of fever'.

Den volgenden dag werd met de beste klimmers de tocht voortgezet en een hoogte van 10.677 voet bereikt. Toen zag men echter drie moeilijke ravijnen voor zich, die gepasseerd moesten worden, voordat de sneeuw van de dichtst bij gelegen piek kon bereikt worden. Daar met dit alles minstans nog 1 ½ dag gemoeid waren en men, wat kleeding en proviand betrof, volstrekt niet voor een langdurigen en moeilijken bergtocht uitgerust was, besloot luitenant Stairs tot den terugtocht, in de hoop dat zich later een betere gelegenheid zou voordoen om van eenig ander kamp uit een der toppen te bereiken. - Overigens was de hoogte, door Stairs bereikt, groot genoeg om een beter gezicht op die sneeuwtoppen en op de geheele groep te verkrijgen dan van de vlakte uit aan den voet van den berg.

Boven het verste punt, door hem bereikt, zag hij de sneeuwpieken nog c[a]. 6000 voet uitsteken, zoodat hij de hoogte van de geheele groep op ruim 16,600 voet stelde.

Voorts kon hij met zijn verrekijker ook den vorm der verschillende toppen en de ligging der sneeuwvelden nagaan. De kegelvorm dier toppen, bij sommigen ‘distinct crater-like’, doet Stairs vermoeden, dat zij van vulkanischen oorsprong zijn. ‘Het grootste bewijs dat dit zoo is’, zegt hij, ‘ligt in het aantal van kegelvormige pieken, die zich rondom de centrale massa en aan de westzij opeenhoopen. Deze kleinere pieken zijn gevormd door den centraalvulkaan, wiens krater verstopt raakte, toen de druk der gassen niet groot genoeg meer was om de steenen en lava uit zijn binnenste omhoog te werken. Die gassen zochten dus naar zwakkere plekken om zich door de aardkorst heen te werken en gaven aanleiding tot het onstaan der lagere kegels, welke er nu aangetroffen worden.’

De sneeuwvelden bedekten het gebergte allerwege, waar de helling der hoogere toppen niet te steil was. Het grootste veld schatte Stairs op een lengte van 600, een breedte van 300 vt, en ‘van zulk een diepte, dat slechts op twee plaatsen het zwarte gesteente boven zijn oppervlakte uitstak.’ Kleinere strooken strekken zich soms tot de ravijnen uit; overigens plaatst ook Stairs de sneeuwvelden in 't algemeen van den top tot 1000 à 1200 voet daar beneden.

Doch, zooals wij zeiden, niet enkel om zijn hoogte, sneeuwvelden en toppen verdiende de Roewenzori-groep onze aandacht. Immers in die groep meent Stanley het brongebied van den Witten Nijl te hebben gevonden, daarbij herinnerende aan de woorden van een Arabisch geograaf der 15[de] eeuw (Scheaddeddim?)[1)] door hem aldus geciteerd: ‘van het Maangebergte ontstaat de Egyptische Nijl. In zijn noordelijke richting snijdt het den evenaar horizontaal. Vele rivieren komen van dit gebergte en vereenigen zich in een groot meer. Uit dit meer komt de Nijl, de schoonste en grootste van alle rivieren op aarde.’

Neemt men hierbij in aanmerking, dat Stanley en luitenant Stairs beiden tal van rivieren en stroompjes (niet minder dan 50) van den Mount Roewenzori af zagen komen, dan laat het

1) Bedoeld is Schems eddin Dimasjkî (Dumascener), die in de 14de eeuw eene kosmographie schreef, waarin het Maangebergte besproken wordt.

zich begrijpen, dat zij in dien hoogen sneeuwberg met dat groot aantal bronrivieren, in aansluiting aan dien Arabischen geograaf, het Maangebergte zien, waaruit dan de Egyptische Nijl ontstaat.

Of daarmede echter het vraagstuk der Nijlbronnen in hun vollen omvang, dat reeds zoo eeuwen lang gesteld werd, is opgelost, zouden wij moeten betwijfelen.

Vooreerst loopt de Roewenzorigroep niet in noordelijke richting, noch snijdt zij den evenaar. Doch deze moeilijkheid zou op te lossen zijn, als men de Gordon-Bennettgroep, in 1876 door Stanley ontdekt, (thans terecht, als lager, oostelijker gelegen en zonder sneeuwbedekking, niet met de Roewenzori-groep geïdentificeerd) mede tot dat Maangebergte rekent. In dat geval beantwoorden beide groepen te zamen aan de beschrijving van dien Arabischen geograaf.

Van ernstiger aard is echter het bezwaar, dat de Albert Nyanza, zoo niet gevoed wordt door, dan toch stellig in verbinding staat met de Albert Edward, en wel door de Semliki. Stanley zelf verklaart dat in de volgende woorden: ‘The Semliki valley extends along the base of Ruwenzori range; the northern and southern extremities or flanks of Ruwenzori have each a lake abreast of it; *the Semliki river runs from the upper to the lower lake in a zigzag course*.’ Is dit juist, dan kan vooreerst geen sprake zijn van de vereeniging der rivieren, zooals de Arabische geograaf het voorstelt, in één, maar wel in twee meren, terwijl het van dit tweede meer volstrekt niet vaststaat, of het tot het stelsel van den Nijl, dan wel tot dat van den Kongo behoort.

Stanley zelf gelooft het laatste, hoewel hij geen bewijs aanvoert, ja zich in zijne verklaringen soms zelven tegenspreekt.[1)]

Verder mag men niet vergeten, dat de oplossing van het bedoelde vraagstuk niet enkel bij deze westelijke meren (de Albert lakes) te zoeken is, en dit des te minder, naarmate men meer gewicht hecht

1) Van de beide meren sprekende (Proc., p. 281) zegt hij: ‘I am not certain to which river the last lake (Albert Edward) belongs: whether to the Nile or the Congo. I believe to the latter, *but what I am sure of is that it has no connection with the Albert Nyanza*. Het is ons niet mogen gelukken tusschen deze en de in den tekst onderstreepte woorden overeenstemming te brengen, tenzij wij de laatst geciteerde zóó hebben op te vatten, dat de meren geheel gescheiden zijn, al worden zij dan ook door een rivier verbonden.

aan de berichten van Claudius Ptolomaeus, die, op de verklaringen van egyptisch-grieksche koopvaarders steunende, uitdrukkelijk spreekt van twee bronmeren, dicht bij den evenaar gelegen, wel tennaasten bij onder denzelfden breedtegraad, maar in lengteligging verschillende. Volgens dat bericht mag dus de Victoria niet buiten rekening gelaten worden, wat dan tot dusver ook door de beste geographen nimmer geschied is. Slechts dan zal men eerst het vraagstuk der Nijlbronnen tot volledige oplossing kunnen brengen, als de toevoer van water naar de Victoria zoowel uit het Oosten (van de Kilima-Ndjarogroep, die in hoogte de Roewenzori overtreft), als uit het Zuiden volkomen bekend is; en voorts, als over den samenhang der Albert-meren onderling, met den Nijl en met den Kongo, het noodige licht is geworpen.[1)]

In verband met het bovenstaande ontvangt dan ook Stanley's onderzoek naar den omvang en de zuidelijke grenzen van de Albert-Nyanza een grooter beteekenis, wat wij door een korten terugblik op de ondekkingsgeschiedenis van dit meer even nader moeten toelichten.

Toen Sir Samuel Baker in 1866 zijn werk ‘The Albert N'yanza’ publiceerde, liet hij op de daarbij behoorende kaart van het meer, 't welk hij in zijn noordelijke helft bevaren had, de volgende woorden drukken: ‘De inlanders zeggen van dit meer, dat het tusschen 1° en 2° Z. B nog goed bekend is. Daar wendt het zich naar het W; hoever het zich dan verder uitstrekt, is onbekend.’

Toen Kolonel Gessi in April 1876 op last van Gordon het geheele meer omvoer, bepaalde hij de zuidelijke grens wel op 1° 10' N. B, doch overigens liet hij de zaak nog onzeker.

Hij verklaarde toch uitdrukkelijk, dat het zuidelijkste gedeelte van het meer een door riet en moeras ingenomen terrein vormde, waar zijn ijzeren schuiten bij eene diepte van 0.61-0.76 M. den grond raakten; dat een duidelijke afscheiding van water en land niet te maken en dat het water er overal zwart van kleur en ondrinkbaar was. Gessi zag uit den mast

1) Het laatste punt is niet enkel van geographisch belang, daar op de conferentie te Berlijn in 1885 de waterscheiding tusschen Nijl en Kongo als grens van den Kongostaat voor dit gedeelte van Afrika werd aangenomen en het gebied van den vrijen handel tusschen den Atlantischen en den Indischen Oceaan de Nijlgewesten buitensluit.

zijner schuit, dat zich aan gene zij van dat moeras en rietbosch een groene vlakte uitstrekte, en wel tot aan den voet der gebergten, die het meer aan weerszijden vergezelden en zich nog verder dan het zuidwestelijk uiteinde daarvan uitstrekten. Die gebergten sloten zich niet aaneen, maar lieten een opening over voor een dal. Daar Gessi verder nog van een inlandsch hoofd vernam, dat bezuiden het rietbosch zand en struikgewas gevonden werd, doch geen rivier, heette het van nu af aan, dat de Albert Nyanza in 't zuiden een gesloten meer vormde en slechts door den regen en eenige kleine riviertjes gevoed werd.

Wel werd er in het Bulletin de la Société Khédiviale de Géographie de Caïre (No. 5, Mei 1877 - Febr. 1878) door kolonel Mason Bey op gewezen, dat hij het jaar te voren van 14-19 Juni met zijn stoomboot de ‘Nyanza’ de Albert op nieuw was rondgevaren en onder 1° 11' N.B. een rivier had aangetroffen, die 400 M. breed was en haar roodachtig water met flauwe strooming in het meer ontlastte - doch dit bericht trok te weinig de aandacht, totdat het door prof. Kirchhoff te Halle meer ter algemeene kennis werd gebracht, die daaraan tevens de bewering vastknoopte, dat men de Albert Nyanza dus ‘als ein Durchflusssee’ had te beschouwen. (Peterm's Mitteil. 1886, p. 107.)

Intusschen was Stanley op zijn reis van 1876 bewesten de Victoria, even bezuiden den evenaar, bij een meer aangeland, wat men toen nog algemeen als de voortzetting van het door Baker ontdekte meer beschouwde.

Natuurlijk werd dat bezuiden den evenaar gelegen meer *na* de reizen van Gessi en Mason Bey, die de Albert Nyanza benoorden den evenaar lieten eindigen, als een afzonderlijk waterbekken beschouwd en onder zeer verschillende namen en met onzekeren omtrek op de kaarten gebracht, terwijl men het terrein tusschen het noordelijk en het zuidelijk meer zoo goed als oningevuld liet en moest laten.

Over dat laatstgenoemde terrein en tevens over de zuidelijke grens der Albert heeft Stanley thans vrij wat meer licht geworpen, wat ons niet kan verwonderen, als wij bedenken, dat hij tot driemalen toe de reis van de Itoeri naar dit meer maakte, zoo geruimen tijd aan den zuidwestelijken oever vertoefde en van zoo hooge punten af vergezichten nam. Zijne berichten luiden dan ook zoo bepaald mogelijk. Hij verwondert er zich

herhaaldelijk over, hoe Baker, toen hij zich te Vacovia, hoogstens 5 mijl van dien zuidoever af gelegen, bevond, het meer zulk een uitbreiding naar het zuiden heeft kunnen geven en stelt Gessi en Mason Bey tegenover Baker volkomen in het gelijk. Het uiterste zuidelijke punt is bij hem ‘about 1° 1"’; zooals wij zagen, bij Gessi 1° 10′, bij Mason insgelijks 1° 11′. Wat voorts de door Mason Bey ontdekte rivier betreft, wij zagen reeds boven, dat ook Stanley de Semliki zich in het meer laat ontlasten, terwijl hij verder uitdrukkelijk verklaart, ‘dat kolonel Mason zijn werk zoo goed gedaan en het meer zoo goed in kaart heeft gebracht, dat er voor hem niets overblijft dan de nauwkeurigheid van diens kaart der Albert Nyanza in alle opzichten te erkennen.’

Overigens wijst Stanley op het afnemen van het meer, dat, een eeuw of misschien langer geleden, 12 of 15 mijl grooter en tegenover Vacovia ook veel breeder dan nu moet geweest zijn. Sedert de riffen, welke den Nijl beneden Wadelai versperden, zijn weggewasschen, is het meer snel afgenomen en neemt het nog steeds af, zooals uit de getuigenis van Emin Pacha kan blijken, die het meer voor zeven of acht jaar het eerst te zien kreeg en nu tot zijn verwondering opmerkte, dat eilanden, dicht bij de westkust gelegen, sedert dien tijd aan het vasteland waren verbonden en door Egyptische troepen of inlanders bewoond werden. Doch ook de Semliki werkt tot het afnemen van het meer mede. Immers Stanley verklaart uitdrukkelijk, dat het gedeelte van Nyamsassic aan den westoever tot Vacovia aan de overzij, naar de kleur van het water te oordeelen, zeer ondiep is. Die kleur is bruin en modderig, als van een rivier, welke door alluvialen grond stroomt. - Toch mag dit slechts voor een gedeelte aan de Semliki worden toegeschreven, want ook buiten het bereik dier rivier werden ondiepe plekken aangetroffen.

In zijn tweede schrijven komt Stanley nog nader op de uitwatering der Semliki in de Albert Nyanza terug. ‘Het deel van het Semliki-dal,’ schrijft hij, ‘dat zich ten Z.W. van het meer uitstrekt, is zeer vlak en laag: tot op 30 mijl afstands van den mond bereikt het slechts een hoogte van 50 voet boven het meer. Dit geheele gedeelte kan dus slechts in nieuweren tijd gevormd zijn, dat wil zeggen ““the last few hundred years””. In een van de kromme bochten van het meer, iets

dichter bij de zuid-oostelijke keten, stieten wij plotseling op de Semliki rivier, die een groote watermassa ter breedte van 80-100 yards met kracht in het meer ontlastte en gemiddeld 9 voet diep was. Haar voortdurend afbrokkelende oevers van zandig leem staken ongeveer 6 voet boven het water uit. Eén blik was voldoende om te zien dat de rivier fijne sedimenten medevoerde. Toen wij de proef namen, bevatte een glas van haar water niet minder dan een theelepel van dat sediment. Wij behoeven ons dus niet te verwonderen, dat het zuidelijk gedeelte van het Albert meer zóó ondiep is, dat een roeiboot er te nauwernood vlot kan blijven.'

Tot zoover Stanley over de zuidgrens der Albert Nyanza en de aanslibbingen der Semliki.

Maakt hij het ons volkomen duidelijk, dat dit meer zoo snel afneemt, wij hebben nog niet kunnen inzien, dat dit het werk van 'a few hundred years' zou moeten zijn, en wij zouden, in verband met Emin Pacha's bovenvermelde waarnemingen, de meening willen uitspreken, dat daarvoor wellicht een veel korter tijdsverloop noodig is geweest. Neemt men dit aan, dan wordt Baker's bericht, waarover Stanley zich zoozeer verwondert, veel verklaarbaarder en gemakkelijk in overeenstemming te brengen met die van Gessi en Mason Bey. Ook wordt onze meening niet weersproken door dat, wat Stanley verder over het terrein tusschen de beide Nyanza's mededeelt. Immers, nadat hij de boven aangehaalde beschrijving van het terrein bezuiden de Albert Nyanza heeft gegeven, vervolgt hij in zijn laatsten brief den loop van het Semliki-dal, nadert zoo in zijne beschrijving de oostelijke helling van den Roewenzori en het noordelijk uiteinde van het Albert-Edward meer en gaat dan aldus voort: 'Als wij onzen koers naar het oosten voortzetten, laten wij den Roewenzori aan onze linkerhand en het zoo vreemd gevormde Albert-Edwardmeer aan de rechter. De breede vlakten, welke zich tusschen deze uitstrekken, waren eens door dit meer bedekt. Mijlen ver langs zijne oevers strekken zich breede en verreikende tongen van moerassige aangeslibde gronden uit.' Ook de zuidelijke voet van den Roewenzori wordt door Stanley beschreven als een 'promontory between two broad extents of the ancient bed of the Albert Edward.' Voegt men daarbij de lage ligging van het vochtige, met struikgewas, gras en bosch begroeide Semliki-dal, dat,

in tegenstelling met de aangrenzende ketenen, zich nergens hooger dan tot 900 voet verheft, dan laat het zich niet betwijfelen, of er bestond vroeger gemeenschap tusschen de beide meren[1].

Wanneer deze verbroken werd? Of dit geschiedde na het verdwijnen der bovengenoemde riffen benoorden Wadelai; dan wel, door afvoer van de Albert-Edward in westelijke richting naar den Kongo, die, volgens de meening van Stanley en anderen, door de Loea of Lowa met dit meer in verbinding staat - wij moeten het vooralsnog in het midden laten. Stonden de beide meren betrekkelijk kort geleden onderling in verbinding of vormden zij één meer, dan hebben wij ons de Semliki voor te stellen als overblijfsel dier vroegere verbinding, als trait d'union tusschen de beide helften van het ééne groote meer, dat zich, geheel volgens de voorstelling van den Arabischen geograaf, vroeger van ruim 2° N.B. tot bijna 2°. Z.B. uitstrekte. Is die scheiding echter werkelijk van ouderen datum en moet zij wellicht in verband gebracht worden met vulkanische verschijnselen, waaraan de Roewenzori-groep volgens de beschrijving van Stairs mag doen denken, dan zal eerst een later, grondig geologisch onderzoek in het licht kunnen stellen, wannèer die scheiding heeft plaats gehad en wat wij dan van Stanley's ‘the last few hundred years’ te denken hebben. -

In nauw verband met deze, hier slechts even aangeroerde quaestie staat het laatste punt, wat wij ter sprake hebben te brengen: de trogvormige inzakking, waarin èn meren èn rivierdal tusschen de zich aan weerszijden verheffende ketenen gelegen zijn.

‘Als gij een rechte lijn van 230 mijl wilt trekken’, zegt Stanley, ‘van het punt, waar de Nijl de Albert Nyanza verlaat in tennaastenbij Z.W. richting, dan hebt gij de lengte voor u van een breede inzakking tusschen 3° N.B. en 1° Z.B., in het centrum van het Afrikaansche continent gelegen. De breedte verschilt van 20 tot 50 mijl. Naar het Noorden ziende, heeft men aan de linkerhand van dien grooten trog een onaf-

1) Stanley deelt mede, dat, toen men de Balenggabergen ten Z. van Kavalli was omgetrokken en plotseling het gezicht kreeg op het benedendeel van het Semliki-dal, de officieren van zijn leger elkander vroegen: ‘Hebt gij de Nyanza gezien?’ Dat gedeelte met zijn rijp gras zag er tennaastenbij wit uit en geleek inderdaad sterk op de in beweging gebrachte wateren van een ondiep meer. -

gebroken lijn van hoogland, dat zich van 1000-3000 voet daarboven verheft. De oostkant van dat hoogland helt steil naar de trogzijde, de westkant glooit langzaam naar de Itoeri. Rechts van den trog bevindt zich een andere lijn van hooglanden. Het noordelijk gedeelte daarvan, 90 mijl lang, van 1000- 3000 voet hoog, is het plateau van Oenjoro, welks westelijke helling meestal insgelijks steil naar den trog verloopt en welks oostelijke kant bijna onmerkbaar naar de Kafoe-rivier afdaalt. Het middengedeelte, ook 90 mijl lang, bestaat uit de Roewenzori keten, van 4000 tot 15000 voet boven het gemiddelde niveau van den trog. De rest verheft zich 2000 tot 3500 voet daarboven en bestaat uit de plateaux van Ankori en eenige andere daar gelegen rijken.

Het noordelijk gedeelte der inzakking wordt door de Albert Nyanza ingenomen, het middendeel door de Semliki rivier, het zuidelijk gedeelte door de Albert-Edward.

Als gij naar de boven gegeven beschrijving een reliefkaart zoudt willen maken, zou het eerste wat u zou treffen, dit zijn, dat, wat uit die inzakking of uit dien trog was genomen, opgehoopt was in de colossale keten; en als gij dan langs hare helling 62 stroomen moest uitgraven, die zich in den trog ontlasten en gij liet de zijden van den trog hier en daar steil hellen - dan zoudt gij den indruk krijgen, dat de Roewenzori langzaam weder wordt uitgespoeld en terugkeert tot de plaats van waar zij gekomen is. - However, all these are matters for geologists.’

Hebben wij Stanley goed begrepen, dan stelt hij zich voor, dat de Roewenzori, opgebouwd uit de stoffen, door den krater omhoog geworpen en naar buiten geslingerd, langzamerhand geërodeerd wordt door de rivieren, die de door hen medegevoerde stoffen weder nederleggen in de door vulkanische krachten ontstane meren en inzakkingen: dat op die wijze de Roewenzori terug keert tot de plaats van zijn oorsprong.

Wij zijn het volkomen met hem eens, dat deze quaestie nader door geologen zal dienen onderzocht te worden en merken slechts op, dat ook zijnerzijds weder bij de verklaring van het ontstaan der zoo groote hoogteverschillen op zoo dicht bij elkander gelegen terreinen niet ten onrechte gedacht wordt aan vulkanische krachten, die werkzaam geweest zijn of nog zijn. Wie zal het echter, zonder nauwkeuriger geologisch onderzoek, thans reeds uitmaken? -

Doch thans genoeg om te doen zien, dat Stanley's laatste tocht voor de wetenschap van groot gewicht is geweest en tevens weder nieuwe vraagstukken in het leven heeft geroepen.

Blijft de beantwoording daarvan aan de toekomst overgelaten, datzelfde geldt van de vraag, of zijn tocht voor de praktijk vrucht zal dragen.

Bleek de nieuwe weg van den Kongo naar de rijken bij en tusschen de Nijlmeren niet terstond bruikbaar, niemand zal uit het boven geleverde reisverhaal den indruk gekregen hebben, dat de verbinding dier rijken met den Kongo-staat zooveel bezwaarlijker is dan die met de verder gelegen oostkust, langs een weg, welke door oorlogen, slavenjachten en andere invloeden zooveel onveiliger wordt gemaakt.

Dat die rijken (in dezen wel te onderscheiden van de streek langs de Itoeri met hare wilde bewoners en dwergstammen), voorzoover de Arabieren er nog niet doordrongen, goed bebouwd zijn en door een wel is waar argwanende, doch den Europeaan niet vijandig gezinde, dichte bevolking bewoond, wordt door Stanley in zijn jongsten brief uitdrukkelijk verzekerd[1)], terwijl hij er tevens op wijst, dat de soms 6000 voet hooge plateaux, hoewel onder den evenaar gelegen, een koel klimaat bezitten. Zonder twijfel zullen die landen, vooral voor den Kongostaat en voor de zich steeds uitbreidende Nederlandsche stations aan den Kongo, een hooge beteekenis verkrijgen.

Eéne opmerking ten slotte.

Aan het eind van zijn jongste schrijven zegt Stanley: ‘Ik heb deze weinige opmerkingen zeer haastig neergeworpen. Of het komt van gebrek aan goed voedsel of niet, ik moet bekennen, dat het mij een zeer groote inspanning kost te gaan zitten en over eenig onderwerp te schrijven. Ik ben het met Shakespeare niet eens, als hij schrijft:

1) Vooral de hellingen aan den Z.W. voet van den Roewenzori noemt Stanley ‘extensively cultivated.... the fields of sweet potatoes, millet, eleusine and plantations of bananas describe all kinds of squares and attract the attention.’ Doch ook elders bloeiden landbouw en veeteelt, en behoorden de negerstammen tot de ‘finer types of men’, die Stanley en vroegere reizigers in Karagwe en Oeganda aantroffen. Volgens S. zijn de Galla-negers en de ‘Ethiopic types’ overvloedig onder de bewoners der hooglanden verspreid. Geheel anders dan langs de Itoeri, bood men den reizigers dikwijls geiten, bananen en inlandsch bier aan; men droeg hun lasten, zorgde voor gidsen en vergezelde hen door vijandige streken.

Fat paunches have lean pates: and dainty bits
Make rich the ribs, but bankrupt quite the wits.

In ons geval (en ik spreek voor al onze officieren zoowel als voor mij zelven) zouden dainty bits juist nu onze geestvermogens vrij wat verhelderen, want wij vreezen dat deze onder de lichamelijke vermoeienissen sterk geleden hebben.'

Als iemand onzer lezers dus meerdere bijzonderheden over de landen, volken en steden verwacht had, welke de kloeke reiziger doortrok en te zien kreeg, laat hij dan niet vergeten, hoe haastig en onder welke omstandigheden deze voorloopige berichten geschreven werden en hoe moeielijk het valt, op hetzelfde oogenblik de pen en het zwaard te voeren.[1)]

Naturen als die van een Stanley putten voor een deel daaruit hunne kracht, dat zij slechts ééne zaak tegelijk willen, doch deze dan ook goed, met al de hun ten dienste staande middelen, uitvoeren.

Mochten er zijn, die meenen dat die middelen soms krachtig genoeg waren en het zwaard ook weder op dezen tocht los genoeg in de scheede stak - laten zij bedenken, dat den aanvoerder der 'Reliefexpedition' een geheel andere taak was opgedragen dan den zendeling of den wetenschappelijken reiziger.

De stichting van den Kongo-staat heeft later velen met Stanley's krachtig optreden in dat gedeelte van Afrika verzoend. Ook in Europa werden niet altijd gezonde toestanden zonder strijd en krijg geboren.

C.M. KAN.

1) Zooals Stanley zich elders uitdrukt: 'Gedompeld in de zorgen voor de behoeften eener expeditie, die bij het uur afwisselen, kan ik niet over den tijd beschikken, om een brief te schrijven, zooals ik zou wenschen.'

Een laatste liefdedroom.

Het vuur in mijnen haard brandt hoog en helder op. Ik heb het zelf gebouwd van groote stukken steenkool en dikke houtblokken: 't lijkt wel een Zwitsersch berghuis, dat in laaie staat.

Mijn oude leunstoel is bij 't vuur geschoven. Mijn theewater zingt, naast mij, zijn eentonig liedje en 't is of het zich beklaagt. Er is iets melancholieks in den zang van het theewater door de kamer van een jonggezel, die niet jong meer is; iets verwijtends ook, dat mij treft. Als ik componist ware, zou ik zijne klacht op muziek brengen, 't Vraagt om eene vrouwenhand, om een vrouweblik, om de breede plooien van eene japon, waarin het zijne zware zuchten zou kunnen zenden. In groote vraagteekens kronkelt de waterdamp naar den zolder, vraagteekens zonder punten, aaneengeslingerd tot eenen somber-zangerigen rei. Ik vergelijk die slingers met den rook van mijne havannah. Hoe fier stijgt deze naar boven in breede, zware, witte wolken! Triomf des eenzamen mans, zucht van zijn, trots alles, onbevredigd gemoed. Het manlijke en het vrouwlijke in mij herken ik in U beiden: damp uit mijn ketel, rook van mijne geurige sigaar! En gelijk Ge U niet vermengt in mijne kamer, doch naast elkaar, condenseerend, wegsterft, rijzen uit mijn gemoed triomfkreet en zucht tegelijk op, elkander vreemd blijvend alsof ik mijzelf niet begrijpen kon.

Wat, toch, maakt dat zoovelen ongehuwd blijven? Ik denk nu niet aan materieele bezwaren, ik redeneer voor mijzelf, die geene geldzorgen heb. Weet ik het? Een noodlottig toeval misschien, een gebrek aan moed op een gegeven oogenblik, eene ontgoocheling, die te vroeg komt. Ja, dit laatste is voor

mij altijd en altijd het beletsel geweest. Ik ben blind gebleven, terwijl ik had moeten zien, om plotseling weder ziende te worden, als 't misschien beter geweest ware dat ik hadde volhard in mijne blindheid.

Waarom zou juist ik ongelukkig hebben moeten zijn? Men acht mijne positie als hoogleeraar te X. benijdenswaardig, mijn vermogen aanzienlijk, mijn uiterlijk toonbaar, mijn humeur voorbeeldig. Ik zou misschien eene weinigeischende vrouw hebben voldaan. En wat vroeg ik? Zoo luttel, dacht mij; toch nog te veel, naar 't mij toeschijnt. Groote God! is het dan zóó onbereikbaar: het geluk, dat ik zoek? Droomer, dwaze droomer, die ik ben! Mijne slapen worden grijs en mijn oog wordt dof. Er zijn reeds collega's onder mijne ex-leerlingen. De veertig ligt een eindweegs achter mij en, als vrijer, begin ik langzamerhand belachelijk te worden. - Kom, een glas Bourgogner en een goeden Franschen roman....

Waartoe een Franschen roman genomen? Bezit ik niet, sinds twee jaren, mijn eigen, waren roman, ongekunsteld, maar dan ook voor mij slechts geschreven: de geschiedenis van mijn laatsten liefdedroom, dag aan dag opgesteld in hoop en vertwijfeling?

Ik zal hem lezen, voor 't eerst in zijn geheel. Ik wil mij op nieuw voelen genieten en hopen, want daardoor zal ik lijden, op nieuw medelijden hebben met mezelf, want het is wellust te ween en als een kind over eigen, onherstelbaar leed.

I.

Daar zijn ze, die dunne cahiers, bestemd voor dictaten, en ontboezemingen bevattend, waarvoor een professor zich dient te schamen. Slecht geschreven, dat eerste! Louter declamatorische volzinnen, geen stijl, niet eens een geregelde gedachtengang. Maar frisch toch, als morgendauw. Wat was ik toen jong, drie jaar geleden!

‘12 *Aug. Fantazie rococo*. Op het statige bordes van een ouderwetsch buiten, 't arduin omheind met grillig bewerkt ijzer, dat uitspringt en invalt in breede golvingen, en doorweven is met levende slingerplanten, staat zij: Mathilde!

't Is alles groen om haar henen, tot de verweerde steenen

toe, die heur voetjes mogen dragen. De goede, oude, grijze Tijd heeft het harde arduin zacht gemaakt en er een mostapijt over geweven, want de strenge Heerscher is zacht tegenover de Jeugd, en hij doet dwaasheden voor haar, al zou hij er zijn eigen werk om moeten vernielen. Zóó elke grijsaard, die mint!

Boven het groene klimop, hoog daarboven, wuift het onbedwingbaar kleingoed van heur lange, blonde vlechten: duizendmaal duizend haarsprietjes, die geene afmeting hebben, maar enkel kleur zijn en licht.

En tusschen het donkergroen, dat zwart lijkt in de schaduw, en in lange bladerparingen afhangt van den luifel, schijnt het frissche blank en rood van heur gezichtje, het diepe blauw harer oogen, het rijke bloed, waarvoor het dunne omhulsel der lippen te zwak schijnt. Eene vrucht, die morgen rijp wezen zal, maar eene vrucht met eene ik-heid. Want die diepe oogen, dieper dan de hemel omdat zij eene ziel doen raden, die er achter schijnt, die forsche lijnen van neus en mond, dat zuivere ovaal, waarbinnen het gelaat straalt, gelijk een meesterlijk miniatuur in een lijstwerk van diamanten, verraden sterke wilskracht, grooten moed, stoeren levenslust.

Daaronder, in rozig omhulsel, iets vagers dan eene gestalte: een droom. Een droom, die dronken maakt, een droom, dien men niet beschrijven kan, zonder heiligschennis te plegen: de droom van hetgeen, plastisch, 't schoonst is: het maagdelijke in vormen en lijnen en schaduwen en kleuren.

De bladeren trillen; het Park luistert: Mathilde zingt, want zij roept.

Twee blanke duiven komen aanvliegen; eten, langzaam, kirrend en stoeiend, uit de hand, die blanker is dan haar gevederte, uit de hand van Mathilde....'

En dit heb ik geschreven, ik: Adeele - 'Piet Sanskriet' voor mijne studenten? O, kon ik nog maar lachen om mijne eigene dwaasheid! Maar de glimlach sterft weg om mijn mond en dien Adeele, die dit schreef, benijd ik, want ik ben armer en ouder en kouder geworden en zou nog ééns willen gevoelen wat hij toen gevoelde, o, nog ééns en dan verblind zijn en blijven. Maar ik kan dat niet meer, nooit meer!

'24 *Aug.* Ik ben aan de Beauchastels voorgesteld. Men

herkent in hen terstond de echt aanzienlijke afstammelingen van Fransche *refugiés*. Toen we nog in 't salon alleen waren, mijn vriend en ik, viel mijn oog op een leunstoel met geborduurden rug, waarop het geslachtswapen stond der de Beauchastels en hun devies: "*L'honneur est un beau Chastel*". 't Is misschien kinderachtig aan zulke nietigheden te hechten, maar ik vond dat zij terecht fier kunnen zijn op hunnen titel en hun devies, die baron de Beauchastel en zijne familie.

Toch kan men zich moeilijk eenvoudiger oude lieden voorstellen dan mijnheer en mevrouw zijn. De baron is een zestiger met levendige, blauwe oogen en lange, grijze bakkebaarden, welke iets Engelsch aan zijn voorkomen geven. Hij ziet er blozend uit: een goedaardig "econoom" zou men zoo zeggen.

Mevrouw schijnt minder sterk van gestel. Ik heb zelden eene dame ontmoet, voor wie men, op 't eerste gezicht, zooveel sympathie en hartelijke deelneming in alles, wat haar betreffen kan, moet opvatten. Zij vertegenwoordigt de Gratie, die de kunst verstaat van oud te worden zonder af te nemen. 't Is of de rimpels wèl staan in heur bleek gelaat, onder het dikke, prachtig grijze haar.

Freule Mathilde is de gezondheid des vaders, gepaard aan de moederlijke bevalligheid. Het spijt me dat ik haar broer George, ritmeester bij de huzaren te Haarlem, ditmaal niet heb ontmoet.

Naar aanleiding van het devies der familie, hebben we gesproken over oud Fransch, eerst, en toen over politiek. Mevrouw deelde mij meê dat zij, in den eersten tijd van haar huwelijk, een aardig geschreven boek over heraldiek bestudeerd had en citeerde daaruit, met den haar eigen takt en eene gemakkelijkheid, die ik bewonderde, zekere boeiende passages, saâmgelezen uit oude ridderverhalen, waarin even sprekende deviezen voorkomen als dat op den stoel.

Mijnheer is een hoogst gematigd conservatief. Aangezien de politiek mij koud laat, kon ik hem van ganscher harte gelijk geven, wat hij ook beweerde. Hij scheen tevreden over zijn gemakkelijke overwinning en voorspelde dat wij goede vrienden zullen worden.

Freule Mathilde vroeg mij of de studenten lastig waren op 't college. Heeft ze mij willen laten voelen dat ik, in haar oog, maar een voornaam soort van schoolmeester ben?'

‘26 *Aug.* De Beauchastel is niet rijk. Hij heeft vroeger eene fabriek gehad en bij de exploitatie verloren. Na zijn huis in Amsterdam verkocht te hebben, is hij stil gaan leven op het fraaie, maar kleine buitengoed, waar ik Mathilde voor 't eerst heb gezien. Zijn eenige zoon, George, kost hem veel geld. Maar iemand moet den rang der familie toch ophouden en wie is daartoe beter in staat dan een jong stamhouder?

De familie is hier zeer gezien en zij doet veel goed in de stad. Freule Mathilde heeft verscheidene damescomités opgericht, die zorgen dat de arme kinderen hun Sint-Nicolaasgeschenk, de zieken hunne planten en ververschingen, de behoeftigen, in den winter, werk of ondersteuning erlangen.

Ik moet haar naam op de inteekenlijsten hebben gezien, maar er staan zooveel namen op die drukwerken. Men geeft, zonder de circulaire te lezen. Er is mij gezegd dat zij, van tijd tot tijd, in 't koor zingt der Remonstrantsche kerk. Het spijt me zulk een slecht kerkganger te zijn. Als 'k er nu heenga, zal men mijne tegenwoordigheid al te zeer opmerken. X... is zulk een echt klein-stedeken!’

‘27 *Aug.* Mijn kapper verwondert er zich over dat ik nog maar zoo weinig grijze haren heb. “De meeste geleerden zijn vroeg grijs of kaal” - zei m'n *Figaro*. Waarom vleide de man mij juist nu? Zou 't zoo zichtbaar zijn dat ik mij met wat meer zorg kleed dan vroeger en weer wat meer in de wereld kom? 'k Gevoel mij opgewekt, onrustig, bijna àl te jong. 't Zou toch dwaas wezen om op vier-en-veertig-jarigen leeftijd nog te gaan verlieven!’

‘30 *Aug.* Diner bij de Beauchastels.

We hebben thee gedronken op het bordès, het breede bordès, waar Mathilde mij verschenen is. George was over. Hij is het type van een flink officier. Zijne zuster vergoodt hem en hij plaagt Mathilde. Waarom hij 't noodig oordeelde mij te zeggen dat hij dom was en liefst zweeg in tegenwoordigheid van professoren, weet ik niet. Dit gezegde en Mathildes glimlachje, daarna, hebben mij hoogst onaangenaam aangedaan. Zij rekenen mij precies goed genoeg voor de oude luî, die twee, doch ze behoefden mij dit niet zoo zeer te laten merken.

Na de thee, heb ik afscheid willen nemen. Maar mevrouw heeft er op aangedrongen dat ik een glas wijn meê zou drinken, in de tuinkamer. Ik ben dus gebleven. Op verlangen van

mijnheer en omdat het gesprek liep over moderne Fransche poëzie, heb ik een paar gedichtjes van Sully Prud'homme voorgedragen. Onderwijl zat George op zijne knevels te bijten; maar Mathilde genoot van de muziek der verzen. 'k Ben onbeleefd lang gebleven....'

Ja, dat ben ik wel! En dien nacht! Waarom heb ik hier niet bij opgebiecht dat ik dien nacht wakend heb doorgebracht, in mijne studeerkamer, en verzen heb gekrabbeld als een verliefd student? 't Is wèl moeilijk volkomen oprecht te zijn voor zichzelf!

4 Sept., 6 Sept., nog eens 6 Sept.... De oprechtheid komt. Ik moet eindelijk mezelf wel bekennen, wat een opmerkzaam vriend reeds zou geraden hebben. Ontboezemingen in proza, verzen, die mij nu wel zeer banaal schijnen: onechte wanhoop en tranen zonder bitterheid. Ondertusschen, bestudeer ik Mathilde als een verliefd man, die te oud is om dwaasheden te doen:

'10 *Sept.* Mathilde is wat men tegenwoordig een flink meisje noemt. Zij staat des Zondags om half zeven op, ten einde om acht uur les te kunnen geven in Bijbelsche Geschiedenis aan ik weet niet meer welke diaconie-school. Na de les, gaat zij tot twaalf uur hare patiënten in 't Gasthuis bezoeken, voor wie zij werk vindt tegen den tijd, dat zij 't gesticht kunnen verlaten. Ik heb al een manken behanger en een halfblinden tuinman aan 't werk gezet, die ze mij thuis gezonden heeft met een aanbevelend woord. Na de koffie, komen er wat beschermelingetjes bij haar, die zij knippen en naaien leert. Wat er toonbaars uit hare handen komt, gaat naar "*Arbeid adelt*", het overige ziet Mathilde na om het aan behoeftigen uit te deelen.

In de week, presideert zij drie comités, past zij op in de *crèches*, deelt zij bloemen en kranten rond in het gasthuis. Ondertusschen helpt zij, thuis, nog aan de wasch en vindt zij tijd tot gymnastiek doen, schermen, zwemmen, pianospelen en lezen.

Ik heb meenen op te merken dat hare ouders niet ingenomen zijn met deze bedrijvigheid. Zij laten Mathilde haren gang gaan omdat de armen er wel bij varen; doch schijnen te vreezen dat hunne dochter door dit alles wel wat zou kunnen vermannelijken. Mathilde heeft iets zeer gedecideerds over zich.

Als zij mijne *Fantazie rococo* ooit onder de oogen mocht krijgen, zou zij mij over mijn eigen proza doen blozen.'

'12 *Sept.* Een avondje bij de Beauchastel. - Ik heb Mathilde hooren zingen. Het groote vertrek was vol van haar jong geluid, zooals een tuin vol kan zijn van geur en frischheid, na eenen zomerregen. Zij zong een Sint-Nikolaaslied voor kinderen en de eenvoudige melodie heeft ons allen jonger gegemaakt. 't Was eene kinderstem, die daar weêrklonk, maar eene kinderstem, die niet meer onvolmaakt was, niet mager en onbuigzaam, doch vol en rijk. Het verfijnd-kinderlijke, dat wij den engelen toedichten, klonk er in. Toen zij was opgestaan van de piano, heb ik haar beide handen gedrukt. Ze bloosde diep en boog heur kopje, zoodat ik niets zag dan heur blonde haren en den bovenrand van een oortje, dat vuurrood was en waardoor blauwe adertjes liepen als fijne nerven in een beukeblad We zijn verlegen weder gaan zitten. Ik zag dat de oude luî elkander een blik toewierpen. Zouden zij geraden hebben wat er in mij omging?

O, ditmaal heeft zij me voor goed betooverd. Zou ik nog gelukkig kunnen worden; zou die maagdelijke frischheid mijne woning nog eenmaal vervullen en kunnen doordringen tot in mijne ziel om mij weêr jong te maken, als wedergeboren?

Doch wat beduidt het dat een jong meisje bloost over een onstuimig compliment?....'

'28 *Sept.* 't Begint al najaar te worden. De lange Breêlaan ligt reeds vol gele bladeren en, over het bouwland aan de rechterzijde van 't Bosch, vliegen, in den namiddag, dikke schaduwen, die elkander najagen als de eene sombere gedachte de andere. De vocht sijpelt op, tusschen de klinkers van den straatweg door, en de smalle zijpaadjes zijn onbegaanbaar, in den morgen.

Ik ben, vóór mijn college van tien uur, den kant naar *Beaulien* opgewandeld. Het buiten der familie de Beauchastel ligt tusschen drie klompen goud. De vijver, aan den voorkant, ligt ook al vol bladeren. Als de familie een validen tuinman had, zou het water althans schoongehouden worden. Maar ik geloof niet dat Mathilde één ongeamputeerde dienstbode in hare omgeving zou kunnen dulden. Of ik me niet gaarne om harentwil behelpen zou?

Zij is, naar ik wel vermoedde - want ik had haar, den

vorigen avond, listiglijk uitgehoord - komen aanstappen: klokslag negen uur. 't Is al heel kinderachtig voor iemand van mijnen leeftijd en mijne positie op zulk eene wijze een jong meisje te verschalken. Ik was dan ook verschrikkelijk met mijn figuur verlegen, terwijl ik haar groette. Maar nooit is mij een herfstdag schooner en frisscher en opwekkender toegeschenen. Er schalde een hallel in mijne ziel en ik had de gansche schepping aan mijne borst willen drukken, dronken van zaligheid.

Moeder Barlaar, van het tolhek, heeft me een warm glas melk te drinken gegeven. Ik heb haar jongetje, dat altijd vuil is en nooit zijn neus veegt, op mijne knieën laten paardrijden en hem een kwartje in de hand gestopt voor zijnen spaarpot, waarop hij me nog twee centen vroeg om “snoepgoed” te koopen.

Ben ik niet nog veel ongemanierder geweest dan hij?’

Gedurende de maanden October en November, gaat het steeds zoo door. Voor mij is 't alsof een ander deze bladzijden heeft volgeschreven met jongensachtige ontboezemingen. Ik begrijp niet meer, wat ik destijds heb gedaan en gedacht. Mijn roman is niet onderhoudend, zelfs niet voor mij, en ik heb verkeerd gedaan met deze lektuur te beginnen! Wat is de waarde eener aandoening toch vlottend!

‘5 *Dec.* Wie had ooit gedacht dat ik nog pakjes maken zou? Andere jaren, zond ik eene mand met speelgoed naar mijne getrouwde zuster te Amsterdam, die een waar schooltjevol kinderen heeft, en wat boeken naar mijn broêr in Indië. Op 5 December, hield ik mij schuil in mijne kamer met een goed boek en een geurig glas wijn. Maar nu! Gedurende drie gansche dagen heeft mijne schrijftafel vol gelegen: vol groote vellen grauw papier en karton en scharen en messen en stijfselpotten en lijmflesschen. Mijn oppasser wist niet wat hem overkwam. Hij heeft, van avond, veertien pakjes moeten wegbrengen. Natuurlijk alles naar *Beaulieu*.

Voor mevrouw de Beauchastel “*L'abbé Constantin*”, geïllustreerd door Madeleine Lemaire, voor den baron een bronsgroepje van Barbédienne, voor George de werken van baron de Vaux over *sport*, voor Mathilde een mandvol snuisterijen, boeken en

zelfs groote stukken linnen voor hare armen. Ik ken geen grooter genot dan 't inpakken van dergelijke kleinigheden voor menschen van wie men veel houdt, 't Is of men, in ieder pakje, een stuk van zijne ziel sluit en dat vergezelt op zijne reize.

Toen alles verzonden was, voelde ik mij verlaten. Mathilde moest er wel zeer stralend uitzien, in de groote huiskamer, tusschen al hare pakjes, naast een stoomenden ketel met warmen wijn!

Waarom zou mijn huis nooit eene dergelijke vreugde bevatten? Zulk een geluk scheen mij toen zóó groot toe, dat ik het onverwezenlijkbaar achtte. En dáárom kropen de uren traag om en wogen zij zwaar: de klokslagen, die mij op 't hart vielen....'

10 *Dec. Diner op Beaulieu*.

'*L'abbé Constantin*' lag op de salontafel. Het bronsgroepje stond op den schoorsteen. Mijnheer en Mevrouw de Beauchastel hebben mij terstond bedankt voor mijne *souvenirs*. Mathilde zei niets. Toen we een oogenblik alleen waren, vóór den eten, vroeg zij, kleurend, of ik haar iets gezonden had met Sint-Nikolaas. Ik heb diplomatiek-aarzelend 'neen' gezegd.

'Als ik wist dat u mij de mand met linnengoed voor mijne armen gezonden had, zou ik....'

- 'Zoudt u?'

'Bijzonder hartelijk bedanken.'

Langzamerhand, zijn al mijne stukjes uitgekomen. Mathilde vond dat ik haar overladen had, maar ze zei dat spijtig, als werd de stille hoop vernietigd dat een ander bewonderaar, bescheiden anonymus, ook zijne huldeblijken had gezonden.

'Nu weet ik van alles wie de gever er van is!' En zij noemde hare naaste bloedverwanten, eenige vriendinnetjes en mij. Waarom was ik zoo blij de eenige vreemde te zijn geweest?

We hebben, na den eten, gesproken over.... Bijbelsche Geschiedenis, Mathilde en ik; we hebben zelfs gekibbeld over de vraag of Jozef al dan niet 'onuitstaanbaar' moet geweest zijn, toen hij jong was. Mathilde hield hem voor een 'suf mannetje'. Zij ziet, in den jongen man, een driest, meer of min onhandelbaar tyran. Zoo zal George geweest zijn, de broêr dien zij vergoodt. Als deze voor haar het ideaal eens echtgenoots vertegenwoordigt, ziet het er slecht voor mij uit.

‘Contemplatieve mannen - naar U ze noemt - zijn eigenlijk verongelukte vrouwen,’ is haar ontvallen.

‘Iedereen kan geen huzaar zijn!’ - heb ik, dom en onbeleefd, geantwoord. Als ik voortga zóó mijn hof te maken, zal Mathilde mij spoedig met meer kunnen uitstaan.

‘20 *Dec.* Eerste lafheid: Ik heb geveinsd dat ik veel hield van gymnastiek en zwemmen. Als Mathilde mij ooit mocht willen zien worstelen met eenen rekstok, zou 'k verloren zijn. Ik zwem niet eens aan den hengel! Maar zij kan vragen doen, die iemand van streek brengen, en hare minachting voor kamermenschen schijnt onbegrensd....’

24 *Dec.* Van middag ben ik, ditmaal inderdaad toevallig, Mevrouw de Beauchastel tegengekomen met Mathilde, in de Breêlaan. Op uitnoodiging van Mevrouw, zijn wij met ons drieën voortgewandeld. 't Was mooi winterweêr: een atmosfeer vol zon en een hemel zóó diep en blauw dat het was of men, opziende, in eene groote, reine ziel keek. We hebben gesproken over het rijk der gedachte, waarin iemand te moede kan zijn, gelijk wij 't waren in de schoone natuur.

Mevrouw de Beauchastel vroeg, met de haar eigene gratie, of wij, geleerden, niet vaak verkeeren in eene soort van geestverrukking, die alle kleine verdrietelijkheden doet vergeten omdat alles grootsch is in 't gebied der abstracte studieën.

‘Denkers moeten groote dichters wezen, althans hoogdichterlijke aandoeningen ondervinden!’ - meende zij. Ik heb moeten bekennen dat dergelijke gewaarwordingen zeldzaam zijn. De resultaten van elk wetenschappelijk onderzoek zijn ongetwijfeld vaak grootsch, maar men komt er toe door kleine middelen. Het zoeken naar een handschrift, althans, en het onderling vergelijken van ettelijke kopieën, die met meer of minder zorg en goede trouw vervaardigd kunnen zijn, heeft, op zichzelf, niets dat den zoeker hoog dichterlijk stemt. Maar onze studieën kunnen inderdaad het gemoed vrij houden van kleine, ontnuchterende invloeden.

Toen hebben wij eene doornige kwestie aangeroerd. Mevrouw betuigde weinig op te hebben met het moderne opvoedingssysteem voor jonge meisjes. Zij vond dat men ze ontnuchtert, van kind af te veel het oog opent voor alles wat praktisch is en te weinig voor het ideale, het onbestemde, het dichterlijke.

‘De muziek moet alleen voorzien in de natuurlijke behoefte

van 't jonge meisje aan iets dweeperigs, iets “ik-en-weet-niet-wat”, dat men vindt in den godsdienst, de poëzie van een Lamartine, de liefhebberij voor bloemen kweeken en zooveel andere dingen meer, die zelden worden beoefend, in onzen tijd. Een modern jong meisje leert natuurkunde, wiskunde, dierkunde en nog veel meer. Zij kent de theorie der kookkunst, ofschoon ik de meesten niet graag een eierkoek zou laten bakken; zij naait linnen voor de armen en leest voor uit een stichtelijk boek; maar of zij den behoeftigen meer zou weten te geven dan kleêren en werk, betwijfel ik. “Ben je bedroefd? Daar heb je een fuchsia, een baaien rok en een werkhuis. Als je nog langer treurt, ben je ondankbaar!” - Ziet u, mijnheer Adeele, in mijne jeugd deed men ook veel goed; maar op eene andere wijze. 't Kwam minder van ons en van onze inteekenlijsten; 't kwam meer van Boven, ziet u, en omdat het meer van Boven kwam, waren de begiftigden er dankbaarder voor en de gevers minder bedilziek.’

Mathilde bleef zwijgen, uit welvoeglijkheid, maar 't ontging mij niet dat zij het mij hoogst euvel zou hebben geduid, indien ik niet de partij der moderne weldoensters genomen had. Ik deed het en, daar ik het eigenlijk volkomen eens was met mevrouw de Beauchastel, beging ik, zoodoende, eene tweede lafheid.

‘31 *Dec.* Sint Sylvester. Mathilde heeft in 't koor der Remonstrantsche kerk gezongen, maar ik ben er niet durven heengaan. - Zou dit misschien de laatste maal zijn dat ik alléén “oud in nieuw” vier? Indien ik denk aan het schoone jonge meisje met heur diepe oogen, heur helderen lach, heur bevalligheid en frissche jeugd.... dan zeg ik dat dit jaar het laatste moet zijn, dat ik in eenzaamheid doorworstel, zoo 't mogelijk is. Of zij iets voor mij gevoelt? Iets zeker, maar méér dan vriendschap?

Wie kan zeggen wat daar leeft op den bodem van een maagdelijk hart?

Ik weet nu dat ik haar liefheb. Maar ik weet niet, helaas! of wij elkander gelukkig zouden kunnen maken. 't Is of ik de vrouw zou moeten zijn, in ons huishouden, en zij de man. Mathilde zwemt en rijdt en doet gymnastiek. Ik vraag mij af hoe ik te moede zijn zou, indien mijne jonge gade me eens tegemoet ijlde met natte haren en zei dat zij de rivier was

overgezwommen, heen en terug! Een jonger echtgenoot dan ik zijn zou, voedt de hoop genoeg overmacht op zijne vrouw te zullen hebben om haar te doen nalaten, wat hem mishaagt. Maar 't minste, wat ik in staat zou wezen haar te geven in ruil voor 't aantal jaren, dat reeds achter mijnen leeftijd van pas volwassen man ligt, zou eenige vrijheid kunnen zijn. Zij is nog te jong om zich op te offeren voor een ouder echtgenoot en duurzaam gelukkig te wezen zonder de vermaken, die haar dierbaar geworden zijn. Zou ik mij, van mijn kant, belachlijk willen maken door lijdelijk toe te zien dat mijne vrouw zweefde aan een rekstok, terwijl haar man proeven zat te corrigeeren, telkens gestoord door 't gekraak van haar toestel?

Maar, als zij me liefheeft, zal zij gevoelen dat dergelijke vermaken ongepast zijn voor eene vrouw. Het huishouden zal veel vorderen van haren tijd. Ja, doch al raakt zij nooit meer een rekstok aan, het stoere, manlijke in haar karakter zal er niet door verdwijnen. Tusschen den weeken peinzer en de jonge vrouw, die gewend is comité's te presideeren en arme kinderen te drillen, zou een afgrond kunnen gapen vol verschrikkelijke duisterheid.

En toch, spijt dat alles, heb ik haar lief, begeer ik haar tot vrouw. Wat mij weêrhoudt, is lafheid, echte oude-vrijers-lafheid en een beschamend gevoel van zwakte. Dit moet en dit zal anders worden.

Grijze Sylvester, neem Gij mijne wankelmoedigheid met U naar het duistere rijk van 't Verleden!'.....

Hiermede besluit het eerste cahier. Tusschen dien twaalfden Augustus en den Sylvesteravond, ligt een groot eind weegs. Wat mij dus altijd heeft gekenmerkt, is de onmacht om met hart èn hoofd te kunnen liefhebben.

Dit eerste gedeelte van mijnen roman bevat de biecht eens verliefden, die nadenkt: de treurigste verliefde, dien men zich denken kan. O, die verschrikkelijke besluiteloosheid! Zij zal mij doemen gedurende vele maanden datzelfde eind weegs op en af te gaan, telkens machteloozer en telkens moeder.

Komaan, een versche havannah en een glas Bourgogner. Ik wil weenen over mijn oud leed, als eene gevoelige vrouw over 't verdriet eens romanhelds. -

II.

‘18 *Jan.* Heel, X.... was van middag op het ijs. Mathilde reed, met nog eenige jonge meisjes, op de Beukvaart. Zij droeg een kort manteltje van grijs fluweel met lichtkleurig bont afgezet. Een klein bonten mutsje stond hoog op heur dikke haren gespeld. Toen ik voorbijkwam, trachtte zij, al rijdend, hare naamletters te schrijven in het dunne sneeuwlaagje, dat naast de ijsbaan is blijven liggen. Het gelukte niet. Zij kraste eene A in de sneeuw, in plaats van eene M.’

‘A is.... géén aapje,’ hoorde ik eene harer vriendinnen roepen. Toen veegde zij de letter met hare schaats uit.

‘19 *Jan.* Tot mijne verbazing, heb ik gezien dat de redacteur van ons plaatselijk blaadje het noodig heeft geoordeeld mij eenigermate belachelijk te maken. Onder 't naar huis wandelen, zag ik gisteren een jongen door 't bomijs vallen. Ik ben den slootkant afgeklouterd. Het water kwam mij tot aan de borst. 't Was zeer gemakkelijk den drenkeling te grijpen en op het droge te brengen. Voor zoo iets zet men iemand niet met naam en toenaam in de courant, als men tenminste nog wàt kopy heeft.’

‘20 *Jan.* Ik ben niet boos meer op den redacteur van het “.... sche Nieuwsblad.” Toen ik vanmiddag bij de Beauchastels was, heeft Mathilde mij beide handen gedrukt en een complimentje gemaakt, waarover ik minstens even erg bloosde als zij over 't mijne deed, nadat zij het Sint-Nikolaasversje gezongen had. Ze heeft herhaaldelijk naar mijne gezondheid gevraagd en mij overgelukkig gemaakt door te zeggen dat ik mij in acht nemen moest....’

‘2 *Febr.* Ik ben vast besloten haar te vragen. 't Is mij onmogelijk nog langer te wachten, te beraadslagen.... en domweg ouder te worden. Ik geloof te mogen hopen. Waarom dan mijn geluk niet gegrepen?

Wij hebben een zeer vertrouwelijk gesprek gehad, Mathilde en ik. De oudeluî de Beauchastel hoorden ons gekeuvel zwijgend aan en antwoordden ontwijkend zoo vaak ik hen, beleefdheidshalve, in 't gesprek mengde.

Mathilde zegt dat zij behoefte heeft aan drukke bezigheden, dat zij zich moet vermoeien. Anders zou zij “een zenuwachtig

spook” worden, naar zij meent; misschien melancholiek, zeker “een ontevreden schepsel.” Die behoefte aan beweging en beslommering schijnt algemeen onder onze meisjes. Zij willen zich sterk gevoelen en onafhankelijk, in zekeren zin, man en vrouw tegelijk. Men noemt dat, misschien niet ten onrechte, eene gezonde levensopvatting. In 't vuur harer redeneering, zei Mathilde, blijkbaar aanhalend wat zij ergens gelezen had, dat de tegenwoordige meisjes niet, als de vroegere, uitsluitend worden “afgericht” op het huwelijk.’

‘Maar als zij nu trouwen, hoe gaat het dan met hare gewoonten?’ vroeg ik.

‘Dan komen er andere bezigheden en andere..... zorgen.’

't Was gelukkig schemerdonker in de kamer; want ik bloosde. Mathilde kan, onschuldig weg, waarheden zeggen, die men niet verwacht uit den mond eener jonge dame te hooren; althans wij, ouderen, niet. Met dat al, heeft zij gelijk. Ze is een hoogst verstandig, praktisch meisje en als zij werkelijk een beetje van mij houdt,.... Maar deze cahiers zal ze toch nooit lezen, nooit! Ik vrees zelfs dat er een klein hoekje mijner ziel altijd voor haar verborgen zal blijven, omdat ik er haar nooit een blik in zal durven gunnen. 'k Zal voortgaan er mijne dwaasheden in te bergen, de vele dwaasheden, die 't licht van haar door en door gezond verstand niet kunnen verdragen.

Iemand, voor wie 'k mijn gansche ziel zou willen openleggen, is hare moeder! Haar gemoed heeft eene snaar, die dat harer dochter mist. Waarom heb ik eene zelfde snaar ook zoo vaak en zoo lang in mij laten trillen.

Wij zullen elkander aanvullen, Mathilde en ik, en gelukkig zijn, nameloos gelukkig....

Er komen nu weer geheele bladzijden vol verzen en opgeschroefd proza. Ik heb rijm en onrijm met meer genot geschreven dan ik het nu herlees. Er is iets dood in mij, voor goed dood, dat nooit een krachtig leven bezeten heeft, maar toch nu en dan bloeide en wel geene schoone, maar toch door en door saprijke, frissche vruchten droeg. Was ik dat, die dit nêerschreef? Deze voltonige regelen:

‘16 *Februari. Eene nieuwe jeugd*. - Er wordt gedanst in 't groote salon. *Beaulieu* kijkt met twintig stralende oogen om zich rond of er niet nog meer gasten komen. En duizend vreug-

dedronken sterrekens zien, uit den helderen hemel, door dak en zoldering heen, in de danszaal. Mevrouw de Beauchastel geeft een *bal blanc*. De duizende sterrekens hier, denken niet aan de lachende sterrekens boven. Zij moeten helderder fonkelen dan de prisma's der luchters, de groote spiegels, het kristal met duizend facetten van de fruitschalen, die met moeite worden rondgedragen door glimlachende huisknechts.

Blosjes naderen blosjes, bruine kopjes blonde kopjes, zwarte oogjes bruine kijkers.

Mousseline en taffetas en zijde.... wit, wit, wit, slechts afgezet met lichtblauw of lichtrood of groen, dat niet groener is dan het water eens helderen vijvers. De gansche gamma van wit: sneeuw-wit, melk-wit, krijt-wit, ivoor-wit..... maar alles dooreen.

Een kaleidoscoop vol blank; want de dansende jonge meisjes hebben korte mouwtjes en vrij laag uitgesneden japonnetjes.

En, tusschen dat wit en blank, het zwart der dansers, waardoor hunne borsten slechts driehoekige stukken hard wit werpen, die zich niet oplossen in dat der meisjes: ze schijnen vast te zitten aan 't zwart. Telkens, als er een lang stuk zwart naast het zachte blank-en-wit gaat staan, wordt dit laatste blanker en zachter van toon.

Van tijd tot tijd, is 't of de groote kaleidoscoop, waarin wit en zwart en blank is, snel wordt rondgewenteld. Dan wemelt het in de zaal. De muziek lost op in de kleuren, even volkomen als de velerlei hooge en lage stemmen zich in elkaâr oplossen en één vroolijk, welluidend gegons worden.

Maar iets overtoont toch dat alles. 't Is niet het kaarslicht: het kaarslicht verflauwt bij het bonte gewemel, de schitterende sterren, die dansen, de vroolijke tonen, die zich in elkaâr oplossen.

't Komt uit een der verste hoeken van de zaal. Ik weet niet of het licht is of geluid of kleur. 't Is dat alles misschien: wat er straalt van 't gelaat der oudeluî de Beauchastel. Zij geven ook maar eenmaal per jaar zulk een feest!

Ik vang het schijnsel op; want ik dans dezen dans niet mede en sta bij hen. Het dringt door tot diep, heel diep in mijne ziel. Ik voel dat ik jong ben, jonger dan zij, even jong als die daar dansen en jubelen, jong als een kind dier beminnelijke gastvrouw;

en druk Mevrouw de Beauchastel de hand, dronken van vreugde....'

Iets verder, onder denzelfden datum:

Cotillon. Een dertigtal jonge meisjes vormen een wijden kring: een levenden parelsnoer, waarop het licht der luchters neerglijdt. Mathilde troont in 't midden, op een laag taboeret, en het schijnsel der kaarsen vloeit over heur melkwitte schouders, even slechts omschuimd door het mousseline der *brassières*, die in gazen mouwtjes verloopen, als woelend schuim in doffen damp. Zij is geblinddoekt met twee kleine, kanten zakdoekjes over elkaâr. Ik zie de dartele strikken hoog in heur kapsel: zij liggen als moede vlinders die, met wijd uitgespreide vleugels, op 't koren rusten. Men heeft haar een spiegeltje in de hand gegeven, een klein glas, dat schuil gaat onder bleeke rozen.

Één voor één, in de door 't lot aangewezen volgorde, knielt een *cavalier* achter haar neder. Zij moet den naam des knielenden raden. Als zij zesmaal mist, is zij koningin af en zal een ander meisje hare plaats innemen. Raadt zij juist, dan zijn Mathilde en de bij toeval herkende *cavalier* koningin en koning: geleiders van den *cotillon*.

Ik behoor tot het zestal candidaten. Van Walraai, de vriend dien George heeft medegebracht uit Haarlem, ligt nu achter haar geknield. 't Is doodstil. Hij is een knap officier met groote, bruine knevels en schijnt een reus in zijn schitterend uniform, te midden van al die jonge meisjes. Als ik maar niet zoo kinderachtig ware, zou 'k volop genieten van 't lief tooneeltje. Maar ik vrees dat ze zijnen naam zal noemen.

Hij ziet me aan. Zijne oogen glinsteren.

'Van Walraai,' zegt Mathilde.

Men jubelt en klapt in de handen. Ik voel eene zware treurigheid over me komen en vlucht naar een der ramen, waar ik, beschermd door de breede gordijnen, mijn bonzend hoofd tegen de vochtige, kille ruiten druk.

'k Heb ze zien dansen.

Toen ik mijn pand verloren had, heb ik voor hen moeten verschijnen, om mij te hooren vonnissen.

Van Walraai lachte ondeugend. Mathilda trachtte, tevergeefs, zich goed te houden.

‘Professor Adeele wordt veroordeeld tot het dansen van een solo. Hij zal zichzelf accompagneeren op dit muziekinstrument’, zei de Koning, mij een kinderfluitje overhandigend.

De aardigheid was ongepast; maar men lachte zóó hartelijk in den kring, dat ik er niet boos over worden kon. Ik heb mij, tot aller genoegen, van mijne ondankbare taak gekweten. Mathilde heeft me zelf een glas limonade gebracht, toen ik gedaan had, en mij met een paar woorden vergeving gevraagd. Waarom? Ik wil niet ouder, noch deftiger zijn dan de anderen!

Na den *cotillon*, is er nog al meer gedanst. De allerlaatste wals heb ik met Mathilde gedaan. 't Was me of wij wegvlogen van de aarde, ver weg, in eene warrelwolk van bloemen en lichten en jubelende engelen....

Van Walraai danste niet meê. Hij stond ons, in een hoek van 't salon, na te staren en ik meende op te merken dat hij bleek zag.

‘27 *Febr.* Waarom heb ik nog niet met de oudeluî de Beauchastel gesproken, nu ik toch vast besloten ben Mathilde ten huwelijk te vragen? Misschien wel omdat er zich te veel gunstige gelegenheden voordoen. Wat alle dagen en op schier elk uur van den dag kan geschieden, stelt men zoo licht uit. En dan, ik ben vast besloten, maar beschouw den stap, dien ik doen zal, als een sprong in 't groote onzekere. Zij is nog zeer jong, Mathilde, spijt al hare wijsheid en beredeneerdheid: jonger dan de meeste twintigjarigen. Gisteren, heb ik haar zien sneeuwballen gooien met George en van Walraai, in den tuin. Er stond een groote sneeuwpop in 't middengazon en daar mikten zij op, alle drie. Mathilde zag vuurrood van pleizier en draafde, met groote sprongen, door den tuin, als George haar achtervolgde met een handvol losse sneeuw. De tegenwoordigheid van dien vriend, dien George wel wat heel dikwijls medebrengt, hindert mij.’

Ik weet wel uit het hoofd wat er staat op de laatste bladzijden van dit tweede cahier. Sombere klachten over de tegenwoordigheid van dien vreemden officier, die Mathilde weet bezig te houden.... In plaats van snel te handelen, heb ik gewikt en gewogen en gepeinsd en mezelf gefolterd. Langzamerhand, is 't vermoeden gekomen dat Mathilde mij niet lief had. Toen de zekerheid.

III.

‘14 *Maart*. Van middag, ben ik den kant van *Beaulieu* opgegaan met het voornemen alles aan de oude luî de Beauchastel te zeggen: wat ik voor Mathilde gevoel en wat ik voor mij vrees.

't Was frisch voorjaarsweêr en, tusschen de naakte stammen en twijgen der boomen in de Breêlaan, vlogen, tjilpend, de vogels af en aan: bruine musschen en glinsterend zwarte spreeuwen. Er vielen groote droppels uit de takken, waarop zij zich wiegden, en die droppels groeven gaten in den weeken grond, die kaal was onder 't geboomte. Ik dacht aan tranen.

Reeds op een afstand zag ik, in het park van *Beaulieu*, twee uniformen schitteren. Ik haat die bonte pakken thans en zou de heldere, jonge stem van George's vriend wel willen doen verstommen. Waarom is van Walraai zoo jong, zoo knap, zoo vroolijk, zoo rijk?

Zij speelden weêr, als kinderen, in den grooten tuin. Mathilde had een lichtblauw manteltje aan met vergulde knoopen. Zij ook al in dolman! - Een der officiers liep met hoogopgetrokken schouders. Een ander en Mathilde zaten hem na. Ik hoorde hen schaterlachen. Nu en dan, terwijl ik naderde, kon ik een enkel woord opvangen. De officier, die met opgetrokken schouders liep, was van Walraai. Ik herkende hem spoedig.

Zij staken de hoofden bijeen en zagen mijn kant uit.

“Piet Sanskriet!” - hoorde ik zeggen.

Toen lachten allen.

Maar ik ben *Beaulieu* voorbijgeloopen in groote droefheid en weet niet wanneer ik den moed zal hebben er weder te komen.’

‘15 *Maart*. Dat hij haar gelukkig make, de mooie jonker, die houdt van sneeuwballen gooien!

Ik heb mijn kaatsten liefdedroom uitgedroomd en 't wakkerschrikken is pijnlijk. 't Geluk lag misschien onder mijn bereik; ik heb het niet gegrepen. De oude peinzer was bang voor de bedrijvige jeugd en zij is hem ontvloden, afgeschrikt door zijn ernst en zijne waardigheid, die hem belet hebben zich even jong te betoonen als hij zich een oogenblik had gevoeld.

Arme dwaas, die ik ben! Waarover durf ik mij beklagen? Laat hun lach helder klinken door 't frissche lentelandschap;

zij hebben het recht te schertsen: zijn ze niet jong en schoon en moedig?
Wat kan het leven schenken aan hen, die niets wagen voor hun geluk?
Dat de droomer een droomer blijve!....'

'16 *Maart*. De heer en mevrouw de Beauchastel zijn mij nader dan Mathilde en George. Men heeft mij ten eten gevraagd op *Beaulieu* en ik heb de uitnoodiging moeten aannemen. Van Walraai was er weder. Mathilde zat naast hem aan tafel en zij spraken veel samen, halfluid soms, en niet over Bijbelsche Geschiedenis, noch over armbezoeken en gasthuistafreeltjes. Nog nooit heb ik zoo innig veel verdriet gehad, als dien avond. Soms vreesde ik ouwel te zullen worden.

Na den eten, toen Mathilde met George en van Walraai de kamer uit was, heeft mijnheer de Beauchastel mij in vertrouwen medegedeeld, dat het engagement zijner dochter, in de volgende maand, publiek zal worden. De tranen zijn me uit de oogen gesprongen.

Mevrouw drukte mij de hand.

"We hebben 't wel vermoed" - zei de oude dame - "doch waarom zoo lang gezwegen?"

En zij is me nu dierbaarder dan ooit, Mathilde's moeder. O, als ik toen had mogen uitweenen als een kind. Misschien zou me dat verlicht hebben!

Het is mij niet mogelijk geweest Mathilde geluk te wenschen. Wat ik, later in den avond, heb gezegd en gedaan, weet ik niet.

'k Heb meêlij met mezelf!....'

Mijn roman is me niet meêgevallen. Wat is zij kort en eenvoudig: de geschiedenis van mijn hopen en twijfelen en vertwijfelen! Ik ben tamelijk oprecht geweest jegens mezelf. Wat ik, in deze cahiers, heb opgeschreven, is eene biecht. Elke bladzijde vertegenwoordigt eene wereld van aandoeningen. En wat ondervind ik, bij 't herlezen? De onaangename gewaarwording van iemand, die een vertrouwelijk gesprek voert met een oud vriend, dien hij nauwelijks meer kent en niet meer begrijpt.

Komt er dan, voor den mensch, een tijdstip, waarop geheele

bladzijden uit zijn levensboek hem toeschijnen in raadselen geschreven te zijn?

Waarom heb ik niet met wellust geweend over 't geleden leed, zooals ik hoopte te kunnen doen?

De oude wonde is gesloten. Ik heb haar niet meer kunnen openrijten.

Mathilde is gehuwd. Het deert mij niet. Wij hebben elkander ontmoet op *Beaulieu*. De ontmoeting heeft mij koud gelaten. Mevrouw de Beauchastel heeft mij onlangs verteld dat zij grootmama geworden is. Ik heb haar, uit den grond van mijn hart en zonder eenige bittere bijgedachte, geluk kunnen wenschen.

'Op den weg, dien wij betreden, staat geen voetstap, die beklijft!'

Het vuur in mijnen haard brand nog hoog en helder op. Mijn theewater zwijgt. Fier kronkelt de rook van mijne havannah naar boven. Ik zie rustig de breede, zware, witte wolken na, die langzaam wegtrekken, gelijk wat er pleegt over te blijven van onze hevigste aandoeningen, om zich te verliezen in de eindelooze ruimte.

Als ik mij weêr droefgeestig gevoel en eenzaam, zal ik een beteren roman zien te vinden.

Wat is het grijs en wazig, dat schilderij van mijn hopen en twijfelen en vertwijfelen!

FRITS LAPIDOTH.

De weerloosheid volgens de Doopsgezinden.

III. De achttiende eeuw.

Aan den ingang der achttiende eeuw sta al aanstonds eene eigenaardige herinnering uit het leven van een Pruisischen Doopsgezinde, Stephan Funk, leeraar der Mennonietengemeente in Kulm. Toen Karel XII, koning van Zweden, in het jaar 1703 Thorn belegerde, kwam genoemde leeraar met een voorraad levensmiddelen in het kamp en hoorde bij die gelegenheid den veldprediker het woord voeren. De vorst, ziende dat de vreemdeling een en ander opteekende, liet onderzoek doen naar zijn naam en betrekking; daarop ontving Funk bevel om zelf voor den koning en zijne generaals eene predikatie te houden en hij koos tot onderwerp ‘de weerloosheid gegrond in het onderwijs der Heilige Schrift.’ Toen Karel XII hem na afloop onder vier oogen vraagde, of het den Christen volstrekt niet geoorloofd was oorlog te voeren, gaf de eenvoudige prediker niet dan schoorvoetend toe; ‘indien iets geoorloofd ware, dan moest het wezen dat een koning zich verdedigde, wanneer hij in zijn eigen rijk werd aangevallen; maar om een ander rijk binnen te trekken en dat te veroveren - daartoe gaf de Schrift geene vrijheid, en dit was geheel en al in strijd met de leer van Jezus.’[1] Lijnrecht hiertegenover stond het gevoelen van onzen Nederlandschen Doopsgezinde uit het laatst

1 Dr. W. Mannhardt, l.c. bl. 43, 44.

dezer zelfde eeuw: Jan Dionijssen Verburg, die in zijn geschrift ‘de Recht Weerlooze Christen’[1] aanwijst, dat ‘de eijgentlijke Oorloogen, zoo wel die men *defensive*, als *offensive* noemt, dat is, zoo wel daar men het ligchamelijk geweld mee afkeert, als anderen aandoet, ongeoorlooft voor de Christenen zijn. Het onderscheijd dat men ten opzichte van dit stuk, tusschen *offensive* en *defensive*, dat is beschaadigende en verweerende Oorlog maakt, is niet anders als een vond, die dient om onz verstand te verwarren: aangezien een *defensive* Oorlog, nergens in van de *offensive* verscheelt, als dat de eerste teegen een vijand word gevoert, die ons eerst aantast, en de laaste, teegen een, die wij eerst aantasten. Maar in het oorloogen zelfs, word in de eene soort alles gedaan, dat in de andere, als men slechts macht daar toe heeft, met branden, moorden, vernielen enz. En als iemand geen macht heeft om meer te doen, als enkelijk de Vijand van zijn Wallen te weeren, zonder *offensive* uijtvallen en andere genoemde grouwelen, die kan teegen zijn vijand niet bestaan. Zodat dit onderscheijd alleen een andere naam is, van een en dezelfde zaak.’

Op het standpunt van den Mennist, die de *volstrekte* weerloosheid handhaaft, is Verburgs zienswijze zeker alleen juist. Te ontkennen is het echter niet, dat die weerloosheid méér in geschrift is geleerd, dan met de daad in toepassing gebracht.

Werd ons dit reeds duidelijk in de geschiedenis der zeventiende eeuw, nog veel scherper komt die waarheid in de achttiende aan het licht. Had reeds de Middelburgsche leeraar Adriaan van Eeghem[2], die leerde dat ‘de oorlogen verboden zijn en de Kristenen geen uitterlyke wapenen mogen dragen’, tòch in zijn catechismus (Anno 1687) op de vraag: ‘Hoe moet een Kristen hem dragen in tijd van Oorloge?’[3] het antwoord gesteld: ‘hij moet niet alleen zyn overheid getrouw zijn, schattinge betalen, en voor 's Lands wel wezen bidden, *maar hy is*

1 Tot Rotterdam. By Pieter Terwout, Boekverkooper op het Spuy M.DC.LXXVIII (Het achtste kapittel ‘Van de Werreldse Oorloogen. En word getoont, dat die een *Christen* niet betaamen.’ Eigendom J. Huizinga, emeritus Doopsgez. leeraar te Groningen.)

2 Zie ‘de Gids’ van Jan. j.l. bl. 106.

3 Catechismus ofte Onderwijzinge in de Kristelijke Godsdienst. Tot Middelburg, By Michiel van Hoekke. Boekverkooper op den Burgt, in Erasmus 1687.

ook verpligt om ten dienste van 't Land of Stat, alle lighamelijke mogelijke hulpe te doen' (zonder den vijand te dooden of zijne onderdanen te berooven) - in vervolg van tijd zou het blijken, dat er mannen in onze Broederschap opstonden, die met woord en daad ook voor den Doopsgezinde het recht van zelfverdediging in den oorlog meenden te mogen bepleiten.

Hen hebben wij vooral te zoeken onder de Waterlandsche en de Friesche Mennonieten, die - zooals S.F. Rues[1] in 1743 schreef - den noodweer (verdediging uit nood) voor geoorloofd hielden en er daarom de voorkeur aan gaven om zich 'wraaklooze Christenen' te noemen. Wraak en geweld bij den aanval van anderen bleef volstrekt verboden, maar het was den Christen toch wel geoorloofd onrechtmatig geweld met tegenweer te beletten. Zoo hadden zij er ook geen bezwaar tegen hunne goederen in geschutvoerende schepen te laden of zelfs hunne eigene vaartuigen van geschut te voorzien. Zelfs droegen zij buiten de stad en op reis een wapen.[2] Zij hielden echter streng vast, dat *de aanvallende oorlog* evenals elke oorlogzuchtige aanval ongeoorloofd was en een Mennoniet dus onder geenerlei omstandigheden zonder gewetensbezwaar soldaat mocht worden, daar men zelfs bij een verdedigingsoorlog zich niet altijd er van onthouden kan aanvallenderwijze op te treden. Nog herinnert Rues, dat den doopeling drie vragen ter beantwoording werden voorgelegd, waarvan de laatste luidde, of 'hij beloofde onder medewerking van de genade van Jezus Christus als het lam Gods voortaan in wrakelooze lijdzaamheid (d.i. zonder eenig aanvallend geweld) - anderen zeggen, in weerlooze lijdzaamheid - al de dagen zijns levens te zullen navolgen?' Tegenover hen stonden de strengere Vlamingen, die bij voorkeur zich 'weerlooze Christenen' noemden en geloofden, dat een Christen zich niet mocht verzetten tegen onrechtmatig geweld, maar zijn vermogen, zijne vrijheid, zijn leven aan de vijanden moest overgeven, indien hij werd aangevallen. Hunne kooplui mochten niet eens hunne goederen in schepen laden, die van geschut waren voorzien. Vandaar dat zij meest handel

1 Aufrichtige Nachrichten von dem gegenwärtigen Zustande der Mennoniten oder Taufgesinnten, wie auch der Collegianten oder Reinsburger. Jena, 1743. bl. 104. Verlegts Joh. Rudolph Crökers seel. Wittwe.

2 'Noch viel weniger werden sie Anstand nehmen, um vor der Obrigkeit Recht zu suchen', ibidem 105.

dreven op de Noord- en de Oostzee. en niet op die plaatsen, waar men of zich moest verzetten of gevaar liep den roovers in handen te vallen. Wèl mochten hunne vaartuigen onder bedekking van oorlogsschepen een tocht ondernemen, op dezelfde wijze als het geoorloofd was in steden te wonen, waar soldaten, vestingwerken of oorlogstuig onderhouden werden.

Door niemand is het recht van een verwerenden oorlog ook voor de Doopsgezinden krachtiger bepleit dan door den bekenden Joannes Stinstra, leeraar te Harlingen, - denzelfde, die ook den eed ‘in 't algemeen voor een christen geoorloofd achtte en 't zelve meende te moeten leeren’[1]. Hij schreef in zijne handleiding voor het catechetisch onderwijs[2] op de vraag (les 781) ‘Is het oorlogvoeren geoorlofd?’ als antwoord: ‘Daar kunnen geschillen ontstaan tusschen volkeren, waar een gemeen Regter niet kan optreden. Een verweerende oorlog is geoorlofd. (“Evenzeer als men een ander het leeven mag beneemen, om het zijne te verdeedigen”). Zulk een verweerende oorlog wordt gevoerd tegen hem “die ons onrechtvaardig aanvalt”. Door dien oorlog “geschiedt den aanvaller geen onrecht, Gode geen beleediginge en der maatschappij geen ongelijk”. Scherper nog ontwikkelt Stinstra zijn gevoelen in het antwoord op de vraag (les 782) “Moet een ingezeten altoos deel neemen in den oorlog waarin 't land is ingewikkeld?” *In een regtvaardigen zekerlyk òf in persoon òf met zyne goederen*. Buiten nood kan men zig daarvan vrijkoopen. Even beslist keurt hij echter het deelnemen aan onrechtvaardige oorlogen af; dat zijn zulke oorlogen waarbij het te doen is 1°, om het voordeel des volks, 2°. om zijne maatschappij uit te breiden, 3°. om zijne glorie te voldoen. Tegen zulk een krijg moet men stemmen. als men iets te zeggen heeft. Anders liever zig daarvan te onthouden of - besluit onze Harlinger Doopsgezinde zoo radikaal mogelijk - te verhuizen!’

1 Vgl. mijne studie ‘De vrijstelling van den eed voor de Doopsgezinden.’ Haarlem. De Erven Loosjes, 1883. blz. 17.

2 ‘Vraagen over den Godsdienst, tot onderwijs der jeugd geschikt, door de Leeraren der Christelijke Doopsgezinde gemeente te Harlingen.’ Te Harlingen, bij Folkert van der Plaats, Boekverkoper aan de Voorstraat, 1751 8vo). Stinstra's eigen doorschoten exemplaar, met schriftelijke aanteekeningen door mij gebruikt, werd door den lateren eigenaar, den emeritus Doopsgezinden leeraar P. Cool van Harlingen, ten geschenke gegeven aan de Bibl. der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam

Zich onthouden òf - verhuizen: werkelijk sprak Stinstra in dat laatste woord een beginsel uit, dat reeds in de zestiende en de zeventiende eeuw uitgesproken was, en in de achttiende door vele strenge Doopsgezinden zoowel buiten als in ons vaderland vóor en nà hem in toepassing is gebracht. In het 2de deel van dit hoofdstuk kom ik daarop terug. Intusschen was het dezelfde vrijzinnige Mennoniet, die tegenover de vaderen in hunne veroordeeling van *alle* oorlogvoeren met zijne verdediging van den verwerenden krijg heeft voorbereid wat in de tweede helft en vooral in het laatst der achttiende eeuw in allengs ruimeren kring door de Doopsgezinden zou worden overgenomen.

'Na 1750 - kan ik in 't algemeen met den heer Blaupot ten Cate herinneren - ondergingen de Doopsgezinden langzamerhand steeds meer en meer verandering in begrippen en levenswijze. De kerkelijke tucht viel in diepe sluimering, aan buitentrouw werd de deur opengezet, de voetwassching verviel, de kleeding werd geheel aan die der wereld gelijkvormig; het overheidsambt werd niet meer geschuwd maar veeleer gezocht; *zelfs de wapenhandel verkreeg in die onrustige jaren toegang bij hen, niet slechts gedwongen maar vrijwillig, bij het ontstaan van de patriottische genootschappen*.'[1] Dat de Doopsgezinden hiermede aan de weerloosheid der vaderen ontrouw geworden zijn, spreekt van zelf; maar hoe ook met die vrijere opvatting vooral in den patriottentijd, de liefde onzer Nederlandsche Doopsgezinden verkoeld is voor het behoud van het aloude voorrecht der vrijstelling van den krijgsdienst zal ons later blijken. Opzettelijk wordt hierom de geschiedenis der Fransche overheersching uit het laatst der achttiende eeuw met de negentiende tot op onzen tijd in een volgend hoofdstuk vereenigd.

Bij een terugblik op de 18de eeuw mogen wij echter niet vergeten, dat zeer vele Doopsgezinden in ons vaderland de weerloosheid zijn blijven handhaven zoowel in geschrift als door hun openbaar verzet tegen het dragen van wapenen.

In 1709 werd aan den Hoorn op Tessel het dienstnemen van een der broeders als loodsman op een oorlogsschip eene oorzaak

1 Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijsel en Oost-Friesland. II. 139.

van afscheiding tusschen deze gemeente en die van den Burg, de Waal en Oosterend. Niettegenstaande de man beloofde zich van het dragen van wapenen te zullen onthouden, keurde de Hoornsche gemeente zijn gedrag ten strengste af, zoodat het lidmaatschap hem werd ontzegd. Terecht verzette de leeraar Mulder, gesteund door zijne ambtgenooten, zich tegen zulk een besluit. Dit had echter ten gevolge, dat men zoowel dien leeraar als zijne medestanders uit de andere gemeenten van het eiland niet meer wilde hooren prediken en - de gewone geldelijke toelage weigerde! Toen Mulder zich hierop genoodzaakt zag een beroep naar Rotterdam te aanvaarden, eindigde de gemeente aan den Hoorn met in zijne plaats een der broeders uit haar midden tot het predikambt aan te stellen.[1] Zoo werden nog tot 1715 of '16 op de jaarlijksche vergadering der Friesche Sociëteit in Noord-Holland de bekende XII artikelen - in 1639 opgesteld - voorgelezen en den afgevaardigden ter nakoming aanbevolen.[2] Men ging dan bij elk artikel na, of ook ergens eenig lid daartegen had gezondigd, en men stelde daar, naar bevind van omstandigheden, orde op.[3] Zoo beriep de bekende Hermanus Schijn[4] zich op de Dordrechtsche Vlaamsche belijdenis van 1632 en op de Waterlandsche van Lubbert Gerrits en Hans de Ries tot handhaving van het beginsel eener ‘wraekelose lydsaamheid’ met uitsluiting van alle gebruik van wapenen, en in zijn ‘Eerste beginselen van den Christelyken Godsdienst[5] verklaart hij zich beslist tegen allen oorlog, omdat het “een strijt” is “gevoert met woorden of werken tot verderf van den naasten tusschen twee of meer persoonen.” Zoo werd te Nymegen den 24sten Maart 1752 zekere Johannes Flohen voor de dienaren der gemeente geroepen, omdat hij zich uitdoste en zelfs in de kerk was gekomen met een hoed, bezet met een breed gouden boordsel en dito knoopen, alsmede omdat hij, over weg reizende, den degen droeg, zijnde, gelijk hem

1 J. Huizinga, ‘Korte schets eener geschiedenis der Doopsgezinden op Texel.’ Doopsgez. Bijdragen, 1873.
2 Zie ‘de Gids’ van Jan. bl. 137.
3 Blaupot ten Cate, Doopsgezinden in Holland enz. II, 223, 25.
4 Leeraar der Doopsgezinde gemeente ‘de Zon’ te Amsterdam, + 1727.
5 t'Amsteldam By Jacobus Borstius, Boekverkooper, op den Nieuwendyk, aan den Dam, 1718.

werd aangetoond, dingen, *voor die van onze confessie onbetamelijk, aanstootelijk en ergerlijk*.[1]

In deze zelfde eeuw werd door velen nog het niet bekleeden van een overheidsambt onafscheidelijk verbonden aan het niet dragen van wapenen. Zoo schreef Abraham Verduin in zijn ‘Kort onderwijs voor geloofs-leeringen van alle Doopsgezinde christenen:[2] “De Doopsgezinden gelooven, belijden en leeren dat het hen, als onderdaanen van Christus' geestelijk rijk, niet vrij staat, het ampt der waereldlijke overheid te bedienen, als verzeld gaande met zo veele bloedige oorlogen, vechten en strijden en met noch meenigerlei andere gevaaren, om zich naar 't gewisse voor God te bezondigen en onrein te maken.”

In denzelfden geest verklaarde Johannes Bremer[3]: “Wij achten het voor een Christen veiliger te gehoorzamen en geregeert te worden, dan zelf te regeeren, omdat het een zwaerwichtig ambt is waer in het bezwaerlyk is een zuiver geweten te bewaeren, omdat wy geen regels dies aangaende in 't Evangelie vinden en omdat het oorlogvoeren daeraen vast is waertoe wy gemoedshalve geen vryheid vinden”. Het merkwaardigst geschrift uit dezen tijd was zeker dat van Gerrit Blaauw[4], waarin onder meer de historische bescheiden zijn bijeengebracht, ten bewijze dat de Doopsgezinden hunne gevoelens, waardoor zij zich van andere Gezintheden onderscheidden en afzonderden, altijd vrij onder de bescherming van de Staeten en van de Prins van Oranje hebben mogen beleeven, en deze Vryheid noch blyven genieten’. Daarin komen ook de Resolutiën voor, betreffende de aan de Doopsgezinden verleende vrijstelling van het dragen van wapenen. Waren deze ook in de achttiende eeuw nog van kracht, zoo nam dit toch niet weg, dat in sommige gemeenten ‘de mennonietgesinde’ gehouden waren ‘ook bij de monstering en generale opbod, met een scherpe spade en mande te compareren in persoon op gelyke boete als de Schutterye en

1 J. Attema, ‘Nog het een en ander uit Nijmegen’, Doopsgez. Bijdr. 1875.
2 Hij was sedert 1698 leeraar te Koog en Zaandijk. Zijn geschrift verscheen ‘te Amsterdam, by de Wed. P. Arentz en K. van der Sys, Boekverkoopers in de Beurs-straat, in de drie Raapen, 1714.’
3 Leeraar bij den Toren en 't Lam te Amsterdam + 1757 ‘Grondbeginsels van de leere der waerheid’, Amsterdam, 1744. Hoofdst. XXIX ‘van de wraek en weereloosheid’.
4 Leeraar der Doopsgezinden te Wormerveer. Brief aan den Heer..... Te Amsteldam, By A. van der Kroe, in de Korte Gasthuismoolensteeg [in Augustus1765.]

alsulk werk te doen tot defensie, als hun door de Regenten en krygsraad soude worden gelast' (1 Juni 1747)[1]. Dit wekte met name onder de strenge Doopsgezinden op het eiland Tessel tegenstand, met dit gevolg dat zij, bij gecommitteerde Raden van West-Vriesland en het Noorderquartier een request indienden om hiervan ontheven te worden, terwijl zij tegelijk zich beklaagden over de zware contributie, die volgens H.E.M. resolutie van de supplianten, die boven de 18 en beneden de 60 jaar oud waren, geëischt werd, 'in zoo verre zelfs, dat aan de arme menschen, die niet zooveel hadden om te geeven, als men hen afvorderde, soldaten in Huis waaren gesonden, tot soo lange Diaconen uit de Armen kasse daarvoor quamen te voldoen.' (30 Juli 1748.)

Nog in het laatst der achttiende eeuw - 4 Juli 1781 - requestreerden de diakenen der Mennonieten gemeente te Helder en Huisduinen, Sijtse Hoekstra en Klaas Broertjes, om vrijstelling van de voor hunne krachten al te zware contributie, die zij 'ter verschooning van militaire Actiën' (exercitiën) moesten opbrengen. Op dit verzoek werd afwijzend beschikt.

Hoe er nòg na 1750 Doopsgezinden met woord en geschrift hebben gestreden voor *volstrekte* weerloosheid, in dien zin dat *zelfverdediging* tegenover den aanvallenden vijand ongeoorloofd is, kan ons ten slotte blijken uit de 'Verklaringe ter Proeve opgesteld van eenige hoofd-leeringen des geloofs' van den bedienaar des Woords onder de Mennoniten te Hoorn, J. Beets.[2] Hij schreef als antwoord op de vraag of 'de Mennoniten er voor zyn, dat men Kerk en Vaderland maar ten prooije van de Vyanden overlaat? Kan dat met de Liefde bestaan?' - 'Een Regtzinnig Mennoniet behoorde zoo geloovig te staan in de naauwe Voorzienigheid en Magt des Heeren, dat hy daarom, in alle tyden van Nood, aangordde het Zwaard des Geests, met alle Biddinge en Smeekinge: ten einde daar uit te leeren, dat die God, die door een Engel Honderd en Vijf en Tagtig Duizend man op eene Nagt in 't Leger der Assyriërs ombragt, naar 2 Kon. 19:35, ook alleen die God is (die nog dezelve is en altoos zyn zal) die Holland, en zyne Kerk in 't midden van

1 Apostillen van Gecommitteerde Raden in het Noorderkwartier 1 Juni 1747 (bl. 177) Rijks-archief in Noord-Holland (Haarlem).

2 Te Hoorn, By T. Tjallingins en J. Duyn, M.D.C.C.L.X.V. bl 40, 41. 'Opgedragen aan den eerw. Heer D^{o}. Antonius van der Os'.

ons, bewaard heeft, en die altyd zal zeggen, tot hier toe en niet verder. Wanneer 'er zulke Mennoniten wat veele waren, my dunkt, zy zouden dan niet van de minste nuttig zyn voor Vaderland en Kerk, maar hoe het nu is, dat weet de Heere'. Ziedaar nog eens in de tweede helft der XVIII^{de} eeuw, in het voetspoor van Van Dooregeest en Toornburg uit de XVII^{de} eeuw, de weerloosheid tot haar uiterste gedreven en gehandhaafd!

Ik kom nu terug op het woord van Joannes Stinstra, dat de Doopsgezinden in een onrechtvaardigen oorlog zich van de wapenen moesten onthouden of - *verhuizen*. Werkelijk hebben voor en nà hem vele Mennonieten hunne haardsteden en altaren verlaten, om van het dragen van wapenen bevrijd te zijn. Dit geldt zoowel van hen, die uit Zwitserland naar Pruisen en Holland zijn uitgeweken, als van hen, die uit den Elzas en den Palts, Noord-Duitschland en Nederland, in Noord-Amerika of het Zuiden van Rusland een voor hun beginsel veilig toevluchtsoord hebben gezocht en gevonden. Te nauw hangt in dezen de geschiedenis der buitenlandsche Doopsgezinden met die in ons vaderland samen, dat niet een en ander uit het verleden van eerstgenoemden hier eene plaats zou vinden.

In de kantons van Zürich en Bern hebben de Doopsgezinden in de tweede helft der 17de en het begin der 18de eeuw aan de wreedste vervolging blootgestaan, om reden zij, zooals de beschuldiging van de zijde der Overheid luidde, 'niet wilden erkennen dat de Staet der overheijd van en met God zij en met het Christendom niet kan bestaen; en zij weigerden het vaderland in cas van nood met wapenen te verdedigen[1]. Met name te Bern woedde de godsdiensthaat tegen de "waffenlose Mennoniten" feller dan ooit omstreeks 1710; "de gevangenissen waren opgevuld met de ongelukkigen; de onmenschelijke behandeling, waaraan zij ten prooi waren, deed velen hunner wegkwijnen en sterven; de overigen vreesden van dag tot dag dat de minderheid in den Raad, die hunne terechtstelling eischte, welhaast tot eene meerderheid zou aangroeien"[2].

1 Hierbij kwam bovendien hunne weigering van den eed.
2 Dr. J.G. de Hoop Scheffer. 'Vriendschapsbetrekkingen tusschen de Doopsgezinden hier te lande en die in Pennsylvanië'. Doopsgezinde Bijdragen. Leeuwarden, H. Kuipers. 1869.

Ook in Zürich werden de Doopsgezinden, die standvastig weigerden de wapenen op te nemen, met geldboete en gevangenis gestraft. Reeds in 1660 hadden onze verdrukte geloofsgenooten de voorspraak ingeroepen van ‘Borgemeesteren en regenten der stad Rotterdam’, die al hunnen invloed gebruikten bij de ‘Regeerders en Raaden der steede & Republijck van Bern’ om ‘de straffe teegens haere Broederen gestatueert waare het moglick af te keeren (14febr.)’[1] Weinig dagen later volgde een adres in gelijken geest aan de stad Zürich van wege ‘de Staten van Hollant & West-Vrieslandt’ naar aanleiding van bij hen ingekomene klachten uit Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam over ‘de groote vervolgingen en zeer rigoureuze placcaaten’ tegen de Zwitsersche ‘Mennonisten’ (19 febr. 1660)[2]. Blijkbaar hebben deze verzoekschriften slechts tijdelijk doel getroffen. Eene halve eeuw later (1710) werden de oude klachten nadrukkelijker dan ooit herhaald en traden onze Staten met kracht tusschen beide (Sabbathi 15 Maert).[2] Door ervaring geleerd herinnerden zij der Bernsche overheid, dat ‘de Mennonieten goede getrouwe ingeseetenen des Lands waren, die een stil en eenvoudig leeven lijden, haer met haer huizelijke zaeken en niet verder bemoeijende; dat zij voorts niet absolut weijgeren het vaderland te helpen beschermen ente beschutten, maer het gebruik van de wapenen tot wraek en weerwraek voor haer ongeoorloft oordeelen, meenende met het betaelen van schattingen en hetgeene haer opgelegt wort te moogen volstaen, waerdoor een Staet ook geholpen en beschermt word.’ ‘Het zal - besloten zij - ons zeer aengenaem zijn dat onze intercessie aen deeze bedroefde mensen, de verhoopte verligting zal hebben toegebracht.’ Werkelijk kwam er uitkomst. De Raad van Bern besloot de gevangenen wèl bewaakt naar Rotterdam te zenden, om vandaar in een Engelsch schip overgebracht naar Pennsylvanië gedeporteerd te worden. Maar eenmaal op den Nederlandschen grond te Nymegen hunne vrijheid herkregen hebbende, gaven velen hunner er de voorkeur aan hunne verstrooide bloedverwanten in den Elzas en den Palts op te zoeken en daar te verblijven, gedurende

1 Copie in het Archief der Doopsgez. Gem. Amsterdam.
2 Extract uit het register der rollen van de Hoog. mog. Heeren Staten-Generael der vereenigde Nederlanden.
2 Extract uit het register der rollen van de Hoog. mog. Heeren Staten-Generael der vereenigde Nederlanden.

zeven jaren in hunne armoede gesteund door onze bekende ‘commissie tot de Buitenlandsche nooden’.[1]

Sommigen dezer ballingen vestigden zich in den omtrek van Kampen en Groningen. Na 1717 voegden zich op nieuw vele Zwitsersche vluchtelingen bij de Paltzer broeders en toen kwam het plan tot rijpheid om naar Pennsylvanië te verhuizen. In 1732 was het getal van hen, die in Noord-Amerika eene wijkplaats zochten, tot ruim drie duizend geklommen. In datzelfde Pennsylvanië hadden zich vroeger na 1709 in Philadelphia Nederlandsche Doopsgezinde kolonisten gevestigd. Daar vonden allen vrijheid van godsdienst. Doch in 1742 dreigde het gevaar, dat de Mennonieten een hunner voorrechten - de volstrekte weerloosheid - derven zouden, in geval eene algemeene volkswapening werd uitgeschreven, hetzij tegen een vijandelijken inval der Fransche kolonisten, hetzij tegen de strooptochten der Indianen. De Pennsylvanische broeders besloten toen de tusschenkomst der gemeenten van Amsterdam en Haarlem in te roepen bij het Engelsche hof. Daar echter onze buitenlandsche geloofsgenooten nog geen werkelijke moeielijkheden omtrent den krijgsdienst hadden ondervonden, bleef de gevraagde tusschenkomst achterwege. Eerst in de jaren van den vrijheidsoorlog tusschen Amerika en Engeland liepen de Doopsgezinden, die zich langzamerhand van Pennsylvanie uit over Maryland, Ohio, Indiana en New-York hadden verspreid en in volle vrijheid naar de beginselen van hunnen godsdienst konden leven, groot gevaar óf hun burgerrecht óf hunne vrijstelling van den wapendienst te verliezen. Toen dienden zij - 7 Nov. 1775 - een verzoekschrift bij den landraad van Pennsylvanië in om hun aloud voorrecht te mogen behouden, al ware het tegen betaling van hoogere belastingen, terwijl zij de meest mogelijke hulp beloofden zoowel in 't verplegen der gewonden als in 't approviandeeren van het leger. Maar hoe gunstig ook op dit verzoek werd beschikt en hoe getrouw de Doopsgezinden zich kweten van hunne beloften: toch vonden velen hunner zich genoopt Pennsylvanië te verlaten, en naar het westen, Ohio, Indiana, en Illinois te verhuizen, deels ten einde het krijgsrumoer te ontwijken, deels

1 Deze commissie werd door de Amsterdamsche gemeenten van ‘de Toren en het Lam’ met die van ‘de Zon’ in 1709 ‘genomineerd, om conjunctim het heilzaam oogmerk van de bevryding en onderstand der vervolgden te helpen bewerken.’ Inventaris Archief D.G. te Amsterdam, I N°. 2294.

omdat zij het wantrouwen, de minachting en den spot van Hervormden en Lutherschen, in wier midden zij leefden, en die hunne weerloosheid aan gemis van vaderlandsliefde toeschreven, niet langer konden verdragen. Er waren er zelfs enkelen die bezwaar maakten onderdanen te blijven van een bewind, dat uit eene revolutie ontstaan en derhalve volgens hunne begrippen onwettig was; zij begaven zich dus naar Canada[1]. (De aanvankelijke kleine kolonie, in onze eeuw zooveel uitgebreid, geniet overeenkomstig hare geloofsbelijdenis - de Dordrechtsche van 1632[2] - volle vrijheid van den krijgsdienst maar betaalt jaarlijks 4 dollars aan de regeering voor ieder, die in de termen valt om te dienen.)

De nieuwere koloniën uit den Palts en Beieren, die zich vooral in den staat Jowa hebben nedergezet, houden met eenige wijziging aan het aloud beginsel der weerloosheid vast, met dien verstande dat zij zich niet laten werven voor een regiment, maar wel, ingeval hunne woonplaats door een vijand wordt aangevallen, met de burgermilitie mede optreden ter verdediging van hun land.[3] Naast Zwitserland, den Elzas en den Palts richten wij het oog op Duitschland, in 't bijzonder Pruisen. Koning Frederik I had de bijzondere lief hebberij eene lijfwacht om zich te vereenigen, die uit de flinkste en langste mannen des lands bestond. Toen nu zijne werfofficieren stad en land doortrokken om deze prachtexemplaren te werven, vonden zij in Lithauen onder de Doopsgezinden, die uit Tilsit zich daar hadden nedergezet, een zestal jongelingen, die met geweld naar Potsdam gevoerd moesten worden, om dienst te nemen. Hardnekkig weigerden zij echter dienst te doen en lieten zich allerlei mishandelingen welgevallen, totdat de koning vernam dat het Mennonieten waren en hen vrijliet. Onder den indruk hiervan namen de Doopsgezinden in Lithauen het besluit liever het land te verlaten, dan weder zoo iets te beleven; en zij verzochten den koning dat hunne rechten voor 't vervolg ge-

1 Dr. J.G. de Hoop Scheffer. ‘Doopsgezinden in Noord-Amerika.’ Doopsgezinde Bijdragen Amsterdam, G.L. Funke. Leeuwarden, H. Kuipers. 1873.
2 Zie ‘de Gids’ van Jan. bl. 137.
3 Dr. W. Mannhardt, bl. 61 Vgl. Mennonitische Blätter 1854 No. 27 nach Benjamin Eby. Kurzgefasste Kirchengeschichte und Glaubenslehre aer Taufgesinuten Christen oder Mennoniten. Canada 1841 und nach einem Briefe des Eby vom Jahre 1839.

ëerbiedigd mochten worden. Dit nam Frederik I zoo euvel op, dat hij den Doopsgezinden gelastte het land te ruimen. Zij vestigden zich daarop in Poolsch Pruisen.

In 1730 verscheen eene nieuwe verordening des konings, waarbij alle Mennonieten verplicht werden den Pruisischen staat te verlaten; wie trots dit bevel achterbleven werden veroordeeld tot zwaren arbeid en kruiwagenstraf in eene of andere vesting. Er zouden dan wel andere Christenen van elders zich in Pruisen nederzetten, die den krijgsmansstand niet ongeoorloofd achtten. Op Walcheren en in Middelburg vonden vele ballingen een toevluchtsoord (1732) en door tusschenkomst der Staten van Zeeland en Holland werd den Nederlandschen gezant te Berlijn opgedragen, ten gunste der verdrukte geloofsgenooten op te treden. Deze gezant vond steun bij ‘de Kamer van domeinen’, die in 't bijzonder met het oog op Konigsberg, waar een groot aantal handeldrijvende Doopsgezinde familiën sedert 1721 verblijf hield, aanwees hoe met hun vertrek der stad groote schade zou worden toegebracht door het gemis der belangrijke bijdragen, die voor belasting en accijns in de gemeentekas vloeiden. Bovendien zou het aanzienlijk kapitaal, waarmede zij arbeidden, het land uitgaan. Wel trok de koning hierop zijne harde verordening tegen de Doopsgezinden in en liet hij toe, dat zij in Königsberg ‘connivendo’ (oogluikend) geduld zouden worden, doch velen hunner hadden reeds de stad verlaten. Onder de verdraagzame regeering van Frederik den Groote kwamen de Mennonieten in een veel gunstiger toestand. Nadat deze vorst ten gunste van de Doopsgezinden in Oost-Friesland - dit gewest was in 1745 door den dood van zijn laatsten vorst Karel Edzard aan Pruisen vervallen - den schutsbrief van 1738, door Karel Edzard verleend, had bestendigd met de daarin vervatte bepaling, ‘dass niemandt sie nöthigen und zwingen soll die Waffen zur Hand zu nehmen, oder wider ihren Willen ins Gewehr zu treten, vielweniger ihnen deswegen einige Schatzung auf zu dringen’, hoopten de West-Pruisische gemeenten, dat haar dezelfde rechten zouden worden geschouken als aan de Oost-Pruisische. Den 29sten Maart 1780 werd te Potsdam het privilege onderteekend en uitgevaardigd, dat de Doopsgezinden, *onder voorwaarde* dat zij hunne jaarlijksche bijdrage van 5000 Thaler aan de kadettenschool te Kulm bleven voldoen, van den krijgsdienst ‘auf ewig’ bevrijd

zouden blijven. Merkwaardig was daarbij de koninklijke verklaring ‘wir verheissen und versprechen *vor uns und unsere Nachkommen an der Krone*.’

Toch zou diezelfde belasting voor de verkregene vrijstelling van den krijgsdienst velen Mennonieten tegen het eind der achttiende eeuw eene welkome aanleiding worden, om aan de roepstem van Ruslands keizerin gehoor te geven en hun vaderland te verlaten. Katharina de Groote namelijk, die zoo op verbetering als uitbreiding van haar grondgebied bedacht was, wilde de vele, grootendeels of nog geheel onbewoonde en onbebouwde landstreken, vooral in de woeste steppen van het Zuiden harer staten, door buitenlandsche kolonisten bevolken en vruchtbaar maken. Aan dezen werd vrije uitoefening van den godsdienst toegezegd, benevens de bevoegdheid om burgerlijke en militaire posten te bekleeden en *vrijstelling van den krijgsdienst*. Onder de Pruisische Mennonieten nu, die laatstgenoemd voorrecht nog al duur moesten betalen, gedurende de regeering van Frederik II, en bovendien andere rechten en voorrechten derven onder zijnen opvolger Frederik Wilhelm, waren er niet minder dan twee honderd gezinnen, die - trots de vele moeilijkheden hun door de Pruisische regeering in den weg gelegd - hunne haardsteden en altaren verlieten en zich aan de oevers van den Duieper, in het gouvernement Jakaterinoslow vestigden. Onder Catharina's zoon en opvolger Czar Paul I werden de hun geschonken privilegiën officiëel bekrachtigd.[1]

Zoo waren zij ook ontheven van alle verplichting tot inkwartiering, sommige bijzondere gevallen uitgezonderd. (In 1803 vertrokken er nogmaals niet minder dan 342 huisgezinnen uit Oost- en West-Pruisen naar het gouvernement Taurië, aan den oostelijken oever van de rivier Molotschna)[2].

Eindelijk moeten wij nog melding maken van eenige Mennonietische huisgezinnen uit den Rijnpalts, die, naar aanleiding van eene algemeene uitnoodiging tot kolonisatie naar Gallicië, door den Oostenrijkschen keizer Jozef II in 1781 (dato 17 Sept.) gedaan, in 't voorjaar van 1784 naar hun nieuw

1 Deze oorkonde wordt zorgvuldig bewaard in een opzettelijk daarvoor gesticht, tegen brandschade beveiligd, gebouw te Chortitz.

2 P. Cool, ‘Een blik op de Doopsgezinden in Rusland’. Doopsgezinde Bijdragen. Amsterdam, Frederik Muller, 1862. Ook Dr. K. Sybrandi: ‘De Doopsgezinden in Zuid-Rusland’. Idem. jaargang 1865.

vaderland trokken, waar hun bij een staatsbesluit der hof kanselarij - 30 Juni 1789 - vrijheid van godsdienstoefening *en vrijstelling van krijgsdienst* werd verleend.[1] (Deze vrijstelling werd hun opnieuw bij besluit van 1 Mei 1812 en 7 Dec. 1859 gewaarborgd, nadat keizer Frans, uit eigen beweging hun reeds in 1822 vrijstelling had gegeven van het hoofdgeld der dienstplichtigen, dat jaarlijks voor ieder één gulden bedroeg).[2]

IV. De patriottentijd en de negentiende eeuw.

François Adriaan van der Kemp - aan dezen vurigen patriot[3] komt vanzelf in het voorlaatste hoofdstuk mijner studie de eerste plaats toe; met zijn leven en werken toch heeft hij het einde der achttiende eeuw met het begin der negentiende onafscheidelijk verbonden. Oorspronkelijk van hervormde afkomst ging hij eerst op volwassen leeftijd tot de Doopsgezinde broederschap over en werd, na als leeraar te Huizen in het Gooi werkzaam te zijn geweest, in het najaar van 1777 bij de Leidsche gemeente beroepen. Daar zou het spoedig blijken, welk een demagoog er school in dezen leeraar, die - boezemvriend van Johan Derk van de Cappellen van de Poll - met mond en pen en zwaard voor de rechten en vrijheden van het volk zou strijden, maar op eene wijze, die niet ieders recht en vrijheid ongeschonden liet. Het recht van het zwaard scheen dezen zoogenaamden weerloozen Christen uitermate begeerlijk, daar hij openlijk verkondigde, dat ‘de leemten eener dwingelandsche Regeering door geen andere dan scherpe geneesmiddelen te heelen waren’. Met Van de Capellen was Van der Kemp van oordeel dat het wapenen der burgerij het noodzakelijk middel was om aan het schrikbeeld van eene bestaande krijgsmacht te ontko-

1 Al. 3. ‘erklären S^{e} Majestät die der Zeit dort angesiedelten Mennoniten-familiën und ihre Nachkömmlinge, so lange sie sich zu dieser Religion bekennen, von der Rekrutirung frei.’ Dr. W. Mannhardt, bl. 62.

2 Dr. J.G. de Hoop Scheffer, ‘Doopsgezinden in Gallicië’. Doopsgez. Bijdragen. Amsterdam, Frederik Muller 1865.

3 Vgl. over hem de uitnemende studie van Dr. J. Hartog, ‘de Gids’ van 1876, IV bl. 401-446.

men - eene waarschuwing aan het adres van iederen vorst, die met gehuurde soldaten 's lands vrijheid en het recht der burgers zou willen belagen. Zelf nam hij dan ook werkzaam deel aan het vormen, tot stand brengen en onderhouden van het ‘Genootschap van Wapenhandel’ in de sleutelstad. onder de spreuk ‘Voor Vrijheid en Vaderland’. Tot groote ergernis niet alleen van alle rustig gestemde leden zijner gemeente, maar ook van vele buitenlandsche Mennonieten, met name te Hamburg en te Altona, ontzag hij zich niet, na 's morgens de predikbeurt te hebben waargenomen, onmiddellijk daarop in krijgsgewaad aan het hoofd der schutterij op te trekken. Hij beschouwde dan ook de weerloosheid als eene dwaling van sommige ‘welmeenende’ Christenen en ging moedig op zijnen militairen weg voort, al werd ‘de schim van Menno Simons’ tegen hèm opgeroepen, ‘die zich een onwaardig lid toonde der stillen en vreedzamen in den lande’[1]. Trots al zijnen ijver zag onze gewapende Mennist zich echter in ‘sommige gunstige verwachtingen ten opzichte van het algemeen welzijn’ bedrogen en bedankte hij reeds in 1785 voor het hem aangeboden honoraire lidmaatschap van genoemd ‘Genootschap van Wapenhandel’. Als vergeten burger hoopte hij zijne dagen te Wijk bij Duurstede te slijten. Maar boven de leer ging ook in hem de natuur. Al spoedig liet hij zich winnen om aan het hoofd van een vrijcorps te staan. Den 16^{den} Juli bracht men hem gevankelijk naar Hazenberg (te Utrecht) over en den 17^{den} Nov. daaropvolgende verzocht hij aan den kerkeraad der Leidsche gemeente om zijn ontslag als leeraar. Uit zijne gevangenis verlost, vertrok hij van Antwerpen naar Amerika, waar hij op zijne hofstede ‘Oldenbarneveld’ in Utica den 8sten Sept. 1829 stierf.

Had Van der Kemps krijgshaftig voorbeeld bij vele Doopsgezinden navolging gewekt, toch was de instemming met het gedrag van dezen strijdlustigen Patriot verre van algemeen.

1 ‘De schim van Menno Simons, uit den dood, verreezen aan Fr. Adr. van der Kemp. Preeker in de Menniste Vermaaning, Te Leiden’ zonder naam van drukker of uitgever. Eigend. D. Bibl. 8 bl. Vgl. nog N.G. van Kampen, Vaderlandsche Karakterkunde II 2. 789. Van der Kemp gaf uit Magazijn van stukken, tot de militaire jurisdictie betrekkelijk, in acht deelen, wa rover de Staten van Friesland, Groningen en Ommelanden en de burgemeesters van Leiden hem schriftelijk en mondeling in 1783 hunne goedkeuring betuigden. Zie Wagenaar, Vervolg, VII: 33; X : 150-52.

Zoowel *in* als *buiten* ons vaderland werden de wapenoefeningen der Doopsgezinden door hunne geloofsgenooten ernstig gelaakt.

Zoo besloten diakenen der Alkmaarsche gemeente (28 febr. 1798) onder ‘enige conditiën’ bij het beroepen van een nieuwen leeraar ook op te nemen dat ‘hij zig onthouden sal van zodanige bedrijven waar door de Gemeente ontstigt, en de gewenste invloed zijner Leerrede, verhinderd zoude kunnen worden, - en wel bizonder de beoefening der wapenhandel, om deselve nimmer, nog in het openbaar, of bizonder onderwijs eenigermate te begunstige, veel min dezelve in persoon te behandelen of te beoefenen’[1]. Evenzoo richtte de zustergemeente van Hamburg en Altona een brief aan de opzieners ter Sociëteitsvergadering in ‘de Zon’ te Amsterdam, 4 Mei 1787, waarin zij allerminst gispte dat de Doopsgezinden hunne vaderlandsliefde toonden, maar ‘wenschte dat zulks als vroeger geschieden mocht, bestaanbaar met onze Belydenisse, zonder door schriften of door inlijving in de gewapende vrijcompagnieën, deel te nemen aan de onlusten, en dus, zelfs ongeroepen den wapenhandel voor te staan en daartoe mede te werken. Zij wees op de voorschriften van den Heiland, aan onze voorouders zoo heilig, dat zij liever alles verlieten dan de wapenen op te vatten; gelijk ook de Zwitsersche Doopsgezinden juist daarom hun vaderland hadden verlaten. Zij waarschuwde dat men niet moest afwijken van het stille en geruste leven, en verlangde dat men geen deel zou hebben in den raad en de handelingen van den Leidschen leeraar Van der Kemp, en alle leden, die zich in den wapenhandel oefenden, niet als ware Doopsgezinden zou erkennen en aan zich zelven overlaten, indien zij niet van hun gevoelen terugkwamen[2]. De Sociëteit nam hierop in 1789 het besluit dat de ijver der Hamburger gemeente goedkeuring verdiende, dat het dragen van wapenen eene afwijking was van de Doopsgezinde Belijdenissen; dat de Sociëteit geen deel nam in het gedrag van de zoodanigen, maar dit voor hunne verantwoording liet, en dat men hiervan bericht zou geven aan de gemeente van Hamburg en Altona[3].

Duidelijk handhaafde de Sociëteit hiermede het aloud begin-

1 C.W. Bruinvis. Uit de aanteekeningen van een Alkmaarschen diaken, 1778-1809. Doopsgez. Bijdr. 1882.
2 Blaupot ten Cate. Holland enz. II: 13, 14.
3 Notulen van de jaarvergaderingen der Zonsche Sociëteit 1675-1797. 2 dln. fol.

sel der vrijheid in onze Doopsgezinde broederschap; zij liet het al dan niet dragen van wapenen ter verantwoording aan ieder voor zichzelven. In denzelfden geest was het merkwaardig besluit “den 24 may 1784” in de Almelosche gemeente genomen[1]. Sedert eenigen tijd hadden sommige leden, voor wie de opzieners anders alle achting koesterden, zich laten overhalen om lid te worden van het Excercitie-genootschap der stad; op grond hiervan achtten genoemde opzieners, vreezende dat hun stilzwijgen eene ongelukkige aanleiding kon worden tot meer deelneming aan de wapenoefeningen en tot vermindering van de burgerlijke en godsdienstige voorrechten door de souvereinen van oudsher aan de Doopsgezinden geschonken, zich geroepen als uit naam der gemeente te verklaren:

1°. dat zij de gemelde personen, buiten dat met ons eenstemmig in de belijdenis des geloofs, en onopspraaklijk van leven, wel genegen zijn in liefde te draagen.

2°. dat het er intussen verre af is, dat dit hun gedrag zoude kunnen vereenigd worden met het algemeene gevoelen en de bekende belijdenis en daaraan verknogte gedrag van deze gemeente.

3°. dat zij derhalven, en ten openbaare bewijse daarvan (zonder nogtans hen of iemand wegens 't gebruik van wapenen te veroordeelen) zich gemeentelijk daar tegen verklaren, op de ernstigste en teffens vriendelijkste wijse, en dus de mogelijke nadeelige gevolgen van dien stap volstrekt laten alleen voor de rekening en verantwoording van bovengemelde Persoonen.’

‘Wij houden ons - luidt het slot - wel verzekert, dat dese verklaaring, de volkomene goedkeuring hebben zal van onse waarde Broederschap, als overeenkomende met onse eens gedaane en aangenome belijdenis, en altoos tot nog gehandhaafde constitutie. Echter zullen wij (ingevolge ons kerkgebruik in broederlijke bestemmingen) U Lieder stilzwijgen in desen voor een vernieuwd bewijs van onderlinge goedkeuring deser verklaring nemen. Terwijl (indien er onverhoopt anderen onder ons mogten zijn) wij hier gereed zijn om derselver hier mede verschillende verklaring, met derselver bijsondere naamtekening te Protocolleren.’ 't Welk aan de vertoefde Broederschap voorgesteld zijnde heeft niemand zig daartegen verklaart,

1 M.S. uit het archief, mij welwillend door Ds. A. Snellen verschaft.

en is dus dit voorstel als *eene gemeentelijke verklaring* met stilzwijgen gepasseert[1].

Hoe geheel anders was de geest, die de op het stuk der weerloosheid nog altijd streng gezinde Mennonieten op Tessel bezielde; hun stuitte de burgerwapening tegen de borst en eenige broeders, die er geen bezwaar in maakten om de wapenen te dragen, werden *met den ban gestraft*. Nog in 1783 werd dezelfde straf toegepast op een broeder, omdat hij zich op een oorlogsschip in den krijgsdienst had begeven.

Te Alkmaar vond men (Oct. 1786) in de Friesche gemeente wel ‘geen vryheid van consciëntie wegen om wanneer er leden geen zwarigheid maakten om den wapenhandel te oefenen, de zulke te *ontbroederen*,’ maar - luidt de tekst in het resolutieboek - ‘dat wy deselve, evenwel het avondmaal zouden toereiken, betuigende egter, het niet met onze goedkeuring was, om daar ligtelijk over te gaan.’ En toen in 1787 Cs. de Boer en Jan Baas Junior bij Ds. J. ten Cate hunne belijdenis wenschten te leeren om na den ontvangen doop lid te worden zoowel van de Friesche als van de Waterlandsche gemeente, werd met 14 stemmen tegen één dit verzoek afgewezen, omdat beide personen ‘niet ontsagen om tegen de geloofsbelydenisse der Doopsgezinden aan, de wapenen op te vatten niet alleen, maar zelfs ter verdediging uyt te trekken.’[2]

In 1786 vaardigde de kerkeraad der Doopsgezinde gemeente te Rotterdam een zijner leden af naar zekeren broeder, die sedert eenigen tijd zich niet alleen in den wapenhandel oefende, maar zelfs officier der schutterij was geworden, om hem in der minne het voorstel te doen, of hij niet genegen zou wezen zijn lidmaatschap van de gemeente op te zeggen, ingeval hij bleef persisteeren bij zijn besluit om doodelijke wapens te dragen, terwijl anders de kerkeraad genoodzaakt zou zijn hem als broeder van het lidmatenboek te schrappen. Na verscheiden ‘conferenties’ nam onze cliënt met het laatste genoegen. Toen in diezelfde gemeente eenige jaren later (1779) iemand bij den leeraar Hoekstra zich aanmeldde tot het ontvangen van den doop, moest eerst nauwkeurig worden onderzocht, of hij ook

1 Geteekend: G. ten Cate Thz. v.d.m. Als diakenen Tieleman Coster, Gerrit ten Cate Gerritzoon, Egbert Coster, Hendk ten Cate jun. in 't dwarshuijs.

2 C.W. Bruinvis. Uit de aanteekeningen van een Alkmaarschen diaken, 1778-1809. Doopsgez. Bijdr. 1880

lid was van de militaire burgermacht. Reeds sedert 1787 had hij zich daaraan onttrokken en betaalde om zijne weigering eene jaarlijksche contributie. Bovendien verklaarde hij niet genegen te zijn ooit in de gewapende burgermacht te dienen, als strijdende dit met zijn geloof en zijne belijdenis[1].

Tusschen de gemeenten Giethoorn en Zuidveen - om hiermede te besluiten - werd de goede verstandhouding verbroken, omdat laatstgenoemde vóór de omwenteling van 1797 aan ‘een exerceerend lid het brood des avondmaals had uitgereikt, zonder daarover eenige zwarigheid voor te dragen’. Eerstgenoemde zond hierop eene deputatie van twee mannen, die in last hadden der Zuidveensche af te vragen, of al de leden wilden verklaren, dat die soldaat tegen de belijdenis der Doopsgezinden had gehandeld, al dan niet. Zuidveen antwoordde, dat zij het gedrag nooit had goedgekeurd en er nog veel min de oorzaak van was, maar dat men 't best deed met het gebeurde te vergeten, daar die soldaat reeds voór 1797 had opgehouden te dienen, en het eer te pas kwam eene verklaring voor te leggen aan de leeraars, die overtreden hadden, door hem, terwijl hij nòg in dienst was, het avondmaalsbrood te geven. De deputatie bleef bij hare vraag, ook nadat Zuidveen haar voorgesteld had er genoegen mede te willen nemen, dat dien zoon van Mars voor eens het avondmaal werd ontzegd, en hij, zoo 't niet anders kon, afgesneden werd van de gemeente. Intusschen verklaarden de Zuidveensche broeders tegelijk, dat zij hunne eenmaal afgelegde belijdenis niet behoefden te herhalen, naardien niemand voor zoover men wist haar overtreden had en de soldaat voor zich zelf verantwoordelijk was. De opmerking der gedeputeerden, dat Zuidveen de patriottische gevoelens was toegedaan en daarom de voorgestelde verklaring moest worden geëischt, trof geen doel; zij werd beantwoord niet alleen met de vraag, of dan de Giethoornsche vrienden de biecht der Roomsche kerk wilden invoeren, maar ook met de besliste mededeeling dat men zich de biecht geenszins zou laten opleggen. Het einde van dit geschil was, dat de Giethoornsche leeraars, op één na, wei-

1 J. Craandijk. Eenige mededeelingen uit het resolutieboek der Doopsgezinde gemeente te Rotterdam, 1771-1801. Doopsgez Bijdr. 1864.

gerden langer dienst te doen in de gemeente van Zuidveen[1].

In Noord-Holland heerschte hiertegenover een andere geest. Daar was, toen in 1784 eene algemeene wapening te platten lande werd bevolen, de geestdrift hiervoor zoo sterk, dat een groot aantal Doopsgezinden, die anders verschoond hadden kunnen blijven, ijverig aan de in vele plaatsen opgerichte exercitiegenootschappen deelnamen, 'hoewel niet zonder wederspraak van eenige dier Gezindheid'[2]; en toen in 1787 de bloem der Zaankantsche dorpen zich wapenden, 'ontbrak het bij het beurtelings uittrekken en wederkeeren niet aan bemoedigende aanspraken en hartelijke verwelkomsten, niet zelden door den mond der leeraren van onderscheidene gezindheden, *ook der Doopsgezinden* uitgesproken'[3].

Al spoedig zou het echter blijken, dat onder onze vaderen de geestdrift verflauwde. Toen in 1796 de nationale vergadering zou beraadslagen over de gewapende burgerwacht[4], stonden vele Doopsgezinden op, om op vrijstelling van den krijgsdienst aan te dringen.

In het oorspronkelijk ontwerp luidde capittel II, 10 c. 'Des begeerende zyn vry gesteld. De Leden van Godsdienstige Gezindheden, die het voeren van Wapenen voor ongeoorlooft houden, mits zy dezelve nimmer te voren gedragen hebben, of zich daar toe bereid getoond hebben.'

Burger R.J. Schimmelpenninck - later raadpensionaris - verklaarde[5] 'doordrongen te zijn van een gevoel der billykheid, dat Leden van zodanige genootschappen, *welke zins veele verlopen eeuwen getoond hebben een gemoedelyk bezwaer in het dragen der Wapenen te moeten hebben*, ook nu niet gedwongen worden, om hun gemoed geweld aan te doen. Dog aan den anderen kant - ging Spreker voort - wenschte ik wel, dat

1 A.J. Bijl. De scheuring in 1774 onder de Doopsgezinden te Zuidveen. Doopsgez. Bijdr. 1878.
2 Wagenaar, Vervolg VII: 309.
3 Adriaan Loosjes. Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen. Te Haarlem, by F. Bohn en A. Loosjes Pzn. MDCCXCIV blz. 318.
4 'Zij is dat gedeelte der Burgeren, 't geen in staat om de wapenen te voeren, volgens den aart en de plichten van eene Republikeinsche Regeeringsvorm geroepen is, tot het doen eerbiedigen der Wetten, het beveiligen van Personen en Eigendommen, het tegengaan van oproer en geweld, en het beschermen van de Vrijheid en onafhangelijkheid van het Vaderland'. (Dagverhaal, III bl. 84).
5 Dagverhaal, III bl. 420-422.

de Vergadering door eene kleine verandering op dit stuk, aan de Natie manifesteerde, van te willen waken tegen de misbruiken, tot welke deeze dispenseerende uitzondering welligt aanleiding zoude kunnen geven, by zodanigen, *die hun geloof met eenige articulen van convenientie zouden willen ampliëeren*, om zich, onder beneficie van zodanig geloof, van de waarneeming van zeer gewigtige burgerplichten te kunnen verschoonen.' Hij wilde deze bedenking 'geenszins tegen de tegenwoordige Doopsgezinde gemeenten in ons Vaderland ingericht hebben, veel min hen van die uitzonderende dispensatie beroven, in welks bezit zylieden zoo lang zyn gehandhaafd', doch hij wilde gaarne tegen het misbruik gewaakt zien. 'Ik stelle derhalve voor - besloot hij - om deeze dispensatie te verleenen *alleen aan die Godsdienstige Genootschappen, welke zodanige gemoedelijke bezwaaren mochten hebben, welke reeds van oudsher opgericht zyn, en thands in ons Vaderland aanweezig zyn*.'

Burger de Lange verklaarde hiertegenover, 'dat er geene uitzonderingen van het eene kerkgenootschap boven het ander meer in aanmerking moesten komen'; burger Schermer zeide, dat indien de Mennonieten zich vrij achtten van den wapenhandel, 'zy dan ook niet bevoegd zouden zyn tot eenige politique Ambten of Bedieningen'; burger van Beyma steunde het gevoelen van Schimmelpenninck, dat de bestaande gezindheden, die der Mennonieten en Kwakers behoorden te worden uitgezonderd, maar wilde tegelyk dat men alleen hen voor Mennonieten zou houden, die deze drie caracteristique kentekenen hadden: *geen Wapens, geen Eed doen en geene Regeeringsposten waarnemen;* burger de Lange wilde in geval van vrijstelling toch de verplichting stellen om *in geval van nood* het vaderland te verdedigen. Ten slotte werd het artikel, conform de door Schimmelpenninck voorgestelde redactie, geconcludeerd[1].

Kort zou evenwel de vreugde zijn over dit voor de Doopsgezinden zoo gunstig besluit. Immers, nadat op voorstel van den volksvertegenwoordiger Ploos van Amstel[2] om in dit vrije Nederland geen heerschenden godsdienst meer te erkennen, daar de Kerk thans was afgescheiden van den Staat, besloten was dat 'er in Nederland geene bevoorrechte of heerschende Kerk

1 Dagverhaal, III : 422. Vgl. nog bl. 82-103. Wagenaar, Vervolg XXXVI, 144 enz.
2 23 Mei 1796.

meer geduld kan of zal worden'[1]: lag het voor de hand dat bij 'eene drie jaar later gevolgde nieuwe organisatie der gewapende Bataafsche burgermacht' (1799) *de vrijlating der Doopsgezinden werd afgekeurd*.

Artikel 2 dier organisatie luidde:

'De bescherming van Lijf, Leeven, Eer en Goed, het Hoofddoel zynde der Maatschappelyke vereeniging, waar van de bewaaring der Vryheid en Onafhangelykheid het eerste uitvloeisel is, kan niemand, wie hy ook zy, en welke Politieke of Religieuse gevoelens hy ook moge zyn toegedaan, zoo hy de voordeelen der Inwooning, en de middelen van zyn bestaan in de Maatschappy wilt blyven genieten, zich aan deeze algemeene verplichting onttrekken.'

De burgersrepresentanten Pompe van Meerdervoort c.s. die betrekkelijk deze organisatie een rapport uitbrachten, gingen van het beginsel uit, dat het de wil is van het Bataafsche volk, dat er eene gewapende Burgermacht ter verdediging zijner Vrijheid en onafhangelijkheid zal bestaan en *hetzelve ieder Burger, zonder onderscheid*, onder de verplichting heeft gebracht, tot dat einde de wapenen te dragen[2]. Hoogst belangrijk zijn de beraadslagingen, over dit punt gevoerd, zooals het 'Dagverhaal der handelingen van het vertegenwoordigend ligchaam des Bataafschen volks' ons die te lezen geeft[3].

Daaraan wordt in verband met mijn onderwerp het volgende ontleend. Burger G. Schimmelpenninck Gz.[4] sprak: 'Het Bataafsche volk wil, aan den eenen kant eene gewapende burgermacht en verplicht ieder Bataafsch burger tot dat einde de wapenen te dragen; doch datzelfde Bataafsche volk geeft ook, aan den anderen kant een burger vrijheid om God te dienen, naar de overtuiging van zijn hart, en verleent ten dezen opzichte aan allen gelyke zekerheid en bescherming. Het Bataafsche volk kan dus niet willen, dat een Jood, die volgens zyne Wet verplicht is den sabbat te vieren, gedwongen wordt om op zaterdag te werken. Het Bataafsche volk kan dus niet willen, dat zoodanige Christenen, wier Godsdienstige gevoelens, het dragen van

1 Dagverhaal, III: 420-422.
2 Dagverhaal, 1799, IV: 450, 51.
3 In de Haage, Ter Drukkerye van J.J. Stuerman 1799.
4 Zijn broeder R.J. Schimmelpenninck streed in 1796 voor de vrijstelling van de Doopsgezinden.

wapenen en het voeren van oorlog, voor hen ongeoorloofd maken (willens of onwillens) tot den dadelyken wapendienst verplicht worden. De belyders van dezen godsdienst, althans dezulken, die *ter goeder trouw* zoodanige opiniën voorstaan, kunnen het 19de artikel der Burgerlyke en Staatkundige Grondregels ten hunnen voordeele inroepen, en het Wetgevend lichaam kan naar mijn inzien, zonder de regelen der rechtvaardigheid te schenden, ja zonder al het hatelyke van den snooden gewetensdwang in te voeren, van hen het dragen van wapenen niet eischen. Zoo lang derhalve het Bataafsche Volk het recht van inwoning aan deze classe van burgers, voorbehoudens hunne religieuse begrippen, wil laten genieten, zoolang ontslaat hetzelfde Volk deze ingezetenen van hunne verplichting in dezen'. Ook burger Van de Kasteele sprong voor het Doopsgezind kerkgenootschap, dat 'zeer respectabel en nuttig gedeelte der Natie', in de bres; want door het ingediend rapport zoude het zich ontzet zien van eene vrijheid, die het tot hiertoe genoten had; en hij herinnerde bij de behandeling, artikelsgewijze: 'Het is bekend, dat sinds twee eeuwen sommigen, uit hoofde van eene openlijke professie van bekende gevoelens, vryheid hebben gehad, om *gewetenshalve* zich te excuseeren. Die vryheid moest de staatsregeling hun alsnog laten genieten'. Burger Vitringa ondersteunde dit gevoelen, al beweerde burger Van der Braak ook, dat 'die vryheid zou stryden tegen de staatsregeling'. Vitringa herhaalde later: 'De vryheid van geweten kan niet worden ontzegd aan de zoodanigen, die zich reeds dadelyk *in de Maatschappy* bevinden en daarvan nuttige leden zijn, gelyk het geval is ten aanzien van verscheidene onzer medeburgers die het voeren van wapenen volgens hunne godsdienstige begrippen, ongeoorloofd achten'. Te vergeefs brak Schimmelpenninck nog een lans. Burger Remmers, ruwer nagedachtenis, verklaarde 'Dan moeten die Lieden maar aan de kruywagen, zy zyn nog altyd goed om te werken en ik ben 'r dus tegen om die vry te laten'. En de eerste Kamer onder haren voorzitter G.C. Meiners, 'concludeerde 't Art., zo als 't ligt'.

Geen wonder, dat zoodra deze uitslag in onze broederschap bekend werd, er stemmen opgingen om met kracht te protesteeren. Vanwege den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente, vergaderende bij het Lam en den Toren[1], werd bij gedrukte missive

1 President G. van Heyningen en Scriba R. Koopmans.

aan alle leden der Eerste Kamer 28 April, A^{o}. 1799 het eerbiedig en tegelijk ernstig verzoek gerieht, dat het ontworpen Plan ‘zodanig getemperd en gemaatigd mooge worden, dat gemoedelyk bezwaarde Doopsgezinden in deezen by de vroegere Geweetens-Vrijheid gehandhaafd; althans ten opzichte van dezelve, soortgelyke maatregelen gevolgd moogen worden, als nog korts geleden rechtmaatig en gevoeglyk geoordeeld werden.’[1] Den 30sten Mei kwam dezelfde Kerkeraad weder bijeen om op voorstel van Ds. Tichelaar, door hem en zijnen ambtgenoot Ds. A. van Gelder, het concept van een nader ontworpen adres aan de Eerste Kamer te bespreken, met het plan om in overleg met de respectieve gemeenten ‘uit naam des geheelen Doopsgezinden genootschaps’ handelend op te treden. Dit voorstel werd verworpen op grond van deze drie bedenkingen: 1°. dat ‘het plan der algemeene wapening reeds ter executie door het uitvoerend bewind gesteld was in handen der Colonellen daartoe benoemd’; 2°. dat men wel meende geinformeerd te zijn dat bij de executie van het plan de belangen der gemoedsbezwaarden in agt zouden genomen worden; en 3°. dat men uit het buiten deliberatie houden van ons en eene menigte andere adressen der Doopsgezinde gemeenten op mogt maken de intentie der wetgevende vergadering om het plan zooals het daar lag in zyn geheel te decreteeren en de exceptiën nader te maken.[2] In Juni daarop volgende werd er ‘van wegen de Opzieners van eenige Doopsgezinde Gemeentens, in het voormaalig *Noordholland*’ een kort en krachtig verzoekschrift[3] tot dezelfde Kamer gericht, dat na het vaststellen eener staatsregeling, welke op het plegtigst, de vrijheid van geweeten, in zaaken van Godsdienst, en de ongestoorde beoefening, beleeving en opvolging daar van voor allen, verzekert, het denkbeeld van bepaaling en berooving hiervan als van het dierbaarste voor allen, ook van de Wet, betreffende de Burgerwapening, moge verwijderd worden.’

Kort te voren had ook de Almeloosche gemeente (25 Mei 1799)

1 ‘Aan de Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks, van wege den kerkenraad der Doopsgezinde gemeente, vergaderende by het Lam en den Toren, te Amsterdam,’ 16 bl. Het adres was opgesteld door den leeraar W. de Vos, zooals blijkt uit de notulen van de gemeente, dato 28 April

2 Notulen van den kerkeraad. Archief D.G. Amsterdam.

3 Onder het opschrift ‘Vryheid, Gelykheid, Broederschap’ (6 bladz.).

besloten om met kennisgeving zoowel aan de zustergemeente ‘de Zon’ te Amsterdam als aan die van Zwolle, Kampen, Blokzijl, Giethoorn en Borne - laatstgenoemde zou voor Groningen en Friesland zorgen - zich tot het vertegenwoordigend Lichaam te wenden, vooral met een beroep ‘op de te vooren & voor weinig jaaren algemeen gemanifesteerde uytspraaken van haar gewisse blykens 't gebeurde onder in den Jaare 1784’. De kerkeraad der gemeente ‘de Zon’ te Amsterdam nam reeds in zijne vergadering van 1 Mei 1799 in overweging of ‘men ten aanziene van deeze zaak zou stil zitten, dan, op de eene of andere wijze daartegen gepaste remonstrantiën doen’. Er werd besloten, daar de nieuwe organisatie reeds bij de 1ste Kamer gearresteerd en ter sanctie gezonden was aan de 2de Kamer en de gemeente het Lam en de Toren haar bezwaarschrift had ingezonden, het antwoord daarop af te wachten[1]. Doch ruim vijf weken later (8 Juni, 1799) zond dezelfde kerkeraad eene gedrukte missive[2] aan verschillende gemeenten in ons vaderland tot het verkrijgen van eene zooveel mogelijk algemeene onderteekening van een adres aan de Eerste Kamer der Wetgevende Vergadering om de vrijheid van den wapenhandel te verwerven voor ‘de in het gemoed bezwaarde en naauwer gezet denkende Broederen, zij het ook dat het ten volle zeker was, dat veelen der Doopsgezinden veel minder naauw gezet dan in vroegere tijden omtrend den Wapenhandel en zijnen aankleeve dachten en eenigen onder hen zich in den volsten zin zich tot denzelven begeeven hebben’.

Ook van andere gemeenten kwamen bezwaarschriften in, zooals blijkt uit de besluiten der Eerste Kamer[3]: ‘7 Mey 1799 zyn geleezen 2 Requesten van den kerkeraad der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Haarlem en van Gerrit Klaasz Stapel c.s. Allen leden van het Mennonitisch kerkgenootschap, te Twisk en Abbekerk, om daarby geallegueerde redenen verzoekende, om by de aanstaande organisatie der Bataafsche Gewapende Burgermacht van den corporeelen wapendienst te mogen worden verschoond, en 30 April, 1 en 3 Mey in advis gehouden

1 Resolutieboek van leeraren en diakenen vergaderende in de Zon. Lr. K, 1797-1801. Archief D.G. Amsterdam.
2 Drie bladz. folio. Archief. D.G. Amsterdam.
3 Xde Deel 1ste stuk, bl. 353.

request van den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente te Amsteldam en te West-Zaandam, van P. van Dokkenburg c.s. allen leden van den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente te Koog en Zaandijk en van Jacob Spits, c.s., allen leden van Hoorn, heeft deeze Kamer alle de verzoeken gehouden voor vervallen, uit hoofde dat aan haar op heden is kennelijk geworden, de bekrachtiging door de Tweede Kamer, van het besluit betreffende de organisatie van de Bataafsche Gewapende Burgerwacht.' 'Den 9^{den} Mey communiceert de President ontfangen te hebben een request van de Doopsgezinde gemeente te Enkhuizen, en stelt voor om dit stuk, daar de zaak, waarover dezelve rouleert, afgeloopen is, buiten deliberatie te houden.'

De genoemde bekrachtiging door de Tweede Kamer vond plaats op Zaterdag 4 Mei 1799, onder voorzitterschap van den burger C. van Lennep, met twaalf tegen tien stemmen (zes leden waren afwezig met permissie, twee ziek)[1].

Met slechts ééne stem boven de volstrekte meerderheid werd alzoo de drie jaar geleden vergunde vrijstelling aan de Doopsgezinden ingetrokken! Onder hen die voor de vrijstelling stemden vinden wij met name genoemd de burgers J. van Vredenburch, D. Hoitsma, P.M. Pertat, F. Govers en J.B. Auffmorth. Laatstgenoemde, die vooral de vrijlating der Lijfen Huisbedienden gispte, sprak: 'Deze uitzondering steekt te meer af, daar commerciëel belang, bekend Caracter, Huwelyken Staat en Religieuze gevoelens van eene belangryke en deugdzaame Classe onzer Ingezetenen [de Doopsgezinden] hebben moeten wyken voor het algemeen belang, dat is de nood des Vaderlands.'

Maakt men eene vergelijking tusschen dit besluit van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafsche Volks in den jare 1799, betreffende de Nederlandsche Doopsgezinden, en dat van het 'Comité de salut public' tegenover de Anabaptisten in Frankrijk in 't jaar 1793, dan moet de gunstige beschikking het laatste ons treffen. Aan de administratieve lichamen der Fransche Republiek werd namelijk het volgend schrijven gericht:

'Les Anabaptistes de France, citoyens, nous ons député quelques-uns d'entre eux, pour nous représenter que leur culte et leur morale leur interdisent de porter les armes, et pour

1 Dagverhaal, 1799, IV bl. 699.

demander qu'on les employât dans les armées à tout autre service.

Nous avons vu des coeurs simples en eux, et nous avons pensé qu'un bon gouvernement devait employer toutes les vertus à l'utilité commune. C'est pourquoi nous vous invitons d'user envers les Anabaptistes de la même douceur qui fait leur caractère, d'empêcher qu'on ne les persécute, et de leur accorder le service qu'ils demanderont dans les armées, tel que celui de pionniers et celui des charrois, ou même de permettre qu'ils acquittent ce service en argent.

Signé au registre

Couthon, Barrère, Hérault, Saint-Just, Thuriot, Robespierre

pour extrait conforme:

G. Couthon, L. Carnot, Hérault, B. Barrère, Saint-Just'[1].

Had men reeds twee jaren te voren (1791) in Frankrijk dezelfde toegevendheid betoond jegens de Doopsgezinden op het stuk van wapendragen - in het departement Meurthe waren zij op drie plaatsen, waar zij zich vroeger op aanmoediging van den prins van Condé hadden gevestigd, van den krijgsdienst vrijgesteld: ook nà '93 werd bovengenoemd besluit van het 'Comité de salut public' zelfs door Napoleon geëerbiedigd. De keizer gebruikte zijne Doopsgezinde soldaten niet anders dan als geleiders bij den wagentrein of als ziekenoppassers. Velen hunner sneuvelden op 't slagveld, maar - nog altijd dragen onze broeders in de Vogezen er roem op - 'niet één had ooit den degen getrokken, niet één een geweer afgevuurd'[2].

Niet zoo gelukkig waren de Mennonieten in den Paltz, die

1 Extrait du registre des arrêtés du comité de salut public de la convention nationale, du 18 août 1793 (l'an deuxième de la Republique française).

2 Vgl. het voortreffelijk boekske 'Les Anabaptistes des Vosges' par Alfred Michiels. Paris. Poulet-Malassis et de Broise 1860, p. 17, 18. Karakteristiek is op de laatste bladzijde het verhaal betreffende een *Doopsgezind* recruut uit de dagen van het Keizerrijk. 'Na ik weet niet welke nederlaag in Duitschland, kwam een peloton Pruisen ter plaatse, waar de weerlooze soldaat een gewonde opnam, om hem op een paard te helpen. Toen de brave kerel het gevaar zag, dat hem bedreigde, ging hij tot den vijand en riep dezen in het Duitsch toe: "Valt mij niet aan, doodt mij niet, want mijn godsdienst belet mij mij te verdedigen". Aan zijne taal herkenden de Pruisen een Mennoniet, daar er velen van die sekte onder hen zijn; zij namen hem gevangen zonder hem eenig kwaad te doen, en gaven hem, na drie maanden, zijne vrijheid terug'.
Zie ook Dr. de Hoop Scheffer, 'Doopsgezinden in Frankrijk', Doopsgez. Bijdr. 1872.

na de invoering der conscriptie door Napoleon in 1806 den leeraar Möllinger uit Ruchheim naar hem afvaardigden om vrijstelling te verkrijgen, doch te vergeefs[1].

Wat de Doopsgezinden in ons vaderland betreft, zij hebben koning Lodewijk te danken gehad voor eene gunstige beschikking op de requesten, door de kerkeraden der Doopsgezinde gemeenten van Haarlem (26 Sept. 1806) en Rotterdam (30 Oct. 1806) ingediend, om 'zoo voor zich zelven als voor de jongelingen, die in de wees- en armhuizen werden opgevoed, en in het generaal voor alle andere Leden van het Doopsgezind kerkgenootschap binnen dit Rijk des verkiezende bij voortduring te mogen genieten het aloud voorregt en de gunstige uitzondering, om uit hoofde van gemoedelijke en godsdienstige bezwaren van den wapenhandel verschoond te blijven'. Hierop gaf de koning den 18 Dec. 1806 de navolgende dispositie[2]: Zijne Majesteit heeft geene andere intentie dan om de Doopsgezinden ongestoord te laten genieten dezelfde voorrechten en vryheden ten aanzien van den wapendienst, van welke zy bestendig hier te lande hebben gejouisseerd[3]. Derd'half jaar later (27 Juni 1809) richtte eene commissie van Doopsgezinden, welke met de regeering schikkingen zou maken betreffende den eeredienst, bestaande uit den hoogleeraar Hesselink en Jan Ananias Willink van Amsterdam, G. Kops van Haarlem, C. Dekker van Westzaan en J. Brouwer van Leeuwarden, zich nog eens schriftelijk tot de regeering om, met vermelding van haar besluit van 18 Dec. 1806 ten opzichte der vrijstelling van den wapenhandel, op de voortduring van dat besluit nederig aan te dringen[4].

Misschien stond dit in verband met een onlangs genomen besluit, dat ook Doopsgezinde jongelingen zouden begrepen zijn

1 Dr. W. Mannhardt, 'Die Wehrfreiheit der Altpreussischen Mennoniten', p. 55, 56.

2 Register der minuteele koninklyke decrecten en besluiten 16-31 dec^{r}. 1806, N° 20. Rijksarchief, den Haag.

3 11 Jan. 1807 'werd van deze gunstige dispositie aan de Broederen der Rotterdamsche gemeente na de voormiddaggodsdienstoefening kennis gegeven.'

4 In de besluiten van den minister van binnenlandsche zaken en eeredienst over dit jaar (Rijksarchief, den Haag) vond ik naar aanleiding van genoemd request dato '27 v. zomermaand' (N°. 12) alleen de korte aantekening: '22 sept. (N°. 6) in handen gesteld van den chef der 1ste divisie [eeredienst] *Daarbij gebleven*.'

onder degenen, die naar het établissement der koninklijke kweekelingen moesten worden opgezonden. Tegen eerstgenoemd besluit requestreerde onder meer ook de gemeente Knollendam, maar ontving bij missive van 19 Juli 1809 een afwijzend antwoord[1].

Betreffende de vrijstelling van den krijgsdienst over ditzelfde tijdperk onder onze geloofsgenooten in Pruisen en elders worde nog met breede trekken herinnerd, hoe zij al spoedig zou blijken voor goed tot het verleden te behooren, trots de koninklijke verzekering van Frederik, in 1780 aangaande het behoud van het eenmaal aan de Mennonieten verleende voorrecht ‘auf ewig’ en ‘vor uns und unsere Nachkommen!’ In 1813 - 17 Dec. - zag Friedrich Wilhelm door de tijdsomstandigheden zich genoodzaakt den maatregel te nemen, om de Doopsgezinden, die zich niet aan de verdediging van 't vaderland konden onttrekken en hierin niet begunstigd mochten worden boven de andere ingezetenen, daarvoor eene geëvenredigde vergoeding te laten betalen. Het militair gouvernement tusschen den Wezer en den Rijn zou die vergoeding met hen regelen. Onder meer eischte het van de drie gemeenten te Leer, Emden en Norden eene som van ongeveer 50,000 Thaler, welke echter bij schikking tot 15,000 werd verminderd. Intusschen besloten velen onzer geloofsgenooten, wien de opbrengst dezer verhoogde lasten te zwaar viel, het land te verlaten. Hiertegenover waren er in Oost-Friesland, die na de invoering van den algemeenen dienstplicht in Pruisen behoudens het recht der plaatsvervanging - 4 Sept. 1814 - in samenstemming met hunne broeders in Holland het vaderland met de wapenen wilden dienen; zij echter, die de middelen er voor bezaten, maakten zonder uitzondering gebruik van de vergunde plaatsvervanging. Een jaar later, toen het Duitsche leger nog eens tegen Frankrijk de wapenen moest opnemen, liet de West-Pruisische regeering aan de Mennonieten weten, dat de uitzonderingswet van 4 Sept. 1814 niet meer van kracht was. Toen hiertegen vele gemeenten protest aanteekenden en zich tot den koning wendden, verklaarde deze zich te zullen houden aan het privilegie van 1780, máár met deze toevoeging, dat zij méér moesten betalen dan de 5000 Thaler aan de kadettenschool te Kulm (5 Juni 1815). Hoeveel die verhooging destijds - schrijft Mamnhardt -

1 Archief Doopsgez. Gem. Amsterdam.

bedroeg is ons onbekend, maar zooveel is zeker, dat wij haar niet gering hebben te schatten, getuige het woord van generaal van York ‘dat het er nu op aankwam als hij zijnen vroeger vermelden eisch stelde om in den kortst mogelijken tijd 500 paarden en 25000 Thaler op te brengen, de strijdmiddelen tot het uiterste te vermeerderen, en derhalve eene belangrijke som gelds meer waard was dan eenige menschen.’

De handhaving van genoemd privilegie van 1780 door Friedrich Wilhelm III hing ongetwijfeld samen met des konings gunstige gezindheid jegens zijne Doopsgezinde onderdanen. Ook hij had, evenals weleer in ons vaderland Prins Willem I, in dagen van nood den ongevraagden steun van de zijde der Mennonieten ontvangen. Toen na den rampspoedigen oorlog van 1806 Pruisen bijna geheel door Franschen bezet was en het gezin van den koning te Memel woonde, leed het daar niet zelden gebrek. In die dagen vervoegde zich Abraham Nickel, een Doopsgezinde uit de omstreken van Kulm, met zijne vrouw bij den geliefden vorst. De trouwhartige man bracht een geschenk van 3000 Friedrichs d'or (27.000 gulden) en de vrouw een mand met versche boter.

‘Genadige Heer!’ zoo sprak hij den koning aan: ‘Uwe getrouwe onderdanen, de gemeenten der Doopsgezinden, hebben vernomen, hoe groot de nood is, dien God over U, uw huis en uw land heeft gehengd. Dat smart ons allen diep en daarom hebben wij ons vereenigd en brachten gaarne en bereidwillig deze kleinigheid bijeen. Wij verzoeken u deze gift, trouwhartig geschonken, welwillend aan te nemen en zullen niet ophouden voor U te bidden.’

De koning aanvaardde gaarne de bewijzen van zulk eene toegenegenheid. Met eene dergelijke toespraak gaf ook de vrouw hare mand met boter aan de koningin. Deze, tot tranen toe geroerd, drukte haar de hand, wierp haar omslagdoek af en deed der goedhartige geefster dien aan, met de woorden: ‘dit tot eene gedachtenis’[1].

1 Terecht brengt Dr. de Hoop Scheffer dezen beminnelijken trek van het eenvoudig echtpaar in herinnering - Doopsgez. Bijdragen 1884, bl. 130, 31 - tegenover de zoo ongunstige teekening, welke de bekende Ernst von Wildenbruch in zijn treurspel ‘der Mennonit’ - Berlin 1881. Verlag von Freund & Jeckel (Vierte Auflage 1886) - van hen geeft uit de dagen der Fransche overheersching (1807-1814). Naar waarheid schrijft onze hoogleeraar: ‘De Dantziger Doopsgezinden van 1809 waren niet zoo laf hartig en verachtelijk als von W. hen voorstelt. Wel trokken zij het zwaard niet tegen de Fransche overheersching, maar zij maakten zich ook niet schuldig aan landverraad. Duizenden brachten zij op tot leniging van den nood, ook voor den koning en de zijnen.’

Betreffende de Mennonieten buiten Pruisen worde nog vermeld, dat in het groothertogdom Hessen in 1820 - 17 Dec. - de dienstplicht werd afgekondigd met vergunning van plaatsvervanging; dat in het groothertogdom Baden de oorkonde van 22 Aug. 1818 luidde: ‘dass Unterschied in der Religion keine Ausnahme in der Militärdienstpflicht begründet’; en dat in Beieren reeds den 7^{den} Jan. 1805 was bepaald: ‘Keine Glaubensconfession kann einen Unterthan von der Militärdienstpflicht befreien. *Daher sind Mennoniten und Juden derselben unterworfen*.’ Intusschen konden nog altijd vele Doopsgezinden zich aan den krijgsdienst onttrekken door van 't recht van plaatsvervanging gebruik te maken. In den Palts bedroeg in 't jaar 1806 de som hiervoor niet minder dan ƒ 2000; wel brachten de gemeenten aanvankelijk dat geld voor de onbemiddelde broeders, die dienst moesten nemen, samen, maar op den duur werd deze last te zwaar; dientengevolge verlieten vele Mennonieten hun vaderland. Maar ook deze plaatsvervanging zou voor goed worden opgeheven toen, uit kracht van het besluit van den rijksdag tot algemeenen dienstplicht den 7^{den} Nov. 1867, ook de Doopsgezinden voortaan de wapenen moesten dragen.

Om tot ons vaderland terug te keeren - na 1815 zien wij, zeker onder den invloed der tijdsomstandigheden, over 't algemeen weder, even als in het tijdperk vóór den patriottentijd, een geest van verslapping in der Doopsgezinden gehechtheid aan het beginsel der weerloosheid. Zeker heeft daartoe de nieuwe orde van zaken met de gelijkstelling van alle burgers voor de Wet het hare bijgebracht; voorts wekte de spoedig gevolgde Belgische opstand opnieuw, als in de dagen van 1780 en later, geestdrift voor de wapenen; velen trokken vrijwillig uit en zelfs hadden onmiddellijk na de proclamatie des konings eenige studenten onzer Doopsgezinde kweekschool ‘zich gedrongen gevoeld om overeenkomstig dezelve in den hagchelijken toestand des Vaderlands zich ter wapening te laten inschrijven’ en een verzoekschrift tot tijdelijk verlof bij

Curatoren in te dienen. Dezen namen het met de Bestuurders ernstig in beraad. De bekende Jan Kops van Utrecht ‘verheugde zich dat de Doopsgezinde broederschap het verwijt niet treffen kon, dat, terwijl elders eene zeer groote menigte theologanten althans aan Utrechts hoogeschool het vaderland in den nood dienden, de Mennonieten geheel thuis zouden blijven en het aan anderen overlaten, om zich aan de ongemakken en de gevaren des oorlogs bloot te stellen’. F.D. Fonteyn van Franeker en S.K. Sybrandi van Haarlem meenden, ‘dat hetgeen zij aan hunne eigene zonen uit overtuiging hadden moeten toestaan, aan anderen tot wie zij in meer verwijderde betrekking stonden, niet mochten weigeren.’ Slechts enkele Bestuurders ‘wilden zich niet laten slingeren door den geest des tijds, maar in vertrouwen op God zooveel nog mogelijk was terugtreden tot die Christelijke wijsheid der vaderen die schatten, rust en toejuiching der wereld hadden opgeofferd aan hunne liefde des vredes en zucht voor een stil en huiselijk ingetogen leven.’ De meerderheid besloot om, terwijl zij zich evenmin de vrijheid toekende tot stellige weigering of aanrading, het niet afslaan van het verzoek der studenten - met name van D.S. Gorter, L.G. Bavink, E. Boekenoogen en Jan van Gilse (onzen lateren hoogleeraar) - te doen toekomen als eene overlating van deze zaak aan hun eigen geweten, met ernstige aansporing om nogmaals alles wat voor- en tegenpleitte, in de vreeze Gods bij zich te overleggen, maar dan ook met de verzekering, dat zij op hun besluit, hoedanig dat mocht uitvallen, de goedkeuring der Bestuurderen zouden wegdragen.[1]

Voor de bemiddelde Doopsgezinden, die meer in den geest hunner vaderen zich tegen het dragen van wapenen bleven verzetten, stond intusschen steeds de gelegenheid open om door plaatsvervanging zich vrij te koopen van den krijgsdienst. Sporadisch treffen wij hier en daar in onze Broederschap nog voorbeelden aan van aloude getrouwheid aan de weerloosheid der zeventiende eeuw. Zoo vermeldt wijlen D.S. Gorter, leeraar te Balk, dat in 1853 twee leeraars der oud-Doopsgezinden in zijne gemeente, R.J. Smit en R.J. Sijmensma met hun huisgezin en andere gemeenteleden hun vaderland verlieten, om

1 Notulen en brieven van Curatoren en Bestuurders der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit. - Alleen Boekenoogen bleef bij zijn besluit om uit te trekken. Vgl. Verslag wegens den staat der Algem. Doopsgez. Sociëteit. 1831.

naar Amerika te gaan en daar vrijheid van den wapendienst te vinden. Opmerkelijk intusschen, dat deze zelfde broeders erkenden, dat de oorlog voor de overheid geene zonde kon zijn, zoo zij hem slechts naar den wil van God *tot bescherming des lands* voerde, en 'ware dit het geval - zoo verklaarden zij aan Gorter - "wij zouden zonder bedenken wapenen dragen en niet naar Amerika gaan." Doch zóó werd naar hun oordeel de oorlog *niet* gevoerd en men misbruikte het zwaard meest als een wapen der ongerechtigheid. Van *plaatsvervangers* wilden zij bovendien - naar ons oordeel terecht - niet hooren. "*Wij vinden ook geene vrijheid door anderen te laten doen, wat wij voor ons zelven zonde achten*."[1]

Hoe op de veranderde zienswijze der Doopsgezinden in de laatste halve eeuw ook het godsdienstonderwijs der jeugd invloed kan hebben geoefend, in tegenstelling met het catechetisch onderricht in de zeventiende eeuw, zal ons wel 't best blijken, als wij naast elkander leggen: 'Kort onderwys des christelyken geloofs voor de jeugd geschikt na de Belydenissen der Doopsgezinden: En uitgegeeven volgens last van zekere kerkvergadering, gehouden binnen Amsterdam den 12 Juny 1697'[2] en de in 1837 door den Amsterdamschen Doopsgezinden leeraar J. Boeke uitgegeven 'Handleiding bij het onderwijs in de christelijke geloofs- en pligtenleer.[3] Hoofdst. XXII. "Van den oorlog" in eerstgenoemd boekske luidt vraag 22 "Wanneer de booze menschen een Christen schade willen doen aan zyn tydelyke goederen, wat zal hy dan best ter hand neemen?" en het Antw. "Zyn vyand zoo 't mogelyk is door verstand en vriendelykheid beter onderrichten en God ernstig bidden, die meer doen kan tot onze verlossinge als wy bidden of denken kunnen," en vraag 23: "Maar indien de vyanden hem van 't leven wilden berooven, wat zal hy dan verkiezen en in 't werk stellen?" Antw. "*Hy zal vluchten van de eene stad in de andere, na 't voorbeeld van Paulus, die in een mand langs de muuren van Damaskus wierd neergelaaten*, en, niet kunnende, altyd God bidden om genade en sterkte, waardoor men alles kan over-

1 D.S. Gorter. 'De christelijke lijdzaamheid, aangeprezen bij het vertrek der Oud-doopsgezinden van Balk, die om vrijheid van krijgsdienst naar Noord-Amerika verhuisden.' Doopsgezinde lektuur. Te Sneek, bij van Druten & Bleeker. 1854.

2 Zesde druk. Te Amsterdam, By F. Houttuyn, Boekverkooper op 't Water, over de Papenbrug 1753.

3 Amsterdam, Johannes Müller, 1837.

winnen, om in oprechte lydzaamheid 't Lam Gods Jezus Christus na te volgen."

Hiertegenover lezen wij in laatstgenoemd werkje van Boeke, waaruit ik zelf en zeker honderden met mij hebben geleerd, de uitspraak: 'In onze burgerlyke betrekking zyn wy naar Jezus' leer en voorbeeld verschuldigd de overheid te eeren en, in alle geoorloofde dingen gehoorzaam te zijn. Tot die verschuldigde gehoorzaamheid behoort het betalen der belastingen, het aanvaarden der bedieningen, die ons opgedragen worden en waartoe wy ons niet buiten staat achten, en *het verrigten van den krygsdienst als wy daartoe door de overheid worden geroepen*. Hiermede is geenszins gelyk te stellen het ongeoorloofde jagen naar hoogheid, aanzien en magt en het vrywillige verkiezen van den krijgsstand als beroep.'

V. Weerloosheid of persoonlijke dienstplicht?

Zal er onder het tegenwoordig geslacht onzer Nederlandsche Doopsgezinden wel niemand meer worden gevonden, die voor onze maatschappij de *volstrekte* weerloosheid der zeventiende eeuw zou willen handhaven: toch is het er nog verre van af, dat ieder vaardig zou staan om 'den krijgsdienst te verrichten,' als hij door de overheid daartoe geroepen werd; hoevelen toch onttrekken zich nog altijd door plaatsvervanging; en wat het vrijwillig verkiezen van den krijgsstand als beroep betreft, daarvan mag men naar waarheid getuigen dat het onder de gegoede Doopsgezinden tot de uitzonderingen behoort.

'Zich onttrekken door plaatsvervanging' - aan die beginselloosheid heeft Duitschland, met zijne invoering van den algemeenen dienstplicht voor goed een einde gemaakt. Het zegt veel, dat in onze dagen uit den kring onzer buitenlandsche geloofsgenooten bij monde van den Dantziger leeraar, H.G. Mannhardt, het woord is gehoord: 'De Mennonieten van onzen tijd hebben erkend, dat zij verplicht zijn hunne krachten aan 's lands verdediging te geven. De oude grondstelling der weerloosheid is in haar vroegeren vorm opgegeven, maar toch blijft het voortdurend onze overtuiging, dat het niet alleen voor elken Christen in 't bijzonder, neen, ook voor elk Christenvolk en

elken Christenstaat een heilige plicht is en blijft, die uit den godsdienst der liefde voortvloeit: indien het mogelijk is, zooveel in u is, houdt vrede met alle menschen. Rom. XII vs. 18[1].'

Wanneer zal in ons vaderland alom de weerklank van dit mannelijk woord worden gehoord? Niet alleen onder de Doopsgezinden, maar ook onder de burgers van alle godsdienstige gezindten? Te erkennen, dat ieder verplicht is zijne krachten aan 's lands verdediging te geven - is het mogelijk dat nog altijd tegen dat onmisbaar beginsel eener gezonde krachtige organisatie onzer levende strijdkrachten stemmen zich verheffen? Bijna eene eeuw ging voorbij, sedert door het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks de fiere taal werd uitgesproken:

'Gy Bataven overtuigd, dat een Volk zyne Vryheid en onafhangelykheid niet ongewapend kan bewaren, zult zien dat de Wet niet ten oogmerk heeft om de gewapende Burgerwacht daadelyk tegen eenen vyand aan te voeren, maar dat alleen het aangerande Vaderland, het heiligdom der vryheid, uwen gewapenden arm vorderen zal. En gy, welke staatkundige of godsdienstige gevoelens gy ook moogt aankleeven, die overreed zyt, dat hy, die de voordeelen der inwooning, de bescherming der Wet en de middelen van zyn bestaan in de Maatschappy geniet, zich aan de algemeene verplichting niet vermag te onttrekken, gy zult op eene geregelde wyze, in den Wapenhandel onderwezen, in de Eer deelen, om tot handhaving van orde, en stuiting der moedwil van factiën of snoode bedoelingen, die de rust des Vaderlands zouden trachten te ondermynen, als het Edelst gedeelte des Volks, geëerd en door een dankbaar nageslacht geroemd worden, als waardig in der Bataven land te woonen, als moedig, om op deszelfs verdediging den hoogsten prys te stellen'.

'Wanneer de Vaderlandsche grond vyandelyk wordt aangevallen, dan moet de gewapende arm van ieder Burger, het ondoordringbaar bolwerk zyn der onafhangelykheid van een vry volk'.

Breke welhaast de dag aan, waarop ook onze Volksvertegenwoordiging als één man den persoonlijken dienstplicht tot Wet

1 Jahrbuch der Mennoniten-Gemeinden in West- und Ostpreussen. Herausgegeben van H.G. Mannhardt, Prediger der Dantziger Mennoniten-Gemeinde, Dantzig 1883.

verheffe. In woord en in geschrift wordt van vele zijden eene goedklinkende stem gehoord; méer dan dit: ook de daad wordt gehouden voor de praktijk der ware vaderlandsliefde. Hulde aan het jonge Holland, dat dien persoonlijken dienstplicht in zijne banier heeft geschreven[1]. 'Zoo ooit - aldus leest men in hunne van edele gezindheid getuigende oproeping - zoo ooit, is het thans onze taak, ons door het geld niet langer te onttrekken aan de vervulling van een der eerste en heiligste plichten van den staatsburger.

In de ure des gevaars heeft ons vaderland niet genoeg aan onze toewijding, aan onze liefde, aan onze offervaardigheid. Ongeschikt zijn wij dan het vaderland te dienen, als wij verzuimen ons voor die eervolle taak te bekwamen.

Het is daarom een onzer hoogste plichten, om ons ernstig voor te bereiden in het leger. Mogen velen dit beseffen en zich bereid verklaren ons hunne medewerking te schenken.

Dat zal, onder hoogeren zegen, zonder twijfel, krachtig bijdragen tot verhooging van Neerlands weerbaarheid, en een waarborg te meer zijn voor de handhaving der vrijheid en zelfstandigheid van het vaderland.

Eendracht maakt macht.

Dat dan ons aantal, dat vooral onze daden eene welsprekende belofte mogen worden voor Neerlands toekomst.

De kracht, die weldra van dezen Bond uitga, moge in deze hoogst ernstige dagen, voor *Oranje en Nederland* getuigen, dat wij, als van ouds, een strijdbaar volk zijn gebleven, altijd wanneer het den kamp geldt voor de vrijheid van staat en geweten'[2].

In zuivere samenstemming daarmede besloot dan ook de ongenoemde schrijver van 'Het vraagstuk der defensie in 1889'[3] vóor eenige maanden in ditzelfde tijdschrift met deze woorden:

'Wie tot verdediging van het vaderland de wapenen behooren te dragen? Op die vraag is naar onze overtuiging in het wel-

1 In een der jongst verschenen, te Leiden verdedigde akademische proefschriften 'Termijnhandel in goederen' door den heer E.J. Jacobson (9 Juli 1889) luidt Stelling XXIII: 'Invoering van persoonlijken dienstplicht mag niet langer worden uitgesteld'.

2 Zie ook het hoofdartikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 2 Maart 1889. Tweede Blad: 'De dienstplichtbond'.

3 'De Gids', Mei 1889. Vgl. ook Dr. G. Kalff. 'Persoonlijke dienstplicht. Herinneringen en wenken'. 'De Gids', Juni 1889.

begrepen belang van het geheele Vaderland slechts één antwoord te geven, dat namelijk - aangezien op *allen* daartoe gelijke verplichting rust - ieder, die tot de vervulling van dien grooten plicht wordt aangewezen, *persoonlijk* aan de roepstem van het Vaderland behoort gevolg te geven.

'Zulk een nationaal leger zij niet alleen de waarborg voor het blijvend bezit onzer instellingen en vrijheden, maar tevens als de groote volksschool, waar orde en plicht beoefend en in de groote maatschappij overgebracht worden'.

In volkomene overeenstemming hiermede is hetgeen de 'Staatscommissie tot voorbereiding der wettelijke regeling van den militairen dienstplicht' onder meer schreef in haar verslag (2 febr. 1889)[1]: 'Geene natie ter wereld zal bij de verdediging van haar grondgebied in staat zijn haar volle kracht te ontwikkelen, indien in het leger, het hoofdelement bij die verdediging, niet alle klassen der maatschappij vertegenwoordigd zijn. Door de opneming in het leger van de meer gegoede - veelal ook de meer ontwikkelde - elementen der bevolking zal ongetwijfeld het gehalte van het leger winnen.

De invoering van den persoonlijken dienstplicht zal binnen enkele jaren een fier gevoel van weerbaarheid en volkskracht wekken, dat een allerheilzaamsten invloed moet oefenen in de verschillende richtingen, waarin de nationale werkzaamheid zich openbaart.

Zonder twijfel is de krijgsdienst de zwaarste van alle lasten, die het vaderland op zijne zonen legt, en het gaat dus niet aan, alleen den minder welgestelde dien last te doen dragen en den meer bemiddelde in de gelegenheid te stellen zich daarvan los te koopen.

Door de invoering van den persoonlijken dienstplicht zullen ook de zonen der meer gegoeden de uitstekende oefenschool van het leger doorloopen, en zal hun op de duidelijkste wijze onder het oog worden gebracht, dat ook op hen, als burgers van het vaderland, ernstige niet af te koopen plichten rusten. Wanneer dat plichtbesef bij allen levendig is, zal daardoor ongetwijfeld de band tusschen de verschillende klassen der maatschappij worden versterkt.'

Is hiermede dan het aloud beginsel der Doopsgezinden,

1 's Gravenhage, De Gebroeders van Cleeff. 1889, bl. 20-23.

‘de weerloosheid’, prijsgegeven? Zeker wel, wat betreft de eene zijde ervan: *het niet dragen der wapenen*. Doch hiermede - dit houde men in 't oog - is allerminst prijsgegeven het kenmerkend levensbeginsel onzer Broederschap: *de hervorming der maatschappij tot een Godsrijk door de praktijk van het Christendom*. Bij behoud hiervan konden zij in den loop des tijds afstand doen van *de vrijstelling van den krijgsdienst*, zonder den naam van ‘Doopsgezinden’ te verbeuren. Naar waarheid vat de nestor onzer leeraars - de 84jarige A.M. Cramer - de gansche geschiedenis van de weerloosheid en het overheidsambt beide samen in deze weinige regelen:[1] ‘Vroeger had der Doopsgezinden eenvoudige opvatting van het Christendom en hun idealistisch streven hen er toe gebracht, het wapendragen en het bekleeden van het overheidsambt voor ongeoorloofd te houden; en de tegenstelling met de oproerige Wederdoopers, alsook hun burgerlijke toestand had hen daarin bevestigd. Maar toen zij het ongegronde hiervan inzagen en eensdeels de burgerwapeningen in 't laatst der vorige eeuw veler vrijheidszin verlokte, anderdeels aanzienlijke leden door het vertrouwen hunner medeburgers tot het overheidsambt werden geroepen - konden zij ook weder, *naar hunne volkomen vrijheid*, van beide beginselen afstand doen.’

Wat echter de andere zijde der weerloosheid betreft, als *wrakelooze lijdzaamheid*, over haar is allerminst met deze studie de staf gebroken. *Het tegendeel van dien*. Behouden blijve, óók voor de hervorming der maatschappij in onze dagen, de onafwijsbare gezonde toepassing van de evangelische levensspreuk: ‘wedersta den booze niet; vergeld geen kwaad met kwaad; overwin het kwade door het goede.’ Van overdrijving in dezen mogen de Doopsgezinden der 16de en 17de eeuw niet vrij te pleiten zijn: toch hebben zij met hun leven en werken voor de verwezenlijking van hun ideaal van het Godsrijk, aanspraak op onze waardeering en liefde. Die stoere mannen, streng in hunne beginselen, onverzettelijk in hunnen eisch voor den onbesmetten handel en wandel van den geloovige, hebben de worsteling des geestes gekend om de klove te dempen, die er gaapt tusschen de werkelijkheid der menschen-

1 ‘Wat is het eigenaardige der Doopsgezinden, vooral hier te lande?’ Doopsgez. Bijdr. 1873.

maatschappij met al hare boosheid en het ideaal der hervorming dier maatschappij tot een rijk van waarheid, gerechtigheid en vrede. In die worsteling mogen velen hunner niet vrij gebleven zijn van dweperij, hetzij zij met hunne *volstrekte* weerloosheid meenden den dief te moeten laten wat hij zijnen evenmensch ontrooft, hetzij in den oorlog den vijand, die den vaderlandschen erfgrond bestookt, hunne vrijheid, ja zelfs hun leven te moeten overgeven, het oordeel latende aan dien God, die den geweldenaar straft - toch is het ons eene behoefte hunne nagedachtenis te zegenen, omdat zij een heilig ideaal hebben liefgehad, en voor dit ideaal hebben geleefd en geleden. Onzer de taak om, arbeidende en strijdende voor datzelfde ideaal: *deze aarde een rijk van God*, het kwade door het goede te overwinnen en naar den geest toe te passen: *wedersta den booze niet*. Onze tijd met zijne geestdoodende onverschilligheid voor den godsdienst, onze tijd, aan idealen zoo arm, roept en krijt om vrome, vroede getuigen, die over de wereld willen zegevieren, opdat eenmaal de engelenzang ook het lied aller menschenkinderen worde:

VREDE OP AARDE!

JOHS. DYSERINCK.

Giordano Bruno en zijn standbeeld.

Het standbeeld van Bruno, dat op 9 Juni 1889 te Rome onthuld werd, is een edel en voornaam kunstgewrocht.

Niet daaraan evenwel ontleent het zijn groote beteekenis. Het is nog iets anders en iets meer dan een kunstgewrocht. Het is een symbool, - een symbool dat zeer verstaanbare, luid klinkende, forsche woorden spreekt, welke niemand onverschillig laten, de gemoederen in oproer brengen, gloeiende geestdrift wekken bij sommigen, afschuw, heilige verontwaardiging bij anderen, - een symbool, dat, als een vlag, als de roode vlag der Commune of als de nationale vlag der krijgsmacht van Versailles, vereenigt en verdeelt, menschen tot legers samenvoegt, legers vijandig aan elkander overplaatst.

Vraag den liberalen wat Bruno's standbeeld beteekent. Zij zullen u antwoorden: een protest tegen geloofsdwang.

Vraag het den clericalen. Zij zullen zeggen: hulde aan de ketterij, hulde aan opstand tegen het Christendom.

Vraag het den philosoof, den onpartijdigen toeschouwer, die zijn tijd wenscht te begrijpen. Hij zal u antwoorden, dat dat standbeeld, hetwelk de eene helft der Italiaansche natie vroolijk jubelend naar haar hoofdstad deed toestroomen, ‘met een ijver en een vuur, waardoor men aan de groote dagen der Olympische spelen van Griekenland werd herinnerd,’ terwijl de andere helft, als gold het een dag van nationalen rouw, haar huizen gesloten hield en den hemel om verlossing smeekte, - hij zal u antwoorden, dat dat standbeeld eene openbaring is van de verdeeldheid van het Italiaansche volk en van alle volken der beschaafde wereld, een teeken van den schoon bloedeloozen, toch zoo fellen strijd, die in onze dagen om den godsdienst wordt gestreden.

Aan die drieërlei beschouwing wensch ik recht te doen wedervaren.

Wat beteekent Bruno's standbeeld?

De burgemeester van Rome, die het voor de hoofdstad met dank in ontvangst nam, zeide: ‘Rome, dat sedert 25 eeuwen de wereldgeschiedenis vertegenwoordigt, eert alles wat groot is. Bruno was een groot man.’

Inderdaad, Bruno was in menig opzicht een groot man. Toch is dit standbeeld geen hulde aan zijn persoon.[1)] Men kent hem niet. Evenmin een hulde aan zijne leerstellingen. Enkel de geleerden bekreunen zich daarom. De duizenden, die juichten, zouden er niets van begrijpen. Wil men een bewijs dat Bruno, ofschoon zijn naam thans op aller lippen leeft, zelfs bij hen, die de pen voeren, kort geleden nog nagenoeg een onbekende was? Zelfs aangaande de gewichtigste zijner boeken waren valsche begrippen in omloop. Zoo werd algemeen aangenomen, dat ‘Spaccio dalla Bestia trionfante’ een aanval op den paus was, terwijl het de beesten zijn, die aan den h e m e l triomfeeren en daar volgens de mythologische verhalen de oneer der goden, echtbreuk van Jupijn en andere ongerechtigheden verkondigen, welke smadelijk worden weggejaagd om voor goedheid, billijkheid, oprechtheid enz. plaats te ruimen. Ook van ‘Cena della Ceneri’ werd gezegd, dat het eene critiek op Rome was, terwijl de dialoog feitelijk een pleidooi voor de leer van Copernicus behelst. Ware Bruno niet omgebracht, hij zou geen standbeeld hebben ontvangen. Zijn brandstapel is de reden zijner verheerlijking. Moleschott sloeg den spijker op den kop, toen hij, bij de onthulling, zeide:

‘Het doel van deze plechtigheid is, in naam der geheele wereld, in monumentale taal te verzekeren, dat brandstapels en kruisen niet meer kunnen worden gesteld in de plaats van

1) Indien het om Bruno en zijn werk te doen ware geweest, dan zou het fraaiste standbeeld, dat men voor hem had kunnen oprichten, eene volledige en aan alle eischen beantwoordende uitgave zijner geschriften zijn geweest. Tot dusver is er zelfs niet voor eene bevredigende uitgave van den brief van Schoppius gezorgd, welke nochtans de eenige bron is, waaruit wij thans iets afleiden kunnen aangaande den inhoud van het vonnis. Men vergelijke eens den tekst bij Berti (Giordano Bruno sua vita e sun dottrina. Nuova edizione 1889, bl. 461 vlg.) en dien bij Previti (Giordano Bruno e i suoi tempi. Libri tre 1887, bl. 440 vlg.)

logische argumenten, dat de brandstapels zelve de kruisen hebben verbrand.'

Zoo is het inderdaad. Het Comité voor de oprichting van het Bruno-standbeeld verklaarde in zijn circulaire, dat, gelijk Dante de grootste der dichters, zoo Bruno de grootste der wijsgeeren van Italië was. 'Dante en Bruno, de een op het gebied der kunst, de ander op dat der wetenschap, ziedaar de twee eeuwigdurende lichttorens van den Italiaanschen geest, i due fari perpetui del Genio italiano.' Maar dat is niet geheel juist. Thomas van Aquino was in zijn tijd grooter denker. Ook natuurlijk Galileï, die de wetenschap heeft vooruitgebracht door haar methode te verbeteren en haar inhoud te verrijken, terwijl Bruno de wetenschap gelaten heeft, waar hij haar vond. In de geschiedenis der wetenschap neemt Bruno geen eigen plaats in. De meeste zijner denkbeelden heeft hij aan Nicolaas van Cusa ontleend. Deze leerde reeds vóor hem, dat het hemelgewelf niet het einde der wereld is, dat het heelal oneindig is, dat geen ding losgescheurd van al het overige kan bestaan, dat er niets buiten God is, dat de wereld een bezield en bewerktuigd geheel, de ontvouwing van God is. Zijn lauweren heeft Bruno geplukt op het gebied der phantasie en poëzie, waar Dante nogtans zijn meerdere is. De lof van het comité, dat volgens de schampere opmerking van de 'Civiltà Cattolica' uit jonge studenten en nog jonger professoren bestond, is een overdrijving, als waartoe jonge mannen met hun warm bloed licht vervallen. Inderdaad was het hun dan ook niet om Bruno en zijne denkbeelden te doen; zijn naam werd gekozen, omdat hij geschikt was als *strijdleus* dienst te doen, als strijdleus tegen den Paus, dien men Italië's 'binnenlandschen vijand' noemt. In zekere ultra-catholieke kringen hoopt men dat, zoodra het oogenblik tot herstel van de wereldijke macht des Pausen gunstig schijnt, duizenden zwaarden uit de schede zullen vliegen en Italië in vuur en vlam zal worden gezet. Bruno's naam wordt uitgegalmd als protest daartegen, als oorlogskreet tegen den vijand van Italië's eenheid, dien men in zijn gedachte ziet oprukken.

Het schijnt, dat de populaire schrijvers, die tot het groote beschaafde publiek spreken, zich nog niet aan Bruno wagen.[1)]

1) In de groote Europeesche tijdschriften van het laatste jaar vond ik weinig over Bruno. Hier te lande verscheen, behalve een artikel van Dr. Pijzel in 'Nederland', n°. 7, 1889, een merkwaardig boekje van de Vereeniging 'de Dageraad,' waarin stukken van Italiaansche radikalen vertaald worden medegedeeld.

Des te meer hebben de geleerden in de laatste jaren zich met hem bezig gehouden, in Duitschland, in Italië en elders.

Vooral in Italië, waar Prof. Morselli tot zijne vurige bewonderaars behoort. Hij wil ons diets maken, dat, wanneer de Inquisitie aan Bruno tijd had gegund om zijne denkbeelden tot een stelsel saam te vatten, alle latere philosofen ongeboren hadden kunnen blijven. ‘Bij Spinoza vindt men niets wat men ook niet bij Bruno vindt.’ De denkbeelden van Cartesius, Gassendi, Kant, Hegel, Spencer, kunnen alle uit Bruno's schriften worden opgedolven. Bruno is zelfs de voorlooper van Moleschott. De kringloop der natuur wordt door Bruno in deze woorden geschilderd: ‘Ziet gij niet, dat wat zaad was gras wordt, gras halm, halm brood, brood spijs, spijs bloed, bloed zaad, zaad embryo, embryo mensch, mensch lijk, lijk aarde, steen of iets anders, zoodat op die wijze alle vormen der natuur in elkander overgaan?’ Natuurlijk bewijst zoo'n inval niets. Morselli had die gedachte ook bij Anaxagoras reeds kunnen vinden. Het groote werk van Moleschott wordt er niet door geresumeerd.

Doch genoeg om te doen zien, dat Morselli geneigd is Bruno niet te laag te schatten. Welnu, deze geleerde kenner van Bruno's geschriften schrijft:

‘Hij belachte het Catholicisme, dat hij een bijgeloovigen en allergeksten godsdienst vond; hij verachtte het Christendom, wijl het den dood hooger schat dan het leven en zonde noemt datgene, waartoe een geweldig natuurlijk instinkt ons aanspoort; hij overlaadde den joodschen godsdienst met zijn spot, als zijnde de gemeenzame oorsprong van Catholicisme en Christendom; alleen had hij sympathie voor het materialisme der oude Egyptenaren, dat toonde gevoel voor de natuur te hebben en de natuur lief te hebben. Hij was de heiden der Renaissance en voor zijne nieuwigheden werd hij gestraft door de onverdraagzaamheid en het ostracisme der verschillende scholen en kerkgenootschappen. Tegen zijne vrije gedachten had elke kerk bedreigingen en verdoemingen, want de priester is overal dezelfde: wanneer hij door redeneering niet kan overwinnen, dan verschrikt hij met zijn banbliksem. Calvijn reikt de hand aan Bellarmijn, Genève aan Rome.’

Met Bruno's vrije gedachten schijnt Morselli nog al ingenomen te zijn. Maar wie, al schimpende en scheldende op wat de schare heilig acht, in zijne boeken zulke vrije gedachten te luchten hangt, mag, zelfs in onze dagen, in menig beschaafd land op zijne hoede zijn. In het vrije Engeland zou hij niet veilig zijn, maar onder het bereik der strafwet vallen. Renan, in 1862 tot hoogleeraar aan het Collège de France benoemd, werd onmiddellijk daarna geschorst, omdat hij het gewaagd had in zijne intreerede Jezus den grootste van alle *menschen* te noemen.

Ook al keuren wij geloofsdwang af, toch kunnen wij niet ieder protest tegen geloofsdwang goedkeuren. Waar nog kort geleden, misschien zelfs nog heden, met boete of ontslag uit het ambt zou zijn gestraft, ontstak men in de 16de eeuw den brandstapel. Aan de Catholieke kerk der 19de eeuw er een verwijt van maken, dat zij in de 16de eeuw anders gestraft, heeft dan zij nu zou straffen, schijnt mij wel wat vreemd. Dit is even zonderling als wanneer men aan Kuijper en Lohman ging verwijten, dat Servet door Calvijn is verbrand geworden. Maar zoo zijn de menschen. De Joden werden in de middeleeuwen vervolgd om den moord 1000 jaren vroeger door hunne voorouders op Jezus gepleegd. En zoo wil het standbeeld van Bruno thans zeggen: de kerk, wier hoofd ginds, op enkele minuten afstands van den Campo di Fiori, in het Vaticaan gezeteld is, verbrandt de ketters. Maar dat is onjuist. Zij heeft ze soms verbrand en zou ze thans, nu de ketters overal talrijk zijn, niet meer kunnen noch willen verbranden. Wordt wellicht de beteekenis der Brunobeweging valsch door mij weergegeven? Maak ik mij aan overdrijving schuldig?

Men hoore dan wat er, volgens het boekje van ‘de Dageraad,’ naar aanleiding der onthulling geschreven werd:

‘Reeds eenige jaren geleden, toen te Napels een standbeeld voor Bruno werd opgericht en vervolgens door de studenten aan den voet van dat standbeeld de pauselijke encycliek werd verbrand, ontving het Pausdom een vreeselijken slag in het aangezicht; maar het schanderood, dat die slag achterliet, was slechts een bleek rosé, vergeleken bij het purper, dat nu voor alle toekomst de verwrongen trekken van het Hoofd der kerk ontsieren zal.’

Men hoore, wat de welsprekende Moleschott in eene feestrede zeide:

‘De asch der brandstapels gaat niet verloren, maar neemt het karakter van zaad aan. Al de wateren van den Tiber zijn niet voldoende om die asch te vernietigen, evenals Lady Macbeth geen water genoeg vond om de bloedvlekken van hare hand te wasschen. Dat zaad kiemt langzaam, maar het kiemt. En de schoonste bloem is die van de vrijheid der gedachte, de rijpste vracht is het vaderland, belaagd door dien vijand, trotsch en eerzuchtig, die zich Stedehouder van Christus noemt, maar het ideaal van zijn meester verloochent; immers van Jezus Christus hebben wij de uitdrukkelijke verklaring: “Mijn rijk is niet van deze wereld.”’

Men hoore, hoe een ander feestredenaar, Gaetano Trezza, de schare wist op te zweepen tot haat tegen den Paus:

‘Als in Bruno de wijsgeer groot was, niet minder groot was zijn karakter. En wij, zullen wij terugdeinzen, onze omwentelingen machteloos, onzen wil krachteloos, onze veroveringen vruchteloos maken? Als dit geschiedde, de strijdlustige geest van Bruno zou dan blozen van schaamte en ons toeroepen: ‘Wat doet gij, dwazen? Dáár is uw vijand. Bijna drie eeuwen geleden verbrandde hij mij levend en nog zetelt hij op het Vaticaan.’

Ieder bespeurt het: het Brunomonument is zeker niet geschikt om de Catholieke Kerk met den modernen Italiaanschen Staat te verzoenen. Het wil een kaakslag aan het Pausdom zijn. Het bedoelt een verwijt, dat een niet ten volle gepast verwijt kan heeten.

Zijn de tijden niet veranderd?

In vroeger tijd ging men er lichter dan thans toe over de menschen, op wie men iets van belang had aan te merken, uit den weg te ruimen. De personen onder ons midden, met sociaal-democratische denkbeelden behept, zouden in het tijdvak der Hervorming ten bloede toe vervolgd zijn geworden. ‘Bij duizendtallen heeft men de anabaptisten verdronken, verbrand, onthoofd, opgehangen, geledebraakt, gevierendeeld, als dolle honden doodgeslagen; alles met goedvinden en op aansporen van Luther.’ Uit volle overtuiging riepen de beste, de eerbiedwaardigste, de zachtmoedigste onder de Protestanten de hulp van den sterken arm der overheid in om andersdenkenden, ketters gelijk zij zelven waren, met geweld te muilbanden. Men meende het werk der Voorzienigheid te verrichten, door de

duivelskinderen, die zich met tooverij afgaven, uit te roeien. Miss Fay, de gebroeders Davenport, anderen onder onze tijdgenooten, die thans, in volle vrijheid, hunne sterke stukken vertoonen, ook de hypnotiseurs, zouden toen buiten kijf zijn omgebracht. Gretig geloofde men aan de werking van Satan, zag overal sporen van zijn invloed en bracht aan dat bijgeloof veel onschuldig bloed ten offer. Kepler slaagde er ternauwernood in zijne oude moeder van den brandstapel te redden, dien men haar als heks wilde doen bestijgen. Ook in de Catholieke, maar vooral in de Protestantsche landen werden scharen van lieden, die heetten hunne ziel aan Satan verkocht te hebben, op de pijnbank gebracht, vervolgens, na een bekentenis door de martelingen afgeperst, gedood. Nog in 1712 werden er heksen in Groot-Brittanje ten vure gedoemd.[1)] Het spreekt van zelf, dat in dagen, toen men lichter dan thans tot bloedvergieten overging, ook Rome slachtoffers heeft gemaakt. Om over wat Bruno in 1600 is aangedaan een juist en billijk oordeel te vellen, moet men niet hem met zijn brandstapel en zijne rechters in *onze* eeuw overplaatsen, maar den historischen achtergrond in het oog vatten. En dan is Bruno, die het Catholicisme belachelijk vond en het Christendom verachtelijk, wedervaren, wat hij volgens de toen heerschende rechtsbegrippen verwachten kon dat hem geschieden zou. De straf, die hij onderging, werd hem, gelijk door de Civiltà Cattolica in een harer laatste nommers werd betoogd, door bevoegde rechters en volgens het toen geldende strafwetboek opgelegd, ‘da giudici competenti e secondo il codice criminale allore vigente.’ Ontleenen wij een maatstaf aan onzen tijd, dan zullen wij weigeren die straf wel verdiend, ‘ben meritato’, te noemen; volgens de begrippen van zijn tijd was zij het wel degelijk.

Indien Bruno uit zijn asch kon herrijzen en in ons midden treden, dan zou hij zeggen: ‘Verwondert u niet, dat ik, zoon van een onverdraagzame, vervolgzieke eeuw, slachtoffer van geloofsdwang ben geworden. Zelf was ik, gelijk al mijne tijdgenooten, onverdraagzaam, vervolgziek. Ook mij is nooit in den zin gekomen, wat thans door velen onder u verkondigd wordt, dat men enkel met de wapenen des geestes voor de waarheid moet strijden. Ik haatte en verachtte de dwaling,

1) Zie Lecky History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe.

waartoe ik het volle recht had, maar ik haatte en verachtte tevens den dwalende, iets waartoe ik minder gerechtigd was. Ik aarzelde niet mijne tegensprekers nakomelingen van den ezel te noemen, die door Noach in zijn ark was gered, opdat het geslacht niet zou uitsterven. Meent toch niet, dat ik zachtmoediger was dan zij, die gij thans mijne “beulen” noemt. Zelf was ik vrijdenker, maar ik nam het hoogst kwalijk, als anderen zich veroorloofden op hunne wijze vrijdenkers te zijn en van mij af te wijken: dan noemde ik ze schadelijke insecten, die verdienden te worden uitgeroeid; ik verklaarde, dat zij minder barmhartigheid verdienden dan wolven, slangen en ander dergelijk schadelijk gedierte; ik waagde het zelfs te zeggen, dat het een onvergelijkelijk verdienstelijk werk zou zijn, deze aanbrengers van pest en ellende uit den weg te ruimen. Om de maat vol te meten liet ik er op volgen: “uit de rijen der levenden te worden weggenomen, ware voor hen een onvoldoende straf; hun komt toe na hun dood in zwijnen te verhuizen.” Om al deze redenen is het onbillijk uit den brandstapel, die voor mij in 1600 is opgericht, in het jaar des Heeren 1889 een stormram tegen Rome te maken. Verheugt u liever dat gij zoo laat zijt geboren, want al is het staal, zooals ik bespeur, bij u in gebruik gebleven en al is er zelfs het verschrikkelijk dynamiet aan toegevoegd geworden, toch heerscht er bij u een zachtheid van zeden, een meewarigheid, een geneigdheid om zelfs in den verfoeielijksten misdadiger den mensch te eeren, met één woord een graad van humaniteit, waarvan ik, die toch meer verbeeldingskracht dan zes van uws gelijken te zamen had, in mijn stoutste oogenblikken nooit heb kunnen droomen.’

Ik weet, wat er geantwoord zal worden. Rome heeft niets van zijne aanmatigende eischen laten vallen. Juist in de laatste tientallen jaren heeft het weder al zijne verroeste wapenen uit dat oude tuighuis te voorschijn gehaald, waarvan wij dachten, dat het in onze verlichte 19e eeuw nooit meer ontsloten zou worden. Wederom slingert het zijn banbliksems tegen vrijheid van onderzoek en vrijheid der pers, tegen al wat ons, liberalen, aan het harte ligt. Aan Rome, dat er roem op draagt onveranderlijk te zijn, mag men in de 19de eeuw verwijten, wat het in de 16de eeuw misdreven heeft.

Ik houd vol, dat dit laatste onbillijk is. De Catholieke kerk moge zich onveranderlijk noemen, onveranderlijk door hare

leerstellingen en instellingen; ik heb nooit hooren beweren, dat zij onbewegelijk zou zijn, geen geschiedenis zou hebben. Hare priesters zijn, gelijk gewone stervelingen, kinderen hunner eeuw, andere mannen in de 19de dan in de 16de eeuw. Zeer zeker zou ook thans de kerk, zoo geloofseenheid nog te redden was, niet ieder, die vernuft genoeg bezit om met nieuwe stellingen voor den dag te komen, rustig zijn gang laten gaan en hem ongestoord laten praten en drukken, totdat hij de harmonie der geesten had verbroken. Maar wat wil men toch? Het spreekt van zelf, dat een kerk, die er zich op beroemt in het bezit van door God geopenbaarde waarheid te zijn, zich het recht aanmatigt te bepalen, welke zielespijs als gezond voedsel mag worden opgenomen, welke als vergif moet gemeden worden. Indien wij zeer stellig voor vrijheid pleiten, dan is het, omdat wij keurmeesters der gedachte voor even feilbare menschen houden als zij, over wie door hen recht zal gesproken worden. Ieder erkent, dat er zielen moordende, zeden verpestende, geluk verwoestende boeken zijn, boeken, waarvan het wenschelijk ware, dat zij werden opgepakt en als misdadigers gevangen gezet. Boeken zijn, gelijk Milton zeide, geen doode dingen, maar hebben in zich levenskracht en werken als de ziel, wier kroost zij zijn; boeken leven en brengen kinderen voort, gelijk de drakentanden, waarvan de fabel gewaagt; men zaait ze en er schieten gewapende mannen uit den grond te voorschijn. Stel, dat wij engelen uit den hemel konden doen nederdalen om hun de beslissing op te dragen, wat gezonde spijs, wat vergif voor de geesten is, ook wij zouden dan geneigd zijn te zeggen, dat het niet voldoende is voor de maag van het publiek te zorgen, en bedorven vleesch, stinkende visch van de markt te weren; ook wij zouden dan zeggen, dat er tevens over de belangen der ziel moet gewaakt worden, welke zooveel uitnemender dan die van het lichaam zijn, en dat het onraadzaam is voor iederen leugengeest, voor iederen eergierigen onruststoker, voor iederen onpractischen phantast het recht te eischen om de sluizen zijner welsprekendheid open te zetten en de schare met zijne woorden te verbijsteren, te verpesten. Zelfs nu wij geen hemelsche orakels tot onze beschikking hebben, heeft toch nog onze verdraagzaamheid hare grenzen.

Doch genoeg reeds om te doen beseffen, dat wie aan Rome verwijt, dat het voogdijschap over de geesten wil uitoefenen,

eigenlijk slechts aan Rome verwijt, dat het Rome is. De Roomsche kerk, die zich voor een goddelijk instituut houdt, in staat om te bepalen waar het kwaad, waar de leugen begint, kan het niet anders dan monsterachtig noemen, wanneer er voor waarheid en dwaling, voor goed en kwaad, op het gebied, waar zij meent in hemelsch licht te wandelen, gelijke rechten worden geeischt. Hier baat het niet om, gelijk in de laatste tijden is geschied, onderscheid te maken tusschen Catholiek en Ultramontaan, te verklaren: met den Catholiek heb ik vrede, maar den Ultramontaan acht ik een pest. Er is geen verschil en het is al zeer vreemd om van hen, die in den schoot der Catholieke kerk leven, te eischen, dat zij vrijheid en verdraagzaamheid geheel in denzelfden zin zullen opvatten als wie daarbuiten staan. De legende verhaalt, dat, toen Heracles op de Argo stapte, het schip onmiddellijk zonk; toen hij naar het roer greep, het roer in zijne handen door midden brak. Zulk een man verwijdert men natuurlijk van boord. Men past op hem het ostracisme toe. Zoo werd Boulanger uit den Franschen staat, zoo werd Bruno uit de Catholieke kerk verdreven. De wijze, waarop dit geschiedt, hangt natuurlijk van den tijd af, waarin de gebeurtenis plaats grijpt. Geestig heeft eens Groen van Prinsterer gezegd: in onze eeuw zou men Oldenbarnevelt niet gedwongen hebben zijn grijs hoofd op het blok neder te leggen, maar men zou hem met een flink pensioen eervol uit 's lands dienst ontslagen hebben.

IJdel is het in onze eeuw tegen auto-da fé's te protesteeren, welke thans onmogelijk zijn. Pogingen om de ketterij met geweld uit te roeien zijn slechts mogelijk, als de ketters gering in aantal zijn. Zoodra het bloed van duizenden en nogmaals duizenden zou moeten vergoten worden om de eenheid des geloofs te herstellen, houdt men van zelf op de ketters naar de strafplaats te sleepen. De geschiedenis van ons eigen vaderland leert, dat, daar ketters niet verkiezen levend verbrand te worden en zich dus verzetten, zelfs een machtig rijk als Spanje dan niet meer in staat is de afwijkende meeningen uit te roeien. Ook meene men niet, dat de inquisitiemeester noodwendig een minder meewarig hart dan een gewoon mensch heeft, dat hij een tijger in menschengestalte zou zijn. Hij heeft misschien medelijden met den ketter, en, indien hij hem nogtans niet spaart, dan is het, omdat hij tevens mede-

lijden heeft met de slachtoffers van den ketter, die tot een leger kunnen aangroeien, wanneer hij voortgaat zijn zielverpestende leer te prediken. Misschien gelooven wij niet, dat ketterij het zieleheil in de waagschaal stelt, maar de kerk gelooft dat wel; vandaar, dat zij zich in theorie het recht voorbehoudt de dwaalleeraars te muilbanden, een recht, dat haar door den verstandigste en den zachtzinnigste van alle Catholieken der middeleeuwen, door den grooten Thomas van Aquino, met nadruk is toegewezen; maar ieder begrijpt, dat, nu er feitelijk op godsdienstig gebied regeeringloosheid bestaat, de tijden voorbij zijn om dat recht in de praktijk toe te passen.

Intusschen is de Paus nog het geestelijk hoofd van millioenen en millioenen geloovige Catholieken en zijn er teekenen der tijden, welke ons aan de profetie van Macaulay doen denken, dat de Catholieke kerk ook dan nog overeind zal staan, wanneer, gelijk Niniveh en Babylon, zoo het reusachtige Londen van het aangezicht der aarde verdwenen zal zijn.[1)]

Zij, die het gepast rekenden den Paus nutteloos te ergeren door in de schaduw van zijn troon, in de hoofdplaats van het Catholicisme, in ‘de aan God gewijde stad,’ zooals Rome bij de Catholieken heet, een standbeeld voor de ketterij te doen verrijzen, hadden zich wel mogen afvragen, of het staatkun-

1) Omstreeks dienzelfden tijd oordeelde Edgar Quinet, dat de Fransche revolutie het in hare macht had gehad het Catholicisme uit te roeien en dat zij, door dat niet te doen, aan hare roeping ontrouw was geworden. ‘Celui qui entreprend de déraciner une superstition caduque et malfaisante, s'il possède l'autorité, doit avant tout éloigner cette superstition des yeux des peuples et en rendre l'exercice absolument et matériellement impossible, en même temps qu'ils ôte toute espérance de la voir renaître. Alors, avec lu faculté qu'ont les hommes à se détacher de ce que leurs yeux ne voient plus, la première chose qu'ils font, c'est d'oublier. Une nouvelle génération se forme, qui n'ayant rien aperçu que les ruines de la religion morte est toute disposée à porter ailleurs son espoir et sa croyance. Si la révolution française avait clairement vu les degrés et les différences des religious, elle eût pu, en concentrant ses forces, inimitiés, décisions contre le culte, qui exclut la civilisation moderne, éliminer ce culte, en laissant subsister le principe de la liberté, et ouvrir par là une ère nouvelle. Mais en faisant vaguement la guerre à tous les cultes saus distinction, elle n'en a pas atteint un seul; elle a manqué d'audace; et celui qu'elle avait mission d'abattre est sorti de ses mains plus entier, plus indompté qu' auparavant.’ Het slot van dit citaat rijmt niet goed met de rest. Enkel een godsdienst, die reeds op sterven ligt, laat zich doodtrappen. Door geweld wordt dan verhaast wat op den duur toch gebeuren zou. Maar volgens Quinet is het Catholicisme ‘plus entier, plus indompté qu'auparavant’ uit de revolutie te voorschijn gekomen.

dig, of het vaderlandslievend is haat en verbittering tegen het jonge koninkrijk Italië in de harten der millioenen over de aarde verspreide Catholieken te zaaien.

Maar zij hebben gedaan wat zij niet konden nalaten. Want de mensch, die door zijn passies wordt meegesleept, handelt niet als een voorzichtig rekenmeester. Er zou heel wat minder strijd op aarde zijn, indien de oprechtheid der duiven steeds met de list der slangen gepaard ging.

Men ijvert, en te recht, tegen de onverdraagzaamheid van het geloof, doch meer en meer wordt het noodig op een *nieuw* soort van onverdraagzaamheid, op de onverdraagzaamheid van het *on*geloof te wijzen.

Op de onverdraagzaamheid van het *on*geloof, dat aanstoot neemt, in Frankrijk, en elders, wanneer pleinen, straten, monumenten hunne oude historische namen voeren, welke aan een catholiek verleden herinneren, ze schrapt, er andere nietszeggende namen voor in de plaats stelt, - dat uit het openbare leven en de openbare instellingen, schoon de helft der natie nog christelijk is, alle spoor van het Christendom wenscht te zien weggewischt, - dat, in naam om het leger te versterken, maar inderdaad om de kerk te grieven, de seminaristen verplichten wil ransel en geweer te dragen, - dat de liefdezusters uit de ziekenhuizen verdrijft, onder luid protest der artsen, volgens wie huurlingen, loondienaars nooit de diensten kunnen bewijzen, welke zij uit barmhartigheid voor hare rekening namen.

Drie jaar lang werden in Frankrijk, gedurende het schrikbewind, de priesters, die R o o m s c h Catholiek wilden blijven, in scharen naar de guillotine gesleept. Alle kerken van Parijs werden gesloten; de toeleg was geestelijkheid en godsdienst beiden uit te roeien. Thans beleeft Frankrijk betere tijden. Toch is er niet alles in den haak. In de plaats van de geestelijke rechtspraak van weleer, die niemand zal terugwenschen, is er een rechtspraak over geestelijken gekomen, waardoor zij buiten het gewone recht staan. Een pastoor ziet zijn mager tractement van 900 francs per jaar ingetrokken, omdat een veldwachter of een ander onbevoegd persoon hem beticht politiek op den preekstoel te hebben gebracht. De beschuldigde krijgt geen advokaat, er grijpt geen contradictoir debat plaats, hij wordt niet door een rechtbank veroordeeld, machteloos ziet

hij zich overgeleverd aan het welbehagen drs ministers. Volgens opgave van Magnard telde Frankrijk op 31 Dec. 1889 onder zijn 40000 pastoors ruim 1000 slachtoffers van ‘la politique antireligieuse.’ Zoo zijn de vervolgers van weleer vervolgden geworden.

Aan de radicale partij zou men willen vragen, of het zoo geheel zeker is, dat de menschheid dan gered, dat de vooruitgang dan gewaarborgd zal zijn, wanneer allen, gelijk Bruno, het Catholicisme belachelijk, het Christendom verachtelijk zullen vinden.

Octave Feuillet zegt: met den godsdienst gaat het plichtbesef, en met het plichtbesef gaat spoedig zelfs het eergevoel verloren. De godsdienst is de ring, die al het overige vasthoudt.

In de classieke oudheid was de godsdienst met het geheele staatsleven samengeweven en werd een maatschappij zonder godsdienst even onmogelijk geacht als een huis zonder fundament.

Ook in de middeleeuwen, zelfs meestal in den nieuwen tijd werd vrome vereering als een onmisbaar cement der geesten beschouwd.

Zelfs de meest kortzichtige begrijpt, dat twijfel en ongeloof nooit binden, slechts ontbinden kunnen. Zelfs de botste verstaat, dat als de triumf der sterken over de zwakken, als het: ‘dood mij of ik dood u,’ door telkens meerderen in de plaats der zedewet geschoven wordt, er een groot en algemeen gevaar dreigt.

Vandaar dat men den ouden godsdienst door iets positiefs, door iets, wat alle harten in geestdrift kan ontsteken, b.v. door de liefde voor het vaderland, vervangen wil.

De liefde voor het gemeenschappelijk vaderland, zoo hoort men zeggen, zal voortaan onze eeredienst zijn, de onzichtbare band, die rijken en armen, kundigen en onkundigen, hen die oude en hen die nieuwe banen bewandelen, aan elkander strengelt.

Maar wie dat willen, moeten er zich voor wachten door maatregelen, die van radikale onverdraagzaamheid getuigen, de zonen van hetzelfde vaderland als vijandelijke legers tegenover elkaar te plaatsen.

Men meene niet, dat Rome ooit het monopolie der onverdraagzaamheid heeft gehad of hebben zal. Zelfs menig liberaal wordt wrevelig en doet teekenen van afkeuring hooren, als een

partijgenoot hem tracht te beduiden, dat niet alle heil van den triumf van eigen beginselen te wachten is, dat tegenstand, daar hij voor eenzijdigheid en buitensporigheid behoedt, tot steun verstrekt. Wie Rome's macht een altoos dreigend gevaar voor de vrijheid rekent, ergert zich allicht, wanneer een ander, vooral wanneer een geestverwant, tot behoud en voortgang der beschaving niet enkel het ferment van nieuwe denkbeelden, maar tevens geestelijk gezag, dus gelijktijdige werkzaamheid van strijdige beginselen, noodig keurt. Toch heeft reeds de oude Heraclitus ontdekt, dat zonder botsing van tegengestelde krachten de wereld zou te gronde gaan. Aan hen, die zich verheugen, dat door de oprichting van Bruno's standbeeld der Catholieke kerk eene grievende beleediging is toegediend, aan die simpele vrijdenkers, die vrijheid het ééne noodige achten en hun anathema slingeren tegen alle macht, welke de geesten bindt, zou men het woord van den grootsten scepticus onzer eeuw, het woord van den wijzen Renan, in de ziel willen prenten: ‘Ik philosopheer frank en vrij, omdat ik weet, dat desalniettemin de klokken van Notre-Dame voortgaan met te luiden.’

In de te Rome verschijnende Civiltà Cattolica lees ik het volgende:

‘Gedurende de drie eeuwen, welke sedert Bruno's dood thans bijna verloopen zijn, heeft vóór heden niemand in hem een groot wonder gezien. Zijne tijdgenooten kenden hem bijna in het geheel niet; zij lieten ons aangaande hem en zijne handelingen schaarsche en onvoldoende berichten na, zoo zelfs dat aangaande zijne terechtstelling, eene openbare, plechtige gebeurtenis, welke geheel Rome tot getuige moet hebben gehad, en, aangenomen de vermaardheid van den man, eene geweldige opschudding moet hebben veroorzaakt, tot gister toe is kunnen getwijfeld worden, of hij werkelijk in de vlammen van den brandstapel is omgekomen en niet veeleer in den kerker van het heilig Officium een stillen, onberoemden dood heeft gevonden.... Indien men in de laatste 25 jaren begonnen is een weinig rumoer om zijn asch te maken, dan moet dat worden toegeschreven niet aan de grootheid van zijn geest, niet aan de waarde van zijn leer, maar aan haat tegen het Christendom; van dien haat heeft een geslacht van ongeloovige wijsgeeren

in goddeloos verbond met het Joodsch rationalisme een voetstuk gemaakt om daarop het monument van den afvallige te verheffen in dat Campo di Fiori, waar hij stierf met de godslastering op de lippen.'

Hetzelfde Italiaansche tijdschrift noemt Bruno: 'een liederlijk heer, een vagebond, een kwakzalver, een vleier,' maar toch ook: 'een mengsel van groote en kleine eigenschappen, half denker, half dwaas, vermetel en lafhartig tevens, verheven en plat, wijsgeer en drogredenaar, bijgeloovig en atheïst, verwijfd en kloek, alles te zamen een onsamenhangend, een dubbelzinnig geheel, dat tusschen twee uitersten henenschommelt, tusschen licht en duisternis.'

De totaalindruk, dien het groote werk van Pater Previti geeft, is de volgende: 'Bruno had zeer zeker een levendigen geest, een buitengewone kennis, eene vurige phantasie, eene aan het wonderdadige grenzende gemakkelijkheid om boeken samen te stellen, in het Latijn en in de taal van zijn land, in proza en in poëzie, over elk onderwerp, al was het nog zoo diepzinnig. Maar hij was in ieder opzicht een liederlijk mensch, tuchteloos in zijn denken, van een slecht levensgedrag. Zijn ketterijen, godslasteringen en vermetelheden in zake van godsdienst verwekten ergernis, ook bij de Protestanten. Zijn zedelijkheid liet, zooals men uit zijn comedie "Il Candalajo" en uit zijn eigen bekentenissen kan bespeuren, zeer veel te wenschen over.'

Eenigszins anders klinkt het oordeel van den Italiaanschen schrijver David Levi, die aan Bruno een boek heeft gewijd getiteld: 'De godsdienst van den denker', waarin hij hem achtereenvolgens als mensch, als apostel en als martelaar schildert. Levi stelt Bruno met Socrates en Christus op ééne lijn.

Niets natuurlijker dan zoo verschillende oordeelvellingen over één en denzelfden persoon, wanneer de naam van dien persoon een strijdleus geworden is, een oorlogskreet. Vóór of tegen Bruno beteekent thans: tegen of voor den Paus, tegen of voor het Catholicisme.

Intusschen hebben wij reeds genoeg gehoord om te durven zeggen: Bruno moet een man van beteekenis zijn geweest. Daarin stemmen de tegenstrijdige uitspraken van vriend en vijand beiden overeen.

Maar hij heeft geen nieuwe wegen voor den menschelijken geest ontsloten. Hij heeft niet een school van denkers gesticht,

gelijk Cartesius, Leibnitz, Kant, Hegel. Vandaar dat werkelijk eerst in de laatste jaren zijn naam eene schelklinkende bazuin is geworden.

In zijn beroemd Lexicon noemt Bayle hem een man met veel geest, maar die van zijn vernuft een slecht gebruik heeft gemaakt, want hij randde de wijsbegeerte van Aristoteles aan in een tijd, waarin men dat niet kon doen, zonder zich aan duizend onaangenaamheden bloot te stellen en hij kwam daarenboven tegen de gewichtigste waarheden des geloofs in verzet.

Uit dit koel bericht blijkt, dat Bayle liever huichelaar dan martelaar zou zijn geweest. Wij wisten het wel. Voltaire zegt van Bayle terecht: hij schreef nooit een regel, waarin hij openlijk het Christendom aanviel, maar evenmin ooit een regel, waarin hij het niet bedektelijk ondermijnde.

Bruno bleef nagenoeg vergeten, tot op het einde der 18de eeuw, toen Jacobi, die een exemplaar van een zijner hoofdwerken bezat, daarvan in zijn brieven over Spinoza een uittreksel mededeelde, teneinde op zekere overeenkomst tusschen Bruno en Spinoza het licht te doen vallen. Met eenige overdrijving zou men kunnen zeggen, dat door Jacobi Spinoza en Bruno beiden ontdekt zijn geworden. Dit is zeker. dat hij ze weder op den kandelaar heeft gezet, terwijl de geslachten, die aan hem voorafgegaan waren, zich om deze beide ‘afschuwelijke godslasteraars’ weinig bekreund hadden.

Eerst in 1830 werden de Italiaansche geschriften van Bruno door Wagner bijeenverzameld en te Leipzig uitgegeven. Eene volledige editie zijner Latijnsche werken ontbreekt nog, maar schijnt eindelijk in aantocht.[1)]

Vroeger was de eenige bron van beteekenis, welke men voor het leven van Bruno had, de brief, dien Caspar Schopp op den dag der terechtstelling aan zijn vriend, Conrad Rittershausen, een Lutheraan, Rector der Universiteit van Altorff, geschreven had. Schopp was toen een jonge man van 24 jaar, een geleerde uit de Palz, die, in 1598 Catholiek geworden, tot de omgeving van Paus Clemens behoorde. Hij woonde de uitspraak van het vonnis bij, dat over Bruno geslagen werd, en hoorde bij die gelegenheid allerlei aangaande 's mans leven en

1) Opmerkelijk is het, dat reeds in 1837 te Groningen, onder Prof. de Greuve, eene flinke dissertatie over Bruno geschreven en verdedigd werd door P.A. de Bruyn. Wie volgt dit voorbeeld thans na?

leer, dat tot motiveering van het vonnis strekken moest en hetwelk, uit het hoofd opgeteekend, door de later gevonden documenten grootendeels bevestigd is.

De brief van Schopp, waarvan een groot deel, in het Nederlandsch vertaald, in het boekje der vereeniging ‘De Dageraad’ te vinden is, moet strekken om Rittershausen te overtuigen, dat Bruno niet, gelijk te Rome verteld werd, als Lutheraan verbrand was. ‘Gij moet weten, Rittershausen, dat onze Italianen niet geleerd hebben onderscheid te maken tusschen de ketters van verschillende schakeering; iederen ketter noemen zij Lutheraan, en ik bid God, dat zij altijd zoo eenvoudig mogen blijven en er nooit achter zullen komen, hoe de eene ketterij van de andere verschilt. Overigens geef ik er u mijn woord van eer op, dat Lutheranen en Calvinisten in Rome veilig zijn, mits zij maar geen recidivisten zijn en niet in het openbaar aanstoot geven. De heilige vader wil het zoo.’ De briefschrijver zegt verder, ‘dat het onmogelijk zou zijn, een volledig overzicht te geven van al de afschuwelijkheden, welke Bruno hetzij in zijn boeken, hetzij in zijn redevoeringen had geleerd.’ Aaugaande het verblijf in den kerker te Rome vernemen wij: ‘Bruno werd herhaaldelijk door het heilig Officie verhoord en door de voornaamste godgeleerden wederlegd. Men gaf hem 40 dagen bedenktijd; hij beloofde te zullen afzweren, maar in plaats daarvan begon hij opnieuw zijne dwaasheden te verdedigen; toen verwierf hij nogmaals 40 dagen uitstel; ten slotte bleek het, dat hij met den paus en de inquisitie enkel den draak stak.’ Het gevolg was, dat Bruno in het paleis van den grootinquisiteur werd gebracht om daar, in tegenwoordigheid van een schaar van aanzienlijke prelaten, het over hem gevelde vonnis aan te hooren. ‘Vervolgens werd hij gedegradeerd, geëxcommuniceerd en aan de wereldlijke overheid uitgeleverd, evenwel met de bede, dat men hem goedertieren en zonder bloedvergieten zoude straffen. Op dit alles antwoordde Bruno enkel met deze dreigende woorden: “Het vonnis, dat gij over mij velt, boezemt u misschien op dit oogenblik meer vrees in dan mij.” De dienaren van den gouverneur brachten hem daarop naar de gevangenis terug; daar trachtte men nog eens hem zijne dwaalleer te doen afzweren. Het was tevergeefs. Heden heeft men hem dus naar den brandstapel geleid. Toen men hem het beeld des Verlossers voorhield, stiet hij het met verachting en een

gebaar van afgrijzen van zich.' Schopp besluit zijn bericht met de schampere opmerking, dat de ongelukkige, 'die te midden der vlammen gestorven is', nu aan de tallooze andere werelden, waarvan hij gedroomd had, kan vertellen, 'hoe de Romeinen gewoon zijn godslasteraars en godloochenaars te behandelen.'

Toen de tijden zachter waren geworden, ging men van Catholieke zijde vertellen, dat Bruno enkel 'in effigie' was verbrand. Nog vier jaar geleden werd er voor die stelling door Desdouits gepleit in een te Parijs uitgegeven boek: 'La légende tragique de Jordano Bruno.' Toch laat de brief van Schopp geen mogelijkheid van twijfel over. Daarenboven is er een Romeinsch nieuwsbericht van 19 Febr. 1600, hetwelk meldt, dat Bruno 'in levenden lijve verbrand', of, om het juister uit te drukken, omgebracht is. Men mag tenminste onderstellen, dat iemand, die op een brandstapel aan een paal is vastgebonden, terwijl het hout wordt aangestoken, groote kans heeft om door den rook bedwelmd te worden en zelfs te stikken, voordat het vuur zijn huid kan zengen.

Eerst in de laatste jaren is er aangaande het leven en de lotgevallen van Bruno het gewenschte licht opgegaan. Wij zijn dat aan het revolutiejaar 1848 verschuldigd. Toen gelukte het te dringen in archieven, die anders gesloten waren, in de geheime archieven der Venetiaansche inquisitie, welke onder het Oostenrijksch beheer voor niemand toegankelijk waren. Een Romein slaagde er in die dagen zelfs in zich de archieven van het Vaticaan te doen ontsluiten, welke thans weder achter slot en grendel worden gehouden. Daar hij vreesde, dat de tijd te kort zou schieten om *alle* documenten, welke op het proces tegen Bruno betrekking hebben, af te schrijven, begon hij van achter af te copieeren en bracht zoo althans iets van de geschiedenis van het laatste jaar aan het licht. De Paus laat geen onderzoekingen in het archief van het Officium toe en zelfs Previti, de getrouwe zoon der Kerk, heeft, wetende hoe strikt die regel is, niet gevraagd, dat er voor hem eene uitzondering zou worden gemaakt. Zoo ontbreken er dus nog documenten voor Bruno's biographie. Maar die aan het licht gekomen zijn, kan men vinden in de groote werken van Domenico Berti en Previti[1]. Voor de geschiedenis van Bruno zijn vooral belangrijk

1) Berti, l.l. bl. 375 467. Previti l.l. bl. 303-389. Volgens wat aan Berti verhaald werd, moet het oorspronkelijk vonnis nog in 1848 in het archief der Romeinsche Inquisitie aanwezig zijn geweest. Vreemd is het, zooals Berti opmerkt, dat Michel Castelnan, in wiens huis Bruno drie jaar vertoefde, dat Sir Philips Sidney, aan wien hij twee zijner werken opdroeg, Alberigo Gentile, met wien hij te Wittenberg was, Paol Sarpio en Andrea Marosini, die hem te Venetië hebben gekend, allen over Bruno zwijgen.

de protocollen van de beide eerste verhooren voor de Venetiaansche inquisitie, want bij die verhooren heeft de ongelukkige gevangene een samenhangend verhaal van zijn geheele vroeger leven gegeven.

Ook Christian Bartholmess en Christoph Sigwart hebben zich voor de biographie van Bruno zeer verdienstelijk gemaakt. Zij lieten snuffelen in de acten der universiteiten, waar Bruno op zijn zwerftochten door allerlei landen zijn licht heeft laten schijnen, en verzamelden gegevens uit de schriften van Bruno zelf. Toch blijft er eene groote leemte van zes jaren over, welke Bruno in den kerker te Rome sleet. Het meeste van wat er verder geweten kan worden weet men op dit oogenblik; de chronologie, die bij iedere biographie het skelet is, waar de rest omheen moet worden gegroepeerd, staat in hoofdzaak vast.

Bruno werd in 1548 te Nola in het Napelsche geboren. Zijn vader was een soldaat, zijn moeder Fraulissa Savolina. Deskundigen beweren, dat Fraulissa, hetzelfde woord als ons Freule, hier soldatenvrouw zou beteekenen. Dus waarschijnlijk geen aanzienlijke afkomst, schoon hij zelf voorgaf van patricische familie te zijn.

Hij had een goedhartigen bloedverwant, die voor hem zorgde. Zoo kwam hij, na te Napels onderricht in humaniora, dialectiek enz. genoten te hebben, in een klooster der Dominikaner orde te dier stede te recht, hetzelfde klooster, waar eens Thomas van Aquino had geleefd. Na het novitiaat te hebben doorloopen, legde Bruno de plechtige gelofte af, waardoor hij zich voor zijn geheele leven verbond. Bij die gelegenheid verwisselde hij zijn doopnaam Filippo tegen dien van Giordano. Het gebruik wil, dat wie de monnikspij aantrekt op die wijze zinnebeeldig afstand doe van het wereldsche leven. In 1572, dus op 24-jarigen leeftijd, werd Bruno tot priester gewijd. Nu zong hij de mis en vervulde het geestelijk ambt.

Reeds op dat tijdstip hadden zijne gedachten een vrijen loop genomen en had hij zich van voorname leerstukken der kerk losgemaakt. Zijn groote weetgierigheid had hem genoopt zich te verdiepen in de philosofen der oudheid, der middeleeuwen, van zijn eigen tijd. Rusteloos was hij bezig te lezen en te leeren. Nicolaas van Cusa, Erasmus, Copernicus bekoorden hem. Door al die lectuur kwam zijn geest met de overlevering in botsing. En daar hij niet zwijgen kon, daar hij, spraakzaam en opgewonden van nature, met zijn gedachten te koop liep, gaf hij aanstoot. Reeds als novicius zag hij zich in moeielijkheden gewikkeld. Hij had zijn heiligenbeelden weggeworpen en slechts een crucifix overgehouden. Hij had een kloosterbroeder, die een stichtelijk boekje over de zeven vreugden van Maria las, den raad gegeven om toch liever iets verstandigers ter hand te nemen. De magister der novitii dient een aanklacht tegen hem in. Maar de prior verscheurt haar en laat Bruno met een strenge berisping vrij. Nooit is Bruno een geloovig zoon der Kerk geweest. Op zijn achttiende jaar twijfelde hij reeds aan de leer der drieëenheid. Het kan verwondering wekken, dat hij vier jaar later nog de wijding tot priester aannam. Hij vleide zich wellicht, in den boezem der Kerk de vrijheid te zullen vinden, die vóór hem zelfdenkers als Nicolaas van Cusa hadden genoten. Maar de tijden der toegevendheid waren voorbij. Dat ondervond Bruno, toen hij met al den gloed zijner zuidelijke natuur zijne afwijkende meeningen uitsprak en zoo anderen tot afval dreigde mee te sleepen. In 1576, toen hij 28 jaar oud was, wordt hij door den provinciaal der orde, Fra Dominico Vita, wegens 130 ketterijen aangeklaagd. Hij vreest voor gevangenis, vlucht uit zijn klooster, eerst naar Rome, voelt zich ook daar niet veilig, legt er de monnikspij af, neemt weer zijn doopnaam aan en begint nu, met een hart vol wrok tegen hen, die zijn ontembaren geest in ketenen willen klinken, een zwerversleven, een leven dat 16 jaren duurt, door acht jaar kerkerstraf gevolgd wordt en ten slotte op den brandstapel een einde neemt.

Als een tweeden Ahasveros zien wij hem ronddolen, van stad tot stad, van land tot land. Hij is verplicht voor zijn veiligheid, voor zijn dagelijksch brood te zorgen. Nu eens lijdt hij gebrek, dan weder gelukt het hem door onderwijs aan den kost te komen. In Padua treft hij ordebroeders aan, die

hem raden zich weder een pij te laten maken. Zoo komt hij in het monnikskleed te Chambéry en vindt in het Dominikanerklooster onderkomen. Men bejegent den weggeloopen broeder koel; hij was van plan naar Lyon te gaan; men zegt hem, dat, hoe verder hij komt, hij des te minder sympathie zal vinden. Hij verandert dus zijn reisplan, trekt naar Genève, hoopt daar een veilige toevlucht te vinden.

Hier ontmoet hij Carraccioli, markies van Vico, die zich van zijn vaderland en zijn familie heeft losgescheurd en een schitterende positie heeft prijs gegeven om voor zijn geloof te kunnen leven. Deze protestant meent in Bruno een geestverwant te zien. Hij ondersteunt hem, maakt hem corrector aan een drukkerij, rust hem met hoed en degen uit. Is Bruno in Genève tot de gereformeerde kerk overgegaan? Hij heeft het tegenover de Inquisitie geloochend en bij die gelegenheid verklaard, dat hij den markies zou geantwoord hebben: een godsdienst, dien hij niet kende, niet te kunnen aannemen. Maar uit de acten van de Italiaansche evangelische gemeente blijkt, dat hij wel degelijk te Genève voor protestant gegolden heeft en dat hem, toen hij slechte gevoelens had gelucht, het bezoek van het avondmaal was ontzegd geworden. Ten slotte wordt hem aangezegd, dat hij Genève dient te verlaten. Nu gaat hij toch naar Lyon, maar vindt er geen middel van bestaan, neemt dus den pelgrimsstaf weer op, trekt naar Toulouse, de druk bezochte hoogeschool van het Zuiden.

Hier breken betere dagen voor hem aan. Hij verwerft er den doctorstitel, erlangt den leerstoel van professor in de philosophie, die toevallig juist open komt. Twee jaren doceert hij. Maar dan kan hij het niet langer houden. De studenten komen tegen zijn onderwijs in verzet. Hij neemt de wijk naar Parijs.

Om hier vasten voet te winnen, houdt hij voorlezingen, in welke hij zich bij den heiligen Thomas aansluit, 30 voorlezingen over 30 eigenschappen Gods. Men biedt hem een gewoon professoraat aan; hij weigert, daar hij de mis dan zou moeten bezoeken. Misschien acht hij het veilig van de kerk op een afstand te blijven; omdat hij zijn kloostergelofte geschonden heeft, *mag* hij de mis niet bijwonen. Maar hij gaat voort als buitengewoon professor lezingen te houden. Zijn onderwerp is nu: de kunst van Raimundus Lullus.

Lullus was een Spaansch ridder uit de 13de eeuw, die, na

een woest leven te hebben geleid, plotseling verschijningen van Christus en de maagd Maria had gekregen. Bekeerd, verdeelt hij al zijn goed onder de armen en besluit aan de Muzelmannen te gaan betoogen, dat zij Christenen moeten worden. Hij leert Arabisch, maar begrijpt, dat dat niet genoeg is. Hoe zal hij de waarheid van het Christendom bewijzen? De gewone logica laat hem hier in den steek.

Hij verzint een denkmachine, waarmee het hem gelukken zal de christelijke waarheden tot mathematische zekerheid te verheffen. Stel u voor verschillende bladen, rond als de wijzerplaten van klokken, doch met letters in plaats van met cijfers aan iederen rand; die bladen hebben één middelpunt; gij laat ze over elkander henendraaien en krijgt zoo telkens andere letters, die onder elkaar komen te staan, of, daar de letters begrippen voorstellen, andere combinaties van begrippen. Daar nu iedere waarheid een combinatie van begrippen is, b.v. *de aarde is rond* een combinatie van de begrippen *aarde* en *rond*, meende Lullus door zoo'n toestel te kunnen laten verrichten, wat de mensch tot dusver met zijn hersenen had gedaan. Zijn denkmachine zou voor ons denken. Hebt ge het fijne van de zaak gevat? Dan zijt ge slimmer dan de Muzelmannen van Afrika. Want bij hen had onze Lullus niet veel pleizier van zijn denkmachine. Herhaaldelijk tracht hij hun met dat ding te laten zien, dat zij christenen moeten worden. Bij eene eerste poging komt hij in levensgevaar, bij eene tweede wordt hij in de gevangenis geworpen, bij eene derde zoo mishandeld, dat hij aan de gevolgen sterft[1)].

De nagenoeg in vergetelheid geraakte kunst van Lullus wordt door Bruno in Parijs weder opgewarmd. Maar hij maakt er iets anders van. De meening dat theologie tot mathesis zou kunnen worden gemaakt, aanschouwelijk als deze, laat hij varen. De denkmachine van den Spaanschen ridder wordt bij Bruno een geheugenmachine. Hij vervangt de letters door beelden, want, zegt hij, begrippen kunnen ook door beelden worden uitgedrukt en het levendig denken hult zich zelfs bij voorkeur in beelden. Op de machine van Bruno krijgen we sterrenbeelden,

1) Op blz. 448 en vlg. van zijn werk geeft Perviti een zoo duidelijk verslag van den inbond der ‘Ars Magna’; dat men Lullo's figuren met eenig geduld zou kunnen namaken en daarmede, natuurlijk wanneer het vooraf vaststaat dat het zoo is, bewijzen, dat b.v. de wereld niet eeuwig is.

beelden van Grieksche goden enz. te kijken. De combinaties dier beelden zijn kunstgrepen om het geheugen te steunen.

Dat alles is magere kunst, waarmede Bruno evenwel schitterend succes behaalde. Zij trok aan door haar nieuwheid, door haar kontrast met de middeleeuwsche logica, welke in diskrediet is geraakt; ze was daarenboven een terrein, waarop Bruno veilig werken kon, daar hij, zoo bezig, niet het volle licht op zijn ketterijen behoefde te laten vallen. Zijn lessen over Lullische kunst maakten grooten opgang. Zijn manuscripten gingen van hand tot hand. Koning Hendrik III hoorde van den Italiaan met zijn wonderlijk geheugen, liet hem aan zijn hof komen, vroeg hem of hij zich misschien van tooverij bediende, of wel alles natuurlijk in zijn werk ging. De koning was zoo met hem ingenomen, dat hij hem, ofschoon slechts buitengewoon professor, een bezoldiging toekende.

Doch op den duur hield Bruno het ook te Parijs niet uit. Er bestond toen een officieele wetenschap, die van Aristoteles. Als men er van afweek, dan was het gevaarlijk daarmede voor den dag te komen. In de schatting van Bruno waren sommige leeringen van Aristoteles rotsblokken, die uit den weg moesten worden geruimd, zou de daarachter begraven waarheid te voorschijn komen. Zoo dachten velen in dien tijd. Zoo dachten allen, die de natuur in de natuur zelve, niet in de werken van Aristoteles meenden te moeten bestudeeren. Maar weinigen waagden het te rebelleeren tegen het tiranniek gezag, tegen den grooten heidenschen afgod. Vooral niet te Parijs, waar de Sorbonne met vaste hand den scepter zwaaide en officieel geen afwijking van Aristoteles toeliet. Nog in 1624 schrapte Gassendi op raad zijner vrienden de meesten zijner aanmerkingen op Aristoteles. De Claves, Villon, Bitault werden als opposanten verbannen. Descartes verlaat, wellicht omdat hij het niet met Aristoteles kan vinden, in 1628 Parijs. Het was een moedige daad van Bruno, dat hij bij zijn tweede verblijf te Parijs met 120 stellingen tegen Aristoteles te voorschijn kwam.[1)]

Met een aanbeveling van den Franschen koning aan zijn gezant in Engeland trok hij in 1583 naar Londen. Na eenigen tijd in de gastvrije woning van dien gezant te hebben doorge-

1) In die thesen zeide hij o.a., ‘dat Aristoteles meer verschuldigd was aan de Parijsche universiteit dan omgekeerd die universiteit aan Aristoteles.’

bracht, gaat hij naar Oxford om er voorlezingen te houden. Ten einde er zich een gunstige ontvangst te verzekeren, biedt hij vooraf den vice-kanselier en den doctoren der universiteit een boek aan met een opdracht, welke aldus luidt:

'Ik, Bruno, doctor in een meer volledige Theologie dan de gewone, professor van een reiner en onschuldiger wijsheid dan die van anderen, beroemd aan alle Universiteiten, onbekend slechts bij wilden en barbaren, wekker der slapende geesten, wiens hart van algemeene menschenliefde gloeit, die niet daarop let of het hoofd gezalfd is, of de handen gewasschen zijn, maar enkel daarop, of er bij een mensch gemoed en beschaving is; ik, wien enkel de huichelaars, de verspreiders der domheid haten, maar die door alle edele menschen word toegejuicht, - ik bied u mijn groet aan.'

Maar in Oxford had hij het niet pleizierig. Spoedig wordt hij gedwongen zijn openbare voorlezingen te eindigen. Geen wonder, want, naar hij zelf verhaalt, had hij in een openbaar dispuut voor Copernicus gepleit en zijn tegenstander 15 malen tot zwijgen gebracht.

Men weet, dat Copernicus, uit vrees in kerkelijke kringen aanstoot te geven, tot zijn laatste levensjaar, 1543, gewacht heeft met de uitgave van zijn groot werk. De ergernis is dan ook niet uitgebleven, zoomin in Protestantsche als in Catholieke kringen. Zelfs is het voor Ernst Hallier de vraag, 'waar de storm tegen de nieuwe denkbeelden het felst heeft gewoed.'[1)] Nog in 1828 schreef een Pruisisch bijbelgeloovige, de Lutheraan R. Stier: 'Zooveel is zeker, dat in ons planetenstelsel, wat ook een oppervlakkige astronomie beweren moge, niet de zon, maar de *aarde* hoofd- en middelpunt is, de *aarde* de Jozef, die bestemd is om verhoogd te worden, voor wien de overige elf gelijk alle legerscharen aan den hemel zich zullen hebben neder te buigen.' Bruno had kunnen weten, dat hij, als hij wind zaaide, storm oogsten zou. Toch is hij over de ontvangst te Oxford zoo verbitterd, dat hij een boek schrijft: 'Cena de le Ceneri', tafelgesprekken gedurende den eersten vastendag, waarin hij met kwetsende minachting over het land spreekt, dat hem gastvrijheid verleent. 'De aarde, zegt hij, is gelijk aan de andere sterren en het is

1) Ernst Hallier: Kulturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts in ihren Beziehungen zu der Entwickelung der Naturwissenschaften. Stuttgart, Euke, 1889.

kinderachtig dat niet te gelooven. Alle hemelbollen zijn levende wezens, met verstand begaafde levende wezens, en op den rug van alle, evengoed als op den rug onzer aarde, wonen allerlei individuën.' Men bespeurt het, hier gaat Bruno met zijn levendige phantasie verder dan Copernicus, die er zich toe bepaald had de aarde in den hemel op te nemen en te bewijzen dat zij om de zon draait. Toch kan Bruno niet dulden, dat men weigert zijn stellingen aan te hooren; de Engelsche geleerden noemt hij ezels, de Engelschen zelven barbaren, hun taal afschuwelijk. Zoo haalde hij zich weer tal van vijanden op den hals.

Toch vertoeft hij nog twee jaren in de gastvrije woning van den gezant van Frankrijk, Castelnau. Hij komt zelfs aan het hof, spreekt met geestdrift over koningin Elisabeth, 'een godin op aarde.' Hij vindt het klimaat barbaarsch, maar zijn oordeel over de menschen wordt gunstiger, vooral dat over de Engelsche vrouwen, die hij voortreffelijk noemt en in termen prijst, welke ver van kiesch mogen heeten. Hij gevoelt zich, alles te zamen in deze periode van zijn leven, vrij en blij; hij schrijft in snelle opvolging tal van boeken, uit welke dichterlijke gloed, zegevierend zelfgevoel en oorspronkelijkheid van gedachte spreekt.[1)]

Toch blijft hij niet in Engeland, wanneer Castelnau, de man, dien hij zijn standvastigen verdediger te midden van allerlei beleedigingen noemt, van zijn gezantschapspost wordt teruggeroepen. Nu gaat hij in Duitschland zijn geluk beproeven. Te Marburg, waar de Rector der Universiteit weigert hem voorlezingen te laten houden, blijft hij kort; langer te Wittenberg, waar hij de gastvrijheid geniet van Gentilis en door de Luthersche partij welwillend behandeld wordt. Bij zijn afscheid aan het 'Duitsche Atheen,' in 1588, roemt hij Luther als 'een nieuwen Hercules, die het gevaarlijke monster, den Cerberus met de drievuldige kroon, bestreden, de poorten der hel overwonnen had,' 'die met zijn knods, een eenvoudige pen, den plaatsvervanger van Satan, een leeuw en een vos tevens, had nedergeveld.'

1) In zijne inleiding tot de a^{o}. 1889 verschenen Duitsche vertaling van 'Spaccio della Bestia trionfante' zegt Dr. Kuhlenbeck, dat de dialogen van Bruno mooier zijn dan die van Plato. Dit is wel wat heel kras. Juister is, wat hij er op volgen laat: 'Bruno war in erster Linie Dichter und erst in zweiter Philosoph; die poetische Intuition eilte seiner philosophischen Besonnenheit voraus.'

Hoeveel haat tegen den Paus ook uit deze woorden moge spreken, toch moeten we niet gelooven, dat Bruno zich meer aan het Protestantisme dan aan het Catholicisme verwant gevoelde. Onbarmhartig spot hij met de in zijne oogen verachtelijke Protestantsche kerkgenootschappen. Wat hij in het Pausdom verafschuwt, vindt hij daar terug: geloofsdwang, de zaligheid vastgeknoopt aan een bepaalde leer. Het groote verschil is, dat die akeligheden bij de in tal van secten verdeelde protestanten zich zooveel kinderachtiger en armzaliger voordoen: ieder predikant heeft hier zijn eigen credo en matigt zich aan te eischen, dat de wereld zijn invallen en luimen voor de alleen zaligmakende leer zal houden. Dat is het toppunt der krankzinnigheid, waarbij de pretentie van Rome, hetwelk met duizend tongen hetzelfde leert, gunstig afsteekt. Onder Catholieken gevoelt Bruno alles te zamen zich toch nog meer te huis dan onder protestanten. De bodem der ernstige en dweepzieke ketterij brandt hem onder de voeten en hij is blij, als hij weder onder zijn oude geloofsgenooten is[1)].

Geen wonder, dat zulk een man het met de Protestanten aan den stok krijgt. Te Helmstädt, waar hij 1589 en 1590 vertoeft, wordt hij door den superintendent Boëthius van den

1) Bruno's beschouwing over ‘de rechtvaardiging uit het geloof alleen’ kan ten bewijze strekken, hoe weinig hij, ondanks zijn druk verkeer met Protestanten, in den geest van het Protestantisme was doorgedrongen. Hij noemt die leer eene onbetwistbare schurkerij, ‘ribaldaria aperta’, eene spitsboeverij, die moeder is van alle overige schelmstukken, ‘furfantaria, ch'è la madre di tutte.’ De bestrijders dier leer hebben recht het als een Gode welgevallig en voor de wereld gezegend werk te beschouwen, wanneer zij de aanhangers er van op alle wijze vervolgen en van de aarde uitroeien, want wie zulk een leer voorstaan zijn schadelijker dan rupsen en vernielende sprinkhanen, erger dan harpijen, die niets goeds deden, maar alleen het goede, dat zij niet konden verslinden, met haar pooten bevuilden; ‘gli altri, che credono il contrario, possono ginridicamente, seconda la lor coscienza, non solamente essere a lor molesti, ma oltre stimar gran sacrilicio a li dei e beneficio al mondo di persequitarli, ammazzarli e spegnarli da la terra, per che son peggiori, che li bruchi e le locuste sterili, e quelle arpie, le quali non operavano nulla di buono, ma solamente quei boni, che non poteano vorare, strapazzavano et insporeavano con li piedi.’ Spaccio de la bestia trionfante, p. 146 en 147. Men bespeurt het: Bruno wordt ons ten onrechte voorgesteld als een advokaat der vrije gedachte, als een model van anti-clericaal liberalisme. Tegenover de Venetiaansche Inquisitie beroemt hij er zich op in zijn boek: ‘Della causa, principio et uno’ een woedenden uitval tegen de ‘Hervormden’ te kunnen aanwijzen en ze als ‘Misvormden’, die waard zijn verdelgd te worden, te hebben gebrandmerkt. Zie Previti, l.l. bl. 347 en Berti l.l. bl. 410.

kansel als een vijand des geloofs, voor wien de vromen op hunne hoede moeten zijn, plechtig in den ban gedaan. Intusschen is het wel opmerkelijk, dat Bruno het juist met de Protestantsche geestelijkheid te kwaad kreeg. Het is niet waar wat Draper zegt, ‘dat de speurhonden der Inquisitie hem bij zijn Odyssee door westelijk Europa voortdurend op de hielen zaten.’ In de Catholieke landen, te Parijs, te Toulouse, werd hij niet vervolgd, ofschoon hij als afvallige monnik van zelf geexcommuniceerd was, geen mis mocht bezoeken, geen absolutie kon krijgen. Tweemaal had hij, in Frankrijk zijnde, getracht zich weder met zijn kerk te verzoenen, maar beide keeren was hij afgewezen met de uitspraak, dat er voor hem van den Paus geen genade te hopen was, tenzij hij zich weder aan den regel zijner kloosterorde onderwierp. Was dat de reden van zijn woedende uitvallen tegen den stoel van Rome? Het is zoo smartelijk, als een melaatsche, geheel in de wereld alleen te staan, terwijl alle anderen elkander met den broedernaam begroeten. Wat daar ook van zij, Bruno werd door de Catholieke machthebbers niet vervolgd, eenvoudig geïgnoreerd. Misschien vleide hij zich, dat die verhouding zou voortduren, ook wanneer hij weder den zonnigen hemel van het geliefde vaderland boven zijn hoofd had. Zijn onrustige geest dreef hem, toen hij het in Helmstädt niet houden kon, naar Frankfort en toen hem ook daar door den Raad der stad een langer oponthoud geweigerd werd, over de Alpen naar Venetië. Hier duurde het niet lang, of de Inquisitie zag zich verplicht hem voor haar geduchten rechterstoel te dagen. Doch ook thans was het niet de geestelijkheid, van wie de vervolging uitging. Wellicht zou zij hem met rust hebben gelaten, indien niet een leek, een ontevreden discipel, een aanklacht tegen hem had ingediend. Ziehier de omstandigheden, waaronder dat plaats greep.

In Frankfort, waar tweemaal per jaar bij gelegenheid van de Messe boekhandelaars van heinde en verre samenkwamen, had Bruno een zekeren Ciotto uit Venetië leeren kennen. Die Ciotto was in zijn vaderland teruggekeerd en stond in zijn winkel, toen een jong Venetiaansch edelman, Mocenigo, bij hem binnentrad en een boek van Bruno kocht. Mocenigo las dat boek en verklaarde, dat hij het mondeling onderwijs van Bruno zou willen genieten om door hem in de geheugenkunst en *in andere geheimenissen* te worden ingewijd. Bruno schijnt, wellicht tengevolge van eigen grootspraak, den roep van een dui-

zendkunstenaar gehad te hebben, van iemand, die aan magie, astrologie, geheime geneeskunst deed en dat alles kon onderwijzen. Door tusschenkomst van Ciotto werd Bruno uitgenoodigd bij Mocenigo zijn intrek te nemen.

Bruno komt en woont in het paleis van Mocenigo. Nu was die Mocenigo een ander mensch dan de meesten. In den regel toch zijn de menschen met beloften goed aan het lijntje te houden. Zij zijn idealistisch genoeg om tevreden te zijn, als zij zich met hoop kunnen paaien, en om niet daarenboven nog de vervulling van hun hoop te eischen. Vandaar dat het er slechts op aankomt te beloven, veel te beloven, meer dan anderen te beloven, op het gunstig oogenblik te beloven. Waar zou het heen, wanneer b.v. stembusbeloften niet onvervuld mochten blijven? Niemand wraakt dat, tenzij een enkele Yankee. Mocenigo was, schoon Italiaan, van inborst een Yankee. Hij was gulzig genoeg om meer dan groote woorden te eischen. Spoedig verwijt hij aan zijn leermeester, dat deze het beste, wat hij had, achterwege hield. Zoo niet goedschiks dan kwaadschiks, Bruno *zal* hem zijn geheimen ontsluieren. Het komt tot heftige tooneelen tusschen de beide mannen. Bruno wil Mocenigo verlaten. Maar dat belet Mocenigo hem, die, geloovig zoon der kerk, zich reeds zoo herhaalde malen aan Bruno's kettersche uitlatingen geërgerd heeft. En in die ergernis staat Mocenigo niet alleen. Want hij heeft door Ciotto in Frankfort laten vragen, hoe de discipelen, die Bruno daar gehad had, over hem en zijn onderwijs dachten. Het antwoord was geweest, dat men door Bruno teleurgesteld was geworden, dat men hem voor een man zonder godsdienst hield, op wien men zich niet verlaten kon. Als Bruno, ook nadat die brief ontvangen is, verklaart, dat hij verder geen mededeelingen heeft te doen, dient Mocenigo op 23 Mei 1592 eene schriftelijke aanklacht tegen hem bij de Inquisitie in. Bruno, die reeds in het paleis van Mocenigo door zijn verraderlijken gastheer met behulp van een paar stevige gondeliers achter slot en grendel is gebracht, wordt in den nacht door een officiant der Inquisitie afgehaald en naar haar kerker overgebracht.

Mocenigo's aanklacht tegen Bruno is zoo ernstig mogelijk. Hij heeft hem hooren zeggen, dat het godslastering is te leeren, dat brood zich in vleesch zou veranderen bij de mis, ook dat geen enkele godsdienst hem voldoet, dat Christus een bedrieger was

geweest, die met zijn wonderen het volk beetnam, dat de vrouwen hem goed bevielen, maar dat hij het nog niet tot het getal van Salomo had gebracht, dat de Catholieke leer, ofschoon de minst slechte van alle godsdiensten, een ezelachtige leer was, dat hij een secte zou stichten onder den naam van de nieuwe philosophie enz. enz.

Mocenigo beëedigde zijn aanklacht. In hoofdzaak zal zij wel juist zijn geweest, want het meeste er van vindt men in de geschriften van Bruno terug. Toch ware het mogelijk, dat Bruno, had hij enkel met de Venetiaansche inquisitie te doen gehad, ten slotte het leven er had afgebracht. Want op 30 Juli, bij het laatste verhoor, knielt hij neder, smeekt God en zijn rechters om vergiffenis voor al zijn dwalingen en verklaart zich bereid alles te doen, wat men tot heil zijner ziel zal noodig keuren.

Maar de Venetiaansche rechtbank waagt het niet in deze zaak een vonnis te slaan, zonder de hoogste rechtbank der Inquisitie, welke te Rome gevestigd is, daarin te kennen. Rome ontvangt de stukken van het proces en eischt opzending van den gevangene, want ook daar was sedert lang tegen den weggeloopen monnik een proces aanhangig. Eerst weigert de doge inwilliging van dien eisch, daar zij de hoogheid van den Venetiaanschen Staat te na zou komen; na vele diplomatieke onderhandelingen krijgt Rome eindelijk zijn zin en Bruno wordt uitgeleverd.

Op 27 Febr. 1593 wordt hij door den kerker te Rome in ontvangst genomen. Wat er in de eerstvolgende zes jaren met Bruno is voorgevallen, daarvan weten wij niets. Maar wij begrijpen wat die naar vrijheid dorstende natuur in die lange jaren moet geleden hebben. Verbeeld u den stormwind tusschen de vier muren van een kerker opgesloten. In het laatste jaar werd er op aangedrongen, dat Bruno zijn ketterijen afzweren zou. Wij weten reeds van Schopp en het is door de sedert bekend geworden documenten bevestigd, dat Bruno telkens een nieuwen termijn vroeg, daar hij nog niet kon inzien, dat hij iets had af te zweren of dat hij werkelijk ketterijen had voorgedragen. Ten slotte gebood de Paus, dat er een eind aan de zaak werd gemaakt. En zoo werd Bruno, die onder zijn rechters Bellarminus had, na ontwijd te zijn, aan den arm der wereldsche overheid uitgeleverd. Op 17 Febr. 1600 besteeg hij den

brandstapel. Hij had het in zijn macht gehad het niet zoo ver te laten komen. Waarom weigerde hij ten slotte zich te verootmoedigen, gelijk hij reeds te Venetië had gedaan? Waarschijnlijk had hij begrepen, dat hij toch nooit meer in vrijheid zou worden gesteld en verkoos hij den dood boven langere hechtenis. Maar dat is slechts een vermoeden.

Men zou van Bruno met Lasson kunnen zeggen: hij kwam een halve eeuw te laat.[1)]

Hij was een uitlooper der Renaissance. Met zijn onverschilligheid in zake van confessie, zijn ongebonden leefwijze, zijn heidensche phantasie, zijn voortdurende aanroepingen van de goden van den Olymp behoorde hij in zijn tijd niet tehuis. Indien hij vroeger had geleefd, dan zouden de ketenen van het kerkelijk gezag hem niet zoo zwaar gedrukt hebben, en zou hij ook niet met zoo fellen haat, met zoo vlijmend sarcasme, tegen zijn kerk en tegen alle kerken hebben uitgevaren. Dan zou hij in den schoot zijner kerk de door hem gewenschte vrijheid hebben gevonden en misschien gelijk Nicolaas van Cusa, wiens wereldbeschouwing hem zoo aantrok, tot hooge kerkelijke waardigheid zijn opgeklommen. Maar de opgang, dien het strenge en ernstige Protestantisme maakte, had bij Rome een geweldige reactie te voorschijn geroepen; op zijn beurt was het nu streng en ernstig geworden. In een tijd, dat ieder weder Christen was, achtte Bruno het Christendom: plomp bijgeloof, enkel geschikt om de uitspattingen van het gepeupel te beteugelen. In een tijd, die geen scherts meer verstond, was Bruno dartel, spotziek, luimig, vol geniale invallen en dichterlijke vrijheden. Is het wonder, dat hij overal met schele oogen werd aangezien? Als hij liet kijken, wat hij in zijn reistasch met zich ronddroeg, als hij met zijn denkbeelden voor den dag kwam, die de vrees voor dood en hel moesten wegnemen, dan gaf hij enkel aanstoot. Zoo groote losheid van begrippen en ook van zeden kon toen niet meer behagen. Ondanks zijn talenten boezemde hij geen achting in; men gaf den armen zwerver het kruis na, als hij zijn pelgrimsstaf weer opvatte. Vandaar, dat hij als frondeur tegenover zijn eeuw stond, dat hij de vroomheid van zijn tijd,

1) Zie No. 51 en 52 der Philosophische Bibliothek.

waarmede hij telkens in botsing kwam, meedoogenloos geeselde.

Wanneer ik mij den Clerus voorstel, zegt hij in een Latijnsch vers, dan rijst voor mijn oog het beeld van Onzin, slapen en hoofd bedekt met driekroon en mijter, met een ezelshoef in de plaats van een menschenvoet. Het geprezen geloof der vaderen met bullen en zegels leunt er tegenaan. De schare ziet het beeld en buigt de knie, want zij *wil* door Onzin geregeerd worden, opdat het Verstand verga en, aan een ijlen damp gelijk, zich verlieze in de bovenlucht.

In een ander Latijnsch vers heet het:

Vrees voor den dood kwelt de schare, zoodat zij, terwijl het levenslicht haar nog bestraalt, reeds helsche pijnen ondergaat. Laaghartige hebzucht schiep een phantastisch gedrocht. Zij toog aan het werk en smeedde voor de hand van wraakgierige goden scherpe, giftige pijlen. Het oor der stompzinnige, geloovige menigte staat open voor het domme geleuter. De arme bedrogen volken zien daarboven den wreeden rechter met zijn dreigenden blik, in den afgrond aan hun voeten den kerker der furiën, de poorten van staal, die zich niet laten verwrikken, het moeras van den Cocytus, de huiveringwekkende golven van den Styx. Zij hooren de ketenen der verdoemden rammelen. Dat alles is zotteklap, die den vrede der menschen stoort en hun vreugde vergalt, het licht des geestes uitbluscht, karakter en zeden bederft. Wat toch leeren de snoode bedriegers? De wrekende straf der goden bedreigt *niet* de snoodheid; God, de algoede, schept *niet* behagen in handel en wandel van den brave; neen, wat geeischt wordt is dat het verstand het geloof aanneemt, om hetwelk zich volk van volk scheidt, de zoon zich losscheurt van zijn vader en niemand den andersdenkende groet; wat geeischt wordt is dat in razende dweperij de mensch, dat zwakke, hersenlooze schepsel, zich tot verdediger opwerpe van zijn God, den almachtige!

Bruno weet ook het bijgeloof historisch te verklaren; hij knoopt het vast aan astronomische theorieën, aan de leeringen van een hemelgewelf en van een daarboven tronenden God, een eersten beweger. Maar de heillooze waan van dat kogelrond, dat *eindig* heelal begint te wijken; het licht der waarheid komt te voorschijn; de fabel van het Oude Testament wordt prijs gegeven; het oog des geestes ontsluit zich voor de *on*eindigheid der wereld: overal zonnen, die, aan onze zon gelijk, door planeten

zijn omgeven; het *lichamelijk* oog ontdekt ze *niet*, maar zoo dringt van *daar* geen blik tot onze aarde en tot de overige sterren van ons eigen zonnestelsel.

De dichter, die zoo sprak, was wel geschikt om als advokaat van het vrije denken op te treden. Wie op gezag gelooft, zegt hij, omdat de groote schare hetzelfde gelooft, of omdat het in den Catechismus staat, of omdat het van oudsher is gezegd geworden, is geen redelijk wezen, is een *ezel*, die naar teugel en stok luistert; zijn ideaal van den mensch is ezelachtigheid, asinitas.

Maar dat is slechts een grimmige uitval. Van meer gewicht is, dat, gelijk Brunnhofer opmerkt, Bruno, hij het eerst, het *bevrijdende* woord doet hooren, dat het verkeerd is *vroegere* eeuwen den *ouden* tijd te noemen, dat de oudste tijd die is, waarin men *zelf* leeft, waarin het *langst* door de menschheid gedacht is geworden en de *meeste* ervaring is opgegaard. Een levendige dialoog ontspint zich over dat onderwerp tusschen Prudenzio, den verdediger der overlevering, der Aristotelisch-Ptolemaeische wereldbeschouwing, en Teofilo, die het met Copernicus houdt.

Prudenzio zegt: 'Bij de oudheid is de wijsheid.' Maar Teofilo antwoordt: 'Als gij wel verstondt wat gij zegt, dan zoudt ge inzien, dat daaruit juist het *tegendeel* volgt van wat gij meent; ik wil zeggen, dat *wij* ouder zijn en meer leeftijd achter ons hebben dan onze voorgangers, zoodat wij er eer op kunnen rekenen, dat bij *ons*, dan dat bij *hen* het juiste oordeel te vinden is.'

Met die gedachte hebben later Baco van Verulam, Pascal en Bentham, zonder Bruno te noemen, grooten opgang gemaakt.

Zijne wereldbeschouwing is, op de keper beschouwd, een nieuwe theologie, een nieuwe leer van God. Bruno erkent een goddelijk wereldbestuur. Doch de kracht, die de wereld leidt, zoekt hij niet *buiten*, maar *in* de wereld.[1)] Er is geen Opperwezen, dat *buiten* zich zelf werkt en zoodoende b.v. de planeten langs hare banen leidt. God woont in de wereld. Hij is

1) Van den aanvang af leerde hij de immanentie Gods. Maar in zijn vroegere geschriften verbond hij daarmede transcendentie en emanatie op den trant der Neo-Platonisten. In zijn latere geschriften gaf hij die begrippen als onvereenigbaar met de immanentie prijs.

de alomtegenwoordige beweger en als zoodanig de *ziel* der wereld. Hij is de groote kunstenaar, die overal gedachten verwerkelijkt, doelmatige vormen schept en als zoodanig het *Verstand* der wereld, de *Geest*, die uit de dingen der wereld tot ons spreekt. Doch God is niet een kunstenaar, die, gelijk een beeldhouwer of een timmerman, aan *vreemd* materiaal, aan een bouwstof, die hij *vindt*, gestalten geeft; Hij brengt de dingen uit zich zelf voort en is als zoodanig de *stof* der wereld. God is alles en met éénen slag, ongescheiden: kracht, stof, geest. God is het *eenige* wezen, dat bestaat. Alle schepselen, waaraan wij bestaan toekennen, zijn er slechts *in* en *door* hem. Van *hem* losgerukt kan niets aanzijn hebben. Planten, dieren, hemellichamen, het zijn alles slechts voorbijgaande verschijningsvormen van zijn eeuwig, onuitsprekelijk heerlijk, onveranderlijk wezen. Daar God een levende God is, kan er niets zijn, dat niet leeft. De wereld is slechts in schijn een graf. Het stof, dat gij met uw voeten in de hoogte jaagt, bestaat uit levende wezentjes. De tafel, waaraan gij schrijft, het kleed, dat ge om uw schouders werpt, eveneens. Wijt het aan uw zintuigen, zoo gij het niet bespeurt.[1)] Daar God een oneindig God is, moet ook de wereld oneindig zijn. Aan de wereld, die wij zien, sluiten zich tallooze andere werelden aan, die wij *niet* zien. Werelden liggen verspreid gelijk stof in de eindelooze diepten der ruimte. Nergens is plaats voor een afzonderlijken, door God en zijn engelen bewoonden hemel. Daar God overal dezelfde God is, zijn de zielen van menschen, vliegen en oesters, ‘generiek en specifiek’, aan elkaar gelijk. Het hangt enkel van het lichaam, van de bewerktuiging af welken graad van verstand en welke soort van vaardigheid er door een ziel verworven wordt. Kon het plaats grijpen, dat de kop van een slang in het hoofd

1) Volgens Bruno bestaat ieder ding uit kogelvormige bezielde atomen. Slechts de dingen ontstaan en vergaan door het in- en uitstroomen van atomen. ‘Als de golven van een rivier, als de vlam van het licht blijft niets dat, wat het een oogenblik te voren was, maar de dingen veranderen onophoudelijk.’ De atomen daarentegen blijven wat zij zijn, eeuwiglijk. Zoo is de wereld in haar geheel zich steeds gelijk. - Naar aanleiding van dergelijke theorieën schreef Jacobi: ‘Bruno hatte die Schriften der Alten in Saft und Blut verwandelt, war ganz durchdrungen von ihrem Geiste, ohne darum aufzuhören sich selbst zu sein.’ Over ‘Bruno und die Atomistik’ heeft Lasswitz in de ‘Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie’ Ster Jahrgang, 1884, een voortreffelijk artikel geschreven.

van een mensch veranderde, dat de romp zich tot een menschenromp uitzette en dat de staart zich splitste in twee menschenbeenen, dan zou de slangenziel gaan denken, spreken en werken als een menschenziel, daar zij inderdaad een menschenziel zou geworden zijn.

Met deze stoute denkbeelden acht Bruno zich in staat het heil der wereld, de zaligheid van den mensch te bewerken. Dat blijkt uit zijne gesprekken over de geestdrift van den heldenmoed: degli eroici furori. Hij kondigt hier een nieuwen tijd aan, een eeuw van echte en ware vroomheid, waarin er geen huichelarij en geen verstompend geloof meer zal bestaan. De verheven schoonheid van het oneindig en alom levend heelal, gewrocht der 'echte drieëenheid', schepping van alomtegenwoordige kracht, wijsheid en goedheid, moet de mensch in zijn bewustzijn opnemen. Dan zal hij, aardbewoner, zich geprikkeld gevoelen om binnen de enge sfeer, waarin hij werken kan, op zijne beurt het verhevene en schoone voort te brengen; in vereeniging met God zal hij, met heldhaftige geestdrift, doen wat goddelijk is. Bruno acht het de hooge taak zijner philosophie eene reine liefde tot God te wekken, zoo het bijgeloof en de daaruit voortspruitende zedelijke verdorvenheid uit te roeien.

Om zijn doel te bereiken wil hij in de plaats der kerkleer zijne wereldbeschouwing stellen. Niet de kerk, hij, Bruno, zal voortaan door zijne 'Philosophia Nolana nuovamente trovata' gids der menschheid zijn.

Gids der menschheid is Bruno natuurlijk niet geworden. Maar heeft hij met zijn verheven denkbeelden de wetenschap bevorderd?

Bruno beziet de wereld met het oog van den kunstenaar, van den dichter. Waar hij in de werken der oneindige natuur den polsslag van het eigen leven wil terugvinden, vermaant Cartesius om de natuur als een groot mechanisme te beschouwen, als een samenstel van hefboomen, schroeven, pompen, neervallende gewichten enz. Waar Bruno van de zielen der wereldbollen gewaagt[1)] en van de wezens, die op den rug dier

1) In 'Cena delle Ceneri' zegt Bruno: 'Muovonsi la terra e gli altri astri secondo le differenze locali dal principio intrinseco ch'è l'anima propria, la quale non solo è sensitiva ma anco intellettiva; non solo intellettiva come la nostra, ma forse anco più.'

werelbollen leven, komen Kepler, Galileï en Newton met dorre cijfers, met mathematische formules voor den dag.

Schijnbaar vinden wij bij die later gekomenen armoede, bij Bruno rijkdom. Maar dit is enkel schijn. In werkelijkheid is echte wetenschap in de plaats van vernuftige phantasie getreden.

Ik zeg dat niet om Bruno te doen geringschatten. Bruno was dichter. Ook de dichter ziet een deel der waarheid, een deel, dat voor den man der wetenschap misschien verborgen blijft.

De waarheid is niet ééne. De waarheid is een gebroken spiegel, waarvan ieder man van beteekenis slechts een scherf in de handen houdt. Het betaamt hem zijn stukje glas hoog voor zich uit te dragen, opdat ieder het zien moge en het schittere als een zon.

Aan dien eisch heeft Bruno beantwoord.

VAN DER WIJCK.

De toekomst van onzen stam.

Aan de punt van Afrika komt een staat op, beter gezegd, komen staten op, wier ontwikkeling en snelle groei belooft een tegenhanger op te leveren van de wondervolle vlucht die Noord-Amerika genomen heeft. Geen volk of het voelt zich door die Afrikaansche beweging medegesleept. Iedere natie zendt haar kloekste, ondernemendste zonen als verkenners de woestijnen in, door de reuzenwouden naar het fabelland aan de groote binnenmeren. Ieder haast zich een stoel te bezetten in Afrika, of er tijdelijk zijn plaats te merken, gelijk men in spoorwegwagons of in den schouwburg doet. Alle vlaggen waaien er nu; in alle talen, in den naam van alle Europeesche Majesteiten worden de arme zwarten in bezit genomen.

Dit geraas evenwel op de kusten, dat schilderachtig heen en weer bewegen van de kleuren aller vlaggen langs de gele stranden van het groote werelddeel, de manoeuvres der agenten, en, achter die stroopoppen, der afgunstige Mogendheden zijn niet het gewichtigste en voor de toekomst van het blanke ras belangrijkste punt in den ontwikkelingsgang van Afrika. Het is hier voorloopig te doen om handelsstations te vestigen, om nieuwe markten te openen voor den onrustbarenden aanwas van de Europeesche productie. De groote staten, benauwd door het sociale vraagstuk, door de woelingen der arbeiders inwendig ondermijnd, gapen allen zoo wijd ze maar kunnen, slikken gansche lappen van de Afrikaansche kust, landen grooter dan twee Europeesche staten, in, y compris de naakte zwarte potentaten en hun onderdanen, dus letterlijk met huid en haar. Dit beduidt alleen dat ieder, met het oog op de toekomst, zich van een zoo groot mogelijk afzetsveld voor haar producten verzekeren wil. Een loot van den nationalen wijnstok losmaken,

die op het Afrikaansch staketsel overbrengen, opdat zij er groeie en tiere, met andere woorden: blank ras in die heete streken planten, ligt niet in de bedoeling. Daar zijn eigenlijk, want Portugal telt bijna niet mede, daar zijn eigenlijk tot nu toe maar twee volken, die zich in Afrika hebben vastgezet, niet als kolonisten, noch als tijdelijke ontginners, maar als blanke Afrikanen, die Afrika hun vaderland noemen. Het zijn de Nederlanders en de Engelschen. Van die beiden dient in de eerste plaats het Nederlandsche ras genoemd, want dit leverde de eigenlijke pionniers van het zwarte werelddeel. Aan het hoofd van den opmarsch der beschaving in Zuid-Afrika zwermen, gelijk de éclaireurs voor het front van een leger in beweging, op hun vlugge, sterke paarden, de buks over den schouder, de breedgerande hoeden op de bruin verbrande, ruig gebaarde aangezichten, de boeren van Zuid-Afrika. De meerderheid dier onversaagde mannen draagt Hollandsche namen. Zij heeten Vermaak en Potgieter; zij noemen elkander Jan en Piet en Klaas. Zij zien er schilderachtig genoeg uit, gelijk ze daar opdoemen aan den gezichteinder hunner eindelooze vlakten, donkere figuren aan den zadel vastgegroeid, op hun eentje vagebondeerend, of vereenigd in commando, ‘the most brilliant cavalry in the world’ zegt een Engelschman. Zij rijden aan de spits van den bonten stoet van volken en van rassen, die bestemd zijn Afrika te bevolken. De toekomstige historieschrijver zal hen eenmaal met voorliefde teekenen, dat onbuigzame, zwijgende, leuke, taaie, karakteristieke ras. Als de groote volkerenbeweging eenmaal als een schitterende maskerade voor de oogen van de nageslachten voorbij zal trekken, dan zullen de hoeden van de hoofden vliegen en een donderend bravo zal opgaan uit de rij der toeschouwers, bij het verschijnen van den ‘Dutch boer’ van Zuid-Afrika. Het Nederlandsche ras zal den stoot gegeven hebben eerst aan den bloei van Noord-Amerika, nu aan de vlucht van Zuid-Afrika. De voorspelling is niet gewaagd meer, dat over honderd jaren de Afrikaander zich met evenveel rechtmatigen trots er op verheffen zal een ouden Hollandschen naam, den nederigen naam van een dier Hollandsche trek-boeren te dragen, als de Yankee zich er op beroemt van Voorst of Van der Bilt te heeten en een Knickerbocker te zijn.

Het Angelsaksische ras verdrong ons zonder moeite uit Ame-

rika. Groot Nederland te stichten aan de overzijde van den Oceaan, vermochten wij niet. Een tweede kans onszelven in het groot te zien herleven was ons gelaten in de gematigde luchtstreek van Zuid-Afrika. Daar hadden we ons genesteld aan de Tafel-baai en die kuststreek kon, door onophoudelijke en geregelde landverhuizing uit het moederland, het voorportaal geworden zijn van een Nederlandsch rijk van aanbelang. Het blijkt niet dat onze voorvaders die behoefte aan expansie hebben gevoeld, of ooit er van gedroomd hebben meer te worden dan het kleine en vlijtige volkje van kaas- en boterboeren hier, van koffie- en suikerboeren ginds. Onze bodem was te rijk, onze kleigronden waren te vet, de gouden stofregen uit Indië was te mild gevallen, om den kleinen man te doen ontwaken. De Kaap werd veronachtzaamd om de Oost. Toen de Engelschen ons de Koloniën teruggaven en het Kaapland voor de moeite van het bewaren in den zak staken, heeft men zich dat verlies in Nederland zeer weinig aangetrokken. Intusschen hebben de Nederlandsche elementen in Zuid-Afrika zich tegenover Engeland gehandhaafd. Onze taal is in de Kaapkolonie niet door de Engelschen kunnen worden uitgeroeid. Het Hollandsch sart John Bull en vervolgt hem in zijn eigen Britsche kolonie, in zijn eigen Britsch parlement te Cape-town. Ten Noorden van de Engelsche bezittingen verrezen republieken met Nederlandsche namen en het Nederlandsch als officieele taal. Zij verrezen tegen den wil van Engeland, tot bittere teleurstelstelling van Engeland, en niet zonder Engelands fellen tegenstand.

Zij hadden een wordingsgeschiedenis die een lijdensgeschiedenis is, met vele aandoenlijke episoden, gelijk onze eigen geschiedenis. Dit alles greep plaats, zonder dat wij Nederlanders er veel notitie van namen, zonder dat wij er ons het harnas over aantrokken. Wij hadden toen geen flauw besef van hoeveel belang ook voor ons land en ons volk die gebeurtenissen in Afrika waren. Met de stamverwanten in die streken hadden wij ongeveer geen gemeenschapsbanden aangehouden. Moeder Nederland herinnerde zich ter nauwernood het Afrikaansche kind. Woeien er eens geruchten over van mishandeling der boeren in Zuid-Afrika, van verkrachting hunner rechten door de willekeur van Engeland, kwam er eens een flauwe weêrgalm van het wanhopig worstelen dezer overblijfsels onzer Nederlandsche Afrikanen tegen Groot-Brittannië ons ter oore, dan,

herinner ik mij nog uit mijn jeugd, hoe sprookjesachtig en hoe vreemd die tijdingen klonken, welken vagen, voorbijgaanden indruk zij achterlieten. De Nederlandsch-sprekende Afrikaners kregen niet veel van ons volk te zien, en, wat zij er van te zien kregen, was voorwaar niet fraai. Mij stond in deze dagen die Hollandsche burger-mijnheer voor den geest, dien ik, als kind, eens hoorde zeggen, terwijl hij over een jongen sprak, die maar volstrekt niet deugen wilde: ‘hij is zelfs te slecht voor de Oost, laten ze hem naar de Kaap sturen. Zulke galgenbrokken moeten naar Afrika!’ Het is volstrekt mijn plan niet, de Afrikaansche boeren te gaan ophemelen. Maar men moet toch wel naïef zijn hier in Nederland, wanneer men zich verwondert, dat die menschen in Transvaal en in den Vrijstaat niet met Nederlanders dwepen.

Later werd de belangstelling levendiger. De strijd om de vrijheid der Transvaalsche republiek met Engeland vooral trok hier de aandacht en spande de sympathie. De natie kwam in beweging; het bloed sprak. Mannen van naam sprongen voor de bedreigde stamverwanten in de bres. Beste Nederlanders durfden opkomen voor de boeren tegen het machtige Engeland. Harting leverde zijn onvergetelijk pleidooi. Men wil zelfs weten, dat bij de boeren en visscherslieden in Noord-Holland toentertijde een opgewondenheid zich vertoonde, die gevaarlijk dreigde te worden voor onze goede betrekkingen met Groot-Brittannie. Het bloed begon te bruisen, gelijk in de oude, glorierijke dagen van weleer. Het Wilhelmus van Nassauwe suisde in het rond, en de vouwen van de Oranjevaandels op de oude schutterstukken schenen uittewaaien, of ze weder wilden zwieren in de lucht.

Toch, zelfs na dien Majubaheuvel, bleef de beschaafde, verlichte, moderne burgerij de ‘boers’ wantrouwen. Men begreep die menschen niet. Men was zeer mild met woorden, uiterst karig met daden. Aan lof en ontboezemingen geen gebrek, doch feitelijke, materieele hulp durfde men niet verleenen. Het kostte moeite een leening voor hen in Nederland te plaatsen. ‘Kijk’, riep de Engelschman en wreef zich de handen, ‘kijk, die leuke Hollanders; ze drukken de Afrikaansche broeders met hun rechter arm aan het hart; met hun linker knoopen ze hun zak toe, en ze hebben groot gelijk.’ Deftige, soliede bankiers raadden hun klanten de schuldbrieven der Transvalers af. Er werd gezegd: die boeren zijn wonderlijke snaken; ze hebben

geen begrip van wat een staat is, laat staan van de verplichtingen van een staat. Zij leven als patriarchen, ieder koning op zijn eigen erf. Zij zullen er geen been in zien, de plechtig aangegane overeenkomsten te schenden, als hun dit eens in hun wonderlijken, onverzettelijken kop komt.

Het is hoogst merkwaardig dat wij die menschen zoo weinig begrepen, dat wij niet beseften hoe dezelfde mannen, die getoond hadden, hun laatsten droppel bloed veil te hebben voor de vrijheid van hun land, ook hun laatste penningen zouden geofferd hebben voor de *eer* van hun land. Zoozeer is de moderne Nederlander veranderd, zoo weinig kan hij zich meer verplaatsen in de eigenaardigheden van zijn eigen voorvaders, dat hij de Transvaalsche boers ‘in zaken’ wantrouwde, juist omdat zij ‘in geloove’ op de Nederlanders van den grooten tijd geleken. Het waren ‘fijnen’, die boers, zoo heette het, en met ‘fijnen’ zij men op zijn hoede. Zij spraken de tale Kanaäns en zij hielden, voor den eten, zalvende gebeden. De zeden dier lieden waren met hun ascetische moraal alles behalve in overeenkomst, werd verzekerd. Men kerkte daar druk, maar kneep de kat in het donker. Van hunne ‘accomodements avec le ciel’ wist men het een en ander te verhalen. Of nu Bogerman en zijn gezellige gemeente ons smaken zouden? Of wij de strenge moraal van die barre Dordsche Santen kunnen overeenbrengen met de vaten vol ‘zoeten, Rijnschen most’ die Vondel hen laat doorzwelgen? Toch, al ‘suisebolden’, volgens Vondel, somtijds enkelen van die vrome predikanten en ouderlingen, en al staken ook nog andere duiveltjes van dartelheid dien hoogvereerden en godvruchtigen vaderen in het zwakke ‘vleisch’, zou men hen daarom een oogenblik van gemis aan liefde voor hun land, aan trots op hun land, aan hart voor de eer van hun land verdacht hebben?

Dit is een trek van onzen tijd. Leerstellige godsdienst, vooral de ouderwetsche vorm van vroomheid, komt ons verdacht voor. Het begrip van huichelarij is voor de moderne menschen ongevoelig tot het onderbegrip van godsdienstige huichelarij ingekrompen. Indien men het niet beter wist dan zou men zeggen dat de geveinsdheid nooit haar spel dreef met onze liberale leuzen en programmen, dat zij van onze humanitaire philantropische, wetenschappelijke en aesthetische begrippen zich nooit maskers wist te knippen? Men gelooft den man van politieke

eerzucht niet, wanneer hij roept: ‘mij drijft de ijver voor den Heere! of de liefde voor de heilige kerk.’ Maar men gelooft onmiddellijk op zijn woord den man, die geld slaat uit een zeker soort van naturalistische boeken die hij schrijft, die leeft en zich een huis bouwt van het bezoedelen der verbeelding van zijn medemenschen, mits hij voorgeve dat de hartstocht voor ‘de waarheid’ hem blaakt. De romanschrijver, die met zalvend aangezicht de modefrase uitgalmt ‘l'art pour l'art’ sluit het modern publiek onmiddellijk den mond. Men durft hem niet te verdenken. Dit zou onwetenschappelijk, mitsdien onnoozel staan en de wereld heeft een zeer voornamen, grooten neus om op te trekken voor zulke bekrompenheid. Dit *mag* nooit larie zijn voor de geavanceerden, omdat hun eigenliefde er bij betrokken is.

Ik weet niet meer van de deugden en gebreken der Afrikaanders dan iemand anders, die uit de verte oordeelt en op hooren zeggen afgaat. Wel waarschijnlijk houdt de boer er eigenaardigheden op na, die een modern-beschaafd Nederlander hoogst onaangenaam aandoen. Wederkeerig zullen die ‘boers’, gelijk zij nu nog zijn, in het hedendaagsch product van Nederlandsch fatsoen en Westersche beschaving weinig behagen scheppen. Maar een volk, dat gedaan heeft wat zij gedaan hebben, moet wel stevige bestanddeelen in zijn karakter hebben. Ik weiger te gelooven dat er op den bodem van hun godsdienst niets iets dieps en echts ligt. Wanneer men het goed meent met die lieden late men hun ‘dat geloove’ en kome hun nimmer met moderne tractaatjes aan. Eveneens worden er onder ons gevonden die hen vatten en hun nader staan, mannen met wie zij zullen kunnen opschieten. Deze elementen zullen langzamerhand wel op den voorgrond komen. Laten wij hopen dat de Nederlanders op den duur het goed vertrouwen van die menschen, door verkeerde exemplaren van ons ras geschokt, herwinnen zullen.

Onze houding tegenover de Transvaalsche deputatie indertijd, was niet gelukkig. Daarbij werd van onze zijde veel te veel sentimentaliteit, weinig mannelijke, eenvoudige, cordate tegemoetkoming aan den dag gelegd. Er is te veel getoost en gezongen en gebanketteerd. Een benijdbare stof, in het voorbijgaan gezegd, voor den lateren geschiedschrijver die humor bezit! Het ging ons met de Transvalers als het gaat tusschen broe-

ders en zusters. Men moet niet zoo lief met elkander zijn, tenzij men ieder oogenblik in staat zij en geneigd zij de betuigingen daadzakelijk waar te maken. Er worden anders verwachtingen opgewekt, die op teleurstellingen uitloopen... en er komen onaangenaamheden. Op het oogenblik is die tijd van lyrische ontboezemingen en plichtplegingen voorbij. De rollen staan op het punt van omgekeerd te worden. In plaats dat de Transvalers van òns voordeel zoeken te behalen, zullen wij gaan aankloppen bij hèn. Wij staan nu met hen op veel zuiverder terrein. Zij hebben ons en wij hebben hen noodig. Helpen wij elkander, zonder frases, als het eene vrije volk het andere, zonder meerderheidsgevoel bij den een of den ander, als mannen van zaken, ieder op zijn eigen voordeel bedacht, maar zich wel bewust dat de inhaligheid zich zelve straft en dat betrekkingen, gegrond op goed vertrouwen in elkanders eerlijkheid, op geloof in elkanders goede bedoelingen, de eenige zijn die stand houden op den duur en voor beiden blijvende winst opleveren.

Want zij hebben ons noodig. Niet ons geld in de eerste plaats. Dat kunnen zij van de Engelschen en Duitschers krijgen. Neen zij hebben *ons* noodig. De strijd om het bestaan door dit hoopje mannen zoo heldhaftig en hardnekkig gevoerd, is nog niet ten einde. De Pactolus, die hun scheepje van staat ophief en vlot maakte, dreigt hen op de klippen te barsten te stooten. De Britsche Luipaard afgedeinsd, voor goed zoo meende men, toen hem de tanden waren uitgestooten, is teruggekomen, aangelokt door den rijken buit; hij kwispelt om hen henen en likt zich ongeduldig den muil. In het misbaar der Engelsche kranten tegen Portugal kwam de aap uit de mouw. Delagoabaai! En het waren niet alleen de kranten. De deftige ‘Fortuightly’ eindigde een artikel met bedreigingen tot Portugal gericht: ‘Bedenk gij hebt nog meer te verliezen in Afrika dan de Zambesi. Wij konden Delagoabaai bezetten en, bezetten wij ooit Delagoabaai, dan konden wij wel eens vergeten die terug te geven’.

Duidelijker is Rider Haggard in de ‘New Review’. Al de oude grieven en aantijgingen tegen de ‘boers’ komen daar op nieuw ter tafel. Pecksniff, zoon van Dickens, wandelt door die bladen rond. Het is verbazend, volgens Rider Haggard, zooveel als die zwarten van Engeland en de Engelschen houden. Toen

sir Hercules Robinson, ter onzaliger ure, die goede Swazis overleverde aan de heeren Kruger, Pretorius, Joubert en consorten, barstten die goede Zwazis in snikken uit. Een zekere Sibilo ‘could not restrain his tears, but cried like a child.’ Aandoenlijk niet waar! Neen het lijdt geen twijfel: het is Engelands ‘*duty*’ de hartroerende gehechtheid van die naakte zwarten te beloonen. De menschlievendheid gebiedt, dat Engeland weder baas worde in Zuid-Afrika. Voordeel of gewin zoekt Engeland niet, o neen! Niets dan christelijke deernis en ontferming met de inboorlingen! Not allow the boers to take Swaziland!

En dan komt de schrijver zeer geleidelijk van de Swazis op hun onderdrukkers ‘de boers’.

‘Zal de Engelschman of de Hollander regeeren in Afrika? (That is the question!) Velen onzer hebben eerbied voor de boers, een respect dat nog verhoogd is door hun dapper gedrag bij den Transvaalschen opstand. Schrijver dezes is een van dezen. Maar wij vechten voor onze vlag en voor de toekomst van ons ras, en wij kunnen kwalijk uit een *twijfelachtig* (sic) gevoel van eerbied voor de Transvalers, weggaan. En voor het overige: is Britsch bestuur niet beter dan het boerengouvernement, en hebben wij geen plichten jegens de zwarten? (de schreiende Swazis.) De zwarte man is gevonnisd; hij zal noordwaarts gedreven worden en dan wegsmelten, uitgeroeid door de opdringende scharen van een edeler ras. De Voorzienigheid wil het zoo; de aarde behoort aan den sterkste. Maar wij kunnen deze ter dood veroordeelde rassen ten minste beschermen tegen oorlog en tegen onderdrukking’.

(Dit beteekent in de oprechte taal van den heer Rider Haggard: wij kunnen hen beschermen tegen de Dutch. Dutch is synoniem met wreedheid en onderdrukking.)

Schrijvend, quasi over Swaziland, altijd met een oogje naar den vetten buit, Transvaal, windt de heer Rider Haggard zich meer en meer op. Het land der boers doet hem het water in den mond komen. Hij kan zijn handen haast niet meer tehuis houden.

‘Zijn er’, roept hij uit, ‘zijn er geen *helden* te vinden die als Gunnar, de held der Noorsche saga, geen duimbreed wijken, maar voorwaarts gaan in spijt van boers, Portugezen en... Duitschers!’

Het komt mij voor dat de heer Rider Haggard, bij het op-

sommen der vijanden van den onderstelden Engelschen heros, die zich met geweld van Zuid-Afrika zal meester maken, even gepauzeerd heeft voor hij van de ‘boers’ en van de ‘Portugese’ op den.. ‘German’ oversprong. Met boers en Portugese zou de *held* wel klaar komen. Maar de German! hm! dat is wat anders! Die staat daar tegenwoordig Engeland duchtig in den weg, een soort van oplettend politieagent, John Bull op de vingers te kijken. Het is karakteristiek zooals de heer Rider Haggard, driftig voortschrijvend, bang wordt dat het met dien German toch niet lukken zal, dat hij te hard een noot zou te kraken geven aan den Engelschen *held*.

Daarom eindigt hij met een wenk aan het adres van Duitschland, een knipoog naar den politieagent: ‘zeg eens, vriend, jij laat, wat je eenmal in je kluiven hebt, ook niet gaarne los!’ ‘Let Englishmen ask themselves what step any foreign nation, *the Germans for instance*, would take, if they saw an empire slipping from their grasp!’

Men ziet, de Engelsche schrijver durft het wel te zeggen. Hij zou dol graag de handvol boers te lijf gaan met de volle macht van Groot-Brittannie en die taaie Dutch maar afmaken. Hij droomt reeds van den *held*, die voor her Majesty, the most Gracious Queen, tegenover de Nederlandsche-Afrikaanders de rol van stalen bezem zou willen spelen. Hij hoopt nog altijd dat met brutaal doortasten van Engeland alles te winnen zou zijn. ‘Although a great colonial authority has declared the contrary, there is still room for Imperalism in South-Afrika. The stars in their courses have fought for us; our rule has not been utterly destroyed by our wantonness and folly.’

Maar, al blijven, gelijk hij vreest, Transvaal en Vrijstaat voor de Engelsche *kroon* verloren, Engelsch zullen ze blijven. ‘IJsbergen’, roept de heer Haggard, ‘drijven een tijdlang statig rond, half boven, half onder water. Maar de zee is altijd bezig hun fondamenten weg te zuigen, en, plotseling, onverwachts, kantelen ze om, gelijk het Braziliaansche rijk, en het onderste komt boven. Dit zal ook gebeuren in de Transvaal, indien de stroom van Engelsche goudzoekers blijft aanhouden. Op het oogenblik zijn de “boers” het zichtbare gedeelte van den staatkundigen IJsberg; maar de vloed der immigratie is beneden aan het werk - en de dag zal aanbreken, waarop de toestand geheel zal omkeeren, and that suddenly.’

‘The boers are destined to be peaceably submerged with all that is theirs!’

With all that is theirs! men hoort het.

De heer Rider Haggard heeft iets naiefs in zijn manier van schrijven. De lapjes van humanity en protection of the natives, waarmede hij zijn brandende begeerte naar ‘des naasten goed’ bemantelt, zijn te dun om iets te verbergen. Hij ‘plaudert aus’ wat er in Engelschen omgaat. Onze Transvaalsche stamverwanten worden gewaarschuwd; wat gij doet of niet doet in Zuid-Afrika, er onder moet gij en zult gij. Wegvegen zullen wij Engelschen het ras, het gehate Dutch ras, met al hun bezittingen. De taal die een oogenblik de grenzen van de Nederlandsche weidevelden en de kruinen van de dijken der ‘Mijnheers’ dreigde te overschrijden en de taal van een groot rijk der toekomst, een wereldtaal, te worden, zal worden gewurgd door ons. Zuid-Afrika zal Engelsch zijn.

Daarom hebben de Transvalers, en heeft over het geheel het gansche Nederlandsch-Afrikaansche element ons noodig. De Engelschen zijn in hun overmoed zoo vriendelijk geweest hen te waarschuwen: Un homme averti en vaut deux. Niet dat de Afrikaanders ons Nederlanders zoo lief vinden of ons persoonlijk boven de Engelschen verkiezen, daarvan maakt men zich geen illusies meer; maar zij moeten met ons dijken tegen den vloed die wast. Wij hebben het voordeel eenig in onze soort te zijn in Europa; onze taal, - wat gaat het toch vreemd in de wereldgeschiedenis! - die Huet ons aanraadde maar af te schaffen, krijgt daar eensklaps zulk een beteekenis, dat haar ‘zijn of niet zijn’ de geschiedenis van een werelddeel in de twintigste eeuw beheerschen zal. Wanneer, over het geheel, ons volk nog om iets anders dacht, of zich voor iets anders warm maakte dan voor zijn kerkelijk-politiek getwist, voor zijn locale en provinciale belangen; indien de meerderheid als natie hooger eerzucht kende dan het goed te hebben en een burgerlijk leventje te leiden, dan zou er, bij het lezen van sommige Engelsche artikelen over Afrika, een schok het door de leden moeten varen. Zij, die met welbehagen hunnen kinderen de Engelsche vaandels in het Rijksmuseum wijzen, hadden een laatste streeling van den ouden nationalen trots zich voelen aanwaaien, nu zij zien dat Engeland, al vreest het niet meer onze schepen en kanonnen, ons nog vreest. Want het vreest

ons; het vreest ons ras, de taaiheid van dat ras; het vreest de taal, door ons gesproken, die hij niet heeft kunnen uitdelgen, wel verbasteren, in zijn kolonie; het vreest het Dutch blood, dat daar maar altijd leukjes omloopt, dat geen eeuw van Britsch bestuur en Britsche gewelddaden heeft kunnen uitdrijven.

Is hier voor een jong Holland, dat naar verruiming, opfrissching, dat naar verheffing snakt uit hetgeen zij ‘ons kleinburgerlijk, gemoedelijk gedachten- en gevoelswereldje’ noemen, misschien gelegenheid zich te ontscheuren aan hun zelfbespiegelingen en socialen wrok, en te toonen dat zij ‘de toekomst’ zijn, door een ideaal omhoog te houden, waardig nog dat er een oude natie voor ontgloeie: Zuid-Afrika zal Hollandsch zijn!

Of is het louter dwaasheid aan zoo iets te denken? Mogen wij een dergelijke eerzucht niet meer voeden? Des te treuriger dan! Busken Huet heeft ons aangeraden vast in vreemde talen te gaan schrijven. Hij heeft het uitgesproken: ‘de kleine natiën zijn ten doode opgeschreven.’ Wanneer Huet zoo iets zeide, dan noemde men dit, hier te lande, een boutade van Huet en liet het langs zijn koude kleeren glijden. Ik vindt het niet beleefd voor Busken Huet en ook niet overeenkomstig wet den eerbied, aan dien groeten geest verschuldigd, dat men hem in staat geacht heeft, op zijn leeftijd, zich in flauwe plagerijen te verlustigen. Want dat zouden die ‘boutaden’ dan toch eigenlijk zijn. Wij hebben onzen grooten mannen. Multatuli evenmin als Busken Huet, nimmer veroorloofd verder te zien dan het ons behaagde te kijken. En Huet zag verder; hij meende wat hij zeide, al overdreef hij somtijds, al drukte hij zich scherp en kantig uit. Hij zag dat het leven van de kleine natiën op den duur moreel onhoudbaar worden moest, indien zij zich niet kunnen uitzetten. Wij geven er ons geen rekenschap van; maar onze positie in Europa is veranderd. Vroeger waren wij één van vele kleine, zelfstandige volken. Naast ons lag Hannover. Pruisen was een koningrijk van den tweeden rang. Wij gevoelden ons toen niet klein en zwak. Onze armée, ofschoon niet sterk, had iets te beteekenen. Zij stond gelijk met die van zooveel andere kleine Staten. De geweldige moderne legers met hun ingewikkelde machinerie en hun volmaakte uitrusting hadden het moreel van onze officieren niet terneêr gedrukt. Wij waren nog een maritieme mo-

gendheid van beteekenis. Nieuwe maritieme machten waren nog niet naast ons opgerezen en hadden ons niet overvleugeld.

Onze houten fregatten, heb ik hooren zeggen, hoorden tot de vlugste zeilers. Knappe scheepsbouwmeesters waren wij van ouds. De marine-officier had het gevoel dat zijn wapen medetelde in Europa en zijn woordje kon meêspreken als het moest. Wij leefden weltevreden in ons kleine landje; de groote wereldsteden in den eigenlijken zin van het woord, waren er nog niet. Berlijn en Weenen en ons Amsterdam ontliepen elkander zooveel niet. De wereldlitteratuur had onzen bodem nog niet overstroomd met haar zee van prikkelende en opwindende voortbrengselen. Het grootsteedsche en grootlandsche leven stak ons nog niet in de oogen. Duizenden bij duizenden trokken nog niet, elken zomer, naar den vreemde, om uit het buitenland de ontevredenheid met onze inheemsche toestanden mede te brengen. (Ik denk met hulde aan de welsprekende redevoering door professor Spruijt voor eenige jaren, in den bond voor algemeene dienstplicht geloof ik, gehouden, een rede die een oogenblik sensatie maakte, en waarin hij onze Nederlandsche cosmopolieten teekent.)

Alles ging nog niet in het groot, alles was nog niet ingericht op reusachtige schaal; om iets goed te maken en op de hoogte van den tijd te brengen behoefde men nog geen enorm debiet, geen ontzettende kapitalen. Ons landje had veel van een gereformeerde kerk; de preeken van geliefde kanselredenaars waren, naast de zaken, onze geliefkoosde afleiding en occupatie. Wat Oosterzee gezegd had en wat een moderne predikant te Amsterdam op Paschen had ontkend: daarvan gewaagde het heele land. De litteratuur was voor het grootste deel in de handen der predikanten. Men schreef uit liefhebberij. Aan een schrijversstand die leefde van de pen, en weldra eischen zou, te kunnen leven van de vruchten van zijn brein, dacht niemand. Groote Nederlandsche schrijvers hadden nog niet het verdriet de welverdiende villa van Fritz Reuter aan te zien, de luxueuse woningen der Parijsche pers- en litteratuurmagnaten binnen te komen en daarbij te denken, hoe de positie van een schrijver in Nederland is en hoe zijn werk word beloond. De redacteur van een Nederlandsch blad vergeleek zijn stelling nog niet met die van een collega, wien uitgebreide

middelen en de beste pennen ten dienste staan, wiens stem over de heele wereld klinkt, wiens invloed in de staatkunde van Europa wordt gevoeld, die van zijn bureau naar de hoogste staatsambten opklimt. Ons landje was nog niet te vol; wij konden onze jongens nog onderbrengen en die jongens stelden nog die vorderingen niet aan het leven, welke het trillende, electriseerende groot-Europeesche leven hun leert stellen. De eerzucht vloog nog niet ver over de grenzen henen, wijd over de mogelijkheden, die een klein landje biedt. Het kleine taalgebied hinderde ons niet; de uitstekenden waren met nederigen werkkring tevreden en met kleiner machtssfeer wel voldaan.

Nu wordt alles om ons henen groot en grooter. Er is een geweldige drang bij alle volken naar expansie. De willekeurige grenzen worden uitgewischt van lieverlede. De geografische expressies verdwijnen. De taal en het ras, niet meer een oud tractaat, niet meer een, door toevallige omstandigheden getrokken lijn, niet meer de een of andere rivier of bergketen bepalen de grenzen der staten. Rusland trekt de Slaven aan; de Duitsche Oostenrijkers convergeeren naar hun stamgenooten. De Italianen in Tyrol en in Triëst hijgen naar hereeniging met het koningrijk van Humbert. De tijden zijn ongeloofelijk groot en machtig; er is bij de Europeesche natiën een drang naar uitzetting, een drift tot hereeniging met afgesneden deelen; Engeland trekt zijn verspreide rijken vaster om het moederland. Die beweging is algemeen; zij tintelt door het merg en bloed der Staten; zij geeft gloed en kleur aan het nationale leven, spanning aan hun gansche bestaan.

En wij dan? Wij zijn ook geen geografische expressie, wij zijn een scherp geteekend ras. Wij hebben dus volgens de nieuwe theorie recht op voortbestaan. De vreemdeling kan zich niet in Utrecht of in Holland komen nederzetten, als de Pruis in Hannover en de Franschman in Waalsch-België, en zeggen: hier ben ik te huis. Moeten wij het eenige ras zijn dat aan die beweging zich onttrekt, dat niet mede doet, uit bescheidenheid niet mede doen *mag* aan dien algemeenen drang naar verspreiding, uitzetting en vergrooting van taalgebied? Of moetèn wij, het koste wat het koste, ook voor onzen ouden stam en taal een deel der wereld zoeken te veroveren en een eervolle plaats en rol in de toekomstige wereldgeschiedenis. Juist op het oogenblik, waarin bij alle natiën zich die aantrek-

kingskracht van het soortgelijke naar het soortgelijke openbaart, komen daar verspreide tronken van ons Hollandsche ras en aard, door de omstandigheden er toe gedwongen, nader kruipen bij den moederstam. Zal ons die laatste kans ontgaan? Zal het Dutch element in Afrika, gelijk de heer Rider Haggard profeteert, worden ‘submerged with all that is theirs’? Of zullen wij in staat zijn ons begrip van nationaliteit te verruimen en, gelijk de Engelschman Engeland noemt: niet het land, waar de Engelschen koningsvlag waait, maar het land waar Engelsche wonen en de Engelsche taal gesproken wordt, Nederland leeren vinden buiten onze kleine Europeesche grens, onder de schaduw van een andere vlag dan onze driekleur?

De Engelsche organen spreken groote woorden, maar, of zij in den grond gelooven wat zij zeggen: dat het zoo gemakkelijk gaan zou het Dutch element in Zuid-Afrika dood te drukken? Hun eigen groote staatsman Gladstone heeft 't hun voorgehouden: bedenkt dat als er één ras in de wereld ons in taaiheid evenaart, dit het Nederlandsche is. Voor de vredelievende annexatie van de Zuid-Afrikaansche republieken rekenen zij op gouddelvers. Wij zouden er onze landbouwers kunnen planten (de Engelsche boeren hebben in Zuid-Afrika nooit willen tieren), onze handwerkslieden, onze tuinders, onze burgers. Goudzoekers zijn meestal niet het beste materiaal om rustige, gezeten burgers uit te trekken. De boer integendeel kleeft aan den grond. Indien bij ons te lande de lieden wakker werden, indien er een groot emigratiefonds gesticht werd, waartoe het een punt van nationale eer was voor een ieder naar vermogen bij te dragen, zou dat op den duur misschien nog niet doeltreffender en in zijn gevolgen heilrijker zijn voor onze natie, dan het droog leggen van de Zuider Zee of het ontginnen van dorre heidegronden? - Men vraagt zich wel eens af, waar heel die vloed van jonge lieden blijft, wat zij allen toch gaan doen die menigte van beschaafde, min of meer bemiddelde, jonge mannen, welke ieder jaar, bij ons de toga virilis aannemen. Velen hunner onderscheiden zich aan onze universiteiten of op andere inrichtingen van onderwijs. Hun leermeesters hebben juist den tijd gehad het oog op hen te vestigen, aanleg bij den een of ander te bespeuren... en zij zijn verdwenen. Men vindt hen later terug in tal van betrekkingjes en postjes. die voor fatsoenlijk doorgaan en waar zij een eentoonig en zeer sleurig, onbeduidend

leventje leiden. Zij dingen dikwijls om de plaatsen met den burgerjongen die zich langs dezelfde sporten van de ladder zoekt omhoog te werken en verstoppen hem den toegang. Zij maken voor de opschuivende lagere standen den strijd om het bestaan nog scherper, want zij hebben middelen; zij kunnen wachten. Indien nu dit bestaan - waarom zou men zich niet eens in het ondenkbare mogen verplaatsen? - indien nu dit bestaan dien jongen Nederlanders ten slotte eens ging verdrieten? Wanneer de spoor Zuid-Afrika zal geopend hebben voor de beschaving, indien dan eens een soort van influenza dezen jeugdigen landgenooten op het lijf viel... dahin! Stelt, dat zij den lust niet konden weerstand bieden om aan het opgewekte leven deel te nemen van een jeugdige, snel ontwikkelende, *Nederlandsche* republiek. Stelt, zij gingen er heen, gelijk wel degelijk de Engelschen er heen gaan, in persoon en met hun geld; stelt, zij gingen er heen, niet om tractementen te verdienen, winst te maken en terug te keeren; maar om er te blijven, plaatsing voor hun geld en nuttigen arbeid voor hun hoofd en hand te zoeken, er een huisgezin te stichten en loyale Afrikaanders te worden? Zou hun leven dan niet frisscher en nuttiger, armer en ten slotte toch rijker zijn?

Men ziet verrassende dingen gebeuren. Ik heb een Nederlandsch jonkman gekend, rijk, zich aan de laatste mode houdend met onkreukbare trouw, rijdend op manègepaarden, altijd net gekapt, druk uitgaande, niet veel uitvoerende. Een oudere vriend wist hem door zekere kernachtige, oorspronkelijke manier van spreken zoover te brengen dat dit jonge mensch, gelijk het in den Catechismus heet ‘zich zelven diep mishaagde.’ Tot ieders verbazing verliet hij op een dag het land, nam zijn geld mede naar Amerika, wierp daar zijn ‘fatsoen’ overboord, werkte hard, van onderop beginnend als bezat hij niets, keek onderwijl goed uit zijn oogen en ving eindelijk aan, zijn kapitaal in nuttige ondernemingen te steken. Eenigen tijd geleden bracht hij zijn oude vaderland een bezoek. Het tengere modeheertje was een bruin verbrand, breedgeschouderd man geworden. Levenslust en kracht had het druilerige en apathische vervangen. Hij is burger geworden van de Vereenigde Staten. Zulk een man, en er zijn er meer waar pit in steekt, die maar een stoot of de een of andere aanleiding behoeven om zich aan te grijpen, had over eenigen tijd ook in Zuid-Afrika zijn weg ge-

vonden. Hij was dan voor onzen stam, voor ons volk niet verloren gegaan. Integendeel zijn vestiging daar ter plaatse, de vestiging, op zijn voorbeeld, van nog anderen van zijn stand en zijn fortuin had de overkomst van nieuwe Hollandsche huisgezinnen mogelijk gemaakt. Ieder die naar een Nederlandsche, overzeesche republiek verhuist, blijft aan het moederland als met een koord verbonden. Er zijn bij ons te lande jongelieden, die een uitgebreider werkkring noodig hebben en meer ruimte voor hun ellebogen dan zij bij ons vinden. Niet ieder is voor het eenzame Indische plantersleven geschikt; en komen zij, na jarenlangen zwaren arbeid, uit de koloniën terug, dan loopen zij dikwijls hier als vreemdelingen rond en voelen zich nergens meer te huis. Hen wenkt Zuid-Afrika, hun slaat de uitdagende toon van Engelschen de sporen in de lenden. Hen tart de Brit, die durft en kan, tot durven en tot kunnen, wanneer hij zegt: het Nederlandsch ras heeft geen fut meer; ik zal het met mijn gouddelvers ‘suddenly’ verzwelgen.

‘Het valt niet te ontkennen’ zegt de heer Rider Haggard ‘*dat er een groote worsteling op handen is*, waarvan de uitslag antwoord geven zal op deze vraag: Zal de Hollander of de Engelschman regeeren in Zuid-Afrika?’

Indien de zege blijft aan Engeland, dan zal het wel zorgen dat geen vreemde elementen er tot bloei en wasdom komen. Gebeurt het tegendeel; triomfeert het Nederlandsche element, in de Kaap-Kolonie en de republieken, dan zal Groot-Brittannie er den Hollander liever zien zitten dan den Duitscher. Zou het voor de rustige ontwikkeling, in het belang eener veilige, neutrale positie der nieuwe staten, niet het best zijn als aan geen der talen van de groote mededingers, maar aan die van een kleinen, vreedzamen staat de officieele plaats wordt toegewezen?

Een ieder die nadenkt begrijpt van welk een onberekenbaar belang de uitslag van de worsteling der rassen in Afrika voor onze toekomst is. Waarschijnlijk kunnen wij op het oogenblik niet eens beseffen van hoe groot gewicht. De uitbreiding van ons taalgebied over een bond van Staten in de gematigde zonen van Zuid-Afrika zou voor onze landverhuizers een nieuw vaderland, voor onze industrie nieuwe markten, voor onze letteren een groot verspreidingsveld, voor de onrustigen en zoekenden onder ons een wijder kring, voor het gansche volk een nieuw leven openen. Het leven der natieën telt niet

bij jaren, maar bij eeuwen; men moet voor de verwijderde toekomst zorgen. Engeland doet zoo; daarom leeft Brittannie zoo krachtig en blijft het zoo groot. Een volk, vooral een klein volkje, dat, jaar in jaar uit, eeuw in eeuw uit, altijd hetzelfde doet, dat zich nimmer nieuwe sporen opdelft, nimmer zich door nieuwe buitenlandsche plannen en vergezichten boven de binnenlandsche kibbelarijen, haarkloverijen en leerstellige twisten verheffen kan, zulk een volk, meende Huet, heeft moreel geen toekomst; het wordt duf en gaat allengs gelijken op een dorpsmaatschappij met al haar hoedanigheden. Wij bezitten Indië nog, maar niemand heeft ons het bezit der koloniën voor de eeuwigheid gewaarborgd, Werden die ons, bij de een of andere gelegenheid, ontnomen, dan liepen wij gevaar te zinken tot volslagen onbeduidendheid. Ons volk zou dan bitter ongelukkig zijn, want wij zijn een trotsch volk; onze geschiedenis vult een der heerlijkste bladzijden in de wereldhistorie, de naam van den edelste uit alle vorstenhuizen straalt zijn luister op ons af. Wij zouden daar niet kunnen leven op een hofje: een goed natietje, dat afgedaan had, vergeten en over het hoofd gezien, te midden van de altijd grooter wordende over den geheelen aardbol zich uitbreidende groote Europeesche rassen.

Dan zou de tijd kunnen komen, waarin we, om niet geheel te vereenzamen, Duitsch en Fransch gingen schrijven en onze beste elementen in het buitenland een goed heenkomen zochten.

De jongeren onder ons komen mij voor, zulke enge horizonten te hebben, heeft Busken Huet gezegd. Zijne bedoeling was niet, hun er een verwijt van te maken. Hij merkt 't op als een gevolg van omstandigheden. Indien de komende geslachten zijn vrees beschamen, zal de schim van dezen grooten Nederlander er zich in verblijden. Want de bitterheid van dergelijke mannen tegen hun landgenooten is zoo dikwijls slechts teleurstelling in hun trots op hunne landgenooten. In hun hart blijven zij hun land trouw liefhebben. Hoe zouden zij anders? De ziel van hun volk leeft in hen.

Aan den ingang van een nieuwe eeuw heeft, zoolang het tegendeel niet is bewezen, niemand recht te ontkennen, dat onze oude stam nog frissche, nieuwe ranken voortbrengen kan, en de rol van onze natie op het groote wereldtooneel nog niet is afgespeeld.

J.H. HOOIJER.

De Florentijnsche zanger.[1)]
tooneelspel in één bedrijf.
Uit het Fransch: *Le Passant* van François Coppée.

Personen:

ZANETTO.
SILVIA.

Tijd der handeling: Italiaansche Renaissance.

Een landschap bij maanlicht. Rechts, een lustverblijf met een zacht glooiend terras, dat tot vóór op het tooneel reikt Een oude bank. In het verschiet: Florence. Sterrenhemel.

Eerste tooneel.

SILVIA, *alleen*.

Silvia, in wit ochtendtoilet, leunt op de balustrade van het terras, in droomende beschouwing van het landschap verdiept.

De liefde zij gevloekt! Ik heb geen tranen meer.

Zij daalt langzaam het terras af.

Een schaar aanbidders lag steeds aan mijn voeten neêr,
Van mij de koele, de verdorvene vorstinne.
Maar, kusten ze ook mijn hand, als waar 'k een koninginne,
Helaas! de vuur'gste kus had nimmer nog de macht,
Mijn hart te roeren... Wie, wie had het ooit gedacht:
De schoone Silvia verveelt zich. Op mijn wegen

1) Het recht van opvoering wordt verzekerd overeenkomstig de wet van 28 Juni 1881 (Staatsblad no. 124).

Altijd datzelfde azuur! Twee maanden zonder regen!
Altijd die sterrennacht, altijd die rust rondom!
De hemel spot met mij; en aan 't poëtendom,
Aan al de zotten die mij minneliedren kweelden,
Geeft hij een ruime keus banale dichterbeelden;
En al de bloemen, die er prijken in den hof,
Zij dienen slechts als rijm, tot 't zingen van mijn lof.
Toch word 'k aanbeden. Hoe benijdt men niet het leven
Dier Sylvia, wie tal van vleiers steeds omzweven,
Die ze achter zich in 't zog van haar minachting sleept!
De avonturier, zoo pas met rijken buit ontscheept,
Legt al zijn ringen en zijn sieraên aan mijn voeten.
De trotsche podestaat, de rijke geldman groeten
Om 't vriendlijkst mij, beproevend wie het wint,
Wie mij het eerst door al zijn goud en glans verblindt.
Maar meen niet, dat zij mij zelfs maar verrassing brachten;
Ik kan niet anders dan hen haten en verachten,
Dat vleiersras, wier hart zoo snel bevredigd is,
Wier ijdelheid mij zoekt. Ik lijd! O ergernis!
Te leven zonder liefde - o, wie die 't leven noemen!
Niets is het mijne, niets; geen haarvlok, zelfs geen bloemen
In 't lievlingsboek gedroogd, geen enkel teeder woord,
Dat men, insluimrend, lispt en in zijn droomen hoort.
Niets is er dat me ontrust, niets dat mij kan bekoren,
Helaas! en zelfs 't geheim der tranen heb 'k verloren!
Wat ben ik droef en moê!

In de verte naar de stad wijzend:

Wanneer ik denk dat daar
Florence ligt, de nacht zoo zoel is en zoo klaar,
En dat daar ginder, over 't open raam gebogen,
Wellicht, gelijk ik hier den blik gericht ten hoogen,
Naar 't heerlijk nachtgezicht, de heldre sterrenlucht,
Een arme jonkman aan mij denkt en droomt en zucht,
Die me ééns gezien heeft en mij niet meer kan vergeten,
Maar mijn onwaardig beeld in 't hart draagt! Moog' hij weten,
Dat, kruist mijn levensweg den zijne, bij geval,
Hij vast zoo spoedig mij niet weer ontkomen zal.
Dat Silvia zich dan niet langer zal vervelen,
En dat ik nimmer de edelmoed'ge denk te spelen!

ZANETTO, ***in de verte zingende.***[1)]
Mijn liefste, o kom toch bij mij!
Zie, reeds naakt de blonde Mei;
Hoor in 't nest het zoet krakeelen.
Zoel en geurig is de lucht;
Duivendons in snelle vlucht
Sneeuwt op de struweelen.

SILVIA.
O, alles kwelt me, tot die frissche lentezang;
De vreugd van anderen vervolgt me 't leven lang,
Ik ben bedroefd en vloek de lente - hij bezingt ze.

ZANETTO, ***iets naderbij.***
Kies - want daar vinden we elkaar -
't Paadje langs den hazelaar,
Waar de bonte vlinders kozen.
Kom, zoo helder blinkt de nacht,
Aan de beek uw minnaar wacht
Tusschen vroege rozen.

SILVIA.
Wat zachte melodie! Die teedre stem, hoe dringt ze,
Door 't loof! Maar 't is een toon, die 't hart mij niet meer raakt.
Kom voor gelukkiger dan ik dient plaats gemaakt.

Zij beklimt langzaam weder het terras, terwijl zij, verstrooid, naar den kant ziet, vanwaar de stem kwam. Zanetto, zijn gitaar over den schouder en over den arm een mantel dragend, die over 't gras sleept, komt vroolijk op, zonder Silvia te zien.

Tweede Tooneel.

SILVIA, op het terras, ZANETTO.

ZANETTO,
Geen schooner voetreis, dan in heldre zomernachten!
Des avonds heeft men in een needrig dorp zijn krachten
Hersteld aan 't smaaklijk maal, juist vóór zonsondergang;
Bij de opkomst van de maan vertrekt men. Met gezang
Begint de reis; het doet vermoeienis vergeten.
Leve de zomernacht, wanneer het ongemeten

1) De melodie op deze Serenade is gecomponeerd door J. M a s s e n e t en te vinden in den bundel *Vingt Mélodies* van dezen componist.

Uitspansel melkwit licht verspreid alom! De maan
Ziet, als met menschenblik, u vriendlijk lachend aan.
Leve de Juninacht! Leven de zoete droomen!
Hier ben ik. Morgen vroeg zal 'k in Florence komen,
En weten, of m' er nog naar minneliedjes vraagt.
Maar 't is nog lang genoeg, eer dat de morgen daagt;
En als men, zooals ik, gehuld in oude plunje,

Op zijn gitaar wijzende.

Dit op den schouder draagt, 'k verzeker u, dan kun je
Lang kloppen aan de deur vóórdat men open doet.
Waar of ik dezen nacht zal slapen.... *(hij ziet de bank.)* Ah zoo! goed!
Die bank! Ze is wel wat hard; maar onder deze boomen
Is 't zoel. 't Is niet voor 't eerst, dat 't zachte mos mijn droomen
Tot peluw dient, en wordt men door de koû wat stijf,
Dan warmt een dansjen in de zon hef stramme lijf.

Hij maakt aanstalten om zich op de bank te slapen te leggen.

Nu tusschen lakens ligt men warmer en wat zachter....

Naar de sterren ziende.

't Is hier 't Hotel de Ster.... Welnu ik bracht den nacht er
Meer door. Onz' lieve Heer geeft hier logies om niet.

Hij strekt zich, half in zijn mantel gehuld, op de bank neer en sluit de oogen.

SILVIA, *op het terras naar hem ziende*.
Arm kind, hij doet zooals hij zegt. En mij verdriet
Dat sterrendak, dat hem tot nachtverblijf moet strekken.
Wat ben 'k toch slecht!

Zij loopt snel de helling af.

Neen, 'k zal, ik moet hem wekken.
Ik duld niet, dat hij hier vergeefs gastvrijheid zoekt.
Helaas, zoo is men: als men klaagt, den zomer vloekt,
En zelf ten prooi is aan de somberste gedachten,
Dan gunt men andren ook slechts sterrenlooze nachten,
Vergeet de zwervers, die als deze blonde knaap
Geen woonplaats hebben.

Ziende dat Zanetto ingesluimerd is.

Zie, hij viel alreeds in slaap.
Arm kind! Vast heeft hij 's nachts wel dikwijls zoo gelegen....
Maar hoe?.... Die eenzaamheid, die stilte allerwegen,
Die geur'ge nacht, die knaap, die daar zoo rustig ligt, -

Hoe klopt het daar op eens zoo sterk? Of heeft wellicht
Een nieuw gevoel van mijn gemoed bezit genomen?....
Och! ik ben dwaas.

Zanetto dichterbij beschouwend.

Helaas, zoo zag 'k hem in mijn droomen.

Hem zacht de hand vattend.

Kom! Wordt eens wakker! kom! De nachtlucht doet u kwaad.

ZANETTO, ***ontwakend, en Silvia met bewondering aanziende.***
Een fee! - O 't was van u dat ik gedroomd heb. Laat
Dat beeld mij; in mijn slaap was 't of er englen daalden.

SILVIA.
Och, 't waren sterren, die door 't ijl gebladert straalden.

ZANETTO.
Neen, neen, dat beeld, dat me in mijn droomen heeft bekoord,
Zijt gij, en 't is me, of ik uw stem vaak heb gehoord,
Men w e e t wel niet, maar kan toch r a d e n in zijn droomen,
En 'k heb muziek als uit een hooger sfeer vernomen.

SILVIA.
Dat wat u als muziek in de ooren heeft gesuisd,
Was slechts de wind die door de donkre takken ruischt,
En, als een klaaglied, om uw lokkig hoofd komt zweven.

ZANETTO.
Wie zijt ge dan?

SILVIA.
'k Ben een verrassing in uw leven,
Die u een disch biedt en een warm beschuttend dak,
Opdat ge uw honger stilt en slaapt op uw gemak.

ZANETTO, ***haar steeds aanziende.***
Ik dank u. Ik heb laat gegeten en tot slapen
Geen lust meer.

SILVIA, ***ter zijde.***
Silvia, beheersch u thans, en wapen
Met meêlij u! Bedenk, hoe alles 't u verbiedt,
En martel 't arme kind met uwe liefde niet.

Luid.

En - mag ik vragen - heb 'k het recht soms niet, te trachten
Den knaap te kennen die hier meende te overnachten?

ZANETTO.
Wel zeker hebt ge dat, Signora; 't staat u vrij.

'k Ben reizend zanger en Zanetto noemt men mij.
Al van mijn vroegste jeugd leid 'k een nomadenleven.
Eén lange wandeltocht door allerhande dreven,
Is mijn bestaan. Ik sliep geen drie keer achtereen
In 't zelfde huis, en 'k win mijn soobren kost alleen
Door klein en waard'loos werk. Maar, och, het overbood'ge -
Is op dit wereldrond vaak juist het dringendst nood'ge.
Ik kan een schuitje laten glijden over 't meer;
En voor een hangmat, sterk en buigzaam als een veêr,
Weet 'k in het dichte hout de takken wel te vinden;
Ik leid bij koppels vaak de vlugste hazewinden;
Een schichtig paard weet ik te temmen. En ik smeed
Een kunstig rijm zoo goed als de eerste hofpoëet,
En - waarmêe 'k, naar ik meen, den hoogsten lof verdiene -
'k Richt valken af en ik bespeel de mandoline.

SILVIA, *glimlachend*.
Maar al die wijsheid, al die kunst, mij dunkt, zij schenkt
U zelden te eten?

ZANETTO.
O, veel meer wel dan men denkt.
Toch, practisch - ik erken 't - heeft men mij nooit geheeten,
En problematisch was mij steeds het uur van eten.
Somtijds, wanneer het oord eens minder gastvrij bleek,
Geviel 't, dat zonder maal het etensuur verstreek;
Soms ook in 't bosch, heel ver van uw banale huizen,
Kreeg 'k hazelnoten slechts voor mijn diner te pluizen:
En dat geknabbel gaf me een ware eekhoornsziel....
Maar vaak was 't, dat me een goed onthaal ten deele viel.
Ik vul zoo weinig plaats, en weinig heb 'k van noode.
Kom 'k 's avonds op 't kasteel, ik laat niet lang mij nooden,
Maar zing een lied, terwijl men aan den maaltijd gaat.
'k Verslind, al zingend, met mijn oogen wat daar staat:
Den malschen reebout en het vet gemeste kieken.
Mijn stem wordt smijdiger en zachter bij het rieken
Van 't dampende gebraad, dat mijn begeerte wekt;
Men merkt het - en weldra is ook mijn plaats gedekt.

SILVIA.
Zoo... En vast richt ge thans wel naar Florence uw schreden?

ZANETTO.
Vast? Neen, ik ga dien kant wel uit; maar kruiste heden
Een weg den mijne, die mij aangenamer scheen,
Dan neem 'k dien beet'ren weg, en trek naar elders heen.
Mijn luim is mij tot gids en 'k houd van rond te waren,
Gelijk de lichte wolk, gelijk de dorre blâren.
'k Ben zwerver zonder doel, van wien wel niemand weet
Vanwaar hij komt, waarheen hij gaat: een dwaas, poëet,
Begeerig naar de ruimte en naar de vrije luchten,
Een, die de vogelschaar volgt in haar verre vluchten,
En weer vertrekt. Mijn lied klinkt slechts één eenig keer,
'k Vertoef een oogenblik in 't bosch en keer dan weêr
Met bloemen rijk belaân, die 'k van de hagen plukte
En waar ik mijn gitaar, mijn reisgezel, meê smukte -
En reis dan voort. Mij, knaap van nauwlijks zestien jaar,
Werd men des avonds vaak bij glimwormlicht gewaar.
Als regen me overvalt, schuil 'k onder 't dak der boomen,
Soms ziet men me uit het bosch druipnat te voorschijn komen,
Den regenboog, die ginds mij toelacht, tegemoet.
Daar 'k het geluk niet zoek, geen wonder, zoo mijn voet
De vluchtige Fortuin nog niet mocht achterhalen.
Ik ben de pelgrim, die in 't maanlicht rond mag dwalen,
Aan 't kabb'lend beekje drinkt, den stroom te voet doorwaadt,
En, immer onvermoeid, zijn weg blijmoedig gaat.

SILVIA.
En denkt ge er nooit aan eindlijk eens tot rust te komen
Van dezen dollen tocht en van de dwaze droomen,
Die de overspanning in uw jonge hers'nen voedt?
Hebt gij dan nooit nog op uw lange reis ontmoet
Het kleine, stille huis, het lage dak, verscholen
In 't donker wingerdloof en onder boschviolen;
't Huis met zijn trouwen hond, die op den dorpel waakt,
En 't kleine venster, dat straks open wordt gemaakt,
Waaruit een lief gelaat, een schalke blik u tegen-
Straalt, en een ‘goeden dag!’ u tocklinkt op uw wegen?

ZANETTO.
Ja, soms. Maar 'k vreesde steeds, dat mijn luidruchtig lied
- Zooals de steenen, die men jongens werpen ziet,
De giftige adders doen verschijnen uit de hagen -

Den voogd, de vaders uit de huizen op zou jagen.
Want met een tronie van een zwerver, als de mijn',
Moet 'k evenmin naar hunn' als zij naar mijn smaak zijn.
'k Wil in een stil gezin geen twistvuur doen ontbranden.

SILVIA.
Hoe! Gij ontroert dus niet als jongemeisjeshanden
U lachend haar bouquet toewerpen, zeg?

ZANETTO.
Och, neen,
Waartoe zou 't dienen? 'k Geef een kushand - en vlied heen.
Want, zie, mijn vrijheid is mij lief, daar gaat niets boven.
De liefde zou mij van mijn vluggen tred berooven:
Zoolang ik kan, torsch ik geen zwaarder lasten meer
Dan mijn gitaar op zij en op mijn muts mijn veêr.
Een liefde in 't hart is zulk een zware last te dragen!

SILVIA.
Dus zijt ge een vogel, wien geen kooi ooit kan behagen?

ZANETTO.
Neen, nooit.

SILVIA.
En die toch eens - en 't duurt misschien niet lang! -
Zijn nestje maakt. Is 't niet?

ZANETTO.
O nimmer. Ik ben bang,
Bang voor de liefde 't Is zoo zoet, naar hartelusten,
Gelijk een vlinder nu eens hier dan daar te rusten,
Te komen en te gaan, te keeren op zijn schreên,
En weer te vluchten naar het onbekende.

SILVIA.
Neen,
Dat is 't geluk niet. Dus zult ge in Florence komen,
Maar zonder doel of hoop, geleid slechts door uw droomen
Of door het toeval dat u naar deez' streken zond;
Omdat ge soms den weg gemakk'lijk, aang'naam vond,
Of, toen ge uw lokkig hoofd op de avondlucht liet wiegen,
Van ver een zwaluw naar Florence heen zaagt vliegen,
Of omdat gisteren de wind woei van die zij?

ZANETTO.
Zoo wat.

SILVIA.
Dus niet geheel, 'k Ried slechts ten naasten bij.
Hebt ge misschien een plan?

ZANETTO.
Zoo vaag!

SILVIA.
Maar toch?

ZANETTO.
Wat morgen
Mijn lot wel wezen zal ligt diep voor mij verborgen.

SILVIA.
Als ik u helpen kan?

ZANETTO.
Ik dank u. Bovendien
Zal ik - wie weet het! - toch niet verder gaan misschien
Hoor: 'k schiep me een luchtkasteel, een van mijn dwaze droomen...
Wat weten kinderen van mijn slag van waar ze komen:
Of 'k van een boer of graaf afkomstig wezen mag,
Is me onbekend. Maar 't was gewis een schoone dag,
Een lentemorgen, toen 'k dat leven aan mocht vangen.
De zonnestraal, dien ik dien dag heb opgevangen,
Verheugt mij nog, en maakt dat ik mij niet gevoel
Als een die wees is. 'k Liep, als 't veulen, zonder doel,
En zonder dat ik naar een beter leven haakte.
Maar - moet 'k bekennen wat daar straks in mij ontwaakte? -
Toen uwe stem daar als muziek klonk op mijn pad,
Toen droomde ik plotseling, dat ik een zuster had.
En later, toen gij van een woning mij gingt spreken,
Waar 't stil geluk vertoeft, het druk gewoel ontweken,
Het kleine huisje met het wingerdloof omwoeld -
Toen heb ik voor het eerst mij zoo vermoeid gevoeld.
Welnu, ik laat mij door uw goeden raad geleiden.
Als men zóó schoon is, moet men schoon en goed zijn, beide!
Och, 'k smeek het stamelend, Signora, wilt ge niet
Het zwervend vogeltje, dat niets ooit ruste biedt,
Bij u in huis als in een fraaie kooi bewaren?
Zie, 'k zou dat eindelooze zwerven laten varen.
Mijn verder leven sleet ik rustig aan uw zij,
Terwijl 'k bewonderend mij aan uw voeten vlij.

Ik zou u de uren als seconden om doen vliegen
En uwe droomen met mijn lucht'ge liedjes wiegen.

SILVIA
Kind, dat ge zijt!

ter zijde.

Waartoe die onrust toch, die mij
Vervult? Waartoe die vrees? Hem altijd aan mijn zij
Te hebben! Met mijn zorg zijn teeder hoofd te omzweven,
De liefste namen mij door hem te hooren geven;
Vervuld mijn teêrste wensch, mijn vurigste gebeên!....

ZANETTO.
Gij hoort mijn vraag. Zeg, wilt ge?

SILVIA, *ter zijde*.
Of 'k wil, vraagt hij! O neen,
Dat nooit... En toch is hij het zelf die 't mij komt vragen.

ZANETTO.
Ik weet Signora, het is stout wat ik dorst wagen.
Maar.... wilt ge?

SILVIA, *ter zijde*.
Morgen reeds weet hij wie 'k ben.

ZANETTO.
Wat ziet
Ge droef..... Nog eens voor 't laatst: wilt ge?

SILVIA.
Ik kan het niet

ZANETTO.
En waarom kunt ge niet?

SILVIA.
Misschien zult ge u verbeelden,
Dat 'k rijk ben en hier leef omringd van louter weelde,
Dat ik, als and'ren doen, met vorstelijke praal
De minnezangers en de dichters rijk onthaal -
Maar ik ben arm en houd gevolg noch equipage.

ZANETTO.
Wat, hebt ge geen gevolg?

SILVIA.
Neen.

ZANETTO.
Hoe, en zelfs geen page?

SILVIA.
Neen.

ZANETTO.
'k Vraag een vrucht tot maal, tot bed een leunstoel.

SILVIA.
Neen,
'k Ben weduw en in rouw, en 'k leef hier stil, alleen.

ZANETTO.
Helaas, Signora! 'k vraag niet veel; 'k vraag slechts dit eene:
Dat ge me een plaatsje aan uw voeten wilt verleenen.

SILVIA.
Onmooglijk.

ZANETTO.
Dan vaarwel, gedroomd geluk, verdwijn!
Misschien zal morgen wel het lot mij gunst'ger zijn
Bij Silvia.

SILVIA, ***ter zijde.***
Wat hoor 'k!

ZANETTO.
Daar 't mij niet is gegeven
Bij u te blijven en dat stille, rust'ge leven
Te leiden, dat ik straks, als in de verte, zag,
Gun dan ten minste, dat 'k een raad u vragen mag.
Er woont daar in Florence een vrouw, naar 'k mocht vernemen,
Die ieder mannenhart met storm weet in te nemen,
Wier enkle blik den fiersten ridder knielen doet.
Men schetst haar vorstelijk en bleek als gij. Gij moet
Haar naam wel kennen: zij is Silvia geheeten.
Men zei me, dat ze steeds een leven heeft gesleten
Van enkel weelde en pracht, dat men van allen kant
Haar feesten opzoekt als de schittrendste van 't land.
Zij houdt gewis van hen, die de gitaar bespelen
En minneliedjes zacht welluidend kunnen kwelen.
'k Verheel 't u langer niet - mijn reize was naar haar.

SILVIA, ***ter zijde.***
Mijn God!

ZANETTO.
Zij gunt mij vast wel naast haar valkenaar,
Haar negerjonge' een plaats, waar 'k ongestoord kan droomen....

Maar zie, nu voel ik in mijn borst in opstand komen
Mijn fierheid en mijn trots. En dan, men zegt - is 't waar? -
Dat hare schoonheid als bedwelmt, en dat wie haar
Genaakt, zich door een doodende atmosfeer omgeven
Gevoelt, Wat moet ik doen? 't Vooruitzicht doet mij beven.
Signora, 't is van u, dat 'k thans mijn heil verwacht.
Gij stiet mij wel terug, 't is waar, maar deedt het zacht;
Niet zonder aarzling hebt gij 't hard besluit genomen.
Ik weet niet hoe, maar 'k voel het denkbeeld in mij komen,
Dat, als een moederhart, uw harte voor mij slaat,
Dat gij belang stelt in me, en dat uw enkle raad
Geluk mij brengen zal voor mijn geheele leven.
'k Wacht uw beslissing. Zeg, moet ik m'er heen begeven?

SILVIA, ***ter zijde.***
'k Begrijp het. Morgen kwam hij weêr, de zwerveling
Die Liefde heet, en zag 'k hem weêr, den vreemdeling,
Die plotseling den weg heeft tot mijn hart gevonden.
En 't is tot mij, tot mij, dat 't lot hem heeft gezonden!
't Geluk treedt op mijn pad, en 'k zou 't verjagen! Neen,
Ik mag het diepst gevoel niet zoo met voeten treên,
En 'k wil...

ZANETTO.
Hoe zijt ge zoo onvriendlijk? Mag ik weten.
Waarom gij zwijgen blijft?

SILVIA, ***ter zijde.***
Moet het een laagheid heeten,
Dan is 't het toeval, dat het zoover komen liet.

Luid.

Gij wilt het dan? Welnu...

ZANETTO.
Welnu?

SILVIA, ***na een oogenblik stilzwijgen en na geweldigen innerlijken strijd.***
Neen, ga daar niet!
Hoor naar mijn raad, mijn vriend. Neen, ga niet naar die vrouwe,
Gij kent die dingen niet. Zóó rein, zóó vol vertrouwe'
Is uwe ziel, dat zij zelfs geen gevaar vermoedt.
Maar ik, die u zoo gaarn' voor onheil zag behoed,
Ik die, helaas! u zelfs niet eens hier aan mocht bieden,

Wat men in elke hut ontvangt van de armste lieden,
Ik ben het thans, die u het leven redden kan.
Hoe, gij, het woudkind, dat voorbijtrekt, en dat dàn
Met de echoos speelt, en dàn in alle hemelstreken
De vlugge wolken volgt, de voog'len en de beken,
Wien niets gekunstelds ooit het harte binnendrong;
Die als de vogel in de blauwe luchten zong, -
Gij zoudt, nog met den dauw van d' ochtend op de kaken,
Den drempel van dat onheilspellend huis genaken,
Gij zoudt, mijn blonde knaap, met d' eersten zonneschijn
Die zaal betreden, waar nog nauwlijks het festijn
Ten einde liep. Gij zoudt uw reine lippen smetten
Aan 't glas, waaraan zoo pas nog zij hun lippen zett'en;
Men bood de rest u aan van hun onmatig maal;
En al die blikken, door de nachtwaak flets en vaal,
Zij zouden, met een glans van eervergeten lusten,
Op uw goudlokkig hoofd en zachtblauwe oogen rusten!
Naar Silvia te gaan? Gij kunt, gij moogt het niet.
Betaal een nachtverblijf, een maaltijd met een lied,
Het is mij wel; maar men behoort iets meer te weten
Van haar wier huis men deelt, wier brood men wenscht te eten.
Vergeef me, ik spreek wel met te groote heftigheid
Tot u die de onschuld en de reinheid zelve zijt,
Terwijl ik voor mijzelf toegevendheid moest smeeken.
Maar zie, ik houd van u... 'k zou tot u willen spreken
Als tot een kind, dat in gevaar verkeert. Neen, gij
Zanetto, blijf gij steeds de zanger van de Mei;
Laat steeds uw zoete luit de schoonste liedjes zingen
En als het bijgegons ons neuriënd omringen.
Wanneer een bui u op uw wand'ling overvalt,
Maak dan op 't hoog kasteel of op een hofsteê halt -
En daarna, uwen tocht blijmoedig weer hernomen.
En als gij dan ten leste, op 't dorpsplein aangekomen,
Een zonnig' ochtend van de lente, een aardig kind
Daar op den drempel van haar huis aan d'arbeid vindt,
Eene in wier open oog ge een reine ziel kunt lezen,
Laat daar dan 't eindpunt van uw langen zwerftocht wezen;
Leef lange jaren in tevreden rust met haar,
En gij zult zien, mijn vriend: het hoogst geluk is daar.

ZANETTO.
Ik volg uw goeden raad. Maar toch, 't zou kunnen wezen,
Dat men die Silvia belasterd had. Voor dezen
Had 'k van haar woning nooit nog zooveel kwaad gehoord,
Men schetste mij die nooit als zoo'n gevaarlijk oord;
En ik verzeker u, indien 'k had kunnen weten...

Hij bemerkt dat Silvia zich met een droevig gebaar afwendt.

Vergeef me. Ik heb wellicht een wonde opgereten.
Ik raad het al. Toen 'k uw gastvrijheid heb gevraagd,
Toen immers zeidet gij, dat gij een rouwkleed draagt?
In rouw - men is het, waar het lot een vriend ons roofde,
Niet waar? wellicht is het een broeder, een verloofde,
Dien Silvia u nam? Wees goed; vergeef het mij,
Dat ik zoo laat eerst recht begrepen heb, dat gij,
Signora, niet voor mijn belang alleen woudt strijden,
Maar dat gij lijdt, en dat jaloerschheid u doet lijden.

SILVIA, *zeer ernstig*.
O neen, Zanetto, gij vergist u; dat is 't niet.
'k Betreur noch broeder, noch een minnaar. Mij verdriet
Iets anders; ander leed heeft mij zoo diep bewogen.
Ik ken die Silvia, en 'k heb diep mededoogen
Met de arme vrouw, omdat ik weet, dat, wat ze ook schijn',
Zij jegens hem ook edelmoedig weet te zijn,
Wiens onschuld ze onder haar bescherming heeft genomen.
Maar, zal zij 't blijven, zal zij langen tijd nog schromen
Op blanke sneeuw te treên, zal de onschuld veilig zijn
Bij haar, die haat al wat onschuldig is en rein?
Ga dus, en weet dat slechts de zorg voor uw jong leven
Mij hier bewoog, en mij dien raad heeft ingegeven.
Als ik u dit beveel, doe 'k niet meer dan mijn plicht.
Verwijder u. Vertrek.

Met ingehouden smart.

O, vriend, 't valt mij niet licht,
U voor die vrouw en haar verleiding te behoeden;
Dat doet meer pijn, helaas! dan gij wel kunt vermoeden.
Neen gij begrijpt dat niet, en 'k wil het zoo, mijn vriend!
Maar toch, een woord van dank van u heb 'k wel verdiend.

Ter zijde.

't Is uit. Nog één woord, en hij zou 't geheim ontdekken!

ZANETTO.
Gij spraakt haar vonnis uit. Welaan, ik zal vertrekken,
Signora, Maar helaas! 'k Zal zekerlijk voortaan
Mijn langen wandeltocht wat minder vroolijk gaan.
Want 'k heb voor 't eerst verstaan al 't wonderzoet bekoren
Van 't rustig leven, mij op aarde niet beschoren.
Toch neem 'k een vaag geluk op mijne reize mêe;
Er trilde iets teeders in uw weigring op mijn beê.
En zal 'k, Signora, dan niets meer van u ontvangen,
Dat mij herinnert, hoe, zoo gij mijn zoet verlangen
Moest weigren, gij het deedt met slecht verholen spijt,
En hoe gij mij een blik vol weemoed hebt gewijd?

SILVIA, ***levendig, terwijl zij hem een van haar ringen aanbiedt.***
Ja. Dezen ring moogt ge als herinnering behouden.
Daar, neem....

ZANETTO, ***met een weigerend gebaar.***
Signora, neen; het is een kostbre gouden,
Van vreemden vorm, antiek, een groote diamant
Prijkt midden in. Vergeef, dat ik dien uit uw hand
Niet aanneem. Gij zijt arm, niet waar? Kunt weinig missen?

SILVIA, ***ter zijde.***
Weet hij, wie 'k ben? Stelt hij me op proef? En zou hij gissen,
Van waar dit kleinood komt? Hij ziet mij ernstig aan,
En zwijgt. Helaas! ik kan zijn blikken niet weerstaan.

Luid.

En wat verlangt ge dan toch wel, dat 'k u zal schenken?

ZANETTO.
Geen aalmoes wil 'k, maar iets dat mij aan u doet denken.
Een niets, maar dat geheel aan u behoort... Zie, daar
Die bleeke bloem, die sterft, Signora in uw haar.

SILVIA, ***hem de bloem gevende.***
Die roos? daar hebt gij ze. Eer dat nog de avond nadert,
Is deze bloem in uwe hand verflenst, ontbladerd.
'k Wil dat haar lot u zal herinn'ren aan het mijn':
Als zij verwellekt is, moog ik vergeten zijn.
Vaarwel.

ZANETTO, ***op Silvia, die zich verwijdert, snel toetredend.***
Eén woord nog. Want ik huiver te beginnen
Opnieuw mijn eeuw'ge reis. Iets toch zegt mij daar binnen,

Dat hier geen weg meer is, die naar 't geluk mij leidt.
'k Ben bang mijn keus te doen, Signora, o, doe gij 't
Voor mij ... Ik laat het liefst door uw verstand mij raden;
Uw vriendschap, zij geleidt mij vast op rechte paden.
'k Vertrek, maar ik aanvaard de reis slechts naar dien kant,
Dien gij mij aanwijst, en waarheen uw blanke hand
Zich uitstrekt. Kies voor mij.

SILVIA, ***die reeds halverwege de helling van het terras is genaderd, strekt de hand uit naar den kant, tegenovergesteld aan dien waar Florence ligt.***
Zoo trek dan oostwaarts henen.

Zanetto doet nog eenige schreden naar Silvia; maar deze houdt hem met een gebaar terug. Zanetto maakt een beweging vol wanhoop en verwijdert zich snel.

Derde tooneel.

SILVIA, alleen. Zij blijft een oogenblik op het terras geleund en ziet Zanetto zich verwijderen. Dan verbergt zij plotseling het hoofd in de handen en barst n tranen uit.

SILVIA.
De liefde zij geloofd! Goddank, ik kan nog weenen!

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

W.C. Brownell, French Traits. An essay in comparative criticism. London, David Nutt. 1889.

Zij, die zich het geestige boekje van Max O'Rell over Amerika: *Jonathan et son Continent* herinneren, zullen misschien ook gaarne kennis maken met het oordeel van een Amerikaan over Frankrijk. De titel, waaronder Brownell zijn indrukken uitgaf, duidt reeds aan, dat hij zijn taak ernstiger opvat dan Max O'Rell, uit wiens luchtig geteekende schetsjes wij al lachende de hoofdtrekken van het Amerikaansche leven en karakter leerden kennen.

French Traits is een boek, waaraan nauwgezette, grondige studie vooraf moet zijn gegaan en welks lectuur ook eenige inspanning vereischt. In vrij lang uitgesponnen hoofdstukken gaat de schrijver den aard der Franschen in zijn verschillende openbaringen na, dien steeds vergelijkende met het Engelsche en het Amerikaansche karakter. Door tal van aanhalingen uit Fransche, Engelsche, Amerikaansche en Duitsche schrijvers, levert de auteur het bewijs van een merkwaardige belezenheid; buitendien kenmerkt hij zich door volkomen onpartijdigheid, door een groote opmerkingsgave en door de logische manier, waarop hij uit een ontdekte eigenschap tal van andere hoedanigheden weet af te leiden.

Volgens hem is de draad, die, ofschoon soms verborgen, door de geheele gese hiedenis van Frankrijk loopt, het sociale gevoel (‘the social instinct’) dat ook tevens de sleutel van het Fransche karakter is. Hij toont aan, hoe in Frankrijk zoowel in de regeering als op religieus en maatschappelijk gebied het individualisme zelden op den voorgrond is getreden, en hoe ook tengevolge daarvan de Franschen onderling veel meer dan andere volken gelijkvormig in denken en handelen zijn; excentriciteit is bij hen uitzondering. Hun begrip van zedelijkheid, zegt hij, verschilt totaal van dat der Amerikanen. Het is een direct gevolg van het ‘sociale gevoel’, waardoor zedelijkheid meer een maatschappelijke dan een individueele kracht wordt, en waardoor de Franschman niet het *plicht*- maar het *eerge*voel tot leiddraad zijner handelingen neemt. Het geweten speelt bij hem een ondergeschikte rol, hij luistert naar een uitwendige stem, naar die der publieke opinie, naar de lessen van beschaving en wetenschap.

Ook in zijn manieren is de Franschman onpersoonlijk; deze manieren zijn conventioneel, en hebben een grooter mate van volmaaktheid bereikt dan in eenig ander land, maar geven den vreemdeling dikwijls den indruk van onverschilligheid. ‘Het is ons even weinig aangenaam,’ - zegt Brownell - ‘ons neer te leggen bij de volmaakte onverschilligheid omtrent de meer intieme kenmerken onzer persoonlijkheid, waarmeê de beleefdste Franschman ons behandelt, als bij de volharding, waarmede hij zijn eigen “ik” voor niemand dan voor hem zelf van eenig belang schijnt te achten.’

Als hoofdeigenschap van de Franschen, wanneer men ze als volk beschouwt, in hun betrekking tot andere naties, noemt Mr. Brownell het provincialisme (The provincial spirit). De zelfgenoegzaamheid, die de Franschman mist, kenmerkt in hooge mate de Fransche natie; zij twijfelt niet aan zich zelve, in het oog van elk harer kinderen is zij ‘la grande nation.’ Toch is deze karaktertrek meer toe te schrijven aan onbekendheid met hetgeen er in andere landen voorvalt en gedacht wordt, dan aan bekrompenheid' en is ‘the provincial spirit’, evenals andere Fransche hoedanigheden, onpersoonlijk. ‘De Franschman, in alles ondergeschikt aan den Staat en aan de maatschappij, beschouwt zich zelf als niet direct betrokken bij het voorwerp zijner karakteristieke aanbidding. Wanneer men hem als persoon beschouwt, is zijn “provincialisme” onpartijdig. Hij bewondert Frankrijk niet, omdat het *zijn* land is. Zijn tevredenheid met zich zelf spruit voort uit het feit, dat hij een *Fransch*man is; dit is hij in de *eerste* plaats, mensch in de tweede.’

We hebben alleen de aandacht gevestigd op de twee hoofdeigenschappen, die Mr. Brownell in Frankrijk getroffen hebben; interessant zijn ook zijn indrukken van de intelligentie, den kunstzin, het talent voor conversatie, de democratische begrippen der Franschen, de plaats, die de vrouw er in de samenleving bekleedt, enz., - maar het zou ons te ver voeren, die verschillende punten afzonderlijk te behandelen.

Mochten wij den indruk hebben gegeven dat *French Traits* voor den geduldigen lezer de moeite loont.

John Lubbock, De genoegens des levens. Uit het Engelsch. Utrecht, J.L. Beyers 1889.

Een reeks van schoone gedachten en behartigenswaardige wenken vormt nog geen goed boek; en met allen eerbied voor den grooten naam van den schrijver van ‘The origin of civilisation’ en van tal van met roem bekende natuurwetenschappelijke werken, kunnen wij *The pleasures of life* geen goed boek noemen. Tegenover het geestdoodend pessimisme onzer dagen te wijzen op de lichtzijde van het leven, is eene daad, die op zich zelve warme toejuiching verdient; maar men maakt zich inderdaad te lichtvaardig van de zaak af, wanneer men meent tegenover de ontzettende rampen van het leven te kunnen volstaan met phrases van het gehalte als de volgende:

‘Kan het kwaad niet geheel worden vermeden, zoo hangt het toch ongetwijfeld van ons af, of wij gelukkig of ongelukkig zullen zijn, evengoed als ons de keus is gelaten tusschen een goed en nuttig en een slecht en nutteloos leven.’

‘Marcus Aurelius geeft den wijzen raad, om, wanneer ons leed, of iets dat ons verstoort, overkomt, te bedenken dat het op zich zelf geen ongeluk, en het waardig te dragen een groot geluk is.’

Met zulke koude spreuken heelt men evenmin wonden, beurt men evenmin verslagenen op als met een reeks van citaten van beroemde schrijvers, waarin over het genot van lezen, van reizen, van den huiselijken haard, van wetenschappelijke studiën en over den zegen van de vriendschap wordt uitgewijd.

Het is, wanneer men Lubbock zoo luchthartig over de genoegens van het leven hoort spreken, alsof hem niets bekend is van de maatschappelijke nooden onzer dagen, alsof hij nooit iets vernomen heeft van den levensstrijd, dien millioenen te strijden hebben, en waarin zoo velen ondergaan. Was het noodig dit boek te vertalen? Wij meenen van neen. Maar nu dit geschied is, brengen wij gaarne hulde aan de wijze, waarop de vertaalster, die haar naam niet had behoeven te verzwijgen,

zich van hare moeielijke taak heeft gekweten. De natuurbeschrijvingen in de hoofdstukken, welke handelen over het reizen in vreemde landen (VII) en over het

reizen aan het hoekje van den haard (VIII), komen ons bijzonder geslaagd voor. De vertaalster beproeve hare krachten spoedig eens aan een arbeid, die de moeite van het vertalen beter loont.

Woordenboek der Nederlandsche taal. Derde reeks 15e aflevering. Gezond-Gitzwart. Bewerkt, door Dr. A. Beets, Dr. A. Kluyver en Dr. J.W. Muller. 's-Gravenhage en Leiden, Martinus Nyhoff, A.W. Sijthoff 1889.

Deze aflevering, waarmede een deel (het 4de) voltooid is, kon op geen gelegener tijdstip komen. Achttien kolommen lang te mogen lezen over g e z o n d in zijne verschillende beteekenissen en samenstellingen, het is, in deze dagen van influenza, om van te watertanden - tenzij men met Dante van gevoelen mocht wezen, dat er geen grooter smart is dan in tijden van droefheid aan de dagen der vreugd herinnerd te worden. Maar ook verder wekt deze aflevering ongemeene belangstelling. Zal het den lezer van dit tijdschrift wellicht teleurstellen te bespeuren dat voor het woord G i d s binnen de grenzen van het Germaansch geene verklaring te vinden is, op vele andere punten zal zijn kennis door deze aflevering zeker worden verrijkt. Wij wijzen bijv. op de zeer belangrijke aanteekening bij gij en vooral op de opmerkingen over de geschiedenis van dit pers. vnw. en op hetgeen, volgens Brandt, over d u en gij in de 12e zitting van de Dordsche Synode werd verhandeld. Buitengewoon rijk zijn ook de aanteekeningen op g i l d en zijn samenstellingen.

Onze Jan. Schets van de ontwikkeling van een kind dat voor de 20e eeuw wordt opgevoed, door Jan's Vader. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 1890.

'Jan's Vader', die ons in een 'Voorwoord' door den heer M a u r i t s S m i t, den schrijver van *Semper Crescendo* en *Fantasmagoriën*, wordt voorgesteld, is een ernstig en gemoedelijk man, bij het saaie af. Vandaar dat in zijne mededeelingen en overdenkingen over de opvoeding van zijn eenigen zoon Jan een zekere breedsprakigheid heerscht, iets zwaar-op-de-hands, dat ons voor het midden, waarin de voor de 20e eeuw op te voeden spruit opgroeit, nu niet bijzonder inneemt. Intusschen bevat datgene, wat de vader ons omtrent de opvoeding van Jan mededeelt, veel verstandigs. Maar - en het getuigt voor 's mans bescheidenheid zoowel als voor zijne oprechtheid, dat hij het zoo zonder voorbehoud erkent - het verstandigste in deze opvoedingstheorie blijkt van de zijde van Jan's moeder te komen. Wanneer Jan's vader zijn knaap op de wandeling wijst op arme menschen en kinderen, en hem aan het verstand tracht te brengen, hoeveel voorrechten hij (Jan) boven zoovele anderen heeft, dan maakt die *redeneering* op Jan weinig indruk; maar wanneer Jan's moeder hem meeneemt naar het huis van de arme, zieke schoonmaakster en haar bleeke, hongerige kinderen, dan treft dit *zien* van de armoede den knaap, en leert dit hom om anderen te denken. Jan's vader zou Jan, wanneer hij stout is geweest, in een donkere kamer willen opsluiten of hem over de knie leggen en 'een fiksch pak' geven; - Jan's moeder meent, dat een kind door die methode leert het kwaad te laten alleen uit vrees voor straf, dat straffen eer verharden dan verbeteren, en dat de eenige vrees, die men in het kind mag opwekken, de vrees is dat hij zijne ouders verdriet zal doen.

Op het punt van onderwijs intusschen heeft ook Jan's vader verstandige meeningen: hij komt op tegen het huiswerk, waarmede de jongen gemarteld wordt, tegen de hooge eischen welke men in onzen tijd aan den leerling stelt, de overhaasting waarmede dientengevolge geleerd moet worden, zoodat de

eigenlijke leerlust verflauwt en het kind kregelig, prikkelbaar en nerveus wordt. Maar straks slaat onze dilettant-opvoedkundige weer op een zonderlinge manier door. Zoo, waar hij Jan eerbied voor de vrouw wil inprenten. Zie hier hoe hij dit aanlegt: ‘Zoo willen wij ook niet dulden’ - schrijft hij - ‘dat hij van een jongen, die wat verlegen of bang is uitgevallen, zal zeggen dat hij zich aanstelt als een meisje. *Dergelijke uitingen stammen nog uit den tijd van barbaarsche gewoonten en domme vooroordeelen.* Jan moet leeren begrijpen dat het geen bijzonder voorrecht is een jongen te zijn, evenmin als er iets vernederends in zou liggen een meisje te wezen. Hij moet de vrouwelijke sekse leeren eerbiedigen niet uit laffen beleefdheidsvorm, maar uit overtuiging, door het volle besef van de hooge plaats, die der vrouw toekomt.’ Vertel dat nu eens aan een jongen van 12, 14 jaar, en zie dan wat gij er meê uitwerkt!

Zoo redeneeren, bespiegelen en overleggen Jan's vader en moeder uit den treure *over* Jan; maar *van* Jan zelf vernemen wij niet veel, althans niet zóóveel, dat de jongen voor ons leeft, en dat wij door hem zelven, door hetgeen hij zegt en doet, te weten komen of de opvoedingsmethode, welke op hem wordt toegepast, goede vruchten draagt. Een lieve, verstandige moeder, zooals Jan het geluk heeft te bezitten, is zeker een onwaardeerbaar voorrecht, en terecht hecht Jan's vader zeer hooge waarde aan het deel, dat de zorgvolle, opofferende liefde van zijne vrouw in Jan's opvoeding heeft gehad. Maar wat een kind, en vooral een eenig kind, evenmin ontberen kan, is een vroolijk, opgewekt intérieur, waar dikwijls gelachen wordt, waar ook de vader kind is met de kinderen, en ‘op koninklijke wijs’ met zich ‘sollen’ laat. Jan's vader nu lijkt ons geen man om meê te ‘sollen’. Doch, het is bekend dat de ouders, op hunne beurt, opgevoed worden door hunne kinderen; en wie weet wat, eer de 20e eeuw aanbreekt, ‘onze Jan’ nog van ‘Jan's vader’ zal weten te maken!

Een dure eed.

Eerste deel.

I.

Marcellien liep nog eens in allerhaast langs den zoogezegden Kattewegel - dat was achter de hoven, tusschen de hagen heen - naar de afgelegen wijk het Opeelken. Hij wilde zijne geliefde Veria eene laatste maal vaarwel zeggen vóór de groote reis, want voor hem, die sedert zijne kindsheid - zijn achtste jaar, dat hij in het dorp was komen wonen - nooit meer dan twee of drie uren ver was geweest, mocht de voorgenomen reis van den volgenden dag wel eene groote heeten.

En terwijl hij naar het Opeelken liep, was ook zijn tweelingbroeder Filip achter de schuur gaan loeren, of hij Reine, zijne beminde, niet kon zien en spreken; en daar de jonge boerenmeid insgelijks naar hem uitkeek, toen zij met het naderen van den avond in den stal hare koeien melken ging, zoo kwam het gansch natuurlijk, dat zij onbemerkt van hare meesteres, hare akers aan den ingang gelaten, en naar hem was toegegaan; en nu stonden de beiden op de steenen brug over de beek, welke de groote hoeve van de kleinere scheidde, in stil en druk gesprek.

Filip ook moest 's anderdaags met den eersten trein, die in het station van het op een uur afstands liggend dorp Meidale stilhield, naar Frankrijk vertrekken.

Het was een schoone avond op het einde van April, wat koel maar helder; de daken van het huis en de schuren scherp afgeteekend op den blauwen hemel; pereboomen in vroegen bloei en bottend loover in het dichte boschje, waar het onder

de struiken reeds donker begon te worden, en de geloken kelkjes van de windroosjes op den grond maar nauw zichtbare witte plekjes meer vormden. De maan kwam op van achter den nog naakten reuzeneik aan den boord der beek. Met bijna onhoorbaar gemurmel stroomde haar water onder den boog der steenen brug, die hare bedding versmalde; de rook steeg recht en huiselijk uit den schoorsteen naar omhoog en het groene, malsche gras nam donkere tinten aan op den bogerd, terwijl een lichte wasem als een zilveren damp over de enge weide dreef. Och eene weide, een klein bosch, eene beek, die rond een deel van den beperkten doch weelderigen boomgaard kronkelde, een wingerd op het dak en de groote eik achter het huis, wat kon men schooner uitdenken als ligging! de vruchtbaarste landouw van heel de streek en bijna alles aaneen, dicht vóór en rechts nevens de woning, wat kon men beter wenschen dan het gedoetje van Pieter Voncke! De groote schaapshoeve met hare rijen schelven in het najaar, hare hooge schuren en nieuwe stallen, haar uitgestrekten boomgaard was lang niet zoo mooi. De ruime gebouwen benamen er het gezicht van de weide, de beek en het struikgewas.

De grootouders van Marcellien en Filip boerken, Voncke en zijne vrouw - Peetje en Meetje, zooals men hen noemde - kenden geen benijdenswaardiger lot dan het hunne: ‘Ik zou niet verlangen, dat de koning mijn vader ware,’ zei de oude man, als hij des Zondags rond zijne akkerstukken was geweest en binnenkomend, aan zijne ega bescheid gaf over de veldvruchten. Ook de twee kleinzonen waren een bron van vreugd e voor hen - och en als zij het bedachten, wat zij niet al geleden hadden vroeger! Hoe hun ouderenhart bloedde, toen hunne eenige dochter, hunne Mie-Thresia, met dien leelijken vreemdeling, dien Franschen gelukzoeker, getrouwd; was. Wie had ook nog ooit van zoo iets gehoord! een éénig kind, eene bloem van eene meid, die zich aldus verloren geworpen had en weggegaan was tegen wil en dank harer ouders! Met een onbekenden vlaskoopman getrouwd; men wist niet eenmaal, of hij van treffelijke familie was! Zij hadden vreeselijk onder dien slag geleden, geleden in hunne liefde, geleden in hunnen trots. Nu was het voorbij, o reeds zoolang! en uit dat lijden was geluk voortgesproten. Helaas, hoe bitter hadden zij haar betreurd, de ongehoorzame dochter, geweigerd in hun

hart haar weer te zien; want van weerkomen was nooit spraak geweest; zij woonde ook zoover! Peetje of Meetje hadden het niet kunnen leeren noemen, hoe die stad of dat dorp heette. Mie-Thresia was overigens vroeg gestorven, de man eenige jaren na haar en een broeder van dezen had hun in eens, gansch onverwacht, de twee achtjarige zoontjes gebracht: twee kinderen in de plaats van één! twee frissche knapen, die eene vreemde taal spraken en toch hun Vlaamschen oorsprong op hun gelaat droegen: blond van haar en blauw van oogen: ‘Mie-Thresia gestampt’, verzekerde Peetje; en Meetje had geschreid en zei herhaaldelijk in hare ontroering, terwijl zij de twee verbaasde kleinen een minzamen duw gaf en hen ronddraaide: ‘Onze lieve Heer heeft uit zijn venster gekeken.’ - ‘Hij zendt ons het genomene dubbel terug,’ sprak de oude man en veegde aan zijne oogen, ‘hun struik kunnen zij niet loochenen.’ Hij was zoo fier op de gelijkenis met hem, die hij in hen meende te ontdekken.

Zij waren de lievelingen van het huis, die twee kinderen; jammer dat niemand hen in het eerst verstaan kon; de grootouders maakten zich meer dan eens ongeduldig in hun eigene onwetendheid: ‘Ik zou daar seffens vijftig franken leggen, indien ik Fransch kende’, zei Peetje.

Maar die moeielijkheid werd aldra uit den weg geruimd en dit zelfs heel natuurlijk: de twee kleinen leerden aldra Vlaamsch; het was enkel nog, wanneer zij samen speelden, dat zij zich in hunne moedertaal uitdrukten: ‘Hoort eens! “zei Meetje,” zijn het niet als zwaluwen, is dat een gekwikkel!’ maar dit ook veranderde: Marcellien en Filip spraken eindelijk het Neerlandsch dialect dier streek te zamen en nu werd het eene oorzaak van spijt voor de grootouders te denken, dat zij hunne taal vergeten zouden. Het waren vlijtige knapen, goed leerden zij en ijverig hielpen zij, de ééne Peetje op het veld, de andere Meetje in huis en de stallen.

En sedert de komst dier twee was het, dat de oude lieden zich zoo gelukkig voelden.

Nu waren zij volwassen jongelingen.

Van de familie uit Frankrijk was nooit meer te hooren geweest, en het was dus met de grootste bevreemding, dat men op het hoeveken dienzelfden morgen een brief ontvangen had, een brief, die van verre kwam, zei de postbode. Meetje had gebeefd als een riet, Marcellien had den omslag

gescheurd en dien gelezen, hij verstond nog Fransch. Het was een doodsbericht van hun grootvader, eene uitnoodiging naar de begrafenis en tevens een oproep om naar een gegeven adres in Frankrijk te komen, wegens het vereffenen van het erfdeel.

De brief was door eenen notaris geschreven en onderteekend.

Het overlijden van eenen grootvader, dien men niet persoonlijk gekend heeft en met welken men zelfs geene briefwisseling had, kan den gevoeligste niet bedroeven. Hem naar zijn laatste rustplaats vergezellen, blijft een heilige plicht; maar de afstand was zoo groot, de reis kostelijk en Peetje zou wellicht niet toegestemd hebben om de kleinzonen te laten gaan, ware het niet geweest, dat het oproepen dezer als erfgenamen hem in het hoofd speelde: ‘Elk krijgt gaarne, wat hem verschuldigt is,’ zei het boerken, ‘het moet zijn, dat er toch nog iets te deelen valt, Meetje, dat zal zoet inkomen,’ en de reis werd geschikt en bepaald op 'sanderdaags. Het was een groot genoegen voor Marcellien en Filip, iets nieuws, iets vreemds, iets waarmede heel het dorp gemoeid was; men zei reeds, dat zij een aanzienlijk vermogen geërfd hadden, en al geloofden zij zelven het niet, toch was hunne belangstelling in hooge mate opgewekt; de afwezigheid zou van korten duur zijn, wel is waar, maar het was toch zoo verre en een ‘reizende passant’ kan zooveel tegenkomen! De liefde van Marcellien voor Veria was door deze onverwachte gebeurtenis, door deze nakende scheiding verdubbeld, diegene van Filip voor Reine niet minder; zij moesten volstrekt alles vertellen en afscheid nemen, en daarom liep de ééne nog met der haast langs den Kattewegel naar het Opeelken en had de andere geloerd, tot hij Reine naar de stallen zag gaan, om haar op de steenen brug tusschen de groote en de kleine hoeve bij zich te wenken.

II.

Thans verzwakte het gesprek van Filip en Reine, het scheen alsof er eene oorzaak tot kwelling of onrust was opgerezen, of was het de avond, die nu gansch gevallen was; de maan daarboven, die een klaren, spookachtigen schijn op de groote, met mos en ruig bedekte schuur wierp; de zang van den nachtegaal in het slaghout? Althans, nadat Filip aan het meisje in levendige bewoordingen de geschiedenis der ontvangst

van den brief en de schikkingen voor de reis had verteld, zwegen beiden als verlegen, of als wisten zij niet, wie eerst van hen en hoe zij afscheid nemen zouden.

‘Reine,’ zei Filip eindelijk, ‘Zondag is het hier Ommegang, - aldus heette de eerste lentekermis in het dorp - ik weet niet of ik terug zal wezen.’

‘Och!’ antwoordde zij, wat beduidde, dat er voor haar niets aan gelegen was, indien zij niet kon uitgaan.

‘Lieven van den molen zou kunnen trachten met u te kermissen,’ en hij keek in den grond.

‘Lieven,’ herhaalde Reine, met nadruk en spijt, maar zonder den toon te verhoogen, ‘o, Filip, waarom zegt ge dat, ge weet wel, dat ik met niemand ga dan met u, ge weet, dat indien al de jonge lieden van het dorp mij vroegen, - wat niet te vreezen is, want ik ben een arm meisje,’ - lachte zij, ‘dat ik ze allen vierkant af zou wijzen: men heeft maar één hart en ééne liefde.’

‘En dat hart is het mijne!’ juichte de jonge boer en als wilde hij haar zijne dankbaarheid uitdrukken voor hare trouw, of aantoonen, dat deze goed geplaatst was: ‘Wie weet of ik niet rijk terugkom!’ zei hij.

‘Foei!’ antwoordde Reine, ‘die wellicht zijne woorden misduidde en met ongenoegen van dat erfdeel had gehoord, omdat het als het ware haar in het besef harer armoede kwetste, “foei, ik wenschte wel, dat ge geen rooden duit hadt, wij zijn jong, wij kunnen werken, wij behoeven geen geld of goed om gelukkig te zijn.”

‘Het zou toch altemaal voor u wezen, Reine,’ herhaalde hij, ‘voor u alleen, al zat ik op het gedoe van uwen boer, op 't schaapgoed,[1)] al ware het mijn eigendom, wat toch veel zeggen is, nog zou ik u verkiezen, en gij? Indien Lieven van den molen niet de knecht, maar de eenige zoon van 't huis ware en hij u vroeg om te trouwen - indien ik er niet ware’ voegde hij er bij, want hij zag haar gelaat in den maneschijn pijnlijk vertrekken, ‘wat zoudt gij dan doen?’

‘Gij zijt jaloersch,’ zei het meisje.

‘Neen, of liever ja, want ik zie u gaarne, de gedachte alleen dat gij een ander zoudt toebehooren, al ware het na mijnen dood, zou voldoende zijn, om mijn leven te verbitteren, ik zou mij omkeeren in mijn graf, moest het gebeuren.’

1) Schaapshoeve.

‘Wie spreekt hier van sterven?’ schertste zij met een gedwongen lach, en schuw zag ze rond: de avond en de nabijheid van boomen werken verontrustend op sommige gemoederen.

‘Reine, ik ben bijwijlen jaloersch geweest van mijn broeder, van Marcellien,’ bekende hij.

‘Zeker omdat hij zoo goed op u gelijkt,’ sprak het meisje snedig, ‘maar wees gerust, hij heeft mijne zuster, zijne Veria; en ook laat anderen u niet kunnen onderscheiden, ik toch herken u, van aan mijne deur, van op uw erf, als gij op het land werkt, ik zal mij niet vergissen, nooit.’

‘Zeg dat gij nooit iemand anders dan mij zult lief hebben,’ sprak Filip dringend, naderkomend en wilde hare hand grijpen.

Maar zij trok ze terug, Reine; zij duldde nooit, dat hij haar aanraakte en als vergelding hiervoor, als voelde haar hart behoefte hem toch een onomstootbaar blijk harer verkleefdheid te geven, zeide zij met een soort van plechtigen ernst: ‘Ziet gij daar die maan, ziet gij die sterren? - één, twee, drie,’ er zaten er nog niet veel aan den blauwen hemel, ‘hoort gij dien vogel?’ en zij wees naar de heesters, waar de nachtegaal zong. ‘Welaan ik neem hen tot getuigen van mijn woord: nooit zal ik iemand anders gaarne zien dan u, 't zij levend of dood; nooit trouwen, indien het met u niet is; en indien ik u ooit vergat, zelfs al waart gij weg en bleeft gij weg, indien ik u ooit door eene gedachte, door eenen blik, door een woord ontrouw werd, dan mag God mij straffen; want zoo waar dat water hier onder de brug heenloopt en zal blijven heenloopen, zoo waar zal ik u blijven beminnen, of zoo niet, zal ik eene slechte, de slechtste onder de slechten mogen heeten!...’

Zij was gansch opgewonden; Filip stond als verbluft, hij had den tijd niet te antwoorden. ‘Reine, Reine! waar blijft gij dan?’ riep de misnoegde stem der boerin en de beiden haastten zich verschrikt weg elk van zijnen kant.

De nachtegaal zond zijne zoetste tonen over het boschje en de velden; de maan scheen helder op de struiken en het dak der groote schuur; murmelend stroomde de beek onder de smalle bogenbrug; de lichte wasem over de kleine weide was heel nevel geworden; en de groote eik strekte zijne takken verre uit; zij ritselden geheimnisvol: het was alsof

de plechtigheid van des meisjes belofte door de plechtigheid der natuur bezegeld werd.

III.

Eene boerenmeid staat op den rang van een bureel-bediende, in dezen zin ten minste, dat zij niet van de grillen harer meesters, maar van haar werk afhangt; hare taak kan ruw zijn, in den zomer bij voorbeeld, maar tenzij het hooien des Zondags noodzakelijk weze, of dreigend weder tot het in binden van 't gemaaide koren dringend noopt op eenen Heiligdag, heeft zij de dagen der rust, - den namiddag ten minste - vrij. Het was dus heel natuurlijk, dat Reine in den vroegen achternoen van den eerstvolgenden Zondag, uit haar kamertje komend, aan de boerin eenvoudig zei: ‘Ik ga,’ zonder te vragen of het haar veroorloofd was. De meesteres des huizes heeft de hoede der hoeve op zich.

‘Ik zal terug zijn om de koeien te melken en de kalvers te geven,’ voegde het meisje er bij, eerder om iets te zeggen dan ter bevrediging der vrouw, want het sprak van zelf, dat hetgeen op haar rustte door haar stipt moest uitgevoerd worden.

‘Reine is er ééne uit duizend,’ zei hare meesteres bij gelegenheid, dat wist een ieder en daarom ook was het, dat Meetje en Peetje, welke in het eerst duchtig tegen het verkeer van hunnen kleinzoon met haar waren, thans geene opmerkingen meer maakten, als hij openlijk ‘bij haar ging’ zooals men het ter streke noemt.

Reine trad over den boomgaard onder de bloeiende pereboomen; eene vink sloeg lustig en dapper haar lied, alsof zij het niet ras en luid genoeg kon uitdrukken, hoe zalig zij van de lente genoot. Het grasplein was als besneeuwd, hier meer, gindsch minder, van de duizenden en duizenden madeliefjes, welke met hunne ronde starretjes open, kloek, op korte stengels, in de heete zon keken. De nauw bottende appelboomen wierpen nog geene hinderende schaduw over hen.

De boerin zag Reine na, verstolen van achter het klein geruit, vierkant vensterraam: Zou zij naar het dorp gaan als alle jonge lieden, naar den Ommegang?

Neen, zorgvuldig sloot zij den draaiboom achter zich, bij

middel eener losse koorde, welke, toegeknoopt en daaraan bevestigd, over eenen stijl werd gelegd, en zij koos de richting van den Kattewegel naar het Opeelken toe.

Reine was in het begin der twintig: hoog van blos, lang van aangezicht; hare bruine haren waren, hard gevlochten, achter het hoofd opgestoken, maar trokken door hun gewicht het zwartzijden net neder, dat hen gevangen hield; stille bruine oogen, een blank voorhoofd, zoo effen en zuiver, dat het de voorjaarszon scheen uit te dagen, of zij het ook verbranden kon; een kleine mond, die zelden glimlachte, een lange kin in het midden rond, evenals hare wangen, rood gekleurd: aldus was Reine. Deze hooge blos deed haar op het eerste zien voor eene sterk gespierde boerin doorgaan; bij naderen aanblik bemerkte men, dat hare schouders smal, haar leest slank en hare armen niet dik waren.

Zij moest aan het hoeveken van Voncke voorbij. De doornenhaag was nog naakt en niet hoog en daarover zag zij Peetje op eenen stoel onder een boom gezeten, zijn pijpje rooken.

‘Goeden dag,’ zei ze zonder meer, nauw knikkend; hare verhouding tot den kleinzoon maakte haar altijd verlegen, wanneer zij met een der twee oude menschen in aanraking kwam.

‘Meisken,’ antwoordde de grijsaard, maar toen zij reeds eenige stappen verder was, riep hij haar vroolijk na: ‘ge ontloopt de kermis, ge gaat van de werke weg’.[1)]

Herkende hij haar niet of wilde hij haar plagen?

‘Ik ga eens naar mijne zuster, naar het Opeelken,’ zei ze omziende.

Dat woord ‘zuster’ klonk als eene liefkozing uit haren mond: zij noemde Veria zelden anders dan ‘mijne zuster’, al was zij hare zuster niet, en wellicht omdat zij het niet was; want Reine had nooit eene enkele bloedverwante gekend, en had toch zulke behoefte aan familiebanden!

Reine en Veria waren beiden gevonden kinderen, door het bestuur der burgerlijke Godshuizen der stad Cleit - zeer jong nog - buiten besteed en dit had voor haar onderhoud betaald tot zij zelven groot genoeg waren om daarin te voorzien. Een arm kind moet vroeg arbeiden en eene vondeling of eene wees

1) Ge verwijdert u van het doel.

bezit geene beschermende moederliefde, die er soms in gelukt deze slavernij een paar jaren te verschuiven.

IV.

Later werden zij als dienstmeid verhuurd. Hoe lastig het haar beiden ook gevallen had, toch bleek het, dat het hard werken hare ontwikkeling niet tegengehouden, en haren groei niet belet had. Zij waren zeer aan elkander gehecht en brachten hare vrije stonden te zamen door. Deze verknochtheid was nog aangegroeid, toen de beide kleinzonen van boerken Voncke elk eene harer tot geliefde uitverkoren had. En dit ook kwam natuurlijk: de jonge lieden waren onafscheidbaar als de meisjes en het eerste ‘verkeer’ bracht het andere teweeg.

Twee en twee kwamen zij van de vespers, en gingen ter kermis naar de omliggende gemeenten, Veria met Marcellien, Reine met Filip. De knapen wachtten haar af in ‘'t Vierweegsche’ of ‘de Doodlage’ - buitenherbergen - en achterhaalden haar langs den weg. Veria stemde toe zich te laten ‘tracteeren’ als Marcellien haar, op de ruiten trommelend, ‘insnokte’ (binnenriep); maar Reine wilde in geene herbergen den voet zetten; dit had soms oorzaak tot ontevredenheid tusschen haar en Veria gegeven:

‘Meent gij dan, dat gij eene prinses zijt? moet gij u te goed kennen om te doen als de dochters van de rijke boeren en degene uit den steenen molen? wat kwaad is er in een halvetje te gaan drinken?’ maar Reine, stil en vastberaden, weigerde, en soms gebeurde het, dat zij met haren geliefde - zeer misnoegd over hetgeen hij stijf hoofdigheid van haar noemde - voorbij het drinkhuis ging, terwijl Veria met Marcellien en een paar andere verloofden binnentrokken.

‘Reine heeft eenen kop op,’ zeide men, ‘wat zij wil, wil zij.’ Zij hielden het voor eene gril, wat bij haar uit een bewustzijn van eigenwaarde voortsproot.

Het was waarlijk, omdat het menschenhart behoefte aan vriendschap heeft, en zoovele herinneringen uit hare kindsheid nauw met Veria verbonden waren, dat zij zoo aan deze gehecht was; want twee meer uiteenloopende naturen kon men

moeielijk aantreffen. Reine was ernstig, nadenkend, diep van gevoel; Veria vroolijk, licht van geest, oppervlakkig in hare genegenheid. Het geheim harer afkomst speelde Reine bestendig in het hoofd; Veria was er bijna onverschillig voor; met hare zoogezegde zuster kon zij er wel over spreken, indien deze er eerst van begon, maar het droomerig verlangen der ééne naar het kennen harer moeder werd niet door de andere gedeeld.

‘Wij zullen onze ouders nooit vinden,’ zuchtte Reine bijwijlen. En eens had Veria daarop een heiligschendend woord:

‘Eene moeder, die haar kind te vinden legt, is eene slechte, ik begeer ze niet te kennen, ik moet ze niet zien; wat voordeel ware daaraan voor ergens een oud wijf te moeten arbeiden, want om onze centen zou ze komen, wees er zeker van.’

Reine zag naar den hemel: ‘Eene moeder, die haar kind verlaten kan, moet daartoe gedwongen wezen, moet schrikkelijk lijden, eer zij tot dat uiterste overgaat; werp haar den steen niet toe. Ik zou voor haar willen werken, de nagels van mijne vingers, maar wij zullen ze nooit vinden,’ herhaalde zij.

Het was zonderling, dat de meisjes zoo weinig van haar verleden wisten; Reine kon - uitgevraagd daarover - enkel mededeelen, dat zij tusschen vespers en avond op den drempel der kapel van het Poortland - een klooster te Cleit - gevonden was; Veria, dat men haar buiten in eenen elzenstruik had ontdekt. Zij hadden ook onbepaald iets van blinkende schoentjes gehoord, welke ééne harer aanhad.

‘Men maakt dat aan zulke kinderen niet wijs, hoe en waar men ze opgenomen heeft,’ antwoordden zij met oprechtheid aan de nieuwsgierigen.

‘Wellicht zijn onze ouders rijk,’ schertste Veria.

‘Ik denk,’ sprak Reine, met een zeldzaam bij haar voorkomenden en thans weemoedigen glimlach, ‘dat wij een “goeden” - hiermede bedoelde zij “bemiddelden” vader en eene sukkel van eene moeder gehad hebben.’

Het was echter maar van tijd tot tijd en wanneer iets haar diep bedroefde of krenkte, dat Reine met eene soort van machtelooze wanhoop aan eene familie, aan eene moeder dacht. Zij wist genoeg, dat de sluier, die haar afkomst bedekte, niet op te lichten was. Sedert zij Filip ontmoet had, sedert hij haar zijn hart had geschonken, was hij overigens eene gansche familie voor haar: hij vervulde de plaats van vader en moeder en

broeder en alles, wat zij aan bloedverwantschap had kunnen wenschen, en Reine was gelukkig in de stille hoop, de zalige zekerheid nog eer het jaar ten einde was zijne vrouw te wezen. Hij had er reeds een paar malen een woord van gerept aan zijne grootouders en het scheen, dat ze geneigd waren om haar te laten 'introuwen',[1] of nog beter aan het jonge paar een deel van het huis af te staan:

'Ja wij worden oud en "kaduikelijk", het werken gaat niet meer' had Meetje gezeid, 'en als ze braaf is, moet het geld en het goed niet gewogen zijn.'

Het verschil was ook zoo klein: het meisje had eenige honderden franken vergaard en boerken Voncke had den naam, dat hij maar 'krab' zat.

Meetje wist wel, wat ze zeide en er lag berekening in hare inschikkelijkheid:

'Een klager heeft geen nood, maar geef eenen boffer een brood.'

Aldus pastte men op Peetje, die altijd de goede zijde van alles zocht en zijnen welstand en zijn geluk roemde, in zijne gebuurte een bekend spreekwoord toe.

V.

Benijdenswaardig was juist het kinderleven dezer twee meisjes niet geweest: arm aan liefkoozingen en aan kleine zorgen, verstoken van de schijnbaar nietsbeduidende en toch zoo zoete vreugden van een tehuis.

Zij waren grootgebracht bij eene bejaarde vrouw, welke in het opkweeken van 'Hospicie-kinderen' een karig bestaan vond. Boos was ze niet, maar, zelve slecht betaald, moest zij den kleinen schier het noodige onttrekken. Eertijds had zij eene speelschool gehouden, doch sinds de opkomst van bewaarscholen was hare cliënteele naar het nonnenklooster overgegaan, waar eene zulke doelmatiger ingericht was. Met hartzeer had zij hare heerschappij over al het jonge, hulpelooze volkje - arm en rijk - van de gemeente moeten opgeven. Haar humeur had in den strijd met het klooster onder de steeds herhaalde nederlagen - het verliezen één voor één van hare scholieren - zeer geleden; haar gemoed was verbitterd door het afvallig worden der laatsten en nu wreekte zij het soms op de on-

1) Bij de ouders van den man of de vrouw gaan inwonen.

schuldige vondelingen, dat haar stand in de maatschappij verlaagd, en haar stoffelijke welstand verminderd was. Van hare vroegere waardigheid had zij niets dan den titel van ‘meesteres’ behouden. Zij was groot, geel, gerimpeld, met zwartgrijs haar. Haar hoofd, wellicht uit een gevolg van vroeger rheumatisme, hing op de ééne zijde en dit zette iets scheels aan hare oogen bij.

Zij woonden er in talrijk gezelschap, en helaas een gezelschap, dat vaak veranderde; want de sterfte was groot onder die arme kleinen, aan welke menige zorg ontbrak: meesteres had te veel werk om behoorlijk naar allen te kunnen omzien. Het dient ook gezegd, dat meer dan één dier ouderlooze schepseltjes haar enkel toevertrouwd werd, wanneer de dood het reeds in zijne klauwen had. Magere handjes, zwartzijden, te groote, met eene speld opgestoken mutsen, uitgemergelde gezichtjes daaronder, die iets van verwijt aan de menschen of het noodlot in de starre oogen hadden, ingezakte ledemaatjes, op den schoot van meesteres gezeten of gedragen op haar eigen arm of dien van andere vondelingen, die hoe licht de last ook was, er zelve - klein als ze waren - op zijde van geheld gingen, dit was een indruk, die aan Reine van hare omgeving bijgebleven was. Zij zag ze nog in verbeelding, die twee bruin geworden, versleten wiegen, waarin beurtelings andere bloote beentjes spartelden, zóó dun, zóó ontvleesd, dat ze blauwachtig en door het uitspringen der gewrichten, krom schenen. Zij hoorde nog het gesteen, dat er uit opsteeg: luid, wanhopig of stil, volgens de kracht van de kleine lijders, en dacht er aan met zelfverwijt, hoe zij en Veria, belast met het paaien en wiegen der jonge martelaren, hun post ontweken en rond den boomgaard of de straat op liepen, zoodra meesteres buiten of in den stal aan hare bezigheden was. Een kind is van natuur gruwzaam, of was het omdat zij - zelve kinderen - zulk een machtige behoefte aan vrijheid en spel hadden, dat zij zich volstrekt niet om het welzijn der haar toevertrouwde kleine schreeuwers bekreunden?

Soms was het heel stil in eene der wiegen: er lag eene schrale gestalte, gansch roerloos met niets anders meer aan dan een versleten hemdje in uitgerekt en Reine ging er bij staan, o er was geen gevaar, dat ze nu tegen wil en dank zou moeten blijven schommelen! en dat wassen aangezichtje trok haar aan: het was een engelken in den hemel, zei meesteres, -

Reine begreep niet, hoe die gedaanteverwisseling mogelijk was, aangezien de doode daar nog lag; maar zij deed geen nauwkeurig onderzoek hieromtrent. Het kistje nochtans, het smalle, witte, ongeschaafde kistje boezemde haar afschuw in. Het was hare taak en die van Veria[1)] deze - het ééne na het andere, met een wit laken bedekt, altijd hetzelfde - bij middel eener koorde aan een dikken stok gehangen - naar het kerkhof te dragen. Dan griezelde zij van het graf, nauw en ondiep, waarin de kleine rampgenoot werd neergelegd, en zij bleven toezien tot de man met de spade het vol aarde geworpen en met de voeten toegestampt had.

Dan kwam Reine nadenkend naar huis, terwijl Veria reeds weder vroolijk praatte.

'Een groote last in een klein putteken,' was gewoonlijk de bemerking van meesteres, bij het afsterven van een harer pleegkinderen.

Eens dat Reine haar bij het terugkeeren van eene zulker begravingen in goede luim vond, waagde zij het eene opheldering te vragen nopens iets, dat haar sedert eenigen tijd bekommerde:

'Meesteres, zullen ik en Veria ook eens alzoo naar het kerkhof gedragen worden, zullen wij ook sterven?'

'Neen,' en zij lachte met haar scheefgehouden aangezicht, 'kloeke beren als gij blijven leven: kwaad kruid bederft niet.'

Hiermede was Reine gerustgesteld.

Inderdaad de sterken alleen groeiden op in dat huis. Meesteres had eene lange boonstang en wie iets misdeed, kreeg er van; met deze kon ze de kleinen tot in den hoek bereiken, als zij zelve slecht ter been was, want zij leed nog immer aan rheumatisme.

Maar was meesteres soms wat ruw en streng, heel anders betoonde zich haar broeder, die bij haar inwoonde: Mauries. O wat was hij braaf en toegevend! Hij had den naam half onnoozel te zijn; maar nu hij lang dood was evenals meesteres, en nu Reine aan hem dacht, kwam hij haar niet aldus voor; hij kon zulke schoone vertellingen en deze vond hij zelf uit: 'van den Vos en den Wolf'. Wanneer hij daarvan begon, schaarden al de kleinen zich rondom hem - de twee minsten klauterden op zijne knieën - en hij wist altijd iets nieuws, iets dat de oogjes deed blinken en luide schatering opwekte,

1) Ter plaats is het gebruikelijk, dat de kinderlijkjes door kinderen naar 't graf gedragen worden.

zoo verrassend en kleurig was zijn verhaal. Het spreekt van zelf, dat de slimmere Vos altijd den grooten, dommen Wolf bedroog.

Maar dit gebeurde niet elken avond: Mauries moest heel wel gezind zijn om te vertellen, en meest deed hij het uit eigen beweging, plagen en overreden hielpen niet, indien hij geen lust had.

Alle drie maanden trok meesteres of hij zelf - wanneer ze niet goed kon gaan - naar Cleit om het verschuldigde loon, en was het jaar voor een der bestedelingen om - 't is te zeggen de verjaring hunner aankomst aldaar - dan had hij of zij een pakje kleederen mede. O het was niet veel, het waren geene kostbaarheden, maar het was iets nieuws, iets geheimzinnigs, iets waarnaar zoozeer was verlangd, waarnaar zoo gretig werd toegezien, als de handdoek, waarin alles geknoopt was, werd losgemaakt op de keukentafel: twee grove hemdjes van half gebleekt linnen, een paar kousen, een paar schoentjes, twee lijfrokjes en o! een nieuw kleed! Dat was eene vreugde, dat was een schat!

Doch enkel voor de kleintjes kwamen de kleederen gemaakt toe, en Reine herinnerde zich, hoe bitter zij en Veria - die samen bij hunne besteedmoeder waren aangekomen - eens teleurgesteld werden: er stak in het pak, dat Mauries van de stad medebracht, een eind katoen, stijf en krakend, bruin geschakeerd met een dubbelen blauwen ring op gedrukt: dat was voor elk een kleed, voor haar en Veria! en zij dansten van blijdschap bij den aanblik; maar meesteres trok het goed haastig weg, toen het nauwelijks ontplooid was, vouwde het krookend dubbel toe en verborg het in hare kamer: ‘Katoen is veel te vuilachtig voor kleine jongens,’ beweerde zij en maakte er naderhand eene sprei uit voor haar eigen bed, en de twee meisjes kregen een oud, versleten, stoffen kleed van haar, dat zij op deze verkleinen deed.

Maar het was niet alles smart en tegenspoed, o het kon zoo aangenaam zijn: in den zomer, liepen zij blootshoofds en barvoets in het zand; zij maakten eenen sneeuwman bij winterdag, en als ze dan verkleumd van koude binnengekomen waren, en hunne vingertjes niet meer zeer deden van de plotselinge warmte, toen scheen het flikkerend vuurtje gezellig. De karnemelkpap hing over en Reine, als de wijste, mocht roeren: dat rook zoo goed! en meesteres wierp voor elk eenen appel in den ketel, eenen ‘groening’ - dat waren de beste daar-

voor, zei ze; er stond een groote boom van deze soort op het hof achter het stalleken - en de kleine lekkerbekken zagen de appels tusschen het witte schuim bobbelend verschijnen en verdwijnen onder het hevig koken. En dan des Zaterdags, als Mauries roggebrood of masteluin[1)] gebakken had en - wat soms gebeurde - hun de verrassing deed, dat hij voor heel de bende 'ovenkoeken' mede had, warm en geurig, o dan scheen hij hun als een soort van Sinte Nicolaas en zij omringden hem allen te gelijk, jubelend en grijpend naar de lekkernij, die toch niets anders dan nieuwbakken brood was.

Van tijd tot tijd verscheen er ook heel onverwacht een heer op het hof, een afgezant of toeziener der Hospiciën om te onderzoeken, of de vondelingen goed in stand waren en wel behandeld werden: mijnheer Constant heette hij. Meesteres riep hare kudde bijeen. Wat niet gemakkelijk was, want de kostgangers verscholen zich schuw voor hem. Het scheen, dat ze met hun kinderverstand of door het instinct onderricht, reeds het vernederende van hun maatschappelijken stand begrepen en zijne verschijning hen lijden deed.

Reine bijzonderlijk had een onverwinbaren schrik en zij hield de hand over hare oogjes, als zij met de anderen, voor hem op eene rij was gesteld. Hij draaide de kleinen beurtelings rond; duwde eens op hun hoofd en drukte hunne schoudertjes neder om aan den weerstand, die deze boden, hunne kracht af te meten en hief de rokjes der meisjes op om hare beenen te zien. Het was als eene keuring van vee, en Reine herinnerde zich, dat zij eens schopte naar hem en het koperen muntstukje, dat hij haar - wellicht uit zijn eigen zak en uit goedheid - als aan hare lotgenooten geven wou, grammoedig uit de hand sloeg.

Waren al die kinderen in zulken goeden staat of was mijnheer Constant niet moeielijk om bevredigen? althans hij vond nooit te berispen of iets te verbeteren aan de handelwijze en het opvoedingssysteem van meesteres. Hij at een stuk ham in huis of een stuk spek op eene snee brood en knikte toestemmend op al de uitleggingen, welke meesteres, voor hem rechtstaande met haar scheeven nek en hare schele oogen, over het afsterven der ontbrekenden gaf; hij vertrok bevredigd en als de beste vriend des huizes.

1) Een mengsel van rogge en tarwe.

VI.

Wat later was voor de meisjes een ruwe tijd gekomen: zij hadden nog hare eerste communie niet gedaan, toen zij reeds mede moesten met de groote werklieden uit de gebuurte naar de steenovens. De Schelde doortrok het dorp, waar zij woonden, en de steenbakkerij was er in voorspoed. Des morgens vroeg om drie of half vier, als de dag nauwelijks kriekte, kwam meesteres haar oproepen, wakker schudden ware juister uitgedrukt, want Veria bijzonderlijk leed door het gebrek aan behoorlijke nachtrust; meer dan eens viel zij weer neder op de peluw, nadat zij was recht gezet; maar er bestond geene genade: indien vermanen niet hielp, dan sloeg meesteres een natten doek op haar aangezicht of gaf haar eenen klets op de wang.

De kleigrond werd door de groote menschen als deeg voor steenen bewerkt, in houten vormen, gelegd en de kinderen moesten deze voorzichtig gaan uitschuiven op de ‘dennen’ waar zij te drogen lagen; daarna ze in het ‘vlakhuis’ - een langs alle kanten open, overdekt stel - dragen, waar de vochtigheid er uittrok, tot ze geschikt waren om de vuurproef te onderstaan. In Mei kan het, des morgens vooral, nog zeer koud zijn: de wind soesde door hun dun rokje en opdat de nog weeke voorwerpen door hunne klompkens bij het neerleggen niet zouden geschonden worden, zoo moesten zij bestendig blootvoets over den natten, glibberigen grond loopen.

Maar van de zon en de warmte van 't vuur ook leden zij: de taak viel namelijk aan de kleinen te beurt, de steenen op den oventas zelf te dragen; de gloed kwam van onderen op: aan hunne voetjes, langs hunne beentjes, want de lagen, waarop zij stonden waren zeer heet, zóó heet dat hunne klompkens verschroeiden. Omtrent den avond kwamen zij zóó vermoeid naar huis, dat de koorde, waarin zij vroeger dansten, niet meer te voorschijn werd gehaald en zij geen lust tot spelen meer gevoelden.

In den winter bezochten zij de gemeenteschool, daar hadden zij leeren lezen en schrijven, ten minste Reine, want menigmaal bleef de luiere Veria liever achter een koornopper verborgen, er hare terugkomst afwachten dan mede te gaan.

Aldus waren zij opgegroeid. Vroegtijdig trekt het bestuur der Godshuizen de hand van zulke kinderen af. Zij hadden op

zich zelven moeten steunen, en waren eerst als kindermeid en later als boerenmeid op de hoeven besteed.

Godlof zij hadden beiden op een naburig dorp een goeden dienst gevonden. Reine woonde op het schaapgoed,[1)] waar men hare arbeidzaamheid naar waarde schatte: het huisgezin was er talrijk, er waren verscheidene meiden en knechts, maar er werden ook vele handen vereischt: ‘een hof van slameur’ (groote bedrijvigheid), heette het daar. De twee aankomende dochtertjes waren in eene landelijke kostschool geplaatst.

Veria had het in zekeren zin nog beter getroffen: zij was de eenige dienstmeid op een ‘gedoetje’, waar er maar twee koeien ‘uitgingen’, zooals men het ter streke noemt. Er was geene vrouw in huis, zij moest niemand in de oogen zien: hare meesters waren twee oude jonkmans. Hun naam was Hanebalk. Zij werd er als de dochter des huizes behandeld. ‘Die is bij de Hanebalken met hare palmen in 't vet gevallen,’ zeiden de boeren.

Dit belette niet, dat Veria aan trouwen dacht, ofschoon het wel scheen, dat zij een groot bezet krijgen zou, indien zij hen tot aan hunnen dood bijbleef. Een derde broeder was sedert in de dertig jaren getrouwd en kinderloos. Hij was de baas uit ‘de Klokke’, eene landelijke herberg aan den Opeeldriesch.

VII.

De wijk ‘het Opeelken’: een verouderd woord voor ‘bloementuil’, verdiende volkomen zijnen naam, bijzonderlijk ter plaats, welke men in die streken eenen driesch noemt: dat is gewoonlijk een pleintje met hooge boomen beplant, waar eenige landstraten samenloopen. Drie woningen stonden er aan drie kanten, elk naar elkaar uitzicht hebbend. Het waren alle herbergen.

‘In de Klokke’, was het ééne. ‘In de Warande’, heette het tweede drinkhuis; op het derde stond enkel door de zeer onvaste hand eens huisschilders in dansende zwarte letteren te lezen: ‘Hier verkoopt men drank’.

De woning der Hanebalken lag ook aan het Opeelken en toch niet in het gezicht: een rijke stedeling, eigenaar van vele

1) Hoeve, waar men schapen houdt.

goederen in den omtrek, had namelijk vroeger het plan opgevat aldaar een zomerverblijf in te richten, wellicht daartoe uitgelokt door de schoone ligging: het land was vruchtbaar, eenigszins golvend en de Palingbeke, dezelfde, welke het schaapgoed en het hoeveken van Voncke scheidde, en wellicht haren naam aan hare menigvuldige grillige kronkelingen verdankte, spoelde hier ook.

Vele, vele jaren geleden was er dus een Engelsche tuin aangelegd, een vijver gedolven en eene breede gracht rondom het geheel gegraven. Nu waren de sparren, de lariksen, de bruine beuken en meer andere prachtgewassen groot; maar het lusthuis zelf was er nooit gekomen, hetzij de landheer gestorven, of van voornemen veranderd was, De bouwvallige woon der gebroeders Hanebalk, wier dagen, destijds van het aanleggen van het park, geteld waren geweest, stond nog laag en onsierlijk, juist aan den ingang achter een vermolmd houten traliehek.

Daar was het, dat Reine op dien bewusten Zondag binnentrad. Geen mensch was aan den driesch van het Opeelken te ontwaren: den Zondag en den Maandag der kermis stroomde het volk naar het dorp, alleenlijk den Dinsdag kwam het hier.

Veria was te huis, natuurlijk, nu haar geliefde, Marcellien, met haar niet kon rondgaan in de herbergen. Vroolijk begroette zij hare pleegzuster, wellicht meer uit verveling dan uit eenig ander gevoel, want zij zat heel alleen in de lage keuken. Rein was het er niet: de hennen mochten vrijelijk rondloopen zoo binnen als buiten; de koperen koffiekan, welke in den gedoofden haard in de asch stond, was voorzeker den dag te voren niet gepoetst; biezen hingen los aan de stoelen; en vuile randen aan de deuren leverden het bewijs, dat de inwonenden weleens vergaten ze aan de klink of den appel toe te trekken.

Maar Veria zelve, net en eenigszins behaagziek uitgedost, deed aldra wat haar omringde over 't hoofd zien en vergeten, zoodra men over dien drempel trad: zij was niet veel kleiner dan Reine, frisch en flink en levendig in hare bewegingen. Schooner blond kroeselhaar, stouter blauwe oogen waren er niet; haar mond had dunne roode lippen en de lach er op was bekoorlijk; hare tanden blonken parelwit.

‘Hewel?’ vroegen de twee meisjes te gelijk tot elkaar, wat be-

duidde: ‘Wat zegt gij nu van dit geval?’ Het was natuurlijk op hare gelieven en hunne reis, dat zij doelden.

‘Kijk, kijk,’ hernam Veria, ‘zulke dingen zijn zeker nog nooit gebeurd, alzoo alle twee in eens zoo verre weg moeten - en juist kermis zijn!’ voegde zij er met onverholen spijt bij.

O dat was het minste, meende Reine, als ze maar behouden thuis mochten komen.

‘En al het jong volk, dat zooveel pleizier heeft en wij, die er moeten op zitten koekeloeren!’ klaagde Veria.

De duffe lucht daarbinnen beviel niet aan Reine, zij die aan de breede akkers gewoon was:

‘Laat ons eens buiten gaan,’ stelde zij voor.

En zij gingen uit het huis.

Het plankier was uitgebrokkeld; een groote gevlochten strooring, halfverbrand en zwart van grijm, lag juist voor den ingang. Dienstig kon hij wezen tot het neerzetten der ketels, maar ordentelijk was zoo iets voorzeker niet; een vensterluik hing af; mos en donderblad[1)] groeide op het dak. De zwaluwen - de riviersoort, als met witte keurslijven onder de donkere vlerken aan - vlogen bedrijvig naar hunne nestjes van weerskanten omhoog onder de pannen boven de deur. Reine zag op. Een dun bekje en twee zwarte oogjes keken haar uit eene ronde opening in het kleine nestjen vertrouwend aan: de zwaluw is een bevoorrechte vogel, hij brengt geluk mede, waar hij huist, meent het volksgeloof, hem wordt geen leed gedaan; dat weet hij en is niet bang voor de menschen.

Voor haar lag de lusthof, verwaarloosd en onbesnoeid met zijn groote graspleinen, waarop een knaap de koeien wachtte, en zijn hooge boomenkruinen, waarover het kiemend leven als een blondachtig floers wierp; bruin botte de beuk; helder stak het groen der lariksen op de nog zwarte sparren af; grijsgeel, nog niet met loover bekleed en toch niet meer naakt of doorzichtbaar, stonden de ronde, wolkige, kleinere struikgewassen; het water in den vijver lag hoog en was wit met ranonkels bestroeid aan de ééne zijde. Daar zetten zich de meisjes.

Zij spraken van de twee afwezigen, reeds sedert Woensdag waren zij weg, wat mocht hen ginder ophouden? Dat zij niet geschreven hadden verwonderde haar niet: behoefte aan hartsuit-

1) Donderblad = Sempervivum tectorum.

storting bezit een landbouwer niet veel en hij zendt maar eenen brief, als hij iets bepaalds mede te deelen heeft, of bij de soldaten is en geld behoeft.

Zouden zij veel erven? Veria's stoute blikken schitterden bij de gedachte. Reine hoopte van neen. Filip had haar reeds zooveel gegeven, als hij in haar hart de teedere, sluimerende gevoelens wakker maakte, dat zij niets anders verlangde dan dat, en eene soort van jaloezie gevoelde voor alles, wat tot zijn geluk moest bijdragen, en niet van haar kwam.

Na een korte poos stilte, - want Reine stortte hare gedachten hierover niet uit - zei Veria met eene opwelling van wrok, eene greep gras uittrekkend en naar het water werpend, die het echter niet bereiken kon:

'Wij zitten hier nu, hé, en te denken dat het kermis is!'

Beeldde zij zich dat in of was het zoo? althans het scheen of soms een verre muziektoon tot daar kwam overgewaaid.

In de boomen zong de nachtegaal, de tortels kirden in de sparren, de zevenzanger[1)] snapte, de vinken sloegen en omhoog orgelde de leeuwerik.

Reine glimlachte eens als misprijzend over deze spijt. Wat pleizier ware er voor haar beiden in het dorp zonder de tweelingen?

En alsof het woord tweelingen en de onderstelde gemoedsgelijkenis van zoo nauw aan elkander verbonden wezens Veria plots op eenen inval deed komen, vroeg zij:

'Maar zeg, is Filip ook zulk een jaloersche zot? jong, jong! Marcellien zou er iets van krijgen, als ik een anderen bezie, peist eens, dat hij mij deed beloven, die dwaze, dat ik zonder hem niet uit zou gaan.'

En zij lachte, zichtbaar in hare eigenliefde gevleid.

'Ja, hij is het wel een beetje,' zei Reine. Zij dacht aan hun afscheid van den vorigen avond, aan zijne vrees, aan hare plechtige belofte. Zij sprak daar echter niet van aan hare zoogezegde zuster. Reine was eene besloten natuur, mededeelzaamheid was geene noodwendigheid voor haar. Hare gevoelens en indrukken bewaarde zij, diep in 't gemoed verborgen; bij zich zelve herkauwde en ontleedde zij hare gewaarwordingen, dáár genoot zij, of leed zonder dat er iets van over hare lippen kwam: noch klacht, noch bemerking, noch vreugdevertoon.

1) Zevenzanger: fauvette bahillarde.

Gansch anders was Veria. Zij drukte alles uit, zoodra zij het gevoelde, haar hart was ook zoo licht, dat het geene moeite had om op hare tong te komen.

VIII.

Maar het was tijd dat Reine wederkeeren zou. Veria deed haar uitgeleide:

‘Geene levende ziel!’ merkte zij op, rondziende onder de hooge, suizelende boomen van den Opeeldriesch.

De drie herbergen waren ledig, inderdaad, wat op gewone Zondagen niet gebeurde. Aan de ééne echter, ‘de Klokke’, stond in het open deurgat een groote, magere, bruingekleurde, oude man. Hij droeg eene zwartlaken broek en vest en was in zijne hemdsmouwen; zoodra hij de meisjes ontwaarde, riep hij haar vroolijk tergend en half zingend het rijmpje toe:

‘Moeder, zet mijn mutseken recht,
Mijn lief zal t' avond komen,
Strik mijnen besten voorschoot aan:
De jonkheid is de blomme!’

Dat was eene zinspeling op de afwezigheid der twee geliefden. Reine glimlachte stil. Veria gaf hem schaterend het wederwoord, een stap in zijne richting doende en stilhoudend.

‘Lach er maar mee, dat is ons om het even. En gij zelf, waar zit ge nu, baas Leo, durft gij ook niet meer gaan kermissen, rekent ge u nu geheel van den tand?’

Zij was stout tegen hem, zij kende hem goed, hij was de jongste der Hanebalken.

‘Ik!’ protesteerde hij, ‘van den tand! wat durft ge zeggen! Ik zou het nog alle jonge menschen te kwaad doen, als er quaestie is van een flikker te slaan?’ en ter bevestiging van zijn beweren, deed hij een drietal springende passen, de armen in balans houdend als een koordedanser.

‘Welaan, waarom gaat ge dan niet, waar er gedanst wordt? Het is niet om het volk te bestellen, dat ge op den Opeeldriesch moet blijven, want het zwermt hier vandaag niet, en daarenboven, gij hebt eene goede thuiswachtster: Cieska.’

Dat was zijne echtgenoote.

‘Cieska is uit,’ berichtte hij, ‘en onze kleinen kunnen alleen

niet zijn, ze zouden zich dood schreien, ik moet ze bezighouden, tot hunne moeder terugkomt.'

Als vele lieden, welke geene kinderen hebben, verschool hij zijne spijt daarover of zijne vrees er door anderen mede geplaagd te worden, achter bestendige, schertsende zinspelingen op zijne nietbestaande afstammelingen; en het is merkwaardig, dat de mensch in zijne verbeelding zoo niet in de werkelijkheid heel de levensladder van het begin tot het einde beklimt: deze man was minstens vijf en zestig jaar, hij was er misschien wel omtrent veertig getrouwd, zijne zonen en dochters zouden volgens den natuurlijken loop zelven reeds lieden van zekeren leeftijd, en hij reeds grootvader zijn - en toch wanneer hij aan kinderen dacht en van kinderen sprak, waren het altijd kleine, die hij zich voorstelde, alsof er geene tijdsruimte tusschen zijn lang geleden huwelijksdag en nu verloopen was.

Veria riep hem, nog omkijkend, achterna, dat hij een zot was en een zot blijven zou; dit alles luchtig, en gemeenzaam. Reine had enkel den stap wat vertraagd, terwijl hare zuster staan bleef; zij kon ook wel bij gelegenheid een woord over weer en wind met een onverschillige of een voorbijganger wisselen; maar de toon was ernstig, boert en plagerij misvielen haar onder het jonge volk; van wege een man van jaren kwam het haar misplaatst voor.

'Gij kunt ook niets verdragen, gij!' verweet haar Veria, die haar wel kende en een zweem van ongenoegen op haar gelaat had ontwaard.

'Wat nu? ik heb geen enkel woord van blaam gesproken,' zei Reine zacht. Hare vriendin was prikkelbaar, de mislukte kermis was schuld daaraan.

Aan de bocht waar de Kattewegel van tusschen de nog korte, groene korens op de groote zandbaan uitkwam, ontmoetten zij eene wat opgepoetste vrouw: kort, dik, met een breed en vol gelaat, waarop de tijd niet bij machte was geweest vele rimpels te graven.

'Ha, Cieska!' zeiden beide meisjes en alle drie bleven staan. Een ieder noemde haar aldus bij haren naam, al was ze de bazin uit 'de Klokke'.

'Welnu, is er veel volk ter been,' vroeg Veria, 'want gij komt toch van de plaats zeker?'

'Van het dorp, ja, maar ik ben toch niet op de plaats

geweest, ik kom van eene andere kermis,' zei ze en daar de meisjes haar niet schenen te begrijpen, voegde zij er ter verduidelijking bij, 'ik ben den dokter gaan spreken.'

'Toch geene zwarigheid zeker?' vroeg Reine belangstellend.

'Ik hoop het aldus.'

'Wat schort u?'

'Hier,' zei ze, met den wijsvinger hare linkerborst aanwijzend zonder ze te beroeren. Een trek van pijn lag over haar aangezicht, maar de stem klonk opgeruimd. 'Het is al een heele tijd, dat het duurt en ik wilde er de waarheid van weten... Ik denk altijd aan den kanker...'

'O dat moogt ge niet,' onderbrak Reine geruststellend.

'Ja, Leo lacht mij uit en de dokter ook schijnt er geen kwaad in te vinden.'

Zij was gansch opgewekt en zou nog wellicht lang over haar bezoek bij den geneesheer of andere aangelegenheden hebben gesproken, maar: 'Och, ik moet mij haasten,' zei ze in eens, 'Leo zal zich "vernibbelen" - ongeduldig wezen, meende zij - hij zou gaarne nog eens zelf naar de plaats gaan en het zou al stilletjes te laat worden.'

Veria keerde met haar terug.

'Zondag zullen wij wijzer zijn dan nu,' zei ze op het te wachten nieuws doelend. Daarmee nam ze afscheid van Reine.

IX.

Het nieuws viel als een donderslag op het dorp en verspreidde zich dra daarna als een vuur over het omliggende: de twee kleinzonen van Peetje Voncke waren in Frankrijk aangehouden!

En dat waarom?

Wel, als kinderen van een vreemdeling waren zij in België niet als lotelingen opgeëischt, het Fransch Gouvernement had evenmin naar hen omgezien, zoolang zij in den vreemde vertoefden; nu zij den voet op vaderlandschen bodem gezet, en wellicht door het geldig maken hunner rechten op eene kleine erfenis aldaar, de aandacht getrokken hadden, werden zij dienstplichtig als ieder ander jongeling.

Dat had de oude Voncke niet vermoed, hij die zich bij gelegenheid de handen wreef, dat Marcellien en Filip het in de

beide landen ontsnapten. Het is ook waar, dat hij er zelfs sedert eenige jaren niet meer aan gedacht, en evenals zij zelven er de mogelijkheid niet van had ingezien.

En nu werd deze inhechtenisneming alom besproken en leverde stof tot oneindige onderstellingen en zelfs redetwist: waren zij als deserteurs achter slot gezet en strafbaar voor een krijgsraad? zou men hen allebei eenvoudig bij het leger inlijven, of moest het lot beslissen, wie van hen vrij of soldaat zou zijn?...

Veria maakte luid misbaar in het huis der Hanebalken. Reine was als verstomd; bij boerken Voncke werd geklaagd en geschreid. Maar evenals een beduidende bres, door een rukwind bij storm in het dak geslagen, niet meer medetelt, wanneer een bliksemflits dra daarop heel het dak vernielt, zoo werd die eerste onheilsmare door een andere ontzettender gevolgd: Filip was dood, door eene aanstekelijke koorts in den vreemde op eenige dagen weggerukt!

Die slag was zoo verpletterend voor Reine, dat zij hem eerst niet te voelen scheen; tot driemaal toe moest men haar het bericht herhalen, aleer zij er den zin van begreep. Dan had zij een besef van alvernieling in en om haar heen.

Zij liep over den vloer, met droge oogen, met vertrokken aangezicht, handenwringend.

‘Och Heere! och Heere! och Heere!’ jammerde zij.

Ja alles lag in gruis voor haar. De toekomst was verwoest, het harte was gebroken, het harte der vondelinge voor wie Filip vader, moeder en broeders en zusters was!

Gestorven, ver van haar! hoe en waar was hij gestorven, wie had hem verzorgd in zijne ziekte? O had zij hem nog eenmaal mogen zien op zijn doodbed ten minste! maar spoorloos was hij heen.... voor eeuwig!

Zij balde de vuisten en stak ze in het ijle met een langgerekt oe.... e! naar het noodlot uit. Maar wat baatte het, dat zij haar hoofd des avonds alleen in hare kamer tegen den muur sloeg, waaraan zijne photographie hing, glimmend en nieuw, met eenen glimlach op het gelaat, die als een weemoedsvolle spotternij hare smart verhoogde!

‘Filip is dood!’ herhaalde zij altijd, als voelde zij de behoefte, telkens inwendig daardoor het nijpende van zijn verlies te vernieuwen.

‘Filip is dood!’ was het laatste, wat zij des avonds dacht. ‘Filip is dood!’ het eerste, wat zij des morgens, opschrikkend, aan zich zelve vertelde, toen het haar gelukt was eenige uren te rusten.

Veria kwam des Zondags daarop; zij weende op haren schouder; zij beklaagde hare vriendin, maar dieper nog haar eigen lot.

‘Wie weet, wanneer hij weer zal keeren, Marcellien!’

De boerin had medelijden met de twee bedrukte meisjes, die in de keuken zaten, en terwijl Veria hare weeklachten uitte en Reine nu en dan en afgebroken met verkropte stem een woord of twee zei, haalde zij een groot end worst uit den kelder, bracht een ijzeren pan en weldra siste het vet, over de haardvlam gehouden.

Zij zelve zette borden op de tafel en haalde vorken en messen, brood en bier.

‘Allo!’ riep ze met ruwe goedheid, beurtelings de meisjes bij de leuning van haren stoel opschuddend, ‘wat eet kan deugen,’ en zij legde een lang stuk worst voor elk harer op de borden.

‘Bazin, ge zijt te braaf!’ sprak Reine bewogen. Veria liet het zich smaken, al rolde er nu en dan een traan langs hare wang. Reine wilde niet eten.

‘Gij kunt toch van den dauw niet blijven leven,’ zei de boerin, en ‘het is u gejond.’

Dan poogde zij haar te troosten: weet men wat er tot ons geluk of ons ongeluk voorkomt? Ja, het was jammer, het was zonde, dat zoo iets gebeuren moest, maar tegen God kan men niet opstaan.

Reine luisterde; zij hoorde den toon, maar volgde de redeneering niet en toch verzoette het eenigszins de wrangheid harer smart, omdat die woorden en die kleine feestpartij een inzicht van leniging behelsden, dat in zijne machteloosheid zelve, om haar bij zoo groot eene ramp op te beuren, dankbare ontroering teweegbracht.

Veria had een groote pint bier gedronken, zij was aan den drank niet gewend, en begon opgewekt en luid en veel te praten, en had eindelijk, half getroost, onbewust een gruwzame bemerking voor Reine:

‘Ik heb liever, dat het de hare dan de mijne is, indien er één moest sterven’, zeide zij.

Dien avond was het Reine gegeven te kunnen weenen, op hare kamer alleen.

De boerin had heel de week zwarigheid in haar gemaakt: dat zij den eersten dag ‘hare haver geweigerd had’ en haar werk vergeten, was natuurlijk; maar dat ze geen e tranen stortte, en het soms niet hoorde, als men haar toesprak; dat ze met hare akers aan de handen, bij den ingang van den koestal stokstil in den grond bleef staan kijken, bevreemdde en verontrustte haar: ‘Men heeft er nog geweten, die er hunne zinnen in steken, als iets zoo wreeds hen treft.’

Zij bespiedde Reine; zij bemerkte den volgenden dag, dat hare oogen roodgeweend waren; zoo was het beter: ‘Het doet deugd eens te kunnen uitschreien.’

En dat kon Reine nu: eene oneindige teederheid was in haar hart gekomen: het water welde in hare oogen op bij het minste woord, heel den dag door, aan de kern, aan de pomp, terwijl zij het vuur opstak of den ketel hielp wegdragen. Door hare wilskracht onderdrukte zij die steeds vernieuwde ontroering en drong zij hare tranen terug, die nimmer over hare wangen rolden. Kort en stil antwoordde zij op haar gedane vragen, opdat de verkropte stemme niet de ontsteltenis verraden zou. Zij zocht geen troost.

Haar verdriet was als een bijtend vocht, dat dieper en dieper in het metaal vreet: geene olie, geen verzachtend middel, van buiten aangewend, vermag zijne vernieling te keer te gaan.

X.

Er waren brieven gekomen, brieven van Marcellien, de eerste was aan zijne grootouders gericht. Hij behelsde jammerklachten veelmeer dan duidelijk bescheid. De jonge man was bij de troepen ingelijfd, hij zei niet hoe, niet voor hoelang, niet of hij het lot trekken moest. Hij viel in herhalingen over het smartelijk verlies van Filip. Voncke en zijne vrouw hadden zoo gaarne iets over dezes einde, zijne laatste woorden, den toegang der ziekte vernomen; maar 't zij Filip het zelf niet wist, of vergat er van te gewagen, althans deze voldoening was hun ontzegd: er hoeft eene zekere gewoonte, eene vaardigheid in het schrijven toe om in een brief datgene uit te zoeken en mede

te deelen, wat den belanghebbenden het hoofdzakelijke schijnt.

Marcellien bleek weinig handig met de pen, en de bedroefden moesten hun aangebeden kleinzoon voortbeweenen, niets anders dan het bloote, dorre feit van diens dood kennend. Hierover hadden zij ten minste zekerheid: het bericht was op het secretariaat zelf toegekomen. Wat het erfdeel betrof, dit bestond uit eene som, welke de honderd franken niet bereikte, en Marcellien zou ze wel noodig hebben, zei hij, want bij de troepen had hij veel te kort. Hij vroeg Godlof om geen geld, wat een soldaat nooit verzuimt, dit was reeds veel, zei Voncke, die steeds alles in de beste plooi sloeg.

Veria ook was teleurgesteld. Marcellien had haar nagenoeg hetzelfde geschreven. Liever had zij klachten vernomen, omdat hij zoo wreed en onverwacht van haar was losgescheurd. Zij ging des Zondags na de ontvangst met den brief naar Reine; deze wist - want dat nieuws had zich dra in het dorp en den buiten verspreid - dat er brieven waren, en had veel gegeven om dien aan Voncke te mogen zien. Veria toonde den hare. Gretig doch tevergeefs zocht Reine er bijzonderheden over Filips dood in. Voor alle liefdesverzekeringen stond er op het einde: ‘Blijf mij getrouw, ik zal u ook getrouw blijven.’

Het is niet aan de ongeletterden gegeven de gevoelens te kunnen uitdrukken, zooals zij in het harte liggen, of kleuren op hun palet te vinden, waarmede zij een toestand of eene gebeurtenis voor oogen tooveren. Althans deze gave ontbrak aan Marcellien, en jammer voor de beiden! die onvoldoende brief bracht eene zekere koelheid in het hart van Veria teweeg, zij die zijne afwezigheid, zijne inhechtenisneming of inlijving bij het leger - of hoe zou ze 't heeten? - zoo luid en bitter had betreurd.

‘Gij moet hem antwoorden en zeggen, hoe bedroefd wij zijn en dat wij wenschen meer te weten,’ sprak Reine.

‘Ja, zeker, en dat hij wel zou mogen uiteen doen voor hoe lang hij er vast zit ook.’

En Veria schreef hem weder, een langen brief, ellendig opgesteld, vol onzin, die meer uit onwetendheid met de wetten der taal en de kunst van woordenvoeging dan gebrek aan gezond oordeel voortsproot, en zij ook viel in herhalingen en gejammer en eindigde met een verwijt, als minde hij haar

niet meer, hetgeen volgens haar als eene protestatie harer liefde meende uit te drukken, maar hem heel anders en onaangenaam voorkomen moest; en niet wetend hoe te eindigen, zette ook zij, wat haar als te koel zijnde, onbevredigd gelaten had: ‘Blijf mij getrouw, ik zal u getrouw blijven,’ maar zij voegde er bij: ‘Uwe Veria tot den dood, eene dochter die gekend mag zijn.’

XI.

De zomer ging zijn gang, met droogte en hitte en groote bedrijvigheid voor Reine. Zij arbeidde op de hoeve en het land.

Op met of vóór het krieken van den dag, wanneer zij met de arbeiders vlas moest gaan trekken, bemodderd tot aan de knieën, naast de mannen in het water staande, als het ter rotting moest in de putten gelegd worden, zich niet te goed achtend om zelve de zware ruschen er op te slaan.

‘Altijd de eerste en de laatste,’ getuigde men van haar.

‘Eéne uit duizend,’ bevestigde de boerin. Onder het volbrengen dier ruwe taak werd - wat naar sommigen beweren eene noodzakelijkheid is - veel jenever (op een liter per man berekend) gedronken. Reine weigerde, en daar het geestrijk vocht de overigen meer en meer in het hoofd steeg en opwekte, zoo scheen hare kalmte op het einde van den dag eenigszins vreemd. Zij misprees niet, zij sprak zelfs niet; men kon niet zeggen, dat ze zich buiten of boven hare omgeving stelde en toch was zij er buiten en er boven: het was als boezemde zij eerbied in door hare stilzwijgendheid zelve. Haar voorbeeld was als eene les en een verwijt. En menige vloek en menige grove uitdrukking of onbetamelijke zinspeling bleef in den mond van enkelen, als zij aanwezig was.

‘Een oog van ontzag,’ zei men van haar, zoodra zij bij de bende kwam.

De slijters hebben soms vroeg in de namiddag gedaan, dan keeren zij naar het pachtgoed terug, bezweet, beslijkt, bestoven, jonge mannen en vrouwen, arm aan arm, soms heel de straat afspannend, roepend en tierend langs het land of door het dorp, indien hun weg daarhenen leidt. De ouderen en bezadigden komen achteraan of zitten op den wagen, die de vlaskorrels, den repel en het overig gereedschap voert. Daar

zat ook Reine; verlegen en beschaamd, met het hoofd gebogen, of zij ontweek zelfs dat: langs een omweg liep zij door de stukken recht naar de hoeve en was er nog bij tijds om de boerin de ‘slijtpap’ te helpen koken - eene zeer gewaardeerde spijze: zoete melk, koeken en siroop, iets waarop de lieden, die in het vlas werken, 's avonds recht hebben.

In den hooitijd had zij even dapper gearbeid; gedurende den oogst de gemaaide schoven gebonden en ‘gestuikt’ in den heeten zonnebrand.

‘Is haar verdriet wat over, heeft zij hem uit haar hoofd gestoken?’ vroeg men soms heimelijk aan de boerin.

‘Och, jong,’ antwoordde deze, ‘ze houdt dat voor zich, maar ik geloof, dat ze er nog al dikwijls eens om schreit, als ze alleen is.’

‘Dat zal veranderen: de tijd slijt alles,’ meende men.

Die uitwendige kalmte, die bezadigheid in doen en spreken, welke Reine door zelf beheersching te bewaren wist, die bestendige plichtsgetrouwe arbeidzaamheid, waarin zij tevens troost zocht, hadden op haar gemoed teruggewerkt; daarbinnen bloedde nog wel altijd iets, maar het was de ongestuime gutsing eener nieuwgeslagen wonde niet; het was een stil, aanhoudend gedruppel. Zij hoopte, zij verlangde niets meer van het leven. Dit algeheel verzaken zette haar eene zekere innerlijke en uiterlijke stugheid bij: zij was als de non, die met onverstoorbaren vrede den dag en den avond komen ziet, die onverschillig de toekomst te gemoet gaat, wel wetend, dat deze haar geene verrassingen voorbehoudt, niet verlangend, dat het anders ware.

Bij Voncke was er thans een knecht in vervanging der twee kleinzonen; met een pijnlijk gevoel had Reine hem in het eerst nagezien, wanneer hij zingend in of uit den stal ging; het was eene soort van heiligschennis voor haar: dat gezang op een hof, waar de herinnering aan Filip nog zoo levendig bestond; maar nu ook was zij er aan gewoon, en wendde den blik niet meer af, als hij met den ledigen kruiwagen en de blinkende zeis er op naar het land reed; en zonder ontroering zag ze er hem van terugkeeren met het handzeel over den schouder, het hoofd naar den grond, de triemen in de vuist, met inspanning zijn hooggeladen, donkergroenen klaverlast voortstekend, waarvan de onderste dofrozenkleurige bloemen er nevens sleepten. Dit

was eertijds de taak van Filip, en zoodra hij haar in het oog kreeg, wanneer zij op den boomgaard in het bereik zijner stem was, maakte hij van de gelegenheid gebruik om zijn wagen rustend neer te zetten, en, terwijl hij met zijne mouw zijn voorhoofd afwreef, een paar woorden met haar te wisselen.

Zij dacht te bestendig, te onophoudelijk aan hem, opdat een indruk van buiten hare spijt verdubbelen kon: ‘Filip is dood!’ die treurmare herhaalde zij immer, zonder oorzaak, dien doorn stak ze bestendig in de oude kwetsuur.

Op het hof daarnaast scheen alles duurzaam ingericht: Meetje deed als vroeger haar huiswerk, Peetje wachtte zelf zijne beesten in den elskant; aldus ontspaarde men de kosten van een koeier. Reine dacht altijd aan die twee oude menschen, welke nu zoo alleen waren, dat kwam wellicht te meer, omdat zij hen gestadig voor oogen had. Wat moesten zij zich ongegelukkig voelen! Hoe gaarn had zij met hen eens gesproken over Filip, of beter gezegd hen van hem hooren spreken; hen doen vertellen van zijn karakter, zijne eigenaardigheden, van alles wat hem betrof! Het scheen haar, dat dit hare smart zou verzoet hebben.

Hun gemeenschappelijk leed had geene toenadering tusschen hen teweeggebracht. Tot Meetje had Reine nooit het woord gericht. In Oost-Vlaanderen heeft er onder gelieven geene eigenlijke verloving plaats; de jonge lieden maken kennis, zoeken elkander op, gaan samen naar de kermis of elders; de minnaar komt des Zondags ten huize der uitverkorene eene pijp rooken - indien haar ouders het verkeer billijken - en dit duurt soms jaren: men noemt dat ‘bijgaan’. Het is eerst, als er zich eene gunstige gelegenheid om te trouwen heeft aangeboden, en nadat heel de zaak is beschikt, dat de bruid met hare schoonouders in aanraking komt. Hoogst onkiesch zou men het vinden, moest zij eerder hun hof betreden of hun gezelschap opzoeken.

Meetje en Reine hadden zich dan ook tegenover elkaar gehouden, als moesten zij elkaar vreemd blijven, hoewel Filip aan zijne beminde had medegedeeld, dat hij zijne grootouders van hunne plannen voor de toekomst had gesproken en zij niets tegen hunne vereeniging inbrachten.

Vroeger, terwijl Reine haar linnen spoelde in de beek, zag zij het vrouwtje wel eens in haar moestuintje, dat er aan

paalde, 't zij de wilde perziken - ‘perkels’ genaamd - onder den waaiboom oprapen, of aan den overkant tot dicht bij den boord van 't water komen met een grooten meiboomstruik - woekerend onkruid -, die dreigde in 't zaad te gaan en dien zij op den te verbranden tas droge aardappelgroezen wierp; maar meer dan ‘dag, Meetje,’ waagde Reine, verlegen neerziende, niet te zeggen, en Meetje knikte ‘dag, meisken’, als kende zij haar naam niet en ging toen binnensmonds pruttelend heen.

Meetje praatte altijd tegen zich zelve ook in huis, en daarom noemden de geburen haar ondeugend ‘de erwtenpot’.

XII.

Aldus was de eerste zomer en de eerste winter vergaan. Van naar huis komen was er geene spraak: zeven jaren, zeiden de onwetende buitenlieden zou Marcelliens soldatentijd zijn. Dit bedroefde en ergerde Veria: ‘Twee en twintig en zeven is negen en twintig, bij de drie kruisen, eer ik getrouwd zal zijn!’ zei zij aan Reine. Zij hield zich stil, maar op Zondagen en feestdagen verveelde zij zich uitermate, aan haar hek staande om het volk na te zien, dat 's achternoens naar den Opeeldriesch kwam, zich beperkend, nu en dan lachend, maar inwendig misnoegd, den een of anderen kwinkslag op haar thuiszitten en haar weduwschap van voorbijtrekkende jonkmans beantwoordend.

Met den zomer kwam er eenige verandering zoowel voor Reine als voor haar: de twee dochters van het schaapgoed waren uit het pensionaat teruggekeerd. Het jufferachtig vernis, dat zij er verkregen hadden, was gauw af en als degelijke werkzame boerendeernen stelden zij zich aldra ‘te deugen’, zooals men het noemt. De ééne meid was zelfs reeds weg en Reine ook had eens in alle vriendelijkheid haar dienst opgezegd. Men hield echter te veel van haar om haar te laten gaan; hare verantwoordelijkheid, haar taak was zeer verlicht.

De Hanebalken hadden genoeg om te leven, en den bras van scharrelen en karweien voor een ander, zeiden zij, en hadden al hun ‘uitpacht’ laten varen met Kerstavond, enkel een moestuintje en een honderdtal roeden lands houdend tot eigen gebruik. Er was eene verkooping van hunne koeien en runders en landbouwbenoodigdheden geweest. Zij vetten nog een zwijntje

en hielden eene geit. Nu mocht Veria zich ‘aan den lichten (arbeid) houden’.

Bij Baas Leo, den getrouwden broeder, was er ook verandering, maar in den slechten zin. Cieska had heel het jaar gemeesterd; zij verging als sneeuw voor de zon; nu zat ze binnen, boven zelfs op hare kamer en de dokter kwam ten huize. Het werd geweten, dat het de kanker was. Veria, die thans kon gemist worden, ging over en weder naar ‘de Klokke’. Des Zondags diende zij er in de herberg. Zij deed het gaarne en liep vlijtig en opgewekt van den kelder naar het biljart met een schenkbord in de hand, tusschen de bezoekers heen, schoon en stout, niet verlegen om te antwoorden, de mannen in de oogen ziende, die haar met eene schittering van bewonderende belangstelling in den blik aankeken. ‘Santus’, zei de eene, ‘à vous’, zei de andere, ‘allo, doe bescheid,’ bad een derde; en dan stak ze hun glas eens met eene rasse beweging, onbeschroomd en uitdagend, als gold het eene heldendaad aan de lippen te hunner voldoening, maar proefde nauwelijks het nat. Met een ieder sprak en schertste zij. Haar aanblik alleen in al den frisschen bloei der jeugd was eene aantrekkelijkheid voor de boerenknapen en de nering verminderde niet in ‘de Klokke’, al was er eene zieke.

‘Veria is goud waard in eene herberg,’ prees haar baas Leo.

Middelerwijl zat Cieska boven met de kwelling van haar lichamelijk lijden en de kwelling van haar gemoed, dat alles beneden verkeerd moest gaan, nu zij achter de toonbank in het buffet niet meer stond.

Elken Zondag kwam Reine na de vespers, langs de achterdeur binnen om het gewoel der voorzaal te ontgaan, hing haar mantel aan een haak en begaf zich rechtstreeks naar boven.

Cieska was blij haar te zien, dankbaar voor de kleine snoeperijen, die ze medehad, al kon ze zelf wel doen koopen wat ze wilde: een kranke is er zoo gevoelig voor, als men hem troost onder den vorm van lekkernij brengt.

En ook door woorden beurde Reine haar op. Cieska hoopte nog immer op beterschap. Elke week was er nochtans achteruitgang, en op den laatsten Zondag van October verschrikte hare bezoekster letterlijk over het verval der lijderes. Zij zat in den zetel, door kussens ondersteund, met de armen wijd open, de handen over de leuningen hangend. Haar oogen ston-

den dof, haar gelaat was nog breed, maar de wangen ingevallen onder de uitspringende, als rood geverfde kaaksbeenderen. Een groote doek lag over haar borst.

Zij glimlachte nog tegen Reine, toen deze binnentrad.

‘Het is een wiel met mij,’ zuchtte zij, bedoelend, dat er geene beterschap kwam, en ‘het zal een vel zijn, vrees ik,’ voegde zij er bij op haar dood zinspelend.

Dat mocht ze niet denken, zei Reine, een luchtigen toon aanslaande, de moed houdt den mensch in 't leven, en ze zouden haar ginder boven nog niet willen, ze was er nog veel te noodig hier.

‘Noodig, o ja!’ zei Cieska met overtuigde begoocheling.

Luide stemmen klonken van het bolplein door het open venster naar omhoog.

‘Wilt gij het eens zien?’ vroeg ze in eens geheimzinnig aan Reine. Het was de eerste maal, dat zij dit voorstel deed.

‘Ja, Cieska.’

Deze hief omzichtig haar borstdoek aan de ééne zijde op, het hemd was opengescheurd en....

‘Och Cieska, Cieska!’ kreet Reine uit, onwillekeurig de handen samenslaande en achteruitdeinzend. Doch weldra daarop kwam ze nader in het zelfverwijtend besef, dat ze door haar uitroeping de kranke verschrikt had. Het doek lag reeds weder over de wonde getrokken en kalm met eene diepte in het oog, welke de nakende dood alleen er in graaft, sprak Cieska:

‘Zeg mij, is daar genezen aan?’

Reine wist niet wat antwoorden, zij legde haar arm over den zetel en ondanks... alles vroeg zij dichtbij:

‘Kom Cieska, zet u een weinig aan het venster, gij zult de bolders zien, dat zal u verkwikken en opbeuren,’ en zij meende haar te ondersteunen in het opstaan.

‘Kind, wat denkt ge wel? In een estaminet!’ zei Cieska met een flauwen glimlach over het voorstel, ‘'k zou moeten van mijn zinnen beroofd zijn om zelf mijn klanten met een “erwtenschuw” als ik ben weg te jagen.’

Zij sloot de oogen en Reine ging, nog gansch onsteld, alleen aan het venster staan. Daar beneden was het bolplein[1]: eene

1) Het bollen of spelen met de bol, ook krullebol genaamd, is het algemeen zondagsvermaak der jonge boeren in Oost-Vlaanderen. Iedere landelijke herberg - op enkele uitzonderingen na - bezit een bolplein: dit bestaat uit eene hardgetrappelde oppervlakte van eenige meters vierkant of langwerpig vierkant in de onmiddellijke nabijheid van het huis. Aan de twee tegenovergestelde kanten steekt een staak nauw boven den grond uit. Men speelt met twee of met zooveel personen, als men wil. De spelers worden in twee strijdkampen verdeeld; elk heeft ééne of twee bollen te werpen. Deze is van hard hout, cylindervormig als een kleine komijnenkaas. De speler, aan den éénen staak staande, doet zijne bol naar den anderen staak rollen. Indien eene bol op den staak of hinderend in den weg ligt, komt een zoogenoemde schutter der tegenpartij, die ze met zijne bol weggooit. Om ongelukken te vermijden, zijn er wat achter de staken schotwerken van planken of gevlochten takken gesteld. De naast den staak liggende bollen winnen en maken punten; met veertien of zestien is het spel uit.

heele schaar jongelieden bewoog er zich, luid, levendig, verward dooreen pratend. Zij herkende Lieven uit den molen: hij had als het meerendeel der spelers zijn frak uitgetrokken en was in zijn vest en hemdsmouwen; tot voorzorg had hij als enkele anderen nog daarenboven zijn rooden zakdoek over de linker knie geknoopt, die bij het bollen dicht den grond beroert. Er scheen een geschil te zijn ontstaan. Lieven raapte een stroohalm op en drong de rond den éénen staak wemelenden achteruit: ‘Kijkt, ziet ge 't nu wie naast ligt? met al uw beslag,’ hoorde Reine hem triomfeerend zeggen.

En het spel hernam; allen stonden met hunne tweede krulbol in de hand; de voorman knielde bijna op één been neer, scheen nog eenmaal traag den afstand naar den staak te berekenen en liet dan zacht de bol uit de hand glijden, die een halven cirkel beschreef. Hij liep er achter, neergehurkt, op zijne broekspijpen klappend: ‘Kort u, kort u,’ sprak hij haar toe, als tot een mensch, ziende, dat zij te ver liep; maar zij maakte een grooten draai, en keerde weder, tot ze bij den staak neerviel.

Het was de beurt van een andere; zijn hout, onbehendig geworpen, lag maar wat meer dan halfwege; beschaamd richtte hij zich op; hij werd uitgemaakt:

‘O, jongen, ge moet ze wat meer liefde geven,’ schimpte men.

‘Jouw! jouw (ik win)!’ riep de derde zegepralend. Zijne bol lag op den staak; maar de tegenstrever dempte zijn gejuich:

‘Voor hoelang zal ze er liggen, he?’

‘Een schutter, een schutter! een met arm vet (spierkracht)!’ eischte men, ‘wie is de beste?’

‘Lieven! Lieven! toe smijt ze daar weg!’ stuwden degenen uit zijn kamp hem aan.

En de muldersknecht kwam vooruit: het was een vriendelijke jongen, blond en frisch, een open gelaat, waarop een betrouwende glimlach van verzekerde zegepraal verscheen. Hij sloofde zijne hemdsmouwen een weinig aan zijn polsen achteruit, trok eens zijn halskraag onder de kin neder, greep de bol en hurkte naar den grond. ‘Uit mijnen schietlap (weg)!’ beval hij zijdelings tot de nieuwsgierig naderenden, en een breede, forsche beweging met den arm achteruit makend, gooide hij zijne bol met zulke juistheid en zulk geweld schuins naar den staak, dat degene, die er tegen leunde, omkantelde en wegrolde. Zijne bol bleef in de plaats liggen.

‘Hij is jouw!’ riepen zijne medespelers juichend.

‘Neen, zeg ik u!’ schreeuwde er een vloekend.

‘Ja, ja, hij is zeker jouw!’ klonk het uit de bende.

En weder moest men meten met het stroo.

Reine liet haar oog over de bolders heen naar de verre boomen dwalen: een zilverig herfstwaas hing er voor, de toppen waren kaal, de nog er op blijvende bladeren geel; de dood had er zijne hand op gelegd.....

Eertijds - niet lang geleden - waren Filip en Marcellien bemind en gezocht onder het jonge volk om hunne vroolijkheid, hun goed karakter; zij stonden bekend als eerste spelers.... zij waren heen: de ééne in den vreemde, de andere gestorven.... geen mensch vermiste, geen kameraad dacht nog aan hen.

Zij sloot het venster en keerde zich om: de kranke vrouw lag half in sluimer, althans met de oogen toe en kreunde stil; beneden klonk de schelle lach van Veria in het geronk der boerenstemmen.

XIII.

Toen Reine naar huis ging, begon de avond reeds te schemeren, zij spoedde zich, zij moest nog hare koeien melken; de dagen zijn bedriegelijk in dit seizoen, men vergeet het immer, dat de zon zoo vroeg ondergaat, te meer indien de dag heerlijk is, zooals hij heden geweest was. De nevel zelf was opgeklaard, de maan kwam op. Reine vervolgde alleen haar weg in droeve stemming, met hare groote, blijvende smart en de nieuwe, onbehagelijke indrukken van den achternoen in het gemoed: in verbeelding riep zij steeds, ondanks haar wil,

die akelige kankerwonde voor het oog; en de joelige vreugd en opgewektheid van het bolplein, de uitgelaten lach, de stoute blik, de losse houding van Veria, die zij in het voorbijgaan door de open vensters in de gelagkamer, door eene rookwolk omgeven, in 't midden van drinkende en vloekende boerenkinkels met het schenkbord in de hand had zien staan; de herinnering aan de twee broeders, dit alles vormde een pijnlijk geheel van onbevrediging met het lot, de natuur en de menschen.

Wanneer zij juist aan de herberg ‘het Vierweegsche’ voorbijging, werd de deur van binnen geopend en een man kwam buiten. Zij herkende hem: het was Lieven; hij hield een brandende sigaar in den mond en trad recht op haar toe:

‘Dag, Reine,’ en hij stapte nevens haar. Hij vroeg niet, of hij haar in de kroeg leiden en tracteeren mocht, zooals hij aan elke andere boerenmeid in zulk geval had voorgesteld, wel wetend, dat Reine 't niet aannemen zou.

‘Lieven,’ had zij geantwoord en zij gingen samen voort. Zij spraken van het voortdurend schoone weder, van den goeden zaaitijd, dien men had gehad, van het loof (de rapen), dat door ontijdige droogte maar half gelukt was; van den beestenkost, die dezen winter wel wat ontbreken zou en dat men veel zou moeten koopen.

‘Dat is olie in onze lamp,’ meende de molenknecht, die de belangen van zijn baas ter harte nam, ‘maar ik zou toch nog liever hebben, dat het anders ware, - voor de kleine menschen,’ besloot hij.

Reine beaamde zijne meening: ‘De boeren (het valt hier aan te merken, dat het woord “boer” in Oost-Vlaanderen onder de landlieden niet “landbouwer” in 't algemeen, maar iemand, die een paardengebruik heeft, beteekent) de boeren ook zullen het kwaad hebben,’ zeide zij.

Lieven zweeg een poos, dan keerde hij zich in eens tot haar, nam de sigaar uit den mond en sprak met zoeten lach, hoogblozend, doch zonder schijnbare verlegenheid: ‘Reine, weet gij dat ik gepacht heb? - met Allerheiligen reeds.’

Neen, Reine wist het niet, nog niemand wist het overigens.

‘De kortwoonst achter de Warande - zoo noemde men den speeltuin - een schoon gedoetje, zwaar land, bij de twee honderd roeden.’

‘Meer dan een half gemet!’

‘Ja, ik blijf daarenboven knecht op den molen, 't is maar vijf minuten van daar.’

‘En wie zal dan uw akker bewerken?’

‘O, ik zal er bij zijn, Reine,’ pochte hij, ‘'s morgens vroeg en 's avonds laat; er komen ook windstilte en afgestelde Heiligdagen... maar nu moet ik nog een vrouwmensch zoeken,’ lachte hij.

Reine gevoelde reeds met vrees, waarheen hij wilde. Zij zweeg.

‘Ik heb een schoonen “ponk” geld zitten,’ vervolgde hij ernstig, ‘ha ja, mijn ouders zijn vroeg gestorven, ik heb voor niemand moeten zorgen en ik mag het zeggen, ik heb niet gedaan als velen, die alles verbrassen; wie zich zelven prijst, deugt niet, zegt het spreekwoord; maar gij weet zoo goed als ik, dat ik geen drinker of geen vloeker ben.’

Dat was waar, dit recht moest hem een ieder laten wedervaren, zei Reine.

‘Gij zult evenzoo wat opgestoken hebben, gij zijt ook alleen,’ sprak hij, haar minzaam, schuchter van terzijde aanziende.

‘Och neen,’ antwoordde het meisje haastig, met verhoogden blos, in het opwerpen dezer quaestie een uitweg ziende, ‘neen, Lieven, als gij dat meent, slaat gij den bal mis.’

‘Gij zijt behendig en “boos” (werkzaam) en dat is mij genoeg, ik ben geen geldhond,’ zei de jonge man op trouwen toon en zijn open gelaat, dat eene begeesterde uitdrukking verkreeg, getuigde voor de oprechtheid zijner woorden, ‘ik peins niet, wat brengt zij mede? ik zeg u: Reine, ik zie u gaarne en ik respecteer u en ik vraag u: willen wij ons geluk te zamen slaan? Wat is er toch op aarde liefelijker dan de liefde, dan de goede overeenkomst?’ stotterde hij.

Arme knaap, zijne lippen beefden, zijn hart stroomde over van teedere gevoelens voor haar en hij vond niets dan dwaze volzinnen om ze uit te drukken.

Maar al had hij de welsprekendheid van een eersten redenaar bezeten, toch zou de uitverkorene zijns harten geantwoord hebben als nu:

‘Lieven, het spijt mij, maar ik moet zeggen van neen.’

Zij ook was aangedaan en hare tong belemmerd.

De geest van Filip zweefde over hen.

‘Met een doode kan men niet huishouden,’ stamelde de jongeling aarzelend.

‘De eerste liefde is de beste,’ antwoordde het meisje, stil en peinzend.

‘Ik heb gedacht, wat met aarde gedekt is, wordt gauw vergeten,’ sprak hij weder, haar hoopvol schuins bespiedend.

‘Niet altijd: uit de oogen is niet bij een ieder uit de harten,’ zei zij innig.

‘Is het uw laatste woord, Reine?’ Hij had zijne sigaar weggeworpen; hij stond voor haar op de groote baan aan den ingang van den Kattewegel, waar hun weg moest scheiden; zijne trekken waren ontsteld, in angstige spanning, reeds met den dolk in 't hart, wachtte hij de beslissende uitspraak van zijn reeds geveld oordeel...

‘Noch met u noch met iemand, nooit, nooit!’ zei Reine en zij ijlde heen; zij had hem willen verzekeren, dat zij hem achtte, hem dankbaar was, hem met eene andere gelukkig wenschte te zien; zij kon niet, zij verliet hem, als had hij haar iets misdadigs gezegd... wat zou ook alle ijdele troost gebaat hebben, het ‘neen’ blijft, onder bloemen verborgen, toch immer het scheurend woord, de akelige weigering...

Het was de eerste maal na Filips dood, dat Reine in verzoeking werd gebracht, er was geen strijd, dus ook geene victorie voor haar geweest. Hare trouw aan den overleden bruidegom was iets zoo natuurlijks, dat de twijfel daarover niet in haar was opgekomen, dat de mogelijkheid eens plaatsvervangers zich nog nooit aan haar had voorgedaan; en nu had het huwelijksaanbod van den braven jongen hare liefde weder opgewekt; maar het was niet voor hem, het was de teederheid voor dengene, die nimmer keeren zou. En toen zij over het brugsken trad, en de beek hoorde stroomen en de maan helder op het dak der schuur zag schijnen en de groote eik daarboven ruischte, toen rees zijn beeld als in levende wezen voor haar; toen herinnerde zij zich eensklaps haar eed... Dáár had hij haar van Lieven gesproken, op dien laatsten avond vóór zijn noodlottig vertrek... Zij bleef staan, zij keek naar beneden: het licht der maan brak schitterend, duizendvoudig, in de rimpels van den stroom, en was het nu de kalmte van het uur, dezelfde omgeving, de herfstlucht, die even mild als gene lentelucht was, althans het kwam haar voor, dat ze dit alles weder herleefde en evenals toen, onwillekeurig, strekte zij den arm voor zich uit en herhaalde zij:

‘Filip, ik zweer het u!’ Zij schrikte van den plechtigen, hoewel maar halfluiden toon harer eigen stem en keek schuw om: indien iemand dat had gezien of gehoord!... hoe bespottelijk zou het schijnen! De gebeurtenissen van den dag moesten machtig op haar ontvankelijk gemoed teruggewerkt hebben, het was onweerstaanbaar en geschiedde ondanks haar: op hare slaapkamer ook trad zij weder toe op de photographie van den verlorene, die aan den muur hing, en met verkropt gemoed, in het levendig besef van wat hij voor haar was geweest, in het besef van hun gezamenlijk verwoest geluk, in de vervoering harer altijdblijvende verkleefdheid, zeide zij nogmaals met uitgestrekten arm en gesloten vuist:

‘Getrouw tot aan den dood.’

XIV.

Cieska hield het nog uit tot na Nieuwjaar. Op een morgen, dat Reine eene doodpoos hoorde luiden en onverschillig vroeg voor wien, zeide men haar, dat het voor de vrouw uit ‘de Klokke’ was. Als iemand zoo lang en veel geleden heeft, schijnt het sterven bijna eene verlossing van al het menschelijk wee. En nochtans Reine verschrikte: zij had Cieska zoo goed gekend en zooveel bezocht gedurende hare ziekte! Reine was heel terneergeslagen. Zij had naar de begraving willen gaan, maar het schaapgoed lag niet in de buurt; het was weekdag en zij zou het niet gewaagd hebben er aan de boerin verlof voor te vragen. Toevallig zag ze den lijkstoet.

Het was op een achternoen: de mist was zóó dik en grauw, dat men de boomen aan den overkant van den akker niet ontwaarde; de lucht zóó vochtig, dat het nat, als zoovele stil geweende tranen van alle takken, uit alle boomen druppelde en in paarlen aan de dooreengeweven, naakte twijgjes der doornenhaag hing. Zij was op den boomgaard en hoorde de schapen blaten: de kudde kwam terug en zij opende den slagboom.

De wagen verscheen van uit den nevel als uit eene wolk, een open boerenwagen; de kist stond er op, met een laken bedekt; baas Leo en een paar vreemden - van den kant der doode zeker - zaten er naast; de buren gingen te voet er achter; de vrouwen, in zwarte mantels gehuld als zoovele spoken, met het hoofd gebogen onder de kap. Aan den kruisweg bleef

men staan, elk knielde; een ‘wees gegroet’ werd gemurmeld; dan stapten de paarden voort en verdwenen in den mist. Aan den ingang van het dorp zou de geestelijkheid met de vanen en het kruis het lijk inhalen, men zou de pelle over de kist leggen en deze dragen....

Arme Cieska! maar zij werd ten minste van vrienden naar het graf geleid.... Filip was onverzeld er heen gegaan....

Reine voelde zich dien dag zóó ongelukkig, zóó neergedrukt, het leven, de toekomst voor haar schenen zóó somber en naakt, dat zij wenschte dáár in de plaats van dat lijk te liggen in eeuwige rust en vergetelheid van alles.

XV.

‘Wat staat er baas Leo nu te doen?’

Die vraag kwam bij een ieder op.

‘Hij zal bij zijne broeders terugkeeren.’

‘Hij zal ze bij zich innemen.’

‘Hij zal hertrouwen,’ zei men.

Dit laatste was het waarschijnlijkste; hij was nu zoo lang gewoon meester te zijn, herberg te houden. Hij was een zindelijk man: er mocht geen stroo verward liggen in huis of op het hof en de broeders waren slordig en vuil. Veria klaagde, dat ze noch schuren noch schrobben mocht.

‘Indien hij maar wijs ware en een vrouwmensch van jaren zocht,’ zeide men, ‘het nog eens aangaan zou het beste wezen.’

Maar weldra liep een zonderling gerucht door het dorp, een gerucht, dat allen lachen, sommigen ongeloovig de schouders ophalen deed: baas Leo ging eene zottigheid doet, hij ging hertrouwen, maar raad eens met wie? ‘Met een meisje van driemaal zeven!’

‘Met Veria?’

‘Ja.’

‘En hij is er in de zestig!’

‘De voeten van zijne eerste vrouw zijn nog niet koud.’

‘Is hij bindenstijd[1)]?’

‘En Veria dan! eene bloeme, 't is zij nog, die er 't meest aan toeschiet. Marcellien is bek-af!’

1) Woedend krankzinnig, genoeg om gebonden te worden.

Sommigen hadden er een snaaksch genoegen in, anderen namen de zaak bij de ernstige zijde, niets ziende dan den geldelijken kant: ‘Veria pakt het zekere voor 't onzekere: Marcellien is een vogel die vliegt; Leo heeft duimkruid, met den ouden pot zal ze later een nieuwen koopen, zij zal eene heele bazin zijn!’

Reine kon het niet gelooven, zij, gewoonlijk zoo stilzwijgend mengde zich in het gesprek: ‘Daar is geen schijn van waar,’ verzekerde zij.

Hoe was ze verbaasd, toen Veria zelf haar zegde, dat het waar was. Veria, opgewekt en blij als had zij een huwelijk uit liefde gedaan, Veria, dankbaar en fier over haar fortuin.

‘Rijk en nog zooveel te wachten!’ sprak ze met het oog op het erfdeel der oude, ongehuwde broeders.

En Marcellien en hare ontrouw? verweet haar Reine verontwaardigd. De zelfverzaking, de heldenmoed, de stipte plichtsvervulling, die de mensch zich zelven oplegt, eischt hij ook in even hooge zoo niet nog hoogere mate bij anderen, en de martelaren eener overtuiging - dit leert ons de geschiedenis - zijn de onverdraagzaamsten voor andersdoenden en andersdenkenden.

‘O, Marcellien,’ zei Veria meesmuilend en haalde de schouders op.

‘Met zulk een ouden mensch, voor het geld, foei!’

Reine kon het niet verkroppen van hare zuster.

Maar deze was sluw: zij mocht Leo wel lijden; zij had geene familie; zij zou een eigen thuis hebben; zij zou hem bezorgen als een vader, zij was aan oude menschen gewoon, ontschuldigde zij zich; had zij de Hanebalken niet goed opgepast dan?

Deze ook waren kwaad en bromden, in hun hoek gezeten: moest zoo iets van een broeder komen, een broeder, dien ze al die hulp geboden hadden, die hunne meid ‘uittrok’? Moest hij onder zijn staat trouwen, indien hij toch hertrouwen wilde, en waren er geene bedaagde dochters genoeg, die een stuiver in den zak hadden?

Baas Leo was verjongd, hij knipvingerde: ‘Ja ja, hij kende het om 't vrouwvolk op zijn kant te krijgen; hij was zoo oud, niet waar? Hewel, hij achtte zich nog mans om al de vrijers van 't omliggende bij hun geliefde “den verste te maken”[1)]

1) Den loef af te steken.

was “de Klokke” geen schoone, treffelijke herberg dan en wat misstond er aan hem? En weer zijn smartvol, geliefkoosd thema opvattend, hernam hij schertsend: “Ha, 't is waar, ik heb wat veel kleine kleuters, maar ik moet aan niemand iets vragen om ze te kweeken, Godlof.”

Veria en Reine waren niet zeer vriendelijk gescheiden; deze laatste inzonderheid was wrevelig en schaamde zich over dat ontworpen huwelijk harer zuster, als over eene oneer en eene misdaad. Het ergerde haar, wanneer er rond den haard of aan de tafel mede gelachen en gespot werd; zij moest dat hooren, zij kon hen niet logenstraffen, de strenge meid, die het dierbaarste, wat haar overbleef, Veria, in haar hart misprijzen en veroordeelen moest, en het krenkte haar nog dieper, wanneer de wispelturigheid, het ontrouw worden en de hebzucht der ééne op de meisjes in 't algemeen werd toegepast.

‘Het vrouwvolk trouwt al veel te gaarne,’ werd er gezegd, ‘dat er een hond kome met een hoedje op en zij gaan mede; wat is het dan als de “hangel” gehangen is[1)] als bij Leo! Hij zou al krijgen, naar wie hij zijn vinger uitsteekt en die Veria blameert, is er jaloersch van.’ De naam van Marcellien werd ook genoemd, zijn verkeer met haar herdacht:

‘Lange vrijagie is zelden “mariage”, en wie er niet is, geldt er niet, als er een trouwer komt, moet de minnaar zijn matten oprollen, ik zeg het u: alle meisjes zijn gelijk, er bestaan geene andere,’ overdreef er een.

‘Dat is niet waar!’ zei Reine hevig. Men had aan haar niet gedacht, Filip was ook reeds zoo vergeten! het woord was maar uit haar mond, toen zij het reeds berouwde; wat gaf het haar, of men haar voor standvastig hield of niet, haar trouwe liefde, haar verzaken, en de wrange voldoening van haar behouden lijden zelf, wat ging het anderen aan? De tempel harer aanbidding lag diep in haar gemoed verborgen, hoe dwaas van haar er op te zinspelen.

‘Gij zoowel als een ieder,’ hernam de terechtgewezene, ‘zoudt het doen, laat er maar eens een afkomen, het moet nog geen rijke zijn, hoe zoudt ge u haasten, he?’

1) De zoogenaamde heugel = de ketting in den schoorsteen, waar de ketels aan gehangen worden. Beduidt hier: als het huis reeds ingericht is. In het Fransch heeft men de uitdrukking: *pendre la crémaillère*.

Dat was krenkend en geen andere dan die stouterik zou het gewaagd hebben haar aldus aan te spreken.

Reine zweeg. ‘Lieven gaat ook trouwen met eene vreemde, een meisje van over de Leie,’ hoorde zij als in een droom om haar heen.

‘Waarom neemt hij er geene van de streek?’

‘O jong! geen sant is er vereerd in zijn land.’

En aldus praatten zij, onwetend en bevestigend.

Op hare kamer ging Reine nog eenmaal voor het lijstje met de photographie staan, en alles wat zij op dien dag en dien avond vernomen en gevoeld had: verbazen, verontwaardiging, wrok, hoon, barstte eensklaps in een verhoogd gevoel van verkleefdheid aan Filip uit, en weder zei ze somber, vastberaden, met de hand uitgestrekt: ‘Tot den dood.’

Dit zeide zij nu alle avonden, het was als eene protestatie tegen de afvalligheid, de veranderlijkheid van anderen, als een steun voor hare standvastigheid, als eene versterking van haar voornemen, als een troost, eene gemeenschap met den geest van den doode, iets dat weldoende was voor haar, als het gebed voor den geloovige is. Het scheen, alsof haar slaap kalmer was door de vernieuwing van dien eed.

XVI.

Reine dacht echter over dat huwelijksplan na en kwam tot andere gevoelens: een ieder is vrij, wat wilde zij aan Veria gebieden in eene zaak van hartewensch. Minde zij Marcellien niet meer dan dat, zoo was het beter niet naar hem te wachten; overigens, wanneer zou hij keeren? en zijne liefde zelve zou ze de vuurproef der afwezigheid, der afwisseling onderstaan? Hare zuster was arm, ouderloos, alleen op aarde. De fortuin kwam haar opzoeken... neen, neen, hoezeer ook Reine eene dergelijke verbintenis afkeurde, zij mocht ze niet afraden, zij mocht er geen woord meer tegen spreken, en zij deed het niet meer.

Dankbaar nam zij het huwelijksgeschenk, - een zwarten gebreiden borstdoek - dat Veria haar bracht, want in dien stand van menschen is het ter streek gebruikelijk, dat de trouwenden te dier gelegenheid aan hunne beste vrienden een geschenk doen in stede van er een te krijgen, en zij beloofde bruidsmeid te zijn.

Het huwelijk had in het midden van den Vasten plaats - de kerkelijke wet maakt, zooals men weet, voor weduwen en weduwnaren eene uitzondering en zegent hunne vereeniging ook in den besloten tijd van Vasten of Advent, en er wordt gezegd, dat deze er op gesteld zijn om van dat privilege te genieten.

Jan-Cies, de oudste broeder van Leo, was getuige voor den burgerstand geweest; een paar dagen later had het huwelijk in de kerk plaats en hij was bruidsknecht. De jongere broeder, Djoosken, bleef thuis, omdat ze niet gaarne het hof lang alleen lieten, maar zou 's middags naar ‘de Klokke’ gaan eten.

De Hanebalken waren ‘overgekomen’, 't is te zeggen, zij hadden zich met het ontwerp verzoend. Veria trouwde te hunnent uit, in vriendschap.

‘Alles in 't stille,’ had de pastoor geraden, ‘feesten en vermaken zouden hier misstaan voor een man van uwe jaren, in den Vasten en zoo onlangs na den dood uwer eerste vrouw.’ Hiermede had hij het geraadzaam gevonden den baas uit ‘de Klokke’ te vernederen.

Deze had bevestigend geknikt, maar meende het niet aldus: te zijnent stonden op den dag der bruiloft groote ketels met rundsvleesch over 't vuur; de worteltjes waren van den dag te voren geschreept, de eierkoeken en de taarten gebakken; hij wilde de zaken doen, zooals het zijn moest, zei hij.

Ook aan den Opeeldriesch staken de vaandels uit; er werd geweldig met een oud kanon op zijn achterplaats geschoten en de jonge lieden uit de gebuurte, die 's avonds op ham genoodigd waren - den drank moesten ze betalen - hadden twee pektonnen voor den ingang van zijn huis gesteld.

Veria was uitgedost: een zwartzijden kleed! dat was zeker nog nooit gebeurd, sedert de Opeel bestond, al de meisjes hadden er het hoofd van samen gestoken.

Haar schoon gelaat bloosde; hare stoute oogen waarden onbeschroomd over de nieuwsgierige menigte, toen zij in de kerk kwam; er lag iets zegepralends en uitdagends in hare houding, toen zij met den nog fikschen, maar bejaarden bruidegom, zuiver geschoren, heel in 't nieuw gekleed, naar 't outer stapte.

Reine boog het hoofd, beschaamd in de plaats harer zuster:

‘Een onpaar,’ hoorde zij, bij het uitkomen der kerk, iemand zeggen.

Veria en Leo gingen voorop, men zou inderdaad gewaand hebben een vader met zijne dochter, bijna een grootvader met zijne kleindochter zien.

Zij bezochten een paar herbergen, Reine moest mede, daar dronken zij ‘haver en hooi’ een mengsel van anijs en punch; in het gemeentehuis deed Leo eene kom limonade bereiden.

Hij was opgeruimd van aard en heden uitgelaten blij. Jan-Cies dronk veel, maar zat het hoofd te schudden: ‘Wat zullen wij nog beleven!’ zei hij.

De wagen stond gereed, de paarden waren met linten gekroond. Aan ‘het Vierweegsche’ werd men ‘gestropt’, 't is te zeggen: doortocht bij middel van een door de herbergierster en hare dochter over de straat gehouden koord belet; de eerewijn werd door eene andere dochter aangeboden en de bruiloftsgasten moesten er uit, en Leo tracteeren. Aan ‘de Doodlage’ gebeurde dat opnieuw, er werd weder gedronken. Reine liet haar glas daar en elders staan; Jan-Cies zei schertsend, dat het maar slechte varkens waren, die hun bak niet ‘kuischten’[1] en wilde eens toonen, wat hij kon; hij dronk onophoudelijk. De grijsaard had zijne sterkte niet berekend en moest dan ook naar huis geleid, en te bed gebracht worden nog vóór de maaltijd aanving. Djoosken kwam alleen eten. Dat was spijtig van Jan-Cies, niet waar?

Er zaten vele gasten aan en met den avond zou het eens wat zijn! Leo was eerelid van de muziekmaatschappij, het bruidspaar zou eene serenade krijgen; de spelers mochten binnenkomen en in de gelagkamer zelf hunne stukken uitvoeren.

Reine wachtte dit niet af; met de schemering sloop ze onbemerkt henen en kwam thuis tot groote verwondering der twee dochters van 't schaapgoed.

Des avonds werd het pleizierigst, Reine had geen verstand van leven, zeiden zij.

Zij was dien avond buitengewoon stil en nadenkend, zij scheen zich maar weinig vermaakt te hebben.

1) Reinigden - tot het laatste opeten of uitdrinken.

XVII.

Dat bruiloftsfeest was voorbestemd om eene heele verandering in het leven van Reine te brengen. Toen zij den volgenden morgen al vroeg buitentrad, zag zij hier en daar iets wits op de haag, welke den boomgaard van Peetje Voncke van den straatweg scheidde; zij sloeg er geen acht op en zou er verder niet meer aan gedacht hebben, ware het niet geweest, dat de twee knechten en de werklieden, welke in de schuur graan dorschten, buiten kwamen geloopen en elkaar de haag wezen met teekenen van de grootste vreugd; zij schaterden en sloegen met de hand op hunne knie van louter pret.

En nu zag Reine, wat het was: men had bij Peetje ‘de klodden’: dat is afval van vlas, leemen of werk, dat men voor het huis van den versmaden minnaar strooit, wanneer zijne geliefde met een anderen trouwt of omgekeerd. Het gebeurt gewoonlijk in den nacht, welke het eerste gebod in de kerk voorafgaat, of ook wel in den vroegen morgen van den huwelijksdag, en de bedreigden zijn op hunne hoede en houden de wacht om de grappenmakers te verjagen.

Wie zou dat echter hier in de afwezigheid van Marcellien verwachten! Dat moesten de jonge lieden uit de buurt hebben gedaan, dronken en brooddronken, in de behoefte hun lust naar baldadigheid in straatschenderijen bot te vieren. En daarom was het, dat de knechten zich zoo vermaakten op het schaap goed, daarom dat de boerin, die ook aan de deur gekomen was, met de twee handen op de breede heupen, lachte dat ze schokte.

‘Kijkt, kijkt, de erwtenpot!’ riepen de dorschers. Inderdaad Meetje beijverde zich om met geweld, haastig en gramstorig de smadelijke flarden uit de dicht dooreengeweven en nog naakte takjes der haag te trekken.

‘'t Is om te barsten’, zeiden de knechten, zich kronkelend met dat gevoel van boos genot, dat in ruwe naturen opkomt bij het zien van de lichamelijke misvorming, van de hulpelooze zwakheid of de vernedering hunner medemenschen. Het is iets dergelijks, dat de woestaards van den buiten, als ze daarbij dronken zijn, tot geweldenarijen op onschuldigen, op onbekenden soms, aanspoort, uit louter dorst naar gruwzaamheid.

Maar wat hen allen zoo kluchtig scheen, verontwaardigde Reine; zij was diep gekrenkt en wel inzonderheid, omdat de

boerin, die anders geen kwaad hart bezat, medelachte. Gevoelden zij dan al het schandelijke van dezen schimp niet, deze lafheid tegenover twee verlaten en diep te beklagen oude lieden? Het was als had de spot ook haar gegolden, als ontwaakte er een bewustzijn van solidariteit met de grootouders van Marcellien en haar in haar gemoed en zij trad over het brugsken in rechte lijn op de in zich zelve brommende oude vrouw toe:

‘Meetje, het is een schande,’ zeide zij.

Deze had haar niet gezien en keek eerst nu op:

‘Straatschenders, schobbejakken, die een mensch in affront brengen,’ zei het vrouwtje.

Reine hielp haar de klodden afrukken; maar de wind nam de losgemaakte, lichte vlokken, die de beiden in haar voorschoot verzamelden, soms weder op en enkele bleven in een opgeschoten dorenstam op den hoek hangen.

De knechts waren weder in de schuur, men hoorde hunne vlegels regelmatig slaan.

De boerin riep Reine; maar deze deed eerst, alsof ze 't niet hoorde en schudde eindelijk het hoofd: het was de eerste maal, dat ze tegen hare meesteres in opstand kwam.

Meetje was op den neergevelden boomstam geklommen, die aan de omheining lag en des Zondags Peetje tot zitbank diende, waar hij een pijpje rookte, voordat hij met zijn beesten naar de elskanten ging; en het vertoornde en bevende vrouwtje trachtte thans met eenen bezem de omhoog in den top als tergend wuivende banieren van hoon neer te slaan, toen zij zelve door eene zenuwachtige, onbehendige beweging omtuimelde.

Reine schoot toe, hielp haar op, zette haar op den boomstam en hield haar vast; had ze zich niet bezeerd?

‘Neen, ter contrarie,’ zei Meetje korzelig; doch geschokt door hare vroegere aandoening en met het gewoon gevolg, dat de ontsteltenis dergenen, die een val gedaan hebben, teweegbrengt, begon zij te schreien als een kind.

‘Kom, Meetje, kom’, suste hare helpster; zij vond het geraadzaamst het vrouwtje van het tooneel harer ergernis te verwijderen.

Nu bleek het echter, dat deze zich moest bezeerd hebben.

‘Mijn voet!’ zuchtte zij, met de hand haar enkel omvattend.

Reine verzekerde haar, dat het niets zou wezen en wilde haar doen opstaan.

‘Och Heere, och Heere, ik kan “geen beentje stijven (op mijne beenen niet steunen)!” kreet het vrouwtje met angst en zelfmedelijden.

Reine tilde haar op, Meetje woog niet zwaar, en het gelukte haar veilig met haar last de keuken te bereiken. De kous werd uitgetrokken, de voet onderzocht: hij was gezwollen aan den enkel, maar de teenen konden bewegen, het zou niets zijn, troostte Reine weder.

‘Niets, jammerde de gekwetste, “niets! en Peetje, die naar het dorp is” - hij was langs de achterbalie uitgegaan en had nog niemendal van de klodden gezien - “om haver en klaverzaad, en de knecht, die den snoei vergaart op het verre land, niets! en mijn eten en mijne beesten!’

Het vrouwtje ontstelde zich, als ware gansch haar have en goed met eene algeheele vernieling bedreigd geweest.

En daar stond nu Reine in dat huis, over welks drempel zij voor de eerste maal getreden was, dien zij in gansch andere omstandigheden eens had gehoopt te overschrijden. Daar stond ze in die keuken, aan dien haard, die de hare hadden moeten zijn, tegenover dat oud schepseltje, dat zij ‘grootmoeder’ had moeten noemen en dat zij zich voorgenomen had te beschermen, te dienen en lief te hebben als een kind; daar ademde zij nu die lucht in, die Filip zoo lang had ingeademd; haar oog dwaalde op het schoorsteenschab met zijne rijen antieke teljoren; op de stoelen, de tafel, de gesneden eiken horlogekast; op al dat oud, schier vermolmd huisraad, in welks omgeving hij was opgegroeid; het scheen alsof nog iets van hem hier was gebleven, alsof zijn geest hier nog moest huizen, het scheen der vondelinge toe, dat zij zijne stem vernam:

‘Blijf, blijf, Reine!’

En onbewust luisterde zij, bevreemd en als betooverd het oog naar die bruingerookte balken opslaande, als wachtte zij eene verschijning.... ‘Blijf, blijf!’ smeekte de onhoorbare stem.... ‘Meetje ik zal u helpen,’ zei ze in eens eenvoudig en op vastberaden toon en zij maakte eene haastige beweging om naar de deur te gaan.

Het vrouwtje had haar niet verstaan of misduidde hare bedoeling, zij hield haar angstig vast bij haar kleed: ‘Verlaat mij niet in 't ongeluk.... blijf, blijf!’ klonk het nu werkelijk.

Dat was een bevel voor Reine, als had zij de gebiedende stem van God zelven gehoord.

Zij ging naar het pachtgoed en nog met den wrok in 't hart voor den schimplach harer meesteres, zeide zij met zachtheid maar beslist haar dienst op; zij was daarenboven overtuigd, dat hare hulp, nu de dochters tehuis woonden, kon ontbeerd worden. De boerin was ontevreden, maar toen ze vernam, dat Meetje zich had bezeerd en alleen zat, beterde het; zij betaalde Reine, wat haar van huur te goed kwam, en daar eene boerenmeid geen veertien dagen opzeg heeft, zoo gaarde deze in haast hare noodige kleederen samen - haar koffer liet ze nog staan - en nam haar intrek bij de twee oude buren. De dochters van het schaapgoed waren naar de markt en zouden niet weinig opkijken bij haar terugkeer, zei de moeder als een verwijt onder het afscheid. Zij giste het wellicht ook, dat deze aan het vertrek schuld hadden, zij maakten sedert eenigen tijd Reine het leven onaangenaam, en de gierige oudste had, naar het scheen, uit haar mond laten gaan, dat een meid op het schaapgoed het vijfde wiel aan den wagen was. Dit had de naarstige Reine diep gekrenkt en ware het niet geweest door de tusschenkomst der boerin, zij zou reeds bij 't vernemen van dat gezegde op staanden voet vertrokken zijn.

XVIII.

Reine was al dadelijk als tehuis op dat klein hoeveken; er lag iets in hare omgeving, dat sussend op haar wee werkte, en toen zij den eersten avond in hare kamer - het vroeger slaapvertrek der twee broeders - de photographie van Filip in de hand nam en aanzag, gevoelde zij iets zoets en zaligs, iets van zelfvoldoening en bevrediging, als een zegen van daarboven, die over haar neerviel: ‘Aan u tot in den dood!’ herhaalde zij weder, maar ditmaal met stille, gelaten treurnis.

Meetje was in haar tijd het netste vrouwtje van heel het dorp geweest: ‘Al te precies,’ heette het van haar, ‘zij kuischt[1)] en pleistert zonder respijt.’ Dit werd haar bijna als eene fout aangerekend. Sedert jaren was dat veranderd: oud en traag geworden, overlast met werk, moest zij tot hare spijt veel verwaarloozen, en Reine bespeurde wel, dat er hier en daar te verbeteren viel. Het lag in haar aard dadelijk het falende en

1) Kuischen: schoonmaken.

verkeerde te ontdekken en den geest van hervormen bezat zij in hooge mate. Het is een waar genot voor dergelijke naturen in hare onderneming niet gedwarsboomd te worden, en zich vrij te voelen van alle bedilling en oppergezag bij het invoeren hunner wijzigingen.

Meetje en Peetje lieten haar glimlachend en goedkeurend begaan; misschien droeg de bijzonderheid veel te hunner bevrediging bij, dat Reine alle benoodigdheden uit haar eigen zak betaalde.

Moedig zette zij zich aan het werk: zij stelde het huisraad buiten; schrobde stoelen en tafels rein; goot de ruiten af en was reeds naar het dorp geweest om een emmer witsel en een pot verf; en nu wreef zij met een grooten nieuwen, langsteligen borstel, het frischriekend kalkwater, blank als melk, op den muur; wel lag heel de vloer met droppels overspat, want zij was niet zoo behendig als een huisschilder, bekende zij zelf gereedelijk; wel stroomde het witsel, als zij den borstel wat hoog hief, gedeeltelijk langs haar armen en tot in hare omgeslagen mouw, maar dat had niets te beduiden en zij was ingevolge gekleed.

Haar sterke blos was nog verhoogd; haar lippen gloeiden, wat de blankheid om haar mond en de blankheid van haar voorhoofd treffender deed uitkomen, hare oogen schitterden met dien levendigen, eigenaardigen glans, welke de krachtsinspanning en de opgewektheid van een buitengewonen arbeid aan de oogen toevoegt.

Meetje, neergezeten, met den omwonden voet, die op een lager stoeltje rustte, sloeg haar met welgevallen gade, onverstaanbaar en voldaan tegen zich zelve prevelend en van tijd tot tijd bereidwillig vragend, of ze niet in den weg zat en nog geen plaats moest maken.

Dagen achtereen arbeidde Reine, zij schuurde het huisje, een zware taak, nu heel de vloer sedert jaren ‘vergrond’ was. Zij moest in het winkeltje in de buurt om azijn loopen; eerst daarmede kreeg ze hem rood. Het schouwkleed werd gewasschen en gepijpt; witte - ook met haar geld gekochte - gordijntjes gehangen, alles was geverfd en reeds droog den Zaterdagavond: het tin blonk als zilver, het koper als goud, de kern scheen nieuw.

‘Op te passen!’ zei Peetje, terwijl hij kluchtig den wijsvinger omhoogstak, met valavond binnenkomend; en zijn eerbied voor al het volbrachte was zóó groot, dat hij zijne klom-

pen aan de deur liet staan en op zijne kousvoetelingen liep, iets wat in de eerste jaren van zijn huwelijk door Meetje werd geëischt, maar sedert lang buiten gebruik was.

Het rook naar kalk en verf in huis, - geuren, welke als triomfklaroenen den gedanen schoonmaak aankondigen, en tevens groote verplichtingen van oplettendheid en zorg aan de gaanden en komenden opleggen. En nu, op dien eersten Zaterdagavond, verspreidde zich ook een reuk van versch gebakken roggebrood en dampende pap in het kleine huis, en het kwam Reine in het schemeruur voor, als woonde zij nog bij meesteres, als was die oude man, die daar onduidelijk in den laai der vlammen aan den haard zat, Mauries, en als ging hij nog vertellen van den Vos en den Wolf....

Zij stond met den pollepel in den ketel, onbewegelijk, verdiept in haar visioen van eertijds en vergat te roeren in het opkomend vocht. ‘Let op van 't overloopen, let op, mijn dochter!’ waarschuwde haar Meetje reutelend.

Zij schoot uit haar mijmering: ‘Mijn dochter!’ dat woord hoorde zij voor de eerste maal tot haar gericht. Was dan werkelijk de droom, het verlangen harer kindsheid verwezenlijkt, had zij een vader en eene moeder gevonden?....

XIX.

Toen Reine zoovele voorschotten deed tot het betalen van allerlei benoodigdheden, sprak het van zelfs in hare meening, dat Meetje haar alles zou wedergeven. Het vrouwtje gewaagde er echter niet van, Peetje evenmin. Om niets ter wereld zou het meisje zelve er op gezinspeeld hebben; maar 's avonds in haar bed, 's nachts, wanneer ze wakker werd, spookte haar dit soms in het hoofd en zij rekende uit, hoeveel haar te goed kwam. Het beliep tot eenige franken.

Och, het had niet veel te beduiden, zei ze eindelijk inwendig, en naarmate zij meer en meer in dat huisje vastwortelde, verheugde het haar nu die kleine verfraaiingen als een geschenk aan de oude lieden te hebben gedaan. Als kind had Reine het genadebrood, karig toebedeeld, gegeten; later had ze gewerkt voor haar onderhoud; altijd had ze gekregen, als aalmoes of loon, gegeven nooit. En nu smaakte zij de vreugd, zoo nieuw voor haar, de vreugd eener aan haar verschuldigde

dankbaarheid, het zelfverheffend gevoel der weldoeners. Ja zij was inderdaad de weldoenster dezer twee menschen, aan welke zij aldra onontbeerlijk werd, die haar lief hadden, als een eigen kind. In het eerst was ze volstrekt niet van plan geweest daar te blijven wonen, nu kwam dat als van zelfs. Van huur werd niet gesproken en dit ook, wat haar in het begin bevreemd en eenigszins teleurgesteld had, scheen haar weldra een blijk van genegenheid te meer. Zij beschouwden haar niet als eene dienstbode, zij maakte deel van de familie; zij werkte als een dochter des huizes doet; zij had evenveel meesterschap als eene zulke; en het besef harer eigenwaarde richtte zich op als eene langvertrapte plant, bevrijd van alle hindernis en die niet meer smartlijk neergedrukt wordt op den grond.

Peetje was de blijmoedigheid zelf, alles aan den besten kant opnemend, tevreden met zijn lot. ‘Wij moeten altijd content zijn,’ was zijn geliefkoosde leus en met deze woorden troostte hij zich en anderen, wanneer er iets tegensloeg op 't land of met de beesten.

Meetje was wel wat knitterachtig en reutelachtig, maakte in alles zwarigheid en vreesde immer te kort te komen, of niet bijtijds met iets vaardig te zijn, en joeg haar op voor hetgeen er moest verricht worden; maar dat doet eene eigen moeder ook met hare kinderen en Reine trachtte haar te bevredigen.

Het vrouwtje kon nog niet of weinig gaan en zat soms ongeduldig op haar stoel te wriggelen, als hetgeen ze zelve plag te doen, naar heur zin niet ras genoeg van de hand ging.

‘Wij zullen van den noen geen eten hebben,’ voorspelde zij, met al de teekenen eener buitengewone onrust, als gold het eene levensquaestie, wel wetend, dat ze overdreef, maar deels uit eene behoefte van ongedurigheid, deels om Reine, de altijd kalm blijvende, aan te prikkelen; ‘voor mij geeft het niet maar voor Peetje,’ en met een soort van angst keek ze naar het uurwerk, dat traag en tergend voorttikte, terwijl de wijzer onmerkbaar en toch standvastig zijn ronde baan vervolgde, onverstoorbaar voor welke huiselijke bekommernissen of gebeurtenissen er komen mogen.

Reine stilde haar: ‘Meetje wees gerust, alles zal gereed zijn op tijd en stond.’

‘Het is al tien, het is al elf, al half twaalf!’ klaagde het

vrouwtje, ‘toe dan, toe dan, zet de aardappels op, snij het vleesch, mijn dochter!’

Dat woord deed Reine vliegen: het bezat eene door Meetje niet vermoede tooverkracht, het was als een droppel dauw op haar van moederliefde beroofd hart, en zij zag het vrouwtje met een bewogen blik aan, zelfs dan als deze misnoegd en ontevreden over eenig ingebeeld verzuim haar half misprees met: ‘Kwaad gerij, kwaad gerij,’ mits zij er maar de verzachtende, liefdebehelzende uitdrukking ‘mijn dochter’ bijvoegde.

Het was zonderling, dat van de twee verloren zonen zoo weinig gesproken werd: bejaarde lieden vergeten lichter dan men denkt en vinden oorzaak tot troost daar, waar de jongen soms vertwijfelen: zij hebben ook reeds zooveel gezien en ondervonden, zooveel geleden, en de eerste smart prent zich zoo diep in het gemoed, zij verstaalt het om zoo te zeggen voor nieuwe indrukken.

Reine was nochtans gelast geweest door de grootouders aan Marcellien te schrijven, dat Veria getrouwd was en met wien. Zij had het ongaarne gedaan: het was eene beulstaak hem dat nieuws te melden, hem, hoewel schriftelijk, dien harden slag toe te brengen.

Zijn antwoord bevreemdde haar, het stelde haar om zoo te zeggen onvrijwillig te leur: hij gewaagde niet van Veria en het kwam Reine voor, dat dit niet met opzet en uit een voornemen om zijn onheil waardig te dragen, voortsproot, want zijn brief was niet treurig, er sprak geen verholen ontroering uit de onbeduidende regelen. Hij was in Frankrijk niet meer, hij lag in garnizoen in Algiers; hij had op zee gevaren. Hij repte geen woord van naar huis komen. Hij was blij, dat grootvader en grootmoeder een engel-bewaarder - hiermede bedoelde hij Reine - gevonden hadden.

‘Welgesproken,’ zei Meetje met een liefdevollen blik op het meisje, dat den brief voorlas. ‘Indien hij toch haast kon weerkeeren!’ klaagde zij dra daarop.

‘Wij moeten altijd content zijn,’ meende Peetje.

Reine wenschte voor zich zelve, dat hij ginder nog wat blijven mocht, alles ging hier goed, noodig was hij er niet en wie weet, welke veranderingen zijn terugkeer medebrengen zou.

Wellicht lag er jaloezie van de genegenheid der grootouders in dit haar verlangen.

XX.

De Voncken leverden boter in de stad aan een paar familiën, waaronder mijnheer en madame Pauwels. Deze hadden hun pot gezonden; Reine had de boter bewerkt en ingezouten, met den voerman was ze geleverd, en nu moest het geld ontvangen worden. Meetje kon zelve niet gaan, Peetje was aan zoo iets niet gewend, Reine was jong en wakker, die taak viel haar te beurt.

Zij ging op een Vrijdag, zij had ook eieren mede in eene groote, wijde mand, en zij stond op de markt als eene echte boerendochter, hoogrood, stil, wat verlegen, opgepoetst, met het geleende kruis en de gouden keten van Meetje aan. Dit laatste haars ondanks om het vrouwtje genoegen te doen. Nadat hare waar verkocht was, trok ze naar het adres van mijnheer Pauwels. Zij vroeg den weg een paar malen en kwam terecht. Het huis had twee vensters en een balkonnetje boven. Het stond op een pleintje tusschen grootere gebouwen, er was een openbare tuin voor met een lage ijzeren omheining afgebakend, toegankelijk voor het publiek. Het hek was open en op de banken zat hier en daar een oude man zich in de zon te koesteren, of eene kindermeid met een paar kleinen om haar heen. Reine zag bevreemd op: te lande was alles nog naakt, nauw bloeiden de sleutelbloemen en de windroosjes - eerste ontwakingsteekenen - in de kanten; hier had het struikgewas reeds teedere groene bladerkens; de zode was als fluweel zoo effen; in perkjes schitterden kleurrijke hyacinthen en tulpen. In de schaduw was het nog wat koud, maar de zon hinderde reeds door hare warmte en haar glans, toen Reine aan den witten gevel van mijnheer Pauwels den belknop neerduwde.

Eene verrassing wachtte haar in dat huis. De eigenaarbewoner opende zelf de deur en zij herkende hem op het eerste gezicht: mijnheer Constant! zijn haar, nog ongekamd en borstelig verward, was grijs en hij wat gezetter geworden; maar het was nog zijn zelfde gelaat, thans met eenige rimpels, het was nog zijn oog, dat ze vroeger zoo vreesde en waarmede hij haar evenals toen - uit gewoonte zeker - van het hoofd tot de voeten vorschend opnam.

‘Met de rekening van de boter, van Voncke,’ zei ze en haar blik en haar verlegen glimlach moesten wel iets meer

dan die eenvoudige woorden beduiden, misschien haar voormaligen schrik verraden, want hij vroeg haar:

‘Kent ge mij dan?’

Ja, hij was mijnheer Constant, de opziener van de Hospiciën.

Het was de eerste maal niet, dat hij een der kweekelingen van eertijds ontmoette, die hem ontgroeid was, maar in wiens geheugen zijn eigen beeltenis stond vastgeprent. Hij stelde belang in dezen, hij zag ze aan als nog in zekeren zin hem toebehoorend en deed het meisje binnengaan in zijne woonkamer. Daar zat zijne vrouw aan het ontbijt: eene dikke, oudachtige burgersdame in een versleten morgengewaad. Mijnheer Constant had ook een versleten slaaprok aan. Hij zei een paar woorden tot zijne vrouw in het Fransch, waarna zij het meisje een stoel toeschoof. Zij bood haar goedig koffie en boterhammen aan, wat Reine niet dorst aannemen. Mijnheer Constant zette zich voor haar als een dokter voor eene zieke: Hoe heette zij en waar had hij haar gezien?

‘Bij meesteres te Vroden,’ Reine was haar naam. Zij zat met het hoofd gebogen, zeer rood, zeer ernstig haar verhoor ondergaande.

O ja, hij herinnerde zich die kleine - Reine - hij had er nooit eene andere van dien naam onder zijn opzicht gehad, en met den vinger op het voorhoofd, in eens als door een schielijken sprank daarin voorgelicht: ‘Dezelfde kleine, die mij eens den cent, dien ik haar geven wilde, uit de hand sloeg.’

Hij lachte met zelftevredenheid over zijn goed geheugen. Zijn toon was vaderlijk en mild en Reine verloor iets van haar schuchterheid, en toen de oude dame haar nogmaals als aan eene van haars gelijke in stand het bord met boterhammetjes toestak, nam zij - thans ook op het aandringen van mijnheer Constant - er een van aan en dronk een kopje koffie.

Ja, meesteres en Mauries, hij stelde zich die beiden weder voor en hij vroeg nog naar andere kinderen, wat was er van deze en gene geworden: de dikke met zijn groot hoofd, hoe heette hij dan?

‘Edmond, die is klein gestorven.’

‘Maar er was nog een meisje, van uw ouderdom ongeveer, die altijd met u was, die men ook van achter de houtmijt moest trekken, telkens ik kwam, met felle blauwe oogen.’

‘Veria, mijne zuster,’ en Reine vertelde hem, dat ze onlangs getrouwd was: met een weduwnaar zonder kinderen, den

baas uit ‘de Klokke’; dat de echtgenoot zoo oud was, verzweeg ze.

Ja, dit deed mijnheer Constant genoegen en in de meening haar aangenaam te zijn, raakte hij een pijnlijke snaar aan: ‘En gij, Reine, ge hebt zeker ook wel een geliefde, eene knappe meid als gij?’

Zij schudde het hoofd en haar gelaat, zoo even door het gesprek verhelderd, werd weder zeer ernstig.

‘In ruzie met hem misschien?’ vroeg hij plaagziek.

‘Neen.’

‘Of bij de soldaten?’ hij scheen behagen te scheppen in het uitlokken der hartsgeheimen van het terughoudend buitenmeisje.

‘Dood,’ zei Reine somber.

‘Dood!’ Was het de kleinzoon van boerken Voncke misschien?

‘Ja,’ knikte zij.

En nu woonde zij misschien bij hen in?

Zij knikte weder, onbekwaam om een woord te spreken zonder dat een snik wellicht haar aandoening verraden zou.

Och het speet hem, dat hij dit opgeworpen had en tot afwisseling en als tot vergoeding voor zijne vragen, zei de oude heer, dat hij geen toeziener der Godshuizen meer was, dat hij hier nu stil leefde en uitrustte.

Hij moest rijk zijn, dacht Reine.

En toen vroeg de dame - ziende, dat de onsteltenis van het meisje over was - naar Marcellien, den anderen kleinzoon van Voncke en of hij nog altijd weg was.

‘Hij is nu verre over zee in de stad Afrika,’ vertelde haar Reine, welke geene hoogere aardrijkskundige kennissen dan Peetje zelf bezat, dit bericht hem nazeggend.

‘In Algerië zal het zijn,’ zei mijnheer Constant tot zijne vrouw.

Reine had de verschuldigde som ontvangen en den kwijtbrief afgegeven; zij draalde nog, zij scheen iets te zeggen te hebben, dat haar niet over de tong wilde; eindelijk vatte zij moed: zoo gaarne, och zoo gaarne zou ze iets meer over hare afkomst weten, ‘meesteres heeft mij daar nooit iets van wijs gemaakt, maar er moet toch wat van geboekt staan,’ meende zij, zou mijnheer Constant dat niet willen opzoeken en het haar mededeelen?

Zeker.

Zij moest hem haar familienaam opgeven, ‘den naam waar-

onder gij zijt ingeschreven,' veranderde hij, want dat woord 'familie' klonk zoo vreemd, toegepast op iemand, die geen familie had en er vermoedelijk nooit eene hebben zou.

Reine deed het en voegde er uit schrandere voorzorg het jaartal harer eerste communie bij om hem de opsporingen te vergemakkelijken. Toen dacht ze aan Veria en gaf ook aanduidingen nopens deze.

Mijnheer Constant beloofde daarvoor te zorgen, het briefje in zijn vestzak stekend, en Reine vertrok met dankbaren, stillen afscheidsknik. Haar weerzin was bijna in een gevoel van betrouwen en sympathie veranderd.

XXI.

De zomer bracht niet veel afwisseling. Nu Veria bestendig des Zondags in hare herberg bezig was, ging Reine maar zelden meer naar den Opeel. In de week had ze geen tijd daartoe, enkel nu en dan op een afgestelden Heiligdag, wanneer er elders in 't omliggende ringsteking of eierkoers, of op eene andere wijk bolling[1)] was, en zij daardoor de zekerheid bekwam, dat er geen volk in 'de Klokke' zou zijn, trok zij er heen.

De ééne Zondag was gelijk aan den anderen: een weinig na de hoogmis, die ten elf uren gedaan is, nam men volgens boerengebruik bij Voncke het noenmaal.

En terwijl Reine het huisgereedschap schikte en de keuken in orde bracht, sliepen de oude lieden in, elk langs een kant van den haard gezeten, het hoofd gebogen op de borst. Peetje was aldra wakker, rekte zich uit, ontstak zijne pijp en ging op het hof, tot aan den koestal, deed soms een varkenshok open, en trok van daar rond de akkerstukken: de vruchten te zien groeien en gedijen is een altijd nieuw genot voor de buitenlieden.

Intusschen goot Reine koffie op. Zoodra het vrouwtje uit hare sluimering schoot, was het: 'Ga eens zien, mijn dochter, waar Peetje blijft,' want veel geduld bezat ze niet en alleen drinken deed ze nooit uit eene gewoonte van eerbied voor het hoofd van 't huis.

En Reine trad tot buiten den slagboom; haar oog waarde

1) Buitengewone kampstrijd met de bol.

over den uitgestrekten akker rechts en links.... ja, ze zag hem, zijn bovenlijf ten minste, staan, met zijne ietwat gebogen gestalte, ginder, stokstil midelen in 't groen, van verre over den vlasschaard of het klaverveld heen, in de heete zon, die hem niet hinderde; zij was als verblind van de klaarte en moest de hand beschuttend voor de oogen houden. Peetje was zoo verdiept in het zalig bespiegelen van al zijn wassenden en tierenden rijkdom, dat hij haar wenkend teeken niet bemerkte, en zij soms heel den arm als een wiel rond te draaien had om hem te doen verstaan, dat de koffie gereed was en Meetje op hem wachtte. Soms was het ventje achter de koren- of tarwevelden en Camiel, de knecht, moest hem loopen zoeken. Het klokje klepte reeds voor de leering; Reine ging alle zondagen naar de vespers, om half twee hoefde ze in de kerk te zijn, wilde zij plaats hebben. Zij had reeds haar mantel aan, toen Peetje haastig binnenkwam gestrompeld en dan hield hij haar nog op: hij had eene aardappelbloem mede: ‘Kijk eens welke trossen!’ of een vlaspijl of een tarwe-aar, en dat mat hij aan heur of aan zich zelven, het tot onder de kin of zegepralend tot boven zijn hoofd houdend, indien het een roggestengel was: ‘Meetje, Onze lieve Heer is met ons,’ zei hij erkentelijk bewogen.

En Meetje sloeg de handen samen van blijde verbazing. Magere haverbellen, onderbleven koornaren kwam Peetje niet toonen.

Reine keerde rechtstreeks van de vespers naar huis; waar zou ze loopen, alleen, zonder gezellinnen, zonder lust naar vermaak? De grootste hitte van den dag was over. Peetje stond met zijne koeien: Sterreken, Roos en Blesse, in den kant en zij ging bij hem staan en nam hem een zeel af. Alles was kalm en stil, boven hen de blauwe hemel, achter, naast, voor hen alles groen, hier met lange lijnen door de schaduw verduisterd, ginds op groote oppervlakten door den zonneschijn verbleekt; geen mensch te zien; een leeuwerik hoog in de lucht, zóó hoog, dat zijn orgeltoon nauw was te hooren; eengroenzel[1)] dichtbij, onzichtbaar, ergens in een populierenplantsoen met gelijke tusschenpoozen zijn lied herhalend als den rhytmus der vreedzame eentonigheid om hem heen. Zonder spreken hoorden zij het grazen der koeien, aan eene zware ademhaling of een gezucht

1) Gruns of groenzel: *bruant* in Fransch.

gelijk. Geen zweem van verveling, geen schijn van verlangen naar iets anders dan hetgeen de Zondag hun gaf. Het gemoed helder, onbewogen als het water daarnevens in de gracht, één en hetzelfde altijd blijvend verdriet diep en roerloos in den grond als het goor op den bodem, zoo stonden zij daar: het jonge meisje en de oude man. Wie naar iets hoopvol uitziet en onbevredigd blijft, vindt den tijd lang, haakt naar afwisseling en verstrooiing en voelt al het ongenoeglijke van een gebrek aan harmonie tusschen zijne omgeving en de behoeften van zijne ziel. Hier was het niet zoo. Wat eischte de grijsaard nog van het leven? Wat vergde Reine nog van de toekomst? niets. Zij zou zelfs het heil geweigerd hebben onder welken vorm het zich haar ook aanbieden mocht. Haar leven van gedroomd geluk was uit, hare zon verdoofd, toen zij nog nauw in 't Oosten bloosde; Filip was ten grave gegaan in den bloei der jeugd, haar lot was aan het zijne verbonden, het eene kon niet verwoest worden zonder het andere. Hij wachtte op haar, zij zouden elkander wedervinden, hierna... Reine berustte in die gedachte, en in de levensverzadiging van den ééne, in de stugge verzaking der andere lag dezelfde kalmte, die in de frissche natuur, op die lange Zondagen in eenzaamheid en afzondering gesleten, onbewust tot eene soort van hart- en geestverdoovend genot werd.

De zonne draaide en daalde, de schaduwvlakken spreidden zich uit, de vogels zwegen, de madeliefjes loken toe, de schoenen werden nat van den dauw; een kilheid viel op de schouders en op een wenk van Peetje ging Reine met hare koe voorop, gevolgd door hem, die er twee in 't zeel hield, naar het hoeveken, waar Meetje, op den dorpel zittend, hen verbeidde.

XXII.

Het was reeds herfst, toen Reine nogmaals bij de echtelingen Pauwels om het geld van de geleverde boter mocht gaan. Ditmaal zou ze iets bepaalds, over hare geboorte wel niet, maar over de wijze waarop zij gevonden werd, vernemen. Dit dacht zij eenigszins opgewekt, wanneer zij op het pleintje met het stadshoveken den belknop van het bekende huis aanraakte. Gele bladeren dwarrelden reeds uit de boomen; te velde stond alles nog vol kracht, hier waar het leven vroeger ontwaakte, stierf het dus eerder uit.

Ja, mijnheer Constant had het opgezocht, zei hij, nadat hunne zaken vereffend waren, in antwoord op hare bloode vraag; hij wist alles, wat er te weten was, en meteen trok hij eene schuiflade open en nam er na wat zoekens een met potlood beschreven blad papier uit.

‘Ziehier.’

Hij had zijn bril achter de ooren bevestigd. Reine zat voor hem, hoogrood, met eene uitdrukking van nieuwsgierige spanning en eene zekere ontsteltenis op het gelaat; met de twee handen in den schoot. Zij luisterde en hij las:

‘In het jaar 185. den 12 Mei, ten elf uren 's morgens voor ons ondergeteekenden schepen, Armand Duim, gedelegeerden ambtenaar van den burgerlijken stand der stad Cleit, Provincie Oostvlaanderen, is gecompareerd Dorothea Vispoel, oud zeven en dertig jaren, dienstmeid, wonende in de Sint-Gommaars-Dreve, dewelke ons heeft verklaard, dat zij heden ten negen uren en half gevonden heeft in de Rolle, hangende aan het vondelingenhuis aldaar, een kind van het vrouwelijk geslacht, schijnende eenige dagen oud te zijn, 't welk zij heeft vertoond, gekleed met een katoenen hemdeken, eenen rooden katoenen lijfrok, een gelen katoenen halsdoek, eene witte katoenen en eene zwarte zijden muts, gebusseld in eenen grijzen saaietten lap en eenen linnen doek.

Aanstonds hebben wij hetzelfde kind ten register ingeschreven onder den naam en voornaam van Regina De Gele en verzonden naar de commissie der Civiele Hospiciën. Van alle welke wij na voorlezing hebben opgesteld dit proces-verbaal in de tegenwoordigheid van Adolf van Zuickelberghe, oud twee en veertig jaren, bediende, wonende in de Korte Ramstraat, en van Eugenius Beelaert, oud negen en twintig jaren, pompier, wonende in de Nedersluizestraat, hetwelk na voorlezing door ons en den eersten getuige is onderteekend; de comparante en de tweede hebben verklaard niet te kunnen schrijven.

Geteekend van Zuickelberghe en Armand Duim.’

Reine verroerde niet.

‘Welnu, wat zegt gij daarvan?’ vroeg mijnheer Pauwels. ‘Zijt gij niet blij dat te weten?’

‘Ja, ik ben er heel zonderling van,’ zei ze, niet klaar wordend uit hare eigene gevoelens en indrukken, wellicht teleurgesteld, ‘het is zoo raar om te hooren, och Heere!.. en het pakt

mij, mijnheer Constant, als ik bedenk dat gij u al die moeite hebt gegeven. Maar nu is het zeker, dat ik mijne ouders nooit zal vinden, niet waar?' zei ze somber.

'Vermoedelijk niet,' moest hij bekennen.

'Och zulk een "dutseken"[1)], eenige dagen oud!' zei ze met verkropte stemme, als kwam de ontroering eerst nu en als gold het niet haar zelve maar een ander kind voor hetwelk haar medelijden was opgewekt.

Mijnheer Constant had inlichtingen nopens Veria ook opgegezocht; hij draaide zijn blad en las:

'Den 16 Januari 185. is aanvaard door het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen der stad Cleit Xaveria van der Straeten, gevonden op den drempel der kapelle van het klooster van Poortland ten negen uren en half 's avonds, een kind van het vrouwelijk geslacht, schijnende zeven maanden oud te zijn. dit kind was gekleed met een linnen hemdeken, een blauw gebreid wollen lijfrokje, een bruin katoenen kleedje, een witten katoenen halsdoek, een witte muts en een strooien valhoed, rozenkleurige kousen en zwarte, blinkend verlakte schoentjes.

Bij dit kind is gevonden de helft van een beeldeken.'

'Blinkende schoentjes!' zei Reine, 'en een beeldeken: een herkenningsteeken!' deze twee bijzonderheden alleen schenen haar te hebben getroffen. 'Ja, meesteres heeft van blinkende schoentjes gesproken;' .... doch het was Veria, die de sierlijkste kleederen, Reine welke de armoedige plunje had aangehad! en Reine werd een onbestemd gevoel van verootmoediging gewaar.

Toen zij buiten den drempel van mijnheer Pauwels kwam, was zij als verdwaasd en in plaats van recht haren weg te volgen langs de huizen, koos zij onbewust het kronkelpad door het stadshoveken. 'Gekleed met een katoenen hemdeken, gebusseld in een grijzen saaietten lap,' herhaalde zij met terugwerkenden weemoed. Zij zag het schepseltje met de oogen der verbeelding en eensklaps schrikte zij, want daar had hare hersenschim een tastbaren vorm aangenomen. Dáár lag het in werkelijkheid: Een grauw gebusseld bundeltje, op den schoot van een arm meisje, dat op eene der tuinbanken zat. En Reine wist niet, wat ze deed, want ze bleef staan en haastig,

1) Arm schepseltje.

hoewel met zachte hand, hief zij het sargetje een weinig op om het aangezicht van het kleintje te zien: het had rozige wangjes en sliep gezond en rustig in zijn grijze flarden.

‘Is dat uw kind?’ vroeg zij aan het meisje, dat zelve bijna nog een kind was, getroffen door iets van moederlijke teederheid in de wijze waarmede het wichtje werd omvat.

‘Ja,’ zei deze, nauw merkbaar het bundeltje inniger aan haar magere borst drukkend.

‘Hoe oud zijt ge wel dan?’ vroeg Reine weder, verbaasd een bevestigend antwoord op hare eigene onderstelling gekregen te hebben.

‘Zeventien jaar.’

Reine voelde, dat ze onbescheiden was en werd toch door iets sterkers dan haar wil aangestuwd om hare uitvorschingen verder te drijven.

‘En zijt gij reeds getrouwd?’ hernam ze.

‘Neen,’ sprak het meisje en haar bleek gelaat kreeg eene lichte bloedkleur, ‘ik ben een arm verlaten schaap,’ voegde zij er bij, met groote zwarte oogen vol van vroege levensmart naar de boerenmeid opziende.

‘En toch heeft zij haar kind niet verlaten,’ murmelde Reine voortgaande. En weder drong de beschrijving zich aan hare herinnering op: gedekt met een grijzen saaietten lap... hoe rampzalig! maar hoe kan men zulk een kind verlaten! Veria had blinkende schoentjes aangehad en een valhoed en zij was reeds zeven maanden oud!

O een kind verstooten, dat men reeds heeft opgekweekt en vertroeteld, een kind, dat reeds zijne moeder aanlacht en haar kent en de armkens naar haar uitstrekt, neen zulk eene wandaad kan geene verschooning vinden; en de gewaarwordingen van minderheid tegenover hare pleegzuster maakten bij Reine plaats voor verteedering: ja, ja, duizendmaal liever behield zij de voorstelling eener doodarme, door nood en wanhoop tot eene euveldaad aangestuwde moeder, dan degene van eene hartelooze in welstand levende.

XXIII.

Toen Reine later de van mijnheer Constant medegekregen uittreksels der burgerlijke registers aan Veria voorlas, luisterde

deze wel benieuwd doch zonder ontroering naar de bijzonderheden, die zij bevatten; zij maakte geene andere opmerking dan de zelf bevredigende: ‘Kijk, ik ben van beter volk dan gij!’ Het huidige had meerder gewicht voor haar, zij sprak van haar tegenwoordig leven en van haar geluk; want zij was gelukkig met haar ‘ouwe’, zooals zij hem noemde. Zonderling, niet waar? het groot verschil van jaren, dat tusschen echtelingen bestaat, wordt nooit door den jongste vergeten, terwijl andere gebreken of tekortkomingen niet medetellen: naar leelijkheid, armoede of lichaamsfeilen zullen zij elkaar geene bijnamen geven, naar ouderdom wel.

Veria was dus gelukkig met haar bejaarden echtgenoot ‘den ouwe’. Wel had zij een scherpen blik voor zijne fouten, hij was een beetje gierig, een beetje vitzuchtig, ‘over-precies’ in alles; ja, ja, hij kon niets verward zien liggen in huis, geen stoel mocht uit zijn plaats staan; hij kon Veria soms ongeduldig maken, wanneer hij haar onrechtstreeks hare slordigheid verweet, eene fout, die zij niet wist, althans niet bekende te bezitten: hij kwam tergend met een kleedingstuk of een stuk keukengerief voor haar staan; ‘Vrouwken, waar moet dat hangen?’ of ‘waar moet dat gesteld worden?’ Hij zelf greep vuilblik en borstel als er kolen, rondom de kachel gestort, onder de voeten kraakten; op de achterplaats raapte hij met overdreven nauwgezetheid tot de kleinste verstrooide, dorre bladerkens of stroohalmpjes op om haar door een treffend voorbeeld orde te leeren. En zijne overdrevenheid had een tegenovergesteld uitwerksel: Veria lachte om zijne beuzelachtige bezorgdheid en gaf ze als eene oude-menschenkuur aan haar zuster op. En toch ontzag zij hem: ‘Pas maar op,’ waarschuwde zij de werkvrouw, die de tinnen liters schuurde, ‘zie maar dat er geen vlekje aan blijft, anders zal het er op zijn van den baas!’

Over 't algemeen kwamen zij goed overeen, en een gewenscht en schier ongehoopt vooruitzicht, dat al de tongen van het dorp in beweging had gebracht, moest hen nauwer, en waarlijk als man en vrouw, aan elkaar verbinden.

XXIV.

In de week van Paschen gaat de klok naar Rome, er wordt niet meer geluid gedurende een paar dagen; een koorknaap trekt met een krassende ratel - hier krekel genoemd - door

het dorp om het begin der kerkelijke diensten aan te kondigen. Dat verstommen van die metalen stem van daarboven, legt iets doodelijks over de gemeente en drukt de gemoederen tijdelijk neder. De eerste klokkentoon, dien men den Zaterdag opnieuw verneemt, galmt dan ook als een triomfkreet door de lucht, en daar alles in dat seizoen tevens ontwaakt en tot nieuw leven uitbarst, is het ook de bazuin van de komende lente, de belofte van een langen, schoonen zomertijd.

De klokken brachten eertijds paascheieren van Rome mede; nu is dat gebruik uit de mode, wellicht kan het volk zich niet langer voorstellen, dat iets meer tastbaars dan een pauselijke zegen vandaar, waarheen zooveel gedragen wordt, komen zou. Althans Meetje, welke aan de oude gebruiken vasthield, zei - waarschijnlijk de eenige in heel hare gebuurte - bij het vernemen van den eersten galm der verstomde klok: ‘Hoor, hoor, de klok is van Rome gekomen, loop, Reine, en zoek of ge geene paascheieren vindt!’

En het meisje ging, bewogen door deze moederlijk bereide verrassing, in het lochtingje (tuintje) achter het huis. De lente was daar: de perkelboom stond in vollen rozenkleurigen bloei en de eerste zwaluw van het jaar schoot over den boomgaard der schaapshoeve.

Reine zocht: onder de dikke, neerhangende, goudgele paaschleliën, tusschen de bruinrood opgeschoten pioenestammetjes, in de palmstruikjes en het blauwgroen, reeds bloeiend Engelsch gras, dat de perkjes omzoomde, en zij vond eieren: één hier, twee of drie ginder. ‘Liefderijk Meetje!’ en bracht ze binnen om ze uit te slaan en te roeren.

Een andere - voorziene - verrassing verbeidde haar. Er was een bode in huis, met groot, verblijdend nieuws: Veria had een kind!

‘Gauw, gauw,’ zette Meetje haar aan, ‘kleed u, gij moet seffens mede.’

Reine was namelijk reeds sinds eenigen tijd verzocht om meter te zijn.

‘Wat heeft God verleend?’ vroeg zij aan den boodschapper, die met eene pint bier - gansch troebel, zooals het vaak is op kleine hoevekens, waar de ton lang loopt - in de hand zat, met een frisch gestreken blauwen kiel aan en den gaanstok tusschen de beenen.

‘Een struische zoon,’ luidde het bericht.

De kalme Reine trilde van aandoening, toen zij met te haastige hand hare beste kleederen aan den kapstok zocht en in verwarring de verkeerde greep. Zij was gansch en zonderling ontsteld over die nieuwmare.

Te lande wordt het doopen van een kind niet langer uitgesteld dan volstrekt noodig is om peter en meter te ontbieden; deze woonden beiden niet ver, - de oudste der Hanebalken was peter - aldus kon het doopsel nog denzelfden namiddag toegediend zijn.

Reine vertrok met den bode en weldra was zij in den Opeel en werd zij aan het portaal van ‘de Klokke’ luidruchtig door baas Leo begroet; hij was als brooddronken van vaderlijke fierheid en uitbundig in zijne vreugd.

‘Kom binnen, kom binnen, he, wat zegt ge nu? een zoon! een erfgenaam! precies zijn vader, een echte Hanebalk!’ riep hij uit, als ware die naam de beroemdste van den aardbodem, en de verzekering der gelijkenis met hem de hoogst mogelijk toegezwaaide lof.

‘Proficiat!’ zei Reine, stil en wat verlegen in de onbepaalde vrees, dat hij mededeelingen doen zou, of schertsredenen zeggen, die ze liefst niet hooren mocht en zij haastte zich boven bij Veria.

Leo Hanebalk was nu inderdaad gelukkig: heel zijn leven lang had hij van kinderen gedroomd en kleine kinderen - de zijne - in verbeelding gezien. Zijn hoogste wensch was thans vervuld.

Het geschiedt al heel zelden, dat hetgeen wij met hartstocht betrachten, ons niet vroeg of laat wordt verleend. Is dan de Schepper of het wezen dat de wereld beheerscht, zoo moederlijk tot het vervullen onzer wenschen bezorgd? Ik geloof het niet, maar de mensch is over 't algemeen bescheiden in zijn eischen: hij stelt die niet hooger dan hetgeen, waartoe hij volgens de voorbestemming van zijn natuur en zijn levenskring recht heeft, en daarom kan een ieder - of bijna een ieder - het einddoel van zijn streven bereiken.

Veria lag in de bovenkamer, de kamer waar Cieska zoo vele jaren geslapen, zoolang ziek gezeten had; de kamer waarin zij was gestorven; in het bed, waarin Reine haar had gezien, bewegingloos en stijf, geel als een wassen beeld, nadat het dekkend laken afgenomen was. En op diezelfde peluw, waarin haar dood hoofd eenmaal zijn vorm gedrukt had nagelaten,

ontwaarde zij thans het frisch en blozend aangezicht der plaatsvervangster, der tweede gade.

Aldus herkiemt en bloeit het nieuwe leven op het puin van een vernietigd gebouw, aldus schiet eene jonge scheut uit den grond op de plaats waar de oude stam heeft gestaan, zoovele - vele jaren, dat hij onuitroeibaar scheen, en die plaats zijne plaats was, en in de meening van den voorbijganger niet die van een anderen worden kon.

Nog nooit was Veria aan Reine zoo schoon voorgekomen: hare oogen schitterden met een verlevendigd vuur, hare ronde wangen gloeiden, en het blond haar krulde bevrijd uit hare muts over haar effen voorhoofd. Zij lag met de handen boven de sprei en zette zich overeind bij het binnenkomen harer zuster, en ook zij verwelkomde haar met lach en opgewekte vreugde.

Een klein, langwerpig pakje lag naast haar aan den kant van den muur: het kindje! Het had nog geene wieg; sommige moeders te lande hebben een soort van vooroordeel, dat haar tegenhoudt de wieg te koopen vóór de geboorte van het kind; andere zien er iets belachelijks of onkiesch in, dat meubel te doen binnenbrengen, daar waar er nog geen kleine bezitter van is.

Reine hield aldra het busseltje op de armen en keek onder het nieuwe wollen deksel. Het gezichtje was heel rood, dik en toch rimpelig, de oogjes dichtgeknepen, als hinderde de klaarte, en de twee gesloten vuistjes bij de kin gestoken. Reine voelde de warmte van zijn rugje en de beweging zijner beentjes in hare hand. Er trilde iets van liefde in haar binnenste voor dat hulpbehoevend schepseltje. Zij had het vast aan haar hart willen prangen en durfde toch nauw het te beroeren, zoo tenger als het was.

De baker kwam het opeischen tot het aankleeden voor het doopsel en droeg het beneden bij het laaiend houtvuur, van waar het eigenaardig ‘kowek, kowek’ der nieuw geborenen, aldra tot boven verneembaar, het bewijs leverde, dat de jonge aangelande op dit tranendal zijne eerste wapenproeve als slachtoffer der mode onderstond.

XXV.

Baas Leo ging niet mede naar het dorp: een vader, die bij het doopsel van zijn kind tegenwoordig ware, zou bespot worden

ter streke; maar hij stond op zijn drempel en zag den triomfstoet na en verdwijnen achter de stammen der hooge boomen van den driesch: Reine recht en groot, met haar zwarten wuivenden kapmantel aan; Jan-Cies mager, een weinig gebogen, met spitsgesneden rokspanden en zijn hoogen feesthoed op; de baker ook in kapmantel, waaronder zij het kind droeg, wier witte ophang uit de spleet kwam loeren, gezet en klein, als ging zij in een diepe vore, tusschen die twee lange menschen.

In het dorp hieven de nieuwsgierige vrouwen haar gordijntje op, enkele voorbijgangers wenschten schertsend of vroolijk geluk. De kerk, 's namiddags gewoonlijk gesloten, was open voor de omstandigheid. Geen mensch was er binnen; de stoelen stonden in rijen gerangschikt; de stappen galmden onrustwekkend luid in die ijdele ruimte; de groote ramen teekenden licht- en schaduwlijnen op den blauwen marmeren vloer en de witte grafzerken met de half uitgewischte opschriften; de eigenaardige reuk, dien men geneigd zou zijn ‘wijwaterreuk’ te noemen, omdat hij de binnenkomenden van aan het wijwatervat aan den ingang benauwt, heerschte er door de beslotenheid sterker dan ooit, in die eerbiedwekkende kalmte, die geheimnisvolle stilte, welke verspreid ligt onder de hooge gewelven en tusschen de pijlers eener ledige kerk.

De onderpastoor en de koster kwamen aldra uit de sacristij. De marmeren vont stond achter een traliehek onder het orgel in den middenbeuk.

De koster ontsloot de deur en de groep schaarde zich voor de vont. De baker sloeg de panden van haar hinderenden mantel over hare schouders achteruit; overhang en sarge werden van het kleine aangezichtje verwijderd en het hoofdje van het kind zelf ontbloot. De roode huid schitterde door het fijne pikzwarte haar; het ronde kopje viel aan het dunne halsje machteloos voorover, terwijl de kleine heiden, nog niet in staat om al de voordeelen van het hem toebestemde sacrament naar waarde te schatten, een wederspannig noodgeschrei aanhief.

Met een soort van angst volgde Reine die kerkelijke toebereidselen: zij steunde het hoofdje op hare hand, stelde zich beschermend er voor, beangstigd omziende of geen tocht uit deur of vensters woei. De koster stak haar geruststellend eene pan met water onder het oog, waaruit damp opsteeg: hij had de voorzorg gehad het water te warmen.

‘Wat begeert gij?’ vroeg de onderpastoor, zich beurtelings tot peter en meter wendend.

En de koster gaf hen fluisterend op, wat zij luid nazeiden:

‘Het doopsel.’

‘Verzaakt gij aan den duivel en zijne pomperijen?’

‘Wij verzaken’, bevestigden zij.

‘Peter en meter, houdt de kaars vast.’

En elk hunner stak de hand aan de kaars, welke de koster vooruithield en waarvan het hoogbrandend lichtje in de dagklaarte oranjegeel opflikkerde.

De misnoegde doopeling, met het aangezichtje naar omlaag, protesteerde verontwaardigd tegen het hem gedane leed: ‘kowek, kowek’ galmde het luider en luider onder de gewelven.

‘Peter en meter, noemt het kind,’ zei de geestelijke, zonder zich in het minst aan het geschreeuw te storen.

Reine en Jan-Cies zagen elkander onthutst en heel beteuterd aan.

‘Allo, toe dan!’ fluisterde de koster.

Van de keuze eens naams was geene spraak geweest, dat laten de ouders beleefdheidshalve aan peter en meter over. Is het een knaap, de peter kiest den naam en dit voorrecht moet hij betalen door het geven van een drinkpenning aan den dienstdoenden priester; is het een meisje, de meter noemt het volgens hartelust, en dan wordt het haar plicht den pastoor schadeloos te stellen, anders is zij er van af met eene fooi aan den koster, wat nagenoeg op de helft minder wordt berekend.

‘Hewel?’ vroeg de oude jonkman.

‘Ja?’ vroeg Reine. Zij hadden beiden vergeten, dat een naam gereed hebben eene der eerste vereischten bij eene doopsplechtigheid is.

‘Peter en meter, noemt het kind,’ herhaalde de onderpastoor, de stem verheffend, ongeduldig of misnoegd over een verzuim, dat hem wellicht in zijn gevoel van eerbied voor zijn godsdienst kwetste.

‘Het is aan u,’ sprak Reine tot den grijsaard.

‘Neen, zeg gij het,’ antwoordde hij, heel verdwaasd, den last op haar schuivend in het nederig besef, dat zijn eigen naam Johannes-Franciscus al te zeer uit de mode was voor den toekomstigen baas uit ‘de Klokke’.

En Reine nam een spoedig besluit: ‘Filip,’ zei ze, als eene hulde aan den overledene.

Het kleine kopje werd driemaal met het intusschen verkoud water oversproeid in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, waarna den genoemden Filippus een greintje zout op de tong werd gelegd, ten einde hem van nu af aan te gewennen aan 's levens bitterheid.

De plechtigheid was afgeloopen, pastoor en koster hadden hunne fooi ingepalmd en de doopeling, als Catholieke Roomsche Christen ingeschreven op het register der kerk, werd vervolgens in het gemeentehuis, waarheen peter en meter en baker zich begaven, onder het drinken van eene kom limonade - de rijke oom tracteerde - als Belgisch burger onder den naam van Filip Hanebalk geboekt.

In ‘de Klokke’ stond de chocolade gereed.

Veria was niet zeer ingenomen met den naam van haar zoon: zij had zich gevleid met het vooruitzicht op een Cesaardeken of een Achielken of een Theofiel ten minste. Doch in den waan, dat de suikeronkel zijn recht had doen gelden, waagde zij het niet eene opmerking te maken. Baas Leo ook had liefst een tweeden Leo in huis gehad, maar dat belette niet, dat het doopfeest vroolijk afliep.

Teruggekeerd moest Reine alles vertellen en toen zij aan het kapittel van den vergeten naam kwam en, met ontroering in de stem, zei dat het kind Filip heette, werd Meetje ook ontroerd: ‘Maar zie toch eens, maar zie toch eens!’ sprak deze niet wetend, hoe hare voldoening over die hulde uit te drukken. Peetje deed den mond niet open, maar scheen iets in te zwelgen, en wat was het, dat daar in den weerschijn van 't vuur, waaraan hij zat, in zijne oogen schitterde?

Toen Reine, reeds omgekleed, met het naderen van den avond over den boomgaard ging, zag zij een man met eene nieuwe wieg op den schouder uit de richting van het dorp komen en den Kattewegel inslaan; en droomend met eene zeldzame gewaarwording van teederheid en verkropten weemoed, achtervolgde zij met den blik het verkleinend witte punt, zoover zij het kon zien over de groene korens heen.

XXVI.

Eene ongesteldheid van Meetje was oorzaak, dat Reine den eersten Zondag niet naar den Opeel kon gaan. Zij had echter

tijding ontvangen, dat alles er naar wensch ging en dat Veria reeds beneden was. Den tweeden Zondag was zij weder verhinderd; zij had namelijk heel den nacht met Peetje bij de zeug opgezeten: er kwamen biggetjes, ik weet niet meer hoeveel, en deze eischten al hare zorgen. Op zulke oogenblikken verlaat eene boerin haar post niet. Veria had haar niet noodig, Reine bleef dus thuis, drinken kokend, van de keuken naar den stal gaande, zich stil verblijdend over die nieuwe bron van welstand voor de gemeenzaamheid.

'Och, Meetje, zulke schoone beestjes!' zij had er één in haar voorschoot in huis gebracht, opdat het vrouwtje, tijdelijk aan rheumatisme lijdend en tot zitten gedwongen, mede van den beloftevollen aanblik genieten zou. 'Meetje, alzoo zijn ze alle, buiten een drietal, die wat slechter uitgevallen zijn.' Het biggetje was dik en rond, gansch rozenkleurig, men zou nooit vermoed hebben, dat uit zulk een lief dier eens een afstootelijk zwijn groeien zou.

Meetje betastte het, keek er naar met het oog eens kenners en zei pruttelend: 'Met twee maanden zijn het loopers, vijf en twintig franken ieder, vóór Baafmis kan er al eene karrevracht van naar Eecloo (de groote zwijnenmarkt van Vlaanderen) gevoerd worden. Als het zoo blijft vooruitwillen, zal dit met eenige weken een lekker braadvarkje voor het kasteel zijn.'

'Och,' sprak Reine met versomberd gelaat en onvrijwillig verwijt in den toon, 'och, laat ons daar nog niet aan denken, dat arm beestje!' zij wreef met hare hand over zijn gladden rug: het stoorde haar bij het zicht van het schuldeloos, aanvallig schepseltje aan eene onmenschelijke noodzakelijkheid, een doodend mes, herinnerd te worden.

In de week viel er aan eene wandeling naar den Opeel niet te denken. Peetjen had een grooten vlasschaard aangelegd; zij hadden 'de bende', een rondgaande troep vreemd wiedvolk, mannen en vrouwen, en Reine moest mede naar het land, in wind en kou, zooals het in de lente zijn kan; zich nog gelukkig achtend, wanneer zij er niet uitregenden.

Het jonge vlas beloofde een rijke opbrengst; Peetje stond bij zijn 'volk' met bevrediging de rechte, breede banen der platgedrukte stengeltjes aanstarend, door de rijen kruipende knieën in de groene oppervlakte met een lichtere kleur geteekend. Hoopen onkruid aan de uiteinden der voren, door de

vrouwen in hare schorten aangebracht en aldaar uitgeschud, getuigden van de werkzaamheid der huurlingen.

Peetje hoorde gaarne een meilied en helder klonken op zijn verzoek de stemmen over 't akkerland. Zoodra de bende echter den rozenkrans aanhief - wat men thans meer dan gezang op de akkerstukken hoort - trok Peetje weg.

Op het einde der week was men met den arbeid vaardig, de bende lag elders, op de landouwen der groote hoeve; het vlas had zich weer opgericht en tierde welig in de warme lentezon. Reine was reeds heel bruingebrand.

XXVII.

En nu, nog vóór de derde Zondag verscheen, bood zich voor Reine van zelfs eene gelegenheid aan om naar den Opeel te gaan: eene der hennen was ‘broedziek’. Meetje had ze reeds een paar malen uit het nest gesmeten; Reine zelf had ze op bevel ook al verjaagd; telkens trok ze weder op het rek; daar zat ze op de eieren van andere kippen, onbeweegbaar met de ronde, zwartgestipte oranjekleurige oogen in het ijdele starend, grollend als eene hand haar dreigend naderde. Reine bracht ongaarne storing in de natuur; met weerzin hief ze de hen ‘de rosse’, zooals ze haar noemden, onder den één en kant op; maar deze liet zich als eene veerkrachtlooze massa aan de andere zijde weer neervallen, scharrelde de eieren angstig onder hare warme vederen bijeen en pikte naar hare aanrandster. Toen moest Reine haar geheel opnemen; de hen schreeuwde en klokte en, op den grond geworpen, dwarrelde zij als duizelig rond en krabde eindelijk - steeds klokkend - een putteken in het zand, waarin zij zitten bleef. Maar eene klokhen wordt door het overige pluimgedierte verpikt, indien ze zelve het sein der vijandelijkheden niet geeft. Daar werd ze aldra op den kop gestekt en vluchtte weder langs het laddertje naar den korf, waaruit Reine de eieren medegedragen had, en broeide er op het ledig stroo.

Dit maakte Peetje korzelig, hij stak de hen onder eene kuip op de steenen en liet ze daar uit straf, omdat zij de haar ingegeven natuurneiging wilde voldoen, een paar dagen en nachten zonder voedsel in het duister zitten.

‘Nu zullen haar die slechte manieren wel afgeleerd zijn,’ meende Peetje.

Maar hare drift was sterker dan hun gezamenlijke strijdkrachten: ondanks die laatste kastijding gaf zij haar plan niet op.

‘Weet ge nu wat,’ kwam Reine op een middag in huis zeggen, ‘onze rosse zit op de kolen te broeien!’

De knecht ging zien: inderdaad, daar zat ze in den versten hoek van het kolenhok op de harde klompen, waar de duisternis zóó groot was, dat de blik er zich moest aan gewennen om haar oranjekleurig oog te zien blinken en hare rosvale kleur van de zwarte massa te onderscheiden.

‘Ha die tooverheks! wacht, wij zullen het haar gaan “bezemen”,’ riep hij met jeugdigen kamplust, en reeds had hij een langen staak vast om de wederspannige te bereiken, toen Reine zijn arm tegenhield.

‘Laat dat arme beest!’ zei ze; tegen zooveel volharding was ze niet bestand. ‘Ik weet niet, waarom wij ze niet “zetten” zouden,’ sprak ze tot hare pleegouders, ‘is er wel iets schooner dan een klokhen en kiekjes op een hof?’

‘Och zulk gepuis,’ weerlegde haar Meetje, ‘zij scharren het al omver en dat is stout goedje, dat drentelt rond in huis en maakt het al vuil, daarbij moeielijk om te kweeken, ge zoudt ze wel moeten oppassen als kinders: indien ze wat veel in den dauw loopen of er een natte dag komt, liggen er dood.’

‘Ja, dat is waar,’ zei Reine, die Meetje niet rechtstreeks wilde tegenspreken, ‘maar de zomer is ophanden, veel vochtig weer is nu niet te voorzien en als het regent, zal ik ze in het stalleken sluiten.’

Meetje pruttelde nog wat tegen, maar Reine had het zoo ver gebracht, dat zij alles, wat zij wilde, met hare pleegouders kon doen; aldra waren zij vermurwd en na de vieruren-boterhammen trok zij met een korf om eieren naar den Opeel.

In ‘de Klokke’ had men namelijk eene groot soort van Lombardische hennen, het zuiver ras, en de boeren uit heel het omliggende gingen er broeieieren halen.

‘Niets dat onze inlandsche te boven gaat,’ zei Peetje, ‘de grijs- en zwartgespikkelde met de blauwe pooten, uitheemsche verbasteren in onze streek.’

‘Ja, ja,’ pruttelde Meetje, ‘de Kempische of Sottegemsche

zijn de beste; maar ik zie gaarne die vreemde, die Houdaans met een trosje op hun hoofd.'

'Die moeten een groot beloop hebben, een bosch en een meersch om venijn te zoeken.'

'Hewel,' zei Meetje, wat beduidde: 'wij bezitten die vereischten.'

Maar Peetje, die zoo fier was over zijn boschje en zijne weide, deed thans dat voorrecht niet gelden; en Reine, die gedurende dit einddebaat geduldig stond te wachten met den korf aan den arm, trok om eieren van Lombardische hennen.

XXVIII.

Aan de 'Klokke' gekomen, ging zij langs de achterdeur in huis, hoewel er op dit oogenblik niemand in de groote herbergzaal was. Veria stond in de keuken aan de kachel en roerde karnemelk, zij had Reine niet voorbij het raam zien gaan en keerde zich op het gerucht harer stappen schielijk verrast om, ontwaarde hare zuster, en, om hare blijdschap voor dezer komst uit te drukken, schoot ze in een luiden lach, de twee handen naar omhoog openslaande, terwijl zij eene schrede achteruit deed. Reine lachte ook, maar stiller. Dat was zoo hare wederzijdsche begroeting.

Waar een klein kind in huis is, trekt dit aldra de aandacht. Reine ging naar het wiegje, dat de moeder onder het roeren zacht met den voet schommelde en keek er in. Dan kwamen uitroepingen van verbazing: wat was de jongen reeds gegroeid! En terwijl Veria naar den stal om de eieren was, wiegde Reine in hare plaats. Zij kon de blikken van dat kind niet afwenden: het had zijn bussel losgesparteld en de mollige rozenkleurige voetjes keken tusschen de blanke windsels uit; frischheid bloeide op zijne koontjes; zijn donkere oogjes waren dof, zonder diepte, zooals de oogen der nieuwgeborenen zijn, die bruin zullen worden; maar wat was het gezond, wat was het schoon! Een kind in de bussel! dat was voor het meisje een beeld van jammer en ellende, want zij had er geene andere voorstelling van behouden; en de wieg zelf, dat was iets akeligs, iets waarvan men het hoofd naar het venster toe afwendt, met een machtige begeerte om het te openen voor versche lucht.

Hoe anders hier! Alles was nieuw en rein, de sargetjes waren nog wit en zacht en hadden dien reuk van wol, die aan de schapen herinnert. Zij stond met den kleine in de armen, toen Veria wederkwam, die, zeer gevleid in hare moederliefde over den bijval van haar kroost, toch meende met hare gewone ruwheid te moeten uitroepen:

‘Hui, ge moogt hem niet bederven, leg hem maar neer, als zulke jongens hebben, wat ze moeten hebben, liggen ze 't best in hunne wieg.’

Ze meende 't niet. De kleine was reeds zoozeer er aan gewend in de handen te zijn, dat hij schreide zoodra men hem nederlegde.

O nederleggen! waarom niet altijd, altijd zulk een lieveling op den schoot houden, dacht Reine, en zij zag zoekend om naar het lage stoeltje en zette zich en wiegde hem in hare armen. Wat was het daar goed en warm en huiselijk in die keuken!

Baas Leo kwam binnen en overmoedig zei hij: ‘Zijt ge niet jaloersch?’ en hij lachte.

Die oude man met zijne scherts riep Reine tot de werkelijkheid weder; zij voelde zich verlegen in zijne tegenwoordigheid, schuchter als eene non, die al te wereldsche dingen hooren moet. Zij gaf den kleine aan zijne moeder over, bereid om heen te gaan, toen hij zich recht voor haar kwam stellen:

‘Alzoo eene roos van een vrouwmensch!’ riep hij met grappige overdrijving uit ‘zeg, wanneer noodt *gij* ons naar de bruiloft?’

‘Nooit,’ sprak Reine en haar gelaat versomberde.

‘Ge gaat u toch zeker niet laten opschieten voor zaad?’ plaagde hij haar weder, en hij lachte om zijne boertigheid, door een luideren lach van Veria begeleid.

Reine glimlachte ook en vertrok met hare eieren. Het was een koude meiavond, te koud voor het nog jonge koren en al het wuivend lentegroen. In de Warande zong de nachtegaal met luiden toon, als protest tegen het gure weder.

Jan-Cies stond in zijn deurgat, dat nauwelijks hoog genoeg was voor zijn hoofd. Hij zei:

‘Ge moogt wel eens binnenkomen,’ en zij deed het. Djoosken zat aan den haard met de blaaspijp in de hand en hijgde aamborstig:

‘Oud worden is geen leute,’ maakte hij de weinig optimistische bemerking.

‘Wij hebben onzen tijd gehad gelijk de braambeziën,’ zei Jan-Cies, ‘elk zijn beurt.’

‘Hebt gij beiden wel den uwe gehad?’ vroeg Reine zich twijfelend af.

Zij wist niet wat te antwoorden, noch hoe die twee bedaagde jonkmans te bemoedigen; zij zag rond in het vuil huis; dan sprak ze van Filip, die zoo veranderd was, en daar had ze een gevoelige snaar aangeraakt. Ja, nu zou hun schoon goed ten minste in geen vreemde handen gaan, er zouden geene verre bloedverwanten hun na hun dood verwijten, dat ze als vrekken voor een ander gespaard hadden; de naam van Hanebalk zou Godlof! nog niet uitsterven, en zij spraken van het voortplanten van dien naam, als gold het hier de redding eener dynastie.

XXIX.

Sedert de Hanebalken hun ‘uitpacht’ hadden laten varen, was aldaar een oud misbruik uitgeroeid: de nieuwe huraar had namelijk het voetwegeltje, dat dwars door een akkerstuk naar de groote baan liep, opgedolven en aangezien de voorbijgangers, ondanks dit, het gewone, verkortend pad betraden en de vruchten schonden, thans het land zelf met braamranken en doornen op een groot deel van zijne lengte afgezet. Wie van den Opeel naar het dorp ging, moest van lieverlede den weg naast de gracht der Warande nemen.

Reine deed het dus ook. Op die wijze kwam zij voorbij het woninkje, waar Lieven woonde.

Daar was thans ook een kind. Reine hoorde het schreien. De deur stond open en met gelegenheid van den Zaterdagavond was al het koper en blikwerk, versch geschuurd, buiten te drogen gesteld. Het was diezelfde ongeduldige, hulpelooze en toch gezagvoerende kreet der jonggeborenen, die kreet, die haar zoo zonderling ontroerde, en zij bleef staan: een roode haardgloed schitterde door het raam en al luider en luider klonk het geschreeuw. Zou het wichtje misschien alleen liggen? zou er hem wellicht onheil geschieden? wie weet de kat of de hond! en reeds had zij onwillekeurig eene hand op het

toeganghekje gelegd, in de haag, die den kleinen boomgaard voor het huis omgaf, toen het gekluts van een stoel verneembaar werd en een jonge, frissche vrouwenstem daarbinnen helder klinkend, een geruststellend lied aanhief:

> Douw, douw, kienemienemiene,
> Slaap en doe uw oogjes toe,
> Morgen zullen wij bloempap eten
> Van moeders bonte koe.

Met een gevoel van schaamte over hare ontijdelijke toeschietelijkheid en een grimlach van bittere zelfbespiegeling vervolgde het meisje haar weg, den stap verhaastend: hoe dom toch was ze! zij, Reine, de ongehuwde, de eenzame, de uit alles geslotene, als beschermster van anderer menschen kinderen te willen optreden, alsof de natuur bij elke wieg niet een bestendigen beschermengel, de moeder, had aangesteld!

De zangtoon volgde haar galmend, het krijten overheerschend en onbeschroomd de plechtigheid van den avond brekend, als gold er anders niets op aarde dan het sussen van dat wicht. Zij hoorde de stemmen nog een pooze, verzwakkend niet, maar uitstervend door hare eigene verwijdering van het plekje over den vlakken kouter. Ginder ver stond de molen; scherp stak hij zich op den reeds verduisterden noorderhemel af; de donkerroode zeilen draaiden lustig in den wind, die dichterbij door het snijkoren suizelde; de lucht was helder. Het was de molen waar Lieven als knecht diende; van uit het kijkgat loerend, kon hij, door den afstand verminderd, half verdoken in den kleinen boomgaard, zijn huisje, dat nest van zijn geluk, bespieden en liefkozen met het oog.

Reine sloeg den Kattewegel in. Wat was het toch, dat haar de keel verkropte? Waarom waren allerlei gewaarwordingen van onvoldaanheid in haar opgeruid, waarom was de bodem van haar hart met al zijn sluimerend wee zoo beangstigend beroerd?.... Op een grooten boerenboomgaard zag zij een begijntje staan, haar witte hoofddoek schitterde nog in het schemerlicht. En nu dacht zij aan het lot dezer meisjes: een soort van nonnetjes, welke het geestelijk kleed dragen en in gemeenschap en gehoorzaamheid, aan God gewijd, hunne dagen slijten. Zij leven half buiten, half in de wereld, zij mogen

uitgaan, soms weken in hunne familie overbrengen; maar het bijwonen van trouw- en doopfeesten is hun streng verboden....

En de bitterheid kwam meer en meer in haar hart... Was zij - Reine - zelve niet eene soort van wereldlijke begijn?

Waarom had ze dat meterschap aanvaard?

Waarom was Filip dood?

Waarom was Veria aan Marcellien ontrouw geworden?

Waarom was hare zuster gelukkig? - hoe schandelijk zijn eens gegeven woord te breken, niet waar?

Waarom moest zij dat kind van Veria in de hand nemen en dat kind van Lieven hooren schreien, zij die nooit eene moeder gekend had en zelve nooit kinderen hebben zou?

Wat ging er om in haar gemoed?... Met eene woeste hand had ze onbewust, in een aanval als van schielijke, onverklaarbare drift, een heele greep koren uitgerukt en voor zich op den grond geworpen.

Wat raakte haar die hen die broeien wilde? Wat gingen haar Lombardische of inlandsche kiekens aan?...

En zij verschrikte over zich zelve, want daar had zij hare mand met eieren tegen den wegpaal aangestuikt.

Zij wist niet, of ze de laatste ongestuimige beweging uit onachtzaamheid of opzettelijk had gedaan.

Die schok bracht haar echter tot bezinning: Och God nu was geheel het broeisel wellicht daardoor verbeurd! Was ze gek, werd ze zinneloos?.. iets wat geld kostte moedwillig te vernietigen! en berouwvol en voorzichtig onderzocht ze thans den inhoud van den korf: neen, neen, het zou niets zijn, er waren geene eieren gebroken! ‘Er is niets gebroken, niets, niets dan mijn eigen hart!’ kreet zij en barstte in snikken uit, maar behield toch nog zelfbewustzijn genoeg om op den eenzamen akker rond te zien, of niemand hare overweldigende aandoening bespieden en bespotten zou.

XXX.

De kleine Filip trok Reine onweerstaanbaar naar het Opeelken. Elken Zondag ging zij er thans heen, en terwijl Veria en baas Leo de gasten in hunne herberg of de bolders op het hof bedienden, droeg zij hem naar de Warande. Daar zat zij aan den vijver gansch alleen, met het kind op den schoot, dat

achterover, onverblind door de klaarte, in de lucht staarde en eindelijk insluimerde. Het water weerspiegelde den blauwen hemel en de wolken; de zwaluwen schoten, met het bekje gereed geopend tot het opvangen der vliegende kerfdiertjes, over de oppervlakte; de gele lischbloem bloeide tusschen hare zwaardachtige stengels weelderig aan den boord, en de bruinroode halmpjes van het opgeschoten gras wuifden buigend in den zomerwind.

Daar was het stil en vreedzaam en goed. Reine verzonk er in eene soort van wellustige gevoelloosheid, waaruit zij enkel ontwaakte, als de kleine teekens van verveling gaf en zijn gegrijn haar waarschuwde, dat zij opstaan moest en hij recht op afwisseling had.

Haar verlangen liep de ontwikkeling van zijn vernuft vooruit; zij sprak hem aan met zoete namen, zij stak hem bloemen toe, die hij nog niet kon grijpen; zij wees hem de vogeltjes aan, waarin hij nog geen belang kon stellen. Zij nam de kleine vingertjes in hare hand en, zelf een kinderlijk vermaak scheppend in een kinderspel, dat hij nog niet begreep, betaste zij hen beurtelings, te beginnen met den duim tot aan den pink, het gekende rijmpje opzeggend:

‘Laat ons gaan slapen,’ zei Duimeloot;
‘We hên (hebben) nog niet gegeten,’ zei Lekkerpoot;
‘Waar zouden we 't gaan halen?’ zei Lange Rake;
‘In moeders schapraaitje,’ zei Korte Knape;
‘'k Zal 't klappen, 'k zal 't klappen,’ zei Klein Kornuit.

En dan aan het andere handje:

Duimken heeft een kieksken gekocht;
Korte Knape heeft het thuis gebrocht;
Lange Rake heeft het gepluimd;
Pier Machuit heeft het in 't panneken gesteken,
En dat klein, klein deugnietje heeft het al opgegeten.

Welk een triomf, wanneer de knaap, door haren toon opgewekt, mede schaterde.

Na een paar maanden beeldde zij zich in, dat hij haar kende en haar de armpkes reikte en al was hij nog gansch onverschillig aan wie hem opnam of mededroeg, toch was die waan een zoet genot voor haar.

‘Reine!’ zei Veria, van haar sprekend, ‘ze zou den dood sterven voor hem.’ Zij had hem eens later in den zomer voor een heelen achternoen medegedragen naar het hoeveken om hem aan Meetje te toonen, zij was zoo fier op dat kind! hij kon reeds op zijne beentjes steunen en nu kende hij haar waarlijk; want hij verborg zich achter haren schouder, toen het oud vrouwtje een bevende hand uitstak om hem te grijpen.

De rosse klokhen liepen met hare tjilpende kiekjes op het hof; de zeug, door heel hare rozenkleurige, golvende biggetjesschaar omringd, kwam gemeenzaam grollend naar Reine, en de kleine lachte en schaterde, toen zij hem, onder de schoudertjes houdend, met de beentjes stoeiend naar de jonge varkjes toe zwaaide...

Maar dra begon hij lastig te worden, hij weigerde de melk, die Reine hem met eenen lepel, onhandig, in het mondje en er nevens goot, hij schreide en stampte met de voetjes.

‘Ja ja, hij moet naar zijne moeder,’ zei Meetje, en Reine, onbekwaam om hem te sussen en te stillen, voelde haar machteloosheid; zij voelde met kwetsende jaloezie, dat hij aan eene andere toebehoorde en van eene andere afhing. En haastig, bijna gebelgd over zijne zoo luid verkondigde eischen en zijn misnoegen over haar beheer, liep zij met den krijtenden knaap naar den Opeel en leverde hem op het woelig bolplein - waar een toeschouwer met beledigende scherts haar vroeg: of zij hem ging vermoorden dan - aan Veria over, die aldra met haar reeds zwijgenden zuigeling in de achterkeuken op het lage stoeltje zat, en zegepralend aan hare onthutste zuster verklaarde: ‘Ik heb het wel geweten, ik heb dat wel gepeinsd!’

XXXI.

De zomer, die zich zoo gunstig voor Voncke had aangesteld, hield zijne belofte niet. De biggetjes, één voor één, werden door het Sint-Antoniusvuur aangetast, op eenige dagen waren de zieke dood. Reine was bang om 's morgens het kot te openen, telkens lag er een met de pootjes omhoog. Nauwelijks bleven er een viertal gezond, welke Peetje zich haastte naar de markt van Eecloo te voeren, waar hij ze om zoo te zeggen uit de handen werpen moest.

‘Wie beesten houdt, heeft vellen,’ poogde het ventje zich

zelven en zijne huisgenooten te troosten. Meetje was knorrig. Reine ondernam met eene buurvrouw eene bedevaart naar Machelen en offerde eene kaars op; maar de heilige liet zich niet vermurwen. Zij had een nest konijnenjongen: het was mooi om te zien, hoe de grauwe diertjes met de kopjes overeen in het warme dons, half door stroohalmpjes bedekt, wellustig nederlagen. Heel het nest bewoog regelmatig als in ééne rustige, groote ademhaling. Weldra groeiden zij er uit en kropen, nog half blind, achter de moeder; zij lagen soms alle op den rug onder haar, men zag niets van hen, dan de uitgestrekte, spartelende achterpootjes. Maar eene konijnmoeder gedoogt niet, dat men haar bespiede, wanneer zij hare jongen voedt; nauwelijks opende Reine het deksel van het kot, of daar ontsprong zij al hare kleinen, die verward zich oprichtten en, haar naloopend, vergeefsche pogingen aanwendden om het onderbroken feestmaal voort te zetten. Van den éénen kant van het hok naar den anderen sprong zij, welbesloten, onwrikbaar in hare weigering over de reeds weder neerliggenden heen, zoo voorzichtig echter, dat zij er nooit een bezeerde. Doch weldra konden de kleintjes eten, zij kenden Reine reeds en stonden recht met de voorpootjes omhoog op de houten afsluiting. Het was een genoegelijke aanblik, al die wemelende kopjes, gretig, haastig en toch vreedzaam te zien knauwen aan het groen; twee tegelijk aan hetzelfde koolblad of klaverpijltje soms, zoodat hunne muiltjes elkaar ten leste beroerden als gold het een broederkus.

‘Veel droog stroo en “verslodderd” (half verslenst) groen,’ verzekerde Peetje, ‘en ge zult er geene verliezen.’

Maar het was niet zoo, er bestaat iets machtiger dan de natuur zelve, sterker dan de kundigheid van den mensch; het is een element van vernieling voor het nauwelijks in 't leven geroepene, dat behagen schijnt te scheppen in het verstoren der harmonie van alle dingen.

Reine wist van hare kindsheid af, welke zorgen dat jong gebroed behoefde, maar zij mocht nog zoo stipt de voorschriften harer eigene ondervinding en den raad van Peetje in acht nemen, de ziekte - het vuur of de ‘sessen’ (stuipen) - men wist niet wat het was, tastte hen onvoorziens aan. Hoe jammer! zij waren reeds zes weken oud, bijna half volwassen ‘uit den kwade’, dit beduidt: gered uit het gevaar dat hunne vroege

jeugd bedreigt. Zij stierven, en op zulke zonderlinge, onbegrijpelijke wijze: terwijl zij wakker en vroolijk rondom hun hokje huppelden of lustig aten, kwam hen in eens een soort van onrust op, zij sloegen met het kopje, hieven een schel gepiep aan en vielen weldra met geweldige schokken op de ééne zijde neder; zij strekten de pootjes uit, de oogjes vielen toe, eenige rillingen doorliepen nog hunne huid en warm en slap, met glimmend haar, dat van gezondheid te getuigen scheen, lagen zij roerloos en dood.

O, dat was een verdriet voor Reine! Van de twaalf behield zij er maar drie. Zij had kunnen schreien telkens zij ooggetuige van een dergelijke ramp was. Meest echter ging het hier als met de biggetjes, zij vond er alle morgen reeds koud en stijf en achteloos door de overblijvenden vertrappeld.

Maar het ergste was de gebeurtenis met het vlas en dat was niet een geldelijk verlies alleen, het bracht daarenboven, tijdelijk, voortdurenden twist tusschen Peetje en Meetje in huis. Het was toch al te dom ook, verweet het oude vrouwtje haren man, de schoonste gelegenheid van de wereld uit baatzucht te laten voorbijgaan.

‘Duivels zak is nooit vol,’ bromde zij meer dan eens.

‘Het ongeschiktste komt voor,’ antwoordde de grijsaard toen, in het eerst vergoelijkend; maar het is niet het verwijt of de spot op zichzelf, het is de herhaling er van, die kwetsend wordt en zoo ging het ook hier. ‘Houd uw mond!’ gebood hij eindelijk aan zijn vrouw, zoodra zij van het vlas begon.

De zaak had zich aldus toegedragen: Zelden was er schooner vlas te zien geweest. Peetje was er zoo hoovaardig op? In het omliggende was bijna alles, wat in 't ambacht was, reeds op struik verkocht: overal stak een verdroogde elzentak in het midden der fluweelgroene vlasschaarden uit, ten blijke daarvan. Bij Voncke ook waren reeds kooplieden gekomen, maar onverrichter zake heen moeten gaan: zijne eischen waren te hoog.

‘Er is geen haast bij, er is tijd genoeg,’ beweerde Peetje.

‘Tijd genoeg liet zijn oogst op het veld en hij had maar één schoof,’ pruttelde Meetje.

‘Beter een vogel in de hand, dan zeven die vliegen,’ meende ook Reine.

Ten laatste gaf Peetje toe; er waren weder twee koopers,

vreemden van over de Leie, zij gingen rond het akkerstuk, de ééne pralend met zijne ware, de anderen alle moeite aanwendend om ze te verlagen; ja, ja, de stam was lang, maar bij plaatsen stond ‘de vroom’ (vrucht) wat dun; het vlas sloeg af en meer drogredenen. Peetje vroeg negentien stuivers de roede, zij hadden achttien en halven geboden.

De oude landman kon er niet toe besluiten dien prijs - voor dat jaar zeer hoog - aan te nemen, en het was inderdaad minder uit baatzucht dan uit praalzucht; hij zou er zulke voldoening van gehad hebben aan zijne buren te kunnen zeggen: ‘Ik ben primus!’ en als hij het reeds met zich zelven eens was het aanbod na eenig verder bedingen te aanvaarden, draalde hij nog wat met de schijnbare besluiteloosheid, die den landbouwer kenschetst.

Zij stonden buiten aan den hoek van den vlasschaard. Het was een zwoele junidag, onbehagelijk dompig; en de kooplieden, met blauwen kiel aan en den graanstok in de hand, hadden beurtelings reeds meer dan eens naar het Westen omgezien, of onweer dreigde.

Peetje ook geraakte onder den invloed eener onduidelijke bekommernis.

‘Allo,’ zei hij, ‘laat ons in huis gaan om een druppel, droge wissen en droge akkoorden binden niet.’

In zijne meening was het eene toestemming en zij gingen binnen en spraken van andere dingen onder het drinken van een borrel.

Peetje zat verstrooid: ‘Achttien en halven!’ dacht hij, men had hem daags te voren reeds negentien min een oordje geboden; hij moest dus ‘mostaard eten’, zooals de landlieden het uitdrukken, dit is te zeggen: een lageren prijs dan men aanvankelijk krijgen kon, aannemen.

Al grauwer en grauwer werd de lucht, die hij door de kleine ruiten achter de stammen van den boomgaard zag. In huis was het reeds half donker: storm was in aantocht.

De kooplieden waren opgestaan. Peetje dorst hen niet aanmanen om te blijven op grond van het dreigend onweer, dat hij belang had te loochenen.

‘Wiens haast hebt ge?’ beperkte hij zich te zeggen.

‘De onze,’ antwoordden beiden tegelijk, aarzelend een stap naar de deur doende om de vlucht te vergemakkelijken.

‘Ja maar, zijt ge 't eens?’ vroeg Meetje, met slecht verholen bekommernis, naderkomend.

Niemand sprak.

‘Zoo aldus verbleven voor achttien en halven de roede, niet waar?’ zei Voncke met verkropte onrust, beschaamd van zelf thans ongeplaagd te moeten zwichten.

De koopman, die het woord gevoerd had, onstak zijne pijp en smakte er een paar malen aan, met den gaanstok horizontaal onder den arm, de andere stond reeds aan de deurlijst.

Een bliksemschicht verhelderde de lage keuken; de donder grolde omhoog. ‘'t Gaat spoken,’ zei hij.

‘Het zal opklaren, het trekt weg, het onweer scheidt,’ beweerde Peetje, zich hopeloos vernederend.

‘Het dunkt mij gelijk dat het scheidt!’ spotte de eerste.

De bewering van den grijsaard was inderdaad gewaagd: langs den aardeweg werd het zand hoog en snel door den wind op- en voortgezweept; de boomtakken kraakten; de kruinen sidderden, hevig beroerd; groene bladeren en kleine vruchten stoven als een regen er uit.

‘Ziet dat, ziet dat!’ zei de vlaskooper, zegepralend naar buiten wijzend.

Een onheilspellend natuurverschijnsel greep inderdaad plaats: de lucht had schielijk eene rosgrauwe kleur aangenomen, heel de hemel was troebel, als een draaikolk van allerlei van den grond opgeheven en dooreenwemelende millioenenvoudige bestanddeeltjes vormend, - wat zou daaruit onstaan, welke schrikkelijkheden moesten volgen?

‘De varende vrouw!’ kreet Meetje, alle voorzichtigheid van verkoopster verliezend.

Reine sproeide gewijd water rond.

Maar de hebzucht van den ééne en de berekening van de anderen nam de bovenhand op elken verderen indruk.

‘Gaat ge 't pakken, of gaat ge 't niet pakken?’ vroeg Peetje; zijn toon klonk als eene weeklacht.

‘Indien we ons geld moe waren,’ zei degene, die gedurende de onderhandeling het woord gevoerd had.

‘Stapelzot!’ versterkte de andere nog zijne weigering.

‘Een man, een woord!’ zei Peetje als een dreigement.

‘Niemendalle,’ hielden zij staan, ‘wie den prijs niet aanneemt, verliest zijn recht hem te eischen.’

Er klonken grove woorden, er viel een vuistslag op de tafel.

‘Wie zijn aanbod intrekt, is een slechterik.’

‘Wie de menschen wil foppen, is een bedrieger!’ Hunne, stemmen weergalmden heesch en luid in het midelen der niet zeer hevige donderslagen en de kooplieden vertrokken, terwijl het regendruppelen in eene hevige stortvlaag veranderd was.

Peetje zag hen na, toen zij met den reeds natten kiel op 't lijf geplakt, den rug gekromd onder het neerstortend water, en met eene hand de pet in den wind op het hoofd houdend, haastig den hefboom openden, die met geweld aan hunnen greep ontschoot en achterover sloeg.

De grijsaard, in het aan zich zelven niet duidelijk bekend, maar zeer onbehagelijk besef, dat het recht wellicht niet gansch aan zijne zijde was, legde de twee handen op zijn hart; wanhoop beklemde hem, zijn adem werd als afgesneden:

‘Heere Jezus!’ jammerde hij, machteloos tegenover de opgeruide elementen, die met onverbiddelijke woestheid hun verdelgingswerk begonnen, en ginder ongezien maar - hij had er de vlijmende zekerheid van - zijn kostbare, met zooveel zorg gewonnen, met zooveel teederheid beminde vruchten vernielden, juist op het oogenblik, dat het loon voor al zijn zwoegen, hem aangeboden werd en hij het dwazelijk geweigerd had!...

XXXII.

De onweersbedreiging was echter vreeselijker geweest, dan eerst de uitslag scheen. De vlaag trok even snel voorbij als ze gekomen was, de regen hield dra op en nu scheen de zon reeds weder in eene helle streep onder de grijze wolken.

‘Toe, toe, het zal nog niets zijn,’ troostte Peetje, heropgebeurd, met het hem aangeboren optimisme zijne klagende vrouw. ‘Laat mij ten minste eens gaan zien, voordat we ons te sterven zetten.’

En hij ging, alleen, want Reine waagde het niet hem te vergezellen, zij was beducht voor den aanblik, dien de vlasakker aanbieden zou, evenals men beducht is om den verongelukte te naderen, wanneer men ooggetuige is van een rampgeval.

Helaas, helaas! de beangstigde vrouwen zagen Peetje terug-

komen na een kwartier, dat haar eene eeuwigheid scheen, met het hoofd in den grond en de twee armen nederhangend. Zij moesten niet vragen, of hij slecht nieuws bracht!

Slechter kon het wel niet wezen: heel de vlasschaard lag gepletterd, alles dooreengeslingerd, het was alsof de waterhoos aldaar, en dáár alleen, hare razernij had uitgewerkt.

En toen was het, dat Meetje in het zoo onrechtvaardig en natuurlijk gevoel een plichtige te zoeken, als de hand des onheils zich op een huisgezin bezwaart, begonnen was Peetje verwijten te doen.

Reine schreide. Zij ging op het hof en vond er twee doode kiekjes het ééne onder de haag, het ander aan de houtmijt. Zij had ze erbarmelijk hooren tjilpen, juist voordat het orkaan losbrak; de hen was met hare andere kippetjes in het wagen kot gevlucht. Reine had ze geteld en op de verdwaalden geroepen, hen met een aanlokkend: ‘gauw, gauw, tjiep! tjiep!’ gezocht, en nu speet het haar onverrichter zaak in huis gegaan te zijn in den waan, dat ze zich wel alleen redden zouden.

Zij riep den knecht en duidde de dooden met den voet aan. Een levend dier, een haan of een kalkoen, die haar dreigend opwilde, een uitgebroken varken zelf durfde ze manmoedig vastgrijpen en in bedwang houden; maar eene huivering doorliep haar bij de gedachte alleen aan het beroeren van een lijk of een kreng.

De knecht stond beteuterd met een kiekje in elke hand: ‘Dat is de moeite waard!’ zei hij niet wetend, hoe zijne spijt uit te drukken. Even nam hij de spade, maakte een ondiep putje, en toen de diertjes er in geworpen waren, stampte hij met zijn klomp de aarde er op dicht.

De rosse klok liep weder uit. Zij vermoedde niet, dat er iemand van hare bende ontbrak; maar Reine's spijt en zelf beschuldiging de kippetjes niet beschermd en gered te hebben, was wellicht zoo pijnlijk als het verwijt, dat Voncke zich zelven toestuurde en het leed, dat hij gevoelde voor de groote ramp van zijn onverkocht vlas...

Het was een treurige zomer; de herfst en de winter beurden de gemoederen niet op; de verrassing van het ongeval was over, maar toen Lichtmis kwam - 2de Februari, de gestelde dag, waarop de eigenaar van het hoeveken betaaldag hield - had Peetje een groot te kort voor zijne pachtsom.

Wat kon Reine anders doen dan hare pleegouders uit den nood helpen? Zij sprong dus bij, zij, die geld liggen had; zij redde den ouden man van de schande, zij ontving zijn dank en Meetjes zegening, maar zij - de onbezoldigde - was weder een paar honderd franken armer, toen de nieuwe lente wederkwam.

XXXIII.

De zomer daarop was beter, de twee volgende ook. De boomgaard bracht veel op, als wilde hij de oude lieden, over welke hij zoolang zijne schaduw had gespreid, vergoeden voor hetgeen de akker aan hen tekort deed. Alzoo zal eene dochter of een zoon soms varier en moeder door heldhaftige toewijding het gebrek aan steun en liefde bij hunne andere kinderen doen vergeten.

Stil en arbeidzaam had Reine voortgeleefd. Bijwijlen 's nachts wakkerschietend, in de haar omgevende duisternis, kwam eene vraag in haar op: Wat zou er van haar geworden, indien Peetje en Meetje stierven? In vroegere tijden vond zij na het afloopen van het jaar hare beurs met zuurgewonnen spaarpenningen telkens verzwaard, dat was een loon voor haar werk, een appeltje tegen de dorst, een waarborg voor later. Thans kwam er niets meer bij, het beursje werd zelfs al lichter en lichter, want nu en dan moest er iets af voor hare kleederen.... Zij keerde zich om, zij verwierp die gedachte. Welhoe, was ze dan zoo hebzuchtig, zoo koud van harte, dat ze niet alles - alles zonder achterdocht aan die twee menschen, - hare grootouders om zoo te zeggen - geven kon? En waren zij niet braaf met haar, had Meetje haar niet haar goudwerk geschonken en nu laatst, toen de noten geknuppeld waren, haar met de opbrengst er van onverwachts een nieuwen laken mantel gekocht aan den koopman, die met eene kar ellegoederen op het hof kwam!

Reine voelde zich bijna schuldig, wanneer die bekommernis haar kwelde, en zij werd boos op mijnheer Constant, die dat zaadje van nawee in haar hart had gezaaid.

Want eens, dat ze bij de Pauwels boter droeg, had mijnheer Constant, die zich als haar vroegere beschermer en toeziener, over haar gedrag het recht van een voogd aanmatigde, haar uitgevraagd. Hij zat voor haar met de scherpe oogen vor-

schend op haar gericht. Zijne vrouw was tegenwoordig en zweeg hoorbaar.

‘Meisje, zijt gij tevreden buiten?’

‘Ja, mijnheer Constant, heel tevreden.’

‘Zoudt gij niet beter in de stad zijn? de huur is hooger, er is meer afwisseling.’

Reine, verwonderd, had het hoofd geschud.

‘Laat eens zien, hoeveel trekt ge per maand?’

‘Niets,’ zei Reine, ‘geenen cent, ik ben kind ten huize, waar ik woon.’

De beide echtelingen hadden elkander bereekenisvol aangezien en daarna uitroepingen van verbazing en ongeloof doen hooren.

‘Maar meid, gij laat u uitbuiten,’ riep mijnheer Constant verontwaardigd.

Een zoete glimlach, een weerschijn van het liefderijk gevoel, dat zij haren pleegouders toedroeg, verscheen op het gelaat van het boerenmeisje.

Hij schoof nader, hij deed haar uiteen, dat zij, geene familie kennend, geene plichten jegens iemand, en maar voor zich zelve te zorgen had. Dat er een oogenblik komen kon, waarop zij trouwen zou; - Reine schudde het hoofd - welnu, waarop zij oud en onbekwaam tot werken wezen zou.

Zij luisterde aandachtig, koppig, welbesloten zijne woorden geen indruk te laten maken.

‘Wat staat er u te wachten?’ vroeg hij rechtstreeks.

‘Peetje en Meetje zullen wel voor mij zorgen; aan hun dood wil ik echter niet denken,’ zei Reine.

‘Gij hebt ongelijk; zij kunnen voor u niet zorgen, zij hebben een kleinzoon, die erfgenaam is.’

‘Kijk, 't is waar,’ murmelde Reine.

Zij had zoo oprecht aan alles verzaakt, dat de toekomst haar niet scheen aan te gaan.

Voor de eerste maal trof haar het onvaste van hare stelling in de wereld.

Zij dorst niet zeggen, dat ze eens een deel van de pacht betaald, en andere voorschotten had gedaan.

‘Gij hebt daar niets te eischen na hun overlijden, weet dat wel,’ herhaalde hij.

Reine boog het hoofd, het mishaagde en griefde haar aan dien dreigenden dood herinnerd te worden.

‘Wat zult ge doen, als ge zelve oud zijt?’ vroeg hij nog eens dringend.

‘Wel, in het armenhuis gaan,’ antwoordde zij zacht weemoedig. Zij voelde, dat mijnheer Constant niet uit onbescheidenheid, maar uit belangstelling aldus haar in het nauw dreef.

‘Dat is een dwaas gezegde,’ sprak hij met ongeduld.

En nogmaals deed hij haar uiteen, dat ze aan niemand behoorde en van niemand afhing, dat ze voor zich zelve te zorgen had, en arm als ze was, geene geschenken aan anderen doen moest; want het was een geschenk, een bestendig, een groot geschenk, dat verspillen harer dagelijksche krachten voor vreemde menschen....

‘O, zeg dat niet, zeg dat niet!’ kreet Reine bijna weenend, ‘het is misschien, omdat ik van niets beter weet, maar ik heb ze lief als vader en moeder.’

Hij herhaalde en vernieuwde nochtans zijne waarschuwing en Reine luisterde. Elk zijner woorden maakte haar armer en armer, nu men haar overtuigen wilde, dat zij noch plichten noch liefdebanden had. Het pijnlijkst was de juistheid zijner opmerkingen:

‘Is het redelijk, dat gij voor niet werkt?’

‘Is het rechtvaardig, dat gij na het overlijden dier twee op de straat zult geworpen worden?’

‘Gij hebt gelijk, mijnheer Constant,’ moest Reine peinzend bekennen, met wankelmoed vervuld, ‘mijn verstand zegt het mij.... maar mijn hart is anders,’ liet zij er op volgen.

(*Het tweede deel in het volgend nummer*.)

VIRGINIE LOVELING.

Olivier Cromwell.

In Engeland zijn in de laatste jaren twee geschriften uitgekomen over Cromwell, die de aandacht hebben getrokken. Het eerste is het reeds in 1882 verschenen boek van J. Allanston Picton. *Oliver Cromwell, the man and his mission;* het tweede, uit den aard der zaak van beperkter omvang, maakt deel uit van de bekende reeks korte levensschetsen van staatslieden, die onder den titel van: *Twelve English Statesmen*, te Londen wordt uitgegeven, en is van de hand van Frederic Harrison. Beide werken toonen duidelijk aan hoe de hoogere waardeering van Cromwell in Engeland, die vooral van het verschijnen van Carlyle's uitgave zijner brieven en redevoeringen dagteekent, voortdurend vorderingen maakt.

Cromwell is na Napoleon I ongetwijfeld de merkwaardigste verschijning in de nieuwe geschiedenis, en zoo beide aan de meest uiteenloopende beoordeelingen van tijdgenooten hebben bloot gestaan, heeft de Lord-Protector van Engeland boven den keizer van Frankrijk althans dit voorrecht gehad, dat de eenparige veroordeeling der nakomelingschap zijn deel niet is geweest. Hij is beurtelings als een kostbaar werktuig in de hand van God, vereerd en als den zwartsten handlanger van den duivel vervloekt. Men heeft hem afgeschilderd als den geslepensten schurk, als een halfwijzen dweeper en als een der edelsten onder de menschen. Reeds in deze groote verscheidenheid van beschouwing ligt een sterke prikkel om te onderzoeken wat omtrent dezen raadselachtigen man waarheid is, en

wat dit onderzoek dubbel aantrekkelijk maakt, is dat een groote mate van geschiedkundig voorstellingsvermogen daartoe vereischt wordt.

Vóór alles toch is Cromwell Puritein geweest. Het Puritanisme alleen is in staat geweest om de groote talenten van veldheer en staatsman, die in zijnen boezem sluimerden, te doen ontwaken; het heeft den stijven, ingetrokken landjonker aan het hoofd van den Staat gebracht, met onbeperkter macht dan na hem ooit een koning van Groot-Brittanje bezeten heeft. Om Cromwell billijk te kunnen beoordeelen, moeten wij derhalve het Puritanisme van zijnen tijd trachten te begrijpen. Dit laatste nu is bij uitstek moeielijk, omdat wij hier te doen hebben met een verschijnsel, waarvan alle sporen bijna zijn uitgewischt; wat er in onzen tijd van is overgebleven, zal eer in staat zijn om ons verkeerde voorstellingen te bezorgen, dan dat het ons een sleutel ter verklaring geeft. Terecht heeft Carlyle gezegd. dat het stof van zes geslachten van andersgeloovenden, dat ons van de eeuw van Cromwell scheidt, die eeuw geheel onbegrijpelijk voor ons heeft gemaakt. Wij kunnen het ons ter nauwernood voorstellen, dat wat wij van de Engelsche Puriteinen lezen waar is, waar in de dubbele beteekenis van het woord, dat het werkelijk gebeurd is, en dat het geen komediespel is geweest. Wanneer wij bijvoorbeeld in 1647, in een der moeielijkste oogenblikken van de Engelsche omwenteling, een aantal krijgsoversten, mannen in de volle rijpheid van het leven, zich zien terugtrekken in het kasteel te Windsor, om daar den ganschen dag te zamen in het gebed door te brengen, ten einde tot de wetenschap te komen, aan welke tekortkomingen van hunne zijde de moeielijkheden te wijten waren waarin zij verkeerden, en verder lezen dat zij na dien eersten dag nog geen licht hadden gevonden en daarom nog twee volle dagen met bidden en bijbellezen doorbrachten, totdat zij eindelijk, onder het storten van bittere tranen, tot de ontdekking kwamen dat sedert hunne onderhandelingen met den koning, God zijne hand van hen had afgetrokken, waarom zij dan ook de plechtige verklaring aflegden, dat Karel Stuart tot verantwoording zou worden geroepen voor al het kwaad, dat hij tegen de zaak vau God en tegen zijn volk bedreven had; dan is het moeielijk ons voor te stellen dat deze menschen goed bij het hoofd en te goeder trouw waren. Toch waren zij het beide ongetwijfeld; zij verkeerden alleen in een

gemoedsstemming die uit onze tegenwoordige maatschappij verdwenen is, even spoorloos als de beer en de wolf het zijn uit onze bosschen. Wat wij thans nog van die gemoedsstemming kunnen waarnemen is - met uitzondering van zeer enkele kringen die van den stroom van het maatschappelijk leven geheel zijn afgesloten - niets dan een gedwongen poging om iets in het leven te roepen, dat niet meer aan de behoeften van het menschelijk hart beantwoordt, zooals de nieuwste bouwkunst in lood gevatte vensterruitjes in de hedendaagsche kozijnen plaatst, alleen om daardoor een herinnering aan het verleden op te wekken. Gaan wij die gemoedsstemming in haar ontstaan en wezen na, dan treft het ons dat zij niet onverbreekbaar zamenhing met een bepaalden vorm van godsdienstig geloof. De godsdienstige leerstukken der Puriteinen zijn niet met het Puritanisme verdwenen. Het geloof aan die leerstukken heeft stand gehouden, maar de invloed van dat geloof op het menschelijk gemoed is gewijzigd. Dat geloof heeft thans niet meer dien overstelpenden invloed die voor geen anderen plaats laat, het vervult den mensch niet meer geheel en volkomen. De eerste oogst uit den maagdelijken akker kan zelfs met aanwending der krachtigste kuustmiddelen door geen volgenden geëvenaard worden. Zoo zijn ook de indrukken bij een geslacht, dat nog niets in zich heeft opgenomen dat aan de vatbaarheid voor die indrukken afbreuk kan doen, zoo sterk aangrijpend, dat hunne uitwerkselen zich nimmer in die hooge mate herhalen.

De indruk die hier zoo krachtig werkte, dat hij een geheel eenig verschijnsel in het leven riep was uitsluitend veroorzaakt door de lezing van den Bijbel. De Engelsche bijbelvertaling, overal verspreid waar menschen woonden die Engelsch konden lezen, vond zijnen weg in de huizen van het volk, op een tijdstip toen daar nog geen enkel ander boek aanwezig was. Duizenden en duizenden zagen in hun gansche leven nimmer een gedrukte bladzijde, buiten de bladen van den Bijbel. Zij gevoelden er ook geen behoefte aan, want zij vonden in dien Bijbel alles wat zij voor hun hart hun verstand en hunne verbeelding konden wenschen. Gedurende de uren, die zij niet aan hunne dagelijksche bezigheden behoefden te wijden, zaten zij, òf in de eenzaamheid van de binnenkamer, òf in den kring der huisgenooten, met den geopenden Bijbel op de knieën. Zij kenden dien Bijbel - om zoo te spreken - van buiten, zijne eigenaardige uitdrukkingen en zijne beelden

gingen in de taal hunner dagelijksche gesprekken over, de beroemde en onberoemde namen van Israël werden aan hunne kinderen gegeven, zij beschouwden zich zelven dan ook eenigermate als behoorende tot de geestelijke maagschap der helden van het Oude Verbond. Het werd hunne vaste overtuiging dat ook hunne lotgevallen en levensomstandigheden, evenals die van een Jozef of een David, onder de meer bijzondere en dadelijke werking van Gods wil waren geplaatst. Geschiedenis en landaard gaven aan deze merkwaardige richting van geest en gemoed, de groote uitbreiding, die haar tot een nationale beweging maakte. Het Puritanisme - en dit vergroot voor ons de moeielijkheid om het goed te begrijpen - is een eigenaardig Engelsch verschijnsel geweest. Noch in Frankrijk, noch in Zwitserland, noch in ons vaderland heeft de hervorming een geslacht Puriteinen van den Engelschen stempel voortgebracht. Onze godsdienstige twisten van den aanvang der zeventiende eeuw hebben, wat het leerstellige betreft, veel overeenkomst met den strijd in Engeland; maar welk een hemelsbreed verschil tusschen Prins Maurits of Aerssen en Cromwell of Fairfax. Slechts onder het lommer der eeuwenoude eiken, dat de Engelsche dorpen en gehuchten tegen de bleeke zonnestralen van den zomer, en de stormen van den winter behoedt, kon het Puritanisme zijn vollen wasdom erlangen. Niet in de steden, maar op het platteland nam het zijn oorsprong. Daar leefden de duizenden landjonkers en kleine grondeigenaars die, zooals Cromwell, het gansche jaar onafgebroken met het bebouwen van hun vaderlijk erfdeel bezig, zonder anderen omgang dan met nuisgenooten en buren, verstrooiing noch uitspanning kennend, den noesten arbeid alleen afgewisseld zagen door den sabbatdag, waarop de meest volstrekte rust van lichaam en geest alleen door kerkgang of huiselijke godsdienstoefening werd verbroken. In den regel kozen zij het laatste boven het eerste. De hervorming was in Engeland veel meer een regeeringsmaatregel dan een volksbeweging geweest. Hare beginselen waren eerst van lieverlede tot het volk neder gedaald. Toen zij daar wezenlijk wortel schoten was de staatskerk, met den van hare voorgangster overgenomen vorm, reeds als een machtig lichaam gegrondvest. Maar hoe meer het volk de nieuwe denkbeelden in zich opnam, des te minder vond het die toegepast in die kerk met hare machtige en schitterende bischoppen, vóor alles dienaren van den Koning die aan haar hoofd

stond. Tusschen God en het menschelijk geweten mocht koning noch bisschop staan, dat verkondigde elke bladzijde der Schrift, en allerminst wenschten de ernstige Hervormden in Engeland in godsdienstzaken zich te voegen naar een hof en een geestelijkheid, die de voorschriften van den Bijbel om matig en ingetogen te leven, en den arme en verdrukte bij te staan, voor zich zelven als niet geschreven schenen te beschouwen. Zoo kwamen zij er toe om als echte zonen der hervorming in het geestelijke hunnen eigen weg te gaan, en de stichting, die zij in den vormelijken kerkdienst met zijne uiterlijke plechtigheden niet vonden, in eigen kring en huis te gaan zoeken.

De kloof die hen van de staatskerk en hare volgelingen scheidde, werd zoodoende steeds wijder. De Puriteinen begonnen langzamerhand een geheel op zich zelve staande partij te vormen, die hare gelederen, in de steden onder de neringdoenden, maar vooral op het platteland onder de landbouwers, voortdurend zag aangroeien. Had de regeering hen met rust gelaten, dan zouden ook zij, althans in den aanvang, zich zeer zeker rustig gehouden hebben. Maar in de zeventiende eeuw, toen geen staatsman er aan twijfelde of godsdienst regeeringszaak was, kon een dergelijke onzijdige houding onmogelijk verwacht worden. Allerminst van de koningen uit het huis van Stuart, die zich niet konden voorstellen, dat aan hunne macht, ook in kerkelijke zaken, eenige grenzen waren gesteld. Reeds onder Elizabeth hadden er vervolgingen tegen de Puriteinen plaats; maar de indruk daarvan werd uitgewischt door de zoo veel gewichtiger gebeurtenissen, die hare regering kenmerkten; en daarenboven, Elizabeth had met zooveel moed en volharding, in en buiten Engeland, de zaak der hervorming verdedigd, dat geen op zich zelf staande daden van willekeur in staat waren geweest, in het gemoed der Engelsche Hervormden de liefde en geestdrift voor hare persoon uit te dooven. Onder hare opvolgers werd de verhouding geheel anders. De eerste koning uit het huis van Stuart toonde zich volmaakt onverschillig voor de protestantsche belangen op het vasteland. Terwijl zijn eenige dochter, als slachtoffer van de katholieke staatkunde van den Duitschen Keizer, van haar koninkrijk beroofd, in ballingschap moest leven, hield hij zich bezig met het zoeken van katholieke princessen tot gemalinnen voor zijne zonen. Geen wonder dat hij den Puriteinen wantrouwen en afkeer inboezemde. Er

was daarenboven in hem geen enkele eigenschap, die zijne vijandige gezindheid tegenover hen uit iets anders kon doen verklaren dan uit bekrompen dwingelandij. Zijne zotternijen, de onwaardigheid van zijn gedrag en de liederlijkheid zijner omgeving zouden ergernis gegeven hebben aan minder strenge mannen dan zijne Puriteinsche onderdanen. De minachting die zij zijnen persoon toedroegen, deed ook afbreuk aan zijne waardigheid. De felste Puriteinen werden welhaast met een diepen haat tegen het koningschap vervuld. Toen Jacob I in 1625 stierf, smeulde reeds in vele gemoederen de strijdlust, die onder zijnen opvolger het gansche koninkrijk in vlam zette.

Karel I heeft behalve zijn noodlottig uiteinde, dit met Lodewijk XVI van Frankrijk gemeen gehad, dat hij de ongelukkigste, maar tegelijk de beste of althans de minst schuldige vorst van zijn stamhuis is geweest. Jacob I was een ingebeelde gek, Karel II een beginsellooze wellusteling, Jacob II een wreedaardig tiran; van geen van drieën valt iets goeds te zeggen, maar Karel I bezat enkele goede eigenschappen, hij was schrander, niet ongeletterd, groot voorstander van de schoone kunsten, trouw echtgenoot en liefhebbend vader. Maar hij had één gebrek, dat trouwens in zijn geslacht erfelijk was, en dat merkwaardigerwijze ook, schoon in mindere mate, bij Lodewijk XVI gevonden werd, namelijk onoprechtheid. Voor een deel kwam het uit zijn karakter voort, voor een nog grooter deel uit de hem van kindsbeen ingeprente begrippen aangaande de koninklijke waardigheid. Een koning, zoo leerde men aan het hof der Stuarts, ontleende zijne macht aan God en mocht die macht dan ook gebruiken zonder daarvoor aan iemand verantwoordelijk te zijn; voor hem bestond wet noch plicht, geen onderdaan mocht er zich zelfs over beklagen zoo hij de geschreven wetten overtrad of de plichten der zedelijkheid niet betrachtte. Het volk moest aan de wetten gehoorzamen, maar de koning kon die wetten uitvoeren, of willekeurig ter zijde stellen, geheel zooals hij dat verkoos. Het volk moest den koning getrouw blijven, maar de koning kon de beloften of toezeggingen aan zijn volk gedaan, straffeloos verbreken. Een krachtiger plichtgevoel, ernstiger zedelijke beginselen, en een levendiger gevoel van verantwoordelijkheid dan Karel I bezat, waren noodig geweest om den verderfelijken invloed van zulk een opvoeding te vernietigen De jeugdige vorst bleek er niet tegen bestand. Hij rekende-

zich door niemand of niets gebonden. Zijn koninklijk woord had niet de minste waarde. Met dezelfde kalmte op de gelaatstrekken sprak hij waarheid en onwaarheid, legde hij beloften af, en schond die. Het is die verregaande trouweloosheid geweest, die hem zoowel de kroon als het leven heeft doen verliezen.

De strijd tusschen de Engelsche Puriteinen en den koning droeg niet het karakter van verzet van onderdanen tegen hunnen vorst, het was een strijd tusschen twee wettig bestaande machten. Reeds in den aanvang der zeventiende eeuw waren de Puriteinen in het Lagerhuis in aantal overwegend. Zij kwamen daar niet alleen voor godsdienstvrijheid op, maar voor alle staatkundige rechten van het Engelsche volk. Zij verhieven nadrukkelijk hunne stem tegen elke nieuwe aanmatiging van het koninklijk gezag en drukten onbewimpeld hunne afkeuring uit over de misslagen der regering. Zoo had het Lagerhuis reeds in 1621 zich krachtig uitgelaten over de lafhartige houding van Jacob I tegenover het buitenland, vooral over zijn gedrag, ten opzichte van zijnen schoonzoon, den verdreven koning van Bohemen, ten wiens behoeve hij geen hand wilde uitsteken. De zotte koning verbeeldde zich dat deze kloeke uiting van zijn Parlement moest worden toegeschreven aan de omstandigheid dat hij gedurende de zitting van het Parlement niet in Londen was geweest, en schreef een onbeschaamden brief, waarin hij zijn ontevredenheid er over uitsprak dat zijne afwezigheid uit Londen aan enkele leden van het Parlement de stoutheid scheen te hebben ingeboezemd, om te gaan spreken over zaken die ver boven hun begrip waren. Hij waarschuwde hen echter, dat hij zich volkomen bevoegd achtte om de leden van het Parlement die zich naar zijne meening niet behoorlijk gedroegen, te straffen, en dat hij vast van plan was om van die bevoegdheid gebruik te maken.

Het Lagerhuis hoorde dien brief met diepe verontwaardiging aan. Het was dubbel grievend zulke taal te moeten hooren van den koning, waar men slechts den wensch had uitgesproken dat Engeland de belangen van zijne eigen dochter ter harte zou nemen. Maar het bleek, hoe Engelsche Puriteinen der zeventiende eeuw een gansch ander soort menschen waren dan Fransche Girondijnen uit de achttiende eeuw, of zelfs Engelsche vrijzinnigen uit de onze. Na het voorlezen van den koninklijken

brief in de vergadering, volgde een algemeen stilzwijgen, niemand wenschte te spreken, iedereen overwoog voor zich zelven wat te doen. Toen werd besloten de zitting op te heffen, niet als teeken van misnoegdheid, maar om zich in het gebed te kunnen begeven en daarna te overleggen wat er in deze moeielijke omstandigheden te verrichten viel. De leden van het Lagerhuis gevoelden diep, hoe veelbeteekenend en ernstig de strijd was dien zij zouden moeten beginnen, zij wilden pal staan voor de vrijheden van het volk en de voorrechten van het Parlement, maar aan de andere zijde niets te kort doen aan den eerbied verschuldigd aan den koning. In hun antwoord vergeleken zij hunne handelwijze bij die van de vrouw uit het Evangelie, die ook gewaagd had de hand uit te steken naar den zoom van het kleed van Christus, maar volgens de getuigenis van den Zaligmaker, juist daardoor bewijs had gegeven van haar geloof. Zij lieten vervolgens een omschrijving van al de rechten en bevoegdheden van het Parlement opstellen; maar koning Jacob scheurde eigenhandig dit stuk uit het dagboek hunner handelingen, ontbond het Parlement en liet de wakkerste leden gevangen zetten.

Zoo eindigde een der eerste botsingen tusschen Koning en Parlement. Zij was het voorspel van een voortdurenden strijd, waaraan eerst de ondergang van het koningschap een einde zou maken. Karel I zette de staatkunde van zijnen vader voort, maar met nog krachtiger hand. Zijne twee eerste parlementen ontbond hij zeer spoedig. Na zich toen gedurende eenigen tijd geld te hebben verschaft buiten medewerking van het Parlement en de rechters te hebben afgezet die de wettigheid van deze handelwijze niet wilden erkennen, zag hij zich ten slotte, in 1628, door een oorlog met Frankrijk gedwongen om andermaal een Parlement bijeen te roepen. De negen en twintigjarige Cromwell werd toen voor de eerste maal tot lid van het Lagerhuis gekozen.

Nooit is wellicht de zitting eener volksvertegenwoordiging met een zoo schampere rede geopend dan dit Parlement. ‘Indien gij’ zoo sprak de Koning de vertegenwoordigers der natie toe, ‘uwen plicht niet doet door geld te verschaffen voor de behoeften van den Staat, dan moet ik, naar de inspraak van mijn geweten, die middelen gebruiken die God in mijne handen heeft gesteld, om te verhoeden dat er door de dwaasheid van enkele

bijzondere personen gevaren voor den staat ontstaan. Beschouwt dit niet als een dreigement, want ik zou mij schamen om hen te dreigen die niet mijne gelijken zijn; maar als een vermaning van hem die uit den aard der zaak en uit plicht, zorg moet dragen voor uw welzijn en behoud.' Het Lagerhuis besloot na deze onheilspellende rede, den Koning de gevraagde gelden toe te staan, maar ter zelfder tijd zijne rechten door den koning te laten erkennen. Een stuk werd opgesteld, dat onder den naam van Petition of Rights een groote vermaardheid heeft verkregen in de staatkundige geschiedenis van Engeland. Alles wat de Koning in den laatsten tijd eigenmachtig had verricht, werd verklaard in strijd te zijn met de wetten en vrijheden van het Engelsche volk. Het Hoogerhuis trachtte onder den invloed van het hof, door toevoeging van een zeer ruim voorbehoud, de kracht van deze verklaring te ontzenuwen; maar toen het Lagerhuis zich niet bereid verklaarde deze toevoeging aan te nemen gaven de Lords toe. Alleen de koninklijke bekrachtiging ontbrak nu nog om kracht van wet aan dit gewichtige staatsstuk te geven.

De Koning was natuurlijk zeer weinig genegen om zijne bekrachtiging te verleenen, maar hij durfde evenmin die te weigeren. Hij koos dus een middelweg en verklaarde in algemeene termen, dat hij de rechten en vrijheden van het volk zou handhaven. Het Lagerhuis begreep volkomen goed dat deze verklaring niet de minste waarde had. In een zitting waarin de verontwaardiging der redenaars, zich niet alleen in woorden, maar ook in tranen lucht gaf werd besloten, niettegenstaande de koning aan het Parlement, uitdrukkelijk gelast had zich geen oordeel over zijne ministers aan te matigen, dat de Hertog van Buckingham, 's Konings eerste minister, verantwoordelijk moest worden gesteld voor alle rampen die over het volk waren gebracht.

Karel I begreep nu dat het, ten einde zijnen geliefden Minister niet in moeielijkheden te brengen, geraden was de Petition of Rights te bekrachtigen. Met zijne eigenaardige denkbeelden omtrent de waarde van wetten en koninklijke toezeggingen, kon hij gerust elke wet bekrachtigen. Hij onderteekende de Petition of Rights dan ook, met het stellige voornemen om deze wet evenmin te eerbiedigen als eenige andere. Intusschen verschafte hem deze daad gedurende eenigen tijd den bijval van zijn volk en zijn Parlement. Maar dit vleugje van volksgunst was ras

voorbij. De koning handelde eerlang weder, alsof er nimmer een Petition of Rights had bestaan. Toen het Lagerhuis hierop tegen 's Konings handelingen wilde protesteeren, verklaarde de voorzitter, dat de Koning hem verboden had beraadslagingen en besluiten van dergelijke strekking toe te laten.

Nauwelijks was deze verklaring afgelegd, of op de banken der afgevaardigden verspreidde zich het gerucht, dat de Koning besloten had het Parlement te ontbinden. Binnen weinige oogenblikken verscheen de boodschapper des Konings om de ontbinding aan te kondigen. Maar hij kwam voor een gesloten deur, want de leden hadden nog den tijd gehad om de vergaderzaal ijlings te doen afsluiten. De koning gaf last geweld te gebruiken. Terwijl de soldaten met de kolven hunner geweren de deuren trachtten open te rameien en de voorzittter, die de vergadering had willen verlaten, door twee leden met forschen greep op zijn stoel werd vastgehouden, werd het protest voorgelezen en aangenomen. Met dit indrukwekkend tooneel eindigde de zitting van het eerste Parlement, dat Cromwell onder zijn leden had gezien. Hij had zelden gesproken, maar veel gehoord en bijgewoond, hij wist nu van nabij wat tirannie was.

Karel was vast besloten om voortaan zonder parlement te regeren. Gedurende elf jaren ging Engeland gebukt onder den druk eener volstrekte alleenheerschappij. Alle rechten, die in de Petition of Rights waren opgenomen, werden verkracht. De leden van het Parlement, die zich bij den tegenstand het krachtigst hadden uitgelaten, werden gev ngen gezet. Belastingen werden uitgeschreven en geind zonder den minsten wettelijken grond, weigering van betaling werd door de slaafsche reehters onverbiddelijk gestraft. De Puriteinen werden met schandelijke wreedheid vervolgd, een hunner die de danspartijen en maskerades aan het hof als door den Bijbel verboden vermaken had veroordeeld, werd onder anderen gestraft met levenslange gevangenis, nadat hem eerst op het schavot beide ooren waren afgesneden. De natie hield zich voor het uiterlijk rustig. Zij juichte de moedige houding van Hampden een neef van Cromwell toe, die de onwettig uitgeschreven belasting weigerde te betalen en daar voor gestraft werd; maar het bleef nog steeds bij lijdelijk verzet.

Wellicht zou deze toestand nog jaren hebben kunnen duren, indien Karel, op het aanstoken van zijnen geestelijken raadsman den bisschop Laud, zich niet tot een stap had laten verleiden,

die hem voor het eerst in openbaren strijd met zijne onderdanen bracht In de vaste overtuiging dat hij alles kon bereiken wat hij wilde, besloot hij ook in kerkelijke aangelegenheden zijn volk de wet te stellen. De hervormde kerk in het streng calvinistische Schotland had als in andere calvinistische landen, bijvoorbeeld Nederland en Geneve, een presbvteriaansche inrichting. Die inrichting verving de koning door de Engelsche bischoppelijke en hij veranderde tevens den vorm van den eeredienst. Voor de Schotten stond deze handelwijze gelijk met een poging om hen tot de katholieke Kerk terug te brengen. Toen te Edinburg, voor de eerste maal, de godsdienstoefening volgens de koninklijke voorschriften zou gehouden worden, werden de kerkstoelen den dienstdoenden geestelijke naar het hoofd geworpen onder het geroep ‘Geen mis! steenigt hem!’ Welhaast stond geheel Schotland als één man op, om zijne vaderlandsche kerk te verdedigen. Zonder een aanzienlijke legermacht bleek het onmogelijk dezen opstand te bedwingen. Om die op de been te brengen had de koning meer geld noodig dan hij langs onwettige wegen in Engeland kon verkrijgen. Er bleef hem dus niet anders over dan weder een Parlement bijeen te roepen. Het kwam bijeen; doch voor niet langer dan drie weken; van daar de naam van het korte Parlement dien het in de Engelsche geschiedenis heeft behouden. De Koning had gehoopt dat het zonder eenige beraadslagingen over den toestand des lands, hem alleen geld zou verschaffen. Toen hij zag dat dit niet gelukte, ging hij dadelijk tot ontbinding over.

Had Karel den Schotschen opstand nu nog kunnen bedwingen, dan ware het wellicht met de grondwettige vrijheden van Engeland voor altijd gedaan geweest. Gelukkigerwijs liep echter de krijgskans hem tegen. De Engelsche soldaten die meer voor de Schotsche oproerlingen dan voor hunnen koning voelden, wilden ter nauwernood vechten. De Schotten drongen Engeland binnen; de toestand van den koning werd hachelijk. Hij riep het Hoogerhuis alleen, tot een vergadering te York op, maar de lords aarzelden om zonder medewerking van het Lagerhuis besluiten te nemen. Nooit had de koning zich nog in zoo groote moeielijkheden bevonden. Hij voorzag maar al te goed, dat zoo hij nu een Parlement bijeenriep, er niets overbleef dan zich geheel aan den wil dier volksvertegenwoordiging te onderwerpen. Maar er was geen ander middel om den inval der Schotten te stuiten.

In November van het jaar 1640 werden de verkiezingen voor het Lagerhuis uitgeschreven, en nog in diezelfde maand kwam de vergadering bijeen, die onder den naam van het Lange Parlement, de vrijheden van het Engelsche volk voor altijd heeft gevestigd.

Cromwell kreeg in het Lange Parlement zitting voor Cambridge. Hij had de elf jaren van druk doorgebracht in den schoot van zijn gezin, op zijne akkers en weilanden met de uitoefening van zijn landbouwbedrijf bezig, of in de eenzaamheid van zijn binnenvertrek, met godsdienstige overpeinzingen. De staatkundige gebeurtenissen hadden natuurlijk een diepen indruk bij hem achtergelaten; maar een nog veel dieperen alles wat in de kerkelijke en godsdienstige wereld was voorgevallen. De geschilderde kerkruiten, de altaren met brandende waskaarsen, de vele uiterlijke plechtigheden waarmede de Engelsche eeredienst meer en meer door bischop Laud en de zijnen werd opgeluisterd en daarbij de ruime begrippen omtrent de Zondagsviering die zij voorstonden, ergerden hem nog meer dan de onwettige inning van belastingen. In het Parlement waar hij tot de uiterste linkerzijde der Puriteinen behoorde, hield hij zich dan ook in den aanvang voornamelijk met de kerkelijke aangelegenheden bezig. Wat de macht van het wereldlijk gezag over de kerk betrof, stonden Cromwell en de zijnen op het zelfde standpunt als de Koning. Had Karel I bij koninklijk bevelschrift aan Schotland de bischoppen willen opdringen, de Puriteinen trachtten door een wet in Engeland de bischoppen te doen afschaffen. Was de Koning onverbiddellijk tegen zijn Puriteinsche onderdanen geweest, zij waren even onverzoenlijk gestemd tegen hunne Katholieke medeburgers. Cromwell deed zelfs eens een voorstel in het Parlement om alle Roomschen uit de stad Dublin te verwijderen. Had de Koning de Puriteinsche leeraars aan lijf en goed gestraft, de meerderheid van het Parlement deed den bisschop Laud in den Tower opsluiten. Intusschen waren de staatkundige leiders van het Parlement ijverig werkzaam om de koninklijke macht te fnuiken. De eerste minister Strafford werd in staat van beschuldigiug gesteld, en de Koning zag zich gedwongen om het doodvonnis van zijn vertrouwden raadsman te onderteekenen. Door tal van wetten werd vervolgens een herhaling van de onwettige handelingen der laatste jaren onmogelijk gemaakt, de buitengewone gerechtshoven werden afge-

schaft, eindelijk moest de Koning zelfs zijne goedkeuring geven aan eene wet waarbij zijne macht om het Parlement te ontbinden ondergeschikt werd gemaakt aan den wil dier vergadering.

Tot dusver had er in het Parlement vrij wel eenstemmigheid geheerscht. Men had nu echter in hoofdzaak het doel bereikt, waarvoor men gemeenschappelijk gestreden had, Het verschil van inzicht tusschen hen die tevreden waren, en hen die nog verder wilden gaan, begon zich langzamerhand te openbaren. De grondoorzaak van dit verschil lag eigenlijk in de persoonlijke gevoelen jegens den Koning. Nu de koninklijke macht binnen wettelijke grenzen was teruggebracht, schonk de eene helft van het Lagerhuis den Koning haar vertrouwen, terwijl bij de andere het wantrouwen zeo diep geworteld was, dat zij van oordeel was, nimmer waarborgen genoeg te hebben tegen mogelijk misbruik van gezag. De omstandigheden werkten deze verwijdering in de hand. In Ierland was een opstand uitgebarsten; de katholieke Ieren verdreven overal de Protestanten uit Engeland en Schotland, die zich in hun eiland gevestigd hadden. De koningsgezinde leden van het Parlement wilden den koning in staat stellen om dit oproer met de wapenen ten onder te brengen, maar de puriteinsche partij durfde den Koning geen leger toete vertrouwen en mompelde van een geheime verstandhouding tusschen den Koning, of althans zijne katholieke gemalin, en de Iersche rebellen. Om hare krachten te meten en den Koning haar overwicht te doen gevoelen, stelde zij voor dat een adres, waarin nogmaals alle vroegere onwettige handelingen uitvoerig werden opgehaald als waarschuwing aan den koning zou worden aangeboden. De beraadslagingen over dit adres behooren tot de onstuimigste, die ooit binnen de zaal van het Engelsche Lagerhuis gevoerd zijn. De partijen stonden herhaaldelijk met gebalde vuisten en met de hand aan het gevest van den degen, tegen elkander over. De Puriteinen behielden ten slotte de overhand. Het adres werd aangenomen met een meerderheid van elf stemmen.

Indien Karel een wijs en bedachtzaam vorst ware geweest, dan had hij zich over dezen uitslag moeten verheugen. Een zoo talrijke minderheid die in een, hem voorheen zoo vijandig Parlement, het voor zijne rechten opnam, had hij moeten begroeten als een verblijdend teeken voor de toekomst. Het gebeurde had hem moeten leeren, dat zoo hij slechts den wettigen weg bleef bewandelen, een krachtige en steeds aangroei-

ende steun hem niet zou onthouden worden. Het was ook zonder buitengewone schranderheid te voorzien dat deze minderheid zeer spoedig meerderheid zou worden, indien de Koning slechts het vertrouwen niet beschaamde dat zij in hem toonde te stellen. Maar het eerste wat de Koning deed, strekte juist om aan het geheele Engelsche volk te toonen hoe zeer zich de koningsgezinde leden in hem bedrogen hadden. Hij stelde hunne trouw te leur door een daad even onverdedigbaar uit een staatkundig als uit een zedelijk oogpunt. Eén lid van het Hoogerhuis en vijf leden van het Lagerhuis werden door den koning plotseling opgeëischt als schuldig aan hoogverraad. Zooals van zelf sprak, weigerde het Parlement hen uit te leveren. Hierop drong de koning met zijn ganschen hofstoet, gevolgd door de soldaten zijner lijfwacht, het Parlementsgebouw binnen om de beschuldigden persoonlijk in hechtenis te nemen. Maar de bedreigde leden, nog tijdig gewaarschuwd door een der aanzienlijkste vrouwen van de koninklijke hofhouding, hadden zich reeds in de City verborgen. De koning vond bij zijn binnentreden hunne plaatsen ledig, hij moest onverrichterzake weder aftrekken. Nu uitte zich de verontwaardiging weder geheel eenstemmig. Het Parlement riep de burgerij van Londen te hulp tot zijne bescherming. Het bracht zijne vergaderplaats naar de City over om veilig te zijn tegen 's Konings verdere aanslagen. Gewapende burgers bezetten weldra de straten om met geweld elke inbreuk op de vrijheid der Parlementsleden te kunnen wederstaan. Het werd den Koning in zijne hoofdstad spoedig te benauwd, men hoorde in zijn paleis den ganschen dag niet anders dan het geschreeuw der menigte op straat, die zich gereed hield om hare vertegenwoordigers zoo noodig te verdedigen. Karel verliet Londen. Van dat oogenblik aan werd het duidelijk dat de strijd tusschen Koning en Parlement alleen door de wapenen kon beslist worden. Aan beide zijden trachtte men zich te verzekeren van geld en van troepen. Een half jaar na 's konings vertrek was de burgeroorlog in geheel Engeland ontbrand.

Hij zette het gansche land in lichtelaaie vlam. Iedereen koos partij en wapende zich tot aanval of verdediging. Van alle stedelijke kerktorens, van de tinnen van elk adellijk kasteel werd de koningsvlag of de parlementsvlag geheschen. Elke stad werd een vesting, elk buitenverblijf een versterkt slot. Langs

alle hoofdwegen bewogen zich gewapende benden. Mannen die nimmer een oorlog hadden gezien en nooit de krijgskunst hadden bestudeerd, reden aan het hoofd van legerafdeelingen, gevormd uit burgers van de steden, ter nauwernood met den wapenhandel bekend, en uit landbouwers, die, op het tot nog toe voor den ploeg bestemde paard gezeten, zich op eenmaal in ruiters herschapen zagen.

Alle eenheid van leiding ontbrak aanvankelijk in dezen strijd tusschen nieuwelingen in het oorlogvoeren. Wanneer aanhangers van den koning en aanhangers van het Parlement elkander ontmoetten, dan stoven zij in woede op elkander los, maar de overwinnaars dachten er na het gevecht niet aan om meerdere voordeelen te behalen, terwijl de verslagenen zich spoedig elders weder verzamelden. In 's Konings leger heerschte nog de meeste orde, onder zijne vanen waren nog geoefende soldaten, daar dienden verder tal van jonge edellieden, bezield met een bitteren haat tegen de Puriteinen, die hun alle vermaken hunner levenslustige jeugd als zonden toerekenden. Aan hun hoofd stond een zoon van Karel's zuster, de ongelukkige koningin van Boheme, Prins Rupert. Aan stoutmoedigheid en persoonlijke onverschrokkenheid ontbrak het dezen drie en twintigjarigen prins niet, evenmin aan krijgskennis. Hij had in Duitschland reeds enkele veldtochten mede gemaakt, maar de hoedanigheden noodig in den veldheer voor een burgeroorlog bezat hij in geenen deele. Had Karel een man van rijpe jaren, met doorzicht en beleid aan het hoofd van zijn leger gehad, een man die aan krijgskennis staatmanswijsheid paarde, dan ware de kans groot geweest, dat de eerste voordeelen die de Koning behaalde, zulke beslissende gevolgen hadden gehad, dat het Parlement spoedig tot onderwerping ware gedwongen geworden.

Dat, na deze eerste wederwaardighedenhet leger van het Parlement een kracht ontwikkelde, die het welhaast de overhand gaf boven de koninklijke krijgsbenden, had het hoofdzakelijk te danken aan Cromwell. Terstond nadat de oorlog was uitgebroken, had Cromwell er een werkzaam aandeel in genomen. Schoon hij reeds drie en veertig jaren oud was, van tijd tot tijd door de jicht werd geplaagd, en gewend was aan het rustige leven van een grondeigenaar, had hij geen oogenblik geaarzeld om het harnas aan te gespen. Als afgevaardigde van Cambridge, had hij zich bij de eerste vijandelijkheden terstond naar die stad

begeven, zich van het kasteel en de versterkingen meester gemaakt, en zoodoende verhinderd dat het aan de verschillende scholen der universiteit toebehoorende zilverwerk tot stijving van 's Konings krijgskas verzonden werd. Toen Cambridge eenige maanden later een ruiterbende in het veld zond, werd Cromwell aan haar hoofd geplaatst.

Cromwell zag dadelijk in, waar de zwakheid van het Parlementsleger schuilde. De aanhang des konings bestond uit mannen, die wisten waarvoor zij streden. Zij waren diep doordrongen van het bewustzijn, dat het met het goede en vrolijke leven in Engeland, zooals zij dat genoten, uit zou zijn, zoodra de Puriteinen de overhand kregen; de meesten hunner waren daarenboven met ridderlijke toewijding gehecht aan den Koning en zijn huis. Maar aan het Parlementsleger, uit vrijwilligers en allerlei soort van menschen samengebracht, ontbrak in den eersten tijd dit besef van den ernst der zaak waarvoor zij de wapens voerde ten eenenmale. ‘Wij hebben behoefte,’ zoo sprak Cromwell reeds na een der eerste gevechten tot zijnen neef Hampden, ‘aan mannen die weten waarvoor zij strijden, dan alleen kunnen wij overwinnen.’ Hij voegde de daad bij het woord; in zijne eigen ruiterbende, die welhaast tot een legerafdeeling aangroeide, nam hij slechts mannen aan, vervuld met geestdrift voor de zaak van het Parlement. Liefst mannen van eenige ontwikkeling, maar in geen geval iemand die niet de verzekering bij zich omdroeg, dat hij tot de bekeerden behoorde. Alle zijne soldaten moesten er innig van overtuigd zijn, dat zij werktuigen waren in Gods hand, bestemd om den strijd voor de eer van Zijnen naam, en voor de vrijheid van het geweten, tot het einde toe te strijden.

Zoo kwam eerlang een legerbende bijeen, die aan Europa een tot nog toe ongezien schouwspel vertoonde. De legerkampen der zeventiende eeuw waren plaatsen waar aan losbandigheid en ruwheid de ruimste teugel werd gelaten, waar de wetten der zedelijkheid en der menschelijkheid straffeloos overtreden werden. Thans zag men een kamp, waar geen balddadigheid werd bedreven, waar geen lichtekooi werd toegelaten, waar de dobbelsteenen niet rammelden en de speelkaarten niet gezien werden, waar dronkenschap onbekend was en geen vloek werd gehoord. In dat kamp werd dagelijks gebeden en gepredikt, en het eenige geluid dat er opsteeg en dat over de heuvelen

en door de bosschen luide weerklonk, was het sleepende gezang van de psalmen Davids.

Was dat leger op marsch, dan behoefden de weerlooze plattelandsbewoners hunne have en hun geld niet te verbergen, noch vrees te koesteren voor de eer hunner vrouwen en dochters; plundering was onbekend, moedwil werd nergens bedreven. In de dorpen die het doortrok, werd terstond de kerk betreden. Bovonden zich daar beelden en versierselen, of geschilderde kerkruiten dan werd dit alles onverbiddelijk vernield en verbrijzeld, en de dienstdoende geestelijke moest voor zijne vrijheid en voor zijn leven beven. Ontmoette het een vijandelijke bende, dan werd er dadelijk een geestelijk lied in de gelederen aangeheven. Den dag van den strijd beschouwden deze mannen als een feestdag. Met de doodsverachting der Mahomedanen vielen zij hunnen vijand aan. Wie doodelijk gewond neder viel, vroeg zijnen krijgsmakkers als laatsten vriendendienst, om hem naar een plek te slepen van waar hij de vijanden kon zien vluchten, en de eenige klacht die van stervende lippen gehoord werd, was dat het God niet behaagd had den gevallene nog langer gelegenheid te geven om Zijne vijanden te dooden.

Er zijn in de geschiedenis meer voorbeelden van dergelijken ontembaren moed bij mannen bezield met een heilige geestdrift voor het doel van hunnen strijd, maar het is wellicht nimmer gezien, dat zij zich in die gemoedsstemming als lammeren lieten leiden door het kalme beleid en bedaard overleg van hunne aanvoerders. Wat Cromwell, zonder dat hij feitelijk het opperbevelhebberschap bekleedde tot de ziel van het leger maakte, was de zeldzame vereeniging in zijnen persoon van geestdrijverij en koele berekening. Hij was de vurigste, de onversaagdste van zijne soldaten, hij bezielde hen door zijn spreken en bidden, hij sprak het openlijk uit dat, mocht in den strijd de koning binnen zijn bereik komen, hij niet zou aarzelen om zijn pistool op hem af te schieten; maar hij was tevens de voorzichtigste en behoedzaamste veldheer, die geen aanval doorzette, wanneer hij bemerkte dat de overmacht bij den vijand was, die bedaard terugtrok wanneer hij het hoofd had gestooten, met angstvallige zorg wakend voor het leven en de gezondheid niet alleen van zijne soldaten, maar zelfs van zijne paarden, en nooit iets wagende wanneer de kans van winnen gering was.

Uit dit veldheerstalent door toevallige omstandigheden aan

het licht gekomen, blijkt reeds welk een buitengewoon man Cromwell was. Een heerenboer van drie en veertig jaar, ter nauwernood bekend met de behandeling der eenvoudigste wapenen, die nooit een groot leger gezien, laat staan er in gediend had of er mede te velde getrokken was, toont dadelijk alle bekwaamheden te bezitten van een krijgsoverste wien sedert zijn achttiende jaar de kogels om het hoofd hadden gefloten. De wetenschappelijke kennis, voor den hedendaagsche krijgsbevelhebber onmisbaar, kon destijds ontbeerd worden, vooral bij een burgeroorlog, gevoerd in een land dat geen vestingen bezat, naar de laatste regelen der vestingbouwkunst versterkt. Cromwell's soldaten behoefden niet, als die van Frederik Hendrik, in kunstig aangelegde loopgraven, naar de eischen der belegeringskunst achter de schanskorven een artillerie-oorlog te voeren, zij ontmoetten den vijand alleen in het open veld en gingen hem liefst met de blanke wapenen te lijf. Bij die ontmoetingen kwam Cromwell's natuurlijke aanleg voor het aanvoeren van een leger ten strijde schitterend uit. Niets deed hem zijne tegenwoordigheid van geest verliezen. Hij overzag het strijd-gewoel op een slagveld met dezelfde kalmte waarmede hij de werkzaamheden van den oogst op zijne akkers had gadegeslagen. Al bulderde het op de zijnen gerichte geschut, al daverde de grond van het naderend paardengetrappel der onstuimige ruiters van Prins Rupert, al vielen rechts en links van hem zijne strijdgenooten, hij bleef met dezelfde onversaagde bedaardheid de kansen der overwinning wegen, met arendsblik de vijandelijke gelederen bespiedend, totdat het juiste oogenblik was aangebroken, waarin hij begreep dat een aanval zijner uitgelezen ruiterbende, de Ironsides, de beslissing kon aanbrengen. Cromwell's krijgsbedrijven waren waarschijnlijk geheel in strijd met de regelen der krijgskunst, zooals die in zijne dagen geleerd werd, maar zij bezorgden hem keer op keer de overwinning.

Zoo in den bloedigen slag van Marston Moor, op den 2^{en} Juli van het jaar 1644. De beide legers hadden elkander op den morgen van dien dag ontmoet, en stonden gedurende de middaguren, in strijdorde geschaard, tegen elkander over. Aan beide zijden liet zich van tijd tot tijd het kanon hooren, afgewisseld door het psalmgezang van het Parlementsleger, maar noch de aanvoerders der Koningsgezinden, noch die van het

Parlementsleger toonden lust om den strijd te beginnen. Geen wonder, want tusschen de beide legers was een breede streep heide en de aanvaller moest om zijnen vijand te bereiken over een hoogen wal klimmen die als grensscheiding tusschen het bouwland en de heide opgeworpen, met dicht struikgewas begroeid was. Wederzijds stonden de vuurroeren op dien wal gericht, in de hoop dat men de vijandelijke helmen er achter te voorschijn zou zien komen, en met de overtuiging dat het oponthoud aan het worstelen door de struiken verbonden, voor velen doodelijk zou worden. De zwoele zomerdag begon te dalen, maar geen beweging was in de gelederen merkbaar. Tegen zeven ure des avonds, toen ieder reeds dacht dat de ontmoeting zonder strijd zou afloopen, en dat de beide legers in den nacht weder zouden aftrekken, begon op de rechtervleugel van het koninklijke leger het kanonvuur weder, uit een door Prins Rupert vooruitgeschoven batterij. Cromwell die den linkervleugel van het Parlementsleger aanvoerde en dus den rechtervleugel van zijnen vijand tegen zich over had, liet een paar veldstukken naar voren brengen om het vijandelijk vuur te kunnen beantwoorden. Hierop trokken enkele scherpschutters vooruit over de heide om de artilleristen van Cromwell te belagen. Cromwell zelf kreeg een schampwond aan den hals door een musketkogel, zijn zusterszoon, een jongeling voor wien hij groote toegenegendheid koesterde, werd door een kanonschot doodelijk gewond. De zon was intusschen reeds bijna tot de kimmen genaderd, maar Cromwell begreep dat er nog tijd genoeg over was om een overwinning te behalen. Hij sprak het voorwaarts uit, en terstond stoof zijne ruiterbende vooruit, den begroeiden wal over, en vervolgens over de door de stralen der ondergaande zon beschenen heide, de troepen van den koning tegemoet. Het voetvolk volgde in stormpas. Welhaast waren de beide legerafdeelingen met elkander handgemeen. De beslissing deed zich niet lang wachten. Cromwell's ruiters drongen steeds verder door, terwijl de voet-knechten van Prins Rupert voortdurend weken. Ook het voetvolk van het Parlement, onder bevel van den graaf van Manchester, won aanhoudend veld. Achter de strijdende troepen lag een groot dicht bosch. De koninklijke soldaten, steeds feller bestookt door de vijandelijke ruiterij en instinktmatig begrijpend dat alleen daar behoud te vinden was, waar de zwaar gewapende ruiters tusschen de breedgetakte stammen onmogelijk

konden doordringen, weken meer en meer in de richting van den groenen woudzoom. Hun wijken werd een algemeene aftocht, spoedig een verwarde vlucht. Rechts en links stoven de ruiters van Cromwell in kleine benden vereenigd, de vluchtende soldaten achterna, dreven hen uiteen en doodden ieder die onder het bereik hunner klingen kwam. Cromwell bleef zelf aan het hoofd van het vervolgend leger bij deze woeste jacht achter den verslagen vijand de orde handhaven; toen de vijanden in alle richtingen verstrooid waren, verzamelde hij zijn leger weder en reed naar het slagveld terug. Alleen het geluid van kanon- en geweerschoten aan zijne rechterzijde had Cromwell de zekerheid gegeven dat ook het centrum en de rechtervleugel van het Parlementsleger den strijd hadden begonnen. Van den uitslag wist hij niets. Op zijnen terugrit werd hij echter welhaast gewaar dat de kans den zijne niet gunstig was geweest. Eerlang kwam de aanvoerder van den rechtervleugel, Fairfax hem tegemoet rijden, bijna geheel verlaten door zijne troepen, en met een lichte wond in het gelaat Hij deelde Crowwell mede, hoe het hem eerst gelukt was, aan het hoofd zijner troepen, de vijandelijke gelederen te verbreken, maar hoe dezen zich later achter hem weder gesloten hadden, doordien het gros zijner troepen hem niet had kunnen volgen, hoe hij zelf daarna midden tusschen de vijanden was geraakt en slechts onder begunstiging van de avondschemering aan een wissen dood was ontkomen. Dit bericht deed Cromwell met te meer haast zijnen marsch vervolgen; toen hij de plaats bereikt had waar de beide legers den geheelen dag gekampeerd hadden, bespeurde hij dat het leger des konings den heuvel had bezet waar dien morgen het centrum van zijn leger was opgesteld geweest, en dat de kanonnen en de goederentrein die zich daar bevonden in handen van den vijand waren gevallen. Van centrum en rechtervleugel der Parlementstroepen was niets meer te zien. De overwinning scheen in een nederlaag te zijn verkeerd. Maar Cromwell aarzelde geen oogenblik, om hetzelfde waagstuk te ondernemen, dat het vorige jaar bij Rocroy den jeugdigen Condé een zoo groote beroemdheid had gegeven, toen deze, na met zijne ruiterij den tegenover hem staanden vijand te hebben uit-uiteengedreven, plotseling ontwarend dat de Spanjaarden het andere deel van zijn leger op de vlucht hadden gejaagd, zijne troepen rechtsomkeert had laten maken om de overwinnende

Spanjaarden in den rug te vallen. Nauwelijks had Cromwell zich van den toestand rekenschap gegeven, voor zoover de schemering hem daartoe in staat stelde, of hij liet zijne soldaten zich in slagorde scharen tegenover de vijand. Had deze het legerkamp bezet waar des morgens de Parlementstroepen zich voor den strijd hadden voorbereid, Cromwell kwam thans met zijne troepen op de plaats te staan waar de Koninklijken zich den ganschen dag hadden opgehouden. De strijd werd hervat op dezelfde plek waar hij eenige uren te voren gewoed had, maar de strijdende benden hadden van standplaats gewisseld. Van lieverlede kwamen afgedwaalde soldaten van den geslagen vleugel zich bij Cromwell's troepen voegen. De Ironsides streden alsof zij geheel versch in het veld waren gevoerd. Het legerkamp werd weder genomen, de kanonnen heroverd. De koninklijke troepen zagen hunne aanvankelijke zege in een volslagen nederlaag veranderd. Zij vluchtten naar alle zijden. Enkele batalljons die stand bleven houden, werden van alle zijden omsingeld en tot den laatsten man neergesabeld. Zelden bescheen de maan een bloediger schouwspel dan in dezen voor zoo velen noodlottigen zomernacht. Karel's legermacht was zoo goed als vernietigd, en terwijl de Graaf van Leven, de aanvoerder van den op de vlucht geslagen rechtervleugel van het Parlementsleger, te Leeds het bericht van de nederlaag der zijnen bracht, steeg te Marston Moor het danklied der soldaten van Cromwell ten hemel, over de behaalde zegepraal.

Cromwell's werkzaamheden gedurende den oorlog waren intusschen niet beperkt tot het legerkamp. Hij was lid gebleven van het Parlement, dat de hoofdleiding van het verzet in handen had, en meer nog dan aan het hoofd zijner ruiters, kon hij somtijds in die vergadering invloed uitoefenen op den gang der zaken. Reeds in het tweede jaar van den oorlog nam het Parlement een besluit dat voor den verderen loop der gebeurtenissen van het grootste gewicht was. Dien zomer was de krijgskans den koning gunstig. Bristol werd door hem hernomen, waarna hij het beleg voor Gloucester sloeg. Had hij geweten, wat de beangste Londensche burgerij maar al te goed wist, dat geen troepenmacht van eenige beteekenis hem den weg naar Londen kon versperren, dan had hij zeker geen oogen-

blik geaarzeld om tegen zijne hoofdstad op te trekken. In deze benauwde omstandigheden riep het Parlement de hulp der Schotten in. De Schotten die de wapenen tegen den koning hadden opgevat om hunne presbyteriaansche kerkinrichting te behouden, verklaarden zich bereid het Engelsche Parlement te hulp te komen, mits het beloven wilde ook voor Engeland die zelfde kerkinrichting te zullen aannemen. Deze voorwaarden werden aangenomen. Het Schotsche Covenant, zoo heette de plechtige verklaring met welke de Schotten hunnen opstand tegen den koning begonnen hadden, werd door alle leden van het Parlement, later ook door de aanvoerders en soldaten van het Parlementsleger geteekend, door velen zeker niet dan na zwaren strijd in hun binnenste. Voor die Puriteinen, die in het godsdienstige dachten als Cromwell, was de presbyteriaansche kerkvorm even verwerpelijk als de bisschoppelijke der Engelsche staatskerk. Het was voor hen slechts een vraag van wat meer of min. De beide kerken bekleedden in hunne waardeering dezelfde plaats als voor een Afgescheidene van onzen tijd de Roomsch Katholieke en de Nederlandsch Hervormde Kerk. Scheidde een onpeilbare afgrond hen van de Episcopaalsche kerk, de kloof die tusschen hen en de Presbyterianen gaapte, al mocht zij voor de groote menigte ter nauwernood waarneembaar zijn, was voor hun eigen gemoed even onoverkomelijk.

Toch teekenden Cromwell en zijne geloofsgenooten het Schotsche Verbond. Wij behoeven niet te vragen wat er hen toe noopte. Men kon den strijd niet langer voeren zonder hulp van buiten, en om die hulp te verwerven, verloochende men een deel zijner godsdienstige overtuiging. Wij krijgen bij deze gebeurtenis een blik op de hoofdfout in Cromwell's karakter die zich in den verderen loop zijns levens steeds duidelijker afteekende. Het was de alledaagsche fout van mannen wier eerzucht uiet geevenredigd is aan de kracht hunner zedelijke beginselen, maar zij nam bij hem een eigenaardigen vorm aan. Cromwell's godsdienstig geloof - wij zullen later gelegenheid hebben hierop terug te komen - was geen huichelarij; maar naast dat godsdienstig geloof, dat zijn gansche ziel, althans in dien tijd van zijn leven, vervulde, leefde in zijnen boezem een stalen wilskracht, die bij het najagen van een eenmaal opgevat doel, noch door den tijd noch door wederwaardigheden verzwakt werd. Wat hem voor oogen zweefde moest bereikt worden; bij

het zoeken naar de middelen die daartoe dienen konden, bleef zijn blik even helder, als die van den man, die zich nimmer met andere dan aardsche overwegingen bezig houdt. In dat, door mystiek godsdienstige mijmeringen vaak bedwelmde hoofd, schuilde tevens de fijnste gave voor berekening. Zoodra Cromwell doorzag dat een of ander middel voor de bereiking van zijn doel noodzakelijk was, greep hij het aan. Die noodzakelijkheid - zoo als hij zelf eenmaal onbewimpeld in het Parlement verklaarde - kwam niet van de menschen maar werd den mensch door God opgelegd. Hij achtte zich het werktuig in Gods hand, een werktuig dat zich er van bewust was, wat het moest uitvoeren, maar niet behoefde te vragen op welke wijze. Toen Cromwell er van overtuigd was dat alleen het verbond met de Schotten Engeland uit de handen van den Koning kon redden, schroomde hij niet door een daad van uiterlijken ontrouw aan zijn geloof dat verbond te bezegelen. Ik houd er mij van overtuigd, dat zoo hij in de handen des Konings was gevallen en hem de keus ware gelaten tusschen de geringste verloochening van zijn godsdienstig geloof en het leven, hij geen oogenblik geaarzeld zou hebben om zijn leven ten offer te brengen. Wat bij andere menschen uit gemis aan zedelijke beginselen voortvloeit, moet bij Cromwell daarin zijne verklaring vinden, dat het godsdienstig geloof in zijn binnenste tot op zekere hoogte het zedelijk beginsel had verstikt. Het was werkeloos geworden binnen den kring waarin het als God's last beschouwde einddoel, zijne onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefende.

Had Cromwell den Schotschen Covenant geteekend met heimelijken tegenzin, hij schroomde ook niet om zoodra de omstandigheden gunstiger werden, het gebeurde zoo mogelijk ongedaan te maken. Naarmate de krijgskans, tengevolge van den hulp der Schotten weder keerde, en het gevaar voor een geheele onderwerping van Engeland aan den Koning verminderde, werd de wrijving tusschen Cromwell en de meer gematigde mannen der Parlementspartij scherper. Niets wekt meer verbittering dan, terwijl men zelf, met den vurigsten ijver bezield, strijd voert, te ontwaren dat de geestdrift der medestanders die naast ons in het gelid staan, begint te verflauwen. Dit laatste verschijnsel begon zich welhaast te openbaren bij velen die aanvankelijk aan de spits van het verzet tegen Karel I hadden gestaan. Zij hadden de wapenen opgevat niet uit gods-

dienstige dweepzueht, maar alleen om de rechten van het Parlement en het Engelsche volk te handhaven. Zij hadden verwacht, dat de Koning, na de kracht van zijne tegenstanders te hebben leeren kennen, het hoofd in den schoot zou hebben gelegd. Alles zou dan in Engeland tot den ouden toestand hebben kunnen terugkeeren, Karel zou opnieuw met kroon en schepter in zijn paleis te Whitehall zetelen, maar hij zou naast zich een Parlement hebben, dat hem in de uitoefening der koninklijke macht zoodanig zou beperken, dat geen willekeur meer mogelijk was. Toen echter de burgeroorlog van lieverlede het karakter had gekregen van een strijd op leven en dood tusschen Koning en Parlement, begonnen deze mannen zich ernstig af te vragen, wat van dit alles het einde moest wezen. Behaalden zij een volledige overwinning, dan bleef er niets anders over dan een nieuwe dynastie of een andere regeeringsvorm, en bij de beslissing over deze gewichtige vragen zouden die psalmzingende en predikende soldaten, die onder hunne heldhaftige aanvoerders het grootste deel aan elke zegepraal hadden, de mannen zijn die het meeste gewicht in de schaal zouden werpen. Wat was er voor de kalme bezadigde aanhangers der Parlementspartij, mannen met groote namen en aanzienlijke bezittingen, niet te duchten van deze bende geestdrijvers bijna allen tot de lagere volksklasse behoorend? Independenten was de naam die hun thans algemeen gegeven werd, en inderdaad werd steeds luider door hen verkondigd, dat zij zich onafhankelijk rekenden van elk gezag zoowel in het staatkundige als in het godsdienstige. Verkregen zij in Engeland de bovenhand, dan bestond er kans dat hunne tirannie ondragelijker werd dan die van den Koning ooit geweest was.

Met zulke gedachten over de toekomst vervuld, begonnen de aanvoerders van het Parlementsleger, de graven van Essex en Manchester, kennelijk in hunnen ijver te verflauwen. Van de overwinning bij Marston Moor werd op verre na niet zoodanig partij getrokken als een voortvarend bevelhebber zou hebben gedaan. Integendeel, de Koning behaalde eerlang in het westelijk gedeelte van Engeland weder onderscheidene voordeelen. Het leger van Essex werd ten slotte geheel door hem ingesloten, de bevelhebber vluchtte over zee naar Londen, de ruiterij sloeg zich met groote verliezen door den vijand heen, terwijl het voetvolk zich moest gevangen geven. Manchester bleef met

zijne legerafdeeling schijnbaar werkeloos toeschouwer bij deze ramp Zonder eenige aannemelijke reden bleef hij, binnen de muren van de stad Lincoln, een maand lang dralen, in plaats van zijnen vrienden ter hulpe te snellen. Zij die eenig begrip van oorlogvoeren hadden en de handelwijze der veldheeren van nabij konden gadeslaan, kwamen welhaast tot de overtuiging, dat de legerhoofden van het Parlement nog minder een nederlaag duchtten dan zij een overwinning begeerden.

Cromwell's gemoed werd, toen hij dit alles goed begon te doorzien, door een felle verontwaardiging ontstoken. Het groote werk dat God met Engeland voor had mocht niet verstoord worden door eenige groote heeren, die ter wille van eigen macht en aanzien halverwege bleven staan en tevreden waren, zoo de koning slechts de macht van het Parlement wilde erkennen en de Episcopale kerk door de Presbyteriaansche werd vervangen. Voor zulk een onbeteekenenden uitslag hadden Cromwell en de zijnen hun leven niet gewaagd. Het streven der gematigden moest voor goed verijdeld worden. Cromwell ging hier met dezelfde kalmte en vastberadenheid te werk als op het slagveld. Eerst bracht hij in het Parlement openlijk een aanklacht in tegen Lord Manchester die, zooals hij beweerde, den krijgsraad door allerlei uitvluchten had weten te bewegen om van aanvallende bewegingen af te zien, en eindelijk zelfs had verklaard dat het beter was in het geheel niet te strijden. Toen Lord Manchester zich tegen deze beschuldigingen breedvoerig had verdedigd, kwam Cromwell, een maand later, in het Parlement met een voorstel uitnemend passend voor de omstandigheden. ‘Het Engelsche volk’ zoo sprak hij, ‘wordt den oorlog moede. Het begint te klagen achter onzen rug, dat de reden van den geringen voortgang dien onze wapenen hebben daarin gelegen is dat het leger wordt aangevoerd door leden van het Hooger en Lagerhuis. Laat ons niet meer spreken over misslagen die hebben plaats gehad. Zij zijn onvermijdelijk, ik zelf reken mij in dit opzicht niet zonder schuld. Laat ons liever een geneesmiddel zoeken voor het vervolg. De leden van het Parlement moeten zich zelven verloochenen (deny themselves) voor het algemeen welzijn en hun bevelhebberschap nederleggen.’ Een van Cromwell's aanhangers Zouch Tate stelde nu dadelijk voor, dat het Parlement dit besluit ten opzichte zijner leden zou nemen en tevens dat de onderteekening van den Schotschen Co-

venant niet meer verplichtend zou zijn. Dit voorstel, naar aanleiding van Cromwell's woorden: the self denying Ordinance genoemd, werd door het Lagerhuis aangenomen maar door het Hoogerhuis verworpen. Het Lagerhuis nam toen een besluit, waarbij het leger op een geheel nieuwen voet geregeld werd en Thomas Fairfax tot bevelhebber over de gansche krijgsmacht van het Parlement werd aangesteld. Deze regeling, the new Model genoemd, werd door het Hoogerhuis aangenomen. Het verklaarde toen ook niet langer bezwaar te hebben tegen de Self denying Ordinance mits de officieren den Covenant onderteekenden. Op dit punt kwam men tot een dading, waarbij een bepaalde termijn werd vastgesteld binnen welken zij die niet wilden teekenen voorloopig werden vrijgesteld.

Cromwell had thans zijn doel volkomen bereikt. Essex en Manchester namen hun ontslag. De nieuwe bevelhebber was een man naar Cromwell's hart, minder om de hoedanigheden die hij bezat, dan omdat hij de zelfstandigheid der vorige aanvoerders miste. De betrekking van Luitenant-Generaal werd niet vervuld. Iedereen wist echter voor wien zij werd opengehouden. De man, die het voorstel der uitsluiting van de Parlementsleden had beraamd, zou er zelf van worden uitgezonderd. Dat Cromwell, schoon lid van het Parlement, zijne plaats in het leger moest behouden, werd, zij het ook als een harde noodzakelijkheid, door de meerderheid van het Parlement erkend. Een bepaalde uitzondering in de wet, te zijnen behoeve, werd echter niet gemaakt, hij ontving alleen tijdelijk verlof om bij het leger te blijven, een verlof dat natuurlijk voortdurend verlengd werd.

Nu werd Cromwell de hoofdleider van den oorlog. Karel, die reeds gehoopt had, dat de verdeeldheid tusschen de bevelhebbers van het Parlementsleger het begin van het einde van den opstand zou zijn, ondervond spoedig dat dit maar al te waar zou wezen, schoon in gansch anderen zin dan hij dacht. Het nieuw georganiseerd parlementsleger behaalde in alle deelen van Engeland kleine overwinningen. Den 14^{en} Juli van het jaar 1645, kwam het tot een beslissenden slag bij het dorpje Naseby. Koning Karel stond ditmaal in persoon aan het hoofd van zijn leger en moest er ooggetuige van zijn, hoe de gelederen zijner soldaten door Cromwell's ruiters verbroken werden. Te vergeefs beproefde hij door het opstellen van zijne ruiterij den

aftocht te dekken. Toen deze de overwinnende troepen van Fairfax in slagorde tegenover zich zag, durfde zij niet stand houden, maar nam in vollen ren den terugtocht aan. Nu was de slag reddeloos verloren, bij de verwarde vlucht liet men alles in den steek, niet alleen werden de kanonnen van het koninklijke leger door den vijand genomen, maar ook de vrachtwagens waarin de goederen des konings gepakt waren, vielen den overwinnaar in handen. Zoo doende kwamen alle staatspapieren des konings, zelfs zijne geheime briefwisseling met buitenlandsche vorsten en staatslieden in het bezit van het Parlement. Die stukken werden dadelijk gedrukt en overal verspreid. Het Engelsche volk kwam er door tot de wetenschap, hoe zijn Koning geen middel onbeproefd had gelaten om het ten onder te brengen, bovenal - wat aan Presbyterianen en Independenten beide de diepste ergernis gaf - hoe hij door allerlei beloften zich den bijstand der Katholieken in en buiten Engeland had trachten te verwerven. Maar de schok die deze openbaarmaking aan 's konings zaak gaf, was eigenlijk niet meer dan een bijlslag tegen den eik dien de storm reeds ontworteld had. De veldheeren die thans het Parlementsleger aanvoerden waren geen mannen om een behaalde zegepraal onbenuttigd te laten. Hadden Essex en Manchester na den slag bij Marston Moor den Koning den tijd gelaten om zijne verstrooide benden weder te verzamelen, Fairfax en Cromwell volgden een geheel tegenovergestelde taktiek. Door hunne voortvarendheid maakten zij het hunnen tegenstanders onmogelijk, zich na den nederlaag bij Naseby weder in het open veld te vertoonen. De koninklijke troepen moesten zich vergenoegen met aehter de muren der hun trouw gebleven steden den vijand af te wachten. Cromwell wist, hoe weinig de vestingen in Engeland te beteekenen hadden en schroomde niet die met zijne troepen te bestormen. Twintig versterkte steden en kasteelen werden door hem in den zomer van 1645 ingenomen, onder deze Bristol en Winchester. In den daarop volgenden winter keerde Cromwell zich naar het westelijk deel van Engeland, waar nog een klein legertje stand hield, dat spoedig geheel uiteen werd gedreven. De kroonprins ontvluchtte Engeland, over zee, de Koning bleef in Oxford, bijkans de eenige plaats in zijn koninkrijk die hem nog toebehoorde. In het vooruitzicht dat ook deze stad het niet zou kunnen houden, begreep Karel, dat hij van twee kwaden het minste moest

kiezen. Van de Schotten had hij nog minder te duchten dan van de Independenten. Hij verliet derhalve Oxford in stilte, vergezeld door een paar getrouwe dienaren, en bereikte na een moeilijken zwerftocht het Schotsche legerkamp, waar hij zich aan den bevelhebber der krijgsmacht overgaf. Toen de koning zich overwonnen verklaarde was de burgeroorlog geeindigd. Het Parlement was meester in Engeland.

Het was althans de eenige wettelijk bestaande macht die in Engeland was overgebleven; feitelijk had het de opperheerschappij in handen en nu de koninklijke macht was verdwenen, was het in de uitoefening van zijn gezag onbeperkt. Toch was het verre er van verwijderd, dat het bij die uitoefening geheel naar eigen zin kon handelen. Het had in de laatste jaren een nieuwe macht naast zich zien verrijzen, een macht die het zelf in het leven had geroepen, maar die thans hard op weg was het geheel te overvleugelen. Die macht was het leger, de stugge soldaten van Cromwell en Fairfax die nergens geslagen waren, en die, nu zij van hunnen bloedigen arbeid rustten, in de deuken op het harnas en de schrammen in het gelaat, overal waar zij zich vertoonden, de getuigenis omdroegen hunner kalme onverschrokkenheid. Geen wonder dat zij geestdrift en ontzag wekten, en dat de Engelsche burgerij, hoe groote achting zij ook koesterde voor de lords en commons die in Westminster zetelden, het toch in de allereerste plaats aan deze kloeke krijgsbende dankte, dat hare vrijheden uit den hachelijken strijd zegevierend waren te voorschijn gekomen.

Het Parlement intusschen had alle reden om zich bezorgd te maken over de toenemenden invloed van het leger. Het gevoel van erkentelijkheid, dat onder gewone verhoudingen tusschen een regeering en hare trouwe en dappere soldaten bestaat, werd door geheel andere gewaardingen verdrongen. Tusschen het Parlement en het leger ontstond meer en meer wederzijdsch wantrouwen; het was toch voor geen van beide een geheim meer dat de wenschen die de meerderheid van het Parlement koesterde, door het gansche leger eenstemmig werden afgekeurd, om niet te zeggen verafschuwd. Beide voorzagen dat het oogenblik spoedig zou aanbreken wanneer een keus zou moeten worden gedaan, want het verschilpunt dat de gemoederen zoo sterk bewoog kon niet onopgelost blijven. Nu de bisschoppelijke kerk het onderspit had gedolven, was het

de vraag, welke vorm aan het godsdienstig leven van het Engelsche volk moest worden gegeven. En, naar de denkwijze van de zeventiende eeuw, was het de plicht der regeering om die vraag voor het volk te beantwoorden.

Het Parlement, tenminste zijne groote meerderheid had over dat gewichtig punt zijne gevestigde denkbeelden. Het was met hart en ziel presbyteriaansch en wenschte de invoering van een presbyteriaansche kerk met synodes en kerkeraden ongeveer zooals die in onze republiek bestond, geen kerk zooals de presbyteriaansche geestelijken die eischten, volkomen onafhankelijk van het wereldlijk gezag, maar een staatskerk waarover de regeering haar oppergezag konde doen gelden. Maar dit kerkelijk ideaal van het Parlement was een gruwel in de oogen der overwinnaars van Marston Moor en Naseby. Zij hadden nu jarenlang hun leven op het spel gezet om vrij te zijn van een kerkelijk gezag, dat men hun onder de gedaante van een rijk uitgedosten bisschop in een hoofdkerk met versierde altaren en geschilderde ruiten had willen opdringen, en nu het hun ten koste van zoovele gevallen krijgsmakkers gelukt was die afgoderij te verbrijzelen, kwam hun gansche gemoed er tegen in opstand dat dit gezag zou herleven al was het dan ook gehuld in den zwarten tabbaard van een presbyteriaanschen predikant. Zij waren gewoon geweest zelve te prediken en te bidden, den Bijbel uitteleggen zooals de geest bij hen getuigde en zij trilden van verontwaardiging bij de gedachte dat een geestelijke, onder de bescherming van den Staat, zich thans weder de leiding van hun godsdienstig leven zou gaan aanmatigen. Welke kerkelijke inrichting zij eigenlijk begeerden, zouden zij moeielijk hebben kunnen zeggen, voor zich zelven verlangden zij volkomen vrijheid, en zij begrepen maar al te goed, dat zoodra de Staat een nieuwe kerkelijke inrichting ging vestigen, het met die vrijheid gedaan zou zijn. Achter die kerkelijke kwestie, die door den drang der omstandigheden zich op den voorgrond zag geschoven, verrees in het verschiet de nog veel gewichtiger van de geheele inrichting van den Staat. Er was destijds niemand in Engeland, die zich een in alle bijzonderheden afgebakende voorstelling kon maken van de staatkundige toekomst van zijn land, maar dat ook op dit punt de denkbeelden der Parlementsleden en die der legerhoofden en soldaten wijd uiteen liepen was voor

iedereen waarneembaar. De aanzienlijken uit het Hoogerhuis en de rijke burgers van Londen, die toen noch de meerderheid in het Lagerhuis hadden, zouden nimmer bewilligen in een regeeringsvorm die beslissenden invloed aan de geheele natie toekende. Zij hadden door de ervaring met het uit de lagere standen van het volk voortgekomen leger opgedaan, reeds voldoende geleerd welke denkbeelden in de onderste lagen der natie sluimerden. Zij waren thans in de eerste plaats aan het zoeken naar een middel om zich van dat lastige leger te ontdoen. Gemakkelijk ging dit niet, de achterstallige soldijen waren tot een zoo hoog bedrag opgeloopen, dat het onmogelijk was de verschuldigde gelden in eens te voldoen.

Gedurende de onderhandelingen die het Parlement en het leger over deze afbetalingen voerden, begon het laatste zich meer en meer als een regelmatig in den staat bestaand lichaam in te richten. Er ontstond een blijvend overleg tusschen legerhoofden en soldaten, bepaalde personen werden voor de onderhandelingen aangewezen, en verzoekschriften namens het geheele leger opgesteld en openbaar gemaakt. Zoo stonden eerlang het Parlement en het leger als twee zelfstandige machten in den staat tegen elkander over.

Maar nu kwam een derde macht zich als het ware tusschen beide inschuiven. De Koning was, nadat hij zich aan de Schotten had overgegeven, door het Schotsche leger naar Newcastle gebracht, waar het zijn hoofdkwartier had opgeslagen. Daar werd welhaast een driedubbele onderhandeling op touw gezet, allereerst tusschen den Koning en de afgevaardigden van het Engelsche Parlement, vervolgens tusschen den Koning en de Schotten en eindelijk tusschen het Engelsche Parlement en het Schotsche. De beide eerste onderhandelingen hadden tot doel om den Koning onder beperkende voorwaarden de koninklijke macht in Engeland en Schotland terug te geven, zij stuitten echter af op 's Konings onwil om zich tot iets te verbinden, vooral op zijne besliste weigering om de bisschoppelijke kerk door de presbyteriaansche te vervangen. De laatstgenoemde onderhandelingen liepen over de ontruiming van den Engelschen bodem door de Schotten, die in hunne hoedanigheid van bondgenooten, na het eindigen van den oorlog het Noorden van Engeland nog altijd bezet hielden. Deze onderhandeling slaagde welhaast; de Schotten verbonden zich tegen

ontvangst van twee honderdduizend pond sterling voor oorlogkosten, Engeland te zullen ontruimen. Het Engelsche Parlelement zond hierop deze som naar Newcastle, waarop de Schotten binnen de grenzen van hun land terugtrokken.

Daar zij den Koning, niettegenstaande hun bidden en smeeken, want zij waren innig gehecht aan hun nationaal stamhuis, niet konden bewegen om de Schotsche kerkinrichting te erkennen, lieten zij hem aan zijn lot over. Zoodoende laadden zij tegenover de nakomelingschap zich de beschuldiging op den hals dat zij hunnen Koning aan de Engelsch en verkocht hadden. Hoe dit zij, Karel kwam nu in de macht van het Engelsche Parlement, dat hem onder de bewaking van daartoe aangewezen commissarissen van Newcastle deed overbrengen naar het kasteel Holderby in het graafschap Northampton.

De spanning tusschen het Parlement en het leger had de aandacht van zijn persoon afgeleid, toen plotseling, in Juni 1647, zes maanden nadat de Koning te Holderby zijn intrek had genomen, de mare in Engeland rondging, dat het leger zich van zijn persoon had meester gemaakt. Inderdaad had zich een ruiterbende onder bevel van den kolonel Jay, geheel onverwacht te Holderby vertoond, en niettegenstaande het verzet van de commissarissen van het Parlement, den Koning medegevoerd naar het legerkamp. Hij werd daar met nog meer onderscheiding behandeld, dan toen hij in de macht van het Parlement was, alleen werd hij genoodzaakt de troepen te volgen die zich steeds nader en nader bij Londen legerden. En nu, schoon gevangen en van alle macht beroofd, werd Karel langzamerhand het middelpunt waarom zich de onderhandelingen tusschen het leger en het Parlement bewogen. Want, niettegenstaande zijne onrechtmatige handelingen, niettegenstaande den bloedigen oorlog dien hij tegen zijne onderdanen gevoerd had, was hij toch in de oogen van het volk nog altijd gebleven de gezalfde Gods. Waar hij zich vertoonde, werd hij door de lagere standen der bevolking met de diepste eerbetuigingen verwelkomd, en nog steeds bracht men hem tot de lijders aan huidziekten, die volgens het oude volksgeloof in Engeland, door de handoplegging van den Koning konden genezen worden.

Beide partijen, Parlement en leger, die dit alles stilzwijgend hadden waargenomen, gevoelden dat bij de aarzelende houding der natie ten hunnen opzichte, diegene die den Koning op

zijne zijde had de weegschaal der volksgunst zou doen overslaan. Zij vleiden zich beide met de gedachte, dat de Koning, in den ongelukkigen toestand waarin hij geraakt was, zich haasten zou om elke voorwaarde, die niet ten eenenmale verwerpelijk was, aan te nemen zoo hij slechts zijnen troon kon terug erlangen. Maar in deze laatste verwachting bedrogen zij zich ten eenenmale. Nu Karel zich geheel onverwacht den weg weder geopend zag tot zijne vorige waardigheid, begon hij het oude spel van voorheen. De tegenspoed had geen invloed gehad op zijn karakter, zij had hem niet geleerd dat zijn onoprechtheid zijn grootste vijand was en evenmin, wat nog verwondelijker was, dat een koning, al mocht hij in eigen schatting boven de wet der zedelijkheid staan, door zijne onderdanen van de naleving dier wetten niet werd vrijgesteld. Hetzij dat hij oordeelde dat zijne waardigheid geen andere gedragslijn gedoogde, hetzij dat hij de kracht zijner tegenpartij onderschatte en te veel bouwde op hare onderlinge verdeeldheid, zooveel bleek, na eenig tijdsverloop met volkomen zekerheid dat hij geen ernstige onderhandelingen bedoelde. Hij trachtte allen te paaien met beloften, en vestigde inmiddels de oogen op zijne aanhangers die, schoon ten onder gebracht, nog vrij talrijk waren. Met hunne hulp waande hij, zoodra slechts het oogenblik daar zou wezen dat Engeland de regeeringloosheid moede was, zijne onbeperkte koninklijke macht te zullen terug erlangen. Maar dit oogenblik brak nimmer aan. Een beweging der koningsgezinden in Wales, gesteund door een inval der Schotten die thans weder de zijde van den Koning kozen, deed het vuur van den burgeroorlog opnieuw ontblaken; maar Fairfax en Cromwell maakten door hun beslissend optreden aan dezen gevaarlijken opstand spoedig een einde, waarna het Schotsche leger bij Preston geheel verslagen werd. Reeds voordat het leger tegen de opstandelingen te velde trok, had het zich voorgoed van den koning afgewend, in verontwaardiging over zijne trouweloosheid. Nu greep Karel de laatste kans aan en sloot een overeenkomst met het Parlement; maar het was te laat, het leger kwam met geweld tusschen beide, en in plaats van den troon weder te beklimmen vond de koning zijn einde op het schavot.

(*Slot volgt.*)

W.H. DE BEAUFORT.

Suriname.

In het vorige jaar vestigde de heer Kielstra, bij zijn aankondiging der belangrijke ‘Geschiedenis van de koloniën Essequebo, Demerary en Berbice’ door Generaal Netscher in dit tijdschrift, vooral de aandacht op het feit, dat die vroegere Hollandsche koloniën onder Engelsche heerschappij rijk en bloeiend zijn geworden, terwijl Suriname, dat Nederlandsch bleef, steeds achteruitging.

Deze onwederlegbare waarheid moet, dunkt mij, bekoelend werken op de velen hier te lande, die zich gaarne inbeelden, dat geen volk ter wereld zoo uitstekend geschikt is voor koloniseeren en beheeren van koloniën als wij, waartoe zij gereedelijk meenen te mogen besluiten uit de resultaten, die zij van onze Oost-Indische bezittingen kennen, bij gewoonlijk volledige onwetendheid wat Engelsch-Indië betreft. Nog beschamender voor ons wordt de vergelijking tusschen het Hollandsche en het Engelsche beleid in Guyana, als men er bijvoegt, dat, zoo er eenig onderscheid in natuurlijke gesteldheid te maken valt tusschen het tegenwoordige Britsch-Guyana en Suriname, dit ten gunste van laatstgenoemde kolonie uitkomt, die minder laag en moerassig, en daardoor uit zichzelf vruchtbaarder dan de Engelsche bezitting is.

Dat Suriname voortdurend achteruit is gegaan, terwijl Britsch-Guyana - of, zooals men het nu gewoonlijk noemt, Demerary - steeds in bloei toenam, staat zonder twijfel voor een groot deel in verband met het verschillende regeeringsbeleid, dat ten opzichte van de quaestiën van emancipatie en immigratie voor beide koloniën is gevolgd. In Demerary vond na

de afschaffing van den slavenhandel, in 1808, ook die van de slavernij zelve betrekkelijk spoedig, in 1834, plaats, en werd toen niet alleen een ruime schadevergoeding aan de eigenaars betaald, maar, eerst door een zesjarige verplichting voor de gewezen slaven om bij hun oude meesters te blijven werken, welke echter tot vier jaren is ingekrompen, en later, vooral sedert 1850, door flinke maatregelen voor immigratie met ruime gouvernementshulp, ook voor een behoorlijke voorziening in de behoefte aan plantage-arbeiders gezorgd. In Suriname daarentegen wachtte men met de afschaffing der slavernij tot 1863, en toonde een zeer blijkbaren weêrzin om tot de uitgaaf der schadevergoeding aan de eigenaars over te gaan, die ten slotte dan ook gemiddeld niet de helft van de in Demerary toegekende bedroeg. Intusschen onttrokken de plantage-eigenaars in het moederland, wien bij het langdurige verstoken blijven van de zoo noodige aanvulling der slavenbevolking en het daardoor aanhoudend gevorderde sloopen van plantages, om met de slavenmacht die van andere te versterken, steeds als het zwaard van Damocles de emancipatie en al de daarvan gevreesde gevolgen boven het hoofd hing, zich meer en meer aan de kolonie. Toen na de vrijverklaring de gewezen slaven reeds dadelijk het recht verkregen, op andere plantages te gaan werken, en slechts tot éénjarige contracten verplicht werden gedurende den tijd van het staatstoezicht, terwijl men nog jaren lang bleef talmen met het nemen van maatregelen voor immigratie, die eigenlijk eerst sedert 1880 met voldoende gouvernementshulp plaats heeft, verliepen de Surinaamsche plantages in toenemende mate. Voor zooverre zij niet gesloopt werden, kwamen zij voor een groot deel in handen van lieden in de kolonie zonder voldoende kunde en kapitaal. Ten slotte is thans van de Surinaamsche cultures niets overgebleven dan slechts een dozijn suikerplantages, en een tachtigtal ondernemingen, waar de veel beperkter en minder belangrijke cacaocultuur gedreven wordt; terwijl Demerary meer dan honderd meest groote suikerstaten telt.

In een vroeger artikel in dit tijdschrift[1)] had ik reeds gelegenheid op den treurigen toestand van Suriname te wijzen, en daarbij de vrees te uiten, dat een vermeerdering van het tegenwoordige aantal plantages niet te verwachten is, tenzij een

1) Wat ontbreekt Suriname? *De Gids*, April 1887.

nieuwe cultuur gevonden wordt, die bij de groote kosten, welke in deze kolonie aan den landbouw verbonden zijn, toch goede rekening kan geven.

Aanleg van nieuwe suikerplantages achtte ik niet waarschijnlijk, ten eerste wegens de verminderde vooruitzichten van de tropische suikercultuur, ten tweede om de hooge uitgaven, die, vooral bij nieuwen aanleg, het werken met ingevoerde arbeiders en op ingepolderde landerijen met zich brengt. Dit laatste heeft bovendien nog het nadeel, dat men niet vrij is, voortdurend van land te verwisselen, zooals in andere streken, waardoor het gemiddelde rendement voor een onderneming van 100 picols suiker per bouw (= 3700 Kgr. per akker), dat op Java niet voor hoog geldt, in Demerary en Suriname, zelfs bij goed ingerichte fabrieken, nooit bereikt wordt, en men daar met een derde minder (2500 Kgr. per akker) gewoonlijk reeds zeer tevreden is. Intusschen zijn de transportkosten voor de suikerondernemingen der beide laatste koloniën weder aanmerkelijk minder dan voor die van andere streken, en toont vooral Demerary in elk geval, dat men deze cultuur er nog met voordeel kan blijven uitoefenen, mits op eenigszins uitgebreide schaal en bij goede werkwijze, zoowel wat cultuur als fabricatie aangaat. Het is dan ook een op zich zelf verblijdend feit, dat een jong ondernemend Amsterdammer thans twee der bestaande Surinaamsche suikerplantages van nieuwe installatiën laat voorzien, en daardoor het getal plantages, die het oude, primitieve systeem van suikerkoken, geheel met open pannen, nog niet hebben verlaten, van de helft op een derde van het geheele aantal brengt.

Ook wat de cacaocultuur aangaat, noemde ik in mijn vorig artikel de waarschijnlijkheid cener uitbreiding van het bestaande aantal plantages zeer gering, bij de weinig gunstige verhouding tusschen het tegenwoordig voor den aanleg van een nieuwe cacaoplantage in de lage landerijen van Suriname gevorderde kapitaal en de latere opbrengsten. De blijvend lage stand van de bananenprijzen, waardoor de inkomsten van het voorloopige product zeer gering zijn geworden, heeft deze verhouding inmiddels niet verbeterd. Neemt men daarbij in aanmerking, dat er vóór het tiende jaar weinig kans bestaat de kosten te dekken, en men eerst eenige jaren later op overschotten van beteekenis kan rekenen, dan valt het moeielijk aan te nemen, dat er nog

velen gevonden zullen worden, die tot het aanleggen van een nieuwe cacaoplantage in Suriname geneigd zijn.

Een andere cultuur, welke de zoo wenschelijke uitbreiding aan Suriname's landbouw kan geven, is sedert de laatste jaren intusschen wellicht gevonden in die van de Liberia koffie. Deze laagland-koffiesoort schijnt niet alleen de voordeelen van spoediger en grooter productiviteit dan de oude Surinaamsche hoogland-soort te bezitten, maar bovendien, vooral wat bloesems en vruchten betreft, ook beter tegen de wisselvalligheid der seizoenen bestand te zijn, en door een meer gelijkmatige dracht gedurende het geheele jaar niet op één tijdstip een groot aantal handen voor den pluk te vorderen, hetgeen voor Suriname bij het gedwongen werken met een vaste arbeidsmacht een der groote nadeelen van de cultuur der oude koffiesoort is. Daarenboven verschilt de smaak bij goede bereiding zóó weinig van dien dezer laatste, welke in dat opzicht terecht zoo gunstig bekend is, dat het verschil tusschen beide soorten voor een leek nauwelijks te proeven valt, zooals ik uit eigen ondervinding kan verklaren. Het zal evenwel nog practisch moeten blijken, of de cultuur van dit product in Suriname voordeel kan geven. Tot voor korten tijd bestonden daarvan slechts aanplantingen tot proef op een paar cacaoplantages; sedert de laatste jaren wordt er echter een geregelde uitgebreide cultivatie van aangelegd op een plantage, waar men de suikerteelt vervangt door die van koffie en cacao. Voor de toekomst van Suriname zou het ongetwijfeld van overwegend belang zijn, indien door de resultaten van deze onderneming de vraag van een nieuwe cultuur voor den grooten landbouw werd opgelost, van welke ik de wederopheffing der kolonie uit haar staat van verval voornamelijk afhankelijk acht, zooals ik in mijn vorig artikel nader uiteenzette.

Ik moet thans nog even stilstaan bij de quaestie van de vestiging eener blijvende bevolking uit andere streken in Suriname, die, naar aanleiding der plannen voor een immigratie van Javanen, in den laatsten tijd weder ter sprake is gekomen.

De groote eigenaardigheid van de kolonie Suriname, welke haar van de meeste andere koloniën onderscheidt, en gewoonlijk te veel uit het oog verloren wordt, is hare lage ligging, die het bewoonde gedeelte gedurende een grooten tijd van het jaar tot een moeras maakt, waar het land niet ingepolderd en

door sluizen of kokers op loozing gebracht is, of een der zanden schelpritsen vormt, op verschillende plaatsen bij smalle strooken in de richting der zeekust de alluviale streken doorsnijdende. Deze natuurlijke gesteldheid is voor mij tevens de verklaring van het ontbreken eener oorspronkelijke bevolking, die de andere, hooger gelegen gedeelten van Zuid-Amerika, zooals Venezuela, wel degelijk in het talrijke Indiaansche element bezitten; èn een ernstige moeielijkheid voor het overbrengen van een nieuwe uit andere streken, hetgeen velen als resultaat van Oost-Indische immigratie schijnen te verwachten. Gelijk ik reeds vroeger als mijn meening te kennen gaf, beschouw ik de noodzakelijkbeid van het aanleggen en onderhouden van inpoldering en drainage, zonder welke het land niet bewoonbaar en bebouwbaar is, als het groote beletsel voor eigen nederzettingen eener arbeidende bevolking. Ik geloof daarom ook niet, dat die van de thans aanwezige populatie ooit veel beteekenis zullen verkrijgen. Wat dit punt betreft, moet ik nog doen opmerken, dat de hoeveelheid cacao, in de Koloniale Verslagen als het product van deze zoogenaamde gronden vermeld, zelfs nog een overdreven indruk geeft van de tegenwoordige beteekenis dezer laatsten, daar een groot deel van die cacao der gronden buiten twijfel afkomstig is uit velden van plantages, welke veelal niet genoeg bewaakt zijn om diefstal te voorkomen, hetgeen bij een contrôle op de herkomst van het door de bevolking geteelde product, zooals die in Demerary bestaat, spoedig zou blijken, uit de volstrekte onmogelijkheid voor tal van gronden om in werkelijkheid voort te brengen wat er van verkregen heet te zijn.

Voor de vestiging van een nieuwe populatie zou het mijns inziens dus een bepaald vereischte wezen, dat het gouvernement voortging met het in orde brengen en onderhouden van de inpolderingen van vroegere plantages ten behoeve der bevolking. De enkele tot dusverre voor zwarte arbeiders daarmede genomen proeven leverden echter toch niet veel resultaat op; en voor het leggen van een looskoker op de eenige der thans bestaande gouvernementsnederzettingen die kleine aanplantingen van werkelijke waarde aan te toonen heeft, moest op de begrooting van dit jaar de niet onbelangrijke post van ƒ 10.000.- uitgetrokken worden. Daar buitendien de plantages slechts op den arbeid eener zeer groote vrije bevolking, over de verschillende districten verspreid, veel zouden kunnen rekenen, en zelfs in

dat geval niet geheel zonder een vaste kern van gecontracteerde arbeiders zouden kunnen werken, zooals het voorbeeld van Demerary bewijst, komt de wenschelijkheid van zulke pogingen tot het verkrijgen van een blijvende populatie mij tamelijk twijfelachtig voor. Bepaald nadeelig voor de kolonie zou ik ze achten, indien de thans bestaande immigratie van gecontracteerde arbeiders er in het minst onder moest lijden.

Is de toestand van Suriname uit een economisch oogpunt beschouwd in vergelijking met dien van onze vroegere bezitting Demerary treurig te noemen, niet minder is dat in bijna elk ander opzicht het geval met den staat, waarin de kolonie zich bevindt; vooral wat de middelen van gemeenschap betreft.

In Demerary zijn de districten allen van goede harde wegen voorzien, waardoor het in de tropen zoo noodige verkeer per as er evenals in elke beschaafde streek mogelijk is; ja, men heeft er zelfs een spoorweglijn; en goed ingerichte stoombooten onderhouden een drukke communicatie van uit de stad naar alle richtingen der kolonie.

In Suriname vindt men van dat alles slechts zeer weinig zelfs naar verhouding van den minder bloeienden toestand van het land. De zoogenaamde wegen in de districten zijn, behalve enkele die van uit de stad tot op eenigen afstand daarbuiten loopen, voor alle verkeer per as geheel ongeschikt, en zelfs te paard of te voet hoofdzakelijk slechts in de droge seizoenen des jaars begaanbaar. Het zijn eenvoudige kleidijken of -dammen, met gras begroeid, grootendeels tevens de rivierdijken en zijdammen der plantages vormende. Zeer gemakkelijk zou het wezen, deze dijken met gebrande klei te beleggen, waardoor men de goede wegen in Demerary verkrijgt; zoowel hout als klei zijn in overvloed voorhanden. Dat in dit opzicht meer gedaan had kunnen worden, toonen reeds twee der door mij bedoelde wegen bij de stad, hoewel ook de toestand daarvan niet altijd te roemen valt. Aan het hoofd van dat district is gelukkig een ook in andere opzichten flink en verstandig ambtenaar, die zooveel mogelijk zorg draagt voor een eenigszins bruikbaren staat van de communicatiën te land, en, voor zooverre hij kan, ze ook reeds door de strafarbeiders hard laat maken, al heeft dat nog slechts op gebrekkige wijze plaats. In andere der voornaamste gedeelten van de kolonie echter verwaarloost het districtsbestuur deze communicatiën zóó, dat het

zelfs, hoewel in strijd met de bestaande verordeningen, het vee der verschillende plantages er niet van weert, tengevolge waarvan zij natuurlijk bij regenweder in een drassigen staat geraken en als wegen ten slotte geheel en al onkenbaar worden. Verscheidene bruggen zijn daar buitendien dikwijls in een zeer onveiligen toestand, hetgeen menigmaal ruiters aanleiding geeft, zich er niet tegelijk met hun paard op te wagen. Vindt de Gouverneur bij zijn overige talrijke bezigheden eens tijd tot het bezoeken van een of ander punt in de districten, dan wordt hem steeds bij voorkeur het beste gedeelte van deze communicatiën getoond.

Op de voornaamste rivieren, langs welke de plantages liggen, en naar de goudvelden, wordt, gedeeltelijk door het gouvernement, gedeeltelijk op kleiner schaal door eenige particulieren, een dienst onderhouden met voor het klimaat ver van practische stoombooten en -barkassen, die, bij gebrek aan de in Demerary bestaande doch kostbare aanlegsteigers, de passagiers aan de stations met elk weder in open sloepen van en naar den wal vervoeren, als dat niet door particuliere plantage-vaartuigen geschiedt. Wachthuisjes tot beschutting van de reizigers, ten minste tegen de tropische regenbuien, zoekt men, op een enkele uitzondering na, aan deze stations te vergeefs. Zelfs heb ik bijgewoond, dat op één daarvan het kleine steigertje, hetwelk er de gewone landingsplaats der meeste Surinaamsche plantages, uit glibberige steenen bestaande, vervangt, geruimen tijd bijna geheel van planken dek was ontbloot, omdat het gouvernement en de eigenaar der plantage het er over oneens waren, op wie de verplichting rustte, dat te herstellen; menigmaal geraakte daardoor bij aankomst der sloepen een passagier in den zachten modder van den rivieroever.

Daar intusschen deze stoombooten slechts eenige malen 's weeks varen, moet men zich in den regel voor het personenverkeer nog met half overdekte roeibooten behelpen, de oude tentbooten, die in Demerary natuurlijk reeds tot de geschiedenis behooren, zooals de trekschuiten hier te lande. Neemt men daarbij in aanmerking, dat de kleinsten dezer vaartuigen vier roeiers vereischen, en dat men, wegens het sterke getij, slechts om de zes uren in op- of afgaande richting kan varen, dan begrijpt een ieder, welke wijze van communicatie dit is.

Hoe moeielijk het bij zulke toestanden wordt, zich te ver-

plaatsen, behoeft geen nader betoog. Natuurlijk zijn zij weinig bevorderlijk voor het ontstaan van nieuwe ondernemingen in de kolonie.

Postdienst bestaat in de districten feitelijk niet. De brieven worden door de conducteurs van de rivierbooten op de stations afgegeven, als er zich voor het ontvangen ervan plantagearbeiders of andere personen bij hen aanmelden; of weder medegenomen. Over de regelmatigheid en veiligheid van dit brievenvervoer zal ik liever niet in bijzonderheden treden.

De sedert lang gevolgde wijze van beheer der kolonie blijkt buitendien nog in verschillende opzichten. In zeer verwaarloosden en onvoldoenden staat bevindt zich ook steeds het quarantaine-établissement, een moerassige plaats, dicht door bosch omringd, gewoonlijk wemelende van muskieten, en tot eenige huisvesting der aangekomen reizigers slechts voorzien van een aantal lage loodsen met ijzeren daken. Het gevaar, dat een dergelijk établissement oplevert voor de gezondheid van hen, die er eenigen tijd moeten verblijf houden, ligt voor de hand.

De inrichting voor melaatschen aan de Coppename-rivier schijnt eveneens in verwaarloosden toestand te zijn, en wat dat vooral in een moerassig tropisch land beteekent, is duidelijk genoeg. Een der Surinaamsche bladen vestigde in verband hiermede er onlangs de aandacht op, dat tal van melaatschen, die naar dit établissement behoorden gezonden te worden, thans onder de overige bevolking blijven wonen, en natuurlijk de ziekte op allerlei wijzen onbemerkt verder verspreiden.

Karakteristiek is het zeker ook, dat de straten der stad Paramaribo eerst sedert het bestuur van den vorigen Gouverneur 's avonds verlicht worden, niettegenstaande zij alle plaveisel missen, en dus, ondanks de ligging der plaats op een zandrits, in den regentijd dikwijls nauwelijks begaanbaar zijn.

De verwaarloosde staat der kolonie is intusschen niet uitsluitend aan het moederland te wijten, zooals men in Suriname gewoon is te beweren. De bevolking toch heeft haar eigen vertegenwoordiging in de Koloniale Staten, een voorrecht dat - zonderlinge anomalie - de ingezetenen van onze Oost-Indische bezittingen moeten missen, hoewel zij er ongetwijfeld een beter gebruik van zouden maken. Indien deze Staten zich minder als volksvertegenwoordiging beschouwden, en meer als deel van een plaatselijk bestuur, zich minder begaven in een steeds gelijk-

luidende critiek van het beleid der Regeering, en meer feitelijk de taak van de verbetering der koloniale toestanden ter hand namen, behoefden deze laatsten niet zóó buitengewoon treurig te zijn als thans het geval is. Een Gouverneur van Suriname heeft voor een goed bestuur blijkbaar meer steun en voorlichting noodig dan hij, laat ons zeggen door het déprimeerende klimaat, van de zijde der ambtenaren ontvangt. De Koloniale Staten doen evenwel in die richting zeker niet veel. In de Kamers is dan ook reeds de wenschelijkheid eener herziening van de bepalingen omtrent deze instelling betoogd.

Het blijft echter onverminderd de taak van de Regeering, zorg te dragen dat de slechte toestanden, die een ontwikkeling der kolonie in den weg staan, worden verbeterd, op welk gebied de geheele afschaffing der uitvoerrechten op suiker en andere artikelen, behalve goud, en de geleidelijke vermindering van die op cacao, door den vorigen Gouverneur, als een belangrijken maatregel van den laatsten tijd valt te constateeren. Natuurlijk moet tevens getracht worden, door een zuinige koloniale huishouding de geldelijke bijdrage, die Suriname jaarlijks aan het moederland kost, zoo weinig mogelijk te laten oploopen. Wellicht zou in dat opzicht, behalve het laten vervallen van den gouvernements-vaartuigdienst, ook nog op enkele andere punten iets gedaan kunnen worden. Zoo komt het mij voor, dat de lagere rechtspleging van Paramaribo en de omliggende districten bij de geringe bezigheden van het Hof van Justitie op een eenvoudiger voet te brengen zou zijn. Bovenal echter acht ik het zeer te betreuren, dat de aanbesteding van de rivier- en kustvaart, die men reeds sedert geruimen tijd had mogen verwachten, nog steeds is uitgebleven; te meer, omdat daardoor behalve een aanzienlijke bezuiniging ook een veel beteren dienst verkregen zou kunnen worden. De jaarlijksche kosten van het departement der koloniale vaartuigen bedragen nu een belangrijk cijfer. Hoe het daarbij met dezen tak van communicatie onder gouvernementsbeheer gaat, blijkt onder anderen uit het feit, dat voor eenige jaren een stoomboot werd besteld, die tevens rivierboot en zeeboot zijn moest, doch na aankomst zeer spoedig voor de kustvaart geheel ongeschikt werd verklaard, waardoor op de rivier nu een klein zeeschip dienst doet, 'twelk aan de eischen van een tropische riviervaart zeer weinig beantwoordt.

Het te ver drijven van bezuiniging is evenwel steeds ten sterkste te veroordeelen. Niet alleen wreekt het zich zelf veelal toch in noodzakelijk hoogere uitgaven voor volgende jaren, zooals de laatste begrootingen hebben bewezen, doch wat de gevolgen van een dergelijk bekrompen regeeringsbeleid zijn, daarvan levert de tegenwoordige staat der kolonie ongelukkig reeds een te duidelijk en voor Nederland te beschamend toonbeeld.

S. MULLER VAN VOORST.

Ter gelegenheid van de Daubigny-tentoonstelling in Den Haag.

De Franschen mogen er roem op dragen, aan de moderne schilderkunst hare eereplaats te hebben toegewezen in de rij der kunsten, die van eeuw tot eeuw het eigen merk van hare ontwikkeling dragen. Zij zagen op hun grond een heldenteelt van schilders geboren worden, die het tijdperk tusschen 1830 en het laatste vierdedeel der eeuw, tot een der rijkste en roemvolste stempelen in de altijd tragische geschiedenis der kunst. Want hebben ook de meesten onder hen, die het nieuwe tijdvak hielpen openen en.... sluiten, hun streven ten laatste nog bekroond gezien door de huldiging van hun werk met eer en aanzien - een voorrecht, dat onze schilders in het niet minder glorievolle tijdperk der 17de eeuw, schier allen moesten derven - de vastheid van karakter, waarmede zij in de jaren van strijd, te midden van een vaak smartelijk levenslot, pal bleven staan voor hun beginsel, perst eerbied en bewondering af. Van Delacroix tot Daubigny, van den eersten tot den laatsten, hebben zij eene zielegrootheid aan den dag gelegd, die hen in hunnen adel als mensch tot de gelijken maakt van hun genie als kunstenaar. De weigering, waarmede Dupré, in tijden van ontbering, het aanbod van den opkooper beantwoordde, die hem 40.000 francs bood voor de vervaardiging van eene schilderij, mits zij aan bepaalde voorwaarden voldeed, vindt men in gewijzigden vorm terug in de levensgeschiedenissen van al zijne kunstbroeders. Maar het voorbeeld van den één, vuurde den ander aan en voor de minachting, waarmede het publiek, in navolging van de officieele machthebbers, der jury's van tentoonstellingen, der albeschikkers over ordelinten en medailles,

hunne werken aanvankelijk bejegende, vonden zij vergoeding in de waardeering, die zij voor elkanders arbeid koesterden; in het gevoel van solidariteit, dat hen als lotgenooten in den strijd aaneenverbond. Zoo zien wij Corot, een der weinigen, die van huis uit over eenige middelen beschikte, met gevulde handen de werkplaatsen zijner makkers binnentreden en ze met leege weer verlaten; Diaz teekeningen van Millet Parijs afventen en 's avonds met een 50 francs op zak naar Barbizon terugkeeren om als een redder in den nood, door het hongerig gezin des grooten meesters te worden ingehaald. Zoo zien wij allen elkander helpen en bemoedigen en propaganda maken voor het werk des medestrijders. ‘Spreek mij niet over *mijn* schilderijen’ - placht Diaz uit te roepen, als bijgeval zijn arbeid werd geroemd: ‘*ça, c'est du nanan!*’ en hij wees op stukken van Rousseau, Millet, Troyon en bracht ze aan den man, zij het ook voor een prijsje. Weinig jaren vóór zijn dood, toen zijne schilderijen eindelijk koopers vonden en Corot een aanzienlijk bedrag te innen had, liet hij van het geld dat hem werd voorgeteld, tienduizend francs door den koopman houden, zeggende: ‘Gardez ceci; quand je n'y serai plus, vous donnerez pendant dix ans une pension de mille francs à la veuve de mon ami Millet’. En aldus is geschied.

Nobeler ontwerp voor het fries in den gevel eener kunstacademie is nauwelijks denkbaar dan het tafereel, waarop de reeds vergrijsde schilder uit de hand zijner kunstbroeders eene medaille in ontvangst neemt - *le père Corot*, door *ses enfants* vereerd, ter vervanging van de *grande médaille d'honneur*, die hem door de domme jury's der tentoonstellingen steeds onthouden is geworden.

Het is een sprekend kenmerk van de Fransche schilderschool, die omstreeks 1830 haar oorsprong neemt, dat zij hare vertegenwoordigers vergunt eene zoo groote verscheidenheid van opvatting te huldigen en zich niet beperkt tot eene renovatie van het landschap, maar o.a. door Delacroix de zoogenaamde historische kunst met nieuwe levenskiemen doet bezielen, door Decamps de poëzie der Oostersche natuur voor het eerst ons nader brengt, in Troyon den te vroeg gestorven Potter tot ontwikkeling komen laat.

Het bezielend element was bij allen gelijk: terugkeer tot de natuur, gelijk zij zich in het landschap, in den mensch der

werkelijkheid openbaart. De deuren der academie hadden zich gesloten voor elk vleugje van de buitenlucht en binnen de muren was voor de verbeelding der schilders eene wereld opgerezen, saamgeknutseld uit de brokjes en blokjes, die men zich uit de bouwdoozen der oudere kunst allengs verzameld had. Alles behoorde eene geijkte maat, eene geijkte kleur, een geijkt karakter te bezitten: een Christus aan het kruis, zoowel als de compositie van een landschap, een veldslag zoowel als eene vredige weide - voor zoover men vredige weiden durfde schilderen. Geen boerenstulpen, geen arme drommels, tenzij in fantasiekostuum, werden geduld op een fatsoenlijk schilderij - zelfs de boomen hadden hunne klassificatie. Een wilg bijv. behoorde tot het plebs en was het penseel des kunstenaars onwaardig. Wie onze eigen kunst van de eerste helft dezer eeuw, zich in herinnering roept - hij kan er in onze musea aan te gast gaan - zal een doorgaand karakter, als het karakter heeten mag, in alle specimen herkennen! En niet alleen dat de schilderijen van den zelfden maker een onveranderlijk merk dragen van gelijksoortigheid, of ze uit den eersten of den laatsten tijd des schilders dagteekenen; de verzameling in haar geheel is uit één pot gepolitoerd, naar één model gevolgd. Stel daartegenover de werken uit de Fransche school van 1830. Welk een schakeeringen! Millet, Rousseau, Corot, Diaz, Troyon, Dupré, Daubigny, met welk eene beslistheid hebben dezen, ondanks de intimiteit waarin de meesten met elkaar verkeerden, ondanks dezelfde natuur (Barbizon, Fontainebleau, de boorden van Seine en Oise) die hen geïnspireerd heeft, hunne zelfstandigheid gehandhaafd - al is het waar, dat soms hun werk getuigt van zekere verwantschap. Bij *onze* moderne meesters - Israëls, Bosboom, Maris, Mauve, Mesdag - neemt men hetzelfde waar.

Dit onderscheid in karakter is een sprekend, maar niet minder een noodzakelijk kenmerk van elk bloeitijdperk der kunst, op welk gebied ook. En in de schilderkunst ontmoeten wij hetzelfde verschijnsel in die andere glansperiode, welke op een afstand van twee volle eeuwen met de Fransche evenwijdig gaat en den Nederlandschen naam met haren luister altoos zal omstralen.

Wie immers spreekt van een bloeitijdperk in de kunst, vat daarbij oorspronkelijkheid, zelfstandigheid in één gedachte samen. Wie ‘school’ zegt en het woord neemt in zijn ware beteekenis

van voortzetting eener zelfde traditie, van onderwijs naar vaste en vooruitgestelde regelen, drukt het beeld uit van methode, namaak, herhaling van hetgeen voorafging en daarmee gaat noodzakelijk gepaard: afschaduwing, verzwakking. Het is daarom misschien niet overbodig op te merken, dat indien wij door het gebruik verleid, spreken van de zeventiendeëeuwsche schilder*school*, van de Fransche *school* van '30, het woord in oneigenlijken zin gebezigd wordt en slechts om een tijdperk aan te duiden.

Nu wensch ik eene vraag hier op te werpen, die door de twijfelzucht vaak uitgesproken is. ‘Hoe durft men er toe komen’ - wordt gezegd - ‘om met één pennestreek de kunst, gelijk zij zich somtijds eene eeuw lang geopenbaard heeft, eenvoudig door te halen en eene geheele schilderschool - bij ons bijv. die welke, steunende op de reeds zwakke 18de eeuwsche meesters, tot 1840/50 reikt - als waardeloos in de ontwikkeling der kunst van zich te werpen? Zouden zóóveel jaren, waarin het penseel door honderden gevoerd werd, dan niet één schilder van beteekenis hebben voortgebracht en is het denkbaar en verklaarbaar, dat plotseling na 1850, in Nederland de dag des nieuwen levens door de wolken boort?’

Het vraagstuk hier gesteld, is niet met één woord op te lossen, maar de feiten spreken. Hoe zal men het verklaarbaar maken, dat in Engeland eerst na achttien eeuwen de schilderkunst, krachtig genoeg haar karakter wist uit te spreken om gehoord te worden en meegeteld in de algemeene geschiedenis der kunst? Gainsborough (1727-1788) wordt thans erkend als de schepper, niet slechts van het Engelsche landschap, dat hij uit de boeien der Italiaansche conventies bevrijdde, maar als de voorlooper dier phalanx van kunstenaars, Crome, Bonington, Constable, die door hun werken, zoo vol natuur en waarheid, in *Gods own style* geschilderd, de Franschen uit hun dommeling, op het door Claude Lorrain en Poussin gespreide bed der overlevering, hebben doen ontwaken. En Bonington, èn John Constable zagen hunne werken in het Parijsch salon van 1824 met eene gouden medaille bekroond Dat dezen werkelijk deel hebben gehad aan de reactie, die in het Frankrijk van 1830 eene nieuwe kunst het leven, schonk, vindt - al ontkenunen dit sommige chauvinisten die meenen, dat de Fransche roem geen prikkeling van buiten velen kan - zijne

bevestiging o.a. in een brief van Constable uit het jaar 1824, waarin wij lezen: ‘De Parijsche critici gaan hevig te keer tegen onze schilderijen en waarschuwen al vast de jonge schilders tegen de verlokking. “Quelle ressemblance” - vragen zij - “trouvez-vous entre ces peintures et celles du Poussin, *que nous devons toujours admirer et prendre pour modèle?*... Prenez garde aux tableaux Anglais, ils perderont l'école.” En zij hebben de school uiteengejaagd!’

Doch om terug te keeren tot ons punt van uitgang; wat verklaart het feit, dat de Engelschen pas na zóó veel eeuwen van verblinding, ziende zijn geworden? Zou niet hierin de oorzaak schuilen, dat eerst nadat de meesterwerken der Hollandsche schilderschool, die in het laatst der 18de eeuw - bij scheepsladingen, wordt er wel eens beweerd - naar Brittanje zijn uitgevoerd, hun werking op den smaak konden doen gevoelen, de Gainsborough's, Bonington's en Constable's te voorschijn zijn getreden? Want dat de Engelsche landschapschool geïnspireerd is door onze Hobbema's en Ruisdael's, door Cuyp en zelfs door Rembrandt, staat vast.

Evenwel, waar blijven wij met de eeuwen, die voorafgingen en waarin toch de Engelsche kunst op ander gebied zich een hooge trap van ontwikkeling mocht verwerven? En hoe komt het, dat wij, Hollanders, zoo van de wijs konden raken, terwijl wij de Hobbema's, Cuyp's, Ruisdael's gestadig voor oogen hadden; hoe komt het, dat de Duitschers, wier musea zoo rijk zijn aan de beste stalen van oud-Hollandsche kunst, tegen haren invloed, met Germaansche weerbarstigheid zijn blijven ingroeien, in hunne prentjeskleurderij zelfs hun eigen Holbein bespottende, en dat zij wellicht eerst uit de tentoonstellingen van moderne Hollandsche kunst te München, de les zullen putten, die voor hunne doove ooren reeds zoo lang gepredikt is binnen de wanden hunner rijk voorziene musea?

Eén stap althans komen wij met deze beschouwingen verder, deze: dat onze oud-Hollandsche schilders als de ontdekkers mogen gelden van de nieuwe wereld der moderne kunst. Zij zijn de eersten geweest, die de natuur uit hunne omgeving met het onbeneveld oog van den zich zelf bewusten kunstenaar zijn tegemoet getreden en haar hebben weergegeven met de liefde, waarmede de mensch zijne eigen schepping pleegt te koesteren. Wàs Holland niet eene schepping van de Hollanders

zelven, nadat zij het hadden vrij gevochten en groot gemaakt? In dit opzicht verkeerden onze schilders in de gunstigste conditie. Zij hadden om nationale schilders te worden, slechts gehoor te geven aan den zelfden drang, dien de nationale dichter niet weerstaan kan, als hij het lied der pasherwonnen vrijheid zingt. En het nationale lied heeft in de werken onzer schilders zóó luid weerklonken, dat het anderen volken tot opwekking is geweest om op hunnne beurt op nationalen trant het hart in vrijheid uit te storten. Zóó hebben wij het zien geschieden, dat de geuzenzang van onze schildersbent, weerklank heeft gevonden in het gemoed der kunstenaars in Engeland, die later hunne Fransche gildebroeders hebben opgewekt. En is het niet kenmerkend, dat onze eigen schilders eerst uit de transpositie van het geuzenlied, gelijk het door de Fransche meesters van 1830 in hunne werken werd op muziek gezet, den oorspronkelijken zang, die over onze velden ruischt, weer hebben leeren kennen en verstaan? De moderne Hollandsche schilderschool van heden - dit is de slotsom - staat tot de Fransche van 1830, in dezelfde wisselwerking, als deze tot de Engelsche van het begin der 19de eeuw. En de Duitsche school der toekomst beweegt zich in eene richting, haar door onze hedendaagsche schilders aangewezen.

Zonder verschooning te vragen voor deze lange inleiding, al staat zij slechts zijdelings in betrekking tot hetgeen zal volgen, kom ik tot mijn eigenlijk onderwerp: de tentoonstelling van Charles François Daubigny, in Pulchri Studio te 's-Gravenhage. Men kan, de zaal der expositie binnentredende, geen oogenblik in ongewisheid zijn omtrent het gehalte van den kunstenaar, van wien hier vijfendertig kleine en groote doeken aan de wanden prijken. Reeds de eerste indruk is beslissend. Waar gij het oog ook henen wendt, elk doek is ‘raak,’ gelijk de term luidt. Gij voelt u in het bijzijn van een hoog karakter, ernstig, maar toch mild, beslist van toon, maar vol bekoring, zelfs in zijne krachtigste uitingen.

Dit is trouwens een kenmerk van de kunst van Daubigny: de toon van zijne schilderijen is, ook in het geheimzinnige, forsche, stoute, altoos aangenaam, hetgeen met alle kunst van, voor het overige groote meesters, lang niet het geval is. Gij begrijpt onmiddellijk, dat deze man, die vaak met overmoed,

de natuur in hare machtigste openbaringen, aan zijn genie cijnsplichtig tracht te maken, een fijn voelend hart bezit; dat hem die zekere naïeveteit eigen is, zonder welke de kunst niet kan bestaan, omdat zij de grootste vijanden van het werkelijk aangrijpende: de gemaaktheid, de koketterie, te eenenmale uitsluit. Men vertelt van Daubigny, dat hij, reeds tot een hoog standpunt in de kunst gekomen, het niet beneden zich achtte, den groven kwast ter hand te nemen om als een huisschilder zijn vaartuig ‘Le Botin’ te verven. En dan riep hij zijne vrienden, tot getuigen van zijne vaardigheid in deze.

Hij was een reus en tegelijk een kind.

Er is geen magistraler studie denkbaar dan *Meules de foin*, twee reusachtige hooischelven, die driekwart van het doek beslaan en boven het kader uitsteken, weggezonken in de stille schaduw, die het maanlicht oproept uit de duisternis. Maar tezelfdertijd is Daubigny de schepper van die teere schilderingen, waarbij het weifelend zonlicht, dat als de vuurbol reeds is weggezonken onder den horizont, niet scheiden kan van de aarde, zonder haar een laatsten groet te hebben toegeworpen. Daubigny's maanlichten zijn beroemd. Een der fraaiste ter tentoonstelling is ongetwijfeld: *La lune blanche*. Het behaagt weder in de eerste plaats, door de afwezigheid van elke koketterie; er is geen toeleg merkbaar, nòch om pathetisch, nòch om fantastisch te zijn. Het is het klare, zuivere schijnsel, dat de nacht doorzichtig maakt en zacht en stil zijne koestering over het in rust gedompeld landschap spreidt. Een andere schilderij: *La lune rousse*, mist dien verheven eenvoud, die afwezigheid van het théâtrale. Er is geknutseld in dit doek en ik zou haast Daubigny's zoon, Karl, die niet in de schaduw van zijn vader staan kan, verdenken aan deze studie van den meester, de ongewijde hand te hebben geslagen.

Niemand vóór Daubigny, heeft het waagstuk ondernomen en tot een goed einde gebracht om de bron van het licht, de bevruchtende kiem van elke schilderij, buiten het kader van zijn werk te houden en die twijfelachtige effecten te scheppen, waarbij het licht, zonder zich te concentreeren, egaal over het doek gespreid wordt, komende van een punt, dat achter den beschouwer moet gelegen zijn. *Chemin de halage* en *Bonneville* zijn in deze meesterstukken, die wellicht alléén staan op het gebied der schilderkunst.

Daubigny behoorde niet tot de voorhoede in den strijd, door de mannen van 1830 met zooveel overtuiging aangebonden tegen de logen der traditie, tegen de academische ontwrichting van de werkelijkheid. De revolutie had reeds haar beslag gekregen. Daubigny plukte de vruchten van de zegepraal, maar heeft tevens de grenzen van het veroverde gebied nog uitgezet. Dupré, Diaz, Rousseau, Corot, die zijne landschappen nog vaak met faunen en bacchanten stoffeert, staan allen min of meer onder den invloed van de romantiek. Daubigny overtreft hen in zijne breedere, vrijere opvatting der natuur.

'Elle seule, et c'est assez', was zijne lijfspreuk. Het atelier diende hem meer om zijne doeken te prepareeren en tot berging voor zijne schetsen en studies, dan als werkplaats. De groote verscheidenheid van compositie, kleur, karakter, de ongemeene frischheid zijner schilderijen, zijn een gevolg hiervan, dat hij altoos buiten schilderde, niet slechts zijn werk onder den blooten hemel aanlegde, maar ook afwerkte. Zoo verhaalt zijn levensbeschrijver, F. Henriet[1)], dat het gelijk een werk van Ruisdael zóó doorwrochte schilderij: 'Villerville-sur-Mer' (ter expositie aanwezig), geheel op de plaats zelf, buiten, is voltooid.

Om de natuur langs de oevers van Seine en Oise, in hare intiemste oogenblikken te kunnen gadeslaan, met haar te kunnen medeleven dag en nacht, liet hij zich in zijne boot den stroom afdrijven en wierp het anker uit, telkens als een schilderachtig plekje, een mooi lichteffect er hem toe noodde. Weken achtereen kon hij op zijn vaartuig uitblijven, en zóó lang hield hij die tochten vol, tot de door rheumatiek verstijfde vingers het roer niet meer konden vasthouden en de jicht hem aan zijn kluis bond. De menschen, langs de rivier, pleegden hem den 'kapitein' te noemen en hij voelde zich met dien titel echt kinderlijk gevleid. Trouwens, hij had iets van een ronden zeeman in zijn uiterlijk.

Dat Daubigny inderdaad een stap is verder gegaan dan zijne voorgangers, blijkt ook hieruit, dat hij op *zijne* beurt weer tegen het vooroordeel heeft moeten kampen, eer het hem gelukte zijne opvatting gangbaar te maken. Toch waren - toen hij begon - de zooeven genoemde schilders reeds tot zeker aanzien gekomen. En telkens wanneer Daubigny, steeds dieper indringende in het

1) C. Daubigny et son oeuvre gravé. Paris A. Lévy.

wezen der natuur en in gelijke mate zich als kunstenaar ontwikkelende, met de teekenen eener nieuwe zegepraal voor het aangezicht der menigte trad, week zij terug, zeggende, dat de meester zich zelf begon te overleven - maar ook telkenmale dwong hij haar, tot inkeer te komen en hare dwaling te herroepen. Het was in die tusschenpoozen, als men hem in zijne vlucht niet wist te volgen en de koopers aan zijne vroegere werken, boven die van later tijd, de voorkeur gaven, dat hij in arrenmoede uitriep: ‘Les meilleurs tableaux sont ceux qui ne se vendent pas!’

Hoe belangwekkend het moge zijn, den levensloop van een kunstenaar op den voet te volgen, voor wiens werken men liefde gevoelt, het geven eener biographische schets, ligt niet op mijn weg en aan Daubigny's uiterlijke lotgevallen zal hier aandacht worden geschonken, alléén voor zoover zij in onmiddellijk verband staan met zijne ontwikkeling als kunstenaar, Daubigny heeft reeds vroeg op eigen wieken leeren drijven en in zijne artistieke loopbaan teekenen zich dezelfde stadiums als bij alle kunstenaars, die onder vallen en opstaan, zich ten laatste een eigen en blijvende plaats hebben weten te veroveren. Bij zijn vader, óok landschapschilder, leerde hij als kind de teekenstift hanteeren, maar daarbij werd weinig rekening gehouden met zijne natuurlijke neigingen. Ten einde iets in de huishouding meê te verdienen, zette men hem reeds in zijne schooljaren aan het werk om speelgoeddoozen te versieren, klokken te schilderen enz. Toen zijn vader hertrouwde, verliet hij het ouderlijk huis om voor zich zelf den kost te gaan verdienen en greep daarbij, met eene blijmoedigheid, die hem nooit verlaten heeft, alles aan wat zich aan arbeid voordeed. Hij teekende illustraties voor boeken en weekbladen, décoreerde plafonds, is een tijd in dienst geweest - namelijk na zijne Italiaansche reis - bij een restaureerder van schilderijen enz. Nochtans verloor hij zijn doel om schilder te worden, niet uit het oog. En gelijk zóóvelen zijner voorgangers, meende hij dit niet te kunnen bereiken, tenzij hij zijn talent deed rijpen onder den zonnigen hemel van Italië. Zijn vader was trouwens óok in Italië geweest en de arkadische landschappen, waarmede hij in het ouderlijk huis was opgegroeid, hadden hem een indruk gegeven, waarvan hij zich niet dan langs den weg van eigen ervaring, bleek te kunnen losmaken.

Nu, het spreekt van zelf en het getuigt van eene natuurlijke ontwikkeling, dat een jong kunstenaar begint met verliefd te worden op den buitenkant van zijne kunst. Het kleurige, fleurige, de ronde, maar geprononceerde vormen der Italiaansche natuur, geven hoûvast aan de nog weinig diepgaande verbeelding van den jonkman. Om met het hart te leeren voelen, moet men beginnen met de oogen te leeren zien!

Met een vriend, spaarde hij dagelijks zóóveel mogelijk op het voor het karig levensonderhoud benoodigde over, en toen er veertienhonderd francs bij elkaar was, werd de buidel gepakt en togen de kameraden naar het land van belofte. Een jaar bracht Daubigny in Italië door, maar al dragen zijne eerste werken wel degelijk de sporen van den Italiaanschen invloed, zijn allengs rijper wordende geest en in den omgang met het schoone tot ware liefde ontvlamd gemoed, verlangden meer dan de natuur hem tot nu toe had gegeven. De verliefdheid, waarmede hij de buitenzijde der dingen koesterde, maakte plaats voor de liefde, die het hart zoekt te winnen. Maar het hart schenkt de natuur niet op het eerste aanzoek en Daubigny's toewijding was groot genoeg om niet te rusten alvorens hij zijne wenschen bekroond zag. Dat hij daarbij in het eerst een weg insloeg, die nooit tot het doel zou leiden, mag ik niet verzuimen aan te stippen. Daubigny sloot zich namelijk aan bij eenen schilder - Ch. de la Berge - die met hem de liefde tot de natuur gemeen had; eene liefde, die echter ontaarde in hartstocht tot de werkelijkheid. De la Berge hoopte de natuur aan zich te onderwerpen, door niet alleen zich meester te maken van hare geheimen, maar door ook elk dier geheimen in zijne doeken uit te spreken. Dit doet zoo min een galant man van zijne bruid, als een fijnvoelend kunstenaar van de natuur, tenzij hij op den trouwdag het huwelijk nog wil zien afspringen.

De methode van het hedendaagsche naturalisme, dat de kern der dingen onder opeenhooping van bijzonderheden schuil doet gaan, paste hij toe op zijne schilderijen. Toen hij door ziekte aan zijn atelier gebonden, niet meer buiten kon studeeren, liet hij de boomstammen uit het bosch bij zich aan huis brengen om ze, de loep voor het oog, in teekening en kleuren na te bootsen. Dat hij daarmede monnikenwerk verrichtte, spreekt van zelf, want de uit zijne omgeving gescheurde boomtronk, had

zijne ziel in het woud gelaten. Dáár, onder den vrijen hemel opziende naar het zonnelicht, dat door zijne bladeren speelt, ademt, leeft hij - in het atelier van De la Berge kon men slechts zijn lijk binnendragen. Daubigny zag zijne vergissing spoedig in, en weldra zou niemand beter dan hij aantoonen, hoe groot de afstand is, die de bezielde waarheid scheidt van de ontzielde werkelijkheid.

Van Daubigny's eerste werken, vindt men op de expositie in Den Haag er geene. Toch zijn er verscheiden stukken van vrij ouden datum. De *vijver van Gylieu* bijv. moet uit het jaar 1853 dagteekenen[1)]. De schilder was toen 36 jaar. Ook al kon het jaar, waarin dit werk ontstaan is, aan de hand van Henriet's Catalogue niet worden bepaald, uit het stuk zelf, vergeleken met andere stalen van Daubigny's kunst, blijkt dat de individualiteit des schilders, zich nog niet krachtig genoeg ontwikkeld heeft om bestand te zijn tegen den invloed o.a. van den hoog vereerden Corot. Zoo vinden wij meer werken in de kleine collectie, welke, te oordeelen naar den toets der schildering, een toets die de verven doet glanzen als émail, vooral ook naar de blonde lentestemming, die als met zilveren klanken uit het doek ruischt, en naar zekere angstvalligheid in het teruggeven der détails, behooren tot eene periode, vóór. 1861: het jaar, dat *Parc à moutons* heeft zien geboren worden. Men neme o.a. no. 17: *Soir*, het donzige *effet de lune*: no. 16, en als een bewijs hoe hoog de zon kon staan in zijn gemoed, het rembrandtieke stukje: *L'aqueduc de Marly*. Van de hier bedoelde werken, gaat een onbeschrijfelijke bekoring uit. Zij glanzen u tegemoet als parelen, die zich wiegen op de golven van het licht - maar zij doen den Daubigny nog niet vermoeden, die zich door geene grenzen meer gebonden voelt en aan de natuur al het bijkomstige durft ontnemen om haar ons te geven in haar grootschen eenvoud, losgewikkeld uit de stof, zoodat het peinzend oog zich spiegelen kan in hare heldere ziel; den Daubigny, die zich geheel overgeeft aan zijn ideaal: ‘faire des tableaux qui ne se vendent pas;’ den Daubigny kortom van *Bonneville*, een schilderij, dat werkelijk nog te koop is.

Al brengt de verzameling in Pulchri, u slechts nader tot 34

1) Of althans het oorspronkelijke, dat door Napoleon III werd aangekocht. Daubigny heeft het sujet meermalen behandeld.

werken van den meester[1] - de etsen en teekeningen buiten rekening gelaten - het toeval heeft de keuze zóó bepaald, dat de collectie toch een tastbaar beeld geeft der voortschrijdende ontwikkeling van zijne kunst. Stuk voor stuk, zelfs binnen de grens van achttien jaren levens, getuigt van eene behoefte aan zelfvernieuwing, die tegelijk verbazing en bewondering wekt. Geen modern schilder - noch Rousseau, noch Millet, noch Corot - die hem op dit punt nabij komt. *Parc à moutons*, gemerkt 1861, *Villerville-sur-mer*, uit den salon van 1864, *Bonneville*, dat het jaartal 1874 draagt, *Le pré des Graves Villerville*, 1878, vertegenwoordigen zooveel stadiën op den moeilijken weg, die naar den top des bergs leidt. Ik wil niet zeggen, dat juist *Le pré des Graves*, het laatste werk des meesters, het hoogste staat - voor mij, ik geef de voorkeur aan *Bonneville*, maar er is altoos iets willekeurigs in eene rangverdeeling van werken, die uit schier dezelfde periode stammen. *Parc à moutons*, dat onbetwistbaar tot de groote kunst van Daubigny behoort, is nochtans niet vrij van conventie en herinnert aan Millet. Reeds wijder ontplooit de meester zijne wieken en vrijer durft hij met zijn eigen stem de harmonieën der natuur te ondersteunen, in *Villerville-sur-mer*.

Het stuk hangt in het midden der zaal en trekt het oog onweerstaanbaar tot zich, door zijn vollen, rijpen toon en de majestueuse lijn, die tegen de woelige, grijze lucht afsteekt. Vóor het doek staande, voelt men terstond, wat in dit landschap den artist geboeid moet hebben. Dáár staat de kantige rotswal, waarop schutzoekende menschjes hun dorpje bouwden, uitdagend tegen de zee gekeerd: het beeld van den eeuwigen strijd, zóó aangrijpend voor wie den strijd kent, dus voor den kunstenaar! Achter den bruingelen wal, die in zachte groene glooiingen naar omlaag gaat, springt de zee naar binnen: van links naar rechts; ziet ge? zóó! dáár, om de rots heen, waar de huisjes op staan. In de verte dommelt de kust weder op, als de scheiding tusschen land en water, in breedgeziene lijn. Het dorpje, dat uit de steensplinters schijnt gevormd, die door de menschen zorgzaam zijn vergaard, nadat

1) Aan den heer H.W. Mesdag behooren niet minder dan 13 der schilderijen; verder stelden de heeren T. Mesdag Kzn, F.H.M. Post en R. baron van Lynden stukken uit hunne kabinetten beschikbaar.
Deze heeren verdienen hulde voor hunne offervaardigheid.

een reus met het houweel dit brok natuur uit het heelal geslagen had - is de nietigheid. Die rots, die zee, die thans zoo vleiend zoet den inham binnen spoelt; die jagende lucht, zoo goedig-ernstig in hare donkere stemming - ziedaar de macht, de grootheid. En beide naast elkaar - ziedaar het contrast, dat door den kunstenaar is afgebeeld met diepe overredingskracht.

Villerville-sur-mer is door het gemoed gevoeld van Ruisdael; De verven zijn ontleend aan *zijn* palet, maar het stuk is geschilderd met andere penseelen, breeder, leniger, met meer zelfbewustheid, tòch in eenen trant, die door den zeventienden-eeuwschen meester zou aanvaard zijn. Of dit het geval zou wezen, indien Daubigny's *Chemin de halage*, indien *Bonneville* aan zijn oordeel kon worden onderworpen? Ja, durf ik beweren. ‘Wie zóó door de natuur wordt aangegrepen, zóo hare diepste zieleklanken in de verf weet te zetten, zóo de macht der eigen schepping, tegenover die der natuur zelve kan stellen, als deze schilder in *Chemin de halage* en vele andere studies, waarop met ééne penseelstreek het laatste woord is uitgesproken, - van hèm kan ik het dulden, dat hij zijne kleurimpressies onvoltooid laat, in den door ons aangenomen zin. Waar àlles gezegd is, wordt het meerdere overbodig! Ik zou als Daubigny geschilderd hebben, indien ik op zijne schouders had gestaan, gelijk hij thans op de mijne staat.’ Wat verder *Bonneville* betreft, de zeventiende-eeuwsche meester zou zich voor zóóveel grootschen eenvoud, als in dit doek is neergelegd, gewonnen geven. Slechts iemand, die *Villerville-sur-mer* kon schilderen, zóó doorwerkt, dat aan elke bijzonderheid recht wordt gedaan, zonder dat daarom de eenheid van het kunstwerk verloren gaat - men zie de rijk uitgedrukte vegetatie langs de glooiing; slechts iemand, die met de liefde van onze zeventiende-eeuwsche meesters, de stof heeft leeren uitdrukken; een voorgrond schilderen kan als Potter, is het gegeven in één penseelstreek zoo intensief de kleur te leggen der natuur. In *Bonneville* is elke moeilijkheid overwonnen, in zulk eene mate, dat men aan geen moeilijkheid meer denkt. Toen het schilderij, drie jaar geleden, mij voor de eerste maal onder de oogen kwam (tentoonstelling-van Wisselingh in Arti), heb ik er de heerlijkheid niet van gevoeld. Thans was het mij eene openbaring. Zóo leert men gaandeweg ‘zien.’ In dunne,

vlakke streken is de kleur op het doek gezet. Een breede heuvelrug reikt over de volle lengte van het doek. Boven in den rechterhoek is een buurtje van armelijke huisjes tegen de lucht gezet. Langs de helling van den heuvel, een rijk gamma van rijpe, groene tinten, leiden bruine zigzagpaadjes naar boven. Beneden, door den hollen weg, drijft een landman zijne koeien huiswaarts. Het landschap ligt soezend in den trillenden ether van het wegstervend daglicht. Het is een aangrijpend werk, niet voor ontleding, zelfs niet voor beschrijving vatbaar. Al zou het schennis zijn, het is toch denkbaar, dat men naar *Villerville* een oleographie vervaardigt, die - natuurlijk hoogst oppervlakkig - de uitwendige kleur weergeeft. *Bonneville* tart op dit punt de kunstnijverheid. En is het den meester mogen gelukken, de schilderij, genaamd *De Vijver van Gylieu*, verscheidene malen te reproduceeren; een werk als *Bonneville* kan slechts éénmaal ontstaan. Ook de natuur herhaalt zich nooit.

Wie over kunst schrijft, voelt iets van de onvoldaanheid met zijn werk, die den kunstenaar zelf met hare dagelijks terugkeerende kwellingen, geen rust laat. Als hij de laatste hand legt aan zijn werk, voelt hij eerst recht hoe ver hij bleef beneden het ideaal, dat hij zich zelven stelde en kan hij nauwelijks den lust bedwingen, het pas voltooide ongedaan te maken, zeggende: morgen zal ik het anders doen en.... beter. Als de zelfvoldaanheid meester van zijn hart wordt, als hij niet meer des morgens zijne werkplaats binnen treedt met nieuwe illusies, om haar des avonds weer ontmoedigd te verlaten, is het kunstvuur uitgebluscht, de kunstenaar verloren. Toen Daubigny zijn einde voelde naderen, nam hij afscheid met de woorden: ‘Adieu, adieu! je vais voir là-haut si l'ami Corot m'a trouvé des motifs de paysage.’ Zóó scheidde hij van de wereld, het hart vervuld van idealen, die hij voor zijn gevoel, hier niet bereiken mocht.

Hij was een der laatste vertegenwoordigers van een tijdperk in de schilderkunst, dat nu afgesloten is. En in het Frankrijk onzer dagen, zien wij gebeuren, wat altoos pleegt te volgen op perioden van buitengewonen bloei. Aan hetgeen uit heiligen aandrang, uit intuïtie werd geboren, is men formules gaan ontleenen. Het vrije woord, dat opwelde uit het hart en juist

daaraan zijne welsprekendheid ontleende, heeft men geklemd tusschen de regelen eener grammatica, die overvloeit van *ismen*. Het realisme, het naturalisme, het impressionisme heeft elk zijn code. De schilders bekennen zich tot deze of gene leer en studeeren ijverig in hunnen catechismus. De redelijkheid verbiedt, te klagen over dit verschijnsel. Gelukkig zou het land zijn, dat in elke eeuw een tijdperk van daling had aan te wijzen, na eene periode van zóó hooge verheffing!

H.L. BERCKENHOFF.

C.H.D. Buys Ballot.
10 October 1817 - 3 Februari 1890.

Wederom is er één van ons heengegaan op wien Nederland roem droeg. Eén, die niet minder dan de beide anderen, die hem weinige maanden in den dood zijn voorgegaan, als een baanbreker der wetenschap, ook in den vreemde, staat aangeschreven. Eén, die met hen het levend bewijs is, dat de lage landen van Rijn en Maas-delta, die in vorige eeuwen aan onafhankelijke denkers een veilige wijkplaats boden, thans, evenals toen, op eigen bodem denkers van den eersten rang voortbrengen. Denkers, die met de kunstenaars waarop Nederland mag bogen, aan die kleine delta een roemvolle plaats verzekeren, wanneer gewogen zal worden wat de menschheid op het gebied van het onstoffelijke heeft tot stand gebracht.

Treffend dat binnen de spanne van één enkel jaar drie mannen die zoovér boven anderen uitblonken: Donders, Cobet en Buys Ballot, vertegenwoordigers van drie zoo uiteenloopende takken van het menschelijk weten het denkend hoofd moesten ter ruste leggen.

Wat Stokvis voor Donders, Polak voor Cobet gedaan heeft: in breede trekken, met warme kleuren het beeld schetsen van den beminden en bewonderden leermeester voor een grooten kring van belangstellenden, verwachte men niet van mij in deze regelen. Maar toen ik van de Gids-redactie de uitnoodiging ontving enkele bladzijden in het Maartnummer den leermeester en ambtgenoot *in memoriam* toe te wijden, mocht ik mij niet laten weerhouden door de overtuiging, dat ik onbevoegd ben te spreken over zijne verdiensten in de wetenschap zijner keuze. Tegenover die onbevoegdheid kan ik de warme vereering in de weegschaal

leggen, waarmede ik èn als student, èn als ambtgenoot tot Buys Ballot heb opgezien.

Mijn oudste herinneringen van Buys Ballot vallen samen met die aan zijn voorganger in den leerstoel der physica, den statigen R. van Rees.

Ten huize van dezen laatsten, waar ik als jongen meermalen mocht vertoeven, was Buys Ballot een trouw bezoeker en helder staat het mij voor den geest, hoe mij eenmaal de levendige figuur gewezen werd van Buys Ballot, klein naast de deftige, slanke en aristocratische gestalte van van Rees.

Buys Ballot doceerde in dien tijd wel hoofdzakelijk mathesis, maar was toch ook reeds geheel verdiept in zijn lievelingsstudie, de meteorologie, al nam zij geene officiëel erkende plaats in op de series der Hoogeschool. Toen ik weinige jaren later te Utrecht als student werd ingeschreven en de philosophische colleges volgde, waren de bakens verzet: van Rees gaf als emeritus een voortreffelijk college over analytische meetkunde: aan Buys Ballot was het onderwijs in de physica opgedragen. Dat onderwijs heeft hij tot aan zijn emeritaat met groote toewijding gegeven en tot in de allerlaatste jaren wisten zijne ambtgenooten, dat hij de avonden, die aan zijne collegedagen voorafgingen, liefst ongestoord toewijdde aan de voorbereiding voor deze. Inderdaad, van hem kan niet gezegd worden, dat hij ooit zijn onderwijs aan zijne lievelingsstudie heeft achtergesteld, of dat aan de degelijkheid van het eerste ooit iets heeft ontbroken.

Toch was Buys Ballot geen geboren docent, zooals Donders. Waar wij aan dezelfde Universiteit gelegenheid hadden dezen laatsten te hooren, bleven wij in ons oordeel niet altijd billijk tegenover zijne ambtgenooten.

Daarbij kwam, indien ik mij niet bedrieg, dat de groote bescheidenheid, die Buys Ballot zoo bijzonder kenmerkte, hem bij zijn onderwijs nog wel eens parten speelde, hem weêrhield van zeer besliste uitspraken, hem somtijds meer kennis van eenvoudige grondwaarheden bij zijn auditorium deed veronderstellen, dan daar werkelijk aanwezig was. Hij zou ons nooit hebben willen toonen, dat hij de noodzakelijkheid veronderstelde sommige waarbeden nogmaals en nogmaals voor ons te herhalen; daardoor onthield hij ons wel eens een verbindenden draad, als wij dien in een onbewaakt oogenblik uit de gedachten hadden laten glippen.

De al te groote verwachting van de kennis en ontwikkeling zijner tochoorders kwam ook op zijne colleges voor meergevorderden aan het licht; maar dáár en in latere jaren, toen ik herhaaldelijk gelegenheid had Buys Ballot in kleinen kring over de nieuwste resultaten zijner wetenschap te hooren spreken, bleek duidelijk hoe het geenszins een gebrek aan klaarheid in zijn helderen geest was, dat wij hem niet altijd dadelijk verstaan hadden.

Zoodra men toch in de gelegenheid was door wedervraag de leemten in eigen begrip aan te vullen, zoodra het college in een colloquium overging, bleek het hoe Buys de kunst der heldere voorstelling volkomen machtig was, al werd hij in hare vrije uitoefening door eene te vriendelijke bescheidenheid somtijds eenigermate beperkt.

Voor achttien jaren werd ik door hem voor het candidaatsexamen ‘getenteerd.’ Dit tentamen duurde ruim twee en een half uur; levendig herinner ik mij hoe veel de examinator in die uren aan den examinandus wist mede te deelen in verhouding tot het weinige dat hij uit dezen te voorschijn haalde of van hem eischen wilde. Een tentamen bij Buys was meermalen een privatissimum in den privaatsten zin van het woord; aanmoedigend veeleer dan afschrikkend was bij voortduring de houding van hem die de weegschaal in handen had. Kenschetsend voor Buys Ballot wanneer hem het een of ander bevrediging of genoegen gaf, was een snel zich, al glimlachend, de handen wrijven. Dat hij daarmede op tentamen en examen niet karig was, verlichtte de bedruktheid der examinandi belangrijk. Een goed antwoord werd door Buys nooit voor notificatie aangenomen, maar lokte levendige bewijzen van goedkeuring en instemming uit, en tot mijn dood zal mij daardoor - en daardoor alléén! - bijblijven, dat een magneetstaaf sterker magnetisch is in het midden dan aan de polen.

Behoeft het ons dan te verwonderen dat Buys Ballot in de studentenwereld een geliefde figuur was, geheel afgezien van de vereering die van zelf voortvloeide uit de plaats, die wij wisten dat hij in de wetenschap der meteorologie *iure suo* innam?

Ook in den kring zijner ambtgenooten werd Buys Ballot algemeen bemind. Zijne goedhartigheid, zijne volkomene belangeloosheid, zijne bescheidenheid en zijne trouwe plichtsbe-

trachting waren daar spreekwoordelijk. Voor niets ter wereld zou hij, tot in het kleinste, jegens een hunner iets tekort gekomen zijn.

Zóó toen hij weinige weken voor zijn verscheiden, na eene vermoeiende vergadering, 's avonds laat huiswaarts keerde en zich, thuisgekomen, herinnerde dat het de avond van den professorenkrans was, terwijl hij in gebreke was gebleven den gastheer van dien dag omtrent zijne mogelijke afwezigheid bericht te zenden. Zijn besluit was onmiddellijk genomen en hij spoedde zich, zonder op het gure weder te letten, naar de plaats der samenkomst, die ongeveer een kwartier gaans van zijne woning verwijderd was. Toen wij hem, den emeritus, wiens aanzigheid ook uit dien hoofde dubbel gewaardeerd werd, als den laatstaangekomene, opgewekt zagen binnentreden, dacht voorzeker geen onzer, dat dit tevens zijn laatste bezoek aan dien kring zou wezen.

Van zijne bijkans grenzenlooze offervaardigheid weten zij te getuigen, die de bijzonderheden van de zoogenaamde Varnaexpeditie van nabij hebben gadegeslagen. Hij, een der leidende veldheeren in 't geen Harting in het Album der Natuur ‘eene belegering der poolstreek’ noemde, was van den aanvang op post om te zorgen dat Nederland dien veldtocht zou medemaken.

En toen, in het najaar van 1881, de regeering geen termen had gevonden om op de begrooting gelden uit te trekken voor dat doel, vond Buys Ballot steun bij een ervaren zeeman, door wiens handig manoeuvreeren in korter tijd dan voor het wenden van een zeeschip noodig is, aan die begrooting bij amendement een post werd toegevoegd van ƒ 30000, waardoor de Varnaexpeditie werd mogelijk gemaakt, terwijl in hetzelfde oogenblik een andere post tot gelijk bedrag van die begrooting verdween, die de Regeering voor de stichting van een Zoölogisch station bestemd had.

Heeft Buys Ballot zich in dat eerste votum van harte verheugd: over het tweede heeft hij meermalen zijn leedwezen betuigd. Waar steun van staatswege aan wetenschappelijk streven geschonken werd, scheen de prijs hem te hoog, wanneer die door een anderen tak van wetenschap moest worden opgebracht.

En toen na bange maanden de behouden terugkomst van de Varna-expeditie niet buiten twijfel scheen en hulp moest uit-

gezonden worden om de moedige tochtgenooten op te sporen, was het Buys Ballot die met heel zijn have en goed maanden lang persoonlijk borg is gebleven voor de gevaarlijke risico, die de eigenaars der hulpbiedende vaartuigen niet op eigen schouders durfden nemen.

Wat Buys Ballot op het veld der natuurwetenschap beteekent, daarvan zal op andere plaats meer bevoegde stem dan de mijne getuigen. Alleen wensch ik er op te wijzen, dat zij die Buys alleen als den beroemden meteoroloog kennen, een ander deel van zijne veelzijdige wetenschappelijke beteekenis onrecht aandoen.

Reeds in zijn studententijd voelde Buys zich krachtig aangetrokken tot dat verlokkelijke en geheimzinnige grensgebied waar physica en chemie elkander de hand reiken,

De materie in hare allerkleinste deeltjes beschouwd en van deze deeltjes de eigenschappen en de bewegingen, ziedaar een lievelingsonderwerp van zijne overpeinzingen en meermalen ook van zijne gesprekken.

Buys was onder de allereersten die de beteekenis doorgrond hebben van de resultaten door van 't Hoff op dat gebied verkregen, en van de bespiegelingen door dezen daaraan vastgeknoopt. Terwijl elders in Europa aanvankelijk stemmen gehoord werden die van 't Hoff's arbeid niet op hare waarde schatten, verheugde Buys Ballot zich dat een landgenoot zoo vele belangrijke schreden voorwaarts gekomen was op een gebied, dat hij zelf in vroegere jaren met zoo groote voorliefde had betreden.

Wij weten hoe aan dit spontaan en gunstig oordeel van Buys Ballot thans door de buitenlandsche geleerde wereld op ruchtbare wijze haar zegel is gehecht.

En hoe zijnerzijds een pionier als van 't Hoff over het thans welhaast in vergetelheid geraakte werk oordeelt, waaruit Buys Ballot's geniale blik zoo duidelijk spreekt, het werkje dat hij in 1849 onder den titel ‘Schets eener Physiologie van het onbewerktuigde rijk der Natuur’ in het licht gaf, blijkt uit de woorden die hij tot Buys Ballot in 1887 op diens veertigjarig ambtfeest gesproken heeft: ‘Ik nam het boek weder op,’ zoo ongeveer sprak hij, ‘en las het met de aandacht die den naam van den schrijver afdwingt. Men staat verbaasd over de grootsche voorspellingen, den profetischen blik, de treffende juistheid, de geniale grepen, waardoor de schrijver dikwerf doordrong tot de kern

der gedachten welke nu die zijn der nieuwere wetenschap. Het boek wemelt van gelukkige invallen en groote gedachten en telkens ziet men weder met verbazing op het titelblad en bemerkt dat dit alles geschreven is in 1849.'

Zijn blijvenden grooten naam in de natuurwetenschap dankt Buys Ballot onbetwistbaar aan wat hij voor de jonge wetenschap der meteorologie geweest is. Als wetenschap is de meteorologie jong, en toch heeft dit onderdeel der natuurkunde den mensch belang ingeboezemd - zij het veelal om redenen van materieelen aard - lang voordat eenige andere tak van wetenschap hare eerste beoefenaars vond.

Aan meteorologische waarnemingen en waarnemers heeft het in de duizendtallen jaren, die achter ons liggen, niet ontbroken; maar wel ontbrak dezen de blik, om uit het waargenomene samenhangende gevolgtrekkingen af te leiden; om uit gevolgen tot oorzaken te besluiten.

Juist dat is het ware kenmerk der wetenschap, dat zij ons oorzaken leert kennen, dat zij ons het causaal verband der somtijds zoo heterogene natuurverschijnselen ontsluit.

Misschien zijn van geen tak van natuurwetenschap de gegevens waarmede zij te werken heeft, zoo moeielijk te grijpen en te tasten als juist van de meteorologie, en voorzeker heeft dit almede tot hare achterlijkheid ten opzichte der zusterwetenschappen bijgedragen.

Een schilderachtige voorstelling van Helmes maakt dit in weinig woorden duidelijk.

'Het weder,' zegt hij, 'is een onmetelijke reus met duizende geledingen, die met zijn lichaam: de atmosfeer, den aardbol omspant. Op één en hetzelfde oogenblik kronkelt hij zich hier krampachtig door warmte of koude en rekt de lange ledematen uit, ginds ademt hij verzengende droogte, of schudt mistroostig zijn vochtige wolkenvacht. Dan weder bliksemt en stormt hij in onafgebroken stuiptrekking, straks warmt hij zich rustig in zonlicht en blauwen aether, en door ieder dezer verplaatsingen en bewegingen openbaart hij aan de verschillende wereldstreken een ander gedeelte van zijn duizendvoudig reuzenlijf en reuzenleven. En zoo leeft en roert hij zich tusschen de aarde, de zon en de heldere hemelruimte. De kleinste veranderingen in dezen voelt hij. Zij spiegelen zich af in den oneindige menigvuldig-

digheid zijner bewegingen, waarvan een ieder met alle anderen te samen hangt, omdat allen gelijktijdig plaats vinden in één en hetzelfde lichaam.

Het zal nog lang duren en wel nooit volledig gelukken, om deze talrijke en fijnste bewegingen zoo klaar in hunnen samenhang te leeren verstaan, dat zij in ieder bijzonder geval van elkander kunnen worden afgeleid en dat uit het verborgenste leven van dit omvattende “weder-organisme” die bewegingen ook vooraf zullen kunnen worden aangewezen.

In dezelfde mate echter, waarin wij door voortgezette waarnemingen een volledig beeld van het in elkaâr grijpen van alle deelen van het geheel zullen erlangen, in die zelfde mate zal ook onze overtuiging vasteren wortel schieten dat het verloop der weêrsgesteldheid even als van ieder ander natuurverschijnsel, aan onveranderlijke wetten gebonden is.’

Voor een geest als die van Buys Ballot, hadden deze moeielijke problemen groote aantrekkelijkheid. Hij was een van die mannen die de Tastes bedoelde toen hij in 1874 in de Revue des Deux Mondes schreef:

‘Ce ne sont pas les soldats qui ont manqué à l'armée météorologique ce sont les chefs; ce n'est pas le nombre qui a fait défaut, c'est l'organisation; le zèle des troupes n'attendait qu'un commandement intelligent et un état-major insttruit, qui lui ont toujours manqué, et dont les éléments épars commencent à peine à se rassembler.’

Tot die aanvoerders waarop de meteorologie zoo lang gewacht had, behoorden Dove en Buys Ballot in de eerste plaats. Zij waren de denkende hoofden die in dien chaos orde zouden scheppen. Reeds in 1847 zien wij Buys Ballot eene 4° verhandeling in het licht geven: ‘Les changements périodiques de la température’ die o.a. gebaseerd was op waarnemingen, die van 1729 tot 1846 in Nederland gedaan waren. In de voorrede daarvan treffen ons enkele trekjes, die ons Buys, zooals hij ook na veertig jaren nog was, weder voor den geest roepen. Eene ongerechtvaardigde ontevredenheid met eigen arbeid, die zich niet in geringschatting van onderwerp of inhoud, maar meest in onvoldaanheid over den vorm lucht geeft. Wij lezen daar: ‘Je ne me dissimule pas les grands défauts qui déparent cet opuscule quant à la forme, surtout quant aux titres des paragraphes; ils me paraissent si grands que

je les ai voulu changer dans la table des matières'. Voor hen die Buys gekend hebben is het of zij hem dit hooren zeggen.

Niet minder karakteristiek is de volgende bladzijde, waarop hij zich bij voorbaat verdedigt tegen de mogelijke beschuldiging hier en daar met zich zelf in tegenspraak te komen.

Hij doet dit op eene wijze, die ons helder aantoont waarom Buys Ballot, wanneer hij geplaatst was tegenover uitvoerige tabellen van meteorologische waarnemingen, meer dan anderen begaafd was om deze op echt wetenschappelijke wijze te laten getuigen over wat hij van de natuur weten wilde. Niet als de cijferaar die gemiddelden zoekt stelde hij zich daartegenover; ook niet als de doctrinair, die aan deze cijfers de hoogste waarde toekent en daaraan zijne theoretische beschouwingen ondergeschikt maakt, maar als de denker die het eigen verstand en beredeneerd inzicht niet door de uitvoerigste tabellen wil laten verdringen.

'Je n'ai jamais sacrifié aux observations les décisions du raisonnement' klinkt het hooghartig, en daarvóór: 'Si le raisonnement est juste et s'il s'appuie sur des bases solides, et que les observations soient exactes, alors il y aura concordance, s'il n'y a point d'accord il faut, ou, que dans le raisonnement je n'aie pas aperçu toutes les circonstances, ou bien, que les observations ne soient pas assez nombreuses pour que leur décision régulière l'emporte sur les actions irrégulières, j'entends sur les actions qui dépendent de causes inaperçues ou plutôt de causes qu'on ne voulait pas prendre en considération dans ces recherches.'

Buys was dus als aangewezen om in eene wetenschap als de meteorologische groote dingen tot stand te brengen.

Veel meer dan in directe waarneming vond zijn geest bevrediging in het afleiden van algemeene gevolgen uit waarnemingen en reeds in de voorrede van zijne 'Physiologie van het onbewerktuigde rijk der natuur' zien wij hem den handschoen opnemen tegenover hen die aan het verzamelen van feiten om hun zelfs wille grootere wetenschappelijke beteekenis toekennen en met zekere aanmatiging neêrzien op het zoogenaamde 'theoretiseeren'.

'De theorie', schrijft Buys Ballot, 'is het overal die aan-

drijven moet, zal er iets voor de wetenschap geboren worden; zonder deze zijn de ter harer teregtwijzing noodzakelijke waarnemingen van geene waarde.'

En in meer uitvoerigen, gerijpten en gelouterden vorm sprak hij diezelfde gedachte dertig jaren later, in 1887, uit, bij de opening van het nieuwe gebouw der Physica.

'Telkens,' zoo sprak hij, 'worden hoogere, scherpere eischen aan de waarnemingen gedaan, terwijl de bespiegeling, die meestal voorgaat en terecht voorgaat, omdat zonder haar het door de waarneming verkregene lang ongebruikt blijft liggen, steeds nieuwe gezichtspunten opent en de verscheidenheid verbindende, ze in hoogere eenheid oplost. Wij erkennen ook gaaf dat zij steeds gemakkelijker wordt. Hoe grooter het terrein van onze kennis wordt, hoe uitgebreider dus de grenzen, des te meer wordt de kans dat wij ook den weg naar eene onbekende plaats, die wij uit de verte bespieden, vinden en er reeds eene voorloopige kennis van opdoen. Tegenover dit voordeel der bespiegeling staat echter, dat wij niets volkomen weten, dat wij falen in de opvatting en toepassing en daarom gebonden zijn alles wat zij ons doet vermoeden aan de waarnemingen te toetsen, terwijl wij nooit rusten mogen, maar altijd de verkregen uitkomsten nog als onzeker moeten beschouwen, zoolang niet waarneming en bespiegeling, en beide op velerlei manieren verkregen, ons hetzelfde hebben geleerd.'

En dat de bespiegelingen en theoretische gevolgtrekkingen waartoe Buys Ballot op het veld der meteorologische wetenschap gekomen is, van hooge beteekenis waren, is ook in ruimeren kring bekend geworden. De mij vergunde ruimte veroorlooft mij niet daarover hier in uitvoerige bijzonderheden te treden, genoeg zij het te vermelden, dat door Buys Ballot uit tal van waarnemingen, grootendeels naar zijne eigene aanwijzingen gedaan, in 1857 eene algemeene wet werd afgeleid die gelijktijdig in de verhandelingen van de Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam en in de Comptes Rendus de l' Académie des Sciences te Parijs geformuleerd en nader toegelicht werd. Deze wet omschrijft het verband tusschen luchtdrukking (barometerstand) en wind; zij draagt sedert den naam van de wet van Buys Ballot. Over haar beteekenis stelt ons een volzin in staat te oordeelen die ik ontleen aan het duitsche 'Handbuch der ausübenden Witterungskunde' van

v. Beffer (1885), waar wij lezen: ‘Dieses Gesetz, das Buys Ballot'sche Gesetz, oder das barische Windgesetz genannt, *ist jedenfalls die grösste Errungenschaft der neueren Meteorologie und bildet den Grundstein der ausübenden Witterungskunde*.’

De plaats waar Buys Ballot aanvankelijk begonnen was eigen meteorologische waarnemingen te verrichten, was de oude, thans gesloopte Smeêtoren aan den Utrechtschen stadswal. Te zamen met Krecke werden daar gegevens verzameld. Ook in andere oorden van ons vaderland knoopte Buys Ballot betrekkingen aan, die hem gelijktijdige en vergelijkbare waarnemingen van andere observatieposten verschaften. Zoo werd de kiem gelegd van het meteorologische Instituut, dat in 1854 een zelfstandig bestaan als rijksinstelling en een eigen gebouw op het bastion van Zonnenburg verkreeg[1)], een gebouw dat langen tijd aan de eischen voldaan heeft, maar thans dringend om vergrooting roept, als men bedenkt dat hij, de hoofddirecteur, in de laatste jaren zijn kamer met een tweetal klerken moest deelen.

Op Zonnenburg was Buys altijd te vinden, wanneer niet het onderwijs of andere ambtsplichten hem elders riepen; hier verwijlde hij ook in gedachten tijdens zijn allerlaatste levensdagen, wanneer de ijlende koortsen, die met de verraderlijke influenza gepaard gingen, die gedachten opzweepten, en droombeelden wekten van wat den geest het meest vervulde.

Hoe in het buitenland de beteekenis van Buys Ballot als een der grondleggers van de meteorologische wetenschap erkend werd, mocht ik hierboven reeds vermelden; de bewijzen daarvan, diploma's en ridderkruizen, zijn in rijken getale aanwezig, al werden zij door Buys Ballot in een verscholen hoek van zijn studeerkamer voor het oog verborgen gehouden.

Een treffend getuigenis lag opgesloten in de tegenwoordigheid van Neumayr, zijn ouden vriend en medestander, den leider van de ‘Deutsche Seewarte’, die haar centraalinstituut

1) Vooral aan den helderen blik van den Minister Thorbecke was het te danken dat Buys Ballot reeds zoo spoedig van Regeeringswege krachtigen steun erlangde. In een brief van Buys Ballot bijna dertig jaren later geschreven, lees ik: ‘het was werkelijk merkwaardig hoe spoedig de minister Thorbecke de staten en kaarten welke ik aan ZExc. voorlegde, met mijne verklaring begreep, terwijl onder mijne eigene collega's waren die de schouders ophaalden.’

te Hamburg heeft. De schoone woorden door dezen gesproken, de groote vereering voor den overledene, die daarin weerklinkt, hebben op allen die ze aanhoorden diepen indruk gemaakt. Werd Buys Ballot hier door den vriend en volgeling dankbaar herdacht, hij zelf had in 1847 gelijken plicht van dankbaarheid vervuld jegens een voorganger te Utrecht, die blijkbaar op zijne eigene vorming grooten invloed heeft gehad, ik bedoel den te vroeg overleden Wenckebach. ‘On n'attendra pas de moi’, - schrijft Buys Ballot in de reeds boven aangehaalde voorrede - ‘que je le peigne comme météorologue, lui que les savants étrangers reconnaissent comme ayant jeté les fondements de la météorologie Néerlandaise.’ En hij vindt zich niet gerechtigd om zijne verhandeling aan Wenckebach's nagedachtenis op te dragen, ‘puisque j'ignore si, quoiqu'il prît un grand intérêt au contenu, il serait satisfait de l'exécution, lui qui mettait tant de clarté, de régularité et de concision dans tout ce qu'il entreprenait.’ De deugd der dankbaarheid - wel eens eene moeilijke genoemd - was dus Buys Ballot in hooge mate eigen.

En daarnaast kan iedere blik op zijn privaat leven ons de overtuiging schenken, dat hij in ruime mate aan anderen de gelegenheid opende om die deugd te zijnen aanzien te beoefenen. Het was treffend om op het kerkhof mannen en vrouwen uit het volk, die daar in veel grooteren getale waren opgekomen dan anders bij gelijksoortige plechtigheid het geval is, snikkend deze te zien bijwonen. Ieder van die tranen was eene herinnering aan een goede daad, aan een even vriendelijk als kiesch hulpbetoon, of aan een opwekkend woord door Buys Ballot tijdens zijn leven verricht, verleend of gesproken.

Op zijn veertigjarig ambtsfeest werd het hem door Nolst Trenité, die hem weinige maanden in den dood is voorgegaan, nog zoo nadrukkelijk toegeroepen: ‘Gij telt uwe vrienden en vereerders onder alle standen der maatschappij, onder de stillen en eenvoudigen in den lande en onder de hooggeplaatsten, onder alle partijen op kerkelijk en staatkundig gebied.’

Op datzelfde feest werd hem de oorkonde plechtig overhandigd, waarbij eene Buys-Ballot-medaille ingesteld wordt. Deze medaille zal om de tien jaren worden uitgereikt aan den voortreffelijksten onder de beoefenaars der meteorologie.

Die hulde aan Buys Ballot en aan hen die in de toekomst zijne

voetstappen zullen drukken is goed gekozen. Hare waarde zal vergroot worden zoodra het blijkt dat vooral ook jonge Nederlanders zich door zijn voorbeeld tot de meteorologie voelen aangetrokken. Hem zou zij in dubbele mate lief zijn geworden indien een blik in de verre toekomst hem had doen zien, dat de eerepenning, die zijn naam draagt in verhouding niet zelden aan landgenooten mocht uitgereikt worden.

De nagedachtenis van Buys Ballot zullen wij het beste eeren - wij die als zeevarende natie en als koloniale mogendheid daarin niet achterlijk blijven mogen - wanneer wij der meteorologische wetenschap een ruim arbeidsveld, en haren beoefenaars onbekrompen hulpmiddelen verschaften.

A.A.W. HUBRECHT.

Uit een onuitgegeven gedicht.

I. Zomerkluis.

‘Hoe gaarne ik vaak uit schoone dalen
Mij naar de vrije toppen spoed,
En immer verder 't oog laat dwalen,
En dankbaar voor haar schuine stralen
De z o n mijn g e z e l l i n n e groet - -

Wen 't middag-uur met laaien luister
Het landschap zengende overgiet,
Omhuift mij 't Bosch!... Door schemerduister
Vonkt goud-groen schijnsel; koelte huist er,
En broks-wijs schalt er nog een lied!

Reinst is zijn rust, en meest volkomen,
Waar 'k - door een murmeling geleid -
De half-verzande beek zie stroomen,
Zich spieg'lend er 't Verleên vind droomen
In tooverachtige eenzaamheid:

Vergeten ligt ge en diep verholen,
Zóó rust'loos klepp'rende weleer -
Zóó lang-nu-al gewézen Molen...
Naar uwe Stilte kom 'k gestólen -
Hierheen voert pad noch voetspoor meer;

De hand des Menschen laat ge ráden,
Gij - met Natuur als saamgegroeid
Die kwistig scheuren voegde en naden,
En thans uw mosfluweelen wade
In schaduwen en glans omstoeit.

Uw gládde leden werden rúige,
Verweêrde “Kluizenaar in 't dal”,
Die reuzen hier de kruin ziet buigen;
Aêl-oud van uwen Bloei getuigen,
Belomm'ren ze ook uw grijs Verval.

Van schier onafgebroken bruisen
Vertel' me dit gebroken rad,
Wat wandelaars het oord doorkruisen -
Schaars hoort er één het zwakke ruischen
Van 't immer nog u lekkend nat.

Mij, weêr een Zondagskind gebleken,
Biedt ge op uw varen-leger rust;
Een blijde gast in blijde streken,
Voel 'k - daag'lijks hier de hitte ontweken -
M' er daag'lijks door een Fee gekust:

Hoe mij de Muze weet te kluist'ren
In dit aartsvaderlijk tehuis!
Hoe 'k, lezende, als naar 't zangrig fluist'ren
Van eene dichter-stém blijf luist'ren -
Bij bie-gegons en beek-gesuis!....

Zie 'k óp van 't boek, ontslipt mijn ving'ren
- Vergeef het, G o e t h e ! - uw eêlst gedicht,
Dra komen 's dichters mededing'ren -
Verliefde droomen 't hart omsling'ren, -
Door *Hermann*'s zegepraal verlicht!

Nog zoeter geurt de zachte linde,
   Nog krachtiger de knoestige eik,
Nu 'k - stil!.. den naam der stil beminde
Weêr in het zand geschreven vinde,
   Hoe snel de voet het effen strijk';

Wat schroom weêrhoudt me dien te noemen?
   Voor goed te griff'len in den stam?...
- Klein boek, dáár waar 'k úw woudgeur roeme,
Leg 'k deze kleine blauwe bloemen:
   Of bede en bladzij' tót haar kwam!

Mij schiet de lout're feestgedachte
   Zóó zalig schokkend door de ziel,
Dat - tevens jubeltoon en klachte! -
Aan mijnen mond als naamloos zachte
   Muziek reeds Bertha's Naam ontviel....

- Wat hoorde ik rits'len?.... Opgesprongen,
   Verberg ik met een blos het boek - -
Niets dan een vlinder, bange jongen!
Heeft zich in 't groot geheim gedrongen,
   Dat eenmaal zich een uitweg zoek'!

Verlangen stroomt me als vuur door de aad'ren;
   Al leven krijgt wat rondom sliep:
Versnelde beek-loop stuwt de raad'ren -
De molen arbeidt - - schreden naad'ren - - -
   Wie is 't, wie - die m i j n naam daar riep?...

Ach, vèr is die 'k verschénen waande!...
   Maar zoet door 't zinsbedrog verrast,
Houdt hoop, met heug'nis samengaande,
Verbeelding's blijde schepping staande -
   Het wonder der verschijning vast.

De *Dorothea* der idylle
   Herovere haar macht op mij -
Is liefde met een lied te stillen?...
Terwijl de verzen mij doortrillen,
   Zie 'k Bertha - lezende aan mijn zij'!

Word werk'lijkheid, gedroomde weelde!
   En 't hangend loover luistert meê,
Met alles wat er wiekte en kweelde,
En wat ik me als herleefd verbeeldde -
   't Zich roerloos spiegelend Verleê!...

Zie, 't eenzaam wolkje zelfs kwam dalen:
   Zijn schaduw leunt aan 't stilstaand rad;
Glimlachend hunk'ren gouden stralen:
Las Bertha vóór - geen stem zou talen,
   Dan Echo's lof! en 't murm'lend nat!

Zag 'k Haar uw zoden nooit betreden,
   Die 'k nergens vinde of 'k zij er thuis,
Verlokkend bosch! bewaar me uw vrede,
Uw lieflijke verborgenheden,
   En de Eenzaamheid der zomerkluis;

Geen ongewijde toeve of ture -,
   Niets o v e r h e c r s c h ' er 't beek-gerucht,
Dan 't lied der zangers van nature -
Mijn bont gevederde geburen,
   En 't geestenkoor uit wolk en lucht.

Vaarwel; weêr roept mij 't, verre galmen
   Der noodende kasteelklok óp -
Als door een zee van gloed en halmen
Tot waar de rozegeuren walmen
   Om gastvrij dak en heuveltop.

In felle zon uw schut ontstegen
   Langs heide en bloeiend akkerland,
Zal 'k - vol van heimelijken zegen -
Bij heerlijkheden allerwegen,
   Vaak ómzien naar uw' buitenwand!

En als bij stervend avondgloren
   Het was weêr opvlamt in de zaal,
Er zich klavier en zang doen hooren,
Leen 'k af-en-toe steelswijze de ooren
   Aan d' oproep van uw nachtegaal;

Op 't bloemterras stoor 'k zoet gefluister...
   En dool 'k, u roemend! weêr alleen -
Aangroeiende in getal en luister
Ontwaakt, en blikt uit wassend duister
   Een heir van oogen om mij heen:

In tintelende ruimte stijgen
   De plechtgewelven van den Nacht,
De plechtgeluiden uit uw twijgen;
Vèr bosch! alom één statig zwijgen -
   Eén luistren naar uw zangers klacht.'

II. De verwelkte bloem.

‘Een groot stuk tijd valt weg uit mijn bestaan;
   Mijn vijf-en-vijftig jaren blozen
Of 'k drie-en-twintig telde; U kus ik met een traan,
   Eéns geurige, ééns beloftenvolle roze!

Die - vèr van hier door Bertha's hand geplukt,
Door Bertha's hand gereikt - den jong'ling hield verrukt,
Hoe toovert zich mijn jeugd uit uw verwelkte blaêren:
Ik baad in 't gulden licht, ik drink de lucht dier jaren
Toen 'k, vreemd aan rouw en wars van rust,
Den leeuw'rik evenaarde in Goddelijken lust!

Als meê-gevleugeld koos ik steile wegen,
   En ademde zóó diep, zóó krachtig, zóó gezond,
En zag - van top tot top gestegen -
   Al verder, vrijer, vroolijker in 't rond....
En 'k juichte eensklaps: O ruimte louter weelde,
   Oneindig meer omvatten wil mijn hart!...
En leven kwam er, gloed, in 't lieflijkste aller beelden -
Daar stond de Liefde ontwaakt - -
      En nachtegalen kweelden
   Het lied der groote vreugd, het lied der groote smart.

Veredeld voelde ik heel mijn wezen,
   Den Hemel waard wat ik den Hemel vroeg;

En vreemd aan driften van vóórdezen
Was 't vuur dat door mijn aad'ren joeg;
Ging niet in geuren, tonen, stralen,
M' een and're -, een reiner wereld op?
Gewijd werd ieder ademhalen,
En rijker leven won 'k met ieder harteklop:
In de ééne die ik liefhad boven allen,
Kreeg 'k állen lief:
Die mint, en 't menschdom mijdt,
Gaat dom en zonder welgevallen
Den boom voorbij - wiens Vrucht hem toch verblijdt!

Vertrouwde mijner jonge droomen,
Wenkte allermeest Natuur met moederlijke gunst;
En mocht in de eenzaamheid de weemoed tot mij komen,
Glimlachend rees, en Koninklijk, de Kunst:
Aan mijn verbeelding schonk ze een nieuwe richting -
Een tweede Schepping leidde zij mij in -
Maar heerlijker dan eenige verdichting
Was 't heilgevoel waarmeê 'k herhaalde: ik min!

En hoor - Bemin! zóó jubelde alles om mij henen
Van 't morgen- tot het avondrood;
Bemin! zóó zong de nacht; en, in mijn droom verschenen,
Bemin! zóó fluisterde ook die ééne
Wier adem als een kus mij om het voorhoofd vloot.
Bemin! zong mijne jeugd, weêr met de zon verrezen;
Bemin! zong mijne kracht...
Op duizenderlei wijs -
Bemin! zong mij de Hoop; en mijn geheim te lezen,
Te zegenen, scheen alle ding en wezen - -
En wat men Boven zoekt, hier smaakte ik 't Paradijs!

En op den nasmaak teerde ik vele, vele jaren;
Ellende hebbe ik soms -, vertwijfling schier gekend,
Voor 't alleruiterst wee bleef me iets dier Jeugd bewaren
Die Liefdes uitverkorenen ervaren
Tot aan des levens end.

En nu de hand van 't lot, heenwijzend, naar 't verleden,
   Weêr al de snaren bloot-legt van 't gemoed,
Neem 'k nog haar trilling waar, deelt aan mijn luistrend heden
Zich nog een zweem van klank, een zwakke weêrgalm mede
   Der volle akkoorden - knielende ééns begroet!

Het wond're werd mij in 't gewone,
Het eeuw'ge in 't schoone,
   Het ware in 't goede geopenbaard:
Waar Liefde troonde, was de Hemel!
En in 't gewemel
   Vierde al het Heil'ge feest op aard'.

Gesterkt tot iedere offerande
Strekte ik de handen
   Zóó dankbaar uit,
Als hadde ik meer dan zielsverlángen -,
Als hadde ik wederliefde ontvangen,
   En 't vol bezit der afgesmeekte bruid!

Mijn offerande is aangenomen,
Haar tijd gekomen:
   Het liefste ontberen, viel 't ook hard! het was geen Daad;
Maar voor dat liefste zich in stilte en volheid geven,
Maar, onbeloond door 't liefste! alleen voor 't liefste leven -
   Dit wil, dit zal mijn grijze staat.

Verstrooit u dan, verwaait! verwelkte rozeblaêren;
   Geen tééken ooit verrade mijn gevoel!
Zoomin als ge u her-eent, herhalen zich de jaren...
Vér áchter, ligt mijn jeugd; met bergen van bezwaren,
   En buiten 't droomgebied, ligt vóór me een levensdoel!’

W.L. PENNING JR.

Uit ‘De Legende van Jeschua-ben-Jossef’.

I. Schalem elecha, Mirjam!

Een lentemorgenstond. - Geen watten wolkje
bevlokt den hemel, die in smetloos blauw,
als zijde glanzend, zich van de eene kimme
naar de and're welft, om daar, op bergen rustend,
tot goud te smelten bij den purperblos
der uchtendzon. Frisch en toch koest'rend waaien
van 't Oosten zachte luwtjes, zweven speelsch,
vast koozend langs de perkjes van den tuin,
kussen de knopjes uit hunn' zwacht'len wakker,
of dwarr'len plots, zacht joed'lend, langs de stammen,
van linden, beuken, olmen, esschen, naar de
luidruischende kruin, die trilt van vogelzang.

En in dit tuintje, en onder dit geboomt,
rijst, blank gewit, met groene vensterblindjes,
een boerenhuisken met een strooien dak,
zakkend, aan d' achterkant, bouwvallig neer
ter aerd, doch aan de voorzij gansch omrasterd
met windegroen en eiloof.... Duifjes scheren
in dichten, blanken zwerm, nu hoog, dan laag, met
dofzoevend vlerkgeruisch op d' uchtendwind,
en luide kraait, op 't leêrken[1)], aan den gevel,
schuddend zijn' vleug'len, fier, een groote haan.

1) = *laddertje*.

Zacht krakend draait het halve deurken open,
eerst boven, dan omlaag, en als een geest,
onhoorbaar, op de moszoo, die haar' voetjes
nauw drukken, treedt een' maagd, een kind nog schier,
het hofken in.... Wat schemert op heur' schreden,
rein, maagd'lik rein, nog nat van uchtenddauw,
elk keurig perkje, vol van 't vroegst gebloemte!
De zoetste aroom, geur van jasmijn en lelie,
ambert de lucht rond haar, als rees op wolken
van zoeten reuk, uit elken fulpen kelk
tot haar een' bloemenziel, - een' zusterziel!

En zedig treedt zij, zwijgend, ingetogen
als tot een diep gebed, door weg bij weg,
en rond haar' lippen, rein als de eerste bloesem
der ongerepte roos, speelt zúlk een glimlach,
en uit haar' diepblauwe oogen, heller dan
een dropje leliedauw, straalt zóoveel goedheid,
en op haar' borst, in 't enge, witte kleedje
slechts half gevormd nog, kruist zij hare fijne
sneeuwblanke kinderhandekens zóo vroom,
dat men de blonde haarpracht, op haar' schouders
als goud neergolvend, o, zoo waar, zoo waar,
voor beide vleug'len van een' engel hield!

Ginds, bij het need'rig hekken, waar die struik
sneeuwballen weeld'rig over lelies vlokkelt,
tot hare zitbank stapt de blanke maagd.

Is dat een rukwind, die de takken scheidt?
Is dat de zon, die plots met vollen gloed
door 't loover vlamt?
  Boweegloos staat het kind,
bleek als de lelies zelf, en - als een lelie
bij laten meivorst, zalig huiverend
door al haar' leden voor een droomgezicht:

Op 't frissche sneeuwballoover lost zich, stralend
gelijk de zonneschijf, een aanzicht uit:

een eed'le jong'ling; blonde kroezellokken
beschaad'wen 't hooge voorhoofd van albast...,
en bovenaerdsche goedheid lacht, versterkend,
uit donkere oogen. - 't Lichaam ziet zij niet,
noch voet, noch hand, noch lijf.... licht, niets dan licht,
als zwenkte, vóor haar oog, de zonne zelve.

En in de heesters was het één' muziek:
gepijp van herdersfluiten, harpesnaren,
en lang voorttrillend klonk het haar in 't oor,
trotsch, of daar donders spraken, en toch teer,
gelijk een vader tot zijn liefste kind:
'*Schalem elecha, Mirjam!* Wees gegroet!'

De zonne hult heel de aerde in lichtgetoover!
Luid klinken klokken veld en dalen over!...

II. Op de vlucht naar Egypte.

Vuistjes toe, een' glimlach om zijn' lippen,
lag het kindje, welgedaan en blozend,
- buikje vol is hertjes rust - te droomen,
zalig sluim'rend in de moederarmen.

Langzaam, met gebogen hoofd, betrad het
ezelken, dat beiden droeg, den ruwen
ongebaanden weg der zandwoestijne,
vruchtloos hunk'rend naar een handvol voedsel.

Naast het dier liep Jossef. Op zijn' schouders
torschte hij d' alamzak, waaruit zagen,
beitels en houweelen, boren, hamers
opwaart staken, en - terwijl hij, zwijgend,

met de vlakke hand des ezels schoften
streelde als tot belooning, liet hij gretig
dalen in zijn hert het-lied der moeder:
‘Suja, kindje! Suja.... Poppedijne!’

III. Mirjam bij 't wiegje.

Avondrood! De klokken tampen....
Halfvol langs haar' blauwe bane,
door een zilv'rig waas van dampen
bloost, gelijk een' tulp, de mane.

In haar huis, welks witte wanden
vriend'lik 's wand'laars oog verlokken,
zit en spint, met nijv're handen,
vrouwe Mirjam aan het rokken.

Door de in lood gevatte ruiten
groet haar oog soms, liefdeglorend,
Jossef, in de scheem'ring buiten,
rust'loos zagend, haam'rend, borend.

Binnen - stilte! Slechts een vliegje
gonst, op 't schab, rond glazen, schalen....
Enkel uit zijn teenen wiegje
rijst des kindjes ademhalen....

‘Suja, suja, kindje mijne’,
- slepend, weemoedvol ontglippen: -
‘suja, suja, sterretjes schijnen!’
- woord en toon der moeder lippen.

Slepend, weemoedsvol, eentonig,

lispelt zij, in 't half geschemel,
zacht als bloemen, zoet als honig,
klaar als stemmen uit den hemel.

En het kind, in zoeten waan nu,
oogelt teer zijn' moeder tegen....
- Op zijn wiegje stort de maan nu
tooverklaar, een' zilverregen.

Zwijgend treedt nu Jossef binnen,
zet zich, zalig, naast zijn' gade....
Buiten, in het loof, beginnen
mug en tor hunn' serenade.

Vóor het raamken suist en ruischt het....
Zie! In 't scheem'rend maneschingen
deint en danst het, kreitst het, kruist het,
één gegons van kleine zwingen.

‘Suja, suja!’ hoor ze ronken....
Zie, hunn' fijne schildjes flonk'ren,
flonkeren als phosphoorvonken,
goud en rozig in den donk'ren.

Plots ontsluit het kindje de oogen:
maneschijn omspeelt zijn' wangen.
Ruischen harpen in den hoogen?
Dalen schaat'rende eng'lenzangen?

Als een vloed van zangfuzeeën
barst het los uit duizend gorgelen!
Lichtgewiekte corypheeën
zwatelen als levende orgelen....

Avondrood! De klokken tampen....
Halfvol langs haar' blauwe bane,
door een zilv'rig floers van dampen
bloost, gelijk een' tulp, de mane.

IV. Aanbidding in het bosch.
Intermezzo in sprookjestrant.

Wat mag er heden wel in 't bosch geschiên,
dat vink noch weduwaal het waagt te zingen?
Op tak bij takje zitten zij, en zien
nieuwsgierig rond, en roeren poot noch zwingen....

Hoe heimlik komt de gele hagedis,
schichtig en schuw door 't hooge kruid gekropen;
zijne oortjes trekkend is, door 't welig lisch,
het wild konijntje vorschend bijgeslopen....

Wat mag er gaande zijn in 't groote bosch?
De popelblaadjes durven nauwliks suizen....
van gouden torren schemert gras en mos,
het hippelt, trippelt er van wezels, muizen!

De luwtjes luiken er hunn' fulpen vlerk,
en strijken, om te rusten, op de twijgen.
Olm, eik en abeel verrijzen er tot een' kerk:
als zuilen staan zij, en daarin heerscht - zwijgen!

Als zuilen staan zij: olm, eik en abeel,
hunn' forsche kruinen streng'len zij tot beuken,
en 't woudgebloemte, uit kelkjes van fluweel,
plengt, duizendvoud, des Oostens wierookreuken....

Dit is de dag, dit is het uur, de stond,
dat in het woud, hertooverd tot een Eden,
het Christuskindje, in hermelijnenbont,
de koningskroon op 't hoofdje, wordt aanbeden.

Ver, op 't geheimste plekje van het woud,
rijst uit een' zee van allerhande bloemen
een outaar op van levend, spruitend hout,
getooid met kleuren, door geen mond te noemen.

De reuzenrooz'laar, die in 't midden bloeit,
strooit over 't gras zijn' bloedgetinte blâren;
rond zijnen stam, in 't grilligst kronk'len, groeit
een dubb'le krans van spar en hazelaren.

Daar zit ten troon het bleeke Christuskind,
het handeken tot zeeg'nen opgeheven:...
De zonne zegent het, de lucht, den wind,
en vogels, mos en kruid, en - álle leven.

Ja, wond'ren zijn het, die in 't bosch geschiên....
Noch vink, noch weduwaal, die waagt te zingen!
Op tak bij takje zitten zij, en spiên
nieuwsgierig rond, en roeren poot noch zwingen....

En heimlik komt de gele hagedis
schichtig en spichtig door het kruid gekropen;
zijne oortjes rekkend is, door 't welig lisch,
het wild konijntje snuff'lend bijgeslopen.....

Daar hupt en trippelt, met haar kapje rood
om 't blonde kopjen, uit het duisterst hoekje
Roodkapje voorwaarts, als tot speelgenoot,
en biedt het Christuskind haar pannekoekje.

In schaam'le kleedjes, beide voetjes bloot,
schoorvoetend naad'ren Janneken en Mieken;
en Janneken brengt een sneêken mikkenbrood,
en Mieken brengt een' handvol rijpe krieken.

Verschijnt op eens gansch een kabouterschaar:
stool en kazuitel mogen d' eerste sieren,
een tweede torscht een' gouden kandelaar,
een derde laat een wierookvaatje zwieren;

een vierde speelt, klaagpiepend, de oboë,
een vijfde doet met kunst de belle klinken...,
en allen zingen: *Leison, Kyrie!*
terwijl zij vroompjes op hunn' knieën zinken....

En luwtjes luiken er hunn' fulpen vlerk,
en strijken, om te rusten op de twijgen.
Olm, eik en abeel verrijzen er tot een' kerk:
als zuilen staan zij, en daarin heerscht zwijgen.

Als zuilen staan zij, olm, eik en abeel,
hunn' forsche takken streng'lend saam tot beuken,
en 't woudgebloemt, uit kelkjes van fluweel,
plengt, duizendvoud, des Oostens wierookreuken.

V. In het koren.

Op zeek'ren dag der lief'like Ijarmaand
- gelijk de Jehudim den Meitijd heeten -
trad Rabbi Jeschua-ben-Jossef, wand'lend,
gevolgd door zijn' disciep'len, door het dal
dat Jeruschalajim van Kana scheidt.

't Was rond den tijd, waarop, met rijpende aren
bedekt, het gansche veld, - zoo wijd het oog
ziet, - als een' zee van reuz'lend, levend goud,
wiewagend deint, door 't luwtje in slaap geschommeld.

Zwoel was het weder; 't langgevingerd loof
der ceders hing vast roerloos langs den stam
op koop'ren wieken dreef de middaghitte
al de akkers over, en - gelijk een tempel
van zilver, vol van levend psalmgezang,
- getuit van leeuweriken, distelvinken, -
rees bloeiend, groeiend, de onafzienbare oogst.

En Sabbath was 't. En zie, bij 't kleine troepje,
vermoeid half van den langen weg, vervoegt
zich, ongemerkt vooreerst, een vreemde gast:
de bleeke honger. - Van hunn' mondbehoeften
- de schrale voorraad, gist'ren opgedaan,
was reeds vóor uren, bij hun eerste pleist'ren,
verorberd, - restte zelfs geen kruimel meer.
Herbergen, - nergens! Bij valavond zou men
het eerste vlek bereiken, en aldaar
bij goede lieden om een leger bidden...

En angstig hielden zij den Meester aan,
en smeekten hem om raad. - Doch hij, den vinger
uitstekend met een plechtig handgebaar
naar 't schichtig vogelken, dat, met zijn' snavel
een der goudgelige aren van den stengel
losrukkend, vroolik wippend naar zijn nest
weerfladderde, bijna een zucht te snel,
sprak tot de schaar aldus:
‘Voorwaar ik zeg u:
Wat kwelt gij u, en zijt bekommerd om
uw levensonderhoud, en vraagt u af:
“Wat zullen we eten en wat drinken heden?”
Aanschouw de vogelkens, die de Vader schiep:
hij noemde ze, - en van zijn' lippen wiekte,
psalmeiend, mét den naam, een zangerken
de ruimte door.... Spreekt: zaaien, maaien deze?
Vergaad'ren zij in schuren hunnen oogst?
De Vader voedt hen! Ziet, hij wenkt het graan,
en 't graan schiet uit, en golft, een woud van halmen,
over den vruchtb'ren grond, en vink noch musch
vliegt henen, onverzaad! - Wat kwelt gij u? -
Zijt gij niet waerdiger dan musch en vink,
gij, kleinen van geloof, of durft gij twijf'len,
of Vader weet, wat gij van noode hebt?....’

Zoo sprak de Rabbi, en - terwijl hij sprak,
plukte hij, met de rechter, uit het volle
gewoel des korens enkele aren, wreef die
zorgvuldig op de palm der linker uit,
blies dan, van de eene in de and're hand de korrels
bij beurten overgietend, al de kafjes
- met rasschen glans in 't zonlicht henenstuivend -
vandaan, en zegende dan, en at het graan,
terwijl de Jong'ren ál zijn voorbeeld volgden.

En Sabbath was het.... Wijd, de velden over
- zilverpaleis, vol levend psalmgezang, -
reuzelde, bloeiend, onafzienbaar de oogst.

POL DE MONT.

Letterkundige kroniek.

Innerlijk leven. Poëzy van H.J. Schimmel, Schiedam, H.A.M. Roelants. 1889.
Nieuwe gedichten door H.J.A.M. Schaepman. Utrecht, Wed. J.R. van Rossum. 1889.
Verzamelde gedichten van Albert Verwey. Amsterdam, W. Versluys. 1889.

Men is het nog altijd niet eens, en men zal het wel zoo spoedig niet eens worden, over het standpunt, dat de kritiek heeft in te nemen tegenover het kunstwerk.

Het werk begrijpen en verklaren uit het werk zelf, zonder een maatstaf van buiten aan te leggen, zonder te oordeelen - ziedaar wat sommigen de taak der kritiek noemen.

Het werk verklaren uit den schrijver, die op zijne beurt het product is van zijn temperament en van het midden, waarin hij zich ontwikkeld heeft - dat, en dat alleen, zeggen anderen, is de roeping der kritiek.

Het is uitstekend aangetoond door Brunetière in een opstel, getiteld: *La critique scientifique*[1)], hoe dikwijls men, door het werk uit het temperament van den schrijver te verklaren, heeft misgetast. Als een sprekend voorbeeld uit de Fransche litteratuur geeft Brunetière dat van Bossuet, die in zijn geschriften zich heerschzuchtig, autoritair voordoet, ‘uit de hoogte’ pleegt te spreken, en die in het werkelijk leven, gelijk zijn tijdgenooten als om strijd getuigen, de zachtheid zelve was. En wat het bekende ‘milieu’ aangaat, ook

1) Ferdinand Brunetière. Questions de Critique. Paris, Calmann Lévy. 1889.

hierop zal men niet te veel gewicht mogen leggen, wanneer men wil bedenken, dat juist de intelligentsten en beschaafdsten onder de kunstenaars zich door hun intellect en hun wil vaak weten te ontrukken aan de hen omringende omstandigheden, aan de invloeden van buiten, welke op hen trachten in te werken. Is er connexiteit, overeenstemming tusschen het kunstwerk en zekeren beschavingstoestand, dan is dit hoofdzakelijk daaraan toe te schrijven, dat het werk tot een zekere groep van hoorders, lezers, toeschouwers spreekt, voor welke het geschreven, gedicht, geschilderd of gebeeldhouwd werd.

Of meent men, zonder zich in 't bijzonder met den kunstenaar, zijn temperament en zijn ‘milieu’ in te laten, de critiek te kunnen laten bestaan in louter verklaring van het kunstwerk, met uitsluiting van alles wat naar beoordeeling zweemt? Men beproeve het en men zal spoedig ervaren, dat zij, die men heeft willen uitsluiten, zich niet uitsluiten laat. Zoodra men is aangevangen met de verklaring van het kunstwerk, en daartoe zich rekenschap geeft van hetgeen de kunstenaar in zijne schepping heeft willen leggen, zal men gedwongen worden een schrede verder te gaan, en zal de vraag zich opdringen, in hoever de auteur (dichter, toonkunstenaar, schilder, beeldhouwer) geslaagd is in het weergeven van hetgeen hij door de taal, door den toon, door kleuren en lijnen, in verf of marmer, heeft willen uitdrukken. Het beantwoorden van deze vraag is reeds oordeelen, en vandaar tot het vergelijken van het kunstwerk met hetgeen gewrocht is door andere kunstenaars, die hetzelfde hebben willen zeggen, is de afstand uiterst gering.

Zal dan wellicht de critiek een zekeren kunstvorm, een zekere wijze van uitdrukken, een zekere wijze van denken zich als ideaal moeten stellen en daarnaar de waarde of onwaarde van het kunstwerk hebben af te meten, als deugdelijk aanprijzende wat aan dat ideaal beantwoordt of het nabij komt, als ondeugdelijk verwerpende wat niet in dien vorm past, niet op de eens voor al geijkte wijze gedacht of uitgedrukt is?

Al deze verschillende theorieën en methoden zullen, zoo absoluut gesteld, onbruikbaar blijken, en dat wel het duidelijkst en het spoedigst waar de critiek geplaatst wordt tegenover drie dichters, zoo hemelsbreed van elkander verschillende in levensbeschouwing en kunstopvatting als zij wier dichtbundels wij te bespreken hebben: S c h i m m e l , S c h a e p m a n en V e r w e y .

Aan den oudste van het drietal wijden wij het eerst onze aandacht. De heer S c h i m m e l heeft hier in één bundel bijeengebracht wat hem uit zijne lyrische poëzie, van 1848 tot heden, de moeite waard scheen bewaard te blijven, hetzij omdat het hem voorkwam in vorm en gedachte goed geslaagd te mogen heeten, hetzij omdat hij het, ook in zijne onrijpheid, voor zijne ontwikkeling als dichter kenschetsend achtte. In een voorbericht geeft de dichter van die ontwikkeling, van zijn eerste jeugd, van de ideeën waarin hij werd groot gebracht, de letterkundige richting welke haren invloed op hem oefende, een kort overzicht, gekruid met herinneringen aan Potgieter, wien hij zich naar den geest verwant gevoelde en wien hij voor zijne latere ontwikkeling te danken had, en aan Alberdingk Thijm, die van nabij getuige was van zijne eerste letterkundige worstelingen. In de ‘Aanteekeningen’ op zijne gedichten worden de verschillende invloeden, welke op den dichter gewerkt hebben, de omstandigheden, waaraan het gedicht zijn ontstaan te danken heeft, telkens nauwkeurig vermeld; de heer Schimmel spaart daarbij zichzelven de roede niet: sommige stukken worden als ‘mislukt’ gebrandmerkt, andere gekenschetst als proeven van ‘terugzinken’ naar een vroeger tijdperk, naar ‘de oude school’.

Hier zou, naar het schijnt, de methode te pas komen van hen, die het werk begrepen en verklaard willen hebben uit het werk zelf. De heer Schimmel maakt het hun zoo gemakkelijk mogelijk. Zij hebben slechts naar hem te luisteren, om deze gedichten in het juiste licht te zien en aan elk zijn juiste plaats aan te wijzen in het werk van den dichter. Maar wat, indien het ongeluk wil, dat hij, die geroepen is deze poëzie te bespreken, een ander oog heeft op de verschillende gedichten; indien hij het kenmerkende van den dichter Schimmel in iets anders ziet dan de dichter zelf, en waar Schimmel, met de objectiviteit, welke hij tegenover zijn werk tracht in acht te nemen, aan dit of dat gedicht als bijzonder geslaagd, een eerste plaats in de rij zijner poëtische voortbrengselen aanwijst, juist aan dat product minder waarde meent te moeten toekennen? Zullen dan de ‘Aanteekeningen’, die ter verklaring en verduidelijking heeten te dienen, niet juist verwarrend werken, en zal wie gaarne uit eigen oogen ziet, niet licht geneigd zijn om, nog wat scherper dan anders het geval zou wezen, zijn oordeel te plaatsen tegenover dat van den dichter zelven?

Eén voorbeeld. In het derde tijdvak van Schimmel's ontwikke-

ling - de dichter deelt zijn dichterlijke loopbaan, vrij willekeurig, in vier tijdperken; van 1848 tot 1852, van 1853 tot 1857, van 1858 tot 1871 en van 1872 tot heden - uit het jaar 1870, komt in dezen bundel een gedicht voor, getiteld: *Emancipatie*. Daarin wordt de gedachte ontwikkeld, dat voor de vrouw het zachte maanlicht de voorkeur verdient boven het helle licht der zon, die wel het zwarte duister doet vlieden, maar ook de poëzie op de vlucht jaagt; dat de vrouw allereerst heerscht door het hart, en dat zij, boven het feilbare weten, het leven des gemoeds heeft te verkiezen, hetwelk ‘al 't weten tart’. Schimmel teekent bij dit gedicht aan: ‘Ik acht het een mijner beste gedichten, ware 't maar alleen om de logische uitdrukking der gedachten, in een klaren, doorzichtigen vorm.’

De gedachte is zeker niet ongemeen; zij ligt geheel in den geest van Schimmels levensbeschouwing, waarin de wetenschap, of wat de dichter zoo noemt, het nog al eens moet ontgelden. Maar hoe is het nu met het ‘logische’ in de uitdrukking en het ‘klare’ van den vorm? ‘Het zuist in 't rond’, zegt de dichter,

> Dat niet de baan
> En 't licht der maan
> Het beeld der vrouw moet zijn, op forsche wiek zich reppend.....

Het beeld der vrouw, tegelijk een baan en een licht - vindt ge die uitdrukking bijzonder logisch?

> Maar wel de zon,
> Uit eigen bron
> Zich telkens heller licht en gloênder stralen scheppend.
>
> Ik loochen 't niet,
> Voor 't zonlicht vliedt
> De vochte neveldamp en 't zwarte duister henen,
> Maar ook het schoon,
> De zachte toon
> Van 't magiesch vergezicht door 't licht der maan beschenen;
>
> Maar ook het waas,
> Het zilvergaas
> Waaronder 't boschjen slaapt, de groene weide dommelt,
> En fee bij fee,
> Ten hoogtijd reê,
> Ten dans gaat in het loof waar de êelste paerel schommelt.

Is dit wellicht ‘de klare doorzichtige vorm’, waarop de dichter

wees, en kunt ge u eenig denkbeeld maken van een parel, die schommelt in het loof, waarin feeën ten dans gaan?

In het laatste couplet wordt de regel:

> Het weten faalt,

opgevolgd door:

> De kennis dwaalt -

eene tautologie, gelijk er ook elders bij Schimmel voorkomen.

Inderdaad, wij zullen goed doen met den dichter niet op zijn woord te gelooven, wanneer hij zulk een gedicht een zijner beste noemt. Er zijn gelukkig betere gedichten in de verzameling. Daartoe behooren niet de romantische balladen: *Een Genzen-sabbath, De zwerver, Stavoren's val* en dergelijke, conventioneel van opvatting en vorm. Het zijn veeleer die gedichten, waarin Schimmel zijn luim, zijn scherp, vaak bijtend vernuft bot viert in kleine versjes in den volkstoon, gedichtjes waarin, als in *In den donker* een huisbakken moraal in coupletvorm gepredikt wordt met een geestig *mot de la fin* als klapper op de vuurpijl; waarin, als in *Huiselijkheid*, tot het Nederlandsch volk kort en krachtig de vermaning gericht wordt om niet in ‘huiselijkheid’ op te gaan, maar ook eens naar buiten te treden waar de zon wel zoo krachtig schijnt als binnen de lamp; waarin, als in *Uit onzen tijd?*, met scherpe ironie het ongeloof, in zijn verschillende variatiën, van een gezelschap smakelijke eters wordt gesteld tegenover het mystiek geloof van den ‘in 't zwart gekleeden knecht die diende’, die dien ochtend zijn moeder begraven heeft en stil een slip van het gordijn oplicht om daar aan den starrenhemel zijn doode te zoeken - en tal van andere (*Naar 't Muiderslot, Anno Domini?*) waarin Schimmel met groot sarcasme welverdiende waarheden zegt aan zijn tijdgenooten.

Maar buiten deze gedichten, treedt de dichter het zelfstandigst en het krachtigst op, waar de mystieke denker en droomer aan het woord is, en hij een dichterlijken vorm leent aan de stemmen die ‘uit de stilte’ spreken, aan hetgeen er ‘ruischt door de sfeeren.’ *Bij de begrafenis van Koningin Sophia* heet het gedicht, waarin hij als ‘eerst getuigenis van zijn nieuw geloof’ - gelijk het in de aanteekening luidt - het ‘troostwoord’ hooren laat:

> Wanhoopt niet,
> De dood ze is een geboorte.

De Jacobsladder b l i j f t geplant,
Daar welft een brug naar 't zonnig land,
Waar klein en groot verzâmen,
Daar klinkt een stem de sfeeren door,
En fluistert voor elk l u i s t r e n d oor
Op iedre bede een amen.

Bij elke baar een geestenheir!
't Schouwt liefdrijk zacht berispend neer
Op al dat stofgedwaerel:
En 't oude lied weerklinkt ook nu:
'Liefkoos de schelp, haar laten we u,
Bij ons is reeds de paerel.'

Het treffendst en stoutst wat de gedachte, het volmaaktst wat den vorm betreft - de rijmlooze jambe is hier lenig en veerkrachtig - is wel het gedicht, dat tot titel draagt: *Na den dood*. Het is het visioen van den man, wiens geheele bestaan op aarde zich heeft opgelost in arithmetica, die zich, bij zijn open graf, hoort bewierooken als den braafste der braven, zich dan gedoemd ziet om, rondom in het goud, altijd door te tellen, millioenen, billioenen, trillioenen, in zijn telling fout op fout maakt en telkens weer van voren af aan moet beginnen, totdat al die bergen goud op hem aan komen stroomen en hem onder hunne massa bedelven - en die dan ten slotte op aarde terug moet keeren, maar thans om er zich een plaats te zien aangewezen in de rij der armen, die den harden strijd om 't bestaan hebben te kampen. Hier is de dichter die, gelijk hij het in een zijner aanteekeningen bekent, maar zelden een greep waagt 'in het volle menschenleven', in zijn element. Aan zijn mystieke phantasie kan hij den teugel vieren, aan zijn vlijmend sarcasme zijn vollen loop geven.

Waar was hij? Niet op de aarde en toch op de aarde.
Maar wat hij noot gezien had, zag hij nu,
En wat hij vroeger tastbaar had bespeurd,
Dat dommelde als een schijngestalte weg.
Hij was alleen, zoo had hij eerst gedacht,
En in een valen schemerschijn gehuld,
Maar plotsling schoten vonken om hem heen
Van donkren goudgloed of van zilverlicht,
En 't was hem of van uit die myriaden
Onzichtbare invloed, onweerstaanbre kracht
Zijn wezen als doorstroomden en doorschokten....

Daar doemde in beeld bij beeld zijn leven op.
Gedachten, feiten, lang vergeten, ja gestorven,
Zij traden uit de groeve. Een schaamle stoet!
Hij had geleerd, want kennis toch geeft macht;
Hij had geleerd.... 't meest arithmetika;
Hij had geleerd dat tweemaal twee soms vijf is
En 't goed was dat de schamele gemeent
't Vermenigvuldigen niet kende als hij.

Voor de zijnen had hij van 's morgens tot 's avonds gezwoegd.

Trouw dienaar en trouw meester, kampte hij
Steeds voor 't belang van wat hem was vertrouwd.
De waereld buigt voor de almacht van ‘het tientjen’
En in zijn kelders sliepen er miljoenen.
Die hij te rechter tijd te wekken wist....
Hij had zijn plicht gedaan, alleen het Recht -
Z i j n recht - gehandhaafd; was het r e c h t geen p l i c h t ?
Hij had den traan in 's schuldnaars oog gezien,
Maar dien veroordeeld als een blijk van schuld,
Van zonde-erkenning en van boete-doening;
Van al de schuldigen is toch het schuldigste:
Een schuldenaar die niet betalen kan!

Geen wonder dat aan zulk een ‘honourable man’ een plechtige uitvaart ten deel valt. Met trillende stemmen en onder een vloed van tranen wordt hem het ‘Rust zacht!’ en het ‘Vaar wel voor eeuwig!’ toegeroepen.

't Aandoenlijkst sprak een oude man, het hoofd
Der vroegere ambtgenooten van den doode.
Eerst telde hij diens huiselijke deugden,
Toen de maatschaplijke op: zijn eerlijkheid,
Zijn volgzaamheid - vooral zijn volgzaamheid -
Zijn needrigheid en dus zijn bruikbaarheid
Voor 't hem vertrouwd en zoo gewichtig ambt.
‘Kortom’, zoo klonk 't ten slotte, ‘wij begraven
Een braven man van de allerbraafste soort.’
Maar toen men keerde, fluisterde men zacht,
Niet van den doode meer - d i e was begraven
D i e moest nu r u s t e n , daarbij w e l gaan v a r e n -
Maar van den volgzame' en óok braven man,
Die 't open en begeerlijk ambt zou erven.

Aangrijpend is het moment waarin de doode, bij zijn graf alleen

gelaten, zich omringd ziet van louter goud ‘van 't hem bekend en goed beproefd gehalte.’

‘Tel!’ ruischt het, en hij weet weer niet van waar,
‘Tel!’ klinkt het nogmaals, strakker thans en scherper,
Hij telde - millioenen en biljoenen,
Triljoenen en nog altijd evenveel!
Kwam aan den schat geen einde - nooit een einde?
‘Tel!’ klonk het, ‘Tel!’ Het cijfertal
Werd hem te machtig, hem, den cijferheld!
‘Al wat ge telt is 't u w e !’ klonk het weer.
Het z i j n e ! 't Was als kiemde er nieuwe kracht.
Weer telde hij, maar thans met grove fouten,
Met telkens grovere en hij vond ze niet!
Hoe hij ook zocht, vergeefs!....
Dus aan 't hertellen van die stapels goud!
Maar 't scheen of al die stapels driftig werden
Of al die bergen wachelden en helden!
Of een rivier van louter gouden munt,
Den band ontsnapt, als op hem aan kwam stormen
Als om hem in haar wieling meê te sleuren,
Als om hem te vermalen in haar vaart!

Daar hebt ge Schimmel in zijn kracht, den dramaticus met den satiricus vereenigd, en, wat er van zijn werk verloren moge gaan en vergeten moge worden, dergelijke bladzijden verdienen te blijven leven.

‘Al is in deze gedichten geen nieuwe wereld- en levensbeschouwing neergelegd, zij bevatten toch een geloofsbelijdenis en een geloofsbelijdenis meest in strijdbare kleedij.... In dagen als de onzen is geheel de wereld, de geestelijke en de stoffelijke, vol strijdrumoer. Zij die de eer hebben tot de felst bestreden richting te behooren, kunnen zich de weelde niet gunnen, al wiegelende op den stroom, rozenbladeren langs het rimpelend watervlak te strooien.’ Aldus lezen wij in de uitvoerige inleiding, waarmede de heer S c h a e p m a n zijn bundel *Nieuwe Gedichten* opent. Wij weten dus wat wij hier te wachten hebben: een geloofsbelijdenis in krijgsgewaad, geharnaste sonnetten, hymnen, waarin de krijgsklaroen de hoofdpartij heeft.

Zou het hier de plaats niet zijn voor een verklaring van het werk uit den kunstenaar, op zijne beurt het product van zijn, in

dit geval sanguinisch, temperament èn van het midden waarin hij, de Katholieke priester, zich ontwikkelde? De taak zou zeker niet moeielijk wezen; maar voor de rechte waardeering van gedichten als aan Pius IX, Leo XIII, aan de nagedachtenis van den ‘rooden kardinaal,’ op Canossa, zou ons toch, ook bij een dergelijke opvatting van onze taak, nog altijd veel blijven ontbreken. Liever volgen wij den dichter waar hij zijn zangen wijdt aan Vondel, da Costa, Lamartine, Alberdingk Thijm.

Schaepman is een rhetorisch dichter. Wanneer hij den 28en April 1885 da Costa's 25jarigen sterfdag herdenkt, vangt hij aldus aan:

> Mij werd het voorrecht nooit gegeven
> U in het aangezicht te zien.

Deze eenvoudige mededeeling wordt dan in de tien volgende regels geparaphraseerd; daarop volgt een tusschenzin van 28 versregels, waarin zij gelukkig worden geprezen, die dat voorrecht wèl hebben mogen genieten, en eerst dan zet de dichter den gedachtengang, in de eerste regels aangegeven, voort:

> Toch staat Gij voor mij, Koningszanger.

De Koningszanger wordt verder aangesproken als:

> ....Zoon van Isrel, die profeten
> En koningen (zijne) vaadren noemt;

dan als

> .... Kind des Vaders, die den Zone,
> Voor ons uit Davids stam gebaard,
> Uit (zijner) liedrenkrans een krone
> Van jonge psalmen heeft gegaard.

eindelijk als

> .... Zoon van Neêrland, die (zijn) liefde
> Aan 't kleine, kille, lage land,
> Wat leed zijn ziel er ook doorgriefde,
> In houw en trouwe heeft verpand -

en eerst dan, na deze uitweiding, herneemt de dichter:

> Daar staat Gij voor mij!

Nu verneemt hij da Costa's stem en hij legt den genialen dichter een hymne in den mond ter eere van

Christus, (zijn) Bevrijder,
Gekruist, verrezen uit het Graf.

Met het uitspreken van de verwachting dat de protestantsche zanger de zaligheid der Godsopenbaring, gelijk de Katholieke leer die kent, deelachtig zal zijn geworden, dat ‘de Moeder’ hem tot ‘den Zoon’ zal hebben gebracht, sluit het gedicht.

Over dit slot, waarover men den dichter is hard gevallen, ofschoon het volkomen past in den gedachtengang van den geloovigen zoon der kerk, die in de Katholieke leer de volstrekte waarheid ziet, weiden wij hier niet uit. Het was ons alleen te doen om de manier te doen uitkomen.

Voor wie als Schaepman over een grooten rijkdom van woorden, klanken, beelden beschikt, en met een weergâlooze gemakkelijkheid de volle, goed gebouwde verzen laat stroomen uit zijn pen, is, bij deze manier, het gevaar groot voor het schrijven van gedichten waarvan de omvang niet in verhouding staat tot den inhoud. Aan dit gevaar is de schrijver dezer *Nieuwe Gedichten* niet ontkomen, Schaepman is in meer dan een van deze zangen een ‘prediker in de lucht’, wiens rede ‘als een galmend gerucht’ - zij het ook nog zoo klankvol en zoo zangrijk - ‘ledig onze ziel voorbij rolt.’ Maar dat verhindert niet dat men den greep van den echten dichter telkens en telkens herkent.

Zoo in de eerste strofe van het gedicht *Lamartine*, waar hij, na van de staatsstormen gewaagd te hebben die de eerste jaren dezer eeuw teisterden, de eerste klanken, welke de zanger van Elvire liet hooren, aldus teekent:

Daar klinkt een toon, als die van 't kind zijn Ave staamlend
Aan vromer moeder knie,
Half schromend, half bewust zijn beste kracht verzaamlend
Tot ééne melodie,
Een toon, die altijd wint in omvang en in klaarheid,
In teêrheid en in kracht,
Totdat hij, als een straal der ongeziene waarheid,
De sluiers van den nacht
Al trillende doorscheurt, en wolk en nevelbanken
Met lichtglans overgiet,
Belichaamd in een golf van jubelende klanken,
Belichaamd in het Lied.

Dichterlijk is ook het beeld, en dichterlijk de wijze van uitdrukken, in het lied bij den dood van Alberdingk Thijm:

Gij op de lijkbaar! - de idealen
Staan met gebogen hoofde stil,
Nog luistrend of geen ademhalen
Den mond beweegt, zoo bleek en kil....
Gij waart haar ridder uitverkoren.
Haar vlekkelooze Paladijn,
Die 't oude hooge lied deed hooren
Bij mokerslag en vlammenschijn....
Wie zal de schoone maagden troosten
Nu, ach, haar eedle ridder viel?
Zij staren naar het heilig Oosten,
Waar 't eeuwig daghet voor zijn ziel.

Het is te verwachten, dat de dichter Schaepman zich nog meer dan eens zal doen hooren. Zijn ‘strijdbre muze in 't stralende gewaad’ zal toch in onze dagen nog veel vinden wat haar tot tegenstand prikkelt, wat haar doet opvlammen in toorn, en het scherpe zwaard des geestes doet flikkeren in haar hand.

Van Schaepman op A l b e r t V e r w e y is geen overgang, alleen een sprong mogelijk.

De heer Verwey heeft er wel aan gedaan zijn gedichten in één bundel bij een te brengen, en het publiek daardoor in staat te stellen over zijn werk in zijn geheel te oordeelen. Tot dusver was Verwey bij het groote publiek het meest bekend als de dichter van de ‘tin-soldaatjes’, die ‘pijn in hun buikjes’ zouden krijgen, ‘als zoo'n klein tin-popje een buikjen had’, als de schepper van den ‘goedleefschen pastoor’, die zich bij het bedienen van de mis aan den wijn te goed doet *(Bij een trouwmis);* als de man, die van zijn bewondering voor Vosmaer niet beter wist te doen blijken dan door hem na zijn dood bij een opgedroogd plasje te vergelijken *(In Memoriam Mr. C. Vosmaer)*, als de paljas, die bij den dood van Alberdingk Thym - ‘nu doode Thym’ zooals hij hem noemde - verzen schreef van dit kaliber:

M'neer Alberding was dood. De dokter zei 't.
Mijn moeder zei 't me aan tafel: Mietje zeit
Dat Alberdingk Thym dood is. D'dokter zei 't.

Het spreekt van zelf dat deze verzen ook in de *Verzamelde Gedichten* zijn opgenomen. Wij en anderen hebben er genoeg om gelachen, en genoeg den spot meê gedreven, om er niet nogmaals op terug te komen. Ditmaal zijn zij nog vermeerderd met andere

van hetzelfde gehalte, gewild onbeholpen van vorm en quasi-naief van inhoud. In verschillende van de ‘Nieuwe Gedichten’ - zoo heet deze rubriek - is het alsof de kunstenaar ons het stemmen van zijn onzuiver instrument laat bijwonen, en ons vergasten wil op de onhandige vingeroefeningen en études van een stumperig musicus.

Een, zooal niet dankbaarder, dan toch eerlijker taak achten wij het, op dit oogenblik, nu het geheele werk van den dichter vóor ons ligt, er uit op te zoeken en aan het licht te brengen wat er, naar onze opvatting, werkelijk dichterlijks in te vinden is.

Merkwaardig, dat er in deze opeenvolging van gedichten uit een tijdperk van vijf of zes jaren zoo weinig te ontdekken valt van een eigenlijke geleidelijke, trapsgewijze ontwikkeling. De verzen, welke de heer Verwey zijn ‘Nieuwe Gedichten’ noemt, zou hij voor vijf jaar hebben kunnen schrijven, en omgekeerd. Misschien zou men van een zeer snelle opkomst, van een tijdperk van bloei en, met het oog op de ‘Nieuwe Gedichten’, van een, zij het tijdelijk, verval kunnen spreken. Intusschen, om dit met nauwkeurigheid te kunnen doen, zou men omtrent den tijd van het ontstaan van elk der gedichten meer dienen te weten dan uit dezen bundel is op te maken.

Alleen van een snelle opkomst kan met eenige zekerheid gesproken worden. Wij hebben indertijd, onder den indruk, zoowel van de dwaze vergoding, waaraan Verwey van de zijde zijner vrienden blootstond, als onder dien van de zotte dingen welke in den bundel *Persephone en andere gedichten* voorkwamen, niet genoeg waarde gehecht - wij bekennen het volmondig - aan het feit dat de jonge dichter voor zijn debuut met verzen voor den dag trad, zóó fraai van stemming, zoo geacheveerd van vorm als in het gedicht *Persephone* te vinden zijn.

(Zij) ging al stil de stille velden door,
En zag de laatste sterren in de lucht
En 't glimm'ren van den zilv'ren dageraad.
Of waar 't vlietwater met een zachten val
Geruisch maakte in de schemering van 't wond,
Daar zat zij soms, nog vóór de voog'lenkoren,
Op eenen weekbemosten boomstronk neer.
Dan hoorde ze onder 't loover wiekjens fladd'ren,
En om de stammen gonsde 't als 't gegons
Van bijen, zwermende op een zomernoen;
Tot al de ontwaakte zangers uit hun nestjens,
De veêrtjes schuddend ritselden in 't loof,

Onzichtbaar fladd'rende van takje' op takjen,
En van het hoogste, wiegende in de lucht,
Opstijgende, immer zingend, hooger, hooger,
Met blij geluid uit klare, kalme keel.

Dergelijke verzen, van zooveel poëtischen zin, van een zóó geoefend gehoor getuigend, schrijven er niet velen als hunne eerste gedichten.

En *Demeter*, dat ongeveer omtrent denzelfden tijd geschreven moet zijn, is even fijn van toon, even zuiver van teekening. Als, na den roof van hare dochter, Demeter Aphrodite met de nymphen ziet aankomen, maar Persephone (Kora) niet onder haar vindt, lezen wij:

En als een dwaas mensch, stom door een groot leed,
Zat zij te midden van hen en haar oog
Zocht zonder zoeken, waar de Kora stond....
En met de hand streek ze Aphrodites haar,
Maar sprak niet. - Toen hief Aphrodite 't hoofd: -
En klaaglijk was 't te zien hoe 't schoon gelaat
Nat was van tranen: - en toen ze over haar
De stomme trekken van Demeter zag,
En 't staren van dat groot, verduisterd oog, -
Toen lei ze 't handjen aan haar wang, en zei, -
Met zachte woorden, nokkende in haar keel: -
‘Neen, ween niet, lieve Moeder: ze i s niet dood...’
Toen boog Demeter 't hoofd en zag haar aan: -
En zóó als somtijds door de stille lucht
Een sneeuwvlaag henenruischt bij winternacht:
De vlokken vallen, warlend door elkaar,
En 't oog ziet alle, maar niet één alleen, -
Zóó vielen Aphrodites woorden zacht
Haar op het oor, - wijl ze ieder woord vernam,
Doch alle vallen hoorde door elkaar.

Doch straks slaat de dichter de vleugels wijder uit, grijpt hij forscher in de snaren, en thans niet meer om het door anderen in den sagetijd doorleefde weer te geven, maar om voor het, zij 't voor een deel in zijne dichterlijke verbeelding, zelf doorstaan of meêgevoeld leed, voor de eigen vreugde den hoogsten vorm te vinden.

Er klinkt door sommigen van die sonnetten, uit de reeks *Van de liefde die vriendschap heet*, een breede, diepe melodie, vol en sonoor als:

Hoe streeft mijn vers, zwaar met gezwollen zeil,
Diep door de golven van mijn breed geluk....

of zacht streelend als:

Leg un uw ziel, dat moede kind, ter rust...

maar het diepst en het aangrijpendst in deze hymne:

O Man van Smarte met de doornenkroon,
O bleek bebloed gelaat, dat in den nacht
Gloeit als een groote, bleeke vlam, - wat macht
Van eindloos lijden maakt uw beeld zoo schoon?

Glanzende Liefde in eenen damp van hoon,
Wat zijn uw lippen stil, hoe zonder klacht
Staart ge af van 't kruis, - hoe lacht gij soms zoo zacht -
God van Mysterie, Gods bemindste Zoon!

O Vlam van Passie in dit koud heelal!
Schoonheid van Smarten op deez' donkere aard!
Wonder van Liefde, dat geen sterfling weet!

Ai mij! ik hoor aldoor den droeven val
Der dropp'len bloeds en tot den morgen staart
Hij me aan met groote liefde en eind'loos leed.

En diezelfde dichter met het volle, ernstige geluid neemt straks een kleuter op de knie en laat hem schateren van het lachen met zijn dolle versjes, van ‘de Groote Hond en de Kleine Kat’, ‘Koning Adelboud’, ‘De zeven boeven’ en ‘De Kikkertjes’, vol van den vermakelijksten kinderlijken onzin.

De vertaling van Marlowe's *Faustus*, over welke ‘Tragische Historie’ de heer Verwey ons reeds twee jaar geleden een studie toezegde, doet ons een nieuwe zijde van 's dichters talent waardeeren.

En nu wij den man hebben leeren kennen die, gelijk hij het zelf zegt, ‘schatten van schoonheid ophoopte in zijn geest’, den man ‘machtig in zang en rijk in zooveel dicht’, nu zullen wij het minder dan ooit kunnen verdragen, wanneer die man zich aanstelt als een kind, dat poppetjes kneedt uit stopverf, grimassen maakt en malle geluiden voortbrengt; nu wachten wij van den dichter Verwey mannelijke kunst, poëzie, zooals hij in *Een zomeravond* teekende,

Waar een hel gelaat uit licht
En vriendelijke oogen.

Bibliographie.

Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, De Pacificatie. Amsterdam, J.A. Wormser. 1889.

Het zou ons volstrekt niet verwonderen wanneer de brochure, hierboven genoemd, in deze dagen nog wel zooveel werd ter hand genomen als toen zij, nu twee maanden geleden, het licht zag. Velen van hen, die, oververzadigd van de schoolkwestie, het boekje toen onverschillig ter zijde legden, omdat het vertoog van een zeer bekenden pleitbezorger ten voordeele van eene zeer bekende staatkundige richting hunne nieuwsgierigheid in geen enkel opzicht konde prikkelen, zullen thans, nu die pleitbezorger door een verrassenden ommekeer van zaken plotseling gekomen is op eene plaats, welke niemand vier weken geleden droomde dat hij, zoo ooit, dan toch in de eerste jaren zou kunnen innemen, - den inhoud van de brochure aandachtig willen overwegen, zoekende naar sporen van hetgeen wij in de naaste toekomst van het regeeringsbeleid, in zake van openbaar onderwijs, te hopen of te vreezen hebben.

Het is hier de plaats niet om aan de dus zoekenden de hand te bieden, daar wij nu slechts een oogenblik bij de brochure zelve wenschen stil te staan. Alleen dit zij gezegd, dat onder de vele geschriften, waarin Mr. Lohman zijne gedachten over den schoolstrijd ontwikkelt, wij er geen enkel kennen dat wij liever dan dit als leiddraad van het toekomstig regeeringsbeleid zouden willen aanvaarden. Niet dat de schrijver hier ophoudt partijganger te zijn, en er in slaagt den ouden mensch geheel af te leggen, maar uit zijne brochure spreekt dan toch de oprechte wensch naar vrede en de duidelijke toeleg om de tegenpartij billijker te beoordeelen dan tot nog toe. De houding van de heeren Verniers van der Loef en Roëll, zijne liberale ambtgenooten in de commissie, welke de discussien over de onderwijswet voorbereidde - eene houding, waaraan Mr. Lohman openlijk hulde brengt - heeft blijkbaar op den schrijver een goeden indruk gemaakt en de begeerte opgewekt om ook zijnerzijds het bewijs te leveren, dat hij tot onpartijdige waardeering van andersdenkenden in staat is. Of die poging volkomen geslaagd is, blijve in het midden, maar reeds het feit dat de poging gedaan werd is een gunstig teeken, de belofte van betere dagen dan wij sedert tal van jaren mochten beleven.

‘De Pacificatie’ is een huishoudelijk boek, uitsluitend opgesteld tot voorlichting van de vrienden en niet voor de buitenwereld geschreven. De nieuwe wet op het lager onderwijs schijnt niet overal in het antirevolutionaire kamp met onverdeelden bijval ontvangen te zijn; men erkent daar wel, dat zij is een stap in de goede richting, maar een al te bescheiden stap, omdat meer

dan goed is aan den drang van andersdenkenden werd toegegeven. De Standaard had zich meer dan eens in dien zin uitgelaten en de stem van de Standaard vindt, zooals men weet, overal hier te lande gedienstige echo's, natuurlijke en kunstmatige. Welnu, tegen dien geest van onvoldaanheid komt Mr. de Savornin Lohman in verzet. Volgens hem is de wet van liberale smetten geheel vrij; de rechterzijde heeft aan haar oorspronkelijk plan onveranderd vastgehouden en dit dan ook zuiver ten uitvoer gelegd. Om dit in het licht te stellen begint hij met de verschillende eischen aan te wijzen, welke de antirevolutionairen bij het voeren van den schoolstrijd vroeger en later op den voorgrond hebben geschoven, om daarna bij elk van die eischen stil te staan en aan hun inhoud den inhoud te toetsen van de nieuwe wet. En de uitkomst van dit onderzoek is allergunstigst: de wet is niet een bescheiden stap op den weg naar het ideaal, maar een reuzentred; een tred zoo groot, dat, mits de wet onpartijdig en in den geest van hare ontwerpers worde uitgevoerd, er voor de antirevolutionairen op dit gebied nog maar zeer weinig te wenschen overblijft.

De schrijver heeft zorg noch moeite gespaard om de juistheid van deze bewering door tal van argumenten te staven. Zijne bewijsvoering is soms overtuigend, bijna altijd vernuftig, maar ook niet zelden bij uitstek gezocht. De wet wordt hier en daar wat bijgeschilderd en opgeschikt, om het effect te verkrijgen dat op een gegeven oogenblik noodig is. Bijv. daar, waar moet worden aangetoond dat de meerderheid, wat de verplichte schoolgeldheffing aangaat, juist datgene verworven heeft wat zij gewenscht had. Sommige argumenten trekken de aandacht om hunne naïveteit; dus de bewering, dat de wetgever in de bijzondere school meer vertrouwen stelt dan in de openbare, zooals overtuigend blijkt uit het feit, dat zij de eerste vrijlaat, terwijl laatstgenoemde aan eene strenge contrôle wordt onderworpen.

Maar het ligt allerminst op onzen weg om de deugdelijkheid van de hier aangevoerde argumenten op een goudschaal te wegen. Wanneer de meerderheid van de liberale partij de nieuwe schoolwet als eene noodzakelijkheid heeft aanvaard, dan kan het voor haar niet anders dan aangenaam zijn te vernemen dat de tegenpartij bevredigd is en kan de vraag, of die bevrediging al of niet voldoende is gemotiveerd, als eene zuiver binnenlandsche kwestie aan de tegenpartij ter beantwoording worden overgelaten.

Reikt nu echter de tevredenheid van de tegenwoordige meerderheid met de nieuwe wet zoover, dat zij niet anders verlangt dan handhaving van den toestand, welke die wet geschapen heeft? Deze vraag, voor ons minderheid natuurlijk van overwegend belang, beantwoordt Mr. Lohman in hoofdzaak toestemmend, althans wanneer de wet eerlijk wordt uitgevoerd. ‘De eerlijke uitvoering der wet’ - dus zegt de schrijver - ‘berust slechts voor een zeer klein deel, nl. bij de benoeming van het schooltoezicht en de handhaving van de zoogenaamde neutraliteit der school, bij 's lands Regeering. Voor het grootste deel zal haar uitvoering afhangen van de gemeentebesturen. Wanneer deze de schoolgeldheffing bezigen om òf de bijzondere òf de openbare school tegen te werken, wanneer zij niet zich op het wettelijk en billijk standpunt plaatsen, eenerzijds, dat het openbaar onderwijs niet beter is of hooger staat dan het bijzondere, en derhalve, vermits het altijd ten nadeele van de gemeente-financien komt, door hen slechts behoort bevorderd te worden, omdat en naarmate de particulieren in gebreke blijven eigen scholen te stichten; anderzijds, dat zij nooit uit persoonlijke voorliefde voor de bijzondere school, of om welke andere reden ook, het openbaar onderwijs, in strijd met hunne

roeping en plicht, slecht of bekrompen mogen maken, - dan zal de schoolstrijd blijven. Maar de kiezers voor de gemeenteraden zullen de beëindiging van dien strijd grootendeels in hunne macht hebben; de weg om dien op te lossen, nl. eerlijke toepassing der wettelijke beginselen, is aangewezen, en de behartiging van 's *lands* belang zal niet langer in die ééne, alles verslindende schoolquaestie opgaan.'

Met deze verklaring kan men dunkt ons volkomen vrede hebben en niet minder met die welke de schrijver laat volgen: 'De toekomst der bijzondere school ligt voortaan meer in handen van het volk dan in die van den wetgever.'

Toch is de tevredenheid met de nu ingevoerde wet ook bij Mr. Lohman niet zonder voorbehoud. Althans één groot desideratum blijft over - zeker niet de invoering van leerplicht, want van dezen is de schrijver een groot tegenstander - maar de opheffing van de uniforme staatsexamens voor leeraren aan de openbare en voor die aan de bijzondere scholen. Intusschen is bij dat vraagstuk niet de grondwet gemoeid. 'Het toezicht der overheid' - dus lezen wij - 'en het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers, waarvan onze tegenwoordige grondwet gewaagt, kunnen zóo geregeld worden, dat ook de warmste minnaar der vrije beweging op het gebied van onderwijs er zich niet aan kan ergeren.' Ongetwijfeld, maar de warme minnaar van deugdelijk volksonderwijs? Ziehier het antwoord: 'De oplossing van het vraagstuk is misschien niet zoo gemakkelijk als velen schijnen te meenen; maar als eene bevredigende oplossing gevonden is, dan verzet de grondwet, en misschien zelfs de liberale partij zich niet tegen de invoering van die oplossing. Wie over den hond is, komt wel over den staart.'

Misschien, maar toch zouden wij meenen dat de nieuwe minister verstandig zal handelen en zich groote teleurstelling besparen, wanneer hij zelfs geen poging doet om tot de oplossing van deze kwestie te geraken.

J.T.B.

Mr. W.G.F.A. van Sorgen, Porcelein, 2 dln. Utrecht Gebr. van der Post 1890.

Zijn het de uitgevers, die, met het oog wellicht op de eischen van de leesgezelschappen, onze auteurs er toe overhalen om liever romans in twee deelen dan in één deel te schrijven, of is het de eigenaardige draai van den geest der Hollandsche romanciers, die hen er toe brengt, alles te rekken, uit te spinnen zoolang totdat de belangwekkendste roman gaat vervelen, het best geteekende karakter ons onverschillig wordt, en wij haken naar het einde? Zeker is het, dat reeds menige goed gedachte en goed opgezette Hollandsche roman op die wijze heeft schipbreuk gelëden of althans belangrijke averij heeft bekomen. Zoo ook weer *Porcelein* van den heer v a n S o r g e n .

Het gaat ons aan het hart, te denken hoe de auteur, alleen door de manier van alles te rekken; voor wat in tien woorden gezegd had kunnen worden er honderd te gebruiken; aan bijpersonen een onevenredige plaats in te ruimen; te herhalen wat reeds eens en goed gezegd is, zich de gelegenheid heeft laten ontsnappen om een goed geheel te leveren. Want - dit moet duidelijk gezegd worden - er zijn zeer goede stukken in deze twee lange deelen. Twee thema's, na aan elkander verwant, worden in dezen roman uitgewerkt. Het eerste, in Greta Harders belichaamd, is dit: de grens tusschen goed en kwaad is niet meer dan een zeer dunne nauw zichtbare streep; doch is zij eens overschreden, dan wordt zij een breede weg, eindelijk een diepe wijde kloof, waarover het moeielijk valt terug te keeren. Het tweede thema, waaraan

de roman zijn naam ontleent, heeft iets van dat, hetwelk Sully Prudhomme in zijn be-

kende *Vase brisé* behandelde: het huwelijksgeluk is als een kostbare *porceleinen* vaas, is er eens een breuk in gekomen, dan kan een kunstvaardige hand die wel onzichtbaar maken door ze te krammen, maar de vaas wordt nooit meer wat zij eens was: zij is en blijft gekramd. Deze beide thema's zijn met talent uitgewerkt: het langzaam breeder worden van de kloof, die Greta Harders van het goede pad verwijdert, het langzaam grooter worden van de barst in de porceleinen vaas, welke Eva van Arichems huwelijksgeluk voorstelt, is met groote geschiktheid geteekend. De zelfopoffering van Eva, over wier lippen geen woord komt van verwijt jegens haren lichtzinnigen man, is met soberen ernst geschetst: de type van een oud *viveur*, van Arichem's goedhartige Parijsche oom, is goed getroffen, en tal van oorspronkelijke, handig gevonden tafereeltjes, o.a. Frank en Eva's ontmoeting in de stal (XX) zijn ‘gedaan’ met een talent, dat vroegere novellen ons bij dezen schrijver niet hadden doen vermoeden. Waar zijne observatie of zijne phantasie hem in den steek laten, wordt de heer van Sorgen soms banaal theatraal. Dit hindert vooral in een zoo beslissend tooneel als in hoofdstuk XLI, waar de gevallen dochter bij het sterfbed van hare moeder met een ‘rauwen kreet’ dominee Stinstra (een conventioneele figuur in dezen roman) verwijt aanleidende oorzaak van haar ongeluk te zyn geweest. Dit is valsch, tooneelmatig, in dien conventioneelen romantoon, welke wij een auteur, die zoo dikwijls den rechten toon weet te treffen, allerminst vergeven.

The Sin of Joost Avelingh, a Dutch story by Maarten Maartens, 2 volumes. London, Remmington and Co. 1889.

Een schrijver, die zijn roman in een vreemd land laat spelen, doet mij altijd denken aan Gerrit Witsen die de voorkeur gaf aan een examen in het Latijn: ‘Een stommigheid in het Hollandsch is zoo dubbel stom.’ Onmogelijke personen en ongelooflijke voorvallen in zijn eigen land kan de romanlezer zich moeilijk voorstellen, maar buiten de grenzen in een weinig bekend land stelt hij zijne eischen niet zoo hoog. M a a r t e n M a a r t e n s heeft echter wel wat al te veel op deze eigenschap van het lezend publiek gerekend. Van de zeden en gewoonten onzer landgenooten is hij - laat ons dit erkennen - vrij goed op de hoogte; blijkbaar heeft hij eenigen tijd in ons land gewoond; maar personen zooals de held van zijn verhaal en gebeurtenissen zooals die waarvan die held het middelpunt is, zjjn even zeker vruchten van zijn verbeelding.

Joost Avelingh, de zoon eener arme freule die zich gemesailleerd heeft met een plattelandsgeneesheer, wordt opgevoed bij een schatrijken oom Deze kwelt den knaap op alle mogelijke wijze. De neef wil in de rechten gaan studeeren, maar de oom dwingt hem om de medicijnen te kiezen, een vak waartegen de neef een onverwinbaren afkeer koestert. De neef wil trouwen met de dochter van een burgemeester; maar de oom verklaart hem dat hij dan niets uit zijn nalatenschap zal krijgen. De neef wil het meisje niet opgeven, en de oom laat hierop in een vlaag van dronkenschap - de drank speelt een groote rol in dit verhaal - zijn chais voorkomen en beveelt zijn neef hem naar den notaris te rijden waar hij zijn testament wil veranderen ten bate van eenen bloedverwant van Asvelt. Onderweg krijgt de oom een beroerte en verzoekt zijn neef het rijtuig stil te laten staan, maar de neef rijdt zoo hard mogelijk door tot aan het huis van den notaris waar de oom dood uit het rijtuig wordt gedragen. Deze voor den oom zoo noodlottige rijpartij is de knoop

van het geheele verhaal. Tien jaren later komt een landlooper, wegens dronkenschap opgepakt, op de gemeente-secretarie met van Asvelt, die daar als klerk

werkzaam is. Het blijkt dat deze man in den bewusten avond als palfrenier achter op het rijtuig heeft gezeten waarin de oom zijn laatsten adem heeft uitgeblazen. Van Asvelt, die zelf ook aan den drank is, weet dien man te bewegen om een verklaring af te leggen dat Joost Avelingh zijn oom heeft vermoord. Deze die, in het bezit van het fortuin van zijn oom en met het voorwerp zijner keuze gehuwd, op groote schaal philantropie uitoefent, wordt hierop wegens moord veroordeeld: gelukkig voor hem trekt evenwel de dronken palfrenier, na het voorlezen van het vonnis, zijn getuigenis weder in, waarop het hof, in appel, Joost Avelingh vrijspreekt.

Deze intusschen beschuldigt zich zelven, dat hij, al heeft hij zijn oom niet vermoord, toch op den avond toen deze naast hem, in het rijtuig door een beroerte getroffen werd, in zijn hart heeft gewenscht, dat de man mocht sterven. Daarenboven komen er allerlei omstandigheden aan het licht, die het schandelijk gedrag van zijnen oom - niet voor den lezer, althans naar mijne opvatting, maar voor Joost Avelingh - in een gunstiger licht plaatsen. Hij besluit daarom van al zijne goederen hem door zijn oom nagelaten, afstand te doen ten behoeve van van Asvelt; maar deze valt den dag nadat dit geschied is, stom dronken te huis komend, van de trap zijner woning en sterft. Joost Avelingh wordt inmiddels tot lid der Tweede Kamer gekozen. Hij verschijnt daar om beëedigd te worden maar in plaats van den eed af te leggen houdt hij een lange rede, waarin hij het geheele geval met zijnen oom breedvoerig verhaalt, zooals het geschied is, om ten slotte de verklaring af te leggen, dat hij zich na al het gebeurde niet waardig acht om zitting te nemen. Met dezen coup de theâtre eindigt het verhaal; wij vernemen alleen nog dat Joost Avelingh die thans slechts drie duizend gulden meer bezit, het geluk heeft een betrekking te krijgen in Amsterdam waarvan hij met vrouw en kind kan leven.

Het zal overbodig zijn om op te merken, dat dit onwaarschijnlijke verhaal de belangstelling van den lezer onmogelijk kan gaande houhouden. Gelukkig wordt zijne aandacht somtijds van het zonderlinge doen en laten der weinig aantrekkelijke hoofdpersonen afgeleid naar de figuren van den tweeden rang. Onder deze bevinden zich gewone menschen, wier handelingen en gesprekken niet onaardig worden verhaald. Had de schrijver zich tot dezen kring bepaald en niet naar een groote romantische intrigue gestreefd, hij zou er wellicht in geslaagd zijn ons eenige zeer leesbare schetsen aan te bieden van tafereeltjes uit het maatschappelijk leven in Nederland. Wij vermoeden dat hij dan ook, ten minste in ons vaderland, een dankbaarder publiek zou hebben gevonden, dan *The Sin of Joost Avelingh* hem bezorgen zal.

De Duivel uit het Slangenbosch, nagelaten dorpsverhaal door Hendrik Conscience, voltooid door Mevrouw Antheunis-Conscience, Amsterdam, P. Warendorff Jr. Brussel, J. Lebègue & Co.

Indien men er nog aan mocht twijfelen of de taal een levend organisme is, dat zich ontwikkelt, met den tijd meegaat, nieuwe vormen aanneemt en het oude kleed allengs van zich afwerpt, dan neme men dezen onvoltooid nagelaten, en door zijne dochter voltooiden roman van H e n d r i k C o n s c i e n c e ter hand. Men krijgt hier de levendig verhaalde, zeer eenvoudige vertelling te lezen van een man, die jaren lang onder een valsche verdenking gebukt gaat en eindelijk door de bekentenis van een ter dood veroordeelde in zijne eer en goeden naam hersteld wordt. Er komen eenige goed geslaagde tafereeltjes in voor: bevallige schetsen van de natuur en van het leven in de Kempen; de vroolijke Karel Cam-

pers, die, niet ongelijk aan den zoogenaamden ‘compère’ uit eene tooneelrevue, de vertooning als het ware leidt, is, vooral in het eerste gedeelte, vóór zijne verliefdheid, een levendig geteekend type. Maar deze geheele vertelling is geschreven in een Vlaamsch van 30, 40 jaar geleden, stroef en onnatuurlijk, vooral in den dialoog; vol van idiotismen als: *goesting* (lust, zin), *wedervaren* voor antwoorden, mijn *dwaalzinnige* stiefmoeder, iemand een vraag *toesturen*, ik *dierf* voor ik durfde; en van Gallicismen als: ‘gij gelooft mij ongelukkig’, ‘zich ergens *aan* verwachten’, ‘papieren die *in regel* zijn’ - een taal die van het lenig sierlijk Nederlandsch dat onze beste novellisten schrijven, mijlen ver verwijderd is. Eén zin uit velen: ‘Ik heb mij ingebeeld dat gij ongelukkig zijt bovenmate, en mijn hart doet geweld om mijn medelijden tot op de hoogte uwer smart te verheffen. Dit zal het raadselwoord mijner vurige deelneming zijn’.

Gelukkig heeft de schrijver van *De Leeuw van Vlaanderen* en van de heideromans: *De Loteling, Baas Gansendonck, De arme edelman* en hoe ze meer heeten mogen, in de Nederlandsche letterkunde een naam veroverd, die hem, ook na *De duivel uit het Slangenbosch*, niet zal worden betwist. Zij echter die Conscience als schrijver nog moeten loeren kennen, zullen wel doen, bij voorkeur de bovengenoemde vroegere werken, en niet deze nagelaten vertelling ter hand te nemen.

Letterkundig Jaarboekje voor 1890. Amersfoort G.H. Priem. 1890.

Al verschijnt het wat laat, al komt er onder het ‘Mengelwerk’ (wie verlost ons van dit leelijke woord?) naast enkele goede bijdragen, zooals de levensschets van Pol de Mont en een paar Aquarellen van Hélène Swarth, veel onbeduidende rijmelarij voor, - als proeve verdient dit ‘anspruchlose’ Jaarboekje, waarin men de namen van bekende en onbekende letterkundigen, letterkundige genootschappen met hunne besturen, letterkundige tijdschriften, enz. bijeen vindt, en dat wellicht later als Jaarboek van de *Vereeniging van Nederlandsche Letterkundigen* dienst zal kunnen doen, een woord van welkom. De steun van onze beste schrijvers stelle den redacteur-uitgever in staat een volgend jaar, niet enkel een nuttig boekje samen te stellen, maar een boek dat ook om zijn aantrekkerijken, artistieken inhoud lezers vindt.

Les Anglais et les Hollandais dans les mers polaires et dans la mer des Indes par le Vice-Amiral Jurien de la Gravière. 2 vol. Paris, Plon. 1890.

Dit populair geschreven werk verdient, voor zooveel het de ontdekkingstochten der Hollanders betreft, als poging om eenige sprekende feiten uit onze geschiedenis wereldkundig te maken, onze waardeering. Men verwachte echter niet, hier iets nieuws te zullen vinden. De Vice-Admiraal de la Gravière heeft zich door zijn lidmaatschap van de Fransche Akademie niet laten weerhouden, louter bekende zaken op onderhoudende, zij 't ook tamelijk oppervlakkige, wijs te vertellen. Bij een uitvoerige bespreking van deze twee deelen, ons door den schrijver toegezonden, zou een critiek van bijzonderheden niet mogen uitblijven; thans bepalen wij er ons toe, de hoffelijkheid van den Vice Admiraal, die zooveel goeds van de Hollanders weet te vertellen, en die, om dat te kunnen doen, zelfs Hollandsche boeken heeft geraadpleegd - in een noot noemt hij althans de Jonge's ‘Geschiedenis van het

Nederlandsche Zeewezen' in 14 (?) deelen - te beantwoorden door zijn werk aan te kondigen.

Een dure eed.

Tweede deel.

I.

Op een vroegen namiddag van Juli kwam een vreemd gekleed soldaat met den ransel op den rug langs den steenweg, die van Meidale naar Vroden leidt. Het was een stikkend heete dag. Het rijpe koren hing goudgeel, zwaar van graan in den zonnebrand neder; naarduskruid en hondskamille schoten er hier en daar recht en hoog uit op, overvloedig, onbeschaamd hun bloei op het door hen ingenomen terrein tentoonspreidend; onbewust van hun nakenden dood; niet ontroerd door het voorbeeld hunner soortgenooten, welke reeds op den akker daarnaast verslapt in de gevelde aren lagen; wachtend op de hand, die hen smadelijk op de stoppels wegwerpen, of achteloos mede in de schoven binden zou. Krekels zongen in de klaver; blauwe vlindertjes fladderden, bijen gonsden er over heen; het klaverveld zelf was overweldigd door de klaprozen, die het stout met hun vuurroode bloemen als met eene laag van gloeiende kolen overdekten. Geen blad ritselde; geen geluid van menschenleven was verneembaar; alles in en rond de boerenhoeven lag in de matte, beweginglooze vermoeienis van het zomermiddaguur.

De soldaat ging met loome schreden op den zandweg nevens de kassei[1)], met zijne voeten eene lichte stofwolk voor zich opjagend. Hij scheen geene haast en toch een doel te hebben, want ofschoon hij met eene soort van afgunst de slapende arbeiders op de boomgaarden aanzag, die achterover, met de muts op de oogen, of met den rug omhoog en het aangezicht op de

1) Straatweg (chaussée).

gekruiste armen, in de schaduw als dood uitgestrekt lagen, toch legde hij zich niet, of ging hij zelfs niet in den elskant zitten. Met zijn zakdoek wreef hij nu en dan eens onder zijn schako zijn bleek voorhoofd en zijn sterk verbruind aangezicht af en vervolgde zijn weg.

Het was een Fransch soldaat: hij droeg een dofroode broek en een blauw wambuis.

Het was Marcellien, die naar huis terugkeerde.

Ter plaats, waar hij zich thans bevond, was alles veranderd: de boomen van den Opeeldriesch waren neergeveld en door jong plantsoen vervangen; een steenweg was achter de herberg ‘de Klokke’ gelegd, zóó dicht bij het huis, dat daartoe de schuur en zelfs het bolplein onteigend was, en er voor de deur - die vroeger de achterdeur en nu de voordeur uitmaakte - van heel het hof niets meer bestond, dan een strookje gronds, met mager zwijnegras en vertreden woekerkruid begroeid; nieuwe vensters waren in den gevel gestoken en het uithangbord hing thans op deze zijde, en alsof bij al die veranderingen de aloude naam van ‘de Klokke’ als onwaardig was bevonden, zoo had men een nieuwen naam uitgezocht, en wellicht ter vergelding voor al het groen, dat uit de streek verdwenen was, de naar den steenweg gekeerde herberg thans in groote letters ‘de groene Wandeling’ geheeten.

Baas Leo, de voormalige bewoner, was dood. Het was aan het geheel wel te zien, dat zijne weduwe de gaven van ordentelijkheid en netheid, die hem kenschetsten, niet had overgeërfd. Zij had ook zooveel last: vier kinderen thans om voor te zorgen!

Een groot deel der Warande was mede uitgerot en - wat Marcellien van de plaats, waar hij zich bevond, niet zien kon - thans stond het vroeger onder loover verdoken, bouwvallig huis der Hanebalken gansch alleen aan het vermolmde hek van den ingang, wat hem, door de vergelijking met zijne voormalige ligging, een schijn van naaktheid gaf, die den voorbijganger een soort van beangstigend medelijden inboezemen moest: iets gelijk aan wat men voelt bij het gezicht van een insect, wiens bovenvlerken afgetrokken zijn.

Marcellien, vermoeid door eene lange treinreis, veelmeer nog dan door de hitte, kon of wilde niet verder, hij liet zich op de houten bank voor ‘de groene Wandeling’ nedervallen en legde het achterhoofd tegen den muur aan.

Herkende hij het oord niet, of had de gerekte afwezigheid hem zóó onverschillig gemaakt, dat hij kwam uitrusten aan de woning zijner ontrouwe bruid, dicht bij de plek, waar hij zoovele jaren geleden, nog op den vooravond zijner afreis was heengeloopen, om haar een laatst vaarwel te zeggen en elkander een eed van eeuwige trouw te zweren?

Nauwelijks had hij de oogen gesloten, toen een geweldige dorst hem weder op deed staan. Hij stak de voordeur open, hij was in de herbergzaal. Met een tinnen liter, die op een tafeltje stond, klopte hij om zijne tegenwoordigheid te melden; maar geen mensch scheen zijn geroep te hooren, en eene tweede deur openend, bevond hij zich in een gangetje, terwijl een bitter kindergeschreeuw en een ander gerucht als een regelmatig gestamp zijn oor trof.

‘Is er iemand?’ riep hij, zijne taal en zijn voormaligen boerentoon wedervindend.

Maar er kwam geen antwoord en hij trad in eene achterplaats, laag gewelfd, met kleine vensterramen en waarin de weerschijn der zon op de jonge boompjes daarbuiten eene groene tint wierp.

Een kleine knaap stond er aan eene wieg en bewoog ze met zulke geweldige rukken, dat het wichtje daarin van de ééne zijde naar de andere rolde en er dreigde uit te tuimelen; in het bewustzijn van dit gevaar, of ten uiterste gebelgd over de hevige schuddingen, waaraan men het ter stilling van zijn geschrei onderwierp, huilde het al meer en meer.

‘Wilt gij wel ophouden, stoute jongen?’ zei de soldaat, met de gebalde vuist op hem toetredend.

Deze liet zich eerst niet afschrikken: ‘Moeder heeft gezegd, dat ik moest wiegen, als het “blaatte”,’ ontschuldigde hij zich, met wakkere oogen den bezoeker aanziende; maar in eens werd hij bloo, - de soldatenschako of de roode broek hadden indruk gemaakt - met een laatsten geweldigen stoot aan de wieg, die zijn broertje of zustertje letterlijk over boord wierp, vluchtte hij heen, de achterdeur uit, en hief zelf een verschrikt geschreeuw aan, dat zich aldra verwijderde.

Marcellien had het gevallen kind vastgegrepen; met ruwe vuist hield hij het in 't midden der borst bij zijne kleederen vast op het hoekje der tafel, waar hij het had neergezet. Hij bleek geene behendige kindermeid te zijn, of had zulk een

hekel aan de morsige plunje van het kleintje, dat hij er zoo ver mogelijk van afbleef.

Het schreide immer door: de tranen hadden blanke adertjes op zijn vuil aangezichtje geteekend. Het was een kloek, gezond kind, ongeveer één jaar oud.

Wat moest Marcellien doen? Het opnieuw in de wieg leggen en aan zich zelven overlaten? het op den arm nemen en, in het besef, dat hij belachelijk was, er mede op zoek gaan naar de afwezige of sluimerende huisgenooten?

Hij stond in verlegenheid.

‘Allo, zwijg, zwijg!’ beval hij aan zijn beschermeling, en riep nogmaals herhaaldelijk, ‘is er iemand?’

Eene vrouw kwam binnen, zij wreef aan hare oogen, als een mensch, die geslapen heeft.

‘Is dat een leven houden - in den noenstond!’ zei ze ontevreden, nog eer ze den bezoeker had aangezien.

Zij was gekleed als iemand, die in den oogst werkt: in hare hemdsmouwen, kortgerokt, barvoets in hare schoenen. Waarschijnlijk was ze in hare namiddagrust gestoord geworden.

‘Dat zal u leeren uwe kinderen beter gadeslaan,’ verweet haar de soldaat, haar den kleine, altijd bij de borst gehouden, toestekend.

Zij nam het kind op den arm, dat zich vast aan haar schouder kliste en nu eerst zag zij den vreemdeling aan. Zij deinsde achteruit, hare oogen spalkten open: ‘'t Jsoomenis Christus, het is Marcellien!’ riep zij uit. En op zijne beurt bekeek hij haar, kalm en onverschillig, als kende of herkende hij haar niet.

Zij was ook zeer veranderd! Haar gelaat was thans mager, zoodat haar mond met het nog ongeschonden gebit een weinig vooruit scheen te komen, omdat hare wangen als weggesmolten waren; met vroege rimpels op het voorhoofd, met een hals, waarrond het losse doek slodderde; de oogen alleen, stout en blauw, waren dezelfde gebleven.

‘Veria! zijt gij Veria?’ vroeg hij bevreemd, hoewel eenvoudig, en zij kromp in onder zijn blik. Wanneer men zich leelijk, of vuil, of slecht gekleed voelt, wordt een op ons gericht oog als eene daad van onbescheidenheid.

Er volgde een korte pooze van stilzwijgen - wat kan men tot elkander zeggen in een dergelijk geval?

Hij vroeg een glas water en zij liep heen met het kind op den arm.

Hij zat weder buiten op de bank, toen zij terugkwam. Filip had haar opgezocht en volgde haar, verschuwd en toch benieuwd, dicht op de hielen; een klein meisje hing aan haar voorschoot.

Zij reikte hem eene pint bier, donkerbruin, en zóó troebel, dat het niet schuimen kon.

Marcellien bracht het glas aan de lippen; maar nauwelijks had hij geproefd, of met eene beweging van af keer gooide hij er den ganschen inhoud van in een halven kring voor zich op 't magere kreupelgras.

‘Brrr!’ zei hij.

Er lag iets smadelijks in die daad, zij was als de uitdrukking van zijn walg, niet alleen voor het aangebodene, maar ook als overdrachtelijk voor haar karakter, haar vroegere handelwijze en haar tegenwoordige persoon.

Zij scheen het wel te voelen, want zij schoof het koperen geldstuk, dat hij op de tafel had geworpen, terug naar hem; een roode kleur was op haar gelaat verschenen; haar oog schoot als een lichtstraal uit:

‘Ik wil uw geld niet,’ zei ze stout en ging in huis.

Marcellien riep het aanwezig knaapje:

‘Manneken, kom eens hier!’

Had hij hem het koperstuk niet voorgehouden, wellicht zou de kleine niet genaderd zijn; nu deed hij het schoorvoetend, aangetrokken door die magneetkracht.

‘Hoe heet gij?’

‘Filip!’

De naam zijns broeders! Wat herinneringen en verlangens werden niet daarbij opgewekt!

‘Neem,’ zei de soldaat en hij vertrok met haastige stappen in de richting der grootouderlijke woon. Hij zag niet om, hij bemerkte niet, dat Veria weder buiten gekomen was, noch dat zij het vreugdestralend knaapje, als een onschuldig offer harer vernedering en woede, eene oorveeg gaf, terwijl zij hem het vijfcentenstuk, dat hij haar toonde, uit de hand rukte om dit, zoo ver het vliegen wilde, haar voormaligen bruidegom achterna te werpen.

II.

Die terugkeer van Marcellien geschiedde onverwachts; de

vreugd bleek des te grooter bij Peetje en Meetje. Reine was verrast, ontsteld, bewogen, het scheen als keerde er iets van Filip zelf terug, nu zijn broeder, de getuige van zijn laatste oogenblikken, dáár was; en zij zocht de trekken van den verlorene weder op het aangezicht van den soldaat. Deze was een man geworden, de zon van Afrika had zijne wangen gebronsd en zijn blonde haren nog verbleekt en als met een valen goudglans overgoten. Tranen schoten in haar oog, toen hij haar de hand reikte. Zij onderging nochtans aldra eene teleurstelling: van Filip werd niet gesproken, naar het verledene niet gevraagd. Peetje en Meetje schenen den éénen kleinzoon bij het terugzien van den anderen vergeten te hebben; zij verblijdden zich zóó zeer, zij lachten en schreiden tevens van zulke zalige aandoening, dat Reine het niet waagde hen aan verlies en dood en graf te herinneren. Zij ook vermeed van Filip te spreken.

Het was zulk een geluk, dat Marcellien dáár was: de knecht had hen juist verlaten uit hoofde van ongesteldheid: een anderdaagsche koorts, vertelde Meetje na de eerste vreugdekreten, als ware dat het belangrijkste, wat zij den zoo even binnengekomen kleinzoon mededeelen kon. En deze sprak van zijne laatste reis, van het missen van een trein, van de warmte, van de vermoeienis, van het vele stof, dat er lag.

Het is zonderling, niet waar, hoe de mensch van het oogenblik leeft? Hoe alle groote gebeurtenissen van hunne beduidenis verliezen, wanneer zij verre van ons liggen, om aan de nietigste bijzonderheden de plaats in te ruimen.

Meetje zorgde voor het welzijn van haren Marcellien met eene bekommernis en eene angstvalligheid, als ware hij nooit uit het huis noch aan zich zelven overgelaten geweest: hij moest, nu hij het zoo warm had, een voetbad nemen: ‘Gauw, Reine, een emmer met lauw water!’ hij moest den tocht der deuren mijden; en zij vertelde weder eene geschiedenis: de paardenknecht der hoeve, hij was aan eene verhitheid gestorven - hij had in 't hooi gewerkt, denk eens, hij was gaan zwemmen, toen hij heel in 't zweet stond! hij had het met zijn leven betaald ook, en zij nam Peetje tot getuige, dat hij dienzelfden morgen begraven was, en Peetje knikte gewichtig ter bevestiging.

En het was merkwaardig ook, hoe het midden, waarin de

lang afwezige zwerver terug was gekeerd, zijne tooverkracht op hem uitoefende, hem dadelijk gansch in bedwang had. Marcellien trok zijne schoenen uit en wierp ze naar de kast toe, juist waar hij ze vóór jaren gooide, wanneer hij van de gaaischieting of eene bolpartij terugkeerde; werktuiglijk legde hij de hand op het doosje lucifertjes en had eene pijp van het schoorsteenblad genomen; hij zat op zijne oude plaats aan de tafel, zonder dat hij het zelf wist; het Vlaamsch, dat hij sinds jaren niet meer gesproken had, klonk met dezelfde boersche betoning zonder aarzelen of haperen uit zijn mond. Hij hield zijn mes en zijne vork, zooals hij ze vroeger gehouden had, en steunde met een soort van vernieuwd welgevallen zijne ellebogen op de lage tafel.

‘Onze lieve Heer heeft uit zijn vensterken gekeken,’ zei Peetje weder bewogen, zooals hij gezegd had, toen de twee kleinzonen in hunne kindsheid tot hem gebracht waren. Deze aankomst was zelfs roerender dan de eerste, omdat er zoovele gemeenschappelijke herinneringen aan verbonden waren, omdat men reeds een groot deel van het leven te zamen gesleten had, en het terugkeeren elkanders liefde wedervinden was.

‘En zijt ge zoo recht van de statie naar hier door de korens gekomen, jongen, zonder te pleisteren onderweg?’ vroeg hem Meetje, die zich dicht bij hem had gezet, streelend de hand op zijn schouder leggend.

Er was een oogenblik van bedenking bij hem, als had hij haar eerst niet goed begrepen, dan zei hij: ‘Ja, recht naar hier.’

Reine herinnerde zich die aarzeling slechts later.

III.

Toen er spraak van trouwen geweest was tusschen Filip en Reine, kwam het natuurlijk, dat ze aan de kamer dachten, die aan den éénen gevel van het hoeveken aangebouwd was. Dáár hadden Meetjes ouders eertijds, bejaard en onbekwaam tot werken, hun intrek genomen en ‘stillekens geleefd,’ zooals men het noemt, tot de dood, die een waakzaam oog op elke harer prooien houdt, hen beurtelings had opgeëischt. Sedert diende deze kamer tot zoogenaamd ‘braskot’, eene plaats waar het eten voor het vee gestampt, en het meel gebuideld wordt, waar klein landbouw-alem, waschkuipen en andere huiselijke behoorigheden

staan. Dáár zouden de jonggehuwden gaan wonen, tot de oude lieden hun op hunne beurt het bestuur van alles overlaten en met hen ruilen zouden. Maar de gebeurtenissen hadden er anders over beschikt. En nu, na zoovele jaren, werd de kamer ijlig opgeruimd en tot slaapvertrek voor Marcellien ingericht; men ging er in van op het hof met eene buitendeur.

Reine sliep in de kamer der tweelingbroeders en rekende deze nu zoozeer voor de hare, dat ze er niet eenmaal aan dacht ze aan den voormaligen eigenaar op te geven, en Marcellien was er volkomen onverschillig voor, waar hij gelegd werd.

Van den eersten morgen verscheen hij in zijn werkpak - zijne oude weergevonden kleederen - en trok hij in de stallen en rond het land; en na een paar bezoeken in de buurt, tijdens den noenstond, nam hij zijn gereedschap en hielp hij vlijtig de pikkers op het korenveld. Er was ook zooveel verwaarloosd, zooveel te doen!

‘Waar zou men nog zulk een braven jongen vinden!’ zei Meetje, toen hij met de anderen 's avonds in zijne hemdsmouwen van het akkerstuk weerkwam.

Hij zag wat bruiner dan zij en zijn gang had iets vasters, zijne bewegingen iets veerkrachtigers, maar hij was weder de jonge, vlijtige Vlaamsche boerenzoon, aan den grond verbonden en aan den grond verkleefd.

En Reine ook zag hem naderen met weemoed in het hart: wat geleek hij op Filip! wellicht was het de hoed zijns broeders, dien hij onbewust ophad - die stroohoed, die zijne wangen overschaduwde. Al hare liefde, al hare teederheid was opgewekt voor den gestorvene, die allen vergeten hadden, en een gevoel van spijt ontwaakte tevens in haar hart: waarom moest hij terugkomen, Marcellien, wat veranderingen zou zijne tegenwoordigheid niet in huis brengen? Zij minde Meetjen en Peetjen met eene volkomen toewijding, nu moest zij hunne liefde met een anderen deelen, één die hun nader stond, nu hingen zij niet meer van haar alleen af, een tweede steun was hun gegeven...

Stilzwijgend bracht zij het eten op, en zonder spreken nam hij de harde eieren - een voedzamer spijze dan de gewone boerenkeuken en waarop een pikker recht heeft - en brak ze op de tafel. Hij scheen het te voelen, dat er iets geheimzinnigs, benauwends in de lucht om hem heen hing. Wellicht was het vermoeienis na het lastige dagwerk, wat hem drukte.

IV.

Peetje en Meetje waren te bed.

Reine zat op den neergevelden boomstronk aan de balie. Dáár vertoefde zij elken avond eene wijle, voordat ze slapen ging. Zij luisterde naar de suizelende bladeren, naar het gezang van het hoogopgeschoten riet in den put aan den overkant der straat; zij zag de eerste vledermuizen rondfladderen en de eerste starren verschijnen.

Zij meende, dat ze er van haar volbrachte dagtaak uitrusten, en de frissche lucht inademen kwam; maar zij leefde er in een nauwe gemeenschap met de haar omgevende natuur: zij hoorde stemmen, die anderen niet vernamen; zij kreeg er gedachten, die anderen van haar stand en geringe geestesontwikkeling niet hadden; het was als rezen er beelden, herinneringen, droomen, verlangens in haar op, die haar van verre, verre, geheimnisvol door de overlevering medegedeeld waren, duister, nevelig en onbestemd, doch die eene schakel vormden, welke haar aan vroegere geslachten verbond.

Wie was haar vader geweest?

Wie hare moeder?

Vanwaar kwam haar die standvastigheid, die getrouwheid des harten, die verzaking, die verachting van alle baatzucht in eene wereld van eigenbelang?

Vanwaar die stugheid in het volbrengen van haar plicht? Vanwaar had zij hare bruine oogen, haar langwerpig gelaat, haar blank voorhoofd en hare roode kleur?

Geheim der erfelijkheden, waarvan het spoor hier niet was te ontdekken...

Och, Reine dacht daar ook niet aan; maar vaak op zulke avondstonden van eenzaamheid verdiepte zich haar geest in zelfbespiegeling, en overpeinsde zij haar leven en haar lot, met onderwerping en toch niet zonder smartgevoel.

Nu dacht ze aan Marcellien, die weder was gekeerd en aan de vreugde zijner grootouders, die haar bijna kwetste; het was alsof haar trouwe min hun niet voldoende was geweest; en voor het eerst sinds jaren kreeg zij nogmaals het pijnlijke besef van de eenzaamheid des harten...

Zij zat met het hoofd in de hand en onbewust rolden tranen uit haar oog.

Zij meende, dat Marcellien ergens in de buurt of wellicht reeds te bed was, en had den tijd niet ze af te drogen, toen hij eensklaps voor haar stond.

Zij had geschrikt en opgekeken.

Hij moest in het halfduister hare wang hebben zien glinsteren.

‘Schreit gij?’ vroeg hij schertsend.

Zij sprak eerst niet, toen zei ze: ‘Neen,’ en poogde te glimlachen en hij wierp zich in het gras neder; en daar de mensch immer waant, dat de gedachten van anderen slechts met hem bezig zijn: ‘Ben ik u niet welkom?’ vroeg hij met een zweem van misnoegen.

‘Ja, zeker,’ antwoordde Reine, ‘gij zijt er zelfs noodig, want Peetjen en Meetjen worden zoo oud.’

Hoe gaarne had zij hem naar Filip gevraagd! maar een gevoel van schuchterheid hield haar tegen; zij was bijna boos op hem, dat hij haar niets onuitgevorscht mededeelde.

Een reuk van grond en groen omgaf hen; de duisternis viel meer en meer.

‘Wat is het stil en eenzaam te lande!’ zei hij. Het klonk bijna als eene klacht, althans als een onaangename vaststelling.

Reine stond op. ‘Het is morgen vroeg op te zijn,’ sprak ze. Zij wenschte goeden avond en ging naar het huis toe; hij hoorde haar kamervenster sluiten en zag het ontstoken lichtje daarbinnen verdoofd door de gordijntjes schemeren. Hij rookte zijne pijp ten einde en dan ook ging hij naar den aanbouw aan den gevelmuur.

Reine nam Filips portret van den wand en drukte het op haar hart, dan zag ze 't aan: voor de eerste maal scheen haar de photographie verbleekt, de trekken minder duidelijk, - bedroog zij zich, of was het de opkomende traan, die haar den blik benevelde?

‘Aan u voor eeuwig!’ zeide zij, terwijl een snik van teederen weemoed hare borst ophief. Zij had dat in zoo lange niet meer gezegd; zij had in zoo lange niet meer geweend, was zij dan heden minder ongelukkig, dat hare smart den troost der uiting vinden kon?...

V.

Toen Reine den Zondag daarop van de vroegmis keerde, achterhaalde haar de boerin van het schaapgoed.

Zij vroeg of Marcellien het reeds weder gewend was te huis, wat Peetje en Meetje zoo al gezegd hadden, en of het landwerk hem niet lastig viel.

Een gunstig bericht wekt zelden luide echo's. De aamborstig geworden vrouw, voor welke Reine haren stap niet vertraagde, en die moeite had om hijgend nevens haar te blijven, scheen als teleurgesteld:

'Wel, wel,' zei ze, na vernomen te hebben, dat het was, als had hij nooit het hof verlaten, 'wel, wel, het ander zal nu ook nog effen komen.'

'Wat?' vroeg Reine, met een onaangenaam voorgevoel.

'Ge weet wel met Veria,' en zij knipoogde slim ter zijde naar hare gezellin.

'Wat heeft Veria hiermede te doen?' vroeg Reine.

'Wel, jong, weet ge dan niet, dat zijn eerste bezoek voor haar is geweest?'

'Voor haar? - neen, dat geloof ik niet, bazin.'

'Gij gelooft het niet? Het is zeker niet waar, dat hij in "de Klokke" gezeten heeft, voordat hij naar huis kwam?'

Reine bleef staan als verdwaasd.

'In "de Klokke"!' herhaalde zij werktuigelijk. Ondanks het uithangbord, waarbij de herberg nu in groote letters 'de groene Wandeling,' heette, noemde elk haar bij den vroegeren naam. 'O neen, bazin, zoo iets zou hij niet doen,' en met overtuiging schudde zij het hoofd.

'En de barbier, die er hem zien binnen gaan heeft dan?' hernam de boerin triomfantelijk, 'jong, jong, die oude trek ligt daar nog; maar dat heeft hij wel weten te zwijgen zeker!' Zij aamde moeielijk en lachte met een beschadigd tandengebit. Zij scheen op dit oogenblik hatelijk aan Reine.

'Zoo, zoo,' herhaalde het meisje, knikte goeden dag en deed den hefboom open, want zij waren juist aan het hofgat.

Zou zoo iets mogelijk wezen? Reine was als verslagen over het bericht. Die domme boerin, die moeial! zij wreekte eerst hare ontevredenheid op de vrouw zelve; nochtans, indien het waarheid was, mocht ze dat toch wel zeggen... en de waarheid was het wel. Eerst naar Veria, nog voordat hij Meetje en Peetje gezien had! die lafaard! Nu, hij was vrij te doen, wat hij goedvond, indien hij Veria nog liefhad, na haar bedrog, na haar schandelijke handelwijze te zijnen opzichte, thans

kon hij ze krijgen, ze was weduwe... weduwe met vier kinderen!.. en Reine grimlachte bitter.

En terwijl zij in hare kamer van kleederen verwisselde, maakte haar verontwaardiging voor een ander gevoel, eene gewaarwording van krenking plaats: het was haar wel om 't even, waar Marcellien het eerst ging, of wat hij deed; maar dat hij zulks voor zijne grootouders en voor haar verborg, zie, dàt kon ze niet lijden, het was valschheid en dat had ze van hem niet verwacht.

Zou hij waarlijk Veria kunnen liefhebben? haar alles vergeven? zou het verledene weder heropbloeien? Dan zou ze hem van harte beklagen, hem; en aan Veria zou ze 't niet gunnen, aldus voor eene slechte daad beloond te worden.

VI.

Dat hij er niet meer ging was zeker.

Veria had nooit van hem gesproken sedert zijne thuiskomst en Reine ook vermeed hem te noemen: de grofste evenals de fijnste naturen hebben soms zulke terughoudendheden.

In ‘de groene Wandeling’ was de nering der ‘Klokke’ om zoo te zeggen te niet gegaan; sedert het overlijden van baas Leo was alles er ook zóó zichtbaar vervallen, verwaarloosd en vuil, dat het oord zelfs voor licht te bevredigen buitenbewoners niet meer als uitspanningsplaats kon dienen. Het bolplein was thans aan den anderen kant van den steenweg verlegd, in de zoogenaamde ‘loze’ (loge), het voormalige wagenkot, en dáár werd enkel bij slecht weder gebold, als de spelers door den regen van de andere pleinen verdreven waren.

In het huis zelf was er nog zelden iemand.

Reine zou het liever aldus gehad hebben, wat haar betrof, ware het niet geweest, dat deze verandering verlatenheid aanduidde, dat deze ledigheid aan ondergang deed denken. Het speet haar voor hare pleegzuster, het bedroefde haar voor de kinderen. Zij ging er nog alle Zondagen en ofschoon de kleinere haar met even groote vreugde begroetten, toch was Filip haar lieveling gebleven.

Nu had zij in de week veel bijstand van Marcellien: Hij stond vroeg op om te helpen karnen. Hij hielp haar de ketels voor het vee, bij middel van eenen stok door het hengsel,

buiten dragen, en het scheen haar zoo zonderling, dat hij haar vroeg, of de last niet te zwaar was, dat hij kwam toegeschoten, wanneer zij een loofmande aardappelen opnam of een kluts meel versleepte om te zeggen:

'Laat staan,' of 'laat liggen, *ik* zal dat doen.' Zij was aan zoo iets niet gewoon. Peetje en Meetje hadden haar wel lief, maar vonden het heel natuurlijk haar beslabt te zien en gelijk een lastdier te gebruiken. Zijne handelwijze ontroerde haar als eene weldaad.

Het was brandend heet.

Marcellien pikte koren.

Reine, in huis opgehouden, kwam ook op 't akkerstuk, toen hij reeds veel had neergeveld. Zonder op- of omzien stelde zij zich naarstig aan het werk, zij was alleen om te binden, alle dagloousters elders in beslag genomen zijnde; zij was in hare hemdsmouwen, met siamoïsen overmouwen tot aan de ellebogen er over vastgebonden en aan de polsen geknoopt, naar bindstersgebruik, opdat de ruige, brokkelige kafangels de huid niet schenden zouden. Zij had niets dan een kort rokje en een halfopenhangend lijfje over haar hoog toegestrikt hemd aan; een zelfgemaakte, witte katoenen zonhoed beschermde haar gelaat.

Met forschen greep nam zij heele armvollen op, snoerde ze in schoven bij middel van eenige buigzaam gekreukte halmen, en wrong handig dien eenvoudigen en toch kundigen knoop der bindsters, die zoo vast tezamenhoudt.

Maar Marcellien moest helpen 'stuiken', dat kon ze niet alleen. Hij legde pik en piklat neder en kwam op haar geroep. Vlijtig bracht hij de groote garven aan, die in hoopen, met nagenoeg gelijke afstanden er tusschen, in rijen op den geschoren akker te drogen werden gesteld.

Reine hield de schoven vast: vijf nevenseen in de vore gesteund, vijf andere langs iederen kant, alle naar elkaar geheld, met de aren omhoog, één er op gelegd met de aren omlaag ter beschutting langs den westkant, vanwaar de meeste winden en regens komen, de stengels van de bovenste garve stevig om het geheel gebonden en de 'stuik', was vaardig.

Zij spraken niet, hun handen beroerden noodzakelijker wijze vluchtig maar gedurig elkander, soms wisselden zij een blik of een knikje, onder hunne zomerhoeden, als in goede

verstandhouding, omdat het werk zoo flink van de hand ging of om te toonen, dat hun stilzwijgendheid geen kwade luim verborg.

Zij waren met hun arbeid vaardig; Reine had dorst; zij wreef haar verhit voorhoofd af, nam de koperen koffiekan, die in de nabijheid stond, en goot drinken in een zoogenoemde spoelkom, maar hij hield hare hand tegen, toen zij die aan den mond bracht:

'Wacht u daarvan, Reine, dat is ongezond!' en hij nam haar de kom af en warmde ze in zijne twee handen, voordat hij haar die eerst weder reikte.

Zij zag hem aan met dankbaren glimlach en ook hij keek haar in de oogen en lachte haar nu toe.

Er trilde iets in haar: in zijne aan de polsen toegeknoopte hemdsmouwen, met den stroohoed op, waarvan de breede rand het bovendeel van zijn aangezicht overschaduwde, geleek hij op Filip; - ja nu trof het haar voor de eerste maal wellicht, hoe sprekend de familietrek was, welke de tweelingbroeders kenschetste. Was het niet juist de blik van den overledene? was het niet dezelfde eigenaardige plooi, die zijne bovenlip een weinig naar de ééne zijde optrok, wanneer hij sprak? diezelfde betoning, die uit zijnen mond kwam?

Hij had zijn onderbroken arbeid verder op het stuk hernomen; Reine had een groote houten hark gevat en overkamde daarmede de stoppels, de verstrooide arkens samengarend in 'donken', die ze tusschen de stuiken wierp.

En onder het werken zweefden twee aangezichten voor haar: het ééne jong en rozig, het andere manlijker en verbruind; blauwe oogen, diep en hartstochtelijk, lange wimpers, blonde lokken. Zij wilde het ééne niet zien, zij trachtte het andere vast te houden; het ontsnapte haar; zij vervolgde het met hare verbeeldingskracht; maar het loste zich in het rijpere op, beide schoven eenige malen over elkander en versmolten toen ineen en helder en duidelijk bleef het oudere zegepralend over.

Och God, wat was dat zonderling! De raak ontviel haar; zij sloeg de handen voor hare oogen en hield ze toe, het was de hitte zeker, de felle zon, die haar als duizelig maakte. Het duurde slechts een korte wijle.

Marcellien, die met de gelijke beweging van een zager, en bijna met hetzelfde gerucht, dat eene zaag door het hout maakt, zijne zeis door de dichte aren trok, die hij met den pikhaak

in de andere hand tegenhield, verzamelde en in gelijke ‘lagen’ neerlei, had niets van hare aandoening bemerkt, en zwijgend arbeidden zij voort onder den brandenden Julihemel.

VII.

Somtijds vertelde hij van zijn soldatentijd. Peetje en Meetje luisterden gretig. Ja, bij de troepen was hij gaarne geweest, maar die ‘koejonnade’!... zie dat stak er van af: ‘Er komt daar een officierken, een kop kleiner dan gij zelf, en dat u: “*cochon!*” alhier en “*sacré paysan!*” aldaar verwijt...’

‘Wat wil dat zeggen?’ vroeg Peetje.

‘Zooveel als varken, stomme boer; en ge moet nog zwijgen, of ge krijgt arrest; maar daar is niemand, die gaarne varken of stomme boer verweten wordt.’

‘En het eten?’ vroeg Peetje.

‘Dat wordt ge gewoon. In 't eerst mocht ik het niet, maar na veertien dagen ging het goed binnen, er moest zelfs geen muziek bij zijn.’

Thans had hij haar eenmaal van Filip gesproken, van zijne ziekte en zijn dood. Het kwam heel natuurlijk, terwijl hij verhaalde, hoe zij beiden destijds in Frankrijk ontsteld en verschrikt waren, toen zij als deserteurs werden aangehouden. Filip beefde als een riet, hij zag zoo wit als zijne hemdsborst, zei Marcellien, och zij wisten niet, wat er met hen gebeuren zou! hij had altijd aan dien uitgestanen angst den dood van zijn broeder geweten.

Reine stond aan den hef boom met hem, op een avond, toen hij daarvan vertelde. Het was reeds zóó duister, dat men niets meer kon onderscheiden.

‘Hebt gij hem zien sterven?’ waagde Reine te vragen.

‘Neen, ik mocht er daags te voren bij gaan, hij lag in 't hospitaal, in een ijzeren bed, er waren er twee lange rijen en hier en daar lag er nog een zieke...’

‘Kende hij u nog?’

‘O ja, hij was bij zijn verstand, zoowel als ik of gij. Hij begon te snikken, toen hij mij zag en stak zijne hand uit; zij was heet en droog.’

‘En wist hij, dat het sterven was?’

‘Hij moest het wel vermoeden, want hij schreide herhaaldelijk: mijn leven, mijn schoon jong leven!’

De wind soesde in de donkere boomen, geheimzinnig beangstigend, een ster pinkte nu en dan tusschen de drijvende wolken heen.

‘Heeft hij van mij niet gesproken, mij niets doen zeggen?’ vroeg Reine met eene trilling in de stem, al haren moed samenvattend: zij wilde en moest dit weten.

‘Neen, niets, aan niemand of van niemand.’

Zij had het anders verwacht en toch ontstelde dit bericht haar niet diep, er was sinds dat gebeurde zooveel tijd verloopen! Zij had overigens zooveel door hare verbeelding geleden, zich dien dood op allerlei wijzen voorstellend, dat de mededeeling der werkelijkheid maar eene variante te meer uitmaakte.

‘Hebt gij hem later nog gezien?’ hernam zij nu met vaste stemme.

‘Neen, toen ik 's morgens terugkeerde, lag hij in 't doodenhuisje.’

VIII.

Het was de eerste Zondag van September, een dag met somberen hemel en zware lucht; alles stond nog groen en toch zweefde er reeds iets herfstachtigs over de velden, iets dat aan nakende verdelging en doodsslaap deed denken.

Reine ging alleen langs den akker in de richting van den Opeel; de vogels vlogen in benden uit het haverveld op, vanwaar de schoven - vier en vier in éénen korten stuik - uit hoofde der aanhoudende regens niet konden ingehaald worden; plassen lagen hier en daar naast het begaanbaar voetpad en het water stond in de wagensporen. Ja, het was een nat seizoen; een slechte winter was te verwachten; de aardappelen waren vroeg door de plaag aangetast geweest: geene groezen meer te zien, zij zouden rotten in den grond en de haver zou schieten, moest het zoo voortduren; beestenkost zou er zijn; het loof stond malsch en knolde goed. En aldus met de gedachten en bekommernissen der boerenlieden bezig, vervolgde Reine haren weg langs de rapenvelden, die hun eigenaardigen peperreuk alom verspreidden. Zij was neergedrukt en ontstemd, misschien onder

den onbehagelijken invloed van een nakend onweer, wat niet alleen een verfijnde, steedsche natuur, maar ook een verharden buitenmensch ontzenuwen kan en zelfs de dieren lui en vadsig maakt.

Vooraleer zij ‘de Klokke’ bereikte, begon het te druppelen en zij vond de vier kinderen binnen. Zoodra Filip haar ontwaarde, schoot hij op haar toe, ging op zijn hoofd staan met de beenen in de lucht en maakte een heele reeks tuimelsprongen in de woonplaats rond: dat was wel heel ongemanierd, maar het drukte zoo goed zijne blijdschap uit!

Welk een levenslustige jongen ook! Kan zulk een kind stil zijn? daar stond hij nu voor Reine met van inspanning gloeiende wangen en fellen blik; hij glimlachte en het was, alsof al de zonneschijn, dien men sedert een veertiental dagen gemist had, van zijn gelaat uitstraalde.

Het was ook zulk een goede vriendin, Reine, zulk een bereidwillige speelgenoote. De meisjes hadden haar even lief als hij, doch haar hart hing schier onverdeeld aan Filip. De kleine Emiel van Lieven was er ook en nu grepen er twee Reine van weerskanten, en de anderen elkaar bij de handen en alle zes vormden zij eene keten en gingen zij met zwenkende, afgemeten stappen door de ruime, ledige herbergzaal en zongen het deuntje:

Lange de reke,
De brugge zal breken,
Waarmee zullen wij ze maken?
Met steenen en staken.
Kockelarekoe!

En dan bukten allen, de groote Reine zoowel als de kleuters, naar den grond neder.

Veria lachte aan haar verlaten schenktoog:

‘Hoe is het mogelijk, hoe kan ze zich daarmee bezighouden!’

‘Nog, nog!’ eischten de kleinen, totdat Reine eindelijk zei:

‘Komt, ik zal u een vertelselken vertellen!’

Toen vergaderden allen heen om haar, die zich op het lage stoeltje had gezet. Filip drong zich zoo dichtbij mogelijk en steunde met de ellebogen op hare knieën, uit vrees, dat hij een woord uit haren mond mocht verliezen, en Reine vertelde

van ‘Dulle[1)] Griet en Peetje Mekrul’ - zij schaterden reeds, als ze de namen hoorden. Peetje Mekrul was een vranke jongen, een stoute grappenmaker, en zoodra hij de oude Griet, eene houtraapster, zag, riep hij: ‘Dulle Griete! Dulle Griete!’ Dulle Griete was heel kwaad daarom: zij stak hare vuist naar Peetje uit; maar Peetje wist, dat hij goed kon loopen en vreesde haar niet, hij kwam al nader en nader, en Dulle Griete keerde zich in eens om en greep hem in den nek vast:

‘Stouterik,’ gij zult er slecht van afkomen, zei ze en stak hem in een grauwen linnen zak en droeg hem op den rug mee naar haar huisje in het bosch. Maar onderweg zette zij hare vracht eens neder en ging onder de struiken nog wat hout rapen. Wat deed Peetje? Vlug als de weerlicht kroop hij uit den zak en vulde dien met droge bladeren, en Dulle Griet droeg hem naar huis en sloeg er op met een stok, zóó geweldig, dat het vel van haar handen schoot, eer zij bemerkte, dat ze bedrogen was. Een andermaal, toen Peetje opnieuw ‘Dulle Griete, Dulle Griete!’ geroepen had, en in den zak gestoken was, kroop hij er weder uit, terwijl Dulle Griete eens onder de boomen ging, en stopte den zak vol doornen.

‘Wacht maar, stouterik, die mij met spelden steekt!’ zei ze, toen de punten door het linnen en de kleederen heen haar rug kwetsten, en in hare gramschap sloeg zij, tehuisgekomen, haar gebalde vuisten ten bloede op den zak vol doornen.

Peetje Mekrul had haar weder bedrogen.

Nu was het winter en het gelukte Dulle Griete hem een derde maal te grijpen en in den zak te steken, toen hij scheldend achter haar riep.

‘Nu zijn er geene bladeren en nu liggen er geene doornen,’ zei ze, en zette haar zak aan een hutteken neder en ging een oogenblik binnen om hare handen te warmen.

Maar er lag sneeuw en daaraan had Dulle Griete niet gedacht. Peetje stak heel den zak vol, en het koud sneeuwwater smolt en stroomde langs haren rug, zoodat ze gansch doorweekt en bibberend van de koude tehuis kwam.

Och wat was dat vermakelijk om hooren! Al de kleinen waren nog nader gekomen, en de vreugde steeg ten hoogste, toen Reine voortvertelde, hoe Dulle Griete een gloeienden oven had

1) Dul = zeer kwaad.

geheet, en Peetje geknipt had, terwijl hij weder luider dan ooit: ‘Dulle Griete! Dulle Griete!’ riep en hem stevig in den zak bond en nu - wijzer geworden - recht naar haar huisje ging, maar Peetje toch zóó slim was, dat hij in plaats van zelf in den oven gestoken te worden, Dulle Griete er in kreeg en de ijzeren deur sloot; en in haar huisje bleef wonen.

Het was de triomf der guitenstreken op het gezag, de overwinning van het tuchteloos kind op den volwassen, straffenden mensch, en de kleinen klapten in de handjes van uitbundige pret. Heel verzedelijkend was het vertelsel niet, maar Reine had het van Mauries gehoord, het had haar verbeelding opgewekt zonder verderfelijk op haar hart te werken, en zij vertelde het voort zonder aan zijn beduidenis te denken.

De twee kleinste meisjes, Zoé en Martha, waren op haren schoot geklauterd, Filip, jaloersch, wilde ze er aftrekken, maar Reine duwde hem zacht achteruit:

‘Elk op zijne beurt,’ zei ze en deed hem wachten en toen zong ze, de kinderen opwippend:

Jantje hield een mosselman,
Hutsjekokarreken, hutsjekokarreken,
Jantje hield een mosselman,
Hutsjekokarreken, rijdt wat aan!

Al zijn mosselken zijn verkocht,
Hutsjekokarreken, hutsjekokarreken,
Al zijn mosselkens zijn verkocht,
Hutsjekokarreken, rijdt er om nog!

Zij was zelve als een kind, zij had alles vergeten in het midden van die jonge bende. Zij bemerkte het niet, dat het buiten met geweld was beginnen te regenen.

‘Ik nu, ik nu!’ riep Filip ongeduldig en hij klom op hare knie, en zij zette den schuchteren Emiel op hare andere, en met eene eerst zeer stille, nauw hoorbare, luider wordende stem en een trapsgewijze versnellende en vergrootende beweging met de knieën naar omhoog en omlaag, zong ze:

Alzoo rijdt mijnheere,
Met zijn beste kleere...

Daar klonken stemmen van ijlings binnenkomenden in het

portaal en een zwak weerlicht schoot door de verduisterde kamer, verzeld van eene donderrommeling; de kleine meisjes, rond haar staande, hadden eene trilling van schrik, en, wellicht om ze gerust te stellen, zong Reine schijnbaar achteloos voort:

Alzoo rijdt mevrouwe,
Met haar beste mouwe...

Zij hield in, de deur werd opengestooten en eene heele bende jonge boeren stormde in de gelagzaal.

Zij vluchtte in de kleinere plaats, die nu tot keuken diende en met een venster op den straatweg uitzicht had, omringd door heel hare jeugdige schaar. En terwijl daarbinnen de glazen rinkelden en de gesprekken alle verward dooreen bromden, terwijl de regen tegen de ruiten aansloeg, de verre donder ratelde en het flauwe weerlicht vluchtig de kamer ophelderde, moest Reine haar kinderdeuntje herhaaldelijk zingen:

Alzoo rijdt de kamerling,
Met zijn paardeken hinkepetsjink...

Wat hoorde zij daar? was dat niet de stem van Marcellien? dáár in ‘de Klokke’ bij Veria! neen, onmogelijk!... zij hield in... zij luisterde...

‘Toe, Reine, toe!’ wekten haar de kleinen op.

‘Wacht, wacht!’ zei ze werktuiglijk en leende het oor, als hoopte zij nog in weerwil der verbazende zekerheid.

Neen, neen, er bestond geen twijfel, hij was het! En zij hernam haar rijmpje:

En alzoo rijdt de zot,
Met zijn paardeken hottepetot!

Zij schokte de knapen zóó hevig en met zulk onbezonnen geweld, dat ze verschrikten en zich uit hare armen losworstelden.

Ja, het was Marcellien. Hij was in gezelschap van zijne kameraden langs den weg door het onweer verrast en in ‘de Klokke’ gevlucht.

Reine verzonk in gedachten: Nu, dat vond uitlegging, hij had wellicht geen regenscherm, hij wilde zijn laken jas -

want zij wist, dat hij dien aanhad - zeker niet laten nat worden....

Doch... daar zag ze hem met de anderen de straat oversteken, en onder het afdak op de rollebaan eene bol uitzoeken, waarna ze zich met luid rumoer en hevige gebaren, als gold het eene twistpartij, in twee kampen verdeelden en het spel begon.

Neen, neen, dat had hij niet mogen doen op het erf der meineedige, dat was te veel, dacht Reine, en misnoegd, verwonderd en met een gevoel als van verongelijking, haalde zij onbemerkt haar mantel en sloop zij door de achterdeur naar huis, nog voordat de bui geheel over was.

IX.

En te denken, dat Marcellien in ‘de Klokke’ geweest was! na al het gebeurde, na de schandelijke handelwijze van Veria, die hem zoo spoedig na zijn vertrek was ontrouw geworden! Bezat hij dan geen eeregevoel? De regen, het onweder, o dat was geene ontschuldiging ... hoe brandde de grond niet onder zijne voeten ... hoe gloeide zijn voorhoofd niet van schaamte bij zijne kameraden?..

En met deze gedachten bezig, verrichtte Reine haar werk in huis en in de stallen; zij sprak niet, terwijl ze met hem aan de karn stond en brood hielp bakken; zij was niet boos, zij pruilde niet, zij gaf zich geene rekenschap van hare afgetrokkenheid; het bevreemdde haar zelfs, toen hij de bemerking maakte, dat ze niets meer zei en Meetje haar vroeg, waarom ze heel de week zoo ‘aardig’ geloopen had. Toen verscheen de gedwongen lach een oogenblik op haar ernstig gelaat, als een vluchtige zonnestraal door grauwe wolkgevaarten, maa zij herviel in hare sombere luim.

‘Hij zal er Zondag weer naar toe trekken, ge zult dat zien,’ herhaalde zij bij zich zelve, als wilde zij zich voorbereiden op een onaangenaam feit en verharden tegen een dreigende gebeurtenis, waaraan zij toch maar half geloof hechtte.

Indien hij Veria eens huwde! Hare verbeelding liep de toekomst vooruit, maar dan schimpte zij bitter: ‘Haar huwen! hij, een jonkman, nog in den bloei van leven; zij, weduwe met vier kleine jongens! Ha, ha, dat zou er op trekken!.. en zoo leelijk, als ze geworden is!...’

Neen, neen, dat was niet mogelijk. Maar wat gaf het haar ook? waarom gewaardigde zij zich zelfs een oogenblik daarmede bezig te zijn?

En zij verwierp de gedachte met een inwendig besluit, zóó krachtig, dat ze - opschietend van onder de koe, waar ze bij haar volgemolken aker te dubben zat - haar 'pikkelstoeltje'[1] in den hoek schopte en het zware, vreedzaam voor haar staande dier, vrij onzacht ter zijde stiet. Zij dacht er niet meer aan, zij wilde er niet meer aan denken.

Maar de vraag: 'Zal hij er zijn, zal hij er niet zijn?' ontstond halsstarrig weder, en zij was ten laatste blij, dat het Zondag was om er zekerheid van te hebben.

Zij trok naar 'de Klokke', laat in den achternoen; het was alsof de onbegrijpelijke, dwaze bekommernissen der afgeloopen week hare teederheid voor den kleinen Filip hadden opgewekt: nog nooit had zij naar hem verlangd als nu.

Het regenachtige weder had aangehouden; de hemel was als van lood, de wind tamelijk fel; op de zwarte wolken zag ze een paar witte vlokken met een langen staart, die er achterna slingerde, helder afgeteekend, hooger en lager bewegen: vliegers door kinderhanden aan een koordetje opgelaten, een herfstvermaak alreeds, want de spelen der kleinen hebben ook hunne seizoenen en wisselen met de jaargetijden af.

Filip was inderdaad niet te zien noch aan de deur noch in huis om haar te verwelkomen als gebruikelijk. Het was de eerste maal, dat zulks gebeurde en voor haar eene teleurstelling, al riepen de kleine meisjes ter vergoeding: 'Reine is daar! Reine is daar!' en al stak het kleinste zijne armkens naar haar uit: 'Eine, Eine!' achterstotterend.

'Kijk, ge zijt gelijk zoo schoon vandaag!' zei ze tot Veria, die inderdaad buiten haar gewoonte net gekamd en gewasschen, een schitterend purperkleurig kleed aanhad.

'Jong,' antwoordde deze, eene greep in de achterplooien van haar rok doende, terwijl zij die naar voren bracht, ze bezag, openschudde en Reine voorhield, 'ik moet het beginnen dragen, de motten komen er in.'

De toon der bemerking moest wel iets van verwijt behelsd hebben, want de uitlegging klonk als eene verontschuldiging.

1) Stoeltje met drie pooten, waarop de melksters zitten.

Jan-Cies zat in de groote herbergzaal, hij woonde nu bij Veria in sinds het overlijden van Djoosken. Zijn aangezicht was ongeschoren, zijn pak bezoedeld, zijne knokkelige handen vuil; hij rookte uit een korte pijp; een bak met zand stond naast zijn stoel. Buiten hem was er niemand; het was ook geen aangenaam gezelschap of verblijdend gezicht, dat van dien vervallen, verwaarloosden grijsaard.

Reine zette zich aan zijne zijde; hij was doof geworden en nieuwsgierig, zooals men beweert, dat zijne rampgenooten zijn. Hij vroeg naar de beesten en den aardappelenoogst bij boerken Voncke, en Reine gaf bescheid; zij moest hard roepen om zich te doen verstaan. De kinderen woelden om hen heen.

In het wagenkot werd met de bol gespeeld.

Marcellien was de eerste, op wien haar oog viel. Och, ze had het wel geweten, het tegenovergestelde zou haar verwonderd hebben, zei ze tot zich zelve: eens dat de eerste stap gedaan is, kosten de andere niet veel. Zij bleef heel kalm in den schijn, maar was inwendig onaangenaam beroerd door de bevestiging van hetgeen zij heel de week had gevreesd. Zij keek door 't raam naar de spelers, en nu kwam een trek van misnoegen op haar aangezicht. Veria stak de straat over met een schenkbord vol glazen bier. Marcellien, in zijne hemdsmouwen, met den rooden zakdoek over de linker knie gebonden, stond juist aan den buitenkant der tent en wreef krijt op zijne bol. De waardin trad het eerst op hem toe - hij was ook de naaste - en bood hem den drank aan. Reine zag haar op zijn arm tikken, zag dat hij zich omkeerde naar haar en nadat hij eene pint aangenomen had, haar die glimlachend toesteken; hij had zeker gezegd: ‘Pak een beetje,’ of ‘doe bescheid,’ want met een blijde uitdrukking, die heel haar gelaat verhelderde en haar verjongde, bracht Veria die aan den mond, en gaf ze hem terug, waarna hij ze in ééne teug ledigde.

Die blik op Veria, innig, doordringend, en als haar gansch omvattend, waarmede hij het glas weder op het vooruitgestoken schenkbord zette, sneed Reine door het hart: hij kwetste haar als het gezicht eener liefkoozing; hij werd eene veropenbaring, dat de vroegere min tusschen beiden herleef baar was.

Eene weduwe met vier kinderen! moest die nog de jongelingen tot zich lokken, zich nog oppoetsen als een meisje van driemaal zeven! Dat was waarlijk mooi!... En met het oog op het pur-

peren kleed, ginder aan den overkant der straat tusschen al de bolders uitschitterend, en een besef van overdrijving en onrechtvaardigheid in 't binnenste, zei Reine met toegeknepen tanden: ‘Die schaamtelooze!’ weerde de kleine meisjes van zich af en was langs de deur, die op den driesch uitkwam, vertrokken, aleer zij zich rekenschap gaf van hare onbezonnen handelwijze. Het is onze laatste verschansing, onze eenige nog mogelijke wraak in zekere gevallen protest aan te teekenen door onze verwijdering uit een gezelschap, waar dingen gebeuren, die ons mishagen; het beste middel ter sussing van onze opbruisende verontwaardiging tevens is ons te redden door de vlucht.

Aldus had Reine gedaan; maar wat de oogen des geestes zien, kan grooter kwelling geven dan de werkelijkheid zelve. Het visioen bleef haar bij, langsheen de rapen- en klavervelden op den eenzamen terugkeer. En met den blik op de tippen harer schoenen gevestigd, verzonk zij weder in haar gewone levens- en zelfbespiegeling: wat verschil had de natuur dan tusschen haar en anderen gemaakt; waarom was zij van alles verstoken, wat een ieder bezat? noch vader, noch moeder, noch zusters, noch broeders!.. wat gaf dat ook, had zij Filip mogen behouden! maar neen, dat was immers te veel voor een arme vondelinge... ‘vondelinge, vondelinge,’ herhaalde zij, als om het dieper en pijnlijker in haar gemoed te prenten, dat in dat woord al hetgeen zij ooit ontbeerd had, was opgesloten. Was zij dan van een verschillende stof gemaakt als andere menschen; was zij leelijker dan andere vrouwen, lag niet in haar harte de gloed, de drift, die wel gedempt maar niet gedoofd kan worden? Ja, ja, niets voor haar, voor anderen alles, wat of zij ook misdaan hadden. Dertig jaar... zij was bijna dertig! en wat geluk had ze ooit gekend?...

Voor vreemden had ze geleefd, van jongs af gezwoegd en geleden ... Dertig jaar! en wat bezat ze? niets, het vroeger gewonnene zelf was gesmolten. Ha, ha! en zij lachte bitter, anderen van hare jaren, waar zaten zij? in haar huis, omringd door man en kinderen, in eene familie, die ze zelve gevormd hadden; met eene geheele familie nog, waarin ze opgebracht waren, die ze verlaten hadden voor beters; maar die toch nog bestond: als hulp, als troost, als toevlucht in 't verdriet, als weelderige overvloed van geluk!...

Wat was haar levensdoel?

Waartoe was ze goed?

Om haar dagen bij oude menschen te verslijten.

Om met de ‘jongens’ van andere menschen te spelen, want in haar wrok noemde zij de kinderen van Veria verachtend aldus.

En, voortstappend onder het opsommen van al hare oorzaken tot gramschap en leed, botsten tranen uit hare oogen op hare voeten en in het zand.

Maar schielijk vaagde zij hare wimpers af.

Neen, het was toch al te bespottelijk, dat zij schreien zou. Tranen! die waren goed voor de gelukkigen, wien één enkele ramp trof: een blijvend onheil hoeft geene uiting meer; eene dorre strook heide wordt niet verkwikt door den dauw; een dor gemoed vindt geenen troost in het geween, dat weldoende als de regen op een vruchtbaren bodem is...

Zij ging aan het huisje van Lieven voorbij. De deur was toe, het kamervenster geheimzinnig met een spleetje open; kindergoed hing op den haag te drogen; de geit stond nog buiten, ondanks het late uur en blaatte, ongeduldig aan haar zeel trekkend. Men had haar vergeten zeker; en Reine herinnerde zich, dat er weeral een kind was, het derde reeds, hoe snel verging toch de tijd!...

Hoelang mocht het wel zijn geleden, dat Lieven, ook in het wederkeeren van den Opeel, haar gevraagd had om zijn vrouw te wezen? Zij kon het zich niet duidelijk herinneren, het was als lag er een nevel over haar brein .... Och, om het even, wat moest ze daar nu nog aan denken! Dat was er één, die zich gauw getroost had, Lieven, hij had al dadelijk zijn geluk elders beproefd. Zijn vrouwtje was beminnelijk ook, klein, mollig en frisch, en bloosde als een krieksken, het moest jonger zijn dan zij zelve.

Reine zag nog eens om naar het huisje. Neen, niets roerde op het hof, er is ook zooveel te bezorgen in zulk geval; wat zou eene moeder met drie kleinen zich nog om de straat en de voorbijgangers bekrennen? niet buiten huis, daarbinnen ligt hare belangstelling!...

Sedert eenigen tijd woonde hare moeder bij hen in, een kromgegroeide, beenderige oude vrouw. Reine had soms in 't voorbijgaan opgemerkt, hoezeer zij zich met den tweeden knaap, een beer van een jongen, afbeulde.

Zij ‘zat over haard’, 't is te zeggen voor schade en bate ergens verblijven, en in de bittere stemming, die haar alles vergalde, dacht Reine, dat ook zij over haard zat. Maar welk verschil: gene had een heel leven achter zich, hare loopbaan was ten einde, Reine had de hare nooit aangetreden. Dertig jaar! dat was de bloei van 't leven, de tijd waarop al de menschelijke verlangens bevredigd zijn, waarop de geest zijne rijpheid heeft; de tijd, waarop het lot is vastgesteld; de tijd als de kinderen klein zijn; de tijd op welken men ongelijk heeft nog naar iets in de toekomst te haken...

‘Drelien, drelien, drelien!...’ klonk het verdoofd achter het kreupelboschje.

Reine luisterde.

‘Drelien, drelien, drelien!’ thans naderbij, en zij zag tusschen de stammen der eiketronkjes langs den Kattewegel, die den afstand verkortte, den onderpastoor en den koster naderen. Zij verschenen op den steenweg.

Eene berechting!

Reine knielde neder, zij was geheel alleen op die plek om dat huldeblijk aan het heilig sacrament te betuigen.

‘Drelien, drelien, drelien!...’

Zij waren reeds voorbij en Reine maakte haar kruis en stond op. De onderpastoor had geen wit plechtstatig overhemd, maar enkel eene purperen stool aan en hield een fluweelen zakje op de borst geprangd: eene berechting ‘met de beurs’, zooals in haastige gevallen en op afgelegen wijken geschiedt.

Nieuwsgierig bleef zij hen nakijken, welken weg zij zouden nemen: naar den Opeel of den Karmhoek, waar vele behoeftigen woonden.

Maar het gold geen van beiden: hun doel was reeds bereikt: Reine zag een man, waarin zij Lieven meende te herkennen, buiten komen, het straathekje wijd open stellen en aan den ingang neerknielen met het aangezicht naar de aankomenden toe, als om hen den weg te versperren. Een paar vrouwelijke gestalten, te verre om haar te kunnen onderscheiden, zetten zich insgelijks wachtend en biddend met het gelaat naar dezelfde richting gekeerd.

Het was dus dáár te doen.

De oude moeder moest op sterven liggen. Alzoo gaat het in de wereld: de nieuwen komen aan, de afgesloofden zijn ge-

dwongen hun de plaats in te ruimen, het leven is een bestendige wisseling... een laten en leenen, zooals Peetje altijd zei.

X.

De doodsklok luidde, des anderdaagsmorgens om zes uren, toen Reine uit den stal kwam.

‘Wie zou het zijn?’ riep zij aan de boerin van 't schaapgoed, die op den boord der beek linnen te bleeken legde.

Deze staakte haar werk en, naderkomend bij Reine, die ook eenige stappen in hare richting had gedaan, zoodat alleenlijk nog het water tusschen beiden lag:

‘Lievens wijveken.’

‘Bah, zoo!’ zei Reine, die geene andere woorden van spijt of nawee vond voor het afsterven eener haar schier onbekende oude vrouw.

De boerin schudde gewichtig en bedenkelijk het hoofd:

‘De dood spaart niemand,’ zeide zij, ‘maar het is hard scheiden, als men in 't kweeken der kinderen is, ik heb het ook ondervonden.’

Reine keek bevreemd op.

‘De overblijver is meer te beklagen dan degene, die gaan moet, - die duts[1)] van die Lieven, weduwenaar met drie kinderen!’

Reine verstond haar thans. Welhoe het was dat oud moedertje van te Lievens niet?

‘Neen.’

Dat jong, bloeiend, gelukkig vrouwtje, dat ze gisteren nog benijd had!...

‘Bom! bom! - Bom! bom!’ ging de doodklok, verdoofd, in de verte, ongelijk luid, naarmate de wind verhief of daalde.

‘Bom! bom!’ Het galmde tot in het hart van Reine, als eene weeklacht over de gruwzaamheid der natuur. Hare knieën wankelden, hare kleur verbleekte:

‘Ik word er koud van,’ zeide zij. En zij vertelde, dat ze de berechting tegengekomen was en in het huisje had zien gaan; maar er verre van af was geweest te vermoeden, dat het de jonge vrouw gold!

1))Stakkert.

Heel de Opeel en de omliggende wijken betreurden dien ontijdigen dood; men sprak er van in alle huizen, men zocht, men vond oorzaken met allerlei uitleggingen op.

Het plotseling afsterven van sommige personen, die noch verwanten noch vrienden zijn, treft ons soms buitengewoon, wellicht, omdat wij in eene bijzonder weeke gemoedsstemming zijn, of er iets van ons zelven mede in verbinding brengen. De mensch leeft van eigen gewaarwordingen, maar evenzeer door de vergelijking van zich zelven met anderen.

Reine was diep geschokt over die gebeurtenis; zij had er spijt over; die stoornis, die woeste omverwerping van alles in het midden van het heil, was ijzingwekkend; en toch, en toch!... aldus is het menschenhart: er lag troost en bevrediging in voor Reine. Had zij de moeder aan de kinderen, de gade aan den echtgenoot kunnen weergeven, ten prijze van opofferingen zelfs, zij zou niet geaarzeld hebben om het te doen.

Het bestond niet in hare macht; zij had geene schuld aan het gebeurde, het diende haar tot bron voor vergelijkingen, en met hare neiging tot navorschen en overwegen, zoo zelden in den stand, aan welken zij toebehoorde, waar het stoffelijke het geestelijke overheerscht, en die misschien door haar geheimzinnige afkomst alleen uitlegging kon vinden, gaf zij zich meer dan ooit aan levens- en zelfbespiegeling over: Waren alle menschen dan toch gelijk, aan dezelfde slagen van het noodlot onderworpen? Was er dan niet zooveel verschil, als zij waande tusschen haar, de vondelinge, de eenzame, en de overige stervelingen? Ja, aan elk zijne bestemming, aan elk het hem beschoren leed, hoe hard om te verduren ook. Er was iets buiten, iets boven den wil: aan dat hoogere, dat onbekende moeten wij ons onderwerpen...

Dat vrouwtje van Lieven was dood!

Dood! stijf en koud lag ze onder 't laken, misschien met het wiegje nevens haar, waarin de nieuwgeborene rozig en warm sluimerde. Zijn geschrei zou haar niet wekken; hare stem zou niet meer, overmoedig luid, sussend door het huisje galmen. Was alles dan zoo ras omgekeerd, was het nog de moeite waard te verlangen of te jammeren?

Reine's hart bloedde bij de gedachte aan de leemte, de verlatenheid, de verwaarloozing, de ontberingen, welke aan de schuldelooze kleinen te wachten stonden. Waarom was zoo iets noodig? Zij kwam in opstand tegen de boosheid der natuur.

En waarom bekommerde zij zich daarover, vroeg zij zich dan weder af, zij die geen omgang met die menschen had, zij die nooit één woordje met de voor kort zoo gelukkige en thans zoo deerniswaardige gewisseld had?...

Die dood oefende een weldadigen invloed op haar uit. Hij stemde haar tot gelatenheid in haar lot, tot toegeeflijkheid voor anderen: ‘Laat de bladeren afstuiven, de wolken gaan, de menschen geboren worden, genieten, lijden, sterven; benij hen niet, hun geluk zelf leidt niet zelden tot hun val of hun verderf, doe uw plicht en zoek daarin alleen bevrediging...’

Aldus dacht Reine, zoo deed ze nu. Nooit had ze Peetje en Meetje met liefderijker zorgen omringd.

Op dien Zondagavond, toen ze zoo mismoedig, zoo wrevelig was thuis gekomen, had reeds een begin van ommekeer plaats gehad. Voncke zat in zijn hoek, hij was onpasselijk geweest in den namiddag en Meetje, hulpeloos en alleen, had zoo naar Reine verlangd: ‘Och mijn kind, mijn kind!’ riep zij met gevouwen handen uit en iets in het oog en heel de houding, dat op aanbidding geleek, ‘wat ben ik blij, dat ge daar zijt!’

Reine had een deel van den nacht bij den ouden man, die bang scheen voor den dood, en eerst in zijn bed niet wilde, opgezeten, vlierthee voor hem gekookt en door hare vertellingen en haar onderhoud zijne gedachten afgeleid.

Omtrent elf uren was Marcellien op het hof gekomen en daar hij bevreemd was licht in huis te zien, had hij eens aangeklopt, aleer hij naar zijne kamer ging, van welke hij den slentel had.

Reine zag hem aan: hij was niet dronken als jonge boeren vaak zijn, die laat uit de herberg terugkeeren. Hij geloofde misschien zich te moeten ontschuldigen: zij - hij en zijne kameraden - waren aan het kaarten geraakt in ‘de Warande’, zei hij en drukte op het woord, als wilde hij er op roemen, dat hij niet in ‘de Klokke’ gebleven was; hij was met den paardenknecht van het schaapgoed. nog onderweg blijven pleisteren...

Och, het was niet noodig, hij moest zich niet vrij pleiten, de kalmte was in het gemoed van Reine gedaald, omdat de

rust of de vermoeienis in de natuurkrachten en in het hart van den mensch op de stormen volgen moet.

Die treffende dood deed deze stemming eene pooze duurzaam wezen - eene pooze, want onze smarten en bekommernissen sluimeren wel in, maar sterven niet... zij ontwaken altijd weder tergend, hoe mild ook onze wijsgeer er hare slaaprozen heeft over uitgestort.

Reine wachtte een paar Zondagen, aleer zij weder naar den Opeel ging. Het was haar om het even, zei ze tot zich zelve, of Marcellien er geweest was of niet, wat gingen hij of Veria haar aan, haar, die aan een overledene behoorde?... Zij besprak het werk met hem, regelde wanneer zij karnen of bakken zouden, ja, zij was heel onverschillig... en echter... Zij kon niet inslapen des Zondags, zoolang hij niet te huis was en luisterde naar zijn stap en hoorde hem komen, zijne deur openen en sluiten; en met geweld moest zij zich zelve voorhouden, dat het haar alles om het even was, anders zou ze wrok gevoeld hebben en inwendig uitgevallen zijn tegen de herberglieden - en hierbij zag zij het beeld van Veria met haar stout gelaat voor zich verrijzen: ‘Het zijn er geene goede, die oorzaak worden, dat de mannen laat uitblijven en hun werk verzuimen en geld verkwisten...’

XI.

Hij vertelde gaarne van zijn verblijf in Afrika, maar de buitenlieden stelden er weinig belang in: men moet op een zekeren graad van beschaving en verstandelijke ontwikkeling staan om nieuwsgierig te wezen, hoe het elders toegaat.

‘Het is goed liegen, voor wie van verre komt,’ zeiden enkelen met kwetsend ongeloof.

‘Ik heb het liever aan te nemen dan het te gaan bezien,’ spotten anderen.

Maar de onverschilligheid der toehoorders meest nog was het, wat hem den mond sloot.

Reine integendeel hing aan zijne lippen: hij zou de enkele indrukken, die hij opgegaard had, niet kunnen opschrijven, of niet beproefd hebben het te doen, maar vertellen, dat kon hij.

De tijd is voorbij, waarop de landbouwers des avonds aan den haard bij een rookend olielampje zitten: schier overal, in de

kleinste huizen, verheldert de petroleum de woonplaats, en de schoorsteen ligt slechts des zomers open, - thans wordt des winters het eten voor het vee op een groote, lage kachel gekookt; de zware ketels hangen er aan ijzeren haken los over.

Reisindrukken zijn altijd beperkt in getal, lichtende punten in het veld onzer herinnering als de starren van eerste en tweede grootte aan het hemelgewelf, die vooral het oog aantrekken; duizenden kleinere in waarde staan er naast; wij bemerken ze nauwelijks, indien zij ons niet aangeduid worden. Zoo gaat het ook met ons verblijf in den vreemde: hoeveel ontsnapt er niet aan onze opmerking, hoeveel van hetgeen wij gezien en wellicht bewonderd hebben, ligt niet voor eeuwig in het vergeetboek! Soms doemt het vluchtig weder voor onze oogen op, als medegezellen er van gewagen, maar wij kiezen onze waarnemingen niet, wij ondergaan ze en onthouden slechts, wat zich van zelf aan ons geheugen opdringt.

Bij den onwetenden mensch zijn de reisindrukken niet veel meer dan spiegelbeelden, die, al schijnen zij ook vaste vormen te hebben, op 't oogenblik, dat zij zich voordoen, bijkans als eene begoocheling der zinnen zijn, zij staan gansch op zich zelf. Hij heeft over hetgeen hij ziet, geene boeken gelezen, er niet over nagedacht, er niet naar verlangd; de steden en de landen, de bewouers, de gebouwen en de natuur hebben voor hem geen wetenschappelijk, geen natuurkundig, geen geographisch, geen historisch, geen politiek, geen artistiek, geen menschelijk, geen volkenkundig belang. Al het vreemde is alleenlijk zeldzaamheid voor hem, zonder dat hij er gevolgen uit trekt of vergelijkingen in zoekt, ten minste niet in algemeenen zin. Daardoor komt het wellicht, dat het reizen op den ongeletterde weinig invloed oefent en hem, tenzij een lang verblijf in eene uitheemsche streek op den duur zijne hervormingsmacht doet gelden, nagenoeg in dezelfde geestgesteldheid weer laat keeren, als hij heen is gegaan.

Zij zaten elk aan een kant der kachel, des avonds nadat Peetje en Meetje slapen waren; Reine met een breiwerk, waarvan zij traag met hare door het werken verstijfde vingeren de steken afnam; Marcellien slechte tabak rookend, met de ellebogen op de roedekens naar haar toe gewend, het oog verlevendigd door de herinnering.

Liefst vertelde hij van Afrika, dat hij ‘Afrique’ noemde,

van hun slapen onder de tenten met vieren op een dun, met hooi gevuld matrasje, dat zij bij 't marcheeren opgerold onder den ransel droegen. Het schildwacht staan herdacht hij huiverend: 's nachts in de eenzaamheid, twee en twee, eenige honderden passen van een ander soldatenpaar verwijderd bij, donkeren of flauwen starrenschijn. Alle kwartieren moesten zij naar elkander roepen: '*Sentinelle, prenez garde à vous!*' dit wilde zeggen: 'Opgepast!' wat van mond tot mond door de schildwachten - soms uren ver langs heel de lijn - herhaald moest worden. Want de Arabieren, de bewoners der streek, die God noch zijn gebod erkennen en zich aan geen meester onderwerpen, lagen bestendig op den loer: sluipend naderden zij onder 't struikgewas, dat in boschjes of hier en daar in hullekens groeit. Zij waren zoo arglistig, dat ze achter een afgekapten tak, dien ze bijna onmerkbaar verplaatsten, dichtbij te komen wisten, en wee dan den ongelukkigen soldaat, die hen niet bemerkt had: in eens kreeg hij hun 'smijtmes', met hetwelk zij zeer behendig zijn, in 't lijf!... Zij hadden ook bogen en schichten, waarmede zij, als er maneschijn was, van verre op de schildwachten schoten.

Het was hem gebeurd te roepen: '*Sentinelle, prenez garde à vous!*' en geen antwoord te krijgen, hij was gaan zien: de kameraden lagen badend in hun bloed. Opdat er plaatsvervangers zouden zijn, moeten zij altijd met tweeën staan. Na vier uren dienst werden zij afgelost.

En dan van Senegambië, van de dorheid der streek, van de hitte, van de zon, die boven hun hoofd brandde; van de wilden met hun leelijke, zwarte aangezichten, waarin het wit der oogen zoo sterk uitschittert, half naakt, zelfs de vrouwen, met ringen door den neus; van den stoomsleper 'de Médine', die in de Sénegal, een grooten waterloop, zei hij, aan de ééne zijde verzonken lag. Van wat er al werd aangewend door den kapitein en zijne mannen om het schip weer recht te krijgen. Hoe de starren flikkerden onder dien hemel; hoe zij de roofdieren hoorden brullen des nachts, en hij eens, dat hij den kapitein op de jacht vergezelde en zij zich wat verre op het land gewaagd hadden, met ontzetting een grooten leeuw juist voor hen in het dorre, hooge gras hadden zien wegsluipen, den staart bewegend als een hond. Of hij toen schrik had gehad!

De apen kwamen in benden op den oever dartelen en andere

groote viervoeters - hippopotames - met monsterachtige muilen en ruige, haarlooze huid, zwommen soms in de nabijheid van het schip, en doken - wanneer de kapitein een schot loste - pijlsnel onder 't water en kwamen een oogenblik daarna verre, verre weder aan de oppervlakte boven. Doch van het eten sprak hij het meest: ‘zulken slechten kost!’ klaagde hij, droog vleesch, wildzwijnenvleesch en altijd hetzelfde.

En zijne vertellingen waren ook altijd dezelfde. Maar Reine luisterde - luisterde eindelijk meer om den klank zijner stem te hooren dan het verhaal zelf, sterker geboeid door zijne blikken dan door de belangstelling in al die zaken, en eindelijk onder de betoovering geraakt, liet zij haar breiwerk en hare naalden vallen en van hare zijde leunde zij, meer en meer naar hem gebogen op de roedekens, zoodat hunne handen over de uitdoovende kachel bijna elkander raakten.

XII.

Aldus verliep de winter, een koude winter met veel sneeuw, afgewisseld door dooi en regen. Nooit waren de dagen somberder geweest, nooit hadden zij korter geschenen.

‘Wij zitten als in een schip,’ merkte Marcellien meer dan eens op, toen de schier onbruikbare wegen de afzondering nog vergrootten. Peetje en Meetje konden slechts een paar malen naar de kerk gaan; beiden sukkelden, zonder eigenlijk krank te wezen. Zij lazen hunne mis tehuis des Zondagsmorgens, aan het raam gezeten, elk met zijn kerkboek: Meetje hare gebeden onderbrekend om Reine pruttelend en onnoodig het huiswerk te gebieden, dat zij kende, of even nutteloos te vermanen bij tijds gereed te zijn, en te waarschuwen, hoe laat het reeds was, als ware het eene zaak van groot belang geweest, stipt op het aangestelde uur te middagmalen, voor hen, die heel hun achternoen vrij hadden en zonder de minste bezighouding overbrachten.

Reine antwoordde weinig, schudde wel eens ongeduldig, half lachend, het hoofd of bromde binnensmonds al een woord tegen, maar nam die tergende vitzucht niet hooger op dan het behoorde. Haar gemoed bleef onbewolkt als de stalen Septemberhemel soms dagen en weken zijn kan, als moest er nooit meer bui of stormen komen. Zij ging zelden tot aan den Opeel.

Filip bezocht nu de school en des Zondags moest hij naar de leering, dan bleef hij met zijne kameraden op de plaats onder de groote notelaren spelen. Veria had haar een paar malen slecht onthaald en een woord laten vallen van ‘gesleepte kwezels’, die de heilige uithangen en slechter zijn dan ‘ruzelute’ menschen van de wereld.

Reine voelde den steek zonder er de beduidenis van te vatten. Eene kwezel? dat was ze niet. Zij ging naar de goddelijke diensten als alle anderen, zelden te biecht zelfs; zij, de steeds met hare gedachten afgetrokkene, had het nooit in het hoofd gekregen pastoor of onderpastoor tot haar vertrouwde te maken. En indien zij gansch alleen, op hare kamer de gewoonte had vurig voor de overledenen te bidden, zoo wist dat niemand en kon het niet daarop zijn, dat Veria zinspeelde.

Marcellien! hier lag de knoop. Veria was jaloersch van haar. Hij was de twistappel tusschen beiden. En hare zuster was boos op haar, omdat hij bijna nooit in den Opeel meer verscheen, alsof het Reine ware, die er hem van afhield! En Reine richtte zich op bij die gedachte met eene gewaarwording van vrouwelijke fierheid en een bewustzijn van oppermacht.

Veria was uit het veld geslagen, Reine behield de zegepraal, zonder dat er een slag geleverd was! Zij had zich niets te verwijten, zij had geen woord van blaam tegen zijne bezoeken in ‘de Klokke’ gerept, het was van zelfs gekomen; hij hield van dat uitgaan niet meer, hij bleef liever te huis, op het hof.

Zij had door niets hem aangelokt en hij beminde haar! die liefde sprak uit zijnen glimlach, uit zijne gebaren, uit zijne woorden, uit zijne opmerkzaamheid, als zij iets zei, uit den bijval, waarmede hij het minste harer gezegden begroette.

‘Ik heb er geene schuld aan,’ dacht Reine met oprechtheid, ‘hij weet wel, dat ik nooit trouwen zal.’ Zij had dit laatste meermalen opzettelijk in zijne tegenwoordigheid verklaard.

En toch streelde het haar zijne oplettendheden waar te nemen - nieuw voor haar, als ware ze nooit bemind geweest, schuchter van zijne zijde, als had hij maar achttien jaren geteld.

Och haar jeugdig hart was vereenzaamd! zoo troosteloos had haar leven heengevloden sinds lang, dat het bijna eene noodwendigheid werd medegevoel in te boezemen, de voorliefde van iemand te wekken.

Aan Filip zou ze getrouw blijven, dien eed herhaalde zij bestendig bij zich zelve.

XIII.

Met gelegenheid van Kerstdag en de feestavonden, welke in het omliggende gevierd werden, had ze een nieuw blijk van zijne verkleefdheid gekregen. Veria had haar en Marcellien door den paardenknecht van 't schaapgoed doen uitnoodigen naar eenen koekebak. Deze ook was gevraagd.

‘Wij zullen samen gaan en samen dan naar de Kerstmis trekken, want het zal een nachtspel worden,’ had hij gezegd. En hij had buren en bekenden genoemd, die er ook wezen zouden.

‘Veria weet wel, dat ik nergens ter feest ga,’ antwoordde Reine. Maar zij meende, dat Marcellien aannemen zou. Zij was dus zeer verwonderd, toen hij zeide:

‘Niet bij!’ kort en onbeleefd zelfs en als trotsch er op, dat hij aan dat genoegen verzaakte.

‘Gij, die een oog op Veria hebt!’ plaagde de knecht.

Maar hij protesteerde, daar was niets van, nooit iets van geweest, sinds hij teruggekeerd was, verzekerde hij met vuur.

Neen, er was niets van, Reine wist het wel. Zou hij haar zooveel voorkeur toonen, indien hij eene andere liefhad! Zijn blik alleen was eene bekentenis; zijn toon klonk zoeter, als hij haar aansprak, en wanneer Reine zelve, medegesleept door ik weet niet welke onweerstaanbare kracht, hare rol van stugge meid vergat, en, terwijl hij vertelde, hem in de oogen bleef zien, luisterend naar zijn verhaal, en hij zonder oorzaak opeens in de war geraakte en stokte, toen sloeg zij ook onthutst de blikken neder. Er volgde eene poos van verlegenmakende stilte.

Het zweefde bestendig op zijne lippen, dat woord van liefde, dat zij niet hooren wilde. Dit laatste moest hij voelen door een heimelijk, onuitgesproken gebod, waarmede zij hem de stilzwijgendheid oplegde.

Maar het vleiend besef dezer min, dat haar heel den winter in een staat van gelukzalige kalmte en bevrediging had doen doorbrengen, maakte allengskens voor onbehagelijkheid en onbepaalden kommer plaats. Zij voelde beklemdheid als wanneer

er onweder in de lucht hangt. Onbewust had zij zich aan de neiging overgegeven, die haar tot hem trok, eene soort van wedijver tusschen haar en Veria. De dagelijksche omgang, de gedwongen vertrouwelijkheid van twee personen, die onder één dak huizen en... wellicht meest van al de gelijkenis met den doode, het wedervinden van het verlorene, de mogelijkheid alles nog eenmaal te herbeginnen hadden hun werk gedaan. Buiten haar weten had zij niet alleen zijne liefdeblijken lijdzaam aangenomen, maar ze beantwoord: haar eigen oog had vaak verraden, dat het door het zijne betooverd en aangetrokken was; hare stem had te teeder, te bewogen geklonken, als zij hem aansprak en hoe menigmaal was het niet hare schuld, de schuld harer te duidelijke belangstelling in zijn verhaal, dat zij het uur vergeten hadden en nog opzaten, toen iedereen in de gebuurte reeds in slaap was.

En nu vroeg Reine zich soms af: ‘Heb ik er schuld aan?’ Zij zegde neen aan haar zelve, maar de twijfel kwam beangstigend en kwellend weder.

Moest zij niet heengaan in dit geval? Mocht zij dat smeulend vuur onderhouden? En daar het zeker was, dat ze hem niet wilde, moest ze hem niet vluchten, hem de vrijheid laten eene andere te beminnen, wat hare tegenwoordigheid verhinderde?

Ja, zij zat op met hem, halve nachten, en zij mocht de hand op haar hart leggen, den hemel tot getuige nemen, de menschen stout en vrank onder de oogen komen, want haar handel was vlekkeloos; maar baarde dat geene opspraak? En zou zij zelve niet de eerste geweest zijn om zulke gemeenzaamheid af te keuren, indien het Veria of ééne der dochters van het schaapgoed bij voorbeeld gegolden had!

En zij knikte ja, dat het verkeerd was, verkeerd scheen ten minste, maar zij was zoo arm aan genegenheid, zij was zoo zeker van zich zelve, mocht zij dàt niet aannemen, zij die nooit iets anders van het leven hebben zou?...

‘Ik zal gaan slapen, zoodra Peetje en Meetje naar bed zijn,’ dacht ze elken avond, en als de duisternis over de aarde lag, als de wind in de naakte fruitboomen op den bogerd huilde, en een koude tocht binnenkwam met Marcellien, die nog eene ronde in de stallen had gedaan; als hij zijne lantaarn uitblies in plaats van naar het braskot, zijne slaapkamer, te trekken; als het vuur in de kachel nog ronkte; als hij nog

eene pijp ontstak en zich eerbiedig in den anderen hoek van den schoorsteen zetten, toen schoot haar moed te kort en zij bleef. Er waren avonden, dat zij geene tien woorden met elkander spraken; dat niets anders in de keuken te hooren was dan het spinnen der kat, die, op den schoot van Reine staande, den rug kromde en den stijven staart opstak onder hare streelende hand, en het getiktak van het uurwerk.

Men zou gezegd hebben twee menschen, die op elkander pruilden, die de ééne na den andere wachtte om eene beslissende, vijandelijke uitlegging te hebben.

XIV.

'In het voorjaar zal het beter wezen,' dacht Reine, 'dan worden de avonden kort, veldarbeid brengt afwisseling, Marcellien zal weder naar ringstekingen en bolpartijen gaan, hij zal die liefde uit zijn hoofd stellen.'

Maar bij dit laatste schoot eene vlijm door haar hart: haar uit het hoofd stellen, zijne liefde aan eene andere wijden, en hoe zou ze dan het leven kunnen dragen, zij?

Reine was tot eene verbazende ontdekking gekomen: niet alleen hij minde haar; maar ook zij beminde hem! Ja, zij had het lange voor zich zelve geheim gehouden, thans wist zij het. Welnu, wat had zij dan misdreven? Haar besluit, aan de nagedachtenis van zijn tweelingbroeder getrouw te blijven, stond vaster dan ooit, hare belofte was heilig, maar enkel nog door die belofte was ze aan Filip verbonden: al de trillingen van haar hart, hare gedachten, heel haar wezen, alles behoorde aan den andere.

Eens stond zij aan de beek bij de brug, waar zij Filip op dien heugelijken avond een duren eed gezworen had. Zij keek neder naar het heenvlietend water, sindsdien had het onophoudend gestroomd; ginder verrees nog de groote schuur, zwaar en zwart op den hemel afgeteekend, de maan scheen tusschen de bottende twijgen van de eikekruin en de nachtegaal zong.

'De slechtste onder de slechten,' murmelde zij. Dat zou ze nimmer worden... Maar indien zulk eene afvalligheid eens mogelijk ware!... Zij huiverde bij de onderstelling, zoo monsterachtig scheen haar deze; indien zij zulk een meineed pleegde, dan zou de waanzin hare straf wezen, dan zou de zelfmoord

volgen moeten om de ijselijkheden van haar folterend berouw te temmen... Ja dáár zou ze komen, naar de beek, op die plaats zelve, dáár zou de dood haar in zijne allessussende omarming opnemen...

Een stap, nauw hoorbaar, drukte de zode neder. Marcellien was haar genaderd:

'Wat staat gij daar te doen?' vroeg hij, verlegen als een indringeling.

Zij wist niet wat te antwoorden.

'Reine!' lispte hij.

De toon doordrong haar als een alarmkreet.

Zij deed een stap om huiswaarts te keeren, maar hij versperde haar den weg. 'Reine, och Reine!' lispte hij weder, hijgend aan haar oor.

Ha, het oogenblik was gekomen, waarop hij spreken zou! men kan een stroom wel tremmen eene tijdlang, hem terugdrijven naar zijn oorsprong kan men niet.

De roekelooze, wat had ze gedaan, in hare onbezonnenheid, in hare vrouwelijke behaagzucht!...

'Laat mij, ik moet naar huis,' zei ze ontsteld, waarlijk bevreesd voor zijne bekentenis, waaraan niet meer was te ontkomen.

'Neen, gij zult mij aanhooren!' sprak hij met eene vastberadenheid, die haar als versteend aan den grond nagelde. Hij droeg zijne Zondagskleederen. Zijne oogen blonken in het halfduister, zijne kin had zenuwachtige bewegingen, alsof hij snikken ging, en hij wilde hare hand vatten, die ze terugtrok, hij, zoo angstvallig, zoo bloohartig in haar bijzijn steeds, was stout en ondernemend geworden. Had hij gedronken wellicht? hij was in den namiddag naar de begrafenis van een ouden jonkman uit de buurt geweest. Reine wist het niet: met pijnlijke, onbepaalde gewetenswroeging stond ze dáár voor hem, verbaasd en bevangen.

'Reine, Reine,' zei hij herhaaldelijk, als lag in het uitspreken van dien naam alleen, geheel de maatlooze oneindigheid van zijne liefde voor haar.

'Reine, Reine, gij weet het wel, ik zie u gaarne, Reine!'

'En ik,' zei ze, bleek en bevend, met eene uiterste krachtsinspanning en stampte hem ter zijde, 'ik zie u niet gaarne!' en ijlde heen.

Eenige stappen verder keek zij om. Hij leunde als in onmacht met het hoofd op den arm tegen den eikestam aan... en zij trok binnen en met eene stem, die, ondanks hare traagheid en gedwongen kalmte, in hare eigene ooren een zonderlingen toon had, antwoordde zij aan Meetje, die vroeg, of ze niet wist, waar Marcellien was, ja, dat zij geloofde hem juist op het hof te hebben zien komen.

XV.

Reine bleef innig droef over het gebeurde; maar in hare spijt mengde zich een gevoel van verovering: hoe verre was zij er van af geweest hem gehoor te geven, gehoor aan de inspraak van haar eigen hart te verleenen! Zij had hem onverbiddelijk afgewezen, hare neiging voor hem met geweld onderdrukt en fier hief zij het hoofd op:

‘Goed zoo, Reine, gij hebt volhard in uw voornemen, gij zijt niet onwaardig in de oogen van Filip te verschijnen!’ en zij nam de photographie nog eens in de hand en meende die op hare borst te drukken, maar hield zich in als had zij er het recht niet meer toe.

Dat tooneel had nochtans hare standvastigheid op de proef gesteld en zij was er zegepralend uit gekomen.

Voortaan zou ze nimmer wankelen.

Maar hoe jammer was het toch, hoe jammer voor Marcellien... en voor haar zelve!... En zij was verlegen en beschaamd om in zijne tegenwoordigheid te verschijnen. Zij moest zich van hem afzonderen, hem duidelijk toonen, dat ze onverschillig voor hem was... Ware het niet beter geweest heen te gaan? Ja, heel zeker... wellicht... want kon ze Meetje en Peetje verlaten?... het hoeveken, waar zij zoolang geleefd, het kamerken, waar zij zoo lang geslapen had? En Reine zuchtte besluiteloos.

O indien hij nooit wedergekomen ware, hoeveel vreedzamer zou haar lot zijn geweest!

En te denken, dat zij hem beminde! Dat mocht ze toch, het was hare schuld niet, zij deed den doode geen onrecht, zoolang zij dat niet mondeling bekende, zoolang zij hem metterdaad getrouw bleef.

Neen, hare liefde bekennen, dat mocht ze nooit, wat of er ook gebeurde; hare belofte openbaren evenmin: elk heeft zijn

geheim, dàt was het hare en zij besefte, dat het aan 't licht brengen van dien eed haar de noodige kracht tot het volharden ontnemen zou, evenals zij in de Heilige Geschiedenis gelezen had, hoe Samson zijne sterkte verloor, nadat hij aan Dalila zijn hart had geopend.

Met zijne lokken was hij zijne macht kwijt. In hare stilzwijgendheid lag haar steun. Mededeeling zou tegenwerpingen wekken, overreding wel geene aarzeling, maar onrust teweegbrengen.

XVI.

Peetje en Meetje bemerkten niets. Marcellien was dezelfde: even behulpzaam, even liefderijk als voorheen. Hij maakte geene zinspelingen op zijne bekentenis aan de beek; maar het gevoel, dat hij haar toedroeg, scheen al dieper en dieper in zijn hart te wortelen. Hij ging schier niet meer uit. Des Zondags, wanneer zij de koeien wachtte in den elskant - want Peetje kon dat nu niet meer - kwam hij bij Reine staan.

‘Waarom gaat gij niet eens naar 't dorp?’ vroeg ze op een toon, dien ze onverschillig wilde maken, maar die nog zoet en innig klonk.

Hij schudde het hoofd, hij vermaakte zich nergens, zei hij. Dan greep hij een zeel uit hare hand; moest zij het hem laten of ontnemen? moest zij hem toonen, dat zij aan het gebeurde dacht, als hij er niet van gewaagde?

Zij vond het niet passend voor de menschen, zij, die bij hem inwoonde nochtans, dáár met hem alleen achter de elzenstruiken te staan, zij deed zich zelve verwijten en vond toch niet, waarin zij plichtig was; maar meer en meer verlegen door de drukkende stilte, die zij beiden bewaarden, zeide zij soms, zich met geweld losrukkend van de plaats, waar zij zoo gaarne gebleven ware:

‘Marcellien, indien gij niet uitgaat, zoo zal ik het doen; wij moeten niet alle twee op het erf blijven,’ en zij stak hem de drie koorden toe; hij nam ze aan; het was alsof zijn oog haar met verwijt nablikte.

Hij bleef niet lang in den elskant meer. Hij trok de koeien achter zich mede naar 't hof en ‘kniepootte’ ze - 't is te zeggen: een zeel aan een hoorn en een voorpoot kort toesnoeren om het schenden der fruitboomen te voorkomen; en hij ook

ging heen, maar alleen in de stukken drentelen, terwijl Blesse en Roos en Sterreken met den kop, die niet meer recht kon, schuinsch hem naloeiend, gehinderd en ongeduldig dravend, pogingen deden om hare boei los te wringen, en niet of slechts weinig meer op den kortgeschoren boomgaard grazen wilden.

‘Het kan hem al niet schelen,’ zei Meetje, knorrig door 't venster ziende.

‘Klaag toch niet,’ sprak Peetje, ‘waar zoudt ge nog een jongen van zijne jaren vinden, die met zoo weinig pleizier te vreden is?’

‘Wat die in zijn hoofd mag steken, weet God,’ bemerkte Meetje, die klaarzichtiger dan haar echtgenoot, wel ondervond, dat er iets schortte met hem. ‘Ik zal er achter weten te geraken,’ verzekerde zij.

Zij sprak er ook Reine over. Deze begon zich waarlijk met zijn gemoedstoestand te bekommeren en verkropte haar eigen leed.

Eens - het was op een Zondag - zei zij hem, bijna smeekend:

‘Marcellien, ware ik in uwe plaats, ik zou toch eens tot aan den Opeel gaan, er is een beschrijf[1]: eene hesp[2] te verbollen in de Klokke.’

‘Indien gij meent, dat ik Veria naloop, zijt ge volkomen mis,’ zei hij.

Reine had van haar niet gesproken, zij zocht een antwoord en hij hernam:

‘Ik geef zóó veel om Veria als om dàt!’ en hij knipte met den nagel van zijn langen vinger tegen den nagel van zijn duim aan.

‘Gij zit daar altijd zoo triestig,’ zei Reine. Hij had op den afgehakten stam aan de haag plaats genomen en zij stond nevens hem.

‘Gij weet wel, waarom ik triestig ben,’ zei hij moedeloos en hartstochtelijk naar haar opziende. ‘Ik vraag mij soms af, wat het is, dat u dien blijvenden tegenzin voor mij inboezemt.’

O tegenzin! Reine was op het punt om hem te verzekeren, dat zij hem integendeel liefhad, maar zij hield zich in; hij had hare woorden verkeerd kunnen uitleggen, of beter gezegd er de beduidenis aan hechten, die er voor haar in lag.

Zij zweeg en zuchtte.

‘Reine, stem toe,’ smeekte hij, ‘word mijne vrouw, komaan, zeg ja, Reine!’

1) Kampstrijd uitgeschreven.
2) Ham.

Hoop glinsterde in zijn oog. Hij vouwde de handen. En zij zag hem aan, het was alsof een geweldige magneetkracht haar tot hem getrokken had, zij deed een stap nader, terwijl zij: ‘Neen, neen!’ zeide.

En zij was heengeijld, in het boschje. Toegeven? haar woord breken? Nooit. Maar wat was ze ongelukkig! Daar werd haar alles aangeboden, waarnaar zij, arme, zoo vurig haakte, en zij moest weigeren!

Ja, weigeren zou ze tot den dood.

Zware wolken dreven over de boomen, zij drukten als lood op haar hoofd. Zij ging aan de brug staan en keek in het water:

‘De waanzin, de zelfmoord!’ lispte zij, ‘moest ik toegeven!’

Maar dat zou ze nimmer.

XVII.

Het had reeds elf uren geluid - eene waarschuwing aan de huisvrouwen tot het bereiden van het middagmaal - op den afgelegen dorpstoren, toen Reine nog in allerhaast naar het ‘verre land’, een aldus genoemd perceel, trok om het vlas te keeren, dat ginder te drogen lag. Het weder was thans gunstig: een frissche wind en zonneschijn. Meetje zou op het eten passen.

Marcellien reed dicht naast de haag de stoppels om, Blesse en Roos waren voor den ploeg gespannen: bij Voncke was het van oudsher het gebruik geweest den akker met de koeien te bewerken.

Vlug verrichtte zij haar arbeid, de dunne grauwe lagen afgereept vlas met behendige hand omkeerend; lustig ritselden de populierenkruinen omheen den rootput, waarvan het water nog troebel, met eene huid van schuim en vuilnis over, dien slechten reuk van bederving verspreidde, welke des zomers Vlaanderen verpest, ofschoon deskundigen beweren, dat hij niet ongezond is. De groote vierkante haardklompen, die het vlas onder 't water gehouden hadden, lagen op den oever geworpen.

Wederkeerend zag zij van op een afstand het ploegijzer, als eene witte star bij hellen dag, onbeweeglijk in de zon blinken. Weldra was zij er bij gekomen.

Blesse en Roos stonden alleen aan het verlaten gespan met het gareel over den hals, lijdzaam, geduldig, dom, te wachten naar hun afwezigen meester. Marcellien was niet te bespeuren.

Bevreemd over die ongewone nalatigheid, liep Reine naar huis. Er moest iets gebeurd zijn!...

Ja. Meetje was in zwijm gevallen, toen ze nog geene twee honderd roeden ver kon wezen, dicht aan 't vuur dan nog, de vlam likte bijna hare kleederen; Peetje, machteloos om hulp te bieden, had het alarm geseind. Marcellien was toegeschoten en had zijne grootmoeder opgenomen. Zij lag in haar bed. De boerin van 't schaapgoed stond aan 't ledikant. Zij was het, die 't hijgend vertelde aan Reine.

Het vrouwtje lag nog half bewusteloos, maar had de oogen geopend; hare wangen waren bleekgeel, elkeen had het bemerkt, zei de boerin, dat Meetje sedert eenigen tijd zoo dossem[1)] zag. De huisgenooten hadden het niet gezien: vreemde menschen zijn altijd de eersten om zoo iets waar te nemen.

Reine verschrikte hevig en ijlde met teedere jammerklacht op hare pleegmoeder toe.

Peetje schreide. Hij stond in 't midden van de slaapkamer en bracht met bevende hand eene teug jenever aan den mond, die, uit voorzorg tegen 't storten, in een bierglas uitgeschonken was.

Maar Marcellien, waar was Marcellien dan? vroeg Reine.

Om pastoor en dokter geloopen. Om den pastoor het eerst: onze Vlaamsche landlieden, die zich gedurende heel hun leven zoo weinig over de veredeling hunner ziel bekommeren, zorgen anstig voor deze op een gegeven oogenblik; bij het naderen van den dood verkrijgt zij een buitengewone waarde; zij moet in veiligheid gebracht worden als een voer hooi, wanneer bliksem dreigt; zij moet, door de loutering der sacramenten van alle vlekken bevrijd, den toorn Gods bezweren.

De pastoor kwam, de dokter volgde wat later. Meetje was eene poos alleen bij den geestelijke geweest. Zij had de absolutie, verklaarde hij met neergeslagen blik en als eene zegenende beweging van de hand, terugkeerend in de keuken aan Reine en de boerin, die de plaats niet ontruimde, ofschoon ze er van geen nut meer kon wezen en tehuis noodig was. - Als het eene zaak geldt, die in hooge mate de belangstelling of de nieuwsgierigheid opwekt, heeft elk immers tijd.

De dokter ondervroeg Reine. Hij knikte in gedachten op haar gegeven bericht. Neen, Meetje was sedert lang niet meer gansch wel, zij hoestte en kuchte; aan rheumatiek had ze altijd

1) Geel.

geleden; maar het eten ook trok minder; nochtans gisteren avond had ze hartelijk oogstwaffels gegeten en vanmorgen weder eene groote schel vleesch. Reine had er haar behagen in gehad, dat het zoo goed te smaken scheen.

‘Eene indigestie waarschijnlijk,’ zei, in 't Fransch, de pastoor, die door ondervinding wel iets van ziekten kende.

‘Ja, maar zij heeft eene organieke kwaal: de lever, het hart, zijn aangetast; het is 't begin van het einde,’ antwoordde de geneesheer bedenkelijk.

Aldus spraken zij in tegenwoordigheid van Reine, wel wetend, dat deze de vreemde taal niet verstond. De buurvrouw evenmin. Zij dorst den mond niet openen, vol ontzag voor de geheimzinnige geleerdheid dezer twee mannen.

Marcellien, die intusschen zijne koeien uitgespannen, en in den stal geleid had, moest met den dokter mederijden naar diens huis om een fleschje.

En nu mengde Peetje zich in 't gesprek:

‘Mijnheer de pastoor, gij zult haar toch zeker haar volle rechten geven?’ stotterde hij.

‘Indien het zijn kan - indien het zijn kan, wij zullen zien dezen middag,’ beloofde de pastoor, ‘zij moet er eerst bekwaam toe wezen; maar gij moogt u toch gerust stellen, zij is in staat van gratie.’ Hij pinkte met de oogen en ging.

De geestelijke vond er haar echter niet bekwaam voor, toen hij wederkwam. Het oud vrouwtje was ietwat beter, doch had aanvallen, die op zeeziekte leken, gehad.

Marcellien en Reine stonden droef en zwijgend met Peetje en de boerin in de keuken te wachten naar een beslissing.

‘Neen, neen, menschen,’ zei de pastoor uit de slaapkamer komend en hij schudde met het hoofd.

Toen hij heen was, sprak Voncke stamelend:

‘Ik kan hem geen ongelijk geven. Waarvoor zijn zij hooggeleerd? Om te weten, wat ze mogen doen of niet doen.’

‘Natuurlijk,’ besloot de aamborstige boerin gewichtig, ‘zij mogen toch met Onzen lieven Heer geen onvoorzichtigheid begaan.’

XVIII.

Reine waakte alle nachten tot vroeg in den morgen, waarna Marcellien haar afloste.

Meetje lag zeer slecht, het zou niet lang meer duren, had de dokter gezegd. Hij bezocht haar alle dagen; de pastoor ook. Thans had het vrouwtje haar volle rechten gehad. De dood mocht komen en zij kwam.

Dien nacht - den laatste - had Meetje zonderlinge manieren. Recht in haar bed gezeten, want liggen kon ze niet, en moest tegen de kussens aanleunen, begon zij om haar heen te grijpen in het slaaplaken, in de sarge.

Reine sloeg haar beangstigd gade.

Meetje prevelde binnensmonds, dat had zij altijd gedaan; maar sedert eenige dagen scheen zij niet volkomen meer bij haar verstand.

Zij grabbelde en vouwde en bond - of maakte de beweging van binden - met wat zij om haar heen kon bemachtigen.

‘Meetje, wat doet gij?’ vroeg Reine ontroerd, hare hand tegenhoudend.

‘Och!’ zei de zieke, achterover zinkend, na eene uiterste krachtsinspanning, ‘ik heb het zoo lastig, kind, ik moet mijn pakje maken.’

Ja wel, haar pakje voor de eeuwigheid!....

Die onrustige en toch methodische bewegingen van scharrelen en samenvatten, aan stervenden eigen, als gold het inderdaad de toebereidselen eener reis, ontstelden Reine meer en meer.

‘Wil ik Marcellien roepen?’ vroeg zij in het onrustwekkend vooruitzicht van wat er gebeuren kon.

‘Wacht, wacht, mijn dochter,’ bromde Meetje, ‘ik moet u spreken.’

Zij hield Reine bij den pols met eene vaste, gloeiende hand; hare verstandsvermogens schenen weder gansch teruggekeerd, zij zag Reine aan:

‘Wij zijn veel aan u verschuldigd, meisje,’ zei ze.

Het was de eerste maal, sinds zij daar inwoonde, dat hare pleegmoeder een dergelijke bekentenis aflegde.

Wat deed het Reine goed aan 't hart, meer dan eens had zij gewaand, dat men hare diensten niet waardeerde of niet erkende.

‘Och, Meetje, ik heb u zoo lief,’ zei ze in alle oprechtheid en duwde in de heete, oude hand met hare twee handen.

‘Gij hebt hier geene huur getrokken en ons geld voorgeschoten,’ hernam Meetje.

‘Zwijg daarvan, ik was kind ten huize,’ antwoordde Reine,

in al haar smart en kommer thans duizendmaal beloond door hetgeen zij hoorde.

‘Kind ten huize dat moet ge blijven.’

De toon was nadrukkelijk, zóó nadrukkelijk, dat Reine verschrikte.

Meetje trok haar trouwring af, die te wijd was geworden en aan haar kromgewerkten vinger slodderde, ‘dáár, dat is voor u en ge moet met Marcellien trouwen, hij heeft het op u gemunt,’ en Meetje zag haar aan met koortsig vuur in de oogen.

‘Maar, Meetje, ge weet wel, dat ik voor geen trouwen ben,’ sprak Reine, geheel van haar stuk gebracht.

‘Ik was ook voor geen trouwen, ik was al vijf en dertig, toen Peetje om mij kwam,... ik had al veel occasie gehad,’ Meetje kon het bijna voor ademloosheid niet uitbrengen, ‘ik weigerde altijd; maar van zoodra ik Peetje op 't hof zag komen, - het staat mij nog te voren, ik wist niet waarom - Suirenee-nouw, die gaat keizer zijn[1)]! riep ik uit, en Peetje was keizer, want drie weken daarna hingen we in 't kasken.’ Meetje glimlachte om die herinneringen. Reine vaagde aan hare oogen en lachte zenuwachtig mee.

Zij had den ring niet aangenomen, doch Meetje had hem op haar vinger gestoken, haar pink, want hij was te eng voor Reine's dikke vingeren.

‘Trouw met hem,’ zei Meetje, ‘dan is uw geluk verzekerd en ik zal gerust sterven over beesten en menschen.’

Reine was als dronken. Zij sloeg de handen aan het voorhoofd, wie had zoo iets verwacht? Meetje! Meetje had het gezien, dat zij elkaar beminden, Meetje, die niets zwijgen kon, had dat voor zich gehouden!

En nu was het vrouwtje in hare onrust en kwellend woelen hervallen; zij pruttelde weder binnensmonds en grabbelde om zich heen. Het lampken verlichtte zijdelings haar gelaat, het scheen verbleekt aan Reine en zij liep buiten en klopte op de deur van het braskot.

‘Ja, ja,’ antwoordde Marcellien, uit zijnen slaap geschrikt; zij hoorde hem opspringen in het duister daarbinnen.

De wind blies koud haar in het aangezicht; de Augustushemel schitterde van sterren, waartusschen hier en ginder als een vuurpijl nederschoot.

1) Overwinnaar.

Zij ijlde weder aan de sponde en knielde in stil gebed. Weldra stond Marcellien achter haar, gebogen, met de muts in de hand.

Meetje lag gansch buiten kennis, haar adem was als een onderbroken gezucht, iedere ophaling kon de laatste zijn.

Een plechtig oogenblik.

Zij hadden Peetje laten slapen, door eene onuitgesproken overeenkomst, uit ontzag voor zijne jaren.

Eerbiedig en met diepe ontroering zagen zij dien doodsstrijd aan.

Een mensch, die uit de laatste bewusteloosheid opschiet, wanneer de omstanders reeds alles wanen over te zijn, doet hen nog meer schrikken, dan als hij waarlijk sterft.

Meetjen opende nog eenmaal de oogleden, tot groote ontzetting der beiden: akelig, bleek als een spook, keek ze weifelend rond, hare blikken zochten iets of iemand. Marcellien stak het hoofd dicht bij haar kussen, want zijne grootmoeder murmelde wat, dat hij eerst niet verstond en hem moest gelden.

‘Mijn jongen,’ hoorde hij haar nu herhalen.

‘Meetje, Meetje!’ kreet hij snikkend.

Maar de blikken der stervende bleven strak op de pleegdochter gevestigd:

‘Reine, belooft gij 't mij?’ vroeg zij zeer stil, doch ditmaal duidelijk.

Wat kon Reine doen? Alles aan 't licht brengen, wat tusschen haar beiden zoo even verhandeld was? Met eene zieltogende redetwisten? haar op dat uiterste oogenblik iets weigeren, haar laatsten stond verbitteren en dit eeuwig nawee op zich laden?

Neen.

Reine knikte, nauw zichtbaar.

‘Zeg ja,’ bad Meetje.

En: ‘Ja,’ stotterde Reine.

Toen alles over was, ging zij bij Peetje, die sinds de ziekte zijner vrouw in de voormalige weefkamer sliep.

De sluimering van oude lieden is niet vast.

Hij richtte zich uit het blauwe kussen, op de ellebogen steunend, overeind, en keek bevreemd rond: zijn oud gelaat was gladgeschoren, zijne tipmuts over de ooren en tot op de wenkbrauwen neergetrokken.

‘Hoe is het met Meetje?’ vroeg hij.

‘Met Meetje is het goed,’ antwoordde Reine; hare lippen beefden, hare knieën wankelden.

De vroege dagklaarte viel schitterend door het raam op de bedstede. Peetje moest de lang verwachte en toch altijd treffende tijding wel vermoeden, want:

‘Hoezoo, hoezoo?’ vroeg hij beangstigd.

En toen Reine zei: ‘Meetje is in den hemel,’ toen kromp de oude man geheel ineen, het hoofd diep op de borst gebogen; Reine zag, dat zijne kin bijna zijn neus beroerde en hij herhaaldelijk eene beweging met den beenderigen halsstrot deed als iemand, die iets veel te groot tracht in te slikken; een paar tranen rolden uit zijn oog:

‘Bij den Heere mag zij rusten!’ zei hij, en zich eene wijle later naar Reine wendend, die naast de sponde was neergeknield, en hare hand op de zijne had gelegd:

‘Mijn kind, wij zullen met ons drieën ook gelukkig zijn, niet waar?’

‘Ja,’ antwoordde Reine nogmaals.

Meende Peetje het, zooals Meetje het uitgesproken had?

Marcellien vroeg haar later op den dag:

‘Reine, wat deed grootmoeder u beloven, voordat ze den geest gaf?’

‘Wat belieft er u?’ zei ze, als verstrooid, maar bevangen en radeloos.

‘Wat belieft er u?’ hoe menige mensch heeft achter die weergekaatste vraag op eene onbescheidenheid niet zijne verlegenheid verborgen en tijd gewonnen om een antwoord te verzinnen!

‘Wat grootmoeder u beloven deed vannacht?’ zei hij zonder op te zien, als had hij er niet het gewicht aan gehecht, dat de laatste woorden van stervenden bezitten, wellicht omdat Meetje meest ijlhoofdig was.

Reine had zich vermand:

‘Dat ik goed moest zorgen voor beesten en menschen,’ zei ze met stille, vaste, neerslachtige stem.

XIX.

Daar stond ze nu met hare twee beloften!

Hoe dwaas was ze toch zich zelve altijd in nieuwe moeielijk-

heden te wikkelen! maar hoe kon ze anders? bovendien, die laatste belofte was eene gedwongene geweest, met het mes op de keel. Neen, neen, de eerste alleen was geldig.

Wat was het treurig in huis, na de begraving; hoe lang schenen de dagen! altijd meende zij, dat Meetje kuchte, meer dan eens hoorde zij duidelijk met den stoel stampen, zooals de zieke deed, als zij iets noodig had. Zelfs het teuteren en rammelen, dat haar zoo vaak verdrietig had gemaakt, vermiste zij nu en met oprechten weemoed herinnerde zij zich bijzonderheden: hoe goed het vrouwtje was, hoe blij haar weer te zien, wanneer zij uit was geweest. En in hare smart moest ze nog glimlachen, dat Meetje tot op het laatst in den waan verkeerd had, dat alles door haar werd bestuurd: ‘Reine, mijn kind, ge zijt hier nu reeds zoo lang, ge zult het wel weten, hoe dit en dat moet gedaan worden, als ik daar niet meer wezen zal om u te vermanen; ge zijt geen jonge zottebol meer, ge zult op uwen tijd blijven tehuis komen; ik hoop, dat Peetje niet zal te klagen hebben,’ aldus reutelde Meetje bestendig gedurende hare ziekte.

En nu was Meetje heen, en hoe lang zou Reine zelve dáár nog wezen? Zij voelde, dat groote veranderingen nakend en onvermijdelijk waren; zij voelde het onduidelijk maar met zekerheid, als een opkomend onweer, dat nog niet zichtbaar en toch reeds in aantocht is.

Zij was er eigen en echter vreemd, ja, vreemd, want zij was het niet, die het eerst - als eene dochter doet - na de mannen achter 't lijk ten offer was gegaan. Aan verre verwanten kwam dat voorrecht toe; nederig had ze zich onder de gebuurvrouwen verscholen, en in de smart over het verlies van Meetje mengde zich weder de bitterheid harer geboorte, het treuren over hare eigene, ongekende moeder en door het weefsel van haar wee vlocht zich met den troost van het zelfmedelijden, een wranger medegevoel: ‘Arme sloor!’ zuchtte zij, en die woorden golden de onbekende, die haar wellicht verstooten had.

Den eersten Zondag, toen zij de trapjes naar het kerkhof opklom, terwijl daarboven het klokje, tot spoed aanwakkerend, klepte, had zij met hare oogen het graf van Meetje gezocht. Dáár lag het met zijn door de spade vastgeplakt terpje, waaruit hier en daar kleine doodenbeentjes oproerig uit de geëffende,

gele aarde door staken; daarnaast andere graven, reeds hier en daar met een struikje kerkhofkruid begroeid; dat van Lieven's vrouwtje, bijna gansch met jonge graspijltjes overdekt... en Reine had dwars over de dichte, donkere zode naar Meetjes rustplaats willen stappen, er eens aan neerbuigen of er eenige oogenblikken staan; maar zij deed het niet, niemand doet zoo iets op het dorp; men beweent de dooden luidruchtig en snikt hoorbaar bij de teraardebestelling, den teugel aan de droef heid vierend; daarna zouden alle uitwendige teekens van rouw overbodig niet alleen, maar bijna onkiesch worden. Geen mensch zou het wagen het graf zijner dooden te naderen, en moest er één bij neerknielen, voorzeker zouden de getuigen van iets zoo ongewoons elkander afvragen, of hij in de hersenen is gekrenkt. Het was datzelfde gevoel van soberheid in de smart, van terughoudenheid aller betoogingen, dat Reine noopte de kap van haar mantel diep over haar gebogen hoofd te trekken, toen de pastoor, in zijn notaboek kijkend, van op den predikstoel uitriep: ‘Er wordt verzocht een gebed voor de huisvrouw van Pieter Voncke, deze week alhier begraven,’ opdat men niet bemerken zou, dat ze weende. En zoo de omzittenden haar herhaaldelijk haar zakdoek hoorden gebruiken, zagen zij hem haar toch niet aan de oogen brengen, want zij vaagde verstolen hare tranen met den rug harer hand af.

XX.

O had zij Meetje uit het graf kunnen halen, met hare vingeren er uit krabben, zij zou het hebben gedaan! maar het graf geeft zijne prooi niet terug, hoe noodig nog op aarde of hoe betreurd door hen, die overblijven.

Het hachelijkste was de verandering, de verslechting van toestand, welke dat afsterven met zich voerde, en waarvoor Reine zoo beducht werd.

Wat zou er nu gebeuren? Zou Marcellien uit liefde voor haar het familieleven verzaken en als een broeder met haar omgaan? zou hij haar nog met zijne liefdesverklaringen achtervolgen en haar den kamp met zich zelve verzwaren? Zou hij eene andere vrouw nemen, eene meesteres, die over haar heerschen zou?

Reine huiverde bij deze laatste onderstelling.

Wie zou die nieuwe, die onbekende en reeds gehate wezen?

Veria?

O in 't begin verdreef zij die gedachte als iets onmogelijks: meermalen, toen hij in het eerst van zijnen terugkeer in ‘de Klokke’ met de bol was gaan spelen, had de ééne of de andere hem met de weduwe geplaagd, waarop hij verachtend had geantwoord, dat hij haar niet wilde - boerenlieden en ook wel soms degenen, die tot een hoogeren stand behooren, maken er geen gewetensbezwaar in openlijk hunne weigering voor een ondersteld huwelijk uit te drukken, en den besproken persoon figuurlijk met smaad van zich te stooten.

Deze gezegden had men Reine overgebracht; maar nu had zij iets anders vernomen, - het was weder de boerin van het schaapgoed, die haar dit in het oor had gefluisterd: Marcellien was met Veria van de jaarmarkt van Donkzwalm, het zoogenoemd Bamisfeest weergekeerd. Ziet ge 't nu, er zou een huwelijk van komen.

‘Gij hebt uw wittebrood vooropgegeten,’ had de aanklaagster er op laten volgen, zinspelend op het lot dat Reine wachtte.

Een steek in haar hart. Met Veria? en zoo spoedig na Meetjes dood? Wel mogelijk nochtans, hij was inderdaad naar het Bamisfeest geweest, voorgevend, dat een buurman hem had mede gevraagd om eene vaarzekoe te koopen... maar zij waren zonder koopen weergekeerd...

Veria zat in geene slechte zaken meer: Jan-Cies was te harent gestorven; alles wat hij achterliet, was het hare, het behoorde aan de weezen ten minste, en al lag het vast, toch trok ze den kroos. Daarenboven er werd gezegd, dat ze eene beurs met geld van hem had gekregen, hem ‘afgedaan’ had, en het scheen wel, dat ze middelen bezat, waarover zij eertijds niet beschikte, want zij had onlangs den voorgevel van ‘de Klokke’ doen rotseeren[1)]; er was een nieuwe cementvloer in de herberg gelegd, het buffet was versch herschilderd en vernist... en men zei, dat ze Jan-Cies verdrukt had op zijn sterfbed.

‘Die sukkelaar!’ murmelde Reine in eens overweldigd door medelijden, want daarbij dacht ze aan Peetje en aan de toekomst, die hem ook wellicht wachtte.

1) Een soort van bezetsel, dat aan rotssteen gelijkt.

XXI.

Zij had geen recht van klagen, aangezien ze zelve Marcellien niet wilde - niet hebben kon, dat wist ze wel, maar zij wrong de handen van kwellende spijt. O een leven met hem, dáár op hun ‘gedoetje’, dat klein beperkte koninkrijk van ieder boerenpaar, met den vrede om hen heen, de stille verlangens alle voldaan... neen, neen, dàt ware te veel, dat betrachtte zij niet. Maar... het hoofd eens op zijne borst te mogen neervlijen, zijne armen om haar te voelen sluiten, zijn mond op haar hoofd te voelen rusten en dáár te weenen zonder spreken, uit te weenen, zóó overvloedig, zóólang totdat geheel haar wezen in tranen opgelost zoude zijn!...

En dan kwamen andere overwegingen, minder droomerig, prangend en onrustbarend:

Verloor zij hare reputatie niet?

Was het niet dwaas dáár te blijven, onder één dak? Was het geene bestendige foltering voor hem en voor haar, dat zwijgend, telkens herhaald, hopeloos aanbod zijner liefde, die altijd vernieuwde, stomme, heldhaftige weigering van haren kant? En waarom dat alles, indien hij werkelijk eene andere huwen ging?

O indien er zich eene gelegenheid voordeed, eene reddingsplank in dien draaikolk van wee, ze zou ze grijpen met gretigheid.

En er bood zich eene gelegenheid aan.

Reine had boter geleverd bij mijnheer Constant; zij had het verschuldigde geld opgestreken en zorgzaam in hare groote portemonnaie verborgen, en stond reeds recht om heen te gaan, toen zijne vrouw, met de tehuis door Marcellien onderteekende quitantie in de hand, waarvan zij werktuigelijk met hare nagels de vouwen verscherpte, haar zei:

‘Onze meid trouwt.’

‘Bah, zoo!’ antwoordde Reine.

‘Wij hebben aan u gedacht,’ sprak mijnheer Constant zonder omwegen, en met een minzamen glimlach, haar den zoo even verlaten stoel aanwijzend, ‘zet u nog eens neder.’

Reine deed het en keek voor zich, onaangenaam verrast door deze mededeeling.

‘Ja, aan u,’ herhaalde madame, de hand op haar schouder

leggend, ‘wij kennen u, ge zijt eerlijk en werkzaam, geene vlieguit, niet wild als velen, gij gelijkt ons, wilt ge komen?’

‘Och!’ antwoordde Reine, ‘och!’ zij ademde diep, als lag er een gewicht op hare borst.

‘Wij zijn geene menschen om iemand uit te trekken’, zei hij welgemeend, ‘zoolang Meetje leefde, zouden wij er nooit van hebben gesproken, maar nu, de zaken staan heel anders en er zou verandering kunnen komen.’

Dat was het, wat Reine vreesde.

‘Gij hebt mij zelf gezegd, dat al vroeg de kleinzoon u om te trouwen, gij hem weigeren zoudt.’

Het was sedert gebeurd, maar mijnheer Constant wist het niet.

‘En ook,’ zei zijne vrouw met verlegen haast, als was het iets, dat ze ongaarne uitbracht, ‘vindt gij het niet zonderling voor een jong meisje alzoo met een jonkman onder 't zelfde dak te wonen?’

Reine boog het hoofd in schuldbewustzijn, ja zij vond het. Madame Pauwels sprak uit, wat haar verontrustte en nu, dat anderen haar misprezen, zou hare pijniging er door verdubbelen.

‘Dàt niet,’ weerlegde haar man met ongeduld, als vond hij, dat zijne vrouw te openhartig gesproken had, ‘maar hier is de quaestie: Filip of Marcellien, of hoe heet hij ook? zal immers niet ongehuwd blijven, en zal Reine dan dáár, waar zij om zoo te zeggen meesteres is geweest, onder eene andere vrouw willen staan!’

Een nieuwe steek in Reine's hart, zij verbleekte: ‘Och Heere, wat zou er dan van Peetje geworden!’ zuchtte zij; maar hare eigene toekomst was het, die zij dreigend opdagen zag.

‘Eene schoonmoeder is te beklagen, als zij bij eene aangetrouwde inwoont; een schoonvader lijdt er minder door: een man wordt in dat geval beter behandeld dan eene vrouw, Voncke zou zich daarin wel schikken.’

Reine was geheel in de war, haar geest werd als beneveld; dat de toestand hachelijk, de keuze angstverwekkend was, wist ze:

‘Laat mij bedenktijd,’ bad ze.

‘Gij zult hier zijn als kind ten huize, ik heb ook gediend, ik ben kamenier geweest,’ vertrouwde haar madame Constant, die mededeelzaam werd. Het was haar wel aan te zien, dat zij eerder eene goedaardige vrouw dan eene dame uit den bete-

ren stand was, Reine had het reeds ondervonden, waaraan, zij wist het niet: de lieden uit het volk gevoelen dat soms evengoed als fijnbeschaafden.

Zij ging heen door de beide echtelingen tot aan de deur vergezeld en aangemoedigd. Zij zou tijding zenden, had ze beloofd.

In gedachten vervolgde zij haar weg naar het station; zij zag en hoorde niets: menschen gingen aan haar voorbij, rijtuigen ratelden, de tram schuifelde, werktuigelijk ontweek zij het gevaar.

Wat stond haar te doen? Zij ademde de vrije lucht met volle teugen in. Wat was het beklemd in dat kleine huis, en warm! Zij had gepeinsd, toen ze dáár in dat voorkamertje zat, terwijl zij eenige oogenblikken op mijnheer en madame wachten moest, dat ze het er niet lang zou kunnen uithouden. Het was er zoo besloten, eene eeuwige verveling moest er zich van iemand meester maken; zij lag in de mat, in het gehaakt wit tafeltapijt, in de twee gekleurde porseleinen drinkschalen, die nooit gebruikt, met vliegenstipjes bezoedeld, op het schoorsteenblad prijkten; de horloge onder haar glas stond stil, als het toonbeeld der onbewegelijkheid, van zoover Reine het zich herinnerde: zij wees onveranderd tien minuten na zes. Er zijn zulke huizen, waar de scharen niet knippen, de messen niet snijden, de pendulen niet gaan... dit was er zulk een. Alles was er zoo rustig, alles galmde er te luid, haar eigen kuch deed haar schrikken. Men zag er bijna niets van het pleintje: de gordijnen waren van boven gescheiden en van onder met eene speld toegestoken; - wat moest het ginder op 't einde van de smalle gang in dat keukentje zijn!

O de frischheid, de buitenlucht! wat zwolg Reine ze in, toen ze van den trein steeg. Wat was het heerlijk te velde!

En moest ze nu dat hoeveken verlaten, waar Meetje gestorven was, waar Peetje haar nog behoefde, wat men er ook van zeggen mocht?

Och Peetje! hij stond haar reeds af te wachten, met zijn pijpje in den mond, aan de voordeur, wat zag hij er oud en vervallen uit! En moest hij nu nog vreemde aangezichten om hem heen zien!

Het was de eerste maal sinds het overlijden van het vrouwtje,

dat Reine geld naar huis bracht. Zij wilde het aan Voncke afgeven, maar hij weigerde het misnoegd:

‘Meent gij, dat wij u niet vertrouwen dan?’

Zij telde het op de tafel voor Marcellien, maar hij wilde het niet eens bekijken, opstrijken veel min!

‘Het botergeld gaat het mansvolk niet aan, Reine.’

Hij glimlachte mild en droef, er lag iets pijnlijks, iets smeekends in zijn oogopslag.

Met twijfel en strijd in 't hart, trok Reine in haar slaapkamertje, sloot het geld weg en ontkleedde zich. Tranen rolden langs hare wangen.

XXII.

De roodvonk was uitgebroken in het dorp, vele kinderen lagen slecht, enkelen waren reeds gestorven; men zei, dat de school was gesloten geworden.

In den Opeel deed de ziekte verwoestingen, Zoé en Martha waren er reeds door aangetast. Zoodra Reine dat vernam, ijlde zij er heen. Niets wekt rasscher en levendiger verkoelde vriendschap op dan het treffen van een onverwacht ongeluk. Die arme Veria! wellicht kon zij haar helpen. Als Filip het maar niet kreeg, - roode koortsen, dat is aanstekelijk!...

Reine hoopte nog, dat het niet waar zou wezen, er werd zooveel verteld en zooveel overdreven. Maar het was aldus: de kleine meisjes lagen erg krank, in hun beddeken ‘gebold’, berichtte Veria met een beschreid aangezicht.

Reine wilde boven gaan, bij hen. Zij mocht niet, de dokter had het verboden. Dat zou haar niet afgeschrikt hebben, voor zich zelve koesterde zijgeen vrees, maar voor Filip. De daarbinnen op de onderste zul (trede) van de trap met den rug naar haar zittende jongen, die haar nog niet had bemerkt, toen zij fluisterend met zijne moeder in 't buitendeurgat stond, en die rustig en lustig zijne koperen pikkelbeenen behendig te keeren wist, terwijl zijn ‘bolket’ in de hoogte vloog, kwam haar in eens voor als iemand, die onbewust in brandgevaar verkeert. Vermoedelijk moest hij alléén spelen, daar men andere kleinen uit zijn nabijheid verwijderd hield.

Eu Reine liep naar hem toe, als gold het eene redding, en nam hem op en vroeg, of zij hem mede nemen mocht naar

't hoeveken, voor eenigen tijd, tot zijne zusterkens genezen zouden zijn....

‘Genezen, genezen!’ klaagde Veria, ‘wie weet, wat ons te wachten staat!’

‘Er worden geene kinderen grootgebracht zonder ziekten,’ suste Reine, zelve ontsteld.

Maar Veria luisterde niet: ‘Jong, bloed trekt, bloed trekt!’ jammerde zij, geweldig tranen stortend, het scheen haar te ontlasten hare droefheid den teugel te vieren.

En Reine zag met droge oogen hare pleegzuster aan: vondelinge als zij, nagenoeg van gelijken ouderdom, moeder, weduwe, eigenares, met wellicht stervende kinderen boven, aan oprechten angst ter prooi; troost zoekend in overdrijving: bijkans pralend met haar kommer, althans al het belijdbaar en sympathiewekkend wee van haar hart luid uitbazuinend. Hoe rijk moest zij niet wezen, die zooveel roof te duchten had!...

Veria weende voort met het hoofd op den schouder van Reine, de koortsige hand in hare hand gestrengeld. ‘Gelukkige, die weenen mocht!’ en Reine, in het bewustzijn van hare eenzaamheid, van haar eigene versmachte teederheden, van haar heimelijke, altijd grievende kwetsuur, levendiger dan ooit door dit tooneel van moederonrust opgewekt, Reine, tevens door medegevoel geschokt, Reine was het, de behoeftige aan troost, die troost moest inspreken; de arme, die aan de rijke gaf.

XXIII.

Filip verveelde zich sedert een paar dagen, dat hij geene speelkameraden meer had. Hij was zeer blij te mogen medegaan met Reine. Deze haastte zich heen met den knaap, zij vluchtte den Opeel, zooals men eene overstroomde streek ontloopt met den duurbaarsten schat, dien men te redden heeft. De ziekte zijner zusterkens had hem niet neergedrukt, hij huppelde om haar heen, en dan vooraan om twee-driemaal trampelend over het brugje van de beek te kunnen loopen. Wat zag hij er gezond en frisch uit!

De namiddagzon vergulde de weiden en deed de late klaverbloemetjes als harde roode vruchten op de toemaat schitteren. Geen herfstnevel, geene kilheid in de lucht, alles daarboven blauw, alles hier beneden nog donkergroen.

Langs de groote baan, van het dorp komend, zag zij van op den Kattewegel twee menschen gaan: een man en eene vrouw. Wie waren zij? het kwam Reine voor, dat zij hen kende. Zou dat Lieven niet zijn met La, de meid van 't schaapgoed?

Och ja, - zij waren genaderd; juist aan het hoeveken, liepen zij om zoo te zeggen op haar; het was de muldersknecht met zijne bruid. Zeer druk in vroolijk gesprek, met het hoofd naar elkaar, hadden zij Reine niet bemerkt. Nu bleven zij staan. Reine had verrast van dat huwelijksplan gehoord, maar wilde er niet aan gelooven, ofschoon men verzekerde, dat ze reeds afgelezen waren voor de wet; een meisje van negentien jaar! Lieven zou toch zeker zijne kinderen meer beminnen! Nu bleek de waarheid duidelijk, zóó duidelijk, dat zij niet meer twijfelen kon en niet meer loochenen moest. Zij kwamen van de ‘zekering’ (ondertrouw) en Reine meer verlegen dan zij zelven, wenschte hun proficiat.

La - levendig, klein, een schoon gelaat, overstraald van geluk, met den blik terzijde als om er de niet dempbare schittering van te verbergen, glimlachte dankzeggend.

Lieven, jonggebleven, rozenkleurig, met eenige nauw te bespeuren rimpeltjes aan de oogen, een beeld van gezondheid en tevredenheid, geloofde een ernstige uitdrukking te moeten aannemen of zich te verontschuldigen:

‘Trouwen of arm worden’, zei hij.

‘Wanneer?’ vroeg Reine.

‘Met eerste en laatste gebod, de naaste week reeds.’

‘Veel geluk, veel geluk,’ sprak nogmaals Reine, den draaiboom opheffend. Zij zag hen samen den slag der hoeve ingaan, Lieven kon er zeker niet toe besluiten om zijne uitverkorene te verlaten; zij stapten al trager en trager, naarmate zij de woning naderden.

En Reine zag in verbeelding het eerste vrouwtje in haar deurgat staan, met haar eerste kind op den arm, zooals zij ze dikwijls had gezien... Zij had de begraving bijgewoond, zij hoorde nog het wanhopig gesnik van Lieven aan den open put; zij zag het gele grafterpje nog met gras overtogen... vergeten reeds.

‘Zoo gauw, zoo gauw! is alles dan herstelbaar hierbeneden, is er geen waar, geen blijvend menschenwee?’

XXIV.

Reine moest zich - al dacht zij het anders - wel zeer tehuis voelen op dat hoeveken om een kind, dat hun allen vreemd was, te durven medebrengen.

Filip was er dan ook zeer welkom; met Marcellien werd hij dadelijk kameraad. Zij gingen samen naar de varkenskotten en de kleine mocht den grendel uittrekken, en was toch bang voor de groote zeug, die snorkend opsprong, zoodra zij de deur zag openen. Hij stond er bij, toen de koeien gestrooid werden, dat alles was wel niet vreemd, maar toch iets nieuws voor hem, want in ‘de Klokke’ hielden zij geene beesten meer.

Peetje keek hem glimlachend na, wanneer hij later achter de jonge runders langs den boomgaard liep; maar hield hem toch met gebroken stemme tegen: ‘Houw! houw!’ als hij ook begon de melkkoeien te jagen, Roos en Sterreken, die, gekniepoot, het hoofd schuinsch oprichtten, zoo hoog zij konden, nieuwsgierig naar den kleinen, vreemden gast.

Hij wilde er niet meer weg, zei hij, nadat Marcellien hem het duivenhok getoond, en hem een koppel jonge duifjes gansch in eigendom had beloofd.

Reine maakte hem een beddeken gereed in hare kamer: een kafzak op een koffer gelegd; met twee stoelen er voor zou het geen gevaar opleveren er af te rollen.

Maar toen hij nu - vroeger dan de anderen - moest slapen gaan, bleek het, dat noch Veria noch zijne moeder, in de beroering van het verdriet, er aan gedacht hadden om een nachtrokje of eenig ander goed mede te geven.

Wat nu gedaan?

‘Wil ik er al gauw om loopen?’ stelde Marcellien dienstvaardig voor.

‘Ja, ja, als 't belieft,’ bad Reine.

Hij was nog van het hof niet, toen zij het reeds beklaagde.

Dwaze, die ze was, dat kindergoed te vergeten, hem naar ‘de Klokke’ te zenden, alsof ze zelve het niet halen kon!

En misnoegd keek ze door 't raam naar den versomberden boomgaard, waar de avond zich reeds tusschen de stammen begon te verspreiden, en, met den kleine op den schoot, die ingesluimerd was, wachtte zij naar zijn terugkeer, den mond dicht, het hart vol van verkropten wrok, vol twijfel nog en heimelijke krenking

echter als eene echtgenoote naar haar man wacht, die te laat in eene herberg zit, waar zij vermoedt, dat eene andere liefde hem heendrijft.

Lang bleef hij weg en toen hij eindelijk het pakje bracht en tevens bescheid gaf, dat het met de kleinen volstrekt niet goed ging, toen verschrikte zij, toen had zij woorden van spijt voor die onschuldige schaapjes; maar grammoedigheid nam de bovenhand, zoodra hij er bijvoegde, dat Veria zoo schreide. Reine zweeg hoorbaar, verachtend. Het schouwspel dezer benijde, hoovaardige smart, dat zij in den vroegen namiddag had bijgewoond, daagde weer voor hare oogen op; - ha dat zou zeker nog iets anders met Marcellien zijn geweest: Veria in zijne armen misschien, op zijn schouder uitweenend!...

Reine gevoelde bitter, door al haar lijden heen, dat zij hardvochtig en onrechtvaardig was.

XXV.

De heerschende ziekte scheen waarlijk van ergen aard en een algemeen karakter te zullen nemen. Alleen de Beekkant - waar Voncke woonde - was tot hiertoe gespaard gebleven; maar in de andere wijken van het dorp, bijna van huis tot huis waren er kinderen door aangetast: op de plaats lagen er twee in één huis in lijke bij den klompmaker, en het oudste was een paar dagen geleden begraven; het dochtertje van Lieven was dood. Een twaalfjarig meisje uit de kantwerkschool, die om karnemelk kwam bij Voncke, bracht die tijding aan met het verbaasd, ontzet gelaat, dien gewichtigen oogopslag der lieden uit het volk, fier er op een groot, geloofbaar nieuws te weten, verzekerd de belangstelling te zullen opwekken.

‘Och God, och God!’ zei Reine verbleekend.

‘In “de Klokke” ook liggen er drie slecht,’ deelde het meisje mede.

Ja, Reine wist dat, even daarom had zij den oudsten gehaald.

Zij nam hare blikken maat en ging in den melkkelder: dat heiligdom der boerinnen, met zijne altijd koele lucht, zijn frisschen geur, zijn rooden vloer, zijne witte muren, zijn galmend, gewelf, en terwijl zij het gevraagde in de kan goot, kwam het meisje voor de opening staan, zij wist nog een nieuws, zij kon niet wachten er mede:

‘Reine, weet gij het andere ook?’

‘Neen, wat?’ vroog zij bovenkomend, de klink toetrekkend.

‘Zuster Johanna is weggeloopen!’ ditmaal gefluisterd, zooals aan een bericht van zoo geheimzinnigen aard betaamt.

‘Uit het klooster?’

‘Ja.’

‘Maar dat kan niet waar zijn!’ zei Reine.

De hoogste graad der verwondering wordt niet zelden door ongeloof voor het medegedeelde uitgedrukt.

Ja, zeker was het waar, heel het dorp was er vol van, en het kantwerkstertje wist bijzonderheden: het was Zaterdagavond gebeurd, - nu was het Maandag - hoe had Reine dat toch nog niet gehoord!

‘Zuster Johanna, die hier al zoo lang meesteres in de school is!’ herhaalde Reine als voor zich zelve.

‘Al tien jaar!’ het meisje bleek eene zooniet werkzame, dan toch lijdzame rol in die vlucht te hebben gespeeld. Zuster Johanna was sedert eenigen tijd norsch en prikkelbaar geweest: voor het kleinste verzuim kregen de kantwerksters den papieren schandmijter op; dra scheen haar dat te spijten; zij vleide de gestraften; zij zelve zat soms te dubben met haar kussen op de knieën, de oogen strak, en vergat te werken; dan kon zij er in eens uitschieten, aan hare oogen wrijven als iemand, die wakker wordt, en begon haastiger dan ooit de kloskens dooreen te slaan. De kinderen stootten elkaar met de ellebogen aan: zij heeft weer een ‘schieter’[1] zeiden zij.

En de vertelster lachte met dien frisschen lach der kinderen, die uit onwetendheid meedoogenloos zijn voor alle zielewee.

Reine luisterde kalm en gretig naar dit verhaal.

Zaterdagavond nu als de kleine vertelster, die - waarschijnlijk gestraft, zij zei het niet - langer dan de anderen in de school was gebleven, en eindelijk ook haar kussen in het kleine kamertje droeg, waar zij alle, eerst gedekt met het papier op hetwelk men de kloskens verslaat en dan met een geruit linnen, stevig op de vier hoeken vastgespeld, in eene rij geplaatst de Zondagsrust genieten, had zij er zuster Johanna bevonden, met de schuiflade geopend, waar het geldschoteltje - de ontvangsten der

1) In de hersens geraakt.

maand voor spelden, papier en garen bevattend - in een der hoeken staat. De zuster bemerkte haar eerst niet, zij prevelde binnensmonds, zeer rood ziende, met de oogen opengespalkt. En toen het meisje, om ze niet te storen, haar kussen gansch stilletjes op het schab schoof, toen keerde de non zich om; zij nam het schoteltje, goot den inhoud in hare linker hand, hield die aan het kind open voor en zei:

'Mietje, ziet ge dat?'

'Ja ik, zuster.'

'Welnu, gij moogt het gaan vertellen, dat zuster Johanna zóóveel, alles, alles wat er in was, heeft medegenomen; hoort gij het? Het is geen diefstal, ik heb hier tien jaren van mijn leven gewerkt en geleden, zonder dank en loon, dàt mag ik toch zeker wel als reisgeld pakken, niet waar Mietje, niet waar?' had zij gevraagd.

'Ja, zuster Johanna,' had zij geantwoord, heel ontsteld, begrijpend, dat het eene vlucht gold.

'Maar zij was zinneloos gewis?' zei Reine.

'Neen, zij sprak heel bedaard, maar hare lippen beefden, hare hand sidderde.'

'Zuster, alzoo in uwe nonnenkleederen!' had Mietje gezegd.

'Ik heb er geene andere.'

En zij was Mietje vooraan gegaan; buiten de poort had ze eens schuw omgezien en dan was ze de velden in geijld.

Aldus luidde het verhaal der kleine. Zij was reeds ver van het hof, toen Reine onbeweeglijk stond, als luisterde zij nog immer. Zuster Johanna! die stille non met het gebogen aangezicht, die onder hare witte doeken en haar zwart hoofddeksel zelfs de oogen neergeslagen hield, als wilde zij nog een dijk meer tusschen haar en de wereld opwerpen; die halve heilige, die soms alleen nog in de kerk gebleven, toen hare kloosterzusters ééne voor ééne reeds vertrokken waren, hare handen met bescheiden vurigheid, de ellebogen dicht aan de zijde houdend, in kruisgebed ten hemel opstak! Zij was haar eed ontrouw geworden! Zij had het gewaagd een oord te verlaten, aan hetwelk een plechtige belofte haar bond! Zij had dien drempel overschreden, dien zij in tien jaren niet overschreden had, tenzij om het huis Gods - een twaalftal stappen vandaar - te bezoeken! Zij was heen, de wereld in, naar hare ouders? Wie weet. Bij vrienden? Eene non heeft er geene meer.

Althans, wat moest ze niet geleden, welken strijd gestreden hebben om tot dat uiterste te komen! Zij had hare belofte verbroken, eene belofte, eene eedverbintenis aan God... maar dat is nog van ander gewicht dan een eed aan de menschen!...

XXVI.

Reine kon niet slapen dien nacht: er komen oogenblikken, waarop men zooveel stof tot gedachten heeft, dat men niet weet, aan welke de voorkeur te geven, evenals men, overlast met bezigheden, aarzelt, vooraleer men er ééne aanvangt.

Het was als een baaierd, haar arm hoofd, dat zij in hare twee handen vasthield, dien nacht, zonder maan en misschien zonder sterren, althans die heel haar kamertje in eene bijna volslagen duisternis liet. Zij zat overeind en blikte voor zich heen, al zag ze niets.

Zij hoorde de zachte ademhaling van het kind, dat op den koffer lag. Zij dacht aan de weggeloopen non, die, gedreven door hare zucht naar vrijheid, niets ontzien had: noch haren Schepper noch de menschen; zij dacht aan al die onlangs gestorven, aan die begraven kinderen, aan de twee van den klompmaker, aan het klein van Lieven, die in lijke lagen. Zal hij nu zijn huwelijk niet verschuiven?... En de drie meisjes uit ‘de Klokke’ zouden zij genezen? O bij de onderstelling van hun dood schoot er Reine als een schicht door het hart; het was eene beangstheid zeker zoo hevig als die, welke Veria er bij voelde, al vond, al zocht zij geene uiting.

Indien die drie eens stierven! Zij loosde diepe zuchten, zuchten van ontevredenheid over die onrust, welke haar verteerde; waarom gehuicheld tegenover zich zelve? het was minder het medelijden met die arme kleinen, het verlangen om hun nauw opdagend leventje te sparen, die haar dien levendigen wensch voor hun behoud inboezemde, dan een ander heimelijk, schamelijk gevoel: deze drie meisjes dood, dan zouden alle hindernissen uit den weg zijn geruimd; Veria weder als jong; Marcellien zou haar huwen; het was Filip niet, die schoone, lieve jongen, die elk beminnen moest, welke een stiefvader zou afgeschrikt hebben! Eén kind in plaats van vier! En Veria had geld nu, en Marcellien had geld noodig, had hij het niet reeds meer dan eens gezegd, dat hij een vlashandel wilde aangaan,

omdat er met de boerderij geen droog brood meer te winnen was?

Hij was naar ‘de Klokke’, hij was er weer naar toe, hij trok er nu alle avonden heen onder voorwendsel nieuws van de zieken te vragen; van de zieken! Maar Reine wilde hem klaar en duidelijk toonen, dat zij zich door hem niet foppen liet, zij wachtte niet naar zijn bescheid, zij ging telkens naar bed, voordat hij terugkwam.

Geld? dat had ze niet meer, zij had het al of bijna al aan Peetje en Meetje gegeven - hoe licht was haar beursje met goudstukjes toch geworden! Zij wilde ze niet natellen, maar zij kon ze opeen doen dansen onder 't linnen. En dat had zij altemaal weggeschonken, zij dwaze! - mijnheer Constant had gelijk, wie arm is als zij moet geene geschenken doen... mijnheer Constant! een nieuwe bron van kwelling ontstond bij de invallende gedachte... alweder eene domheid van haar, die briefkaart gehaald en er op geschreven te hebben: ‘Ik zend u tijding, dat ik van uwen dienst afzie.’ Maar... zij kon niet anders, er mocht van komen, wat er wilde, zij zou het afwachten... afwachten van dáár uit dat hofstedeken door Veria op de straat te worden gezet, afwachten haar met Marcellien in de kerk te hooren uitroepen, te weten trouwen, want zien zou 't niet, zij wilde het niet zien!...

Sinds hij weder naar ‘de Klokke’ ging, was hij veranderd te haren opzichte, onverschillig, koel geworden. Nu had hij niets meer te vertellen des avonds; zij moest hem niet meer afwijzen, neen, neen, hij liet haar wel met vrede, zooals zij het gewenscht had, en bij deze vaststelling knarsten hare tanden onwillekeurig van ingehouden razernij.

Het kind sliep voortdurend met regelmatigen ademtocht; in het naaste vertrek snorkte Peetje, en een gepiep aan het braskot, bijna onhoorbaar, maar dat Reine toch in hare zenuwachtige overspanning duidelijk vatte, gaf haar de zekerheid, dat Marcellien binnenkwam. ‘Op zijne kousvoetelingen, zoo stillekens als een dief,’ bromde zij halfluid. Zelfs dit - misschien eene voorzorg om de slapenden niet te storen - nam zij euvel op. Het was als een opstand van heel haar wezen in haar: een gebriesch van haat, dat niet luid mocht worden, kwam verdoofd als het gegrijn eener zaag uit haar mond: ‘Oe, oe, oe!’ En zij sloeg de gebalde vuisten op haar eigene slapen...

ginder onder de brug stroomde het water: ‘Wil ik, wil ik?’ vroeg zij aan zich zelve.

XXVII.

Als zij Peetje aanzag, overmeesterde haar diepe weemoed, Peetje, die traag, onverschillig met zijn pijpken in den hoek zat, die wel niet kindsch, maar uitgedoofd door den ouderdom, als eene plant voortleefde, ‘opgepast als een kiekje,’ zooals de landlieden het uitdrukken voor de hoogst mogelijk bestede zorgen.

Peetje wist zelf niet, hoe gelukkig hij was, zijne wenschen werden voorkomen, zoodat hij er geene vormen moest. ‘Arme duts van een Peetje, hij zal 't gewaar worden, als hij onder Veria moet staan, zij die Jan-Cies zoo verdrukt heeft...’ en de ziekte, de dood van dien ouden, rijken oom, slordig en naar men vertelde buiten alle denkbaarheid verwaarloosd op het einde, stond Reine levendig in verbeelding te voor. Zij zag hem in zijn bed alleen zitten, zooals ze hem eens bevonden had, met langgegroeiden, grijzen baard, eene hulp inroepend, die zeker lang zou uitgebleven zijn, ware zij - bij toeval in huis komend - niet aangesneld. Nooit zou ze dat ledikant, die lakens, dien reuk vergeten... Het was zijne schuld, zei Veria, hij was heel zijn leven vuil geweest, toen Reine haar dienaangaande een zacht verwijt toestuurde.

Dat mocht wel waar wezen, maar was het eene oorzaak om hem allen oppas te onttrekken, om hem honger en dorst te laten lijden, zooals, wellicht overdreven, maar toch fluisterend in het dorp werd verteld?...

En met zulke gedachten was Reine bezield, als zij soms heel onverwacht den ouden Voncke, haar beschermeling, op den schouder kwam kloppen, hem zeer dicht onder de oogen ziende en als eene streeling vroeg: ‘Hoe gaat het, Peetje, zijt ge content?’

Het ventje lachte haar aan, onnoozel, met zijn rein geschoren, oud gelaat.

‘Wij moeten wel content zijn, wij hebben geene andere keuze,’ antwoordde hij, en het was hem aan te zien, dat deze woorden eene verbloemde bekentenis van geluk, veelmeer dan onderwerping aan een niet wenschelijk lot uitdrukten.

Ja, Reine was hoovaardig op Peetje; zie eens zijn linnen,

hoe wit! zijne klompen werden van binnen met asch gewarmd in den winter; zijne sokken bijna dagelijks vernieuwd, de hoek van den schoorsteenmantel was zijne eereplaats, dáár stond zijn withouten zetel, met een kussen aan de rugleuning, sedert het ventje zoo oud geworden was. Peetje had altijd gaarne een druppeltje gedronken en Reine zorgde er voor, dat 's morgens zijn bierglas - tegen 't beven - half vol jenever op de tafel stond.

En het huisje, en het hoeveken, hoe rein! men mocht in den kelder en in den stal gaan: geen nood er Sterreken of Roos of Blesse ongestrooid te vinden. Hoe kwam het, dat de koopmans haar altijd het hoogste van de markt gaven voor hare boter? Welk eene voldoening was het niet geweest voor Reine, toen Meetje zoo onverwachts werd overvallen, dat alles in orde was: de sprei en de bedgordijnen geurig frisch gewasschen, en in al haar verdriet had zij zich voelen groeien, toen de dokter, rondziende, aan mijnheer den pastoor had gezegd: ‘Hier zou men rijstpap eten van den vloer!’

Nu zou dat alles wel anders worden, of wel Veria zou er introuwen of Marcellien bij haar in ‘de Klokke’ zijn verblijf kiezen. In elk geval moest Peetje bij hen wonen... Och God! en de kinderlijke liefde, die zij hem toedroeg, werd innig verteederd door het nakend gevaar, dat zijnen ouden dag bedreigde.

Marcellien had haar sinds Meetjes dood van geene min meer gesproken, was dat gevoel nu ook al gestorven in hem? Hare vrouwelijke ijdelheid leed er onder, en ofschoon zij in alle oprechtheid aan zich zelve zegde en herhaalde, dat het alzoo best was en zij het niet anders begeerde, aangezien zij hem toch niet aanvaarden kon, was zijne broederlijke vriendelijkheid wellicht de grootste, heimelijke oorzaak harer stijgende ergernis.

Het krenkte haar hem naar ‘de Klokke’ te weten gaan om nieuws van de kinderen, die overigens alle drie aan de beterzij waren.

Die herhaalde bezoeken wekten daarenboven opspraak: hij ging met de weduwe trouwen, was de roep, en de boerin van 't schaapgoed, - de slechte geest van Reine - die altijd de taak op zich nam om deze onwetend te krenken en al hare onbehagelijke gevoelens op te ruien, vroeg het hem eens rechtuit in haar bijzijn:

Hij lachte.

‘Neen,’ zei hij, ‘daar is geen woord van waar.’

Waarom ging hij er dan voortdurend? Reine ‘maakte haren stul[1)] op,’ en gewaardigde zich niet de oogen van haar werk af te slaan, aandachtig met het houten lepeltje ribbetjes in de vaste gele boter prentend, als ware de regelmatigheid dezer versieringen van veel grooter gewicht dan het levensheil van Marcellien.

‘Het kan waar worden,’ herhaalde de boerin, ‘geen rook zonder vuur.’

Reine doopte den glimmend witten doek in water en legde hem over den stul; Marcellien, uit gewoonte, schoot ongevraagd toe, en met hun tweeën hieven zij hem van de tafel en zetten hem in de gereed op den bodem met blinkend stroo gevulde mande; een tweede doek, droog, wit en rood geruit, werd er over gehangen: gereed voor de markt.

Het zou zeker niet dikwijls meer gebeuren, dat ze aldus samen hunne vracht vaardig maakten...

XXVIII.

Wat zou er van haar geworden zijn, indien ze nu dat knaapje niet hier had gehad? En Filip had haar zoo lief, hij liep altijd achter haar of Marcellien, en als deze hem vroeg: ‘Gaat gij mee naar “de Klokke”?’ antwoordde hij: ‘Neen,’ met de vroege menschenkennis van een kind, instinctmatig bevroedend, dat genegenheid geene verdeeling begeert.

De dokter had alle gevaar als voorbij gerekend, maar aanbevolen de kleine meisjes - uit vrees voor waterzucht - zes weken binnen te houden.

Reine rekende er op, dat Filip dus ook nog gedurende al dien tijd bij haar blijven zou.

Veria, in strijd met de voorschriften van den geneesheer, kwam hem echter halen, op zekeren dag.

‘Neen, neen,’ zei Reine, niet zeer aanvallig, misnoegd over deze opeisching en met nog een anderen, grooteren wrok tegen hare zuster in 't hart: ‘hij is hier niet te veel.’

‘Ik wil hem te huis hebben,’ sprak Veria beslist.

‘Willen, willen,’ zei Reine, ‘ge moet nog zien, of ge hem meekrijgt.’

1) Klomp boter.

Zij ging en riep: ‘Filip!’ en daar de kleine aan de houtmijt, met zijn top spelend, draalde:

‘Moeder is hier!’

Zij meende, dat hij bij dit bericht zich achter den grooten noteboom of in het ovenbuur zou verschuild hebben, of den akker opgeloopen zijn, opdat men hem niet krijgen mocht, zooals hij altijd gezegd had, dat hij doen zou, indien zijne moeder om hem kwam; maar nu was hij in eenige sprongen tot bij haar. Hij sprak haar niet aan, hij vatte hare hand, hij drong zich dicht aan haar en draaide de plooien van haar kleed om hem heen, tevens schuw naar Reine opkijkend.

‘Daar, daar, wat is dit nu, botterik!’ verweet hem Veria, den knaap liefderijk met de hand een weinig van zich verwijderend, wellicht om hem beter te zien. Maar hij schreeuwde zonder tranen en kliste zich aan haar.

‘Filip,’ zei Reine, verwonderd en teleurgesteld, ‘Filip, gaat ge hier niet blijven dan? ge waart hier immers zoo content, kom, mijn jongen!’

Zij wilde hem tot zich trekken; maar hij wees hare hand af, hij scheen haar niet meer te kennen of te willen aanspreken.

‘Naar huis, naar huis!’ smeekte hij.

‘En hij was hier zoo gaarne!’ zei Peetje, die heel het tooneel gadegeslagen en begrepen had.

‘Naar huis, naar huis!’

‘Ja, ja,’ antwoordde Veria triomfant.

Maar hij scheen het nog te betwijfelen; hij liet hare hand niet los, toen Reine, ontgoocheld, gekrenkt in hare liefde en hare eigenliefde, zijne kleederkens had aangebracht en op de tafel in een pakje vouwde.

‘Wie heeft dat van zijn leven geweten, ge zoudt wel meenen, dat we hem iets hebben misdaan,’ zei Reine, de tranen in haar oog terughoudend.

‘Ja, jong, als ze iemand van hun volk zien, de kinderen, ge zoudt ze met geene ketens meer binden!’ deed Veria opmerken.

Marcellien was bij hen gekomen, hij scheen niet verwonderd Veria daar aan te treffen; hij had het geweten van daags te voren, doch niets gezegd om Reine niet te bedroeven, bekende hij nu.

Ja ja, zij hadden geheimen te samen. Reine beet op hare

lippen om geen woord van gramschap te laten ontsnappen. Zij zag hoe driest Veria hem in de oogen keek; was het door de macht dier vernieuwde liefde, of omdat zij meer zorg aan haar persoon besteedde, althans, ondanks hare geleden onrust, scheen Veria verjongd, minder mager, vroolijker dan Reine haar in lang had gezien.

‘Allo gaat ge mee?’ vroeg ze aan Marcellien, want de kleine trok aan haar arm onophoudelijk.

Hij aarzelde: dat pak kleederen was wel zwaar, doch een boerenzoon kent geene galanterie, dienstvaardigheid in 't openbaar zou zelfs belachen worden door anderen. Reine zag de lust om haar te vergezellen in zijne oogen blinken, en echter: ‘Neen,’ zei hij, ‘ik moet loof stekken.’

Dat was een uitvlucht, zij wist het wel, de rapen waren gestekt, maar hij dorst niet, hij zwichtte voor de vlam van Reine's blik...

Veria had haar kortweg bedankt, Filip haar niet meer aangezien, uit schrik voor langer oponthoud of dwang aldaar gehouden te worden, haar zelfs geen handje meer willen geven. En zij zag moeder en zoon den Kattewegel optrekken,... en met ontzetting zag zij nog iets meer: Marcellien, die, langs de haag weggeslipt, hen heimelijk wat verderop achterhaalde.

XXIX.

Toen hij wederkwam, bemerkte hij de buitengewone uitdrukking van haar aangezicht niet, hij scheen vroolijk gestemd, hij floot een deuntje. Hij had honger, zei hij. En Reine, gewoon hem te dienen, haalde het brood en de smouttes, en daar hij bekende, dat hij meer lust naar een stuk vleesch had, ging zij weder in den kelder en bracht het gevraagde.

‘Dáár!’ sprak ze en stiet den schotel met geweld tegen de tafel, op gevaar af hem aan stukken te slaan. ‘Dáár!’ en zij wierp het mes er bij. ‘En dáár!’ den mostaardpot er nevens gooiend.

Hij zag haar aan, verwonderd:

‘Reine, wat is er toch?’ vroeg hij heel kalm.

‘Wat er is,’ riep zij met eene toonlooze, schorre stem, waarover zij zelve verschrikte, ‘wat er is, dat gij met Veria vrijt, en ik hier te veel geworden ben, en ik er van doortrek, dat is er!’

En zij, zoo bezadigd in haar woorden, zij, die zoo waardig het onheil droeg, zooveel zelfbeheersching bezat, zoozeer vermeed te kwetsen, zij, die zoo schuw hare geheime oproeren tegen het lot verborg, zij zette al de sluizen van den opgehouden stroom harer gevoelens open, haar toorn brak onstuimig los als de schielijk opkomende wind, die, lang reeds dreigend, een onweer voorafgaat, de boomen ontwortelend, de pannen van de daken roffelend, de schoorsteenen neerwerpend, als door eene helsche macht er toe aangestuwd zijne verdelgingszucht oefenend... O het deed haar goed eens geweldig uit te vallen, haar hart, te vol, ware gebarsten zonder dat. Wat had zij niet geleden, zoo even terwijl hij Veria achterna was geloopen, toen zij Peetje, die vaak bij dage heel gekleed wat rusten ging, in zijn bed had moeten helpen! Hoe had haar bloed gekookt van ongeduld, toen zij, hem ondersteunend, haar stap op dien van den grijsaard regelen moest! O zij had het veld willen inloopen als een geschoten haas, over groote grachten springen, vluchtend voor haar innig, onuitstaanbaar wee.

Met de moeielijkste en pijnlijkste zelfbeheersching had zij liefderijk getracht Voncke aan te spreken, en de oude man moest wel zeer door de kleine, egoïstische bekommernissen, welke zijne hulpeloosheid medebracht, in beslag genomen zijn, om niet te merken, hoe ademloos en kort, hoe ongewoon haar antwoord klonk.

‘Ja, Peetje, nog wat, Peetje?’ terwijl zij het gevraagde pintglas water aan zijne lippen bracht. Dat glas! Zij had het op de steenen aan duizend stukken willen slaan. Met een ruwen duw, dien zij door een tweeden, zachteren trachtte te verbeteren, had zij het deksel achter zijn rug toegestoken.

‘Is het alzoo goed, Peetje?’

‘Danke, ja,’ zei de man en met die nederigheid van den ouderdom, die gelooft zich over een te lang leven te moeten ontschuldigen: ‘Ach, de bal is eens ten einde geloopen, en mijne baan ook!’ zuchtte hij.

‘Ja, het is hier uit met ons alle twee,’ bromde Reine, heengaande, maar hij hoorde 't niet meer.

En zij dacht aan de beek, die door groote regens aangezwollen, zoo hoog thans lag... ginder was vergetelheid van alles...

Gekleed met een katoenen hemdeken, gebusseld in een

grijzen wollen lap, aldus was zij gevonden, en nu, wat bezat ze - na dertig jaren - veel meer dan de kleederen, die ze aan had? Ongewenscht gekomen, vervloekt bij hare geboorte, verlaten, onbemind, wat had ze nu veel meer aan genegenheden vergaard? ‘Niets, niets!’ kreet zij overdrijvend. Wat had ze toch misdaan aan God en de menschen; was er op aarde nog zulk een rampzalig schepsel als zij?

Die vraag komt op in al de uitverkorenen, bij wie het lijdensvermogen door buitengewone vatbaarheid eene groote ontwikkeling verkregen heeft. En Reine wrong de handen in den hevigen aanval van het wee, dat ze persoonlijk waande doch waarvan zij, door alle eeuwen heen, van geslacht tot geslacht overgeleverd, onbewust den geheimzinnigen draad vasthield....

‘O moeder, moeder!’ schreide zij; die kreet ontsnapte haar altijd in oogenblikken van zielenangst. Het medelijden met het lot dier onbekende rampzalige smolt telkens met haar eigen smartbesef te zamen...

Aldus was het, dat Marcellien haar had bevonden en dat de aanblik van hem, zoo kalm en onverschillig, dien zeldzamen storm in haar had los doen breken.

Ha, zij was niet boos, riep ze, omdat hij Veria gaarne zag, verre vandaar, maar die valschheid kon ze niet lijden, dat huichelen met haar. Ze zou weggaan, hij mocht gerust wezen, ze zon geen hinder worden aan zijn geluk.

Wat gaf het haar al die jaren van haar leven hier versleten te hebben, hier zonder eenige!... zij hield zich in, bij het woord ‘belooning’: uit een laatste overblijfsel van achting voor zich zelve, roerde zij de geldquaestie, die zooveel tot haar wrok bijdroeg, niet aan.

Waarom had hij haar bedrogen? dat was niet noodig, hij wist wel, dat hij vrij was, vrij als de vogel in de lucht; hij moest in hare tegenwoordigheid nog onlangs aan de boerin van het schaapgoed niet staan loochenen, dat hij met Veria verkeerde, en dit laatste woord nam in haar mond eene betoning van verachting en haat.

‘Valschaard, leugenaar!’ verweet zij hem herhaaldelijk.

Een schok doorliep zijn rug als iemand, die een stokslag krijgt. Hij sprak niet, hij zou er ook den tijd niet toe gehad hebben onder het stortbad van die vijandelijkheden. Hij zat gebogen, als bevreesd. Zijn eten stond nog onaangeroerd voor hem.

En Reine, geprikkeld door die stilzwijgendheid, welke haar als eene schuldbekentenis voorkwam, wond zich zelve meer en meer op, en nu nam zij met wraakgenot tot schimp hare toevlucht. Hij had gelijk Veria lief te hebben: zij was hem immers trouw gebleven. Het zou zoo aangenaam zijn op het hoeveken met al die kleine jongens - vier! - vader van den eersten dag, zij zouden zijne ooren afeten; en het zou er proper uitzien, veel beter dan nu, zij was zoo parelnet, Veria! En hij zag zoo gaarne alles goed onderhouden, zij had zoo wel gehandeld met Jan-Cies, ze zou even braaf wezen voor Peetje...

Hij boog het hoofd nog dieper, doch strekte de hand smeekend uit, dat ze ophouden zou...

Ja, ja, zij wist het genoeg: hij kon geen kwaad van Veria hooren, die... en Reine, aan het toppunt harer woede, vond benamingen en scheldwoorden, die zij als kind gehoord had zonder er de beteekenis van te vatten, die haar later als jong meisje, indien een woestaard het waagde ze in haar bijzijn op iemand toe te passen, als een persoonlijke beleediging belgden, en die nu ras, afgebroken, toomloos, met onweerstaanbaar geweld en een innig, vernederend zelfbesef van gemeenheid tevens over hare verzengde lippen rolden...

En na een oogenblik van verpoozing hernam zij bedaarder, vastberaden, met verkropte stem:

‘Ge zult mij niet moeten wegjagen als een hond, ik zal zelve gaan, niet later dan vandaag, seffens, wilt gij dat ik seffens ga?’ Zij was zeer dicht, dreigend tot bij hem genaderd.

Marcellien was rechtgesprongen, op zijn gelaat straalde de opgetogen verrassing van den gelukkige, die een verloren en lang te vergeefs gezocht kleinood eensklaps tusschen de modder der sloot uit ziet blinken, en het vastgrijpt met die zekerheid van den eigenaar, die geen twijfel meer toelaat, geen ongeloof bij de getuigen zijner vondst meer duldt.

Hij had de beide armen wijd opengebreid:

‘Reine,’ zei hij luid, als eene oproeping tot eene slapende of droomende, en daar zij hem strak aanzag, zonder dat zij terugweek of zijne bedoeling scheen te begrijpen, deed hij zelf nog een stap naar haar. ‘Reine!’ herhaalde hij op teederen, stillen toon.

En overwonnen liet zij haar hoofd op zijnen schouder zinken.

Hij legde zijne wang op hare wang, zij voelde er de zenu-

wen van trillen. Hij kuste haar niet, hij zou het niet gewaagd hebben, evenals hij zich niet onderstond den arm, die om hare heup leunde, hooger om hare lenden te slaan en haar aan zijn hart te drukken: die overgave was zóó nieuw, zóó vreemd, dat het ontzag voor haar hem zelfs in dit volzalig oogenblik overheerschte.

‘Reine, het is de liefde!’ fluisterde hij.

XXX.

Was het gevatheid bij hem geweest, of eene instinctmatige ingeving haar aan zich zelve over te laten, het werk der ondermijning van haren wil zijn tragen, eigen, zekeren gang te laten gaan? Wilde hij hare jaloezie opwekken door zijne bezoeken in ‘de Klokke’, of was hij waarlijk op het punt geweest om zich in de strikken zijner eerste liefde weer te laten vangen, en had zijne sterkere neiging voor Reine de bovenhand behaald?

Reine vroeg het niet, omdat zij het niet weten wilde.

‘Ook al wel, mij is het om 't even,’ zei Peetje glimlachend, toen hun aanstaande huwelijk, voor hetwelk zij er niet eenmaal aan dachten zijne toestemming te vragen, hem aangekondigd werd. ‘Ge zoudt het slechter kunnen doen, jongen; en gij, geluk er mee!’ tot Reine.

Geheel dat gemoedsdrama, waarin hij eene lijdzame rol vervulde, en waarvan de ontknooping zijn eigen heil zoozeer had bedreigd, was nevens het oude boerken afgespeeld, zonder dat hij er iets van had gemerkt.

Een huis, dat op den boord van eene onstuimige beek gebouwd is, staat pal; berustend in de sterkte zijner grondvesten denken de bewoners niet aan gevaar; het water klotst jarenlang tegen de muren aan; er komt een tijd van hoogen vloed, die onrust begint te wekken: de stroom is toch zoo fel!.... maar het peil zinkt, het gebouw heeft niet geleden - zoo waant men ten minste - het is thans op de proef gesteld; een tweede vloed, een derde, geen nood nog.... zie ge 't wel, hoe kloek! het zal nu nimmer zwichten!.... En op eens stort het in, tot elks verbazing: het water was overal doorgedrongen tusschen de reten, door de steenen, onbemerkt had het de aarde weggespoeld, de grondvesten ondermijnd!....

Zoo ook met Reine. En nu, dat al de stormen voorbij waren, was haar gemoed helder als de blauwe lucht, nu was haar aangezicht zoo kalm als de zee na de schipbreuk. Zij was gered, behouden op de kust geslagen. Geen zweem van wroeging, geen zelfverwijt: had zij nog gewetensbezwaren gekend, zij zou het niet overleefd hebben.

'De slechtste onder de slechten,' murmelde zij met welgevallen, die versterking van hare belofte herdenkend, neen dat was ze niet, en nu verbaasde zij zich over haar langen, bovenmenschelijken weerstand tegen haar eigen hart.

Zij deed dien dag haar werk in huis en in de stallen, met oogen nog schitterend, met lippen nog droog, met handen nog gloeiend van ontsteltenis, maar tevens met dien inwendigen vrede, die zich in zachte bezadigdheid openbaart; met die stilzwijgende traagheid, welke eene zalige zelfbespiegeling met zich voert.

XXXI.

Des avonds ging zij op het hof. De groote eik, gansch ontbladerd, teekende zijn fijn zwart kanten twijgnet over knoestige takken op den najaarshemel af; geen nachtegaal kon er nu zingen, maar zij verlangde naar den toon; ginder stond de schuur van het schaapgoed, een donkere, zware massa; het water stroomde onder den boog der steenen brug heen en zij keek neder, zij zag er den starrenschemer in bewegen en luisterde naar het geheimnisvolle ruischen als naar eene stem uit de andere wereld, die zonderlinge dingen murmelt... En zij dacht tevens aan Marcellien... hoe was het mogelijk, hoe had zij zoo lang, zoo wanhopig dien strijd kunnen volhouden!...

Toen zij des avonds in hare kamer kwam, viel haar oog op het beddeken van den kleinen Filip. Welke teleurstelling, zijn spoedig, onvriendelijk afscheid!

Dat legerstedeken was er nu niet meer noodig, zij had het liever niet te zien en zij trok de deken en de lakens af. Daar rolden van onder de peluw eene heele reeks appelen, zijn 'muinkje', zooals men het noemt, vruchten onder de boomen opgeraapt, of gekregen en in de warme polster verborgen, zooals boerenkinderen doen, opdat zij eerder 'mellew' (murw) worden zouden.

En zij zag ze na. Weemoed en zelfverwijt kwamen in haar op: arme kleine! hij was zoo bevreesd hier te moeten blijven, dat hij zijn grootsten schat had in den brand gelaten, en zij was wel onrechtvaardig geweest in hare verbittering tegen hem; wel dwaas in haar wedijveren om wederliefde met zijne moeder... alsof de familiebanden zoo sterk en zoet zouden zijn, indien ze minder uitsluitend waren!

En een gejubel ontstond in het hart van Reine:

Zij ook, zij ook! aan haar evenals aan elke andere de toekomst met al hare verborgenheden, met al hare vermoede, maar nog ongenoten wellust!

Zij nam het portret van Filip van den wand; het was gansch verbleekt, bijna uitgewischt als zijne herinnering in haar binnenste; zij zag het lang aan, zij trachtte zijne trekken weer te vinden, nog eenmaal de oude gevoelens, zelfs den vroegeren angst voor meineed in zich op te wekken, maar het gelukte niet. Want nu gaf zij nog enkel gehoor aan een gebod, machtiger dan alle tegenstrijdige redeneeringen, overwinner van elk gewetensbezwaar, sterker dan eenigen eed: het was het dubbel gebod der natuur zelve, waarvan zij het goddelijk voorschrift in het oud Evangelieboek harer pleegmoeder niet hoefde te lezen om er aan te gehoorzamen: *De vrouw zal vader en moeder verlaten om den man te volgen*, en het andere: *Gaat en vermenigvuldigt*.

VIRGINIE LOVELING.

Bilderdijk's karakter.

Bilderdijk, Lotgenoot van Multatuli. Eene studie door Dr. Jan Te Winkel. Haarlem, 1890.

I.

Wanneer biographische bijzonderheden aangaande een groot kunstenaar worden wereldkundig gemaakt, of een samenhangend beeld gevormd uit de vele lijnen van zijn karakter, rijst uit het publiek niet zelden de op ontevreden toon geuite vraag: Waartoe is het noodig, dus te wroeten in het intieme leven van dien man? Kan men dan niet genieten van het schoone in zijne werken, zoo men niet weet, of hij staatsman was of winkelier; gehuwd of celibatair; een vroolijke Frans of een zwaarmoedig peinzer?

Het verwijt, in die vragen opgesloten, is onbillijk. Zeker, aesthetisch genot *behoeft* niet gepaard te gaan met de kennis van historische, biographische of wat voor bijzonderheden ook. Maar deze zijn niet zelden de sleutel, waarmede geheimen worden ontcijferd, die een juist begrip en daardoor een zuiverder genot in den weg staan. Hoofdzaak is echter, dat uitvoerige, nauwkeurige biographieën onmisbaar zijn voor hem, die de geschiedenis eener kunst wil bestudeeren.

Eene ideale historie der letterkunde b.v. zou onder meer moeten aantoonen, hoe de literarische geschriften een uitvloeisel zijn van hun tijd; hoe die tijd invloed heeft op de kunstenaars en omgekeerd ook soms de kunstenaars op hun tijd. Wat zij overnamen van anderen en wat als iets eigenaardigs, iets individueels in hen is te beschouwen; hoe dat eigenaardige in hen ontstond, hoe het groeide, of het werd nagedaan en misschien van iets bijzonders iets algemeens werd.

Het ideaal zij onbereikbaar, het is niettemin mogelijk, den afstand, die er ons van scheidt, aanzienlijk te verminderen. Daartoe wordt meer vereischt dan kennis van het tijdvak waarover de literatuur zich uitstrekt, en van die literatuur zelve.

Ook de auteurs moeten wij bestudeeren, hunne levensbijzonderheden en hun karakter, om het verband te kunnen zien tusschen hunne werken en hunnen persoon; om hun streven te begrijpen, hunne idealen te waardeeren, hun opgang en invloed verklaarbaar te vinden.

Niet alleen dus uit weetgierigheid, die ons belang doet stellen in al hetgeen menschen van beteekenis betreft; niet alleen om ons een voorstelling te vormen van hen, wier kunst ons deed genieten; maar om voorwaarts te komen op den weg, die naar het ideaal der letterkundige historie voert, streven wij naar de genoemde kennis.

En zoo beschouwd, brengt iedere nieuwe bijzonderheid, die een auteur beter kennen doet, iedere poging om zijn karakter naar waarheid te beschrijven, ons een stap verder in de goede richting.

II.

De *Ziektegeschiedenis van Eduard Douwes Dekker*, voor ruim twee jaar door Dr. Th. Swart Abrahamsz in *De Gids* beschreven, ontleent hieraan hare beteekenis. Die studie bezit de verdiensten, het volle licht te hebben doen vallen op verschijnselen, die niet zoozeer onbekend waren, als wel in eene voortdurende schemering gehuld. Ieder wist, dat Dekker heel ‘vreemd’ kon zijn. De een mocht dat beschouwen als een onvermijdelijk aanhangsel van buitengewone genialiteit, een tweede het toeschrijven aan zucht om bijzonder te wezen, aan aanstellerij; weer een ander terecht denken aan zenuwlijden - dat zonderlinge, dat zich uit in zijn daden als in zijn geschriften, is door Swart Abrahamsz uit het halfduister te voorschijn gebracht en onderworpen aan een nauwlettend onderzoek.

Wie de Ziektegeschiedenis heeft gelezen en niet geheel onbekend was met het leven en de werken van Willem Bilderdijk, is ook zeker getroffen geworden door de overeenkomst tusschen Douwes Dekker en den man ‘singulier in alles’, die nog thans door niet weinigen als onze grootste, door zeer velen als één onzer grootste dichters wordt beschouwd.

Zonder het te bedoelen, heeft Swart Abrahamsz ook Bilderdijk beter doen begrijpen en het verlangen naar een onpartijdige karakterbeschrijving van dezen verlevendigd. Wel hadden reeds mannen als Jeronimo De Vries - de oudere -, H.W. Tydeman, Da Costa, Wap, Alberdingk Thym, Van Vloten, Busken Huet, - om geen anderen te noemen - beproefd, een beeld van den zwartgalligen man te vormen, doch hunne pogingen zijn niet dan voor een deel geslaagd. Aan den eenen kant vriendschap, piëteit en vereering, die het goede zochten te vinden, ook waar het niet was; aan den anderen afkeer, soms walging en woede, die krijschte om het recht 'het rijmend, kwakzalvend, liegend, op Shakespeare, Schiller, Göthe scheldend, tegen alles wat hooger en beter was razend, vunzig ondier (te) verafschuwen.'[1)]

De tijd voor dergelijke hartstochtelijke ontboezemingen schijnt, voor zoover het Bilderdijk betreft, voorbij te zijn. Evenmin als wij thans zijne gebreken trachten te bemantelen, geven zij ons meer aanleiding tot schelden en tieren. Waar wij naar streven, is hem te kennen en te begrijpen.

Swart Abrahamsz' Ziektegeschiedenis tot leidraad nemende, heeft Dr. Jan Te Winkel in een vrij uitvoerige studie het karakter van Da Costa's leermeester en geestelijken vader geschetst.

Mag het gewaagd heeten, iemand af te beelden, terwijl een ander modelstaat, Te Winkel kent Bilderdijk te goed om in dezen slechts een anderen Douwes Dekker te zien. Hij heeft dan ook een portret geleverd, dat als geheel beter voldoet dan een der tot dusver bestaande. Het belangwekkende van zijn arbeid wordt nog verhoogd door de noodzakelijkheid waarin hij zich door het zelfstandig navolgen van zijn voorbeeld zag gebracht, om een parallel te trekken tusschen den schrijver van de Ziekte der Geleerden en dien van den Max Havelaar.

Bilderdijk en Douwes Dekker. Welk een tegenstelling! De kampioen voor het verledene, de geeselaar van al wat nieuw is in staatkunde en geloof - en de strijder voor vooruitgang, de baanbreker voor nieuwe ideeën; de een, een man, die het verstand rangschikte ver onder het gevoel en het op openbaring

1) Dr. A. Van der Linde in den Nederl. Spectator van 1876, blz. 93.

berustend geloof; de andere, althans in theorie, de hartstochtelijke vijand van wat strijdig was met de rede; de een, het ouderlijk huis niet verlatende voor zijn drie en twintigste jaar, en werkend, blokkend, peinzend tusschen vier muren; de ander, op dienzelfden leeftijd ver van het geboorteland, bekend met het Hollandsche zoowel als het Indische leven en tamelijk zelfstandig werkzaam op Sumatra, na op Java zijn sporen te hebben verdiend...

En bij al dat verschil tusschen dien donkeren man met zijn borstelige wenkbrauwen en dien bleekblonden met zijn lichtblauw oog, welk een overeenkomst!

Bilderdijk, de provisioneele representanten van het volk van Holland als het ware dwingende, hem te verbannen; Douwes Dekker plotseling zelf zijn loopbaan als Indisch ambtenaar verlatende. Beiden vol moed een nieuw leven intredende, dat hun teleurstelling op teleurstelling schonk; armoede, het gevolg van hunne handelwijze. Beiden hun huwelijk verbrekende om voortaan met een andere vrouw dan hunne echtgenoote lief en leed te deelen. Beiden vergood door den een, beschimpt en verguisd door den ander.

En nog oneindig grooter dan de overeenstemming in levensbijzonderheden is het die in karakter, in aard.

Zinnelijk, zenuwachtig, hoogmoedig, geniaal, zij waren het evenzeer. Het gevoel, dat zij ánders, dat zij méér waren dan gewone stervelingen verwekte in hen de zucht om bijzonder te schijnen en paradoxen te verdedigen. Sterk was ook in beiden de drang om als hervormer op te treden.

Er is meer. Er valt bij den een als bij den ander te wijzen op een begin van vervolgingswaan, op ongeschiktheid om geldzaken te besturen, op neiging tot profeteeren, op ridderlijke opwellingen, gulheid.... Zelfs in de wijze van zich uit te drukken is meer overeenkomst dan men vermoeden zou.[1)]

1) Het is hier niet de plaats om een vergelijking tusschen Bilderdijk en Multatuli tot in bijzonderheden uit te werken. Ik wensch er dan ook slechts ter loops op te wijzen, dat een onderzoek naar de overeenstemming in hun denken en schrijven m.i. verrassende uitkomsten zou opleveren. Bij beiden vindt men uitdrukkingen, die letterlijk zóó door den ander konden zijn gebezigd. Een enkel voorbeeld. Bilderdijk schrijft aan Jeronimo De Vries: 'Is het niet hard, als men toont te weten wat *slapen* is, het niet te kunnen doen?' Bij een door hem vertaald vers teekent hij aan: 'Uit een Oud-Engelsch stuk, doch heeft zeker in mijne overbrenging gewonnen'. - Als Bilderdijk met zijne verloofde eenige uren heeft doorgebracht, waarin hij 'geen mensch kan geweest zijn, om niet te bezwijken,' verkleint hij den mispas, dien hij bijna had begaan (en weldra ook beging) door een uitval op 'onwaardige schepselen, die omdat ze de deugd niet kennen, haar buiten het hart zoeken, dat er de eenige zetel van is.' Volkomen dezelfde gedachte werd door Multatuli korter uitgedrukt, toen hij de plaats aanwees, waar de deugd of de eer *niet* zat.
De indruk, dien Bilderdijk en Dekker op oudere, bezadigde menschen maakten. moet ook in vele opzichten gelijk zijn geweest. 'Niets zal ik U ooit kwalijk nemen', schreef Meinard Tydeman in 1815 aan Bilderdijk. 'Op U word ik nooit boos', zei Van Lennep een halve eenw later tot Donwes Dekker.

Het onderwerp is rijk, de stof dankbaar. Toch geloof ik niet, dat Te Winkel's vergelijking van Bilderdijk met Multatuli velen zal kunnen bevredigen.

Vergis ik mij, als ik eenige animositeit tegen den man van Lebak in de ‘studie’ meen te ontdekken?

Het gaat toch niet aan, Bilderdijk op het punt van ‘impopulariteit’ in één adem te noemen met Multatuli![1] Deze wordt veel gelezen. Bilderdijk weinig. Tijdens zijn leven was het al niet beter. Het viel hem dikwijls moeielijk, een uitgever te vinden, die ƒ 1.- per bladzijde wilde betalen. Slechts van enkele zijner dichtbundels mocht hij een tweeden, van geen enkelen een derden druk de wereld inzenden, hoewel er tusschen het verschijnen van *Mijn Verlustiging* en Bilderdijk's dood, vijftig jaren liggen!

Volgens Te Winkel staat Bilderdijk als kunstenaar ‘oneindig’ hooger dan Multatuli[2] en is de kennis van laatstgenoemde ‘kinderachtig’[3] als men ze met die van den ander vergelijkt. Ook zouden de *Ideën* - met de Woutergeschiedenis! - ‘wat diepe gedachten, rijke verbeelding en eigenaardige wendingen aangaat’, beneden Bilderdijk's Brieven staan.[4]

Bijna evenzeer als deze uitspraken verbaasden mij die, welke op beider karakter betrekking hebben. Was Bilderdijk werkelijk zooveel beminnelijker, minder ijdel, minder zelfzuchtig dan Douwes Dekker? Gaf hij zoo dikwijls blijk van een ‘hooge mate van zelfkennis?’[5]

Ik geloof het niet; en wat Te Wiukel bijbrengt tot staving van zijn meening: ‘Niet zelden had hij besef van hetgeen hij

1) Dr. J. Te. Winkel, t.a.p., blz. 72 en 73.
2) t.a.p. 75.
3) t.a.p. 27.
4) t.a.p. 80.
5) t.a.p. 76.

misdaan had; hij wist, dat hij ziek was, ook ziek van geest,' het bewijst niet veel.

Wordt bij Bilderdijk wel wat veel vergoelijkt, Dekker wordt zwarter geschilderd dan hij was. Wij kennen hem nog te weinig om zijn deugden en gebreken nauwkeurig te kunnen afwegen. Maar wanneer een zijner vrienden, die niet blind was voor zijn fouten, spreekt van den 'adel zijner bedoelingen', zijn goedheid, zijn 'hart van het zuiverste goud'[1], wanneer een opmerker als Busken Huet hem in het dagelijksch leven 'zeer beminnelijk' vond[2], dan mogen wij aannemen, dat Te Winkel niet onbevooroordeeld is te zijnen aanzien.

Trouwens, dit blijkt uit meer plaatsen.

Is de bewering niet, zachtst genomen, schromelijk overdreven, dat Multatuli 'zijne vrienden en vereerders grootendeels onder het bierhuisschuim moest zoeken?'[3]

En is het niet onjuist, dat er voor zijn dood geen mannen van beteekenis waren dan Vosmaer en Veth, 'die zijn genie huldigden?'[4]

Het zou onbillijk zijn, te verzwijgen, dat Te Winkel in zijn boekje betrekkelijk weinig plaats heeft ingeruimd voor de hier vermelde punten van vergelijking. Hoofdzaak is hem geweest, Willem Bilderdijk te doen kennen als mensch.

III.

Schoon de berichten aangaande Bilderdijk's ouders elkaar op meer dan één punt tegenspreken, hebben wij alle recht om aan te nemen, dat de kleine Willem erfelijk 'belast' ter wereld is gekomen. Vooral zijne moeder, Sibille Duyzenddaalders, schijnt aan neurasthenie te hebben geleden. Of dit, zooals Te Winkel vermoedt, in verband heeft gestaan met het feit, dat zij geboren was uit het huwelijk van naverwanten, willen wij daarlaten.

1) Geciteerd door Swart Abrahamsz in het voorbericht van de afzonderlijke uitgave der Ziektegeschiedenis. (Amst. 1888) blz. VI en VII.
2) Zie Jan Ten Brink's Geschied. der Noord-Nederl. Letterk., III blz. 402.
3) Jan Te Winkel, t.a.p. 76.
4) Ald. - Vóór zijn dood verscheen o.a. Busken Huet's belangrijke studie over Douwes Dekker, opgenomen in Ten Brink's Hedendaagsche Le terkundigen.

Alleen zij opgemerkt, dat hare ouders niet waren volle neef en nicht.[1)]

Gedurende de jeugd van Willem Bilderdijk schijnt alles te hebben medegewerkt om de hem aangeboren zenuwachtigheid schrikbarend te ontwikkelen.

Hij was een zoogenaamd wonderkind, dat veel vroeger dan heilzaam was voor zijn gezondheid, las en schreef en Fransche lessen opzei. De zucht tot leeren schijnt door den vader eer aangewakkerd dan op verstandige wijze getemperd te zijn.

Toen een buurjongetje hem dien ongelukkigen trap op den voet gaf, die beenvliesontsteking ten gevolge had, was Willem vijf jaar oud. Het duurde tien jaren, eer hij weer goed kon loopen, twintig voor de wonde zich sloot. Deze was door Willems vader, Dr. Izaak, bedorven. De gewezen medicus, die in de jaren zijner praktijk den naam had gedragen van ‘den bloedvergieter’, zocht alle heil in aderlatingen. Willem verzwakte en teerde uit; kreeg een longontsteking en werd opgegeven. Tegen aller verwachting herstelde hij, maar hij bleef ziekelijk.

Zijn grootste, bijna zijn eenige genot in die jaren was studeeren. Omgang had hij weinig. De buitenwereld bleef hem vreemd. Neiging tot afleiding, spel, gezelligheid, gevoelde hij slechts in zeer geringe mate. Men zou kunnen zeggen, dat hij in zijn somber kamertje onverschillig werd voor al het stoffelijke, indien zich in den stillen knaap de sexueele driften niet bovenmatig hadden ontwikkeld.

De vakken, door Willem Bilderdijk in zijn jeugd en jongelingsjaren beoefend, waren talrijk en van zeer verschillenden aard: de studie van oude en nieuwe talen, letterkunde, geschiedenis, wiskunde, natuurkunde, physiologie, anatomie, geneeskunde, wijsbegeerte, theologie, werd afgewisseld door teekenen, etsen, schilderen, dichten.

Hij leerde veel en leerde ongelooflijk vlug. En daar hij in de meeste wetenschappen zelf zijn weg zocht, werd zijn verstand

1) Sibilles vader, Willem Duyzenddaalders, huwde in 1728 met Isabella Pelgrom de Bie; niet zijn volle nicht, maar de dochter van zijn vollen neef Emanuel Pelgrom de Bie. Deze Emanuel was een zoon van Femmetje Duyzenddaalders; Willem was een kind van Femmetjes broeder Jan.
Te Winkel's meening, dat Willem Duyzenddaalders en Isabella Pelgrom de Bie denzelfden grootvader zouden hebben gehad, berust blijkbaar op een onnauwkeurige opgave van J.G. Frederiks in den Nederl. Spectator van 1884, blz. 348.

meer gescherpt, zijn combinatievermogen meer ontwikkeld, bleef zijn zelfstandigheid beter bewaard, dan wanneer hij geregeld onderwijs had ontvangen van een middelmatigheid. Jammer, dat het vaarwater van den autodidact door blinde klippen onveilig wordt gemaakt! ‘Hij spant zijne verbeelding in om den draad te vinden, die orde brengt in den chaos der onbegrijpelijkheden; hij rust niet vóór hij eene verklaring gevonden heeft, die hem voldoet, zonder misschien ooit te weten, of zij de juiste is; en in zijne verrukking over het gevondene ziet hij allerlei kleine bezwaren over het hoofd, waarop een ander hem gemakkelijk opmerkzaam had kunnen maken, en die van zelf zouden zijn opgelost, wanneer hij geleidelijk langs den wel schoolschen, maar eenvoudigen weg zijn onderwerp had leereu bestudeeren.’[1)]

Vooral de taalkundige werken, door Bilderdijk later in het licht gezonden, vertoonen de kenmerken van geschreven te zijn door een autodidact met meer phantasie dan wetenschappelijken zin. Zij zijn oorspronkelijk en vernuftig, maar onbetrouwbaar.[2)]

Zijn vlugheid stelde hem in staat, zich in onbegrijpelijk korten tijd van een wetenschap op de hoogte te stellen. Duidelijk bleek dat in 1807, toen zijn Fransche vriend Brisseau Mirbel hem verzocht, de uitgave van een geschrift over plantkunde te bezorgen, gericht aan den Duitschen geleerde Ludolf Christian Treviranus en daarom voorzien van een Duitsche vertaling. Mirbel verstond geen Duitsch; had zijn uitvoerigen brief in die taal doen overbrengen en riep nu de hulp in van Bilderdijk. Deze, die zich vóór dien tijd nooit met de studie der botanie had beziggehouden, contrôleert de vertolking, schrijft - in 't Fransch - een inleiding voor het werk en voegt er een vergelijking aan toe van Mirbel's systeem met dat van den beroemden Rudolphi. Deskundigen, niet slechts van den toenmaligen tijd, roemen het belangwekkende en de duidelijkheid van Bilderdijk's uiteenzetting, welke in geen enkel opzicht den leek verraadt.[3)]

1) Te Winkel, t.a.p. 13 en 14.
2) Onjuist, althans overdreven is echter wat Te Winkel schrijft (t.a.p. 29 en 30): ‘al die talen, ook de Oudgermaansche, waarover hij met zooveel beslistheid en schijn van grondigheid schreef, waren hem slechts zeer oppervlakkig uit woordenboeken of andere tweede-handsche werken bekend.’ Uit verschilleude brieven als ook uit de catalogi zijner bibliotheken blijkt, dat B. niet zelden tot de bronnen zelve is opgeklommen.
3) De voorstelling, door Da Costa van de zaak gegeven (De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk, blz. 442) en overgenomen door Te Winkel (t.a.p. 27), als zoude de Duitsche vertaling van Mirbel's brief van Bilderdijk's hand zijn, is onjuist. (Vgl. Exposition de ma théorie etc. par Mr. Brisseau Mirbel, p. VII et VIII). Dat Bilderdijk zich zou hebben geschaamd over zijn botanisch werk (Te Winkel, t.a.p.) is zeer onwaarschijnlijk. De door Te Winkel geciteerde zinsnede uit een brief aan M. Tydeman, is blijkbaar een uiting van valsche nederigheid.

Reeds jong was Bilderdijk begonnen met dichten. Zijn vader maakte ook verzen en reciteerde ze wel eens in den huiselijken kring. Willem vatte zijn dichtoefeningen ernstig op. Hij vertaalde veel, vooral uit het Latijn, en bracht een zelfde vers dikwijls op verschillende manieren in 't Nederlandsch over om de taal in zijn macht te krijgen en gemakkelijk te leeren versificeeren. Op twintigjarigen leeftijd dong hij mede naar den prijs, dien het Leidsche genootschap *Kunst wordt door Arbeid verkregen*, had uitgeschreven voor het beste dichtstuk over niets meer of minder dan den *Invloed der Dichtkunst op het Staatsbestuur*. Hij verwierf den ‘gouden eerepenning.’ Toen een jaar later weer een vers van hem met goud werd bekroond, rangschikte men den jongen man onder de beste Nederlandsche dichters.

Die plotselinge overgang van onbekend tot beroemd (althans in de letterkundige wereld) moet, naar het mij toeschijnt, een geweldigen invloed op zijn karakter hebben geoefend. Tot dusverre had hij weinig kennissen, weinig omgang gehad; met weerzin nam hij de nederige betrekking waar van boekhouder op het kantoor zijn vaders (die van arts inspecteur van de belastingen was geworden), zijn vrije oogenblikken in eenzaamheid wijdende aan wetenschap en kunst. Nu werd het anders. Het Leidsche Genootschap benoemde hem nog in 1776 tot medelid; hij kwam in aanraking met geleerden, dichters en dichteressen: met Laurens Van Santen, Bernardus De Bosch, Daniël Van Alphen, Pieter Uylenbroek, Rhijnvis Feith, Juliana Cornelia De Lannoy.

Hoe zijn hoogmoed groeide!

Dezelfde wereld, waarin hij zich kort geleden niet dan met schuwheid, met zekeren heimelijken angst bewogen had, juichte toe. Mocht hij in het diepst van zijn hart wel eens gevreesd hebben, bij anderen achter te staan, nu bleek immers ten duidelijkste, dat hij de meerdere was van de onbeduidende menschen uit zijn omgeving?

Schriftelijk en mondeling verkeer met mannen van naam

kon dien hoogmoed niet knotten. Integendeel. Wel achtte Bilderdijk zich niet op elk gebied den meerdere van zijn nieuwe vrienden, maar hij zag spoedig, dat niemand van dezen zich in algemeene kennis met hem kon meten. En als dichter, dat voelde hij, zou het hem niet moeilijk kunnen vallen, al zijn tijdgenooten achter zich te laten.

De kiemen van hoogmoed - ook van ijdelheid - waren altijd bij hem aanwezig geweest. Als klein jongetje verlustigde hij zich reeds in de meening, door zijn grootmoeder van moederszijde af te stammen van de Van Veen's, de Heusden's, de Teisterband's.[1] Ook aan Witte van Haemstede achtte hij zich - door diens moeder - verwant. Hij wilde het graag doen voorkomen alsof de heugenis aan Floris V, diens zoon, de Heusden's enz. nog voortleefde in zijn familie. Zoo oppert hij de onderstelling, dat Witte uit een wettig huwelijk zou zijn voortgesproten en laat daarop volgen: 'Dit praatjen ging wel in onze Heusdensche coterie.'[2] Ook spreekt hij van overleveringen in zijn geslacht aangaande Graaf Floris.

Hoogmoed was een sterk sprekende eigenschap van Bilderdijk. In weinig anderen zou het opkomen van zichzelf te getuigen, dat reeds in hun 'vroegste jeugd' hun verstand

> 'de Grijsheid blozen deed'[3],

of zich in een brief de uitdrukking te veroorloven: ... '(Tydeman) die zeer wel weet, hoe averechts dit Volk gesteld is om of mij of waarheid te hooren' ...[4]

Toch is de voorstelling overdreven, als zou Bilderdijk zijnen hoogmoed altijd den vrijen teugel hebben gelaten. Hij kende

1) Zeer terecht is reeds herhaaldelijk op het ongegronde dier meening gewezen. Men hoede zich echter voor te ver gedreven scepticisme. Zoo betwijfelt of ontkent Te Winkel (t.a.p. 39) ten onrechte de verwantschap van Emanuel Pellegrom de Bie (Willem Bilderdijk's bet-overgrootvader) met Laurens Pellegrom. Deze laatste was een achterachterkleinzoon van Alijt Back, wier broeder, de priester Gijsbert Back, twee beneficiën stichtte aan het altaar der H. Drievuldigheid in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. (Vgl H.J. Allard in Stud. op Godsd., Wetensch. en Letterk. Gebied, XXIII, 243 vg.) Uit een dier beneficiën, hetwelk gedurende acht geslachten in de familie Pelgrom of Pelgrom de Bie is verbleven en toen aan de Bilderdijk's kwam, hebben zoowel de dichter als zijn zoon Lodewijk jaren lang een rente genoten.
2) Brieven, III, 12.
3) Aan Miss Suada (DW. XII, 27).
4) Aan Da Costa. Brieven IV, 4.

zijn fout en bestreed die. Soms ook had hij buien, waarin hij zich werkelijk klein voelde. En lang niet altijd was hij overtuigd van het uitmuntende van zijn werk. Te Winkel zegt: ‘De geringste twijfel aan zijne geleerdheid of voortreffelijkheid deed hem opvliegen en zijne tegenstanders verguizen of vertrappen.’[1] Dikwijls was het anders. Wanneer hij maar overtuigd was, dat de aanmerking werd geuit door een vriend, was hij geneigd aanstonds toe te geven. Jeronimo De Vries is niet tevreden over den Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau; Bilderdijk antwoordt: ‘Gij hebt recht; de Lijkzang heeft over 't geheel niet veel te beduiden. De ware warmte ontbreekt er aan.’[2] Wiselius vindt den Koekeloer niet mooi; de dichter schrijft hem terug: ‘Omtrent Koekeloer hebt Gij volkomen recht, het onder de prullerijen te tellen.’[3]

Bilderdijk was hoogmoedig. Maar niet zelden neemt hij den schijn aan, van het veel meer te wezen dan werkelijk het geval is. Wanneer zijn tegenstanders niet gemakkelijk te weerleggen zijn, bestijgt hij een heel hoog voetstuk om aan het publiek te toonen, hoe diep zijn vijanden beneden hem staan.

Dat ‘alle onzedelijke daden, die hij in zijn leven bedreef, alle dwaasheden, waardoor hij zich bij velen bespottelijk maakte, kunnen (worden beschouwd) als uitvloeisels van dat ééne groote gebrek, dat zijn karakter beheerschte: hoogmoed’[4], is zeker niet waar. Zijn geringe waarheidsliefde staat er niet meer dan gedeeltelijk, zijn gebrek aan wilskracht nog minder, zijn wulpschheid in 't geheel niet mee in verband.

Van het zinnelijke in Bilderdijk's natuur leggen een betrekkelijk groot aantal gedrukte en ongedrukte verzen, soms ook zeer platte woordspelingen in zijn prozawerken getuigenis af. Een ongebonden leven heeft hij evenwel nooit geleid.

Het is begrijpelijk, dat hij reeds vóór zijn vertrek naar Leiden - hij werd student op drie en twintigjarigen leeftijd - een of meer verliefdheden achter den rug had. Terecht wijst Te Winkel er op, dat ‘de jonge meisjes, steeds zoo gereed het genie te huldigen, vooral wanneer het zich in schitterenden

1) Te Winkel, t.a.p. 36.
2) Brieven II, 190.
3) Brieven III, 183.
4) Te Winkel, t.a.p. 35 en 36.

vorm vertoont, hem hare hulde niet onthielden, en in de eerste plaats die begaafde of kunstlievende jonkvrouwen, die zelve de lier besnaarden en met de dichtkunst dweepten, zooals men op het eind van de 18e eeuw dwepen kon, en die in hem een galanten, jeugdigen Mentor zagen.'[1)]

De voorbeelden, door Te Winkel tot staving van deze opmerking bijgebracht, zijn echter niet gelukkig gekozen.

Hij noemt in de eerste plaats Juliana Cornelia De Lannoy; maar de verhouding tot deze adellijke dame, die wat haar leeftijd betreft Bilderdijk's moeder kon zijn, was wel vriendschappelijk, doch geenszins van galanten aard.

Ook bestaat er geen enkele reden om te gelooven, dat Bilderdijk voor de Friesche dichteres Cynthia Lenige, op den leeftijd van bijna vijf en twintig jaar te Makkum overleden, zijn hart heeft voelen kloppen. Wij mogen veilig aannemen, dat het talentvolle meisje, wier 'gebrek aan genoegzame verkeering met kundige Liefhebberen'[2)] door hare vrienden werd betreurd, niet met den dichter van *Mijn Verlustiging* bekend is geweest. De titel van Bilderdijk's vers *Ter gedachtenis van mijne vriendin Mejuffer Cynthia Lenige* kan niet als bewijs van het tegendeel gelden. Het is een parodie op een Lijkdicht van Jan Aukes Bakker, dat Bilderdijk belachelijk maakte door aan elk couplet een regel toe te voegen. Natuurlijk moest hij voor het geheel den door Bakker gekozen titel behouden. Met de Cinthia (een aan Propertius ontleende naam) uit de Verlustiging heeft Cynthia Lenige niets te maken.

Evenmin kan ik in Regnilde, aan wie de genoemde bundel werd opgedragen, een vlam van den jeugdigen dichter zien. Bij de aan haar gerichte regels heeft Bilderdijk blijkbaar niet aan één meisje, maar aan de meisjes in 't algemeen gedacht. Hij spreekt tot de 'minnelijke weêrhelft van het menschelijk geslacht', tot de 'lieve juffers', de 'lieve schonen'; hij vindt de meisjes te koel, te ongevoelig; door zijn erotische verzen hoopt hij ze 'een zuchtje, dat uit wellust spruit' te ontlokken; maken zij dan eenmaal een 'oprechten minnaar' gelukkig,

1) Te Winkel, t.a.p. 16.
2) Jan De Jongh, de Jonge in het Voorbericht tot Cynthia Lenige's Mengeldichten (Amst. 1782), blz. XII.

deze moge dankbaar gedachtig zijn aan den dichter, die het ijs in 's meisjes boezem heeft doen ontdooien.[1)]

Dat Bilderdijk Regnilde zou bedoelen[2)], als hij in een brief van ‘het schoonste meisje van Leyden’ spreekt, om wie hij ‘in duël’ geweest zou zijn, is een onderstelling zonder genoegzamen grond. En stellig is Te Winkel's vermoeden onjuist, dat men in dat ‘schoonste meisje’ dezelfde Leidsche jonge dame zou moeten zien, met wie de dichter in 1784 minnebrieven heeft gewisseld.[3)] Deze dame toch, Anne Luzac, de dochter van den bekenden uitgever en advocaat Elie, was, toen Bilderdijk over zijn duel schreef en zijn vers Aan Regnilde werd gedrukt, een aankomend meisje van veertien jaar, veel te kinderachtig om de aandacht te trekken van den tien jaar ouderen student.

Na van 1780 tot 1782 in Leiden te hebben vertoefd, promoveerde Willem Bilderdijk in de rechten en vestigde hij zich te 's-Gravenhage. Daar hoopte hij voor zijn eerzucht voldoening te vinden. Het duurde ook niet lang, of hij stond als een der kundigste prinsgezinde advocaten bekend. Hij pleitte voor Oranjeklanten, parodiëerde patriottische publicaties en schreef schimpdichten op de tegenpartij.

De rechtskundige praktijk nam hij waar met hart en ziel. Ik kan, ook daarom, niet gelooven, wat Te Winkel verzekert, dat hij zooveel moeite zou hebben gedaan ‘om zich op politiek gebied eene invloedrijke plaats te verschaffen.’[4)]

Bilderdijk zelf vermeldt, dat hij in 1783, ‘toen de troubles bij ons begonnen door te zetten’, er aan dacht het land te verlaten en naar de Kaap te gaan. Hij bleef op aandringen van den Stadhouder.[5)] Niet lang daarna werd hem de betrekking van pensionaris te Amsterdam aangeboden; hij weigerde. Toen bezorgde men hem een aanzienlijke plaats in de secretarie van Willem V; hij werkte daar een paar maanden en verkoos zich toen weder uitsluitend met rechtszaken bezig te houden.[6)]

1) ‘ô Mocht eens de oprechte minnaar, als gij hem gelukkig maakt,

Zich bedanken
Van mijn klanken,

Voor de hemelvolle weelde, die hij op uw lippen smaakt.’
2) Te Winkel, t.a.p. 16.
3) t.a.p. 17.
4) t.a.p. 19. Ook 18, 24 en 50.
5) Briefwiss. Tyd. I, 183.
6) Blijkens brieven van Bilderdijk, uit Brunswijk aan Willem V en diens echtgenoote geschreven (14 Nov. 1797). Copieën ter Leidsche bibliotheek.

Nadat in 1787 de stadhouderlijke partij de overhand had gekregen, vroeg men ook aan Bilderdijk, of hij ‘niets begeerde’? Hij antwoordde, dat hij ‘te vreden was en (z)ijn practijk bov en alles stelde.’[1)]

Wij hebben ons thans bezig te houden met een reeds veel besproken onderwerp: Bilderdijk's verhouding tot zijn eerste vrouw.

Catharina Rebecca Woesthoven, een mooi meisje van een en twintig jaar, rijmde in 't begin van 1784 eenige regels samen, in de hoogste mate vleiend voor Willem Bilderdijk, met wien zij misschien in een of ander genootschap oppervlakkig kennis had gemaakt. Zij zorgde er voor, dat het versje in handen van den jongen advocaat kwam en schreef hem toen een brief om haar gedrag te verontschuldigen.

Bilderdijk antwoordde, bracht haar spoedig daarop een bezoek en zond haar één maand later reeds brieven, die met het woord *Aanbiddelijkste* of *Dierbaarste* beginnen. Was het Catharina's plan, het hart van den beroemden dichter en befaamden rechtsgeleerde te veroveren, in diens zinnelijke natuur vond zij een bondgenoote, sterker en ook gevaarlijker dan zij had kunnen vermoeden.

Wat Bilderdijk voor Catharina Rebecca gevoelde, was bijna geheel van sensueelen aard. Van liefde in hoogeren zin was geen sprake. Dit verklaart m.i. het brutale feit, dat hij in stilte verloofd was met de reeds genoemde Anne Luzac - toen een meisje van even achttien jaar - terwijl hij in liefdesbetrekking stond tot juffrouw Woesthoven. Mogen wij uit de weinige van Anne bewaard gebleven brieven een besluit trekken aangaande haar karakter, dan is zij een lief, hartelijk persoontje geweest. Had zij in Den Haag gewoond in plaats van te Leiden, haar mededingster zou haar niet zoo gemakkelijk in de schaduw hebben gesteld.

Zoo als de zaken stonden, had Bilderdijk niet de kracht, zich aan de armen van Catharina te ontrukken. Zijn omgang met de verlokkende schoone werd bij den dag vertrouwelijker.

1) Brief van B. (waarschijnlijk aan Mr. A. ten Broeke Hoekstra) gedat. 26 Oct. 1817 (op het Rijks-Archief). Vgl. ook nog Bilderdijk's Eerste Huwelijk blz. 289: ‘Want gij begrijpt licht, dat ik, op mijn tegenwoordige jaren, mij aan geen politique posten zou kunnen gewennen, daar ik altijd tegen geweest ben.’ (B. aan zijn eerste vrouw.)

Een paar maanden na hunne kennismaking ontvangt zij hem reeds alleen op haar kamer en gaat zij hem op de zijne bezoeken. Door de omstandigheid, dat haar moeder overleden was en haar vader te Wageningen woonde, bezat zij meer vrijheid dan andere meisjes van haar stand en leeftijd.

Weldra was de verhouding tusschen de jongelui zoo intiem, als zij maar bij mogelijkheid wezen kon. Het wordt Bilderdijk duidelijk, dat alle betrekking met Anne Luzac behoort te worden afgebroken: Catharina kan meer rechten op hem doen gelden. Den moed om Anne haar woord terug te geven, te erkennen, dat hij het zijne gebroken heeft, hij bezit dien niet. Hare brieven laat hij eenvoudig onbeantwoord. Zij dringt aan op bericht, zij dreigt, zij smeekt - ten laatste verbreekt zij den band en komt er voor den ontrouwen minnaar aan een zeer pijnlijken toestand een einde.

Weinige maanden later - den 21^{en} Juni 1785 - werd Bilderdijk in den echt verbonden met Catharina Rebecca Woesthoven, die hem den 8^{en} September van hetzelfde jaar verblijdde - naar hij zegt - met de geboorte van een dochtertje.

Dat huwelijk is èn voor Bilderdijk èn voor zijn vrouw een rijke bron geweest van verdriet. Vond Catharina de luimen van haar man onverdraaglijk, zijn eeuwige klachten over ziekelijkheid onuitstaanbaar en zijn buien van onbillijke drift duldeloos, Bilderdijk begon, toen de hartstocht wat bekoeld was, zijn vrouw onhartelijk, koud, onbeduidend, welhaast verachtelijk te vinden. Heftige tooneelen grepen nu en dan plaats, die, naar het schijnt, in 1793 leidden tot een scheiding van bed.

Op de vraag aan wie de schuld der verwijdering heeft gelegen, is meermalen, en in verschillenden zin, geantwoord. Te Winkel sluit zich, blijkens het hoofdstuk ‘Bilderdijk's Huwelijksleven’[1)] aan bij Van Vloten, die door de uitgave van de brieven, door den dichter aan Catharina Rebecca gericht, het gedrag van deze laatste heeft trachten te rechtvaardigen. Ofschoon wij toegeven, dat er een geduld en een zachtmoedigheid als die van Bilderdijk's tweede vrouw werd vereischt om het in den dagelijkschen omgang met den zwartgalligen, onberekenbaren man niet te verkerven, bestaat er toch weinig reden om op de lieftalligheid en de huiselijke deugden van Catharina te

1) t.a.p. 50 vg.

roemen. Wien dit op grond van het door Van Vloten uitgegeven werk *Mr. W. Bilderdijk's Eerste Huwelijk, naar zijne Briefwisseling met Vrouw en Dochter* mocht bevreemden, wete, dat er ernstige aanmerkingen zijn te maken op den genoemden arbeid. Een vergelijking van de origineele brieven met de uitgave, heeft mij doen zien, dat er uit vele epistels woorden en zinnen zijn weggelaten, in enkele zelfs veranderingen zijn aangebracht, veelal met het kennelijk doel, Catharina Woesthoven zuiver te houden van blaam. Zoo zal men in *Mr. W. Bilderdijk's Eerste Huwelijk*, om slechts een enkel voorbeeld te noemen, de in een harer brieven[1] voorkomende klacht, dat hare familie haar voor een slechte en gevaarlijke vrouw uitmaakt en daarom de twaalfjarige Louise aan hare leiding wil onttrekken, te vergeefs zoeken.

In 1795 greep het feit plaats, dat op Bilderdijk's verderen levensloop den grootsten invloed heeft uitgeoefend.

De Stadhouder was naar Engeland geweken, de Bataafsche Republiek uitgeroepen, een nieuwe regeering aan het bewind gekomen. Een algemeene aanschrijving was gedaan aan allerlei colleges over het afnemen van een nieuwen eed. De advocaten bij het Hof van Holland hadden dien af te leggen tusschen 23 en 27 Maart 1795.

Er waren er verscheidene, die bezwaren maakten en in hun praktijk werden geschorst. Bilderdijk werd verbannen. Niet om zijn weigering, maar wegens een rekest aan de voorloopige regeering, waarin hij, op een toon van onverholen minachting voor het nieuwe bestuur, verzocht, te mogen volstaan met een belofte ‘van *te berusten* in de rechten van den Mensch, zoodanig als dezelve bij Publicatie van den 31^{en} Januarij 1795 plechtig zijn verklaard... zonder zich daartegen aan te kanten.’ Het publiek gezag zou hij ‘met lijdelijke onderworpenheid... obedieeren.’[2]

Dat Bilderdijk, die de omwenteling van '87 had bijgewoond,

1) Ongedateerd. De bedoelde brief is in de uitgave no. 185 (Bilderdijk's Eerste Huwelijk, blz. 290). - Soms ontbreken uitingen, die misschien vrij onschuldig zijn. Zoo de bedreiging van Catharina aan haar verbannen echtgenoot, dat zij niet wist ‘tot wat uiterste’ zij komen zou, als hij niet zorgde, dat zijn vader haar geld zond. (No. 164, t.a.p. 244.)

2) Echte Stukken, betreffende de uitzetting van Mr. Willem Bilderdijk, blz. 10.

die zijn tegenstanders sedert lang kende, en dan ook wèl wist hoever hij gaan kon, niet werd verrast door het banvonnis, dat hem trof; dat hij integendeel dat vonnis heeft uitgelokt, acht ik onbetwistbaar. Ik kan dan ook niet toegeven, dat hij gehandeld zou hebben, 'in een oogenblik van overspanning'[1], dat hij er alleen op bedacht zou zijn geweest, op luidruchtige wijze af te treden van het staatstooneel[2]. Wanneer wij den toestand kennen, in welken Bilderdijk zich bevond, wordt zijn daad volkomen begrijpelijk.

Hij had sedert zijn huwelijk op tamelijk grooten voet geleefd en zijn geldzaken slecht geadministreerd; zijn schulden beliepen in 't begin van 1795 dan ook vele duizenden. En nu zou, daar hij den gevorderden eed niet afleggen kon, de rijkste, bijna de eenige bron van zijn inkomsten ophouden te vloeien. Geen bekrimping, armoede stond voor de deur. En die moest worden geleden met een vrouw, voor wie hij geen liefde koesterde, die van hem een afkeer had. Toen de Prins en niet weinigen van diens aanhangers de Republiek verlieten, moet de gedachte, hen te volgen, veel aanlokkelijks voor Bilderdijk hebben gehad. Hij kon zijn vrouw en kinderen echter niet aan hun lot overlaten; en hen met zich te nemen in den vreemde, zonder geld, zonder vooruitzichten, ware dwaasheid geweest. Is het wonder, dat hij peinsde op een middel, waardoor hij (zonder zich bloot te stellen aan de beschuldiging van laf- en laagheid) zich èn aan een ondraaglijk samenleven met Catharina Rebecca èn aan de dreigende armoede zou kunnen onttrekken?

Verbanning was voor Bilderdijk geen straf, maar een uitkomst. Vrij kon hij de wijde wereld ingaan om een nieuw leven - een beter, natuurlijk! - te beginnen. Zijn vrienden en partijgenooten zouden hem verheerlijken als een man, die niet wist van buigen of plooien! En wat zijn vrouw betreft - welnu, als het hem goedging, kon hij haar geld zenden en anders zou beider familie haar allerminst in zulke omstandigheden van gebrek laten omkomen.

Over Groningen trok Bilderdijk naar Hamburg en van daar naar Londen. Den kost verdiende hij hoofdzakelijk door privaatlessen te geven. In de Engelsche hoofdstad leerde hij de familie

1) Te Winkel, t.a.p. 19.
2) t.a.p. 20.

Schweickhart kennen, die tot 1787 te 's-Gravenhage had gewoond. De omgang met deze vroegere stadgenooten had veel aantrekkelijks voor hem; het duurde niet lang, of hij kwam bijna dagelijks bij hen aan huis en onderwees de twee volwassen dochters - de negentienjarige Katharina Wilhelmina en hare jongere zuster Christine - in het Italiaansch. Wilhelmina had een lief uiterlijk en een zilveren stemgeluid; ook was zij ongemeen begaafd. De licht ontvlambare Bilderdijk gevoelde al spoedig een vurige genegenheid voor het twintig jaren jongere meisje. Na vergeefs getracht te hebben zich te bedwingen, dong hij in de hartstochtelijkste verzen om haar wederliefde, die zij hem ook niet onthield. Maat houden kon Bilderdijk ook toen niet. Steeds gloeiender werden zijn betuigingen. Den 18^{en} Mei 1797 - hij zelf teekende den datum aan - viel zij hem

> ‘in de armen ... (niet uit hoop
> Op blinkende eer of staat) in meer dan huwlijksknoop,
> In hartvereeniging; in meer dan liefdegloeiing,
> Maar zin- en hart- en ziel- en wezenssamenvloeiing’.[1)]

Twee weken later verliet Bilderdijk Londen om zich te Brunswijk te vestigen. Onder geleide van haar zwager Texier, die inmiddels met Christine was gehuwd, volgde Wilhelmina in Juli. Te Brunswijk woonde zij voorloopig bij de jonggetrouwden in.

Wij hebben van deze feiten vooral melding gemaakt om een vraag ter sprake te kunnen brengen, die voor den beoordeelaar van Bilderdijk's karakter even belangrijk als moeielijk te beantwoorden is.

Hoe is het namelijk te verklaren, dat Bilderdijk, nog maanden nadat hij in zijn bijbel heeft aangeteekend ‘anno 1797, die 18 Maji, Londeni uxorem accepi,’ brieven schrijft aan zijn wettige echtgenoote, waarin hij haar uitnoodigt bij hem te komen in Brunswijk, waar hij haar ‘met open armen en een open hart zal ... ontfangen’? Gesteld, Catharina hadde aan zijn verzoek voldaan. Zou aan de verhouding met Wilhelmina, die hij zielslief had, niet op de pijnlijkste wijze een einde zijn gemaakt? Ware het jonge meisje niet in ieders oogen onteerd geweest? En dat alles - om een rampzalig huwelijksleven, te goeder ure afgebroken, weder voort te zetten!

1) *Uitzicht op mijn Dood.* 1828. DW. XII, 374.

Waarlijk, Bilderdijk's handelswijze schijnt zoo vreemd, dat men zich met Te Winkel geneigd zou kunnen voelen, hem ‘niet meer toerekenbaar’ te achten en aan te nemen, dat de groote dichter ‘geheel en al het zedelijk bewustzijn verloren’ had.[1)]

Bij nader inzien bevredigt deze verklaring niet. Wat wij van Bilderdijk weten, rechtigt ons niet, hem van zoogenaamde *moral insanity* te beschuldigen. Ook heeft hij noch aan tijdelijke opheffing van het zelf bewustzijn geleden noch aan zinsverbijstering, zich uitende in monomanie. Van ontoerekenbaarheid kan dus moeielijk sprake zijn. Wij zouden daaraan dan ook niet denken, zoo de motieven van zijn zonderlinge handelwijze zich niet aan onze nasporingen trachtten te onttrekken.

Het schijnt mij toe, dat het echter mogelijk is, in deze duisternis eenig licht te ontsteken.

Ik stel voorop, dat het Bilderdijk met die uitnoodigingen aan zijn vrouw om bij hem in Brunswijk te komen, geen ernst kan zijn geweest. Hij had de vaste overtuiging, een weigerend antwoord te zullen ontvangen. Vooreerst wist hij, hoe zijn vrouw over een hereeniging dacht. Reeds in Juli 1795 had zij hem geschreven, die niet te wenschen, daar zij haar man niet kon lief hebben en deze zich, wanneer het noodig mocht zijn, toch niet zou weten te behelpen.[2)] Om te voorkomen, dat het verlangen naar een hernieuwde samenleving toch nog onverhoopt bij zijn wederhelft mocht opduiken, schrijft Bilderdijk in den brief, welke de beruchte woorden ‘met open armen en een open hart zal ik u ontfangen’ behelst, meer verwijten en hatelijkheden dan in één zijner vorige, dan in alle vorige te zamen misschien. Hij trekt in het bewuste epistel partij voor hare familie, met wie zij in onmin leeft; betuigt haar zijn ernstige ontevredenheid over den verkoop zijner boeken; verwijt haar, lichtvaardig een zot proces ondernomen te hebben; hoopt, dat zij niet ‘de dwaasheid (zal) gehad hebben’ ondergoed voor hem naar Engeland te sturen enz. Groote minachting laat hij blijken voor haar gezond verstand: ‘Bedenk thands,’ schrijft hij, ‘dat ik, te Brunswijk zijnde, in Engeland niets noodig heb.’ En verder: ‘Gij vraagt mij in Uw brief, waar ik ben? Hoe kunt gij dit ignoreeren, daar gij mij hier schrijft?’

Het antwoord van Mevrouw Bilderdijk op dit schrijven is

1) Te Winkel, t.a.p. 59.
2) Bilderdijk's Eerste Huwelijk, bl. 228 en 229.

verloren geraakt; misschien wel opzettelijk vernietigd.[1] Maar het zal niet vriendelijk zijn geweest. Het verzoek om over te komen werd, als te verwachten was, van de hand gewezen.

Een paar maanden later - den 17^{en} October - herhaalt Bilderdijk de manoeuvre. Weer schrijft hij een brief met verwijten en verdachtmakingen; hij ‘vordert’ openlegging van hare geldzaken; dreigt de op haar afgegeven procuratie in te trekken en spreekt over de mogelijkheid, haar ‘met of zonder (haar) wil’ over te laten komen. En dan volgt de hier geheel misplaatste wensch: ‘de vernieuwing (hunner) samenwoning aan (haar) eigen hart en opgewekte tederheid verschuldigd te (mogen) zijn.’[2]

Uit Catharina's antwoord spreekt innige verontwaardiging en verbeten woede. Over de kwestie van een hereeniging geen woord. Zij wijst er op, dat zij zonder geld en met schulden in 's-Gravenhage achterbleef en haar door haren man ‘nimmer een duit’ werd toegezonden. De verlangde opgave zal zij sturen. Verder moet hij maar weten, wat hij doen wil.

Hebben wij eenmaal de overtuiging, dat Bilderdijk, toen hij zijn echtgenoote tot zich noodigde, hartelijk wenschte, dat zij niet komen zou, dan is het niet moeielijk, zijn bedoeling te doorzien. Hij begreep, dat het eenmaal tot een scheiding komen moest; want niets doet vermoeden, dat hij er ook maar een oogenblik aan gedacht heeft, juffrouw Schweickhardt aan haar lot over te laten. Zijn verhouding tot deze kon niet altijd een geheim blijven: vooral niet, sedert de een en twintigjarige hare bevalling te gemoet zag en het passend voor haar werd geoordeeld, niet langer in het huis haars zwagers te blijven. Catharina Rebecca zou natuurlijk, zoodra de geruchten aangaande haar man waar bleken te zijn, echtscheiding aanvragen. Haar eisch zou worden toegewezen. Ook hij wenschte niets liever. Maar - de zaak zou ruchtbaar worden, welke voorzorgen men ook nam; en nu was het voor Bilderdijk van geen klein gewicht, tegenover vrienden en belangstellenden te kunnen volhouden, dat, wel bezien, niet zijn eerste vrouw, maar *hij* de verongelijkte was. Te erkennen, dat hij de zedenwet overtreden, de huwelijkstrouw geschonden had, was den hoogmoedigen, zelfzuchtigen man onmogelijk. Als hij zijn vrouw als 't ware

1) Ten onrechte noemt Van Vloten in Bilderdijk's Eerste Huwelijk den 185en brief het antwoord ook op het door ons besproken schrijven van 21 Aug. 1797.
2) Bilderdijk's Eerste Huwelijk, blz. 306.

noodzaakt, zijn ongemeende voorstellen tot verzoening af te wijzen, legt hij het fondament, dat later zijn verontschuldiging, zijn aanklacht tegen háár moet dragen: Catharina heeft hem verlaten. Hij heeft haar bij zich begeerd; hij heeft verzocht, verlangd, dat zij komen zou. Zij weigerde; niet ééns, maar meermalen. Vandaar zijn recht om het huwelijk als ontbonden te beschouwen.

Bilderdijk's berekening is juist geweest. Zijn vrouw heeft echtscheiding aangevraagd en - in 1802 - verkregen op grond van de ‘malitieuse desertie’ haars echtgenoots.

Deze, schoon innig verheugd, dat hij thans zonder opzien te baren met Wilhelmina kon samenwonen, vond het helaas noodig, nu en dan aan het gebeurde te herinneren, ten einde de hem weinig vereerende waarheid zooveel mogelijk onkenbaar te maken. Het doet onaangenaam aan, hem kort na het echtscheidingsproces te hooren zuchten over die ‘geliefde, maar trouwelooze Egade’, die hem ‘ontviel’.[1)]

Bijna negen jaren heeft Bilderdijk in Brunswijk - ‘l'exécrable Brunswic’ noemde hij het - gewoond. Zijn hoop om te Lingen of elders professor in de rechten te worden, werd niet vervuld. Door colleges aan het Carolinum en privaatlessen te geven, voorzag hij gedeeltelijk in het onderhoud van zich en zijn tweede gezin. Het ontbrekende werd aangevuld door bijdragen van vorstelijke personen, vrienden en bloedverwanten.

In 1805 kwam Bilderdijk in correspondentie met Jeronimo De Vries, die den dichter den terugkeer in het vaderland mogelijk wilde maken. Bilderdijk snakte er naar, Duitschland te verlaten. Hij hing vreeselijk overdreven tafereelen op van de armoede, die hij leed; hij klaagde over gebrek aan verschooning; over kousen zonder voeten, in de laars vastgebonden; over verhongeren enz. Toch had hij in dat jaar, alles en alles, een inkomen van ongeveer ƒ 3000. -.

De Vries wilde niets liever dan helpen. Maar de vraag was, hoe aan Bilderdijk een bestaan kon worden verschaft. Een poging om hem te doen benoemen tot professor te Franeker, mislukte. Daarom werd besloten tot een voorloopigen maatregel. Samen met Maurits Cornelis Van Hall deed De Vries in de Amsterdamsche afdeeling der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Letterkunde het voorstel, pogingen aan te wen-

1) In het Voorbericht van het Ie deel der Poezy.

den om Bilderdijk als lector in de Nederlandsche taal, welsprekendheid en dichtkunde aan genoemde afdeeling te verbinden. Ieder, ook niet-leden, zou de voorlezingen mogen bijwonen tegen betaling van minstens ƒ 15.- 's jaars. Bij inteekening werd al zeer spoedig een som van ƒ 875.- bijeengebracht.

Bilderdijk keerde naar Holland terug, maar - voorlezingen hield hij niet. Oude vrienden, in de eerste plaats Jan Valckenaer, trokken zich zijner aan. Het aftreden van den raadpensionaris Schimmelpenninck verijdelde een uitstekend plan, door Valckenaer op het tapijt gebracht.

Lodewijk werd koning. Bilderdijk was weer der wanhoop nabij, oen de vorst hem leerde kennen en voor nieuw leed behoedde.

Toen de Maatschappij van Taal- en Letterkunde begreep, dat er van voorlezingen geen sprake zou zijn, was zij royaal genoeg om den onwilligen lector de ƒ 875. - ten geschenke te geven; naar het heette om hem 'de reiskosten naar het vaderland te helpen dragen.'[1)]

Onder koning Lodewijks regeering heeft Bilderdijk in meer dan één opzicht zijn beste dagen gehad. Hij was als dichter in zijn volle kracht; hij was beroemd en werd door een jaargeld, geld, dat ten laatste tot ƒ 6000. - werd opgevoerd, van een groot deel zijner financiëele zorgen verlost.

Lodewijks val sleepte hem in de ellende terug. Het was een vreeselijke overgang voor den man, die wel is waar het geluk weinig had gewaardeerd, maar het ongeluk des te dieper gevoelde.

Dat Bilderdijk, die voor den koning werkelijk veel genegenheid koesterde en alle reden had om hem dankbaar te zijn, in de eerste dagen van Hollands inlijving een paar uiterst vleiende verzen aan Napoleon richtte, heeft veel bevreemding gewekt. Te Winkel spreekt naar aanleiding van een dier gedichten van 'razernij', ontstaan door den 'verkoop van zijnen inboedel, vooral van zijne boeken.'[2)]

1) De voorstelling, door Te Winkel (t.a.p. 46 en 47) van deze zaak gegeven, is niet geheel juist. Hetzelfde geldt van de meening, dat Bilderdijk alle giften aannam 'als eene geringe hulde, aan zijn genie bewezen', en het 'vernederend' vond 'er dankbaar voor te zijn'. De hartelijkheid, waarmede hij De Vries, Valckenaer e.a. telkens bedankt voor kleine geschenken, bewijst het tegendeel Zijn gedrag tegenover P. Van Winter is en blijft natuurlijk ondankbaar.

2) t.a.p. 48.

Die opvatting is onjuist. Het gedicht is van 1810, de verkoop van een gedeelte van den inboedel had niet plaats voor 1811.

Bilderdijk had met zijne vleierij een bepaalde en wel een zeer prozaïsche bedoeling. De Hertog van Plaisance, Lebrun, had naar Parijs geschreven over 's dichters jaargeld; er was nog geen antwoord gekomen. Om een gunstigen indruk te maken, bezong Bilderdijk nu de *Echtviering van Keizer Napoleon* (1 April 1810). Lebrun, die in zijn jeugd ook verzen had gemaakt, was zoo vriendelijk, zelf de coupletten van den Hollander in het Fransch te vertalen en ze den Keizer toe te zenden. Napoleon nam er geen notitie van en het jaargeld werd ingetrokken. Van dat oogenblik af haatte Bilderdijk hem met gloeienden haat.[1)]

IV.

Het is voor ons doel overbodig, den levensloop des dichters verder te volgen en een blik te slaan op de jaren, die hij nog, ambteloos of als auditeur-militair, te Amsterdam, als privaatdocent te Leiden en eindelijk te Haarlem, waar hij in December 1831 overleed, heeft doorgebracht. Ook zijn de door Te Winkel in zijne ‘studie’ vermelde feiten bijna alle ontleend aan de periode vóór 1813.

Gingen wij er evenwel aanstonds toe over, de som van Bilderdijk's deugden en gebreken op te maken, wij zouden stellig onbillijk worden.

Wij hebben van zijn onaangename buien, zijn zwakken wil, zijn hoogmoed en onbetrouwbaarheid gehoord; valt er niets goeds tegenover te stellen?

Eer wij op een paar lichtpunten wijzen, nog iets naar aanleiding van zijn ondeugden.

1) In 1812 wisten Bilderdijk's vrienden te bewerken, dat de prefectuur van het departement van de Zuiderzee hem een inkomen verleende van 1500 franes (niet ƒ 1500). Bilderdijk meende een zeker recht te hebben op een ondersteuning van rijkswege. Koning Lodewijk had hem nl. in 1808 een huis te Utrecht in eigendom gegeven; de dichter was daarmede al spoedig zoo weinig ingenomen, dat hij den Vorst liet verzoeken, dat geschenk terug te nemen. Lodewijk voldeed aan zijn verlangen, maar verhoogde zijn inkomen toen met ƒ 2400.-. Op dat geld maakte Bilderdijk, ook na Lodewijks vertrek, aanspraak; daar hij gebrek leed, is zijn handelwijze zeer vergefelijk. Ik zou haar niet met Te Winkel (t.a.p. 49) ‘bedroevend’ willen noemen.

Dat hij de waarheid soms heeft opgeofferd aan zijn ijdelheid en zijn egoisme, valt niet te vergoelijken.

Het is de grootste vlek op zijn karakter. Voor zijn andere fouten - wij mogen het niet voorbijzien - zijn verzachtende omstandigheden te vinden. Zijn prikkelbaarheid, voor een deel geërfd, was door een ondoelmatige opvoeding toegenomen. En hij, die zooveel, die zelfstandig had nagedacht, had veelvuldiger reden om zich te ergeren dan anderen. Met de overdrijving van den hartstochtelijken man, had hij zijn denkbeelden lief, dikwijls na moeielijke overpeinzingen tot helderheid gebracht en op het onbekende veroverd. Wie die geesteskinderen niet zachtzinnig bejegende, hen aanviel, hun bestaan overbodig achtte, wekte zijn drift op. Zoo hebben velen hem vertoornd, zonder recht te weten waarom.

Bilderdijk was hoogmoedig. Maar hij wist, dat zijn geleerdheid grooter was dan die van verreweg de meeste zijner tijdgenooten. Als dichter beschouwde men hem als den grootsten zijns lands. Voeg daarbij zijn scherpzinnigheid, die hem, al was het met behulp van de wonderlijkste paradoxen, in ieder twistgesprek overwinnaar deed blijven, en het wekt niet langer verbazing, dat hoogmoed soms in ijdelheid bij hem ontaardde.

Er is meer, dat bij een juiste beoordeeling van zijn karakter niet over het hoofd mag worden gezien.

Van Bilderdijk zijn een buitengewoon groot aantal (voor een deel zeer intieme) brieven wereldkundig gemaakt, die hij gedurende een tijdvak van meer dan vijftig jaren heeft geschreven. Aanteekeningen van allerlei aard zijn nog van hem aanwezig. Men heeft omtrent hem verzameld, wat te verzamelen was, meermalen met blinden ijver. Is het wonder, dat men uit al die papieren, alleen reeds uit de acht deelen gedrukte en de vele ongedrukte brieven niet weinige inconsequenties, tal van kleine onwaarheden en een enkele maal ook een leugen kan aan het licht brengen? Een man van karakter was Bilderdijk nu eenmaal niet. En ook zijn zenuwachtigheid en zijn levendige verbeelding maakten hem tot een man van het oogenblik, die overdreef nu aan dezen dan aan genen kant.

Toch had ook hij zijn *goede* oogenblikken. Dan vloeide zijn ziel over van dankbaarheid voor zijn tweede vrouw, die zijn nukken gewillig verdroeg en met liefde vergold; dan was hij hartelijk, welmeenend, tot zekere hoogte gezellig. IJverig was

hij steeds; ook hulpvaardig - dag aan dag schreef hij brieven om vrienden en kennissen op allerlei vragen, meest van wetenschappelijken en godsdienstigen aard, te antwoorden; mild, als hij geld had; onverschrokken in zijn strijd tegen wat hij verderfelijk achtte.

Zijn vrienden waren in de gelegenheid om het goede in den mensch Bilderdijk te leeren kennen en waardeeren. Vandaar dat zij hem trouw bleven - er zijn slechts een paar uitzonderingen - ondanks het toenemen van zijn bitsheid, die soms oversloeg in redelooze woede.

Het groote publiek hoorde alleen van zijn buitensporigheden en werd, zoo het zijn gedichten las, vooral getroffen door de heftige, soms dolzinnige aanvallen op hetgeen de meesten doodgewoon en volmaakt in orde vonden. Al was het misschien maar half gemeend, men begon te vertellen, dat hij leed aan zinsverbijstering. Dat hij niet was als ieder ander, vergaf men hem niet.

Het is regel, dat het genie in zijn woorden en daden afwijkt van den gewonen sterveling. Voor 's menschen ziel en ook voor den mensch als geheel geldt dezelfde wet, waaraan zijn lichaam onderworpen is: buitensporige ontwikkeling van één lid, van één deel heeft achterlijkheid, soms versterving van andere ten gevolge. De sterke groei van het een onttrekt het ander zijn sappen. Zulk een onharmonisch geheel, zulk een verbroken evenwicht is bijna altijd bij den man van genie op te merken. Wanneer hij de scheppende kracht, die hij in zich gevoelt, aanwendt, inspant, vermeerdert, begint het lichaam veelal door zenuwoverprikkeling te lijden. En daar blijft het niet bij. Ook de zielsvermogens komen niet alle tot normale ontwikkeling. Vandaar dat genialiteit, vooral bij hen, die vroegrijp zijn, zoo licht kan samengaan met gebrek aan wilskracht, met karakterloosheid, met immoraliteit.

Men merkt die gebreken op en veroordeelt ze. Terecht. Maar is het niet onbillijk, te vergeten, dat menige ontdekking en uitvinding ongeschied zou zijn gebleven, dat er oneindig minder kunstgenot zou worden gesmaakt, indien de genieën, wier gedrag men veroordeelt, gewone menschen met gewone deugden en gewone gebreken waren geweest?

R.A. KOLLEWIJN.

Olivier Cromwell.[1)]

II.

Wie de ingewikkelde geschiedenis leest van wat er in Engeland gebeurde, tusschen den slag van Naseby en de terechtstelling des konings, zal zich moeielijk een heldere, aaneengeschakelde voorstelling kunnen vormen van den loop der zaken. Eén feit zal hem echter duidelijk worden, dat bij dit warnet van onderhandelingen tusschen den koning, de legerhoofden en de parlementsleden er één man was wien de draad nimmer uit de handen glipte, namelijk Cromwell. Zooals hij zich op het slagveld getoond had, toonde hij zich op het staatkundig schaakbord, altijd behoedzaam en berekend, nimmer het onmogelijke beproevend en steeds een volkomen bedwang over zijne hartstochten uitoefenend. Zijn hart was met het leger, dat hij voor een groot deel gevormd had en aan welks hoofd hij zoo vele zegepralen behaald had; toen er echter in dat leger muiterij ontstond en het gevaar dreigde, dat de soldaten zich eigenmachtig recht zouden verschaffen tegenover het Parlement, was hij de man die door een gestrenge strafoefening de gehoorzaamheid in de gelederen herstelde. Hij haatte den koning zooals een vrijheidslievend man een dwingeland haat; maar zoolang hij de mogelijkheid zag om met den Koning tot een vergelijk te komen, of ten minste begreep dat een poging daartoe noodzakelijk was om de onmogelijkheid er van te bewijzen, betoonde hij aan den koning eerbied en vertrouwen. Aan zijnen krijgsmakker Ludlow verklaarde hij rondweg, dat het een ellendig leven was om in dienst te zijn van een Parlement; maar toch bleef hij tot het laatste oogenblik met dat Parlement onderhandelen

1) Vervolg en slot van I blz. 534.

en vereenigde hij de meest invloedrijke leden aan zijn eigen disch, teneinde met hen tot eenstemmigheid te geraken. Het is daarbij opmerkelijk, hoe hij, bij alle gewichtige handelingen in dit merkwaardig tijdsgewricht, zich zoo goed achter de schermen wist te houden, dat het thans zelfs onmogelijk is te bewijzen dat hij er eenig deel aan had. Zoo ten opzichte van de wegvoering des konings van Holderby, waarschijnlijk op zijn aanraden volvoerd. Evenzeer bij den staatsgreep waardoor het leger ten slotte het Parlement deed zwichten. Toen namelijk alle onderhandelingen tusschen het leger en den Koning waren afgebroken, had het Parlement, gedurende den tweeden burgeroorlog, zich met den Koning verstaan. Er kwam een overeenkomst tot stand en zij werd door het Parlement goedgekeurd. Den volgenden dag bezetten echter de troepen, die na den veldtocht weder naar Londen waren teruggekeerd, het Parlementsgebouw en gingen eigenmachtig over tot, wat zij noemden, de zuivering van het Parlement. De leden, van wie men wist dat zij voor de overeenkomst met den Koning hadden gestemd werden of gevangen genomen, of van hun lidmaatschap vervallen verklaard. Cromwell kwam eerst in Londen aan, nadat deze gewelddadige handeling had plaats gehad. Hij verklaarde dat zij buiten zijn medeweten geschied was, maar dat hij haar toejuichte. Vermoedelijk was dit eerste inzoover waar, dat hij het oogenblik wanneer, en de wijze waarop het leger met geweld zijne plannen zou doorzetten, niet vooruit wist; maar zonder eenig wettig bewijs mag men het er gerust voor houden, dat hij, evenals alle legerhoofden, aan het denkbeeld om, wanneer de omstandigheden gunstig waren, geweld tegen het Parlement te gebruiken, vooraf zijn goedkeuring had gegeven.

Bij het rechtsgeding tegen den koning en diens veroordeeling moest Cromwell noodzakelijk vooraan op het tooneel treden. Toch bleef hij ook in dat bloedig drama aanvankelijk een weifelende rol vervullen. Toen, in het van alle aanhangers des konings gezuiverde Huis der gemeenten, het voorstel gedaan werd om den Koning terecht te stellen, stond Cromwell op en zeide, dat indien iemand uit eigen beweging dit voorstel had gedaan, hij hem voor den grootsten misdadiger in de wereld zou houden, nu evenwel de Voorzienigheid en de drang der omstandigheden de vergadering tot dezen stap geleid hadden, zou hij God bidden om hare overwegingen te besturen. Voor zich zelven was hij nog niet

genoeg voorbereid om zijne meening uittespreken. Hij nam echter zitting in het door het Lagerhuis benoemde gerechtshof en teekende het doodvonnis, ofschoon hij volgens de getuigenis van den geschiedschrijver Burnet, wien het zeker niet te doen was om hem te verdedigen, lang bleef aarzelen. Dit staat evenwel vast dat Cromwell, zoo hij dit gewild bad, waarschijnlijk de veroordeeling en zeer zeker de uitvoering van het vonnis, had kunnen beletten. Men moge de daad zelve verdedigen, van de volle verantwoordelijkheid voor die daad kan niemand Cromwell vrijpleiten. Zelfs onder zijne warme vereerders heeft geen dit laatste beproefd, noch het eerste gewaagd.[1)]

Cromwell is altijd terecht als de hoofdschuldige aan den dood des konings beschouwd, en niets drukt zwaarder op zijne nagedachtenis bij de nakomelingschap dan deze schuld. Veel sterker nog dan voor Lodewijk XVI, heeft de openbare meening, in gansch Europa, het voor Karel I opgenomen. Zij heeft hem als den vorstelijken martelaar vereerd en Cromwell als den ruwen koningsmoordenaar gebrandmerkt. Veel bijkomstigs heeft hiertoe medegewerkt; Karel's vorstelijke gestalte en edele gelaatstrekken, door van Dijck's penseel voor geheel Europa vereeuwigd, zijne waardige houding tegenover zijne rechters, de ernst en gelatenheid waarmede hij den dood te gemoet ging. Zooals hij, den laatsten dag van zijn leven, in zijn eigen paleis zijne terechtstelling zat af te wachten, in den zwart fluweelen mantel gehuld, zijne beide jongste kinderen op de knieën, vervuld met gedachten aan de andere leden van zijn in ballingschap rondzwervend gezin, is hij in de herinnering van een teergevoelend nageslacht blijven voortleven. Daarentegen heeft het zich Cromwell altijd blijven voorstellen - wellicht in strijd met de geschiedkundige waarheid - zooals hij, eenige uren nadat het hoofd des konings gevallen was, met den hoed op, den degen op zijde en de groote ruiterlaarzen aan de voeten, den stijven nek nieuwsgierig vooruitboog boven de overblijfselen van den onthoofden vorst, om die te beschouwen gelijk de jager het pas gedoode wild beschouwt, onder de nuchtere opmerking, dat naar zijn lichaam te oordeelen, hij nog lang zou hebben kunnen leven.

1) Men moet wellicht een uitzondering maken voor Harrison die, naar het schijnt, zelfs op staatkundige gronden den dood des konings niet geheel afkeurt.

Het spreekt van zelf dat al deze omstandigheden die zoo zeer gewerkt hebben op het gevoel en de verbeelding van tijdgenoot en nakomeling, en daardoor op hunne beoordeeling van zoo grooten invloed zijn geweest, in de weegschaal van den geschiedschrijver slechts een gering gewicht leggen. Zij hebben weinig te doen met de beantwoording der vraag naar de wettigheid, de rechtvaardigheid en de noodzakelijkheid van de terechtstelling van Karel I.

Omtrent de wettigheid is aarzeling niet mogelijk. Het geheele rechtsgeding werd gevoerd buiten alle bestaande wetten om, voor een onwettig gerechtshof, benoemd tegen het eenstemmig protest van het Hooger Huis, door een Lager Huis waarvan een groot aantal leden, in volkomen strijd met de wet, door ruw geweld, verwijderd werden gehouden. Onder de rechters van Karel waren er niet weinigen, die wegens hunne medeplichtigheid aan de zuivering van het Parlement, uit een wettig oogpunt even straf baar waren als de man over wien zij het doodvonnis uitspraken. Terecht zegt evenwel Allanston Picton, dat met de onwettigheid van het vonnis de onrechtvaardigheid nog niet is bewezen. Het begrip van rechtvaardig en onrechtvaardig is intusschen in dit verband onmogelijk met juistheid af te bakenen. Was het vonnis over Karel onrechtvaardig in zoo ver dat hij niet schuldig was aan ‘hoogverraad en andere zware misdaden’ waarvoor hij ter dood werd veroordeeld? Niemand zal dit kunnen volhouden. Indien het opzettelijk schenden van wetten; het innen van belastingen, gevangen nemen en straffen van onderdanen in strijd met de wet; het inbreuk maken op de rechten der volksvertegenwoordiging; het voeren van onderhandelingen met vreemde vorsten, ten einde met hunne hulp de eigen onderdanen met geweld van wapenen tot onderwerping te brengen, indien al die daden niet als hoogverraad van een vorst mogen worden beschouwd, dan kan er nimmer van hoogverraad sprake zijn. Karel I was een slecht koning, die door zijn trouweloosheid tegenover zijn volk en door zijn wederrechtelijke handelingen, in het oog van ieder weldenkend mensch, zijn recht op de kroon verbeurd had, tenzij zijne onderdanen wilden aannemen dat zij zelve tot lijdelijke gehoorzaamheid gehouden waren, maar hij tot niets.

Was het daarom nu aan die onderdanen geoorloofd om den man die al dit onrecht tegen hen gepleegd had, door den

beul ter dood te doen brengen? Mij komt het voor, dat slechts één overweging voor de volledige rechtvaardiging van deze buitengewone rechtspleging in aanmerking kan komen, die der noodzakelijkheid. Was het voor het vestigen der nieuwe orde van zaken in Engeland, die Cromwell en de zijnen - terecht of ten onrechte - in het belang der Engelsche natie achtten, noodzakelijk dat de koning op het schavot zijn leven verloor?

Tot een bevestigend antwoord op die vraag kan ik niet komen. Veeleer heeft de uitkomst bewezen, dat juist de dood des konings het Engelsche volk van de repnbliek vervreemd heeft. De groote meerderheid van hen, die tegen den koning gestreden hadden, wendde zich af van de mannen, die Karel's hoofd hadden doen vallen. Evenmin kan er eenige rechtmatige grond worden aangewezen voor de vrees, dat Karel als gevangene of als balling gevaarlijk zou zijn voor de vrijheid van het Engelsche volk. De schim van den onthoofden vorst bleek oneindig gevaarlijker voor de Engelsche republiek, dan deze het in levenden lijve had kunnen zijn. Geen schrander staatsman kon er eenig gevaar in voorzien, zoo Karel als balling in Europa rondzwierf. Was hij al bezorgd dat de buitenlandsche vorsten genegen zouden zijn, aan Karel hulp te verschaffen, om den Engelschen troon te heroveren; die bezorgdheid bestond in nog hooger mate, wanneer de jeugdige kroonprins aan de hoven op het vasteland niet alleen zijn erfelijk recht op de kroon zou kunnen bepleiten, maar daarenboven van de verontwaardiging, die de Engelsche koningsmoord bij alle gekroonde hoofden van Europa had opgewekt, in het belang zijner zaak zou kunnen partij trekken.

Het is onaannemelijk, dat deze overwegingen zich ook niet bij Cromwell hebben doen gelden. Voor zijne krijgsmakkers en vrienden, mannen wier weinig ontwikkeld verstand overladen was met oud-testamentische denkbeelden, was het bloed des Konings een door God geëischt vergeldingsoffer. Als echte dwepers riepen zij om dat bloed, zonder in het minst te denken over de staatkundige gevolgen die dit offer kon hebben. Het was God's wil dat met den Koning gehandeld werd, zooals er gehandeld was met de Israelitische koningen, die zich aan afgoderij hadden schuldig gemaakt, en aan dien wil moest gehoorzaamd, worden wat er ook voor het vervolg uit mocht voortvloeien. Maar Cromwell's dweperij was wel krachtig genoeg om zijn zedelijk gevoel somtijds te verdooven, maar onmach-

tig om de stem van zijn koel en helder verstand tot zwijgen te brengen. Al deelde hij ook de godsdienstige denkbeelden zijner vrienden omtrent Gods wil ten opzichte van den koning, hij zal er weleven vast van overtuigd zijn geweest dat het Gods wil niet was om hem een groote staatkundige fout te laten begaan. Want aan dezen godsdienstigen dweper was alles, wat naar staatkundige dweepzucht zweemde, ten eenenmale vreemd. Het is een van de zonderlingste trekken in het karakter van dezen merkwaardigen man, een eigenschap die ons het verrassendst bewijs levert, hoe de meest tegenstrijdige gevoelens tegelijkertijd in hetzelfde menschelijke gemoed kunnen samenwonen.

Wanneer wij toch Cromwell gadeslaan in dit gewichtigste tijdperk van zijnen levensloop, dan ontstaat soms de indruk alsof wij twee geheel verschillende personen zien optreden. In een van de bijeenkomsten vóór het uitbreken van den tweeden burgeroorlog gehouden, met het doel om de hoofden van het leger en de parlementsleden tot overeenstemming te brengen, kwam de vraag, of de monarchale dan wel de republikeinsche regeeringsvorm voor Engeland de voorkeur verdiende, ter sprake. Sommigen betoogden uitvoerig, dat elke regeeringsvorm, de monarchale en de aristocratische, zoowel als de democratische, op zich zelve goed was en door Engeland zou kunnen worden aangenomen, zoodra het bleek dat de Voorzienigheid het daarheen leiden wilde. De vurige voorstanders der republiek kwamen hier heftig tegen op en beriepen zich, zooals in dergelijke vergaderingen regel was, op plaatsen uit het Oude Testament, om hunne tegenstanders te doen erkennen dat de heerschappij van een koning niet door God gewild werd. Cromwell die een der hoofdpersonen was, van wie dergelijke bijeenkomsten uitgingen, bleef als gewoonlijk na aandachtig geluisterd te hebben zwijgen, en verklaarde alleen dat hij omtrent deze gewichtige vraag nog besluiteloos was. Door Ludlow, een der heftigste republikeinen, gedrongen om zijne meening rondweg te zeggen, pakte Cromwell half boos half lachend, het kussen van den stoel waarop hij gezeten was, wierp het den onbescheiden aandringer naar het hoofd en stoof toen de trappen af. Den volgenden dag zeide hij tot Ludlow, toen hij hem in de zaal van het Lagerhuis voorbij liep: ‘Wat gij gisteren verdedigd hebt is zeer fraai; maar het is niet uitvoerbaar.’

Het is zeker moeielijk dezen zelfden man, die in de grootste bedaardheid het meest brandend staatkundig vraagstuk hoort bespreken, zich met een onbehouwen grap uit de verlegenheid weet te redden, wanneer ijverige vrienden hem het vuur te nauw aan de schenen leggen, om zijne meening te hooren over eene zaak die hij in beginsel is toegedaan, maar die hij onbereikbaar acht, ons voor te stellen op de bijna gelijktijdige bijeenkomst der legerhoofden op het kasteel te Windsor, waar, na drie dagen van bidden, prediken en weenen, het besluit werd genomen, of liever als een bevel van God werd aanvaard, dat Karel tot verantwoording zou worden geroepen voor al het bloed dat hij gestort had en het kwaad dat hij tegen den Heer bedreven had. Op den eersten dag van deze samenkomst (zoo verhaalt een der aanwezigen) werd er voortdurend gebeden, om te weten wat de reden was van den tegenspoed dien men ondervonden had. Men ontving echter geen licht, en den daarop volgenden morgen, drong Cromwell in de ernstigste bewoordingen er op aan, dat alle aanwezigen tot zich zelve in zouden keeren om uit te vorschen, of in wat zij als menschen of als krijgslieden verricht hadden, ook eenige ongerechtigheid kon gevonden worden, opdat die kon worden gebeterd. Zijne hoorders erkenden dat dit onderzoek de door God aangewezen weg was, en toen zij den derden dag met dit onderzoek begonnen, kwamen zij tot de ontdekking dat de onderhandelingen met den koning het keerpunt vormden, waarop zij van Gods weg waren afgeweken. En toen hierop een der aanwezigen een tekst uit de Spreuken had aangehaald: ‘Keert u tot mijne bestraffing, en ik zal mijnen geest overvloedig uitstorten’ zagen allen eensklaps in wat hun plicht was, en zij waren over deze zonderlinge leiding des Heeren zoozeer getroffen, dat allen bitter weenden en elkander onder tranen beloofden gezamenlijk tegen den vijand te zullen optrekken, en zoo die ten onder werd gebracht, van den Koning rekenschap te zullen eischen van al het kwaad dat hij gepleegd had.

Wil men van deze tweeslachtigheid in Cromwell's karakter een beeld, als het ware naar het leven gegrepen, dan leze men een brief van hem, uit datzelfde tijdperk afkomstig, geschreven aan een jong officier, Robert Hammond. Hammond behoorde tot die gemoedelijke mannen, zonder veel persoonlijke

eerzucht en met een levendig rechtsgevoel, die zich in een tijd van staatkundige omwenteling diep ongelukkig gevoelen. Hij hunkerde er naar om ver van het brandpunt van den strijd verwijderd te worden, en verkreeg eindelijk op zijn verzoek het afgelegen kommando van het garnizoen op het eiland Wight. Maar in plaats van rust te vinden wachtte den armen man daar een oneindig moeielijker post dan ooit te Londen zijn deel had kunnen zijn.

In November 1647 ontvluchtte Karel Hampton Court, waar hij zich destijds bevond, en begaf zich naar het eiland Wight. Hammond kreeg nu bevel hem zorgvuldig te bewaken. Naarmate de ontknooping van den strijd tusschen leger en Parlement naderde, begonnen de gemoedsbezwaren den jeugdigen kolonel te overweldigen. Hij kon het niet met zich zelf eens worden, hoe in dezen strijd van verschillende plichten te handelen en maakte Cromwell tot zijnen vertrouweling in den moeielijken toestand waarin hij verkeerde. De brief dien hij van zijnen vriend ontving, is het kunstigste samenweefsel van spitsvondige redeneering en van gemoedelijke godsdienstige vermaning. Hammond had geschreven ‘dat de van God gestelde machten naar zijne meening moesten gehoorzaamd worden en dat de macht van het Parlement in Engeland niet kon betwist worden.’ Cromwell's antwoord is drieledig, eerst wijst hij er op dat een wettige overheid niet alles mocht doen en dus niet altijd volstrekte gehoorzaamheid kon eischen, vervolgens herinnert hij hem aan het: Salus populi suprema lex, en eindelijk betoogt hij dat ook het leger een wettige macht is. Indien toch zegt hij de strijd tegen den koning wettig is geweest, dan is hij dit geweest, niet omdat hij op gezag van het Parlement werd gevoerd, maar omdat hij een wettige oorzaak had. En kan het nu onwettig zijn, dat zij die dien strijd gevoerd hebben, een ander gezag aannemen, terwijl toch de wettigheid niet afhing van het gezag waarvoor gestreden werd. Al zijn deze redeneeringen - zoo besluit hij - van zuiver vleeschelijken aard, toch is het misschien goed eens na te gaan of er wellicht waarheid in schuilt. Maar naast deze overwegingen die op Hammonds verstand gericht zijn, worden nu door Cromwell, in een hoog gemoedelijken toon, de teederste snaren van zijn godsdienstig leven aangeroerd. Hij had naar Wight verlangd om daar rust te hebben, maar God had hem ook daar weten te vinden en had hem

dien zwaren last (de bewaking des konings) op de schouders gelegd; kon hij die leiding Gods vergeten? - was hij nog zoekende, nog onzeker met zich zelven? Cromwell tracht hem nu, in de liefdevolste bewoordingen zooals een vader die tot zijn zoon zou richten, tot de overtuiging te brengen dat het Gods wil is dat het leger de overhand behoude. ‘Dear Robin’ zegt hij eindelijk, ‘pas op voor de menschen, zie op God en laat Hem alleen tot uw hart spreken Dat pas op voor de menschen’ is zeker merkwaardig. Hier komt de godsdienstige dweepzucht in haren scherpsten vorm aan den dag. De menschen, dat zijn de menschen die anders denken dan Cromwell. God, dat is hier Cromwell, die zich inbeeldt, de tolk van Gods wil te zijn.

Wij staan ten opzichte van den man die dit schreef voor een moeielijk zielkundig raadsel. De gemakkelijkste oplossing, en niet weinigen hebben haar aanvaard, is om Cromwell eenvoudig voor een volleerd huichelaar te houden, die de godsdienstige geestdrijverij als het doeltreffendst staatkundig middel, met zeldzaam talent wist te hanteeren. Maar is deze oplossing inderdaad aannemelijk? - Dat Cromwell, in de veertig eerste jaren van zijn leven, toen hij zich bijna niet met staatkunde bemoeide, een oprecht geloovig man was, kan onmogelijk ontkend worden. Hij geloofde toen, zooals trouwens tot zijnen dood toe, dat God hem persoonlijk leidde door allerlei uiterlijke teekenen en ingevingen. Dat geloof aan bovennatuurlijke werkingen op het menschelijk gemoed was in dien tijd zeer algemeen, ook onder de Hervormden. Luther geloofde aan persoonlijke verschijningen van den duivel, Melanchthon was vast overtuigd van de hooge beteekenis van droomen, en hoe in het meest verlichte land der zeventiende eeuw, de republiek der Vereenigde Nederlanden, de denkwijze te dezen opzichte was, kan ons Balthasar Bekker leeren. Cromwell's geloof was niet iets buitengewoons, het was het geloof van zijne omgeving. Dat geloof bleef hem bij, toen hij uit den kleinen kring, waarin hij als jongeling en man geleefd had, op het groote staatkundige tooneel werd geplaatst. Maar ook het heiligste, zoo men er te dikwijls mede omgaat, verliest langzamerhand zijne wijding voor het gemoed. Vooral wanneer het niet tot de binnenkamer beperkt blijft,

maar in het volle licht der openbaarheid moet treden. Wat in den beginne met hevigen gemoedsstrijd gepaard gaat, wordt allengskens, tegenover den eisch om zich bij elke omstandigheid op goddelijke ingeving te beroepen, vorm en sleur en eindelijk vertooning. Maar het is onmogelijk de juiste grens te bepalen, waar de zelfmisleiding in huichelarij overgaat. Niemand heeft dit fijner en meer onbevangen, juist ten opzichte van Cromwell, uitgedrukt, dan de groote romanschrijver Walter Scott, die het menschelijk gemoed zoo lang en zoo goed bestudeerd en ontleed had. ‘Wij zullen,’ zegt hij in zijnen roman, Woodstock, ‘Cromwell het zuiverst beoordeelen, indien wij veronderstellen, dat zijne godsdienstige uitingen voor een deel uit zijn eigen boezem opwelden, en voor een ander deel ten behoeve van zijn persoonlijk belang werden aangewend; en het menschelijk hart is zoo volleerd in de kunst om zichzelf te bedriegen, zoowel als anderen, dat het zeer waarschijnlijk is, dat Cromwell zelf het juiste punt niet zou hebben kunnen bepalen, waarop zijne geestdrijverij eindigde en zijne huichelarij begon; of liever nog, het was geen vast punt, maar het week af, naarmate de toestand zijner gezondheid, voorspoed of tegenspoed, een opgewekte of gedrukte stemming, op een bepaald oogenblik hunnen invloed op zijnen persoon deed gelden.’

Ten slotte vergete men niet, wat ik reeds in den aanvang zeide, dat het voor ons uiterst bezwaarlijk is, om ons in de gemoedsstemming van een Puritein in te denken. Wie hij het vaststellen van zijnen plicht alleen naar de stem in zijn binnenste hoort, naar wat rede en geweten voorschrijven, kan er slechts naar gissen, hoe ver bij hem die zich door uiterlijke teekenen, door bevindingen en ingevingen meent te mogen laten leiden, het besef der zedelijke verantwoordelijkheid voor zijne handelingen, door dezen vorm van geestdrijverij wordt te niet gedaan.

Om intusschen terug te keeren tot het bepaalde geval dat ons bezig houdt, Cromwell aanvaardde de volle verantwoordelijkheid voor de terechtstelling des Konings. Moeten wij nu aannemen, dat Cromwell's godsdienstige dweepzucht, niet alleen, wat meer gebeurde, over zijn zedelijk gevoel, maar ook, bij uitzondering, over zijne staatsmanswijsheid zegepraalde? - Waarschijnlijkheid heeft deze veronderstelling niet. Bij het wikken en wegen van dit in zichzelf en

in zijne gevolgen zoo uiterst gewichtige besluit, zal Cromwell zijn hoofd wel helder hebben gehouden van de nevelen der geestdrijverij. Maar bij die ernstige overpeinzing zal dit hem tevens duidelijk zijn geworden, dat, wie in den naderenden strijd leider van het leger tegen het Parlement wilde zijn en blijven, den Koning moest opofferen. Het leger zou zich afkeeren van den man, die het na zijne overwinning het zoo vurig begeerde schouwspel van de slachting van den tiran, den vijand Gods, onthield. De geschiedenis leert hoe de leiders, willen zij leiders blijven, maar al te dikwijls volgers moeten worden. In dat geval verkeerde Cromwell, zijn zedelijk gevoel kwam misschien tegen het doodvonnis op, zijn staatkundige berekening zeer zeker, maar de noodzakelijkheid werd hem opgelegd. Zwijgend en aarzelend vorschte hij uit of waarlijk dit schavot onvermijdelijk was. Zoodra hij van die onvermijdelijkheid overtuigd was, aanvaardde hij - zooals ik reeds zeide - de volle verantwoordelijkheid voor deze bloedige daad met het echte fatalisme van den dweeper. Wij zullen - zoo zeide hij tegen een zijner vrienden, - den Koning het hoofd afhouwen, met de kroon er op.

Nauwelijks was het schavot te Whitehall afgebroken, of Engeland werd feitelijk en zoover dit mogelijk was, ook wettelijk tot een republiek gemaakt. Alle beelden des konings werden weggenomen, alle zegels, wapenborden en naamcijfers van hem afkomstig, werden vernietigd of uitgewischt. Vervolgens verklaarde het door het leger gehalveerde Lagerhuis het koningschap en het Hoogerhuis beide voor vervallen. De vergaderzaal der Lords werd gesloten. Een raad van state van veertig personen werd aangewezen om het uitvoerend gezag waar te nemen. Cromwell werd tot tijdelijk voorzitter van dit lichaam benoemd.

De nieuw opgetreden regeering had natuurlijk de handen vol werk, om haar gezag blijvend te vestigen. In hare onmiddellijke omgeving dreigde reeds dadelijk het grootste gevaar. De dood des Konings en het uitroepen van de republiek hadden de opgewondenheid in het leger tot een onrustbarende hoogte doen stijgen. Het voelde zich thans meester van den toestand, zonder eenige macht boven zich. De dolle dwepers en de kwaadwillige gelukzoekers, die zich in zijn midden bevonden, begon-

nen vrij uit te spreken. Zij verkondigden het aanbreken van het duizendjarig rijk, het vervangen van alle vroegere goddelijke openbaringen door een nieuwe, waarvan zij de dragers waren. Die openbaring omvatte zoowel de hemelsche als de tijdelijke zaken; niet alleen verbrandden deze gewaande godsgezanten hunne bijbels, als door hun optreden overbodig geworden, en schaften zij den rustdag als een vervallen instelling af, maar zij sloegen ook de handen aan de eigendommen van anderen, en weigerden belastingen te betalen en aan de wetten te gehoorzamen, want in de nieuwe bedeeling, die de wereld uit hunne handen zou ontvangen, was er geen plaats meer voor gezag of voor bijzonder eigendom. Het openbaar optreden dezer geestdrijvers, Levellers, zooals zij genoemd werden, werd spoedig gevolgd door een muiterij onder de soldaten. Cromwell zag het ontzaglijke gevaar in aan het veldwinnen van dergelijke denkbeelden onder het leger verbonden, hij trad met kracht en snelheid op en wist door een paar krachtige grepen deze geheele beweging spoedig dood te drukken. Enkele raddraaiers werden doodgeschoten, anderen gevangen gezet, en binnen eenige dagen was het leger weder geheel onderdanig aan zijnen meester.

Het moest dan ook de regeering diensten bewijzen opeen ander tooneel.

De toestanden in Ierland toch eischten dringend voorziening. Dit ongelukkige eiland had, sints het licht der geschiedenis er over was opgegaan, alleen van strijd en bloedstorting te verhalen gehad. De Engelsche koningen hadden gedurende de middeleeuwen met afwisselend geluk gestreden, om Ierland in hunne macht te krijgen en het somtijds bij gedeelten bezeten. Eerst aan de krachtige regeering van Elizabeth, gelukte het Ierland geheel te onderwerpen. Intusschen was nog grooter kloof ontstaan tusschen de bevolking van Ierland en de Engelsche veroveraars, dan die het verschil van af komst reeds had daargesteld. Ierland toch had het oude geloof behouden, en de volkswrok dien de eeuwenoude strijd tusschen Engelschen en Ieren had doen ontkiemen, werd thans nog door den godsdiensthaat verscherpt. In 1641, toen de strijd van Karel I met zijn Parlement nog niet in openbaren oorlog was verkeerd, brak, zooals wij hierboven zagen, een opstand over geheel Ierland uit. De katholieke bevolking viel overal de Protestanten aan, vermoordde hen of verdreef hen met geweld uit hunne

woningen. Na dezen opstand was Ierland het tooneel gebleven van voortdurenden strijd, aangewakkerd door volstrekte regeeringloosheid. Bij den dood des konings was alleen Dublin met de naaste omgeving in de macht van het Parlement. Het overige gedeelte werd bezet door een leger van Lord Ormond, die de zijde des konings hield, en die zijne gelederen zeer had zien aangroeien door voortvluchtige koningsgezinden uit Engeland en Schotland. De bevolking van Ierland, die instinktmatig begreep dat de Puriteinen hare bitterste vijanden zouden blijken, steunde thans den koningsgezinden veldheer. Het Parlement besloot een leger uit te rusten om Ierland tot onderwerping te brengen. De herinneringen aan de gruwelen door de Katholieken tegen de Protestanten bedreven hadden krachtig gewerkt op de Puriteinsche gemoederen in Engeland. Het oogenblik was thans gekomen om wraak te nemen. Daardoor zou aan den in ballingschap rondzwervenden prins, die na den dood des vaders door zijne vrienden Koning Karel II werd genoemd, te gelijker tijd de gelegenheid worden ontnomen om op eenig punt van het voormalig rijk zijns vaders vasten voet te verkrijgen.

Een krijgstocht naar Ierland werd dus voorbereid. Aan het hoofd van het leger plaatste de nieuwe Raad van State, Cromwell. Hij begreep dat deze moeielijke post aan den bekwaamste onder de legeroversten moest worden toevertrouwd. Cromwell werd tevens tot gouverneur van Ierland benoemd, zoodat hij zich inscheepte met de meest onbeperkte volmacht om in Ierland te handelen zooals hij goed vond.

Men weet op welke wijze Cromwell van deze bevoegdheid gebruik heeft gemaakt. Er is in de nieuwe geschiedenis bijna geen tweede voorbeeld van een verdelgingsoorlog, als die welken Cromwell in Ierland voerde. Zijn eerste wapenfeit was de verovering van Drogheda, waar het geheele garnizoen, meer dan 3000 man sterk, werd afgemaakt. Op uitdrukkelijken last van Cromwell mocht geen enkel gewapend man het leven behouden. Ook werden alle katholieke geestelijken zonder genade doodgeslagen. Te Wexford werd dit bloedbad herhaald. De tijding van deze geweldige slachtingen sloeg het gansche volk met verpletterenden schrik. Ormond durfde geen slag te leveren, en trok steeds terug. In korten tijd was het grootste deel van Ierland in de macht van het Parlement.

Er is voor deze afschuwelijke wijze van oorlogvoeren slechts één grond van verontschuldiging aan te voeren. De Engelschen van dien tijd beschouwden de Ieren als barbaren, een Ier stond in hunne schatting ongeveer even hoog als een Atchinees in de onze. Wat de onbeschaafde en wreede Ieren in vroeger jaren hadden misdaan aan de Engelschen, die in hun eiland gevestigd waren, werd hun in dezelfde munt terugbetaald. Het is waar, een groot gedeelte van de afgemaakte garnizoenen bestond uit Engelschen, maar zoo de puriteinsche soldaten van het Parlement met een bitteren haat tegen de katholieke Ieren waren vervuld, zij koesterden, zoo mogelijk nog grooter verbittering tegen hunne landgenooten, die de partij namen van deze aartsvijanden van God en van Engeland.

Wij voeren dezen grond van verontschuldiging aan; maar achten hem zeer onvoldoende. De ongehoorde wreedheid van Cromwell is niet te verontschuldigen en ieder weldenkend mensch zal er zich over ergeren, wanneer hij in de brieven van Cromwell, gedurende den Ierschen veldtocht geschreven, dit vreeselijke bloedbad als een oordeel Gods over Ierland ziet beschrijven. Wat niet te verontschuldigen is, is echter wel te verklaren. Vooreerst uit Cromwell's lichamelijken en geestelijken toestand in dit jaar 1649. Hij was gedurende zijn verblijf in Ierland lijdend, in het najaar zelfs eenige weken ziek, zijn gemoedstoestand was altijd zeer onder den invloed van zijne lichamelijke gesteldheid, en de aanvallen van zwaarmoedigheid die hem op verschillende tijden van zijnen levensloop kwelden, gingen steeds gepaard met ziekteverschijnselen. Daarbij zal zijn gemoed, hoe forsch en onbuigzaam ook, wel eenigzins geschokt zijn geweest door de gewichtige gebeurtenissen waarin hij de hoofdrol had vervuld. De indruk dien het rechtsgeding tegen den Koning en later de met geweld bedwongen muiterij in het leger bij hem hadden achtergelaten, zal ongetwijfeld niet voorbijgaand zijn geweest. Nog andere omstandigheden hebben zeer vermoedelijk Cromwell tot deze buitengewone hardvochtigheid genoopt. Hij bevond zich in een land, waar de klachten over de inderdaad barbaarsche behandeling der Protestanten, negen jaren geleden, dagelijks in zijne ooren klonken; hij stond aan het hoofd van een leger dat bij de finantieele moeielijkheden waaronder de nieuwe regering gebukt ging, met groote moeite werd onderhouden; hij wist dat in Schotland een nieuwe opstand tegen

Engeland broeide, hij verlangde ten slotte, als het eigenlijke hoofd van den staat, om niet langer dan noodig was, van den zetel der regering verwijderd te blijven. Wilde hij den oorlog spoedig tot een einde brengen, dan moest hij met ijzeren hand optreden. Hij liet dus aan den fellen haat, die zijne soldaten bezielde, den vrijen loop. Ook in zijn oog was een Katholiek een afgodendienaar en het Oude Testament wettigde een verdelging van afgodendienaars te vuur en te zwaard. Het lijdt geen twijfel dat hij met het dooden van duizenden van Ieren, het wegzenden van een wellicht even groot getal naar de West-Indische eilanden, om daar slavenarbeid te verrichten, en het overbrengen naar Ierland van protestantsche Engelschen, die ruimschoots met landerijen begiftigd werden, als einddoel voor oogen had om van het katholieke Ierland een protestantsch land te maken. Wat Karel de Groote ten opzichte der heidensche Saksers had gedaan, hoopte hij in de zeventiende eeuw te kunnen herhalen.

Nog was de geheele onderwerping van Ierland niet ten einde gebracht, toen Cromwell genoodzaakt werd het tooneel zijner bloedige zegepralen te verlaten. De veiligheid van den staat eischte zijne tegenwoordigheid elders. De jonge Karel had zich naar Schotland begeven; ter wille van de kroon had hij den presbyteriaanschen Covenant aangenomen, en de losbandige omgeving, waarin hij zich reeds in zijne jongelingsjaren zoo uitnemend te huis gevoelde, vaarwel gezegd voor het benauwend gezelschap van Schotsche predikanten, die hem streng bewaakten en des Zondags met hunne eindelooze predikaties en in de week met hunne vermaningen het leven zuur maakten. De Engelsche regeering, het Parlement en de raad van State, wenschten Fairfax den voormaligen bevelhebber van het Parlementsleger tegen de Schotten te velde te zenden; maar Fairfax had gemoedsbezwaren. Hij wilde tegen de Schotten optrekken, zoodra zij een aanval tegen Engeland waagden, maar was ongezind om zijnerzijds den oorlog te beginnen tegen een volk waarmede men in vrede leefde, en dat het recht had zich den koning te geven dien het wenschte. Cromwell zag terecht in, dat een oorlog met Schotland onvermijdelijk was, Karel zou zich nimmer met de kroon van dat land tevreden stellen maar zoodra de noodige macht te zijner beschikking stond, Engeland trachten te heroveren. Hij liet zich dus de benoeming tot bevelhebber van

het Engelsche leger welgevallen en trok in den zomer van 1650 Schotland binnen. De strijd, die nu ontbrandde had natuurlijk een gansch ander karakter dan de Ierssche oorlog. Thans stonden geen Protestanten tegenover Katholieken, maar aan beide zijden streden Calvinisten die elkander in rechtzinnigheid niets toegaven. Tusschen het gekletter der wapenen in, zag men dan ook het merkwaardig schouwspel van een godsdienstigen pennestrijd tusschen de aanvoerders. Cromwell maakte zich meester van Edinburg, het kasteel bleef echter in de macht van de Schotten. Daarheen waren ook alle presbyteriaansche predikanten uit de stad gevlucht. De gouverneur van het kasteel ontving eerlang een schrijven van Cromwell, waarin deze hem verzocht den predikanten mede te deelen, dat zij vrijheid hadden om des Zondags in de stadskerken te komen prediken. De predikanten antwoordden, dat zij niet genegen waren van deze vrijheid gebruik te maken, en hierop volgde een kruisvuur van vertoogen tusschen Cromwell en de Schotsche geestelijken, waarin beide hun standpunt, met de hardnekkigheid van godgeleerde strijders verdedigden en beweerden dat God aan hunne zijde streed. Cromwell slaagde er niet in de Presbyterianen te overtuigen, als veldheer toonde hij zich intusschen hun meerdere. In twee veldslagen, eerst te Dunbar op de kust van Schotland, vervolgens in Engeland zelf, waar Karel gehoopt had dat zijne aanhangers hem zouden te hulp komen, behaalde hij de overwinning. Deze laatste slag, bij Worcester, was beslissend; het Schotsche leger werd geheel verstrooid, de Koning ontkwam ter nauwernood en bereikte na een gevaarlijke vlucht, vermomd, een Engelsche haven, waar het hem gelukte zich naar het vasteland in te schepen.

De Schotsche veldtocht was Cromwell's laatste. Ik geloof niet dat er één veldheer in de nieuwe geschiedenis is geweest, die met zooveel voldoening op zijne krijgsbedrijven kon terugzien als hij. Geen enkelen slag van eenig belang had hij verloren, integendeel de meeste zijner veldslagen waren beslissende overwinningen geweest. Bijna altijd had hij tegen een overmachtigen vijand gestaan, en doorgaans was de zegepraal alleen te danken geweest aan zijne persoonlijke tusschenkomst en aan de dapperheid en het beleid van dat deel der troepen dat onder zijne leiding gevormd was. Zijne Ironsides behooren inderdaad tot de merkwaardigste krijgsbenden wier

roem de geschiedenis vermeldt; maar zij danken dien roem in de eerste plaats aan de geheel eenige krijgsmanstalenten van hunnen aanvoerder.

Na den slag van Worcester (3 September 1651.) heeft Cromwell, juist op den dag af, nog zeven jaren geleefd. Gedurende die jaren heeft hij Groot-Brittanje geregeerd, zooals hij zijn leger had aangevoerd, met een ijzeren vuist. Het was de zuiverst persoonlijke regeering die de geschiedenis van den nieuweren tijd vermeldt, zij steunde op niets anders dan op het persoonlijk overwicht van Cromwell. Met zijnen dood verdween zij als van zelve en het Engelsche volk keerde zonder strijd tot zijnen onden staatsvorm en zijn verdreven koningshuis terug.

Cromwell had het gedurende deze jaren in zijne hand gehad om aan Engeland een geheel andere toekomst te bezorgen. Hij had de republiek op duurzame instellingen kunnen grondvesten, of hij had kunnen optreden als stichter eener nieuwe dynastie. Het eerste verzuimde hij; het tweede wilde hij niet, zelfs toen men het hem opdrong. De verklaring van deze zonderlinge handelwijze moeten wij in zijn eigenaardig karakter zoeken. Vooreerst in zijne volkomen geringschatting van alle wettelijke rechten en geschreven staatsinstellingen. Geen vorst of staatsman heeft dieper verachting getoond voor bestaande wetten en rechten dan Cromwell. Het is een allermerkwaardigst verschijnsel, dat dezelfde man die zijne verheffing dankte aan zijn hardnekkig verzet tegen de onwettige handelingen van zijnen vorst, op het einde van zijn leven, zich schuldig maakte aan een reeks van onwettige handelingen, waartoe zelfs die vorst zich niet zou hebben verstout. Cromwell schijnt op het punt van de heiligheid der wetten zelfs geen gewetensbezwaar gekend te hebben. Hij overtrad die willens en wetens, met de grootste kalmte, in de volle overtuiging dat Gods wil - zooals hij die met zekerheid meende te kennen - ver boven alle menschelijke wetten heerschte. Daarbij kwam dat Cromwell bij uitstek een man van persoonlijk gezag was. Hij kon zich niet voorstellen dat een volk kon geregeerd worden anders dan door één man met een onbeperkte macht. Ook hierin stuiten wij op een allerzonderlingste tegenstrijdigheid in zijn leven. Hij begon zijnen loopbaan als strijder voor de rechten van het Parlement, waarvan hij lid was, en eindigde dien met een verkrachting van de

rechten der volksvertegenwoordiging, zoo stelselmatig en onomwonden, dat zij Karel I, hadde hij dit alles heleefd, zou hebben doen watertanden. Met een Parlement te regeeren was hem onmogelijk. De inmenging in regeeringszaken van een dergelijke vergadering, uit haren aard altijd bemoeiziek en geneigd om hare bevoegdheden uit te breiden, was hem een gruwel. ‘God moge oordeelen tusschen U en mij’, was de afscheidsgroet waarmede hij zijn laatste Parlement naar huis zond. En toch had dat Parlement bewijs gegeven van het meest onbeperkt vertrouwen in zijnen persoon. Het had terecht begrepen dat alleen blijvende instellingen de toekomst van Engeland konden verzekeren, het bood daarom Cromwell de koningskroon aan, het smeekte hem die aan te nemen. Maar Cromwell weigerde, en beging met die weigering misschien de grootste staatkundige fout van zijn leven. Wat hem tot die weigering dreef, zal wel de eigenschap zijn geweest die wij reeds hierboven vermeldden, zijne koele onverschilligheid omtrent wet en regeeringsvorm, die van lieverlede in scepticisme was ontaard.

De toekomst van Engeland, zoo zal hij waarschijnlijk bij zich zelven gedacht hebben, hangt niet af van de staatsinstellingen, maar alleen van den persoon die aan het hoofd van den staat is geplaatst. Dat voor een volk, vooral een volk in de zeventiende eeuw, een erfelijk koning, plechtig gekroond en gezalfd, een veel ontzagwekkender persoon was dan een president van de republiek, schijnt hij niet gevoeld te hebben. Daarbij kon hij zich moeielijk vleien met de hoop dat zijn koningschap van langen duur zou wezen, en dat de kroon in zijn geslacht lang zou blijven. Zijne dagen waren geteld, schoon nog geen zestig jaren oud, was hij reeds een man die naar zijn einde neigde. Zijne gezondheid had in de twee laatste veldtochten een knak gekregen waardoor alle hoop op een hoogen ouderdom was afgesneden. Ontviel na een paar jaren de koningschepter aan zijne handen, dan zou zijn oudste zoon dien moeten opnemen. Omtrent dezen was zijn oordeel door geen vaderlijke vooringenomenheid verblind. Richard Cromwell kende geen staatkundige eerzucht en kon zich niet begrijpen hoe iemand zich door die hartstocht kon laten lokken buiten zijnen familiekring en zijne buitenplaats, binnen welke hij al zijne idealen verwezenlijkt vond. Zulk een man kon aan een nieuwe dynastie geen kracht geven, integendeel hij zou haar onvermijdelijk te gronde richten.

Waartoe dan, zoo zal bij den vader waarschijnlijk de loop der gedachten geweest zijn, mij gedurende de weinige jaren van mijn leven nog den haat op den hals geladen van de overgeblevene vrienden uit het vroegere tijdperk van mijn krijgsmansleven?

Velen toch uit het leger hadden Cromwell reeds den rug toegedraaid wegens zijne eigenmachtige regeering, anderen sloegen hem met achterdocht gade; hadden zij hem den koningsmantel zien omhangen, dan zou in den boezem dezer overtuigde republikeinen niets meer dan verbeten woede tegenover den grooten afvallige zijn overgebleven. Het is niet onmogelijk dat nog andere overwegingen Cromwell tot zijn besluit hebben geleid, maar dit schijnt mij zeker dat hij bij deze weigering meer aan zich zelven heeft gedacht dan aan de toekomst van zijn vaderland. Nu hij geen republikeinsche staatsinstellingen had gegrondvest, was het zijn plicht geweest het koningschap te vestigen. Door geen van beide te willen, liet hij op onverantwoordelijke wijze zijn volk en land, bij zijnen dood aan de grillen van het toeval over.

Cromwell's gehaspel met zijne parlementen, doet ons denken aan een paard dat zich gedurig gewillig laat optuigen, maar dat den teugel niet voelt, of het slaat alles stuk en doet zijne menners met schrik uiteenstuiven. Het is een geschiedenis die, niettegenstaande den ernst waarmede ieder zijne rol vervult, toch gedurig stof levert tot een blijspel. Zooals men zich zal herinneren was er van het Lange Parlement slechts dat deel overgebleven, dat bij de zuivering door het leger, als vijandig aan den koning was gehandhaafd. Deze geknotte vergadering, het Romp Parlement genoemd, sleepte na den dood des Konings haar bestaan nog vier jaren voort. Algemeen werd de zeer verklaarbare wensch uitgesproken naar een nieuw Parlement. Sedert 1640 waren er geen verkiezingen geweest, en bij de ontzaggelijke veranderingen die in Engeland hadden plaats gehad, lag het voor de hand dat thans het oogenblik was aangebroken om het volk te raadplegen. Maar de Parlementsleden waren niet te bewegen om van hunne zetels afscheid te nemen en beproefden allerlei kunstmiddelen om althans voor hunne personen zeker te blijven van hun lidmaatschap. Zij wilden of eenvoudig aanvullings-verkiezingen, of ten minste de bepaling dat zij bij de nieuwe verkiezingen zich niet aan een herkiezing behoefden te

onderwerpen. De legerpartij wilde hiervan niets weten, hare hoofden kwamen herhaaldelijk bijeen met invloedrijke leden van het Parlement, ten einde deze te bewegen van hunne plannen af te zien, maar tevergeefs. Eindelijk besloot het Parlement zijnen zin door te zetten en een wet vast te stellen waarbij de zetels der leden ongerept bleven. Terwijl Cromwell met zijne krijgsoversten vergaderd was, kwam men hem de tijding brengen, dat het Parlement met het behandelen dezer wet bezig was en dat de zaak waarschijnlijk binnen weinige uren haar beslag zou krijgen.

Onverwijld begaf hij zich naar de vergaderzaal met een compagnie zijner soldaten aan welke hij last gaf buiten de deur van het gebouw post te vatten. In de zaal gekomen ging hij bedaard op zijne gewone plaats zitten, en luisterde met de grootste kalmte naar de beraadslagingen. Toen de laatste spreker zijne rede geëindigd had en de voorzitter tot stemming wilde over gaan, rees hij langzaam van zijne zitplaats op en vroeg het woord. Op zijne gewone langdradige wijze begon hij eerst op te halen alles wat dit Parlement in vroeger tijd voor het volk had gedaan, toen hij evenwel gekomen was tot zijne latere werkzaamheid werd zijn toon scherper, hij verweet den leden, dat zij slechts hun eigenbelang op het oog hadden. Men viel hem hierop in de rede en riep hem toe: ‘dit is geen taal voor het Parlement.’ Cromwell wierp den spreker een verachtenden blik toe, zette den breedgeranden hoed op het hoofd, wandelde met den degen in de hand naar de middenruimte tusschen de zitplaatsen, liet daar zijne oogen over de geheele vergadering gaan en riep toen, terwijl hij met zijnen degen op den grond sloeg: ‘Ik zal aan al uw praten voor goed een einde maken.’ Tegelijkertijd zagen de verbaasde leden de deur openen door de soldaten, die Cromwell door zijnen vriend Harrison had doen ontbieden. Er volgde een geweldig getier waarboven de donderende stem van Cromwell klonk: ‘Gij zijt geen Parlement meer, gij zijt een hoop onrechtvaardige mannen, die niet naar Gods geboden leeft. Pakt u weg! Hoe zoudt gij een Parlement kunnen zijn voor Gods volk. In den naam van God verdwijnt!’ De leden, door schrik bevangen, toen zij zagen dat de ruwe soldaten gereed waren met geweld den last van hunnen bevelhebber uit te voeren, stoven schreeuwend en vloekend naar de deur. De voorzitter wilde alleen

wijken voor geweld en volgde eerst hun voorbeeld toen hij bij den schouder werd gegrepen. Cromwell dreef de geheele bende voor zich uit, als een politieagent een hoop straatjongens, pakte in het voorbijgaan den schepter, die altijd op de tafel in de vergaderzaal lag, en stopte dien aan een zijner soldaten in handen, sloot vervolgens, nadat allen verdwenen waren, de deur, stak den sleutel in zijnen zak en wandelde, even bedaard als hij gekomen was weder naar huis. Vandaar begaf hij zich naar het paleis te Whitehall waar de Raad van State juist vergaderd was. De tijding van het gebeurde was reeds tot de leden van dit staatsligchaam doorgedrongen, zij begrepen dus maar al te goed wat Cromwell's onverwachte komst in hunne vergaderzaal beteekende. ‘Mijne heeren! zoo luidde zijn bescheid, zoo gij hier als een particulier gezelschap wilt blijven zitten is het mij wel, maar als Raad van State is het voortaan een onmogelijkheid.’ De president beriep zich op de onwettigheid van de ontbinding van het Parlement, dat volgens de bestaande wet alleen zich zelf kon ontbinden; maar Cromwell verwaardigde zich niet om op deze staatsrechterlijke bedenking te antwoorden, en de leden die waarschijnlijk geen lust gevoelden om met zijne soldaten kennis te maken gingen zonder eenig verzet uiteen.

Zoo werd binnen enkele uren, door één man aan het bestaan van alle hooge staatsrechtelijke ligchamen in Engeland een einde gemaakt.

Er bestond nu in Engeland, om zoo te zeggen, geen wettig gezag meer. De macht berustte geheel bij Cromwell en zijnen raad van krijgsoversten. Deze zagen wel in, dat er weder een Parlement diende te zijn; maar zij stonden voor de moeielijkheid, dat zoo er verkiezingen werden uitgeschreven, er naar alle waarschijnlijkheid een Parlement zou bijeenkomen waarin de meerderheid niet hunne partij, maar die van het verjaagde Parlement zou kiezen. Men vond er een middel op om deze moeielijkheid te ontgaan, of liever, want het middel lag zeer voor de hand, men had de stoutmoedigheid om zich een Parlement te verschaffen geheel naar eigen keus. Cromwell zond honderd veertig brieven aan even zoovele mannen, die, zooals hij het uitdrukte, ‘God vreesden en van beproefde trouw en eerlijkheid waren,’ waarbij hij hen opriep om zitting te komen nemen in een Parlement en aan ieder een bepaald kiesdistrikt

aanwees, dat hij zou hebben te vertegenwoordigen.

Het zal niet behoeven gezegd te worden, dat een vergadering op zoo eigenaardige wijze bijeengebracht, ook een zeer eigenaardig karakter droeg. Cromwell had de fijnste godgeleerde keurmeesters in alle deelen van Engeland geraadpleegd, met verzoek hem uitsluitend Puriteinen van de eerste keur uit hunne omgeving aan te wijzen. De benoemde leden dankten hunne benoeming derhalve alleen aan hunne bekende godsdienstige gezindheid. Geen wonder dat de meerderheid dezer vergadering uit mannen bestond, die volkomen ongeschikt waren voor het lidmaatschap eener staatsvergadering. Het ging dezen vromen dan ook, zooals het gewoonlijk menschen gaat die buiten hunnen kring worden verplaatst, zij maakten zich belachelijk, en lang nadat zij den weg van alle vleesch waren gegaan, heeft Engeland zich nog vroolijk gemaakt over deze geheel eenige vergadering, door de spotters Barebone's Parlement genoemd, naar een godzaligen lederbereider in de Fleetstreet te Londen woonachtig, Praisegod Barebone geheeten, die door de buitensporige betuigingen zijner vroomheid zich in dit Parlement nog boven zijne medeleden schijnt onderscheiden te hebben. Een weinig menschenkennis zal ons wel doen vermoeden dat er onder deze honderd en veertig vromen enkelen zijn geweest bij wie de vroomheid nog iets anders was dan een zaak des harten. In den regel schijnen het evenwel menschen te zijn geweest met goede bedoelingen. Het ernstigste verwijt dat men hun kan maken is dat van volslagen onbedrevenheid.

Zooals dit te verwachten was van een vergadering die alle ervaring op wetgevend gebied miste, greep zij allerlei misbruiken die aan hare leden op grond hunner bijzondere ervaring bekend waren, tegelijkertijd aan. Zij wilde het geheele rechtswezen hervormen, de tienden afschaffen, een onderzoek doen instellen naar het gedrag en de levenswijze van alle geestelijken, daarbij had zij veel tijd noodig voor gebeden en voor godsdienstige overdenkingen. De natie begon dan ook, nadat dit Parlement nog maar weinige maanden gezeten had, een niet onbegrijpelijk wantrouwen in zijne geschiktheid aan den dag te leggen. Cromwell, die de eer had genoten om met algemeene stemmen door dit Parlement tot lid van den nieuwen Raad van State te worden gekozen, doorzag spoedig de volkomen onbruikbaarheid van het staatslichaam, dat hij in het leven had

geroepen. Door welke middelen het hem gelukte er zich op de minst opzienbarende wijze van te ontdoen, is tot nog toe verborgen gebleven. Op zekeren Maandagmorgen, toen de leden nog zeer onvoltallig bijeenwaren om de beraadslagingen over de afschaffing der tienden, die reeds vijf dagen geduurd hadden, te hervatten, werden zij verrast door het voorstel van een hun, ner om te besluiten: dat de zitting van dit Parlement, zooals het op dit oogenblik is zamengesteld, niet langer is in het belang van den Staat. Dit besluit werd zonder veel beraadslaging genomen, waarop de voorzitter en de tegenwoordig zijnde leden zich naar het paleis te Whitehall begaven en daar, in de wachtkamer van Cromwell's audientiezaal, op eenige aan elkander geplakte stukjes papier, die zij er vonden liggen, een verklaring opmaakten en teekenden, waarbij zij alle macht teruggaven aan den Luitenant-generaal Cromwell, van wien zij die ontvangen hadden. Cromwell ontving dit stuk, schijnbaar met groote verbazing, en drong er zelfs bij hen op aan, om op hun voornemen terug te komen. Hij verklaarde bij een latere gelegenheid in het volle Parlement, dat hij van dezen stap hoegenaamd niets vooraf had geweten. Al ware er echter geen enkel ander voorbeeld dat ons leert omzichtig te zijn met Cromwell's verklaringen, dan nog zouden wij aan de volmaakte oprechtheid van deze verklaring ernstig twijfelen.

Cromwell was nu voor de tweede maal oppermachtig heer en meester in Engeland. De krijgsraad, dat is te zeggen, een vereeniging van legeroversten, die zich langzamerhand, zonder eenige wettelijke opdracht, als een staatslichaam had weten te doen gelden, benoemde Cromwell nu tot hoofd van den Staat, met den titel van Lord Protector der Republiek en vaardigde tegelijkertijd een soort van grondwet uit, waarbij hem een verbazend groote macht werd gegeven, maar tevens de verkiezing van een Lager Huis werd voorgeschreven - het Hooger Huis bleef afgeschaft - volgens een nieuwe kieswet, die in sommige opzichten, vooral in de verdeeling der kiesdistricten, verbeteringen vaststelde, die eerst bij de beroemde Reform bill van 1832, voor goed in het Engelsche staatsrecht zijn opgenomen. De vergadering, die aan deze verkiezingen haar ontstaan dankte, had natuurlijk een geheel ander aanzien dan het vorige Parlement. Zij werd door Cromwell geopend met een rede iets korter en iets minder zalvend, dan die, waarmede

hare voorgangster geopend was, maar evenzeer vervuld met betuigingen van hoogen eerbied voor deze vergadering. Hij verklaarde zich niet te beschouwen als iemand die macht over haar wilde uitoefenen, maar als haar mededienaar in het behartigen van de belangen der natie. Acht dagen later vonden de Parlementsleden echter hunne vergaderzaal weder door soldaten afgezet en voor zich gesloten. Zij hadden den toorn van den Protector reeds in dien korten tijd opgewekt door, wat niemand zal verwonderen, te gaan beraadslagen over de grondwettige instellingen van den staat. Hierover wilde Cromwell geen beoordeelingen toelaten. De grondslagen van de regeering stonden vast, vooral zijne macht en de bevoegdheden van het Parlement, wat daarover in de pas uitgevaardigde grondwet te lezen stond, moest door het Parlement stilzwijgend worden erkend. Dit alles werd den Parlementsleden in krachtige bewoordingen door Cromwell ontvouwd, waarna hij verklaarde zich tot zijn leedwezen gedwongen te zien, om hun te verbieden, hunne vergaderingen te hervatten alvorens zij, ieder voor zich, een stuk geteekend hadden, waarbij zij beloofden trouw te zullen zijn aan den Lord Protector en geen voorstellen te zullen in behandeling nemen tot verandering van den regeeringsvorm. Ongeveer drie vierden der leden teekende. Zooals zij hadden kunnen voorzien en misschien wel voorzagen, was die onderteekening tegelijk die van hun staatkundig doodvonnis. Zij waren nu eenvoudig de werktuigen van Cromwell geworden. Het volk kon hen niet meer als zijne vertegenwoordigers beschouwen, het gevoelde trouwens geen groote behoefte meer aan een vertegenwoordiging, het rekende op het oogenblik zijne belangen in de hand van Cromwell veilig. Cromwell daarentegen vond zelfs dit Parlement, nadat hij het reeds geheel getemd had, nog belemmerend genoeg om niet te trachten er zich zoo spoedig mogelijk van te ontdoen. De grondwet, aan welker heiligheid de Parlementsleden zich schriftelijk verbonden hadden nimmer te raken, verbood den Protector om in de eerste vijf maanden der zitting een Parlement te ontbinden. Maar die termijn was zelts voor Cromwell's ongeduld te lang. Den 8^{en} Februari 1655 zou hij afloopen, maar reeds den 22^{en} Januari ontbond Cromwell het Parlement, de maanden zoo beweerde hij, moesten gerekend worden acht en twintig dagen te hebben, zooals dat gebruikelijk was bij de berekening van de soldij der krijgslieden.

Drie jaren lang mocht Cromwell, volgens zijne grondwet, thands zonder Parlement regeeren. Zijne regeering werd nu een zuiver militair bewind, Engeland werd in districten verdeeld, waarover even zoo vele ‘Major-Generals’ het bevel kregen. Belastingen werden door den Protector eigenmachtig uitgeschreven en ontmoetten een soortgelijk verzet als waardoor, vijftien jaren geleden, hij zelf en zijne vrienden zich tegen Karel I hadden doen kennen. Een Londensch burger die de betaling weigerde en de ongrondwettigheid der belastingen volhield, werd met de twee advokaten die zijne zaak bepleit hadden, in den Tower gevangen gezet. Zoo eindigde Cromwell met het plegen van de zelfde onwettige handelingen, waarmede Karel begonnen was.

Den termijn van drie jaren liet hij intusschen niet ten volle afloopen. In September 1656 kwam weder een nieuw Parlement bijeen. Ditmaal had Cromwell reeds vooraf zijne maatregelen genomen om zoo weinig mogelijk last van deze vergadering te hebben. Toen de leden, na de plechtige opening zich naar hunne vergaderzaal spoedden, werd hun aan den ingang door de daar geplaatste soldaten, naar hun toegangsbewijs gevraagd. Slechts drie vierden der leden kon dit stuk, dat van wege den Protector was uitgereikt, vertoonen. Een honderdtal leden aan wie het onthouden was, werden niet toegelaten. Zij dienden natuurlijk protest in tegen deze onwettige uitsluiting. Cromwell beriep zich op de grondwet, die aan hem en zijnen raad het onderzoek der geloofsbrieven opdroeg en die tevens nog de oude leus handhaafde, dat leden van het Parlement moesten zijn, mannen van een onbesproken gedrag, die God vreesden; daar nu, naar zijne meening, deze laatste eigenschappen bij de honderd uitgesloten leden niet gevonden werden, had hij geen vrijheid kunnen vinden om hen toe te laten tot de zitting. Alle verdere pogingen der uitgeslotenen om nog te worden toegelaten, waren vruchteloos. Cromwell liet al hunne vertoogen onbeantwoord.

Het was dit Parlement dat, doordrongen van de noodzakelijkheid om een vaste orde van zaken te scheppen, aan Cromwell de koningskroon aanbood, die hij zooals wij reeds zagen, weigerde. Hij behield den titel van Lord Protector, maar gaf zijne goedkeuring aan een wet, waarbij de staatsinstellingen die tot nog toe alleen berustten op de door Cromwell en zijnen krijgsraad eigenmachtig uitgevaardigde grondwet, eindelijk een

wettelijken grondslag kregen. De belangrijkste verandering was de instelling van een Hooger Huis, niet van het oude Hooger Huis, waarin van rechtswege de geestelijke en wereldlijke heeren zitting hadden, maar van een soort van Eerste Kamer, bestaande uit leden door Cromwell in overleg met zijnen raad, te benoemen. De beide Huizen kwamen voor het eerst gezamenlijk bijeen op den 20 Januari 1658. De uitgesloten leden werden nu toegelaten, nadat zij den eed op de nieuwe grondwet hadden afgelegd. Het bleek spoedig dat het Lager Huis sterk gekant was tegen het Hooger Huis, zooals dat door Cromwell was samengesteld. Bij de eerste boodschap die het Lager Huis van het Hooger Huis ontving, den tweeden dag van de zitting, ontstond er reeds geschil over de vraag, met welken titel het Hooger Huis moest worden aangesproken. Over deze vraag werd met groote verbittering van beide zijden in het Lager Huis gestreden tot op den 4^{en} Februari. Op dien dag, des voormiddags te 11 ure, terwijl juist een der heftigste redenaars het woord had genomen, kwam een boodschap van den Lord Protector die het Lager Huis verzocht in de zaal van het Hooger Huis te verschijnen. Het verliet daarop in statige optocht zijne vergaderzaal om die niet weer te betreden. Cromwell wachtte de leden in het Hooger Huis af met de voor hen geheel onverwachtte mededeeling, dat hij besloten had het Parlement te ontbinden.

Cromwell overleefde deze ontbinding nog slechts zeven maanden. Hij schijnt gedurende dien tijd nog aan de bijeenroeping van een nieuw parlement te hebben gedacht, maar niet te hebben kunnen besluiten om er toe over te gaan. Wanneer hij in die laatste dagen van zijn leven een terugblik op zijne regeering wierp en haar met die van zijnen voorganger vergeleek, moeten er zonderlinge gewaarwordingen bij hem zijn opgekomen. Zijn oordeel over Karel's onwettige handelingen zal wel eenige wijziging hebben ondergaan, zoo hij althans oogenblikken gekend heeft, waarin zijn gemoed geen vollen vrede kon hebben met de opvatting, dat de zedelijke waarde van 's menschen daden alleen aan de beweegredenen behoeft getoetst te worden. Bij een volmaakt onbevangen zelfonderzoek zal hij wel hebben moeten erkennen, dat het verschil tusschen Karel en hem alleen hierin bestond, dat hij die buitengewone gave bezat, slechts aan enkelen eigen, om juist te voelen

hoever hij zich op de golven der bovenstroomende volksmeening kon wagen, en dat Karel dien staatsmanksblik ten eenenmale miste. Hij was een groot man, die met groote en vaak ruwe middelen groote doeleinden nastreefde en Karel een klein man, die met kleingeestige middelen zelfzuchtige oogmerken trachtte te verwezenlijken.

Er is natuurlijk in deze vluchtige schets geen plaats voor de gewichtige vraag, welke beteekenis Cromwell voor de staatkundige ontwikkeling van Groot-Brittanje heeft gehad. Wij willen echter niet van hem scheiden zonder een enkel woord over twee onderdeelen van zijn beleid, waarvoor hij bij zijne landgenooten den meesten lof heeft ingeoogst, zijne bemoeiingen voor de godsdienstige vrijheid en zijne buitenlandsche staatkunde.

Wat het eerste betreft, is vaak beweerd dat hij zijnen tijd ver vooruit is geweest. Het komt mij voor dat dit slechts voor een deel waar is. Staatkundige verdraagzaamheid in godsdienstzaken kan uit drieërlei beweegredenen voortkomen; uit godsdienstige onverschilligheid, zooals bij Frederik den Groote, uit gelegenheidspolitiek zooals bij de Belgische clericalen in 1830, en eindelijk, wat misschien het zeldzaamst is, uit liefde voor de verdraagzaamheid zelve, uit het besef dat het geloof van den naaste, zoolang er geen reden is om de oprechtheid er van in twijfel te trekken, evenveel eerbied verdient als het eigen geloof. Dit laatste besef is bij Cromwell zeker zeer zwak geweest. De man die gedurende zijnen veldtocht in Ierland aan den gouverneur van de stad Ross, die om vrijheid van geweten voor de bewoners vroeg, schreef: ‘indien gij met vrijheid van geweten bedoelt, vrijheid om de mis te bedienen, weet dan kort en goed dat waar het Parlement van Engeland de macht heeft, zulks niet zal worden toegestaan’, en die als gouverneur van Ely, in 1644, de episcopaalsche godsdienstoefening, als in strijd met de voorschriften van het Parlement omtrent den eeredienst, in de hoofdkerk dier stad kwam verstoren, door gedurende den dienst met den hoed op het hoofd, omstuwd van eenige soldaten, zich vlak tegenover den geestelijke te plaatsen en dien toe te roepen: ‘scheid met die gekke vertooning uit’; - de man die zoo schreef en handelde kan moeielijk gezegd worden zelfs den meest alledaagschen eerbied te hebben gehad voor de godsdienstige overtuigingen van andersdenkenden. Er staan hier tegenover daden en woorden waaruit

ongetwijfeld een geheel andere geest spreekt. Wij willen liever niet wijzen op Cromwell's bemoeiing in de zaak van e en ongelukkigen waanzinnige, zekeren Nayler, die wegens allerlei zonderlinge maar onschuldige godsdienstige vertooningen, door het Parlement, in 1657, veroordeeld werd om gegeeseld en gebrandmerkt te worden. Het mag zelfs verwondering baren dat Cromwell, die zijn Parlement zoo weinig ontzag en zich om de wet niet veel bekommerde, zich in deze zaak bepaalde tot het vragen van rekenschap na de uitvoering van dit wreede vonnis, in plaats van het te doen vernietigen. Maar er valt een andere zeer merkwaardige handeling van Cromwell te vermelden en wel dat hij, op het verzoek van den Amsterdamschen Israeliet Manasse Ben Israel, alle pogingen in het werk stelde om den Joden het verblijf in Engeland te vergunnen, wat hun tot nog toe ontzegd was; en het zelfs niettegenstaande den algemeenen tegenstand zoover bracht, dat zij met zijne bijzondere vergunning werden toegelaten. Even merkwaardig is zijne uitspraak bij gelegenheid van de opening van het Barebone's Parlement, toen hij zijne Puriteinsche vrienden vermaande om dezelfde mate van rechtvaardigheid te betrachten tegenover ongeloovigen als tegenover geloovigen en daarop het opmerkelijke woord liet volgen: ‘Ik erken wel eens te hebben gezegd - misschien vindt gij het dwaas - dat ik nog liever onrechtvaardig zon zijn tegen een geloovige dan tegen een ongeloovige.’ Legt men daarnaast zijne verklaring aan de geestelijken der Schotsche kerk, bij gelegenheid van den oorlog met Schotland: ‘Gijlieden wilt dat niet iedereen vrijheid zal hebben om het Evangelie te verkondigen uit vrees dat dan dwalingen zullen worden verspreid. Uwe vrees staat gelijk met die van den man die allen wijn uit het land zou willen verwijderen omdat sommige menschen zich bedrinken. Het is onrechtvaardig en onverstandig om een man van zijne vrijheid te berooven omdat hij die misschien zal misbruiken’, dan zou men er allicht toe komen om te meenen, dat Cromwell geheel op het hedendaagsche standpunt ten opzichtige der godsdienstige vrijheid stond. Toch is dit slechts half waar: Cromwell en de Puriteinen waren hunnen tijd hierin ver vooruit, dat zij het eerst hebben gevoeld en met hart en ziel beleden, dat de beteekenis van het Protestantisme gelegen is in de volkomen onafhankelijkheid van het menschelijk geweten. Vandaar hun anti-clericalisme, dat bij hen, in tegen-

stelling met de Fransche revolutiemannen der achttiende eeuw, niet daaruit voortvloeide, dat hunne rede tegen de leer der kerk in verzet kwam, maar dat hun hart behoefte had aan een inniger geloof dan de kerk predikte. Nog laat zich in de Protestantsche maatschappijen het verschijnsel dagelijks waarnemen, dat de strengste rechtzinnigheid niet gevonden wordt bij de geestelijken, maar bij de leeken. Een zeer verklaarbaar verschijnsel, want bij den geestelijke is altijd een zekere mate van wetenschappelijke kennis en ontwikkeling die hem, hoe rechtzinnig ook, minder waarde doet hechten aan die eigenaardige geloofsbegrippen, waaraan de in godgeleerden zin onontwikkelde leek pijnlijk blijft hangen. In dit geval verkeerden de Puriteinen, daarom wilden zij zelve prediken, en hadden de strengsten onder hen, de echte Independenten, liefst in het geheel met geen kerk en geen geestelijken te doen. Dat een geestelijke, zelfs al ware hij Calvinist en Presbyteriaan, in geloofszaken eenig gezag over zijne gemeente zon uitoefenen, achtten zij een gruwel. Vandaar hun felle haat tegen den Paus van Rome, die zich de vertegenwoordiger Gods op aarde achtte en tegen koningen en bisschoppen die met den krachtigen arm van het wereldlijk gezag een bepaalden geloofsvorm trachtten te handhaven, vandaar ook hunne geneigdheid om het recht te verdedigen van iedereen, die in godsdienstzaken onafhankelijk dacht. In hun beginsel lag zeker de kiem van de godsdienstige vrijheid die wij kennen, maar zij kwam niet tot vollen wasdom, omdat zij zich niet konden voorstellen dat men zich ook uit eigen overtuiging aan het gezag van een kerk of een geestelijke kon onderwerpen. Een dergelijke onderwerping beschouwden zij alleen als het gevolg der geestelijke heerschappij die buiten Engeland door de Katholieke kerk en in Engeland door de Anglicaansche bisschoppen en zelfs door Presbyteriaansche predikanten werd uitgeoefend.

Cromwell en de zijnen bepleitten wel met warmte de vrijheid voor iedereen om van elke kerk onafhankelijk te zijn, maar zij kwamen er niet toe, om ook aan die kerken volledige vrijheid te geven. Waar zij de macht hadden, wilden zij niet dat de mis gezongen werd of de Anglicaansche kerkdienst naar de ritueele begrippen van bisschop Laud, werd uitgeoefend. Bij Cromwell zelven waren hier misschien nog meer staatkundige beweegredenen in het spel dan godsdienstige. Aan den Kardinaal

Mazarin die hem om eenige vrijheid voor de Engelsche Katholieken verzocht, antwoordde hij: ‘Ik mag dit in den tegenwoordigen stand der zaken niet doen?’ - en in een zijner redevoeringen, waarin hij op zijne gewone wijze door afgebroken volzinnen dikwijls den juisten zin zijner woorden laat gissen, zeide hij: ‘Als de regeering de vrijheid heeft om dien kerkvorm in te stellen dien zij naar haar geweten verkiest, waarom zal zij dan ook diezelfde vrijheid niet aan anderen geven? Vrijheid van geweten is een natuurlijk recht; die haar wil hebben moet haar ook geven. De moeielijkheid is echter deze: Iedere sekte zegt: geef mij vrijheid. Maar zoo gij haar die geeft, wil zij die niet meer aan een andere geven.[1)]’ Het moge intusschen twijfelachtig zijn wat Cromwell's innige overtuiging omtrent dit gewichtig vraagstuk is geweest, dit is zeker, dat hij en zijne Puriteinsche geloofsgenooten aan de ontwikkeling van het denkbeeld van godsdienstige vrijheid een krachtigen stoot hebben gegeven.

Cromwell's buitenlandsche staatkunde heeft zelfs genade gevonden in de oogen zijner felste tegenstanders. Trouwens aan die staatkunde dankt Engeland de voorname plaats, die het sints de tweede helft der zeventiende eeuw in Europa inneemt. Zonder ooit zijne troepen over de zee te hebben gezonden, behalve eenmaal voor de verovering van Duinkerken, was Cromwell gedurende zijn Protectoraat, de meest gevreesde man op het vasteland van Europa.

Men kent het verhaal van den gezant onzer republiek, Boreel, die, nadat Karel II hersteld was, door dezen vorst werd aangezocht om de Staten-Generaal te bewegen de Engelsche uitgewekenen die tegen hem samenspanden, uit de Republiek te verwijderen. Boreel beriep zich op de gewoonte zijner regeering om alle vreemdelingen op haar gebied toe te laten. De koning herinnerde den gezant er aan, hoe hij zelf als balling de Republiek had moeten verlaten, waarop Boreel zich zou hebben laten ontvallen: ‘Sire c'était une autre chose, Cromwell était un grand homme et se faisait craindre par terre et par mer.’ Zoo krachtig leefde de herinnering aan Cromwell's ijzeren hand bij de staatslieden van Europa nog

1) Ieder die Cromwell's redevoeringen gelezen heeft zal met mij erkennen dat het uiterst moeielijk is den juisten gedachtengang terug te vinden. Het is derhalve zeer wel mogelijk dat een ander lezer aan deze passages die bij Carlyle Speech. III voorkomt, een anderen zin hecht.

na zijnen dood voort. Het ontzag dat hij hun inboezemde sproot niet enkel voort uit de vrees voor zijne vloten en zijn leger; maar ook uit de wetenschap dat geen enkel vorst of staatsman in Europa beter op de hoogte was van alles wat er in de Europeesche hoofdsteden gebeurde, dan deze ongeletterde krijgsman, die niets van volkenrecht of diplomatie geleerd had en nimmer een voet op het vasteland van Europa had gezet. Voorzichtig en achterdochtig als Cromwell was, had hij zich door gansch Europa den dienst van spionnen weten te verzekeren, die hem omtrent alle plannen die aan de vastelandsche hoven gesmeed werden, voortdurend inlichtten. Alle middelen om deze voor hem zoo noodige kennis te verwerven waren in zijn oog geoorloofd. Zijne vijanden hebben zelfs beweerd dat zijne bemoeiingen ten voordeele der Israelieten, hunnen grond alleen hadden in de omstandigheid, dat juist deze de bruikbaarste werktuigen voor zijne geheime diplomatie waren.

Maar wat Cromwell's buitenlandsch beleid vooral in Engeland in roemrijk aandenken heeft doen blijven, was dat hij in zijn doeleinde en in de wijze waarop dat trachtte te bereiken, volslagen in overeenstemming handelde met het Engelsche volkskarakter en de nationale wenschen. Sedert de dagen van koningin Elisabeth is het de trots geweest van het Engelsche volk om de beschermer te zijn van het Protestantisme en de oppermacht te voeren op zee. Hoezeer de Protestanten in Engeland ook onderling verdeeld waren, voor de belangen van het Protestantisme zoodra het tegenover de katholieke kerk werd geplaatst, trokken zij één lijn. De Puriteinen zwegen onder de verdrukking van Elizabeth, omdat die koningin met krachtige hand de protestantsche belangen op het vasteland verdedigde, en toen een eeuw later Jacob II van Engeland een katholiek land wilde maken, reikten Episcopalen, Presbyterianen en Dissenters elkander de hand om eenparig aan de regeering van dezen laatsten koning uit het huis van Stuart een einde te maken. Zelfs zij, die in Cromwell den koningsmoorder vervloekten, juichten toch in hun binnenste den Lord Protector toe, wanneer hij het volle gewicht van Engeland's macht in de schaal wierp waar het de rechten der Protestanten gold in de katholieke Staten van Europa, den Hertog van Savoye dwong om de vervolgingen tegen de Waldenzen te staken, en zelfs den Paus met het verschijnen eener Engelsche vloot aan de stranden van den Kerkelijken Staat bedreigde, zoo hij de

katholieke vorsten niet terughield van gewelddadige handelingen tegen hunne protestantsche onderdanen. En dat zulk een stoute taal indruk maakte, was het gevolg van den schrik dien het optreden der Engelsche zeemacht verwekte, overal waar zij zich vertoonde. De twee grootste zee-mogendheden van dien tijd, Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, hadden slag op slag de vernieling hunner vlooten te betreuren en moesten de vlag strijken voor den nieuwen mededinger, wien eerlang niemand meer de heerschappij op den oceaan zou durven betwisten.

In al zijne onderhandelingen met buitenlandsche mogendheden, toonde Cromwell de stoutmoedigheid, om niet te zeggen ruwheid die ten allen tijde - nog de allerlaatste gebeurtenissen in Europa kunnen er van getuigen - naar den smaak van de Engelsche regeering en van het Engelsche volk is geweest. Hij kon met gerustheid een hartig woord spreken, want hij was er zeker van te verkrijgen wat hij wilde. Toen de vervolgingen der Waldenzen in Engeland bekend werden, weigerde Cromwell, een onlangs met zijnen bondgenoot, den Franschen minister Mazarin, gesloten traktaat te teekenen, indien deze hem niet eerst beloofde den Hertog van Savoye te dwingen om aan de Waldenzen hunne vrijheid terug te geven; en de Kardinaal, hoe weinig lust hij ook in dezen stap had, deed wat van hem gevraagd werd. De koning van Portugal, die een handelstraktaat met Engeland had gesloten, maakte bezwaar om een artikel goed te keuren, waarbij aan de Engelsche kooplieden in Portugal volkomen godsdienstvrijheid werd gewaarborgd, alvorens hij hiervoor de toestemming van den Paus had verworven; maar Cromwell antwoordde hem, dat hij geen Paus erkende en dat het traktaat dadelijk geteekend moest worden, en de koning teekende.

Zulk een overmoedige staatkunde was naar het hart van iederen Engelschman, en toen onder de regeering van den koning, die na Cromwells dood den voorvaderlijken troon weder beklom, de Hollandsche vloot de Engelsche kusten blokkeerde en zelfs op korten afstand van Londen de Engelsche oorlogschepen in de Theems verbrandde en wegvoerde, toen Engeland op het vasteland geen invloed meer uitoefende, dan voor zoover zijn machtige bondgenoot, de Fransche koning, dit in zijn eigen belang goed vond, toen moest zelfs de meest koningsgezinde Cavalier het wel erkennen, dat het wettelijk herstel der monarchie de val was geweest van Engeland's grootheid en glorie, en van schaamte

blozen bij de gedachte, dat het kleinood der nationale eer in de handen van den koningsmoordenaar en den overweldiger ongeschonden bewaard, door den wettigen Koning als een onverschillige zaak werd prijsgegeven.

Cromwell's dood was niet onverwacht, al waren zijne jaren nog niet hoog geklommen. Zijne gezondheid had, vooral in zijne twee laatste veldtochten, zware schokken te doorstaan gehad. In het jaar 1658 troffen hem slagen in zijn gezin, die den vóór zijnen tijd verouderden man, den laatsten knak gaven. Cromwell was in al zijne lotwisselingen een huiselijk man gebleven, die zich in den kring van zijn gezin gelukkig gevoelde, en te midden der beslommeringen van zijn krijgsmans- en staatsmansleven, met voorbeeldige zorg voor de belangen zijner kinderen waakte. De hooge maatschappelijke plaats die hij innam, had tengevolge gehad, dat zijne beide jongste dochters begeerlijke partijen waren geworden. De oudere was verloofd met Lord Fauconberg, de jongste werd ten huwelijk gevraagd door een kleinzoon van den graaf van Warwiek. Dit laatste huwelijksaanzoek schijnt eenige spanning te hebben veroorzaakt in den familiekring, het jonge meisje, pas den kinderschoenen ontwassen, was doodelijk verliefd op den jeugdigen edelman; maar de Lord Protector had tegen den aanstaanden schoonzoon nog al eenig bezwaar. Toch gaf hij ten slotte toe, en beide huwelijken werden in November 1657 gesloten. Maar het geluk van de jongste dochter was van korten duur. Reeds in Februari 1658 werd haar gemaal haar plotseling door den dood ontrukt. Een nog smartelijker slag wachtte echter Cromwell. Onder al zijne kinderen was er geen aan wie hij inniger gehecht was, dan aan zijne dochter Elizabeth, sints 1645 gehuwd met Claypole. Zij was de vroolijkste en levenslustigste van het geheele gezin en in Cromwell's vertrouwelijke brieven aan familieleden, vinden den wij zelfs herhaaldelijk de vrees uitgedrukt, dat zij door wereldsche genoegens te veel zou worden afgetrokken van het overdenken der eeuwige dingen. In den zomer van 1658 werd deze geliefde dochter door een folterend lijden aangetast, dat haar na een ziekbed van eenige weken ten grave sleepte. Cromwell week niet van hare sponde, gedurende veertien dagen moesten zelfs alle staatsaangelegenheden rusten. Hij was zoozeer door droefheid overstelpt, dat de regeeringsstukken ongelezen,

zich in zijn kabinet bleven opstapelen. Toen hij zijn kind den laatsten snik had zien geven, was zijne levenskracht voor goed gebroken. Van den 6^{en} Augustus, den dag van haar overlijden, tot den 21^{en} bleef zijne gezondheid hem nog veroorlooven zijne dagelijksche bezigheden te verrichten. Hij reed zelfs nog somtijds te paard in het park van Hampton Court, waar hij zich bevond. Den 21^{en} werd hij bedlegerig, op raad der geneesheeren liet hij zich drie dagen later, naar Londen overbrengen, waar hij in het paleis van Whitehall op den 3^{en} September 1658, overleed.

Gedurende de laatste dagen van zijn leven hield Cromwell zich voortdurend met godsdienstige en zelfs met godgeleerde overpeinzingen bezig. Hij sprak veel over het tweevoudig verbond tusschen God en de uitverkorenen, het verbond door de wet en het verbond door de genade; en zijn koortsig brein scheen zich voortdurend te verdiepen in de vraag, hoe en wanneer die beide verbonden tot één verbond waren geworden. Zijne dienaren teekenden een gebed op, dat zij een der laatste dagen van zijn leven uit zijne lippen hoorden oprijzen. Dat gebed gold voornamelijk het Engelsche volk, ook dat deel dat hem zelven vijandig was. Onverklaarbaar is het evenwel, dat Cromwell, terwijl hij de belangen van dat volk aan zijnen God opdroeg, zich in het minst niet scheen te bekommeren over de toekomst die het te gemoet ging. Ieder mensch, die eenige verantwoordelijkheid draagt voor de belangen van anderen, zal wanneer hij zijn einde voelt naderen, het als een heilige plicht beschouwen, om ten behoeve van die hem toevertrouwde belangen, de beschikkingen te maken, die noodig zijn om te verhinderen, dat zijn dood schade toebrenge aan zijne naasten. Hoe veel te meer is de man, die als onbeperkt machthebber aan het hoofd van een volk is geplaatst, niet verplicht om, wanneer de dood hem overvalt, zich de laatste heldere oogenblikken ten nutte te maken, ten einde het groote vertrouwen dat hij genoten heeft, nog na zijnen dood dienstbaar te maken aan het heil zijner onderdanen. Vooral voor Cromwell, die wist dat de staatkundige toekomst van Engeland, zoodra hij het hoofd zou nederleggen, volkomen in de lucht zweefde, dat met hem het zwaartepunt waarop de gansche staat rustte, eensklaps wegviel, was het een eisch van het meest alledaagsche plichtbesef, om eenige regelingen te treffen voor de staatkundige

gedragslijn die na zijnen dood moest gevolgd worden. Hij schijnt evenwel hieraan geen oogenblik gedacht te hebben. In de eerste dagen zijner ziekte, herinnerde een zijner vrienden hem aan de wet, waarbij de keus van zijnen opvolger aan hem was overgelaten. Cromwell gaf hierop te kennen dat op een door hem aangeduide plaats een verzegeld stuk zou worden gevonden, waarin die opvolger door hem was aangewezen. Men zocht en zocht andermaal, maar te vergeefs, het stuk werd noch toen, noch later ooit gevonden. Zijne omgeving waagde het nu hem te vragen, wie die opvolger was, maar er kwam geen antwoord. Later werd wel verhaald, dat hij zijnen zoon Richard had genoemd, maar het is zeer twijfelachtig of deze aanwijzing niet alleen voortsproot uit de verbeelding van de omstanders, die een of ander afgebroken woord, dat den zieke ontsnapte, uitlegden zooals zij dat wenschten. Het blijkt intusschen, dat Cromwell zich over de toekomst van zijn volk in zijne laatste dagen volstrekt niet bekommerde. Allerlei verklaringen van deze zonderlinge handelwijze kunnen geopperd worden; was bij Cromwell de dweperij zoover gekomen, dat hij zich vast voorstelde, dat God hem op zijn gebed weder zou genezen wilde hij zijnen oudsten zoon niet grieven door den jongeren broeder, die oneindig meer geschiktheid voor opvolger bezat, boven hem te verkiezen? werd hij beheerscht door het fatalistisch denkbeeld, dat alles toch zou loopen zooals het vooraf beschikt was?, of wel, was de man, die zich als een bijzonder bevoorrecht werktuig van God, tot heil van Engeland beschouwde, er van overtuigd, dat met zijnen dood God toch zijne hand van Engeland weder zou aftrekken? Wie zal zeggen wat er in het gemoed van den stervenden Protector is omgegaan. Het is een van de vele vraagteekens, in zekeren zin het grootste, die wij in den levensloop van dezen raadselachtigen man zonder antwoord moeten laten staan.

W.H. DE BEAUFORT.

Over Paulus van Hemert.

Paulus van Hemert, als godgeleerde en als wijsgeer, door H.IJ. Groenewegen. Amsterdam, Y. Rogge, 1889.

Men kan ergens bij Paulus van Hemert lezen, dat er menschen zijn, die veel van gelijkzijdige driehoeken hebben: heeft men ze van ééne zijde gezien, dan kent men ze tevens van alle zijden. Dit is niet op Paulus van Hemert zelf van toepassing. Hij had op zijn minst twee verschillende zijden, welke ieder afzonderlijk dienen te worden gadegeslagen. Hij was Protestant en tevens philosoof. In beide opzichten wordt hij ons door Dr. Groenewegen in het boek, welks titel ik hierboven afschreef, met groote zorg en uitvoerig geteekend.

Als wij Paulus van Hemert een Protestant noemen, een Protestant in merg en been, in hart en nieren, dan gebruiken wij dien term in den zin, die door hem zelf er aan gehecht werd, toen hij o.a. schreef: ‘Ik kan het den goeden Graaf Leopold von Stolberg zoo kwalijk niet nemen, wanneer hij in dien beruchten brief, welken hij uit Munster 12 October 1800 geschreven heeft, aan het Protestantisme, 't welk hij verlaten had, als zijnde voor hem niet zinlijk, niet kinderlijk genoeg, eene kiem van verderf toeschrijft. Ja zeker, van hetgene hij *verderf* noemt, draagt het Protestantisme (waarom zouden wij dit ontveinzen?) de kiem in zig. Ook, als hij er bijvoegt: “le nom même de Protestantisme annonce un esprit inquiet, turbulent, qui tourne ses armes contre soi-même”, kan men hem, uit zijn standpunt, verdedigen. Het Protestantisme namelijk, dat is deszelfs *geest*, bestrijdt, uit zijn eigen aard, zig zelf, dat is te zeggen (niet zijn *geest*, maar) de *leerbegrippen*, welke de oude Protestanten geloofden en voordroegen, als *symbola sui temporis*, gelijk Luther en Melauchton de

Augsburgsche confessie uitdrukkelijk noemden. Door betere begrippen te stellen in de plaats der oude, en alzo in dit opzigt zig zelve te bestrijden, toont het Protestantisme zijnen egten geest, den bestendigen voortgang op den weg van licht en waarheid. Edeler dan de leer der Protestanten, is de geest van het Protestantisme. Wie waarlijk protestant is, protesteert tegen hetgene de menschen *buiten*, ja dikwijls helaas! *tegen* het gezag der rede, als geloofsartikels hebben vastgesteld. Hiertegen protesteert hij, al is het, dat hij ook zoodanige bepalingen in de formulieren en symbolische boeken van zijn Kerkgenootschap vindt. De geest van het Protestantisme verwerpt alle menschelijk gezag in den godsdienst, gelijk de Hervormers der zestiende eeuw, met de stelligste woorden, verklaard hebben. Door het bekennen van deze onafhangelijkheid, staat de protestantsche kerk regelregt over tegen de roomsche, die zich de catholieke noemt, en die behalve het gezag der Heilige Schrift, ook nog de uitspraken der Kerkvergaderingen en Pausen, als voorschriften des geloofs, en de Bijbelverklaring der Kerkvaderen eerbiedigt. Zoo onvereenigbaar afhangelijkheid en onafhangelijkheid, slavernij en vrijheid, in hetzelfde opzigt, zijn, evenzoo onmogelijk is er tusschen die beide Hoofdkerken eene vereeniging te treffen, al ware het zelfs, dat men, ten aanzien der bijzondere leerstukken, tot een vergelijk konde komen.’

Men bespeurt het, Paulus van Hemert was een man van een geheel anderen stempel dan de groote Leibnitz, die, toen de vrede van Westphalen aan den onzaligen godsdienstoorlog een einde had gemaakt, met het plan optrad, nu ook de harmonie in de wereld der geesten te herstellen en de beide godsdienstige partijen, welke elkander zoo bloedig en langdurig met het zwaard in de hand bestreden hadden, innerlijk met elkaar te verzoenen, door ze samen te vatten in ééne algemeene waarlijk Catholieke kerk, welker belijdenis zou zijn: een aan de rede beantwoordend Christendom. Van Hemert was er van overtuigd, dat vuur en water geen grooter tegenstelling vormen dan Protestantisme en Catholicisme; het is grove miskenning van beider wezen, het verschil in een zeker getal leerstukken te zoeken; zij bouwen op geheel strijdigen grondslag, het eene op dien der vrijheid, het andere op dien van het gezag, en om die reden is het hersenschimmig van een Pantheon te droomen, onder welks dak zij vreedzaam zouden kunnen samenwonen. Met nadruk verklaart hij, dat wie symbolische boe-

ken als het fundament zijner kerk aanvaardt, enkel in schijn Protestant, doch in waarheid Catholiek is. Het Protestantisme, dat aan de bekende protestatie der evangelische standen in het jaar 1529 zijn naam ontleent, is volgens den duidelijken inhoud dier protestatie: onafhankelijkheid van alle menschelijk gezag in zake van godsdienst.

Het spreekt vanzelf, dat een man, die zoo het formeel beginsel van het Protestantisme in zijn vurigen drang naar vrijheid op den voorgrond plaatste, in het laatste vierendeel der vorige eeuw zich niet in de publieke kerk kon tehuis gevoelen. In 1781, op 25jarigen leeftijd, was hij als predikant te Baarn en Eembrug bevestigd, maar reeds op het einde van datzelfde jaar verliet hij ‘het aangename Baarn’ voor Wijk bij Duurstede. Hier bleef hij predikant tot omstreeks het midden van 1784, toen hij te Naarden beroepen werd. Onmiddellijk gaf hij aan den kerkeraad van Naarden te kennen, dat hij wel wilde komen, doch dat zijne begrippen niet strookten met die van de gereformeerde kerk, weshalve zij weten moesten, of zij eenen onrechtzinnigen leeraar mochten en wilden hebben. Men kan begrijpen welk eene opschudding in die dagen van schier volledige alleenheerschappij der orthodoxie door deze verklaring veroorzaakt werd. Beide kerken, zoowel die van Wijk bij Duurstede, waar hij nog woonde, als die van Naarden, deden pogingen om hem te bekeeren. Vruchteloos! Toen volgde het bericht uit Naarden, dat het op hem uitgebrachte beroep vervallen was verklaard. Daar men ook te Wijk ‘met de uyterste bevreemding en gevoelig leetwezen’ van zijne bezwaren tegen de praedestinatieleer der Kerk had kennis genomen en zijne uitwendige middelen hem veroorloofden een voorbeeld van onafhankelijkheid te geven, besloot hij het ambt van leeraar en herder in de publieke kerk voor goed neer te leggen.

Toen was hij nog niet de geduchte ketter, die hij later geworden is. Supranaturalisme en rationalisme worstelden nog, gelijk Dr. Groenewegen opmerkt, in zijn gemoed om den voorrang. ‘Hij zocht nog, zich overgevende aan twee vijandige gidsen. Eerst zijn tegenstanders zouden hem dwingen een keuze te doen, en hem daardoor een weg doen vinden, waarop hij velen is voorgegaan.’

Onder die tegenstanders was de Utrechtsche hoogleeraar, Gijsbertus Bonnet, de voornaamste. Deze, een oud leermeester van van Hemert, had zich de daad van zijn talentvollen leerling zeer

aangetrokken. Een gesprek tusschen beide mannen op het buitenverblijf van Bonnet, te Zuilen, gaf aanleiding tot de bekende openbare briefwisseling, waarbij Bonnet ‘het menschlievend oogmerk had, den dwalenden leerling tot de Belijdenis der Gereformeerde Kerk terug te brengen’ en van Hemert uitdrukking gaf ‘aan al zijn formeele en materieele bezwaren.’ De strijd tusschen beiden liep over de vraag, of de rede al dan niet bedorven is. Het verloop van dien strijd wordt door Dr. Groenewegen breedvoerig en nauwkeurig geschilderd. Spoedig dreunde de grond van het wapengekletter. In dicht en ondicht, van den kansel en in allerlei geschriften werd er tegen ‘den vermetelen neoloog’ geijverd. Van Hemert betoonde zich een zwaar geharnast ridder der rede. Doch indien men de leer der praedestinatie als niet in overeenstemming met het menschelijk verstand overboord werpt, hoe dan nog langer aan Christus' godheid en zoendood gehecht? ‘De wolf des ongeloofs, zoo lazen wij onlangs bij Willem de Clercq, is nooit verzadigd. Werp hem een stuk uwer kleeding in den mond, hij komt terug; blijf eindelijk naakt staan, hij verslindt u.’ Spoedig ondervond van Hemert, dat het zelfbegoocheling was de dogmatiek van onredelijkheden te willen zuiveren. Zelfs het gezag van den Bijbel, dat door alle Protestanten wordt hoog gehouden, zag hij zich verplicht te loochenen. De consequentie drong er hem toe. Wat toch is het gezag der Schrift anders dan dat der oudste kerk? En is het niet vreemd aan de kerk der eerste eeuwen een gezag toe te kennen, dat wij aan de kerk van alle volgende eeuwen zoo nadrukkelijk mogelijk ontzeggen? Consequent doorredeneerende kwam van Hemert tot de overtuiging, dat er van geen bovennatuurlijke openbaring sprake kan zijn. ‘Onze kennis van den goddelijken wil, zegt hij, is een middellijke kennis, welke wij bekomen door middel van de wet onzer eigen Rede. Wat deze laatste ons als goed voorstelt en als pligt onvoorwaardelijk gebiedt, dat besluiten wij ook de wil van Hem te zijn, dien wij ons voorstellen als de hoogste Heiligheid. Het duidelijke pligtbezef alleen is de tolk van Gods wil, en zonder dit bezef, zou de mensch, van Gods wil, zoo weinig weten, als hij, van het bestaan der Hoogste Heiligheid, iets zoude kunnen vermoeden.’

Van Hemert komt er nu toe zoowel hen, die een papieren Paus als die den Paus van Rome erkennen, Catholieken te noemen. De zoogenaamde Protestanten zijn in zijn oog inconsequente Catholieken.

Alleen de leden der Remonstrantsche broederschap zondert hij uit, daar zij er geen belijdenisschriften op nahouden. Alleen zij loopen niet op ‘de krukken van het gezag’. Aan hen komt de eer toe, ‘dat zij den geest van het Protestantisme onbesmet bewaard hebben.’

Bij deze echte Protestanten sloot van Hemert zich aan, na de Gereformeerde Kerk te hebben vaarwel gezegd. Hij had zich 16 Sept. 1784 metterwoon te Rotterdam gevestigd, maar vertrok 12 Maart 1788 met zijn gezin vandaar naar Brussel, ‘uit hoofde der ongeregeldheden, zegt hij, die te Rotterdam na de revolutie van 1787 straffeloos plaats hadden, schoon ik mij nimmer in de politieke onlusten gemengd had.’ Dat hij weinig gezind was op staatkundig gebied een rol te vervullen, blijkt uit de volgende aanteekening, welke ik uit een voor mij liggend familieboek, dat Paulus van Hemert met zijn eigen hand geschreven heeft, kan mededeelen. ‘19 Febr. 1795 werd mij, alleronverwachtst, een brief bezorgd, geschreven door het Comité revolutionair van Wijk bij Duurstede, waar uit ik, tot mijne verbazing, zag dat dit Comité mij met eenparige stemmen tot Maire van die stad verkozen bad. Ik bedacht mij geen oogenblik, maar bedankte terstond, na reciproque toewensching van heil en broederschap.’

Geen wonder, dat hij zich geen oogenblik bedacht. Want hij had een werkkring gevonden, waarin hij zich volkomen gelukkig gevoelde. De Broederschap der Remonstranten had hem reeds in 1788 een bewijs harer welwillendheid geschonken door hem de volmacht te verleenen in hare kerken te prediken. Daarvan heeft hij geen gebruik gemaakt. Toen echter 3 Aug. 1790 die Broederschap hem tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en fraaie letteren beriep, aarzelde hij geen oogenblik en nam ‘terstond’ aan. Reeds 8 Sept. van dat zelfde jaar begon hij zijne lessen.

En nu trad van Hemert weldra als apostel van Kant te voorschijn. Het Kantianisme heeft hier te lande nooit zoo grooten opgang als bij onze Duitsche stamverwanten gemaakt. Terecht zegt Prof. H. Bouman: ‘Onze meeste godgeleerden en wijsgeeren waren even vreemd van de hartstogtelijke bewondering als van de hooghartige verwerping der Koningsberger leeringen, waarvan Duitschland met zijne hoogescholen beurtelings het onstuimig tooneel was.’[1] Toch ging het in ons kalm landje nog omstuimig genoeg

1) ‘De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland gedurende het laatste gedeelte der vorige en in den loop der tegenwoordige eeuw,’ bl. 330.

toe en bracht het Kantianisme, toen van Hemert, weldra door Kinker gesteund, het sein had gegeven om de dogmatische wijsbegeerte tegen de critische in te ruilen, weldra heel wat pennen in beweging. Met ijver vloog men elkander in de haren. Perponcher, Clarisse, B. Nieuhoff, D. van de Wijnpersse, J.F. van Beeck Calkoen, J.F. Hennert, Ypey, Muntinghe, Feith, van Alphen, le Roy, Wyttenbach, verklaarden zich allen vóór of tegen Kant. Vooral de strijd tusschen van Hemert en Wyttenbach is beroemd. Wie er meer van weten wil, leze het boek van Dr. Groenewegen. De vrienden van het oude licht slaagden er in den naam van Kant zoo verdacht te maken, dat zelfs het vertoonen van 's mans portret aan het krediet van een kundig geneesheer afbreuk deed.[1)] Doch van Hemert volhardde. Om zijne landgenooten tot betere denkbeelden te brengen, schreef hij zijne uit vier deelen bestaande ‘Beginzels der Kantiaansche Wijsbegeerte’ en zijn zes deelen behelzend ‘Magazijn voor de critische Wijsbegeerte.’ Zoo wist hij in ruimen kring te zegevieren over de vooroordeelen van ‘suffende dwepers en afgeleefde linnennaaisters’. Tot vrijmaking van de geesten en tot den triumf van eene onafhankelijke wijsbegeerte hier te lande heeft deze kloeke denker, die zoo helder en zoo scherp zijne stellingen wist te formuleeren, onberekenbaar veel bijgedragen. Juichend kon van Hemert reeds bij de verschijning van het tweede deel van het ‘Magazijn’ uitroepen: ‘Wij vorderen aanmerkelijk. Hoogleeraren doceeren de nieuwe wijsbegeerte, zij het ook aarzelend, of verdiepen zich in de studie daarvan; jonge lieden trachten de stralen van het nieuwe licht op te vangen; een proponent publiceert studiën over allerlei deelen der critische philosophie. Hieronymus de Bosch bezingt haar ethiek in Latijnsche verzen. Niemand minder dan Anton Reinhardt Falck noemt zich een vriend en medestrijder van van Hemert. Geneeskundigen, rechtsgeleerden, theologen arbeiden aan de verbreiding der nieuwe leer. Zelfs een Geldersch landman, die eigenlijk Catholiek was, treedt als verdediger van den Koningsberger op’.[2)] Van Hemert, later krachtig door Kinker gesteund, wist aan het Kantianisme zoo grooten opgang te bezorgen, dat het zelfs valsche vrienden begon te tellen. ‘Dezen zijn Kantinnen,

1) Zie Groenewegen bl. 144, waar Dr. Sepp's Pragmatische geschiedenis der Theologie, 2de druk, bl. 95, geciteerd wordt.
2) Zie Groenewegen, bl. 154.

schreef van Hemert, omdat het thans mode begint te worden en er aan dezen naam in de verlichte wereld tegenwoordig eenige eer verstrengeld is: gelijk men te voren in landen, waar Staat en Kerk vereenigd waren, den heerschenden godsdienst beleed om eenig eerambt te bekomen of den honger te stillen.' 'Deze lieden maken van de critische wijsbegeerte weer een sectephilosophie, praten hare resultaten na, vergeten dat bloote gehoorzaamheid ook aan den grootsten geest geen deugd is, noch in het zedelijke, noch in het intellectueele leven, en begrijpen niet dat Philosophie beteekent: de voortbrengende kracht van een zelfdenkend man.'[1)].

Met een philosophie, zoo anti-dogmatisch en zoo afkeerig van alle mystiek als die van Kant, kon natuurlijk de partij der strenge rechtzinnigen of die der angstige behouders geen vrede hebben. Zij bestookten Kant en zijne Nederlandsche apostelen 'met al de bitterheid van iemand, die begrijpt, dat zijn leven, althans zijn recht om te leven op het spel staat.'[2)] In de eerste plaats moet hier Mr. Willem Bilderdijk genoemd worden. Ten bewijze hoe van Hemert door dien grooten dichter gehaat werd, deelt Dr. Groenewegen ons twee onuitgegeven smaadverzen mede. Beiden zijn in handschrift op de Bibliotheek der Koninklijke Akademie te Amsterdam aanwezig. In het eene laat Bilderdijk zich aldus aangaande van Hemert uit:

't Gedrochtelijk wangeloof, in Duitschland uitgebroeid,
Naar 't neevlig Holland afgevloeid,
Zag naar een lichaam om, in d' eigen grond wanschapen.
't Zocht lang en vruchtloos rond bij vledermuis en apen,
Maar nergens was natuur tot zulk een maat misgroeid.
In 't einde hield het stand bij 't maaksel van van Hemert.
Hier, sprak het, hoor ik thuis, in dit afschuwelijk lijf:
Daar, waar de Duivel zelf gezicht en leest doorschemert,
Daar vind ik, als 't mij voegt, of nergens ooit verblijf.

Paulus van Hemert had, gelijk men uit het door Groenewegen aan zijn boek toegevoegd portret kan zien, een welgevormd gezicht, een helder en ondeugend oog, maar.... een hoogen rug. Ook Kinker was wanschapen. Dit gaf Bilderdijk aanleiding om over Kinker, die eerst met hem bevriend was geweest, maar hem

1) l.l. bl. 155.
2) l.l. bl. 130.

later voor Paulus van Hemert verlaten had, zijn Olympischen toorn uit te storten in een vers, dat van 1823 dagteekent en aldus luidt:

Mr. J. Kinker aan Paulus van Hemert.

‘Zeg, kreuple, dans ik wel? Zeg, bultnaar! ga ik recht?
Gij, voorbeeld dat ik volg, en eenig raad wil vragen!’ -
Wat, meent men, wenscht hij, die dit zegt,
Ooit goeden pas te doen, of 't lichaam recht te dragen?
Neen, maar verdraaid en krom en averechts geslacht,
Dat u tot regelmaat van rechtheid waant geboren,
Daar al wat wijs is om u lacht,
Verheug ul 't waar te wreed uw zotten waan te storen;
En, wilde 't, die rechtschapen dacht,
Zijn arbeid was aan u verloren.
Uw ziel -, uw taal -, uw rechtsverstand
Zijn allen uit dezelfde mand,
En hij, die 't ontuig wou verlezen,
Moet tienmaal zotter nog dan heel uw aanhang wezen.

Van Hemert was een buitengewoon welsprekend man. ‘Gloed, geest, kracht van denken en zeggen was hem in ruime mate toebedeeld.’[1)] In de Maatschappij Felix Meritis, in de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, later in het Koninklijk Instituut wist hij zijn hoorders herhaaldelijk te electriseeren. In Amsterdam was hij geheel op zijn plaats. Juist de hoofdstad was een geschikt terrein om talenten als de zijne tot hun volle recht te laten komen. Als docent, als geleerde, als man van karakter was hij gevierd. Wat mag wel de reden zijn geweest, dat hij 30 Maart 1796 zijn ambt als hoogleeraar bij de Remonstranten nederlegde? Waren ook zij hem, bij nadere kennismaking, niet Protestant genoeg? Of is het, zooals Groenewegen gist[2)], dat hij zijn post vaarwel zegde en het land verliet, ‘om zich op zijn landgoed Reckenburg boven Emmerik in de eenzaamheid geheel te wijden aan de studie der nieuwe wijsbegeerte?’

Noch het een, noch het ander is het geval. In het reeds hierboven gemelde familieboek komt de toespraak voor, met welke van Hemert zijn besluit ‘om naar een ander woonoord uit te zien en

1) Groenewegen, bl. 171.
2) l.l. bl. 114.

zijn ambt neder te leggen' aankondigde. Ik lees daar, dat hij 'gaarne, zeer gaarne den zoo aangenamen post', dien hij thans 3½ jaar bekleed had, 'langer zou hebben waargenomen, ja al zijne overige dagen daarin versleten hebben'. 'De hoogachting, welke ik gevoel voor de societeit, dat eerwaardige lichaam, door welk eertijds zoo veel lichts verspreid, zoo veel goeds gestigt is - het belang, welk ik in den bloei van deszelfs kweekschool stel - de liefde tot de thans onder ons studeerende jongelingschap - het aangename mijner dagelijksche bezigheden - dit alles, mijne Heeren, deed mij niets vuriger wenschen dan op dezen weg rustig te kunnen blijven voortgaan. Dan, daar wij menschen van onze omstandigheden allezins afhangen, heb ik mij ook naar die van mijn persoon en huisgezin moeten schikken, met opoffering zelve van 't gene anders mijn lust en mijn genoegen uitmaakte.'

De ware reden was, dat hij, tot herstel van de gezondheid zijner tweede vrouw, aan welke hij bijzonder gehecht was, een ander klimaat noodig keurde. Het mocht niet baten, 3 Jan. 1797 werd zij hem 'door den dood van het hart gescheurd.' In September van dat zelfde jaar vertrok hij weder naar Holland en zette zich, na eene afwezigheid van anderhalf jaar, opnieuw te Amsterdam neder.

Nu zien wij hem den schriftelijken arbeid ter bevordering van volksverlichting en wijsgeerig onderzoek hervatten. Hij houdt redevoeringen, waarbij, volgens het getuigenis van Abr. des Amorie van der Hoeven, 'den hoorder soms een rilling door merg en beenderen voer.'[1] Voortdurend werkt hij aan wat hij als zijn levenstaak beschouwt: handhaving van het recht op eigen overtuiging. Voor de door hem geliefde nieuwe philosophie had hij nog een heftigen strijd met Wyttenbach, den vertegenwoordiger der klassieke wijsheid, te voeren, een strijd, die de aandacht van geheel Europa trok. 'Toen hij ook dien strijd volstreden had, legde hij voorgoed de wapens neder en wijdde zich met Kinker tot zijn dood toe, 10 Febr. 1825, aan het practische leven in den dienst der liefde.'[2] In die laatste jaren vervulde hij namelijk de moeilijke betrekking van Secretaris der Maatschappij van Weldadigheid, welke hem veel met onzen Prins Frederik deed in aanraking komen en hem ten slotte noopte zich te 's Hage te vestigen.

1) Zie het citaat bij Groenewegen, bl. 179.
2) Groenewegen, bl. 179.

De naam van Paulus van Hemert was eens op aller lippen in Nederland. Doch de vragen, waaraan hij zijne groote krachten heeft gewijd, zijn eenigermate van de baan geraakt. Het onderzoek b.v., of de menschelijke rede al dan niet door den zondeval bedorven is, en of, indien het oog des geestes verduisterd is, de zetel van het kwaad niet eerder in het gemoed dan in het verstand te stellen is, wekt geen algemeene belangstelling meer. Op dit oogenblik zijn het nog geduchter problemen, welke de gemoederen in beweging brengen. Thans geldt het de vraag, of er een hoogere wet dan die der begeerte gelden moet, of de mensch een edeler levenstaak heeft dan de truffels op te eten, die door zijn knorrenden bloedverwant worden te voorschijn gesnuffeld, of er een vast onderscheid tusschen goed en kwaad bestaat. Er wordt niet meer, gelijk in de dagen van van Hemert en Wyttenbach, over gestreden, welke philosophie de voorkeur verdient, de nieuwere van Kant of de oude der classieken, maar thans is het de quaestie, of er nog andere wijsgeerige beginselen dan die van een algemeen mechanisme en van strijd om het bestaan op erkenning kunnen aanspraak maken. Terwijl van Hemert het als zijn levenstaak kon beschouwen een ferment in de geesten te werpen, waardoor de naïeve eerbied voor de overgeleverde leer- en instellingen werd opgelost, komt het er thans op aan de beschaving te verdedigen tegenover de aanvallen van hen, die in dollen overmoed alle ketenen van het verleden van zich af willen schudden en zich in vollen ernst verbeelden, dat het met eenigen goeden wil o zoo eenvoudig zou zijn, het oude huis, waarin de menschheid heeft geleefd en thans nog leeft, tegen den grond te werpen en er een geheel nieuw gebouw, in hetwelk allen zich gelukkig zouden gevoelen, voor in de plaats te stellen. Zoo bespeuren wij telkens, dat van Hemert geen man van onzen tijd is, dat er een kloof gaapt tusschen hem en ons. Toch zal ieder, die zich met de geschiedenis der denkbeelden inlaat, het boek van Dr. Groenewegen niet zonder vrucht en belangstelling lezen. Waar wij van Hemert en zijn werk in de lijst van zijn eeuw geschilderd vinden, komt onwillekeurig het woord des dichters ons op de lippen: ‘Novus saeclorum nascitur ordo.’ Van Hemert was een der baanbrekers voor het geslacht, te midden waarvan wij thans leven, en verdient in zoo verre nog onze volle aandacht.

VAN DER WIJCK.

Juliana von Stolberg.

Juliana von Stolberg, Ahnfrau des Hauses Nassau-Oranien, nach ihrem Leben und ihrer geschichtlichen Bedeutung quellenmässig dargestellt, von Dr. Ed. Jacobs. Wernigerode, 1889, Otto Hendel in Halle a.d.S.

De schrijver van dit boek, archiefraad en bibliothekaris in den dienst van Graaf Otto von Stolberg-Wernigerode, wien, nevens zijne gemalin, hij zijn werk heeft opgedragen, is, nadat hij bij gelegenheid van een familiefeest van het Huis Stolberg eene korte levensgeschiedenis van de stammoeder van het huis van Oranje-Nassau geleverd had, opgewekt geworden om een uitvoeriger verslag van het leven en de betrekkingen dier doorluchtige vrouw te boek te stellen.

Van de uitgebreide onderzoekingen, in vele archieven, niet het minst in het huisarchief van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, ingesteld, ontvangen wij in dit zijn werk de vrucht.

Van de opzameling van allerlei narichten, in zoo veel oorkonden en bewijsstukken voorkomend, is dit het verleidelijk gevolg, dat men, wat met zooveel vlijt is gewonnen en met zooveel zorg bestudeerd, niet ongebruikt willende laten, menigmaal bijzonderheden niet terughoudt, die meer tot het gebied der wetenschap van de gebruiken des tijds en tot de geschiedenis der Oeconomie behooren, dan veel afdoen tot de teekening van het levensbeeld eens gedenkwaardigen persoons. Hoe dit zij, de beoefening der zoogenaamde Cultuurgeschiedenis is tegenwoordig in eere. Daarom zal de mededeeling, bijvoorbeeld van het onthaal en de verzorging der talrijke gasten bij menigvuldige feestgelegenheden, wellicht met dank worden ontvangen. - Bovendien, de auteur had tevens het doel om ter eer van de Geslachten Stolberg en Oranje-Nassau een tafereel te

leveren van de handelingen en lotgevallen dier familiën in Juliana's tijd. De velerlei betrekkingen, door haar talrijk nakroost tot zoo vele grafelijke en vorstelijke geslachten, bepaaldelijk tot de helden van den bevrijdingsoorlog in de Nederlanden, wettigden die bedoeling ten volle.

Is nu wat wij dus van het geslacht Stolberg en zijne hoogaanzienlijke verwantschappen en gewichtige bedrijven vernemen, wel geschikt om een eervol gedenkboek in het licht te geven, niettemin bespeuren wij hier geenszins de zucht om, door slechts het goede en vereerende te vermelden, der familie eene eerzuil op te richten; integendeel, de schrijver verzwijgt niet, hoe de gravinweduwe van Henneberg, eigen zuster van Juliana, zich de erfenis, haar door haren man vermaakt, door de leden zijner familie betwist zag; ja, hij vermeldt de treurige oneenigheid, welke, tusschen de gebroeders Stolberg, met name graaf Heinrich en Albrecht Georg (in 1563) ontstaan, zoo ver ging, dat de eerste zich door den ander de deur van zijn vaderlijk kasteel Wernigerode op ruwe wijze, als ware hij een vreemdeling, gesloten heeft gezien, - en hij onthoudt ons de tot verzoening vermanende ernstige woorden niet, door hunne edele zuster hun toegevoegd. - In haar schrijven van 14 Maart 1563 bejammert zij, dat zij den dag heeft moeten beleven, dat de oude Stolbergsche Stam in zulk een verderf en verachting was gekomen. Als de leden des gezins liefde voor elkander hadden, twijfelde zij niet, of God zou zijnen toorn van hen afwenden. Doch gingen zij op die wijze voort, zoo zou het een boos einde nemen. Zij mochten, zoo smeekt zij, zich bij hunner zielen zaligheid en door het verderf van hun land en volk laten bewegen: bleven zij in hunnen haat, zoo konden zij niet zalig worden, en ‘het eeuwige te verliezen is erg.’ Dit door zusterlijke liefde en trouw ingegeven woord, hoopt zij ten slotte, zal haar wel niet ten kwade geduid worden.

Hoofdzaak is in allen gevalle de persoon van Juliana, Prins Willems moeder, en al wil de nederige schrijver zijn geschrift slechts als eene proeve aangemerkt zien, inderdaad heeft hij zijner heldin een gedenkteeken opgericht, waaruit wij haar in alle bijzonderheden leeren kennen en liefhebben.

In den aangehaalden brief heeft men reeds een bewijs, hoe zij zich als vredestichtster en aanmaanster tot onderlinge liefde wist te doen gelden. Dat zij in haar eigen huis onder haar talrijk kroost

(vier kinderen bracht zij uit haar eerste huwelijk met graaf Philips van Hanau op het kasteel Dillen burg mede) de gewenschte tucht verlangde te bewaren, spreekt van zelf. Er bevond zich aldaar eene hofschool van adellijke jonge heeren, die met hare zonen en (later) kleinzonen door aanzienlijke onderwijzers opgeleid werden. Hoe groot na den dood van haren gemaal, Willem den Rijke van Nassau, en bij de veelvuldige afwezigheid van haren zoon Johan naar de Nederlanden, hare zorgen waren voor een zoo talrijk gezin en voor den geheelen huisstaat in meer dan één gratelijk landschap, laat zich gemakkelijk denken. Zij noemt zichzelve dan ook eene zorgvolle Martha. Daarbij was zij de vraagbaak van de kranken in haar gebied en toonde zij een altijd warm hart voor de landzaten, die zij onder de benaming van haar ‘arme volk’ gedurig gedenkt, terwijl zij aan hare vorstelijke verwanten hunne ‘arme onderdanen’, wier welzijn ook door onderlinge eendracht te bevorderen zij regentenplicht acht, met aandrang aanbeveelt. Vijftig jaren lang was zij de toevlucht der hulpbehoevenden, zoodat zij (Dr. Schwarz, door graaf Johan bij zijn afzijn als raad aangesteld, getuigt het) eene trouwe moeder des vaderlands en der armen geacht en genoemd werd.

En deze vrouw was in hare jonge jaren opgeruimd en vroolijk, gelijk uit de brieven van den eersten tijd van haar verblijf te Dillenburg gedagteekend blijkt. En later, toen zij door den dood van drie harer zonen en de ontzettende bekommernissen van haren zoon Willem en de daarmede verband houdende bemoeiingen en langdurige afwezigheid van haren zoon Johan, den opvolger van haren echtgenoot, eene boven velen beproefde vrouw moest heeten, verviel zij toch niet tot moedeloosheid. Terwijl Johan in Gelderland vertoefde, stierf haar eenig overgebleven steun, Johan's gemalin, Elisabeth van Leuchtenberg. Zij zelve was toen, boven de zeventig jaren oud, den dood nabij. Reeds in October 1572 schreef zij aan haren trouwen broeder Ludwig: ‘ik kruip als een worm over een' bevroren grond, waaruit geen voedsel te trekken valt.’[1]. In 1575 heet het, dat zij geene andere vreugde op deze wereld kent, dan wanneer hare lieve vrienden tot haar komen en zich met haar onderhouden. ‘De dood, schreef zij, sluipt mij zachtkens achterna’[2] - Hoe diep ook gekrenkt door de ruwe zeden van den

1) Pag. 463.
2) Pag. 465.

tijd en de schuld harer oneenige broeders, neemt zij toch alles ten beste op, en waar zij in haar schrijven iets recht bedroevends te behandelen gehad heeft, volgt gemeenlijk een *Wohlan!* waarmede zij van ongeschokt vertrouwen getuigt en zichzelve en den persoon, aan wien de brief gericht is, moed inspreekt, en zich, als David na de ramp van Ziklag, sterkt in den Heer haren God. Waarlijk men zou niet weten, wat men, bij hetgeen men in deze vrouw te bewonderen heeft, in haar te wraken hebben zou.

De gelegenheid van den tijd, waarin het leven zijner heldin valt, noopte den schrijver tot de behandeling van het vraagstuk der invoering van de Hervorming in de katholieke gezinnen der Stolbergen en der Nassaus, en bepaaldelijk der houding van den Prins van Oranje, alsnu zoon van een Protestantsch gezin, in zijne betrekking tot het streng Katholieke Brusselsche Hof.

Juliana, geboren in 1506, groeide in hare eerste jaren op te midden van de praktijk der nog niet bestreden Katholieke Kerk, en toen de gevoelens van Luther zelfs bij sommige harer verwanten, met name bij graaf Balthasar, broeder van haren eersten echtgenoot, ingang gevonden hadden, gaf zulks aanvankelijk geene belangrijke scheuring. De aanhangers der nieuwe geloofsovertuiging, tot welke weldra ook Juliana, als jonge gravin van Hanau, behoorde, zagen niet in, dat eene breuk met de bestaande kerkelijke vormen noodzakelijk was. Men gevoelde zich als steeds recht hebbend op al wat het kerkelijke wezen medebracht; dus meende men de bestaande orde en praktijken te mogen laten gelden, en zoo zich daaronder gebruiken en opvattingen bevonden, die met eene zuiverder geachte godsdienstige beschouwing niet bestaanbaar waren, zoo oordeelde men, dat deze wel zonder dwang op den duur voor aannemelijker denkbeelden en praktijken plaats zouden maken. - Daarbij kwam, dat de aanzienlijke geslachten voor hunne jongere zonen in kerkelijke betrekkingen een eervol bestaan vonden: de voordeelige plaatsing in een immers noodwendig te vervullen ambt, of het genot eener min of meer rijke prebende kon men kwalijk opgeven. - Zoo laat het zich verklaren, dat, toen de lijkdienst van Philips van Hanau, die katholiek was gebleven, met vigiliën en zielmissen gevierd werd, zijn broeder Balthasar en diens geloofsverwant Ludwig von Stolberg daarbij, zonder aanstoot te nemen, tegenwoordig waren. Vreedzaam greep toen ter tijd te Hanau in dezelfde stadskerk de

godsdienstoefening van katholieken en protestanten plaats. - De Evangelische predikant Arbogast vond bij de gravin eene toevlucht. - En waar geene gebiedende Heeren op het bekleeden van eenig kerkelijk ambt of op het erlangen van eenig kerkelijk inkomen aanspraak maakten, begreep men toch aanvankelijk het bestaande in stand te moeten houden en de opengevallen prebenden niet te mogen vervreemden, maar met geschikte personen te moeten bezetten.

Stellen wij ons nu, bij dezen staat van zaken en der gemoederen, den Prins van Oranje voor, uit den kring zijner ouders en verwanten naar de Nederlanden en aan het Brusselsche Hof overgeplaatst. Hij had een godsdienstigen aanleg. Zij brief[1)] aan zijnen broeder Lodewijk bij den dood huns vaders (1559) bewijst genoeg, dat de geest zijner ouders, inzonderheid zijner moeder, oprechte erkentenis bij hem vond. De godsdienst was hem voorzeker eene zaak van het hart: immers kunnen wij de onmiskenbaar ongeveinsde godsvrucht, die hij later aan den dag legde, niet anders dan als de vrucht eener van lieverlede tot rijpheid gekomen ontwikkeling aanmerken. Maar bij alle eigen gedachten op het stuk van godsdienst kon het hem niet in den zin komen zich al dadelijk tegen den bestaanden godsdienst aan te kanten. Daargelaten dat, zoo hij dit gedaan had, hij den bodem om op zijn post iets uit te richten, onder de voeten zou hebben verloren, - hoe meer de godsdienst zaak zijns harten was, des te meer moest hij oordeelen, dat gevoelens als de zijne bij uitstek recht hadden om erkend te worden in de bestaande kerk, die derhalve niet omvergeworpen behoefde te worden: hare symbolen dochten hem niet zonder zin, en hij achtte ze dus niet verwerpelijk. - Met waarheid en waardigheid schrijft de graaf van Eberstein aan de Regentes, toen hij in 1567 aan het hoofd van Duitsche ruiters in haren dienst in de Nederlanden gekomen was, dat hij (hij was ijverig protestant) niet weet van ‘eene predicatie of secte tegen den katholieken godsdienst.’ Zijn geloof wil hij niet als eene kettersche secte gebrandmerkt zien, en hij neemt niet aan, dat de Augsburgsche Confessie tegen den waren godsdienst aangekant is of rechtens van de bestaande kerk scheidt. De zaak tusschen de strijdende richtingen was nog niet uitgemaakt en de aanvaarding van de denkbeelden der hervormers scheen nog bij behoud van het bestand der Katholieke

1) Pag. 123.

Kerk denkbaar. Geenszins evenwel scheen zulk eene uitkomst mogelijk, zoolang de Spaansche Staatkunde in de Nederlanden gezag bleef voeren. Vandaar dat de Prins niet rustte voordat de vertegenwoordiger dier staatkunde, de kardinaal de Granvelle, was afgetreden. Behoud van het bestaande, mits doordrongen van een' nieuwen geest, die, zonder zware schokken, de misbruiken wel zou weten te doen vervallen, - ziedaar wat de Prins wenschelijk en mogelijk achtte. Haat tegen den katholieken godsdienst, zooals slechts bij sommigen bestond, wier godsdienstwaan door stoffelijke wapenen het Rijk van den Satan gefnuikt wilde zien, kon bij den Prins geene plaats vinden.

Behoud van het bestaande was ook in Duitschland het streven geweest van Moritz van Saksen. Vandaar dat deze Hertog zich tegenover de Vorsten van het Schmalkaldisch Verbond aan de zijde des Keizers plaatste: immers de eenheid des Rijks kon niet opgeheven worden zonder dat de hooge taak en het uitstekend aanzien van het Duitsche Rijk in de waagschaal werd gesteld. Doch tot de kracht en waardigheid van het Duitsche Rijk behoorde het aanzien en de macht der Vorsten, in de eerste plaats der Keurvorsten, en toen nu Karel V op weg was om die macht te fnuiken, wendde Moritz zich tegen hem en verbond zich met het Fransche Koningschap, Spanje's natuurlijken mededinger, en dus blijkbaar geroepen om den geest, dien de Spaansche Keizer in Duitschland scheen te willen invoeren, tegen te werken.

Van dezen Moritz, aan wien de loopbaan van den Prins van Oranje in meer dan één opzicht herinnert, zocht en bekwam deze Prins de dochter ten huwelijk, tegen den zin van haren grootvader, den Landgraaf Philips van Hessen, en onder aanvaarding van eenige voorwaarden, hem door haren voogd, den Keurvorst van Saksen, gesteld.

Reeds vóór den dood zijner eerste vrouw had de Prins aansluiting aan Moritz van Saksen gezocht, en met het sluiten van een huwelijk met de dochter van wijlen dien Vorst streefde hij buiten twijfel naar bondgenootschap met Duitsche Vorsten en bepaaldelijk met het hoogstgeplaatste van alle Vorstengeslachten, het Huis van Saksen, ten einde de zelfstandigheid der Nederlanden tegenover Spanje te veroveren. Aan een huwelijk uit genegenheid is bij het uiterlijk en innerlijk van Anna van Saksen niet te denken.

Het Hof van Saksen was streng Luthersch, en bij het Lutherdom,

hetwelk met het katholieke keizerschap vrede gesloten had, raakte de beweging op het gebied van den Staat en den godsdienst in de Nederlanden in verachting en haat. Van de Luthersche Duitsche Vorsten was dus, evenmin als van den invloed der keizerlijke familie, krachtdadige samenwerking te wachten, en van de gereformeerde Duitsche Vorsten was wegens hunne zucht om eene algemeene heerschende Kerk voor het Katholicisme in de plaats te stellen, de bedenkelijke invloed te ontzien. De onrustigheid en oproerigheid der Calvinisten stond den Prins niet aan[1)]. Dus sloot hij zich, ook na den Bartholomeusnacht, aan het Fransche Koningshuis aan, en toen ten gevolge van de verzoening der Waalsche Provinciën met Spanje en door het bedrijf der Calvinisten in Vlaanderen de eenheid der Nederlanden niet te behouden bleek te zijn, en de breuk tusschen katholiek en protestantsch onheelbaar was geworden, gaf hij de zaak, die hij voorstond, in vertrouwen op hare ‘goddelijkheid’ niet op, maar wijdde zich, om te zamen te leven en te sterven, aan het volk van Holland en de noordelijke gewesten. Alsnu beleed hij openlijk het geloof der Protestanten naar de leer der gereformeerden.

Welk eene kracht van overtuiging was er noodig tot het kiezen van zulk een lot en deze partij. Terecht zegt onze auteur, dat Willems volharding bij al de slagen, die hem troffen, het openbare wangedrag van zijne vrouw, de dood zijner broeders, op het slachtveld gesneuveld, de inbeslagneming zijner goederen een' ieder, die begrip heeft van zielegrootheid en zich geloof in een hoog doel voorstellen kan, van zijne oprechtheid en van de deugdelijkheid zijner zaak overtuigen moet. Ontveinzen kon hij zich niet, dat zijn persoon en streven in den eigenlijken zin des woords zijne verwanten in den grond had gericht. Of was het niet zijne schuld, dat zijne moeder en broeder in geldverlegenheid waren geraakt; dat zijne eigen kinderen en die zijns broeders, wegens de uitputting der middelen van het Huis en het onvermogen der oude grootmoeder om in het gebrek te voorzien, alsmede ten gevolge van waarschuwingen voor dreigend gevaar van de zijde van 's Graven en 's Prinsen vijanden, bij welwillende verwanten een t'huiskomen moesten vinden? En niet de minste zijner beproevingen was het voorzeker, dat hij de hoop op eene eindelijke verzoening der beide strijdende godsdienstige richtingen moest opgeven en partij moest kiezen voor eene andere Kerk, die, naar het drijven

1) Zie pag. 393, N°. 16.

van sommige harer voorgangers te oordeelen, op grond eener wijze staatkunst bedwang behoefde.

Met de aanvaarding der gereformeerde leer en praktijk gaf hij op wat hij vroeger vereenigbaar geacht had. Zonder huichelarij had hij aangenomen, dat men in zijn binnenste en binnen in zijn hnis de gevoelens der Protestanten kon aanhangen, zonder de openbare plechtigheden der Katholieke kerk te verzaken. Daarom had hij, terwijl hij zich tegenover August van Saksen tot vergunning der Luthersche prediking en Sacramentsbediening van zijne gemalin ten zijnen huize verbonden had, met haar de mis nog blijven bijwonen, en zijnen zoon in de Roomsche Kerk laten doopen. Of was hij niet zelf nog met toepassing der Roomsche kerkplechtigheden gedoopt? Het vertrouwen, hetwelk bij zulk een vergelijk tusschen de beide godsdiensten ten grondslag had gelegen, en tevens de lichter opvatting der wereldsche zaken, werd door den ernstigen loop der gebeurtenissen beschaamd; maar zulks maakt 's Prinsen vroegere houding niet tot een wraakbaar spel met het heilige.

Wel was Philips van Hessen ongezind om 's Prinsen voornemen goed te keuren. De Landgraaf begreep, dat de Prins in de Nederlanden, als onderdaan van het Huis van Bourgondië en den Koning van Spanje, den waren godsdienst op straffe des doods niet mocht belijden: dus achtte hij zijn bedrijf niet beter dan huichelen, waarop Gods straf stond, en waarmede hij zich Gods toorn op den hals haalde. En zijne moeder was, aanvankelijk ten minste, over de houding haars zoons en harer andere kinderen, die bij hem waren, bezwaard. Zoo was zij bekommerd geweest, dat hare dochters en haar zoon Lodewijk bij de begrafenis van Willsms eerste vrouw, de Gravin van Buren, tegenwoordig zouden hebben moeten zijn, en dat voorzeker wel om de katholieke kerkplechtigheden, welke daarbij niet te vermijden waren geweest. Zij zou gewenscht hebben, dat ook zelfs het bijzijn van den Prins er niet bij vereischt geweest ware[1]. - Van den anderen kant konden de gruwelen van een religie-oorlog de teeder gestemde vrouw niet anders dan afgrijzen inboezemen. Nog met den dood voor oogen tobde zij over haren voortvarenden zoon Lodewijk wegens een gesprek, dat zij eens met hem gehad had[2]. Zoo bad zij ook voor den Prins en haren zoon

1) Bl. 419.
2) Bl. 488.

Johan in hunnen hachlijken toestand, dat God hun gave, wat tot heil van ziel en lichaam strekken mocht, en haar en al de haren niet zoo diep mocht laten zinken, dat zij om het tijdelijke het eeuwige zouden verliezen.

Ziedaar wat de door den schrijver verzamelde stof en zijne uiteenzetting van het daar aangetroffene ons leert. Menigen trek kunnen wij, dank zijnen arbeid, aan hetgeen ons bekend was, toevoegen. Zelfs in het uitnemende werk van Bakhuizen van den Brink over 's Prinsen huwelijk met Anna van Saksen heeft hij enkele onjuistheden door nauwkeuriger bericht vervangen[1].

Tot het in het licht stellen van het karakter zijner heldin was een geest noodig als de zijne, gekenmerkt door ware piëteit. Wel heeft hij geene aan de eischen van het genre beantwoordende biographie geleverd, maar, daar hij ons in de door hem in uittreksel medegedeelde brieven de vertrouwelijke uitlatingen van verwanten onderling te lezen geeft, bekomen wij eenen zoo juisten en levendigen indruk, als immer mogelijk is. Dus verdient hij de erkentelijkheid zoowel van alle geschiedkundigen, als van al de aanzienlijke personen der geslachten, wier archieven hij zoo ijverig onderzocht heeft.

W.G. BRILL.

1) Bl. 326. Ik veroorloof mij de vraag, of waar de auteur herhaaldelijk *hinlich* gelezen heeft (van *huwelijk* is er sprake) niet *hiulich* moet gelezen worden.

Nog iets over de geschiedenis der godsdiensten.

Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte, Zweiter Band, Freiburg i.B. 1889.

Twee jaar geleden had ik het genoegen het eerste deel van de la Saussaye's *Religionsgeschichte* in *de Gids* aan te kondigen, op het gevaar af dat kitteloorige godgeleerden - zoo die er zijn - mij het: 'schoenmaker blijf bij uw leest!' zouden toeroepen. Ik meende die slechte kans te moeten wagen, omdat ik diep doordrongen ben van de groote waarde, die een grondige kennis van de geschiedenis der godsdiensten ook, ik zou haast zeggen juist, voor hen heeft, die leeken zijn in de godgeleerdheid. Ten aanzien der wetenschap *in statu nascendi*, die den barbaarschen naam van sociologie voert, zou niet zooveel onzin voorgedragen worden, als ieder beoefenaar der sociale politiek wist, wat de voornaamste verschillen zijn tusschen de volken, die op lagen trap van ontwikkeling staan, en de meer beschaafde. De volken, die koloniën hebben, zouden bij de behandeling der inboorlingen zich niet schuldig maken aan zoo grove misgrepen, wanneer de staatslieden en ambtenaren de geschiedenis der godsdiensten eenigszins nauwkeurig hadden leeren kennen. De domme minachting van vele 'beschaafde' lieden voor alles, wat anders denkt en voelt dan hun eigen kring doet, zou verdwijnen, als de studie dier geschiedenis hen verhinderd had te worden wat zij zijn.

Kortom, er is moeilijk een belangrijker onderwerp te vinden voor ieder, die zoo goed mogelijk begrijpen wil, wat de mensch is, van waar hij komt en waarheen hij gaat. Natuurlijk vloeit daaruit niet voort dat de geschiedenis der godsdiensten een geschikt leervak is voor lager of middelbaar en gymnasiaal onderwijs, of dat zij op

de catechisatie thuis behoort. Integendeel, die studie onderstelt zekere rijpheid van geest, en zal, waar deze ontbreken mocht, gevaar loopen de onverstandige bewondering voor onze negentiende-eeuwsche ‘beschaving’ op onrustbarende wijze te doen toenemen. Maar in de eerste plaats alle studenten, en voorts allen, die zich rekenschap willen geven van wat zij doen zullen voor de maatschappij, moesten met de geschiedenis der godsdiensten kennis maken.

Dergelijke zaken - meende ik - konden beter gezegd worden door een leek in de godgeleerdheid dan door een theoloog, dien men zou kunnen verdenken van te groote ingenomenheid met eigen studie. Zoo kwam ik er toe mij te wagen aan eene aankondiging van de la Saussaye's *Lehrbuch*, die de belangstellende in het nummer van Januari 1888 vinden kan.

Nu het tweede en laatste deel van hetzelfde werk verschenen is, rust op mij de verplichting de lezers van dit tijdschrift daarop te wijzen. Maar ik meen daarbij groote beknoptheid in acht te moeten nemen, daar ik over de inrichting van het werk en de beteekenis van het onderwerp in mijn eerste aankondiging uitvoerig gesproken heb.

De geschiedenis der godsdiensten van de Perzen, de Grieken, de Romeinen, de Germanen en eindelijk de Islam, worden daarin op soortgelijke wijze behandeld als de Chinezen, de Babyloniërs en Assyriërs, de Egyptenaren en de Indiërs in het eerste.

Nog meer wellicht dan het eerste geeft dit tweede deel reden om den schrijver geluk te wenschen met de twee zeldzame gaven, die hij in zich vereenigt. Vooreerst eene werkkracht, die tegen het nauwkeurig bestudeeren van ontelbaar veel geschriften over uiteenloopende onderwerpen volkomen opgewassen blijkt. En ten tweede eene waardeering, die hem, evenals Leibnitz in alle boeken, in haast alle denkbeelden en theorieën iets goeds doet vinden. Besliste uitspraken over met elkander strijdende opvattingen zijn bij hem zeldzaam, zeldzamer dan vele lezers zullen wenschen.

Vooral bij de bespreking van den godsdienst onzer Germaansche voorouders is eene groote voorzichtigheid in het oordeelen in acht genomen. Men bemerkt intusschen wel dat de schrijver de godsdienstig-zedelijke ontwikkeling der oude Germanen lang niet zoo hoog aanslaat als bijv. Eduard van Hartmann in zijn bekend werk doet. Over Mahommed daarentegen wordt hier een gunstiger voorstelling gegeven dan gewoonlijk geschiedt.

Aan Griekenland is natuurlijk eene uitvoerige bespreking gewijd,

al zijn de Hellenen dan ook veeleer '*Weltkinder*' dan profeten. Het spreekt van zelf dat, waar de schrijver dit meer algemeen toegankelijk veld betreedt, de lezer dikwijls geneigd is bij zijne beschouwingen een vraagteeken te plaatsen. Bij de talrijkheid der vraagstukken en de armoedigheid der gegevens kan dat moeilijk anders.

Zoo kan ik - om eene kleinigheid te noemen - volstrekt niet gelooven dat de *Chronos* der orphische cosmogonieën de Tijd zou kunnen zijn, gelijk de la Saussaye op blz. 145 zegt. Evenmin - en dat is wel zoo belangrijk - kan ik aannemen dat de voorsocratische wijsgeeren den invloed van den godsdienst ondervonden op zulk eene wijze, als de schrijver dat van blz. 105-111 voorstelt. Er is tusschen mannen als Thales en Heraclitus aan den eenen, de schrijvers van theogonieën en cosmogonieën aan den anderen kant, een verschil in beginselen, dat veel zwaarder weegt dan de toevallige overeenstemming ten aanzien van bijzonderheden. De voorsocratische wijsgeeren hebben aan de wereld het eerste voorbeeld gegeven van een *rationeele* beschouwing der verschijnselen. Vertrouwen op het menschelijk denken, dat niet bij de verschijnselen blijft staan, maar van gevolgtrekking tot gevolgtrekking voortgaande, tot slotsommen geraakt, die den ongeschoolden mensch wonderlijk en ergerlijk dunken, is de kenmerkende hoedanigheid van die groote hervormers. Zij hebben de wiskunde en de natuurwetenschap geschapen, en moesten, om dat te kunnen doen, zich verzetten tegen het heerschend volksgeloof, dat geen regelmaat en orde, maar willekeur en toeval in het Heelal aanneemt. Dat volksgeloof was de vrucht eener levensopvatting, die het gemoed laat beslissen, wat voor waar moet gehouden worden. De voor-socratische wijsbegeerte ontneemt die bevoegdheid aan het gemoed en draagt haar op aan de rede.

Nu spreekt het wel van zelf dat die oude wijsgeeren wel eens het een en ander zeggen, wat betrekking heeft op den godsdienst. In vele gevallen bestrijden zij de bestaande meeningen over de goden; in andere gevallen zeggen zij dingen, die ook de Helleensche vrome uit hunne dagen beamen kon. Maar nergens blijkt dat de godsdienst voor hun wijsbegeerte een hoofdzaak was. Wat zij zochten was een rationeele wereldbeschouwing, die niet, zooals de gangbare, bij nader onderzoek en dieper nadenken een nest van tegenstrijdigheden zou blijken te bevatten.

Door hun arbeid hebben zij zeer zeker een belangrijken invloed op den Griekschen godsdienst geoefend. Zonder hen zou Socrates

niet mogelijk geweest zijn; zonder Socrates, noch Plato, noch Aristoteles, noch de Stoicijnen, noch zooveel anderen, wier wijsbegeerte op den duur de denkbeelden der Grieken over de goden geheel gewijzigd heeft. Maar dat zij, omgekeerd, door den bestaanden godsdienst tot sommige hunner denkbeelden geleid zouden zijn, is wel dikwijls beweerd, maar nooit met voldoende gronden gestaafd. Het jongste boek in die richting, dat van E. Pfleiderer over Heraclitus, heet dan ook bij de la Saussaye wel '*geistreich*', maar hij voegt er toch bij dat het 'weinigen overtuigd heeft'. Wat beteekent daartegenover de 'geestigheid' of 'diepzinnigheid' van het boek? Ook Creuzer was een geestig en diepzinnig man. Hoe zou hij anders zulke bodemlooze fantasieën hebben kunnen geven als zijne *Mythologie* bevat, die in hare dagen beroemd was?

Reeds Aristoteles onderscheidt de voor-socratische wijsgeeren van de schrijvers der cosmogonieën en theogonieën door de eersten natuurkundigen, de anderen dichters of ook wel 'theologiseerenden' te noemen. Het nader onderzoek der bronnen schijnt mij deze tegenstelling volkomen te rechtvaardigen.

Slechts op een enkel punt behoeft de voorstelling van Aristoteles aanvulling. Het is zeer waarschijnlijk dat de Pythagoreërs de leer der zielsverhuizing hebben overgenomen uit de Orphische mysteriën, wier hooge ouderdom en groote beteekenis door de la Saussaye in een helder lieht gesteld worden. Met recht wijst hij op de diepe klove tusschen Homerus, die het lichaam voor den held-zelf en de ziel voor een aanhangsel houdt, en de Orphische spreuken, die het lichaam een kerker noemen voor de ziel; die vragen, of niet te sterven het ware leven is, en wat dies meer zij. Inderdaad ligt er in de orphische leer en in de godsdienstige practijken, die daarmede gepaard gingen, eene veroordeeling van den 'natuurlijken' mensch en een eisch van 'wedergeboorte', al komt de formuleering van die leerstukken eerst veel later tot stand.

Dat de leer der zielsverhuizing door de Pythagoreërs aan de Orphici, en niet door de Orphici aan de Pythagoreërs ontleend is, schijnt mij zeker. Het volgt, andere gronden daargelaten, reeds daaruit, dat die leer eigenlijk in de wijsbegeerte der Pythagoreërs niet past. Zij doet zich voor als een vreemd element, dat zou moeten verdwijnen, als de beginselen van het stelsel daarop toegepast werden. Vandaar dan ook dat Aristoteles er geen notitie van neemt, en bij de vóór-socratische wijsgeeren den invloed verzwijgt

der ‘theologiseerenden,’ wier pessimistisch oordeel over het natuurlijk leven eerst bij Plato de grondslag zou worden van een machtig wijsgeerig stelsel.

Man sollte - zegt de schrijver op bl. 86 - *doch nicht immer vom naiven Charakter Homer's reden*. Homerus is een schrijver, die zeer modern is, als men hem vergelijkt met den ouderen beschavingstoestand, dien hij achter zich heeft. Of men daarom zijne poëzie niet naief kan noemen in den zin, waarin Schiller het woord neemt in zijn opstel *Ueber naive und sentimentale Dichtung*, schijnt mijtwijfelachtig. Het geheel opgaan in de beschouwing der dingen en de afwezigheid van opmerkingen over den gemoedstoestand des toeschouwers blijven een kenmerk van Homerus in tegenstelling van moderne dichters, ook al heeft Homerus eene lange geschiedenis achter zich.

Is Homerus inderdaad zoo betrekkelijk jeugdig; heeft de Egyptische priester gelijk, die de Hellenen kinderen noemde, dan is er zeker voldoende grond voor de sceptische houding, die de la Saussaye tegenover de systematische behandeling der mythologie aanneemt. De heer Tiele heeft dit punt in het *Theologisch Tijdschrift* uitvoerig ter sprake gebracht. Het past voorzeker niet aan leeken in de wetenschap der mythologie, aan welke de heer Tiele ‘gelooft’, in dezen een beslissende uitspraak te doen. Maar het dunkt ons een veeg teeken, dat men in die wetenschap moet ‘gelooven’, en wij vreezen dat een nieuwe van Limburg Brouwer over de hedendaagsche mythologen een dergelijk vermakelijk boekje zou kunnen opendoen als de oude over de mythologen van 1844 deed. Hoe komt bijv. Hermes aan zijn velerlei functiën, wat was zijne beteekenis in den ouden natuurdienst? Over die vragen denkt de la Saussaye juist zooals Socrates in de bekende plaats uit den Phaedrus, al is onze landgenoot te beleefd om de vernuftige bespiegelingen der mythologen voor een ‘boersche wijsheid’ te verklaren.

Met groote ingenomenheid is het lastig hoofdstuk bewerkt, dat handelt over den godsdienst der Romeinen, *Weltkinder* zooals de Grieken, maar *Weltkinder* zonder een spoor van poëzie. In het bijzonder verdienen de la Saussaye's opmerkingen over den Romeinschen keizertijd de aandacht. Hij verwerpt de meening dat die tijd eene periode van verval zou geweest zijn. Hij zegt zelfs dat die meening bij het licht

der nieuwere onderzoekingen als '*beseitigt*' kan beschouwd worden.

De zedelijke en maatschappelijke toestanden waren toch over het algemeen onder de Keizers merkbaar beter dan in den laatsten tijd van de Republiek. De restauratie van Augustus wordt met groote waardeering besproken, al ontkent de schrijver niet dat een zachte aandrang van boven bij die zedelijke en godsdienstige hervorming niet ontbroken heeft. Ook de 'denkers en leeraren' van den keizertijd vinden bij hem veel meer sympathie, dan hun in den regel te beurt valt.

Liet de ruimte het toe, dan zou ik gaarne tegen dit oordeel over den Romeinschen keizertijd in het algemeen en over zijne 'wijsgeeren' in het bijzonder eenige bedenkingen in het midden brengen. De philosophie dier dagen althans kan moeilijk anders beschouwd worden dan als een langzaam terugzinken in de verleidelijke armen der mythologie, waaruit de kloeke denkers van Griekenland's gouden eeuw, die voor de wijsbegeerte met Thales begint en met Aristoteles eindigt, een klein deel der menschheid voor korten tijd bevrijd hadden.

De Keizertijd bracht menschen op den voorgrond uit andere lagen der maatschappij dan de bedorven leiders der Republiek, die wel aristokraten van afkomst, maar allesbehalve *aristoi* waren. Hierdoor werd uit een zedelijk oogpunt zekere vooruitgang verkregen. Maar die vooruitgang werd duur betaald door het herleven van het onnoozelste bijgeloof, dat thans den steun kreeg van de invloedrijke standen. Men vergelijke, om dat in te zien, de rede, die Caesar in Sallustius' Catilina tot den Senaat houdt, met het verhaal van Lucianus over den bijval, dien de boerenbedrieger Alexander van Abonotichus twee eeuwen later in de hooge kringen te Rome vond.

Wat de wijsgeeren, of liever zedeleeraren, van dien tijd betreft, een Seneca, een Epictetus, een Marcus Aurelius, zijn zij eigenlijk niet de echte pessimisten, bij wie vergeleken Schopenhauer en von Hartmann een opgewekte levensbeschouwing prediken? Zij zijn volkomen overtuigd dat alles slecht is en het leven eene zaak, die de moeite niet loont. Terecht merkt de la Saussaye op dat Marcus Aurelius zich schrikkelijk moet verveeld hebben. Men verbaast er zich over dat hij er op gesteld was anderen met zijne naargeestige bespiegelingen bezig te houden, en niet met den Prediker gedacht heeft dat veel lezens vermoeienis des vleesches is. Epictetus maakt zonder twijfel een beter figuur. Maar Seneca? Hoe kan de la Saussaye zijn

‘karaktervastheid’ roemen, terwijl hij toch oog blijkt te hebben voor de wonderlijke tegenstelling tusschen de gezwollen taal van Seneca en de ‘zwakke ziel’, die er achter steekt?

Neen, waarlijk, de Romeinsche keizertijd blijft een booze nachtmerrie voor ieder, die met Socrates en Plato overtuigd is dat het *weten* meer waarde heeft dan *heilzame meeningen*. De ‘wetenden’ zijn in die dagen zoo wanhopig, dat zij de dwazen laten begaan en zich troosten met de gedachte dat althans de zelfmoord hun een toevlucht biedt. Wat baat tegenover deze ellende het resultaat der nieuwere wetenschap, die ons geleerd heeft dat het oude levensideaal nog op de lagere standen werkte en daar levenslust wekte en levensmoed, die gewaardeerd moeten worden, al gingen zij met veel bijgeloof gepaard?

Wij zouden de grenzen, die wij ons bij deze aankondiging gesteld hebben, overschrijden, als wij meer zeiden over dit onderwerp, dat met het oog op den strijd onzer dagen zooveel belangstelling verdient. De velerlei aanrakingspunten, die de geschiedenis der godsdiensten met tal van andere onderwerpen heeft, maken het zeer natuurlijk dat de la Saussaye's werk dikwijls tot nadenken opwekt over andere vragen dan die hij opzettelijk bespreekt.

Of de jeugdige studenten in de godgeleerdheid, die het vak *ex officio* moeten beoefenen, daarvan veel profijt zullen trekken, mag misschien betwijfeld worden. Hopen wij, al is het dan ook niet zonder vreeze, dat zij het *Lehrbuch* zullen bestudeeren met dien open zin en dien onderzoeklievenden geest, welke den echten student behooren te bezielen. Dan zullen zij wellicht op hun examen struikelen over de vele vreemde namen, waaronder, als de noot onder hare schil, de voedzame kern van dit vak verborgen is. Maar hun opvatting van het menschelijk leven en hun inzicht in maatschapschappelijke toestanden zal ruimer en breeder geworden zijn, iets wat voor hen nog meer waarde heeft dan het schitterendst examen.

C.B. SPRUYT.

Sonnetten.

I. Testament.

'k Verbrandde 't blad waarop uw zonde stond,
Gelijk een schatrijke edelvrouw niet laat
Betalen d'armen landman pacht en zaad,
Maar de schuld kwijtscheldt, die hem drukte en bond.

Ik maalde een glorie om uw wuft gelaat,
Ik schreef Vergeving op uw graf, ik wond
Een krans violen om uw kruis ... en vond,
Als loon, uw boek: een testament van haat.

Dat was een bittre bete en heel den dag
Heb ik mijzelv' verfoeid, veracht, bespot,
Omdat ik eens dien knaap naar de oogen zag.

Toen las ik wat de apostel heeft geboekt:
‘Bemin uw vijand! zegen wie uw vloekt!’
En 'k bad voor u, o ziel gericht door God

II. Beatrice.

Land van mijn droomen, waar ik wedervind
Mijn reine doode in sneeuwblank feestgewaad,
Waar gouden bloesem lauwe geuren laat
Fluweelig drijven op den zomerwind!

Langs stille waatren, kalm als haar gelaat,
Diep als die oogen, die ze al had als kind,
Geleidt zij mij, door 't hemelsch heil verblind,
Dat op haar aangezicht te lezen staat.

Als een arm kind een marmeren paleis
Betreedt met bloote voetjes, 't hart vol schroom:
Daar woont haar zuster, wie een vorst verkoor; -

Zoo treed ik bevend in haar Paradijs,
Doch zij, ontwaakt uit 's levens marteldroom,
Herkent mij wel en gaat mijn schreden voor.

III. Geloof.

Waar bruisend water stort in kloof bij kloof,
Verscheen een vrouw mij, in mijn droomgezicht.
Zij sprak: - ‘Volg mij, al houd ik de oogen dicht!
Mijn weg is 't Leven en mijn naam Geloof.’

- ‘Uwe oogen’, zeide ik, ‘zijn beroofd van licht,
Het pad is smal, de nacht voor klachten doof!’
Zij sprak: - ‘Vertrouw! ik geef wat ik beloof,
Geen die mij volgde vreesde 't Godsgericht.’

Ik greep den zoom van 't hemelsblauw gewaad
En liet mij leiden, als een volgzaam kind,
Dat moeder mee naar huis neemt, 's avonds laat.

Fel, in mijn aanschijn, blies de noordewind,
Maar 'k hief omhoog mijn hart en mijn gelaat...
Toen blikte ze om en 'k zag: zij wás niet blind.

IV. Palimpsest.

Als een geleerde een oud geel perkament,
Gebogen onder 't lamplicht, woord voor woord,
Ontcijfert: over 't stuk, dat hem bekoort,
Heeft klerk of monnik een kronijk gepend;

Nu juicht hij in zijn vondst, die hém behoort,
Waarvan hém de eer zal worden toegekend,
Al heeft hij maar voor 's dichters monument
Eén steen van 't edelst marmer opgespoord; -

Zoo, uur aan uur, tuur 'k in mijn ziel en spel
Een oud gedicht, dat God daar zelf in schreef,
Door 't heiligschennend Leven uitgewischt.

Doch ik, die waak en werk in de enge cel,
Bid dat ik eens deze arme wereld geef
't Woord, dat haar zalig maakte, áls zij het wist.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Van alle Tijden. Martha de Bruin door A.P. VAN GROENINGEN. Amsterdam, A. Rössing. 1890.

De geschiedenis van Martha de Bruin is die van een jonge vrouw uit den kleinen burgerstand, van een zinnelijk temperament, die, door een vrome Protestantsche moeder naar strenge beginselen opgevoed, op den hoedenwinkel wordt ingewijd in alles ‘wat er in de wereld te koop is’, met een jongmensch, Henri de Graaff, een dokters zoon, in kennis komt, na den dood harer moeder met dezen gaat samenwonen, zonder dat dit samen w o n e n ooit een samen-l e v e n wordt, en eindelijk, wanneer haar hartstocht langzaam is uitgedoofd en zij tot het besef komt, dat zij en Henri elkander niets meer zijn, van haren minnaar wegloopt, zonder te weten - en zonder dat ook de lezer te weten komt - wat er van haar worden zal.

Het onderwerp is het talent van een kunstenaar zeker niet onwaard. Wanneer een Millet ons weet te boeien door den nameloozen weemoed, welke er afstraalt van zijn arme, met hunne aardkluiten vastgegroeide daglooners; wanneer een Jozef Israels ons in den traanoogigen Jakob Stedel een wereld ontvouwt van ontbering, taaie volharding en sluwe berekening, dan moet het ook den romanschrijver mogelijk zijn om te schilderen wat er omgaat in het gemoed van de kleinen en misdeelden, die niet enkel onder stoffelijke ontbering gebukt gaan, maar wier geest, wier hart mede armoe lijdt.

Hildebrand heeft ons in Keesje uit het diakenhuis, een burgermannetje geteekend, in wien de meest tastbare werkelijkheid aan de innigste poëzie de hand reikt. Multatuli gaf ons in Woutertje Pieterse en zijn laagburgerlijke omgeving de geschiedenis van een

zieltje, zóó realistisch en tevens zóó vol humor, diep gevoel en verheven poëzie, dat dit onvoltooid gebleven menschenbeeld een levend kunstwerk werd in onze letterkunde hoog boven veel uitstekende. En ook een leven als dat van Martha de Bruin levert ruime stof voor een diep gevoeld kunstwerk.

Martha is de dochter van een Rotterdamsche burgerweduwe, die bij de menschen uit naaien gaat. Haar kleurlooze jeugd, van haar 12de tot haar 17de jaar, brengt zij in de rechtlijnige, eenzame straat in een der nieuwere buurten van Rotterdam door, waar de komst van den melkboer het evenement van den dag is; half droomend, aan niets denkend dan nu en dan aan hare vreugdelooze schooljaren. Tegen haar 17de jaar komen er in Martha's grauw bestaan voorteekenen van een zoowel physische als psychische verandering: een onbestemd verlangen maakt zich van haar meester, iets onrustigs begint hare bewegingen te kenmerken. De verhalen uit den Bijbel, welke hare moeder haar voorleest, gaan niet, zooals vroeger, ongemerkt haar slaperig brein voorbij, maar krijgen leven voor haar. Zij neemt deel aan Jezus' lijdensgeschiedenis en vervult er in hare verbeelding eene rol in, die van haar naamgenoote Martha of van Maria.

Met deze beelden kruisen zich de andere, haar bijgebleven uit de lezing van Roomsche heiligenlevens, welke zij van een Roomsche buurvrouw ter leen kreeg; mystische verlangens bevangen haar, verlangens om iets buitengewoons te doen, om op eens te sterven, om een wonder te zien gebeuren: een vlammend teeken aan de donkere lucht of een blinkenden engel nederdalend uit den hemel. In een ziekte, die haar lang aan het bed kluistert, ziet Martha de maagd Maria voor zich staan, die de hand op haar hoofd legt, haar prijst en haar belooft Martha's voorspraak bij haren Zoon te zullen zijn, en wanneer het meisje zoo, half bewust, ligt te denken, belooft zij zichzelve, wanneer zij weer beter wordt, hard te zullen werken, ten einde haar moeder een rustigen ouden dag te bezorgen.

Als Martha hersteld is, blijkt het dat er een ommekeer in haar heeft plaats gehad. Zij stelt meer belang dan vroeger in menschen en dingen; zij wordt nieuwsgierig naar het doen en laten van een heer, die een voorkamer onder de hare bewoont. Haar geest wordt wakker; zij begint na te denken; bij tusschenpoozen ergert zij zich aan de godsdienstige beschouwingen van hare moeder, die hoe anger hoe steiler in de leer wordt en tot de gemeente ‘Onder 't Kruis’ is overgegaan.

Dan komt Martha, die haakt naar wat verandering in haar eentonig leven, op een hoedenwinkel, en wij krijgen het leven in dien kring, in al de platte, gemeene klein-burgerlijkheid van taal en gedachten te genieten. Martha wordt ‘wijs’ door hetgeen zij op de winkel hoort, op de straat ziet, in de romans uit de leesbibliotheek leest. Allengs mengt zich de heer uit de benedenvoorkamer, Henri de Graaff, in haar bestaan: wanneer zij te bed ligt gaat zij denken aan dien man, hoe hij er uitziet met zijne flauwe, sprekende, goedige oogen, in zijn donkergrijs zomerpak, met zijn vlugge, elastische bewegingen, zijn handen ‘lang en blank, met rosige knobbels en aan de polsen strakke aderen’, met zijn vingers die altijd in beweging zijn, ‘zijn pink gekromd in de hoogte als hij iets vasthield, b.v. een sigaar’. En dan komt de nadere kennismaking van Martha met Henri de Graaff, op de trap, op straat, 's morgens bij het gaan naar den winkel of 's avonds bij het naar huis keeren; het bezoeken in zijn gezelschap van de opera, welke romantische neigingen in haar wakker roept; Martha's langzaam vervreemden van hare sukkelende, tobberige moeder; de wroeging welke zij daarover gevoelt; haar langzaam opkomend verlangen naar iets anders, naar iets waarvan zij niet weet wat het is of hoe het er uitziet, maar alleen ‘dat 't iets is om te omarmen, tegen je aan te drukken bezwijmend als de primadonna's in opera's’.

Terwijl die gedachten en gevoelens haar vervullen, sterft hare moeder, en wanneer nu Martha alleen overblijft, begint Henri haar te bezoeken; zij strijdt nog tegen de verzoeking, droomt van een romantische liefde, waarvoor zij niet uit durft komen, ziet hoe Henri haar om haar aarzelen boudeert, en wanneer zij, al onrustiger geworden, bemerkt hoe zij toch niet zonder hem kan, eindigt zij met een volledige overgaaf: ‘Ik wil alles wat jij wil, alles!’

Er volgt een stil, huiselijk leven, geregeld als een klok. Martha verkneukelt zich in dat rustig bestaan van een burgerhuishoudentje, genoegelijk, vol kleinigheden, elken dag hetzelfde; en zij neemt zich voor een trouwe vrouw voor Henri te zijn, dan zal hij zeker eindigen met haar te huwen. ‘Onverwacht zou hij zèlf met het voorstel bij haar komen te eeniger tijd, zonder dat zij er over behoefde te spreken, geroerd door haar trouw en haar goedheid, en zij (zou) dan het voorstel genadig aannemen als een koningin een kroon’. Maar Henri vat zijn leven met Martha anders op. Hij begrijpt niet wat zij bedoelt, als zij bij de thee in den donker wil blijven zitten,

met het gouden transparantje onder de trekpot, gezellig huiselijk, rustig pratend over kleinigheden; hij vergist zich in hare bedoeling, wanneer zij naast hem komt zitten en sentimenteel haar hoofd op zijn schouder legt: en hij kijkt haar vreemd aan, haalt zijn schouders op en geeft haar haar zin, zooals men het kinderen doet in iets waarvan men de wenschelijkheid voor hen niet begrijpt. Martha is voor Henri een studievoorwerp, waarop hij in rustige oogenblikken waarnemingen doet. Want Henri de Graaff gaat van grootsche ideeën zwanger: hij wil vraagstukken oplossen, het vraagstuk van het temperament en de omgeving, het erfelijkheidsvraagstuk en andere meer. En daarbij stuit hij telkens op het gebrekkige van zijn eerste opleiding, tracht dan dèze, dan gene leemte van zijn weten aan te vullen, stapelt aanteekeningen op aanteekeningen over allerlei onderwerpen, plannen voor groote studiën, ontwerpen voor een Faustdrama, en verliest onder al dat werk, bij het bestudeeren van die hulpwetenschappen, het hoofdonderwerp van zijn onderzoek uit het oog. Het is een machteloos tobben, dat hem met wrevel vervult, hem dagen en weken doet verdroomen, hem in slapelooze nachten vervolgt, en zijn humeur in de war brengt. Martha verdraagt zijn norschheid en zijn nukken met kalmte, maar zonder zich zijn geraaktheid veel aan te trekken. Zoo leven zij voort ‘in kleine tijdjes van geluk, met wrevelbuitjes er tusschen van wederzijdsche koelheid.’

Er komt een kind, en Martha gaat in dat kind op, zij speelt er mee als met een pop, ontdekt er telkens iets nieuws in: het is haar alles. Maar voor Henri is het een lastpost; het tehuis wordt hem een ergernis; hij loopt de straat op, knoopt oude kennissen weêr aan en komt zelfs niet meer thuis eten. Martha voelt zich in hare verlatenheid diep ongelukkig. Dat ‘kind der zonde’ begint haar aan hare onwaardigheid te herinneren. In een onwêersbui wordt het door den bliksem gedood. Martha beschouwt dit als een straf van God. Henri tracht haar wel te troosten, maar zijne liefkozingen verwarmen haar niet meer. In hare eenzaamheid neemt zij haar bijbeltje weêr eens op, maar in die zwarte reepjes letters met witte vakjes er tusschen vindt zij geen troost: ‘zij wist wel, er waren bladzijden in, en teksten, die waarachtige troost gaven voor alle omstandigheden des levens... maar ze kon ze niet meer vinden, ze schenen er uitgescheurd te zijn; en hoe ze bladerde en zocht, bladerde van voor naar achter, en van achter naar voor, en

in het midden beginnend, of beginnend waar het boek openviel, nergens vond ze ze, overal stonden ongevoelige, koude, haar onverschillige menschen maar zoo wat te praten over iets, waarin ze geen belang stelde, en voor haar hadden ze geen enkel woord over.' Henri gaat voort Martha te bestudeeren, en hij meent in haar een vrouw te moeten zien met een koel temperament, zonder behoefte aan sterke indrukken, die het gelukkigst zal zijn, wanneer hij haar laat in haar stil klein geluk, 'met-eten-en-drinken-op-zijn-tijd', en zich zoo weinig mogelijk met haar bemoeit. Maar Martha kan die goedmoedige, koele beleefdheid niet verdragen. Zij wil de minste zijn. Wanneer zij lief voor hem is, bij voortduring lief, in alles zijn zin doet, op kleinigheden let die hem aangenaam kunnen zijn, dan - meent zij - zal alles wel in orde komen. Maar het komt niet in orde. Henri blijft afgetrokken, in zich zelf gekeerd; jegens haar vriendelijk, maar koel. Martha voelt het: er is niets meer aan te doen. Hij begrijpt haar niet meer. Zij zijn vreemden voor elkaar geworden. En nu is haar weg aangewezen: zij moet zich - zoo redeneert zij - allereerst met God verzoenen, door haar zondig samenleven te verbreken; zij moet van Henri af. En in den laten avond verlaat zij hare woning, tracht eerst nog raad te vragen bij een pastoor, dien zij vroeger meermalen ontmoet heeft, maar als zij daar niet de hulp vindt, welke zij verwacht, neemt zij haar intrek bij de juffrouw, in wier woning zij vroeger met hare moeder een kamer bewoonde.

Hiermede eindigt *Martha de Bruin*. Het boek is, gelijk de schrijver sedert in een feuilleton van het Dagblad *de Amsterdammer* beeft medegedeeld, het eerste van een serie die onder den algemeenen titel *Van alle tijden* ongeveer tien boeken zal omvatten en waarin de heer v a n G r o e n i n g e n niet meer of minder dan 'de verklanking en verbeelding der menschengeschiedenis in het ruim der eeuwen', wenscht te geven. *Martha de Bruin* is de expositie, het eerste hoofdstuk van het geheel. De schrijver tracht in de gedaante van een arm meisje met 'aanleg tot mysticisme en tering' ons een exemplaar te teekenen van dat deel van het menschengeslacht 'dat steeds naar wonderen vraagt, maar ze niet kan doen'. En naast haar plaatst hij wat hij een 'half-genie' noemt, een man die te vergeefs naar een taak zoekt; die, tot onvruchtbaarheid gedoemd, daardoor lijdt, en wiens lijden 'in zijn hoogste uiting tot haat en wrok voert.'

Met de ontwikkeling en verklaring van dit half-genie maakt de

roman nog slechts een begin, er zullen nog twee of drie deelen moeten volgen. Met Martha de Bruin echter, met ‘baar begeerten, haar teleurstellingen, haar smart- en vreugdekreten’, schijnt de schrijver in dit deel te hebben afgehandeld.

En hoe heeft hij de taak, welke hij zich stelde, volbracht? Wij durven die vraag stellen, al spreekt ook de heer van Groeningen in het bovengenoemd opstel als zijne overtuiging uit, dat zijne tijdgenooten ‘omdat zij kinderen van hun tijd zijn, d.w.z. vastgegroeid aan een dogma, (zijne) kunst niet op haar waarde kunnen schatten, daar die kunst zich stelt vlak tegenover de hedene’. Het heeft voor een kunstenaar zijn bedenkelijke zijde, zoo, zonder plichtplegingen, elken band met zijne tijdgenooten af te snijden, en hen onbevoegd te verklaren om zijn werk te begrijpen en bijgevolg te beoordeelen. Het komt ons voor dat het veeleer zijn streven moet zijn, door de besten van zijn tijd te worden gewaardeerd. Indien wij nu - in alle bescheidenheid en onder het volle besef van den grooten afstand, welke ons van den heer Aug. P van Groeningen, die zijn tijd zoover vooruit is, scheidt - onzen indruk van dit werk mogen mededeelen, dan hebben wij in de eerste plaats grooten lof voor de details, in het bijzonder waar deze uiterlijkheden betreffen. De schrijver heeft oog voor het typische van Hollandsche burgerjuffrouwen en burgervrouwen; het komisch nationale treft hem, en hij heeft in het weergeven van het *slang* der achterbuurten een groote virtuositeit. Onderscheidene tafereelen uit den kleinen burgerstand zijn uitnemend getroffen: de hoedenwinkel, het bezoek van Martha in de water- en vuurnering, de drukte van juffrouw Baak bij het afleggen van het lijk van Martha's moeder, het partijtje in den theetuin, menig bladzijde uit het intérieur van Henri en Martha.

Op ééne enkele bladzijde teekent hij een water- en vuurnering en hare clientèle zóó, dat het tafereeltje in onze herinnering blijft:

Martha vond de water- en vuurnering vol kwebbelende vrouwen, ongewasschen, slordig gekleed en met verwarde haren. De meeste waren in blauw-baaien onderrokken en droegen vuile, gore nachtmutsen. Bij den haard zat een man, die soms even een woordje meêsprak, maar overigens het daarvoor te druk had. Met zijn grooten tang deed hij vuur in de theestoven, met zijn linkerhand draaide hij telkens den kraan van een grooten ketel open om heet water in de ketels der vrouwen te laten loopen. Martha hoorde zeggen: een eent samen! anderhalve eent samen!

Dat scheen dus de term te zijn.

- Anderhalve cent samen? Asjeblieft jongejuffrouw.

Allen keken naar Martha die door den baas jongejuffrouw genoemd werd.

- O, ze is zeker van dat hoeiewijf! meende een vrouw: Ben je van dat hoeiewinkeltje?

Martha knikte.

- Nou kind dan ben je bon af. Nakende kale rotten. Ze heeft geen rok om met schik an te trekke.

- Kan je begrijpen, repliceerde een ander met een hoog stemmetje: ze heeft d'r geld op stapels legge, dat's wat anders, 'k wou dat 'k in d'r testament stond en dat ze vandaag nog stierf. Nee, vrekkig zijn ze, dat's de sjooze, zij nog meer dan haar zuster.

- Ik vind d'r zuster erger.

- Ik niet.

- Ik wel...

Uit een nadere aanwijzing bleek, dat beide dezelfde bedoelden en wel: de langste.

En toen kregen ze er weer twist over, wie van hen het stijfhoofdigst was en het dwarsdrijverigst.

Eer Martha vertrok werd zij door een paar vrouwen gewaarschuwd op haar tellen te passen en zich niet op haar kop te laten zitten.

- Ze is de meid niet! Bèn je de meid wel? Ik bedoel de meid zie je, de meid.

Martha begreep niet...

- Wel voor koken en boenen en zoo.

Nee, dat wàs Martha niet, zei ze. De vrouwen waren door haar katoenen japonnetje bedrogen, maar eene was zoo scherpzinnig geweest, het te raden.

- Zie je wel, ze is maar zoo'n naaistertje... Leg nou niet... En ze zegt het zelf. Mensch hoe kan je toch zoo staan zaniken. Als ze 't nou toch zelf zegt. Zeg is meisie ben je de meid wel?

- Nou zie je wel, jij met je altijd-gelijk-willen-hebben...

En de vrouwen begonnen door elkaar te kakelen. Naaisters, nakende kale rotten, floddermadammen, sloeries. 't Was beter, dat een moeder haar kind de pooten stuk sloeg, dan ze werkster te laten worden. Ze konden later geen fatsoenlijke pot koken. Ze konden later haar kousen aan haar eigen pooten niet stoppen. Ze dachten aan niets als aan tierlantijntjes en waren het doodschoppen niet waard.

De kwekkende vrouwen vormden een kringetje om Martha, die zich niet te bergen wist van schaamte en angst. Ze was bang, dat de wijven haar kwaad zouden doen.

- Laat dat meisie door asjeblieft, zei de baas: 't Is of je in een jodenkerk komt, met jullie gekwek. Ik begrijp jullie niet, jullie hebt het altijd tegen menschen van je eigen stand. Gaat liever op het Willemsplein de lui uitschelden.

Martha was blij, toen ze de nering en het steegje uit was.

Daarnaast - hoewel het noteeren van gewaarwordingen zijn sterke zijde niet is en de schrijver ons hier minder oorspronkelijk schijnt en minder vast van teekening - zijn ook sommige stemmingen goed weergegeven: zoo Martha's mystieke stemming, haar verlangen naar een wonder, onder anderen wanneer zij, in den winter, als zij voor het eerst opera's heeft bijgewoond, in een voortdurende romantische koorts verkeert. Waar de auteur Martha's zinnelijke natuur, met hare overwinningen en hare nederlagen tracht te beelden, schiet hij te kort. Daar ontbreekt hem het meesterschap dat, ook bij de beschrijving van ‘la bête humaine’, artist doet blijven; daar wordt hij plat en aanstootelijk, smakeloos, gemeen.

Het schijnt wel dat sommige romanschrijvers, geheel in beslag genomen door hunne stoute concepties en grootsche plannen, door hunne diepe psychologische en physiologische studiën, verzuimen vooraf de lijnen te trekken, waarlangs hun roman zich zal hebben te bewegen, de omtrekken vast te stellen van het beeld dat zij voor ons willen laten leven. Vandaar een onvastheid in de teekening, een gemis aan evenredigheid tusschen de verschillende onderdeelen van het werk, waardoor dat wat een indrukwekkend geheel had kunnen worden, den schijn krijgt van slechts uit een aaneenschakeling van fragmenten te bestaan. De rustige, geleidelijke ontwikkeling, welke het echte kunstwerk onderscheidt, ontbreekt, en de indruk blijft, als het werk, fragmentarisch.

Aan dit gebrek lijdt ook de roman *Martha de Bruin*. Het boek is gebrekkig in elkaar gezet, tegenover een te groot uitspinnen van sommige toestanden staat een te sommaire behandeling van andere; van een stemming, op ééne plaats geschetst, ontvangen wij, eenige bladzijden verder, eene herhaling, en zoo meer. Vandaar dat men het boek uit de hand legt zonder daarvan dien diepen indruk te hebben gekregen, welke een van zooveel talent getuigende behandeling van een dergelijk onderwerp zou behooren te weeg te brengen.

Met dit gebrek hangt samen een volkomen miskenning van wat men onder stijl verstaat. Ook in dit opzicht is het gevaarlijk voor een beginnend kunstenaar zich af te scheiden van zijn tijdgenooten, en tot het publiek te spreken in een stijl en een taal van eigen maaksel; tenzij dan dat die taal en die stijl een zoo degelijk artistieken stempel dragen, dat de schrijver zich daarin waarlijk schepper toont, en zijn vorm zich aan den lezer opdringt als een kunstvorm.

Daar, waar de heer van Groeningen geen nieuwigheden zoekt, geen syntaxis op eigen hand fabriceert, aan de woorden hunne beteekenis laat, ze rangschikt zooals ze naar ons taaleigen gerangschikt behooren te worden; daar, waar hij de menschen de dingen laat zeggen op den toon en in den vorm, waarin zij dat in de omstandigheden, in welke hij ze plaatste, plegen te doen, - daar (uit enkele van onze aanhalingen is het reeds gebleken) gelukt het hem te boeien en te treffen. Met het beeld intusschen weet hij niet altijd even handig om te gaan. Nu eens is het goed getroffen als: ‘Ongerustheid waarde om haar heen als een zwarte krulharige hond in den donker’; maar vaker is het gezocht en lijkt de manier van anderen nagebootst: dan worden zenuwachtig geuite, over elkaar buitelende woordjes vergeleken bij ‘kinderen die de kerk uitgaan’, of heet het: ‘Zijn wil vloog overeind als een tuinman die musschen wegjaagt’.

Erger wordt het wanneer de heer van Groeningen kunsten gaat maken met de taal, en op z'n van Deysselsch de woorden door elkander smijt, als ware het zetsel ‘in pastei gevallen’, gelijk dat op de drukkerij heet. Het willen en niet kunnen van het ‘half-genie’ Henri de Graaff moet ons op de volgende wijze duidelijk worden:

‘Dàn het gevoel, dat het voor hem niet was weggelegd, dit en dat zijn nooitzullende-ophouden-onmacht komend bevestigen met neen neen nooit! doffe huilen, snikken luid uit, snikken klankloos wrokkig, morrend opstaand tegen dat-kan-niet-anders-zijn-geweton, en gaand liggen met zenuwtrekkende beenen en armen, en lijfinkrimpingen in pijnlooze pijn, hoorend geharnasten over zich heengaan ten strijde, krachtigeren, met breed zwaarder-zwaaigebaar en listig-uitgeworpen bolas'? De stoet voorbij, geluidingen, strijdgeluidingen, felle zwaardklakkeringingen, naderend en verzwakkend. De stoet terug, zegeliederen en gejuichtde-overwinning, handengezwaai.’

En wanneer Martha, door Henri verwaarloosd, met haar kind op straat loopend, zich diep verlaten gevoelt, dan weet de heer van Groeningen dit niet beter te schilderen dan zoo:

‘En de smart kwam donkerend aanloeien eee.... zjún, eee.... zjún - scheerde haar beenen onder haar knieën weg en schudde haar als 'n bed door mekaar, duwde toen haar rechtopwaarts, schuins met haar schouders naar boven, een eind van den grond af, en vaarde haar in die verwrongen honding als hangend aan een parachute, over de straten.’

Een tafereeltje om een teekenaar te inspireeren, vindt ge niet?

Elders heeft de schrijver van het gedrang bij het uitgaan van

een volle schouwburgzaal een sterke impressie ontvangen. Maar hoe zal hij die nu onder woorden brengen? Niets is gemakkelijker; daarvoor heeft men den volgenden kaleidoscoop-stijl:

‘Toen de opera uit was, opstaan, en door de volte heen tusschen-door brokken gesprekken langs rijtuigen, een rij helgouden lantaarntjes tegen een sliert stukken zwart met dofgoudglimmende-plekken, tusschen-door menschen-arm- en lijf-gedrang op 't trottoir, duisternis van gloeiende sigarenkopjes doortipt, aan Henri's arm, juffrouw Moes aan den anderen kant van hem, onverstaanbare vragen en woordzeggingen, weggehoeste sigarenrookwolken’.

En zulk een taal, die beurtelings doet denken aan het ongearticuleerd spreken van een lijdende aan gedeeltelijke spraakverlamming, en aan het onbeholpen gestamel van een vreemdeling, die wel eenige zelfstandige naamwoorden in zijn geheugen heeft, maar de werkwoorden niet kent, welke ze met elkander moeten verbinden - zulk een taal zal men ons als hooge kunst, als kunst der toekomst, willen doen genieten?

‘Mijn streven is: over de stof te heerschen - en ik weet dat me dit gelukken zal.’ Dit fiere woord is van niemand minder dan van den heer Aug. P. van Groeningen, schrijver van *Martha de Bruin*. Het moet een heerlijk gevoel zijn, dat wat de Franschen noemen: *ne douter de rien*. Maar de romanschrijver, die over de stof zal heerschen, behoort in de eerste plaats te kunnen heerschen over de taal. En het is, bij volkomen oprechte waardeering van het talent des heeren van Groeningen, ons niet mogelijk op dit oogenblik in hem dien ‘meester van de taal’ te begroeten, voor wien, naar de bekende uitspraak, ook de heerschappij over ‘het gemoed’ is weggelegd.

Doch wat niet is, kan komen; en daar een man van talent die ‘werken wil’ - zooals de schrijver van *Martha de Bruin* zegt te willen doen - tot groote dingen in staat is, hebben wij het recht van dezen nieuwen romanschrijver met zijn weidsche plannen een kunstwerk te verwachten, dat, ‘den besten van zijn tijd’ voldoende, blijken zal geschreven te zijn ‘voor alle tijden’.

Bibliographie.

François Coppée. Touteune jeunesse, Paris. Lemerre. 1890.

Om de fabel behoeft men dezen roman van den geliefden dichter niet ter hand te nemen; de eigenlijke ‘geschiedenis’ verheft zich, als geheel, niet boven het gewone, en bevat bovendien eenige zinnelijk-realistische bijzonderheden, welke het boek ongeschikt maken om in handen te worden gegeven van jonge meisjes, anders de trouwste clientèle van François Coppée. Wel weet de schrijver gelegenheid te vinden in zijn roman menig tafereeltje te teekenen uit den kleinen burgerstand, uit het kommervol leven van den kleinen ambtenaar, van de onbemiddelde weduwe, ‘intérieurs’ vol van die melancholieke poëzie, den dichter van *Les Humbles* eigen, maar deze alleen zouden *Tout une jeunesse* niet boven tal van andere Fransche romans onderscheiden.

Wat de eigenaardigheid uitmaakt van deze half-autobiographische bladzijden - ‘Amédée Violette (zegt Coppée van zijn held) voelt het leven, zooals ik het voelde toen ik kind en jonkman was’ - is, dat er telkens een toon in wordt aangeslagen, welke voor Coppées intieme vrienden geen onbekende toon is, maar dien men in andere van zijne werken slechts nu en dan vernam: de ironie. Het zijn de kostelijkste gedeelten van den roman, waarin Coppée met onmeedoogenden spot en groote virtuositeit de ijdelheid van zijn landgenooten, hun chauvinisme en hun pocherijen, het schijnleven van wat men ‘de uitgaande wereld’ noemt, de politieke tinnegieterij, zooals zij in de laatste jaren van het keizerrijk in het Café de Séville (lees: de Madrid) werd uitgeoefend, de letterkundige kuiperijen, de druktemakerij van den komiek Joquelet (lees: Coquelin), en nog heel watmeer aan den kaak stelt.

‘C'est le caractère du Français, né malin, mais léger et bavard, de conspirer dans des endroits publics,’ zegt Coppée, en dan vertelt hij, hoe daar in het Café de Séville de kunst om barrikaden maken geleerd werd door middel van... dominosteenen. ‘Als er een met een stentorstem vijf om vijf!’ riep, dan was het of hij een uitval kommandeerde, en ‘ik pas klonk vaak als de wanhoopskreet van een strijder die zijn laatste kruit verschoten heeft.’ Vermakelijk is ook de humor, waarmee Coppée zijn landgenooten inwijdt in de kunst om in het bezit te raken van familieportretten, een galerij van voorouders. ‘Men moet daarbij niet overdrijven’ - leert hij - ‘niet al te hoog opklimmen; geen ridders in ijzeren harnas. Stel u tevreden met een chef de dynastie’ uit den tijd van Henri IV, wiens grijze baard op een geplooiden halskraag valt. Zoo'n voorvader kan men, met wat afdingen, voor 'n frank of vijftien krijgen. Wat ook niet kwaad staat in een rij familieportretten, is een handvol pastels. Wat dunkt u

‘d'un abbé aux yeux à fleur de tête, d'une vieille dame indécemment décolletée, d'un capitaine de dragon coiffé du casque à peau de tigre (c'est dix francs de plus s'il a la croix de Saint-Louis)?’

In dien trant komen er, vooral in het eerste gedeelte van den roman, heel wat geestige bladzijden voor, en menigeen, ook in ons land, zal zeker gaarne met deze nieuwe zijde van Coppée's talent kennis maken.

H.L. Berckenhoff. Anton Mauve. Etsen van *Ph. Zilcken*. 1e en 2e afl. Amsterdam, J.M. Schalekamp.

Er komt leven in ‘het land van Rembrandt’. Tentoonstellingen van belangrijke kunstwerken volgen elkander op; er wordt meer dan vroeger over beeldende kunst gesproken, en vooral beter over beeldende kunst geschreven. Er zijn er die beweren, dat al dat praten en dat schrijven niets geeft, en dat men er niet wijzer door wordt. Ten onrechte, dunkt ons. Zooals men muziek moet *leeren* hooren, moet men ook schilderijen *leeren* zien, en wie zullen ons daarbij beter ter zijde staan, dan zij die zelf veel gezien hebben en veel over het geziene hebben nagedacht?

Zoo werden reeds vaak onze oogen geopend en onze blikken gescherpt door den smaakvollen kunstcriticus, die ons thans weder in het Werk van Anton Mauve zal inleiden-beter nog: inwijden. De eerste twee afleveringen van de belangrijke, op acht afleveringen berekende, uitgaaf liggen voor ons, met fijngetoetste etsen en voortreffelijke photogravuren, reproductiën van schetsen, krijtstudies, enz. De heer Berckenhoff heeft daarbij een levendige en fijngevoelde schets gevoegd van Mauve's ‘Lehr- und Wanderjahre’; in enkele trekken geeft hij duidelijk aan wat Mauve's kunst van die van anderen onderscheidt. Hij verhaalt, hoe Mauve en Willem Maris vrienden werden, en hoe zij elkander gelijken in de eerlijkheid, de zuiverheid waarmede zij de natuur wedergeven. ‘Maar’ - vervolgt hij - ‘aan den anderen kant zijn Mauve en Willem Maris tegenvoeters. Op hunne wandelingen - in de omstreken van den Haag - gebeurde het, dat ze beiden op hetzelfde oogenblik in vervoering stilstonden om een mooi mcment in de natuur waar te nemen. Maar dan keken ze ieder hun eigen kant uit: de een zag zijn moment tegen de zon in, de ander van de zon af. Dit kenschetst het verschil van beider werk en de rol die het licht er in speelt, dat bij Mauve gelijkmatig uitgegoten over het schilderij, tot die rustige eenheid van toon leidt, welke lang aangehouden, in oneindigheid vervloeit. Bij Maris is het licht bruyanter en schalt uit zijn schilderijen als fanfares.’

Aan zulke trekjes herkent men den man die weet te zien en te laten zien.

Jongere tijdgenooten.[1)]
II.

Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon. Eerste deel (1847-1876). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1890.

Al geven deze Brieven ons geen licht omtrent de vraag of in Huets opgaande liniën personen met elkander getrouwd zijn geweest die volle neef en nicht waren; al laten zij ons in volkomen onkunde omtrent zijn leefregel en andere soortgelijke wetenswaardige bijzonderheden, niettemin zijn deze Brieven belangrijk. Ik weet, dat de Geschiedenis der Letterkunde òf niet, òf exacte wetenschap zal zijn; ik neem aan op gezag van hen die het weten moeten, dat tusschen elken lichaamstoestand en elke aandoening der ziel een aanwijsbaar verband bestaat, en ik verheug mij ten zeerste in het voorloopig nog niet uitstervend getal kweekelingen der geneeskundige faculteit, voortaan allen met hunne medische kennis cijnsbaar aan de geschiedenis der letterkunde, voor welk mij dierbaar studievak dientengevolge de schoonste toekomst is weggelegd. Maar ik mis helaas! de onmisbare opleiding om partij te trekken van hunne voorlichting, en vraag dus verlof mijn ouden weg te gaan: een weinig lezen, een weinig nadenken, combineeren, fantaseeren, meer niet.

I.

Ach! nu is hij wel waarlijk dood! Nu behoort hij tot het verleden! Ik had hem nog niet begraven. Ik leefde nog met

1) Zie *de Gids*, Maart 1889.

hem voort; zag nog zijn dreigend en vriendelijk aanschijn; hoorde nog het pectorale en pastorale in zijn stem; hoorde nog zijn zwijgen.

Eén indruk is bij mij altijd dieper geweest dan eenige andere: Huet meende het zoo ernstig met zijn volk en had zooveel met zijn volk te stellen. Hij wilde voor Nederland vooruitgang en verheffing. Zij die met hun volk overhoop liggen, hebben het gewoonlijk al te hartstochtelijk lief. Op een vrouw afgeven, is nog een wijze van haar te beminnen.

Het is wel gebleken, dat hij Nederland lief had, toen hij, ten aanzien van een hem nog onbekend Indië, een geheel andere houding aannam dan die hij in ons midden had aangenomen. Aan Indië was hij terstond bereid de rust te gunnen waarin hij ons, zijne landgenooten maar zelden gelaten had. Het jongere geslacht weet of vermoedt nauwelijks, hoe op zekeren morgen vriend en vijand verbaasd stonden toen het ruchtbaar werd, dat Busken Huet, wiens naam eén was met hervorming, naar Indië was getogen onder de vleugelen eener behoudende koloniale politiek, die de stoutste verbeelding zich niet met vleugelen kon voorstellen. Minder dichterlijk uitgedrukt: Huet had den overtocht gemaakt voor het veergeld dat Minister Hasselman hem had verstrekt. Van dezen uiterst konservatieven Minister had Huet de opdracht aangenomen, om, zooals het geloof ik heette, de Indische drukpers te breidelen.

'Ik zou denken, schrijft Huet ergens (bl. 220), dat onze lieve Heer mij heeft toegerust met een zeer bijzonder talent om mij vijanden te maken!'

De Java-Bode van 6 April 1869 bracht reeds Huets authentieke verklaring van zijn opzienbarend gedrag. Maar wie las ten onzent zijn Java-Bode? Zeker niet het groote publiek dat hem hard viel. Het is zeer te waardeeren, dat het opstel als aanhangsel in dezen Bundel (bl. 300) is herdrukt. Ziehier eenige zinsneden waarop het aankomt. Zij zijn afdoende en teleurstellend, al naar men het nemen wil:

'(Men heeft) gevraagd hoe het mogelijk was, dat, zonder hetzij (mijne)[1] onkerkelijke gevoelens... hetzij (mijne) kritische rigting in het letterkundige te verloochenen, ik mij openlijk aan de zijde

1) Ik verander hier en later het meervond, dat in een dagblad paste, in het enkelvoud.

des behouds konde scharen... Dit alleen (weet ik) dat onze koloniale politiek het regelmatig gevormd produkt is van al (mijn) vroeger lezen en nadenken.... Hoe nu? Geboren en opgevoed in een zamenstel van begrippen, die gij voor even onfeilbaar als algemeen geldend hieldt, zijt gij van lieverlede tot het inzigt gekomen, dat zelfs de verhevenste daaronder slechts een betrekkelijk karakter bezitten: dat geen daarvan op eene meer dan menschelijke afkomst bogen kan; dat uwe geheele theologie teruggekaatste anthropologie is... Gij weet, dat de kwestie des geloofs... een kwestie is van ras en klimaat; dat de volken verdeeld behooren te worden in groepen, die elk haar eigen aard, niet alleen, maar wier aanleg en bevattelijkheid ook overal hare eigenaardige grenzen hebben.... Zijt gij verdrietig, omdat U het bezit van elke volstrekte waarheid ontzegd is?... Mogelijk zal na U te eeniger tijd een geslacht verrijzen,... hetwelk bevoegd is verder te gaan dan gij,... gevestigde instellingen omver te halen en betere daarvoor in de plaats te bouwen. Doch wat U betreft, gij mist het regt en de roeping daartoe. Uw katechismus luidt: eerbiediging van het historisch gewordene....

....Ziedaar de drijfveer (van mijn) staatkundige denkwijze in het algemeen en van (mijn) koloniale politiek in het bijzonder. Indien (ik) het gevoelen voorsta, dat Indië op zijn Indisch geregeerd behoort te worden, is de reden daarvan niet, dat ik den bestaanden toestand hier te lande als een ideaal (beschouw), maar als vergelijkenderwijs den besten van al de toestanden, waartusschen men mij de keus laat.... Geenszins is zij, dat (ik) niet (wil) hooren van een modern principe van koloniaal beheer, maar dat (ik) mijne zienswijze voor moderner (houd) dan eenige andere.'

De korte zin der lange rede schijnt mij deze:

Het scepticisme is de allermodernste wijsheid;

de politiek van koloniaal behoud is de ware politiek van het scepticisme;

atqui ergo is de politiek van koloniaal behoud het modernst principe van koloniaal beheer.

'Zeg mij eens in vertrouwen: hoe staat het met uw hoofd,' schreef Huet eens (bl. 140) aan zijn vriend Quack. 'Le rationalisme en morale,' schreef hij (bl. 31), juist twintig jaar vóor het opstel in den Java-bode, 'est aussi faux qu'en histoire.' In rond Hollandsch is immers een rationalist 'en morale' hij die een menschelijk gevoel wegredeneert.

Ik ben een sceptikus; dus laat ik in Indië alles bij het

oude: deze logika, gelijk Huet zelf had kunnen spreken, ‘ontsnapt’ mij.

Ik weet met volstrekte zekerheid, dat Indië op geenerlei manier gelukkiger kan worden gemaakt dan het is, daarom ben ik behoudend. Dat redeneert. Maar hoe geraakt een scepticus aan een volstrekte zekerheid? Hierop komt dus alles neder: ik weet niet of ik Indië gelukkiger kan maken, ik zal het daarom ook maar niet beproeven.

Het is jammer, dat Huet Potgieters Jan Salie nooit had gelezen.

Wanneer zijne dierbaren daar ginds, in dat heete klimaat, eens ernstig krank waren geworden, en Dr. Toussaint, dien hij plag te raadplegen, de eigen apostrofen van den Java-Bode overnemende, gezegd had: ‘Hoe nu, voortreffelijke Thrasybulus? Geboren en opgevoed in een samenstel van begrippen, die gij voor even onfeilbaar als algemeen geldend hieldt, zijt gij van lieverlede tot het inzicht gekomen, dat geen daarvan op een meer dan menschelijke afkomst bogen kan, dat alles aan of in u, dus ook een ziekte, het gewrocht is van invloeden, wier wording zich in het schemerlicht van een eeuwenheugenden dageraad verliest, en gij verlangt van mij, dat ik het zotte beroep van geneesheer zal oefenen, dat ik een anderen katechismus zal volgen dan: Eerbiediging van het historisch gewordene!’

Ik zie van hier Huets sombere oogen en hoor hem zeggen: Vriend! vooreerst, spreek beter Nederlandsch. ‘Een wording die zich verliest’ is nauwelijks vertaald Fransch, en een ‘wording die zich verliest in het schemerlicht van een eeuwenheugenden dageraad’, une origine se perdant dans une aurore qui garde le souvenir des siècles, behoeft slechts in het Fransch vertaald te worden, om ieder voelbaar te maken, met welk hopeloos brabbelen mijne voormalige landgenooten zich tevreden plegen te stellen. Maar de duivel hale mij met uw filosofie! Doe wat gij kunt! Waartoe hebt gij gestudeerd? Genees mijn vrouw en mijn kind!

Het aannemen van Hasselmans opdracht is een groote fout geweest. Men ziet nu evenwel, waar de fout heeft gelegen. Huet heeft zich niet laten omkoopen door een Excellentie, maar door het Rationalisme, dat juist de verstandigsten gedurig parten speelt. Had hij dan zijn scherpzinnigheid en zijn goed hart

ontvangen, om, bij het aantreffen van een deerlijk gewonde en beroofde, den barmhartigen Samaritaan zijner katechisatiekamer te vergeten, en zich filosofisch te bepalen tot het bijschrijven van de statistiek der aanrandingen op groote wegen? Was het dan de moeite waard, Huets geest te bezitten, om het gemeen na te bauwen, dat het scepticisme een goed mensch op nonactiviteit stelt; dat als de Rede (hoofdletter, s.v.p.!) niet meer drijft, elke goede drijfkracht zoek is?

Er is een oud en geestig verhaal: Mijn vaderlijke vriend, ik zou wel willen trouwen. - Trouw! - Maar ik ben bang, dat ik er spoedig spijt van heb. - Trouw dan niet! - Maar alleen blijven is zoo eenzaam. - Trouw dan! - Maar als mijn vrouw mij eens fopte. - Trouw dan niet! En zoo ging het geruimen tijd voort, totdat de vaderlijke vriend antwoordde: Jonge man, gij zijt niet verliefd.

Wat zal een verstandig man ooit tot eenig handelen doen besluiten als hij niet verliefd is; als hij niet brandt van verlangen, voor een ander naar zijn beste weten iets en veel te zijn; als er tegenover het Non Possumus eener noodwendig altoos aarzelende rede, niet een blijd Possumus is der kunstenaarsziel die zelfs tot hare bespotters vroolijk spreekt: lacht maar! morgen zijt ook gij in mijn Paradijs! Handelen, niet nadat, maar enkel omdat men weet en heeft nagedacht, is ongerijmd. Wanneer kan of mag het oogenblik gekomen zijn waarop een verstandig mensch met gerust geweten de rekening-courant van het Voor en Tegen afsluit en het saldo aan een der beide zijden plaatst? Is er dan zeker en stellig geen enkel Voor, geen enkel Tegen meer?

Hij die beweert alleen als denker te handelen, is geen denker. Handelen is altoos ‘a leap in the dark,’ niet gerechtvaardigd dan als vrucht van dat ‘divinum quid’ waarvan de Germaansche vrouwen bij Tacitus immers niet het monopolie hadden; van dat heilig durven, kind der liefde, dat het Kristendom onder den naam van geloof heeft verheerlijkt.

Niemand heeft dit beter geweten dan Huet of zoo uitgedrukt als hij het heeft gedaan in kanselredenen en novellen. Moest hij het verloochenen omdat hij de heilige Sakramenten niet meer bedienen, het Credo in de gemeente niet meer voorlezen kon? Er is toch niet een noodwendig verband tusschen deze kerkelijke handelingen en de erkenning van dien hoogeren standaard van ethisch leven. Het is bij hem een zonsverduistering geweest.

Wat in lichter en warmer dagen ook Huet heeft verkondigd, was het spellen van de taal, die eens de menschheid zal spreken. Want haar ziel, door allerlei, vooral ongeloovig, dogmatisme verjaagd, zal in haar borst wederkeeren en met haar een verlangen naar genezing, onderwijzing, allerlei weldadig te gemoet komen aan al wat honger heeft in elken zin; een verlangen dat haar dan met verwondering zal doen aanstaren onze amendementen, ons altijd half rijp beraad, onze principiëele bezwaren, gewichtige bedenkingen, sceptische weifelingen, eerbiedbetuigingen voor het historisch gewordene, of hoe zij verder heeten mogen, al die overblijfselen uit een voorwereld, uit de Redeperiode, toen de menschen het koud hadden omdat de vrees onder hen woonde, vrees voor de altoos revolutionaire liefde, die kunstenares die schept en omschept. Maar tegen zijn vertrek naar Indië was Huet over deze dingen niet goed te spreken. Hij ging weg, in zijn toorn ons zijn Lidewijde toewerpende.

Wat was er in waarheid veranderd? Wat maakte hem van hervormend behoudend? Was dat eerbiedigen van het historisch gewordene alleen goed voor Indië en niet ook voor het Land van Rembrandt waarin toch evenmin alles uit de lucht was gevallen? Of kende hij misschien vroeger dat verheven beginsel nog niet? Was hem eerst in 1868 de openbaring te beurt gevallen, dat ‘de kwestie des geloofs een kwestie is van gemoed en temperament, van ras en klimaat?’ Maar wie is dupe van dit wijsgeerig geteem? Men heeft niet het gevoel van zijn theorie; men heeft de theorie van zijn gevoel. Ik ben in Nederland revolutionair geweest; ik ben nu in Indië behoudend, wilde eenvoudig zeggen: vroeger flikkerde iets daar van binnen, maar het is uitgegaan.

II.

Verscheidene jaren, namelijk van '51 tot '62, is Huet met ijver en liefde in Haarlem werkzaam geweest als Walsch predikant. Huet was predikant met hart en ziel, Kristen uit volle overtuiging. Wat dit laatste betreft, zie hier een brief aan ‘zijn besten en getrouwen vriend’, Dr. J.C. van Deventer, weldra man zijner zuster. Sprekende van den auteur van *Groen en Rijp*, dus van zichzelf, zegt hij (bl. 35 vlgg.):

> ‘Hij was een weldenkend man, maar een christen was hij niet. Wacht U in 's hemels naam van te denken, dat het een sofisme is, ten uwen behoeve verzonnen: de laagheid zou al te groot zijn. Neen, hoezeer ik voor mijzelven ook nog voor de praktijk moge terugdeinzen, in theorie ben ik van gedachten veranderd sedert Paulus mij leerde (2 Cor. V) het er voor te houden dat zoo iemand in Christus is, hij een *nieuw schepsel* is geworden, dat Nathanaëls[1)] nauwgezetheid niet anders was dan gebrek aan geloof, gebrek aan vertrouwen in de herscheppende en hartvernieuwende kracht des Evangelies. Al waren hunne zonden rood als scharlaken, ze zullen wit worden als sneeuw,’ ziedaar een belofte des Hemels, waar de student nog niet van doordrongen was en waar de Haarlemsche leeraar zich meer en meer van tracht te doordringen. Geen menschelijke drogredenen, geen vertrouwen op den heilzamen invloed der maatschappij, geen ‘jeune homme qui se range,’ geen George Sandsche of Victor Hugosche ‘réhabilitation par l'amour,’ maar een paulinisch: ‘Heer, wat wilt gij dat ik doen zal?’ maar een petrinisch: ‘Heer, tot wien zouden wij heengaan? Gij hebt woorden des eeuwigen levens!’ maar een Johanneïsch: ‘indien iemand gezondigd heeft, wij hebben een voorspraak bij den Vader, Jezus Christus, den Regtvaardige.’

Wie van onvervalschte Geschiedenis houdt, zal achter het oor knoopen, dat in 1853 deze taal geteekend was Cd. Busken Huet. Als deze taal was gehuicheld, wij zeggen het Huet zelf na: ‘de laagheid zou al te groot zijn.’ Een paar bladzijden verder laat hij erop volgen:

> ‘Wat heb ik in de laatste jaren... gewonnen of kunnen winnen, zoo het niet mijn christendom is, mijne zielsovertuiging dat er maar één weg is die het leven tot een waarachtig *leven* maakt, de weg tot Christus. Neen, ik verlang noch eisch, dat gij mijn geloofsvormen zult omhelzen: ik ben helaas veel te veel theologant en veel te weinig christen, en kan noch wil U ten voorbeeld verstrekken. Maar ootmoedig zijn, en ons vroeger leven veroordeelen, en den verloren tijd betreuren, en naar een betere toekomst haken, en dorsten naar geregtigheid, en God om vergiffenis vragen, en de onschuld van Jezus Christus, den Regtvaardige, door het geloof tot de onze maken, zie, dat kunnen wij allen, ieder op zijn wijze, en naar de mate

1) Een van Huets vroegere pseudoniemen.

> zijner behoeften... En daarom mijn schrijven niet verworpen of ter zijde gelegd omdat wij het hierin of daarin niet eens zijn: de gaven zijn verschillend, maar de geest is één.'

Met dezen zoo orthodox klinkenden brief moeten wij volkomen ernst maken, wanneer wij Huets ontwikkelingsgang willen begrijpen. Men kan het juiste gevoel en inzicht niet genoeg prijzen dat de uitgevers heeft doen besluiten, soortgelijke stukken op te nemen die, nu het nog tijd is, het ontstaan kunnen beletten van een meer of min legendairen Huet.

Huet was Kristen geworden door en in de uitoefening van zijn kerkelijk ambt; natuurlijk niet in dien zin, dat hij, zoo goed en zoo kwaad als het gaan wilde, geloovig was geworden omdat hij nu eens het Kristelijk geloof te prediken had, maar in dien zin, dat zijn ambt hem genoopt heeft tot gezetter en nauwgezetter bestudeering van het Kristendom. Ziehier de ware psychologische volgorde: Zelfkennis doet hem een ernstige levenstaak begeeren; en het ernstig opnemen van zijn taak doet een Kristelijke overtuiging in hem rijpen, waarvan de oprechtheid en innigheid niet in twijfel mag worden getrokken, al was nooit hare vastheid groot, al is zij in het eind niet bestand gebleken tegen vroeger reeds aanwezige krachten die hij door het aanvaarden der predikantsbetrekking meer teruggedrongen dan overwonnen had:

> Je me bornerai à vous dire, schrijft hij Juli '49 aan Ds. L'Ange, le passé en vous racontant fidèlement ce que j'ai fait ce malheureux Mardi. Après m'être acquitté de commissions dont vous m'aviez chargé, j'ai été chercher mon ami R. Nous avons fait d'abord une courte promenade pour nous rendre ensuite à un petit café désert dans le village même où nous avons joué quelques parties de billard en buvant du genièvre. En Suisse[1] je m'etais entièrement déshabitué de rien boire avant le diner à cause des heures du repas et c'est ce qui fait qu'en ne buvant ce jour-la guère plus que ce que je prenais étant étudiant sans aucun inconvénient, j'ai bu trop et d'abord sans m'en apercevoir moi-même et sans que R. se soit aperçu de rien..... Avant d'arriver à la chaussée qui mène à Veld-

1) Waar hij een tijdlang, eerst te Lausanne, daarna te Genève, zijne theologische studiën had voortgezet.

en-Bosch,[1] j'ai voulu me reposer et je me suis assis au bord du chemin pendant un bon quart d'heure; mais, sentant qu'à chaque minute j'avais la tete plus legère, je me suis mis en route tant bien que mal jusqu'à ce que je suis arrivé ches vous. Ne croyez pas que je dise tout cela pour m'exuser ou pour expliquer la chose naturellement. Le rationalisme en morale est aussi faux qu'en histoire et je sais fort bien que si j'avais *voulu* j'aurais pu et dû ne pas boire trop, et ceci se lie à cette autre chose que vous me demandez: comment le surlendemain d'une communion spontanée, dont vous aviez cru remarquer les impressions salutaires, j'ai pu me livrer à une intempérance dont je connaissais les suites. Certes ce n'est pas par manque de franchise ou de véracité si je ne réponds pas directement à cete question; c'est que je ne me connais pas et ne me comprends pas moi-même, c'est qu'aujourd'hui je me crois pénétré d'une vérité et que demain je me plais à la renverser, à la taxer de préjugé, de convention humaine ou sociale; c'est que le dimanche me trouvant à l'église et appelé à célébrer la mort de Jésus je suis intérieurement persuadé qu'il ne peut y avoir de salut que pour celui-là seul qui s'immole volontairement par amour pour la Vérité et la Sainteté, - et que le lendemain, après quelque conversation banale, quelques sottises débiteés, je me demande s'il ne vaut pas mieux être matérialiste et vivre au jour le jour?.... je me sens entrainé souvent à considérer le matérialisme comme la réalité du monde et la sainteté comme sa poésie; quoique une voix secrète me dise de tenir ferme à cette poésie, et qu'un jour viendra où je ne verrai de realité qu'en elle. C'est aussi pour cela que malgré mon peu d'aptitude pour le ministère, je n'ai jamais voulu abandonner cette carrière parceque je me sentais trop faible pour marcher seul sans être forcé de m'occuper du Christianisme et que d'ailleurs toute autre branche d'étude me paraissait être d'un vide désespérant et ne répondre à aucune question vitale pour l'homme‘..... Si je tâche de déterminer au juste ce qui me manque, je puis dire seulement que c'est la foi .... dans la réalité de la vertu. La religion seule peut me la donner.... mais pour cela il faut que la religion devienne pour moi principe et vie, ... il faut que je marche avec Dieu..... Tous ces livres théologiques nourrissent mon scepticisme au lieu de le dompter.... L'idée d'avoir à dire des choses positives à un auditoire d'ordinaire très-peu sceptique me fera du bien et me mettra dans

1) Buiten van Ds. L'Ange.

> des dispositions convenables. Aussi pour l'avenir, j'attends tout du ministère. D'autres jeunes ministres s'effraient de trouver trop de réalité dans la vie pastorale; pour moi, je m'en réjouirai en la rencontrant cette realité....'

Dit is even ondubbelzinnig als leerzaam; en om de belangrijkheid der aanhaling zal hare uitvoerigheid mij waarschijnlijk vergeven worden.

Wij mogen ons natuurlijk niet bepalen tot de aanwijzing van de beminnelijke hoedanigheden die in het schrijven doorstralen. Hoeveel openhartigheid en goede wil! Hij is te zwak 'pour marcher seul'. Hij klemt zich vast aan hooger leiding: 'il faut que je marche avec Dieu!' Hij begeert een maatschappelijke betrekking die hem - eer en fortuin? neen, de belangwekkendste aller studiën zal doen vinden en daarmede de kracht ten goede. Bijna zegt hij met Augustinus: 'Felix culpa', bijna zegent hij zijn misstap. Men kan in geen biechtstoel devoter neerknielen om het geheele binnenste bloot te leggen; en de grijsaard wiens 'bienveillance toute chrétienne' en 'sérieuse douceur' (woorden van Huet) deze vertrouwelijkheid uitlokten, wint onze genegenheid en achting. - Evenmin kunnen wij anders dan in het voorbijgaan doen opmerken, hoe samengesteld toch al het psychologische is. Een 'petit café désert dans le village', een *In den dorstigen Kuil*, waarschijnlijk, met een krib er voor: menigeen zal thans voor de verleiding van zulk een boerenherbergje den neus ophalen, menigeen die misschien niet, onder welken vorm dan ook, dat 'il faut' kent, waarvan Huet spreekt: 'il faut que je marche avec Dieu.'

Er is een algemeener oogpunt waaruit ik, ook en juist ter verklaring van Huets verderen levensloop, de aangehaalde bladzijden heb toe te lichten. Wij mogen er om heen draaien zoo lang wij willen, ten slotte moet het erkend worden: wij hebben hier ons Protestantisme op zijn smalst. Een onwelwillend beoordeelaar zou hier kunnen aanteekenen: hoe men in de Protestantsche Kerk herder en leeraar wordt! De herderstaf wordt hier aangevat, minder om de kudde te weiden, dan om den herder in het rechte spoor te houden, zijn wankelenden tred te steunen. Nieuwe Brieven van Groen of Thorbecke uit het jaar '49 zouden iederen beoefenaar onzer Staatkundige Geschiedenis met reden welkom zijn. Zij die werk maken van onze innerlijke Geschiedenis, bezitten een dokument van ongemeene

waarde in het beeld van dien jongen theologant, ter zijde van den weg, in het lommerlooze Baarn van '49, op een stoffigen Julidag neergezeten; die, als hij morgen betreurt, wat hem heden is overkomen, tegen mogelijke recidieven geen ander redmiddel weet dan gedwongen bestudeering van het Kristendom, als gevolg van de predikantsbetrekking, terwijl elke andere studie hem toeschijnt te zijn ‘d'un vide désespérant’. Geschiktheid voor het leeraarsambt bezit hij weinig; het geloof, het innig godsdienstig leven, ontbreekt hem. Maar er is nu eens in zijn oog geen andere weg om een degelijk mensch te worden, een man van karakter. Dat er nog een maatschappij is; dat er maatschappelijke nooden zijn waaraan jonge krachten zich kunnen wijden zonder te moeten vervallen in eenig theologisch geharrewar, heeft hij aan de Universiteit niet geleerd.

De sociale kwestie is bij ons nog niet boven den gezichtseinder! Er is een samenleving; er zijn duizenden, weinig beter dan slaven; onterfden, ten prooi aan altijd grooter verbastering, niet ontevreden - misschien! - maar dan alleen omdat zij zelfs het besef van een menschwaardig bestaan hebben verloren. Onze jonge man heeft er niet van gehoord. Er zijn heeren en meesters die hun plicht vergeten of verkrachten; fatsoenlijke, kerksche menschen, op wier geweten niet brandt, dat zij in gemoedelijke zelfzucht toestanden helpen bestendigen of dulden, die alleen daarom geen bloedigen opstand uitlokken, omdat de ontzenuwde kracht der lijders niet meer hoopt, en de uitgedoofde verbeelding het betere niet meer aanschouwt. Dit alles weet onze student in de theologie slechts van hooren zeggen; ongeveer zooals men weet, dat de aarde draait; het leeft niet in hem; het kwelt hem niet. Hij kan zijn partij billard spelen en zijn bittertje drinken, en als hij inkeert tot zichzelf en iets wil aangrijpen waarvoor het de moeite loont te leven, wil hij de prediker worden van een godsdienst dien hij nog niet kent, in een taal die zijn volk niet verstaat. Als hij aan dat plan gevolg geeft, zal hij elken Zondag ten beste geven een belangwekkend en stichtelijk vertoog, maar zonder veel actualiteit; knapen en jonge meisjes eenige kennis bijbrengen van een Bijbel, welks forschheid en verpletterenden ernst hij evenwel niet kan aandurven zonder hen ongeschikt te maken voor de bestaande maatschappelijke orde; kranken en armen troosten met Bedeeling en voorts met een voor hem zelf problematisch of althans raadsel-

achtig Hiernamaals; in zijn vrije uren een boek samenstellen betreffende een Bijbel, waarvan hij het eerste deel met eenige moeite, en het tweede deel met in geen geval filologische kennis van het Grieksch in het oorspronkelijk leest; en ten slotte een welverdiende rust genieten op kosten van een Staat, in de hoofden van welks Excellentiën en Hoogmogenden het niet opkomt een onbezorgden ouderdom te verzekeren aan zijn metselaars en timmerlieden.

Was dit een en ander nu waarlijk het hoogste en beste waar een jonge man en een geest als Huet naar konden staan? Het wijst immers op iets dat niet in orde was in de vorming die wij, studenten in de theologie van omstreeks '50, ons zelf hadden gegeven of van het theologisch onderwijs hadden ontvangen. Velen onzer zaten destijds neder ‘au bord du chemin pendant un bon quart d'heure’, het hoofd in de hand, een hoofd vol rare, dansende, hortende, grijnzende, elkander belachende of veroordeelende dingen, die met de Heilige Bediening slechts een zeer verwijderde betrekking onderhielden. Het glas van Huet was lang niet het gevaarlijkste, al blijft het getuigen tegen een beschavingstoestand, waarin een kandidaat tot die Bediening, zonder zichzelf onmogelijk te maken, de lippen kan zetten aan hetgeen duizenden vermoordt. Wij hadden allen te diep gezien in het een of ander glas: in Spinoza, in Goethe, in Strauss, in de Musset of Heine, in de Italiaansche Renaissance, in het Humanisme van Duitschland, in het Empirisme van Engeland, om de rechte broeders te zijn. Wij doolden overal om, daar aan de Universiteit de eigenlijke en volle opleiding tot dienaar der Kerk ontbrak. Men leidde ons op tot theologen in miniatuur, niet tot herders en leeraars. Wij leerden in nageäapte Ciceroniaansche vormen een taal spreken van Semietischen oorsprong en kleur met wat Jafetisch vermengd, de taal ongeveer van Huets brief aan Dr. van Deventer; wij leerden niet tot menschen van onzen tijd onze taal spreken, uit een hart, doordrongen van de behoeften onzer maatschappij. Wij vertoefden onder visschers en tollenaars in Gallilea; nooit werd onze kollegekamer overgebracht naar de armste en gemeenste volksbuurt onzer akademiestad. Wij leerden ‘de Handelingen rijmen met de Galaten’; niet den schier alles beheerschenden factor van de zinnelijke liefde in overeenstemming brengen met de hoogere roeping der maatschappij. Israëls schandmerken konden wij noemen in het

Hebreeuwsch; Neerlands schandelijke toestanden noemde niemand bij hun naam. Wij leerden, - Moll heb ik nooit gehoord, - Kerkgeschiedenis en Dogmatiek en Pastoraal, maar de groote en bezielende denkers en heiligen van Katholicisme en Protestantisme bleven voor ons namen; geen vonk sprong over.

Het theologisch onderwijs had zich blijkbaar nooit de vraag gesteld wat het van ons maken wilde. Wat was het doel? Te zorgen, dat wij aan het eind van onze studiën niet onaardig op de hoogte waren van een aantal feiten en kwestiën en aanvankelijk een zekere dogmatiek hadden overgenomen van de vinding eens Hoogleeraars? Of ons te bekwamen tot mannen die leden van een bepaald kerkgenootschap den weg ten Hemel konden wijzen? Voor het eerste doel was de theologische vorming niet ontoereikend; voor het tweede doel ontbrak het haar aan alle gezag en vastheid. De beide doeleinden werden eenigszins tegelijk nagestreefd, zoodat wij, ten halve kritische theologen en ten halve een soort van apostelen, iets van dezen aard te hooren kregen: ‘Predikt den armen zondaar het woord van God, maar poogt zelf in een zeker aantal geschriften uit het begin onzer jaartelling dat Godswoord op te sporen. Predikt Jezus als den eenigen weg tot behoud, maar tracht door historische kritiek uit te maken of Jezus er geweest is, wie hij is geweest, en wat hij heeft gezegd en gedaan. Tast het zedelijk kwaad aan als zonde, maar beijvert u tevens wijs te worden uit de kwestie van den vrijen wil en het Determinisme. Bedient de Sakramenten, maar laat de Dogmengeschiedenis u zeggen, wat er voor en tegen het zevental, voor en tegen de opvatting van het Sakrament als opus operatum te disputeeren valt. Spreekt 's Zondags de taal uwer hartelijke overtuiging, maar knoop alles vast aan een woord, dat gij eerst uit zijn verband moet rukken, om het als tekst te kunnen voorlezen, en daarna met grooten exegetischen omhaal in het door u geschonden verband herstelt!’

Huet en anderen voelden al spoedig veel van deze tegenstrijdigheden, waarmede men in naam der zoogenaamde Vrije Studie onze jonge theologanten de wereld inzond. Men onthield hun jeugd alle priesterlijke leiding en wijding; men voedde ze op als jonge mannen van de wereld, als aanstaande historici en filologen, die aan alles mogen raken, van alles mogen proeven, aan alles mogen twijfelen, en die niettemin weder als Gods-

gezanten hadden op te treden, immers naar alle waarschijnlijkheid hun predikwerk zouden aanvangen met te spreken van hun Hemelschen Zender. Nooit is voor een gegeven ernstig doel het middel met grooter lichtvaardigheid gekozen, en men verwondert zich nog, dat zulke ongewapende troepen in een oogwenk overvleugeld werden door het een of ander waarlijk geörganiseerd en gedisciplineerd Leger des Heils! Wat kwam er dan ook van dat apostolaat, van de prediking terecht? Het door allerlei Rationalisme meer of min aangelengde, door allerlei wijsgeerige bespiegeling meer of min gemoderniseerde orthodoxe Kristendom hunner opvoeding was voor de jonge predikers het ‘fonds qui manquait le moins’; was en bleef bij alle ontkenningen en ketterijen ‘la pièce de résistance’, waarvan men naar eigen temperament en stemming meer of minder belangrijke stukken afsneed, om verder, met zooveel talent als men dan had, het maal aan te vullen met eenige hors d'oeuvre, soms aan eigen geestigheid, meestal aan de nieuwere letterkunde van naburige volken ontleend. Aan den wulpsch sceptischen de Musset, aan den gevoelig-cynischen Heine, aan den gemoedelijk-positivistischen George Eliot, om van ouderen, als Herder en Goethe, te zwijgen, had menige leerrede licht meer te danken dan aan apostel, kerkvader of hervormden theoloog. De wijsheid van Boeddha was destijds nog minder aan de orde. Zoo ging men voort, vaak met bewonderenswaardige opgewektheid, stichtend, bemoedigend, menig goed zaad uitstrooiend, menige prozaïsche ziel verheffend, menig benepen gemoed bevrijdend, menigen lichtzinnige stemmend tot nadenken, menig wereldschgezinde opmerkzaam makend op het ernstige der levenstaak, maar ten slotte toch volkomen onbekwaam anderen te vertellen wat men zelf niet wist; dat is, een antwoord te geven op de hoofdvraag voor een Kristelijke gemeente, in een kerkgebouw bijeen: Wat moet ik doen om zalig te worden? Waar ligt de weg ten Hemel?

Op tal van belangrijke vragen had men een antwoord; op deze niet. Het predikantsleven van Huet en zijne geestverwanten werd dus eenigen tijd voortgezet, omdat men het nog altijd niet met zichzelf eens was, wat het zwaarst moest wegen. Mocht men blijven omdat men op zoovele vragen een antwoord had? Moest men heengaan, omdat men geen antwoord had op de vraag, waarom het eigenlijk te doen was? ‘Wij weten dat als dit aardsche huis verbroken wordt, wij een eeuwig huis

hebben bij God in de Hemelen'. Dat eenvoudig woord van Paulus kon men hem niet eenvoudig naspreken. Is er een opstanding der dooden? Is er een Heiland in den ernstigen zin des woords? Is er een Recordare, Jesu pie! Gedenk mijner in dien grooten dag! Het Kristendom wees op Lazarus; wees bovenal op den grafsteen in Jozefs hof, door engelen afgelicht. Na alle bespiegelingen en gemoedelijke overwegingen, keerde het ten slotte toch altijd weder: Gelooft gij dat? Een onzer stond eens in een boerenherberg en zag een prent hangen tegen den witten muur, voorstellende de opwekking van Lazarus. Nooit zal hij vergeten, hoe toen, in die nuchtere omgeving, het: Gelooft gij dat? tot hem kwam. Hij vond eerst geen antwoord; daarna, terwijl de tranen hem in de oogen schoten, fluisterde hij: neen; eigenlijk niet!

Vandaar zoovele weifelingen, schijnbare onoprechtheden, onloochenbare tegenstrijdigheden, waarom wij, ik weet niet hoe hard werden gevallen. Het Kristendom is doortrokken van een geur, achtergelaten door de bloem van ons geslacht; vandaar zooveel onwederstaanbaars. Datzelfde Kristendom is een tempel, door zulke wonderlijke bouwmeesters opgetrokken; vandaar zooveel vreemdsoortigs. En bij de wisseling der gewaarwordingen, die hiervan het gevolg was, het besef van niet te zijn waar men behoorde; van niet eén geheel te zijn; aan alles een draai te moeten geven, eer het nieuwe zoo eenigszins voor het oude door kon gaan; het besef bovenal van slechts esthetisch te waardeeren wat voorgeslachten op de knieën bracht. Het is de eenvoudige waarheid, dat iemand, toen hij het allereerst op de Akropolis van Athene stond, er hard vandaan is geloopen, omdat die groote Doode, het geloof der Oudheid, hem met holle oogen aanzag, hem, profaan wezen, dat bewonderde en niet meer aanbad. Wie kan het uithouden in, zoowel als voor goed buiten de ruïnen van het Kristendom? Een volgend geslacht zal onze piëteit en karakterloosheid niet meer begrijpen, en dat is ook goed. Orthodoxen en radikalen maakten er ons destijds reeds een grief van. Het was onbetrouwbaarheid; het was huichelarij. Da Costa keerde ons den rug toe; Groen sprak 'van toegeschroeide gewetens'; van Vloten, van 'Sinterklaas-Kristenen.' Hadden wij ook maar kunnen neerstrijken bij het Spinozisme van zijn maaksel waarmede hij zoo gelukkig was!

Hoeveel sneller ware de emancipatie gekomen, wanneer

reeds destijds het Socialisme, dat belangrijkst verschijnsel onzer belangrijke eeuw, het hart geopend had voor die ‘question vitale’, om met Huet te spreken, die Levenskwestie, die alle anderen in de schaduw stelt: omschepping der maatschappelijke orde, naar den maatstaf van een waarachtig gemeenschapsgevoel, de overwinning behalende over de zelfzucht en hoogmoed, die thans hare grondslagen zijn! Ten aanzien van een auteur die zoovele Fantasiën schreef, is fantaseeren niet ongeoorloofd. Als, daags na dien treurigen Julidag, een verderziende Genius dan de welwillendheid van Ds. l'Ange den ontmoedigden jongeling eens achter de Kerk, de eenige schuilplaats die hij kende, plotseling de groote werkplaats der Maatschappij had getoond; hem gezegd had: Laat aan anderen de vraag: hoe word ik zalig? daarop vindt gij toch nooit antwoord; laat aan de geleerden de bestudeering van het Kristendom, een theoloog steekt er toch niet in u; laat aan de Henochs het wandelen met God: aan uw mystiek zal men toch nooit gelooven! Maar gij, wandel inmiddels alle dagen met dien schooier daar; volg hem naar zijn kelder of zolderkamer; zie wat hij eet en niet eet, waar hij slaapt met vrouw en kinderen, en vertel eens, - want gij zijt niet zonder eenig letterkundig talent! - aan uwe medestudenten, straks aan uwe medeburgers gelijk gij het alleen doen kunt, de dingen die gij gezien en gehoord, geroken en vermoed hebt, en schud de slapenden wakker en geesel de zelfzuchtigen en jaag op de Jan Salies die zich met ‘eerbiediging van het historisch gewordene’ paaien, en stel uw weergalooze pen en uw gevoelvol stemgeluid ter beschikking van alle martelaren der maatschappelijke orde, van alle stumpers en onrechtvaardig vervolgden! Indien dat alles gebeurd was, ja, dan hadden wij geen Brieven over den Bijbel gehad. Maar wie weet of wij niet Brieven over het Volk hadden gelezen; over dat Volk, dat wij die alles kennen, - God beter 't! - nog altoos niet kennen. Het allermodernste koloniaal beheer, met zijn nasleep van verguizing en zelfverbittering, ware dan niet ontdekt, maar vijf en twintig jaren vroeger ware alle hoogere politiek door dien machtigen hiel vertrapt, om plaats te maken voor een politiek die de maatschappij ringeloort en op de kaak stelt totdat zij zich bekeert van hare fatsoenlijke onmenschelijkheid.

III.

‘Als modern theoloog heb ik het afgelegd,’ schrijft Huet op bl. 229. Wij zouden aan het beeld dat de Brieven ons van hem geven, te kort doen, wanneer wij er niet op wezen, dat aan deze ervaring de Hoogeschool zeker in zoover geen schuld had, als zij, bij de richting waarin wij ons nu eens bewogen, en de idealen die wij nu eens poogden te bereiken, het niet ontbreken liet aan hetgeen ook Huet altijd als een weldaad heeft erkend: den persoonlijken invloed van mannen die men niet vergeet.

Een edele en verheffende persoonlijkheid werkt karaktervormend, zelfs als zij een weinig neerdrukt. Om een man te worden, moet men omgaan met een man. Aan zijn imponeeren te ontgroeien, is de ware oefening van kracht. Voedzame melk genieten blijkbaar de kinderen die een tik kunnen geven aan de geduldige vrouw die hen zoogt. Weinigen worden zelfstandig, die niet beginnen met te leunen; weinigen zichzelf, die niet eerst opgaan in een ander, hun meerdere, hun meester. Het is in het wetenschappelijk leven, dat ook een kunst is, niet anders dan op het eigenlijke kunstgebied. Zien leert men, ziende door eens anders oogen. Wanneer houdt Rafaël op Perugino, wanneer Beethoven, Mozart te zijn? Rembrandt heeft gekopiëerd. Ik weet niet hoevele tientallen van schilderijen Rubbens in Italië heeft gekopiëerd. Huet en zijne geestverwanten zijn ook begonnen met te kopiëeren. Zij hebben gekopiëerd van Paulus, van Johannes, van Augustinus, van Herder en Schleiermacher, eindelijk van Scholten, den theologischen Hoogleeraar te Leiden, den laatste der Kerkvaders. Huet schreef aan Scholten, in dato 30 December '60:

> ‘Al is de bewering van sommigen, als ware ik in de laatste jaren aan uw onderwijs ontrouw geworden, in mijne persoonlijke schatting niet veel meer dan een kunstig verdichte fabel, toch is het mij regt aangenaam, om de wille van het publiek, aldus voor uw discipel te worden erkend. Bezat ik uw geleerdheid, ik zou welligt een of meer boeken geschreven hebben, die uitwendig meer naar de uwe geleken; doch hiervan ben ik mij bewust dat er in den geest mijner schriften en prediking niets is dat ik niet van u geleerd heb. Vast wel vijftig

malen sedert ik te Haarlem ben, is het mij gebeurd dat een gezegde van u, na jaren tusschentijds, mij voor het eerst regt helder is geworden, en dat is voor mij de proef op de som, dat gij in waarheid mijn “meester” zijt geweest. Zoo is dan ook mijn Nieuwjaarswensch dat gij nog lange, lange jaren voor velen door uw onderwijs een weldoener zijt en worden moogt, gelijk gij voor mij zijt geweest.’

Bijna een jaar later voelde Huet, destijds reeds tien jaar predikant, zich opgewekt aan Scholten zijn *Kanselredenen* op te dragen, en schreef hij zijn ‘Meester’:

... ‘Het is een feit, dat (mijne liefde) voor het Evangelie door u bij mij gewekt is.’

Misschien heeft deze aanhankelijkheid bij Huet iets te lang geduurd; men deed zich licht eenig geweld aan tegenover Scholten, om dezen grooten en goeden geest niet te bedroeven.[1)] Scholten was een kerkelijk man; de oude Kerk moest de nieuwe godsdienstig-wijsgeerige wereldbeschouwing verbreiden; zoo was het naar zijn hart. Hij had de Kerk lief, niet alleen als opvoedings-instituut. Het onmiskenbaar behoudende in zijn vrijen geest zag met welbehagen het oude tempeldak der vaderen de ketterijen der zonen overwelven. Op zijn studeerkamer, zoo ruim, zoo zonnig, zoo vervuld van den zuiversten dampkring der spekulatieve gedachte, vermoedde hij niets van het getob der kerkelijke praktijk. Bovendien knoopte hij, als adviseerend lid der Synode, het kerkelijk net met zoo wijde mazen, dat bijna ieder er door kon, mits dan evenwel niemand door diezelfde wijde mazen weer dacht te ontglippen. Hij hield niet van sekten of konventikels. Misschien zouden Huet en anderen een radikaler zienswijs en een meer doortastende gedragslijn hebben gevolgd, wanneer niet, lang eer de suggestie in de mode kwam, een man als Scholten, zoo bekoorlijk in zijn onverpoosd theologiseeren, van den katheder, in zijne geschriften, maar vooral in zijn omgang eenige suggestie geoefend had. Tienmaal meenden zij, dat het binnen de Kerk, aan de Doopvont, aan de Nachtmaalstafel met hunne kritiek en hun humanisme niet ging, maar Scholten suggereerde het tegendeel, en dan ging het voor een poos en

1) Ik veroorloof mij in herinnering te brengen wat ik bijna dertig jaren geleden zelf over Scholten heb geschreven in *Richting en Leven*, ter kenschetsing van den indruk dien hij maakte.

zoolang als het duurde, weer wèl; waarover niemand hen hard mag vallen die Scholten niet persoonlijk gekend, en als mensch bemind heeft.

Wanneer van Kerk en Theologie in dit opstel meer gesproken is dan misschien menigen lezer lief is, hij moge bedenken, dat de Brieven weinig of geen licht verspreiden over Huets zoo uitgestrekte letterkundige werkzaamheid. Deze leemte zal waarschijnlijk aangevuld worden in het Tweede Deel en bovenal in de Briefwisseling met Potgieter die, volgens de Voorrede ‘voor een latere publicatie’ wordt bewaard. Toch, ofschoon men een gegeven paard niet in den bek mag zien, zijn wij reeds in dit eerste deel eenigszins teleurgesteld. ‘De in deze verzameling opgenomen brieven, zegt diezelfde Voorrede... kunnen in zoo ver op den naam eener “Correspondance générale” aanspraak maken, als door de uitgevers zooveel mogelijk naar volledigheid is gestreefd.’ Met hun verlof! Zooveel mogelijk? Het is moeilijk te gelooven, dat er, om slechts iets te noemen, geene Brieven van Huet aan de Génestet over zouden zijn. Maar werden zij die zulke Brieven hebben, er om aangezocht? Een tweede uitgaaf kan ongetwijfeld aanvulling brengen.

In weerwil van het onnoodig ontbrekende mag de Voorrede getuigen, dat deze Brieven ‘een getrouw beeld geven van de ontwikkeling des auteurs,’ althans van zijn persoonlijkheid. Hoe dikwerf is het bovendien of wij hem hooren spreken: ‘gij noch ik, heet het bl. 7, zijn in de luren gelegd om de boomen te zien uitbotten en koeien te mesten; we hebben evenzeer behoefte aan gewoel en drukte;’ ‘ik heb in mijn zeven preeken, schrijft hij, 12 Februari 1849, nog geen woord gezegd, dat ik niet voor mijn geweten kan verantwoorden;’ ‘ik heb mijzelven aan een zoo groote verandering van levenswijze moeten gewennen en ik bevind er mij zoo wel bij, meldt hij nadat zijn studententijd te Leiden was afgeloopen, dat ik geen gelegenheid kan laten voorbijgaan, om hen die met mij van hetzelfde karakter en dezelfde ligttillendheid zijn, toe te roepen, dat ze toch ophouden met ons aardsche leventje voor zoo'n bagatel aan te zien;’ en ook dit nog: ‘ik heb alleen maar geen lust meer om kirsch te drinken die ik niet betalen kan en mijn nachtrust aan het billard op te offeren, en iedereen voor een ploert te schelden die een andere jas aan heeft als ik. En als iemand die zoo verandert, achteruitgaat of een poen is, dan

ben ik een poen en ik zeg zooals Luther: God helpe mij, ik kan niet anders, amen!' Het is geheel de eigenaardige rythmus van Huets stijl in spreken en schrijven. Gedurig vinden wij dat *franc parler* terug, dat voor het eigenlijke woord niet uit den weg gaat en voor zijn waarheidszin pleit. Sprekende over een uitval dien hij zich veroorloofd had tegen Mounier, in de *Réunion des Églises Wallonnes*, en waar men destijds, in 1857, veel over sprak, schrijft hij: 'les députés, j'en suis sûr, ont emporté de ma personne l'impression la plus désagréable. Ils ont bien raison (bl. 68).' Bl. 78 meldt hij: 'ik verzeil altoos op de klip der subtiliteiten, en het algemeene wordt steeds bij mij geabsorbeerd door de bijzonderheden, of wel, ik vlied het uit vrees van gemeen te worden.'

Waar is het einde der kenmerkende aanhalingen die hier te doen zijn? Zij liggen voor het grijpen. 'Ik wou dat de hemel beenen had, dan trok ik hem bij zijn beenen naar mij toe (bl. 90).' 'Ach, beste vrouw, ik houd zooveel van u, en kan zoo genoegelijk, op trein op stoomboot, aan u en aan ons kindje zitten denken.' Straks: 'Geef een zoentje extra aan ons knaapje, en spreek morgen in gedachten een extra-zegentje uit over zijn klein onschuldig hoofd. Wensch hem in uwe ziel dat hij nimmer erfgenaam moge zijn van zijns vaders dwaasheden en gebreken. Dan zal het hem in deze wereld des te beter gaan (bl. 101).' Evenzoo aan Douwes Dekker: '...hoevele andere en grootere gebreken behoort men mij niet ten goede te houden! Draag derhalve in mij dat en alle andere euvelen (bl. 178).' Eindelijk (bl. 223): 'En dan oordeelen de menschen nog zoo hard over mij.'

Ik weet het niet, maar ook deze Brieven hebben mij versterkt in de overtuiging, die ik lang gehad heb: Voór alles was Huet 'bon enfant.'

A. PIERSON.

Paul Bourget.

I.

Wat in Paul Bourget het allereerst moet treffen, is zijn jeugd.

Een tiental jaren geleden gold het nog voor een axioma, dat men te Parijs, op bijna elk gebied van publieke werkzaamheid, in de wereld der schrijvers, dichters, sprekers, tot in die der tooneelspelers (ondeugend beweerden sommigen, dat het in den demi-monde evenzoo gesteld was), geen gevestigde reputatie kon bezitten, geen naam van erkend gezag kon dragen vóór zijn veertigste jaar. Een advocaat die nog pas zes-en-dertig jaren telde toen hij Minister van Justitie werd, gold voor een kind van Fortuna zooals de grillige godin er weinige koestert. François Coppée, voor wien op nauw veertigjarigen leeftijd een fauteuil werd aangeschoven in den kring der onsterfelijken, werd begroet als een Benjamin zoo jong als men bijna nooit in de rij der letterkundige patriarchen had zien plaats nemen.

De oorzaaak van dit verschijnsel lag niet in gebrek aan talent bij de jongeren, maar in gemis aan gelegenheid om met hun talent voor den dag te komen, en, bij velen althans, in een onvoldoende mate van zelfvertrouwen, alweder een natuurlijk gevolg van dit gebrek aan oefening. De ijzeren wet der concurrentie drukte de ontluikende talenten naar beneden onder het gewicht der mannen van naam die op het betrekkelijk enge gebied van drukpers, tribune en tooneel een breede plaats hadden ingenomen. Alleen in de wereld der schilders was het veld wat ruimer. In den jaarlijkschen ‘salon’ was plaats voor een paar duizend schilderijen, en de begeerte om grooter en kleiner kunstverzamelingen aan te leggen, door tal van kunstkoopers handig aangemoedigd, werd eene mode, die de mannen

van het penseeel in de gunstige condities bracht der ‘bonnes faiseuses’ en der zeer gezochte ‘tailleurs pour dames’. Een Rochegrosse kon met zijn ‘Astyanax’ den ‘prix du salon’ behalen nog vóór hij twintig jaren oud was.

Ook de toenemende klandisie der vreemdelingen droeg er toe bij om den toegang tot ‘le cabinet’ der groote uitgevers en der voornaamste tooneeldirecteuren voor de jongeren te versperren. Niet alle namen die verdienen genoemd te worden, alleen die welke dikwijls genoemd zijn, klinken tot over de grenzen. En aan de enkele namen die hij herhaaldelijk heeft hooren uitspreken, blijft de vreemdeling hangen. Slechts wanneer deze op het titelblad van een boek of op het affiche van een theater te lezen staan, besluit hij er toe zich een werk aan te schaffen of koopt hij een plaatsbiljet voor den schouwburg. En het is zeer verklaarbaar, dat een uitgever die zaken wil doen, een tooneeldirecteur die voor een goede recette wil zorgen, zich ook door dien stroom van vreemdelingen zijn koers laat aanwijzen.

In den laatsten tijd echter heeft zich die toestand gewijzigd. Het springen der officiëele banden heeft, op het gebied der letteren, evenals op dat der politiek, beteekenis gegeven aan jeugdige partijen, aan nieuwe richtingen en groepen, die door jonge woordvoerders het natuurlijkst worden vertegenwoordigd. De feuilleton-litteratuur heeft een verbazenden omvang gekregen en geeft werk aan honderden romanschrijvers en novellisten. Tal van nieuwe tijdschriften zijn opgericht. Het ‘Théâtre-libre’, een stoute onderneming, maar met zeldzaam succès bekroond, vraagt bij voorkeur naar de grillige invallen en de vermetele proeven van jeugdige tooneelschrijvers. Zoo dringen op ieder gebied de jongeren met meer kracht naar voren. De gemiddelde leeftijd der menschen moge, naar de statistiek verzekert, stijgen, de gemiddelde leeftijd der Parijsche celebriteiten is aan het dalen. Het tijdperk der voorbereiding verloopt sneller. Debutanten worden tot sterren geproclameerd, en sommige ‘chefs d'école’ zijn ter nauwernood de schooljaren ontwassen. De sluier der schroomvalligheid en het masker der bescheidenheid, die vroeger nog hun plaats hadden in de garderobe der jongelieden, worden dan ook tegenwoordig, met de kinderschoenen en den valhoed, in de ‘nursery’ achtergelaten.

En toch, in weerwil van de gewijzigde verhouding tusschen

leeftijd en roem, en ofschoon de zoo benijdbare Parijsche lauweren tegenwoordig laag genoeg hangen om ook door onvolwassenen geplukt te kunnen worden, komt Paul Bourget u voor bijzonder jong te zijn. Want het zijn niet de laagste, het zijn bijna de hoogste takken die de hand van dezen zeven-en-dertigjarige reeds heeft weten te grijpen. Hij behoort niet tot die vrij talrijke groep van romanschrijvers en novellisten wier namen alleen de beoefenaar der Fransche letteren heeft hooren noemen en van wier werken deze er enkele doorbladert. Hij behoort tot de zeer weinigen wier naam overal bekend is en van wie men alles lezen wil. Hij is niet door opgewonden vrienden tot ‘chef d'école’ geproclameerd; hij wordt als leider erkend en gevolgd. Zelfs op oudere tijdgenooten heeft hij zijn invloed doen gelden, en zonder grootspraak heeft hij kunnen beweren, dat Guy de Maupassant zijn *Pierre et Jean* niet zóó zou geschreven hebben als hij deed, ware Bourget niet zijn vriend geweest.

In welken kring gij hem aantreft, onder de medewerkers van het *Journal des Débats*, onder de woordvoerders der letterkundige kritiek, onder de vertegenwoordigers der wijsgeerige studiën, onder de gevierde romanschrijvers, overal ziet gij hem een eereplaats innemen naast oudere ‘confrères’. Toen Jean Béraud, bij gelegenheid van het jubilé der *Débats*, de geheele redactie van dit blad op het doek bracht, plaatste hij Paul Bourget naast Hippolyte Taine, en in deze groep gaf hij u minder den indruk, den leerling naast den meester, dan wel den jongeren denker naast den oudere te hebben geschilderd. Wanneer gij hem, des Zondagsnamiddags, in het kleine, uitgelezen gezelschap ziet binnentreden dat in de studeerkamer van Gaston Paris geregeld bijeenkomt, dan vindt gij daar weinigen die jonger zijn dan Bourget, maar ook weinigen die, hoe eenvoudig de omgang dier geleerden en geletterden verder moge wezen, met meer onderscheiding worden behandeld dan hij. Toen *Figaro*, bij gelegenheid der wereldtentoonstelling, in zijne ‘Exposition décennale du roman français’, den arbeid naging door de romanschrijvers in de laatste tien jaren geleverd, bleek het dat het werk van Bourget binnen de grens dier tien jaren was begonnen en voltooid. En, zoo er nog iets ontbreken mocht om dien indruk van jeugd en snelle ontwikkeling te voltooien, zal een uwer Parijsche vrienden, - indien deze bijzonderheid u, als vreem-

deling, ontgaan mocht, - niet nalaten u te doen opmerken, dat Bourget reeds sinds eenige jaren ‘le ruban rouge’ in zijn knoopsgat draagt; waarschijnlijk zal hij er bijvoegen, dat deze letterkundige vóór zijn veertigste jaar achter zijn naam zal kunnen schrijven: ‘de l'Académie française’.

Ook bij eene oppervlakkige kennismaking met het allereerste wat van hem in het licht is verschenen, ontvangt gij dienzelfden indruk van vroegtijdigen bloei. Wie wordt op zijn twintigste jaar aangenomen als medewerker der *Revue des deux mondes?* Toch bevatte een der Juli-afleveringen van dit deftige tijdschrift in 1873 een artikel van Paul Bourget over den realistischen roman. En onder de vrienden aan welke hij de gedichten heeft opgedragen die uit diezelfde periode afkomstig zijn, herkent gij, naast speelkameraden en studiemakkers, ook François Coppée, Jean Richepin, Hérédia, de beide Coquelins, Amédée Pigeon, Charles Grandmougin, mannen meerendeels vrij wat ouder in jaren dan Bourget, en met wie hij toch, te oordeelen naar den toon van opdracht of gedicht, reeds in die dagen op een voet van gelijkheid moet hebben omgegaan.

Zijn jeugd was er trouwens niet naar geweest om hem lang kind te doen blijven. Het vroegtijdig verlies zijner moeder had den knaap, die toch reeds eene sterke neiging tot droefgeestigheid van haar als erfenis had ontvangen, tot wees gemaakt toen hij de leiding dier zachte hand, den weemoedigen glimlach van dien teederen blik, nog niet kon ontberen. Aandoenlijk, teekenend voor hem zelven en voor de richting die zijn leven reeds vroeg heeft genomen, is de herinnering die hij, in een zijner sonnetten, aan die betreurde en vereerde doode wijdt.

Je n'ai gardé de toi, ma Mère, douce morte,
- Oh! si douce! - qu'un vieux portrait où l'on te voit
Accoudée, appuyant ta tempe sur ton doigt,
Comme pour comprimer une peine trop forte.

Quand tu songeais ainsi, Mère, je n'étais pas.
Tu n'avais pas tiré mon être de ton être.....
Réponds! devinais-tu qu'un fils devait te naître
Que tu devais laisser orphelin ici-bas?

Voyais-tu mon destin d'avance, et mon angoisse,
Et ce coeur, né du tien, que tout maltraite et froisse,
Et cette hérédité de tes plus noirs ennuis?

Réponds! figure aimée et si vite ravie
Qui, de tes sombres yeux, pareils aux miens, me suis:
Avais-tu déjà peur de me donner la vie?

Na die sombere rouw der kinderjaren kwam de tijd van ernstige studie. In het bekende college Sainte-Barbe - men herinnert zich misschien de lofrede door Ernest Legouvé op deze inrichting gehouden - ontving hij die streng classieke opleiding die hem tot een onvermoeid beoefenaar van wetenschap en wijsbegeerte zou gemaakt hebben, had niet de Muze hem aangeraakt met haar tooverstaf en tot hooger arbeid hem geroepen. Maar ook toen hij hare aanraking had gevoeld en met zijn gansche ziel zich aan haren dienst had overgegeven, verbrak hij niet de banden waarmede de tucht der stille, onverdroten studie zijn geest had gebonden. Er was niets van den ‘bohême’ in dien armen student, die, terwijl hij studeerde en dichtte, door het geven van lessen, het voorbereiden van anderen voor examens, in zijn onderhoud moest voorzien. Hij liet het over aan zijne vrienden Richepin, Bouchor, Ponchon, om de volle kracht hunner gezonde jeugd uit te storten in een leven vol hartstocht en fantaisie. Met een blik van voldoening, met den wensch dat dit schouwspel hem lang mocht gegund worden, volgde hij zelfs dien woesten Maurice Bouchor, dien hij, ‘als een jaguar in een maagdelijk woud’, zag rondspringen waar zijn lusten en grillen hem dreven. Maar zelf hield hij zich liefst aan de oude gewoonten van matigheid en vermeed hij, in die dagen althans, iedere uitspatting. Later, in zijne *Aveux*, zou hij zonder gemoedsbezwaar boven menig gedichtje het woord *Débauche* plaatsen; doch het zou dan tevens blijken, dat niet losse dartelheid, niet ongebreidelde levenslust, maar veeleer teleurstelling, levensmoeheid, en daarbij de onweerstaanbare behoefte om iederen schuilhoek van het leven na te sporen, hem ook naar dien kant, minder hadden gelokt dan gedreven. Thans echter - het was in de jaren '73 en '74 stond hij dralend op den drempel des levens, en aarzelend

..... sans jamais renoncer ni choisir,
Entre l'Ambition, le Rêve et le Plaisir.

Maar eerzucht en droomerij, strenge arbeid en dichterlijke ontspanning, behielden zonder moeite de overhand.

Intusschen, zoo Bourget destijds al mocht aarzelen omtrent de Macht aan welke hij zijn leven in handen zou geven, twijfel omtrent de richting waarin zijn denken en dichten zich te bewegen had, was niet mogelijk. W a t hij worden zou heeft hij begrepen zoodra het voor hem was uitgemaakt dat hij i e t s worden kon. Hij behoefde daartoe alleen maar te weten wat hij w a s . Zelden is bij een letterkundige de éénheid van het innerlijk bestaan van den aanvang af zoo volkomen geweest als bij Bourget. Vergis ik mij niet, dan ligt juist in die éénheid, in verband met zijn groote werkkracht en zijn onverdroten ijver, het groot geheim van de snelheid waarmede deze jonge man de middaghoogte van zijn talent en van zijn roem heeft bereikt. Het tasten en zoeken is hem bespaard gebleven. Hij heeft geen enkel jaar van zijn leven behoeven te verliezen.

Voor o n t l e d i n g is Paul Bourget geboren. De methode die aan zijn arbeid op elk gebied zulk een persoonlijk cachet heeft gegeven, is niets anders dan zijn temperament, met volle bewustheid aanvaard, door de kunst geadeld en in velerlei richting ontwikkeld. Of hoe kwam het anders, dat deze knaap, nauw zeven jaar oud, toen hem de geschiedenis der Fransche omwenteling onderwezen werd en hij over een of ander onderwerp uit die geschiedenis een opstel moest maken, zich tot taak stelde het karakter van Saint-Just te ontleden? Had hij ook niet reeds, twee jaren vroeger, toen hij zich verdiepte in de geschiedenis van Robinson Crusoë, veel minder belangstelling getoond in de lotgevallen van zijn held dan in diens eenzame meditaties? Het was een toeval dat hem reeds in de kinderjaren kennis liet maken met Shakespeare; daar de stoel waarop hij aan tafel zat te laag voor hem was, werd de zitting opgehoogd met een lijvige uitgave van den Engelschen dichter. Maar als hij dan van tafel was opgestaan en niemand hem bespiedde, kon hij de verzoeking geen weerstand bieden om zijn leeskunst op dien Shakespeare te beproeven. En steeds meer geboeid, ook door wat hij toen nog niet begrijpen kon, trachtte hij de ontwikkeling der eerzucht bij Macbeth, van de jaloezie bij Othello op het spoor te komen.

Zielkundige analyse: ziedaar het wezen en werken van Paul Bourget. Alleen het voorwerp dier ontleding zou wisselen met

zijn leeftijd, zijn studie, zijne omgeving. Eerst heeft hij die methode toegepast op zich zelven, daarna op het letterkundig leven van zijn tijd, vervolgens op het ruime, voor hem steeds ruimer wordende veld der wereld. En zoo verdeelt zijn leven zich van zelf in drie perioden, in drieërlei arbeid duidelijk afgebakend: Bourget is d i c h t e r geweest, hij is c r i t i c u s geworden, hij is thans r o m a n s c h r i j v e r.

II.

Als dichter[1)] behoort Paul Bourget tot de school die in Leconte de Lisle den machtigen meester ziet. Hij heeft diens naam op de laatste bladzijde van zijn eerste werk willen neerschrijven, om het te behoeden voor de verdenking van zonder diepte te wezen en zonder beteekenis voor de kunst. Hij heeft met luider stemme, in volle oprechtheid, de bewondering willen uitspreken waarmee dit hooghartig genie de jongere kweekelingen der Muze vervult. Hij meende zelfs als pleitbezorger van den Meester te mogen optreden tegenover hen die den dichter der ‘grands vers impassibles’ verwijten, dat hij niet geleden heeft zooals zij. Het werk van Leconte de Lisle roept hem het beeld voor den geest van dien eenzamen toren der vuuraanbidders, die zich, in de buurt van Bombay, tusschen palmboomen half verscholen, rustig ten hemel verheft. Boven dien toren ziet de reiziger zwermen van roofvogels, somber krijschend, heen en weder vliegen; hij vermoedt dat op die hooge tinnen lijken zijn nedergelegd:

> Le voyageur s'arrête et devine des morts.

En inderdaad, de lichamen der gestorvene Pârsis liggen daar neder, onbegraven; de vogelen moeten hun rottend vleesch langzaam verteeren; maar een ijzeren rooster, dat de lijken bedekt, behoedt het gebeente voor verminking. En beneden, aan den voet van den toren, wiegelt de oceaan zijne brandende golven, waaruit gevleugelde visschen, met schitterende vinnen, nieuwsgierig opduiken.

> Votre oeuvre grandiose est comme cette tour,
> O maître! Vous sentez un rêve chaque jour

1) *Poésies*, 1872-1876. *Au bord de la Mer - La Vie inquiète. - Petits poèmes. - Poèsies*, 1876-1882. *Edel, Les Aveux.*

Agoniser au fond de votre âme muette.
Mais vous êtes trop fier, ô sublime poète,
Pour étaler ces morts adorés sous les yeux
De la foule aux regards ardents et curieux.
Vous les portez là-haut vers le beau ciel immense.
Et rien ne marque plus leur funèbre présence
Qu'un monument qu'enserre une âpre frondaison
Et qu'un vol de puissants oiseaux sur l'horizon.

Maar, hoe hoog hij dien Meester vereeren moge, die, door de blanke handen eener fee ver boven de menschenwereld gedragen, ‘s'enivre de l'oubli de ce monde odieux’, hij kan hem niet benijden. Want zelf zou hij zóó niet kunnen zijn. Z i j n leven is ‘la vie inquiète’; hij gevoelt zich al te zeer het kind van zijn tijd, ‘ce temps mauvais et fou’, hij heeft dien tijd lief, hij behoort tot die jongeren

... qui, sombres forçats de leur bagne natal,
S'épuisent à créer le moderne Idéal.

Hij gevoelt iets in zich van een Hamlet. *O cursed spite!* Zal ook op hem een deel rusten van de geweldige taak om de wereld, zijn wereld, in hare voegen te brengen? Er leeft in die wereld nog een Ideaal, dat ook het zijne is gebleven.

Il a perdu l'éclat qu'il eut au temps ancien.
Mais je l'aime, semblable au fils qui sait sa mère
Infâme, et qui l'entend proclamer adultère.
C'est sa mère pourtant, et lorsqu'il voit ses yeux,
Qu'il écoute sa voix, un choc mystérieux
Le secoue, il ne peut parler, il la méprise
Lui-méme; et d'où vient donc que son orgueil se brise,
Que tous les mots amers sont soudain oubliés
Et qu'il éclate en pleurs et se jette à ses pieds?

Het leed dat hij gevoelt is niet een zuiver persoonlijk leed. Zijne muze klaagt wel nu en dan zooals die van Sully Prudhomme. Ook hij heeft zijne *Vaines tendresses* gekend, zijne *Épreuves* bezongen. Maar Sully Prudhomme leest hij liefst met zijne beminde, wanneer zij, op een somberen herfstdag, rustig ter neder zitten onder het bleeke, stille hemelgewelf. Zij had nog nooit een modernen dichter gelezen, en met fijnen

tact heeft hij toen naar de verzen van dien ‘poète pur’ gegrepen,

> Du délicat Sully qui fit les *Solitudes*,
> Car ce poète pur convient au coeur aimant,
> Au doux coeur féminin qui hait les choses rudes,
> Et veut qu'on l'attendrisse à peine, et doucement.

Zelf gevoelt hij somberder aandoeningen, en den zachten indruk, door de verzen van dien eenzame in het vrouwelijk gemoed gewekt, vervangt hij spoedig door heviger beroeringen, wanneer hij, ofschoon ze zijne woorden naar half verstaat, haar het geheim zijner ‘amertume immense’ ontdekt. Hij is een vereerder van Sully Prudhomme, maar een geestverwant van Baudelaire. Hij en de beste zijner vrienden, zij worden langzaam overmeesterd door een onweerstaanbare levensmoeheid, een ‘dégoût de vivre’, omdat de arme, uitgeputte wereld hun al te diep gemoed niet kan verzadigen. Want, zij mogen jong schijnen, ze zijn oud; alle ceuwen die zijn voorbijgegaan, dragen zij in zich om:

> Tous les rêves anciens qu'ont caressés les hommes,
> Tous les pleurs amassés depuis quatre mille ans
> Nous ont fait les rêveurs malades que nous sommes,
> Et nous sommes très vieux et nos bras sont tremblants.

Meer dan eens ontmoet gij in Bourget's gedichten die gedachte, dat de droevige erfenis van tallooze geslachten op hem is overgegaan en hem drukt. De ziel der voorvaderen voelt hij na duizend jaren van doodslaap wakker worden in de zijne. Aan José Maria de Heredia bekent hij, in zijn *Atavisme*, dat, hoe tenger en zwak hij moge wezen, hoe laf en loom dat Parijs waarin hij leeft moge zijn, hij nog het bruisende bloed der voorvaderen in zijn ongebreideld hart voelt koken, door hun wilde haat, hun woeste bandeloosheid, ja somtijds door hun strijdlust en hun moordzucht zich voelt aangegrepen. Bourget zou er destijds bijna aan hebben kunnen denken model te staan voor *La Bête humaine!*

Van de dichters eener vorige periode herkent gij in Bourget's poësie - is het wonder? - bovenal Alfred de Musset. Hier en daar speurt gij zelfs iets dat op navolging gelijkt. Of

had ook hij niet zijne ‘Soirée perdue’ in het Théâtre Français, toen hij Edel's liefelijke verschijning wachtte en ‘comme un dormeur qui songe’, naar de verzen van het drama luisterde? Doch, terwijl Musset met opgewondenheid ‘l'âpre vérité’ op Molière's stoutmoedige lippen hoorde spreken, bekommerde Bourget zich weinig om hetgeen als ‘le tendre ou sublime mensonge’ der helden van het drama aan zijne ooren voorbijging. Dat intermezzo over ‘Marguerite et Faust’ in het gedichtje *George Ancelis*, doet het u niet denken aan Musset's intermezzo in *Rolla*? Alleen kent de jongere dichter zijn Goethe vrij wat beter dan zijn voorganger; want de Duitsche heros, al heeft hij hem niet in het oorspronkelijke kunnen lezen, is een der goden die Bourget reeds van jongs af aan met innige piëteit heeft vereerd. Klinkt er niet iets na van *La Nuit de Décembre* in die verzen waarin Bourget, in de pijnlijke uren na Edel's banaal afscheid, zijn verleden, zich zelven zooals hij vroeger was, in zijn gemoed voelt opleven?

> Et quand il remuait en moi, ce bon ce cher,
> Cet adoré passé, mon orgueil héroïque
> Tombait. Je regardais l'hôte mélancolique,
> Le Souvenir, s'asseoir et me tendre la main,
> Et je laissais saigner mon faible coeur humain.

Wanneer hij, in een oogenblik van vertwijfeling, zijn liefste boeken verscheurt, vertrapt, bespuwt, ze doet opvlammen in een geweldigen brandstapel: Balzac, Stendhal, Heine, Byron, Musset, dan roept hij dien laatste toe:

> Et toi qui le premier tuas le Christ en moi,
> Toi, grâce auquel je souffre et ne sais pas pourquoi,
> Musset, brûle!

Het is dan ook niet te verwonderen, dat wij, als tegenhanger blijkbaar van *L'Espoir en Dieu*, onder zijne gedichten een *Désespoir en Dieu* aantreffen, waarin het bekende

> Si le ciel est désert, nous n'offensons personne,
> Si quelqu'un nous entend, qu'il nous prenne en pitié!

vervangen is door deze sombere regels:

> L'affreuse solitude est à jamais la même,
> Et l'homme seul répond à l'homme épouvanté.

Het kan vreemd schijnen dat de dichter Bourget somtijds, in enkele trekken, eene sprekende gelijkenis vertoont met François Coppée. En toch is het zoo, ook al moge hij in de behandeling van rijm en rythmus het nooit zoo ver gebracht hebben als deze zoo gevierde ‘maître rimeur’. Ook hij doorleeft zijne idyllen en weet ze te beschrijven met die natuurlijkheid in de teekening, dien eenvoud in de keuze der woorden die vele van Coppée's gedichten tot modellen van moderne epische poezie hebben gemaakt. Wanneer hij, in *En passant*, een blik uit den spoortrein werpt, en eene kleine woning, in het loover verscholen, hem doet vragen, of niet misschien de droom van zijn leven in dat huisje verborgen zou zijn, dan denkt gij onwillekeurig aan *Dans un train de banlieue* van Coppée, ook al zult gij dadelijk toegeven dat deze de ‘bourgeoise idylle’ die een oogenblik zijne verbeelding kwam streelen, volledíger en huiselijker heeft geteekend.

Aan Coppée doet u bovenal dat lange, aantrekkelijke gedicht denken, door Bourget, met den naam der geliefde, *Edel* betiteld, ongetwijfeld het kleinood zijner beide verzenbundels. Niet alleen omdat zoo menige bladzijde van die bekoorlijke idylle, - ‘l'unique amour de ma jeunesse’ - in den vertrouwelijken, ongekunstelden toon van Coppée geschreven is. Maar ook omdat - treffende ontmoeting van twee dichterlevens! - het voorwerp van Bourget's liefde eene Deensche brunette is, een zuster van de ‘blonde enfant de Norvège’, wier beeld Coppée in de aandoenlijke bladzijden van *L'Exilée* voor goed met zijn eigen beeld heeft verbonden. Heeft beider geschiedenis niet hetzelfde treurige verloop? Noemen beiden hunne liefde niet ‘*la chimère* d'un grand, d'un impossible amour?’ Heeft Noorsche teederheid niet in beider hart de hoop doen ontvlammen, door Noorsche koketterie ten slotte voor goed uitgedoofd?

Maar, terwijl bij Coppée alles gevoel is en poëzie, legt bij Bourget de denker, de zielenontleder, telkens aan den dichter het zwijgen op, om toe te geven aan de onweerstaanbare zucht tot analyse.

> Mais l'analyse, pâle et funèbre veilleuse
> Eclaire malgré tout ma tête curieuse.

Op het oogenblik zelf dat Edel's glimlach, ‘plus troublant

qu'un baiser,' zijn liefde wekt, gelijk het zachte blazen van een kind het smeulende hout weer doet vlammen, gevoelt hij zich sterk genoeg

> Pour déchiffrer le coeur d'Edel et froidement.

Terwijl hij luistert naar de woorden harer zachte stem, denkt hij na over zich zelven en ontleedt hij zijn eerzucht, zijn trots, zelfs zijn liefde. Als hij haar opwacht in de kerk der Madeleine, waar zij de mis zal komen bijwonen, dan lijdt de m i n n a a r, maar 'l ' A r t i s t e songeait et raillait.' In die kerk, waar hij, haar wachtende, bemint, en, op de biddende menigte starende, twijfelt, - zoekt hij naar de formule waarin hij liefde en twijfel zal kunnen samenvatten:

> Je doute comme j'aime, et c'est la même loi
> Qui fait croître le lys et la cigue en moi.

En wanneer de droom is uitgedroomd, wanneer Edel is heengegaan, met een woord dat hard klonk en wreed en een verraad scheen te wezen aan de liefde die het Deensche meisje toch voor den Franschen kunstenaar had gekoesterd, - dan is het met zijn vragen nog niet uit:

> Je m'accoude, et songeant à ce qui fut réel
> J'interroge le coeur mystérieux d'Edel.

Telkens en telkens, bij het doorbladeren van Bourget's gedichten, ziet ge den analyst voor u optreden. Slechts zelden doet die analyse te kort aan de eischen der poëzie. Een enkele maal zelfs schijnt zij de bekoorlijkheid der poëzie te verhoogen. Zoo, bijvoorbeeld, wanneer hij - ditmaal begrippen, geen karakters ontledend - een commentaar levert op die twee heerlijke versregels van Byron:

> 'Tu m'appelles ta vie, appelle-moi ton âme;
> Car l'âme est immortelle, et la vie est un jour.'

Hoe licht had zulk een uitpluizen de bekoring dier verzen - even zoet door klank als door gedachte - kunnen verstoren? En toch, men hoore Bourget:

Appelle-moi ton âme... Il est suave et triste,
Ce cri d'amour: ‘ton âme!’ Et sais-je seulement
Si l'âme est immortelle et si cette âme existe?
Pourtant je ne dirai jamais que ce cri ment.

Oui! quand je serais sûr que le mot d'outretombe
N'est rien que le néant et l'oubli d'ici bas,
Toujours je te dirais, lorsque le soleil tombe:
‘Appelle-moi ton âme’, et ne mentirais pas.

‘Appelle-moi ton âme!’ Hélas! quand donc pourrai-je
Te tenant embrassée et les yeux dans tes yeux,
Comme un magicien prononce un sortilège,
Te répéter ces mots qui font qu'on aime mieux?

Que ce soit donc bientôt - et sur une colline,
Le soir, pour qu'en sentant s'en aller à leur tour
Ces instants enchantés d'émotion divine,
Je te dise tout bas: ‘Car la vie est un jour.’

Bourget heeft niet altijd kunnen berusten in die zucht tot ontleding, bovenal tot zelf-ontleding, die hem in zijne jonge jaren altijd en overal vervolgde. Hij zou die begeerte soms het zwijgen hebben willen opleggen. Maar hij kon het niet. En in den grond wilde hij het ook niet. Zijne weetgierigheid was te groot. Lag er ook niet eene zekere voldoening in die zelfkennis, die immers moest leiden tot berusting in het onvermijdelijke van eigen aanleg, in het fatale van geërfde neigingen? Zeker, het was een Satan, die hem zoo het genot van zijn leven, zijn liefde, en zelfs zijn haat vergalde. Maar....

Ce Satan, qui jamais n'a cherché que la cause,
Me prend mes passions, les tue, et puis m'expose,
Ainsi qu'un médecin fait un mort d'hôpital,
Les membres déchirés de leur corps idéal;
Et cependant j'éprouve à le regarder faire
Plus d'attrait curieux que je n'ai de colère.

Als *corpus vile* heeft Bourget zijn ziel op de snijtafel nedergelegd; zelf heeft hij het ontleedmes in handen genomen, en voor het publiek heeft hij de deuren der ontleedkamer geopend. Zijne gedichten weerkaatsen in allerlei facetten het beeld van

zijn innerlijk bestaan. Niet altijd zal het gemakkelijk zijn uit al die beeldjes, onder verschillende hoeken gevormd, het oorspronkelijke beeld saam te stellen. De een zal bij voorkeur de idylle van *Edel* raadplegen. Een ander zal wijzen op de vele gedichtjes die, in navolging van *Les Fleurs du mal*, ten opschrift dragen: *Spleen* en *Débauche*. Een derde zal het liefst bladeren in *La Vie inquiète*. En onder hen die een juiste formule zoeken om hun indruk terug te geven, zal menigeen misschien dezen versregel kiezen:

> Et mon âme à la fois sensuelle et mystique,

daarbij opmerkend dat Bourget zelf Baudelaire gekarakteriseerd heeft als ‘libertin, mystique et analyseur’. Een ander zal licht deze bekentenis willen overnemen:

> Je suis un homme né sur le tard d'une race,
> Et mon âme, à la fois exaspérée et lasse,
> Sur qui tous les aïeux pèsent étrangement,
> Mêle le scepticisme à l'attendrissement.

Een derde zal misschien voorstellen den zin dezer vier regels eenvoudig saam te vatten in het moderne: f i n d e s i è c l e .

Die laatste formule zou echter te kort zijn om juist te mogen heeten. In allen gevalle had het woord nog geen burgerrecht verkregen toen deze begaafde jonge man, in 1882, gereed stond het afgesloten tijdperk van zijn dichterleven door eene nieuwe periode van analytische werkzaamheid te vervangen.

Hoezeer dan misschien ‘fin de siècle’, Paul Bourget stond nog pas aan het begin van zijn leven.

III.

Reeds in 1880 was Bourget begonnen artikelen te schrijven over de letterkunde van den dag. Hij was toen medewerker van *La Paix*, het rustige, burgerlijke blad van den President der Republiek, dat door Gaston Carle vrij autocratisch bestuurd werd. Lang kon de onafhankelijke publicist het niet

uithouden in deze duffe omgeving, waar hem bovendien niet eens vergund werd zijne artikelen te onderteekenen. Hij werd daarop dramatisch criticus van *Le Parlement* en kwam in aanraking met den voornaamsten medewerker van dat blad, Jules Simon. Maar *Le Parlement* gaf zijn zelfstandig bestaan spoedig prijs en smolt samen met het *Journal des Débats*, waartoe nu ook dezen talentvollen schrijver de toegang werd geopend. Voordat hij echter aldaar binnentrad, vertrok hij naar Engeland, waarheen niet alleen lieve herinneringen, maar vooral bijzondere ingenomenheid met de aristocratische karaktertrekken van het Engelsche volk en eene, voor een Franschman zeldzame, bekendheid met de Engelsche letterkunde hem dreven.

Vandaar, uit Oxford, dagteekende hij, in Juni 1883, de voorrede van zijn eersten bundel letterkundige studiën, wier geheel bijzonder, in vele opzichten nieuw karakter reeds in den eigenaardigen titel, *Essais de Psychologie Contemporaine*, was uitgedrukt.

Deze eerste ‘proeven’, die in November 1885 door een tweeden bundel - ditmaal geheel en al te Parijs gereed gemaakt - gevolgd werden, maakten diepen indruk. De naam van den schrijver werd overal met belangstelling vernomen en was spoedig een naam van beteekenis geworden. Nog levendig herinner ik mij mijn eerste kennismaking met de *Essais* in eene der ‘conférences du Jeudi’ van Francisque Sarcey. Met zijn gewone bonhommie nam de criticus het gele boekje in de hand, begon er op familiaren toon tot zijn getrouwe toehoorders over te praten, gaf in het kort een denkbeeld van de methode van den schrijver, en terwijl hij, bij het voorlezen van onderscheiden bladzijden, enkele ongewone uitdrukkingen door toon en gebaar onderstreepte, hield hij herhaaldelijk stil bij het weinig gebruikelijke woord ‘troublant’, dat er zoo dikwerf in voorkomt, om eindelijk, de wenkbrauwen bedenkelijk fronsend, met een: ‘troublantes.... en effet, les idées de Monsieur Paul Bourget sont.... troublantes!’ het boekje te sluiten en zijn nauwen zetel te verlaten.

Dit woord gold echter alleen de resultaten waartoe Bourget bij zijn onderzoek gekomen was, de conclusies van zijn werk, niet de methode. In die methode was niets ‘troublants’. Zij trof alleen door hare fijnheid en haar persoonlijk karakter, door (het woord was niet te sterk) hare genialiteit.

Ver, zeer ver had Bourget in deze studiën de oude letterkundige critiek, die van Gustave Planche en zijne navolgers, achter zich gelaten. Niet aan vaste litteraire of esthetische begrippen waren hier de behandelde schrijvers getoetst. Ook de weg door Sainte-Beuve ingeslagen, die in iederen schrijver eene bepaalde persoonlijkheid had zoeken op te sporen, was hier vermeden. Zelfs de methode door Taine toegepast, die de persoonlijkheid der schrijvers uit hun afkomst en hunne omgeving had zoeken te verklaren, was hier verwaarloosd. Het was Bourget om iets anders te doen geweest. Niet als litterator, niet als estheticus, niet als gewoon geschiedvorscher was hij opgetreden, maar als beoefenaar der zielkundige ontleding. Hij had een vijftal bekende schrijvers, van de grootste die Frankrijk bezat - een dichter, Baudelaire, een historicus, Ernest Renan, een romanschrijver, Flaubert, een wijsgeer, Taine, een cosmopolitisch artist, Stendhal - tot het voorwerp zijner studie gemaakt. En zijn doel was daarbij niet geweest, het talent dier mannen te ontleden of de waarde van hun werk te toetsen. Zij waren zelfs niet door hem beschouwd geworden als de vertegenwoordigers der poëzie, der geschiedvorsching, der romantische litteratuur van hun tijd. Zij waren bestudeerd met het oog op hunne lezers, hunne aanhangers, hunne volgelingen. Het groot gezag door deze ouderen uitgeoefend, de buitengewone sympathie door hun arbeid gewekt in den kring van jongeren, in den kring van Bourget's tijdgenooten en geestverwanten, was het punt van uitgang van zijn onderzoek geweest. Van waar dat gezag? had hij gevraagd, vanwaar die sympathie? Zij kon natuurlijk alleen verklaard worden uit eene sterke overeenkomst van aandoeningen, wenschen, behoeften, tusschen die mannen, wier bloeitijd samenviel met de periode van het tweede keizerrijk (Stendhal, ofschoon een tijdgenoot van den eerste Napoleon, kon er bij gevoegd worden, omdat zijn invloed eerst lang na zijn dood begonnen was), en de jongeren die hunne werken met zooveel ingenomenheid lazen. Waarin bestond die eigenaardige geestverwantschap? En zoo het gelukte haar in bijzonderheden te ontleden, haar aan te toonen en te formuleeren in zekere eigenaardige toestanden van verstand en gemoed beide, hoe hadden zich die toestanden bij de ouderen ontwikkeld, om van hen, en door hun invloed, op de jongeren over te gaan?

Deze vragen had Bourget zoeken te beantwoorden.

Zoo werden zijne letterkundige studiën eigenlijk studies van sociale psychologie, of, om eene uitdrukking van hem zelven te bezigen: ‘des études de psychologie mi-sociale, mi-littéraire par idées générales et larges hypothèses,’ fragmenten eener ‘enquête morale,’ wier voorwerp kon heeten: ‘le XIXe siècle français finissant.’

Deze geheele methode berust natuurlijk op eene hooge waardeering van de letterkunde als weerkaatsing van het innerlijk leven van een land en een tijd. De letterkunde is voor Bourget ‘un signe,’ een der duidelijkste afbeeldingen van de beschaving van een volk. Zij is niet alleen ‘une cause’, zij is ook ‘un effet.’ De werken die hij bestudeert zijn ‘des oeuvres significatives,’ veelbeteekenend, vooreerst voor de gemoedsstemming van den schrijver, maar dan ook bovenal voor die zijner lezers. Dat schrijver en lezers door eene geheele generatie van elkaar zijn gescheiden, verhoogt slechts de beteekenis van de gelijkheid hunner opvattingen en behoeften. Daaruit blijkt immers, dat die opvattingen en behoeften geen toeval zijn, maar de richting aanwijzen waarin de maatschappij onvermijdelijk, onweerstaanbaar, wordt voortgedreven. Wat vóór den oorlog van 1870 het droevig maar geniaal bezit van enkele groote geesten is geweest, is de steeds aangroeiende erfenis geworden van het geslacht wier eerste jeugd samenvalt met ‘l'année terrible.’ Vertoonen de mannen van 1855 zielstoestanden die in 1880 bij de jongeren, niet alleen bestaan, maar steeds duidelijker aan het licht treden, dan is het niet geoorloofd in die toestanden iets voorbijgaands te zien, dan ligt daarin het eigenlijk karakter opgesloten van den tijd dien wij beleven.

De voornaamste der ‘états de l'âme’ die hij op deze wijze had ontleed en bestudeerd, teekende Bourget zelf, - toen hij, in zijn tweeden bundel, bij het eerste vijftal nog Alexandre Dumas fils, Leconte de Lisle, de broeders de Goncourt, Tourguénief en Amiel gevoegd had - aldus: ‘in Renan en de Goncourt heb ik meer bijzonder de melancolie van het dilettantisme beschreven, in Stendhal, Tourguénief en Amiel eenige der jammerlijke gevolgen van het cosmopolitische leven, in de gedichten van Baudelaire en in de comedies van Dumas analyseerde ik de moderne liefde, met haar raffinement en haar machteloosheid,

terwijl Flaubert, Leconte de Lisle en Taine mij aanleiding hebben gegeven om over den invloed der moderne wetenschap op het gemoedsleven na te denken; bovendien heb ik in Renan, Taine, Flaubert, de Goncourts nog het conflict geteekend tusschen de democratie en de beschaving.'

Maar bij de ontleding dier verschillende karaktertrekken van zijn tijd is Bourget niet blijven staan. Hij, de analyst, heeft naar eene synthese gezocht. Zij was niet moeielijk te vinden. Want één zelfde sombere kleur ligt over al die zielstoestanden en gemoedstemmingen uitgespreid. Ze zijn alle, gedeeltelijk symptomen, gedeeltelijk oorzaken van één zelfde stemming. En die stemming heet met een kort woord: pessimisme. Reeds bij de vijf eerste schrijvers, 'ces cinq Français de tant de valeur', heeft hij gevonden 'la même plilosophie dégoûtée de l'universel néant'. Iets verder spreekt hij van 'cette formidable nausée des plus magnifiques intelligences devant les vains efforts de la vie.' Bij den een treft hem die levensmoeheid, die vertwijfeling aan het leven en aan de toekomst, sterker dan bij den ander. De mystieke wellust van Baudelaire loopt niet alleen uit op troostelooze teleurstelling, maar ook op fysieke verslapping, terwijl daarentegen fierheid en geestkracht te eeren zijn in de hooghartige berusting van een Taine. Maar, al hebben enkele van hen, - en de tevreden glimlach van Ernest Renan zou het van dezen bijna doen vermoeden - ook voor zich zelve nog eene zekere sereniteit overgehouden, de invloed van hun denken en schrijven, hun leven en dichten uitgegaan, is 'douloureuse', is 'door-en-door pessimistisch' geweest. En wat de ouderen nog niet alle zoo sterk gevoeld hebben, wat bij hen misschien nog enkel was 'théorie' en 'rêve', dat gevoelt de jongere generatie tot in het diepst harer ziel: het pijnlijke, het verlammende van dit bankroet der beschaving.

Bourget vermoedt, dat men de juistheid zijner conclusie zal willen bestrijden door schouderophalend van 'Schopenhauer' te spreken en te beweren dat 'het pessimisme', woord en zaak beide, eene importatie is van Duitschen bodem. Doch, al ware dit zoo, antwoordt hij, 'wij nemen immers alleen de leerstellingen aan wier beginsel wij reeds in ons omdragen.' Het is waar, dat dit pessimisme zich in Frankrijk niet vertoont als eene abstracte wijsbegeerte: die vorm is Duitsch, gelijk het nihilisme Russisch is. Men spreke dus in Frankrijk liever, zoo

men wil, van ‘de solitaires et bizarres névroses’. Maar dit is slechts eene quaestie van schakeering. En wil men soms een echt franschen toestand schetsen met een zuiver fransch woord, welnu, men kieze het woord van Baudelaire, het woord ‘décadence’. Tusschen den ‘décadent’ en den ‘pessimiste’ bestaat alleen dit verschil, dat, terwijl de laatste, zuchtend, in het onvermijdelijke van dien ellendigen toestand der wereld berust, de eerste er zich bijna op verhoovaardigt in dien toestand te leven: ‘il se reconnaît décadent et il s'y complaît’.

Het gaat niet aan den ganschen langen weg dien Bourget in deze bundels bewandelt, om ten slotte het sombere einddoel te bereiken, met hem mee te maken. ‘Minutieuse et longue’ noemt hij zelf zijne enquête. En al verliest, in het gezelschap van dezen talentvollen gids, die lange weg alle zweem van eentonigheid, al weet hij, bij ieder nieuw onderzoek, te boeien en te bekoren door de frissche manier waarop hij zijn onderwerp aanvat en door de interessante wijze waarop hij het behandelt, al verdient bijna iedere bladzijde, niet alleen gelezen, maar herlezen te worden, ons, wien het er in de eerste plaats om te doen is een beeld van Bourget te teekenen, mogen de bijzonderheden niet te lang ophouden.

Toch willen wij, om zijne methode met meer juistheid te kunnen beoordeelen, althans ééne zijner studiën wat meer van naderbij beschouwen. Wij kiezen een der fijnste van alle, zijn *Essai* over Renan.

Ernest Renan is in geheel het geletterd Europa meer dan een beroemde naam; ik zou bijna zeggen, zoo ik niet vreesde dat de uitdrukking te familiaar en te democratisch mocht klinken: hij is een populaire figuur. Van de kettersche vermaardheid van *La Vie de Jésus* is alleen de vermaardheid overgebleven. In de uitgelezen kringen waar men aan semitische talen doet, aan historische studiën, aan idealistische wijsbegeerte, is Renan nog altijd een der groote meesters. Daarbuiten, in den kring der lezers van de *Débats*, zelfs van den *Figaro*, is hij de ongeëvenaarde kunstenaar der taal, de geheel éénige stylist, in wiens geëmailleerde volzinnen het ‘procédé’ gansch en al onder de kunst verborgen ligt. En zelfs voor den alledaagschen toerist, voor den reizenden Engelschman die Parijs bezoekt, is ‘Monsieur Renan’ nog iemand dien men niet mag verzuimen in het Collège de France te gaan hooren, evenmin als men

Coquelin verzuimen mag in de Comédie française: een ‘homme à voir’, wiens naam en wiens college-uren op het programma eener *Cook-party* staan opgeteekend. Tegenover gewone menschen is Renan banaal vriendelijk; goedhartigheid en hooghartigheid beide doen hem den eerste den beste die hem wordt voorgesteld, de hand drukken en dien handdruk met een paar aangename woorden vergezellen. In zijne intimiteit duldt hij slechts weinigen; zijne naaste omgeving is ‘select’.

Wat is nu deze Renan als vertegenwoordiger van het geestelijk leven van zijn land en zijn tijd? Welke invloed is van hem uitgegaan op de jongere generatie?

Paul Bourget beantwoordt die vragen met eene juistheid waaraan niemand die Ernest Renan uit zijne geschriften kent, twijfelen kan, met eene keurigheid van uitdrukking die hij soms van het voorwerp zijner ontleding schijnt te hebben afgezien. Geen wonder dat hij nieuwe woorden uitdenkt, of aan oude woorden een nieuwen zin geeft om het resultaat zijner bevindingen op te teekenen.

Renan is uit Bretagne afkomstig, het land der stille, droomende, fijngevoelige naturen. Van zijn ras heeft hij die eigenaardige ‘sensibilité’, die ‘infinie délicatesse’, die ‘imagination toute morale et tournée vers les émotions de la conscience’, die in al zijne studiën, in al die geleerde boeken over den oorsprong van het Christendom, den lezer telkens bekoort. Als historicus weet hij in wonderschoone harmonie de objectiviteit van den geschiedvorscher met een persoonlijk gevoel tegenover de voorwerpen zijner studie te verbinden. Hij heeft ‘la sympathie, mais lucide, et l'analyse, mais tendre’. Intusschen is ‘l'imagination celtique’ slechts de vrouwelijke factor van Renan's talent; door ‘le génie allemand’ is die verbeelding bevrucht geworden. ‘Mais’ - zegt Bourget keurig en poëtisch, - ‘mais, comme toujours, c'est du côté maternel que sa grâce est venue à l'enfant!’

Intusschen, het psychologisch product van die tegenstrijdige elementen is te samengesteld om niet op nieuw te worden ontleed. Bourget gaat nu over tot die tweede analyse, en vindt in Renan ‘un dilettante’, ‘un homme religieux’, ‘un aristocrate’.

Ik weet niet of Bourget de eerste is geweest die in ruimer kring aan het woord ‘dilettantisme’ die nieuwe, echt Parijsche

beteekenis heeft gegeven die de Nederlander, gewoon op zijn Littré af te gaan, daaraan niet zoo aanstonds hechten zou.

Het ‘dilettantisme’ is eene neiging, ‘une disposition de l'esprit, très intelligente à la fois et très voluptueuse’, die den mensch smaak doet vinden in de meest verschillende uitingen van het leven, zonder dat hij aan een enkele met zijn hart blijft hangen. Het wordt geboren uit scepticisme; niet uit vulgaire onverschilligheid, maar uit ‘un scepticisme raffiné’, gevoegd bij de kunst om dat scepticisme te maken tot ‘un instrument de jouissance’. De ‘dilettante’ staat scherp tegenover den dweper; zijne aandoenlijkheid is vreemd aan iederen hartstocht. Wanneer Renan den bloeddorstigen Nero noemt ‘ce pauvre jeune homme’; wanneer hij de Natuur gelukwenscht met het scheppen van dien verfijnden woesteling; wanneer hij, ter voldoening zijner ‘incrédulité douce’, zich den apostel Paulus tracht voor te stellen oud, eenzaam, ontnuchterd, in het ideaal zijner jeugd een hersenschim erkennend, wanhopig, of liever, kalm berustend, ‘désespéré (disons mieux, tranquille)’, dan hebt gij daar sommige der meest sprekende uitdrukkingen van zijn ‘dilettantisme’.

Maar voor de lichtzinnigheid, de trivaliteit waartoe het ‘dilettantisme’ zoo licht vervalt, wordt Renan behoed door het innig religieuse zijner natuur. Het ‘au-delà mystérieux’ van het leven houdt hem voortdurend bezig. Van het wezen van iederen godsdienst, ook van dien zijner jeugd, is hem althans één element, eerbied tegenover het onbekende, gebleven. Men kan bij hem spreken van ‘vroomheid’. Hij, de historicus van den godsdienst, die zijne sympathie edelmoedig heeft uitgestort over alle religieuse illusiën waardoor de menschheid zich heeft laten troosten, haat nog meer de dweepzucht van den ongeloovige dan die van den priester. Hij verwerpt niet geheel en al, als verklaring van het wereldraadsel, ‘l hypothèse consolante’, door het geloof uitgedacht, en die misschien evenveel kansen heeft waar te zijn als ‘l'hypothèse désespérante’.

Maar bovendien heeft Renan eene aristocratische natuur. Met fierheid herdenkt hij, te midden van het democratisch Parijs, zijn celtische afkomst en roemt met een soort van familietrots het onverwinbaar idealisme, den zachten heldenmoed, de ouderwetsche onbedorvenheid van zijn landgenooten. Bovendien is Renan ‘un homme supérieur’ - eene formule door

Bourget alweder met groote fijnheid in hare elementen ontleed; - en al moge nu ‘l'homme supérieur’ zich verschansen in zijne ‘tour d'ivoire,’ tegen de fundamenten van dien toren hoort hij gedurig de golven slaan der nog altijd wassende ‘marée démocratique.’ Welk eene droefgeestigheid moet die buitengemeen begaafden niet overmeesteren, wanneer zij gevoelen hoeveel groots zij zouden kunnen, en hoe weinig zij in de werkelijkheid vermogen!

Men kent het aristocratische droombeeld van Renan: de menschheid draagt eenmaal het bestuur over haar leven op aan eenige weinige uitverkorenen; deze zijn door de wetenschap in het bezit geraakt van de meest geweldige middelen van vernieling; zij bezitten de hoogste souvereiniteit, want zij zouden in staat zijn den aardbol zelven te doen uiteenspringen: ‘les privilégiés régneraient par la terreur.’

Men mag niet te veel waarde hechten aan die tragische fantaisie, zegt Bourget terecht; maar men zal moeten erkennen dat wie er zijne verbeelding door laat streelen, een ongeneeslijken weemoed in zich omdraagt en een diepe minachting heeft voor de democratische utopiën van onzen tijd.

Dus - Renan ook al een vertegenwoordiger van het pessimisme? Is dit woord voor het gevoel van dezen kalmen, religieusen, ironischen denker, niet te sterk gekozen? - Welnu, zoo gij liever wilt, spreek dan bij hem van ‘optimisme désabusé’; gij zegt daarmede ongeveer hetzelfde.

De fijne diagnose door Bourget hier geleverd is in alle opzichten bevestigd geworden, door hetgeen Renan heeft geschreven nadat de analyst der *Essais de psychologie* dit beeld van hem had ontworpen. Of spreekt niet, om slechts iets te noemen, de luchtige ‘dilettante’ uit dien curieusen dialoog tusschen ‘l'Éternel’ en ‘l'Ange Gabriel,’ waarmede deze geleerde op een Nieuwjaarsmorgen de lezers der *Débats* verraste, en waarin hij Gabriel, die van zijn zwerftocht op de aarde is teruggekeerd, laat zeggen: ‘J'ai vu les Parisiennes!’ en l'Éternel daarop laat antwoorden: ‘C'est encore ce que j'ai fait de mieux?’ Sprak niet nog dezer dagen zijn ‘optimisme désabusé,’ tegelijk met zijne religiositeit, uit dien volzin, waarmede hij eene teekening van het droef en droomerig wezen der Bretons aanvulde: ‘Het melancolieke temperament is meer of min het temperament van den Eeuwige, en de *delectatio morosa*, de ziekelijke

verlustiging der Middeleeuwen, is wellicht de hoogste formule van het Heelal?'

Aan den anderen kant is ook het moderne leven, althans in Frankrijk, gebleven, ja, meer en meer geworden zooals Bourget het in 1883 in die studie over Renan beschreef. Of, gelijken niet de Parijsche salons, in ameublement en conversatie, steeds meer op die musea, met bibelots van veelsoortige afkomst overvuld, die hij onder de meest sprekende monumenten van het 'dilettantisme' noemde, en waarvan hij zoo terecht kon vragen: 'Tout ici ne vous invite-t-il pas à faire de votre âme une mosaïque de sensations compliquées?' Ook de religiositeit neemt toe in die geraffineerde en moede wereld; het anti-clericalisme telt niet meer onder de jongeren zijne fanatieke voorvechters, en de 'decadenten' onder de dichters treffen u evenzeer door hunne mystiek als door den zonderlingen bouw hunner verzen. En, wat eindelijk de 'rêve aristiocratique' van Renan betreft, zoo moge het aantal 'hommes supérieurs' in Frankrijk gering wezen, hun hooghartige tegenzin tegen de alles nivelleerende democratie wordt ook elders teruggevonden, bij eene gansche schare van malcontenten, die, bij gebrek aan beter, hun verlangen naar iets groots bevredigd achten door de witte pluimen en het zwarte paard van een generaal.

Het zou niet moeielijk vallen de enquête door Paul Bourget in zijne *Essais de psychologie contemporaine* ingesteld, en die wij naar aanleiding van ééne enkele zijner studiën meer in bijzonderheden hebben nagegaan, ook op andere punten te verifiëeren.

En het is niet waarschijnlijk dat er reden zou bestaan de juistheid zijner conclusies te betwijfelen. Natuurlijk heeft hij zich niet altijd vrij gehouden van overdrijving. Zijne methode, hoe geniaal ook, heeft hare gevaren. Wat bij die mannen zich voordoet als helle kleur, is in de maatschappij soms enkel eene flauwere schakeering. Het zou dwaas wezen zich die maatschappij voor te stellen als een mengsel van Baudelaire's mystiek cynisme, Taine's mistroostige wetenschap, Renan's godsdienstig dilettantisme, Stendhal's cosmopolitische neigingen, en hoe de 'états de l'âme' meer mogen heeten, door dat tiental schrijvers vertegenwoordigd. Eene maatschappij die de incarnatie van het gemoed dier mannen zou wezen en daarbij hun talent, hun

meesterschap, hunne grootheid zou ontberen, zulk eene maatschappij zou een monstrum zijn. Intusschen - men bedenke wel, dat de studies door Bourget aan die verschillende gemoedstoestanden gewijd, er zeker toe hebben bijgedragen om ze algemeener te maken. Door zijne meesterlijke *Essais* heeft hij niet alleen zelf een grooten invloed gekregen op zijne jongere tijdgenooten; hij heeft ook den invloed vermeerderd en versterkt die van de ouderen was uitgegaan, en die hij zoo nauwgezet had ontleed. Eene diagnose die tot een mistroostig resultaat leidt, draagt er toe bij de kwaal te verergeren. En wie angstvallig de experimenten van den diagnosticus volgt, ook al is een ander er het voorwerp van, heeft alle kans aan zijn eigen gezondheid te gaan twijfelen, ja, zal misschien spoedig de kiem der kwaal bij zich zelven meenen te ontdekken.

Maar had Bourget niet ook een anderen kant kunnen uitzien? Had hij niet in de letterkunde van zijn land en van zijn tijd de tegenhangers kunnen zoeken van het pessismistische tiental, wier werken en wier gemoed hij ontleedde? ‘Ik heb niet alle beroemde namen genoemd,’ schrijft hij aan Madame Adam, ‘niet alle ideën aangeroerd. Er zijn nog andere dichters, andere romanschrijvers, andere denkers. Maar in deze tien fysionomieën kon ik het duidelijkst laten zien wat ik wilde aantoonen, dat de gemoedsstemmingen der jonge generaties geboren worden uit de theoriën en de droomen der oudere.’

Maar zoo hij dan anderen had gekozen? - Wie? Er zijn er niet veel wier namen klinken als die van deze tien. En bovenal, er zijn er niet veel wier invloed op ‘la jeune France’ grooter is geweest. Zoo hij onder jongere tijdgenooten was gaan zoeken, - zouden misschien Daudet, Zola, Guy de Maupassant hem iets anders hebben geleerd? Zelfs ‘le doux et pur Sully’ heeft het Paradijs van Faustus en Stella in de fantastische wereld der sterren moeten verplaatsen! ‘Trouwens,’ schrijft Bourget verder, ‘dat de tegenwoordige jeugd pessimistisch is, wordt algemeen erkend, zelfs door hen wien deze geest van negatie en verslapping het meest tegenstaat.’ En het klinkt inderdaad als ironie, wanneer hij ten slotte aan de vriendelijke Madame Adam dankbaar en eerbiedig de hand reikt en alleen van haar durft zeggen: ‘votre nom signifie le contraire de pessimisme et de découragement.’

Maar is er dan niet, naast die wereld van geleerden, dichters,

denkers, naast dien kring hunner aanhangers, nog een andere, ruimere wereld? Bestaat er niet nog een ander Parijs?

Voorzeker. En ook dat heeft Bourget willen kennen en ontleden. De letterkundige criticus is romanschrijver geworden.

IV.

In een kleine, stille straat van den faubourg Saint-Germain, de rue de Madame, in een der vleugels van den oud-hôtel, door muur en hek van de straat gescheiden, leidt een nauwe wenteltrap, vroeger een ‘escalier de service,’ thans met een dik rood tapijt geheel en al belegd, naar het enge portaal eener eerste verdieping.

De geheimzinnige indruk dien de bezoeker onwillekeurig ontvangen heeft van dat onhoorbaar zich naar boven wringen, verlaat hem niet wanneer hij in een kleine wachtkamer is binnengelaten, waar hoogstens plaats is voor een grooten divan, en waaraan egyptische beeldjes, egyptische schilderstukken en snuisterijen het karakter geven van het voorhofje van een kleinen Osiristempel. Intusschen is het, na een poos wachtens, niet een tempel dien hij vervolgens betreden mag, doch een ruim vertrek, met fijne meubels in strengen stijl, met een breede schrijftafel, een paar klassieke beelden, en eene keurige bibliotheek van wijsgeerige en letterkundige werken, in doffen band gebonden. Hier, in deze studeerkamer, mag Paul Bourget zijne *Essais de psychologie contemporaine* geschreven hebben. Maar ook dit vertrek is slechts een tweede voorhof. Een nauwe doorgang, door eene zwarte portière gesloten, voert u het eigenlijke heiligdom binnen, een klein boudoir, waar het licht van den dag spaarzaam binnenstroomt door gekleurde vensters of roodgazen gordijnen, waar enkele oostersche bibelots en eenige andere voorwerpen - ongetwijfeld persoonlijke souvenirs - de wanden en de meubels versieren; waar, aan den eenen kant, een groot en zeldzaam portret van Goethe - den dichter in reisgewaad voorstellend naast eenige oud-romeinsche bouwvallen - aan den anderen kant eene fraaie fotografie van Guy de Maupassant, en verder eenige vrouwenportretten, de wereld der menschen vertegenwoordigen.

Hier, in dit boudoir, waar meubels, licht en geuren u met een geheimzinnige, zacht streelende atmosfeer omringen, schrijft Bourget zijne romans.

Welke romans?

Toen hij zelf, één-en-twintig jaren oud, de eerste deelen van den Rougon-Macquart-cyclus in de *Revue des deux mondes* aankondigde, stelde hij den lezer de volgende vraag: ‘Hoe zou, naar uwe meening, de ideale roman er moeten uitzien, dien gij gaarne zoudt willen lezen, om een oogenblik uit te rusten van al wat er sombers is in ons tegenwoordig bestaan?’ Het antwoord dat hij op die vraag gaf, luidde aldus: ‘Vooreerst zou die roman menschelijk moeten zijn; hij zou al die monsterachtige tafereelen, waarmee de realisten ons vervolgen, versmaden. Het verlangen naar iets beters zou er uit spreken, naar een bestaan eenvoudiger ingericht dan ons woelig leven. Wij bestudeeren al te zeer de gecompliceerde en verfijnde karakters, en wij verliezen den zin voor edele naturen; het buitensporige alleen schijnt ons toe werkelijkheid te zijn. De roman dien wij verlangen te lezen zou dus niet in de eerste plaats krankzinnigen of zieken willen beschrijven; hij zou de kunst zoeken in de studie van gezonde toestanden en edele aandoeningen. Zijn bekoring zou bestaan in eene volkomen oprechtheid. Zonder het kwaad te willen bemantelen, zou hij niet uitsluitend op dat kwaad het volle licht laten vallen. De schrijver zou zich herinneren dat ons gemoed aan een geweldige wanorde ten prooi is, en hij zou de wet trachten op te sporen waardoor de menschelijke hartstochten worden beheerscht.’

Wat is er in Bourget's arbeid als romanschrijver van dit programma terecht gekomen?

Wie zich de werken voor den geest roept waarmede hij achtereenvolgens de romanlitteratuur van zijn land heeft verrijkt, zal zeker niet spoedig erkennen dat hij beproefd heeft zelf dien idealen roman te leveren. Pijnlijke verhalen, weinig geschikt om den lezer een hoogen dunk te geven van de menschelijke natuur, weinig geschikt ook om zijne verbeelding los te maken van ‘le désordre immense qui est au fond de nos âmes,’ vormen den hoofdinhoud van al deze werken. Een onschuldig meisje, door een berekenenden lichtmis verkracht, en ten doode toe lijdend onder den druk dier onherstelbare schande (*l'Irréparable*); twee wezens, door hartstocht tot elkaar gebracht, eindelijk elkaar verfoeiend, van elkaar walgend, en toch ten slotte door de macht der zinnelijkheid weer in elkaars armen geworpen (*Cruelle énigme*); het leven eener beminnelijke, teer-

gevoelige vrouw zonder reden verstoord, ja, ten slotte gansch en al vergiftigd en ontadeld door een man die haar niet liefheeft, maar wiens ijdelheid gezworen heeft dat hare deugd zou bezwijken (*Un crime d'amour*); een jonge man, als Hamlet geroepen om zijns vaders dood te wreken, maar, erger dan de Deensche prins, door ziekelijke besluiteloosheid, door onmacht om te willen, voortdurend in het volvoeren van die taak belemmerd (*André Cornélis*); een jonge dichter, wreedaardig gevangen in de netten eener gewetenlooze vrouw, die eerst haren man bedriegt met een ouden minnaar, door wien ze hare rekeningen laat betalen, en vervolgens dezen bedriegt met den jongen man bij wien zij de emoties der liefde zoekt (*Mensonges*); de leerling van een Darwinistisch wijsgeer, die koelbloedig en zonder eenige wroeging een verleidingsplan opzet, waarvan de bekoorlijke dochter der familie die hem in dienst heeft genomen, het slachtoffer wordt (*Le Disciple*).

Of zal misschien *Cosmopolis*, het werk waaraan Bourget op dit oogenblik, in de zachte lucht en de stille omgeving van Hyères, bezig is, die ‘roman idéal, humain et reposant’ wezen? Het is niet waarschijnlijk. Ook het cosmopolitisme zal hij beschrijven en ontleden als een ziekteverschijnsel van dezen tijd. Den banalen zwerver zal hij teekenen, die van al die vreemde vormen van beschaving slechts het uiterlijke overneemt, wiens cosmopolitisme niets is dan schijn en mode, en die in oogenblikken van wezenlijke passie niets anders in zich voelt leven en woelen dan het temperament van zijn eigen landaard. Tegenover dezen zal hij den ‘intellectuel’ plaatsen, den denkenden reiziger, die de indrukken dezer bonte omgeving in zijn geest zoekt te verwerken; doch bij dezen zal het cosmopolitisme slechts uitloopen op volslagen onvruchtbaarheid; alleen dán zal hij iets kunnen beteekenen en uitrichten, wanneer zijn bestaan blijft wortelen in den vaderlandschen bodem.

Moet men dan wellicht eenvoudig aannemen dat Bourget, toen hij zelf romanschrijver is geworden, aan het programma van den één-en-twintigjarigen criticus niet meer gedacht heeft, dat hij die vriendelijke illusie zijner jeugd heeft laten varen? Die bewering kan, meen ik, reeds hierom niet volkomen juist zijn, omdat Bourget, al is hij eerst later met het uitgeven van romans begonnen, reeds veel vroeger, toen hij pas vijftien jaren oud was, dergelijke verhalen heeft geschreven.

Men zou eerder kunnen zeggen, dat hij zich in 1873 nog wat onhandig heeft uitgedrukt; inderdaad is zijn gedachtengang in de boven aangehaalde volzinnen niet altijd even helder; te veel verschillende plannen en wenschen spelen hem daar door het hoofd. Maar bovenal zou ik dit willen opmerken: vooreerst, dat Bourget, toen hij destijds over den roman sprak, hoofdzakelijk gedacht heeft aan den realistischen zederoman, dien hij beoordeelde, en zijn eigen genre zoo goed als geheel buiten rekening heeft gelaten; en ten andere, dat hij, naarmate zijne psychologische studiën meer en meer romans zijn geworden, werkelijk beproefd heeft den weg in te slaan dien hij destijds als den beste had aangeprezen.

De moderne roman, zegt Bourget in een zijner studies over dit onderwerp, vertoont zich in twee vormen, die wel dit met elkaar gemeen hebben, dat de schrijvers van beide tot ‘l'école du document’ behooren, dat nauwkeurige observatie aan beide ten grondslag ligt, maar die voor het overige zeer duidelijk van elkaar zijn te onderscheiden. De eene is de ‘roman de moeurs,’ de andere, de ‘roman de caractères.’ Terwijl de laatste bij voorkeur het individuëele in een persoon zoekt te vatten en te beschrijven, houdt de eerste zich liefst aan de algemeene eigenaardigheden eener bepaalde klasse van individuën. De schrijver van *Le Rouge et le Noir* staat dan ook als artiste op een geheel ander standpunt dan de schrijver van *Madame Bovary*. Balzac alleen heeft beide genres zoeken te vereenigen, en soms is het hem meesterlijk gelukt.

Natuurlijk rekent Bourget zichzelven tot de school van Stendhal. Hij is analyst geboren; karakterontleding, niet zedenbeschrijving is het werk waartoe zijn temperament hem het meest geschikt maakt. Maar de naam van Stendhal en het woord ‘roman de caractère’ zeggen hier nog niet eens genoeg. Bourget zelf heeft het gevoeld, en aan zijne bespreking van de beide genres deze noot toegevoegd: ‘men zou nog een derde romansoort kunnen onderscheiden, le roman d'analyse psychologique proprement dit,’ waartoe o.a. *La Princesse de Clèves*, Goethe's *Wahlverwandtschaften*, Benjamin Constant's *Adolphe* moeten gerekend worden.

Dit laatste genre is geheel en al het zijne. Voorzeker, Bourget weet ook typen te schetsen, zooals de aristocratischprovinciale familie in wier kasteel het vreeselijk drama van

Le Disciple wordt afgespeeld, of burgerlijke typen, zooals, in *Mensonges*, de omgeving van den ‘professeur libre’ - het beeld zijner collega's uit vroeger dagen, ter wier eere hij nog onlangs voor *Les types de Paris* zulk een aardig schetsje schreef, door Rafaëlli geestig geïllustreerd. Hij kan bovenal de Parijsche wereld schilderen - ‘grand monde’ en ‘demimonde’ - met haar half exotische bevolking, haar blanke schouders en haar zwarte zielen, haar banale weelde en haar ijdel vertoon, de wereld van den salon en de wereld van het boudoir, waar de jonge dichter zijn eersten triomf komt vieren en zijne eerste conquête komt maken, om er spoedig zijn laatste illusie in een stroom van verveling te zien verzwelgen.

Maar zijne kracht ligt in het ontleden van karakters, liefst zeer samengestelde, - zooals dat van Madame Moraines, ‘cet animal très compliqué,’ in wier hart plaats is voor een echtgenoot ter wille der consideratie, voor ‘un amant qui paye’ ter wille van hare diamanten, en voor een ‘amant de coeur,’ ter wille van de liefde, - of ook eenvoudiger, zooals het karakter van Colette, de verdorven tooneelspeelster, of van Adrien Sixte, den onaandoenlijken wijsgeer. En nog veel meer toout hij zijn meesterschap in het beschrijven van enkele aandoeningen, zielstoestanden, passies. Hier snijdt het ontleedmes langzaam voort; elke trillende vezel wordt blootgelegd, iedere schuilhoek opent zich voor zijn vorschenden blik; en de resultaten van dat pijnlijk onderzoek worden, omzichtig en nauwkeurig, altijd in de taal der kunst, omschreven en geformuleerd.

Dit talent maakt de eigenaardige bekoring uit zijner kleinere verhalen, zooals *l'Irréparable*, of van die eenvoudige romans, zooals *Un crime d'amour*, wier droevige geschiedenis binnen de muren van een salon, een boudoir en een klein ‘asyle de l'adultère’ besloten blijft. En in zijne grootere romans zijn het juist die bladzijden van zuiver psychologische analyse die gij telkens weer opslaat, om met Bourget door te dringen in de geheimen der menschelijke hartstochten en van het menschelijk lijden, om de raadselen te ontcijferen die de Parijsche Jocondes achter haar fijnen glimlach en haar wazigen blik verbergen, en om den talentvollen schrijver te bewonderen, die deze ontdekkingen der wetenschap tot scheppingen der kunst heeft weten te verheffen. Wel is hij in staat om de spelers die hij ten tooneele voert, u ten voeten uit af te beelden, en

geen enkel détail van het geraffineerd toilet der bekoorlijke bedriegsters ontgaat zijn aandacht. Maar de meeste zorg wijdt hij aan het stille spel zijner heldinnen, aan die enkele bewegingen waardoor zij alleen voor den ingewijde het geheim harer duivelsche plannen of van haar verborgen lijden verraden. Hij verrast zijne personen liefst in hun stille overdenkingen, en zijn pen teekent bij voorkeur het beeld hunner ziel.

De romans van zulk een schrijver, zelfs de beste, die waarin hij ten naastebij de moeielijkheden van het genre heeft overwonnen, zullen altijd slechts ten halve den naam verdienen te dragen waaronder ze door het publiek worden gekocht en gelezen. ‘Il n'y a en lui qu'un moule de roman,’ zegt Bourget van Stendhal. En ditzelfde geldt in nog sterker mate van hemzelven. Zijne romans zijn niet de gebeitelde beelden waarin de kunstenaar zijn visioenen der werkelijkheid tracht te belichamen, maar de vorm waarmede zijn psychologische studie losjes omkleed wordt, of waarnaar hij het metaal zijner gedachten modeleert. Het is hem meer om dat metaal te doen dan om dien vorm. Het zijn minder de beelden zijner ziel dan wel de waarnemingen zijner zielkunde die hij in het kunstwerk heeft nedergelegd.

Bourget's methode van werken voegt ook geheel en al bij deze opvatting en komt weinig overeen met die van den gewonen romanschrijver. Het observeeren is bij hem niet het begin, maar het einde van den arbeid. Allereerst wordt zijn aandacht getroffen door eene of andere pijnlijke gebeurtenis, die hij meent aan een bijzonderen zedelijken drijfveer, aan een bepaalden zielstoestand of aan een eigenaardig temperament te moeten toeschrijven. Het ziekteverschijnsel dat aldus onder zijne aandacht is gebracht, begint hij nu filosofisch te ontleden; hij tracht een ideaal beeld te ontwerpen van den persoon in wiens gemoed dit element alle andere beheerscht. Daarop zoekt hij in zijne omgeving, in den kring zijner kennissen, naar menschen die ook tot zoo iets in staat zouden zijn, in wier leven zulk eene gebeurtenis zich ook zou kunnen voordoen. Heeft hij ze gevonden, dan worden deze personen het voorwerp eener bijzondere waarneming, en hij tracht door die waarneming de juistheid zijner filosofische ontleding te controleeren. Wat tot dusverre eene zuivere abstractie is geweest, krijgt zoo meer en meer de omtrekken van een concreet geval. Eerst wanneer dit

werk van verificatie is voltooid, is het ziektebeeld geheel gereed en geschikt om als de geschiedenis van een gefingeerd persoon tot een romantisch verhaal te worden verwerkt.

Aan die methode beantwoordt ook de inkleeding zijner werken. Het kost meestal weinig moeite om het ‘fait divers’ te vinden, dat tot dezen of dien roman aanleiding heeft gegeven. In *André Cornélis* is zekere Brusselsche moordgeschiedenis zelfs al te duidelijk te herkennen. Bovendien spant de schrijver zich volstrekt niet in om aan zijne romans een zuiver objectieven vorm te geven. Nooit verdwijnt hij geheel en al achter de stof die hij behandelt. Telkens treedt hij voor den dag, om door uitvoerige bespiegelingen en fijne ontledingen den draad van zijn verhaal af te breken, en nader toe te lichten wat voor hem hoofdzaak is. En gij denkt er niet aan hem dit euvel te duiden. Integendeel, het is u immers juist om dit gedeelte van zijn arbeid te doen. En wat de schrijver niet rechtstreeks uit zijn eigen pen laat vloeien, dat deelt hij u mede als zelfbespiegeling van zijne personen. Het is niet meer dan natuurlijk, dat hij *Crime d'amour* besluit met een lange meditatie van Armand, den schuldigen minnaar, dat hij het verhaal van *Le Disciple* voor verreweg het grootste gedeelte door den ongelukkigen Robert Greslou zelven laat te boek stellen en het u voorzet in den vorm eener ‘Confession d'un jeune homme’.

Trouwens, het onderscheid tusschen den schrijver zelven en zijne personen is dikwijls niet meer dan eene zeer doorzichtige fictie. In *Mensonges* treden twee mannen op: René Vincy, de jonge dichter, en zijn vriend Claude Larcher, de reeds beroemde publicist. In beide heeft hij zich zelven geteekend. René is de jonge Paul Bourget, met zijn artistiek uiterlijk en zijn lange haren, uit den tijd toen hij zijn eerste succès vierde, zijn eersten salon binnen trad en, door een ‘mirage sentimental’ misleid, zijn hart en zijn leven wegschonk aan de eerste ‘gredine du grand monde.’ Claude Larcher is de Bourget van later, de ‘analyste aigu du coeur de la femme’, de ‘psychologue subtil’, die wel nu en dan uitroept: ‘ma maîtresse est bien jolie; au diable l'analyse!’ maar die toch het ‘analytisch romantisme’ waardoor hij zich voelt aangetast, zorgvuldig bij zich aankweekt, om ook die ziekte van den geest te beter te kunnen bestudeeren, de ‘artiste viveur et mondain’, van wien de vrouwen zeggen: ‘hij is altijd verliefd geworden op coquet-

tes en coquines en meent nu dat wij alle zijn zooals zij,' maar die zelf op de vrouw geen andere lofrede weet te houden dan deze: 'Avec les femmes, tout est possible, même le bien!'

Dit alles verhoogt uwe belangstelling in den persoon des schrijvers, in zijne denkbeelden, in zijne kunst, in de resultaten van zijn zielkundige analyse. Maar uwe belangstelling in de personen zijner romans geraakt daarbij op den achtergrond. Wat u boeit is niet zoozeer de schilderij die hij voor u ophangt, als wel de schetsen en studiën waarnaar de verschillende figuren der schilderij zijn uitgewerkt en gegroepeerd. Toen *Mensonges* in het licht was verschenen, zeide het publiek: 'nu heeft Bourget voor het eerst getoond dat hij ook romanschrijver is.' Ik kan mij begrijpen, dat er zijn die zelfs na *Mensonges* dit maar half toestemmen. Maar bovenal zou ik dezen uitroep mogelijk achten: 'hoe jammer, dat hij het al te veel heeft willen zijn!' De 'leçon d'anatomie' is geen onderwerp voor een groote kleurige schilderij. Bourget toont het meest zijn talent als kunstenaar, wanneer hij, in plaats van het palet, de graveerstift ter hand neemt en zijne artistieke visioenen nederlegt in hetgeen hij zelf, van Hippolyte Castille sprekend, genoemd heeft, 'des eaux-fortes psychologiques.' Zoo hij nog in iets anders bijzonder uitmunt, dan is het in de fijne pastelteekening. Zijne vrouwenportretten zijn zoo zacht getint, zoo fijn gedoezeld, dat gij niet alleen het donzige der huid meent te tasten, maar dat zelfs de geuren u schijnen te omzweven waarmede deze bevallige mondaines haar boudoir geparfumeerd hebben. Er ligt een bijzondere aantrekkelijkheid in de vereeniging dier beide, schijnbaar zoo uiteenloopende talenten. En het zou mij niet verwonderen zoo de bekoring welke deze artist, zoowel zijn persoon als zijn werk, op de Parijsche vrouwen uitoefent, gelegen was in de zachtheid waarmede hij haar gelaat, of haar masker, weet te schilderen, en in de scherpte waarmede hij haar ziel weet te ontleden.

Nu en dan, vooral wanneer hij lijdende vrouwen tot het voorwerp zijner studie maakt, zou men zelfs zeggen, dat hij beide kunsten in een soort van 'art intermédiaire' weet te vereenigen. Of, wat dunkt u van deze bladzijde uit *l'Irréparable?* Het geldt hier den zielstoestand van de arme Noémie Hurtrel, lijdend onder de herinnering aan dat vreeselijk oogenblik waarop een ellendeling, dien hare onschuldige koketterieën wellicht

hadden aangemoedigd, haar met geweld haar eer heeft ontnomen.

‘Het jonge meisje staarde in het vuur, of keek naar de laaghangende lucht, of naar den tuin, waarin de ruwe wind der vlaamsche vlakten de boomen deed schudden. Zij staarde dat alles aan, maar zonder het te zien, terwijl zij in haar ziel een wonde voelde opengaan en bloeden. Ja, een wonde! zoo noemde zij onwillekeurig het zonderlinge leed waardoor zij was aangetast. Het was niet een onafgebroken lijden, zooals het verdriet dat door den dood van een geliefd voorwerp wordt opgewekt. Neen, maar die vlijmende, doffe smart die telkens verdwijnt en telkens weder terugkeert, “cette lancinante et sourde et périodique douleur”, zoo goed bekend bij allen die, evenals zij, te lijden hebben van eene Voorstelling, een Beeld, dat beurtelings komt en gaat, naar dat de grillen der gedachten het verjagen of het te voorschijn roepen. Voor het uiterlijk is uw leven als dat van andere menschen; in uw dagelijksch bestaan is niets veranderd. Maar een onbeduidende gebeurtenis, eene kleine wisseling in uwe gedachten, doet op eens dat vreeselijk Beeld voor u oprijzen. Dan overmeestert u een fysieke en zedelijke angst, zoo hevig dat gij meent te zullen bezwijken. Juist op de plaats van het hart dringt een naald in uwe borst, die u langzaam doorboort. Al wat er vroolijks en krachtigs leeft in uw gemoed is op eens verlamd. Gij gevoelt, dat zoo deze crisis van smart moest aanhouden, gij zoudt sterven.’

Wat zou men in dezen trant veel willen aanhalen! Zoo, bij voorbeeld, uit *Mensonges*, die teekening van Madame Moraines in haar mollig gemeubelde toiletkamer, waar de kamenier bezig is haar te kappen. Zij denkt aan haar man en zegt tot zich zelve: ‘Le brave coeur!’ En op hetzelfde oogenblik denkt ze aan den minnaar die haar zoo pas diamanten oorringen heeft gebracht, en ze zegt ‘presque dans la même pensée: Le bon ami!’ Die twee zoo tegenstrijdige indrukken vloeiden samen in dat hoofdje, wier fijne haren golfden onder de kam van blond schildpad, gelijk de twee toestanden, huwelijk en echtbreuk, samenvielen in haar leven. ‘Les femmes excellent à ces mosaïques morales, qui cessent de paraître monstrueuses quand on en a suivi le tranquille et progressif travail.’

Of, in een ander genre, dat hoofdstuk uit *Mensonges* met zijn brutalen titel ‘Le plus heureux des quatre,’ waarin Bourget den oudste der beide minnaars van Madame Moraines teekent,

den baron Desforges, die het schandelijk bedrog zijner minnares ontdekt heeft en, na den toestand kalm te hebben overwogen met zijn beroemde ‘jugeotte,’ tot de conclusie komt, ‘que tout s'arrange’ en dat het voor zijn rust, zijn gezondheid en zijn genoegen maar beter is geen schandaal te maken en zijn treurige plaats in het leven dier vrouw te blijven bekleeden.

Dat hij in dienzelfden roman ook een paar reine vrouwenfiguren laat optreden, Emilie, René's zuster, en Rosalie, zijn verloofde, dat hij ook de liefde en het lijden van dit arme meisje even fijn, met dezelfde zorg, zij het dan ook wat vluchtiger, weet te ontleden, - bewijst, meen ik, wat hierboven werd beweerd, dat Bourget, sints hij wezenlijk romanschrijver is geworden, nu en dan beproeft den ‘roman idéal’ te geven waarover hij in 1873 de lezers der *Revue des deux mondes* onderhield. Ook in *Le Disciple* teekende hij in krachtige lijnen het beeld van den eerlijken officier, Charlotte's broeder, die het geheim van de schande zijner zuster in de volle rechtszaal onthult, om het vellen van een onrechtvaardig vonnis te verhoeden, maar die een oogenblik daarna zelf den vrijgesprokene met den dood straft, om haar geschonden eer te wreken.

Wat ik echter bovenal als een bewijs voor bovengenoemde stelling zou willen aanvoeren, dat zijn die zonderlinge bladzijden waarmede Bourget zijn laatste romans besluit, die de waarde van het kunstwerk zeker niet verhoogen, maar die de bedoeling, of liever, het streven van den schrijver verraden. Het is de lange preek van l'abbé Taconet in *Mensonges*, die de geleerde analyse van Susanne's karakter door Claude Larcher in zijn brave, ruwe taal eenvoudig aldus vertolkt: ‘Tout cela c'est de grandes saletés!’ Het is, in *Le Disciple*, dat ‘Onze Vader’ dat de Darwinistische wijsgeer, wanneer hij bij het lijk van zijn leerling staat, wel niet op zijne lippen, maar toch in zijn herinnering voelt opkomen.

Men mag die slottafereelen uit het oogpunt der kunst conventies of onhandigheden, uit het oogpunt der wijsbegeerte inconsequenties of sentimentaliteiten noemen, - maar men mag niet voorbijzien dat Bourget ze heeft w i l l e n schrijven, dat hij een deel der conclusie van zijn werk daarin heeft nedergelegd, dat hij in die preeken en die palinodiën even oprecht is geweest als in de meest cynische uitspraken van zijn pessimisme.

Wat hij in de geschriften van zijn evenbeeld Claude Lar-

cher doet opmerken, namelijk, niet alleen ‘l'acuité d'analyse’, niet alleen ‘l'âpreté du dialogue’, maar ook ‘l'ardeur souffrante de l'idéal’ - dat mag ook in zijn eigen werken niet worden voorbijgezien.

Hij wil nog altijd wat hij in 1873 wilde: ‘dégager la loi qui gouverne les passions humaines’, maar ook: ‘se souvenir qu'un désordre immense est au fond des âmes’.

V.

Bourget heeft zijn taak nog niet afgewerkt. Hij is te jong om niet veel te beloven, te krachtig om zijn beloften niet gestand te doen. Reeds heeft hij in zijne *Etudes et portraits* nader toegelicht en aangevuld wat hij, over letterkunde, over esthetica en wijsbegeerte, in zijne *Essais* geschreven had. Met ongeduld wachten zijn vrienden op den *Balzac* dien hij beloofd heeft; het zal een boek zijn vol hooge vereering; want Balzac vormt met Goethe en Stendhal zijn triniteit. Hoeveel kan men nog niet tegemoet zien van een zoo onvermoeiden werker, die, hetzij hij zich terugtrekke in zijn Parijsch boudoir, hetzij hij, uit zijn aard een zwerver, in het kille, aristocratische Engeland of in het zonnige, wereldsche Zuiden zijn tent voor een poos opsla, altijd en overal met denzelfden erust, dezelfde kalmte, dezelfde strenge methode zijn analytischen arbeid verricht en, langzaam peinzend, den kunstvorm zoekt waarin hij de resultaten van dien arbeid zal nederleggen.

Daarom, wie thans over Bourget schrijft, heeft zeer sterk het gevoel, dat hij later nog weer de pen zal moeten opnemen, dat zijn teekening niet afgewerkt, zijn oordeel niet volledig kan zijn. Hij is er zelfs op voorbereid dat hij hier en daar vroeger aangebrachte toetsen zal moeten uitwisschen en zachte trekken zal moeten verscherpen.

Een soortgelijken indruk maakt ook de persoon van Bourget op den vreemdeling die het voorrecht heeft hem in een der geletterde salons van Parijs te ontmoeten. Soms treft u zijne beminnelijkheid, die bijna vertrouwelijkheid zou kunnen heeten; dan weer is er iets koels en voornaams in zijn optreden. Zijn blik is scherp, maar de bijziendheid laat er toch iets vaags in over. De zware wenkbrauw die het oog overwelft geeft aan de uitdrukking iets sombers; en toch is er weer iets luchtigs en

wereldsch in dat op- en nedergaan van den monocle, waarmede dat oog zich telkens moet wapenen. De trekken van zijn gelaat - men vergeleek hem, toen hij achttien jaren oud was bij den Antinous van het Vaticaan - passen weinig bij het kort afgesneden hoofdhaar, waardoor hij, aan de mode van den dag offerend, sints een paar jaren de zware, golvende haren vervangen heeft. Zijn fijne, aristocratische manieren vertolken wel de elegantie van den Franschman, maar schijnen u voor dien landaard niet levendig genoeg. Zijne stem is wat hoog, en niet bijzonder welluidend; ze klinkt alsof ze nog voller moest worden. In die toch zoo sterk sprekende persoonlijkheid schijnt het definitieve nog te ontbreken.

Maar op welk gebied Paul Bourget ook zijne denkbeelden moge wijzigen, in welk gevoel van den mensch zijn oog later dingen ontdekken moge die hij er vroeger niet in gezien heeft, - over de wereld der l i e f d e heeft hij niets nieuws meer te zeggen. Daarover heeft hij lang genoeg gesproken, altijd op denzelfden toon. De teleurstellingen van zijn jonge jaren hebben misschien het eerst die droefgeestige stemming bij hem gewekt; de ervaringen eener banale ‘débauche’ of van een sentimenteel dilettantisme, waaraan de hartstocht ontbrak, hebben die droefgeestigheid wellicht tot bitterheid doen overslaan. Maar de diepe grond zijner pessimistische beschouwingen over ‘l'amour moderne’ berusten niet enkel op persoonlijke ervaring. Ze zijn het resultaat eener lange pijnlijke ontleding, waaraan Bourget een goed deel van zijn leven gewijd heeft. Alexandre Dumas heeft hem hier het eerst den weg gewezen, misschien zonder het eigenlijk te bedoelen. Want deze ‘moraliste’ nam althans den schijn aan van te willen genezen wat den ‘psychologue’ eenvoudig ongeneeslijk voorkwam. ‘Le libertinage’ bij den man, ‘la recherche d'emotions’ bij de vrouw, en bij beide ten slotte: ‘le manque d'amour’, ‘l'impuissance d'aimer’!

Misschien, zoo de zeden in Frankrijk konden veranderen, zoo de opvoeding der vrouw deze maken kon tot de gelijke van den man, zoo de huwelijken op jonger leeftijd gesloten werden, zoo de verderfelijke internaten der jongensscholen werden opgeheven, zoo de verhouding tusschen de jongelieden van beiderlei kunne eenvoudiger en gemakkelijker werd, - misschien zou er dan nog iets aan te verhelpen zijn. Maar het hedendaagsche Frankrijk beweegt zich juist voortdurend in de tegenovergestelde richting.

Zoo oordeelde Bourget in zijne studie over Dumas; en al wat hij later over dat onderwerp heeft geschreven is slechts een vervolg geweest op die ontboezeming. Er was weemoed in die eerste bekentenis, medelijden vooral met de vrouw, ‘l'éternelle blessée’, ‘l'enfant malade et douze fois impure’. Maar koele bitterheid heeft, na tal van pijnlijke ontdekkingen, dien weemoed getemperd. En eindelijk heeft hij, half dartel, half cynisch, die *Physiologie de l'amour moderne* kunnen schrijven, waarin elke beweging der vrouw, elke begeerte van den man aan eene uitvoerige ontleding wordt onderworpen.

Zeker is het wuft karakter der *Vie parisienne*, - waarin Bourget, als ‘exécuteur testamentaire’ van Claude Larcher optredend, deze studie geplaatst heeft, - niet zonder invloed gebleven op den toon van zijn werk. Maar er is toch geen twijfel aan, of het is hem ernst geweest met die troostelooze ontleding der sexuëele liefde van zijn tijd. En nu moge men den spot drijven met zijne wonderlijke classificaties, zijne deftig geformuleerde stellingen, zijne subtiele statistieken; nu moge men zijn ‘homme à femmes’ voor eene legende uitmaken en enkel paradoxen zien in uitspraken als deze: ‘toute caresse sans conséquence diminue votre pouvoir sur une femme’; ‘il n'y a pas d'amour, il n'y a que des amants’; ‘chaque femme n'aime jamais qu'un seul et même homme; si elle prend des amants, c'est qu'elle le cherche’, en andere dergelijke meer, - ieder die een kijkje heeft kunnen nemen in dezen verborgen, - niet eens verborgen! - hoek van het Parijsche leven, zal aanstonds toestemmen, dat geen ontleding hier te cynisch, geen oordeel hier te brutaal, geen conclusie te troosteloos kan wezen. Zoo Bourget in deze *Physiologie de l'amour* den vroolijken toon niet had weten te vinden, zou hij zich misschien hebben geworpen in de zonderlinge ‘rêves de virginité’ van een Léon Tolstoï, om zijne tijdgenooten te verlossen van die sexuëele neigingen - duperie der natuur! - en dien geraffineerden wellust, - verraad der beschaving! - die zooveel jammeren over de wereld hebben gebracht en, met eene seconde van extatisch zingenot lokkend, haar uiterlijk in stand houden, maar innerlijk met ondergang bedreigen.

In de quaestie der liefde vonnist hij zonder appèl. Maar er is menig ander punt waarop hij zelf de herziening zijner droevige uitspraken voor mogelijk houdt. De scherpe, rustige

‘analyseur’ is ten allen tijde gebleken de man van ‘la vie inquiète’. Daar zijn pessimisme al den adel van teleurgesteld idealisme heeft behouden, zoo moet wel nu en dan een lichtstraal van hoop door die donkere stemming heenflikkeren. De afwisseling van licht en duister, die in zijn dichtbundels u telkens treft, is ook in zijne latere werken te bespeuren, al is het ook eene afwisseling zooals op den sombersten Decemberdag. Wanneer hij de crisis van onze dagen beschrijft als een keus tusschen pessimisme en geloof, dan vraagt hij: ‘quelle en sera l'issue?’ en hij durft evenmin beweren dat het met allen godsdienst gedaan, als dat er een nieuwe godsdienst in aantocht is. Elders luidt het, minder vertrouwend: ‘Ik vrees dat de antinomie tusschen de wetenschap en het zedelijk leven onoplosbaar is. N'importe! Il est généreux de s'efforcer de la résoudre’. En op een andere plaats, wanneer hij huivert voor het dreigend bankroet der beschaving: ‘j'imagine que ceux de nos contemporains que ces problêmes préoccupent sont pareils à moi, et qu'à cette angoissante question ils jettent tantôt une réponse de douleur, tantôt une réponse de foi et d'espérance.’

Ik zou verder willen gaan. Ik zou durven beweren dat Bourget, in alle oprechtheid, nu en dan iets van zich zelven verwacht voor die mogelijke regeneratie van zijne tijdgenooten. Hij is niet volkomen fin de siècle. Hij moge beh gen scheppen in zijne diagnose, hij berust niet met voldoening in haar somber resultaat. Hij zou willen, dat tusschen zijne vingers het ontleedmes van den patholoog-anatoom het opereermes werd van den chirurg.

Van dit standpunt moet ook, naar mij voorkomt, die voorrede van *Le Disciple* beoordeeld worden waarin sommigen ijdel vertoon, ‘pose’, hebben willen zien, en die ook bij ons te lande is gehouden, niet voor het trompetsignaal van den jongen aanvoerder eener keurbende, maar voor het schorre commando van een congestieven sergeant-majoor.

Zeer ten onrechte, naar ik meen. Bourget heeft in ieder geval die voorrede ernstig bedoeld. Tweeërlei gevoel heeft hem die woorden ‘A un jeune homme’ in de pen gegeven: vooreerst, een gevoel van verantwoordelijkheid, bij de gedachte, dat zijne geschriften voor de jongeren zullen wezen wat die der ouderen voor hem geweest zijn; en, ten andere, de vrees, dat òf de cynische ‘jouisseurs’ hem tot hun lichtzinnige bende

zouden rekenen, òf de intellectueele epicuristen hem, die wel eens tot hen behoord heeft, voor goed in hun gilde zouden willen inlijven. Hij heeft zich willen losmaken uit een verband waarin hij zich niet geheel thuis gevoelt.

Voorzeker, er is veel onhandigs in die voorrede. Bourget heeft haar te vroeg geschreven, voordat hij eigenlijk nog goed wist wat hij te zeggen had. Men krijgt meer den indruk van iemand die zich zelven eene overtuiging wil opdringen dan van iemand die eene vaste overtuiging heeft; meer van een die leidsman zou willen worden, dan van een die gevoelt dat hij het wezen kan. De toon dier voorrede mist het sobere waaraan wij in Bourget's proza gewoon zijn; hij heeft iets gezwollens, gelijk de toon van sommige predikers, wier geluid te scheller wordt naarmate zij zelve minder overtuigd zijn van hetgeen zij zeggen. Met de vage mystiek van dat ‘geloof aan uw eigen ziel!’ komt men niet ver. Zoo er eene oplossing van het levensraadsel bestaat, mag zij niet meer buiten de wetenschap om gezocht worden. Er is zelfs iets komisch in, wanneer iemand met zekeren ophef, met een plechtig handgebaar - ‘ik zweer u!’ - een jongen man toeroept: ‘oefen u in twee deugden; gij moet leeren l i e f h e b b e n en leeren w i l l e n !’ terwijl hij er niet bijvoegt wat het voorwerp dier liefde, welke de richting van dien wil moet wezen. Het is den toehoorder te vergeven zoo deze daarbij denkt aan zekere mixturen, die wel van een medisch etiket voorzien zijn, maar waarin het geneeskrachtige kruid ontbreekt.

En toch zoudt gij lasteren, zoo het woord ‘charlatan’ u hier op de lippen kwam. ‘Il faut toujours le prendre au sérieux’, zeide mij eens een van Bourget's jongere vrienden. En onwillekeurig denk ik ook aan dat andere woord, door de zeer intelligente vrouw van een zijner oudere vrienden van hem gebezigd: ‘il est très enfant.’

Is het ook wel zoo te verwonderen, dat nu en dan hoop en veerkracht het bij Bourget winnen van somberheid en berusting? Hij leeft niet alleen in den kring der jonge pessimisten en decadenten, die tot hem opzien als tot hun meester; niet alleen in den kring der overprikkelde en fijngevoelige Parisiennes, die hem zoo gaarne tot den medeplichtige of den biechtvader harer zonden maken. Hij geniet ook den omgang van krachtiger geesten. Hij drukt ook de vriendenhand van mannen als Melchior de Vogüé en Albert Sorel, die nog on-

langs, ter eere van hunne intrede onder den koepel van het ‘Institut’, door Gabriel Monod, den eerevoorzitter van den ‘Cercle Saint-Simon’, begroet werden als de vertegenwoordigers van het vertrouwen in Frankrijks onverwoestbaar leven, als de ontdekkers van nieuwe bronnen van levenslust, menschenliefde en hoop. Aan zulk een invloed kan zijne gevoelige natuur zich niet geheel en al onttrekken.

Bovendien, hij heeft Frankrijk lief. Hoeveel hij moge gezworven hebben, hoezeer hij moge dwepen met de kunst die hij in Italië heeft bewonderd, met de maatschappij die hij in Engeland heeft leeren kennen, Cosmopolis is niet zijn vaderstad. De roman waaraan hij thans werkt, zal niet alleen de analyse wezen van een ziekteverschijnsel; hij zal eene conclusie bevatten: den eisch om het patriotisme hoog te houden. Lees daarom die voorrede van *Le Disciple* met zooveel kritiek en zooveel ironie als gij wilt, maar heb althans eerbied voor het patriotisme dat er uit spreekt; dat patriotisme is waar. En zoo gij mocht betwijfelen of dit gevoel wel zoo oud bij hem is als hij voorgeeft, of het reeds zoo plechtig heeft getuigd, gelijk hij beweert, in de dagen na den oorlog, toen hij zelf nog nauw de knapenschoenen was ontwassen, dan verwijs ik u naar dat reeds genoemde artikel van 1873, waarin hij aan de romanlitteratuur den eisch stelde dat ze zou wezen ‘soucieuse de la France avant toutes choses’, en de plichten van den ‘écrivain qui se respecte’ aldus formuleerde: ‘la vérité humaine et morale, le souci du style et le patriotisme’.

Doch laat mij liever door eene persoonlijke herinnering mijne opvatting van Bourget mogen voltooien.

Het was den 15^{den} Januari van het vorige jaar, Molière's verjaardag. In het Théâtre français werd de bekende feestelijke voorstelling ter eere van zijne nagedachtenis gegeven. Op het affiche stond natuurlijk ook *Le Malade imaginaire* aangekondigd, compleet, ‘avec la cerémonie’, met de grappige doctorspromotie er bij.

Dien avond viel de 15de Januari op een Dinsdag, een der abonnementsdagen van het theater, een dier ‘Mardi's’ waarop de artisten gewoon zijn meer voor witte dassen en gedecolleteerde schouders dan voor oogen en ooren te spelen. Ditmaal was het publiek nog al aandachtig, en Molière kon ongeveer alleen aan het woord blijven.

Toevallig was mij een fauteuil toebedeeld naast dien van Paul Bourget. De voorstelling scheen hem te amuseeren. Hij lachte hartelijk mede om het brutale gezond verstand van Toinette en de idiote dwaasheden van Thomas Diafoirus, al schonk hij ook een goed deel van zijn aandacht aan eene naburige baignoire, waarin de blinkend blanke schouders van twee slanke vrouwen zich afteekenden tegen den donkeren achtergrond.

Mij moest natuurlijk de tegenstelling treffen tusschen den dichter van *Le Malade imaginaire* vóór mij, en naast mij, den schilder van 'la maladie du siècle', waarlijk geen ingebeelde ziekte. Hoe vroolijk zwaaide Molière den geesel der satire boven de hoofden der waanwijze medici van zijn tijd, die een gezond mensch wisten ziek te verklaren of ziek te maken, om hem dan te genezen met dat eenvoudige: 'Clysterium donare, Postea seignare, Ensuita purgare!' Met welk een komische kracht drukte de praeses der ceremonie den nieuwen collega de doctorsmuts tot over de ooren, terwijl hij hem plechtig de macht verleende om 'te purgeeren, ader te laten, te kerven, te snijden en te moorden, ongestraft, over de gansche aarde!'

Maar zoo dikwijls ik opzag naar mijn buurman, was het alsof ik ver, heel ver werd weggevoerd van Molière. Dan verdween voor mijn oog de ruime promotiezaal 'style Louis XIV', met haar vijftal stralende luchters, gevuld door de kleurige doctormantels der tooneelspelers, en waarin de dwaasheden der gulle satire lachend weerklonken. Dan zag ik vóór mij het kleine geparfumeerde boudoir der stille ruc de Madame, spaarzaam en wazig verlicht, en in dat boudoir den talentvollen pessimist, somber gebogen over het handschrift van *Mensonges*. Wel had deze met Molière den diepen zin voor waarheid gemeen. Maar, terwijl de oude dichter alleen de huichelarij eener gekunstelde wereld ontmaskerde en aan de reinheid der natuur geloofde, terwijl hij in de tranen van Angélique en in den lach van Toinette niets bespeurde dan waarheid, - had deze jonge schrijver immers juist in de natuur zelve de leugen ontdekt; zijn Angéliques zijn verfijnde bedriegsters geworden, en zijne Toinettes liegen zonden wroeging mede.

En toch, - toen Bourget mij sprak over zijn arbeid, over zijn plan om nog meer kwalen te ontleden, nog meer wonden bloot te leggen, maar om dan ook eindelijk te zoeken naar het geneesmiddel voor die kwalen, naar eene filosofie waardoor de

jonge generatie zou kunnen worden opgeheven uit haar verlammend cynisme, en die voor Frankrijk de bron van een nieuw en krachtiger idealisme zou kunnen worden, - toen was het mij weer als of ik niet zoo heel ver was afgedwaald van Molière.

Zelfs de clownachtige doctorspromotie die daar op het tooneel vertoond werd, deed mij denken aan den talentvollen anatoom die naast mij was gezeten. Was ook hem niet de gave verleend om te snijden en te ontleden, ten bloede toe? Maar, zoo hij ten volle die macht aanvaardde, die ‘virtutem et puissanciam seignandi, perçandi, taillandi, coupandi per totam terram’, tegen het ‘et occidendi’, tegen de kunst om ook te dooden, had ik hem ernstig en hoopvol hooren protesteeren. Ook deze ‘psychologue’ zou ‘moraliste’ willen zijn.

Neen waarlijk, in het moderne Parijs is nog niet alles wat ‘fin de siècle’ heet de voorbode van bederf en decadentie. Zelfs in een geparfumeerd boudoir als dat van Bourget wordt nog geen stiklucht ingeademd. Het staat nog veel te dicht bij het ‘Huis van Molière’.

Of moet ik mij wellicht herinneren, dat ook dáár, in ‘la Maison de Molière’, niet alles vroolijkheid is en luimige satire? - dat reeds twee eeuwen lang naast het gehuichel der Bélines en der Célimènes nog iets anders vernomen wordt dan de gezonde lach der Toinettes en der Dorines? - dat de pijnlijke verzuchtingen van Alceste er reeds in Molière's tijd luide hebben geklonken?

Zou werkelijk ook dáár ‘Le Misanthrope’ het langst aan het woord blijven?

A.G. VAN HAMEL.

Een bezoek aan de immuniteiten der Utrechtsche kapittelen.

De invoering van het stelsel van burgerlijke gemeenten heeft onze steden onttroond. Er bestaan geen steden meer: immers zij hebben geen voorrang boven de dorpen, en het deel eener gemeente, dat eertijds stad heette, verschilt rechtens in geen enkel opzicht van het overige deel, het platteland, dat vroeger de steden omringde. Toch wil het spraakgebruik aan het wegvallen van het verschil nog niet gelooven. En terecht, want geen onzer zal een oogenblik twijfelen, of hij zich in eene stad of in een dorp, binnen of buiten de voormalige poorten bevindt. Liggen op het platteland de huizen over het veld verstrooid, - merkt men in een dorp zekere concentratie van huizen op, eene kern, die zich om eene kerspelkerk heeft gegroepeerd, - nergens vindt men die aaneengesloten rijen huizen, die aan alle zijden regelmatig bebouwde straten en pleinen, waaraan ieder dadelijk den eigenaardigen bouwtrant eener voormalige stad herkent. Dit onderscheid is geenszins toevallig: het herinnert aan de tijden, toen de steden, binnen hare ringmuren besloten, eerlang beëngd, alle plekjes grond, die van den openbaren weg af toegankelijk waren, meer en meer tot bouwterrein gebruikten en gebruiken moesten. Lagen in de oudste tijden de huizen ook in onze steden meestal midden op groote perceelen tuingrond, allengs werd het bezit van zoo groote erven eene te kostbare weelde, en de armoede van den een, de winzucht van den ander verbrokkelde langzamerhand die omvangrijke bezittingen. In onzen tijd, nu de vestingmuren definitief gevallen zijn, is ook het bouwen van villa's in onze voorsteden dadelijk hervat.

Onze oude steden doen zich dus in veel sterkere mate dan dorpen of gehuchten voor als éénheden. En dat begrip van eenheid wordt voor onze verbeelding nog veel sterker, wanneer wij ons die aaneengeslotene huismassa's omgeven denken door een rondloopenden muur en gracht. Onze middeleeuwsche steden met hare afzonderlijke administratie en rechtsbedeeling, met hare op zich zelve staande militaire inrichting, met hare zelfstandige organisatie van den arbeid, met haar sterk sprekenden burgerzin, soms met hare groote politieke onafhankelijkheid, schijnen ons veel meer afgeslotene eenheden dan onze moderne middelpunten van verkeer. Denken wij daarbij aan de scherpe afscheiding tusschen de onderdeelen van een middeleeuwschen staat, dan worden wij dan ook als gedrongen tot de gevolgtrekking, dat die onderdeelen zelven zich, in oneindig sterkere mate dan thans, één moeten gevoeld hebben tegen alle buitenstaanden.

Toch is deze conclusie volkomen onjuist. Ik laat daar, dat zich bijna overal verschillende ‘dagelijksche gerechten’ in de steden bevonden, die in de rechtspraak (althans in de civiele) onttrokken waren aan den stedelijken rechter, en dus gedeeltelijk andere belangen dan hunne medeburgers hadden. Er was erger. Vele steden bevatten in zich eene of meer kleinere steden, die alleen door den gemeenschappelijken ringmuur met elkander verbonden waren. Geene stad was zoo klein, of men vond er een klooster, op welks drempel de magistraat zijne macht verloor. Was dit klooster eene oude stichting, misschien eene machtige abdij, dan besloot deze binnen haren ringmuur soms uitgestrekte terreinen met bakkerijen, brouwerijen, voorraadschuren, stallen en woningen voor de onderhoorigen der kloosterlingen, die aan het geheel, niet minder dan aan eene abdij ten platten lande, het uiterlijk van een dorpje schonken. Het moet voor den raad der stad reeds eene onaangename belemmering geweest zijn, dat dit talrijke, niet tot de burgerij behoorende personeel zich binnen zijne muren genesteld had en zijne bevelen kon trotseeren. Hun verblijf gaf (vooral bij de vrouwenkloosters) aanleiding tot voortdurende geschillen met de stedelijke gilden, die zich over de concurrentie der zusters beklaagden op dezelfde wijze als onze hedendaagsche handwerkslieden over den gevangenis-arbeid. Maar de kloosterlingen bleven althans grootendeels binnen hunne muren, en had men van hen geenerlei bate, zij verstrekten niet tot grooten last.

Moeielijker was de taak voor de stedelijke besturen, die het voorrecht bezaten eene kapittelkerk in hun midden te hebben. Ook de leden dezer colleges waren geene burgers, maar zij bleven niet als de monniken binnen hunne muren. Voor hen, die als groote heeren in hunne eigene huizen leefden, had het leven en streven der wereld volstrekt niet alle bekoorlijkheid en alle belang verloren. Zonder eenige noemenswaardige verplichte bezigheid levende, bewogen zij zich den ganschen dag vrijelijk tusschen de burgers, namen deel aan de speculatiën der kooplieden, aan de politieke woelingen der partijen, en traden dikwijls op als leiders van een oproer tegen den raad. En met dat al droegen zij in geen enkel opzicht mede in de lasten der burgerij: van de betaling der belastingen waren zij vrij, tot het bouwen van den ringmuur contribueerden zij slechts, als zij zich bij contract daartoe verbonden hadden[1)], voor de verdediging der stad lieten zij de burgers zelven zorgen. Nog meer, zij schroomden niet, hunne privilegiën te misbruiken: in de annalen van geene stad, die een kapittel bezat, ontbreken de twisten over het onderkruipen der neringdoenden door de accijnsvrije kanunniken, die zich niet ontzagen hun geheiligd territoir te bevlekken door het tappen van wijn, dien zij bij groote hoeveelheden insloegen en beneden den stadsprijs verkochten. Er viel daartegen niets te doen, want de stadsregeering was machteloos: aan de poort der immunititeit hield haar gezag op. Doch wat nog te dragen zou geweest zijn van de bevoorrechte geestelijkheid, werd duldeloos, zoodra het bewonen der immuniteit een voorwendsel werd voor wereldlijke personen, om zich aan rechtmatige verplichtingen te onttrekken, - werd ergerlijk, toen men wereldlijke personen zich met oogluiking der kapittelen zag nestelen in de kloosterhuizen en daardoor de privilegiën der geestelijkheid genieten. Was het wonder, dat de burgerij deze praktijken met steeds klimmenden weerzin aanzag? was het te laken, dat zij deze heeren, die hare meesters niet waren en hare broeders niet wilden zijn, met wrok gadesloeg? Neen, zeker niet: de eeuwenlange geschillen en de onafgebrokene spanning tusschen burgers en kapittelgeestelijken waren verklaarbaar, natuurlijk. Toch was eene definitieve beslechting dier

1) En in dat geval op een voet van gelijkheid: stad en kapittel bouwden dan den muur *te zamen*. (Vgl. Bär, Koblenzer Mauerbau. p. 4, 139.)

geschillen gedurende de middeleeuwen onmogelijk: de kapittelstad had evenveel recht van bestaan als de stad der burgerij. Evenals deze was zij door een immuniteitsprivilege onttrokken aan het gezag van de rechters en bestuurders der omliggende streek. Dat het eene privilege een geestelijk, het andere een wereldlijk was, maakte geen verschil. De gevolgen waren dezelfden: vrijheid van de rechtspraak en vrijheid van de belasting der omwonenden; dus natuurlijk ook eigene rechtspraak en een eigen bestuur. De gelijkheid der beide steden vertoonde zich ook uiterlijk: de 'immuniteit'[1] of 'vryheyt' van elk kapittel (waarin zich de voor de kanunniken der kerk bestemde claustrale huizen of kloosterhuizen bevonden) was evenals eene stad omgeven door muur en gracht, alleen door eene poort met eene brug toegankelijk, en dus geheel afgescheiden van de eigenlijke stad.

Ik stel mij voor, u van het uiterlijk dezer kleine stadjes en van hare inrichting eene schets te geven. Bij voorkeur wend ik mij daartoe naar Utrecht, de oude bisschopsstad, die het voorrecht had, niet minder dan vijf zulke gewijde terreinen binnen hare muren te omsluiten. Hij, die thans de stad bezoekt, zal deze plaatsen nauwelijks kunnen terugvinden: alles is verbouwd en veranderd, en alleen de namen herinneren den oppervlakkigen beschouwer aan de oude toestanden. Doch elders is dit minder het geval: vergunt mij derhalve als inleiding u even mede te nemen naar verre landen.

Wij bevinden ons in de breede, vroolijke hoofdstraat van het stadje Gloucester in Engeland. Sla die straat in aan uwe rechterzijde, nauw en donker, bijna een steeg. Een eind voorttredende bevindt gij u plotseling onder een rijk versierden gothischen boog, die bij nadere beschouwing eene poort blijkt, waarvan de deuren zijn weggenomen. Nog eenige schreden en ge betreedt een uitgestrekt met gras begroeid plein, bijna een weiland. Daar verrijst zij voor u, de prachtige cathedraal van Gloucester, trotsch en statig, glinsterend wit in het midden van het veld onder den blauwen hemel. Zie om u heen! Het geheele plein is stil en eenzaam; gij verneemt hier niets van het gewoel der drukke hoofdstraat. Alleen in de verte een paar mannen

1) Immunis = vrij, bevrijd. In den volksmond werd deze naam gewoonlijk verbasterd tot *montade* of *mandaet*.

in witte kleederen, die het grasveld oversteken. Het zijn de deken en een der kanunniken, die aan den dienst hebben deelgenomen en nog hunne kerkgewaden dragen. Zij gaan thans naar huis, en als ge hen ziet binnentreden, bemerkt gij, dat rondom het plein huizen gebouwd zijn, onregelmatig maar vroolijk, allen met vriendelijke tuinen voor de deur, die door hekken van het plein zijn afgescheiden. Daar wonen de leden van het kapittel. Als ge verder gaat en het plein rondwandelt, ziet gij steeds meer van die huizen, sommigen ook gebouwd tegen de beide kruisgangen aan, terwijl oude klimopranken de vervallene bogen van den gang en de vensters der huizen versieren. Rustiger, liefelijker plekje in den vroolijken zonneschijn, hier getemperd door de schaduwen der heerlijke kerk, waaruit nog het orgelspel van den ochtenddienst weerklinkt, is nauwelijks denkbaar. Achter den kruisgang betreedt gij een geheimzinnig warnet van gangen en straatjes; weder eene oude poort, en ge staat in eene doodsche straat, die u gelegenheid geeft op te merken, dat de huizen alleen van het plein af toegankelijk zijn en van achteren bijna blinde muren vertoonen, terwijl ze aan de andere zijde van het plein tegen de achterhuizen der hoofdstraat zijn aangebouwd.

Dit is het aantrekkelijke beeld eener cathedraal met hare immuniteit. Doch het is een gemoderniseerd beeld, waar men behendig van het oude zooveel behouden heeft, als strekken kon om de charme der plaats niet weg te nemen, doch overigens licht en zonneschijn en bloemen heeft toegelaten zooveel men kon. Toen ge de beide mannen in het wit zaagt naderen, waandet ge u een oogenblik in de middeleeuwen verplaatst, maar die waan duurde slechts een oogenblik: de vroolijkheid en de netheid uwer omgeving verstoorden die illusie, al verhoogden zij de aantrekkelijkheid van het tafereel.

Wilt gij de middeleeuwen zien, onvermengd en onverbasterd, verplaats u dan met mij naar andere streken en breng een bezoek aan het stadje Xanten, niet ver van Kleef. Als ge het hobbelige plaveisel der hoofdstraat - ik geloof dat het de eenige is - betreedt; als ge de morsige woningen en hutten en varkenshokken, die ze omzoomen, beschouwt, denkt ge hier niets te zullen vinden dan een uitgestrekt, vuil boerendorp. En inderdaad, al vorderen wij op onzen weg, er is niets aantrekkelijks hier te vinden; het raadhuis zelf en de overige

hoofdgebouwen, alles is klein, morsig en vervallen. Eindelijk zijn wij de stad ten einde toe doorgewandeld, en dan, als wij den moed bijna opgeven, dan vinden wij het doel van onzen tocht, de beroemde St. Victorskerk. Zij staat niet midden op een ruim plein, harer waardig; integendeel, wij zien hare hooge muren uitsteken boven eenige lage oude woningen. Niet zonder moeite vinden wij den toegang. Wij staan voor een vervallen muur, waarover eenige vensters en daken heengluren; om den muur loopt eene morsige sloot, waarover eene steenen brug ligt. Zij verleent toegang tot eene poort tusschen de huizen, eene echte middeleeuwsche poort met torens. En dan, dan zien wij de kerk voor ons! Zij is groot, zeer groot, maar zij schijnt nog grooter door hare treurige omgeving. Een pleintje, met gras begroeid, waarop een crucifix met de zeven staties uit Christus' lijden zich verheft. Rondom oude, vervallene huizen van het echte Duitsche ‘Fachwerk’ met leem besmeerd. Die huizen steunen met hunne achterzijden tegen en op den muur, die het geheel omgeeft; van voren hebben zij pleintjes of tuintjes, door muren van het kerkhof gescheiden. Alles is doodsch en verlaten; men ziet niets, men hoort niets, de huizen zijn vuil en het plein is vuil. Alleen de kerk is schoon, schitterend schoon, machtig en aangrijpend; alleen aan haar schijnt eenige zorg gewijd te worden. Men gevoelt het, dat om haar en door haar al deze huizen, ja het geheele stadje bestaat. Men begrijpt, dat men hier een beeld voor zich heeft uit het verre verleden, en de verbeelding kan zich voorstellen, hoe om deze grootsche kapittelkerk, gesticht in eene vruchtbare, doch weinig bevolkte streek, zich langzamerhand buiten den muur en geheel van de kerk afgescheiden, doch onder hare bescherming eene nijvere bevolking heeft nedergezet. Evenals de omgeving der oude rijke abdijen meestal scharen van hoorigen of arme vrijen aantrok, die in den landbouw of in de kleine industrie bezigheid en in de geestelijke heeren gereede afnemers vonden, zoo moet ook het Xantensche kapittel de kern van het stadje aan zijnen voet zijn geweest. Had het geluk gewild, dat de kerk aan eene groote rivier of een veel bezochten hoofdweg gelegen had, dan begrijpt men, hoe uit zulk een klein begin allengs eene welvarende handelsstad had kunnen groeien. Elders is dit geschied: Xanten is gebleven wat het was, omdat er geene aanleiding was tot verandering. En waar alles in den

omtrek is vooruitgegaan, schijnt het stille, afgelegene stadje nòg minder dan het is. Maar met dat al vertoont ons deze onaanzienlijke plaats het vervallene, maar getrouwe beeld eener middeleeuwsche kapittelkerk met hare immuniteit en hare verdere omgeving.

Met dit beeld in de gedachten, is het ons gemakkelijk aan de hand der oorkonden uit de Utrechtsche toestanden van heden de middeleeuwsche te reconstrueeren. Ik wil u echter vooraf verschooning vragen, dat ik moet beginnen met u lastig te vallen met eenige lokale bijzonderheden, alleen voor den Utrechtenaar begrijpelijk, doch voor het recht verstand der zaak onmisbaar.

Reeds dadelijk moeten wij scherp onderscheiden tusschen de immuniteiten onzer beide oudste kapittelen, den Dom en Oudmunster, en die der drie jongere kerken; terwijl het weinige, dat ik van Amersfoort weet, weder een geheel ander beeld vertoont. De Dom en Oudmunster waren naast elkander gelegen op het tegenwoordige Domplein; zóó dicht (vooral sedert de belangrijke vergrooting van den Dom bij den herbouw der 13de eeuw), dat er slechts eene smalle ruimte met eene goot tusschen beiden overbleef. De grond, die bij de kerken behoorde, was ook weinig uitgestrekt: blijkbaar was die besloten geweest binnen de muren van den ouden burg Trecht, waar ook nog het bisschoppelijk paleis eene plaats moest vinden en de burggraaf zijn gerecht had in de buurt van het oude keizerpaleis. Bij de stichting der kerken was niet gerekend op den aanbouw van kloosterhuizen voor de toen nog in gemeenschap levende kanunniken, en toen die huizen later noodig werden, moest men ze plaatsen zoo goed het ging. De Dom stichtte ze in eene doorloopende rij, beginnende naast het hoekhuis der Servetsteeg en van daar ten noorden en ten oosten der kerk in eene gekromde lijn voortloopende tot de plek, waar zij met het tegenwoordige Academiegebouw (de straat Achter den Dom was toen slechts een gang) aansloten bij het groote kapittelhuis (thans auditorium). De plek tusschen de kerk en de huizen heette de ‘Doemhoff’. De terreinen der huizen, vrij diep, strekten zich van achteren uit tot aan het Oudkerkhof en Achter St. Pieter. Hoewel de huizen allen groot waren, vonden toch velen er eene plaats: voor de 40 kanunniken zeker lang niet genoeg, maar voor de resideerende toch naar het schijnt meer dan voldoende.

Oudmunster moest zich behelpen met de strook tusschen den Oudmunstertrans (toen een smalle gang) en het kapittelhuis ten Dom, voorzoover de achterhuizen der kloosterhuizen van den Dom die plaats niet reeds innamen. Het kapittel wist er zeven huizen te bouwen, vrij groot, maar bekrompen en benauwd gelegen. Doch men behoefde er meer, en men bouwde er daarom nog een bij den Domtoren, aan de westzijde van den Oudmunster (in 1399 geruild met eene hofstede van den Dom aan ‘den Dam’, d.i. Pausdam) en een ander midden tusschen de kloosterhuizen van den Dom. De beide immuniteiten waren dus niet geheel afgerond, en de toegang tot de opeengepakte huizen van Oudmunster was moeielijk, ellendig. Het is inderdaad niet te verwonderen, dat wij, zoodra de immuniteit haar streng gesloten karakter verliest en de kloosterhuizen vrijer behandeld worden, alras een dier huizen van Oudmunster zien afbreken en ‘maicken tot een ledich erve.’

Geheel anders was het gesteld met de drie andere kapittels. St. Pieter en St. Jan hadden van haren stichter bisschop Bernulf groote onbebouwde terreinen verkregen aan de oost- en noordzijden van den burg, en konden zich daar op hun gemak inrichten. De immuniteit van St. Pieter wordt nog steeds begrensd door hare oude ringsloot, de Kromme Nieuwe gracht; die zich bij Pausdam uit den Rijnarm, die Achter St. Pieter vloeide, afzonderde, om zich (vóór het graven der Nieuwe gracht in 1393 iets verder dan thans doorloopende) bij den St. Jansdam weder daarmede te vereenigen. De immuniteit lag dus rondom in het water, al kan de Rijn blijkens de beide afdammingen, die (zooals de plaatsing aanduidt) met de stichting der St. Pieterskerk in verband schijnen gestaan te hebben, reeds destijds niet veel meer beteekend hebben. De kloosterhuizen bevonden zich dus in een kring om de kerk en keerden aan de Kromme Nieuwe gracht den rug toe.

Veel uitgestrekter was de immuniteit van St. Jan, zeer regelmatig aangelegd. De huizen stonden aan drie zijden om de kerk: ten noorden, ten oosten en ten zuiden, in eene rij, die (vóór het graven der Nieuwe gracht) alleen afgebroken werd door het Minderbroedersklooster, welks terrein ook eenmaal aan St. Jan had behoord. De huizen aan de naar de stad gekeerde westzijde van het kerkhof lagen buiten de immuniteit.

De terreinen der kloosterhuizen, bijzonder groot, strekten zich van achteren uit tot de Voorstraat en Wittevrouwenstraat, tot de Keizerstraat (wier oude naam Vuile sloot nog aan de ringsloot der immuniteit herinnert) en tot aan den St. Jansdam. Hier op dit groote plein, door de torens en den kruisgang der kerk minder ruim dan thans, maar vergroot met het terrein der Nieuwe gracht en nog uitgestrekter schijnende door de voor de kloosterhuizen liggende groote tuinen der kapittelheeren, vergaderden onder de eikenboomen de gilden in hunne morgenspraken, de volksvergaderingen der Utrechtsche middeleeuwen; hier ook nestelden zich sedert de 14e eeuw de adellijke geslachten, die de stad bewoonden en die de kalme en buitenachtige omgeving van dit kwartier verre verkozen boven het gewoel der Oude gracht, waar de stadadel van ouds gevestigd was.

De immuniteit van St. Marie, van ouds ‘sunte Marien kerckhoff’ geheeten, was niet minder regelmatig bebouwd: ook hier namen de kloosterhuizen drie zijden van een aan de stadszijde open vierkant in. De kerk bezat 19 kloosterhuizen, die in de 16e eeuw naar volgorde genommerd waren, beginnende van den hoek van den Springweg westwaarts No. 1-6, onder den stadswal over den westgevel der kerk No. 7-12 of 13, de overige ten noorden der kerk tot aan den hoek der Mariestraat, waar de immuniteit eindigde.

Ook het Amersfoortsche kapittel had zijne immuniteit. Aan het kerkhof grensde een stuk grond, waarop des bisschops woning te Amersfoort stond. Doch bisschop Guy, die het slot Stoutenburch bij Amersfoort verkregen en nieuw opgebouwd had, beschouwde dit perceel voortaan als voor zijn gebruik onnoodig en schonk het in 1317 aan de geestelijkheid der Amersfoortsche parochiekerk, die eerlang tot kapittelkerk zou opklimmen. De grond, later ‘der papen hofstede’ genaamd, werd de immuniteit van het kapittel; men vond er 10 woonhuizen, vroeger denkelijk door pastoor en vicarissen gesticht en bij hunne opklimming tot deken en kapittel tot kloosterhuizen bevorderd. Zij vormden eene soort van straat, door het kapittel ‘platea nostra’ genoemd.

Iedere immuniteit was behoorlijk van de omringende terreinen afgescheiden: aan de opene zijde van het vierkant bij de kapittelen van St. Jan en St. Marie vond men een muur en eene

gracht, en toen de Nieuwe gracht aan de andere zijde midden door de immuniteit van St. Jan geleid werd, vinden wij daar dadelijk een ‘cratis cymiterii’, eene omheining van gevlochten teen[1)], vermeld. Zeker liep de muur en gracht om de geheele immuniteit heen: ik noemde reeds de ringsloot van St. Pieter en de overblijfselen van die van St. Jan; ook de ‘porta emunitatis’, die de regel van het kanonikale leven eischte, zien wij op de oude kaarten voor de Lange Jansstraat staan; zij wordt ook te Amersfoort uitdrukkelijk vermeld. Over de gracht voor de poort vond men geene brug, maar een ‘roosterpadt’, dat, voor menschen begaanbaar, aan dieren (bepaaldelijk de overal rondloopende varkens) den toegang belette. Eerst op het laatst der 16e eeuw zijn deze roosters voor de kerkhoven te Utrecht verdwenen, elders later: te Bunschoten vindt men den rooster tot op den huidigen dag, maar na het dempen der gracht en het slechten van den kerkhofmuur zonder doel.

De omgeving van het kerhof denke men zich vooral niet te geregeld en net. In 1436 stonden de kloosterhuizen Achter St. Pieter nog gedeeltelijk vrij en vormden geene aaneensluitende rij, zoodat er gelegenheid was, een nieuw huis daartusschen te bouwen. Ook in de immuniteit van St. Jan wordt in 1439 nog eene hofstede vermeld als ledig erf, dat als tuin bij een aangrenzend huis gebruikt werd. Het plein zelf zal, bij de bekende toestanden op de middeleeuwsche straten, wel niet door groote reinheid hebben uitgemunt: bij de verleening der huizen op het St. Janskerkhof, waar, zooals wij zagen, de aristocratie zich gevestigd had, vinden wij reeds in de 15e eeuw steeds speciaal bedongen, dat de dienstboden geen vuil op het kerkhof zullen mogen werpen. Men oordeele dus, hoe het elders gesteld zal geweest zijn, waar dit verbod niet gold! Maar nog afgezien van deze bijkomende omstandigheden was eene wandeling over het plein verre van uitlokkend. De kanunniken ‘timmerden’ in den letterlijken zin des woords ‘niet aan den weg.’ Overal waar de ruimte dit toeliet, zochten onze vaderen, met dien trek naar het buitenleven, eigen aan het Germaansche volkskarakter, den schijn van het buiten wonen zelfs in de stad te behouden. Geleken onze middeleeuwsche

1) Later vond men poorten voor de beide bruggen, - nog later draaiboomen voor de op het kerkhof uitkomende straten.

steden in vele opzichten op boerendorpen, nergens sprak zich dit karakter sterker uit dan in de immuniteiten. De huizen der kanunniken trokken zich van de ingangen terug en hadden een tuin voor het huis, en zoo de gelegenheid het toeliet ook daarachter. Zoo lagen zij midden in een hof, en vertoonde de straatzijde hunner woningen slechts eene stal of een hoogen muur met eene poort. Deze oude toestand is nog duidelijk herkenbaar op het St. Janskerkhof en aan de Marieplaats, waar men later overal huizen aan de straat gebouwd heeft vóór de eigenlijke kloosterhuizen, die thans nog grootendeels *achter* de nieuwe woningen in stand gebleven zijn. Eene schilderij van Saenredam in het Museum Boymans, die de Marieplaats in het begin der 17e eeuw vertoont, geeft duidelijk den doodschen indruk terug van dit kale, zonnige pleintje tusschen de kerk en de tuinmuren met hooge poorten, waarnaast men de boomen der tuinen boven den muur ziet uitsteken, - een stadsgezicht, zooals men dat in vervallene Duitsche en Italiaansche stadjes soms nog aantreft. Erger nog was het op het ‘Doemhoff’, waar de huizen geene ruimte hadden om achterwaarts te wijken, en waar de hemelhooge muren van den Dom licht en lucht op treurige wijze onderschepten.

In elke immuniteit was de kapittelkerk het middelpunt: zij verrees midden op het pleintje, waarvan zij een groot gedeelte innam. Wij treden haar niet binnen. Een andermaal hoop ik u in eene middeleeuwsche kerk rond te leiden, en de hoofdtrekken van allen zijn dezelfden. Eene kapittelkerk vertoont in hoofdzaak denzelfden aanleg als eene kerspelkerk. Slechts getuigt het plan gewoonlijk van ruimer middelen, een gevolg van den rijkdom der stichters (meestal vorsten of bisschoppen), wien het beter schikte een groot kapitaal voor den bouw af te zonderen dan aan de leden van het kerspel, uit wier met moeite ingezamelde penningen de parochiekerk zoo groot doch zoo eenvoudig mogelijk moest worden opgetrokken. Een gevolg derzelfde omstandigheden is het, dat de bouw hier regelmatiger is dan bij eene kerspelkerk, waar in den loop der eeuwen talrijke kapellen (vrome stichtingen van verschillende parochianen) zijn aangebouwd, terwijl de kerk zelve, door de voortdurende uitbreiding der gemeente gewoonlijk verbouwd, veranderd, uitgelegd is in die mate, dat het oorspronkelijk regelmatige plan nauwelijks meer te herkennen is en de stijl meestal eene staalkaart van den

bouwtrant van verschillende eeuwen vertoont. Met de inwendige versiering is het niet anders gesteld. De kerspelkerk is opgevuld met altaren van gilden, broederschappen, vicariën en allerlei stichtingen, die overal waar een plaatsje ledig was tegen muren of pilaren zich genesteld hebben, - met tallooze grafmonumenten en inscriptiën, die de vloeren en muren met de namen van honderden afgestorvene leden van het kerspel bedekken, - versierselen, dikwijls meer getuigende van goeden wil en vromen zin, dan van fijnen smaak en ruime middelen. In de kapittelkerk vinden wij niet zoovele altaren, slechts eenige tombes en verscheidene grafzerken, maar alles rijk en weelderig, in overeenstemming met den kunstzin en den aanzienlijken stand der weinigen, die zich hier eene rustplaats hebben verkozen: een enkelen bisschop of vorst op het hooge koor, in het schip eenige ridders en de leden van het kapittel, allen voornaam en vermogend, allen bij hun overlijden zorgdragende voor eene deftige uitvaart en eene passende versiering hunner begraafplaatsen. Slechts in één opzicht is er principiëel verschil van aanleg: het koor der kapittelkerk, bestemd voor den kerkdienst der kapittelleden en versierd met de door hen gebruikte gebeeldhouwde zetels of ‘stallen’, is grooter, dieper dan bij eene kerspelkerk en gewoonlijk van het schip afgescheiden door een rijk gebeeldhouwd zoogenaamd oxaal, waarvoor zich een tweede hoofdaltaar bevindt voor den dienst ten behoeve van het kerkbezoekende publiek.

Als wij het prachtige bedehuis, waarin wij slechts even een blik wierpen, verlaten, vallen ons de torens in het oog. Meestal vindt men er, evenals bij de abdijen en kloosters, een tweetal, alweder eene grootere weelde dan bij de kerspelkerk met hare ééne eenvoudige leien spits. Wilt ge mij het voorbeeld tegenwerpen van den Dom, de eerste kapittelkerk van ons land, die toch slechts één toren bezit; dan zal ik u antwoorden, dat dit eene uitzondering is, wel gerechtvaardigd door de exceptioneele pracht en den kolossalen omvang van dezen bouw, die aan geheel Utrecht volgens de nog aanwezige inscriptie ten sieraad verstrekte (‘turris, qua Trajectum decoratur,’ zegt de fundatiesteen) en die in het oog vallend genoeg was, om aan den beroemden Geert Groote aanleiding te geven tot het uitstorten zijner ergernis over zooveel geldverspilling en ijdelen trots in zijne rede ‘contra turrim Trajectensem’ (tegen den Utrechtschen torenbouw). En wilt ge mij dan nog verder tegenspre-

ken en beweren, dat ge van die ‘decoratio’ niet veel bemerkt, behalve aan den lantaarn, hoog in de lucht, en dat Mr. Geert groot gelijk had met te waarschuwen tegen het onzinnig geldverspillen voor de stichting van twee reusachtig groote, lompe dobbelsteenen, die alleen bestemd schijnen om de fraaie lantaarn buiten ons gezichtsveld te tillen, - dan moet ik de nagedachtenis van den Henegouwer meester Jan, die naar zijn meesterstuk ‘van den Doem’ werd gehecten, zuiveren van dien blaam door u in het voorbijgaan mede te deelen, dat de tegenwoordige toren in 1836 en later door de goede zorgen van het stedelijk bestuur zoozeer is ‘opgeknapt’ met baksteen en cement, dat hij in niets meer op de stichting van Mr. Jan gelijkt. Hoe de toren was, kan men alleen nog zien aan de prachtige lantaarn, die ge wel zult willen gelooven, dat van de ‘opknapping’ is vrijgebleven, daar gij van beneden af zien kunt, hoe zij door ijzeren bouten met moeite bijeengehouden wordt. Ach, wat bewoog den staat der Nederlanden, om dit pronkstuk, ‘qua Trajectum decora*ba*tur’, aan onze goede stad (met een ruim uitzet!) ten wettig huwelijk te geven? De schim van Geert Groote zal voldaan zijn, als hij ziet, hoe de trots der kapittelheeren vernederd is!

Maar wij dwalen af. Laat ons het oog afwenden van onzen rampzaligen toren en verder gaan. Al spoedig komen wij aan den kloostergang, de kleine vierkante met gras begroeide ruimte, omgeven door drie zuilengangen, die van het dwarsschip uitgaan en gewoonlijk bij den toren weder aan den kerkmuur aansluiten, tenzij de plaatselijke gesteldheid den kloostergang naar eene andere plaats dringt, zooals bij onzen Dom. Daar stond de Oudmunster in den weg, alleen bereikbaar door het gewelf onder den Domtoren, die daarom alleen door een boog met de kerk zelve verbonden was. De kloostergang is u niet vreemd; gij kent die rustige gangen, in den romaanschen stijl met een houten plafond gedekt, en door fraaie versierde zuiltjes gedragen, - door de gothiek veredeld tot rijke gewelven met vensters, gesloten door rijke traceeringen en van buiten bekroond door gebeeldhouwde voorstellingen en rijke ornamenten. Het zijn rustige, koele, aantrekkelijke plaatsen, en ge verwondert u niet, dat hier vroeger de kanunniken, nog in gemeenschappelijke verblijven bij hunne kerk wonende, werkten en studeerden; evenmin, dat de plaats, door deze heeren, toen zij

uit de kloostertucht naar eigene woningen binnen de immuniniteit ontsnapten, ledig gelaten, bestemd werd tot rustplaats voor de vicarissen en voor de beambten van het kapittel: secretaris, schouten, organisten, kosters enz.[1] Inderdaad, eene liefelijke rustplaats! Wij misgunnen hun die niet, maar de opmerking moet ons van het hart, dat, waren de kanunniken der 12e eeuw nog met studielust en zin voor overpeinzing bezield geweest, zij wellicht dit plekje niet zouden hebben geruild voor een bekrompen studeervertrek aan eigen haard. Intusschen, de dooden hebben niet uitsluitend recht op den kloostergang. Dikwijls hoort men er het gezang der processies, die op bepaalde dagen zijne hallen betreden en het heilige volgens het voorschrift van den ordinarius daar ronddragen. En bovendien, zoo dikwijls het kapittel vergadert (en dit geschiedt meestal meer dan eenmaal 's weeks) ziet men hier alle kanunniken voorbijgaan, als zij zich spoeden naar het achter den gang gelegene groote kapittelhuis, dat alleen van daar uit toegankelijk is. Wanneer wij daar binnentreden, zien wij voor ons eene groote, hooge gothische hal met rijkversierd gewelf, schilderachtig verlicht door hooge gekleurde boogvensters. De bouwtrant der Engelsche kapittelzalen (achtkantig met een hoog gewelf, dat in het midden op éene slanke zuil rust, en verlicht door breede zeer groote vensters) moge fraaier, ongemeener zijn, toch is onze kapittelzaal een prachtig monument, - eene vergaderzaal, die in ons land nauwelijks hare wedergade heeft.

Aan en bij de kerk vinden wij nog eenige andere gebouwen, die bezienswaardig zijn. Vooreerst de sacristie naast het koor, de kleedkamer der geestelijken, - een gebouwtje, op weidschen voet ingericht, zooals dit voor eene zoo voorname kerk past. En geen wonder! want hier bewaart de thesaurier van het kapittel de kostbaarheden, die zich hier in den loop der eeuwen hebben opgehoopt: de prachtig geborduurde ‘ornamenten’ of priestergewaden, kasuifels, kappen, rokken, alven, altaardwalen enz. Doch bovendien den rijken schat aan goud en zilver: monstransen, ciboriën en oliebussen, kelken, kruisen, misboeken met kostbare banden, heiligenbeelden van edel metaal, prachtige kassen voor

1) Met uitzondering der architecten en steenhouwers, die, evenals andere bevriende leeken, buiten tegen den kerkmuur begraven werden.

het bewaren der reliquien, kronen met edelgesteenten versierd om de meeste gevierde heiligenbeelden bij feesten te tooien, somtijds geheele altaarvoorzetsels van zilver of goud. Nog slechts korten tijd zullen deze schatten in de sacristie blijven berusten: de stadsraad, die reeds herhaaldelijk in tijden van nood den voorraad deed verminderen door eene gedwongene leening ter verpanding of versmelting, zal in 1578 alles opvragen op last van aartshertog Matthias, en de opbrengst van den kerkroof naar Brussel opzonden. Des te meer betreuren wij het, dat wij geene gelegenheid hebben, om al deze kunstwerken thans in bijzonderheden te bewonderen; wij spoeden ons verder. Eerst naar de secretarie, een nederig huisje, maar uiterst gewichtig, want daar zetelt het bestuur der geheele immuniteit, - dan naar de gewelfde archiefkamer, waar de privilegiën en eigendomsbewijzen van het kapittel berusten. Eindelijk naar de school en het choraalhuis, twee gebouwen met elkaar in nauw verband staande. In de school, waar de scholaster van het kapittel nog steeds in naam de tuchtroede zwaait, hoewel hij alle gezag reeds lang heeft overgegeven aan den rector scolarium, ontvangen de leerlingen, die onderwijs wenschen te ontvangen (in de eerste plaats de jongste leden van het kapittel, de minderjarige kanunniken-scholieren) het geestelijke voedsel, dat men hun hier biedt. Doch onder die scholieren zijn er eenige, die, al beamen zij de waarheid der spreuk, dat de mensch bij brood alleen niet leven zal, toch ondervinden, dat bij wetenschap alleen het leven nog moeielijker te rekken valt. Het zijn de zoogenaamde choralen, de jongelieden, die als koorknapen dienst doen in de kapittelkerk en naar het schijnt in ruil voor deze hulp de kapittelschool mogen bezoeken. Kinderen van arme ouders, bedelen zij dagelijks aan de deuren der prelaten en kanunniken van het kapittel om brood. Ten einde deze onmisbare helpers bij den kerkdienst althans eenigermate voor gebrek te vrijwaren, heeft het kapittel in de 14_e eeuw een huis binnen de immuniteit voor hen ingericht, waar zij onder streng toezicht van den rector scolarium kunnen wonen en gemeenschappelijk eten. Dit is het choraalhuis, waar plaats is voor 16 jongens, die in hunne vrije uren de kapittelschool moeten blijven bezoeken.

Wenden wij ons thans tot de kloosterhuizen, de woningen der kanunniken, die het plein omringen. Zij, die zich het oude huis van onze beroemde Anna Maria Van Schurman achter den Dom

herinneren, dat, in onzen tijd als spookhuis vermaard, na de ontruiming door half Utrecht uit nieuwsgierigheid bezocht werd, zullen wellicht van onze kloosterhuizen een even somberen als poveren indruk hebben gekregen. Doch men vergisse zich niet: dit huis, hoewel tusschen de kloosterhuizen gelegen, behoorde oorspronkelijk niet daartoe: het heette ‘die loedze.’ Daar was derhalve van ouds de steenhouwerswerkplaats van de Domfabriek gevestigd, wellicht met de woning van den architect; eerst op het eind der middeleeuwen werd het huis tot claustraal huis bestemd. De eigenlijke kloosterhuizen waren gewoonlijk op veel weidscheren voet ingericht: toen keizer Karel V met zijne zuster, de koningin-weduwe van Hongarije, in 1540 de stad Utrecht met een bezoek vereerde, wist de stadsraad de beide vorsten niet waardiger te ontvangen dan door ze te herbergen in twee kloosterhuizen op het St. Janskerkhof, behoorende aan den Domdeken en aan den proost van Kuilenburg. Blijkbaar achtte men dus deze woningen de schoonsten der geheele stad.

Elke ‘hofstede’ of ‘area claustralis’ was rondom afgesloten (‘circumsepta’, ‘bevreet’); die afsluiting bestond in een muur (‘murus’), eene schutting (‘sepes’, ‘tuyn’ of ‘vrede’) of eene gevlochten omheining (‘cratis’); daarin was eene poort (‘porta’), soms met eene brug daarvoor en eene portierswoning of ‘poortcamer.’ Treden wij de poort binnen, dan bevinden wij ons in een smallen gang tusschen hooge tuinmuren, veel gelijkende op de toegangen onzer buitentuinen. De gang leidt rechts naar het aangrenzende erf, links naar eene ‘plaets’, en daar zien wij het huis voor ons liggen.

Het is van steen gebouwd; althans houten huizen worden niet vermeld. Moest in 1220 een ‘domus lapidea’ als eene bijzonderheid opgeteekend worden, en vinden wij in 1330 huizen genoemd, gelegen ‘onder die vier steenhuse’ in de immuniteit van den Dom, allengs werd het bouwen met steen vaste regel. En voor groote voorname gebouwen, als de meeste kloosterhuizen waren, was dit ook gewenscht: meer dan eens vinden wij torens aan de huizen genoemd, stoepen van vier treden komen voor, en wij zien sommige gevels met nissen en groote heiligenbeelden prijken[1)]. De aanleg van het huis is natuurlijk onregel-

1) Aardige kijkjes op de gevels der kloosterhuizen geven de groote teekeningen van de ruine van den Dom op het Stedelijk Museum van Utrecht, in 1674 geteekend door den schilder H. Saftleven.

matig, zooals de gril van den bewoner, door geene rooilijn gebonden, dit heeft gewenscht: met uitgebouwde zalen, bijbouwen en toevoegsels voorzien, naarmate opvolgende eigenaars meer ruimte noodig achtten ter bewoning of ter exploitatie. Een zonderling contrast met de uitgestrektheid en de soliditeit der gebouwen vormt het rieten dak (‘weeck dack’). Wel vinden wij in 1436 door het kapittel van St. Pieter het ‘decken mit harden dake’ verplichtend gesteld bij den bouw van een nieuw huis[1)], maar nog in 1512 treffen wij een ‘stroecap’ aan op eene zaal in de immuniteit van den Dom. En daarnaast valt ons weder eene ons onbekende luxe in het oog: koperen dakgoten.

Voor het huis ligt de tuin (‘ortus seu pomerium’) met het ‘somerhuys.’ Achter het huis komen wij in den moestuin (‘viridarium’), waar wij tevens verschillende andere gebouwen vinden: de alleenstaande keuken (‘coquina’), het bakhuis, de ‘camera privata’, schuren (‘horrei’), stallen (‘stabulum’) voor paarden en vee en het wagenhuis. Men ziet het, een formeel boerenerf! En toch, nog in 1658 vond men dit aldus op het deftige St. Janskerkhof in de goede stad Utrecht.

In de immuniteiten van den Dom en Oudmunster, waar minder ruimte was, en waar men bovendien meer bedacht schijnt geweest te zijn op een voordeelig bezit dan op een aangenaam verblijf, bestond de voortuin niet en vond men hoogstens een plaatsje voor het huis. Daar worden dan ook kelders en ‘cluysen’ met uitgangen aan de straat genoemd, en gewoonlijk stond achter in den tuin een achterhuis, dat zijn eenigen toegang had door den gang, die van de straat naar het voorhuis leidde, enkele malen ook wel onder het voorhuis door. Liet het terrein het toe, dan had het achterhuis aan den achterkant zelf een uitgang aan den publieken weg, en het voorhuis bedong zich dan op zijne beurt een smallen gang, om de paarden naar den stal te brengen en den stalmest en het keukenvuil op de straat neder te werpen. Dergelijke toestanden werden minder aangenaam geoordeeld, ook in de middeleeuwen; en het verwondert ons dan ook niet, dat wij eenen kanunnik van Oudmunster naast zijn prachtig huis in de benauwde

1) In het gedeelte der stad, waar de stadsraad het toezicht had, was dit reeds door eene bepaling van het oudste keurboek van 1342 bevolen.

immuniteit reeds in 1377 eene villa zien bezitten te Soest, die hij Tuinenburg gedoopt had en waar hij dikwijls verblijf hield.

Treden wij thans het huis zelf binnen[1]. Wij behoeven niet te vreezen onbescheiden te zijn, want de vroegere eigenaar is voor een paar weken overleden en de erfgenamen hebben reeds uit het huis verwijderd wat zij zelven wenschen te behouden. Al wat er thans in is wordt met het huis verkocht, en de oude knecht, die het huis laat bezichtigen, stelt ons dan ook een ‘cedel’ ter hand, waarop de lijst der goederen voorkomt, die de kooper van het huis daarmede verkrijgen zal.

Wisten wij niet, dat het huis ontruimd was, wij zouden het niet bemerken: het ziet er geheel bewoonbaar uit. Doch dit is zoo de gewoonte. In beginsel behoort letterlijk niets bij het huis dan de naakte muren. Indien men het niet speciaal bedingt, kan de verkooper de vensters en vensterluiken, ja wellicht de deuren met hare hengsels aflichten, de schoorsteenmantels uitbreken en alles medenemen. Maar juist deze overdrevene strengheid heeft tot reactie geleid. Men zag gemakkelijk in, dat zij kooper en verkooper beiden benadeelde. Zoo brengt dan ook het gebruik thans mede, dat dit alles mede verkocht wordt. Doch eenmaal zoover gekomen, scheen er geen reden het daarbij te laten; dezelfde redenen, die tot deze uitzondering geleid hadden, drongen bijna even noodzakelijk tot meer, vooral in de middeleeuwen, met hun zwaar, moeielijk vervoerbaar meubilair, toen het woord ‘meubilair’ zelf nauwelijks toepasselijk heeten mocht, omdat een groot gedeelte van wat wij met die benaming aanduiden (en dat ook toen wel ‘mobilia’ genoemd werd) geenszins bewegelijk, doch aan de muren verbonden was[2]. De ‘costuyme der kercke’ had dan ook langzamerhand tot een vasten regel gemaakt, die door de statuten bevestigd was, dat een huis verkocht moest worden, voorzien van het hoognoodige, dat het tot bewoning geschikt maakte. Volgens het Liber camerae van den Dom moest in het huis, als daartoe behoorende, blijven: ‘sedes sive sedilia, una mensa

1) Daar de bronnen van deze beschrijving der huizen (de groote serie inventarissen der met de huizen verkochte meubelen) bijna allen dagteekenen van 1512-1609, kan alleen voor de 16e eeuw het geschetste beeld volkomen gelijkend zijn.

2) Tegen het einde der 16e eeuw worden de lijsten van het achterblijvende meubilair korter: het werd dus werkelijk mobiel, men nam het mede.

et duo fulcra, pendula et tenella, pertice puteorum et cloacarum coopercula, candelabra fixa et claves et sere omnes.' De 'gewoente' wijzigde dit gebod eenigszins: het formulier der verkoopconditiën van de huizen eischte, dat in het huis blijven zal 'tgundt in den huyse aertvast ende nagelvast is, ende voorts een tafel mit een paer scraghen ende een hale ende een taughe,' terwijl sommige akten er nog bijvoegen 'een haelboem mit een hael' en 'al dat totten putte hoert[1)].'

Met het oog op deze bepalingen mag het ons dan ook niet verwonderen, dat een zeer groot gedeelte van wat wij in het huis vinden een zeer ouderwetsch uiterlijk heeft. Het is stevig en solide gemaakt en nog verre van versleten door den jarensoms eeuwenlangen dienst: wat wonder, dat het dus vrij stationnair is gebleven en dat gij veel zult opmerken, dat onze tijd, als niet 'in den stijl' zijnde, zou verwijderen uit deze omgeving? Het eenige, dat wij in het huis missen, zijn de ontelbare kleinigheden, de 'galanteriën', waarmede onze eeuw zoo gaarne de vertrekken vult en hun een gezellig uiterlijk geeft. Wellicht hebben de erfgenamen deze gemakkelijk vervoerbare voorwerpen medegenomen; maar als wij de binnenhuisjes onzer 16e eeuwsche schilderijen, en vooral de middeleeuwsche miniaturen raadplegen, dan zijn wij meer geneigd tot het besluit, dat het medegenomene niet veel kan geweest zijn; immers de kamers, die wij betreden, zijn meer gevuld en beter versierd dan de meeste oude af beeldingen met hare prachtige doch onhuiselijke vertrekken ons recht gaven te hopen. De middeleeuwen (zelfs de latere) leefden ook in dit opzicht minder snel dan wij, dat zij de 'mode' en hare snel voorbijgaande kleinigheden niet kenden.

Doch laat ons niet langer op den drempel van het huis vertoeven, en binnentreden, het eerst in het 'voorhuis', waar wij twee 'vurenhouten sittenen' of zitbanken opmerken, een 'stoelreck', en aan den wand een 'wapenreck', dat in eenvoudigere huizen vervangen wordt door 'twe richelen, daer men tgeweer ende tortzen op leyt'. Misschien dunken u deze voorwerpen min of meer bevreemdend in het huis van eenen geestelijke; maar in de 16e eeuw waren ze niet overbodig, als men des

1) Somstijds vond ik bepaald, dat met het huis aan den kooper zou overgaan 'alsulck gelt, gegraven ofte gemetselt, als men daerinne vynden mach.'

avonds wenschte uit te gaan. Naast het wapenrek zien wij ‘die drie leeren brantemmers’, onmisbaar in een tijd, toen de overheidszorg zich bepaalde tot het bevelen, dat elk stads-kwartier en elk gild zeker aantal brandemmers, leeren en haken moest voorhanden hebben.

Dan betreden wij de ‘zaell’ (‘aula’), het statievertrek, dat onmiddellijk uit den gang bereikt wordt en gewoonlijk op den tuin uitziet, doch in grootere huizen ook soms naast den gang en dus aan de straat gelegen is. Binnen de deur vinden wij eerst het ‘portael’, eene houten betimmering ter wering van tocht, die bijna nergens ontbreekt of althans door een ‘scerm bezyden die deur’ vervangen wordt. Het is van ‘kistewerck’, eene algemeene benaming voor fijn afgewerkt houtwerk met paneelen en lijsten, waaronder ook buffetten en zelfs tafels begrepen waren: het werk der ‘kistemakers’ of meubelmakers. Deze lieden hebben veel bijgebracht tot versiering der zaal: het geheele vertrek is met ‘sittenen’ langs de wanden betimmerd, en deze banken zijn ‘rontsomme beschoten’ met hooge paneelen, waarin wij naast den schoorsteen een paar ‘tresoortgens’ of kastjes opmerken, terwijl nog een ‘kasgen op het sitten staende’ tot berging aanwezig is. Meent ge, dat de aanzienlijken dier dagen op houten banken plaats namen, dan vergist gij u, want de dienaar wijst u een ‘scoorportael mit een kussenkasse daer boven op,’ waarin men de kussens voor de ‘sittenen’ bewaart. De vensters, allernauwkeurigst omschreven als ‘die glaesvensteren mit hueren raempten’, mogen wij ons zeker in andere huizen wel beschilderd denken, doch hier (het is blijkbaar iets nieuws, althans het wordt uitdrukkelijk in de cedel vermeld) zijn zij van ‘spiegelglas’ (1580). Veiligheidshalve zijn er ook ‘eycken blicken’ of ‘bleckveynsteren’ (vensterluiken[1)], aangebracht (‘gevouden blycken’, hetgeen eene uitzondering is), en ofschoon wij geene gordijnen aantreffen, mogen wij het er voor houden, dat de erfgenamen deze medegenomen hebben en dat ze vroeger tot het meubilair behoord hebben. De groote ‘scoersteen’ met zijnen ‘mantel’, reeds kistewerk van ‘waegenscot’, een geheel uitmakende met het ‘beschot’ en ‘van hetselffde werck’ als het portaal, trekt dan dadelijk onze aandacht, als een bewijs,

1) In eene rekening van 1332 vond ik ‘glaze vensteren’ en ‘houten vensteren’ vermeld.

dat de ouderwetsche steenen mantels reeds hunnen tijd gehad hebben. Onder den schouw is plaats voor groote turf- en houtvuren, zooals de ‘twee brantysers’ (1523) bewijzen, terwijl wij het natuurlijk vinden, dat het ‘scerm in de scoersteen’ tot tempering van den gloed van het open haardvuur hier niet ontbreekt. Boven den mantel prijkt weder een ‘wapenreck’. De muren van het vertrek zijn naakt; maar wij merken ‘onder die balcken, rontsomme die camer’ op ‘seeckere houte lijskens, daer men groen laecken ofte tapeten aen mach hangen’ (1609), ten bewijze dat de wanden niet bestemd zijn onbedekt te blijven. De ‘tapeten’ zijn trouwens de eenige wandversieringen, die men medegenomen heeft: wij zien nog de ‘zess yseren blakers in de muere’, een ‘winckelhaeck in de muer om leerssen ende spoeren aen te hangen’, nog twee ‘recken om geweer op te leggen ende aen te hangen’, en verder ‘acht tafereelen van keyseren ende fursten’ (1595) en een ‘tafereel van acht sangers’ (1536). Ook het ‘bouffet’ verdient onze aandacht: het is prachtig aangelegd van kistewerck, en de eigenaar heeft ‘daerop eene tafel’ doen aanbrengen met ‘die schilderye van Ecce homo’. Aan het plafond der zaal is niet minder zorg besteed: het vertoont natuurlijk de zware eiken balken, die men er niet aan denkt aan het gezicht te onttrekken; doch die balken rusten op fraai gebeeldhouwde consoles, die gewoonlijk in de woningen der adellijken de kwartieren van den stichter met of zonder schildhouders vertoonen, natuurlijk beschilderd en verguld naar den eisch. Midden van de zoldering hangt ‘een schoen groote yseren croon’ ‘met hartshorn,’ waarop een vorige eigenaar zóó gesteld was, dat hij bepaalde, dat zij daar ten eeuwigen dage moest blijven hangen; voor de ramen ziet gij eene ‘hangende vogelcau’ (1595), en ook onze ‘belle’ ontbreekt niet, maar gij moet ze ‘int portael’ zoeken. Natuurlijk is er ook in het vertrek eene tafel; gij kunt u alleen verwonderen, dat die nog (1595) zeer primitief op ‘schragen’ staat. - Nog heb ik u den bodem der zaal niet getoond: hij levert trouwens niets bijzonders en vertoont de onbedekte planken. Het is mogelijk, dat de matten of het ‘turck cleet’ (1595), dat zelden voorkomt, reeds weggenomen is, maar ik vermoed dit niet. Enkele der fraaiste zalen zullen nog wel pronken met den middeleeuwschen glans van een kleurrijken mozaïekvloer van beschilderde en verglaasde tegels, uit de

Utrechtsche fabriek, die in de 14e eeuw de vloeren zoowel in het Bisschopshof als in de groote zalen van de St. Paulusabdij en van enkele kloosterhuizen versierde[1]; maar deze weelde is uit den tijd, en waar zulke tegelvloeren nog bestaan, zullen ze wel grootendeels door planken bedekt zijn. En zoo is dan alles bezichtigd, wat er in de zaal te zien valt. Wat onze geleider ons verhaalt van ‘hangcamers’, door ‘vouleertgens’ bereikbaar, die in sommige zalen zouden aanwezig zijn, is ons niet recht duidelijk, al zou een Amsterdammer allicht denken aan de prototypen zijner beruchte ‘insteekkamertjes’. Als zeker mogen wij daarentegen aannemen, dat de overledene bewoner van het huis tot de zeer hooge standen behoord en dienovereenkomstig zijne zaal ingericht heeft; immers wij vernemen, dat in sommige zalen ‘slaepkisten’, ja zelfs ‘koetsen’ gevonden worden, en dat ook wel eens ‘int midden der zale een cantoer’ prijkt. De zalen, waarin dergelijke meubels plaats vinden, behooren blijkbaar aan kanunniken, die zich niet in de wereld bewegen; de studie of de zaken gaan bij dezen voor, evenals bij den secretaris van het kapittel, in wiens zaal men vindt een ‘tafelcantoer, hoech van der eerden, gemaeckt van vuerenhout ende affgeschoten mit waegenschot’, terwijl hij naast de zaal een vertrekje tot ‘comptoirken van de knechts’ ingericht, en er ‘een scrijfftafel mit groen becleet’ geplaatst heeft. Zulk een vertrekje naast de zaal vinden wij ook hier; het dient als ‘scrijffcamerken’ en wij zien er ‘een sitten mit laykens’; maar naar wij vernemen is het buiten gebruik gesteld en heeft de overledene, zooals het behoort, eene andere kamer ingericht tot ‘studorium’.

Wij verlaten nu de zaal en treden door de ‘ganck’ naar een klein kamertje aan de andere zijde, waar wij weder een ‘portaell’ vinden, - ‘sonder foy’, naar de cedel zegt, hetgeen ons doet vermoeden, dat eene foei daar eigenlijk bij behoort, - verder een ‘sittekist by de scoersteen, sess off seven voet lang wesende’, ‘een kantoerken off scrijffcamerken mit opene scabellen daerinne’ en eindelijk ‘een overhemelde koets’. Wanneer wij vragen, waarom hier een bed in dit voorname huis

1) De tegelvloer van het proosthuis van St. Jan en fragmenten van dien van de groote zaal der St. Paulus-abdij berusten in het Stedelijk Museum van Utrecht, - een enkele tegel uit het Bisschopshof in het museum van het Kon. Oudheidk. Genootschap te Amsterdam. In de drie vloeren komen geheel dezelfde tegels voor.

zoo broederlijk met het schrijf bureau te zamen leeft, dan vernemen wij, dat de zeden der 16e eeuw nog niet als vasten regel medebrengen, om altijd bepaalde vertrekken uitsluitend voor de nachtrust te bestemmen. ‘Koetsen’, die met een modern woord reeds nu en dan ‘ledicanten’ (1584) beginnen te heeten, zullen wij bijna in alle kamers van het huis aantreffen. Zij zijn groot, veelal vast aan den muur en met het beschot der wanden doorloopend betimmerd, en daarboven vindt men meestal een ‘overhemelt’ of ‘verhemelt’, soms ‘blaugeverft met vergulde sterrekens daerop’ en ‘mit gardynen off fluwynen’ behangen; doch dikwijls zijn ze ook los en kan de bewoner ze wegnemen, als wanneer dus alleen de (misschien iets verhoogde) ‘beddestede’ met het ‘verhemelt daerboven’ overblijft.

Thans zijn wij verlegen, waarheen het eerst onze schreden te wenden. De middeleeuwsche vertrekken zijn niet groot en ieder huis heeft er dan ook een ons verbazend aantal. Wij hooren van ‘voorcamers’, ‘middelcamers’ en ‘aftercamers’. van ‘grote’ en ‘cleyne camers’ (zelfs van ‘grote’ en ‘cleyne zalen’), ‘opcamers’ en ‘neercamers’, ‘roye’, ‘blauwe’ en ‘groene camers’; en vele daarvan hebben naast zich nog een kleiner ‘vertreckcamerken’. Eéne kamer trekt onze aandacht door haren naam ‘sallet’ (1552), die in de 18e eeuw zeer gebruikelijk werd, doch dien wij zoo vroeg niet zouden verwacht hebben. De naam heeft nog niet zijne latere beteekenis van deftige zitkamer, waar men bezoekers ontvangt; immers ook twee vertrekken naast de keuken heeten aldus, en wij vinden ‘int cleyn sallet’ een ‘koetse int houtwerck gemaect.’

Treden wij op goed geluk eene der kamers binnen. Het vertrek is niet minder rijk gemeubeld dan de zaal. Het ‘portaell’ heeft ‘twee doeren’ en ‘daerop staen vier cloeten’ of kogels ter versiering, terwijl vier andere boven de deur zijn aangebracht. Boven den schoorsteen trekt aanstonds onze aandacht ‘een tafereel van sunte Martin opte mantel staende.’ Ook de wandversiering verdient opmerking. ‘An elcke syde van de scoersteen’ zien wij ‘twe gescilderde clederen’ (1536), namelijk twee stukken doek, waarop in ouderwetschen trant met waterverf voorstellingen zijn geteekend[1]; de eigenaar hecht

1) Waarvan de oude schilderijen van het Amsterdamsche mirakel in het Burgerweeshuis aldaar nog een staaltje leveren. De schilders dier voorstellingen heetten ‘cleerschryvers.’

blijkbaar veel aan deze oude kunstwerken, want behalve het eikenhouten kistenwerk heeft hij nog doen aanbrengen ‘zeeckere vuyre beschot, dienende tot beschermінge van de tapeten.’ Zelfs heeft hij de uniformiteit in de versiering van het vertrek ter wille der tafereelen prijsgegeven: zij bedekken slechts ééne zijde van den wand en ‘int weste’ zien wij nu ‘een biese mat aen de muer genegelt’. Ook in deze kamer vinden wij zitbanken langs de muur: ‘aen die een zyde heel ende aen die ander zyde halff, ende aen elcke eynde een scabelle’, en in den anderen hoek ‘een winckelhaeck van kisten ende sittens’, waaronder wellicht, als men de banken opslaat, gelegenheid bestaat tot berging (‘tuymelkist’). Een deel van de kamer is ook weder voorzien van een ‘schutzel’ of ‘bescietsel’, waarin wij opmerken ‘een neerslach (oock “valsele” genoemd) om inne te slapen’, benevens een ‘welgesloten cleercasse, ende een glaescasse mit haer toebehoorte int bescot gewrocht, oeck gesloten.’ Een ‘cleyn nederslach’ of ‘neerslach-tafelgen aen de muer’ vervangt hier het weidschere buffet en heet dus in onze cedel het ‘nederslach-buyffet’, terwijl ook een ‘nederslach, streckende langs die veynsteren henen’, aanwezig is, naast een fonteintje, dat ons beschreven wordt als ‘een kasken boven den watersteen van den lavoer.’ In het midden der kamer hangt ‘een metalen croene’, tegen den muur ‘twee kanneborden mit 24 vertinde haecken’, iets verder een ‘groen rychel met die belle, gaende na die cuecken’, met de ‘treckscel’. Een ‘hoge stoell’ is hier bij uitzondering door de bewoners achtergelaten.

Veel eenvoudiger is het ‘studorium’ of ‘studoor’, dat in de woning niet mag ontbreken. Het kleine vertrek is ‘behangen, deen syde mitt een gebreyde matte ende dandere met een groen laken ofte cleet voor de muer genegelt’; ge vindt er eene ‘tafel ende pulpitum daerop staende’, de schrijftafel van den bewoner, - een ‘kass mit zijn vuytrexelen ende alle dye richelen daerinne gemaect’, zijne boekenkast, - nog vele ‘rychelen’ of planken langs den muur, - en eindelijk aan het ‘eycken portael een coetsche aengewrocht,’ ten bewijze, dat ook hier geslapen wordt.

Doch nu zijt ge reeds vermoeid van het bekijken van al dit meubilair. Gedurende den overigen tocht door het huis ziet ge minder nauwlettend toe, en als ge alle kamers doorwandeld

hebt, is er in uw hoofd eene verwarde herinnering aan ‘scapprayen’, ‘slaepbancken mit kisseyns daeran’, ‘schutsels daer men cleren in mach hangen,’ ‘portalen mit zittekisten daeraen,’ ‘schapgens’, ‘hoege sidtkisten,’ ‘koetzen mitte kussencassen’, ‘trisoeren mit een nederslach,’ ‘cleermaickerstafels’, ‘slaepkisten mit andere kistkens daeraen gewrocht’ en hoe de ons vreemde benamingen, die de cedel ons in overvloed mededeelt, verder mogen luiden. Sleehts herinnert ge u, dat ge in het ‘eedtzaalken’ naast een ‘cabinet met een gesloten scappraye, in den muyr gemetselt, mit zijn richelen ende boorden, ende de graet offte affhangende trappe van wageschot, daertoe dienende’, hebt opgemerkt ‘een bedstede in de muer,’ - en dat ge omgekeerd in de zoogenaamde ‘slaepcamer’ (die beneden is) een ‘neerslaent buyffetgen’ hebt aangetroffen. Ge hebt ook eene flauwe voorstelling van eene door u bezochte ‘overwulffde camer’ en van eene ‘sterrencamer in den thoorn.’ En het is u, die de trappen van een huis alleen in de gangen kent, in het oog gevallen, dat in den hoek van eene der kamers was ‘een weynteltrap, de trap daer men mede boven gaet’, - in een ander vertrek een (NB. eerst ‘van nyeus gemaecte’!) ‘valduere boven de graden oft trappen’.

Meer belangstelling boezemt u eene andere localiteit in: de ‘capelle’ (1540/5), omdat uw geleider u opmerkzaam maakt, dat deze huiskapellen slechts bij hooge uitzondering in kloosterhuizen gevonden worden. Indien een bewoner al bij gunst van den bisschop het voor hem persoonlijk geldende verlof verkrijgt, om bij zich aan huis de mis door eenen huiskapelaan te doen bedienen, dan behelpt hij zich gewoonlijk met een ‘altare portatile’ en richt een klein vertrekje voor den dienst daarop in. De bouwheer der kapel moet wel gemeend hebben, dat hij en zijne nazaten bij voortduring op het voorname privilegie zouden kunnen rekenen! Toch dagteekent de kapel niet van heden of gisteren, blijkens de gebeeldhouwde gothische piscina, die wij bij het altaar opmerken, en welks achterzijde door eene kunstvaardige hand der 14^{e} eeuw al fresco beschilderd is. Sedert is de kapel echter verbouwd: het gewelf uit het begin der 16^{e} eeuw verdient uwe opmerking. De houten ribben zijn met gekleurde strepen in waterverf beschilderd, de daartusschen geschovene plankjes versierd met dooreengeslingerde takken en bloemen in laat-gothischen stijl, ingebrand en met waterverf

gekleurd[1]. Overigens biedt de kapel het gewone meubilair: een ‘outaer’, een ‘pulpitum’, een ‘voet, dair men een kersse op setten mach,’ een ‘pays’, eenige ‘rychelen,’ - verder voor de toehoorders een ‘knielbanck’ en een ‘overhemelde stoel mit een latrijnken,’ zooals de cedel zeer onwelvoegelijk zegt, waarin wij echter geene chaise percée, maar een stoel met lezenaar of lectrien voor het getijdeboek herkennen.

Ook een ander vertrekje bezichtigt gij met belangstelling: de ‘batstove’ (1547/95), eene weelde, die gij hier allicht niet vermoed hadt. Gij vindt er een ‘kacheloven’ en een ‘stooff’, een ‘ketel’ en een ‘beschot’. Dicht daarbij ziet gij een ander kamertje, dat u als ‘droge stove’ (1547) wordt voorgesteld en waarschijnlijk hetzelfde vertrekje is, dat elders ‘de vuyrcamer’ heet; gij merkt daarin alleen op ‘een bedstede, dairinne gewrocht een sittekiste’, met twee ‘richelkens’, hetgeen u vermoeden doet, dat dit kamertje voor verpleging van zieken is bestemd.

Als men u vraagt, of ge ook de uitgestrekte zolders van het gebouw beklimmen wilt, zult ge u wellicht verontschuldigen. Het is te denken, dat in een huis als dit, met allerlei aan- en bijbouwen, ook tal van zolders aanwezig moeten zijn, en gij stelt u van het bezoek daarvan niet veel voor. Tevreden zijt ge met de wetenschap, die u de cedel geeft, dat er is een ‘weytsolder’ (ook ‘coirncamer’ geheeten) met een ‘houte traillie om weyt inne te storten’ of ‘koornkasse’, - een ‘cleersolder’, waar gewis het waschgoed wordt behandeld, doch waar zich (vreemd genoeg!) ook ‘het duyvesoldertgen’ bevindt, - een ‘achtersolder’ met een ‘oud eycke bedstede’, - en een ‘hoochste solder,’ waar ge ‘vier gaernschaften’ en ‘acht cleerschafften’ zoudt aantreffen, benevens twee leeren ‘om aen die gueten te clymmen’ (zeker door de ‘beghyne-covelen ofte kijckuutkens int dack’) en eenig materiaal ter vernieuwing van het dak[2].

1) Dit plafond uit een kloosterhuis van den Dom berust (met een dergelijk doch veel fraaier uit de kapel van het St. Agnietenklooster) in het Stedelijk Museum van Utrecht.
2) Wilt ge desniettemin een blik op het dak slaan, ziehier de opsomming der bestanddeelen van een ‘harde cap’ (1512): ‘muerplaten’ van eikenhout, ‘tgespan’ van dubbele ‘kercksperren’, verder eikenhouten ‘latten, vlienstylen ende crombelen’.

Niet anders gaat het u met den kelder. Het groote aantal der kelders (de voor- en achterkelder, de bier- en wijnkelder, met en benevens de kelder onder de keuken) schrikt u af. Ge zoudt er ook niet veel bijzonders vinden: vele ‘bierstellinghen’ en stellingen voor wijn, bovendien een ‘bottelrye’ voor andere in flesschen bewaarde zaken, ‘richelen in den muer’ en ‘hangende richels,’ een ‘grote cappoencauwe’ en een ‘hangende roll om spijs op te setten.’

Maar de keuken van het huis verdient nog een speciaal bezoek. Ook hier is het merkbaar, dat wij in een voornaam huis zijn. Ge ziet er niet alleen de ‘pot- ofte rechtbanck (ook wel “aenrechttafel”) voor die glaesen’, de ‘grote guedtsteen’ en de ‘turffkist’, die ge er verwacht, maar ook eene bekleeding van ‘opstaende kistenwerck, daer onderaen mede gewerckt is een slaepkiste,’ trouwens slechts van ‘vuyrehout’, evenals het ‘scabellewerck aen de scoersteen.’ Gij treft hier zelfs aan een ‘portaeltgen daer men nae den hoff gaet’, terwijl toch een elders gebruikt ‘glaesen scaerm’ de tocht niet minder geweerd zou hebben, en, evenals in de zitkamer, ‘een groen cleet aen viercante eycken lijskens gespijckert’ langs den muur. In den schoorsteen, met ‘verlooyde geschilderde steenkens’ belegd, hangt de ‘sout hael’, waarbij de ‘ronde haelboem’ en de ‘twee haelboomhaecken’ gewis behooren, met de onontbeerlijke blaasbalg en tang; daarbij zien wij ‘twee roede houten’, die dienen als een ‘reck om braetspeeten op te leggen’ en die met ‘een roockvleyskasgen besyden die schorsteen’ u doen zien, dat van de vleeschbereiding te huis destijds meer werk werd gemaakt dan thans. Boven den mantel prijkt alweder een ‘wapenreck’; doch natuurlijk draagt dit hier geen ‘geweer’, maar zijne ‘drie boorden’ dienen ‘om tynnewerck ende metaelwerck op te zetten,’ terwijl de ‘vier kanneborden’, ‘een trysoer mit vijff dueren’ en de ‘bottelrye mit richelen’ het overige keukengereedschap bergen. Waart ge vroeger gekomen, ge hadt hier wellicht nog gevonden de ouderwetsche ‘major olla enea’, de ‘cacabus major cum magno tripode ferreo’, alsook ‘quoddam instrumentum eneum, Teutonice dictum een vizel, pro pulveris confectione necessarium’[1)], onmisbaar in de op sterk gekruiden kost meer

1) Dat is: zeker instrument van koper, in het Duitsch *een vizel* genaamd, noodig tot de vervaardiging van ‘pulvis’ (stof). Onder ‘pulvis’ verstond men in de middeleeuwen een mengsel van gestampte specerijen, voornamelijk peper, gember en safraan; in het Hollandsch heette het ‘cruyt’, van waar onze ‘kruideniers’, de vervaardigers en verkoopers daarvan. (Duitsch: Pulverkrämer.)

dan wij verzotte middeleeuwen. Doch de eigenaar heeft deze voorwerpen bij testament (1377) weggeschonken: den koperen pot aan de vicarissen van Oudmunster, de rest aan eene hem bekende vrouw. Trouwens de ‘legghende mortyersteen,’ dien ge opmerkt, kan den vijzel vervangen; naast hem staat een ‘stene comme’ met ‘twee grote blocken’, die als hakborden zullen dienst doen, en een ‘keesbanck’, wier bestemming voor de kaasmakerij gij wel raden zult. De ‘coetsche met twee besloeten deuren’ in de keuken doet u met de reeds vermelde ‘slaepkist’ vermoeden, dat de meid in de keuken slaapt; toch is er een slaapkamertje bij de keuken, met een ‘nieuwe wagenscotte bedtstede’ en ook ‘een kasken beschedert, staende bezyden die schoorsteen’, terwijl ook een ‘knechtscamerken’ met ‘twe koetskens, van plancken tsamen gemaeckt’, in het huis aanwezig is. Het doel van ‘die hangcamer’ met ‘die trap om opt hangcamerke te gaen’, die ge ook in de keuken aantreft, is u weder duister.

Thans is het geheele huis doorloopen. Ge kunt nu weder vrijer ademen in de opene lucht. Nog even doorloopen wij vluchtig de bijgebouwen, die zich in den tuin vertoonen. Eerst het ‘washuysken’, ook wel ‘guete’ of ‘somerkueckengen’ genaamd, dat bij de keuken staat. Wij vinden er weder een ‘rechtbanck’ en ‘goetsteen’, verder de put ‘met een yseren rolle, veter (ketting), zeel ende twee emmers daertoe dienende’, waaruit het waschwater geput, en ‘den noven’ met ‘ysere deur’, waarop het verwarmd wordt, - een ‘eycke opslaende backtafel met een ysere voet’ en eindelijk wat keukengerei. Als wij het ‘backhuys’, waar wij alleen eene ‘hoenderkau’ vinden, betreden, wordt ons de bedoeling duidelijk van den ‘weytsolder’, dien wij hoorden noemen; want wij herinneren ons nu, dat in oude tijden het brood veelal thuis gebakken werd. Ook het ‘brauhuys’ herinnert aan de door de brouwerijen zoo gehate gewoonte van het ‘selfsbrouwen’; doch wij mogen dit gebruik reeds voor verouderd houden, want wij vinden er niets meer, dat aan het bedrijf herinnert; alleen een ‘dubbelde hoendercauwe’ is ook hier te zien. Verwonderen u al die

‘hoendercauwen’, dit zou niet het geval zijn, als gij de rekeningen der middeleeuwsche huishoudingen bestudeerd en het groote getal ‘pulli’ of kippen opgemerkt hadt, die daar op de menu's verschijnen naast de meer substantiëele vleeschsoorten. Het doel van het ‘turff huys’ hadt ge reeds geraden, al hadt ge er geen ‘trappe’ gevonden ‘omme den turff van buten neder te storten.’ Eindelijk werpt gij een blik in de ‘stalle’, die u niets afwijkends levert van hetgeen u eene 19e eeuwsche stal doet verwachten: eenige ‘cribben’ voor de paarden, een ‘hoenderhuys’, een ‘conynekou’ en een ladder om op den zolder te klimmen.

Thans, wij zijn buiten en kunnen ons wijden aan het voor ons opmerkelijke tafereel, dat een 16e eeuwsche tuin aanbiedt. In sommige huizen vinden wij een ‘voorhoff’ en een ‘afterhoff’; niet altijd is er echter ruimte voor beiden, en soms is dan ook de voortuin door een klein plaatsje vervangen. Zulk eene ‘plaetze’ vinden wij in bijna al onze huizen, hetzij vóór het huis, hetzij daarachter voor de ramen der op den tuin uitziende zaal, soms ook wel middenin, zoodat de ‘middelcamer’ ‘daerop respondeert’ (uitziet). In alle gevallen is het, naar wij mogen aannemen, eene met steenen bevloerde ruimte, die wij (met marmer geplaveid) nog wel voor onze tuinen aantreffen of ook in Amsterdamsche huizen als ‘binnenplaats’ kennen. Deze plaats had in onze kloosterhuizen eene zelden ontbrekende versiering: eene ‘stene komme’ of ‘back’ (reeds in 1395, verder geregeld 1546 vlg.), bij groote uitzondering vervangen door een ‘kom van loet gemaict’ (1565) of een ‘aerde kom’. Het doel van dit voorwerp blijkt ons niet: zeker is het een waterbak, dien wij in onze verbeelding als goudvischkom kunnen idealiseeren; maar dien wij wellicht veiliger zullen beschouwen als eene gelegenheid, om water uit den put te verzamelen voor dadelijk gebruik; immers het treft ons, dat wij in het geheele huis geene pomp opgemerkt hebben, terwijl wij vernemen, dat de put, dien wij hier in het waschhuisje vonden, zeer dikwijls op de ‘plaetze’ gelegen is. Wij zien verder op de plaats ‘twee sittebancxkens’ en alweder een ‘hoenderhuys’, ditmaal naast een ‘hazecouwe.’ Doch bovendien geeft ons de plaats iets te aanschouwen, dat ons zeer verwondert: een balcon! Hoort hoe de inventariseerende klerk (1565) ons dit moderne voorwerp beschrijft: zijne onbeholpenheid kenschetst zijne weinige gemeen-

zaamheid met de beschrevene zaak. ‘In de plaetze’ dan vindt onze klerk ‘een windeltrap mit een trapken daeraen, leydende op de galerye, ende anders nyet.’ Doch hij vergist zich, want als hij het vreemde voorwerp met aandacht beschouwt, dan merkt hij nog op, dat ‘onder die galerye het houtwerck vast aen den muyr gemaect’ is. En eindelijk, als hij zijne nieuwsgierigheid niet langer bedwingen kan, waagt hij het zijn voet te zetten op de geheimzinnige ‘windeltrap mit een trapken daeraen,’ en boven gekomen vindt hij nog ‘alle dye sittenen’, doch (blijkbare teleurstelling!) ‘anders nyet!’

Treden wij nu de plaats over naar den tuin, ‘den hoff’. Hij is rijk voorzien van ‘gelinten’ (schuttingen of hekken), denkelijk wel niet om hem van de aangrenzende hoven af te scheiden, daar de solide middeleeuwen daartoe wel steeds ‘mueren rontsomme’ zullen gebruikt hebben, maar misschien om den tuin in verschillende afdeelingen te verdeelen. Dit ‘gelint’, waaraan wij nog ‘onderaen gemaeckt’ ‘stakettingen’ opmerken, is versierd met ‘cloeten, daerop staende, ende (met) thien houten gedierten met die wapenen van den overledene ende zyne vrunden,’ de kwartieren van den eigenaar, vastgehouden door leeuwen of (in middeleeuwschen stijl) door monsters. Daarachter vinden wij de bloembedden, vierkant en symmetrisch volgens de gewoonte van den tijd, en rondom belegd met ‘iselsteenen’; daarbinnen zien wij ‘rosemareyn, lauwerboom, eglentier ende andere bloemen’ welig bloeien. Verderop komen wij aan het ‘bleyckvelt’, omgeven door ‘twee roeden geschilderde delen, daer die teste blommen op staen’ (bloempotten, naar de wijze van onze boeren op roodgeverfde staken geplaatst), waartusschen een ‘tafelken op drie stapelen schragen’ prijkt. Voortgaande bereiken wij langs een kippenhok met kippenloop (‘een hoenderhuysken met een cauwe annex’, ‘bescoten met latten’) het ‘velthoenderhuysken’ (de fasanerie), - rusten een oogenblik op de ‘stene sittel staende achter tsomercueckengen’ voor de ‘staende tafell van blauwen steen’, of op de ‘bancken winckelhaeckich gemaict,’ - bezichtigen ‘de regenback met zijn raempt ende loyen goeten, ende tcoperen emmerken met coorden om regenwater uyten back te putten’, - en verwonderen ons, reeds (1559) een ‘prielken’ te ontmoeten, al is het ook volgens de solide begrippen van den tijd bijzonder stevig gemaakt ‘zoe dattet eertvast is’. Toch het moge

stevig zijn, de bewoner was niet met zulk licht en dicht werk tevreden: trotsch is hij op zijn ‘somerhuys’. Vraagt ge mij, wat die naam ‘somerhuys’ eigenlijk beteekent, dan kan ik die vraag niet met zekerheid beantwoorden. Als wij ons herinneren, dat het waschhuis ‘somerkencken’ heet, dan zijn wij geneigd aan den naam het denkbeeld te verbinden van eene kleinere localiteit, bij of aan eene grootere van denzelfden aard gelegen. Doch het begrip van ‘somer’ is daardoor onvoldoende verklaard: wij vinden in sommige onzer kloosterhuizen een ‘wintersale’ en een ‘somercamerken’. Mogen wij derhalve aan de ‘wintersale’ de beteekenis hechten van eene wel besloten kamer, in het midden van het huis gelegen (in een der huizen lag hij naast de keuken en was dus gemakkelijk te verwarmen)? en zullen wij bij de ‘somercamer’ denken aan een luchtig vertrekje aan den tuin, waar licht en lucht vrijer dan in de sombere ruimten der middeleeuwsche zalen toegang hadden? De uitlegging schijnt evenmin juist, immers wij bezitten te Utrecht nog een 15e eeuwsch ‘somerhuys’ in vrij ongeschonden toestand, hoewel het in de 17e eeuw tot stal ingericht was en thans als woonhuis dient. Het gelijkt zoo weinig mogelijk op iets lichts en luchtigs, en schijnt veeleer een pakhuis te zijn. Gelegen achter in den tuin van de aanzienlijke breede woning, die de kanunnik Everard Zoudenbalch zich op het laatst der 15e eeuw in de Donkerstraat bouwde, verheft het zich boven de achterpoort van dit huis in de Mariestraat vijf verdiepingen hoog als een vierkante toren met kleine vensters boven de omringende huizen. Hecht en stevig is het gebleken te zijn, doch bijzonder vriendelijk ziet het er niet uit! Wij moeten eene andere verklaring zoeken. Misschien geeft de toestand op het platteland hier als in zoovele gevallen den sleutel om de oude inrichtingen onzer steden te begrijpen. In verschillende streken van ons land kent men nog zomerhuizen, naast of bij de boerenhuizen gelegen. Hun bouw nog schijnt in verband te staan met de van ouds bij ons inheemsche manie van ‘schoonmaken’ in het voorjaar. Zoodra het verwarmen der woonvertrekken onnoodig wordt, maakt de boerin deze ‘schoon.’ Natuurlijk verbiedt haar begrip van netheid deze pas gereinigde vertrekken onmiddellijk door bewoning weder te bezoedelen: het gezin verhuist en betrekt voor de zomermaanden het ‘zomerhuis’, waar niet gestookt worden kan.

Beveiligd voor den stof en het vuil, die het gevolg van het stoken der haarden zijn, worden deze huizen in den regel met meer weelde gemeubeld dan het boerenhuis zelf. Elders schijnt juist een tegenovergesteld gebruik te heerschen. Na den voorjaars-schoonmaak wordt stoken in het gereinigde huis niet meer geduld; de kookplaats met haren onmisbaren nasleep van vuur, rook en vuil wordt dus gedurende den zomer overgebracht naar een alleenstaand huisje in den tuin, dat des winters als provisiekamer dient. De eerste verklaring past het best voor de ‘somerhuysen’ onzer kanunniken. Doch wat de bestemming dier inrichtingen ook moge geweest zijn, zeker is het, dat zij in onze oude steden zeer algemeen waren. Het bisschoppelijke paleis bezat reeds in de 12e eeuw naast de ‘domus hyemalis’ ook een ‘domus aestivalis,’ dat zeker wel in den tuin van het winterhuis, althans daarbij gelegen was[1)]. Achter in de tuinen bouwden nog onze 17e en 18e eeuwsche Amsterdammers hunne ‘tuinhuizen’, en daar hebben dus gewis ook de Utrechtsche kanunniken hunne ‘somerhuysen’ gesticht. Het waren ruime gebouwen, soms met meer dan een vertrek. Op het huisje, dat wij bezoeken, vinden wij slechts éene kamer, maar het is eene ruime met ‘vier glasen ende glaesraempten’. Er is ‘kistewerck rontsomme’ aangebracht, ‘sittewerck voor de glasen opten hoff’ en een ‘richgelbancken met een yser daer het op rust’; ‘schilderyen continerende landtschappen’ (1609) versieren de wanden. Een menbilair derhalve, niet onderdoende voor dat van het huis zelf, maar ingericht voor een kortstondig verblijf, niet tot bewoning. Intusschen dat verblijf had zijne aantrekkelijkheid voor onze voorvaderen, niet minder dan wij aan het buitenleven gehecht en nog meer dan wij daarmede vertrouwd; hun moet het vaak te eng en te benauwd geweest zijn in de smalle kwalijkriekende straten eener middeleeuwsche stad, waar de kleine ramen hunner massieve woningen slechts een weinig onfrissche lucht toelieten. Hier ‘opt somerhuys’ achter in den ruimen bloeienden hof ontvingen zij hunne vrienden en deden zij zich te goed aan een flinken teug wijn of bier. Wij begrijpen het, wat ons verhaald wordt, dat de overledene eigenaar van dit huis, toen hij het

1) Moll (Kerkgeschiedenis. II p. 268 Noot 3) verklaart het charter, waaraan dit ontleend is, door gebrek aan locale kennis, onjuist.

jaren geleden in den voorzomer kocht, met den verkooper een zekeren strijd heeft gevoerd over het bezit van den tuin gedurende den eerstvolgenden zomer. De verkooper kon van het bekoorlijke plekje grond niet scheiden en bedong zich het genot van den tuin, dien hij zoolang in den staat zou laten, waarin hij was; eerst met St. Victor (10 October) zou de bloemenliefhebber zijne 'bollen, wortelen ende poten' uit den grond nemen en voor goed den hof ontruimen. De kooper van zijne zijde had geen vrede met het vooruitzicht, den geheelen zomer binnen de muren van zijn nieuw huis gebannen te zijn; hij maakte het voorbehoud, 'dat hem geoorloft zal zijn in den voorseyden hoff middelretijt met eenyge vrunden te coemen soe dickwils hem sulcx believen sal' (1607). Ook hij was bloemenliefhebber en wel in die mate, dat hij daarvoor de nuttige gewassen min of meer verwaarloosde. Vernamen wij, dat in sommige kloosterhuizen een groote 'afterhoff' als moestuin is ingericht, hier zagen wij nog niets van dien aard. Toch is er een moestuin, zonder twijfel met 'gelinten' van de rest van den hof afgescheiden. Maar hij is weinig bezienswaard: de overledene was blijkbaar geen gastronoom, en hij heeft dit gedeelte ter exploitatie toevertrouwd aan zijne keukenmeid, die hem de groenten leverde. Wat er dan ook nog in staat, behoort haar, en de verkoopceel bepaalt daarom, dat de kooper van het huis 'vant cruyt in den hoff die meecht tevreden stellen sal.'

Wij zochten het 'somerhuys' ergens achter in den tuin; *geheel* achterin ligt het in dit geval echter niet. Daar heeft de zucht om partij te trekken van het ruime terrein, dat bij het huis behoort, een ander gebouw gesticht: het 'afterhuys', dat de eigenaar aan vreemden verhuurd had. Het is daartoe uitnemend geschikt; het komt met zijne achterzijde uit aan den publieken weg en het is zeer ruim. Naast de 'afterdoor' of den 'vuytganck van den hoff' verheft het zich, met eene verdieping voorzien, een volslagen woonhuis. Wij bezoeken het niet; want wij zouden er hetzelfde meubilair vinden, dat wij reeds in het huis aantroffen, alleen wat minder rijk. Tevreden kunnen wij ons stellen met de wetenschap, dat het bevat eene zaal, eene achterkamer, eene bovenkamer, eene keuken en een kelder. Vroeger was het zelfs nog grooter, want de overleden eigenaar heeft kort voor zijnen dood 'vant achterhuys een huysken laten affschyeten', waarvan het kapittel 'vuyt sonder-

linge ende speciale gratie' op verzoek van den eigenaar de lijftocht heeft gegund aan zijnen ouden dienaar en diens huisvrouw, 'beyder leven lang geduerende.' - Bij het uitgaan der achterpoort valt eindelijk uw oog nog op een 'huys after boven de poerte', dat behalve eene kamer beneden ook een 'studorium' boven moet bevatten en derhalve, ingericht voor een persoon uit de hoogere klassen, niet al te gering kan zijn.

Zoo zijn hier reeds langzamerhand drie afzonderlijke huisjes bij het groote huis aangegroeid; maar onze geleider acht dit niet vreemd. Integendeel, hij verzekert ons, dat de toestanden hier betrekkelijk eenvoudig zijn, want hem zijn, naar hij ons weet te verhalen, kloosterhuizen bekend, waaraan niet minder dan *zes* 'kamers'[1] of huizen op deze wijze geannexeerd zijn. Onze kloosterhuizen, oorspronkelijk gelijkende op de woningen der 'welgeborenen' op het land, geplaatst in eene omgeving, die ons aan het boerenbedrijf doet denken, werden alzoo, naarmate de terreinen in de steden in waarde toenamen, veranderd in paleizen, die de kern vormden van eene kleine daarbij behoorende buurt. Het wordt ons nu duidelijk, dat de stad Utrecht in 1663 volstaan kon met den aankoop van één kloosterhuis van St. Pieter, om de Keistraat aan te leggen, - en dat in 1659 de eigenaars van twee aangrenzende kloosterhuizen van St. Jan als bouwspeculanten optraden, door verbreeding van hun gemeenen gang de Boothstraat deden ontstaan en door den aanbouw van 10 à 20 huizen de waarde hunner perceelen wellicht vertienvoudigden.

Voordat het zoover kwam, komen *kon*, was er echter veel veranderd. In het gevolg der Unie was de hervorming te Utrecht binnengetrokken, door de hooge geestelijkheid reeds lang met zorg verbeid, waarlijk niet alleen om religieuse redenen! Zij kon wel gissen, dat dit de eerste stap zou zijn tot ondermijning harer voorrechten, en had zij een fellen strijd gevoerd tegen koning Philips, die de door het Trentsche concilie ingevoerde hervormingen wenschte door te zetten, niet minder kras was haar verzet tegen de Unie, die zij van nog boozere plannen verdacht. Toch, de heeren moesten het opgeven, en al dadelijk zagen zij hunne vrees gerechtvaardigd

1) Een klein huisje of een aanbouw aan een huis heette te Utrecht nog in deze eeuw eene 'camer'.

door de opheffing van hunne belastingvrijheid en door de hun opgelegde verplichting tot deelneming aan de burgerwapening. Aanvankelijk bleef het daarbij. Wel gingen krachtige stemmen op voor de geheele opheffing der kapittelen, maar een compromis beveiligde de nog altijd machtige heeren, leden van het hoogste bestuurscollege der provincie, voor geheel verlies hunner rechten. Achter de muren hunner immuniteiten konden zij het verdere verloop van den strijd afwachten, en toen het allengs rustiger werd, beeldden zij zich in, dat zij toch hun afzonderlijk bestaan, hunne eigene rechtspraak zouden kunnen redden.

Maar zij hadden gerekend buiten den geest van den modernen tijd, die zich tot taak gesteld had aan de tot in het onzinnige doorgevoerde geest van afsluiting en uitsluiting der middeleeuwen een einde te maken. De stadsraad sprak, en de papieren scheidsmuur tusschen stad en immuniteit, tusschen de bewoners derzelfde stad, viel weg. Het overige was eene quaestie van tijd: de muren der immuniteiten werden geslecht, de grachten gedempt, straten werden gebroken door de kloosterhuizen, die de kapittelkerken omringden. Licht en lucht en leven traden vrij toe in de benauwde ruimten der oude immuniteiten: de vermolmde instelling was gevallen. Utrecht was één geworden; voortaan was daar slechts één recht, één bestuur, éene burgerij.

S. MULLER FZ.

Rembrandt-legende.

Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen. Leipzig 1890.

I.

Het is gemakkelijker een oordeel uit te spreken over het belangrijke geschrift *van een Duitscher: Rembrandt als opvoeder*, dan in 't kort zijn inhoud weer te geven. Bij een eerste lezing wordt men overstelpt door den rijkdom van détails, waarmede het hoofddenkbeeld is uitgewerkt. Men verliest den draad wel niet uit het oog, maar men loopt telkens gevaar afgeleid te te worden door bijzonderheden, die allen gelijkelijk de aandacht vragen, schoon ze niet allen evenveel waarde bezitten.

Er bestaan ouderwetsche gravures, portretten, waarin de lijnen van het gezicht vervangen zijn door sierlijke krullen; de afbeelding komt duidelijk uit al die omgebogen trekken en halen te voorschijn, doch behoudt iets grilligs, alsof ze plotseling zich in een fantastische groep arabesken zou kunnen oplossen. Zoo is het ook met dit boek: men volgt de leidende gedachte licht, evenwel is met de mededeeling van het hoofdmotief de inhoud niet uitgeput; er staat meer in dan men op éenmaal zeggen kan: geestige pennetrekken, grillen en krullen, die de fantasie meêslepen zonder haar vast te houden.

Dit is minder eerbiedig gezegd dan bedoeld werd. Ook spreek ik hierbij van den eersten indruk; een herhaalde lezing van het werk doet het minder gewichtige over het hoofd zien en brengt de groote trekken aan den dag.

Ik vrees echter dat slechts enkelen het voor een tweede maal in zijn geheel zullen doorloopen. De meesten zullen zich

tevreden stellen met hier en daar een bladzijde nog eens op te slaan, die hen vroeger getroffen heeft; en voor zulk een behandeling is het boek te goed of niet goed genoeg.

Nietwaar? Er zijn boeken, als de *Essais van Montaigne*, waarmêe men leven kan gelijk men wil; men kan ze van achteren naar voren lezen of omgekeerd, men is zeker goed terecht te komen; scheur, waar ook, een blad er van uit en dat éene fragment zal u smaken. Waarom? omdat de *Essais* persoonlijkheid hebben; iedere zin leeft en bezit zijn part van het leven, dat het geheel doorstroomt.

Het boek '*van een Duitscher*' staat niet zoo hoog; het bevat teruggekaatst leven en heeft geen eigen ziel. Ik stel me voor, dat de schrijver vervuld van een gedachte, die één met zijn geest is geworden, haar belang heeft getoetst aan de gevolgen die er ontstonden, wanneer zij in aanraking kwam met de verschijnselen in de hedendaagsche maatschappij. Zoo kijken een jongen en een wijsgeer naar de kringen, die een neergeplofte steen in het water vormt, en verheugen ze zich over het uitdijen van den cirkel, totdat hij de gansche breedte van het water beslaat. Inderdaad, het boek '*van een Duitscher*' is niets anders dan de opeenvolging van zulke kringen, welke het gespannen denken in de geestelijke sfeer, waarin wij ademen, teweegbrengt. Soms wordt de teekening dier cirkels door de strooming in dien dampkring verbroken, maar de krachtige inzet van het oorspronkelijke denkbeeld komt den hinderpaal te boven; alleen getuigt een vlokje schuim, een pluimpje, een krulletje van den tegenstand die ondervonden werd - en dien men moest overwinnen.

Voor ons bestaat eveneens de bekoring van het boek in het steeds zich uitbreidende overzicht over het maatschappelijk leven dat het ons aanbiedt. Het is eene aanhoudende beweging in het geschrift, die ons naar alle kanten voortdrijft; daar is nergens een afbreken of een oponthoud. Zooals uit de inhoudsopgave blijkt, is het denkbeeld eener indeeling in hoofdstukken den schrijver achterna ingevallen; maar het was onuitvoerlijk, omdat het werk niet in stukken is gedacht; men moet het in een maal nemen, of terzijde laten liggen.

Hoc unum necessarium, - zoo luidt het hoofdmotief van het geschrift, - dit is het éene noodige in onzen tijd: een persoonlijkheid te hebben; en wel geen individuali-

teit, die slechts in het afgetrokkene bestaat, evenmin een kunstmatig gekweekte, maar een heusche, uit den grond geborene; geen benepen persoonlijkheid, die in haar groei is gestuit, maar een volle, gave ontwikkeling.

‘Wees u zelf, zei ik tot iemand!’

En die *iemand*, tot wien de schrijver het woord voert, is een man van vleesch en bloed, de Nederduitscher, die geroepen is in het *Vaderland* den toon aan te geven, de boer, de zeeman, de patriciër, - deze laatste wel te onderscheiden van den jonker. Het voorbeeld, waaraan hij zich te houden heeft, is Rembrandt in zijn vereeniging van gloed en taaiheid, van naïveteit en volhardende zelfontwikkeling. Hij, de schilder, geeft het bewijs der genialiteit van zijn stam.

‘Op de moderne niet-menschen,’ zegt *een Duitscher*, ‘maakt het in den regel luttel indruk, als men hun vertelt: wordt menschen; misschien geeft het hun meer, wanneer men ze op een bepaalden mensch wijst en hun toeroept: wordt menschen als Rembrandt. Natuurlijk doelt dat niet op de kracht, maar op den aard zijner vermogens. Dit soort van menschlijkheid behoeft niet met het verstand begrepen of uit boeken geput te worden; men ziet het met zijn oogen voor zich, men voelt het aau zijn hart; het is geen uittocht naar een ideale en onbekende vreemdelingschap; het is een terugkeer naar het vaderhuis. Men kan alleen zijn gelijke erkennen; een volk begrijpt zichzelf alleen in zijn eigen landgenooten; dat is het voordeel van historische boven andere idealen. Rembrandt is d e Duitsche mensch; de eigenschappen van den duitschen aard liggen in hem dicht bij elkander, zoodat ze als bloemblaadjes in den knop nog den indruk geven van iets ongeordends. Ook voor hen zal de zomer komen.’

En daarna, in zijn verdere verklaring, volgt de schrijver weder den ganschen omtrek van de cirkellijn, die zijn bespiegelingen al golvend trekken over het oppervlak zijner voorstelling van de maatschappij.

Om een denkbeeld van het boek te krijgen, gaan wij op goed geluk een dier concentrische kringen in zijn loop na en laten voor een poos den auteur zelf het woord voeren.

Wanneer een volk als het Duitsche - zoo hooren wij dan -

bij het tot stand komen zijner eenheid, een beslissenden stap vooruit doet, moet het natuurlijk de zaken onder een veranderden gezichtshoek gaan zien, en hoe duidelijker het zich van deze wijziging bewust is, des te gezonder is zijn geheele toestand. Wie vooruitgaat, zonder om zich heen te kijken, deed beter stil te blijven staan. De Duitscher moet dus afmeten, hoever zijn horizont reikt en er naar streven, om dat gebied te bemachtigen. Hij is soldaat geweest, hij is kunstenaar geweest, hij moet zijn soldaatschap en zijn kunstenaarschap thans doen strekken tot grondslag voor zijn menschschap.

Die overgang tot een edeler bestaan wordt aangeduid door de richting van het werk waaraan Duitschland sinds een eeuw bezig is geweest. Uit zijn philosophie, die spoorloos in nevelen is verdwaald, werd de wetenschap geboren, die het materieel heeft geleverd voor zijn militairen en politieken triomf. Op het tijdperk der poëzie is de groote muziek-periode gevolgd, die met Wagner is geëindigd. De kunst van Richard Wagner is niet het teeken eener vernieuwing, maar van eene ontbinding; zij heeft te veel willen omvatten en is daardoor in een ander uiterste vervallen dan de wetenschap, die zich tot de studie van bijzondere vakken is gaan bepalen. Het specialisme is het uiteinde van de wetenschap.

Daardoor is het terrein vrij geworden; de tijd van dichten en denken met zijn nasleep ligt achter den rug. Het Duitsche karakter zal dus naar zijn aard kunnen groeien. De krijgsman en kunstenaar, die er den grondslag van uitmaken, zullen tot hun recht kunnen komen in den hoogeren vorm eener edele menschheid.

De Duitscher heeft een trek van wreedheid en hardheid, die hem tot soldaat heeft geschapen, daarnaast komt in zijn natuur een zekere beweeglijkheid en onrust voor, welke hem voor de zachtere indrukken der kunst vatbaar maakt. In zijn kinderlijke overgave aan het verteederende gevoel spreekt zijn verwantschap met de Grieken, evenals hun scherp geteekende flinkheid overeenkomt met de meer massieve kracht der Duitschers.

De Grieken hadden het marmer tot hoeksteen hunner beschaving, de Duitschers hebben het graniet daarvoor gekregen. Een zeer gewone steen; zoo hij behouwen is, kan hij toch zeer a ristocratisch zijn. Zijn weerstandsvermogen overtreft dat der meeste anderen; en hij is even geschikt om straatsteen te zijn

als te dienen voor materieel van onvergankelijke gedenkteekenen. Men kan de millioenen soldaten van het Duitsche leger wel met het granieten plaveisel der groote steden vergelijken; de bronzen standbeelden die op bewerkt granieten voetstuk in haar midden verrijzen, staan daar als zinnebeelden der echte Duitsche kunst, - op het volkselement opgebouwd, - wanneer het eerst geslepen en edel geworden is. Zelfs steenen kunnen spreken en zij prediken de leer dat alle beschaving de natuur op haar weg moet volgen. Stein en Scharnhorst, Bismarck en Moltke, zijn de kolossale erratische blokken, - zooals men ze in de laagvlakte aantreft, - welke het Duitsche rijk tot politiek fundament verstrekken; daarop verheffe zich nu, als een onderstuk van bewerkt graniet de ware volkskunst; een latere bloeitijd van beschaving mag dat dan met schoone bronzen idealen bekroonen.

De militaire academie te Berlijn is op die wijze gebouwd: op graniet pediment zijn de verdiepingen van baksteen sierlijk opgetrokken; 't is artistiek het volmaakste werk, dat sinds 1870 in de hoofdstad tot stand kwam. Moge het gebouw een symbool zijn voor de toekomst: moge dit volk uit en na de bloedige worsteling de bloem der hoogste schoonheid plukken. Dan zal zijn beschaving zoowel militair als kunstvol wezen - en daardoor *klassiek* zijn.

Klassiek is een woord van vreemden oorsprong[1)]. *Miles classicus* beduidt bij de Romeinen *liniesoldaat*; dat zulk een begrip op de hoogste kunstvoortbrengels kon worden aangewend, is alweder een vingerwijzing naar de verwantschap van oorlog en kunst. De liniesoldaat heeft zijn naam gekregen van de groote en gesloten lijnen, waarin zich de troepen formeeren: het klassieke kunstwerk voert dan alleen zijn naam terecht, als het zijn bijzonder karakter kan aansluiten bij de groote gezamenlijke lijnvorming.

Daarbij mag de persoonlijke vrijheid niet te kort komen. *Classis* beteekent ook de vloot. Een klassieke beschaving is zonder den adem der zee niet denkbaar. Ook in 't militaire moeten wij van de Hollanders overnemen. De lust voor de zee en de vloot bij de Nederlanders met hun behoefte aan zelf-

1) Men herinnere zich, dat het ‘een Duitscher’ is, die spreekt. Hem blijve de volle aansprakelijkheid voor zijn meening.

standigheid en vrijheid, gelijkt op de zoo geheel vrije en zelfstandige manier van schilderen bij Rembrandt. In zijn teekening vol kracht en beweging, in zijn donkere en purperen kleuren, komt de oude geest der groote zeevaarders nog eenmaal te voorschijn; wederom paart zich hier de kunst aan den oorlog. Den krijgsman met zijn helm, den boer in zijn pelsmuts, voornamen en volk heeft hij, de groote Nederduitsche meester, even voortreffelijk met zijn penseel afgebeeld; hij vereenigt in deze typen den inhoud der duitsche beschaving, zooals ze zich langs natuurlijken en historischen weg uit vele enkele elementen heeft samengevoegd, en zooals ze zich tot een geheel, geestelijk en artistiek, zou moeten verbinden. Hij kon dat doen, omdat hij altijd zich zelf bleef. Wie de kunst aanziet voor iets, dat aan de werkelijkheid vreemd is, bewijst zijn onvermogen als kunstenaar; de kunst moet het dagelijksch leven zijn gehalte geven; dat streven is klassiek. ‘Het klassieke is het gezonde, het romantische is het ziekelijke,’ zegt Goethe. In zijn soort en op zijn manier klassiek te wezen, dat is het beste en hoogste, wat het Duitsche volk van zijn opvoeder in politiek en kunst, Rembrandt, kan leeren. Het klassieke komt zuiver uit het volk voort en behoort bij het volk.

Waarheid is de kern van het genie; daarom vertegenwoordigt het de hoogere natuur in den mensch tegenover de lagere; het genie is voornaam, omdat het natuurlijker en dus meer waar is dan de rest van het menschdom. Waarheid, natuurlijkheid, volkskracht, genialiteit, beschaving - zijn kringen waarvan de grootere steeds den kleineren, en begrippen van welke het voorafgaande steeds het volgende insluit. De echte mensch is ‘de echte prins’ die de wereld verlost.

Wie het genie voor een onverklaarbare, den loop der wereld hinderende kracht houdt, staat niet ver van den wilde af, die den witten man voor een toovenaar aanziet - omdat hij een geweer hanteert. Er is geen onderscheid in hoedanigheid van gaven tusschen het genie en den gewonen mensch; de hoeveelheid verschilt alleen.

De geniale man heeft overleg noodig, moet vlijtig, moet berekenend zijn, zoowel als de alledaagsche. Artistiek gevoel op zich zelf brengt evenmin een kunstwerk voor den dag als een kleurenfabrikant een schilderij.

Bij Rafaël uit zich natuurlijk die bezonnenheid anders dan bij Rembrandt. Het doel, dat zij bereiken willen, is niet hetzelfde; maar beiden construeeren. Bij Rafaël is dit den oppervlakkigen beschouwer reeds duidelijk; men moet bij Rembrandt dieper doordringen, omdat zijn aanleg dieper is. Men spreekt van de ‘ongenietbaarheid’ zijner schilderijen en bewijst daardoor slechts dat men niet zoo ver ziet als de schilder. Niet iedereen kan de wetten erkennen, waarnaar het leven der wereld zich richt. Het genie gevoelt ze. De ouden gaven aan sommige sterren den naam van planeten - eigenlijk dwaalsterren, omdat hun bewegingen willekeurig schenen; en het zijn juist de hemellichamen wier aan wetten gebonden loop het meest overeenkomt met dien der aarde. Zoo is ook Rembrandt met zijn schijnbaar gebrek aan maat en stijl juist de kunstenaar, die den aard der Duitschers door zijn inwendige harmonie het meest nabijkomt. Individualiteit schijnt regelloozer en is regelmatiger dan conventie.

Duitschland kan dit van Rembrandt leeren; tot nu toe heeft het zijn regels van buiten af bekomen en verkeerd aangewend, tegen zijn individualiteit in. De Duitsche wetenschap mist kunst en de Duitsche kunst mist - mathesis. Maar om onder den bevruchtenden invloed van den regel te kunnen gedijen, moet de kunst eerst rijp, d.i. volmaakt persoonlijk geworden zijn. Daartoe geraken kan slechts hij die zich geheel aan de natuur houdt, met de natuur zich vereenzelvigt, de natuur alleen het woord geeft. Persoonlijkheid heet het tooverwoord, dat alle grendels wegschuift. Evenals de kunst aan de spits der beschaving, behoort de persoonlijkheid aan de spits der kunst te staan. Alleen de eerste kan aan de andere teruggeven, wat haar thans nog zoo zeer ontbreekt: ongekunsteldheid. Natuur, natie, naïveteit komen uit een gemeenschappelijken stam voort, die *geboren worden* beteekent. Genie en natuur, voortteling en geboorte behooren ook in 't geestelijk leven bijeen; de mensch zal vader en moeder eeren; dat is: hij zal genie en natuur eeren. ‘Wees, wat gij zijt,’ zoo luidt de hoogste wijsheid, welke hem ten deel kan vallen. -

Met dezen laatsten zwaai is de cirkel doorloopen; wij staan weder aan het punt van uitgang. De Duitscher zal zijn menschheid opbouwen uit het harde en zachte element van zijn volkskarakter. Voorheen heeft zich dat in den krijgsman en den

dichter als zijn edelste typen geopenbaard. Hoe uiteenloopend die beide vormen mogen schijnen, de soldaat en de kunstenaar zijn elkander na verwant en kunnen samensmelten in het hoogere beeld: de mensch. Doch om dat te bereiken dienen de kunstmatige regels der vroegere beschaving verworpen te worden. Duitschland staat aan den ingang van een nieuw tijdperk en alles zal vernieuwd worden. Het oude is zijn eind nabij; dus is het oogenblik gekomen dat de Duitscher een besluit neme, in eigen boezem grijpe en zich zelf zij.

De verkorting, waarin ik de voordracht van den schrijver heb weergegeven, heeft zeker menig kenmerk van zijn stijl en gedachtengang verloren doen gaan, toch is er genoeg overgebleven, hoop ik, om den aard van het boek te doen kennen.

Er ligt - door den auteur zeker niet bedoeld - een komische glimp over, die den Franschman aan den redeneertrant van Sganarelle in den Don Juan zou doen denken, en den Hollander aan Tijl Uilenspiegel herinnert. Ook heeft de fantazie, zelfs aan den kant der geschiedenis en der taalkunde, grenzen, welke '*ein Deutscher*', in zijn buitelingen heen en weer, noch kent noch erkent. Men vergeet die manieren echter bij den ernst van 't geheel. Een glibberig gevoel blijft het geheele boek door den lezer bij, maar hij heeft desniettemin de overtuiging dat hij iemand volgt, die vasten grond zoekt.

De man, die Rembrandt tot zijn model gekozen heeft, streeft in de eerste plaats naar een aanschouwing der waarheid. Hij wil de echte afmetingen der dingen leeren kennen en daarom is zijn Duitschland voor hem iets anders dan een zuiver geographisch begrip. Nu eens omvat het in zijn oog veel meer dan het tegenwoordig staatkundig gebied, wanneer hij er Scandinavië, de Nederlanden, Engeland, ja Venetië in opneemt; dan weer krimpt het in, door de afscheiding van streken met gemengde bevolking, tot Neder-Duitschland bewesten de Elbe, tot Holland, of tot Sleeswijk-Holstein. Hij noemt de Duitschers het meest excentrieke volk van Europa, omdat zij hun grootste mannen, Rembrandt en Shakespeare, in vreemde landen gezaaid hebben, maar daarna haast hij zich het echte Duitscherschap te beperken tot een afgelegen hoekje in 't Noorden, waar het veilig is voor export en import.

Wil hij daarmede bewijzen, dat zijn individualiteit evenals die van Rembrandt, geen regel erkent, van buiten opgelegd?

Misschien! - en ik voor mij ben geneigd het bewijs en de vergelijking te laten gelden.

Wie iets vinden wil, moet niet alleen zich zelf in beweging stellen, maar er ook op uit zijn de dingen in beweging te brengen. Hij moet het licht laten vallen zus en zoo, verplaatsen en verschikken totdat zijn gemoed gelijk gestemd is met zijn omgeving. Dat is de eenige wijze om een antwoord op zijn vragen te krijgen. Het zal wel de eigen stem zijn, die men als echo weêrom hoort. Zeker; en heeft het dan geen beteekenis, wanneer men een weerklank weet te wekken uit de dingen en omstandigheden? Heeft de eigen stem geen waarde, wanneer 't het leven geldt van den tijd, waaraan men zelf deelneemt en deelneemt als *Duitscher*, zonder een anderen naam te willen dragen dan dien?

'*Een Duitscher*' wil de richting van zijn tijd opnemen. Uit de behoefte alleen aan dit onderzoek blijkt reeds dat hij ontevreden is met den gang der zaken. Wie verandering van weêr wenscht, tuurt naar den windwijzer en verheugt zich bij het waarnemen van iedere kleine kentering.

Het wordt door niemand meer ontkend, zegt hij, dat de bloeiende beschaving, waarop wij na den triomf van 1870 onze hoop gesteld hadden, niet is aangebroken. Op geestelijk gebied is in Duitschland doodstilte ingetreden. Verkeert het land soms in 't geval van die rijken, waarin op groote stoffelijke ontwikkeling een verval van zeden en kunsten gevolgd is? Hij kan het niet gelooven van een volk zoo krachtig als de Germanen. De achteruitgang van het oogenblik beduidt een omkeer. De wetenschap, die tot nu toe heerschte, heeft het menschelijke in de menschenwereld uit het oog verloren, om zich met cijfers en statistieken bezig te houden, welke voor het individu geen beteekenis hebben. Daarom wendt de volksgeest zich van haar af. En de schrijver knoopt zijn verlangens voor de toekomst aan den wetenschappelijken arbeid van Goethe vast, die in zijn studiën over plant- en dierkunde, over den bouw van het lichaam en den indruk der kleuren op het oog het menschelijk, dat is het subjectieve, standpunt heeft gehandhaafd.

Zoo tracht hij een uitweg te vinden uit de objectiviteit, voor welke niets hoogers bestaat dan een indeeling in schema's, tot de levende subjectiviteit, die het oog met zijn lust in het

zinnelijke, het gevoel met zijn ingeschapen, naïeve vermogens weder tot hun recht doet komen.

Subjectiviteit leidt tot kunst; en het is de kunst, die hij inroept, om het leven te hervormen, de wetenschap zoowel als de politiek, de godsdienst zoowel als de kunst zelf. Ook de kunst; want het is hem niet om het kunstmatige te doen, maar om de persoonlijkheid, die haar vorm, haar geldigheid eerst krijgt in de kunst.

Individualiteit is het eerste noodige. Zij wordt niet door de broeikas der beschaving aangekweekt; zij ontstaat en niemand weet waar; zij groeit tot een voorbeeld in een bepaalde gestalte, en terwijl zij de levenskrachten van den tijd verpersoonlijkt, wekt zij de sluimerende individualiteit bij de tijdgenooten.

Zulk een hervormer, of liever zulk een vormer, is Luther geweest voor zijn volk; hij was de werkelijke keizer, dat is de eerste, in het land. Op Luther, den boerenzoon, volgde Goethe, de burger van Fraukfort. Zijn adel was geringer, de weerklank, die hem te gemoet kwam, flauwer, omdat hij niet uitsluitend uit eigen kracht werkte, en de hulp van vreemde regels zocht. Na Luther en Goethe heeft Duitschland een man noodig, die hun meerdere is, wijl hij hun eigenschappen vereenigt, - een man, wiens vóórbeeld wordt aangetroffen in den Nederlandschen kunstenaar Rembrandt. Evenals bij deze moet bij hem denken en gevoelen weder één zijn. Daardoor bewijze hij zijn voornaamheid en zijn recht op den eersten rang. Hij moet het vertrouwen, de frischheid hebben van een kind en de kracht van een man; een wijsgeer, een vrome, een staatsman, een dichter, een boer, een vorst zijn. Misschien is hij reeds geboren, misschien leeft hij reeds onder ons, de *verborgen keizer*, die den Duitschen geest beheerschen zal. Zijn uur breekt aan.

II.

Een kritiek, die haar naam waardig wil zijn, laat den auteur eerst uitspreken. Zij oordeelt niet voordat zij tot het einde toe gehoord heeft. Eerst dan herneemt zij haar vrijheid en stelt zich de vraag: Wie is het die gesproken heeft?

‘*Wären's Bücher, ich würde sie nicht lesen*,’ zegt bij Goethe

de man, die uit een gezelschap komt en zijn oordeel uitspreekt over de menschen daar ontmoet. Omgekeerd vraagt men zich na het lezen van een boek af: als het een persoon was, wat zou ik aan hem hebben.

De schrijver van *Rembrandt als Erzieher* dekt zich achter het gezag van een grooten schildersnaam, maar al nam men ook de opmerkingen van een geestvol, letterkundig gevormd dilettant voor volle munt aan, men bemerkt toch spoedig dat de Hollandsche kunstenaar meer de aanleiding dan de grond en het doel van zijn schrijven was. Deze *Duitscher* heeft zijn hart opgehaald aan de sprekende koppen, die Rembrandt uit zijn omgeving door zijn etsen heeft vereeuwigd, aan de Bijbelsche tooneelen, die hij met naïeven ernst en een kracht, tegelijk teeder en verheven, op het doek heeft voorgesteld; en hij heeft daarbij - aan iets anders gedacht. Aan den gang van zaken in zijn vaderland.

De Duitsche beschaving, vertegenwoordigd en beheerscht door den naam van Goethe, is met al haar streven naar algemeenheid, toch een zeer eigenaardig en bijzonder product. Zij ontstond op de grens van twee tijdperken en door de aanraking van twee standen der maatschappij.

De uitwendige rust, die de tweede helft der 18de eeuw kenmerkte, had de ontwikkeling der burgerklasse bevorderd; noch de bemoeiing met staatszaken, noch de vrees voor een oorlog, noch ingewikkelde bezigheden leidden haar af van de zorg voor haar geestelijke opvoeding. De belangen van het leven vereenigden zich allen op het gebied van de kunst en de gedachte. Daarmede was voor haar een overgang tot den adel gevonden. Aristocraten en virtuosen gaan gewoonlijk samen.

Die wereld is afgebeeld in den *Wilhelm Meister*, en ik heb de voorbeelden van vorsten en edellieden niet bij te brengen die de poëzie beschermden, evenmin van de genien, die zich tot gelijken verhieven van den hoogeren stand. De burger droeg zijn geestdrift, zijn kennis, zijn degelijkheid bij, de adel verleende vrijheid, zekerheid van manieren, afronding. Zoo had de beschaving haar eigenlijk thuis op de grenslijn van beide standen; daar eerst was zij werkelijkheid.

Evenzeer behoort zij tot twee tijden. Zij was nog een vrucht van het oude Duitsche Rijk met zijn indeeling in honderden zelfstandige staten en staatjes; doch tevens was zij de heraut

van de toekomstige eenheid. Om te kunnen gedijen had zij beiden noodig: het particularisme, dat haar een kern en vastheid van vormen schonk; de algemeenheid, die haar uitbreiding en bewegelijkheid gaf.

Andere tijden, andere zeden. De Duitsche eenheid heeft de voorwaarden waaronder de Duitsche beschaving bloeide, opgeheven. In stede van de in hoeken en gaten verspreide maatschappij, waarin de enkele man zich kon doen gelden, bracht zij de aanhoudende samentrekking van het geestelijk leven naar de hoofdstad. Politiek en geldzaken werden de hoofdfactoren der samenleving; de standen werden onder den invloed der partijverdeeling gescheiden en de maatschappelijke vraagstukken zijn hun oplossing gaan zoeken in transacties tusschen de massa's, wier onderscheiden belangen op het spel staan. Voor het individu met zijn overdenkingen geen plaats meer; zelfs hoe langer hoe minder plaats op de universiteiten, waar zich de invloed van den grooten staat laat gevoelen, die behoefte heeft aan ambtenaren en onderwijzers, en die over zijn vereenigd gebied een gelijk peil van beschaving verlangt.

De Duitschers zijn een meegaand volk. In den regel hebben zij de voordeelen hunner verkregen grootheid aanvaard en de nadeelen over het hoofd gezien. Hier en daar slechts, om van partijgeschriften niet te spreken, hebben zich de stemmen van enkelen doen hooren ter waarschuwing en tot aanval.

De schrijver van *Rembrandt als Erzieher* staat onder die weinigen op zichzelf. Hij is voorzeker geen bestrijder van wat er nieuws is gekomen, hij aanvaardt wat in de laatste jaren gebeurd is, en hij keurt de wijze goed waarop het is tot stand gebracht; alleen verzet hij zich tegen den terugslag dier feiten op de Duitsche beschaving. Hij is het er mede eens, dat Pruisen het model is geworden van het rijk; hij begrijpt dat de vaste lijnen van den militairen- en beambten-staat het loshangende lichaam moeten schragen; hij bewondert den Pruisischen officier en de Pruisische parade, ja zelfs voor Berlijn zou hij zeker een goed woord over hebben, wanneer 't maar een weinig westelijker lag buiten den kring der oorspronkelijk slavische landsbevolking. Doch wanneer hij de beschaving al oppervlakkiger ziet worden, en kunst verlaagd vindt tot een aanhangsel van buiten af aan het leven, wanneer hij moet opmerken, dat de wetenschap onvruchtbaar wordt, dan komt

zijn gemoed in opstand. En spreek hem er toch niet van dat het individu onder de grootere afmetingen van den staat verdrukt wordt; hij zal u wijzen op het voorbeeld van Bismarck, die in onzen tijd getoond heeft, wat de enkele vermag, wanneer hij zijn wil als inzet stelt. Evenals hij, moet ieder in zijn kring gelijk een souverein daarstaan, overtuigd dat persoonlijkheid het hoogste is wat het leven voortbrengt en het eenige dat de menschheid vooruit doet gaan.

Het woord van *ein Deutscher* richt zich dus tot de edelste drijfkracht van den mensch: zijn wil. De wil moet de omstandigheden, die hem dreigen te verlammen, overwinnen, de hinderpalen voor zijn vrije werking opruimen en een nieuw leven scheppen.

Bezit degeen, die zoo spreekt, het middel tot bereiking van het doel?

Zijn eerste leermeester is blijkbaar Goethe geweest. Hij heeft - in gedachte natuurlijk - als jongeling aan de voeten gezeten van den Jupiter van Weimar, en hem is het beeld voor oogen gekomen van een volledig, zelfstandig mensch, die in harmonie met de natuur leefde en werkte,

Wat Baudelaire eenmaal in zijn overpeinzing aan den oever der zee gevoelde: zijn éénheid met de voorwerpen, - het water, het uitspansel, het zeil aan den horizon, - die hij aanschouwde, wat hij uitdrukte in den regel: '*Toutes ces choses pensent par moi, ou je pense par elles*,' dat had Goethe voor zich veroverd als een beginsel, dat zijn artistieke individueele handelingen het aanzijn gaf. Eén te zijn met de natuur, haar op te nemen in het oog, haar wetten te ontwaren, door te dringen tot haar grondverschijnselen en dan zich te bescheiden, ziedaar voor hem het echte leven. Weten en beschouwen, vermogen en wil zijn daardoor vereenzelvigd; kunst, wetenschap, zedelijkheid zijn één geworden.

Wie heeft zich al niet door dien tooverzang laten lokken! Men hoort zijn weerklank ook in het boek, dat den titel draagt van *Rembrandt als Erzieher;* maar niet onvermengd. Er is een oogenblik gekomen, waarop de leerling van Goethe bemerkt heeft, dat de kring die in Weimar het leven omsloot, te eng was om de moderne wereld te omvatten; hij speurde daar aan het hof van Karel August overblijfsels van den pruikentijd en het klassicisme, waarvoor men dweepte; hij zag,

dat wat daar had gegolden, niet als een regel voor altijd kon doorgaan. En met dat soort van edelmoedige inconsequentie, dat wij reeds bij hem waarnamen in zijn verhouding tot den tegenwoordigen tijd, bleef hij aan het ideaal, dat hij gewonnen had vasthouden, terwijl hij den drager van het ideaal, den man, die hem had ingewijd, niet langer als zijn leidsman erkende.

Ware hij meer vatbaar geweest voor de prikkeling der muziek, hij zou zich zeker aan de macht van Richard Wagners meesterstukken hebben overgegeven, maar onze auteur is Noordduitscher, hij dweept niet gaarne en hij heeft liever de werkelijkheid tot omgeving dan decoraties. Denkelijk maakte ook zijn letterkundige opvoeding hem weinig geneigd om zijn geest te onderwerpen aan de zinnelijke indrukken dier overweldigende tonenwereld.

Daarentegen legden Shakespeare en Rembrandt beslag op hem; zij vulden aan, wat hij bij Goethe miste. Een zeer juiste en fijne opmerking omtrent Shakespeare, die in *Rembrandt als Erzieher* gemaakt wordt is deze, dat zijn eerste drama's in de opvolging hunner tooneelen een uiterlijke symmetrie huldigen, welke bij de latere stukken in een natuurlijke beweging der handeling, doch niet zonder geheimen rhythmus, overgaat. Hetzelfde moest hem in Rembrandts composities opvallen: een voortdurend streven naar een levende ordonnantie van het onderwerp; iedere gestalte tot zijn volledige, hem toekomende uitdrukking gebracht en daardoor aan het geheel der voorstelling verbonden.

Het inzicht in de voornaamheid van het natuurlijke leven, zooals een groot kunstenaar, een dichter, het direct weergeeft, was de prijs, dien hij uit zijn kennismaking met Shakespeare en Rembrandt wegdroeg, een tegenwicht tegen het academischeenvoudige, achttiende eeuwsche-klassieke van Goethe.

Ik ben vast overtuigd dat ‘*ein Deutscher*’ Rembrandt pas op zijn waarde heeft leeren schatten door zijn etsen, waarmede hij in een persoonlijker taal tot ons spreekt, dan van het doek af in een museum; evenzoo meen ik dat hij de tragedies van Shakespeare in het oorspronkelijke heeft gelezen.

Had hij die beide genieën anders wel zoo uitsluitend als vertegenwoordigers van den Nederduitschen, Saksischen volksaard aangezien? En dat was voornamelijk de openbaring, die zij

hem brachten; zij toonden hem de zelfbewuste kracht, de lenigheid, den gloed, die in het stugge volk van het Noorden schuilen. In die eigenschappen meende hij de macht ontdekt te hebben, die de wedergeboorte van Duitschland kan bewerken.

Over 'talgemeen daarentegen houden de Duitschers in den grond van hun hart slechts hun landgenooten bezuiden de Mainlinie voor artistiek-mondig. Eerst, waar de wijn uit bierglazen begint gedrouken te worden, zooals men zegt, vinden zij de kunst een natuurlijke vrucht van den grond. Shakespeare, dien zij krachtens het recht van annexatie vermeenen te bezitten, is door de vertaling van Schlegel en anderen een Hoogduitsch burger geworden en vult met eere de leemte aan, welke de literatuur op het einde der 16de eeuw vertoont. Het Noorden beschouwen zij van hun hoogte uit als een land, waar men gevoel heeft zonder vormen, verdriet zonder het te kunnen uiten, en vreugd zonder anderen vroolijk te maken.

Des te opmerkelijker is de verklaring van onzen schrijver dat het echte begrip van kunst den Nederduitscher toekomt. Evenwel, - en hier komt het bij de beoordeeling van zijn boek op aan, - moet men niet nog een stap verder gaan en het er voor houden, dat de man, die *Rembrandt als Erzieher* schreef, zijn artistieke levensbeschouwing uit Shakespeare en Rembrandt is gaan putten. Daartoe leent zich noch de een, noch de ander uit zichzelf. Shakespeare en Rembrandt wekken indrukken bij ons, sterker of zwakker, naarmate wij voor deze of gene zijde van hun talent ontvankelijker zijn; zij l e e r e n ons niet; wij zelf zijn het, die het gevoel, door hen gewekt, in begrippen omzetten; en wanneer '*ein Deutscher*' in Rembrant een wereld van gedachten gewaar wordt, ligt de grond daarin, d a t h i j i n d e s c h o o l v a n G o e t h e z i j n g e e s t g e o e f e n d h e e f t.

Uit den tijd dat hij den *Götz von Berlichingen* schreef, dateert een bladzijde van Goethe's hand, waarin hij een vergelijking maakt tusschen Rembrandt en Rafael, zeker iets ongehoord stoutmoedigs voor die dagen. Veel later gaf *der Altmeister* onder het opschrift: *Rembrandt als Denker* eenige aanwijzingen, hoe men de schilderijen van den Hollandschen meester moest beschouwen. In die weinige regels treft men de kiem aan van veel wat in het onderhavige boek is uitgewerkt.

'*Ein Deutscher*' is dus ook daarin een rechte Duitscher, dat

hij zelfs tegen zijn wil een leerling van Goethe is en blijft. Zijn boek is weinig meer dan een N e d e r d u i t s c h e variant voor de opvatting van zijn meester: de grondtrekken der levensbeschouwing blijven de zelfden; alleen voegt het een grootere dosis persoonlijkheid aan de kunst toe, dan Goethe op zijn ouden dag oorbaar zou hebben geacht; dat is alles; reeds zeer veel, maar toch nog niet genoeg.

'L'art est une e x a g é r a t i o n à propos', heeft Eugène Delacroix gezegd; hier mag wel de nadruk opgelegd worden. Soms heeft de kunst ook *mal à propos'* gemaakt, maar zij is *altijd* een overdrijving. Van een mensch kan een kunstenaar groeien, de regels van de kunst passen echter niet op het leven. Shakespeare en Rembrandt kunnen ons in hun werken veel over zich zelf en hun tijd melden, mits men in 't oog houde dat zij dit in hun eigen taal doen. Het is hun hoogste triomf ons dit te doen vergeten, ons een voorstelling te geven, waarbij wij niet anders vermogen dan te zeggen: het *is*, het *leeft!* Maar om van dat aanschouwelijk tooneel dadelijk een besluit te gaan trekken op de werkelijkheid, gaat niet aan. Men zou - om op een verwant terrein een voorbeeld te zoeken, - even goed kunnen meenen, dat de Hollanders gedurende den tachtigjarigen oorlog gewoon waren aan uithongering of dagelijks heldenfeiten bedreven, nadat men van het beleg van Haarlem gehoord had. Evenals een kunstwerk getuigt een heldenfeit uitsluitend voor zich zelf, en daarnevens van de kracht die in een volk of in enkelen schuilt; een herhaling maakt het onwezenlijk; niemand gelooft dat *van den Broeck* bij het beleg van Jacatra zich waarlijk zoo gehouden heeft als de overlevering meldt, omdat hij dan het gedrag van Regulus zou hebben gecopieerd. Een aanmaning in 't algemeen: weest helden, behoort, - iedereen gevoelt het, - op het tooneel te huis. Kunst en leven zijn twee; en het leven is de hoofdzaak.

Het gezond verstand heeft daarom den overgang der 16^{e} en 17^{e} eeuw, *den tijd van Elizabeth* genoemd, niet dien van Shakespeare, en toen de scherpzinnigste Hollander in onze dagen Nederland *het Land van Rembrandt* doopte, was het meer om een titel voor zijn boek, dan voor zijn vaderland te hebben.

De Duitscher daarentegen spreekt in vollen ernst van de eeuw van Goethe en Schiller. Ik heb reeds aangeduid hoe dit mogelijk was: in hun geval behoorde d e d i c h t e r niet tot

een bepaalden stand der maatschappij of tot een bepaald tijdperk, en daarom scheen hij de samenleving van zijn tijd te beheerschen, zonder er een deel van uit te maken. Ware Goethe burgemeester van Frankfort geworden en speelde Gretschen niet zulk een bescheiden rol in zijn dichtwerk, misschien zou men op den werkelijken mensch en kunstenaar meer vat hebben gekregen. Nu gaf hij, de minister aan het hof van Weimar, het edelste zijner ziel te bewaren aan de trotsche dochter van Agamemnon Iphigenia, door haar mond sprak hij eeuwige waarheden; en men vergat bij het luisteren naar die godentaal, dat kunst slechts éene der uitingen van het maatschappelijk leven is, om alleen te denken aan het typische beeld van den mensch, dat hij in zijn werken en wezen vertoonde. Eéne dier uitingen; - naast godsdienst, zedelijkheid, wetenschap, staatsgeschiedenis en zoovele anderen, die toch gezamenlijk nog niet den inhoud van het leven uitputten.

Het was een heerlijke ontdekking van Goethe, de herontdekking van het menschheids-ideaal, dat Griekenland en de Italiaansche Renaissance hadden nagestreefd; maar juist hierin, dat de kunst, d.i. de voorstelling, de *schijn* als middel moest dienen om de menschelijke vermogens in het type tot een geheel te doen samenstemmen, ligt het bewijs hoezeer de schepping van zijn geest aan het gebied der praktijk vreemd is.

Ondanks Rembrandt heeft de auteur van *Rembrandt als Erzieher* zich dus over 't geheel aan Goethe's opvatting gehouden, - tot bewijs moge nog de behandeling strekken, die hij der samenleving van zijn tijd laat wedervaren.

Immers hij beschouwt den enkele, wien hij het tot zaak stelt zijn persoonlijkheid te ontwikkelen, als een geheel zelfstandig individu; hij maakt hem lid van een Staat, maar niet tot lid eener maatschappij. Hij kent geen burgerij, of liever hij wil ze verdrukken door het gewicht van den edelman (deze term in ruimen zin genomen) en van den boer; en met voorliefde bespreekt hij de verhouding van den patriciër tot het volk; daar heerscht meer sympathie onderling, dan door beide jegens de burgerij getoond wordt. De waarneming is juist, voor zoover dergelijke waarnemingen juist kunnen zijn; doch zij bewijst volstrekt niet, dat een maatschappij uit edellieden en boeren bestaande denkbaar is, eerder het tegendeel.

Hoe dikwijls is het niet betoogd, dat het groote gebrek van

Duitschland bestaat in het gemis van een middenklasse gelijk aan die van Engeland en ons land, een burgerij onafhankelijk tusschen den hoogsten stand en het volk in geplaatst, een wereld voor zich, niet zoozeer de vertegenwoordiger als wel de *pièce de résistance* van de beschaving. Onze schrijver doet zijn best die burgerij, op 't oogenblik dat zij zich in 't Duitsche Rijk gaat vormen, bespottelijk te maken, en hij slingert den liberale politici, die zich aan haar hoofd geplaatst hebben, het grootste verwijt naar 't hoofd, dat zijn vocabularium bezit: hij noemt ze onduitsch, van slavischen en slaafschen oorsprong. Niet de vooruitgang is hun oogmerk, maar de nijd van den mindere jegens den meerdere is de beweegreden hunner handelingen.

En zeer fantastisch is het beeld van den Duitschen staat, dat als het ideaal, door zijn redeneeringen heen komt gluren: kleine binnenlandsche steden, waarin een bescheiden burgerij zich toelegt op haar handwerk, en in haar vrijen tijd zich veredelt door de beschouwing van de voortbrengselen der inheemsche kunst; handelssteden aan de kust bestuurd door patricische families, beschermers van de groote kunst; een landbevolking eindelijk in eerbiedig-familiaren omgang met den adel; allen, behept met het streven hun individualiteit krachtig en met mate te ontwikkelen.

Het spreekt van zelf, dat met de burgerij, de wetenschap, die den grondslag harer moderne beschaving vormt, in het boek niet vrij komt. Sommige menschen hebben 't altijd tegen de advocaten, anderen kunnen geen professoren uitstaan. Tot deze laatsten behoort de schrijver van *Rembrandt als Erzieher*. Dat Faust professor is geweest, beneemt hem veel van zijn liefde voor het dramatische gedicht van Goethe. Spreek hem van Hamlet, dat was een prins. Toch beweegt hij zich ook hier weder in den kring, die door den schepper van Faust getrokken is geworden. Uitgaande van den strijd, dien Goethe in zijn *Farbenlehre* tegen een te uitsluitend objectieve richting der natuurwetenschappen heeft aangebonden, valt hij naar alle kanten de wetenschap onzer dagen en haar vertegenwoordigers aan, schetst met een paar losse strepen het gebouw van het weten der toekomst in zijn verbinding met de kunst en toont ons de heerlijkheid die verrijzen zal in tegenstelling van het schrale, dorre getimmerte, waarmede wij ons thans moeten behelpen.

Daar ligt zeer veel geest en waarheid in zijn uitvallen; maar enkele pijlen, in den wilde afgeschoten, die desniettegenstaande juist getroffen hebben, dooden zulk een machtig lichaam als de wetenschap is, niet. Men speurt in zijne opmerkingen den hoogst ontwikkelden dilettant, die op een vrijer standpunt geplaatst dan de vakmannen, de leemten van hun gezamenlijk werk ontdekt, zonder op te kunnen geven waar de fout zit.

Wederom zou hij zijn taak krachtiger hebben aangevat, zoo hij zich van den invloed van Goethe had losgemaakt, zoo hij had ingezien, dat Goethe's streven berekend was voor zijn tijd en daarom het onze met den dag van heden rekening moet houden. *Rembrandt als Erzieher* zou dan wellicht een protest hebben ingediend tegen het vormelijke in de beoefening der historie en linguistiek, wetenschappen, die pas met de 19^{e} eeuw mondig zijn geworden en die een kennis der samenleving voorbereiden, evenals de 18^{e} eeuw de voor-studiën tot een kennis der natuur had gemaakt. Thans vinden wij in het boek slechts een paar stumperige bedenkingen in 't midden gebracht tegen Ranke, een wetenschappelijk artist, die in zijn beste werk veel dichter met zijn opvattingen bij den auteur staat, dan deze schijnt te beseffen.

Ik vat ten slotte in een paar zinnen het antwoord samen, dat wij op onze vraag naar den persoon, die *Rembrandt als Erzieher* heeft samengesteld, verkregen.

Een Nederduitscher, wellicht in de nabijheid van een der oude Hanzesteden gevestigd, opgevoed in de overleveringen van Duitschlands groote letterkundige periode; krachtens zijn volksaard tegen het onnatuurlijke dier beschaving in verzet gekomen, doch te veel dilettant om uit de nieuwe feiten, welke voor den horizon van zijn geest kwamen, een eigen levensbeschouwing te vormen. Vol vernuft, doch niet zonder bitterheid, vol kennis en toch onzeker van zich zelf, stout maar daarbij in menig opzicht angstvallig, tijgt hij aan 't werk om zijn volk de richting naar de toekomst aan te wijzen. En echter in zijn geestdrift voor wat edel is, tuurt hij meer op den afstand, die het heden van het gestaltenrijke verleden scheidt, dan dat hij het oog wendt naar het vormlooze grijs voor zich uit.

Eigenlijk is daarom dit boek, dat belooft over de toekomst te spreken, een brief van opzegging aan de tegenwoordige maat-

schappij, zooals *Da Costa's bezwaren tegen den geest der eeuw* het ten onzent geweest zijn; een grief, dat het ideaal der persoonlijkheid, zooals een vorige tijd het heeft overgeleverd, geen plaats voor zich open vindt in de 19e eeuw. Da Costa sneed in zijn geschrift de toekomst af; het manifest van *ein Deutscher* daarentegen spreekt in zijn verwachtingen voor het komende inderdaad zijn teleurstelling uit over wat men thans moet missen. En de middelen die de schrijver wil aanwenden, doen niet anders dan de bestaande kwaal constateeren.

Als een voorspelling zou ik de woorden van '*Rembrandt als Erzieher*' dus niet willen aanvaarden, ik neem ze aan als de uiting van een edel gemoed, dat raad zoekt voor zich zelf en door zijn zoeken anderen helpt.

III.

Wanneer ik hier eindigde, zou ik een plicht van dankbaarheid onvervuld hebben gelaten. Het komt zelden meer voor, dat een vreemde onzen volksaard met overleg prijst; in toasten, bij vriendschappelijke bijeenkomsten roemt men de deugden van ons land, in boeken smaalt men er op. Hier treffen wij eenen, die aan het genie der Hollanders gelooft. Wel is waar herkennen wij den Rembrandt, zooals hij in het boek van *ein Deutscher* ons wordt voorgesteld niet geheel, maar dat verklaart zich uit het verschil van standpunt, waaruit zijn beeld werd opgenomen. Naar buiten vertoont zich ieder anders dan hij zich in huis gedraagt, zonder daarom een andere te zijn. De eigenschappen, die voor huis- of landgenooten zich opeenvolgend of dikwijls elkander tegensprekend vertoonen, komen den vreemdeling vereenigd of in relief tegenover elkander voor oogen. In de bewondering voor Shakespeare bestaat bij Duitschers en Engelschen een groot onderscheid: dezen kennen hem beter, *von Haus aus*, zooals onze naburen zeggen, genen nemen hem globaal. Dat maakt juist het belang uit van een dergelijke intellectueele reis, gelijk de groote mannen van 't eene volk ze naar het andere ondernemen; om zichzelf geheel te kennen, moet een volk weten, hoe de anderen het in zijn edelste vertegenwoordigers beschouwen. En niemand heeft aan die volledige kennis, aan dat helder worden over zich zelf, zoozeer behoefte, als wij Nederlanders.

Het *weest u zelf* en *kent u zelf* is ons door onzen aard en door de omstandigheden zéer lastig gemaakt.

De schrijver van *Rembrandt als Erzieher* neemt twee elementen aan als den grondslag van het Germaansche karakter; de hardheid van den krijgsman; de zachtheid en ontvankelijkheid van den kunstenaar. Ik laat dat gelden, waar hij over zijn eigen natie spreekt. Bij ons vertoonen die beide bestanddeelen zich in een verschillende gedaante. Het zijn - en ik spreek hier na nauwgezette waarneming - een overmatig *egoïsme*, dat zich uit in stugheid en trots, en een *gevoel van afhankelijkheid*, dat te voorschijn komt in *verlegenheid* en doelloosheid bij het handelen. Wanneer men die hoedanigheden achtereen bij denzelfde opmerkt, maken zij den indruk van *onoprechtheid*; in die enkele momenten, waarin zij samenwerken en de omstandigheden niet tegen zich hebben, geven zij aanleiding tot iets groots.

Onze historie - in de geschiedenis wikkelt het type van een volk zich het zuiverst van het bijhebbende los - kan dit leeren. Men vergelijke het begin van onzen opstand tegen Spanje met den gang van zaken onder de Bataafsche Republiek tijdens de groote Revolutie. Dáar het verzet tegen een willekeurig ingrijpen in de nationale gewoonten, gepaard met de overgave aan een hooger beginsel, waarop de moedeloosheid steunde, hier zelfverheffing gevolgd door verslagenheid en vernedering. Doch niet alleen een reeks van gebeurtenissen brengt dat karakter aan het licht, ook de daad van den enkele, het zij ze zich in een kunstwerk openbare, dan wel direct in de werkelijkheid te voorschijn kome, toont het aan. De grootste artistieke schepping, die onze natie heeft voortgebracht, de Lucifer van Vondel, brengt het geweld van de zelfzucht en de noodzakelijkheid der afhankelijkheid in een harmonie van trots en teederheid te samen. En de reinste lyrische ontboezeming, waarop onze letterkunde boogt - met haar ineensmelting van eigen wil en willoos buigen, in haar volle kracht alleen door een Hollander te begrijpen, - is het *Gebed* dat Bilderdijk in het jaar van zijn tweestrijd te Londen neerschreef.

> Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd,
> Ge ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
>
> Geef, Vader, geef aan uw onwetend kroost,

Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!

Bid zelf in mij, zoo is mijn beê onschuldig.

Dan, wie herkent die trekken van onzen volksaard niet in de houding van Gijsbert Karel van Hogendorp op den gedenkwaardigen Novemberdag van 1813! Stugheid en ootmoed te zamen maken daar den held; de geweldige, persoonlijke trots, dien hij heeft moeten smoren gedurende de jaren zijner vernedering en de kinderlijke stemming, die aanvaardt wat beschikt is. Het verhaal dat hij over die gebeurtenissen heeft te boek gesteld, is zeker de meest levende bladzijde onzer historie. Men voelt er het kloppen van het hart van Nederland.

En van Speyck - om tot een mindere sfeer van handelingen te komen, zooals men er een aantal in onze jaarboeken aantreft. Zie ik wel, dan rijst eveneens in zijn gedrag moedwil door verlegenheid tot heldhaftigheid.

Rembrandt maakt geen uitzondering. Ik zou hier niet durven spreken, wanneer ik niet het gezag van Fromentin en van de kenners, die het oordeel van Fromentin onderschreven, voor mij had. De Fransche schilder, gelijk uit zijn roman Dominique blijkt, door aanleg uitnemend geschikt om de eigenaardigheid van ons volk te vatten, herkent in Rembrandts grootste doek het werk van een trotsch maar onhandig genie. Hij geeft zich eerst geheel gewonnen door de macht van den Hollandschen meester, wanneer hij hem in een schilderij als de *Staalmeesters* de volheid zijner kracht ziet huwen met de eenvoudige overgave aan zijn onderwerp.

Het is goed, dat wij op dergelijke wijze de bewondering van den buitenlander vernemen voor het beste, wat ons volk geven kon; want onze stugheid en egoïsme hinderen ons in de erkenning der persoonlijkheid bij anderen. Wij zijn zoo overtuigd van onze eigenwaarde, dat wij de eigen waarde van onzen naaste over 't hoofd zien.

Heeft men wel opgemerkt, hoe linksch wij zijn in het geven van namen? De schilderij, die voor het nationaal gevoel Rembrandts naam heeft vereeuwigd, is in de verbeelding van het volk verbonden aan de nuttige, doch nederige verrichtingen van den klapperman. Zonder de minste reden; maar wel naar den regel. Want doorloopend bij hoog en

laag vindt men dezelfde onnoozelheid terug in het bedenken van den titel, dien men voorwerp of persoon geven moet. Toen Bilderdijk stierf, zeide een man als Limburg Brouwer van hem, in de meening zijn hoogsten lof te verkondigen: hoe zou zijn dood door heel Europa opgemerkt zijn geworden, zoo de oude *geleerden*-republiek nog bestond! Sedert is er van Bilderdijks naam als *geleerde* niet veel meer overgebleven; op den rang, die hem dan toekomt, heeft men zich nog niet bedacht. Gijsbert Karel van Hogendorp werd in 1813 door zijn dankbaren souvereinen vorst tot secretaris van staat voor - *buitenlandsche zaken* verkozen. Ik geloof niet dat in andere landen voorbeelden zijn van zulke misvattingen.

Het namen geven, heeft men gezegd, is de hoogste geestelijke functie van den mensch; voor zoover het den rijkdom onzer taal aangaat, behoeven wij bij niemand achter te staan; waar het betreft een uitdrukking te vinden voor de individualiteit van anderen, is het poover met ons gesteld.

Een volk moet zich leeren herkennen in zijn groote mannen. Ook al ware dit de eenige regel, dien wij uit het boek van *een Duitscher* over Rembrandt konden overnemen, dan nog hadden wij daarin een grooten schat. Thans heet het in ons land, wanneer men de gestalte van een persoonlijkheid volledig wil weergeven: gij zoekt er te veel achter; en dat zeggen diezelfde menschen, die breed hun eigen zaken uitmeten en het heelal te klein vinden om hun grieven en wenschen te bevatten.

Niet alsof wij onvatbaar zouden zijn voor de waarde van deugden in anderen (deugd is, wat voor mij op 't oogenblik deugt) of hun ondeugden niet zouden afkeuren (ondeugd is het omgekeerde van 't daareven gezegde); maar waar die beiden deugd en ondeugd, zich vereenigen tot haar oorsprong in de kern der individualiteit, daar staan wij radeloos, dat is: onverschillig. De eigenschappen willen voor ons niet samenschieten tot een beeld. Het gaat er mede, als met de bestanddeelen van onzen volksaard, die zich niet meer tot een bezield geheel schijnen samen te voegen en verspreid uiteenliggen.

Toch zijn die elementen nog in hun kracht aanwezig.

De oude zelfbewustheid leeft. Geen beweging kan in het lichaam der Europeesche staten voorkomen of zij vindt haar oorspronkelijke voortzetting in den stam van ons volksbestaan.

De kunst wijst het uit, die zoowel in poëzie en proza, als op andere gebieden telkens tot nieuwen wasdom komt.

Het oude gevoel van afhankelijkheid is nog voorhanden. Gemoedelijkheid en vroomheid vertoonen zich met allerlei schakeeringen onder de verschillende standen van ons volk.

De verlegenheid en onhandigheid zijn blijven bestaan. Ik heb geen voorbeelden daarvan te geven.

Ook de onoprechtheid tiert welig, des te weliger omdat zij overtuigd is steeds het goede te willen, al gelooft zij er ook niet met hart en ziel aan. Voorbeelden uit partijleuzen, jubileumvieringen of andere opgewondenheden te kiezen zou wezen den schijn eener hatelijkheid op mij te laden, die aan de bedoeling dezer regelen geheel vreemd is.

Een voorval slechts zij opgenoemd om de beteekenis van het woord *onoprechtheid* toe te lichten. In een stad zou feest gevierd worden ter eere eener politieke overwinning. Er kwam een beletsel tusschenbeide en sommigen stelden voor de betooging tot den volgenden dag te verschuiven. ‘Neen’, zeide een der leiders, ‘niet uitstellen! morgen zijn wij immers de reden van onze opgewondenheid al lang vergeten’.

Het woord is, naar mij dunkt, kenmerkend voor de stemming waarin de maatregelen tot heil eener partij of tot heil van het vaderland onder ons volk worden doorgedreven. Zonder recht geloof, om een uitslag op het papier te hebben en daarmee er van af te wezen, meent men de overwinningen voor te bereiden, die Hollands eer in het toekomende zullen ophouden.

En men vergeet wat *Talleyrand* eens zoo juist uitgedrukt heeft, bij het vernemen van van Speyck's heldendaad.

De Fransche diplomaat zat aan de whisttafel, toen een dépèche hem de tijding bracht van wat er voor Antwerpen was voorgevallen. ‘Quelles nouvelles?’ - vroeg hem het gezelschap. - ‘De grandes’, antwoordde hij. ‘Les Hollandais ont gagné une bataille.’ - De verwondering was groot, daar niemand van vijandelijkheden wist. ‘Je me trompe,’ liet hij er dadelijk op volgen, ‘ils viennent de gagner bien plus qu'une bataille.’ Toen hij de gemoederen zoo op 't hoogst gespannen had, verhaalde hij de zaak eenvoudig weg in twee woorden en nam zijn kaarten op.

De slagen en de meer-dan-slagen, waar het voor ons op aankomt zijn de heldendaden van enkelen. Daarmede zal wellicht onze grootheid wederkeeren.

Want wij hebben alles nog bijeen van het oude: onzen trots, onze vroomheid, onze onhandigheid en onze onoprechtheid; alleen onze grootheid mankeert.

Ik wil gelooven, dat zij terug kan komen. De naaste toekomst, die een wedijver op handelsgebied in 't leven zal roepen, kan voor ons even gunstig zijn, als het einde der zestiende eeuw het voor ons geweest is, toen de groote vaart de steun werd onzer vrijheid. Wij hebben veel voor boven toenmaals, o.a. onze gevestigde stelling tusschen Indië, China en Australië in den archipel; wij hebben ook iets tegen.

Voor alles zijn mannen noodig, in wien het volk zich zelf herkent; een man is noodig, die krachtens het gezag aan zijn persoonlijkheid ontleend, de hand zal slaan aan het werk van vereeniging, zuivering, bezieling waarin geen reglement, geen besluit, geen wet hem kan vervangen; - niet de verborgen keizer, dien kennen wij niet, maar de verborgen Vorst of - de verborgen Raadpensionaris.

Zal hij komen?

Doch zie, met het noemen van dien laatsten naam verval ik in de fout, waarvan ik den schrijver van *Rembrandt als Erzieher* heb beschuldigd, en mijn wenschen voor de toekomst verkeeren als van zelf in een terugblik op het verleden.

BIJVANCK.

Uit de geschiedenis der klassieke philologie.[1)]

De ontwikkeling der Duitsche ‘Alterthumswissenschaft’. Het tweemanschap boeckh en Karl Otfried Müller.

In de volgende bladzijden zullen wij ons met eene meer rustige ontwikkeling der wetenschap hebben bezig te houden; niet altijd als in de dagen van Scaliger en Niebuhr ontluiken de groote gedachten te midden van de orkanen der wereldgeschiedenis. De jaren na de restauratie ontvingen van hun voorgangers kostbare geschenken. Wat de studie van de klassieke oudheidkunde betreft, had Winckelmann geleerd, wat er noodig is om de oude kunstwerken te leeren verstaan en genieten, bakende Wolff eene gansche wetenschap der antieke menschheid af, bracht Niebuhr den echt historischen geest tot helderheid, zonder welke eene verdere ontwikkeling, ook van de klassieke studie, niet mogelijk is. Het is thans zaak na te gaan, hoe de geslachten, die na 1815 arbeidden, van dat erfdeel hunner vaderen hebben gebruik gemaakt.

Na Winckelmann is er aan zijne wetenschap door geleerden van verschillende landen voortgearbeid geworden. Van groote principieele vorderingen was echter geen sprake. Slechts kan men zeggen, dat Heyne's leerling, de Deen Zoëga, den grooten voorganger in exactheid bij het verklaren van kunstwerken verre overtrof. Over het geheel echter treft ons, tegenover Winckelmanns geestelijken rijkdom, bij zijn volgers eene zekere armoede en hoe groot ook reeds aanvankelijk zijn succes moge geweest zijn, 't is er verre vandaan, dat zijn geest vooreerst diep doordrong.

1) Zie *De Gids* van December 1888 en Juli 1889.

De archaeologie is uit dilettantisme geboren en dit bestond nog zeer lang naast haar, zonder dat het altijd mogelijk is, een duidelijke grenslijn tusschen beide aan te geven. Ook had het dilettantisme nog zeer belangrijke diensten te bewijzen. Reeds toen Winckelmann nog te midden van de folianten van graaf Bünau zuchtte, in 1751, aanschouwde de Engelschman Stuart de heerlijkheden van het Parthenon; hij en Revet gaven later *Antiquities of Athens* uit. Vooral sedert het laatst van de vorige eeuw is Griekenland door onderscheidene Engelsche, Fransche en Duitsche reizigers bezocht geworden; wat Winckelmann zich voorgesteld had, deden anderen. Lord Elgin bracht de beeldhouwwerken van het Parthenon naar Londen; behalve deze verwierf het Britsch Museum ook de reliefs van Phigaleia; München verwierf de Aeginetische gevelgroepen; het Louvre de Aphrodite van Melos. Het maakte een overweldigenden indruk, toen men daar in het Elginroom van het Britsch Museum op éénmaal de eigen werken van Phidias voor oogen kreeg. Met verbazing ontdekte men dat geen Apollo van Belvedère of Niobe van Florence een denkbeeld van de ware verhevenheid der Grieksche kunst geven konden. Ook werd eerst thans mogelijk, wat Winckelmann zich steeds als een voornaam doel zijner wetenschap had voorgesteld, doch nimmer werkelijk had kunnen bereiken: eerst nu men ettelijke echt origineele Grieksche kunstwerken uit verschillende tijden voor zich had, en verscheidene zelfs waarvan men met zekerheid den tijd van vervaardiging bepalen kon, vormde men zich vanzelf steeds juister voorstellingen omtrent den Griekschen stijl in de verschillende tijdvakken zijner ontwikkeling.

Wat den dilettant bij zijn nasporingen op Italiaanschen en Griekschen bodem vooral zoo sterk aantrok, was de schoonheid der gevonden voorwerpen. Er bestaat echter ook eene liefde voor oudheden, die meer voortspruit uit eene natuurlijke belangstelling in al datgene, wat van onze voorgangers op den bodem, dien wij bewonen, afkomstig is. Ook van het opgegraven Pompeji was dit wel vooral het aardige, dat men over zijn pleinen en straten, dat men door zijn huizen kon rondwandelen, juist zooals die oude Romeinen daar moesten rondgewandeld hebben. Reeds zulk een zucht om het verleden als met eigen oogen te aanschouwen was voldoende om overal de spade in den grond te doen steken; zij leidde tot de zoo hoogst

belangrijke oudheidkundige onderzoekingen in Aegypte sedert Napoleons veldtocht aldaar; zij leidde in den lateren tijd ook tot de opgravingen van Nineveh en Babylon. Niet zelden drong men met zijne spade tot de overblijfselen van eene beschaving door, waarvan wij door schriftelijke mededeelingen niets of slechts zeer weinig weten. Zulk eene oudheidstudie, waarbij de gevondene voorwerpen als historische documenten dienst doen, ontstond geheel afgescheiden van Winckelmann's kunstarchaeologie en toch bestaat er in het wezen der zaak tusschen beiden geen onderscheid, vloeiden zij als vanzelf in elkander, en wordt ook de eerste eerst recht wetenschap, wanneer zij zich van Winckelmann's beginselen weet te doordringen. Niet zelden verviel zij in de fout, dat zij zich hare voorstellingen omtrent eene vroegere beschaving, ook waar andere bronnen vloeiden, bijna uitsluitend met behulp der gevonden voorwepen vormde. Juist zóó handelde de kunst-archaeologie vóór Winckelman. Eerst deze immers verbond de kennis der monumenten met litterarische en historische wetenschap.

Bij alle ontzaglijke aanwinsten, welke de groote Musea van Europa in het begin dezer eeuw deden, moest Pruisen met zijne zeer beperkte finantieele middelen, ofschoon het eene zekere opperleiding der Duitsche wetenschap in handen genomen had, verre ten achter blijven. Toch werd in 1821 het Berlijnsch Museum gesticht. Men zag vooreerst geen kans zich in het bezit te stellen van kunstwerken, zooals het Britsch Museum, het Louvre of München bezaten, en legde zich daarom er vooral op toe, eene zoo volledig mogelijke verzameling van gipsafgietsels te verkrijgen, die ook zeer goed voor de studie dienen kunnen. Ook de kleinere Universiteiten werden daar in meerdere of mindere mate van voorzien. Niet lang daarna deed men een andere, nog belangrijker stap. In 1829 werd namelijk, vooral door Gerhards bemoeingen het archaeologisch Instituut te Rome gevestigd; Duitschers en Franschen werkten daarbij samen. De ontdekking van oudheden zou niet meer aan toeristen worden overgelaten. Geregeld zou de geleerde wereld door mannen van het vak van alles wat er merkwaardigs gevonden werd, op de hoogte worden gehouden. Onuitgegeven monumenten zouden door afbeeldingen en verklaringen algemeen bekend gemaakt worden.

Gerhard, gedurende geruimen tijd professor te Berlijn, was

een dier geleerden, die zonder veel diepen zin te bezitten toch door een groot talent als praktische mannen van zaken, der wetenschap groote diensten kunnen bewijzen. Zijn Instituut moest, meende hij, eene internationale instelling zijn; met groote handigheid had hij Franschen en Duitschers, nog wel onder het protectoraat van den Pruisischen kroonprins, tot gemeenschappelijke werkzaamheid weten te verbinden. Ook buiten de uitgaven van het Instituut heeft niemand door het uitgeven van afbeeldingen van monumenten zooveel materiaal voor studie aangebracht als Gerhard; zijne werken kan zelfs een archaeoloog van den tegenwoordigen tijd geen oogenblik missen. Zijne verklaringen en vooral zijne beschrijvingen van monumenten lieten echter nog al zeer veel te wenschen over. Ja zelfs liep men in één opzicht gevaar met Gerhard het werk van Winckelmann ongedaan te maken; Gerhard had iets van een oudhedenliefhebber; voor hem waren die oude kunstwerken niet in de eerste plaats openbaringen van den Griekschen geest; hij werd in min gunstigen zin een vakman. Gelukkig echter was hij in Duitschland niets minder dan alleenheerscher. Zoo werd door Welcker, te Bonn, vooral de archaeologische verklaringskunst in het rechte spoor gehouden. Welcker had lang den wetenschappelijken omgang met Zoëga genoten en zette de taak weder voort, die deze van Winckelmann had overgenomem. Bij hem verkreeg de archaeologische exegese een echt philologische exactheid, doch tevens een fijnheid, die voortsproot uit een diep gevoel voor de onvergankelijke poëzie der Helleensche beeldende kunst, een gevoel wederom aangekweekt door een vertrouwden omgang met de Helleensche letterkunde. Bij hem waren philoloog en archaeloog geheel één.

Evenals de archaelogie van Winckelmann, is ook de philologie van Wolff in hoofdzaak vrij lang een onvervulde belofte gebleven. Inmiddels echter kwam door Niebuhr het groote beginsel tot rijpheid, waardoor eene wetenschap der oudheid, zooals Wolff zich die dacht, eigenlijk eerst mogelijk werd. Het was een leerling van Wolff, die aan het programma zijns meesters werkelijk een inhoud gaf. De echt historische zin, die daarvoor vereischt werd, was, gelijk werd opgemerkt, geheel een uitvloeisel van den toenmaligen tijdgeest, maar toch is het meer dan waarschijnlijk, dat hier vooral Niebuhr's machtig voorbeeld het meest tot verheldering der geesten heeft bijgedragen.

Onder de groote geleerden, die aan de pas gevestigde Berlijnsche universiteit beroepen werden, behoorde ook de jeugdige Heidelberger hoogleeraar A u g u s t B o e c k h . Boeckh is in Berlijn werkzaam geweest van 1811 tot zijn dood, in 1867. Hij was een man die het als professor zeer druk had; hij was ook de feestredenaar der Universiteit en nam in allerlei opzichten ijverig deel aan het praktische leven. Toch is ook hij een dier geleerden, die reeds door den ontzaglijken omvang hunner geschriften tot eerbiedige verbazing stemmen. Het eerste groote werk, dat hij ondernam, was zijne beroemde uitgave van Pindaros. Reeds hierbij zien wij hoe ook hij door de groote geestelijke strooming van zijn tijd wordt medegevoerd: hij ontdekte het eerst dat onder de dorre schoolsche regelen der rythmiek, door de ouden ons overgeleverd, het leven klopt der eigenaardige rythmische kunst van het Helleensche volk in zijn bloeitijd. Pindaros moest geheel gehoord worden met het oor waarmede zijne tijdgenooten hem hoorden. Boeckh was verder in zoover een leerling van Wolff, dat hij een Encyclopaedie der philologie gaf over het geheel in Wolff'schen trant, schoon, wat formuleering betreft, minder schoolsch-systematisch. Het groote boek echter, dat wij naar zijne grondbeginselen van Wolff zouden verwacht hebben, een boek waarin eenig deel van het oude volksleven om zijns zelfs wil behandeld werd, - kwam niet van den leermeester maar van den leerling. In 1817 gaf Boeckh zijne *Staatshaushaltung der Athener* uit, en welke geestelijke invloeden hier in het spel waren, toont ons reeds de opdracht: ‘dem scharfsinnigen und grossherzigen[1)] Kenner des Alterthums B.G. Niebuhr, zum Zeichen inniger Verehrung.’ In de voorrede spreekt de schrijver de meening uit dat de Grieksche oudheden niet meer als eene ‘ruwe, onsamenhangende wildernis’, - niet door een ‘Zusammenträger’ maar door een ‘Forscher und Kenner, in wetenschappelijken geest als een groot geheel moeten behandeld worden’; eene bijdrage om zulk eene behandeling voor te bereiden, was zijne *Staatshaushaltung*, handelende over een onderwerp, dat nog slechts zelden was aangeroerd. En werkelijk, het was iets geheel ongewoons den ganschen economischen toestand van een volk der oudheid in eene samenhangende beschrijving verklaard te zien. Boeckh's opvatting

1) Vermakelijk is het in een der brieven van Niebuhr te lezen, dat hij aan dat toen in zwang komende woord een bijzonderen hekel had.

is daarbij zoo grootsch en tegelijk zoo verstandig mogelijk: welk eene buitengewone rol speelt Griekenland in de wereldgeschiedenis; ‘eene kleine schaar overwint de geweldige massa's der barbaren bij Marathon, Salamis en Plataeae; de weg der vrijheid liep over bloed en lijken, maar uit het bloedige zand rees een geslacht op, dat door den geest der dooden tot nieuwe groote daden werd opgewekt; daarna vestigt zich de heerschappij van eene enkele stad Athene over duizend andere, Attica wordt in kunst en letteren de groote leermeesteres van tijdgenoot en nakomelingschap’; het doel van Boeckh's boek is een onderzoek naar de economische grondslagen, waarop die grootheid van Attica gesteund heeft. Dit was zeker een zeer geniale greep, vooral voor 70 jaren, toen de beschaafde wereld zich nog zoo weinig met staathuishoudkundige begrippen bezig hield. Geniaal in hooge mate is ook die vereeniging van geestdrift voor een verheven moment in de wereldgeschiedenis met dat onbenevelde, nuchtere gezonde verstand, hetwelk onmiddellijk inziet, dat ook het verhevenste wat het menschelijke leven aanbiedt, zijne praktische, prozaïsche zijde heeft. Hoe waren handel en bedrijf, het geldelijk verkeer? hoe was in het algemeen de volkshuishoudkundige toestand van het Attische volk? hoe was zijne finantiëele administratie? welke waren de gewone, welke de buitengewone inkomsten van den staat? welke was de finantiekunst der oude Atheners en der Hellenen in het algemeen? Op al die vragen wordt omstandig, maar toch duidelijk, voor zoover de bronnen het toelaten, antwoord gegeven.

En nu die bronnen; juist in dat opzicht was het boek nog merkwaardiger dan door de resultaten. De wensch van Scaliger werd na twee honderd jaar op schitterende wijze vervuld, door iemand echter die waarschijnlijk van Scaligers opwekking aan Gruter om de inscriptiën ten bate van de antiquiteiten te bezigen, niets geweten heeft. Boeckh putte uit de oude schrijvers, maar vooral ook uit de oorkonden van het finantiëele beheer der Atheners zelf, want de vele inscriptiën, die tot ons gekomen zijn, waren niets anders dan staatsstukken, welke in steen uitgehouwen met onmiskenbare zekerheid uit den tijd zelf tot ons spreken.

De uitgave werd door eenige facsimiles van inscriptiën gevolgd. Het was de voorbode van het reuzenwerk, dat door Boeckh in opdracht van de Pruisische academie aangevangen

en voor het grootste gedeelte, - al werd hij door verschillende vakgenooten ondersteund, - uitgevoerd werd. Duizenden inscripties uit allerlei boeken en handschriften bijeengegaard of direct afgeschreven van de origineelen der Musea werden, gerangschikt naar de landen van herkomst, in een *corpus inscriptionum Graecarum* samengebracht: alle oorkonden omtrent het publieke en private leven der verschillende Grieksche stammen gedurende tal van eeuwen. Daarbij moest als het ware eene tweede philologie gegrondvest worden. Stelt men den tekst eens schrijvers uit de handschriften vast, hier moesten dikwijls brokjes steen met letters, - lang niet de meeste inscriptiën waren geheel gaaf, - tot een leesbaar geheel samengevoegd worden, waarbij dan aanvulling der leemten door conjectuur onmisbaar was. Verder kreeg men in de inscriptiën dikwijls eene nieuwe taal voor oogen, een nog zoo goed als onbekend dialect, of de echte volkstaal, daar waar men uit de auteurs slechts de meer beschaafde schrijftaal had leeren kennen; allerlei onbekende moeilijkheden van taalkundige uitlegging moesten worden opgelost. Verder waren de inscripties documenten waaromtrent men vooraf niets wist, waardoor men den tijd en de plaats van oorsprong zou kunnen vaststellen. Men had den inhoud van allerlei staatstukken te verklaren, uitgevaardigd in staten omtrent wier inrichting of geschiedenis men dikwijls maar zeer weinig op de hoogte was; vooral antiquarische en historische navorschingen moesten hier op groote schaal gemaakt worden. De gansche nieuwe wetenschap der epigraphie is eigenlijk het eerst door Boeckh gegrondvest; hij is daarbij natuurlijk veel te kort geschoten, doch hoe kon het anders; immers in die vier à vijf groote folianten komt bijna geen enkele pagina voor, waar hij geene beslissingen had voor te stellen zonder eenige voorlichting van voorgangers.

Alles wat Boeckh nog verder geschreven heeft, - en het is niet weinig, - draagt denzelfden stempel van verbazend omvangrijke wetenschap door een denkenden en ordenenden geest volkomen beheerscht, en bij alles was hij in mindere of meerdere mate een baanbreker: men denke aan zijn tijdrekenkundige en metrologische studiën. Boeckh is bovenal de man der exacte historische wetenschap; het kenmerkt dezen philoloog dat hij van zijn gymnasialen tijd af aan groote voorliefde voor de wiskunde had. Men meent wel eens dat eene grootsche opvat-

ting van historie afkeerig maakt van detailstudiën. Het tegendeel is waar; wanneer men zich een waarachtig beeld van een vervlogen tijd wil vormen, heeft men juist behoefte om allerlei bijzonderheden haarfijn vast te stellen; het echte leven der historie laat zich niet zelden in schijnbare nietigheden voelen en tasten. Daarom is onze tijd, een tijd van historie in den geest van Ranke, ook een tijd van de meest nauwgezette archiefstudie. Ook hier zien wij nu de klassieke philologie in de eerste rijen staan, want Boeckh's epigraphie is in beginsel niets anders dan het verbazend nauwkeurig tot in kleinigheden doordringend bronnenonderzoek. Zeker loopt men bij dergelijke studiën het groote gevaar van kleingeestigheid, doch een man als Boeckh gaf ook hier het voorbeeld aan alle volgende geslachten: het kleine is nimmer klein, wanneer het als een schakel in een groot geheel gedacht wordt.

Wanneer echter een volk in een zijner perioden van scheppingskracht aan zijne nationale grootheid arbeidt, dan is het alsof de hulptroepen van alle hemelstreken komen opdagen. Op den 28 Augustus 1797, den verjaardag van Goethe, gelijk men heeft opgemerkt, - men zou werkelijk fatalist gaan worden, - werd te Brieg, in het eerst door de veroveringen van Frederik den Groote met Pruisen verbondene Silezie, de man geboren door wien de Duitsche wetenschap der oudheid eigenlijk eerst tot volle ontwikkeling gekomen is, - buiten twijfel wederom een van de heroën der wetenschap, Karl Otfried Müller[1].

Ook omtrent Müller hooren wij het gewone verhaal, dat zijne groote gaven reeds verbazend vroeg tot ontwikkeling kwamen, dat hij een geheel buitengewoon leerling van het Briegsche gymnasium was en dat zijne leeraren hem, - aan den blik van een leeraar ontgaat nu eenmaal niets, - met de heerlijkste verwachtingen naar de Hoogeschool hebben zien vertrekken. Duidelijk echter blijkt weder hier, hoe voorzichtig men met dergelijke verhalen wezen moet. Omtrent Müllers

1) De voornaamste bron voor de geschiedenis van Boeckh en Müller beiden, is de in 1883 verschenen: Briefwechsel. Verder bestaat er omtrent Müller een wel wat onkritisch levensbericht van Ranke (niet van den grooten, Berlijn 1870), een paar opstellen van Curtius in diens *Vergangenheit und Gegenwart* en de Rundschau van 1885; Curtius heeft Müller persoonlijk goed gekend. Verder deelt prof. Herz van Breslan uit de acten van die Universiteit het een en ander omtrent Müller mede in de Breslausche Index lectionum van 1884.

jeugd zijn wij eigenlijk geheel in het duister. Met zekerheid weten wij alleen uit de acten der Universiteit Breslau, dat hij met een lageren graad van zijn gymnasium naar de Universiteit gepromoveerd werd. Te Breslau heeft hij zich toen ijverig met allerlei studie bezig gehouden. Hij bestudeerde daar, - en dit verdient reeds zeer de aandacht, - o.a. Kant's Kritiek en Niebuhr's Römische Geschichte. Hij werd dan ook te Breslau voor twee prijsvragen te gelijk bekroond, één over Kant's Kritiek van de bewijzen voor het bestaan van God, de andere over de historie der Maccabaeën. Beide getuigden van groote vlijt en degelijke bronnenstudie, doch het Latijn was in één woord verschrikkelijk. Eerwaarde philologen in de Breslausche faculteit schudden het hoofd: zou men zoo iemand bekronen! De heldere Steffen evenwel oordeelde, - wij weten dit alles uit de acten der Breslausche universiteit, - dat het een domheid van de faculteit zelf geweest was om over een philosophisch onderwerp als dat omtrent Kant een Latijnsch antwoord te eischen; merkwaardig is zijne opmerking, dat datgene wat den jongen prijsverhandelaar ‘national erregt und belebt hatte’ door hem niet in ‘een dooden vorm’ kon gebracht worden. Zoo duidelijk sprak bij die mannen het bewustzijn, dat in de wetenschap die zij grondvestten, het innigste van hun nationaal wezen werd nedergelegd. Wat de historische verhandeling betreft, hakte de later zoo beroemd geworden historicus von Raumer den knoop door met de opmerking, dat er wel eens meer voortreffelijke verhandelingen in ‘verschrikkelijken’ vorm geschreven waren. Het was werkelijk een groot voorrecht voor Müller zulke helderziende professoren aan te treffen. Wat zou bijv. Wijttenbach te Leiden, de geleerde philoloog en groote meester over den vorm, met dergelijke verhandelingen hebben aangevangen? Waarschijnlijk zou Müller dáár zijn ondergegaan.

Van Breslau is Müller naar Berlijn gegaan, waar hij de getrouwe leerling van Boeckh geworden is. Men beweert wel eens dat alle geniale geleerden autodidacten waren. De geschiedenis weerspreekt die stelling in haar algemeenheid, en gelukkig is zeker het land, waar zij dat niet behoeven te zijn; veel spoediger beschikken zij dan over alle geestelijke krachten, die een goedgunstige natuur hun heeft toebedeeld. Voor eenige jaren verscheen de briefwisseling van Müller en Boeckh tot op

den vroegen dood van den laatste volgehouden, een heerlijk monument van de macht eener edele vriendschap ook in de wetenschap. Müller was zijn leermeester kinderlijk dankbaar voor het vele dat hij hem buiten twijfel verschuldigd was, en Boeckh volgde zijn leerling met innige belangstelling ook op die wegen, waar hij wist dat de eigenaardige gaven om voor te gaan, hem ontbraken. Beide waren vlekkeloos reine, edele zielen, die elkaar volkomen verstonden; de geschiedenis van den tijd noemt, als een ander wetenschappelijk vriendenpaar, nog de gebroeders Grimm, doch die waren niet in die mate elkanders evenknie. Toch was beider geaardheid hemelsbreed verschillend. Boeckh was de wereldwijze, die van de menschen niet meer verwachtte dan hij wist, dat zij geven konden; Müller was een meer kinderlijke natuur, die eene zeer sterke behoefte aan eene sympathieke omgeving had, en zich innig hechtte aan den kring waarin hij leefde; hij kon zich bijna persoonlijk gekwetst gevoelen door wat hem aanstootelijk, onwaar, opgeschroefd voorkwam; zijn diepste zielerust werd verstoord als zijn eerlijk hart zijns ondanks hem beval in den strijd der wereld partij te kiezen, zoodat hij God en menschen bad het kwaad te bezweren en hem de harmonie van zijn gemoed weder te geven. Datzelfde verschil van karakter openbaart zich ook in beider wetenschap. Boeckh was een man van metaal, een held van het koele verstand, die niet week ter rechter- of ter linkerzijde. Müller was in hooge mate een dichterlijke geest; wat Boeckh begrijpen wilde, wilde hij aanschouwen. Welk een macht in de wetenschap zulk een aanleg is, wordt vrij algemeen erkend; doch hoe gelukkig was het, dat juist zulk een man een leermeester als Boeckh aantrof, wiens streng exacte methode, welke geheel de zijne werd, hem voor alle afwijkingen, waaraan de man der phantasie blootstaat, behoedde.

In 1817 promoveerde Müller op een weer in slecht Latijn geschreven dissertatie, getiteld: Aeginetica. Geheel het volk der Aegineten, die aloude mededinger van Attica, wordt daar geschetst: hoe het zich in den loop der tijden in staatkunde, handel, godsdienst en kunst ontwikkeld heeft. Als grondslag dient de beschrijving van het land, waarin het leefde. De 20jarige jongeling beoogt daarmee zeer bepaald eene historische volkskarakteristiek. De verwantschap met Niebuhr's historische richting is duidelijk; een volk is hier iets, dat uit zichzelf moet begrepen

worden; ook begint Niebuhr zijne Römische Geschichte met eene poging de verschillende namen van volken in Italië, die de overlevering in bonte verwarring mededeelt, zooveel mogelijk tot duidelijk omschreven historische gestalten te verheffen. Toch is Müller bij dien arbeid geheel zichzelf; hij is de dichter die een volk der oudheid, zooals het werkelijk geweest is, aanschouwen wil.

Daarop verkreeg Müller eene vrij ondergeschikte betrekking aan het gymnasium te Breslau, doch al werden 'zijne vleugels' daar o.a. door correctiewerk 'verbazend verlamd'[1)], hij ontwierp daar een plan de 'steden en volken' van Griekenland in een groot werk, op soortgelijke wijze als de Aegineten, te behandelen en hij bewerkte al vast *Orchonenos* en de *Minyers;* later heeft hij daaraan nog de *Doriers* toegevoegd. Müller gevoelde het eerst volkomen duidelijk, dat het niet aangaat de Helleensche stammen als een geheel te behandelen en dat het zeer eenzijdig is Attica als bijna de uitsluitende vertegenwoordigster van de Helleensche beschaving voor te stellen; vooral de nationale individualiteit der Doriërs werd door hem fijn gevoeld en begrepen.

Het verblijf te Breslau duurde echter maar zeer kort. Heeren in Göttingen was op Müllers Aeginetica opmerkzaam geworden en toen er een opvolger voor Welcker, die naar Bonn vertrokken was, gevonden moest worden, schreef Heeren over Müller aan Boeckh. De brieven over die zaak gewisseld, bezitten wij nog; Boeckh gaf begrijpelijker wijze die inlichtingen gaarne en zond aan Heeren o.a. onderscheidene proef bladen van de *Minyers*, dat toen onder de pers was.

Er bestond echter tegen Müllers benoeming één bezwaar, doch dat werd ook door Heeren licht geteld. Müller moest namelijk college geven in de archaeologie, en daarvan wist hij tot dien tijd nog maar heel weinig. Hij mocht echter, vóór hij in Göttingen kwam, op kosten der Hannoveraansche Regeering zich een paar maanden in Dresden ophouden om zich daar reeds eenigermate voor die studie, waaraan toen natuurlijk minder vast was dan nu, voor te bereiden. Men wilde zich een man van talent niet laten ontgaan, omdat hij niet volkomen paste. In 1819 werd de 22jarige jongeling, die echter reeds proeven

1) Briefwechsel, p. 6.

van groote bekwaamheid had afgelegd, buitengewoon hoogleeraar aan de beroemde Georgia Augusta.

Müller, een levendige geest met dichterlijke verbeelding, was natuurlijk een buitengewoon academisch leeraar; in dat opzicht stond hij verre boven Boeckh. Hij nam zijn academische taak ook niet licht op; twee uur daags gaf hij zijne gewone colleges; daarbij stond hij nog mede aan het hoofd van het Seminarie; een gansch geslacht van geleerden is door hem bezield geworden. Met dat alles echter ging eene werkzaamheid als schrijver gepaard, die wederom aan het fabelachtige grenst. Hij werkte dan ook met verbazende gemakkelijkheid. Merkwaardig is het bijv. dat, terwijl hij in zijn brieven Boeckh geregeld van zijne studiën op de hoogte placht te houden, hij toch met geen enkel woord gewag maakt van zijne zoo voortreffelijke *Geschichte der griechischen Literatur* (in de Duitsche uitgaaf twee flinke deelen) en van het werk dat hij daarvoor te verrichten gehad heeft, terwijl dat boek nog wel door hem in eervolle opdracht van eene Engelsche Society geschreven werd en dan ook het eerst in het Engelsch, voor zoover het voor zijn dood gereed was, verschenen is. Zulk een kleinigheid heeft hij eerlijk over het hoofd gezien.

Reeds vóór zijn 30^{e} jaar was Müller een der beroemdste geleerden van zijn tijd. Zoo iets was natuurlijk slechts onder de gunstigste omstandigheden mogelijk. Hoe anders was zijn lot dan bijv. dat van Winckelmann. Niet altijd staat een volk hoog genoeg om zijn beste zonen op een plaats te brengen, waar zij het meeste nut kunnen doen; talent te ontdekken is ook een kunst, en een kunst waar ware grootheid van ziel toe vereischt wordt. Met echte liberaliteit en doorzicht hielp de reactionaire Regeering van Hannover den jeugdigen geleerde op zijn weg voort. Zij maakte hem niet slechts spoedig gewoon hoogleeraar, schonk hem hulpmiddelen, als plaatwerken en afgietsels, gaf hem na verloop van tijd allerlei eerbewijzen als ridderorden, hooge titels, die vooral in Duitschland als de noodwendige sieraden der grootheid gelden, doch zij gaf hem ook reeds in 1822 een half jaar verlof, om ongestoord in de Musea van Londen en Parijs te kunnen arbeiden. Daar heeft toen Müller zeer veel gewerkt in het belang van Boeckh's corpus inscriptionum, doch bovenal verkreeg hij daar eerst een deugdelijke vorming als archaeoloog.

Door de Elgin-marbles geïnspireerd, heeft Müller verscheidene voortreffelijke verhandelingen over de kunst van Phidias geschreven. In Göttingen, staande te midden van de afgietsels, die de Engelsche koning, tevens koning van Hannover, aan de Universiteit geschonken had, was hij zeker een der allereerste Duitsche geleerden, die hunne leerlingen in den geest van dien ouden meester deden doordringen. Ook verder schreef hij nog verscheidene archaeologische verhandelingen en ten laatste het zoo bekende *Handboek der archaeologie*, dat nog heden ten dage goede diensten doet, en toen ter tijd voor velen een openbaring was. Zijn meeste lauweren heeft hij echter niet op dit gebied geoogst. Toch waren zijne inzichten vaak verwonderlijk juist; hij zag ook hier met den blik van een historicus en verstond de Grieksche kunst als historisch verschijnsel wellicht beter dan één van zijn tijdgenooten. Müller bestreed Thiersch, toen deze den Aegyptischen oorsprong van de Grieksche kunst trachtte te betoogen. Thiersch heeft voor het uiterlijk eenigszins gelijk gekregen en Müller's opvatting, die de geheele Grieksche beschaving uit haar zelf verklaren wil, gaat zeker te ver. Maar toch in datgene waar het vooral op aankwam, was hij buiten twijfel op het rechte spoor. Juist nu wij beter weten, wat en hoe Griekenland van Aegypte en het Oosten overnam, - nu wij weten dat in datgene wat een kunst een kunst maakt, het Helleensche eigenlijk niet van eenigen vreemden invloed afhankelijk was, - zien wij duidelijk hoe ontzaglijk ver de Helleensche geest van den Oosterschen en Aegyptischen afstond, en Müller, die dieper en levendiger dan iemand gevoelde hoe de Helleen zijn edelste en diepste wezen in zijn kunst uitdrukte, hoe volksgeest en kunst waren samengegroeid, bewees door zijne verdediging van Griekenland's zelfstandigheid in dat opzicht, hoezeer hij daarbij ook overdreef, aan de wetenschap een veel grooter dienst, dan iemand die bijv. op de onwederlegbaarste wijze een paar motieven of ornamenten wist aan te wijzen, welke de Grieksche kunstenaar aan Aegyptenaren of Phoeniciërs moet ontleend hebben.

Müller's eigenaardig vermogen, zich een volk in al zijne levensuitingen als een levend geheel voor den geest te brengen, leidde nog tot een andere, zeer schitterende overwinning. In antwoord op een prijsvraag der Berlijnsche academie schreef hij zijn beroemd boek: *die Etrusker*. Vóór Müller was dat volk in de hoogste mate een raadsel; het is het nog, omdat

de Etruscische opschriften nog altijd eigenlijk niet verstaan worden en wij dus zijn taal niet kennen; doch wat wij nog van de Etruscers weten, weten wij hoofdzakelijk door Müller. Het was geen lichte taak een samenhangend beeld van Etrurie's land en volk, van zijn geschiedenis en beschaving te ontwerpen alleen met behulp van enkele losstaande mededeelingen van Grieksche en Romeinsche schrijvers en van hetgeen zich uit de monumenten laat afleiden: Aan Müller echter is dit in die mate gelukt, dat toen Deecke in 1877 het boek ten tweeden male uitgaf, hij niets wezenlijks te veranderen had; op eenige toevoegsels, vooral in de noten, kwam eigenlijk alles neer.

Reeds vóór de uitgave der *Etrusker* hadden Müller's om zoo te zeggen volkenkundige nasporingen hem geleid tot zijne mythologische studiën, welke zeker tot een van de sterkste proeven behooren, die het wetenschappelijke divinatie-genie ooit heeft afgelegd. Müller gebruikte bij zijne behandeling van volken en stammen gewoonlijk mythen en sagen; zijne deductiën zijn daarbij veelal te gekunsteld; hij is te vlug met het vinden van den historischen kern in de zoogenaamde mythische inkleeding, maar toch is het eene zeer groote waarheid, dat mythen en sagen het eigenaardig geestelijk bezit van een stam waren, die tegelijk met dezen overgeplant werden, die een maatstaf kunnen aangeven om te beoordeelen in hoeverre volken met elkaar verwant waren of invloed op elkaar uitgeoefend hebben, waarin ook wel eens eene historische volksherinnering is weder te vinden, of vroegere staatkundige of maatschappelijke toestanden zich afspiegelen. Müller had stilzwijgend mythen en sagen op een zoodanige wijze als bron van historie gebruikt. Hij had het bijna onwillekeurig gedaan; de stof die hij te behandelen had, had hem van zelf tot die methode gebracht; thans gevoelt hij vooral door tegenspraak van anderen behoefte haar theoretisch te rechtvaardigen; hij doet dat in zijne *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie*, zoo als hij zijn boek met toespeling op Kant's *Prolegomena* noemt. Hij was zich bewust eene groote ontdekking gedaan te hebben en hij had die gedaan, eene ontdekking echter eigenlijk met middelen, die daar niet toereikend voor waren; van daar dat zijne meeningen nog niet duidelijk genoeg omschreven zijn. Bedenkt men echter dat in den tijd van Müller mythen bij diegenen die er het meest over nagedacht hadden, in mindere of meerdere

mate nog als allegoriën, als eene zekere door bepaalde personen opzettelijk in een populairen vorm ingekleede hoogere wijsheid golden, - Creuzer liet zelfs priesters uit het Oosten komen om op zoodanige wijze hunne verhevene leeringen bij de Grieken aan den man te brengen, - dan begrijpt men eerst, hoe ontzaglijk groot de sprong is, die het eerst door Müller gedaan werd. Mythen zijn, volgens Müller, niet het werk van enkele personen op een bepaald tijdstip opzettelijk uitgedacht. Zij zijn van lieverlede ontstaan in den grijzen voortijd; de dichters zooals Homeros en Hesiodos hebben ze slechts omgewerkt; de tijd der eigenlijke mythenvorming valt vroeger. De mythe is het product van eene eigenaardige wijze van voorstellen en uitdrukken, waarbij alle wezens als personen, alle betrekkingen tusschen wezens als handelingen gedacht worden. In eene bepaalde periode van zijne beschaving vloeit eene dergelijke voorstellingswijze geheel voort uit den geestelijken toestand van een volk; men kan zich dan de voorvallen en toestanden der natuur en der menschenwereld niet anders dan zoo denken; wat door ervaring en overlevering in den geest gebracht is, kleedt men van zelf voor zich en anderen in een zoodanigen vorm. Van opzettelijk verzinnen van mythen is dus geen sprake, doch een volk vormt zich in die vroegere periode zijner beschaving een groote menigte mythisch ingekleede meeningen over allerlei zaken, die in grooteren of kleineren kring gangbaar werden en dan, wanneer het volk het tijdvak van mythisch denken te boven gekomen is, als een schat van wetenswaardigheden omtrent Goden, wereld en geschiedenis wordt overgeleverd aan de volgende geslachten, wier dichters dat alles dan in behandeling nemen.

Het is bijna ongelooflijk, dat iemand die geene andere dan Grieksche mythen kende, zoo diep in het wezen der mythenvorming doordrong. De Grieksche mythen zijn misschien meer dan die van eenig ander volk door de latere volkspoëzie onder handen genomen geworden. Men weet dat bijv. de mythen der Vedas het oorspronkelijke karakter veel nauwkeuriger bewaard hebben. De Indologen waren het, vooral Kuhn, die 25 jaar later de vergelijkende mythologie gegrondvest hebben en toen zag men wat Müller's scherpe en dichterlijke oogen door het floers der Grieksche volkspoëzie heen gezien hadden, in onmiddellijke aanschouwing vóór zich. Müller had zeker

niet volkomen helder gezien, hij heeft dikwijls misgetast, hij bereikte niet geheel wat hij wilde. Vooral hoe de voorvallen der natuur, - want daarop komt het meer in de eerste plaats aan dan Müller dacht, - mythisch voorgesteld werden, heeft hij zich nooit in bijzonderheden volkomen duidelijk kunnen maken; toch toont zijn behandeling van onderscheidene mythen, bijv. die van Perseus, dat hij in hoofdzaak ook hier zeer juist gevoelde. Wij merkten vroeger op[1)], dat niet de ontdekking van het Sanskriet alleen de vergelijkende taalstudie teweegbracht; waar het de vergelijkende mythologie geldt, zien wij nog duidelijker, - daar Müllers mythologie haar 25 jaar voorafging, - hoezeer nog andere factoren dan toevallige ontdekkingen bij de gansche ontwikkeling der geestelijke wetenschappen, zooals de laatste eeuw die vertoonde, in het spel waren.

Müller's geest had eene verbazende veerkracht, de vrucht zijner machtige verbeelding. Bijzonder aangenaam was hem de kennismaking met Frans Bopp, den grondlegger der vergelijkende taalwetenschap, en toen later de beide Grimms in Göttingen kwamen en zelfs hetzelfde huis met de familie Müller betrokken, was Müller daar zeer verheugd over en schreef hij aan Boeckh: ‘ik denk Jacob voor taalgeschiedenis en dergel. uit te zuigen.’[2)] Het resultaat was een college over de grammatica der klassieke talen op den grondslag der nieuwe taalwetenschap, buiten twijfel het eerste van dien aard, dat in Duitschland, ja in de gansche wereld gegeven werd.

Müller ging om met het ontwerp eener groote geschiedenis van Griekenland, de samenvatting van al zijne studiën omtrent het Grieksche leven. Hij gevoelde echter levendig, dat hem nog eene groote zaak ontbrak; de aanschouwing van het Grieksche land en volk zelf en de nauwkeurige kennis van de overblijfselen der oude beschaving in de omgeving, waarin zij te huis behoorden. Het verschil van geestesrichting met zijn leermeester toont zich duidelijk daarin, dat Boeckh uitdrukkelijk te kennen gaf daar geen neiging toe te gevoelen. Het kostte Müller veel zich van zijne hartelijk geliefde vrouw en kinderen te scheiden, doch de reis was voor hem eene noodzakelijkheid. Bij het bekende staatkundig conflict der zeven professoren van Göttingen met de regeering in 1837 had Müller voor zijne colle-

1) *Gids* van Juli 1889, p. 104.
2) Briefwechsel, p. 69 en 266.

ga's partij gekozen, doch niettegenstaande dat verkreeg hij een jaar verlof en zou op kosten der regeering een teekenaar hem vergezellen. Behalve dezen voegden zich nog een paar reisgezellen bij hem, later ook Ernest Curtius. Italië werd bezocht, daarop ging men naar Griekenland. Müller had reeds een goed deel van dat land bereisd, verscheidene plaatsen topographisch opgenomen, kleine opgravingen gedaan, inscriptiën afgeschreven, monumenten laten afbeelden, kort en goed schatten vergaderd voor zijne volgende studie. Op een tocht echter van Athene uit door midden-Griekenland ondernomen, gevoelde hij zich te Delphi onwel. Hij werd door eene zware ziekte, een hersenaandoening, aangetast; men bracht hem naar Athene terug, waar hij spoedig, den 1^{en} Augustus 1840, zacht en kalm overleed, nog slechts 43 jaar oud; in zijne laatste uren was hij meest buiten bewustzijn. De vreemdelingen te Athene, maar vooral het hof, de regeering, het Grieksche volk toonden de grootste belangstelling. De Atheensche Universiteit verzocht voor zijne begrafenis zorg te mogen dragen. Zijn graf werd gedolven op een der schoonste en meest gewijde plaatsen van Attica's bodem, op den heuvel naast Plato's Academie. Grieksche studenten droegen de kist naar den lijkwagen; de vier decanen der Universiteit hielden de slippen van het lijkkleed; een groote schaar van belangstellenden, vreemdelingen en Grieken, volgde den stoet onder de tonen van een treurmarsch, die door een militair muziekkorps werd uitgevoerd; een laatst vaarwel werd hem toegeroepen door een Duitsch en een Grieksch redenaar ieder in zijn taal. Later plaatste de Universiteit op zijn graf een marmeren gedenkteeken met een Grieksch grafschrift in verzen. Het was treffend te zien, hoe het vrij geworden Griekenland gevoelde, wat het aan een man verschuldigd was, die beter dan iemand vóor hem aan de wereld deed begrijpen, welk een heerlijk verleden het Helleensche volk achter zich had.

Müllers levensgeschiedenis klinkt als een sprookje uit de Helleensche sagenwereld. Ook aan dezen Achilles was een kort maar roemrijk en gelukkig leven beschoren en welk edel hart zou dat niet verkiezen boven een lang en domperig bestaan, waarin de ziel zich niet tot al het groote en edele verheffen kan, waartoe zij zich in staat gevoelt. Smart heeft hij niet gekend, den druk des levens heeft hij niet gevoeld, dierbare

betrekkingen omringden hem, de edelste vriendschap verhelderde zijne dagen. Dan zag hij werelden van schoonheid en kennis, die geen sterveling vóór hen ooit gezien had; vrij sloeg hij zijn vleugelen uit, niemand die hem kon belemmeren; velen die hem aanmoedigden. Zeker, hij overleed ver van huis, maar zonder bewustzijn van hetgeen hij verlaten moest, en betreurd niet slechts door vrienden en magen, maar door vele der besten in zijn vaderland en daar buiten, vooral in Griekenland, Engeland en Frankrijk, door al degenen, die nog zoo veel van hem verwacht hadden, van hem die het geluk had te vroeg te sterven.

Eerst in Müllers geest voltooide zich datgene wat Wolff ontworpen had. Wolff verbond in zijne encyclopaedie de verschillende vakken, die ons de oudheid leeren kennen, tot één geheel, doch hij gaf, gelijk vroeger werd opgemerkt[1)], meer een schoolsch samenstel van wetenschappen, dan eene levende werkelijkheid. Boeckh bracht in die 'Alterthumswissenschaft' voor het eerst de bezielende kracht van het historisch beginsel, doch hij wist al die takken van kennis niet genoegzaam te doorleven. Dit deed Müller en daarom zag hij voor het eerst de werkelijke eenheid, die al die vakken verbindt, de eenheid namelijk van het Grieksche leven zelf, dat zich alleen in al zijne uitingen verstaan en waardeeren laat. Een vakstudie die philologie, antiquiteiten, archaeologie en historie streng scheidt, was voor hem volkomen kunstmatig, want in alles wat die wetenschappen leerden, bruiste één en dezelfde machtige stroom van het Helleensche leven, zonder welke geen van die allen te verklaren is. Uitgaande van tekstuitlegging en tekstcritiek, van de kleinste archaeologische detailstudiën moest men toch tot het groote geheel opklimmen of het althans nimmer uit het oog verliezen en wat men op het eene gebied had leeren inzien en gevoelen, moest men ook op het andere gebied tot klaarheid brengen. Meer dan ooit was vooral eene scheiding van de wetenschap der kunst van die der zoogenaamde zuivere philologie thans onhoudbaar geworden. Een volk als het Grieksche verstaat men slechts hoogst onvolledig zonder zijn kunst.

Natuurlijk vond deze nieuwe richting tegenspraak. De Leip-

1) *Gids* van Juli 1889 p. 93.

ziger school, waarvan de beroemde Godfried Hermann het hoofd was, was daar het middelpunt van, - dezelfde die, niet zonder zeker obscurantisme, tegen de ‘Sanskriet-brabbelaars’, zich verzet heeft. Tusschen 1820 en 30 kwam het tot een formeelen oorlog, die niet zonder hartstocht gevoerd werd. Müller vatte den diepen grond van het verschil volkomen. ‘Hermann miste het talent zich in de denkwijze van anderen te verplaatsen,’ schrijft hij aan Boeckh, en dit talent is ‘juist het philologische, in ruimeren zin het historische’; hij hoopt, - het was in 1825, nog vóór hij Jacob Grimm ‘uitzoog’, - dat ‘er iemand komen mocht, die de taal der Hellenen in haar geheel en al hare wijzigingen historisch beschouwde en ontwikkelde, waardoor de aanmatigingen van de Leipzigerianen zich geheel van zelf zouden beperken’[1]. Het is natuurlijk, dat een zoo bekwaam uitlegger als Hermann menige gegronde aanmerking op het werk zijner tegenstanders maken kon, maar toch was zijne zaak van den beginne af aan een verloren zaak. Veel te beteekenen heeft die strijd dan ook niet gehad. Men moest van zelf wel gaan inzien, dat de nieuwe philologie de oude eigenlijk meer uitbreidde en volmaakte, dan ten onderstboven keerde. De oude ging dan ook zoo geleidelijk in de nieuwe over, dat men al spoedig vruchteloos hare grensscheiding zocht.

Nimmer laat zich het geestelijk streven van een tijd met dat van een enkel persoon, hoe buitengemeen ook, vereenzelvigen. Dit merkten wij op bij Niebuhr, dit geldt ook bij Boeckh en Müller. De latere Duitsche philologie en archaeologie zijn dus niet eenvoudigweg van deze beide mannen afhankelijk, doch de geest, die het latere onderzoek gekenmerkt heeft, is bij niemand hunner tijdgenooten in die mate tot kracht en klaarheid gekomen als bij hen.

‘Het talent zich in de denkwijze van anderen te verplaatsen is het philologische, in ruimeren zin het historische.’ Met dat woord in een brief los daar neergeworpen, heeft Müller eigenlijk alles gezegd. De philologie is eene historische wetenschap naar de opvatting van onzen tijd. Of men de lotgevallen van een volk in een bepaald tijdvak zóó verstaan wil alsof men die mee doorleefd heeft, dan of men eenig letterkundig pro-

1) Briefwechsel p. 177 en 78.

dukt dáárdoor volkomen wil verklaren, dat men geheel in de wereld van gevoelens en gedachten van hen door wie en voor wie het geschreven werd, tracht door te dringen, en zich zoo veel mogelijk met den geest in de tijdsomstandigheden verplaatst, waarin het tot stand kwam, vereischt in den grond der zaak geheel dezelfde geestesinspanning. Het is duidelijk dat hoe meer de philoloog zijn schrijvers leest met dien echt historischen zin, hoe levendiger en juister de inhoud dier geschriften hem voor den geest zal komen. Doch zijn gansche studie moet daar onwillekeurig den invloed van ondervinden. De diepe overtuiging, dat men zich in eene andere wereld te verplaatsen heeft, die men nimmer naar eigen maatstaf beoordeelen mag, voedt een heilzamen twijfel of men dit of dat nog wel recht goed begrepen heeft en verscherpt dus het onderzoek. Reeds vroeger hebben wij opgemerkt, dat de nieuwe opvatting van historie van zelf tot nauwkeuriger bronnenstudie leiden moest. Bij den philoloog openbaart zich dit in een nauwkeuriger en stelselmatiger behandeling van den overgeleverden tekst. Hij gevoelt diep, dat hij den eigenlijken auteur niet heeft, doch dat die in de handschriften met hunne talrijke varianten verscholen ligt. In welk handschrift wordt die het zuiverst aangetroffen? Zijn er ook handschriften, welken men het aan kan zien, dat zij alle van een enkel ouder, hetwelk dus met behulp van hen als het ware weder te herstellen zou zijn, afstammen? Dergelijke vragen moeten door de nauwkeurigste detailstudiën beantwoord worden. Ook verbetering van den tekst door gissing blijft onmisbaar, doch men heeft zich daarbij vooral te houden aan de wetten der palaeographie en nooit uit het oog te verliezen, dat men door te ver van de overlevering der handschriften af te wijken, allen historischen bodem verliest.

Een historisch denkende geest kan onmogelijk een ouden auteur lezen zonder te trachten zich een beeld van de gansche persoonlijkheid des schrijvers te ontwerpen, diens geestelijke hoedanigheden te ontleden, hem als kind van zijn volk en zijn tijd te verklaren. Eerst daardoor krijgt natuurlijk de geschiedenis der letterkunde geest en leven. Doch ook hierbij komt men wederom tot een verscherpt onderzoek der bronnen. Lang wist men, dat in tal van latere schrijvers brokstukken van vroegere bewaard lagen. Uit het stof dier latere compilatiën laat zich

menig belangwekkend figuur voor de geschiedenis van kunst, letteren of wijsbegeerte wederom tot het leven opwekken.

Reeds vroeger was er in die mijnen gedolven, thans geschiedde dit met meer overleg en de fijne zin voor geestelijke eigenaardigheden van een schrijver deed stukken van zijn werk ook dáár ontdekken, waar zijn naam niet vermeld staat en de compilator het geestelijk eigendom van de verschillende schrijvers, die hij plundert, op de jammerlijkste wijze dooréén haspelt. Tot dezelfde bronnenkritiek leidde ook het historische onderzoek, zooals het geworden was sedert Niebuhr. Schiften van bronnen had men altijd gedaan; men deed het thans in anderen geest.

Gelijk de philologie bij dit alles door den geest der historische wetenschap bezield werd, zoo ondervond hij in een ander opzicht den invloed van een andere eveneens historische wetenschap: de vergelijkende taalstudie. Verschijnselen van taal had de philoloog altijd trachten waar te nemen en te verklaren. Eerst de vergelijkende taalstudie echter maakt zulke verklaringen ten volle mogelijk. Zeer lang heeft ook nog menig Duitsche philoloog zijn taalstudie scherp van de linguistiek willen scheiden. Het is echter natuurlijk onmogelijk dat er voor dezelfde taalverschijnselen twee taalwetenschappen zouden kunnen bestaan. Heeft de philoloog wellicht fijner gevoel voor het artistieke der taal, hij vult den linguist daardoor meer aan dan dat hij hem wederlegt. In Duitschland begon men dan ook vrij spoedig de grammatica der klassieke talen naar de beginselen der moderne taalwetenschap te behandelen, - een der eersten op dien weg was Georg Curtius, - en al verdiepte de philoloog zich ook niet altijd in taalvergelijkingen, toch besefte hij in welken geest hij de verschijnselen der taal te behandelen heeft.

Zoo ongeveer ontwikkelde zich onder den invloed van het historisch beginsel datgene, wat men in engeren zin philologie noemt. Men gevoelt thans vooral duidelijk, hoe gemakkelijk de oude philologie in de nieuwere kon overgaan, ja hoe bezwaarlijk het dikwijls vallen moet de grens tusschen beiden aan te geven. De nieuwe deed in vele opzichten juist hetzelfde wat de oude altijd gedaan had, doch met meer methode en bij het volle licht der historische en taalkundige wetenschap van onzen tijd. Van deze kan men zich niet losmaken. Bovenal bleef men diep van het besef doordrongen, dat de philoloog niet zijn kan of

hij moet historicus wezen en voortdurend voeling houden met de archaeologie. De eenheid der ‘Alterthumswissenschaft’ bleef een hoofdbeginsel.

Epigraphie en archaeologie maakten vooral ook daardoor groote vorderingen, dat onophoudelijk hoogst belangrijk nieuw materiaal werd aangevoerd. Naast het archaeologisch Instituut te Rome werd er een te Athene opgericht. Afgescheiden daarvan werden er opgravingen op groote schaal ondernomen, geleid door wetenschappelijke archaeologen en architecten, vooral te Olympia en Pergamos. De hartewensch van Winckelmann werd vervuld op eene wijze, die hij niet gedroomd had. Met dat alles ging eene innerlijke volmaking der wetenschap hand aan hand. Boeckh was een man van een groot karakter. Niet zelden vinden buitengewone geleerden zich bovenal tot hunne meer middelmatige volgelingen aangetrokken. Boeckh, die eenmaal een Müller outdekt had, beval tot zijn opvolger den Berlijnsche ‘Gymnasiallehrer’ Adolf Kirchhoff aan, een geleerde van den hoogsten rang, die Boeckh's wetenschap op eene wijze volmaakt en verfijnd heeft, waardoor zij bijna een geheel nieuwe werd. Met de grootste nauwkeurigheid werd de tekst der inscriptiën vastgesteld; Boeckh had zich dikwijls met afschriften moeten vergenoegen, waarvan het origineel verloren was gegaan; ook sprak bij hem de behoefte de origineelen te raadplegen niet zoo luide. Leemten, veroorzaakt door het wegvallen van stukken, werden dikwijls aangevuld op eene wijze aan wier juistheid niet te twijfelen viel; eene hooge divinatiegave werd daarbij in toom gehouden door een streng exacten zin. De verschillen van het alphabeth, de verschillende stijl van het schrift werden zóó nauwkeurig opgenomen, dat men daardoor een middel in handen kreeg in vele gevallen den tijd en de plaats van herkomst eener inscriptie te bepalen. Ook de historische uitlegging werd tot groote volkomenheid gebracht. Op dezelfde wijze bearbeidden Theodor Mommsen en zijne volgelingen het onmetelijke veld der Latijnsche epigraphie. Wat de archaeologie betreft, werden vooral in het fijn voelen en het analyseeren van den stijl groote vorderingen gemaakt; een der voornaamste voorgangers daarbij was Heinrich Brunn. Het ideaal van Winckelmann en Goethe begint verwezenlijkt te te worden. De oude kunstwerken verhalen zelf hunne geschiedenis.

Aldus in korte trekken de ontwikkeling der Duitsche ‘Alterthumswissenschaft’. Zij is echter gelukkig niet uitsluitend Duitsch gebleven. Hoe meer volken, ieder met zijne eigenaardige gaven, aan het werk der wetenschap deelnemen, des te beter. De meest waardige mededinger van Duitschland werd Frankrijk; hare *Ecoles de Rome et d'Athènes* streven de Duitsche instituten roemrijk ter zijde. Ook Engeland heeft thans zijn atheensch Instituut; Oostenrijk, Italië en vooral Griekenland zelf nemen ijverig deel aan het onderzoek en al is de Amerikaansche school te Athene nog altijd meer een leerschool dan een streng wetenschappelijke instelling, toch is het een teeken des tijds dat ook in het ‘praktische’ Amerika een wetenschap zich een weg begint te banen, die uitsluitend het bevorderen eener hoogere geestesbeschaving ten doel heeft.

En nu ons vaderland? Welke plaats neemt Nederland in de ontwikkelingsgeschiedenis dier wetenschappen in? De beantwoording van die vraag blijve voor een later en laatste opstel bewaard.

A.E.J. HOLWERDA.

Het oudste leven op aarde.[1)]

Wanneer een kind op jeugdigen leeftijd verjaart, dan schijnt hem het afgeloopen jaar van uiterst langen duur geweest te zijn; vader en moeder zijn in het oog van het jonge kind zeer oude lieden, en eerst op meer gevorderden leeftijd is de mensch in staat te begrijpen, dat de jeugd zijner ouders in een nauwelijks verstreken tijdperk valt. De geestelijke band met het voorgeslacht moet bij verdere ontwikkeling van het individu eerst opnieuw worden opgezocht, terwijl het kind zich dit verband niet bewust is; en velen zeker brengen het nooit tot duidelijke erkentenis van den samenhang, die tusschen het maatschappelijke leven van den tegenwoordigen tijd en dat van weinige decenniën geleden bestaat.

Wie de geschiedenis der geslachten, die reeds voor eeuwen hebben geleefd, wil bestudeeren en ten volle begrijpen, die moet reeds met de gaven van den ernstigen navorscher die van den dichter en kunstenaar verbinden, ten einde in zijne verbeelding de gedaanten en de daden van het verleden in heldere omtrekken te zien herrijzen; en zoo het al iemand mocht gegeven zijn, dit voor eenig tijdperk geheel naar waarheid te kunnen doen - iets dat wij trouwens nooit met zekerheid kunnen nagaan - zeker toch zal het aantal der uitverkorenen uiterst gering wezen.

Om de moeilijkheden aan te toonen, aan de taak van den geschiedschrijver verbonden, behoef ik hier slechts op een als geleerde en als dichter even bekenden persoon te wijzen; ik bedoel Ebers, die in de ‘Bürgermeisterin’ zeker geen hollandsche vrouw heeft geschetst, niettegenstaande de

1) Voordracht, gehouden in Teyler's Stichting te Haarlem, op 8 Januari 1890.

ernstige studiën, die hij zich hier te lande vóór het schrijven van den roman getroost had. Wie zou er dan ook aan willen twijfelen, dat de egyptische karakters, door denzelfden auteur geschapen, onmogelijk getrouw kunnen wezen. Wel echter is dit het geval met de geheele omgeving, waarin de personen optreden, de levensomstandigheden, waarin zij verkeeren. Wij mogen niet in staat wezen, het geestesleven der oude volkeren geheel te begrijpen, de drijfveeren hunner handelingen volkomen te ontcijferen, de naakte geschiedkundige feiten laten zich veelal door nauwgezette studiën opsporen en tot een bruikbaar overzicht groepeeren.

Ik heb dit voorbeeld gekozen, omdat ook ik mij heb voorgenomen, hier een stuk geschiedenis te behandelen, een hoofdstuk, wel is waar, niet aan de geschiedenis der menschheid ontleend, maar aan die der oude moederaarde en in haren schoot gegrift met letters even duidelijk als die der oorkonden, welke er toe dienen, de lotgevallen der oude volkeren uit de vergetelheid op te halen.

Maar zooals de romanschrijver, die zijne personen in een lang verleden verplaatst, allicht fouten begaat, waar zijn wensch om een geheel te leveren hem de naakte geschiedkundige feiten door zijne verbeelding verder doet aanvullen, - zoo zal ook de geoloog, en dat in nog veel hoogere mate, vele onjuiste voorstellingen met andere verbinden, wier vertrouwbaarheid aan geenerlei twijfel onderhevig is, wanneer hij tracht de geschiedenis van den aardbol, of ook slechts een enkele korte periode daarvan, in alle bijzonderheden te schetsen.

Om de onzekerheid aan te toonen, die in velerlei opzicht bij eene dergelijke poging belemmerend in den weg staat, behoef ik er slechts op te wijzen, dat gedurende de laatste twintig jaren onze opvattingen over het ontstaan van de voornaamste reliefvormen der aarde geheel veranderd zijn. Terwijl men vroeger de bergen door vertikale, van onderen op werkende krachten opgeheven dacht, schrijft men thans het proces der gebergtevorming toe aan verzakkingen van een gedeelte der aardkorst en aan daaruit voortvloeiende tangentiale drukkingen. Wij kunnen, om nog een ander voorbeeld te noemen, niet eens met zekerheid aantoonen, welke de verdeeling van land en water gedurende de verschillende geologische perioden geweest is; want al weten wij, dat uitgestrekte gedeelten der vastelanden herhaaldelijk door de zee werden overstroomd, wij weten toch niet te zeggen,

welke streken niet door water zijn bedekt geworden, en hetgeen op het oogenblik onder den oceaan verborgen ligt is geognostisch te éénen male onbekend. De pogingen, om de omtrekken der continenten voor de verschillende geologische tijdvakken te reconstrueeren, dikwerf genoeg ook in leerboeken aangewend, hebben volgens mijn oordeel niet meer aanspraak op betrouwbaarheid dan de karakters in een roman, welke het menschelijk leven in overoude tijden tracht te schetsen.

Op veel hechteren grondslag daarentegen berusten de gevolgtrekkingen, welke wij uit het onderzoek der overblijfselen van dieren en planten kunnen afleiden, zooals die in ontelbare menigte in den schoot der aarde begraven liggen. Dergelijke overblijfselen kunnen er toe dienen, om de fauna's en flora's van de opeenvolgende perioden, welke de ontwikkeling der aarde doorloopen heeft, op nagenoeg dezelfde wijze te reconstrueeren, als wij bijvoorbeeld in staat zijn om uit een herbarium de vegetatie van eenig land voor onzen geest te doen verrijzen, zonder ooit het land zelf te hebben gezien. Op *nagenoeg*, niet op *geheel* dezelfde wijze; - want niet alle organismen hebben sporen hunner existentie in de aardkorst achtergelaten, vele sporen ook zijn tot heden nog niet door menschenoogen gezien, en menige bladzijde ontbreekt dus in het herbarium der voorwereld.

Wij moeten ons dan ook wel wachten, om op het ontbreken van de eene of andere dier- of plantengroep al dadelijk vèrreikende hypothesen te bouwen, tenzij de afwezigheid daarvan in bepaalde geologische formatieën, door eene aanéénschakeling van logische redeneeringen met zeer groote waarschijnlijkheid kan worden aangetoond. Nergens echter behoeven de gevolgtrekkingen de zekere basis te verlaten, zoolang wij onze beschouwingen alleen vastknoopen aan de werkelijk waargenomen overblijfselen van dieren en planten, die in vroegere tijden de aarde hebben bevolkt.

Op welke wijze zijn echter deze overblijfselen in de aardkorst geraakt? zal menigeen vragen. Hoe is het bij voorbeeld mogelijk, dat men in vele streken van een of ander hooggebergte versteende dieren aantreft overeenkomende in bouw met nog levende zeedieren?

Vroegere geslachten zagen daarin slechts modellen, voortgebracht door de natuur, en wel onder den invloed der sterren, bij wijze van voorbeelden voorde te scheppen levende wezens; zij be-

stempelden daarom de versteeningen met den naam van natuurspelingen (‘*lusus naturae*’). Eerst in het begin der 16e eeuw werd deze onzinnige opvatting der scholastiek opgeruimd, vooral door den zeldzaam scherpzinnigen pottebakker Bernard Palissy, en thans weten wij, dat overal waar versteende zeedieren gevonden worden, ook eenmaal de golven des oceaans hebben gebruist. De grens der continenten was en is nog heden aan voortdurende groote veranderingen onderworpen, al is het kortstondige leven van het menschelijke geslacht niet in staat veranderingen van dien omvang zelf te zien gebeuren, zooals die voor den geoloog uit iedere geognostische kaart direkt zijn af te lezen. Wat nu eens zeebodem was, werd in een ander tijdvak van de ontwikkeling der aarde wederom droog land en door de gebergtevormende krachten der aardkorst dikwerf tot de aanzienlijkste hoogten der hedendaagsche bergketenen opgestuwd - gelijktijdig daarmede echter de overblijfselen der organismen, die in zand- en sliblagen waren begraven, terwijl deze nog den bodem der zee vormden.

Zoolang de atmospherische invloeden door chemische en mechanische werkingen aan de rotsen der continenten knaagden, zoolang bij het insnijden der rivierbeddingen in den ondergrond de gelaatstrekken der aarde aan gedurige veranderingen onderworpen waren, zoolang de golven der zee, tegen rotsachtige kusten klotsende, deze ondermijnden en verbrijzelden, terwijl de verbrijzelingsprodukten tegelijk met het door de rivieren afgevoerde materiaal op den bodem van den oceaan zich wederom afzetten - zoolang vormden zich ook nieuwe lagen van gruis, zand en slib, die het groote graf der in de zee afgestorven en daarna op den grond gezonken organismen werden.

Men behoeft slechts eene wandeling langs het zeestrand te ondernemen, om te erkennen, hoe op die wijze schelpen, schalen van zeeappels, zeewieren enz. onder zand worden bedolven. Het zand echter, aanvankelijk zoo weinig samenhangend, kan door chemische inwerkingen spoedig in een vast gesteente veranderen, wanneer nieuwe minerale bestanddeelen de ruimten tusschen de zandkorrels opvullen en deze samenbinden. Op dezelfde wijze worden dan ook de ruimten opgevuld, die na het vergaan van de weeke deelen der organismen in het skelet zijn overgebleven, terwijl het skelet zelf moleculaire of chemische veranderingen ondergaat; en het resultaat van dit alles is bij het

aangenomen voorbeeld een zandsteen met daarin opgesloten versteeningen.

Koraaldieren waren buitendien reeds in het ver verleden bezig om, even als nu, door middel van hun lichaam kalk uit het zeewater af te scheiden, de riffen op te bouwen en den koraalsteen te vormen, en tal van kalksteenen zijn in vroegere geologische tijdvakken langs dien weg ontstaan, al is de structuur daarvan in den loop des tijds dikwerf geheel veranderd, zoodat men de hulp van het mikroskoop moet inroepen, ten einde den organischen oorsprong van het gesteente nog te bewijzen. In uitgestrekte waterplassen gaven afstervende, maar bij afsluiting van lucht niet geheel vergaande plantendeelen door middel van het verkolingsproces aanleiding tot de vorming van kolenbeddingen, waarvan de wetenschap ruimschoots partij heeft getrokken, om de flora der voorwereld te reconstrueeren. In de afzettingen van meeren, beken en rivieren eindelijk werden de overblijfselen van zoetwater en land bewonende dieren op dezelfde wijze ingesloten en versteend als de zeedieren in de bezinkselen van den oceaan, en zoo geraakten dus door middel van al die processen de geraamten van dieren en planten in de aardkorst. Zij komen òf opgesloten in een of ander gesteente voor, òf vormen ook geheel zelfstandig rotsen, die dan organogeen genoemd worden, en wel zoögeen of phytogeen, naarmate haar ontstaan aan de dieren- of aan de plantenwereld moet worden toegeschreven.

Op de *oudste der ons bekende versteeningen* wenschte ik hier meer in het bijzonder de aandacht te vestigen; maar alvorens tot eene nadere beschrijving daarvan over te gaan is het wel noodzakelijk, nog met een enkel woord aan te toonen, dat wij werkelijk in staat zijn, met zekerheid den betrekkelijken ouderdom van de dieren en planten der voorwereld te bepalen, en dat dus die, over welke ik wilde uitweiden, werkelijk de oudste levensvormen uitmaken onder de vele duizenden, die wij in versteenden toestand kennen.

Zoo er op eenige plaats des aardbols van het begin van het organische leven af tot heden zich eene onafgebroken reeks van afzettingen gevormd had, die de overblijfselen der voorwereldlijke wezens in zich opnamen; zoo buitendien die lagen, door den geoloog ‘sedimenten’ genoemd, nooit eenige stoornis hadden ondergaan; en zoo wij nu eindelijk in staat waren, de daarin

opgesloten fossielen alle aan een onderzoek te onderwerpen - dan zouden wij de organische wereld, die daar ter plaatse had geleefd, van haren aanvang tot op dit oogenblik leeren kennen. De oudste lagen zouden in dat geval natuurlijk geheel onderaan liggen en de daaraan volgende, jongere, telkens boven de voorafgaande zijn afgezet.

Die onderstelling is echter nergens verwezenlijkt, eensdeels omdat door verplaatsing der grenzen tusschen land en water de continuïteit der afzettingen veelvuldig werd afgebroken, zoodat hier de ééne, daar de andere schakel in de keten ontbreekt, en andersdeels, doordien deelen der aardkorst voortdurend werden verschoven, instortten of zich ophieven, waardoor de ligging der oorspronkelijk waterpas afgezette sedimenten werd verstoord. Intusschen zouden wij ook bij onverstoorde ligging niet kunnen doordringen tot de lagen, die de diepste en oudste versteeningen bevatten.

Door de genoemde verschuivingen echter zijn vele oude formatiën in een hooger niveau geraakt en zoo voor onderzoek bereikbaar geworden; anderen werden nooit door jongere afzettingen bedekt en aan het oog onttrokken; nog anderen zijn blootgelegd, doordat al hetgeen zich er boven gevormd had in lateren tijd door de mechanische werking van het water (erosie) wederom is vernield geworden; en door dat een en ander zijn vormingen uit alle tijden van de ontwikkeling der aarde aan de tegenwoordige oppervlakte zichtbaar en voor den geoloog toegankelijk. Eene geologische kaart, die de sedimenten der opeenvolgende perioden door middel van verschillende kleuren voorstelt, gelijkt om die redenen eene zeer bonte staalkaart, zoodra daarop een uitgestrekt gedeelte der aardkorst voorkomt.

Mocht het nu gelukken, op de ééne plaats de onderlinge ligging op te sporen van twee afzettingen, die ik *a* en *b* zal noemen, op de tweede het verband tusschen *b* en *c*, op de derde dat tusschen *c* en *d* enz., zoo kon hierdoor ten slotte de geheele reeks der sedimenten van de oudste af worden gereconstrueerd.

Dat is geschied door den tak der geologische wetenschap, dien men stratigraphie noemt, terwijl men gelijktijdig de versteeningen der verschillende lagen aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Daarbij bleek alras, dat aan ieder tijdvak, ja dikwerf zelfs aan afzettingen van zeer geringe dikte, een

bijzonder palaeontologisch karakter toekwam, dat nergens elders, noch in oudere noch in jongere vormingen, werd teruggevonden. Eenmaal tot die kennis gekomen, had men echter in het vervolg alleen nog noodig, de voorwereldlijke organismen van de eene of andere laag te determineeren, ten einde te kunnen uitmaken, welke plaats de bedoelde vorming in de reeks der sedimenten moest innemen, met andere woorden, haren relativen onderdom te bepalen. De hoofdformatiën laten zich uit eene reeks van goed bewaarde fossielen, niet zelden ook uit eene enkele versteening, met een oogopslag herkennen, zonder dat daarvoor nog eerst onderzoekingen over de ligging der lagen noodig zijn.

Bij den tegenwoordigen stand der wetenschap doet het voorwereldlijke leven ons dan ook het bruikbaarste richtsnoer voor de indeeling der sedimenten aan de hand. De oudste afzettingen, waarin tot nu toe geenerlei versteeningen werden aangetroffen, noemen wij *azoisch*, de naastvolgende, die de oudste organismen bevatten, *palaeozoisch*; dan volgen lagen met een palaeontologisch karakter, dat langzamerhand op de hedendaagsche fauna en flora gaat gelijken, *mesozoische* en *kaenozoische* afzettingen. Ieder der laatstgenoemde hoofdgroepen is wederom in eene reeks van formatiën verdeeld, alle door afzonderlijke palaeontologische karaktertrekken gekenmerkt, de formatiën buitendien nog verder in groepen van geringere dikte (‘Stockwerke’) enz., indeelingen, die wij hier intusschen buiten beschouwing kunnen laten. Te beginnen met de oudste versteeningen bevattende formatiën verdeelen wij de palaeozoische groep in Cambrisch, Silur, Devon, Carbon en Dyas, de mesozoische in Trias, Jura en Krijt, de Kaenozoische in Tertiair, Diluvium en Alluvium.

De vraag, of er in de azoisch genoemde periode werkelijk nog geen leven op aarde bestond, voorloopig geheel in het midden latende, *hebben wij dus de cambrische lagen als de oudste te beschouwen* van alle diegene, waarin tot heden overblijfselen van organismen werden aangetroffen. Deze lagen zijn het best ontwikkeld in Cambria in Noord-Wales en om die redenen ook door Sedgwick cambrisch genoemd; zij worden buitendien in Boheme aangetroffen en zijn daar door Barrande, die deze afzettingen nauwkeurig onderzocht, primordiaal genoemd; eindelijk kennen wij gelijktijdig gevormde sedimenten

nog in tal van andere streken, zoo vooral in Noord-Amerika en in het noorden van China.

Van alle organische overblijfselen der cambrische formatie vallen het meest de *trilobieten* in het oog, want niet alleen maken de soorten dezer diergroep ⅔ van alle bekende cambrische species uit, maar het aantal van individuën is ook zoo groot bij de trilobieten, dat alle overige groepen van dieren dezer formatie samengenomen dit aantal niet bereiken.

Onder trilobieten verstaat men kreeften, wier lichaam, zooals de naam aanduidt, eene eigenaardige samenstelling uit drie deelen vertoont, en dat zoowel in de richting der lengteas als ook loodrecht daarop. Op den grooten kop, die meestal duidelijk ontwikkelde en van facetten voorziene oogen draagt, volgt een aantal bewegelijke lijfringen en daarna het staartschild; daarbij loopen aan weêrskanten van de lengteas des lichaams twee gleuven, die de zijgedeelten van het middelstuk scheiden. Pooten waren bij deze kreeften langen tijd onbekend, en men meende daarom, dat die week en vliezig geweest waren en bij gevolg, dat de trilobieten tot de groep der zoogenaamde phyllopoden behoorden, in de levende wereld onder andere door den bekenden *apus* vertegenwoordigd. Eerst in den jongsten tijd ontdekte men echter duidelijke pooten van geheel anderen bouw dan die van den *apus*; zij zijn zoowel onder den kop als ook onder de lijfringen en de segmenten van het staartschild ingeplant, en de voorste vier onder den kop zijn als kauwpooten ontwikkeld.

Uit het bezit dier kauwpooten en tal van andere morphologische kenmerken is echter op te maken, dat de trilobieten het nauwst met de merostomata onder de kreeften verwant zijn, eene groep in de hedendaagsche fauna slechts door een enkel geslacht, den zoogenaamden molukkenkreeft of *limulus*, vertegenwoordigd. Dit genus *limulus*, waarvan een viertal soorten in het gebied der indopacifische fauna (de Indische Oceaan maakt hiervan een deel uit) en nog eene vijfde aan de kust van Noord-Amerika leeft, is zeker aan allen uit onze aquariën bekend; de groote dieren met halfronden, hoog bolvormigen kop en langen pijlstaart trekken trouwens ieders aandacht.

Zooals de ‘limulus’ in de zee langs de kust op slijkachtigen en zanderigen ondergrond zich ophoudt en zich daar met andere kreeften, schelpdieren en wormen voedt, zoo heeft ook

een groot aantal van trilobieten ongetwijfeld eene soortgelijke levenswijze geleid, hetgeen uit het karakter der afzettingen, waarin zij als versteeningen voorkomen, valt op te maken. Andere trilobieten deelden hunne woonplaats met slakken, koralen enz., terwijl eene derde groep vermoedelijk in zeer groote diepten haar verblijf hield, aangezien de oogen daarbij geheel ontbreken.

Alle trilobieten echter, waarvan meer dan 1700 soorten tot heden bekend zijn geworden, leefden in de palaeozoische periode. Daarvan heeft de primordiale fauna der cambrische lagen reeds over de 250 verschillende species opgeleverd, en van deze bezitten enkele individuën eene lengte van nagenoeg twee voet; in het silurische tijdvak neemt dan het getal der trilobieten nog verbazend toe, want daaruit zijn tusschen de 1300 en 1400 soorten bekend. In het devonische tijdvak is die rijke fauna daarentegen reeds tot ruim een honderdtal, in het carbonische tot 15 en in de jongste palaeozoische formatie, de Dyas, tot een enkele species gereduceerd.

Andere kreeften speelden naast de trilobieten in het cambrische tijdperk slechts eene ondergeschikte rol *(phyllopoden* en *ostrakoden*), zoodat hier van eene nadere beschrijving dier vormen mag worden afgezien.

Van des te grooter beteekenis waren de *brachiopoden* in de primordiale fauna. De schalen dezer dieren, die nog in de hedendaagsche zeeën leven, gelijken zoozeer op die van gewone schelpdieren, dat men de brachiopoden vroeger evenals deze tot de mollusken placht te rekenen. Thans geschiedt dit niet meer en worden, vooral op grond van embryologische onderzoekingen, deze schelpdragende dieren, evenals de mos- en manteldiertjes (*bryozoën* en *tunicaten*), onder den naam van molluskoiden begrepen en van de mollusken in engeren zin gescheiden. Zij dragen twee schalen, die haast altijd verschillende grootte vertoonen en daardoor een gemakkelijk kenmerk ter onderscheiding van de tweekleppige schelpen opleveren. Deze schalen zijn òf door een slot verbonden òf worden ook slechts door middel van spieren samengehouden. Voor de eerste groep kan de *terebratula*, voor de tweede *lingula* als voorbeeld uit de hedendaagsche fauna worden aangehaald.

De brachiopoden van het cambrische tijdvak nu toonen eene merkwaardige overeenkomst met die, welke wij nog heden

levend aantreffen; niet alleen zijn de beide genoemde hoofdgroepen er reeds onder vertegenwoordigd, maar de cambrische zeeën brachten ook al geslachten voort, die door alle tijdvakken heen zonder noemenswaardige veranderingen tot op dezen dag hebben geleefd, de genera *lingula* en *discina* namelijk.

Wat het aantal van brachiopoden in de primordiale fauna betreft, zoo kende Barrande in het jaar 1871 reeds 28 verschillende soorten, terwijl de geheele in dien tijd bekende cambrische fauna 241 diervormen omvatte. Deze cijfers moeten op grond van nieuwere onderzoekingen alle verhoogd worden - wij kennen toch op het oogenblik, zooals gezegd, reeds meer dan 250 trilobieten uit hetzelfde tijdvak - toch bestaat er geen volledig overzicht over alle bekende cambrische versteeningen, terwijl het meêgedeelde voldoende mag geacht worden, om de onderlinge verhouding tusschen de brachiopoden en de overige diergroepen aan te toonen.

De plaats, die de brachiopoden in de oudere tijden van de ontwikkeling der aarde innamen, is thans aan de echte weekdieren (mollusken) overgelaten, aan *slakken* en *tweekleppige schelpdieren*. Maar ook deze ontbraken in de oudste ons bekend geworden zeefauna niet geheel; slechts zijn zij er even schaarsch als de brachiopoden in den hedendaagschen oceaan; en naast hen ontmoeten wij onder de primordiale dieren vooral nog de hoogontwikkelde *cephalopoden*, die ons in den tegenwoordigen tijd als *nautilus* en inktvisschen bekend zijn (de cambrische geslachten zijn *orthoceras, cyrtoceras, piloceras*), zoodat dus geene der verschillende klassen van weekdieren gemist wordt.

De stekelhuidige dieren, *echinodermata*, waartoe onder anderen de *zeesterren* en *zeeappels* gerekend worden, zijn eveneens reeds in de oudste der ons bekende fauna's aangetroffen; zoowel echte zeesterren werden er in ontdekt (3 soorten van *palaeaster*) als ook een slangenster (ophiurus, *protaster*), en, wat in het bijzonder opgemerkt dient te worden, deze dieren kwamen in alle hoofdkenmerken zoozeer met de nog heden levende vertegenwoordigers derzelfde dierengroepen overeen, dat een leek de bedoelde versteeningen moeilijk van de zee- en slangensterren zal kunnen onderscheiden, die hier aan onze kust door de golven op het strand worden geworpen. Ik moet er nog bijvoegen, dat de schoone zeeleliën, *crinoideeën*, die eene andere afdeeling der stekelhuidige dieren vormen, haren oorsprong alsmede uit cam-

brische tijden afleiden en sedert die periode, al is het dan in eenigszins gewijzigden vorm, tot het tegenwoordige tijdstip zijn behouden gebleven; verder kennen we uit de primordiale fauna *hydromedusen* (*dictyonema*), dieren waartoe ook de kwallen behooren, en eindelijk *wormen* en *sponsen*.

Daarmede is echter de fauna, die in de oudste sedimenten bewaard bleef, uitgeput, terwijl overblijfselen van plantaardigen oorsprong met zekerheid daarin nog niet konden aangetoond worden. Dat lagere planten in de cambrische periode niet zouden bestaan hebben, valt evenwel te betwijfelen, en ook de bovengeschetste fauna vormt wellicht slechts een zeer klein gedeelte der primordiale wezens. De sedimenten toch zijn meestal uit zanderige en slijkachtige gronden der cambrische zeeën afkomstig, die uit den aard der zaak slechts een beperkt getal der toenmalige dieren in zich konden opnemen, en dat feit verklaart insgelijks de groote eentonigheid der primordiale fauna over de geheele wereld.

Overzien wij nog eens de hier in ruwe trekken geschetste versteeningen, die de oudste ons bekende dieren voorstellen, dan moeten daarbij iedereen al dadelijk twee belangrijke feiten in het oog vallen: ten eerste, dat in de bedoelde fauna dieren uit de meest verschillende groepen van ons zoölogisch systeem voorkomen, ten tweede, dat zich daaronder bevinden, die eenen zeer hoogen trap van ontwikkeling hebben bereikt, zooals kreeften en mollusken. Wij durven niet eens beweren, dat die dieren sedert den cambrischen tijd bijzonder veel zijn vooruitgegaan; geen van alle vormen toch is zoo vreemdsoortig, dat er niet analoge wezens in de hedendaagsche fauna zouden zijn aan te wijzen. Wel is waar, schijnen gewervelde dieren in de primordiale fauna nog geheel te ontbreken; want ook in de veelvuldig en nauwkeurig onderzochte lagen van het onder-silur heeft men er tot nu toe geen sporen van gevonden, en eerst in bovensilurische afzettingen, van de cambrische door eene lange tusschenruimte gescheiden, worden tanden, stekels enz. van haaien en andere kraakbeenige visschen aangetroffen. Maar al mogen er nooit overblijfselen van gewervelde dieren in de cambrische sedimenten worden aangetoond, het faunistisch karakter dier lagen vormt ook zonder dat, met het oog op de beide zooeven aangehaalde feiten, een onoverkomelijk bezwaar, dat ons belet

de oudste *bekende* organismen als de *werkelijk* oudste op aarde te beschouwen.

Het is aan iedereen genoegzaam bekend, dat de biologische wetenschappen in verband met de palaeontologie tot de erkenning eener langzame en gestadige ontwikkeling der dier- en plantenwereld gedurende de opeenvolgende geologische tijdvakken zijn gekomen. Men onderstelt, dat de hooger georganiseerde wezens uit de lager staande zijn voortgesproten, en dat dus de oudste organismen van zeer eenvoudigen bouw moeten geweest zijn. De groote verscheidenheid en de hooge organisatie der diervormen uit de cambrische periode zou derhalve tegen de ontwikkelingstheorie rechtstreeks indruischen, indien de cambrische wezens de oudste waren, en het is dus een postulaat dier theorie, dat er nog oudere sedimenten met eenvoudiger gebouwde wezens moeten gezocht worden.

Het moest dan ook een geweldig opzien baren, toen in Februari 1865 in de laurentische formatie van Canada voorwerpen werden gevonden, die volgens verscheidene onderzoekers, waaronder ook de vermaarde foraminiferenkenner Carpenter, als versteende foraminiferen werden geduid. Want de laurentische formatie behoort tot het zoogenaamde grondgebergte der aarde, dat het fundament aller versteeningen bevattende sedimenten, dus ook der cambrische, vormt, en hetwelk tot dien tijd als vrij van alle sporen van organismen, als azoisch, werd beschouwd. Door genoemde vondst scheen dus nu in eens de oorsprong van het leven in veel diepere dan de cambrische lagen verplaatst, en in overeenstemming met de theorie waren de levensvormen van het grondgebergte van uiterst eenvoudigen bouw; zij behoorden tot de laagst staande groep van dieren. Dawson bestempelde de bedoelde voorwerpen met den naam van *eozoon canadense* om aantetoonen, dat wij er het morgenrood van het leven in moesten begroeten: *Het levenslooze, azoische, tijdvak was met één slag in het eozoische veranderd!*

Hetgeen men *eozoon canadense* noemt, is een meer of minder licht gekleurde kalksteen, waarin groene onregelmatige plekjes van serpentijn in eenigszins regelmatige lagen voorkomen. Het serpentijn werd voor de opvulling van de kamers eener foraminiferenschaal gehouden, de kalk voor het daartusschen ontwikkelde skelet. In de kalkmassa komen buitendien vertakte lichaampjes voor, die men als verbindingskanalen tusschen de

verschillende kamers uitlegde, en eindelijk ziet men in mikroskopische preparaten nog dikwerf, hoe het serpentijn door eene vezelachtige massa wordt omhuld, die in vertikale doorsneden lintvormig om de groene plekjes zich uitbreidt. Men meende de vezeltjes, die fijne naalden van een ‘chrysotil’ genoemd mineraal zijn, als opgevulde fijne porieën te moeten beschouwen, zooals die in het skelet der foraminiferen vee lvuldig voorkomen, en het geheele lichaam zoude door dit alles veel overeenkomst met de nummuliniden vertoonen, de hoogst ontwikkelde groep van foraminiferen.

Al dadelijk echter begon men van verschillende kanten tegen de organische afkomst van het *eozoon* twijfel te opperen, en eene lijvige literatuur ontstond over dit gewichtige vraagstuk, totdat het eindelijk in het jaar 1878 aan Möbius gelukte te bewijzen, dat *eozoon canadense* inderdaad *geen* dier is.

De voornaamste argumenten, door Möbius tegen de beschouwingen van Carpenter en anderen aangehaald, zijn: 1o, dat er onder de in het kalk voorkomende serpentijn plekjes nergens een aantewijzen is, die men zoude kunnen opvatten als de kamer, van waar uit de groei van het veronderstelde dier zijn begin zoude hebben genomen; 2o, dat de als verbindingskanalen verklaarde lichaampjes in de kalkmassa vormen vertoonen, zooals die nooit bij de kanalen van eenig foraminifeer worden gevonden; 3o, dat de chrysotilnaalden, volgens het onderzoek in gepolariseerd licht ingesteld, geen opgevulde porieën kunnen voorstellen, te meer ook daar de ligging dezer naalden afwijkt van al hetgeen de porieën van foraminiferen vertoonen.

Het tiental jaren, sedert de publicatie van het onderzoek van Möbius verstreken, heeft de daarin uitgesproken overtuiging niet zien weerleggen, en wij zijn dus op het oude standpunt teruggekeerd: *De cambrische fauna, die ik boven schetste, is nog altijd de oudste ons op aarde bekend!* Maar hoe dan de tegenstrijdigheid op te lossen, die tusschen het karakter dezer fauna en onze ontwikkelingstheorieën bestaat? Zijn die theorieën soms niet juist? Menigeen heeft het beweerd; maar, zoo hij zich daarbij op de primodiale dierenwereld heeft beroepen, zeker ten onrechte.

Het is een bekend feit, dat de gesteenten in den loop des tijds groote veranderingen kunnen ondergaan, en gelijktijdig daarmede ook de versteeningen, die er in opgesloten zijn. Men

behoeft slechts een pas uit de zee verrezen koraalrif te onderzoeken, om te kunnen waarnemen, hoe daarin de organische structuur der polypenskeletten reeds begint te verdwijnen, ten einde voor die van kristallijnen kalkspaat plaats te maken. Hoe langer deze metamorphose voortgaat, hoe onduidelijker ook de sporen van organismen worden, en het koraalrif kan op die wijze in kristallijn marmer veranderen. Over het algemeen zijn de sedimenten meer kristallijn en worden d e versteeningen daarin onduidelijker, naarmate ze ouder zijn, omdat de oudste afzettingen het langst aan metamorphoseerenden invloed waren blootgesteld.

Nu vertoonen ook de gesteenten van het grondgebergte eene volmaakt kristallijne structuur, en reeds lang was opgemerkt, dat hierin de oorzaak zoude kunnen liggen, waarom versteeningen in deze lagen van het azoische tijdvak nog niet waren gevonden. De verklaring vond echter niet algemeen ingang; men zag er eene hypothese in, opgesteld ter wille van een andere hypothese - en dit te eerder, omdat vele geologen de kristallijne schiefers der azoische periode niet als sedimenten wilden beschouwen, maar als gesteenten, die alle eenmaal in gloeiend vloeibaren toestand zouden hebben verkeerd, zij het als oorspronkelijke aardkorst of ook als eruptive massa's. Men betwijfelde de mogelijkheid, dat gewone sedimenten eene structuur zouden kunnen aannemen overeenkomend met die der kristallijne gesteenten van het grondgebergte, van het aan de vorming der cambrische lagen voorafgaande, azoische tijdperk dus.

Het tegendeel is echter in het jaar '83 door eene belangrijke ontdekking van Reusch bewezen, en wel op zoo afdoende wijze, als maar eenig twijfelaar konde wenschen. Reusch ontdekte namelijk op het schiereiland Bergen in Noorwegen silurische versteeningen, die daar in kristallijne schiefers optreden, dus in gesteenten van geheel denzelfden aard, als welke aan den opbouw van het grondgebergte deelnemen. Daaruit bleek ten eerste, dat het bedoelde petrographische charakter, de *facies* van het grondgebergte, zooals men zoude men zoude kunnen zeggen, ook wel eens aan jongere vormingen toekomt, ja zelf aan vormingen van veel lateren oorsprong dan de cambrische lagen; ten tweede, en vooral, echter werd door die ontdekking bewezen, dat sedimenten met versteeningen inderdaad in gesteenten kunnen veranderen, die het charakter der azoische afzettingen vertoonen.

Dat bij eene dergelijke metamorphose de sporen der organismen in den regel geheel zullen worden uitgewischt, behoeft niet verder te worden bewezen.

Zien wij de oudste gedeelten van het grondgebergte voorbij, die hoogstwaarschijnlijk als afkoelingskorst der aarde moeten worden opgevat, dan mogen wij dus de lagen van den vóórcambrischen, azoischen tijd als een reeks van sedimenten beschouwen, die eene verregaande verandering hebben ondervonden, eene verandering, die echter nu en dan ook in jongere fossielhoudende lagen wordt waargenomen! Daaruit vloeit onmiddelijk voort, dat in de afzettingen van het zoogenaamde azoische tijdvak nog versteeningen zouden kunnen ontdekt worden, die dus ouder zouden wezen dan de zooeven geschetste cambrische of primordiale fauna - al is het vinden van dergelijke overblijfselen met het oog op de volkomen kristallijne structuur der azoische lagen niet zeer waarschijnlijk.

Men mag hierbij vooral niet over het hoofd zien, dat ook kalksteenen in de azoische afzettingen worden aangetroffen, en zeker is het vermoeden gerechtvaardigd, dat die evenals de kalksteenen der jongere tijdvakken een produkt van het organische leven zouden kunnen wezen. De gelegenheid tot vorming van gesteenten door middel van kalkafscheidende dieren moest echter in de voorcambrische tijden, waarin de dierenwereld nog niet zoo rijk aan vormen was, veel geringer wezen dan in latere perioden, en hierdoor zoude ook het feit zijne verklaring vinden, dat kalkbeddingen in de zoogenaamde azoische formatie betrekkelijk zeldzaam worden aangetroffen.

Maar, al mocht het gelukken, versteeningen in lagen te vinden, wier ontstaan in eene veel vroegere periode valt dan die der cambrische formatie - *zullen wij ooit het eerste begin van het leven op aarde kunnen ontdekken?* de oudste kiemen der organismen als versteeningen mogen aantreffen? Zeker niet, want deze oudste levensvormen kunnen moeilijk reeds met een skelet voorzien zijn geweest, dat haar lichaam tot steun diende; aan dergelijke gedifferentieerde, skeletdragende dieren moeten andere van veel eenvoudigeren bouw zijn voorafgegaan, indien niet alle voorstellingen der biologische wetenschap ons bedriegen. Dieren en planten echter, die nog niet met een skelet waren bedeeld, mogen wij niet verwachten in herkenbare vormen in het grondgebergte aantetreffen.

Wel is waar, hebben nu en dan ook de weeke deelen van dieren duidelijke sporen in de gesteenten van jongere formatiën achtergelaten. Niet zelden worden bijvoorbeeld in bruinkolen overblijfselen van kikkers waargenomen, die behalve het skelet ook duidelijk den afdruk van den geheelen lichaamsvorm vertoonen; in den lithographischen steen van Solenhofen, wiens ontstaan in de juraperiode valt, heeft men zelfs duidelijke afdrukken van kwallen ontdekt, die gedeeltelijk nog tal van anatomische bijzonderheden lieten herkennen; sporen van wormen kent men tot in de cambrische lagen, en Nathorst meent ook nog steenkernen (dat zijn door de natuur gemaakte afgietsels van de holruimten in de dieren) van kwallen in dezelfde sedimenten te kunnen aanwijzen - maar al deze voorwerpen zijn slechts onder bijzonder gunstige omstandigheden bewaard kunnen worden en zouden onmiddelijk aan onze aandacht ontsnappen, zoodra de gesteenten, waarin zij voorkomen, een kristallijne structuur aannamen, gelijk aan die van het grondgebergte.

Ik heb de oudste organismen geschetst, die aan de wetenschap bekend zijn, maar tevens aangetoond, dat wij die niet moeten beschouwen als de eerste van alle wezens, welke ooit hebben geleefd. Hun ouderdom echter reikt reeds in een zoo lang verleden terug, dat wij niet in staat zijn, ons eenige duidelijke voorstelling van den tijd te maken, die sedert is verstreken. Welk eene lange reeks van jaren voorbij is gegaan, sedert de cambrische zeeën door de zooeven opgenoemde diervormen bevolkt werden, weten wij niet; wij kennen slechts den betrekkelijken, niet den absoluten ouderdom der versteeningen, die in de opeenvolgende formatiën zijn bewaard geworden, al heeft men dan dikwerf door berekeningen den absoluten ouderdom der voorwereldlijke fauna's getracht te vinden. Alle pogingen in die richting in het werk gesteld, zijn aan fouten en onzekerheden overrijk; en waartoe ook zoude ik die onvertrouwbare getallen hier opnoemen? Wie is nog in staat tijden te begrijpen, bij wier berekening vele honderdduizenden van jaren nog niet eens in aanmerking komen?

Wanneer de astronoom den diameter van de loopbaan der aarde te hulp roept, om als maateenheid bij de berekening van kosmische afstanden te dienen, dan is dit zeker van hooge

theoretische en wetenschappelijke waarde. Maar toch zijn wij buiten staat, ons daarna de kosmische afstanden zoo voortestellen als dat bij afstanden op aarde het geval is. Ook deze toch zijn slechts duidelijk voor diegenen te begrijpen, die in de gelegenheid waren een betrekkelijk groot gedeelte der aarde te doorreizen; want eene duidelijke, als het ware plastische, voorstelling van afstanden verkrijgen wij eerst dan, wanneer wij ons die door bekende grootheden ingenomen kunnen voorstellen. Zoo zijn wij ook buiten staat, ons anders een denkbeeld van tijden te maken, dan door ons voortestellen, wat daarin is gebeurd; en in plaats van naar groote, voor onzen geest niet te omvatten aantallen van jaren te zoeken, die ons de overgroote oudheid der voorwereldlijke fauna's en flora's zouden aantoonen, zij het mij vergund hier een meer algemeenen maatstaf voor geologische gebeurtenissen te noemen.

Men heeft berekend, dat de hedendaagsche periode, die periode namelijk, waarin geenerlei verandering der thans nog levende organische wereld heeft plaats gehad, ten minste 36000 jaren moet hebben geduurd. Dien tijd namelijk moet de Niagaraval, die ieder jaar door de ondermijnende kracht van het water ongeveer 0,33 M. achteruitgaat, gebruikt hebben, om de 12000 M. lange kloof intesnijden, die zich nu tusschen de vallen en Queenstown aan het Ontariomeer uitstrekt. Het geheele proces der insnijding (erosie) van de rivierbedding valt echter in den tegenwoordigen tijd, want de kloof werd onder andere in sedimenten ingesneden, die van geen vroegeren oorsprong kunnen wezen, omdat zij uitsluitend thans nog levende organismen bevatten. Het spreekt echter van zelf, dat de bedoelde, recente afzettingen moeten aanwezig geweest zijn, vóórdat nog de uitgraving kon beginnen.

De zoo verkregen 36000 jaren lange tijdruimte geeft echter in elk geval slechts een minimale waarde aan voor de periode van de ontwikkeling der aarde, sedert wier begin de mensch heeft geleefd, eene periode, die wij het posttertiaire, diluviale en alluviale, tijdvak noemen. Het laatste wederom maakt - te oordeelen naar de dikte der afzettingen en het groot aantal van fauna's en flora's, die telkens door nieuwe werden verdrongen - een uiterst klein gedeelte uit van de tijden sedert de vorming der cambrische lagen verstreken. De periode sedert 's menschen verschijning tot heden als maateenheid aannemende, zouden wij

die zeker met vele honderden moeten vermenigvuldigen, ten einde eenigszins ons te kunnen voorstellen, hoe lange tijdruimten zijn voorbijgegaan, sedert de oude primordiale fauna, wier beeld ik trachtte te ontwerpen, in leven was.

Daar verliest zich het oog in de peillooze diepten van onmeetbare tijdruimten, en wij mogen er ons terecht over verheugen, dat het der wetenschap gelukt is, den sluier, die over de oudste periode van de ontwikkeling der aarde is gespreid, voor een gedeelte op te lichten - al was dit gedeelte dan ook nog zoo klein.

K. MARTIN.

De Hollandsche bouw- en beeldhouwkunst.

Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance, der nationalen Blüthe und des Klassicismus, von Dr. Georg Galland, Privatdocent an der K. Technischen Hochschule zu Berlin. - Mit 181 Textabbildungen. Frankfurt a/M. Verlag von Heinrich Keller. 1890.

Ziehier een lijvig boekdeel, handelende over een weinig gekend deel der Kunstgeschiedenis en het op even degelijke als uitvoerige wijze besprekende, - uitputtende - zou men haast mogen zeggen. In Nederland, evenals in Vlaamsch-België, waar de Schilderkunst verreweg de voornaamste uiting van den nationalen schoonheidszin was, werd de geschiedenis der overige kunsten immer stiefmoederlijk behandeld. Er bestond wel eenigszins aanleiding toe. Ons volk was fier op zijne schilders en hun roem verspreidde zich heel de beschaafde wereld door. Hunne kunst werd overal aangekweekt, iedereen bezat het een of ander harer voortbrengsels, en wie niet van hun werk in eigen huis bewaarde, kon het leeren kennen in openbare gebouwen en kerken, stadhuizen of Doelenzalen. Wanneer later de Museums werden ingericht, bleven die heiligdommen nagenoeg uitsluitelijk aan de Schilderkunst gewijd. Zeker is dit laatste verkeerd en is het openen van verzamelingen van bouw-, beeldhouwen nijverheidskunst of het inrichten van zalen in onze Museums voor die vroegere verstootelingen eene prijzenswaardige invoering onzer dagen. Maar intusschen duurde de miskenning eeuwen lang en bleef niet zonder schadelijk gevolg voor de belangstelling in die vakken der nationale scheppingskracht.

Er komt nog bij dat de oningewijde veel lichter getroffen wordt door de schoonheid van een schilderwerk dan door de goede hoedanigheden van een beeld of van een gebouw. De schilder geeft

de werkelijkheid weer zooals wij ze dagelijks zich voor onze oogen zien voordoen, met menschelijke handeling en gemoedsaandoening, met omgeving, kleur en licht; zijn werk weerspiegelt een brok van ons lichaams- en zieleleven. Iedereen acht zich in staat te oordeelen over het welgelukte der afbeelding en zij, die niet eens vermoeden, dat er in hanteering van het penseel, in schikking en verdeeling van kleur en licht verdienste kan liggen, gevoelen zich toch aangetrokken door de treffend juiste weergeving, door de fraaiheid der groepeering, door het aangrijpende of prettige der handeling. Zoo ontstaat belangstelling uit genot.

Maar beeldhouw- en vooral bouwkunst! Indien de eerste nog in zekere mate de menigte aantrekt door het weergeven van fraaie menschengestalten, welgevonden houdingen, harmonische groepen, dan bezit de laatste zelfs niet meer de aantrekkingskracht, die voortspruit uit duidelijke voorstelling van wat de kunstenaar wilde scheppen, waar hij zijne vormen vond en waarom hij ze koos en schikte. De schoonheid van een gebouw: harmonie van lijnen, doelmatigheid der verdeeling, gelukkige keus en goede smaak der versiering zijn van veel afgetrokkener aard en veel minder vatbaar voor een ongeoefend oog. De gewone man zal in bewondering staan voor het groote, het rijke, het uitvoerig bewerkte van een gebouw, hij zal niet genieten wat er kunstigs in ligt. Vandaar dan ook dat wij twintig geschiedenissen der vaderlandsche schilderkunst voor niet ééne der beeldhouw- en bouwkunst hebben. Als ik zeg ‘hebben,’ dan druk ik mij niet nauwkeurig meer uit; het zou moeten zijn ‘hadden,’ sedert het verschijnen van Dr. Gallands werk.

Het heeft hem behaagd van de beeldhouwkunst terzelfder tijd als van de bouwkunst te spreken, omdat zij inderdaad in Holland het nooit tot een volkomen onafhankelijk bestaan heeft gebracht en immer een bijvak der bouwkunst is gebleven.

Haar bestaan overigens is nimmer zeer bloeiend en onafhankelijk geweest. Er is nooit eene eigenlijke school van beeldhouwers in Holland geweest. De eenlingen, die er werkten, stonden onder den invloed van Vlaanderen of kwamen uit die streek voort; Vlaanderen zelf onderging, in de vroegere en latere renaissance, sterk den invloed van Italië en de beeldhouwkunst kwam in de noordelijke provinciën dus slechts uit de tweede of de derde hand. En dit is aldus gebleven tot op onze dagen, met wegvalling natuurlijk van Italiëns invloed. Het schijnt, dat in de waterachtige streek der

lage landen aan de zee, met haren bodem zonder hardsteen, met haar klimaat, dat naakte figuren tot een ongerijmdheid maakt, met de lichaamsvormen harer bewoners, die eerder door typigheid dan door correctheid van vormen gekenmerkt zijn, beelden altijd vreemdelingen blijven, overgeplant, ingevoerd, nimmer thuis, eene taal sprekende, die men niet verstaat, een schoonheid vertoonende, voor welke men geen gevoel heeft.

Daarbij kwam de afschuw van den Hervormden godsdienst voor de beelden in de kerken. In Zuid-Nederland bloeide de beeldhouwkunst twee eeuwen lang, haast een eeuw langer dan de schilderkunst, omdat daar de kerken met heiligen te bevolken, met altaren te stoffeeren waren. In Holland was en bleef na de beeldstormerij de schaar der hemelbewoners uit de tempels gebannen. Voor standbeelden op straat had men toen zin noch plaats; de huizen waren te klein, te huishoudelijk ingericht, om ruimte te laten voor massieve versiersels en er bleef ten slotte geen andere gelegenheid voor de beeldhouwkunst over dan in de kerken de grafsteden der groote mannen met hare werken te versieren. Daar leeft zedelijk en stoffelijk gesproken geen kunst van.

Dit belet niet, dat Dr. Galland met groote zorg de schaarsche beeldhouwwerken heeft aangeteekend en beschreven, hunne makers, zoo goed het ging, heeft doen kennen en op die wijze eene leemte heeft aangevuld, die, hoe weinig zij gevoeld werde, toch bestond in de geschiedenis onzer kunst.

Voor de bouwwerken was de grond vruchtbaarder, de stof overvloediger. ‘Bestaat er een Hollandsche bouwstijl?’ mag men vragen, en wij spreken hier enkel van de XVIe en XVIIe eeuw. In het tijdperk door Dr. Galland behandeld, ontmoet men in Noord-Nederland menig werk van uitstekende verdienste, menigen meester van talent, men kan niet zeggen dat er daar een stijl geboren is en gebloeid heeft, die recht heeft op eene afzonderlijke plaats in de wereldkunst. De vroegste renaissance bracht daar werken voort van den fijnsten smaak, van de aanvalligste vormen: het waren noordelijke uitbottingen van den Renaissance-stijl, die uit Italië naar Frankrijk en naar Vlaanderen of liever naar de Nederlanden was ingevoerd. Het spijt mij waarlijk, dat de schrijver geraadzaam hebbe geoordeeld de vroegere renaissance in Holland van die in Vlaanderen af te scheiden. Vóór 1585 is het land één, zijn de kunsten, vooral de bouwkunst, niet gescheiden. Vreedeman de Vries en

Cornelis Floris zijn tweelingen, die gelijkelijk voelen en met verschillende begaafdheden aan het hoofd eener zelfde school staan. De Kelderman's bouwden en Pieter Koeck van Aalst leeraarde in de twee helften des lands. Crispyn de Passe en Colyn de Nole, Jan en Lucas van Deutecom zijn namen, die men in Zuid zoowel als in Noord aantreft. Samen genomen kan men spreken van een Nederlandsche renaissance-school, die op een eerbiedwekkend aantal werken kan wijzen; van een Vlaamsche renaissance spreken, zooals men gewoonlijk doet, is onvolledig zijn; de Hollandsche renaissance op zich zelve genomen hangt in de lucht. Onze kunst en onze kunstenaren waren toen één, evenals onze letteren en onze staatkunde één waren, en het Zuiden was verre overwegend boven het Noorden in alle bedrijvigheden van den menschelijken geest. Ze van elkander scheiden in de XVIe eeuw is ongerijmdheid. Het is veeleer een spijt, dat ik uitdruk, dan een verwijt, dat ik den schrijver toestuur. Het ware ondankbaarheid op de waarde van een geschenk af te dingen omdat het nog niet grooter was. Ik zou er dan alleen nog den hartewensch bij uitdrukken, dat hij vroeg of laat ook voor Vlaanderen doe wat hij voor Holland gedaan heeft en de eerste eeuw zijner geschiedenis gemeenschappelijk voor het gansche Nederland van toen bewerke.

Maar, wij herhalen het, alhoewel Holland op geen eigen renaissance-stijl mag bogen in de XVIe eeuw, wil dit niet zeggen dat de werken van dien trant er niet in grooten getale en van uitstekende hoedanigheid gevonden worden en het beschrijven er van geen lofwaardige taak zij. Men denke slechts aan de stadhuizen van Leiden, 's Gravenhage, Bolswert, aan de Muntpoort te Dordrecht (ongelukkiglijk in de Muntpoort te Utrecht herdoopt in fig. 25), aan het koorgestoelte der kerk in dezelfde stad, aan het gestoelte in de raadzaal te Kampen, aan de vleeschhal te Haarlem, aan zoo menig burgerhuis in de afgelegen steden, om een reeks bevallige scheppingen voor den geest te zien zweven, ons toelachend met hunne zuivere lijnen, hunne smaakvolle versieringen en de eeuwig jeugdige kronkelingen en spelingen hunner dartele en verrukkelijke arabesken.

Na de scheiding splitst zich de bouwstijl in de beide Nederlanden. Het zuiden valt in de macht van den Rubens- of Jezuietenstijl, forsch maar log, rijk zonder onderscheiding noch smaak, om dan eene eeuw later in den Rococo en vandaar in den niet te vervallen.

Het noorden werd zelfstandiger. Ik denk nu niet eens aan het achtste wonder der wereld en de overige scheppingen van Van Kampen, maar aan het algemeen uitzicht van de gebouwen der zeventiende en achttiende eeuw, die straten en grachten bezoomen. Met hunne deftige sombere baksteengevels, doorregen met witte reepels van hardsteen, hunne sober versierde vensterbogen, hun uitzicht van stevigheid en kalmte, van deftigheid en burgerlijke bescheidenheid hebben zij aan Hollands steden een uitzicht gegeven, dat eenig is in de wereld. Praalgebouwen buiten een enkel, monumentale woonsteden of vergaderplaatsen, behalve eenige weinige, werden niet voortgebracht; er ontstond echter een stijl, van lage vlucht, zoo men wil, maar toch op den eigen grond geboren en ontwikkeld.

De bouwtrant uit de school, de academische, kenmerkt alleen eenige openbare gebouwen; de oorspronkelijke stijl, de volkskunst, uit zich in ontelbare woningen, die men op het eerste zicht voor Hollandsche erkent. Om correctheid van lijnen geven zij minder, nergens vervalt de renaissance spoediger in den barokstijl; maar, indien elders het speelsche der vroegere renaissance overgaat in het grillige van den rococo, dan bewaart hier die stijl van verval een zekere deftigheid, een zekere nuchterheid, zoo men wil, die overeenstemt met den volksaard en met volle recht op den naam van nationalen stijl aanspraak mag maken.

Er zijn landen, die mogen bogen op een rijker schaar paleizen, kerken en openbare gebouwen, tellende in de kunstgeschiedenis; er zijn er geene, die aan Holland niet eene uiteenzetting der geschiedenis zijner architectuur mogen benijden zooals Dr. Galland ons die geschonken heeft.

Hij bracht ons werkelijk een geschenk en het wordt tijd dit woord te rechtvaardigen. Met niet genoeg te bewonderen vlijt, met de vereenigde kennissen van een vakman en van een wetenschappelijk belezen geest onderzoekt hij van stap tot stap, welke de gang der bouwkunst in het door hem gekozen tijdperk was; van plaats tot plaats gaat hij na welke werken van beteekenis er daar werden voortgebracht. Bij het aanbreken van elk nieuw tijdperk, bij het betreden van elke nieuwe streek of stad, doet hij ons de geschiedenis van den tijd, het verleden en den toestand der plaats kennen. Hij verhaalt het leven der kunstenaars, beschrijft en teekent hunne werken, alles met eene gelijke nauwgezetheid en eene uitvoerigheid,

die wel de grenzen der matige volledigheid bereikt, maar ze niet overschrijdt. Zijn werk is tweeledig. Eerst komt de geschiedenis der kunst in den tijd, dan de geschiedenis der kunst in de plaats; hij begint met de eeuwen en de jaren te doorloopen, dan begeeft hij zich op weg om de streken en de gemeenten te doorwandelen. Er lag natuurlijk een struikelsteen op dien weg, het gevaar van in herhalingen te vervallen, omdat het werk in den tijd en het werk in de ruimte toch immer hetzelfde blijft. Op handige wijze heeft hij die moeilijkheid vermeden; in de eerste plaats beschouwt hij meer de voortbrengselen der kunst in verband tot elkander, de bouwstijl in zijn vervormingen, de bouwmeesters in hun leven en trant; terwijl hij in de tweede langer stil staat bij afzonderlijke werken en ze dan ook meer op zich zelve behandelt. In al die deelen van zijn onderwerp, uit al die verschillende gezichtspunten beschouwd, brengt hij ons een wezenlijken overvloed, haast eene overdaad van bijzonderheden. Wanneer men zijn boek begint te lezen, verwondert men zich, dat er eene geschiedenis der Hollandsche bouwkunst mogelijk zij; wanneer men het gelezen heeft, is men verwonderd, dat zij zoo gemakkelijk te maken was. Alles staat daar en ligt daar voor u op korten afstand, de tijden van het ontstaan zijn gekend, de scheppers der bijzonderste gebouwen eveneens; het schijnt dat men maar aan het teekenen en het schrijven moet gaan, terwijl men voor de geschiedenis der schilderkunst een werelddeel te doorloopen heeft, op zoek naar de werken, en een zee van boeken en oorkonden, op zoek naar levensbijzonderheden. Het schijnt zoo, zeg ik, wel wetende, dat in werkelijkheid de taak zoo gemakkelijk niet is en de schrijver ze zich zoo licht niet heeft gemaakt, dat hij veel heeft gewandeld, veel heeft gelezen, veel heeft gezocht.

En zooals iemand, die zijn onderwerp grondig kent en het lief heeft, zet hij het uiteen op licht bevattelijke en genietbare wijze. Hoe talrijk de namen der meesters zijn, die hij ons leert kennen; hoe ontelbaar de gebouwen en onderdeelen van gebouwen, de meubelen, de voortbrengselen der kunstnijverheid, die hij bespreekt, hij verveelt niet; zijn boek, in de eerste plaats bestemd om nageslagen te worden, is aantrekkelijk genoeg om doorloopend gelezen te worden.

Hij heeft liefde voor zijn vak en liefde voor zijn onderwerp: dit geeft warmte aan zijn woord. Hij tracht echter niet, in blinden

ijver, ons in geestdrift te doen ontvlammen voor al wat hij beschrijft en soms op heel weinig bezochte plaatsen, waar wij het niet zouden zoeken noch vinden, voor fraais en kennenswaardigs ontdekt heeft. Hij houdt mate en steekt de heldentrompet niet voor de bescheiden daden onzer bouwmeesters of roemt niet als meesterstukken wat alleen van gewoon talent getuigt.

Alle lof zij dus het werk gebracht. Een enkele opmerking moet ik mij veroorloven, omdat het geen critiek van een bijzonderheid geldt, maar een algemeen zwak, hoe klein het zij van het werk. De schrijver kent onze taal niet genoeg en nam niet de voorzorg zijne proeven door een Nederlander te laten lezen. Hieruit spruit voort, dat hij herhaaldelijk onnauwkeurig vertaalt (b.v. blz. 259 ‘straf is mijn hand’, overgezet door *Es straft die Hand*; elders ‘Huiszitten-armen’ door *Ortseingeboren Armen*); hij laat zich tot hybridische woordkoppelingen verleiden als Oudemannen*haus*, Wijn*haus*, Doel*höfen* enz. Maar zooals ik zeg, het vlekje is gering en de waarde van het werk, waarop het bleef hangen, is kwalijk te overschatten.

MAX ROOSES.

Dramatisch Overzicht.
Wenschen en wenken.

Uw prachtig Schouwburg is 't o weeldrig Amsteldam!
Uw liefste afgod staat in lichte laaie vlam.....

'Help God!' maar neen! Hij is daar niet tot hulp: dit uur
Is 't uur van zijnen toorn.....

Roep, brandend' Schouwburg! dan en klinke door het land:
'Rechtvaardig is de Heer! Zijn wraakuur stak me in brand!'

Op dien toon werd in 1772 door de predikanten en hunne aanhangers de brand van den Amsterdamschen Schouwburg op de Keizersgracht bij de Runstraat begroet; en toen er plannen beraamd werden om den schouwburg op eene andere plaats weder op te bouwen, ontstak de strijd andermaal met groote heftigheid. Met toespeling op de bij den brand omgekomenen riep een Leidsch dichter, Herman Coster, uit:

En waar, waar zouden wij toch vliên,
Wanneer ons God Zijn hand deed zien
Bij 't nieuw Tooneel, gebouwd op lijken?[1)]

De nieuwe schouwburg op het Leidsche plein, welke den 17^{den} September 1774 werd geopend, is den 20sten Februari 1890 op zijne beurt een prooi der vlammen geworden.

'Wat zijn wij in dien tijd vooruitgegaan in verdraagzaamheid, in

1) J.H. Rössing. Geschiedenis der stichting en feestelijke opening van den Schouwburg op het Leidsche plein te Amsterdam. Utrecht, J.L. Beyers. 1874.

verlichting! Wat is onze blik ruimer geworden! Thans geen juichtoonen, geen uiting van “Schadenfreude”, geen dreigen met Gods toorn’ - hoor ik zeggen.

Men verblijde zich niet te vroeg. Al wisselen de rollen, men krijgt, met korter of langer tusschenpoozen, telkens weer een zelfde of soortgelijk spel te aanschouwen. De rol van de predikanten van 1772 en van hunne aanhangers is in 1890 overgenomen door zekere groep van radicalen, en gelijk genen zich als de eenig ware Godsvrienden beschouwden, geroepen om voor den eenig waren godsdienst in de bres te springen, zoo stellen dezen zich aan als de eenig ware volksvrienden, in wier handen alleen de waarachtige belangen van het volk veilig zijn. Werd in 1772 gedreigd met de ongenade des Allerhoogsten, in 1890 is het de ongenade van het Volk, welke dienst moet doen om van den wederopbouw van den Stadsschouwburg af te schrikken. De ‘kringen der machthebbenden’ werden geplaatst tegenover de ‘duizenden die gebrek lijden’, en toen het besluit genomen was, moest het nog eens uitgesproken worden ‘dat dit zeer nadeelige gevolgen (zou) hebben voor de goede verstandhouding tusschen de meer en de min bezittende klassen van de hoofdstad’.

Men is geneigd aan *parti pris* te denken, wanneer men ziet hoe hetzelfde blad, dat op den dag van den brand den wensch uitsprak, dat ‘uit Amstels Raadzaal niet de tijding kome, dat onze wijze vroedschappen geen goud veil hebben voor de kunst’[1)], zich daarna een tijdlang in een geheimzinnig stilzwijgen hulde, om, eerst twee dagen vóórdat het bekende voorstel in den Gemeenteraad zou worden behandeld, zonder over zijn vroegere uitspraak een woord te reppen, rechtsomkeert te maken en in twee artikelen den wederopbouw, waarvoor de gemeentekas haar bescheidene hulp zou verleenen, te bestrijden. Ook uit een ander feit bleek, dat er aan de radicale Gemeenteraadsleden een wachtwoord was gegeven, en dat aan hem, die daarnaar niet wilde luisteren en niet tegen zijne overtuiging wilde stemmen, geen ander middel overbleef dan - weg te blijven bij de behandeling van het voorstel.

Dergelijke zaken mogen nog wel eens gememoreerd worden, ook nu het besluit gevallen en de mogelijkheid geopend is, dat, door samenwerking tusschen de particuliere beurzen der Amsterdamsche

1) De Amsterdammer van 21 Februari 1890.

burgerij en de algemeene kas, binnen weinige jaren op de oude plek, waaraan zoovele goede herinneringen verbonden zijn, een nieuwe schouwburg zal verrijzen.

Een nieuwe schouwburg, niet voor de bemiddelden alleen, ook niet enkel voor de kleine burgerij, maar voor allen; een schouwburg met een ‘evenredige entréegeldheffing’, waar de meer vermogende voor zijn twee gulden geen hooger genot smaakt dan de minvermogende voor zijn zes stuivers, maar elk op zijn beurt, of vaak beiden te gelijk, geroerd worden door de vertooning van de menschelijke ellende of lachen om de gebreken en de dwaasheden van ons geslacht. Een schouwburg dus voor het volk, niet in den engeren zin, dien sommigen aan dit woord hechten, maar in dien ruimen zin, die allen omvat.

Naarmate de wereld ouder wordt, de strijd voor het bestaan moeielijker en de tijd, dien men aan lectuur kan wijden voor velen binnen engere grenzen wordt beperkt, is het noodig, - gelijk Dumas voor eenige jaren in een brief aan Paul Alexis deed uitkomen - dat men het geestelijk voedsel in een zoo klein mogelijk volume der menigte toediene. ‘Veel te zeggen tot een zeer groot aantal menschen, in een besloten ruimte, in twee of drie uur, in den meest aantrekkelijken en meest geruchtmakenden vorm, heeft veel aanlokkends’[1] Doch het is geen lichte taak, zich niet tevreden te mogen stellen met het weinigen naar den zin te maken, maar zich toe te moeten leggen op het ‘Allen gefallen’.

Dat de wijze waarop de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ in den thans verbranden schouwburg haar zwaren arbeid vervulde, mij in sommige opzichten niet boven bedenking scheen, heb ik nooit verzwegen. Het staat te verwachten dat dezelfde Vereeniging, zij 't wellicht in een eenigszins andere gedaante, de teugels in den nieuw te bouwen schouwburg zal ter hand nemen. Maar inmiddels zal zij den tijd hebben, over het verleden na te denken en hare plannen voor de toekomst ernstig te overwegen.

Dit geeft mij vrijmoedigheid, omtrent enkele punten van schouwburgbeheer mijne meening nog eens in het kort te zeggen.

Of het noodig is dat aan het hoofd van het gezelschap, dat den Stadschouwburg zal bespelen, een Raad van heel- of half-letterkun-

1) Alex. Dumas flls. Nouveaux Entr'actes. Paris, 1890. p. 339.

digen sta, welks leden, terwijl de een te Bussum woont, de ander te Utrecht, een derde te Rotterdam, en een vierde aan het hoofd van een uitgebreid bankiershuis staat, genoodzaakt zijn het dagelijksch beheer aan anderen over te laten, kan betwijfeld worden; maar zeker is het, dat, wie ook de opperste leiding hebbe, die dagelijksche leiding in handen behoort te zijn van iemand, die door zijn speciale kennis van het tooneel, door zijn erkende smaak en beproefden kunstzin, of door welke andere eigenschappen ook, tegenover het publiek, maar vooral tegenover de tooneelspelers en zeer zeker ook in de oogen van den Raad van beheer, een onbetwistbaar prestige heeft. De Directeur-Regisseur van den Stadsschouwburg - of hoe hij heeten moge - behoeft geen ‘heer’ te zijn, maar hij moet een ‘man’ wezen, die met vaste hand een kunstinstelling weet te besturen.

Want een kunstinstelling behoort de Amsterdamsche stadsschouwburg te zijn; niet in den engen zin, alsof daar enkel plaats moet worden ingeruimd aan de hoogste kunstuitingen, aan de meesterstukken der dramatische kunst, maar in dien zin, dat, ook waar een lager dramatisch genre aan het woord is: een volksstuk of een melodrama, de artistieke stempel daarop niet mag ontbreken. Ik heb het reeds vroeger gezegd, maar het is al veertien jaren geleden, zoodat ik geen bezwaar zie, het te herhalen: ‘Het repertoire van den Amsterdamschen Stadsschouwburg behoort het “elck wat wils” in den b e s t e n zin tot leus te nemen. Geen enkele kunstsoort, van het klassieke treurspel af tot aan de klucht toe, zal het Bestuur mogen ignoreeren; maar het zal uit alles het b e s t e moeten kiezen, en dit moeten doen opvoeren na de meest zorgvuldige voorbereiding, in de zuiverste vertalingen (voor zoover het geen oorspronkelijke stukken zijn) en met de best mogelijke tooneelschikking (*mise en scène*)’. En bij de toepassing van dat beginsel dient methode voor te zitten. Vaste avonden, b.v. de Zaterdagen Zondagavonden, zullen aan het volksstuk, het melodrama, de klucht gewijd behooren te zijn; de overige avonden zal men dan voor het tooneelspel, voor het hoogere drama kunnen bestemmen.

Wat is niet het repertoire voor verrijking vatbaar! Waarom heeft men nooit een proef genomen met hetgeen er uit onze oude blijspeldichters, uit Breeroô en Langendijk, nog voor ons genietbaar is? Waarom heeft men *De Vrek* van Molière, die dezen winter avond aan avond het publiek van het Salon des Variétés vermaakte, laten

rusten?[1] Waarom heeft men zich eerst aan Ibsen laten gelegen liggen nadat anderen door de opvoeringen van *Nora* voor den Noorschen dichter sympathie hadden gewekt?

Ik wil hier niet in te veel bijzonderheden treden, maar toch even aanstippen dat, naar mij voorkomt, het personeel van den toekomstigen schouwburg niet zoo talrijk zal behoeven te zijn als het tot nu toe was en dat het bovendien in sommige emplooien aanvulling vereischt; een man als Willem van Zuylen - om slechts dezen te noemen - behoort op den Amsterdamschen Stadsschouwburg tehuis.

Moet nu de Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel', of wie haar op het Leidsche plein vervangen zal, voeling houden met de Tooneelschool, in dien zin dat de beste leerlingen van deze inrichting, zoodra zij de school verlaten hebben, daar een plaats behooren te vinden? Het schijnt mij, na de opgedane ervaring, a l s r e g e l niet wenschelijk. Ik zelf heb er der Vereeniging meer dan eens een grief van gemaakt, dat zij aankomende talenten op den achtergrond hield en ik heb met aandrang gevraagd dat men dezen jongen artisten toch de gelegenheid mocht geven, te toonen wat er in hen zit en hunnen aanleg te ontwikkelen. Maar wanneer ik zie, hoe, ondanks het billijke van deze vraag, het Bestuur in gebreke is gebleven eraan te voldoen, dan moet ik wel aannemen dat een of andere *force majeure*, invloeden machtiger dan al de leden van den Raad van Beheer te samen, de verwezenlijking van dezen wensch, welke ook die van het Bestuur der Vereeniging moet geweest zijn, onmogelijk maken. En dan is dat een reden te meer om de leerlingen der Tooneelschool niet terstond na hun eindexamen aan den Stadsschouwburg te verbinden, maar hen hunne practische leerjaren elders, aan een kleiner tooneel, te doen doorbrengen.

Dat zal het best kunnen geschieden aan een zoogenaamd Vaudeville-theater, een 'Salon des Variétés', waarvoor in Amsterdam, ook naast den Stadsschouwburg, zonder twijfel plaats is.

Wat zal zulk een theater moeten zijn?

Men heeft in den afgeloopen winter getracht in het Salon des Variétés van de heeren Kreukniet, Blaaser en Bigot een zestal voorstellingen te

1) Het stuk ware voortreffelijk te bezetten met Louis Bouwmeester als Harpagon, Mevr. Stoetz als Frosine, de Boer of Schulze als Jakob, Schulze of de Boer als la Flêche.

geven, die door iets bijzonders de aandacht van het beschaafd publiek moesten trekken. Stukken waarin een pikante stelling verdedigd werd, met exotische toestanden tot onderwerp, een oorspronkelijk stuk van een novellist van naam, een comédie-proverbe van Alfred de Musset hebben, als interessante proefnemingen, een zeker aantal tooneelvrienden eenige aangename avonden bezorgd. Er was daar, bij veel gebrekkigs en veel 'on-af's, ook veel dat zich door een zekeren artistieken 'Anstrich' onderscheidde.

Het tooneelspel in vier bedrijven van Marcellus Emants, *Haar Zuster*, heb ik om zijn vele qualiteiten: levendige en goed opgevatte typen, een conversatie in den goeden t o o n e e l-toon (door enkelen ten onrechte voor 'boekenhollandsch' aangezien), begroet als een belofte. Om dieper indruk te maken, hadden de personen meer *relief* moeten hebben, krachtiger naar voren moeten treden, hadden de toestanden zuiverder, duidelijker gemotiveerd moeten zijn. Het tooneel eischt scherper lijnen, krachtiger kleuren dan door den novellist Emants werden aangewend. Maar onvoldaanheid mag hier niet tot ondankbaarheid leiden.

Onder de overige opgevoerde stukken waren er, behalve de *Donna Diana* van Moreto en *De Vrek* van Molière, welke beiden eigenlijk op het Leidsche plein tehuis behoorden, geen, die mij bestemd schijnen om wortel te schieten en een blijvende plaats op eenig repertoire in te nemen. Het waren voor het meerendeel enkel curiositeiten, welke ons te genieten gegeven werden; 'hors d'oeuvre variés', sommigen fijn van smaak en keurig opgedischt, maar die toch alleen dienst kunnen doen om den eetlust op te wekken en de gasten bezig te houden, in afwachting van den eigenlijken maaltijd.

Ik beschouw het als de groote fout van deze abonnements-voorstellingen, dat men daarvoor allerlei stukken gekozen heeft, welke in het Salon des Variétés allerminst op hunne plaats waren. *Ne forçons point notre talent* geldt ook voor schouwburgen. Het 'talent' van een Vaudeville-theater moet bestaan in het vertoonen van vaudevilles, kleine blijspelen en kluchten. Daarop is zijn ruimte berekend, daarvoor leenen zich zijne tooneelspelers het best, daarvoor heeft het een publiek. En nu kan men wel voor een enkelen avond den stroom uit zijne bedding leiden, en het miniatuurtheater de allures laten aannemen van een grooten schouwburg, maar, behalve dat het steeds bespottelijk staat zich grooter, voornamer voor te doen dan men werkelijk is, loopt men zoodoende

gevaar het theater zelf uit zijn voegen te rukken, de artisten het spoor bijster te maken, en het gewone publiek, dat aan zijn schouwburg en het eigenaardig genre daarvan gehecht is, te ontstemmen en, geheel of gedeeltelijk, te verjagen.

Een vandeville-theater, zooals ik het mij voorstel, zal, met een klein gezelschap en met weinig kosten, zich een geheel eigene plaats onder de Amsterdamsche schouwburgen kunnen verzekeren. Met de beste kleine comedies van het tegenwoordige Fransche tooneel (Labiche, Meilhac, Gondinet, Valabrègue); met een keur van vaudevilles van Scribe, Duvert et Lausanne e.a.; met stukjes, zij 't ook van eenigzins ernstigen inhoud, die in de lijst van een groot tooneel minder passen; wellicht met het een en ander uit onze eigene oude blijspeldichters, zal het zich een repertoire kunnen vormen, rijk aan afwisseling en, door dien rijkdom, aantrekkelijk voor het publiek en leerzaam voor de artisten. Daarnaast zal het aan jonge Nederlandsche auteurs van talent, die, beginnende bij het begin, met kleine stukjes in één bedrijf zich in het schrijven voor het tooneel, in het behandelen van den dialoog, in het samenstellen van een grappige of boeiende intrige willen oefenen, de gelegenheid kunnen verschaffen, hunne proeven bij voetlicht te beoordeelen.

Buiten dit kader behoort de schouw burg, dien ik op het oog heb niet te treden. Hij zal de verleiding moeten weerstaan tot het doen van proefnemingen met stukken, waarin een ‘noch nie dagewesen’ toestand op een ‘noch nie dagewesen’ wijze wordt opgelost, met drama's volgens een nieuwe methode samengesteld, met de aller nieuwste moraal ‘en action’, op de wijze gelijk dat te Parijs in het ‘Théatre libre’ geschiedt.

Aan zulk een schouwburg, waar verschillende stukken op één avond worden opgevoerd en elk stuk in den regel niet meer dan drie of vier keer achtereen ‘gaat’, moet hard gewerkt worden; maar juist daardoor biedt hij, mits een ernstige directie voor deugdelijk en artistiek werk zorg drage, de beste gelegenheid voor de leerlingen der Tooneelschool, om hetgeen zij op de school leerden in toepassing te brengen en verder te ontwikkelen. Alleen door elken dag te spelen in de meest verschillende rollen, zullen zij zich het ‘handwerk’, dat onafscheidelijk is van elke kunst, kunnen eigen maken, zullen zij zich gemakkelijk leeren bewegen, hun stem oefenen, zich leeren voegen in het spel van anderen.

Slechts wenken en wenschen gaf ik hier in vluchtige trekken. Anderen mogen ze aanvullen, uitwerken, verbeteren. Er zal nog heel wat tijd verloopen eer de Stadsschouwburg weder opgebo uwd is; de kleine schouwburg, waarvan het gerucht spreekt, bestaat nog slechts op het papier. Er is dus ruimschoots gelegenheid om een en ander te overdenken. Maar in dien tusschentijd mogen de toon eelvrienden blijven waken. Het is hunne taak, de belangstelling in ons tooneel levendig te houden; de handen in elkaar te slaan om te steunen wat steun waardig is, en bijeen te houden of bijeen te brengen wat bijeen hoort. En wanneer dan, na weinige jaren, een nieuwe Stadsschouwburg op het Leidsche plein zijn deuren opent, dan blijke het, dat het vuur ook hier gelouterd heeft; dat ons een vereeniging van kunstenaars wacht, door tegenspoed gehard, door oefening ontwikkeld, krachtiger toegerust, en onder de beste leiding bereid een nieuw tijdperk van de Nederlandsche tooneelkunst met moed te beginnen.

J.N. VAN HALL.

Letterkundige kroniek.

La Bête humaine par Emile Zola. Paris. Charpentier et Cie. 1890.

Naarmate de serie romans onder den algemeenen titel: *Les Rougon-Macquart, histoire naturelle et sociale d'une famille sous le second Empire*, hare voltooiing nadert, schijnt het Zola hoe langer hoe meer moeite te kosten, zoowel om zijne personaadjes aan het geslacht der Rougons te blijven vastknoopen als om de gebeurtenissen binnen het kader van het tweede Keizerrijk te houden. Al wat die vermaagschapping betreft, al wat met het tweede Keizerrijk in verband wordt gebracht, heeft iets gedwongens, schijnt er van buiten tegen aangeplakt. Moest Zola den algemeenen titel voor zijn romans nog kiezen, dan zou hij er geen beteren hebben kunnen vinden dan die, welken hij thans aan zijn jongsten roman gaf: *La Bête humaine*.

‘Het dier in den mensch’, ziedaar, op honderderlei wijze gevariëerd, het hoofdthema van de zeventien romans, welke, in 1871 met *La fortune des Rougon* begonnen, elkander telken jare met rustige regelmaat hebben opgevolgd.

Het zijn alleen de teugellooze hartstochten, de dierlijke verrichtingen, het woest instinct van den mensch, welke Zo la's belangstelling waard schijnen; de liefde ziet hij enkel van de physieke zijde, als ‘accouplement’, met al hare obscoene bijzonderheden en al hare noodlottige gevolgen. Zelfs waar hij een enkel maal ons met een mensch in aanraking brengt, die niet slecht, niet verdorven, niet louter wellust is, daar vertoont zich de deugd van dezen als de deugd van een goed dier, en is het ‘qui dit bon, dit bête’

in dubbelen zin van toepassing. Van eenige poging om de woedende hartstochten te breidelen, van iets als een geweten met wroeging of zelfvoldoening, is er bij hen, die in Zola's romans optreden, geen sprake.

Er valt tegen dit alles niet veel te redeneeren. Zola ziet nu eenmaal ‘à travers son tempérament’ - zooals de bekende formule heet - de natuur op deze wijze. Hij ziet den mensch, niet gelijk Pascal hem zag als ‘ni ange, ni bête’, maar alleen als ‘bête’. Wat er kunstmatigs, eenzijdigs en dus onvolledigs is in deze manier van zien, mag ons intusschen niet blind maken voor de groote effecten, welke een kunstenaar als Zola er door weet te bereiken.

Zola's personaadjes zijn allen uit één stuk; eene ontwikkeling ten goede of ten kwade is in hun bestaan eene onmogelijkheid. Zooals zij optreden in het eerste hoofdstuk met hunne laagheden, hunne hartstochten, hun deugden treffen wij hen aan, den geheelen roman door, tot op de laatste bladzijde, - alleen de omstandigheden, waarin zij die ondeugden, die hartstochten kunnen botvieren, bepalen de maat der gruwelen en schandalen, waarvan wij getuige zijn. Maar, zooals zij daar voor hem staan, ziet Zola hen in 't groot, soms op het dubbele hunner ware grootte. Zijn ‘temperament’ doet dienst als vergrootglas, en deze realist geeft ons reuzengestalten met reuzenpassies te aanschouwen. Zijn personaadjes ontwikkelen in hunne hartstochten een bovenmenschelijke kracht, en zelfs de levenlooze voorwerpen - een gewoon huis, een modemagazijn, een mijn - nemen, in zijn oog, proportiën aan ver boven de werkelijkheid. Zola idealiseert op zijn manier. Hij werkt met breede lijnen, schelle kleuren, met forsche tegenstellingen, hij generaliseert en symboliseert. En met dat alles weet hij een overweldigenden indruk te maken. Dit doet hij ook in *La Bête humaine*, zij het dan met nog andere middelen dan waarvan hij zich in zijne vorige romans bediende.

Tot de romans, welke, naar officieuse mededeelingen, in den Rougon-cyclus zouden worden opgenomen, behoorden één met het spoorwegleven tot onderwerp en een ander, die aan de lijfstraffelijke rechtspleging ontleend, ‘Le criminel’ tot titel zou dragen. Deze twee zijn thans tot één samengesmolten in *La Bête humaine*, een roman die een eigenaardige plaats in de rij van Zola's werken inneemt.

Roubaud is gehuwd met de bekoorlijke Séverine Aubry, de tuinmansdochter, die door de zorg van haars vaders meester, den oudpresident van het Hof te Rouen, lid van den Algemeenen Raad, Kommandeur van het Legioen van Eer, Grandmorin, tegelijk met zijne eigene dochter op eene kostschool te Rouen hare opvoeding heeft ontvangen en sedert door haren ‘parrain’ op allerlei wijze, en in meer dan één beteekenis van het woord, is bedorven. Als lid van den Raad van administratie van de Westerspoorwegmaatschappij, heeft Grandmorin zijne bescherming ook uitgestrekt tot Séverine's man en dezen, den zoon van een karrevoerder, oud-sergeant-majoor, later facteur-chef aan een tusschenstation, tot onder-stationchef te Hâvre doen bevorderen. En Grandmorin blijft hem protegeeren.

Roubaud heeft in zijne betrekking een moeilijkheid gehad, welke hem zijn plaats kan kosten, maar door de tusschenkomst van Grandmorin zal de zaak geen nadeelige gevolgen voor hem hebben. Juist is hij om deze aangelegenheid naar Parijs overgekomen en zijne vrouw heeft hem vergezeld. En als zij in het gebouw niet ver van de Gare St.-Lazare, door de spoorwegmaatschappij ter beschikking van enkele harer ambtenaren gesteld, te samen gedejeuneerd hebben, met het voornemen om met den trein van half zeven naar Hâvre terug te keeren, komt het gesprek op Séverine's ‘parrain’. Grandmorin heeft haar uitgenoodigd een paar dagen op zijn buiten te Doinville, tusschen Parijs en Hâvre, te komen logeeren, gelijk zij dat vroeger meermalen gedaan heeft; maar Séverine heeft onder een of ander voorwendsel geweigerd. Roubaud begrijpt die weigering niet: zij heeft aan Grandmorin zooveel te danken, het is haar bekend dat ‘de president’ haar in zijn testament bedacht heeft, dat hij haar een huis te La Croix-de-Maufras, dat deel uitmaakt van zijn bezitting te Doinville, zal vermaken - waarom hem dan door een weigering te ontstemmen? Séverine weet geen reden op te geven; zij is gepréoccupeerd. Onder het gesprek neemt Roubaud haar hand en speelt met een ring, een gouden slang met een kop van robijn, dien zij zoolang hij haar kent heeft gedragen. ‘Mijn slangetje’, zegt Séverine als in gedachten; ‘hij gaf het met toen ik zestien jaar werd.’ Roubaud ziet verwonderd op: Wie hij? de president? en Séverine heeft hem steeds gezegd, dat zij dien ring van hare moeder geërfd had? Séverine blijft volhouden, dat zij dat nooit gezegd heeft, maar terstond daarop over hare onvoorzichtigheid en haar onhandig volhouden verschrikt, raakt zij in de war,

verschiet van kleur, begint te stamelen. En nu gaat er opeens voor Roubaud een licht op: de ‘bête humaine’ wordt in hem wakker, in dolle drift vliegt hij op Séverine aan, stompt en slaat haar, sleurt haar bij de haren over den grond, en perst haar, door bedreiging op bedreiging, de bekentenis af van hare betrekking tot Grandmorin, welke reeds aanving toen zij eerst zestien jaar oud was. En nu hij die bekentenis heeft, moet hij alles weten, al de walgelijke bijzonderheden, zoo precies mogelijk. Het stormt en kookt in Roubaud; als een razende loopt hij heen en weer: wat te doen? wat te doen? Hij zal zich wreken op dien ellendeling en zij, Séverine, moet hem helpen. Hij dwingt haar Grandmorin een briefje te schrijven, waarin zij hem verzoekt met den sneltrein van halfzeven te vertrekken. En, wanneer Grandmorin aan dat verzoek voldoet, vindt Roubaud gelegenheid om, met behulp van Séverine, den ouden wellusteling in den trein te vermoorden en het lijk uit den wagon te werpen.

Zij hebben het zóó aangelegd, alles zóó sluw berekend, dat niemand hen van de misdaad verdenken kan. Om het vermoeden te doen veldwinnen dat het den moordenaar om het geld en de kostbaarheden van den reiziger te doen is geweest, berooven zij het lijk van de groote som geld, welke Grandmorin bij zich droeg en van zijn kostbare horloge.

Maar toch, terwijl de trein in den nacht met eene snelheid van 80 kilometers in het uur voortsnelde, heeft iemand er iets van bespeurd. Jacques Lantier, van beroep machinist op den trein tusschen Parijs en Hâvre. doch dien dag wegens een defect aan zijn locomotief vrij van dienst, heeft, in den omtrek van het station Barentin dwalende, toen de sneltrein van Parijs voorbijsnorde, duidelijk gezien hoe in een der wagons een man, wiens trekken hij niet konde onderscheiden, een ander, die achterover op de bank lag, een mes op de keel zette, terwijl een zwarte massa, misschien een derde persoon, de beenen van het slachtoffer in bedwang hield.

Het onderzoek naar den dader wordt aangevangen; met de grootste behoedzaamheid echter. Wij zijn in de laatste maand van het tweede Keizerrijk, waartegen de oppositie steeds krachtiger optreedt, en het slachtoffer van den moord is een trouw bezoeker van het hof der Tuilerien. Wanneer door het onderzoek, gelijk te verwachten is, de schandalen van dezen hooggeplaatsten magistraat aan het licht komen, dan zal daarvan iets terugspatten op het Hoofd van den

Staat en zijne omgeving. De rechter van instructie, een man vol liefde voor zijn ambt, maar tevens vol eerzucht, gevoelt dit: van de wijze, waarop hij deze zaak leidt, zal het afhangen, of hij zijn fortuin zal maken en, het toppunt zijner wenschen, een verplaatsing naar Parijs, zal erlangen, of wel zijn carrière voor goed zal zien gebroken. Deze figuur van den rechter van instructie, zijne gesprekken met den secretaris-generaal bij het departement van Justitie, hoewel slechts een episode uitmakende in den roman, zijn voortreffel ijk van teekening; zij geven aanleiding tot tooneeltjes van ‘haute comédie’, waarvan men de wederga bij Zola niet vinden zal.

De Roubauds, die met denzelfden trein, waarin de moord heeft plaats gehad, gereisd hebben en wier relatiën tot Grandmorin bekend zijn, worden als getuigen in de zaak gedagvaard, evenals Jacques Lantier, die niet verzwegen heeft wat hij in het ondeelbaar oogenblik, waarin de trein hem voorbijvloog, heeft meenen te zien. Van dit tijdstip af zoekt Roubaud telkens het gezelschap van Jacques, en wanneer de machinist den blik van Séverine ontmoet, dan ligt er in hare zachtblauwe oogen zulk een dringende bede, zulk een overgave van haar geheele persoon, dat deze vrouw een steeds ruimer plaats in zijn gedachten gaat innemen en zijn zinnen opwekt. Roubaud doet alles om de verhouding tusschen Jacques en Séverine inniger te maken. Hij zelf brengt den tijd, dien zijn dienst niet in beslag neemt, met spelen door, waarbij hij langzamerhand al het aan Grandmorin ontroofde en zorgvuldig verborgen geld verdobbelt; en hij ziet oogluikend toe, dat Séverine en Jacques des nachts te samen komen en geregeld iedere week met elkander een dag te Parijs doorbrengen.

Herhaaldelijk reeds hebben een blik, een half woord Jacques' overtuiging komen bevestigen, dat de Roubauds, en niemand anders, de daders zijn van den moord op Grandmorin, doch nooit hebben hij en Séverine anders dan ter loops op de zaak gezinspeeld. Maar op een van hunne nachtelijke bijeenkomsten, in diezelfde kamer, waar zij indertijd aan Roubaud hare betrekking tot Grandmorin bekende, wordt de begeerte om aan dien man, wien zij geheel wil behooren, ook alles te bekennen, Séverine te machtig. Herhaaldelijk begint zij: ‘Tu ne sais pas, chéri...’ en durft niet vervolgen; maar telkens weder dringt zich de bekentenis op hare lippen terug, en eindelijk, eindelijk vangt zij aan, nauw hoorbaar fluisterend, het gelaat tegen zijn hals aangedrukt, haar geheel verleden te verhalen tot in den

noodlottigen nacht, toen Roubaud haar dwong tot medeplichtigheid aan den afschuwelijken moord. En het slot van hare bekentenis lost zich op in een kreet van haat tegen dien man, die haar zoover gebracht heeft, en een kreet van hartstochtelijke liefde voor hem, Jacques Lantier.

Jacques wil nog meer hooren. In hem woelt reeds van zijn geboorte af, als een kwaal, waarvan hij de kwellingen herhaaldelijk tot zwijgen brengt, doch die telkens terugkeert: de lust naar bloed. Hij moet weten hoe alles geschied is, hoe het mes in den hals gedrongen is, welk geluid dat gaf, en wat zij wel gevoeld heeft op het oogenblik van den moord. En wanneer dan de jonge vrouw, na alles in bijzonderheden verteld te hebben, als een kind aan zijn zijde is ingesluimerd, ziet hij alles weêr voor zich, zooals zij hem den moord beschreven heeft, en de lust naar bloed begint hem weer te bekruipen; het gezicht van een mes op tafel is hem ondragelijk; wanneer hij haar blanke hals ziet, wordt de verzoeking hem te machtig, en hij ijlt als een radelooze de straat op, om zich aan den aandrang van zijn dierlijken hartstocht te onttrekken.

De bekentenis heeft Séverine inniger dan ooit aan Jacques gehecht; maar nu wordt haar ook de tegenwoordigheid van Rouband hoe langer hoe ondragelijker. Ook die man moet uit den weg geruimd, en wanneer hij weg is, zal zij met Jacques een nieuw leven kunnen beginnen, een leven van kalm, ongestoord geluk. Dat is haar droom en om dien te verwezenlijken, daartoe moet Jacques haar helpen.

Alles wordt voorbereid voor den nieuwen moordaanslag; maar op het oogenblik, dat Jacques en Séverine, die Rouband in een hinderlaag gelokt hebben, den misdaad zullen volvoeren, schrikt Jacques terug. Een andere hartstocht houdt hem gevangen. Hij ziet Séverine, met wie hij den nacht in de haar door Grandmorin nagelaten woning te La Croix-de-Maufras heeft doorgebracht, waar ook Roubaud ontboden is en elk oogenblik verwacht wordt, half ontkleed voor zich, en weer voelt hij den dorst naar bloed in zich opkomen, en nu weet hij dat hij dien niet zal kunnen ontwijken. Met opgeheven mes vliegt hij op Séverine aan; een korte worsteling volgt, en een oogenblik later ligt zij dood aan zijn voeten. Als hij tot bewustzijn gekomen is van zijn daad, ijlt hij het huis uit.

Zekere Cabuche, een arme drommel die, bespeurende dat de deuren van het huis wagewijd open stonden en een man in de duis-

ternis vluchtte, naar binnen was gegaan, en met bebloede handen bij het lijk was gevonden, en Roubaud, die kort daarop was aangekomen, worden van de twee misdaden, den moord van Grandmorin en dien van Séverine, beschuldigd en tot eeuwigdurenden dwangarbeid veroordeeld.

Op Jacques valt geen verdenking. Hij knoopt een nieuwe liaison aan met de maîtresse van zijn stoker, Pecqueux, en wanneer de beide mannen een trein met halfdronken soldaten naar Parijs geleiden - de Fransch-Duitsche oorlog is zoo juist uitgebroken - dan, terwijl de trein in razende vaart is, tracht de stoker, een dronkelap, in een opkomende vlaag van jaloezie, Jacques van de locomotief te werpen. Jacques klemt zich echter aan hem vast, sleept hem met zich mede en beiden worden verpletterd onder den trein, die intusschen, zonder stoker of machinist, in de zwarte nacht voortijlt.

Dit is het dor geraamte van den roman, met weglating van tal van episodes, weinig minder gruwelijk dan die, welke wij vermeldden, als daar zijn: een man, die, om duizend franken van zijne vrouw machtig te worden, door rattenkruid in het zout van haar eten te mengen, terwijl zij het weet, haar langzaam vergiftigt; eene jonge vrouw, die, uit jaloezie, een vollen trein doet derailleeren, zoodat er een groot aantal dooden vallen; diezelfde jonge vrouw, die, wanneer zij met het derailllement haar doel niet bereikt, zich van kant maakt door een trein in zijn volle vaart tegemoet te loopen en zich zoo te doen verpletteren.

En dat alles wordt begeleid door het aanhoudend gedreun van treinen, donderend door tunnels, de huizen doende trillen, gillende door den nacht en met hun rood licht onheilspellende bloedstrepen achter zich werpende.

Een feit is het, dat het Zola in *La Bête humaine* gelukt is, een spanning gaande te houden, gelijk geen zijner vroegere werken er in die mate, en zóó onafgebroken, te weeg brengt. Zou ook het onderwerp, voor zoover 't het spoorwezen betreft, er alle aanleiding toe geven, men vindt hier geen van die uitweidingen, minutieuse opsommingen, catalogiseerende beschrijvingen, welke in menigen vroegeren roman den indruk, ook van den aangrijpendsten toestand, komen bederven en den lezer in de verzoeking brengen, gansche bladzijden over te slaan. Al huivert men van de gruwelen, welke zich opeenstapelen, al stuiten ons de schaamteloos zinnelijke too-

neelen, welke Zola elkander laat opvolgen, als ware de wereld één reusachtige tempel, aan Priapus gewijd, men blijft met kloppende slapen en ingehouden adem doorlezen, tot het einde toe. En in enkele tooneelen bereikt Zola, te midden der beschrijving van de hoogste zinnelijkheid, de hoogste kunst. Men zal moeilijk in een van zijn overige romans een hoofdstuk vinden, dat in kunst van compositie, in intensiteit van stemming het 8e hoofdstuk van *La Béte humaine* overtreft, dat, waarin Séverine aan Jacques Lantier den moord op Grandmorin verhaalt. Het telkens stamelend aangevangen: 'Tu ne sais pas chéri...', dat zij niet durft voltooien, totdat zij eindelijk, steeds fluisterend, aan hare bekentenissen den vrijen loop laat en, te midden der uitingen van den zinnelijksten hartstocht, den gruwelijken moord in al zijne bijzonderheden verhaalt, is om niet te vergeten.

Hoe komt het dan dat dit boek, ondanks zijn huivering wekkende schoonheid, een zoo pijnlijken indruk achterlaat?

Zou het niet zijn, omdat wij in de figuren, welke Zola ons als menschen voorstelt, den mensch, zooals wij dien in zijn deugden en ondeugden leerden kennen, niet terugvinden?

Er was een tijd, dat men in romans helden en heldinnen deed optreden van een conventioneele deugdzaamheid: alles wat zij dachten, zeiden, deden, was edel gedacht, goed gezegd, braaf gehandeld. Zola valt in een ander uiterste. De menschen, met wie hij ons in betrekking brengt, zijn even conventioneel als die anderen, maar conventioneel in hunne verdorvenheid. Er is geen goed haar aan; geen enkele nobele opwelling komt in hen op; over hunne lippen komt geen enkel woord getuigen dat zij uit nog iets anders bestaan dan uit enkel vleesch, met zijn lusten en gruwelijke hartstochten.

Bij aldus gevormde menschen kan er van berouw in zijn verschillende schakeeringen als: leedwezen, schaamte, wroeging, geen sprake zijn. Ook voor medelijden is hier geen plaats.

Roubaud is na den moord op Grandmorin even kalm als vóór de misdaad: hij doet zijn werk of er niets gebeurd ware, even rustig, even stipt als altoos.

Bij Séverine ja, vinden wij ééns van 'berouw' gesproken. In welk verband echter? Wanneer haar de bekentenis van hare vroegere verhouding tot Grandmorin ontsnapt is, en Roubaud in dolle woede op haar is los gevlogen, dan lezen wij: 'Elle, passive,

docile, qui toute jeune s'était pliée aux désirs d'un vieillard, qui plus tard avait laissé faire son mariage, simplement désireuse d'arranger les choses, n'arrivait pas à comprendre un tel éclat de jalousie, pour des fautes anciennes, dont elle se repentait'. 'Dont elle se repentait'; dat kan hier niet anders beteekenen dan: het speet haar dat die geschiedenis gebeurd was; - meer niet. Voor het overige schijnt alle schaamte, alle zedelijkheidsgevoel, men zou haast zeggen: alle gevoel van onderscheid tusschen goed en kwaad haar vreemd. Wanneer zij al een oogenblik aarzelt, haren man in het volvoeren van de misdaad behulpzaam te wezen, dan is het uit vrees voor de ontdekking. Is eenmaal de moord begaan, dan moge zij om dezelfde reden wat zenuwachtig zijn, maar zij behoudt haar 'air de princesse', en wanneer zij uit een gesprek met den secretaris-generaal de overtuiging heeft gekregen dat men haar niet zal vervolgen, dan is haar eenige kreet: 'Sauvée, ah! quelle chance!'

Jacques Lantier moordt omdat hij niet anders kan; het is een bezigheid die hem oplucht; hij houdt er zijn vroolijkheid bij, en wanneer het geschied is, dan is het of hij er zich niets meer van herinnert, of een ander het gedaan heeft. En dit laatste is dan ook, bij Zola's opvatting, inderdaad het geval. Wanneer Jacques Lantier, op de wijze van zijn naamgenoot 'the Ripper', in vrouwenmoord zijn lust vindt, is dit het gevolg van een erfelijke kwaal: zijn handen zijn 'des mains, léguées par quelque ancêtre, au temps ou l'homme, dans les bois, étranglait les bêtes.'

En nu is het merkwaardig - in verschillende van zijne romans heeft men zich er van kunnen overtuigen - dat, terwijl Zola zijn menschen tot weinig meer dan machines maakt, hij de levenlooze natuur, in dit geval de locomotief 'la Lison', als met wil, gevoel, verstand begiftigd voorstelt. Terwijl wij in den geheelen roman te vergeefs een enkele 'brave femme' zoeken, heeft deze machine 'des qualités rares de brave femme.' 'Elle était douce, obéissante, facile au démarrage, d'une marche régulière et continue.' En nu meene men niet, dat dit komt omdat zij zoo goed gemaakt is, en van zulk deugdelijk metaal. Jacques Lantier weet wel beter! Hij kent andere machines, volmaakt op dezelfde wijze gefabriceerd, met dezelfde zorg in elkaar gezet, welke geen enkele van die goede hoedanigheden van la Lison bezitten. Er was wat anders: 'Il y avait l'âme, le mystère de la fabrication ... la personnalité de la machine, la vie.'

Gelukkige machine, die, door 'le hasard du martelage', en 'le

tour de main de l'ouvrier monteur', datgene deelachtig is geworden wat Zola den mensch schijnt te ontzeggen: l'âme, la personnalité!

Men moge Zola bewonderen als den epischen dichter van het dierlijk leven, die in breede lijnen zijn machtige visioenen op het doek werpt, als den kunstenaar die met forsche hand de massa's weet in beweging te brengen en in bedwang te houden, ten slotte gevoelt men toch dat de wereld, zooals hij ons die voorstelt, en welke hij zoo minacht, de ware niet is, maar een kunstmatige, van eigen fabrikaat, een verkeerde wereld, met menschen aan wie juist dat ontbreekt wat hen tot menschen maakt.

Legt men zijn roman uit de hand, en is men, na den indruk van ontzetting, tot bezinning gekomen, dan herinnert men zich met instemming het woord uit de *Pensées* van Pascal: 'Il est dangereux de trop faire voir à l'homme combien il est égal aux bêtes, sans lui montrer sa grandeur. Il est encore dangereux de lui trop faire voir sa grandeur sans sa bassesse. Il est encore plusdangereux de lui laisser ignorer l'un et l'autre. Mais il est très avantageux de lui représenter l'un et l'autre.'

Bibliographie.

A. Loosjes Pz. Het leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de 17e eeuw. (Herdrukt naar de derde uitgaaf van 1823). Leiden. A.W. Sijthoff.

N e d e r l a n d s c h e c l a s s i e k e n is de algemeene titel van een onder toezicht van Dr. Jan ten Brink uit te geven serie boeken, bevattende, gelijk ons door den Leidschen hoogleeraar verzekerd wordt, ‘de beste voortbrengselen onzer letterkunde van de zeventiende, de achttiende en de eerste dertig jaren der negentiende eeuw’, een uitgaaf waarvan het hoofddoel is, voor een geringe prijs ‘onze groote schrijvers door het geheele vaderland bekend te maken.’

De rij wordt geopend met den in in 1808 verschenen vaderlandschen roman van A. Loosjes: *Maurits Lijnslager*. Dr. ten Brink zou zeker velen aan zich verplicht hebben, wanneer hij ons in zijne ‘Inleiding,’ in plaats van wat er nu te lezen staat, en hetgeen weinig anders is dan een gewone uitgeversaanbeveling, verklaard had wat hij onder ‘Nederlandsche classieken’ verstaat, en wat hem bewoog *Maurits Lijnslager* onder dezen te rangschikken. Behoort Loosjes tot ‘onze groote schrijvers’, en zijn boek tot de ‘beste voortbrengselen onzer letterkunde?’ Is het een model in zijn soort, en kan het gerekend worden onder het beste wat op het gebied van den Nederlandschen roman - een gebied waarop ten Brink zoo goed te huis is - werd voortgebracht? Wij zouden het nooit hebben durven beweren, en zouden het gaarne, ‘met de stukken in de hand’, uit den mond van den Leidschen professor hebben vernomen. Naar ons gevoelen was de heer ten Brink dichter bij de waarheid, toen hij in zijne ‘Kleine geschiedenis der Nederlandsche letteren’ het volgende schreef: ‘De wil was uitstekend bij Loosjes, maar hij was veel te weinig kunstenaar en drong niet door tot het gemoedsleven zijner helden en heldinnen. Zijn zwakke zijde was de oud-Hollandsche lust tot didactiek en moraal..... Zijn best geslaagde roman *Maurits Lijnslager* biedt enkele aardige bladzijden, maar lijdt thans aan de half-wetenschappelijke opvatting der historie van des auteurs dagen.... Ook had Loosjes den slag niet hartstocht, drift, gemoedsbeweging te schetsen, waardoor de ontmoetingen van Maurits in Italië met eene schoone Italiliaansche *signora*, hoe ernstig gemeend, thans een bijna comischen indruk maken.’

Men vergunne ons, aan dit duidelijk gemotiveerd oordeel de voorkeur te geven boven de ongemotiveerde aanbeveling, waarmede Dr. ten Brink *Maurits Lijnslager* onder de ‘Nederlandsche classieken’ tracht in te lijven.

Mr. N. de Roever. Uit onze Oude Amstelstad. Amsterdam, S.L. van Looy. 1890.

'Allerleinieuws over Oud-Amsterdam' heeft de kundige Archivaris in dit kleine boekje bijeengebracht. Men vindt er mededeelingen in over de namen van Amsterdamsche straten, waaruit wij o.a. vernemen, dat de oorsprong der namen: Dubbele Worststeeg, Beulingstraat, Oude Fransche pad, niet is 'ce qu'un vain peuple pense', maar dat Laurens Dubbelsz. Worst, Gerrit Jansz. Beuling, Ouwe Frans de peters dezer straten zijn. Over de gedaantewisselingen van de Nieuwe Kerk; over de Winkelgalerij, welke zich bevond boven de oude Beurs op het Rokin; over het drinkwater in vroeger tijd; over de inrichting van de woning van een aanzienlijk man in het laatst der 17e eeuw; over de herbergen en 'danskamers', de eerste koffiehuizen, en nog veel meer, geeft de schrijver hier, als de vrucht van heel wat snuffelens, belangrijk nieuws.

Al kan men den heer De Roever niet steeds den lof geven, dien hijzelf Ter Gouw toebrengt, dat hij de gave bezit, om 'een groote dosis geleerdheid in een behagelijk kleed te steken, dat niet meer riekt naar de oude perkamenten en stoffige boeken', wie werkelijk belang stelt in het door hem behandelde - en welk rechtgeaard Amsterdammer doet dit niet? - zal zich door den soms wat drogen vorm niet laten afschrikken om met het hier bijeenverzamelde wetenswaardige kennis te maken.

Boekjes als dat van den heer de Roever maken het verlangen levendig naar eenig groot geillustreerd werk in den trant van *Paris à travers les âges*, waarin ons in plaat en schrift - maar vooral in plaat - de geschiedenis van Amsterdam als in een panorama wordt vertoond. Aan bouwstoffen en bouwmeesters voor zulk een werk ontbreekt het niet, evenmin zeker aan vermogende mannen, die het willen steunen. Wie is de uitgever, die den moed heeft een dergelijke onderneming op touw te zetten?

Dr. H. Kleesing. Gedenkschriften van een gewoon mensch. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar. 1890.

In den laatst verschenen bundel *essais* van Brunetière komt een artikel voor over 'la fureur de *l'Inédit*.' Het vangt aan met de aanhaling van eene plaats uit Sainte-Beuve, waarin deze opkomt tegen de manie van litteraire ontdekkingen. 'Ieder wil wat nieuws hebben gevonden - zegt Sainte-Beuve - en aan tot nu toe onbekend gebleven schrifturen wordt een gewicht en een letterkundige waarde gehechtin geen verhouding tot hun inhoud.' Iets dergelijks geldt van deze Gedenkschriften. De gewichtige, langdradige, preekerige manier, waarop het 'gewone mensch', van wien deze bladzijden afkomstig zijn, de onbeduidendste voorvallen uit zijn leven verhaalt en daaraan beschouwingen vastknoopt, maakt de lezing van dit boek tot een beproeving. De schrijver geeft dan ook een verrassend blijk van zelfkennis wanneer hij op p. 177 den lezer, die hem tot daartoe volgde, een 'geduldig lezer' noemt.

Maar wee, wanneer de 'gewone' er zich toe zet, ongewoon te zijn. Als een donderslag in een onbewolkten hemel klinken zijne zeer geavanceerde begrippen over het huwelijk.

Op die punten is hij, bij uitzondering, eens niet langdradig. In een paar bladzijden behandelt en verdedigt hij het Malthuseanisme, het elk huisvader tot plicht rekenende om 'in het belang van het algemeen en van zich zelven, de te groote vermeerdering van zijn gezin te beperken en zijn eigen volwassen zonen - niet de dochteren -

naderhand hierin met eigen ervaring voor te lichten, om zoodoende er het zijne toe bij te dragen het geluk, het welzijn en de *aisance* in eigen huis en in dat van zijn nakroost te verzekeren.' Aan de bedenkingen,

welke tegen dit stelsel aangevoerd zijn, hecht de schrijver weinig gewicht: hij doet haar de eer niet ze te memoreeren; en maakt er zich van af met een apodictisch: ‘Hier is van moraal geen sprake, maar wel van plicht.’ De tegenstelling ‘moraal - plicht’ moge een staaltje geven van de manier van redeneeren van onzen auteur.

Doch hij heeft nog meer op het hart, en wel: ernstige bezwaren tegen het huwelijk, zooals dit thans geregeld is. ‘De belofte van *absolute* huwelijkstrouw voor het geheele leven, moest men niet eischen’ - beweert hij - ‘'t gaat boven menschenkracht... Opgewekte, levenslustige naturen en kunstenaarszielen zullen zich moeilijk aan de bewondering van hun vrouw alleen - en ware zij de Venus van Milo! - kunnen houden, en dus ook met die vrijheid van blik, die de kunst geeft, over de beperkende bepalingen des huwelijks heenstappen en zich vrijheden veroorloven, niet bestaanbaar met hunne belofte volgens de wet.’ Om die reden wenscht hij den huwelijksband wat losser te maken: hij verdedigt het denkbeeld van tijdelijke huwelijken bijv. voor den tijd van minstens vijf jaar met vrijwillige opzegging of stilzwijgende verlenging van de overeenkomst na afloop van genoemden tijd. ‘Maar de kinderen?’ zal men vragen. Ook daar weet onze maatschappelijke hervormer weg meê. ‘Wanneer een gezin eenige jaren bij elkaar geweest is, houden de ouders gewoonlijk meer van de kinderen dan van elkaar... Men late daarom de kinder-quaestie aan de ouders over en verhoore hunne aanvrage om scheiding niet eerder, voordat zij zelven onderling hebben uitgemaakt, wat het lot hunner kinderen, die zij beiden beminnen, zijn zal.’ Dat op die wijze de huwelijksband pijnlijker dan ooit zal gaan knellen en de huwelijkstrouw meer dan ooit gevaar zal loopen geschonden te worden, zoodat bij slot van rekening het aantal ongelukkige huwelijken eer zal vermeerderen dan verminderen, schijnt bij onzen gemoedelijken vriend niet op te komen.

Zou het, alles wel beschouwd, toch maar niet beter zijn, wanneer men overeenkwam de Gedenkschriften van al te ‘gewone’ menschen ongedrukt te laten?

Historische Bladen, nagelaten door Dr. Theod. Jorissen, in leven Hoogleeraar te Amsterdam. Nieuwe Bundel. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1890.

Dat reeds zoo kort na de verschijning van den eersten, in het Gidsnummer van December 1889 aangekondigden bundel een tweede verschijnt, is een goed teeken. Er blijkt uit, dat de eerste bundel bij ons lezend publiek een gunstige ontvangst heeft gevonden, en dat verheugt ons, beide voor het publiek en voor de nagedachtenis van den auteur.

Ook in dezen nieuwen bundel treft men een aantal van die opstellen aan, waarin Jorissen, in de eerste plaats met het oog op te houden lezingen, de uitkomsten van het hedendaagsch historisch onderzoek op zoo boeiend populaire wijze wist samen te vatten. Meer dan in den vroegeren bundel het geval was, wordt hier de stof ontleend aan de geschiedenis van andere landen dan het onze. Alleen het fragment over Johan de Witt, de bijdragen over de zeeslagen bij Kijkduin en op Doggersbank, en het (den lezer van ons jongste Novembernummer reeds bekende) opstel, getiteld ‘Het tijdperk der Patriotten’, behandelen speciaal Nederlandsche onderwerpen. Toch blijft, behalve in enkele gevallen, de geschiedenis van onze Republiek ook nu het middenpunt waaromheen de gekozen onderwerpen zich laten rangschikken.

Zijne studien op het gebied van vaderlandsche historie hebben den Hoogleeraar natuurlijk voortdurend in aanraking gebracht met personen en toestanden, die

daarmede in min of meer verwijderd verband staan: en zoo krijgen wij hier de resultaten van zijn onderzoek omtrent den

overgang van Hendrik IV tot den katholieken godsdienst, omtrent de onverkwikkelijke hofgeschiedenissen van duitsche of engelsche potentaten en potentaatjes, als daar zijn George I, George II, Enno Ludwig van Oost-Friesland, enz.

Er ligt dus in deze verzamelde opstellen een zekere eenheid, ook wat de stof betreft. Grooter evenwel dan deze, is de eenheid van geest, die in de behandeling der onderwerpen doorstraalt. Overal zullen zij, die den schrijver gekend hebben, de warme, hartstochtelijke liefde voor eerlijkheid in staatsbeleid, en voor beginselvastheid, den afkeer van bekrompen geloofsdwang terugvinden, die zij tijdens zijn leven in hem hebben gewaardeerd.

Dat die eigenschappen hem in zijn oordeel over menschen en daden niet soms onbillijk, of althans inconsequent, hebben gemaakt, zouden wij niet durven beweren. Waarom bijv. op blz. 25 aan het liguistische mindere volk te Parijs in 1590 zijne hardnekkige verdediging tegen Hendrik IV kwalijk genomen, waarom daarin een treurig bewijs gezien van zedelijke verstomptheid, waar de schrijver zelf op blz. 75 van hetzelfde opstel schrijft: Moreele en religieuse convictiën zijn ‘de eenige schat der armen en onkundigen. zij klemmen er zich aan vast als het hoogste en dierste, wat zij bezitten. Zij laten het niet los en geven het niet prijs, en offeren voor het behoud gewilliger dan rijker en hooger standen het leven op, dat toch zoo weinig aantrekkelijks bezit.’

Maar ook waar in dit, en in sommige minder sprekende gevallen, de geschiedvorscher aan den hartstochtelijk overtuigden liberaal het woord laat, verschaft de lezing van Jorissen's boek een verkwikkende lectuur aan hem, die zich door historie aangetrokken gevoelt.

J.A.S.

De Bataviasche December-beweging van 1795.

In den loop van Zondag 9 Augustus 1795 liet 's lands fregat Medemblik, onder bevel van den kolonel en kapitein ter zee S. Dekker, ter reede van Batavia het anker vallen. Uit Nederland vertrokken op den 22 December 1794, slechts weinige dagen vóór de Fransche legerbenden over de bevroren Maas den Bommelerwaard inrukten, had het schip op zijne reis herwaarts, overeenkomstig de aan den kommandant medegegeven instructies, eenigen tijd vertoefd aan de Kaap de Goede Hoop, van waar het op den 11 Juni 1795 zijne eigenlijke bestemming zou volgen, toen juist op het oogenblik van uitzeilen een zevental Engelsche oorlogschepen uit zee kwamen opdagen, en de kommandant Dekker het geraden achtte om te onderzoeken wat die schepen in den zin hadden.

Het duurde eenigen tijd vóór hieromtrent volkomen zekerheid werd verkregen, want de bevelhebber van het inmiddels in de Simonsbaai ten anker gekomen Engelsche smaldeel, de schout-bij-nacht sir George Keith Elphinstone was aanvankelijk zeer achterhoudend met zijne mededeelingen, en eerst bij gelegenheid van een contrabezoek door hem in den namiddag van 13 Juni aan den kommandant Dekker gebracht, vernam deze welke gewichtige gebeurtenissen sedert zijn vertrek uit het vaderland aldaar hadden plaats gegrepen, hoe de Franschen in de maand Januari het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden ‘geheel geinvadeerd en vermeesterd hadden’, hoe ‘zulks bereids eene notabele verandering in het publiek bestuur aldaar ten gevolge had gehad’, en hoe ‘Zijne Doorluchtige Hoogheid Prins Willem V benevens de vorstelij-

ke familie zich uit de handen der Franschen had gesau veerd met de vlucht naar Engeland te nemen.'

En bij deze mededeelingen bleef het niet. Uit handen van den Engelschen vlootvoogd ontving kapitein Dekk er een verzegeld pakket geadresseerd 'aan den commandeerenden Officier van 's Lands schepen, zich bevindende aan Kabo de Goede Hoop', een brief inhoudende van den voortvluchtigen Prins, gedagteekend uit Kiew den 7 Februari 1795 en luidende als volgt:

'Edele Gestrenge Vroome, onze lieve Getrouwe!

Wij hebben nodig geagt UE. bij dezen aan te schrijven, en te gelasten, om op de reede van Kabo de Goede Hoop e n in Baaij Fals te admitteeren, als schepen van eene Mogendheid, die in vriendschap en alliantie is met Hunne Hoog Mogende, zoodanige scheepen van oorlog, fregatten, of gewapende vaartuigen, die van wegen Zijne Groot Brittannische Majesteit derwaarts worden gezonden, om voor te komen, dat die Colonie door de Franschen worde geinvadeert, en zal UE. zich hebben te stellen onder de orders van den Commanderenden Officier der voorschrevene schepen, zo hij ouder of hoger in rang is als UE, en zig niet hebben te opponeeren, ingevolge hij eenige troupen aan land wil zetten, tot bezetting der Forten.

Waarmede, Edele, Gestrenge, Vroome, onze lieve Getrouwe, Wij UE. beveelen in Gods Heilige protectie,

UE: Goede Vriend Willem Pr: v: Oranje'

Kapitein Dekker begreep terstond, dat hij 'in deze zoo allerkritiekste omstandigheden' niet op eigen verantwoordelijkheid alleen handelen mocht. Zijne instructie toch schreef hem voor 'om in alles communicatief met het Gouvernement aan de Kaap te ageeren', en hij begaf zich dus nog dienzelfden dag naar de Kaapstad ten einde met den aldaar resideerenden Commissaris A.J. Sluijsken in overleg te treden over de verder te volgen gedragslijn.

Ook deze had inmiddels door tusschenkomst van den schoutbij-nacht Elphinstone een brief van den Prins ontvangen 'in substantie van soortgelijken inhoud' als de zooeven medege-

deelde, en ter aanvulling van de in dien brief vervatte bevelen, kwam een paar dagen later bij het Kaapsche bestuur nog een brief in van den aan boord van het Engelsche eskader zich bevindenden generaal majoor J.H. Craig, houdende dat hij, gezamenlijk met den bevelhebber van het eskader, ‘door Zijne Groot-Brittannische Majesteit gelast was, om uit te noodigen en te proponeeren aan het Gouvernement en Etablissement van Kabo de Goede Hoop, om zich te stellen onder de protectie van Groot-Brittanien, totdat er een generale bevrediging der onlusten in Europa plaats vindt, en tot dat door Gods goedheid, de oude en wettige constitutie van het Bestuur der Vereenigde Staten hersteld zijnde, Zijne Majesteit zich in staat zal bevinden, om hetzelve aan deszelfs rechtmatige en wettige Eigenaar wederom te kunnen geven.’

Aan deze zoo goed als formeele opeisching werd de verzekekering toegevoegd, dat ‘ten einde zoo weinig inconvenienten en schade als mogelijk is door zulk een verandering te verwekken’, ‘de wetten, gewoonten en gebruiken der ingezetenen geene verandering of inbreuken hoegenaamd zouden ondergaan’; - ‘dat geene nieuwe belastingen op de ingezetenen zouden worden gelegd; vertrouwende Zijne Majesteit, dat zijlieden van zelve zullen fourneeren de kosten van derzelver inwendig gouvernement of bestuur’; - en dat, ‘vermits alle koophandel met Holland en de Hollandsche etablissementen noodwendig geeindigd was, aan de ingezetenen zou worden gepermitteerd om met de etablissementen van de Engelsche Oost Indische Compagnie op dezelfde wijze als onderdanen van de meest begunstigde natie te mogen negotieeren, terwijl, met betrekking tot allen anderen koophandel, aan hen zal worden toegestaan om denzelven op de meest voordeelige wijze te drijven.’

Ofschoon Sluijsken in zijne hoedanigheid van Commissaris met eene onbeperkte macht bekleed en hij tot handelen op eigen verantwoordelijkheid volkomen bevoegd was, riep hij de hoogste ambtenaren van de Kolonie in eene vergadering van den Raad van Politie bijeen om gezamenlijk over het voorstel van den Engelschen legerbevelhebber te beraadslagen. Met eenparige stemmen werd het van de hand gewezen, en besloten om bijaldien ‘door de Engelschen de uitvoering van het geproponeerde met geweld mocht gezocht worden, alsdan geweld met geweld te keer te gaan.’

Dit besluit strookte ook volkomen met de opvatting en de inzichten van den bevelhebber van de Medemblik; maar terwijl de Kaapsche ministers ter meerdere beveiliging van de kolonie er op aandrongen, dat het schip voorloopig althans van de voortzetting der reis zou afzien, en de aan boord zich bevindende manschappen naar de Kaapstad komen zouden om bij het daar voorhanden garnizoen te worden ingelijfd, was kolonel Dekker een geheel ander gevoelen toegedaan. Vertrouwende op de plechtige verzekering van den Engelschen vlootvoogd, dat hem bij zijn voorgenomen vertrek van de Kaap geen beletselen zouden worden in den weg gelegd, wanneer hij zich schriftelijk als man van eer wilde verbinden ‘zijne reis naar Batavia met allen mogelijken spoed te zullen vervorderen, en onder weg geene Fransche havens, baaien of reeden te zullen aandoen,’ gaf hij bij missive van den 20 Juni aan Commissaris Sluijsken kennis, ‘dat hij niet entreeren kon om aan zijn verzoek te voldoen, niet kunnende resolveeren, om een fregat van den Staat, aan hem toevertrouwd, te verlaten, en ten prooi over te geven; te meer, daar hij moreel verzekerd was met zijne onderhoorende manschappen aan de Kaap niet van zooveel nut te kunnen wezen, als wanneer hij zich met 's lands fregat naar Indië begaf (waartoe nu de gelegenheid nog open is) om aldaar aan de Generale Commissie van wegens Hunne Hoog Mogenden de communicatie te doen van de kritieke omstanden in deze tegenwoordige tijden.’

‘Ik twijfel niet,’ dus besloot kolonel Dekker zijn brief aan den Kaapschen gezaghebber, ‘of Uw Edel Groot Achtbare zult dit met uw doordringend oordeel wel pondereeren, dat mijn voornemen om van hier te vertrekken, en waarbij blijve persisteeren, op de billijkste wijze en gegrondste redenen steunende is, moetende ik alles in het werk stellen en, zooveel ik kan, mijn devoir aanwenden, om 's lands fregat te behouden, waarvoor ik zooveel verantwoording verschuldigd ben als Uw Edel Groot Achtbare 't voor het behoud van de Colonie is.’

In overeenstemming met dit besluit liet kolonel Dekker op den 21 Juni het anker lichten, en juist zeven weken later, in den avond van Zondag 9 Augustus 1795, kwam de Medemblik, gelijk wij zagen, behouden ter reede van Batavia aan.

I.

Nog was het geschut van Batavia's kasteel en Batavia's wallen ter nauwernood koud van de schoten, waarmede zoo in den voor- als in den namiddag van Vrijdag 7 Augustus de geboortedag was gevierd van Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses van Oranje Nassau, toen het in den morgen van Maandag 10 Augustus op nieuw losbrandde om de komst ter reede te salueeren van 's lands fregat van oorlog Medemblik, waarmede voor het eerst het bericht werd aangebracht van de omwenteling, die in Nederland aan het stadhouderlijk gezag een eind gemaakt en den Prins gedwongen had om met een visscherspink de wijk te nemen naar Engeland, werwaarts de Prinses en hare jongere kinderen hem bereids eenige uren vroeger met eene zelfde gelegenheid waren voorgegaan.

Nog den avond te voren, onmiddellijk nadat de Medemblik het anker had laten vallen, was kolonel Dekker ‘zonder genot van eenige ceremoniën’ naar den wal gegaan, en zeer waarschijnlijk kon hij nog vóór het vallen van den nacht aan een of meer leden van de Hooge Regeering mededeeling doen van zijn wedervaren aan de Kaap; doch eerst tegen zes uur in den namiddag van Maandag 10 Augustus kwamen de machthebbenden in een ‘extraordinair besogne’ bijeen om in overweging te nemen ‘welke maatregelen, ter zake van de ingekomen zeer importante tijdingen door den heer Kapitein ter zee S. Dekker alhier aangebracht, beraamd en in het werk gesteld zouden dienen te worden.’

De werkelijke machthebbenden op dat tijdstip waren niet meer de Gouverneur Generaal en Raden, maar de Generale Commissie, die in 1791 was ingesteld, ‘nademaal de toestand van de Generale Geoctroijeerde Nederlandsche Oost Indische Compagnie door de menigvuldige rampen en verliezen, haar in de laatste jaren overkomen, buitengewone voorzieningen en redressen vereischte’, en wier leden op den 9 December 1793 hunne werkzaamheden te Batavia hadden aangevangen. Wel maakten ook de toenmalige Gouverneur Generaal Mr. Willem Arnold Alting, die in 1780 zijne hooge waardigheid aanvaard had, en zijn schoonzoon Johannes Siberg, aan wien na het overlijden van den oorspronkelijk tot mede-commissaris benoemden Hendrik van Stockum het ambt van Directeur Gene-

raal van Nederlandsch Indië was opgedragen, deel uit van de Hooge Commissie, maar krachtens de hun medegegeven instructie van den 19 Augustus 1791 hadden de door bewindhebberen uitgezonden Commissarissen Mr. Sebastiaan Cornelis Nederburgh, indertijd eerste advokaat van de Compagnie, en Simon Hendrik Frijkenius, kapitein ter zee, in alles den voorrang, en hoe groot de verborgen invloed van de beide Indische Commissarissen op den gang van zaken ook moge geweest zijn, de luister, die weleer den bekleeder van de opperlandvoogdij omgaf, was gaandeweg op Nederburgh alleen overgegaan, vooral sedert het voor niemand een geheim was gebleven, dat hij zijn ambtgenoot Frijkenius meer als een hem toegevoegd raadsman, dan als zijn mede-commissaris meende te mogen beschouwen.

Welke ook de vruchten kunnen geweest zijn van de instelling dier Generale Commissie, tot vereenvoudiging van het gouvernementeele raderwerk in Indië strekte zij zeker niet. Aan Commissarissen Generaal toch was de macht geschonken ‘met uitsluiting van alle anderen’ van het maken van vrede en oorlog met de Aziatische mogendheden. Zij alleen konden beschikken over ‘het recht van abolitie en gratie of pardon’. Alleen aan hen stond ‘het verleenen van alle qualiteiten en rangen, hoe ook genaamd, zonder op provisioneele vervulling of voordrachten te letten’. Zij konden naar goeddunken de in dienst zijnde ambtenaren ontslaan; ‘alle onderhandelingen en correspondenties met inlandsche vorsten en volkeren mochten slechts geschieden met hun overleg en goedkeuring, hetwelk ook omtrent alle andere zaken van eenig belang zou moeten worden geobserveerd’, en eindelijk was speciaal ‘aan de Commissarissen van Nederland uitgaande’ de bevoegdheid toegekend ‘om te openen en kennis te nemen van alle brieven en papieren zonder onderscheid aan de vergadering van Zeventienen, elk der respectieve Kameren, en alle commissie der vergadering van Zeventienen of der Kameren, geene ook hoegenaamd uitgezonderd, welke zij gedurende hunne commissie zouden mogen vinden of ontmoeten in zee of aan land, waar zulks ook zoude mogen wezen.’

Door de toekenning van eene zoo uitgebreide macht aan de leden van de Generale Commissie, werd het beleid van zaken feitelijk aan de Hooge Regeering uit handen genomen, en daalde

zij eigenlijk af tot den rang van een collegie, dat niet veel meer te doen had dan de besluiten van de Hooge Commissie te registreeren en daaraan voor zooveel noodig bekendheid en uitvoering te geven.

Zoo ging het ook ditmaal, toen het bekend werd welke gewichtige tijdingen de Medemblik had aangebracht.

Geheel onvoorbereid op die tijdingen was men niet, want in den loop van de maand Mei had de Regeering van den Commissaris Sluijsken te Kaap de Goede Hoop ontvangen een afschrift van een aan hem gerichten brief van den eersten advokaat der Compagnie Mr. P.J. Guepin, gedagteekend uit 's Hage den 10 October 1794, aan het slot waarvan o.a. het volgende voorkwam:

‘Inmiddels wordt de staat der publieke zaken alhier lang zoo meer zorgelijk. De vijand nadert van dag tot dag, en heeft zich zelfs reeds van een gedeelte van het grondgebied dezer Republiek meester gemaakt, zoodat het volstrekt niet te voorzien is, welke de gevolgen van deze kritieke situatie der publieke zaken zullen zijn, en het allernoodzakelijkst is en blijft om altoos en in alle gevallen, zoo aan de Kaap als in Indiën, zorgvuldig op hoede te zijn om door geen Europeesche vijand, wie het ook zoude mogen wezen, te worden overvallen; waarvan UwelEdG. mitsdien ook verzocht wordt naar Batavia kennis te geven, terwijl de vergadering van Zeventienen van haar kant niet zal afzijn om hetzij bij ministrieele brieven of wel onder de hand UEdG. nadere informatiën omtrent den stand van zaken bij eerste bekwame gelegenheid te laten toekomen.’

Aan dezen brief, waarvan de aangehaalde slotperiode overeenkomstig het ‘goedvinden’ van Commissarissen Generaal door de Hooge Regeering bij circulaire van den 26 Mei 1795 ter kennis gebracht was van de ‘respectieve hoofden der buiten-comptoires’, met last om in verband daarmede bijtijds de noodige maatregelen te beramen, begrepen de leden der Generale Commissie zich te moeten blijven vasthouden, toen zij in den namiddag van Maandag 10 Augustus in buitengewone vergadering bijeen kwamen ter behandeling van de hun thans geworden tijdingen. Hoe gehecht aan het huis van Oranje de beide uit Nederland overgekomen Commissarissen ook waren, geen oogenblik kwam de gedachte bij hen op om

eenig wettig gezag toe te kennen aan de aanmaning van den uitgeweken Prins. ‘Nergens,’ dus luidt het in de overwegingen van het in den avond van dien dag genomen besluit, ‘nergens blijkt van eenige qualificatie van den wettigen Souverein op Zijne Doorluchtige Hoogheid om zoodanige orders, en dat wel buiten de Republiek, uit een vreemd land, te expedieeren als Hoogstdeszelfs aanschrijvingen aan het Gouvernement van Kabo de Goede Hoop en de Commandeerende Officieren van 's lands schepen, gedateerd Kew in Engeland, vervatten, weshalve die, en alle andere soortgelijke lastgevingen, niet voldoende zijn om hen, aan wie de bewaring en de veiligheid van 's Compagnies bezittingen is toevertrouwd, te ontslaan van de op hen rustende verplichting tot het observeeren, zooveel mogelijk, van den last van Hunne Hoog Mogenden van den 5 Maart 1789 om geen oorlogschepen of gewapende manschappen van vreemde natien in de Indische etablissementen van de Nederlandsche Compagnie te admitteeren, - en even zoo min van eene exacte nakoming van het aanschrijven, dat de heer eerste advokaat van de Oost Indische Compagnie Mr. P.J. Guepin, met voorkennis en toestemming der Vergadering van Zeventienen bij missive van den 10 October 1794 aan den Commissaris over het Gouvernement van Kabo de Goede Hoop, zoo tot zijn naricht en observantie, als ter verdere bedeeling naar Indië heeft laten afg an, om zorgvuldig op hoede te zijn door geen Europeeschen vijand, *wie het ook zoude mogen wezen*, overvallen te worden.’ Met deze pertinente lastgevingen van den wettigen Souverein ware het ‘directelijk’ in strijd ‘wanneer een gewapende macht van eenige Europeesche mogendheid, en gevolgelijk ook van de Engelschen, in 's Compagnies bezittingen wierd geadmitteerd,’ en Commissarissen achtten het zelfs des te noodzakelijker om ‘die behoedzaamheid speciaal tot de Engelschen uit te strekken,’ wijl uit het gebeurde aan de Kaap duidelijk bleek van hun voornemen om ‘'s Compagnies bezittingen, immers bij provisie, te brengen onder een soort van dependentie van Zijne Groot Brittannische Majesteit, daartoe gebruik makende van voorstellen, waaraan noch Heeren Commissarissen Generaal, noch de de Hooge Regeering van Indië, of iemand van 's Compagnies Ministers en verdere dienaren, wie zij ook mogen zijn, behoudens hun eer en plicht, het oor konden leenen, zonder

daartoe wettelijk en door een expres bevel van wege den Souverein te zijn geautoriseerd.'

Op grond van deze overwegingen werd dan ook door Commissarissen Generaal met eenparige stemmen besloten:

1°. 'het gehouden gedrag der Kaapsche ministers omtrent het afslaan der voorstellen van den Engelschen generaal majoor Craig, alhoewel deswege nog geen directe berichten van hen waren ingekomen, te laudeeren en volkomen goed te keuren', en

2°. 'de Hooge Regeering van Indië aan te schrijven de Ministers en bedienden op de respectieve buiten-comptoires ten allerspoedigste bij eene secrete circulaire missive te informeeren van de gebeurtenissen, zoo in Nederland, als aan Kabo de Goede Hoop, en hen tevens te gelasten zich alsnog stiptelijk te reguleeren naar de jongste bevelen der vergadering van Zeventienen, voorkomende in de missieve van 's Compagnies eersten advokaat Guepin, en mitsdien zorgvuldig op hunne hoede te zijn, zoo wel tegen de Engelschen als alle andere natien, om door dezelve niet te worden overvallen, en des noods met geweld te keer te gaan elke poging, die zoude kunnen strekken om zich dadelijk van eenige van 's Compagnies bezittingen te empareeren.'

Tot zoo ver waren de vier leden van de Hooge Commissie het volkomen met elkaar eens; maar eenig verschil van gevoelen openbaarde zich met betrekking tot de vraag, hoe men het behoorde aan te leggen om van de gewichtige tijdingen met de Medemblik ontvangen 'aan het publiek, als mede aan de inlandsche vorsten en grooten, advertentie te doen, ten einde te prevenieeren, dat de menigvuldige en differente verhalen van die zoo nadenkelijke gebeurtenissen van de eene zijde, en het secreteeren derzelve Compagnieswege aan den anderen kant, geene nadeelige impressies verwekken.'

Mocht misschien nog een oogenblik gedacht zijn aan de mogelijkheid om de berichten van kolonel Dekker voorloopig geheim te houden, spoedig bleek dat hiervan geen sprake hoegenaamd wezen kon. De geheele equipage van de Medemblik droeg kennis van het voorgevallene met de Engelschen aan de Kaap en van den loop der gebeurtenissen in Holland, en het lijdt geen twijfel, dat het bericht van 's Prinsen vlucht naar Engeland zich bereids over geheel Batavia verspreid had

toen de leden van de Hooge Commissie in het kasteel bijeen kwamen om te beraadslagen over hetgeen hun in de gegeven omstandigheden kon te doen staan.

Het ontvangen nieuws schijnt intusschen geen bijzondere opschudding onder de Bataviasche gemeente te hebben te weeg gebracht, en over het nemen van voorzorgsmaatregelen ter bewaring van de rust ter hoofdplaats behoefde dan ook niet opzettelijk te worden beraadslaagd. Maar wel maakte het in de vergadering der Hooge Commissie een punt van ernstige overweging uit, hoe men het van overheidswege zou hebben aan te leggen om de inlandsche vorsten en grooten, ‘welke door contracten, tractaten of anderszins aan de Compagnie verbonden zijn’, bekend te maken met de veranderingen, die in het staatsbestuur der Republiek hadden plaats gegrepen.

Steunende op het gezag van den Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander Engelhard, achtte Nederburgh het gevaarlijk zulks te doen bij wege van een in de landstaal tot hen te richten publicatie, en verklaarde hij van begrip te zijn, overeenkomstig Engelhard's advies, ‘dat het beter zoude wezen om den inlander in het district Jakatra en de regentschappen onder hetzelve sorteerende door hem Gecommitteerde van de voorzegde gebeurtenissen met de noodige omzichtigheid te doen onderrichten.’ Maar Alting en Siberg, zich beroepende op de kennis, ‘welke zij beiden van den aard der inlanders’ hadden verkregen, oordeelden het ‘verre preferabel’ om aan de inlandsche grooten en volkeren ‘directelijk, bij wege van publicatie in hunne eigene taal’, van de plaats gehad hebbende omwenteling in Nederland kennis te geven, met welke opvatting de beide uit Nederland gezonden Commissarissen, ‘als minder over den aard van den inlander kunnende oordeelen’, ten slotte insgelijks verklaarden in te stemmen.

Van de genomen besluiten werd nu door Commissarissen Generaal schriftelijk kennis gegeven aan de Hooge Regeering van Indië, met opdracht daaraan de noodige uitvoering te geven, en zoo verscheen op den 13 Augustus een publicatie van Gouverneur Generaal en Raden van den volgenden inhoud:

‘Alzoo met het 's Lands Fregat van Oorlog Medemblik de positieve tijding is ontvangen, dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden in de maand Januari dezes jaars 1795 door de

Fransche natie geheel is overmeesterd, en mitsdien op heden, met speciale voorkennis van de Hoog Edel Gestrenge Heeren Commissarissen Generaal over geheel Nederlandsch Indië en Kabo de Goede Hoop, in Rade van Indië goedgevonden en verstaan is, alle Compagnies dienaren en goede ingezetenen dezer hoofdplaats kennis te geven van de voorschreven gebeurtenisse, waarin het lieve vaderland en een iegelijks belangen zoo merkelijk zijn geconcerneerd; - zoo is het, dat aan allen en een iegenlijk van die gebeurtenis kennis gegeven wordt bij deze, onder te kennengeving van het vertrouwen der Hooge Regeering dezer landen, dat een iegelijk van 's Compagnies dienaren en goede ingezetenen in zijne respectieve betrekking, zijnen plicht zal blijven betrachten en zijne functies waarnemen, mitsgaders de wettiglijk geconstitueerde Machten en Overheden behoorlijk blijven respecteeren en gehoorzamen, in afwachting der nadere berichten van de Heeren Meesters, welke dagelijks kunnen worden ontvangen, aangezien de voorschreven gebeurtenis geen verandering maakt in het bestaan der Compagnie, welke integendeel vastelijk te verwachten is, dat in alle mogelijke gevallen bij hare rechten en privilegiën zal blijven geconserveerd en gemaintineerd.

Wordende wijders een iegelijk, voor zooveel des noods, ten serieuste gerecommandeerd, den inhoud dezes zich te laten strekken tot observantie, alzoo zulks tot conservatie van de goede ordre, en bevordering van het algemeen welzijn, noodig geoordeeld wordt.

En opdat niemand van het een en ander eenige ignorantie zoude kunnen pretendeeren, zal deze niet alleen gepubliceerd, maar alomme geafficheerd worden, zoo in de Hollandsche, als Maleidsche, Javaansche en Chineesche talen.

Batavia in het Kasteel, den 13 Augustus 1795.'

Op dienzelfden dag werd ook door inzending aan de Ministers der respectieve buiten-kantoren van een 'extract uit de secreete resolutien des kasteels Batavia genomen in Rade van Indië', voldaan aan het straks vermelde besluit van Commissarissen Generaal om aan die dienaren der Compagnie en al hunne onderhoorigen groote behoedzaamheid en waakzaamheid op het hart te drukken, met aanschrijving tevens, om de tot hun ressort behoorende 'Vorsten, Grooten en volkeren, dan wel derzelver Ministers en Bestuurders behoorlijk te doen pene-

treeren, dat de gemelde gebeurtenissen, ofschoon van grooten invloed op de gesteldheid der zaken in de Republiek, echter geene atteinte toebrengen aan het bestaan van de Compagnie; dat deze, gelijk bevorens, zal voortgaan met haren handel te drijven, en aan al hare verbindtenissen gestand te doen, en derhalve ook van hen is verwachtende, dat zij de subsisteerende contracten en traktaten met alle getrouwheid en nauwkeurigheid zullen blijven nakomen.'

Hiermede achtte men den toestand voor het oogenblik voldoende geregeld en verzekerd; maar nog één punt vereischte bijzondere voorziening, namelijk de bestaande 'orde van voorbidding in de Kerken, zoo ter hoofdplaats Batavia, als op alle verdere Compagnies bezittingen.' Sedert bij besluit van de Staten-Generaal van den 24 Maart 1749 op voorstel van Bewindhebbers aan Willem IV 'het Opperbewindhebber en Gouverneurschap Generaal van de geheele Oost-Indische Compagnie' was opgedragen, werd door gansch Indië de Prins Stadhouder, krachtens de daartoe van overheidswege uitgevaardigde bevelen, bij alle openbare godsdienstoefeningen herdacht. Nu echter 'de ingekomen tijdingen geen twijfel overlieten, dat er eene notabele verandering in het publiek bestuur der Republiek had plaats gevonden', konden die bevelen niet langer geacht worden 'van applicatie te zijn,' zij het ook, dat 'men door gebrek aan voldoende informatie, vooralsnog niet bepalen kon, welke speciale verandering daarin zoude behooren te worden gemaakt;' - en op grond van deze overwegingen werd door Commissarissen Generaal in hunne bijeenkomst van den 10 Augustus ook nog besloten, dat de predikanten zich voortaan bij de publieke gebeden zouden hebben te bepalen 'tot 's Lands en 's Compagnies Hooge Machten en Bestuurderen, zoo in Nederland als in deze gewesten,' terwijl in overeenstemming hiermede in hare vergadering van den 14 Augustus door de Hooge Regeering werd besloten in alle eedsformulieren 'vooreerst door te halen de woorden: Zijne Doorluchtigste Hoogheid den Heere Prinse van Oranje en Nassau, enz.'

Op officieel terrein was hiermede het eerste bedrijf afgespeeld van de gebeurtenissen, aan het verhaal waarvan dit opstel gewijd is. Doch voor wij tot het tweede bedrijf overgaan zal het noodig zijn ons rekenschap te geven van den indruk, dien het bekend worden van de berichten met de Medemblik

aangebracht, en de maatregelen naar aanleiding hiervan door de Regeering genomen, op de stemming der gemoederen van Batavia's ingezetenen te weeg brachten.

II.

Ligt het maatschappelijk leven van onze voorvaderen in Indië nog in veel opzichten in het duister, wegens het zoo goed als volslagen gebrek aan gegevens, die met betrekking tot dit onderwerp eenig licht over het verledene kunnen doen opgaan, nog moeilijker is het ons rekenschap te geven van den terugslag op de Indische samenleving van de groote vraagstukken op maatschappelijk en staatkundig gebied, die de gemoederen in het moederland gedurende de laatste helft van de achttiende eeuw in beweging brachten. Wel kan men als zeker aannemen, dat in eene zoo bij uitstek materieele samenleving, als de Indo-Europeesche toen ter tijd, op eenige weinige loffelijke uitzonderingen na, ontegenzeggelijk was, men zich het hoofd niet gebroken zal hebben met de wijsgeerige en staathuishoudkundige theoriën, die in het moederland zoo veler hart en hoofd in spanning en beroering hielden; maar aan staatkundige vraagstukken, zoodra zij tot het ontstaan van partijschappen en factiën leiden, laten in den regel zelfs zij zich gelegen liggen, die overigens voor de beoefening van wetenschappen en kunsten volkomen onverschillig zijn; en hoe nu was de stemming in Indië met betrekking tot de in Nederland heerschende verdeeldheid tusschen de voor- en tegenstanders van het Stadhouderlijk bestuur, tusschen de Oranjeklanten en de Patriotten, van wier woelen en werken men natuurlijk niet onkundig bleef, hoe onvolledig en gebrekkig de berichten ook waren, die het Bataviasche publiek toenmaals omtrent den loop der gebeurtenissen in Europa kan hebben ontvangen?

Plaatselijke dagbladen, die het nieuws thans onder alle rangen en standen verspreiden, waren er niet. Het drukken van nieuwsbladen in Indië achtten de Heeren Meesters eene bedenkelijke zaak, en zelfs de voortzetting van de onschuldige *Bataviasche Nouvelles*, tot de uitgaaf waarvan door Van Imhoff bij resolutie van 9 Februari 1745 voor den tijd van drie jaren octrooi was verleend, moest krachtens de pertinente lastgeving van Bewindhebberen reeds den 20 Juni van het volgende jaar

worden gestaakt. Alleen dus uit de Nederlandsche bladen zelf kon men het nieuws van den dag leeren kennen, en voor mijne tijdgenooten, die zich nog herinneren met welk eene spanning de aankomst van de geregelde Europeesche mailberichten werd te gemoet gezien in de dagen toen de telegraaf ons nog niet aan de dagelijksche ontvangst van het wereldnieuws gewend had, kan het niet moeilijk vallen zich voor te stellen, met welk eene gretigheid men in vroeger tijd zal zijn aangevallen op het reeds ettelijke maanden oude nieuws, dat in den regel ook met maandenlange tusschenpoozen hier werd aangebracht.

Belangrijk ware het te weten uit welke bronnen het toenmalige Bataviasche publiek zijn nieuwsvoorraad placht te putten; - welke bladen hier bij voorkeur werden gelezen, - en vooral hoe het gesteld was met de gelegenheid om kennis te nemen van de vinnige pamfletten, waarmede de partijen in Nederland elkander bestreden en bestookten, en in sommige waarvan ook de Compagnie en hare vertegenwoordigers in Indië op de scherpste en heftigste wijs over den hekel werden gehaald. Alle gegevens dienaangaande ontbreken echter. Maar even onmachtig als de Compagnie bleek te wezen om den verboden warenhandel met hare eigene schepen tegen te gaan, even onmogelijk zal het haar wel geweest zijn om uit Indië te weren de voor de Hooge Overheid dezer gewesten minder welgevallige drukwerken, waarmede de vijanden der Compagnie in Nederland tegen haar optraden, en hoezeer de bewijzen ontbreken behoeft er niet aan te worden getwijfeld, dat onder den invloed van dat geestesvoedsel de patriotsche propaganda reeds spoedig na haar eerste optreden omstreeks het jaar 1780 een vruchtbare akker alhier zal gevonden hebben. De hoogere beambten der Compagnie mogen, vooral na de ommekeer van zaken in 1787, voor het meerendeel verklaarde aanhangers van het huis van Oranje gebleven zijn; velen van die beambten hadden zich bij de lagere Compagnies dienaren en bij de burgergemeente in hooge mate gehaat gemaakt, en dit deed hier gaandeweg een zelfde verhouding geboren worden als in het moederland tusschen de partij der patriotten en hunne Oranjegezinde regenten ontstaan was.

Hoe het zij, toen de tijding van de omwenteling van Januari 1795 te Batavia ontvangen werd, heerschte bij de meer-

derheid der ingezetenen groote en ernstige ontevredenheid tegen de mannen die het bestuur in handen hadden; maar die ontevredenheid vond niet enkel in redenen van staatkundigen aard haren oorsprong.

Gelijk Dirk van Hinlopen het in zijne in de wintermaanden van 1793 en '94 te Amsterdam in Felix Meritis voorgedragen *Verhandelingen over Batavia* zoo volkomen terecht opmerkte was ‘de onaangename gesteldheid der inwoners dezer eertijds zoo bloeiende kolonie’, niet alleen toe te schrijven aan de verkeerde handelingen der overheid, maar hield zij nauw verband met ‘de tegenwoordige ongezondheid der plaats, en de daarop gevolgde aanhoudende sterfte der Europeanen.’ ‘Want’, dus vervolgt hij, ‘welken, en wel gestadig ziekelijke menschen, zooals de meeste inwoners van Batavia dagelijks zich bevinden, en dagelijks hunne beste vrienden rondom zich heen zien sterven en ten grave brengen, welken en wien van hen kan lust en ijver hebben om ondernemingen in den handel te doen, of trafieken aan te leggen, wanneer de goede uitkomst der winsten na een geruimen tijd eerst kan berekend worden? Het is zeker, dat om den handel te doen bloeien, en de producten in eene kolonie te doen vermeerderen, men inwoners noodig heeft die gezonde hoofden en handen bezitten, en wier ambitie door geen verkeerde handelwijs der overheid aan banden wordt gelegd of verdrukt.’

Het was met het vroeger zoo hoog geroemde en vroolijke Batavia in de laatste jaren van de vorige eeuw in alle opzichten treurig gesteld. ‘De schromelijke sterftens bezwalken zelfs den vroolijken aanschijn der rijke natuur met eene doodsche somberheid, en vervullen alles met zichtbare naargeestigheid, welke onderhouden en dagelijks vernieuwd wordt door den alle familiën doorloopenden rouw, door de alom te ziene ledige en vervallene huizen, ja ontvolkte wijken, de droevige overblijfsels der pracht van gesloopte huizen en onbewoonde straten, met de onzindelijkheid van verslijkte grachten, welke den dampkring met niets anders dan verderfelijke waassems vervullen kunnen.’[1)]

1) Carel Frederik Reimer, Majoor-Ingenieur, in den aanhef van het tweede deel zijner nog onuitgegeven *Verhandeling over Batavia*, bevattende een *Onderzoek naar de voornaamste redenen der ongezondheid van Batavia's dampkring en wateren, alsmede van den eigenlijken aard derzelve*. Dit tweede deel Werd in 1792 voltooid en der Regeering aangeboden ten vervolge op het in Mei 1789 ingediende eerste deel, waarover ook Heeren Meesters zich bij brief van 7 December 1791 ‘hooggunstelijk’ hadden uitgelaten.

Een dergelijke omgeving, waarin Batavia's ingezetenen zich dagelijks bewogen, maakte hen wrevelig en misnoegd, en stemde hen tot bitterheid jegens de overheid, wier leden, op eigen zelfbehoud bedacht, zich met der woon meer en meer naar de buitenwijken terugtrokken, maar niets deden om den gemeenen burger het verblijf binnen de wallen van de stad meer dragelijk te maken. En hetgeen verder onder zijne oogen voorviel, was weinig geschikt om verbetering te brengen in die ontevreden stemming der gemoederen. Voor niemand was het een geheim meer, dat af en toe ‘schandelijke malversaties en fraudes’, zelfs van betrekkelijk hooggeplaatste ambtenaren, aan het licht waren gekomen, dat sommen verduisterd en gestolen waren, die meer dan toereikende misschien zouden geweest zijn om de verbeteringen aan te brengen, waarnaar men zoo reikhalzend uitzag; maar van een bestraffing der schuldigen werd zelden of nooit iets vernomen; en moest dit niet de ergernis jegens de machthebbenden ten top voeren, wanneer men zich dan te binnen bracht hoe wreedaardig de burger van Steenbergen door den toenmaligen baljuw van Batavia, Wiegerman, vervolgd werd, omdat hij, even als de molenaar van Sans-Souci tegenover den koning van Pruissen, zich verzette tegen de nukken van een hooggeplaatsten buurman, die een begeerigen blik op een deel van zijn eigendom had geworpen?[1)]

1) Volgens eene nota als bijlaag toegevoegd aan het *Rapport van den Fiscaal bij den Raed der Aziatische Bezittingen in de zaak van Dirk van Hogendorp* van 18 Juni 1800, had A.J. van Steenbergen, na in zijne betrekking van bootsman van de reede eenig geld te hebben overgelegd, zich als vrijburger te Batavia gevestigd en aldaar op de Amanusgracht een huisje gekocht, waarin hij zijn verblijf hield. Bij dit perceel behoorde een tuintje, waarvan de eigenaar van het aangrenzend perceel, een van de leden der Hooge Regeering, zich door aankoop wenschte meester te maken. Doch zijne daartoe aangewende pogingen leden schipbreuk op den onwil van van Steenbergen om zich van zijn eigendom te ontdoen. Kort hierop werd deze met geweld uit zijne woning gehaald en op het stadhuis in de boeien gezet, op grond van een door den baljuw Wiegerman tegen hem ingebrachte beschuldiging van in vroeger jaren, toen hij nog bootsman der reede was, opium te hebben gesmokkeld. De getuigen, waarop Wiegerman zich ter staving van zijn aanklacht beriep, weigerden echter te verschijnen toen het er op aankwam om hunne verklaringen voor den Raad van Justitie te beëedigen, en na onderzoek der zaak door den Raad werd van Steenbergen dan ook onschuldig verklaard en van alle rechtsvervolging ontslagen. Maar deze uitspraak strookte volstrekt niet met de bedoelingen van de Hooge Regeering. Wel verre van aan van Steenbergen zijne vrijheid terug te geven, liet zij hem in militair arrest nemen en bij wijze van voorloopigen maatregel op de ongezondste plaats van het kasteel opsluiten, om hem eerlang, krachtens geheime resolutie van 21 Juni 1785, voor den tijd van zes jaren naar Banda te ‘relegeeren.’

Bovendien strekte het velen tot groote ergernis, dat van den kant der Regeering niet krachtdadiger de hand werd geslagen aan het nemen van maatregelen ter behoorlijke verdediging van Batavia tegen mogelijke vijandige aanvallen. Dat de stad tijdens den in 1780 uitgebroken oorlog met Engeland vrij was geloopen van een bezoek der Engelschen, was zeker wel het allerminst een gevolg van vrees voor het onthaal dat hen daar zou hebben te wachten gestaan. Feitelijk was de plaats reeds toen zoo goed als weerloos, en sedert viel op geen verbetering te wijzen. Er was na het sluiten van den vrede in 1783 veel geredekaveld en geadviseerd. Men wist bij geruchte althans, dat de Raad van Indië Radermacher, die gedurende den oorlog met het beheer der krijgszaken was belast geweest, vóór zijn terugkeer naar Nederland (dat hij echter niet zou terugzien daar hij aan boord van de Java het slachtoffer werd van de wraakzucht van eenige Chineesche opvarenden tegen hunne scheepsoverheden) een uitgewerkt plan van defensie had ter tafel gebracht, dat door zijn ambtgenoot van Stockum wel is waar hevig werd bestreden, maar bij Heeren Bewindhebbers meer gereden ingang vond, met het gevolg dat zij de Indische Regeering op het ernstigste in overweging gaf om daarvan toe te passen al hetgeen daarin voor toepassing vatbaar zou blijken; - maar gedaan werd er niets. Zelfs de militaire commissie, bestaande uit de heeren Vaillant, Verhuell en Graevestein, die in 1789 was uitgezonden ten einde onderzoek te doen naar de fortificatien der voornaamste bezittingen van de Compagnie, met last om plannen tot verbetering te ontwerpen waar zulks noodig was, had nog niets ten goede uitgewerkt, toen uit Nederland het bericht werd ontvangen, dat op het daartoe strekkend voorstel van de Staatscommissie, door Heeren Hoog Mogenden in het voorjaar van 1790 benoemd tot het instellen van een onderzoek naar den toestand en de vooruitzichten van de Oost-Indische Compagnie, eene bijzondere Commissie herwaarts zou worden gezonden ‘bekleed met eene uitgestrekte macht en autoriteit, om effica-

cieuselijk de hand te leenen aan de executie der middelen tot herstel der zaken in Indië, en om wijders na te gaan de geheele Indische administratie, te ontdekken de ongeregeldheden, abuizen en malversatien, welke daarin plaats hebben, de schuldigen te straffen, en ijverige en getrouwe subjecten in derzelver plaats aan te stellen, en om in het algemeen te overleggen en te introduceeren de meest gepaste middelen om het goed bestuur en de orde te herstellen en te doen herleven, den omslag en uitgaven merkelijk te besnoeien, de winsten en inkomsten te vermeerderen, en daardoor, voor zoo verre zulks practicabel zal zijn, de Indische lasten te verminderen tot eene voor de Maatschappij dragelijke hoogte.'

Groot, maar zeer uiteenloopend was de indruk, dien dit bericht hier te weeg bracht. Waar zoo onverholen de staf werd gebroken over het in Indië gevoerde bestuur, kon het niet anders of de uitzending van eene bijzondere commissie, die vóór alles tot taak had om den Indischen Augiasstal te reinigen, moest door de mannen, die het bestuur in handen hadden, 'hartelijker vervloekt worden dan de komst van den vijand,' zooals o.a. Lord Macartney, die in die dagen op zijn gezantschapsreis naar China, Batavia bezocht, meende te mogen opmerken[1]. Maar voor de lagere rangen van 's Compagnies dienaren en voor hen, die buiten de Regeering stonden, was het besluit van het Opperbestuur eene blijde mare. Zij zagen in de komst der Commissie het begin van een nieuw tijdperk, van een ommekeer in het bestuur, die heilzaam zou terugwerken op aller belangen, en een eind zou maken aan de schromelijke willekeur, waarvan reeds zoo velen het slachtoffer waren geworden. Zij vleiden zich, dat de zending van Commissarissen Generaal aan hunne rechtmatige klachten en grieven een eind zou maken, en, gelijk een tijdgenoot zich uitdrukt, 'dat men van de belangrijke inlichtingen, die zij geven konden, partij zoude trekken tot daarstelling der hervormingen, waarom zulk eene alleszins imposante Commissie naar de Oostersche bezittingen was afgevaardigd.' Maar reeds spoedig zou het blijken hoe men zich aan beide zijden in zijne verwachtingen en opvattingen bedroog, en hoe alleen zij gelijk hadden, die, op grond van het door de machtheb-

1) G. Staunton, *Reis van lord Macartney naar China;* Amsterdam, 1798 deel II, bl. 151.

benden in patria genomen besluit om den Opperlandvoogd Alting en den Directeur Generaal van Stockum als medeleden der Commissie zitting te doen nemen, van den aanvang af van oordeel waren, dat door de uitzending van de ‘grootsche en gewichtige’ Commissie noch Indie, noch het moederland zoude ‘verbeterd’ worden. ‘Het kost veel geld, en dat is het al,’ zou de G.G. Alting zelf zich hebben laten ontvallen, en wie in dit opzicht nog een tijdlang tot de ongeloovigen en twijfelachtigen moge behoord hebben, ook hem zullen zeker de oogen zijn open gegaan, toen de op 13 November 1793 te Batavia aangekomen Commissarissen, na zich met vorstelijke eerbewijzingen te hebben doen inhalen, hun taak aanvaardden met de benoeming van Altings schoonzoon, den waarnemenden Directeur Generaal Johannes Siberg, tot medelid der Commissie, in de plaats van zijnen inmiddels overleden voorganger van Stockum.

Op die eerbewijzingen, op dat ‘buitengewone praalvertoon,’ die van de ontvangst der beide Nederlandsche Commissarissen als van eene ‘troonsbeklimming’ deden spreken, hadden zij het volste recht. Zij vertegenwoordigden niet alleen het bestuur van de Compagnie, maar tevens den persoon van Zijne Doorluchtige Hoogheid den Prins Stadhouder als Opperbewindhebber en Gouverneur Generaal van Nederlandsch-Indië; - maar minstens twijfelachtig mag het heeten of zij het recht hadden om naast den schoonvader ook den schoonzoon zitting te doen nemen in de Commissie. Doch recht of niet, hunne handeling gaf uit den aard der zaak een krachtigen steun aan de geduchte familieregeering, tegen wier invloed men gehoopt had de uit Nederland herwaarts gezonden Commissarissen met kracht en klem te zullen zien optreden, en geen wonder dus dat het vertrouwen, waarmede een deel van de gemeente althans hunne komst had te gemoet gezien, reeds van den aanvang af voor een vrij algemeen wantrouwen plaats maakte.

En het was meer in het bijzonder tegen Nederburgh dat het wantrouwen der gemeente zich openbaarde. Aan hem, die het passend had kunnen vinden om de gastvrijheid aan te nemen van den inmiddels tot Ordinair Raad van Indië opgeklommen baljuw Wiegerman, weet men het dat de indertijd naar Banda verbannen burger Steenbergen er ook bij Commissarissen Generaal niet in mocht slagen om herstel van het hem aange-

dane onrecht te erlangen[1]. Nederburgh was in veler oogen de man, die de hand had gehad in de opzending naar patria als een ‘onnut en schadelyk subject’ van den bereids tot fiscaal te Banda benoemden onderkoopman Cornelis van der Does[2], en dat hij de voorname bewerker was van het besluit, waarbij de leden van den Raad van Justitie Mr. A.C. Hartman, Mr. W. van Hoesen en Mr. C.H.C. Wegener uit hun ambt ontzet en naar Nederland verbannen werden, beschouwde de gemeente, die voor een deel natuurlijk op hun hand was, als eene uitgemaakte zaak. Maar nog meer dan door dit alles werden de

1) ‘Eindelijk zijne vrijheid weder verkregen hebbende, en de befaamde Hooge Commissie na Batavia gekomen zijnde, van dewelke men zich herstel van ongelijk moest beloven, heeft van Steenbergen zich aan dezelve veelvuldig en dringend geadresseerd. Daar Zijn Hoog Edelheid Nederburgh bij den Edelheer Wiegerman, zijn voornaamste vervolger, inwoonde, kon hij nimmer eenigen troost noch herstel verkrijgen, en wierd onder allerhande voorwendselen van de hand gewezen, en de zaak moeyelijk gemaakt; zoodat er niet eens het minste onderzoek naar gedaan is.’ Zie de op bl. 384 noot 1 aangehaalde Nota.

2) Volgens het op Vrijdag 8 Augustus 1800 uitgegeven extraordinair nommer 20 van *De burger politike blixem*, onder het motto: *Flectere si nequeo superos acheronta movebo*, en den met dit pamflet schier woordelijk overeenstemmenden *Copie brief uit de nagelatene boedel van wijlen Barend Karsseboom behelzende aanmerkelijke anecdoten Z.H.E. den heere Mr. S.C. Nederburgh bij 't retour zijner Hoog af te leggene Commissie in Europa, tot zijne elucidatie medegedeeld; Amsterdam*, 1804, zou Nederburgh den onderkoopman Cornelis van der Does hebben helpen verwijderen, omdat hij ‘zich wat sterk familjariseerde’ met de echtgenoote van den eersten Secretaris van de Hooge Regeering Pieter van der Weert, op welke dame Nederburgh zelf ook een oog van welbehagen had laten vallen. Zoo geeft ook Dirk van Hogendorp in een zijner geschriften als reden van de verbanning van Van der Does op, ‘qu'il eût une intrigue avec une femme avec laquelle M. le proto-commissaire Nederburgh a vécu dans la suite publiquement.’ Toch komt het verhaal mij vrij apocrief voor. Immers reeds vóór de komst van Nederburgh en Frijkenius te Batavia (die op den 13 November 1793 plaats had), en wel bij besluit der Hooge Regeering van 1 November, had van der Does eene benoeming ontvangen tot Fiscaal te Banda, welke benoeming den 8en daaraanvolgende op zijn verzoek weder werd ingetrokken, wijl hij zich bewust was, ‘de voor dat ambt vereischte kundigheden in het justiciabele niet te bezitten.’ Tevens werd hem echter toegestaan ‘om in afwachting van emplooi naar Makasser over te gaan.’ Hiertoe kwam het intusschen niet, want bij besluit van Commissarissen Generaal van 7 December 1793 werd van der Does ‘wegens zijn zedeloos en slecht gedrag, als een onnut en schadelijk subject met afgeschreven gagie naar patria opgezonden.’ De hier medegedeelde bijzonderheden wettigen wel de gevolgtrekking, dat van der Does het hier wat heel bont gemaakt had, en men hem daarom tot elken prijs van Batavia wenschte te verwijderen; maar niet dat hij Nederburgh in den weg zou hebben gestaan, en deze hem alleen op grond hiervan in het ongeluk zou hebben gestort.

gemoederen van Batavia's ingezetenen met wrevel vervuld door de bejegening, die de gewezen Gouverneur van Ceylon W.J. van de Graaff, door Bewindhebbers als medelid der Hooge Commissie en als opvolger van Alting in de opperlandvoogdij aangewezen, bij zijne komst in Batavia in het laatst van 1794 van Nederburgh moest ondervinden. In verband hiermede ontaardde de reeds zeer verkoelde verhouding tusschen Nederburgh en zijn mede-commissaris Frijkenius in een openlijke breuk, en de bekendheid van de bestaande oneenigheden onder de leden van het hoogste regeeringscollege strekte natuurlijk niet om het aanzien te verhoogen van de personen, die het opperste gezag in handen hadden, en vertrouwen te stellen in hun beleid.

Geen wonder dus, dat de houding, welke de regeering na het bekend worden van de berichten per Medemblik aangebracht, gemeend had te moeten aannemen tegenover de op dat tijdstip toevallig ter reede van Batavia aanwezige Engelsche schepen, die zich daar tot het innemen van ververschingen ophielden, door velen dadelijk zeer scherp afgekeurd en veroordeeld werd. Het bleef geen geheim, dat kolonel Dekker in overleg met den kommandant der reede kapitein Masson de onmiddellijke inbeslagneming dier zeven in hun oog vijandelijke bodems met nadruk aan de Regeering had aanbevolen; maar hunne plannen, van het welslagen waarvan zij zich zeker waanden, konden bij de Regeering geen ingang vinden, en vrijelijk liet zij de Engelsche schepen hun reis voortzetten, omdat, zooals het later heette, op dat oogenblik nog niet gebleken was, dat ‘de Engelschen eenige vijandelijke voornemens omtrent de Republiek hadden gemanifesteerd.’

Waren zoodanige manifestaties ook verder uitgebleven, niemand vermoedelijk zou het der Regeering tot een grief hebben aangerekend, dat zij de Engelsche schepen, die zij zoo goed als zeker in haar macht had, onverhinderd had laten vertrekken. Maar toen ettelijke weken later, in de eerste helft van October, door een brief van de Palembangsche bedienden het bericht werd ontvangen, dat de Engelschen ongeveer op hetzelfde tijdstip, dat men hunne landgenooten hier ongemoeid liet, zich van Malakka hadden meester gemaakt, en de Regeering ook gelijktijdig in het bezit kwam van een brief van de Coromandelsche ‘ministers’ van den 9 Juli, ‘inhoudende de niet minder ont-

zettende tijding, dat ook de Engelschen bereids meester waren van 's Compagnies possessien ter kuste van Coromandel, terwijl Ceylon met een gelijk lot werd bedreigd,' toen kreeg de verontwaardiging over de lankmoedige houding der Regeering natuurlijk nieuw voedsel, en begon men onder de gemeente van landverraad te mompelen, wel wetende, hoe gehecht de mannen der regeering waren aan de oude orde van zaken, waaraan de triomf der patriotten in Januari 1795 een eind had gemaakt.

Zoo werkten verschillende redenen er toe mede om de gemoederen van Batavia's ingezetenen in onrust en spanning te houden, en de gemeente in eene stemming te brengen, die tot eene hier nog ongekende beweging leiden zou, toen eerlang berichten ontvangen werden van veel ernstiger aard, dan waarmede men tot dusver had kennis gemaakt.

III.

Sedert de Medemblik in het begin van Augustus de tijding had aangebracht van de overrompeling van het grondgebied der Republiek door de Franschen en van de vlucht van den Stadhouder naar Engeland, bleef men te Batavia maanden achtereen van nadere berichten uit patria verstoken. Reeds schreef men November en van al het in Nederland voorgevallene na December van het jaar te voren was hier nog niets bekend, en die langgerekte onzekerheid gaf natuurlijk nieuw voedsel aan de heerschende spanning. Met elken dag werd het waarschijnlijker, dat de gemeenschap met het moederland geheel was afgesneden, en de Nederlandsche vlag zich niet meer vertoonen dorst op den weg naar Indië, die zij zich juist twee eeuwen te voren zoo roemvol gebaand had.

Dit vermoeden, deze vrees werd zekerheid toen in den vooravond van Donderdag 26 November het onder Amerikaansche vlag varende schip Greyhound het anker hier ter reede vallen liet. Met dezen door Bewindhebbers te Amsterdam ingehuurden bodem, die ingevolge overeenkomst den 7 Juli van Bordeaux was uitgezeild met bestemming, zoo het heette, naar Tranquebar, kwam behouden alhier aan de kapitein ter zee Jacob Sem, medebrengende niet alleen de aan zijne zorgen toevertrouwde dépèches van het Opperbestuur aangaande den in Nederland plaats gehad hebbenden ommekeer van zaken, maar

ook de nog noodlottiger tijding, dat de Kaap voor Nederland was verloren gegaan.

Volledige berichten omtrent het gebeurde aldaar waren evenwel niet ter zijner kennis gekomen, en meer geluk dan wijsheid scheen het, dat hij zelf met al zijne papieren niet in de handen der Engelschen was gevallen. Immers toen de Greyhound de Kaap wilde aandoen (18 September), en de gezagvoerder bespeurde, dat ‘aan dien uithoek de gebruikelijke seinen niet gewaaid werden,’ wilde hij voorzichtigheidshalve de reis naar Batavia onmiddellijk vervolgen, maar weldra zag hij zich den weg versperren door hem Engelsch admiraalschip en een brik, die onder den Afrikaanschen wal ten anker hadden gelegen, ‘en niet eer door hem ontdekt waren.’ Aan ontsnappen viel niet te denken, en ten einde geen argwaan te wekken wendde hij den steven naar de Tafelbaai, waar een officier van het admiraalschip zich bij hem aan boord vervoegde met de vraag of men onderweg ook iets had vernomen van een schip met dépèches naar Java aan boord, een vraag in de ontkennende beantwoording waarvan de gezagvoerder van de Greyhound bleef volharden, ook nadat hem als belooning eene somme gelds was aangeboden, ‘indien hij aanwijzing konde doen dat er eenige papieren aan boord waren.’

Met het innemen van water en eenige provisien gingen nog een paar dagen verloren, zoodat het schip niet voor den 23 September de reis naar zijne eigenlijke bestemming kon voortzetten, hetgeen intusschen niet ongestoord geschiedde, want nauwelijks was het Robben-eiland achter den rug, of er vertoonde zich een Engelsch fregat, dat blijkbaar in den zin had om jacht te maken op de Greyhound. Maar dit snelzeilende kieltje was het loggere oorlogsschip te vlug af, en in den avond van den 26 November kwam het, gelijk wij reeds zagen, ongestoord ter reede van Batavia aan.

Nog dienzelfden avond verspreidde zich nu onder de burgerij het bericht van ‘de importante tijdingen,’ die aan het gedurende zooveel maanden op de proef gestelde ongeduld van de gemeente een einde maakten. Maar aan de heerschende spanning der gemoederen daarentegen kwam geen einde, want hoe groot veler vreugde ook was over den loop van zaken in patria, ‘nu de vrijheid zelve haren zetel aldaar had gevestigd op de onwrikbare zuilen van vrijheid, gelijkheid en broeder-

schap,' en 'door de getroffen vrede, vriendschap en alliantie tusschen de Bataafsche en Fransche republieken de grondslag gelegd was tot een duurzamen voorspoed van het moederland en zijne volkplantingen,' - aan die vreugde paarde zich een gevoel van wrevel en walging over het verloren gaan van de Kaapkolonie, waarbij, volgens de loopende geruchten, die hier dadelijk geloof vonden, verraad van den kant der Nederlandsche verdedigers maar al te zeer in het spel was geweest. Men wist na de aankomst van de Greyhound te vertellen, dat de Kaapsche burgers de inhechtenisneming hadden weten te bewerken van den overste Delille, 'welke men zeide de verrader van de plaats te zijn,' en toen nu een paar dagen later, in den loop van Maandag 30 November met het Deensche schip Castel Dansburg van Paleakatta het bericht werd ontvangen, dat het fort aldaar met de onderhoorige kantoren bij capitulatie aan de Engelschen was overgegaan; dat Trincomale en het fort Oostenburg, volgens Valentijn 'de beste situatie van geheel Ceylon,' voor de overmacht der Britten hadden moeten bukken, en Jafnapatnam mede in hunne handen was gevallen, toen moest zich als van zelf aan de angstige overweging van Batavia's ingezetenen de vraag opdringen wat hun zou te wachten staan, indien het den Engelschen mocht goeddunken hunne wapenen ook tegen Java te keeren.

Omtrent de verdedigbaarheid van Batavia was het niet mogelijk meer zich eenige illusie te maken. Men wist hoe het hiermede geschapen stond, hoe de wallen van het kasteel in zoo slechten staat verkeerden, dat men de daarop geplaatste 18-ponders niet meer durfde afschieten; hoe die kanonnen zelf bij het minste gebruik onbekwaam dreigden te worden; hoe reeds voor eenige weken door de Hooge Regeering het besluit was genomen, om, met het oog op den geheel onvoldoenden toestand der nog ter harer beschikking gebleven navale macht, af te zien van alle eventueele defensie ter zee en der eilanden rond Batavia's reede; hoe in verband hiermede reeds de noodige bevelen waren uitgevaardigd ter ontruiming van Onrust en ter overbrenging naar den vasten wal van het geschut, amunitie, equipagegoederen, en al hetgeen den vijand mogelijkerwijs van dienst zou kunnen zijn; - maar men wist ook, dat onder de regeeringsmannen groote verdeeldheid en oneenigheid heerschte over de vraag, wie eigenlijk voor dien treurigen en

noodlottigen toestand der verdedigingsmiddelen verantwoordelijk moest worden gehouden. Het bleef voor de gemeente niet verborgen, dat ter vergadering van den Raad van Indië van Maandag 30 November, die opzettelijk belegd was om te beraadslagen over de per Greyhound aangebrachte brieven en stukken van Bewindhebbers, de Raad extraordinair Arnoldus Constantijn Mom, met instemming van een drietal zijner medeleden, nadrukkelijk geprotesteerd had tegen de wijze waarop de leden der Regeering en hijzelf als kolonel der burgerij, meer in het bijzonder van den kant van Commissarissen-Generaal steeds ‘ignorant en werkeloos gehouden waren omtrent alles de defensie betreffende.’ Bij hem stond het vast, dat het thans te laat was om alles behoorlijk te onderzoeken wat op het stuk der defensie tot dusver verhandeld was bij de Hooge Commissie en bij Heeren Commissarissen te zee en te velde, en dat alle aansprakelijkheid ter zake dus vóór alles op Heeren Commissarissen-Generaal moest terugvallen.

Door dergelijk krakeel kon het ontzag voor hen, die aan het hoofd der zaken stonden, slechts geschaad en ondermijnd worden; en als een natuurlijk gevolg hiervan, deden weldra naamlooze geschriften de ronde, waarin onverholen de vrees werd uitgesproken, dat de belangen der defensie met opzet verwaarloosd waren ten einde de plaats des te gemakkelijker in handen te kunnen spelen van de Engelschen, wier komst, dit was in veler oog eene uitgemaakte zaak, door meerdere regeeringsmannen uit afkeer van de jongste gebeurtenissen in patria, met welgevallen werd tegemoet gezien.

Intusschen had op Dinsdag 1 December van de puie van het generale gouvernement, ten overstaan van gecommitteerde leden uit den Raad van Justitie des Kasteels en geassisteerd door den Advocaat-fiscaal, de plechtige afkondiging plaats gehad van het plakkaat van Hunne Hoog Mogenden de Staten-Generaal van den 16 Mei te voren nopens den gesloten vrede tusschen de republieken van Frankrijk en der Vereenigde Provinciën. Voor het eerst weerklonk toen de aan het hoofd van dat staatsstuk prijkende en hier officieel nog nimmer vernomen leuze: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, en dat dit onder de gemeente een eigenaardigen indruk moest maken ligt voor de hand. Het kan niet anders of de plechtigheid van dien dag zal in de meeste kringen en gezelschappen van Batavia het

voorname onderwerp der gesprekken hebben uitgemaakt, en weinigen waarschijnlijk zullen er geweest zijn, die niet instemden met de bewoordingen van het plakaat, dat door het verbond met Frankrijk ‘onder den zegen van God almachtig’ een eind was gemaakt aan ‘de woelingen der binnen- en buitenlandsche vijanden’, die het bestaan van het gemeenebest der Vereenigde Nederlanden belaagden. Maar zulk een heuglijke gebeurtenis behoorde dan ook feestelijk te worden gevierd. Met de bloote afkondiging van het gesloten traktaat, op de wijze waarop dit had plaats gevonden, was men niet tevreden; in elk geval had dit behooren te geschieden onder het losbranden van het geschut, het uitsteken van vanen en vlaggen, en nu dit achterwege was gebleven, meende men zich niet lijdelijk bij deze houding van de overheid te moeten nederleggen. Door openbare vreugdebedrijven moest aan de wereld kunnen getoond worden, dat Batavia's inwoners het hun door den plaats gehad hebbenden ommekeer van zaken te beurt gevallen geluk even goed wisten te schatten als hunne broeders in het moederland, en het niet minder dan zij verdienden.

Maar er lag der gemeente, voorzoover zij niet tot de hoogere regeeringskringen behoorde, nog meer op het hart. Van oudsher was het ten jare 1754 onder Mossels bestuur gerenoveerde, uit 124 artikelen bestaande reglement op de praal en pracht voor velen een steen des aanstoots geweest, en nu Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap de leus was geworden, waarnaar de maatschappelijke verhoudingen zich behoorden te regelen, kon geen vrije Nederlander meer vrede hebben met de slaafsche eerbewijzingen, waartoe de nog steeds bestaande bepalingen hun de verplichting oplegden, en zoo was dan ook naar ieders opvatting het oogenblik aangebroken om ter inwijding van de nieuwe orde van zaken voor goed met die onzinnige bepalingen te breken.

Hoe het echter aan te leggen om de bestaande grieven en bezwaren onder de aandacht der overheid te brengen?

Opgegroeid in het geloof, dat het vrij stond om de regeering, die de Compagnie vertegenwoordigde, te misleiden, en te bestelen des noods, maar niet om hare bevelen te weerstreven, lag het denkbeeld, om zich met een gezamenlijk adres tot de Regeering te wenden, voor de bezwaarde gemoederen niet zoo gereedelijk voor de hand; maar toen dat denkbeeld eens ge-

opperd was vond het spoedig algemeen ingang, en wel in die mate, dat op het met niet te miskennen talent ontworpen bezwaarschrift, waarmede men zich tot de gestelde machten wenden zou, binnen slechts weinige dagen 83 handteekeningen werden verkregen, niet alleen van de buiten Compagnies dienst staande vrijlieden, maar ook van verscheidene in hoogeren en lageren rang dienende Compagniesbeambten.

Het was, zoo betoogen adressanten in de inleiding van dat bezwaarschrift, dat onlangs in zijn geheel voor het eerst is openbaar gemaakt onder de bijlagen van het twaalfde deel van De Jonge en Van Deventer's *Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie*, en waarvan het origineel nog in 's lands archief te Batavia aanwezig is, het was hun alleen te doen om Hunne Hoog Edelheden Heeren Commissarissen-Generaal, - want tot hen en niet tot de Hooge Regeering was het adres gericht - eenige punten voor te dragen, die zij als gewichtig genoeg beschouwden om hoogstderzelver aandacht daarmede voor eenigen tijd bezig te houden, en als zoodanig werd in de eerste plaats stil gestaan bij de gezegende gebeurtenis, die in ‘het moederland dezer volkplanting’ had plaats gegrepen, ‘eene gebeurtenis van het groote belang waarvan ook Hunne Hoog Edelheden uitteraard ten volle doordrongen waren, reden waarom requestranten geen zwarigheid maakten H.H.E. met dien eerbied, dien ware vrijheidsvrienden voor hunne wettige overheden als hunne eigene vertegenwoordigers altoos in het oog houden, te verzoeken dat het H.H.E. gelieve aan de inwoners van Batavia van alle standen, zonder onderscheid, een bepaalden dag voor te schrijven, waarop zij zich in het openbaar over de vrede en vrijheid, hun door hunne Fransche broederen en bondgenooten verworven, gelijkelijk en broederlijk mogen verheugen.’

Het tweede punt gold de afschaffing, ‘zooveel doenlijk, van de uiterlijke teekenen van distinctie, die hier tot nog toe, meer dan elders, tot vernedering van elken vrijen Nederlander plaats grijpen,’ een maatregel waartegen ‘niet kan obsteeren het ijdel voorwendsel, hetwelk door belangzuchtigen tot instandhouding van hunne tirannieke grootheid daartegen wordt gebezigd, alsof hunne trotsche verachting hunner landgenooten eenigszins dienstig zoude zijn tot beteugeling van den inlander, daar de dagelijksche ondervinding dat voorwendsel als van zelf doet vervallen.’

Had men het hierbij gelaten, zeer waarschijnlijk zou het request van de Bataviasche vrijheidsvrienden geen aanstoot gegeven of niemands ergernis opgewekt hebben, want hoe zij inwendig over den ommekeer van zaken ook oordeelen mochten, de hier aan het roer zijnde overheidspersonen hadden doorzicht genoeg om te beseffen, dat in de gegeven omstandigheden het zooveel mogelijk meehuilen met de wolven de beste staatkunde was, die zij volgen konden; dat voor de heethoofden onder de gemeente misschien geen betere afleiding te bedenken viel dan hen in staat te stellen om naar hartelust feest te vieren; en dat de dwaze bepalingen op het stuk van préséance en eerbewijzingen, waarin vorige bestuurderen het heil van den Staat gezocht hadden, toch op den duur onmogelijk zouden kunnen in stand blijven.

Maar het adres werd besloten met de behandeling van een derde punt, dat ongetwijfeld de bedoelingen van verreweg het meerendeel der adressanten weergaf, doch waarmede een voor Commissarissen Generaal in het bijzonder zeer teeder en netelig vraagstuk werd op het tapijt gebracht.

‘Uwe Hoog Edelheden’, dus luidde het adres verder, ‘hebben ons aangekondigd het gesloten verdrag met de Fransche republiek; doch’ - hoe staat het met onze verhouding tegenover de Engelschen? Aan geen twijfel schier is het meer onderhevig, dat een aanval op deze hoofdplaats in hunne bedoelingen ligt, en ‘dierhalve moet het ieder inwoner dezer colonie die eenige zucht voor de belangen zijns vaderlands en eenige zorg voor zijne eigene bezittingen heeft, ten uiterste vreemd voorkomen, in zulk een dreigend gevaar alles in de diepste kalmte en werkeloosheid te zien blijven, en geene of zeer bekrompen toebereidsels te zien maken tot een bekwame defensie dezer plaats en afwering van den vijand’, - gewis ‘een onbegrijpelijk verschijnsel’, dat ‘in veler harten de zeldzaamste gewaarwordingen doet opkomen’, en sommigen zelfs bevreesd maakt, dat ‘het voorbeeld van den trouweloozen fielt, den verrader van Kaap de Goede Hoop’, ook hier navolging zal vinden, en dus een dergelijk ‘allerdroevigst noodlot’ ook voor deze hoofdplaats kan te duchten staan! Wel hielden requestanten zich verzekerd van de Bataafsche trouw en vaderlandsliefde van H.H.E.; maar niettemin veroorloofden zij zich de vrijheid, ‘schoon ten overvloede’, H.H.E. ernstig te ver-

zoeken en aan te manen, hoogstderzelver nauwkeurige attentie te vestigen op al hetgeen dienstig kan zijn om dit ons Batavia, zoo belangrijk om de rijkdommen der Compagnie als om die zijner ingezetenen, aan den muil van een roofzuchtigen vijand te ontwringen en in zekerheid te stellen!

Moeielijk kon in duidelijker woorden blijk worden gegeven van het wantrouwen, waarmede de gemeente de houding van Commissarissen Generaal op het stuk der defensie van Batavia gadesloeg; maar hetzij de Hooge Commissie zelf het besef had van hare tekortkomingen, hetzij door hen van den nood een deugd werd gemaakt, niets gelijkt minder naar eene terechtwijzing van haar kant of naar gekrenkte gevoeligheid harerzijds dan de wijze waarop het eerlang hoogst ‘seditieus’ geachte request van Batavia's burgerij aanvankelijk door haar in behandeling werd genomen.

Toch was het Hooge College geenszins onbekend gebleven met hetgeen er broeide. Nederburgh althans wist er blijkbaar alles van toen hij in den voormiddag van Zaterdag 5 December met zijne drie ambtgenooten bijeen was ‘ter continueering van het ordinair besogne’, en het medelid Alting onmiddellijk na resumtie van ‘de gemeene en secreete resolutien’ van eenige vorige bijeenkomsten, de vergadering informeerde, dat zich een vijftal Compagnies dienaren en ingezetenen van Batavia hadden doen aandienen met verzoek om ten gehoore bij Heeren Commissarissen Generaal te worden toegelaten. Dadelijk kon Nederburgh mededeelen, dat hun komst ten oogmerk had het overhandigen van een adres ‘uit den naam van een aantal personen, met differente verzoeken’, en nadat bij onderling goedvinden besloten was, ‘om te vernemen wat de verzoekers zouden hebben voor te dragen, en indien zulks bestaan mocht in de overgifte van een adres, hetzelve over te nemen om te worden gelezen’, werden de deuren der vergaderzaal geopend, en verschenen het lid in den Raad van Justitie Mr. J.G. Hartman, de commandeur en opper-equipagemeester W.J. Andriesse, de heemraad A. Tesseire, de onderkoopman C. van Naerssen, en de vice-president van het College van Schepenen J.M. Baljé voor de tafel, waaraan de Hooge Commissie gezeten was. Van langen duur was de ontmoeting echter niet, want nadat het aan de Commissie gerichte request in ontvangst was genomen, werden de binnengetredenen verzocht weder bui-

ten te staan, in afwachting van de op hun verzoek te nemen beschikkingen, en toen zij kort hierop andermaal werden binnengeroepen, mochten zij bij monde van Nederburgh vernemen, dat aan hun eerste verzoek, ‘als volkomen instemmende met de eigen denkwijze der Hooge Vergadering’, gaarne gevolg zou worden gegeven, en de Hooge Regeering mitsdien zou worden aangeschreven om de door requestanten gewenschte ‘openlijke vreugdebedrijven te doen gevolg nemen’, terwijl de vergadering zich voorbehield om hare disposities omtrent den verderen inhoud van hun adres nader aan requestranten te doen verstaan.

Van eenig blijk van verbolgenheid of afkeuring over den gedanen stap was bij die gelegenheid in het minst geen sprake, en dankbaar en voldaan konden de vertegenwoordigers van requestranten dus huiswaarts keeren, weinig vermoedende waarschijnlijk, dat dezelfde vergaderzaal, die zij zoo even hadden verlaten, weldra het tooneel zou worden van een heftigen uitval van Nederburgh tegen sommige leden der Hooge Regeering, en meer in het bijzonder tegen den Raad extraordinair Mom, naar aanleiding van hunne hatelijke insinuaties over het gedrag van Commissarissen-Generaal in en omtrent het stuk der defensie, insinuaties die allernadeeligst hadden teruggewerkt op den geest van het publiek, en waaraan, volgens hem, in de allereerste plaats moest worden toegeschreven, wat men zoo even had moeten ondervinden, ‘dat een aantal dienaren en ingezetenen zich openlijk en plechtig over het stuk der defensie hadden verklaard, op eene wijze die even nadeelig was voor het karakter, als beleedigend voor de probiteit van de leden der Hooge Commissie.’

Nederburgh's wrevel was dus bij voorkeur gericht tegen Mom en de één lijn met hem trekkende leden van den Raad van Indië; maar voor zijne nadrukkelijke instanties om ten hunnen opzichte ‘zoodanige disposities te nemen, waardoor dergelijke handelwijze voor het vervolg efficacieuselijk kon worden geprevenieerd’, vond hij bij zijne medeleden Frijkenius, Alting en Siberg geen steun, en dit werd de aanleiding van een in de eerstvolgende dagen afgespeelde comédievertooning, die hare vermakelijke zijde hebben zou, indien zij het niet tevens tastbaar maakte hoe de groote belangen van land en volk slechts al te zeer werden opgeofferd aan gekrenkte ijdelheid en misplaatste eigenliefde.

De vertooning begon met eene door Nederburgh aan zijne mede-commissarissen, en eene aan de Hooge Regeering gerichte schriftelijke kennisgeving, onder dagteekening van den 7 December, dat hij tot het besluit was moeten komen om zich aan de verdere directie der zaken te onttrekken, overtuigd van in zijne bediening van Commissaris-Generaal niet meer met vrucht te kunnen werkzaam zijn, terwijl hij tegelijkertijd wel expresselijk en op het plechtigst protesteerde tegen de handelingen van diegenen, welke hem tegen zijn dank tot dat besluit gedwongen hadden.

Door eene eigenaardige opvatting van zijn ambtgenoot Frijkenius kwam Nederburgh's brief aan zijne mede-commissarissen niet dadelijk bij hen in behandeling; maar de Hooge Regeering vond in het haar geworden schriftuur aanleiding tot het benoemen van een deputatie uit haar midden, die de opdracht ontving op staanden voet den H.E.H. Nederburgh de mondelinge verzekering te gaan aanbieden van het diepe leedwezen, waarmede de Regeering van zijn besluit had kennis genomen, ‘en met nadrukkelijke instantie hetzelve te laten varen, en vooral in de presente kritieke tijden aan de Regeering niet te onttrekken Hoogstdeszelfs wijzen raad, vermogend appui en thans meer dan ooit noodzakelijk geworden ondersteuning.’ Tevens zou die deputatie, om misschien te beter te slagen, hem hebben te proponeeren en plechtig te verzoeken om voortaan in gecombineerde vergaderingen van de Hooge Commissie en de Hooge Regeering gemeenschappelijk te beraadslagen over gewichtige zaken, ‘welke daartoe gedisponeerd zullen worden geoordeeld.’ Maar onverrichter zake keerde de deputatie, bestaande uit de raadsleden Neun en Fetmenger en den eersten secretaris Rose, van hare zending terug. Hoe vereerd ook door den van de Regeering uitgeganen stap, van zijn besluit om zich terug te trekken kon Nederburgh onmogelijk afwijken zoolang de redenen niet zouden zijn uit den weg geruimd, die hem tot het nemen van dat besluit gedwongen hadden, welke redenen, zooals ter vergadering der Hooge Regeering van den 9 December door den Gouverneur Generaal Alting kon worden medegedeeld, gelegen waren ‘in de sustenuen en schrifturen aan de Hooge Tafel sedert eenige dagen gevoerd en ingediend, mitsgaders de daaruit gevloeide publieke aantijging, alsof het stuk der defensie tegen den vijand opzettelijk door

hem zoude zijn verwaarloosd.' Hieromtrent verlangde hij eene pertinente declaratie van de Regeering, waarbij zij alle schrifturen en sustenuen als bedoeld zou desavoueeren, en reeds bevond zich in handen van Alting eene van Nederburgh ontvangen door hem zelven gestelde verklaring van dien aard[1)], waarmede de vergadering zich vereenigde, en waarvan nu, andermaal bij wijze van plechtige deputatie, aan Nederburgh mededeeling zou worden gedaan. Ditmaal slaagde de zending beter, want in de avondvergadering van dienzelfden dag kon gerapporteerd worden, dat Z.H.E. 'met veel aandoening had vernomen, de voortdurende gevoelens der Hooge Regeering ten zijnen opzichte, en uit billijke deferentie voor hare herhaalde en alleszins respectabele instanties met de afgelegde declaratie genoegen zou nemen, en de voorgestelde gecombineerde vergadering, waarvan, gelijk van zelf sprak, het presidium aan hem, als eerste in de Hooge Commissie toekwam, zou bijwonen.'

Zoo werd, voor het oog van de buitenwereld althans, een eind gemaakt aan de onderlinge strubbelingen tusschen de mannen, die aan het hoofd der zaken stonden, en kreeg de instelling van die gecombineerde vergaderingen van de leden der Generale Commissie en der Hooge Regeering haar beslag, waartoe, zooals wij zagen, het initiatief van de Regeering uitging, maar waaraan Nederburgh zelf zonder eenigen twijfel achter de schermen den stoot gaf, door Alting te bewerken tot het voorstellen en doordrijven van een maatregel, die in de gegeven omstandigheden zeker het beste middel was om de oppositie te fnuiken, die zich onder de leden van het Regeeringscollege zoo ondubbelzinnig tegen hem geopenbaard had. Gaandeweg was Alting de gedweeë en volgzame dienaar van Nederburgh geworden, in die mate zelfs dat deze zich niet ontzag om gene met opdrachten lastig te vallen, die allerminst tot de bemoeiingen van den Opperlandvoogd behoorden. Zoo gebeurde het in den loop van hetzelfde jaar 1795, dat Neder-

1) Die declaratie, waarvan het eigenhandig door Nelerburgh geschreven concept nog aanwezig is, luidde als volgt: 'dat de Hooge Regeering nimmer heeft aangemerkt, alsof de directie van Heeren C.C.G.G. omtrent het stuk der defensie gehouden, eenige gegronde aanleiding zoude hebben gegeven tot de uytgestrooyde gerugten alsof hetzelve zoude zijn verwaarloosd, en dat zij mitsdien desavoueerd alle schrifturen en sustenuen die daartoe aanleyding mogten gegeven hebben, in vertrouwen dat de heer N. met dit gedeclareerde sal genoegen nemen en zig alsnu onbezwaard vinden om de Vergadering met zijne tegenwoordigheid te vereeren.'

burgh, ontstemd door de baldadigheid waarmede een wachthebbend helmbardier de casuaris van Laanhof[1)], 'waar ik', zooals Nederburgh schreef, 'zooveel gastvrijheid geniet', zonder noodzakelijkheid met zijn sabel eenige hakken had toegebracht, - dien onverlaat aan Alting opzond 'ter correctie', blijkens een toevallig bewaard gebleven eigenhandig biljet, in antwoord waarop Z.H.E. Alting, erkennende dat 'de brutaliteit van den helmbardier impardonabel was', aan Z.H.E. Nederburgh mededeelde, dat hij den delinquent in arrest had laten brengen, met verzoek om nader te mogen onderricht worden of naar het oordeel van Z.H.E. hiermede al dan niet zou kunnen worden volstaan.

Het was dan ook iets ongehoords dat Alting, door Nederburgh zelf in zijne brieven aan het Opperbestuur gequalificeerd als een 'schroomvallig grijsaard' en iemand van 'een zwakken geest', het had durven bestaan om zich bij Frijkenius aan te sluiten toen Nederburgh met het voorstel voor den dag kwam om krachtig te keer te gaan tegen het raadslid Mom en zijne geestverwanten; maar Alting's meer zelfstandig optreden was niet van langen duur, en spoedig bleek hij weer volkomen een te zijn met Nederburgh in alles wat deze meende te moeten ondernemen om den kop in te drukken aan een beweging, die voornamelijk in wantrouwen jegens zijn persoon haren oorsprong vond.

Maar ook andere beweegredenen - wij vernamen het reeds - gaven bij die beweging den doorslag. Het Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, de tooverwoorden die geheel het Vaderland dol maakten, vond hier luide weerklank onder de lageren in rang van de dienaren der Compagnie, onder de dusgenaamde Pennisten, die ten deele in het Kasteel, ten deele in het daartoe aangewezen gesticht, dat in de nabijheid van het tegenwoordige Chineesche kamp aan den weg langs Molenvliet moet gestaan hebben, waren gehuisvest, en een gedisciplineerd corps vormden van ruim 370 man, verdeeld in twee compagnieën, die in hunne scharlakenroode en blauwe met goud afgezette uniformen eene niet onsierlijke vertooning maakten, zij het ook dat, volgens de verklaring van hunnen toenmaligen exerceermeester Von Wurmb, den mede-op-

1) Het nabij de buurt Tanabang gelegen buitenverblijf van Wiegerman.

richter van het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, hunne geoefendheid in den wapenhandel wel wat te wenschen overliet[1)]. Krachtens de bestaande bepalingen vereenigde het meerendeel der Pennisten zich dagelijks aan ‘de gemeene tafel’ van het gesticht, en ook daar werd over de gebeurtenissen van den dag uit den aard der zaak druk geredekaveld. Vooral de afkondiging van ‘het plakkaat van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’ op den eersten der maand gaf aanleiding tot levendige gedachtenwisselingen onder heeren Pennisten, sommigen het betwijfelende - zooals de later afgelegde en voor ons bewaard gebleven verklaringen het leeren - of hier ‘wel iets dergelijks zoude kunnen existeeren’; maar anderen zeer stellig van meening, dat dit ‘een gedecideerd en afgedaan punt’ kon geacht worden. Thans was volgens dezen dan ook het oogenblik daar om de handen in één te slaan ter verkrijging en genieting van de aan elken mensch zoo onbetwistbare rechten van vrijheid en gelijkheid, in het onwaardeerbaar bezit waarvan de vriendenbroeders in het Vaderland zich dank zij de gelukkig volbrachte staatsomwenteling reeds mochten verheugen. Tot nu toe, zoo heette het, smoorde elk een deze zucht in zijnen boezem onder den druk van het dagelijks toenemend despotisch juk; maar sedert het ter oore van heeren Pennisten was gekomen, dat vele aanzienlijke lieden van deze hoofdplaats hunne bezwaren over den stand van zaken schriftelijk onder de oogen van de Hooge Overheid gebracht hadden, meenden ook zij niet langer met de betuiging van hunne instemming te mogen dralen, en gevoelig over het voorbijgaan van hunne personen bij het ter teekening aanbieden van het adres, met den inhoud waarvan zij voor het overige volkomen instemden, werden drie uit hun midden in commissie benoemd om dienaangaande in de eerste plaats nadere inlichtingen te winnen bij een der voornaamste aanleggers van het petitionnement, den commandeur en opperequipagemeester Willem Jakob Andriesse.

Van hem vernam men, dat, met het oog op de gewichtige tijdsomstandigheden, de indiening van het adres geen langer uitstel gedoogd had, en men het stuk dierhalve niet langer ter onderteekening had kunnen doen circuleeren; dat dit echter ‘door eene nadere confirmatie van het adres’, waarop inmid-

1) *Briefe des Hernn von Wurmb und des Hernn Baron von Wollzogen auf ihren Reisen nach Afrika und Ostindien;* Gotha, 1794; s. 244.

dels, wat twee der daarin voorkomende punten betreft, reeds een gunstige beschikking van den kant der Regeering genomen was, ‘zou te redresseeren zijn’, en hij hierover dadelijk met zijn mede-onderteekenaren in overleg zou treden.

Dit onderhoud met den commandeur Andriesse had plaats ter zijnen huize in den voormiddag van Zondag 6 December, bij welke gelegenheid aan de drie in commissie gestelde Pennisten, zooals zij later beweerden, het vooruitzicht werd geopperd, dat ook eenigen uit hun midden ‘tot het defensiewezen zouden worden toegelaten’, terwijl hun tevens mededeeling werd gedaan van een ontworpen plan tot oprichting van een burger-societeit, ‘waarin iedereen de vrije entrée zou hebben,’ en men in de gelegenheid wezen zou ‘om een ieder zijn gevoelen beter te leeren kennen.’

In het gesticht teruggekeerd gaven de drie afgevaardigden, de assistenten Borchers, Van der Leede en de Graaff, rekenschap van hunne zending, waarna op voorstel van een der overige Pennisten een acte van verbintenis werd geteekend, ‘waarbij een ieder zich vrijwillig verbond zich voor het algemeen welzijn op te offeren, en alle pogingen, die met de nieuwe constitutie strijdig zijn, en die welke trotsche heerschzucht of verraad zoude mogen ontwerpen met kracht en geweld tegen te gaan, en desnoods met de wapenen in de vuist te bestrijden.’

Intusschen werd het Dinsdag vóór men omtrent het door den commandeur Andriesse ter sprake gebrachte adres van adhaesie iets verder vernam. Met het doel om nader hierover te beraadslagen, begaven de voornoemde Pennisten zich ditmaal, ingevolge een daartoe ontvangen uitnoodiging, naar de woning van den mede-adressant Mr. J.G. Hartman, ordinair lid in den Raad van Justitie des Kasteels, die hun te kennen gaf, dat, ‘om het vorige erreur te remedieeren’ een nader adres van confirmatie bij den postmeester Ravensberg ter teekening lag, bereids voorzien van de handteekeningen van anderen, die men in der haast was voorbijgegaan, en met dit stuk in handen keerde de commissie terug in het gesticht, waar het met onverdeelden bijval ontvangen en op staanden voet door de metgezellen geteekend werd.

Hoe dit alles kon plaats grijpen in een onder dagelijksch toezicht der overheid staande inrichting, zonder dat die overheid er de lucht van kreeg, zou zeker raadselachtig zijn, indien

het ons niet bekend ware uit het verhandelde ter secreete vergadering van de Hooge Regeering van Woensdag 9 December. Onmiddellijk na de opening dier zitting rapporteerde de Raad extra-ordinair Neun, ‘als mede-directeur van het gesticht der Pennisten en met het dagelijksch toezicht op hetzelve gechargeerd,’ dat hij, in ‘geen drie dagen rapport van den binnenregent van dat instituut Ter Schegget gekregen hebbende,’ het noodig had geoordeeld zich derwaarts te begeven, en aldaar, bij indispositie van dien regent, van den hofmeester had vernomen, dat hem door de Pennisten onder zware bedreigingen verboden was buiten het gesticht te gaan, en zij van de omstandigheden gebruik hadden gemaakt tot het houden van ‘sectieuse vergaderingen’, en het aangaan van ‘onderlinge verbintenissen’, ‘die relatie zouden hebben tot een opstand en zeer oproerige oogmerken.’ Dit alles beschouwde Zijn Edelheid van zoo ernstigen aard, dat hij de onmiddellijke inhechtenisneming ‘van de opgegeven principale personen in die zaak, met name George Van der Leede, Cornelis de Graaff, Johannes Borchers en Hermanus Conink Westenberg’ meende te moeten aanraden, een voorstel waarmede de vergadering, wenschende ‘den voorschreven toeleg in de geboorte te smoren,’ zich eenparig vereenigde, en dat de onmiddellijke in militair arrest-stelling van die vier jengdige ambtenaren ten gevolge had.

Maar Nederburgh was met dezen maatregel volstrekt niet voldaan, toen over het voorgevallene rapport werd uitgebracht in de op Donderdag 10 December gehouden eerste zitting van de gecombineerde Vergadering, waarheen de beide uit Nederland gezonden Commissarissen zich in groote staatsie begeven hadden, en waarin zij met niet minder staatsie, voorafgegaan door een deputatie uit de leden van de Hooge Regeering, werden binnengeleid. Sterk door de meerderheid waarover hij in de vergadering wist te kunnen beschikken, en door de contraadressen van adhaesie en getrouwheid aan de gestelde machten, die hij had weten uit te lokken, en die kort na de opening der zitting door den opper-koopman W.J. Cranssen en den koopman P. Engelhard uit naam van tal van burgerlijke ambtenaren en andere ingezetenen, en door den luitenant-kolonel George Hendrik Schäffer, den luitenant-kolonel Simon de Sandel Roy, den majoor der artillerie Cornelis Josi en den kapitein der dragonderlijfwacht Johannes Wesselman uit naam van alle de in het garnizoen dienst doende officieren in handen van den

voorzitter werden overgegeven[1)], vond Nederburgh de gelegenheid te schoon om de beide mannen, die zich door hunne aanrakingen met de reeds in hechtenis genomen Pennisten in zijn oog zwaar gecompromitteerd hadden, en waarvan het thans met zekerheid bekend was, dat zij de eigenlijke aanleggers en bevorderaars van de adresbeweging van Zondag te voren geweest waren, nog langer ongemoeid te laten. Volgens hem was het eene uitgemaakte zaak, dat de commandeur Andriesse zich had schuldig gemaakt ‘aan oproerige gesprekken, strekkende om de ingezetenen, speciaal de assistenten van het pennisten-gesticht op te ruien tegen hunne wettige overheid en aan te sporen tot daden strijdig met de aan aan dezelve verschuldigde gehoorzaamheid en trouw.’ Omtrent Mr. Hartman heette het, ‘dat hij zijn plicht verre is te buiten getreden door de assistenten in het gesticht der pennisten huisvestende te assisteeren om een schriftuur te teekenen welks inhoud, op het voordeeligst genomen, geenszins compatibel was met het respect, de achting en gehoorzaamheid door hen, als lieden, die hun bestaan alleen aan de Compagnie en de weldadigheid van anderen ontleenden, aan hunne superieuren verschuldigd.’ En aan beiden werd gelijkelijk verweten, dat hun gedrag ‘eene zeer ernstige en gegronde bedenking moet doen ontstaan, dat bij sommige kwalijkgezinden, - die hunne voornemens, met den schijn van vrijheid en gelijkheid te willen voorstaan, zoeken te bedekken, - oogmerken plaats hebben, die ten uiterste verderfelijk zijn voor de publieke rust, en niets dan bijzondere einden tot doelwit hebben.’ Altemaal redenen ‘om den voortgang dezer oproerige bewegingen dadelijk te stuiten door prompte en efficacieuse maatregelen,’ waarvan als een van de meest urgente de onverwijlde inhechtenisneming van de beide raddraaiers Andriesse en Hartman in aanmerking behoorde te komen. Zooals vooruit te voorzien was hechtte de vergadering - waaraan ‘wegens indispositie’ geen deel werd genomen door het Raadslid Mom - aan dit voorstel hare goedkeuring; doch niet zonder protest. De leden Frijkenius en Van Riemsdijk toch waren van oordeel, dat in elk geval de delinquenten in de gelegenheid behoorden te worden gesteld om zich voor de vergadering op de hun ten laste gelegde feiten te verantwoorden, alvorens op de voorgestelde wijze

1) Zie de bijlagen A, B en C.

tegen hen te werk te gaan; maar het mocht hun niet gelukken hunne zeker volkomen juiste zienswijze bij hunne medeleden ingang te doen vinden. Het was nu eenmaal Nederburghs verlangen, dat Andriesse en Hartman voor hunne oneerbiedige handelingen zouden boeten, en nog dienzelfden namiddag zaten beiden in civiel arrest, de een ten huize van den majoor Josi in het Kasteel en de ander ten huize den overste de Sandel Roy, waar zij zouden verblijven, totdat de waterfiscaal Mr. Willem Popkens, ‘als prointerim, mits de indispositie van den advocaat fiscaal Mr. Paul Mounier in diens plaats fungeerende’, zijn ambt en plicht ter hunnen opzichte zou hebben betracht. Alleen werd den volgenden dag, naar aanleiding van een door zijne hoogst zwangere vrouw ingediend request, aan den commandeur Andriesse toegestaan ‘om het hem geordonneerde arrest te mogen houden in zijne woning,’ - eene beschikking, waartegen echter door Nederburgh met nadruk geprotesteerd werd.

Zoo was het Nederburgh dus gelukt om onder de leus van het gezag hoog te houden twee van zijne persoonlijke vijanden en tegenstanders onschadelijk te maken, en zoodoende tevens voor goed den kop in te drukken aan een beweging, die hem aanvankelijk zelf blijkbaar een oogenblik in het nauw had gebracht. Maar meteen wilde hij aan de nieuw opgetreden bewindslieden in patria toonen, dat hij daarom nog geenszins een tegenstander was van de daar ingevoerde nieuwe orde van zaken, en hiertoe bood zich nog in diezelfde eerste zitting der Gecombineerde Vergadering eene gelegenheid aan, die, indien Nederburgh zelf er werkelijk niet de hand in gehad heeft, hem in alle opzichten wonderwel moet zijn te stade gekomen.

Staande de zitting namelijk deden zich aanmelden en werden ter vergadering binnengelaten eenige vreemdelingen, zoo Franschen, als Deenen en Amerikanen, ‘zeggende vernomen te hebben, dat dien morgen eene totale revolutie had plaats gegrepen,’ en zij nu als goede patriotten huiverig waren van te zullen blootstaan aan de ‘insulten’ van de andersgezinde burgers, ja gevaar te loopen van zich de driekleurige cocardes van den hoed te zien rukken, en mitsdien verzoekende vrijgeleide voor hunne personen; ‘waarop,’ dus luidt het woordelijk in het door alle presente leden geteekende procesverbaal der zitting, ‘waarop gemelde personen bij monde van den heer President omtrent hunne verkeerde onderstelling zijn gedesabuseerd;

met verzekering zoowel van de achting van deze vergadering voor alle brave patriotten van alle natiën zonder onderscheid, als van hare volkomen bereidwilligheid en ernstig voornemen om dezelve tegen alle molesten en insultes krachtdadig te beschermen en te doen beschermen.'

Hetzij 't hier een vooraf beraamd overleg, of eene spontane uiting van werkelijk bestaande vreesachtigheid gold, de gemeente wist nu, dat het geenszins in de bedoeling der overheid lag, om zich van haar kant te verzetten tegen de nieuwe orde van zaken, die met het zegevieren van de patriotten in Nederland haar beslag had gekregen, en ten einde dienaangaande ook tegenover Bewindhebbers in Nederland alle onzekerheid weg te nemen werd bij publicatie van Commissarissen Generaal, Gouverneur Generaal, en Raden van Indië van den 11 December ter kennis der gemeente gebracht, dat zij 'de nieuwe orde van zaken in de Republiek in den aanvang des jaars uitgevoerd in al deszelfs deelen volkomen zouden eerbiedigen' en hetzelfde ook van een elk en een iegelijk verwachtten, onder opmerking evenwel, dat zij, bij ontstentenis van stellige bevelen of aanschrijvingen dienaangaande, zich volgens eed en plicht verbonden rekenden, 'de tegenwoordige ordre van regeering en van bestuur alhier, als door den Souverein of wel op Hoogstdeszelfs expresse autorisatie vastgesteld, te handhaven, en door alle middelen te doen handhaven, tot dat daaromtrent nadere bevelen van de wettige overheden zouden mogen worden ontvangen.'

Dit nam evenwel niet weg, dat bij eene tweede publicatie van dienzelfden dag de gemeente onderricht werd van de gezindheid der Regeering om 'ten blijke van verknochtheid aan de nieuwe orde van zaken, alle uiterlijke teekenen van distinctie alhier plaats hebbende, zooveel en zooverre af te schaffen, als zulks met het algemeen welzijn maar eenigszins kan worden overeengebracht', ten welken einde was goedgevonden, 'in te trekken en buiten effect te stellen het reglement van pracht en praal van 1754, voor zoo ver de hoofdplaats Batavia betreft, met al de orders en reglementen sedert geëmaneerd en daartoe betrekking hebbende, uitgezonderd alleen het daarbij voorkomende betrekkelijk het artikel van de wagenpacht', die voorloopig althans in stand zou blijven.

Hiermede was dus te gemoet gekomen aan een van de bezwaren van de mannen, die de beweging van 5 December hadden

op touw gezet, en ook in een ander opzicht hadden zij wil van hun werk, want mede bij publicatie van den 11^{den} werd aan de gemeente kond gedaan, dat op Vrijdag den 18 December op plechtige wijze zou worden gepubliceerd en bekend gemaakt het traktaat van vrede, vriendschap en alliantie met Frankrijk op den 16 Mei gesloten en den 4 Juni daaraanvolgende geratificeerd en bekrachtigd, met uitnoodiging aan alle dienaren en ingezetenen zonder onderscheid om, als blijk van oprechte deelneming in die zoo heuglijke gebeurtenis, ‘ten voorschreven dage door zoodanige gewone, en niet bij de wet verboden teekenen van vreugde, als een iegelijk en den zijne daartoe zal verkiezen, publieke demonstraties van blijdschap deswegens te doen.’

Men had dus nog juist acht dagen voor den boeg om alles gereed te maken voor de viering van het feest, waarnaar men zoo hartstochtelijk verlangd had; maar is het gewaagd te onderstellen, dat voor velen de aardigheid er reeds af was onder den indruk van hetgeen was voorgevallen sedert men bij de Regeering er op had aangedrongen om de zegepraal der patriotten door openbare vreugdebedrijven op te luisteren? Twee van hen die zich daarbij op den voorgrond hadden geplaatst, zaten in arrest; aan vier van de mindere Compagnies dienaren, die deel hadden genomen aan de beweging, was hetzelfde lot ten deel gevallen, en geen wonder dat onder deze omstandigheden menig plan in het water viel en onuitgevoerd bleef, waarvan men zich aanvankelijk het meest misschien zal hebben voorgesteld. Maar slechts gissingen kunnen wij dienaangaande ten beste geven. Bevonden zich ouder de per Greyhound uit patria aangebrachte papieren ook de dagbladen, waarin dag voor dag het verhaal te lezen stond van de groote gebeurtenissen, die de Oranjepartij ten onder gebracht, en den triomf der Keezen bevestigd hadden? Was men hier op de hoogte van het schitterende feest dat Amstel's burgerij op den 14 Ventôse van het eerste jaar der herstelde Bataafsche vrijheid, met andere woorden op den 4 Maart 1795, gevierd had ter inwijding van den nieuwen vrijheidsboom op het Plein der revolutie, of den Dam, volgens het vroegere spraakgebruik? Kende men de bij die gelegenheid door het Comité revolutionair uitgegeven volkszangen, die aan den voet van Amstel's vrijheidsboom door ‘maagdenrijen’ en anderen rijen waren aangeheven? Was ook naar hier overgewaaid het hartverheffende koor:

De Fransche natie maakte ons vrij;
Zij wierp de kroon der dwinglandij,
En onze kluisters neder;
Zij bood ons hulpe en onderstand,
En schonk aan 't volk van Nederland
De lieve vrijheid weder!

of de van profetischen blik getuigende strophe:

Juich, burgerij!
De heldenmoed der Franschen
Bevolkt uw beurs, bezielt uw koopvaardij
En stroomt geluk naar Amstel en naar IJ,
In kiel bij kiel, die op de golven dansen!

Bestonden ook hier misschien plannen tot het oprichten van vrijheidsboomen of beschouwde men iets dergelijks reeds dadelijk als te behooren tot de ‘bij de wetten verboden teekenen van vreugde?’ Wij weten omtrent dit alles niets zekers, en zullen er ook wel nooit iets van te weten komen bij gebrek aan bronnen, die voor nasporingen als de hier bedoelde onmisbaar zijn. Het eenige wat omtrent de Bataviasche feestviering van den 18 December 1795 ter onzer kennis kwam, is hetgeen er over staat aangeteekend in het officieele dagregister van het Kasteel, dat namelijk ‘zoo binnen als buiten de stad een ieder zich benaarstigd had volgens zijn vermogen deszelfs woning op het prachtigst te decoreeren en illumineeren’, terwijl van Regeeringswege in den tuin van het College van Heemraden der Bataviasche Ommelanden ‘een zeer aanzienlijke partij’ werd gegeven, waaraan zoowel de H.E.H. Commissarissen Generaal als de leden van de Hooge Regeering, mitsgaders verscheidene gedistingueerde personen met hunne dames deelnamen, en die werd opgeluisterd door een kostelijk en fraai vuurwerk. Onder den maaltijd, die het talrijke gezelschap aan tafel vereenigde, werden achtereenvolgens niet minder dan negentien condities ingesteld, waarbij die op het goed succes van den gesloten vrede met Frankrijk, en die op het goed succes van de nieuwe constitutie zeker met geestdrift zullen zijn toegejuicht. Ook een dronk op aller heil en broederschap bleef niet achterwege, en hiermede eindigde het feest, dat ook geacht kan worden een eind te hebben gemaakt aan een incident in de geschiedenis

van de laatste levensjaren der Compagnie, met de behandeling waarvan ons tevens een blik gegund werd op toestanden en verhoudingen, die als van zelf tot den ondergang van dat vroeger zoo machtige, maar reeds lang ten val neigende lichaam moesten leiden.

Batavia, December 1888.
N.P. VAN DEN BERG.

Bijlaag A.

Verknocht aan de welvaart van de Maatschappij en de belangens van degenen, aan wie het Hoog Bestuur derzelve is aanbevolen, - overtuigd van het dreigend gevaar waarin zich die zelfde Maatschappij en hare Committenten thans bevinden - overtuigd! dat uw HoogEdelheden na de critique omstandigheden, waar in zich deze colonie ziet ingewikkeld, steeds de beste pogingen hebben aangewend, zijn de teekenaren te rade geworden, om ter voorkoming des mogelijk van verdere onheilen, zoo wel van buitenlandsche vijanden, als binnenlandsche onlusten, hunne personen op de plechtigste wijze aan te bieden, ten welke einde Uw HoogEdelheden over hun in allen gevalle, en ten allen tijde gelieven te disponeeren, om daar door zo veel naar hun vermogen het aannaderend gevaar manmoedig helpen aftekeren, en hoog gemelde personen in deszelfs zwaarwichtige verrichtingen tegens alle hindernisse te beschermen.

Zij bevelen Uw HoogEdelheden dierbare perzonen in Godes bescherming en hebbe de Eer zich met verschuldigde Hoogachting te onderschrijven

Hoog Edele Groot Achtbare en WelEdele Gestrenge Heeren!

Uw HoogEdelheden Trouwschuldige Dienaren: W.J. Cranssen, J. Hartmann, G.W. Wiese, E.J. Smit, C. Jonas, G.W.C. v. Motman, J.T. Reijnst, W.D. Pielat, P. Engelhard, Gerrit Doorman, H.A. Nederburgh, C.J. Balmain, F.A.W.C. von Polnitz, Connet, J. Rubenkoning, H.E. Wiltemaer, P. Walbeeck, W.A. Senn van Basel, J.J. Keijser, J.H. Vick, J. v. Heemskerck, Jacobsen, Gt. Minne, Joh. van de Velde, R. Foodt, H. Ketelaar, van gantscher harte, J. Staalhoff, A.M. Schelkes, J.Brongers, P.J. Du Bois, P. Tency, A.A.G. Wiegerman, v. Halem, S. Eekhout, J.A. Ham, H.J. van Cattenburch, E.J. Lewe, J.W. Burghgraef, W.A. Velingius, D.S. Smit, Joh. Ad. Jugler, G. Kool, W.B.J. Garriyon, Ekenholm, P.F. Overbeek, Dions. van Royum, Ja. van Iperen, Dockers, Med. Doct., J.C. Boswel, F.W. Houtman, M.H. Munnik, A.L. Ras, D.

Ogelwicht, J.J. Nederburgh, P.P. du Puy, J.J. Vogelaar, J. Welters, A.A.B. Keller, J.O. Caulier, P.H. Kimhardt, T. v. Hellen, J.H. Hillegert, J.H. Stokman, P. Vieris, P.J. La Marche, J.P. Bareslorsky, J.S. Toxes, P.H. Tiek, Wm. Brinkman, J.P. De Witt, J.C. Veedisch, J. van Alten, P. v. Duijne, J. Pluijs.

Bijlaag B.

Wij ondergeteekende officieren beloven en verbinden ons hiermede op het allerplegtigst, dat wij als Mannen van Eer, niet alleen het Land zullen helpen defendeeren tegens den algemeenen vijand, maar dat wij daarenboven onze wettige overigheid tot de laatste droppel bloed onzes levens gehouw en getrouw zullen blijven, mitsgaders dezelven in deze critique tijden, na ons uiterste vermogen zullen handhaven in hun wettig gezag tegens alle en een iegenlijk die zig zoude mogen onderstaan daar op inbreuk te maken of zich aan te matigen onwettige pretenties, voorts dat wij Hun Hoog Edelheden het zelfde respect zullen blijven toedragen en dezelfde eerbewijzingen doen als voor heen, ten ware Hoogstdezelven mogten goedvinden daarvan speciaal afstand te doen, of hier omtrent andere ordres te geven; mitsgaders dat wij ons nimmer zullen inlaten of laten overhalen tot het teekenen van adressen of papieren, die wij beschouwen alleen ten oogmerke te hebben het verstoren van het algemeene rust en geenzints het bevorderen der goede zaak, wijl wij volstrekt ons vertrouwen stellen in de wijze schikkingen onzer Hoge overigheid.

Dit bovenstaande verklaren wij ten overvloede, wijl wij overtuigd zijn, tot dit alles volgens Eed en pligt verbonden te wezen, doende wij dit declaratoir gevolglijk eenig om voor de Hooge Regeering en het publiek volkomen te manifesteeren onzer gevoelens en op dat geen de minste twijfel overblijft of daar aan verkeerde interpretatie gegeven worde. En hebben onze commandeerende officier den Luitenant Colonel Schäffer verzogt dit declaratoir uit onzer aller naam bij de Hoge Regeering over te brengen.

Batavia, den 9^{en} December 1795.

G.H. Schäffer, de Sandol Roij, C.F. Schleiff, L. Rehmann, J. Nagel, W. Amelong, Wm. Berg, G.v.d. Voord, P. van der Zeegel, B.M. Trosien, Von Liebenstein, A. Blus, Mattheijs, M.J.v. Schenck van Nijdeggen, J.H. Schmid, J.D. Beck, J.M. Runfurt, J.C. Scheffer, A. v.d. Stiggel, J.D. Burikhalder, F. Kr. Sils, vaandrig, F.J. Engelhard, B. Muller, Ju.

Jacobsz, A. Bartels, A.J. Jans, C.L. Sperber, F. During, J. Schmidt, Joh. Haan, C.W. Thalman, J.H. Schenck, Laurens Gôthe, G.H. v. Sluis, L.M.W. Moser, vaandrig, A. v. Dunin, J. Seiler, vend., C.N. Pröll, J.F. Mains, Von Winkelman, J.F. Ebenhard, W.H. Oltmann, C. Valdiek, F. Roode, P. v. Rhijn, Major en Comm., Von Ostheim, Capt., C.v. Franquemont, Capt. Luit., Charles Lient, Lochner, luit., Schmidgal, luit. H. Rulach, luit., G.B. Seeman, vaand., C. Spanner, vaand., Johannes Kraus, vaand., Lambrtus Wolther, vaand., Anton Nowack, vaand., J.F. Fribolin, J. Wesselman, G.H. v. Gutzlaff, W.G. Gerlach, A.J. Papo, Frederik Faulbaber, Kieverlijn, De Malcomes, F.A.W.C. von Pollnitz, Friedthal, Stam.

Bijlaag C.

Den ondergeteekende Majoor, en gezamentlijke officieren der Artillery, hesiteeren geen ogenblik te geloven, dat de Hoge Regeerders dezer Landen, zoodanig vertrouwen in hunne Personen stellen, dat zij zich zullen gedragen ingevolge Eed en Pligt, om dit Land tot den laatsten ogenblik hunnes levens tegens den vijand te verdedigen, en beloven ook plegtig, als officieren van Eer, alles aan te wenden tot maintien der goede orde en rust, in deeze gewesten, en declareeren hier meede nogmaals te blijve persisteeren bij den Eed aan den lande gedaan, het welk wij ten teken van onze verknogtheid aan de bevelen van Uw HoogEdelheden met onze gewone handteekening bekrachtigen.

Batavia, den 10 December 1795.

Corn^{s}, Josi, L.A. Dormanceij, J.J. Gressing, Ant. Pigeon, H. de Groot, Joh. Julius, Bohl, Jacob Godvried Heinse, J. Georg. Graaff, A. Nerrebeugh, J. Oderwald, J.A.A. van Hoffman.

Guy de Maupassant.

Sinds Emile Zola met zijn hevig-dogmatisch boek over den experimentalen roman, den weg aangaf dien de nieuwere schrijvers zouden te volgen hebben, wilden zij niet voor onnoozele oude-wijven gehouden worden, is het onder vele tegenstanders van zijne methode gewoonte geworden, al wat hun niet aanstond van het moderne romanartisten-geslacht: van Huysmans, van Hennique, van de Maupassant, van Lemonnier, van Céard en vele anderen, in een kastje te leggen met het opschrift: *Naturalistische school*. In zoover hebben die heeren het aan het rechte eind dat al de genoemde auteurs zich aan de natuur plegen of begeeren te houden, dus een grooten haat aan de zoogenaamde salonkunst hebben gezworen. Maar eene ‘naturalistische school’ beteekent in hun mond een club van menschen, jongemenschen, verdorven en niet-verdorven, die ja en amen zeggen op de leerstellingen van Zola's aangehaald boek; en zulk eene school bestaat niet en heeft nooit bestaan.

Het is hier de plaats niet, een onderzoek in te stellen naar de verschillen in grondbegrippen die tusschen al de genoemde jongere auteurs en Zola heerschen; alleen zal ik trachten weer te geven wat mij Guy de Maupassant als een onafhankelijk, origineel schrijver doet beschouwen. Gelijk men weet is Gustave Flaubert de man geweest, die het meest tot de literaire opvoeding van de Maupassant heeft bijgedragen; en zooals eveneens bekend is, behoort Guy de Maupassant tot de vijf artisten die met Zola *Les Soirées de Médan* hebben samengesteld, uit welke omstandigheden al heel spoedig de gevolgtrekking is gemaakt dat hij een leerling en aanhanger van beide, Flaubert en Zola, kan geacht worden.

Nu heeft Guy de Maupassant een aantal eigenaardigheden, saillante, in 't oog springende eigenaardigheden, die zijn zoogenaamde meesters in 't geheel niet bezitten, en moet de overeenkomst tusschen hen en hem met een *loupe* gezocht worden. In de eerste plaats is hij een *conteur*, een schrijver van verhaaltjes, amusante en aandoenlijke, maar die allen hoofdzakelijk geschreven zijn om het avontuur dat zij behandelen. Vervolgens heeft hij soms eene hebbelijkheid om bespiegelingen te houden over de personen en toestanden, die in deze zijn contes voorkomen. Ten derde lucht hij zeer vaak een geest of geestigheid die specifiek Fransch moet heeten, maar die wezenlijk soms ontzettend alledaagsch is. Verwant aan deze geestigheid is ten vierde zijn bijzondere gaaf of qualiteit van comische enormiteiten en obscoeniteiten te bedenken of na te vertellen. Ten vijfde is hij sinds *Une vie* begonnen nu en dan werken te geven, waarin de psychologische analyse uitvoerig wordt toegepast, en waarbij de uiterlijke voorstelling der figuren en dingen minder uitsluitend dan vroeger wordt nagestreefd.

Nòch Zola, nòch Flaubert zijn in al deze eigenschappen te herkennen. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat de Maupassant van hen niets heeft geleerd. Men behoeft zijn studie over ‘den roman’ (vóór *Pierre et Jean*) maar te lezen om te zien hoe hij van den eerste - al is het in eenvoudiger, minder wetenschappelijke termen, - tot zekere hoogte aanneemt de theorie van den experimenteelen roman, van den ander het streven naar volzinnen ‘pleines de sonorités et de rythmes savants’ huldigt. Ik wilde maar zeggen dat Guy de Maupassant's manier van karakteranalyse toch hemelsbreed verschilt van die van Zola; dat zijn stijl, zijn volzinnen het geluid van Flaubert ten eenemale missen; en dat hij dus een persoonlijkheid is op zichzelf, waarbij van scholen of schoolmeesters geen sprake kan zijn.

I.

De hoofdoorzaak waarom Guy de Maupassant zooveel vertellingen heeft geschreven, zooveel korte vertellingen, is gelegen in zijn wil om te treffen door de toestanden die hij laat zien. Het zal hem niet overkomen, iets te gaan schrijven dat geen inhoud heeft, - de stemming van iemand die uitgaat op een mooien Zondagmorgen en weer thuiskomt, bijvoorbeeld. Er

moet iets gebeuren, een grap of een ongeluk, zal hij het de moeite waard achten daarvan een compte-rendu te geven. Ja, zeer zeker, een compte-rendu, want dikwijls zijn die vertellingen niet anders dan uitmuntend gestelde sobere verslagen van iemand niet voor de pers werkt, aan een rechtbank bijvorbeeld. Hij voegt er menschkundige opmerkingen aan toe, evenals zoo iemand. Zijn verhalen of verslagen zijn gemakkelijk over te vertellen, ja zelfs aanschouwelijk te maken. In den regel toch zitten een paar vrienden in 't begin aan een knappend vuur te praten over hun jeugd, en dan gaat een van hen een ‘geschiedenisje’ vertellen. Dat kan men gevoegelijk nadoen.

Er is veel gesproken over den eenvoud dezer ‘contes’. Men heeft gezegd, dat men tot Boccaccio en Rabelais moest opklimmen om dien eenvoud terug te vinden. Het is de moeite waard, het gewicht dezer uitspraak na te gaan, want indien de schrijfwijze van Guy de Maupassant verdienste heeft, is het alleen door dien eenvoud. Het komt mij voor, dat hij zich minder gekweld heeft over den vorm dan over den inhoud zijner geschriften. In weinige gevallen toch, maakt die vorm indruk. Hij is kort, beknopt, sober, antiek-sober misschien, maar hij is zelden groot, slechts hier en daar liefelijk (b.v. in de schets *Clair de Lune*, voorkomende in den bundel van dien naam, dat een zeer innig-gevoelde impressie geeft), maar nooit modern-gekleurd. En dat eenvoudige, het verheven-eenvoudige van Flauberts *Tentation* heeft hij dan ook slechts sporadisch bereikt.

Ik schijn een paradox te zeggen. Hoe? Guy de Maupassant, die van Flaubert getuigde dat hij een artist was, en tegenover hem stelde Musset, die geen artist was; die zooveel blijk gaf te begrijpen waarom hij dat vond; hij die getuigde dat de woorden een ziel hebben, behalve hun tastbaren zin, hij zou geen groot stylist zijn! Ja, het is iets anders artistiek te gevoelen en zelf artist te zijn.

Laat mij pogen uit de Contes van de Maupassant te verklaren waarom ik zoo over hem denk.

Zijn eerste bundel bevatte verzen; maar ik laat mij niet foppen, want het zijn contes zoogoed als de volgende. In tegenstelling met de gedichten in proza van Turgénjew en Hennequin, zou men deze verzen berijmde verhaaltjes kunnen noemen. Ik zal mij niet bezighouden met *Au bord de l'eau*, het zoogenaamde meesterstuk van het boekje, doch dat alleen

als een verhaal van twee zeer-zinnelijke menschen interesseert. Ik neem een der weinige verzen zonder verhaaltje, de *Nuit de Neige*, althans zoo schijnt het aanvaukelijk. De dichter zegt eenigszins omslachtig dat het winter is, dat hij niets hoort buiten, maar somtijds een droevige klacht van een of anderen hond verneemt, die in een hoek van het bosch huilt.

> Plus de chansons dans l'air, sous nos pieds plus de chaumes.
> L'hiver s'est abattu sur toute floraison.

Ik vraag het ieder: wat zoo'n negatieve waarneming beduidt.

> Des arbres dépouillés dressent à l'horizon
> Leurs squelettes blanchis ainsi que des fantômes.

Het beeld is niet onaardig, maar voor dat ‘dépouillés’ had een beeldender woord moeten staan.

> La lune est large et pâle et semble se hâter.
> On dirait qu'elle a froid dans le grand ciel austère.

Kan men dat humor noemen?

> De son morne regard elle parcourt la terre,
> Et, voyant tout désert, s'empresse à nous quitter.

Ik zal maar eerlijk bekennen, dat die aardigheid mij onaangenaam verrast. De dichter vindt het zelf ook al wèl; hij heeft er nu genoeg van gezegd, en uit, om er een eind aan te maken, een paar wanhoopsstrofen voor of over die vogeltjes, die het zoo koud hebben, in den winternacht. Ik heb niets tegen de idee, maar ik zou het anders gezegd willen hebben dan

> Eux, n'ayant plus l'asile ombragé des berceaux,
> Ne peuvent pas dormir sur leurs pattes gelées.

Het zou mij te vèr leiden, ook uit de amoureuze verzen als *Vénus rustique* en *Au bord de l'eau* aan te toonen, waarom deze alleen indruk maken door het curieuse en voluptueuze van de gebeurtenissen, en waarom ook in deze de stijl, de vorm, geen

eigenlijke *kunst* is. Het aangehaalde voorbeeld bewijst genoeg hoe weinig de schrijver dezer verzen gevoelde wat poëzie is, althans hoe weinig hij vermocht die uit te drukken. De wezenlijke verdienste die in zijn proza-vertellingen ligt, gaat buiten poëzie en stijl om.

Met *Boule de Suif* begon de groote reeks 'contes', die Guy de Maupassant, het verzen maken tot zijn geluk in den steek latend, sinds 1880 aan het publiek heeft geschonken. Ik zal later uiteenzetten waarom al die contes staan beneden de groote psychologische analysen, waarin hij naderhand zijn krachten als schrijver volledig heeft getoond. Thans is het mijn voornemen na te gaan, hoe het met den stijl dier vertellingen gesteld is, d.w.z. in welke mate daarin de aandacht trekken: de wijze van afbeelding der dingen en der personen.

Uit de aangehaalde regels van *Nuit de Neige* is reeds duidelijk geworden hoe Maupassant in het begin de natuur weergaf. In het zoo geprezen verhaal *Boule de Suif* is daarin nog niet veel veranderd. Het volgende is de beschrijving van een sneeuw in een winter-nanacht: 'Un *rideau* de flocons blancs *ininterrompu miroitait* sans cesse *en descendant* vers la terre; il *effaçait* les formes, poudrait les choses d'une mousse de glace; et l'on n'entendait plus dans le grand silence de la ville calme et ensevelie sous l'hiver que ce froissement vague, *innommable* et flottant de la neige qui tombe, plutôt sensation que bruit, entremêlement d'atomes légers qui semblaient emplir l'espace, couvrir le monde.' Op een enkele uitdrukking na, is alles in deze beschrijving zoo doodgewoon, zit zij bovendien zóo vol onjuiste gemeenplaatsen dat een geoefend journalist haar evengoed had kunnen maken. Anders is de volgende passage uit *Sur l'eau*[1] waar iemand 's nachts met zijn bootje midden in een rivier voor anker ligt: 'Le brouillard qui, deux heures auparavant, flottait sur l'eau, s'était peu à peu retiré et ramassé sur les rives. Laissant le fleuve absolument libre, il avait formé sur chaque berge une colline *ininterrompue*, haute de six ou sept mètres, qui brillait sous la lune avec l'éclat superbe des neiges. De sorte qu' *on* ne voyait rien autre chose que cette rivière lamée de feu entre ces deux montagnes blanches; et là-haut sur *ma* tête, s'étalait, pleine et large une grande lune

1) *Le Maison Tellier* blz. 80.

illuminante au milieu d'un ciel bleuâtre et laiteux.' Hoe komt het dat deze beschrijving van een natuurwonder, dat Maupassant 'le plus étonnant spectacle' noemt, ons zoo koud laat, dat wij meenen een courant te lezen die er een verslag van geeft? Dat kan alleen komen door de fatale omstandigheid, dat Maupassant geen pleizier heeft, iets moois te maken van iets, wat naar zijn oordeel al mooi genoeg is uit zichzelf.

Met weinige uitzonderingen kan van al Maupassants natuurbeschrijvingen gezegd worden, dat zij hem volstrekt niet als artistiek waarnemer doen kennen. Wèl vindt hij soms aardige en juiste beelden, maar de geheele manier van zeggen is zoo omslachtig, toont zoo weinig 'passie voor het woord'.... zijn quasieenvoud speelt hem voortdurend parten. Daar is o.m. in *Au Soleil*, een boek over Noord-Afrika, deze plaats: 'Le golfe de Bougie, bleu d'un bleu crémeux et clair cependant, d'une incroyable transparence, s'arrondit sous le ciel d'azur, d'un azur immuable qu'on dirait figé.' Als men dat zinnetje wat nader bekijkt, ziet men geen flauwe poging om die golf van Bougie af te beelden, mooi af te beelden. 'Bleu crémeux et clair cependant', wat houterig is dat! En dan dat 'qu'on dirait', een zinswending die Maupassant herhaaldelijk gebruikt, en die 'incroyable' doorzichtigheid, - zulk een definitie is immers uit den tijd! Bij de beschrijving van den grooten boschbrand in datzelfde boek, waar een enkele maal het geschetter van éclatant en brillant door een mooi beeld wordt afgewisseld als van groote boomen, aan toortsen gelijk, die 'de hauts panaches de feu' zwaaien, onthaalt de Maupassant ons telkens op de altijd frissche mededeeling dat het 'le plus saisissant', of 'le plus merveilleux' spectacle is dat hij ooit gezien heeft. Het is om te gaan geeuwen, vijf minuten lang, armrekkend, achterover in zijn stoel. Zoo is in *Les Soeurs Rondoli* deze zoogenaamde sensatie van iemand die met den trein 's nachts in Italië komt: 'De geur der oranjeboomen werd doordringender; on le respirait avec ivresse, en élargissant les poumons pour le boire profondément. Quelque chose de doux, de délicieux, de divin semblait flotter dans l'air embaumé.'

In een van zijn laatste boeken, *Sur l'eau*, - een teleurstelling van belang voor hem die nu eens wat heerlijks over zee en zon van een artist wil gaan hooren, en een reisbeschrijving vindt, waar van de zee maar zeer weinig gesproken wordt en

waar hij valt over de vertellinkjes, - in dat *Sur l'eau* is gebleken dat de natuurwaarnemer de Maupassant van 1890 nog dezelfde is als die van 1880. De poging is hier en daar sterker, de visie volledíger, maar de uitslag even alledaagsch. Daar leest men van ontelbare tortelduiven, die in boomtoppen koeren, of ronddraaien! van den eenen boom naar den anderen gaan, en ‘semblent échanger des visites d'amour.’ Weinig verder, als hij zeggen wil hoe mooi het avondlicht is om het blad van eene waterlelie, komt er dit uit: ‘Toute la couleur donnée au monde; charmante, *diverse et grisante*, nous apparaît délicieusement finie, admirablement éclatante, infiniment nuancée, autour d'une feuille de nénuphar.’ Dat is salonkunst of ik heb het mis, al vertoont zij nog zooveel moois; haast zou ik zeggen: zij deugt enkel voor een gekleurd plaatje op een bonbondoos.

De weinige zeebeschrijvingen in *Sur l'eau* lijken, indien zij niet even onwaar zijn als het voorafgaande, geschreven door iemand die nu eens zeemannetje is gaan spelen, en inderdaad veel kennis heeft van vaarttermen, maar geen oogenblik onder den indruk komt van de geweldige heerlijkheid rondom hem. ‘La lame se creuse, s'espace et moutonne, et le vent siffle, rageur, par bourrasque, un vent de menace qui crie “prenez garde.”’ Dat quasi-grappige zinnetje vind ik ad aperturam.

Van het parc Monceau te Parijs, in *Fort comme la mort* sprekend, zegt de Maupassant dat het steenen vaatwerk, aldaar in de grasperken opgesteld, evenmin aan den Acropolis herinnert als het elegante parkje zelf aan een woest bosch doet denken. Het vermakelijke dezer mededeeling daarlatend, komt het mij voor dat de natuurschilderingen van de Maupassant in eene soortgelijke verhouding staan tot de natuur zelf.

Aan de uiterlijke waarneming der personen in de ‘Contes’ is ongelijk meer zorg besteed, in het bijzonder aan die der vrouwenfiguren. Maupassant is een ‘beau gars’, een pretmakend Normandiër, wel geen *viveur*, maar toch een ‘homme à femmes.’ Flaubert had er schik in, hem zijn galante avonturen te hooren vertellen, avonturen voor 't overige die in de ‘Contes’ meerendeels zijn terug te vinden, geloof ik. Turgénjew, die hem zeer goed kende, loofde eveneens de vroolijke manier om het leven te bezien, dezen conteur eigen. Nu, van het genus ‘homme à

femmes' zijn er genoeg, het komt er alleen op aan of zoo'n grappemaker artist genoeg is om van zijn avonturen iets heel moois te maken.

Het spreekt van zelf, dat men bij de uiterlijke persoonsbeschrijvingen van de Maupassant alleen kan zeggen: die is geslaagd, of die is niet geslaagd. Het hooge en teedere is hier buiten quaestie. Laat mij weer beginnen met *Boule de Suif*, en daaruit kiezen de figuur der dame, der min of meer dubbelzinnige dame, die er de hoofdrol in speelt Zij is, zegt de schrijver, eene van die welke galant genoemd worden, en beroemd door haar vroeg ontwikkeld embonpoint, waar zij den bijnaam Boule de Suif van heeft. Zij is klein, overal rond, vet als spek (een van die gemeenplaatsen waar Flaubert zoo tegen toornde), zij heeft dikkige vingers, in de geledingen saamgeknepen, gelijkende op rozenkransjes van korte saucijzen; 'avec une peau luisante et tendue, une gorge qui saillait sous sa robe, elle restait cependant appétissante et courue, tant sa fraîcheur faisait plaisir à voir.' Haar gelaat is een roode appel, de knop van een pioenroos die klaar is open te breken; en daarin openen zich van boven (in den appel of in de roos?) twee prachtige zwarte oogen, beschaduwd door groote dikke wenkbrauwen, die er een schaduw in werpen (een schaduw in die zwarte oogen! en dat tweemaal: ombragés, ombre, een hinderlijke herhaling); van onderen, een charmante kleine mond, vochtig om te kussen, gemeubeld met glinsterende en microscopische kleinkindertandjes. Zij is bovendien, zegt men: pleine de qualités inappréciables.

Ik heb reeds in parenthesen aangegeven wat mij in deze wijdloopige vrouwebeschrijving zeer bedenkelijk lijkt, maar ook in haar geheel dunkt zij mij niet heel best geslaagd. De geestigheid van den heer de Maupassant laat zich er niet in haar voordeel zien, en al mag het waar zijn, wat hij ergens in *Sur l'eau* met een weinigje pedanterie zegt, dat de Franschman de eenige op de wereld is die geest heeft, en die dezen geest begrijpen en genieten kan, daarmee heeft nog niet ieder fransch auteur het recht zulke geestigheden te schrijven als in de aangehaalde passages voorkomen. Gaarne wil ik mij incompetent verklaren om die te genieten, maar ik laat mij niet bewegen af te zien van een poging om te begrijpen waartoe zij hier noodig waren. Laat de heer de Maupassant vroolijk zijn en *bonmots* ten beste geven als hij op de boulevards voor een *bock*

zit, maar laat hij ons niet wijsmaken dat het geest is om een ‘femme galante’ zoo af te beelden als hij Boule de Suif deed.

In *La Maison Tellier* worden eenige dames van denzelfden stand als de vorige te zien gegeven, welke afbeeldingen door haar kortheid een beteren indruk maken. In de vermakelijke vergelijkingen, die daarbij evenmin ontbreken, als ‘het haar geleek op uitgekamde hennep’, of ‘het haar was zwartglanzig als ossenmerg’ is althans niets gezochts. Of het duidelijk en waar is, van leelijke tanden te zeggen, dat zij een zwarte tint als van oude bosschen hadden gekregen, moet ik daarentegen betwijfelen. Dat moet weder een parijsche grap zijn die ... geen grap is. In *Les Soeurs Rondoli*, waar de Italiaansche medereizigster der beide dwaze fransche heeren beschreven wordt, schijnt de banaliteit weer in volle kracht met ‘des yeux superbes, d'admirables cheveux noirs’, maar toch wordt van die haren achteraan gezegd, dat zij zóó dicht, stevig en lang waren, ‘qu'ils donnaient rien qu'à les voir la sensation de leur poids sur la tête.’ Dat is tenminste iets natuurlijkwaars, al steekt er weinig oorspronkelijk-Maupassantsch in de opmerking.

Bel-Ami - een boek dat mij het allerminste van de Maupassant schijnt, dat de heer Brunetière geprezen heeft omdat hij daarin een echt naturalisme meende te vinden, maar dat niets is dan een lang verhaal vol van kleine verhaaltjes die uit de faits divers van een courant geknipt lijken; een lang verhaal dat Tout-Paris beschrijft, maar zóó beschrijft dat alleen de burgerij er zich mee vermaken kan, - *Bel-Ami* bevat enkele persoonsbeschrijvingen die zich in haar kortheid niet slecht voordoen. Zóo de dame - alweer eene van het slag Boule de Suif - waarmee Georges Duroy in de *Folies-Bergère* kennismaakt. ‘C'était une grosse brune à la chair blanchie par la pâte, à l'oeil noir, allongé, souligné par le crayon, encadré sous des sourcils énormes et factices ... ses lèvres peintes, rouges comme une plaie, lui donnaient quelque chose de bestial, d'ardent, d'outré (de climax lijkt mij bedenkelijk), mais qui allumait le désir cependant.’ Dat ‘cependant’ is weer kostelijk; men zou zoo zeggen, dat die ‘quelque chose’ de lust des aanschouwers juist, en niet evenwel moest opwekken. Van zeker soort van aanschouwers althans; het komt mij

wat boud voor, hier zoo in het algemeen te spreken.

Veel beter is Mme Walter weergegeven, de vrouw van den rijken joodschen bankier, die het dagblad *la Vie francaise* dirigeert, en als zoo velen, ondanks haar leeftijd, in de strikken van den held, Bel-Ami, valt. ‘Zij hield zich staande met behulp van allerlei voorzorgen, hygiène en verf op de huid. Zij scheen voorzichtig in alles, gematigd en verstandig, eene van die vrouwen wier geest is afgebakend als een fransche tuin. Men dwaalt er zonder verrassing in om, en vindt er toch een zekere bekoorlijkheid aan. Zij had verstand, een fijn, bezadigd verstand dat nooit missen kon, en bij haar de plaats innam van verbeelding, goedheid, toewijding; en haar bedaarde welwillendheid was voor ieder en voor alles dezelfde.’

Al bevat deze laatste aanhaling veel goeds, zij toont toch den schrijver niet als iemand van groote plastische kracht. Zijn personenschildering moet verzameld worden, dat is het eigenaardige dezer contes. Hier en daar een trekje, een veeg, een lijn, waar het in de intrige te pas komt, en aan het slot van het verhaal staat de persoon in quaestie levendig voor ons. Zoo bv. Mevrouw de Marelle in *Bel-Ami*, die telkens te zien gegeven wordt, haar gefriseerde lokjes voor den spiegel in orde brengend, en alleen door dat enkele détail voldoende wordt afgebeeld. In de conceptie der Contes zit het geheim van deze curieuse physieke persoonsbeschrijving; door de conceptie ontstaat zij en ontstaat ook al het goede en origineele waaraan de Contes hun literaire waarde ontleenen.

II

De conceptie, en dan de dingen die uit de conceptie voortkomen: de moreele karakteristieken der personen door de groepeering der feiten en dialogen (een begin der latere moreele analyse); de dingen die er aanleiding toe gaven, als de prikkel om de eigenlievende, zich-harer-deugd-bewuste, bourgeoisie tentoontestellen (van Flaubert geërfd), de tendenz om de Pruisen van den oorlog te ridiculiseeren of verachtelijk te maken, de onbedwingbare normandische lust tot het vertoonen van onsterfelijke neo-middeleeuwsche kluchten, - de conceptie is de kracht, de ziel, het merg van de Contes. De moeite door de Maupassant

aan de conceptie besteed, vergoedt veel, zoo niet alles, van wat de Contes op andere punten tekortkomen.

In conceptie is het meergenoemde *Boule de Suif* een waar uitmuntendheidje. Het bevat al de eigenaardigheden die ik opnoemde; het karakteriseert zéer voortreffelijk de zielsbewegingen der geplaagde vrouw, die met al haar maatschappelijke gebreken toch eene echte patriotsche Française blijkt te zijn; het geeselt den Pruisischen officier, die van de gelegenheid gebruik maakt om op de laagste wijze, wat men vulgair noemt: ‘een gemeene streek’ uit te halen; het geeselt allerhevigst de deugdzame, brave, maar schijnheilige bourgeois, die van eene publieke vrouw walgen, maar zich niet ontzien om te hunnen bate de arme Boule de Suif in de handen des vijands over te leveren, en haar naderhand uittelachen; eindelijk bevat het een allerprachtigste klucht, in het tooneel, waar Boule de Suif haar vivres in de magen der verlegen medereizigers ziet verdwijnen. En dat alleen door conceptie, door zeer gelukkige keus en groepeering van toestanden.

Ik ben, alvorens verder te gaan, hier gedwongen tot eene verklaring. De zeer bijzonder vroolijke natuur van Guy de Maupassant brengt mede dat hij voor zijn verhalen voornamelijk het oog vestigt op zekere, in Frankrijk, en vooral in zijn geboorteland Normandië, aan de orde zijnde onderwerpen, waarin het met de moraliteit een weinig spaansch toegaat. Genoemde vroolijke natuur is tevens de oorzaak, dat hij in het vertellen van zulke geschiedenissen te veel laat doorschemeren, persoonlijk een ‘rigolade’ geen zonde te vinden, en behalve dat dit een gemis aan objectiviteit verraadt, evenals zijne, weliswaar sporadisch voorkomende, lust tot uitweidingen en bespiegelingen, is die omstandigheid de schuld dat men sommige zijner boeken tot het pornographische genre rekent, en hen m.i. terecht uit de huiskamer weert. Al begint men nu op het stuk van ‘zedelijkheid’ in Holland openlijk wat vrijer te denken dan voorheen, het zal nog wel een poosje duren eer men in een dames-tijdschrift aan onze dames de lectuur van de Maupassant's Contes zal aanbevelen, - gelijk dat, o mirakel der mirakelen! voor eenige jaren in een deftig engelsch modejournaal[1] der preutsche ladies werd gedaan.

1) *The Woman's World*, 1888. Met portret en andere schetsen.

Dit intermezzo dient alleen om mijn lezeressen en lezers die de Maupassant niet kennen, bijtijds in te lichten omtrent een, misschien voor hen, delicaat punt in zijn werk. Ik voor mij ben de meening toegedaan, dat een artist alles mag beschrijven, als hij het maar mooi doet, en heb ook alleen tegen de Maupassants voorkeur het reeds genoemde bezwaar, dat hij er zijn eigen sympathiën niet genoeg bij verzwijgt.

Aan Maupassants groote gaaf om het komische te ontdekken, zoodat men zou zeggen: ‘het is hem aangewaaid’ hebben wij een aantal, altijd dwaze, soms tot het groteske en kolossale stijgende, vertellingen te danken. Reeds in *Boule de Suif* is zijn vis comica verbazend. Dan in *La Maison Tellier* de historie van den commis-voyageur met zijn kousenbanden, en de drie gekittelde eenden die hun couen, couen, couen! uitstooten; in *En famille* de doodgewaande oude moeder, die als een bliksemstraal midden in de kamer van haar plezierig-gestemde ervende kinderen valt, omdat het etenstijd is. In *Pierrot* is sprake van een gierige oude vrouw, die geen belasting voor haar hondje wil betalen en het daarom in de put van een mergelgroeve gooit, er tegen opziend, om het eenvoudig van kant te maken. Het beest zou daar natuurlijk doodhongeren, maar zij begint met het een paar dagen brood te voeren. Op een morgen - doch de lezer vergunt mij wel dat dolle tafereel te vertalen.

De vrouw met haar meid gaan brood brengen. ‘Op een morgen hoorden zij, op het punt om den eersten hap te laten vallen, ineens een verschrikkelijk geblaf in de put. Er waren er twee! Men had er een anderen, grooten hond ingegooid!

Rose riep: “Pierrot!” En Pierrot kefte, kefte. Toen begon men het voedsel er in te werpen; maar telkens onderscheidden zij duidelijk een hevige worsteling, vervolgens de klaag-kreten van Pierrot, door zijn metgezel gebeten, die alles opat omdat hij het sterkst was.

Of zij al uitlegden: “'t Is voor jou, Pierrot!” - allerwaarschijnlijkst kreeg Pierrot niets.

Verbluft keken de twee vrouwen elkander aan; en Mevrouw Lefèvre sprak met bittere stem: “Ik kan toch niet alle honden voeren, die ze er ingooien. Wij moeten er mee uitscheiden.”

En verontwaardigd bij de gedachte dat alle honden op haar kosten leefden, ging zij weg, terwijl ze zelfs het overgebleven brood meenam en het al loopende begon op te kauwen.'

Men ziet uit deze aanhaling, voorzoover die in de verhollandsching niet gedeerd is, dat het nu niet zit in de bijzondere schrijfwijze maar alleen in de voorstelling, waardoor de schrijver der Contes de aandacht trekt. Maar hoe dan ook, hij trekt de aandacht. Wat zijn zij allen om tranen te lachen, die kluchten! *A cheval*, waar een pover commies aan het ministerie die een gratificatie heeft gekregen, het er eens van nemen wil en op een mooien Zondag uitgaat, zijn gezin in een landauer en hij op een manege-paard er naast. Hoe hij, bij het thuiskomen, door het den-stal-ruikend beest in galop wordt voortgedragen, zóó dat hij een oude vrouw overrijdt en over den kop van het paard vliegt. En hoe hij dan de oude vrouw, die beweert alles van binnen gebroken te hebben, moet laten verplegen in een gasthuis - van zijn nietig traktement - en hoe die vrouw zich slim onherstelbaar houdt en eindelijk door hem in huis moet genomen worden, omdat anders zijn heele salaris er mee heengaat. En het tragi-komisch verhaal van den kreupelen ezel (*L'Ane*) die, door twee stroopers van een vrouwtje gekocht, daarna gemarteld, en doodgeschoten wordt, alles voor vijf francs, en die dan, nadat zij hem in een boschje aan de rivier hebben weggestopt, door de uitgeslapen deugnieten voor 20 francs wordt overgedaan aan een herbergier, wien zij een sprookje wijsmaken, van een groot dier dat zij hebben geschoten, niet wetend wat het is, een geit of een hert. En *La patronne*, die historie van de hospita, welke geen slechte vrouwen in haar huis wil hebben, maar dit alleen eischt uit vrees van concurrentie met haar zelve; *Souvenir*, met het echtpaar in 't bosch verdwaald, die allergekste man, die eerst zijn hondje kwijt raakt en onophoudelijk 'tiiitiiit!' roept, dan zijn portefeuille met geld verliest en ten slotte zijn vrouw; *La bête à mait' Belhomme*, de boer, die ontzaglijke pijnen lijdt, krieuwelingen van een geheimzinnig dier, dat in zijn hoofd rondkruipt en door den pastoor eindelijk uit zijn oor wordt geklopt, want het dier was - een vloo; *En Wagon*, waar een abbé met twee jongelieden, aan zijn hoede toevertrouwd, een spoorreis doet, in gezelschap van een enkele dame van fatsoenlijk voorkomen (zij waren namelijk bang voor het bijzijn van cocottes),

welke enkele dame echter onderweg gaat bevallen en door den cordaten geestelijke geholpen wordt, terwijl de jongens er met hun rug naar toe staan: dan *Nos Anglais*, de beschrijving van een Franschman, die met een heel gezelschap engelsche fanatieken (onder voorzitterschap van twee geestelijken) in een hotel samentreft en hen elken avond onophoudelijke gezangen hoort uitbalken, hetgeen alleramusantst beschreven wordt, ofschoon het minst genomen zéer onhebbelijk en miserabel van den schrijver is, om de Profeten met M. Prudhomme te vergelijken; eindelijk.... maar indien ik zou voort willen gaan het comische in deze Contes aan te wijzen, kwam er geen eind aan dit artikel.

Laat mij nog op een viertal vertellingen mogen wijzen, waarin het comische grotesk wordt, en die in hun kolossale dwaasheid boven al de vorige uitsteken. Vooreerst *Walter Schnaffs*, waarin de auteur, die den Pruisen der invasie wel een tamelijken haat toedraagt, maar daarom zijn eigen landgenooten niet spaart, de vermakelijke heldendaden van Tartarin volkomen doet verbleeken. Walter Schnaffs is een dik Duitsch huisvader en soldaat, die terecht het land heeft aan den dood op het slagveld, en zoo gelukkig is om, wanneer zijn compagnie, Normandië binnentrekkend, slag levert, zich door een koenen sprong in een begroeiden greppel aan het oog des overwinnenden vijands te onttrekken. Maar als het gevecht gedaan is, bekruipen hem allerlei angsten: hij zou zich wel gevangen willen melden, maar is hier op het platteland met zijn *pickelhaube* vogelvrij, en de eerste de beste boer zou hem gewis afmaken. Wat dan? in den greppel van honger sterven - gaat ook niet. Eindelijk zal hij het dan, na een paar dagen zweetens, maar wagen, en gaat 's avonds behoedzaam het veld in. Weldra komt hij aan een kasteel, nadert langzaam.... de ramen beneden zijn verlicht, hij kijkt er door en ziet acht knechts en meiden aan een rijken disch zitten. Daar bemerkt hem een der dienstmeiden, en ineens slaan zij allen op de vlucht; - de vijand valt het kasteel aan! Walter Schnaffs vindt het uitmuntend, klimt naar binnen en zet zich aan 't eten, aan 't éten! en aan 't drinken, aan 't drínken! zoo onmatig kolossaal, dat hij weldra oververzadigd in slaap valt. Maar de nacht gaat om en de dageraad komt, en met den dageraad komen de Fransche heirscharen, gewaarschuwd door 't gevluchte personeel. Er

wordt storm geloopen en welhaast zetten vijftig soldaten, tot de tanden gewapend, den vreedzaam sluimerenden Schnaffs vijftig geladen geweren op de borst, bonzen hem van zijn stoel en binden hem van het hoofd tot de voeten. Dán nadert de overste en, hem den voet op de buik zettend, schreeuwt deze: ‘Gij zijt mijn gevangene, geef u over.’ - Ya, ya, zucht onze vriend. Hij heeft zijn zin. Vervolgens constateert de officier, dat de overige vijanden met medeneming van dooden en gekwetsten zijn gevlucht, en wordt er Victorie! geroepen. De terugtocht wordt aanvaard; zes krijgslieden, den revolver in de hand, houden den gelukkigen Schnaffs vast, terwijl men langzaam en voorzichtig voorttrekt. Bij de binnenkomst in het dorp, ontstaat er een demonstratie tegen den Pruis; een grijskop slingert zijn kruk naar hem, die echter den neus van een bewaker kwetst. En nu wordt Walter Schnaffs opgesloten en danst hij in zijn kerker, die door tweehonderd gewapenden omringd is, uitgelaten rond. Il était prisonnier! Sauvé! ‘En de kolonel Ratier, lakenkoopman, die deze zaak aan het hoofd der nationale garde van La Roche-Oysel ten einde bracht, werd gedecoreerd.’

Vaderlandsvergoding - men moet het erkennen - blijkt allerminst uit deze vertelling, van welker enorme bespottelijkheid ik getracht heb een idee te geven. Evenmin uit de tweede der vier, *Les prisonniers*. Een detachement van zes Pruisen is, tijdens de afwezigheid van den vader, bij een eenzaam wonend boerengezin (moeder en dochter) binnengedrongen, en wordt door de cordate en slimme dochter des huizes, die hen in den waan brengt dat de Franschen aanrukken, in den kelder opgesloten. Eenmaal zoover, gaat het gemakkelijk de nationale garde van de naburige plaats te waarschuwen, die dan ook weldra nadert. Ja, maar hoe de mènnekes nu uit den kelder te krijgen? Geloerd door de gaten; men ziet en hoort niets. Er wordt om gewed, wie zoo moedig zal zijn voorbij de keldergaten te loopen. Eén doet het, rennend als een hert, en komt er goed af. Mooi, ze zijn zeker dood. Een ander komt en volgt zijn voorbeeld en nog een en nòg een - het heele bataillon waagt zich er aan: het wordt een spelletje. Maar eindelijk komt een buikige bakker, die zich langzaam in den looppas zet, onder het gelach der anderen, en... krijgt een schot in de heup. Niemand verroert zich om hem te helpen: hij moet langs den

grond zich buiten de gevaarlijke plek sleepen. Het spel is uit; maar de commandant heeft een idee gekregen; hij laat de goten van het huis af halen, doet met alle voorzichtigheid een gat in de kelderdeur boren, waar hij de goten aan bevestigt, wier andere einde in de pompsleuf rust, en.... men begint te pompen, te pompen. Het water loopt als een val naar beneden, langs de keldertrappen en welhaast komt de Pruisische onderofficier berichten: ‘Che me rents.’ De geweren der zes man worden door het geboorde gat in ontvangst genomen en zijzelven druipnat gekneveld. En de commandant werd weer gedecoreerd, en de gekwetste bakker kreeg een medaille.

Ongelijk kolossaler nog dan deze twee contes, is de historie van *Toine*. Toine is een dikke smulpaap van een herbergier, die een kijfachtige huisvrouw heeft. Op een mooien dag krijgt onze dikzak een attaque die hem dwingt aldoor te bed te liggen. Maar weldra verplaatst een gedeelte van de habitués zich naar zijn ziekekamer, en zit hij te domineeren op een plank, hetgeen niet naar den zin zijner vrouw is, die, als zij toevallig binnenkomt, hem het bord met de steenen uit de handen rukt. Enfin, hij kan zich toch nog een beetje bewegen en ligt, met het oor aan den bedsteewand, naar de kroegpraatjes te luisteren. Daar blaast iemand zijn vrouw een duivelsch idee in; zij moet hem *eieren laten uitbroeien*, dan doet hij nog wat voor den kost. En op straffe van geen eten te krijgen, moet Toine toelaten dat men hem aan elke zij zes eieren deponeert. Als hij dan iemand in de herberg hoort en zich om wil keeren, drijft hij in een omelette; en, o jerum, dan ranselt zijn vrouw er op. Of hij wil of niet, hij moet plat liggen, onbewegelijk, als een broedsche kip.

En waarachtig, ‘op zekeren dag ontwaakt hij plotseling door een onafgebroken gekietel onder zijn rechterarm. Hij strekt dadelijk zijn linkerarm uit, en grijpt een diertje, met geel dons bedekt, dat spartelt in zijn vingers. Zijn aandoening is zóo groot, dat hij begint te schreeuwen en het kieken laat glippen dat op zijn borst begint te wandelen. De menschen uit de kroeg stormen naar binnen, en vormen een kring om hem, als om een kunstemaker; en de oude vrouw, haastig aangeloopen, neemt behendig het beestje onder de baard van haar man vandaan.’ En al de andere eieren breken open, terwijl de oude Toine zich vol verrukking begint te verheffen op zijn merkwaardig moederschap.

Le Rosier de Madame Husson is de dolle klucht van eene dame, die voor een volmaakt onschuldig, jong wezen een prijs uitlooft, en daar er geen enkel jong meisje te vinden is uit haar dorp, over wie door anderen niet wordt gebabbeld, haar keus vestigt op een zeer wezenloos en bleu uitzienden jongen man, die, nadat hij aan een groot feestmaal zich zat gegeten en gedronken heeft, de vijfhonderd francs opstrijkt, en in allerijl op de diligence gaat zitten naar Parijs. Terugkomend na acht dagen, is al het geld gevlogen en ligt de jongeheer smoordronken in het gras. En dat dronkenzijn schijnt hij zóo vermakelijk te vinden dat hij het zijn gansche leven niet kan afleeren; zoodat nog op den huidigen dag elke nathals in het dorp Gisors de ‘rosier de Mad. Husson’ genoemd wordt.

Alle vier deze vertellingen - de eene moge nu wat doller zijn dan de andere - vormen te zamen het uitbundigstkomieke wat in de tegenwoordige fransche literatuur bestaat. Gyp en Millaud, Meilhac en Daudet bij elkaâr hebben zoo iets niet gemaakt. Tot de middeleeuwen moet men teruggaan om zulke extravagante toestanden en zóo eenvoudig verteld weerom te vinden; tot de Decamerone, en tot Gargantua. Flaubert moge zijn jongen vriend tot het beschrijven van groteske toestanden hebben aangezet, in het werk van den meester zijn geen dingen, zelfs niet in *Bouvard et Pécuchet*, die met deze vier contes van den leerling (sit venia verbo), in reusachtige dwaasheid kunnen worden vergeleken.

III

Onder de dingen die aanleiding gaven tot de conceptie van zijn contes heb ik nog niet genoemd Maupassants zin voor tragische, vaak voor geheimzinnige, schrikaanjagende, mystieke toestanden en gebeurtenissen. Het lyrisch verlangen om stemmingskunst te maken, schijnt bij hem nagenoeg te ontbreken; er moet wat groot-komisch, wat aangrijpend-treurigs of schrikkelijks gebeuren, om hem tot het schrijven van een vertelling te bewegen.

Velen van zijn droevige vertellingen, als ik ze zoo eens noemen mag, zijn van zóo obsceenen aard, dat ik er tegen op zie hun inhoud, zelfs verkort, meê te deelen. Er blijven evenwel nog genoeg over die dit element van de Maupassant's contes

voldoende kunnen karakteriseeren. *La peur* is een beschouwing in verhalenden trant over den schrik: niet de vrees voor een gevaar, maar de schrik voor iets bovennatuurlijks; een beschouwing die met een paar voorbeelden wordt toegelicht. Die voorbeelden zijn zóó verteld dat de lezer, althans *mij* ging het zoo, in een allerhevigste ontroering geraakt en zich verbeeldt dat hij het gebeurde zelf bijwoont. In *Châli*, de geschiedenis van dat achtjarig indisch meisje, door haar rajah aan een doorreizend zeeofficier tot vrouw geschonken, ligt werkelijk een tikje sentiment; en het slot - men moet een steenen hart hebben om dat zonder aandoening te lezen. Ik weet niet in hoever de Maupassant die, evenals onze Emants, een groot reizer en trekker is, zijn eigen herinneringen in dit verhaal heeft gebruikt, maar het is een der weinige van zijn contes die zullen blijven leven omdat zij, behalve hun intrige, een groote innigheid rijk zijn[1)]. *La main* is een echt schrikverhaaltje van een Engelschman, op Corsica wonend, die een menschenhand, een reusachtige hand, aan zijn wapenrek vastgeketend heeft, en op een goeden dag door de hand, die zich losgemaakt heeft, wordt geworgd. De doktoren zeggen althans dat een skelet hem de keel moet dichtgeknepen hebben, en de meneer die het verhaal in gezelschap van dames doet, meent wel dat hoogstwaarschijnlijk de eigenaar van de hand gekomen is om zich te wreken, maar gelooft van zijn uitlegging zelf niets. *Tombouctou* is de geschiedenis van een kolossalen neger die in de fransch-pruisische oorlog van 1870 op tragi-komische wijze zóóveel hoofden van slapende, of geen gevaar vermoedende Duitschers afhakt als hij maar kan, en na sluiting van den vrede een groot koffiehuis in Nancy opricht, om zijn aartsvijanden nog voortdurend te benadeelen en het leven zuur te maken. *L'Auberge* bevat een romantische spookhistorie, zoo romantisch mogelijk, maar nochtans zéer ontzettend, waarin de ervaringen van twee mannen en een hond, gedurende den winter in een houten huisje op de Gemmi verblijfhoudend, worden beschreven. Hoe één van die mannen, de oudste, bij een jacht in de bergen zoek raakt, en hoe de jongste zich gaat verbeelden dat de geest van zijn makker hem aanroept van verre, en 's nachts om de hut sluipt;

1) Een conte die aan *Châli* herinnert, ondanks zijn enropeesche omgeving, is *Une Veuve* (in den bundel *Clair de Lune*).

hoe hij, zijn hond naar buiten latend zonder het te weten, zich nog sterker gaat verbeelden dat het spook hem wil halen, en in razende angst aan voortdurende hallucinatiën ten prooi raakt, tot hij krankzinnig wordt in de troostelooze, schrikwekkende eenzaamheid - dat alles is in staat om den lezer koude rillingen langs den rug te jagen, en hem telkens benauwd te doen omkijken bij het naar bed gaan. Men zou zeggen dat dit getuigen moest voor de meesterlijke schildering van de Maupassant; ja, en toch.... de manier van uitdrukken is niet geraffineerd genoeg; het aangrijpende ligt in de voorstelling der gebeurtenissen, in de samenstelling; iemand, die louter artistiek genot zocht, laat het verhaal onbevredigd.

In een enkel verhaal, *Le loup*, heb ik een stijl gevonden, welks verheven eenvoud die van Flaubert nabijkomt, en wel in het bijzonder doet denken aan een episode in *Saint Julien l'hospitalier* van dien meester. Wat er verhaald wordt is uit zich zelf reeds iets dreigend-mystieks, maar de stijl is zoo breed en geweldig als in geen andere vertelling van de Maupassant. Ik wil trachten een idee te geven van het geheel door een verslag der gebeurtenis met een paar aanhalingen.

De vertelling wordt gedaan door een markies d'Arville, 's avonds na een diner natuurlijk, en deze markies wil er mee verklaren waarom hij nooit meêgaat op de jacht. ‘Meneeren, zegt hij, ik heb nooit gejaagd, mijn vader ook niet, mijn grootvader ook niet, en mijn overgrootvader ook niet. De laatste was de zoon van een man, die meer gejaagd heeft dan gij allen te zamen. Hij heette Jean, was getrouwd en woonde op een kasteel in Lotharingen met zijn jongeren broeder François, die wegens zijn liefde voor de jacht vrijgezel gebleven was.’ - Er wordt met een paar bijzonderheden aangetoond hoe zij beiden voor de jacht alles in den steek lieten, en hoe de jongste o.a. zoo'n zware stem had dat al de bladeren van het bosch in beweging kwamen als hij schreeuwde. - Nu komt het verhaal. Tegen het midden van den winter des jaars 1764 was de kou zeer streng en werden de wolven zéer woest. Er liep een gerucht van een kolossalen wolf, met grijs, bijna wit vel, die twee kinderen, een vrouwenarm en alle waakhonden der streek had verslonden, en overal doordrong. De broeders d'Arville organiseerden groote jachtpartijen, draafden het gansche land af, maar vonden hem niet. Op een zekeren nacht echter drong

het beest in hun varkenshok door en vrat twee van de mooiste biggen op. Dat beschouwden de broeders als eene persoonlijke beleediging, een uitdaging van henzelven en zij togen er met hun beiden nòg eens op uit. Den ganschen dag zochten zij te vergeefs, en, tegen den avond moedeloos huiswaarts keerend, kwamen zij tot de onderstelling dat het beest alleen door een gewijden kogel kon worden getroffen.

Daarop zwegen zij.

Jean hernam:

'Zie hoe rood de zon is. De groote wolf zal dezen nacht weer een ongeluk aanrichten.'

Hij had nog niet uitgesproken of zijn paard steigerde; dat van Francois begon achteruit te slaan. Een groot kreupelbosch, met dood loof bedekt, opende zich voor hen, en een ontzaglijk dier, geheel grijs, kwam naar voren, dat door het hout wègholde.

Beiden lieten een soort van vreugde-geknor hooren, en, zich over den nek van hun wichtige paarden buigend, dreven zij die vooruit met een ruk van hun geheele lijf, hen voortstootend met zulk een gang, hen aanzettend, meesleepend, dol makend met stem en gebaar en sporen, dat de sterke ruiters de zware beesten tusschen hun heupen schenen te dragen en weg te voeren als met vleugels.

Aldus gingen zij, vlak langs den grond, de boschjes verscheurend, de greppels snijdend, langs de heuvels kruipend, in de diepten zakkend, en stekend den hoorn met volle longen om hun luiden en honden te waarschuwen.

'En ziedaar, [hoe jammer dat zoo'n conteurs-gemeenplaats er tusschen moet komen!] plotseling bonsde Jean d'Arville met het voorhoofd tegen een geweldigen tak die hem den schedel kloofde; dood en stijf viel hij op den grond, terwijl zijn dolle paard opsprong en verdween in de schaduw die op de bosschen lag.'

En dan komt de beschrijving van den eenzamen jager die zijn dooden broêr in de armen houdt, en zich door vrees voelt bevangen voor de eenzaamheid van het verlaten bosch en voor den geheimzinnigen wolf.

'En plotseling ging op den weg, dien de nacht verduisterde, een groote gedaante voorbij. Het was het dier. Een schok van ontzetting bewoog den jager; iets kouds, als een druppel water, gleed hem langs de zijden, en gelijk een monnik door den

duivel bezeten, maakte hij een teeken des kruises, ontsteld door den onverwachten terugkeer van den verschrikkelijken sluiper. Maar zijn oogen gingen opnieuw over het beweeglooze lichaam voor hem, en ineens van vrees tot toorn overgaand, beefde hij van een buitensporige woede.'

Dan geeft hij zijn paard de sporen en zet den wolf na, tot hij hem drijft, buiten het bosch, in een steenachtige vallei, geheel door rotsen omringd.

Toen stiet François een gehuil van vreugde uit, dat de echo's herhaalden als den donder, en hij sprong van het paard, zijn hartsvanger in de hand.

Het borstelig beest wachtte hem met gekromden rug; zijn oogen lichtten als twee sterren. Maar alvorens slag te leveren, sleepte de geweldige jager zijn broeder aan, zette hem op een rots, en, zijn hoofd dat alléen nog een plek bloed was, met steenen ondersteunend, schreeuwde hij hem in 't oor, als tot een doove: 'Kijk Jean, kijk toe.'

En wat nu volgt moet ik in 't origineel aanhalen:

'Puis il se jeta sur le monstre. Il se sentait fort à culbuter une montagne, à broyer des pierres dans ses mains. La bête le voulut mordre, cherchant à lui fouiller le ventre; mais il l'avait saisie par le cou, sans même se servir de son arme, et il l'étranglait doucement, écoutant s'arrêter les souffles de sa gorge et les battements de son coeur. Et il riait, jouissant éperdument, serrant de plus en plus sa formidable étreinte, criant, dans un délire de joie: "Regarde Jean, regarde!" Toute résistance cessa; le corps du loup devint flasque. Il était mort.

Alors François, le prenant à pleins bras, l'emporta et le vint jeter au pieds de l'aîné en répétant d'une voix attendrie: Tiens, tiens, tiens, mon petit Jean, le voilà!'

Ik weet wel dat dit niet uitgezocht is, niet fijn bewerkt, niet kostbaar voor 'verwende smaken' die de Goncourts savoureeren, maar de bladzijde is toch in haar breeden gang ongewoon impressief. Het is een stijl van grauwe, mossige steenblokken, opgestapeld aan berghellingen in geheimzinnig wisselende schaduw van een dennewoud. Het is een stijl van Doré-crayons voor Dante of den Roland; bovenmenschelijke figuren en voorwereldlijke landschappen. En is dan dat laatste niet om te huilen van waarachtige aandoening, waar de jongste broeder zijn gevallen Jean het fantastische dier voor de voeten legt,

als een zoenoffer aan zijn nagedachtenis: ‘Tiens, mon petit Jean, le voilà!’

Inderdaad, *Le loup* is een sterk sprekend bewijs dat men verhaaltjes kan maken, en tegelijk groote kunst, en het is alleen maar jammer dat Guy de Maupassant zich in zijn contes om het laatste niet altijd heeft bekommerd; zoodat de genoemde vertelling tot mijn spijt niet als een voorbeeld uit velen, maar alleen als de allerbeste van enkelen kon worden aangehaald.

Eén zoodanige vertelling is intusschen reeds genoeg voor den roem van een schrijver.

IV

Ik ben nu genaderd tot de voornaamste qualiteit van den schrijver de Maupassant: zijn vermogen in moreele analyse. Reeds in zijn vertellingen toonde hij dat vermogen door de gebeurtenissen zoodanig samen te stellen, dat de personen er door gekarakteriseerd werden. Daarbij bleef het voorloopig. Eerst in den laatsten tijd is hij gekomen tot den zuiver-analytischen roman.

De *Histoire d'une fille de ferme* is een van zijn eerste contes, waarin hij door toestanden en dialogen een innerlijk gemoedsleven heeft beschreven. Het is een eenvoudige geschiedenis. Een boerenmeid, die zich door een stalknecht heeft laten bepraten, en buiten weten van haar meester bij moeder thuis bevallen is, spant zich uit berouw over haar misstap buitengewoon ijverig bij haar werk in, zóó dat de baas, die weduwnaar is, haar wil trouwen. Hij vindt haar een meisje dat goud waard is, bij de pinken als niemand anders, en bovendien van een knap postuur. Maar zij, door hem gevraagd, durft niet aan te nemen, uit vrees dat er naderhand wat zal uitlekken van haar antecedent. Hij begrijpt er niets van, onderstelt eindelijk dat zij een minnaar zal hebben, hetgeen zij aarzelend toestemt; komt er echter niet achter hoe de bewuste heet en verneemt trouwens dat zij niets meer met hem heeft uitstaan. Wil je dan niet? vraagt hij telkens. En zij, half snikkend: ‘Je n'peux pas, not' maitre’. - Die dialogen zijn heel waar en karakteristiek voor het meisje. Al haar angst en aandoeningen zijn in die korte zinnetjes te zien gegeven. - De baas neemt haar

eindelijk met geweld, en zij moet hem wel trouwen, maar krijgt geen kinderen bij hem. Hij maakt zich eerst boos, begint al spoedig haar te ranselen, en in een van die twisten bekent zij hem dat zij al een kind gehad heeft. Zij had het hem niet vooruit kunnen zeggen, ‘tu m'aurais mise sans pain avec mon petit’. Nu vreest zij dat de baas haar nòg zal wegjagen. Maar deze wien het maar om een erfgenaam te doen was, neemt haar in zijn armen en zegt: ‘Eh bien, on ira le chercher, c't'enfant, puisque nous n'en avons pas ensemble.... Je voulais en adopter un, le vlà trouvé, le vlà trouvé’.

Volgens Emile Zola is in deze vertelling ‘la note juste de nos campagnes’ te vinden, welk oordeel natuurlijk alleen onderschreven of betwist mag worden door hen die van nabij met fransche plattelandszeden bekend zijn. Maar, gelijk er portretten zijn, waarvan men zonder het model te kennen, zeggen kan dat zij uitmuntend gelijken, zoo wordt men ook in de geschiedenis van deze boerenmeid door een onmiskenbare getrouwheid getroffen. Er staat geen regel in die gemist kan worden, en die het zijne niet doet tot de karakteriseering van het innerlijk zijn dezer simpele boeren.

Yvette brengt den lezer in andere sfeeren. Er is sprake in van eene rastaqouère, het bekende ras van parvenus, meestal uit de West en Brazilië afkomstig, die te Parijs een millionairsleven leiden, converseeren met ieder die tot hen wil afdalen, en zich verheugen in een, al of niet verdiende, reputatie van excentrieke loszinnigheid. De rastaqouère in quaestie is inderdaad eene soort van courtisane, die in haar salons niemand anders ontvangt of hij moet op zijn minst zich als graaf of markies introduceeren, zoodat het dan ook te harent wemelt van zoogenaamde hertogen en prinsen. Zij heeft een achttienjarige dochter, een alom gevierde schoonheid, Yvette, en deze Yvette blijkt volkomen in den waan te verkeeren dat haar aanbidders heusche vorsten en edelen zijn, en haar moeder eene heusche markiezin d' Obardi, op wier gedrag geen blaam rust. Dit nu lijkt mij wat bedenkelijk. Men wordt, als jong meisje, geen achttien jaar in zulk eene omgeving, waar het toespelingen en bonmots regent, zonder althans *iets* te vermoeden. Enfin, de waarheid is soms nog onwaarschijnlijker dan de logica, zooals Zola nu weder met den rechter Dénizet in zijn grandiose *Bête humaine* heeft betoogd, en eenmaal de ongereptheid van Yvette's gemoed

aangenomen zijnde, is haar langzame ontgoocheling zeer treffend beschreven. Hoe zij door den heer Servigny, een der bezoekers van het salon, die doodelijk van haar is en dit door haar coquetteeren gaandeweg meer wordt, op een keer plotseling tot stellige vermoedens wordt gebracht, aan haar ontstelde moeder de pijnigendste vragen doet, en eindelijk, ontdekkende dat die moeder een liaison heeft, haar de waarheid afdwingt; hoe zij, vruchteloos pogend haar moeder tot een beter leven te bewegen (met het sublieme woord: 'Je veux que nous soyons des honnêtes femmes') tot wanhoop komt, en zich gaat vergiftigen met chloroforme, na een laatsten dag allerlei jongemeisjesgrillen te hebben botgevierd - dit alles is zeer waar beschreven. En heel mooi is de geschiedenis van den mislukten zelfmoord, waar Yvette, in de bedwelming van telkens een klein snufje van het gevaarlijke vocht, de heerlijkste visioenen doorleeft, terwijl het gezelschap met haar moeder beneden haar raam in uitgelaten dwaasheden zich vermaakt. Dat tooneel herinnert in zekeren zin aan den zelfmoord van Albine in Zola's *Faute de l'abbé Mouret*, maar meer nog aan de scene der *Comices* in *Mad. Bovary*, waar op dergelijke wijze de koren van de grieksche tragedie worden gemoderniseerd; doch met al deze overeenstemming in opzet, is het werk van de Maupassant zeer oorspronkelijk, en maakt het, ondanks den eenigszins zotten afloop van het verhaal, èn door stijl èn door analyse een verbazenden indruk.

Een andere conte, waarin de karakteristiek van een menschenziel bijzonder op den voorgrond treedt, en zelfs hier en daar tot zuivere analyse (in Paul Bourget's trant) wordt, is *Un Lâche* (in de *Contes du jour et de la nuit*). Het is een kort, eenvoudig parijsch geschiedenisje; van een vicomte de Signoles, die, met twee paar echtelieden naar den schouwburg geweest zijnde, de dames een portie ijs aanbiedt bij Tortoni, alwaar een individu zoo vermetel is een der dames te fixeeren, zoodat zij zich gegeneerd gaat gevoelen en verklaart dat de man haar heur ijs bederft. De vicomte trekt het zich aan, omdat *hij* het ijs heeft geoffreerd, gaat het individu waarschuwen, die niets anders terugzegt dan 'un mot ordurier qui sonna d'un bout à l'autre du café', en de vicomte moet hem wel een oorvijg geven. Hij moet duelleeren. In het begin is hij vol verontwaardiging en energie, zoekt getuigen, verlangt een serieus duel - maar met

de geheime hoop dat zijn tegenstander bang zal worden en excuses maken. Nu vangt Maupassant aan te beschrijven welke gewaarwordingen hem allengs overmeesteren: verachting voor den onbekenden schoft, weifeling omtrent de keus der wapens; opkomende nervositeit die hij door talrijke glazen water vergeefs tracht te verjagen, schrik voor allerlei geluiden, voor zijn eigen stem. Hij besluit eindelijk tot het pistool, en geeft de strengste eischen aan zijn getuigen: kogels wisselen tot een ernstige verwonding. Dat meent hij te moeten doen om zijn goeden naam te handhaven, ofschoon ook de hoop op vrees van zijn tegenstander hem er toe beweegt. Als hij echter hoort dat deze twee militairen tot getuigen heeft, bevangt hem dadelijk een vast voorgevoel dat hij vallen zal. Morgen zal ik dood zijn, redeneert hij in stilte en begint onwillekeurig op een blad papier te schrijven ‘Ceci est mon testament’. Maar hij moet opstaan en wat heen en weer loopen; hij beeft van het hoofd tot de voeten. Hij neemt een der pistolen uit het kistje, en tracht de houding aan te nemen om te vuren. ‘Maar hij beefde over zijn gansche lijf en de loop bewoog zich in alle richtingen. Toen sprak hij tot zich zelf: “'t Is onmogelijk. Ik kan zóó niet vechten”. En hij tuurde aan 't einde van den loop op die kleine opening, zwart en diep, waar de dood uitschiet; hij dacht aan de onteering, aan het gemompel in de clubs, aan het lachen in de salons, aan de verachting der vrouwen, aan de toespelingen der couranten, aan al de beleedigingen die lafaards hem zouden toewerpen.’ En ineens ziet hij, met zonderlinge blijdschap dat het pistool geladen is. Nog eens gaat voorbij zijn geest, de zedelijke ellende waarin hij zou blootstaan, indien hij tegenover den ander vrees zou toonen, en hij gevoelt dat dit zoo zijn zou, en in plotselinge wanhoop zet hij het pistool voor den mond en drukt af....

Nog een vertelling, waarin de zedelijke karakteristiek, uit de toestanden voortkomend, in analyse overgaat, is het treffende *La petite Roque*. Renardet is de maire van een fransch dorpje, die in een oogenblik van zinnelooze bestialiteit een meisje van dertien, veertien jaar dat uit het bad komt, geweld aandoet en haar daarna worgt, om het schreeuwen te voorkomen. Hij moet zelf de inspectie in loco door rechterlijke en geneeskundige autoriteiten bijwonen, en zeer mooi is beschreven, hoe hij zich verzet tegen den aandrang om alles te vertellen, maar thuisge-

komen, onmiddellijk wordt aangevallen door de vreeselijkste gewetenskwellingen, die allengs (ondanks de zekerheid dat men het nooit ontdekken zal) in visioenen en hallucinatiën overgaan. Hij kan zijn oogen niet dichtdoen, of de gedaante der vermoorde, met haar zwart gelaat en uithangende tong, rijst voor zijn verbeelding, en als het nacht wordt, verbergt hij zijn hoofd in de kussens, met de vingers krampachtig het lakend frommelend. Nu wil hij zich van kant maken, en koopt een revolver maar durft niet af te trekken, bang voor wat er na den dood geschieden mocht. Hij moet een list bedenken die hem dwingt zich te dooden, zóó dat niets hem kan terughouden, en, met een soort van nijd denkend aan de veroordeelden die rustig naar 't schavot gebracht worden, komt hij op een idee. Hij schrijft een brief aan den officier van justitie waarin hij alles bekent, alle détails van den moord en van zijn doodsangst, en waarin hij verzoekt, dien brief te vernietigen, zoodra de rechter verneemt dat hij zich heeft omgebracht. Hij zal den brief in de bus steken, en zoogauw de besteller die ledigt, op den toren van zijn (antieke) huis klimmen, op den vlaggestok, en zich daarmee naar beneden storten op de rotsen. Maar den anderen dag, als hij den besteller naar de bus ziet gaan waar zijn brief ligt, bevangt hem weder de schrik om te sterven; hij wil nog niet, hij gaat naar den besteller om den brief terug te vragen. Maar deze, die zijn verwilderd gezicht verwonderd aanziet, krijgt argwaan, vermoedt met zijn republiekeinsche gevoelens een of ander politiek geheim (daar de maire voor bonapartist bekend staat) en aarzelt den brief, dien hij inmiddels voor den dag haalt, te geven. Als de maire hem dien ontrukken wil, wordt zijn vermoeden zekerheid, hij gooit de enveloppe weer in den zak en zegt: ‘Non, j'peux pas, m'sieu le maire. Du moment qu'elle allait à la justice, j'peux pas.’ Renardet houdt aan, begint te dreigen, maar de man verzet zich des te stelliger, en als hem ten slotte geld, duizend, tienduizend, honderdduizend francs wordt aangeboden, zegt hij: ‘Nu is het genoeg, hé, of ik zal aan de justitie overbrengen, wat gij mij daar voor praatjes houdt.’ En de arme gefolterde, geen uitweg meer ziende dan schande of dood, holt als bezeten naar huis terug, en komt weldra voor de oogen van den verbaasden besteller op den toren te voorschijn, waarvan hij zich, als een zwemmer, de beide handen uitgestoken, in de diepte stort.

Indien deze vertelling van uitgangspunt min of meer obsceen moet genoemd worden, dan zal men toch toegeven, dat dit de waarde van haar aangrijpende doodsangst-analyse in geenen deele verkleint. De intrige van het verhaal beheerscht het niet, maar zit er achter als iets geheimzinnig dreigends van zeer vage substantie. Er is niets in van de plezierige, geniepige immoraliteit (zou ik haast zeggen), die in zooveel andere contes beschreven wordt. Het is een drama uit ‘het dierlijke in den mensch’, en al zouden velen gaarne willen dat zulke dingen niet tot onderwerp van een verhaal werden gekozen, het aantal wordt steeds grooter van hen, die erkennen dat het niet langer aangaat zekere neigingen, hoe vreeselijk ook, te verzwijgen, en die dan ook elk artist het recht geven er gebruik van te maken om zijn lezers in het hart te grijpen.

Om een eind te maken aan mijn onderzoek naar de karakterschetsen in Maupassant's contes, moet ik nog op één vertelling, *Mademoiselle Perle* genoemd, de aandacht vestigen. De historie is wat lang maar dat doet er niet toe, omdat men eindelijk er iets heel schoons in vindt. Zekere meneer Gaston verhaalt dat hij op Driekoningen-avond gaat feestvieren bij een oud vriend van zijn vader, Chantal, die met zijn vrouw, twee mooie, maar stijve dochters, en eene oude jongejuffrouw Mlle Perle, in een achterafhoek van Parijs, in een huisje met tuin een provincieleven slijt. Gaston vindt in zijn gebakje het porseleinen popje, dat hem tot ‘koning’ proclameert; hij moet een koningin kiezen, maar begrijpend, dat, als hij een van de allebei even mooie en stijve jongedochters kiest, hij al spoedig in huwelijksmoeilijkheden zal komen, reikt hij het popje na eenig weifelen aan Mlle Perle over. Eenmaal dat geschied, gaat hij zijne ‘koningin’ eens wat nader opnemen. ‘Hoe oud was zij? Veertig jaar? Ja, veertig jaar. - Zij was niet óud, dat meisje, zij verouderde. Ik werd plotseling door deze opmerking getroffen. Zij kapte, kleedde en tooide zich bespottelijk, en, ondanks alles, was zij volstrekt niet bespottelijk, zóoveel eenvoudige, natuurlijke gratie toonde zij, zorgvuldig verborgen gratie.... Onder haar kapsel zag men een hoog, kalm voorhoofd, gegroefd door twee diepe rimpels van langdurig lijden, dan twee blauwe oogen, groot en zacht, zóó vreesachtig, zóo bescheiden, twee schoone oogen, zóó kinderlijk gebleven, vol van jongemeisjes-verbaasdheden, en jonge aandoeningen en verdriet....’ Hij heeft haar nooit zoo waar-

genomen, en ná het diner ondervraagt hij, in de biljartkamer, Chantal naar de geschiedenis van het meisje. Volgt de geschiedenis, zéer romantisch. Mlle Perle is als klein kind door Chantal's vader (die op een kasteel woonde) op een Driekoningenavond, toen het sterk sneeuwde, gevonden en geadopteerd. Zij had tienduizend francs in goud bij zich, lag in een poppenwagen, en had haar redding te danken aan een trouwen hond, op wiens geblaf Chantal's vader aankwam. Als Chantal dit verteld heeft wordt hij zéer bewogen, en weidt, half mijmerend, uit over de schoonheid der vondelinge, toen zij achttien jaar was. Zij had niet willen trouwen zei hij, en toen hij zijn nicht trouwde, waarmee hij zes jaar verloofd was geweest, scheen ze toch zeer verdrietig. Gaston, die natuurlijk niemand anders is dan de Maupassant zelf, ziet bij die woorden dadelijk helder in het hart van den verteller. '*Gij* hadt haar moeten trouwen, meneer Chantal,' zegt hij, en de verblufte man, hevig aangedaan van al zijn herinneringen, grijpt een biljartlap, waarin hij wanhopig begint te snikken. Nadat Gaston hem tot bedaren heeft gebracht, gaan zij samen weer naar beneden, en de eerste ziet Mlle Perle nog eens opmerkzaam aan. In verbeelding ziet hij de ongelukkige, die haar leven gemist heeft, in eenzaamheid snikken over haar onherstelbaar verdriet, en zachtjes zegt hij tot haar 'gelijk kinderen doen, die een juweel stukmaken, om te zien wat er in zit': 'Als gij zooeven meneer Chantal hadt zien weenen, zoudt ge medelijden met hem hebben gehad.' Ontsteld vraagt zij, waarom hij dan weende, en Gaston vertelt haar met een paar woorden wat er gebeurd is in de biljartkamer. 'Haar bleek gelaat scheen mij een weinig langer te worden; haar altijd geopende oogen, haar kalme oogen sloten zich plotseling, zóó snel dat zij voor altijd dicht schenen. Zij gleed van haar stoel op den vloer, en zakte daar in elkaar, zachtjes, langzaam, als een sjerp die neerviel.' En de verteller spoedt zich naar huis, blij dat hij die twee menschenzielen eindelijk aan elkander ontdekt heeft. 'Il était trop tard pour que recommencât leur torture et assez tôt pour qu'ils s'en souvinssent avec attendrissement.'

Met hoe weinig middelen is hier menschendroef heid te zien gegeven! Een man die in een vuilen biljartdoek zijn verloren liefde beschreit; een vrouw die bij de ontdekking van haar leed van zich zelve valt. Met een paar woorden is hun ge-

schiedenis verteld, en men kent hen beiden, men ziet wat zij in al die jaren hebben geleden. Geen analyse, maar een toevallige gebeurtenis op een Driekoningen-avond. Waarlijk, een enkele vertelling als *Mademoiselle Perle* is genoeg om de contes van Guy de Maupassant aan de vergetelheid te onttrekken. Zullen zij niet leven door hun stijl, dan toch door hun uitmuntende, doeltreffende conceptie, en door het merkwaardig temperament van hun schrijver.

V

In dat temperament, waarvoor het groot-komische evenveel aantrekkelijkheid schijnt te hebben als het diep-treurige, is óók een neiging tot het mystieke, die ik nog wil bespreken, alvorens Maupassants groote werken te behandelen.

Reeds Balzac heeft zich, in zijn *Ursule Mirouet* en andere romans, zeer wijsgeerig uitgelaten over de clairvoyance, het magnetisme, het spiritisme. Het is echter nog niet zoo heel lang geleden dat de geleerde wereld al die gewichtige quaestiën met schouderophalen voor kwakzalverij en oplichterij uitschold. Nu nochtans het hypnotisme, dank zij den grooten naam van Charcot, begonnen is, onder de geordende wetenschappen plaats te nemen, wordt ook aan allerlei andere bovenzinnelijke verschijnselen en stelsels veel meer aandacht geschonken, en tracht men het mystieke er aan te ontnemen, door hun oorsprong te onderzoeken. Het streven is voortreffelijk, al getuigde het alleen maar dat de voornaam bekrompen verachting van de officiëele wetenschap nooit steek houdt. De mensch gelooft niet meer dat het goed is

> Eerbiedig vèr staan van wat God verborg,

de mensch, die

> In diepten, die godloos weetgierig-zijn
> Dieper doorspieden wil dan 't God vergunt,[1)]

en hij zal dien navorschers-lust wel nooit opgeven. En zonder twijfel zullen er onder al die onoplosbare zaken nog wel enkele schuilen, waar wij over eenigen tijd achter kunnen komen. Nu

1) Slotkoor van Marlowe's *Faustus*, vertaling van Verwey.

de wetenschap er zich mee gaat bemoeien (ofschoon nog beperkt), gaat het ten minste niet langer aan, bij alle visioenen en verschijningen, onverklaarbare voorgevoelens enzoovoort, van zinsbegoocheling, gekrenkte hersenen, of mooier nog: eenvoudig, leugentjes, te praten. Dat er bedrog onder vele séances loopt, is daarbij geen bewijs dat al het onverklaarbare op bedrog steunt, en het is juist de taak der wetenschap - voorloopig kan zij nog niet veel anders doen - om de feiten van gegoochel te scheiden, en de eerste door uitvoerige rapporten en statistieken te verzamelen. Alleen door vergelijkingen immers is het bereiken van eenig wetenschappelijk resultaat mogelijk.

Guy de Maupassant heeft onder zijn vertellingen verschillende, die verschijningen, cauchemars, hallucinatiën etc. beschrijven, en ik zou uit de manier waarop hij die meedeelt, wel durven afleiden dat zij geene fantasiën van den auteur bevatten. Zoo is *La chevelure* de geschiedenis van iemand die in een ouderwetsche kast (van een auctie afkomstig) een prachtigen bos vrouwenhaar vindt, zich gaat verbeelden dat hij die vrouw óok bezit, en eindelijk in een gekkenhuis belandt; *Apparition*, een verschijning van eene dame met lang haar (die dood was) aan een officier, wien zij vraagt heur lokken uit te kammen; *La Nuit*, het aangrijpend visioen van iemand die ziet dat Parijs langzaam uitsterft, dood en koud wordt in één nacht, en die nu woedend aan de schellen der huizen rukt, zonder antwoord te krijgen, terwijl alles grafstil is om hem heen, en donker; *la Morte*, de droom van een man, die 's nachts op een kerkhof in slaap valt, bij het graf van zijn overleden verloofde, en ziet hoe plotseling de dooden verrijzen uit de aarde en de loftuigingen op hun grafsteenen uitvegen, terwijl zij met vlammend schrift al hun verborgen kwaad vermelden; *Lui?* de wanhoopskreet van een jonggezel die in zijn eenzaamheid zich steeds verbeeldt dat iemand achter hem staat, en daarvan ten slotte zóó zeker wordt, dat hij niet op zijn kamer kan komen of de doodsangst bevangt hem voor dien onbekende die daar bij hem zal zijn, dien hij nooit ziet maar steeds voelt, achter zijn rug, of in donkere hoeken van het vertrek.

Dat laatste verschijnsel is door de Maupassant uitgewerkt in een breede analyse, *Le Horla*, een verhaal dat zoo vreeselijk is, zóó ontzettend, dat het koud zweet mij uitbreekt nu ik er over ga schrijven.

Le Horla is het dagboek van iemand die in een mooi eigen huis woont, dicht bij de Seine, tusschen Rouaan en Havre. Het begint den 8^{en} Mei; de man loopt verheugd in zijn tuin te kijken naar een aantal zeeschepen die in de rivier voorbijvaren en let in 't bijzonder op een prachtigen braziliaanschen driemaster. Van dat oogenblik aan begint zijn lijden, hij wordt den ganschen dag gekweld door onaangename rillingen, koortsachtige emoties, waarvan hij den oorsprong niet kan vinden. Hij wordt langzamerhand door de vrees voor het onzichtbare, dat zijn onvolkomen zintuigen niet kunnen waarnemen, bevangen. De doctor vindt hem een beetje zenuwachtig en schrijft douches voor, maar zijn toestand wordt steeds erger. Als hij, 25 Mei, naar bed gaat, doet hij de deur van zijn kamer op het nachtslot, doorzoekt kasten en laden, uit vrees.... waarvoor? hij weet het niet. In dien nacht krijgt hij een cauchemar, van iemand die zijn bloed uitzuigt, en elken nacht komt dat verschijnsel terug. Een week later, in een bosch wandelend, bevangt hem het idee dat er iemand achter hem loopt; het is niet langer uit te houden: hij doet een reisje van een maand en komt, schijnbaar genezen, terug. Maar reeds twee dagen later beginnen de nachtmerries opnieuw (zijn koetsier heeft er in zijn afwezigheid aan geleden) en er komt een nieuw verschijnsel, ditmaal een werkelijk mysterie. In een nacht verdwijnt het water uit zijn karaf die boordevol was, terwijl hij de deur als gewoonlijk gegrendeld had. Hij denkt eerst aan somnambulisme van zijn kant, maar het herhaalt zich; hij plaatst wijn en melk en water op de nachttafel, bindt dikke servetten stevig om de karaffen, en 's morgens is er geen spoor te zien van losmaking der doeken maar water en melk zijn volkomen op. Nu denkt hij gek te worden, gaat opnieuw op reis, ditmaal naar Parijs en hoort daar door een geneesheer een zeer vreemd geval van suggestie vertellen. Thuiskomend is hij weer geheel ontdaan, te meer nu zijn bedienden hem vertellen dat er 's nachts glazen in de kasten gebroken worden, en nu hij een ondervinding opdoet, die hem allen twijfel aan het bestaan van een onzichtbaar wezen ontneemt. Terwijl hij in zijn tuin rozen plukt, ziet hij vlak voor zich de steel van een bloem buigen en afknappen, alsof een onzichtbare hand haar greep; daarna de bloem omhoog geheven worden met den bocht dien zij moet maken als een mensch haar aan zijn mond

brengt; en dan in de lucht hangen, onbewegelijk, op drie schreden van zijn oogen. Als hij toesnelt is er niets meer. En toch ziet hij den verschgebroken stengel aan de struik. Is het een hallucinatie? hij begint zich af te vragen of dit alles ook een begin is van krankzinnigheid, van redeneerende krankzinnigheid, die alleen het vermogen mist om de realiteit te controleeren. En steeds wordt hij 'hanté' door dat Wezen, dat hij voortdurend bij zich voelt, dat hem drijft en geen rust laat, en zijn wil aan banden schijnt te houden. Hij kan niet het geringste meer doen zonder dat het Wezen het hem vergunt; de schrikkelijkste wanhoop grijpt hem aan, hij gevoelt zich bezeten! Als hij een boek uit Rouaan heeft gehaald (haast bij verrassing, als iemand die stil de deur uitloopt) van zekeren dr. Herestauss, over 'Les habitants inconnus du monde antique et moderne,' en het open heeft laten liggen, terwijl hij even aan het venster zit, ziet hij ineens een bladzijde van het boek uit zichzelf langzaam omslaan, en nòg een... en nòg een! Het Wezen zit in zijn stoel te lezen, hij springt er af om het te grijpen, maar nog vóór hij bij den stoel is valt deze om, de tafel waggelt, de lamp tuimelt en dooft uit, en het raam gaat dicht, alsof iemand haastig de vlucht neemt! 'Donc, il s'était sauvé; il avait en peur; peur de moi, lui!' Dat stelt hem eenigszins gerust, hij zal zich misschien kunnen wreken, éens... Den 19^{den} Augustus leest hij in een revue scientifique dat de bewoners der provincie San-Paulo in Brazilië door een epidemie van krankzinnigheid zijn overvallen. Zij vluchten uit hun huizen, beweren bezeten te zijn door onzichtbare maar tastbare wezens die zich gedurende hun slaap met hun bloed voeden, en overigens alleen melk en water drinken - o, hij herinnert zich in eens dat op dien 8^{en} Mei een braziliaansche driemaster zijn huis voorbijvoer en, van dien dag, zijn kwelling dateert. Hij wéét nu! De Heer van den mensch is gekomen, met wiens wapen de geneesheeren onvoorzichtig hebben gespeeld, de onderjukking van een menschenziel, dat zij magnetisme, hypnotisme, suggestie noemden.... Hij hoort, hij hoort het Wezen zijn naam uitroepen in zijn oor, hij verstaat den naam niet, maar ja, de Horla, hij heeft het verstaan, dat is de naam, de Horla is gekomen. Maar nu overlegt hij: zooals de dieren onder de macht van menschen zijn en zich toch kunnen wreken, zoo zal ik mij op den Horla wreken, ik zal hem dooden.... Op een avond

ziet hij Hem. Hij zit te lezen, en wacht af dat de Horla op zijn rug zal klimmen, over zijn schouder kijken. Als hij het Wezen voelt, draait hij zich onverhoeds om, met uitgestoken handen, en - de groote spiegelkast achter hem weerkaatst zijn beeld niet! Het glas is ledig, helder, diep en vol van licht; eerst langzaam begint het beeld van zijn persoon zichtbaar te worden door een damp in het diepst van den spiegel die van links naar rechts wegtrekt.... O, hoe zal hij Hem dooden! met vergif, onmogelijk, maar verbranden? ja verbranden! Hij laat een smid ijzeren luiken en een ijzeren deur in zijn kamer maken, en sluit op een avond alles goed dicht.... de Horla begint angstig om hem heen te bewegen, beveelt hem te openen. Maar hij verzet zich, sluipt naar de deur, opent die snel op een kier, en verlaat de kamer.... De Horla is er binnen. Nu spoedt hij zich naar beneden, in den salon (onder zijn kamer), begiet alles met petroleum, steekt er den brand in, en holt naar buiten, de deur stevig achter zich sluitend. Het huis staat weldra in vlammen, maar er klinkt hulpgeroep uit de zolderkamers, van de bedienden die zich niet meer kunnen redden. En als alles in puinhoopen ligt, begint hij in wanhopigen twijfel zich zelf af te vragen: Is de Horla wel dood; kan hij wel, evenals de mensch, sterven door menschelijke vernielingsmiddelen? En troosteloos eindigt het dagboek: ‘Non... non... sans aucun doute, sans aucun doute... il n'est pas mort... Alors... alors... il va donc falloir que je me tue moi!...’

Is *Le Horla* het gevolg van een ondervinding, door iemand aan de Maupassant medegedeeld, of louter eene fantasie? Als het een fantasie is, dan toch zonder twijfel tevens een hoogstbelangrijke psychologische fantasie. Maupassant is misschien door de vrees voor dat vele Mystieke op de wereld van zoo'n redeneering uitgegaan: ‘Indien er wezens bestaan, onzichtbaar, die den mensch tot krankzinnigheid en zelfmoord kunnen brengen, hoe zal de zeer-intellectueele mensch moeten lijden die van een dergelijk wezen het offer wordt, en zijn bestaan ontdekt.’ En hij heeft de doodsangsten van dien mensch zoo beschreven, dat men oppervlakkig alles aan een zielsziekte kan toeschrijven, aan verschijnselen van nachtmerrie, somnambulisme, hallucinaties... Niemand zou hem gelooven als hij verhaalde wat er bij hem en met hem onnatuurlijks gebeurde, niemand van zijn omgeving, en misschien zijn er maar weinigen die Maupassants

verhaal lezen, welke onder den indruk eener realiteit zullen komen.

Zelden heeft Maupassants eenvoud zulk een intensiteit bereikt als in dit verhaal. Zijn onderwerp heeft hem meegesleept, hier en daar tot zulke aangrijpende bladzijden, tot zulke eene geweldige voorstelling van den jammer in de menschenziel, dat men door de hevigheid van emoties zich gaat verplaatsen in de afgebeelde toestanden. Dat is het werk niet van den man met den eenigszins onoprechten, afstootenden viveurskop die in *Des Vers* geëtst staat, maar van den lateren, den beteren Maupassant, wiens gebronsd gelaat met de groote zwaarmoedige oogen ons peinzend aanziet[1)], die uit de volheid van zijn wereldverdriet *Le Horla* gedacht en met groote kunst substantiëel gemaakt heeft.

VI

Ik ga over tot de twee groote romans, die de voorboden zijn geweest van Maupassants latere ‘intuïtivisme’, een woord dat Ed. Rod ons geschonken heeft, en dat een bescheidener term verbeeldt dan: psychologische analyse.

Une Vie dateert van 1883 en is toch pas het vierde van de twee en twintig boekdeelen, die Maupassant de wereld inzond. Het bevat de geschiedenis van een meisje, dat vrouw wordt, en later moeder. Een meisje dat geen groote qualiteiten heeft, maar haar ouders zeer lief heeft, en naderhand ontdekt dat zij zich in hen vergiste; haar man, de eenige man dien men haar in de gelegenheid stelde te leeren kennen, met groote toewijding aanhangt, tot zij bemerkt dat hij haar van het begin af bedrogen heeft; haar kind, haar zoon met zulk een groote liefde bemint dat zij zich voor hem vrijwillig in armoede begeeft. De onwetendheid, waarin zij verkeerde, toen men haar, pas uit het klooster teruggekeerd, met den eersten den besten adellijken sinjeur heeft laten trouwen, moge haar door de bruske aanraking met allerlei slechtheid langzamerhand ontnomen worden; haar onschuld behoudt zij, in het vasthouden aan de reine poëzie van haar jongemeisjes-bestaan, in het droomen van haar herinneringen. Schok bij schok moge de wereld haar toebrengen, die haar

1) Naar het portret in de *Revue illustrée*.

illusies van het leven een voor een wegnemen, zij blijft aan het goede gelooven, en behoudt van al de bittere teleurstellingen slechts een zacht treurig souvenir. Het booze heeft geen vat op haar; zij voelt voor hen die haar leven hebben gebroken een diep medelijden; haar gemoed wordt teederder en onderworpener, naarmate zij meer te lijden heeft.

Ik voel wel dat ik met deze schets van de lieve Jeanne maar een heel flauw beeld van haar geef. *Une Vie* is een uitvoerig boek als Flauberts *Education sentimentale*; het beschrijft van dag tot dag Jeanne's leven, haar kwellingen en haar vreugde, welke laatste zoo vaak niets anders is dan een schoone verbeelding. Daar kan ik geen idee van geven, dan misschien door een paar uittreksels, al zal het kiezen daarvan mij moeite kosten, omdat er zooveel moois in dit boek is.

Reeds dadelijk in het begin is dàt mooi, als Jeanne, uit het klooster door haar ouders weggehaald, in den regen door de velden naar het voorvaderlijk kasteel rijdt: ‘Jeanne, onder dat zachte neersijpelen van den regen, voelde zich herleven als een plant, die opgesloten geweest is, en buiten gezet wordt; en de volheid van haar vreugde beschermde, als lommer, haar hart voor droefenis. Ofschoon zij niet praatte, had zij lust om te zingen, haar hand naar buiten te steken om water op te vangen, dat zij het drinken kon; en zij gevoelde zich gelukkig, in den snellen draf der paarden weggevoerd te worden, de verlatenheid der landen te zien, en zich veilig te weten te midden dezer overstrooming.’ Verder is dat geheele stuk waarin zij langzaam, haast zonder het te weten, ten huwelijk aan dien Julien wordt weggegeven, bijzonder goed. Zij leeft in reine genieting van de natuur, van de bosschen, van de zee die zij uit haar kasteel zien kan; zij ziet, eindelijk vernomen hebbend dat zij trouwen zal, den dag tegemoet als een die haar een eindloos bestaan van poëtisch geluk zal verzekeren.... tot de dag komt, en haar man, voor wien het huwelijk alleen een veranderingetje is, haar droomen van onschuld den eersten en grootsten knak toebrengt. Ik zou die zéér treffende scene willen aanhalen, maar ben bang dat de lezers van dit tijdschrift dingen die zij in het Fransch waarschijnlijk met genoegen lezen, in hollandsche taalvormen ten hoogste ongepast zullen vinden. Om diezelfde reden ben ik tot mijn leedwezen verplicht, een ander gedeelte, niet minder waar, in het duister te laten: als Jeanne, die

haar kamenier in de armen van haar man vindt, in den kouden sneeuwjacht, blootsvoets en in nachtkleeding, naar buiten holt, tot bij de zee, waar zij ‘inerte d' esprit comme de corps’ neervalt om te sterven.

Onder het allertreffendste behoort de dood van Jeanne's ‘petite mère’ en de ontdekking die zij na dien dood doet. Verder dat gedeelte waar zij Gilberte met haar man op 't spoor komt; de opvoeding van haar Paul, dat bedorven jongentje; haar verlaten van het ouderlijk kasteel ‘les Peuples’ om de schulden van Paul te dekken. Uit dit laatste wil ik een paar stukken aanvoeren. Jeanne moet een keus doen uit de oude meubels van het slot en gaat de kamer rond. Er komt eerst een uitweiding over de aanhankelijkheid die wij menschen in 't algemeen voor oude meubels hebben: dat hindert een weinig. Dan: ‘zij koos ze een voor een, dikwijls weifelend, verward als voor het nemen van een gewichtig besluit, elk oogenblik op haar voornemen terugkomend, onzeker over de waarde van twee leunstoelen, of een oude secretaire met een antiek werktafeltje vergelijkend. Zij opende de laden, en trachtte zich dingen van het verleden te binnen te brengen’ ... En dan, als al wat zij gekozen heeft, weggebracht wordt en zij het gebouw voor goed moet verlaten, haar afscheid. Dat is zóó mooi, dat ik het onvertaald wil laten: Resteé seule, Jeanne se mit à errer par les chambres du château, saisie d'une crise affreuse de désespoir, embrassant, en des élans d' amour exalté, tout ce qu'elle ne pouvait prendre avec elle, les grands oiseaux blancs des tapisseries du salon, des vieux flambeaux, tout ce qu'elle rencontrait. Elle allait d'une pièce à l'autre, affoleé, les yeux ruisselants de larmes; puis elle sortit pour ‘dire adieu’ à la mer.

‘C'était vers la fin de septembre, un ciel bas et gris semblait peser sur le monde; les flots tristes et jaunâtres s'étendaient à perte de vue. Elle resta longtemps sur la falaise, roulant en sa tête des pensées torturantes. Puis, comme la nuit tombait, elle rentra, ayant souffert en ce jour autant qu'en ses plus grands chagrins.’

Er zit het waarachtige sentiment van een dichter in die regels, niet alleen het sentiment van den toestand maar ook van de voorstelling.

Hoe verder men in het boek komt, hoe mooier het wordt. Als Jeanne alleen naar Parijs gaat om haar zoon te halen,

die met een licht vrouwspersoon leeft en het geld van zijn moeder aan speculaties opmaakt, en zij den eersten nacht in een hotel doorbrengt (dat haar nooit te voren gebeurde), kan zij niet slapen. - ‘Het rumoer, dat gevoel van een onbekende stad, en de indrukken der reis hielden haar wakker. Het leven van de straat bedaarde langzamerhand, zonder dat zij kon slapen, geprikkeld door die woelige rust der groote steden. Zij was gewend aan den kalmen en diepen slaap van het landleven, die menschen, dieren en planten, alles verdooft; en hier voelde zij, om zich heen, allerlei geheimzinnigs bewegen. Bijna onmerkbare stemmen kwamen tot haar, alsof zij in de muren van het hotel waren gekropen. Soms kraakte een plank, viel een deur dicht, tinkte een schel.’ Op blz. 327, als Jeanne zonder succès uit Parijs is teruggekeerd, wordt zij gekarakteriseerd in haar oudvrouweleven, zóó dat die karakteristiek tevens een résumé is van haar geheele bestaan. Laat mij er het begin van aanhalen:

Het gezicht van een kransje, in een pakje gras weggekropen, van een zonnestraal door het loover glijdend, van een plas water in een wagenspoor, die het blauw der lucht weerspiegelde, bewogen en verteederden haar, ontroerden haar binnenste met vèrwegzijnde aandoeningen, als de echo van haar jongemeisjesemoties, toen zij droomend ging door de velden.

‘Zij had gebeefdvan dezelfde schokjes, zij had de liefheid en ontroerende bedwelming opnieuw gesmaakt der weeke dagen, toen zij de toekomst wachtte. Dat alles vond zij in haar ziel terug nu die toekomst gesloten was. Zij genoot er nog van, stil; maar tezelfder tijd leed zij er onder, alsof de eeuwige vreugde der vernieuwde wereld [een beetje ouderwetsch, dàt!] doordringende in haar gerimpelde huid, haar verkild bloed, haar bezwaarde ziel, daar alleen een verzwakte en smartelijke bekoring kon te weeg brengen.’ Dat laatste is heelemaal een beetje beeldspraak zonder zin, bemerk ik, maar hoe vol waarheid is voor het overige Jeanne's lijden geschilderd!

Indien ik niet vreesde te veel aan te halen, zou ik het slot van *Une Vie* nog willen overschrijven, met het woord van Rosalie, Jeanne's oude getrouwe, een woord dat misschien terecht als Maupassants levenbeschouwing is genoemd, maar nu zéker niet meer als zoodanig kan gelden: ‘La vie, voyez-vous, ça n'est jamais si bon ni si mauvais qu'on croit.’ Doch in het voor-

gaande is, geloof ik, al genoeg medegedeeld om een idee van Maupassants eersten roman te geven. Het is in het geheel een boek van teedere stemmingen, dat juist genoeg, ‘peinture de moeurs’ en intriges bevat om het voor de massa aantrekkelijk te maken, en aan den anderen kant door de lange, nauwgezette analyse van Jeanne hèn bevredigt die het ontleden van een menschenziel een gewetenszaak in een boek achten. Die analyse mag niet breed genoeg op den voorgrond komen, mag het boek niet vullen, in haar eenigszins schuw wegsluipen telkens achter de gebeurtenissen, zij doet dat laatste toch nog veel minder dan de analyse van Christiane Andermatt in *Mont-Oriol*.

De omgeving van Christiane's liefde voor den philosoof-viveur, Paul Brétigny, is veel woeliger dan op de *Peuples*; zij komt in het begin het vaakst, later slechts sporadisch voor, om aan het slot nog even te verschijnen, als een bewijs dat zij *de* geschiedenis van het boek vormt. O! Christiane is heel iets anders dan de eenvoudige Jeanne. Met al haar passies wordt zij nooit subliem, dan alleen aan het slot wanneer zij den minnaar, die haar, in haar zwangerschap, is gaan ontwijken met een stelselmatigen af keer van vrouwen die moeder worden, zonder het zelfs te willen verbergen dat hij haar dáárom vermijdt - wanneer zij hem die zich kalm weg heeft verloofd met een rijk boerenmeisje uit de buurt, bij zijn kraambezoek, na eenige woorden, zegt: ‘Je vous demande pardon de vous donner si peu de temps; mais il faut que je m'occupe de ma fille.’ Aan den anderen kant moet er veel meer moeite aan Christiane zijn besteed, met haar gecompliceerd gemoedsleven. Christiane, die met den rijken joodschen bankier Andermatt is getrouwd, om haar verarmde adellijke familie er bovenop te helpen, vooral haar lichtzinnigen broeder Gontran, die op Andermatt's beurs leeft; Christiane die volstrekt niet lichtzinnig is, en alleen Paul Brétigny, den vriend van Gontran, tot ‘amant’ neemt, omdat hij zeer excentriekmodern is in zijn passies voor de natuur en voor de vrouwen, en omdat zij in de schoone bosch- en bergnatuur bij den P u y de Dôme, in het romantisch maanlicht op oude ruïnes en spookachtige vulkanen, geheel door hem betooverd wordt; Christiane die, bemerkende dat zij moeder zal worden, haar blij geluk voelt verkillen onder de plotselinge vormelijkheid van haar Paul, een man, zooals reeds gezegd is, die van zulke situaties een afkeer heeft, wiens hartstocht even snel verdwijnt,

als hij hevig opkomt; Christiane die met den dag méér gaat lijden, hoorende dat Paul, met in haar oog cynische brutaliteit werk maakt van een boerendochter; Christiane, die, als zij moeder geworden is, den moed heeft om haar vervlogen geluk geheel op zij te zetten voor haar kind, en hem die zich als onder haar oogen verloofd heeft met een andere, kalmweg geluk wenscht in zijn verder leven, mèt zijn vrouw, - Christiane de Ravenel is in het aangolven, het breed en rustig deinen, het langzaam uitvloeien van haar liefde zeer uitmuntend geanalyseerd.

Ná Christiane, de hoofdfiguur van *Mont-Oriol*, zijn er nog: Paul, die ik in het voorgaande reeds eenigermate schetste; Gontran, de goedhartige grappenmaker-*gommeux*; Andermatt, met zijn eeuwig naar geld jagend gestel, blij dat hij een vrouw van adel heeft, omdat deze omstandigheid hem nog meer financieele connecties bezorgt; Oriol, de slim-domme, hebzuchtige boer, met zijn twee lieve dochters; de doctoren der badplaats; het zieke en gezonde personeel der bezoekers, die althans met een enkel lijntje worden gekarakteriseerd; de comische figuur van den quasi-lammen ‘père Clovis’, die omgekocht wordt, teneinde door zijn genezing reclame te maken, en daarmêe heel behendig zijn toekomst bezorgt. Al deze personen leven, en men vergeet hen niet, in hun pikante schelmschheid, in hun onnoozelheid, hun tartufferie, hun zielelijden, al worden zij maar even aan den lezer voorgesteld.

Ik zeide, dat de analyse van Christiane in *Mont-Oriol* nog minder plaats inneemt dan die van Jeanne in *Une Vie*. De hoofdzaak van dat eerste boek is dan ook oogenschijnlijk: de beschrijving der badplaats, hoe zij gecreëerd wordt, gepousseerd, en vlucht neemt. Niets is vergeten, de verlokking van parijsche medische autoriteiten, de financieele constitutie der badmaatschappij, de speciale heil-stelsels der geneesheeren en hunne onderlinge naijver, de kleine ruzietjes en intrigetjes der bezoekers, hun uit-jes, hun feesten. Men leeft mêe temidden van dat maatschappijtje à part, men amuseert zich, men ergert zich, men maakt zich ongerust, en bewondert het voorstellingsvermogen van den schrijver die door zijn wijdloopige bijzonderheden daartoe aanleiding geeft. Het boek bereikt geen epische kracht zooals in de boeken van Zola (*Au bonheur des dames, Germinal*) maar het is klaar, en nauwgezet, en aanschouwelijk. Daarbij

komt dat onder het beschrijven van uitstapjes en picnic's der badgasten, vele uitvoerige natuurschilderingen worden ingelascht die, al mogen zij dikwijls niets tot de stemming der personen afdoen, van ernstige pogingen tot plasticiteit getuigen.

Mont-Oriol is in zijn geheel genomen, een bijzonder opmerkelijk boek van de Maupassant, teméér bijzonder omdat volgens een uitlating van Paul Bourget zulke breedopgevatte maatschappijschilderingen, waarschijnlijk niet meer van den auteur verwacht kunnen worden. Hij wil zich voortaan beperken tot het maken van zuiver analytisch werk, waarbij alleen beschrijvingen van de buitenwereld te pas komen, indien zij hoog noodig zijn voor het duidelijk maken van gewaarwordingen der geanalyseerde personen.

Ik geloof dat dit besluit van hem, een zeer goed besluit is. Zijn aanleg voor plastiek stijgt, gelijk ik hierboven genoegzaam aantoonde, maar zeldzaam boven het gewone, en in de psychologische schetsen zijner contes, van *Une Vie* en *Mont-Oriol*, werd zijn stijl doorgaans welsprekend, forscher dan gewoonlijk. Reeds zette hij in zijn *Pierre et Jean* en *Fort comme la mort* de eerste stevige stappen op dien nieuwen weg in zijn artisten-bestaan, en ik stel mij voor van deze zijn laatste boeken een getrouwen indruk te geven.

VII

Pierre et Jean bevat een voorrede, ‘Le roman’ genoemd, die het de moeite waard is wat nader aan te kijken. Maupassant begint met te doen uitkomen hoe dwaas het is te zeggen: dìt is een roman; dàt is geen roman. Hij somt een aantal boeken op, van Don Quichotte tot l'Assommoir (iets dergelijks deed Vosmaer in de onvoltooide voorrede van *Inwijding*) en vraagt of al die werken romans zijn, of niet? Hij gelooft dat er geen vaste regels zijn, waaraan een werk van verbeelding moet beantwoorden, zal het een roman mogen heeten. Wat is echter het geval? de critiek beoordeelt de boeken meestal overeenkomstig den smaak van het publiek. Dat publiek is saamgesteld uit talrijke groepen, die ons toeroepen: Troost mij, - amuseer mij, - stem mij droevig, - verteeder mij, - doe mij mijmeren, - doe mij lachen, - doe mij sidderen, - doe mij nadenken. Alleen enkele uitverkorene geesten vragen

den artist: ‘Maak mij iets schoons, in den vorm die u het best past en met uw temperament overeenkomt.’ Dat alles is niet heel nieuw, maar men moet het telkens herhalen, zegt Maupassant.[1] Idealisten en realisten moeten dezelfde rechten hebben: ieder werkt volgens zijn overtuiging en gestel.

Nu komt het voornaamste: wat den romancier aangaat, die beweert ons een trouw beeld van het leven te schenken, zijn doel is niet om ons een geschiedenis te vertellen, om ons te vermaken of te bedroeven, maar om ons te dwingen tot nadenken, en tot het verstaan van den diepen en verborgen zin der gebeurtenissen. Dat is een gewichtige verklaring, waarmede de conteur Maupassant voor goed met zijn verleden heeft gebroken. Verder, resumeert hij: ‘alles saamgenomen, indien de romancier van gisteren koos en vertelde de levens-crises, de hevige gewaarwordingen van ziel en hart(?), schrijft de romancier van heden de geschiedenis van het hart, van de ziel en intelligentie in den normalen toestand’. Hart en ziel en intelligentie - de heer de Maupassant bedoelt het goed, maar drukt hij zich wel verstaanbaar uit? Zijn verdraagzaamheid laat hem ook spoedig in den steek; hij beweert dat men, in zijn qualiteit van realistisch kunstenaar, de gebeurtenissen van het leven zóó moet compileeren dat ze waarschijnlijk worden. Alles verhalen zou onmogelijk zijn, men moet die voorvallen beschrijven, waarmêe de personen gekarakteriseerd worden, die als toelichting der analyse waarde hebben. Niet de waarheid, maar de waarschijnlijkheid moet men beoogen.

Bemerkt men wel dat dezelfde Maupassant die zoo even alle kunstrichtingen in 't gelijk stelde, hier zonder schroom zich als dogmaticus imposeert?

Na medegedeeld te hebben welke lessen van Flaubert en Bouilhet hij heeft ontvangen - lessen, waaruit men zou kunnen opmaken dat ieder met een beetje goeden wil artist kan zijn - zegt hij ten slotte nog een woordje over den stijl, waarin hij, als voorbeeld den onovertroffen stylist Flaubert nemend, de maniëristen en archaïsten geducht over den hekel haalt. Het is echter niet heel duidelijk wie bedoeld worden: de symbolisten en decadenten, of bijvoorbeeld Maupassants oude vriend Huysmans. Die laatste is ook niet tevreden met den

1) De lezers van *de Gids* kunnen een soortgelijk betoog vinden in het fiksche *Pro Domo* van Emants, Juni-nommer 1889.

‘courant limpide’ der fransche taal; hij zoekt zijn stijl voortdurend uitgezochter te maken met nieuwe of vergeten woorden, en toch is hij een zeer voornaam artist, en Maupassant moet zich wel tweemaal bedenken, diens moeizaam pogen als ‘tentatives inutiles’ en ‘efforts impuissants’ in den ban te doen. Mooie rijpe appelen, heeft Lemaître Maupassants werken genoemd, waar met den besten wil niets op aan te merken valt. Goed, maar een appel, hoe mooi ook, moet zich niet zoo kwaad maken, als hij orchideeën ziet bloeien.

Dit zijn slechts een paar opmerkingen over de voorrede. Ik kom tot het boek zelf. Welk een eenvoudig en aangrijpend drama bevat dat korte verhaal, zonder bijzondere gebeurtenissen, alleen rustend op een testament. Een gezin van vier kalme menschen, een oud-parijsch-juwelier, Roland, zijn vrouw en hun twee zoons Pierre en Jean, waarvan de oudste, Pierre, pas doctor in de medicijnen, de jongste meester in de rechten geworden is. Een testament waarbij een oud vriend der familie, de heer Maréchal, aan Jean zijn geheele fortuin vermaakt, komt hen allen uit de rust opschrikken. Langzaam sluipt de jaloezie bij den oudsten broeder binnen, hij vergelijkt zijn eigen levendige natuur, tot groote reizen en ondernemingen geneigd, bij die van zijn bevoorrechten broer die blij is dat hij er makkelijk bovenop komt, en reeds het oog heeft op een lief jong weeuwtje, Mme Rosémilly, om daarmee een prettig eigen huishoudentje op te zetten. de jaloezie brengt hem op vermoedens omtrent de aanleiding tot deze uitsluitende erfmaking aan Jean. Jean is blond en hij zeer donker, de kellnerin van een bierhuis vindt dat zij beiden niets op elkaar lijken. Hij durft nog niet door te gaan op de gedachte, maar hij vorscht en vraagt naar de betrekking waarin de heer Maréchal tot zijn oude lui heeft gestaan; hij bemerkt dat zijn moeder verlegen wordt bij die vragen; dat Maréchal hem, Pierre, éér heeft gekend dan Jean, hem zelfs nog opgepast heeft in een zware ziekte. Hij gaat zich herinneren dat hij vroeger dien ouden vrijer met zijn broer heeft opgezocht, en dat deze voor beiden even hartelijk scheen. Dan komt het ineens met verpletterende overtuigingskracht voor zijn geest: Maréchal is de minnaar van zijn moeder geweest, en Jean is hun kind. Het schiet hem te binnen dat er een portret van dien man vroeger in de huiskamer

stond; hij vergt dat zijn moeder het opzoekt, en neemt waar dat zij telkens uitvluchten zoekt en leugentjes bedenkt. En als het portret eindelijk voor den dag komt, treft hem niet alleen de gelijkenis met Jean, maar vooral de verlegen houding zijner moeder, die al begint te raden wat haar oudste zoon vermoedt. En in zijn aandrang om alles te weten, brengt hij zijn dagen door met bewijzen op bewijzen te stapelen; en gaat als een schim rond, verteerd door dat groote verdriet, tot Jean op een keer, hem uitdagend zijn norschheid verwijtend die hij aan jaloezie toeschrijft, geheel den omvang van dat lijden te weten komt. En dan komt dat sublieme tooneel, waarin Jean zijn moeder gaat troosten (zij was in het aangrenzend vertrek en had alles gehoord), haar betuigt dat hij er niets van gelooft, maar zij hem in haar wanhoop alles bekent, dat zij Maréchal heeft liefgehad méér, véél meer dan Roland en dat Jean hun beider zoon is. Wat de gewaarwordingen van Jean aangaat, de schrijver karakteriseert die tegelijk met die van Pierre: ‘Il n'était point frappé, comme l'avait été Pierre, dans la pureté de son amour filial, dans cette dignité secrète qui est l'enveloppe des coeurs fiers, mais accablé par un coup du destin qui menaçait en même temps ses intérêts les plus chers.’ Op het behoud van die belangen komt het dan ook, na de eerste ontzetting, bij hem neêr; hij dwingt zijn moeder, niet aan haar voornemen gevolg te geven, - zij wilde het huis van Roland verlaten, - en stilletjes over de zaak te zwijgen. Zóo behoeft hij de erfenis niet prijs te geven en kan met mevr. Rosémilly trouwen. Pierre, die ziet dat alles gesust is, maar zelf met zijn ellende blijft voortloopen, kan het niet langer in het ouderlijk huis harden; hij neemt dienst als scheepsdokter, en laat zijn familie over aan haar, met zijn rust gekocht, geluk.

Zooals uit dit geraamte blijkt, is niet zoozeer de tegenoverelkander-stelling der broeders het zwaartepunt van den roman, maar veeleer Pierre's gemoedsleven alleen. In de kleinste bijzonderheden is het ontstaan van zijn verschrikkelijk vermoeden geschetst, hoe hij dat eerst bestrijden wil, zelf goed wetend dat de jaloezie hem op het idee heeft gebracht, maar langzamerhand er aan toegeeft uit verbittering over de volkomen verwaarloozing van zijn persoon ten koste van den erfgenaam. Allerlei kleine trekjes worden toegevoegd, om zijn onderzoek naar die geheimzinnigheid in zijn moeders leven te verklaren

uit het stijgen van zijn jaloezie en minachting jegens Jean, B. v. hoe hij in een eerste opwelling geld wil gaan verdienen, op zijn beurt, en uniek-mooie appartementen aan een der hoofdstraten van Havre (in die stad woont de familie) uitzoekt om daar een praktijk te beginnen; en hoe hij kort daarop hoort dat zijn gelukkige broêr Jean die al gehuurd heeft.

De analyse van Pierre's zielestrijd wordt vaak aanschouwelijk gemaakt door goed geslaagde, impressieve beschrijvingen van zijn stemmingen op zeetochtjes, op wandelingen aan de kaden en hoofden. Vooral heel mooi is het gedeelte waar hij aan het eind van een havenhoofd, laat in den avond gaat zitten, en zijn pijnigende gedachten telkens door het fluiten van onzichtbare booten, de stem van een loods, worden afgebroken.

Een mooie illustratie bestaat van die scène; - want *Pierre et Jean* is ook geïllustreerd verschenen, en ik grijp deze gelegenheid aan om van die prachteditie een paar woorden te zeggen. De firma Boussod Valadon & Co., die bekend genoeg is door haar groote ondernemingen in den kunsthandel, geniet niet minder een grooten roep door haar voortreffelijk procédé van reproductie, waarmede haar ‘photogravures-Goupil’ ontstaan. Sinds eenigen tijd is zij bezig sommige populaire fransche romans voor eigen rekening uittegeven in royale formaten, met illustraties buiten en in den tekst. Dat zij óók *Pierre et Jean* gekozen heeft, bewijst dat zij de beteekenis van dit werk in Maupassant's artisten-loopbaan heeft begrepen. *Pierre et Jean* is geïllustreerd door Albert Lynch, die een aantal hoofdmomenten van den roman op een wijze in beeld bracht, welke de schrijver zich zeker niet beter had kunnen denken, en door Ernest Duez, die voor elk hoofdstuk een entête en cul-de lampe in waterverf maakte. Onder de gelukkigste aquarellen van Lynch moeten vooral genoemd worden: het bezoek van den notaris bij de Roland's wien hij de erfmaking mededeelt, met de inzichzelfgekeerde figuur van mevr. Roland, de halfpeinzende van haar man, de fiksche, van achteren geziene figuur van den notaris, en het stemmig lamplicht over de tafel. Verder de toost van Mme Rosémilly aan het feestmaal bij de Roland's; de reeds genoemde, zéér mooie, van Pierre op het havenhoofd bij nacht; de bespieding van Jean in den slaap, door zijn broer; de alikruiken-vangst, met Jean en Mme Rosémilly in het water spiegelend; Jean met zijn moeder (hoewel de voorstelling het

hier eenigszins aflegt bij die in den roman - trouwens iets zeer verklaarbaars); de dienstmeid in de keukendeur, iets van den Delftschen van der Meer, zou men zeggen, zóó uitvoerig, en toch lief; Pierre, die zijn moeder op de trap zwijgend voorbijgaat, en zij met een gelaat van onuitsprekelijk lijden tegen den wand leunend. Eene enkele bedenking heb ik tegen de zéér jonge voorstelling van mevrouw Roland, die volgens het boek 48 jaar oud is, al draagt zij haar jaren met eere. Bijzonder komt dat uit in de gravure tegenover blz. 144, waar Mme Rosémilly naast Jean's moeder zit, en deze laatste er haast nog jeugdiger uitziet dan de eerste. De aquarellen van Ernest Duez geven zéér mooie landschapjes, meest zee- en havengezichten, waarvan vooral dat op blz. 117 mij trof, met zijn wilden dennengroep aan de steile kust, en de grijze zee, heel ver wijkend, onder een lucht van weifelend licht-en-donker. Ook de ondergaande zon met het schaduw-zwarte scheepje vooraan (blz. 59) is een teêr dingetje; verder het hoekje van de kaden te Hâvre (blz. 31) en de kaap de la Hève in het begin. Ik behoef nu wel niet te zeggen, dat de reproducties de volmaaktheid nabijkomen, want men krijgt meestal de illusie, vooral bij de schetsjes van Duez, de aquarellen zelve te zien.

Nog een enkel woord over de bedoeling der beide artisten. Zij hebben gepoogd, niet impressies te geven van hun lectuur, maar eenvoudig mooie beeldende toelichtingen, illustraties. In dezen tijd van etsen zal menigeen hen dáárom boos aanzien. Ik voor mij stel ook subjectief werk zéér hoog, maar meen dat er voor een illustrateur geen dankbaarder werk is, dan zich zoo getrouw mogelijk aan de opvatting van den schrijver te nouden. Wie zich daarmede niet vereenigen kan moet zijn impressies afzonderlijk uitgeven - in het boek geplaatst, maken zij een verkeerden indruk.

Misschien is dit alles wel schermen in de lucht, want het lijkt mij zeer onwaarschijnlijk dat iemand die *Pierre et Jean* gelezen en genoten heeft, niet blij zal zijn van dat boek een editie te kunnen krijgen, die het zóóveel eer bewijst.

VIII

Het laatste boek van Guy de Maupassant, *Fort comme la mort*, blijft mij nog ter bespreking over. Het is zijn tweede

voorname pogen in de richting van den zuiver-analytischen roman, breeder en uitvoeriger dan *Pierre et Jean*. Mogen wij den heer André Maurel gelooven[1)] dan zal zijn aangekondigde nieuwste werk, *Notre coeur* (waarmede o wonder! de Revue des deux-mondes wil prijken), alleen zuivere psychologie bevatten, die alleen en niets anders. Ik ben er benieuwd naar. Doch het lijkt mij haast onmogelijk de analyse nog ernstiger toe te passen dan de Maupassant nu reeds in zijn *Fort comme la mort* heeft gedaan.

Een enkele opmerking voor ik den loop van dit laatste schetsen ga. Ook in dezen roman is er weer quaestie van overspel. Nu ja, dat weten we wel, het sujet doet er niet toe, als de behandeling slechts waar en artistiek is, enzoovoorts. Maar het moet mij van het hart: dat eeuwig terugkeerend thema begint een weinig te vervelen. Is er geen enkele dramatische toestand denkbaar, benalve deze, als grondslag van een roman? En zijn alle fransche vrouwen van die kracht, om deze uitdrukking te gebruiken? Dat lijkt mij toch wat apocrief. Of past alleen deze vorm van verhaal aan het talent van den heer de Maupassant? Dat heeft hij in *Le Horla* b.v. toch anders getoond. Enfin, ik hoop dat mijn schrijver zich nog eens andere stoffe gaat kiezen, en trachten zal, zooals Edmond de Goncourt het van zijn eigen romans uitdrukt: ‘à ne plus faire éternellement tourner le roman autour d'une amourette’ - défendue, voeg ik er bij.

Dat nu ter zijde gelaten, hemel! wat is *Fort comme la mort* een mooi boek! Om te beginnen, die mooie expositie van Anne de Guilleroy's liaison, neen liefde met Olivier, den schilder van haar portret. Hoe die ontstaat op het atelier van den schilder, onder haar poseeren; zij, met een. Afgevaardigde getrouwd die zich alleen maar interesseert voor quaestie's van landbouw in de Kamer; zij, zich tegen wil en dank overleverend aan dien geestigen, beschaafden Olivier Bertin, een schilder van de wereld, die nooit anders dan korte liaisons ‘sans plaisir’ heeft gehad, en die, nu hij in haar de ware liefde vindt, zich daaraan wanhopig vastklemt. Hoe zij in het begin weerzin gevoelt van den stap dien zij gedaan heeft, maar zeer spoedig zich geheel en al aan haar eerste, zoo laat gevonden liefde overgeeft. Hoe tusschen hen beiden, als zij ouder worden, de passie der eerste

1) *Figaro* van 8 Febr. 1890. (Suppl. littéraire.)

jaren in een teedere vriendschap overgaat - die *zij* wel tot haar dood zou willen bestendigen, in kalm genot aan den vervlogen tijd van jeugd-geluk herdenkend. Dan de keer van het vredig leventje. Mme de Guilleroy heeft eene dochter, Annette, die na het einde der expositie, uit het klooster waarin zij is opgevoed, achttien jaar oud en schoon als een engel, haar intreê doet in de salons van haar moeder. Zij gelijkt zoo sprekend op haar moeder, dat Olivier in haar het beeld van deze vindt, bij hun eerste ontmoeting. Hij gaat bemerken dat Mevr. de Guilleroy ouder wordt; hij vergelijkt haar bij haar dochter, in allerlei toestanden, op allerlei uren van den dag. De arme! de liefde heeft hem beet: in Annette's beeld vindt hij zijne maitresse schooner en heerlijker terug, dan in haar beste dagen. Zooals Maupassant zijn lijden ontleedt; zijn wankelen tusschen de trouw aan de moeder, en den allengs onbedwingbaren hartstocht voor de dochter; zooals hij de gewaarwordingen van hem beschrijft, nadat Mme de Guilleroy een huwelijk van Annette met een jong sportman heeft doorgedreven, en hem geen andere keus blijft dan te vergeten of te sterven, zoo kan het alleen een man doen die zelf zulke aandoeningen gekend heeft. Het hoogste punt van deze aangrijpende gemoedsanalyse wordt bereikt in het tooneel waar *Faust* in de Groote Opera gegeven wordt (nadat het engagement van Annette er door is), en Olivier bij al de liefelijke woorden en muziek aan zijn eigen vernietigd liefdeleven denkt. Bijzonder mooi zijn ook de gedeelten waar Annette met haar moeder, een oude dame, en Olivier voor het eerst toeren gaat in het Bosch, en zij in haar naïve nieuwsgierigheid de namen vraagt van alle voorbijgangers die haar treffen, op hoop van beroemde personen te zullen zien; dat, waar Olivier met Annette lawn-tennis speelt in den tuin van het kasteel, en Mme Guilleroy door het raam met ingehouden tranen op hen tuurt; waar Olivier met Annette wandelt in het parc Monceau; en vooral dat waar Olivier moeder en dochter eens bezoekt, 's avonds, terwijl Annette muziek maakt. Men vergunt hem te rooken, en Annette gaat weer voor de piano. Laat mij even een stukje citeeren.

De piano begon te zingen. Het was een muziek van ouden smaak, bevallig en licht, een van die stukken, waarbij de kunstenaar geïnspireerd schijnt geweest te zijn door een zeer zachten voorjaarsavond, met maanlicht.

Olivier vroeg:

- Van wien is dat toch?

De gravin antwoordde:

- Van Schumann. Het is weinig bekend en heel lief.

‘Hij begon zéér te verlangen om Annette aan te zien, maar hij durfde niet. Hij had slechts een lichte beweging te maken gehad, een lichte beweging van den hals, want hij bemerkte op zijde de twee vlammetjes der kaarsen die de partituur verlichtten, maar hij ried zoo goed, hij zag zoo duidelijk de bespiedende houding der gravin, dat hij onbewegelijk bleef vóor zich uit starend, naar het scheen geboeid door het grijze wolkje van den tabak.’

Dit is een van de mooiste, beeldendste dingen uit het boek, ofschoon de ontleding van Oliviers aandoeningen eigenlijk zoo gesloten, zoo aan éen stuk voortreffelijk is, dat het goed bezien jammer is daar stukjes uit te nemen.

De waarschijnlijkheid der toestanden van *Fort comme la mort* is door sommigen betwist. Men heeft gezegd dat Mme de Guillery als liefhebbende vrouw jaloersch had moeten worden, zelfs op haar eigen dochter. Dat die jaloerschheid in den gang van haar analyse ontbreekt is, vind ik, tamelijk voldoende te verklaren uit het feit dat zij, hoewel nog zeer aan Olivier gehecht, den eersten tijd van onstuimige passie toch lang voorbij is. Een betrekking van teedere vriendschap bestond nog tusschen hen, en is die voldoende om jaloezie op te wekken tegen een mededingster (haar dochter bovendien) die toch nooit aan den geliefden man zal behooren? Wat Olivier's late liefde betreft, men heeft die een verschijnsel genoemd van zeer exceptioneelen aard, op zijn minst. Maar is de aanleiding tot die liefde niet even exceptioneel; komt het zoo alle dagen voor dat iemand in de dochter het volkomen beeld, verjongd, terug vindt van eene vrouw, die haar moeder is, en die hij heeft liefgehad?

Het eenige wat men met reden tegen de bijzonderheden in quaestie zou kunnen inbrengen, ware dat de Maupassant in zijn voorrede van *Pierre et Jean* het beschrijven van excepties heeft afgekeurd. Nu ja, maar het zou al zéer ongelukkig wezen, indien een artist gebonden was, elken regel schrift dien hij drukken laat als een onveranderlijk axioma te beschouwen.

IX

Laat mij de resultaten mijner beschouwingen over Guy de Maupassant's arbeid even mogen saamvatten. In zijn vertellingen gaf hij een stijl, die voor een conscientieus artist niet persoonlijk genoeg, niet altijd evenredig aan de forsche comiek en tragiek der behandelde gebeurtenissen was. Aan de samenstelling dier gebeurtenissen dankten de vertellingen grootendeels hun waarde. Maar hij had in het begin zijner loopbaan een roman geleverd: *Une Vie*, die toonde dat hij tot grooter dingen in staat was, tot een waarneming van het innerlijk leven der menschen, welke zijn gemis aan plastieke kracht kon vergoeden. Hier en daar in de contes deed die lust tot psychologische analyse zich gelden, doch ook slechts hier en daar; tot eindelijk zijn *Mont Oriol* de voorbode werd der groote wending in zijn artistiek leven, die in 1888 met *Pierre et Jean* definitief begonnen is. De paar bundels contes en reisindrukken, welke sedert dat jaar nog van hem verschenen zijn, moeten dan ook niet ‘au sérieux’ genomen worden. Dat is werk van snipperuren, waarvan het te hopen is (en nogal met gerustheid te hopen) dat het niet zal schaden aan de krachten die hij tot het voortbrengen van nieuwen voornamen arbeid noodig heeft.

J.E. SACHSE.

Een Fransch student over den hedendaagschen Franschen roman.

Een jong en veelbelovend leerling van de Parijsche Universiteit, de heer Bérenger, heeft zich onlangs, in de vergadering van den algemeenen studentenbond van Frankrijk, uitgesproken over den Franschen hedendaagschen roman. Hetgeen die jonge man zeide verdient in ruimer kring bekend te worden, niet zoozeer omdat het alles fonkelnieuw is wat hij aanvoerde, maar om het standpunt, waarop deze jeugdige Franschman (‘un tout jeune homme’ noemt hem een der bladen) zich stelt. Mij trof vooral de toon van zijn stuk.

Wie het oog begeert te houden op de kenteringen van den tijdgeest dient nauwlettend acht te geven op het punt, vanwaar die uitgaan. Het is voor hem van het hoogste belang te weten wat de jeugd denkt, wat er omgaat bij de jongelieden die de toekomstige maatschappij vertegenwoordigen. Is dit waar in het algemeen, het geldt nog in het bizonder voor de hedendaagsche Fransche samenleving. Frankrijk beheerscht de wereld door zijn letterkunde; de geest, die van de fransche letteren uitgaat, dringt in de poriën van alle andere door. De welluidendheidheid der taal, haar helderheid, haar gloeiend koloriet; het meesterschap over den vorm, de wegsleepende wijze van voorstellen der schrijvers, hun volstrekte onafhankelijkheid van kerkelijken dwang en van maatschappelijke conventie, ja, van alle ongeschreven kieschheidsregelen, welke in andere landen het publiek den schrijver dwingt in acht te nemen, maken dat de fransche letteren, de geheele wereld over, een ongeëvenaarde heerschappij uitoefenen. Zij beschikken over een invloed en

hebben een macht, ten kwade of ten goede, die geen andere letterkunde bezit. Geen andere wordt zoo algemeen gelezen en verspreid. Parijs, de cosmopolitische stad bij uitnemendheid, hoofdstad van de wereld meer nog dan van Frankrijk, drukt een stempel van algemeene toepasselijkheid op alles wat haar persen verlaat. Daarom is voor de gansche beschaving de richting, waarin die letteren zich bewegen en, in het algemeen, haar strekking van zoo overwegend groote beteekenis.

Nu was in den laatsten tijd deze strekking een zoodanige, dat men ging gelooven aan een zedelijke verkankering dezer rijk begaafde natie. De samenleving, die de fransche novellisten ons schilderden, was een bij uitstek verdorvene. Een somber pessimisme had de overhand, samengaande somtijds met een scheeve, verwrongene, cynische moraal. Een ziekelijk sensualisme, bedwelmend als de geur van tropische gewassen, steeg uit die boeken op. Het waren overprikkelde, zenuwzieke personen die zij bij voorkeur teekenden, figuren, zou men zeggen, eener bedorven eeuw, menschen uit een maatschappij die ondergaat. Op het platte land de dieren van Emile Zola, de wijfjesboer en de mannetjesboer; in de steden de struggle-for lifer van Daudet, de zwakkelingen van Bourget, Claude Larcher, André Cornélis, Armand de Querne, moede van alles, zich zelven en het leven moede, niet in staat tot werken, noch tot scheppen, zelfs niet meer tot liefhebben! De vraag rees op: is dit een afdruk van de werkelijkheid, is dit het Fransche volk?

Op die vraag bekwam men meestal niet voldoende antwoord. Ten minste niet van de Franschen zelven. Er gingen wel stemmen op in Frankrijk, die de strekking dezer letterkunde afkeurden, de waarheid van de teekening betwistten, doch die stemmen waren schaarsch. Dergelijk protest kwam meest van de ouderen, en deze worden immers voorgesteld als hebbende uitgediend, hun bezwaren toegeschreven aan seniele vooroordeelen? Het jonge Frankrijk - laissait faire. Het berustte of scheen althans te berusten in het portret dat men, voor de gansche wereld, van de Fransche samenleving, van het familieleven, van de Fransche vrouwen schilderde. Het scheen aan den roman, behalve een schoonen vorm, geen audere eischen meer te stellen dan: het ontleden van de hartstochten, het

uitpluizen van maatschappelijk bederf, een objectieve, onbewogen, pathologische behandeling van den mensch en van het menschelijk lijden als het voortbrengsel van dommekrachten, het toevallig werk van een blind Noodlot. Was het een schrijver gelukt hun nieuwsgierige verbeelding te prikkelen, rillingen langs hun zenuwen te laten loopen dan, zoo scheen het, waren zij tevreden. Het werd in de buitenwereld stilzwijgend aangenomen dat la jeune France, zinnelijk en sceptisch, van het leven reeds ontgoocheld voor zij het leven intrad, zonder moed en zonder lust en zonder hoop op beter, op de mogelijkheid van beter, de toekomst tegenging. En daar de Fransche geest suggestief is als geen andere, daar de Franschen algemeen beschouwd worden in de kunsten en de letteren den toon te geven, zoo ging die apatische stemming uit de Fransche werken op de letterkunde van de andere volken over.

Men kan aan de schitterende eigenschappen van de nieuwere Fransche letteren alle recht laten wedervaren en het toch betreuren dat zij zoo weinig hebben toegebracht tot verheldering, ik zeg niet van het verstand, maar van den geest; dat zij zoo weinig hebben gedaan tot verheffing van het zieleleven. De lucht ververscht in den benauwden dampkring waarin wij leven hebben zij niet. Het tegendeel! Nu is het de vraag: zullen zij zich in diezelfde richting blijven bewegen? Dit hangt af van het geslacht dat opkomt, van de tegenstrevende kracht, die zich in een nieuwe generatie kan ontwikkelen. Onze tijd zoekt steviger leiboom om zijn geknakt geloof aan op te binden, nieuwe regelen voor zijn zedelijk leven, hijgt naar een wedergeboorte van zijn idealen. Hij begint te beseffen dat de werkelijkheid niet is begrensd binnen het voor wetenschappelijk onderzoek toegankelijke; dat de natuur niet eindigt bij het stel van wetten dat wij kennen, en het leven niet behoeft te zijn uitgebluscht omdat onze oogen het niet meer kunnen waarnemen.

De menschelijke rede begint zich te verzetten tegen de opsluiting binnen het verstandsgebied. Zij worstelt om te ontkomen aan het fatalisme waarheen het in den laatsten tijd wel scheen, dat wij terugdreven. Zij verkondigt dat er andere verborgen wetten moeten wezen die de harde natuurwet kruisen. En dat doet zij niet op grond van proefondervindelijke be-

wijzen, maar uit kracht van haar eigen wezen, uit inwendige, onafwijsbare behoefte: ook natuurnoodzakelijkheid. Er openbaart zich een zucht om op te stijgen boven den lagen dampkring van het positieve; er gaat een geroep op om ruimte en lucht. Die behoefte zoekt somtijds ontspanning in zonderlinge, mystieke droomerijen en theosofieën, maar zij bestaat, zij ontstaat allerwege. Zal het jonge Frankrijk zich aansluiten bij hen die een hoopvoller, gezonder, een verheffender levensbeschouwing najagen en eene hoogere beteekenis aan het leven willen schenken? Zal de 'dichter onder de natiën' de anderen met zijn fakkel voorgaan? Let men op de beweging, die ontstaan is onder de studeerende jongelingschap, op hetgeen een jeugdig lid van den studentenbond te midden van zijn makkers uitsprak en waarvan ik hier den hoofdinhoud ga mededeelen, dan is er grond het te hopen.

Waarom grijpt de jeugd, - zoo vangt de redenaar aan - zoo gretig naar den roman? Omdat zij het leven niet kent en den weg in haar eigen binnenste niet weet. Zij zoekt in den roman een voorstelling van het leven, maar vooral een leiddraad door den doolhof van haar eigen zielsbestaan. - Hier ligt dus voor den romanschrijver een taak en een roeping, zoo heerlijk als er misschien geen tweede op aarde bestaat. Men kan er bijvoegen: een verantwoordelijkheid zoo zwaar als er ooit op een mensch kan drukken. Wijs ons den weg in onszelven en in het leven, opdat wij, door uwe oogen ziende, onszelven leeren besturen, het beste in het leven ontdekken en dit liefhebben met heel ons hart. - Hebben de hedendaagsche schrijvers aan die roeping beantwoord? Neen, zij hebben daaraan niet beantwoord. Misschien konden zij niet....

Den naturalisten werpt onze redenaar voor de voeten: dat, hoe groote gaven zij tentoonspreiden in het schilderen van de buitenzijde van het leven, zij slechte wegwijzers zijn in het binnenste van den mensch. Hun kennis daarvan is hoogst oppervlakkig. - Wat door velen is beweerd: dat Zola en zijn school de werkelijkheid niet teruggeeft, dat hij die verwringt naar de behoefte van een vooropgestelde thesis, van zijn wetenschappelijk dogmatisme, wordt door onzen redenaar beaamd. - De hoofden, zegt hij, van de naturalistische school zijn geen

studenten geweest in den strikten en volledigen zin van het woord, geen van hen heeft een vruchtbaar tijdperk van breede, algemeene ontwikkeling achter zich liggen, als Goethe en Schiller, Lamartine en Chateaubriand, Victor Hugo, doorliepen. De naturalisten hebben gepoogd den beschaafden jongen man van dezen tijd te schilderen. Het is hun jammerlijk mislukt. Deze herkent zich in die beeldtenis niet. Hij verwerpt die als hoogst gebrekkig en onwaar. Van hetgeen er werkelijk in de jongelieden omgaat, van de onrust, door de opeenvolging en de tegenspraak der denkbeelden en gewaarwordingen in hun binnenste opgewekt en levendig gehouden, begrijpen de naturalisten niets. Na Zola en zijn school hebben twee andere schrijvers, onder den invloed van het herleven van den idealistischen geest, getracht der jongelingschap een spiegel voor te houden, haar in zich zelve te laten lezen. Is dit beeld getrouw? Zijn die schrijvers louter de schilders geweest van het geslacht waartoe zij behoorden, of moet men hen beschouwen als de vertegenwoordigers eener komende generatie? Van het antwoord, op die vraag te geven, hangt veel af. Het toekomend lot van Frankrijk hangt er van af. Immers, hoe het met een volk zal gaan, of het rijzen zal of zinken, wordt bepaald door den geest die de ontwikkelde jongelingschap bezielt. Zal die jeugd van Frankrijk voortgaan in haar twijfel, zucht en moedeloosheid, of ontwaken tot een beter leven, tot een leven van werkzaamheid en liefde? Dit is de spil, waarom he onderzoek van onzen spreker draait. Hij beschouwt de beide schrijvers, Paul Bourget en Maurice Barrès, als de vertegenwoordigers van twee ‘generaties’ beschaafde en denkende Franschen, die, te rekenen van het rampspoedige 1870, aan het tegenwoordig jong Frankrijk zijn voorafgegaan. Het is zijn voornemen in het licht te stellen, waarin de hedendaagsche Fransche jongelingschap van de voorgaande verschilt.

De studie over Paul Bourget, die de heer Van Hamel in de vorige aflevering van dit tijdschrift leverde, ontslaat mij van de taak de levensschets te herhalen, die in deze redevoering voorkomt. - Paul Bourget heeft genoten; zegt de spreker, hetgeen den naturalisten ontbrak, een voorbereidende ontwikkelingsschool in den breedsten zin van het woord. Hij verkeerde met de bloem der Fransche intellectueele wereld. Nie-

mand was beter geschikt dan hij om de gewaarwordingen, denkbeelden en droomen van zijn tijdgenooten te vertolken.

Maar het geslacht dat in 1872 opkwam, en waartoe Bourget behoort, was een diep en zwaarmoedig en vermoeid geslacht, zijn levensbeschouwing is buitengemeen somber. Het verrees op de puinhoopen van Frankrijk en de wond van 1870 bloedde in zijn hart. - Ach, wij Nederlanders, gelukkige menschen die wij zijn, wij moeten onze verbeelding inspannen om ons den oorlog, zulk een smadelijken afloop van den oorlog, zulk een diepe, nationale vernedering als Frankrijk onderging, voor te stellen. Ons, wien nooit iets dergelijks wedervoer, wij kunnen ons ter nauwernood een denkbeeld maken wat het is getuchtigd te worden door den Pruis. Fierder natie dan de Fransche is er niet; zij kromp onder de schande van een nederlaag, zoo groot als de geschiedenis er een heeft geboekstaafd. Zij sohreeuwde het uit van schaamte en weedom, toen de purperen keizersmantel van haar schouders werd gescheurd en de lang verborgen smetten voor den dag kwamen in de woeste orgien der commune. Niemand beseft hoe in die dagen het beschaafde, beste deel van het Fransche volk geleden heeft. En dit lijden viel te zwaarder, omdat het gepaard ging met het bitterste zelfverwijt.

De edelste Franschen, de meest helderzienden overzagen met noodlottige duidelijkheid de gansche reeks van oorzaken, die ontbindend op het karakter van de natie hadden gewerkt, en nog voortgingen dit te bederven. Een der eerste en voornaamste onder die oorzaken was het schandelijk succes van Napoleon III. - Een natie doet soms in lichtzinnigheid een misdaad. Zulk een misdaad heeft Frankrijk bedreven toen het wet en recht en orde ongestraft vertrappen liet door het brutaal geweld.

La force prime le droit! slingert de Franschman den Duitschers gaarne naar het hoofd. Wat hebben zij anders gedaan dan dien stelregel huldigen, toen zij in het bloedige fait accompli berustten, den scepter kusten van Napoleon en zijn troon bewierookten! De spreker in den studentenbond erkent volmondig de schuld van Frankrijk. Hij toont aan waarom, op dien noodlottigen Decemberdag, toen het volk zichzelf wegwierp, een moreel verval moest volgen, de aanbidding van het succes, de rondedans om het gouden kalf. Frankrijk was als de man,

die een laagheid gedaan heeft, en de kwellende gedachte aan zijn verloren eer in den roes der vermaken verdrijft.

- Het maakt een vreemden indruk een Franschman te hooren verkondigen, hoe de lichtzinnige stap van een geheel volk dit volk niet kan worden kwijtgescholden, maar langs den weg van oorzaak en gevolg op den vreeselijken ernst der boete uitloopen moet. Da Costa en Schaepman zouden zeggen: het oordeel Gods over de natiën! Men drukt zich anders uit; in den grond bedoelt men hetzelfde. De zedelijke wereld is aan wetten gebonden, even vast en onveranderlijk als de natuurwet. Iemand, die van de eersten dezelfde diepe en geduldige studie had gemaakt die de wetenschap aan de laatsten besteedde, zou den Franschen, op den dag zelven van Napoleons troonbestijging, hun lot hebben kunnen voorspellen. -

De oorzaken echter die het ontstaan van het Keizerrijk mogelijk maakten, liggen hooger. Om die te vinden, zegt de redenaar, moet men opklimmen tot het veld van het zuivere denken. Hij herinnert er aan, hoe de wetenschap zich langzaam meester maakte van de alleenheerschappij over de geesten en alle verschijnselen op geestelijk gebied physisch interpreteerde. De natuurwetenschappelijke methode wordt, ongewijzigd, gelijk zij daar ligt, op de zedelijke wereld toegepast. Men voelt zich een product van oorzaken waarover men geen macht heeft. Men erft zijn eigenschappen en hoedanigheden, goede en verkeerde, van zijn voorouders, geheel op dezelfde wijze als men zijn gestel en zijn lichaamskwalen van hen erft. De persoonlijkheid wordt opgelost in de menigte van bouwstoffen die den mensch samenstellen. De mensch is een agregaat van atomen, zijn geest het product van de samenwerking dier atomen. Door deze leer wordt het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid geknakt.

Is er een volstrekte plicht als er geen toerekenbaarheid bestaat? Alles wordt betrekkelijk, ook de groote denkbeelden van vrijheid en recht. Deze omwenteling in het denken spreekt zich in de letterkunde uit in de werken van Taine en Renan. Taine past de methode der natuurwetenschap op de karakters toe, ontleedt die chemisch. Hij laat den mensch in stukken uiteenvallen, overgeërfde eigenschappen, grootvaders en voorvaders die

herleven, fataliteit van ras en bloedmenging, invloed van klimaat en bodem. Uit de theoriën van Taine laat onze spreker de naturalistische school voortkomen. Zola wijst hij aan als den hoofdvertegenwoordiger dier stellingen, als den meest populairen volgeling van Taine. Naast Taine staat Renan, een sceptische en mystieke geest, zwevende tusschen de oude voorstellingen, die hij met zijn hart en zijn verbeelding lief heeft, en de nieuwe, die hij met zijn verstand huldigt. Renan verlustigt zich in die schommelingen, in die geestelijke dubbelzinnigheid met het weemoedig genot van een voornaam dilettant. Renan noemt de hedendaagsche wereld ‘un monde en décadence’, maar hij troost zich er mede, dat het in zulk een wereld in ontbinding, voor verfijnde intellecten, aangenaam leven is. Het dilettantisme van Renan ontzenuwde de jongelieden. Zij leerden van den heuschen, beminnelijken, zachtmoedigen meester, met zijn fijn, weemoedig lachje en zijn aristokratische gelijkmoedigheid tegenover de dingen, zij leerden van hem jongleeren met ideeën en daarin een artistiek genot vinden. - Wat voor een geest als die van Renan wellicht meer een soort van gymnastiek was, een oefening met de floret om de pols lenig te houden, wat bij hem misschien niet verder dan de oppervlakte ging, dat tastte bij de jongelingschap, die naar hem luisterde en hem genoot, de fondamenten van den geest en van het zedelijk leven aan. -

Ziedaar, in hoofdzaak wat de redenaar, schoon niet altijd in dezelfde woorden, opsomt als de invloeden, die op het geslacht waartoe Bourget behoort gewerkt hebben. De theorie, dat alle waarheid betrekkelijk is, leidde tot het intellectueele dilettantisme. Het determinisme van Taine ondermijnde het gevoel van volstrekte gebondenheid aan den plicht. Daarbij kwamen de verzen van Leconte de Lisle en van Baudelaire, la poésie du Néant et du Mal. De menschheid, die de roman hun schilderde, zijn de middelmatige menschen van Flaubert. Goncourt overdrijft die middelmatigheid tot in het caricaturale toe. Zoo groeide het geslacht van 1872 op. Een gevoel van nationale vernedering, van schaamte en walging drukte hen ter neder, maakte de banden met hun medemenschen los, tot zij ieder op zich zelf stonden en alleen.

Er ontsproot een geslacht van dilettanten en pessimisten, een geslacht overtuigd dat het leven niet de moeite waard is

dat men het leve. Wie het ernstig opvat is een dwaas; men doet best zich in zich zelven terug te trekken om op zijn gemak van de comedie te genieten. Als niets buiten ons werkelijk is, alles maar schijn, als er niets is waardig dat men het liefhebbe en bewondere, blijft ons niets te beminnen dan ons zelven. De jongelieden uit dit tijdperk waren dus bijna allen egoïsten, de eene brutaal, de anderen met meer gratie, smaak en weemoed. Het gevoel van hun onmacht en hun eenzaamheid vergiftigde hun bestaan. Niemand beter dan Bourget is berekend hen te schilderen, want hij heeft zelf hun lijden medegeleden. Maar die figuren van Bourget hebben aanspraak op medelijden; zij zijn niet verachtelijk, want zij beseffen hunne onmacht en zuchten er onder. Daarom heeft de Fransche jeugd een hart voor de scheppingen van Bourget en voor den meester zelven. Zij vergeeft hun, omdat zij nooit parade maken, met hun zielsziekte, nooit met hun kwalen te pronk loopen.

Het geslacht dat volgt op dat van 1872, het geslacht onmiddellijk aan het tegenwoordige voorafgaande, als welks pleitbezorger de heer Maurice Barrès optreedt, vindt bij onzen spreker niet dezelfde sympathie. Hij geeft van de generatie van 1880 een karakteristiek, merkwaardig genoeg om haar eenigszins breedvoerig mede te deelen.

Hetgeen de jeugd van 1880 kenmerkt is vooral het trotsch [.....] van hare verstandelijke meerderheid, van hare verhevenheid boven alle andere menschen. Dienovereenkomstig onderscheiden zij zich door een behoefte om zich af te zonderen, zoowel in het leven als met hun gedachten. De menschheid valt, naar hunne opvatting, in twee helften uiteen, de ‘intellectuels,’ dat zijn zij zelven natuurlijk, en de ‘barbares’, waaronder zij u en mij en heel den verderen troep rangschikken. De namen, dunkt mij, zijn duidelijk genoeg; zij behoeven geen toelichting.

Deze ‘intellectuels’ en hun vergevorderde cultuur zijn nauw verwant aan de eigenaardige beschaving van zekeren Gelderschen baron. Bedoelde landedelman, zijn tijd vooruit, verdeelde, lang vóór de ‘Intellectueel’ bestond, de menschheid in twee soorten: oude adel en ... de rest!

Wat is verder een Intellectuel, hoe definieert men dezen bescheiden jongen mensch?

Daar de Intellectuel bizonder veel over zichzelven spreekt, eigenlijk over niets spreekt dan over zichzelven, laat onze redenaar hem zijn eigen portret maken. Waar dus de heer Maurice Barrès aan het woord is, plaatst hij aanhalingsteekens.

De Intellectuel beschouwt de gansche stoffelijke en zedelijke wereld als alleen geschapen, als alleen nog dienende om hem, den Intellectuel, aesthetische genietingen te verschaffen. Want de Intellectuel is een dilettant. ‘Raffinement de dilettantisme,’ daarin vindt hij wellust en geluk. Hij schept zich een wereld ‘waarin de idée van den plicht ontbreekt en het alleen te doen is om driedubbel overgehaald genot.’

Wat heeft de Intellectuel te doen, om tot zulk een levensbeschouwing te komen? Hij behoeft zich zelven slechts te overtuigen ‘dat alle beginselen maar even zoovele zienswijzen zijn, dat men, met een weinig behendigheid, ze allen, naar verkiezing, aannemen of verwerpen kan.’

‘Men moet zich met de middelen weten te vermaken, zonder zich te bekommeren om het doel. Iederen morgen spanne men krachtig zijn verbeelding in om frissche, nieuwe droomen te scheppen. Aan de wetenschap, dat het alles maar hersenschimmen zijn, store men zich niet.’

Er blijft voor den Intellectuel in de gansche wereld niets over dan zijn eigen ik. ‘Wij hechten ons aan ons zelven als aan de eenige werkelijkheid die ons rest.’

Hij bemint derhalve alleen zijn eigen Ik. In de vrouw, in de natuur, in de voortbrengselen der kunst ziet hij, zoekt hij, bewondert hij alleen zich zelven. ‘Ik bemin omdat het mij lust te beminnen; mij zelven alleen bemin ik in alles wat ik bemin; ik bemin mij zelven om den vrouwelijken geur, die uit mijn binnenste opstijgt. Ah! laat haar nu komen, de vrouw! Ik tart haar machtelooze bekoring! Alleen door mij zelven onuitsprekelijk lief te hebben, alleen door mij zelven te omhelzen, geraak ik er toe de dingen te omarmen en die naar mijn ideale voorstellingen om te scheppen.’

De groote schrijvers, de schrijvers die hij bij voorkeur ge-

niet, Renan o.a., zijn ‘tragmenten van den Intellectuel.’ De natuur is slechts schoon in zooverre zij ‘hem symbool is van zijn Ik.’ Dat Ik noemt hij o.a. ‘het lieve kind, iederen morgen op nieuw door hem geschapen.’

Nu wil het ongeluk echter dat de Intellectuel moet leven te midden der barbaren, d.i. te midden van allen, die niet gevoelen als hij. De Intellectuel heeft daar echter iets op gevonden. Hij beschouwt zijn ziel als een ingewikkeld, kunstig samengesteld werktuig, waarmede hij moet leeren manoeu vreeren, gelijk een bevelhebber met zijn stoomschip, of een kapitein met zijn bataillon. ‘Men moet alle krachten die men bezit in zijn hand hebben, opdat men in staat zij, door snelle bevelen, in een oogenblik alle houdingen aan te nemen, door de omstandigheden vereischt.’

- ‘Overwin! sprak ik tot mij zelven. Wat komt het er op aan of gij het raadselachtige bestaan der dingen doorgrondt? Indien gij maar uw zenuwen voelt trillen onder hun opeenvolging en gedaanteverwisseling.’

‘Huiverende, mijn vuisten ballende van verlangen om het leven mij te onderwerpen, dompelde ik mij opnieuw in de studie van de middelen, die mij het beheer verschaffen kunnen over de veeren mijner ziel.’ ‘Het is ons genoeg dat onze ziel zich roere, zich bewege. Wij maken haar tot een soort van werktuig dat alle bekende aandoeningen en gewaarwordingen op bevel moet kunnen voortbrengen....’ Wat het andere betreft dat buiten hem ligt? ‘daarvoor zijn wij niet meer verantwoordelijk dan wij verantwoordelijk zijn voor het klimaat van ons land.’

Geheel buiten aanraking met de samenleving kan evenwel de Intellectuel niet blijven, want er zijn zekere zinnelijke prikkels, die men alleen in de maatschappij bevredigen kan. ‘Een waarlijk fijn geinstrumenteerde, fraai versierde geest moet zich echter van zijn hoogere bezigheden niet laten afleiden door zich over gemeenheden te verontrusten, die hij wellicht in hetzelfde oogenblik begaat.’

De Intellectuel heeft oogenblikken van twijfel. Somtijds bekruipt het hem dat zijn leven niet geheel en al natuurlijk is. Hij vindt dat zijn âme mécanique hem uitdroogt. Daarover echter niet getreurd! Zelfs een Intellectuel neemt niet meer dan hij krijgen kan. ‘Zeker, ik maak mij omtrent mijn opwindingen en verrukkingen geen illusies; ik veracht die gelijk

ik alles veracht, maar ik vind ze goddelijk!.... Ik bewonder mij zelven niet geheel en al, niet van top tot teen, maar ik heb een onuitsprekelijk behagen in mij zelven.'

De gevolgtrekkingen, zegt de spreker, uit die theorie te trekken, liggen voor de hand. Zijn alle beginselen maar zienswijzen, de een niet meer waar, niet meer waard dan de andere, welke ontrouw, welk verraad bestaat er dan dat men niet voor zich zelven rechtvaardigen kan?

Die jeugd van 1880, zoo besluit de spreker zijn karakterschildering, verschilt van het geslacht dat in 1872 opkwam. Zij is ook sceptisch en dilettant, die jongelingschap van 1880. Zij ook heeft de liefde tot zich zelven als haar eenig palladium overgehouden. Zij heeft dezelfde boeken gelezen, dezelfde maatschappelijke invloeden ondergaan, maar, later gekomen, heeft, zij niet zooveel geleden.

Het geslacht waartoe Bourget behoort, legde zich neder bij het dilettantisme, doch met een smartlijk heimwee naar een breeder, een waarachtiger ideaal. Maurice Barrès en de zijnen verhieven het tot een beginsel voor hun leven en handelen, en bevonden zich er wel bij. Voor de eenen was het een zedelijke krankheid waarvoor zij nergens genezing konden vinden; voor de anderen de gezondheid zelve, een gezondheid erger dan de dood. Bourget en zijn volgelingen zochten hun toevlucht in droomen, Barrès en de jongelieden van 1880 gingen verder; zij pasten hunne theoriën in het leven toe. Bourget heeft het heillooze en gevaarlijke van zulk een overgang begrepen. De schrik sloeg hem om het hart bij het verschijnen der werken van Barrès. Hij voelde zich in zekeren zin verantwoordelijk voor den noodlottigen invloed dien zij moesten uitoefenen. Daarom schreef hij *Le disciple*. In den Disciple levert hij het spot. beeld van den Intellectuel, type Barrès, een spotbeeld dat nog maar al te gelijkend is. Bourget laat zijn Disciple de stellingen van Barrès uitbazuinen. De Disciple beweert te gelooven dat zijn ziel een ziel is die op prooi loert; hij verontschuldigt zich over die fataliteit en verheft er zich op Greslou tracht ook zijn ziel de baas te worden, haar in zijn hand te krijgen om haar tegen het leven te laten inwerken. Daar het leven niets is dan een breed veld voor allerlei proefnemingen, verleidt hij een meisje. Maar hij heeft gerekend zonder de kracht van het gevoel in een ziel, teederder en edeler dan de zijne, en gaat bij die proefneming te gronde.

De Disciple van Bourget, die ellendige, weerzinwekkende, pedante dilettant, wordt in den grond door geen andere beginselen gedreven dan door de theorieën van Barrès. Alleen bestaat er een verschil tusschen zijn opvoeding en zijn overgeerfde natuur. Dit, vereenigd met die theorieën, voert in plaats van uit te loopen op een elegante verdorvenheid tot een grof cynisme. Ziedaar het gevolg, wil de heer Bourget met zijn *Disciple* zeggen, van het onderricht eener generatie van rhetoren en sophisten.

Deze Intellectuel, ons door den Franschen student geteekend, is een ziekteverschijnsel, niet van de Fransche beschaving alleen, maar in het algemeen van onzen tijd. De menschheid kan men tegenwoordig vergelijken bij een leger, dat zijn marschroute verloren heeft. Er is een stilstand, een opeenhooping, een verwarring! De aanvoerders zijn het spoor bijster; troepen zwermen uit naar alle kanten; zij komen op wegen, die doodloopen en keeren ontmoedigd terug. Zoodra er weder schot komt in die opeengedrongen massa; zoodra de breede heirweg teruggevonden is; zoodra er voor het zedelijk en maatschappelijk streven lucht komt, nieuwe werkzaamheid in nieuwe banen; zoodra de beklemde, in de borst teruggedrongen zielsbehoeften een scheur gevonden hebben in het looden dak der wetenschappelijke theorieën en weer naar buiten kunnen ontsnappen, verdwijnt de Intellectuel.

Hoort men Maurice Barrès en de zijnen spreken, dan krijgt men den indruk: dit kan niet blijven; het is de laatste phase; het proces is bijna doorgeziekt. Van het oogenblik, waarop de algemeene geest onder de menschen een anderen keer neemt en de wereld beter te doen krijgt dan op den Intellectuel te letten, laat hij zijn ‘pose’ varen. De voornaamste kwaal, waaraan hij lijdt, is een buitensporige, grenzenlooze, met verstandsverbijstering nauw verwante ijdelheid.

Is er - vraagt de spreker ten slotte - reeds verandering te bespeuren in de stemming van de nieuwe generatie in Frankrijk, d.i. van de jongelieden tusschen achttien en vijfen-twintig? En daarop antwoordt hij volmondig: ja! De jeugd van 1890 is vast besloten met haar voorgangers te breken. Er grijpt bij haar een verandering plaats, die op het oogenblik nog in staat van voorbereiding verkeert, maar die

zeker komt en zeer aanstaande is. Het karakter van dien ommekeer wordt geheel beheerscht door het besef, dat geen wezen op zichzelf staat in de schepping, dat er een universeele ziel is waarvan alle zielen deel uitmaken. ‘Deze vergadering, onze bond, is het bewijs van hetgeen ik durf beweren’, zegt hij. ‘Binnen den tijd van vier jaren is onze vereeniging, van een instelling tot bevordering van materieele doeleinden, geworden wat zij nu is, een levende corporatie, een zedelijk, verstandelijk lichaam’.

Hij noemt de namen van de mannen die het oor, het vertrouwen en de liefde van de tegenwoordige jeugd bezitten. Onder de wijsgeeren Boutroux, Fouillée, en Guyau, de schrijvers van ‘Liberté et déterminisme’, ‘La religion de l'avenir’, ‘Contingence et lois de la nature’. Daarnaast Ferdinand Brunetière, Melchior de Vogüé, Emile Hennequin, Gabriel Sarrazin. De geest van Thomas Carlyle, de vurige geest van den grooten Schot, begint hen aantetrekken. De idee dat de ziel, de persoonlijkheid, de grootste beweegkracht is in de beschaving, dat niet de omstandigheden de geschiedenis maken, maar de geest die de omstandigheden aan zich onderwerpt, treedt in de plaats van het begrip van fataliteit. Buitenlandsche schrijvers, vroeger over het hoofd gezien, den Franschen student slechts bij name bekend, worden nu door hem ter hand genomen, Engelschen, Russen, Duitschers, Zweden. Hij leert dus de dingen nog uit andere gezichtspunten zien dan de uitsluitend Fransche. Er grijpt, om kort te gaan, bij de Fransche jongelingschap een verandering plaats, die tot een zedelijke en verstandelijke wedergeboorte der natie leiden kan.

Hoe deze zijn zal durft de redenaar niet beslissen. Hij geeft er de hoofdtrekken van aan. Die beweging zal zijn een sociale d.w.z. het doel van haar streven zal zijn: een betere maatschappij dan de tegenwoordige, een maatschappij die uitgaat van den regel, dat de enkele mensch, meer dan tot n u toe het geval was, zijn geluk leere zoeken in het geluk van allen.

Het moet uit zijn met het ziekelijk bespiegelen en uitpluizen van de dingen, met het doelloos peinzen en droomen, met de zelfzuchtige opsluiting in zich zelven, met het troetelen van het interessante eigen Ik. Dit alles moet plaats maken voor een gezonde, krachtige werkzaamheid naar buiten.

Inderdaad, men moet blind zijn om niet te zien dat er groote

veranderingen moeten komen. Zijn de maatschappelijke instellingen en verhoudingen te nauw geworden, knellend voor het tegenwoordige geslacht, voor sommigen een dwangbuis, dan moet daarin worden voorzien. Is het waar wat velen beweren, wat bij ons door Busken Huet werd uitgesproken, dat het leven der menschen, en bepaaldelijk het leven der jonge menschen duf geworden is, omdat het niet stroomt, maar stilstaat, omdat geen groote denkbeelden er hun machtigen adem over waaien, dan moet een nieuwe geest in de menschen varen. Alles moet worden opgezocht wat ons menschen tot elkander brengt, aaneensluit, wat ons warmer, hartelijker leert voelen de eenen voor de anderen; de groote denkbeelden van menschheid, volk en vaderland moeten weder opleven en vaardig worden over ons. Het zal moeielijk gaan, niet zonder schokken, iedere diep ingrijpende hervorming van maatschappelijke toestanden doet pijn, maar het zal de standen en de soorten door elkander schudden, slagboomen doen vallen, aller sluimerende geestkracht opvorderen en in beweging brengen. De tijden, die aanstaande zijn, beloven veel werk te geven aan het opkomende geslacht.

Wij bereiden ons voor op de taak die wij zien dat ons wacht, - zegt de spreker. Wij weten dat die ernstig is en wij durven haar aan.

De weg, dien hij daartoe aanwijst, is niet een achterwaartsche beweging. Geen reactie, geen obscurantisme! Wetenschap en democratie zijn en blijven voor hem de groote drijfkrachten van den vooruitgang der moderne tijden. Maar hij verschilt van zijn voorgangers in de opvatting dier beiden. Voor den dilettant der laatste twintig jaren was de wetenschap de verwoester van alle hoogere waarheid, alle democratie liep uit op de domme heerschappij van het geld. Dit zijn afdwalingen, geen normale gevolgen; dit is het misbruik van die beiden, niet het gebruik. De wetenschappelijke methode, de methode van geduldig onderzoek, zoo bewonderingswaardig, zoo rijk aan zegen voor de menschen, zal nooit verlaten worden. De spreker denkt waarschijnlijk dat de godsdienst, als zij dáár niet tegen kan, het voortbestaan niet meer verdient. De wetenschap heeft in hare methode niet misgetast, zij is voorbarig geweest in haar ge-

volgtrekkingen. Zij is zich zelve niet genoeg, zij moet een hooger beginsel aannemen. Het brengen van verschijnselen onder wetten en het begrijpen van bizondere wetten onder algemeene voert haar tot het geheimzinnige begrip van kracht en van beweging, d.i. tot het gebied waar het geloof begint. Het oude materialisme is een hypothese, die heeft afgedaan. Niet het zichtbare is het werkelijke, maar het onzichtbare. Mens agitat molem. De eenheid van het heelal, zegt een beroemd Fransch geleerde, is de onweegbare, onstoffelijke kracht. Zij is het die het heelal in beweging brengt. De aarde draait om de zon; de zon beweegt zich om een punt in het gestarnte dat op zijn beurt weder in beweging is om een ander punt; de atomen die het lichaam samenstellen bewegen zich om een onzichtbaar middelpunt, de ziel. Daar is geen groot en klein. Het oneindig groote is gelijk aan het oneindig kleine. Onze ziel heeft geen afmetingen, zij is even dicht bij Sirius als bij de aarde. Zij gaat niet naar den hemel, zij is in de hemelen. Zij ontwaakt op de aarde, zij zal elders ontwaken. Zij is altijd geweest, zij zal altijd blijven, gelijk van de stof die zij samenhield geen atoompje vergaat.

Niet anders is het met de demokratie. Zij ook is zichzelve niet genoeg. Zij is niets dan een woeste strijd van belangen en van klassen indien zij niet wordt beheerscht door een geest van menschenmin en gerechtigheid. Het is dus de geest, die de ontwikkeling der nieuwere tijden besturen moet, en, in dien geest, datgene wat van den geest het beginsel is, het hoogste, werkzaamste, zegenrijkste: de liefde.

Zoo eindigt de spreker in den studentenbond. Een volk, dat onder zijn zonen ‘un tout jeune homme’ heeft die zoo denkt en zoo voelt, is geen volk dat ondergaat. Elastisch als geen andere gaat de Fransche natie met plotselinge opwellingen en sprongen van omlaag naar omhoog. Heden ligt zij verslagen ter neder, morgen hoort men haar juichen; zij struikelt en zij valt, maar om weder op te staan. Indien onzichtbare engelen haar kunnen ‘erlösen’ uit een diepen val, dan is het omdat zij zich ‘strebend bemüht’. En wie weet of het niet weder Frankrijk wezen zal dat, ten koste van veel lijden, de formule vindt voor den nieuwen tijd.

J.H. HOOIJER.

Huwelijken tusschen bloedverwanten.

> L'examen des institutions primitives est également intéressant parce qu'elles permettent de saisir les instincts primordiaux de l'homme en fait de droit. Pour comprendre l'origine et les lois du développement de la vie, le naturaliste étudie les organismes les plus rudimentaires; de même pour découvrir les lois qui président an développement de la civilisation, la sociologie doit examiner les formes d'organisation des sociétés primitives.
> EMILE DE LAVELEYE.

I.

Huwelijken tusschen bloedverwanten, historisch-ethnographischkritisch beschouwd en getoetst aan de wetten der herediteit, zoo luidt de titel van een in 1888 bij Martinus Nijhoff te 's Gravenhage uitgegeven werk. ‘Het is’, aldus merkt de schrijver, Dr. Van der Stok, op, ‘eene onbetwistbare waarheid, dat, bij geslachtelijke vermenging, beide partijen de kansen hunner erfelijke ziekten of gebreken op hunne progenituur overbrengen. Het kind is het product, het resultaat, van de goede zoowel als van de kwade eigenschappen, physische en psychische, aan elk zijner ouders eigen. Wanneer nu echter die ouders bloedverwanten zijn, is dan die bloedverwantschap, *als zoodanig*, in staat, kwade eigenschappen of gebreken, van welken aard ook, in de progenituur te verwekken, te *scheppen*? Kunnen dus, met andere woorden, huwelijken of geslachtelijke vermengingen tusschen bloedverwanten, *afgezien* van de gewone morbide herediteit, *alleen* en *uitsluitend* door het niet-aanbrengen van vreemd bloed, eene speciale oorzaak zijn van organische degeneratie der progenituur, eene degeneratie, die dan op hare

beurt schadelijk werkt op de voortplanting der soort?' - Ziedaar het vraagstuk waarvan de Heer Van der Stok eene oplossing tracht te geven. Weinige tientallen van jaren geleden, was het, zoowel bij medici als bij leeken, een algemeen geloof, dat consanguinaire huwelijken schadelijk zijn: de ouders zouden de goede eigenschappen, die zij bezitten, op hunne kinderen niet overdragen, doch integendeel, zelfs wanneer zij-zelve volkomen gezond zijn, de maatschappij belasten met zwakke, ziekelijke en ontaarde wezens, die later, met welke individuen zij zich vermengen mogen, weder een zwak geslacht voortbrengen. Langzamerhand heeft zich echter eene andere meening gevormd. Tegenover de *anti-consanguinisten*, de tegenstanders van de huwelijken tusschen bloedverwanten, staan nu de *consanguinisten*. Deze beweren dat het gevaar, hetwelk men in de bloedverwantshuwelijken voor de progenituur ziet, geenszins bestaat, dat bloedverwantshuwelijken volstrekt niet de strekking hebben per se ontaarding teweeg te brengen. Wanneer somtijds na dergelijke huwelijken het ras werkelijk verandert, komt dit daarvan, dat consanguiniteit, in de nakomelingen, de individueele, physieke of intellectueele, morbide of andere eigenaardigheden en hoedanigheden der ascendenten bevestigt en tot ontwikkeling brengt. Daarom zou het, met het oog op de kinderen, dikwijls zelfs verkieslijker zijn eene bloedverwante te huwen dan eene vreemdelinge, wier gezondheidstoestand men niet kent.

Consanguinisten en anti-consanguinisten - is het voor den medicus reeds moeielijk om tusschen deze twee partijen eene keuze te doen, hoeveel te meer voor den leek. Toch is er in den laatsten tijd veel aan het licht gebracht, waardoor de meening der consanguinisten een hoogeren graad van waarschijnlijkheid verkregen heeft. Merken wij allereerst op, dat, ten aanzien van het leerstuk der herediteit, zij op een zuiverder standpunt staan dan hunne tegenstanders, de anti-consanguinisten. Welbeschouwd, is de meening, door deze laatsten verkondigd, eenigermate in strijd met bedoeld leerstuk, dat ook zij overigens als onloochenbaar erkennen. 'Comment', roept Boudin uit, 'voilà des parents consanguins, pleins de force et de santé, exempts de toute infirmité appréciable, incapables de donner à leurs enfants ce qu'ils ont, et leur donnant au contraire ce qu'ils n'ont pas, ce qu'ils n'ont jamais eu, et c'est en présence

de tels faits que l'on ose prononcer le mot hérédité!'[1] Doch met redeneeringen alleen, hoe logisch ook, kan de quaestie niet uitgemaakt worden. Alleen op waarnemingen mogen wij ons baseeren. Zoo hebben dan ook de consanguinisten tal van feiten verzameld, waaruit de onschadelijkheid van de bloedverwantshuwelijken blijken kan. Het zij mij vergund op enkele dier feiten hier de aandacht te vestigen.

Het is duidelijk, dat, indien de meening der anti-consanguinisten juist was, men, zoo ergens, dan zeker in die gemeenten, waarvan de leden, door een vrijwillig of gedwongen isolement, verplicht zijn, steeds onderling te trouwen, een physischen en psychischen achteruitgang van het menschengeslacht zou moeten constateeren. Intusschen is dit geenszins het geval, zooals uit onderzoekingen, in die gemeenten ingesteld, gebleken is. Bekend, immers meermalen, ook in handboeken over de volkenkunde, geciteerd, zijn de waarnemingen door den Franschen geneesheer Auguste Voisin te Batz gedaan. Batz is eene plaats, Noordelijk van den mond der Loire op een schiereiland gelegen, omgeven door rotsen. De bewoners (3300 in getal, toen Voisin er in 1864 ten behoeve zijner nasporingen vertoefde) hebben slechts een zeer beperkten omgang met de overige bevolking van het departement. Huwelijken tusschen bloedverwanten komen daardoor menigvuldig bij hen voor. ‘Er bestaan’, zegt Voisin, ‘op dit oogenblik (dat is dan in 1864) in de gemeente Batz 46 huwelijken tusschen bloedverwanten, namelijk 5 tusschen volle neven en nichten (4^{e} graad Romeinsch), 31 tusschen kinderen van volle neven en nichten (6^{e} graad Romeinsch) en 10 tusschen neven en nichten in den 4^{en} graad canoniek (= 8^{e} graad Romeinsch). Van de overige huwelijken zijn de meesten, zoo niet allen, tusschen neven en nichten in den 5^{en} en 6^{en} graad canoniek (= 10^{e} en 12^{e} graad Romeinsch)’. Nochtans vond Voisin geen enkel geval der kwalen, die gewoonlijk als uitvloeisels van consanguinaire verbintenissen worden beschouwd. Integendeel was de gezondheidstoestand, zoowel van de ouderen als van de jongeren, uitstekend. Uit de 5 huwelijken tusschen volle neven en nichten zijn 23 kinderen geboren, waarvan geen enkel ziekelijk of mismaakt is. De 31 verbintenissen tusschen

1) Van der Stok, O.c., dl. I, blz. 3.

kinderen van volle neven en nichten (6e graad Romeinsch) hebben 120 kinderen voortgebracht: niet een daarvan is met aangeboren kwalen behept. Evenmin is dit het geval met de kinderen, 29 in getal, die uit de 10 overige huwelijken zijn voortgekomen. Van de 46 consanguinaire verbintenissen zijn slechts 2 kinderloos; de 44 andere hebben dus te zamen 172 volkomen welvarende kinderen opgeleverd. ‘Cette étude’, eindigt dan ook Voisin zijne beschouwingen, ‘m'a laissé convaincu que la consanguinité n'est nullement préjudiciable aux enfants, lorsque le père et la mère n'ont aucune diathèse, aucune maladie héréditaire, sont de belle santé, de forte constitution, dans de bonnes conditions climatériques et hygiéniques, et que, dans ces cas la consanguinité ne nuit d'aucune façon au produit et à la race, mais, au contraire, exalte les qualités, comme elle ferait les défauts et les causes de dégénérescence’[1].

Onderzoekingen als door Voisin in de gemeente Batz ingesteld, zijn ook elders gedaan, en steeds is daaruit de onschadelijkheid van de bloedverwantshuwelijken voor de progenituur in meerdere of mindere mate gebleken. In ons land heeft onder anderen Dr. Polijn Büchner nauwkeurig den gezondheidstoestand nagegaan van de bewoners van het in 1859 ontruimde eiland Schokland in de Zuiderzee. Onder die bewoners was eene bijzondere overeenkomst op te merken in lichaamsbouw en gelaatstrekken. De oude doopboeken en de latere registers van den burgerlijken stand toonden dan ook aan, dat de Schoklanders sedert eeuwen met elkander door aanhuwelijkingen verbonden waren geweest. Hierbij dient nu in het oog te worden gehouden, dat de bevolking van het eiland, die slechts 600 à 700 zielen bedroeg, naar hare geloofsbelijdenis vrij streng gesplitst was in Roomsch-Katholieken en Protestanten, en dat gemengde echtverbintenissen bijna nooit voorkwamen, waardoor de kring, waarin men aangewezen was te trouwen, nog nauwer werd. Welke nu waren de gevolgen van die onvermijdelijk in meer verwijderden of dichteren graad van bloedverwantschap gesloten huwelijken? Van eene ontaarding, dus kan het antwoord op deze vraag luiden, was er geen sprake. De Schoklanders moeten integendeel, volgens de beschrijving van Dr. Büchner, opmerkelijk forsche, breedgeschouderde, gespierde en zeer gezonde

1) Van der Stok, O.c., dl. II, blz. 24 vlg.

menschen zijn geweest, zonder bepaalden aanleg voor constitutioneele ziekten. Ook de kinderen genoten een goeden gezondheidstoestand en waren geestelijk normaal ontwikkeld. De twee op het eiland aanwezige onderwijzers verzekerden althans aan Dr. Büchner, dat zij, gedurende hunne meer dan 25-jarige werkzaamheid, onder hunne leerlingen nooit een stompzinnige of halfonnoozele hadden aangetroffen[1].

Niet minder belangrijke uitkomsten hebben de waarnemingen opgeleverd in eenige visschersdorpen langs de Schotsche kust. De bewoners van deze dorpen, merkt Huth op, schrijver van een soortgelijk werk als door Dr. Van der Stok is uitgegeven[2], vormen een geheel afzonderlijk ras en huwen zelden of nooit onder de boeren van het in den omtrek gelegen land, maar daarentegen zoo dikwijls onder hun eigen volk, dat het niets ongewoons is, dat in eene gemeente slechts één of twee familienamen te vinden zijn, een ongemak, waarin door bijnamen wordt te gemoet gekomen. Een kloeker en krachtiger ras, dan deze visschers zijn, is evenwel bezwaarlijk te bedenken. Doch merkwaardig vooral is hetgeen Huth van het dorp Staithes, halfweg tusschen Whitby en Saltburn gelegen, mededeelt. Tot voor korten tijd leefden de bewoners van dit dorp in volslagen isolement, en zoozeer waren zij steeds verplicht geweest onderling te trouwen, dat allen min of meer met elkander vermaagschapt waren en zelfs dezelfde familiegelijkenis vertoonden. Toch hadden deze consanguinaire verbintenissen op geenerlei wijze achteruitgang of verbastering teweeggebracht. De mannen waren integendeel even welgemaakt, forsch en krachtig, de vrouwen even slank en bevallig, de kinderen even kloek als ergens in het vereenigde Koningrijk[3].

De voorgaande voorbeelden kunnen met tal van andere vermeerderd worden, waarvoor wij echter belangstellenden naar de werken van Huth en Van der Stok verwijzen, om hier liever na te gaan, wat er van dien aard in den Indischen Archipel wordt aangetroffen. Tot de vermelding van een enkel staaltje zullen wij ons echter beperken.

1) Van der Stok, O.c., dl. II, blz. 6 vlg.
2) Huth, The marriage of near kin considered with respect to the laws of nations, the results of experience and the teachings of biology. De eerste druk van dit werk verscheen in 1875, de tweede, waarnaar in deze verhandeling zal worden geciteerd, in 1887.
3) Huth, O.c., blz. 144 vlg.

In het Zuidoosten van Lĕbak, in de residentie Bantam, op West-Java, leeft in het dal, doorstroomd door de Tji-Oedjoeng, de stam der Badoewi's, eene levende antiquiteit. Zij zijn echte Soendaneezen, maar die den Islâm niet hebben aangenomen, - een gering overblijfsel van dat deel der bevolking, dat zich bij de invoering van de nieuwe leer, in de tweede helft der 15^{e} eeuw, daartegen hardnekkig bleef verzetten en meer en meer naar de diepste en ontoegankelijkste schuilhoeken van het gebergte terugweek. Doch niet alleen aan den godsdienst hunner heidensche voorouderen zijn de Badoewi's trouw gebleven, al hebben zij den invloed van het Mohammedanisme niet geheel kunnen weren, ook de oude gebruiken en instellingen worden door hen stipt gehandhaafd en in eere gehouden. De dorpen, door deze lieden bewoond, worden onderscheiden in de zoogenaamde binnen- en buitendorpen. De bewoners van de binnendorpen, de *djelemadalem*, houden zich streng geïsoleerd. Aan de vrouwen slechts is het geoorloofd de buitendorpen te bezoeken, doch voor niet langer dan een etmaal. Omgekeerd mogen vreemdelingen in de binnendorpen niet komen. Wel is dit aan de Badoewi's van de buitendorpen, de *djelema-loewar*, toegestaan, doch alleen voor den duur van een nacht. Deze *djelema-loewar* bestaan hoofdzakelijk uit personen, die zich aan overtredingen van de oude gebruiken hebben schuldig gemaakt en daarom voorgoed uit de binnendorpen verstooten zijn. Bovendien vindt men onder hen nog eene andere klasse van personen. Het aantal *djelema-dalem* mag namelijk niet meer bedragen dan 40 gezinnen. Wordt dit aantal overschreden, doordat door een huwelijk een nieuw gezin gevormd wordt, dan wordt dit tijdelijk naar een der buitendorpen verwijderd. Gemengde verbintenissen nu tusschen Badoewi's en niet-Badoewi's komen hoogst zelden voor. Zoo het eene enkele maal gebeurt, dat eene Badoewi-vrouw een Mohammedaan trouwt, geschiedt dit volgens den Mohammedaanschen ritus, en is die vrouw voor de gemeente verloren. Nooit heeft zich echter het geval voorgedaan van een huwelijk tusschen eenen Badoewiman en eene Mohammedaansche vrouw. In weerwil dat, gedurende ruim vier eeuwen, deze lieden zich dus in consanguiniteit, ja, hun geringe aantal in aanmerking genomen (men denke slechts aan het getal van 40 gezinnen, waaruit de *djelemadalem* moeten bestaan), zelfs in zeer nauwe consanguiniteit, hebben voortgeplant, vormen zij een krachtig ras. De mannen,

zegt iemand, die de Badoewi's kortelings bezocht heeft[1], zijn allen forsch gebouwd en groot, met regelmatige en vriendelijke gelaatstrekken en een sterk gewelfd en hoog voorhoofd, terwijl de vrouwen een krachtigen en slanken bouw en een open gelaat hebben. Gebrekkigen en mismaakten schijnen zoogoed als niet onder hen voor te komen. ‘Ik zag’, zegt evengenoemde bezoeker, ‘alleen eene vrouw, met een kropgezwel, en eenen man, behept met elephantiasis, die erfelijk was in zijne familie’. Bovendien, en dit pleit zeker ook niet voor eene verbastering van dezen volksstam, leiden de Badoewi's een ingetogen leven en kenmerken zij zich door oprechtheid en goede trouw; schier nimmer begaan zij misdrijven; zij brengen hunne belastingen geregeld op en zijn voor het Gouvernement de gehoorzaamste onderdanen.

Uit het voorgaande kan het den lezer gebleken zijn, hoe de mogelijkheid bestaat, dat een menschengeslacht, zonder eenige sporen van achteruitgang te vertoonen, zich gedurende een lang tijdsverloop door consanguinaire huwelijken kan voortplanten. Doch het is niet alleen, zooals in de aangevoerde voorbeelden, in geïsoleerde, kleine gemeenten, waar men vanzelf tot die huwelijken dikwijls aangewezen is, dat dit verschijnsel zich voordoet. Somtijds ziet men, dat bij een geheel volk echtverbintenissen tusschen bloedverwanten niet alleen niet verboden zijn, doch zelfs bij voorkeur plaats hebben. Ook hier is ontaarding niet het gevolg daarvan. Niemand bij voorbeeld zal ontkennen, dat de oude Perzen een krachtig volk waren. En toch hadden zij geene verboden huwelijken wegens consanguiniteit. Niet alleen broeders en zusters mochten met elkander trouwen, doch ook vader en dochter, moeder en zoon, ja voor het vervullen van enkele godsdienstige bedieningen werden bepaaldelijk personen gevorderd, uit zulke verbintenissen voortgekomen[2].

-

1) Kruseman, Eukele dagen onder de Badoewi's, Indische Gids, 1889, dl. I, blz. 113 vlg. Zie ook: Veth, Java, dl. III, blz. 123 vlg.

2) Dat de oude Perzen hunne naaste verwanten plachten te huwen, blijkt in de eerste plaats uit de onwraakbare getuigenissen van verschillende Grieksche schrijvers, en verder uit de berichten van een paar Armenische auteurs, uit den tijd van de bekeering der Armeniers van den godsdienst van Zoroaster tot het Christendom. Onjuist schijnt echter de meening te zijn, dat in den Avesta en in de Pehlevi-hoeken dergelijke huwelijken aanbevolen worden, daar de beteekenis van de termen *χwaetvadaϑa* (Zend) en *χwêtûk-das* (Pehlevi), waarop men zich beroept, onzeker is. In geen geval kunnen die woorden ‘bloedverwantshuwelijk’ beteekenen. (Zie: Hübschmann, Ueber die persische Verwandtenheirath, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1889, blz. 308 vlg.)

Evenmin kenden de oude Egyptenaren eenige huwelijksrestricties. Bij de vorsten althans kwamen echtvereenigingen met zusters veelvuldig voor. Bepaaldelijk was dit het geval in het geslacht der Ptolemaeërs. Nu heeft men wel eens aan die herhaalde en intieme consanguinaire huwelijken het spoedig verval van deze dynastie toegeschreven, doch volgens Huth ten onrechte. Deze toont uit eene genealogische tabel aan[1)], dat althans steriliteit en een korte levensduur niet de gevolgen waren van die huwelijken. Ook blijkt het niet uit de geschiedenis, dat de leden van deze familie meer aan ziekten onderhevig waren dan, hunne weelderige levenswijze in aanmerking genomen, verwacht kan worden, of dat zij minder met verstandelijke vermogens begaafd waren dan anderen. Integendeel, sommigen hunner waren geestelijk en lichamelijk bijzonder ontwikkeld. Men denke slechts aan Cleopatra, die toch de dochter was van eenen broeder en eene zuster, de achterkleindochter van een ander broederen zusterpaar, de achter-achterkleindochter van Berenice, die tegelijk nicht en zuster van haren echtgenoot was. - Bekend is het, dat ook de oude Peruanen gewoon waren te trouwen met wie zij wilden, zelfs met hunne moeders, zusters en dochters. De kinderen van den eersten Inca huwden onderling, en sedert dien tijd was de voornaamste vrouw van den Inca altijd eene zuster, opdat het bloed van den koninklijken stam zuiver zou blijven. Naar dit koninklijk voorbeeld zouden ook de krijgslieden doorgaans hunne zusters hebben gehuwd. En wel verre dat een physisch of psychisch verval hiervan het gevolg was, vond men bij de oude Peruanen de schoone kunsten tot een vrij hoogen trap van ontwikkeling gebracht, terwijl, nadat de eerste verrassing voorbij was, het volk met zulk eene dapperheid en kracht de aanvallen der Spanjaarden weerstond, dat deze daardoor meer dan eens gevaarlijk in de engte werden gedreven.

Aan de voorgaande, door Huth en Van der Stok reeds vermelde en zeker ook aan de meeste lezers bekende, voorbeelden, wenschen wij nog een paar toe te voegen. Hetgeen de anticonsanguinisten in de eerste plaats veroordeelen, ook dewijl de wetgeving van de meeste landen die toelaat, zijn de huwelijken tusschen volle neven en nichten, broers- en zusterskin-

1) Huth, O.c., blz. 35 vlg.

deren. Het zijn nu juist deze huwelijken, die bij sommige volken dikwijls gesloten worden. Zoo, om een stam uit den Indischen Archipel te noemen, bestaat bij de Bataks van Sumatra het gebruik, dat iemand bij voorkeur met zijne nicht, dochter van den oom van moederszijde, trouwt. Dit is van overoude tijden zoozeer de regel geweest, en wordt nog heden ten dage zoo algemeen gedaan, dat *boru-ni-datulang*, dochter van moedersbroeder, de uitdrukking is geworden, waarmede de man zijne verloofde of echtgenoote, zelfs wanneer zij niet in die betrekking tot hem staat, aanspreekt, terwijl de vrouw omgekeerd haren man of minnaar *ibebere-ni-damang*, zoon van vaderszuster, noemt. Toch komen de ziekten en gebreken, die gemeenlijk aan de consanguinaire huwelijken toegeschreven worden, cretinisme of idiotisme, doofstomheid, steriliteit, enz., bij de Bataks uiterst weinig of in het geheel niet voor[1)]. Zelfs kan in het algemeen van dit volk worden gezegd, dat het physiek tot de meest ontwikkelde stammen van den Indischen Archipel behoort. Vooral bij de bewoners van het hoogland van Toba is, volgens de getuigenis van Junghuhn[2)], het lichaam buitengewoon krachtig en gespierd, terwijl armen en beenen rond en goed gevuld zijn. In dit opzicht steken de Bataks voordeelig af bij de Maleiers van de kuststreken met hunnen zwakken lichaamsbouw, hoekige vormen en dunne en magere ledematen. Onder de mannen, merkt Junghuhn verder op, ziet men velen, die anatomisch zoo schoon gevormd zijn, dat zij zich niet zouden behoeven te schamen, eenen Praxiteles tot model voor een standbeeld te dienen. - Een ander voorbeeld leveren ons de Arabieren. Huwelijken met nichten, bepaaldelijk met eene *bint-'amm*, dochter van eenen *'amm*, oom van vaderszijde, is bij hen, stedebewoners zoowel als Bedowinen, van oudsher regel geweest. Evenals de Batak, noemt de Arabier zijne geliefde of vrouw dan ook ‘nicht’, zelfs al is zij dit in werkelijkheid niet, terwijl de schoonvader ‘oom’ wordt geheeten. Gedurende

1) Hoewel kropgezwellen in enkele streken van de Bataklanden endemisch zijn, komt cretinisme er in het geheel niet voor. Ik merk dit bepaaldelijk op, daar deze twee kwalen dikwijls gepaard gaan, zoodanig zelfs, dat sommigen daartusschen een genetisch verband hebben aangenomen. Ook elders in den Archipel, waar struma eene endemische ziekte is, is cretinisme niet aanwezig. Zie hierover mijne verhandeling: Struma en cretinisme in den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T.L. en Vk. van Nederl. Indië, 5^{e} volgreeks, dl. V, 2^{e} aflevering.

2) Junghuhn, Die Battaländer auf Sumatra, dl. II, blz. 7.

eeuwen hebben de verschillende stammen in Arabië zich dus als het ware in consanguiniteit voortgeplant. In weerwil daarvan, is het volk in vele opzichten krachtig en onverbasterd en vrij van gebreken gebleven. ‘Notwithstanding the affinity in all their wedlock there was none deformed or lunatic of these robust hill-Beduins’, getuigt Doughty, de koene reiziger en nauwkeurige waarnemer[1)]. Ook Burton wijst op het feit, dat de veelvuldige consanguinaire huwelijken onder de Bedowinen op de ontwikkeling van het volk volstrekt geene nadeelige gevolgen hebben gehad[2)].

Een zwak en ziekelijk nageslacht, zoo niet algeheele kinderloosheid, zou, volgens de anti-consanguinisten, het resultaat zijn van de verbintenissen tusschen bloedverwanten. Meer bepaaldelijk worden cretinisme, idiotisme, doofstomheid, blindheid, rhachitis en rhachitische misvormingen, stuipen, hydrocephalus, scrophulosis, albinisme, enz., als uitvloeisels van dergelijke verbintenissen beschouwd. Wij zagen echter reeds dat deze kwalen en gebreken volstrekt niet frequent zijn in die gemeenten, streken of landen, waar het sluiten van consanguinaire huwelijken regel is. Doch bij deze algemeene waarnemingen heeft men het niet gelaten, en statistieke opgaven verzameld, ten einde de uitkomsten van de bloedverwantshuwelijken zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan. Ook uit dit onderzoek nu is het niet-schadelijke van die soort van vereenigingen in vele opzichten gebleken. Dat deze conclusie misschien in strijd zal zijn met wat velen in den kring hunner naaste omgeving meenen te hebben waargenomen, laat zich gegemakkelijk verklaren. Het ligt toch voor de hand, dat de huwelijken tusschen bloedverwanten, waarvan de gevolgen voor de progenituur ongelukkig zijn, ook het langst in het geheugen bewaard zullen blijven, terwijl de echtverbintenissen, welke geene ongunstige resultaten opleveren of zich door niets bijzonders kenmerken, spoedig zullen worden vergeten. Bij het zoeken naar voorbeelden zullen dus de eersten dadelijk in de herinnering komen, de laatsten integendeel over het hoofd worden gezien. Ja zoozeer zullen velen van de schadelijkheid van de consanguiniteit voor het nageslacht overtuigd zijn, dat wanneer er uit een huwelijk flinke kinderen, zonder gebreken zijn, zij het ook onnoodig achten te onderzoeken, of de ouders

1) Doughty, Travels in Arabia Deserta, dl. I, blz. 472.
2) Burton, A pilgrimage to El-Medinah and Meccah, dl. II, blz. 84.

in eenigen graad van bloedverwantschap tot elkander staan.

Er is nog iets dat wel in het oog moet worden gehouden bij de beoordeeling van de waarde, welke de verzamelingen hebben van gevallen, waarm bij bloedverwantshuwelijken slechte resultaten zijn waargenomen, en die, waarin daarvan niets is bespeurd. Wanneer de theorie der nocuiteit juist was, zouden *alle* echtverbintenissen tusschen bloedverwanten een zwak en ziekelijk kroost moeten geven. Immers, de oorzaak, de consanguiniteit, is aanwezig, tenzij men wilde aannemen, wat zeer willekeurig zou zijn, dat die oorzaak onzeker en ongelijkmatig werkte. Elk geval dus van een consanguinair huwelijk, met gezonde kinderen, is een bewijs voor de onjuistheid van de meening der anti-consanguinisten. Omgekeerd echter pleit, wanneer uit een dergelijk huwelijk een kind geboren wordt, met een der aangewezen gebreken behept, dit niet zonder meer tegen het gevoelen der consanguinisten. Het zou toch kunnen zijn, dat dit gebrek een gevolg was van de aanwezigheid eener hereditaire ziektekiem of van andere schadelijke invloeden, die met de consanguiniteit niets te maken hebben. Van het eerste citeert de Heer Van der Stok een sprekend voorbeeld[1)]. In antwoord op eene, aan alle geneesheeren des rijks gerichte, uitnoodiging tot het verzamelen van gegevens omtrent resultaten van echtverbintenissen onder bloedverwanten, ontving Dr. Sasse onder anderen ook eene mededeeling van een huwelijk tusschen een vollen neef en nicht, waarvan de uitkomsten zeer ongunstig waren. Uit dit huwelijk waren elf kinderen voortgesproten: hiervan waren een zoon en eene dochter nog alleen in leven. De laatste was zeer nerveus en lijdende aan Chorea St. Viti in hevigen graad, later aan hysterie. De zoon was weinig ontwikkeld, psychisch niet meer dan middelmatig. Van de overledenen bezweken er drie, in jeugdigen leeftijd, aan mazelen; een aan endocarditis rheumatica, op 20-jarigen leeftijd; een, 16 jaren oud, aan myelitis; een aan peripneumonia cum febre nervosa, toen hij 15 jaren oud was; een zeer jong kind stierf aan convulsies, terwijl van de anderen de doodsoorzaak onbekend was. Voorzeker eene belangrijke bijdrage voor de theorie der nocuiteit! Wat was echter de zaak? Aan Dr. Sasse-zelven was een ander huwelijk tusschen niet-verwanten bekend, waarin, van een

1) Van der Stok, O.c., dl. II, blz. 48 vlg.

aantal kinderen, acht of negen, lang vóór den volwassen leeftijd, waren overleden, terwijl de overblijvenden zwak en ziekelijk waren. De man nu uit het eerstgenoemde, het consanguinaire, huwelijk, was een broeder van de vrouw uit het laatstvermelde huwelijk tusschen niet-verwanten. Een zeer sprekend uitgedrukte familieaanleg voor ziekten was hier door den waarnemer eenvoudig over het hoofd gezien.

Niet minder kunnen, gelijk mede werd opgemerkt, waar werkelijk slechte resultaten bij bloedverwantshuwelijken zich voordoen, deze een gevolg zijn van allerlei schadelijke oorzaken, die met de consanguiniteit niets te maken hebben. Het is, om hier slechts een enkel voorbeeld aan te halen, bekend, hoe het zenuwleven der vrouw van grooten invloed is op de ongeboren vrucht. Meer bepaaldelijk hebben wij het zoogenaamde ‘verzien’ op het oog, waarvan vele medici goed geconstateerde gevallen weten mede te deelen. Dit ‘verzien’ bestaat in het schrikken der gravida voor eenig voorwerp of dier, of voor een persoon; doch kan ook het gevolg zijn van het aanhoudend voor-oogen-hebben van, het dikwijls denken aan, en vooral het voortdurend vreezen voor, het een of ander. Indische oudgasten zullen zich wel het even treurige als merkwaardige geval herinneren van de echtgenoote van een gezond en welgesteld man, die, hoewel zelve ook in alle opzichten volkomen gezond, achtereenvolgens drie blindgeboren kinderen ter wereld bracht, nadat eene oude blinde, inlandsche vrouw, aan wie zij eenigszins brusque eene aalmoes geweigerd had, haar daarmede had bedreigd. De vrees dat die bedreiging zou worden bewaarheid, had hier de vervulling er van veroorzaakt. Zoo komt het ook niet zelden voor, dat eene gravida, uit angst roodharige kinderen te zullen krijgen, aan zulke juist het aanzijn schenkt, al komt die kleur van haar in hare familie of in die van haren man niet voor. Om nu - wij laten hier den Heer Van der Stok spreken[1)] - om nu te begrijpen, welken invloed die vrees kan hebben, en ongetwijfeld meermalen heeft, op de progenituur bij consanguinaire huwelijken, behoeven wij ons slechts te herinneren, hoe algemeen verbreid het vooroordeel is tegen dergelijke huwelijken met het oog op de gezondheidstoestand der daaruit voorspruitende kinderen.

1) Van der Stok, O.c., dl. II, blz. 64-65.

Wat is nu natuurlijker dan dat eene pas, met een lid harer familie, getrouwde vrouw, op de gewone welwillende wijze van vrouwen onder elkander, bestormd door van rechts en links, van verre en nabij, te recht of ten onrechte, aangehaalde of bij de haren er bij gesleepte verhalen van gevallen van schadelijke gevolgen van verbintenissen onder bloedverwanten, zelve beangst wordt voor haar eigen toekomstig kroost, zich gedurende hare graviditeit gedurig alle haar voorgehouden ziekten voor de oogen toovert, en eindigt met een wezen ter wereld te brengen, waaraan werkelijk het een of ander ontbreekt. En wanneer dit ongeluk het eerste kind treft, schijnt de waarheid van het medegedeelde bewezen, en neemt de vrees er voor zoo toe, dat de later geborenen evenzeer met gebreken behept zullen zijn. Op die wijze wordt het aantal gevallen vermeerderd, die, natuurlijk geheel ten onrechte, tot bevestiging van de theorie der nocuiteit worden gebruikt.

Algemeen verbreid, bij beschaafde zoowel als onbeschaafde, bij cultuur- zoowel als natuurvolken, komt het verbod voor van het huwelijk tusschen bloedverwanten. Na het voorgaande behoeft het wel geen uitvoerig betoog, dat het geloof in, de overtuiging van, de nadeelige werking van de consanguiniteit op de progenituur niet de grond, de oorsprong van het verbod kan zijn geweest. Want de vraag zou dan vanzelf moeten volgen: vanwaar die overtuiging, dat geloof? Langs empirischen weg kan men toch wel daartoe niet gekomen zijn. Het is immers niet aan te nemen, dat de minder goede uitkomsten van de echtverbintenissen tusschen bloedverwanten, die, zoo zij in werkelijkheid bestonden, dan toch zoo weinig op den voorgrond treden, dat het aan onze waarneming ontgaat, in weerwil van al de hulpmiddelen der moderne wetenschap, waarover wij beschikken kunnen, door de wilden of bij de volken der oudheid zouden zijn opgemerkt. Dat de verbodsbepalingen de theorie der nocuiteit niet tot ratio hebben, blijkt overigens nog voldoende daaruit, dat, gelijk straks nader zal blijken, huwelijken bij voorbeeld tusschen sommige neven en nichten, broerskinderen onderling of zusterskinderen onderling, verboden, terwijl die tusschen andere neven en nichten, broers- en zusterskinderen onderling, toegelaten zijn. De eerste verbintenissen zouden toch in de uitkomsten gebleken moeten zijn even on-

schadelijk te wezen als de laatste, of deze laatste even schadelijk als de eerste, zoodat op die wijze geene of gelijkelijk alle huwelijken tusschen deze verwanten zouden zijn afgekeurd. Bovendien zien wij hoe het huwelijksverbod zich aan den eenen kant dikwijls ver uitstrekt, aan de andere zijde daarentegen uiterst beperkt is, hoe echtvereenigingen soms verboden zijn tusschen personen, die elkander volstrekt niet meer in den bloede bestaan, toegelaten evenwel tusschen andere, welke zeer nauwe verwanten zijn. In werkelijkheid komt dan ook het geloof, dat bloedverwantshuwelijken schadelijk zijn, bij slechts weinige volken voor. In de oudheid vindt men bij de Indiërs, de Hebreeën, de Grieken en Romeinen, volstrekt geen sporen daarvan. En wat de natuurvolken betreft, hetgeen de anti-consanguinisten als gevolgen van consanguinaire verbintenissen plegen te beschouwen, wordt bij hen gewoonlijk aan gansch andere oorzaken toegeschreven. Sprekende over het vrij veelvuldig voorkomen van krankzinnigen bij de Dajaks van Sarawak, zegt Low, dat de reden hiervan wel te zoeken is in de gewoonte bij dit volk, om steeds in den stam, dat is in de familie, te trouwen. Zelve geven de Dajaks er eene andere verklaring van. Zij beschouwen krankzinnigheid als een uitvloeisel van de overtreding van sommige *pĕmali*- of *tabu*-bepalingen. Ongeoorloofd, *tabu*, bij voorbeeld is het eten van hertenvleesch, en een man zou krankzinnig zijn geworden - zoo werd aan Low verzekerd - door veronachtzaming van dit voorschrift[1]. Albinisme, om nog een voorbeeld aan te voeren, is mede eene der kwalen, die aan de consanguiniteit geweten worden. Volgens den Niaser echter, en dit geloof wordt ook bij andere Indonesische stammen aangetroffen, is een albino de vrucht van den omgang van eene vrouw met eenen *bela* of boozen geest[2].

Intusschen, hoewel bij slechts weinige volken, komt de nocuiteitstheorie toch voor. Bij de Europeesche natiën is zij echter eerst in betrekkelijk latere tijden meer algemeen tot verklaring van de verbodsbepalingen tegen bloedverwantshuwelijken aangewend, en heeft men deze aanvankelijk op geheel andere

1) Low, Sarawak, blz. 305 vlg.
2) Zie mijne verhandeling: Albino's in den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T.L en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. V, blz. 116 vlg.

wijzen trachten te motiveeren. Sommigen, merkt Huth op[1], schrijven die bepalingen toe aan de vrees, dat de verwantschap te gecompliceerd zou worden; anderen zien daarin een maatregel, die ten doel heeft, te beletten dat de liefde zich te veel in een nauwen kring zou concentreeren; weer anderen houden het er voor, dat wanneer het verbod niet bestond, huwelijken op te jeugdigen leeftijd zouden worden gesloten, of dat de menschen, indien hun daartoe de vrijheid gelaten werd, steeds in de familie zouden huwen, om de eigendommen zooveel mogelijk bijeen te houden; door eenigen wordt 'natuurlijke schaamte' als motief aangevoerd, terwijl niet weinigen zich eenvoudig op de goddelijke wet beroepen. Theodoor Beza, de vurige aanhanger van Calvijn, wijst op de verwarring, die er in de verwantschap ontstaan zou, wanneer alle huwelijken geoorloofd waren, vader en zoon bij voorbeeld twee zusters of respectievelijk eene dochter en hare moeder konden huwen. Anders de Engelsche Bisschop Jeremias Taylor. Deze wil vooral nadruk gelegd hebben op het tegennatuurlijke van het trouwen van sommige bloedverwanten, dat hij bij het terugvloeien van eene rivier naar haren oorsprong vergelijkt. De eerste, die de verbodsbepalingen heeft trachten te motiveeren door voor te stellen, dat uit de waarneming de schadelijkheid van de consanguinaire huwelijken zou zijn gebleken, schijnt Paus Gregorius I te zijn geweest. 'Eene wereldsche wet van den Romeinschen Staat', schrijft deze onder anderen, omstreeks 605, aan den ter bekeering van de Angelsaksers uitgezonden Benedictijner-monnik Augustinus, 'laat toe, dat de zoon en de dochter van eenen broeder en eene zuster of van twee broeders of van twee zusters met elkander trouwen. De ondervinding leert ons echter, dat het kroost, uit zulke huwelijken geboren, niet gedijen kan'. Duidelijker nog vindt men de nocuiteitstheorie uitgedrukt in de 'Capitularia Regum Francorum', waar het heet, dat de uit de verbintenissen tusschen bloedverwanten geborenen 'blind en kreupel, krom en leepoogig, of met andere leelijke gebreken behept, plegen te zijn'. Aanvankelijk door slechts enkelen verkondigd, is deze theorie langzamerhand algemeener geworden.

De leer dat consanguinaire huwelijken schadelijk zijn, die

1) Huth, O.c., blz. 24. Zie ook: Van der Stok, O.c., dl. I, blz. 271.

bij ons zich dus zoo geleidelijk gevormd en vasten voet verkregen heeft, komt, gepaard met het verbod tegen dergelijke huwelijken, ook bij enkele onbeschaafde of halfbeschaafde volken voor. Natuurlijk mogen wij ook hier aannemen, dat die leer onder dat verbod is ontstaan, en niet, hoewel dit gewoonlijk zoo voorgesteld wordt, daaraan voorafgegaan is of er de oorzaak van is geweest. Na de schepping, aldus verhalen onder anderen de inboorlingen van Cooper's Creek (Zuid-Australië), trouwden broeders, zusters en andere naaste bloedverwanten met elkander, totdat de slechte uitkomsten van deze verbintenissen zich openbaarden en de hoofden een raad belegden om te overwegen, wat er gedaan moest worden, om dit euvel te keeren. Het resultaat hunner beraadslagingen was, dat men zich om uitkomst tot Muramura, den Grooten Geest, wendde. Deze verordende toen, dat het volk zou worden verdeeld in een aantal stammen, onderscheiden door afzonderlijke namen, aan voorwerpen of dieren ontleend, als hond, muis, emu, iguana, enz., en dat de leden van denzelfden stam niet onderling mochten huwen. Zoo mocht een Emu-man niet trouwen met eene Emuvrouw, doch moest zich eene echtgenoote nemen uit den stam Hond, Muis of Iguana[1)]. Van meer beteekenis is het, dat ook bij de Arabieren de nocuiteitstheorie bestaat. ‘Trouw onder vreemden’, luidt eene uitspraak in de hadîth, de gewijde overlevering, ‘opdat gij geene zwakke nakomelingschap krijgt’. De Arabieren, wordt er bij opgeteekend, meenen dat kinderen, uit huwelijken tusschen bloedverwanten geboren, zwak en tenger zijn. Ook in de latere rechtsboeken vindt men dat gevoelen voorgestaan. Zoo doet Badjuri dit in zijn commentaar op Ibn Qâsim. Wenscht men, zegt hij met de bewoordingen van eenen versregel, een edel kroost te erlangen, dan moet men in den vreemde trouwen, gelijk men schoone en goede vruchten verkrijgt van eenen tak, die op een vreemden stam is geënt. Evenzeer wordt het huwelijk met de *bint-'amm*, met de dochter van den oom van vaderszijde, afgekeurd, in weerwil dat het, gelijk wij hiervoren gezien hebben, van overoude tijden regel is geweest, zonder blijkbaar schadelijke gevolgen voor de progenituur. ‘Hij is’, aldus zingt een dichter om zijn held te prijzen, ‘hij is een jongeling niet geboren uit

1) Fison and Howitt, Kamilaroi and Kurnai, blz. 25.

eene bint-'amm of uit eene naaste verwante, zoodat hij zwak zou zijn, want alleen die gesproten zijn uit bloedverwanten zijn zwak'[1] - Eindelijk moeten de Chineezen nog genoemd worden. Eene oude bepaling verbiedt, gelijk van algemeene bekendheid is, den Chinees te trouwen met iemand die denzelfden familienaam, *sing*, draagt. Oude Arabische reizigers uit de 9e eeuw[2], van deze regeling sprekende, zeggen dat de Chineezen beweren, dat door kruising een beter kroost verkregen wordt, met een steviger en gezonder gestel en een langeren levensduur, en begaafd met nog andere deugden[3].

Het vraagstuk, dat de consanguinisten en anti-consanguinisten verdeeld houdt, is niet alleen van biologischen, doch ook, zooals uit het aangevoerde reeds kan zijn gebleken, van sociologischen, dat is cultuurhistorischen en ethnologischen, aard. Dit heeft de Heer Van der Stok te recht ingezien en eenige hoofdstukken gewijd aan de bespreking van de wetten en gebruiken betreffende bloedverwantshuwelijken bij tal van beschaafde en onbeschaafde volken van den ouden en den nieuwen tijd. Ook in dit opzicht is Huth hem voorgegaan, en veel van hetgeen door dezen is medegedeeld, treft men in het Hollandsche werk terug. Zonder nu de fouten in bijzonderheden, die daarin voorkomen, te gaan opsommen, wensch ik toch over dit cultuurhistorisch-ethnologisch deel van den arbeid des Heeren Van der Stok eenige opmerkingen te maken.

De Heer Van der Stok is in de eerste plaats medicus, en van eenen medicus is eene speciale kennis van de ethnologie en cultuurhistorie zeker niet te vorderen. Toch hadden wij ver-

1) Zie mijne verhandeling: Het matriarchaat bij de oude Arabieren, blz. 38 vlg.
2) Masûdî (ed Barbier de Meynard), dl. I, blz. 301 vlg. Zie ook: Reynaud, Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine, dans le 9e siècle de l'ère chrétienne, blz. 115.
3) Intusschen is het noodig hier op te merken, dat deze voorstelling niet algemeen schijnt te zijn. Onze bekende Sinoloog, Dr. Schlegel, verzekerde mij althans in de literatuur nooit iets van dien aard te hebben ontmoet, noch ooit mondeling iets daaromtrent le hebben vernomen. Voor het verbod om, niet alleen personen van denzelfden familienaam, doch ook eenige andere bloedverwanten te trouwen, wordt dan ook meestal eene andere reden gegeven. Het heet namelijk een middel om te voorkomen, dat de verwantschap in verwarring gebracht wordt, *loan-lun* gelijk de Chineesche uitdrukking luidt (*loan* = in verwarring brengen, *lun* = de bloedverwantschap).

wacht, dat hij, alvorens het vraagstuk te behandelen, zich vollediger op de hoogte had gesteld van de literatuur. Vooral geldt dit van de ethnologie. Doch ook wat de geschiedenis betreft, geeft de schrijver soms blijken van volslagen onbekendheid met hetgeen in de laatste tijden is nagevorscht en aan het licht gebracht. Nergens komt dit in die mate uit als in het hoofdstuk aan de Israëlieten gewijd. Wie over de Mosaïsche wetten handelen wil, dient noodzakelijk kennis te nemen van de uitkomsten der jongste onderzoekingen op het gebied der bijbelcritiek omtrent de wordingsgeschiedenis dier wetten. De Heer Van der Stok heeft echter verzuimd dit te doen. Dat de Pentateuch chronologisch uit drie deelen bestaat, dat daarvan Leviticus het jongste is, en de wetten, daarin vervat, eerst na de ballingschap, omstreeks het midden der 5e eeuw v. Chr., door priesters vervaardigd en Mozes eenvoudig in den mond gelegd zijn, schijnt hem onbekend te zijn gebleven. Evenzoo was het feit hem blijkbaar vreemd, dat de voorschriften van Deuteronomium tot eene hoogere oudheid opklimmen, in het jaar 620 v. Chr. of daaromtrent, tijdens de regeering van koning Josia, gemaakt en afgekondigd zijn. De bepalingen omtrent de verboden graden van bloedverwantschap bij de Israelieten zijn dus betrekkelijk jong. Zij komen toch voor in Leviticus XVIII en XX, en zijn dus van den priesterlijken wetgever. Een enkel voorschrift slechts wordt in Deuteronomium aangetroffen. Bij vele oude Arabieren was het namelijk eene gewoonte, dat men, tegelijk met de erfenis, ook zijns vaders vrouwen in bezit nam, natuurlijk de eigene moeder uitgezonderd. Dit gebruik nu, dat ook bij de Israëlieten bestond, werd in Deuteronomium XXII: 30 afgeschaft[1]. Het maakt zeker een zonderlingen indruk handelingen, die lang vóór het tot stand komen van deze wetten voorgevallen zijn, door Dr. Van der Stok als overtredingen daarvan te hooren voorstellen[2].

1) Wel komen in Deuteronomium XXVII: 20, 22 en 23, nog eenige andere verbodsbepalingen voor, doch deze zijn niet van den Deuteronomist. De geheele slotpericope van het genoemde hoofdstuk (vs. 14-26) is eene latere toevoeging. De auteur daarvan kende de priesterlijke wet, en toont onder anderen in de rol, die hij aan de Levieten toekent, en door de keuze van de overtredingen, die hij door hen laat vervloeken, dat hij voortarbeidde in haar geest. (Kuenen, Bijdragen tot de critiek van Pentateuch en Jozua, Theologisch Tijdschrift, 1878, blz. 322.)
2) Van der Stok, O.c., dl. I, blz. 61-62.

Zoo vergreep, volgens hem, Absalom zich tegen evengenoemde Deuteronomische bepaling, toen hij, tegen David opstaande, als eene formeele wijze om te verklaren, dat zijn vader dood voor hem was, zich diens bijwijven toeëigende, en zou David zich schuldig hebben gemaakt aan verkrachting van het voorschrift van Leviticus XVIII: 9 en XX: 17, had hij zijne toestemming gegeven tot het huwelijk van Tamar met haren halfbroeder Amnon, zooals eerstgenoemde verwachtte dat gebeuren zou. Dat de Heer Van der Stok, geene rekening houdende met het feit, dat hij met twee verschillende wetgevingen te doen heeft, en bepalingen uit de oudere, de Deuteronomische, niet zelden in de nieuwere, de Levitische, afgeschaft of gewijzigd zijn geworden, ook contradicties ontdekken moet, is natuurlijk. Hoe kan, vraagt hij onder anderen, het huwelijk met de weduwe van eenen broeder strafbaar en verboden zijn (Leviticus XVIII: 16 en XX: 21) en *te gelijker tijd*[1], in geval er geene kinderen uit den eersten echt zijn, op poene van infamie, worden bevolen (Deuteronomium XXV: 5-10)? De zaak zal hem echter nu, naar wij ons voorstellen, duidelijk zijn geworden. Ook zal hij, na het medegedeelde, wel inzien, hoe gewaagd zijne conclusie is, dat, in de voorschriften van Leviticus XVIII en XX, geene huwelijken, doch vermengingen van naaste bloedverwanten en huisgenooten buiten huwelijk, zijn bedoeld. Van beide toch, aldus luidt ongeveer zijne redeneering[2], één: òf die voorschriften hadden niet op den echt betrekking, òf, zoo dit wel het geval moet worden geacht, zij werden - en daarvoor zouden dan de zooeven geciteerde feiten moeten pleiten - in het geheel niet gerespecteerd en opgevolgd. Daar dit laatste niet waarschijnlijk is, blijft het eerste vanzelf over.

Doch meer geldt de zooeven gemaakte opmerking omtrent onvoldoende kennisname van de bestaande literatuur het ethnologisch deel van den arbeid des Heeren Van der Stok. Na lezing van het desbetreffende hoofdstuk, gevoelden wij ons alleszins teleurgesteld. Tot dusver mag de volkenkunde in ons land zich niet in veler belangstelling verheugen. De meesten, die er kennis van nemen, doen dit curiositatis causa, en zijn nog geenszins overtuigd van het nut, dat deze studie voor andere takken

1) Wij cursiveeren.
2) Van der Stok, O.c., dl. I, blz. 62.

van wetenschap hebben kan. Dat nut hier aan te toonen, kan onnoodig zijn, en ligt ook buiten het bestek van deze verhandeling[1)], Met de opmerking kunnen wij volstaan, dat er tal van verschijnselen zijn in onze moderne beschaving, die zich alleen als rudimenten van oudere toestanden laten verklaren, en dat men bij de natuurvolken ter schole moet gaan, om die verschijnselen in hunne ware beteekenis, immers in hun levenden staat, waar te nemen. Ziehier nu iemand, die daarvan overtuigd is, en die deze methode in praktijk wil brengen. Dat hij bekend moet zijn met wat er op dit gebied is gepraesteerd, is natuurlijk eene eerste vereischte. Gaat men echter de lijst van de door Dr. Van der Stok geraadpleegde werken na, dan kan men niet anders dan zich er over verbazen, dat daarop de meest gezaghebbende ontbreken. Van het bestaan van de talrijke geschriften over hetgeen onze Oostelijke naburen 'ethnologische Jurisprudenz' plegen te noemen, over dat deel der ethnologie dus, hetwelk voor hem van het meeste belang is, schijnt de schrijver geheel onkundig te zijn. Tevergeefs zoekt men bij hem de namen van Bachofen en Giraud Teulon, van Post, Kohler, Dargun en Lippert, van Maine, Morgan en Herbert Spencer[2)], om van anderen te zwijgen. Ook van de meer zuiver ethnologische werken mist men verscheidene, die met vrucht hadden kunnen worden geraadpleegd. Zoo het klassieke werk van Dr. Ploss 'Das Weib in der Natur- und Völkerkunde', zoo de menigvuldige studiën van Bastian, hoewel de Heer Van der Stok zelf van de belangrijkheid daarvan, blijkens de slotwoorden zijner voorrede, vrij wel overtuigd schijnt te zijn geweest. Het gevolg van dit verzuim, om de meest voor de hand liggende literatuur na te gaan, openbaart zich in niet weinige onjuistheden en onvolledigheden, terwijl de meest karakteristieke voorbeelden vaak niet zijn genoemd. Het spreekt vanzelf, dat voor de begane misslagen, de materiëele zoowel als de formeele - de verkeerde of hoogstzonderlinge spelling bij voorbeeld van namen, gelijk die van *Brahminen, Kshutry, Wijs* en *Soodru*,

1) Uitvoerig heb ik dit trachten te doen in mijne oratio inauguralis 'De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap' en in mijne verhandeling 'Oostersche en Westersche rechtsbegrippen', Bijdragen tot de T.L. en Vk. van Nederl. Indië, 5e volgreeks, dl. IIJ, blz. 121 vlg.

2) Als schrijver namelijk van de 'Principles of Sociology.' De 'Principles of Biology' vinden wij wel geciteerd.

voor de vier casten, de *Brâhmanen, Kshatriya's, Waiçya's* en *Çûdra's*, bij de Hindû's (Heeft, moet men met verwondering vragen, de Heer Van der Stok ze nooit in een wetenschappelijk Hollandsch werk geschreven gezien?) - in de eerste plaats de zegslieden van den schrijver verantwoordelijk zijn, doch dit is natuurlijk geene verontschuldiging voor het door dezen gepleegd verzuim.

Met het voorgaande hebben wij echter nog niet alles gezegd. Een Hollander, die een probleem met behulp der ethnologie wil oplossen, zal, dit ligt, dunkt ons, eenigermate voor de hand, in de eerste plaats zijne voorbeelden onder de volken van den Indischen Archipel zoeken. En in den regel zal hij dit niet tevergeefs doen, doch zijne moeite rijkelijk beloond zien. Ziehier toch een gebied, bewoond door tal van stammen, genealogisch ten nauwste met elkander verwant, doch over verschillende eilanden en eilandgroepen verdeeld, zoodat ieder zelfstandig zich heeft kunnen ontwikkelen, en dezelfde instelling zich dus in verschillende phasen aan den waarnemer vertoont. En van die stammen bezitten wij, in tal van afzonderlijke werken en tijdschriftartikelen, een overvloed van min of meer uitvoerige, meestal goed betrouwbare, berichten. ‘The Malay region is certainly a mining-country for knowledge as well as metals’, schreef Prof. Tylor, de bekende Engelsche ethnoloog, mij eens. Zoo is het! Voor Dr. Van der Stok is dit echter verborgen gebleven. Wel noemt hij enkele Indonesische volken, doch hoe en met gebruikmaking van welke bronnen! Voor de Boegineezen van Wadjo en de Dajaks vindt men, zooals trouwens ook bij Huth - incredibile dictu! - het werk van Mayhew ‘London labour and the London poor’ geciteerd, terwijl aan Lubbock's ‘Origin of civilisation’ de gegevens omtrent de Kalang's op Java zijn ontleend. Overigens is het Waitz-Gerland's ‘Anthropologie der Naturvölker’, die voor de overige stammen, de Maleiers van Sumatra, de Balineezen en de Papoewa's van Nieuw-Guinea, wordt aangehaald. Nu zijn wij er wel aan gewoon, dat onze landgenooten, als zij over Indonesië iets te zeggen hebben, bij vreemdelingen hunne wetenschap opdoen. Een vertaler van Peschel's ‘Völkerkunde’, leeraar in de Aardrijkskunde bij het Middelbaar Onderwijs, citeert bij voorbeeld den Amerikaanschen Sanskritist Whitney, om den Hollandschen lezer een eigenaardigheid van de Dajak-

sche taal mede te deelen, en weet verder op gezag van Lubbock te verhalen, dat op Bali de schaking als huwelijksvorm bestaat[1]. Van Dr. Van der Stok echter, die zelf geruimen tijd in Indië vertoefde, wiens naam voorkomt op de lijst der leden van het Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië en van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, hadden wij iets anders verwacht. Heeft hij in de werken en tijdschriften, door beide vereenigingen uitgegeven, nooit een oog geslagen? Ernst of kortswijl, moet men dan ook vragen, bij de lezing van het slot der voorrede, waarin de schrijver, na de opmerking, ‘dat er misschien hier en daar nog wel enkele geschriften gevonden zullen worden, waarvan de kennismaking van veel belang zou zijn’, den lezer verzekert, ‘dat hij verzameld en gegeven heeft, wat hij maar eenigszins onder zijn bereik kon krijgen’. Als captatio benevolentiae bedoeld, klinken die woorden bijna als eene bespotting.

Te lang misschien stond ik stil bij het werk van Dr. Van der Stok. Het is toch niet zoozeer mijn doel eene bespreking van dit werk te geven, dan wel, zij het door omstandigheden later dan ik gewenscht had, om naar aanleiding van de verschijning daarvan, de aandacht van de lezers van dit tijdschrift op het vraagstuk van den oorsprong en de ontwikkeling van de verbodsbepalingen tegen consanguinaire huwelijken te vestigen, en in hoofdzaken mede te deelen, wat de studie van de ethnologie hieromtrent leert. Daarbij zal ik trachten te doen, wat de Heer Van der Stok verzuimd heeft, de voorbeelden tot toelichting namelijk in de eerste plaats onder de Indonesische volken zoeken. Alvorens daartoe over te gaan, is het echter noodig een woord over de betrouwbaarheid van de ethnographische berichten in het algemeen te zeggen, waartoe eene opmerking van Dr. Van der Stok mij aanleiding geeft.

De meeste ethnographische feiten in dit hoofdstuk - dát namelijk gewijd aan de behandeling der natuurvolken - verzameld, aldus teekent Dr. Van der Stok aan[2], zijn afkomstig van reizigers of tijdelijke bewoners van het een of ander land. Slechts enkele zijn van personen, die in de gelegenheid waren,

1) Oscar Peschel's Volkenkunde, vertaald door Andriessen, blz. 97, noot 1, en 193, noot 2, welke noten van den vertaler zijn.
2) Van der Stok, O.c., dl. I, blz. 249 en 252.

en daarbij de kunde, scherpzinnigheid en het geduld hadden, de wetten en gebruiken van sommige volken of stammen grondig te bestudeeren. Lang niet alle data verdienen dus vertrouwen, ofschoon, laat de schrijver er op volgen, ‘wij ze zullen moeten bespreken, alsof zulks wèl het geval was’. Inderdaad eene zonderlinge wijze van doen! Valsche gegevens pleegt men toch anders eenvoudig ongebruikt te laten. Overigens gaat het niet aan, berichten ongeloofwaardig te noemen, òmdat zij afkomstig zijn van reizigers en tijdelijke bewoners van het een of ander land. Zeer zeker zien de ethnologen de bezwaren in, verbonden aan het verkrijgen van goede mededeelingen over de denkbeelden, de godsdienstige en maatschappelijke instellingen, de zeden en gewoonten der wilden. Doch die bezwaren zijn niet onoverkomelijk, het werk, hoewel het inspanning en tach vereischt, is niet onmogelijk. Bovendien is men niet verplicht alles, wat voorgezet wordt, zonder nadere toetsing, aan te nemen. Strenge critiek moet integendeel worden uitgeoefend, om vast te stellen wat als juist mag worden beschouwd, en derhalve bruikbaar is, dan wel twijfelachtig of verkeerd moet worden geacht, en bijgevolg voorloopig of voorgoed ter zijde gesteld dient te worden. En hiertoe - dit schijnt de Heer Van der Stok niet te hebben ingezien - ontbreken gelukkig de middelen niet. Hetgeen Tylor, schreef ik reeds elders[1)], meer speciaal van de godsdiensten der wilden zegt, dat zij namelijk uit zichzelven volkomen verklaarbaar zijn, ‘selfcontained and selfsupporting’ zooals hij het zoo kernachtig uitdrukt, geldt van hunne gansche beschaving. Deze vormt een wèlgesloten geheel, is zichzelve in alles gelijk. Om nu de geloofwaardigheid van eenig verschijnsel, dat ons van het een of ander volk wordt medegedeeld, te beoordeelen, hebben wij eerst na te gaan in hoeverre het dáár in zijne natuurlijke omgeving en gedachtenverbinding voorkomt. In het ontkennende geval, is het zeker voorzichtig het verschijnsel, als nader bewijs behoevend, onbenut te laten; in het bevestigende daarentegen, valt er voor zijne waarschijnlijkheid reeds dadelijk zeer veel te zeggen. Doch die waarschijnlijkheid wordt zekerheid, wanneer bij vergelijking datzelfde verschijnsel, in eene gelijke omgeving en

1) Zie mijne oratio inauguralis: De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap, blz. 16.

gedachtenverbinding, ook bij andere volken wordt aangetroffen. Tal van feiten nu zijn er op die wijze, door de vergelijkende ethnologie, als ontwijfelbaar zeker vastgesteld. Men ziet, dat bij deze methode om critiek uit te oefenen, de persoonlijkheid van den berichtgever eenigszins op den achtergrond treedt. Hoe geloofwaardig een verzamelaar ook is, de ethnoloog zal diens mededeelingen niet onvoorwaardelijk aannemen, wanneer hem daarvan nog geene parallellen bekend zijn, en zijn oordeel over hare echtheid opschorten, totdat hem van het andere einde der aarde of uit veel onderen tijd gelijksoortige mededeelingen onder de oogen komen. Non quis, sed quid.

II.

'Die scheinen mit der leichtesten Mühe abzukommen, die sich auf einen natürlichen Schauder (horrorem naturalem) für den allzunahen Heyrathen berufen', merkt Michaelis reeds op in zijne, in 1768 gepubliceerde, 'Abhandlung von den Ehegesetzen Mosis'. 'Allein', gaat de schrijver in zijn eigenaardigen betoogtrant voort, 'hoffentlich wird auch erlaubt sein zu fragen, ob wir denn wirklich einen solchen natürlichen Trieb oder Abscheu haben? und es ist nicht genug, ihn blos vorzugeben: die Untersuchung ist auch leicht, denn soll etwas ein natürlicher Trieb sein, so muss ihn jedermann bei sich selbst deutlich wahrnehmen, ja er muss sich nicht blos bei diesem und jenem finden, sondern dem menschlichen Geschlechte allgemein sein: wo dies nicht ist, da wird man ihn nicht für einen natürlichen Trieb, sondern für eine Folge der Erziehung halten müssen'. Nu bestaan er werkelijk volkeren - wij noemden hierboven reeds de Perzen, de Egyptenaren en de Peruanen - welke in het geheel geene huwelijksrestricties kennen, doch echtverbintenissen zelfs in de allernaaste bloedverwantschap toelaten. Aan verbastering is hierbij niet te denken; deze zou bezwaarlijk zijn overeen te brengen met den in alle andere opzichten zoo hoogen trap van zedelijke ontwikkeling, waarop vele dier volken - en dit geldt al dadelijk van de drie zooeven genoemde - staan. Wij hebben dus hier met primitieve toestanden te doen, zooals elke maatschappij die moet hebben gekend. Op zulk een incestueuzen voortijd wijzen dan ook de mythologische verhalen omtrent echtelijke vereenigingen van vader en dochter, moeder en zoon, broeder en zuster, waarvan ieder zonder veel

moeite voorbeelden zal weten aan te voeren. Hier is het dus voldoende er op te wijzen, hoe ook in de sagen en legenden van de natuurvolken van dergelijke huwelijken vaak gesproken wordt. Zoo stammen de Alfoeren van de Minahasa, volgens de overlevering, van Lumimuut af, die zich met haren zoon Toar verbond, terwijl ook de Kalang's op Java en de Niasers uit zulk eene vereeniging van moeder en zoon heeten voortgekomen te zijn, en de Savoeneezen hunne afkomst van een broeder- en zusterpaar afleiden. En hoewel nu deze en andere verhalen van dien aard dikwijls als natuurmythen moeten worden verklaard, oorspronkelijk slechts beschrijvingen moeten zijn geweest van de werking der elementen, zijn zij daarom zeker niet minder eene trouwe afspiegeling van de zeden en denkbeelden van voorheen. Overigens ontmoet men vaak gewoonten, die noodzakelijk overgebleven moeten zijn uit eenen tijd, toen nog geene huwelijksrestricties bestonden. Als zoodanig is, om hier slechts een enkel, doch karakteristiek, voorbeeld aan te halen, het gebruik bij de Balineezen te beschouwen, om, althans in de hoogere casten, tweelingen van verschillend geslacht, zoodra zij de jaren der puberteit hebben bereikt, met elkander te doen trouwen. Hoewel dit heden ten dage niet meer gedaan wordt, pleegt men nog altijd dergelijke tweelingen met den naam van *kembar-buntjing*, dat is: verloofde tweelingen, te bestempelen. Het is duidelijk dat slechts in eene omgeving, waar echtverbintenissen in de naaste bloedverwantschap toegelaten waren, zulk een gebruik kan hebben post gevat.

Afkeer van bloedverwantshuwelijken is dus den mensch van nature niet eigen. Dit neemt niet weg, dat, onder den invloed van het verbod tegen dergelijke huwelijken, die afkeer zich langzamerhand gevormd heeft, en incestueuze vermengingen ook daarom nagelaten worden. Deze gelden dan ook, niet alleen bij de cultuur-, doch eveneens bij vele natuurvolken, zoo ook bij die van den Indischen Archipel, als een zwaar vergrijp tegen de goede zeden. Heeft er zulk eene vermenging plaats gehad, dan is het land verontreinigd, en alleen de dood van de schuldigen kan de smet uitwisschen, en de rampen keeren, die men van de hoogere machten te duchten heeft. Ook deze toch, ofschoon, zooals algemeen in de lagere godsdiensten, in de godsdiensten onder de heerschappij van het animisme, meer de heerschers van de natuurlijke, dan van de zedelijke wereldorde,

worden geacht door het misdrijf beleedigd te zijn. Mislukt ergens de oogst, schrijft de Heer Kooreman van de Makassaren en Boegineezen, dan is dit een zeker teeken, dat er incest is gepleegd en de geesten verontwaardigd zijn. Toen onder anderen, in 1877 en 1878, de Westmoesson geheel wegbleef, de rijst dientengevolge niet slaagde, bovendien duizenden buffels aan de veepest stierven, bevond zich in de gevangenis te Takalar, waar genoemde heer controleur was, een veroordeelde, die vroeger van het crimen incestus beticht was. Een deel van de bevolking van het district, waar die persoon tehuis behoorde, verzocht diens uitlevering, daar naar de algemeene overtuiging aan de rampen geen einde zou komen, zoolang de schuldige niet zijne gerechte straf had ondergaan. Al mijne overredingskracht, gaat de Heer Kooreman voort, had ik noodig, om den verzoekers te bewegen, rustig naar hunne dorpen terug te keeren, en toen de veroordeelde kort daarop, wegens expiratie van straftijd, ontslagen werd, stelde ik hem, op zijn verzoek, daar hij zich in zijn land niet veilig genoeg meer achtte, in de gelegenheid, om met eene prauw naar elders te ontvluchten.

Door de hoogere machten wordt dus de bestraffing van hen, die zich aan incest vergrepen hebben, geëischt. Deze bestraffing bestaat, bij de meeste volken van den Indischen Archipel, in verdrinking, door de delinquenten te zamen in eenen zak te naaien of in eenen korf te doen en dien, met steenen bezwaard, in het water te werpen. Zijn het vorstelijke personen, die zich dus misdragen hebben, dan worden zij, althans bij de Boegineezen, op een vlot van pisang- of banaanstammen gezet, dat men dan in zee laat wegdrijven. Ook het levend begraven en het levend verbranden komen, bij enkele stammen, voor als straf op incestueuze vermengingen. Bij de Pasemahers, in de Palembangsche Bovenlanden op Sumatra, worden de schuldigen, rug aan rug gebonden, in een diepen kuil gedaan; boven ieders mond wordt echter een holle bamboe gestoken, die gemeenschap heeft met de buitenlucht. Indien na zeven dagen, wanneer de kuil wordt opengemaakt, de slachtoffers nog niet bezweken zijn, is hun het leven geschonken[1]. Eene enkele maal, gelijk onder anderen bij sommige Dajaksche stammen, wordt echter de doodstraf niet

1) Zie mijne verbandeling: Het strafrecht bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 33 vlg.

toegepast. In dit geval dient er een offer te worden gebracht, bestaande in eenen buffel, die geslacht wordt, terwijl het bloed in het rond gesprenkeld en een weinig daarvan in de richting van de zon geworpen wordt, opdat deze ophoude, zich langer te vertoornen. Van het vleesch van het dier wordt een verzoeningsmaal aangericht, waaraan de geheele gemeente en ook de schuldigen deelnemen. Deze laatsten hebben daarbij nog eene eigenaardige schimpstraf te ondergaan. De voor hen bestemde spijzen worden namelijk in een reeds gebruikten varkenstrog gedaan, waartegen vervolgens door een der aanwezigen geklopt wordt, onder het maken van hetzelfde geluid, als waarmede men gewoon is de varkens, bij het voederen, te roepen. Op dit geluid nu, heeft het schuldige paar zich naar den trog te begeven en daaruit te eten. De bedoeling van deze beschimping is duidelijk genoeg.

Bont en verscheiden zijn de bepalingen tegen huwelijken in de verwantschap bij de natuurvolken. Toch ontdekt men, bij nadere beschouwing, enkele regelen, die allerwege terugkomen, en daarom in het bijzonder de aandacht verdienen. Hiertoe behoort in de eerste plaats de *exogamie*. Exogamie is het verbod van het huwelijk in den stam. Waar deze instelling bestaat, is het aan niemand geoorloofd, een meisje van den eigen stam te trouwen; men moet er een uit een vreemden stam nemen. Hierboven vonden wij reeds een voorbeeld daarvan bij de inboorlingen van Cooper's Creek in Zuid-Australië, terwijl ook de Chineezen, die immers, gelijk wij mede zooeven gezien hebben, geene verbintenissen toelaten tusschen personen, die denzelfden familienaam of *sing* dragen, exogamen genoemd kunnen worden. Overigens ontmoet men deze instelling bij tal van volken in alle deelen der wereld. Zoo ook in den Indischen Archipel, onder anderen op Sumatra bij de Maleiers en de Bataks. Beide volken zijn verdeeld in een aantal stammen, bij de eersten *suku*, bij de laatste *marga* geheeten, ieder met een eigen naam. Aan *suku*- of aan *marga*genooten is het verboden, onderling te trouwen of met elkander gemeenschap te hebben. Dit wordt als incest beschouwd. Bij de Bataks werden voorheen zij, die zich daaraan schuldig maakten, ter dood gebracht en opgegeten, eene wijze van strafoefening, die, gelijk men weet, bij dit volk bij enkele zware misdrijven in praktijk gebracht wordt.

Het heeft niet aan gissingen ontbroken omtrent den oorsprong van deze zoo merkwaardig instelling der exogamie. Lubbock tracht haar te verklaren uit de hypothese van een oorspronkelijk communaal huwelijk[1]. Alle vrouwen in den stam waren aanvankelijk aan alle mannen gemeen. Niemand kon dus eene vrouw van den stam voor zich alleen houden, met eene harer een individueel huwelijk aangaan, want daardoor zou hij slechts inbreuk maken op de rechten van anderen. Zoo ooit de bekende boutade van Proudhon gegolden heeft, dan was het hier: eigendom was diefstal. Doch met eene vrouw uit een vreemden stam geroofd, was dit niet het geval. Op zulk eene vrouw had de stam geen recht, en hij, die zich van haar had meester gemaakt, kon haar voor zich alleen behouden. Het kan niet missen of het gebruik, om op die wijze krijgsgevangen vrouwen tot levensgezellinnen te maken, hoewel misschien geheel toevallig ontstaan, moet spoedig algemeen geworden zijn. Door kracht der gewoonte is dit trouwen buiten den stam blijven voortbestaan, ook toen de noodzakelijkheid daarvoor niet meer bestond, en heeft daarmede hand aan hand een vooroordeel zich gevormd tegen het huwelijk in den stam. Zoo ontstond de exogamie. Intusschen, het uitgangspunt van Lubbock is verre van zeker, voor de hypothese van een oorspronkelijk communaal huwelijk, waarop hij zijne geheele redeneering gebaseerd heeft, ontbreken voldoende bewijzen. - Anders wil dan ook Mac Lennan de exogamie verklaard hebben[2]. Volgens dezen onderzoeker zou het gebruik van den kindermoord op meisjes daartoe aanleiding gegeven hebben, door welk gebruik toch de vrouwen in den stam schaarsch werden, zoodat het noodig werd, ze bij anderen te nemen. Nu is het niet tegen te spreken, dat kindermoord bij onbeschaafde volken nog heden ten dage niets ongewoons is, en in vroeger tijden stellig op grooter schaal moet hebben plaats gehad. De oorzaak daarvan is zeker wel geweest, dat wilden reeds spoedig de onmogelijkheid inzagen, om alle kinderen, die geboren werden, te onderhouden, en dàn is het ook verklaarbaar, dat zij er dadelijk

1) Lubbock, On the origin of civilisation and primitive condition of man blz. 122 vlg. (van den derden druk).
2) Mac Lennan, Studies in ancient history, comprising a reprint of Primitive Marriage, blz. 110 vlg.

toe kwamen, meer meisjes dan jongens te dooden. Dappere strijders en koene jagers, zooals Mac Lennan opmerkt, waren voor den stam van groot nut en werden daarom hoog geacht: het was dus van veel belang gezonde, krachtige mannelijke kinderen groot te brengen. Doch vrouwen strekten den stam niet tot voordeel: zij waren niet in staat zichzelven te onderhouden en iets tot het algemeen welzijn bij te dragen. Bovendien waren zij eene bron van verzoeking voor andere stammen. Te veel meisjes op te voeden, deugde dus nergens voor, en zoo kwam men er toe, ze te dooden. Een voorbeeld daarvan vinden wij bij de oude Arabieren. Men placht bij dit volk de meisjes, zoodra zij geboren werden, levend te begraven. In spreekwoorden werd dit als prijzenswaardig voorgesteld. 'Het vooruitzenden van de meisjes in den dood, behoort tot de edele handelingen', heet het, of ook wel: 'het levend begraven van de dochters behoort tot de edele daden'. Dit ombrengen van de meisjes geschiedde - zooals wij in de qorân-commentaren vermeld vinden - ten deele om zich van de zorg te ontslaan haar groot te brengen, doch ook om haar, bij de veelvuldige oorlogen tusschen de stammen onderling, voor eene latere gevangenschap en onteering, en daarmede zichzelven voor schande, te behoeden. Eerst door Mohammed werd dit gebruik afgeschaft[1)]. Valt het dus niet te ontkennen, dat de kindermoord meer bij het vrouwelijke, dan bij het mannelijke geslacht gepleegd werd, eene andere vraag is het of zulks, zooals Mac Lennan wil, eene schaarschte van vrouwen in den stam moet hebben veroorzaakt. En het antwoord hierop kan niet anders dan ontkennend luiden. Mac Lennan toch heeft verzuimd, hier rekening te houden met het feit, zoo algemeen geldend, dat het den naam van eene wezenlijke sociale natuurwet verdient, dat hoewel het aantal jongens, die elk jaar geboren worden, grooter is dan het aantal meisjes, die in hetzelfde tijdvak ter wereld komen, de vrouwen desniettemin overal, en ten allen tijde, een talrijker gedeelte van de bevolking uitmaken dan de mannen. De schijnbare tegenstrijdigheid hier - men weet het - wordt grootendeels opgelost door de omstandigheid, dat in de eerste levensjaren de sterfte bij de jongens grooter is dan bij de meisjes, doch zeker ook niet minder daardoor, dat

1) Zie mijne verhandeling: Het matriarchaat bij de oude Arabieren, blz. 36

- gelijk Darwin, waar hij, in zijn ‘Descent of man’, de hier bedoelde wet van de verhouding der geslachten ter sprake brengt, te recht opmerkt - volwassen mannen aan meerdere gevaren zijn blootgesteld dan vrouwen[1]. Ook bij onbeschaafde volken geldt zeer zeker deze wet, ja, zoo men de opmerking van Darwin in het oog houdt, is zij bij hen nog eerder te verwachten dan bij beschaafde. Bij wilden toch, die onderling steeds in oorlog zijn, die met allerlei moeielijkheden te kampen hebben ter verkrijging hunner eerste levensbehoeften, welke zij dikwijls aan de dieren des wouds te bestrijden hebben, zijn de sterftekansen van mannen oneindig veel grooter dan die van vrouwen. Bij de maatschappij der wilden zal dus eveneens eene natuurlijke neiging tot overmaat van vrouwen over mannen bestaan. Zoo zegt Morgan van de Noord-Amerikaansche Indianen sprekende: ‘The females are usually more numerous than the males from the destruction of the latter in war. In some nations, as the Blackfoot and the Shiyann, they are said to be two to one’[2]. Waar dus, om op het voorgaande het geval van den kindermoord toe te passen, meisjes gedood, terwijl jongens in het leven gelaten worden, zal dit hoogstens ten gevolge hebben, dat de verhouding tusschen de seksen gelijk blijft, in enkele gevallen misschien de mannen het overwicht over de vrouwen verkrijgen, doch zeker zal nimmer daaruit eene bepaalde schaarschte van vrouwen voortvloeien. De gevolgtrekking van Mac Lennan is dus ten eenemale onjuist en daardoor zijne verklaring van de exogamie verwerpelijk. Doch ook aangenomen, dat tegen die gevolgtrekking niets in te brengen ware, dan nog zou de verklaring niet kunnen voldoen, aangezien zij op zichzelf reeds eene tegenstrijdigheid bevat. Immers kan men opmerken, dat zoo de moord der meisjes werkelijk tot eene schaarschte van vrouwen in den stam en dus tot de exogamie leidt, diezelfde moord, in andere stammen eene gelijke schaarschte veroorzakende, de exogamie ook weder onmogelijk, althans moeielijk, moet maken.

Kunnen dus de theorieën van Mac Lennan en Lubbock den toets der critiek niet doorstaan, nog minder is dit het geval

1) Darwin, O.c., Hollandsche vertaling van Dr. Hartogh Heijs van Zouteveen, dl. I, blz. 391.
2) Morgan, Systems of consanguinity and affinity of the human family, bl. 477.

met de verklaring van Morgan. Volgens dezen onderzoeker[1] - en Maine valt hem daarin bij[2] - moet de exogamie verklaard worden als een hervormingsmaatregel, waardoor een einde werd gemaakt aan de huwelijken tusschen bloedverwanten, nadat men tot het inzicht gekomen was van de schadelijke gevolgen daarvan. Aangenomen, voor het oogenblik, dat die schadelijke gevolgen werkelijk bestonden, en dat zij door den oorspronkelijken mensch zouden zijn waargenomen, blijft toch uit dat oogpunt de exogamie onverklaarbaar. Waar man en vrouw van verschillende stammen zijn, zijn twee dingen slechts mogelijk: de kinderen volgen òf den stam van den vader òf dien der moeder. In het eerste geval, waarbij de vader de stamhoorigheid bepaalt, behooren dus alleen de afstammelingen in de mannelijke lijn tot den stam, zijn leden van den stam zij, die hunne afkomst uitsluitend in die lijn van denzelfden stamvader afleiden. In het andere geval, waarbij de moeder de stamhoorigheid bepaalt, behooren alleen de afstammelingen in de vrouwelijke lijn tot den stam, zijn leden van den stam zij, die hunne afkomst uitsluitend in deze lijn van dezelfde stammoeder afleiden. Men ziet dus dat door de exogamie-zelve eene wijziging in de samenstelling van den stam in het leven geroepen wordt, waardoor die instelling het doel mist, waarvoor zij ex hypothesi juist zou zijn ingevoerd. Niet alle consanguinaire huwelijken toch worden daardoor voorkomen, doch alleen die in de groep van de afstammelingen òf in de mannelijke òf in de vrouwelijke lijn. Komt men buiten die groep, dan zijn echtverbintenissen in de allernaaste verwantschap mogelijk. Dat zij ook werkelijk plaats hebben, zullen wij nu met een paar voorbeelden aantoonen.

Matriarchaat heet de inrichting van den stam, op het moederschap gebaseerd, gelijk die, waaraan het vaderschap ten grondslag ligt, *patriarchaat* wordt genoemd. Het is duidelijk, dat, bij het matriarchaat, half broeders en halfzusters van vaderskant, kinderen van denzelfden vader, doch van verschillende moeders, mits zij slechts niet van denzelfden stam zijn, met elkander mogen trouwen. Werkelijk doet deze soort

1) Morgan, O.c., blz. 484 en 490.
2) Maine, Dissertations on early law and custom, blz. 227 vlg.

van echtverbintenissen zich bij verscheidene volken voor, zelfs bij die, welke de exogamie reeds prijsgegeven of althans tot eene kleiner groep, een onderdeel van den stam, beperkt hebben. Bij de Hoewa's van Madagascar zijn echtvereenigingen tusschen de afstammelingen in de vrouwelijke lijn tot in het 6e geslacht niet geoorloofd. Broeder en zuster mogen met elkander trouwen, zoo zij niet dezelfde moeder hebben. Ook bij de volken der oudheid ontbreekt het niet aan voorbeelden van dergelijke huwelijken. Als Solon, in Athene, verbintenissen met eene halfzuster van de zijde des vaders toelatende, die met eene halfzuster van moederskant verbood, bevestigde hij slechts een gebruik, dat uit den tijd, toen exogamie en matriarchaat nog bestonden, moet zijn overgebleven. Op dezelfde wijze, als een overblijfsel van eene oorspronkelijke exogamie met matriarchaat, vinden wij huwelijken met nietuterine zusters ook bij de oude Hebreeën. Nöldeke wil, ten bewijze van de algemeenheid dier huwelijken, gewezen hebben op de herhaaldelijk in het Hoogelied voorkomende uitdrukking ‘mijne zuster, o bruid!’ Dit epitheton klinkt zeker zonderling. Zusterliefde pleegt men toch anders te gebruiken in tegenstelling van de liefde tusschen man en vrouw, vooral waar die zoo naïef zinnelijk wordt opgevat als in het Hoogelied. Let men echter op hetgeen elders gebeurt, dan vindt men eene verklaring daarvan. De Arabier, die - wij zagen die hierboven - bij voorkeur met zijne *bint-'amm* of nicht, dochter van vadersbroeder, trouwt, noemt zijne geliefde ook zoo, al bestaat zij niet in die verwantschapsbetrekking tot hem. Op dezelfde wijze is *boru-ni-datulang*, nicht, dochter van moedersbroeder, bij de Bataks een term geworden, waarmede men zijne beminde aanspreekt, omdat men gewoon is deze verwante te huwen. Dat dus in het Hoogelied de bruid ‘zuster’ geheeten wordt, wijst er op, dat men bij de oude Hebreeën eene zuster, dat is dan eene niet-uterine zuster, placht te trouwen. Enkele voorbeelden uit de gewijde geschiedenis bevestigen dit. Zoo was Sara eene halfzuster van Abraham. ‘Zij is waarlijk mijne zuster’, getuigt Abraham zelf van haar, sprekende tot Abimelech, ‘zij is mijns vaders dochter, maar niet mijner moeder dochter; en zij is mij ter vrouwe geworden’[1]. Tamar zon klaarblijkelijk

1) Genesis XX: 12. - In de geslachtslijst van Genesis XI wordt, in vers 29 en 31, Sara niet genoemd eene dochter van Terah, Abraham's vader, doch heet zij alleen diens schoondochter. Men houde echter in het oog, dat, terwijl het verhaal in Gen. XX: 1-17 tot JE. behoort, dat is tot de oudste uitgave van den Pentateuch, dit met de geslachtslijst in Gen. XI niet het geval is daar deze een toevoegsel is van P, dat is van den priesterlijken wetgever, welke' er natuurlijk belang bij had, met het oog op het door hem uitgevaardigde verbod tegen huwelijken tusschen half broeders en halfzusters (Leviticus XVIII: 16 en XX: 21), te verzwijgen, dat Abraham en Sara in deze betrekking tot elkander stonden.

met Amnon hebben mogen trouwen, daar zij, hoewel, evenals deze, een kind van David, eene andere moeder had. ‘Spreek tot den koning’, zeide zij, ‘en hij zal mij aan u niet onthouden’[1]. Nog in latere tijden moeten deze verbintenissen zich voorgedaan hebben. Ezechiël maakte er althans zijnen landgenooten een verwijt van[2]. Eerst in de priesterlijke wetgeving, na de ballingschap, werden zij voor goed verboden[3].

Aanvankelijk waren dus huwelijken in de vrouwelijke of in de mannelijke lijn uitgesloten, naarmate het matriarchaat of het patriarchaat gehuldigd werd. Van deze twee inrichtingen van den stam is het matriarchaat het oorspronkelijkste. Het feit dat de vrouw de afstamming regelt, dat het kind geacht wordt te behooren aan de moeder, en niet aan den vader, moge oppervlakkig vreemd schijnen, het is dit toch in geenen deele en heeft zijne natuurlijke redenen. Zij zijn eensdeels gelegen in de onzekerheid van het vaderschap, vaak zelfs in eene beter geordende, hoeveel te meer in eene ruwe maatschappij als die, waarin de instelling van het matriarchaat haren oorsprong moet hebben genomen. Zonder zelfs een bepaald echteloozen voortijd te onderstellen, zooals sommigen doen, kan men toch op goede gronden zeggen, dat de huwelijksband aanvankelijk niet in dien zuiveren vorm kan hebben bestaan, waaronder wij hem kennen. Evenals dit nu nog bij vele onbeschaafde volken het geval is, moet de betrekking tusschen man en vrouw primitief van geen duurzamen aard zijn geweest. Bij een dergelijken stand van zaken, kan het kroost wel niet anders dan alleen van de moeder zijn. Doch er is nog iets, dat zoo al niet tot de vestiging, dan zeker tot de instandhouding van het matriarchaat heeft bijgedragen. Het is de ovulistische beschouwing, door Vondel zoo dichterlijk beschreven in de Rei uit *Gysbrecht van Aemstel:*

1) 2 Samuel XIII: 13.
2) Ezechiël XXII: 11.
3) Leviticus XVIII: 16 en XX: 21.

‘De band, die 't harte bint
Der moeder aen het kint,
Gebaert met wee en smarte,
Aen haere borst met melck gevoedt,
Zoo langh gedraeghen onder 't harte,
Verbint het bloet’,

doch die de Maleier van Sumatra - en dit bepaaldelijk waar hij eene verklaring wil geven van de bij hem bestaande matriarchale instellingen - kort en plastisch teruggeeft met het gezegde: ‘*ajam djantan tida bĕrtĕlor*’, dat is: ‘een haan legt geen eieren’[1]. - De matriarchale inrichting van den stam is dus de oorspronkelijke, en vermoedelijk is zij eene phase, die het familieleven allerwege in zijne ontwikkeling doorloopen heeft. Bij den overgang tot het patriarchaat, werd dus het huwelijksverbod, zonder meer, van de groep van de afstammelingen in de vrouwelijke lijn op die van de afstammelingen in de mannelijke overgebracht. Verbintenissen, welke onder de oude regeling als incestueus, immers als ongeoorloofd, werden beschouwd, konden bij den nieuwen staat van zaken zonder bezwaar plaats hebben. Meer nog dan dit onder het matriarchaat het geval was, konden partijen daarbij ten nauwste met elkander verwant zijn.

Ten einde dit aan te toonen, is eene kleine uitweiding hier noodig.

Hetgeen namelijk opgemerkt moet worden, is dat waar het patriarchaat zich pas uit het matriarchaat ontwikkeld heeft, het niet op het begrip van *bloed*verwantschap tusschen den vader en het kind is gebaseerd, doch dat de grondslag daarvan het gezag over de moeder is. Dat gezag werd aanvankelijk verkregen, doordat de man de vrouw van hare ouders of verwanten kocht. Er was echter nog een ander middel daartoe: de schaking. Velen meenen dat deze oorspronkelijker is dan de vrouwenkoop, dat eigenlijk roof, gewelddadige overbrenging der vrouw uit haren stam in dien van den man, het geweest is, welke het patriarchaat gevestigd heeft. ‘Der erste’, merkt dan ook een der ijverigste en kundigste beoefenaren van de vergelijkende rechtswetenschap, Prof. Kohler in Berlijn, op, ‘der erste, welcher die Ehefrau in sklavische Abhängigkeit

1) Zie mijne verhandeling: De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, blz. 11 en 19 vlg.

brachte und damit die Periode des eheherrlichen Mundiums inaugurirte, der erste, welcher vor Tausenden von Jahren eine Frau raubte, war wider Willen ein Wohlthäter der Menschheit, denn er hat die Kluft übersprungen, welche das Mutterrecht vom Vaterrechte trennt'[1]. Eerst later moet - neemt men verder aan - voor den vrouwenroof de meer geregelde vrouwenkoop in de plaats gekomen zijn[2]. - Aan den man nu, welke heer der vrouw is, die hij gekocht heeft, behooren ook de kinderen toe. Zoo is het nog altijd bij de volken van den Indischen Archipel. Echtverbintenissen worden bij hen alleen gesloten tegen opbrengst van den zoogenaamden bruidschat, die in den letterlijken zin des woords een pretium puellae is. Duidelijk nu zien wij hoe alleen daardoor, met het gezag over de vrouw, ook dat over de kinderen verkregen wordt. Eene geregelde echtelijke samenleving heeft namelijk dikwijls plaats vóór dat de man, door den gevorderden prijs te betalen, bezit erlangd heeft van het meisje. Veelal is dan daarbij de regel van kracht, dat de kinderen, welke gedurende dien tijd geboren worden, aan den vader vervallen, zoodra deze later dien prijs voldoet. In de Molukken is dit echter niet overal het geval, doch geldt ten deze de, zeker oorspronkelijker, bepaling, dat alleen zij, die ter wereld komen na de betaling van den bruidschat, aan den man behooren, doch de kinderen, welke deze vóór dat tijdstip verwekt heeft, aan het geslacht der moeder blijven. Soms heeft er eene verdeeling van de kinderen tusschen de beide ouders plaats, wanneer er maar een kleine bruidschat gegeven wordt, of, eene enkele maal, als uitzondering op den regel dat het kroost in zulk een geval uitsluitend van de moeder is, wanneer er niets wordt betaald. Een voorbeeld van dit laatste vinden wij bij de Pesemahers van de Palembangsche Bovenlanden. Deze hebben hetgeen men eene locale exogamie zou kunnen noemen: bewoners van hetzelfde dorp of dusun mogen namelijk niet met elkander trouwen. Bij een huwelijk met bruidschat behooren de kinderen aan de dusun

1) Kohler, Die Ehe mit und ohne Mundium, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, dl. VI, blz. 321.

2) Zie hierover uitvoeriger mijne verhandelingen: De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap, blz. 21 vlg., en Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 28 vlg.

van den vader; wordt er geen bruidschat opgebracht, dan worden den de kinderen gelijkelijk tusschen de dusun's der beide ouders verdeeld[1].

Het kan, na deze uitweiding, duidelijk zijn, hoe onder het stelsel van de exogamie en het patriarchaat, tenzij bijzondere bepalingen het beletten, gelijk dit dan ook veelal het geval is, huwelijken tusschen zeer nauwe bloedverwanten, immmers tusschen volle broeders en zusters, kunnen plaats hebben. Zoo verhaalt Piedrahita, dat bij de Panches van Bogota, in Nieuw-Granada, echtverbintenissen tusschen bewoners van hetzelfde dorp niet geoorloofd zijn, daar allen zich als verwanten beschouwen, doch dat hunne onwetendheid zoo groot is, dat wanneer broeders en zusters in verschillende dorpen geboren zijn, zij te zamen mogen trouwen. Wij hebben hier blijkbaar met een geval van locale exogamie met patriarchaat te doen, terwijl hetgeen de Spaansche schrijver als een gevolg van onwetendheid voorstelt, niets anders is dan een uitvloeisel van den regel dat, niet de afstamming van den vader, doch het gezag over de moeder, het feit of de moeder bij de geboorte van het kind in patria potestate zich nog bevindt, dan wel, door betaling van den bruidschat, in manum mariti reeds overgegaan is, de groep bepaalt, waartoe dat kind behoort en waarin het later niet huwen mag. Het spreekt overigens vanzelf dat niet alleen germani, volle broeders en zusters, doch ook consanguinei en uterini, halfbroeders en halfzusters van vaders- of van moederskant, op die wijze, door geboorte uit huwelijken onderscheidenlijk met bruidschat en zonder bruidschat, cum manu en sine manu, tot twee verschillende stammen behooren en dus met elkander trouwen kunnen. Uitsluitend uit huwelijken met bruidschat, cum manu, geboren, zullen echter consanguinei steeds stamgenooten zijn, zoodat verbintenissen tusschen hen vanzelf zijn uitgesloten. Ook met uterini zal dit het geval wezen. Men houde toch in het oog dat de vrouw, die gekocht wordt, daardoor voorgoed in den stam van haren man komt, in dien zin dat zij, bij het overlijden van dezen, niet buiten dien stam hertrouwen mag, zoo zij zelfs niet als een erfstuk op een der

1) Zie, voor het in den tekst medegedeelde, mijne verhandelingen: Oostersche en Westersche rechtsbegrippen, Bijdragen tot de T.L en Vk. van Nederlandsch Indië, 5e volgreeks, dl. III, blz. 127 vlg., en Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 64 en 67 vlg.

naaste bloedverwanten van den overledene overgaat, gelijk bij de bekende instelling van het leviraat. Waar dit echter niet gebeurt, de vrouw voor de tweede maal in een anderen stam huwt, zullen echtverbintenissen tusschen hare kinderen, immers niet-stamgenooten, mogelijk zijn en eene enkele maal zich ook voordoen. Van de Indianen van Guatemala vinden wij dit onder anderen vermeld[1)], terwijl, indien men Philo gelooven kan, de oude Spartanen dergelijke verbintenissen met uterine zusters evenzeer moeten hebben gekend.

Eene overoude inzetting, is de exogamie, in de eerste plaats door kracht der gewoonte, tot op den huidigen dag bij tal van volken, in alle deelen der wereld, bewaard gebleven. Ziehier echter eene andere oorzaak, welke tot de instandhouding daarvan heeft medegewerkt. Niet zelden namelijk gaat de exogamie gepaard met eene andere instelling, het *totemisme*. Dit woord is, gelijk men weet, van de Noord-Amerikaansche Indianen afkomstig. Elke stam heeft hier, onder de benaming *totem*, het een of ander dier, dat als een fetis vereerd wordt, waarnaar de stam heet, en waarvan zijne leden hunne afkomst afleiden. De Roodhuid, die den wolf bij voorbeeld als zijn totem erkent, heeft ook den wolf tot beschermgeest, draagt diens naam en beschouwt zich als aan de geheele soort verwant. In zooverre nu gaan exogamie en totemisme gepaard, dat de personen, die niet met elkander mogen trouwen, immers van denzelfden stam zijn, ook denzelfden totem hebben. Dit is niet alleen bij de Noord-Amerikaansche Indianen het geval, doch ook bij andere volken. Zoo zijn de exogame stammen, waarin de inboorlingen van Cooper's Creek in Zuid-Australië verdeeld zijn, totem-stammen. Op die wijze heeft de godsdienst er toe bijgedragen, de exogamie te verscherpen en te versterken en haar voortbestaan te verzekeren.

Niet overal echter ziet men de instelling der exogamie zoo streng gehandhaafd als waar zij met het totemisme verbonden is. Aanvankelijk zich uitstrekkende over al de stamgenooten, al de afstammelingen in de mannelijke of in de vrouwelijke lijn in infinitum, is bij niet weinig volken het verbod gaandeweg beperkt. Laat mij alvorens opmerken, hoe, volgens

1) Stoll, Die Ethnologie der Indianerstämme von Guatemala, blz. 7.

de nieuwste beschouwingen, niet het gezin de oorspronkelijke vorm is geweest van het gezelschapsleven, doch de stam, en dat in dezen langzamerhand de familie zich ontwikkeld heeft. Op eene voorname bijzonderheid hebben wij nu daarbij vooral te letten, op de vastheid namelijk van den familieband in die oudste tijden. Men kan zich inderdaad dien band nauwelijks eng genoeg voorstellen. De leden van een gezin woonden niet enkel bijeen, doch hadden ook gemeenschappelijke belangen, vormden een geheel, zoowel in administratieven als in economischen zin, zoo wij zulke moderne uitdrukkingen hier mogen bezigen. Zoo verdeelde zich langzamerhand de stam in een aantal familiegroepen, en het was tot deze familiegroepen, nadat zij tot volkomen zelfstandigheid waren gekomen en daarmede het begrip van stameenheid meer op den achtergrond getreden was, dat het huwelijksverbod zich het eerst beperkt heeft. Een voorbeeld van eene dergelijke beperking hebben wij hierboven reeds leeren kennen bij de Hoewa's van Madagascar, die immers de prohibitiën niet verder uitstrekken dan tot het zesde geslacht van de afstammelingen in de vrouwelijke lijn. Hier willen wij nog alleen op de Maleiers van Sumatra, bepaaldelijk van de Padangsche Bovenlanden, wijzen, die wij reeds opnoemden onder de volken van den Indischen Archipel, welke de exogamie hebben. *Suku* heet bij hen de stam, waarvan de leden onderling niet mogen trouwen. In sommige streken nu wordt dit verbod niet meer met groote strengheid gehandhaafd, trouwt men reeds in de suku, mits de vrouw slechts van eene andere *perut* of familie is. Op deze perut's of familiën, waarin de suku zich langzamerhand gesplitst heeft, is dus het huwelijksverbod overgebracht. Dit neemt niet weg dat het huwelijk buiten den stam nog in zooverre als adat beschouwd wordt, dat men niet in den stam mag huwen zonder alvorens een feest aan de ingezetenen gegeven en eene geldsom voldaan te hebben, ten einde daardoor de overtreding als het ware goed te maken[1)].

Allereerst op de familievereenigingen in den stam overgebracht, is het met de beperking van het huwelijksverbod niet daarbij gebleven. Op een hoogeren ontwikkelingstrap ziet men toch die familie-

1) Zie mijne verhandeling: De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, blz. 20, noot 68.

vereenigingen zich geleidelijk ontbinden. In den beginne mist de individueele mensch alle zelfstandigheid; hij gaat op in de groep, waartoe hij behoort. Eerst van lieverlede treedt hij als persoon op den voorgrond, en maakt hij de banden los, die hem knelden, zoodat de groep, waarin hij vroeger met zijn gansche bestaan opging, haar oorspronkelijk karakter verliest en geheel te gronde gaat. De kring der familie nu, van de individuen, die onderling zich verwant beschouwden, werd met deze oplossing der oude familievereenigingen vanzelf enger en enger, en het huwelijksverbod volgde die beperking, aanvankelijk zich nog wel uitstrekkende zoover als die kring reikte, om ten slotte zich alleen te bepalen tot de personen, welke elkander het naast in den bloede bestonden.

Aldus opgevat, zou, gelijk men ziet, het verbod tegen bloedverwantshuwelijken in het algemeen rechtstreeks uit de exogamie zijn voortgekomen, daarvan als het ware slechts een overblijfsel zijn. Intusschen is de ontwikkelingsgang zeker niet zoo eenvoudig en eenvormig geweest als de gegeven voorstelling zou doen vermoeden. Laat mij dit aantoonen, door kortelijk de regelen na te gaan omtrent de huwelijken tusschen neven en nichten, broers- en zusterskinderen. In alle opzichten zijn deze toch hoogst leerzaam[1)].

Dat onder de exogamie huwelijken tusschen neven en nichten, kinderen van eenen broeder en eene zuster, geoorloofd zijn, is duidelijk. Deze kinderen behooren toch altijd tot twee verschillende stammen, onverschillig of het matriarchaat dan wel het patriarchaat gehuldigd wordt. Dergelijke huwelijken worden bij sommige volken zelfs bij voorkeur gesloten, gelijk wij hierboven reeds van de Bataks gezien hebben. Anders is het gesteld met neven en nichten, kinderen van twee broers of van twee zusters. Onder het patriarchaat, zijn de eersten, onder het matriarchaat, de laatsten stamgenooten en mogen dus niet met elkander trouwen. Niet zelden nu zijn deze bepalingen behouden gebleven, ook nadat men de exogamie prijs gegeven heeft. Zoo in den Indischen Archipel bij de Letineezen en de Aroe-eilanders. Bij genen vindt men de bepalingen, die aan de exogamie met het matriarchaat, bij dezen die, welke aan de exogamie met het patriarchaat beantwoorden. Huwelijken

1) Zie, voor het volgende, mijne verhandeling: Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 5 vlg.

zijn namelijk, bij de Letineezen, toegelaten: tusschen de kinderen van twee broeders en tusschen de kinderen van eenen broeder en eene zuster, verboden: tusschen de kinderen van twee zusters; bij de Aroe-eilanders integendeel, toegelaten: tusschen de kinderen van twee zusters en van eenen broeder en eene zuster, verboden: tusschen de kinderen van twee broeders.

Anders dan bij de Letineezen en de Aroe-eilanders zijn de bepalingen, die wij onder anderen op Zuid-Flores, bij de Endehneezen, aantreffen. Het is duidelijk, dat, bij de exogamie, de kinderen van twee zusters, onder het patriarchaat, of de kinderen van twee broeders, waar het matriarchaat bestaat, alleen dan met elkander trouwen kunnen, wanneer, in het eerste geval, de zusters, in het andere, de broeders in verschillende stammen gehuwd zijn. Veelal zal dit echter uitzondering wezen. Bij de volken toch, die de exogamie beoefenen, ziet men niet zelden de stammen paarsgewijze, door het jus connubii met elkaar verbonden, voorkomen. Het behoeft wel geen verder betoog, dat deze omstandigheid er toe zal hebben bijgedragen, dat, bij den overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat, het oude huwelijksverbod tusschen de kinderen van twee zusters niet verloren ging, doch naast het nieuwe, tusschen de kinderen van twee broeders, gehandhaafd bleef. Dit nu is de regeling, die wij bij de Endehneezen aantreffen. Toegelaten zijn bij hen alleen de huwelijken tusschen de kinderen van eenen broeder en eene zuster, ja deze komen, vooral onder voornamen, veelvuldig voor. Daarentegen mogen echtverbintenissen zoowel tusschen de kinderen van twee broeders als tusschen de kinderen van twee zusters niet plaats hebben.

Te allen tijde, eerst onder het matriarchaat, later onder het patriarchaat, moeten dus echtvereenigingen tusschen de kinderen van eenen broeder en eene zuster geoorloofd zijn geweest. Intusschen vinden wij hier en daar eene hoogst merkwaardige beperking van dezen regel. Terwijl namelijk bij de Bataks - om dit dadelijk met een voorbeeld toe te lichten - iemand, zooals wij hierboven uitvoerig gezien hebben, bij voorkeur trouwt met zijne *boru-ni-datulang*, met de dochter van zijnen *tulang*, oom van moederszijde, is het een vergrijp tegen de adat eene *boru-ni-ambo*, eene dochter van de *ambo*, tante van vaderskant, tot vrouw te nemen. ‘Is het mogelijk’, vraagt de Batak, om het tegennatuurlijke van eene dergelijke verbin-

tenis uit te drukken, ‘dat het water naar zijn oorsprong terugvloeit?’ of, gelijk het in zijne taal luidt: ‘*marsuntjang do aek pahulu*?’ Het zonderlinge van deze bepaling springt sterker in het oog, zoo zij dus geformuleerd wordt, dat het huwelijk tusschen eenen zusterszoon en eene broersdochter toegelaten, tusschen eenen broerszoon en eene zustersdochter verboden is. - Hoe hebben wij dit nu te verklaren? Onzes inziens door ook bij de Bataks, hoewel zij nu de streng patriarchale inrichting van den stam hebben, een oorspronkelijk matriarchaat aan te nemen. Laat mij nu eerst in herinnering brengen, hoe bij deze inrichting der verwantschap, niet de man het hoofd is van het gezin van zijne vrouw en kinderen, doch de oudste broeder van de moeder. Deze, de oom van moederszijde, is de natuurlijke voogd en beschermer van de kinderen zijner zuster, zijne neven en nichten, neemt ten opzichte van hen geheel de plaats in van den vader. Denken wij ons nu terug in den tijd, toen het patriarchaat bestond, het kind al tot den vader behoorde, doch de moederlijke instellingen nog in alle opzichten hare nawerkingen deden gevoelen. Wij kunnen ons dan voorstellen, dat terwijl de broeder toen op de zusterskinderen nog steeds, gelijk tijdens het matriarchaat, als op zijne eigen kinderen nederzag, de zuster geenszins eene dergelijke beschouwing had ten aanzien van de broerskinderen, die bij de vroegere regeling vreemden voor haar, dit nu ook bleven. Bij een dergelijken staat van zaken zouden er van den kant der zusterskinderen geene bezwaren bestaan hebben tegen eene verbintenis met broerskinderen, wel echter omgekeerd. Terwijl dus zusterszonen zouden zijn voortgegaan, broersdochters tot echtgenooten te nemen, resp. gewelddadig te ontvoeren - bij den overgang van het matriarchaat tot het patriarchaat, gelijk wij hiervoren gezien hebben, eene der wijzen om de vrouw in manum mariti te brengen - zouden broerszonen echter eene vereeniging met zustersdochters hebben gemeden, waaruit dan langzamerhand het begrip moet zijn voortgekomen, dat de eerste verbintenis volkomen passend, de laatste volstrekt ongeoorloofd was.

Men ziet hoe, in overeenstemming met hetgeen onder de exogamie geschiedde, nadat men deze instelling had prijsgegeven, de huwelijken tusschen broers- en zusterskinderen toegelaten, terwijl die tusschen broerskinderen onderling of tusschen

zusterskinderen onderling verboden werden. Het laat zich echter hooren, dat men bij sommige volken er reeds spoedig toe gekomen is, om, naar het voorbeeld van deze laatste verbintenissen, ook de eerste als ongeoorloofd te beschouwen, en dus het huwelijk tusschen alle neven en nichten zonder onderscheid te verbieden. Zoo is dit onder anderen het geval bij de Alfoeren van de Minahasa. Doch ook het omgekeerde zal zich wel voorgedaan hebben: naar het voorbeeld van het geoorloofde der verbinteniseen tusschen broers- en zusterskinderen, zal men hier en daar langzamerhand ook de huwelijken tusschen broerskinderen onderling en tusschen zusterskinderen onderling toegelaten hebben. Het is waarschijnlijk door een dergelijk proces, dat bij voorbeeld bij de Dajaks, die den benedenloop der Baritoe bewonen, het huwelijksverbod in de zijlinie zich niet verder uitstrekt, dan tusschen ooms of tantes en nichten of neven. Overigens spreekt het vanzelf, dat dit proces van uitbreiding of inkrimping van het huwelijksverbod zich vooral moet hebben voorgedaan bij de volken, welke, als de hier genoemde, reeds vroeg de exogamie hebben prijsgegeven, en bij wie dientengevolge de matriarchale of de patriarchale familie, de familie uitsluitend in de vrouwelijke of in de mannelijke lijn, reeds voor de parentale familie, de familie in beide lijnen, heeft plaats gemaakt, en dus ook alle neven en nichten ten opzichte van elkander gelijkelijk verwant zijn geworden.

Door eenvoudig tot de exogamie terug te gaan, deze bij den aanvang te plaatsen, laten zich de verschillende en uiteenloopende bepalingen tegen de huwelijken tusschen neven en nichten op eene voldoende wijze verklaren. Dit neemt niet weg dat redenen van bijzonderen aard wel eens, zoo niet tot de vestiging, dan zeker tot de verscherping en instandhouding dier verbodsbepalingen moeten hebben bijgedragen. Een enkel voorbeeld, aan de Javanen ontleend, moge dit aantoonen[1)].

Echtverbintenissen tusschen neven en nichten zijn bij de Javanen verboden. Zulk een verbintenis leidt toch tot *resah*, dat is: wanorde, ongeregeldheid. Wanneer de Javaan dit zegt, heeft hij daarbij de natuurlijke verhouding der kinderen onderling op het oog, berustende op de gewoonte, die in de taal ook

1) Zie voor het volgende: Poeusen, Dadoeng-kapoentir, Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap, dl. XXXI, blz. 26 vlg.

hare uitdrukking heeft gevonden, dat oudere en jongere bloedverwanten elkander, naar rang en tijd orde van geboorte, die ook in de verdere afstamming van kracht blijft, door bepaalde benamingen, als ouderen en jongeren, eeren. In de Javaansche wereld heet namelijk een oudere broeder *kakang*, een jongere *adi*. Als nu twee broeders of een broeder en eene zuster, een kakang en adi dus, trouwen en kinderen krijgen, blijven deze onderling de gewoonte der ouders voortzetten, zoodat de kinderen van den kakang door de kinderen van den adi ook als kakang beschouwd en behandeld worden. Zelfs wanneer (wat echter eene uitzondering zal wezen) de adi eerder dan de kakang in het huwelijk treedt, en dientengevolge de kinderen van den adi ouder zijn dan de kinderen van den kakang, blijft de regel gelden. De kakang kan nooit, ook in zijne kinderen niet, door welke omstandigheden ook, een adi, en de adi evenmin een kakang worden. En nu kan het duidelijk wezen, waarom huwelijken tusschen neven en nichten niet geoorloofd zijn. Gesteld toch dat de zoon van eenen kakang zou willen trouwen met de dochter van zijn (kakang's) adi, dan zou die dochter, eene adi, eene jongere dus, door dat huwelijk noodwendig de *boq-aju* (voor vrouwen van dezelfde beteekenis als kakang voor mannen) van de broeders van haren man, allen kakang's voor haar, worden. Maar hoe - zoo vraagt de Javaan en toont daarmede de onbestaanbaarheid van het geval aan - maar hoe kan een jongere tegelijk een oudere, en de oudere tegelijk een jongere zijn of worden? Dat zou wezen, de gestelde orde van zaken omkeeren, en de geboorte of afstamming willekeurig wijzigen, als dit mogelijk ware; dat zou wezen als een trekdier vóór eene kar gespannen, dat zich omkeert, zoodat het met den kop naar de kar gekeerd komt te staan, en gevaar loopt zichzelf de keel dicht te knijpen en zich te worgen.

Mijne schets loopt ten einde. Hoewel ik mij tot algemeenheden heb moeten bepalen en weinig meer dan enkele hoofdlijnen heb aangegeven, zal toch het medegedeelde, naar ik hoop, den lezer overtuigd hebben, van hoeveel nut de studie van de ethnologie is voor de kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van het huwelijksverbod. Het vraagstuk omtrent den oorsprong van dit verbod zien wij althans tot zijn eenvoudigsten vorm herleid. Zoo toch de prohibitiën allerwege tot de exogamie

moeten worden teruggebracht, blijft het onderzoek naar het ontstaan dezer laatste instelling alleen over. Of het aan de ethnologie ooit gelukken zal, eene volledige oplossing van dit probleem te geven? Aan de toekomst blijft het antwoord op deze vraag overgelaten. Omtrent een punt echter, heeft de studie van de volkenkunde reeds voldoende zekerheid verschaft, dat namelijk de verbodsbepalingen primitief niet ten doel hebben gehad de, werkelijk bestaande of vermeende, schadelijke gevolgen van de huwelijken tusschen bloedverwanten voor de progenituur te keeren, en dat dus hierin niet de oorsprong van die verbodsbepalingen moet worden gezocht.

G.A. WILKEN.

Jezus als romanheld.

Paul Ador. Jeschua von Nazara. - In het Nederlandsch bewerkt door P. van der Veen. Leiden, Adriani. 1890.
Lew Wallace. Ben-Hur, a tale of the Christ. - Uit het Engelsch door Alma. Amsterdam, Kirberger en Kesper. 1890.

Niet van heden of gisteren is het, een verhaal te verdichten waarin Jezus optreedt, dus hem te laten handelen zooals men meent dat hij in gegeven omstandigheden zou gehandeld hebben, hem woorden op de lippen te leggen, door hem niet gesproken, doch - naar men meent - zijner waardig. Dat dit in de eerste eeuwen des Christendoms geschiedde, leeren ons niet slechts de apokriefe, maar ook de kanonieke evangeliën, waarvan de drie eerste ettelijke korte, op zich zelf staande verhalen en uitspraken van dit gehalte bevatten, terwijl het vierde eene doorloopende, met uitvoerige redenen doorweven, geschiedenis van Jezus behelst, waaruit wij alleen leeren, hoe de schrijver diens persoon en werk opvatte.

In hoever de opstellers dier verhalen naïef handelden, of zich bewust waren verdichtingen te leveren, kunnen wij moeilijk uitmaken. De ouden hadden omtrent hetgeen men met eens anders pennevrucht doen mocht, begrippen, die van de onze zeer verschillen. Ook ontging hun het onderscheid tusschen waarheid en werkelijkheid. Zeer licht maakten zij onbewust den overgang van: hij kan dit wel gezegd hebben, tot: hij zal het wel gezegd hebben, en van daar tot: hij heeft het gezegd. Maar hoeveel of hoe weinig zij zich rekenschap gaven van hetgeen zij in dit opzicht deden, hun werk werd uitgegeven als waarheid en ging daarvoor door. Wie het eene verdichting noemde, smaadde het. Dit deed alleen iemand die het met den

inhoud oneens was, en dien onstichtelijk, onwaar achtte. Zoo ging het althans onder de Israëlieten en oude Christenen. Zoo gaat het bij verreweg de meeste menschen nog.

Daarentegen verhelen de romanschrijvers van den jongsten tijd, die personen wier lotgevallen en karakter bekend zijn ten tooneele voeren, volstrekt niet, dat zij waarheid en verdichting mengen; geen hunner lezers is ook een oogenblik in den waan, zuiver geschiedenis vóor zich te hebben. De groote eisch, dien schrijvers terecht gesteld, is, dat zij hunnen helden geen ander karakter toekennen dan zij inderdaad, zoover uit het van hen overgeleverde en wel gestaafde is op te maken, gehad hebben. Wat zij ook doen en zeggen, het moet door hen kunnen gedaan en gezegd zijn.

Indien een romanschrijver Jezus door gemoedsaandoeningen, als hoop en vrees, haat en liefde, laat geslingerd worden en beschrijft, door welke overwegingen hij tot de eene of andere daad gekomen is, dan doet hij niets anders dan wat menig predikant pleegt te doen bij het teekenen van Jezus in eene treffende levensomstandigheid. Immers, dan kleedt hij het evangelisch verhaal zoo goed mogelijk aan, vertelt niet alleen, hoe de plek waarheen hij zijne hoorders verplaatst er uitzag, en welke de zeden des lands waren, waarop een woord doelt, maar zet ook uiteen, wat in Jezus' ziel omging, bijv. toen hij in Gethsemane bad of den tempel reinigde. Dit kan een verstandig onderwijzer niet nalaten; want eerst wanneer wij ons de uitwendige omstandigheden waaronder eene daad verricht of een woord gesproken is, kunnen voorstellen en ons indenken in het zieleleven van den persoon die sprak en handelde, wordt hij geestelijk voedsel voor ons. Anders blijft licht al wat wij van hem vernemen doode wetenschap, ballast voor de ziel.

Gewoonlijk vergenoegt men zich echter - gelukkig! - met de door de evangeliën gegeven stof tot een geheel te verwerken, dat beter of slechter sluit naar gelang men zich hooger eischen stelt. De strenge behoudsman weeft al wat in de vier evangeliën te lezen staat ineen en past met behulp der harmonistiek - die dochter der leugen - zelfs de tegenstrijdigste dingen aan elkaar, terwijl hij zijne kennis van land en volk en zijn begrippen van zielkunde alleen gebruikt om een glimp van wetenschappelijkheid en werkelijkheid aan zijn verhaal te geven. Wie ernstig kritiek oefent op den inhoud der evangeliën en

een groot deel daarvan voor vrucht der dichtende verbeelding van den apostolischen of naäpostolischen tijd verklaart, heeft over vrij wat minder stof te beschikken en voelt zich vaak arm door de schraalheid der gegevens waarop hij bouwen kan, maar heeft, omdat hij geene elkaar weersprekende berichten behoeft te rijmen, meer kans om leven te storten in de betrouwbare stukken die de overlevering ons toegeworpen heeft. Wanneer nu een romanschrijver dit tracht te doen door, gebruik makende van feiten die hij als waar erkent, eene levensgeschiedenis van Jezus te verdichten, ten einde zijn persoon langs dien weg zijnen lezers nader te brengen en dien hun te doen verstaan, dan wordt dit door menigeen afgekeurd. ‘Jezus van Nazareth, een historische roman, van...’, dit klinkt velen bedenkelijk, ja heiligschennend, in de ooren. Waarom? Op die vraag blijven, meen ik, velen het antwoord schuldig. 't Is stuitend, zeggen ze, ongepast; Jezus en een roman, dat is tweeërlei gebied, en zoo meer. Nu, het is verkeerd een gevoel van afkeer, door ernstige, ontwikkelde menschen gekoesterd, te minachten. Niemand zegge: Wanneer gij niet weet, waarom gij het afkeurt, dan is geenerlei waarde aan uw oordeel te hechten! want menigmaal kunnen wij ons geen rekenschap geven van eene aangename of onaangename gewaarwording, waarover wij ons toch geenszins te schamen hebben. Maar het is verkieslijk, dat wij wel rekenschap geven van hetgeen bij ons omgaat, om zoo goed mogelijk gevrijwaard te zijn tegen het gevaar geleid te worden door een vooroordeel, een ziekelijk gevoel.

Daarom wil ik trachten, de betrekkelijke waarde van veler weerzin tegen het bedrijf van den kunstenaar die Jezus tot held van een roman maakt, te bepalen. Daar ik alleen de werken van Ador en Wallace, wier titels boven dit opstel vermeld zijn, ken, licht ik enkele malen met daaraan ontleende voorbeelden mijne meening toe, zonder mij ten doel te stellen, ze uitvoerig te beoordeelen.

Aan iemand die heden een historischen roman schrijft, worden in menig opzicht hooger eischen gesteld dan weleer ooit geschiedde. Met geringe kennis aangaande andere landen en volken, oude zeden, gebruiken, denkwijzen toegerust, schroomden verhalers en tooneelspeldichters niet, hunne helden te kleeden naar den snit van eigen omgeving, ja, hen te laten spreken

en denken zooals men zelf sprak en dacht. Wien het genot vergald wordt door anachronismen moet Shakespeare en Racine, en wie van de ouden niet? ongelezen laten. Ook de evangelisten begaan zulke fouten in getale. Zoo leggen zij zonder erg Jezus het woord op de lippen, dat wie zijn kruis hem niet nadraagt zijn volger niet mag heeten, terwijl die uitdrukking voor: getrouw zijn tot in den dood, toch ontleend is aan Jezus' eigen terechtstelling; en Mattheüs laat hem spreken van het bloed van Zacharja den zoon van Berechja, hoewel dat bloed eerst ruim dertig jaar later vergoten is. Op zulke dingen zag men vroeger niet.

Maar wij eischen met volle recht, dat een hedendaagsch romanschrijver dergelijke fouten niet begaat. Wanneer hij ons Jezus in zijne omgeving wil teekenen, dan moet hij het goed doen: ons verplaatsen in het Palestina der eerste eeuw, dat land en zijne bewoners naar waarheid beschrijven, bijv. den snelvlietenden, door een diep, breed dal stroomenden, Jordaan niet zachtkabbelend beurtelings door hoogvlakten en woestijnen laten vloeien, noch de volkrijke, met steden en dorpen dichtbezette kust afschilderen als een onherbergzaam oord, waar schipbreukelingen twee volle dagen moeten loopen voordat zij eenig voedsel kunnen bekomen en eene stad vinden. Hij mag de Joden van dien tijd God niet Jahwe laten noemen, noch het als gebeurlijk voorstellen, dat een leek op klaarlichten dag ongestraft het altaar in den Jeruzalemschen tempel betrad. Wie vele zulke fouten maakt is voor zijne taak niet berekend. Het moeilijkst is, ons te verplaatsen in de denkwijze van den ouden tijd, en dit gelukt ons nooit geheel. Maar hoe Joden en Romeinen van de eerste eeuw spraken, voelden, dachten, weten wij licht beter dan hoe de Egyptenaren van dertien eeuwen vóor Christus dat deden, waaronder Ebers ons in zijn *Warda* en *Joschua* wil laten leven. Om evenwel de Joodsche wereld onder Tiberius goed te teekenen, moet de kunstenaar ter schole gaan bij de godgeleerden. Nu treft meer dan wellicht eenige andere wetenschap de theologie het lot, dat menigeen die er niets van weet met vrijmoedigheid er over meepraat. Dit is wel te verklaren. Men bezit eenige kennis van den Bijbel, heeft vaak over godsdienstige waarheden hooren spreken, veroverde zich wellicht een geloofsovertuiging, en acht zich dientengevolge gerechtigd, over een Bijbelsch onder-

werp, vooral een Nieuwtestamentisch, te spreken, is men een penvoerder, te schrijven. Maar als elke andere wetenschap, wil de theologie zeer ernstig beoefend worden, zal zij goede vruchten leveren. Het is geen kleinigheid, de Joodsche wereld van de eerste eeuw te verstaan, de denkwijzen van Farizeërs en Sadduceërs, de zeer uiteenloopende richtingen onder het volk, de godsdienstige gebruiken tehuis en in den tempel te kennen. Die wereld was, als elke andere, zeer bont en ook als elke andere, gegroeid onder veelsoortige omstandigheden die op het volksleven invloed gehad hadden; zij was iets levends, steeds veranderend en waarin de tegenstrijdigste bestanddeelen met elkaar vereenigd waren: overblijfselen uit een grijs verleden met ontkiemende gedachten. Om hierin den weg te vinden, wat men weet te begrijpen en het ontbrekende zoo aan te vullen, dat men geen paardekop op een menschenlichaam zet en eene schoone vrouwengestalte in een vischstaart laat uitloopen, moet geschiedenis en zielkunde duchtig beoefend worden. En des ondanks zal de kunstenaar groot gevaar loopen, Jezus en zijne tijdgenoeten soms als een recht- of vrijzinnig Christen of Jood van de negentiende eeuw te laten spreken.

Maar dit alles geldt van elken historischen roman en aan deze bezwaren denken zij niet, die het ongeoorloofd achten, Jezus tot held van een roman te maken. Het hachelijke dier onderneming ligt in den persoon van Jezus, dien de kunstenaar groot gevaar loopt te misteekenen. En hiermee begaat hij heiligschennis. Immers, heiligschennis is het als men het zeldzame gemeen maakt, het hooge laag voorstelt. Stel Beethoven voor, niets beters dan café-chantant-deuntjes samenstellend, of Rembrand uithangborden schilderend die voor herbergen van den derden rang passen, en gij vergrijpt u aan het heilige. Iemand wiens kunstzin weinig is ontwikkeld en toch meent genoemde kunstenaars naar waarde te kunnen roemen, doet dat onwetend, buiten zijne schuld, 't zij zoo! maar tot rechtmatige ergernis van alle kunstkenners. Zoo ook wie een held op godsdienstig-zedelijk gebied als Jezus wil beschrijven zonder zelf hoog genoeg te staan om dit eenigszins juist te doen. En hiertoe moet men zeldzaam groote gaven hebben, omdat Jezus zoo onbegrijpelijk hoog stond. Dit ga ik nader toelichten.

Al wat wij van Jezus weten vinden wij in de drie eerste evangeliën; maar het is luttel. Naast vele legenden en hem

toegedichte woorden bezitten wij een paar wel gestaafde feiten en betrekkelijk weinig langer of korter uitspraken, waarvan wij mogen vertrouwen, dat ze ons tamelijk ongerept zijn overgeleverd. De volgers van verschillende richtingen onder zijne aanhangers teekenden den meester naar hunne inzichten, maakten hem nu eens tot een behoudsman, met wien een Jood, vriend der wet, bijna vrede houden kon, dan weder tot een afschaffer der Joodsche verordeningen, naar wien een heiden kon luisteren zonder door de volksvooroordeelen gehinderd te worden, ook wel tot lid eener bemiddelingspartij; terwijl allen om strijd hem het kleed van een wonderdoener omhingen, al deelden zij ook woorden van hem mede waarin hij loochende wonderen te doen. Het vierde evangelie onderscheidt zich ten aanzien van het legendarisch karakter vooral hierin van de drie andere, dat het een werk uit één stuk is, ten gevolge waarvan de inhoud der oude overleveringen er onherkenbaarder in is geworden dan in de synoptische, waarin vaak tegenstrijdige opvattingen naast elkander staan en door een soms plomp toevoegsel aan de overgeleverde woorden een geheel andere zin is gegeven; zoodat het oorspronkelijke nog zeer goed is te herkennen; Matth. 12 : 40 is er een type van.

Bij dezen stand van zaken is het onmogelijk, iets te geven dat met voeg eene levensbeschrijving van Jezus kan heeten; zelfs eene eenigszins uitvoerige uiteenzetting zijner leer, alleen uit wel gestaafde uitspraken samengesteld, behoort tot de ‘vrome wenschen.’ Al is van de vrijzinnige godgeleerden, die allen zóo over het karakter der evangeliën oordeelen, de een op sommige punten meer behoudend dan de ander, hierin stemmen zij ten slotte samen.

Zijn wij dus onloochenbaar in dit opzicht zeer arm, hiertegenover staat, dat wij éene zaak goed kennen: en dit is geen kleinigheid! - Jezus' opvatting van Gods betrekking tot den mensch en van die des menschen tot God, die wij kortheidshalve zijn ‘evangelie’ noemen. Wat men ook van de hem toegeschreven woorden naar vorm en inhoud terecht op rekening stelt der geloovigen van den apostolischen tijd, eenige denkbeelden blijven over, die de kern van alles uitmaken en hun werk niet kunnen zijn, omdat zij ze, zoover blijkt, zelfs niet begrepen, en in hunne geschriften, de een in deze richting, de ander in gene, scheef voorgesteld hebben.

Moesten wij dit ‘evangelie’ in éene zinsnede weergeven, dan zouden wij zeggen, dat het bestaat in het geloof: God vader van alle menschen. Maar zulk een door veel, vaak gedachteloos, gebruik afgezaagde uitdrukking heeft veel kans, alleen onze ooren te bereiken. Omschrijven wij daarom den inhoud!

Zij omvat niets minder dan de erkenning, dat elk mensch onschatbare waarde heeft of, wat hetzelfde is, aangelegd is op verkrijging van het grootste geluk: elk mensch - volwassen en kind, man en vrouw, vrije en slaaf, deugdzame en diep gezonkene, onverschillig van welken landaard. Met deze gelijkstelling van alle menschen voor God hangt ten innigste de overtuiging samen, dat geene inachtneming van geboden die alleen het uiterlijk gedrag bepalen, den mensch kostelijk maakt: niet alleen zijn alle godsdienstige handelingen, offers, gebeden, onthoudingen, belijdenissen, op zich zelve van onwaarde; maar zelfs daden die den schijn hebben een edelen aard te openbaren beduiden niets, tenzij het hart vol is van de reinste gezindheid waaruit ze kunnen voortvloeien: men kan zich arm geven en nog verwerpelijk zijn, het leven opofferen en toch weinig deugen. De eisch door God den mensch gesteld, waarop niets afgedongen kan worden, is de volmaaktheid. Niet slechts eene niet goede daad of een verkeerd woord, maar reeds eene oneerbare opwelling, eene liefdelooze gewaarwording, een zweem van ontevredenheid, de zelfzuchtige lust om iets van het zijne alleen ten eigen bate te gebruiken, de geringste wankeling in vertrouwen op God, veroorzaakt een, door niets aan te vullen, tekort voor Hem, indien Hij met den mensch wil rekenen. Aan dien verpletterenden eisch is de waarheid gepaard, dat zelfs het geringste goed werk, het schijnbaar onbeduidendste liefdebetoon, waarde heeft, alsmede dat geen mensch zoover van den goeden weg afgedwaald en zoo verdierlijkt is, of terugkeer, herstel, is mogelijk. Dewijl het verschil in braafheid tusschen de menschen in het niet zinkt bij den eisch der volmaaktheid, is de hoofdzonde eigengerechtigheid: iets willen zijn tegenover of buiten God, en staat een grof zondaar die tot inkeer komt, veel hooger dan een braaf mensch die weet braaf te zijn. Voorts, is de mensch niets dan in zoover hij zich aan God overgeeft, het zijne en zichzelven Hem wijdt, hoe zou hij zich dan kunnen bezorgd

maken over het tijdelijke? Voedsel en kleeding zullen wel gegeven worden. Dwaasheid is het, voor menschen te vreezen: zij kunnen immers niets meer doen dan het lichaam dooden, en wat is dit waard in vergelijking met de ziel? Doch, terwijl een onwankelbaar vertrouwen op God als de natuurlijkste zaak ter wereld wordt voorgesteld, legt Jezus zijnen volgers de bede om het dagelijksch brood op de lippen en ontwijkt hij zelf, zoolang plicht hem niet gebiedt zijn leven te wagen, zijne vijanden, in woord en voorbeeld predikend, dat onverschilligheid omtrent het zinlijke en het zoeken van de martelaarskroon niet thuis behooren in eene gezonde menschenziel.

De stemming van onverdoofbren levenslust en hoogen ernst, teedere liefde en onverbiddelijke gestrengheid, moed tegenover levenslot en menschen en volstrekte afhankelijkheid van God, deze stemming, uit schijnbaar geheel tegenstrijdige aandoeningen samengevloeid, die zoo innig met het ‘evangelie’ samenhangt, dat zij te eener zijde zich daarin belichaamt, te anderer daardoor aangekweekt wordt, die stemming is zoo rein, echt menschelijk, te gelijk verheven en natuurlijk, dat geen zuiverder schier denkbaar is en op dit gebied nooit iets is verkondigd, dat op gelijke lijn met dit ‘evangelie’ staat.

Geen wonder dat het jammerlijk is miskend! Met de godsdienstige denkbeelden en gebruiken te midden waarvan Jezus en zijne leerlingen verkeerden, vormt het zulk eene scherpe tegenstelling, dat wie niet geheel met het Jodendom breekt, nauwelijks oog voor de diepte van het beginsel er van hebben kan[1)]. Jezus' volgers konden zich tot zijne hoogte niet verheffen, en hunne leerlingen zijn nog dieper daarbeneden gebleven. Ontluisterd door de bijmenging van Joodsche en heidensche bestanddeelen, heeft dat ‘evangelie’ toch kracht geoefend en doet dit voortdurend, ook onder hen die het verloochenen of niet kennen. Onwaar is de bekende klacht van Victor Hugo, wanneer hij, na de grootheid onzer eeuw te hebben bezongen, zegt:

> Mais parmi ees progrès dont notre âge se vante,
> Dans tout ce grand éclat d'un siècle éblouissant,
> Une chose, ô Jésus, en secret m'épouvante:
> C'est l'écho de ta voix qui va s'affaiblissant.

1) Zie hierover mijn *Evangelie en Talmud, uit het oogpunt der zedelijkheid vergeleken*. Leiden, S.C. van Doesburgh. 1881.

Ook verstaan wij het evangelie gaandeweg beter, zuiveren het overgeleverde Christendom van de bijmengselen, waarmede welmeenende maar kortzichtige belijders van Jezus zijne beginselen schier onherkenbaar gemaakt hebben, en waardeeren hunne zuiverheid en diepte steeds meer. Maar het is er ver van af, dat wij het geheel zouden verstaan, om van in toepassing brengen niet te gewagen. Onder de zotheden waartoe de godsdienststrijd der laatste dertig jaren te onzent zelfs enkele verstandige en ernstige menschen heeft gebracht behoort ook het stellen der vraag, of ‘wij, modernen’, nog Christenen zijn. Zij die meenen, dat het aannemen of verwerpen van het oude supranaturalisme veel afdoet tot ons bezit van Jezus' geest, verstaan op dat oogenblik al zeer slecht het ‘evangelie’, daar zij niet inzien, hoe los inderdaad wijsgeerige opvattingen met de gronddenkbeelden er van samenhangen. Zijn wij *nog* Christenen? Wel zeker! Op de vraag, in hoever wij het *reeds* zijn, past het antwoord: nog bedroevend weinig. Zelfs verstaat de meerderheid der denkende menschen het slecht. Zeer dikwijls kan men lieden, die zich tegen een zoogenaamd ‘dogmatisch Christendom’ weren, hooren zeggen, dat zij zich aan de bergrede houden; zij zouden het wel laten, indien zij de diepte er van peilden en de wonderspreuken die zij bevat zelfs ten halve begrepen!

Het ‘evangelie’ nu is door een mensch gevonden - wilt ge liever, want het is volkomen hetzelfde - aan een mensch geopenbaard; het is zijn geestelijk eigendom geweest. Wel is soms de stelling verdedigd, dat dit zoo niet is, dat ook de reinste denkbeelden die het Nieuw Testament bevat, evenals de minder voortreffelijke, de vrucht zijn der botsingen en samenvloeiingen van richtingen en partijen onder Joden en heidenen der eerste en tweede eeuw, zoodat Jezus van Nazareth, van wien wij eigenlijk niets weten, slechts de haak zou zijn, waaraan al die meeningen zijn opgehangen. Maar ik houd dit voor eene dwaling, en meen dat de godsdienstige wereld, waarin het Nieuwe Testament ons binnenleidt, alleen verklaarbaar is bij de onderstelling, dat het ‘evangelie’, ongeveer zooals ik het boven omschreef, door een mensch, Jezus, is verkondigd en gaandeweg, door de eenzijdige opvattingen zijner volgelingen half verborgen is in de vele Christendommen, die in het Nieuw Testament zijn te vinden. Edoch dit vraagstuk behoeft ons nu niet bezig te houden. Immers, indien men het ‘evangelie’,

aan Jezus ontzegt, dan houdt hij op, een waardig onderwerp te zijn voor een verdicht verhaal dat iets beteekent; want dan weten wij niets van hem dat de moeite waard is. Wie hem met ingenomenheid tot held van een roman maakt, kent hem noodwendig het beste toe dat in de evangeliën te vinden is.

Welnu, die kunstenaar heeft dan tot taak, een mensch te teekenen, wiens eigenaardigheid bestaat in het ontdekken, bezitten, prediken, met den dood bezegelen van de verhevenste en reinste opvatting van het leven die wij kennen; hij moet beschrijven, hoe een jong mensch in Galilea opgroeide tot zulk een inzicht, duidelijk maken, welke vragen de levensomstandigheden konden stellen, hoe hij de moeilijkheden om ze te beantwoorden overwon, zijne gedragslijn tegenover vriend en vijand, zooals de verbeelding met hulp der overlevering ze trekt, begrijpelijk maken. Wat hij hem ook laat doen en spreken, hij mag hem nooit te diep beneden het peil laten zinken, waarop hij als schepper van het ‘evangelie’ staat. Over hoeveel kennis van het menschelijk hart, over hoe fijn zedelijk oordeel, over hoe diep godsdienstig gevoel moet de kunstenaar beschikken, die zulk een beeld bij benadering juist teekent!

Laat ons de moeilijkheden, die hij te overwinnen heeft een weinig ontleden! Op vier vestig ik de aandacht mijner lezers.

Vooreerst. In ons wezen is een wonderlijke tweeslachtigheid, bron van de grievendste smart, doch die tevens ons leven zoo rijk en bont maakt: de mensch is ‘kind der aarde, kind van God.’ Met het vermogen begaafd om te denken, te voelen, te handelen, nooit tevreden met het heden, gedreven om in alles naar het hoogste te trachten, eene wereld van gedachten en gewaarwordingen in zich bevattend, is hij jammerlijk afhankelijk van honderden, soms zeer nietige omstandigheden: Pegasus in banden. Hij zoekt met alle macht zijner ziel naar waarheid, schept een kunststuk, geeft zich aan een teeder liefdewerk, en straks - wat vroeger of later, maar er is geen ontsnappen aan - moet hij eten; hij gloeit van geestdrift voor iets groots, zal spreken, handelen als een god, maar... één zandkorrel in zijn oog, en waar is de bezieling? Niemand is een held voor zijn kamerdienaar, zegt het spreekwoord. Dat komt niet, zeide eens Hegel, omdat de een geen held, maar omdat de ander slechts een knecht

is. Aardig gezegd, en tot op zekere hoogte waar, maar slechts tot op zekere hoogte. Dat de Godsman voor zijn kamerdienaar niet met den lichtkrans versierd is waarmede hij getooid staat voor het oog dergenen die hem alleen in het openbaar leven zien, is niet noodzakelijk veroorzaakt door de onvatbaarheid van dien man om de grootheid van zijn heer te beseffen, maar mede door de zwaarder proef waarop zijn geneigdheid tot bewondering gesteld wordt. De vereerders buiten s'huis zien den held in zijne beste oogenblikken, schatten hem naar zijn werk en woord; terecht, want de mensch moet gewaardeerd worden naar het hoogste dat hij vermag voort te brengen. De knecht daarentegen ziet hem als hij doodmoe thuis komt, afloopt na de overspanning, wanneer de zinlijke natuur hare rechten doet gelden en hij, zonder om wetenschap, kunst of anderer zielenheil te denken, sterk - en erlangt hij het niet op tijd, van lieverlede onweerstaanbaar - verlangt naar zijn maaltijd of nachtrust. Wel zal hij, indien hij waarlijk een edel mensch is, ook daarbij zijne hoogere natuur niet verloochenen, zich geen kleingeestig, zelfzuchtig, slechtgehumeurd schepsel betoonen, maar toch, elk mensch komt van tijd tot tijd tot een uitroep: als: Een paard, een paard, mijn koninkrijk voor een paard! en toont, door onder den drang van oogenblikkelijke en persoonsoonlijke behoeften zulk een slechten ruil te begeeren, dat de trotsche koning een hulpbehoevend schepsel, om met Paulus te spreken, het kind Gods aan de ijdelheid onderworpen is.

In zekere mate zijn wij bij de beschrijving van Jezus aan deze tegenstrijdigheid gewoon. Immers, de uitingen van zielsangst in Gethsemane en aan het kruis passen kwalijk in den mond van hem die zijne leerlingen voorhield, dat zij voor menschen niet bevreesd behoefden te zijn, en die zelf onverschrokken zijn leven waagde. Het vierde evangelie, waarin zielestrijd schier geheel is verloochend en Jezus wordt geteekend als de man die zich nimmer van God verlaten voelde, toont ons, hoe goed men dat besefte en hoe onwillig men was, die tegenstrijdigheid te zien. Welnu, de romanschrijver, die Jezus voor ons wil laten leven, moet hem ook in vleesch en bloed vóór ons zetten. Of hij dit kiesch doet, hangt van zijn karakter en smaak af. Hij behoeft den misgreep niet te begaan van Renan, die Jezus in Gethsemane met zijne gedachte laat verwijlen in Galilea met haar wijnstokken en vijgeboomen, waaronder hij

had kunnen nederzitten, en bij ‘de jonge meisjes die er misschien in zouden bewilligd hebben om hem te beminnen.’ Toch moet hij zich ook in die richting bewegen, Jezus schetsen in alledaagsche omstandigheden met alledaagsche behoeften. Al maakt hij zooveel mogelijk gebruik van de schoonste woorden, die de overlevering Jezus op de lippen legt, zij vullen met elkander slechts weinige bladzijden, en de kunstenaar moet hem andere woorden laten spreken, ook over de kleine gebeurtenissen van den dag. In één woord, hij moet in dit opzicht tastbaar maken, dat zijn held ‘zijn schat in een aarden vat droeg.’ - Dit is echter het kleinste bezwaar.

Grooter is de tweede moeilijkheid: het zal hem ondoenlijk zijn, Jezus volkomen rein te teekenen in zijn verhouding tot andere menschen. Onder de diep weemoedige waarheden van het raadselvolle menschenleven is ook deze, dat onze medemenschen het ons onmogelijk maken, zóó over hen te oordeelen, zóó jegens hen gezind te zijn, dus ook zóó over hen te spreken en te handelen als wij zelven goedkeuren en jegens hen begeeren. Jezus zedeleer, heeft men wel eens gezegd, is geschikt voor engelen, niet voor menschen. Volkomen waar, indien men oppervlakkig en wettisch genoeg is om te meenen, dat zijne voorschriften bestemd zijn, om dadelijk in hun vollen omvang door eenig mensch volbracht te worden. Inderdaad zijn zij de omschrijvingen van de hoogte waarnaar wij hebben te streven en wier top nooit bereikt wordt. Den edelsten van ons geslacht wordt dit onder andere verhinderd doordat zij met onlosmaakbre banden aan anderen verbonden zijn. Ziehier een paar voorbeelden.

‘Uw woord zij ja ja, neen neen.’ Geene bevestiging van hetgeen wij zeggen komt te pas. Ik spreek altijd de waarheid en onderstel in elk ander zooveel goed vertrouwen in mij, dat een stelliger verzekering volkomen overbodig is, omdat ik er zeker van ben, dat iemand aan wien ik iets eenvoudigweg zeg daarnaar handelen zal. Zoo behoort het. Maar het feit is, dat, al was ík volkomen waarachtig anderen het niet zijn, zij dus, mijn eenvoudig woord niet genoeg tellende, op eene nadrukkelijke herhaling aandringen, indien zij er de macht toe hebben een eed van mij vorderen. Dientengevolge zal ik, wetende dat zij naar eene sobere mededeeling, bedreiging, belofte niet zullen handelen, mij vaak genoopt voelen,

ze in te leiden met een ‘voorwaar, ik zeg u,’ en dit is uit den Booze; niet slechts in dezen zin, dat de noodzakelijkheid waarin ik mij bevind zoo te spreken veroorzaakt wordt door de heerschappij van den Booze in anderen, maar hij krijgt daardoor macht over mij, de fijnste vezelen van mijn waarheidszin worden gekwetst, doordat ik gedwongen word aldus te denken en te spreken; mijn eigen gevoel wordt van lieverlede op dit punt verstompt, of liever belet volkomen aandoenlijkheid te erlangen.

‘Gij zult niet toornen.’ Dit wil niet zeggen, zooals sommige handschriften en uitgaven in Matth. 5 : 22 Jezus laten zeggen, dat wie ten onrechte toornig wordt strafbaar is; wie dit ‘ten onrechte’ in den tekst inlaschte, begreep de strekking van het gebod zeer slecht; neen, elke opwelling van toorn - om van toornige woorden en daden niet te spreken - reeds eene opwelling maakt schuldig. Terecht; want zij past niet bij de stemming van welwillendheid en goed vertrouwen die mij voegt jegens anderen, waarin ik ook gaarne jegens ieder verkeer. Maar als nu mijne medemenschen zich tegen mij zeer onbeminlijk gedragen, en - wat erger is - slecht, laag handelen, het heilige schenden, de kleinen verdrukken? Wee dan mij indien ik niet toorn! Wee den flauweling, die onverschillig en koel blijft tegenover zonde! En toch, dat toornen is een kwaad, kwaad voor mij die het doe, hoewel ik het moet doen. Wie een medemensch een huichelaar noemt, eene geheele schare van mannen adderengebroed, verkeert niet in eene liefderijke stemming jegens hen, al is hij straks bereid om voor hen zijn leven te laten. Wie zegt: als iemand een dezer kleinen ‘ergert’, het ware hem beter, met een molensteen om den hals in zee geworpen te worden, - verkeert in een zielstoestand die merkelijk moet gewijzigd worden, zal hij zulk een verleider met goed vertrouwen op diens toekomst aanzien.

Wij menschen hangen voor ons innerlijk leven zoo nauw samen met anderen, dat de behandeling die wij van hen ondervinden en de ervaringen die wij van hen opdoen onvermijdelijk invloed op ons oefenen, ten goede of ten kwade. Wie Jezus teekent in betrekking tot anderen, ouders, leerlingen, overheden, vrienden, vijanden, moet - indien hij het zielkundig waar doet - hem daardoor een verkeerden plooi laten krijgen. Stel, hij beschrijft zijn verkeer als kind in de ouderlijke woning.

Ador heeft dit zóo gedaan, dat hij aan Jozef een ruw, onverzettelijk karakter heeft gegeven: hij dwong den knaap met slagen, zich aan het timmermansvak te wijden, terwijl Jezus een geleerde wilde worden. Ten gevolge van die bejegening is het kind bang voor zijn vader, kruipt in een schuilhoek, loopt weg, weet later heimelijk zijne moeder te spreken te krijgen, gaat jaren lang gedrukt onder den toorn van zijn vader, ja, smacht nog naar diens vergiffenis, als hij reeds tot hervorming van zijn volk is opgetreden. Zoo wordt het onderwerp grof behandeld, gelijk in de geheele schilderij de kleuren er dik op liggen; maar al doet men het fijner, het uitwerken der getuigenis, dat Jezus zijnen ouders onderdanig was, moet iemand die nadenkt zeer moeilijk vallen. Immers, hij kan niet nalaten, zich hierbij te houden aan de overlevering, dat zij hem niet begrepen hebben: hoe zal hij hem anders schetsen als hoog boven zijn tijd staande? Het ligt voor de hand, dat de kunstenaar zich aansluit aan het verhaal waarin Jezus' moeder en verdere betrekkingen hem voor krankzinnig hielden en hij kort en bondig zeide, dat hij niets met hen te maken wilde hebben. Dus moet er een tijd geweest zijn, toen de wenschen zijner ouders niet strookten, ja hunne bevelen in strijd waren met hetgeen hem dacht bevel van God te zijn. Gaandeweg hun ontgroeiende, heeft hij zwaren innerlijken strijd gehad: te eener zijde gebonden door den wensch, den huiselijken vrede te bewaren en zich te voegen, te anderer gedreven door een innerlijken aandrang naar iets hoogers. Het is gemakkelijk, met een paar woorden te zeggen: van lieverlede werd hij zelfstandig; eerbiedig in woorden, kloek in daden, maakte hij zich van de ouderlijke tucht los. Maar teeken dit eens, laat ons Jezus in die omstandigheden zien, en gij laat hem twijfelen, aarzelen, nu eens zijne ouders weerstrevend, dan weer zijn beste gedachten smorend - geen van beide deugt - eindelijk met zijne bloedverwanten brekend. Iemands stemming onder dit alles is niet altijd hemelsch.

Nog één voorbeeld van de waarheid, hoe Jezus door zijne verhouding tot anderen noodwendig soms zwak, verkeerd moest gestemd zijn. Hij heeft Judas Iscariot tot zijn leerling gemaakt, wilt ge liever: tot den kring zijner vertrouwde vrienden toegelaten. Die man is zijn verrader geworden; Jezus heeft zich dus in hem bedrogen. Zal de romanschrijver hem,

in strijd met de overlevering, teeken en als het argeloos slachtoffer van een snoodaard, waar blijft dan zijne menschenkennis? of, volgens de overlevering, Judas gaandeweg doorziende, dan stond hij eenigen tijd in eene scheve verhouding tot zijn leerling; een scheve verhouding, d.w.z. twijfelend aan de oprechtheid van zijn vriend, weerzin gevoelend zich vertrouwelijk te gedragen in den kring waartoe hij behoorde, in vrees dat Judas ook anderen zou besmetten, aarzelend wat te doen. Zulk een toestand ontstaat langzamerhand, verandert gedurig en maakt eene volmaakt reine stemming onmogelijk.

Ten derde. Eene daad is altijd eene gebrekkige uiting van ons innerlijk leven, ja, daarmede nooit op gelijke hoogte. Indien wij een eenigszins diep inzicht hebben in den wil van God, is deze waarheid eene bron van groote smart, van innerlijken strijd, van schuldgevoel. Immers, eene handeling is een grof stuk werk, maar waaraan wij ons niet kunnen onttrekken. Vaak moeten wij gaan of tehuis blijven, doen of nalaten, spreken of zwijgen, toestemmen of weigeren, terwijl èn voor het eene èn voor het andere veel pleit. Het gaat ons dan als den leden eener vergadering die, soms na lange samenspreking eindelijk òf vóor òf tegen een wet of voorstel moeten stemmen, terwijl vele hunner er noch geheel voor, noch geheel tegen zijn. Daarenboven is eene daad, vrucht van gemengde aandoeningen, neigingen, overwegingen, niet alleen gebrekkig, maar ook altijd min of meer een sprong in het donker; want wij weten niet, welke uitwerking zij zal hebben, wat er op volgen zal. Met de beste bedoelingen ter wereld, bij het helderste inzicht, tasten wij toch onvermijdelijk gedurig mis. Het is daarom geen eer, wanneer men van iemand zegt, dat hij geen fouten begaan heeft; alleen wie altijd op den betreden weg blijft, zich uit innerlijke lamzaligheid houdt aan de wetten zijner omgeving en nooit uit den band springt, maakt geene fouten, behalve dat zijn geheele leven éene groote fout is.

De kunstenaar die Jezus wil teekenen moet hem dus fouten laten begaan en voor een deel op goed geluk af handelen en spreken. Een paar voorbeelden uit de evangeliën, om te doen zien, hoe de voortreffelijkheid van een woord voor een deel afhangt van onberekenbare omstandigheden, met name van de voor den spreker niet geheel doorzichtige stemming desgenen tot wien het woord gericht is. - Schoon en aangrijpend is het,

als Jezus op de vraag der moeder van Jakobus en Johannes, of hare zonen de eereplaatsen in zijn aanstaand koninkrijk mogen hebben, hen met de wedervraag beantwoordt, of zij met hem kunnen lijden en sterven; maar zou hij hun deze vraag hebben gesteld, indien hij had verwacht, dat zij haar gulweg met ja zouden beantwoorden? Hun uitroep: wij kunnen! vloekt met de aardsche, zinlijke opvatting van het Messiasrijk, die zich in de vraag hunner moeder openbaarde, en was niet te voorzien. Geen wonder, dat Jezus' slotwoord: Gij zult mijn lijdensbeker wel drinken; maar ik heb de eereplaatsen in mijn rijk niet te vergeven; die vallen ten deel aan hen voor wie ze door God bestemd zijn, - mat klinkt en de leerlingen niet belet met de onbescheiden vragers twist te maken. - Omgekeerd gelukt het Jezus, den ‘rijken jongeling,’ die iets *doen* wil om het eeuwig leven te erlangen, neer te slaan door zijn eisch, al het zijne aan de armen te geven en hem te volgen. Het oppervlakkig zelfbehagen van den man kreeg er een knak door, en dat hij bedroefd weg ging, had Jezus gewild. Maar indien hij nu eens in de opgewondenheid van het oogenblik had gezegd: Dat doe ik dadelijk! en het gedaan had ook? Menig Christen, zeker niet beter dan die man, heeft in volgende tijden dat offer gebracht, meenende daarmede den hemel te koopen.

Geen daad is volkomen goed. Jezus heeft Galilea verlaten, om te Jeruzalem op het paaschfeest op te treden; de kunstenaar die hem teekent zal tot taak hebben, hem te bespieden toen dit besluit rijpte. Waarom ging hij? waarom niet vroeger? waarom in dat jaar? waarom juist op het feest? Gemakkelijk is het, hierop te antwoorden: Hij begreep, dat het toen Gods wil was; maar dit baat den kunstenaar niets. Hij moet Jezus laten wikken en wegen, of laten besluiten op eene ingeving, wat hij wil; maar al stelt hij hem voor naar vaste, heilige overtuiging, dus subjectief goed, handelend, onmogelijk zal hij zijne lezers geheel voldoen, onmogelijk hen verhinderen te voelen, dat de zaak ook van eene andere zijde kan bezien worden, en een ander mensch, niet minder voortreffelijk, wellicht niet zou gegaan zijn. - Ieder die de lijdensgeschiedenis bestudeert en Jezus' gedrag begrijpen wil is verlegen met de tempelreiniging, niet om haar te verklaren uit edele drijfveeren, maar om haar te maken tot een gelukkigen greep, tot eene

daad waarop geen berouw is gevolgd. Ador laat Jezus na die gewelddadige handeling vooreerst den raad zijner leerlingen om een zichtbaar koninkrijk te stichten afwijzen en in plaats daarvan rustig de liefde Gods prediken; wat ten gevolge heeft, dat het volk zich niet meer om hem bekreunt en Jezus, inziende dat zijn optreden mislukt is, uren lang in somber gepeins nederzit. De fijnheid der teekening moge ook hier veel te wenschen overlaten, in geen deel van het boek is het gebrekkige zoo vergefelijk; want wie zich Jezus in den tijd tusschen zijn intocht in Jeruzalem en den laatsten maaltijd wil voorstellen is in groote verlegenheid: zijn optreden in de stad en in den tempel was niet gelukkig; op de uitdrijving der kooplieden kon geen tweede daad volgen; hij zelf moet niet geweten hebben, wat te doen; hij was belemmerd door zijne eigen handelingen, en een innerlijk gebonden held verliest veel van zijne grootheid.

Eindelijk. Wat van daden geldt is ook, hoewel in mindere mate, waar van woorden: zij zijn een zeer gebrekkig kleed van hetgeen in een mensch leeft. Ieder die dieper gedachten heeft dan zijne omgeving wordt, wanneer hij ze wil mededeelen, belemmerd door de taal, en voor den mensch wien eene nieuwe waarheid geopenbaard wordt is het gebrekkige van de woorden die tot zijne beschikking staan eene plaag. Daarenboven zijn wij gebonden door de beperkte mate van kennis en inzicht die ons deel is. Dit valt aanstonds in het oog bij het bestudeeren der oudheid. Een zoon der eerste eeuw dwaalde onvermijdelijk veel en grof. Zoo bezat Jezus niets dat zweemde naar eene organische wereldbeschouwing: verder dan het opmerken van regelmaat in den gewonen loop der natuur kwam men niet; al wat buitengewoon was werd door God, rechtstreeksch of door bemiddeling van wonderdoeners, gedaan. Of dit invloed had op zijn godsdienstig leven, zal thans beaamd of geloochend worden, naarmate men een ruimer of enger begrip aan het woord ‘godsdienstig’ hecht; maar zeker hangen die verstandsdwalingen nauw samen met allerlei voorstellingen en verwachtingen die gemeenlijk godsdienstig heeten, met opvattingen van het Godsbestuur, voorzienigheid, middelen waardoor God zich openbaart, toekomst van den mensch en de menschheid. God heeft zich Israël tot zijn bijzonder volk uitverkoren; in de Schrift zijn wil voor dat volk en den afloop

der wereldgeschiedenis voorzegd; eens zal zijn koninkrijk op aarde gesticht worden; een Messias zal tijdelijk daarvan het zichtbaar hoofd zijn; deze denkbeelden waren gemeengoed der Joden in Jezus' tijd; daarin is hij opgevoed. In hoever heeft hij zich duidelijk gemaakt, dat het dwalingen waren, die zich niet verdroegen met de reiner opvatting van Gods wezen en wil, die in hem gingen leven? Ziedaar, wat wij niet in bijzonderheden en met zekerheid kunnen zeggen, omdat zijne leerlingen zoo onbeschroomd hem hunne eigen denkbeelden hebben toegekend; en zij twijfelden er niet aan. Den kunstenaar nu, die het beeld van Jezus teekent, is het vergund, te onderstellen, dat hij van die dwalingen vrij is geweest, dat hij - om alleen het voornaamste te noemen - niet heeft geloofd in een zichtbaar koninkrijk, dat weldra zou gevestigd worden en waarin hij zelf vorst zijn zou. Zoo deed Wallace, toen hij zijn held, Ben-Hur, liet komen tot de overtuiging die in Jezus leefde: het koninkrijk Gods is onzichtbaar; het is de macht van het goede, ware, schoone, en Jezus is koning op dit gebied, omdat zijn geest alles herschept; terwijl de onvatbaarheid om dit te begrijpen en de aardsche verwachtingen aangaande hem als Messias zijne overige aanhangers na zijne gevangenneming van hem deden afvallen, althans werkeloos maakten. Dit is zeker aantrekkelijker dan de voorstelling van Ador, die Jezus tot het laatste nur doet hopen op de komst van engelenscharen die hem uit de macht van zijne vijanden zullen verlossen, en hem, in die verwachting teleurgesteld, laat sterven. Maar Wallace heeft het zich in dit opzicht zeer gemakkelijk gemaakt: hij gaf niets van eene ontwikkeling van Jezus; zonder overgang of verband staat de geestelijke opvatting van het Godsrijk en den Messias naast de zinlijke. In werkelijkheid moet die in Jezus en de beste zijner leerlingen, in verschillende verhoudingen, naast elkaar hebben gestaan. De discipelen hebben hem bij zijn leven den Christus genoemd, hij heeft zich dien titel laten welgevallen, maar tevens begrepen en gezegd dat de Christus een smadelijken dood moest sterven. Hoe is hij gekomen tot dit voor elken Jood gedrochtelijk begrip? Heeft hij het in de Schrift meenen te vinden? In hooge mate bewonderenswaardig de man, die zulk eene nieuwe, heerlijke waarheid ontdekte, waaruit hij haar ook waande te putten en in welke vormen hij ze ook kleedde; maar trachten wij ons voor

te stellen, hoeveel hartbrekens het moet gekost hebben, die waarheid: ‘de Christus moet lijden,’ in dien Joodschen vorm vast te houden en te verkondigen, dan tasten wij in het duister. Bedenken wij wel de waarheid: het goede komt niet anders dan onder strijd, en de edelste menschen moeten daarom als dragers van het goddelijke martelaars er voor worden - die waarheid wordt hier gekleed in een gebrekkigen, onwaren vorm. Jezus mocht zich met het volste recht den Christus laten noemen in zoover hij de beste geestelijke gaven, de kostelijkste waarheden, het eêlste dat de grootste godsmannen van zijn volk hadden beloofd, en dit verhonderdvoudigd, aan zijn tijd bracht; maar die naam ‘Christus’, koning, moest niet alleen verkeerde voorstellingen bij anderen opwekken, maar moet hemzelf belemmerd hebben. Wij zouden zoo zeggen: heeft hij de kern niet van de schaal kunnen losmaken en deze wegwerpen? Of heeft hij dit beproefd en is het hem door de onvatbaarheid zijner leerlingen mislukt? Hoe wij ons dit ook voorstellen, hij treedt ons voor oogen zoekende en tastende, dat is dwalend, worstelend met overgeleverde denkbeelden en woorden, hartzeer gevoelend dat hij de oogen van zijne leerlingen niet kon openen, zichzelf verwijtend dat hij niet duidelijk had gezegd wat hij bedoelde. Zich zelf den Christus te laten noemen - op Petrus' belijdenis dat hij het was te antwoorden: dat heeft God zelf u geopenbaard! - is even goed eene daad als de reis naar Jeruzalem de reiniging van den tempel of welke andere gij wilt, en evenals elke daad, iets gebrekkigs, getuigende van de onmogelijkheid waarin de mensch, ook de beste, zich bevindt om goed te spreken, zooals het hem onmogelijk is, goed te handelen en goed te zijn.

Vatten wij het besprokene samen en maken wij onze gevolgtrekking. De Christelijke Kerk heeft Jezus vergoddelijkt; hoe spoedig na zijn dood zij hiermede begonnen is, toont het Nieuw Testament. Het leerstuk der godmenschheid voor eene dwaasheid uit te krijten is even gemakkelijk als het voetstoots geloovig aan te nemen. Maar wie nadenkt, doet het een evenmin als het ander, het tracht te verstaan, dat wil zeggen zich duidelijk te maken, welke gemoedsaandoeningen, zielsbehoeften en overwegingen geleid hebben tot het vormen en ontwikkelen

van die opvatting van Jezus' persoon. Het is immers duidelijk, dat een leerstuk, waarover de kundigste en ernstigste menschen eeuwenlang zich het hoofd gebroken hebben niet kortweg eene dwaasheid verdient te heeten, maar eene poging is om eene waarheid te grijpen en in te kleeden. Wat de Kerk dreef om Jezus tot God te maken, en zich af te sloven over de vraag, hoe zijne goddelijke natuur met zijne menschelijke samenhing, was niet zoozeer de eerbied voor zijne zedelijke grootheid als wel de behoefte om de waarheid door hem aan het licht gebracht en zijn verlossingswerk vast te houden als de volkomen waarheid en de algenoegzame verlossing: men verheerlijkte den Christus minder om zijn persoon dan om zijn werk. Wat was natuurlijker dan dat denkers, die bij het woord ‘mensch’ vóor alles, zoo niet alleen, dachten aan een zinlijk, broos, vergankelijk schepsel, een man die de drager van de volstrekte waarheid geweest was tot een vleesch geworden God maakten? Waren reeds de gebrekkige waarheden die profeten hadden verkondigd vruchten, niet van hun nadenken en gemoedsleven, maar van een godlijken geest, hun ingestort - en men kende schier geen andere voorstelling - wat moest men dan denken van den oorsprong der volkomen waarheid? Staan ‘mensch’ en ‘God’ tegenover elkander, dan is een mensch die de waarheid heeft, ja de waarheid is, God zelf. Maar de verkeerde opvatting der menschelijke natuur, waarvan die denkers uitgingen, wreekte zich door de onmogelijke bochten, waarin zij zich moesten wringen, om de vragen aangaande de godmenschelijke natuur, die zich aan hen opdrongen, te beantwoorden.

Vermijdt men de dwaling, die ten grondslag ligt aan die dogmatische bespiegelingen, ziet men in den mensch niet alleen het zinlijk, maar tevens het geestelijk, denkend, voelend, willend, naar al wat rein, waar en goed is strevend, wezen, dan is de moeilijkheid waarvoor de oude Christendenkers stonden niet opgelost, maar slechts verplaatst. Er moet samenstemming geweest zijn tusschen de onvergelijkelijk heerlijke waarheden door Jezus aan het licht gebracht en zijne persoonlijkheid. Dientengevolge hebben zij, die, de onmogelijkheid van het leerstuk van den godmensch inziende, ernst maakten met zijne menschheid, al hun best gedaan om zijne vlekkelooze voortreffelijkheid te handhaven, en dientengevolge wel minder groote, maar niet minder onloochenbare onwaarheden verkondigd als de oude

dogmatici met hun leer van Jezus' godheid. Hij heet bij hen ‘zondeloos’. Maar dit woord heeft alleen zin op het standpunt der wet, waarop de mensch wordt voorgesteld als verplicht tot het volbrengen van een aantal geboden, om te zijn wat hij wezen moet. Een Jood kan naar de leer der rabbijnen zonder zonden, ‘een volkomen rechtvaardige’, zijn; maar bij eene gezonde, diepe beschouwing van 's menschen roeping en bestemming komt ‘zondeloos’ niet te pas. De mensch is bestemd tot volmaaktheid, en deze is nooit verwezenlijkt in den mensch, tot wiens eigenaardigheid behoort, een wordend, zich ontwikkelend wezen te zijn. Wie door lijden gehoorzaamheid leert, zooals Hebr. 5 : 8 van Jezus gezegd wordt, is op geen tijdstip van zijn leven volmaakt. Het hoogste dat wij ons in een mensch kunnen denken is, dat hij zich in eene rechte lijn, zonder afwijking ter rechter- of ter linkerhand, ontwikkelt. Maar al kunnen wij dit denken, wij hebben gezien, hoe onmogelijk het is. Niet alleen zijne zinlijke natuur, maar ook de noodzakelijkheid waarin hij zich bevindt, met andere menschen - ook zeer slechte - om te gaan, te handelen en te spreken, maakt dwaling van verstand en hart onvermijdelijk. Het docetisme, dat aan Jezus alleen den schijn van de menschelijke natuur toekende, heeft het zeer goed begrepen: God zelf, indien hij werkelijk mensch wordt, is daarmede een in denken, spreken, handelen, dwalend wezen geworden.

Zuiverder en dieper dan door de latere Christenen, die in hunne voorstellingen van Jezus het volstrekt onvereenigbare vereenigden, is dit gevoeld door den vierden evangelist, wiens Christus eigenlijk zoo weinig mogelijk mensch is. Maar de oudste, nog frissche, overlevering laat Jezus niet alleen lijden en klagen, maar legt hem ook de betuiging op de lippen: ‘Wat noemt gij mij goed! Niemand is goed dan God alleen’. De verknoeiingen dezer uitspraak in sommige handschriften leeren ons, hoe vele Christenen zich aan haar geërgerd hebben.

Welnu, de kunstenaar van den tegenwoordigen tijd, die ernst maakt met de menschheid van Jezus, moet hem dus teekenen, niet slechts met alle menschelijke neigingen en aandoeningen, maar ook zich ontwikkelend onder strijd en dwaling, heen en weer geslingerd, nu zwak dan sterk, nu meer voortvarend dan meer geduldig. Hij moet een mensch van een bepaald karakter van hem maken, en ‘omnis determinatio est negatio’, in elke

omschrijving is een ontkenning opgesloten. Hij slaat denzelfden weg in als enkele schilders van den laatsten tijd, die min of meer realistisch Jezus afbeelden. De gewone Christustype is evenmin *een* mensch als de Apollo van Belvedere en menig ander Grieksch godenbeeld; het is *de* mensch. De Christus vóór Pilatus van Munkaczy daarentegen heeft een eigen karakter: op dat voorhoofd zetelen denken en wilskracht. Het is natuurlijk, dat menigeen bij de aanschouwing zegt: zoo zou ik mij den Christus niet voorstellen. Voorzichtig is het zeker, wanneer men als Wallace in *Ben-Hur* Jezus alleen in den aanvang even zwijgend laat optreden - het verhaaltje is een juweel - en verder alleen aan het eind van zijn leven, schier niets zeggend dan wat in de evangeliën staat; maar dan is wel het geloof in Jezus de spil waarom het verhaal draait, maar niet de persoon zelf; het is niet wat de titel belooft: a tale of the Christ. Wil men Jezus tot hoofdpersoon van een verdicht verhaal maken, dan heeft men de zware taak, hem te doen handelen en spreken, waardig het 'evangelie' dat hij bracht. Dit toch leeren wij van den ernst waarmede de dogmatici hebben gewerkt aan het leerstuk der godheid en dat der zondeloosheid van Christus: zooals zijn werk is, is de mensch. Is het 'evangelie' *de* waarheid? Het is de hoogste waarheid die wij kennen. Dit is genoeg om ons te dringen, Jezus zoo rein voor te stellen als wij kunnen. De indruk dien de teekening op ons maakt moet niet zijn: zoo kan een Galileër van vóór 37 geleefd, gedacht, gestreden, gezocht, gevonden, geleden hebben, maar: zoo kan een Galileër van dien tijd zijn geweest in wiens ziel het 'evangelie' is gerijpt. En hiertoe is, naast veel wetenschap, noodig, dat de kunstenaar geen vreemdeling is in hetgeen omgaat in hoofd en hart van een godsdienstig mensch, maar zelf heeft verkeerd in de diepten en op de hoogten, waar bij afwisseling de mensch die God zoekt wandelt.

Zullen wij den kunstenaars met de pen, die zich tot dit onderwerp getrokken gevoelen, toeroepen: Waagt u daaraan niet? Evenmin als wij den beeldhouwer of schilder zouden mogen zeggen: Beeld geen Christus af! Een mensch die zijn kracht voelt wil naar het hooge streven. Hij streve! Maar hij wete wel, dat het eene zeer zware taak is, Jezus van Nazareth te schilderen. Indien hij niet te diep beneden zijn onderwerp blijft, zal hij een edel werk verricht hebben. Wel zal hij zelf zeer onvol-

daan zijn over den uitslag zijner poging en menigeen door hem teleurgesteld worden; maar hij zal door den vorm waarin hij de heerlijke waarheden die Jezus der menschheid achterliet kleedt, ze ons naderbrengen; door de aanschouwelijkheid zijner voorstelling ons doen gevoelen, dat ze levenswaarheden voor elken tijd en voor elk mensch zijn; door de waarheid zijner beelden maken, dat wij de eeuwige kern van den tijdelijken vorm onderscheiden en die kern eene gestalte in ons krijgt. Zulk een man is een kunstenaar bij Gods genade.

H. OORT.

Letterkundige kroniek.

Léo Tolstoj. *La Sonate à Kreutzer*. Traduit et publié par le Bureau Bibliographique de Berlin. Berlin 1890.

Men dacht, dat Tolstoï zijn laatste woord had gesproken. De dichter van *La Guerre et la Paix* en van *Anna Karénine*, zoo was ons verteld, had zijne rekening met de wereld afgesloten.

In de romans, die wij noemden, had hij ons twee werken geschonken, van welke het niet gewaagd is te voorspellen, dat zij den naam van hun schepper naast die van de grootste schrijvers der 19e eeuw tot het verre nageslacht zullen brengen. Met een zekerheid van toets, een diepte van blik, een stoutheid van opvatting en tegelijk met een aangrijpende waarheid, zooals men ze alleen bij de heroën der letterkunde aantreft, had hij ons in *La Guerre et la Paix* Rusland geschilderd in zijn wanhopigen strijd tegen den vreemdeling gedurende de jaren 1805 tot 1815, in *Anna Karénine* het hedendaagsch Rusland, zoowel in zijn ongebreidelde hartstochten als in zijn stil familieleven.

En daarna had Tolstoï ons de geschiedenis van zijn eigen ziel verhaald: eerst de geschiedenis van zijn kindsheid, zijn jeugd, zijn jongelingschap, toen die van zijne godsdienstige ontwikkeling, - eene openbare biecht welke de Vogüé in zijn voortreffelijk werk *Le roman russe* aldus resumeert: ‘Ik heb vroegtijdig het geloof verloren. Een tijd lang heb ik, als iedereen, genoten van de ijdelheden van het leven. Ik heb aan letterkunde gedaan, als de anderen onderwijzende wat ik niet kende. Toen is de sfinx mij gaan achtervolgen, steeds wreedaardiger met haar: “onthul mijn raadsel, of ik verslind u”. De menschelijke wetenschap heeft

mij niets verklaard. Op mijn eenige vraag, de eenige die mij aangaat: “Waarom leef ik?” antwoordde zij door mij andere dingen te leeren, die mij niets schelen kunnen. Met de wetenschap schoot er niets anders over dan zich te voegen in het eeuwenheugend koor der wijzen, Salomo, Socrates, Cakya-Mouni, Schopenhauer, en met hen uit te roepen: “Het leven is een onzinnig kwaad.” Ik wilde mij zelf dooden. Eindelijk kwam ik op het denkbeeld om te zien hoe die overgroote meerderheid der menschen leeft, die zich niet als wij, zoogenaamd hoogere klassen, met bespiegelingen ophouden, maar die werken en lijden, en toch gerust zijn en op de hoogte van het doel van hun leven. Ik begreep dat men moest leven zooals die menigte, moest terugkeeren tot haar eenvoudig geloof. Maar mijn rede kon geen vrede hebben met het bedorven onderricht dat de kerk den eenvoudigen verschaft, en toen ben ik dat onderricht van meer nabij gaan bestudeeren, en het bijgeloof gaan schiften van de waarheid.’

Het resultaat van die studie heeft Tolstoï neergelegd in *Ma religion* en in zijn *Commentaire sur l'Evangile*. Al bevreemdde het hem, dat er achttien eeuwen moesten verloopen eer iemand zou komen tot het ontdekken van den waren zin van de leer van Christus, hij was er van overtuigd, die ontdekking gedaan te hebben. En nu hij het antwoord gevonden had op de vraag: ‘Waarom leef ik?’, nu had hij ook rust, nu wist hij wat hem en anderen te doen stond. In de eerste plaats was het zaak de steden te verlaten: op het land zoeke men zijn taak, daar arbeide men, daar zoeke men met zijn handen zijn kost te verdienen en alleen in zijn behoeften te voorzien. En die leer van Christus eischt nog iets meer: om aan den nooddruft van den minder bedeelde tegemoet te komen is het niet genoeg dat men met milde hand aalmoezen uitreike; alleen de broederlijke verdeeling der goederen kan hier helpen. Wie twee mantels bezit, geve er een aan hem die er geen heeft.

Zoo sprak Leo Tolstoï en zoo handelde hij. Te Yasmaïa Poliana kan men den twee en zestigjarigen edelman, die alle genietingen der wereld vaarwel heeft gezegd, achter den ploeg zijn akker zien bereiden, om, wanneer hij straks vermoeid huiswaarts is gekeerd, den bedelaar een plaats te geven aan zijn haard, aan zijn tafel.

Na *Ma religion* verschenen er nog van tijd tot tijd geschriften, waarin hij zijn stelsel van opvoeding uiteen zette, of ons andermaal een kijkje gunde in zijne opvatting van het leven.

Zoo verdedigde hij in *L' Ecole de Yasmaïa Poliana* het stelsel van volstrekte vrijheid voor het schoolkind. De school heeft zich niet met de opvoeding te bemoeien, beweert Tolstoï, en alleen door den kinderen volkomen vrijheid te laten, maakt men er menschen van. In de door hem gestichte school komen en gaan de kinderen, al naar het hun lust: er worden noch straffen noch belooningen uitgedeeld. Zij moeten maar zien hoe zij er zich door redden, en wat zij er van meênemen.

In *De la vie*, een vorig jaar in een Fransche vertaling verschenen, zet Tolstoï de noodzakelijkheid van het volkomen geestelijk leven uiteen. Het geluk hier op aarde mag ons doel niet zijn. Wij hebben ons stoffelijk lichaam en zijn genietingen te verzaken: het ware leven is de Liefde, niet de zelfzuchtige, maar de onbaatzuchtige liefde, die alleen op het welzijn van anderen gericht is. Waar deze de menschheid heeft doortrokken, daar arbeidt de mensch niet meer ter bevordering van zijn eigen geluk, maar arbeiden allen aan het geluk van allen.

En toen vernam men van Tolstoï niets meer. De romanschrijver scheen voor goed dood; de moralist had gezegd wat hij te zeggen had, en zou nu voortaan alleen nog prediken door zijn voorbeeld. Zoo scheen het, maar men vergiste zich. De apostel was nog niet uitgepraat; er lag hem nog wat op het hart. In den kring zijner gedachten over het leven, in zijne verklaring van het Evangelie paste eene beschouwing over het huwelijk, afwijkende van die welke tot dusver die van het gros der menschheid geweest is. Om deze voor de beschaafde wereld te ontwikkelen, schreef hij de novelle, welke dezer dagen in een gebrekkige Fransche vertaling onder den titel: *La Sonate a Kreutzer* verschenen is.[1)]

Een nieuwe commentaar op het Evangelie, en wel op de woorden uit Mattheus V vs 27 en 28: *Gij hebt gehoord, dat den ouden gezegd is: gij zult niet echtbreken. Maar ik zeg u: zoo wie een vrouw aanziet om haar te begeeren, die pleegde reeds echtbreuk met haar in zijn hart*.

Die woorden van Jezus heeft Tolstoï ernstig overdacht, hij heeft

1) De vertaling, welke ons het eerst onder de oogen kwam, en van welke wij voor deze beschouwing gebruik maakten, is die van het Bureau Bibliographique te Berlijn. Hoewel uitgegeven met machtiging van Graaf Tolstoï, is zij geschreven in afschuwelijk Fransch en vol fouten tegen taal en spelling. In beter Fransch en smakelijker vorm verscheen een andere vertaling te Parijs bij Lemerre.

ze in den grondtekst gelezen, ze vergeleken met andere soortgelijke uitspraken uit het Nieuwe Testament, en hij is tot de overtuiging gekomen, dat zij niet enkel betrekking hebben op de vreemde vrouw, de vrouw van een ander, maar wel degelijk ook op de eigen vrouw; dat zij, in één woord, gericht zijn tegen de zinnelijkheid in het huwelijk.

Lang reeds had Tolstoï het voornemen om deze overwegingen wereldkundig te maken in den vorm van eene novelle. Reeds voor twee jaren was zulk eene novelle gereed, maar toen de schrijver zijn werk overlas, bleek het hem dat het te veel verhandeling, te weinig handeling bevatte. Tolstoï werkte zijn stuk om, en ook thans was hij niet tevreden. Nog eens onderging het een radicale wijziging. Eerst onlangs heeft het zijn definitieven vorm gekregen als *La Sonate à Kreutzer*.

De inleiding van Tolstoï's novelle vormt een gesprek in den spoortrein over de verhouding tusschen gehuwden en over de oorzaken van de oneenigheid in het huwelijk.

Een der reizigers schrijft de oneenigheid, waarvan men in onzen tijd zooveel hoort, aan het onderwijs toe: men weet te veel en dientengevolge heeft de vrouw geen eerbied meer voor haar man. Eene dame uit het gezelschap komt hiertegen op. Zoo oordeelen de mannen - zegt zij - die zichzelven alle mogelijke vrijheid gunnen en de vrouw zouden willen opsluiten; de vrouw heeft toch ook gevoel, zoo goed als de man, en wat staat haar te doen, wanneer zij haren man niet meer lief heeft? Haren man niet lief hebben! - luidt het antwoord - dan zal men haar leeren hem lief te hebben. De man die geen meester is over zijne vrouw, die haar niet in bedwang weet te houden, heeft zijn verdiende loon, wanneer zij hem ontrouw is.

De dame geeft zich niet gewonnen. Met warmte bepleit zij de stelling, dat het huwelijk door de liefde geheiligd wordt en dat geen huwelijk inderdaad een wettig huwelijk mag heeten, dat niet liefde tot grondslag heeft.

Wanneer het gesprek zoover gevorderd is, mengt er zich iemand in, die tot op dat oogenblik in zijn hoekje oplettend had zitten luisteren, zonder een woord te uiten. Het is een man van middelbaren leeftijd, klein van gestalte, met schitterende intelligente oogen, welke onophoudelijk van het eene voorwerp naar het andere dwalen. Hij blijkt zeer opgewonden, de aderen van zijn voorhoofd zijn gezwollen,

zijne gelaatsspieren trillen, en met een stem, waaruit toorn schijnt te klinken, vraagt hij: ‘Wat verstaat gij wel onder die liefde, welke het huwelijk zou heiligen? Is het de voorkeur van een man of een vrouw voor een individu van een ander geslacht, - hoe lang duurt dan wel die voorkeur? Bij den een wat langer, bij den ander wat korter, maar bij niemand het leven lang. Zeker, er bestaat een liefde gegrond op geestelijke overeenstemming, maar is het noodig, dat zij, tusschen wie die overeenstemming bestaat, samen wonen? De liefde, zooals men die in het huwelijk kent, heiligt het huwelijk niet, maar vernietigt het. Het huwelijk onzer dagen, dat niet meer beschouwd wordt als een goddelijke instelling, als het Sacrement, waardoor de gehuwden zich voor God gebonden achten, het moderne huwelijk is een wederzijdsche leugen, en voor hen, die aldus voor het leven aan elkander vastgeklonken zijn, is het vaak een hel, die tot dronkenschap, doodslag, vergiftiging, zelfmoord leidt.’

Wanneer allen, door dezen uitval verrast, een poos gezwegen hebben, zegt een hunner, teneinde aan het gesprek een andere wending te geven: ‘Ja, er zijn soms hachelijke oogenblikken in het huwelijk. Daar hebt ge de geschiedenis van Posdnyschew, die uit jaloezie zijn vrouw vermoord heeft’...

De kleine, zenuwachtige man ontstelt, verschiet van kleur: hij meent, dat men hem herkend heeft - want hij zelf is die Posdnyschew.

En wanneer hij, een uur later, met een der reizigers alleen blijft, verhaalt hij dezen de ontzettende geschiedenis van zijn leven.

Posdnyschew is een man - een Rus, dit verlieze men niet uit het oog! - die vóór zijn huwelijk het leven van de overgroote meerderheid der jongelieden van zijn land en van zijn stand geleid heeft. Zijne ephemere ‘liefdesbetrekkingen’ zijn zelfs minder talrijk dan die van zijn makkers, en, - wat hem in eigen oog tot een zedelijk man maakt, - nooit was zijn hart er meê gemoeid. De vrouw was voor hem een natuurlijk tijdverdrijf, een vermaak, en zelfs in zeker opzicht een onschuldig vermaak. Daarnaast was er plaats in zijn brein voor een schoone droom, de droom van een huiselijk leven, van het huwelijk met een vrouw, die het toppunt van reinheid en volmaaktheid zou moeten zijn. Die vrouw ontmoet hij. Op een gondeltocht zit hij naast een der dochters van een groot Russisch grondbezitter, wier blonde krullen en wier elegante

vormen, welke in de nauwsluitende jersey goed uitkomen, over zijn lot beslissen.

Het meisje heeft geen fortuin, maar dat is hem onverschillig. Hij is, wat men noemt: verliefd; hij beschouwt niet alleen zijne aanstaande vrouw als een model van volmaaktheid, maar nu hij het vaste voornemen koestert om die vrouw gelukkig te maken en haar trouw te blijven, houdt hij ook zich zelven, wanneer hij zich bij anderen vergelijkt, voor de volmaaktheid zelve. Zoo wordt het huwelijk gesloten: de verkoop (gelijk Posdnyschew het noemt), onder de reinste en meest etherische vormen, maar toch de verkoop van een onschuldig kind aan een wellusteling.

Zoo zijn de huwelijken - verklaart Posdnyschew-Tolstoï - en omdat in onze moderne maatschappij de man van het huwelijk in de eerste plaats de zinnelijke zijde opzoekt, kan zulk een huwelijk ot niets anders dan tot een onzedelijk leven leiden. Dat is de beteekenis van de Evangelische vermaning: *Wie een vrouw aanziet om haar te begeeren, die pleegde reeds echtbreuk met haar in zijn hart*. Zijn de zinnen bevredigd, dan ziet men eerst welk een afgrond er vaak gaapt tusschen die beiden, die voor het leven samen verbonden zijn. Dan komen met kortere of langere tusschenpoozen de huiselijke twisten om niets en om alles, de periode - gelijk Tolstoï het uitdrukt - ‘où non seulement le dissentiment provoque l'hostilité, mais où l'hostilité provoque le dissentiment.’ Een oorzaak van die twisten is onder anderen - de jaloezie. Niet de rechtmatige, maar de jaloezie zonder reden, die, terwijl het huwelijk enkel op zinnelijkheid berustte, nu ook telkens, wanneer een jong man uwe vrouw maar vriendelijk aanziet, u aan ontrouw doet denken.

Dat gif sluipt ook langzaam door de aderen van Posdnyschew. Het brandt binnen in hem, en kwelt hem zonder ophouden. In het eind heeft hij werkelijk reden om jaloersch te zijn. Een violist van groot talent bezoekt zijn huis. Posdnyschew gevoelt welk gevaar er in liggen kan, wanneer hij dien man in de gelegenheid stelt om met zijne vrouw muziek te maken. Hij heeft het in zijne hand, dit gevaar af te wenden; maar hij wil niet dat de jonge kunstenaar zelfs maar vermoeden zal, dat hij jaloersch van hem is, en Posdnyschew noodigt hem uit om den volgenden Zondag terug te komen en dan zijn viool mede te brengen.

Van dat oogenblik af neemt de jaloezie een vasteren vorm aan.

Op een dienstreis, welke Posdnyschew dwingt eenige dagen van huis te blijven, foltert zij hem meer dan ooit. Die man is niet gehuwd - zoo redeneert hij - hij ziet er goed uit, is gezond, sterk en de zinnelijkste van alle kunsten, de muziek, vormt den band tusschen hem en mijne vrouw. En nu herinnert hij zich de blikken, welke zij met elkander hebben gewisseld, dien avond toen zij Beethoven's Kreutzer-Sonate speelden. Hij kan het niet meer uithouden. Hoewel zijn bezigheden nog niet zijn afgeloopen, hij moet onder een of ander voorwendsel terug. Hij komt des avonds laat, tegen den nacht, tehuis en vindt zijne vrouw met den violist aan tafel. Hij vliegt op den man aan, maar terwijl deze hem weet te ontkomen, grijpt hij zijne vrouw bij de keel, werpt haar op den grond en vermoordt haar met zijn dolk.

Het gerecht spreekt hem vrij, omdat hij gehandeld heeft ter verdediging van zijn geschonden eer. Maar Posdnyschew zelf neemt die verklaring niet aan: niet in een oogenblik van toorn heeft hij haar vermoord - zoo redeneert hij - maar reeds veel vroeger, toen hij haar, zonder liefde, als zijn vrouw in zijn armen sloot. Een huwelijk, dat enkel zinnelijkheid tot grondslag heeft, kan geen geluk aanbrengen.

En opdat er geen twijfel overblijve aan de strekking van het verhaal, laat Tolstoï Posdnyschew, aan het slot van zijn bekentenis, tot zijn medereiziger nogmaals deze woorden richten:

‘Men moet de ware beteekenis van Mattheus V: 28 wel verstaan; men moet weten, dat de woorden: “Wie een vrouw aanziet om haar te begeeren, die heeft reeds echtbreuk gepleegd”, ook betrekking hebben op de eigen vrouw en niet enkel op de vrouw van een ander: ja, vooral op de eigen vrouw.’

Met die woorden sluit het boek.

Tolstoï heeft het hachelijk onderwerp met onverschrokken openhartigheid behandeld. Hij deinst er niet voor terug, de teêrste, de meest intieme zijden van het huwelijksleven aan te raken en, de zieke plekken blootleggende, er met vaste hand het ontleedmes in te zetten, al kermt de patient ook van de pijn.

Onmeedoogend is hij voor de moeders, die, wetende wat het verleden is van de mannen, welke zij voor hare dochters bestemmen, die mannen desniettemin op allerlei wijze trachten te lokken. Het jonge meisje wordt een slavin, die niet eens zichzelve

aanbiedt, maar wordt aangeboden. ‘Zij wordt tentoongesteld als in een magazijn, waar de mannen komen om te kiezen. En de jonge meisjes wachten en denken, zonder den moed te hebben het uit te spreken: “Neem mij - niet haar! Mij! zie maar eens hoe mooi ik ben! welk een schouders ik heb...”’ En op dat einddoel, meent Posdnyschew-Tolstoï, is de geheele opvoeding der meisjes gericht; niet enkel de oppervlakkige, maar zelfs de ernstigste, welke zij op collèges, aan de akademies ontvangen. En elders: ‘Elke vrouwelijke opvoeding heeft slechts één doel... den man te lokken De eene doet dit met haar muziek en haar fraaie lokken, de andere met haar kennis... Men lette er maar eens op, hoe de jonge meisjes - de eene in meerdere, de andere in mindere mate - plotseling levendiger, opgewekter, energieker worden, zoodra zij in het gezelschap van mannen zijn...’

‘Hoe cynisch, hoe ruw!’ zal men zeggen. Zal men er durven bijvoegen: ‘hoe onwaar!’?

Schromelijk overdreven en eenzijdig is Tolstoï, wanneer hij spreekt over de wijze waarop wij ons voeden, over het zinnelijke in de liefde van een moeder voor haar zuigeling, over den nadeeligen invloed van den dokter in het gezin, over de zinnelijke uitwerking van de muziek; - toch laat wat hij zegt niet na, een diepen indruk te maken. Om toch vooral niet misverstaan te worden, rukt hij alle sluiers weg, schudt hij alle gevoel van kieschheid af, en geeft hij aan zijn gedachten vaak de ruwste uitdrukking. Maar dit alles is niet zóó stuitend als men zou vermoeden, omdat uit den toon waarop het gezegd wordt steeds de ernstige denker, de man van krachtige overtuiging, de Apostel spreekt.

Groot als kunstenaar is de schrijver van *La Sonate à Kreutzer* eerst daar, waar hij het langzaam voortwoekeren van het gif der jaloezie schildert, den fatalen hartstocht tot in zijn intiemste bijzonderheden ontleedt, de gedachte aan den moord laat opkomen, en eindelijk den moord zelf, en de omstandigheden waaronder hij plaats heeft, beschrijft met een zekerheid, met een keus van details, welke slechts dienen om u de realiteit in al hare verschrikking nader te brengen.

Eén voorbeeld: Posdnyschew heeft, wanneer hij de schuldigen wil overvallen, ten einde geen gerucht te maken, zijn laarzen uitgetrokken. De minnaar vlucht en de vrouw tracht haren man tegen te houden: bij zijn poging om zich van haar los te rukken, slaat hij haar met zijn elboog in het gelaat. En nu lezen wij: ‘Zij uitte

een gil, en liet mij los. Ik wilde den ander achterna, maar ik bedacht mij *dat ik op mijn kousen was en dat ik mij belachelijk zou maken met zoo den minnaar van mijn vrouw te achtervolgen*. Ik wilde verschrikkelijk zijn, niet belachelijk. Ondanks mijn woede gaf ik mij voortdurend rekenschap van den indruk, dien ik op anderen moest maken, en die indruk was mij tot richtsnoer.'

Door zulke bijzonderheden ontvangt men een indruk van realiteit. Hoe ontzettend de daad ook zij, waartoe Posdnyschew komt, men krijgt het gevoel dat die daad onvermijdelijk was, dat dit alles zóó en niet anders gebeuren moest, en ook inderdaad zóó en niet anders gebeurd is.

Eerst wanneer men tot bezinning is gekomen, en het gevoel van ontzetting, dat het laatste gedeelte van deze novelle te weeg brengt, van zich af heeft geschud, beginnen zich tusschen de kreten van bewondering voor de machtige kunst van den oorspronkelijken denker, eerst aarzelend en fluisterend, daarna luider en vrijmoediger, vragen, bedenkingen, protesten te mengen.

Wat zou er van de geheele wereld terecht komen, indien de beginselen van dezen genialen dweper werden toegepast? Tolstoï zal het u zelf zeggen, want hij deinst voor de gevolgen van zijn stelsel niet terug.

'Hoe zal, bij toepassing van uw leer, het menschelijk geslacht in stand gehouden worden? vraagt de reiziger tot Posdnyschew.

- Is het dan noodig dat het in stand blijve? luidt de wedervraag.
- Natuurlijk, anders zouden wij er niet zijn.
- En waarom moeten wij er zijn?
- Waarom? Om te leven.
- Om te leven?.... Het doel van het menschdom is het geluk. Ten einde dat geluk te kunnen bereiken heeft het menschdom een wet ontvangen, die het moet vervullen. Die wet bestaat in de eenheid van het menschdom. De hartstochten zijn het, welke aan die eenheid in de weg staan, en onder die hartstochten is de zinnelijke liefde de ergste. Wanneer eens de hartstochten onderdrukt zijn, zal de eenheid tot stand komen, dan zal het menschdom zijn doel bereikt en geen reden van bestaan meer hebben.'

Is dit inderdaad, gelijk Tolstoï het wil doen voorkomen, een Christelijke levensbeschouwing, gegrond op het Evangelie? Of is deze wijsbegeerte, die de uitroeiing van het menschelijk geslacht met het toppunt van volmaking doet samenvallen, niet veeleer, ge-

lijk men heeft opgemerkt, aan het Boeddhisme ontleend, dat de hoogste gelukzaligheid vindt in den toestand van volkomen vernietiging *(nirwana)*?

Interessant is het, naast Tolstoï's opvatting van het huwelijk te leggen hetgeen Multatuli in Idee 183 (1e Bundel) zegt over ‘de vereeniging van geslachten, die den mensch - man of vrouw, onverschillig - eigenlijk voor 't eerst waarlijk tot *mensch* maakt.’ In de nieuwe lezing van Mattheus XIX, door hem voorgesteld, luidt het aldus:

10) Toen zeiden zijn jongeren tot hem: Staat de zaak eens mans met zijne vrouw alzoo, dan is het niet goed te trouwen.

11) En hij zeide tot hen: ik zegge u 't is den man goed te trouwen, opdat zijne ziele geheel worde, en hij *mensch* zij.

12) En der vrouwe is 't goed te huwen, opdat haar ziel volmaakt worde, en ze een *mensch* zij.

13) Want de Heer rustte niet na het scheppen van den man. En hij schiep niet de vrouw alleen, zonder den man, maar man en vrouw schiep hij ze, opdat de mensch volmaakt zij.

14) Zoo wie eene rechterhand heeft en de linkerhand mist, hij is niet volmaakt. En wie eene linkerhand heeft, en niet de rechter, hij is niet volmaakt. Maar den mensch is gegeven eene rechterhand en eene linkerhand, opdat hij volmaakt zij.

15) En de rechterhand zegge niet, wat is u, linker... *ik* ben de hand. Noch zegge de linkerhand tot de rechter, wat is u, *ik* ben de hand. Want *te zamen* zijn zij volmaakt. Alzoo de man en de vrouw.

Hier hebben wij ook een verheven opvatting van het huwelijk in oostersche beeldspraak en zinvormen, maar hoeveel nader staat ze ons dan die welke Tolstoï predikt in zijn *Sonate à Kreutzer!*

Onze westersche beschaving kent het onderscheid tusschen *Love* en *Lust*. Het was Shakespeare die reeds in *Venus and Adonis* waarschuwde tegen dien wellust, welke zich met den naam van liefde wilde tooien; en hij gaf de tegenstelling tusschen die beiden aldus dichterlijk weer:

> Love comforteth like sunshine after rain,
> But Lust's effect is tempest after sun;
> Love's gentle spring doth always fresh remain,
> Lust's winter comes ere summer half be done.

Zoo verwarmend en bevruchtend als zonneschijn na regen, frisch als een eeuwige lente, heeft Tolstoï de liefde niet gekend. Hij kende alleen ‘Lust’, die verschroeit en verdort. Met zijne eenzijdige en

onvolledige levensbeschouwing staat hij dan ook ver van ons af, en het is niet te verwachten dat de wijsgeer, al moge menige harde waarheid, welke hij hooren liet, behartiging verdienen, veel adepten in Westersch Europa zal maken. De kunstenaar echter, die in het tweede gedeelte der novelle de werking van den zinnelijken hartstocht en, in verband daarmee, het vreeselijk proces der jaloezie met meesterhand ontleedde, de machtige dichter, die weet te roeren en te schokken als weinig anderen, heeft met *La Sonate à Kreutzer* zijn hoogen rang gehandhaafd.

Bibliographie.

Rudolph Curtius. Buiten de Wet. Haarlem. De Erven F. Bohn. 1890.

‘Buiten de Wet’ kan hier evengoed slaan op den dader, die naar onze wetten buiten het bereik van den strafrechter valt, als op het slachtoffer, dat door onze wetten niet wordt beschermd. De novelle van Rudolph Curtius bevat namelijk een indirect pleidooi voor het onderzoek naar het vaderschap. Aanleiding daartoe gaf den schrijver een zaak van kindermoord, in den zomer van 1888 voor de arrondissements rechtbank te Middelburg behandeld, en waarvan de hoofdlijnen in dit verhaal zijn gevolgd.

Lena Volders, een jonge Zeeuwsche boerenmeid, is bij gelegenheid van een kermis in weerloozen, schier bewusteloozen toestand het slachtoffer geworden van den zoon der boerin, bij wie zij in dienst is. Half waanzinnig van schaamte en angst, heeft zij, zonder te weten of te willen wat zij deed, haar kind bij de geboorte verstikt, staat terecht, en wordt tot eenige maanden gevangenisstraf veroordeeld; maar, eer haar straftijd aanvangt, worgt zij zich in de gevangenis.

Het is, op dezen zelfmoord na, die niet vrij is van onwaarschijnlijkheid, de oude, bekende geschiedenis. Doch aan Rudolph Curtius mag de eer niet worden onthouden, deze geschiedenis zonder jacht op effect, zonder ziekelijk sentiment te hebben verteld, het drama waarschijnlijk te hebben gemaakt. Vrij conventioneel zijn, in het eerste gedeelte, zoowel de vrijaadje tusschen Pieter, den braven boer, en Lena, als de pogingen door Bram, den slechten boer, in het werk gesteld om in Lena's gunst te komen; zwak is ook de onvermijdelijke ‘Scene im Kerker’ met Lena's waanzin, maar daar tusschen in staan gedeelten die met groot talent zijn behandeld. Het langzaam verloop der ongesteldheid van Lena, die, onbewust van haar toestand, in den waan verkeert dat zij de kwaal van hare moeder, een hartkwaal en waterzucht, heeft, hare bevalling aan den openbaren weg, zijn met zooveel soberheid en kieschheid, en toch met zooveel zekerheid geteekend, dat men geneigd is, achter dezen Nederlandschen Curtius, die voor de goede zaak in de bres springt, een even onverschrokken Curtia te zoeken.

Vosmeer de Spie. Veertig Zwervers. 's-Gravenhage, W.P. van Stockum & Zoon. 1890.

‘Bewaar bloemen, zij zullen verdorren, maar ten minste hare geuren, bewaar vlinders, zij zullen sterven, maar ten minste hunne kleuren behouden. Bewaar krantenartikelen - meer nog ephemeriden dan bloemen en vlinders - en zij verliezen geur en kleur. Dat komt omdat zij van de actualiteit leven ontvingen en zij hunne aantrekkelijkheid verliezen, als de actualiteit niet meer actueel is’. Hoe dan

iemand die het zoo goed weet - al zegt hij het niet zeer fraai - er toch toe komt om van zijn krantenartikelen een boek te maken? Wie daar nieuwsgierig naar is, leze de voorrede - ‘preludium’ noemt de schrijver het eenigszins pretensieus-voor deze *Veertig Zwervers*. Maar heeft hij met die voorrede kennis gemaakt, dan wachte hij zich wel de stukjes uit dezen bundel achter elkander door te lezen. Het is de zekerste manier om er zoo weinig mogelijk van te genieten.

Gelijk zijn naamgenoot uit *Gysbrecht*, die van zich zelven zeide:

> 'k Heb al mijn leven langh gevolleght vreemde heeren,

heeft deze Vosmeer nog al wat Fransch gelezen en van Fransche chroniqueurs afgekeken; maar zijne opstellen zijn en blijven krantenartikelen, met de voor- en de nadeelen aan het genre verbonden. Gedwongen om elke week zijn contingent te leveren aan *Dagblad van Z.H.* of *Handelsblad*, heeft hij ook wel eens moeten schrijven wanneer de geest niet getuigde, en daaraan hebben zekere lente-bespiegelingen, zekere beschouwingen over rechtspraak of over zijne lezers hun ontstaan te wijten. Een gansch ander man is de Vosmeer, die over een kunstenares als Agar wetenswaardigs te vertellen heeft, die in *Meneer Ramses* een type goed geobserveerd en er een geestig caricatuur van gemaaktheeft, die in *Impressie* en *Duinkerken* het voor hem ongewone flink onder de oogen heeft gezien en den sterken indruk zoo versch op het papier heeft geworpen. Zulke ‘zwervers’ verdienen het, onder dak te worden gebracht.

E. Legouvé. Fleurs d'Hiver-Fruits d'Hiver. Paris, Ollendorf. 1890.

De oude heer Legouvé is een kras oud man. Toen hij voor drie jaar op 80-jarigen leeftijd zijn *Souvenirs* verzamelde en in het licht gaf, dacht men dat dit zijn afscheid was aan zijn lezers. Maar wanneer men zoo goed weet te vertellen en zoo gaarne wordt aangehoord, is de verleiding groot om aan het praten te blijven en Legouvé heeft, tot onze vreugde, die verleiding niet weerstaan. Terwijl anderen op zijn leeftijd, rillende van koû en knorrend op den nieuwen tijd, hun ‘gemelijken ouderdom’ in eenzaamheid doorbrengen, heeft Legouvé het geheim gevonden van opgeruimd en wakker te blijven: hij heeft een kamer op het Zuiden en jonge menschen om zich heen. Op die wijze doet hij van twee kanten zon op, gelijk hij het noemt: hij verwarmt zijn lichaam aan de zon en zijn hart aan de jonkheid. Te midden van achttien, twintig jaren is men wel gedwongen zestig jaren in zijn zak te steken, zegt hij. Men moet ‘frais de toilette’ maken om er niet onbehagelijk uit te zien, ‘frais d'esprit’ om niet vervelend te worden, ‘frais de coeur’ om een beetje bemind te worden. Op het zien van lachende gezichten wordt ge vroolijk. Ge verliest iets van uw eigen leeftijd en ge neemt iets over van den hunne. Jeugd is aanstekelijk.

Naar een drie-en-tachtig jarigen, die zóó het leven opvat, luistert men gaarne, hetzij hij op zijn opgeruimden, geestigen toon, aan een kleine anecdote, aan eene bijzonderheid uit zijne omgeving, een practischen raad, een levensles vastknoopt, hetzij hij, voortspinnend aan zijne *souvenirs*, den lieven vrienden, die hij op zijn weg ontmoette, een hartelijk woord van herinnering wijdt.

En met welk een smaak weet hij de eenvoudigste dingen te zeggen!

Het gebeurt den ouden man vaak, dat hij niet slapen kan: slapeloosheid is de droeve gezellin van den ouderdom; maar hij heeft er iets op gevonden: hij wiegt zich zelven in slaap met verzen. ‘Une certaine fable de la Fontaine contient un

certain passage qui m'a fait vingt fois l'effet d'une goutte de chloral; c'est dans *l'Alouette et ses petits*:

> Cependant, soyez gais, voici de quoi manger.
> Eux repus, tout s'endort, les enfants et la mère.

Quand j'arrive à ce vers-là, il me

semble que mon lit devient un nid, et je m'endors avec toute la couvée'.

'Dernières amitiés' is de titel van het gedeelte, waarin Legouvé zijn vrienden Bersot, den directeur van de Ecole normale, de heldenfiguur die een nameloos lijden met de kalmte van een Stoïcijn doorstond, en Labiche den onuitputtelijken 'amuseur', herdenkt. Labiche vertoont hij ons beurtelings als buitenman, die zijn sparren zaait en zijn schapen verkoopt, als maire van zijn dorp, als dramatisch auteur, als vroolijk dischgenoot, als politiek candidaat, als candidaat voor de Academie, en eindelijk in zijn ziekenstoel; en in elk van die toestanden krijgen wij Labiche lief. 'Iemand, die zoo hartelijk laat lachen, moet een braaf man zijn,' schreef Charles Boissevain in *de Gids* van Januari 1879. Wat Legouvé ons van zijn vriend vertelt, bewijst de juistheid van deze conjectuur.

Indien Legouvé, gelijk hij ons meedeelt, om warm te blijven zich bij de jongeren voegt, dan kunnen vele jongeren op hunne beurt aan dezen grijsaard wat vuur ontleenen. Deze 'winterbloemen' geuren als lentebloesem, deze 'wintervruchten' smaken als malsche kersen.

Josephine Giese. Gevloekt. Oorspronkelijke roman. 's-Gravenhage. Cremer & Co. 1890.

Wij zullen het volkomen begrijpelijk vinden, indien een lezer met smaak en gezond verstand dezen roman na het eerste hoofdstuk ter zijde legt, of, wanneer hij wat heet gebakerd is, in een hoek slingert. Wat vinden wij toch in dit le hoofdstuk? Wij maken kennis met een grootmoeder, die hare gehuwde kinderen bij zich in huis genomen heeft, met hare kleinkinderen alleraardigst weet te spelen, maar, zoodra die kleinkinderen haar niet gehoorzamen, erop ranselt en .. ze trapt. Op een avond dat de kinderen weer bij grootmama zijn, hoort de moeder (Charlot) een vreeselijk leven, zij snelt toe, en.. 'op den grond lag haar oudste zoontje, en zij zag met eigen oogen dat grootma hem trapte. Als een tijgerin wierp Charlot zich op haar moeder, en duwde haar terug; toen grepen de beide vrouwen zich bij de handen en met de armen boven het hoofd drongen zij op elkander in. Blijkbaar worstelden zij om zich niet aan elkaar te vergrijpen, maar als de klauwen van een dier, zetten hun nagels zich in elkanders vleesch. Zij schudden elkaar heen en weer. De kinderen gilden en schreiden en stampten wanhopig op den grond. Zij grepen de strijdenden bij hun kleeren. Toen wierp Charlot met een krachtigen zwaai haar moeder terug, bijna tegen het raam'. Het slot van dit tooneel is dat grootmoeder haar dochter in deze termen vervloekt: 'Ik vloek je - jou en je nog ongeboren kind! - Wees gevloekt!'. De schrijfster vervolgt: 'Een doodsche stilte volgde op die woorden; *zelfs daarbuiten werd het til*. Een oogenblik stond Charlot *als door den bliksem getroffen over zooveel Godvergetenheid*'.

Gelukkig blijft de roman niet in dien trant voortgaan. Dit soort van realisme gaat Mej. Giese dan ook inderdaad te slecht af: de handen staan haar daarbij verkeerd, zij weet voor hetgeen zij zeggen wil de rechte woorden niet te vinden. Hare eenige verontschuldiging is, dat zij voor haar verhaal, als *entrée en matière*, een vervloeking noodig had; en vervloekingen met wat daarbij hoort zijn nu eenmaal ieders zaak niet.

Van daar af kan men gerust verder lezen. Wel komen er nog enkele zonderlinge details in - o.a. wanneer, kort na dit tooneel, Charlot in de kerk in dezelfde bank waar zij zit, een gelaat ziet '*dat haar bekend voorkwam*', en dan ontdekt dat dit haar moeder is! - maar wie op zulke kleinigheden vit is een kniesoor. Wat er volgt is de

wat langdradige, maar aandoenlijke geschiedenis van het lijden en sterven van de gevloekte moeder en van het gevloekte kind. Voor sommigen zal hier te veel overgevoeligs in voorkomen, maar

men dient in het oog te houden, dat de twee personen, wier leven ons hier achtereenvolgens verhaald wordt, een teringzieke en een zenuwlijderes zijn. In het lijden van Charlot, hare visioenen, haar sterfbed, hare begrafenis, in Nina's trouw aan de nagedachtenis van hare moeder, het voortwoekeren van hare melancolie, haar angst om krankzinnig te worden, hare ideeën van zelfmoord en haar wanhopig einde, komen treffende bladzijden voor; het treffendst waar de schrijfster eenvoudig zegt wat zij te zeggen heeft, zonder haar toevlucht te nemen tot conventioneelgezwollen beschrijvingen als: ‘de bergen *hieven* zich fantastisch *af* tegen den dalenden horizon’, enz. of tot mooie niets zeggende woorden als ‘een toonvol licht-duister’ en dergelijke.

W. Jaeger. Gep. kapitein van het N.-I. leger. Van Ginds. Herinneringen van een jong invalide. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Het gevoel, waarmede men dit boek uit de hand legt, is een gevoel van eerbied, zoowel voor den schrijver die als kapitein van het N.-I. leger *a payé de sa personne*, als voor onze flinke Indische troepen, die voorbeelden van moed en zelfopoffering geven, waarvoor men den hoed afneemt. Maar tegelijkertijd komt ons gemoed in opstand tegen de eischen van een plichtsbetrachting, die zooveel bloed en tranen kost, zooveel verwachtingen verijdelt, zooveel krachtige jonge levens vernietigt.

Kapitein Jaeger, de nog jonge invalide, die hier de herinneringen uit zijn diensttijd in een twaalftal schetsen verzamelde, heeftheel wat bijgewoond; en om door het verhaal der drama's van het oorlogsveld diep te treffen, behoefde hij zijn toevlucht niet te nemen tot ‘mooischrijverij’. Dit bewijzen de beste gedeelten uit de schetsen: *Wij zullen onzen plicht doen, Een idylle aan het strand, Op sluippatrouille* (den lezers van ons tijdschrift reeds bekend), *Te Caesar morituri salutant* e.a. Daar voelt men zich in het gemoed gegrepen door de eenvoudig ware beschrijving van zooveel zelfverlooching, zooveel doodsverachting, en beseft men wat het in heeft, afstand te doen van het liefste wat bezit men, omdat een hooger plicht gebiedt. Dat is gezien, doorleefd; daar komen kleine trekken, eenvoudige gezegden in voor, die verheffend van eenvoud, trillend van realiteit zijn; toen de schrijver dit op het papier zette, moeten de wonden geschrijnd hebben, waarmede hij het recht kocht dit alles te verhalen.

Wanneer wij iets op deze schetsen hebben aan te merken, dan is het, dat de heer Jaeger niet altijd bedacht heeft, dat de eenvoudige werkelijkheid van het drama in tallooze bedrijven, dat in Atjeh wordt afgespeeld, welsprekend en aangrijpend genoeg is, en dat elke opsiering slechts afbreuk kan doen aan den indruk. Er komen hier en daar natuurbeschrijvingen in voor, welke niet onder een diepe impressie geschreven, maar met moeite opzettelijk gemaakt zijn naar bekende voorbeelden, en daardoor den indruk geven van gekleurde prenten; daartoe behooren o.a. de zonsopgangen op de bladzijden 21, 51 en 77. Gemaakt is ook het slot van *Te Caesar morituri salutant*; die smakelooze uitval over ‘de school met den bijbel’ zou in staat zijn den goeden indruk van het aangrijpende verhaal te bederven.

Waar echter de jonge invalide uit de volheid van zijn herinneringen schept, daar zijn èn zijne beschrijving èn de dramatische tooneelen welke hij ons laat bijwonen, fraai van kleur en van teekening. Van zulke bladzijden gaat ongetwijfeld een kracht ten goede uit. Zij doen ons gevoelen wat wij te danken hebben aan die officieren en manschappen die daar ‘ginds’ dag en nacht op de bres staan om Nederland als groote koloniale macht zijn rang onder de staten te helpen handhaven.

Mario. De Morrisons. Utrecht. J.L. Beijers, 1890.

Wanneer ge de Amsterdamsche familie Morrison nog niet mocht kennen, dan zal M a r i o u met haar in kennis brengen. Het gezin van den voornamen bankier Morrison bestaat, behalve uit den heer des huizes, uit zijn tweede vrouw, een levenslustige dame, die zich de wereldsche zaken, en dus ook anderer lief en leed, niet bijzonder aantrekt, en uit drie kinderen van het eerste huwelijk: de degelijke Fanny, de meer oppervlakkige Lizzie, en de niet veel beteekenende John. Het is een gezin als vele anderen, dat, zonder door belangrijke gebeurtenissen beroerd te worden, het leven rustig voortleeft, 's winters in een mooi huis op een der hoofdgrachten, zomers buiten. Naast deze familie staan ‘Oom Frans’, de broeder van de eerste Mevrouw Morrison, een aardig ongetrouwd oud heer, die het niet breed heeft, wien het in de wereld niet is meegeloopen, maar die in tevreden berusting, in stille opgeruimdheid, zijn lot draagt, en Thora van Lindenrode, eene vriendin van Fanny, een eenigszins excentriek, dweepend jong meisje van streng religieuse beginselen, welke zij met groote geestkracht in praktijk brengt. Het is opmerkelijk dat deze beiden, Oom Frans en Thora, welke de eenige karakteristieke figuren zijn in deze novelle, buiten het eigenlijke verhaal staan, en op de hoofdpersoon, Fanny Morrison, weinig of geen invloed oefenen. Deze Fanny is de gewone romanheldin uit een roman, waarin niets treffends voorvalt. De auteur heeft in haar hart een liefde gelegd voor een weduwnaar, den heer Van Maerle, een braven, degelijken man (alle menschen in *De Morrisons* zijn braaf, en de heeren degelijk er bij), en de onzekerheid waarin Fanny verkeert of hare liefde beantwoord wordt, vormt het eenige belangrijke motief in deze geschiedenis.

Dit is alles netjes ‘gedaan’, met kleine trekjes en nevelachtige lijntjes van zachte aandoeningen, hier endaar een vriendelijk tooneeltje, een aardig gesprekje, soms met een aanloopje naar diepzinnige vraagstukken, niet uitgewerkt maar geschetst, zonder iets dat u in het gemoed grijpt, het hart doet kloppen of een rilling van genot door de leden jaagt. *Gris-perle* is de kleur van het omslag van dit keurig uitgegeven boek, en *gris-perle* de toon van deze ‘lieve novelle.’

Uit Multatuli's brieven.

Brieven van Multatuli, Bijdragen tot de kennis van zijn leven. Gerangschikt en toegelicht door Mevr. Douwes Dekker, geb. Hamminck Schepel. Het ontstaan van den Max Havelaar. 1859. Amsterdam, W. Versluys. 1890.

‘Als 'n graankorrel spreken kon, zou ze klagen dat er smart ligt in 't ontkiemen’, schreef Multatuli; en elders: ‘Er is maar één weg ten hemel: *Golgotha!*’

Wat Eduard Douwes Dekker heeft doorstaan, eer hij op zijn veertigste jaar voor Nederland optrad als de geniale dichter van *Max Havelaar*, hebben velen vernomen; vernomen in de eerste plaats uit den *Max Havelaar* zelf, waarin hij verhaalt van zijn strijd, van zijn ontslag uit 'slands dienst en van zijn gebreklijden. Maar dat boek was iets als een roman, een strijdschrift in romantisch kleed, een pleidooi voor den onderdrukten Javaan. Het behelsde ‘Wahrheit und Dichtung’; en het was zoo gemakkelijk om wat men voor waarheid durfde aannemen daarvoor te houden, en wat men al te erg vond, al te akelig, al te beschamend, onder de rubriek ‘Dichtung’ te rangschikken. Wanneer de schrijver van zijn held vertelde, dat hij zoo bijzonder edelmoedig en goedhartig was, dat hij zichzelven en de zijnen had opgeofferd om te kunnen protesteeren tegen mishandeling van den Javaan, dat hij honger en gebrek had geleden met het geduld van een marmot in den winter; of wanneer Multatuli later, in zijn *Ideën* en elders, ‘veel over zichzelf rsprekende’[1)], wederom verhaalde van zijn lijden en van dat van zijne vrouw en kinderen, van wie hij, door nood gedrongen, gescheiden geleefd had, moest men dan niet steeds in

1) Zie Idee 22-28.

het oog houden, dat er een schrijver aan het woord was, en een schrijver, die zoo mooi, en zoo aandoenlijk, en zoo welsprekend schrijven kon? Men was te minder geneigd, dit over het hoofd te zien, omdat er van dienzelfden man toch ook weer heele rare en heele leelijke praatjes in omloop waren. Wel stond daar tegenover dat velen, die Multatuli van nabij gekend hadden, veel goeds, veel liefelijks van hem wisten te vertellen - Huet bijvoorbeeld zeide in zijn-opstel over Multatuli[1] : 'Van de enkele malen dat ik met Multatuli in betrekking gekomen ben, is mij eene aangename herinnering bijgebleven', en dezelfde Huet verhaalde, hoe een hoofdinspecteur die met den schrijver van *Max Havelaar* zijne Indische carrière was begonnen, met vuur over hem sprak 'zooals men in Nederland het over een akademievriend doet, uit het oog verloren maar niet geweken uit het hart',- maar... maar men kon toch nooit te voorzichtig wezen! 'Toen ik' - zegt Huet in het genoemde opstel - 'een half dozijn jaren geleden met een vermogend landgenoot van leeftijd mij over Multatuli onderhield, en beweerde dat het verzekeren der onafhankelijkheid van een schrijver van dien rang de openbare zaak raakte, toen kreeg ik ten antwoord: "Het ligt niet op mijn weg iemands onafhankelijkheid te helpen verzekeren, alleen omdat hij stijl heeft."' 'Multatuli's ongeluk, indien men het zoo noemen wil' - laat Huet hierop volgen - 'is geweest Nederlander te zijn en stijl te hebben.'

Dat er achter dien stijl niet enkel een zenuwmensch, - 'een neurasthenicus', zooals wij na het artikel van. Dr. Swart Abrahamsz met een geleerd gezicht zeggen, - maar een mensch met een hart schuilde, hebben velen niet willen of niet kun nen zien.

Misschien zal de openbaarmaking van Multatuli's Brieven, van die geschriften, waarin hij als een millionnair die hij was, schatten van geest, van gemoed en van kennis, rechts en links, als in het wilde rondstrooide, veler oogen openen. In alle geval zullen deze authentieke documenten, behalve het letterkundig genot dat zij verschaffen, - want zijn stijl kan Multatuli nu eenmaal niet afleggen, - licht werpen op veel uit Dekker's leven wat tot dusver niet of slechts ten halve bekend was,

1) Litterarische Fantasiën. 4e reeks. 7e deel.

als waarheid doen erkennen, wat men tot nu toe slechts als een fraai verdichtsel had bewonderd.

Niet de minst belangrijke periode uit Multatuli's leven is zeker die, welke de schepping van den *Havelaar* omvat en aan de openbaarmaking van dit meesterwerk voorafgaat. Drie en twintig brieven van Douwes Dekker aan zijne eerste vrouw, de Tine, voor wie al de lezers van Multatuli eerbied en liefde hebben leeren koesteren, doen ons die periode met hem en haar doorleven.

Na de geschiedenis van Lebak en zijn eervol ontslag (op verzoek) als assistent-resident (in April 1856), was Douwes Dekker naar Batavia gegaan om den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist op de hoogte te brengen van de rechtvaardigheid zijner zaak, maar zijn Excellentie - wij weten het uit den *Max Havelaar* - had door de drukte van zijn aanstaand vertrek naar Europa geen tijd om hem te woord te staan. Tevergeefs zag de 36jarige man om naar eenige betrekking. In het begin van 1857 was hij, het wachten moe, naar Europa vertrokken, zijn gezin overlatende aan de zorg van zijn broeder, den oud-scheepsgezagvoerder Jan Douwes Dekker, destijds te Rembang. In Europa teruggekeerd, verbleef hij eenigen tijd te Marseille (men vindt herinneringen aan zijn verblijf aldaar in het verhaal van de brik La Sainte Vierge in den 1^{en} en van Adèle Pluribus in den 3^{en} bundel *Ideën*), daarna beurtelings in Duitschland, o.a. te Kassel, en te Brussel. Zijne vrouw en beide kinderen keeren in het voorjaar van 1859 uit Indië terug. Men ontmoette elkander te Luik; maar zorgen en armoede, waaromtrent de inleiding van deze Brieven hartverscheurende bijzonderheden meêdeelt, dreven het gezin spoedig weer uit elkaar. In Augustus 1859 ging Mevrouw Douwes Dekker met de kinderen naar hare zuster Henriëtte (Mevrouw van Heeckeren Van Waliën) in den Haag, en kort daarop naar Dekker's broeder, den oud-scheepsgezagvoerder, die thans op een buiten bij Brummen woonde. Terwijl vrouw en kinderen bij den broeder vertoefden, leefde Dekker eerst te Antwerpen en later te Brussel. De brieven, welke hij van daaruit aan zijne vrouw schreef, vormen den inhoud van dezen bundel.

In den aanvang zijn het enkel klachten over de ontvangst, welke Tine in den Haag te beurt was gevallen, over de voor-

waarden, welke men aan mogelijke hulp verbond. Men scheen geneigd om voor haar eene betrekking in Indië te zoeken, maar hij, Dekker, de man ‘die een ieder met zichzelf in 't ongeluk zou willen storten’, zooals Tine's zuster zich in een harer brieven had uitgelaten, moest maar zien, hoe hij zich redde.

Wat de eigenlijke reden was, dat Tine's betrekkingen en zelfs Dekker's eigen broeder hem afvielen, is, voor zoover ik weet, nooit bekend geworden, maar de aangehaalde woorden geven, dunkt mij, wel eenig licht. Al getuigen die woorden noch van veel menschlievendheid, noch van een zeer breede opvatting der dingen, het is verklaarbaar, dat men Tine's ongeluk, hare armoede, aan den man weet, die uit een eervolle betrekking plotseling zijn ontslag had genomen, die zijn carrière verwoest en zijn gezin broodeloos gemaakt had, om...ja, om eene of andere phantastische, Don-Quichottische opvatting van hetgeen hij zijn ‘plicht’ geliefde te noemen tegenover de Javaantjes. Met zulk een man, die altijd anders dacht en sprak en handelde dan een ander, die bovendien als lastig en opvliegend bekend stond, wilde men liefst zoo weinig mogelijk te doen hebben, en het was maar het best dat ook Tine en de kinderen zoo lang mogelijk van hem verwijderd gehouden werden. Trouwens dat hij zelf niet veel om vrouw en kinderen gaf, had hij wel bewezen, door alleen naar Europa te trekken en hen in Indië achter te laten. Zoo, stel ik mij voor, zullen zij geredeneerd hebben. Niet onmogelijk ook, dat hun iets ter oore gekomen was van Dekker's betrekking tot zekere Eugénie, eene niet jonge en niet zeer schoone vrouw, die hij in Frankrijk had losgekocht uit het huis, waarin zij het een ramp vond gebonden te zijn - gelijk de uitgeefster van deze Brieven in de met grooten eenvoud geschreven toelichting zegt -, de vrouw die hem daarna tot Straatsburg vergezelde, geld van hem ontving om in haar land een eerbaar bestaan te vinden, en die later, toen Dekker te Homburg aan de speelbank alles verloren had (millioenstudiën!), op hare beurt hem te hulp kwam. Wat er van deze verhouding mocht wezen, het is al weer begrijpelijk, dat *deze* menschen zulke dingen als ‘niet te pas komende’ beschouwden en de arme Tine beklaagden, wier lot verbonden was aan dat van zulk een man. Voor haar wilde men dus wel zorgen, maar ook voor haar alleen; zij zou in Indië met haar kinderen wel een betrekking kunnen vinden.

Hoe hij over zulk een plan dacht? had men door Tine laten vragen. En zijn antwoord luidde:

> Door armoede buiten staat u en de kinderen te voeden, verlies ik alle regt van stem! Anderen, vreemden, bestemmen mijn vrouw naar Indië, ik moet zwijgen. Men beslist mij mijne kinderen af te nemen, ik moet zwijgen. Men stuurt ze naar een land waar ze juist op hunnen leeftijd niet moeten zijn, zoo wat opvoeding als gezondheid aangaat, ik moet zwijgen! Mijne vrouw die door gedurig lijden en, tobben is uitgeput wordt door vreemden aan het werk gezet voor den kost, ik moet zwijgen!
> Ik moet zwijgen . . . niet omdat ik het goedkeur, of omdat ik er in berust, maar omdat ik u en de kinderen niet onderhouden kan.
> Ga dus, maar zeg aan Jan - van die anderen spreek ik niet! - dat ik het schandelijk vind, zoo misbruik te maken van mijn armoede.

Maar ook tegen Tine zelve, die zich dit alles laat welgevallen, vaart Dekker soms hevig uit, om dan in een volgenden brief berouw te gevoelen over zijn ruwe uitvallen, en haar op kinderlijk-hartelijken toon daarvoor vergeving te vragen,

Daartusschen vinden wij de beschrijving van zijn leven te Brussel in het klein estaminet van de rue de la Montagne, den ‘Prince Belge’, waar hij reeds bij een vroegere gelegenheid eenigen tijd vertoefd had. Welk een indruk hij in den ‘Prince Belge’ en in de geheele buurt had achtergelaten, blijkt uit de wijze, waarop men hem er bij zijn terugkomst ontvangt.

> Het huis was op stelten, en het moest dadelijk meegedeeld worden aan de vrouw aan den overkant, die een groentewinkel heeft. Ook de waschman moest het weten (NB. die man had mij zoo vaak gecrediteerd!) en ik hoorde van iedereen, hoe men altijd over mij gesproken had. Pauline had een kindje, en Melanie was nog in den confiturierswinkel, en ze hadden zoo dikwijls naar mij gevraagd, en Pauline was voor de menschen getrouwd, maar ik mogt wel weten dat ze nu trouwen zou, en...en...
> Kortom 't was of er een familielid terugkeerde.

En Dog andere eenvoudig-liefelijke indrukken ontvangen wij uit dezen tijd. Het zijn de armen, de kinderen, de burgerluidjes, de verdoolden - ‘tollenaren en zondaren’ - tot welke Dekker zich bijzonder voelt aangetrokken. Hier hebt ge eene ontmoeting, waarin wij den geheelen Multatuli herkennen, met zijn

edelmoedigheid, zijn zucht om te redden en vorstelijke personen in zijn reddingsplannen te betrekken, en dan met zijn manier van de dingen te zeggen.

> ...Ik heb hier nog eene vriendin. Ik zal ze opzoeken. Dat is eene vrouw van 80 à 90 jaren, die bedelt met het kind van haar kleindochter. 't Is een aardige flinke jongen. Zij zingt bevende een liedje, en dan gaat hij met het bakje. Als ik voorzie in Brussel eenigen tijd te blijven, met wat kalmte, zal ik voor die vrouw wat doen. Ik heb een plan. 't Is touchant om te zien hoe die beide schakels van een gebroken ring eene gaping tusschen zich laten...twee geslachten er tusschen uit! Het kind frisch en blozend en rondkijkende in 't leven als vraagde hij: wat is dàt, waarom zingt ‘bonne maman’? Zij, krom, waggelend en als zocht zij haar graf...Beide, hij zijne intree, zij haren uitgang doende, bedelende. Beide rondgaande als protest tegen de maatschappij. Hij vraagt: waarom bedel ik reeds? Zij: mijn God, waarom bedel ik nog!
> ‘Want, mijnheer! ik kan goed kleeren maken, en wilt gij mij hemden laten naayen, ik zal het goed doen en goedkoop, en u zal zien dat ik werken wil.’
> O God, ik had haar zoo graag hemden laten naayen! Ik had het zoo graag gedaan voor haar en voor mij...Maar ik zeide geen hemden noodig te hebben, leugenaar als ik was, en kocht kersen voor den jongen.
> En toen kwam de hertogin van Brabant aanrijden, die moest naar Laeken, en de brug van de allee verte was open en zij moest wachten. Ik zag haar aan, en verbond baar in gedachten met mijn oud vrouwtje. Toen maakte ik een plan, dat ik nu denk uit te voeren als ik in Brussel blijf. Ik zal dat oude vrouwtje laten helpen door de hertogin van Brabant.

Iets verder in dienzelfden brief:

> Ik heb gister in de allee verte gewandeld, maar mijn oud vrouwtje niet gezien. Misschien is zij dood.

En in een brief, eenigen tijd later geschreven, nogeens:

> Ik heb mijn oud vrouwtje niet weer gevonden. Misschien is ze dood.

Later heeft men in zulke dingen, en in de manier waarop zij verteld werden, aanstellerij, vertooning willen zien. Maar voor wie viel hier wat te vertoonen?

En met dat alles was hij vervuld in dagen waarop hij zelf in letterlijken zin armoe leed! Hij had nog juist geld genoeg om een lampje te koopen, ten einde 's avonds te kunnen schrijven. Maar tegen het koopen van schoenen, die ook zeer noodig waren, zag hij op; - het kon er niet af. Het lampje was het meest noodige; want hij was bezig een stuk te schrijven: ‘De Eerlooze’, later in ‘De Bruid daarboven’ herdoopt; een stuk, waarvan hij zich voorstelde dat het hem wat geld zou kunnen opbrengen, of althans: zijn naam bekend zou kunnen maken. Kwam er wat geld van, hoe weinig ook, dan - schrijft hij aan zijn vrouw - ‘zullen wij trachten zamen te komen en te blijven. Ik verlang daar zoo naar.’

Uit Huet's studie over Multatuli hebben wij merkwaardige fragmenten leeren kennen van een ongedrukt gebleven dagboek uit het jaar 1851, fragmenten die bewezen, gelijk Huet zegt, dat het talent er was, maar zijn aangewezen stof nog niet gevonden of nog niet met hartstocht omhelsd had. Het was wel reeds literaire kunst, maar kunst uit liefhebberij, waarvan Dekker zelf niet wist, of het inderdaad iets te beteekenen had. ‘‘t Is zoo gemakkelijk’ - lezen wij in dat Dagboek - ‘Menado te verbazen en te doen verstomd staan over “zoo'n genie!”’

En ook nu nog, evenmin als in 1851, weet hij of zijn literaire aanleg hem geld zal kunnen opbrengen, genoeg geld om hem in staat te stellen vrouw en kinderen te onderhouden. Maar toch de drang tot scheppen wordt sterker. Bij buien althans; want er zijn oogenblikken, waarin hij - geen wonder! - te mismoedig is en niets kan voortbrengen.

In een brief uit het laatst van September 1859 vernemen wij voor het eerst van een groot werk, dat hij op touw heeft gezet.

Het is de *Max Havelaar*, dien wij hier zien ‘worden.’

Van nu af zijn de brieven aan Tine vol over dat werk. En het is treffend, dit boek, dat een schok deed gaan door het geheele land, het boek waarmeê ons geslacht heeft gedweept en een jongere generatie blijft dwepen, waarvan geheele brokken als van een klassiek werk van buiten gekend worden, en dat hoog zal blijven uitsteken naast en boven het beste wat de Nederlandsche letterkunde der 19e eeuw heeft voortgebracht, hier zich uit zijn windselen te zien loswikkelen; van een ‘ding’, waarvan de schrijver zelf niet weet wat het worden zal of wat het waard zal zijn, te zien opgroeien tot dat aangrijpend werk,

waarvan hij durft voorspellen: ‘Het zal als een donderslag in het land vallen’

Ik kan het buitengewoon belangrijke van deze brieven niet doen uitkomen dan door er groote fragmenten uit aan te halen, welke dienen mogen om den lezer naar de Brieven zelven te doen grijpen.

De eerste brief, die op den *Max Havelaar* betrekking heeft, draagt geen datum, maar de Donderdag, waarop hij geschreven werd, valt tusschen 16 en 28 September 1859.

> Ik ben sedert vele dagen bezig met het schrijven van een ding, dat misschien wel drie deelen groot wordt...Ik heb oogenblikken dat ik er mee tevreden ben en dan weer komt het mij voor als om te verscheuren...
> Als ik het werk waar ik nu mee bezig ben, ten einde brengen kan, zou de mogelijkheid om er een uitgever voor te vinden, zeker veel afhangen van de reussite van den Eerlooze. Als dat een beetje opgang maakte, zou men er eerder toe overgaan iets te drukken, dan als de naam van den schrijver geheel onbekend is...
> Het is maar jammer dat ik zelf niet weet of mijn werk wat waarde heeft. Het komt me telkens zoo onbeduidend voor, en dan weer niet.

De Bruid daarboven moet dus dienst doen als de kleine visch, waarmee hij later den grootere hoopt te vangen. Hij wil dit stuk, waarvan men hem gezegd heeft dat hij, als het heel mooi is, ƒ 25 zal kunnen krijgen, voor niets afstaan, maar ‘daar men in Holland dikwijls een vooroordeel heeft tegen menschen die frivole dingen schrijven, en (hij) misschien later nog weer in betrekking komen zal’, kiest hij een pseudoniem.

> Ik noem mij MULTATULI, dat is: ik heb veel gedragen. Welnu, als nu mijn stuk gespeeld wordt, dat nooit zoo spoedig zijn kan daar de repetitien enz. veel tijd wegnemen, hoop ik niet lang daarna klaar te zijn met mijn boek en als dat dan met den naam MULTATULI in de wereld komt, die als mijn stuk een beetje lukt, gauw in de gedachten komt, omdat hij zoo vreemd en toch welluidend klinkt, dan moet dat op mijn boek doen letten. En dat boek, beste Tine, moet er ons boven ophelpen. God geef radikaal. Want al is dan de letterkunde nog zoo schraal beloond in Holland, ik hoop dat men voor mijn boek een uitzondering maken zal, omdat het hoek zelve een uitzondering wezen zal...Over het geheel geloof ik dat mijn boek opgang maken zal en moet! Ik ben zeker dat men in recensiën

> er stukken uit overschrijven zal. En dat men zeggen zal: Wie is die MULTATULI? En de Koning zal er een exemplaar van hebben! Ik gaf er veel voor u bij mij te hebben om u voor te lezen, ik voel die behoefte telkens als ik weer wat af heb, en toch, beste lieve engel, hoe raar het klinkt, ik geloof dat het afzijn voor mijn boek goed is. Als wij bij elkaar zijn zeg ik u alles en dat is eene altijd openstaande veiligheidsklep voor geest en poezie en alles...juist omdat wij zoo innig samen zijn...
> Nu vraag je wat ik schrijf. Lieve engel, 't is zoo'n raar boek. Voor ik begon liep ik verdrietig rond en bedacht of ik over onze positie en het infame gouvernement aan den koning zou schrijven? Maar ik zag dan zulk een brief liggen en vraagde mij af wat zijn lot zou zijn? Zijn lot ware aan het ministerie van Kolonien te worden gezonden, en een minister kan zich zoo gauw van iets afmaken...Welnu, mijn boek is in den vorm van een karakter roman of een vertelling, een protest tegen onze ellende, maar ikschrijf het zoo dat het tevens een onderhoudende lectuur wordt, en dat zeer velen niet zullen gissen dat het een officieele strekking heeft...
> Jij komt ook in mijn boek, ik heb je juist gisteravond een ondeugende streek laten uitvoeren, hoor beste lieve Tine, mijn Tine, je bent mijn lieve hart. Och, ik las je zoo graag wat voor. Ik geloof waarachtig dat er veel geest in is...
> Over het geheel geloof ik, dat mijn boek opgang zalmaken... Het gelijkt naar geen ander boek...

Aan zijne vrouw vertelt hij sommige gedeelten, beschrijft hij sommige typen, die er in voorkomen, en hij schrijft er heele bladzijden uit over, onder anderen uit het begin, en later het lied van Saïdjah, waarvan hij haar vraagt: ‘zeg me eens of je dat niet lief vindt?’ Telkens weêr uit hij zijn verlangen, dat zij toch bij hem mocht zijn, zij en de kinderen: hij zou haar dat alles willen voorlezen, om te zien welken indruk het maakt. En telkens blijkt het dat het geldgebrek meer dringt. ‘Ik denk wel 150 frank schuldig te zijn. Men is altijd nog beleefd, maar dit kan niet altijd duren.’ Wanneer hij zich daarin verdiept dan breekt hem het hart, dan kan hij haast niet verder schrijven. Maar altijd blijft hij vervuld van zijn boek. En ondanks al de zorgen die hem drukken, ondanks een kramp in de vingers die hem het schrijven moeilijk maakt, werkt hij aan dat boek voort, en telkens vaster wordt zijn overtuiging dat het opgang zal maken. ‘Er znllen passages in staan die doen trillen, dat beloof ik je.’

Omstreeks half September 1859 moet hij aan den *Havelaar* begonnen zijn, en reeds den 13^{en} October juicht hij:

> Lieve beste! mijn boek is af, mijn boek is af! Hoe vind je dàt? Ik moet nu copieëren, maar het boek is af. En ik sta u borg, dat het opgang maakt. Het zal als een donderslag in het land vallen, dat beloof ik je . . . Ik geloof dat mijn boek ons aan brood zal helpen, want dat ik daarna dadelijk geld zal kunnen krijgen voor een manuscript, en dan kom ik in Holland en wij zullen bij elkaar zijn. Beste Engel, wat zeg je daarvan?....
> . . .Er liggen vele tranen op mijn handschrift. Ik heb ochtenden gehad dat ik niet voort kon schrijven, minder om hetgeen ik schreef als om alles wat mij daarbij in de gedachten kwam. Verbeeld u: onze aankomst en ons vertrek te Lebak....
> Als mijn boek gedrukt is ben ik niet meer beschaamd over mijne armoede, en dit is veel gewonnen.

Nu ligt zijn werk daar dus vóór hem; hij gevoelt dat het iets buitengewoons is wat hij schreef, een boek dat niet lijkt op eenig ander en dat opgang moet maken, - en toch blijft zijn toestand zoo ellendig mogelijk. Hij zit den 19^{den} October den *Max Havelaar* te copieëren in een kamer zonder vuur; de waard van den ‘Prince Belge’ dringt aan op betaling van zijn achterstallige schuld en hij moet telkens uitstel vragen; het eindeloos copieëren bederft zijn oogen; de kramp in de vingers pijnigt hem meer dan ooit. En toch verliest hij den moed niet. ‘Neen, ik heb geen vuur, dat is lastig genoeg. In godsnaam, ik klaag over niets, alleen als mijn boek ons niet redt, zou ik klagen.’ En aan het slot van dienzelfden brief: ‘Alles zal goed gaan. 't Is waarlijk grappig, geen duit op zak en zoo moedig.’

Dat boek moet hem er boven op helpen. Doch dit kan geschieden op tweeërlei wijs.

In het laatst van October krijgt Dekker een bezoek van den tooneeldirecteur Jan Eduard de Vries, die hem komt spreken over de opvoering van *De Bruid daarboven*. Hij leest de Vries het een en ander uit zijn boek voor, onder anderen het slot. De Vries is er ‘beduveld’ van, en zegt dat hij dat in zijn belang en in het belang van de zaak niet mag laten drukken voor de Koning het gelezen heeft. De Koning is een flinke man, beweert de Vries, die zeker zeggen zou: ‘ik wou dat de kerel bij mij gekomen was!’

Dat brengt hem aan het denken. Hij heeft dat vroeger nooit gevoeld, althans nooit uitgesproken; maar in een brief, in het begin van November geschreven (toen dus de *Havelaar* reeds sedert een paar weken voltooid was), treffen ons voor het eerst deze woorden: ‘Entre nous, ik wilde dat men het drukken vóórkwam.’

Wat bedoelt hij daarmêe? Waarschijnlijk heeft Tine hem diezelfde vraag gedaan. Was het hem misschien te doen, om zich zijn zwijgen te laten af koopen? Hij heeft het antwoord gereed:

> ...dat is chantage; afzettery. Dat is dus de bedoeling niet. Ik heb mijn boek geschreven met een dubbel doel: namelijk verbetering van den boel in Indië, en herstel van mijne positie. De zaak is dus niet dat ik zeg: geef mij zooveel of zooveel, dan zwijg ik, want ik meen, wat ik op het slot zeg. Ik zal strijden voor die arme verdrukten, ik heb mij dat nu voor mijne roeping gekozen!
> Doch dat dubbele doel kan bereikt worden door zamengaande maatregelen, namelijk eene hoogste eervolle benoeming van mij met een gepubliceerde considerans dat Z.M. mijne wijze van handelen approuveert en die van het toenmalig bestuur desavoueert. Dat is een zedelijke triomf van 't principe, en een materieele zegepraal voor mij, die ik, god weet het, noodig heb.

En elders:

> Dat begrijp ik zelf wel dat de koning mij niet kan laten helpen onder een ministerie Rochussen of een Gouvernement Pahud! Als ik slaag moet ik zóó slagen, dat mijn slagen een politieke beteekenis heeft, en dat die prullen op zij gezet worden, met hun geheele clique.

En met het vertrouwen in zijn talent als schrijver, met het besef der noodzakelijkheid van een volkomene in 't gelijkstelling en volledige rehabilitatie neemt ook zijn hoogheidsgevoel toe: de overtuiging dat hij tot iets groots in staat is, en de hoogste betrekkingen in den Staat voor hem niet onbereikbaar zijn.

> Als ik een jaar mij kon bewegen in den Haag - en zonder bekrompenheid want dat verlamt mij - dan geloof ik dat ik Gouverneur-Generaal zou kunnen worden.

Op het titelblad van *Max Havelaar* volgt in de eerste uit-

gaven een opdracht aan. E.H.v.W., met een citaat over de taak van ‘les femmes de poète’, aan Henri de Pène ontleend; in de vierde uitgaaf luidt die opdracht: ‘Aan de diep vereerde nagedachtenis van Everdine Huberte baronesse van Wijnbergen, der trouwe gade, der heldhaftige liefdevolle moeder, der edele vrouw.’

Van die opdracht sprekende, schrijft hij: ‘Het boek is opgedragen aan E.H.v.W., met eenige fransche regels die u pleizier zullen doen, trouwe lieve Tine.’

Er is veel gepraat over Multatuli's verhouding tot zijne eerste vrouw; er zijn menschen die geen twee bladzijden van Multatuli gelezen hebben, en u uren lang over niets anders weten te vertellen dan over de wijze waarop Douwes Dekker zijn vrouw behandelde. Dit alles heeft, dunkt mij, alleen aanspraak op onze belangstelling voor zoover het in onmiddellijk verband staat tot Multatuli den literairen kunstenaar, den openbaren persoon; voor zoover het ons de omstandigheden leert kennen, waaronder het kunstwerk geboren is, en zoo tot verklaring en waardeering van dat kunstwerk dient[1)]. Uit deze brieven nu, die op de omstandigheden waaronder de *Max Havelaar* geschreven is zooveel licht werpen, blijkt hoe innig Douwes Dekker zich in dien tijd aan zijn Tine gehecht voelde. Is hij soms tegen haar uitgevallen, omdat hij haar verdenkt niet terdeeg van zich af te spreken, niet flink genoeg zijne partij te nemen, dan is er iets roerends in de eenvoudige wijze waarop hij haar reeds den dag daarop vergeving vraagt, en, eer hij nog haar antwoord heeft ontvangen, den slechten indruk van dien verdrietigen brief tracht weg te nemen.

‘Ik ben zoo kwaad op mijzelf dat ik zooveel booze brieven heb geschreven, en gij kondt het toch niet helpen, maar ik was razend’; schrijft hij; en dan tracht hij haar uit te leggen waarom hij razend was. Het is hetzelfde wat hem later zooveel klachten

1) Dit neemt niet weg, dat ik het in de nitgeefster van deze brieven prijzen zal, wanneer zij Multatuli's correspondentie op de volstrekt onbelangrijke brieven na, zoo volledig mogelijk uitgeeft. Het moet niet gezegd kunnen worden, dat zij, door sommige brieven weg te laten, Multatuli in een bijzonder voordeelig licht tracht te plaatsen. Den ernstigen lezer blijve het overgelaten (voor Rammelslag en zijne vrienden zijn deze Brieven niet bestemd) om datgene wat voor de kennis van Multatuli's leven en werken van wezenlijk belang is, te scheiden van al wat tot de rubriek familietwisten of chronique scandaleuse behoort.

zal ontlokken: zijn broeder Jan, wien hij het handschrift van zijn *Havelaar* ter lezing zond, heeft het boek mooi gevonden,- maar van hulp heeft Dekker nog niets vernomen. Hij pleit voor zijn leven, voor vrouw en kind, hij wacht in de angst van zijn hart, en men antwoordt: Wat schrijf je mooi! 'Neem dat nu eens alles bij elkaar - schrijft hij aan Tine - dan zul je mij vergeven dat ik u zoo beestachtig schreef.'

Hij is vervuld van haar, terwijl hij den *Havelaar* schrijft:

> Je bent mijne Tine, je zult zien in mijn boek dat je mijn Tine bent. Daarom alleen had ik het moeten schrijven.

En wanneer ze het boek gelezen heeft, en van oordeel is, dat hij haar daarin te veel in de hoogte heeft gestoken, dan antwoordt hij:

> Neen, neen, waarachtig niet, ik heb u niet in de hoogte gestoken.
> Integendeel, je staat te veel op den achtergrond.
> Ik heb mij dat al verweten, doch ik werd daartoe geleid omdat Max hoofdpersoon blijven moet...

En dan ten slotte: het is de laatste brief aan Tine in dezen bundel - wanneer hij in één opwinding is over van Lennep, die zoo royaal en flink is, die niet zegt dat b o e k is mooi, maar de z a a k in de hand neemt, een man van hart, - dan ten slotte in dat korte, haastig geschreven briefje van 23 November 1859, deze ééne hartekreet:

'Och, dat alles doet me zoo goed voor jouw, hoor, voor jouw!'

In zijne voortreffelijke studie over Multatuli geeft Dr. Polak[1)] terloops als zijn meening te kennen, dat de dichter van *Max Havelaar*, evenals Voltaire, Byron en Heine, bij intiemere kennismaking voor den onbevooroordeelde zal winnen. Ik weet niet, welke onthullingen omtrent Multatuli's later leven ons in volgende brieven nog wachten; in hoever de klachten en beschuldigingen, welke hij tegen anderen openlijk en scherp uitsprak, en anderen tegen hem, niet minder kras, maar niet

1) Studien door Dr. H.J. Polak, Zutphen 1888 p. 251.

altijd in het openbaar, uitten, zullen blijken gegrond of ongegrond te zijn. Het lijdt geen twijfel of ook deze ‘achterkleinzoon van Homerus’ heeft behoord tot hen, van wie de Pène zegt dat zij, elk op zijn manier, min of meer blind zijn, en, hoewel zij meer en verder zien dan een gewoon sterveling, niet lettend op hetgeen vlak voor hen ligt, telkens gevaar loopen hun hals te breken over een kiezelsteentje.

Maar niemand zal deze Brieven uit de hand leggen, zonder in het gemoed te zijn gegrepen door het diep tragische van de omstandigheden waaronder de *Max Havelaar* is ontstaan; zonder zich den schuldenaar te gevoelen van den man, die, om ons dit machtig kunstwerk te kunnen schenken, dat nog doet trillen van ontroering en meesleept in zijn stoute vlucht, v e e l h e e f t g e d r a g e n.

J.N. VAN HALL.

Epische bespiegelingen.

De Odussee van Homeros vertaald door Mr. C. Vosmaer. Leiden, A.W Sijthoff. 1888/89.
Geestelijke Voorouders. Studiën over onze beschaving, door A. Pierson, II. Hellas, 1e St. Het Epos. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1889.
R.C. Jebb. Introduction to Homer. 2d. Ed. Glasgow, J. Maclehose & Sons. 1887.

I.

Met Vosmaer's vertalingen van Ilias en Odyssee, met de studie, door Busken Huet bij het eerste verschijnen der verdietschte Ilias hoofdzakelijk aan dit gedicht, gewijd, met Pierson's bespiegelingen eindelijk over het Helleensche epos, als onderdeel zijner breed opgezette ontvouwing van de factoren onzer hedendaagsche beschaving, - met deze drie werken is de Homerische poëzie ook den breeden kring der Nederlandsche ontwikkelden voorgoed binnengeleid. Blijven desniettegenstaande deze gewrochten der grijze oudheid voor onze niet classiek gevormden bij voorkeur een betooverd paleis, door tweeduizendjarige slapers bewoond en liefst uit de verte met schuw ontzag aan te staren, de schuld ligt niet aan de even bekwame als welbespraakte gidsen. Voor een zelfstandig doordringen in den doolhof van geleerde vragen, die zich aan deze overblijfselen van een ver verleden maar al te hardnekkig vasthechten, uit den aard der zaak ontoereikende, zijn de drie hier opgenoemde geschriften een kostbare - en zoo ik mij niet bedrieg met welgevallen ontvangen - gave voor hen, die wetenschappelijk genieten en genietbare wetenschap een onmisbaar element van verfrissching achten van den materialistischen dampkring, waarin iedere maatschappij, en de tegenwoordige niet het minst, ge-

woon is adem te halen. Tevens doen ze, te zamen en afzonderlijk, een niet te versmaden maatstaf aan de hand ter toetsing van den vooruitgang onzer landgenooten in vormtalent en denkkracht beide. We leggen Vosmaer's vertaling naast die van 's Gravemveert, de studie van Pierson naast de verhandeling van den ouderen Van Limburg Brouwer, en we hebben eenigen grond om voor een oogenblik onze zelfvoldoening te kleeden in den welbekenden Homerischen juichkreet, ‘dat we ons beroemen mogen veel beter te zijn dan onze vaderen.’ Met dien van 's Gravenweert vergeleken, vertegenwoordigt Vosmaer's arbeid niets minder dan een omwenteling, en de diepzinnigheid, die in Van Limburg Brouwer's *Proeve over het zedelijk schoon bij Homerus* zelfs met de lantaarn van Diogenes niet te ontdekken viel, vormt van Pierson's boek zoowel de licht- als de schaduwzijde.

Doch het doel dezer regelen is geenszins critiek te oefenen, op Vosmaer's nagelaten werk allerminst. Dr. G.C.J. Vosmaer, die het persklaar gemaakte handschrift van zijn diepbetreurden vader uitgaf, vervulde hiermede in de eerste plaats een plicht van piëteit. Terecht onthield hij zich van elke wijziging, op welken grond ook, zelfs van die versregels, die hem zelven toeschenen ‘blijkbaar slechts voorloopig opgeschreven’ te zijn. En ik deel geheel zijne zienswijze waar hij zegt: ‘alles wat naar een poging tot verfraaiing of iets van dien aard zweemt, beschouw ik als heiligschennis. Zeer zeker van den zoon tegenover den Vader.’ Zoo waardige gevoelens, zoo uitnemend uitgedrukt, behooren elke rechtgeaarde critiek te ontwapenen. Tegenover een overledene voegt ons slechts bescheidenheid, en het afzien van elken aanval, waar verdediging niet meer mogelijk is. Slechts dit ééne moet mij van het hart, en het zij zonder eenige kwaadwillige bedoeling gezegd: de tekortkomingen, waarop indertijd de heeren Huet en Naber wezen bij hun beoordeeling van de eerste uitgave der Iliasvertaling, zijn ook in die van het jongere gedicht niet afwezig, en zij die vol ontzag voor een terecht gevierden naam bij het verschijnen der eerste afleveringen van het boek dat ons bezighoudt, met vollen mond de loftrompet staken als over een arbeid zonder weêrga, van alle smetten vrij en door leemten noch gebreken ontsierd, zij hebben door hun oorverdoovend geschetter den doode slechts geschaad. Zooals overal valt er te

prijzen en te laken. De groote verdienste van Vosmaer's vertaling dunkt mij de eerbiedige en liefderijke verhouding tegenover het oorspronkelijke, en de daardoor teweeggebrachte antieke kleur die over de in nieuw-Nederlandsch gewaad gestoken zangen van den overouden bard ligt uitgespreid. Homerus is niet modern aangekleed noch verkleed. De geest van den vertaler, - en juist daarom was Vosmaer zoo bij uitnemendheid de aangewezen man tot het volbrengen der taak die hij het geluk heeft gehad te mogen voltooien, - was in menig opzicht één met zijn voorbeeld. Vosmaer kon, als hij wilde, een Griek zijn, een onvoorwaardelijke, onberedeneerde, eenzijdige Griek. Mijn voorname bezwaar geldt de doorgaande gewrongenheid van uitdrukking, die aan het oorspronkelijke in den regel vreemd is. Op luttele uitzonderingen na, - en het is zeer de vraag of deze ten laste komen van den dichter of van de overlevering, - zijn de Homerische gedichten, behalve zooveel meer, ook een onovertroffen model van glasheldere doorzichtigheid. Vervat in een taal, waarvan een goed gedeelte zelfs voor de tijdgenooten van Plato en Aristoteles volkomen verouderd was, laat hun zin in verreweg de meeste gevallen geen plaats voor twijfel. Er komen gansche gedeelten in voor, zoo onnavolgbaar natuurlijk van dictie, dat zelfs de late naneef geheel onder de betoovering komt, van aangezicht tot aangezicht een sprekende meent te hooren, en elke gedachte aan kunst vergeet. Vosmaer's Homerus daarentegen is menigwerf weinig minder duister in woordenkeus en woordschikking dan zijn uitmuntende Duitsche voorganger van ruim een eeuw geleden, Johann Heinrich Voss. Daarnaast - al mag die niet zóó zwaar wegen - komt nog een grief. Een en andermaal is een onvoldoende tekst tot grondslag aan de vertaling gelegd, en deze tekst niet zelden averechts verstaan.[1)] Doch wat bewijst dit alles, dan dat de betreurde doode, had hij zelf het oog over het

1) Een paar voorbeelden - en slechts een paar - mogen niet achterwege blijven. Opzettelijk ontleen ik ze aan het *eerste* boek der Odyssee, in de waarschijnlijke veronderstelling dat dit boek wel van allen de minste ‘slechts voorloopig opgeschreven’ versregels bevatten zal. Reeds vs. 5 is niet duidelijk ‘*Zwoegend* voor eigen behoud en *bezorgd* voor der vrienden terngkeer.’ Veel juister vertaalt J.H. Voss: ‘*Stredend* für seine Seele zugleich und der Freunde Zurückkunft.’ Erkend zij evenwel dat hier de grondtekst niet al te helder is. Kinderachtig is - ditmaal buiten eenige schuld van het origineel - vs. 7: ‘Want door *hun eigen* vergrijpen geraakten zij *zelven* in 't onheil.’ Het is voldoende er de Duitsche vertaling tegenover te stellen: ‘Denn sie bereiteten selbst durch Missethat ihr Verderben.’ Niet gelukkig dunkt mij vs. 32: ‘*Wonderlijk!* hoe *thans* menschen zich over de goden beklagen!’ Dit vreemde *thans* is te danken aan het misverstaan eener Grieksche partikel. Averechts is vs. 43: ‘- -*toen* boette hij alles op eenmaal.’ Neen: ‘*nun* büszet' er Alles auf Einmal.’ Vs. 54 is er sprake van Atlas, ‘die zelf de geweldige zuilen Torscht, *waar aarde en hemel aan worden gehouden ter weerszij*. De dichter zegt: *welche die Erd' und den wölbenden Himmel sondern*.’ Dit volsta: ik wensch geen distellezing te geven.

drukken van zijn handschrift kunnen laten gaan, gelegenheid te over zou hebben gevonden de schaaf te hanteeren, die hij zoo gaarne en in het kunstenaarsbewustzijn van eeuwige onvoldaanheid met eigen werk zoo nauwgezet placht aan te wenden? En ook daarna ware er altijd aanleiding gebleven tot het opperen van bezwaren, gegronde en gezochte. Elke vertaler gaat nu eenmaal een ongelijken kamp aan met zijn origineel, en niet het minst hij, die het waagt zoo overoude epen, onuitputtelijke bron van meeningsverschillen onder de deskundigen, overtebrengen in het voor Grieksche zegswijze en metrum zoo weerbarstige Hollandsch. In het onderhavige geval is het ons een dure plicht zoowel als een genoegen, niet slechts aan den ernst der bedoeling recht te doen wedervaren, maar ook hulde te brengen aan den moed nog meer dan aan het talent waarvan de uitvoering getuigt. Dat, waarvoor de vakmannen terugdeinsden, heeft alweder eenmaal de leek volbracht. Het is slechts billijk te erkennen dat met hun onloochenbare tekortkomingen Vosmaer's Ilias en Vosmaer's Odyssee tot het beste - hopen we, ook tot het vruchtbaarste - kunnen gerekend worden dat onze poëtische letterkunde van dezen tijd heeft aantewijzen, en dat ze, - had hij er kennis van gedragen - aan Multatuli geen geringen steun zouden geboden hebben tot staving van zijn geliefd paradox, dat de wetenschap meer verplichting heeft aan de leeken dan de leeken aan de wetenschap.

Van een gezette beoordeeling van het geschrift van den heer Pierson wensch ik me evenzeer te onthouden. Voldoende zij het, het te karakteriseeren met de eigen woorden waarmede de auteur eenmaal het wijsgeerig werk van een ambtgenoot kenschetste, en hem na te zeggen dat ook het eerste stuk van *Hellas* ‘stijl’ heeft. Stijl in dien pregnanten zin, dat de samensteller meer dan eenmaal ‘zijne woorden zóó drukt in het geheugen zijner lezers, dat zij, *tot hun blijdschap of tot hun er-*

gernis, die woorden niet meer kunnen vergeten.'[1] Het heeft mij geboeid en het heeft mij afgestooten, maar hetzij het instemming afdwong, hetzij tot verwerping noopte, het maakte zich meester van mijn denkvermogen, en gaf een indruk waaraan het niet gemakkelijk viel zich te ontworstelen. Moest ik ook ditmaal mijn voor en tegen scherp formuleeren, ik zou zeggen: de groote beteekenis der studie ligt in het zeer bijzondere oogpunt, waaruit een monumentale reliek der oudheid hier bezien wordt. Het monument is voor den heer Pierson voornamelijk document, een onschatbaar document van de oudste ons toegankelijke geestesontwikkeling der West-Ariërs, waarvan hij de beteekenis tracht te bepalen voor onze beschaving en ons zedelijk en artistiek bewustzijn. Ook deze taak is ter hand genomen door wie er bij uitstek toe bevoegd was, door een man van even groote denk- als keurige zeggingskracht. De oude poëzie is door een kunstenaarsgemoed gevoeld en door een wijsgeerig brein verwerkt. Dit laatste - naar het mij wil voorkomen - niet zonder eenige schade voor de positief-nuchtere schatting der te winnen resultaten. De aandrang om zich te verdiepen in zichzelven en de hem omringende wereld, die den huidigen mensch bezielt en overheerscht, heeft meer dan een enkele maal den waarnemer een ongewenschten trek gespeeld. En niet minder onze eigenaardige wijze van voelen en zeggen. Vandaar een omgekeerde grief als straks tegen den vertaler. Docht deze mij menigwerf te antiek, de heer Pierson is niet zelden in toetsing en voorstelling te modern. Heeft Vosmaer zijn arbeid menigmaal en meer dan wenschelijk is in het schemerdonker eener middeleeuwsche ridderhal gehuld, van het geschrift des Amsterdamschen hoogleeraars zijn niet weinige bladzijden met het al te verblindende licht eener hedendaagsche concertzaal overgoten. Doch voorloopig genoeg. In het vervolg dezer studie zal van overeenstemming en verschil voldoende blijken. Voorshands wend ik mij van zijn negentiende-eeuwsche vertolkers en beschouwers tot vader Homerus zelven.

Is wat op dien geheimzinnigen naam gesteld wordt heden ten dage nog iets anders dan een hoogelijk belangwekkend overblijfsel uit een voor ons fossiele periode? Gaat er van

1) Pierson, Wijsgeerig Onderzoek (1882), bl. 5.

deze oude liederen ook voor den modernen mensch levenwekkende kracht uit?

Deze vragen, aan een thans levenden Griek gesteld, zouden geen andere uitwerking hebben dan hem te doen glimlachen. In den gedachtengang der beschaafden en geletterden ginds is de keten, die hun heden aan hun schitterend verleden verbindt, geen oogenblik afgebroken geweest. Ten onrechte misschien, maar zij denken zoo. Een der helden van den vrijheidsoorlog van 1822, even wereldwijs, maar minder voorspoedig dan zijn mythologische voorzaat, droeg roem op den naam van Odysseus van *Ithaca*. Vertalingen in de tegenwoordige volksspraak brengen dezen schat van het voorgeslacht met meer of minder geluk binnen het bereik der in het oude Grieksch onbedrevenen. Onnoodig schier te zeggen, dat in de aanzienlijke rij van Europeesche geleerden, die zich met onverdroten ijver aan het Homerisch onderzoek wijden, ook enkele namen van nieuw-Grieksche philologen, als Nicolaidis en Mistriotis, met eere genoemd worden. En wat de Hellenen der oudheid betreft, voor hen reikt inderdaad een onafgebroken stroom der overlevering van het voor ons slechts in schemerachtige omtrekken zich afteekenende ochtendkrieken hunner letterkunde tot aan haar slaperig uiteinde. De Homerische gedichten beheerschen ook het schitterendste en oorspronkelijkste van wat daarna komt op volkomen weergalooze wijze. Alleen de invloed van den Bijbel en van enkele Bijbelvertalingen op de litteraturen van het Christelijk Westen is eenigszins, en slechts uit de verte, daarmede te vergelijken. Het is een geheel eenige overheersching, van vorm zoowel als van inhoud, absoluut en toch vruchtbrengend, ontzag kweekend en tegelijk een spoorslag tot edelen naijver. Het is een vreedzaam aunexeeren van alle toekomstige geesten van Hellas. Het is een werking aan tijd noch plaats gebonden, en boven alle wisselingen van mode en smaak verheven. De woordenschat van Ilias en Odyssee is de grondslag der gansche poëtische taal. Voor wie niet vertrouwd is met de epische uitdrukkingen en de epische taalvormen is de dichterlijke litteratuur der Grieken een gesloten boek, van Hesiodus af tot op Johannes Tzetzes, den prulpoeet uit de 12de eeuw na Chr. En aan den inhoud (dezer legendaire dichtkunst heeft ook een zoo principieel tegenstander als Plato zich niet geheel kunnen onttrekken. De diepzinnige Aeschylus noemde

zijn treurspelen ‘brokstukken van de rijke tafel van Homerus.’ De vader der historie, Herodotus, herinnert niet slechts in stijl en woordenkeus aan den vader van het epos, maar tracht ook zijn geschiedverhaal tot een kunstwerk te verheffen door de indeeling van zijn dichterlijk model zooveel mogelijk natestreven. Aanhalingen van, toespelingen op Homerus beginnen voor ons met Archilochus en Simonides (8e en 6e eeuw v. Chr.), en gaan voort tot waar men ze allerminst zoeken zou. Het droge leerboek der Romeinsche rechtsinstellingen, op bevel van Keizer Justinianus samengesteld, bewijst het bestaan van den ruilhandel als den primitiefsten vorm van het handelsverkeer door eene aanhaling uit de Ilias, en de ietwat oudere Johannes Laurentius Lydus, die de eerste der Byzantijnen verdient te heeten om het oudmannetjes-achtige dat aan dien naam onafscheidelijk verbonden is, - ook deze kunstenaar veroorlooft zich de weelde, niet slechts van Homerus aantehalen, maar zelfs van toespelingen te midden zijner eigen woorden intevlechten, met de zekerheid dat ze ontdekt en gewaardeerd zullen worden. Men heeft verklaard, - en de overdrijving is gering, zoo er al van overdrijving sprake mag zijn, - dat, zoo de tekst van Ilias en Odyssee voor ons ware verloren gegaan, de aanhalingen bij de ouden ons ten naaste bij instaat zouden hebben gesteld dien te reconstrueeren.

De Homerische gedichten golden evenwel bij den landgenoot nog voor meer en beter dan voor onnavolgbare modellen van dichterlijke zeggingskracht en wegsleependen verhaaltrant. Ze golden met de Theogonie van Hesiodus als de catechismus der Grieksche geloovigen. Ze golden daarnevens als het gulden boek van den Griekschen geslachtsadel. Zich voor zijn voorouders of voor rechten op naburige staten op Ilias of Odyssee te kunnen beroepen, daarin geprezen te worden als uitmuntende in dit of dat, was een adelbrief dien zelfs de schitterende Atheners in de dagen hunner grootheid niet versmaadden. Behoeft er aan herinnerd, dat Pythagoras ten bewijze zijner leer der zielsverhuizing zich op zichzelven zou beroepen hebben die ten tijde van den Trojaanschen oorlog Euphorbus heette, dat een half-barbaarsch Paphlagonisch despootje ten tijde van Artaxerxes II van Pylaemenes, bij Homerus koning der Paphlagoniërs, beweerde aftestammen, als Pisistratus, de vorst van Attica, het als een bijzonderen eeretitel beschouwde de nakomeling te zijn van den ge-

lijknamigen zoon van Nestor, den beminnelijken reisgenoot van Telemachus? Wereldkundig is het, hoe de Atheners hunne aanspraken op het naburige Salamis door eene aanhaling uit de Ilias trachtten te staven. Even bekend, dat toen in den worstelstrijd tegen de Perzen Gelo, de vorst van Syracuse, hulp beloofde op voorwaarde dat hij zelf aan het hoofd der gezamenlijke Helleensche strijdmacht zou worden gesteld, dat toen Atheners en Spartanen zich om strijd op Homerus beriepen, ten einde het monsterachtige van zulk een eisch recht voelbaar te doen uitkomen. Doch niet minder kenschetsend is het volgende. Na de overwinning aan den Strymon (470 v. Chr.) werd aan de voorspoedige Atheensche veldheeren, Cimon in de eerste plaats, door het dankbare volk de vergunning verleend drie Hermesbeelden te laten opstellen met opschriften, die den roem der Atheners in vroegeren en in den tegenwoordigen tijd aan de nakomelingschap zouden verkondigen. Op een dezer gedenkzuilen liet Cimon het volgende graveeren:

> Eens trok uit deze veste met Atreus' zonen Menestheus
> Naar het Trojaansche gebied, 't heilige, mede ten strijd;
> *Hij dien Homerus roemt als van de gepantserde Achaeërs*
> *In het scharen zijns heirs boven alle andren bekwaam*.
> Zoo is 't betamelijk slechts voor ons Atheners, te heeten
> Ordeners in het gewoel, mannen van krijgstucht en moed.[1)]

En zoo dachten en gevoelden niet enkel de oncritische mannen der daad. Ook de opvatting van de geschiedschrijvers van vak was geene andere. Het mythische element, de zinnelijk waarneembare inwerking van den hemel in de aangelegenheden dezer aarde, werd door een ontwikkelder en minder naiëf geloovig geslacht hetzij eenvoudig ter zijde gelaten, hetzij langs rationalistischen weg tot menschelijker afmetingen teruggebracht. Wat na dit zuiveringsproces overbleef, scheen onvervalschte en letterlijk geloofwaardige geschiedenis en werd als zoodanig naverhaald. Bleef al aan het eene of andere onderdeel critiek niet gespaard, geen oogenblik schokte die twijfel het geloof aan de werkelijkheid van het geheel. De strijd om Troje gold als de eenige helder verlichte plek uit het verste

1) Bij gebrek eener mij bekende vertaling heb ik het gewaagd deze - trouwens zeer kunstelooze - regels zelf in Nederlandsch gewaad te steken.

verleden der Grieksche nationaliteit. Daarvoor en daarna, deels stikdonkere nacht, deels nog onbetrouwbaarder mist en nevelen. Thucydides alleen, de diepdenkendste geest der gansche Grieksche historiografie, zag juister. Voor hem waren de Homerische gedichten vooral in zooverre van belang als ze een in hoofdzaken betrouwbaar beeld terugkaatsten van de Grieksche beschaving in haar oudste waarneembare tijdperk. Wij zeggen hem dit na, doch om verder te gaan. Voor ons is dat tijdperk niet dat van de bezongen helden, maar van den bezingenden dichter. Zoo zou zelfs hij door een scepticisme als van ons moderne beeldstormers, die aan den inhoud der beide epen kortweg elke geschiedkundige geloofwaardigheid ontzeggen, geschokt zijn en geërgerd. En de minder scherpzinnigen onder zijne vakgenooten zouden zich van zulk een beschouwingswijze als van niet minder dan heiligschennis met afgrijzen hebben afgewend.

Want het patriotisme ging bijwijlen nog veel verder dan in Homerus den oudsten geschiedschrijver der natie te zien. De beoefenaar van elken later opgekomen tak van wetenschap knoopte bij voorkeur aan hem als aan zijn geestelijken voorvader aan. Voor vele wijsgeeren was hij de grondlegger der wijsbegeerte. De aardrijkskundigen rekenden den dichter tot de hunnen. De mannen der heelkunde bleven niet achter, en de redenaars richtten zich met ijver naar zijn voorbeeld. Een taalkundige school, de Pergameensche door Crates van Mallos gesticht, bezegelde door haar gezag die averechtsche opvatting. De kunst drukte harerzijds haar symbolischen stempel op dezen buitensporigsten vorm van Homerus-vereering. In de zoogenaamde Homerus-apotheose, het werk van Archelaos uit Priene, zien we onder meer de figuur des dichters voorgesteld met den gevleugelden god des tijds en de hem bekransende Oikoumene (wereldgodin) achter zich, terwijl een gansche groep vrouwenfiguren, zinnebeeldige voorstellingen van mythe, historie, poëzie, natuur, deugd, herinnering, trouw en wijsheid, hem gezamenlijk hare offers komen brengen.

Doch dit eene is ontwijfelbaar, dat althans de ontwakende philologie uit het meer methodisch bestudeeren van Homerus is voortgesproten. De verklaring dezer oudste letterkundige schatten beschouwde zij als haar hoofdopgave, waaraan die van elken anderen auteur ondergeschikt werd gemaakt. Door Aristo-

teles, het veelzijdigste genie der oudheid, opgewekt en gegrondvest, heeft de grammatisch-critische verklaring der Homerische poëzie eerst te Alexandrië, weldra in wedijver daarmede ook te Pergamum, de hoofdstad van het rijk dor Attaliden in Klein-Azië, later te Rome, eindelijk te Byzantium, gedurende een onafgebroken reeks van vele eeuwen een gansche wereld van taalgeleerden onophoudelijk beziggehouden. Er ligt iets aandoenlijks in dezen met zoo vasthoudende piëteit voortgezetten arbeid aan het groote gebouw der Homerische philologie. Dynastie volgde op dynastie, regeering op regeering, godsdienst op godsdienst, maar terwijl Aegypte den scepter overgaf aan Rome, het Rome der republiek zich vervormde tot het Romeinsche Keizerrijk, dit op zijne beurt bezweek onder de stortvloeden der Germaansche barbaren, en het zwaartepunt der antieke beschaving zich oostwaarts naar Konstantinopel verplaatste: - onder en trots al die wisselingen bleef geslacht op geslacht van taalgeleerden voortspinnen aan de eenmaal opgevatte taak, en reikte - in de woorden van den Latijnschen dichter - telkens aan den jongeren opvolger de fakkel des levens over. Bekend boven allen zijn de namen van Zenodotus van Ephesus, Aristophanes van Byzantium, Aristarchus van Samothrace, de drie opeenvolgende hoofden der Alexandrijnsche bibliotheek in de derde en tweede eeuw voor Christus, die van Aristarchus vooral, den fijnsten en omvattendsten grammaticaalcritischen kop der oudheid. Meer dan drie eeuwen lang bleef met afwisselend geluk zijn school in wezen. Door toevallige omstandigheden kennen wij anderhalve eeuw na zijn dood, ten tijde van Augustus, twee zijner leerlingen Aristonicus, en Didymus; weer anderhalve eeuw daarna, ten tijde van Keizer Hadrianus, twee andere, Nicanor en Aelius Herodianus, - deze laatste ‘de kunstenaar’ bij uitstek voor de hem trouw uitschrijvende Byzantijnen, - maar uit fragmenten hunner werken, zoover de tijd ze gespaard heeft, leeren we de namen van niet minder dan een honderdtal andere grammatici kennen, wier meenigen en leeringen ze deels verdedigend, deels bestrijdend aanvoeren.

Met hun allen vormen ze wel het soliedste en voor ons gewichtigste onderdeel, maar toch slechts een onderdeel dergenen, die zich aan Homerische studiën wijdden: Daar waren de redenaars en sophisten, die lezingen hielden over een Homerisch

onderwerp, zedekundige of aesthetische verhandelaars, hetzij van het marktschreeuwerige type van Zoilus en Apion, hetzij, van het innemende van Alexander van Cotyaea. Daar waren verder de novellisten, die een Homerische of na-Homerische situatie uitwerkten, zooals nog den Christen-redenaar Choricius, den tijdgenoot van Justinianus, ten laste gelegd werd. Daar waren eindelijk de taalgeleerden, die zich meer bepaald met den inhoud bezig hielden, en die zich zetten tot het opsporen van ware of vermeende moeilijkheden en tegenstrijdigheden in den loop van het verhaal. Ook hierin was Aristoteles voorgegaan, en gansche scharen van volgelingen, wier wijsheid ons in de fragmenten van Porphyrius (233-300 n. Chr.) ten deele be waard is gebleven, drukten met veel spitsvondigheid en weinig waar talent de voetstappen van den genialen voorganger.

Zoo veelzijdige en eeuwen lang met onverdroten volharding voortgezette studie ware even ondenkbaar als onvruchtbaar geweest, indien ze zich uitsluitend tot de behoeften van het toen evengoed als thans beperkte aantal taalgeleerden gewend had. Doch inderdaad diende ze daarnevens, in den trant van ons booger onderwijs, een algemeener en practisch belang. De eerste mannen van het vak, de groote Homerici, leverden een arbeid, die niet hoofdzakelijk maar almede ten goede kwam aan de vorming der vele duizenden, die als onderwijzers aan de Grieksche jeugd de Homerische gedichten te verklaren hadden. Van eeuwen herwaarts, en zoolang als wij over 't algemeen iets van het Grieksche onderricht weten, waren de dichters, en Homerus in de eerste en voornaamste plaats, als de geschiktsten beschouwd om het kinderhart en den kindergeest te ontwikkelen. Plato noemt Homerus zonder omwegen den opvoeder van Hellas, een zeer verderfelijken opvoeder in zijn oog. Doch zijn protest heeft niets uitgewerkt. Voor en na hem leerden oudtijds de knapen, daarna ook de meisjes, op de schoolbanken gezeten, verzen van Ilias en Odyssee uit het hoofd, en oefenden ze zich in het verstaan van de veelszins verouderde; taal dezer werken. Toen in later tijd Rome de erfenis van Griekenland aanvaard had nam het ook deze verplichting op, zich, zonder evenwel ooit de geestdrift van het eigen land des dichters te evenaren. Daar, in Athene niet het minst, gold onbekendheid met den grootvorst der Helleensche poëzie als een volslagen gemis aan beschaving. Onder de bekendste

anecdoten uit de oudheid behoort wel het verhaal van den vuistslag, door Alcibiades aan den schoolmeester toegebracht, die geen exemplaar der Homerische gedichten bleek te bezitten. In een fragment van Aristophanes, den geslagen vijand van het nieuwerwetsche in zijn tijd, examineert een vader van het oude slag zijn zoon, een modernen dagdief, op de beteekenis van moeilijke epische uitdrukkingen. Het jonge mensch blijft het antwoord schuldig, maar biedt ter vergoeding zijn vader een examen in Solonische rechtstermen aan. Een eeuw later behoorde tot de staande figuren der nieuwere Attische comedie die van den geleerden kok - de koks stelden toenmaals op de markt hun diensten ter beschikking, - die met zijn Homerische frasen en onbegrepen fratsen den eenvoudigen burgerman, wiens feestmaal hij te bereiden heeft, tot wanhoop brengt, en die liever zijn dagloon prijs geeft dan ‘tegen zijn principes menschentaal te spreken.’

Zoo geleerd en zoo dwaas waren de meeste volwassenen niet. Het is zelfs zeker dat ze hun lievelingsdichter menigmaal averechts verstonden. Schrijvers van den eersten rang, Thucydides, Plato, Aristoteles, kregen van de Alexandrijnsche grammatici het verwijt te hooren, dat ze een aantal epische uitdrukkingen onjuist opvatten, en de Homerus navolgende dichters maakten het doorgaans niet beter. De misvattingen der ongeletterde menigte laten zich hiernaar afmeten. Doch haar genot was er niet minder om. Onweerstaanbaar van den beginne af, toen Barden (Aoidoi), wier prototype de dichter zelf schildert en zelf geacht wordt te zijn, deze liederen voordroegen aan de hoven van Ionië, is hun machtige bekoring onweerstaanbaar gebleven, zoolang er Grieksche ooren bestonden om naar hun melodie te luisteren. Inplaats der vorstelijke toehoorders kwamen dicht opeengepakte drommen van vrije mannen, inplaats van het openbare reciet kwam de voorlezing in beperkten kring, kwamen eindelijk de stomme letters der geschreven boekrol, de aoede, dichter, en voordrager te gelijk, verdween voor den bloot voordragenden rhapsode, de rhapsode te zijner tijd voor den sophist, - maar de werking bleef dezelfde. Wat de vervaardigers van Ilias en Odyssee in eigen omgeving aan enthousiasme waargenomen hadden, schildert hun poëzie in een vaak aangehaalde vergelijking. (Od. XVII vs. 518 v.v.) De zwijnehoeder Eumaeus wenscht zijn gebiedster duidelijk

te maken, hoezeer hij geboeid is door de verhalen van den bedelaar dien hij herbergt en in wien hij zijn heer Odysseus niet vermoedt:

> Zoo, wie er luistert, geboeid door den zanger, die krachtens zijn
> godsgaaf
> Weet met zijn lieflijke woorden het oor van de menschen te
> kluistren,
> *Zoo dat zij altijd door naar zijn liedren verlangen te hooren*,
> Dus ook streelde mij 't woord van den man, die er zat in mijn
> woning.

We gaan in gedachten een vier, vijf eeuwen voorwaarts, naar den tijd van Socrates en Plato, en slaan den dialoog *Ion* op, aan dezen laatsten waarschijnlijk ten onrechte toegeschreven, maar toch in zijn geest, misschien door een zijner leerlingen samengesteld. Ion van Ephesus is een rhapsode van beroep, die op de meest verschillende plaatsen van Griekenland Ilias en Odyssee ten gehoore brengt, en nu door Socrates over zijn vak onder handen wordt genomen. In den loop van het gesprek schildert hij den indruk dien hij op zijn toehoorders maakt. Hij staat - we weten deze bijzonderheden van elders - op een verhevenheid, rijk gekleed, den gouden krans op het hoofd, de staf in de hand. Onder hem een golvende zee van menschenhoofden, - de dialoog noemt verzamelingen van twintigduizend personen, - die aan zijn lippen hangen, en op wier bewegelijke gelaatstrekken hij de weerspiegeling ziet der meest tegenstrijdige aandoeningen, door den gang van het verhaal gewekt. De weerspiegeling tevens van zijn eigen gewaarwordingen. Want, - ‘wilt ge mij doen weenen, ge moet zelf eerst leed gevoelen,’ zegt de nuchtere Horatius, - de rhapsode is reciteerende zelf geheel en al aandoening. ‘Wanneer ik,’ verklaart Ion, ‘een treffende passage heb op te zeggen, dan vullen mijn oogen zich met tranen; is het iets angstwekkends of ontzetten ds, dan rijzen mijne haren van schrik te berge en slaat mij het hart.’ Zoo was het in den bloeitijd van Hellas.

Weer denken we ons een vijf eeuwen verder. We bevinden ons in het tijdperk: der onbetwiste Romeinsche heerschappij, ditmaal aan een der uithoeken van de Grieksche beschaving in het verre Noordoosten van ons werelddeel, en luisteren naar de belangwekkende mededeeling, door Dio Chrysostomus, den tijdgenoot van Keizer Traianus (ongeveer een eeuw n. Chr.) ons

in eene zijner causerieën gedaan. In den loop zijner veelvuldige zwerftochten was hij ook eenmaal te Borysthenes (Olbia) beland, aan de samenvloeiing der gelijknamige rivier (de Dnjepr) en der Hypanis (Bug) in het barre Sarmatenland gelegen. De stad, een weinig oostwaarts van de Krim, was een verloren post van het Hellenisme. Toen de wijsgeer er heen kwam lagen nog een aantal gebouwen in puin, treffende getuigen eener onafgebroken, schier dagelijksche worsteling met de eeuwig dreigende woeste omwoners. Als de burgers in hun heiligdom van Zeus vergaderen, verschijnen ze in volle wapenrusting: de veiligheid kan ieder oogenblik gestoord worden. Gewoonlijk wappert van de muren de krijgsstandaard: de barbaren kampeeren niet ver af. Zij zelven zijn halve barbaren geworden, ongrieksch in kleedij en manieren, grootendeels vervreemd van de ontwikkeling van het moederland. Een enkele ‘doet’ aan Plato, en hij laat er zich niet weinig op voorstaan. Maar Homerus, de nationale dichter bij uitnemendheid, is hun heilig gebleven. Hoewel ze overigens niet al te zuiver Grieksch spreken, kennen zoo goed als allen de Ilias uit het hoofd. De Ilias is de voorname bron van inspiratie voor hun volkszangers. Nog meer: ze is hun Bijbel, zooals Achilles hun god is. En als Dio het waagt een lateren, meer wijsgeerig getinten Griekschen dichter boven den ouden bard te stellen, krijgt hij het bijna te kwaad met zijn jeugdigen vriend en bewonderaar Callistratus.

‘Deze Callistratus’ - ik vertaal thans woordelijk - ‘was ongeveer achttien jaren oud, een zeer schoon en groot jongmensch, met sterk Ionische gelaatstrekken. Hij gold voor zeer dapper, en hij zou vele Sauromaten deels gedood, deels gevangen genomen hebben. Ook stelde hij belang in welsprekendheid en wijsbegeerte, en daarom wenśchte hij zelfs met mij uit zijn land weg te zeilen. Om dit alles stond hij in hoog aanzien bij zijne medeburgers; om zijn schoonheid evenwel het meest.’ Als tegenover dezen jongen man Dio aanstalten maakt Phocylides - een drogen versificator van wijze spreuken - te verheffen ten koste van Homerus, klinkt het hoffelijk afwijzend: ‘vreemdeling, hieruit kunt ge opmaken hoezeer we u liefhebben en ontzag voor u koesteren. Want van niemand ander zouden wij Borystheniten het verdragen zóó over Homerus en Achilles te spreken. De laatste toch is voor ons een godheid zooals ge ziet, en den eerste eeren we niet veel minder dan de goden.’

Dio's betrekkelijke geringschatting is het uitvloeisel noch van persoonlijken wansmaak noch van een persoonlijke gril. Hij zelf kent de Homerische gedichten door en door, en hij blijft niet in gebreke ze waar het maar eenigszins pas geeft aan te halen. Zijn achterstelling is een gevolg van de school. Dio is Stoicus, en de verschillende filosofenscholen van Socrates herwaarts hadden op de Homerische poëzie het noodige aan te merken. Plato's onvoorwaardelijk protest is reeds in het voorbijgaan ter sprake gebracht, en de meeste wijsgeeren die na Plato kwamen achtten zich verplicht hun grooten voorganger ook hierin niet te verloochenen. Homerus - en deze hun grief geldt de fraaie letteren van alle tijden - Homerus was in hunne oogen een poovere leermeester der deugd. De wegsleepende schildering der zich ongedwongen uitende menschelijke hartstochten reageerde - docht hun - onbewust misschien, maar daarom niet minder machtig tegen de tucht, die bij gebreke van den godsdienst de wijsbegeerte zich ten taak gesteld had op de gemoederen te oefenen. Doch ook de spits dezer aanvallen wist vindingrijke liefde af te stompen. Een aantal wijsgeeren zag om naar een middel, in staat hun genegenheid voor den dichter met de eischen hunner leer in overeenstemming te brengen. Wat met zoo ernstige, zij het ook volslagen onartistieke bedoelingen gezocht werd, werd ook weldra gevonden, en de allegorische wijze van uitlegging deed in verschillende schakeeringen haar intrede in de Grieksche wereld. Sommige dezer wijzen zagen nu in de Homerische gestalten en verhalen personificatiën van veronderstelde natuurkundige, anderen van niet minder veronderstelde zedekundige leeringen, middelen door den dichter, het inbegrip van alle wijsheid en alle wetenschap, aangewend om tegelijk te belichamen en te verbergen, wat een nog onontwikkeld geslacht in zijn reinen, onzinnelijken luister niet dragen kon. Met zijn Godheden, zeide men, - en een kern van waarheid viel er niet in te miskennen, - bedoelde hij natuurkrachten, met Zeus den aether, met Hera den dampkring met Poseidon de zee, met Hephaestus het vuur, en met den strijd zijner godheden onderling, de onophoudelijke worsteling dier veelszins tegenstrijdige elementen. Zijn personen, zeide men verder, zijn eveneens geen werkelijke personen, maar ze stellen het Conflict der hartstochten vor tot zedekundige vermaning en leering der hoorenden. Sommige wijsgeeren kozen

de physische, andere de moreele verklaringswijze, de meesten vereenigden beide. Ook deze allegoriseerende methode is in hare beginselen overoud, - als vader der leer noemde men een zekeren Theagenes van Rhegium, die nog vóór 500 v. Chr. zou hebben gebloeid, - ze schoot welig op in den klassieken tijd van Griekenland, en betwistte, op veel ruimer schaal toegepast, nog eeuwen daarna het terrein aan de nuchtere grammaticaal-feitelijke interpretatie.

Voor ons zijn gelukkig de meeste bloemen dezer onvruchtbare school vergaan. Slechts bezitten we een tractaat van Porphyrius, en de veel oudere en in hun soort belangwekkender Homerische allegorieën van een zekeren Heraclitus, die mij voorkomt ongeveer ten tijde van Augustus geleefd te hebben. Niet het minst belangwekkend is het slot der verhandeling. Als de schrijver het resultaat zijner uiteenzettingen nogmaals overziet, laat hij een juichkreet schallen. De eer van Homerus is gered. Het goed recht zijner bewonderaars is gehandhaafd. Wat hebben Plato en Epicurus nog op den ouden zanger aan te merken? Niets dan onbekendheid met zijn ware bedoelingen, alleen door de allegoriseerende methode blootgelegd, heeft hen tot hun afkeurend oordeel verlokt. Thans is de sleutel gevonden, - of liever hervonden, - en slechts kwaadwillige onkunde kan weigeren er gebruik van te maken. Tenzij men - nog kwaadwilliger - afkeurt én gebruik maakt. ‘Hoewel ik tegen Plato nog meer zou kunnen inbrengen’ - aldus besluit hij - laat ik het daar uit eerbied voor de Socratische wijsbegeerte. Maar de filosoof uit het Phaeakenland (Epicurus), de overplanter der wellust in eigen tuin, heeft die niet datgene wat hij als het eenige begeerlijke aan het leven heeft toegewezen, het zinnelijk genot, schandelijk bij Homerus gestolen? - - Alleen uit onbekwaamheid evenwel heeft Epicurus, Wat bij Odysseus een gelegenheidsstelling, een noodzakelijk toegeven aan de omstandigheden is, tot levensbeginsel verheven. Doch laten we Epicurus daar, die met nog meer ziekten, meen ik, naar den geest dan naar het lichaam behept is. Homerus' wijsheid daarentegen is door alle eeuwigheid vergood, en met het voortschrijden van den tijd verjongen zich onophoudelijk zijne bekoringen. Niet één man is er, die anders dan met eerbied over hem spreekt. Allen zijn we evenzeer priesters en tempelwachters zijner goddelijke zangen.

Doch laat zulken vergaan, als een enkle of twee der Achaiers
Mochten ter zijde beramen: - hun aanslag zal nimmer gedijen![1)]

Aldus gevoelde Hellas steeds voor zijn nationalen dichter. Geen wonder. In den glanzenden spiegel der Homerische poëzie zag het de innemendste trekken zijner jeugd teruggekaatst. En - voor volkeren zoowel als voor individuen - naarmate de ouderdom zwaarder drukt is het voor hen een te uitgezochter genot, den gulden tijd der jongelingsjaren voor het oog des geestes nog eenmaal te zien voorbijtrekken.

II.

Een minder liefelijke idylle ontrolt zich voor den beschouwer der moderne bedrijvigheid op dit gebied. Geen kreten van verrukking treffen allereerst het oor, maar wapengekletter. Voor ons zijn de Homerische gedichten in de eerste plaats een strijdperk geworden. De lusthof der poëzie is in een kampplaats verkeerd, waarop sedert ongeveer eene eeuw de meest tegenstrijdige theorieën bezig zijn elkander slag te leveren, Het is een gelukkig onbloedige twist, die over werk en maker onder de vakmannen ontbrand is, maar een die tot dusverre weinig uitzicht op een eervollen en voor langen tijd bindenden vrede aanbiedt. Wij zijn gaan twijfelen of inderdaad één en dezelfde man de schepper is der beide geweldige werken, die zijn naam vereeuwigd hebben. En zelfs of Ilias en Odyssee ieder afzonderlijk, hetzij dan al of niet afhankelijk van elkander, door hun samensteller of samenstellers in dien vorm, waarin ze ons overleverd zijn, van den beginne af zijn gegoten, of e aaneengegroeid zijn dan wel met vol bewustzijn aaneengesmeed, overgewerkt of bloot uitgelegd, misvormd of verfraaid, is van al deze verwarrende twijfelingen wel de verbijsterendste en verschillendst beantwoorde. In een woord: wij zijn in het bezit der H o m e r i s c h e k w e s t i e .

Tot recht verstand van hetgeen volgt, ook voor niet des-

1) Den laatsten halven regel heb ik moeten wijzigen. De heer Vosmaer vertaalt: (Ilias, Bk. II vs. 346/47): '- mochten ter zijde beramen, *voor hen toch geenerlei uitkomst*', wat niet slechts den aanhaler onzin zou doen zeggen, maar ook zeer zeker tegen de duidelijke bedoeling van den dichter is, die letterlijk zegt: 'hunner z a l geen vervulling z i j n .'

kundigen, is het geraden den vaak verhaalden inhoud der beide gedichten nog eenmaal zoo kort mogelijk in het geheugen terug te roepen. Al ligt daar reeds een voorloopig oordeel in opgesloten, de Ilias behoort voor te gaan.

De Ilias is het lied van, ‘den wrok van den Pelide Achilleus,’ maar - zeer zeker zooals ze voor ons ligt - ze is veel meer dan dit. Niet het kroniekmatig verhaal van het mythische beleg van Troje, maar enkel van een korte episode daaruit. De handeling omvat slechts 51 dagen uit het laatste jaar van den krijg, waarvan niet meer dan acht of tien als werkzame dagen kunnen beschouwd worden, dagen van beteekenis die de ontknooping voorbereiden en ten slotte veroorzaken. In deze enge omlijsting is het reuzeutafereel gevat, dat gedurende omstreeks acht-en-twintig eeuwen zijn grootsche werking nooit gemist heeft, en waarvan ik betreur hier bloot het dorre geraamte te kunnen geven.

In het tiende jaar van den Trojaanschen oorlog komt Chryses, priester van Apollo in het vasalstadje Chryse, naar het kamp der Achaeërs (Grieken) aan den Hellespont, om zijn dochter Chryseis los te koopen, die door Achilles op een strooptocht gevangen genomen, en door het gezamenlijke leger aan den opperbevelhebber der verbonden stammen, Agamemnon, koning van Mycene, als eeregeschenk toegekend is. Het verzoek van den grijsaard wordt door den koning barsch van de hand gewezen. De vertoornde priester bidt tot zijn god, en Apollo wreekt den hoon, zijn dienaar aangedaan, door het zenden eener booze pest, die negen dagen lang in de legerplaats der Achaeërs woedt. Op den tienden roept Achilles de vergadering der strijdbare manschappen bijeen, om in aller tegenwoordigheid een waarzegger te vragen naar de vermoedelijke oorzaak en den veroorzaker eener ramp, die het geloof van dien tijd aan den ioorn eener godheid toeschreef. En Calchas, de, voorname wichelaar van het leger, wijst zonder omwegen Agamemnon als den schuldige aan. De opperkoning verklaart zich bereid Chryseis terug te zenden en den God door offers te verzoenen, mits hem voor het afgestane eergeschenk een ander van gelijke waarde worde aangeboden. Hieruit ontspint zich een woordenwisseling tusschen hem en Achilles, aanvankelijk, door den laatste met groote bezadigdheid gevoerd, maar waarbij het eene schampere woord het andere uitlokt, de grijze Nestor te vergeefs als bemiddelaar

de woedenden tracht te scheiden, de tusschenkomst van Athene vereischt wordt om Achilles te verhinderen zijn tegenpartij te lijf te gaan, en die met de bedreiging eindigt, van Agamemnon, dat hij zich schadeloos zal stellen door het wegvoeren van Briseis, Achilles' eeregeschenk en geliefde, en van Achilles, dat hij zich na zoo bloedigen hoon aan allen verderen strijd zal onttrekken. Aldus geschiedt het. Chryseis wordt aan haar vader teruggegeven, Briseis aan Achilles ontnomen. Door slechts één gevoel, dat van matelooze wraak bezield, laat deze door zijn moeder, de godin Thetis, Zeus smeeken ‘de Trojanen zóólang de overwinning te gunnen, totdat Agamemnon zijn verblinding inziet, dat hij den dapperste der Achaeërs niet geëerd heeft.’ En Zeus legt de gevraagde plechtige belofte af.

Nog dienzelfden nacht zendt hij een bedriegelijken droom aan Agamemnon, die dezen voorspiegelt dat, als hij aanstonds een aanval waagt, hij er in slagen zal Troje eindelijk in te nemen. Wakker geworden wenscht de koning eerst de stemming der manschappen op de proef te stellen. Hij wendt moedeloosheid voor, spreekt van het beleg op te breken, en noodigt allen uit naar den geliefden vaderlandschen grond terug te keeren. Een onstuimig dringen naar de schepen is het antwoord op deze welkome uitnoodiging, en ternauwernood slagen de vorsten wien hij zijn ware bedoeling heeft geopenbaard, - Odysseus vooraan, - in de moeilijke taak, de opgewonden menigte tot blijven en volharden te bewegen. Eindelijk stelt het eindelooze heir zich ten strijde op, en na een reeks van schitterende vergelijkingen, die den grootschen indruk der optrekkende scharen hebben te vertolken, volgt de opgave van de vorsten en stammen waaruit het Achaeïsche bondsleger is samengesteld, en daarna een veel kortere van de Trojanen en hunne bondgenooten.

De verwachte algemeene slag volgt evenwel niet aanstonds. Paris, ‘om wiens wil de twist ontstaan is,’ treedt uit de rijen der Trojanen te voorschijn, en biedt aan door een tweegevecht de zaak tot een beslissing te brengen. Helena en hare schatten zullen den overwinnaar volgen. Menelaus, de beleedigde echtgenoot, neemt de uitdaging aan, maar als na eenige wederzijdsche onbesliste uitvallen Paris op het punt is in ernst het onderspit te delven, komt godenhulp tusschen beiden. Aphrodite verwijdert haar lieveling onzichtbaar van de kampplaats, en Menelaus, die zich al gereed maakt den gehaten tegenstander

te worgen, houdt plotseling niets dan den ledigen helm in de hand.

Daarmede is vanzelf het doel van den tweestrijd verijdeld. Beide partijen schrijven zich de overwinning in het onbeslist gebleven tweegevecht toe. En om de breuk onheelbaar te maken prikkelt Athene, door de onverzoenlijke Hera aangezet, den Trojaanschen boogschutter Pandarus, op Menelaus tegen het verdrag in een pijl te richten. Menelaus wordt licht gewond en Agamemnon, buiten zichzelven om de kwetsuur van den geliefden broeder, spoort nu tot het aanvangen van den lang verwachten algemeenen strijd aan, en doorschrijdt, prijzende en lakende, de gelederen der zijnen.

In dien strijd, die met afwisselend geluk van beide zijden gevoerd wordt, verricht vooral de Tydide Diomedes met den bijstand van Athene wonderen van dapperheid, niet slechts tegen menschen, maar ook tegen goden. Hoewel zelf door Pandarus met een pijlschot getroffen, wondt hij Aeneas, den zoon van Aphrodite, wondt hij Aphrodite zelve, de onkrijgshaftige liefdesgodin, eindelijk den onstuimigen Ares, den krijgsgod in eigen persoon, die, hoe wispelturig ook, doorgaans de zijde der Trojanen houdt.

Over 't algemeen is het voordeel aan den kant der Achaeërs, en noch Hector noch Sarpedon kunnen den zegevierenden tocht van Diomedes stuiten. Daarom verwijdert zich Hector voor ecn wijle uit den slag om naar de stad te gaan, en zijn moeder Hecabe aan te sporen, met de overige Trojaansche vrouwen een kostbaren peplus op de knieën van het Athene-beeld op den burcht biddend te gaan nederleggen, opdat de geweldige godin haar geweldigen strijder van de muren der veste moge afhouden. Op het punt van naar het slagveld terug te keeren neemt Hector van vrouw en kind het teederste afscheid, en begeeft zich, van Paris vergezeld, opnieuw te midden der worsteling.

Hun terugkeer boezemt aan de uitgeputte en ontmoedigde Trojanen vernieuwd zelfvertrouwen in. De heviger ontbrande strijd komt evenwel spoedig tot bedaren, daar thans Hector, de Trojaansche Achilles, een der Achaeische vorsten ten tweede male, en ditmaal met hemzelven, tot een tweegevecht uitdaagt. Van dezen wijst het lot Ajax aan, den zoon van Telamon, den dappersten der Achaeërs na Achilles. Ook deze hernieuwde tweestrijd brengt geen beslissing. Tegen het vallen van den

avond scheiden de herauten de twee ridderlijke strijders. Op raad van Nestor besluiten de Achaeërs, aan den met betrekkelijk gunstig gevolg gevoerden strijd voorloopig een einde te maken, den volgenden morgen hun gevallenen te begraven, en leger en schepen door een muur en gracht te beschutten. Hunnerzijds vragen de Trojanen voor hetzelfde doel een wapenstilstand aan, wat toegestaan, en doen ze aanbod vrede te sluiten onder teruggave der geroofde goederen z o n d e r Helena, wat door de tegenpartij op aansporing van Diomedes onvoorwaardelijk van de hand gewezen wordt. Daarop den volgenden morgen aan weerszijde teraardebestelling der gesneuvelden, daags daarna de verwonderlijk snel tot stand gebrachte bouw van gracht en muur.

Den derden dag verbiedt Zeus allen goden en godinnen ten stelligste, zich te mengen in den strijd die thans opnieuw aanstaande is, de zoogenaamde ‘afgebroken slag.’ Tegen den middag reeds is volgens raadsbesluit van den oppersten god het nadeel geheel aan de zijde der Achaeërs. Al hun helden, zelfs Odysseus, slaan op de vlucht; alleen Diomedes houdt niettegenstaande de ongunstige voprteekenen van Zeus nog stand. Slechts het vervroegde invallen van den nacht, - in de voorstelling des dichters door toedoen van Hera, - brengt den uitgeputten verademing, al moeten ze het aanzien, dat Hector en de Trojanen het wagen onbeschroomd mèt hun bondgenooten in de vlakte tusschen de stad en de legerplaats der Achaeërs te kampeeren.

Bij dezen is thans de vertwijfeling ten top gestegen. Weer raadt Agamemnon tot onverwijlde vlucht, - thans in ernst, - en alleen het waardige woord van Diomedes weerhoudt de vorsten van het nemen van een zoo onteerend besluit. Op voorslag van Nestor stemt de diep vernederde koning er in toe een gezantschap naar Achilles te zenden met de belofte van het onbekrompenste eerherstel, mits hij den benarden stamgenooten ter hulp wil komen. De welbespraakte Odysseus, de ronde krijgsman Ajax, Phoenix, zijn oude opvoeder, worden daartoe aangewezen, en spreken hem ieder op hunne wijze toe, - alles te vergeefs. De ontvangst van henzelven is zoo welwillend mogelijk, doch op al hun vertoogen is het antwoord bittere spot en ziedende verontwaardiging. Agamemnon en de zijnen moeten nog dieper vernederd worden. Als Hector vuur werpt

in de Achaeische schepen, in z i j n schepen, - misschien dat hij dan aan het verleenen van bijstand denken zal. Onverrichter zake keert het gezantschap tot de in angstige spanning wachtende bondsvorsten terug.

Agamemnon kan dien nacht geen rust vinden. Door zorgen wakker gehouden beroept hij naet Menelaus een vergadering der vorsten buiten den legerwal in het vrije veld. Daar verklaren Odysseus en Diomedes zich bereid op verkenning uit te gaan, om uit te vorschen wat de verdere plannen van Hector en zijn Trojanen zijn. Juist was een zelfde gedachte ook bij Hector opgekomen, voor wien Dolon gelijke taak op zich neemt. Maar Dolon blijkt een snoever te zijn en en een lafaard, die zonder veel moeite Diomedes en Odysseus in handen valt en door hen wordt gedood, nadat hij in een vergeefsche poging om door het geven van welkome inlichtingen zijn leven te redden, de beschikkers over zijn lot gewezen heeft op de gunstige kansen van een aanval tegen Rhesus, koning der Thraciërs, den laatstaangekomen bondgenoot van Priamus. Deze wordt in den slaap verrast en met twaalf zijner strijders afgemaakt, en in het bezit van Rhesus' sneeuwwitte rossen keeren de overwinnaars tegen het krieken van den morgen terug.

Deze volgende ochtend ziet het begin van den derden en gewichtigsten slag, het keerpunt van het gansche gedicht. Het verhaal daarvan, een bijna eindeloos verhaal, strekt zich over volle acht boeken (XI-XVIII) uit, een derde der gansche Ilias. In dien tijd kampen tot aan het middaguur de beide partijen met ongeveer gelijken uitslag, en Agamemnon vooral treedt onder de Achaeische helden thans op den voorgrond. De voor hem vluchtende Trojanen neervellende dringt hij voorwaarts, door Hector op bevel van Zeus gemeden Doch daarna wijzigt zich de verhouding. Agamemnon wordt gewond, Odysseus en Diomedes na hem, kort daarop ook de arts Machaon en de held Eurypylus. Op dat oogenblik en bij het zien van zooveel weggedragen gewonden ontwaakt bij Achilles een begin van medelijden met zijn volk. Hij zendt Patroclus om inlichtingen tot Nestor, en deze schildert den bitteren nood der Achaeërs, en smeekt Patroclus hun voorspraak bij Achilles te willen zijn.

Intusschen hebben de steeds vluchtende Achaeërs zich binnen hun ringmuur tot aan de schepen teruggetrokken. Onweer-

staanbaar rukken de Trojanen en hunne bondgenooten in vijf afdeelingen geschaard voorwaarts. Asios, Hyrtacus' zoon, wordt door twee Lapithenvorsten ternauwernood van het binnendringen tegengehouden, maar Sarpedon slaagt er in een der tinnen neer te halen, en met een geweldigen steenworp breekt eindelijk Hector een der poorten open.

De benarde toestand der Achaeërs vermurwt thans het gemoed van den hun welwillend gezinden god Poseidon. In strijd met het vroegere bevel van Zeus bemoedigt hij in verschillende gedaanten de weinige ongekwetst gebleven helden tot onverzwakten tegenweer, zoodat een aantal niets beslissende ontmoetingen tusschen de voorname strijders van weerszijden plaats grijpen waarbij Hector vooral wonderen van dapperheid verricht, zonder evenwel hetzij in het bemachtigen van een schip, hetzij in het in brand steken ervan, alsnog te kunnen slagen.

Agamemnon vindt intusschen den toestand der zijnen hachelijk genoeg, om alweder in den kring der hem omringende gewonde vorsten, - Nestor, Odysseus en Diomedes, - voorslagen tot vluchten te doen. Alweder verzetten zich Odysseus en Diomedes, en ook zijnerzijds boezemt Poseidon opnieuw tot volharden aan. Om haar broeder de vrije hand te verschaffen doet Hera door middel van Hypnos (den slaapgod) Zeus insluimeren, en van deze gunstige gelegenheid maakt Poseidon gebruik om - ditmaal onverhuld - de scharen der Achaeërs in den slag te voeren. Hector, door Ajax met een steenworp getroffen, ligt langen tijd in onmacht den dood nabij, en zijn val schenkt den Achaeërs eenige verademing.

Tot zóólang evenwel slechts, totdat Zeus ontwaakt. Ontwakend doorziet hij de list zijner gemalin en den daardoor geheel veranderden toestand, en zijn toorn op haar en Poseidon ontladende laat hij den laatste gebieden, aanstonds en onvoorwaardelijk alle verdere deelneming aan den strijd te staken. Hector daarentegen, door Apollo wonderbaarlijk geheeld en versterkt, keert op het slagveld terug, noopt door zijn verschijning alleen reeds, de Achaeërs zich weer binnen de gehavende muur terug te trekken, en dringt, niettegenstaande Nestor de goden om erbarming smeekt, ongehinderd voorwaarts.

Langer kon Patroclus den nood zijner stamgenooten niet aanzien. Weenend doet hij verslag aan Achilles, en verkrijgt van

dezen dat hij, in diens wapenrusting gestoken en aan het hoofd van diens Myrmidoniërs gesteld, aan den kamp om en nabij de vloot mag deelnemen. Op het oogenblik dat Ajax van het lang door hem verdedigde schip wijken moet, en Hector dringend om vuur roept ten einde zijn vaak geuite bedreiging waar te maken, verschijnt Patroclus aan de spits der zijnen. De ontzette Trojanen meenen Achilles zelven te zien, en deinzen achterwaarts, de muur uit, de gracht over. Patroclus zet hen na, doodt onder velen ook Sarpedon, den zoon van Zeus, maar als hij, tegen het voorschrift van Achilles, door strijdlust vervoerd zich tot aan de muren van Ilios waagt, gelukt het Hector met behulp van Apollo den reeds door Euphorbus gewonden tegenstander den genadeslag toe te brengen.

Een nieuwe verwoede, strijd ontbrandt hierop over zijn lijk, eerst tusschen Euphorbus en Menelaus, daarna tusschen Ajax en Hector, die na vele vergeefsche pogingen er in slaagt, althans de wapenrusting des gedooden, de geweldige wapenrusting van Achilles, machtig te worden en zelve aan te trekken. Zeus breidt dichten nevel over het tooneel van den strijd uit, en goden en menschen kampen met bovenmenschelijke inspanning. Eindelijk schenkt Zeus onder donder en bliksem de zege aan de Trojanen, en de. Danaërs vluchten, terwijl de onsterfelijke rossen van Achilles weenen over den dood van den trouwen vriend huns gebieders. Op het gebed van Ajax doet ten slotte Zeus den hinderlijken nevel optrekken, Antilochus, Nestor's zoon, wordt afgezonden om aan Achilles de treurige tijding te berichten, Menelaus en Meriones, door de beide Ajax in den rug gedekt, vervoeren het lijk naar de schepen der Achaeërs.

En onder wilde kreten van smart en ontzetting verneemt Achilles wat geschied is. Aan zijn moeder, die met de schare der Nereïden komt om hem te troosten, verklaart hij zich thans tot verzoening met Agamemnon bereid. Een bitterder leed heeft den wrok over de hem aangedane beleediging verdrongen; slechts één gedachte bezielt hem voortaan, de onverzadelijke begeerte naar ongehoorde wraak. Ongewapend verschijnt hij in de rijen der Achaeërs en zijn bloote verschijning slaat reeds den vijand met schrik. Polydamas raadt Hector aan, zich thans binnen de stad terug te zetten. Maar te vergeefs. Hector blijft, en gaat zoo, volgens den wil van het noodlot, zijn eindelijken ondergang te gemoet.

Met het aanbreken van den dag brengt Thetis haren zoon een nieuwe door Hephaestus vervaardigde wapenrusting, en grijpt de plechtige verzoening tusschen Achilles en Agamemnon plaats. De slavinnen van Achilles, de teruggekeerde Briseis het innigst, heffen over Patroclus den klaagzang aan. Inmiddels sterkt zich het leger door een maaltijd voor den strijd die te wachten staat, alleen Achilles weigert hardnekkig spijs en drank over de lippen te nemen.

Thans nadert met rassche schreden de ontknooping. Zeus heft zijn vroeger verbod op, de vijandige goden gaan elkander te lijf en staan de kampende menschen naar willekeur bij, en onder deze laatsten woedt Achilles onophoudelijk en onweerstaanbaar. Wie hem in den weg komt, wordt meedoogenloos omgebracht. Slechts Aeneas en Hector, door Apollo bijgestaan, ontkomen vooralsnog het gevaar, maar moordend dringt Achilles al dichter en dichter op de muren der stad aan.

Zelfs de rivier Xanthos en de daarin huizende stroomgod houden den woedende niet langer tegen. Reeds is Achilles in de onmiddelijke nabijheid van Ilios en slechts de onvermoeide bijstand van Apollo maakt het den als opgejaagde herten vluchtenden Trojanen mogelijk, zich binnen de muren in veiligheid te stellen.

Alleen Hector weerstaat de gebeden van vader en moeder, en weigert met de anderen zich binnen de beschuttende poorten terug te trekken. Hij acht zijn eigen vroeger bovenmatig zelfvertrouwen de schuld van den benarden toestand zijner stadgenooten. Hij heeft toen het nog tijd was den bezadigden raad van Polydamas in den wind geslagen, het dunkt hem billijk thans den ontzettenden Pelide manmoedig te staan. Een oogenblik bevleugelt onwillekeurige ontsteltenis zijn schreden, maar weldra is zijn plichtbesef teruggekeerd. Een korte worsteling volgt, waarbij Hector, door Athene verraderlijk ontwapend, voor Achilles bezwijkt, die op het weerlooze lijk, met de doorboorde voeten achter zijn strijdwagen gebonden, wraak neemt voor den dood van zijn boezemvriend. Vader, moeder en medeburgers zien met ontzetting het afgrijselijk schouwspel aan, en de algemeene jammerkreet roept eindelijk ook zijn echtgenoote Andromache uit haar stil vertrek te voorschijn. Als ze uit de bezwijming ontwaakt die haar bij den ontzettenden aanblik overvallen heeft, barst ze in hartstochtelijke jammerkreten uit.

Patroclus kan thans tevreden in het schimmenrijk rusten. Die hem doodde is gedood en zijn lijk gruwzaam mishandeld. Voor hemzelven is een reusachtige brandstapel opgericht, en met hem zullen daarop onder meer twaalf geslachte Trojaansche jongelingen als zoenoffer naar den Hades afdalen. Prachtige lijkspelen voltooien deze naar de toenmalige begrippen vorstelijke begrafenis.

Maar nog is de wrok van Achilles niet gekoeld. Twaalf dagen lang sleept hij Hector's lijk onder verminkingen rondom den graf heuvel die de asch van Patroclus dekt, en alleen de hulp van Apollo voorkomt het uiteenvallen van het geteisterde lichaam. Op Hera na bevangt alle Olympiers medelijden, en zoo zal met goedvinden van Zeus de grijze Priamus, door Hermes geleid, ongezien binnen het Achaeische kamp tot in Achilles' tent doordringen om de overblijfselen van den geliefden zoon los te koopen. Op het zien van den grijzen koning der vijanden, die voor hem nederknielt en zijn ‘mannenmoordende’ handen kust, wordt het Achilles wonderlijk te moede. Voor een pooze zwijgt zijn haat en willigt hij het verzoek in, benevens den wapenstilstand, tot de plechtigheden eener eervolle uitvaart vereischt. Zoo houdt de doode, in een behoorlijke lijkwade gewikkeld en op een wagen neergelegd, te midden der saamgestroomde jammerende menigte zijn intocht in zijne stad. Andromache, Hecabe, Helena helfen naast het tentoongestelde lijk den gebruikelijken treurzang aan, door het refrein der klaagvrouwen afgewisseld. Op den tienden dag worden de overblijfselen op den brandstapel gelegd, de asch verzameld, en een graf heuvel opgericht.

> Alzoo vierden zij 't graf van den rossenbedwingenden Hector.

Hier eindigt de ‘strijdhaftige’ Ilias.

Niet veel vredelievender zijn de tonen, die ons uit de meer gemoedelijke karakters teekenende - de ‘ethische’ - Odyssee tegemoet klinken. Ook hier misdaad en twist, ook hier bloedvergieten, -- uitloopend evenwel op een bevredigend slot met een verzoenende finale. De Odyssee schildert de langdurige zwerftochten en wonderlijke avonturen van den veelervaren koning der Cephallenen, den heer van het onaanzienlijke Ithaca en der omliggende eilanden, en hoe hij wraak nam op de adellijke vrijers, die in zijn afwezigheid naar de hand zijner vrouw dongen, zijn zoon smaadden, en zijn bezittingen voor goeden prijs verklaarden.

Even weinig als de Ilias is de Odyssee eene kroniek, een aarieengeschakelde opeenvolging van wetenswaardigheden. Ook ditmaal doet de ontwerper een greep in eene eindelooze reeks van voorvallen, kiest hij tot onderwerp van zijn gedicht het slottafereel eener als tienjarig gedachte omzwerving - een tijdperk van niet meer dan veertig of een-en-veertig dagen - en weet hij met rijpe kunstvaardigheid al het belangwekkende, dat Odysseus in die lange jaren is overkomen, en nog veel merkwaardigs dat met den hoofdpersoon slechts in verwijderd verband staat, om dit middelpunt van bescheiden afmetingen heen te groepeeren.

Meer dan negen jaren zijn er sedert den val van Ilios voorbijgegaan. De Achaeische vorsten, wien het ten slotte gelukt was de sterke veste door de list van het houten paard intenemen, zijn deels dood, deels reeds lang naar hunne haardsteden teruggekeerd. Zelfs Menelaus heeft het einde zijner achtjarige dwaaltochten zien aanbreken, en heerscht weer rustig m e t de herwonnen Helena in het rijk zijner voorvaderen. Alleen de goddelijke dulder Odysseus derft nog zijn geboortegrond, vervolgd als hij wordt door den wrok van Poseidon, wiens zoon Polyphemus, den boozen Cycloop, hij eens uit tegenweer had blind gemaakt. Doch eindelijk is ook voor zijne verlossing het uur gekomen. Op aandrang van Athene, zijn onvermoeide beschermster, besluiten Zeus en de andere goden op een tijdstip dat Poseidon afwezig is, hun bode Hermes naar de nymf Calypso te zenden die op haar wondereiland Ogygia den sterfelijken minnaar onwillens geboeid houdt, met den uitdrukkelijken last hem aanstonds te laten gaan. Intusschen spoedt zich Athene naar Ithaca tot Telemachus, Odysseus' eenigen zoon, om dezen tot het nemen van een mannelijk besluit aan te sporen.

Het werd daar voor een mannelijk optreden meer dan tijd. Anticlea, Odysseus' moeder, was van onbevredigd verlangen haar haar nimmer terugkeerenden zoon ten grave gesleept; zijn vader, de grijze Laërtes, had zich in arren moede op het land teruggetrokken; en sedert de laatste drie, vier jaren was een zwerm jonge edellieden uit Ithaca en de omliggende eilanden, - er waren er honderd-en-acht, naar de latere opgave van Telemachus aan zijn vader, - onafgebroken bezig, in schijn aan de als weduwe beschouwde koningin Penelope het hof te maken, inderdaad met betrekkingen aan te knoopen onder het

koninklijk dienstpersoneel, en op kosten van 's konings vermogen dag aan dag slempmalen aanterichten in *zijn* ridderhal, terwijl de eerzuchtigsten onder hen intusschen uitzagen naar de kans om, met of zonder de hand der koningin, het vacante koningschap te bemachtigen. De ongeveer twintigjarige Telemachus moet dit alles lijdelijk aanzien, zonder de kracht of macht om het te keeren. Eerst de raadgevingen van Athene in de gedaante van Mentes, een ouden gastvriend des huizes, komen den radelooze eenig zelfvertrouwen inboezemen. Hij zal zich op het volk beroepen, om met hun hulp aan het goddelooze drijven der vrijers een einde te maken, hij zal zien een schip en roeiers te verkrijgen om bij de naburige vorsten navraag te doen naar zijn spoorloos verdwenen vader, en eerst als hij zekerheid heeft, hoe pijnlijk die ook uitvalle moge, zal hij een beslissing nemen. De uitslag der volksvergadering is voor hem een ondubbelzinnig fiasco. De bevolking is geheel op de hand harer jonge edelen, schier niemand durft zijn partij nemen, al wat hij vraagt wordt hem geweigerd, en tot bekroning van het geheel steken de hoofden der vrijers, Antinous en Eurymachus, lustig den draak met zijn machtelooze woede.

Doch Athene laat haar beschermeling niet in den steek. *Zij* bezorgt hem schip en scheepsgezellen, en onder haar geleide - ze is thans de wijze en trouwe Ithacenser Mentor - bezoekt de jonge man Nestor en Menelaus. Geen van die beiden evenwel weet hem omtrent zijns vaders wedervaren of verblijf intelichten. Belangwekkende mededeelingen genoeg omtrent den eindelijken val van Troje, omtrent hun eigen lotgevallen, - maar omtrent dat eene, wat de levensvraag voor den bezoeker is, geen woord. De eenige troost die Menelaus hem geven kan is, dat in den loop zijner, omzwervingen de wonderlijke god Proteus hem - Menelaus - verklaard had dat Odysseus toemnaals nog leefde. Op de vriendelijke uitnoodiging van den gastheer besluit Telemachus met zijn reisgenoot Pisistratus, Nestor's jongsten zoon, die zijn boezemvriend geworden is, eenigen tijd aan het minder primitieve hof van Sparta doortebrengen.

Dusdanig is de inhoud van de vier eerste boeken der Odyssee, van de zoogenaamde Telemachie.

Terzelfder tijd heeft Hermes zich van zijne opdracht gekweten. Calypso heeft geprutteld, maar gehoorzaamd. Zelfs verschaft ze den naar huis verlangende de hulpmiddelen om op

haar wondereiland zich een vlot te timmeren. Vier dagen had de arbeid geduurd, op den vijfden spande Odysseus verheugd de zeilen en stevende hij huiswaarts.

Het zou een korte vreugd zijn. Op den achttienden dag der vaart ontmoet hem zijn oude vijand Poseidon, die verbolgen om de aanvankelijke redding een storm op hem afzendt, waarvoor het vlot bezwijkt, en eerst na ontzaggelijke inspanning en een tweedaagsch dobberen op de omstuimige wateren gelukt het Odysseus, tot zoolang door den wondergordel der zeenymf Ino Leucothea voor zinken behoed, de kust van het nabijzijnde land der Phaeaken te bereiken. Aan land gestegen valt hij van uitputting in onmacht, en, na weer bijgekomen te zijn, in een vasten, diepen slaap, den looden slaap der afgetobden.

Als hij ontwaakt is hij in de nabijheid van Nausicaa, de bekoorlijke dochter van den Phaeakenkoning Alcinous, door Athene's beschikking aangespoord om juist daar ten plaatse met haar speelgenooten de kleederen van den huize te gaan wasschen. Hun gestoei doet den dulder ontwaakt te voorschijn treden. De dienaressen vluchten op het zien der havelooze vreemde gestalte, maar de prinses voorziet hem van passende kleederen en wijst hem met hartelijke voorkomendheid den weg naar de stad en het paleis haars vaders.

Door Athene onzichtbaar gemaakt dringt Odysseus de mannenzaal van Alcinous binnen. Juist zijn daar - het is reeds laat in den avond - de hoofden des volks ten afscheidsdronk nog bijeen. Gehoorzamend aan de inlichtingen van Nausicaa valt Odyssens allereerst de invloedrijke koningin Arete te voet. Nadat de eerste ontsteltenis over de raadselachtige verschijning voorbij is, beloven koning en koningin gastvrijheid, en voorloopig hulp en bijstand, om den vreemdeling, die evenwel naam noch herkomst openbaart, volgens zijn verzoek naar zijn vaderland terugtevoeren. Den aanstaanden morgen zal zijn begeeren te kennisse van de volksvergadering worden gebracht.

Bij het krieken van den volgenden morgenstond wordt de aangekondigde volksvergadering gehouden, en deze - een bloote formaliteit - bevestigt de door den koning bereids toegezegde belofte. De rest van den dag wordt aan allerhande ridderspelen en feestelijkheden gewijd, terwijl hij besloten wordt met een dubbel plechtig feestmaal, een voor het volk, en een voor de vorsten, onder wie ook de onbekende aanzit. Als aan dien maaltijd de

hofbard Demodocus onder anderen zingt van het houten paard en van de inneming van Troje, is de aandoening Odysseus te machtig. Hij houdt zijn kleed voor het gelaat en snikt zachtjes daar achter.

Niet zóó zacht evenwel, of Alcinous, zijn nahuur aan den disch, bemerkt het en vraagt of de gast soms in betrekking staat tot den toen reeds veelbezongen Trojaanschen krijg. Eerst nu ontdekt Odysseus zich geheel. Hij noemt naam en vaderland, en als daarop de koning op het verhaal zijner veelvuldige wederwaardigheden na den ondergang van Ilios aandringt, is Odysseus aanstonds en volgaarne daartoe bereid. En nu volgt in vier boeken of gezangen, - van het negende tot het dertiende, - ‘het relaas aan Alcinous.’

Odysseus verhaalt van zijn afzeilen van Troje; van zijn plundering der Thracische Ciconenstad Ismarus; van het verlokkende land der Lotophagen, van den cycloop Polyphemus, die zes zijner makkers verslond en door hem zelven daarom met behulp der overigen van zijn eenig oog werd beroofd; hoe ze vervolgens, onder den buik der schapen van den Cycloop vastgebonden, door dezen zelveu onwetend uit zijn moordhol waren verlost; hoe ze daarop naar het drijvende eiland van Aeolus, den beheerscher der winden, waren gekomen; welk onheil zijn argwanende makkers met het openen van den ‘zak der winden’ hadden aangericht, en hoe ze daarna bij de Laestrygonen, een, ras van menschenetende reuzen, waren beland, die van zijn twaalf schepen er volle elf met de gansche bemanning vernietigden. Met het eenige hem nog gebleven schip komt hij daarop - zoo verhaalt hij verder - bij de toovergodin Circe, die zijn makkers in zwijnen verandert en het ook hem zou hebben gedaan, zoo niet Hermes hem door het tooverkruid Moly tegen de kunstgrepen der toovenares had gewapend. Als ze haar onmacht erkent biedt ze aan Odysseus haar woning en hare liefde aan, en ongeveer een jaar lang blijft hij met de zijnen bij haar vertoeven. Nadat die tijd verstreken is laat ze hem gaan, na hem alvorens een tocht naar de onderwereld te hebben opgelegd, waar allerhande schimmen voor zijn verbaasde oogen opdoemen, en de blinde ziener Tiresias hem zijn toekomstige lotgevallen voorspelt. Uit den Hades keert hij slechts naar Circe terug om van haar afscheid te nemen, en nieuwe avonturen tegemoet te gaan. Want de vaart gaat thans door louter ge-

heimzinnige streken, langs de betooverende Sirenen en de alle voorbijvarende schepen verpletterende Plankten, vervolgens tusschen de monsters Scylla en Charybdis door, totdat ze aan het heilige zonne-eiland Thrinacia komen. Hoewel gewaarschuwd, nuttigen daar Odysseus' makkers de runderen van Helios, den zonnegod. Hun straf is een geweldige storm die hen allen vernietigt. Odysseus alleen blijft gespaard. Doch slechts na de ontzettendste krachtsinspanning slaagt hij er in, na negen dagen en nachten op een plank van zijn gestrand schip te hebben rondgezwalkt, het eiland der godin Calypso te bereiken, die hem liefderijk opneemt en verpleegt, maar tevens dwingt zeven eindelooze jaren lang haren hartstocht te dienen.

Zóó verhaalde Odysseus, en zijn verhaal werd nu en dan afgebroken door de kreten van verrukking en bewondering zijner toehoorders. De Phaeaksche vorsten beijveren zich, hun koning vooraan, zulk een man met geschenken te overladen. Den volgenden avond vertrekt hij, en slapend zetten hem de wonderschepen zijner gastheeren te Ithaca aan land. Als hij ontwaakt zijn ze reeds lang uit zijn gezicht verdwenen. Daarentegen bevindt zich zijn beschermvrouw Athene in zijne nabijheid. Zij wijst hem zijn geboortegrond, dien hij in 't eerst niet meer herkent, helpt hem zijn schatten in veiligheid brengen, en verandert hem, met het oog op wat te wachten staat, in een ouden, afzichtelijken bedelaar.

In die gedaante begeeft hij zich op hare aansporing naar de hut van een der weinige trouw gêbleven en, den zwijnenhoeder Eumaeus. Gevraagd wie en van waar hij is, discht hij een grootendeels verdicht verhaal op van zijne lotgevallen, waarin hij zich voor een kennis van Odysseus uitgeeft. Nu komt de oude los en maakt zijnerzijds den vreemde deelgenoot zijner klachten over de verkwisting en den overmoed, door de vrijers in het huis van zijn ouden meester ongestraft gepleegd.

Intusschen is Telemachus, alweder op aansporing van Athene, uit Sparta vertrokken. Om den hinderlagen der vrijers te ontgaan die zijn heimelijk vertrek bespeurd hebben stapt hij niet eerst in de haven vlak bij de stad aan land, maar in de nabijheid van Eumaeus' hut, die met aandoening zijn reeds verloren gewaanden jongen meester begroet. Hem zendt Telemachus weg om aan zijn moeder het bericht van zijn voorspoedige terugkomst te brengen; en zoo zijn vader en zoon een poos

alleen. Voor dat ééne oogenblik hergeeft Athene aan Odysseus zijn gewoon vorstelijk voorkomen, en nu ontdekt hij den ontstelden jongen man zijn waren naam en ware persoonlijkheid. Als Telemachus, die zijn vader nooit gezien heeft, overtuigd is dat geen booze daemon hem misleidt, beramen beiden voorloopig de plannen voor de aanstaande strafoefening.

Met dat doel trekt Telemachus den volgenden morgen naar de stad en weldra volgt Odysseus, doch in de lompen van den bedelaar gehuld. Onderweg ondervindt hij smaad van den trouweloozen geitenhoeder Melantheus, en nog meer van de overmoedige vrijers, die tot verstrooiing hun gewonen bedelaar Irus tegen den vreemden mededinger ophitsen. Deze, door broodnijd geprikkeld, valt aan, maar wordt door een vuistslag weldra buiten gevecht gesteld. Een oogenblik stemt zooveel lichaamskracht de vrijers tot ontzag, maar weldra gaat het oude spel nog onbedwongener voort.

Als tegen het vallen van den avond de vrijers zich naar hunne woningen teruggetrokken hebben, laat Penelope volgens hare gewoonte den vreemden man bij zich ontbieden om hem naar een mogelijk bericht omtrent Odysseus te vragen. Ook aan haar deelt hij waarheid en verdichting dooreen mede, en eindigt met de voorspelling dat de vermiste nog in ditzelfde jaar tijdens de nieuwe maan zal teruggekeerd zijn. Penelope, die dergelijke voorspellingen van rondreizende vreemden al meermalen gehoord, maar nog nooit de vervulling ervan gezien had, blijft ook ditmaal ongeloovig, maar biedt den bedelaar als bewijs harer dankbaarheid voor zijn bericht een voetbad en een behoorlijk nachtleger. Odysseus neemt slechts het eerste aan, en de oude trouwe Euryclea, die hem zoowel als Telemachus eens als min gezoogd had, nadert met het waschbekken. Wanneer Odysseus haar den naakten voet reikt om dien in het water te brengen, herkent de oude het breede lidteeken aan de knie, haar voedsterling eens in jonge jaren door den beet van een everzwijn toegebracht. Ontzet laat ze het been met geraas vallen. Gelukkig heeft Athene Penelope's aandacht verlamd, en aan Euryclea legt Odysseus, na een vluchtige erkentenis dat hij inderdaad haar oude meester is, ten plechtigste het stilzwijgen op.

Den volgenden ochtend is het de opkomst van de langverwachte nieuwe maan, en het feest van Apollo waarop

Penelope zich verbonden heeft haar hand aan dengene der vrijers te reiken, die door de openingen aan de handvatsels van twaalf achter elkander geplaatste bijlen heen uit den grooten boog van Odysseus een pijl zal geschoten hebben. Zij zelf heeft aan den zonderlingen bedelaar de mededeeling hiervan gedaan, en in de zekerheid dat de komende dag die der beslissing is, doorleeft Odysseus een zorgvollen, grootendeels slapeloozen nacht.

De toebereidselen tot het feest worden gemaakt en de vrijers verkeeren in een vroolijke, door toedoen van Athene nu en daa tot waanzinnige opgewondenheid overslaande stemming. Doch die opgewektheid is van korten duur. Tot hun schrik wil het noch Antinous, noch Eurymachus, noch een der overigen gelukken, den voor hen zoo beteekenisvollen boog te spannen. Ze paaien zich met de uitvlucht dat hun machteloosheid het gevolg is van den juist op een feestdag ondernomen arbeid, en stellen zich voor den wedstrijd den volgenden dag zoo mogelijk onder gunstiger voorteekenen te hervatten.

Daar verzoekt de vreemdeling, die als bedelaar op den drempel gezeten de gewone lompheden te verduren gehad, doch inmiddels van een gunstig oogenblik gebruik gemaakt heeft, om zich aan Eumaeus en den even trouwen Philoetius, den opperste der koeherders, te ontdekken en zich van hun bijstand te verzekeren, of ook hij eens een schot mag wagen. Ondanks den heftigen tegenstand der vrijers stelt Telemachus hem den boog ter hand, - en ziet, de vroegere spierkracht is nog niet van den held geweken. Met gemak spant hij het oude, welbekende wapen, en met volle vaart snort de pijl door zijn vreemdsoortig doelwit heen.

Nog vóór dat de vrijers van hun ontsteltenis bekomen zijn werpt thans Odysseus zijn bedel pak af, springt op den drempel, en zich ook aan hen ontdekkend mikt hij een eerste schot op Antinous. Met den beker nog in de hand stort deze neder. En thans ontspint zich een wanhopende strijd vol afwisseling. De vrijers zien om naar wapenen, - de wapenen zijn op aanraden van Athene den vorigen nacht door Odysseus en zijn zoon verwijderd. Toch blijft het een hachelijke worsteling van die vier mannen tegen meer dan een honderdtal, en alleen de tegenwoordigheid der godin, die in de gestalte van een vogel aan den dakbalk gezeten Odysseus en zijn helpers met bovenmenschelijke krachten toerust, doet ten slotte de weinigen

triumfeeren over de velen. Als de avond valt, zwemmen meer dan honderd lijken in hun bloed op den bodem der mannenzaal. Het werk der wrake is volbracht.

Wat overblijft zijn de verdere herkenningstooneelen. Odysseus openbaart zich als de teruggekeerde heer en vorst eerst aan zijn mannelijke en vrouwelijke dienaren, voor zooverre ze getrouw gebleven zijn, - de maagden die met de vrijers hadden geheuld treft een onteerende doodstraf. Daarna aan Penelope, die langen tijd ongeloovig blijft, en zich eerst gewonnen geeft als Odysseus haar in alle bijzonderheden de echtelijke sponde beschrijft die hij zelf eens getimmerd had, en die ze thans na een twintigjarige scheiding weer gezamenlijk opzoeken. Eindelijk aan den grijzen vader.

Toch is zelfs nu nog alle reden tot bezorgdheid niet geweken. Terwijl Hermes de zielen der vrijers naar de onderwereld geleidt, vereenigen zich de verwanten der verslagenen om van Odysseus en de zijnen bloedwraak te eischen. Een burgerkrijg staat in uitzicht. Maar een deel der Ithacensers wordt reeds door de wijze redenen van Mentor en Halitherses, trouwe aanhangers van het koningshuis, van hun aanvankelijk voornemen teruggebracht, en tusschen allen sticht weldra Athene, de onvermoeide schutsvrouw, een duurzaam bestand. De restauratie is volbracht, de zoen getroffen; de verdere lotgevallen van Odysseus, in de voorspelling van Tiresias even aangeduid en door latere dichters uitgesponnen, vallen buiten het kader van het naar hem genoemde epos.

Voorloopig heerscht er op Ithaca onder den scepter van den wettigen vorst ‘pays en vrede.’

III.

Pays en vrede - het werd reeds opgemerkt - is vooralsnog niet neergedaald op de hoofden van hen, die de wetenschappelijke beoefening van het Homerische epos zich ten levenstaak gesteld hebben. Niet, alsof de voor- en tegenstanders der verschillende opvattingen elkander thans nog met bijzondere heftigheid te lijf plegen te gaan. Een meer ontwikkeld scepticisme heeft een betamelijker mate van verdraagzaamheid gekweekt. Doch is het bij voorkeur gebezigde wapen de in een elegant floret verkeerde pen, reeds het onafgebroken ge-

bruik moet de fijnheid harer spits afgestompt hebben. Want met eenige overdrijving mag worden beweerd, dat ieder jaar een nieuwe of gewijzigde theorie ziet geboren worden.

Ook de oudheid heeft hare Homerische kwestie gehad. Men was er zich zeer wel bewust van, dat aangaande deze vroegste voortbrengselen van den Griekschen geest niet alles evenzeer vaststond. Men kibbelde over de geboorteplaats van Homerus. Overbekend is het dat zeven steden, - en telkens worden er andere genoemd, - aanspraak maakten op de eer de bakermat des dichters geweest te zijn. Men had de meest uiteenloopende schattingen omtrent zijn leeftijd, schattingen waarvan de uiter- ' sten, die van Crates en Eratosthenes, welke den zanger een kleine eeuw na den Trojaanschen oorlog stelden (ongeveer 1100 v. Chr.), en die van Herodotus, welke zijn bloei ongeveer vier eeuwen voor zijn eigen geboorte (484 v. Chr.) plaatst, een verschil van meer dan twee eeuwen aanwijzen. Dezelfde Herodotus trekt te velde tegen de oncritische gewoonte zijner tijdgenooten, die allerhande oude epen van onbekende herkomst, de *Cypria*, de *Epigoni*, de *Thebais*, op rekening van den maker der Ilias en Odyssee stelden. De Alexandrijnsche taalgeleerden hielden een niet onbelangrijk aantal versregels voor verdacht, en wierpen andere als ontwijfelbaar ondergeschoven geheel uit den tekst. Zelfs tegen de echtheid van volle anderhalve gezang, de twee laatste der Odyssee, werden gewichtige bedenkingen ingebracht, en geen oogenblik lieten ze zich bij deze operatie van de wijs brengen door spotters van het gehalte van Lucianus, die Homerus zelven in de onderwereld aan belangstellende ondervragers laat verklaren, dat de verdachte regels alle zonder onderscheid wel degelijk van hem zijn. Eindelijk - ongehoorde stoutheid in die dagen -, een kleine school van grammatici dorst beweren, dat de samensteller der Ilias en de samensteller der Odyssee onmogelijk dezelfde persoon kon zijn geweest. Dat waren de Chorizonten, als wier vertegenwoordigers wij twee namen kennen, die van Xenon en Hellanicus. Hun ketterij was zelfs den vakmannen te iras en - er is immers niets nieuws onder de zon - nu eens door terechtwijzingen zeer uit de hoogte, dan weer met schamperen spot werd aan hun afwijkend gevoelen weldra en voor goed de kop ingedrukt.

Dat alles evenwel waren slechts onbeduidende schermutse-

lingen. Voor ons nieuweren dagteekent de Homerische kwestie van 1795. Haar vader is Friedrich August Wolf, en het boek zijner belijdenis zijn de beroemde *Prolegomena*.

De schrijver, - geen onbekende voor de trouwe lezers van *de Gids*,- was een buitengewoon man, en zijn verhandeling, opgedragen aan den Leidschen hoogleeraar Ruhnkenius, ‘den vorst der critici,’ is een buitengewoon werk, een dier *époque* makende geschriften, zooals elke wetenschap er hoogstens één in een eeuw ziet ontstaan. Merkwaardig door omvang en taal, door inhoud en vorm, door wat er wél en door wat er niet in staat. Het boek dat een omwenteling teweeg bracht, is een der minst omvangrijke van de dikdeelige Homerische litteratuur, - een klein octavo bandje van 280 wijd uiteengedrukte bladzijden. De taal waarin het geschreven is, is het Latijn, maar een alles behalve vloeiend en verre van classiek Latijn. Welk een verschil tusschen het gladde, elegante, zenuwlooze Ciceroniaansch van de toenmalige Leidsche school, van Ruhukenius en Wyttenbach, en deze gedwongen, maar pikante wijze van zeggen, die bijkans in iederen regel de boeien der correcte latiniteit tracht te verbreken! Want Wolf is een waar zoon zijner eeuw, een revolutionair, tot zelfs in wat ons kleinigheden dunken. Hij leest, - de meeste toenmalige philologen deden het niet, - zijn nieuwerwetsche Fransche en Engelsche auteurs. Hij heeft steeds het oog geopend op die verschijnselen der moderne wereld en der moderne litteraturen, die voor zijn stellingen een steun of een opheldering beloven. Niet weinige bladzijden worden verlevendigd door een soort van bijtenden humor, die in het classieke gewaad slechts des te onweerstaanbaarder werkt. Hij zal zeggen, dat de uitleggers van den dichter ‘over diens doorzichtigheid van stijl gerust indutten. Zoozeer heeft aan Homerus juist zijn genialiteit magerheid bezorgd, terwijl anderen door hun gebreken vet werden!’ Hij zal op de volgende bladzijde verzekeren dat het een geleerde ‘minder moeite kost op de wichelroede der ingeving te vertrouwen, dan zooveel boeken vol benauwende geleerdheid door te worstelen.’ Hij zal spreken van ‘door een vluchtig schoonheidsgevoel als door een zefiertje her- en derwaarts gedreven te worden.’ Dit alles en zooveel meer is geest, maar geest van de achttiende, eeuw,meer fransch dan duitsch, en in geen geval bijster Latijnsch.

Misschien dankt het boek juist hieraan zijn boeiende frischheid.

Een persoonlijkheid is aan het woord, die mannentaal spreekt over het onderwerp dat hem na aan het hart gaat. Soliede wetenschap laat zich hooren, zóó stevig dat de arbeid van bijkans een eeuw er slechts één punt aan te veranderen, en betrekkelijk weinig nieuws eraan toetevoegen heeft gehad, maar niet zoo overstelpend, dat ze de stem van het gezond verstand overschreeuwt, en den vleugelslag van vernuft en historische zienergave met haar looden gewicht naar omlaag drukt.

De resultaten, waartoe Wolf in zijne *Prolegomena* en in de iets later uitgegeven voorrede voor zijne uitgave van Homerus komt, laten zich gevoegelijk in de volgende vier stellingen samenvatten:

De Homerische gedichten zijn ongeveer 950 v. Chr. ontstaan, *mondeling* geconcipieerd en *mondeling* voortgeplant. Dientengevolge is hun oorspronkelijke gedaante zoowel opzettelijk als onopzettelijk in velerlei opzicht gewijzigd.

Eerst vier eeuwen later, ten tijde en door de bemoeiingen van Pisistratus, zijn ze op schrift gebracht en elk tot een geheel vereenigd.

De artistieke eenheid, die hun op den eersten aanblik ongetwijfeld eigen is, is dan ook niet van den beginne af hun deel geweest, maar hebben ze aan latere kunstmatige samenvoeging, die van Pisistratus en de zijnen, te danken.

Eindelijk: de oorspronkelijke liederen, waaruit later onze Ilias en onze Odyssee zijn gevormd, zijn niet alle als het werk van denzelfden tijd en van denzelfden zanger te beschouwen. Zoo alleen laten zich de onloochenbare gapingen, tegenstrijdigheden en het gemis aan samenhang verklaren, die in de beide gedichten zich opdringen aan hem die scherper toeziet.

Die met bovenstaande gegevens toegerust de *Prolegomena* ter hand neemt om er de geleidelijke ontwikkeling en bewijsvoering dezer stellingen in nategaan, zal bedrogen uitkomen. De oorsprong zoowel als de bedoeling van Wolf's boek was een geheel andere geweest. Hij had zich voorgenomen een nieuwe tekstuitgave van Homerus voortebereiden, en daarbij gebruik makende van de talrijke grammaticale en tekstcritische opmerkingen der Alexandrijnsche geleerden, waarvan de pas ontdekte *Scholia Veneta* althans het geraamte ontdekten, wenschte hij zijn tekst zoo nauwkeurig mogelijk op dien te doen gelijken, welke het ontwikkelde Griekenland ten tijde dier geleerden in

handen had gehad. Van dit beginsel uitgaande gevoelde hij zich vanzelf tot een historisch-critisch onderzoek van onzen tegenwoordigen Homerus-tekst gedrongen. Op welken historisch voor- en achterwaarts te vervolgen grondslag berust datgene, wat wij hedendaagsche hellenisten als den tekst van den oudsten Griekschen auteur lezen, beoefenen en verklaren? Zoo vroeg Wolf, en het antwoord, waartoe nasporing en nadenken hem brachten, luidde: van onze uitgaven tot op de handschriften, waarop die uitgaven zich gronden, is achteruitgaande de overgang geleidelijk, in hoofdzaak dezelfde als bij alle Grieksche en Latijnsche auteurs. Van die handschriften tot op hunne prototypen, in laatsten aanleg den critischen arbeid der Alexandrijnen, is de verwantschap minder samenhangend aanteduiden, zonder daarom geheel onnaspeurlijk te zijn. Zorgvuldig navorschen van wat de overlevering ons indirect zoowel als direct heeft vermaakt, hoe bitter weinig het ook zij van wat eens veel was; met kennersblik rondwaren onder de ‘lijken en grafheuvels’ van tallooze geschriften, waaruit het knekelhuis der Venetiaansche scholiënverzamelingen is opgebouwd, - ‘laat het ons, mannen der wetenschap,’ zegt hij, ‘de vergankelijkheid leeren beseffen van o n z e bemoeiingen en van o n z e faam,’ - dit onderzoek, met schrandere combinatiegave ingesteld, maakt het mogelijk zich ook thans nog een niet al te valsch beeld te vormen van wat Aristarchus en zijn school zich als een behoorlijken Homerus-tekst hebben gedacht. Voor wat daaraan voorafgaat, van de Alexandrijnen achterwaarts tot op Plato en Socrates, van dezen tot op Pisistratus, wordt de lichtstraal steeds flauwer, maar nog altijd stelt ze ons in staat een pad te vinden. Wat daarachter ligt is dikke duisternis. Hoe werden van hun ontstaan af tot op Pisistratus, ruim vier eeuwen lang, de beide omvangrijke epen aan de komende geslachten overleverd? Door middel van geschreven exemplaren? Doch het is meer dan waarschijnlijk, - aldus is Wolf's gedachtengang, - dat er in dien grijzen voortijd over 't geheel niet geschreven werd. Direct tot ons gekomen van wat geacht zou kunnen worden opschriften uit de zesde eeuw voor Chr. of nog vroeger te zijn is er niets, en de getuigenissen bij Herodotus en anderen omtrent vroeger schrift en oudere opschriften zijn in hooge mate verdacht. Aangenomen evenwel dat de Grieken in de dagen van Lycurgus ongeveer, altijd nog een eeuw voor Homerus, de

schrijfkunst verstonden en beoefenden, dan moet dit schrijven op hout, of steen, of koper, hard en onhandelbaar materiaal, met ongeoefende hand en onvoldoende hulpmiddelen, noodzakelijk beperkt zijn gebleven tot korte schrifturen, wetten, volksbesluiten, zaken van algemeen belang. Iets anders is het, dergelijke in den regel weinig uitgebreide documenten op deze wijze zeker te stellen, iets anders een kleine dertigduizend versregels op schrift te brengen. In de gedichten zelve zijn absoluut g e e n e [1] sporen van bekendheid met eenig alfabet aanwezig, en de gevolgtrekking dunkt niet gewaagd, dat derhalve ook den samensteller de 'Phoenicische' kunst onbekend was. Juiste waarneming en logisch denken reeds voeren dezen weg op. En dat het de rechte weg is, in die overtuiging worden we versterkt door althans ééne plaats van een der ouden zelven, dien het toeral en de eischen der polemiek tot deze gedenkwaardige uitlating brachten. Bedoeld is Josephus. In zijn strijdschrift tegen Apion zegt hij met ronde woorden hetgeen thans volgt. 'Eerst laat en met moeite leerden de Hellenen het gebruik van het letterschrift kennen. Zij die de aanwending ervan als overoud willen doen voorkomen, roemen er op het alreeds van Cadmus en zijne Phoeniciërs geleerd te hebben. Geen mensch evenwel zou bij machte zijn eenig schriftstuk uit die dagen aantewijzen. Ja, voor den tijd zelfs van den zooveel lateren tocht tegen Troje is het nog altijd twijfelachtig, of men zich toen van het schrift bediend heeft, en het schijnt meer overeenkomstig de waarheid het te ontkennen. Over 't algemeen wordt er bij de Hellenen geen enkel algemeen als echt erkend geschrift gevonden, ouder dan de poëzie van Homerus, die toch *na* den Trojaanschen oorlog blijkt geleefd te hebben. *En ook deze zon zijne gedichten niet te boek gesteld hebben nagelaten, maar ze zouden, na eerst mondeling overleverd te zijn, daarna tot een geheel zijn vereenigd, en daaraan hunne vele oneffenheden en tegenstrijdigheden te danken hebben*.'

1) Bij de door hem aangehaalde woorden van Kousseau, waarover straks: 'il m'est venu bien souvent dans l'esprit de douter non-seulement qu' Homère sût écrire, mais même qu'on écrivît de son tems. - - Non-seulement dans le reste de l'Iliade on voit peu de traces de cet art' enz. - voegt Wolff tusschen twee haakjes: 'ne mireris, quod *pauca* vestigia dicit esse, quae *nulla* sunt; ita loquuntur, qui non certi sunt sententiae suae.'

Doch aangenomen alweder dat Homerus het letterschrift gekend en voor de samenstelling zijner gedichten gebruikt heeft, voor wie zou hij het gedaan hebben? Voor anderen? Maar een lezerskring voor dien tijden aantenemen is nog iets anders dan onwaarschijnlijk. Het is eenvoudig ongerijmd. Een geschreven Ilias of Odyssee ware te vergelijken met ‘een reusachtig schip, dat iemand in de kinderdagen der scheepvaart in het binnenland zou hebben getimmerd, terwijl het den bouwmeester niet slechts aan werktuigen om het in het water te loodsen, maar zelfs aan een zee ontbrak, teneinde met zijn kunstwerk een proef te wagen.’ Of zullen we aannemen, dat de kunstenaar het om zijn zelfswil deed? Dat hij zijn werk te boek stelde, om daardoor zich van de onsterfelijkheid bij komende geslachten te verzekeren? Dwaasheid alweer, antwoordt Wolf, onnadenkend overbrengen van de gedachten en aspiratiën van veel latere eeuwen naar een oudere en kinderlijke beschavingsperiode. Onverstand, zooals alleen, kan opkomen in een oppervlakkig brein, dat naar het heden het verledene afmeet, en omdat tegenwoordig alle kennis met lezen en schrijven aanvangt en grootendeels daarop steunt, hetzelfde veronderstelt in den bloeitijd der Grieksche aoeden.

‘Laten we’ - ik kan me niet weerhouden de karakteristieke bladzijde in haar geheel vertaald te laten volgen - ‘laten we, eens voor een oogenblik o n z e schrijftafels en o n z e bibliotheken vergetende, waarin thans de onsterfelijkheid onzer studiën besloten ligt, in gedachten overvliegen naar andere tijden en een geheel anderen maatschappelijken toestand, waarin zoo vele zaken, die ons tot een behoorlijk leven onontbeerlijk toeschijnen, aan wijs en dwaas gelijkelijk onbekend waren. Hoe, indien zelfs niet het uitzicht op onsterfelijkheid van zijn naam iemand toen k o n aansporen, om door gedenkteekenen van blijvende waarde zich deze te waarborgen? Want zij, die dit van Homerus gelooven, houden hun wenschen voor bewijzen. Waar toch geeft deze te kennen dat een dergelijk streven hem bezielt? Over 't algemeen was het die eeuw genoeg al kinderlijk spelende en niets dan den drang eener goddelijke aandrift volgende, het hoogste te beproeven en tot anderer genot te scheppen. Zoo ze daarbij naar een loon vroeg, dan bestond dit in de toejuichingen en den lof der voor het oogenblik samengestroomde luisterende menigte, een heerlijk loon, zoo wij den

dichters geloof schenken, en vrij wat begeerlijker dan onze papieren onsterfelijkheid.'

Hoe hebben we ons derhalve het ontstaan der Homerische gedichten voortestellen? 'Zóó' - ik vertaal alweder woordelijk, om Wolf's opvatting het zuiverst weertegeven - 'zóó, dat we ons deze en de overige zangen dier tijden niet opgeschreven denken, maar eerst door de dichters geïmproviseerd en als gezang voorgedragen, daarna door rhapsoden, wier kunst het uit het hoofd leeren daarvan omvatte, zingende verspreid; dat er dientengevolge, alvorens ze op schrift werden gebracht, noodzakelijkerwijze veel hetzij door het toeval, hetzij met opzet, in is gewijzigd; dat er behalve deze later nog nieuwe wijzigingen in zijn ontstaan door de vermetele gissingen van hen, die toenmaals zich- aangordden om deze oude gezangen als om strijd te beschaven en naar de in hun tijd geldende taal en naar hunne wetten omtrent dichterlijke samenstelling te vervormen; dat eindelijk de tegenwoordige samenhang der beide gedichten niet zoozeer aan het genie van hem, wien we gewoon zijn dit toeteschrijven, als wel aan het inzicht eener beschaafdere eeuw en aan de vereenigde pogingen van velen te danken is; dat alzoo de liederen zelve, waaruit later Ilias en Odyssee tot een geheel zijn vereenigd, allen niet één en denzelfden maker hebben.'

Zoodanig is in hoofdtrekken de vermaarde theorie van Wolf, de grondslag en kampplaats der hedendaagsche Homerische critiek. Evenmin als eenige andere menschelijke vondst is ze uit de lucht komen vallen. Wat Wolf zag was voor een gedeelte reeds door vroegere geniale mannen gezien. Hij zelf noemt Casaubonus, Bentley, Perizonius als verdienstelijke wegbereiders en erkent dankbaar, aan Wood's *Essai on the original genius of Homer* - een reusachtige kwartijn van den jare 1775 - menigen belangrijken wenk te danken te hebben. Dat bij den Italiaanschen wijsgeer Vico een goed gedeelte zijner leer in embryo viel waartenemen, ervoer hij eerst later. Doch met instemming haalt hij Rousseau aan, die in een opstel *sur l'origine des langues* soortgelijke opvattingen omtrent het betrekkelijk late opkomen der Grieksche schrijfkunst verkondigd had, en het verbaast me eenigszins dat hij voor zijn twijfel aan Homerus als den eenigen schepper van Ilias en Odyssee nagelaten heeft zich op den stelselmatigen twijfelaar aan elke

geijkte traditie, op Voltaire te beroepen[1]. Als immer dus, voorgangers in voldoende mate. Doch eerst in Wolf's dagen was de volheid des tijds gekomen. Wolf sprak uit wat velen hadden vermoed, enkelen halfluid gefluisterd, en hij sprak het uit met forsche mannenstem, zonder omwegen, in wetenschappelijken vorm zonder wetenschappelijken omhaal, met overredende duidelijkheid, omvattende kennis, en vaak wegsleepende redeneer- en zeggingskracht.

Groot was dan ook de sensatie en niet gering bij menigeen de ergernis. Wat dichterlijk gevoelde protesteerde. Voss, de vertaler des dichters en onder anderen met zijne *Luise* dichter op eigen gelegenheid, verklaarde zich niet overtuigd. Schiller noemde de nieuwe theorie kortaf een barbaarsche leer. Wat van meer beteekenis is: Goethe, die aanvankelijk zich als een van Wolf's aanhangers had doen kennen, trok in latere jaren en na hernieuwd nadenken zijn voorloopige instemming in. Wolf, zelf kunstenaar op zijn manier, betreurde meer dan iemand anders het vandalisme, waartoe een in zijn oogen onverbrekelijke keten van redeneeringen hem onwillens genoodzaakt had. ‘Zoo dikwijls als ik’, zegt hij, ‘mij ongestoord dompel in dien breeden stroom van epische verhaalwijze, die als in een effen en doorschijnende bedding daar rustig voortglijdt; telkens als ik de over 't geheel genomen volmaakt gelijkvormige kleur dezer zangen op mij laat inwerken, zal niet licht iemand heftiger op mij verbolgen kunnen zijn dan ik het alsdan op mij zelve ben.’

Minder weemoedig achterwaarts ziende was de stemming der meeste toenmalige geleerden, vooral der jeugdigen onder hen in het beloofde land der wetenschappelijke bespiegeling. Ook in die richting sloeg het herboren Germania de adelaarsvlengelen uit. Wolf had nog in Homerus den naam eener werkelijke individualiteit gezien, geen bloot symbolische, collectieve uitdrukking voor den later tot een mozaiekvormig geheel vereenigden arbeid van gansche achtereenvolgende menschengeslachten. In zijne oogen was de man Homerus, wie en vanwaar hij dan ook moge gekomen zijn, de geniale zanger, die de beide op zijn naam gaande epen althans op het getouw gezet, en de

1) In zijn *Essai sur la Poésie Épique*, gewoonlijk achter de *Henriade* gedrukt, hoofdst. II, *Homère*, zegt hij o.a.: ‘quand il composa l'Iliade, (*supposé qi'il soit l'auteur de tout cet ouvrage*), il ne fit donc’ enz.

draden voor een niet onaanzienlijk gedeelte tot het grootsche weefsel dat we allen kennen samengevoegd had. Geheele rhapsodieën, verklaarde hij, dochten hem niet van Homerus afkomstig, maar deze toch in allen gevalle de persoon, '*door wien het grootste gedeelte en de reeks der eerste rhapsodieën* (Wolf heeft bij al zijn redeneeringen meer bepaald de Ilias op het oog) *was afgewerkt*.'

Doch verder dan tot dusdanige algemeenheden had zich Wolf niet uitgelaten. Tevreden naar het land overvloeiende van melk en honig den weg gewezen te hebben, liet hij het in bezit nemen aan anderen over. En de anderen lieten het zich geen tweemaal zeggen. Met vurigen ijver toog men aan den verleidelijken arbeid. Men plaatste zich op den bodem van Wolf's resultaten. Maar waarom hierbij te blijven staan? Waarom niet gepoogd tot scherper omschreven en juister begrensde gevolgtrekkingen te komen? Als de Ilias en waarschijnlijk ook de Odyssee door één man zijn aangevangen, door meerderen voortgezet en uitgebreid, zou het dan niet mogelijk zijn ieders aandeel aan de gemeenschappelijke taak nauwkeuriger aantewijzen, en met juistheid vasttestellen waar de eene hand ophield en de andere aanving?

Dit werd het wachtwoord en zoodanig de richting van talloozc ontdekkingstochten. In allen ernst tallooze. Want, was het uitgangspunt hetzelfde, het einddoel waartoe de een geraakte docht den ander een doolhof, en getroost maakte ieder nieuwe reiziger zich op tot een nieuwe reisroute. Ieders weg leidde hem naar een ander Home. Daar waren vooreerst de mannen der *Kleinlieder-theorie*, die het aantal, den omvang en het beloop zochten vasttestellen der enkele liederen, - balladen of *lays*, - waaruit in later tijd en niet tot hun voordeel het aggregaat der beide epische gedichten heette te zijn ontstaan, liederen van verschillende zangers en vrij ver uiteenliggende perioden, volgens eenigen het werk van den stam of clan der Hornenden op Chios, die in den als symbool gekozen naam van Homeros, - 'den vereeniger' - hun mythischen stamheros vereerden. De grondlegger dezer leer was Lachmann, die ook op het Nibelungenlied een gelijksoortige theorie toepaste; zijn navolgers onder meer Koechly en nog kort geleden Christ. Geheel tegenovergesteld was de opvatting van Hermann, Nitzsch, Grote en Geddes. In hunne oogen was Homerus de

uitstekendste vertegenwoordiger, de type, zoo men wil, niet van eene eerste en primitieve epische periode, die van het kleine, zich tot één nauw begrensde handeling beperken de *Einzellied*, gezangen van den bescheiden omvang en het weinig ingewikkelde bamenstel van het Hildebrandtslied, de rhapsodie over den slag bij Brunanborch, de klacht van Ragner Lodbrog, het Lodewijkslied en dergelijke meer, maar van een tweede, rijker en veelzijdiger ontwikkeld tijdvak, dat bij volken van genoegzame artistieke begaafdheid onvermijdelijk op het eerste pleegt te te volgen. Om het in technische taal uittedrukken: Homerus is naar hun zienswijze de vertegenwoordiger der epopee, niet van de epische ballade. En die epopee zegt, denkt zich een omvangrijk, uitgewerkt, min of meer kunstrijk samengesteld en wèl doordacht gedicht, dat uit een aantal weinig samenhangende tafereelen en op zichzelf staande handelingen een hoogere kunsteenheid weet te scheppen. Doch daarom hebben we ons geenszins de beide epen oorspronkelijk juist zoodanig te denken, als ze ons overleverd zijn. Beiden, de Ilias bovenal, zijn aan de hun aanvankelijk gestelde grenzen ontgroeid. Beiden zijn, nadat één eerste maker onder grooten bijval het plan had geschetst en de uitwerking aangevangen, door anderen, in gelijke schoor gevormd, in grootendeels gelijken geest voortgezet. Om in Wolf's beeldspraak te blijven: aan de draden door den meester-werkman op het getouw gezet, is door epigonen voortgeweven. Maar hoe? Was er, zooals Hermann en Nitzsch zich de zaak voorstelden, eene *Ur-Ilias* en eene *Ur- Odyssee*, waarin weliswaar geen enkele der hoofdhandelingen en hoofdpersonen werd gemist die wij in de beide gedichten terugvinden, maar alles op verkleinde schaal voorkwam, minder gebeurtenissen, minder handelingen, minder personen? Of was de grootere waarschijnlijkheid aan de zijde van den ‘koopman’ Grote, die in zijn totnogtoe onovertroffen *History of Greece* uiteenzette, hoe zijns inziens de Ilias, althans in haar tegenwoordigen vorm, die tevens de vorm was waarin de tijdgenooten van Thucydides en Plato haar lazen, een conglomeraat was uit twee hoofdmassaas, eene *A chilieis* die zich strikt tot den wrok van Achilles en hare gevolgen bepaalde, en een daaraan toegevoegde *Ilias*, die schildert wat, zonder direct met dien toorn verband te houden een algemeen beeld van den kamp om Ilios ontwerpt? En is het recht aan de zijde van Kirchhoff, die voor de Odyssee iets dergelijks voor-

stelt als Grote voor de Ilias had gedaan? Wolf in zijn tijd had geoordeeld, dat ‘het bewonderenswaardig samenstel der Odyssee als een eenig monument van het Grieksche genie behoort beschouwd te worden.’ Grote had dit oordeel met levendige ingenomenheid aangehaald, en er voor zijn persoon aan toegevoegd, dat ‘ten opzichte der Odyssec de bewijzen van eenheid van plan ondubbelzinnig schijnen en zich overal in het gedicht laten waarnemen.’ Doch niet voor niets zijn o n z e van nature zwakke oogen door de kunst gescherpt. In het gebouw, welks hecht getimmerte de bewondering van het vroegere geslacht gaande had gemaakt, werd Kirchhoff's blik onaangenaam aangedaan door allerlei in het oog springende gapingen en scheuren, en meende hij, om van kleinere invoegingen te zwijgen, inplaats é é n e r schepping *aus einem Guss* d r i e achtereenvolgende uitleggingen of uitbouwingen te kunnen constateeren. Als grondbouw nam hij een oudsten *Nostos* (terugkeer) van Odysseus aan, het verhaal bevattende van het vertrek van den held uit Ogygia en zijn aankomst bij de Phaeaken, benevens het grootste gedeelte zijner vroegere avonturen zooals hij die aan zijne gastheeren verhaalt. Daarnaast werd niet geheel in gelijken stijl een jongere Nostos opgetrokken, die Odysseus' terugkeer naar Ithaca en wraakneming op de vrijers ten inhoud had. Eindelijk werd aan het voor- en achterhuis door middel der Telemachie nog een vestibule toegevoegd. Kleinere stukken gaven intusschen een schijn van samenhang aan de beide bloot uiterlijk aaneengehechte woningen, door vroegere geslachten ten onrechte als een paleis van wonderbare symmetrie aangestaard.

Het ware onbegonnen werk, deze en nog tal van dergelijke beschouwingen binnen de enge grenzen van een tijdschriftartikel op den voet te volgen, en de sterke en zwakke punten van elk in bijzonderheden aan te toonen. Het zwakst schijnt mij Kirchhoff's stelling. Aangenomen dat er in de Odyssee oneffenheden en tegenstrijdigheden vallen aantewijzen, leemten van inhoud en feilen van taal, - inderdaad is slechts ééne directe tegenspraak, (een chronologische!) met eenigen schijn van reden te berde gebracht, - zoo verzinkt dat weinige volkomen in het niet tegenover de onmiskenbare blijken eener zóó kunstvol aangelegde, en zó'o kunstvol volgehouden compositie, als in weinige andere werken der oudheid valt waartenemen. Lang vóór het verschijnen van Kirchhoff's arbeid, waarvan de voor-

loopige schets in 1859, de definitieve uitwerking twintig jaren later uitkwam, had reeds Grote bij voorbaat alles er tegen ingebracht, wat zich bij onpartijdig nadenken er tegen laat inbrengen. ‘Indien de Odyssee’, - zegt hij - ‘geene oorspronkelijke eenheid bezit, uit welke op zichzelf bestaanbare deelen moeten we ons dan voorstellen dat ze eens is gevormd? Op deze vraag valt het moeielijk zich een bevredigend antwoord te denken. Want de veronderstelling dat Telemachus en zijne lotgevallen eenmaal het onderwerp van een afzonderlijk epos kunnen uitgemaakt hebben, schijnt onbestaanbaar met het geheele karakter van den jongen man zooals zich dit in het gedicht openbaart, en met de gebeurtenissen waarin hij voorgesteld wordt een rol te spelen. Beter zouden we ons de verdeeling der lotgevallen van Odysseus zelven in twee groepen kunnen laten welgevallen, waarvan dan de eene zijn dwaaltochten zou bevatten, en de andere zijn slechte behandeling door de vrijers benevens zijn eindelijken triumf tot onderwerp had. Maar ofschoon elk van deze beide onderwerpen stof tot een afzonderlijk gedicht h a d k u n n e n opleveren, zeker is het in allen gevalle, *dat, zooals ze thans, in de Odyssee voorgesteld worden, het eerste niet van het laatste* k a n *worden gescheiden*. De bloote terugkeer van Odysseus zou niemand als een bevredigend slot hebben voldaan, zoolang als de vrijers in het bezit van zijn huis blijven en aan de hereeniging met zijne vrouw in den weg staan. En ook het over het hoofd zien van de vrijers zou een kapitale verminking zijn van het epos, zooals wij het kennen. Dit beschouwt wel degelijk hun onbeschofte gedra gingen in zijn huis als een wezenlijk onderdeel van het harde noodlot van den veelduldenden held, evengoed als zijn schipbreuken en wederwaardigheden op zee. In één woord: er is geen houdbaar rustpunt tusschen Odysseus' vertrek van Troje en zijn eindelijken terugkeer tot zijn huis en zijne echtgenoote.’ Op zoodanige gronden vat daarna Grote zijn inzicht omtrent het wezen en de samenstelling der Odyssee in de volgende bewoordingen samen: ‘het gedicht in zijn tegenwoordigen vorm openbaart zoo ondubbelzinnig mogelijk het ineenpassen der deelen en een samenhangenden bouw, hetzij dan door ééne hand, hetzij door meerderen, die naar een gelijk plan werkten. Het kan m i s s c h i e n een secundaire formatie zijn, uit een vroeger bestaande Odyssee van geringer afmetingen samengesteld.

doch indien dit zoo is, dan moeten de bestanddeelen van het beperktere geheel eene zoo grondige omwerking hebben ondergaan, dat ze volkomen in het meer uitgewerkte geheel passen, *en zijn ze in hun oorspron*k e l i j k e g e d a a n t e *op geenerlei wijze meer voor ons herkenbaar*.'

Ik zou inderdaad niet weten wat op deze critiek voegzaam kan worden afgedongen. Te minder, daar ook Benedictus Niese in zijn *Entwickelung der Homerischen Poesie* n a kennismaking met Kirehhoff's leer - Niese's boek is van 1882 - ter bestrijding daarvan zich van bijna gelijkluidende woorden bedient.[1)] Het zij dus voldoende, slechts deze zijne uitspraak van algera eene strekking hier in zijne eigen woorden te laten volgen: 'Ohne Zweifel ist die Odyssee eine planvoll angelegte, nur als ein Ganzes denkbare Dichtung, die es verstanden hat, über eine längere Zeit zerstreute Ereignisse in einen beschränkten Raum zusammenzudrängen.... Durch diese Anordnung unterscheidet sich die Odyssee durchaus nicht nur von sämmtlichen übrigen Epen der Griechen, sondern selbst von der Ilias.' En naar mijne wijze van zien ligt de eenige en uitsluitende beteekenis van Kirchhoff's analyse niet in hare toepassing op het afgewerkte gedicht, maar uitsluitend daarin, dat ze ons den weg wijst om onder de gelijkmatige oppervlakte nog iets van de verschillende lagen te erkennen, die gezamenlijk deel hebben gehad aan de eindelijke vorming van den voor ons weelderig bloeienden bodem.

Slechts schijnbaar heeft het veel ijveriger in Wolfiaanschen geest door vorschen van de Ilias tot bevredigender resultaten geleid. Waar is het, dat veel meer dan in de Odyssee in de Ilias tegenstrijdigheden, gemis aan samenhang, merkbaar onovenredig stijgen en dalen der belangstelling, verschil van toon en stemming worden waargenomen. Waar is het, dat dientengevolge het voorname gewicht der Homerische kwestie zich steeds in het onderzoek der Ilias concentreert. Waar eindelijk, dat hier omtrent de hoofdvraag grootere overeenstemming bij de onderzoekers heerscht. Maar zoodra we verder komen dan

1) Man hat geglaubt, die Telemachie sei ein selbständiges Lied gewesen, das unabhängig von der Odyssee bestanden habe. 'Besonders Kirchhoff hat sich dafür ausgesprochen. - - Diese Ansicht ist jedoch nicht zu billigen; denn nur in der heutigen Odyssee ist die Telemachie begründet und eine andere Motivierung ist für sie nicht denkbar.' bl. 147, 148.

tot het uitspreken der in haar algemeenheid weinig vruchtbare stelling, dat de Ilias in hare ons overleverde gedaante geen oorspronkelijke eenheid vertegenwoordigt; zoodra we een aanwijzing verlangen der verschillende bestanddeelen, hun antal, hun aard, hun verhouding tot elkander, eene uiteenzetting hoe naar de zienswijze van den ontleder uit die brokstukken of kleiner geheelen het groote en zoo machtig aangrijpende aggregaat is geboren; als we in één woord de punten op de i wenschen gezet, van dat oogenblik af is de overeenstemming van zoo straks verre te zoeken. Dan openbaren zich ook in deze twistvraag even zoovele zinnen als er hoofden zijn. Lachmann, Koechly en Christ beschouwen het gedicht als bijeengevoegd uit een aantal kortere liederen, ieder afzonderlijk van hooger poëtische werking dan het daaruit samengebrachte geheel. Doch Koechly's liederen zijn niet die van Lachmann, noch Christ's liederen die van Koechly. Lachmann nam voor de Ilias er achttien aan, Koechly voor het geheel met uitzondering van het negende en tiende boek zestien, terwijl Christ hetzelfde geheel in veertig dergelijke meende te moeten versnijden. En wat is, hetzij voor hen, hetzij voor de eenigszins anders denkende moderne chorizonten de onfeilbare toetssteen, waardoor zich de verscheidenheid der handen laat erkennen? Verschillen in taal? ‘Men ontdekt werkelijk hier en daar taalverscheidenheden, maar meestal zijn ze van toevalligen, weinig beteekenenden aard; en is het reeds zeer gewaagd uit hun voorhanden zijn tot verschillende samenstellers te besluiten, *volmaakt onmogelijk is het met overredende, steekhoudende gronden de in aanmerking komende partijen aan een vroegere of latere periode van taalvorming toetewijzen*.’ Aldus Volkmann, niet zonder eenige overdrijving aan de andere zijde, maar in de hoofdzaak naar waarheid. Of zal de al of niet verwaarloozing der digamma den doorslag geven? Het is bekend dat er zich in de Homerische poëzie geheele reeksen van plaatsen bevinden, waarin het aannemen van de aanwezigheid eener later uit het alfabet en het taalbewustzijn der Grieken verdwenen letter, der digamma of w-klank, gewoonlijk in den aanvang, dikwijls ook in het midden van een woord, alleen in staat is anders onverklaarbare metrische en grammatische verschijnselen te verklaren. Welnu: een zoon van het alles doorsnuffelende Duitschland in ruimeren zin, de Weener hoogleeraar Von Hartel, heeft niet tegen de moeite

opgezien, ook dit vraagstuk aan het nauwlettendst statistisch onderzoek te onderwerpen. Het is der moeite waard, een oogenblik bij het resultaat te blijven staan waartoe zijn volhardende nasporingen hem voerden. In den Homerus-tekst zooals wij dien kennen vond Von Hartel ruim 3300 maal de digamma werkzaam, dat is, de gevolgen veroorzakend die ze veroorzaken moet, terwijl in ruim 600 gevallen die werking uitbleef. Hoe dus te handelen? Die meer dan zeshonderd plaatsen door gissing te wijzigen, totdat ook daar de digamma haar behoorlijken invloed herkrijgt? Het is tweemalen beproefd, en beide malen met geen bevredigenden uitslag. Of zullen we die gedeelten waarin de werking der digamma achterwege blijft of zeer ongelijkmatig is, eenvoudig als van lateren oorsprong beschouwen Prof. Naber heeft aangewezen dat we zoodoende tot wonderlijke gevolgtrekkingen zouden komen. In het negende en elfde boek der Odyssee, die tot de oudsten van het gedicht gerekend worden, - ik voeg er het eerste boek der Ilias bij, dat in hetzelfde geval verkeert, - zijn er verscheidene plaatsen, waarin de digamma niet hersteld kan worden zonder òf den zin òf in andere opzichten de taal geweld aantedoen. Het negende boek der Ilias daarentegen, dat uit anderen hoofde voor een der jongste wordt aangezien, heeft de sporen der digamma trouw bewaard. En met instemming haalt hij de woorden van Volkmann aan, gelijk ik het na hem doe: ‘de digamma wordt in acht genomen en verwaarloosd aangetroffen in plaatsen die ontwijfelbaar *aus einem Gusse* gedicht zijn, *en het is een volslagen onmogelijkheid uit de verwaarloozing der digamma met zekerheid tot den jongeren oorsprong van den onderhavigen versregel of van, de onderhavige plaats te besluiten*.’ Zullen eindelijk metrische eigenaardigheden ons een bruikbaren maatstaf aan de hand doen? Nog onlangs heeft een vlijtige stumpert een poging in dien geest gewaagd, met een resultaat gelijk nul, - droevige beloouing voor zooveel aangewende moeite.

Niet beter staat het geschapen met de zakelijke criteria. Groote woorden genoeg, zooals onder meer Lachmann verklaarde, dat alwie niet met hem medeging in het in stukken snijden der Ilias en deze zoo ontstane fragmenten niet veel schooner vond dan het geheel waarvan ze deelen hadden uitgemaakt, ‘verstandig zal doen zich in het vervolg niet meer, hetzij met zijne critiek hetzij met epische poëzie in het algemeen bezig te houden,

weil er zu schwach ist etwas darin zu verstehen.' Wat zal evenwel ons zakelijk kenmerk zijn om oud van nieuw, model van navolging te onderscheiden? Aesthetische overwegingen? Maar geldt dan ten opzichte van Homerus alleen het adagium niet, dat over smaak niet te twisten valt? Het geldt hier maar al te zeer. De beschrijving der lijkspelen ter eere van Patroclus in het drie-en-twintigste boek van de Ilias vindt Grote an addition bij an inferior and probably later hand. Nog sterker uit zich Niese's afkeuring: 'de behandeling verraadt een dichter *wiens kracht verlamd is*.' Van de schildering dierzelfde spelen getuigde Schiller, een niet gansch verwerpelijk rechter in zake poëzie: 'al had men slechts geleefd om het drie-en-twintigste gezang der Ilias te lezen, men zou zich over zijn bestaan niet te beklagen hebben.' En Lehrs, een evenmin te verwerpen beoordeelaar waar het Homerische zaken geldt, voegt zijnerzijds aan de door hem medegedeelde uitlating van Schiller toe: 'inderdaad is het een verrukkelijk boek en het werk eens buitengewonen meesters.' De zoogenaamde Telemachie, de vier eerste gezangen der Odyssee, acht Grote 'absoluut onontbeerlijk tot volledig begrijpen van de boeken die na het dertiende komen.' Ik zeg het hem na niet alleen, maar bewonder tevens de over 't geheel genomen meesterlijke expositie, en hoe ze tegelijkertijd dienstbaar gemaakt is aan het ongezocht inlasschen der dwaaltochten van Nestor en Menelaus, welke die van Odysseus als het ware voorbereiden, en daarnevens wat tusschen de handeling van Ilias en Odyssee ligt op de natuurlijkste wijze aanvullen. Wat niet verhindert dat ten opzichte dierzelfde Telemachie Sittl niet alleen het als, 'zeker' beschouwt, dat zij 'niet van den beginne af een organisch bestanddeel van het oude epos was' maar tevens geen gelegenheid verzuimt om te doen uitkomen, hoezeer ze 'bereids op een voelbaren achteruitgang in de wijze van voorstelling, en op een jongere taalperiode' wijst, en van een 'niet bijzonder den vorm beheerschenden dichter stamt, die dikwijls met weinig geluk zeer vele verzen aan het oudere epos ontleende.' Door velen èn in ouderen èn in nieuweren tijd is er op gewezen, dat die boeken der Ilias, waarin de heldendaden der vorsten voor Troje worden beschreven, in bijzondere kleurenpracht schitteren, en door den dichter zoowel als zijn hoorders als zijn hoofdthema worden beschouwd. Niese daarentegen, braaf en vredelievend, modern geleerde als hij is, geeft als zijne meening te kennen,

dat ‘de waarde en beteekenis dezer poëzie meestal niet op de m o o r d t o o n e e l e n berust, maar voornamelijk op die gedeelten, waar wij het slagveld verlaten, en de dichters ons menschelijk denken en leven op zoo onovertroffen wijze schilderen.’

Bij dit weinige blijve het. Ik wijs er dus slechts in vogelvlucht op, hoe de eene geleerde uit de ‘Oude’ Ilias alles verwijdert wat niet in den striktsten zin verband houdt met den in de inleiding aangekondigden ‘wrok van Achilleus’; terwijl een tweede er terecht opmerkzaam op maakt, dat de wrok verzwolgen wordt en moet worden door den dringender plicht der wrake; hoe een derde het loskoop en van Hector's lijk als latere ‘interpolatie’ beschouwt; een vierde de figuur van Nestor, een vijfde die van Sarpedon en Glaucus, een zesde die van Diomedes aan het oorspronkelijke plan van het gedicht vreemd verklaart, een zevende.... Doch genoeg. Streng genomen dunkt het mij zelven van gemis aan eerbied te getuigen, deze uit nog zeer vele andere opvattingen bloot te noemen, zonder een woord van toelichting of bezwaar. Elk dezer meeningen is door een man van erkende verdiensten in de Homerische studiën voorgedragen, en door mannen van niet minder beteekenis bestreden. Slechts dit valt te betreuren, dat door hen voortdurend op een zandgrond is gebouwd, zoodat de woorden van Volkmann maar al te veel waarheid blijken te bevatten: ‘dat bij de totnogtoe aangewende pogingen om den verschillenden ouderdom der Homerische gedichten vasttestellen, de door middel van het eene criterium schijnbaar gewonnen resultaten met de uitkomsten van een ander criterium in volslagen tegenspraak staan, *juist dewijl de criteria zelve ondoelmatig waren* (*eben weil die Kriterien an sich ungeeignet waren*).’ En niet minder spijtig dunkt het mij, dat ook de heer Pierson gemeend heeft, niet slechts zich als een verstokt separatist te moeten doen kennen, maar vooral de eenheid van compositie der Ilias te moeten bestrijden met wat wèl beschouwd meer als persifflage van anderer argumenten dan als eigen argumenten aangemerkt kan worden,[1)]

1) De heer Pierson b.v. schrijft (bl. 25): ‘Muze, zing Achilles toorn, is de eerste regel; zoo had de begrafenis van Hektor plaats, is thans de laatste. *Waar blijft de eenheid van onderwerp*?’ (de cnrsiveering is van mij.) Het ware beter met deze studiën geschapen, indien iedere vraag die daarbij oprijst zoo gemakkelijke beantwoording toeliet. De toom van Achilles is oorzaak van zijn zich terugtrekken uit den strijd; dit zich terugtrekken bezorgt den vijand Hector eene reeks voor-

Slechts twee theorieën nog, de jongste en buitensporigste van allen, mogen zelfs in dit hoogst oppervlakkige overzicht niet geheel met stilzwijgen worden voorbijgegaan. De eene is die van van Fick, die de beide werken oorspronkelijk- in de Aeolisch-Grieksche taal gedicht acht, en eerst ongeveer 350 jaar v. Chr. door zekeren Cynaethus van Chios overgebracht in het Ionisch, waarin de oudheid ze las en ook wij ze lezen, maar zóó onbedreven overgezet, dat de sporen der oorspronkelijk Aeolische redactie nog overal door het onbeholpen Ionische van den omwerker heen schemeren. Eene leer die, trots de groote scherpzinnigheid, belezenheid en taalkennis waarmede ze is voorgedragen, volgens het oordeel der meest bevoegden, waarbij ik me van ganscher harte aansluit, een druppel gegrondheid bergt in een stroom van onwaarschijnlijkheden. Dit is de nieuwste vinding, een vijf of zes jaren oud. Slechts weinig ouder is de in mijne oogen even avontuurlijke hypothese, die Benedictus Niese in zijne *Entwickelung der Homerischen Poësie* (1882) opgeworpen heeft. Niese's verstandige bestrijding van sommige leerstellingen zijner voorgangers heeft, zooals de vorige bladzijden hebben doen zien, mijn volle instemming. Heel wat minder gelukkig komt mij zijn opbouwend gedeelte voor. Niet alleen houdt hij die gedeelten van de beide epen voor de oudste, die een korte optelling, geen schildering van toestand of feit behelzen, alsof een epos een telegram ware waarvan de woorden kostbaar en dus schaarsch behooren te zijn; niet slechts beperkt hij ook overigens den in zijn oog oorspronkelijken omvang der beide gedichten, vooral der Odyssee, tot zóó uiterst weinige figuren en zóó microscopische gebeurtenissen, dat wat in den overleverden vorm een misschien al te zwaarlijvig lichaam is onder zijne behandeling een vleeschen bloedeloos geraamte wordt: hij opent, daarenboven, om toch vooral ongewoon te zijn, een geheel nieuw en totnogtoe door niemand ingenomen gezichtspunt. Zijn hoofdstelling is: ‘dat noch uit den bouw der handeling in beide gedichten, noch uit

enkele daarin verspreide uitlatingen omtrent wat daarvoor en daarna zou zijn voorgevallen, tot de aanwezigheid eener vóór die gedichten bestaande sage van den Trojaanschen oorlog besloten kan worden. Veel meer wijst alles er op dat er iets dergelijks n i e t geweest is. Immers, wat overlevering schijnt openbaart zich eenig en alleen in de beide Homerische epen, en wel zoodanig, dat een aantal momenten hunner handeling de aanleiding gegeven heeft tot verhalen en aanduidingen uit een verleden en voor eene toekomst. Daar dit alles te zamen nu den inhoud vormt der Trojaansche sage, zooals deze niet slechts voor ons maar ook voor de ouden als de eenige gegevene aanwezig was, zoo volgt hieruit, *dat deze sage eerst door de Homerische gedichten geschapen is*.' Zietdaar eene leer, waaraan zeker geen verwijt met minder recht kan toegevoegd worden dan dat van oudbakkenheid of van overeenstemming met wat de analogie leert en onze kennis van de wijze, waarop de mensch in 't algemeen, de Grieksche mensch in 't bijzonder zijn dichterlijke scheppingen pleegt voorttebrengen. Evenals de Godheid in Genesis schiepen volgens Niese de Homerische bard of barden hun kosmos uit n i e t s .

Het kan geen verwondering baren, dat zoo uiteenloopenede inzichten als in deze bladzijden werden aangestipt, en nog meerdere van geen proefhoudender gehalte, gereede aanleiding gaven tot reactie. *Ceci dévore cela*: kon - zoo vroeg men - de schuld niet liggen aan het punt vanwaar allen waren uitgegaan, aan de hypothese van Wolf? Inderdaad zijn zijne stellingen in de laatste tientallen jaren aan een nauwlettende en niet altijd vriendelijke revisie onderworpen. En het gevolg is geweest, dat veel wat Wolf onomstootelijk meende bewezen te hebben weer min of meer op losse schroeven is gezet. De hoeksteen der Wolfiaansche leer was, dat niet alleen de helden voor Troje, maar ook hun bezinger - of bezingers - de schrijfkunst niet kenden. Men heeft het daarna zeer waarschijnlijk gemaakt, dat althans ééne voorname plaats uit de Ilias, die voor Wolf, evenals in de oudheid voor Aristarchus, t e g e n de bekendheid der heroën met de schrijfkunst scheen te pleiten, er in werkelijkheid veeleer v o o r pleit. Maar, zeide men, aangenomen dat de bezongenen de schrijfkunst niet beoefenden, wat bewijst dat voor den zanger? De Homerische poëzie vertoont allerwegen de onmiskenbaarste sporen van zelfbewuste

kunst, in de taal, in de versificatie, in de samenstelling van het geheel, in de wijze waarop effecten worden voorbereid en uitgewerkt. Waarom zou de vervaardiger dus niet eene kunst verstaan hebben, waarvan hij zijne helden uit den voortijd onkundig schildert? Heeft niet reeds Aristarchus er op gewezen hoeveel andere zaken, aan de helden voor en in Troje onbekend, blijkens de vergelijkingen en enkele toevallige uitlatingen den dichter zelven geenszins vreemd moeten geacht worden? Of de schrijfkunst bij de Grieken zoo oud is als Homerus valt bezwaarlijk te zeggen, waar men alle houvast mist om diens leeftijd vasttestellen. Maar ouder dan Wolf aannam is ze zeker. Wij hebben hiervoor directe bewijzen, die hij nog niet kon kennen. De mondelinge overlevering, die Wolf voor de geschrevene in de plaats stelde, laat - merkte men verder op - zich even bezwaarlijk verklaren, en vervangt eene moeielijkheid door eene andere. Zijn denkbeeld dat Pisistratus en diens commissie de vereenigers waren der vóór hen slechts onsamenhangend overleverde Homerische poëzie, is gebleken èn onwaarschijnlijk te zijn èn op geen betrouwbare gegevens te berusten. Men heeft ingezien, dat zijne voorstelling van het verschil tusschen natuur en kunst in de poëzie, en het op dien grond voor onaannemelijk verklaren, dat een zanger uit oude dagen tot één, laat staan tot twee zulke omvangrijke en kunstig samengestelde epen het plan zou hebben kunnen opvatten, dat die voorstelling op een vooroordeel berustte, dierbaar aan de denkers uit het einde der vorige eeuw, maar door de tegenwoordige om tal van redenen verworpen. Men heeft aangetoond, dat hij overdreven gewicht hechtte aan de tekstverschillen, die uit de toenmaals pas ontdekte Venetiaansche *Scholia* voor den dag kwamen. Men heeft, in één woord, in zijne naar hij meende meest oninneembare stellingen niet onbelangrijke bressen trachten te schieten.

Dientengevolge is het eerst bezweken de Lachmanniaansche *Kleinlieder-theorie*, naar mijne opvatting de uiterste en minst verdedigbare consequentie van Wolfs leer. Gedichten, die trots de breedst uitgemeten tegenstrijdigheden zoo streng inwendig samenhangen als de Ilias en de Odyssee, - ik wil niet ontkennen, dat mijn overzicht van hun inhoud voornamelijk 'ten doel had, die innerlijke eenheid scherp te doen uitkomen, - zulke gewrochten zijn geen natuurproducten als appelen en peren. Zoo iets is het werk eener artistieke conceptie, geen toe-

vallig gevolg van zonder vast plan en op verschillende tijden door verschillende dichters behandelde onderdeden van een zelfden sagenkring. Of is deze zelfs voor ontwikkelder tijden zoo moeielijk bereikbare eenheid juist den Trojaanschen cyclus bij uitstek ingeschapen? Concentreerde zich daarin waarlijk van den beginne af alle belangrijkheid in Achilles' toorn en Odysseus' dwaaltochten? Zoo ja, waarom kennen dan de latere Grieksche dichters, voor zoo verre we waarnemen kunnen, evenmin als de middeleeuwsche eene andere eenheid dan de bloot uiterlijke der chronologie? Doch, hoezeer ik ook het allengskens verdwijnen dezer onzinnige leer toejuich, even ongerijmd dunkt mij een vervallen in het andere uiterste, een unionisme als waarvan nog in 1888 A. Bougot zich de aanhanger verklaarde, die alvast de gansche Ilias, zooals we haar thans gedrukt voor ons hebben, zonder voorbehoud als van vader Homerus en van niemand bovendien afkomstig acht. Eduard Kammer, wien ik de wetenschap van het bestaan van dat boek te danken heb, eindigt zijn beoordeeling met de goedige opmerking, die ik voor mij ten volle beaam, ‘dat het critische standpunt van den schrijver wel nergens in Duitschland’ - ik voeg er bij, in Nederland - ‘instemming zal vinden.’

Tusschen die twee uitersten staat wat mij, althans in beginsel, de ware weg tot een bevredigende oplossing der netelige kwestie dunkt: de opvatting, dat in de beide Homerische epen een oorspronkelijke kern in meerdere of mindere mate door jongere lagen omgeven en het geheel daardoor uitgedijd is. Dat is de theorie die naar mijn weten hel eerst door den genialen Theodor Bergk in zijn *Griechische Litteraturgeschichte* voorgedragen, daarna door Naber, Kammer, Jebb, Cauer, in verschillenden zin ontwikkeld is, en waarvan Niese, zooals gemeld, zich gehaast heeft door overdrijving de caricatuur te leveren. Doch ook van deze theorie aanvaard ik enkel het beginsel, geenszins al de resultaten, die trouwens bij de verschillende woordvoerders aanmerkelijk uit elkander loopen. De strekking der jongste Homerische critiek is conservatief, zegt men ons. Ik neem er met instemming acte van, en hoop dat ze al meer en meer van haar conservatisme blijk moge geven. Voor mij althans - om rondweg mijne meening uittespreken, die ik betreur hier niet nader te kunnen toelichten - voor mij is Homerus de naam, niet van een symbool of stamheros, maar van een mensch

en dichter. Meer dan den blooten naam evenwel weten we niet en zullen we wel niet licht te weten komen. Althans de gevolgtrekkingen, door Bergk aan den dunnen draad van dien naam opgehangen, dunken mij even avontuurlijk als ze scherpzinnig bedacht zijn. Verder komt ook mij de schepper der Ilias verschillend voor van dien der Odyssee. Compositie, taal, de schildering der maatschappij, de zedelijke opvattingen des dichters, het zich vanzelf opdringend feit dat de Odyssee de Ilias veronderstelt, haar kent en aanvult maar nooit herhaalt, maken het hoogst waarschijnlijk dat ze het jongere dichtstuk is. Eindelijk: geen van beide epen - deze grondpijler der Wolfiaansche leer zal niet licht door een vijand van paradoxen in welke richting ook omvergerukt worden - is in den vorm waarin wij het lezen, en de oudheid van Socrates af het las, ongewijzigd en zóódanig gebleven als de eerste vervaardiger het vermoedelijk voorgedragen heeft. Of' Homerus en de dichters die we in den naam Homerus samenvatten met de schrijf kunst bekend Avaren blijve onbeslist; want de aard hunner poëzie wijst onmiskenbaar in taal, woordschikking en versificatie op mondeling voortbrengen en mondeling voortplanten. Dat bij gedichten van grooten omvang, ook al stellen we de aanvankelijke Ilias en Odyssee aanmerkelijk minder uitgebreid dan ze gaandeweg geworden zijn, deze wijze van bewaring en overlevering veel aanbiedt wat moeielijk verklaarbaar is, worde niet geloochend. Alleen worde er opmerkzaam op gemaakt, dat het aannemen eener schriftelijke opteekening en verbreiding geen enkele moeielijkheid opheft, en daarnevens nieuwe schept. Hoogstwaarschijnlijk is het in allen gevalle, dat de oudste verkondigers dezer zangen niet met de nauwgezetheid van latere dagen den letterkundigen eigendom van den eersten samensteller geeerbiedigd hebben. Ze hebben, dichters en voordragers tegelijkertijd, ongetwijfeld veel opzettelijk gewijzigd en uitgewerkt, en daarbij gemeend volkomen in hun recht te zijn. Dat daardoor onevenredigheden, tegenstrijdigheden en kleine vergissingen zijn ingeslopen laat zich hooren. Zeker is het evenwel, dat de strekking en bewijskracht dezer *discrepancies* door al te logisch gevormde en op ontdekkingen beluste geleerden schromelijk overdreven zijn. Ontwijfelbaar is het dat, zoo men Schiller en Goethe, Macaulay, Mommsen, Victor Hugo, of wien der modernen men maar wil, op gelijke wijze uitgeplozen en onder het

microscoop bezien had, men met even veel - of even weinig - recht gansche stukken aan hun ware auteurs zou moeten ontzeggen en door anderen ingeschoven achten. En de schaal der waarschijnlijkheid dunkt me over te hellen naar de zijde van hen, die aannemen dat wat ook door lateren is gewijzigd en uitgebreid, het niet meer dan wijzigingen en uitbreidingen zijn geweest van wat in de oorspronkelijke redactie reeds schetsmatig aangeduid was. Geen achterna invoeren dus van nieuwe hoofdpersonen, nieuwe peripetieën, nieuwe verwikkelingen. Van wat aanwezig is kan voor wie artistiek gevoelt niets worden gemist zonder de schoonheid van het geheel gevoelig te bederven. Alles wijst, in de Odyssee nog meer dan in de Ilias, op een met buitengewone kunst beraamd en ineengezet geheel, dat slechts aan den genialen blik van één enkele kan zijn geopenbaard, en allerminst de vrucht kan heeten van eeuwenlang eigendunkelijk bij- en ombouwen.

Bij deze algemeenheden moeten wij het laten. Elke poging om de lijnen scherper te trekken heeft tot nog toe de juistheid van het beeld slechts geschaad. Wolf wist het wel toen hij voor welhaast een eeuw het profetische woord sprak '*misschien zal het nooit gelukken zelfs maar met waarschijnlijkheid de Juiste punten aantetoonen, waar nieuwe draden en voortzettingen van het weefsel aanvangen*.' Het is een onmogelijkheid nauwkeurig aantewijzen, welke gegevens den dichter der Ilias en den dichter de Odyssee ten dienste stonden, wat in die werken op oudere, kortere liederen berust, wat op mondelinge overlevering, wat vrije vinding van den schepper is. Het valt bezwaarlijk uittemaken`of deze oudere liederen, en zoo ja, welke daarvan, in westelijk Griekenland ontstaan en in het Aeolisch gedicht zijn. Het zal niet zoo licht gaan onomstootelijk vasttestellen, welke partijen, oorspronkelijk slechts in schets neergeworpen, gaandeweg tot een uitgewerkte schilderij zijn verbreed. Zie ik wèl, dan behooren we ten opzichte van deze en dergelijke vraagstukken bescheidenheid te betrachten, en ons de moeilijke *ars nesciendi* eigen te maken. Het is een ontmoedigend schouwspel waartenemen hoe - om met Homerus voor een beeld te rade gegaan - hoe elke komende geleerde ten opzichte van den arbeid zijns voorgangers de taak van Penelope vervult, en diens met zooveel inspanning voleindigd weefsel meedoogenloos ontrafelt. Het is bedroevend,

dat over zeer veel wat met onverdroten vlijt en eerbiedwaardige scherpzinnigheid is tot stand gebracht, een vonnis moet geveld worden als Kammer onlangs velde over het knutselwerk van Kluge: ‘es ist aufrichtig zu bedauern, dasz so hingebender Fleisz so ganz resultatlos geblieben ist.’ Allerlei wat aan een vorig geslacht onomstootelijk scheen is reeds geheel opgegeven. Niet weinig wat wij ongaarne zouden opofferen zal, vrees ik, eenmaal denzelfden weg opgaan. Wat Voltaire van een ongelukkig vertaler der Homerische gedichten uit zijn tijd zeide, geldt maar al te zeer van veel wat zijn wetenschappelijke beoefenaars in deze eeuw meenden gewonnen te hebben: ‘hun partij, hun loftuitingen, hun vindingen, *tout a disparu et Homère est resté*,’ Zullen wij gelukkiger zijn?

(*Slot volgt*.)
H.J. POLAK.

Gesprekken.

I.

- Van ophouden is geen sprake. Ik wilde dat ik opgehouden kon worden; maar sedert ik mijn beurt van de influenza had, heb ik mijn werk nog niet weer kunnen opvatten. Het is dus goed, dat gij eens komt praten. Die ziekte tast iemand geweldig aan. Wilt ge wel gelooven, dat ik er op dit oogenblik nog eenigszins tegen opzie, van mijn stoel naar de deur te wandelen.

- - Ik ben het gelukkig vrij geloopen. Het zou mij dan ook in dezen tijd, juist voór mijn doctoraal-examen, al bijzonder slecht geschikt hebben. Maar bij een van mijn vrienden heb ik de influenza in al haar kracht gezien. Ik kwam op zijn kamer; hij zat in Mill's *Logika* te lezen en stond op om de *Autobiography* uit zijn kast te halen, toen hij letterlijk plotseling voor zijn kast neerviel. Ik was blijde er te zijn en hem naar zijn bed te kunnen helpen.

- Menschen die zoo braaf zijn, een dik boek over Logika te lezen, moesten eigenlijk geen last hebben van die nare ziekte.

- - Ik dacht, toen ik hem zag vallen, aan hetgeen ik u eens op een college hoorde zeggen.

- Wat heb ik gezegd?

- - Dat de ontwikkeling der menschheid zich niet in een rechte lijn beweegt; dat tijden van vooruitgang afgewisseld worden door stilstand en ontbinding.

- Hoe ter wereld wordt dat door u in verband gebracht met de influenza van uw vriend? Gij zijt toch een echte

filosoof die een verband weet te ontdekken dat geen ander sterveling te zien krijgt.

- - Wel, ik dacht: Het gaat met de menschheid zoo ongeveer als met het individu. Hij had dezen winter hard gestudeerd en al staat hij nu niet stil, hij ligt stil, en dat is misschien nog erger.

- Ik heb niets tegen uw parallel als gij de lijnen maar door wilt trekken. Stil liggen of stil staan: het kan voor een werkzamen geest in het geheel geen kwaad. Zijn werk wordt door een ongesteldheid wel afgebroken, maar daarom houdt hij niet op te werken. Zijn kracht, of althans zooveel hem daarvan overblijft, is in een andere richting werkzaam. Voor iemand die van studie houdt, is het geen volstrekt ongeluk eens niet te kunnen studeeren. Hij kan zijn gedachten dan den vrijen loop laten.

- - Is het dan met de menschheid evenzoo!

- Ik twijfel er geen oogenblik aan. In die perioden waarin de vooruitgang wordt afgebroken, blijven krachten werkzaam, hetzij in het verborgen, hetzij op een ander gebied.

- - Ik vind het een plezierige theorie. Zoo staan wij eigenlijk nooit stil.

- Wij zijn toch niet in de wereld, om onplezierige theoriën te maken, allerminst omtrent zaken waarvan wij het fijne toch nooit zullen weten.

- - En zou uw theorie overal doorgaan?

- Gij vraagt zooveel. Ik blijf liever op mijn eigen terrein. In de filosofie is voor mij stilstand dikwerf slechts schijnbaar.

- - Het zou velen in de ooren klinken als een paradox, die beweren, dat de filosofie het eigenlijk terrein is van den stilstand; of, indien al niet van den stilstand, toch van een zich eindeloos bewegen in denzelfden cirkel.

- Dat zijn praatjes; dat zijn banaliteiten. Gij moet mij niet zulke irritante dingen zeggen; daar ben ik nog te zwak voor.

- - Er is toch wel iets van aan. De vraagstukken waarmee de filosofie zich bezighoudt, zijn eeuwen oud. Zijn wij in al die eeuwen iets nader gekomen tot hun oplossing?

- Mijn waarde vriend, daar ligt juist de fout; men beeldt zich in, dat de filosofie zich altijd aftobt met dezelfde vraagstukken. Ik behoef niet verder te zien dan onze eigene eeuw, om het tegendeel waar te nemen. De nieuwere Duitsche wijs-

begeerte heeft in den aanvang van onzen tijd, - ik meen natuurlijk van mijn tijd, - groote stelsels opgebouwd die het gemakkelijker is te bespotten dan te begrijpen.

- - Ik zal u vandaag niet tegenspreken.

- Waarom juist vandaag niet?

- - Zooeven heb ik u al geïrriteerd; ik vergat uw zwakte.

- Ik neem dat woord: irritant terug. Zeg gerust wat ge op het hart hebt.

- - Ik denk wel eens: waartoe zullen wij ons best doen, die groote Duitsche systemen te begrijpen; men heeft ze toch over boord geworpen. Kan iemand tegenwoordig zijn tijd niet beter besteden dan met de hiërogliefen van Hegel te ontcijferen? Is een uur waarneming en proefondervindelijk natuuronderzoek niet veel meer waard dan een geheele dag in de Fenomenologie van Hegel?

- Maar, lieve vriend, juist het natuuronderzoek heeft de onmisbaarheid der bespiegelende wijsbegeerte in het licht gesteld. Zij is, zooals gij zegt, over boord geworpen. Ik zie de mannen van het experimenteel onderzoek al te gader bezig met haar weer op te visschen. Let eens op wat in Engeland gebeurt. Na de eerste helft der achttiende eeuw was men in Engeland de filosofie moede. Tegen het midden van onze eeuw roept men de verstootene en de vergetene weder van alle zijden terug.

- - Nu ja, als ik het zeggen mag, zooals een oude mode ook wel eens terugkeert.

- Neen, waarachtig niet. Maar weet gij wat het is: er is ook in het geestelijk leven opnemen van voedsel en spijsverteering.

- - Het is mij nog niet recht duidelijk wat door u bedoeld wordt.

- Wel, de werkzaamheid van onzen geest is dubbel. Hij zoekt werkelijkheid en waarheid. Met andere woorden: dooide waarneming maakt hij de wereld der verschijnselen zich eigen, dat is het opnemen; door de bespiegeling verwerkt hij wat hij in zich opgenomen heeft, dat is het omzetten van zijn voedsel. De wetenschap verlangt te kennen èn hetgeen waarneembaar bestaat èn het afgetrokkene; nog eens: de werkelijkheid en de waarheid. Dat telkens terugkeeren tot de bespiegelende wijsbegeerte is dus volkomen natuurlijk. Men houdt met de

bespiegeling weder op als men behoefte gevoelt door de waarneming nieuwe gegevens te verzamelen. Daarmede is dan een tijd aangebroken van geduldig onderzoek dat natuurlijk voor iets anders plaats heeft te maken, zoodra dat onderzoek zulk een massa van nieuwe feiten, - of laat ik liever dat malle Hollandsch niet napraten, - van nieuwe verschijnselen aan het licht heeft gebracht, dat men ze nauwelijks meer kan overzien. Dan moet men weder eens adem halen; over al die nieuwe waarnemingen nadenken en zich rekenschap geven van de wijze waarop al dat nieuwe zich in overeenstemming laat brengen met de voorstellingen en beschouwingen die wij al vroeger hadden gevormd.

- - Ik begin u beter te begrijpen. Dat de bespiegelende wijsbegeerte van tijd tot tijd over boord wordt geworpen, beteekent dus eigenlijk, volgens u, dat de menschheid evenmin als het individu twee dingen tegelijk kan doen. Wij kunnen niet tegelijkertijd....

- Ja, juist, daarin ligt het. Wij kunnen niet tegelijkertijd kennis verzamelen en over die kennis nadenken; verschijnselen waarnemen en al de losse pijlen tot een bundel vereenigen.

- - Het is mij toch niet duidelijk, dat dit zoo onmogelijk zou zijn.

- Het onderstelt immers telkens een volkomen verschillende stemming van den geest. De menschelijke geest is niet dezelfde als hij kennis vergadert en als hij uit de verkregen kennis een stelsel opbouwt. De eene stemming gelijkt op de andere in geen enkel opzicht.

- - Maar aangezien het altijd dezelfde menschelijke geest is, kan hij toch niet in verschillende oogenblikken ongelijk aan zichzelf worden.

- Of dat kan of niet kan: als wij de wereld willen leeren kennen, zijn we één verlangen. Alles in ons strekt zich uit naar iets anders. Wij treden buiten onszelf; wij willen opgaan in hetgeen wij zelf niet zijn; wij vereenzelvigen er ons mede. Ga het maar in uw eigen ervaring na. De weetgierigheid, de dorst naar kennis, de behoefte achter de dingen te komen, de mogelijkheid van zelfbedrog uit te sluiten, den invloed van onze persoonlijkheid op de voorstelling van het bestaande te vernietigen of althans tot een minimum te herleiden, de dingen te ontwarren, te ontleden, te schiften, te scheiden, zoodat wij

ten slotte het ding dat wij kennen willen, als voor ons zetten, en zeggen kunnen: zie, zoo zit het nu eigenlijk in elkaar: die behoefte, die dorst is een hartstocht waarvan men evengoed zou kunnen getuigen wat Shakespeare van de liefde heeft getuigd: de zee heeft grenzen, zij heeft ze niet.

- - Ik luister met allebei mijne ooren.

- Het spreekt van zelf, dat de stemming van hem, bij wien de dorst naar kennis aanvankelijk bevredigd is, en die over de vergaarde kennis nadenkt geheel anders moet zijn. Het is een betrekkelijke rust waaraan wij ons overgeven; een inkeer tot ons zelf; kortom alles wat noodig is tot beschouwingen bespiegeling, tot die heerlijke *vita contemplativa* waarvan de oude heiligen al wisten mede te spreken. Het zoeken heeft uit, althans het zoeken in de meest verschillende richtingen. Wij gaan niet meer in de breedte, maar in de diepte. Wij jagen niet meer het nauwlijks te vangen wild; wij delven naar den verborgen schat, naar den samenhang van het waargenomene.

- - En in welke der twee stemmingen zijn wij dan nu?

- Eerder in de laatste. De filosofie kan zich weer de weelde van de bespiegeling veroorloven.

- - Bij Spencer las ik iets soortgelijks; dat men op elk gebied van wetenschap het empirische meer laat rusten.

- De Engelsche filosofie is er een heerlijk voorbeeld van. We zien daar duidelijker dan misschien ergens elders die rhythmische beweging van het menschelijk onderzoek: nu waarnemen, dan bespiegelen.

- - Dat woord rhythmisch treft mij. Ik had het eerder genoemd een beweging van actie en reactie.

- O neen, gij weet wel, dat ik van zulke tegenstellingen niet houd. Hier is geen tegenstelling. Het is rhythmisch, als de uitzetting en de inkrimping van het hart. Waarnemen en na denken zijn de twee zijden van één werkzaamheid.

- - Dat begrijp ik nog niet geheel.

- Waarnemen is immers altijd waarnemen van de werkelijkheid. Maar niets is werkelijk, niets waarachtig dan krachtens ons denken. De werkelijkheid is evengoed uit het zinnelijk waarneembare als uit gedachte samengesteld. Het zijn twee elementen die elkander niet kunnen ontberen. Niets is waarachtig voor ons dat niet middellijk of onmiddellijk op waar-

neming steunt, maar hetgeen wij op dien grondslag bouwen, is het werk van ons denken. Wat hebt gij aan een basis waar niets op rust?

- - Vergun mij u te zeggen, dat ik dit alles heel afdoende zou vinden, indien de twee richtingen, de empirische en de bespiegelende, in de filosofie niet zoo scherp tegenover elkander stonden. Uwe voorstelling van de zaak zou doen gelooven, dat waarnemen en bespiegelen eigenlijk zooveel zijn als *frères-ennemis*. Als dat zoo was, zou het bloed toch eindelijk wel eens gesproken hebben.

- Twee broeders daar wat tusschenbeide is gekomen? Ik heb er niet zooveel op tegen. Maar ge moet vooral één ding niet vergeten. Het klinkt zonderling, en toch is er zeer zeker in de filosofie zoo goed als in de kunst iets nationaals; ik bedoel natuurlijk in den minder gunstigen zin des woords, in den zin die eenige, en soms nog al heel wat beperktheid insluit. De empirische en de bespiegelende school zouden elkander allicht eerder verstaan, indien zij eens werkelijk met elkander konden praten; ik bedoel, indien niet elk dezer twee scholen juist door een andere natie vertegenwoordigd was, en deze een andere taal sprak. De vraag: hoe onderscheiden wij waarheid van haar tegendeel? door de waarneming of door het denken? die vraag wordt verschillend beantwoord reeds omdat men tot deze of die nationaliteit behoort.

- - Dat maakt de zaak tamelijk ingewikkeld.

- Dat doet het ook; zeer zeker. De Duitschers spreken van *Voelkerpsychologie*: welnu hier komt zij te pas. De verschillende beantwoording der vraag hangt in menig opzicht aan een zielkundig verschil. De twee eenige volken van Europa die in de filosofie naast de Grieken kunnen genoemd worden zijn de Dnitschers en de Engelschen. Of wij het aangenaam vinden of niet: het bespiegelende, het idealistische is de familietrek van Michel; het waarnemende, het realistische, van John Bull.

- - Maar dan is de filosofie van een volk altijd tot een ellendige eenzijdigheid veroordeeld. Mijn lieve hemel! Het is wel de moeite waard wijsgeer te zijn als ten slotte onze nationaliteit over onze wijsbegeerte evengoed beslist als over ons gezicht, onze gestalte, onze kleeding. Het is om alle achting voor de filosofie te verliezen. Onderstel eens, dat het nobel is

idealist te zijn. Alles zelfbedrog. Ik ben eenvoudig idealist omdat ik geboren ben ten Oosten van den Rijn. Aan de overzijde van de Noord-Zee geboren, zou ik een geächarneerde empirikus wezen.

- Ga uw gang! Jonkheid moet maar zeggen hoe zij het hebben wil, en voorschrijven hoe Onze lieve Heer de wereld heeft in te richten. Het is u niet genoeg, omdat gij een Duitscher zijt, een bespiegelend wijsgeer; omdat gij een Engelschman zijt, een flink empirisch onderzoeker te zijn: gij moet er ook nog zelf al de eer van hebben en zoudt u zeker het meest gevleid gevoelen wanneer gij een Hottentot waart geboren, en dan de Logika van Hegel geschreven hadt. Wij mogen, dunkt mij, al heel blijde zijn, dat zekere natiën, zekere begaafdheden hebben, ook op filosofisch gebied.

- - En dus van den nood een deugd maken?

- Volstrekt niet. Het nationale karakter van een wijsgeerige richting is niet alleen een beperking, is ook een kracht.

- - Zou dat werkelijk zoo zijn?

- De eenzijdigheid die met de nationaliteit is gegeven, is volstrekt onmisbaar, om de grondgedachte van een nationale wijsgeerige richting tot haar uiterste consecquentie, en dus tot volkomen helderheid te brengen; en die volkomen helderheid zelf is juist weer noodig, om ons van de alleen op die wijze ontdekte eenzijdigheid te genezen.

- - Ik zal natuurlijk niet ontkennen, dat er een in het oog loopend verschil is tusschen de Engelsche en de Duitsche wijsbegeerte. De Engelsche trekt mij soms meer aan; zeker omdat ik haar beter begrijp.

- Ja, en haar geschiedenis is even aantrekkelijk als zijzelve. Denzelfden samenhang dien wij in het staatkundig leven der Engelsche natie waarnemen, zoodat er nergens minder dan in Engeland een kloof is tusschen het laatste deel der Middeleeuwen en den nieuwen tijd, nemen wij ook bij hare denkers waar. In Engeland zelf geeft Baco, met wien de nieuwere Engelsche filosofie begint, niet iets volkstrekt nieuws; en van hem tot op de laatste Engelsche wijsgeeren kunnen wij de historische lijn volgen. De natuurwetenschap die niet met een willekeurige onderstelling begint, maar met het onderzoek van bijzonderheden, is voor Baco de moeder van alle weten-

schappen, en haar laatste doel, de macht van den mensch over de natuur uit te breiden en daardoor zijn geluk te verhoogen.

- - De zinnelijke waarneming was, meende ik, toch bij hem nog niet de eenige bron van kennis.

- Neen, daar hebt gij gelijk aan, maar tot die opvatting heeft hij den weg gebaand. Zelfs Locke heeft aan de zelfstandige werkzaamheid van onzen geest bij het ontstaan onzer kennis niet alle beteekenis ontzegd. Bij Hartley...

- - Wanneer leefde die?

- Hij stierf kort na het midden der achttiende eeuw. Bij Hartley vindt men dat het eerst. De geest ontvangt eenvoudig. De zinnelijke indrukken worden naar zekere wetten, waarover wij niets te zeggen, hebben, gecombineerd, en gaan daardoor over in voorstellingen, die, op haar beurt onafhankelijk van onszelf gecombineerd, tot denkbeelden worden. Bij Hume wordt het allerlaatste gevolg getrokken. Ons bewustzijn, zoowel Van onszelf als van een wereld buiten ons, is louter een onberekenbaar resultaat van zinnelijke indrukken, van wijzigingen in ons zinnelijk bestaan; een persoonlijkheid die de indrukken ontvangt en verwerkt, is er evenmin als een materie die de indrukken veroorzaakt. De samenhang tusschen onze indrukken is toevallig. Zij komen in een zekere vaste volgorde waaraan wij gewoon raken; hetgeen ons dan verleidt, de verschijnselen waarvan wij het bestaan op grond van die indrukken aannemen, met elkander in verband te brengen alsof het eene verschijnsel het andere veroorzaakte.

- - Het geheele begrip van oorzaak wordt dus een inbeelding, als ik het goed begrijp. Alles wordt nu: indrukken en onwillekeurige samenvoeging van indrukken. Is de Engelsche filosofie van onzen tijd al veel verder gekomen?

- Zij heeft een zeer groote schrede vooruit gedaan. Hume had gezegd: zinnelijke indrukken en hunne verbinding, ziedaar alles; en dus: Ware, eigenlijke kennis onmogelijk. Maar deEngelsche filosofen van onzen tijd zeggen, om het kort uit te drukken: Zinnelijke indrukken en hunne verbinding, ziedaar alles, en dat juist vormt onze kennis; in de vaste en onafscheidelijke associatie van denkbeelden gaat onze geheele kennis op. Ons zelfbewustzijn zal dan de allerstevigste associatie van voorstellingen zijn. Als wij iets noodzakelijk noemen, wil dat eenvoudig zeggen, dat de associatie van denkbeelden, waaruit

dat gewaand noodzakelijke bestaat, nooit voor dissociatie plaats zal maken. De geheele logika komt juist daarop neder, dat, zij ons door het nemen van experimenten leert, hoe zekere associatieën van denkbeelden voorbijgaand, anderen blijvend blijken te zijn. Het experiment maakt feitelijk aan zekere associatieën een einde; herhaalde experimenten maken andere associatieën altijd vaster, ja onvernietigbaar; en zoo wordt de kennis van algemeene wetten mogelijk, want nu kunnen wij weer op grond van de associatie van denkbeelden die onveranderlijk is gebleken, ons voorstellen wat gebeuren zal.

- - Is dan die Engelsche filosofie van onzen tijd geheel hetzelfde als het Pransche positivisme?

- Zij hebben punten met elkander gemeen, maar er is verschil, want het Fransche posivitisme kent alleen wijsgeerige problemen die met een bijzondere wetenschap samenhangen en dus geen algemeene filosofie. Omdat het zich tot die bijzondere problemen beperkt, kan het zich ontslagen rekenen van die logische en psychologische onderzoekingen die de algemeene wijsbegeerte niet ontberen kan, en waar de Engelsche wijsbegeerte juist van uitgaat, om tot de bijzondere problemen te komen.

- - Of ik het zeg dan of ik het zwijg: de bewering, datons zelfbewustzijn niets anders zou zijn dan een volstrekt onverbrekelijke associatie van voorstellingen is mij geweldig tegen de borst. Wat komt daarbij van onze persoonlijkheid terecht?

- Uw weerzin is in Engeland zelf al in de achttiende eeuw gevoeld Thomas Reid is de vertegenwoordiger van het reageeren der Schotsche universiteiten tegen het empirisme Cousin heeft die reactie het proces genoemd van het gezond verstand tegen het beginsel van: Locke, volgens hetwelk er niets in den menschelijken geest zou zijn dat niet vooraf zinnelijke; waarneming is geweest. Reid handhaaft in den mensch een; bewustzijn dat de dingen der buitenwereld onmiddellijk opvat, bij instinct een oordeel velt over de dingen. Die onmiddellijke, die onwillekeurige oordeelen zijn de eerste beginselen waarop al ons kennen rust.

- - Daar kan ik beter inkomen. Wat rekent hij al zoo tot die instinctieve oordeelen?

- Onder anderen, dat iedere waarneming, waarneming is van een voorwerp buiten ons; vervolgens, dat ons bewustzijn

een ondeelbare eenheid vormt; dan, dat alles een oorzaak heeft; dat plicht boven voordeel behoort te gaan, enzoovoort, enzoovoort.

- - Heeft hij er succes mede gehad?

- Zijn stelling heeft vooral gestrekt, om het empirisme dat hij bestrijden wilde, tot nieuw onderzoek te brengen. In Frankrijk heeft hij meer onmiddellijk beteekenis gekregen door Royer Collard en door Victor Cousin, dien ik zooeven reeds noemde. In Engeland zelf is de Schotsche filosofie eerst belangrijk geworden, toen Hamilton haar op eigenaardige wijze met de leer van Kant verbond.

- - Ik dacht, dat Kant juist veel aan Engeland te danken had gehad.

- Er heeft eigenlijk een wederkeerige werking plaatsgegrepen die heel interessant is. Kant erkent zelf, dat hij veel te danken heeft aan David Hume, en de Engelsche filosofie van onzen tijd erkent op haar beurt, dat zij groote verplichtingen heeft aan Kant.

- - Mag ik u eens in de rede vallen, en u zeggen hoe ik mij de filosofie van Kant aanschouwelijk tracht te maken.

- Daar kan ik niets op tegen hebben.

- - Maar ik moet dan later van u hooren of mijne voorstelling juist is. Ik kan het niet anders zien dan zoo: Al wat de zinnelijke waarneming ons geven kan, is als een vloeibaar metaal. Onze geest bestaat uit allerlei vormen, allerlei moules. In die vormen stroomt nu het edel metaal, dat daardoor zelf eerst een bepaalden vorm krijgt. Die moules zijn wat Kant kategorieën noemde. In onzen geest zou dus geen inhoud zijn wanneer de zinnelijke waarneming dien inhoud niet aanvoerde. Maar ook omgekeerd is het onze geest die geheel zelfstandig aan de zinnelijke wereld gedaante en samenhang verleent, gelijk de moule, de vorm het doet aan het vloeibaar metaal.

- Ik heb geen bezwaar tegen uw beeld. Kant heeft heel scherp onderscheiden tusschen hetgeen de wereld buiten ons verschaft aan onzen geest, en hetgeen onze geest op zijn beurt verschaft aan die wereld. Het is bij hem zoo, dat oorspronkelijk de bouwstof van onze kennis en de vorm van onze kennis volkomen op zichzelf bestaan. De zinnelijke wereld heeft, bij Kant, om een voorbeeld te gebruiken, eerst verschijnselen, niet door causaliteit verbonden, en onze geest heef

eerst causaliteit in zich zonder verschijnselen die door causaliteit verbonden kunnen worden. Dat is wel het zwakke punt van Kant.

- - Dat is geheel naar mijn hart. Ik heb het altijd een onbegrijpelijk zonderlinge voorstelling gevonden. Causaliteit is toch een betrekking, maar een betrekking onderstelt de aanwezigheid van minstens twee voorwerpen. Bij Kant is de betrekking er al, namelijk in onzen geest, eer daar nog de voorwerpen zijn tusschen welke de betrekking zal bestaan.

- Er was echter door Kant zooveel gewonnen, dat er weer gedacht werd aan een zelfstandige werkzaamheid van den geest. Het is veel minder de vraag, of Kant zich die werkzaamheid op de juiste wijze heeft voorgesteld. Bij hem houdt de geest op zoowel een blad wit papier te zijn, als, om zoo te spreken, een blad dat zichzelf beschrijft.

- - Ik hoorde u zooeven zeggen, dat de Duitsche filosofie weder op Engeland terug heeft gewerkt. Aan wien moet daarbij eigenlijk het meest worden gedacht?

- Aan Coleridge. Hij was in zijn jeugd een ijverig bewonderaar van Hartley en Hume. Naderhand heeft het hem niet minder dan u afgestooten, dat bij deze denkers voor de werkzaamheid van den geest geen eigen plaats overbleef. De studie van Kant en zijne opvolgers hebben hem geheel van het empirisme doen terugkomen. Hij heeft zelfstandig verschillende denkbeelden gevonden die Shelley reeds voór hem uitgesproken had. Zij die niet beter wisten, hebben hem wel van plagiaat beschuldigd. Engeland heeft veel aan hern te danken zoowel op litterair als op filosofisch gebied; hij heeft Duitsche lucht onder de Engelschen gebracht die haar best gebruiken konden. Onder den invloed van Kant en van de bespiegelende filosofie van Duitschland, is het empirisme gedwongen geworden de gevolgen uit zijn beginsel veel strenger te trekken. Kant had doen opmerken, dat, als Hume aan zichzelf getrouw was gebleven, hij ook op mathematisch gebied geen noodwendigheid had moeten aannemen. Stuart Mill heeft dan ook alle mathematische axioma's uit de ervaring afgeleid, maar naarmate dit uit het oogpunt der redeneering juister was, was het tevens de val van het empirisme want...

- - Dat begrijp ik. Als geen enkele waarheid noodzakelijk is, is het empirisme natuurlijk buiten staat zijn eigen waarheid te bewijzen.

- Natuurlijk. Eer ik iets als waar aan kan nemen, moet ik eerst weten, welke voorwaarden in het algemeen vervuld moeten zijn, als er iets waars zal wezen.

- - Heeft de Engelsche school het er toen bij gelaten?

- Neen, dat is het juist waar ik op komen wilde. Alexander Bain heeft vooral op fysiologische gegevens aangetoond, dat het uitgangspunt van het leven van onzen geest niet de receptiviteit kan zijn. Er moet in onzen geest oorspronkelijk een werkzaam element zijn; een primitieve, automatische beweging die aan iedere gewaarwording voorafgaat en zonder welke geenerlei gewaarwording mogelijk is.

- - Van die onderzoekingen van Bain had ik niets gehoord.

- De hoofdzaak is voorloopig, dat de volledige ontwikkeling van het empirisme tot vernietiging van het empirisme heeft geleid. Maar misschien is dat woord te sterk; wij zullen maar niet te spoedig viktorie roepen. Laat ik liever zeggen, dat het empirisme zich niet langer voor onmiddellijk evident kan uitgeven. Als wij weer eens bij elkander komen,. moeten wij het nog eens goed onder de oogen zien. Deze vraag beheersche alles: is de mensch een Ik in den ernstigen zin van het woord, of zijn de wetten van ons denken eigenlijk mechanische wetten, zoodat, als wij denken en ons iets voorstellen, er eigenlijk niets anders plaats grijpt dan dat bepaalde trillingen van de zelfstandigheid der hersenen tot ons bewustzijn komen. Maar, mijn vrind, ik word moe. Ik weet eigenlijk niet, of ik niet wat onzin heb gesproken. Ik ga nu naar bed; kom maar spoedig weer eens aan als ge lust hebt, dan vertel ik u nog wat meer van de Engelsche filosofen, Intusschen krijgt gij een heel nuttig boek van mij mee: Hoeffding, zijn Inleiding in de Engelsche Wijsbegeerte van onzen tijd.

II.

- Wat hebt ge vandaag uitgevoerd?

- - Ik heb den geheelen dag schaatsen gereden. Het is het heerlijkste dat ik ken; de baan was magnifiek; niet te veel wind. Ik was letterlijk een ander mensch. Dan voelt men weer, dat men nog bloed in zijn aderen heeft. Ik heb maar één onaangenaam gevoel gehad.

- En dat was?

- - Toen ik aan u dacht.

- Het is allervriendelijkst gezegd.

- Als ik aan u denk, denk ik aan filosofie. Als men midden in dien heerlijken sport aan filosofie denkt, schijnt zij zoo...maar ik weet niet wat ik zeg; ik heb geen enkele reden om u te krenken.

- Krenk mij gerust; dat heb ik liever dan dat gij u niet geheel op uw gemak voelt.

- - Mag ik het precies zeggen? Toen ik op mijne schaatsen voortzwierde en een oogenblik aan filosofie dacht, vond ik haar niets minder dan bespottelijk. Ik voelde mij leven, leven op de meest intense manier. Er was geen stof, geen lucht, geen weerstandsvermogen van iets ter wereld. Ik vloog er over heen. De zon tintelde op het ijs; alle meisjes waren mooi. En dan had ik, als filosoof, moeten zeggen, dat het bestaan van mijn Ik nog onzeker is, dat het misschien enkel een reeks is van onverbrekelijk samenhangende voorstellingen. Ik vind het idee zoo potsierlijk: een reeks van voorstellingen op schaatsen!

- Gij hebt volkomen gelijk. En als nu maar alleen de filosofie bespottelijk was, zouden wij er ons nog in kunnen schikken, maar dan hebben we nog die bespottelijke chemie.

- - Waarom die ook?

- Ik had laatst een geweldigen dorst en kreeg een glas water zoo koud als ik het maar hebben kon. Het was een weelde; en dan beweert die malle chemie, dat ik eenige atomen zuurstof en waterstof in een bepaalde verbinding naar binnen breng. De anatomie is nog zotter en onbeschaamder. Gij moet er haar boeken eens op naslaan, evenals die van de fysiologen, om te zien wat ze maken van al die mooie meisjes die op het

ijs uw hart hebben gestolen. De heerlijkste blauwe oogen zijn de vuilsten; zij hebben van binnen het troebelste vocht.

- - Ik bemerk wel, dat, als ik met u over filosofie spreek, ik mij op nog gladder ijs begeef dan hedenmiddag. Vanmiddag ben ik in het geheel niet gevallen en nu lig ik al op den grond zoo lang als ik ben.

- Heb ik geen gelijk? De filosofie is immers allereerst de chemie, de anatomie, de fysiologie van den menschelijken geest. Niemand denkt eraan die wetenschappen uit te lachen als zij zich bezig houden met het menschelijk lichaam, en daarvan heele andere dingen aan het licht brengen dan waar onze oogen plezier in hebben of die de menigte zelfs mogelijk acht. Waarom moet die arme filosofie het dan altijd misgelden? Een wezen op schaatsen dat voor meer dan 70 percent uit water bestaat, is niet veel minder potsierlijk dan een wezen op schaatsen welks bewustzijn louter een complex is van voorstellingen.

- - Zijn er dan twee werelden? Twee werelden die niets met elkander te maken hebben? Een die wij zien, die wij tasten, die wij genieten, waarin wij leven, die voor ons de realiteit is; en een andere, een geheel andere, diametraal tegenovergesteld aan de eerste; de wereld die de wetenschap ons onthult en waarin wij niets terugvinden van de werkelijkheid die ons dierbaar is, zelfs niet ons eigen Ik? Het is om gek te worden. Al wat wij onmiddellijk waarnemen is een leugen, en wetenschappelijke waarheid is alleen wat voor den dag komt, als wij de dingen zooals zij in de werkelijkheid zijn, op allerlei wijzen hebben geanalyseerd, gedissekeerd, in kleine stukjes gesneden en uit elkander gerafeld, totdat er eigenlijk niets meer van over is.

- Gij moet wel de vlugste schaatsenrijder zijn.

- - Hoe zoo?

- Wat een vaart moet gij van middag gehad hebben. Want nu gij hier rnstig bij mij zijt, zit die vaart u nog in de beenen. Het denken is thans uw baan, waarop gij, een, twee, drie, aan het eind zijt. Maar ik zie wel, dat ik u van avond niet in een stemming vind, om in geesten als Mill en Bain bijzonder veel behagen te scheppen.

- - Ik zal het niet tegenspreken. Ik ben niet in een analytischen mood of mind. Het weinige dat ik u laatst van Coleridge heb hooren zeggen, smaakte mij veel beter.

- Men is verlegen, van Coleridge te spreken. Die man sprak

zelf nooit zonder dat iedereen onder de betoovering kwam van zijn manieren en zijn konversatie. Daar, op de vierde plank van boven, staan al zijn werken; ik lees dikwijls in zijn Biografia literaria. Het zijn biografische schetsen van zijn letterkundigleven en zijn meeningen. Het is niet, wat men noemt, goed geschreven. Nieuwe biografische bijzonderheden zal men, op een paar uitzonderingen na, er niet in vinden. De groote letterkundige waarde ligt in hoofdstuk 14 tot en met 20. Lektuur voor de theetafel is het niet; allerminst de vier hoofdstukken die betrekking hebben op het systeem van Hartley in verband met de Duitsche filosofie.

- - Thans geloof ik, met permissie, dat Professor de vaart in de beenen zit. Ik weet nog absoluut niets van Coleridge en gij zijt er al midden in.

- Nu, krijg hem dan maar eens uit de kast. Het derde boek links op de vierde plank.

- - Zijn Biografia literaria?

- Dankje. De titel is *Biografia literaria or biographical sketches of my literary life and opinions* bij Samuel Taylor Coleridge. Ik heb hier de editie van 1847 die door zijn schoondochter Sarah is bezorgd en door haar aan Wordsworth, den grooten vriend van Coleridge, werd opgedragen. Wij zullen het eens doorbladeren, uit het oogpunt dat ons laatst bezighield; en zoo kom ik dadelijk op zijn vijfde hoofdstuk dat over de wet der associatie handelt en hare geschiedenis schetst van Aristoteles tot op Hartley. Zijn begin is heel geestig: er zijn, zegt hij, ten allen tijde menschen geweest die als door een instinct werden aangezet, hun eigen natuur als een probleem op te zetten en de oplossing van dat probleem te beproeven. De eerste poging daartoe was een onderscheiding te maken naar gelang van het aandeel dat onze wil heeft in onze gewaarwordingen, percepties en bewegingen. De percepties schenen te ontstaan, - wij mogen dat woord wel vertalen door voorstellingen, - op geheel lijdelijke wijze. Men vergeleek ons bewustzijn bij een spiegel die een landschap weerkaatst, bij een doek waarop een geheimzinnige hand iets schildert. Alles wordt dus bloot werktuigelijk, en hiertegen komt hij met alle kracht op. Ik zal u eens enkele volzinnen voorlezen, of liever improviseerend vertalen. Hij gaat dan na wat er uit voortvloeit, wanneer niet alleen de denkbeelden zich buiten ons toe-

doen verbinden, maar onze geest over die verbinding nooit iets te zeggen krijgt; nooit hare juistheid waarmerken, haar wijzigen en den vorm geven kan dien zij behouden moet. En nu zegt Coleridge:

Volgens deze onderstelling kan dit onderzoek, waarvoor ik op het oogenblik de aandacht van den lezer verzoek; met even veel recht gezegd worden door de kerk St. Paul als door mij te zijn geschreven: want het is louter de beweging van mijn spieren en zenuwen, en zij worden weder in beweging gebracht door even lijdelijke, uitwendige oorzaken, die zelf weder in onderling afhankelijk verband staan met alles wat bestaat of bestaan heeft. Zoo werkt het heelal mede, om de kleinste streep van een letter voort te brengen, behalve dat ikzelf, en ik alleen, niets er mee te doen heb, en ik het alleen heb aan te zien, terwijl het tot stand komt, zonder dat dit aanzien van hetgeen gebeurt eenige kracht of uitwerking heeft. En men kan zelfs niet eens beweren, dat het een aanzien is; want er gebeurt eigenlijk niets, but...ja, vertaal dat eens, but an impossible creation of a *something-nothing*. Het is eenvoudig de foelie achter een spiegel, en daarin alleen bestaat het arme, nietswaardige Ik, ‘the poor worthless I...’ Als deze leer waarheid behelst, dan heeft de uitvinder van het uurwerk het niet in werkelijkheid uitgevonden; hij was slechts toeschouwer, terwijl de blinde oorzaken, de eenige ware kunstenaars, zich voor hem ontvouwden.... Zoo moet het ook gegaan zijn met Mr. Southey en Lord Byron, toen de een zich verbeeldde, dat hij zijn Roderick, en de ander, dat hij zijn Childe Harold dichtte. Ditzelfde moet ook gelden voor alle stelsels van wijsbegeerte; voor alle kunsten, inrichtingen van staatsbestuur, oorlogen ter zee en te land; om kort te gaan voor alle dingen die ooit zijn ofzullen worden voortgebracht. Want, volgens dit stelsel, zijn de neigingen en hartstochten aan het werk, zoover als zij gewaarwordingen of gedachten zijn. Wij verbeelden ons enkel, dat wij handelen krachtens een besluit onzer rede, of uit beweegredenen van voorzichtigheid, of krachtens eenige beweging van toorn, liefde of edelmoedigheid. In al deze gevallen is de eenig wer kende oorzaak een zeker iets dat niets en alles is, *a somethingnothing-everything*, gelijk Coleridge het noemt, dat alles doet waarvan wij bewustzijn hebben, maar zelf geen bewustzijn heeft van iets dat het doet.

‘Naar dit systeem moet het bestaan van een geestelijken en heiligen wil, niets anders zijn dan een woord, louter geartikuleerde trillingen van de lucht. Immers: al wat het menschelijk verstand doen kan, is te meenen, dat het een gegeven associatie van denkbeelden zelf heeft gemaakt. Deze denkbeelden, evenwel, ontleenen al hunne waarachtigheid aan de zinnelijke gewaarwordingen die in ons ontstaan zijn, terwijl die gewaarwordingen weder louter ontstaan zijn door indrukken van de buitenwereld. Derhalve kan een God die te zien, te hooren noch te tasten is, alleen bestaan in de klanken en letters van zijn naam en de namen zijner eigenschappen. Als het woord: God meer zal zijn dan een woord, als het een denkbeeld zal te kennen geven, moet dat denkbeeld òf in waarheid door ons-zelf zijn gemaakt, maar volgens het systeem kunnen wij dit niet doen, aangezien onze wil en rede geen zelfstandige kracht hebben; òf het moet een aangeboren denkbeeld zijn, maar de leer der aangeboren ideeën is natuurlijk met het geheele stelsel in strijd. De redeneering waardoor bij Hume het denkbeeld van oorzaak en gevolg een voortbrengsel wordt van zelf bedrog en gewoonte, diezelfde redeneering moet ieder grond denkbeeld in metafysika of theologie hetzelfde lot doen ondergaan.’

Ziehier ten slotte nog de plaats in hoofdstuk X, waarin hijzelf zijn betrekking tot Kant te kennen geeft:

‘De geschriften van den grooten wijze van Koningsberg, den stichter van de kritische filosofie, heeft meer dan iemand tegelijk kracht en tucht gegeven aan mijn denken. De oorspronkelijkheid, de diepte en de bondigheid van de gedachten; de onderscheidingen nieuw en fijn, nogtans juist en belangrijk; de diamanten keten zijner logika, en, ik waag het hier bij te voegen, (al zal het hun die hunne kennis van Kant van de recensies en van de Franschen hebben, een paradox schijnen) de helderheid en evidentie van de “Kritik der reinen Vernunft” en de “Kritik der Urtheilskraft;” van de metafysischeelementen der natuurlijke Filolosofie, en van zijn “Religion innerhalb der Grenzen der reinen Vernunft”, hebben als met een reuzenhand beslag op mij gelegd’...

- - Wat een voortreffelijk beeld. Ik voel die hand op mijn schouder.

- Niet waar? Shakespeariaansch! Hier spreekt weer de dichter Coleridge.

- - Maar ik ben u in de rede gevallen.

- Ja, nog één zin: Hij gaat dan voort: ‘Na vijftien jaren gemeenzamen omgang met deze geschriften lees ik deze en al zijn andere werken met evenveel plezier en toenemende bewondering.’ Daar hebt ge nu den man. Wat zegt gij van zijn kritiek van de associatie van denkbeelden?

- - Het is uit mijn hart gegrepen. Wat mij in al die filosofische kritiek hindert, is, dat zij geen stap kan doen, zonder zelf noodig te hebben, en dan ook te onderstellen, de leer die zij bestrijden wil. Als het Ik in het geheel niet bestaat, kan het natuurlijk ook niet uit een associatie van gewaarwordingen en denkbeelden bestaan. Ik heb er op zichzelf niets tegen, dat men het Ik analyseert even goed als het water. Maar het doel van de chemie is toch niet het bestaan van het water te loochenen! Kan uwe vergelijking van daareven dus eigenlijk wel opgaan? Want de kritische filosofie, die door u met chemie of anatomie werd gelijk gesteld, is, dunkt mij, slechts in schijn een onderzoek. Zij geeft veeleer den indruk van een demonstratie te zijn. Zij wil eigenlijk niet aantoonen dat het waarachtig bestaande Ik uit dit en uit dat is samengesteld, dan wel dat het Ik iets anders is dan waarvoor men het houdt, en dus niet bestaat in den zin waarin men het woord Ik gewoonlijk neemt. Mag ik de leer van de associatie eens in mijn taal overbrengen? De stelling: Ik acht de zelfbewustheid eenvoudig een associatie te zijn, wordt dan: een associatie van denkbeelden acht, gelooft, waant, al wat gij wilt, dat zij niets anders is dan een associatie van denkbeelden, want dat wij een theorie hebben over ons zelfbewustzijn, kan de Engelsche filosofie ons natuurlijk niet verbieden, die juist opgetreden is, om ons zulk een theorie te geven. Maar dan onderstelt zij immers hetgeen zij bestrijdt. De theorie, dat er in den eigenlijken zin geen persoonlijkheid is, kan niet gevormd worden dan door een persoonlijkheid. Het komt mij voor, dat Hume in dezelfde fout vervalt. Er is geen oorzaak, zegt hij. Want, dat wij A als oorzaak van B beschouwen, is het gevolg van gewoonte. Maar nu nog mooier! Er is geen oorzaak, en dat bewijs ik door aan te toonen, dat gewoonte de oorzaak is van het begrip van oorzaak.

- Voor iemand die schaatsen gereden heeft, mijn vriend, zijt gij nog zeldzaam wakker van geest.

- - Coleridge heeft mij geheel opgefrischt. Als het voor

u niet te laat wordt, blijf ik nog heel graag wat luisteren.

- Neen, gij hebt rust noodig. Ik wil u alleen nog maar de *Antrittsrede* van *Falckenherg* wijzen, die ik gisteren op bezichtiging heb gekregen. Ik heb haar van morgen doorgeloopen. Dat zou kost voor onzen vriend Coleridge geweest zijn, die zich aan de wijsbegeerte van onze buren zooveel gelegen liet zijn Zijne *Antrittsrede* handelt over *die gegenwärtige Lage der Deutschen Philosaphie*. Bij hem is het belang van de beoefening der wijsbegeerte voor studenten daarin gelegen, dat zij ons kenvermogen onderzoekt en aan het vormen van een wereldbeschouwing arbeidt. Hij geeft wel toe, dat dit belang niet onder alle omstandigheden even hoog wordt geschat, maar konstateert met genoegen, dat er nog nooit een tijd geweest is waarin men iemand een kompliment kon maken met te zeggen: Gij zijtin het geheel geen wijsgeerige kop.

- - Dat is heel aardig gezegd, en waar ook.

- Hij wijst er verder op, dat in meerdere of mindere mate iedere wetenschap bij den stand van het filosofisch onderzoek geïnteresseerd is.

- - Dat algemeene gezichtspunt bevalt mij.

- De Duitsche wijsbegeerte verkeert, volgens hem, allesbehalve in een bloeiperiode. Er is veel ijver, veel scherpzinnigheid zelfs, maar hij mist scheppende geesten, verheffing in het doel dat men zich stelt, en vooral zulk een eenheid van grondbeginselen, als waardoor het gemeenschappelijk veld met vrucht bearbeid kan worden. Hij klaagt natuurlijk niet over den strijd der meeningen; die zal wel duren zoolang de wereld bestaat. De strijd is hem veeleer niet hevig genoeg. Ieder gaat eigenlijk tamelijk eenzaam zijn eigen weg en wanhoopt er aan met andersdenkenden tot eenig akkoord te komen. In het Tijdschrift *für Philosophie und philosophische Kritik* schreef Dr. Heymans van Leiden laatst heel waar en aardig in gelijken geest: ‘Wenn noch immer sovieles in der Philosophie zum Gebiet des ewigen Kampfes gehört, so rührt das wohl hauptsächlich daher, dasz in der Philosophie zu wenig gekämpft wird.’ Dan betreurt hij ook, dat de filosofische vragen niet principieel genoeg meer worden opgevat. Men schijnt er in Duitschland bijna toe gekomen te zijn de principes, wat hij noemt ‘*die centralen Probleme*’, aan te merken als iets dat ieder maar voor zichzelf moet uitmaken, zoodat dan alleen nog maar bijzondere wijsgeerige kwesties over-

blijven, '*Special-themata*', zooals hij zegt, die dan ook gemeenschappelijk behandeld worden door denkers, waarvan ieder zijn eigen grondbeginselen heeft. Op die wijze houdt het gemoed op warm te worden bij de behandeling van metafysische vragen.

- - Hij is dus nog een ouderwetsche metafysikus.

- Ten minste, hij betreurt, dat men de metafysika geheel heeft vervangen door de leer van het kenvermogen, al dragensommigen er juist roem op, daartoe mede te hebben gewerkt. Hij noemt dat heel eigenaardig: 'das Herz herausnehmen und an dessen Stelle ein künstliches Pumpwerk einstellen.'

- - Gelooft hij dan werkelijk, dat iets anders mogelijk is? Ik zou lust hebben, op hem het woord toe te passen dat men van de Bourbons heeft gezegd, toen zij bij de Restauratie in Frankrijk zijn teruggekeerd: Ils n'ont rien appris et rien oublié.

- Neen, dat oordeel is te overhaast. Hij verwijt zelfs de filosofen van Plato af tot Comte toe, dat zij veel te veel iets definitiefs hebben willen leveren. Hij doet alleen en, dunkt mij, terecht opmerken, dat, nu de filosofie opgehouden heeft metafysika te zijn en alleen ervaringswetenschap wil wezen, zij niets van haar ouden hoogmoed verloren heeft. Zij beweert altijd weder de filosofie, de eenig ware te zijn, de eenige die het recht heeft zich een wetenschap te noemen.

Het tegenwoordige empirisme in Duitschland houdt hij niet voor een nationale richting, maar voor een richting die uit Engeland is overgeplant, en onder de Duitschers letterlijk een fanatisme van de nuchterheid heeft gekweekt. Hij zegt heel geestig: 'Jener Enthusiasmus der Kälte hat den Prohmut des versuchenden Gedankens erstickt, er lässt für keine Tapferkeit Raum als für die des Verzichtens.'

- - Bedoelt hij daarmede het Agnosticisme, het vertwijfelen eener wetenschap, die....

- Nu, ga uw gang en verklaar mij maar het vreemde woord dat ik zelf niet begrijp. Wij zullen die vage kunsttermen maar laten rusten. Falckenberg herinnert verder, hoe volkomen de ouderwetschen en de nieuwerwetschen elkander ignoreeren of uit de hoogte op elkander neerzien. Zij hebben ieder aan een andere zijde van den stroom de brug afgebroken. De vertegenwoordigers van de bespiegelende filosofie vinden geen overgang tot de nieuwe richting, en deze vernietigt allen samen-

hang met het denken van vroegere eeuwen. De ouden vertreden de jonge kiemen, de jongen schoppen de oude altaren om. De ouden roepen: ‘Metafysika naar de oude methode!’ en de jongen: ‘Kritiek van het kenvermogen zonder en in plaats van Metafysika!’

- - Maar is er dan eenige kans, dat deze beide partijen ooit bij elkander komen?

- Falckenberg komt juist op hen die hun best doen om ze tot elkander te brengen. Hij komt natuurlijk op Eduard von Hartmann....

- - Den man van het Onbewuste?

- Dezelfde. Hartmann beloofde niets meer of minder dan metafysische uitkomsten die verkregen zouden worden naar de methode der natuurwetenschap. De belofte klinkt wel wat vreemd uit den mond van iemand die zich over het ontstaan van alle filosofie zoo sterk heeft uitgelaten. Ik zal u eens voorlezen wat hij in zijn groote werk zegt. Wacht eens even Hier heb ik het: ‘Eine neue Richtung in der Geschichte der Philosophie ist niemals durch mühsames bewusztes Probiren und Induziren erquält worden, sondern stets durch einen genialen Blick erfaszt und dan mit dem Verstande weiter ausgeführtworden.’ Gij moet ook dit nog even hooren, een paar bladzijden verder: ‘In der ganzen Geschichte der Philosophie erkenne ich nichts Anderes als die Umsetzung eines mystisch erzeugten Inhalts aus der Form des Bildes oder der unbewiesenen Behauptung in die des rationellen Systems.’: Ja, verbeeld u, dat hij zelf toegeeft: ‘Die wenigen Philosophen die von unten anfangen, wie Leibniz und die Engländer, kommen dann auch nicht weit.’

- - Daarmede heeft hij zich tamelijk vast gelegd. Hoeredt hij er zich uit?

- Natuurlijk door zijne belofte belangrijk te beperken. Het komt alles ten slotte hierop neder, dat hij wat langs mystieken weg verkregen is, met de uitkomsten der inductieve wetenschap wil verbinden en wel door de methode der inductie.

- - Het klinkt mij als hokuspokus.

- Cet âge est sans pitié. Wilhelm Wundt is zeker een interessanter vertegenwoordiger van hen die het bespiegelende en het empirische willen vereenigen. Wundt maakt er opmerkzaam op, dat de vraagstukken der metafysika altijd ont-

staan in nauw verband met de ervaring. Het is de waarneming zelve die ons noopt de waarneming aan te vullen met hetgeen ons nooit door eenige waarneming kan worden gegeven. De feiten die ik zie, bedelen letterlijk om ideeën opdat zij als feiten niet onvruchtbaar mogen blijven. Dat is, al drukt hij zich niet woordelijk zoo uit, een belangrijke getuigenis. Volkelt, in zijn boek *Ueher die Möglichkeit der Metaphysik*, verklaart zich in gelijken geest. Het kenteeken van wetenschappelijkheid ligt in de logische bearbeiding der ervaring. Wetenschap is overal waar vragen zijn die empirisch logisch behandeld kunnen worden, onverschillig of men langs dien weg komt tot het evidente of wel tot het tegenstrijdige en onbegrijpelijke. Dat elke metafysika zich boven het verschijnsel verheft; begrijpen wil wat buiten alle ervaring ligt, beteekent niets: ook de natuurwetenschappen, zelfs de meest exakte, moeten zich telkens boven de ervaring verheffen, en heel wat bij de verschijnselen denken wat nooit voorwerp der ervaring kan zijn. Ieder oordeel behelst veel meer dan de eenvoudige verschijuselen die door ervaring zijn verkregen. Falckenberg komt nog op Rudolf Eucken, Dilthey en vooral op Lotze, om ook door hunne voorbeelden te bewijzen, dat er reeds allerlei pogingen worden aangewend, om een nieuwe methode voor de metafysika te vinden, nu de aprioristische verlaten is. En hij eindigt met te zeggen: ‘Wir müszten aufgehört haben Deutsche zu sein, wenn das Streben nach Ausprägung idealistischer Ueberzeugungen in wissenschaftliche Münze der Substanz des Zeitgeistes völlig fremd wäre.’

Dat is nu wel Duitsch, en dus raar uitgedrukt, maar zijne bedoeling is toch duidelijk, ofschoon ik voor mij, in den aanvang van den fraaien volzin, liever schrijven zou: ‘Wir müszten aufgehört haben Menschen zu sein.’

- - Ik bewonder uw optimisme en het zou bijna aanstekelijk op mij werken, indien ik mij, niet herinnerde juist van u geleerd te hebben, dat, sedert Kant de metafysika voor goed van alle krediet heeft beroofd....

- Dat hebt gij nooit van mij kunnen hooren. Hij heeft juist aangetoond, dat...maar neen, dat zou ons van avond te ver voeren. Kant is ook een van die geesten over wie men nooit is uitgepraat. Maar, vriend, ik weet niet of ik in onzen tijd aan jonge mannen de studie van Kant wel bijzonder aan

kan raden. De bestudeering van ons kenvermogen zou wel verlammend kunnen werken op het denken zelf. Als wij al te lang nadenken over de vraag hoe wij iets moeten doen, is er groot gevaar, dat wij eindigen met het niet te doen. Alle filosofie is ten slotte idealisme, maar daarover spreken wij nog wel eens nader. Inmiddels moet gij maar de *Inleiding tot de Wijsbegeerte* van Dr. Land en *die Gesetze und Elemente des Wissenschaftlichen Denkens* van Dr. Heymans vlijtig bestudeeren.

- - Ik beloof het u plechtig; zoodra het ijs gedaan is.

A. PIERSON.

Zijne Moeder.

I.

Het was druk op het terras bij het slot te Heidelberg. De zon ging schitterend onder over het Odenwald en gelijk elken avond wanneer zich dat natuurtooneel herhaalt, volgden ook ditmaal tal van bewonderende oogen de gloeiende schijf, zooals zij langzaam scheen heen te trekken naar de bergen, die hare stralen weldra zouden onderscheppen en verduisteren. Donkerrood gekleurd lagen eenige, daar straks nog witte wolken aan den horizont; hun gloed weerspiegelde zich in het snel stroomende water van den Neckar en kleurde het geheele landschap met een schel licht. De bouwvallen van het slot vooral kwamen scherp uit tegen de bergen daarachter; de zon scheen door elk boogvenster, speelde over elken klimoprank en verlichtte de roode steenmassa, tot de muren zelf schenen te gloeien en te stralen.

De opgewonden Duitschers, reizigers meestal, die dit tooneel voor de eerste maal aanschouwden, gaven hunne bewondering in luide kreten lucht. ‘Wunderschön!’ ‘ach, wie herrlich!’ riepen zij telkens opnieuw, en bijna verontwaardigd zagen zij nu en dan terzijde naar een paar zwijgende Hollanders, wier stille verrukking intusschen der natuur welsprekender hulde bracht dan hunne luidruchtigheid. Vooraan dicht bij de borstwering van levend groen, waardoor het breede pad wordt afgesloten, stonden de twee jonge mannen, met de reistasschen om de schouders geslagen en de zonneschermen in de hand en beiden hadden oog noch aandacht voor iets anders dan voor het schoone vergezicht, dat zich in de vlakte en terzijde rechts en links langs de opgaande bergen ontsloot. De een, de kortste van de twee

was een blond, gezet jongmensch met een blozend gelaat en kleine oogjes, wier vroolijke flikkering wonderwel overeenkwam met het waas van genoeglijke welgedaanheid, dat over geheel zijn persoon lag verspreid. Hij was blijkbaar tevreden met de wereld, die voor hem nog zoo kwaad niet was, tevreden ook met zichzelf, op dit oogenblik meer dan tevreden met het gelukkige toeval, dat hem in de gelegenheid stelde aan zijn vriend het Heidelberger slot op zijn allerfraaist te laten zien aan den avond van den eersten dag reeds, dat zij te zamen te Heidelberg waren. Mr. de Wet had reeds veel gereisd, zijne niet al te drukke rechterlijke betrekking liet hem ruim den tijd elken zomer eenige weken aan dergelijke ontspanning te wijden en hij was aldus een hoogst geschikte reisgezel voor den jongen dokter Helmans, die voor het eerst de grenzen van zijn vaderland had overschreden en er ook thans nog slechts noode toe was gekomen zijne patiënten voor een paar weken aan de zorg van een zijner collega's over te laten.

Helmans stond naast zijn metgezel, een hoofd langer dan deze, maar terwijl het volle, goedmoedige gelaat van de Wet straalde van genot en voldoening kon zelfs de verrukking, die ook des dokters oogen deed schitteren, hunne sombere diepte niet geheel verlichten en er lag iets smartelijks zelfs nog in den glimlach van opgetogen ingenomenheid, waarmede hij nu en dan voor een oogenblik zijn gelaat van het landschap afwendde om den naast hem staanden vriend toe te knikken. Eigenlijk waren zij meer goede bekenden dan vrienden en het was meer een samenloop van omstandigheden dan opzettelijke keuze, welke hen te zamen had gebracht. In de stad, waar beiden werkzaam waren, aten zij aan dezelfde gemeenschappelijke tafel, hetzelfde reisplan had beiden aangetrokken en zij waren goede kameraden op reis, ook al wisten zij van elkanders innerlijk leven maar zeer weinig en al rees menig punt van verschil in opvatting en beschouwing, zoodra een onderwerp van eenig belang ter sprake kwam. Op dit oogenblik echter viel aan verschil van gevoelen niet te denken, eene en dezelfde aandoening hield beiden geboeid; en als de jonge dokter zijn metgezel, terwijl zij op reis waren, al eens een paar maal mocht hebben geërgerd door zijne voortdurende bedaardheid, onder de bekoring van deze liefelijke omgeving werd hij thans zoo opgewonden als de ander zich niet kon herinneren, hem nog

ooit te hebben gezien. Dan stond hij op den eenen, dan op den anderen hoek. Daar kwam het slot het mooist uit, hier op die andere plek zag men het verst de vlakte in, tot aan, ja, het was te zien, tot aan het Haardgebergte en toen zijn reisgezel hem even aanstootte: ‘Heb ik er te veel van gezegd, Helmans, is het niet prachtig?’ klonk het antwoord zoo opgetogen als maar door dezen kon worden gewenscht: ‘Prachtig, de Wet, verrukkelijk!’

Toen begonnen zij elkaar opmerkzaam te maken op verschillende afzonderlijke punten in het geheel. De een zag in het dal den Neckar ver in het verschiet nog eens te voorschijn komen, de ander merkte de betrekkelijke duisternis op, waarin de bergen aan de overzijde reeds gehuld waren; opgetogen wezen zij elkander telkens opnieuw een bijzonder schilderachtig plekje of een bekend punt in het verschiet, totdat hunne aandacht werd afgeleid door een vroolijk gelach achter hen, dat beiden deed omzien. Langs een vrij smal voetpad, dat terzijde uit het struikgewas naar het terras voerde, klommen drie personen, twee heeren en eene dame, zoo snel mogelijk naar boven. De dame was niet jong meer en de beklimming van het steile, steenachtige pad kostte haar blijkbaar moeite, maar met stevigen greep hield zij zich aan de beide jonge mannen, tusschen wie zij inliep, vast en, door hen gesteund, bereikte zij, onder hunne vroolijke aanmoediging, het terras nog juist intijds om van het natuurtooneel te kunnen genieten. Terwijl zij zich hijgend een oogenblik op eene bank nederzette, klopte een der jonge mannen haar met beschermende teederheid op den schouder. ‘Mooi zoo, moeder, ge kunt nog best klimmen, hoor!’ riep hij vroolijk in het Duitsch.

De oude dame schudde het hoofd: ‘Gekheid, Heinrich! gij en Johann hebt mij te zamen naar boven getrokken; ge zoudt heel wat vroeger hier geweest zijn, zonder mij.’

‘Dat is mogelijk,’ hernam de ander op luchtigen toon, ‘maar wat vroeger of wat later, nu zien *wij* het toch en *u* ook. Wat is het mooi, niet waar?’

Zij knikte met een gelukkigen glimlach hare beide zoons toe en de Wet zou zich nog eens weer hebben kunnen ergeren aan het herhaalde: ‘Wunderschön’, indien niet het aardige tooneeltje van die moeder, door hare sterke, krachtige jongens mede naar boven genomen, hem elke gedachte aan ergernis had doen vergeten.

‘Aardige kerels,’ fluisterde hij zijn metgezel toe. ‘Zeker ook op reis! Met hunne moeder!’ Maar Helmans gaf geen antwoord, hij had zich reeds van het vroolijke gezelschap afgewend en keek weder naar de bergen aan den gezichtseinder. De zon daalde intusschen al lager en lager; hare laagste stralen werden reeds door den hoogsten bergtop onderschept en eene donkere schaduw begon langs de muren van het siot omhoog te sluipen. Het gloeiende licht werd bleeker van tint, het water had reeds zijne gewone kleur hernomen, nog een enkele straal gleed langs de bovenste vensterrij van het kasteel, op den Molkenkur viel voor het laatst het volle licht, toen streek de schaduw ook daarover heen, en de zon was achter de bergen schuil gegaan.

De toeschouwers begonnen zich te verwijderen en de oude dame schikte zich wat gemakkelijker op eene der zitbanken, die nu bijna geheel verlaten waren, terwijl hare zoons nog heen en weer liepen. De Wet was spoedig met hen in gesprek; hij hoorde dat hij goed geraden had, ja zij waren ook op reis, zij beiden met hunne moeder. Zij waren Duitschers uit het Noorden, uit Hamburg en bereisden het schoonste gedeelte van hun eigen vaderland.

‘En wij zijn Hollanders,’ betuigde de Wet vroolijk, ‘en komen uit het platste, laagste, waterachtigste gedeelte van dat platte, lage, waterachtige land! Niet waar?’ wendde hij zich tot zijn metgezel, die nog met geen enkel woord aan het gesprek had deelgenomen.

‘Ja,’ zei deze kortaf. ‘Maar willen wij nu niet opstappen? Het wordt tijd, dunkt mij.’

‘Mij wel, ofschoon, “wir haben gar keine Eile”, zooals de kellner van morgen zei;’ - maar toch stapte hij na een paar vriendelijke woorden tot zijne nieuwe bekenden en een beleefden groet aan hunne moeder met Helmans mede.

Zij liepen het breede pad ten einde, rechtsom de restauratie voorbij en toen langs een der vele voetpaden naar beneden. De schemering begon te vallen, maar nog was op menig punt een schoon uitzicht te genieten, en de Wet bleef nog hier en daar stilstaan om rond te zien en te bewonderen. De instemming van Helmans echter wachtte hij daarbij te vergeefs. Bleek en zwijgend, even ongevoelig alsof een nevel het landschap om hen heen aan zijne oogen had onttrokken, liep deze met gebogen

hoofd, zwijgend voort. De Wet merkte het eerst ter nauwernood op, hij was zelf zoo vervuld van hetgeen hij zag, maar toen zij de oude Neckarbrug overliepen en ook daar geen woord van bewondering over Helmans' lippen kwam, stond hij verbaasd stil.

‘Hebt ge daar straks op het terras geheel den woordenschat uwer bewondering uitgeput,’ vroeg hij half plagend, ‘dat ge nu stom als een visch naast mij loopt, of.....maar wat scheelt er aan?’ viel hij zichzelf in de rede, toen het volle licht van eene der lantaarns, die juist ontstoken werd, op Heimans' gelaat viel. ‘Zijt ge ongesteld? Wat ziet ge bleek!’

Helmans keek op en zag de Wet aan, alsof hij uit een pijnlijken droom werd wakker geschud en nauwelijks wist, waar hij zich bevond, maar hij schudde tegelijk het hoofd: ‘Ongesteld, ik? o, neen, ik ben wat vermoeid en . . . . maar . . . . neen, anders niet.’

Toen sloeg hij zijne oogen naar boven en zag langzaam in het rond. ‘Ja, ge hebt gelijk, het is hier mooi!’ Plotseling lachte hij luid en schel: ‘Mooi, o zoo mooi!’ herhaalde hij nog een paar maal, maar zijn toon deed de Wet huiveren. Hij was niet bijzonder fijngevoelig, maar toch, in de woorden van bewondering, die hij zijn reisgezel had ontlokt, klonk zelfs voor hem ditmaal meer van een jammer- dan van een jubelkreet.

Spoedig daarna bereikten zij hun hotel; de Wet had gerekend op een gezellig einde van een vroolijken dag, maar hij had zich vergist. Geen kwartier nadat zij tehuis waren gekomen zocht Helmans, met een enkel woord over vermoeidheid, zijne kamer op en bleef zijn reisgezel alleen. Gelukkig was deze niet licht ontstemd, maar troostte hij zich over Helmans' ongezelligheid door met een paar dikke Duitschers tot laat in den nacht onder een glas wijn te zitten, ‘schwärmen’ over ‘alt Heidelberg, Du feine’. Onderwijl zat Helmans boven op de kamer die hem voor dien nacht als de zijne was aangewezen voor het opengeslagen raam, en staarde naar buiten. Het was een heldere avond; de maan bescheen met haar koud, stil licht het slot en tooverde grillige figuren en donkere schaduwen over muren en torens; de Neckar stroomde in de diepte voort, daar ruischte het lied van eentonige rusteloosheid; Helmans' oogen staarden op een der schoonste bouwvallen van een heldhaftig verleden en hij zag . . . . eene stille, echt Hol-

landsche dorpsstraat, eene donkere achterkamer met een enkel raam, dat uitzicht gaf op een tuintje, bestaande uit één peereboom en een paar bloembedden met duizendschoonen en violen, en aan de tafel, die voor dat eene raam was geschoven, eene bleeke vrouw, met fletsche oogen en langzame bewegingen, zijne moeder!

Had hij haar vergeten, dat hij daar straks zoo vroolijk was geweest? O, die gelukkige Duitsche moeder, bemind en geacht door hare zonen, hoe bitter had zij zijne herinnering verlevendigd. Hoe had hij hen benijd, die mannen, voor wie de nabijheid hunner moeder eigen genot verhoogde, en wier bewijs van kinderlijke genegenheid die moeder blijkbaar meer waard was dan het schoonste vergezicht ter wereld!

Zijne moeder! Hoe lang was het geleden sinds hij haar had gezien? Waar was zij, indien . . . . hij stond op en liep met groote schreden het vertrek op en neer, - indien zij nog leefde althans. Wat wist hij er van, en ook, wat ging het hem aan? Hij zelf had immers elk teeken van gemeenschap met haar afgebroken en dat was goed ook! Zeker, ja zeker! herhaalde hij nog eens hardop, toen iets daar binnen een vraagteeken achter die stellige verzekering scheen te willen plaatsen. Kon hij er ook maar voor een oogenblik aan twijfelen, als hij zich herinnerde wat er was gebeurd? Er waren jaren over voorbijgegaan, maar met pijnlijke duidelijkheid stonden zij in zijne ziel gegrift al de kleine bijzonderheden van dat vreeselijke tooneel, die scheiding tusschen zijne moeder en hem.

II.

Welk een zorgelooze, vroolijke jonge man, bijna een knaap nog, was het geweest, die op een helderen middag in het voorjaar eene Zuid-Hollandsche provincie-stad verliet en den grintweg naar een der naburige dorpen afwandelde. Zijn tred was licht en veerkrachtig, zijn hart klopte vroolijk en zijne jonge oogen zagen rond naar de zon aan het blauwe gewelf omhoog, naar de boomen en bloemen langs den weg en naar het schitterende haantje op den kleinen kerktoren van het dorp daar in de verte, waar zijne moeder woonde.

Wat zou zij blij zijn hem te zien! Neen, zij verwachtte hem niet, nog in geene weken; hij had haar noodelooze zorg willen besparen; zij meende dat zijn examen eerst in het laatst

van de volgende maand moest worden afgelegd, maar het was reeds nu achter den rug; wat zou zij verrast zijn! Hij had ook hard gewerkt in de laatste maanden; hé, wat gevoelde hij zich ruim en luchtig, nu dat examenspook was bezworen. En bezworen met zulk een goeden uitslag; de broeders van zijn overleden vader zouden geen spijt behoeven te gevoelen, dat zij zich den knaap hadden aangetrokken, en hem in staat gesteld hadden de carrière te volgen, die hem het begeerlijkst scheen. In de gelukkige stemming, waarin hij verkeerde, dacht hij met innige dankbaarheid aan hunne hulp; zijn ijver was niet meer geweest dan de billijke dank voor die goedheid; hoe jammer alleen dat zij zoo gestreng waren en niet konden gelooven dat ook eene vrouw haar zoon goed zou opvoeden. Daarom immers hadden zij hem van zijne moeder verwijderd en was hij naar eene afgelegen kostschool gezonden in plaats van naar het gymnasium, dat hij zou hebben kunnen bezoeken, terwijl hij bij haar woonde. Hoe menigmaal in die heerlijke dagen van vrije ontspanning, als de vacanties hen te zamen brachten, had hij zich met zijne moeder over die scheiding beklaagd, en hoe dikwijls was zelfs hun samenzijn ook dan nog afgebroken door eene uitnoodiging, nooit voor hen beiden, altijd voor hem alleen, om bij een der ooms te komen logeeren, eene uitnoodiging, die hijzelf dikwijls zou hebben willen afslaan, maar die zijne moeder, schoon zij bitter over hare zwagers kon klagen, niet scheen te willen of te durven weigeren. Intusschen, die tijd was thans voorbij; hij was sinds anderhalf jaar student, en al was de academie niet zoo dicht bij als het gymnasium, al had juist dat vrije leven, met zijne studie en zijne uitspanning beide, hem den eersten tijd geheel in beslag genomen, zoodat hij zijne moeder wel op de gezette tijden geregeld had bezocht, maar dit eigenlijk de eerste maal was, dat hij zoo onverwacht naar haar toe kwam, nu zijn examen achter den rug was zou dat anders worden. Ja, hij zou haar voortaan dikwijls bezoeken. In hare laatste brieven had zij over ongesteldheid geklaagd en het altijd eenigszins beverige handschrift was onduidelijker, hier en daar nauwelijks leesbaar geweest; zijn verlangen om haar te zien werd er door versterkt; en zijn tred werd sneller telkens als hij zich voorstelde hoe, wanneer hij hare woning binnen trad, zij haar lief bleek gezicht met een glans van genoegen naar hem zoa, toewenden en hoe haar gewone langzame matheid zou

verdwijnen in de vroolijke haast, waarmede zij hem zou verwelkomen en bedienen. Het beste in huis zou hem worden voorgezet, het beste! Hij glimlachte, maar dacht tegelijk hoe treurig het was, dat zij zoo erg bekrompen leven moest, die arme moeder! Hij zou hard werken, zij had niemand dan hem, en dan, als hij klaar was, - dokters konden spoedig genoeg plaatsing krijgen, - dan kwam ze bij hem wonen en ze zou geene geldelijke zorg, die haar zoo kon kwellen, geen moeite of ontbering meer kennen: haar zoon zou voor haar zorgen. En de liefelijkste herinneringen uit zijne kinderjaren vloeiden bij die gedachte samen met allerlei illusies voor de toekomst.

'Hé zoo, zijt gij daar, jongenheer, of eigenlijk mijnheer Helmans mag ik nu wel zeggen, op weg naar moeder?'

De man, die het vroeg en daarmede den gedachtenloop van den jongen man afbrak, was een bejaarde boer met een kort pijpje in den mond en een vriendelijk open gezicht. Hij bewoonde als rentenier het huisje naast dat van Helmans' moeder en haar zoon kende hem als den vriendelijken, hulpvaardigen buurman, moeders steun bij allerlei kleine bezwaren, met wien hij zelf in de vacanties menig vroolijk rijtochtje op de open tilbury had mogen mededoen.

Vriendelijk stak hij hem de hand toe. 'Dag baas Halling, hoe gaat het? Alles wel thuis en ook bij moeder?'

'Jawel,' klonk het antwoord eenigszins aarzelend, 'dat schikt wel.' Baas Halling was met Helmans voortgewandeld en zag hem van terzijde aan: 'Je moeder wacht je zeker?'

Helmans schudde het hoofd: 'Juist niet!' en hij vertelde hoe hij haar ging verrassen met de tijding van zijn welgeslaagd examen.

'Zoo?' zei het oude boertje langzaam en deed een paar trekken aan zijne pijp, 'zoo?' herhaalde hij nog eens, terwijl hij zijne pet naar achteren schoof en peinzend door zijn grijzen haarbos streek. Plotseling legde hij zijne hand vertrouwelijk op Helmans' arm: 'Zal je moeder niet erg schrikken als zij je zoo in ééns voor zich ziet? Zoudt ge niet liever teruggaan en eerst schrijven?'

Helmans lachte. 'Maar baas Halling,' vroeg hij ten hoogste verbaasd, geërgerd bijna, 'teruggaan? Nu? Naar Utrecht meent ge, nu ik vlak bij het dorp ben? En dat omdat mijne moeder zoo zal schrikken als zij me ziet? Ik waag het er op, hoor, ze zal wat blij zijn!'

‘Hm, ja, ja,’ mompelde baas Halling, ‘maar ziet ge....ik vrees toch,.....’ Eerst later herinnerde zich Helmans met welk eene wonderlijke, meewarige verlegenheid de man hem had aangezien. ‘Zal ik je moeder gaan zeggen dat je komt?’

‘En de verrassing voor mij bederven? Vooral niet! Wij spreken elkaar stellig dezer dagen nog wel, buurman, maar nu loopt ge me te langzaam. Tot ziens dus!’ en met een vroolijken groet nam Helmans afscheid even voor hij de dorpstraat bereikte, waarin, bijna aan het einde, zijne moeder woonde.

Daar was hij aan haar huisje. De voordeur was slechts op de klink en zonder bellen of kloppen kon hij dus binnentreden. Dat trof uitmuntend! Zachtjes sloop hij naar de achterkamer, waar hij wist dat zijne moeder gewoonlijk zat, en tikte. Zij zou ‘binnen!’ roepen, hij zou zijn hoofd om de deur steken en dan.... maar kreeg hij geen antwoord? hij tikte nog eens, wat luider! Daar binnen werd een stoel verschoven en hij hoorde een geluid. Was het een flauwe kreet, een luide zucht? Zachtjes opende hij de deur. Een onaangename geur, dien hij eerst later herkende, maar die op dat oogenblik hem slechts eene vluchtige herinnering aan een koffijhuis door het hoofd joeg, kwam hem tegemoet. Hij deed een paar schreden het vertrek in, maar een omgevallen stoel versperde hem den weg.

Wat was er aan de hand? De kat speelde met een kleedingstuk dat zij ongehinderd over den grond heen en weer sleepte, de grootste wanorde en verwarring heerschte in het vertrek. En zijne moeder? Ja, daar zat zij bij de tafel, het vuile, slordige morgengewaad hing haar los om de leden, de muts was achterovergeschoven en liet het verwarde blonde haar onbedekt en het hoofd leunde diep voorover en rustte op den arm, die over de tafel lag uitgestrekt! Haar zoon bleef naar haar staan kijken, en eene ijskoude hand scheen zijn jong, warm hart aan te raken, zelfs terwijl zijn verstand nog zocht naar eene verklaring. Eene duizeling overviel hem, hij greep zich vast aan de geopende deur, waardoor hij was binnengetreden, en plotseling wist hij wat hij zag, hij wist wat hij bij het binnenkomen had geroken. Daar, voor haar op de tafel stond eene groenachtige flesch, tot op meer dan de helft geledigd, en daarnaast een gebruikt glas, gebruikt door die vrouw, die in hare doffe wezenloosheid zijn binnnenkomen niet eens had bemerkt!

Eenige oogenblikken stond de jonge man verstijfd van ont-

zetting, toen was hij met twee sprongen bij haar: ‘Moeder!’ De stem klonk hem zelf als die van een vreemde, maar zij was toch doorgedrongen tot de benevelde hersenen. De vrouw hief het hoofd op: ‘Zoo, zoo,’ zeide zij haperend en met een onnoozelen lach. ‘Komt ge eens naar mij kijken, buurman, wilt ge . . . ?’

‘Moeder!’ gilde haar zoon nog eens en vatte den arm, dien zij uitnoodigend naar de flesch uitstrekte. Zijn greep was hard en deed haar pijn.

‘Laat los,’ zeide zij, half klagend, half knorrig; en toen, terwijl ze hem aanzag, kwam er plotseling licht op het wezenlooze gelaat, de uitdrukking van angstige verbazing, die hare doffe oogen verhelderde, ging over in die van namelooze ontzetting en zij viel in haar stoel achterover: ‘Kind! o God, zijt gij het?’

Hij had haar arm losgelaten en stond tegenover haar in zijne volle lengte, strak en koud: ‘Ja, ik.’

Hare oogen ontmoetten voor een oogenblik de zijnen, maar hij werd niet getroffen door den radeloozen angst, waarvan zij spraken. De gansche wereld scheen hem in puin gevallen en alles was ondergegaan in de wanhoop en de schande, die hem hadden getroffen bij de ontdekking van hare onwaardigheid. Zij gevoelde het; het was of onder den invloed van den schok, door zijne tegenwoordigheid teweeggebracht, haar bewustzijn met elk oogenblik verhelderde; de schrik had daar straks hare hooggekleurde wangen doen verbleeken, maar thans overtoog hen een blos van schaamte en zij bedekte haar gelaat. Voelde zij niet den blik van woede en verachting, waarmede haar kind haar aanzag, zelfs door de stijf tegen elkander gesloten handen heen?

‘Wat kwaamt ge doen?’ vroeg zij eindelijk, angstig fluisterend en zonder op te zien.

Hare vraag deed hem zelf voor het eerst weder eraan denken en de herinnering was voor zijne kalmte te veel. Met een jammerkreet wierp hij zich op een stoel dicht bij haar en tranen van droefheid en woede sprongen hem uit de oogen. ‘Wat ik kwam doen, Moeder,’ riep hij, in woeste smart met zijn vuist op de tafel slaande, zoodat glas en flesch rinkelden, ‘wat ik kwam doen? Ik kwam mijne moeder mijn geluk mêedeelen; ik kwam haar zeggen, dat mijn examen is afgelegd, goed, eervol zelfs.....’ Zij maakte eene beweging, alsof

een woord van blijdschap, een gelukwensch misschien haar op de lippen kwam, maar met een blik, waartegen zij het niet waagde zich te verzetten, wees hij haar terug.

‘Geen woord daarover, ik wil geen gelukwensch van de moeder die mij zoo ontvangt, die mijn geluk, mijn geheele leven bederft in dit uur, maar die dan ook geen recht heeft, deel te hebben aan wat haar zoon te beurt valt!’

‘Ge zijt wel hard,’ stamelde zij klagend, maar hij hoorde haar nauwelijks. Allerlei kleine voorvallen en onbeduidende toevalligheden vlogen hem door het hoofd, onbegrijpelijk en bijna onopgemerkt ook tot nu toe, maar helder klaar en wanhopig duidelijk toegelicht, door wat hij thans had ontdekt. ‘Nu begrijp ik waarom baas Hailing mij raadde terug te gaan, liever te schrijven dan u te verrassen,’ riep hij met een hoonenden lach over de domme argeloosheid, waarmede hij zijn buurman had aangehoord, ‘hij wilde mij *deze* verrassing besparen, maar hij had ongelijk. Ik heb recht mijne schande te kennen, te weten dat ik de zoon ben van eene . . . . .’ De woorden, die volgen moesten, wilden hem niet over de lippen, hij liet zijn hoofd vallen op den arm, waarmede hij op de tafel leunde, en bleef somber voor zich uit staren, zonder dat zijne moeder het waagde hem te storen.

Eindelijk sprong hij op. ‘Bah! de lucht hier is verpest. Het is de atmosfeer van onze sociëteit, als we daar een jool vieren; die kan ik niet inademen in de kamer van mijne moeder!’ Meteen wendde hij zich om.

‘Gaat ge heen?’ riep zij anstig.

Woede en smart snoerden hem de keel toe, maar hij knikte toestemmend en zijne moeder begreep wat er in hem omging. Zij vloog overeind, hare wezenlooze bedwelming was volkomen verdwenen en, eer hij wist wat er gebeurde, lag zij voor hem op den grond en omvatte zijne knieën. ‘Ge zult het niet doen,’ riep zij gillend van angst, ‘ge zult mij niet alleen laten immers? Als ge zoo van mij gaat, is het voorgoed!... Heb medelijden, kind,’ en hare stem daalde tot een plechtig fluisteren: ‘ik zal het niet meer doen, nooit meer, de Almachtige God is mijn getuige, maar om Zijnentwil ga niet heen, zóó niet!’

Voor een oogenblik werd hij verteederd door die smeekende oogen, die toch ook van zooveel liefde spraken, door die zachte

stem, zoo klagend en droevig. Hij boog zich tot haar voorover; zijne hand raakte bijna reeds haar schouder aan....! Daar verloor plotseling de knielende haar evenwicht; was het door een ongelukkig toeval alleen of door eene nawerking van den toestand van bedwelming, waarin zij straks had verkeerd? Haar zoon dacht slechts aan het laatste, hij zag de smeekend tot hem opgeheven handen onzeker rondtasten, en zich aan de tafel vastgrijpen, hij zag door den schok, dien dat gaf, de flesch kantelen en omvallen, kletterend viel zij over de tafel op den grond in scherven en tafel en vloer werden door haar inhoud bemorst. Met eene beweging van afgrijzen ontweek hij de bevende handen, die de zijnen trachtten te vatten, en een half waanzinnige angst voor hare nabijheid, voor hare aanraking maakte zich van hem meester. Zonder recht te weten wat hij deed, stiet hij haar terug, en terwijl zij met een gesmoorden smartkreet op den grond viel, rukte hij de dichtgevallen deur open en vloog het huis uit, de straat op.

Hij had zijne moeder na dien dag nooit terug gezien!

III.

‘Neen, nooit!’ herhaalde hij met trillende lippen, toen dat tooneel nog eens zijne verbeelding was voorbijgegaan; en een vochtige sluier onttrok slot en rivier, en geheel het landschap, waarop hij staarde, aan zijne oogen. Dwaas, die hij was, had hij dan nog tranen, thans na zooveel jaren nog, voor het leed van toen? Waarom kon hij toch niet vergeten? Hij was immers niet onbillijk genoeg, ook thans nog eene beschuldiging van hardheid, van onwil uit te spreken tegen de ooms, wier gedrag hij door die bittere ervaring had leeren verklaren en die hem ook daarna zoo hartelijk en trouw hadden terzijde gestaan? Zij hadden immers volkomen gelijk gehad, toen zij hem raadden den band, dien hij zoo ruw had verbroken, nooit weer aan te knoopen. Wist hij het thans niet nog oneindig beter dan als de onervaren jonge man, die hij geweest was, hoe *die* hartstocht alles verwoest, alles ondermijnt en lichaam en ziel beide ten verderve voert? 't Is waar, zij hadden op zijne eerzucht gewerkt, zij wisten wel hoe gevoelig hij was op dat punt, en zij hadden hem gewezen op de schande, indien men wist wie zijne moeder was, op den tegenspoed in

zijne loopbaan, die daarvan een onvermijdelijk gevolg zou wezen, maar zij hadden, het goed gemeend, zeker! en het was immers ook niet meer dan natuurlijk geweest, dat hij zeer gewillig naar hunne woorden had geluisterd en hun raad getrouw door hem was opgevolgd. Het was het verstandigste wat hij had kunnen doen, maar waarom kwam de vraag wel eens bij hem op, wat er zou zijn gebeurd, indien hij niet dadelijk bij hen hulp had gezocht? en waarom betrapte hij zichzelf nu en dan op de gedachte, nooit uitgesproken, maar zijns ondanks bij hem opgekomen: ‘waren zij maar niet zoo vrijgevig met hun raad geweest!’? Moest hij er zich toch eigenlijk niet over schamen zoo iets te denken? Zou hij ooit, indien hij het niet had ondervonden, hebben kunnen gelooven, dat zij zoo hartelijk, zoo deelnemend konden zijn? Hij was bij hen gekomen, radeloos van droefheid en woede, zij hadden hem meewarig aangehoord en beklaagd; hij was ziek geworden in hunne woning, - kon het anders na den schok, dien hij had doorgestaan? - en hij was verpleegd met eene zorg en een geduld, zooals hij niet had durven verwachten. Geen hard woord over zijne moeder zelfs had hem in dien tijd tegengeklonken, alles wat hem ook maar eenigszins kon kwetsen was vermeden. En toen, op een middag, dat hij zich voor het eerst weer lichamelijk gezond voelde en somber peinzend op zijne kamer zat, was zijn oudste oom bij hem gekomen. Helmans huiverde nog terwijl hij er aan dacht. De man droeg een brief in de hand en zijn ernstig gelaat stond nog strakker dan anders. Voor een oogenblik vergat Helmans al zijn wrok, toen hij het zwakke bevende schrift op het adres herkende, en gretig strekte hij de hand uit, maar zijn oom schudde plechtig het hoofd. ‘Luister eerst een oogenblik!’ zei deze bijna smeekend. Hij had geluisterd. Tot op dien dag had hij zijn oom nooit anders dan afgemeten en statig gezien; thans trilden 's mans lippen en er ontsprongen tranen aan zijne oogen, terwijl hij zijn neef bezwoer niet toe te geven aan het verlangen om iets van zijne moeder te hooren en hem voor oogen stelde alles wat hem te wachten stond, indien hij thans niet sterk bleef. Helmans wist niets van het verleden zijner ouders; zijn oom vertelde er hem van.

‘Jongen,’ zei hij met bevende stem, terwijl hij hem bij beide handen greep: ‘Jongen, denk aan je vader. Daar

hangt zijn beeltenis, ja. Ge gelijkt op hem. Hoe lief we hem hadden, we konden hem niet redden: die vrouw was zijn ondergang. Zal zij haar zoon ook meesleepen ten verderve? Lees den brief niet. Zend hem terug! Ge hebt zoo moedig je zelf losgerukt, houd dezen éénen keer nog vol en ge zijt volkomen vrij,' en Helmans, had volgehouden. Hij was getroffen door die herinnering aan zijn vader, getroffen door de ontroering van dien anders zoo koelen man, en zijn oom had er gebruik van gemaakt om den brief ongeopend terug te zenden en voor moeder en zoon beiden daarmede het vonnis der scheiding onherroepelijk bekrachtigd. De gedachte kwam zelfs niet bij Helmans op, of zijn oom wel te goeder trouw had gehandeld, of hij zelf wel volkomen overtuigd was geweest van wat hij zijn neef zoo nadrukkelijk had voorgehouden. Elk woord klonk als heilige waarheid; zou hij zich anders hebben laten overtuigen? En wat overkwam hem dan thans? Kon hij nu geen vrede meer hebben met het besluit, toen genomen? Of eigenlijk, had hij, niettegenstaande al die verstandige redeneeringen en al die wijze, ernstige woorden, er wel ooit volkomen vrede mee gehad?

Was het niet aan den avond van dienzelfden dag geweest, dat voor het eerst een wanhopig verlangen naar zijne moeder bij hem was opgekomen en had hij dat verlangen, schoon onderdrukt en bestreden, wel ooit weer geheel verloren? Was er wel ooit in die jaren een enkele dag voorbij gegaan, waarop hij niet, misschien slechts door eene of andere kleine toevalligheid, aan zijne moeder was herinnerd, en had die herinnering ooit iets anders dan de grievendste pijn veroorzaakt? Hoe vaak had hij gewenscht haar te kunnen vergeten, maar het was hem nooit gelukt. Hij had afleiding gezocht op allerlei wijzen, maar de smeekende oogen staarden ook bij een vroolijk feestmaal hem wel aan en hij hoorde de angstige stem ook te midden der levendigste muziek. Zijn werk? Zoodra de eerste schok voorbij was had hij zich daaraan met hart en ziel willen geven en was harder dan ooit aan den gang gegaan. Hij had zijne examens afgelegd, telkens blijkgevend van meer ijver en dieper studiegeest, hij was gepromoveerd en dokter met eene aanzienlijke praktijk geworden, maar zoo druk konden lastige patienten of merkwaardige gevallen het hem niet maken, dat die herinnering er door werd verdrongen, die de achter-

grond was en bleef van al zijn denken en doen. De voorspoed, dien hij in zijne praktijk had mogen genieten, al de minder belangrijke levenservaringen in die jaren door hem opgedaan, hadden volgens den gewonen loop der dingen hun natuurlijken invloed geoefend, maar gevormd was zijn karakter, bepaald zijn leven in dat uur, waarin hij zijne moeder had verlaten; en al had hij zich niet van zijne vrienden teruggetrokken, dan nog zouden zij moeite hebben gehad in den somberen stillen man, den vroolijken kameraad uit hun eerste studentenjaar te herkennen. Aan een huwelijk had hij zelfs nooit gedacht. Zou hij ooit aan zijn meisje hebben kunnen vertellen, hoe hij zijne moeder had gezien, en welke vrouw zou hij hebben willen beleedigen, door haar de zijne te maken, zonder dat zij wist welke schande hem aankleefde? Het was een somber, eenzaam leven dat hij had geleid, in droevige eentonigheid gingen de dagen voorbij, altijd met dat zelfde verlangen, dat hij niet wilde gevoelen, met die zelfde smart, wier bestaan hij trachtte te ontkennen. Zou misschien eene reis hem goeddoen? Och, het geneesmiddel, zoo menigmaal ook door hem zelf aan zijne patiënten voorgeschreven en zoo zelden met een goeden uitslag bekroond, het bleek ook thans machteloos tegenover een waarlijk diepgaand leed, en indien Helmans voor zichzelf daaromtrent nog eenige illusie mocht hebben gekoesterd, dezen middag was hij daarvan volkomen genezen. Vergeten! Zelfs de schoonste natuurtooneelen leerden hem dat niet! Integendeel, het scheen of zij door hun verhelfenden, aangrijpend en invloed hem vatbaar maakten voor allerlei zachtere aandoeningen en zijne gedachten terug voerden ook naar liefelijke tooneelen.

En daar rees voor zijne herinnering het beeld zijner moeder, niet zooals hij haar het laatst had gezien, maar zooals zij was geweest vroeger, als zij hem verwachtte. Langen tijd had hij daaraan niet kunnen denken, dat alles was vergald door de verpletterende ontdekking; en als hij later daaraan had gedacht, dan was het slechts geweest om te morren, dat zij hem had misleid en dat hare zwakheid, hare onzekere bewegingen en bleeke vermoeide trekken, dat alles slechts was te wijten geweest aan haar zondigen hartstocht. Maar thans herinnerde hij zich met weemoedige teederheid allerlei kleine liefelijkheden uit dien tijd. Hoe vriendelijk en

gezellig kon het zijn in hare binnenkamer! Hoe trotsch was zij geweest op haar zoon, op zijne vorderingen als knaap, hoe lief had zij hem gehad . . . !

'Kind, ga niet heen, zoo niet!' de jammerkreet, die eens machteloos was geweest om hem te treffen, trilde nog na in zijn oor; hij hoorde in de nachtelijke stilte de woorden hem toeklinken als een scherp verwijt! En hij was heengegaan, o, hij had niet anders kunnen doen, de schok was te onverwacht, te hevig geweest, maar waarom was hij nooit terug gekeerd? Ach, zijne ooms hadden het hem ook in dat opzicht gemakkelijk gemaakt, zij hadden . . . .

Helmans sprong driftig op van de rustbank, waarop hij zich daar straks had neêr geworpen. Wat had hij zijne ooms te beschuldigen! Hij was een man immers, geen kind? Had hij dan zelf geen wil gehad? Of was het misschien juist zijn wil geweest, die zich slechts achter den hunne had verscholen, had hij zelf het zoo gewenscht? 'Maar ik was het toch ook aan mijzelf verschuldigd, aan mijn goeden naam!' mompelde hij nog half binnensmonds. De verontschuldiging had hem altijd voldoende geschenen, thans deed zij dat niet! Uit besef van eigenwaarde dus had hij elke betrekking met zijne moeder afgebroken? En had hij dan het recht gehad de vierschaar over haar te spannen, hij, haar kind? Kende hij de verleiding, waaraan zij had blootgestaan? Eene huivering voer hem door de leden en toen... Het was slechts de slotsom van al zijn smartelijk peinzen en tobben in den laatsten tijd, maar het scheen hem bijna eene openbaring, - daar zag hij plotseling zichzelf in het ware licht, zijn trots, zijne zelfzucht! Arme moeder! zij had gelijk gehad, hij was wel hard geweest! Het viel hem zwaar dat te erkennen, geheel zijn hooghartig zelfbewustzijn kwam er tegen op, maar toch boog het fiere hoofd, half onwillig nog, zich al dieper en dieper: ja, hij had slecht gehandeld.

Helmans was een echt kind van zijn tijd en de geest der ontkenning, die als eene besmettelijke ziekte door de beschaafde wereld trekt en allerminst zijne vakgenooten spaart, had ook hem volkomen overmeesterd. En toch, terwijl hij daar in zijne kamer stond, alleen tegenover de stilte van den nacht, voelde hij dat hij in de worsteling tegen zichzelven niet alleen stond, en het werd hem te moede, als was daar eene hoogere macht, die hem eindelijk het voornemen afdwong, dat slechts

hortend en met moeite over zijne lippen kwam: ‘ik heb gezondigd tegen haar! ik had haar niet mogen verlaten; moeder, vergiffenis, ik zal het goed maken!’

IV.

Het is zes weken later en marktdag in de stad waar Dr. Helmans woont. Op het marktplein en de omliggende straten en grachten beweegt zich eene woelige, pratende menigte, en het geschreeuw der kooplieden wordt afgewisseld door het spelen van de torenklok, die alle vaderlandsche liederen bij afwisseling laat hooren. Hier staart een groepje nieuwsgierige leegloopers met open mond den kwakzalver aan, die hun zoo breedsprakig mogelijk uitlegt, hoe hij, enkel door menschenliefde gedreven, hierheen is gekomen, om ook aan de inwoners van deze goede stad zijne onfeilbare geneesmiddelen te verkoopen. Daarnaast is een burgervrouwtje, met het onmisbare spoorwegmandje gewapend, bezig hare huishoudelijke inkoopen te doen en zij verheugt zich over elken stuiver, dien zij, door met den koopman te loven en te bieden, van den gevraagden prijs kan afdingen. Wat verder op bij de Waag staat een troepje boeren, de wit geschuurde klompen aan de voeten, te praten. De markt was graag, de boter hoog in prijs en al is de gift niet groot - boeren zijn nu eenmaal niet vrijgevig - het oude vrouwtje, dat zich met lucifers te koop tusschen hen indringt, wordt toch door geen van allen geheel ongetroost weggezonden. Aan de andere zijde, onder de schaduw van eenige hooge kastanjeboomen, ligt de visch uitgespreid, en daarnaast verdringen zich kooplustige vrouwen rondom een kraampje waar fluweel en kant is uitgestald, in vredig samenzijn met de ijzeren potten en blikken koffieketeltjes die door den echtgenoot der kantverkoopster op schrillen toon worden aangeprezen. Met een eigenaardig klaterend geruisch valt het water, door de fontein uit breede dolfijnkoppen in de hoogte geworpen, in het bekken en op de straatsteenen in de rondte terug; en over dat alles schijnt eene herfstzon, zoo vroolijk, zoo helder, alsof geene zorg en geene smart ooit hart en hoofd dier bezige, luidruchtige menschenmenigte had aangegrepen!

Terwijl Dr. Helmans zijn koetsje uitstapt en op eene stoep staat te wachten, treft hem het bedrijvige, opgewekte tooneel en hij verwondert zich met eene soort van matte, onverschillige

verbazing over die vroolijke menschen. Hoe velen onder hen zouden achter dien glimlach van genoegen, met dien vluggen tred en dat opgeheven hoofd een leed omdragen als het zijne? Hij lachte immers ook daar straks, toen een zijner patiënten plagend zich beklaagde dat hij wel spoedig een anderen dokter zou moeten zoeken, daar zijn tegenwoordige Esculaap werd genoemd als de aangewezen opvolger van een overleden hoogleeraar? En hij zal weer lachen en vroolijk de gelukwenschen van vrienden en bekenden aannemen, indien hij wordt benoemd tot die betrekking, die hem waarlijk ook niet onverschillig is. Maar toch, wie er hem met benijding om aanziet, hoe weinig weet die, wat er eigenlijk in hem omgaat!

Helmans heeft zijne moeder gezocht en hij heeft haar niet gevonden. Hij is naar het dorp gegaan waar hij haar heeft verlaten, maar baas Halling was dood, en toen hij aanklopte aan de deur van het huisje, waar eens zijne moeder woonde, trad hem eene blozende, jonge vrouw tegemoet, met een blondlokkig kind op den arm; neen, zij wist niets van de vorige bewoonster. ‘Ik heb zelfs haar naam nooit gehoord en ik woon hier toch al vier jaar’, zei zij achteloos, terwijl zij het kind liet dansen op haar arm. Helmans had zich met en pijnlijke zucht afgewend om verder te gaan, maar elders was hij niet beter geslaagd.

Hij heeft echter den moed niet opgegeven, want hij heeft zelf begrepen dat hij ook onhandig te werk was gegaan. Het was zoo pijnlijk zijn geheim te moeten verraden, en hij trachtte derhalve met bedekte aanduidingen en halve vragen zijn doel te bereiken, maar dat bleek de goede manier niet te zijn. Hij wist iets beters. De Wet moest hem helpen; een rechtsgeleerde, aan wiens vriendschappelijken ijver en goeden wil niet te twijfelen viel, moest gemakkelijk het spoor eener eenzame vrouw kunnen vinden: zoo had Helmans gemeend; maar reeds zijn drie weken verloopen en nog geen woord van aanwijzing of inlichting heeft hij van zijn vriend vernomen. Het heeft zelfs den schijn of de Wet hem in de laatste dagen tracht te ontloppen. Helmans begrijpt er niets van. Hij weet ook niet, hij kan niet weten, hoe de Wet juist in de laatste dagen zich dag en nacht het hoofd breekt met eene vraag, welke hij voor zichzelf maar niet tot eene voldoende oplossing brengen kan. Zal hij Helmans maar niet liever overlaten aan de onzekerheid

waarin hij verkeert, en van den tijd verzachting en gedeeltelijke vergetelheid voor hem hopen, dan hem te openbaren wat hij tamelijk spoedig heeft ontdekt, maar wat hem voor zijn vriend doet huiveren, zoo vaak hij er aan denkt? Is het zijn plicht te spreken of te zwijgen? hij kan het met zichzelf maar niet eens worden. En inmiddels begint Helmans te twijfelen of het hem ooit gelukken zal zijne moeder te vinden, of zijn berouw niet misschien te laat gekomen is? Indien het eens zoo ware, wat dan? Zal haar kind in dat geval levenslang moeten omdragen dat gevoel van schuld en berouw, dat, eens wakker gemaakt, al sterker en sterker geworden is? Zal nooit die drukkende last meer van hem worden weggenomen?

Van de breede, wat hooger gelegen straat aan de overzijde komt over de brug een oploop aan; joelende, schreeuwende jongens vooruit, hijgende, dringende mannen en vrouwen daarachter, en in hun midden.... Helmans, die vrij ver er van af is, kan niet onderscheiden, wat hij eigenlijk ziet, maar de helmen van twee politieagenten schitteren onheilspellend in het heldere zonlicht; midden door het vroolijke rumoer klinken een paar schelle kreten, en ‘een standje!’ juichen een paar straatjongens, die in het voorbijgaan zijn paard een tik geven, wat den koetsier eene hartige verwensching ontlokt. Helmans is er niet nieuwsgierig naar; integendeel, hij verheugt zich dat de deur achter hem wordt geopend, en zonder meer te zien treedt hij naar binnen, naar den zieke die hem wacht.

Er zijn slechts eenige minuten voorbijgegaan, als hij weer naar buiten komt. Het was geen ernstige patiënt, die daarbinnen zijne zorg vereischte, en hij heeft nog veel te doen dezen morgen, dus nu maar weer spoedig verder! en, reeds met zijn voet op de trede van zijn rijtuig, roept hij zijn koetsier nog een enkel woord toe. Onwillekeurig zwerven zijne oogen daarbij weer voor een oogenblik over het marktgewoel: ‘Zoo, die oploop van daar straks is naderbij gekomen, maar nog niet verminderd. Hoe de menschen in zulk eene kleinigheid toch zooveel belang kunnen stellen, zich kunnen verdringen om...’ Maar wat is dat? Wordt zijn koetsier iets toegeroepen? Heeft men hem daar noodig? Hij blijft even wachten, want een politieagent dringt door de menigte heen en komt op hem toe. ‘Mijnheer, zoudt u een oogenblik mede willen gaan? misschien kunt

u daar helpen?' vraagt hij, terwijl hij de hand, beleefd groetend, aan den helm slaat. Helmans aarzelt; hij is een goed dokter, geen zijner patiënten, arm of rijk, heeft zich nog ooit over noodelooze hardheid of onvriendelijkheid te beklagen gehad, maar op dit oogenblik zou het hem iets van werkelijk belang waard zijn, indien hij zich aan het tot hem gerichte verzoek kon ontrekken. Intusschen, het wonderlijk gevoel van onbehagen, hem zelf volkomen onbegrijpelijk, wordt terstond onderdrukt en volkomen gewillig schijnbaar loopt hij mede naar de plaats, waar de menigte intusschen hoe langer hoe meer is aangegroeid. Men wijkt bereidvaardig uitéén, om hem door te laten; 'een dokter', hoort hij fluisteren, een paar bekende gezichten knikken hem vertrouwelijk toe, en dan ontsluit zich ook de laatste kring van nieuwsgierigen en hij staat tegenover het rampzalig wezen, waarvoor zijne hulp werd ingeroepen.

Op eene stoep, eenige treden hoog, tusschen de balen geel en paarsch katoen, daar geprijsd ten verkoop uitgestald, ligt in half zittende houding eene vrouw. Hare armoedige, havelooze kleeding is gescheurd en bemorst, een der neergetrapte schoenen is haar van den voet gegleden, groote gaten in de zwart katoenen kousen spreken van ontbering en slordigheid tegelijk; en, als spottend met zooveel ellende, kleurt de zon enkele grijze haarvlokken, die, van onder den verfomfaaiden hoed ontsnapt, verward over hare schouders hangen, met een zilveren glans. Hare armen rusten tegen de hoogste stoeptrede en haar hoofd is daarop neergezonken, zoodat haar gelaat verborgen is.

'Wat scheelt haar?' vraagt Dr. Helmans, terwijl hij meewarig naderbij komt. 'Is zij gevallen? Arme ziel! Wie is zij?' De agent haalt zijne schouders op: 'Dat weet ik niet, mijnheer! Ze zwerft meer hier in de stad rond, hoor ik van mijn kameraad; ik zelf ben hier pas in betrekking, weet u. Daar straks scholden kwajongens haar uit en zij heeft een van hen gegrepen en geslagen, toen zijn wij tusschenbeide gekomen, wij meenden haar maar een poosje mede te nemen naar het bureau van politie, maar zij wilde niet voort en hier op de stoep is zij in elkaar gezakt, flauw gevallen, denk ik.'

Bij de laatste woorden schudde echter Helmans het hoofd: 'Dat geloof ik niet!', want een paar maal na zijn vraag zag hij eene schokkende beweging door de gebogen gestalte heen

gaan. Hij heeft zich intusschen op eene knie naast de vrouw neergelaten en buigt zich over haar heen. ‘Kom, zie eens op, vrouwtje, en vertel mij wat er aan scheelt!’ zegt hij vriendelijk dringend, terwijl hij zijne hand op haar schouder legt, maar, schoon bij zijne eerste woorden de schokkende beweging zich sterker herhaalde, het gebogen hoofd wordt niet opgeheven, en, is het de zwaarte van haar lichaam alleen, wat hem weerstand biedt, als hij tracht haar eenigszins op te richten, of wil zij zich niet laten helpen?

Helmans kijkt om: ‘Ik kan onmogelijk zien wat haar scheelt, zoolang zij in die houding blijft liggen, maar ik kan haar niet alleen ophelpen!’

Een paar krachtige mannenarmen zijn terstond gereed hem bij te staan en te zamen nemen zij de vrouw, die aan tegenstand nu natuurlijk niet meer denken kan, voorzichtig op. Terwijl hij met zijnen eenen arm helpt tillen, heft Helmans met de andere hand haar hoofd omhoog om haar met scherp onderzoekenden doktersblik in het gelaat te kunnen zien. Hij heeft zich niet vergist, de vrouw was niet bewusteloos of althans zij is het nu niet meer. Leven, bewustzijn, schaamte zelfs spreekt uit haar gelaat, en, terwijl de dokter haar met een vriendelijk bemoedigend woord op de stoep doet nederzitten, slaat zij ook hare oogen op. Helmans duizelt; zijn adem stokt. Wat overkomt hem? Is het een spel zijner verbeelding of werkelijkheid? Daar staat hij plotseling te midden van een tooneel vele jaren geleden afgespeeld in eene donkere binnenkamer, en dezelfde wanhopige oogen, die hem daar hebben aangezien, staren thans voor een oogenblik met radelooze ontzetting in de zijnen.

‘Pas op, dokter!’ roept de politieagent, die hem met een stevigen greep bij den arm op de been hield, ‘de stoep is niet breed en het vrachtje zwaar, naar het schijnt’.

Helmans knikt toestemmend en grijpt zich aan de stoepleuning vast; maar een oogenblik later buigt hij zich weer over de vrouw heen. Hare oogen zijn thans gesloten, zonder uitdrukking op het witte bolle gelaat zit zij onbeweeglijk in de houding, waarin de behulpzame handen zooeven hebben getracht het haar gemakkelijk te maken. Wacht zij nog eens haar vonnis uit zijn mond? De fontein klatert en het is Helmans of het water hem in de ooren ruischt; de zon schijnt, in een

bloedrooden sluier danst het licht hem voor de oogen. Hij ziet zich zelf, Dr. Helmans, Professor misschien binnenkort, en daarnaast die vrouw, die daar voor hem op de hooge steenen stoep zit neergehurkt. Zijn trots, zijne zelfzucht, al de overleggingen waarmede hij zijn geweten zoo vele jaren heeft in slaap gesust, rijzen nog eens in volle kracht voor hem op. Het koude zweet parelt hem op het voorhoofd in de hitte van dien strijd, die hem het hart samenperst en slapen en borst doet bonzen. Eenige oogenblikken slechts, dan heft hij het hoofd op en ziet den agent aan, die zijne nadere bevelen afwacht. Zelfs zijne lippen zijn wit, maar zijne stem klinkt luid en krachtig, zoodat allen in de rondte hem verstaan: ‘Ge zult deze vrouw verder wel aan mijne zorg willen overlaten, niet waar? Zij is mijne moeder.’

In het oogenblik van ademlooze stilte dat volgde, tilde Helmans de hulpelooze gestalte in zijne armen op; maar nog eer hij met haar zijn rijtuig had bereikt, brak de verontwaardiging om hem heen in luide kreten en schimpscheuten los.

‘Wel, wel!’ riep eene vischvrouw op schellen toon, ‘zijne moeder, wel, wel! Is dat een rijke mijnheer, die in een rijtuig rijdt, en kon die dan niet beter voor zoo'n oude ziel zorgen? 't Is een schande!’ en in hare verontwaardiging had zij moeite de zware mand op haar hoofd in evenwicht te houden.

‘Ja, mensch, dat mag je wel zeggen;’ vervolgde de kantverkoopster, die haar kraampje had in den steek gelaten en met haar ellestok onder den arm, vooraan onder de menschen had gestaan: ‘de wereld is slecht, dat zeg ik gisteren nog tegen mijn man, uit den booze, alles wat je ziet en hoort tegenwoordig.’

‘Wie jullie hoort, zou dat waarachtig wel gaan gelooven!’ riep met een vloek een straatwerker, terwijl hij met een nijdigen zwaai zijn kruiwagen opnam om, daar het standje ten einde was, verder te gaan. ‘Dat is zoo maar dadelijk klaar met: “'t is schande”, en weet jullie er iets van, wat die man met dat oude mensch misschien al heeft uitgestaan?’

‘Dat zeg ik ook, man,’ zeide eene jonge vrouw met een kind op haar arm, ‘'t is wat een best mensch, die dokter; dat ondervond ik verleden jaar, toen hij dat meisje van me,’ en ze wees naar een ander kind, dat zich aan hare rokken vasthield, ‘van bij den dood heeft weggehaald.’

‘Nu, maar 't is dan toch wonderlijk dat hij zijne moeder zoo op straat laat rondzwerven;’ bromde de kantverkoopster.

‘Moet zij hierin, Mijnheer?’ vroeg intusschen Helmans' koetsier, die beurtelings naar de nette kussens van zijn rijtuig en de vuile, havelooze plunje der vrouw keek en blijkbaar op zulk een vrachtje niet gesteld was.

Helmans gaf geen antwoord; reeds schikte hij zijne moeder behoedzaam in het gemakkelijkste hoekje. ‘Naar huis!’ beval hij kortaf, en trok het gordijntje neêr, tot groote teleurstelling van eene menigte nieuwsgierigen, die zich, op de teenen staande, verdrongen om zoo mogelijk nog iets te zien van wat er binnen in het rijtuig voorviel. Zij zouden weinig loon van hunne moeite hebben gehad. De vrouw verroerde zich niet en, even onbewegelijk als zij, zat haar zoon naast haar. Hij had de oordeelvellingen der omstanders gehoord; de ondoordachte op- en aanmerkingen hadden hem zeer gedaan als scherpe speldeprikken, die zijne huid kwetsten; maar ofschoon het zijn hooghartig gemoed pijnlijk aandeed aldus over de tong te gaan, hij had daar straks zijne zelfzucht en zijn trots te krachtig teruggewezen dan dat hij nu reeds weder hunne stem zou hooren. Bovendien, hij dacht er niet aan, de algemeene verontwaardiging onbillijk te vinden; men had recht hem te veroordeelen! Niemand kon het scherper doen dan hij het zichzelf deed, maar hij zou het goedmaken. De rit naar zijne woning duurde niet lang, doch nog eer hij te huis was, hadden zijne gedachten zich bij dien troost bepaald, en terwijl hij uitstapte en zijne moeder zijn huis binnendroeg, hief hij een oogenblik zijne oogen op naar de helder blauwe lucht omhoog: ‘Goddank, ik heb haar gevonden, mijn berouw kwam niet te laat!’

V.

De zonde, in de stilte bedreven, was in het openbaar geboet, en als een loopend vuurtje verspreidde zich het nieuws door de stad, hoe dokter Helmans zijne moeder had herkend in eene landloopster, voor wie de politie zijne hulp als dokter had ingeroepen. Hij zelf bemerkte echter maar weinig van de algemeene verbazing, door dat nieuws veroorzaakt. Zijne patiënten mochten hem al eens met een blik van meewarige verwonde-

ring aanzien, een enkele mocht zelfs eene bedekte toespeling wagen, zijne strakke kalmte wees elk onbescheiden woord van nieuwsgierigheid terug en weerhield zelfs de deelneming zich te uiten. Hij *wilde* geen vriendelijk beklag voor zichzelf, *hij* kon slechts medelijden gevoelen met die vrouw, tegen wie hij nu eerst wist, hoe zwaar hij had gezondigd. ‘Ik zal het goed maken,’ had hij op dien avond te Heidelberg gezegd; hij had het herhaald toen hij haar had gevonden, maar terwijl hij in de stille binnenkamer van zijne woning bij haar ziekbad zat, gevoelde hij maar al te diep het holle, onbeteekenende van zulk eene belofte. Het goed maken! En daar lag zij, zijne moeder, een bouwvallig wrak, oud en afgeleefd voor haar tijd, wat kon hij doen, om woord te houden! Er waren thans vier dagen verloopen sinds hij haar gevonden had en o, eerst in dien tijd had hij recht bemerkt wat er van haar was geworden. Het goed maken! Hij keek naar de bevende handen, naar de zenuwachtige bewegingen van het verzwakte lichaam en schudde droevig het hoofd: de woorden waren schoon van klank, maar hoe was ooit de belofte te vervullen? Er is zoo weinig kwaad in de wereld, dat waarlijk goedgemaakt worden kan. Zijne moeder sliep, terwijl Helmans aldus peinsde, maar niet lang meer zou die rust ongestoord zijn; haar zoon kende reeds de ongedurigheid, die zich openbaarde in allerlei stuipachtige bewegingen, in het onophoudelijk woelen en kreunen; daar sloeg zij hare oogen reeds op en zag angstig om zich heen. Hij wist wat zij noodig had en met een diepen zucht nam hij van een zijtafeltje het vergif, dat hij haar nog niet onthouden kon, omdat de gewoonte het tot medicijn had gemaakt. Zij dronk, langzaam, gretig, met een bijna dierlijk welbehagen, en de bevende handen werden vaster onder de bedrieglijke opwekking, er kwam licht en helderheid in de fletse oogen. Helmans zag het; als hij met haar spreken wilde, moest een dergelijk oogenblik worden waargenomen.

Eigenlijk waren tot nu toe tusschen moeder en zoon nog maar weinig woorden van belang gewisseld. Half bewusteloos was zij zijn huis binnengedragen, haar lichamelijk lijden had de eerste dagen al zijne zorg vereischt en gedwee als een kind had zij zich, bijna zonder een woord te spreken, naar al zijne schikkingen gevoegd. Zoo kon het echter niet blijven, zijne moeder had recht zijne plannen te kennen, te weten wat hij

bedoelde en het was ook voor haar zelf het beste. Zij was nog ziek en het onderhoud zou haar ongetwijfeld schokken, maar Helmans had nu en dan, wanneer hij ongemerkt haar waarnam, eene uitdrukking van angst en verlegenheid op haar gelaat gezien, die hem had overtuigd, dat zij niet tot rust komen of herstellen zou, éér tusschen haar en haar kind alles was opgehelderd.

Helmans had het glas weder weggezet, waar zijne moeder het niet zien kon, en zat naast hare legerstede. Zij lag stil, zoo stil dat hij bijna meende dat zij weder was in slaap gevallen, maar toen hij zachtjes haar naam noemde ‘moeder!’ sloeg zij hare oogen op en zag hem vragend aan.

‘Ik luister,’ zei zij nederig.

De ootmoedige toon trof hem en hij boog zijne stem tot den vriendelijksten klank, terwijl hij voortging: ‘moeder, het wordt tijd, dat wij eens ernstig samen praten, dunkt mij. Ge zijt nu zoo helder en bedaard, dat ik u eens moet vertellen, hoe ik mij heb voorgesteld ons leven verder in te richten.’

Zij gaf geen antwoord, maar de handen, die kalm op het dek hadden gelegen, klemden zich krampachtig te zamen en hij zag de magere vingers trillen in angstige spanning. ‘Allereerst,’ zei hij luchtig, om haar gerust te stellen, ‘moet u natuurlijk zorgen zoo spoedig mogelijk beter te worden. Deze kamer is voor ziekenkamer zeer geschikt, zoo rustig, maar anders wel wat somber. Zoodra ik als dokter het wagen durf u door het huis te laten loopen, zullen wij samen eene andere kamer voor u zoeken en dan....’

‘Wilt ge mij hier houden?’ viel zij hem verbaasd in de rede.

‘Zeker,’ zei hij vriendelijk en greep de hand, die zij verwonderd had opgeheven, maar met omstuimige kracht rukte zij zich los en vloog overeind. ‘Hier blijven? Maar dat wil ik niet, dat kan ik niet! Hier in dit huis, onder toezicht, dag en nacht misschien! En ge zoudt mij onthouden, wat ik niet missen kan! Ik wil niet.... En ik kan ook niet,’ eindigde zij fluisterend en bedekte in doffe wanhoop haar gelaat.

Haar zoon had eene dergelijke uitbarsting verwacht; iets in hare oogen nu en dan had er hem op voorbereid en bij had haar dus bedaard laten uitspreken. Toen zij zweeg, boog hij zich over haar heen, trok met vaste hand de trillende vingers,

die zoo zwak weerstand konden bieden, naar beneden en zag haar ernstig in de wild starende oogen: ‘Moeder, ge weet hoe ik u gevonden heb, maar wat ge niet kunt weten is, hoe ik ook naar u heb gezocht.’

‘Dat is onwaar,’ riep zij heftig, ‘ge hebt mij verstooten.’

Hij boog het hoofd onder het diepe gevoel van schuld: ‘Helaas ja, dat heb ik.’

‘Ja,’ ging ze voort, ‘ge waart nog jong, een knaap bijna nog, maar ge waart wereldwijs genoeg om te begrijpen, dat zulk eene moeder eene schande is en’ - liet ze er schamper op volgen - ‘ge liet mij alleen, alleen in mijne zwakheid, in mijne ellende.’

Zij zweeg een oogenblik, en haar fletse blik staarde hem verwijtend aan. Daarop vervolgde zij en er klonk iets weemoedigs in hare stem:

‘Als ge gebleven waart, zou dat uur een keerpunt in mijn leven hebben kunnen wezen. Het was een strijd elken dag en met de armen van mijn kind om mij heen zou ik hebben overwonnen. Ge gingt heen; daarna streed ik niet meer, ik dronk.’

Hare stem was al doffer geworden en eindigde in een drogen snik, maar terstond daarna vloog ze weer overeind. ‘Laat mij weg gaan van hier, ik hoor hier niet, ik hoor daar, op de straat, waar ge mij gevonden hebt. Laat mij gaan, zeg ik!’

Zij scheen in hare overspanning geneigd terstond op te staan om zich tot vertrekken gereed te maken, maar met vasten greep omvatte haar zoon de zwakke gestalte en dwong haar vriendelijk tot rust.

‘Moeder, wees bedaard,’ zei hij smeekend, ‘en luister. Het is alles waar, wat ge hebt gezegd. Ik had bij u moeten blijven en ik verliet u! Geen verwijt, dat ik daarvoor niet heb verdiend! Ik was trotsch, zelfzuchtig, maar ik ben er wel voor gestraft. Mijn leven was verwoest door de smart over uw verlies, nog éér ik inzag dat ik slecht had gehandeld; en eindelijk, toen ik dat begreep, verzwaarde bitter berouw mijn leed. Toen zocht ik u, ik hoopte althans iets te kunnen goed maken van mijne schuld; en zoowaar ik hier bij u zit, toen ik u mijn huis binnendroeg, juichte mijn hart van blijdschap, omdat ik u had gevonden, maar ik juichte te vroeg, wanneer mijne moeder mij niet vergeven kan.’

Zij haalde de schouders op. ‘Vergeven!’ Eenige oogenblikken lag zij stil voor zich uit te staren. ‘En wat zoudt ge dan van mij willen?’ vroeg zij toen aarzelend.

‘Niets,’ hernam hij haastig, ‘niets anders dan het verlof, voor u te mogen zorgen, de rechten te mogen hernemen, die ik moedwillig eens verwierp en u terug te mogen brengen tot een gezond en vredig leven.’

‘Daarvoor is het te laat.’ Treurig schudde zij het hoofd en er klonk een soort van hopelooze berusting uit hare stem.

‘Aan mij is niets meer te doen. Ik ben te diep gezonken. Het is al zoo lang geleden sinds ik het eerst bezweek voor de verleiding, toen zij in den vorm van een geneesmiddel tot mij kwam. Hoe dikwijls heb ik ze later niet gevloekt, die eerste uren van rustigen slaap na dagen van angst en zorg! Mijne zwagers hebben mijne zonde zoo hard veroordeeld en ze hadden gelijk, ik wil niets zeggen, om mij te verontschuldigen, maar zij wisten niet hoe mijne angst over de levenswijze van mijn man mij het eerst deed grijpen naar het verdoovingsmiddel dat mij rust gaf. Ik was een teer, zenuwachtig schepseltje en de gewaagde ondernemingen, de woeste speculatiën, waarin hij zijn genot vond, waarvoor hij vrouw en kind vergat, maakten mij half krankzinnig van angst. Het scherpe vocht brandde mij op de tong en verschroeide mijn keel, maar toen ik eens had ontdekt dat de sluimering, die mij ontvluchtte als ik hem op eene gevaarlijke onderneming uitwist, door het gebruik er van werd bevorderd, nam ik het telkens gretiger, telkens met meer smaak.... Zoo viel ik en o, als ge wist wat ik sinds dien tijd heb doorleefd. Toen ik jong was, ja toen leefde ook in mij wel iets goeds, maar het is dood, mijn geloof aan God en menschen, mijn vertrouwen in anderen en in mij zelf, elke edele aandoening verstikt in mijne zonde, - dood, alles dood!’

Haar zoon was neergeknield naast haar bed en zag haar diep in de oogen: ‘Alles dood?’ herhaalde hij vragend, ‘Ook de liefde voor uw kind?’ -

Zij staarde hem een oogenblik als verbijsterd aan. Toen greep zij plotseling met hare beide handen in zijn donkeren krullebol en trok zijn hoofd in hartstochtelijke teederheid naar zich toe, ‘Neen, neen,’ riep zij in tranen uitbarstend: ‘die niet, o, die niet!’

Het was of zij hem nu eerst herkende, of zij nu eerst zag, dat hij het was, haar zoon, haar jongen, dien zij eens had beschermd en verzorgd als kind, en niet haar rechter, tot wien zij met angst en wantrouwen had opgezien. ‘Kind, dag en nacht heb ik naar je verlangd; ik was zoo slecht, zoo ellendig; je stondt zoo ver van mij af; maar ik zag je nu en dan...;’ hare stem daalde tot een haperend fluisteren en Helmans had moeite haar te verstaan, schoon hare lippen bijna zijn oor aanraakten. ‘Denkt ge dat ik toevallig hier in de stad rondzwierf, dat ik niet wist dat gij hier waart? Ik heb je gevolgd al die jaren en ja, ik zonk al dieper en dieper in dien tijd: dagen en weken gingen voorbij, waarin ik nauwelijks wist, wat ik deed of waar ik was; maar daartusschen kwamen dagen van betrekkelijke kalmte, en dan stond ik in den laten avond tegenover dit huis en zag op naar de verlichte ramen, waarachter gij zat en ik geen recht had te komen. Dat was de hel, waarmee ik zoo dikwijls ben bedreigd als men mij wilde bekeeren!’

En in machtelooze wanhoop snikte Helmans' moeder hare bittere droefheid uit en drukte onder kussen en tranen zijn hoofd dichter en dichter tegen zich aan. Haar zoon liet haar begaan; hij werd bijna angstig voor den storm van hartstochtelijke teederheid, dien hij zelf had wakker geroepen, maar hij begreep toch dat hij de rechte snaar had aangeroerd, en terwijl groote tranen ook hem zelf langs het gelaat vloeiden, onderwierp hij zich lijdelijk aan hare onstuimige liefkoozingen. Langzamerhand echter bedaarde hare heftigheid, bleek en afgemat zonk zij achterover. Haar zoon stond op en boog zich over haar heen: ‘En dus, mijne moeder wil bij mij blijven; ik dank u,’ zei hij eenvoudig, terwijl hij haar op het voorhoofd kuste.

Een oogenblik vloog een glimlach van geluk over haar gelaat, maar terstond daarop betrok het weer. ‘Kind, ge weet niet, waarvoor gij mij dankt,’ zei ze droevig, ‘het was ook om uwentwil beter, dat gij mij liet heengaan.’

‘Om mijnentwil!’ riep hij heftig, en de kalmte, waartoe hij zichzelf gedwongen had, begaf hem toch nog op dit laatste oogenblik. ‘Het is om mijnentwil dat ik u smeek, moeder blijf bij mij, laat mij voor u zorgen. Ge hebt gesproken van de armen van uw kind, die u hadden kunnen beschutten! Sterke mannenarmen zijn het geworden, nu sla ik ze om u heen en

als het waar is dat het goede sterker is dan het kwaad, moeder, dan vechten ze u vrij, vrij van de zonde, waaraan ik u eens lafhartig overliet.'

De strijd begon reeds spoedig daarna. Zoodra zijne moeder in staat was te reizen, droeg Helmans zijne praktijk tijdelijk aan een bevrienden collega over en ging met haar naar het buitenland. Het langzaam heen en weer trekken van de eene plaats naar de andere, het zien van telkens nieuwe tafereelen en toestanden zou haar, hoopte hij, afleiding geven en versterken tegelijk. Maar het was een vreeselijke tijd, dien moeder en zoon te zamen doorbrachten. De sterke mannenarmen, waarvan Helmans had gesproken, waren meermalen in letterlijken zin noodig om zijne moeder terug te houden van hetgeen zij zich jaren lang zonder maat had gegund, en hij zelf leed soms onder zijne noodzakelijke hardheid evenveel als de patiënte, die de onthoudingskuur moest ondergaan. Dag aan dag moest hij zorgen en op zijne hoede zijn en zelfs in den nacht offerde hij nu en dan zijn eigen rust op om zijne moeder te beschutten tegen wat haar zonder zijne hulp nog te machtig bleek. Toch gaf hij den moed niet op. 'Ik kan overwinnen, ik moet kunnen, dat is het doel van mijn leven,' schreef hij eens in dien donkeren tijd aan de Wet, zijn eenigen vertrouwde in deze zaak, en hij deed het in antwoord op een brief, waarin de Wet hem had gemeld dat het professoraat, waarmede hij zijn vriend reeds zoo lang geleden half plagend had gelukgewenscht, niet Helmans, maar een ander was ten deel gevallen. De eer der benoeming was hem ontgaan om redenen geheel buiten zijne familieomstandigheden gelegen, maar toch, toen hij hoorde dat een ander da opengevallen plaats zou innemen, gevoelde Helmans dat hij er voor zichzelf wel eenigszins op had gehoopt. De teleurstelling was echter zeer onbeduidend in vergelijking met al den angst en de zorg, die hem bezighielden en hem soms bijna te machtig werden. Langen tijd meende hij zelfs niet den minsten vooruitgang te bespeuren; - maar toch, eindelijk werd zijne volharding beloond! Hij zag zijne moeder langzamerhand in een kalmen, natuurlijken gemoedstoestand komen; en toen hij in het voorjaar het waagde met haar naar huis terug te keeren, was de vijand nog wel niet overwonnen, maar hij wist dat zijne moeder bij

elken nieuwen aanval, in plaats van, als vroeger, te trachten zijn toezicht te ontduiken, zijn hulp en steun zou zoeken. Woog dat niet op tegen hetgeen de Wet met een bezorgden blik opmerkte: dat Helmans' haar in dien winter wat grijs en zijn gelaat mager en bleek was geworden?

Vele jaren zijn voorbijgegaan en nog altijd wonen moeder en zoon bij elkander. Ieder kent in de stad zijner inwoning dokter Helmans, gezien en geacht om kunde en welwillendheid beide, maar slechts zijne armste patiënten kennen ook zijne moeder, de oude vrouw, die schoorvoetend bij hen binnentreedt en slechts aarzelend hare goede gaven schijnt te durven aanbieden. Stil en onopgemerkt leeft zij voort; en al nadert haar de verzoeking nog telkens weêr, al weet zij dat de strijd duren zal tot aan haar laatsten dag, zij voelt zich thans sterk genoeg om den vijand te weerstaan, en bij elke nieuwe overwinning is het of er weder iets in haar opleeft van wat zij dood waande: haar geloof in God en de menschen, haar vertrouwen in zich zelf.

JOHANNA A. WOLTERS.

Uit den Beowulf.

Wellicht zal het sommigen van hen, die de volgende bladzijden wenschen te lezen, niet onaangenaam zijn vooraf het een en ander te vernemen aangaande het angelsaksische epos *Beowulf*, dat slechts in één handschrift, uit de tiende eeuw n.C. afkomstig, is bewaard gebleven en, zoowel door zijn corrupten vorm, als door zijn deels mythischen, deels historischen inhoud een ruim veld van onderzoekingen heeft aangeboden aan de germaansche philologen van onze eeuw. De namen van Müllenhoff, Bugge, Sievers, Bernhard ten Brink zijn met roem aan dien van den Beowulf verbonden.

In 3183 allitereerende verzen van het epos wordt in hoofdzaak het volgende verhaald:

Hrôthgâr, uit het huis der Scyldingen, koning der Denen, heerschte glorierijk over zijn volk en gaarne gehoorzaamden hem zijne dapperen. Hij kreeg den inval (him on môd bearn) een burg te doen bouwen, waarin hij bij het lustige meedegastmaal zijne schatten aan jongen en ouden zoude kunnen uitdeelen. Van heinde en verre ontbood hij zijne onderdanen tot dit groote werk en op den behoorlijken tijd was de ontzaglijke burg voltooid, aan welken hij thans den naam van Heort of Heorot (d.i. hert) schonk. Met kwistige hand gaf Hrôthgâr in Heort gouden armbanden aan zijne krijgslieden en, terwijl de meede rondging, klonk er met harpbegeleiding het heldere lied van den zanger. Doch een in het duister levende reus, Grendel geheeten, uit Kaïn's geslacht, hoorde dagelijks het feestgejoel in Heort en, door grimmigheid gedreven, begaf hij zich op zekeren nacht uit zijne venen en moerassen naar

den burg der Denen, waar alles in diepe rust was gezegen. Dertig van Hrôthgâr's helden doodde hij in den slaap en trotsch op zijn buit keerde hij huiswaarts. Den volgenden ochtend was er groot gejammer onder de Denen en Hrôthgâr zat in droefheid neder (unblîthe saet), om zijne krijgsmakkers treurende. Maar den nacht daarop richtte Grendel nog grooter slachting onder de helden aan en Hrôthgâr was genoodzaakt een veiliger nachtverblijf voor zich en de zijnen te kiezen. Zoo bleef het twaalf jaren lang: wanneer de avond viel, moesten de Denen den burg verlaten, want in de zwarte nachten (sweartum nihtum) huisde Grendel in Heort. Nòch de beraadslagingen der edelen, nòch de offers aan de Goden vermochten het kwaad te verhelpen. In verre landen klonk de mare van Hrôthgâr's tegenspoed en een krijgsman aan het hof van den gootischen koning Hygelâc besloot naar Heort te trekken om den boozen Grendel te bestrijden. De naam van dezen held was Beowulf, zoon van Ecgtheow. Met veertien gezellen ging hij scheep en na een etmaal zeilens landde hij op de deensche kust. Nadat Beowulf aan den strandwachter het doel zijner komst had medegedeeld, werd hij met zijne gezellen naar Hrôthgâr's burg geleid, waar hij met blijdschap door den ouden koning werd ontvangen. Tot den avond hielden de Denen en Gooten een drinkgelag, dat evenwel door een twist tusschen Hûnferth, een deenschen krijgsman, en Beowulf werd gestoord. Hûnferth namelijk, afgunstig op Beowulf's roem, verweet hem, dat hij in een zwemwedstrijd met Breca de nederlaag had geleden. Doch Beowulf nam toornig het woord en toonde, bewust van zijn kracht, de onwaarheid van Hûnferth's wijze van voorstellen aan: noch Breca noch Beowulf hadden den wedstijd gewonnen, maar een storm had hen uiteengedreven en Beowulf had tal van zeemonsters met het zwaard gedood. Een evenzoo zoude hij nu in den strijd met Grendel de zege behalen! Met Beowulf's woorden liep de twist af, de vroolijkheid keerde terug en de beker werd door Wealhtheow, Hrôthgâr's gade, den krijgslieden aangeboden. Toen de nacht kwam, gaf Hrôthgâr zijn burg aan Beowulf en diens makkers over, welke er alleen achterbleven om Grendel's komst af te wachten. Weldra naderde, de arglistige reus den burg der Denen, hij rukte de deur open en greep een der slapende helden. Hij verzwolg dezen in weinige oogenblikken en sloeg daarna de hand aan Beowulf. Maar deze bood hem krachtigen tegenstand; er

ontstond een heftige worsteling, Grendel gevoelde Beowulf's overmacht en trachtte te ontvluchten. Maar vergeefs: te vast hield hem (heóld hine tô faeste) de sterkste der mannen. Doch eindelijk gelukte het den hellegeest zich los te rukken; zijn pezen en spieren berstten, een verschrikkelijke wond gaapte aan Grendel's schouder en hij bereikte zijn mistige woonplaats slechts om er den laatsten adem uit te blazen. Groote vreugde heerschte er onder de Denen: men hield wedrennen, men luisterde naar de liederen der zangers, men ledigde de bekers en Hrôthgâr beloonde Beowulf voor zijne heldendaad met schitterende wapenen en acht getooide rossen. Na het feest bleven de Denen in den burg overnachten, doch aan Beowulf werd een ander verblijf toegewezen. In den nacht kwam, van wraakzucht bezield, de reusachtige moeder van Grendel uit hare moerassen; zij drong binnen den burg en schrik beving de deensche krijgslieden. Menig zwaard werd getogen, menig schild geheven om de helsche reuzin te weren. Zij stond in kracht bij Grendel achter en wilde vlieden. Doch inderhaast greep zij een der meest geliefde makkers van Hrôthgâr, daarna snelde zij heen en doodde zij haren buit. De droefheid in Heort was hernieuwd, Beowulf werd tot Hrôthgâr geroepen en vernam de oorzaak van zijne smart. Grendel's overwinaaar sprak den koning moed in en nam op zich de moeder van den verslagenen reus in hare woonplaats op te zoeken. Aan het hoofd zijner Denen geleidde de koning Beowulf over steile rotsen en enge paden naar eene plek, waar donker geboomte zich over grauw gesteente boog en in de diepte een bloedige stroom zichtbaar was, die van watermonsters wemelde. Sommige dezer monsters werden door Beowulf's gezellen met pijlen gedood, maar hij zelf maakte zich tot den strijd gereed, ontving een zwaard van Hûnferth en wierp zich in de golven. Hij daalde neder tot den grond, doch werd door Grendel's moeder aangegrepen en naar hare woning medegesleurd. Hier had een wilde kampstrijd plaats, het zwaard van Hûnferth liet Beowulf in den steek, de reuzin hield den held onder zich op den grond en wilde hem met haar dolk doorboren, doch deze stuitte op het goede harnas af. Het gelukte Beowulf weder op te staan; zijn oog viel op een voortreffelijk zwaard, hij greep het en velde de reuzin. Toen hij op het land was wedergekeerd, begon opnieuw het feest in Hrôthgâr's burg en den volgenden dag voer Beowulf, na vele geschenken te hebben ontvangen,

met de zijnen naar zijn vaderland terug. Met onderscheiding werd hij door Hygelâc ontvangen, de beide helden wisselden geschenken en Beowulf deed het verhaal van zijn avonturen. In lateren tijd, toen Hygelâc in den strijd was gevallen, kwam het rijk aan Beowulf, die uit een koninklijk huis was gesproten. Vijftig jaren heerschte hij in vrede over de Gooten, totdat een draak in zijn rijk begon te woeden, vertoornd over het rooven van een kleinood, dat hij 300 jaar met andere schatten had bewaakt, doch hetwelk hem gedurende zijn slaap door een vluchteling, die in zijn hol de wijk had genomen, was ontvoerd. Nadat de draak vergeefs zijn schat had gezocht, begon hij vlammen te spuwen, huizen te verbranden, menschen en dieren te dooden. De ‘leede luchtvlieger’ (lâth lyft-floga) wilde niets in leven laten. Men berichtte aan Beowulf dat zijn eigen burg, dat de troon der Gooten in vlammen opging. De oude held nam het kloeke besluit zelf den draak te gaan bestrijden en de verdere schatten, die hij bewaakte, te vermeesteren. Wel nam Beowulf elf zijner krijgsmakkers met zich, doch hij alleen zoude den strijd met den draak aanvaarden. Als gids vergezelde hem nog de ongelukkige, die door het wegvoeren van het kleinood den toorn van het monster had opgewekt. Nadat deze het kleinood had geroofd, had hij het aan Beowulf aangeboden en was daarvoor in genade aangenomen, maar nu Beowulf den draak wilde opzoeken, moest hij den weg wijzen naar het drakenhol. Toen zij aan de woonplaats van het ondier waren gekomen, daagde Beowulf met verbolgen stem zijn vijand uit. De draak kwam te voorschijn, Beowulf ging hem met het zwaard te lijf, terwijl het monster hem zijn vurigen adem tegenblies. Het zwaard gleed op het drakengebeente af, zonder het te breken. De gezellen van den held namen de vlucht en Beowulf zoude bezweken zijn, zoo niet één dier gezellen, Wîglâf, de zoon van Weoxstân, vertoornd over de lafheid zijner makkers, hem ter hulp was gekomen. Beowulf en Wîglâf zetten den strijd gezamenlijk voort en doodden den draak. Maar de grijze koning was te zeer door den draak gewond, het venijn was te diep in zijn lichaam doorgedrongen, dan dat hij in het leven had kunnen blijven. Wîglâf maakte den helm van zijn heer los en laafde den stervende met water. Beowulf beval hem spoedig de schatten van den draak uit het hol te voorschijn te halen, opdat hij die nog voor zijn dood zoude mogen aanschouwen. Toen Wîglâf

het bevel zijns konings had volbracht en met gouden kleinnoodiën tot hem wederkeerde, vond hij hem aan het einde zijns levens (ealdres aet ende). Door hem met water te besprenkelen gaf hij Beowulf de kracht om nog eenige woorden te spreken. De koning beval, dat men hem een statigen grafheuvel zoude opwerpen, dien de zeevarenden Beowulf's berg zouden noemen, en schonk zijne wapenrusting aan den getrouwen Wîglâf. Daarna stierf hij. Plechtig werd zijn lijk verbrand met de schatten, die hij op den draak had veroverd, en men wierp een hoogen, breeden grafheuvel op voor den heldhaftigen vorst.

De kern van het Beowulf-epos ligt, zooals door Müllenhof[1] overtuigend is aangetoond, in de mythe van Beowa, eene personificatie van Frô (Freyr), den god der vruchtbaarheid, welke de onstuimige winterzeeën, dichterlijk voorgesteld in Grendel, Grendel's moeder en den vlammenbrakenden draak, bestrijdt en overwint. Doch later werden deze mythische wonderverhalen op eene historische persoonlijkheid overgebracht, namelijk op Beowulf, bloedverwant en dienstman van een scandinavischen koning, Hygelâc. Deze Hygelâc, in het epos koning der Gooten genoemd, deed in het begin der zesde eeuw n.C. een inval in de Nederlanden en liet in den strijd tegen koning Theodebert het leven, zooals door Gregorius van Tours in zijne Historia Francorum, waar Hygelâc den naam van Chochilaicus draagt, verhaald wordt[2]. Over dezen tocht van Hygelâc wordt zeer duidelijk in het Beowulf-epos gesproken. In het bijzonder lette men op r. 2914-2929: ‘sedert Hygelâc met een vlootleger naar het land der Friezen kwam gevaren, waar hem de Hetwaren in den strijd overwonnen, met overmacht te boven kwamen, zoodat de pantserkrijgsman moest bezwijken, onder de voetknechten neerzeeg’. Op dien tocht van Hygelâc moet de historische Beowulf, aan wien later Beowa's heldendaden werden toegeschreven, zich zeer hebben onderscheiden. In het epos lezen wij r. 2354-2363: Dat was niet het geringste gevecht, waar men Hygelâc versloeg, toen de koning der Gooten, de beheerscher en vriend zijns volks, de nakomeling van

1) Der mythus von Beowulf. Zschr. für deutsches alterthum, VII.
2) Te Winkel, Gesch. der nederl. letterkunde, p. 30, 31.

Hrêthel, in den onstuimigen strijd doodbloedde, door het zwaard getroffen: vandaar wist Beowulf door eigen kracht en zwemkunst te ontkomen; hij alleen droeg dertig krijgsgewaden in den arm, toen hij zich in de zee begaf. In de volgende verzen wordt verhaald, hoe Beowulf, in zijn vaderland teruggekeerd, eerst als voogd voor Hygelâc's zoontje Heardrêd over de Gooten regeerde, en na diens vroegtijdigen dood zelf den koningstitel verwierf. Over de identificeering van den mythischen Beowa met den historischen Beowulf zegt Bernhard Ten Brink[1)]: 'zur epischen sage wurde der myth us, als die von Hygelâcs, des Gautenkönigs, grossem beutezug nach dem Niederrhein und dessen tragischem ausgang hervorgerufene wirkung einen dienstmann des Gautenkönigs, Beowulf, der sich auf jenem zug und zumal auf dem rückzug besonders ausgezeichnet hatte, zum helden des tages machte und ihn allmählich das erbe des göttlichen Heros Beowa antreten liess'. Sarrazin[2)] heeft willen aantoonen, dat het Beowulf-epos niet oorspronkelijk angelsaksiech is, maar een vertaling van een Scandinavisch origineel. Hij meent talrijke 'scandinavismen' in den Beowulf te ontdekken en drukt op de omstandigheid, dat het epos geen nationale stof der Angelsaksen behandelt. Sievers[3)] en Ten Brink[4)] hebben echter de onhoudbaarheid van Sarrazin's gevoelen in het licht gesteld: wat Sarrazin Scandinavische woorden of constructies noemt, is meestal zuiver angelsaksisch, en 'skandinavischer ursprung des Beowulfs', zegt Ten Brink[5)], 'ist vor allem deswegen undenkbar, weil diejenigen eigenschaften, durch die das epos..... auf dem gebiet der alten germanischen epik hervorragt: der ruhige ton der erzählung, das behagen und die klarheiv, womit der breite hintergrund der handlung zur anschauung gebracht wird, weil mit einem wort der grosse epische stil in der altskandinavischen poesie selber nicht gefunden wird'. Een ander punt, dat tot veel strijd aanleiding heeft gegeven, is de vraag, wie of men onder de Geatas, het volk van Hygelâc, en Beowulf te verstaan

1) Beowulf, 1888, p. 184.
2) Paul & Braune's Beitrage, XI, p. 170 e.v., ook p. 528 e.v.
3) Paul & Braune's Beiträge, XI, p. 354 e.v.
4) Beowulf, 1888, p. 172 e.v.
5) Beowulf, 1888, p. 181.

heeft. Bugge[1] houdt hen voor Jutten, in weerwil van de omstandigheid, dat het woord Geatas (ons *Gooten*) wel met oudnoordsch *Gautar*, maar niet met oudnoordsch *Jótar* overeenkomt. Ten Brink[2] beschouwt de Geatas als dat volk, waarnaar nog in onzen tijd het eiland Gotland zijn naam draagt.

Hoe allengs uit verschillende liederen het Beowulf-epos is samengegroeid, hoe de redactie, die tot ons is gekomen (hoewel in een handschrift van de 10de eeuw), in de achtste eeuw tot stand kwam, is door de onderzoekingen van Müllenhoff[3] en Ten Brink[4] in het licht gesteld.

Dit weinige, op gezag der autoriteiten in de Beowulf-kritiek medegedeeld, moge den lezer tevreden stellen; hem, die iets over den *vorm* van het epos, over het stafrijm en den versbouw mocht willen vernemen, verwijs ik naar het artikel van Sievers[5] over dit onderwerp en - naar den Beowulf zelf.

1) Studien über das Beowulfepos. Paul & Braune's Beiträge, XII.
2) Beowulf, 1888, p. 194 e.v.
3) Die innere geschichte des Beowulfs. Zschr. für deutsches alterthum, XIV.
4) Beowulf, 1888.
5) Zur rhythmik des germanischen alliterationsverses. Paul & Braune's Beiträge, X, XII.

Hrothgar, Koning der Denen

64-82.
Aan Hrôthgâr viel des krijgsroems kroon ten deel
En menig maag stond willig hem ten dienst.

Het viel hem in, 't bevel te geven aan
Zijn lieden om een burg te bouwen voor
Het meedegastmaal, dien de menschen steeds
Gedenken zouden, en wat God hem gaf
Te schenken aan zijn strijders in dien burg.

66. onvertaald.
Ik hoorde, hoe hij heinde en ver zijn volk
Voor 't bouwen van dien burg ontbood. En nà
Een poos geschiedde 't hem te aanschouwen, dat
De grootste burg van alle burgen stond.
En hij, wiens woord geweldig was naar wijd
En zijd, gaf aan die hal den naam van Heort.

Zijn woorden was hij niet ontroúw: hij schonk
Met milde hand bij 't meedegastmaal goud
En schatten aan zijn helden. Steil verhief
Zich Heort, versierd met hoornen.

86-90.
Een duivelstelg, in 't duister levend, werd
Bij 't hooren van 't gedruisch in Hrôthgâr's hal
Van nijd verteerd. Daar klonk de toon der harp
Van 's dichters lied met luiden zang verzeld.

99-178.
Zoo leefde in lust en blij gejoel de schaar
Der helden, tot die ééne heische geest
Arglistig hen belaagde. Grendel was
De naam des grimmigen, die aan de grens
In 't drassig veenland zich gevestigd had.
Hij toefde er in de mark der monsters, sinds
Hem de Eeuwige verstiet: het was de straf
Van Caïns kinderen voor Abels moord.
Geen vreugde vond hij in deez' veete, maar
De Almacht'ge dreef hem voor die misdaad vèr
Van alle menschen. Uit zijn stam ontsproot
Het goddelooze rot der Reuzen en
Der Elven en der monsters van het meer
En der Giganten, Gods bestrijders eeuw
Na eeuw: dat Hij hen voor hun stoutheid straff'!

En toen de nacht gedaald was, naakte hij
Het hooge huis - zooals de Denen dit
Herschapen hadden in een slaapvertrek.
Na 't bierfeest vond hij daar der dappren drom
Verzonken, zonder zorg, in zachte rust.
De onzaligen! Want gram en gretig was
Hij snèl besloten - wreed, van zachtheid wars! -
En Grendel greep een sluim'rend dertigtal.

Hij keerde prat op deze prooi naar huis
En, toen het daagde, werd der helden heir
Zijn looze list gewaar: om Grendels buit
Verhief zich bij de krijgers kreet op kreet,
Een schel geschreeuw in d' ochtend! En de vorst
Der Denen, groot van oudsher, rijk aan roem,
Zat neêr en treurde om zijn getrouwen, toen
Men 't spoor bespeurd had van den heischen geest.
Te knellend en te knagend was dit leed!

En zonder traag vertoef, den nacht daarop,
Werd meerder moord door Grendel aangericht:
Hij deinsde niet terug voor valsch verraad

Want slechts op arglist zon hij. Hrôthgar zocht
Een veil'ger sluimerstede in zijn gebied,
Want al te helder bleek hem Grendel's haat.
143 onvertaald.
Zoo streed die ééne een ongerechten strijd
En overmocht hen allen, tot de burg,
De schoonste hal, verlaten, ledig stond,
Een twaalftal jaren lang. Verterend leed
En diepe smart verdroeg de Schildingvorst.

De menschen hoorden wijd en zijd deez' maar
In sombre rijmen: Grendel's gramschap tot
Der Denen koning; hoe hij keer op keer
Met listen hem belaagde, zonder eind.
Niet één van 't heir der Deensche helden, die
Voor goud of goed zijn vreê verwerven mocht.

Geen boete van den worger werd verwacht,
Door geen der oudsten! maar met wreedheid werd
Door hem - de donkre schim des doods - het bloed
Der strijderen, zoo jong als oud, gestort.
De lange nachten lag hij neêr in 't veen,
In 't mistige moeras en zon op moord,
En niemand kon het komen en het gaan
Doorgronden van het helsche geestenheir.

Veel zwarte daden deed hij, zwervend en
Alléén, de moordenaar, der menschen schrik!
In Heorot huisde hij bij donkren nacht,
De hooge hal, van rijkdom schittrend, maar
Tot Hrôthgâr's troon te treden, was hem niet
Van God vergund, aan Diens genade vreemd.

De Schildingvorst verkwijnde in kommer en
Het bitter lijden brak hem 't hart. Hoe menigmaal
Besprak de raad van Hrôthgâr's rijk, hoe men
Den doodschrik van zijn dappren weren kon!

En dan weêr togen zij ten tempel om

Hun Goden te oftren, dat des Duivels gunst
Hen mocht bevrijden van den nood des volks!

191-193.
Te knellend en te knagend was het leed,
- Het nachtelijk verderf, de duistre dood,
Die over 't Denenvolk gevaren was! -

De komst van Beowulf.

194-227.
Een held aan 't hof van Hygelâc, een man
Van moed in 't Gootenheir, vernam de maar'
Van Grendel's moordzucht. Hij had meerder kracht
Dan eenig krijgsheld uit dien tijd: zóó kloek
En zóó geweldig was hij, koen van hart.
Een schip beval hij uit te rusten, rank
Van bouw, om met dien barenkliever langs
Het zwalpend zwanenpad het roemrijk hof
Des krijgerkonings te bezoeken, wijl
Der Denen vorst behoefte aan helden had.
Hem laakten om dien tocht - hoe lief hij hen
Ook wezen mocht - de wijze mannen niet:
Ze spoorden hem slechts aan en spelden heil!

De koene krijgsman koos van 't Gootenheir
De stoutste strijderen: een veertiental
Ging mèt den strijdheid scheep. Ter grens des lands
Geleidde een loods hen, met den stroom bekend.

't Was tijd: in 't breken van de branding lag
Het vaartuig aan den voet der klippen; op
Den steven steeg der helden stoet: de stroom
Werd tegen 't strand der zee geslagen en
De dappren gingen met den krijgsmansdos,
De schoone rusting in het ruim van 't schip,
En staken koen in zee, ter verre vaart,
Zooals hun wensch en wil was. Langs den vloed,
Door vluggen wind bevleugeld, schoot het schip,

Omschuimd van hals, gelijk een vogel voort.

Maar 't snelle schip was op dezelfde stond
Des andren daags zoover gevaren, dat
Zij 't land bespeurden. Steil en steenig sprong
Een reeks van rotsen ver in zee. De vaart
Was thans volbracht: de Gooten gingen uit
De boot en bonden die aan d' oever vast.
Hun rusting kletterde, hun krijgsgewaad!

320-326.
De straat, van steenen bont, wees hun den weg.
Hoe schitterden, uil schakels saamgevoegd
Door 's menschen hand, hun harde kolders! Op
Hun rusting klonk - door 't klettren van hun kling -
Omringd met ringen, luide een krijgsgezang,
Terwijl ze in harnas voor de hooge hal
Getogen kwamen: van den tocht vermoeid
Steunde elk 't geweldig schild aan Heorots wal.

399-440.
De machtige verhief zich: menigeen
Der edelen omringde hem in 't rond,
Maar enklen wachtten bij de wapenen,
Zooals hun heer beval. Zij snelden voort
En traden, met den held voorop, in Heort.
Hij ging tot aan den haard, den helm op 't hoofd.
Terwijl zijn kolder, saamgesmeed met kunst,
Om zijne leden blonk, hief Beowulf aan:
- Heil, Hrôthgâr, heil! Aan Hygelâc verwant,
Ben ik zijn dienstman. In de dagen van
Mijn jeugd bedreef ik menig dappre daad.
Ik hoorde, hoe u Grendel hoont, terwijl
Ik op mijn burg vertoefde: 't zeevolk zegt,
Dat dit gebouw, de onvergelijkbre burg,
Verlaten staat en leêg, zoo 't avondlicht
Verholen is aan 't hemelsche gewelf.
Mijn vrienden raadden mij, o roemrijk vorst,
- Daar elk dier wijzen wist, wat Beowulf's kracht

Vermag - tot ú te gaan. Zij zagen zelf,
Hoe ik bebloed gekeerd ben uit den kamp,
Waar ik een vijftal van des vijands drom
Gekluisterd bad, de reuzen uitgeroeid,
De monsters in het duister had verdelgd
In 't golfgewoel: veel nood verdroeg ik, doch
Ik wreekte 't Wedervolk - dat rampen leed! -
Verbrijzlend der verdrukkers drom: en thans
Treed *ik* met Grendel, met den grimmige,
Alléén in 't strijdperk: met den sterken reus!
Ik bid u, Heer der dappre Denen, dat
Ge, o schuts der Schildingen, beschermheer van
Uw krijgsliên, vorst en vriend uws volks, mij niet
Ontzegt, nu ik van vèr gevaren kom,
Alléén met deze schaar van strijders Heort
Te zuiveren. Zijn roekelooze zin
Verwerpt, zoo hoorde ik, alle wapentuig.
Zoo waar als Hygelâc mijn heer is en
Mijn vriend, versmaad ook *ik* dan zwaard en schild;
Doch met de vuist val ik mijn vijand aan:
Een moordgevecht van man tot man! Aan Gods
Gericht geloove hij, die 't leven laat!

Hunferth.

499-594.
Aan 's vorsten voet gezeten, sprak de zoon
Van Ecglâf, Hûnferth - door het stout bestaan
Van Beowulf, den vermeet'len man, wiens moed
Geen zeetocht had gevreesd, met nijd bezield,
Want niemand gunde hij een grooter roem
Op gansch de wereld, dan hij zelf bezat:
‘Zijt gij de Beowulf, die met Breca streedt,
Om de eereprijs in 't zwemmen, op de zee,
Toen roekloos gij ter diepte zijt gedaald,
Uw leven wagend voor een snoevend woord?
Geen vijand of geen vriend, wiens blaam vermocht,
Dat ge u het zwemmen door het zeegezwalp,

Het meten van den meerweg liet ontraân.
De handen sloegt gij langs de stroomen uit,
Met de armen dektet gij den diepen vloed
En gleedt ge langs de golven voort, 't Was in
Den winter: wild bewogen ziedde 't meer!
Ellende leedt gij, zeven nachtcn lang
In 's waters macht. Hij won den wedkamp, want
Hij was uw meerdre in kracht: des morgens droeg
De stroom hem bij de Raemen aan het strand,
Vanwaar hij naar zijn schoonen stamburg toog,
Waar hij in vrede en rijkdom, bij het volk
Der Brondingen geliefd, zijn leven sleet.
Zóó hield de telg van Beahtstân 't brallend woord,
Door hem gesproken. Ik voorspel u dan
Een bitter lot - hoe kloek ge als kamper waart
In 't grimmige gevecht - zoo Grende's komst
Door u des nachts verbeid wordt in den burg!'

Maar Beowulf, spruit van Eegtheow, sprak aldus:
'Voorwaar, veel hebt ge, o waarde Hûnferth, van
Het bier beneveld, mij van Breca's tocht
Gezegd. Doch vast en zeker zeg ik u,
Dat ik op meerder kracht in 't golvend meer
Dan eenig ander boogde. In beider jeugd
Werd die gelofte van het leven in
Den stroom te wagen door ons knapen stout
Gedaan, maar ook vervuld. Wij voerden in
De hand het harde zwaard om zwemmend ons
Te weren, zoo een walvisch naken mocht.
Hij kwam niet verder op den vloed dan ik,
Noch schoot ik sneller door de golven heen.
Zoo waren wij te zamen op de zee
En zwommen voort, een vijftal nachten lang,
Totdat de stroom door stormwind werd beroerd,
Die norsch van 't noorden ons in 't aanschijn woei
En ons uiteendreef. Dof en donker was
De nacht, ontstuimig was de stroom en 't heir
Der visschen zwom onrustig rond. Toen was
Mijn kolder mij ter schuts, het strijdgewaad,

Dat hard en met de hand uit maliën
Geschakeld mij de borst beschermde, rijk
Met goud getooid. Mij trok een vijand, bont
Van tinten, naar den grond en grimmig hield
Hij mij met vasten greep. Gegeven werd
Het me in den nood het monster met de spits
Van 't zwaard te treffen en het zeegedrocht
Liet d' aanval varen, door mijn hand geveld!
Zoo werd ik door een vijand vaak bestookt,
Maar allen diende ik met mijn dure kling,
Gelijk 't betaamde. Hen verheugde niet
De rijke buit, dat zij - het roofgespuis! -
Mij vingen en, der golven grond nabij,
Me als prooi verslonden. Door mijn kling gekloofd,
Zoo dreven zij des morgens op het meer,
Door 't zwaard in sluimering gesust, opdat
Zij sedert nimmer op d' onstuim'gen stroom
Het zeevolk deerden. Ziet, het daagde in 't oost,
Een glansrijk teeken Gods! Der golven vloed
Werd rustig en ik kon der klippen reeks
Bespeuren aan de tocht'ge kust. Zoo spaart
Vaak 't lot den dappre, niet ten dood bestemd!
Het schonk me een negental van 't zeegespuis
Te dooden. Nooit vernam ik, dat des nachts
Op gansch het wereldrond in grooter schrik
Een man op 't ijslijk meer gestreden heeft.
Maar ik ontging des grammen vijands greep
En van den meertocht moê, doch levend, sloeg
De vloed mij over 't vlak der golven aan
Het Finsche strand. Doch nimmer nog vernam
Ik zulk een schrikbaar feit van ú, door 't zwaard
Volbracht. Noch Breca heeft in 't wild gevecht
Zoo dappre daad volvoerd met bloedig staal,
Noch één van beiden! ('k Boog niet op dien strijd!)
Schoon gij uw naasten maag vermoorddet, ja,
Uw broeder! Maar gij zult in helschen brand,
Hoe wijs ge zijt, verdoemd zijn voor die daad!
Maar 'k zeg het u naar waarheid, Ecglafs zoon,
Dat Grendel, 't gruwelijk gedrocht, in Heort

Uw heer niet zóó gehoond had, wen slechts gij
Zoo kloek ten strijd waart, als ge uzelven schat!’

De strijd met grendel.

650-665.
De vale schimmen zag men vallen, zwart
Langs de aarde schrijdend. Gansch de schaar verrees
En Hrôthgâr bood aan Beowulf d' afscheidsgroet,
Maar gaf de meêhal in zijn macht en schuts.
Hij sprak: ‘Nog nimmer, sinds ik hand en schild
Verheffen kon, gaf ik der Denen hal
Aan wie ook ter bewaking, dan aan ú!
Doch waak voor 's vijands macht! Uw wenschen zijn
Vervuld, wanneer ge dezen strijd doorstaat!’

Toen ging hij met zijn helden uit de hal,
Der Schildingen beschermheer, en hij zocht
Zijn gade Wealhtheow om ter rust te gaan.

671-677.
Doch Beowulf deed zijn helm en harnas af
En gaf 't gesierde zwaard, der klingen keur,
Aan een der makkers en gebood dien man
Zijn wapenrusting te bewaren. Eer
Hij zich ter rust begaf, beroemde hij
Met fiere woorden zich, de wakkre Goot.

688-691.
Hij vlijde zich terneêr. Des helden hoofd
Lag op een kussen en de koene schaar
Der zeeliên zocht de sluimring in de zaal.

702-791.
In donkren nacht verscheen de schim des doods.
De strijdren sliepen, de bewakers van
Den hoornenburg: doch allen buiten één.
Het bleek, dat hem de bittre vijand niet

Kon storten in het rijk der schaduwen:
(De Schepper wilde 't niet). Tot 's vijanda schrik
En wakend wachtte hij den kampstrijd af,
Verbolgen van gemoed. Door mist omhuld
Kwam Grendel - langs de rotsen - van 't moeras.
Hij droeg de gramschap Gods: Het was zijn wil
Een man arglististig te belagen in
Den hoogen burg. Hij ging zijn weg, tot waar
Hij wist, dat Heorot lag, de gulden hal
Der helden, want het was niet de eerste keer,
Dat hij de zaal van Hrôthgâr zocht. Doch vóór
Of ná dien tijd vond Grendel nimmer in
De hal een kloeker held. De strijder kwam
Ten burg, verstoken van het hemelsch heil.
De deur met banden vast, in 't vuur gehard,
Sprong open door zijn hand: van haat vervuld
Trok hij in drift de burgpoort open. Dra
Betrad de vijand den veelkleur'gen vloer.
Er blonk in Grendel's blik een somber vuur,
Een vlam gelijk. Hij zag daar in de zaal
De schaar van strijders diep in sluimering.
Hij lachte in zijn gemoed. De moorder docht,
Dat hij, eer de ochtend kwam, der krijgren elk
Van 't leven zou doen scheiden, want hij zag
Een rijken buit, die hem te beurt viel, doch
Het noodlot wilde niet, dat ná dien nacht
Hij méér zoû dooden van den menschenstam,
De schrikbre geest! Een deerlijk schouwspel zag
De maag van Hygelâc, hoe onverhoeds
De grimmige hen grijpen wou. Hij dacht
Aan talmen niet, de schrikbre, maar hij greep
Het eerst een slapend held en scheurde hem
Uitéén: zijn beenderen verbrijzlend beet
Hij hem, de stroom van bloed liep stralend neêr;
Met brokken zwolg hij, tot na korten tijd
Hij 't lijk verslonden had, met hand en voet.
Bij 't nadren greep zijn hand den wakkren held
Die rustig neêrlag, doch deez' reikte hem
De vuist en ving hem op, zich steunend met

Den arm. En spoedig zag de schrikbre, dat
Hij nimmer meerder kracht in eenig man
Ter wereld bij den handgreep had ontmoet.
De vrees beving hem, doch verhaastte niet
Zijn vlucht. Hij wilde vliên en verre naar
Een schuilhoek zoeken bij der duivlen drom.
Hij vond daar d' arbeid niet, dien hij zoo vaak
Daar vroeger had gevonden, doch de maag
Van Hygelâc verhief zich, hoog en recht:
De vingers kraakten, toen hij hem met kracht
Omgreep. Naar buiten was de reus gericht
En wilde ontsnappen naar een schuilhoek in
't Moeras. Hij zag zijn vinger in de vuist
Zijns vijand nauw bekneld. Een kwade tocht
Was 't, dien de arglist'ge deed naar 't hooge Heort!
De drinkhal dreunde. Schrik beving den drom
Der Denen: allen, die er sliepen in
Den burg, hoe koen zij waren! 't Wakend paar
Der krijgers was verwoed. De zaal wêerklonk.
't Was wonder, dat de hal den helden kon
Weerstaan en niet ineenviel, 't schoon gebouw!
Maar 't werd geschraagd: van ijzren stangen, zoo
Van binnen als van buiten vast omsmeed,
Met wijs vernuft! Maar meen'ge meedebank,
Die van het voetstuk viel, met goud gesierd,
- Zoo hoorde ik - bij dien strijd der hatenden.
Zij hadden 't niet verwacht, de wijzen van
Het Schildingvolk, dat ooit de schittrende en
Met beenderen versierde burg door list
Of kracht verbroken werd, wanneer geen brand
In rook en vlammen hem verslond. Daar steeg
Een ongehoord gedruisch omhoog en elk
Der Denen was ontzet bij het davren van
Het schrikbaar lied, dat Gods bestrijder zong,
Den zegeloozen zang, de weeklacht van
Den hellegeest! Met al te vasten greep
Hield hem de krachtigste dier eeuw omkneld!

814-828
D' één was het leven van den ander leed.
Een deerlijk lot werd Grendels deel. Een wijde wond
Gaapte aan den schouder van den schrikbren geest.
Hem sprongen pees en spier. Aan Beowulf werd
De roem des strijds geschonken. Vlieden moest
De vcege Grendel naar het vreugdloos veen.
Hij wist het wel: hij was aan 's levens grens.
Vervuld was door dit bloedig moordgevecht
De wensch der Denen. Door een dappre was
Des konings zaal gezuiverd, tegen haat
Beveiligd: Vreugd won Beowulf in dien nacht!

C.C. UHLENBECK.

De Hamlet-vraag

A.C. Loffelt. Urea met Shakespeare. (Hamlet) - Leiden, E.J. Brill. 1889 Algernon Charles Swinburne A Study of Shakespeare. - Londen, Chatto & Windus. 1887. I.

Ziehier weder twee uitgaven, waarin Hamlet-beschouwingen voorkomen, die de moeite van het lezen waard zijn.

De Hamlet-bespiegeling van den Heer Loffelt geeft reeds dadelijk aanleiding om op het gelukkige feit te kunnen wijzen, dat er gedurende de laatste vijf-en-twintigjaren in de Nederlandsche Shakespeare-beoefening een gunstige keer heeft plaats gehad. Toen Loffelt in 1867 zijne Hamlet-uitgave met verklarende aanteekeningen in het licht gaf, was er iemand die zich het voorkomen van Shakespeare-kenner gaf en in eene beoordeeling de zeldzame enormiteit verkondigde, dat deze en geene lezing door Loffelt als tekst gegeven niet de rechte was, omdatwie zou het vermoeden? - omdat eene editie van het jaar 1700 en zooveel bijv. eene andere lezing aangaf. Zoo iets werd zelfs nog in '67 op den toon van gezag medegedeeld. Men had er natuurlijk geen begrip van, dat dergelijke wijsheid tegenover Engeland en Duitschland slechts onze volslagen onmondigheid op' het Shakespeare-gebied moest bewijzen, waarbij het ongerijmde hand aan hand ging met eene bijna beminnelijke onwetendheid. Geen wonder dat de schrijver dezer bladzijden onmiddellijk de gelegenheid hem door de toenmalige redactie van *De Gids* aangeboden waarnam om de Loffelt-editie, ten opzichte van den oordeelkundigen tekst juist zoo verdienstelijk, in bescherming te nemen tegen zulke averechtsche en verre-

gaand achterlijke eischen van tekst-kritiek. Thans kunnen wij het voor de eer van ons land als een feit aannemen, dat dergelijke onhandigheid, om niet te zeggen misdaad, ten opzichte van eene redelijke tekst-uitgaaf, gelukkig niet meer zou kunnen plaats hebben, naar ik mij verbeeld. Ja, wij zijn vooruitgegaan, wij die in weerwil van onzen trots op de beoefening van vreemde talen, toch zoo dikwijls blijk gaven van een bekrompen dilettantisme. De heer Loffelt heeft zijn werkzaam deel gehad in dezen vooruitgang. Ook zijne studie over Hamlet in 1882, thans in zijn bundel 'Uren' herdrukt, behoorde tot de eerste gelukkige pogingen, althans in ons land, om tot eene onafhankelijke Hamlet-beschouwing te komen. Was er nog niet alles even zeker en helder in, - bij een dergelijk onderwerp moet dit in het eerst altijd het geval zijn, - toch werd er veel in aangeduid en voorgevoeld wat het gevolg was van een volslagen breken met vroegere conventioneele Hamlet-bespiegelingen.

Coleridge beweerde, dat hij zich geen dichter kon voorstellen, die niet op een of ander oogenblik den wensch bij zich voelde opkomen, om zijne meeningen over Hamlet mede te deelen. 'And many are poets though they never penned their inspiration,' kunnen wij met Byron ook in dezen zeggen. Coleridge zelfheeft daarvan tweemaal het bewijs geleverd, in weerwil van zijne aangeboren inertie.[1)] Hij is trouwens een der vele getuigen in de rij sedert Goethe tot op den laatste, den-dichter Swinburne. In onze dagen heeft die dichter zijn meesterschap in het proza door zijne scherp-gedachte en geestige invallen over Shakespeare's helden bewezen, waarbij de beschouwingen over Hamlet-het

1) Voor sommige mannen van de 'exacte wetenschappen,' die wel eens glimlachend vragen, wat al dat geschrijf der kritiek over stukken als Hamlet baat, is het volgende wellicht niet van belang ontbloot. Coleridge hield zijne beroemde voordrachten over Hamlet aan de Royal Institution in hetzelfde jaar, dat Sir Humphry Davy aldaar zijne lezingen gaf over chemie; het was het jaar Waarin de laatste zijne belangrijke ontdekking deed van de *decomposition of the fixed alkalies and detection of their metallic bases* (Oet. 1807). Sir Humphry Davy had niet opgehouden zijn vriend den Dichter tot het houden der voordracbten te bewegen, en woonde dan ook trouw alle lezingen van Coleridge bij. De laatste zei wederkeerig dat hij, Sir Humphry hoorende, zich nooit aan de betoovering van zijn stijl kon onttrekken, en tot de overtuiging kwam, dat een dichter aan de wetenschap zijne schoonste beelden kon ontleenen. Zoo wisten de poëtische philosoof en de philosophische dichter elkander te waardeeren.

nog van zijne andere wint in oorspronkelijkheid. Een gevoel van piëteit dringt mij nog op een ander te wijzen. Een der laatste artikelen, zoo niet het laatste, van Alberdingk Thijm was aan Hamlet gewijd, en deze zoo fijn-gevoelige kunstenaarsziel erkende daarin, dat hij eerst onlangs, na de voorstelling van Possart, eene verschijning van het karakter gezien had, die, in enkele opzichten verrassend, hem over het geheel volkomen bevredigend was voorgekomen. Alle vroegere opvoeringen, had hij bemerkt, hadden iets dat min of meer het conventioneele nabijkwam gehuldigd. Geen wonder dat hij zich vroolijk maakte over de naieve dagbladen-kritiek, die beweerd had, dat ze zoo'u vreemden Hamlet nog nooit gezien had, wat genoeg was om de voorstelling te veroordeelen of met onverschilligheid te bejegenenen. Wel een afdoend bewijs dat de stelling, alsof een dramatisch produkt op de planken eerst tot zijn recht komt en verstaanbaar wordt, bij stukken als Hamlet zeker niet opgaat. Hamlet is een stuk dat eerst en bovenal in de binnenkamer, bijzonder in die des harten, moet ‘bewaard en overwogen’ worden, terwijl men het aan het tooneel kan overlaten jarenlang en met onverzettelijke volharding ons een min of meer traditioneelen Hamlet te aanschouwen te geven. Eerst volkomen vrede kan een ontwikkeld gemoed met eene voorstelling hebben, als de tooneelspeler aan de ideën en sympathiën van dichter of denker vermag tegemoet te komen. Eene opvoering kan voortreffelijk zijn, naarmate zij een volkomen geheel, onafgebroken volgehouden, te aanschouwen geeft, en dat verschaft zeker een groot genot, maar de overweging van het Hamletvraagstuk gaat haar in ieder geval vooraf, volgt haar niet. Trouwens op de honderd geschriften over Hamlet die het lezen waard zijn, kan men er 99 stellen, die geschreven zijn zonder eenige gedachte aan eene tooneelvoorstelling of een tooneelspeler. Met dat al zou men zich moeielijk een tooneelspeler van den hoogsten rang kunnen denken, die niet in een Hamlet den hoogsten triumf zijner kunstuiting zou zien. Doch men stelle het gezag van het tooneel in dezen niet te hoog; het heeft reeds te veel medegewerkt om verouderde theorieën staande te houden. Niet alle tooneelspelers hadden den moed of waren er toe gerechtigd Emil Devrient te volgen, die eenmaal in Duitschland - en dat beteekende vroeger wat - dorst verkondigen: ‘het eerste wat ik bij mijn

Hamlet-studie te doen had was, mij trachten los te maken van Goethe.'

Als ik nu naar aanleiding van bovengenoemde werken een en ander over Hamlet en de Hamlet-vraag wensch mede te deelen, dan moet ik den lezer vooraf waarschuwen, dat hij - bij al mijn verzet tegen vroegere of nog heerschende vooroordeelen, - eigenlijk niets nieuws zal hooren, want ik wil mij doodeenvoudig en op conscientieuse wijze aan den tekst houden, zoodat wat ik zeggen zal in Hamlet zelf te vinden is, zoo men het stuk slechts kan lezen. Bovendien zijn er toch reeds enkelen, die met de oude Hamlet-kritiek, hoe taal van leven ook, voor goed hebben afgerekend. Men behoeft hier slechts behalve Swinburne en, in veel opzichten althans, Loffelt, den arbeid van Karl Werder en Rümelin in herinnering te brengen, al heeft ook de laatstgenoemde, wiens invloed meer negatief geweest is, weinig van volstrekte waarde nagelaten. Geen vrees derhalve ook, dat ik mij in de moraal van de fabel zal begeven. 'Jedes Kunstwerk hat seine, Moral, aber diese Moral hängt von dem ab der sie zieht', zegt Hegel terecht. Evenmin zal ik mij op sentimenteele bijpaden verliezen of over 'v a z e n s p r e k e n d i e n i e t b e s t e m d z i j n o m k r a c h t i g e e l k e n i n z i c h o p t e n e m e n,' al ben ik de eerste om Goethe's woorden te waardeeren. Daaruit volgt van zelf, dat hier geen sermoen geleverd zal worden over de ongelukkige gevolgen der 'w e i f e l z u c h t' of het schadelijke van het gebrek aan een 'v a s t e n w i l', daar beide woorden, ten opzichte van Shakespeare's held, naar mijne overtuiging door de jammerlijkste middelmatigheid zijn uitgevonden om alle Hamletnaturen in discrediet te brengen. Ik zal slechts eene poging wagen om de oude Hamlet-kritiek die in ons land nog steeds aan het woord is, een weinig tot de orde te roepen, hetgeen Alberdingk Thijm, blijkens het artikel op zijn doodsbed geschreven, reeds gedroomd had, dat te eeniger tijd zou moeten gebeuren. Bij gevolg zal ik tevens doen uitkomen, dat overgeleverde en ook eenmaal door ons zelf uitgesproken denkbeelden zich kunnen wijzigen, als men bijna veertig jaren met Hamlet àan en in het hart heeft omgeloopen, na zichzelven eerst de volkomen vrijheid verzekerd te hebben.

Ten einde de mee te deelen denkbeelden een weinig te groepeeren en tevens in het oog te doen vallen, dat die denkbeel-

den slechts de algemeene strekking van het vraagstuk zullen toelichten zonder eene volledige verklaring van het geheele stuk te willeri heeten, worden hier de volgende punten aangegeven. In de eerste plaats betreft deze beschouwing Hamlet ten opzichte van zijn innigste gemoedsleven, zijn zedelijk wezen en bestaan, zijn geweten, gelijk hij het uitdrukt. Natuurlijk valt hierbij al de nadruk op den regel in zijne bekende alleenspraak:

> 'Thus conscience does make cowards of us all,'

welke regel, wèl verstaan, mede als sleutel op het geheele karakter kan dienen, zoo men niet stelselmatig aan iedere alleenspraak, en aan deze in het bijzonder, eene onoordeelkundige uitlegging wil opdringen. In de tweede plaats dient er gewezen te worden op Hamlets omgeving; terwijl eindelijk een juist begrip van de omstandigheden waarin Hamlet geplaatst is van zoo groot gewicht moet geacht worden, dat men er opzettelijk bij dient stil te staan, zoo men tot eenige bevredigende oplossing wil komen. Staat Hamlet tegenover de eene machteloos, tegenover de anderen heeft hij een strijd te voeren die eerst aan het einde van zijn leven tot eene overwinning leidt.

II.

Om tot een duidelijk inzicht omtrent 's dichters bedoeling te komen, zou ons eenige aanwijzing omtrent het ontstaan van Hamlet van grooten dienst zijn. Die aanwijzing bestaat, zegt Swinburne, en hij maakt er een verrassend gebruik van, wat tevens een schitterend bewijs is, hoe de eene dichter den anderen begrijpt. Van alle vulgaire dwalingen, zegt Swinburne onder, anderen, schijnt er ten opzichte van Shakespeare eene van bijzondere hardnekkigheid, van zeldzame levenstaalheid, van even groote lichtzinnigheid als eigenzinnigheid te bestaan, neue dwaling ons gelegateerd uit de dagen van Pope, toen zij vergeeflijk was, en overgeleverd tot op de dagen van Carlyle, waarin zij onverschoonbaar moet heeten. Die dwaling bestaat in het stellige geloof, dat Shakespeare, als algemeen 'erkend genie', zijne stukken van zich afschudde, zoo als een ruiende arend zich van een veertje ontdoet; dat hij bijgevolg zijn Ham-

let met hetzelfde gemak opdische als een sophist zijne drogredenen, met dezelfde ongegeneerheid zijn Hamlet lucht gaf als waarmeê een grappenmaker zijne anecdoten kraakt, of wel zijn Hamlet deponeerde als een kip haar ei. Zoo meent men ook, dat hij na Hamlet geschreven te hebben het volstrekt niet verwonderlijk vond zoo'n stuk te hebben aan het licht gebracht. Ja, voor zich zelf kan hij het natuurlijk niet als een heusch mirakel heschouwd hebben, maar daarom was hij er niet te minder zeker van, dat Hamlet een werk van wondervolle beteekenis was voor alle tijden. En het bewijs daarvoor? Dat heeft hij zelf geleverd, in eigen woorden. Wij hebben er zekerheid van, dat hij eenigen tijd van Hamlet is vervuld geweest, dat hij bij nader inzien telkens tot nieuwe ontdekkingen kwam en ten slotte verrast was over hetgeen er in de stof zat, over hetgeen er van het dorre verhaal te maken was. Het was voor de kennis van Hamlet en zijn Dichter een onwaardeerbare vondst, die ontdekking van het eenig bekende exemplaar der onvolkomen Hamlet-schepping van 1603. De vergelijking met de latere drukken en met den Hamlet zoo als wij dien kennen, geeft ons voldoende inlichting omtrent het ontstaan en de latere voltooiing van het stuk, bijgevolg omtrent datgene waartoe het Hamlet-karakter in verloop van tijd zich in 's dichters geest ontwikkeld had. Dat exemplaar van 1603 hebben wij ongetwijfeld te danken aan de hongerige roofzucht van een uitgever. Doch nauwkeurige vergelijking maakt het tevens duidelijk, dat het de editie was van Shakespeare's eersten Hamlet, van daar dat latere Hamlet-beschouwingen zich meer dan terloops met deze uitgave hebben beziggehouden. Want met al de fouten en vergissingen van een dommen afschrijver bevat deze editie toch ook afwijkingen, die niet aan een afschrijver zijn toe te kennen. Er zijn andere karakters ingevoegd; de Koningin bijv is geheel gewijzigd in den lateren quarto en folio; de grondtoon van het stuk is slechts even aangeduid of liever is in de latere uitgaven eerst recht duidelijk van het begin tot het einde volgehouden. Hamlet zelf is in die eerste uitgave meer een satiricus dan een denker. Ziedaar het bewijs hierboven bedoeld van Shakespeare's eigen hand: wij vinden het in de wijzigingen en toevoegselen van den lateren Hamlet. Het eene tooneel na het andere, regel voor regel, tot zelfs kleine toetsen toonen aan, dat het geheele

afgelegde gebied nog eens met zorg en telkens grooter ingenomenheid werd doorloopen. En de indruk dien dat alles maakt is niet, dat de dichter er op uit was het succes van zijn stuk bij zijne tijdgenopten te verzekeren, maar dat hij aan zijn stuk alleen werkte om zich zelf te voldoen, om een opgevat karakter zooals het zich gaandeweg bleef wijzigen en ontwikkelen met de fijnste toetsen in een beeld te brengen, niet alleen die grootsche en singuliere opvatting waardig, maar tevens zich-zelven waardig en dengenen die hem later zouden verstaan. Geeu enkele verandering in het geheele stuk, hoe gering zij ook wezen mag, aldus vervolgt Swinburne, kan bij mogelijkheid zijn aangebracht met het oog op tooneel-effect in den eigenlijken zin, of op de populariteit van het oogenblik. Zelfs beweert de oordeelkundige dichter, dat eigenlijk iedere wijziging in den bouw van het stuk en in het hoofdkarakter, afbreuk heeft gedaan aan het stuk wat zijne geschiktheid voor het tooneel betreft. En wie van ons, die de tragedie hetzij in Engeland hetzij in Duitschland hebben zien opvoeren, heeft niet telkens opgemerkt, dat het treurspel bloot als tooneel-vertooning beschouwd, ‘aan de zonderlingste gebreken lijdt’, zooals Alberdingk Thijm het uitdrukt. Maar wat doet er dat toe? Toch heb ik den cijns mijner tranen moeten storten, voegt Thijm er bij. Wat een geluk, dat de Hamlet-dichter geen oog voor die gebreken gehad heeft of althans zich er niet door heeft laten weerhouden, te geven wat hij ons geschonken heeft! Wij hebben thans vrede met iedere verandering; wij juichen de wijziging van de oorspronkelijke opvatting toe; zonder haar geen Hamlet zooals wij dien thans kennen. Wat ook de geschiktheid voor het tooneel moge geleden hebben, in volkomen evenredigheid daarmede heeft het stuk in waarde gewonnen voor de binnenkamer, voor den denkenden lezer: ‘every change has impaired its fitness for the stage but increased its value for the closet in exact and perfect proportion’. Als een bewijs nog, dat de dichter alleen voor zijn eigene voldoening zijne grootsche schepping bleef aanvullen en wijzigen, kan men nog bijbrengen, dat het stuk wegens zijn grooten omvang, bij geen mogelijkheid is te spelen gelijk het daar ligt, zoodat Shakespeare blijkbaar niet voortdurend het oog op eene voorstelling of op de toeschouwers kan gehad hebben. Jaren lang heeft men dan ook enkel gedeelten in Engeland van het tooneel verwijderd gehouden,

gedeelten die wij om niets ter wereld uit het stuk zouden willen missen, zooals de geheele of nagenoeg geheele alleenspraak, die aanvangt met dat sombere woord van den aandoenlijksten twijfel, welke ooit eene menschenziel kan verscheuren: ‘To be or not to be, - thàt is the question’.

En nu een tweede opmerking om het standpunt aan te duiden, waarop eene onbevooroordeelde Hamlet-beschouwing zich tegenwoordig liefst wil plaatsen om recht te doen aan Shakespeare en zijn held. Herhaalde malen, zegt Swinburne wederom, en ook Loffelt doelt daarop, legt de dichter Hamlet uitspraken in den mond en laat hij hem handelingen verrichten die bij wijze van anticipatie gericht zijn tegen de hardnekkige, de onuitroeibare dwaling der kritiek, welke den grondtoon van Hamlets karakter beweert gevonden te hebben in de feilen van weifelzucht en besluiteloosheid. Zou men tegenwoordig buiten het tooneel inderdaad nog durven gelooven, dat het raadsel zoo gemakkelijk, eigenlijk zoo Shakespeare onwaardig, is op te lossen? Bij iederen lezer, wiens oordeel door de zich overlevende kritiek niet is verblind, moet integendeel onwillekeurig de meening vast staan, dat de kenmerkende eigenaardigheid van Hamlets innigste wezen volstrekt geen besluiteloosheid, weifeling of eene zekere aangeboren zwakheid is, maar veeleer de hevige worsteling van tegenstrijdige machten. Dat Hamlet gedurende vier geheele akten niet tot een vast besluit komt of kan komen, voor zoover het eene rechtstreeksche en besliste handeling tegen zijn oom betreft, is zeker waar, doch het is evenzeer waar, dat een man als Hamlet heel wat meer gemoed had dan eenig ander uit zijne omgeving, en er dus ook meer tijd noodig was dan bij anderen om aan de eiscnen van zulk een gemoed te voldoen. In geen geval was de oorzaak te zoeken in een aangeboren onberekend zijn voor zijne taak of eene onoverkomelijke zwakheid van wil; evenmin, zooals Hugo zegt, in een ongeneeslijk scepticisme en eene onoverkomelijke neiging tot nevelachtige speling van een verfijnd verstand. Geen oplossing van het zielkundig raadsel, aldus besluit Swinburne, is derhalve langer te geven uit de theorie van wankelmoedigheid, zwakheid van wil of de hypothese van twijfelzucht. Alle acteurs en critici, die hem als het type, als het belichaamde zinnebeeld van besluiteloosheid willen voorstellen zijn op den weg van het onderzoek blijven staan, in

de naieve meening dat zij het gezochte gevonden hadden.

Te recht spreekt Goethe van Hamlet als van een hoogst zedelijk, diep- en fijngevoelend wezen; jammer is het dat de denkbeelden van den Faust-dichter te fragmentarisch zijn, zoodat zijn Hamlet te gelijker tijd uit een oogpunt beschouwd wordt, dat strikt genomen met het eerste in volslagen tegenspraak is. Op eene andere plaats heeft Goethe eene uitspraak gedaan die wèl begrepen, een veel beter sleutel aan de hand geeft tot oplossing van de Hamlet-vraag. Zij luidt: ‘Der Handelnde ist immer gewissenlos’, eene uitspraak die ieder bij eenig nadenken zal toestemmen, zoo men ze niet opzettelijk wil misverstaan. Bij iedere handeling van gewicht is er aan het begin der volvoering een oogenblik, dat men alle zedelijke overwegingen afbreekt, aan de stem van het geweten het zwijgen oplegt. Ware dat niet het geval, dan zou de daad òngedaan blijven. Eindeloos toch is de rij van bedenkingen; de overwegingen van de mogelijke gevolgen, de vraag of wij ze voor onze verantwoording mogen nemen, kunnen tot in het oneindige voortgezet, kan onophoudelijk herhaald worden. ‘Het oogenblik van heden,’ zegt Vischer in betrekking tot Goethe's woorden en Hamlets houding, ‘is voor het denkend gemoed, het overwegend geweten, schrikwekkend, soms noodlottig. De overgang van het denken, van het luisteren naar den zedelijken mensch in ons tot het volvoeren van de daad is tot op zekere hoogte eene roekeloosheid min of meer irrationeel en in zekeren zin dus onzedelijk, want het is een opzettelijk verbreken van eene eindelooze keten’. Wanneer het nu waar is, dat geen daad van gewicht mogelijk zij, zoo niet eindelijk de keten der overwegingen met geweld of opzettelijk wordt verbroken en zoodoende het plan blind-weg tot feit gemaakt wordt, dan is het tevens waar, dat in Hamlets wezen een zeer aanzienlijk overwicht aan den kant van het geweten is waar te nemen. Hoe kan men iemand dit tot verwijt aanrekenen? Reeds zijne eminente ontwikkeling in vergelijking van zijne omgeving, zijne levendige fantasie, zijn ontvankelijk gemoed, zijn alles tot in zijn wezen doorgrondend verstand, brengen hem verre buiten die omgeving. Wanneer hij daarbij nog in teederheid van gevoel, zoowel als in geweten en kieschheid zelfs een Horatio achter zich laat, dan maakt hem deze zedelijke meerderheid, onvermijdelijk gepaard gaande met

een ‘ietwat te veel’ bij ‘de mengeling van bloed en oordeel’, feitelijk los van de gemeenschap des levens. Komt daarbij ten slotte eene plotselinge wreede ontgoocheling, die de ontzettende corruptie om hem heen te verschrikkelijker voor hem maakt, omdat alles, ook het liefste dat hij heeft, daarin deelt, dan wordt hem de werkelijkheid weerzinwekkend en bij de ervaring, dat de wereld een woeste gaarde is, volgt de wensch: ‘O, dat dit al te vaste vleesch versmolt, wegdooide en dan in dauw zich wilde ontbinden’. Of ook zonder het op zich zelf toe te passen dwingt hij ons met zijn eigen woorden te erkennen: ‘For goodness growing to a plurisy Dies in its own too much’. Het is intusschen duidelijk dat de moreele zijde van het karakter te hoog staat dan dat zij hun die hem niet gelijken, het recht zou geven van karakterfeilen te spreken. Is niet zijn voortdurend protest gericht tegen het gebrek aan bewustzijn bij onze daden? Kent hij erger monster dan de sleur, de gewoonte, die al het besef bij onze handelingen verstompt en bij iedere zedelijke opwelling zich als duivel tegenover ons plaatst, gelijk hij zelf het uitdrukt? Zulk een conscientieus en denkend karakter staat natuurlijk de opdracht die hem gedaan wordt, niet maar zoo dadelijk voor den geest. Hij wil er zich eerst volkomen van bewust zijn, haar in den geheelen omvang overzien, al hare gevolgen berekenen, terwijl zijn onverbiddelijk waarheids- en rechtsgevoel, dat bij hem een hartstocht is geworden, hem verbiedt in overijling te handelen. De daad, Hamlet opgedragen, moet bij zulk eene moreele meerderheid oneindig grooter zijn dan voor ieder ander, dan voor Laërtes bijvoorbeeld. Bovendien laat de opdracht zelf hem niet vrij. Bij het teeder gevoel van innige piëteit is zijne moeder een niet gering beletsel voor hem tot handelen; de Geest had hem uitdrukkelijk bevolen zijne moeder te sparen, en aan het redden van haar naam is onvoorwaardelijk de ongeschonden eer van zijn gestorven vader verbonden. Hij weet hoe de wereld over een echtgenoot denkt, die bij zijn leven bedrogen is door een mededinger; het denkbeeld daaraan moet voor Hamlet onlijdelijk geweest zijn, voor hem die in de nagedachtenis van zijn vader een voorwerp van godsdienstige vereering vindt. In dat opzicht wordt zijn niet-handelen, wordt vooral zijn zwijgen zelf eene zedelijke daad van groote beteekenis.

Hoe valt hier de oppervlakkige theorie van weifelzucht en

gebrek aan vasten wil in duigen! Ze is door geen advokaat hoe welsprekend ook langer te verdedigen. Tegenover haar zou men het woord kunnen toepassen: ‘Zij hebben mijn Hamlet weggenomen en ik weet niet waar zij hem gelegd hebben!’

Een groote misgreep van de vroegere kritiek was steeds, dat zij meende genoeg gedaan te hebben om haar pleit te winnen, met het karakter van Hamlet tegenover Laërtes en Fortinbras te plaatsen. Op Laërtes, den jongen edelman, die onmiddellijk op de daad losstormt, wees zij dan en meende dat te eer te kunnen doen, omdat hij zich van een plicht heeft te kwijten, die van nagenoeg gelijken aard is als die van Hamlet. ‘Want in de beeltenis van mijn eigen zaak, Herken ik die van hem,’ zegt hij zelf tot Horatio. En op Fortinbras, beweerde de oude kritiek, valt het volle licht om Hamlet's besluiteloosheid te doen uitkomen; op den jeugdigen prins vol onstuimigen moed, die ‘als de eer op 't spel staat, zelfs een stroohalm fier betwisten zou’; die een leger op de been brengt ‘om een plekje gronds te veroveren, dat nauwelijks groot genoeg is om de legers te laten strijden, dat geen graf genoeg aanbiedt om de verslagenen te bergen.’ Zoo luiden Hamlets eigen woorden, als hij bij de ontmoeting van Fortinbras' leger zijn eigen beeld als in volslagen tegenstelling met dezen jeugdigen held schildert. Zeer waar; het contrast is niet te loochenen en de nieuwe zienswijze zou dat ook geenszins willen; zij vindt in het contrast de bevestiging van haar meening. In de eerste plaats toch vergeet men op te merken, dat het contrast bij nadere beschouwing lang niet ten nadeele van Hamlet uitkomt. Laërtes heeft geen last van zijn geweten of van ‘thinking too precisely on the event’. In het contrast ligt bijgevolg een verwijt aan hem, niet aan Hamlet. Nauwelijks heeft hij van den dood zijns vaders gehoord of het heet: ‘naar den Duivel met geweten en kieschheid; ik tart verdoemenis.’ Ziedaar het tegenbeeld van den Prins, die het geweten in hooge eere houdt, al betreurt hij het, dat datzelfde geweten de daad belemmert, somtijds onmogelijk maakt, hoezeer wij ook de volvoering wenschen. Zeer duidelijk doet ook de dichter uitkomen, hoe bij den dolzinnigen Laërtes eene belachelijke, vertooning makende grootspraak gepaard gaat met een in het oogvallend gebrek aan karakter, dat hem uit een moreel standpunt beschouwd zoo doet vallen. Hij is onmid-

dellijk gereed tot beslist handelen, dat is waar, zoodat Hamlet zich zelfs tegenover hem schaamt; doch zijne daad vereenigt zich met de zwartste misdaad. Het is zeer gemakkelijk voor een karakter als Laërtes den indruk te geven, dat hij in vaardigheid tot beslist handelen boven een Hamlet staat. Doch de opwelling zijner smart is woede; het verdient den naam van smart niet eens; het is ‘de vertooning en pronk der smart, die niet uit het hart voortkomt’; zijn hartstocht is dierlijke woestheid. Hamlet zou niet k u n n e n handelen dan met volle b e w u s t h e i d , zou ook niet anders w i l l e n handelen. Dat is treurig voor zulke Hamlet-naturen, doch de aarzeling tot handelen in den geest van een Laërtes verheft hen verre boven laatstgenoemde. Genoeg voorloopig; het is er mij slechts om te doen aan te toonen, datde misgreep daarin bestaat, dat men het antwoord op de geheele vraag tot zulk eene oppervlakkige vergelijking terugbrengt in het nadeel van Hamlet, die zooveel hooger staat. Ook de tegenstelling met Fortinbras kan niet onvoorwaardelijk ten nadeele van Hamlet uitvallen. Fortinbras staat ver boven Laërtes en zijne kloekheid trekt ons aan. Doch het eerst komt zijn naam voor in eene handeling, die van jeugdigen, zij het ook aantrekkelijken overmoed getuigt, maar overigens als louter roekeloosheid, bijna als contractbreuk geschilderd wordt. In ieder geval, wat hij doet is niet te vergelijken met de taak die Hamlet is opgedragen. In Fortinbras is meer de bruisende voortvarendheid geteekend, die niet peinst over het zedelijk gehalte van de daad, noch over hare gevolgen. Die daad zelve kan slechts haar verdediging vinden in het aanlokkelijke dat zij heeft voor het jeugdig, driftig gemoed van een ongeduldig troonopvolger, bij wien de vraag naar eer en roem meer op den voorgrond treedt, maar de vraag naar zedelijke grootheid zich nog niet heeft doen gelden. In het dagelijksch leven trekt zulk een figuur aan, en bij welslagen volgt de algemeene toejuiching den held op de hielen. Vandaar dat Shakespeare hem weder aan het slot laat optreden om een nieuw bedrijf op het wereldtooneel te spelen, na de periode van corruptie die met den dood van Claudius gesloten wordt. Doch bij de tegenstelling mag niet uit het oog verloren worden, dat Hamlets sympathieke verschijning, zijne uitnemende geestesgaven, zijn hoog-zedelijk standpunt te midden zijner omgeving, in het kort zijn geheele wezen en k o n i n k l i j k e a a n l e g , door Fortinbras zelf erkend,

hem in gewone omstandigheden ongetwijfeld tot den meerdere van Fortinbras maakt. De traditioneele kritiek heeft dus in de tegenstelling met Laërtes en Fortinbras schromelijk misgetast; de tegenstelling bestaat, maar mag in geen geval leiden tot eene gevolgtrekking, onteerend voor hem die ze trekt, waarbij eene poging wordt gedaan om Hamlet's persoonlijkheid te doen dalen. Die verouderde critiek heeft nooit gevoel gehad voor het tragische in de geheele figuur van Hamlet. De dichter heeft de tegenstelling niet gewild, om haar ten nadeele van Hamlet te doen strekken, maar om juist dat tragische der verschijning te doen uitkomen. Iedere daad van jeugdigen levensmoed is Hamlet een oorzaak van onduldbare marteling, te midden van zijne machteloosheid, waartoe hij door eene bedorven omgeving en de omstandigheden gedoemd is. Waar hij zoo'n daad in 't gezicht ziet, daar bewijzen zijn woorden dat er geleden wordt in dat prinselijk gemoed, dat er een storm woedt onder die koninklijke hersenpan. Hij zou even gaarne w i l l e n handelen als beiden, maar hij kan niet. En zijn niet-kunnen zit niet in zijn gebrek aan moed, maar, in de eerste plaats, in geheel zijn wezen, dat hem juist zoo oneindig ver boven alle handelende personen plaatst, die hij op zijn weg ontmoet. Ziedaar het tragische in Hamlet. ‘Thus conscience does make cowards of us all.’ Zijne tegenstanders handelen wèl, maar zonder dat het hun strijd kost plegen zij roekeloos de snoodste daden. Lijdt nu Hamlet in tegenstelling met de handelenden in het stuk aan weifelzucht en besluiteloosheid?

Een andere karaktertrek waarop nog even gewezen moet worden gaat met gemoederen als dat van Hamlet en een geweten als het zijne samen. Het goede en edele, dat hij bij anderen opmerkt, maakt hem enthousiast; dat overdrijft hij. Valt zijne aandacht in een gelukkig oogenblik op den drager van dat goede en ongewone, dan omhelst hij dat wonder te midden zijner bedorven omgeving en hij roept hem toe, ‘dat hij hem in de innigste kamer zijns harten zal opnemen en bewaren.’ - ‘Neen, denk niet, dat ik vlei’, zegt hij in die verrukkelijk schoone toespraak tot Horatio, welke in sommige tooneelvertooningen ook al gemist wordt, maar zeker niet om het stuk meer tot zijn recht te doen komen; - ‘Neen, denk niet dat ik vlei; sedert mijne ziel vermocht te kiezen en menschen onderscheiden kon, heeft ze u aan zich verbonden. Toon mij den man, die niet de slaaf

zijner hartstochten is, en ik zal hem in de binnenkamer van mijn hart, in het hart mijns harten bewaren.' Men neme ook notitie van zijn oordeel over Fortinbras. Daar tegenover staat,dat hij in zulke gevallen zich zelven beschuldigt, zich zelven verguist zelfs, en in zijne nobele behoefte om anderen te bewonderen, eigen vermeende tekortkomingen breed uitmeet en in krasse bewoordingen veroordeelt: overdrijving ook in de schatting daarvan. Het zou dwaas zijn bij de veroordeeling van de oude weifelzucht-theorie aan te nemen, dat men het met die zelfbeschuldigingen zoo nauw niet nemen moet. Integendeel, de nieuwere beschouwing aanvaardt ze ten volle, zeker, dat ze in geen geval iets aan de verklaring van de Hamlet-vraag 'te kort zullen doen, maar ze veeleer staven. Bij een karakter, bij een fijn-gevoelenden geest als Hamlet, mag die herhaalde zelfbeschuldiging niet ontbreken; zij is een van de factoren waarmede men bij de verklaring van dit karakter rekening heeft te houden. Het is onmogelijk zich zulk een nauwgezet geweten, zulk een ontvankelijk gemoed voor te stellen, zonder daarbij eene plaats te geven aan die herhaalde aanvallen van moedeloosheid, waarbij het de vraag geldt, of ook in eigen geest en neiging een deel der schuld te zoeken is, - eene moedeloosheid die het gevolg is van machteloosheid, een gebonden zijn door geweten, omgeving en omstandigheden. Hamlet zelf wist wel beter in gelukkiger oogenblikken, getuige zijn moedig optreden, overal waar gelegenheid tot handelen is. Ook de oplettende lezer weet wel beter en rekent het den menschkundigen dichter als eene verdienste toe, dat hij niet geaarzeld heeft ook aan dergelijke aanvallen eene plaats te geven, welke door den oppervlakkigen toeschouwer zoo licht verkeerd konden worden uitgelegd. Hoe fijngevoeliger de geest, wil hij zeggen, des te meer dat in zich-zelf keeren, des te ernstiger somtijds het zelf-onderzoek, al blijft het nooit vrij van overdrijving. 'A man', zegt Swinburne, 'whose natural temptation was to swerve, whose inborn inclination was to shrink and skulk aside from duty and from action, would hardly be the first and last person to suspect his own weakness. He was just the one only man in the oppression of unavoidable and unalterable circumstances to be troubled bij momentary fear that such might indeed be the solution of the riddle'. Deze aanhaling zij het bewijs, dat de nieuwere Hamlet-beschouwing de alleenspraken en zelfbe-

schuldigingen met volle gerustheid durft aanvaarden[1].

III.

Nog enkele opmerkingen over de omgeving en de omstanstandigheden in verband met de beschouwing van het hoofdkarakter.

Bijzondere zorg heeft Shakespeare aan Hamlets omgeving besteed; dit op te merken blijft noodzakelijk tot verklaring van de Hamlet-vraag. Bijna in geen stuk is de omgeving in zulk een nauw verband gebracht met den hoofdpersoon en is bovendien de toeleg daarvan zóó duidelijk. Wie kan zich Hamlet denken zonder Horatio bijvoorbeeld, die toch nagenoeg geen invloed hoegenaamd op de handeling heeft. Het is een van die eigenaardige trekken in Shakespeare's dramatische kunst, waarvan men hem het geheim zou willen afvragen. Even opmerkelijk is het, dat de dichter eene geheele groep van personen in zijn stuk opneemt, die allen min of meer op elkaar gelijken of althans verwant zijn aan elkaar. Men weet wat Goethe den persoon ten antwoord geeft, die vraagt of het optreden van twee personen als Guildenstern en Rosencrantz niet eene overtolligheid kan heeten, of de dichter het niet met één had kunnen afdoen. ‘Zeker niet’ zoo heet het, ‘zij stellen eene ontelbare menigte voor; een dozijn zou nog niet genoeg geweest zijn, en het is aan de bescheidenheid van den dichter te danken, dat hij er twee laat optreden. Zij zijn *alles* en toch *niets* op zich zelf, - hoe zouden zij dan door één persoon kunnen voorgesteld worden? Zij zijn alleen in de omgeving iets.’ Dit is eenigszins van toepassing op de geheele groep, waar Hamlet tegenover geplaatst is. De Koningin, Polonius, Laërtes, het bovengenoemde tweetal hovelingen, Osric, tot zelfs de zwakke en onbeduidende Ophelia, zij maken allen samen één geheel uit, zij die ook alleen met en door elkander iets beteekeuen, die allen dezelfde hoofdtrekken gemeen hebben, en ieder voor zich in zijn eigenaardig optreden eene zijde te aanschouwen geven van de ‘r o t t e n S t a t e o f D e n m a r k’.

1) In verband met Swinburne's studie wijzen wij nog op Benno Tschischwitz ‘Shakespeare's Hamlet erläutert’, een zoo verdienstelijk werkje, dat het kan gerekend worden onder de beste studiën over Hamlet in Duitschland verschenen, ook al is zij wat breedsprakig.

Welk een éénheid in zooveel verscheidenheid van individualiteit,- eene niet te evenaren handigheid in den drama-dichter! Samen maken zij eene groep uit, waarbij - Hamlet en Horatio natuurlijk daargelaten - zelfs de doodgravers nog eminente karakters kunnen heeten, uit een moreel oogpunt! Welk eene maatschappij, welk eene omgeving te midden waarvan Hamlet een zoo gewichtige taak te vervullen heeft! In de wereldbeschouwing van den Clown is er op het laatst niemand meer overgebleven om het begrip ‘Gentleman’ te vertegenwoordigen dan Adam uit het oude Testament; op z'n hoogst zou men kunnen zeggen, dat zijn stand alleen nog maar wordt opgehouden door polderjongens en doodgravers, ‘ditchers and gravemakers!’. Is het te verwonderen, dat een veelzijdig outwikkelde en fijn gevormde geest als die van Hamlet, zoodra hij na den lijkdienst van zijn vader weder vrij is, zulk eene omgeving tracht te vermijden om in Wittenberg met Horatio zich aan zijne neigingen over te geven? Is het bij zulk eene omgeving niet duidelijk, dat hij, in de handeling van zijne moeder al zijne tegenstanders treffende, recht had te spreken van ‘daden, die aan de zedigheid allen blos en bevalligheid ontrukken, die de deugd tot huichelares maken en de roos aan het edel voorhoofd eener reine liefde ontrooven om er wreed een buil te slaan, daden die huwelijksgeloften tot de eeden van een valschen speler en die zelfs den heiligen godsdienst tot een samenraapsel van woorden maken’?

Eén merkwaardige trek in Hamlets karakter moet daarbij in het oog gehouden worden wil men hem recht laten wedervaren. Heeft hij de bitterste teleurstellingen leeren kennen en daarbij het verlies van zijne schoonste illusiën moeten inboeten toch moet men wel onderscheiden wat den aard der teleurstellingen van iemand van *zijn* gemoed betreft. Zoo is het opmerkclijk, dat hij zich het verlies der kroon door het tweede huwelijk van zijne moeder niet aantrekt. Denemarken is voor hem eene gevangenis, zeker, maar niet omdat zijne eerzucht gekrenkt is: zijn geest is zijne koninkrijk, hij heeft zich, als ieder rijk en vol gemoed op zijn leeftijd, zelf een wereld geschapen, waarin hij zich gelukkig gevoelt, schoon hij de wreede ervaring opdoet dat de wereld om hem heen, zooals hij ze in 't hof en het rijk ziet afgespiegeld, daarbij een woeste gaarde is, waar het weelderigst onkruid der natuur in voortwoekert. Niet dat hij niet tot

Koning is gekozen wekt zijn weerzin, zijne verontwaardiging maar dat men voor een man als zijn vader een man als Claudius heeft gekozen, - dat is hem een raadsel; dat zijn vader vergeten is en men nu geld geeft voor het miniatuur portret van Claudius; dat de laatste alle machten om hem heen voor zich ziet buigen; dat men in hem de Majesteit erkent, waar het heil van den staat meê gemoeid is; dat men zich in het tijdperk van drinkgelagen en woeste zwelgerijen door den nieuwen koning geopend behagelijk gevoelt, - dat vooral heeft zijn innigste geloof aan menschendeugd en trouw aan het wankelen gebracht, of liever vernietigd. Wat hem zelf betreft, blijft hij zeggen: ‘O God, ik zou in een notendop kunnen wonen en mij-zelven een Koning van oneindige ruimte kunnen rekenen, had ik maar’ - en wat er volgt, gevoelen wij, ziet op zijn toestand te midden zijner onverkwikkelijke omgeving.

Onder die omgeving is er geen, die met zooveel zorg geteekend is als Polonius. Hij is van veel meer gewicht in het stuk dan de koningsmoordenaar Claudius-zelf. Het is of de dichter in Polonius het succes van zulk een man als Claudius heeft willen verklaren en daarin een wenk geeft, waarmeê menig geschiedschrijver zijn voordeel kan doen. De dichter gaat daarin zóóver, dat hij ons gevoel van afkeer voor den schuldigen Koning overbrengt op dat van den ouden staatsman, het type van een staatsminister in zekere ‘rotten periods’. Hij is de man die steeds vraagt, ‘hoe ver men gaan kan,’ zonder zich zelf en zijne positie aan het wankelen te brengen.

Er zijn drie beschouwingen, sermoenen zou men ze spottend kunnen noemen, die het waardige drietal Claudius, Polonius en Laërtes karakteriseeren.

Al is men verlegen met de mooie maximen, tot Laërtes gericht, die men verbaasd is uit den mond van Polonius te hooren, men behoeft de waarde er van daarom niet zoo te verkleinen. Tot op zekere hoogte zijn ze nog zoo kwaad niet. Men houde slechts in het oog, dat het maximen zijn, die Polonius uit het hoofd geleerd heeft; zijne handelingen, en dat komt er te sterker door uit, zijn met alle fraaie beginselen en zedespreuken in tegenspraak. Hij heeft zich de wijsheid der handboeken eigen gemaakt, voor zoo ver er in zijn huis, waar ‘d e g o e d e t o o n ’ heerscht en dus het conventioneele alle oorspronkelijk zedelijk leven heeft aangetast, plaats voor is en voordeel uit te

trekken valt. Hij zegt eene les op, die hij behoorlijk sluit met zijn zegen. Van denzelfden aard als zijne lessen zijn de woor den van Claudius tot Hamlet om hem te troosten over het verlies van zijn vader. Het is een mooie condoléance-brief aan iemand die ‘hardnekkig blijft vasthouden’ aan het onuitsprekelijk verdriet bij het verlies van een vader, wiens nagedachtenis de zoon eene godsdienstige vereering toedraagt. Zoo'n verdriet over een vader die dood is, komt in de wereld van Claudius en Polonius eenvoudig niet te pas. De bedoeling van Claudius was echter even onzuiver, als zijne woorden tegenover Hamlet ongerijmd moeten heeten. En het bewijs van de grootste corruptie aan zulk een hof is, dat men er voor zich-zelf rond voor uitkomt, dat ‘wij dikwijls met de gebaren der vroomheid den Duivel zelf oversuikeren.’ Ook Laërtes' raadgevingen aan Ophelia en zijn sermoen over de kuischheid klinken al even fraai uit zulk een mond. Die heele deugd komt eigenlijk daar op nêer, dat men in de wereld wat omzichtig moet zijn, ten einde niet in het oog te loopen; dat brengt de goede toon van den kring waartoe Ophelia behoort zoo mede. In de oogen van Laërtes toch kan de verhouding tusschen Hamlet en Ophelia onmogelijk iets anders zijn dan een liefdesavontuur. Voor oprechte liefde is er in de wereld van Laërtes geen plaats. In die wereld komt het er enkel op aan zich goed te houden en zoo noodig, gelijk hij-zelf thans doet, met een effen gelaat eene verhandeling te houden over hetgeen betaamt, zelfs als men op het punt staat met den vaderlijken zegen naar Parijs te vertrekken, waar de spionnen van dienzelfden vader den moralist moeten volgen. Het komische van dit tooneel wordt nog daardoor verhoogd, dat de slimme Ophelia, die blijkbaar meer toont te weten dan ze wel zegt, onwillekeurig uit haar rol valt en haar glimlach over die kuischheidstheorie onmogelijk kan bedwingen. Zij pareert als ervaren, meisje den uitval van haar broeder door hem te doen gevoelen, dat ze heel goed weet, wat er in de wereld te koop is, en hij haar dus niets behoeft wijs te maken, nu hij zich zoo haast om naar Parijs terug te keeren. Men houde hierbij nog in het oog, dat Hamlet uit Wittenberg naar Elseneur is gekomen om zijns vaders begrafenis bij te wonen, en Laërtes uit Parijs om van da kroningsfeesten het zijne te genieten.

Het is dus de wereld der onwaarheid waarin Shakespeare

zijn Hamlet plaatst. Zie verder hoe zich bij zooveel verguldsel om inwendige r o t t e n n e s s t e verbergen het spionnenstelsel aansluit, in volmaakte harmonie daarmede. Hoe past dat stelsel in eene omgeving, waarbij alle ‘goddelijke deugd’ wordt omgezet in omzichtigheid, de kunst om de wereld waarin men verkeert ‘te blinddoeken,’ om er ‘schuilevinkje in te spelen’ en des noods ‘den Duivel-zelf te oversuikeren.’ Claudius houdt er zijne spionnen op na; die spionnen zelf verkrachten de heiligste plichten der vriendschap welke zij voorwenden. Polonius heeft zijn gedienstigen Reynaldo, die een kijkje in Parijs gaat nemen om Laërtes te verschalken; zoo als Claudius, na Hamlets vrienden tot de waardige rol van spion te hebben laten afdalen, ten slotte zijne toevlucht neemt tot Hamlets eigen moeder, om haar zoon te vangen, zoo bezigt vader Polonius ten slotte zijne eigen dochter om zijn doel te bereiken. ‘De kinderen der wereld zijn slimmer dan de kinderen des lichts;’ ziedaar een sleutel om het Hamlet-geheim voor een deel althans te ontsluiten. Er is een strijd-voeren, zoo zien wij in Hamlet, waar de beste mensch, de krachtigste geest, de wijste der wijzen niet tegen op kan, eenvoudig, omdat hij niet van dezelfde wapenen kan of wil gebruik maken. Het is wezenlijk toch niet moeielijk dat bij nauwkeurige lezing in te zien, en zoo tot eene verklaring van het Hamlet-karakter te komen, zonder zich langer met de oude kritiek te behelpen, die van hem een weifelaar, een zwakkeling in het willen en in de daad maakt. Moet dan het diep-tragische, ons in menig ander stuk door Shakespeare met bijna meedogenlooze kracht voorgehouden, juist bij Hamlet worden weggecijferd, als het duidelijk is, hoe de dichter het edele en verhevene tot machteloosheid laat doemen door eene gewetenlooze ‘bon-ton-wereld?’ Is niet juist in dat veroordeeld zijn tot niet-handelen tegenover machten die in deze wereld vrij spel hebben, al zou men even als Hamlet er zijn leven voor willen offeren, het tragische gelegen?

Om het geheele tooneel, waar geen enkel karakter van Hamlets omgeving op ontbreken mag, te voltooien, voegt Shakespeare er nog den kievit Osric aan toe, ‘die met den eierschaal op den kop het nest ontvlogen is.’ Men zou verkeerd doen het enkel en alleen als een karikatuur op Lyly's euphuïsme, bij de aristocratie van 's dichters dagen in de mode, aan te nemen. Het is waar, in geen enkel stuk wellicht is Shake-

speare zoo persoonlijk als in Hamlet; doch hier wordt een verschijnsel om hem heen ingevoegd, omdat de dichter het strikt noodig had: de karikatuur van dien kievit staat in het nauwste verband met de geheele schildering van Hamlets omgeving. Het gemaakte en de overdrijving dier omgeving, met al de ondeugden daarmêe samengaande, worden er in tentoongesteld. De geheel nieuwe taal die zij spreken, waarin het gekunstelde tot natuur, het onzinnige tot vernuft, de onwaarheid tot wereldwijsheid wordt verheven, gaat gepaard met eene onreinheid van ziel en eene boosaardigheid van bedoelen, die Hamlet, zoo hij niet handelen kan, voortdurend in zijne verontwaardiging aan zijne spotzucht prijs geeft: Eigenlijk is dàt reeds e e n e d a a d v a n m o e d tegenover zulk eene omgeving.

Aan daden ontbreekt het overigens niet aan de zijde van Hamlet. Doch hier vooral zien wij hem tegenover noodlottige omstandigheden geplaatst, die hem dwarsboomen onafhankelijk van zijn wil en vaste plannen. Hamlet zegt, dat hij eenige regels in het stuk van het tusschentooneel wil inlasschen. Tot die regels behooren blijkbaar cnkele, waarin Hamlet zijn eigen ervaring uitspreekt en waarin bijgevolg de dichter zelf onverholen zijne bedoeling met het karakter doet blijken.

> ‘Door den tijd
> Zijn wil en lot vaak met elkaar in strijd,
> 't Geen onzen toeleg menigmaal doet sneven:
> Ons is 't ontwerp, - maar d'uitslng niet gegeven.’

Ziedaar enkele van die duidelijk sprekende regels aangehaald. Een paar voorbeelden daarbij. Als Hamlet den Koning in het bidvertrek volgt - uit den aard der zaak een afgelegen vertrek - heeft hij blijkbaar gezocht zijn plicht te kunnen volvoeren. Gelukkig vindt hij in het toeval zijn bondgenoot, meent hij; maar helaas, die bondgenoot behoort tot de minstbetrouwbare. Zoo ook hier. Het zwa[PROBLEM]rd dat reeds getrokken was, moet weer in de schede: den Koning hier te dooden zou geen vervulling der belofte zijn. Men begrijpt dat hier geen opvatting kan zijn van wraak uit een christelijk oogpunt. Hoe kan men dit bewijs van moed en vasten wil tot handelen over het hoofd zien? Toch zijn er nog twee daden, die geen minder sterke bewijzen zijn: de poging om den Koning voor het geheele hof te ontmaskeren bij de tooneelvoorstelling, en zijne

ontmoeting met de zeeroovers. Men spreekt voortdurend van Hamlets overwegingen, maar merkt men niet dat die overwegingen meestal aan een werkelijk beletsel zijn vastgeknoopt? De bedenkingen in het bedoelde geval, bijvoorbeeld, werden uitgesproken bij den tegenstand waar onze wil door toevallige omstandigheden op stuiten kan.[1)] Hoezeer hij vervuld is van het vaste voornemen om zich van zijn plicht te kwijten, toont ons het tooneel, dat onmiddellijk volgt op dat in het bidvertrek. Wanneer zou er ooit gunstiger gelegenheid voor hem geweest zijn om zijne taak te volbrengen, dan in geval de Koning in plaats van Polonius achter het tapijt gestaan had! De moeder alleen er bij tegenwoordig om zijne verdedigster te zijn en tegelijk met ‘het reiner deel haars harten’ aan haar zoon en eene betere toekomst verbonden te worden! En Hamlet kàn niet anders denken dan dat de Koning zich - in den nacht - in het geheim vertrek der Koningin, achter het wandtapijt, bevindt. Opgewonden over de gunstige beschikking van het lot rent hij op het tapijt los, aan den heiligen plicht is voldaan, - neen, wederom neen!

‘Ons is 't ontwerp - maar d'uitslag niet gegeven!’

Hier zien wij de onmiddellijke toelichting op Hamlets woorden, die zich volkomen van zijn toestand bewust is. Op het gelukkigste oogenblik dat hij aangrijpt om zijne taak te volvoeren, doodt hij ecn onschuldige; zijne heldendaad wikkelt hem in schuld, en naar zijn eigen woorden ziet hij den mensch tot ‘den Nar van natuur en lot’ gemaakt. Als zijne moeder hem onbemerkt gadeslaat, dan ziet zij hem ‘weenen bij het lijk’ van Polonius. Wat verraden die tranen? Zeker niet het minst het gevoel van weemoed over het feit, dat hij, die zich zoover boven zijne omgeving en de nukken van het lot gevoelt, telkens ervaren moet hoe, in weerwil van zijn ernstigen wil om zijne taak te volvoeren, lot en omgeving beiden met hem spelen als de nar met den zotskolf.

Nogmaals, het tragische in Shakespeare's aangrijpende tragedie ligt voornamelijk daarin, dat zij ons doet gevoelen, hoe eng de perken zijn, die zelfs den meest eminenten geest belemmeren in het volbrengen van eene grootsche daad, waar zijn

1) Zie de aanteekeningen daarop bij Tschischwitz.

vasten wil zelfs een levensdoel in ziet. En is aan den eenen kant, ‘de wereld eene groote gevangenis voor een vrijen geest’ zoo vormt evenzeer onze eigen physieke natuur eene dikwerf moeielijk te overwinnen belemmering. Maar, zegt Tschischwitz tevens, niet alleen de strijd tegen eene voor ons weerzin wekkende omgeving, of het worstelen van een groot en edel menschelijk gemoed met de ‘vele bezwaren die het vleesch ten erfdeel zijn’, niet dàt alleen wekt onze belangstelling in het stuk. Tegenover dien strijd, waarin de dichter ons te midden van de dwalingen en de verdorvenheid van een enkel tijdperk en eene plaatselijke omgeving overbrengt, laat hij Hamlet's ideale en hoogst-beschaafde persoonlijkheid optreden, die zich daarbij rein, onafhankelijk en in haar volle waardigheid weet te bewaren en te handhaven. Aan elke karaktervolle persoonlijkheid geeft het lot slechts de keus tusschen tweeërlei: strijd *in* het leven of vlucht *uit* het leven. De gewone, de vulgaire natuur voelt zich noch tot den strijd, noch tot de vlucht aangetrokken. Zij schikt zich in al de bezwaren, legt zich bij alle bestaande toestanden neder, zoo zij actief is, dan is het slechts om de zwakheden aan ons bestaan verbonden te koesteren; zulk een conservatief leven wordt, op de keper beschouwd en zoo de voorwaarden voorhanden zijn, allengs niets anders dan een met min of meer bewustzijn deel hebben aan de bloot zinnelijke genietingen des levens, naar Hamlets beschouwing. Menschen van zulk een natuur zullen nooit Hamlet kunnen lezen of begrijpen, en al konden zij het, zij zouden er zich niet toe opgewekt gevoelen.

Tot zoover Tschischwitz. Wijzen wij hierbij op het merkwaardig en door ieders ervaring bewezen feit, dat krachtige en handelende zich stellig niet minder onweerstaanbaar dan bespiegelende persoonlijkheden tot de Hamlet-tragedie voelen aangetrokken.

Ik wil deze algemeene beschouwingen niet af breken alvorens een enkel woord gezegd te hebben naar aanleiding van het gebruik der uitdrukkingen ‘wereldsmart’ en ‘pessimisme’, die in den laatsten tijd herhaalde malen aan de Hamlet-tragedie als attributen verbonden worden.

Er is eene opvatting van beide woorden, die nauwelijks het schouder-ophalen of een glimlach waard is. Het spreekt van zelf, dat men die opvatting als modewoorden hier geheel buiten

rekening kan laten. Er is echter ook een pessimisme van hoogadelijken oorsprong, een pessimisme dat in meer of minder mate door de ernstigste denkers, door de meest humane zielen, doorde edelste hervormers gedeeld werd. Het is de drijfveer geweest tot verheven daden. Mocht het, evenals Hamlet, in zijne uiterste gevolgtrekking tot het besluit komen: ‘het leven is geen weldaad’; het zal er tevens onmiddellijk op laten volgen: ‘het is een plicht; nu wij er eenmaal in zijn, laat ons nu trachten er van te maken wat mogelijk is, zoo voor ons-zelven als - ja meernog - voor anderen.’ Zulk een pessimisme gaat menige godsdienstethiek te boven, voor zoover de laatste meer mocht neerkomen op doodsbetrachting dan op levenwekking. Hamlet is aan dit hoogere pessimisme zeker niet vreemd, en in zooverre stelt Montégut hem als vertegenwoordiger van enkele der uitstekendste karakters onder de moderne menschheid. Bedacht zij evenwel - en men verbinde het woord niet aan de tragedie zònder het te bedenken - dat Hamlet niet gestorven is zonder den heiligen plicht hem opgelegd volledig vervuld te hebben.

Met het attribuut ‘wereldsmart’ moet men ten opzichte van Hamlet nog voorzichtiger zijn. Wil men het aan Hamlet toekennen, het zij zoo. Maar dan is het een wereldsmart, waaraan naturen zooals Polonius nooit zullen lijden en die men dus Hamlet moeielijk tot een verwijt kan maken. Polonius toch en de zijnen gaan met hunne geriefelijke moraal in de beoordeeling van anderen overal van onzedelijke motieven en valsche grondstellingen uit, gelijk blijkt tegenover Laërtes en Hamlets liefde. Hij zal zich geenerlei verlies van illusiën beklagen, omdat hij ze nooit gehad heeft; hij zal lachen bij de hartbrekende klachten van edele zielen, die den lijdensbeker geledigd hebben, want zijne wijsheid gebiedt hem uit anderer lijden profijt te trekken, daar het nu eenmaal zoo zijn moet. Moge voor de Hamlets die treuren bij den geheim zinnigen dood van een hoogvereerden vader; voor hen wien de ziel door smart verscheurd wordt bij de ervaring dat het reinste en heiligste wat zij zich denken, een moederhart, bezoedeld wordt door afschuwelijke ontucht; die voor het eerst ontwaren, dat men zijn eigen broeder kan vermoord hebben en toch lachend feest kan vieren met zijne parasitische omgeving, - moge voor dezulken de wereld een woeste gaarde zijn, waar het weelderigst onkruid in voortwoekert, in zulk eene wereld voelt een Polonius zich recht tehuis,

is hij de ware econoom, die zelfs van dat onkruid een niet onvoordeelig middel van bestaan maakt. Hij zou niet gaarne willen dat het anders ware. Wereldsmart en wat maar op smart gelijkt, zou hij met zijn kostelijken meester Claudius ‘verzet noemen tegen de bestaande orde van zaken.’ De ‘heele natuur predikt den dood van vaders’; welnu, denken de Koning en Polonius, laat ons er dan bij musiceeren. Let him ply his music! is zijn laatste wenk voor zijn zoon, straks opgevolgd door de raadgeving: laat ons de eomedianten bestellen. Dat klinkt anders dan wereldsmart.

En nu, - inderdaad, daar zijn er die zoo spreken, - de wereld heeft toch weinig aan ‘zulke uitnemende geesten,’ aan zulke zij het ook uit een moreel oogpunt ‘zeldzame karakters’. Van welke beteekenis is hun bestaan in het werkelijke leven, het leven van de daad? Zulke idealisten, wier maatstaf om de menschen en de dingen om hen heen te meten, hun bij de eerste poging daartoe ontvalt; zulke nauwgezetten van geweten die door overweging en bespiegeling ongeschikt schijnen voor eene daad van gewicht!

Hoe zal men u noemen, die zoo spreekt, - Polonius, Rosencrantz of ook wel Osrie? Wellicht meent ge, dat de Hamlets bestaan om u het vermaak te geven van het schouwspel dat zij u aanbieden, en roept gij met welbehagen uit: ‘zie, hoe Hamlet zich kromt; zie, hoe hij voortschrijdt en dan weer een stap terug gaat; hoor, hoe hij schreit, hoe hij klaagt, hoe hij ontroerd is en der wanhoop nabij; wat baat hem nu zijn ideaal, zijn geloof, wat geeft hem zijn geweten?’

Bedenkt evenwel in de eerste plaats, dat niemand uit de geheele omgeving ook maar een oogenblik zou gedacht hebben aan de volvoering van eene daad, welke Hamlet zich tot een duren plicht rekende en die hij - ten slotte werkelijk volbracht heeft. Zulk een Hamlet, dien gij meent dat in de bespiegelingen zijner idealen opgaat, voert inderdaad meer uit dan al de Poloniussen, de Claudiussen, de hofjonkers en staatslieden te zameu. Karakters als Hamlet hebben te midden van hun strijd zulk een uitgebreiden en in vele gevallen louterenden invloed op hun omgeving, dat zij zelfs buiten de hoofdzaak om een hoogst gewichtig bestaan hebben. Zij houden in hun idealisme den tijd een spiegel voor, waarin, om in den stijl van Hamlet te spreken, zijne tegenstanders hun eigen nietig-

heid of verdorvenheid kunnen herkennen. Hamlet heeft, bij al dat hem ten laste gelegd niets-doen, jegens zijne moeder de hoogste daad van piëteit volbracht en het verstokte hart vernietigd van een Claudius, die ten slotte smeekt om spieren, zwak en teeder als die van het pasgeboren wicht. Gij die op den idealist nederziet als onbekwaam tot handelen, merkt op dat de dichter zijn Hamlet in ieder opzicht tot uw geestelijken en zedelijken meerdere maakt, die op zijn tijd met u spot, u van uw gewaanden troon doet strompelen, en u als een rat aan zijn degen zal rijgen, wanneer gij u verbergt om in het gevoel uwer nietigheid uwe daden der oneer in duisternis te volvoeren. Claudius raadpleegt geen geweten evenmin als de Parijsche hofjonker Laërtes; zij hebben den moed tot handelen zonder geweten, maar het is er een moed, het zijn er daden naar! Laten zij zich vroolijk maken over den weifelaar Hamlet, gelijk zij hem noemen, of laten zij met geveinsd medelijden op hem nederzien; ten slotte zullen zij voor hem moeten buigen.

En nu veroorloof ik mij ten slotte nog het genoegen ook de laatste bedenking van de kritiek der weifelzucht en wilszwakheid voor goed krachteloos te maken en van allen steun te berooven. Met het oog op zijne omgeving en de noodlottige omstandigheden als beletsel tot zoogenaamd handelen, wijzen wij nog op Hamlets verhouding tot Horatio. De laatste, die in zijne stoïcijnsche kracht en waardigheid voor Hamlet, na zijn vader, het hoogste ideaal van een MAN vertegenwoordigt, Horatio-zelf - wien niemand zeker voor een weifelaar, een zwakkeling in willen en handelen zal aanzien, en die zich zeker niet zoo aan Hamlet gehecht zou hebben, indien hij in hem zwakheid en weifelzucht had aangetroffen - Horatio zelf denkt er niet aan zijn vriend op een uitweg te wijzen, hem een middel aan de hand te doen om eene beslissende daad te verrichten. Hij bezit het innigste vertrouwen van Hamlet, weet welke taak hem opgelegd is, doorziet met zijn kalmen blik den stand van zaken, is bereid zijn vriend tot in den dood te volgen, - en toch, geen enkel verwijt, geen schijn van berisping, geen wenk zelfs tegenover Hamlet. Integendeel, wanneer Hamlet toont niet terug te deinzen voor eene beslissende ontmoeting, maant Horatio hem juist tot omzichtigheid aan, zoozeer is hij in zijne ziel overtuigd van het ongunstige

der omstandigheden in eene omgeving die den moedigsten heldengeest, voorloopig althans, tot machteloosheid moet veroordeelen.

Aan het einde van dit opstel, moet ik als ieder die over Hamlet spreekt, - Loffelt, rnerk ik, doet hetzelfde, - er mijn leedwezen over betuigen, dat deze Hamlet-studie zoo onvolledig is, daar er nog zoo ontzaglijk veel in het stuk te bespreken overblijft. Mocht een ‘vervolg hierna’ voor mij niet meer zijn weggelegd - er komt een tijd dat men gaarne den jongeren het woord laat -, dan verheug ik mij toch in de voldoening, dat ik vóór mijn ‘EXIT’ nog een enkel woord over de Hamletvraag aan het oordeel van belangstellenden heb mogen onderwerpen. Voor den held hoop ik, dat het een niet onvruchtbaar woord zal zijn.

A.S. KOK.

[Gedichten van Hélène Swarth]

Zomer

I.

De rozengever Zomer heerscht alom,
Waar ik me ook wend betreed ik zijn gebied,
En mij, wie God de gave schonk van 't lied,
Slaat met zijn hoonlach hij de lippen stom.

O schoone koning Zomer, lach zoo niet!
Laat me u aanbidden in uw heiligdom,
Maar vraag niet zóo meedoogenloos waarom
Ik niet uw lof zing en uw pracht geniet.

Laat me in de schaduw van uw woudpalcis
Een wijle rusten van mijn levenslast,
Meer vraag ik niet, stel mij geen hooger eisch.

Duld me in uw woning als een vreemde gast,
Die zeer vermoeid is van een lange reis
En zwijgt of spreekt gelijk 't hemzelven past.

II.

Nu wil ik zoeken voor den zomernoen
Een koel groen woud, waar 't mos veerkrachtig is,
En, bij een donk'ren poel met bloeiend lisch,
Kalm liggen wachten op een schoon visioen.

Hoe klaagt de wind!...is dat geen doodenmis?
Ik kan niet droomen als ik plach te doen.
Wild spring ik op...neen, tusschen nu en toen
Ligt heel een oceaan van droefenis.

'k Wil niet verzinken in die zee van leed,
Waar 'k eens gelijk een duiker paerlen zocht
Voor wic van paerlen niet de waarde weet.

Zadel mijn paard nu voor een nieuwen tocht,
Reik mij de hand! vaarwel!...ik ben gereed.
Recht op nieuw leven heb ik duur gekocht.

Liefde en trots

Laat Trots en Liefdc worstlen borst aan borst, -
Het godenkind dat tranen drinkt en bloed,
De koene krijgsman, heet van heerschersdorst!
Daar staat geen troon voor twee in mijn gemoed.
O Trots, zet op haar naakten nek uw stalen voet.

Een zilvren helm bckroont haar vorsllijk hoofd;
Haar teedre leden, onder 't blank gewaad,
Beschermt een pantser dat triomf belooft.
In d' afgrond van haar oogen vonkelt haat,
Als sterrenschijn in donkre waatrcn, 's avonds laat.

Bij 't strijden valt haar vloed van lokken los,
Als gouden slangen kronklend in de zon,
Als gloed van verre vlammen wild en ros,
Als weerschijn van rood bloed, warm uit zijn bron,
Als prophetie van 't purper, dat zij nog niet won.

Al slaat zij de armen slaafs hem om den hals,
In wulpsche omhelzing, hij weet àl te wel
Hoe koud haar hart is en haar woord hoe valsch,

En boe haar kussen branden als een hel.
O Trots, schenk geen genade, maar bestrijd haar fel!

Zij valt. - Nu juich en zing een zegelied,
Spreid purper voor de voeten van uw vorst
En spaar uw palmen en uw rozen niet,
Schenk vol den beker voor zijn heerschersdorst,
Zet op zijn hoofd de kroon, sla 't purper om zijn borst!

Ontsteek uw vreugdevuren wijd en zijd,
Laat vanen wappren van den torentrans,
O ziel, mijn ziel, door koning Trots bevrijd,
Nood heel uw volk van droomen blij ten dans,
In blanke feestkleedij, op 't hoofd een bloemenkrans.

Laat klokken luiden voor het kroningsfeest,
Weerklinke alom muziek van harp en luit!...
Doch laat mij weenen om wat is geweest,
En Liefde's lijk, draag 't zacht de stadpoort uit,
Bestrooid met witte bloemen, als een doode bruid.

HÉLÈNE SWARTH.

Letterkundige kroniek.

Johan de Meester. *Een huwelijk*. Zutphen, W.J. Thieme & Co 1890.

De jonge novellist, die ons hier zijn eersteling aanbiedt, heeft een stout stuk bestaan, en aan eene verleiding, die hem gelokt moet hebben, moedig weerstand geboden. Hij heeft, te Parijs wonende, een novelle geschreven, die geen hartstochtelijk liefdedrama tot onderwerp heeft, zooals het Fransche leven hem er bij dozijnen gaf waar te nemen, maar een novelle met Hollandsche menschen, geplaatst in Hollandsche toestanden; eene, waarvan de handeling binnen een kleinen kring van eenvoudige lieden besloten blijft, waarin vooral niet veel - ik zou haast zeggen: in het geheel geen - hartstocht voorkomt, op geen verboden liefde noch andere verboden zaken zelfs maar gezinspeeld wordt, en waarin geen enkel persoon optreedt, die ook slechts eenigszins afwijkt van de lijn, waarop wij, fatsoenlijke Hollanders, gewoon zijn de menschen uit onze omgeving - all honourable men! - te zien voortwandelen. Een novelle dus die elk nog zoo nauwgezet bestuurder van een leesgezelschap met een gerust geweten zijn leden, tegenover wie hij zich bewust is ‘charge d'âmes’ te hebben, ter lezing kan aanbieden. En met dat al - geen vervelende, geen langdradige novelle.

Hoe heeft hij dat aangelegd? Hoe heeft hij deze novelle zonder hartstocht, zonder buitengewone handelingen en zonder buitengewone karakters, aantrekkelijk weten te maken? Door bij de Fransche meesters van onzen tijd ter school te gaan en de kunst van zielkundige analyse, waarvan deze hem het goede voorbeeld gayen, op zijn Hollandsche modellen toe te passen.

Gemakkelijk was die taak niet. Een ziel met hevige passies, een

veel bewogen innerlijk leven, dat in botsing komt met groote voorvallen, kan men zóó analyseeren dat de toeschouwer, meelevend met de zielchandeling, de operatie met een popelend hart bijwoont; maar hoeveel moeilijker wordt het, wanneer men belangstelling moet weten te wekken en gaande te houden voor een eenvoudigen jongen man met kleine aspiratiën, zachte aandoeningen, in aanraking komende met alledangsche gebeurtenissen. Toch is dat den heer De Meester op vele plaatsen van zijne novelle gelukt.

Zijn held, Frans Koene, is de eenige zoon van een schatrijk vader, die, vertroeteld door zijne voor weinige jaren gestorven moeder, in een zwak lichaam een sterk gevoel van eigen voortreffelijkheid ronddraagt. Van een ingetrokken karakter, heeft hij aan de Utrechtsche akademie weinig vrienden gemaakt, en na daar, niet zonder ijver, maar toch zonder groote liefde voor de wetenschap gewerkt te hebben, meer liefhebberend in genealogie, kostuumleer, poëzie, dan studeerend, is hij er gepromoveerd, zonder dat het verder doel van zijn leven hem heel helder voor oogen staat. En nu hij thuis gekomen is, kan hij zich daar niet naar zijn zin gevoelen. Zijn familiebetrekkingen, de vrienden zijns vaders, vinden hem stroef en stug: de heeren noemen hem ‘saai’ en ‘een mispunt’, de dames ‘eigenlijk nog al vervelend.’ Maar, ondanks dat, blijft men hem interessant vinden, gedeeltelijk om het groote contrast, dat hij, de zwakke, stille, neerslachtige jonge man, met zijn stevigen, bedrijvigen, luidruehtigen vader vormt. Die vader, van timmermanszoon tot houtkooper opgeklommen, is door zijn huwelijk opgenomen in de betere kringen van de stad, waar hij, door zijn groote intelligentie en door nog grooter beleid, zich weet staande te houden en zich zijn gemis aan fijne vormen weet te doen vergeven.

Aan deze beide figuren heeft de heer De Meester al zijn talent van analyse besteed: aan den zoon door hem actief te doen optreden (indien men dit van een zoo apathisch karakter zeggen kan) in een klein liefdesproces (ook die uitdrukking is misschien weêr te sterk), aan den vader in een meer lijdelijke rol.

Als kind en aankomende jongen had Frans tot speelkameraad een nichtje van ongeveer gelijken leeftijd als hij, Annie de Loever; en die beiden waren overeengekomen, dat zij, als zij groot waren, met elkander zouden trouwen. Dat scheen een uitgemaakte zaak. De ouders wenschten het zeer, en al had Frans in de laatste jaren, toen eerst Annie naar kostschool en daarna hij zelf naar ds akademie was gegaan, haar

uit het oog verloren, vergeten had hij haar niet. Alleen had zijn voorstelling van haar ‘langzamerhand iets onpersoonlijks gekregen.’ ‘In het afgezonderde leven, dat hij als student leidde en waarin hij alles liet draaien om zijn persoon, kende hij geen zoeter dweperij dan het droomen van de vertrouwelinge, die op den duur zijne zelf bewondering zou moeten deelen, die zijne moeder zou vervangen....Het “prettig denken aan haar” keerde even onwillekeurig terug als het neuriën van een niet uit den mond te bannen deuntje...Hij was de afgod zijner moeder geweest, later zou hij de afgod van....('t kind moest een naam hebben!)....van Annie wezen. Zonder van zijn zoo ijverig dwependen geest de nieuwe inspanning te vorderen, er verder over na te denken, nam Frans aan dat dit zoo beslist was; nooit kwam het in zijn brein op, dat alleen moederliefde gratis wordt geschonken, en dat hij, om Annie's vereerde te worden, het er naar zou moeten maken.’

Op die wijs, en met nog tal van andere trekjes, teekent de heer De Meester reeds in de eerste twee hoofdstukken zijner novelle duidelijk het beeld van zijn hoofdpersoon, en bereidt hij ons voor op de dingen die komen moeten.

Heel veel gewichtigs is dat niet. Het zijn kleine voorvallen, kleine gesprekken, welke Frans allengs tot de overtuiging brengen, dat Annie anders is opgegroeid dan hij zich had voorgesteld, m.a.w. dat zij niet beantwoordt aan de eischen, welke hij, de vertroetelde die zijn eigen menschje zoo hoog schat en zoo lief heeft, aan zijn aanstaande vrouw meent te mogen stellen. En het zijn alweêr alledaagsche voorvallen, eenvoudige gebeurtenissen, welke hem het oog doen vestigen op een ander meisje van burgerafkomst, dat hij te Utrecht bij zijn leeraar in de genealogie leerde kennen, en dat hij na lang aarzelen, ten huwelijk vraagt. Enkele episoden, o.a. zekere rijtoer naar Zeist, zijn gerekt en onbeduidend, geven den indruk van vulwerk. Maar het bewijst voor het talent, waarmede de hoofdpersoon is behandeld, dat wij aan den bedorven, zwakken, zelfzuchtigen jongen man, in wiens leven niets romantisch voorvalt, onze aandacht van het begin tot het eind blijven schenken.

Deze Frans Koene, die gewend is dat men hem naar de oogen zict en zich naar hem voegt, ziet in zijne bedaarde vrouw, in het eenvoudige burgermcisje, Hélène Droguet, iemand vóor zich, die wil dat er met haar gerekend worde, die hare rechten als individu wenscht te doen gelden. Dat brengt hem tot nadenken. Dat meisje

eischte blijkbaar dat hij haar zou liefhebben als zijns gelijke; in plaats van door haar vertroeteld te worden zou hij haar moeten vertroetelen; hij zou tegenover haar een plicht te vervullen hebben. Zou hij daartoe in staat zijn? Zou hij haar gelukkig kunnen maken? Hij zal het beproeven. En wanneer hij daartoe besluit, dan heeft hij het bewustzijn van een offer te brengen, en het edele, dat er in zulk een offer-brengen gelegen is, vleit zijne eigenliefde.

Hoe zal dat afloopen? De heer De Meester zegt het ons niet. Waarschijnlijk weet hij het zelf niet, Hij heeft in *Een Huwelijk* een karakter voor ons ontleed, maar van een ontwikkeling van dat karakter ten goede of ten kwade weet hij niets. Zoo vertroeteld en met zichzelf ingenomen als Frans zich in de eerste hoofdstukken aan ons vertoont, vertoont hij zich nog op de laatste bladzijde. De gebeurtenissen, die hij bijwoont en waaraan hij deelneemt, de personen met wie hij in aanraking komt, gaan hem voorbij zonder indruk na te laten, althans zonder eenigen merkbaren invloed op hem te oefenen, of hem een impulsie te geven in de eene of in de andere richting. Wat de schrijver ons had moeten laten zien: dat karakter in botsing, in worsteling met de eischen, welke het leven stelt, met de ernstige offers, welke het huwelijk vraagt, geeft hij ons niet.

Wel wordt in het laatste hoofdstuk een huwelijk gesloten, maar het ‘huwelijk’, ons op den titel beloofd, krijgen wij niet.

Zal dat misschien het onderwerp uitmaken van eene volgende novelle, als vervolg op deze? Indien dat des schrijvers voornemen is, dan zal het moeten blijken of hij, behalve het talent van analyse, waarvan hij in Frans Koene blijk gaf, ook nog het talent bezit om een handeling te leiden, karakters niet enkel naast elkander te laten loopen, maar met elkander in botsing te brengen, ea zoodoende kleur en leven te geven aan wat in deze novelle haast kleurloos en levenloos ons voorbij trok.

Uitnemend zal hem daarbij te stade komen, de kunst van de menschen te laten spreken, waardoor de schrijver van *Een huwelijk* zich gunstig onderscheidt van verreweg het grootste gedeelte zijner mannelijk en vrouwelijke collega's. Wat de onleesbaarheid van zoovele Nederlandsche romans en novellen tot een schrikverwekkende hoogte doet stijgen, is de conversatietaal, welke zij, die deze romans bevolken, er op na plegen te houden. In wat voor bochten moeten zich de monden van onze Hollandsche romanhelden en heldinnen wel kronkelen om die stijve, stroeve, onnatuurlijke vol-

zinnen kwijt te raken, welke de schrijvers hun in den mond leggen!

De heer De Meester daarentegen weet, zonder in zekere ploertige losheid te vervallen, waarin sommige jongeren het summum van natuurlijkheid meenen gevonden te hebben, zijn personen juist te laten zeggen wat ieder ander in dien stand, met dat karakter, en onder die omstandigheden zeggen zou.

Er komen in *Een huwelijk* drie gesprekken voor tusschen Frans en zijn vader - misschien zijn er meer, maar deze drie hebben ons bijzonder getroffen -: het eerste, waarin Frans verlof vraagt om nog een maand of wat te Utrecht te mogen doorbrengen; het tweede, waarin de vader tot de teleurstellende ontdekking komt, dat zijn zoon afziet van zijn nichtje Annie; het derde, waarin Frans zijn voornemen te kennen geeft om Hélène Droguet ten huwelijk te vragen; en in elk van die gesprekken staan Frans in zijn zenuwachtigheid en opvliegendheid, vaak geaffecteerd en uit de hoogte, zoowel als de oude heer Koene in zijn goedhartigheid en volkomen natuurlijkheid, toch altijd eindigende met toe te stemmen, te berusten in hetgeen zijn verwende zoon verlangt, levend voor ons; wij hooren ze spreken.

Wij wagen ons aan geen voorspelling. Het is mogelijk, dat de heer De Meester in deze onvolledige novelle reeds alles gezegd heeft wat hij te zeggen had en ons de volle maat van zijn talent gegeven heeft. In dat geval zou *Een huwelijk* de aandacht niet verdiend hebben, welke wij haar schonken. Dat wij haar eenigszins uitvoerig bespraken, daarin moge de jonge schrijver het bewijs zien, dat wij hem tot iets beters, tot iets zeer goeds in staat rekenen.

Limburgsche novellen **door Mr. L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck. Leiden, E.J. Brill. 1890.**

Eenige weken geleden zijn deze *Limburgsche novellen*, nog vóór dat zij het licht hadden gezien, in het Weekblad ‘De Amsterdammer’ besproken, en den 19en Juni heeft de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, mannen die heel wat ouder brieven konden overleggen voorbijgaande, den tot nu toe (buiten

Leiden) volmaakt onbekenden schrijver de eer van haar lidmaatschap waardig gekeurd. Die benoeming, samenvallende met die aankondiging *avant la lettre*, moet het publiek den indruk gegeven hebben, dat er een nieuwe ster aan den letterkundigen hemel ontdekt was, en velen zullen, even als wij, gretig het sierlijke loekdeel ter hand hebben genomen, dat ons met dit talent zou doen kennis maken.

Wanneer wij al aanstonds verklaren dat die kennismaking voor ons een jammerlijke teleurstelling is geweest, en dat de heer L a m b e r t s H u r r e l b r i n c k zich in deze novellen als een niet meer dan middelmatig novellist heeft doen kennen, dan zijn wij bereid, met de stukken in de hand, dat oordeel te staven.

De heer Hurrelbrinck geeft ons hier vier novellen, waarvan wij de eerste, getiteld *De Delahaies*, als de meest karakeristieke, wat nader wenschen te beschouwen.

Delahaie is de naam eener familie stroopers, bestaande uit vader, twee zoons en eene dochter, Marianne, die in het Limburgsche grensdorp Noorbeek op de bezittingen van baron van Vilvoorde hun even gevaarlijk als gevreesd handwerk op groote schaal uitoefenen. De baron, een hardvochtige tooneel- of romanbaron, die het geringste vergrijp van zijn gemeentenaren onmeedoogend straft, die een arm kind niet vergunt het kleinste takje dood hout te sprokkelen, en een oud vrouwtje, dat een handvol gras uit de wei plukt voor hare eenige koe, zonder deernis aan de justitie overlevert, heeft zijn veldwachter, wien het nog niet gelukt is een van de stroopers te vangen, met het verlies zijner betrekking bedreigd, wanneer hij dit gevaarlijk volk niet op heeterdaad weet te betrappen. Eindelijk vindt de veldwachter een der zoons Delahaie, terwijl deze bezig is in den vischrijken vijver met het net te visschen. Delahaie ontsnapt, maar een klein knaapje, dat hem vergezeld had, het kind zijner zuster, dat voor den man met het geweer verschrikt vluchten wil, valt in het diepe water, en verdrinkt. De moeder is radeloos en zweert, zich over hetgeen zij den moord van haar kind noemt te zullen wreken. Kort daarna vindt men den veldwachter vermoord aan den weg liggen. Een nieuwe veldwachter, Sybrand Warstra, wordt in zijne plaats aangesteld, een forsch en moedig man, die den landheer belooft dat de stroopers hem niet zullen ontsnappen. Inderdaad gelukt het hem spoedig een der zoons Delahaie te betrappen, terwijl deze

een haas schiet. De strooper verdedigt zich en wil den veldwachter met zijn mes te lijf, maar deze weet hem door een pistoolschot in den arm machteloos te maken. Delahaie staat wegens poging tot doodslag terecht en wordt tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Veldwachter Warstra is weduwnaar en vader van een kind, een flinken jongen van zeven jaar. Op een dag dat de kleine Eelco spelend een kapel naloopt, stort hij voorover in den vijver. Slechts één persoon is getuige van dit ongeval: het is Marianne Delahaie, die daar op de plek waar haar kind verdronk, dikwijls vertoeft. Zonder zich te bedenken, werpt zij zich in het water, en redt den knaap.

Wilt ge hooren, hoe Mr. Hurrelbrinck zulk een tragisch geval - een kind dat in het water valt, en een moedige vrouw, die het redt - weet te schilderen?

> Plotseling stort de knaap voorover in het water, in zijn angst roept hij, zoo hard als hem dit mogelijk *was*, zijn vader ter hulpe. De vader is echter te ver verwijderd; *hij hoort zijn kind niet*, dat om redding smeekt, *wel daarentegen eene vrouw*, die treurig en mijmerend, aan den anderen oever zit.
> Bij het hooren van dien kreet is zij echter plotseling opgestaan; het straks nog doffe oog *verraadt op dit oogenblik eene heftige gemoedsaandoening*. Zij staart naar de richting. *vanwaar die git haar oor heeft bereikt*; op eens werpt zij zich in den vijver en waadt naar de plaats, waar de drenkeling is gevallen.

En dan dit treffend slot, een cliché uit het ‘Gemengd Nieuws’:

> Zij heeft het geluk hem te grijpen en het kind veilig en behouden aan den oever te brengen.

Het is Marianne Delahaie, alsof haar eigen kind uit het water is weergekeerd. Zij neemt den vreemden knaap, die haar ook door zijn blonde krullen aan haren lieveling herinnert, naar haar huis mede, verzorgt hem, en voelt zich terstond zoo aan hem gehecht, dat zij noode van hem kan scheiden. Zij verneemt, dat hij Eelco heet, leert hem haar ‘moeder Marianne’ noemen, en wanneer hij naar zijn woning terugkeert, laat zij hem beloven, dat hij spoedig weer zal komen.

De Delahaies hebben gezworen zich te zullen wreken op den veldwachter, die schuld is dat een hunner gevangen zit. Op een avond, terwijl zij hunne netten gespannen hebben om patrijzen te vangen, zien zij plotseling hunnen vijand tegenover zich staan. De veldwachter, door alle drie tegelijk aangevallen, kan zich niet meer verweren en ziet zijn einde nabij.

De voorstelling, met haar ‘coup de théâtre’ aan het slot, is zoo eigenaardig, dat wij de verzoeking om te citeeren niet weerstaan:

> Warstra heeft steeds zijn vijand aangezien; hij heeft, ofschoon overwonnen, ofschoon geheel en al weerloos, niet de minste vrees, niet den minsten angst verraden.
> Toen echter de strooper het mes *van onder* zijn blauwe kiel te voorschijnhaalde; toen *de vader van een kind* het *moordend werktuig* boven zich zag, gereed om elk oogenblik *neder ie dalen*, toen maakte zich een verschrikkelijke angst van hem meester; hij dacht toen aan zijn kind, aan zijn jongen, en met de gedachte bezield, de beeltenis van den kleine voor oogen, stiet hij een hartverscheurenden kreet uit: ‘*Eelco, mijn Eelco*!’ riep hij in vertwijfeling uit.

Op dien uitroep laten de Delahaies hun prooi plotseling los, de man kan ongedeerd gaan. Warstra weet zich dien ommekeer niet te verklaren: hij vreest dat de stroopers, toen hij den naam van zijn kind noemde, hem slechts daarom het leven hebben gelaten, om zich, door hem dat kind te ontnemen, te onmenschelijker op hem te kunnen wreken. Eerst een maand later ziet de veldwachter, terwijl hij met zijn zoontje wandelt, Marianne plotseling weer voor zich. Tot zijn ontzetting vliegt Eelco, zoodra hij haar ziet, met den uitroep: ‘Moeder Marianne!’ op de vrouw toe, die hem in hare armen neemt en hartstochtelijk kust. ‘Verbaasd, ontzet, als geheel van zijn verstand beroofd’ - zooals de heer Hurrelbrinck dit alweer plastisch uitdrukt - ziet Warstra dit tooneel aan. Eelco vertelt nu voor het eerst, dat die vrouw hem uit den vijver gered heeft. Van nu af aan brengt de knaap bijna elken dag eenige uren bij de Delahaies door en ook de veldwachter gaat hen herhaaldelijk bezoeken. Steeds voelt hij zich meer aangetrokken tot Marianne. Mr. Hurrelbrinck laat de gelegenheid niet voorbijgaan om het ontwaken van de liefde tusschen Marianne en Warstra op zijne wijze te beschrijven.

> Marianne nam meestal geen deel aan het gesprek; zij zat met den jongen op haren schoot, steeds aandachtig te luisteren naar alles wat Warstra verhaalde; *door het knikken met het hoofd* gaf zij *immer* hare *toestemming* te kennen met zijne woorden en zij hield altijd het oog op hem gericht.
> De veldwachter stond menigmaal op om zijn kind een kus te geven, *en dan was het bepaald, opmerkelijk*, hoe zijn gelaat het hare rakelings voorbijging, hoe zijn blonde knevel *immer* hare zwarte haren *beroerde*.
> Spoedig verscheen hij er elken dag; hij noemde haar ook niet meer vrouw Delahaie, zooals vroeger, maar eenvoudig Marianne. Wilde hij huiswaarts gaan,

> dan moest hij haar zijn jongen met geweld ontnemen en *in die worsteling was het niet meer de blonde knevel, maar nu zijn wang, die niet alleen keur haar, maar toevalligerwijze ook hare konen aanraakte*.
> *Kortom* zij beminden elkander, zonder dat zij zich echter die liefde durfden bekennen.

Warstra begrijpt dat deze toestand niet kan duren, en hij besluit, met zijn kind het dorp voor goed te verlaten; maar de Delahaies beloven hem, niet meer te zullen stroopen, wanneer hij Eelco slechts niet van hen afneemt.

Van nu af wordt het verhaal verward en onsamenhangend. Van de omstandigheid dat Warstra naar Friesland vertrekt om zijn moeder te begraven, willen de Delahaies gebruik maken om het kasteel van baron van Vilvoorde in brand te steken. Eelco verklapt echter hun voornemen. De veldwachter wordt per telegraaf teruggeroepen. Toch heeft de brandstichting plaats, en het kasteel gaat in vlammen op. Bij die gelegenheid wordt de oude Delahaie door een schot doodelijk getroffen. Marianne verdenkt Warstra, den moordenaar van haren vader te zijn. Doch nog even voordat hij den laatsten adem uitblaast, verklaart Delahaie, dat de veldwachter geen schuld heeft aan zijn dood. Den anderen morgen zijn Warstra, Marianne en Eelco spoorloos verdwenen.

Zoo eindigt deze novelle, waarin zeer enkele verdienstelijke tafereeltjes, - wij rekenen daartoe de komst van den kleinen Eelco bij de Delahaies (blz. 48 en vv.), - verloren gaan onder eerie reeks van melodramatische tooneelen met voor het meerendeel conventioneele figuren. Het eigenaardige van de Limburgsche toestanden, het Limburgsch dialect, waarin de gesprekken gehouden worden, kunnen de banaliteit van de voorstelling niet redden.

Zelden blijkt het, dat de schrijver zijn personen heeft h o o r e n spreken, of wat hij schilderen wil, voor zich heeft g e z i e n . Wanneer Warstra den baron zijn dienst komt aanbieden en vertelt hoe hij weduwnaar is geworden, dan zegt hij in advertentiestijl: ‘(mijne vrouw) stierf binnen enkele weken, *mij een jongetje van nauwelijks zes jaren nalatende*.’ Van den stroeven, hooghartigen baron vernemen wij, dat hij, toen de nieuwe veldwachter hem beloofde, de Delahaies spoedig te zullen vatten, hem ‘wel om den hals had willen vliegen’.

De heer Hurrelbrinck moge het Limburgsch dialect ‘volkomen meester’ zijn, zooals hij op blz. 158 verzekert; dat hij de Neder-

landsche taal nog volstrekt niet in zijn macht heeft, is uit hetgeen wij aanhaalden gebleken.

Van des schrijvers onmacht om iets eenvoudig te zeggen en een stukje natuur weertegeven zooals hij het ziet, leveren ook de andere novellen vermakelijke staaltjes. In de eene lezen wij: ‘De zon had inmiddels hare stralen over het aardrijk verspreid; de nijvere landman had reeds, door het hanengekraai gewekt, de legerstede verlaten, om aan het werk te tijgen.’ In eene andere worden wij op de volgende natuurbeschrijving onthaald: ‘Links de breede Maas met hare tallooze bochten en kronkelingen omzoomd door trotsche, verheven populieren en wijdgetakte eikenboomen; aan de overzijde op Belgisch grondgebied de dorpen Rekem en Gaarsel, wier daken en torens door de stralen van *het brandend hemellichaam als het ware met een gonden gloed overtogen waren*, en te midden hiervan de prachtige, weelderig aangelegde tuinen, welke het oude kasteel van den edelman de Vilois omgaven, rechts de onafzienbare heuvelenrij, *op wier kruinen heesters en rotsen elkander den grond betwistten*, en recht voor mij het plaatsje, in welks nabijheid ik reeds was, *en dat zich nederig te midden van dezen chaos vertoonde*.’

Genoeg om aan te toonen, met welk een gebrekkigen arbeid wij hier te doen hebben. De vrienden van den heer Hurrelbrinck hebben hem, dunkt ons, een slechten dienst bewezen met hem zoo op den voorgrond te schuiven. De ‘naastbijzijnde plicht’ van den jongen schrijver is het thans, zich de plaats, waarop men hem gezet heeft, maar welke hem nog niet toekomt, te veroveren.

Dr. Is. van Dijk. *Het Conflict tusschen Socrates en zijn volk*. Groningen, Noordboff. 1890.

‘Les amis de nos amis sont nos amis.’ Het is niet eene der geringste onder de vele gaven, waarvoor wij Socrates hebben te danken, dat hij in allen die hem nadertreden hun beste deel, den trek tot onvermengden eerbied, wakker roept en zoo hen nader brengt ook tot elkander. Door niemand, die te zijner tijd mede aangelegen heeft met de gasten van Agathon, of wel geluisterd naar den meester in zijne laatste uren, zal daarom deze nieuwe studie over eene oude vraag worden neêrgelegd zonder een gevoel,

als had hij in den schrijver eenen vriend gewonnen. Er straalt uit deze bladen een gloed van vereering, die den lezer verkwikt. Mocht hij al aanvankelijk wat meesmuilen over ‘geleerden omhaal’, mocht de ongedwongen, tintelende stijl hem hier en daar wat ‘druk’ toeschijnen, geene eer voor hem, zoo hij in het einde zich niet verzoende met eenen overvloed, die zichtbaar slechts uit volheid des harten opwelt.

Gaat van dit boekje, behalve warmte, ook licht uit? Of liever,- om als maatstaf ter beoordeeling het doel te kiezen, dat de schrijver zelf zich stelde, - is het hem gelukt, ‘het licht, dat wij hebben, hier en daar anders’, en beter, ‘te laten vallen’? Ronduit gezegd: indien hij werkelijk daarin is geslaagd, dan heeft hij die gelukkige uitkomst toch niet weten voor te dragen met groote overtuigingskracht. Ligt het aan de vlugheid, waarmede zijn stuk op het papier schijnt geworpen? Hoe het zij, na lezing en herlezing bleef deze drievoudige twijfel overeind: is het oordeel over voorgangers wel billijk? - de aangeprezen methode vertrouwbaar? - de verkregen uitkomst volledig?

Onder de voorgangers moet vooral Eduard Zeller het ontgelden. En zeker: bij volle waardeering van zijne ongeëvenaarde verdiensten blijft er ruimte voor het oordeel, dat zijn hoofdstuk over Socrates leemten vertoont, vragen openlaat. Is echter dat oordeel hier wel zeer gelukkig toegelicht? Op blz. 5 en 6 b.v. worden eenige uitspraken van den Berlijnschen meester aangehaald naar de 3de uitgave van zijn geschiedwerk, om het gevoelen te staven, dat wegens ‘het dooréénmengen van het algemeene en het bijzondere de feitelijke toedracht der dingen in het duister blijft.’ Het kan zijn, dat de geraadpleegde uitgave die aanmerking verdient. Maar zeker niet de latere, de 4de. Want daar maken de gewraakte zinsneden deel uit van een betoog, niet tot opheldering van de feitelijke toedracht der dingen, maar tot veroordeeling van het einde, het rechtsgeding. En in dat verband geven zij toch inderdaad geen stof tot de vragen, die ‘men,’ naar den schrijver, ‘geneigd is’ aan Zeller te doen.

Evenwel: die eerste bladzijden zijn nog slechts een voorpostengevecht. Des schrijvers hoofdgrief tegen Zeller blijkt aldra van veel ernstiger beteekenis. Er is tusschen beiden verdeeldheid over de beginselen van richtige geschiedschrijving. Zellers ‘voorstelling (der) zaken’ heet op blz. 21 ‘niet alleen onwijsgeerig; maar ten opzichte van Socrates het tegenovergestelde van artistiek.’ Een verwijt, dat te zwaarder weegt, omdat, met die tekortkoming jegens ‘de eischen van het artistieke’, ‘een sluier’ zal zijn geworpen ‘over een deel

der waarheid.' Zeller namelijk heeft, zoo luidt de klacht, voorbijgezien, dat men eigenlijk niet moet zoeken naar 'oorzaken' van den haat, dien de Atheners Socrates toedroegen. 'Er is maar één diepste oorzaak': 'des wijsgeers kruistocht tegen valsche inbeelding van wetenschap', zijn 'onderzoek van menschen.' 'Wat naast die ééne pleegt gesteld te worden, is slechts hare werking in verschillende richting, op verschillend gebied.' Zelfs voor het eindvonnis over Socrates, - men weet, met hoe geringe meerderheid geveld, - mogen 'toevallige, van het principieele karakter zijner leer onafhankelijke omstandigheden' niet 'van beslissend gewicht zijn geweest.' 'Toevallig is hier niets.'

Het is wel geene gewaagde gissing, dat die aanklacht den beschuldigde verrassen zou. Op het punt van 'wijsgeerige' geschiedbeschouwing althans is hij eerder aan verzuchtingen over 'te veel' dan aan het tegendeel gewend. Of hij echter ook hare gegrondheid zou moeten erkennen? Tot nadere toelichting staat dat wel ernstig te bezien. Er is voorhands alle reden tot terughouding jegens eene methode, wier beweerde 'artisticiteit' al evenzeer als hare zoogenaamde 'wijsgeerigheid' haar wetenschappelijk gehalte in verdenking brengt. Eene voorliefde voor vereenvoudiging schijnt hier in het spel, die het oude geloof aan eene 'wijsgeerige waarheid', in rang verheven boven de gewone, te baat neemt om de taak van wetenschap en kunst dooréén te warren. Een geschiedschrijver is eenmaal iets anders dan b.v. een treurspeldichter. Terwijl deze zijne stof in vrijheid kiest en schikt, het sterkste licht laat vallen op de noodlottige zwakheid van zijnen held, hare oorzaak, haar begrijpelijk verergeren, de instorting ten slotte, en uit het halfdonker van den achtergrond der bijfiguren, den omstandigheden ook, slechts even daar vergunt om in te grijpen, waar het de hoofdzaak vergt, is gene, integendeel, gebonden, onbepaald, aan hetgeen nauwkeurige nasporing hem als vermoedelijk zoo gebeurd doet kennen. Wie echter staat hem er voor in, dat zich de wereldgeschiedenis stoort aan onze regelen van treurspelkunst? Onthoudt zij niet den grootsten der hervormers de martelaarskroon, die zij aan zooveel minderen toebeschikt? Kiest zij voor de volvoering van zulk eenen ommekeer als de Fransche revolutie geene werktuigen meerendeels van den vierden rang? En, om te komen tot het onderwerp in geschil, zal zij in deze wereld, waar alles in elkâar grijpt, niets alleen staat, licht ooit eenen toe-

stand, eene verhouding hebben opgezet en afgeweven, met slechts eenen enkelen draad? Voor het omgekeerde pleit immers zoo goed als alles? Wat stemmingen en daden zelfs van iederen mensch, laat staan dan van geheel een volk, te voorschijn roept, bepaalt, het zal wel in den regel een uiterst dicht inéengevlochten weefsel van allerhande krachten zijn. De daad uit één motief is eene abstractie zoo goed als de mensch met één gave. De concrete werkelijkheid kent slechts veelledige motiveering. Nu is het eens zoo met onzen geest gesteld, dat hij elk weefsel van dien aard, gelijk ook trouwens elk gebeuren in het algemeen, slechts na eene dubbele kunstbewerking kan begrijpen; door eerst het geheel in zijne bestanddeelen, zijne krachten en gegevens te ontleden, en te bepalen, te benaderen althans, wat elk voor zich tot de uitkomst mag hebben bijgedragen, en dan dat alles, naar de juiste maat, te laten samentreffen, samenwerken in gedachten tot hetgeen verklaring vroeg. Hoe rijker nu vertakt het gekozen verschijnsel, te meer zal de beschrijving van zijnen groei tot hoofdtrekken zich moeten bepalen, te grooter ook de kans, dat zij een aantal oorzaken maar naast elkaar moet plaatsen, wier mogelijk onderling verband te zoeken haar veel te ver van huis zou brengen. Dat mag allicht eene fijn besnaarde kunstenaarsziel zeer doen, het beeld van eenen stroom uit één bron geweld, en hier en daar uit kleinere nevenstroompjes slechts wat gevoed, versterkt, zal hem waarschijnlijk meer bekoren, dan dat van een rivierennet, waar hoofd- en nevenstroomen veel minder scherp te onderscheiden zijn. Maar nooit mag dat onlustgevoel op zich zelf ons verleiden om nu maar boven de uitkomst, waardoor het werd gewekt, eene hoogere ‘wijsgeerige’ waarheid te plaatsen, die één arm van het net voor d e n hoofdstroom, é'en voedenden ader voor d e hoofdbron verklaart, en al het verdere in den schemer laat als bijwerk van die twee. De schrijver moge iets anders hebben bedoeld, zijn beroep op de eischen van ‘het artistieke’, zijn uitval tegen Zeller's ‘onwijsgeerige voorstelling’ laat zich bezwaarlijk anders duiden. Maar dan ook overwege hij onbevangen de denking, of wij niet, op die lijn voortgaande, het ten slotte nog zouden beleven, dat de geschiedschrijving Luther liet sterven op den brandstapel en Robespierre verhief tot een licht van de eerste grootte, alleen omdat op beide punten de oude lezing zoo ‘onartistiek’ moest heeten.

Intusschen: do aangeprezen methode moge veel bedenkelijks

hebben, hare toepassing op dit geval kon onschadelijk zijn geweest. Slechts een enkele, zoo iemand, zal ontkennen, dat onder de oorzaken der spanning tusschen Socrates en de Atheners zijne ‘intellectueelecampagne’ de eerste plaats verdient. Waren nu maar aard en strekking dier ‘campagne’ volledig gekenschetst! Doch, - het moet welhaast den schrijver zelven bij rustige herlezing van zijnen arbeid reeds hebben getroffen, - daaraan ontbreekt, men mag welzeggen: ‘te veel’, immers de gewichtige helft. ‘In tweeërlei richting’, zoo leert ons blz. 23, is Socrates ‘een onaangenaam mensch geworden zelfs in het tolerante Athene’. Hij heeft geraakt aan allerlei autoriteit, waaraan men nergens ter wereld straffeloos raken kan, en hij heeft stelselmatig gefroisseerd wat nog gevoeliger is dan ‘de meest gevoelige autoriteit, nl.: dat kitteloorig dogmatisme, dat eene eigenschap is der menschelijke natuur.’ Die beide gezichtspunten worden dan verder toegelicht met eene macht van fijne en ten deele behartigenswaardige opmerkingen. Nogtans, bij al dien rijkdom blijft, als gezegd, de hoofdzaak achterwege. ‘Hoe nu?’ zal een nadenkend lezer vragen, die bijgeval behoorlijk t'huis is in Zeller's ‘Vorsocratische Philosophie’, is dan die Socrates niets meer geweest dan de voleinder der Sophistiek? ‘Geraakt aan allerlei autoriteit’, dat hadden immers vóór hemde sophisten ook? En was niet even goed alreeds door hen en even vaak en even openlijk dat ingeworteld dogmatisme ‘gefroisseerd,’ dat de systemen der vroegere denkers zoo stout uit ‘louter affirmaties’ had doen omhoog rijzen? In de portée van Protagoras' lijfspreuk was althans het laatste zoowel als het eerste begrepen. Maar dan: heeft waarlijk Socrates slechts ‘dat bestaan, wat vóór en met en na hem de sophistiek niet minder stout bestond, hoe daaruit zijne éénzaamheid in het midden van zijnen tijd verklaard?’ Het is niet in te zien, wat de Schrijver op die vraag zou kunnen antwoorden, tenzij hij eene hoofdzaak meer naar voren bracht, die hèm blijkbaar niet, - maar zijnen lezer te licht is ontgaan. Inderdaad: de levensarbeid van Socrates is in de aangehaalde stellingen maar voor de kleinste, de minst oorspronkelijke en minst beduidende helft geteekend. Door wat hij met de sophistiek gemeen had heen, ging hij ten slotte verre boven haar uit. Naast zijne εἰθωρεία, neen, hooger dan zij, gelijk het doel steeds meerder is dan het middel, stond in zijne eigene schatting, sta ook in de onze zijne μαιενυιχή! ‘Den sophisten’, dusteekent Zeller scherp en juist het hier bedoeld verschil, ‘den

sophisten ontbreekt juist datgene, waarop de wijsgeerige grootheid van Socrates berust: het streven naar waar, algemeen geldig weten, en eene methode, waardoor het wordt verworven'.

Nog ééns: deze dingen behoeven aan Dr. van Dijk niet to worden verteld; maar wel mochten zij, - dit bezwaar houde hij der critiek ten goede, - wel mochten zij door hem wat nadrukkelijker zijn verteld aan zijne lezers. Socrates leefde en profeteerde onder een 'verlicht' volk en eene 'verlichte eeuw'. De tegenstellingen, die zulk een tijd te voorschijn brengt, ontbraken ook in zijne omgeving niet. Daar was het streven der onthutste zielen naar eene oncritische 'restauratie'. Daar waren, andererzijds, de overmoedigen, drijvend en dringend naar even oncritische geestesanarchie. En tusschen beiden, of liever tegenover hun gelijk gemis aan eerbied jegens het denken en zijne wetten, verhief zich, torenhoog boven allen, Socrates, de man der critische, immers in gehoorzaamheid aan de eigen gewetten van den geest beproefde, 'reconstructie.' Hij stond, - hij was de eerste noch de laatste, - met zijn verheven ideaal alleen. Hun liefhebberen in philosophie had de Atheners nog niet tot philosophen gemaakt; de gave der fijnere onderscheiding bleef hun ontbreken. Zij konden, vooral in de dagen van voorspoed en macht, zich laten meesleepen door destoute ontkenningen van een Protagoras; zij konden, uit teleurstelling en zelfverwijt, ook tijdelijk zich vinden in het oppervlakkig terugverlangen van eenen Aristophanes, of eenen Anytus; zij schommelden ook inderdaad van het ééne uiterste naar het andere; maar eenen Socrates te begrijpen, iets te gevoelen voor zijn werk, dat ging hunne kracht te boven. Hem telde elk, gemakshalve, der tegenpartij toe, en liefst den ergsten uit haar midden. Welnu, in tijden van beroering, als welhaast losbraken over Athene's hoofd, was het leven van zulk eenen man aan beide zijden gelijkelijk onveilig. Van waar hem, dien eikéén beschouwde als d e n tegenstander bij uitnemendheid, van waar hem de doodsteek zou treffen, het hing slechts hiervan af, over welke zijde de lust tot ketterjacht het eerst zou vaardig worden. Had die zucht de Atheners bekropen - ook dat komt somtijds voor - terwijl de sophistische verlichting de koningin van den dag was, Socrates had meer dan iemand bloot gestaan aan het gevaar van te vallen als 'réactionnair', als een vijand van de zegeningen des nieuwen tijds. Het werd anders beschikt. De wraak-

zucht tegen ongevallige gedachten ontlook te Athene in eenen tijd toen woede en schaamte over doorgestane vernederingen de ‘restauratie’ tijdelijk in de mode bracht. Het is eene vreemde vergissing van Dr. van Dijk, den tijd, waarin Socrates stierf, ons af te schilderen met woorden van Thucydides, waarin veeleer het verleden wordt gekenschetst, dat men juist ongedaan te maken zocht. Onze eeuw ziet in een dergelijk tijdsgewricht eenen kerkbouw op Montmartre ondernemen ter eere van het allerheiligst hart des Heeren Jezus Christus; de 4e eeuw vóór onze jaartelling zag de ‘réactie’ te Athene als zondebok, als zoenoffer veroordeelen eenen aartssophist, eenen ‘bederver der jeugd.’ Inderdaad: de geschiedenis is niet arm, aan ‘artistieke’ effecten, mits slechts hare beoefenaars niet ‘artistieker’ willen wezen dan zij. Of wat is wel zoo tragisch, als het bestaan van eenen man, dien twee kampioenen, strijdend in het donker, gelijkelijk voor hunnen grootsten vijand houden,...omdat hij alleen bij machte en bereid zich gevoelt, om elk van beiden duurzaam het beste te verzekeren van wat zij over en weêr verdedigen tegen elkander.

‘Socrates’, zegt de schrijver ergens, ‘heeft het eerst ingezien, dat critiek het voornaamste instrument der wetenschap is.’ Hij zij wel zoo goed, bij het lezen dezer op- en aanmerkingen ook zelf aan die waarheid indachtig te blijven. Want slechts een instrument der wetenschap beoogt ook hare critiek te zijn. Hield niet verklaarbare schroom eenen onkundige in Godgeleerde dingen van strijd daarover met eenen ‘doctor theologiae’ terug, hij zou nog willen vragen, of niet het δαιμόνιον, met het oog op de beperkte rol, die het in Socrates' leven vervulde, wat te zeer is verchristelijkt in zijne omschrijving, als de ‘exponent, de efflorescentie van een sterk ontwikkeld voorzienigheidsgeloof’. Maar genoeg van die vragen en bedenkingen. Het wordt tijd om te eindigen met een hartgrondig woord van dank aan den auteur, die door een boekje van beteekenis een der verkwikkendste figuren uit het verleden weêr in ons oog en daarmede in ons hart heeft gebracht. Wie dat deed, heeft wel nooit het verwijt te duchten van ‘onbeleefdheid’, of ‘aanmatiging’. De wereld zou bedenkelijk armer worden, kwam ooit de tijd, dat zij den naam van Socrates niet langer af en toe eens hoorde noemen.

W.V.D.VI.

Bibliographie.

Frans Netscher. Uit ons Parlement. Portretten en Schetsen uit de Eerste en Tweede Kamer. Met illustraties van J. Holswilder, Amsterdam. L. Warendorf Jr.

Wanneer de een of andere muziekvirtuoos, ten gevolge van het succes dat hij met zijn solo behaalt, zich verleiden laat zijn stuk te herhalen, dan gebeurt het niet zelden, dat hij het er de tweede keer minder goed afbrengt dan de eerste. Iets dergelijks is, naar het ons toeschijnt, den heer Netscher overkomen. Zijn *In en Om de Tweede Kamer* had succes - gedeeltelijk *de scandale*, maar dan toch succes. De pamflettist liet zich overhalen, nog eens iets in dien trant te schrijven - en nu is hij minder gelukkig. Het is wel dezelfde manier, het zijn dezelfde uitdrukkingen, maar het is toch niet hetzelfde. Misschien waren de modellen, die voor hem poseerden, ditmaal minder dankbaar; misschien ook was de schrijver minder op dreef, of had hij het beste van zijn geest en van zijn opmerkingsgaaf op dit bijzonder terrein reeds bij een vorige gelegenheid verbruikt. De eigenlijke portretten gaan in dit boek soms schuil onder wijdloopige politieke beschouwingen, of gaan vergezeld van mededeelingen niet zonder nadere contrôle aan te nemen.

Zonderling klinkt het, de herstelling van het Binnenhof, waartoe onder het ministerschap van den heer Tak besloten werd, dien staatsman te hooren toerekenen als ‘een daad van kunstrestauratie, die hem bij de komende geslachten in langduriger bekendheid zal doen voortleven dan hem dat mogelijk met een zijner redevoerigen gelukken zal.’ Dat de heer Tak deze zaak - reeds vóór zijne komst aan het ministerie voorbereid - tot een einde bracht, geeft hem zeker aanspraak op rechtmatige hulde; maar het heeft toch eenigszins den schijn alsof men de politieke geschiedenis van zijn tijd vergetenis, wanneer men nu juist het licht op den heer Tak laat vallen als restaurateur van het Binnenhof in de eerste plaats, en de groote politieke rol die hij gespeeld heeft bijna geheel in het duister laat.

Erger is het, wanneer de heer Netscher, door antipathie verblind, geen oog meer heeft voor de eigenaardige talenten van zijn modellen, en er bijv. niet tegen opziet om den heer Fransen van de Putte, wiens aangeboren redenaarstalent, al spot het met de schoolsche regelen der welsprekendheid - *éloquence qui se moque de l'éloquence* - ‘allen menschen bekend’ is, geheel onder op het lijstje van middelmatige sprekers te plaatsen.

De heer Netscher schijnt spoedig te vergeten. Hij spreekt op blz. 24 van de korte schokkende dribbelende pasjes van den overleden griffier Veegens. Wie zich dezen waardigen man herinnert zooals hij met vasten tred en lange passen

zich door de straten der residentie bewoog, zou bijna denken dat de heer Netscher indertijd een ander voor hem heeft aangezien. Een historische onjuistheid is het verder (blz. 51) dat de heer Held door de leden der rechterzijde bij zijne komst zoo slecht werd ontvangen; de heer Schaepman was een der eersten die hem kwam geluk wenschen. Onjuist is almede de vermelding dat de heer Patijn, die ook al tot de antipathiën van den schrijver schijnt te behooren, lid van de Eerste Kamer is geweest.

In het waarnemen van de uiterlijke eigenschappen van kamerleden en ministers, van den vorm van hun hoofd, de lijn van hun neus, de kleur en de uitdrukking van hun oogen, hun handgebaren, hun loop, de snit van hun jas, hunne gewoonten en *tic's*, hunne manier van staan, van zitten, van een redevoering te beginnen en naar een redevoering te luisteren of niet te luisteren, en in het vinden van de juiste woorden om die uiterlijkheden te teekenen, heeft de heer Netscher een groote virtuositeit. Daarin zit zijn kracht, maar daartoe bepale hij zich dan ook.

Stanley. In Afrika's donkere wildernissen. In het Nederlandsch bewerkt door H. Tiedeman. Arnhem & Nijmegen, Gebr. Cohen. 1e afl.

Wie meende dat er in de 19e eeuw, de eeuw der positieve wetenschappen en van het realisme in de kunst, geen plaats meer zou zijn voor avontuurlijke reizen en romantische ontdekkingstochten, bedroog zich. Juist in de laatste jaren heeft men, in ons vaderland en daarbuiten, de wetenschap hand in hand zien gaan met den lust naar avonturen, met den drang naar het onbekende; en het land van Barentsz en van Abel Tasman heeft voor die reizen naar het verre Noorden of naar de binnenlanden van Afrika steeds levendige belangstelling getoond.

Een artikel van Prof. Kan gaf in Februari jl. den lezers van *De Gids* een duidelijk overzicht van den tocht, door Henry M. Stanley tot het opsporen en zoo noodig ontzetten van Emin Pacha (Dr. schnitzler) in Januari 1887 ondernomen, en door den onverschrokken en onvermoeiden reiziger op het laatst van 1889 volbracht. Reeds uit deze schets, samengesteld met behulp van de brieven, welke Stanley uit Afrika aan de geographische genootschappen zond, bleek met welke onnoemelijke, en voor ieder ander onoverkomelijke bezwaren, Stanley op zijn tocht te kampen had; hoe honger, ziekten, aanvallen van vijandige volksstammen zijne manschappen hadden gedecimeerd; maar ook met welk een schier bovenmenschelijke geestkracht de aanvoerder der expeditie die gevaren trotseerde, den tegenstand overwon. Sedert kwam Stanley in Europa terug, en de vorstelijke hulde, die hem, waar hij zich vertoonde, gebracht werd, en die door den ernstigen man waardig werd aangenomen, toonde welk een diepen indruk zijn heldhaftig bedrijf overal gemaakt had.

En nu geeft Stanley zelf in een groot werk, *In darkest Africa*, aan de beschaafde wereld een relaas van zijne tochten, ontdekkingen en ontmoetingen; en nauwelijks is dit bekend, of een Nederlandsch uitgever heeft den moed om dit met platen en kaarten geillustreerd boek in het Nederlandsch, in keurigen vorm en voor geringen prijs, zijn landgenooten aan te bieden.

Indien de volgende afleveringen beantwoorden aan hetgeen deze eerste aflevering doet verwachten, dan heeft men hier met een van die uitgaven te doen, waarvan men verbaasd staat dat zij in een land met een zoo beperkt taalgebied als het onze mogelijk zijn; maar dan zullen ook de oorspronkelijke en vertaalde romans, welke onze boekenmarkt overstroomen, een geduchten mededinger vinden in dit boek, dat eene werkelijkheid beschrijft, romantischer dan waarvan menig romanschrijver ooit droomde.

Geestelijk epicurisme.

Appreciations by Walter Pater, fellow of Brasenose college, 1889. I.

‘Belijden is schoon, maar nog niet belijden kan ook roerend schoon zijn.’

Het is een van die gevleugelde woorden, welke een bijzondere aantrekkelijkheid aan Pierson's geschriften geven: naar aanleiding van een enkel geval uitgesproken, openen zij onze oogen voor het leven in 't algemeen. Hier wordt het tijdsververloop bedoeld tusschen Da Costa's inwendige bekeering tot het Christendom en zijn openbare aanneming als lid der kerk. ‘Er is in dit geheimzinnige’, laat Pierson volgen, ‘iets dat aan de eerste Christentijden herinnert.’

De menschen kennen alleen *zijn*, of *niet zijn*; voor een karakter als dat van Hamlet daarentegen heeft het moment van de keus tusschen die beiden het meeste gewicht; vraagt de wereld naar het resultaat, hij van zijn kant brengt het leven door in de weifeling tusschen doen en niet doen. En hij geniet er van, voor zoover leven naar zijn aard gelijk staat met genot en het niet verbonden zijn door een bepaalde handeling vrijheid geeft aan den geest.

In elk menschenbestaan, dat maar even buiten het gewone spoor gaat, komen dergelijke oogenblikken van aarzeling. Er zijn pauzen in het leven, waar het verleden met zijn gevoel en de toekomst met haar voorgevoel tegen elkander breken. Men bekent die stemming niet licht, zelfs aan zijn eigen hart, omdat men vreest voor de zelf beschuldiging van zwakheid.

Ik zag Hem, ik gaf mij,

heet het bij Da Costa, om de onmiddellijke overgave van het gemoed aan te duiden; dat is het *vidi, vici* of *vidi, victus sum* dat men Caesar zoo gaarne naspreekt; en toch in de werkelijkheid, welk een afstand dikwijls tusschen het eerste zien en het begin der overwinning!

De menschen willen er niet van hooren en het is dus goed hun er niet over te spreken; maar, - onder ons, - voor hem, die in oprechtheid de tijdperken van zijn levensloop nagaat, zullen er geen heiliger oogenblikken wezen van zijn liefde of zijn geloof, dan voor dat hij ze beleden heeft, van zijn taak, dan eer hij ze aanvaardde.

Men ondervindt een schroom, om die herinneringen aan te vatten, daar ze aan al haar rijkdom onwezenlijkheid paren; het zijn beloften van vernieuwing ontsproten aan den stam van het oude; het is leven in staat van wording.

In iedere geboorte steekt iets roerends, zooveel hulpeloosheid voegt zich aan het ontstaan van nieuwe kracht; ook iets geheimzinnigs ligt er in, en dat voor de wereld verborgen moet blijven, in iedere geboorte, ook in de geboorte van een gevoel.

Wat voor den enkelen mensch opgaat, is ook van toepassing op de geschiedenis der menschheid. Pierson noemt de eerste Christentijden als zulk een periode van terughouding; men kan er het opkomen der Renaissance bij den overgang der middeneeuwen tot den nieuwen tijd en de vorming der moderne maatschappij gedurende de groote Revolutie aan toevoegen. Ja, waar zou men eigenlijk moeten eindigen, wanneer men de opgave volledig wilde maken? Elk tijdvak, naarmate er een richting in te gronde gaat en een andere in haar plaats opkomt, kweekt die stemming van weifeling aan. Somtijds krijgt ze de overhand, dan wordt aarzeling en voorbereiding het kenteeken van het tijdperk. Meestal echter duikt die gesteldheid onder het bewegelijke oppervlak der maatschappij weg, als een gebrek dat men verborgen wil houden. In zijn tragedie van Hamlet heeft de dichter die verholen ader van zijn tijd aan het licht gebracht. Ook onze dagen hebben zulk een onderstrooming in hun leven: een behoefte aan verruiming, welke nog als pijn gevoeld wordt, een uitzicht op de toekomst

dat door angst beklemd is, een hulpeloosheid gelijk ze past bij dingen, die nog niet zijn, maar eerst streven om te worden.

Swinburne heeft door zijn *Visioen van den lente in den winter* aan dat gevoel een zuiver persoonlijke uitdrukking gegeven.

'Waar hebben zij u verborgen?' roept hij uit. 'Toef toch zoo lang niet, lente, wees niet aarzelend om te wezen.' En met hartstochtelijke verbeelding ziet hij den geest van Mei vóor de komst van Mei aan den einder van den winter rijzen, zijn slaapwandeling door het schemerlicht aanvaardend: 'De tengere geest van den morgen, ontwaakt eer de morgen kwam, gelijk aan het zoet verlangen naar den dag vóor den dageraad, en liefde droomen eer de echte liefde ontlook.'

In haar melancholie en verrukking, in haar terugblik aan het slot op het eigen leven van den dichter is deze lyrische ontboezeming van Swinburne een weerklank door de hooge zaal der eeuwen heen van het lentelied uit den Romeinschen Keizertijd:

> Cras amet, qui nunquam amavit; quique amavit, cras amet,

den zwanenzang van het heidendom. Hoe marcheeren daar niet met een wondere mengeling van ernst en dartelheid de klanken van den feestpsalm in het gelid, totdat plotseling te midden der vreugde de zware klacht zich lucht geeft;

> 'Wanneer komt voor mij de lente?'
>
> Quando ver venit meum?

En het jolige refrein: *Cras a met*.

> Morgen kusse, wie nooit liefhad, en die liefhad kusse voort.

slinkt weg als een echo van blijdschap, die alleen uit de verte te hooren is.

En hier èn daar, zoowel bij den Latijnschen dichter, die de opkomst van het Christendom bijwoonde, als bij den tijdgenoot, die onder zijn volk een nieuw heidendom hielp invoeren, herkent men de neiging om de werkelijkheid op een afstand van zich te houden: terwijl zij smachten naar *hun* lente, heb-

ben zij toch genoeg aan het beeld van den lente, dat hun geest voorbijtrekt; zij gelooven misschien niet eenmaal aan zijn waarde voor hun geluk, wanneer hij heusch gekomen zal zijn, zij hechten zich aan de schaduw van de dingen.

De moderne dichter, die over een rijker muziek van taal beschikt, kan ons die stemming van twijfel en hoop, van verlangen en genot in haar volle beteekenis duidelijker maken, dan de oude zanger met zijn massieve klanken bij machte is het voor ons te doen; maar beiden spreken hoorbaar het gevoel uit voor de schoonheid van het *nog niet* bestaande, het gevoel van afwachting uit vrees en begeerte samengevloeid, dat in de diepten huist van het gemoed bij den overgang der tijden.

Wie het menschelijke in den mensch liefheeft, verwijlt gaarne bij die pauzen in het bedrijf der wereld. Aan de werkelijkheid met haar quasi-oprechtheid hangt zooveel conventie; in dien strijd tusschen willen en niet-willen, die elkander niet kunnen opheffen, leert men daarentegen den mensch *in puris naturalibus* kennen. Dat het schouwspel daarom grootsch is, hetwelk ons dan voor oogen komt, zal ik echter niet beweren, en evenmin zal ik het onvoorwaardelijk het kostbaarste en uitgelezenste noemen, dat het leven schenkt, gelijk de schrijver doet, wiens werk, aan het hoofd dezes vermeld, de aanleiding was tot de voorgaande opmerkingen.

'Het uitgezochtste leven van den menschelijken geest,' zegt W a l t e r P a t e r in zijn *Appreciations*, 'wordt steeds aangetroffen onder licht, dat van verschillende kanten invalt, en in twijfelachtige omstandigheden, waar hij niet te zeker van zichzelf is; in afwachting van de toekomst zich voorbereidend om de belofte te grijpen, welke hem uit de verte toewenkt.'

Met andere woorden: een toestand als tijdens het openingstooneel van de Renaissance, toen de menschen zich begonnen te emancipeeren uit de banden van het kerkelijk geloof en zij de oude zinnelijke heidensche wereld nog meer raadden dan wel ontdekten.

'Voor ons,' vervolgt Pater, 'heeft de klassieke mythe de grootste aantrekkelijkheid in den vorm, waarin de monnik zich hem voorstelde, wanneer hij de sombere kloostercel ontkomen, het daglicht gewaar werd.'

De studiën, welke de Engelsche schrijver aan de Renaissance gewijd heeft - THE RENAISSANCE: *Studies in Art and Poetry*, - willen recht doen wedervaren aan die opvatting van de

Herleving der Letteren en Kunsten, waarbij meer belang wordt gesteld in haar eerste ontwikkeling dan in haar periode van bloei.

Het is onnoodig hem in zijn onderzoekingen te vergezellen. Er bestaat waarlijk geen gebrek aan geestige aperçus over dien tijd.

Het mag ons dus onverschillig zijn wat Pater over Leonardo da Vinci denkt; het feit echter, dat hij hem en zijn tijdgenooten tot voorwerp van zijn denken koos, is wel degelijk van gewicht.

Kritiek moet beginnen met een appreciatie te wezen; en daarom past het ons den kring onzer oorspronkelijke neigingen uittezetten, en voordat wij ons aan een oordeel wagen, die wijder persoonlijkheid te raadplegen, welke wij door inspanning verkregen hebben. Van nature zijn wij gestemd, om slechts het volmaakte te schatten, daar het ons nergens aanstoot geeft; opvoeding alleen doet ons het onvoltooide waardeeren en in het wordende het type onderkennen, waar de ontwikkeling heen streeft. Die zelfopvoeding verkreeg de Engelsche kunstenaarswereld, door hun studie van de wording der Renaissance; een gedeelte zelfs tooide zich met den naam van *praeraphaëlieten* om de vernieuwing die hun zin voor schoonheid ondergaan had, aan te duiden; maar - dat scheppen van leuzen en vormen van partijen daargelaten, - buitendien won hun geest een gehalte, waaraan hij de omstandigheden, in wier midden hij was opgegroeid, kon toetsen. De zin voor het onvolledige schenkt het begrip van het tegenwoordige. Het heden is wording, het brengt geen vervulling, maar beloften en bedrog; kiemen, die kunnen rijpen en kiemen, die ten gronde zullen gaan; wie niet anders zien wil, dan wat hem als een afgerond beeld voor oogen staat, is voor het tegenwoordige blind; wie heeft leeren afwachten, aanvullen, doortrekken, krijgt er een blik op.

Het jongste werk van Walter Pater, dat bijna uitsluitend over Engeland en over onze eeuw handelt, is daarom het logische gevolg zijner studie der Renaissance.

II.

De geest die in Pater's *Appreciations* heerscht, wordt het best gekend uit de regels, welke hij aan eenige drama's van Shakespeare wijdt. Shakespeare behoort tot alle eeuwen, en zijn naam is dus met goede zorg voor de compositie van het boek door den auteur in het midden geplaatst als een overgang tusschen de dichters van het begin dezer eeuw en de tijdgenooten. De artikels, die oorspronkelijk voor verschillende doeleinden geschreven zijn verkrijgen daardoor een idealen band.

Pater houdt zich niet op bij de groote tragedies. Er zijn in Shakespeare's werk van die nissen, een weinig achteraf en in de schaduw geplaatst, waaruit ons gezichten aanzien met een uitdrukking in de trekken, die wij dadelijk herkennen, omdat we ze in onze omgeving van heden hebben waargenomen. Deels zijn het voorstudiën van typen, welke de dichter later in het klare licht van zijn genie tot volledig leven heeft gebracht, deels uitingen van die verwonderlijke scheppingskracht, die alles wat menschelijk was binnen haar bereik had, al gaf ze zich ook niet den tijd de laatste hand aan haar schetsen te leggen.

Dergelijke gestalten trekken Pater's aandacht. Daar is *Richard II*, de grillige jongen op den troon, die, voor zijn taak niet opgewassen, aan het eind van zijn korte loopbaan zich zoo interessant vindt in zijn leed: het juiste model voor den modernen jonkman, die ook als een souverein onze rijke beschaving binnentreedt en er geen ander profijt uit weet te halen dan verdriet en pessimisme, wat hij een hoogst belangrijke ervaring noemt. Daar is *Claudio* uit *Measure for measure*, die onverwacht te midden zijner lichtzinnigheid voor het vraagstuk van dood en leven geplaatst wordt: de gewone mensch geroepen om als held in een tragedie te fungeeren; een onderwerp, zou men zeggen, voor Flaubert, en dat nog niemand recht heeft aangedurfd. Daar is eindelijk dat toppunt van voornaamheid en zelfbehagelijke ridderlijkheid, *Biron* van *Love's Labours lost*, een personaadje, die uit een van Musset's comedies ontsnapt schijnt, met zijn gevoel voor het natuurlijke en zijn streven naar verfijning, zijn trots en zijn spotternij; altijd een weinig acteur, en nooit, ondanks zijn lenigheid, geheel gelijk gestemd met den kring, waarin hij verkeert. De losheid, waarmede Shakespeare deze gestalte geteekend heeft, de zekerheid,

waarmede hij zijn toetsen aanbrengt, doen vermoeden, dat hij het origineel van Biron onder zijn omgeving telde. Misschien was het een der groote heeren, wier gunsteling hij zich beroemde te wezen. Misschien is het ook een copie naar zich zelf, geïdealiseerd naar wat hij had kunnen zijn, zoo niet het komediantenpak hem zijn vrijheid had benomen, en bezitten wij in *Biron* een primitief portret van Shakespeare.

Pater gelooft het laatste. Voor iemand van zijn geaardheid is het een behoefte, om aan de gestalten, welke de dichter heeft opgeroepen, een leven te schenken, waarin hij, de toeschouwer, persoonlijk belang stelt. En wat hij niet waagt te zoeken bij de groote typen, welke met hun kader van tragische of komische voorvallen zijn samengegroeid, dat spoort hij op bij de kleinere vindingen van Shakespeare's genie, de primitieve afbeeldingen uit zijn galerij, waarvan meer de mogelijkheden, die er in opgesloten liggen, ons aantrekken dan datgene, wat er in bereikt is.

Wanneer Pater zich dan tot de beschrijving wendt van de mannen, die in het begin dezer eeuw den nieuwen toon aan de Engelsche letteren hebben gegeven, meen ik het zuiverste het standpunt zijner beoordeeling aan te geven, door te zeggen dat hij ook hen als *primitieven* beschouwt. Over Byron spreekt hij niet, over Shelley evenmin, - de eerste is hem te rumoerig en te veel *poseur*, de andere te veel in de politie conventies van zijn tijd verstrikt - maar hij gaat terug tot het oudere driemanschap, dat juist op het keerpunt van 18^{e} en 19^{e} eeuw zijn dichterlijke opvatting aan de verjongde wereld kwam brengen, tot Wordsworth, Coleridge, Lamb.

Charles Lamb vormt den band tusschen de humoristen in den trant van Addison en Sterne en het soort, waarvan Dickens en Thackeray de vertegenwoordigers zijn. Hij bezit een oneindig rijker innerlijk leven dan zijn voorgangers, maar zijn gezichtskring blijft beperkt tot de straten van zijn stad, tot zijn boeken en tot de vrienden van zijn club. Zijn vroolijkheid welt op uit droefheid, zijn geestigheid ontspringt uit een recht modern medelijden met menschen en dingen; maar die bestanddeelen van zijn kunstenaarsvermogen liggen nog zoozeer door een, dat men in de tragische ervaring van zijn leven den sleutel zoekt van zijn genie en dit als zuiver op zich zelf staande beschouwt. Straks komen die elementen tot ontwikkeling in

Dickens en Thackeray en karakteriseeren zich scherper in hun groei; de lach wordt luidruchtiger, het leed grievender, de satire bijtender en het medegevoel omvat de geheele maatschappij. Intusschen herleidt zich die gansche beweging, voor zoover 't haar kern, de humour, betreft, tot den toon, dien Charles Lamb beeft aangeslagen.

Wordsworth wijdt insgelijks een nieuwe richting in, zonder daardoor den samenhang met het verleden te verliezen. Zijn manier van denken en gevoelen onderscheidt zich hierin van die der 18e eeuw, dat deze den *beschaafden mensch* in 't middenpunt der schepping stelde en de schepping alleen als een middel erkende om zijn begeerten te voldoen; met een huiselijke illustratie, ze vindt de beteekenis van den wind vooreerst in zijn bestemming om de wieken van den molen te bewegen. Wordsworth daarentegen geeft aan de natuur een onafhankelijk leven, overeenkomstig, ja gelijkloopend met dat van den mensch; en daardoor verheft hij niet alleen de natuur, maar verhoogt terzelfder tijd de waarde van het *natuurlijk* leven voor de menschenwereld. Alle bestaan krijgt zin en kleur en bedoeling; daar is een band, die over en weer gaat, elk oogenblik, tusschen ieder en de omgeving, waarin hij verkeert. Niet slechts het eind van den weg dien men bewandelt, trekt de aandacht, maar ook de weg zelf heeft zijn belang, en het doel telt niet meer dan de middelen.

De uiterste gevolgtrekkingen dier wijze van natuurbeschouwing moet men bij Wordsworth niet zoeken; hij verloor zijn gezond verstand niet bij het peinzen over de mystieke betrekking tusschen mensch en natuur. Als erfdeel van de achttiende eeuw bezat hij een dosis droog en kalm vernuft, dat hem de spreekwoordenwijsheid van het dagelijksch leven deed schatten; en wonderlijk mengt zich in zijn dichterlijk werk de nuchterheid, die zich alleen thuis voelt laag op den vasten grond, aan de vlucht van een genie, dat het mysterie opzoekt.

Evenals Lamb maakt dus Wordsworth door een vereeniging van in hun aard verschillende bestanddeelen een overgang tusschen de beide eeuwen; wat met Lamb het geval was, komt ook bij hem voor; hij huwt de beperking der 18e eeuw aan de ruimer sympathieën van haar opvolgster.

Het krachtigst echter vertoont zich dat kenmerk bij Coleridge, niet omdat hij de grootste was van het driemanschap, maar

wijl hij den grootsten aanleg had. Hoe vindt men in Coleridge's persoonlijkheid de meest onderscheiden gave bijeen! Het talent van den echten dichter naast dat van den geboren redenaar; de politieke journalist naast den wijsgeer. En ieder van die gaven bedorven; soms door haar eigen overmaat, zooals, waar zijn poezie zich in ziekelijke droomerij verliest; soms door een gebrek aan groei, gelijk men in zijn philosophie erkennen moet, die belemmerd werd door zijn theologie, - door dat lage soort van godgeleerdheid, dat in de *bas fonds* der godsdienstige beweging van de 18e eeuw zoo welig had getierd. Die onevenredigheid tusschen den aanleg der vermogens en de uitkomst waartoe zij geraken, had haar diepsten grond in het innerlijk contrast van een geaardheid, even vervuld van de behoefte om zinnelijk te genieten, als van het pogen om de kern der dingen verstandelijk te begrijpen; even geneigd om in het oogenblik te leven, als verrukt door de schoonheid der ideeën, die alleen voor de eeuwigheid bestaan.

Daarmeê wordt tevens de halte tusschen twee tijden aangeduid. De menigvuldige, onrustige beweging, die in Coleridge's boezem golfde, het type van het streven der moderne periode, liet zich niet opsluiten in het kader der overgeleverde stelsels; en uit die stelsels kon hij zich niet losrukken, omdat zijn geest den drang voelde naar eenheid. En de dichter-denker Coleridge wordt een van die raadselachtige gestalten, gelijk men er zoovelen aan den aanvang onzer eeuw ontmoet, en die men alleen verklaren kan door de wetenschap, dat, zelfs in de individueelste uiting hunner ziel, twee geschiedperioden elkander naderen en bestrijden, terwijl de overwinning onbeslist blijft.

Voor hen althans. Want de 19e eeuw arbeidde aan de gestelde problemen verder, en verdeelde de taak, die voor den enkele te zwaar viel. Zoo bemerken wij, om met Walter Pater maar eén strooming te volgen, in de *aesthetische poëzie*, die een halve eeuw na Wordsworth en Coleridge's bloeitijd den modernen zin voor kunst vertegenwoordigt, een nieuwe omschrijving van de rol, welke de dichtkunst tegenover het leven te vervullen heeft. De opvatting is zuiverder geworden: elementen zijn verwijderd, die aan oude gedachten-verbindingen herinnerden, losse trekken zijn verscherpt, overgangen zijn gevonden tot andere gezichtspunten. Doch met dat al is de beteekenis, die in dit hedendaagsch poëtisch werk van William Morris,

Dante Gabriel Rossetti en de hunnen ligt, afhankelijk van de waarde, welke hun voorgangers uit het begin der eeuw aan de menschelijke gevoelens hadden bijgezet.

Het voorbeeld der middeneeuwsche *minnepoezie* moge deze opmerking verduidelijken. Wie kan de voorstelling van den ridder met zijn toewijding jegens de beheerscheres zijner gedachten, *la dame de ses pensées*, geheel in zich opnemen, zoolang hij niet weet, dat die fantastische liefde voor wat ver af en hoog verheven is, zich richt naar het model door de godsdienstige vereering gegeven! De ideale liefde voor de vrouw bij de Provençaalsche zangers en hun Italiaansche navolgers is een loot gegroeid op den dienst van Maria, de Moedermaagd. Het is een overbrenging in de sfeer der verbeelding van gevoelens die de vroomheid in haar kamp met de wereld heeft gevonden.

Eveneens heeft de *aesthetische poëzie* de natuurbeschouwing van Wordsworth en Coleridge als grondslag aanvaard voor haar dichterlijken bouw; zij heeft ze genomen als iets wat eenmaal gegeven was. De mystieke band tusschen den enkelen mensch en de schepping is voor haar een gewone, erkende betrekking geworden, die zij als noodzakelijk middel voor de kunst in gebruik stelt; en de onrust der ziel, de slingering tusschen genieten en weten strekt haar op die hoogte, die de kunst inneemt, tot het dagelijksch element, waarin het poëtisch bewustzijn zich beweegt. Het is een transpositie naar een ijler kring van de ervaring, die de oudere kunstenaars in hun botsing met het leven hadden gewonnen.

Die overbrenging van menschelijke passies in dat verheven stadium sluit daarom nog niet de verdere ontwikkeling uit der gevoelens, welke daar heerschen. Eensdeels gaat de aesthetische poëzie den weg op van verfijning; anderdeels openbaart zij een zucht naar vereenvoudiging, omdat de vraagstukken, die zich in het werkelijk leven ingewikkeld vertoonen, in de nieuwe omgeving alleen met hun groote lijnen voorkomen. Bij gevolg zal men tegenover de ziekelijke uitwerking van kunstthema's een neiging aantreffen tot een behandeling der conventioneele stof in zuiveren stijl, die het klassicisme weder nadert.

Eigenlijk laat zich deze beweging ook geheel terugbrengen tot den overgang van *klassicisme* naar *romantisme* en wederom van *romantisme* naar *klassicisme*, gelijk de oude beproefde kunsttermen luiden. Wordsworth en Coleridge wijden het romantisme

in, omdat zij de overgeleverde opvattingen van het klassicisme vervangen door hun eigen, dadelijk uit de aanraking met het leven geputte ondervinding. Hun opvolgers eerst schenken den definitieven vorm aan de nieuwe voorstellingen; zij zijn de tweede generatie der romantici en staan hooger of lager dan zij die aan de beweging den stoot gaven, al naar gelang van hun talent. Juist echter door hun scherper formuleering worden zij de grondleggers van een kunstoverlevering, die op haar wijze klassiek is. William Morris, Rossetti, Swinburne kunnen als voorbeeld en bewijs dienen.

De poëzie beschrijft dus een omgang om het leven; hoe grillig ook de bochten zijn van de lijn, welke zij trekt, die lijn keert in zich zelf terug; en ieder dichter neemt deel aan die beweging: in den lust, waarmede hij onbekende paden opspoort, ligt reeds de kiem van het heimwee, dat hem naar de gewone wegen terugvoert.

Dit is een oogpunt, waarbij het minder te doen is om de enkele tot volmaaktheid gebrachte kunstwerken, dan om de richting welke uit hun opvolging blijkt. Het is een wijze van zien, die met de levensbeschouwing samenvalt en uit het karakter van den beschouwer geput is. De man, die er op uit is de gedaanteverwisselingen van den menschelijken geest na te gaan, die in Shakespeare het moderne zoekt en het moderne terugvindt in Shakespeare, die het liefst verwijlt bij de halten der geschiedenis, waar twee stroomingen zich van elkander scheiden, omdat hij daar het punt van uitgang en van terugkeer in een individueel leven vereenigd aantreft, - die man zal ook in zijn eigen aard het dubbelzinnige ontdekken, dat hem verdeeld houdt, hij zal in zijn eigen boezem de verbinding van twee perioden naspeuren, en zich klaarheid willen verschaffen over den toestand, waarin hij verkeert.

Walter Pater heeft die zelf bekentenis opgesteld in zijn roman *Marius the Epicurean*. Het boek is een aanvulling van zijn *Appreciations*. Hier de gang der wereldsche zaken; dáar de toeschouwer van dien loop der dingen.

III.

Marius the Epicurean, his sensations and ideas. Een roman heb ik het genoemd; 't is uit gebrek aan een beter woord.

Verkiest men: een verzonnen voorstelling, waarin het typische, het wezen, (d.i. hetgeen, waarop de schrijver de aandacht wil vestigen) van een menschenleven tot zijn recht komt? - Op het *verzinnen* komt het aan.

Want zoo gemakkelijk gaat het niet van een man als Pater zijn meening over zich zelf te vernemen. De menschen verlangen alles dadelijk te hooren: ‘kunt gij het niet in twee woorden zeggen!’ Pater heeft er twee deelen voor noodig, en ik vrees dat sommige lezers aan het eind daarvan even wijs zullen gebleven zijn als voor het begin der lectuur. Daarentegen heeft het op anderen een grooten indruk gemaakt, misschien wel juist door het indirecte der voorstelling.

Men kan niet, zoo terstond op den man af, omtrent zichzelf oprecht wezen. Het leven heeft ons gewoonlijk niet oprecht behandeld, en in een scheve verhouding is het onmogelijk waar te wezen. Vooral zal dat aan Pater niet gelukken, die niet tevreden is met het opgeven van een feit, maar de beteekenis van het feit en zijn verbinding met andere feiten wil kennen.

Wanneer Pierson het in de inleiding dezes aangehaalde woord over Da Costa's bekeering uitspreekt, gaat zijn herinnering onmiddellijk terug naar de eerste Christentijden, om de bedoeling van het voorval der Amsterdamsche burgermaatschappij in het licht van de algemeene godsdienstgeschiedenis te stellen. Walter Pater handelt op dezelfde wijze, als hij zich rekenschap gaat geven van zijn manier van zien en gevoelen; hij verplaatst zich zelf in een uiterlijk geheel verschillende omgeving; zijn verbeelding vat post in de tweede eeuw van het Romeinsche Keizerrijk, bij de afloop van het tijdperk der Antonijnen, en ontwaart allerlei overeenkomsten van innerlijke gesteldheid tusschen die eeuw en de onze. Het blijft evenwel voor hem niet bij die invallende gedachte; het wordt voor zijn fantasie een volledig tafereel. Hij zet zich aan het uitwerken van de détails en hij werkt er zijn eigen individualiteit in. Zijn geest is zoo in beslag genomen door zijn onderwerp, dat hij de aanleiding van zijn arbeid schijnt te vergeten; hij is oorspronkelijk begonnen met het onderzoek naar zijn eigen tijd en persoon en hij

eindigt met geheel op te gaan in de vreemde wereld, welke hij heeft opgeroepen. In plaats van een confessie krijgen wij een roman, en op onze vraag: Wie zijt ge? het antwoord: ‘Ik zal u iets vertellen van een jonkman, die 17 eeuwen geleden in Italië leefde.’ - Wat is uw geloof? - ‘Er regeerde toen een keizer, Marcus Aurelius geheeten.’

Men moet hierbij niet aan een historischen roman denken; om dien te schrijven, daartoe ontbreekt het Pater aan naïeveteit. Hij stelt met oprechtheid en kennis de feiten te boek, welke hij voor zijn verhaal noodig heeft, maar hij kan niet vergeten dat hij in de eeuw leeft van Wordsworth, Carlyle, Stuart Mill, en hij durft met hun namen in zijn Romeinsche vertelling voor den dag te komen. Het is alsof hij bij zulke gelegenheden den lezer ter zijde neemt en hem zegt: Het zou kinderachtig zijn ter liefde van de locale kleur hier de moderne mannen niet te noemen, die mij op de lippen komen; verwonder u er eerder met mij over, hoe weinig ik dergelijke middelen heb behoeven te gebruiken om een volkomen inzicht in dien lang vervlogen tijd voor mij zelf te verkrijgen en u te geven; zoo na zijn de verschijnselen van beide eeuwen aan elkander verwant.

Wij mogen daarbij ook niet over 't hoofd zien, dat het een Engelschman is, die spreekt, een lid van de natie, welke zich beroemt Homeinsch van aard te wezen. En zoo gevoelen wij, die de voorliefde der Engelschen voor het landleven kunnen waardeeren, ons dadelijk te huis, wanneer Pater zijn held, Marius, de kinderjaren laat doorbrengen op een villa in een afgelegen hoekje van Etrurië.

Een ernstige jongen, die Marius, een eenig kind, vroeg wees en hoofd van het gezin. Hij groeide op in harmonie met zijn omgeving. Het volk op zijn landgoed was aan den oudvaderlijken godsdienst getrouw gebleven; nog was er geen stoornis gebracht in de eenvoudige betrekkingen tot de natuurlijke machten, die het leven van den landbouwer beheerschen, en Marius voelde zijn jeugd gedragen door die kalme stemming, welke haar bevrediging vindt in ouderwetsche, geheiligde ceremoniën.

Een reis naar een badplaats, een tempel van Asculapius gaf afleiding. Mariu's gestel was niet sterk. Over 't algemeen leden de menschen van dien tijd aan uitputting van krachten en ze boden moeilijk weerstand aan de epidemische ziekten, die zich in snelle opvolging over het rijk verbreidden. Zorg voor het

lichaam was daarom een hoofdzaak; het doel was den geest opgewekt en flink te houden. De jonge landedelman ontving op dezen tocht het eerste inzicht in het verband tusschen physische en zedelijke gezondheid; en als ideaal koestert bij in zijn geest den toestand van evenwicht en zelfbeheersching, waardoor hij zijn zintuigen ontvankelijk zal maken voor edele genietingen, die boven het direct bereik der zinnen liggen.

Zijn studiejaren te Pisa, brachten hem dan uit die door de eenzaamheid gevoede overpeinzingen in het gezelschap van jongelingen van zijn leeftijd. Marius sloot zich bij een dier kameraden innig aan, een jonkman de anderen vooruit door zijn talenten en zijn ervaringen.

Flavianus was de zoon van een vrijgelaten slaaf, zooals Horatius, en evenals deze een geboren dichter. Hij vertegenwoordigde de nieuwe elementen die in het Romeinsche maatschappelijke leven werden opgenomen. Voor Marius was hij als een exotische plant, die gloed en kleur kwam bijzetten aan de eentonige wereld zijner gedachten; want na geschiedde zijn inwijding in de modische letterkunde en de Puriteinsche jonker begon zich een denkbeeld te vormen van de hartstochten, die het leven kunnen opluisteren en vernietigen. Dit alles nog maar van een afstand bezien; meer als een tumult, dat uit de verte gehoord, in verleidelijke klanken het oor bereikt, dan met het rumoer van de werkelijkheid.

Marius leerde van zijn vriend zijn gedachten verfijnen en nieuwe bedoelingen ontdekken in bekende voorstellingen. Hij werd opgenomen in een sfeer van ijler en kunstiger gevoelens, dan waaraan zijn verblijf op het land hem gewend had, en voorshands ging zijn toekomst geheel in de plannen op welke Flavianus maakte; doch al gaf hij zich aan zijn passie voor vriendschap over, zijn vriend geheel volgen op alle paden die hij insloeg, kon of wilde hij toch niet.

Het was de eerzucht van den jeugdigen zanger om de heraut te worden van een nieuwe dichtwijze; de verbinding van antiek en modern, de samensmelting van het kunstmatige met het populaire, van het hartstochtelijke met het berekenende moesten zijn roem grondvesten; hij zocht zijn effekt in het *troublante*, hij *wilde* indruk makeu. Marius ging in gedachte met hem mede, nieuwsgierig, en verrukt tevens door het verschiet, dat zich voor zijn blik opdeed.

Van de uitkomst van dat streven mocht hij echter geen getuige zijn. Flavianus door de pest aangetast, bezweek in den bloei zijner jeugd, en Marius, die hem trouw tot het einde had bijgestaan, behield als eenige herinnering aan zijn vriend, het onvoltooide lentelied, dat deze hem op zijn ziekbed had gedicteerd, met het lustige refrein:

> Cras amet qui nunquam amavit, quique amavit cras amet.

Zoo loopt de eerste toenadering op een onherroepelijke scheiding uit.

Weldra laat de praktijk haar rechten gelden. Rome, de wereldstad, de zetel van den Keizer, trekt den vroegrijpen maar onervaren jongeling aan. Marius bezat daar van ouderen datum betrekkingen, die hem een post van geheimschrijver in het keizerlijk huis verschaften. En thans opende zich voor hem de gelegenheid om uit het middenpunt van het rijk het veelvuldige leven waar te nemen, dat door het groote geheel van het onder één gezag vereenigd gebied golfde. Daar was de Keizer, de wijsgeer op den troon, de vorst en de mensch; daar waren openbare feesten en gastmalen; daar stroomden de nieuwigheden heen van mode en wetenschap; daar werden voordrachten gehouden over zedelijke vraagstukken; daar werden de hoogste belangen der menschheid aangeroerd in gesprekken tusschen mannen, die aan het hoofd der beschaving stonden.

De vreemde godsdienstige secten, die zich in Rome genesteld hadden, bleven Marius niet onbekend. Het toeval had hem in aanraking gebracht met een jong officier van de keizerlijke lijfwacht, Cornelius. Op de kennismaking was vriendschap gevolgd; een vriendschap, die zich door zekere terughouding van den kant van Cornelius kenmerkte. Het omgekeerde greep hier plaats van wat in de verhouding tot Flavianus was geschied; thans was hij, Marius, de man van de wereld en moest hij bemerken, dat zijn philosophische theoriën geen vat hadden op een gemoed te eenvoudig om daaraan behoefte te ondervinden. Die ongevoeligheid van den flinken krijgsman voor de geestelijke genietingen, welke Marius op zoo hoogen prijs had leeren schatten, werd hem mettertijd verklaard. Cornelius was Christen; hij verkeerde te zamen met zijn geloofsgenooten in een kring van gedachten, welke ver van het zinnelijke aardsche leven verwijderd was.

Langzamerhand laat dat geloof zijn invloed op den wereldling gelden.

Er bereidt zich iets in hem voor; er rijpt iets in Marius. Hij weet zelf nog niet welke richting zijn geest op wil; maar hij gevoelt, dat hij zijn standpunt van kalm beschouwer en genieter der dingen misschien niet zal kunnen handhaven. Onrust overvalt hem, wanneer hij bedenkt hoe hij de geheele schepping tot zijn eigen persoonlijkheid beperkt; hij bemerkt, dat hij een steun noodig heeft in een wijsheid en ondervinding die buiten hem zelf liggen.

Ook ontwaarde hij gedurende enkele oogenblikken de nabijheid van een onzichtbare macht in zijn leven: als een alomtegenwoordigheid in de natuur, die haar zorg over al het bestaande uitstrekt. En Marius onttrok zijn geest niet aan de werking dier ideeën, welke in de atmosfeer van de maatschappij dier dagen verspreid lagen; hij liet zich door zijn vriend Cornelius de samenkomsten der Christenen binnenleiden, woonde hun heiligen dienst bij, maar bleef nog op den drempel van die nieuwe samenleving staan.

De indruk, welke de verschijning der voornaamste onder de Christenvrouwen te Rome, van Cecilia, op zijn hart maakte, scheen in 't eerst de hinderpalen tot zijn toetreding te zullen wegnemen; evenwel, deze liefde was niet bestemd haar vervulling te erlangen. Marius moest zich zelf bekennen, dat de vrouw die hij beminde zich zedelijk van hem op een te grooten afstand bevond. Zijn hartstocht zweeg, zijn vereering groeide aan. Misschien was Cornelius haar waardig, wellicht zou zij voor deze haar weduwstaat opgeven. Bij die gedachte kwam geen jaloerschheid in zijn hart op.

Te midden dier onzekerheid trof hem onverwacht de dood. Op reis, te zamen met Cornelius en een hoopje Christenen gevangen genomen, wist hij zijn vriend van de boeien te bevrijden, door hem voor te stellen als geheimschrijver van den Keizer; hij zelf werd door de begeleidende soldaten stervende van vermoeienis in een dorp bij ruwe menschen achtergelaten. Tegen zijne verwachting ondervond hij daar een liefderijke verpleging. Het waren Christenen, die in hem een martelaar van het geloof begroetten. Zij zorgden voor hem totdat het einde kwam; en toen het uur van insluimering aanbrak, verrichtten zij aan hem de plechtigheden,

die voor den Christen tot onderpand zijner verrijzing strekken. Aldus stierf Marius, ‘*anima naturaliter christiana*’, ‘een gemoed van nature christelijk gezind.’

Zoo is, niet de inhoud, maar het schema van *Marius, the Epicurean*. Zulk een geraamte kan geen denkbeeld van het boek geven; en zelfs een uitvoeriger behandeling zou geen recht doen wedervaren aan den toon van roerenden ernst, die in deze bladzijden heerscht. De schrijver spreekt met gedempte stem tot ons; en in dat fluisteren ligt juist het geheimzinnige dat hij een oprechte bekentenis past; de ironie over zichzelf evenzeer als de zelfingenomenheid, de zelfverwijten evenzeer als de klachten over teleurstellingen, zij allen verdragen niet het ongetemperd daglicht en daarom is het goed dat wij ze slechts vernemen als een reflex uit lang vervlogen tijd.

In een boek met een dergelijke physionomie is het een ijdel zoeken naar dadelijke zinspelingen op den tijd van den schrijver of den schrijver zelf; de bedoeling blijft steeds eenigzins gesluierd. Waar het op aan komt is de hoofdrichting, welke de gedachten en gevoelens opgaan; en deze vertoont zich klaar. Het is het thema van den overgang tusschen twee toestanden, dat in het leven van Marius wordt uitgewerkt; van de weifeling en halte op het punt, waar de eene richting plaats maakt voor de andere; en de periode, welke wordt uitgekozen ter voorstelling van dat zweven en streven, is het tijdstip, waarop de bestanddeelen van de zich wijzigende maatschappij nog in hun zuivere gedaante naast elkander voorkomen op het preciese oogenblik, dat zij zullen gaan samensmelten.

Aldus woont Marius het einde bij van den oorspronkelijken heidenschen natuurdienst in de provincie, en geniet hij als kind de laatste rijpe vrucht dier oudvaderlijke vroomheid. Dan is hij getuige van den nabloei der groote zedelijke leerstelsels van de Grieksch-Romeinsche oudheid even voor hun ondergang in het Christendom. Hij leert dat Christendom kennen in zijn eerste vormen, nog te nauwernood ontwassen aan de schuilplaatsen, waar het veiligheid tegen vervolging zocht.

Ook op het gebied van staat en maatschappij ziet hij een omwenteling zich voorbereiden. Nog eenmaal is de wereld gelukkig onder het beheer van Marcus Aurelius, maar reeds dreigen de aanvallen der barbaren, die alle krachten van het Rijk zullen vorderen; en bij dat naderend gevaar verandert de

geest die de samenleving bezielt. Vreemde elementen dringen de beschaving binnen; zelfs de hoogere klassen bukken voor invloeden uit het wonderzieke Oosten, letterkunde en mode krijgen een uitheemsche tint. De revolutie is nog niet beslist; de barbaren, in iederen mogelijken zin, staan nog op de grens, maar het evenwicht is juist op het punt verbroken te worden.

Dit alles is slechts het uiterlijk, dat dadelijk den toeschouwer in 't oog valt. Marius ziet en gevoelt meer. Hij ontvangt ook den indruk van de gestalte der komende dingen. In den Keizer die met volmaakte zelfbeheersching zich als de dienaar der menschheid gedraagt, die voor ieder een vriendelijk woord heeft en voor zichzelf alleen zijn taak kent, speurt hij het voorbeeld van een hooger ideaal dan de klassieken konden scheppen. In het lentelied van Flavianus verneemt hij klanken die eerst in andere tijden zullen gedijen tot naiëf mystieke liederen. Zijn vriend Cornelius, Christen en krijgsman, toont hem een nieuw type van de menschheid, dat in den ridder der middeneeuwen, Godfried, en den ridder der 19^{e} eeuw, Gordon, zal worden verwezenlijkt; terwijl de liefde voor Cecilia aan Marius het voorgevoel geeft eener vereering, die wars van alle aardsche bevrediging haar loon zoekt in zelfbeheersching en veredeling.

En dieper nog, tot in de kern van zijn gemoed zal Marius den overgang der tijden ondervinden. Hij boet de gaafheid zijner zelfbewuste levensbeschouwing in; hij leert de behoefte aan afhankelijkheid kennen in stede der zelfgenoegzaamheid, waaraan zijn geest zich had gewend; en, o gril van het lot, o teeken des tijds, hij verwerft de kroon van den Christenmartelaar, de man, van wien het niet zonder eenige ironie kan gezegd worden, dat hij van *nature een christelijke gezindheid had!*

Anima naturaliter christiana! Ik wil niet vragen hoe de eenvoudige apologeten der tweede eeuw, zijn tijdgenooten over zulk een benaming, als op Marius toepasselijk, zouden geoordeeld hebben; ik vrees echter dat Augustinus, de kerkvader, die zijn wereld kende, zou opgestoven zijn bij het hooren van die taal. Voorzeker hij zou verklaard hebben, dat niets verder van het ware Christendom aflag, dan dat proeven aan de omstandigheden, die het leven aanbiedt, dan dat voetje voor voetje vooruitgaan op het pad uit vrees zijn toga te bemorsen, dan dat eeuwige kiezen en wegen, waarbij het hart koel blijft. Hij zou ook van den Christen, die het alleen in aanleg was, meer

‘dwaasheid’ verlangd hebben. Hij zou van hem geeischt hebben, niet de overtuiging, dat hij zich steeds zwevende tusschen verleden en toekomst bevond, maar de verzekerdheid, dat te midden van duizend gevaren de Eeuwige, die zijn leven beschikt had, hem riep.

En in den grond der zaak zou Walter Pater het waarschijnlijk met dit oordeel eens zijn; hij zou misschien erkennen, dat hij zich door voorliefde voor zijn held heeft laten leiden, om hem ook nog te geven, wat hem niet geheel toekwam. Althans de titel, die hij aan zijn boek gaf, wettigt deze opvatting. Die titel, *Marius de Epicurist*, is inderdaad het kort begrip van de bekentenis, die de bladzijden behelzen.

De Epicurist modeleert zichzelf naar de goden, die hij aanneemt. Evenals zij buiten de wereld onbewegelijk op de lotgevallen hunner schepping neerzien, zoo heeft ook hij een beginsel van rust in zich, dat hem buiten het spel der wisselingen plaatst. Wordt hij ook al zachtjens van zijn standpunt gesleept gelijk het met Marius geschiedt, er blijft toch een binnenste vesting in zijn gemoed over, waaruit hij voortgaat met waarnemen en genieten; daarin zal hij nooit gestoord worden. Anders laat het zich ook niet denken; wie niet een vast punt in zich heeft, kan de beweging zijner omgeving niet gewaar worden; wiens geest niet in evenwicht verkeert, kan in de afwisseling geen behagen scheppen. Die gelijkmatigheid is alleen door de ontwikkeling van het verstand te verkrijgen. Dit is een onontbeerlijk bestanddeel voor het epicurisme. Inzicht in den vorm en de teekening der dingen is noodig; ontbreekt dat, zoo gaan de omstandigheden in haar brutaliteit aan 't heerschen over ons bewustzijn; en men mist de zelfstandigheid en de vrijheid, die de vruchten zijn van het geestelijk epicurisme.

BIJVANCK.

Epische bespiegelingen.[1)]

IV.

Als Odysseus, op het punt zijn lot in handen van Alciuous te stellen, in den laten namiddag zich voor de poorten van het Phaeacische koningshuis bevindt, slaat hij alvorens binnen te treden een blik om zich heen. Hij is een geboren opmerker, en het schouwspel, dat door de als altijd geopende voordeur zijn oogen treft, is wel in staat de bewondering gaande te maken van den man ‘die veler menschen steden had gezien en hun aard had leeren kennen.’ Hier geen vorstenwoning als de zijne, met haar lage, rookerige mannenzaal, welks eenig plaveisel de harde, vastgestampte aardbodem is, en die geen smaakvoller sieraad bezit dan de wapenen die in bundels de gleuven der houten zuilennissen vullen. Hier geen voorhof als te Ithaca, waar de hoog opgestapelde mestvaalten hun twijfelachtige geuren opwaarts zenden, voor elk ander reukorgaan dan het blijkbaar weinig ontwikkelde der Grieken uit het heldentijdvak een onverdragelijke ergernis. Het paleis van Alcinous is een tooverpaleis, en de tuin die er aan paalt bekoorlijk als de wondergaarde der Hesperiden. Een glans als van zon en maan straalt van alle zijden uit. Bronzen wanden, waaromheen een deklijst van kunstmatigen lazuursteen loopt, omsluiten van binnen de geheele ruimte. Gouden deuren, in zilveren stijlen gevat, verheffen zich boven den hoogen bronzen drempel. Honden van edel metaal, het onsterfelijke werk van Hephaestus, schijnen ter weerszijden geplaatst als levende wachters het vorstelijk verblijf

1) Vervolg en slot van blz. 72.

te bewaken. Voorbij het gebouw strekt zich een kostelijke lusthof uit, half wijn-, half boomgaard, een welverzorgde tuin met klaterende bronnen, vol groen en vruchtboomen, ‘waarin peer op peer rijpt, druif op druif, vijg op vijg.’ Geëvenredigd aan de pracht is de weelde daar binnen. Langs de wanden der mannenzaal staan in lange rijen troonzetels geschaard, met mollige tapijten van kunstig weefsel bedekt. Gouden knapengestalten verrijzen op hunne voetstukken, de brandende fakkels omhoog houdend ten einde de talrijke stamgasten der koninklijke tafel voortelichten, en vijftig maagden, ditmaal van vleesch en bloed, reppen in de binnenruimten bedrijvig de handen, om in de dagelijksche behoeften van zoovele monden en in den verderen huiselijken arbeid te voorzien. Met niet minder verbazing had hem reeds de vluchtige aanblik vervuld van de reusachtige wallen der hoofdstad, van haar havens vol schommelende schepen, van de agora in de nabijheid der drukke werven, en hoogstwaarschijnlijk heeft hij uit de volheid zijns harten, geenszins - zooals waanwijze latere geleerden het voorstelden - bloot als *captatio benevolentiae*, den gelukstaat zijner gastheeren geprezen, zooals die bij monde van hun koning hem geschilderd wordt.

> Niet in den vuistkamp zijn wij de treflijksten, noch in het worstlen,
> Maar snel zijn ons de voeten ter loop en wij schittren door scheepvaart;
> Steeds ook zijn ons het maal en de cither geliefd en de reidans,
> Wisseling mede van kleedren, de warmte des bads en het rustbed.

Vanwaar stamt in de voorstelling des dichters al die pracht, door de Phaeaken, geen helden der industrie, maar zijn ideaal van een door overzeeschen handel welvarend volk, in stad en hof ten toon gespreid? En waarheen denkt hij zich hun wonderschepen gericht, als ze niet toevallig een zwerver als Odysseus naar huis te begeleiden hebben?

Een antwoord wordt niet gegeven, want de Phaeaken zijn kinderen der mythe of der fantasie, en een epos is geen handboek voor staathuishoudkunde. Doch ongerijmd is de veronderstelling niet, dat, ware hem de vraag gesteld, hij geen oogenblik geaarzeld zou hebben de Phoeniciers te noemen.

Werkelijk vinden wij deze Engelschen der hooge oudheid overal in het gebied, dat de Homerische gedichten als door

historische menschen bewoond kennen, telkens als er sprake is van kostbare voortbrengselen der industrie, hetzij tegen natuurproducten van het land, hetzij tegen slaven interuilen. Tegelijkertijd voelt hun handelsinstinct geen gemoedsbezwaren om, als de gelegenheid zich aanbiedt, ook vrijen, bij voorkeur kinderen van aanzienlijken huize, in het voorbijgaan optelichten, ten einde ze elders met grove winst als slaven van de hand te doen. Zoo was de zwijnenhoeder Eumaeus in het bezit van Odysseus' vader gekomen.

Hij vertelt het zelf, en zijn verhaal is voor ons even leerzaam als innemend. Een genre-beeldje van onnavolgbare en onvergankelijke natuurwaarheid. Hij was - zegt hij - van het vruchtbare eiland Syria afkomstig, alwaar zijn vader als koning heerschte. Eens, - hij was nog een heel klein kind, - landden daar Phoenicische handelaars met een schip vol kleinoodiën en kunstig bewerkte snuisterijen. Een hunner wist betrekkingen aanteknoopen met de slavin die de min was geweest van het koninklijke knaapje, en het trof dat ze een Sidonische, een landgenoote, bleek te zijn. Het aanbod der vreemdelingen, haar naar vaderland en betrekkingen terug te voeren, wordt dankbaar aanvaard. Ze wil evenwel niet met ledige handen op het schip komen. Daarom belooft ze bij haar heengaan zóóveel goud uit het huis haars meesters te zullen bijeenbrengen als ze maar machtig kan worden. En nog iets beters dan goud. De kleine jongen loopt haar altijd na; het zal geen moeite kosten hem meê aan boord te lokken. Als slaaf ergens heen verkocht, zal hij den kooplieden een niet te versmaden gewin opleveren.

Aldus geschiedt het. Een jaar lang verwijlen de vreemdelingen op Syria, ruilende en bevrachtende. Eindelijk is hun vaartuig met nieuwe lading vol en de tijd daar om de ankers te lichten. Inderdaad om de vrouw die hun medeplichtige is te waarschuwen, in schijn om nog een laatste zaak te doen, zenden ze een hunner met een gouden halsketen, kunstvol met electron bewerkt, nog eenmaal naar het paleis. Terwijl de koningin en haar slavinnen het kostbare halssieraad bewonderen en betasten en over den prijs dingen, geeft de koopman aan zijn handlangster een onmerkbaren wenk. De wenk wordt opgevolgd, en met drie gouden bekers in den boezem verborgen, en met het argelooze kind aan de hand, sluipt ze in de sche-

mering naar het Phoenicische schip. Aanstonds worden de ankers gelicht, een gunstige wind doet de zeilen zwellen, en voort gaat de vaart, totdat ze op Ithaca landen, waar Laërtes tegen een behoorlijken prijs het ongelukkige prinsje aankoopt. Aldus kon men opperste der zwijnenhoeders worden in die dagen.

Voor een derde tooneel dienen we hooger te stijgen. Ditmaal voert ons de dichter naar den Olympus, het gewone verblijf der Homerische goden. Nu de beslissing van den strijd om Troje nadert en Achilles en Hector zich weldra met elkander zullen meten, trekt Zeus zijn vroeger verbod in, en veroorlooft hij zijn goden en godinnen onverhinderd partij te nemen, niet slechts voor en tegen de kampende menschen, maar ook tegenover elkander. Van het gegeven verlof wordt een onbekrompen gebruik gemaakt. De vijandige hemelbewoners gaan elkander te lijf, met speer en rotsblok, met vuist en mond, als razenden. Geene onbehouwener dan zij, die voor de lateren de goddelijke wijsheid vertegenwoordigde, en Hera, de eerwaardige hemelkoningin. Athene velt Ares, den krijgsgod, met een geweldigen zwarten kantigen steen neer, grijpt daarop, door Hera aangehitst, de bevallige liefdesgodin Aphrodite ruw in de borst, omdat ze den kreunenden Ares had weggeleid, en zendt hun de bij die onvrouwelijke gewelddaad passende verwenschingen naar het hoofd. Hera blijft in onbeminnelijkheid niet achter. Met de linker omknelt ze Artemis de beide polsen, rukt met de rechter haar boog en pijlkoker van de schouders, en slaat glimlachende de eigenares met haar eigen wapenen om de ooren, terwijl de getroffene te vergeefs het hoofd omwendt, ten einde de haar toegediende tuchtiging te ontgaan. In overeenstemming met deze hardhandigheid is haar toespraak:

> Hoe ontziet gij u niet, o schaamtlooze hond, in mijn aanzicht
> Hier mij te tarten? Gij zoudt u bezwaarlijk in kracht met mij meten,
> Schoon gij den boog al voert, daar Zeus u voor menschlijke vrouwen
> Slechts leeuwin deed zijn, en u gaf dat gij doodt wie u goeddunkt.
> Waarlijk het voegde u meer dat gij roovend gedierte der bergen
> Dooddet of zwervende herten, dan hoogeren stout te bekampen.
> Maar als gij zoo mocht wenschen het strijden te leeren, bespeur dra
> Wat mijne macht wel gelde, dewijl gij het waagt mij te tarten.

Deze drie tafereelen zijn slechts enkelen uit een schier onein-

dige reeks. Maar vereenigd met den reeds geschetsten korten inhoud der beide epen maken reeds zij het ook den niet-hellenist mogelijk, zich van de toenmalige beschavingstoestanden een niet al te valsch beeld te vormen. Slechts dit kan twijfelachtig zijn, met w e l k e cultuurperiode we kennis maken. Tweeërlei toch is mogelijk. Nooit is verondersteld dat de voorvallen, in Ilias en Odyssee vereeuwigd, als gelijktijdig te beschouwen zijn met den leeftijd van den schepper of de scheppers der beide werken. Integendeel, de gedichten zelve spreken het zoo ondubbelzinnig mogelijk uit, dat er tusschen het verhaalde en de verhalers een breede tijdstroom heeft gebruist. De val van Troje en de dwaaltochten van enkele Achaeische helden na dien val zijn voor de aoeden, die ze bezingen, gebeurtenissen uit een grijs verleden dat ze met weemoedige bewondering aanstaren, als een vervlogen tijdvak van een reusachtiger, krachtiger en gevolgelijk beter ras. De vraag rijst dus: hebben wij de in beide gedichten te voorschijn tredende beschaving aantemerken als vertegenwoordigende die van den leeftijd des dichters, of die van de periode zijner helden? En die vraag gaat weer op in deze andere: in hoeverre is de stof van Ilias en Odyssee historisch?

Omtrent de Odyssee geloof ik niet dat te dezen opzichte bij de modernen ooit veel verschil van gevoelen geheerscht heeft. Men is het er vrij wel over eens, dat het eiland Ithaca een werkelijk beslaand eiland is, in hoofdzaak nog altijd beantwoordende aan de voorstelling die de samensteller der Odyssee ervan geeft. Maar veel verder dan tot deze aardrijkskundige concessie aan de werkelijkheid gaan we niet. Ithaca's koning Odysseus, zijn zoon Telemachus en zijn echtgenoote Penelope hebben we naar het rijk der sage verwezen, en we verklaren ons niet bij machte te zeggen, langs welke bewerkingen en door het samenstellen van hoeveel oorspronkelijk heterogeene bestanddeelen hunne lotgevallen datgene geworden zijn, wat opvolgende geslachten sedert duizenden jaren met nimmer falende belangstelling en aandoening genoten hebben. Geen verstandig mensch spoort heden ten dage op de kaart of *in loco* Odysseus' avonturen na, of de juiste ligging van Ogygia, of van het land der Cyclopen, of van het drijvende eiland van Aeolus, den god der winden. Onverstandigen, niet slechts onder de ouden maar ook onder de modernen hebben het wel gedaan, en dan ook ter bepaling van dezelfde mythische localiteiten hun verbijsterde lezers van het eene

einde der aarde naar het andere gesleept, van de Krim en het hooge Noorden tot naar het Zuiden van Afrika.

Eenigszins anders schijnt, in het licht van Schliemann's opgravingen, het geval te zijn met de gebeurtenissen der Ilias. Die opgravingen zijn uitgegaan van het denkbeeld, dat er niet slechts inderdaad een stad Troje of Ilios heeft bestaan, maar dat ook het beleg dier veste, door de Ilias - en door de Ilias alleen - ons in een zijner belangwekkendste episoden geschetst, in hoofdzaken op werkelijkheid berust, op betrouwbare overlevering, door eigen plaatselijke waarneming van den verhaler ondersteund. Dit in twijfel te trekken schijnt aan Schliemann's resultaten wel is waar niet geheel hun waarde, maar toch een goed deel van het pikante te ontnemen, dat boven andere onderzoekingen van gelijken aard hun bevreem dend eigendom blijkt te zijn[1)].

Schrijver dezer regelen, geen archaeoloog van vak, zou ongaarne voet geven aan de opvatting, alsof hij Schliemann den roem misgunde dien hij zich in het zweet zijns aanschijns verworven heeft, - een even onedele als vruchtelooze onderneming trouwens. Integendeel, hij stemt voor zijn bescheiden deel gaarne in met den lof, dien onvermoeide energie, ideëel streven en scherpe opmerkingsgave verdienen, maar niet altijd inoogsten. Het is geen alledaagsch verschijnsel, dat een vermogend geworden handelsman zijn rust en zijn geld veil heeft voor dergelijke ‘onpractische’ ondernemingen. Het is geen vanzelf sprekend geval, dat een begaafd dilettant den roep van bekende en erkende vakmannen overschittert. Beteekenis eischt erkenning. Slechts een nieuwsgierige vraag en een bescheiden opmerking mogen daarnevens hem vergund zijn.

De vraag, - ze wordt hier enkel gesteld zonder eenige poging te wagen om haar optelossen, - de vraag is deze: hoe komt het dat Schliemann's naam een bekenden klank heeft

1) Behalve Schliemann's eigen geschriften zijn ter orienteering zeer geschikt een opstel van Maxime du Camp: *l'Emplacement de l' Ilion d'Homère*, in 1875 ongeveer geschreven, en in zijn *Histoire et Critique* (1877) bl. 121-189 opgenomen, benevens het pas verschenen werk van Dr. Carl Schuchhardt: *Schliemann's Ausgrabungen in Troja; Tiryns, Orchomenos, Ithaka, im Lichte der heutigen Wissenschaft*. (1890.) Wie evenwel op den pompeusen titel afgaande in het laatste werk een onpartijdig *pro* en *contra* verwacht, zal bedrogen uitkomen. Schuchhardt is een even trouw geloovige als Max du Camp; hij schrijft alleen slechter.

bij zoovelen, voor wie onderzoekers als Fellows, Leake, Ross, Newton, Fabricius, Halbherr, Lolling, Conze, Cesnola, Humann, Reinach, Sitlington Sterrett - ik doe slechts een greep - volslagen onbekende grootheden zijn? Hoe te verklaren, dat zijn nasporingen met ongewone belangstelling gevolgd worden, - of heeten te worden, - zelfs in kringen wier onverschilligheid voor archaeologische vondsten slechts geëvenaard wordt door hun beminnelijke onkunde omtrent de beteekenis der gewonnen resultaten? Slechts dit weet ik, dat, hoe hoog men ook het gewicht zijner ontdekkingen moge aanslaan, ze in geen geval door den deskundige van h o o g e r waarde zullen geacht worden dan wat bovengenoemde mannen, en nog velen die ik niet noemde, met niet minder inspanning en vaak even groot gevaar, op andere punten van den klassieken bodem aan het licht brachten.

Juist dit te doen uitkomen is het doel mijner opmerking, - of, wil men, beperking. Ik geloof voor een oogenblik met volkomen geloof dat Schliemann boven Lechevalier, Welcker, Kiepert, Curtius, gelijk heeft; dat van de zeven '*Ansiedlungen*' in verschillende tijdperken op denzelfden heuvel van Hissarlik over elkander heen gebouwd, de onderste op ééne na aanspraken kan doen gelden op den naam van het Homerische Troje of Ilios; dat bedoelde plek de bouwvallen bevat van een burcht, niet - zooals zijn laatste tegenstander, Hauptmann von Bötticher, beweert - van eene '*Feuernekropole*'; ik neem dit alles nu eens als onomstootelijk vaststaande aan, en vraag slechts: en nu verder? Is daarmede uitgemaakt dat het beleg van Troje, hetwelk Homerus bezingt en zooals Homerus het bezingt, in hoofdzaken een historisch feit is? Schliemann is overtuigd van ja. Zoo hield hij zich ook met naïeve opgewondenheid verzekerd, te Mycene het graf van Agamemnon in eigen persoon ontdekt te hebben, een overtuiging die zelfs zijn vurigste bewonderaars te kras was[1]. Hij twijfelt er niet aan het paleis van Priamus te hebben hervonden, en den schat waar-

1) Schuchhardt zegt daarvan: 'Wohlverstanden ist aber hiermit über die Frage ob dieselben überhaupt etwas mit Agamemnon zu thun haben, noch nicht das letzte Wort gesprochen. Es könnte Ja sein, dass diese Übertragung eine irrthümliche wäre, dasz man den Namen des bekanntesten Herrschers eher mit der ältern einfachen als mit der jüngern prunkvollen Anlage in Beziehung zu bringen hätte.' Deze laatste hypothese is evenveel waard als die van Schliemann, welke hij bestrijdt. Beide slaan gaten in de lucht.

mede Priamus' dochteren en schoondochteren hoofd en hals plachten te versieren, hij wijst ons de Scaeische poort en de steenen waschplaatsen waar in vredestijd de Trojaansche maagden en vrouwen hun linnen gingen reinigen, en misschien hervindt hij nog eenmaal nabij die waschplaatsen en de aangrenzende twee bronnen, den heeten en ijskouden, ook den wilden vijgenboom, voorbij welken eens Hector, door Achilles nagezet, den laatsten, wanhopigen loop nam alvorens door de hand van den onverzoenlijken tegenstander te worden geveld.

Er is anders voor sceptici wel een weinig reden, om op zulke geografische aanduidingen eens dichters niet al te onvoorwaardelijk te bouwen. Thebe lag niet al te ver van Athene, wat den hoogontwikkelden dichter Sophocles niet verhindert, de westelijk van die stad gelegen beroemde bron Dirce naar den oostkant te verplaatsen. Al de Atheensche tragici noemen Argos in één adem met het naburige Mycene, als ware het één en dezelfde stad. Voor den dichter der Odyssee ligt Ithaca w e s t e l i j k van Cephallenia. De werkelijke ligging is juist omgekeerd. Ja, Schliemann zelf geeft toe, dat ten opzichte der ijverig gezochte warme en koude bron, die aan de Scaeische poort heeten te palen, misschien een ‘verwisseling’ van de zijde des dichters heeft plaats gehad, en dat de bedoelde bronnen inderdaad in zuid-oostelijke richting ver van de stad als oorsprong van den Scamander behooren gezocht te worden.

Met het oog op dergelijke ‘vergissingen’ is mij althans de eisch te kras, in de op Hissarlik blootgelegde bouwvallen klakkeloos weg de door den dichter der Ilias beschreven localiteiten in alle onderdeelen te willen herkennen. Wordt zoodoende niet den ouden zanger een geweten toegekend van zóó nauwgezette geografische eerlijkheid, als we bijna aarzelen zelfs bij geschiedschrijvers uit de oudheid zonder meer aantenemen? En hoe zou Homerus aan die kadastrale kennis gekomen zijn? Had dan niet lang vóór zijn optreden het vuur der Achaeërs de gehate veste geheel en al ten ondergang gedoemd? Kortom: de opgegraven bouwvallen houd ik voor echt en zoogenaamd ‘voor historisch’, de opgegraven voorwerpen van metaal, steen en aardewerk evenzeer, maar aangaande hun Homerische benamingen en verklaringen - *Deutung* zeggen onze naburen - zij het mij geoorloofd vooralsnog mij onder de ongeloovigen te rekenen.

Vreemd, dat juist onze tijd zulk een hardnekkigen ijver

aan den dag legt om de juiste ligging en de topografische bijzonderheden van het Homerische Troje te weten te komen. Hebben wij dan niet geleerd dat het in de verhalen van den sagentijd een hopeloos beginnen is waar van onwaar te onderscheiden? Hebben wij dan te vergeefs ingezien, hoe de levendige en oncritische fantasie van jeugdige volken aan ijle herinneringen, aan indrukken, godsdienstige voorstellingen, symbolische beelden, eigen visioenen, een menschelijke gestalte geeft, en het werkelijke en onwerkelijke, het in tijd bijeenbehoorende en ver uiteenloopende op de vaak onnaspeurlijkste wijze tot een geheel verbindt? Heeft Grote ongelijk, als hij in de berichten uit Griekenland's mythologischen tijd te veel vindt van een verleden, *that never was a present*, om daaruit eenig historisch gebouw te durven optrekken? Om bij de Ilias te blijven, - een Engelsch geleerde merkt op dat, als we lezen hoe Achilles Hector met behulp van Athene versloeg, het niet aangaat de melding van Athene eenvoudig weg te denken, en de rest als zuivere en onvervalschte historie te beschouwen.

Het logisch gevolg dezer overwegingen behoeft daarom nog geenszins dit te zijn, dat Troje tot een fantasiestad en het beleg ervan tot een bloote dichterschepping behoort teruggebracht te worden. Er is ongeloof boven ongeloof. De opvatting van Max Müller, dat de Trojaansche oorlog enkel een zonnemythe is, gaat mij te ver. Ik zie in de sage en haar bewerking te veel concreets, ze heeft mij te veel van deze aarde en hare tastbare werkelijkheid om haar in h a a r g e h e e l zonder vorm van proces naar den hemel te verwijzen. En daarom zou ik het ongaarne Hercher toegeven, ‘dat Homerus zich voor zijn ideaal-drama ook een ideaal-tooneel geschapen heeft,’ evenals reeds het scepticisme van Niese werd afgewezen, die den ganschen Trojaanschen sagenkring kant en klaar aan het brein der dichters alleen die de Ilias en Odyssee geschapen hebben, ontsproten acht. De waarschijnlijkste voorstelling dunkt mij die, welke het eerst - zoover mij bewust is - door Ernst Curtius in zijn *Griechische Geschichte* is voorgedragen. Volgens die zienswijze is de zoogenaamde Trojaansche oorlog niet tachtig jaren vóór de Dorische volksverhuizing, maar d a a r n a en tengevolge daarvan gevoerd. Het is een worsteling geweest tusschen de uit westelijk Griekenland door noordelijke bergvolken verjaagde Achaeërs en de in den Noordwestelijken hoek van

Klein Azië sedert eeuwen gevestigde Dardanische vorsten, de heeren van Troje, Thebae, Lyrnessos, Tenedos, ondernomen met het doel om zich ten koste der laatsten een nieuw vaderland te verwerven, en eerst na jarenlange inspanning tot een voor de veroveraars bevredigend einde gebracht. Welke beweegredenen de nakomelingen dier strijders er toe geleid hebben de herinnering aan de doorgestane worsteling achteruit te schuiven tot vóór den zoogenaamden terugkeer der Heracliden; wat hen genoopt heeft oude stamheroën als Achilles, Agamemnon. Menelaus, Odysseus, allen uit goden gesproten of aan goden verwant, in dien strijd te betrekken; of twee gelijksoortige veldtochten, een mythische en een min of meer historische, door den invloed van dichters samengesmolten zijn; of de overlevering de zangers geïnspireerd heeft dan of de zangers onbewust de overlevering van streek gebracht hebben; hoeveel wijzigingen de sage doorloopen heeft, traditioneele en dichterlijke, alvorens zich te kristalliseeren in den vorm waarin wij haar kennen, - wie vermag het te zeggen? Slechts dit eene nemen we waar, dat de middeleeuwsche sagen waaruit de Karelromans zijn voortgekomen, een treffende analogie vertoonen. Ook de indrukwekkende handeling van de *Chanson de Roland*, de ondergang door verraad van Rolannd, Turpin en de overige paladijnen te Roncevaux, hangt slechts door een uiterst dunnen draad, door een halven regel van Einhardt, met de werkelijkheid samen, en veldtochten van Karel den Groote in Spanje, toebereidselen van Karel den Groote tot een kruistocht, zijn van naeer dan problematieke historische waarde. Op gelijke wijze schijnt in het poëtische verhaal van den Trojaanschen krijg een druppel waarheid opgelost in een zee van verdichting. De stad Troje zal wel bestaan, en niet onwaarschijnlijk eenmaal een naar verhouding merkwaardige belegering doorstaan hebben. Want de sage spint uit, maar evenmin als het spinneweb ontstaat ze uit niets. Ook de ligging van het epische Ilios zal in hoofdzaken wel aan een realiteit beantwoorden. Den Hellespont hervinden wij waar de dichter dien plaatst. De voorgebergten Rhoeteum en Sigeum, tusschen welke in de Achaeische vloot en hutten amphitheatersgewijze waren opgesteld, zijn geen scheppingen der verbeeldingskracht. De Scamander en de Simois stroomen nog steeds uit het Idagebergte, en nog steeds verheft zich steil de kruin van den Gargaros,

als toen vader Zeus vandaar den kamp der beide vijandige scharen gadesloeg.

In groote trekken staat dus de physionomie van het landschap vast. Doch waar het een krijg geldt van zoo uiterst nevelachtige werkelijkheid, daar wil het mij maar niet gelukken me bijzonder warm te maken over de vraag, of Ilios nu eigenlijk te zoeken zij bij Bunarbaschi op twaalf, of bij Hissarlik op vijf kilometers afstand van den Hellespont. Oprecht gesproken ligt er voor mij iets onwederstaanbaar comisch in den 'harden strijd' - zooals een bezadigd deskundige dien betitelt - die er tusschen Schliemannianen en Bötticherianen, tusschen de voorstanders van Hissarlik-Ilios en de voorstanders van Hissarlik-Feuernekropole uitgebroken is en blijft voortwoeden. Tragisch, neen weerzinwekkend is daarbij alleen, ook in het zeer waarschijnlijke geval dat Schliemann's tegenstander in de hoofdzaak ongelijk heeft, - waaromtrent ik, leek der leeken, mij wel wachten zal van mijne schrijftafel af een afdoend oordeel te vellen, - de grove wijze waarop Virchow op het anthropologen-congres te Weenen den ongelukkigen 'Hauptmann' te lijf is gegaan, en waardoor deze Europeesche celebriteit zich, volgens de kostelijke uitdrukking van meergemelden deskundige, 'niet juist met roem heeft overladen.'[1)] Het schijnt wel alsof de kitteloorigheid, die nu eenmaal het meerendeel der dichters en geleerden bezeten houdt, bij tijden in nieuwe stof nieuw voedsel zoekt, en na een halve eeuw geleden de geschillen tusschen

1) Onder den titel: *Waffenstillstand im Kampf um Troja* schreef Chr. Belger in de *Berliner Philologische Wochenschrift* van 25 Januari dezes jaars o.a.: 'Auch bleibt in der Beobachtung der Funde ein wunder Punkt, der auch heute noch nicht mit völliger Klarheit dargelegt worden ist, und doch für Bötticher die Handhabe zu seiner Theorie wurde; und es ist fast unbegreiflich, wie dieser Umstand von einigen von B's Gegnern als etwas unbedeutendes hat vernachlässigt werden können; namentlich hat sich Virchow durch seine ganze Behandlungsweise der Frage auf dem Wiener Anthropologenkongresse, wo er B's Theorie mit einem groben Wort abthun zu können meinte, nicht mit Ruhm bedeckt. *Hissarlik ist faktisch und unbestreitbar eine Zeit lang eine Begrübnisstütte gewesen*.' Het laatste wat mij van den onverkwikkelijken strijd bekend is is het verslag eener in Maart 1890 te Hissarlik gehouden conferentie, door de HH. Babin, Frank Calvert, von Duhn, Grempler, O. Hamidy, Karl Humann, Virchow, Ch. Waldstein onderteekend, en in de *Berl. Phil. Woch.* van 26 April l.l. medegedeeld, waarin tegen Bötticher de waarheid van verschillende beweringen van Schliemann gestaafd wordt. Aangenomen evenwel dat Bötticher op alle punten ongelijk heeft, heeft daardoor Schliemann in zijne theorie gelijk? Is nu *bewezen* dat wat hij daarvoor houdt inderdaad het Homerische Ilios is?

Wolfianen en Unionisten te vaak te hebben ontsierd, thans haar onstichtelijk spel drijft met de voor- en tegenstanders eener heel wat minder diep ingrijpende ‘Homerische kwestie.’

Doch met het oog op dit alles, en in aanmerking genomen dat wat op Hissarlik gevonden is geen buitengewoon licht verspreidt over de uitwendige, en uit den aard der zaak volstrekt geen over de inwendige beschaving van de maatschappij, waarmede we in de Homerische gedichten kennis maken, zal het behoedzamer zijn in wat de beide epen ons omtrent het uit- en inwendig samenstel dier maatschappij openbaren, bij voorkeur een beeld te zien van wat de tijd des dichters zelve hem te aanschouwen gaf. En daarmede blijven wij in den regel. In enkele details geven de samenstellers van Ilias en Odyssee opzettelijk of onwillekeurig te kennen, dat ze een veel ouder tijdvak dan het hunne bezingen. In de wapenrusting hunner helden, in veel van hun gereedschappen en werktuigen heerscht het koper of brons, terwijl in de dagen der zangers het ijzer en zijn bereiding zelfs in beeldspraak en vergelijking wordt aangewend. Het kampen op strijdwagens is - naar Naber's treffende opmerking - Homerus ongetwijfeld slechts bij overlevering bekend, en alleen zoo verklaart zich de ondoorzichtigheid die ons hindert, telkens als deze wijze van strijden ter sprake komt.[1)] Daarentegen kent Homerus blijkbaar allerlei - reeds Aristarchus heeft er herhaaldelijk op gewezen, - wat zijn helden niet kennen. Maar desniettegenstaande heeft hij over 't algemeen gedaan wat meer antiquarisch ontwikkelde eeuwen met moeite nagelaten hebben. Het uitwendige zijner menschen is voor het meerendeel, hun inwendige ongetwijfeld geheel de spiegel van z ij n tijd. En even ongetwijfeld is het, dat wij over 't geheel genomen in de Odyssee de onmiskenbare sporen zien van een materieel, en nog meer moreel, meer ontwikkeld geslacht dan dat der Ilias, in mijne oogen de voorname en onmiskenbare aanwijzing van haar ietwat lateren oorsprong.

Doch ook dit betrekkelijk latere is voor ons nog altijd zeer oud. Geen opschrift, geen monument van beeldende kunst reikt

1) Slechts aangestipt worden kan Nieses' scherpzinnig paradox: ‘da nun die Theile, in denen die Kämpfe ursprünglich zu Fuss angefochten wurden und werden, die hauptsächlichen und entscheidenden, also die frühesten sind, *so ist wahrscheinlich, dasz die Wagen und Wagenkämpfe überhaupt erst später in die Ilias hineingelangten*.’ (bl. 120 v.v.)

zoo hoog. Alleen brokstukken van gebouwen en overblijfselen van wat eenmaal een primitieve industrie voortbracht stammen uit dit of uit een nog vroeger tijdperk. Luttele, fragmentaire en slechts stomme getuigen van eene zelfs voor den Griek uit de classieke eeuwen verdwenen wereld. Wat zijn zij, wat zouden ze zijn, indien ze even talrijk waren als ze ons schaarsch dunken, in vergelijking met die reuzenschilderij vol verscheidenheid, en gloed, en leven, die het Homerische epos heet?

V.

Wie in de Homerische maatschappij den natuurmensch of primitieve maatschappelijke toestanden verwacht aantetreffen, zal naar gelang zijner stemming aangenaam of onaangenaam bedrogen uitkomen. Aan den meest barbaarschen vorm van menschelijk, doch nauwelijks menschwaardig, bestaan, toen holen de gewone behuizing, gras en eikels de gewone spijs uitmaakten, toen spierkracht als de eenige wet gold, en vaak nog ‘de zwakkere voedsel was voor den sterkere’, is zij sedert eeuwen en eeuwen ontgroeid. Den patriarchalen eenvoud der Bijbelsche aartsvaders, onbeperkt gebiedende over hunne zonen en dochteren, over hun knechten, hun vee, en een statige tentenreeks, hebben de toenmalige Grieken en Trojanen, zoo zij dien ooit gekend hebben, sedert lang achter den rug. De ruwe poëzie, die onze jongensharten deed kloppen bij het lezen der romans waarvan Zuid-Amerikaansche woudloopers en Noord-Amerikaansche roodhuidige opperhoofden de helden waren, behoeven we in Ilias noch Odyssee te zoeken. Zelfs de bekrompenheid en de tyrannieke macht der versteende voorvaderlijke gewoonte, vaak nog eigen aan onze hedendaagsche boerenwereld, voor wier horizont reeds de naaste groote stad een verbijsterende openbaring is, hebben deze menschen sints lang afgeschud. Hun geografische blik moge uiterst beperkt zijn, iets meer in de Ilias, iets minder in de Odyssee, verplaatsing en beweging binnen den kring dien zij kennen is een alledaagsche zaak. Hun vorstenzonen gaan op strooptochten uit niet alleen, maar veroveren zich aan de spits eener bende getrouwen met het zwaard in de vuist zoo noodig een nieuw koninkrijk. De groote zee, ook de huiselijke Aegaeische met haar herbergzame eilanden, die als aanlokkelijke rustpunten allerwegen over het glinsterende oppervlak verspreid liggen,

boezemt hun angst in. Maar eenzelfde gevoel bleef de Grieken ook ten tijde hunner stoutmoedigste zeetochten bezielen, en geen waterschuwheid heeft den Homerischen Achaeër verhinderd den tocht naar Troje en terug in drie, vier dagen te ondernemen. Evenzoo is de eenvoud van zeden maar betrekkelijk. Dat Achilles en Patroclus hun eigen middagmaal bereiden, dat de eerste met zijn geweldige handen het ruggestuk van een schaap, een geit en een vet zwijn aan het braadspit steekt, en Patroclus ze trots den besten kok boven het zelf aangeblazen haardvuur braadt, moge een onderwerp van onuitbluschbaar gelach zijn geweest voor Voltaire en zijn tijdgenooten, evenals de tijdgenooten der Ptolemaeën en Antiochussen er zich in verkneuterden dat Antagoras, de hofpoëet van Antigonus, met een voorschoot aan in het leger zijns konings visch bakte, - maar wat bewijst het? Wat anders dan dat de helden voor Troje *à la guerre comme à la guerre* deden? De admiraal Jurien de la Gravière leerde in 1850 als scheepskommandant Multatuli broodbakken. Mogen wij nu roemen op onze aartsvaderlijke gewoonten? In de Odyssee, waar helden en heldinnen t'huis zijn, is het mannelijk en vrouwelijk dienstpersoneel behoorlijk ter hand. Kortom: aan de Homerische menschen, die het betalen konden, ontbrak het aan een betamelijke mate van weelde en uiterlijke beschaving niet.

Doch het was een eigenaardige beschaving en een zonderlinge weelde. Niets is zoo geschikt als een blik in de Homerische wereld om ons voel- en tastbaar te maken hoe oneindig rekbaar het begrip ‘beschaving’ is, en hoe talloos vele hare halten zijn. Voor en in Troje, op Ithaca, in Pylos en in Sparta treedt ons de cultuur van een jeugdig ras tegemoet, dat praal hooger stelt dan comfort, en dat een kinderlijk welbehagen heeft in schitterende metalen, schelle kleuren en sterk sprekende contrasten. Het paleis van den Phaeakenkoning Alcinous is een ideaal, maar in de woningen van Priamus en Menelaus meent de dichter een werkelijkheid geschilderd te hebben, die hijzelf zeker menigmaal aanschouwd had. En welke werkelijkheid? Behoudens eenige overdrijving heeft Helbig gelijk in zijn bewering: ‘kon een moderne lezer van het epos plotseling door tooverhand in het megaron van een ironischen Basileus verplaatst worden, waarin zooeven een Homerische zanger een nieuw gevonden lied voordraagt, zoo zouden de conventioneele stijl en de bonte kleurenpracht, die zich allerwegen aan zijne

blikken opdringen, hem den indruk geven dat hij zich niet temidden eener grieksche verzameling, doch veeleer te Ninive aan het hof van Sanherib of te Tyrus in het paleis van koning Hiram bevond.'[1] Overal goud en zilver en koper en lazuur, - doch doordringende keukengeuren pijnigen evenmin het reukorgaan van den Homerischen mensch, als zijn goden iets andersdan wellust vinden in den vetdamp der overvloedig gebrachte hekatomben. Veel goud, weinig ijzer, en reiniging slechts dan, als ze - zooals in Odysseus' megaron, wanneer het druipt van het bloed der verslagen vrijers - onmisbaar noodzakelijk is. Veel overdaad en weinig smaak.

In overeenstemming hiermede is de kleedij. Ook ditmaal moge Helbig, de deskundige bij uitnemendheid op dit gebied, ons voorlichten. 'Als wij modernen,' - zegt hij - 'onder anderen de schildering lezen hoe Helena Priamus en de op de stadsmuur zittende Trojaansche grijsaards nadert, dan zijn wij geneigd ons het tooneel ongeveer naar den maatstaf bij voorbeeld van het Parthenon-fries voortestellen, en in kleederdracht en lichaamssieraden overal een harmonisch vrij beginsel aantenemen. Een gansch ander beeld daarentegen stond den dichter voor den geest, die dit wondervolle tafereel schiep. Priamus en de Trojaansche grijsaards zijn bekleed met nauwsluitende chitonen, (lijfrokken) deze of gene misschien ook met een linnen, lijfrok die in kunstige plooien tot aan de voeten reikt. Strak en zonder golvingen hangen de roode of purperen mantels om rug en schouders; eenige zijn met rijke patronen, die des konings misschien met de voorstelling van een veldslag versierd. Het gelaat, aan de bovenlip gladgeschoren, vertoont zich van onderen omlijst door een wigvormigen kinbaard, aan weerszijden door langs de wangen neervallende haarvlechten, die misschien door gouden spiralen bevestigd zijn. Even weinig beantwoordt Helena aan de voorstellingen van den classieken tijd. Een bont schitterende peplos van rijk patroon, waaruit een fijne, doordringende geur opstijgt, omsluit nauw het geweldige lichaam. Op de buste glinsteren de gouden fibulae of agraffes, die haar gewaad op de borst samenvatten, en de daardoor gevormde streep wordt doorsneden door den hormos (collier) waarvan het

1) Helbig: *das Homerische Epos aus den Denkmälern erlaütert*, bl. 317. De volgende aanhaling staat bl. 194.

donkerroode barnsteen een scherp kleurencontrast vormt met de gouden bestanddeelen er van. Het haar vertoont zich kunstmatig in vlechten gescheiden. Op het hoofd verheft zich waarschijnlijk een hooge, stijve kap, die in het midden door een veelkleurigen gewonden band omgeven is, terwijl van voren de gouden ampux (voorhoofdsplaat) schittert. Hetzij van de kap, hetzij onmiddellijk van den schedel valt de mantille neer over rug en schouders, en vormt, uit wit glanzend linnen vervaardigd, voor de kleurige bontheid en de metaalschittering die aan de voorzijde van den peplos heerscht eene eenigszins rustigen achtergrond.' Ook hier derhalve opschik genoeg en glans te over. Sterke parfums op de huid en welriekende oliën door de haren. Doch deze prachtig uitgedoschte dames uit den voortijd volgen in den regel trouw het voorbeeld der onsterfelijke Hera, die eerst als ze met listige bedoelingen Zeus minnegloed wil inboezemen 'met ambrosia van haar blanke huid al het vuil reinigt, haar lokken kamt, en met haar onsterfelijke handen het glanzende haar tot hoofdwrongen vlecht.' Wanneer de aardsche Penelope zich aan haar vrijers vertoonen wil om hun een hartig woord toe te spreken, juicht Eurynome, de kamervrouw, haar voornemen toe, 'maar' - zegt ze -

> 'Maar dan eerst de huid u verfrischt en de wangen gebalsemd;
> Niet zoo moet ge er gaan, het gelaat door uw tranen bezoedeld.'

En als de vorstin de vermaning der kamenier afwijst, zorgt Athene voor haar en voor den roep harer schoonheid. De godin zendt een verkwikkenden slaap over de arme, en zalft gedurende die rust haar schoon gelaat met het onsterfelijke *schoonheidsmiddel*, waarmede de heerlijk bekranste Aphrodite, de godin der bevalligheid, zich siert, als ze ten liefelijken reidans der Gratiën gaat. Is bij Penelope, de om haar afwezigen echtgenoot treurende, deze onverschilligheid voor de eischen van den goeden smaak geheel aan hare plaats, en te vergefelijk om tot een overtuigend voorbeeld te kunnen strekken, wat te zeggen van de bekoorlijke Nausicaa, de Phaeacische prinses, die zich door de zorg voor de huiswasch niet weinig gedrukt gevoelt? 'Want' - zegt ze tot haar vader -

> 'Want gij behoort ook zelf, als gij raadslag houdt ter vergaadring
> Onder de eersten des lands, u met reine gewaden te kleeden.'

Vooral lastig maken het haar de broers, vijf in aantal.

> ‘Dezen nu willen gedurig met zuivergewasschene kleedren
> Mede ten reidans gaan, en mijn taak is daarvoor te zorgen.’

Hoe de heeren en dames er in négligé uitzagen, behoeft zich niet te laten bevroeden. De teekening van Laërtes, werkende op het landgoed waarheen hij zich in arren moede over het uitblijven zijns zoons teruggetrokken heeft, en waar hij door den teruggekeerden Odysseus ter herkenning wordt opgezocht, is welsprekend als geen andere. Odysseus treft zijn vader in den boomgaard,

> Schoflend den grond om een spruit, met een smerigen kiel om
> de schouders,
> Slordig en samengelapt, en met rundervellen als scheenkleed; - -
> Wanten bedekten zijn handen, beschermend tegen de doornen,
> 't Geitleer gaf hem een kap voor het hoofd.

Het is noodeloos de voorbeelden te vermenigvuldigen dezer nog geheel kinderlijke beschaving, uit goud en smerigheid saamgeweven, die zich aan den uiterlijken glans vergaapt en van tegenstrijdigheden leeft, die begeerig de hand uitstrekt naar wat het niet in staat is zelf voorttebrengen, die onbeteugeld lacht en weent, stampvoet en giert, en van de vormelijkste beleefdheid overslaat in bijna dierlijke ruwheid. Als Telemachus in de hut van Eumaeus den haveloozen bedelaar aantreft waarin hij zijn vader niet vermoedt, en als die bedelaar voor den binnentreden den koningszoon van zijn zetel oprijst, staat de jonge man den aangeboden stoel, waarschijnlijk den eenigen beschikbaren van het vertrek, met een hoffelijkheid af die een Lodewijk XIV niet misstaan zou hebben.

> Vreemdeling, blijf maar zitten; ik vind wel ergens een zitplaats
> Hier in ons huis.

Dezelfde Telemachus knoopt eigenhandig aan een zuil van het bijgebouw zijner woning de ontrouwe maagden op, die hem en zijne moeder gehoond en met de vrijers geheuld hadden.

De gansche ons geschilderde maatschappij bewoog zich in zulke uitersten. Aan den top de koning, de Basileus, geacht

uit Zeus ontsproten te zijn en derhalve heerscher bij de gratie Gods, onweerstaanbaar met het zwaard en welgeoefend in het woord, geducht door den vijand, geëerd in den raad zijner gelijken, en als 't zoo viel, ‘als een vader zoo zacht voor zijn onderdanen.’ De beide eerste hoedanigheden verwachtte men van hem. Sarpedon, de zoon van Zeus en koning der met Troje verbondene Lyciers, en zijn alter ego Glaucus beijveren zich in den Achaeischen leger wal een bres te slaan. Ter eigen bemoediging vermaant de koning zijn metgezel:

> Glaukos, waarom zijn wij geëerd ver boven de andren?
> Zoo door de eerplaats, giften van vleesch, als met stroomende bekers,
> Ziet men in Lukie hoog tot ons op, en als waren wij goden.
> Groot is mede ons land dat wij bouwen ter zij van den Xanthos, -
> Daarom past het ons thans vooraan met de Lukische manschap
> Moedig te staan en de eersten te zijn in het heetst van den veldslag,
> Zoodat men zegge in't heer der gepantserde Lukische volken:
> Niet onroemvol waarlijk beheerschen zij Lukies landen,
> Onze regeerende vorsten, genieten zij 't vette der schapen,
> Keurigen wijn, die het harte verkwikt, maar ook hunne strijdkracht
> Is het geduchtst en zij staan aan de spitse der Lukische krijgers.

Deze Lycische krijgers en de overige krijgers aan Achaeische en Trojaansche zijde evenzeer, - ‘het volk,’ -ze wisten wel vanwaar hun koningen dat vleesch en dien wijn, hun bouwland en het vette hunner schapen hadden, voor zooverre het niet op vijanden was buitgemaakt. De onderdanen hadden hun vorst en zijne oudsten ‘als een godheid met giften te eeren, en onder zijn scepter gesteld hem overvloedige rechten optebrengen.’ Zoo getuigt Agamemnon van de zeven steden die hij onder meer aan Achilles ter verzoening aanbiedt, en er is geen twijfel aan of zijn getuigenis is die eener dagelijks en algemeen zich herhalende gewoonte. Wee den ondergeschikte of vazal, die tot krijgsdienst aangewezen niet hetzij meetrok, hetzij zich vrijkocht, of die zich verstoutte vóór zijn heer en meester geschenken van een vijand aantenemen. Doch daarom hebben we ons den toenmaligen basileus nog geenszins als een aziatischen dwingeland voortestellen. Geen hunner zou zich waarschijnlijk ongestraft een tirannengril hebben kunnen veroorloven, als Herodotus ons van den Perzischen Xerxes overleverd heeft. Toen de groote koning - zoo luidt het verhaal van den vader der historie -

op zijn tocht tegen Griekenland te Sardes aankwam, werd hij en zijn reusachtig leger aldaar onthaald door zekeren Pythius, den Rothschild van het toenmalige Azie. Dezelfde man, met deze vorstelijke gastvrijheid niet tevreden, stelde geheel zijn onmetelijk fortuin ter beschikking van zijn heer. Xerxes sloeg het aanbod gracieuselijk en onder verzekering zijner allerhoogste genade af, en toen waagde de onderdaan een nederig verzoek. Vijf zonen had hij, en alle vijf hadden met den koning denzelfden hachelijken tocht mêe te maken. Daarom bad de grijsaard dat een hunner, de oudste, tot steun van zijn vader en diens bezittingen mocht achterblijven. Wat Xerxes antwoordde verdient met de eigen woorden van den verhaler teruggegeven te worden. ‘De koning sprak: gij boos mensch, gij waagt het, terwijl ik zelf tegen Griekenland optrek, en mijne kinderen, broeders, verwanten en vrienden met mij voer, van ùw zoon te spreken, terwijl gij mijn slaaf zijt en mèt uw vrouw en uw gansche huisgezin mede behoordet uittetrekken!- Daar gij mij nu diensten bewezen en nog meerdere beloofd heb, zult gij u er niet op verhoovaardigen den grooten koning in weldaden overtroffen te hebben; en nu ge u tot onbeschaamdheid hebt gewend, zult ge niet uw verdiende loon, maar minder dan dat ontvangen. U en vier uwer zonen beschutten uwe gastgeschenken, doch met het leven van dien eenen waaraan gij het meeste hecht zult gij boeten. Zóó had hij geantwoord, en aanstonds beval hij aan diegenen wier taak zulks was, den oudsten zoon van Pythius in tweëen te hakken, en rechts en links van den weg waarlangs het leger Sardes verlaten zou, ééne helft van het lijk te pronk te stellen.’

Tegen zulk een beestachtige behandeling behoedde zelfs in den Homerischen tijd den Griek zijn nimmer ontbrekend gevoel van menschenwaarde. Daarentegen was de bescherming, die zijn vorst hem schenken kon in ruil voor zeer tastbare bewijzen van onderdanigheid, van weinig werkdadige beteekenis. Trots het *droit divin* heerschte overal het ruwe vuistrecht van den sterkste, en als een oud geworden vorst niet rekenen kon op den ijzeren arm van een zoon, als een koninklijke vader, in den bloei des levens gesneuveld, onmondige weezen achterliet, dan deden grootvader en kleinkinderen wèl, op het schild der algemeene achting en dankbaarheid niet al te vast te steunen. Waar dus de heerscher soms zichzelf en de zijnen ternauwer-

nood beschermen kon, laat zich de veiligheid van den onderdaan zonder moeite hiernaar afmeten. De koning sprak recht en met hem de oudsten, maar het geval van den dichter Hesiodus en zijn broeder zal wel niet het eenige geweest zijn, waarbij, niettegenstaande de bedreiging met den toorn van Zeus, de vorstelijke rechters voor geschenken geenszins ongevoelig bleken. De bloedwraak moest aanhoudend aan een onvolkomen rechtsbedeeling te gemoet komen. Rooverij, zeeroof bovenal, zelfs jegens, bevriende volksstammen, was aan de orde van den dag. Orde en veiligheid lieten bedroevend veel te wenschen overig. In de stallen van den landman was de leeuw een dagelijksche onwelkome gast. En toch was het uit het hart der toehoorders gesproken, als de dichter verzekerde, ‘dat veelheerschappij niet goed was, dat één heer, één koning behoorde te zijn’, en de toestand op Ithaca gedurende Odysseus' zwerftochten docht hun de toepassing van de preek, een onweersprekelijke *morale en action*. Want zóó zwaar kon de hand van éénen den toenmaligen Griek niet drukken, dat hij deswegens naar verandering van regeeringsvorm zou haken. Er was immers, hoe zwak ook, iets van een publieke opinie. Ze critiseerde bekrompen en kwaadaardig, er in de slagen die Odysseus op rug en schouders van den als afzichtelijk voorgestelden Thersites doet neerdalen, juicht de dichter van ganscher harte mede. Polydamas, een aanzienlijk Trojaan, geeft Hector een later door de uitkomst maar al te gerechtvaardigden goeden raad. Hector verwerpt dien in minachtende bewoordingen, onder den bijval der onberaden menigte. Ditmaal neemt de dichter de partij des gesmaden:

> Dwazen, ze schonken aan Hektor die heilloos raadde hun bijval,
> Doch aan l'oludamas niet, die hun deed een voortreflijken voorslag.

Maar dat men de volksmenigte samenriep om haar, al had ze er het zwijgen toe te doen, van de genomen besluiten en de te nemen maatregelen deelgenoot te maken, was alvast iets. En de Odyssee gaat reeds een stap verder, alweder een der vele bewijzen eener ietwat meer gevorderde staatsontwikkeling. Hoe zeldzaam ook, er worden daar formeele volksvergaderingen gehouden, en Telemachus koestert de hoop dat de menigte, als hij zijne grieven zal hebben uiteengezet, door hare afkeuring te uiten een moreelen druk op de vrijers leggen en zoo een

einde aan hun brooddronkenheid maken zal. Het is een flauwe hoop en ze wordt teleurgesteld. Maar dat ze een oogenblik gekoesterd werd bewijst voor de toekomst. Ze bewijst dat deaanstaande Helleen van andere stof gemaakt is dan de Pers en de Assyrier.

Ook deze toekomst, die van het tot politieke mondigheid opgewassen volk, is nog verre af. En met haar veel nog ongeboren schoons en vele in onze oogen althans wrange vruchten. Nog heeft de almachtige staatsidee de vrije ontplooiing der huiselijke en maatschappelijke deugden niet geknot. Nog is de mensch niet verslonden door den burger. Het is waar, de kring binnen welken de Homerische Griek plichten erkende was uiterst beperkt, en ook aan dat kringetje gevoelde hij zich meer door een welwillend instinct dan door klaar begrepen plichtsbesef gebonden. Daarbuiten ontzag hij niets. Tegenover den vijand - *nulla auctoritas*. Het volkenrecht lag in de windselen. Ternauwernood eerbiedigde men den afgezant. Schending van het bezworen verdrag, al achtte men den schender theoretisch aan de wrekende hand van Zeus vervallen, was niets minder dan ongewoon. Op zijn terugtocht naar Ithaca tast Odysseus de niets kwaads vermoedende Thracische Ciconen aan, verwoest en plundert hun stad Ismarus, en als hij straks voor hun ter hulp snellende bondgenooten het onderspit moet delven, komt noch bij hem noch bij den verhalenden dichter het besef op, dat hij een bandietenstreek heeft uitgehaald, en derhalve niet meer dan loon naar werken ontvangt. Menschenroof, - het geval van Eumaeus is blijkbaar uit het volle leven gegrepen - was een alledaagsche zaak. Het heete zuidelijke bloed ziedde ongetemperd, en om een beuzeling sloeg de eene mensch, oud of jong, tijdens een woordenwisseling den anderen dood. Doch aan ongeveinsde natuurlijkheid en onbegrensde warmte maakte de toegenegenheid der toenmaals levenden goed, wat haar aan zedelijk bewustzijn en betrekkelijke ruimte ontbrak. B e t r e k k e l i j k e ruimte, - want ook de Helleen uit den classieken tijd openbaarde op voor ons vaak aanstootelijke wijze zijn nationaliteitsgevoel, door tegenover den niet-Helleen, den ‘barbaar’", geen moreelen band hoegenaamd te erkennen. Had de Homerische Griek een nog geringer aantal wezens lief, zijn aanhankelijkheid was er slechts te sterker om, onbaatzuchtig en onverdeeld. De gehechtheid aan den familieband, aan ouders,

echtgenoote, kinderen, kende geene grenzen. De toestand van den onechten zoon, den *nothos* was een ideaal bij later vergeleken. De algemeen geldende verplichtingen der gastvriendschap beschutten tot op zekere hoogte den overigens rechteloozen vreemdeling, en die ze schond stelde zich op gelijke hoogte - of laagte - als Polyphemus, de ruwe Cycloop. Een vriendschap als tusschen Achilles en Patroclus, met onmiskenbare voorliefde geschilderd, biedt een even aandoenlijk als vreemdsoortig schouwspel, zoowel door het wederzijdsche opgaan in elkander, als door de ontzettende kreten van smart die de overlevende slaakt, en door de bijna dierlijke wraakzucht waartoe het verlies van zijn ander ik hem prikkelt. Doch over 't algemeen is vergevingsgezindheid regel, als de storm van den hartstocht heeft uitgewoed. Zelfs de bloedwraak wordt bevredigd door het zoengeld. De slavernij bestaat, zooals ze in de dagen van het mondig geworden Hellas bleef bestaan, - om door een zoo onbevooroordeeld genie als Aristoteles als een natuurlijke instelling gerechtvaardigd te worden. Maar dieper dan in den historischen tijd scheen men voor het noodlottige van haar bestaan gevoel te hebben. Men sprak het ondubbelzinnig uit:

> Want de luiddondrende Zeus berooft van de helft zijner waarde
> lederen man, zoodra hem de ure genaakt van de knechtschap[1)].

Men vergat geen oogenblik dat de oorlog de voorname leverancier der slavenmarkt was. Men stelde zich de ellende van een ongunstig afgeloopen veldslag, eener stormenderhand ingenomen stad, levendig voor oogen, zooals in pathetische taal de dichter ze door de Calydonische Cleopatra laat schilderen, wanneer ze haar gemaal Meleager tot bijstand nopen wil aan zijn in het nauw gebrachte stadgenooten.

> Ze telde hem al het verschrikkelijk onheil
> Op, dat den menschen geschiedt, wier veste bezwijkt voor den vijand:
> 't Manvolk slaan zij ter neer en verwoesten de stad door de vlammen,
> Vreemden vervoeren de kindren en diepgegordelde vrouwen.

1) Ik heb het Mer gewaagd zelf Homerus te ‘verdietschen’, daar ik mij met de vertaling, welke Vosmaer van deze twee regels geeft, in geen enkel opzicht vereenigen kan.

Meer dan later was men daarbij van het *hodie mihi, cras tibi* doordrongen en van de noodzakelijkheid eener daaraan geëvenredigde behandeling, die het onvermijdelijke onheil door haar humaniteit zooveel doenlijk lenigen zou. Eumaeus heeft het niet zoo heel kwaad. Evenmin het grijze echtpaar Dolios en zijn medeslavin, die gezamenlijk Laërtes verplegen, en Euryclea, die Odysseus evengoed als later Telemachus aan hare borst had gezoogd. Die allen voelen zich met hun meesters als leden van één en hetzelfde huisgezin, en bereid naar de mate hunner krachten de belangen dier meesters te dienen.

Hooger dan de Achaeërs in de Ilias, - het werd reeds meermalen opgemerkt, - staan de Trojanen. *Ondanks* den dichter. Want ook dit hadden reeds de oude verklaarders met hun gewone scherpzinnigheid waargenomen, dat Homerus ‘philhelleen’ was en geen gelegenheid verzuimde om, zooveel zijn dichterlijk geweten het toeliet, op zijn landgenooten het behoorlijke licht te laten vallen. Toch spreekt de ‘verwijfdheid’ van Paris, zijn afzonderlijk wonen, zijn kunstsmaak, - *sit venia verbo*, - zijn bewondering voor vrouwelijk schoon, toch spreekt dit alles van Troje's zachtere zeden. Doch hartverheffender doet het een tooneel als het onnavolgbaar aandoenlijk afscheid van Hector en Andromache, en niet minder de wijze waarop Helena, de berouwvolle zondares wier daemonische schoonheid voor haar aangenomen vaderland zoo noodlottig worden zou, zelve dankbaar getuigt dat èn door Priamus èn door Hector haar altijd de hand boven het hoofd gehouden is.

> Immers het twintigste jaar is dit nu reeds dat mij heensnelt,
> Sedert ik herwaarts toog en verliet het gewest van mijn vaadren;
> Maar toch hoorde ik nooit uit uw mond een verwijt of een smaad woord;
> Ja, wanneer mij een ander ter woonzaal wilde berispen,
> Onder de zwagers of zusters of statige vrouwen der broeders,
> Hekabe zelfs - want steeds was Priamos zacht als een vader -
> Altijd kwaamt gij verzoenend te hulp en gij waart mij een voorspraak
> Zoo door den minzamen aard van uw hart als uw vriendlijke woorden.

Wij hebben het bijkans dertig eeuwen later in delicatesse niet verder gebracht. Gelijke of nog edeler gevoelens ademt de Odyssee. Modern klinkt het in een slavenhoudend land, als we lezen dat Laërtes Euryclea hoog geschat en duur betaald, maar geen mingenot met haar gepleegd had, ‘omdat hij den

toorn zijner echtgenoote vermeed.' Odysseus schijnt van heden of gisteren te zijn, als hij diezelfde oude Euryclea terecht wijst, wanneer ze het luide uitschateren wil over de lijken der vrijers die hun veeljarigen overmoed met hun leven geboet hebben. 'Verheug u in uw hart, oude, en jubel niet overluid. Onbetamelijk is het, over verslagen mannen te juichen.' Reeds is de reflectie begonnen deze kinderlijke geesten te beroeren en in den schuim enden beker van het onbekommerde oogenblikkelijke genot haar eersten alsemdroppel te gieten. Het is hun reeds geopenbaard, dat niet slechts in lichamelijken maar ook in moreelen zin 'geen schepsel op aarde leeft zwakker dan de mensch,' die nu eens bovenmatig opgeblazen, dan weer onbehoorlijk terneergeslagen, niet met gelijkmoedigheid de gaven der goden weet te genieten die zij hem schenken. De Ilias getuigt en de Odyssee herhaalt het, dat leven lijden is, en dat wat in het lied zal leven in het leven moet zijn ondergegaan. Het vergankelijke van alle aardsche heerlijkheid heeft een diepen indruk op hun gemoederen gemaakt, en aan het gevoel van kleinheid dat hen beklemde hebben ze uitdrukking gegeven in woorden die bij den psalmist schijnen geborgd.

> Zooals der bladeren groei, zoo zijn de geslachten der menschen:
> Schudden de winden de blaadren ter neer op de aarde, een nieuw loof
> Spruit aan het bottende hout, als het lentegetijde terugkomt.
> Zoo wast 't eene geslacht van de stervelingen, welkt er het ander.

De weemoed, waarop de heer Pierson terecht wees, is hun hart binnengedrongen. Waarom lokt het leven zoo verleidelijk om aanstonds en onverwacht te eindigen? Waartoe schonken de goden jeugd, en schoonheid, en kracht, om ze in een oogwenk weer te ontnemen? De uitdrukking 'rampzalige stervelingen' is gevonden, en die sombere toon blijft doorklinken in de gansche rijke Grieksche letterkunde. Met verbeten grimmigheid beduidt de na Patroclus' dood meedoogenloos moordende Achilles, wanneer Lycaon, Priamus' zoon, ten tweeden male in zijn handen valt, den klagelijk om zijn jonge leven smeekenden vijand dat hij niets beters heeft te doen dan getroost te sterven. Wat mocht hij morren? Trof hem een erger lot dan zijn beteren?

Vriend, zoo sterf ook gij; waartoe zoo bitter geweeklaagd?
Want zelfs sneefde Patroklos, die zoover boven u uitblonk.
Ziet gij het niet, hoe bloeiend ik zelf ook ben en geweldig,
Ik van een edelen vader gestamd en een godlijke moeder?
Nochtans zullen mijzelven de dood en de machtige Moira
Treffen hetzij in den morgen of avond, 't zij op den middag,
Wen er de een of de ander ook mij zal slaan in het strijdperk,
't Zij met den worp van de speer of den pijl ontsneld aan de boogpees.

Slechts zouden we verkeerd doen met in dergelijke uitlatingen iets meer te willen zien dan vluchtige uitvallen. Een rijpere levenservaring wordt er vereischt om tot een ontgoocheling te komen, als waarvan een later dichter zich de tolk maakt. Een slotsom als deze: ‘niet geboren te zijn ware voor de aardbewoners het beste, of anders, zoo spoedig mogelijk de poorten van Hades binnen te gaan,’ - zulk een door en door pessimistische wereldbeschouwing ligt nog buiten den gezichtskring van den Homerischen tijd. Het bleef voor de eeuw van Herodotus bewaard, met de illusiën des levens af te rekenen in bewoordingen van zoo doffe moedeloosheid, als de geschiedschrijver van Hellas' zegepraal den Perzischen vorst Artabanus, den oom van Xerxes, in den mond legt. De groote koning had tranen gestort bij de gedachte, dat van de ontelbare scharen die op dit oogenblik hun meester ten strijde volgden, binnen honderd jaar niet één meer in wezen zou zijn. ‘Artabanus antwoordde en sprak: er zijn nog andere, droeviger wederwaardigheden, die ons gedurende 's levens loop overkomen. Want geen sterveling, noch een van dezen, noch een der anderen gevoelt zich ooit zóó gelukzalig, dat bij hem niet meermalen de gedachte zal opkomen van liever te willen dood zijn dan te leven. Immers, de rampen die ons overvallen en de ziekten die ons bekruipen maken dat het leven, hoe kortstondig het ook zij, ons onoverkomelijk lang toeschijnt. Derhalve is de dood voor den mensch de meest gewenschte toevlucht uit een rampzalig bestaan, en de godheid, die ons het aanzijn als een zoeten drank inschonk, betoont in den loop ervan zich eene afgunstige godheid.’ Gelukkig voor hem heeft de Homerische Griek het in levensmoeheid zóóver nog niet gebracht. De ‘schöne Welt,’ zou in zijne schatting zoo afschuwelijk nog niet zijn, ware haar glans slechts niet zoo kortstondig en haar einde niet zoo nabij. Dat Hades ieder oogenblik gereed

staat den sterveling naar zijn duister rijk aftehalen, dat is zijn grootste bekommering. Eeuwen later heeft Anacreon met eene oprechtheid die niets te wenschen overlaat het uitgesproken, hoe de hier op aarde behagelijk gevestigde mensch bij de gedachte aan een spoedig heengaan zich te moede gevoelt.‘ De grijze haren komen,’ zingt hij. ‘En daarom, snik ik luide, vol angst voor den Tartarus. Want huiveringwekkend is het hol van Hades, en smartelijk de weg die er heenvoert, want die daarheen afdaalt weet wel dat hij nooit meer naar boven zal stijgen.’

Dat is het. Daarin ligt het kenmerkende onderscheid tusschen deze zonen der Achaeërs en deze Dardaniers ter eene, en de historische Hellenen ter andere zijde. De uiterlijke beschaving der eersten is niet meer in haar prilste jeugd, hun gemoedsleven rijk en uitermate aantrekkelijk ontwikkeld. Wat hun ontbreekt is een ideaal. Wat hen alsnog met looden schoenen aan de alledaagsche werkelijkheid kluistert is het gemis van eenig abstract beginsel waarmede zij zouden kunnen dwepen, waarvoor ze zoo noodig hun leven zouden willen offeren, waarvan het bezit hun begeerlijker dunkt dan alle schatten dezer aarde. Zoo iets als de wet, het vaderland, de vrijheid, de wijsheid, onzichtbare goederen waarvoor een rijper tijdperk van Hellas in geestvervoering zou ontsteken. Dat het vaderland waarvoor men getroost eigen bestaan prijs gaf en dat van stamgenooten nam, een uiterst bescheiden hoekje gronds was, dat met filisterachtige bekrompenheid zich tegen elke ruimere combinatie verzette; dat de hooggeroemde vrijheid doorgaans bestond in de macht van ééne partij om alle andersdenkenden te onderdrukken; dat de wet in het meerendeel derstaten maar al te dikwijls haar wijding schonk aan willekeur en onbekookten hartstocht; de wijsheid niet zelden een dialectisch spiegelbeeld was: - wat deed het er toe? Ook de Grieksche mensch gevoelde mettertijd behoefte aan iets anders dan brood om te leven. En het ontbreken van dat andere maakt dat de helden uit het Homerisch tijdvak, hoe beminnenswaardig ook, ons vaak zoo wanhopig nuchter, zoo akelig gelijkvloersch toeschijnen. Van geestvervoering geen spoor. Deze menschen dwepen met letterlijk niets, zelfs niet op de wijze der middeleeuwsche ridders met den krijg die toch hun handwerk schijnt. Integendeel, de ‘tranenrijke oorlog’ wordt door beide partijen, Achaeërs

zoowel als Trojanen, behoorlijk verwenscht. Voor de eersten is het een noodlottige last, eenmaal te kwader ure op zich genotnen, voor de laatsten een droevige plicht der onafwijsbare noodzakelijkheid. Ben dure plicht meteen, rekent Hector uit. ‘Voorheen noemden alle menschen Priamus' stad rijk aan goud en rijk aan koper, maar thans zijn vele kostbare kleinoodieën uit ons huis verdwenen, en vele zaken van waarde naar Phrygie en Maeonië uitgevoerd’ - natuurlijk om de vandaar gekomen bondgenooten te beloonen - ‘sedert de groote Zeus op ons verstoord is.’ De buit, het voordeel, is dan ook vooral voor de Achaeërs een factor van gewicht in de krijgvoering, en met ledige handen na zoo lange afwezigheid naar huis terug te keeren is voor Odysseus niet de geringste zijner bekommernissen, evenals het hem innige vreugde baart ongemerkt waar te nemen, hoe de schoonheid van Penelope den vrijers immer nieuwe geschenken aftroggelt. Doch zelfs voor schatten te verwerven is welbeschouwd het leven een te hooge inzet. Met een openhartigheid, die cynisch zou dunken indien ze niet zoo naief ware, erkent Sarpedon dat men slechts strijdt omdat men niet anders kan, en dapper is omdat men toch eenmaal sterven moet.

> Zeker, mijn waarde, indien wij, door bier uit de strijden te vluchten,
> Konden verwerven voor immer te mijden den dood en de grijsheid,
> Dan ja, zoude ik zelf niet onder de voorsten ten strijd gaan,
> Noch uzelven vermanen ten mannenvereerenden veldslag.
> Maar wijl toch alom ons de doodsgodinnen bedreigen,
> Duizenden, wellce een mensch nooit kan ontwijken of vlieden,
> Laten wij gaan, of een ander tot roem of tot roem van onszelven.

Geen wonder, dat onder zóó denkenden ons geen groote mannen te gemoet treden, hoog uitstekende boven de trivialiteiten des levens en geneigd voor een idee, een hersenschim desnoods, alles, ook het tastbaarste genot of gewin, wegtewerpen. De materieele, altijd berekenende Odysseus is het vleesch en bloed gewordene type van den alledaagschen Griek, voorzichtig als het kan en krijgshaftig als het moet, groot vereerder, zooals zijn landgenooten nog heden ten dage, van een fijn verzonnen leugen om bestwil, bij de vrouwen geliefd zonder ooit haar slaaf of dupe te worden, edeldenkend zoolang geen wreedheid vereischt wordt, en met Jago overtuigd, dat het geen kwaad kan *to put money in your purse*.

Verreweg het nobelst geteekend daarentegen van al de mannelijke personagiën uit wat van den epischen cyclus gebleven is, dunkt ons Hector, de held der Trojanen, ook daarom een even tragische als sympathische figuur, omdat hij eervol valt voor de schuld van anderen. Het naast aan hem komt zijn tegenstander Achilles, van wiens leven de insgelijks tragische grondtrek, het bewustzijn van na een slechts kortstondig bestaan ten doode gedoemd te zijn, waarschijnlijk reeds in de sage wortelt. Is ook dit een erfgoed der sage geweest, of was het de persoonlijke greep eens genialen zangers, de voorstelling dat die vroege dood op vrije keuze berustte, dat Achilles wist hoe het noodlot voor hem, den godenzoon, een uitzondering had gemaakt op den algemeenen regel, en aan hemzelven de beslissing gelaten of hij een lang en roemloos aanzijn begeerde, dan wel een kortstondig en roemvol? En vanwaar stamt die andere, nog karakteristieker trek? In de onderwereld, waarheen Odysseus volgens den wil van hetzelfde noodlot nog bij zijn leven aftedalen heeft, treft hij nevens de schimmen van andere oude krijgsmakkers ook die van Achilles aan, die verondersteld wordt over de andere afgestorvenen nog altijd een zekere heerschappij uitteoefenen. Maar Achilles heeft daar beneden gelegenheid gehad, op zijn gemak over de aardsche dingen en de menschelijke hersenschimmen natedenken, en zijn resultaat is voor een idealistische levensopvatting alles behalve gunstig. Had Odysseus den vorstelijken doode aangemaand: ‘treur dus niet om uw sterven, Achilles!’, de ander barst uit als hij herneemt:

> Spreek toch niet mij van troost bij den dood, roemruchte Odusseus!
> Liever als arm daglooner eens anders akker bebouwen,
> Dienend een schamelen man, wien weinig vermogen ten deel viel,.
> Liever dan Koning te wezen van al de verzwondene dooden!

Zietdaar de bron van den weemoed, dien de Homerische mensch zonder omwegen uit als de gelegenheid zich voordoet. Niets gaat hem boven het lachende leven, en men leeft slechts eenmaal. Die hartstochtelijke gehechtheid aan deze aarde, dat hangen aan al het schoone dat zij aanbiedt en dat de rijk begaafde menschenzoon aan haar weet te ontlokken, zullen we er den staf over breken? Het heeft bloesems gekweekt en vruchten doen rijpen, die thans nog het daarvoor ontvankelijk gemoed van een laat en geenszins in rechte lijn uit Hellas stam-

mend nageslacht als geen andere verkwikken. En de hoogere ontwikkeling van later is, evenals elk ideaal streven, niet vrij geweest van eenzijdigheid, van een onvermijdelijke, maar in vele opzichten voor ons epigonen en halve vreemden hinderlijke eenzijdigheid. Veel van wat het menschdom onder zijn kostelijkste aanwinsten rangschikt is haar ten offer gevallen. Ze heeft het nationaliteitsgevoel vaak verstikt onder steile gehechtheid aan bepaalde staatsvormen. Ze heeft van Hellenen, van landgenooten, van bloedverwanten maar al te dikwijls beulen gemaakt, zonder genade moordende uit naam nu eens van een aristocratisch, dan weer van een democratisch regeeringsstelsel, het eene al even onvolkomen als het andere. Ze heeft stelselmatig het familieleven geslacht op het altaar van den staatsmoloch. Ze heeft het huis van den burger verplaatst van zijn woning naar de agora. Welk een verschil tusschen de vrouw te Athene, beurtelings huishen of lichtekooi, en de bekoorlijke vrouwenfiguren die we in het Homerische epos leeren kennen! Zijn deze werken waarlijk het geestesgewrocht van datzelfde Griekenland, dat in den klassieken tijd met cynisch welbehagen het liedje zong: ‘de vrouw is een noodzakelijk kwaad; te huwen en niet te huwen, beide is een ongeluk.’ En dat andere nog, het in allerhande vormen gevarieerde:

> Twee uren zijn den sterfelijken mensch het zoetst:
> Wanneer hij huwt, en dan, - als hij zijn vrouw begraaft.

Van al het schoone dat Ilias en Odyssee bieden is niets zoo merkwaardig en zoo weldadig tevens, als de galerij vol liefelijke vrouwengestalten, die daarin ons oog en onzen geest als om strijd geboeid houden. Echtgenooten als Andromache en Penelope, maagden als Nausicaa, eene moeder als Thetis, eene overspelige vrouw van het type van Helena, slavinnen als Briseis en Euryclea, het zijn al te gader creaties eener even reine als onovertroffen kunst. Ook Griekenland, we zien het met welgevallen, heeft de vrouw gekend, niet slechts als de onvermijdelijke physische voorwaarde ter instandhouding van het geslacht, maar als de gezellin, de gelijke, soms, - als de Phaeacische koningin Arete, ‘die de twisten der mannen beslecht’, - de meerdere van den man. Naast en boven de in hun onvervalschte natuurlijkheid zoo beminnelijke helden zijn

hunne moeders, echtgenooten en dochters aanbiddelijke bewijzen van den adel van ons geslacht.

Zulke bloemen ontl-uiken er op den bodem van een gezond en geëerbiedigd familieleven. En daarbij bevestigen ze, zoo welsprekend als niets anders het zou kunnen, het adagium van den lateren Atheenschen blijspeldichter: ‘wat is de mensch een betooverend wezen wanneer hij mensch is!’

VI.

Menschen zijn ook zij, de bewoners en bezoekers van den Homerischen Olympus. Maar dooreengenomen geeft de godenwereld ons niets dan de keerzijde der menschelijke medaille te zien. Het zijn altegader natuurgenooten, maar die het er nu eenmaal op schijnen gezet te hebben, in hun spiegel ons de meest onbeminnelijke trekken van ons eigen bestaan voor te houden. Is de aardsche maatschappij van Ilias en Odyssee nog verre verwijderd van den paradijsstaat der volmaaktheid, waarin wolf en Jam op voet van vrede met elkander verkeeren, het bovenaardsche rijk van Zeus schijnt geschapen om den toehoorder en lezer een voorproef te geven van den geneugten der hel. Daar zetelt de eeuwige tweedracht, en wordt het onuitbluschbare vuur van den haat lustig gestookt. Hera en Zeus zijn het naar de onverkwikkelijke aardsche werkelijkheid geschilderde beeld van een om alles en niets aanhoudend kibbelend echtpaar, hij bijwijlen wanhopig van zich afslaande met de plompe kracht van een buldog, zij haren heer en gemaal aankeffende met het snerpende geluid van een kwaadaardig schoothondje. De broeders en zusters in het hemelsche huisgezin belagen elkander, verschalken elkander, sarren elkander, dat geen mensch op aarde het hun verbeteren zou. Het ondermaansche schimpwoordenboek wordt vlijtig door hen geraadpleegd, en, konden ze, ze zouden elkaar met het grootste genoegen de onsterfelijke oogen uitkrabben. Waarom? De beweegredenen hunner vijandschap zijn bijna voor ons aardwormen te kleingeestig, voor het vrouwelijk personeel louter *jalousies de boudoir*. Zeus had in een plagerige bui Aphrodite - in de Ilias insgelijks zijn dochter - verheven boven Hera en Athene. ‘Twee godinnen,’ had hij gezegd, ‘Hera en Athene, verleenen Menelaus bij zijn tweegevecht met Paris haar bijstand. Maar

zij vermaken zich met in de verte gezeten slechts toeschouwers te zijn van den strijd. Den anderen daarentegen - Paris - staat Aphrodite steeds trouw ter zijde, weert de doodsgodinnen van hem af, en heeft hem ook thans weder, nu hij op het punt was van te bezwijken, van den ondergang gered.' Zulk een hoon schreide om wraak. Als straks Athene Diomedes met bovenmenschelijke kracht begiftigd en den nevel voor zijn oogen weggevaagd heeft, die hem belette menschen en goden te onderkennen, waarschuwt ze hem met geen der onsterfelijken een ongelijken strijd aantebinden.

> Dus, als misschien hier thans u een god mocht komen beproeven,
> Wees op uw hoede, bestrijd dan geen onsterflijke goden;
> Naamlijk de anderen, maar als de dochter van Zeus, Afrodite,
> Soms in het strijden zich mengt, tref haar met het puntige koper.

Slechts met moeite gelukt het dan ook Zeus, een schijn van orde en tucht onder de bandelooze schare te handhaven. Wel pocht hij bij elke gelegenheid op zijn geweldiger kracht welke die van alle anderen te zamen vele malen overtreft, en wijst: hij waarschuwend op de uitgezochte straffen waarmede hij ongehoorzaamheid aan zijne geboden pleegt te bezoeken. Wel weet Hephaestus te vertellen, hoe zijn moeder Hera eens door Zeus geslagen, en hoe hij zelf, ter belooning dat hij de getuchtigde als een liefhebbend zoon ter hulp had willen komen, zonder veel plichtplegingen door zijn vader van den drempel der godenwoning neergeworpen was. En Zeus herinnert met eigen mond zijn echtgenoote er aan, hoe hij haar een andermaal, de voeten met twee aanbeelden bezwaard, aan een zuil tusschen hemel en aarde zwevende had opgehangen. Doch niets van dit alles verhindert, dat èn vrouw, èn broeder, èn dochteren onophoudelijk zijn plannen doorkruisen, zijn beloften te schande maken, zijn bevelen achter den rug en zelfs openlijk durven trotseeren. Dat alles is recht levendig en met groote aanschouwelijkheid, soms met onbewusten humor geschilderd, en indien het menschen waren met wie aldus gesold wordt, zou het slechts een nieuwen lauwer om de slapen van den dichter vlechten, die het zoo uitnemend verstond de twee zich steeds rakende uitersten des levens, de tragedie en de komedie, harmonisch dooreen te slingeren zonder dat een van beide met de

andere schreeuwde. Nu het hoogere machten geldt, de voorwerpen der vereering van het toenmalige geslacht, wat zullen we er nu van zeggen? Slechts dit, dat toen vele eeuwen naderhand Lucianus, de Voltaire van zijn tijd, zich opmaakte om het stervende grieksch-romeinsche veelgodendom met zijn sarcasmen den laatsten adem uitteblazen, het niet het minst het welvoorziene tuighuis der Homerische en na-Homerische gedichten was, dat hem zijn moordendste pijlen leverde. En Griekenland heeft niet tot zoo lang gewacht om tegen de Homerische schildering der godenwereld optekomen. Xenophanes, een wijsgeerig dichter der zesde eeuw v. Chr. klaagde reeds:

> Allerlei hebben Homerus en Hésiodus aan de goden
> Toegedicht, wat bij ons menschen als smaad geldt en als berisping:
> Stelen, en echtbreuk te plegen, en steeds elkaar te bedotten.

Om zulke grieven van het hoofd van den ‘goddelijken’ zanger aftewentelen, werd - er is reeds op gewezen - de kunstgreep der allegorie ter hand genomen. Heraclitus, de vertegenwoordiger voor ons van het genre, heeft met ronde woorden getuigd: ‘ongetwijfeld is de dichter een goddelooze geweest, tenzij hij zijn voorstelling allegorisch bedoeld hebbe.’

Wat hebben wij hiervan te denken?

In de eerste plaats dat van goddeloosheid geen sprake kan zijn, van onopzettelijke noch van opzettelijke. Bewuste spotternij met het naieve volksgeloof is de vrucht van een veel later, wijsgeering denkend, en in zijn vertrouwen op den overleverden godsdienst, zijn inhoud en zijne vormen, in velerhande opzichten geschokt geslacht. Den weg daartoe effent spotternij met geloof, zooals de Atheensche comici haar voor de dolle uitgelatenheid der Dionysia, het oud-Grieksche carnaval, in beeld brachten, - een dronken en berooiden Heracles, een onttroonden Zeus, een uitgehongerden Hermes, een potsierlijk beangsten Dionysos, - zonder voor als nog de logische gevolgtrekking hunner stoutigheden te kunnen of te durven trekken. Zooveel we zien, is in het Homerische epos en den daarin geschilderden tijd voor den eenen noch voor den anderen vorm van ougodsdienstigheid plaats. Het geloof dezer menschen verzwelgt kemels. Sterk spreekt in hun borst de behoefte aan ethische grondbeginselen, en niet minder krachtig is hun aan-

drift om deze aan de bron van het bovenzinnelijke te ontleenen, om ze, onder de hoede der hoogere machten gesteld, als iets heiligs en onaantastbaars aan de ruwe handen van den aardschen hartstocht te onttrekken. Recht gaat boven macht, leeren ze.

> Immers zijn gruwlijke daden den zaligen goden ten af keer,
> Maar zij vereeren het recht en de voegzame daden der menschen.

De zwakken staan onder de bijzondere bescherming van den oppersten god.

> Want Zeus gaan allen ter harte
> Vreemden on nooddruftlijders.

Er wordt op gewezen dat de goden de ouden van dagen eeren; dat Zeus zelve den eed onder zijne hoede heeft genomen, en dat ‘vader Zeus nooit een helper zal zijn voor leugenaars;’ dat hij toeziet op het handhaven der gastvriendschap; dat van hem verwacht wordt dat hij den overtreder van het plechtig bezworen verdrag zal doen boeten, zoo al niet dadelijk, dan althans in de toekomst; en dat den goden onvoorwaardelijk te gehoorzamen den sterveling zelven het meeste gewin brengt. De onverzoenlijke haat van Hera tegen Troje dunkt den dichter blijkbaar in strijd met het beeld dat hij zich van de rechtvaardigheid der hemelingen maakt, en hij verzuimt niet bij monde van niemand minder dan Zeus er kritiek op te laten oefenen.

> Schrikklijke! wat misdeden u Priamos, Priamos' zonen,
> Daar gij zoo rusteloos haakt en verlangt om aan gansche verwoesting
> Ilios over te geven, de stevig gemetselde burgstad?

Zoo klaagt ook in arren moede de sterveling Zeus' beschikkingen aan, als hem in zijn oog onverdiende rampen treffen, en - teekent daarmede indirect het ideaal, dat hij zich van een rechtvaardig godsbestuur gevormd heeft.

> O Zeus Vader, er is geen gruwzamer onder de goden!
> Geen ontferming voor menschen, - en zelf toch gaaft ge hun 't leven -
> Zonder erbarmen ze sleurend door nood en door droevige rampen!

Dat daarentegen de mensch, - ‘de sterfelijke mensch,’ is een gelief koosde uitdrukking, - de gunst en den bijstand der hoogere machten zou kunnen ontberen, is een gedachte die in het brein der Homerische helden geen oogenblik opkomt. ‘Alle stervelingen hebben de hulp der goden van noode. Geen mijner bewegingen blijft voor u verborgen’, aldus Odysseus in zijn gebed tot Athene. Met spanning wordt hun wil waargenomen, zooals die zich aan den wichelaar door middel van velerlei teekenen kond geeft. Het is waar en opmerkelijk, dat zich een en andermaal in de beide epen een rationeel getinte oppositie tegen de geldigheid der voorteekenen openbaart, die met haar nuchtere logica eigenaardig afsteekt tegen het blinde geloof der latere Hellenen en het nog onbeperktere van het Romeinsche volk. Als tijdens de door Telemachus belegde vergadering een paar adelaren hun wijde kringen over de hoofden der verzamelde menigte beschrijven, en het voorteeken ten nadeele der overmoedige vrijers wordt uitgelegd, verwerpt een hunner de beweerde toepasselijkheid. ‘Vele vogels,’ zegt hij, ‘vliegen heen en weer onder het zonlicht, en lang niet alle zijn voorspellend,’ en honend bijt hij den uitlegger toe, liever naar huis te gaan en den voorspeller te spelen bij zijn kinderen, opdat hun hierna geen kwaad overkome. Edeler en idealer is Hector's verzet. Te midden van zijn voorspoedigen aanval op de Achaeische legerplaats komt een ongunstig voorteeken, een arend met een draak in de klauwen, dien hij niet bij machte is naar zijn nest mede te voeren. Polydamas duidt het teeken ten nadeele der Trojaansche pogingen. Maar Hector is geenszins overtuigd. ‘Eén voorteeken,’ - zegt hij - ‘is het beste, zijn vaderland te verdedigen!’ En hij voegt er aan toe:

> Hoe? Gij wilt ons gelasten de machtig bevleugelde vogels
> Meer te vertrouwen, op welke ik geenszins let, en ik acht niet
> Zij het dat rechts hunne vlucht naar de zon en den morgen zich
> heenwendt,
> Dan wel links zich verheft aan de zijde des donkeren avonds.
> Wij toch steunen gerust op den raad des verheven Kronioons.

Doch van hoe ongemeene verlichting zoowel als geestesadel deze laatste verzekering ons modernen dunkt te getuigen, de dichter is blijkbaar ook ditmaal niet een van zin met zijn held. Dat de Trojanen den ondubbelzinnigen wenk van het voorteeken in den wind slaan, daarin vindt hij een reden te meer

van hun eindelijke nederlaag. In het Achaeische leger is de wichelaar Calchas een persoon van gewicht. De priester is nog minder dan later de eenige bemiddelaar tusschen den mensch en den hemel, maar hij is er, en zijn gebed wordt niet het laatst verhoord. Offers worden bij elke eenigszins gewichtige gebenrtenis door de belanghebbenden gebracht. Dat in verreweg de meeste gevallen het offer gebracht wordt om in ruil daarvoor van deze of gene godheid zeer tastbare aardsche voordeelen of voorrechten machtig te worden is alweder ontegenzeggelijk. Ontegenzeggelijk ook, dat vroomheid van dit gehalte geschat wordt uit het oogpunt van een contract, van het *do ut des,* evenals omgekeerd de goden nalatigheid in offerhanden als een persoonlijke minachting beschouwen, als een hun te kort doen in hun rechtmatige aanspraken, en voor dergelijke geringschatting op den nalatige in de kleingeestigste vormen wraak nemen. Maar heeft niet heel wat eeuwen daarna nog Isocrates even onbewimpeld verklaard, dat we den goden offers brengen en gebeden tot hen richten, niet om bij anderen achter te staan, maar om boven anderen voordeelen te verkrijgen? Dit is in allen gevalle zeker, dat er onder de naar gelang van omstandigheden geïmproviseerde gebeden in Ilias en Odyssee zijn van zeldzame innigheid en eenvoud. Ik denk aan het gebed van Odysseus, als hij tegen de woede der elementen in den riviermond van het Phaeakenland tracht te bereiken, aan het gebed van Hector voor zijn jeugdigen zoon, wanneer hij van vrouw en kind voor het laatst afscheid neemt. In één woord: zooveel als er bij een zoo wereldsch mensch als de Griek is van vroom - heid sprake kan zijn, heerscht in het Homerische epos vroomheid, oprechte, ongehuichelde vroomheid. Diep is het gevoel geworteld, hoe volstrekt afhankelijk de menschenkinderen zijn van hoogere machten. Ernstig is het streven, zich die machthebbers als wezens vol bovenmenschelijke majesteit te denken. Majestueus naar de toenmalige bevatting stelt de dichter Hera voor, als de hemelkoningin haar wagen bestijgt. Majestueus bedoeld is de tocht van Poseidon door het hem onderdanige element. En de beroemde schildering van Zeus, wanneer hij Thetis de inwilliging harer bede toeknikt, docht zelfs een hooger ontwikkeld geslacht verheven genoeg, om het tot de voorstelling in beeld der hoogste goddelijke majesteit te inspireeren.

Alzoo sprekende wonk met de donkere brauwen Kronioon;
Neerwaarts golfde in lokken 't ambrosische haar van den Koning
Langs 't onsterflijke hoofd, en het schudde den grooten Olumpos.

Hadden clan deze menschen niet het minste bewustzijn van de volstrekte waardeloosheid der wezens, voor wie ze zich met offers en gebeden vernederden? Geen besef er van, dat zij zelven in allen gevalle zedelijk hooger stonden dan de bewoners van hun hemelrijk, den Olympus? En hoe kwamen ze er toe, zich hun godheden zoo zwak, zoo verachtelijk, zoo weinig goddelijk voortestellen?

Een antwoord op de beide eerste vragen te geven is in de vorige regelen beproefd, en het luidt ontkennend. De Homerische mensch is er zich in geenen deela van bewust, hoe zedelijk laag hij zich de voorwerpen zijner aanbidding heeft voorgesteld. Waarom zijne fantasie ze zich aldus dacht is een voor ons nog veel gewichtiger vraag, waarop mijns wetens een bevredigend antwoord zich totnogtoe heeft laten wachten.

Zie ik wèl, dan wijst den weg er toe een juiste opmerking, door Teuffel in een merkwaardig opstel ontwikkeld[1]. Hij doet uitkomen dat in de Homerische voorstelling van het godendom twee elementen, een oostersch en een westersch, het eerste meer wonderlijk fantastisch, het tweede meer nuchter en menschelijk, *nevens* elkander loopen, zonder elkander ooit te doordringen en zich in een hoogere eenheid optelossen. ‘Hoedanig daarbij de verhouding van oudheid tusschen beide elementen is, of het fantastische als een overblijfsel der oorspronkelijk oostersche voorstellingswijze te beschouwen zij, dan wel een toevoegsel aan de oorspronkelijk zuiver westelijke opvatting, laten wij, als te diep in de duisternissen der vroegste volkshistorie voerende, na hier te onderzoeken.’

Mij komt het voor dat het onze plicht is, ter oplossing van het voor de godsdienstontwikkeling zoo belangwekkende vraagstuk althans een poging te wagen. Ik ontvouw haar, overtuigd dat ik een mij vreemd gebied betreed, slechts met groote aarzeling, en met volkomen bereidwilligheid mijne meening voor elke juistere prijs te geven. Ik voor mij zie in de Oostersche

(1) W.S. Tenffel, *Die Homerischen Götter,* opgenomen in zijne *Studien und Charakteristiken zur Griechischen und Römischen Litteraturgeschichte* (1888). bl. 73-115.

opvatting, in die van het wonder en de bovennatuurlijkheid, de oudere en oorspronkelijke. De onde allegoristen hadden niet geheel en al ongelijk. De menschelijke geest kan in zijn kindsheid nu eenmaal niet anders dan de bovenzinnelijke begrippen zinnelijk uitdrukken. Dat de Grieksche geest in den beginne niet verschillend was van dien der overigen besluit ik juist, vooreerst uit het niet weggegoochelde wonderbaarlijke in de Homerische gedichten zelve, uit de onophoudelijke gedaanteverwisselingen der godheden in mannen, in vrouwen, in dieren, nog meer uit de wilde legenden, die èn de gedichten van Hesiodusèn de tempel-overleveringen voor ons bewaard hebben. Sommige der aanstootelijkste verhalen in het Homerische epos, het binden van Zeus door. Poseidon, Hera en Pallas. Athene, zijn bevrijding door den reus Briareos, zijn omhelzing van Hera, na door haar en Hypnos (den slaapgod) listig in slaap te zijn gebracht, de aanbeelden die de voeten der hemelkoningin als folterwerk - tuigen bezwaren, de minnarij van Ares en Aphrodite, het verteren der runderen van den Zonnegod door de gezellen van Odysseus, de zak der winden, - dit alles en nog veel meer, is oorspronkelijk buiten twijfel geen allegorie, maar symboliek geweest, schuchtere pogingen van den ontwakenden geest, om zich de raadselen der natuur en der wereldorde zoo begrijpelijk mogelijk voortestellen. Vanwaar den Griek die voorstellingen gekomen zijn, uit zijn eigen brein, dan wel - wat veel waarschijnlijker dunkt - deels als overoud erfgoed zijner Arische voorvaderen, deels met aardsche koopwaren in ruil ontvangen van de druk met hem verkeerende Semitische naburen, staat niet aan mij uittemaken. Maar wèl verbeeld ik mij waar te nemen, dat het tot volle individualiteit ontwikkelde Grieksche volkskarakter, voor zooverre het niet onder priesterlijken invloed staat, voor het fantastisch diepzinnige weinig geneigdheid aan den dag legt. De Helleen ziet scherp en helder, met symphathisch bewustzijn en vreugdevol gemeten, de wereld der natuurverschijnselen om hem heen, maar hij ziet niet gaarne iets anders. Zijn blik richt zich bij voorkeur naar buiten, niet naar binnen. Zoo kwam het dat reeds de Homerische tijd blijkbaar van de symboliek der oude mythen niets meer begrepen heeft. Die tijd kent alleen de eeuwig jonge natuur, en den mensch, haar schoonste schepping. Dus vormde men de mythen om in zuivere menschengestalten met bloot menschelijke hoedanigheden

en neigingen. Het Bijbelwoord ging in omgekeerden zin in vervulling. Men schiep de goden naar zijn eigen evenbeeld, onbekommerd over de aldus wakker geroepen monsterachtige tegenstrijdigheden, en onbewust ervan dat, wat als symbool eerbiedwaardig kon zijn, als menschelijk ideaal belachelijk en verachtelijk wordt.

Toch - er is geen twijfel aan, - toch bedoelde men het oprecht. Maar het oogenblik was nog niet daar om een toonbaar ideaal van den mensch te scheppen. Men waardeerde nog geene andere dan bloot physieke voorrechten, en met deze rustte men zijn goden uit, en vervormde daarnaar zoo goed mogelijk de geheel anders luidende overlevering. Niets ging den aardbewoner boven gezond, sterk, schoon te zijn: men dacht zich de goden schoon, sterk en onsterfelijk. Alleen in dit laatste opzicht achtte men ze specifiek van den mensch onderscheiden. Maar overigens - de menschen behoeven om te leven bloed, de goden het weinig daarvan onderscheidene *ichor*. Om het bloed te onderhouden wordt spijs en drank vereischt, om den ichor te voeden gebruiken de goden nectar en ambrosia, benevens den vetdamp der menschelijke offerhanden. Hun lichaam haakt naar lafenis, zoo goed als het onze. Kluchtig is in de Odyssee de klacht van Hermes, als hij aan Calypso het bevel van Zeus heeft over te brengen dat ze een einde moet maken aan hare verhouding tot Odysseus. Om haar te doen gevoelen dat hij niet juist voor zijn genoegen de verre reis ondernomen heeft, zegt hij: geen stad van menschen is in de nabijheid, met wier offerdamp hij zich gedurende zijn tocht had kunnen verkwikken. Zoo ziet de menschelijke voetreiziger verlangend uit naar een hartigen teug onderweg. Het zonnelicht verrijst voor de goden evengoed als voor de aardbewoners. Als de nacht komt gaan ze ter ruste evenzeer als deze. Stroomt het bloed van den sterveling als hij gewond is, ook de hemelling is niet onkwetsbaar. Ts de eerste niet verheven boven pijn, de door Diomedes getroffen Ares schreeuwt het uit als negen- of tienduizend menschen. Is op aarde niet iedereen schoon en flink van lijf en leden, de Olympus heeft den manken Hephaestus. Is de gebrekkige hier beneden vaak een voorwerp van harteloozen spot, de zalige goden vermaken zich goddelijk ten koste van hun talentvollen, maar onbeholpen schenker. De Homerische goden zijn noch almachtig, noch alwetend, noch alomtegen-

woordig. Zij vermogen slechts meer dan de mensch, weten meer dan hij, en verplaatsen zich met grooter snelheid.

Op de onsterfelijkheid na moest dit alles slechts luttele voorrechten donken. Daarom dichtte men hun die eene vrijheid toe, die het kind en de kinderlijke mensch zich het liefst wenschen: een onbeperkt toegeven aan de luimen en hartstochten van het oogenblik. Het bleef aan een hooger ontwikkeld tijdperk van Hellas voorbehouden, intezien dat de hinderpalen der zedewet inderdaad vrijmakingen zijn, overwinningen van het goddelijke in den mensch op zijn dierlijk instinct. De Homerische mensch ziet er louter hindernissen in, noodzakelijke hindernissen - wat zou er anders van de maatschappij terecht komen?- maar hij beijvert zich zijn hoogere wezens van die belemmeringen te bevrijden. Daarom sollen de goden der Ilias met het aardsche speelgoed naar welgevallen. Daarom beliegen en bedriegen en bestelen ze elkander. Zij kennen geen lastige moreele banden. Zij zijn vrij.

Een weinig hooger staat ook in dit opzicht het jongere epos. Het Olympische huishouden gedraagt er zich betamelijk. Het helsche krakeel is afwezig, De Olympus zelf is min of meer geidealiseerd. Bij elke gelegenheid dringt de dichter der Odyssee de verzekering op, dat ‘de goden alles kunnen en alles weten.’ Er- begint zich zoo iets als een zedewet te openbaren, en een bewustzijn bij de hoogere machten dat het hun roeping is voor de instandhouding daarvan te waken. Zeus geeft zijn bevreemding te kennen, dat de menschen de rampen die hen treffen aan de goden wijten, die hen immers ten goede vermanen en hen vruchteloos van het verkeerde trachten af te houden. Hoe weinig goddelijk naar onze begrippen ook hare middelen mogen zijn, Athene heeft met haar prikkelen der vrijers van Penelope tot allerlei gewelddadigheid geen andere bedoeling, dan hen als onverbeterlijke belagers te kenmerken van de echtelijke trouw en van de grondslagen van het huisgezin. Odysseus en zijn zoon zijn welbeschouwd slechts werktuigen in hare hand; de godheid zelve treedt op voor de geschonden zedelijke wereldorde en haar wraak is even rechtvaardig geweest als onvermijdelijk.

In eenigszins anderen zin idealistisch bij de voorstelling der godheid zijn de groote beeldende kunstenaars van het klassieke tijdperk. Meer dan ooit zijn de godengestalten de uitdrukking

der bijna tot haar absolute volmaaktheid gebrachte menschelijke schoonheid geworden. Maar die volkomenheid is bereikt door het wegcijferen van alle gevoel, van allen hartstocht, van wat het menschelijkste in den mensch is. De evenredigheden zijn de onberispelijkheid zelve, de majestueuse rust de steen geworden harmonie. Maar koud als de dood zijn deze prachtige vormen. Men kan het hun aanzien dat ze het ideaal van Epicurus verwezenlijken en in hun hemelsche ongenaakbaarheid te hoog staan voor de vreugde en het lijden der 'wezens van één dag'. De offers van deze nemen ze genadig aan als een verschuldigde schatting aan hun hoogere voortreffelijkheid, en verder zien ze over hen heen. Zij zijn het godgeworden lichaam: een ziel is overbodig.

Den Griek deerde dit gemis weinig. Zijn goden nemen ten goede en ten kwade slechts een uiterst bescheiden plaats in zijn bestaan in. Niets ligt minder in zijn aard, dan behoefte te gevoelen aan een innige mystieke vereenzelviging van zijn eigen wezen met het oneindige boven hem. Heeft hij op zijn tijd zijn offers gebracht, aan de voorgeschreven optochten deelgenomen, de vereischte uiterlijke plechtigheden niet verzuimd, dan is zijn godsdienstig geweten voldaan. Zooals de heer Pierson het onverbeterlijk uitdrukt: de Grriek bidt tot zijn god, maar hij aanbidt hem niet. De groote vragen der metaphysica vervullen zijn verstand, niet zijn gemoed. Ons pijnlijk dualisme, dat ons beurtelings omlaag trekt en boven het eindige verheft, bestaat niet voor hem. In den volsten zin van het woord is zijn koninkrijk van deze aarde. Haar tracht hij te veredelen, te vergoddelijken zooveel in hem is. Schoon en goed zijn begrippen, die, in zijn taal aaneengekoppeld, in zijn voorstelling samenvallen. Het is een ideaal zoo goed als elk ander. Maar dit geloof giet geen olie op de ontboeide golven onzer hartstochten, en geen balsem in het gewonde hart.

VII.

Sedert de dagen dat Voltaire in den aanvang van zijn *Essai sur la poésie épique* naar de kenmerkende eigenschappen van het epos zocht, zijn onze inzichten aangaande de vereischten dezer dichtsoort in den grond gewijzigd. Met de vermeerderde gegevens, die een uitgebreider en vergelijkend te werk gaande weten-

schap ter onzer beschikking stelde, in ons oordeel minder bekrompen en minder uitsluitend geworden. De kennismaking sints het begin dezer eeuw met de Indische en Perzische litteratuur, maar vooral met de Germaansche heldenliederen en de oud-Fransche *Chansons de Geste,* heeft ons velerlei geleerd en nog meer afgeleerd. Wij hebben ingezien dat de versmaat iets bijkomends, en dat hexameter noch alexandrijn van den aanvang der dagen voor het heldendicht geschapen is. Wij weten dat het epos kan leven zonder Olympische kibbelarijen en zonder hellevaart. De waardigheid der epische poëzie is den weg van de waardigheid der historie opgegaan. Wij hebben den invloed van het Homerische model ten opzichte van den vorm meer op zijn juiste waarde leeren schatten. Na den vroegeren afgodischen eerbied er voor als ware het een evangelie, na de daarop gevolgde begrijpelijke verguizing, is historische en dus betrekkelijke waardeering gekomen. Wij hebben begrepen dat ook in die richting het classicisme moest uitgisten; dat geen steun zou zijn gezocht indien men vertrouwd had op eigen beenen te kunnen staan; dat bij het kiezen van dien steun onbewuste affiniteit had voorgezeten; dat enkele verhalende gedichten van later niet in de altijd vereerende herinnering van het nageslacht waren blijven leven indien ze louter teringachtige copieën waren geweest van een onnavolgbaar origineel; dat het eindelijk het toppunt van onverstand is, als men meent hoog geklommen te zijn, den ladder aftebreken die ons zoo hoog heeft gebracht.

Wij hebben evenwel in onze eeuw nog meer omtrent het wezen der epiek opgedaan dan deze zeer negatieve wetenschap. Wij hebben onderscheid leeren maken tusschen natuur- en kunstepos en daarmede het noodige inzicht gewonnen omtrent het ontstaan van dezen vorm van poëzie. Dat we het kunnen, danken we niet het minst aan mannen als Wolf en andere aanhangers van Rousseau's eenmaal hooggeroemde theorie omtrent het antagonisme van natuur en kunst. Dat indertijd te werk is gegaan met echt fransche volstrektheid, dat men vijandig tegenover elkander gesteld heeft wat in de menschelijke voortbrengselen soms onscheidbaar ineenvloeit, doet niets ter zake. Ook deze overdrijving heeft haar kern van waarheid. En deze is, dat het verschil tusschen beide soorten van epiek niet wortelt in de wijze hunner bewerking, maar in hun verschillenden oorsprong. Men heeft waargenomen, dat elk volk waarin

ook maar één sprank van mensch waardige ontwikkeling verholen ligt, de neiging en de gaaf bezit om ten opzichte der in zijn oog uitstekende mannen uit zijn voortijd der verbeeldingskracht de teugels te vieren, hen in verband te brengen met de geheel fantastische wezens, die zijn kinderlijke geest in het geheimzinnige wonderland der hem omringende natuur meende te zien, geen grens te bespeuren tusschen werkelijkheid en visioen, tusschen waarneming en gedachte, en over het aldus ontstane geheel den warmen goudglans der idealiseerende poëzie in volle heerlijkheid uittegieten. Dit alles in het heilige bewustzijn niets dan waarheid te spreken, en trouwhartig de onvervalschte overlevering uit den voortijd weer te geven. De zanger die haar verkondigt acht zich daarbij geheel lijdelijk, het instrument in de handen der godheid die hem bezielt, haar orgaan, haar mond bij de stervelingen. En de stervelingen luisteren verrukt, en gelooven zonder voorbehoud.

Geen dezer hoedanigheden is aanwezig bij de scheppers en lezers van het kunstepos. Het naieve vertrouwen is reeds lang verdwenen. Het ontledende verstand is wakker geworden en heeft de schitterend gekleurde droombeelden naar de kinderkamer verbannen. Men heeft zoo iets gemerkt van de grenzen zijner menschelijke beperktheid. Men heeft waar van mogelijk, waarschijnlijk van onwaarschijnlijk leeren onderscheiden. De historie is opgekomen, en geeft uitdrukking aan de wetenschap dat geen reusachtige lichaamskracht van enkele halfgoden staten groot maakt, dat naast moed en volharding berekeningen en combinatievermogen staan, dat verstrekkende plannen gehoorzamende vormelooze massa's vereischen, dat tractaten en diplomatieke overleggingen hun woord mee te spreken hebben in de lotgevallen eener natie, en dat roem geld kost. Dan verrijst er somwijlen iemand onder het volk, een man van veel geleerdheid en niet misdeeld van fantasie, en hij rakelt allerlei halfvergeten overleveringen op omtrent overoude tijden, allerlei versteende wijsheid uit zeldzame boeken, allerlei vreemd bijgeloof dat nog hier en daar in afgelegen uithoeken schuilt, en hij stelt daaruit een heldendicht samen omtrent de door niemand meer grif aangenomen aanvangsdagen van zijn volk. Gelukkig nog, als niet minder begaafden naar stoffen grijpen van uitheemschen oorsprong, of de helden van een meer verlicht tijdperk kleeden in het maskeradepak van den voortijd! Zelfs aan de kunstvolste

dezer geleerde gewrochten ontbreekt slechts één ding: het leven wekkende geloof. Hun dichter verraadt altijd zijn kunst; hoe zouden de lezers zijn verdichting voor waarheid aannemen? Enkele ontwikkelden mogen zich bekoord gevoelen door de schoonheden van dictie en versificatie, door de scherpzinnig ineengezette handeling, de geestigheid der bewerking, de smaakvol ingevlochten episoden, door al wat talent met ervaring verbonden vermag, - wat is de waardeering van enkelen voor het epos? Zijn levensadem is de frissche, vrije lucht die een gansch volk inademt, wijzen en dwazen, aanzienlijken en geringen evenzeer. Als broeikasplant kan het niet tieren.

Doch dit alles is nog altijd wetenschap, en geeft geen antwoord op de vraag, die ik in den aanvang dezer studie stelde: hoe het komt dat deze overoude poëzie nog steeds een bron van genot is ook voor het tegenwoordige uiterst moderne geslacht.

Dat ze het is verkondigt luide de onafgebroken stroom van vertalingen. Maar waardoor is ze het? Waarin ligt toch die ongeëvenaarde bekoring die nog immer van deze twee wondervolle gedichten uitgaat? Wat is het, dat ze weinig minder levend maakt voor ons, menschen der negentiende eeuw na Christus, dan toen ze vele duizenden jaren geleden aan de feestmalen der Indische vorsten gezongen werden? Waarom tarten zij den tijd, en het verschil van klimaat, van ras, en godsdienst, en ontwikkeling, terwijl zoovele andere eenmaal hartstochtelijk hooggeschatte letterkundige voortbrengselen ons ten eenenmale koud laten? Wat Ilias en Odyssee voor Hellas waren, de oorsprong van alle historische en theologische kennis, het boek van de oorlogen der goden en halfgoden, een ideaal middelpunt voor den zoo veelvoudig gesplitsten volksstam, de onuitputtelijke bron van inspiratie voor elken komenden kunstenaar, - niets van dat alles zijn ze meer voor de thans levenden. Wat is ons Hecuba? Wat Achilles? Welnu: waarom maken ze ook thans nog zelfs in kunstelooze vertalingen het genot uit van den schooljongen, en blijven ze een voorwerp van bewondering zoo goed als van belangstelling voor den geleerde, den dichter, den man van verfijnde beschaving?

Het antwoord ligt voor de hand. Geen andere poëzie biedt met zooveel ongezochte, schijnbaar vanzelf sprekende, en daarom onovertroffen kunst een zoo volmaakte en volledige schildering

van den n o r m a l e n mensch. Geen ander menschelijk voortbrengsel is er totnogtoe in geslaagd, met zoo geringe hulpmiddelen, door de bloot onstoffelijke werking van woord en rhythmus, zulk een geweldig stuk menschelijk leven voor het geestesoog van elken lezer te doen verrijzen. Andere epen malen geweldiger hartstochten. De poëzie van latere eeuwen schept verhevener idealen, en spreekt van hoogten en diepten in de menschelijke ziel, die voor het bewustzijn van den Homerischen tijd nog een met zeven zegelen gesloten boek waren. Ontleding van den eenen of anderen zielstoestand bevat het jongere dichtstuk evenmin als het oudere. Voorstelling van groei en ontwikkeling van eenig karakter geeft de Ilias niet, de Odyssee nauwelijks. Al onze aandacht wordt gevorderd voor de wegsleependste schildering van het zijn. Doch juist in het hoogere doel dat de lateren nastreven ligt eene oorzaak van minder duurzamen invloed. De fijnere vrucht draagt de kiem van spoediger ontbinding in zich. Vooreerst al, omdat met de hoogere zedelijke volmaaktheid van het voortestellen object de moeilijkheid stijgt voor de daaraan te beantwoorden voorstelling. Maar er is nog een andere en minder bevredigende reden. Idealen hebben hun tijd van sterven zoo goed als van leven. Ze zijn eenigszins de modes van den menschelijken geest. Of, dunkt deze uitdrukking te hard en weinig in overeenstemming met den eerbied, dien het woord i d e a a l terecht afdwingt: ze zijn de stuiptrekkingen, die den groei van den inwendigen mensch zichtbaar verkondigen. Juist daarom evenwel mist hnn voorstelling uit den aard der zaak het rustige, het eeuwig ware en klare, dat eigen moet zijn aan datgene wat voor onze menschelijke eeuwigheid geschapen schijnt. Die groei zegt, zegt wisseling, en in de trekken van den man herkent men slechts zelden en ongaarne die van den knaap met den baard in de keel. Onveranderlijk is alleen datgene wat den mensch van nature is aangeboren, en waarin al de exemplaren onzer soort, waar en wanneer ontstaan, van welke kleur en van welk ras ook, hun eigen evenbeeld aanstonds herkennen.

Dit beeld houden de Homerische gedichten het menschdom voor, met onnavolgbaar meesterschap waargenomen en weergegeven. Waar hebben die zoo goed als naamlooze kunstenaars uit een nevelachtig verleden hunne kunst opgedaan? Waar

geleerd, uit weinig samenhangende reeksen gebeurtenissen een welgeordend en artistiek ineensluitend geheel van zoo overweldigende werking samen te stellen? Een wereld te openbaren in de gebeurtenissen van een paar maanden? Een gansche galerij karakters, mannelijke en vrouwelijke, te ontwerpen, zoo natuurwaar, dat wij nog altijd in den geest met hen omgaan, met hen spreken, hen toejuichen, hen berispen, alsof het onze nauwste kennissen waren, en tevens zoo ongemeen, dat we ons niet schamen te schateren en te weenen om deze schepselen der fantasie van sints lang stof geworden onbekende aoeden? Vanwaar is hun de wetenschap gekomen den achtergrond te schetsen eener nu eens grootsche, dan weer liefelijke natuur, zonder dat deze ooit de levende, handelende en lijdende menschelijke stoffeering overschreeuwt? Een ganschen toonladder van menschelijke aandoeningen te doorloopen, van goedige scherts tot den hartverscheurenden wanhoopskreet, van het bulderen der onbeteugelde woede tot het weemoedige afscheid van een innig liefhebbend echtpaar, zonder ooit te kort te doen aan de harmonie van het geheel? Waar zijn zij ter schole gegaan voor hun juist inzicht in compositie en ordonnantie, in het naar voren doen treden van het eene, het bescheiden achteruit doen wijken van het andere, het kunstvol verwikkelen van episoden met de hoofdhandeling, het schilderen met het woord en met de schijnbaar zoo eentonige maat?

Dat is van alle Homerische vragen de raadselachtigste en bezwaarlijkst oplosbare. Want dat alles zijn eigenschappen van het genie, en het genie onttrekt zich nu eenmaal aan elke ontleding en verklaring. Wat wij kunnen, is in stomme bewondering het feit aanstaren, en ons gelukkig prijzen dat deze zon voor ons niet is ondergegaan. En nog iets. We kunnen er door versterkt worden in onze overtuiging, dat de *ultima ratio* der voorstellingsgave van den mensch door middel van het woord gelegen is in een gezond realisme. Doch op éene voorwaarde slechts. Het zij het weergeven der natuur en der menschenwereld om ons heen, zooals ze zich afspiegelen in het oog en het gemoed van den kunstenaar, niet in die van den patholoog.

H.J. POLAK.

Robert Elsmere.

Robert Elsmere, by Mrs. Humphry Ward. 3 Vol. Nederlandsche vertaling in drie deelen, bij H. Pyttersen Tz., te Sneek.

Mrs. Humphry Ward heeft op eens haar plaats gekregen in de rij der groote romandichters.

Haar eersteling, ‘Mrs. Bretterton,’ bracht haar geen bijzonderen roem. Tauchnitz nam het boek zelfs niet op onder zijne duizendtallen; - en wat is de vermaardheid eener Engelsche schrijfster, ten onzent althans, zonder de Tauchnitzeditie? Maar toen ‘Robert Elsmere’ kwam, trok dit werk dadelijk de aandacht. Zijn verschijning wekte levendige tegenspraak, waarvan zich o.a. niemand minder dan The Right Hon. W.E. Gladstone tot tolk maakte; riep van de andere zijde even warme sympathie te voorschijn, en noopte de schrijfster in de ‘Revue des deux mondes,’ die zich Th. Bentzon teekent, ondanks hare bezwaren tegen vorm en inhoud, tot de slotverklaring: *Attendons son prochain roman pour décider si vraiment George Eliot a trouvé un suceesseur*. Is het niet reeds veel eers ook maar het vermoeden te wekken van George Eliot's opvolgster te kunnen zijn?

Mrs. Ward behaalde dit succes ondanks twee grieven van formeelen aard, die tegen haar boek werden aangevoerd en vooral in verband met elkaar haar gewicht deden wegen.

Vooreerst: haar roman bestaat uit drie kloeke deelen. Een roman van zulk een omvang - wie durft hem aan! Zelfs onder hen, die in de litteratuur het *intense* weergeven van een impressietje of het verwekken van een enkele, zij 't dan ook heftige, emotie juist niet het hoogste stellen, maar oog en hart hebben voor breeder opvatting, voor meer aan 's levens volheid zich aansluitende kunst - hoevelen, die tijd noch aandacht

beschikbaar hebben voor ‘ontspaunings’-lectuur van zoo langen adem?

En dan - het boek van Mrs. Ward werd dadelijk gekenteekend, zoowel door het verzet, dat het wekte, als door de instemming, die het vond, als een ‘tendenz’-roman. 't Is waar, ook’Uncle Tom's Cabin’, ook ‘Max Havelaar’ behoort tot dit genre; maar de kenschetsing roept toch niet bij voorkeur de gedachte aan den aantrekkelijksten romanvorm op. Alles opzijn tijd; een wetenschappelijke verhandeling in min of meer populairen vorm over een of ander belangrijk onderwerp, en de romantische inkleeding en dichterlijke bewerking van een aan 't menschelijk leven ontleende stof. Maar een boek, dat 't een èn 't ander wil zijn! Hoe menigmaal bleek eens schrijversartistieke kracht niet opgewassen tegen de gevaren van hetgenre!

Indien ik beweerde, dat Mrs. Ward den doornigen weg, dienzij zich koos, of liever, dien haar genius haar aanwees, geheel en al zonder kleerscheuren ten einde bracht, dan zou ik dat niet kunnen verantwoorden; maar...ja, ééne verklaring moet mij al aanstonds van het hart:

Welk een verkwikking eens weer een roman te lezen, zij 't dan ook een lange roman, die een gedachtenwereld ons binnenleidt en een levenskring ons ontsluit, waar nog andere dan bloot zinnelijke passies den boventoon voeren! Die ons onder menschen verplaatst, met wie wij kunnen medeleven, terwijl, zij nog andere aandoeningen kennen dan van sexueelen aard!

Welk een genot een roman te lezen, waarin menige bladzijde onze zenuwen trillen doet, doordat de adem van een warm gemoed er over henengaat, de luchtstroom van een gezond en krachtig zieleleven ze beweegt, en in stee van ze op allerlei manier te pijnigen en af te matten, ze verfrischt en sterkt door heel het levenspeil te verhoogen. Een boek dat, niet geschreven in dienst van de eene of andere kunsttheorie, tot eene orde van kunstgewrochten behoort, die boven de controversen der school staan, en zich niet anders ten doel stellen dan een stuk van 's menschen persoonlijk of van zijn gemeenschapsleven in beeld tebrengen. Ik beweer dat Mrs. Ward dit gedaan heeft, ondanksde tendentie van haar boek.

Dus tòch een ‘tendenz’-roman? En hij zal, ondanks zijn

drie deelen niet iets zwaar-op-de-hands hebben? En dat, terwijl hij behoort tot de ‘theologische’ romans! Ware het nu nog een ‘sociale’ roman, zich aansluitend aan *the topic of the day!*

De theologische strekking gaat op het einde van het boek over in eene van socialen aard; maar voorzoover er van tendentie moet gesproken worden, is zij toch eigenlijk eene theologische.

Wat ons, Nederlanders, betreft - de ouderen hebben misschien den tijd gekend, dat zij oververzadigd waren van theologie, ook in romantischen vorm; van de jongeren veroorloof ik mij te beweren, dat zij niet dan bij overlevering daarvan verzadigd kunnen zijn. Doch wanneer in de ‘Revue des deux mondes’ aan het adres van ‘Robert Elsmere’ het verwijt te lezen staat, *d'être tout ensemble un roman et un traité de théologic, c'est à dire de n'être propre à satisfaire ni les théologiens ni les amateurs de fiction*, dan moge in dit oordeel niet dan een zeer klein deel waarheid schuilen, het zal voor velen reeds voldoende zijn om tegen den roman van Mrs. Ward een in hun oog gewettigden tegenzin op te vatten. Is dan de heer Pyttersen niet te beklagen, dat hij het waagde van zulk een boek eene vertaling de wereld in te zenden?

Wat is er van de ‘tendenz’?

De stof, die zij zich koos...Neen, dit mag ik eigenlijk niet zeggen; de stof, die zich aan haar opdrong - *wir ergreifen keine Idee, sondern die Idee ergreift uns, und knechtet uns, und peitscht uns in die Arena hinein, dasz wir wie zerzwunjene Gladiatoren für sie kampfen; so ist es mit jedem ächten Apostolat*[1)] - de stof, die Mrs. Ward ‘knechtete’, blijkt inderdaad een enkele maal te machtig te zijn voor haar artistiek vermogen. Doch eigenaardige voordeelen staan er tegenover. Daar is hartstochtelijke liefde in den ijver, waarmede zij de overtuiging omhelst, die haar boek in zekeren zin bepleit. Dit persoonlijk element komt op menige bladzijde haar artistiek vermogen ten goede. En in spijt van alle eischen van objectiviteit, die men den kunstenaar zou willen stellen, dat persoonlijke pleegt sympathie te wekken. Onder het kleed der individualiteit voelt men een menschenhart kloppen, en dit is niet zonder beteekenis voor den indruk, dien een kunstwerk maakt, noch voor de rechte waardeering ervan.

1) Heinrich Heine, in de voorrede van ‘der Salon.’

Maar bovendien: de persoonlijke ingenomenheid der schrijfster, waarvan zij voor niemand een geheim maakt, is vrij van alle bekrompenheid en betweterij. Ruim en vrij is haar gezichtskring, ver en breed haar horizon. Ik durf zeggen, dat juist de persoonlijke overtuiging, waarvan zij zich in haar boek tot apostel heeft gemaakt, haar dien humanen zin waarborgt, en haar in staat stelt, zoo mild in haar waardeering, zoo onbevangen in haar oordeel, zoo ruim van blik te zijn.

Th. Bentzon acht ‘Robert Elsmere’ te veel een *traité de théologie*, en haar oordeel heeft hier en daar weerklank gevonden. Zelfs hoorde ik van iemand, dat het een boek was uitsluitend voor theologanten.

Hoeveel bladzijden zou het boek tellen, die inderdaad het theologisçh tractaat eenigermate naderen?

Men late zich in elk geval niet in den waan brengen, dat de schrijfster hare lezers zou uitnoodigen een theologisch dispuut bij te wonen en hen zou onthalen op de ‘onverkwikkelijkheden,’ die daarmede plegen gepaard te gaan.

De titel, dien ‘the grand old man’ aan zijn opstel in de ‘Nineteenth Century’ gaf, zou dien waan kunnen voeden. ‘Robert Elsmere’ - luidt hij - ‘and the Battle of Belief,’ als ware er sprake van een geloofsstrijd in den zin van pleidooien voor of tegen zekere theologische meeningen. Maar wie door dien titel tot dat vermoeden mocht gebracht zijn, zou zich door Gladstone zelf beter kunnen laten inlichten. De schrijver toch verwijt Mrs. Ward ia zijn artikel, dat zij de kerkelijke orthodoxie, waarvan Robert Elsmere afvallig wordt, niet de degelijke wapenen laat hanteeren, die haar volgens hem ten dienste staan; of liever, dat zij geen degelijk toegeruste strijders voor de aangevallene in het veld brengt. ‘*In the great duel between the old faith and the new*’ - zoo schrijft hij - ‘*as it is fought in “Robert Elsmere”, there is a great inequality in the distribution of the arms*.’

Dit zou een gegrond verwijt zijn, indien hier van zulk een ‘duel’ sprake kon wezen. Doch Mrs. Ward heeft zich blijkbaar niet ten doel gesteld, ‘het oude en het nieuwe geloof’ in dien zin tegenover elkaar in het krijt te brengen. Indien er van geloofsstrijd kan gesproken worden, dan kan dit alleen gelden van den strijd, die in Robert's boezem wordt volstreden. Nieuwe inzichten openen hem een nieuw gezichtspunt; en van daaruit

valt er op zijne geloofsvoorstellingen van vroeger een ander licht. Bij religieuse naturen plegen deze niet op zichzelf te staan, maar innig verbonden te zijn met 's levens diepste roerselen. Juist zij zullen dus, wanneer hunne godsdienstige voorstellingen een crisis ondergaan, daarbij allerminst rustige toeschouwers kunnen blijven. Van geloofsstrijd, als hier ontstaat, is sprake in het boek van Mrs. Ward. De teekening daarvan behoeft toch niet te doen denken aan een godgeleerd tractaat?

En allerminst wel kan de strijd tusschen Robert en Catherine aan een theologisch dispuut doen denken, aan een strijd tusschen het ja en neen van verschillende theologische scholen. Welk eene averechtsche voorstelling! Welk eene heiligschennis schier voor hem, die zich de teekening ervan niet zonder ontroering kan herinneren, en de bladzijden, daaraan gewijd, niet heeft kunnen lezen zonder zekeren eerbied; zonder den eerbiedigen schroom, waarmee men het heiligdom van twee minnende harten binnentreedt, dat immers een vreemde niet mag naderen, tenzij gedreven door de innigste sympathie; - en deze weet Mrs. Ward te wekken. Hoever blijft hier alle gedachte aan een theologisch tractaat!

Maar ook voor zoover er eigenlijk godgeleerd *appareil* in 'Robert Elsmere' aanwezig is - zou het niet de aandacht ook van hen verdienen, die geen godgeleerden zijn?

Zonderling! Daar zijn christelijke kerkgenootschappen. Zij hebben de traditiën van een groot geloof in de wereld bewaard. Duizenden bij duizenden rekenen zich wel is waar onder hunne leden om geen andere reden, dan omdat zij uit ouders geboren zijn, die er toe behoorden, en zonder dat zij zich rekenschap geven van dat lidmaatschap of zich veel bekommeren om het 'geloof,' dat hun kerk belijdt; gelijk er velen gerekend worden en zichzelven rekenen tot de Nederlandsche natie, zonder dat dit feit ooit eenige gedachte bij hen wakker roept of in een of anderen vorm eene zedelijke idee voor hen vertegenwoordigt.

Doch daar zijn er ook, bij wie de godsdienstige gemeenschap, waarvan zij deel uitmaken, en de eigenaardigheden, die haar kenmerken; de geloofsvoorstellingen en geloofsovertuigingen, die zij in haar belichaamd zien en aan haar te danken hebben, geen gering aandeel hebben gehad in de vorming hunner persoonlijkheid. Aandoeningen en gewaarwordingen van godsdien-

stigen aard zijn bij hen saamgegroeid met heel hun innerlijk leven. Onverbreekbaar zijn ze verbonden met hun dierste levensovertuigingen; en indien zij de beweegredenen voor hun doen en laten ontleden, de gezindheden toetsen waarmede dit gepaard gaat, dan vinden zij daaronder geen geringe plaats ingenomen door die van godsdienstige natuur:

Indien er nu in den kring dier voorstellingen, in dat samenstel van overtuigingen, welke jaren-, neen, eeuwenlang het godsdienstig gemoed eigen waren en het bevredigden, een wijziging plaats grijpt, als in den loop dezer eeuw, hoe lang ook voorbereid, voor zoovelen haar beslag heeft gekregen, zal dit voor hen buiten het leven kunnen omgaan? En indien niet, zou clan dit stuk menschelijk leven voor den kunstenaar niet belangrijk kunnen zijn? Zou het hem geen stof mogen leveren voor een roman?

Niemand, die het betwijfelt.

Doch de romandichter, die het bestaat zulk een stuk menschelijk leven in beeld te brengen, zal niet aan de wereld van het afgetrokken denken zijn materiaal ontleenen. Wil hij er eene concrete gestalte aan geven, dan moet hij het plaatsen in een bepaalden tijd en in een bepaalde omgeving. Wat wil dit echter anders zeggen, dan dat hij in zijn boek zal moeten gewagen van zekere godsdienstige voorstellingen, zekere bepaalde overtuigingen van godsdienstige natuur? Datgene, waardoor het proces, welks verloop hij teekenen wil, in het leven werd geroepen, zal hij in concreten vorm moeten doen optreden, al zal hij moeten verzwijgen, althans op den achtergrond plaatsen, wat juiste tact en goede smaak hem gebieden in de schaduw te laten.

Misschien zijt gij gewoon ook de eenvoudigste vormen, waarin godsdienstige aandoeningen en gewaarwordingen haar uitdrukking vinden, onder ‘theologie,’ te rangschikken - maar zal hij zich dan eenig godgeleerd *appareil* kunnen ontzeggen? Indien hij dit niet kan, is het voor u een reden om te oordeelen, dat hij een boek schrijft voor theologanten? Daar zijn kringen voor wie de wereld van strijd en twijfel, van godsdienstige aandoeningen en gewaarwordingen, als hier door den kunstenaar zullen moeten beschreven worden, een vreemde wereld is; doch dit op zichzelf pleit toch niet tegen den roman? De naam van George Eliot is in verband met dien der

schrijfster van ‘Robert Elsmere’ genoemd - welnu, daar zijn ook kringen voor wie de wereld, waarin George Eliot haar lezers rondleidt, tamelijk wel een vreemde wereld is; is dit een vonnis over haar als kunstenares? Of zal men moeten oordeelen, dat Kingsley's ‘Hypatia’ een roman is voor ethici of voor philosophen van professie?

Om een beeld te boetseeren heeft men zeker materiaal noodig, en om een beeld als dat van Robert Elsmere te scheppen, was materiaal noodig, waarin eenige deelen gemengd waren van wat gij ‘theologie’ pleegt te noemen. Zal deze ‘theologie,’ mag zij inderdaad, om tot ons volk mij te bepalen, zoover buiten den gezichtskring van den Nederlandschen lezer liggen, ook al is hij geen godgeleerde?

Laat mij mogen beproeven het bestanddeel ‘theologie,’ dat Mrs. Ward voor hare schepping behoefde, voor mijne lezers aan te toonen en eenigszins te omschrijven.

Robert Elsmere en Catharine, zijne vrouw, zitten eens bij elkander in hun pastorie te Murewell. Zij bezig met vrouwelijken arbeid, hij met een boek in de hand.

Dat boek was het leven van een heilige, die bisschop was geweest ergens in het Zuiden van Frankrijk, een man van politiek gewicht in den Bourgondischen Staat, beroemd om zijn heiligheid en zijn geleerdheid. Een twintigtal jaren maar was na zijn dood verloopen, toen zijn biograaf zijn leven beschreef. Dit was een samenweefsel van wonderen. De bisschop had niet slechts elke toentertijd bekende deugd beoefend, maar ook alle denkbare wonderdaden verricht, en de wonderverhalen werden beter verteld dan gewoonlijk geschiedt: met meer naïveteit en groot er aanschouwelijkheid. Misschien, dat ze daardoor Robert te levendiger troffen.

‘En de heilige’ - zoo las hij - ‘zeide tot de toovenaars en tot hen die onheilige kunsten uitoefenden, dat zij deze slechte dingen moesten nalaten, want hij had de geesten, die zij gewoon waren op te roepen, gebonden, en zij zouden geen antwoord meer geven op hun bezweringen. Toen vielen deze hardnekkige zonen des duivels op den man Gods aan, martelden hem, en bedreigden hem met den dood, indien hij niet dadelijk de geesten, die hij gebonden had, weder losliet. En ziende, dat hij niets vorderde, en daarenboven door God vermaand,

dat hij alzoo doen zou, stond hij hun toe, hun eigen verdoemenis te bewerken. Want hij vroeg een stuk perkament, en schreef daarop: “Antonius aan Satan - treed binnen!” Toen was de ban verbroken; de geesten keerden weder, de toovenaars ondervroegen hen, gelijk zij gewoon waren, en ontvingen antwoord. Maar binnen een kort tijdsverloop kwam elk hunner ellendig aan zijn einde en werd overgegeven aan zijn natuurlijken heer en meester, Satanas, wien hij toebehoorde.’

Robert slaakte een kreet, en zich naar Catharine wendende las hij haar de passage voor en gaf daarbij eenige toelichting over het boek en zijn schrijver.

Catharine liet haar werk een oogenblik in den schoot rusten en zeide niet zonder verbazing: ‘Wat een buitengewone bijgeloovigheid. Is dat een bisschop, Robert, en een ontwikkeld man?’

Robert knikte.

‘Maar geheel de geestesrichting van dien tijd is zoo zonderling,’ zeide bij half voor zich heen, in het vuur starend. ‘Niemand ontsnapt er aan. Geheel dit tijdvak is inderdaad krank van zin.’

‘Een goed Catholiek zal dit zeker gelooven?’

‘Daarvan ben ik niet zeker,’ zeide Robert mijmerend; en nog langen tijd bleef hij in gedachten verdiept, terwijl Catharine werkte en peinsde over een feestje voor haar meisjes met Kerstmis.

Dit kleine tooneel in de pastorie van Murewell greep plaats op een tijdstip, waarin de crisis, die Elsmere zou doorleven, werd voorbereid.

Hij had te Oxford gestudeerd en had daar den invloed ondergaan der tweede reactie, die op de zoogenaamd Oxfordsche beweging was gevolgd. Deze beweging, die naar de door Newman opgestelde ‘Tracts’ den naam van ‘Tractarianisme’ draagt, had Newman naar de Roomsche kerk gevoerd en door Pusey een catholiseerend streven in de Anglicaansche kerk wakker geroepen. Hierop volgde een reactie, die velen met alle godsdienstig geloof had doen breken en een scepiticisme had gevoed, waarvan in het boek van Mrs. Ward Wendover, de ‘Squire’ van Murewell Hall, en ook Langham, wiens betrekking tot Rose, Catharine's zuster, daarin zulk een belangwekkende plaats inneemt, de vertegenwoordigers zijn. Doch dit

scepticisme kon de religieuse, en het cynisme, waarin het verliep, de moreele naturen niet voldoen. Daartegen verhief zich eene nieuwe reactie. Tot kenschetsing daarvan is de naam van Matthew Arnold, die, in 't voorbijgaan gezegd, een oom van Mrs. Ward was, voldoende. Bij de wetenschappelijke inzichten dezer eeuw en de modern-wijsgeerige beschouwingen behielden de mannen dezer tweede reactie warme godsdienstige overtuigingen. Deze waren voor hen eensdeels de noodwendige veronderstellingen, die uit hunne zedelijke levensopvatting voortvloeiden, anderdeels de grond, waarin hunne zedelijke aspiraties wortelden. Van hen is Prof. Grey van Oxford in Mrs. Ward's roman de vertegenwoordiger[1)], die zoo grooten invloed op Elsmere uitoefent en door zijn vromen zin en waardigen ernst hem als student voor goed aan zich verbindt.

Elsmere's innig religieuse natuur en bewegelijk gemoed ontvangen een diepen indruk van dezen tweeden Oxfordschen *reveil*. Onder dien indruk besluit hij predikant te worden, en na afloop zijner studiën neemt hij eene aanstelling aan als ‘rector’ te Murewell in Sussex. Liever zou hij met zijn geestdriftvollen ijver en in het besef zijner physieke en moreele kracht

1) Mrs. Ward droog haar boek op aan Thomas Hill Green, professor of moral philosophy, te Oxford, waar hij in 1882 stierf. Aan hem denkt zij blijkbaar met de grootste piëteit. Zijn beeld teekende zij in Grey, Elsmere's leermeester en vriend.
Green liet na twee deelen ‘Philosophical Works,’ en een derde deel: ‘Miscellanies,’ benevens twee ‘leekepreeken,’ waarvan in den roman wordt melding gemaakt: ‘The witness of God,’ en ‘Faith’ (Longmans, Green and Co., Londen).
‘*These sermons have for their aim the separation of the spiritual from the supernatural. Mr. Green sought to establish in them an intellectual position for the Christian faith which should not be called in question by every advance in historical evidence or in physical science,’ gelijk Green's vriend Toynbee voor de uitgave der Lay Sermons getuigt.*
‘*Meanwhile, if the present distress must still for a time continue, if the cheerfulness and brightness of faith should still seem necessarily to disappear along with the abandonment of that dogmatic expression of it which criticism invalidates, let us be all the firmer in refusing any compromise with our lower nature. We may be passing through a period of transition from one mode of expressing them to another, or perhaps to an admission of their final ineffableness. Whatever we do, let us not make the difficulties of the transition an excuse for concessions to the spirit of self-indulgence. If doubts come thick, and we have ceased to look for any rending of the heavens to remove them, so that our faith in God no longer brings the old joy and peace of believing, let us rather ask ourselves what right we have to be happy than seek our happiness in pleasures where, because we are capable of God, we cannot find it. Faith in God and duty will survive much doubt and difficulty and distress, and perhaps attain to some nobler mode of itself under their influence. But if once we have come to acquiesce in such a standard of living as must make us wish God and duty to be illusious, it must surely die.*’
Zoo eindigt ‘Faith.’ Men zal toestemmen, dat ernstige zin en diepte van opvatting hier niet ontbreken, en wie ‘Robert Elsmere’ las, zal erkennen, dat Mrs. Ward haar boek heeft geschreven onder den invloed van denzelfden geest, die uit deze woorden spreekt.

in een groote plaats, bij voorkeur te midden van Londen's groote bevolking en daarmee samenhangende nooden, zijn werkzaam geweest, doch, nadat hij ter herstelling uit eene ernstige ziekte geruimen tijd op het vaste land, o.a. in Palestina, had vertoefd, zag hij zich genoodzaakt dien gemakkelijker werkkring te aanvaarden.

Elsmere is ‘herder en leeraar’ met hart en ziel. Met grooten ijver kwijt hij zich van zijne verschillende plichten. Trouw wordt hij daarin ter zijde gestaan door zijne vrouw. Catharine Leyburn heeft hij in Westmoreland leeren kennen, kort voor zijne aanvaarding van het predikambt. De warme godsdienstige adem, die van haar krachtige individualiteit uitgaat, blaast den gloed zijner godsdienstige overtuiging aan.

Intusschen - Catharine is puriteinsche door en door, al wordt de hardheid, die met dezen vorm van christendom pleegt gepaard te gaan, verzacht door aangeboren vrouwelijke teederheid. Zij is lier en gesloten van karakter, maar haar is eigen zekere beperktheid van sympathie en van kennis. Dezen mochten Elsmere aanvankelijk juist hebben aangetrokken, ze zijn niet bij machte hem de ontvankelijkheid voor allerlei indrukken te doen verliezen en hem het hart te doen sluiten voor wat het rijke menschenleven op allerlei gebied te aanschouwen en te genieten geeft. Langham, Elemere's oudere Oxfordsche vriend, die anders een scherpen blik had op de menschen, mocht, na de eerste kennismaking met Catharine, meenen: ‘Zij heeft hem bekoord in een tijdperk van het leven, waarin hij meer prijs stelde op zedelijke kracht, dan op verstandelijke ontwikkeling. Die aanraking met den godsdienstigen geest, die haar beheerscht, werkt op hem gelijk de adem van den Alpenwind. Men kan zien dat hij er zich onder uitzet en gloeit;’ - Langham mocht daarin juist hebben gezien; toen hij er op liet volgen: ‘Zij zal hem vormen eerder dan hij haar’, vergiste hij zich. Daar was in

Elsmere een aanleg, die zich niet liet onderdrukken. Voor hem was een puriteinsche wereld te eng. Zijn studeervertrek in de pastorie bevatte een wonderlijk mengelmoes van boeken, voorwerpen uit de natuurlijke historie, een half geschreven preek, hengelroeden, cricketkolven, een groote medicijnkast. Over natuurkunde en geschiedenis spreekt hij voor zijne gemeenteleden. Daarbij echter verwaarloost hij niet den zin voor wetenschap, hem eigen. Hij geeft er voldoening aan door de bearbeidmg van een bepaald veld van studie. ‘Zoovele mannen van Elsmere's type gaan, als zij rijp geworden zijn, in eens en geheel en al op in het maatschappelijk leven, met algeheele verwaarloozing van het leven der gedachte.’ Elsmere niet alzoo. Hij had zich een wenk van zijn leermeester Grey in het geheugen geprent, dat hij een deel van den dag zich aan studie zou wijden, en in de pastorie van Murewell gaf hij aan dien raad gehoor.

Het terrein, waarop hij zich daarbij bij voorkeur zou bewegen, was hem als vanzelf aangewezen. Zoowel het vermogen der verbeelding als dat der sympathie waren hem in hooge mate eigen. Zij vormden de groote drijfkracht bij zijn arbeid, zoowel bij de plannen ter verbetering van den maatschappelijken toestand zijner gemeenteleden, zijne philanthropische bemoeiïngen, als bij het stellen zijner preeken en in zijn verkeer met de armen en de jongelieden, die hij om zich verzamelde. De eigenaardige talenten, die iemand bezit, zijn het merkteeken zijner eigenaardige behoeften en tevens wijzen zij hem, indien geen drangredenen van buiten hem een andere richting uitdrijven, den weg om die behoeften te bevredigen: ze zijn als de voelhorens voor den nog zoekenden, rondtastenden geest.

Zoo wezen verbeelding en sympathie Elsmere als vanzelf het gebied der geschiedenis als het veld zijner lievelingsstudie aan. Hij begon niet met den weg der wetenschap in engeren zin; niet dien van het geduldig verzamelen van feiten, der opeenstapeling van bijzonderheden, wat den ‘geleerde’ kenmerkt. Meer strookte het met zijn aanleg ‘zich met zekeren hartstocht te verdiepen in zoovele vraagstukken, die 's menschen innerlijk leven raken, die onder de droge en bestoven bijzonderheden der geschiedenis verscholen liggen en er kleur en leven aan bijzetten.’ Hij werd gedreven door een hartstochtelijk verlangen ‘om van het menschelijk leven iets te redden uit

het wegzinkend verleden, en er zich en anderen rekenschap van te geven, hoe in den eeuwendurenden strijd der menschheid het verleden de hand reikt aan het heden;' zich te vertegenwoordigen de *solidariteit* zoowel als de *continuiteit* in het streven en strijden der menschheid van alle eeuwen.

't Spreekt van zelf, dat Elsmere het innerlijk leven der menschheid aanvankelijk slechts op een enkel punt kon naderen. In het leven van grooten en kleinen speelt het toeval, het onvoorziene, ongezochte en onopzettelijke een groote rol. Zoo ook hier. 'Ik nam' - zoo verhaalt Elsmere aan Langham in een vertrouwelijk gesprek over zijn studie en zijne plannen - 'ik nam mijn *Final School's history* tot grondslag en begon met de Romeinsche keizers, of eigenlijk met den val van het keizerrijk.' En als hij eenige maanden een deel van zijn tijd aan de studie dier periode, waarbij hem de rijk voorziene bibliotheek van den geleerden 'Squire' ten dienste staat, heeft besteed, heeft zich in zijn hoofd reeds het plan gevormd om een 'groot werk' te schrijven.

Dit staat in verband met een eigenaardige karaktertrek van Elsmere, die in zijn laatste kort levenstijdperk op aandoenlijke wijze aan den dag treedt, en waarop ik straks de aandacht vestig.

Reeds heeft hij het 'groote werk' geconcipieerd, vóór hij alle gegevens kan oveizien. In schemerachtige omtrekken staat het gebouw hem voor den geest, vóór hij nog den grond heeft onderzocht, waarin hij de fondamenten zal kunnen leggen. Eene opmerking die Langham maakt, als hij een overzicht van dat groote werk geeft, beantwoordt hij met: *I am only now beginning to dig for myself*, wat de Nederlandsche vertaling in juist niet onberispelijke beeldspraak weergeeft door een: 'ik ben eerst nu begonnen zelf de *bronnen* te *ontginnen*.'[1)]

1) Ik heb mij niet den eisch mogen stellen, de Nederlandsche vertaling doorloopend met het oorspronkelijke te vergelijken. Al is het omvangrijke en zeker niet gemakkelijke werk over 't algemeen genomen met zorgvuldigheid geschied, hier en daar laat het te wenschen over. *To find out* is niet *uitvinden* (II. bladz. 56). *Conscious* kan men in 't Nederlandsch niet voetstoots met *bewust* vertalen, zooals doorloopend geschiedt. *Rondwadden* (II 360) bestaat niet, naar ik meen. *Er moest iets zijn waarop voortgebouwd kon worden en van boven naar beneden werken*. (III 172) levert geen behoorlijken volzin. Op bladz. 348 (III) leest men: 'Met de handen *achter haar* voortstappend, begon zij' enz. voor; *achter zich*. En op bladz. 16 (III) is *open-eyed* vertaald met *bijdehandsch*: een meisje kan 'bijdehand' zijn, maar 'bijdehandsch' behoort bij de paardendressuur.
Over 't geheel genomen schijnt mij het eerste gedeelte beter vertaald dan de laatste helft. Twee bewerksters - want ik meen vrouwenhanden te bespeuren - verraden zich ook in de verklaring van 'Unitarian'; eerst in een noot met verwijzing naar de Vrije Gemeente te Amsterdam, later met eene naar de Remonstrantsche Broederschap.

Hij heeft met behulp van anderer arbeid een algemeen overzicht van den grond genomen. Nu moet hij onderzoeken, *inch by inch*, wat soort van grond het is. Maar - zeker! - daarbij zal hij de opmerking van Langham ter harte nemen.

Welke opmerking?

Elsmere heeft niet zonder zekere zenuwachtige opgewondenheid zijn vriend verhaald, hoe hij zich voorstelt dat in het met bloed gedrenkte Frankische rijk, in de dagen van Gregorius den Grooten, te midden van de ruwe koningen, hunne boosaardige vrouwen, van bisschoppen en heiligen, de moderne maatschappij in Gallië is ontstaan; zich ontwikkelend te midden van den strijd in de wereld der geesten, die met den val van het Romeinsche rijk gepaard ging, van het verzet, dat de op gezag gevestigde Romeinsche maatschapij in den Germaanschen vrijheidszin vond, van den tegenzin, dien Germaansche kracht tegen Romeinsche weelderigheid koesterde; vooral te midden van den strijd tusschen rechtzinnigheid en ketterij, met al zijn staatkundige verwikkelingen.

Hij heeft zich beijverd de vreemde gewaarwordingen te beschrijven en te ontleden, die een ieder bevangt bij de aanschouwing van Rome's ondergang, waardoor over de kindsheid van Europa een donkere schaduw wordt geworpen; de gewaarwording, die gewekt wordt door het langzaam wegzinken van iets ontzagwekkends, van iets groots en machtigs, dat, ook als het is heengegaan, toch nog zoo onuitsprekelijk machtig blijkt, merkbaar nog in de nederige betuiging van Goth en Fank, dat zij ‘niet dan bedelaars zijn, verblijf houdend in een paleis - de plaats die de bakermat was van grooteren dan zij.’

Toen, bij een kortstondige eb in Elsmere's woordenvloed, had Langham op zijn langzamen, achteloozen toon opgemerkt: ‘Eén ding schijnt u nog niet te hebben getroffen. Maar gij zult er toe moeten komen. Mijns inziens is dit de meest belangwekkende zijde der geschiedvorsching. Ik bedoel dit: -

En toen had hij hem herinnerd, dat alle geschiedenis op overlevering, op ‘getuigenis’ berust. - ‘History depends on *testimony*.’ - ‘Welk is de aard van dat getuigenis in een bepaalden tijd? Wat waarde bezit het? In andere woorden: nam iemand uit de derde eeuw de feiten op dezelfde wijze waar, gaf hij ze weer, verklaarde hij ze op dezelfde wijze als iemand van de zestiende of de negentiende. En zoo niet, wat is het onderscheid? En indien daaruit gevolgtrekkingen zijn af te leiden - welke dan?’

En daarop had Elsmere geantwoord: ‘Ik zal uwe opmerking niet vergeten. Ze is van groot belang. - Ik erken het’ - herhaalde hij peinzend -‘van bijzonder groot belang.’

‘Dat zou ik denken,’ zeide Langham daarop voor zich heen. ‘Niet meer of minder dan het geheele orthodoxe Christendom staat of valt er mee.’

Hiermede werd voor Elsmere's studiën een geheel ander gezichtsveld geopend. Tot nu toe waren zij, voor zijn bewustzijn ten minste, buiten zijne godsdienstige overtuigingen omgegaan. Zij hadden althans nog geen wijziging aangebracht in wat voor hem de ‘bijbelsche geschiedenis’ was, in de opvatting der dusgenaamde ‘heilsfeiten.’ De godsdienstige traditie, waarbij hij was grootgebracht, had zijn vromen zin gevoed en tevens voldoening geschonken aan zijn artistieken zin; deze toch doet een levendig gevoel met gretigheid grijpen naar den tastbaren vorm, waarin het zich kan uitspreken. Die godsdienstige traditie nu stond tot nog toe voor hem onaantastbaar en ongeschokt. Wel was het aan hem te bespeuren, dat de lucht, die hij te Oxford had ingeademd, door een luchtstroom uit den vrijzinnigen hoek was bewogen. Geen argwaan kende hij tegenover onderzoekingen van wetenschappelijken aard. Zonder achterdocht te voeden stelde hij zijn geest open voor wat hem als resultaat van wetenschappelijk onderzoek werd geboden. Al had hij zich niet opzettelijk verdiept in problemen van wijsgeerigen aard, hem was eigen wat den wijsgeerigen geest kenmerkt. Bij allerlei gelegenheden was aan den dag gekomen zijn mildheid in het beoordeelen van anderen, zijn onbekrompen zin, zijn neiging tot hartelijke waardeering ook van hen, die niet waren van zijn ‘geloof’. En niet het minst was dit alles aan den dag gekomen tegenover hen, die behoorden tot zijne naaste omgeving.

Reeds bij zijne eerste kennismaking met Catherine Leyburn en hare moeder en zuster, die ter nauwernood met menschen van andere godsdienstige overtuiging waren in aanraking gekomen, bij het eerste ontluiken zijner liefde voor Catherine, trad dit verschil aan het licht.

Hij verhaalde haar op zekeren dag van professor Grey en diens invloed op de jongelieden van *Anselm college*, van de *lay sermons*, die hij, in overeenstemming met een gebruik aan de Oxfordsche universiteit, had gehouden. Men had hem een en ander omtrent dien Grey gevraagd. Hij is eigenlijk niet een der onzen, had Elsmere geantwoord, gemeten aan uw maatstaf en den mijnen. - Of hij dan Nonconformist was? De deur stond zoo wijd open tegenwoordig, en elkeen liet men maar binnen. - 'Nonconformist? Nu ja, als gij zoo wilt. Doch ik bedoel eigenlijk: zijn denkbeelden zijn niet orthodox. Hij kon geen geestelijke worden, maar hij is een der edelste menschen, die ik ken.'

Elsmere had met hartstochtelijke warmte gesproken. Toen ontmoetten Catherine's blikken de zijne, en onwillekeurig voelde hij zekeren schok. Het was alsof er een floers over hare oogen viel. De zachte sympathie, die ze uitgesproken hadden, week terug. Het was alsof zij zich in zichzelve terugtrok. -

Zij waren nog niet lang gehuwd, toen een der predikanten uit den omtrek hen kwam bezoeken: Newcome; Ritualist; asceet; wiens dunne lippen en schitterende oogen den dweper teekenden.

Wendover, do Squire, zal na langdurige afwezigheid, waardoor Elsmere totnogtoe belet is hem te ontmoeten, Murewell hall weldra weder betrekken. Elsmere hunkert naar zijne kennismaking; en dat niet alleen, omdat hij vele belangen, die zijne gemeenteleden betreffen, met hem wil bespreken, maar ook ter wille van zijn reusachtige bibliotheek en zijn bekende geleerdheid.

Newcome waarschuwt hem tegen dien man, den schrij ver van het beruchte boek *The idols of the Market-place*, dat, tegen iedere kerk en allen godsdienst gericht, een storm in het kerkelijk en godsdienstig Engeland heeft verwekt; maar hij valt zichzelven in de rede met een: O, ik herinner mij, Elsmere, gij behoort ook tot hen die gelooven in wat zij verdraagzaamheid noemen!

Ja - antwoordde Elsmere droogjes - ik beken mij schuldig aan dat euvel.

En nu valt Newcome heftig uit tegen verdraagzaamheid, een anderen naam voor verraad, lafhartigheid, afval - niet anders! Hij, hij staat voor Christus en diens zaak. Christus' vijanden zijn de zijne! O zeker: oordeel niet, zoolang een mensch zichzelven niet geoordeeld heeft - alleen tot zóólang, oordeel niet. Maar tegenover iemand, die zich openlijk een vijand heeft verklaard, is de plicht eens Christens duidelijk. Hij gevoelt zich niet dan een soldaat, die onder bevelen staat. Wien voegt het op eigen hand een wapenstilstand te sluiten, als God den oorlog gebiedt?

Als hij straks afscheid neemt, zullen zijn doordringende oogen een zachter uitdrukking aannemen; wordt zijn gestreng uiterlijk bijna aantrekkelijk, en de oudere ambtsbroeder zal den jongeren met innigen aandrang waarschuwen tegen zijn hang naar kennis en wetenschap. Alsof zij waarde hadden in zichzelf, afgescheiden van de roeping eens Christens! Alsof het een tijd ware om zich op te houden met dergelijke beuzelarijen! Alsof het in dezen tijd niet beter ware, zoowel de begeerten des geestes, als die des vleesches, zooals hij zelf had gedaan, met voeten te treden; niet beter te gelooven dan te weten, beter te bidden dan te begrijpen!

Doch Elsmere kan zich geen God voorstellen, die de rol van aartsverzoeker in zijn eigen schepping zou spelen. En wanneer Newcome zijn afkeer van alle modern streven in al hartstochtelijker taal uitspreekt, klinkt dit Elsmere als godslastering in de ooren. Hij mag medelijden hebben met den dweper; voor de goede bedoeling erkentelijk zijn, waarmede Newcome spreekt; hij zal aan hem denken, als de ‘wereld’ te veel bekoring voor hem mocht verkrijgen; maar overigens - als hij één oogenblik God en het leven in dát licht moest aanschouwen, op datzelfde oogenblik zou hij ophouden een Christen te zijn.

Gedurende dit pijnlijk onderhoud had Catherine gezwegen. Doch Elsmere had wel opgemerkt, dat haar schoone grijze oogen met stille sympathie op Newcome waren gericht. Het was alsof plotseling bij haar iets wakker werd, dat onderdrukt was, ‘alsof iets dat in haar hongerde gespijzigd werd.’ En 's avonds als Newcome is heengegaan en zij Elsmere opzoekt in den tuin, waar hij, in gedachten verdiept, zich ophield, legt zij beide handen op zijn arm en drukt dien teederlijk, als eene onwillekeurige uiting van angst, dat er iets tusschen hem en haar zal

komen te staan wat hen van elkander dreigt te verwijderen. Zoodra het verschil tusschen hem en haar op pijnlijke wijze, zij 't dan ook in nog onbepaalden vorm, tot haar bewustzijn komt, trilt de snaar in haar gemoed, ‘die het geweten van allen waren hartstocht is.’ Ook nu deed zij er edelmoedig en volledig boete voor, terwijl zij met hem keuvelde over onbeduidende zaken, maar met een betooverende uitdrukking in oog en stem, die al het gestrenge aan haar schoonheid ontnam en haar tot vrouw maakte in den waren zin des woords.

Zoo was het telkens aan den dag gekomen, dat er zeker antagonisme bestond tusschen Elsmere en hen, die toch van hetzelfde ‘geloof’ waren. Hiervan echter werd hij zich allengs duidelijker bewust, toen hij bij het licht, dat Langham's opmerking in zijn geest had ontstoken, zijn historischen arbeid voortzette. In dien tijd valt de bijzonderheid, die ik straks mededeelde, zijn lectuur der levensgeschiedenis van dien heilige, waarop ik thans terugkom.

Men heeft er Mrs. Ward een verwijt van gemaakt, dat zij Elsmere het leven van ‘zekeren’ heilige, zonder naam of eenige bijzondere aanduiding, laat lezen, en daarin het bewijs gezien van de luchthartigheid en oppervlakkigheid, waarmee zij den ‘afval’ van haren held teekent.[1)] Alsof bijzonderheden van denzelfden aard niet voor het grijpen lagen in oude kronieken en biografische aanteekeningen! Indien zij haar ‘bron’ had genoemd, had zij lichtelijk het verwijt beloopen van eene ‘geleerdheid’ ten toon te spreiden, waarvoor een roman juist niet de aangewezen plaats is. Met hoeveel meer klem zou dan de beschuldiging zijn herhaald, dat haar boek zooveel heeft van een *traité de théologie!* Toch zou, had zij man een paard genoemd, haar teekening in aanschouwelijkheid hebben kunnen winnen.

1) Dat Mrs, Ward van ‘zekeren’ heilige spreekt, zonder meer, is haar vooral euvel geduid door den criticus in de Maart-aflevering der *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, die van zijn orthodox standpunt ‘Robert Elsmere’ als een gevaarlijk boek brandmerkt.
Mrs. Ward heeft wat zij van dien heilige mededeelt ontleend aan het leven van Gregorius Thaumaturgus, waarop haar opmerkzaamheid was gevestigd door ‘*the Dictionary of Christian Biography*’ Zij wijzigde de bijzonderheid eenigszins om haar te kunnen gebruiken in het ontwerp van Elsmere's boek.
The whole life of Gregory - schrijft zrj aan een mijner Engelsche vrienden - *is extraordinarily instructive for any one who wishes to make a study of the origin and growth of miraculous beliefs*.

Het is niet te ontkennen, dat onze schrijfster den weg, dien Elsmere afloopt en die hem tot de crisis in zijn leven voert, dikwijls meer heeft aangeduid dan geteekend, en toch, of liever: juist daardoor zich niet van eenige omslachtigheid heeft weten vrij te houden, die voor den lezer, en te eer voor hem, die niet gewoon is zich met dergelijke onderwerpen in te laten of er de rechte belangstelling voor mist, iets vermoeiends verkrijgt. Wel ontbreken de passages niet, die aan de richting, waarin het proces in Elsmere's geestesleven zich beweegt, *relief* verleenen, doch in 't algemeen heeft haar artistiek vermogen haar in dit opzicht in den steek gelaten; en ik gaf reeds te kennen, dat er een deel waarheid schuilt in de aanmerking van de schrijfster in de ‘Revue des deux mondes’ dat ‘Robert Elsmere’ aan zekere tweeslachtigheid lijdt.

Om de waarheid te zeggen, Mrs. Ward houdt ons te dikwerf voor Elsmere's studeervertrek staande, ten einde ons eenige mededeelingen te doen over wat hem daar bezighoudt. Wij moeten ons daarbij met aanduidingen van algemeenen aard tevreden stellen. Had zij ons een enkele maal kloekweg den drempel overgevoerd, ons naast hem doen nederzitten, en den vinger gelegd op de eene of andere beslissende passage, en zoo zonder om - wegen of verontschuldiging in de materie der zaak zelve ons binnengeleid, zij zou er zeker een groote mate van hetzelfde plastische talent aan hebben moeten ten koste leggen, waarvan zij op andere bladzijden zoo onweersprekelijk blijk geeft, maar even zeker eenige bladzijden hebben uitgewonnen, die de verhandeling naderen; en het proces in Elsmere's geestelijk leven zou den lezer allicht in vaster lijnen zijn aangewezen en zijn verloop in duidelijker omtrekken hem voor den geest zijn gevoerd.

Waarom bijv. Elsmere op dien bewusten dag, toen hij zich aan de zijde van Catherine in de lectuur van ‘zekeren’ heilige verdiepte, niet de ‘Confessies’ van Augustinus in handen gegeven? Catherine heeft ze lief; ze plegen naast haar bijbel te liggen, en Elsmere zelf leest er haar een en ander maal uit voor. Al behoorden zij niet tot de ‘bronnen’, die hij in de eerste plaats noodig had te raadplegen voor het ‘groote werk’, waarvan hij tot Langham sprak, de ‘Confessiones’ van Augustinus lagen in de pastorie van Murewell voor de hand.

Wat had hij daar kunnen lezen?

In *Liber* IX *caput* VII bijv. van Augustinus' biecht, tot God gericht, het volgende:

Eerst sedert korten tijd had de kerk van Milaan een nieuwe bron van troost en zielsverheffing ontsloten door het gemeenschappelijk gezang in te voeren, waaraan de geloovigen met ijver deelnamen, terwijl zij niet slechts hunne stemmen maar ook hunne harten lieten samenvloeien. Het was nauwelijks een jaar geleden: het was namelijk op het oogenblik toen Justina, de moeder van Valentinianus, zelve verleid door de dwaalleer van Arius, den getrouwen Ambrosius vervolgde. De gemeente, in het kerkgebouw verzameld, wijdt zich met haar opziener ten doode. Daar toeft ook mijne moeder, Uwe dienstmaagd, een der eersten in zorgen en waken; zij leeft van hare gebeden; en ik zelf, schoon toen nog niet gedoopt met het vuur Uws geestes, ik was mede onder den indruk van de ontroering, die de gansche stad beving. Opdat het volk niet bezwijken zou van uitputting en verdriet, dacht de bisschop dit middel uit. Hij liet de schare liederen en psalmen aanheffen naar de wijze van het oosten; hetgeen daardoor later een gewoonte is geworden, die men in het meerendeel van Uwe gemeenten en in het gansch heelal heeft nagevolgd.

'Het was toen insgelijks, dat Gij aan dien bisschop in een droom bekend maaktet waar de lichamen verborgen waren van de heilige martelaren Protasius en Gervasius, lichamen. die Gij naar den schat van Uwe geheimen jaren lang tegen bederf hadt behoed, opdat ze ter goeder ure te voorschijn zouden komen, en de woede van eene koningin zouden stuiten. Toen die lichamen ontdekt en uit hunne graven gelicht waren, werden zij met groote eerbewijzing gedragen naar de Basiliek van Ambrosius. En wat gebeurde er? Daar naderden tot deze lijken menschen die bezeten waren van onreine geesten, en de duivelen, waarvan zij verlost werden, bekenden hunne nederlaag. Niet alleen dit, maar men zag zelfs iemand uit de stad, die sints jaren blind was geweest, en wiens blindheid aan de geheele bevolking bekend was. Men zag hem, toen hij de oorzaak van zooveel vreugde en opschudding vernomen had, op zijn verzoek door zijnen gids geleid naar de plek, waar alles heenstroomde. Daar aangekomen, ontving hij verlof om binnen te gaan en om met een linnen doek de lijkkist aan te raken, die den dood van deze twee heiligen, een dood zoo dierbaar in uwe oogen, aan men-

schelijken blik ontrukte. Nauwelijks heeft hij de kist alzoo aangeraakt, nauwelijks heeft hij den linnen doek aan zijn oogen gebracht, of - zijne oogen gaan open. Het gerucht van deze zaak verspreidt zich alom, en alom weerklinkt Uw lof zoo luide, dat het hart van Uwe vijandin wel niet werd teruggebracht tot de volkomen gezondheid des geloofs, maar toch de woede van hare vervolging voelde bedaren: dat danken wij U, o mijn God. En waarom hebt Gij mij dit herinnerd, indien het niet is opdat ik U belijden zoude de groote daden, die ik uit vergeetachtigheid met stilzwijgen was voorbijgegaan? En toch, op dat oogenblik, toen de reuk van Uwe geuren zich allerwege verspreidde, was ik nog niet gevlucht tot U; en ziedaar, waarom ik zoo heete tranen stortte te midden van de heilige lofzangen, na zoo lang tot U te hebben gezucht, en terwijl ik eindelijk adem haalde, zoo ruim als het ons althans vergund is in de hut van stroo, die wij hier op aarde bewonen.'

Indien Elsmere deze passage had gelezen, zou de overigens karakteristieke bijzonderheid dan niet aan dramatische kracht hebben gewonnen? Augustinus verhaalt hier; verhaalt als ooggetuige; verhaalt zoo ongeloofelijke dingen! Ziehier een getuigenis, waaruit de geschiedenis moet worden opgebouwd, maar dat toch zeker vooraf eenige keuring behoeft; een getuigenis dat zulk eene overlevering mededeelt, maar dat van een tijdgenoot tot ons komt, die eenvoudig getuigt, wat hij zegt zelf gezien en waargenomen te hebben.

Nederlandsche lezers, die zich nog herinneren, hoe een vijfen-twintig of dertig jaar geleden ten onzent de 'moderne theologie' uit de studeervertrekken der geleerden op den kansel gebracht, in de leeszaal besproken, in tal van vlugschriften op min of meer populaire wijze werd behandeld, zijn allicht in staat te bevroeden wat mij aanleiding geeft hier ter plaatse juist dat citaat uit Augustinus' *Confessiones* aan te halen. Zij hebben het indertijd gelezen in 'De oorsprong der moderne richting' van. Dr. A. Pierson, in 1862 uitgegeven. Het deed daar dienst in den wetenschappelijken strijd, die toenmaals hier te lande met groote levendigheid werd gevoerd over den aard der historische kritiek in verband met de 'wonderverhalen'.

Opzoomer had, in 'De Waarheid en hare Kenbronnen', naast de zoogenaamde 'subjectieve' kritiek het recht der 'objectieve' aangewezen en met klem van redenen gehandhaafd. Het is

niet genoeg, dat de ‘geloofwaardigheid’ van een of anderen schrijver of berichtgever in 't algemeen voor u zonder twijfel zij, om zijne berichten voetstoots aan te nemen als getrouwe vertolking der werkelijkheid. Ook de berichten zelven zullen u op hun beurt een toetssteen moeten zijn voor den *aard* zijner geloofwaardigheid. Zij, die ons eene gebeurtenis verhalen, - schrijft Opzoomer o.a. - zijn niet anders te beschouwen dan als getuigen. Hier gelden dus al de regelen, die de rechter bij het getuigenverhoor in acht neemt. Daarbij komt drieërlei in aanmerking, gelijk met een beroep op Toullier's *De la preuve testimoniale* wordt aangetoond. De rechter heeft te letten op de personen en de eigenschappen der getuigen. Hij heeft verder ieders getuigenis èn op zichzelf te beschouwen, waarbij o.a. de vraag te pas komt, of het zichzelf niet tegenspreekt, èn met andere getuigenissen en reeds erkende feiten te vergelijken. Maar vóór hij hiertoe overgaat, heeft hij in de eerste plaats te letten op de natuur der feiten, waarvoor de getuige optreedt, en als het allereerste voorschrift geeft Toullier: ‘als het feit niet mogelijk is, zijn de getuigen, die het verzekeren, niet geloofwaardig. De rede zegt het, en alle schrijvers leeren het eenstemmig, dat de mogelijkheid van het getuigde feit de eerste en noodzakelijke voorwaarde is, om aan het getuigenis van eenig mensch geloof te schenken.’

Elk weet, dat velen, ofschoon zij de rechtmatigheid dezer regelen overigens op elk ander gebied van historisch onderzoek erkennen, zoodra het zekeren kring van overleveringen geldt, hare toepassing wraken. Klaarblijkelijk in het besef, dat hierbij een willekeur in het spel was, die voor de rechtbank der wetenschap niet kon bestaan, had prof. Doedes zich tegenover Opzoomer dan ook laten verleiden, de geldigheid dier regelen zelve te betwisten. ‘Van mij’ - zoo had hij geschreven - ‘van mij hebt gij bij historische vraagstukken nooit de onwetenschappelijke bewering te verwachten: dat is onmogelijk.’ En daartegenover stelde Pierson de mededeeling uit de ‘Confessies’ van Augustinus met de vraag, of men dan nu de door dezen vermelde feiten, geboekt door een tijdgenoot, een ooggetuige, een ‘geloofwaardig’ man, als zóo geschied aannam. Of zou niet, juist omdat men ze voor onmogelijk verklaarde, het feit dat iemand als Augustinus ze verhaalde, een eigenaardig licht werpen op den *aard* zijner geloofwaardigheid en die der eeuw waarin hij leefde?

Het ligt niet in mijn plan het ontstaan en het optreden der ‘moderne theologie’ onder ons te beschrijven, maar de lectuur van ‘Robert Elsmere’ wekt de herinnering er aan op.

Wat was het een opgewekte tijd, toen deze strijdvragen aan de orde waren, niet slechts in den kring van theologen, maar voor schier het geheele beschaafde protestantsche deel van ons volk. Wij weten wel, dat het niet altijd beweegredenen van het zuiverst allooi waren, die zoovelen deden samenstroomen om dit openbaar dispuut bij te wonen; maar wat bewoog zoovelen naar de pleitbezorgers van het vóór en tegen als met ingehouden adem te luisteren?

Over de taak der historische kritiek werd niet maar in het afgetrokkene gehandeld. 't Gold niet enkel eene methodologische quaestie, zonder meer. De vraag naar den aard en het recht der historische kritiek stond onmiddellijk in verband met hare toepassing op de geschiedkundige overlevering in het Oude- en Nieuwe Testament, met name op de daarin vervatte wonderverhalen.

Wij zijn er bijkans aan gewoon geraakt op de beweging, die deze vraagstukken maakte, op de warme, dikwerf hartstochtelijke belangstelling die ze vonden, neer te zien ongeveer met hetzelfde gevoel, waarmee men toentertijd alreeds de opgewondenheid en de vaderlandslievende beweging gedurende den veldtocht van '30 begon te beschouwen. Men kan zich bijkans niet meer voorstellen, hoe half Nederland van allen rang en stand zich niet scheen te kunnen verzadigen aan wat in preeken en lezingen, in vlugschrift en tijdschrift schier dag aan dag werd geboden over een onderwerp, dat zoowel in de stille huiskamer, als in de academische gehoorzaal, zoowel in de woning van den arbeider als in het studeervertrek van den geleerde de gedachten bezighield en - aller hart bleek te raken. In dit laatste ligt de verklaring. Dit vraagstuk raakte het hart, het leven des gemoeds; allerlei voorstellingen en overtuigingen, die daarmee ten nauwste samenhingen en er op het innigst mee waren saarngeweven. Men moge thans in vele kringen, in een kring als waarbinnen ‘de Gids’ zijne lezers telt, dikwerf met eenig medelijden en zekere minachting zelfs nederzien op het ‘theologiseerend’ Nederland van toen, en er zich over verbazen, dat zoovelen het levendigste belang stelden in wat ‘theologen’ zeiden - kan het iets anders dan opper-

vlakkigheid zijn, die den ernst der toen behandelde vraagstukken, hun beteekenis voor het volksleven, voor het geestelijk leven in 't algemeen zou kunnen miskennen?

De belangrijkheid eener gebeurtenis staat wel niet altijd in juiste evenredigheid tot den oploop, dien ze verwekt, en den hartstocht, dien ze wakker roept. Maar hier was wel degelijk het besef aanwezig - al was men niet bij machte er zich volledig rekenschap van te geven - dat de ontkenning van ‘het wonder’ niet slechts een groote wijziging zou moeten aanbrengen in de opvatting van Jezus' persoon en werk, der wording van het Christendom in het algemeen; maar veel meer nog, dat die ontkenning zelve wees op een geheel andere ‘wereldbeschouwing’ dan die, onder wier invloed de evangelische geschiedenis overgeleverd, het Christendom in de wereld opgetreden en zijne godsdienstige voorstellingen en leerstellingen waren ontstaan. Eene andere geestelijke wereld was uit de oude geworden; en terwijl men voor heel de wereld, waarin men leefde, andere formules had gevonden, waren alleen voor wat tot de wereld van den godsdienst behoorde, de oude formules behouden. En een machtig gevoel maakte zich van de gemoederen meester, dat ze daarop niet meer pasten.

't Was toch niet alleen, dat de godsdienst een andere taal en eene andere vertolking, dat de feiten van het godsdienstig leven eene andere verklaring eischten - 's menschen leven is één geheel en het godsdienstig leven zelf had een wijziging ondergaan. 't Is ter voldoening aan eene *godsdienstige* behoefte, wanneer de Moderne Richting zich ten taak stelt een *nieuwe* theologie en een *nieuwe* ethiek te scheppen. Indien dit, toen als thans, uit den aard der zaak betrekkelijk enkelen maar levendig voor den geest kon staan, de ‘theologische’ strijd, die door het vóór en tegen de moderne theologie ontbrandde, bleek daardoor toch te meer in verband te staan niet enkel met sommige voorstellingen, die men liefst zou willen aanhouden, maar met de heiligste levensbeginselen, voor het persoonlijk en evenzeer voor het maatschappelijk leven van het hoogste belang.

Men weet, de moderne theologie, zooals ze hier te lande optrad, was niet een op zichzelf staand verschijnsel. Zij was eene der openbaringen van een ‘nieuwe richting,’ die zoowel in Amerika als in Engeland en de overige protestantsche landen

van Europa haar noodwendige plaats in de geestelijke ontwikkeling innam. Zij mocht naar de verschillende omgeving, waarin zij optrad, zich in een andere gestalte vertoonen, zij droegtoch allerwege hetzelfde karakter. En hoeveel er ook samenwerkte om haar in het leven te roepen, daarbij speelde de toepassing der wetenschappelijke historische kritiek op het Oudeen Nieuwe Testament zeker een voorname rol. Het proces nu, dat religieuse naturen als Robert Elsmere onder haar invloed moesten doorloopen, heeft Mrs. Ward in haar boek geteekend.

In haren held, in wien zij meer dan een artistiek welbehagen heeft, zijn van stonde aan de gegevens aanwezig, die hem voor invloeden, als straks zoo machtig op hem inwerken, ontvankelijk maken. In hem was een goed deel van het idealisme, dat zijn leermeester Grey kenmerkte. Daaraan was het te danken, dat iedere oprechte uiting van 's menschen geestelijk leven zeker was van zijne sympathie. Maar tevens lag daarin de oorzaak, dat hij zijn eigen hooge aspiraties, zijn warm godsdienstig gevoel terugvond in of...nederlegde in de overgeleverde formules van het traditioneele Christendom, waarmede hij van der jeugd af in aanraking kwam. Reeds toen hij nog met hart en ziel in de Anglicaansche Kerk werkzaam was, waren zij voor hem toch in werkelijkheid, en zonder dat hij zich daarvan rekenschap gaf, niet meer dan de gebrekkige, in zekeren zin toevallige, immers tijdelijke en veranderlijke vormen, waarin de godsdienstige genius der menschheid zich openbaarde. Of, indien dit te sterk gesproken is, heel zijn aanleg en zijne ontwikkeling dreef hem, zonder dat hij het wist, de richting uit, waarin die overtuiging de zijne moest worden. Wie op dien weg een voet heeft gezet, heeft hij niet in beginsel alree met alle orthodoxie gebroken? Doch daarvan kon hij zich eerst met klaarheid bewust worden, toen hij die vormen en formules als met eigen oogen, gescherpt door de historische kritiek, zag *worden*. Toen kwam de tijd, dat hij hun vergankelijk karakter leerde inzien; straks dat zij voor hem bleken te zijn *vergaan*. Vergaan, niet enkel, omdat zij verbroken werden door allerlei druk van buiten af, maar onder den drang van het inwonend godsdienstig leven zelf. Want daar mag eene waarheid zijn, die alleen kan gekend worden door het Geloof, daar is ook een geloof waarover de Waarheid gericht houdt.

Onze tuiniers weten ons te verhalen, dat de koude noordewind de bloesems niet schaadt. Hij kan de nachtvorst niet drijven in het hart der bloem, want deze keert zich naar het Zuiden, zich openend voor het zonnelicht en de zonnewarmte. Elsmere leefde naar de zon gekeerd en zoo bleef zijn hart ongedeerd door den kouden, bevriezenden adem der kritiek.

Doch wat spreekt men van een ‘koude’ kritiek? Daar is er eene die de dochter is van het scepticisme. Zij kan niet anders dan verderven. Zij werpt ten slotte den maatstaf zelven, dien zij hanteerde, met een bitteren lach op de puinhoopen eener verwoeste wereld. Daar is eene andere kritiek, dochter der geestdriftvolle, der moedige en hoopvolle liefde voor het ideaal. Zij wil niet verderven maar behouden. Haar is het om de Waarheid te doen. Zij leeft in het blijmoedig geloof, dat deze zich aan haar zal openbaren; óók in de werkelijkheid, die zij door haar arbeid zal ontdekken en in haar ware gedaante uit de nevelen van vooroordeel en begoocheling zal doen verrijzen. Terwijl Elsmere in den roman van Mrs. Ward de laatste vertegenwoordigt, treedt de eerste in Wendover en Langham op.

Velen, wij weten het, schijnen voor alle kritiek, in het hier besproken verband althans, onaandoenlijk; of, zoo zij de beteekenis ervan bevroeden, hare toepassing houden zij verre van het gebied der ‘gewijde’ geschiedenis en van de wijze waarop zij ontstond; zij laten haar althans niet dan schoorvoetend en onder allerlei restricties toe. Het ontbreekt zelfs niet aan pogingen om uit ‘wetenschappelijke’ overwegingen die toepassing op het gebied des ‘geloofs’ - waaronder dan in dit geval het ‘historisch’ geloof begrepen wordt - voor contrabande te verklaren.

De laatsten ontmoet Elsmere niet op zijn weg. Mrs. Ward voert de vertegenwoordigers dezer moderne orthodoxie niet ten tooneele. Dit is haar recht. Gladstone's grief, waarvan ik in den aanvang reeds melding maakte, ziet voorbij wat haar roman wil zijn. Niet een verhandeling van godgeleerden aard, waarin het vóór en tegen van verschillende theologische zienswijzen wordt besproken, maar de teekening van een mensch uit onzen tijd, die, ontvankelijk voor moderne invloeden op wetenschappelijk en maatschappelijk gebied, uit den smeltkroes, waarin deze zijn godsdienst werpen, dien godsdienst redt.

Veler godsdienst ondergaat die proef niet; zij laten haar niet doorwerken of weten er hun ‘geloof’ aan te onttrekken.

Catharine verbaast zich over dien ‘heilige’ en de bijgeloovige wereld, waarin hij leeft. Doch zij keert terug tot haar handwerk, en zij zal er nooit kunnen ‘inkomen’ in wat Elsmere doet voortpeinzen, en twijfelen doet, en straks maakt tot wat voor haar een ‘ongeloovige’ is.

Gij en ik cijferen op dezelfde wijze, lossen meetkundige vraagstukken op gelijke wijze op, weten niet van verschil in geografie of chemie; bebouwen ons land, weiden ons vee, drijven onzen handel, bestrijden onze ziekten op dezelfde manier; wij zouden geheel en al in dezelfde wereld leven, met dezelfde aspiraties en overtuigingen, dezelfde zedelijke appreciatie en dezelfde uitzichten, indien niet....

Wij staan te zamen voor de bekende gravure: ‘Jezus wandelende op de zee.’ Het schip met de discipelen, ‘in nood van de baren’, op den voorgrond; en in de verte, tegen den donkeren achtergrond, een zwevende gedaante, van een lichtglans omgeven, de voeten op....'t valt niet juist te onderscheiden, waarop. Mijne verbeelding weigert zich dat in werkelijkheid voor te stellen, als zij zich denkt op het strand, en de zee voor zich oproept, door den storm bewogen. Gij zegt, u dat volmaakt goed te kunnen voorstellen, en voor uwe verbeelding vormt zich in de groote ruimte der wereldgeschiedenis een groep van voorstellingen, in een klein bestek saamgedrongen, die voor de mijne volstrekt ontoegankelijk is. O, zeker, het geval kan zich voordoen, dat dit u niet verhindert voor 't overige met mij in volmaakt dezelfde wereld te leven; maar ook, dat die groep van voorstellingen een licht van zich afwerpt, waaronder de wereld, waarin uwe ziel leeft, een andere wordt dan de mijne. Want is onze wereld niet een verschillende geworden, zoodra wij naar verschillenden maatstaf verklaren en waardeeren?

Welke rol speelt de fantasie dan wel in het ‘geloofsverschil’ onzer dagen?

Het is een pijnlijke worsteling, die Robert Elsmere doorleeft. Wie haar gekend hebben bij eigen ervaring kunnen de juistheid der teekening, die Mrs. Ward ervan geeft - zij alleen kunnen haar op de rechte wijze beoordeelen; zij alleen, die iets door hunne ziel hebben voelen gaan van wat Elsmere

doorleeft. Het is Mrs. Ward gelukt - en het is geen gering blijk van haar talent - een stuk van hun eigen leven bloot te leggen in het zijne.

Menig Nederlandsch lezer zal moeten getuigen, dat dit voor hem goeddeels tot het verleden behoort. Voor talloos velen is het proces, zooals het hier beschreven wordt, afgeloopen. Het is een ander stadium ingetreden. Andere vraagstukken staan thans vóór ons; vraagstukken, die in de vroegere reeds mochten verscholen liggen, maar nu in hun nadrukkelijken ernst en wijdstrekkende beteekenis eerst recht worden gevoeld. ‘Ontbind de *religio* in den mensch; werp de oude bindende elementen weg, de oude overgeleverde steunsels, die hem gemaakt hebben tot wat hij is, en moreel verval is zeker.’ Deze bedenking, die Elsmere reeds kwelde en hem zulk een donker uur bezorgde, rijst bij velen op nieuw, en met vernieuwde kracht. Door vele verschijnselen des tijds wordt ze wakker geroepen, en voor velen zal het twijfelachtig zijn, of, wat daarin dreigends voor hen oprijst, zal kunnen bezworen worden door de formule, waarmede Elsmere het te gemoet treedt.

Hij verlaat de Anglicaansche kerk, waarbinnen hij zich niet meer op zijn plaats gevoelt. De Nederlandsche lezer zal daarbij niet vergeten, dat die kerk op geheel andere grondslagen rust dan de Hervormde ten onzent. Veel strenger dogmatische band is haren leeraars aangelegd; haar verleden en haar tradities zijn in menig opzicht van gansch anderen aard. Bij ons is althans een geheel andere opvatting mogelijk, en ook feitelijk aanwezig, van wat plicht en geweten gebieden in een geval, als waarin Elsmere verkeerde; en deze opvatting, hoezeer ook bestreden, vindt haar grond zoowel in de geschiedenis der kerk als in hare inrichting sedert 1816. Bovendien is Elsmere's uittreding gemotiveerd door geheel zijn karakter; en dit werpt niet minder een eigenaardig licht op den werkkring, dien hij zich schept, en de wijze, waarop hij daarin zijn taak opvat en volvoert.

Reeds vóór hij predikant te Murewell was, haakte hij naar Londen. Hoe verlangde hij daar, tegenover den socialen nood in allerlei vorm, voldoening te verschaffen aan den hartstocht voor philanthropischen arbeid, die hem bezielt. In dit opzicht mocht hij in Murewell een en ander te doen vinden en vruchtbaar werkzaam zijn, als dit arbeidsveld moet worden opgegeven, spreekt het schier vanzelf, dat Londen een nieuw voor

hem opent. Aanvankelijk vindt hij het zich daar door toevallige ontmoetingen aangegeven. Deze moeten hem helpen, om het punt te vinden, waar hij den voet zal zetten. Eerst zal hij een Unitarisch predikant, dien hij leert kennen, bijstaan in wat deze voor zijne werklieden doet. Dra zal hij de ziel worden van den kring, dien deze om zich vormde, en die zich door zijn toetreden spoedig zal uitbreiden. Eerst zal hij tot socialen arbeid zich bepalen; maar zijn godsdienstige natuur laat niet toe, dat hij het zwijgen beware over datgene wat hij in bange worsteling en als vrucht van een moeielijken strijd veroverd heeft. Te eer is zwijgen daarvan hem onmogelijk, omdat hij in den kring, waarbinnen hij zich beweegt, datgene wat hem heilig is gebleven en te dierbaarder is geworden, door driesten spot ziet ontwijd.

Uitvoerig is Mrs. Ward in de teekening van zijn optreden voor de arbeiders als apostel van het geloof.[1)]. Te uitvoerig in de mededeeling der bijzonderheden, die de inrichting der ‘Broederschap’, door hem in 't leven geroepen, beschrijven. Deze stelt zich ten doel de beginselen van Jezus, ontdaan van de kerkelijk geijkte vormen en de traditioneele leerstellingen, binnen haar kring toe te passen. In de wijze echter, waarop dit alles ons wordt beschreven, is iets wat aan een program doet denken, aan het program, waaraan zij zelve begonnen is uitvoering te geven. ‘The Nineteenth Century’ verhaalde onlangs van het ‘Volkspaleis’, dat zij te Londen in het leven riep, ten dienste van hen, ‘die in het Christendom een beginsel erkennen, dat hen in hunne handelingen besturen moet op grond van hun geloof in God en in navolging van Jezus.’ Daar is in menige bijzonderheid, die ons omtrent de organisatie van Elsmere's Broederschap op de hoogte stelt, iets, wat ons *mes-*

1) Mrs. Ward deelt het schema mede van de toespraak door Elsmere in de ‘Debating Hall’ der werklieden gehouden over: ‘*The claim of Jesus upon modern life*.’ Gloed van overtuiging is daarin niet te miskennen, en de teekening van Elsmere, als hij spreekt, zet dramatisch leven bij aan de schets; maar wie zelf wel eens ‘toespraken’ en ‘lezingen’ houdt, weet, dat de stof, die op dien avond zou behandeld zijn, veel meer omvat, dan één rede, zij 't dan ook van langen duur, zou kunnen bespreken. Er is hier stof voor een boekdeel, zou men zeggen. Ook elders houdt Mrs. Ward wel eens te weinig rekening met den tijd, die noodig is voor wat zij verhaalt. Zulk een vrijheid mag de dramaturg doch niet de romanschrijver zich veroorloven; tenzij de roman in den vorm het drama meer nadere.

quin voorkomt tegenover den verheven geest, die haar zal bezielen, de ruime opvatting en het hooge doel, dat zij beoogt, de groote verwachtingen, die van haar gekoesterd worden. Het persoonlijk element, de ingenomenheid met haar onderwerp, moge ook in dit gedeelte het artistiek talent der schrijfster hier en daar ten goede komen, uit een litterarisch oogpunt, en niet uit dit alleen, komt het mij het minst gelukkig geslaagde van den roman voor.

Overigens is het niet de vraag, of wat Elsmere doet, of de wijze, waarop hij het doet, in mindere of meerdere mate onze goedkeuring wegdraagt, en misschien wel tot navolging zou moeten prikkelen. De vraag, die, met het oog op den roman, alleen mag gesteld worden, is, of wat Elsmere ter hand neemt, en de wijze, waarop hij het volvoert, gemotiveerd is door het karakter, waarin de schrijfster hem doet optreden.

Niet het intellect, al is hij niet misdeeld van verstandelijke vermogens, niet het intellect, maar *the emotional part* van zijne natuur treedt van den beginne aan het sterkst op den voorgrond. Hier liggen de beslissende motieven voor zijne handelingen. Is dat in beweging gebracht, zij 't dan ook, dat het van een verstandelijk inzicht in zekere richting den eersten stoot ontving, dan, bij intuitie, door gevoel en verbeelding geleid, streeft hij voorwaarts met al den ijver en het onstuimig verlangen van den idealist en den enthousiast. Wendover is hier zijn volstrekte antipode.

Is het onopzettelijke kunst, als de schrijfster in het laatste tijdperk van zijn kortstondig leven, wanneer de groote crisis voorbij is, deze eigenschappen van haren held een ietwat ziekelijk karakter doet aannemen? Hij ziet zich een nieuw arbeidsveld geopend, als hij het veelgeliefde heeft moeten opgeven. Het strookt met zijne sympathieën en kan aan al de gaven van zijn verstand en hart voldoening schenken. Nu, zou men zeggen, kan voor hem de tijd aanbreken van ernstige werkzaamheid, van kalm en krachtig voortschrijden, al bezielt de hem eigen hartstochtelijke natuur hem tot onverpoosden arbeid. Hij draagt nogmaals de conceptie van een ‘groot werk’ met zich om en heeft een geheel leven voor zich, om er zich rustig aan te wijden. En toch kenmerkt hem zekere onrust. Een onmiskenbare gejaagdheid drijft hem voort en teekent de wijze, waarop hij zijne plannen beraamt en ten uitvoer brengt.

Heeft hij er in deze periode een voorgevoel van, dat hij zich haasten moet, om althans de eerste grondslagen te leggen van het gebouw, dat hij in den geest reeds ziet verrijzen, glanzend in het zonnelicht? Jaagt het, onbegrepen en ongenoemd, jaagt het hem voort? Onverpoosde arbeid, die niet alleen zijn lichaamskracht in beslag neemt, maar bovendien de zenuwen van zijn geestelijk leven op het hoogste spant; afmatting, die verbannen wordt door nieuwe inspanning, om in uitputting te eindigen, en, als misschien aanvankelijke genezing kon verwacht worden, een doodelijke kwaal, die hij in zijn onstuimigen ijver zich op den hals haalt, wier uitbarsting daardoor althans wordt verhaast, - zoo komt na korten tijd het einde. Doet het voorgevoel daarvan hem de polsen jagen van koortsachtigen ijver? Doet het te spoediger komen, wat het aankondigt?

Daar is nog iets anders, wat die onrust en gejaagdheid verklaart. Hij kan, door niets gebonden, zich wijden aan zijn taak en daarbij geheel zichzelf zijn en op zichzelf staan. Menschen als hij, wier ziel dorst naar de sympathieke aanraking met anderen, kan dit niet bevredigen. Zij haken naar een *milieu*, waarbinnen zij weerklank vinden. Hij te eer vergeefs smachtend naar Catherine's sympathie.

Maar ook als hij een eigen kring zich gevormd heeft, mist hij dan misschien het steunpunt, dat het bewustzijn biedt, van deel uit te maken eener groote gemeenschap? Wie binnen haar omtrek, in het gevoel van niet enkel uitwendig maar zedelijk aan haar verbonden te zijn, als deel van het groot geheel en van die betrekking zich bewust, zijn werk verricht, weet, dat dit werk eigenlijk het *hare* is. *Zij* draagt de verantwoordelijkheid. *Zij* zal voltooien wat door hem onafgewerkt wordt achtergelaten, verbeteren wat door hem gebrekkig is verricht. Aan Elsmere is de steun ontzegd, die in dat bewustzijn is gelegen.

Bijzondere beteekenis verkrijgen thans de verzen van Wordsworth voor hem, die hij reeds heeft lief gehad in blijder en lichter dagen:

> ‘Enough, if something from our hand have power,
> To live and move, and serve the future hour,
> And if, as towards the silent tomb we go,
> Through love, through hope, und faith's transcendent dower,
> We feel that we are greater than we know.’

Daar ligt een verheven weemoed over Elsmere's beel. Vol-

tooit het niet het type, dat wij in onzen leeftijd in zoo menigeen terug vinden? Geloof en Hoop en Liefde ontbreken hier voorzeker niet; de daad niet waartoe ze opwekken en bezielen, noch, op den bodem der ziel, het Vertrouwen, gelijk aan de rust in de diepte der zee, hoe fel zij aan haar oppervlakte zij bewogen; maar veel meer spreekt toch uit wat hier tastenden proevend wordt ondernomen, het *profetisch* verlangen dan de *messiaansche* vervulling.

En toch...!

Wie zich beweegt in 't aangewezen spoor, en acht, dat langs wat men, met zonderlinge beperking van de historie, de historische lijn pleegt te noemen, de betere toekomst is te bereiken - hij zie daarom niet met medelijden of minachting op de eenzame tobbers neder. Zij hebben hun plaats onder de herauten van den komenden dag.

Eens, toen Elsmere door het groote Londen dwaalde en getroffen werd door de leegte en onvruchtbaarheid zooveler officieele kerken in het midden der wereldstad, kerken, wier rustig en zelfgenoegzaam bestaan hem zoo weinig in overeenstemming scheen met de bruisende en gistende elementen daarbuiten, vroeg hij zichzelven af: ‘Indien al deze verschijnselen van wat men ineenstorting en verval noemt, slechts de werking waren van de goddelijke, vormende kracht, die voortdurend de menschelijke maatschappij in nieuwe vormen kneedt?’

‘Wat, indien deze schoone, eerbiedwaardige dingen, die hem ontvallen waren, zooals ze aan duizenden zijner tijdgenooten waren ontvallen, in het tegenwoordige tijdvak der wereldgeschiedenis niet de steunpilaren uitmaakten, maar de hinderpalen voor den mensch?’

‘En indien dit alles in zijn geheel genomen, waar was, zooals hij geloofde, welke moest dan de rol van het individu zijn in dit tijdperk van overgang? In elk geval ten minste behoorde het zich volkomen ten taak te stellen oprechtheid in woord en daad - eene overeenstemming zoo volkomen mogelijk tusschen het innerlijk geloof en het uiterlijke woord en de daad, als bereikt kon worden. Dit ten minste werd in elk geval van hem geëischt!’

‘Verbeeld u niet, zoo zeide hij tot zichzelf, als vreesde hij voor mogelijke zelfmisleiding, dat het u gegeven is een groote, een eerste rol te spelen. Vermijd de gedachte er aan, zelfs al

ware het mogelijk! Maar laat mij doen, wat mij gegeven is te doen. Hier, in deze menschelijke wildernis, moet ik al wat ik aan tijd, wilskracht of talent mocht bezitten, aanwenden in het ernstig pogen, om het Nieuwe Huis des geloofs der toekomst te helpen opbouwen, al zullen mijne uiterste pogingen er slechts toe leiden om een enkelen steen te leggen van het onzichtbaar fondament! Laat mij trachten aan een andere menschelijke ziel, of zielen, vóór ik sterf, die waarheid te leeren kennen, welke mij bevrijd heeft, en die een steun is van mijn hart. Kan een man meer doen? Is niet elke man, die zich van iets zeker gevoelt, verplicht zoo te handelen? Wat doet het er toe of de verstandige lieden spotten; dat men zichzelven somtijds en in zekeren zin belachelijk toeschijnt - bespottelijk eenzaam en machteloos! Alle groote veranderingen zijn voorafgegaan door tallooze sporadische, en naar het oordeel der toeschouwers, machtelooze pogingen. Maar terwijl de individueele poging verdwijnt, wellicht in spotternij ondergaat, versnelt de algemeene beweging, verzamelt kracht, wij weten niet op welke wijze en....'

Elke golf op zich zelf breekt op het strand, en wijkt terug, en schijnt geen duimbreed gronds te winnen; maar ginds, verre achter u, kreek en inham vullend, rijst stil en stadig de zee.[1)]

Dat ik bij de bespreking van 'Robert Elsmere' geen recht kon laten weervaren aan zoovele schoonheden in dezen roman, is te wijten aan de kritiek, waaraan hij een- en andermaal bloot stond. Daardoor liet ik het oogpunt mij aanwijzen, waaruit ik den arbeid van Mrs. Ward beschouwde. Tegenover die kritiek meende ik der schrijfster een blijk van sympathie te mogen geven uit het kleine land, waaraan de Duitscher in haar boek zeker niet dacht, toen hij tot haren Robert zeide: 'Op dit oogenblik zijt gij onder de Europeesche volkeren alleen in het bezit van vrijheid in den waren zin; gij alleen hebt godsdienst.'

Maar terwijl ik dit opstel besluit, zou ik wenschen op zooveel nog te kunnen wijzen, dat de lectuur van dit boek tot een verkwikking maakt.

1) 'While the tired ware vainly breaking,
Seems here no painful inch to gain,
Far back through creeks and inlets making,
Comes silent, flooding in the main!'

Ik denk aan de goede mrs. Thornburgh in de pastorie van Long Whindale; aan de familie van Burwood Farm, met de zwakke mrs. Leyburn, de aanvallige en intéressante Rose; aan de kennismaking tusschen Elsmere en Catherine; aan den strijd dezer laatste, of zij Robert zal mogen liefhebben, worstelend met wat zij haar zwakheid acht, ‘en zij wist niet, dat in die zwakheid, of liever in haar karakter, waaruit die zwakheid ontsproot, de stille beschermende kracht van haar leven lag.’

Deze woorden geven de verklaring van haar verhouding tot Elsmere. Beider strijd tusschen hunne liefde en de heiligste overtuigingen, waardoor zij zich in hun leven laten leiden, is geteekend met een talent, dat de blijkbare liefde der schrijfster voor deze kinderen harer scheppende verbeelding evenaart. Als zij ten slotte toch den weg tot elkanders hart blijven vinden, heeft mrs. Ward die uitkomst kunnen verkrijgen zonder dat een van beiden het ideaal, dat zij hoog houden, behoeft omlaag te trekken. Want ook Catherine daalt niet, als zij, de puriteinsche, in wie *the old Testament element* naast zoo groote zelfopofferende liefde staat, iets van Robert's milden zin en onbekrompen geest overneemt. Zij dankt het aan die zwakheid, die de beschermende kracht van haar leven was. Zij blijft voor onze verbeelding staan, een hooge en edele figuur. Haar ‘vrouwelijke zwakheid’ doet evenmin schade aan haar koninklijke gestalte, als haar tranen, toen zij, in het aandoenlijk oogenblik van haar meisjesleven, slachtoffer harer rigoristische levensopvatting, haar gelaat in moeders schoot verbergend, snikte: *Oh mother, say you would miss me - say you would miss me if I went!*

Ik denk aan de tragedie van Wendover's leven en aan het drama tusschen Langham en Rose, met het slot dat de verschijning van den braven Flaxman daaraan geeft, alsof mrs. Ward ook daarin de waarheid van haar eigen humoristisch woord wilde bevestigen: *how little room there is for the heroic in this trivial everyday life*! En ik sluit het boek onder den indruk van een stuk menschelijk leven, dat in ‘Robert Elsmere’ is afgebeeld, met zijn wondervolle tegenstellingen van licht en schaduw, hoogheid en laagheid, verheven tragedie en vlakke gewoonheid.

J. VAN LOENEN MARTINET.

De briefwisseling van Plinius en Trajanus.

Cajus Plinius Caecilius Secundus, bijgenaamd de jongere, in onderscheiding van zijn oom, den beroemden schrijver eener *Natuurlijke Geschiedenis* in 37 boeken, werd geboren in het jaar 62. Hij genoot een uitstekende opvoeding, legde zich toe op de beoefening van wijsbegeerte en welsprekendheid, diende als jongeling in het leger en bekleedde daarna onderscheiden betrekkingen te Rome. Daar mocht hij zich bewegen in de aanzienlijkste kringen, door allen geëerd om zijn karakter en meer dan alledaagsche talenten. In de jaren 111 en 112 was hij, gedurende 18 maanden, als stadhouder werkzaam in KleinAzië, met name in Pontus en Bithynië. Men vermoedt dat hij kort daarop is gestorven.

Deze Plinius behoorde tot de beste Romeinsche schrijvers zijner dagen. Wij bezitten, als van hem afkomstig, behalve*Negen boeken brieven* en een *Lofrede* op Trajanus, een bundel brieven, die gewisseld heeten tusschen hem en den keizer tijdens zijn verblijf als stadhouder in Azië. Deze bundel, *Brieven van Plinius aan keizer Trajanus en van keizer Trajanus aan Plinius*, is een op zichzelf staand werk en mag dus niet als een *Tiende boek* bij de zoo even genoemde *Negen* worden gevoegd, gelijk op het voetspoor van Aldus, 1508, gedurende eeuwen is geschied. Jongere uitgevers, als Orelli, 1833, Keil, 1870, en Hardy, 1889, zijn te recht in dit opzicht teruggekeerd naar het voorbeeld van Avantius, 1502, Beroaldus, 1503, en Catanaeus, 1506.

Avantius was de eerste, die den lang verborgen schat weder aan het licht bracht, naar een afschrift, hem bezorgd door Petrus Leander, van een sedert verloren handschrift, dat zich destijds in Frankrijk bevond. Doch schier onmiddellijk werd

de echtheid van het werk in twijfel getrokken, op grond van enkele bijzonderheden aan den inhoud ontleend en vooral van afwijkingen in taal en stijl, vergeleken met die der *Negen boeken*; later ook omdat men de geheele geschiedenis van het gevonden en weder verloren handschrift wantrouwde. Reeds Catanaeus zag zich genoopt, de echtheid opzettelijk te verdedigen. Aldus volgde zijn voorbeeld. En weldra scheen de twijfel tot zwijgen gebracht.

Semler, 1788, vernieuwde dien, zonder aan vernieuwing te denken, met het oog op een tweetal brieven, over de Christenen, doch vond onmiddellijk, hoewel daarna ten deele gesteund door Corrodi, 1790, ernstige tegenspraak bij Haversaat, 1788, Gierig, 1802, en anderen. Later ontkenden, in Frankrijk, Aubé, Desjardins en Dupuy, ten deele ook de la Berge, de echtheid van Plinius' brief aan Trajanus over de Christenen. Bruno Bauer[1] en C.H. Manchot[2] wezen op interpolaties in beide stukken. A. Pierson[3] verklaarde ze voor een ‘kristelijk verdichtsel.’ In gelijken geest sprak de Engelsche schrijver van *Antiqua Mater*, 1887. Intusschen had diens landgenoot Lightfoot de onderstelde verdichting ‘onbegrijpelijk’ genoemd en hadden Renan,[4] Rovers[5] en Arnold[6] de echtheid van het tweetal opzettelijk zoeken te verdedigen.

Reeds vroeger, 1835, had Julius Held,[7] rector van het gymnasium te Schweidnitz, de onechtheid der geheele briefwisseling trachten aan te toonen, doch was bestreden in de Münch. gel. Anz. 1836, N. 186. Desniettegenstaande schonk later Hulleman, 1858, hem zijn bijval. Dit deed ook Ussing,[8] 1860, wat betreft alle brieven van Trajanus, doch om te gelijkertijd die van Plinius als echt te verdedigen. Met dit bemiddelend oordeel van den hoogleeraar uit Kopenhagen stemden zijn leermeester Madvig en de Zweed Lagergren in. Schaedel[9], 1887,

1) *Christus u. die Caesaren*, 1879, S. 271-3.
2) *Die Heiligen*. 1887, S. 48-51.
3) *De Bergrede*. 1878, bl. 92-98.
4) *Les Évangiles* 1877, p. 476.
5) *Dr. A. Pierson's afscheid van de theologie*. 1879, bl. 27-31.
6) *Studien zur Geschichte der Plinianischen Christenverfolgung*. 1887, S. 4-14.
7) *Prolegomena ad librum epistularum quas mutuo sibi scripsisse Plinium juniorem et Trajanum caesarem viri docti credunt*.
8) *Om de Keiser Trajan tillagte Breve til Plinius*.
9) *Programm des Gymn, zu Darmstadt*.

betrad een anderen middenweg. Hij verdedigde de echtheid van de geheele briefwisseling, doch nam aan, dat de uitgever vrij wat domme fouten gemaakt, brieven gesplitst en zich inlasschingen veroorloofd heeft. Anderen dachten zelfs niet aan een dergelijke beperking en erkenden stilzwijgend de echtheid, gelijk nog onlangs Hardy, tot ergernis van zijn beoordeelaar in het Athenaeum, 11 Mei 1889.

Men ziet: een gewenschte eenstemmigheid is hier nog niet verkregen.

Onder deze omstandigheden was het een gelukkige keuze van den heer K.W.I. Wilde, toen hij bij dit onderwerp zijn aandacht bepaalde voor het schrijven van een akademisch proefschrift[1)], ter verkrijging van den graad van Doctor in de klassieke letterkunde. Gaan wij na, hoe hij zijn taak heeft volbracht. Wij mogen dat doen met meer dan gewone belangstelling, omdat de heer Wilde zich een goeden naam aan de akademie heeft verworven, o.a. door het beantwoorden eener prijsvraag over het leven van Plinius, en omdat hij, lid van de orde der Jezuieten, de eerste geestelijke is, die aan een Nederlandsche universiteit den Doctorstitel kwam vragen.

I.

De schrijver begint zijn verhandeling met een vrij volledig overzicht van de geschiedenis van zijn onderwerp, p. 1-13. Enkele namen worden daarbij gemist, als die van Held's bestrijder in de Münchener gel. Anz., van Bauer, Manchot, Pierson, Rovers en den schrijver van Antiqua Mater. Daarna tracht Wilde aan te toonen, dat het boek in zijn geheel genomen, ongetwijfeld echt is, p. 14-36; dat Ussing geen recht had te twijfelen aan de oorspronkelijkheid van Trajanus' brieven aan Plinius, p. 36-63; en dat men geen bedenkingen had mogen inbrengen tegen de echtheid der beide brieven, van Plinius aan Trajanns en van Trajanus aan Plinius, over de Christenen, p. 63-110. Schijnt de toelichting der laatste twee stellingen overbodig, nadat de eerste zal zijn ‘bewezen’,

1) *De C. Plinii Caecilii Secundi et Imperatoris Trajani epistulis mutuis Disputatio*, verdedigd te Leiden den 23. Sept. 1889 en aldaar uitgegeven bij J.W. van Leeuwen.

men bedenke, volgens Wilde, dat het boek bij de uitgave eenige wijziging kan hebben ondergaan. Er moest mitsdien worden onderzocht, of wellicht iets van beteekenis werd bijgevoegd of weggelaten. Het zwaartepunt van het gevoerde pleidooi blijft echter rusten in de toelichting der stelling: het boek in zijn geheel genomen is echt. Zij maakt, hoe vreemd dit overigens moge schijnen in een wetenschappelijk geschrift, een zorgvuldig rekening houden met afwijkende meeningen overbodig. Zelfs Held wordt niet bestreden. Tot op zekere hoogte terecht. Als ik sterk genoeg ben om de echtheid te bewijzen, wat zal ik mij dan nog vermoeien met het weerleggen van bedenkingen? Niets is brutaler dan- een feit, ook in den strijd tegen oordeelkundigen twijfel. En Dr. Wilde meent in gemoede, zijn lezers te hebben geplaatst voor het feit der onomstootelijk bewezen echtheid. De vraag is maar: of wij die meening kunnen deelen?

Vóór alle dingen zij erkend, dat de schrijver in zijn verhandeling proeven heeft gegeven van groote bekwaamheid. Hij heeft o.a. voldoende bewezen, dat het door hem besproken boek noch in zijn geheel, noch in enkele zijner grootere deelen - brieven van Trajanus aan Plinius, of brieven van beiden over de Christenen - een verdichting is uit de vijftiende, zelfs niet uit de derde of vierde eeuw. Wat anderen dienaangaande vóór hem hebben gezegd, heeft hij op uitnemende wijze verwerkt en aangevuld, zoodat het b.v. niet meer zal aangaan, met den beoordeelaar van Hardy in het Athenaeum, zich voor het tegenovergestelde gevoelen te beroepen op het feit, dat wij ons boek slechts kennen uit één handschrift, dat bovendien spoorloos is verdwenen, nadat het zijn diensten had bewezen voor den druk der eerste uitgaven. Maar wat is daarmede ten slotte gewonnen voor de gewenschte bewijsvoering der echtheid van het werk? Niets, hoegenaamd niets.

Er zijn, zegt Wilde, p. 14, uitwendige en inwendige bewijzen voor ‘de waarheid van het boek’, waardoor zijn ‘echtheid’ volledig aan het licht treedt. De eerste, tevens de welsprekendste en het gemakkelijkst te beoordeelen, zijn:

1 °, bij ontstentenis van het verloren handschrift, het gezag der mannen die verklaren, den codex te hebben gezien en gebruikt.

Nu wil ik gaarne gelooven, dat de heeren Aldus, Budaeus en Jucundus, van wie hier sprake is, beste, brave menschen

zijn geweest, mannen die, gelijk de oude dogmatici plachten te betoogen, de waarheid hebben kunnen en willen zeggen. Ik ben zelfs bereid te doen, alsof ik niets zie van den bok, dien Aldus schiet, ook volgens Wilde, als hij het bedoelde handschrift afkomstig acht uit de dagen van Plinius. Maar ik vraag: wat baten mij de p. 14-19 geschetste voortreffelijkheid dezer getuigen voor het destijds bestaan van het nu verloren handschrft en al wat daaraan, p. 20-23, wordt toegevoegd ten bewijze, dat dit handschrift niet een in de 15e eeuw verzonnen tekst inhield, als ik wensch te weten of het boek, dat ik uit dit handschrift leer kennen, echt is? Immers even weinig als het handschrift zelf, indien het nog voorhanden ware en dat is: volstrekt niets. De groote vraag is niet, of het boek, in het algemeen uit de oudheid tot ons is gekomen, maar of het inderdaad van Plinius mag heeten en de briefwisseling van hem en Trajanus bevat.

2°. Bij herhaling, Br. 42, 61, 72, 77, wordt zekere Calpurnius Macer vemeld, die in den 43en brief stadhouder van Moesië heet (qui Moesiae praeest).

Nu is te eeniger tijd op den berg Gyergyitza in Moldavië een later weder zoek geraakte marmeren steen gevonden, met een opschrift, waaruit blijkt, dat P. Calpurnius Macer Caulius Rufus, volgens de berekening van Mommsen in 112, aldaar onderstadhouder (legatus) was. Overtuigender, meent W., kan de echtheid van het boek niet bewezen worden.[1)] Immers, elders is nergens sprake van het onderstadhouderschap (legatio) van Calpurnius Macer. De schrijver is dus geen verdichter, want in dat geval zou hij niet zoo nauwkeurig den naam van den legaat van Moesië hebben kunnen opgeven.

Ligt het aan mij, dat ik het klemmende dier bewijsvoering niet kan vatten? Onderstel: de bijzonderheden waarop zij rust, zijn juist. Dan zouden wij in het bewaard gebleven opschrift van den verloren steen een waarborg hebben, dat Calpurnius Macer, legaat van Moesië, uit ons boek geen verdichte grootheid, maar een geschiedkundige persoon is. Hoe zullen wij echter uit die omstandigheid iets afleiden ten gunste van de echtheid van het werk? Een ‘falsarius’ kon toch evengoed als Plinius geschiedkundige personen ten tooneele voeren. Honderden schrij-

1) Quis non intellegit libri αὐθενιίαν hoc titulo evidentissime demonstrari? p. 25.

vers van echte en onechte boeken hebben in dit opzicht hetzelfde gedaan.

Maar ook de onderstelling, waarop de bewijsvoering rust, is onjuist. Wij weten volstrekt niet, of de Calpurnius Macer van ons boek wel ooit stadhouder van Moesië is geweest. Waar, in den 43en brief, van zoodanigen stadhouder sprake is, wordt geen naam genoemd en de sawmenhang met andere brieven doet allerminst onderstellen, dat hij geen ander kan geweest zijn dan Calpurnius Macer. Doch al ware dat niet zoo, een stadhouder van Moesië (qui Moesiae praeest) is wat anders dan een onderstadhouder (legatus) van Dacië, welke Romeinsche provincie de latere vorstendommen Moldavië en Wallachije omvatte. Bovendien is het de vraag, of Plinius' Calpurnius Macer, naar diens bedoeling, wel dezelfde persoon is geweest, die op den steen P. Calpurnius Macer Caulius Rufus heet. Hij doet veeleer denken aan zijn vollen naamgenoot, dien wij uit de Negen boeken, V: 18, kennen en kan, bij onderstelde onechtheid van ons geschrift, zeer wel naar hem vernoemd zijn.

Overigens zou het weinig moeite kosten, al stel ik dit niet voor, de zaak om te keeren en te zeggen: het opschrift van den steen bewijst, dat de schrijver onzer briefwisseling praat over dingen, waaromtrent hij het rechte niet weet en Plinius zich niet zou hebben kunnen vergissen. Derhalve was hij een falsarius. Evidentissime demonstratum est.

3°. Tertullianus, die ‘bijna’ een tijdgenoot van Plinius was, heeft diens brief over de Christenen, zoowel als het antwoord van Trajanus, gekend en ‘bijna met de eigen woorden’ aangehaald in het tweede hoofdstuk zijner Apologie. Het gezag van dezen beroemden schrijver zal allen twijfel aangaande de echtheid van het boek wegnemen.

1) Zie pag. 25-26, 34, 96-98, 102-103.

Inderdaad? Zou het onmogelijk, althans niet goed denkbaar zijn, dat Tertullianus die ‘nauwelijks een eeuw’, maar dan toch bijna een eeuw, na Plinius zijn Apologeticum[2] schreef, van ons boek gebruik heeft gemaakt, tenzij het door Plinius zelf is geschreven en de echte briefwisseling van den stadhou-

2) Over het gebruik van dezen vorm, in onderscheiding van den door anderen gevolgden *Apologeticus*, beide gesteund door handschriften, zie men F. Oehler, Tertulliani opera omnia, 1854, p. 58.

der met zijn keizer bevat? Bijna een eeuw is lang genoeg om een onecht geschrift voor echt te doen doorgaan. De bewijzen zijn voor het grijpen, dat men daarvoor niet zelden aan vrij wat minder tijd overvloedig genoeg heeft gehad.

Maar het ‘gezag’ van Tertullianus? Hij zou zich niet zoo gemakkelijk hebben vergist, noch knollen voor citroenen in de hand laten stoppen!

Zeker, het gezag van Tertullianus is groot, zeer groot zelfs, voor sommigen, laat het zijn voor millioenen, wanneer wij denken aan gezag in zake kerkelijke leerstellingen, maar niet als wij spreken van gezag in geschied- of oordeelkundigen zin. Als Tertullianus een boek heeft gebruikt, bewijst dit alleen, dat het destijds bestond; misschien ook, dat hij het voor echt heeft gehouden. Doch het is niet eens zeker, dat hij daarover een oogenblik heeft nagedacht. Zoo maar de inhoud was van zijn gading, werd naar den schrijver niet gevraagd en dienaangaandeeenvoudig de overlevering gevolgd. Van wat wij ‘kritiek’ noemen, had Tertullianus niet het flauwste begrip. Wil men bewijzen? Ziehier eenige staaltjes.

In het 21^{e} hoofdstuk van dezelfde, zoo even genoemde Apologie, ontleent hij met vrijmoedigheid het een en ander aan de zoogenaamde Acta van Pilatus, die deze landvoogd, ‘zelf reeds voor zijn geweten een Christen’ (!), ‘over Christus’ zal hebben gezonden aan keizer Tiberius; een werk, waarvan de echtheid door niemand meer wordt verdedigd en dat wij zeker niet vroeger dan in de tweede eeuw ontstaan mogen achten.

Om te bewijzen, dat Christus niet uit den hemel nedergedaald, maar op aarde is geboren, beroept hij zich, adv. Marc. IV: 7, op de volkstelling onder Augustus, als op een zeer geloofwaardig getuigenis, bewaard in het rijksarchief te Rome.

Hij kent en gebruikt dertien brieven als van Paulus afkomstig, hoewel deze, zoo al niet alle, dan toch voor het grootste gedeelte, naar het oordeel der nieuwere kritiek, onecht zijn en waarschijnlijk eerst geschreven in de tweede eeuw. Hij verwijt aan Marcion, dat hij uit kwaadwilligheid de Pastoraalbrieven niet gebruikte, hoewel die hoogstwaarschijnlijk destijds nog niet bestonden. Hij legt denzelfden ‘ketter’ tekstverminkingen ten laste, waar niet hij, maar Tertullianus' geestverwanten de schuldigen waren. Hij kent het vierde Evangelie en de Openbaring van Johannes, die onmogelijk van denzelfden schrijver kunnen zijn en beide dagtee-

kenen uit den na-apostolischen tijd, aan den apostel Johannes toe.

Hij verhaalt, dat deze er in geen enkel opzicht onder leed, toen hij eens in kokende olie werd geworpen (De Praescr. 36).

Mij dunkt, de proeven zijn voldoende tot staving der verklaring: als Tertullianus een boek gebruikt, bewijst dat niets voor de echtheid van het geschrift.

Hiermede zijn wij reeds aan het einde der ‘uitwendige bewijzen’ en komen wij tot de ‘inwendige’. Zij laten zich onderscheiden in bewijzen ontleend aan taal en stijl en aan den inhoud der brieven. Beide zullen voor den aandachtigen lezer overtuigend zijn, waarom het bijkans overbodig mag heeten, er opzettelijk bij stil te staan.

Laat ons zien.

Taal en stijl zullen ons onmiddellijk Plinius doen kennen. Maar Dr. Wilde zelf begint de toelichting dier stelling met de herinnering, hoe reeds Aldus terecht heeft erkend, dat er in dit opzicht ‘niet weinig’ verschil is tusschen ons boek en de andere brieven van Plinius. Men zou dus zeggen: de verdedigers der echtheid zullen gehouden zijn haar te bewijzen, ondanks het algemeen erkende verschil in taal en stijl. Daaraan denkt W. evenwel niet. Hij houdt veeleer vast aan de onderstelde, doch niet voorhanden gelijkheid van taal en stijl en meent zijn eerst uitgesproken gevoelen te kunnen handhaven door een verklaring te geven van het verschil. Hij beroept zich nl. op het feit, dat het een groot onderscheid maakt, of men over dit en nog wat schrijft aan zijn vrienden[1)] en aan beneden ons geplaatste personen, gelijk Plinius deed in de brieven der Negen boeken, dan of men over staatszaken het woord voert tot den in hoogheid troonenden keizer, gelijk het geval is met den Plinius van ons werk. Ik geloof niet, dat iemand de juistheid dier uitspraak zal betwisten, noch dat de aard van het onderwerp en het doel van het schrijven invloed kunnen hebben op den stijl en op de keus van iemands woorden. Doch ongelukkig heeft Wilde verzuimd, waarop hier toch alles aankomt, in bijzonderheden aan te toonen, dat inderdaad het opgemerkte onderscheid in taal

1) In onderscheiding van ‘epistulae negotiates’ spreekt men, ook Dr. Wilde, p. 27, van ‘epistulae *ad familiares*’. Die uitdrukking kan evenwel niet juist zijn, waarom men voorgesteld heeft te lezen: ‘epistulae *ad diversos*’. Meer aanbeveling verdient, naar de gissing van een mijner vrienden, haar te houden voor een verbastering van ‘epistulae familiares’.

en stijl tusschen ons boek aan den eenen en de overige geschriften van Plinius aan den anderen kant, voldoende wordt opgehelderd door het genoemde onloochenbare feit. Nu staat die opmerking daar zonder eenige bewijskracht. En het wordt er niet beter op, als de geachte schrijver onmiddellijk laat volgen, hoe wij toch ook moeten bedenken, dat Plinius waarschijnlijk niet zelf zijn boek heeft uitgegeven, terwijl de vriend of de vrijgelatene, die zich daarmede na zijn verscheiden belastte, misschien minder nauwkeurig was in het nazien en verbeteren van den tekst, die voor de uitgave was bestemd, dan Plinius zelf in dergelijke omstandigheden.

M.a.w. Er wordt volmondig erkend: moeilijkheden blijven over, maar die kunnen misschien wel op een andere wijze uit den weg worden geruimd. Nu is het evenwel wederom ongelukkig, dat het daartoe aangegrepen middel, de onderstelde dood van Plinius vóórdat zijn boek voor de uitgave gereed was, niet wortelt in eenig geschiedkundig gegeven en dat de ‘vriend of vrijgelatene’, dien Wilde, in navolging van anderen, ons meermalen voorstelt als den man met den breeden rug, waarop heel wat afwijkingen in taal en stijl kunnen worden geladen, zijn ontstaan uitsluitend dankt aan den wensch om te kunnen volhouden, dat ons boek ondanks die afwijkingen toch door Plinius is geschreven. Hij is geroepen om op te treden als reddende engel; een schoone taak, maar wier vervulling nog geen aanspraak geeft op het recht om een wapen tegen de echtheid van eenig geschrift om te zetten in een bewijs vóór de echtheid. Zijn alle andere bezwaren uit den weg geruimd, of is de echtheid voldoende bewezen, welnu dat hij dan kome en zijn gewaardeerde diensten bewijze. Dan, maar ook niet eerder, zal het de ure zijn, waarin hij mag optreden.

Eindelijk merkt Wilde nog op, dat ondanks het besproken verschil heel wat overeenkomst in taal en stijl tusschen ons boek en de overige geschriften van Plinius valt waar te nemen, terwijl hij, onder verwijzing naar Lagergren, eenige voorbeelden ten beste geeft. Ik meen evenwel te mogen vragen: Wat bewijzen die voorbeelden, zelfs al worden zij sterk vermenigvuldigd? Kunnen zij het feit te niet doen, dat er groot verschil is in taal en stijl? Laten zij zich, met het oog daarop, niet uitnemend verklaren uit de onderstelling, dat Pseudo-Plinius natuurlijk den echten Plinius goed heeft gelezen en herlezen voordat hij

zijn boek ging schrijven, waarin zooveel brieven zouden voorkomen als afkomstig van Plinius? Men versta mij wel. Ik zeg niet, dat de zaak zich aldus heeft toegedragen. Ik wil alleen doen gevoelen, dat het zoogenaamde inwendige bewijs voor de echtheid, ontleend aan taal en stijl, van welke zijde ook beschouwd, krachteloos is en zonder moeite kan worden omgezet in een bewijs voor het tegenovergestelde. Ik geloof niet, dat wij ooit van deze zijde eenig licht, hetzij vóór of tegen de echtheid, zullen ontvangen. Verschil en overeenkomst zijn daarvoor niet eigenaardig, niet karakteristiek genoeg. Zij laten zich met hetzelfde recht op meer dan één wijze verklaren. En al ware dit anders, wij zouden langs dezen weg geen schrede vorderen, want wij hebben geen proefsteen, waaraan wij den gewonen stijl van Plinius kunnen toetsen. Men wijst op de Negen boeken brieven, doch men vergeet, wat men ons bij andere gelegenheden verzekert, dat die brieven niet de eenvoudige uiting zijn van hetgeen Plinius' hoofd en hart van tijd tot tijd vervulde en wat hij even aan dezen of genen vriend had medegedeeld; maar veeleer stijloefeningen, brieven geschreven met de bedoeling om aan het publiek te toonen, dat hij, Plinius, inderdaad mocht doorgaan voor den Cicero zijner dagen en dat hij ook als schrijver, in het genus epistulare (d.i. in het schrijven van brieven) den grooten Redenaar evenaarde. Als dat zoo is, weten wij reeds te voren, dat er geen volkomen overeenstemming bestaat tusschen de hier gebezigde taal en stijl en die der brieven over staatsaangelegenheden aan Trajanus. Alleen volkomen overeenstemming zou aan het vermeende bewijs voor de echtheid beteekenis kunnen geven.

Uit den inhoud der brieven, verzekert Dr. Wilde, p. 28, zullen wij meer mogen afleiden. Daar worden niet zelden personen en zaken genoemd, die ook elders bij Plinius voorkomen.

Een treffend bewijs, kan de bestrijder der echtheid zeggen, dat de schrijver van ons boek niet oorspronkelijk is. Hij volgt Plinius na en moest dat wel doen, waar hij een werk op zijn naam wilde samenstellen.

In die gelijkheid van namen en behandelde onderwerpen ligt geen bewijs voor de echtheid; ook niet daartegen. Zij zegt op zichzelf niets, zoolang wij niet tot een overtuiging omtrent de zaak in geschil zijn gekomen.

Hetzelfde geldt van de algemeene opmerking, p. 29, dat de antwoorden van den keizer zeer goed strooken met al wat wij van elders aangaande Trajanus weten. Laat dat zoo wezen. Kon een ‘falsarius’ zich niet goed op de hoogte hebben gesteld van Zijner Majesteits zeden en gewoonten? Waarom zou hij niet en Plinius wel mogen toonen, goed bekend te zijn met den tijd, waarin hij den lezer wenscht te verplaatsen? Daarbij komt nog dit: wij bezitten niet een in alle opzichten voldoenden maatstaf, dien wij ter beoordeeling van des schrijvers ‘nauwkeurige bekendheid’ met Trajanus' leeftijd, kunnen aanleggen. Geen onzer zal durven verzekeren: tien, twintig, dertig jaar na Plinius' dood, gesteld dat de landvoogd kort na 112 is gestorven, kon niemand meer zoo schrijven; toen was reeds Trajanus' tijd gehuld in de ondoordringbare nevelen, die eerst na eeuwen zouden optrekken.

De behandeling van enkele voorbeelden, waarop Wilde p. 29 wijst, kan in de waardeering van het besproken bewijs geen verandering brengen. Dat iemand ‘wel willend’ is en ‘zacht’, als rechter toegevender dan het meerendeel zijner ambtgenooten, hoewel daarom niet altoos billijk en ernstig, wijst niet op zoo buitengewone gaven van hoofd en hart, dat zij niet door een die de briefwisseling verdichtte, konden worden verborgen achter het levensbeeld van zijn held, nadat hij ze had ontdekt in den Plinius der geschiedenis. Ik neem nu maar gemakshalve aan, dat volkomen juist is wat Wilde daaromtrent zegt, en stap mitsdien heen over de bezwaren, die zich aan ons voordoen, indien wij b.v. uit den 96en brief trachten te begrijpen, hoe Plinius nu toch wel stond tegenover de Christenen. Hij weet geen raad met hen, en hij heeft een volledig stelsel, waarnaar hij gewoon is hen te behandelen en waaraan Trajanus dan ook niets wezenlijks heeft toe te voegen. Hij ontslaat de aangeklaagden, die hun belijdenis met de daad verloochenen, door de goden aan te roepen, zich voor het beeld des keizers te buigen en Christus te vloeken. Hij doet dat, blijkbaar in de overtuiging, dat bij die Christenen, behalve het Christen-zijn, geen misdaad was te straffen. Hij schijnt ten volle overtuigd van de waarheid hunner verzekeringen, dat zij niets kwaads bedoelen. En toch pijnigt hij een paar diakonessen, alleen om er eindelijk eens achter te komen wat die Christenen toch in hun schild voeren, waardoor hij echter

niets kan ontdekken dan een verkeerd en overdreven bijgeloof.

In al wat Wilde verder aanstipt, p. 29-30, omtrent het karakter van den Plinius onzer briefwisseling, zijn gelijke welwillendheid jegens allen zonder onderscheid, zijn ijver voor dienstzaken, zijn schroomvalligheid tegenover den keizer, zijn onbekendheid met het openbare recht, is niets wat een verdichter niet gemakkelijk kon ontleenen aan de hem bekende geschiedenis en aan de Negen boeken brieven; niets dat ons dwingt tot den uitroep: ce n'est pas ainsi qu'on invente. Verraadt ons boek bovendien een zeer nauwkeurige kennis van Trajanus en diens staatsbestuur, gelijk W. p. 30-31 beredeneert, dan volgt daaruit, dat schrijver van een en ander goed op de hoogte was, maar niet dat de schrijver was A. of B., noch dat hij echte en geen verdichte of omgekeerd: verdichte en geen echte brieven van Plinius aan Trajanus en van Trajanus aan Plinius heeft uitgegeven. Plinius kan toch kwalijk worden geacht in het uitsluitend bezit dier kennis te zijn geweest. Immers, in dat geval zou noch Dr. Wilde, noch iemand anders in staat zijn, de waarheid zijner opmerkingen en onderstellingen te toetsen. Evenmin mag men zeggen, dat die kennis alleen in eigen brieven van Plinius en Trajanus kan doorstralen. Want ook dan zou ons de onmisbare toetssteen ontbreken.

Hiermede zijn wij aan het einde der bewijzen, die naar het oordeel van Dr. Wilde, ‘meer dan voldoende’ zijn tot staving van zijn gevoelen, p. 32. Hij heeft echter de goedheid, er nog het een en ander aan toe te voegen, dat wel niet in den strengen zin des woords als bewijs zal mogen gelden, maar niet ondienstig zal zijn tot bevestiging van de verkregen slotsom. Al is die slotsom de onze niet, wij kunnen toch acht geveu op deze ‘overbodige’ bewijzen, om te zien of zij soms beter streekhoudend zijn dan de voorafgaande.

Q. Aurelius Symmachus, die in het laatst der 4^{e} en in het begin der 5^{e} eeuw te Rome leefde, zoo luidt de eerste opmerking, dweepte met Plinius en volgde hem na in het schrijven van brieven, die waarschijnlijk door zijn zoon zijn uitgegeven. Nu is het opmerkelijk, dat die brieven zijn verdeeld over tien boeken, waarvan negen brieven aan vrienden bevatten en het tiende zijn ‘betrekkingen’ (relationes) met Theodosius, Honorius, Gratianus, Valentinianus en andere keizers, alsmede eenige

antwoorden van keizer Honorius. Alles kennelijk nabootsing van Plinius.

Toegestemd. Maar nu de gevolgtrekking daaruit af te leiden. Zij is, volgens Dr. Wilde, p. 32-34: derhalve heeft Symmachus de briefwisseling van Plinius en Trajanus, even goed als de Negen boeken brieven van Plinius, niet slechts gekend, maar ook als echt erkend.

Wederom: toegestemd, altijd voor zoover het in het hoofd van een Symmachus kon opkomen, het vraagstuk der echtheid in overweging te nemen tegenover de hern overgeleverde, dierbare werken van Plinius. Wat hebben wij hiermede gewonnen? De bevestiging van de mede langs anderen weg reeds verkregen slotsom, dat onze briefwisseling zeer oud, maar niet dat zij echt is. Veeleer het tegenovergestelde. Immers, heeft Symmachus, met bewustheid ‘Plinius’ nagebootst en dus zijn schrijfmanier volgende, brieven verdicht, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat hij zijn grooten meester Plinius heeft gehouden, niet voor den uitgever eener heusche briefwisseling van hem en Trajanus, maar voor den schrijver eener verdichte briefwisseling tusschen beiden. Doch al wijst men deze gevolgtrekking af en al meent men te mogen aannemen, dat Symmachus overtuigd was van de echtheid onzer briefwisseling, dan heeft toch zijn gevoelen, uit een oordeelkundig oogpunt beschouwd, geen waarde. Vooreerst omdat hij zich gemakkelijk kon vergissen en inzonderheid omdat hij bij deze zelfde gelegenheid zoo weinig oordeel aan den dag legt, dat hij zonder aarzelen de briefwisseling aanziet voor een onderdeel van het groote werk Brieven, niettegenstaande zij, ook volgens Wilde, oorspronkelijk een afzonderlijk werk was, dat met de Negen boeken brieven niets had te maken.

Een tweede opmerking wil ons plaatsen voor een bewijsvoering uit het ongerijmde, p. 34. Het zou nl. ondenkbaar zijn, dat reeds vóór het begin der 3^{e} eeuw, toen Tertullianus zijn Apologeticum schreef, een briefwisseling van Plinius en Trajanus kon worden verdicht. Waarom? Omdat het inderdaad ongerijmd is, te denken dat die geheele briefwisseling alleen zou ontstaan zijn uit de zucht om een passende omgeving te leenen aan een tweetal verdichte brieven over de Christenen? Maar die oplossing is toch waarlijk niet de eenige, indien ons boek voor onecht moet worden gehouden.

Wij hebben, misschien reeds uit het laatst der eerste, doch stellig uit de tweede eeuw en later, een menigte brieven op naam van Paulus, Petrus, Johannes, Jacobus, Clemens van Rome, Barnabas, Ignatius, Polycarpus en anderen, die alle onecht zijn en toch schier onmiddellijk na hun verschijning door velen, en onder hen zeer achtenswaardige lieden, als echt werden beschouwd en gebruikt. Een briefwisseling van Abgarus en Christus, door Eusebius uit het archief van den koning van Edessa aan het licht gebracht; een meer uitvoerige van Paulus en Seneca, door Hieronymus en Augustinus nog voor goede munt gehouden, waarvan tegenwoordig niemand de echtheid zal verdedigen. Lucianus schrijft een boek over den dood van Peregrinus, in den vorm van een brief en niemand valt hem deswege hard. Waarom zal het dan ongerijmd zijn, de mogelijkheid te onderstellen, dat iemand zich van den briefvorm bediende, toen hij een boek wilde schrijven over het leven van den stadhouder Plinius?

Laat het waar zijn, wat Wilde p. 35, in de 3^{e} en laatste plaats opmerkt, dat het Latijn van ons boek te goed is om lang na Plinius geschreven te zijn - ik meende, dat men zelfs nog vele eeuwen later uitstekend Latijn heeft geschreven - dan volgt daaruit alleen, dat het werk dagteekent uit de tweede eeuw, maar niet dat het afkomstig is van Plinius en diens echte briefwisseling met Trajanus bevat. Tegen die dagteekening heb ik geen bezwaar. Ik geloof zelfs dat Dr. Wilde het zijne ruimschoots heeft bijgedragen om aan allen twijfel daaromtrent voor goed een einde te maken. Maar dat hij ons niet tevens het bewijs heeft geleverd voor de echtheid van het boek in zijn geheel, vertrouw ik thans voldoende te hebben aangetoond. Het is daartoe niet noodig, mede opzettelijk stil te staan bij zijn bestrijding van Ussing, die alleen de brieven van Trajanus, noch van hen die alleen één of beide brieven over de Christenen voor onecht houden. Zij toch rust op een grondslag, dien wij niet als vast kunnen aanmerken, hoewel ik aan den anderen kant gaarne haar waarde erken, als bijdrage tot handhaving van de eenheid van het werk. Wij mogen daaraan noch de brieven van Trajanus, noch die over de Christenen later toegevoegd achten.

II.

Bij het onderzoek naar de echtheid der briefwisseling van Plinius en Trajanus behoort men twee vragen te onderscheiden, die vreemd genoeg, voor zoover ik heb kunnen nagaan steeds, ook door Dr. Wilde, doorloopend met elkander worden verward. De eerste luidt: hebben wij hier een heusche briefwisseling tusschen den landvoogd en zijn keizer? De andere: mogen wij dit boek, overeenkomstig de overlevering, aan Plinius toekennen?

De eerste dezer twee vragen meen ik zonder aarzelen ontkennend te moeten beantwoorden, op de volgende gronden. Vooraf zij nog gezegd, dat ik het oog houd op den tekst van het boek, zooals dit in 1870 door H. Keil, onder medewerking van Theod. Mommsen, is uitgegeven. Niemand zal daartegen eenig bezwaar hebben, aangezien deze uitgave bijzonder wordt geroemd en de echtheid, zoowel van de briefwisseling als van het boek, aldaar stilzwijgend wordt aangenomen. Sedert Henr. Stephanus, 1581, had men de brieven waarbij antwoorden van Trajanus behoorden, in den bundel afzonderlijk achteraan geplaatst. Keil kwam daarop terug. Hij herstelde de orde der brieven, zooals die in de oudste uitgaven, waarschijnlijk ook in het verloren handschrift, is geweest en die tijdrekenkundig juist zal mogen heeten.

Een eerste bedenking tegen de onderstelling, dat wij hier een heusche briefwisseling hebben tusschen den landvoogd Plinius en keizer Trajanus, schuilt in de moeilijkheid om de uitgave eener dergelijke briefwisseling mogelijk te achten. Was zij inderdaad gevoerd, dan bestond zij - waarop men trouwens gaarne nadruk legt - uit staatspapieren, die tehuis behoorden voor een deel in het archief van den keizer te Rome en voor een ander deel in dat van den landvoogd van Bithynië. Wie zou den moed hebben gehad, ze daaruit te nemen en op eigen verantwoordelijkheid in het licht te zenden? Wil men onderstellen, dat Plinius afschrift heeft gehouden van elken brief, dien hij naar Rome zond; hij of een ander, die later deze afschriften openbaar maakte en er de ontvangen antwoorden des keizers bijvoegde, speelde dan toch een hoogst gevaarlijk spel. Hij gaf algemeene bekendheid aan bescheiden, staatsstukken, die niet voor het publiek waren bestemd. Im-

mers, had hij verlof daartoe bekomen, hij zou het wel op de een of andere wijze hebben medegedeeld. Maar van een dergelijke vergunning vinden wij niet het flauwste spoor. Het is veeleer alsof de uitgave een doodgewone zaak was. Daarbij komt nog, voor het geval dat men niet durft denken aan een diefstal uit het keizerlijk archief en daarom meent, dat Plinius afschriften van zijn brieven zal hebben gehouden, dat deze meening niet bijzonder waarschijnlijk is, als men acht geeft op den bij uitstek onbeduidenden inhoud van niet weinige dezer stukken; terwijl bovendien de eerste vijftien, naar de berekening van Mommsen-Keil, zijn geschreven in de jaren 98-104, dus voordat Plinius, in 111, naar Bithynië ging, en mitsdien met de van daar gevoerde briefwisseling niets hebben te maken. Mocht iemand, tegen alle waarschijnlijkheid in, meenen, dat de uitgever, hoewel hij daarvan niets zegt, stellig verlof heeft gekregen tot het openbaar maken van deze bescheiden; dan vraag ik: welk algemeen of staatsbelang kan hij daarbij hebben gehad of voorgewend? De inhoud, uit een staatkundig oogpunt beschouwd schier zonder eenige beteekenis, heeft voor ons een geschied- en oudheidkundig, maar voor den tijdgenoot alleen een letterkundig belang, als een in briefvorm medegedeelde schets van de verhouding tusschen den landvoogd Plinius en keizer Trajanus, of wil men: van het leven eens stadhouders in een verwijderde provincie.

Een ander bezwaar ligt hierin: het is niet goed denkbaar, dat zoovele brieven, in zoo korten tijd zouden zijn gewisseld tusschen den landvoogd in Bithynië en den keizer te Rome; niet minder dan 124, of na aftrek van de eerste 15, 109 in 18 maanden.[1)]. In dat korte tijdsverloop zou Plinius 61 maal aan Trajanus en deze 48 maal aan Plinius hebben geschreven. Voor een zoo drukke briefwisseling was de afstand tusschen Bithynië en Rome te groot, de reis zoowel te water als te land te lastig, te tijdroovend, te onzeker. Welke grootsche voorstellingen men ook moge hebben van den toenmaligen keizerlijken postdienst van Rome naar het Oosten en terug naar Rome; hier wordt te veel gevergd van de verbeelding en te weinig rekening gehouden met allerlei moeilijkheden, destijds verbonden aan het reizen over zee of langs ongebaande wegen,

1) Keil telt schijnbaar 121 brieven, maar onder No. 3, 17 en 86 brengt hij telkens 2 brieven, waardoor het cijfer van alle te zamen 124 wordt.

door onherbergzame streken. Te denken aan bijzondere renboden, die tusschen Plinius en Trajanus den schriftelij ken omgang onderhielden, gaat ook niet, als men let op de onbeduidendheid van zeer vele dezer brieven en briefjes; terwijl bovendien uit N. 64 en 120 blijkt, dat Plinius hoogst zelden, en alleen in zeer bijzondere omstandigheden, de snelheid van het verkeer met Rome door het nemen van buitengewone maatregelen bevorderde.

Ussing erkent, p. 16, tegenover Held, die op dit bezwaar de aandacht had gevestigd, p. 9-12, dat een zoo drukke briefwisseling inderdaad ‘onmogelijk’ moet worden geacht, indien wij verplicht zijn aan te nemen, dat Plinius telkens op antwoord wachtte, voordat hij andermaal schreef. Maar dat zal niet noodig en daarmede het bezwaar opgelost zijn. Zeker, het is niet noodig te meenen, dat Plinius nooit schreef voordat hij antwoord op zijn voorgaanden brief had ontvangen en op het standpunt van Ussing, die de brieven van Trajanus voor onecht houdt, kan men zich Plinius denken, ongeveer week aan week een brief naar Rome zendende, zonder van daar geregeld antwoord te ontvangen. Maar het standpunt van de overgeleverde briefwisseling is een ander. Dáár heeft het den schijn, voor het grootste gedeelte der brieven, alsof geregeld om en om werd geschreven. Doch al ware dat zoo niet, dan zouden wij toch in de hoogste mate onwaarschijnlijk moeten noemen, dat Plinius den keizer zoo dikwerf, ongeveer elke week, durfde lastig vallen met een vaak uiterst onbeduidend praatje of een vraag, die alles eerder dan spoedeischend kon heeten; en dat Trajanus bijna even dikwerf onmiddellijk gereed was tot wederschrijven, als had hij geen andere en gewichtiger bezigheden dan vaak alleronbeduidendste briefjes van Plinius te beantwoorden.

Schaedel[1)] tracht aan dit bezwaar te ontkomen door te onderstellen, dat een vrijgelatene van Plinius, na diens dood, de brieven uitgegeven, en ze bij die gelegenheid verschillende kunstbewerkingen heeft doen ondergaan, o.a. door ze te splitsen en mitsdien op ongeoorloofde wijze te vermenigvuldigen. Het verdient opmerking, dat deze werkzaamheid van den vrijgelatene evenals diens geheele bestaan, geen steun vindt in het overgeleverde boek en veeleer daardoor wordt buitengesloten, als wij

1) Vgl. Wilde p. 12.

zien, dat juist tal van kleine briefjes gewoonlijk onmiddellijk en altijd afzonderlijk worden beantwoord. Wij zonden dan moeten aannemen, dat de ‘vrijgelatene’ ook de antwoorden van Trajanus heeft verknipt en pasklaar gemaakt bij de door hem vermenigvuldigde oorspronkelijke brieven van Plinius. Maar in dat geval is 's mans bewerking van de echte stof zoo omvangrijk en doortastend geweest, dat wij het boek, door hem, volgens Schaedel, den keizer aangeboden bij zijn terugkeer uit Bithynië, toen Plinius inmiddels was gestorven, onmogelijk langer kunnen houden voor een heusche briefwisseling. Heeft Schaedel, dien Wilde[1)] voor een goed deel wenscht te volgen, gelijk, dan mogen wij hoogstens vragen naar de echtheid van de briefwisseling, die aan de overgeleverde, doch niet oorspronkelijke, ten grondslag heeft gelegen. En wat te denken van de heilige onnoozelheid van Schaedel's ‘vrijgelatene’, die bij de overbrenging van Plinius' lijk naar Rome, het door hem samengestelde boek met de verknoeide, om niet te zeggen vervalschte briefwisseling, zal hebben bestemd tot een passend geschenk, waarmede hij ‘sich dem Kaiser empfahl’!

Afgezien van de genoemde bezwaren schuilt nog een ander in den afstand van Bithynië en Rome. Het is bijkans niet denkbaar, dat in die dagen de ontvangst der brieven zóó geregeld ging, dat nooit één of meer later afgezonden brieven eerder dan de oudere de plaats hunner bestemming bereikten. Dat moest bij een eenigszins drukke briefwisseling meermalen verwarring geven, het vermoeden wekken dat een brief was zoek geraakt, dat men verzuimd had te antwoorden op stellige vragen en wat dies meer zij. Maar van dat alles in deze drukke briefwisseling geen spoor. Het blijkt nergens, dat ooit een brief niet op den rechten tijd en vóór den later afgezondene zou zijn aangekomen, of dat ooit iets zou hebben gehaperd aan het regelmatig beantwoorden van opmerkingen, praatjes en vragen, meer en minder belangrijke. Al blijven enkele brieven onbeantwoord, de volgorde wordt niet verbroken. Het is voor menigen vader en moeder uit onze dagen, die een kind op de kostschool hebben en de afspraak maakten, dat men aan beide zijden op een bepaalden dag in de week zou schrijven, om er jaloersch van te worden. Maar is zoo groote regelmatig-

1) p. 36,-109

heid in het brievenverkeer tusschen Rome en Bithynië in den aanvang der tweede eeuw, gedurende anderhalf jaar, denkbaar?

Hetzelfde bezwaar tegen de onderstelling, dat wij hier een heusche briefwisseling voor ons zouden hebben, treedt nog eenmaal, langs een anderen weg, ons onder de oogen. Bij een drukke briefwisseling kan het licht gebeuren, dat men soms twee, drie brieven te gelijk beantwoordt, vooral indien er zijn onder de laatst ontvangene, waarin om zoo te zeggen niets staat, of waarvan de beantwoording allerminst haast heeft. Onze Trajanus zit echter in den regel dadelijk klaar, om zijn Plinius bescheid te doen. Een gelukwensch van den landvoogd; een bedankje van den keizer. Plinius vraagt iets voor een vriend; en Trajanus herneemt: ik zal aan uw verzoek gevolg geven. Van een overal elders te verwachten, geheel natuurlijke grootere of kleinere ophooping van vragen en antwoorden, hier geen spoor. Men zou zeggen: de heeren hebben een telephoon tot hun dienst gehad, indien het geen brieven waren, die zij heeten elkander te hebben geschreven en indien niet in die brieven soms, doch uiterst zeldzaam, wordt terug gekomen op iets dat niet in den laatst verzonden brief was gevraagd of gezegd. Hoe zullen wij die bewonderenswaardige regelmatigheid in deze drukke briefwisseling over goeddeels onbeduidende onderwerpen noemen: natuur of kunst? Gevolg van den onvermoeiden ijver, en het onuitputtelijk geduld, waarmede de keizer gedurende anderhalf jaar gereed stond, om bijna alle brieven en briefjes van zijn landvoogd in Bithynië onmiddellijk te beantwoorden; of de eenvoudige vrucht van het verdichten eener briefwisseling, waarbij slechts een enkelen keer met den afstand gerekend en het antwoord niet dadelijk wordt gegeven?

In een heusche briefwisseling tusschen een landvoogd en zijn keizer mag men verwachten, dat de stukken van een adres en een dagteekening zullen zijn voorzien. Hier ontbreekt zoowel het een als het ander. De opschriften, die wij nu bij Keil en andere uitgevers lezen: ‘C. Plinius aan keizer Trajanus’ en ‘Trajanus aan Plinius,’ zijn niet oorspronkelijk. Zij komen in de eerste gedrukte uitgave der brieven niet voor[1] en dus waarschijnlijk ook niet in het thans verloren handschrift.

1) Vgl. Keil p. XXXV.

Trajanus schrijft aan zijn geliefden ‘Secundus’ en deze aan zijn ‘Heer’, naar luid, niet van eenig adres, maar van den inhoud dezer brieven. Evenwel: niet van alle. Vele noemen noch den ‘Heer’, noch zijn ‘Secundus’ en konden dus evengoed voor anderen bestemd, of door anderen geschreven zijn, hoewel men, ze vindende in ons boek, met het oog op den samenhang niet aarzelen zal, ze toe te kennen aan ‘Plinius’ en ‘Trajanus.’ Niet één is van een jaarmerk voorzien, slechts enkele van een dagteekening. De keizer acht, naar het schijnt, iets dergelijks geheel overbodig. Of hij dat in de werkelijkheid ook zou hebben gedaan? Altoos? Anderhalf jaar lang?

Reeds meermalen heb ik opgemerkt, hoe onbeduidend voor een goed deel de inhoud dezer brieven is, inzonderheid wanneer men ze, overeenkomstig de overlevering, beschouwt als een heusche briefwisseling tusschen een landvoogd van Bithynië en zijn keizer te Rome. In dat onbeteekenende van zeer vele dezer stukken ligt op zichzelf reeds een bezwaar tegen de erkenning hunner echtheid. Men heeft evenwel, met het oog daarop, zoo dikwerf met groote deftigheid gesproken van staatsstukken, staatsbrieven, staatspapieren, dat het niet overbodig schijnt, eens een kleine bloemlezing samen te stellen uit deze hoogst gewichtige bescheiden, waarbij dan natuurlijk de belangrijkste buiten aanmerking blijven.

No. I is een gelukwensch aan den keizer, bij gelegenheid van zijn troonsbestijging.

No. II niets dan een dankbetuiging van Plinius voor het hem toegekende recht, dat verbonden was aan het bezit van drie kinderen.

No. IIIA een verklaring van Plinius, dat hij gewoon is zijn plicht getrouw in acht te nemen, wat hij hoopt dat Trajanus zal toestemmen, hetgeen deze dan ook in III B doet, zonder over iets anders te spreken.

In No. IV vraagt Plinius een gunst voor een vriend; in No. V voor een geneesheer het Romeinsche burgerrecht en in VI voor denzelfden het burgerrecht van Alexandrië, wat Trajanus in VII verleent.

No. VIII handelt over de plaatsing van een beeld des keizers, waartoe deze, in IX, onmiddellijk zijn toestemming verleent, niet om eenig staatsbelang, maar om toch geen strootje in den weg te leggen aan de ‘piëteit’ van Plinius.

In No. X bedankt Plinius voor de gunst aan zijn genees heer betoond en verzoekt hij, den brief voor Egypte te mogen ontvangen, die op deze zaak betrekking heeft.

In No. XI vraagt hij gunsten voor familieleden van een anderen geneesheer; in XII voor zekeren Accius Sura; in XIII voor zich zelf.

No. XIV is niets dan een korte gelukwensch aan den keizer, met een behaalde overwinning.

Nu komen wij aan de brieven, die volgens Mommsen-Keil uit de jaren 111 en 112 dagteekenen, dus uit den tijd toen Plinius stadhouder was in Bithynië, De eerste, No. XV, is een kennisgeving, dat bij door tegenwind opgehouden, maar nu toch te Efeze is aangekomen, vanwaar hij deels per schip, deels per as verder denkt te reizen. Waarop Trajanus antwoordt, in XVI, als ware Plinius nog altijd op de verdere reis van Efeze naar de plaats zijner bestemming: ‘Het is goed, beste Secundus, dat gij mij bericht hebt gezonden. Want het gaat mij zeer ter harte, langs welken weg gij de provincie bereikt. Het is heel verstandig van u, bij afwisseling van schepen en wagens gebruik te maken, naar gelang van plaatselijke omstandigheden.’

Inderdaad, zulke ‘staatsstukken’ zijn hoogst belangrijk.

Met XVII B beginnen de talrijke vragen om inlichting, die reeds dikwerf de aandacht hebben getrokken en beurtelings hebben geleid tot bewondering van het geduld van Trajanus, óf tot het uitspreken van verbazing over zijn verregaande bemoeizucht, al naarmate men Plinius beschouwde, blijkens zijn voortdurend vragen naar den bekenden weg en naar een oplossing van moeilijkheden, die hij zelf alleen goed kon beoordeelen, als ten eenenmale ongeschikt voor zijn hooge betrekking, óf als den gehoorzamen ambtenaar van den met Argus' oogen zijn rijk beheerschend en keizer. Hoe weinig natuurlijk die vragen in den regel zijn, blijkt reeds uit de verschillende wijzen, waarop zij worden verklaard.

In XVII B vraagt Plinius, of Trajanus het noodig acht, hem een landmeter te zenden, hoewel hij alleen kan beoordeelen of er werk voor zoo iemand is, wat hij dan ook zegt en de keizer, blijkens XVIII, niet betwijfelt, terwijl hij aan hem overlaat, uit zijn naaste omgeving een betrouwbaar man te kiezen.

In XXIII vraagt Plinius verlof voor de Prusiërs tot het bouwen eener nieuwe badinrichting, zonder bezwaar voor de schatkist. No. XXIV bevat het toestemmende antwoord des keizers.

No. XXVI houdt in: een aanbeveling van Plinius' vriend Roscanus Gesuinus; XXXV de korte mededeeling, dat gebeden voor den keizer worden opgezonden; hetgeen Trajanus onmiddellijk, in een afzonderlijken brief, XXXVI, zegt met genoegen te hebben vernomen.

In XXXVII raadpleegt Plinius den keizer over den aanleg van een waterleiding in Nicomedië; in XXXIX over het bouwen van een schouwburg en een gymnasium te Nicaea; in XLI over den aanleg van een kanaal. Trajanus keurt alles onmiddellijk goed, onder bijvoeging van een enkelen praktischen wenk.

N. LI is niets dan een dankbetuiging voor een ontvangen gunstbewijs; LII een feestgroet op den jaardag van Trajanus' troonsbestijging; LIII een bericht van ontvangst dezes door den keizer.

In LXVIII vraagt Plinius, hoe te handelen tegenover hen, die de stoffelijke overblijfselen der hunnen om de een of andere reden wenschen te verplaatsen; waarop Trajanus dadelijk antwoordt, dat hij zich maar houden moet aan de bestaande gebruiken.

In LXXV wil Plinius weten, hoe hij een zekere erfenis, waarover hem de beschikking is gelaten, het best zal besteden; waarop Trajanus antwoordt, dat hij zijn eigen inzicht maar moet volgen.

N. LXXXIII is niets dan een briefje ter begeleiding van een klein geschrift der inwoners van Nicaea, waarin zij hun smeekgebeden (preces suas) aan Trajanus overbrengen; LXXXV niets dan een getuigschrift van goed gedrag, afgegeven aan des keizers vrijgelatene en procurator Maximus. Hetzelfde geldt van LXXX VI A, met het oog op Gavius Bassus.

N. LXXXVII bepleit de belangen eens vriends.

N. LXXXVIII is een gelukwensch met Trajanus' verjaardag; LXXXIX een dankbetuiging van den keizer.

In XC vraagt de landvoogd verlof tot het aanleggen van een waterleiding te Sinope; hetgeen hem onverwijld wordt toegestaan, XC1.

N. XCII dient ter begeleiding van een verzoek der Amiseniërs, of zij, overeenkomstig het hun toekomende recht, een collecte mogen houden; iets waartegen de keizer verklaart geen bezwaar te mogen maken, al zou hij het niet goedkeuren, indien hij het kon verbieden, XCIII.

N. XCIV is niets dan een verzoek ten behoeve van een vriend, dat hem het recht, verbonden aan het bezit van drie kinderen, worde geschonken; wat Trajanus, doch alleen ter wille van Plinius, zich haast te verleenen, XCV.

In XCVIII vraagt Plinius verlof om een groot open riool, dat allernadeeligst is voor de gezondheid, op kosten van hen, die dat wenschen, te doen overdekken; De keizer kan zich met het plan vereenigen, blijkens XCIX.

N. C is een herhaling van in ‘voorgaande jaren’ geuite zegenbeden voor den keizer. Te Rome voor kennisgeving aangenomen, blijkens CI.

N. CII bevat het bericht der plechtige herdenking van Trajanus' troonsbestijging. Wederom: voor kennisgeving aangenomen, CIII.

In CIV vraagt Plinius gunsten voor een drietal vrienden; in CV verklaart Trajanus alles toe te staan.

Proeven genoeg, misschien reeds te veel - zij zijn evenwel voor vermeerdering vatbaar - om duidelijk te doen zien, dat de onderwerpen, in deze brieven behandeld, geen staatsbelangen raken, en dikwerf, uit dit oogpunt beschouwd, zoo weinig belangwekkend zijn, dat wij niet kunnen begrijpen, hoe de landvoogd daarvoor telkens afzonderlijke brieven schreef en nog minder, dat de keizer bijna altoos onmiddellijk gereed was te antwoorden. Wat die antwoorden betreft, verdient het mede de aandacht, dat zij, behoudens zeer spaarzame uitzonderingen, weinig meer zijn dan een flauwe weerslag op de daarmede verband houdende brieven van Plinius. Trajanus vindt alles goed, staat alles toe, kan niets weigeren, beslist in den geest van zijn stadhouder. Men komt doorloopend in verzoeking te vragen: Waarom schreef hii toch telkens weer; hij wist wel, dat de keizer aan alles zijn zegel hechtte? In een heusche briefwisseling zou men, bij de grootst denkbare welwillendheid aan de zijde van den keizer, toch wat meer bewijzen verwachten van zelfstandigheid, van het hebben van een eigen oordeel, niet slechts in schijn, gelijk nu het geval is, maar in werkelijkheid;

wat minder openbaringen eener onbegrensde zoetsappige meegaandheid en wat meer sprekende proeven van regeeringsbeleid en van bewustzijn van kracht.

In de zooeven medegedeelde bloemlezing heeft het misschien reeds de aandacht getrokken; een opzettelijk met dit doel doorbladeren van ons boek doet het nog duidelijker zien: veelal zijn gelijke of verwante onderwerpen in opvolgende brieven behandeld. Zoo schrijft Plinius in I, II en III A over zijn verhouding tot Trajanus; in IV, V en VI, alsmede in XI en XII over hetgeen hij voor zijn vrienden verlangt; in XV, XVII A en XVII B over zijn reis naar Bithynië; in XXXVII, XXXIX en XLI over den aanleg van openbare werken; in LXIII en LXIV over het doorzenden van brievenboden; in LXXXI en LXXXIII over de vereering van Trajanus. In LXXXV en LXXXVI geeft hij getuigschriften van goed gedrag; in C1 en CII gelukwenschen. In CVIII, CX en CXII handelt hij over verschillende geldzaken. Het heeft inderdaad al den schijn, alsof de behandeling van een bepaald onderwerp den schrijver verlokt, daaromtrent aanstonds nog wat te zeggen in ietwat gewijzigden vorm. Nu is het zeker mogelijk, dat de landvoogd in twee of drie onmiddellijk elkander volgende brieven over verwante zaken moest handelen. Maar dat verschijnsel keert hier te veelvuldig terug, om aan toevallige omstandigheden te denken. Men kan beproeven het te verklaren als een gevolg van de rangschikking der brieven bij de uitgave. Doch men zou dan voorbijzien, dat die rangschikking, niet zonder reden, gewoonlijk in overeenstemming wordt geacht met de tijdsorde, en dat de schrijver of uitgever blijkbaar niet alle brieven achter elkander heeft geplaatst, waarin verwante onderwerpen zijn besproken.

In een drukke briefwisseling tusschen twee personen, vooral wanneer daarin dikwerf raad wordt gevraagd en gegeven, om gunsten gebedeld en plannen worden besproken, mag men verwachten, dat meermalen op het vroeger aangestipte wordt teruggekomen. Behoudens spaarzame uitzonderingen, gebeurt dit hier echter niet. Wij merken niet eens, dat Plinius altijd, hoewel hij dit meermalen doet, behoorlijk bedankt voor hem en zijn vrienden verleende gunsten. Het is in den regel alsof de zaken den keizer niet meer aangaan en het hem geen belang kon inboezemen hoe zij verliepen, of al dan niet overeenkom-

stig zijn wenschen werd gehandeld en welke gevolgen de genomen besluiten hadden, indien hij maar eenmaal het zijne daarvan had gezegd. Een onderwerp komt ter sprake, wordt afgedaan en...verdwijnt uit den gezichtskring van lezer en schrijver, zooals dat niet doorloopend mogelijk is bij hen, die een heusche briefwisseling voeren. Om een sterk sprekend voorbeeld te noemen: Plinius heeft, volgens XCVI, langen tijd veel te doen gehad met Christenen. Toch hoort men over hen in geen enkelen anderen brief iets. Omtrent verreweg de meeste antwoorden, door hem zijn schrijflustigen landvoogd ten beste gegeven, moet Trajanus in het onzekere blijven, of zij wel aan het juiste adres zijn bezorgd en of de inhoud al dan niet werd nageleefd. Wijst ook dat verschijnsel niet op verdichting?

Le style c'est l'homme. Men mag dus verwachten, dat de brieven van Trajanus de hand van den keizer zullen verraden. Het heeft dan ook niet ontbroken aan geleerden, die dezen stijl uitbundig hebben geroemd. Dr. Wilde geeft daarvan, met kennelijk welgevallen, eenige welsprekende proeven, p. 37-38. De waarheid is evenwel, dat de brieven van Trajanus zich uit een oogpunt van taal en stijl allerminst gunstig onderscheiden, zoodat Ussing zelfs daaraan een bedenking tegen hun echtheid ontleende, een opmerking die Dr. Wilde niet beter wist te weerleggen dan met de overweging, dat Trajanus het schrijven der brieven wel aan zijn secretaris zal hebben overgelaten, terwijl bovendien fouten en misstellingen voor rekening kunnen komen van den vrijgelatene-uitgever der brieven, p. 59, 109. Wij moeten echter nog een stap verder gaan en erkennen: de brieven van Trajanus verraden niet alleen niet de gewaande meesterhand van den keizer; zij zijn naar taal en stijl te oordeelen, van dezelfde hand als die van Plinius in onzen bundel. Dat ook deze omstandigheid niet pleit voor de onderstelling, dat wij hier te doen hebben met een heusche briefwisseling, behoeft geen betoog.

Al de genoemde bezwaren, die het onmogelijk maken, in ons boek een verzameling te zien van werkelijk tusschen Plinius en Trajanus gewisselde brieven, vallen aanstonds weg, indien wij hier den ‘brief’ beschouwen als een vrij gekozen vorm, waarin de schrijver mededeelt wat hij onder de aandacht zijner lezers wil brengen. Dan kan geen sprake zijn van diefstal uit het staatsarchief, noch van onbescheidenheid in het openbaar

maken van stukken, die niet voor het publiek waren bestemd. Dan wordt de bedenking, dat niet zooveel brieven in zoo korten tijd tusschen den landvoogd in Bithynië en zijn keizer te Rome zullen gewisseld zijn, van zelf omgezet in een aanmerking op des schrijvers talent als dichter eener zoodanige briefwisseling. Dan begrijpen wij, hoe het mogelijk is, dat de brieven, behoudens enkele uitzonderingen, ons den indruk geven als werden zij onmiddellijk beantwoord en geen nieuwe verzonden, voordat met de oudere was afgerekend. Dan verstaan wij, waarom kop en staart, adres en groet, benevens dagteekening en plaats van afzending in den regel ontbreken. Het verbaast ons niet langer, dat tal van groepen regels, brieven geheeten, te onbeduidend schijnen, om als zoodanig uit Bithynië naar Rome te worden gezonden, terwijl zij veeleer een reeks kleine bijdagen vormen tot kenschetsing van het leven eens stadhouders in de provincie. Het schijnt ons nu volkomen natuurlijk, dat verwante onderwerpen dikwerf in twee of meer opvolgende brieven worden besproken, en dat wij, behoudens zeer spaarzame uitzonderingen, die niet talrijker zijn dan noodig is ter bevestiging van den regel, in dit geval: ter handhaving van den schijn eener heusche briefwisseling, een terugslag vinden op vroeger besproken punten, personen en zaken, algemeene en bijzondere belangen. De eenheid van taal en stijl in, naar het heet, van verschillende personen afkomstige brieven, laat zich nu uitnemend goed verklaren. Hetzelfde geldt van de volgende bedenkingen, die ofschoon op zichzelf niet afdoende, toch ook overweging verdienen.

De eerste vijftien, N.I.-XIV, passen niet in het kader eener verzameling brieven, gewisseld tusschen den stadhouder Plinius en keizer Trajanus. Mommsen-Keil hebben dit gevoeld en ze afkomstig genoemd uit de jaren 98-104. Maar in dat geval moesten ze hier niet zijn opgenomen. Waarom dit dan toch is geschied, laat zich niet inzien, tenzij men aanneme, dat de schrijver van ons boek, zonder ernstig rekening te honden met den juisten tijd, waarop Trajanus den troon beklommen en dien waarop Plinius het stadhouderschap in Bithynië had aanvaard, onmiddellijk aan den lezer de overtuiging wilde schenken, hoe Plinius van den aanvang af, lang voordat hij stadhouder werd, op den besten voet stond met Trajanus en alles van hem kon gedaan krijgen. Als heusche brieven uit de jaren

98-104 ten eenenmale misplaatst, zijn zij een geschikte inleiding tot het hoofdonderwerp, in den vorm eener briefwisseling hier beschreven. Dan ook valt de dwaasheid weg, die Mommsen-Keil slechts konden opheffen door, in strijd met de overlevering, niet de geheele verzameling uit de jaren 111 en 112 afkomstig te achten, dat een eerste brief van Plinius aan Trajanus, geschreven in het jaar 111, een gelukwensch bevatte, en anders niets, met des keizers troonsbestijging in het jaar 98. Wijst die gelukwensch op het jaar 98, een kleinigheid laat zien, dat hier waarschijnlijk alles verdicht is. Immers in dat jaar, onmiddellijk nadat Trajanus keizer was geworden, kon nog niemand spreken van zijn ‘eeuw.’

Dezelfde opmerking keert terug bij N. II, insgelijks door Mommsen-Keil in 98 geplaatst, hoewel Plinius daar, als ware hij een ziener, gewag maakt van den ‘aanvang’ van des keizers ‘zeer gelukkige regeering,’ (inter initia felicissime principatus tui). Desgelijks kent de schrijver van N. III A - in 99 zeggen Mommsen-Keil! - ‘de kalmte’ van Trajanus' ‘eeuw,’ terwijl hij ons een brief voorlegt, die eigenlijk alleen verstaanbaar is als een stukje levensbeschrijving van Plinius, dat in het boek met den verdichten briefvorm even goed geplaatst is, als bij uitnemendheid zonderling in een onderstelden heuschen brief van Plinius aan Trajanus.

In N. LXXIII valt de schrijver uit zijn rol en laat hij, stellig bij ongeluk, Trajanus aan Plinius zeggen: zend mij het senaatsbesluit, dat u in verlegenheid heeft gebracht, alsof de keizer dergelijke stukken te Rome niet bij de hand had. Hetzelfde geldt van N. C, waar Plinius spreekt van ‘voorgaande jaren,’ als ware hij destijds langer dan hoogstens ruim één jaar in Bithynië werkzaam geweest.

Al wie met de noodige aandacht ons boek leest en zich aan het slot rekenschap tracht te geven van den indruk, dien hij heeft ontvangen van de onderlinge verhouding der beide hoofdpersonen, staat bitter verlegen. Men weet niet wat te denken, zoowel van Plinius als van Trajanus. De eerste schijnt niets te mogen, niets te kunnen, niets te durven zonder Trajanus, waarom men hem ook wel, op grond dezer brieven, voor zijn ambt geheel ongeschikt heeft verklaard. Hij is de gehoorzame dienaar van den keizer, die bedelt om raad en voorlichting, ook waar hij daaraan, naar ons oordeel, allerminst behoefte

kon gevoelen. En toch blijkt Trajanus volstrekt niet, van Rome uit, tot in de kleinste bijzonderheden Bithynië te willen regeeren. Hij keurt om zoo te zeggen alles goed, wat Plinius verlangt en doet. Hij antwoordt in den regel met een onbeduidend praatje en toont in het beleid van den landvoogd volkomen vertrouwen te stellen, terwijl hij hem, slag op slag, voorzoover hij werkelijk mocht uitzien naar licht, met een kluitje in het riet stuurt.

Ook deze bedenking, waarop reeds in het bovenstaande van ter zijde even de aandacht werd gevestigd, valt weg, indien wij het boek lezen, niet als bevattende een heusche briefwisseling van Plinius en Trajanus, maar als een schets van Plinius' leven als stadhouder, in den vorm eener briefwisseling met den keizer. Dan begrijpen wij: het is er doorloopend om te doen, de aandacht te vestigen op allerlei bijzonderheden, die zich in dat leven voordeden en die daarom, gepast of niet gepast voor een mededeeling aan den keizer, toch in dien vorm moesten worden beschreven, nu eenmaal het boek zou bestaan uit brieven. Wij letten dan niet langer op de brieven als zoodanig, tenzij voor zoover wij ons een oordeel willen vormen over het boek als letterkundig gewrocht en over zijn waarde als een voortbrengsel van kunst. Doch overigens laten wij den vorm, met zijn deugden en gebreken, voor hetgeen hij is, om ons uitsluitend bezig te houden met den inhoud, zonder ons, wat dien inhoud betreft, te stooten aan hetgeen dienaangaande eenvoudig gevolg is van den eenmaal gekozen vorm.

Ten slotte worden wij in onze overtuiging, dat wij hier inderdaad te doen hebben met een niet natuurlijken, van zelf gegeven, maar verdichten, met kunstlievende bedoelingen gekozen vorm, op treffende wijze bevestigd door den onverdachten lof, dien Sidonius Apollinaris, Q. Aurelius Symmachus, Eusebius en Macrobius, naar de aanhalingen van Dr. Wilde p. 32-33, onzen schrijver met woord en daad hebben toegezwaaid, toen zij Plinius' brieven trachtten na te volgen, zijn ‘breeden en bloemrijken’ stijl roemden en hem blijkbaar den meester achtten in het genus epistolare, d.i. niet slechts in het schrijven van brieven, maar in het optreden als schrijver, die zonder heusche brieven te schrijven, zich van den briefvorm bediende.

Zijn wij op de genoemde gronden tot de slotsom gekomen, dat ons boek geen echte briefwisseling van Plinius en Trajanus bevat, dan is daarmede nog niet gezegd, of Plinius al dan niet voor den schrijver mag worden gehouden. Voor een toestemmend antwoord op die vraag pleiten: de overlevering, sedert Tertullianus; de groote overeenkomst dezer brieven, in taal en stijl, met die der Negen boeken brieven van Plinius; de omstandigheid dat het werk al zeer vroeg als tiende boek bij deze Negen is gevoegd, hoewel het daartoe oorspronkelijk niet behoorde en op zichzelf stond; alsmede de overweging, dat tal van bijzonderheden het vermoeden wekken: de schrijver is stellig goed bekend geweest met het leven van Plinius in Bithynië; het schijnt wel, dat schriftelijke aanteekeningen hem ten dienste hebben gestaan, tenzij een bijzonder frissche herinnering van het met eigen oog en oor waargenomene en mede zelf doorleefde.

Aan den anderen kant mag evenwel niet onopgemerkt blijven, dat aan de overlevering geen bewijskracht kan worden toegekend. Wij hadden reeds gelegenheid[1)] te herinneren, hoevele geschriften uit de eerste eeuwen onzer jaartelling, bijkans van het uur hunner geboorte af door allen en tot diep in den nieuweren tijd door velen zijn toegekend aan personen, die volkomen onschuldig waren aan hun ontstaan. De verbinding van ons boek, dat dan toch in ieder geval een briefwisseling van Plinius en Trajanus heette te bevatten, met de Negen boeken brieven van Plinius lag reeds op zichzelf te zeer voor de hand, om daaraan iets te hechten en rust bovendien op een misverstand, als behoorde het tot de Negen, wat tegenwoordig algemeen wordt erkend. De noodzakelijk geachte aanteekeningen of levendige herinneringen behoeven niet van Plinius zelf afkomstig te zijn. Bovendien is het in de meeste gevallen hoogst moeilijk te verzekeren: dit kan geen verdichting zijn en moet rusten op juiste gegevens.

Zoo rest ons de groote overeenkomst dezer brieven in taal en stijl, met die der Negen boeken. Maar daarmede hebben wij reeds den voet gezet op het terrein der bezwaren tegen de onderstelling, dat ons boek door Plinius zou zijn geschreven. Immers, die overeenkomst is niet zoo treffend als men ge-

1) Bl. 14.

woonlijk aanneemt. Integendeel: het onderscheid is zoo groot, dat men om desniettegenstaande de eenheid van schrijver voor de beide werken te kunnen handhaven, zijn toevlucht heeft moeten nemen, gelijk wij in het voorafgaande zagen, tot een drietal onbewezen of niets afdoende onderstellingen. Men zegt dan: het maakt enn groot verschil, of men schrijft aan zijn vrienden of ann zijn keizer; Plinius kan wel gestorven zijn kort na 112; tone heeft wellicht enn zijner vrijgelatenen op gebrekkige wijze de onvoltooide uitgaaf afgewert, om niet te zeggen: bedorven, terwijl zij in ieder geval de laatste beschavende hand van Plinius heeft moeten missen. M.a.W., men erkent, zóó volmondig dat elke nadere toelchting van het bezwarr tegen de ‘echtheid’ van het boke overboding is: het onderscheid met de Negen boeken is, uit een oogpunt van taal en stijl, te groot om beide werken in den overgeleverden vorm van één schrijver afkomstig te achten. Zou het dan niet gepaster zijn, den onbekenden vrijgelatene-utigever maar stillekens te laten in het duster, waaruit de verdedigers der ‘echtheid’ hem te voorschijn riepen? Wat bovendien zijn ondersteld bestaan bijzonder twijfelachtig maakt, is de omstandigheid, dat wij van zijn werkzaamheid in het boke, in op- of onderschrift, niet het geringste spoor aantreffen en evenmin een enkel woord over den dood van Plinius waardoor hij zich dan tot de voltooiing van de onafgewerkt gevonden utigave zal hebben geroepen gevoeld. Het lag toch geheel voor de hand, den lezer omtrent een en ander in te lichten, iets dergelijks had plaats gehad. Mij dunkt: de middelen waarmede men het niet te loochenen onderscheid in taal en stijl, bij de onderstelling der echtheid, zoekt te verklaren, zijn te gezocht. Daarentegen baart overeenkomst, voor zoover zij werkelijk bestaat, in het omgekeerde geval geen bezwaar. Zij laat zich, indien ons boke niet door Plinius is geschreven, uitstekend verklaren uit het lezen en herlezen, het opzettelijk volgen en gebruiken van diens Negen boken.

Verder pleit tegen Plinius als schrijver, dat de vorm van het boke ons bijkans dwingt, het te plaatsen na den dood van Trajanus. Wie toch zou het hebben gewaagd, hem reeds tijdens zijn leven de rol toe te kennen van het schrijven en verzenden van brieven, die hij noch geschreven, noch verzonden had? Immers niemand en allermist Plinius zelf, aan wien de brieven gericht heeeten. Toen nu Trajanus in 117 stierf, was Plinius

reeds omstreeks vijf jaar dood, gelijk men gewoonlijk aanneemt, omdat men na zijn stadhouderschap in Bithynië, dat in 112 eindigde, niets meer van hem hoort. Derhalve kan hij ook op dezen grond niet voor den schrijver worden gehouden.

Met die slotsom strookt ten volle een verschijnsel, dat onverklaarbaar is als wij het boek van Plinius zelf afkomstig achten. Ik bedoel: de onjuiste voorstelling hier gegeven van den duur van zijn stadhouderschap in Bithynië. Plinius kon daar niet spreken van ‘vorige jaren’, N. C, terwijl hij er slechts achttien maanden heeft doorgebracht. Hij zelf kon het niet doen voorkomen, gelijk in N. XCVI geschiedt, alsof hij aldaar jarenlang met de Christenen in aanraking was geweest. De bijna reeds verlaten tempels werden wederom bezocht, de langen tijd gestaakte plechtige handelingen op nieuw in acht genomen, de verloopen markt van offerdieren in haar ouden luister hersteld. En dat alles ten gevolge van de maatregelen, door Plinius, naar hij zegt, tegen de Christenen genomen. Gevolgen, die natuurlijk niet zichtbaar konden zijn, voordat geruimen tijd de vrees van lieverlede velen tot afval van het Christendom en tot terugkeer naar het heidendom had gebracht. Ondanks de groote verbreiding der ‘smetstof’, zal men haar voortgang kunnen stuiten en nog veel verbetering mogen verwachten, indien het geoorloofd is te volharden bij het aangenomen stelsel van toegeven en vervolgen. Zoo doet hier de ervaring getuigen; een ervaring die ouder moet zijn dan enkele maanden. Een ervaring mitsdien, waarvan wij kwalijk kunnen onderstellen, dat Plinius haar aan zichzelf zal hebben toegedicht, omdat hij maar al te goed wist, dat hij haar niet kon gehad hebben.

In het algemeen, mogen wij zeggen, ziet de schrijver op den tijd van Trajanus als op een afgesloten tijdperk terug, al zoekt hij de handelende personen, wier vermeende briefwisseling hij mededeelt, geheel daarin te plaatsen. Hij kent den voorspoed (prospera omnia), waardoor zich de regeering van Trajanus onderscheidde en noemt dien, reeds in den eersten brief van Plinius, geschreven bij gelegenheid van Trajanus' troonbestijging, diens ‘tijd waardig’ (digna seculo tuo). Hij weet, dat Trajanus zeer gelukkig heeft geregeerd en schroomt niet alleen niet, Plinius in het jaar 98 van die wetenschap te laten gebruik maken; hij gaat zelfs zoover, hem toen reeds, hoogstens enkele maanden nadat Trajanus keizer was geworden, te laten

terugzien, als op een tamelijk lang verleden, op den eersten tijd dier overgelukkige regeering (cum inter initia felicissimi principatus tui probaveris me), N. II. Hij laat Plinius in het jaar 99 verzekeren, dat hij het in volkomen overeenstemming acht met de rust, die de eeuw van Trajanus kenmerkt (convenientissimum esse tranquillitati saeculi tui), zich aan een zeker senaatsbesluit te onderwerpen, III A. De vernieuwing eener badinrichting te Prusa zal o.a. een eisch zijn van den glans, die afstraalt van Trajanus' tijd (et saeculi tui nitor postulat), XXIII. De voorgenomen herstelling eener waterleiding in Nicomedië zal niet slechts een nuttig werk zijn, maar tevens een verfraaiing, den tijd van Trajanus waardig (ego illud unum adfirmo, et utilitatem operis et pulchritudinem saeculo tuo esse dignissimam), XXXVII. Zijn leeftijd onderscheidt zich door gerechtigheid (non est ex iustitia nostrorum temporum), LV, zegt Trajanus en met dien ‘tijd’, verzekert hij bij een andere gelegenheid, is het niet in overeenstemming, Christenen te vervolgen op naamloos ingeleverde aanklachten (nec nostri saeculi est), XCVII.

Geven de laatstgenoemde voorbeelden al geen overwegend bezwaar, fouten, bepaalde zonden tegen den vorm, als in de eerste drie voorkomen, wijzen op een later levenden schrijver. Hij was werkzaam, lang genoeg na Plinius en Trajanus, om als Inleiding op zijn boek een kleine reeks brieven te kunnen plaatsen, N. I-XIV, die later tijdrekenkundigen in verlegenheid moesten brengen, als zij, getrouw aan de overlevering en misleid door den vorm van het werk, aan een heusche briefwisseling van den landvoogd en den keizer dachten en den ouderdom der verschillende brieven wilden bepalen. Van een dergelijke poging - men zie wat Mommsen-Keil beproefden - kon natuurlijk niets terecht komen, wat ook maar zeer matig gestelde eischen zou bevredigen. Zij plaatst ons voor een briefwisseling uit Bithynië en Rome, die in de jaren 111 en 112 moet vallen, doch naar de gegeven voorstelling meer jaren omvat en waarvan de onderscheiden deelen, de afzonderlijke brieven, nagenoeg alle aan een nadere bepaling hunner dagteekening ontsnappen, terwijl zij, bij wijze van Inleiding, worden voorafgegaan door een vijftiental, waarvan niet minder dan tien tot de jaren 98 en 99, twee tot het jaar 101, één tot het jaar 103 of 104 moeten gebracht worden en twee zonder dagteeke-

ning blijven. De schrijver stond blijkbaar vrij genoeg tegenover den tijd van Plinius en Trajanus, om zich met tijdrekenkundige bezwaren het hoofd niet te breken, toen hij voor de ontworpen briefwisseling een Inleiding in gelijken vorm gereed maakte, waarin hij wilde doen uitkomen, hoe Plinius reeds lang voordat hij naar Bithynië trok, de vertrouwde gunsteling van Trajanus was geweest. Maar daarmede heeft die schrijver dan ook wederom een ongezocht bewijs gegeven, dat hij niet Plinius was. Hem toch zou het wel niet mogelijk zijn geweest, alle tijdrekening als ware het weg te denken, minstens uit het oog te verliezen, bij het bespreken van toestanden en omstandigheden, die hij zelf had doorleefd.

Eindelijk stemt met deze slotsom, dat het boek moet zijn geschreven, niet door Plinius, maar na diens en na Trajanus' dood, volkomen goed: een feit waarop reeds meermalen sedert Semler de aandacht is gevestigd en dat, trots alle pogingen om het als bezwaar tegen de echtheid van het geheele werk, of van de twee brieven over de Christenen uit den weg te ruimen, met die onderstelde echtheid in hinderlijke tegenspraak verkeert. Ik bedoel de omstandigheid, dat wij vóór Tertullianus door niemand zien gewag gemaakt van Plinius' schrijven, noch van het antwoord daarop gegeven door Trajanus, in N. XCVI en. XCVII. Zoo goed als Tertullianus daarin heusche staatsstukken heeft erkend, zouden andere Christenen dit hebben gedaan en daarnaar hebben verwezen, indien zij daartoe in staat waren geweest, toen het hun bijzonder te pas zou zijn gekomen. Met name geldt dit van Justinus Martyr en van Melito van Sardes. De eerste beroept zich in zijn tweede Apologie, aan Antoninus Pius[1],op een brief door keizer Hadrianus, 117 -138, geschreven aan Minutius Fundanus over het vervolgen van Christenen, waarbij werd bevolen, dat men zich houden zou aan den wettelijken vorm van procedeeren. Melito van Sardes doet eenige jaren later hetzelfde, in zijn Apologie[2]aan Marcus Aurelius Antoninus, 161-180. Maar noch de een, noch de ander spreekt van het oudere, den Christenen gunstige besluit, door Trajanus genomen volgens zijn antwoord aan Plinius. Hadden zij dit stuk gekend, men mag aannemen: zij zouden

1) H. 68-69; vgl. Ensebins H.E. IV: 8-9.
2) Zie Eusebius, H.E. IV: 26.

niet hebben verzuimd zich mede daarop te beroepen. Immers Trajanus had, volgens ons boek, onder goedkeuring van de door Plinius genomen maatregelen, de gelegenheid opengesteld tot terugkeer van de dolende Christenen en verboden in te gaan op naamlooze aanklachten. Melito laat nog op een andere wijze zien, dat hij geen briefwisseling van Plinius en Trajanus over de Christenen kende. Hij spreekt nl., t.a.p., over de vervolgingen onder Nero en Domitianus, maar niet over die onder Trajanus, die hij toch allicht mede zou hebben genoemd, indien hij de mededeelingen daaromtrent in ons boek had gelezen. Nu kon dat werk ongetwijfeld bestaan, zonder dat Justinus en Melito er kennis van hadden genomen, of er bij het schrijven hunner Apologiën aan hadden gedacht, tenzij als aan een verdichte briefwisseling, waarvan men in een ernstig pleidooi geen gebruik mocht maken. Maar nu wij toch reeds reden te over hebben om ons boek eenigen tijd na Trajanus' dood geschreven te achten, ligt het veeleer voor de hand aan te nemen, dat zij het nog niet konden gebruiken, omdat het nog niet bestond, of omdat het, wat in Melito's dagen niet onmogelijk is, wel bestond maar nog weinig was verspreid. Opmerkelijk blijft intusschen, dat beide schrijvers, afgezien van ons boek, geen kennis toonen te dragen van eenig besluit omtrent de vervolging van Christenen genomen door Trajanus. En zij niet alleen, maar keizer Hadrianus evenmin, in den zooeven genoemden brief, waar men een verwijzing naar dat besluit mocht verwachten, indien het had bestaan; gelijk zijn opvolger, Antoninus Pius, in zijn brief aan het Aziatische volk, geplaatst achter de tweede Apologie van Justinus, verwijst naar den bovengenoemden brief van Hadrianus. Ook hij maakt geen gewag van eenig besluit omtrent dezelfde aangelegenheid genomen door Trajanus. Het schijnt dus, dat zoowel de keizers Hadrianus en Antoninus Pius als de apologeten Justinus en Melito niets daarvan hebben geweten; een schijn die zeker niet bijzonder gunstig is voor de geloofwaardigheid van hetgeen omtrent een dergelijk besluit, in den bekenden briefvorm, in ons boek wordt medegedeeld.

Ten slotte zal men wellicht vragen: wat mag toch onzen schrijver hebben bewogen, zijn werk op naam van Plinius te zetten? Het antwoord is eenvoudig: dat heeft hij niet gedaan. De overlevering zegt ons wel, dat dit boek van Plinius is;

maar de schrijver zegt dat niet; noch op den titel, noch in eenig ander op- of onderschrift; noch met een enkele aanteekening of ergens ingevlochten opmerking. Wij kunnen hem slechts in zoover mede schuldig achten aan het ontstaan dier overlevering, dat hij blijkbaar gewerkt heeft onder krachtigen invloed van Plinius' Negen boeken brieven. Zijn taal en stijl zijn, om zoo te zeggen, in de school van dien meester gevormd. Van hem heeft hij overgenomen de inkleeding der stof, die hij zich ter behandeling had gekozen. Zoo kwam hij er toe, in brieven te schrijven, en die brieven aan Plinius en Trajanus zelf in de pen te geven, terwijl hij hun tijd, hun onderlinge verhouding, inzonderheid het eigenaardige leven van den stadhouder Plinius in Bithynië wilde doen kennen.

Hebben hem daarbij schriftelijke aanteekeningen ten dienste gestaan? Misschien herinneringen van het, in de een of andere ondergeschikte betrekking mede doorleefde? Het is mogelijk, doch moeilijk uit te maken. Wij missen in de meeste gevallen den toetssteen om werkelijkheid van vrucht der verbeelding nauwkeurig te onderscheiden. Dit toch is duidelijk voor ieder die heeft leeren inzien, dat wij hier geen heusche briefwisseling hebben, dat de schrijver van zijn onderstelde aanteekeningen, of herinneringen, in ieder geval een zeer vrij gebruik heeft gemaakt.

Daarmede is tevens het antwoord gegeven op de vraag naar de waarde van dit boek voor geschied- en oudheidkunde. Wij kunnen daaraan niet meer die groote beteekenis toekennen, die het terecht in veler oog had, toen men er een werkelijk gevoerde briefwisseling van Plinius en Trajanus in meende te bezitten. Doch daarom is het niet eensklaps waardeloos geworden. Het geeft toch minstens, gelijk elke goede geschiedkundige roman, een afdruk van den tijd, van de omgeving, van zeden en toestanden, waarin het ons wil verplaatsen, gelijk zich dit een en ander voordeed aan den ietwat, hoogstens een paar menschenleeftijden later levenden schrijver, die zich de moeite getroost, of het genoegen had gegeven, zich zooveel mogelijk in die toestanden, zeden en tijden in te leven. Misschien hebben wij hier nog wel iets meer, met name een betrouwbare herinnering van geschied en oudheidkundige bijzonderheden.

Zoo mogen wij, naar het mij voorkomt - om een enkel, zeker niet het minst belangrijke voorbeeld te noemen - in de

beide brieven over de Christenen een bijdrage blijven zien tot onze kennis van het leven en de lotgevallen der Christenen in Klein-Azië; zoo al niet bepaald in Bithynië en ten tijde dat Plinius aldaar stadhouder was, dan toch in ruimeren kring en niet langen tijd daarna.

Nu wij niet, met oudere en nieuwere verdedigers der ‘echtheid,’ kunnen aannemen, dat de landvoogd en de keizer deze brieven werkelijk hebben gewisseld, omdat zij deel uitmaken van een boek, dat geheel in den vorm van brieven is geschreven, hoewel daarbij aan geen heusche briefwisseling mag worden gedacht; nu hinderen ons ook niet allerlei verschijnselen, die ouderen en nieuweren hebben belet, de ‘echtheid’ te erkennen en genoopt, eenvoudig te spreken van verdichting, zonder onderzoek te doen naar de geschiedkundige waarde van deze vrucht der verbeelding. Wij zien evengoed als zij, dat de brief van Trajanus weinig meer is dan een flauwe weerslag op dien van Plinius; dat de laatste op zonderlinge wijze met de deur in het huis valt en uitsluitend is gewijd aan het bespreken van maatregelen tegen de Christenen, die reeds bijzonder talrijk schijnen, hoewel men in geen der voorafgaande brieven iets over hen heeft gehoord, noch in de volgende iets aangaande hen zal vernemen; dat Plinius vrij wel met zichzelf in tegenspraak is, én als hij verzekert, dat hij niet weet, wat hij met de Christenen moet doen, waarom hij zich tot den keizer wendt, hoewel hij te gelijkertijd mededeelt, hoe hij sedert lang gewoon is, hen naar vaste regels te behandelen, én als hij uitweidt over hun verontrustende uitbreiding, terwijl hij tevens verhaalt hoe de oude eeredienst sedert geruimen tijd in eere werd hersteld en steeds vele afgedwaalden in den schoot van het oude heidendom terugkeeren. Wij zien dat alles, maar het laat ons koel, voor zoover onze gedachten gaan over de geloofwaardigheid van het medegedeelde, want dat alles behoort tot den vorm, dien de schrijver nu eenmaal heeft gekozen en waaraan hij zich houdt. Die inkleeding schrijft voor: gelijksoortige onderwerpen groepsgewijze te behandelen en op dezelfde zaak niet telkens terug te komen, al zou zij zich in de onderstelde werkelijkheid elk oogenblik bij vernieuwing hebben vertoond. Zij leidt er toe, dat ‘Plinius’ dikwerf naar den bekenden weg moet vragen, opdat er voor ‘Trajanus’ aanleiding zij tot het geven van een antwoord. Maar voor haar rekening

komen dan ook de flauwheid en de onbeduidendheid van het meerendeel dier antwoorden, alsmede de verwarring, waarin ‘Plinius’ zich meermalen wikkelt, als hij te gelijkertijd vertelt en zegt inlichtingen of voorschriften te verlangen, hoewel hij - slechts hart heeft voor zijn mededeelingen en daarbij, alleen voor de leus, het een en ander vraagt. Het vermoeden ligt dientengevolge voor de hand, dat wij in het zoogenaamde antwoord van Trajanus op den brief van Plinius over de Christenen, geen keizerlijk besluit betreffende deze aangelegenheid moeten zoeken, zelfs geen bewijs, dat Trajanus ernstig heeft kennis genomen van hetgeen in zijn dagen met het oog op de Christenen in Bithynië mocht zijn voorgevallen. Wij worden in dat vermoeden versterkt door de herinnering van het zooeven opgemerkte, dat noch Justinus, noch Milito, noch keizer Hadrianus of een der hem opvolgende Antonynen eenige bekendheid met een dergelijk besluit verraden, hetgeen wij toch in den samenhang hunner geschriften of brieven betreffende vervolgingen van Christenen mochten verwachten, indien zoodanig stuk ter hunner kennis was gekomen. Had het bestaan, zij zouden er, mogen wij onderstellen, althans niet allen, onkundig van zijn gebleven.

Aarzelen wij op dien grond niet, het zoogenaamde ‘edikt’ van Trajanus op de rekening der verbeelding van onzen schrijver te plaatsen, daaruit volgt niet, dat Plinius, als landvoogd in Bithynië, niet met Christenen in aanraking is gekomen en een vaste gedragslijn tegenover hen heeft gevolgd, waardoor sommigen het slachtoffer hunner overtuiging en anderen bewogen werden, terug te keeren tot de godsdienst hunner vaderen. Hier kan, gelijk elders in deze brieven, een betrouwbare overlevering zijn gevolgd.

Het is echter ook mogelijk en deze overweging, moet ons tot bedachtzaamheid stemmen, dat onwillekeurig op den tijd van Trajanus is overgebracht wat thuis behoort in de dagen van Hadrianus, of van een der hem opvolgende Antonynen, toen onze schrijver zijn letterkundig werk vervaardigde. Daardoor kunnen in ieder geval allicht enkele trekken in het beeld der Christenen in Bithynië onder de landvoogdij van Plinius minder nauwkeurig zijn. Evenzeer is het mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat later levende Christenen hier, zoowel als elders, den tekst door opsiering eenigszins hebben bedorven. Men be-

hoeft nog niet alle, door hem voorgeslagen omzettingen en wijzigingen toe te juichen, om gaarne met Dr. Manchot[1]te erkennen, dat de woorden: ‘men zegt dat zij, die waarlijk Christenen zijn, tot niets van dat alles kunnen gedwongen worden’ (quorum nihil posse cogi dicuntur qui sunt re vera Christiani) al zeer vreemd klinken in den mond van een heiden, als had deze leeren onderscheiden tusschen ware en naamchristenen, waarvan alleen de eersten niet zouden te bewegen zijn tot het vereeren van heidensche goden en het vervloeken van Christus. Een dergelijke opmerking verraadt de hand eens Christens, gelijk zij ook niet onschuldig schijnt te zijn aan den tegenwoordigen vorm der hier gegeven beschrijving van het Christelijk leven, die bijkans een verheerlijking van dat leven kan heeten. Maar daaruit volgt niet, dat het medegedeelde in den brief, afgezien van het daaraan later toegevoegde of gewijzigde, voor onze kennis van het leven der Christenen in Bithynië en omliggende landen van Klein-Azië, onder de landvoogdij van Plinius of korten tijd daarna, geen waarde zou hebben; en nog minder, dat wij ons genoopt zouden gevoelen, den brief of de beide brieven geheel voor een inlassching van Christelijken oorsprong te houden, want dan zouden wij er stellig niet zooveel in vinden, wat den Christenen dier dagen tot oneer strekt.

Wij aarzelen derhalve niet te verklaren: ofschoon, gelijk zoovele andere van dergelijken aard, gehuld in windselen, wier ontwikkeling der kritiek blijft aanbevolen, is ook de hier gegeven bijdrage tot onze kennis van het leven der christenen in de tweede eeuw, ver van onbelangrijk te achten, nu wij het kleed, waarin zij onder onze oogen werd gebracht, als een weefsel der verdichting hebben leeren kennen. Integendeel, nu hebben wij eerst volle vrijmoedigheid, om haar op den rechten prijs te schatten; nu wij niet meer behoeven te vreezen, dat zij ons elk oogenblik kan ontvallen met de wankelende ‘echtheid’ der ‘brieven’, waarin wij haar hadden aangetroffen.

W.C. VAN MANEN.

1) *Die Heiligen*, S. 48-51.

Op een wandeling.

I.

Op zijn rug liggend werd Koen wakker, plezierig zijn beenem uitrekkend, de armen om het hoofd krommend. In het venstergordijn lag reeds een groote plek zonlicht; van buiten kwam een vroolijk geroezemoes van druk-stappende menschen. Hij wist het wel: het was Zondag, een vrije dag; straks kwam zijn vriend Henri hem afhalen om te wandelen, - maar hij lag zóo lekker, hij trok zijn knieën op om nog éven, even maar, uit te rusten.

Zóo genietend, begon hij in zichzelf te praten: ‘Ja, waar zullen, we nu eens naar toe gaan van morgen? Achter Overveen, in een of ander boschje eens lekker gaan luieren, buiten de zon? Of naar Duin-en-daal....hè, 'n mooi gezicht toch, als je daar zoo in eens boven op duin komt, het meertje beneden je....Máar, 't is ook wel wat heet zoo op duin; nee, weet-je-wat, we zullen weer eensnaar den Aardenhout gaan, naar de beek, waar het laatst zoo mooi was, en dan verder duin om....’

Er klonk een stem van achter: ‘Koen, sta-je-nu-op? 't Is al acht uur.’ - ‘Dadelijk hoor’ bromde hij terug.

Hij draaide zich op zijn kant en bekeek zijn horloge. 't Was zoo, al over achten. Neen, hij zou er nu maar uitkomen. Anders moest hij zich zoo reppen.

Vóor hij zich ging wasschen, tilde hij de gordijnen op en keek even naar buiten, plezierig lachend om 't mooie weer, en al die menschen in zondagspakken uitgaande, en de musschen die af en aan vlogen. Wat was het een uitgezochte Meidag! daar kon hij de gansche week, in het stoffig kantoor zittend, nog op teren.

Voor het wasschen had hij niet veel tijd noodig, maar het klee-

den hield hem áltoos op. Zijn moeder moest komen. ‘'t Is of u altijd zulke lastige boorden uitzoekt voor Zondag,’ zei hij, transpireerend van ongeduld. ‘Dat gaatje past niet voor het knoopje.’

Toen zijn moeder hem geholpen had, bekeek hij zich in den spiegel. Mooi hoor nu gauw een stukje eten, en dan zal Henri wel op de stoep staan, dacht hij. Onder het kauwen smeet hij zijn pantoffels uit, en schoot zijn rijgschoenen aan, - de veters waren weer bijna op, altijd gebeurde zooiets op Zondag - telkens onder het rijgen een slok thee of een hap brood nemend.

Er werd gescheld. Hij trok aan het touw de dear open - zij woonden op een bovenhuis - en riep Henri toe: ‘Wacht maar even zèg, ik maak me klaar.’ Een paar repen brood liet hij liggen, overhaast zijn jasje aantrekkend dat over een stoel hing. Maar zijn hoed, waar was zijn hoed nu? O wacht, gisteravond had hij hem in de achterkamer laten liggen; op het kastje? jawél, daar was 't verloren schaap. Hij riep zijn moeder gêdag, die in een hangkast stond te frommelen aan een hoededoos en hupte de trappen af.

‘Bonjour.’

‘Dag Koen.’

Ondanks of misschien wel juist door hun groote physieke contrast - want Koen was een schrale blonde jongen uit den winkeliersstand en Henri, donker van uitzicht bij zwart af, behoorde tot een der deftigste familiën van Holland, - waren de twee jongens reeds van de lagere school af goede vrienden samen geweest. Henri's moeder was weduwe, evenals die van Koen, maar ofschoon de vrienden druk bij elkaar aan huis kwamen, hadden hun moeders nog nooit kennis gemaakt. Tegelijk hadden de jongens admissie gedaan voor den Driejarigen cursus, en al was Henri spoedig naar ‘de vijf’ overgegaan hun vriendschap was even hecht gebleven. Zij hadden allebei dezelfde lief hebberijen, waarin Henri die een zwakken wil had, zich gewoonlijk liet leiden door het intellectueel gezag van zijn vriend. 's Zomers wandelen, soms een ganschen dag, met provisie in een tasch op den rug; 's winters concerten, een enkelen keer komedie maar vooral geregelde samenkomsten bij Koen aan huis, om te teekenen charades en action te bedenken voor verjaarpartijen en schaak te spelen. Met andere jongens van hun leeftijd hadden zij weinig omgang: in koffiehuizen liepen zij niet; sport oefenden zij niet. Zij gingen dus voor ‘zoete jongens’ door:‘dooie knullen’, waar ‘weinig aan’ was.

Een paar maanden geleden waren zij tegelijk verliefd geworden - hun eerste gewaarwording van dien aard - op hetzelfde meisje: een jonge dame met een prachtige slanke figuur, zwaar kastanjebruin haar, in een vlecht uithangend onder haar rubbenshoed, en een coquet lachje om haar fijne lippen. Het gebeurde op een ochtend dat Koen door Henri naar den trein werd gebracht, want hij was nu al een jaar op een handelskantoor in Amsterdam, waar hij na het afloopen der school geplaatst was. Koen had haar wel eens meer gezien bij een familie waar zijn moeder aan huis kwam, en beweerde, daarom de eerste rechten te hebben. Dat liet Henri zich niet zeggen, en al spoedig kwam er krakeel, maar van beide kanten zoo gemoedelijk, dat het incident na een poosje bleek, hun vriendschap nog vaster gemaakt te hebben. Het scheen nu afgesproken tusschen hen: zij waren beide verliefd, zij groetten beide de jongejuffer, zonder eenigen wrok als de een soms een vriendelijker knik terug kreeg dan de ander.

In hun gesprekken noemden ze Bertha - zoo heette het meisje - altijd ‘een zekere’, uit een naïef begeeren naar geheimhouding, al was er niemand in de buurt.

‘Heb-je “een zekere” nog gezien sinds Donderdag?’ was Henri's eerste woord.

Koen lachte geheimzinnig, en begon met een groot leven zijn neus te snuiten.

‘Nu, zeg's,’ hield Henri aan.

‘Ja, dat moest je weten! Enfin, ik zal 't je vertellen...Vrijdagavond was ik op visite bij de W's, èn...raad eens wie er zat?’

‘Zij?’ riep Henri verrast.

‘Och jawel, niemand anders. Ze vroeg hoe ik 't maakte, of ik zoo alle daag naar Amsterdam toog tegenwoordig. Ze schijnt daar op een school te zijn, ik weet niet meer wàt voor een.’

‘Kòm, dat zou je niet meer weten! Je wil 't voor jezelf houden.’

‘Waaròm, wat kan mij dat schelen! 't Is ook wat bizonders,’ zei Koen, met voorgewende geringschatting.

‘Enfin dan! En toen?’

‘Toen....hebben wij over verschillende dingen gepraat. 't Is een héel geestig meisje. En bij de hánd. De meisjes van W. zijn er simpele nuffen bij. Verbeel-je....’

‘Wàt?’ vroeg Henri.

‘Nee, dat vertel ik je ook nog niet. Dat bewaar ik voor na de wandeling.’

‘Da's flauw. Waarom?’

‘Zóó maar, ik vind het aardiger. Alles in-eens, dan zijn we zoo gauw uitgepraat. Je brandt, hé? Neen, heusch, ik zeg het nog niet. 't Is veel te mooi weer. Vin-je goed dat we weêr naar de beek gaan, in den Aardenhout, waar het laatst zoo lief was?’

‘Mij goed,’ knorde Henri, een weinig onverschillig.

Ze stapten vlugger door, langs den straatweg.

‘Het Schouwtje?’ vroeg Henri, op een zijpad wijzend.

‘Nee, dat is me wat zonnig. Rechtuit maar.’

Voorbij een buiten gaande, dat met zijn breed heerenhuis het gezicht op duin geheel bestreek, wees Koenraad, zooals hij bijna altijd deed, op de stijve mozaiëk-randjes die de bloemperken omgaven. ‘Leelijk, hè?’ - Henri knikte even, maar gaf anders geen echo. - ‘'t Is jammer van die mooie azalea's, dat ze in zoo'n naar lijstje staan,’ ging Koen nog door.

Hij merkte wel op dat zijn vriend een beetje uit zijn humeur was. Maar hij had er schik in, schoof zijn hoed in den nek, en liet zijn stok langs de hekspijlen rammelen. In zijn opgewonden Zondagochtend-vroolijkheid keek hij naar alle kanten, genot-hebbend van de zon, die zoo mooi achter de breed-koele schaduw op het land lag, van de zachte duinrondingen, en het afwisselend teeder lichtgroen en zwaar bruin-zwart der boschgroepen in de verte. Aan de Zandvoorderlaan gekomen bezag hij nog eens vol enthousiasme den zwaren beuk die over het hoekhuis hing, overdekt door de jonge ros-bruine loovertjes, waaronder de dichte bloesems schommelden.

‘En kijk nu dien popel in het weiland eens; nog heelemaal kaal!’ riep hij. Alle jaren maakte hij diezelfde opmerking. Henri had er niet eens naar geluisterd; aldoor broeiend over Koen's afgebroken verhaal, begon hij ongeduldig weer:

‘Zei-ze nog wat van mij?’

‘Van jou? Begin je alweer? Ze kent je immers niet eens.’

Beiden gingen verder; Henri opnieuw in zijn gemijmer verdiept, Koen lachend rondkijkend in een groot buiten met de half en half in het geboomte verscholen vijvers, dat aan zijn linkerhand lag. Om zijn vriend te plagen begon hij wat te neuriën, een liedje van een afgewezen minnaar, dat zij dien winter samen op een concert gehoord hadden:

Guten Abend, mein Schatz,
Guten Abend, mein Kind....

Eindelijk, bij de trekvaart gekomen, begon hem dat mokken van Henri te vervelen; hem bij de schouders schuddend, begon hij:

‘Zèg, loop nu niet meer te soezen, hè? Wat heb-je er aan, om je zoo aan te stellen! Kijk maar liever eens rond, wat mooi weer we treffen, en laten we eens praten!’

‘Nu já,’ zei Henri, nog half boozig; ‘maar wat teut jij ook met je geheimzinnigheden. Dat doe je immers enkel om te plagen. Enfin, vertel je 't dan straks....alles?’

‘Zéker, natuurlijk!’

Nu begon Koen hem uit te vragen, wat er eergisteren en gisteren op school gebeurd was; of zij nog schik gehad hadden met dien leeraar, of die ander nog moppen verteld had; en zoo. - Zelf weidde hij uit over herrie die op 't kantoor gemaakt werd, een nieuwen volontair die door iedereen in 't ootje genomen werd, en dien een paar luî van de week op een avond erg beet genomen zouden hebben. Hij vertelde zóo, alsof hij in al die scènes een belhamel geweest was, een beetje schreeuwerig in zijn toon, met een harden, half kinderachtigen fausset-lach. - En toen van een paar assuradeurs, waar hij allen dag mee reisde, die in den trein ruzie hadden gekregen. Een jonge man en een grijskop. De jonge had een beetje schimperig gesproken; hij had een anecdote van den ander in twijfel getrokken, zeggende dat hij niet van dat opsnijden hield. De bejaarde was driftig geworden, eerst sprakeloos, en toen op hnilerig-uitgerekten toon woedend aan 't schreeuwen. Koen deed zijn stem na:

‘Oòp-snij-den! Zég dàt aan kwajònges; maar niett aan 'n ouwen màn! Wà-àt 'n gemeéne aán-merkingen!’

Hij schreeuwde zoo hard en begon zoo te lachen over zijn wèlgeslaagde nabootsing, dat een paar boeren die voorbij liepen, hem gingen uitjouwen. Henri liep voorovergebogen met stuipachtige gilletjes onophoudelijk te schateren.

‘Zie zoo!’ zei Koen, toen zij den grintweg naar Vogelenzang waren ingeslagen; ‘nu is het uit met de grappen. Heilige Aardenhout, wij betreden uw voorhof,’ galmde hij, onwillekeurig met dithyrambische gezwollenheid.

Daar kwam het brugje, en daar lag de beek, met wit-schitterende rimpelingen, waar de watermuggen bliksemsnel heen en weer

kruisten. Rechtsaf gingen zij, en Koen zette zijn voeten haast voorzichtig neer, op het zacht-stevige zand, geheel onder den indruk der heerlijke eenzaamheid. Hij sprak niet veel in zijn onbestemde aandoening van genot, maar Henri deed telkens uitroepen, over de jonge lijsterbesboompjes, waar de bloemschermen al aan zaten, en wees met een - kijk's, alweer een - op elke groep dotterbloemen die hij in het water zag staan. Er kwam een seringeboschje, waar nog drie trossen bloemen uit staken.

‘Dat heb ik nog nooit gezien: ze waren altijd afgeplukt,’ riep Koen verheugd. En voorzichtig nam hij een der volle paarse tuiltjes in de hand, zijn neus er óver buigend om den geur in te snuiven.

Henri vond het wel wat jammer om ze te plukken.

‘Já, maar, straks komen die apen van jongens er toch bij. Ik zal ze thuis in een fleschje zetten. Wil jij er ook een?’

‘Och nee; ma houdt niet van bloemen. En wat heb je aan één?’

Koen knapte ze alle drie af en droeg ze mee, zijn hand een weinig van het lijf afhoudend.

Een eindje verder lag een boom schuin over het beekje op den hoogen overkant.

‘Ga je mee, er over?’ vroeg Henri.

Maar Koen deed het niet. Je bederft het jonge groen maar, die struiken vogelkers bloeiden nog zoo rijk. Eigenlijk was hij altijd een beetje huiverig voor klimmen.

Henri liep al lang te schuifelen door de doode-bladeren laag in het dichte eikenboschje van den overkant.

‘Hier vind ik wat moois!’ riep hij inéens. ‘Wat 'n prachtig, rose bloempje....kom's kijken, zeg!’

Koen werd wel een beetje nieuwsgierig, maar ging toch niet. ‘Hou het maar bij je, tot straks!’ gaf hij terug. 't Zou wel niet heel veel bijzonders zijn; Henri wist geen steek van bloemen.

Toen begon hij inzichzelf te droomen, met teederheid de stilzonnige boschjes om hem heen aanziende, waar hier en daar al een blaadje uitliep; en de melkwolkjes, die ver achter de hooge eikenstammen in het liefelijk blauw dreven. Hij vergat èn zijn verliefdheid èn zijn half-naijverigen vriend. Er liep een ekster vóor hem op het pad, die hem zag naderen en opvloog met snel-uit-slaande vleugels; hij zag verliefd de prachtige zwart-en-witte

vlekken van den vogel na,tot zij tusschen de hooge bosschen achter de beek wegdreven.

Langzaam liep hij verder, in het gras aan de kanten turend naar bloemen. Daar zag hij in-eens blauwe glansjes - het waren boschviooltjes. Hij ging even in het gras zitten om ze nog eens goed op te nemen: hoe mooi donkerpaars hingen hun kopjes daar voorover. En hij dacht hoe oneindig veel liefelijker zij waren, dan de groote bonte violen met menschen-aangezichten, die in de tuinen groeien.

Henri kwam over het brugje aanloopen:

'Wat heb je daar, hè! zijn dat viooltjes? laten we daar eens een bouquetje van plukken, zeg.'

'En ik dacht dat je ma niet van bloemen hield.'

'Nou ja, niet van dien rommel, zie je, maar dit...'

'Loop naar de maan met je rommel!'

Henri begon onhandig een stuk of wat stengeltjes af te plukken, maar rukte plant en àl er uit.

'Zeg, wil je wel eens uitscheien!' riep Koen, heel boos. 'Wat Saturdag, moet je nu al die plantjes vernielen! Je kàn ze immers niet plukken....de steeltjes zijn veel te kort. Blijf er maar liever af.'

'Ho, ho, maak je niet dik', zei Henri lachend. Hij had een gewoonte om bij alle gelegenheden te lachen; als een ander kwaad geworden zou zijn, grinnikte hij. Dat lachen klonk wat valschig.

Koen ging nog door met brommen op die lui, die hun best deden om het beetje flora dat er nog was, uit te roeien.Daar had-je die vervelende kweekelingen met hun determineeren.Laatst had hij er weer een paar hier ontmoet, die bezig waren, dotterbloemen, plant en àl, met hun lompe vingers uit den grond te trekken. Hij had ze wel om hun ooren willen slaan.

'Nu ja, maar je kan ze toch niet wegjagen,' zei Henri gemoedelijk-wijs. 'Ze zijn net zoo vrij als een ander.'

'Wàt, vrij? Om den boel te vernielen? Hoor eens, je weet, ik ben blij dat we hier mogen loopen, 't is gelukkig nog niet verboden, maar als *ik* eigenaar van zoo'n landgoed was, en ik zag daar die sinjeuren bezig....nou, dat beloof ik je: ik liet er een hoogen muur om zetten en er kwam geen mensch meer in.'

'Wat een egoïst!' riep Henri met een lach. 'Ma zei 't laatst nog, die Koen is vreeselijk egoïstisch.'

‘Jongen, jongen, wat zeg je! Is dat dan zoo gek; zijn jullie dan soms *niet* egoïstisch? Dan ben-jullie knap, hoor! Nu, ik voor mij, heb meer over voor mijn eigen genot, dan voor al het volk uit de stad.’

‘En daar reken je haar zeker ook bij,’ zei Henri met een kinderachtige pret in zijn gezicht.

‘Bespottelijke vent, begin je alweer over haar? Ze speelt je door je hoofd, vandaag.’

‘Toe, zeg het nou maar, van Vrijdagavond....hè?’ zeurde Henri.

‘Ouwe zanik. Straks dan, als we op Naaldenveld zijn.’

Ze waren het brugje overgegaan, waar Koen even op zijn hurken ging zitten om de mooie bochten van de rel onder het lief loof der overhangende berken nà te turen, en stapten toen het netjes geharkte en afgestoken pad in, naar den Buurweg.

Sprakeloos bleef Koen staan, aan het begin van den weg, en Henri scheen evenzoo getroffen. Hoog en rustig stonden aan weerskanten de prachtige eiken, hier en daar even groenend, maar fijnscherp nog in hun uitgekartelde toptakken, tegen het zonnig luchtblank; hun grillig gevleugelde kruinen, gekeerd naar het Oosten, geslagen en overdonderd door den grooten verdelgenden Zeewind, die tot hen aannadert in den herfst.

Koen zag op naar hun heerlijke standen, in vol genot, telkens nieuw bij elke nieuwe komst tot hen. In regen, en storm, en sneeuw had hij ze gezien, maar met zon kreeg hij den grootsten en diepsten indruk. De grassporen in den doorploegden rijweg naziend tot het einde bij de volle zonwit-schittering; dan teruggaand met het oog, de grillig gekante lijnen der elken volgende, in verheven liefelijke rust, kreeg hij een impressie van iets groots en teeders. Het was of de boomen hem aanlachten, met een lach van zachte majesteit.

Eindelijk ging hij verder, den weg langs, met Henri, die wel iets voelde maar niet recht wist wàt, en al eenige oogenblikken zich had staan te verbijten, omdat Koen's beschouwing te lang duurde naar zijn zin. Maar Koen, nu langs de stammen gaande, bezag hen èèn voor èèn, en het was hem of zij hem van boven toeknikten als oude vrienden.

Eèn voor èèn zag hij ze aan, vol liefde en herinnering. Er was èèn boom met een geknotte kruin, waar een zeer groote tak in een

forschen draai afwerend boven hing - dien groette hij altijd eerbiedig.

‘Hij houdt zich maar taal,’ zei Henri, min of meer op de hoogte van Koen's veneratie.

Deze gaf geen antwoord maar, opziende, nam hij eenvoudig zijn hoed af, met een stillen groet.

II

Eenige minuten later lagen de vrienden in een mooi duindalletje van het Naaldenveld, in de trillende schaduwen van een berkenboschje. Boven hen de hoog-ruischende welvingen der dennen.

Henri, half zittend, keek op den grond, met zijn stok in het mos wroetend. Nu en dan zag hij zijn vriend aan die, de knieën opgetrokken, achterover lag, door het teeder loof der berken en de blauwe donkerheid der dennen, de wolkjes nastarend in hun kalm drijven.

‘Nu zou-je toch vertellen, Koen!’ zei Henri eindelijk. En deze, met een zucht:

‘Ja, 't is zoo. Nu dan, ik heb je gezegd dat we heel gezellig zaten te praten. Toen zei een van de dames op-eens: We moesten wat onder de veranda gaan zitten. Nu, en toen we daar zaten, begrijp je wel dat ik den tuin eens diende te bekijken. Hoe het kwam, weet ik niet...o ja, ik was met Bertha en een van de meisjes, en toen werd die door haar moe geroepen,...zòò bleven we een oogenblik alleen. Waar ik den moed vandaan heb gehaald, begrijp ik nòg niet...We stonden bij een rozenperk, en toen pinkte ik een halfopen theeroos, en gaf die aan hààr...Wil u die van mij aannemen, zei ik...’

Hij begon zenuwachtig te lachen:

‘Heel graag, dank u wel, zei ze. En toen: zouden de dames dat wel goed vinden? Wat 'n ondeugend nest hè? Je begrijpt dat ik gloeiend opgewonden was. We praatten nog wat over het mooie maanlicht, en toen kwam Marie W. terug. Raad eens wat Bertha toen vertelde?’

‘Ja, weet ik 't,’ zei Henri kort.

Koen wachtte even om Henri op zij aan te kijken, maar deze zag erg bedrukt.

‘Nou dan, ze zei: Zeg Marie, ik heb een theeroos van je ge-

stolen, dat mag ik wel, hè?...Toen ik wegging gaf ze me flink de hand en ze zei: “Adieu!” geen meneer, zie je.’

Henri bleef in den grond woelen met zijn stok. ‘Wat kijk je nou weer tragisch,’ zei Koen, met een gullen lach.

‘Denk-je dan dat ik 't zoo prettig vind om van een ander te hcoren, dat-ie zoo'n geluk heeft?’

‘O, jaloersche vent, je hebt immers vèel meer kans dan ik. Wie weet, heb ik ooit meer gelegenheid om haar zoo alleen te zien! Jij kan dansen, jij kan haar op een bal zien en veel vertrouwelijker spreken dan ik.’

Henri's gezicht klaarde op. ‘Da's waar! Dààr heb je gelijk aan. Dank je wel voor dàt idee!’ riep hij uit.

Nu speet het Koen, wel een weinig dat hij het gezegd had. Henri ging haast nooit naar een bal, al kon hij dan ook dansen. Maar enfin, dacht hij, misschien zou hij er zelf ook wel op gekomen zijn. In elk geval is hij erg bloo, vèel meer dan ik.

Henri werd in-eens uitgelaten. ‘Willen we nu zòò naar dien duintop wandelen, met dien lagen den er bovenop?’ vroeg hij, met een sprong opstaande.

Koen zei, dat hij liever nog wat bleef liggen.

Maar Henri stond nu eenmaal op zijn voeten, en begon, dol als een jonge hond, over zijn hoofd te buitelen, zijn stok in de hoogte te gooien en op te vangen. Dan draafde hij plotseling een eind weg, kalm terugkomend, een deuntje fluitend; ging wijdbeens voor zijn vriend staan: ‘Overeind, kereltje!’ Hij wilde hem met zijn stok onder de armen kietelen, maar Koen nam den zijne en weerde met een onverschilligen zwaai den plager af.

Eindelijk rees hij gapend overeind. ‘Kom dan maar!’ zei hij, even terzij bukkend naar een driekleurig duinviooltje dat hij afknapte, en in zijn knoopsgat stak. De seringen had hij met een touwtje aan een knoop van zijn colbert vastgebonden, zoodat ze op zijn borst schommelden.

Zij gingen door een lief hoog en laag van kleine duinen en boschjes, over walletjes tusschen aardappelvelden, waar zij nu en dan af moesten springen voor een hoekigen meidoorn die het paadje dwars overdoornde. Toen kwamen de hoogere binnenduinen, in breede vierkantige hellingen, versomberd door grillige dennengroepen. Gaandeweg werden de hoogten steiler en de dalen bosschiger, tot zij eindelijk het dichtst, het hart van den dennengroei

bereikten. Zòò dicht stonden de schrale stammen hier op elkaar, dat het licht maar op enkele plaatsen er door viel, in ronde wittingen op den glansgrond van naalden.

‘Weet-je nog, hoe vreeselijk somber het hier was op dien winteravond, toen je telkens dacht dat er menschen achter de boomen loerden?’ vroeg Henri.

‘Ja, maar nu niet, nu is het niet mystiek meer, nu is het lief...en wat stil, hè? En toch zoo'n levende stilte...je weet niet waarde geluiden vandaan komen.’

Nu lag de laatste der landduinen voor hen, waar de dennen tegen aan stonden, naar boven allengs schraler en geringer in aantal, met een enkelen kromgegroeiden stam op den top, half onder het zand verstoven, zoodat zijn takken laag bij den grond hingen.

Toen zij er bij waren, nam elk een zitje op een dier takken ‘Ik zit alweer op mijn observatiepost,’ riep Henri.

Vòòr hem uit stonden de starre golvingen der zeeduinen in de volle ochtendzon, die vreemd hun vaalgele verlaten ruggingen verlichtte. Heel ver een flauwe, violet-groenige lijn, van de zee, met op èen plek een groote zilverachtige flikkering.

‘Kijk die huisjes van Zandvoort daar eens leuk staan, zoo klein!’ zei Henri.

Koen knikte, maar bleef uitzien in de ruime verte van lucht en duinen. Hij verslond met zijn oogen al dat licht, stil, in een vaag mijmeren, bang door de praatjes van Henri weer aan precieze dingen te moeten denken.

Henri begon ondertusschen alweer: ‘Zeg, dat Zandvoort doet me denken dat we er in lang niet geweest zijn! Willen we er met Pinkster eens naar toe gaan, dan is er, geloof ik, net kermis. 't Moet er een herrie zijn.’

Koen antwoordde nòg niet, maar trok rimpels in zijn voorhoofd en keek wat boozig. Even was zijn vriend stil, maar daar begon hij alweer:

‘En dan, zie je, de zee is toch ook zoo mooi. Je ziet hier maar een klein stukje, niets van beteekenis. Maar hè! daar aan 't strand dwalen...’

Koen gaf een brommend geluid en draaide zijn hoofd een beetje om. Hij hoorde, zachtjes in de verte, dat langgerekt rythmisch bonzen van den golfslag, en beefde van vrees dat zijn vriend nog meer zeggen zou, van die akelige wauwelarij.

‘'t Is anders gek, die pret op dat Bad-Zandvoort. Enfin, je hebt hier niet anders. Maar hè, in Scheveningen, dat prettig geflaneer van zooveel menschen. Ben je er wel 's geweest?’

Koen kon het niet langer uithouden. ‘Hou je nou asjeblieft je mond, hè? Moet je dan eeuwig snateren? Luister toch 's naar dat heerlijk geluid van ver...Ik ben een boon als ik weet waarom jij zoo graag in duin wandelt. Je voelt nergens wat voor...’

Henri begon, met zijn ietwat valschig lachen, stuipachtig te gichelen...Hij had er altijd pret in, Koen boos te maken.

Maar deze was nu in ernst kwaad. Het hinderde hem steeds dat zijn vriend zoo weinig voelde, voor wat hij zeide mooi te vinden; dat hij nooit eens stil genieten kon. En nu dat geniepige lachen: Koen had hem wel van zijn tak willen gooien.

Zijn indruk was weg; hij sprong op den grond, en zei kortaf: ‘Kom, laten we maar opstappen!’ Henri volgde hem, van tijd tot tijd nog een weinig pret-hebbend.

Langs een donkere dennenlaan kwamen zij aan den straatweg terug; Koen een beetje afgetrokken nog, vlug doorstappend; Henri neuriënd en rondziende.

‘Daar komt een karretje aan, zeg, een sjees; laten we aan dezen kant loopen,’ waarschuwde Henri; ‘anders krijgen we al het stof.’

De sjees kwam snel aanrijden; Koen keek op en zag dat er een meisje met een jongmensch in zaten. ‘Wat drommel!’ riep hij, scherp turend, plotseling; ‘dat is zij, zeg!’

Henri schrikte; de sjees naderde hen;....het wàs zoo: Bertha zat er in, heel intiem pratend met een jongmensch die er zoowat als een heereboerszoon uitzag. Toen de beide vrienden eerbiedig den hoed lichtten, knikte het jongmensch luchtig terug, maar de schoone keek hen, zonder een groet, uit de hoogte aan.

‘Wat een nuf!’ riep Koen 't eerst.

‘En zag je wel, hoe die jongen ons nog voor den mal hield, er bij? Zeker een vrijer van haar!’

‘Van het kinderbal,’ smaalde Koen.

‘Nee maar, wat zou het voor een vent zijn, denk je?’

‘Ja, wat weet ik het; in elk geval haat ik 'm.’

Koen was 't hakhout ingeloopen, om naar viooltjes te zoeken. Voortdurend bukkend, bromde hij nog een paar scheldwoorden tusschen zijn tanden. Henri stond met een verdwaasd gezicht in de lucht te staren, geheel verslagen door die ontmoeting.

Daar hoorde hij zich aanroepen door zijn vriend, die de smalle beet was overgestapt, en nu, aan den overkant, op den hoek van een boschje met verwondering stond uit te zien.

‘Kijk's wat lief hier, hè?’ zei hij, toen Henri dichter bij hem kwam.

Langs den binnenkant van zeer dichte eikenboschjes, kronkelde een smal, ondiep vaartje, geheel bedekt met de rood-gele bloemen der waterboterbloem, en haar gpoote glanzige bladen. Dichtbij hing een zwaargetakte meidoorn over het water, die den loop der kromming verborg. Aan de overzij stond allerlei jong hout door elkaar, elzen, elken en popels, waarachter een matten schutting zichtbaar was, met een paar geitjes er aan vastgebonden.

‘Wat heelemaal buiten de wereld hier, hè? Ik geloof dat geen sterveling hier ooit komt!’ zei Koen, opgetogen. ‘Laten we nog even gaan liggen, hier in 't gras - 't is nog vroeg genoeg.’

Met stil-glinsterende oogen zag hij rond....‘Vindt *jij*'t niet heerlijk?’ vroeg hij eindelijk, geërgerd over Henri's stomheid.

‘O, ja zeker,’ antwoordde deze, opschrikkend uit zijn gemijmer. ‘Màar, wat dunk je nu van dat incident?’

‘Broei-je daar nòg over? Ik voor mij geef je de jongejuff'rouw cadeau hoor! Ik vind haar nu onuitstaanbaar. Laat ze naar de maan loopen en sterren plukken voor dien vrijer!’

‘Eigenlijk heb je wel gelijk. Ze heeft ons niet eens gegroet. Maar weet je...'t is toch een mooi gezichtje!’

‘All right! maar wat geeft je dat, als ze zoo coquet is? Er zijn nog meer mooie meisjes in de wereld. En hier, jongens, als je hier's rondziet, heb je mèèr genot, is 't niet?’

‘O ja,...misschien wel...ik hield toch veel van 'r.’

‘Och kom? ja, dat dacht ik ook. Maar zie je, dat zijn immers allemaal van die amouretjes, waar je niets aan hebt. Hoe wil je bovendien van iemand houen, die je nog nooit gesproken hebt?’

‘Da's waar, daar heb je gelijk an.’

‘Nou...en dan...kom...'t is àl te mal! Neen, toen dat karretje voorbij was, voelde ik in eens dat mijn zoogenaamde verliefdheid wèg was... heelemaal weg...’

‘Je schold ze toch nog al uit.’

‘Zeker, natuurlijk, zoo'n behandeling ook...En denk nu eens goed na, Hàr, hoe we toch den heelen weg hebben loopen kibbelen en zaniken, allèèn om dat nuffig spektakel....’

‘Ja, hè,’ zei Henri, dadelijk veel opgemonterd, ‘vroeger hadden we nooit ruzie, tenminste niet van beteekenis. Dat is waar, dàt moet ik je toegeven . . . . Nu, ofschoon ik niet zoo los van haar ben als jij, zal ik trachten haar te vergeten.’

‘Doe dat, o mijn zoon!’ declameerde Koen. ‘Laat ons de heilige vriendschap weer onverdeeld bezitten!’

Henri lachte, half triestig nog, half vroolijk. ‘Komieke vent toch ben je!’

‘Niet waar? Spiegel je aan me, en kwel je niet meer! Kom, laat ons de gelofte des dichters aanheffen’ - hij ging plotseling recht-overeind staan, den rechterarm voor de borst buigend, en die met elke heffing declamatorisch uitslaand -:

> ‘En het boos geslacht der vrouwen,
> Zal ik eeuwiglijk mistrouwen!’

Henri had een schik van belang. ‘Waar heb je dat leuke ding vandaan? dat moest je 's voordragen, als je 't kleine mannetje speelt, op mijn verjaardag.’

‘Een mooie grap! daar je ma en je zusters bijzitten, zeker!...Nee, ik weet niet meer, waar ik 't eens gelezen heb. Het was een heel lang vers, vol sentimenteeligheden, maar die slotregels heb ik opgeschreven.’

‘Wat zijn dat allemaal voor smalle blaadjes, daar in 't water!’ vroeg Henri in-eens.

‘Hè, wat,...wat sapristi, dat zijn vergeetmenieten....Allemaal vergeetmenieten! Sakkerloot, wat een troep, jò, laten we dàarom denken. Over een week of drie bloeien ze wel...En nu stap ik op...Jij blijft zeker *hier* koffiedrinken, niet?’ zei hij, Henri schalk aankijkend.

Opgewekt gingen ze huiswaarts; Henri vergenoegd door het idee, dat Koen hem nu althans niet meer in den weg zat, want hij hield toch nog een beetje van hààr; en Koen trotsch in het bewustzijn, dat hij zijn verliefdheid zoo aan den weg had neergegooid.

En toen zij de torens der stad weer van ver over de weilanden zagen staan, voelden zij beiden tegelijk dezelfde prettige aandoening van vrij-af te zijn, ver van hun dagelijksch geploeter.

‘We hebben toch weer genoten voor de heele week!’ zei Koen.

‘Dat 's nu toch curieus: ik wou net hetzelfde zeggen, hè?’

J.E. SACHSE.

Een nieuwe mededinger van Gutenberg.

L'Abbé Requin. l'Imprimerie à Avignon en 1444. Paris 1890.

Sedert ik in dit Tijdschrift de twistvraag: Mainz of Haarlem, besprak is over dat onderwerp, en in het algemeen over de bakermat en de uitvinding der Boekdrukkunst, al weer heel wat geschreven, dat echter naar het mij voorkwam in den stand der kwestie weinig of geen verandering bracht, en mij dan ook geen aanleiding gaf om er mijn lezers van mee te deelen. Maar thans schijnt mij het boekje van weinige bladzijden, welks titel ik hierboven uitschrijf, merkwaardig genoeg om er de aandacht ook van het Nederlandsche publiek op te vestigen, hoewel het met de aanspraken van Haarlem en van Coster in geen rechtstreeksch verband staat.

De schrijver is toevallig aan zijn onderwerp gekomen. Bezig met onderzoekingen naar de oude *artistes* van Avignon en daarvoor snuffelende in de protocollen der verschillende notarissen der stad, ontdekte hij uit de jaren 1444 en 1446 eenige oorkonden, waarin sprake was van de Boekdrukkunst. Als wij ons herinneren dat het oudste gedateerde drukwerk van Mainz, een aflaatbrief, uit het jaar 1454 dagteekent, begrijpen wij terstond het gewicht dat hij aan zijn vondst hechtte. Met een korte inleiding, die van niet veel zaakkennis getuigt,[1)] heeft hij zich gehaast de vijf belangrijkste dier oorkonden in het licht te zenden. Aan haar echtheid valt niet te twijfelen; maar wel twijfel ik, op grond van enkele uitdrukkingen die er in voorkomen, of er tot haar recht verstand niet meer in dezelfde notarieele archieven te vinden zal zijn. Het is te hopen, en

1) Zoo spreekt hij, om iets te noemen, van 'l'imprimerie xylographique, inventée par Jean Coster de Harlem vers 1420.'

te verwachten ook, dat eerlang een bibliograaf van meer ervaring en helderder inzicht het onderzoek te Avignon herhalen en de resultaten daarvan beter toelichten zal. Intusschen durf ik het wagen uit mijn historisch oogpunt de vijf bekend gemaakte bescheiden te bezien en er mijn lezers een voorloopig overzicht van te geven.

Het oudste stuk, door den heer Requin, vreemd genoeg, achteraan geplaatst (n^5), dagteekent van 4 Juli 1444. Het is een in het latijn gestelde notarieele verklaring van zekeren zilversmid, Procopius de Bragansis, ingezetene van Avignon, die in andere stukken voorkomt als magister Procopius Valdfoghel, uit Praag afkomstig: dat hij onder zich heeft eenige goederen toebehoorende aan magister Manaudus, elders genaamd Menaldus Vitalis, geboortig van Dax (département des Landes) baccalaureus in decretis en student te Avignon. Die goederen bestaan in - ik zal beginnen met de eigen woorden, waarop zooveel aankomt, te herhalen-: ‘duo abecedaria calibis et duas formas ferreas, unum instrumentum calibis vocatum vitis, quadraginta octo formas stangni necnon diversas alias formas ad artem scribendi pertinentes.’ Dus een stel gereedschappen ten dienste van *het schrijven*, waaronder een stalen schroef denkelijk met een gewone pers te gebruiken, en verschillende ijzeren en tinnen vormen, lettervormen naar het schijnt.[1)] Opmerkelijk komt het mij voor, al heeft Requin het over het hoofd gezien, dat het een geletterde is, die deze dingen aan een goudsmid in handen heeft gesteld. Is het niet alsof een man van theorie zijn gebrekkig proefwerk aan een werktuigkundige ter verbetering heeft toevertrouwd? Maar mogelijk is het ook, dat Procopius, die zich overal elders, ook tegenover Vitalis, als onderwijzer in de kunst voordoet, haar inderdaad had uitgevonden, en slechts met het geld van den ander zijn werktuigen had vervaardigd en zijn proefnemingen voortzette.

Het volgende stuk (n°. 3 van Requin) is van nog geen twee maanden later, van 27 Augustus: een schuldbekentenis van denzelfden Procopius; hij heeft van Georgius de la Jardina 10 gulden geleend,‘pro quibus promisit instruere dictum Georgium in arte scribendi bene et condecenter, et administrare necessaria et opportuna, hinc ad unum mensem.’ Procopius, een man van geringe middelen, zooals blijkt, slaat dus reeds geld uit de uitvinding, en

1) Men bedenke, dat *typografie* insgelijks beteekent: *schrijven met vormen of figuren*.

verkoopt het geheim aan een derde. Maar hij bedingt stilzwijgen overigens: ‘fuit tamen de pacto quod nullus non debeat instruerealiquem in dicta arte scribendi, nisi de licentia alterius.’

Twee jaren gaan voorbij, waarin wij verder van de zaak niet hooren, maar waarin onze vriend de kunst onderwijl aan meer anderen verklapt heeft. De derde oorkonde, van 10 Maart 1466 (no. 1), spreekt daarvan. Zij betreft een overeenkomst tusschen Procopius en een jood van Avignon, Davinus de Caderossia, die hem geld voorgeschoten en goederen van hem te pand heeft.

Bovendien heeft de jood beloofd hem het verwen van stoffen in verschillende kleuren te leeren, en hij den jood het noodige gereedschap te verschaffen, alweer om *te schrijven*, maar thans in het Hebreeuwsch, en dat wel volgens de manier hem twee jaren geleden reeds geleerd: ‘Procopius promisit et convenit...judeo facere et factas reddere et restituere viginti septem litteras ebreaycas formatas, scisas in ferro bene et debite juxta scientiam et practicam scribendi, sunt duo anni elapsi ipsi judeo per dictum Procopium ostensam et doctam, ut dixit, una cum ingeniis (engins) de fuste (de bois), de stagno et de ferro.’

Uit een oorkonde van een maand later, 24 April (no. 2), blijkt dat Davinus aan zijn verplichting nog niet geheel voldaan heeft, en Procopius daarentegen ‘omnia artificia, ingenia et instrumenta ad scribendum artificialiter in litera latina’ (dus nog niet in Hebraïca) aan hem ter hand heeft gesteld. Ook nu weer wordt ten strengste bedongen, dat Davinus aan niemand ter wereld, althans zoolang Procopius te Avignon of in de buurt zich ophoudt, het geheim verklappen of toonen zal: ‘nemini mundi dicere, notificare nec quovis modo revelare, per se nec per alium ullo modo, presentem scientiam in teorica nec practica, et nulli mundi eam docere neque revelare eam fuisse ostensam per quemvis.’

De laatste oorkonde (no. 3) is van denzelfden tijd, van 5 April, en leert ons dat Procopius zich ook nog met anderen verbonden had om het geheim te exploiteeren. De ons reeds bekende Menaldus Vitalis, de uitvinder misschien en van wien in alle geval Procopius het plompe gereedschap onder zich had gehad, was een der vennooten, maar verlangt thans zijn aandeel aan de beide anderen over te doen en uit de gemeenschap te scheiden. De acte, waarbij hij dit verklaart, leert ons aangaande de kunst niets nieuws, maar het slot is opmerkelijk. Op verzoek van Procopius getuigt.

Vitalis onder eede, dictam artem scribendi, per dictum Procopium artificialiter eidem doctam, esse veram et verissimam esseque facilem, possibilem et ntilem laborare volenti et diligenti eam.

Den zin dezer laatste woorden legt Requin mijns inziens geh eel verkeerd uit. Hij vermoedt dat Procopius, bevreesd dat de Inquisitie zijn geheime kunst wel eens voor tooverkunst zou kunnen houden en hem als zoodanig aanrekenen, zich bijtijds door deze verklaring van zijn vennoot hiertegen wenschte te vrijwaren. Maar wat zou hem bij de Inquisitie zulk een getuigenis van een medeschuldige ooit hebben kunnen baten? De bedoeling schijnt mij veel eenvoudiger te zijn. Procopius, altijd in geldverlegenheid, voorzag dat hij in Vitalis' plaats zich een nieuwen vennoot en geldschieter zou moeten zoeken, en ten behoeve van zulk eenen wenschte hij een verklaring van den uittredenden associé, dat deze niet uit wantrouwen aan de uitvoerbaarheid der onderneming zich van hem gescheiden had. Ik meen dat de nadruk in dezen valt op het ‘facilem, possibilem et utilem laborare esse’ der kunst, en ik vermoed dat op dien oogenblik haar levensvatbaarheid nog door geen meer afdoende bewijzen te staven viel.

Want dit is het voorname punt, waarop ik van Requin (en ook van den verslaggever van zijn boekje in den Spectator, no. 19) verschil: ik neem volstrekt niet aan, dat er te Avignon in die jaren reeds werkelijk eenig boekwerk gedrukt is. Ik zie in hetgeen de besproken acten ons toonen niets meer dan proefnemingen met een kunst, waarvan het denkbeeld meerderen personen voor den geest stoud, maar die het nog steeds niet gelukken wilde in praktijk te brengen. Aan ‘het bestaan eener drukkerij te Avignon in 1444’ en aan haar voortbrengselen, die tot nog toe voor handschriften doorde Fransche bibliografen aangezien zouden zijn, zooals de Spectator wil, kan ik onmogelijk geloof slaan. Ik vind integendeel het gevoelen, indertijd door Dr. Campbell uitgesproken en door mij beaamd, dat, nu eens de tijd aangebroken was, waarop de maatschappij een overvloed van boeken, veel ruimer dan de schrijfkunst in staat was te leveren, van noode had en koopen wilde, ook terzelfder tijd aan verschillende plaatsen meerdere vindingrijke breinen en kunstvaardige handen doende waren om in die behoefte te voorzien en er voordeel uit te trekken - dit gevoelen, zeg ik, vind ik in hetgeen thans uit de archieven van Avignon aan den dag komt treffend bevestigd. Het zal wel altijd onzeker blijven, of

Procopius en Vitalis in eenige betrekking tot Gutenberg, die toen ter tijd nog te Straasburg vertoefde en allerlei ‘avonturen’ aan de hand had, gestaan hebben. Onmogelijk is dat zeker niet, maar even mogelijk schijnt het mij, dat zij geheel onafhankelijk van hem op het denkbeeld om met losse letters ‘te schrijven’ gekomen zijn en zich, denkelijk zonder veel resultaat, bemoeid hebben om dit denkbeeld te verwezenlijken. Het zou mij daarentegen verwonderen, indien zij en Gutenberg (en Coster, zoo wij er dien mogen bijvoegen) de eenigen waren geweest, die zich aanvankelijk vruchtteloos hebben afgetobt om tot het doel te geraken, dat ten slotte Gutenberg alleen bereikt heeft.

Op het eerste tijdvak van Gutenberg's bedrijvig leven schijnt mij de vondst van Avignon insgelijks een verrassend licht te werpen. Wij herinneren ons, dat hij tusschen 1435 en '40 te Straasburg, werwaarts hij zich uit zijn geboortestad begeven had, met drie andere ondernemende mannen een vennootschap had aangegaan tot het uitoefenen van verschillende handwerken, waarvan hij beweerde geheimen te kennen. Zoo had hij Andreas Dritzehn, den ijverigsten der drie, het polijsten van steenen geleerd, en gezamenlijk met hen allen vervaardigde hij spiegels, om op het groote feest te Aken ter markt te brengen. Maar inzonderheid hielden zij zich met iets bezig dat geheim moest blijven. Het was iets dat veel geld verslond. Het weinige dat wij er van weten hebben wij te danken aan de stukken van een proces, hetwelk na den dood van Dritzehn tusschen diens erfgenamen en Gutenberg gevoerd werd, en dat wel voornamelijk over geldzaken loopt, maar van het bedrijf toch ook wel iets aan den dag brengt. Van een der getuigen, o.a. vernemen wij, dat Dritzehn niet lang voor zijn dood zich lict ontvallen, dat hij reeds bijna 500 gl. - een enorme som voor dien tijd en voor zoo iemand - in de zaak gestoken had, maar dat hij dat geld binnen 's jaars met woeker terug hoopte te krijgen, als de onderneming gelukte: dan waren zij allen ineens gered. Na zijn sterven was het eerste waar Gutenberg voor zorgde, dat de pers, die in het sterfhuis stond, uiteen werd genomen, opdat geen vreemde oogen zien zouden waartoe die eigenlijk diende. En al van te voren had Gutenberg al de ‘formen’ door zijn knecht daar van daan laten halen en ze versmolten. Een goudsmid getuigde, dat hij aan Gutenberg haast honderd gulden verdiend had, van ‘das zu dem trucken gehöret’.

Als wij Dr. Van der Linde zullen gelooven, hebben wij hierbij geenszins aan boekdrukkunst te denken; het behoort alles bij het kunstig vervaardigen en versieren van spiegels, of iets van dien aard. Eerst later te Mainz komt dan het drukken van boeken aan de beurt. Wel mogelijk; ik was vroeger ook van die meening. Maar wat wij thans in de notariëele acten te Avignon zien plaats hebben, heeft dit niet een in het oog loopende overeenkomst met hetgeen Gutenberg's proces aangaande zijn bedrijf te Straasburg leert? De stalen schroef te Avignon doet aan de Straasburgsche pers denken, en vooral de *formen*, welke Gutenberg versmeit, aan de metalen *formae* van Procopius, die ook *formatas liiterae* genoemd worden. Bedriegen wij ons hierin niet, dan is in beide gevallen ook de uitkomst dezelfde: te Straasburg komt Gutenberg, zoo min als Procopius en Vitalis te Avignon, tot een voldoend resultaat. Het denkbeeld, dat zij zoeken te verwezenlijken, is goed en waar, maar de technische bezwaren zijn voor als nog niet te overwinnen.[1)] In vruchtelooze worsteling met deze verdoen beide vennootschappen haar financieele middelen. Van Procopius en zijn gezellen hooren wij verder niet, zij zijn spoorloos, roemloos verdwenen. Maar Gutenberg heeft volgehouden, en is geëindigd met, te Mainz, het denkbeeld tot daad te maken. Hij heeft bewezen wat Vitalis slechts beweerde, dat de kunst ‘facilis et possibilis’ was. Hij is dan ook de uitvinder, de eenige uitvinder; want wat de overigen te vergeefs beproefden heeft hij alleen ten uitvoer gelegd, en zijn voorbeeld uitsluitend volgen allen na, die zijn handwerk uitoefenen, tot op lieden toe.

Ik heb het in mijn vorig opstel reeds opgemerkt, en het zij mij geoorloofd er opnieuw aan te herinneren: noch Gutenberg noch iemand, die hem zijn eer betwist, heeft ooit in de colophon achter eenig boek zich beroemd de eigenlijke uitvinder der kunst te zijn. De kunstvaardigheid, waarmee zij hun bedrijf uitoefenen, hun letters graveeren en hun boeken drukken, ziedaar waarop zij roem dragen. ‘Non calami, stili aut penne suffragio, sed mira patronarum formaruinque concordia, proporcione et modulo impressus atque confectus est’, zegt Gutenberg van zijn *Catholicon* van 1460.

1) Hieruit laat zich verklaren, dat noch onder de goederen van de Straasburgsche, noch onder die van de Avignonsche vennootschap papier of perkament wordt genoemd. Eerst te Mainz, als de techniek ver genoeg gevorderd is, is daarvan sprake in de contracten tusschen Gutenberg en Fust.

En Brunnen, zoo een waarschijnlijke gissing waar is, roemt achter de *Institutiones Justiniani* van Peter Schöffer in 1468 de eerste drukkers als ‘eximios sculpandi in arte magistros.’ Inderdaad, op het denkbeeld om met losse letters te zetten en te drukken kon een gelukkige inval menigeen brengen, daar stak zoo veel eer niet in, maar de technische zwarigheden te boven te komen, die aan de verwezenlijking ervan in menigte in den weg stonden, vereischte een kennis, een kunst, een volharding, die zeldzaam zijn en hem die ze bezit en aanwendt van de menigte onderscheiden en wereldberoemd kunnen maken.

R. FRUIN.

Letterkundige kroniek.

Adjutantenritte und andere Gedichte von Detlev Freih. von Liliencron. Leipzig. Wilhelm Friedrich.
Gedichte von Detlev Freiherr von Liliencron. Leipzig. Wilhelm Friedrich (1889).

Wat er in Duitschland na Goethe en Heine, na Lenau en Geibel wel van de lyrische poëzie geworden is? Het valt voor wie van verre staan moeilijk op die vraag een antwoord te geven. Er wordt nog altijd druk gezongen; elk jong Duitscher, wiens geest niet geheel door het ‘Geschäft’ in beslag is genomen, maakt zijn vers, al naar zijn temperament in Heine's, Lenau's, Geibel's, Goethe's, zeer zelden in eigen trant. Hoe den weg te vinden in dien Sängerhain? Hoe in dit koor van stemmen, zuivere en onzuivere, stemmen mét en stemmen zonder school, de stem te onderscheiden van den zanger bij uitnemendheid, die iets te zeggen heeft, en het weet te zeggen op eigen wijs; in wiens gemoed iets gloeit van het vuur dat niet wordt uitgebluscht, en die de gaaf bezit, aan eigen stemming die uitdrukking te geven waardoor hij ze ook aan anderen mededeelt?

De ‘Bloemlezingen’ schaffen hier weinig raad. Voor het meerendeel bestemd om in de behoefte naar poëzie van smachtende ‘Backfische’ te voorzien, of voor schoolgebruik ingericht, negeeren deze verzamelingen in den regel juist die dichters, welke ook maar eenigzins uit den band springen, zich door originaliteit of hartstochtelijkheid onderscheiden. Een werk als ‘Fünfzig Jahre Deutscher Dichtung’ van Adolf Stern, dat een vrij volledig overzicht geeft van de ontwikkeling der Duitsche poëzie tusschen 1820 en 1870, bestaat, voor zoover ons bekend, voor de jaren na 1870 niet.

Zal men dan de *vox populi* raadplegen? Wij hebben het beproefd, doch zonder vrucht. In Duitsche tijdschriften trof ons herhaaldelijk de naam van M a r t i n G r e i f (geb. 1839); ‘ein echter wahrer Dichter von Gottes Gnaden’ werd hij genoemd; zijne oorspronkelijkheid werd geprezen; een ‘persoonlijkheid’ zouden wij in hem vinden. De omstandigheid dat Greifs gedichten, waarvan in 1869 de 1e, in 1884 de 2e uitgaaf verscheen, het op dit oogenblik reeds tot de 5e uitgaaf gebracht hebben[1)], stemde onze verwachtinghoog. Zelden werden wij zoo teleurgesteld. Wij vonden in Greif een dichter dien wij ‘keurig’ zouden willen noemen; wat hij doet is netjes gedaan: correct dichterlijk van inhoud en correct dichterlijk van vorm. Om te worden wat hij geworden is, ging Greif vooral bij Goethe en bij Lenau ter school - men kan zeker slechter voorbeelden kiezen! - en naar die groote meesters heeft hij aandachtig geluisterd; zoo aandachtig echter dat hunne wijzen hem in het gehoor zijn gebleven, met dat gevolg, dat wij, wanneer hij zich tot zingen zet, weinig anders dan Goethe'sche en Lenau'sche melodiën te hooren krijgen. Er is iets schuchters in Greif; hij schijnt er tegen op te zien, zich te laten gaan; hij neemt nooit een breede vlucht, maar fladdert en klapwiekt; in drie, vier kleine Strophen kuntselt hij, met talent, zijn kleine stemmingen te zaam. Zoo bootst hij, op Goethe'schen trant, een oud volksliedje na, in het volgende gedichtje:

Das zerbrochene Krüglein.

Ich hab' zum Brunnen ein Krüglein gebracht,
Es ging in Scherben,
Mein Schatz verliess mich über Nacht,
Und ich möcht' sterben.

Ich geh' zum Brunnen gar nimmermehr -
Soll Einev werben!
Sein Schiff ist wohl schon weit im Meer,
Und ich möcht' sterben.

Of hij zingt van zijn J u g e n d l i e b e op de bekende wijs:

Denkst du an den Sommertag,
Da wir früh uns fanden
Und allein am grünen Hag
Junge Rosen banden?

1) Gedichte von Martin Greif. 5te Auflage. Stuttgart, Cotta. 1889.

Lerchen in der blauen Luft
Sangen ungesehen,
Ferne lag der Morgenduft
Ueber allen Höhen.

Standen still uns zugewandt,
Möchten tröumend scheinen -
Wohl ich fühlte deine Hand
Manchmal in der meinen.

Plötzlich schlugst du auf den Blick,
Alles war gestanden -
Sag wohin ist Ruh' und Glück,
Seit wir dort uns fanden?

Het is mogelijk dat juist het talent, waarmede Greif al deze bekende motieven weet weer te geven, oorzaak is dat aan zijn gedichten de in Duitschland zeldzame eer weervoer van een vijfde uitgaaf, maar, wat men in hem ook prijze, de oorspronkelijkheid, de persoonlijkheid, welke men ons verzekerde dat wij bij hem zouden vinden, is ver te zoeken.

Wij hebben ondanks deze teleurstelling de hoop om in het Duitsche ‘dichterwoud’ iemand te vinden, die ons iets zou te zeggen hebben, niet opgegeven; en wij zagen ons vertrouwen beloond door de kennismaking met een dichter, slechts vijf jaren jonger dan Martin Greif, maar in wiens verzen wij juist al dat frissche, ‘sprudelnde’, mannelijke en persoonlijke vinden, waarnaar wij elders te vergeefs zochten.

Detlev Freiherr von Liliencron is een Holsteiner; hij werd 3 Juni 1844 te Kiel geboren, heeft een groot gedeelte van zijn leven in het Duitsche leger gediend, maakte de Duitsch-Oostenrijksche en Fransch-Duitsche oorlogen mede, nam sedert zijn ontslag uit den dienst, en wijdt zich thans in het vlek Kellinghusen, in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, geheel aan letterkundigen arbeid.

Ziedaar de eenvoudige biografische feiten, waaraan men in de gedichten van den Holsteinschen edelman telkens herinnerd zal worden. Von Liliencron is, gelijk hij in enkele regels ‘Selbstbiographie’ schrijft, een jager in zijn hart: met zijn hond en zijn geweer alleen over de heide en door het bosch te dwalen, is hem altijd nog een dag van zijn leven waard. En dan - ‘O du Lieutenantszeit! met

uw vroolijke frischheid, met uw hartelijke vrienden en kameraden, met uw scherp opgevat plichtgevoel en uw strenge zelftucht!’ En nu treft het al aanstonds in 's dichters eersten bundel, in de *Adjutantenritte*, die omstreeks 1884 moeten zijn uitgekomen (de titel geeft geen jaartal aan), hoe hij noch in zijn vreugde, noch in zijn ernstige stemming ooit conventioneel of gemaakt is. Het zijn toestanden, indrukken, welke hij doorleefd heeft en voor welke hij zoo, onmiddellijk, den toon, den vorm vindt, zonder dat hij de wijze van zeggen van anderen behoeft af te zien.

Wij hooren den jongen soldaat, die in de chambrée aan zijn overmoedigen levenslust den vollen tengel viert, als hij dit uitgelaten lied zingt:

Bruder Liederlich.

Die Feder am Sturmhut in Spiel und Gefahren,
Halli.
Nie lernt' ich im Leben zu fasten, zu sparen,
Hallo.
Der Dirne lass' ich die Wege nicht frei,
Wo Männer sich raufen, da bin ich dabei,
Und wo sie saufen, da sauf ich für drei.
Halli und Hallo.

Verdammt, es blieb mir ein Mädchen hängen,
Halli.
Ich kann sie mir nicht aus dem Herzen zwängen,
Hallo.
Ich glaube, sie war erst sechszehn Jahr
Trug rote Bänder im schwarzen Haar,.
Und plauderte wie der lustigste Staar.
Halli und Hallo.

Was hatte das Mädel zwei frische Backen,
Halli.
Krach, konnten die Zähne die Haselnuss knacken
Hallo.
Sie hat mir das Zimmer mit Blumen geschmückt,
Die wir auf heimlichen Wegen gepflückt,
Wie hab ich dafür an's Herz sie gedrückt.
Halli und Hallo.

Ich schenkt' ihr ein Kleidchen von gelber Seiden,
Halli.

Sie sagte, sie möcht' mich unsäglich gern leiden,
Hallo.
Und als ich die Taschen ihr vollgesteckt
Mit Pralines, Feigen und feinem Confeckt,
Da hat sie von Morgens bis Abends geschleckt.
Halli und Hallo.

Wir haben süperb uns die Zeit vertrieben,
Halli.
Ich wollte wir wären zusammen geblieben,
Hallo.
Doch wurde die Sache mir stark ennuyant,
Ich sagt' ihr, dass mich die Regierung ernannt,
Kamele zu kaufen in Samarkand.
Halli und Hallo.

Und als ich zum Abscheid die Hand gab der Kleinen,
Halli.
Da fing sie bitterlich an zu weinen,
Hallo.
Was denk' ich just heut ohn' Unterlass,
Das ich ihr so rauh gab den Reisepass...
Wein her, zum Henker, und da liegt Trumpf Ass.
Halli und Hallo.

Telkens teekent hij, hetzij als zelfstandig beeld, hetzij om een ander beeld te omlijsten, de heide *(Heidebilder)* en de ‘Marschen’ van zijn geboortestreek, waar hij voor dag en dauw heengaat ter houtsnippenjacht, en hij schildert het morgenlandschap in *Waldschnepfenjagd*:

In schwerem Dunste lag die feuchte Wiese,
Und drüber weg, trotz Dämmerung und Nebel,
Sah deutlich ich's, bog sich ein Kranz von Tannen.
Schon zwitscherten, doch klang es noch aus Träumen,
Vereinzelt Vogelstimmen, und es brach,
Wie fiüstrend durch die kahlen, schwarzen Aeste,
Ein kürzer, kühler Windstoss, der, ein Läufer,
Den Sonnenaufgang eilig pflegt zu künden.

Wanneer hij in Italië reist laat hij uit de verte zijn gedachten zweven naar de ‘Heimat’, en dan ziet hij zijn afgelegen adellijk landgoed voor zich:

Im Nebelnorden, an der Ostseeküste,
Abseits der Städte und der grossen Strassen,
Schläft einsam und vergessen, halb verweht

Im Schnee, von harten Stürmen oft gezaust,
Ein kleines Gut. Zwei ungeslachte Riesen,
Uralte Tannen, strecken ihre Arme
Wie Speere vor zum Schutz des Herrenhauses.

En daarbinnen waar een warm Smyrnasch tapijt den grond bedekt, en op een ‘Bechstein’ de zware bronzen candelabres staan, is het gezellig:

Behaglichkeit, das Kätzchen, schnurrt im Zimmer,
Indessen draussen in der Winternacht
Die blassen Strahlenbündel eines Nordlichts
Am strengen Himmel Odins sich ergiessen.
Und auf der toten Heide bellt der Fuchs.

Behalve een zeker aantal historische balladen, aan de Deensche geschiedenis ontleend, welke zich door niets oorspronkelijks onderscheiden, zijn het verder herinneringen aan het krijgsmansleven, aan korte minnarijen vol frissche levensvreugde (*Früh am Tage, Kurz ist der Frühling*), aan bloedige gevechten (in *Die Nixe*), aan den boezemvriend, met wien hij ‘jugendtolle’ dagen heeft doorgebracht en die, op het oogenblik dat de vaandels de overwinning melden, onder de bloeiende seringen sterft (*Nachklänge*). Dichterlijk weemoedig klinkt zijn ‘Nachruf’ aan de gestorvene vriendin (*Einer Toten*):

Ach dass du lebtest.
  Tausend schwarze Krähen,
Die mich umflatterten auf allen Wegen,
Entflohen, wenn sich deine Tauben zeigten,
Die weissen Tauben deiner Fröhlichkeit.

Spreekt men van wederzien?

  Was soll ein Wiedersehn,
Wenn wir zusammen Hosianna singen
Und ich dein Lachen nicht mehr hören kann?

En hij hoort nog hoe zij hem aanmoedigt om met het heerlijke weder op de jacht te gaan, hem waarschuwt niet op het mos te liggen droomen, niet te luisteren naar de tonen van de draaiorgels, die van verre door de lucht gedragen tot hem komen, maar op de patrijzen te letten:

  die braune Heide liegt so still,
Dich hält ihr Zauber, lass dich nicht bestricken.

En dan moge hij van de jacht een goed humeur en honger medebrengen; want

> Wir essen heute Abend Erbsensuppe,
> Und der Margaux hat schon die Zimmerwärme....
> Dann liest du mir aus deinen Lieblingsdichtern.
> Und willst du mehr, wir gehen an den Flügel,
> Und singen Schumann, Robert Franz und Brahms.

Dat alles herinnert hij zich, maar de witte duiven harer vroolijkheid zullen de duizend zwarte kraaien, die om hem fladderen, niet meer verjagen: 'Ach, das du lebtest.'

Mij dunkt deze herinnering aan alledaagsche dingen is niet alledaagsch: de gewone zaken worden er bij hunne gewone namen genoemd, maar dat gewone is door de wijze waarop het te pas wordt gebracht, door het licht dat er op valt, door de omlijsting, dichterlijk geworden.

In den tweeden bundel (1889 verschenen) treedt von Liliencron ons tegemoet met dezelfde eigenschappen, welke hem den naam van realistisch lyrisch dichter deden verwerven, maar de geest is meer gerijpt, de vorm is strenger, de motieven zijn van grooter verscheidenheid. Hij heeft meer van het leven gezien, zonder daarom iets van zijn leyensfrischheid en levenslust, van zijn humor te verliezen. Zijn hart moge als het straatplaveisel, waarin de menschen jaren achtereen met wiel en hoef sporen graven, doorgroefd zijn, het moge, nu veel vreugd vervloog en van al de gaven zelfs geen 'Ladenhüter' meer overbleef[1)], een /'ausverkauftes Herz' zijn,

> Und dennoch jung, nnd dennoch stille Quellen,
> Und dennoch je wie frohen Narrenschellen,
> Zu Spielen aufgelegt wie muntre Knaben,
> Bist dn mein unbegreiflich Herz.
>
> (*Das Herz.*)

Van tijd tot tijd is er iets in hem dat aan Alfred de Musset herinnert. In zijn humor, in zijn badineerenden verhaaltrant doet Lij soms aan den dichter van de *Ballade à la lune en van Une bonne*

1) 'Ladenhüte' noemt men koopwaar, waarmeê de winkelier blijft zitten, die geen aftrek meer heeft.

fortune denken. Noemde de Musset in zijn overmoedigen spot de maan, ‘l'oeil du ciel borgne’, waaruit een of ander ‘chérubin cafard’ ons begluurt, een ‘vieux cadran de fer qui sonne l'heure aux damnés d'enfer’, Liliencron heeft niet veel meer eerbied voor de kuische Luna, die hij bij een spinsbekken horloge vergelijkt, dat uit een versleten en gescheurd vest van watten wolken komt gluren:

> Nun schielt er, eine dicke Tombackuhr,
> Aus ganz zerrissner Wattenwolkenweste.

Maar ook iets van het ridderlijke, elegante, Don-Juaneske van den zanger van Ninon is er in dezen Holsteinschen jonker, die ook daarin de Musset gelijkt, dat hij, politiek ‘den langweiligsten aller Gegenstände’ vindende, voornamelijk plaats heeft op zijn lier voor zijne Ninette's en Ninon's, zoowel voor de Comtesse als voor het Blumenmädchen, zoowel voor het blonde visscherskind ‘am Aussendeich’, als voor de ‘junge Gräfin’, die hij op de jacht vergezelt.

Von Liliencron is realist, ook in zijn liefdeszangen. Het zijn geen liederen zonder omtrek of teekening, waarin hij, zoetelijk zingend, over zijn liefde heen neuriet, den koekoek-één-zang van honderden liederdichters; zijn liefdegedichten, hoe hoog zij zich ook soms verheffen, hebben een grond onder de voeten. Het zijn gelegenheidsgedichten in den zin dien Goethe er aan gaf, toen hij tot Eckermann zeide: ‘De wereld is zźo groot en rijk, en het leven zóó vol verscheidenheid, dat er aan aanleiding tot gedichten wel nooit gebrek wezen zal. Maar het moeten gelegenheidsgedichten zijn, dat wil zeggen: de werkelijkheid moet er de aanleiding en de stof toe gegeven hebben. Algemeen en dichterlijk wordt een bijzonder geval juist daardoor, dat een d i c h t e r het behandelt. Al mijn gedichten zijn gelegenheidsgedichten, zij zijn door de werkelijkheid uitgelokt en hebben in die werkelijkheid hun bodem. Van gedichten, die uit de lucht gegrepen zijn, houd ik niets.’[1)] Het uitvoerigst en het geestigst vinden wij von Liliencron in *Das Gewitter*, het kostelijk geteekend tafereeltje van het melkmeisje dat hij dagelijks met haar zes kameraden tegenkomt op zijn avondwandeling,

1) Eekerman. Gespräche mit Goethe. I. (18 Sept. 1823).

Wo die rote Kühe grasen,
Wo die bunte Blumen blühen,
Wo die kleinen Vögel singen,
Zwischen Hecken, zwischen Wiesen,
Zwischen Dorn und grünem Gras,

en dat op een avond, als er een onweder komt opzetten, niet zoo vlug als de zes anderen het dorp kan bereiken, en nu met hem vlucht in de zodenhut, den ‘Moosburg’, dien Schiller gekend moet hebben, toen hij zong: ‘Raum is in der kleinsten Hütte für ein glücklich liebend Paar’:

Wolken bersten, Blitze schiessen,
Ganze Feuergarben fallen,
Und ein Rasseln, Prasseln, Sausen,
Lecken, Rinnen, Fliessen, Strömen
Zeigt den Schreckenstag der Sintflut.
Unterdessen hat die zarte,
Hat die kleine, hat die feine
Angsterschrocken ihre Arme
Meinem Nacken umgeschlungen,
Und die Lider, festgeschlossen
Angedrückt an meine Schulter.
Etwas schwül, ich muss es sagen,
Wurde mir dabei zumute,
Doch ich zwang mein sturmisch Pulsen,
Dachte an die Ordensritter,
Jene Schirmer und Beschützer-
Aber, aber, diese Nähe,
Dieses junge, warme Leben,
Dieses Herz an Herz zich schliessen
Dieses Herz an Herz sich drängen-
Und ich fühle, wie behutsam,
Dass ich ja und ja nichts merke,
Sie das Haupt ein wenig abhebt;
Und ich sehe, lächlen muss ich,
Wie verstohlen sie die Blicke
Fragend in die Höhe richtet:
Hat im Wetter er die Augen,
Oder - oder - sucht die Meinen?
Und ich bringe meine Lippen,
Und sie steht auf ihren Zehen,
Halb hinauf und halb hinunter,
Und inmitten unsres Weges
Fand ich ihren frischen Mund....

Artistieker, voornamer van vorm en toon is de dichter in *Unter Goldregen und Syringen*; half ernstig, half schertsend, in Musset'- schen trant, klinkt *Schluss*, zinnelijker met een mysterieus tintje *Sommernachtstunden*.

Niet als ijzervreter met ‘stramme Haltung’, noch als paradeerend officier met geregen taille, kletterenden sabel en het lorgnet in den ooghoek, maar als ridderlijk soldaat, wien de herinnering aan doorgestane gevaren en bloedige gevechten, aan een kameraad die naast hem in den slag gevallen is (*Unter den Linden*) niet verlaat, treedt von Liliencron ons telkens tegemoet; als de m a n , wien het ernst is, wanneer hij in *Cincinnatus* aan zijn vrijheidszin aldus lucht geeft:

> Feri will ich sein.
> Meinen Jungen im Arm, in der Faust den Pflug,
> Und ein fröhlich Herz, und das ist genug....
> Bietet der Staat mir Würden und Amt,
> Und trüg er's mir an auch auf purpernem Sammt,
> Ich winke den Bringern, ich lache dem Tand,
> Und wehre sie ab mit verneinender Hand....
> Ich beuge den Menschen nicht meinen Nacken,
> Und lasse sie nicht an den Kragen mir packen....
> Fort da, ihr Narren, und lasst mich in Ruh,
> Und dröhnend werf' ich mein Hofthor zu....

maar die naast de liefde voor vrijheid een even warme liefde heeft voor Keizer en Vaderland:

> Doch ruft mich der Kaiser in Not und Gefahr,
> Ich entstürze dem Haus mit gesträubtem Haar....
> Muss das Vaterland drangvoll die Sturmflaggen hissen,
> Ho heida! die Klinge der Scheiden entrissen.

Wanneer in den winternacht de klokken luiden (*In einer Winternacht heet het gedicht*) en hoog boven de hoofden uitgedragen wordt

> Ein dunkler Sarg, so thränenschwer,
> Ein Tross von Königen hinterher,

dan dringt hij door de menigte om nog eenmaal het hoofd en de knie te buigen voor den ouden keizer, met wien hij zooveel heeft doorleefd; en de dichter-soldaat weet voor dit alles tonen te vinden zoo waarachtig in hun eenvoud, dat ook de vreemdeling, geroerd, dit tooneel meeleeft.

Een aristocraat is de Freiherr von Liliencron, maar niet een die buiten de beweging staat, die slechts noode de nieuwe denkbeelden ziet veldwinnen en wien de sociale vragen koud laten. De onmacht van hen, die den vooruitgang zouden willen tegenhouden, wordt door hem gepersifleerd in *Die neue Eisenbahn*. De staat heeft ten behoeve van een nieuwen spoorweg een grafkapel onteigend, en wanneer men de marmeren graven laat springen, komt uit een van dezen de adellijke schedel van een diplomaat te voorschijn, luide protesteerend tegen den smaad, welke hem wordt aangedaan:

> ‘Ich bin Ambassadeur,
> Ich bin Baron und ich vermittelte
> Den Frieden zwischen Dänemark und Holland.’
> Das hilft ihm alles nichts. Ihn überschreit
> Der erste Pfiff der neuen Eisenbahn.

En de tegenstelling tusschen smullers en hongerlijders kan niet realistischer en met minder jacht op effect worden voorgesteld dan in het gedicht *Hunger*, waarvan de aanhef, de badineerende vertaaltrant met het droevig onderwerp en het tragisch slot treffend contrasteeren.

> Am Besten wird gegessen in der Welt
> In Hamburg, diesem edlen Beefsteakhorte,
> Und hier, doch selten ohne vieles Geld,
> Ganz ausgezeichnet, in der That, bei Pfordte.
> In ‘Wilkens Keller’, wenn es euch gefällt,
> So hiessen früher jene Schlemmerworte.
> Mais à Paris?...‘Mais oui....Café Anglais....’
> Nein, Pfordte nur, entscheid' ich als Gourmet.

En dan later die stem uit het water, van den hongerlijder die zich het leven benam:

> ‘Wisst ihr was Hunger ist? Ihr wisst es nicht,
> Denn was ihr Hunger nennt, ist nur ein Sporn,
> Auf den durch Jagd und Bad ihr seit erpicht,
> Ihn künstlich scharf zu schleifen, ist ein Dorn,
> Der sanft das fette Eingeweide sticht,
> Ein scheinheilig Gefühl, ist Bühnenzorn.’

Met voorbijgang van een reeks verzen, waarin de oude klacht over het lot van den dichter op niet zeer oorspronkelijken trant wordt gevarieerd, vestig ik nog de aandacht op twee gedichten. Het eene: *Ueber einen Toten gebeugt* de vriend, die den gestorvene het geheim van het ‘Jenseits’ tracht te ontlokken, maar

slechts het bruisen van de branding tot antwoord ontvangt, - waarin von Liliencron aan den diepen ernst van zijn levensbeschouwing een aangrijpenden dichterlijken vorm heeft weten te geven; het andere: *Die Drossel* - de lijster, die op een zonnigen Meidag in den tuin der Kliniek lustig zingt, wier zang den lijder, voor een gevaarlijke kunstbewerking in slaap gebracht, nog als een laatste klank van deze aarde tegenruischte, die zingen blijft, terwijl daar binnen leven en dood een verwoeden strijd voeren, en dan straks, wanneer de lijder uit den gevoelloozen slaap ontwaakt, hem het eerste lied aan het leven weer toezingt een gedicht, waarin een tafereel van het smartelijkst realisme, dichterlijk omlijst, een heerlijken indruk achterlaat.

Nu ik overlees wat ik tot zoover over den dichter von Liliencron schreef, bespeur ik, dat ééne zijde van zijn talent nog te veel in de schaduw bleef; de schilder van het landschap der Holsteinsehe kust, de dichter van de zee en van het strand kwam in het bovenstaande niet tot zijn recht. Tot gedeeltelijk herstel van dat verzuim laat ik hier een gedicht volgen, hetwelk als ‘Stimmungsbild’ zuiver van toon en tegelijk zoo precies van teekening is, dat het lang in de herinnering blijft hangen.

Am Strande.

Der lange Junitag war heiss gewesen,
Ich sass im Garten einer Fischerhütte,
Wo schlicht auf Beeten, zierlich eingerahmt
Von Muscheln, Buchs und glatten Kieselsteinen,
Der Goldlack blüht, und Tulpen, Mohn' und Rosen
In bäurisch buntem Durcheinander prunkt.
Es war die Nacht schon im Begriff dem Tage
Die Riegel vor zu schieben; stiller ward
Im Umkreis Alles; Schwalben jagten sich
In hoher Luft; und aus der Nähe schlug
In Ohr das Rollen auf der Kegelbahn.
Im Gutenacht der Sonne blinkerten
Die Scheiben kleiner Häuser auf der Insel,
Die jenseit lag, wie blanke Messingplatten.
Den Strom hinab glitt feierhich und stumm,
Gleich einer Köningin, voll hoher Würde,
Ein Riesenschiff, auf dessen Vorderdeck,
Die Menschen Kopf an Kopf versammelt stehn.
Sie alle winken ihre letzten Grüsse

Den letzten Streifen ihrer Heimat zu.
In manchem Bart mag nun die Mannesthräne,
So selten sonst, unaufgehalten tropfen.
In manches Herz, das längst im Sturz und Stoss
Der Lebenswellen hart und starr geworden,
Klingt einmal noch ein altes Kinderlied.
Doch vorwärts, vorwärts in's gelobte Land!
Die Pflicht befiehlt zu leben nnd zu kämpfen,
Befiehlt dem einen, für sein Weib zu sorgen,
Und für sich selbst dem andern. Jeder so
Hat seiner Ketten schwere Last zu tragen,
Die, allzuschwer, ihn in die Tiefe zieht.
Geboren werden, leiden dann und sterben,
Es zeigt das, Leben doch nur scharfe Scherben.
Vielleicht? Vielleicht auch jetzt gelingt es nicht,
Auf fremdem Erdenraum, mit letzter Kraft,
Ein oft geträumtes, grosses Glück zu finden.
Das Glück heisst Gold, und Gold heisst ruhig leben:
Vom sichern Sitze des Amphitheaters
In die Arena lächelnd niederscbaun,
Wo, dichtgeschart, der Mob zerrissen wird
Vom Tigertier der Armut und der Schulden...

Das Schiff ist längst getaucht in tiefe Dunkel.
Bleischwere Stille gräbt sich in dem Strom,
Indessen auf der Kegelbahn im Dorf
Beim Schein der Lampe noch die Gäste zechen.
In gleichen Zwischenräumen bellt ein Hund,
Und eine Wiege knarrt im Nachbarhause.

Welke plaats komt Detlev Freiherr von Liliencron toe in de Duitsche letterkunde der 19e eeuw? Heeft hij aanspraak op den naam van den grootsten der Duitsche lyrische dichters van onzen tijd, hem onlangs door een Duitsch tijdschrift[1)] gegeven? Dat mogen's dichters landgenooten beslissen. Ons trok hij aan als een oorspronkelijk en eigenaardig talent, als een modern kunstenaar van groote gaven, en het dacht ons de moeite waard den dichter, dien tot nu toe ten onzent weinigen, zelfs bij naam, kenden, onzen landgenooten voor te stellen.

1) Die *Gesellschaft* van April 1890. p. 582.

Bibliographie.

Studiën en Kritieken, door P.F.Th. van Hoogstraten Ord. Praed. Eerste deel 1e en 2e afl. Nijmegen, L.C.G. Malinberg 1890.

Het dunkt ons niet ia het voordeel van onze letterkunde, dat de zoogenaamde ‘fraaie letteren’, zoowel als de letterkundige critiek, nagenoeg uitsluitend in handen zijn van ééne richting. Het rechtzinnig protestantisme heeft op geen enkel, nog produceerend, dichter, romanschrijver of criticus van naam te wijzen, en na den dood van Alberdingk Thym is Dr. Schaepman, bij wien trouwens de dichter meer en meer in den staatsman dreigt onder te gaan, de eenige katholieke letterkundige, wiens naam in wijder kring bekend is. Met meer dan gewone belangstelling namen wij daarom de letterkundige essays ter hand, waarin de heer van Hoogstraten zijn gevoelen omtrent de Nederlandsche letterkunde van vroeger en later van een katholiek standpunt zal uiteenzetten.

De eerste aflevering geldt Alberdingk Thym en het oordeel dat Busken Huet in 1864 over dezen ‘Amsterdamschen Ultramontaan’ heeft uitsproken. De heer van Hoogstraten is bijzonder ingenomen met Huet's studie, al vindt hij er enkele gewichtige leemten in. Hij wijst aan dat Huet te veel op een afstand is gebleven van Thym's geloofsbelijdenis; dat hij niet begrepen heeft, althans verzuimd heeft aan te toonen, welke vormen het beeld van den tijdgeest noodzakelijk moest aannemen voor het oog van den man, die overal zijn katholicisme op den voorgrond plaatste. Op zijne beurt geeft de essayist een overzicht van Thym's kunstleer. Hij betreurt het daarbij, dat Thym in de wijsbegeerte geen anderen leermeester schijnt gehad te hebben dan Bilderdijk, en is van meening, dat hij én als aestheticus én als kunstenaar nog hooger zou staan, zoo hij zijn geest had verrijkt met een volledige katholieke wijsbegeerte. ‘Als autodidakt’ - zegt hij van Thym‘heeft deze kunstkenner een oorspronkelijkheid van denkbeelden, waarvan men de wedergade bij zeer weinigen zal aantreffen, en daarenboven een spontaneïteit in zijn uitdrukkingskracht, die de natuur alleen aan zeer bevoorrechten mededeelt; maar - ook nu en dan een zelfvertrouwen, dat geen maat houdt en zelfs een enkele reis aan het buitensporige paalt.’

De tweede aflevering bevat een studie over Hofdijk, die door den heer van Hoogstraten als een onzer beste dichters van den nieuwen tijd wordt beschouwd.

De schrijver roemt Hofdijk als een oorspronkelijk dichter. Hij weet geen enkel zanger in het buitenland aan te wijzen, die een merkbaren invloed op hem heeft geoefend. Al is onder de vaderlandsche zangers Bilderdijk steeds het voorwerp zijner bewondering geweest, Hofdijk heeft niet de dwaasheid gehad hem te willen nastreven,'s Dichters ridderlijke geest voelde zich op meer dan ééne wijze verwant aan de machtige figuren der middeneeuwen, en om dien tijd in zijne Balladen te doen herleven, is hem geen

studie te veel geweest. Met dat al is Hofdijk in zijn *Kennemerballaden* voornamelijk groot als landschapschilder, voor karakterteekenaar schoten zijne krachten te kort; dit blijkt o.a. ook in de *Helene*, dat de heer Van Hoogstraten ‘een katholiek Eposj[Problem]van een protestantsch dichter’ noemt, met schoonheden van hoogen rang (vooral in den tweeden zang), maar ook met gedeelten waarin klinkklank en valsch vernuft den boventoon voeren. Ook in zijn proza, met name in de *Historische Landschappen*, waaronder ‘De Preekstoel onder Heilo’ uitmunt,en in *Ons Voorgeslacht* is Hofdijk dichter, en, al wederom, bewonderenswaardig landschapschilder. Dat de richting van zijn kunstgave tot de Idylle en niet tot het Drama voerde, heeft de dichter o.a. in *De Bloem der Waereld* getoond, waarin geen enkele krachtige individualiteit optreedt, en, in bijna al de samenspraken, een onnatuurlijk en vaak belachelijk lyrisme heerscht.

In dien trant, en zijn oordeel met tal van aanhalingen toelichtende, spreekt de heer Van Hoogstraten over Hofdijk.

Er is alle reden om de voortzetting van deze studiën, welke een eigenaardige plaats in onze letterkundige critiek beloven in te nemen, met belangstelling te gemoet te zien.

Woordenboek der Nederlandsche Taal. Vijfde deel. 1e aflevering. Glaasje-Gloed. Bewerkt door Dr. A. Beets en Dr. J.W. Muller. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff. 1890.

Hoe blinkt en flikkert en schittert deze nieuwe aflevering van het Woordenboek ons te gemoek! Het is er vol-van *glas* en *glans*; het is er *glad* en *glibberig*; het *glimt* en *glinstert* er, dat het een lust is.

De jongste twee medewerkers hadden met de bewerking van dit gedeelte een moeielijke, maar een dankbare taak. Gaat men bijvoorbeeld na, wat er te doen viel om de verschillende beteekenissen van *glad* te vinden, te definiëeren, te splitsen en met de rechte voorbeelden toe te lichten, dan zal men toegeven, dat him ‘gladheid’ niets te wenschen overlaat.

Belangrijk is wat de bewerkers mededeelen omtrent de vervorming van *grimlach* in *glimlach*; hoe nog bij Weiland de beide woorden gelijkgesteld worden, maar toch door velen aan het eerste de voorkeur wordt gegeven, totdat Van Lennep het voor ‘glimlach’ opneemt, en de onderscheiding maakt, welke sedert in de practijk is gehandhaaf d, tusschen ‘grimlach’ een kwaadaardigen, en ‘glimlach’ een liefelijken lach. Nieuw is zeker voor velen het aardige woord *glariën*, in Zeeland en Zuid-Nederland bekend, hetwelk glinsteren, vooral in verschillende kleuren en tinten (het Fransche *chatoyer*), beteekent.

Bij Van Dale vinden wij het woord *glazerig* (‘glazerige aardappelen’), dat wij hier missen; de bewerkers geven in die beteekenis alleen het woord *glazig*. Gaarne hadden wij vernomen of ‘glazerig’ veroordeeld moet worden, en waarom. Wordt ‘glazen beenen’, gelijk hier te lezen staat, alleen gebezigd van personen, die al te voorzichtig zijn, niets aandurven; en is er ook niet een nerveuse ziektetoestand waarin de lijder zich verbeeldt op glazen beenen te loopen? Door schilders en in beoordeelingen van schilderijen worden vaak de woorden *glimlicht,glimlichtjes* gebruikt; wij zochten die hier te vergeefs. Is dit een schilders-argot, waarvoor nog geen plaats is in Het Woordenboek?

Zoo geeft elke nieuwe aflevering van dit werk steeds stof tot opmerken en vragen.

Sijthoff's Woordenboek voor Kennis en Kunst. Eerste Deel. A-Benzenberg. Leiden. A.W. Sythoff.

Ook naast de groote ‘Geïllustreerde Encyclopaedie’ van Winkler Prins, dia voor twee jaar gereed kwam, is er plaats voor dit Woordenboek, dat, zooals het is ingericht, aan de

eene zijde minder uitgebreid dan zijn oudere collega, geen plaats biedend voor al wat naar verhandelingen zweemt, noch voor ophelderende illustratiën, aan den anderen kant grooter woordenschat, ruimer verklaring van technische termen, meer plaats - en personennamen zal bevatten. Een werk als dit is eigenlijk nooit volledig, en het kan niet anders of menige naam van letterkundigen, kunstenaars, geleerden van meerdere of mindere beteekenis moet door velen noode gemist worden. Waarom, vraagt de belangstellende in ons tooneel, vindt men hier niet den naam van J.H. Albregt? Waarom, vraagt de letterkundige, ontbreekt M.W. van der Aa (Henri van Meerbeke) en A. Beeloo, de dichter van ‘'s Gravenhage’, de biograaf van Koo van Lennep? Is de naam van den Franschen letterkundige Barbey d'Aurevilly derRedactie on bekend, en maakte haar buitengewoon merkwaardig Dagboek de Russische schilderes Marie Bashkirtscheff niet genoeg vermaard om haar aanspraak te geven op een plaatsje in dit ‘Woordenboek voor *Kunst*’?

Over het geheel werd, gelijk dit vaak bij dergelijke Encyclopaediën geschiedt, de buitenlandsche letterkunde aan zwakke handen toevertrouwd. Dat als de merkwaardigste werken van Edmond About ‘L' A.B.C. du Travailleur’ en ‘Le roman d'un brave homme’ vermeld worden, toont duidelijk dat de bewerker van dit artikel niet op de hoogte is.

Dergelijke leemten en onnauwkeurigheden in volgende deelen te voorkomen, daartoe spanne de uitgever al zijn krachten in.

Emile Augier.

Théâtre complet. 6 vol. Paris, Calmann Lévy. 1877. - Les Fourchambault. comédie. Paris, Calmann Lévy. 1879.

Het was eene verrassing, bijna eene gebeurtenis, welke den 13^{en} Mei 1844 in het Parijsche Odéon de toeschouwers wachtte. Van het nieuw op te voeren stuk, een comedie in twee bedrijven en in verzen, *La ciguë* geheeten, verwachtte men niets bijzonders; de naam van den schrijver was onbekend. En zie, daar hoorde men iets nieuws, iets althans dat als nieuw klonk. Het onderwerp, - een jonge Griek uit de dagen van Pericles, die, na alles van het leven genoten te hebben, levensmoede naar den giftbeker grijpt, maar door de liefde, in den vorm van zijne bekoorlijke slavin, van den dood gered wordt - dit onderwerp, reeds op zich zelf aantrekkelijk, bleek behandeld te zijn met een geest, een levendigheid, een gemakkelijkheid van versificatie, zooals men er sedert lang, buiten het groote drama, niet had aangetroffen. Meer dan deze handig en sierlijk bewerkte dramatische schets was er niet noodig geweest om den naam van den 24jarigen EMILE AUGIER in de letterkundige kringen te doen onthouden, als dien van een jongen dichter, wiens *coup d'essai* recht gaf op de hoogste verwachtingen.

Ziedaar wat het zegt, op zijn tijd te komen!

Het romantisme van Victor Hugo had ook in het drama zijn triomfen gevierd met *Hernani* en *Ruy Blas*. Maar allengs was er verkoeling, en daarna verzet gekomen tegen een dramatiek, wier personages meer en meer abstracties werden en wier taal in dichterlijke rhetoriek dreigde op te gaan. Toen had Hugo in *Les Burggraves* zijn hoogste troef uitgespeeld, en hoewel het schoonheden van den eersten rang bevatte, scheen met dit

drama, dat zich van het menschelijke en gebeurlijke verder verwijderde dan eenig vorig werk van den genialen dichter, nahet geweldig fiasco, dat het den 7^{en} Maart 1843 had geleden, het romantisme van het tooneel voor goed verdreven. Men had toen naar wat anders verlangd, en dat verlangen was zóó groot geweest, dat men zelfs een talent van den tweeden rang als Ponsard en een drama zoo nuchter als *Lucréce* met gejuich had begroet, als gold het de schitterendste letterkundige renaissance. En nu kwam daar een tweede jonge dichter zijn steun verleenen, naar het scheen, aan deze reactie, en zich scharen onder het vaandel der school, die men ‘de school van het gezond, verstand’ had gedoopt.

Augier's succes was tegelijk, verdiend en onverdiend. Verdiend, om het frissche, jonge, bevallige van zijne eerste schepping; onverdiend, in zooverre als er juist uit dat vrije in de voorstelling, uit den lossen, geestigen dialoog, den half-modernen toon, welken deze Atheners aanslaan, duidelijk bleek hoeveel de jonge dichter van de romantici had afgezien en hoe voorbarig het was, hem als een vertegenwoordiger der reactie in de hoogte te steken.

Of Augier zelf gevoelde in welk een dubbelzinnige positie men hem gebracht had? Hij had den tact, op dien leeftijd dubbel te waardeeren, om zich, noch links, noch rechts, bij eenige partij aan te sluiten, maar zijn eigen weg te zoeken.

Jammer dat het in de eerste jaren nog bij zoeken bleef. In zijn tweede werk, *Un homme de bien*, trachtte hij, gelijk het den komischen dichter past, menschen van zijn tijd te schilderen; maar het bleek, dat de jonge man, die van de Atheners Clinias, Cléon en Pâris levende wezens had weten te maken, nu hij Parijzenaars van het jaar 1845 zich moest laten bewegen op de planken, welke de wereld beteekenen, weinig meerdan schimmen vermocht voort te brengen.Voor het scheppen van tafereelen en personages uit het werkelijk leven ontbrak het hem nog aan een krachtig waarnemingsvermogen en aan een rijpe ervaring.

Het bewijst al weêr voor Augier's zelfkennis, dat hij dit, voor hem nog onvaste, terrein aanstonds weder verliet om met zijn derde stuk, *L'aventuriére* (23Maart 1848) nogmaals het gebied der phantasie te betreden. Trouwens men schreef 1848, en eene comédie aan het leven van den dag ontleend, geschreven aan den

vooravond eener omwenteling, zou weinig kans gehad hebben, de aandacht te boeien. Het drama was op straat, in de wetgevende vergaderingen, in de revolutionnaire clubs, en de schouwburgbezoekers moesten het in den dichter loven, dat hij hen ver van de werkelijkheid met zich voerde naar het rijk der verdichting en hunne belangstelling vroeg voor een drama, dat, al schreef Augier: ‘la scène est à Padoue en 15..’, in een denkbeeldig land en in een denkbeeldigen tijd spelende, voor elk land en voor elken tijd gelden kon.

L'aventurière bekleedt eene geheel eigene plaats in het werk van Augier. Het onderwerp was niet nieuw. Men kende reeds voorlang den grijsaard, die door een dwazen hartstocht verleid, op het punt staat zijn eer te grabbelen te gooien; men kende uit de Contes van Lafontaine, die ze weer bij de Italianen geborgd had, de ‘courtisane amoureuse’. Maar de wijze, waarop Augier deze bekende thema's behandelde, de krachtige toetsen waarmede hij de personages van zijn stuk teekende, hun vooruitsprong gaf; de geest, de frischheid, de verve, welke zijne gesprekken kenmerken, gaven aan dat drama een eigenaardige bekoorlijkheid. Er is iets in van de phantasie van de Musset, iets van den dialoogtrant van Molière, en zelfs, in de figuur van Don Annibal, iets van Victor Hugo (Don César de Bazan uit *Ruy Blas*). Maar wat hier in Augier treft, gelijk het dit in zijn latere werken doet, is de uitnemende smaak, de groote tact, welke hem in alles maat doen houden, en waardoor hij, zich wel wachtend de courtisane tot een heilige te maken, haar vrijwillig, berouwvol, het veld doet verlaten, tevreden dat zij althans de achting, welke zij verbeurde, weer heeft mogen herwinnen:

> Vous m'estimez un peu...Voilá ma récompense;

om dan ten slotte den ouden Monte-Prade, van zijn dwaasheid genezen, in zijn gezin terug te doen keeren, en met het uitzicht op een gelukkig familieleven te eindigen:

> Que de petits-enfants notre maison fourmille!

Die voorlaatste regel van *L'aventuriére* vormt, als het ware, den overgang tot des dichters eerstvolgende groote comedie,

Gabrielle, het stuk waardoor Augier's naam vooral ook in ons land bekend en geliefd is geworden. *Gabrielle*, de verheerlijking van het huisgezin en de echtelijke trouw, had ook al weder de verdienste van op zijn tijd te komen. De romantische school had zekere valsche sentimentaliteit in de mode gebracht en meer dan eens den hartstocht, de zinnelijkheid verheerlijkt ten koste van trouwe plichtsbetrachting en stille zelfverloochening. Men herinnerde zich *Antony* van Alexandre Dumas, den declameerenden Antony, die, wanneer de gehuwde vrouw, welke hij wenscht te bezitten, hem weerstand biedt, haar eenvoudig doodt: *elle me résistait, je l'ai tuée!* George Sand had aan een reeks onbegrepen vrouwen het leven geschonken en in hare talrijke romans met meer of minder klem de vrije liefde gepredikt. En nu trad Augier tegen die voorstellingen en opvattingen met gloed en overtuiging op; thans niet met een onderwerp aan een of andere phantastische wereld ontleend, maar met een tafereel uit het dagelijksch leven, uit het Frankrijk van 1849. Hij zou tegenover de zoogenaamde poëzie van den hartstocht en van den echtbreuk de poëzie stellen van de echtelijke trouw, van den huiselijken haard.

Is hem dat inderdaad in *Gabrielle* gelukt? Heeft hij het pleit, waarvoor hij zoo moedig in de bres sprong, gewonnen? Ik veroorloof mij daaraan te twijfelen. De dichterlijke schoonheden welke in *Gabrielle* voorkomen ontgaan mij niet, al is de taal over het geheel meer die van proza op z'n zondagsck, ‘de la prose endimanchée’, zooals Paul de Saint-Victor het genoemd heeft; regels als die over de kinderen zijn terecht beroemd:

> Nous n'existons vraiment que par ces petits êtres
> Qui dans tout notre coeur s'établissent en maîtres,
> Qui prennent notre vie et ne s'en doutent pas
> Et n'ont qu'á vivre heureux pour n'être point ingrats;

waar en schoon is het oogenblik, waarin Adrienne, om Gabrielle van een misdadigen hartstocht te genezen, haar de geschiedenis van hare eigene misstap verhaalt; goed geameneerd is het tooneel, waarin de echtgenoot zelf den minnaar zijner vrouw de oogen opent en hem dwingt aan den rand van den afgrond om te keeren; wel geslaagd is de figuur van Tamponnet, den man, die, indertijd door zijne vrouw bedrogen, omdat

hij te prozaisch in doen en denken was, nu doet alsof hij van natuur, van muziek en van poëzie houdt en zich aan de zotste quasi-dichterlijke ontboezemingen waagt. Maar wat is er onder de handen van Augier van het eigenlijke onderwerp terecht gekomen?

De strijd tusschen den echtgenoot, de wettige vrouw en den minnaar kan alleen dan belangstelling wekken, wanneer hij werkelijk een strijd is, een strijd van hartstochten, een strijd van de waarheid tegen den leugen, waarin elk der strijdenden al zijn kracht, al zijn behendigheid gebruikt om te zegevieren, - en geen schermutseling met bordpapieren wapenen.

Wat nu geeft Augier ons in *Gabrielle* te aanschouwen? Een vrouw, Gabrielle, die ongelukkig is omdat haar man, een advokaat met drukke praktijk, haar zijne liefde niet beter weet te toonen dan door voor haar te werken en haar zoodoende te vergunnen, zich, vrij van zorgen, aan de opvoeding van haar kind te wijden; een minnaar, die enkel voor een zoo onbeduidende vrouw als Grabrielle gevaarlijk mag heeten, zonder ernst, zonder werkelijken hartstocht, die, wanneer de vrouw, welke hij heet lief te hebben, hem zijn afscheid geeft, terstond daarin berust en zich laat congediëeren; een man eindelijk, wiens kracht als echtgenoot, wiens superioriteit boven den minnaar, voornamelijk in zijne welsprekendheid ligt, en die alleen door het vuur, waarmede hij, aan het einde van het laatste bedrijf, de weelde van het werkzaam huiselijk leven bepleit, Gabrielle tot den uitroep brengt, welke het stuk besluit:

> O pére de famille! ô poëte! je t' aime!

Er is iets kinderachtigs, iets angstigs in de manier, waarop Augier dit brandend onderwerp heeft aangevat. De hartstocht, dien hij ons toont, is tam en kleurloos; van de poëzie van het huiselijk leven, welke deze comedie heet te verheerlijken, zien wij niets; zelfs het kind, dat, als die poëzie vertegenwoordigende, een rol in het stuk had kunnen spelen, blijft op den achtergrond. Er wordt in *Gabrielle* gedeclameerd, geredeneerd en georeerd, welsprekend, overtuigend en met gloed; - en velen van hen die de moreele bedoeling van het stuk toejuichten, bleken, ter wille daarvan, bereid met hetgeen men ‘du lyrisme pot-au-feu’ genoemd heeft, genoegen te nemen; -

maar het drama uit het werkelijk leven, dat Angier had doen verwachten, bleef ongeschreven.

Was het alweder het besef, zijn doel niet bereikt te hebben, dat den dichter terug deed keeren op zijn schreden? Met *Le joueur de flûte*, een pastiche in het genre van *La ciguë*, met een groot historisch drama *Diane* (1852), nabootsing van Hugo's *Marion Deforme*, waarin Rachel de voor haar ongeschikte titelrol vervulde, met een comedie in 3 bedrijven, *Philiberte*, frisch, geestig, levendig en waarop het beroemde

> Elle est charmante! elle est charmante! elle est charmante!

waarmeê de heldin wordt gekarakteriseerd, ten volle van toepassing is maar die geen diepen indruk achterlaat, bleef Augier zijn weg zoeken.

Niet gelukkiger was hij in 1853 met *La pierre de touche*, eene comedie in proza met een romantisch tintje, aan een roman van Sandeau ‘L'héritage’ ontleend. In de geschiedenis van den musicus Franz Wagner, die, zoolang hij arm is, tegen de rijken en aanzienlijken uitvaart, doch, wanneer hij onverwacht door een erfenis rijk geworden is, zijn verleden, zijn kunst en zijn liefde verloochent, is het karakter van de hoofdpersoon met groote energie en zin voor realiteit behandeld. Het publiek wilde van dit stuk echter niets weten; het protesteerde tegen de al te ruwe voorstelling, tegen het feit dat de kunstenaar, in plaats van zich te bekeeren, tot het einde toe in zijn ego/:isme blijft volhouden, en het zag in zijn verbolgenheid de groote dramatische qualiteiten over het hoofd, welke dit stuk onderscheiden.

De comedie-dichter, die sedert 1844 in bijna al zijn scheppingen, een levendige phantasie, een bewonderenswaardige lenigheid in het behandelen van de taal ten toon spreidde, had nog altijd niet het terrein gevonden, waarop zijn talent zich vrij zou kunnen ontwikkelen, nog altijd niet de hand gelegd op het onderwerp, dat hem in staat zou stellen, zijn komische kracht ten volle te ontplooien.

Daar verscheen Dumas fils in 1852 met *La dame aux camélias*, in 1853 met *Diane de Lys*, en nu werd het Augier duidelijk, wat er voor het in beeld brengen van de moderne maatschappij vereischt werd, hoe de blik scherper moest zien en dieper doordringen, de hand moediger en krachtiger door-

tasten van wie als schilder van zijn tijd en voor zijn tijd wilde werken. Zag Dumas het maatschappelijk vraagstuk voornamelijk, bijna uitsluitend, in de verhouding tusschen den man en de vrouw, Augier ziet het in de eerste plaats in den strijd tusschen de eer en het geld; en de comedie waarmede hij, als een nieuw man te voorschijn tredend, een nieuwe periode van zijn letterkundig werken opent, is dat meesterstuk, hetwelk tot titel draagt: *Le gendre de M. Poirier*.

De strijd tusschen den rijk geworden burgerman Poirier, die uit ijdelheid zijn dochter verkoopt aan den eersten den besten Markies, en den geru/:ineerden edelman Gaston de Presles, die, om zijn schulden te kunnen betalen en een gemakkelijk leven te leiden, zijn naam verkoopt aan den eersten den besten rijk/.en burgerman, vormt een van die episoden uit de Fransche samenleving van het midden der 19e eeuw, welke zich in den loop dier eeuw, in verschillenden vorm, telkens herhaalt. De scherpe woorden, de compromissen, de slinksche handelingen, welke dezen strijd vergezellen, de geldzucht aan de eene, en de eerzucht aan de andere zijde, leveren een onuitputtelijke bron van komischtragische tooneelen; en Augier, ter zijde gestaan door Jules Sandeau aan wiens roman *Sacs et Parchemins* het onderwerp ontleend is, heeft het duel tusschen den armen adel en den burger-rijkdom met een onnavolgbare scherpte en juistheid gedramatiseerd. Elke slag is raak; en toch, hoe goed hij aankome, nergens wordt te ruw gegeeseld of te diepe wonde geslagen.

Er heerscht tusschen beide partijen een zekere openhartigheid. Gaston de Presles verbergt zijne minachting niet voor de bourgeoisie, waaraan hij door zijn huwelijk is verbonden: hij komt er voor uit, dat hij het geld van Poirier gebruikt om zijne financiëele positie te herstellen. En Poirier van zijne zijde bekent dat hij, door in dat huwelijk toe te stemmen, getracht heeft zijn eigen belangen te vereenigen met het geluk van zijn dochter; hij geeft toe, dat hij op zijn adellijken schoonzoon rekent om hem hooger op te brengen; hij, de liberaal, die de menschen alleen naar hnnne verdiensten heet te beoordeelen, die titels speelgoed der ijdelheid noemt, droomt van een hoogere positie, van een bezoek aan het Hof, van een baronnentitel. Het tooneel (III. 2), waarin de markies de Presles zijn schoonvader opwindt en tot die bekentenis brengt, om hem dan in zijn gezicht uit te lachen, is een meesterstuk van hooge comedie.

Maar, hoe belachelijk ook in zijn ijdelheid, de burgerman vindt in zijn gezond verstand telkens de stof voor reparties, welke den Markies gevoelig moeten treffen. Wanneer de geruïneerde schoonzoon, die door papa Poirier de woekeraars wil laten betalen, welke hem tegen 50 percent rente geld geleend hebben, dit een, ‘zaak van eei’ noemt, en beweert, dat de eer voor den edelman ia wat de eerlijkheid is voor den burgerman - ‘l'honneur est la probité du gentilhomme’ - dan heeft Poirier het antwoord gereed: ‘Welk een geluk voor uwe eer, meneer de markies, dat mijn eerlijkheid uwe schulden betaalt.’ En hoe weet deze ‘Poirier’, die volgens zijn schoonzoon zijn naam waardig is - ‘modeste et nourissant comme tous les arbres à fruit, toute son ambition était de fournir aux desserts d'an gentilhomme: Ses voeux sont exaucés....’-, hoe weet hij zich te wreken en den markies zijne af hankelijkheid van hem te doen gevoelen!

Niet meer dan éene enkele vrouw treedt in *Le gendre de M. Poirier* op: Antoinette Poirier, markiezin de Presles; maar zij is de poëzie en het licht van deze comedie, welke zonder haar door het egoïsme van den burgerschoonvader en van den adellijken, schoonzoon al te *terre à terre*, al te somber zou zijn. Men is geneigd te vragen: hoe komt een man als Poirier met zijn ploertige vormen en grove gevoelens, een man van zoo weinig smaak en zoo weinig tact, aan een dochter met een zoo edel en loyaal gemoed, met een zoo juisten blik, met een zoo fijn gevoel en een zoo opofferend karakter? En tot welk eene hoogte weet deze vrouw, deze ‘petite pensionnaire un peu gauche, un peu timide’, waarvoor haar man haar aanzag, zich te verheffen, wanneer de markies zich een duel op den hals heeft gehaald! De edelman die tot het inzicht is gekomen dat hij een vrouw als Antoinette niet waard is, acht het aan, zijne eer verplicht te vechten; Antoinette verzoekt hem dringend om, ter wille van haar, van dat duel af te zien; eindelijk overwint zij in den strijd: hij geeft toe, hij zal niet vechten. Daar staat dan de edelman, ontwapend, vernederd. Maar is die vernedering niet al te kwetsend, is de wraak van Antoinette niet al te groot? Er is iets in het gemoed van den toeschouwer, dat tegen een overwinning tot dien prijs protesteert. Zal Antoinette, de nobele Antoinette, het daarbij laten? Daar treedt zij op hem toe - en het is een van de treffendste en

verrassendste *coups de théâtre* van het moderne Fransche tooneel - daar nadert zij den man, dien zij weet nu niet meer te zullen verliezen: ‘Nu heb ik je niets meer te vergeven, Gaston; ik geloof je, ik ben gelukkig, ik heb je lief....(*Elle lui prend la tête entre les mains et l'embrasse au front.*) Et maintenant va te battre, Va.’

Augier had een grooten en welverdienxlen triomf behaald. Hij had het terrein gevonden, waarop hij vier en twintig jaar lang (op den dag af) met groot succes werkzaam zou zijn. Van 8 April 1854, den dag der eerste opvoering van *Lė gendre de M. Poirier*, tot 8 April 1878, toen hij met *Les Fourchambault* zijn dramatische loopbaan besloot, hebben niet minder dan veertien groote comedies elkander met tusschenpoozen van één tot drie jaar opgevolgd.[1)] De zwakkere stukken als: *Ceinture dorée, Un beau mariage, La contagion, Lions et Renards, Jean de Thommerai, Madame Caverlet*, die zich op het tooneel niet hebben kunnen staande houden, ga ik voorbij, om stil te staan bij die comedies, waarin het talent van Augier zich het krachtigst openbaart, of welke het meest van zich hebben doen spreken.

Al tast hij het maatschappelijk euvel moedig aan, al spaart hij de roede niet, een man van initiatief, een eigenlijk ‘esprit prime-sautier’ is Augier nooit geweest. Hij wacht in den regel op eene aanleiding, hetzij dat het onderwerp hem door een of anderen roman of novelle of door een medewerker (Sandeau, Poussier) aan de hand wordt gedaan, hetzij dat hij het brandend vraagstuk, door een ander dramatisch schrijver opgeworpen, opvangt om het op zijne wijze te behandelen. Hij laat zich gaarne den weg wijzen, maar heeft hij eens zijn richting gekozen, dan gaat hij zonder verdere aarzeling zijn eigen gang; dan laat hij zich door het gewaagde van het onderwerp niet afschrikken, maar ziet hij het onvervaard onder de oogen en weet er met zijn wakker verstand en zijn rustig denken een nieuwe zijde aan tė ontdekken.

1) Het zijn: *Ceinture dorée* (3 Febr. 1855), *Le mariage d'Olympe* (17 Juli 1856),*La jeunesse* (6 Febr. 1858),*Les lionnes pauvres* (22 Mei 1858), *Un beau mariage* (5 Maart 1859), *Les effrontés* (18 Jan. 1861),*Le fils di Giboyer* (1 Bec. 1862),*Maître Guérin* (29 Oct. 1864), *La contagion* (17 Maart 1866), *Paul Forestier* (25 Jan. 1868). *Lions et renards* (6 Dec. 1869),*Jean de Thommeray* (20 Dec. 1873), *Madame Caverlet* (1 Febr. 1876),*Les Fourchambault* (8 April 1878).

Toen Dumas in Le *Demi-monde* (20 Maart 1855) de sluwe, verdorbene Baronne d'Ange, die door een goed huwelijk hare verlorene plaats in de maatschappij tracht te heroveren, had aan de kaak gesteld en in haar het geheele ras dier *demimondaines*, ‘die willen doen gelooven dat zij iets geweest zijn, en niet willen schijnen wat zij zijn’, stuk voor stuk had ontleed, - haast schreef ik: ontkleed -, trad Augier het jaar daarop met *Le mariage d'Olympe* te voorschijn, weldra gevolgd door*Les lionnes pauvres*.

Augier ging nog wat verder dan Dumas. Hij geeft ons in Olympe Taverny een courtisane te aanschouwen, welke, door haar huwelijk gravin geworden, niet in staat blijkt aan het leven in de fatsoenlijke wereld te gewennen, welke in die fijnere lucht niet kan ademhalen en heimwee heeft naar den poel, waarin zij in haar element is (*la nostalgie de la boue*). Dumas is weliswaar zonder genade voor de verdorvenheid, voor de heillooze machinatiën van zijne heldin, maar tegelijkertijd geniet hij, als kunstenaar, van de sluwheid, de verfijnde wreedheid, de lenigheid waarmede het duel tusschen Suzanne d'Ange en Raymond de Nansac gevoerd wordt. Bij Augier niets van dit alles. Hij zet ons de ondeugd voor in haar brutaalste, triviaalste gedaante. Olympe Taverny denkt er niet aan, of liever: zij is onmachtig om hare eigenlijke natuur te verbergen. Op een gegeven oogenblik onwaakt de ‘bête humaine’ in haar, rukt zij haar gouden kerker open en toont zij zich in al haar grofheid en schaamteloosheid. De voorstelling - onder anderen in het tooneel, waarin Olympe het bezoek van hare moeder ontvangt, en dit heuchelijk feit met een orgie viert - is gewaagd, brutaal; maar is zij ook, zooals sommigen (o.a. Weiss) beweerd hebben, onwaar en onwaarschijnlijk Geldt het *naluram expellas furca, tamen usque recurret* wellicht niet voor vrouwen van het slag van Olympe?

De Baronne d'Ange in de *Demi-monde* verlaat het tooneel harer intriges met het hoofd in den nek: zij heeft het zoo weten aan te leggen, dat, al verloor zij het spel, hare toekomst financiëel verzekerd is, - en Dumas laat haar gaan. Er klinkt iets van het vergoêlijkende en welwillende eener grafrede in de woorden, welke Olivier de Jalin haar nazendt: ‘Quand on pense qu'il n'aurait fallu à cette femme, pour faire le bien, qu'un peu de l'intelligence qu'elle a dépensée pour faire le mal!’; en het zou mil niet verwonderen, wanneer Dumas geneigd

was aan deze Parisienne zijner schepping voor die intelligentie een stille hulde te brengen, en, haar ter wille daarvan, veel te vergeven.

Met Olympe Taverny kan het zoo vreedzaam niet afloopen. Reeds in den aanvang van het eerste bedrijf heeft Augier, bij monde van den Baron de Montrichard, geprotesteerd tegen de ‘turlutaine’ van zijn tijd: de rehabilitatie van de gevallen vrouw, de ‘redemption par l'amour’ en andere paradoxen van transcendentale philosophie, welke die dames exploiteeren om tot een goed huwelijk te geraken. Toen reeds is de markies de Puygiron opgestoven met de vraag, of de schoonvader van zulke dames haar den nek niet omdraait; en als men hem wijst op de strafwet, gaat hij voort: ‘Ik zou in zulke omstandigheden wat lachen met de strafwet. Indien de wetten een lacune hebben, waardoor de schande ongestraft in de huizen kan komen, indien het een gevallen vrouw veroorloofd is een geheele familie te on teeren, dan is het de plicht van den vader, zoo niet zijn recht, der diefegge den gestolen naam te ontrukken, al kleefde die naam aan haar huid als een Nessuskleed.’.En nu, wanneer hij door de schande, welke zij in zijn huis heeft gebracht, door de schaamtelooze bedreigingen, waarmede zij henallen vervolgt, tot het uiterste is gedreven, handelt hij naar zijn woorden, neemt een pistool en schiet haar neer.

Over dit slot heeft men Augier hard gevallen. Een pistoolschot is zeker in vele gevallen een te gemakkelijke dramatische oplossing, die bovendien nog dat nadeel heeft, dat zij voor het niet medelijdenswaardig slachtoffer het medelijden van den meewarigen toehoorder dreigt op te wekken. Augier oefent dan ook in den regel een andere gerechtigheid, welke niet minder gevoelig treft. Maar er kunnen omstandigheden voorkomen, waarin deze oplossing de eenig mogelijke is, en dat was hier het geval. Olympe moest onschadelijk gemaakt worden, wilde men haar beletten, een geheel gezin te gronde te richten; het gold hier een volkomen gerechtvaardigde zelfverdediging.

Les Lionnes pauvres droeg aanvankelijk den duidelijker titel van *Les femmes du monde entretenues*. ‘Alleen de waarheid wondt’, en een der grofste schandalen van de Parijsche samenleving onder het tweede keizerrijk werd hier zoo onmeedoogend gegeeseld, dat de censuur bang begon te worden en het stuk aanvankelijk verbood, daarna een onzinnige wijziging in de

ontknooping voorstelde (de misdadige Séraphine Pommeau mocht niet meer spoorloos verdwijnen, maar zou tusschen het 4e en 5e bedrijf aan de pokken moeten sterven!), en eindelijk, toen Prins Napoleon voor Augier in de bres trad, noode in de opvoering met gewiizigden titel toestemde. Séraphine, de jonge vrouw van den veel ouderen notarisklerk Pommeau, die, terwijl haar man zich afslooft om zijn matig salaris te verdienen, haar zin voor weelde en vermaak door den man harer vriendin op de meest cynische wijze laat bevredigen, zonder dat haar echtgenoot iets kwaads vermoedt, is een creatuur, weinig minder verachtelijk dan Olympe Taverny; maar de omgeving waarin het drama haar plaatst, brengt er iéts roerends in, dat in *Le mariage d'Olympe* ontbrak. Men heeft van het eerste oogenblik af sympathie voor den bedrogen echtgenoot, die zijn jong vrouwtje aanbidt en al hare grillen inwilligt, en, wanneer hem plotseling de oogen opengaan en hij als vernietigd zijn huis verlaat om er nooit weêr in terug te keeren, dan krimpt het hart bij het gezicht van dien braven man, die zijn verwoest leven niet lang meer zal voortslepen.

Had de censuur misschien gelijk, toen zij voor Séraphine een exemplaire straf eischte, en faalde zij alleen in de keus van die straf? Ik geloof het niet. Hier viel geen gezin te redden als in *Le mariage d'Olympe*: Pommeau's leven was en bleef verwoest. Séraphine verdwijnt van het tooneel, maar laat de overtuiging bij den toeschouwer achter, dat zij haar gerechte straf niet zal ontgaan. ‘Wees gerust’, - zegt terecht Bordognon, Pommeau's vriend - ‘de gerechtigheid daarboven heeft hare conclusies reeds genomen; entretenue dans un mois, dans dix ans prêtresse d'un tripot clandestin, dans vingt ans à l'hôpital, tel est l'arrêt de dame Séraphine; il y a peut-être là de quoi de satisfaire la vindicte publique.’

In denzelfden winter van de *Lionnes pauvres* valt de eerste opvoering van *La jeunesse*, waarin Augier tot den versvorm terugkeert, waarvan hij zich later nog slechts éénmaal in *Paul Forestier* zal bedienen. Het is of sedert *Gabrielle* het vers leniger is geworden, veerkrachtiger, kleurrijker; en zoo heeft deze comedie bij de lezing veel aantrekkelijks, al is de handeling niet zeer spannend, en al kan slechts ééne der personages op bijzondere oorspronkelijkheid aanspraak maken. Maar aan die ééne heeft Augier dan ook al zijne kunst besteed. Het was geen

gemakkelijke taak, eene moeder op het tooneel te brengen, die, opdat haar onbemiddelde zoon carrière zal kunnen maken, hem, den jongen, levendigen knaap, al wat de jonkheid aantrekkelijks heeft: zijne illusiën, het geloof aan fatsoen en eer, zijn fierheid en oprechtheid, één voor één ontneemt; een moeder, die haren zoon het huwelijk alleen leert beschouwen uit het oogpunt van het geld, dat zijne vrouw hem zal aanbrengen, die hem betrekkingen alleen laat aanknoopen om er profijt van te kunnen trekken; - het was niet gemakkelijk zulk eene vrouw aannemelijk te maken in een land als Erankrijk, waar, meer nog dan elders, voor elken stand en leeftijd, de moeder het voorwerp is van de innigste, vaak aandoenlijkste vereering. Madame Huguet heeft dan ook aanstoot gegeven, èn bij de eerste voorstellingen, èn later toen men *La jeunesse* andermaal op het tooneel trachtte te brengen. Doch dat die moeder niet een vrucht was van

Augier's phantasie, maar een beeld uit de werkelijkheid, met ernst bestudeerd en met even krachtige als fijn geschakeerde toetsen op het doek gebracht, kan niet betwist worden. Augier's kracht als dramatisch schrijver ligt vooral daarin, dat hij de zonden, de vooroordeelen, de bekrompenheden van zijn tijd, den waan van den dag, op hunne zwakste en meest kwetsbare plekken weet aan te tasten, en tegelijkertijd met bitteren spot en in een trant, die den eerlijken, loyalen tegenstander kenmerkt, aan de kaak weet te stellen.

Dit talent bracht hem vanzelf tot een nieuwe categorie van stukken, waartoe *Les effrontés, Le fils de Giboyer*, en in zekeren zin ook nog *Maître Guérin*, behooren: de staatkundige en sociale satire in dramatischen vorm. De eerste opvoeringen van *Les effrontés* en van *Le fils de Giboyer* namen de proportiën aan van eene half letterkundige, half politieke gebeurtenis.

In 1861, op het tijdstip der verschijning van *Les effrontés*, was het tweede keizerrijk, na den schitterenden uitslag van den oorlog in Italië, op de helft van zijn achttienjarig bestaan en tegelijk op het toppunt van zijn roem. De rijkdommen, in van alle kanten opgerezen reusachtige industrieële en financieële ondernemingen snel verworven, hadden een machtigen invloed geoefend op het openbaar en privaat leven. Van den adel, door de staatkundige gebeurtenissen op den achtergrond en voor een deel aan lager wal geraakt, hadden velen hun verschoten blazoen door aanhuwelijking met den rijk geworden burgerstand

trachten op te knappen: de markies de Presles was getrouwd met Antoinette Poirier, en de geldkoning, de beruchte Israëlitische bankier Jules Mirès, had zijne dochter aan den Prins de Polignac uitgehuwelijkt. En naast de macht der groote industrieelen en der geldmannen, en op haar steunende, was een andere macht opgetreden, brutaal en geducht: de Pers. Niet de Pers, die, de staatkundige partijen vertegenwoordigend en met meer of minder talent voor hare belangen opkomend, loyaal en met open vizier in het strijdperk treedt, - waar deze het waagde den mond te openen anders dan om den lof van Napoleon III en van zijne politiek te verkondigen, lag haar vonnis gereed! - maar een Pers, die, te koop voor de meestbiedenden, in dienst van de laagste hartstochten, zich in de meest intieme familieaangelegenheden mengde, het gif van den laster naar alle kanten verspreidend een Pers, die overal te vinden was, waar een schandaal viel op te sporen, en waar de schandalen ontbraken, steeds gereed bleek er te scheppen.

Tot die allen, geldmannen en persmannen, had Augier iets te zeggen, en dat de geeselslagen, welke hij rechts en links uitdeelde, goed aankwamen, dat bewezen, meer nog dan de toejuichingen van het parterre en de *bonne-mine-à-mauvais-jeu* gezichten op de eerste rangen, de kreten van verontwaardiging, de scherpe kritiek, welke de *Effrontés* aan de dagbladen ontlokten.

Men kende en herkende de meesten van deze mannen ‘an front qui ne rougit jamais’: Vernouillet, den geldman, - ‘faiseur d'affaires’, heet hij op de personenlijst - die, vrijgesproken ter zake van financiëele operatiën van zeer twijfelachtig gehalte, al mogen de debatten op zijn handelingen ook een alles behalve fraai licht hebben geworpen, er toch in slaagt door handige brutaliteit (effronterie) een invloedrijke plaats in de wereld te veroveren, en als eigenaar van het dagblad ‘La Conscience publique’ zich tot zulk een macht in den Staat te maken, dat een minister zich niet schaamt hem aan zijn tafel te nooden; naast hem Giboyer, den ‘effronté’ van de pers, zoon van een portier, die na als een echte bohémien alle baantjes bij de hand genomen te hebben, in de journalistiek te land komt, waar zijne buitengewone intelligentie en totale afwezigheid van scrupules, hem de voortreffelijkste diensten bewijzen en boven die beid en, hen *du haut de sa grandeur* als even veel of even

weinig waard beschouwende, den markies d'Auberive, den ouden legitimist, die, in plaats van, als velen van zijn slag, in afzondering den nieuwen stand van zaken te boudeeren, zich onder deze mannen van het allernieuwste régime beweegt, zich, als een volslagen scepticus, vermaakt met het schouwspel van die maatschappij zonder grootheid, zonder eergevoel, waarin het geld de eenige Godheid is (‘de mon temps on avait Dieu’, zegt hij) en die geen zoeter wraak kent, dan de Vernouillets en Giboyers, wier aanraking hij niet schuwt, op te hitsen tegen die maatschappij, welke hij zulke mannen waard acht.

Den journalist Giboyer vinden wij in Augier's volgend stuk *Le fils de Giboyer* terug, thans echter, niet meer in dienst van Vernouillet, maar voor eigen rekening handelend. Sedert wij zijn kennis als ‘effronté’ maakten, zijn vele jaren voorbijgegaan; Vernouillet is van zijn hoog standpunt gevallen en heeft in zijn val Giboyer meegesleept, die nu achtereenvolgens als controleur van een kleinen schouwburg, als directeur van een bureau voor minnen, als bedienaar van begrafenissen, een kommerlijk bestaan heeft geleid. Giboyer heeft een natuurlijken zoon, Maximilien, en het is ter wille van dezen, wien hij een uitmuntende opvoeding doet geven en dien hij maken wil tot wat hij zelf niet heeft kunnen worden: een achtenswaardig en geacht man (‘Il me plaît d'être un fumier et de nourrir un lis’), dat hij andermaal in de journalistiek treedt, en wel thans in dienst der clericalen. Dit geeft Augier aanleiding om ons de clericalen van 1862 in hun verschillende schakeeringen te vertoonen: den ouden markies d'Auberive, ons reeds uit *Les effrontés* bekend, de barones de Pfeffers, een volleerde coquette en politieke intrigante, den jongen graaf d'Oultreville, het onsmakelijk product van de clericale opvoeding in de provincie, even onhandig dom als huichelachtig zinnelijk. De strijd tegen het ultramontanisme, tegen de inmenging van het geloof in de politiek, voert Augier met de bekende wapenen. Aardig is de poets, welke hij door Giboyer der clericale partij in het wetgevend lichaam laat spelen. Men is overeengekomen, dat de clericale redevoering, door Giboyer opgesteld, zal worden uitgesproken door een der minstbeteekenende kamerleden, Maréchal, op wiens dochter de markies d'Auberive zekere rechten des bloeds meent te bezitten. Maar op het laatste oogenblik komt men op het denkbeeld, dat het effect dezer redevoering

nog groater zal zijn, wanneer zij wordt uitgesproken door een protestant. Aan Maréchal wordt de speech, dien hij reeds van buiten had geleerd, ontnomen. In zijn verbittering wendt Maréchal zich tot Giboyer, en nu laat deze door zijn Maximilien een antwoord op de door hemzelven gestelde rede schrijven, waarin al de clericale sophismen als spinrag worden verscheurd. Wanneer den volgenden dag de clericale redenaar zijn redevoering heeft uitgesproken, treedt Maréchal op als redenaar der liberale partij, vernietigt zijn tegenstander en behaalt een schitterend succès.

Hoe vol geest, hoe vermakelijk, hoe ‘raak’ deze politieke satiren ook wezen mogen, uitteraard hebben zij als tooneelstukken (waarbij bovendien de handeling weinig beteekent), eene gedeeltelijk voorbijgaande waarde. De karakter-komedie, zooals Molière er schreef, waarin een voor alle tijden geldende ondeugd zich in de lijst van haar tijd vertoont, behoudt, afgescheiden van dit historisch kader, ook na twee, driehonderd jaar haar komische kracht; bij de schildering, welke de comédie de moeurs zich ten doel stelt, zijn de zeden van den tijd hoofdzaak, en wat den tijdgenooten waarheid, treffende waarheid scheen, wat zij als een meesterlijke greep uit de werkelijkheid bewonderden, klinkt na eenige jaren, waarin de zeden, de politieke en maatschappelijke toestanden soms diep ingrijpende, veranderingen hebben ondergaan, waarin de vooroordeelen, kleingeestige opvattingen zich aan geheel andere onderwerpen hebben gehecht, niet zelden als overdreven, onwaar, valsch.

Dit zal dan ook wel de reden zijn, waarom *Les effrontés* en *Le fils de Giboyer*, wanneer men ze later andermaal op het tooneel heeft willen brengen, weinig meer dan een ‘succès de curiosité’ hebben kunnen behalen.

Van minder snel voorbijgaande waarde was Maître Guérin.

Augier had in zijns vaders huis een zonderling leeren kennen, zekeren Laffore, den uitvinder van de statilégie, eene methode om kinderen en volwassenen in acht dagen lezen te leeren, en het denkbeeld was bij hem opgekomen om een dergelijken plannen - maker en uitvinder op het tooneel te brengen, en hem in de handen te doen geraken van een of anderen woekeraar, die zijn plannen en proefnemingen door zijn geld zou steunen, om hem ten slotte te ruïneeren. Het stuk zou derhalve aanvankelijk *L'inventeur* heeten. Sarcey heeft een vorig jaar in een studie over Maître

Gnérin uiteengezet, dat zulk een uitvinder zeer goed past in een roman, maar niet tehuis behoort op het tooneel. In een roman kan men in bijzonderheden treden omtrent de uitvinding, men kan er den uitvinder herhaalde proefnemingen laten doen en zoo des lezers belangstelling wekken voor het onderwerp. Op het tooneel is dit alles niet mogelijk: men kan het publiek in den schouwburg niet met het denkbeeld der uitvinding vertrouwd maken, niet aan de uitvinding doen gelooven, en derhalve ook geen belang doen stellen in den persoon van den uitvinder. Toen dan ook Augier aan het werk toog, kon het niet anders of hij moest langzamerhand van koers veranderen. De uitvinder, die in het oorspronkelijk plan als de hoofdpersoon op den voorgrond zou staan, schoof allengs meer naar achteren, en de man van zaken, aan wien aanvankelijk een tweede plaats was toegedacht, werd, als maître Guérin, de geslepen notaris, hoofdpersoon.[1)] Het zou weêr, evenals in vorige stukken, de geldman zijn, aan wien Augier al zijn talent van opmerken, al zijn kunst van typeeren besteedde: en hij zou dit te liever, met te meer toewijding doen, omdat hij wist dat dezelfde uitnemende tooneelspeler, die in *Les effrontés* en *Le fils de Giboyer*, den Giboyer met meesterschap had getypeerd, dat Got, de kunstenaar, die aan het breede spel, dat hem de meesters der klassieke comedie geleerd hebben, de realistische detailleering voegt, welke het moderne blijspel eischt, aan zijne nieuwe schepping kleur en leven zou geven. En zoo ontstond de notaris Guérin, een der zorgvuldigst bewerkte typen van het geheele 'Théâtre' van Emile Augier.

Het tooneel is een provinciestad. Guérin, die er het ambt van notaris bekleedt, weet den uitvinder Desroncerets in zijne netten te vangen, en dezen te dwingen hem het kasteel de Valtaneuse voor een appel en een ei van de hand te doen, waardoor Guérin's zoon in staat zal zijn een rijke weduwe uit de groote wereld te trouwen. Om daartoe te geraken heeft Guérin niet te veel aan al zijn sluwheid, handigheid, geveinsdheid. Een tiran voor zijn doodgoede, maar bekrompen vrouw, weet hij voor anderen onder een schijn van

1) Bij de reprise in 1889 heeft Augier, door eenige tooneelen te schrappen, waarin de uitvinder, Desroncerets, nog een te groote plaats innam, en door van het laatste bedrijf het slottooneel te wijzigen, het licht nog meer geconcentreerd op Guérin en den uitvinder nog iets meer in de schaduw geplaatst.

jovialiteit, met een vernis van klassieke beschaving over zijnegesprekken, - hij houdt er van Horatius te citeeren, - zijn roofzuchtige, machiavellistische plannen te verbergen. En met die gevoelens en voornemens voelt hij zich volkomen tevreden en volkomen gerust. Wat zou hem kunnen deren? Zaken zijn zaken, en in zaken kent men geen vrienden; hij acht zich, dan ook gerechtigd contracten te maken die valstrikken zijn, en onder gefingeerde namen, die zijn naam moeten dekken, leeningen in orde te brengen, welke weinig minder zijn dan oplichterijen. En wanneer alles aan het licht komt, en zijn zoon de kolonel, die in drie oorlogen zijn onbevlekten naam met roem bedekt heeft, hem uit de hoogte van zijn eerlijk gemoed zijn schurkenstreken verwijt, dan is het merkwaardig hoe weinig Guérin zich bewust is, iets slechts te hebben verricht. Te vergeefs doet zijn zoon een beroep op zijn geweten, en te vergeefs tracht hij hem aan het verstand te brengen dat *au fond* tusschen hetgeen hij verricht heeft en een schelmenstuk geen onderscheid is. ‘Au fond! au fond! wat gaat hem het *fond* aan: de eenige manier om een vasten regel te hebben in deze wereld, is zich aan den vorm te hechten, want daarover alleen zijn de menschen het eens.’ ‘Pas op, vader!’ waarschuwt zijn zoon. En zijn antwoord luidt: ‘Pas gij zelf op! ta conscience a des élégances ruineuses, mon garçon; contente-toi de suivre simplement le droit chemin de la légalité; il ne faut pas être plus royaliste que la loi!’‘Maar,’ herneemt de zoon, ‘mais la loi même, vous la tournez’. En dan volgt dit verpletterend antwoord: ‘D o n c , j e l a r e s p e c t e !’

Men ziet, op zulk een man is geen vat te krijgen. Maar toch heeft Augier een slot voor zijn stuk weten te vinden, dat tot de aangrijpendste behoort van het moderne tooneel. Guérin's plannen zijn ontmaskerd; zijn toeleg wordt verijdeld zelfs zijnevrouw, die altijd het hoofd heeft gebogen en heel haar leven, de grievendste vernederingen heeft moeten verduren, richt thans het hoofd op; zij durft hem in de oogen zien, en die blik is Guérin's veroordeeling. En nu moet hij ondervinden dat zij, voor wie hij, op zijne manier, een fortuin heeft willen opbouwen, na hem zijn knoeierijen voor de voeten geworpen te hebben, zich van hem afwenden als van een melaatsche en hem op de puinhoopen van zijn mislukte machinatiën alleen laten. Alleen - niet geheel. Wanneer men het rijtuig heeft hooren wegrijden,

waarin Guérin's vrouw en zoon vertrekken (zoo is het door Augier gewijzigde slot), ziet men de meid Françoise binnenkomen, en de toon, waarop zij haren meester om de sleutels vraagt, doet duidelijk genoeg voorzien, welke rol zij voortaan in dit huis denkt te vervullen.

Heeft Augier aan Guérin het beste van zijn kunst ten koste gelegd, de personen welke hij om hem groepeerde: Desroncerets en zijne dochter Francine, Mevrouw Guérin, haar zoon den kolonel, Cecile Lecoutellier, weet hij, elk op zijn beurt, in een toestand te plaatsen, waardoor hun karakter scherp naar voren treedt. Cecile Lecoutellier, de rijke schoonheid, die Guérin voor zijn zoon bestemt, heeft aan het slot van het eerste bedrijf een tooneel van verfijnde coquetterie met den kolonel Guérin, waarin wij deze gevaarlijke vrouw in haar volle vrouwelijke kracht kunnen bewonderen. Desroncerets, de uitvinder, krijgt leven voor ons, wanneer hij, in het meesterlijke eerste tooneel van het vierde bedrijf, als zijne dochter hem, tot zijne verontwaardiging, geld weigert voor nieuwe proefnemingen, tot de ontdekking komt dat hij sedert drie jaar van Francine's bruidschat leeft, vol schaamte en berouw haar aan zijn hart drukt, maar om aanstonds daarna, wanneer hij verneemt hoe voordeelig zij haar klein kapitaal geplaatst heeft, weder, vol van zijn plannen en zeker van den goeden uitslag zijner ondernemingen, te vragen: ‘Toe, leen mij honderdduizend frank.’ Mevrouw Guérin eindelijk zien wij in al haar zelfverloochenende goedheid, wanneer zij, bemerkende, dat zij, de burgerlijke, bekrompen vrouw, waarmede men in de salons niet voor den dag kan komen, een beletsel is voor het huwelijk tusschen haren Louis en mevrouw Lecoutellier, de rijke weduwe gaat opzoeken en haar belooft na het huwelijk op een afstand te zullen blijven, ver van haar zoon. Als hij maar gelukkig is, dat is voor haar de hoofdzaak: ‘Je n'ai pas besoin qu'il soit là pour le voir; je n'ai qu'à fermer les yeux!’

Genoeg om te verklaren, dat deze krachtig geconcipieerde en tot in de détails fijn bewerkte comedie èn bij de eerste opvoering èn bij de reprise in 1889 grooten indruk maakte.

Niet zoo gemakkelijk is het succes te verklaren, dat Augier in den winter van 1868 met een drama in verzen, *Paul Forestier* behaalde. De beeldhouwer Michel Forestier, een man van strenge beginselen, die zijn zoon Paul hartstochtelijk verliefd

ziet op de door haren man verlatene Léa de Clers, weet door een list den jongen man van zijne maîtresse te scheiden en met zijn aangenomen dochter Camille in het huwelijk te verbinden. Léa is gevlucht en Paul acht zich door haar verraden: maar noch haar vlucht, noch de wetenschap dat zij, op den dag van zijn huwelijk, ook van hare zijde de gezworen trouw gebroken heeft, kunnen Paul's liefde uitdooven. Wanneer hij verneemt dat Léa, die intusschen weduwe is geworden, is teruggekeerd, ijlt hij naar haar toe, en als zij hem wederom wil ontvluchten, maakt hij zich gereed, haar naar Italië te volgen. Te vergeefs tracht Michel Forestier hem te weerhouden, en zijn eenige hoop is dat Camille door haar smeeken zal weten te bewerken wat hij niet vermocht. Maar Camille acht haar plicht een andere. Zij wil Paul zijne vrijheid teruggeven en hem de gelegenheid laten Léa, die hij meer schijnt lief te hebben dan haar, te huwen. Door deze zelfverloochening gaan Paul's oogen open: ‘La sainte a renversé l'idole’ zegt Michel Forestier, en wanneer hij zijn zoon schreiend aan Camilles voeten ziet, roept hij uit:

> Pour la première fois, ils sont vraiment unis...
> O mes pauvres enfants, comme je vous bénis!

Door dit slot heeft Augier, naar mij voorkomt, zijn stuk bedorven. Van al de personen, die in dit drama voorkomen, heeft ten slotte alleen de arme, zwakke Camille het ware inzicht in den toestand. Toen Michel Forestier, met zijn onverbiddelijk rigorisme, door een list twee menschen scheidde, die elkander hartstochtelijk lief hadden, pleegde hij, met de beste bedoelingen, weinig minder dan een dubbele misdaad, waarvan de noodlottige gevolgen niet zouden uitblijven. Het huwelijk tusschen Paul en Camille is op een leugen gegrond, en indien Camille nog te onervaren is, te blind vertrouwend, te naïef in hare onschuldige liefde, om te bespeuren dat het hart van haren man aan een andere behoort, dan zullen de omstandigheden haar weldra ontgoochelen. Volkomen juist is het dan ook van haar gezien, wanneer zij Paul naar haar verwijst, die hij niet opgehouden heeft lief te hebben. Het is niet aan te nemen dat Paul Porestier om dit enkel blijk van zelfopoffering rechtsomkeert maakt, Léa uit zijn hart verbant en Camille als hare plaatsvervangster

erin opneemt; en de gevolgen van de verzoening, welke hier tot stand heet te komen, kunnen zeer bedenkelijk zijn. Aan dit drama, waarin de hartstocht meer plaats inneemt dan in een van Augiers overige stukken, en dat daardoor tooneelen bevat van wegsleepende schoonheid, was slechts één logisch slot mogelijk dat tevens een zedelijk slot zou geweest zijn: Paul Porestier had den moed van zijn hartstocht moeten hebben en, ondanks de vertoogen van zijn vader en de tranen van zijn vrouw, moeten gaan waar zijn hart hem riep; òf Camille had hare zelfopoffering ten einde toe moeten volhouden en zich voor goed moeten scheiden van den man, in wiens hart een ander hare plaats innam.

En nu zoude Augier nog één drama aan het Fransche tooneel schenken, en daarmede een laatsten en onbetwisten triomf behalen.

Les Fourchambault is een eenvoudig, huiselijk drama, dat niet de pretensie heeft van eene of andere grove ondeugd van den dag te geeselen of een zekere categorie van menschen te bespotten en te beschamen, maar waarin eenige algemeene waarheden, een verstandige moraal in een bevattelijken dramatischen vorm wordt gepredikt. Om te betoogen dat men een eerlijk man niet in de eerste plaats moet vragen naar zijn geboorte, maar naar zijn karakter en zijn kunde; dat een jongmensch, die een arm meisje liefheeft en de lichtzinnigheid begaat haar te verleiden, zoowel het eerlijkst als het verstandigst handelt met zijn naam te geven aan de moeder van zijn kind; dat de kinderen worden wat een goede of een slechte opvoeding van ze maakt - daarvoor behoefde Augier de pen zeker niet op te nemen. Maar dat het hem gelukt is deze oude, banale waarheden te vernieuwen door het licht dat hij er op laat vallen, door het scheppen van toestanden en personen welke er *relief* aan geven, dat toont eens te meer, hoe rijk en veelzijdig de dramatische kunst, en welk een voortreffelijk vertegenwoordiger van die kunst de schrijver van *Les Fourchambault* is. Bernard, de natuurlijke zoon, die door zijn kunde en zijn werkzaamheid een der rijkste reeders van Hâvre is geworden, die zijn tijd verdeelt tusschen zijn werk en zijn moeder, en door een samenloop van omstandigheden in de gelegenheid komt zijn natuurlijken vader van financieelen ondergang te redden, is een van die innemende personen, welke bij de energie,

het verstand, den moed van den man, de toewijding, de teederheid van de vrouw bezitten. Er zijn in de gansche dramatische litteratuur weinig tooneelen zoo treffend en verrassend, en tegelijk zoo handig voorbereid, als dat waarin Bernard, geplaatst tegenover zijnen natuurlijken broeder Léopold Fourchambault, die hem als zoodanig niet kent, met dezen in heftigen woordentwist geraakt, van Léopold een slag in het aangezicht ontvangt, zich aan hem als zijn broeder bekend maakt, hem mededeelt wat hij gedaan heeft om hun beider vader van een zeker failliet te redden, - en dan, wanneer Léopold, ontzet en beschaamd, hem vergiffenis vraagt, zijne armen naar hem uitstrekkend, enkel dit eéne woord uitspreekt, terwijl hij naar zijn wang wijst die den slag ontving: E f f a c e ! En hoe vol eerbied en toewijding, hoe kinderlijk teeder Bernard's verhouding is tot zijne moeder, dat toont ons het onvergetelijke tweede bedrijf, nagenoeg geheel door de moeder en den zoon ingenomen, waarin Madame Bernard, als in een biecht, hem haar geheim onthult, en hij, tegenover die bekentenis en op haar bevel, besluit zijn vader te hulp te komen. De ernst, de reinheid, de adel in het huis der ongehuwde moeder tegenover de oppervlakkigheid, de lichtzinnigheid, het gemis aan zedelijken zin in het huis van den gezeten burger Eourchambault, hebben niets gewrongens, niets overdrevens of onnatuurlijks; nergens speurt men de zucht om de tegenstelling te doen uitkomen; het contrast vloeit natuurlijk voort uit de karakters en de omstandigheden; men kan het zich niet anders denken. Wat in dit drama bovenal treft is de eenvoud, de ‘vanzelfheid’, het gemis van vertoon, waarmede hier de nobele daad: de zedelijke en stoffelijke rehabilitatie van het wettig huisgezin door den natuurlijken zoon, geschiedt. Alleen Léopold heeft het geheim van Bernard's geboorte vernomen, maar de overige leden van het gezin zullen nooit te weten komen, welke nauwe banden hen aan hunnen redder verbinden; Bernard blijft voor hen een vreemdeling: de sluier, welke het verleden van zijn moeder bedekt, wordt niet opgeheven.

Augier kon zijn loopbaan als dramatisch schrijver niet beter besluiten dan met dit waar en aangrijpend drama, waarin voor de gezonde, eerlijke moraal de onberispelijke vorm werd gevonden, geschreven in gedegen en welluidend proza, flikkerend en veerkrachtig als staal en als staal geschikt voor dien beur-

telings hoffelijken en edelen, beurtelings scherpen strijd, welke de dramatische dialoog heet.

Augier toont in elk van zijn drama's, dat hij in het bezit is van dat eerlijk hart, van dien goed geëquilibreerden geest, welke den *honnête homme* vormen, in de wijdste beteekenis van het woord. Tot het einde toe is hij gebleven de man van het ‘bon sens’, niet van het schuchtere, kleinzielige ‘bon sens,’ waarnaar de school van Ponsard en de zijnen genoemd is, maar van het gezond verstand, ruim van blik en warm van gemoed, dat in Frankrijk niet tot de zeldzaamheden behoort, en daar reeds in menigen heeten letterkundigen en politieken strijd overwinnaar is gebleven.

Niet aan het dramatiseeren van gewaagde stellingen, aan het ten tooneele brengen van ingewikkelde en ongewone toestanden, of aan het verkondigen van schitterende paradoxen - alles zaken, waarvan Alexander Dumas niet af keerig is - wijdt hij zijn talent. Wat hij te zeggen heeft, zoekt hij niet ver weg; zijn terrein is de werkelijkheid, zooals die zich ongezocht aan hem voordoet. Hij grijpt uit het leven van elken dag, en wanneer hetgeen hij daar vindt ook vaak in hem een van die ‘haines vigoureuses’ wekt, welke bij een ‘âme vertueuse’ past, zijn toorn weet zich altijd te beheerschen; zijn satire heeft nooit een wrangen bijsmaak er klinkt altijd, ook in zijn heftigste uitvallen, iets edelmoedigs, iets dat van hart getuigt. Aan de minst achtenswaardige van zijne gelukzoekers, zijn intriganten, zijn fatsoenlijke schelmen laat hij, bijna zonder uitzondering, nog iets menschelijks, een plekje, zij het ook nog zoo klein, dat nog niet is aangetast. Zoo wordt Griboyers verachtelijkheid als veil journalist in onze oogen getemperd door hetgeen wij ervaren van zijn liefde voor zijn natuurlijken zoon, wien hij die deugdelijke opvoeding verschaft, welke hemzelven heeft ontbroken.

Augier, die ver van Parijs, te Valence, geboren werd, een groot gedeelte van zijn leven buiten Parijs doorbracht, en den 24sten October 1889 op zijne villa te Croissy, nabij Saint-Germain, is gestorven, heeft als dramatisch schrijver zijne voorliefde voor al wat niet-Parijs is nooit verheeld. Terwijl de schrijver van *Le Demi-monde*, als volbloed Parijzenaar, volbloed Parijsche zeden op het tooneel brengt, en niet onduidelijk te kennen

geeft, dat, wat hij ook op die zeden hebbe aan te merken, - en dat is niet weinig! - men, alles wel beschouwd, toch eigenlijk alleen te Parijs, te midden van die geestige zondaars en bekoorlijke zondaressen, recht l e e f t , laat Augier hen, met wie hij het goed meent, liefst zoo spoedig mogelijk Parijs ontvluchten, en, als het kan, houdt hij hen geheel buiten de atmosfeer der boulevards. *Philiberte* speelt op een kasteel in Dauphiné; *Le gendre de M. Poirier* speelt wel te Parijs; het onderwerp bracht dat meê; maar wanneer de Markies en de Markiezin de Presles vrede hebben gesloten en de schoonzoon met zijn schoonvader verzoend is, weet Augier niet beter te doen dan hen allen te zamen naar buiten, naar het land te brengen, waar zij, vergetend wat achter hen ligt, een rustig, en een zedelijk en lichamelijk gezond leven zullen kunnen leiden. Evenzoo in *La jeunesse*; daar was voor de ontknooping: den terugkeer van Philippe, tot die Cyprienne, welke hij ondanks de raadgevingen van zijne moeder, nooit heeft opgehouden lief te hebben, de frissche onbedorvene, versterkende buitenlucht noodig; en wanneer Philippe Cyprienne trouw zweert, dan is het

> Par le printemps en fleurs, par l'été radieux...

en onder dezen aanroep:

> Soyez témoins pour elle,
> Bois pleins d'ombre et de mousse où rit la tourterelle.

Maître Guérin speelt ‘en province’, en in *Les Fcurchambault* is wederom niet Parijs, maar Hâvre het tooneel der handeling.

Door die voorliefde voor het leven buiten Parijs, zoowel als door den eenvoud en de rustige klaarheid van zijn geest, den zedelijken ernst en de warmte van zijn gemoed, onderscheidt Emile Augier zich in zijn werken van hen, die naast hem als de uitnemendste vertegenwoordigers van de Fransche dramatische letterkunde in de tweede helft der 19de eeuw kunnen gelden: van Dumas en Sardou; en door diezelfde eigenschappen staat, naar mij voorkomt, de schrijver van *Le gendre de M. Poirier, Maître Guérin* en *Les Fourchambault* - de drie stukken, aan welke ik het waag het langste leven te voorspellen - ons, Nederlanders, nader dan een der overige Fransche dramatische schrijvers onzer dagen.

J.N. VAN HALL.

Uit het oude Frankenland.

Fustel de Coulanges. Recherches sur quelques problèmes d'histoire (1885). - Histoire des institutions politiques de l' ancienne France. La monarchie Franque (1888). - L'alleu et le domaine rural pendant l' époque Mérovingienne. (1889).

Elke jonge wetenschap, elke nieuwe richting van onderzoek bezit in de haar eigene frischheid en oorspronkelijkheid eene machtige aantrekkingskracht. De wegen, waarlangs zij haren beoefenaar voert, mogen hobbelig en ongebaand zijn, dit wordt ruimschoots vergoed door de verrassende uitzichten, die zij naar elken kant bieden en de herinnering aan alle hinderpalen, die moesten weggeruimd, aan alle moeilijkheden, die moesten overwonnen worden, maakt de voldoening bij het bereiken van eene pleisterplaats en ten slotte van den eindpaal dubbel groot.

Gelukkig de man van kennis en talent, wien het gegeven is langs zulk een weg tot geleider te strekken aan een voor nieuwe indrukken buitengewoon vatbaar geslacht.

Toen het veld der Germaansche rechtsgeschiedenis nog zoo goed als onontgonnen lag, in het begin onzer eeuw, was Karl Friedrich Eichhorn de eerste, die het ondernam, door dat veld in zijn geheelen omvang een pad te banen en hierlangs tot gids te dienen aan allen, die er de merkwaardigheden van wilden leeren kennen.

Zijne ‘Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte’, mag nog altijd als een meesterwerk worden beschouwd. Trouwens alles werkte mee om het dien eernaam waardig te maken. Frisch als de stof die te bewerken viel, was de geest van den geleerden en talentvollen bearbeider. Eichhorn had het geluk gehad in zijne vorming niet bekneld te worden tusschen eene

reeks examens, als welke heden ten dage alle leven en oorspronkelijkheid van ons jonge geslacht dreigen te dooven. Van zijne jongensjaren hadden de schooluren en het huiswerk slechts een bescheiden deel ingenomen. Aan de akademie had hij zich misschien niet met evenveel zorg toegelegd op alle vakken, waarin hij blijken van bekwaamheid moest geven, maar des te meer naar lust - en luim wellicht - met open oog gevagabondeerd door de wetenschap in allerlei richting en bovendien voor het studeeren noch het student zijn, noch de lichaamsoefening verwaarloosd.

Hij had, wel ongebonden, maar toch in waarheid kennis en ontwikkeling gezocht, hij was niet afgericht naar een vast model en juist daardoor verliet hij de hoogeschool zeker met in sommige opzichten nog vrij nevelachtige wetenschappelijke begrippen, stellig niet als een volkomen gevormd jurist, maar daarentegen wel als een man, als een zelfstandig denker en arbeider. Juist daardoor had hij de kracht om reeds kort na zijne promotie (1801) voorlezingen te houden over ik weet niet al welke onderdeelen der rechtswetenschap en nauw zeven jaren later een nieuw tijdperk in de juridische studie te openen, door de uitgave van het eerste deel zijner rechtsgeschiedenis. Juist daardoor - durf ik bijna schrijven - was hij in staat om, op 's Konings roepstem (1813) te velde getrokken, als ritmeester van een escadron ruiterij welige lauweren te plukken en, met het ijzeren kruis op de borst en nieuwe levenskracht in de aderen na een jaar teruggekeerd, zijn arbeid te voltooien, zoo voortreffelijk als hij dien was begonnen.

Dit werk van een frisschen, gezonden geest, gewijd aan een nieuw, van meet af zelfstandig onderzoek, ontleende aan die beide factoren groote beteekenis; de verschijning was eene gebeurtenis op rechtswetenschappelijk gebied, te gewichtiger omdat zij viel in een tijd, toen de nationale zin van het Duitsche volk, nieuw ontvonkt, het dubbel belang deed stellen in zijne geschiedenis.

Sinds Eichhorn is het veld der rechtshistorie in alle richtingen doorkruist en doorzocht met den grootsten ijver en de grootste scherpzinnigheid, door mannen die met eere naast

hem mogen worden genoemd, Er zijn nieuwe bronnen ontdekt, en bearbeid, dwalingen weerlegd, misverstanden opgeruimd, er is verband gezocht en gevonden tusschen instellingen van hier en ginder, van vroeger en later, er is veel verklaard wat aanvankelijk onverklaarbaar scheen, in één woord de kennis van de geschiedenis des rechts is met reuzenschreden vooruitgegaan, en toch.....Bij allen vooruitgang bedreigen elke en ook deze wetenschap naarmate zij vordert nieuwe en niet te miskennen gevaren.

Vooreerst loopt zij de kans iets te verliezen van wat ik hare frischheid heb genoemd. De eerste onderzoekers - door de lengte van den af te leggen weg genoodzaakt zijpaden te vermijden - vestigden slechts op het meest belangrijke hunne aandacht; vele lateren, gedreven door den rechtmatigen wensch om nieuwe gezichtspunten te openen, slaan juist die wegen in, welke aanvankelijk waren gemeden en loopen zoo gevaar te verdwalen in den doolhof van het min gewichtige of althans telkens den hoofdweg uit het gezicht te verliezen.

De voorgangers bij het onderzoek hebben hunne aandacht te wijden aan de bronnen, de door hen zelven waargenomen feiten alleen, en gaan met deze als wegwijzers recht op hun doel af. De volgelingen kunnen, ja, gebruik maken van hunne resultaten, maar mogen zich niet ontslagen rekenen van kritiek, die in zekeren zin den draad van hun onderzoek breekt. Uit de kritiek ontstaat polemiek, die, al wordt zij ook nog zoo objectief en wetenschappelijk gevoerd, stellig voor volgende onderzoekers de aantrekkelijkheid der studie niet verhoogt.

Het tweede gevaar, waaraan eene gevorderde wetenschap moeilijk kan ontgaan, is van geheel anderen aard. Zij gewent zich langzamerhand eene steeds grootere hoeveelheid feiten als onomstootelijk - dus als stevige grondslagen voor verder onderzoek - te beschouwen, en - de ondervinding van alle jaren leert het ons - daaronder zijn er altijd, die hun goeden naam niet verdienen. Gaat eindelijk eens weer een onderzoeker naar de gronden vragen, waarop het geloof aan deze of die waarheid rust, dan komt somtijds aan het licht, dat een aantal geleerden met onverklaarbaar goed vertrouwen eene stelling zonder bewijs van elkaar hebben overgenomen, zoolang tot zij eindelijk als axioma gold, terwijl zij inderdaad van den aanvang af niet anders was dan eene valsche onderstelling.

Bij herhaling is zoo de ondeugdelijkheid gebleken van bouwsteenen, soms door een geheel geslacht gebezigd.

Gelukkig kunnen in vele gevallen de gebrekkige steenen door betere worden vervangen zonder dat de stevigheid van het gebouw er onder lijdt, of ook maar het uiterlijk aanzien daarvan wordt bedorven. Niet zelden echter - welke man van wetenschap herinnert zich geene voorbeelden - heeft de ontdekking van één zwakken, gebrekkigen pijler of hoeksteen tot afbraak van een geheelen vleugel van een wetenschappelijk gebouw genoodzaakt.

Juist met het oog op die beide gevaren, die elke gevorderde wetenschap bedreigen, het verlies harer frischheid en het gedurig voortbouwen met ondeugdelijke materialen, op soms onverklaarbare wijze onder de bruikbare verdwaald, moeten wij het hoog waardeeren, dat er van tijd tot tijd een man opstaat om, geheel onafhankelijk van wat anderen hebben gedacht en geschreven, over een groot gebied een nieuw en zelfstandig onderzoek in te stellen.

Dat deed de thans overleden Parijsche hoogleeraar Fustel de Coulanges voor een goed deel der rechtshistorie van de vroege middeleeuwen en zijn arbeid heeft te grooter beteekenis, omdat hij niet slechts ontegenzeggelijk een geschiedvorscher was van hoogen rang, maar tevens die helderheid en dat meesterschap over den vorm bezat, welke iedere natie - zoo nijd geoorloofd en nationale ijdelheid onbestaanbaar ware - den Franschen zou benijden.

Ondertusschen - laat ons ook de schaduwzijde niet uit het oog verliezen - om zoo te onderzoeken en te schrijven als Fustel de Coulanges, heeft men een eigenaardige geestesplooi noodig.

In de inleiding zijner ‘Monarchie Franque’ schetst hij, in weinige woorden zijne historische methode aldus ‘Dans ces recherches je suivrai la même méthode que j'ai pratiquée depuis trente-cinq ans. Elle se résume en ces trois règles: étudier directement et uniquement les textes dans le plus minutieux détail, ne croire que ce qu'ils démontrent, enfin écarter résolument de l'histoire du passé, les idées modernes qu'une fausse méthode y a portées’. Inderdaad, zoo zeggen hem alle geschiedvorschers van beteekenis na, dat is de eenige goede weg, dien ook wij steeds volgen; het doet ons genoegen u in ons gezelschap te zien. In hun gezelschap? Fustel de Coulanges

zou hun dat niet hebben toegegeven. Immers, hoort wat hij verder zegt ‘Je n' ignore pas à quelles hostilités cette méthode m' expose. J' irrite, sans le vouloir, tous ceux dont mes recherches dérangent les systèmes. J'offense, sans y penser, tous ceux dont mon travail déconcerte la demi-érudition traditionelle. Ce sont hommes qui ne pardonnent guère’.

Zou een oningewijde, die dit las, niet in de dwaling geraken, dat Fustel de Coulanges de ontdekker was der historische methode en de eenige, die haar volgde?

Hij zelf was er, naar allen schijn, niet ver af, dit te gelooven. De toon, dien hij aanslaat tegenover andere schrijvers, het minachtende schouderophalen, waarmee hij gewaagt van ‘certains érudits’ die van eene andere meening zijn, het naïeve zelfbehagen waarmee hij telkens, op zijn betoog terugziende, uitroept: zoo schrijft men geschiedenis, geschiedenis is eene wetenschap, geene fantaisie, dat alles geeft blijk van zijne overtuiging, dat een onmetelijke afstand hem scheidt van anderen, die zich met dezelfde studiën hebben bezig gehouden.

Van waar zulk eene niet gerechtvaardigde overtuiging, bij een man van zoo groote bekwaamheid en van zoo onbetwistbaren wetenschappelijken zin?

Bedrieg ik mij niet, dan heeft zij onderscheiden oorzaken.

Allereerst treft ons des schrijvers onvolledige kennis van de geschriften over de onderwerpen, die hij behandelt. Zij doet hem bij herhaling strijd voeren tegen leeringen, welke, zooals hij ze voorstelt, geene of bijna geene aanhangers meer vinden en geeft hem soms argumenten in de pen, die hij vermoedelijk niet aldus zou hebben gebezigd, als hij eene duidelijke voorstelling had gehad van anderer gedachtengang daaromtrent[1].

In de tweede plaats lijden zijne werken - Glasson heeft het terecht opgemerkt -[2] door zijn volslagen gemis

1) Voor wie met de litteratuur eenigermate bekend is, zeg ik genoeg door op enkele voorbeeiden te wijzen. F. de C., die toch schrijft o.a. over de betrekkingen van de Frankischen koningen tot de kerk, over de rechtspraak en het landbezit in Merovingschen tijd, heeft naar allen schijn kennis genomen noch van *Lüning's* Gesch. d.D. Kirchenrechts. D. II, noch van *W. Sickel's* opstel die Entstehung des Schöffengerichts, noch van *R. Schröder's* verhandeling, die Franken und ihr Recht. Wie in hoofdzaak bronnenstudiën maakt, kan niet alles lezen wat anderen schrijven, maar dit gaat toch wat ver.

2) E. Glasson, evenals F. de C., lid van het Instituut en professor te Parijs, behoort onder hen, die zich ernstig mogen beklagen over de wijze, waarop die geleerde hen heeft bestreden. Terwijl ik dit opstel schrijf verschijnt er een verweerschrift van zijne hand: ‘Les communaux et le domaine rural à l'époque Franque.’

aan juridische ontwikkeling, dat zich in meer dan één opzicht duidelijk openbaart.

Hem stonden vierderlei bronnen ten dienste, wetten, formulieren, akten en geschiedverhalen. Mij komt het voor, dat hij van elk dezer somtijds een gebruik maakt, waarvoor iemand met het noodige juridische inzicht zich zou hebben gewacht.

Vooreerst de wetten. Hare uitlegging is, tot op zekere hoogte eene kunst, die men, als alles, moet hebben geleerd om ze te kennen. Een enkel staaltje, voor elkeen te vatten, moge duidelijk maken hoe onbedreven de groote historicus Fustel de Coulanges er in is.

Een der eerste Merovingsche koningen gaf eene zeer bekende en belangrijke verordening omtrent het erfrecht, waarvan de hoofdinhoud deze is: zoo iemand, *die buren heeft*, kinderloos sterft, komt zijn land aan zijne broeders, *niet aan zijne buren*.

Wie nu geen volslagen onjuridischen geest heeft, zal omtrent deze bepaling terstond twee opmerkingen maken. Buren, in den zin van personen die naast hem wonen, heeft iedereen behalve Robinson Crusoë en zijne gelijken, het woord buren moet dus hier een anderen zin hebben[1)]; en de uitdrukkelijke bepaling, dat de broeders vóór die buren gaan, wijst òf op een vroegeren toestand, waarin het omgekeerde gold, òf op bestaanden twijfel omtrent den voorrang.

Fustel de Coulanges ziet dit niet in, denkt hier aan buren in den alledaagschen zin en gelooft, dat de uitsluiting dier buren slechts doelt op een mogelijk misbruik (‘font allusion à un abus possible, non à un droit’). Waarlijk, wie de rechtsbronnen uit den Frankischen tijd heeft bestudeerd, weet, dat ze niet zulke dwaasheden bevatten als de schrijver er aldus eene in legt. En het geldt hier een voorschrift, voor het onderwerp, dat hij bespreekt, van het grootste gewicht.

Als tweede bron noemde ik de formulieren van akten, waarvan ons een aantal verzamelingen zijn bewaard. Deze zijn alle in het Latijn geschreven en juist hierom met voorzichtigheid

1) Buren beteekent naar de m.i. onmiskenbaar juiste opvatting van anderen in deze verordening de bewoners eener buurtschap, die een gezamenlijk recht hebben op den grond daartoe behoorende, of op een deel hiervan.

te gebruiken. De opstellers waren ongetwijfeld te gebrekkige taalkenners om met gemak nieuwe woorden te vormen. Zij moesten dus wel de oude Latijnsche termen bezigen en hierdoor aan hunne akten en aan de rechtshandelingen, die zij vermeldden een ten deele Romeinsch uiterlijk geven. Wie dit voorbij ziet, - en Fustel de Coulanges doet het somwijlen - loopt gevaar, uit vorm en woorden lichtvaardige besluiten omtrent het innerlijke wezen te trekken.

Ditzelfde geldt voor de eigenlijke akten en, van hoeveel waarde zij ook zijn, men heeft, waar men er redeneeringen op bouwt, nog een tweede punt zorgvuldig in het oog te houden. Slechts van een beperkt aantal rechtshandelingen zijn oorkonden opgemaakt, b.v. meer van die welke groote, dan van die welke kleine grondeigendommen betroffen, en van de opgemaakte oorkonden is slechts een zeer bescheiden deel bewaard. Te besluiten tot het *niet* bestaan of zelden voorkomen van toestanden en verhoudingen, op dezen grond, dat zij in de overgebleven akten niet of weinig worden vermeld, is steeds gewaagd.

Eindelijk de geschiedverhalen, de kronieken, de heiligenlevens. Deze hebben voor den rechtshistoricus eene geheel andere beteekenis. Wel leeren zij hem eene belangrijke hoeveelheid feiten kennen, maar of deze in overeenstemming waren met het recht, moet hij van elders vernemen.

Zeker kan de herhaalde terugkeer van gelijksoortige handelingen, de onbelemmerde voortduring van bepaalde toestanden gedurende een lang tijdsverloop in menig geval tot het vermoeden leiden, dat die handelingen en toestanden niet als onrechtmatig golden. Meer dan een vermoeden echter valt er nooit uit te putten en zelfs dit op verre na niet altijd. Wij mogen het betreuren, maar kunnen het niet ontkennen, het recht heeft op verre na niet altijd afdoenden invloed op den loop der gebeurtenissen.

Een derde oorzaak eindelijk van des schrijvers gemis aan waardeering van anderer arbeid, is zijne uiterst sterke voorliefde voor ééne bepaalde stelling, nl. deze, dat de Frankische Staat en de Frankische grondeigendom in hoofdzaak zijn gebouwd op Romeinsche, niet op Germaansche grondslagen. Zijne vooringenomenheid voor dit denkbeeld slaat hem niet zelden met blindheid voor de onbetwistbare beteekenis van

bewijsplaatsen, waarop hij zich beroept[1)], en geeft hem een andermaal aanleiding om ingrijpende verschilpunten tusschen Romeinsch en Germaansch recht te verkleinen op eene wijze, die ons een glimlach afperst. Een enkel voorbeeld van dit laatste. De Salische wet bevat eene veel besproken bepaling over het erfrecht. Hare beteekenis is niet onbetwist; gedachtig aan Fustel de Coulanges' lessen over de ware historische methode, mogen wij wel aannemen, dal hij er niets anders in heeft gelezen, dan er werkelijk in staat. Welnu dan zegt ze ons, dat de roerende nalatenschap valt aan de kinderen - eigenlijk staat er de zoons, - bij gebreke van deze aan de moeder, aan den broeder of de zuster, aan de zuster der moeder, of eindelijk aan de naaste der zijmagen, terwijl het onroerend goed alleen aan de mannelijke erfgenamen, de zoons of de broeders[2)] komt.

Het Romeinsche recht uit denzelfden tijd - men weet het - kent noch dien voorrang van moederlijke bloedverwanten, noch die uitsluiting der vrouwen van erfrecht op onroerend goed en geeft bovendien recht op de nalatenschap aan hen, die onder de macht des overledenen hebben gestaan, of met hem tot één burgerlijk gezin hebben behoord.

Het verschil tusschen beide rechten is dus waarlijk zoo ingrijpend mogelijk. En hoe leidt nu Fustel de Coulanges in, wat hij over het Salische erfrecht te zeggen heeft? Aldus: les règles du droit de succession ne sont *pas exactement les mêmes* que dans

1) Ik mag mij niet veroorloven deze grief in dit tijdschrift uitvoerig te staven. Toch mogen mij een paar staaltjes vergund zijn. F. de C. is overtuigd, dat het koningschap bij de Merovingen erfelijk is, zonder dat eenige volkskeuze noodig is. Dit leeren ons naar zijn gevoelen ook een aantal plaatsen van Gregorius van Tours, die hij nan den voet der bladzijde (Mon. Fr. 35 vlg.) afdrukt en in den tekst weergeeft op eene wijze, die ons met de meest hartgrondige verbazing vervult. Als Greg. schrijft: Zie, uw vader wordt ond, als hij kwam te sterven behoorde het rijk aan u gegeven te worden (recte tibi redderetur), vertaalt F. de C. ‘le royaume *le reviendrait de droit*.’ Waar Greg. Siegbert's zoon laat zeggen: Mijn vader is dood en zijn schatkist met zijn rijk berusten onder mij (penes me habeo), daar meent F. de C. recht (e hebben tot de verklaring: en effet, Sigebert mort, son fils ‘*prend possession, sans nulle élection*, du royaume aussi bien que du trésor paternel.’ En Gregorius' mededeeling dat de vier zoons van Clovis na zijn dood het rijk *ontvangen* (*accipiunt*), geeft F. de C. aanleiding tot de uitspraak ‘Clovis étant mort, ses quatre fils *prennent* le royaume.’
Ik laat nu de juistheid van des schrijvers conclusiën daar, zijn vertalingen zijn blijkbaar onjuist.

2) Er staat eigenlijk: die broeders zijn.

le droit Romain. Neen waarlijk niet, antwoorden wij.

Eindelijk, zoo ik mij niet bedrieg, het bedenkelijkste gevolg van des schrijvers voorliefde voor den Romeinschen oorsprong der Frankische instellingen, zij verduistert zijn blik op de groote verscheidenheid der toestanden en rechtstoepassingen in de onderdeelen van het groote Merovingsche gebied.

Ziedaar eenige grieven, tegen Fustel de Coulanges' jongste werken. Vermoedelijk zal elk beoefenaar der rechtsgeschiedenis ze doen gelden, maar tevens volmondig erkennen, dat des schrijvers van den grond af nieuw en veelal zeer volledig bronnenonderzoek toch op menig gewichtig punt helder en verrassend licht heeft ontstoken en dat ieder, die zich van de instellingen in het Merovingsche tijdvak een denkbeeld wil vormen, ook van zijn arbeid - zij het met omzichtigheid - kennis behoort te nemen. En het zal niemand berouwen, dit te hebben gedaan.

Fustel de Coulanges, ik herhaal het, was meester van den vorm, en het tijdperk, waarmee hij zich het laatst heeft bezig gehouden, is belangrijk en indrukwekkend als nauwlijks één ander.

Het machtige Romeinsche rijk, door veldheeren van onbedwingbare kracht samengevoegd en door keizers van uitnemend doorzicht en beleid geruimen tijd bijeen gehouden, neigde ten val. Gallië, dat aanvankelijk wel zekere eigenaardige vrijheden en politieke rechten had behouden, maar toch in hoofdzaak was bestuurd als de overige provinciën, had meer misschien dan eenig ander deel van het keizerrijk, geleden onder de verzwakking van het centrale gezag. Misbruiken van allerlei aard waren ingeslopen in het bestuur, dat in steeds duidelijker mate ophield een zegen te zijn voor wie er aan waren onderworpen. Ter elfder ure gedane stappen ter verbetering mochten niet baten. Keizer en rijksregeering konden zich steeds minder doen gelden en zij, die in hun naam de macht hadden uit te oefenen, bekommerden zich meer om hunne eigene belangen dan om die van volk en staat.

In omvang nam het rijk feitelijk af. Omstreeks het begin der 5de eeuw waren Atrecht, Famars (bij Valenciennes) en Tongeren de noordelijkste grensstations. Na 461 zag Rome reeds zijn gezag rechts van de Loire tot minder dan eene schaduw teruggebracht en heerschte tusschen deze rivier en de Somme de vroegere veldoverste Syagrius, zonder eenige macht boven zich te erkennen.

Ten noorden en ten oosten van zijn gebied zetelden de stammen, die onder den naam van Franken samen waren verbonden, de meeste met koningen aan hun hoofd; daar bruiste de frissche, gezonde kracht, die welhaast Romes taak zou overnemen, Europa verjongen en tot nieuw leven wekken.

De Frankische koningen droegen nog soms de titels van Romeinsche waardigheidsbekleeders, afkomstig uit den tijd van hun bondgenootschap met het machtige keizerrijk, maar zij voerden die slechts als ornament, zooals een hofleverancier zijn winkel blijft sieren met het wapenschild van een gestorven vorst; hun werkelijk gezag ontleenden zij daaraan voor geen deel. Dat dankten zij oorspronkelijk aan hunne geboorte en aan volkskeuze, en wisten zij te sterken en te vermeerderen door eigen kracht, niet het minst door welgeslaagde krijgsondernemingen.

Of zij werden gelokt door wat zij vernamen omtrent de vruchtbaarheid van de landen over hun zuidergrens, of eene sterke uitbreiding van den stam noodzaakte naar uitzetting van grondgebied te streven, of zucht naar krijgsroem en oorlogsbuit hen dreef, wordt ons niet met zekerheid bericht. Vermoedelijk hebben wel al die oorzaken in meerdere of mindere mate den stoot gegeven aan de krijgstochten van Clodio en zijne opvolgers, die onder Clovis leidden tot eene volslagen onderwerping van Syagrius, uitbreiding van het Frankisch gebied tot de Loire en nog verder, vereeniging van alle Salische en Ripuarische stammen onder één koning, onderwerping van Alamannen, Thuringers, Burgundiërs, in één woord, tot eene geheele wijziging der statengroepeering in Westelijk Europa.

Niet slechts naar buiten vertoonden de staten tengevolge dezer beweging een geheel ander beeld, ook in de inwendige inrichting van het Frankische koninkrijk was die van een der oude Germaansche volken niet of nauwlijks te herkennen.

Met voordacht zeg ik, de Germaansche *volken*, niet de *rijken* of de *staten*.

Van alle veranderingen toch, die de aangestipte beweging voor de Germanen heeft gehad, komt mij wel geene enkele zoo treffend voor als deze, dat zich in handen des konings heeft gevormd eene staatsmacht, waar vroeger slechts eene volksmacht bestond.

Eene enkele m.i. scherp teekenende trek moge dit duidelijk maken.

Wij stellen ons thans de georganiseerde gemeenschap voor als zetelende en werkende binnen een bepaald grondgebied, hiertoe beperkt, maar hierbinnen dan ook oppermachtig, in staat om af te dwingen wat zij heeft geboden, te verhinderen wat zij heeft verboden, of althans om bij overschrijding harer voorschriften tot voldoening te noodzaken.

Dit oude Germaansche Volksgenootschap beantwoordde echter allerminst aan het beeld, dat waarneming van hedendaagsche toestanden ons voor oogen stelt. Niet een staat, eene eenheid boven allen staande, maar het geheele volk, als veelheid, handhaafde het recht, verleende rechtsbescherming, niet binnen bepaalde plaatselijke grenzen, maar aan een zekeren kring van personen; allen verleenden die aan elkander. En aan een dwingend opleggen hunner voorschriften konden zij niet denken. Het uiterste dwangmiddel, waarover zij beschikten, was de uitstooting uit hunne gemeenschap, de onttrekking van hun steun aan wie hunne geboden en verboden niet achtte, de vredeloosverklaring.

Geen wonder; hoe een overtreder te bemachtigen, als hij een toevlucht zocht bij een naburigen stam of in één der talrijke dichte wouden, iets waartoe hij te lichter besloot, naarmate hij minder welvaart achterliet en geringere behoeften hem bonden aan zijne woning.

Welnu, terwijl oudtijds naar allen schijn slechts een volksbesluit tot vredeloosheid kon leiden, was het reeds tijdens de Salische wet - d.i. in het laatst der 5de eeuw - de koning, die bij het uiterste verzet den onderdaan vogelvrij verklaarde, hem de rechtsbescherming onttrok.

Waar hij die aan den weerspannige kon ontzeggen, moet ook hij het zijn geweest, die ze in den regel verleende, en dat hij dit was, blijkt den aandachtigen beschouwer uit honderden feiten.

Zooals men zich vroeger tot het volk wendde met den eisch: verschaft mij recht, zoo deed men het thans tot den koning en tot de ambtenaren in wier handen hij een deel zijner macht had gelegd.

Trouwens, ook in andere richting had het gezag der koningen zich krachtig ontwikkeld; ook tot wetgeving, tot strafbepaling zelfs, waren zij bevoegd geworden, zoo goed als tot rechtspraak in hoogsten aanleg.

Vanwaar die verplaatsing van het zwaartepunt in het staatsbestuur?

Een aantal oorzaken - het lijdt geen twijfel - hebben daartoe meegewerkt, niet voor alle deelen van het nieuwe rijk dezelfde, maar overal zulke, die ons de ingrijpende verandering verklaarbaar maken.

Het eenvoudigst was de zaak wel in het nieuw veroverde gebied. Hier vonden de zegevierende Frankische koningen eene provinciale inrichting, die, op Romeinsche leest geschoeid, hoewel in onderdeelen vervormd, toch dezen oorspronkelijken karaktertrek had behouden, dat alle draden van het bestuur samenkwamen in de hand van één persoon, die ze naar goedvinden kon bewegen. De overwinnende veldheer had ze slechts aan den overwonnene te ontweldigen en de onderdanen schikten zich onder zijn gezag, zooals zij gedaan hadden onder dat van zijn voorganger. Voor hen was er slechts eene persoonsverwisseling, geene staatsrechtelijke verandering.

Van het leger, dat met zijn vorst de schitterende zegepralen bevocht, was evenmin verzet te vreezen als deze zich op het standpunt van een Romeinschen stadhouder plaatste. De kern bestond ongetwijfeld uit zijn gevolg, de mannen die hem trouw en gehoorzaamheid hadden gezworen, en alle krijgers waren tot strikte opvolging van zijne bevelen als veldoverste gehouden. Hun kon, zoolang zij onder de wapenen stonden, het onbeperkt gezag niet deren, dat hij als koning voerde in het veroverde land.

En als eenigen hunner de gelederen verlieten om zich daar te zetten tot rustiger leven en vredigen arbeid, dan zullen zij al evenmin aanstoot genomen hebben aan de bestuursregelen, waaronder de bevolking, te midden van welke zij zich vestigden, tevreden was en wel voer. Te minder, wijl een bestuur als waaraan zij thuis gewend waren geweest, hier in hun nieuwe vaderland met zijne uitheemsche toestanden en bevolking onmogelijk terstond was over te planten. Te minder ook, omdat zij onder de bevolking menigen hunner stamgenooten aantroffen, die er reeds vroeger, wellicht door den nood uit zijn stamland verdreven, een bestaan had gezocht en gevonden en door den tijd de instellingen, die er golden, had leeren waardeeren.

Eindelijk de Franken, die op de oude woonplaatsen waren gebleven; voor hen was er, wel is waar te huis niet veel ver-

anderd, maar ook zij moesten niettemin wel genoegen nemen, ja misschien ingenomen zijn met de ontwikkeling van een zelfstandig koninklijk gezag. Ook voor hen toch was de ineensmelting van alle kleine Frankische rijken tot één geheel een niet te loochenen feit, waarmee rekening moest worden gehouden, zoowel als hiermee, dat de vereenigde Franken thans waren verspreid over een gebied van ontzaglijke uitgestrektheid. Hoe zou onder dien nieuwen toestand nog eene volksvergadering, waar alle weerbaren samenstroomden, de hoogste rechten hebben uitgeoefend. Zij was immers ondenkbaar; dat allen van Rijn tot Loire hunne haardsteden eens of meermalen 's jaars zouden verlaten, om op ééne plaats bijeen te komen, was moeilijk te vergen, te moeilijker naarmate aan den landbouw meer zorg viel te besteden. Dat zulk eene vergadering inderdaad met vrucht over de algemeene belangen zou beraadslagen en welgegronde besluiten daarover zou nemen was vooral kwalijk te verwachten.

Ook de bewoners der oude Frankische landen konden dus wel niet anders dan zich neerleggen bij wat ook hunne broeders in het gewonnen land voor goed aanzagen, dat.n.l. de macht der oude volksvergadering geleidelijk op den Koning overging.

Bij die gronden, welke ieder slechts voor een bepaalden kring van 's konings onderdanen van gewicht waren, kwam er nog één algetneene. Geen gezag, de geschiedenis predikt ons deze les in verschillenden vorm, kan zich op den duur handhaven, tenzij het ook inderdaad feitelijk krachtig is, of door de dragers der hoogste kracht wordt gesteund. Welnu in de feitelijke machtsverhoudingen was door Clovis' veroveringen eene beteekenisvolle wijziging gekomen.

Tegenover een klein volk, gevestigd binnen een beperkt gebied, gewoon op geregelde tijden gewapend te vergaderen, bewust van zijn kracht, doordrongen van de eenheid van zijn belang, was de koning - zelfs met zijn gevolg - machteloos.

Waar hij stond aan het hoofd van een leger, door veldtochten gestaald, door zegepralen van zijne overmacht overtuigd, deels van vreemden stam en alleen groot door de gunst van zijn veldheer, deels door lange scheiding van zijne stamgenooten vervreemd, was diezelfde koning ver de meerdere in kracht van elk deel zijner onderdanen. En voor eendrachtig, vereenigd

optreden ontbrak aan de onderdeelen de eenheid van gedachten en van belangen. Zij waren immers slechts door geweld aaneengehecht, niet door natuurlijke aantrekkingskracht tot elkaar gebracht en zoo er van de volken zelve met bewustheid eenige drang tot eenheid was uitgegaan, dan stellig alleen hierom, dat zij zich wilden scharen om denzelfden roemruchten vorst. En reeds hierin lag de profetie van het uitgebreide gezag dat dezen zou toevallen.

Juist de gronden echter, die tot 's konings heerschappij voerden, stelden daaraan ook natuurlijke grenzen. Bedrieg ik mij niet, dan hebben sommige schrijvers, en daaronder F. de C., op de feiten afgaande, meer dan op de rechtsbegrippen, dit wel eens te veel uit het oog verloren. Er had zich niet door den loop der gebeurtenissen bij de Germaansche bevolking van het nieuwe rijk eene overtuiging gevestigd, dat aan den koning van rechtswege een onbeperkt gezag toekwam.[1)]; er waren veeleer geleidelijk nieuwe behoeften ontstaan, waarin onder de veranderde toestanden alleen van 's Konings wege kon worden voorzien en welker bevrediging men daarom en daarom alleen willig uit zijne hand aannam.

Maar hierin lag dan ook voor hem eene vingerwijzing naar matiging in het gebruik zijner macht.

Niet alle maatregelen kon hij veilig nemen en niet overal kon hij zich hetzelfde veroorloven.

Zoo dikwijls hij overtuigd mocht zijn, dat eene verandering, welke hij had ontworpen, een plan dat hij had beraamd, in den smaak zou vallen van zijne onderdanen, zou voorzien in eene leemte, die zij gevoelden, kon hij met gerustheid tot de uitvoering overgaan, zelfs daden van de ruwste willekeur kon hij zich veroorloven, zoo hij maar verzekerd was van de instemming der omstanders en dergenen, die ze hem zouden kunnen beletten.[2)] Van daden welke vermoedelijk tot

1) Ik zou dan ook ongaarne de tegenstelling onderschrijven, die *Fahlbeck* maakt in zijn belangrijk werk ‘La royauté et le droit royal Franc durant la première période de l'existence du royaume (bl. 231), als hij schrijft Les rapports constitutionels entre le roi et les hommes libres dans l'ancienne monarchie germanique conféraient, aux deux parties des droits réciproques; dans le *royaume franc* il n'existe de droits que d' un côté’ (hij bedoelt aan 's konings zijde) ‘et non de 1' autre.’

2) Clovis kende b.v. zijn leger genoeg om het te wagen, een soldaat, die zijne ontevredenheid had gewekt, met eigen hand te verslaan; hij vertrouwde genoeg op de aanhankelijkheid van enkele verwante Frankenstammen om de koningen zelf te dooden of te doen uit den weg ruimen en hunne plaats in te nemen; maar hij wachtte zich wel tot het Christendom over te gaan, zonder zich eerst te hebben overtuigd van den indruk, dien dit op zijn volk zou maken.

verzet zouden prikkelen, deed hij wijs zich te onthouden.

En vooral dit had hij niet uit het oog te verliezen. Was het onnoodig, en zelfs ten deele onmogelijk, de oud-Germaansche staatsinrichting - men vergunne mij dat woord - over te brengen naar het vermeesterde Gallië, het was aan den anderen kant stellig hoogst onraadzaam in recht en bestuur van het oude stamland zonder noodzaak wijzigingen te brengen en alleen ter wille der eenvormigheid daar de instellingen over te planten, die men in het veroverde gebied liet bestaan of vestigde. Immers, al was elk dier vroeger tot een bondgenootschap vereenigde kleine Frankische volken thans, om zoo te spreken tot den rang eener provincie van een groot rijk gedaald, in hunne *huishoudelijke* behoeften was geene wijziging gekomen, hunne rechtsovertuiging had geene verandering ondergaan, voor zelfbestuur en rechtspraak binnen hun kring waren de elementen onver zwakt en ongedeerd gebleven.[1)]

Moesten dus de koningen van de macht, welke zij zich hadden aangematigd, met omzichtigheid gebruik maken, het ontbrak hun niet aan raadgevers met de behoeften en begeerten van het volk in alle deelen van het rijk bekend. Daar waren vooreerst hunne graven, in de veroverde streken vermoedelijk gesteld over een gebied, dat reeds onder de Romeinen een eigen bestuurskring had gevormd, in de oude stamlanden misschien opgevolgd in den werkkring der vroegere volkskoningen, ambtenaren wier arbeidsveld zich uitbreidde met de macht van het hoofd van den staat, die hen aanstelde. Daar waren verder de beheerders van koninklijke domeinen, de bisschoppen, de hoogwaardigheidbekleeders in het paleis, de groote grondbezitters, in een woord allen die als de voornamen, de eersten, de grooten plegen te worden aangeduid en die, althans in het oude gebied, wel meerendeels

1) Inderdaad blijkt ons, dat in onderdeelen van het Frankische rijk eigen recht gold en naar eigen instellingen werd recht gesproken; wij zouden zeker dwalen, als wij eenvormigheid aannamen, waar niet ondubbelzinnig van verschil blijkt. F.d.C. maakt zich m.i. aan die fout schuldig, waar hij de rechtspraak behandelt.

Franken zullen zijn geweest,[1] En inderdaad gingen de Merovingsche vorsten te rade, nu eens met enkelen dezer, welke zij op een oogenblik onder hun bereik hadden, dan eens met allen of althans met een groot aantal, tot eene algemeene vergadering samengeroepen.

Zulk eene vergadering kwam zelfs naar allen schijn, althans in de zevende eeuw, jaarlijks bijeen.

Zij had slechts te beraadslagen, niet te besluiten. De beslissing ging uit van den Koning alleen. Hij *kon* afwijken van de hem gegeven adviezen; maar hiermee is niet gezegd, dat hij het dikwijls deed en dat het hem geraden was het te doen. In de vergadering zelve kon hij een verzet van enkelen vermoedelijk wel zonder groote moeite breken, maar zoodra ieder in zijn gebied was teruggekeerd viel dit minder gemakkelijk, niet alleen ten aanzien der meer of min onafhankelijke grooten, maar zelfs ten opzichte der koninklijke ambtenaren. Vooreerst aan de Merovingsche vorsten stonden slechts zeer gebrekkige middelen ten dienste om zich te overtuigen van de strikte naleving hunner bevelen.

In de tweede plaats, vele graven en andere ambtenaren genoten vermoedelijk in hooge mate het vertrouwen en de genegenheid van de bevolking in wier midden zij hunne bediening uitoefenden. Door hen kon het volk zijnen koning nader worden gebracht, maar door hen kon het even stellig van dezen worden vervreemd. En eindelijk, gesteld dat een graaf met de meeste trouw wilde medewerken tot de uitvoering van besluiten, die hij had ontraden, omdat hij begreep dat zij aan zijne onderhoorigen niet welgevallig zouden wezen, dan waren nog zijne kansen van slagen niet gunstig. De eenige, of nagenoeg de eenige weerkracht, welke hij tot zijne beschikking had, was die des volks. Weigerde dit hem steun, of kwam het zelfs tegen hem in verzet, dan was zijne sterke arm verlamd.

Zeker, 's konings gezag was door geene voorschriften van geschreven of ongeschreven recht nauwkeurig begrensd, hij was wettelijk niet gebonden aan besluiten van volk of grooten. Maar hem was evenmin bij een geschreven of ongeschreven

1) Naar het mij voorkomt moet men uiterst voorzichtig zijn met het maken van gevolgtrekkingen uit het feit dat koninklijke ambtenaren en grooten in Latijnsche geschiedverhalen Romeinsch klinkende eigennamea dragen.

regel een onbeperkt gezag toegekend en feitelijk was het voor hem eene voorwaarde van zelfbehoud, de volkswenschen en volksbegrippen te eerbiedigen, die hem bij monde der grooten werden vertolkt.

Verzuimde hij dit, hij liep gevaar den troon voor zich en de zijnen te verspelen.

Voor zich *en de zijnen*, want onder de Merovingen ging de koninklijke waardigheid regelmatig van vader op zoon over.

Dat er rechtens eene verandering was gekomen in de aanspraak op den troon, mag hieruit m.i. niet worden afgeleid.

De oudste bronnen, die ons omtrent Germaansche toestanden licht geven, gewagen reeds van een koninklijk geslacht, waaruit de koningen worden gekozen. Wij mogen wel vermoeden, dat ook oudtijds de keuze meestal zal zijn gevallen op den oudsten weerbaren zoon des vorigen regeerders, die reeds door het feit, dat hij het naast bij zijn vader had gestaan en dat diens belangrijkste familierechten op hem overgingen, als van zelf op den voorgrond trad. Nu was zeker in later tijd eene vergadering van alle vrije Franken terstond na 's konings dood tot het doen eener keuze eene onmogelijkheid geworden en waren de omstandigheden stellig gunstiger voor den vermoedelijken troonopvolger - als ik dat woord mag bezigen - die nu zonder groot bezwaar kon beerinnen met de teugels van het bewind al vast in handen te nemen. Hij was nu in de gelegenheid om zich reeds voordat het volk gesproken had door welkome regeeringsdaden de volksgunst te verwerven. Misschien is zelfs eene uitdrukkelijke keuze van den feitelijk opgetreden koning, zoo deze het volk welgevallig was, veelal achterwege gebleven. Maar hiermee is niet gezegd, dat nu een nieuw rechtsbeginsel ingang had gevonden, volgens hetwelk de koningszoon zijne aanspraak op den troon ontleende uitsluitend aan zijne geboorte, zonder dat het welmeenen des volks van eenigen invloed was. Wij mogen dit te minder gelooven, omdat bij herhaling gewag wordt gemaakt van eene keuze, eene aanneming tot koning door vergaderde grooten of door eene tegenwoordige volksgroep. Onze schrijver zegt wel naar aanleiding van een arider onderwerp, de bisschopskeuze ‘un peuple, qui possède le droit d'élire, sans avoir en même temps des procédés réguliers d'élection, ne possède rien’, maar wij mogen toch betwijfelen of een Frankische koning zich wel zeer

vast op den troon zou hebben geacht, als hij bij zijne eerste verschijning in eene groote vergadering of voor het leger met eene doodsche stilte of een afkeurend gemompel was ontvangen. Uit eene volkskeuze, die aan de aanvaarding der regeering voorafging, moge meer en meer geworden zijn eene uitdrukkelijke of stilzwijgende goedkeuring van de troonsbestijging van den naasten bloedverwant, die op eigen gezag het bewind heeft aanvaard, hiermee is allerminst de lijn verbroken der ontwikkeling van het zuiver Germaansche koningschap. De zelfregeering en de beschikking van het volk over het hooge gezag waren oud-Germaansche overleveringen en, op het gevaar af van door Fustel de Coulanges' volgelingen gerangschikt te worden onder hen ‘qui ont l'esprit dominé par l'idée préconçue de grandes libertés populaires’, mag men van hem, die wil beweren, dat niet slechts de vorm veranderd was, maar ook in wezen de Franken hadden afgezien van allen invloed op de troonopvolging, afdoende, stellige bewijzen vorderen; en deze zijn m.i. tot nu toe niet geleverd. Des konings stijgende macht voor goed aan te zien, hierdoor dwongen hen, ik merkte het op, de veranderde omstandigheden en hun eigen belang; eenkoning te verdrijven, dien zij niet begeerden, dat konden misschien tijdelijk bijzondere invloeden hun beletten; maar eene erkenning van het recht van iemand - ware het een koningszoon - om zich als koning hun op te dringen, hebben zij door woorden noch daden ooit afgelegd.

Inderdaad, vooral bij weinig ontwikkelde volken gaat de wijziging in het recht zelden verder dan de oogenblikkelijke noodzakelijkheid vordert. Dat deze na de uitbreiding van het Frankische grondgebied tot enkele veranderingen van groot gewicht in de bestuursinrichting had gedrongen, stipte ik aan.

Eene verandering van niet minder belang op privaatrechtelijk terrein eischt nog een oogenblik onze aandacht.

Bij de Germanen had - voor zoover onze bronnen ons in den toestand een blik gunnen - de gondeigendom der enkelen zich eerst langzaam ontwikkeld. Nog in Tacitus' tijd was de grond meerendeels in handen van groepen van personen. Een strijd over de vraag hoe die groepen waren samengesteld, of zij uit de bewoners van eene gouw of een dorp, dan wel uit de leden eener familie bestonden, schijnt mij deels vrij onvruchtbaar, deels niet veel meer dan een woordenstrijd. On-

vruchtbaar, omdat nu eenmaal Tacitus niet veel anders zegt, dan dat men te zamen gronden in bezit nam en omdat uit hetgeen hij ons meedeelt niet mag worden besloten, dat overal de groepen van ongeveer gelijken omvang waren. Een woordenstrijd, wijl aanvankelijk, naar wij mogen vermoeden, wel elk dorp in hoofdzaak zal zijn gevormd door leden van ééne familie en ook tusschen de leden der gouw verwantschap bestond.

Immers, wij weten hoe nauw in die wordende maatschappij de familieleden zich plachten aaneen te sluiten, niet het minst zeker omdat zij bij de zwakheid of het ontbreken van staatsgezag aan onderlingen bijstand dubbele behoefte gevoelden. Het is ons bekend, dat zelfs in het volksleger de verwanten bij elkaar geschaard waren. Welnu wat natuurlijker, dan dat, zoo een stam, hetzij met of zonder strijd, maar dan toch met de wapenen in de hand, eene woonplaats had ingenomen, elke legerafdeeling - die uit eene familiegroep bestond - zich afzonderlijk vestigde over eene uitgestrektheid, voor hare behoeften voldoende, waar zij grond vond ter bebouwing en genoegzame weide voor haar vee - misschien zou ik mogen schrijven voor hare gemeenschappelijke kudde.[1)]

De veroveringstocht zuidwaarts kon in het grondgebruik moeilijk wijziging brengen voor de stamgenooten, die op de oude woonplaatsen bleven. Ook voor hen was geleidelijke rechtsontwikkeling niet uitgesloten, dit spreekt van zelf. De groei der bevolking van het oude vaderland moest leiden tot vermeerdering van den akkerbouw. Waar deze zich uitbreidde en vooral waar er meer zorg aan werd besteed, volgde een sterker en blijvend recht der enkelen op de akkers die zij bearbeidden. Ook hun verervings- en beschikkingsrecht werd ruimer en hiermee de weg geopend tot splitsing van grondeigendommen aan den eenen kant, tot ophooping daarvan in eene hand aan den anderen.

Dat alles werd echter niet bevorderd maar veeleer vertraagd door den veroveringstocht, die tijdelijk de bevolking in de stamlanden dunde.

Geheel anders waren de toestanden in de nieuw veroverde streken. Hier vonden de Germanen eene landverdeeling en cul-

1) Of die afdeeling grooter of kleiner was en dus een meer of minder uitgebreiden verwantenkring omvatte, zal wel van de omstandigheden hebben afgehangen.

tuur hemelsbreed verschillend van die, welke zij thuis hadden verlaten. Door geheel Gallië waren Romeinsche landhuizen verspreid, die ieder op zich zelf het middelpunt vormden van eene meer of minder uitgestrekte landelijke bezitting, ten deele uit het heerenhuis zelf bemeierd, ten deele in gebruik bij vrije en onvrije landlieden, die afzonderlijke hoeven bewoonden en bewerkten en hiervoor aan den eigenaar een cijns in geld of vruchten betaalden.

Welk deel van het grondgebied door zulke villa's met haar toebehoor werd ingenomen, valt niet te zeggen; dat daarnaast plaats overbleef voor kleinere grondbezittingen, die niet meer dan ééne hoeve omvatten en ook voor dezulke, die door meerderen in gemeenschap werden bezeten en gebruikt, hebben wij goeden grond te vermoeden.

Hoe de Franken na de verovering van Gallië bij hunne vestiging aldaar zijn te werk gegaan, weten wij niet met zekerheid. Zooveel is ons echter wel duidelijk, dat zij niet in staat zijn geweest en ook geene aanleiding hebben gehad, schoon schip te maken met de toestanden die zij er aantroffen. Het aantal der nieuwe bewoners was betrekkelijk gering in verhouding tot dat der oude ingezetenen. Er verhuisde niet een geheel volk, dat, om zoo te spreken, zijne gansche landbouwinrichting met zich voerde en kon overbrengen, er drong een overwinnend koningsleger - geen volksleger - door in het land, en zette er zich geleidelijk neder naarmate de krijgsverrichtingen het veroorloofden, ongetwijfeld enkelen hier, grootere groepen ginds, naar het viel, niet naar een vast plan.

Men moet zich, hoeveel onzekerheid er dienaangaande ook heerscht, naar het mij schijnt een vrij zonderling denkbeeld maken van de toedracht der zaken, om aan te nemen, dat elk dier Franken is gaan staan in de schoenen van een der oude bewoners, dat hij de plaats heeft ingenomen òf van den vroegeren bezitter van een landhuis en dus is opgetreden als meester van eene uitgebreide landbezitting, welker bewoners hem de gebruikelijke, cijnsen zijn blijven betalen, òf van een der vroegere hoevenbewoners en dus zich cijnsplichtig heeft gemaakt, aan den ouden of nieuwen bezitter van het landhuis.

En toch, dit moet men gelooven, om het zoo goed als ongeschonden voortbestaan der villen-inrichting in Merovingschen tijd te kunnen verdedigen.

Het is waar, tallooze akten gewagen van overdracht eener v i l l a , maar, men vergete het niet, de eigenlijke beteekenis van dit woord is l a n d h u i s . Het kan wel is waar ook meer aanduiden, het landhuis met zijne onmiddellijke omgeving en zelfs de geheele landelijke bezitting, die er bij behoort, maar het behoeft niet overal en altijd een zoo uitgebreiden zin te hebben.

Maar, zoo werpt men tegen, in bijna al die akten wordt - en wel bijna altijd in dezelfde bewoordingen - melding gemaakt van het toebehoor der villa. Zij wordt verkocht, weggeschonken met hare hoeven en hoevenaars, weiden en wouden, velden en wateren en met wat niet al; zulke stukken betreffen dus zonder uitzondering groote villa's geheel ingericht als die welke ons de Latijnsche schrijvers voor oogen stellen.

Het tegendeel is waar.

Juist in die gelijke bewoordingen, in dat formulierachtige der akten ziet ieder, die geen vreemdeling is in de rechtspraktijk van vroeger en later, eene waarschuwing tegen het besluit, dat bij elke verkochte villa inderdaad ook al die genoemde aanhangsels behoorden.

Immers, die gelijke woorden wijzen op het gebruik van een overgeleverden vorm voor alle gevallen.

Er bestaan ook hier te lande b.v. honderden akten waarin de verkoop wordt vermeld van een onroerend goed, ‘met lasten, lusten en actiën, heerschende en lijdende dienstbaarheden, verplichtingen, gerechtigheden en mandeeligheden.’ En zeker in 9 van de 10, ja ik durf bijna schrijven in 99 van de 100 gevallen kleeft er aan dat goed niets van dat alles. In al die akten heeft men slechts te doen met eene zekere breedsprakigheid, die in de tegenwoordige Nederlandsche stukken op lofwaardige wijze wordt verminderd, maar in oude, ook Frankische akten eene groote hoogte bereikte.

Door dit voorbij te zien hecht men aan de geregelde vermelding der aanhangsels van in Merovingschen tijd vervreemde villa's veel te groote waarde.

Maar aangenomen eens, dat er een groot aantal Romeinsche landgoederen in hare oorspronkelijke gedaante zijn blijven bestaan, dan hebben daarnaast en daartusschen ook vele kleinere grondeigendommen eene plaats gevonden, immers er zijn ons niet weinig formulieren en akten bewaard waarin van beschikkingen over hoeven en huisjes wordt melding gemaakt.

Deze lagen dan volgens de stukken in eene buurtschap of in eene villa, welk laatste woord misschien in de meeste gevallen het best door d o r p is te vertalen. Zekerheid hieromtrent bestaat niet altijd. Men bedenke, het heerenhuis met de daarom geschaarde woningen van het vrije en onvrije, dienstpersoneel, met stallen en schuren had vrij wel het uiterlijk van een klein dorp en kreeg daarmee meer gelijkenis naarmate het aantal woningen toenam. Het is dan ook onbetwistbaar, dat een groot aantal dorpen uit villa's zijn gegroeid. Hunne namen reeds wijzen er op.

Of het dorp of het landgoed het overwegende was, zal wel hebben afgehangen èn van het aantal huizen om het oorspronkelijke landhuis gegroepeerd èn van de meerdere of mindere onafhankelijkheid hunner bewoners, en het oogenblik waarop de villa een dorp geworden is, kan nimmer worden uitgemaakt. Ook voordat die overgang heeft plaats gehad wordt echter - hieraan valt niet te twijfelen - de toestand der onvrije en halfvrije hoevenbewoners gunstiger, de band tusschen hen en hunne hoeve hechter en de grens tusschen een gebruiksrecht als het hunne en eigendomsrecht onduidelijker.

Zoolang eene oude villa in nagenoeg hare oude gedaante in handen bleef van éénen eigenaar, behoorde daartoe vermoedelijk veelal eenig bosch, water en weiland. Een deel hiervan behield de eigenaar zich voor, een ander deel was in gemeen gebruik bij de hoevenaars. Hoe krachtiger hun recht in het algemeen zich ontwikkelde, hoe meer hun recht op wat zij gezamenlijk in gebruik hadden op eigendom ging gelijken.

Werd eene villa ontbonden, kwamen de hoeven daartoe behoorende in handen van even zooveel eigenaars - en dit heeft met een aantal kunnen en moeten geschieden zoowel bij de vestiging als later - dan vormden die bosschen, weiden en wateren, waarvan ik spreek, hun gezamenlijken eigendom en, waren zij Germanen, dan zullen zij er een aantal regelen op hebben toegepast, waaraan zij in hun oude land waren gewend.

Op zulke gemeenschappen slaan meerdere bepalingen ook der Salische wet en wijzen uitdrukkingen in verschillende akten.

En zelfs waar de oude landgoederen ongeschonden bleven, bestonden tal van gemeene eigendommen. Er wordt in bijna alle akten en formulieren welke de overdracht eener villa be-

treffen, gewag gemaakt van de ‘meente’[1] die er bij behoort. Voor den eigenaar, die overdroeg, was nu niet gemeen datgene waarvan zijne onderhoorigen het gezamenlijk gebruik hadden, maar wat hijzelf met anderen - villenbezitters of hoevenaars - deelde. Al is nu ook dit toebehoor meermalen in eene akte vermeld zonder dat het bestond, wanneer het niet meermalen voorgekomen was, zou het in het formulier niet zijn opgenomen.

En bovendien, verschillende wetsbepalingen stellen zulke gemeenschappen buiten twijfel. Om slechts op ééne te wijzen, die, zoo ik mij niet bedrieg, wel eens is voorbijgezien. De Salische wet stelt eene bijzondere straf op den diefstal van een stier, die de koeien van *drie* villa's[2] leidt. Hoe is dit mogelijk, wanneer deze niet ééne kudde vormen, die op eene gemeenschappelijke weide wordt gedreven, en hoe komt zulk eene bepaling in de wet, zoo niet dergelijke gemeene weiden zeer bekend zijn?

Waar dus Fustel de Coulanges, in strijd met bijna alle schrijvers van naam, het bestaan van dorpsgemeenschappen betwist, maakt hij zich schuldig aan dezelfde eenzijdigheid, die over het algemeen zijne werken kenschetst.

Door menige scherpzinnige verklaring, menig vernuftig argument, menig schitterend betoog heeft hij de wetenschap aan zich verplicht. Zijn arbeid zal een krachtige waarschuwing zijn en blijven voor hen, die geneigd mochten wezen om de grondslagen van den Frankischen staat en de Frankische maatschappij uitsluitend in de Germaansche overlevering te zoeken. Dat deze niet het eenige punt van uitgang is geweest, dat de Germaansche elementen zelfs in een groot deel van het rijk het overwicht der Romeinsche hebben gevoeld, de taal is er om het te bewijzen.

Maar dat de overwinnende Franken zich zouden hebben neergelegd bij al wat zij in Gallië vonden, zonder ook in datgeen wat hen het nauwste raakte, bestuur, rechtspraak, grondbezit, iets, ja zooveel mogelijk te leggen van het hunne, men moet, om dit te beweren, voor menige betrouwbare bron de oogen sluiten of verblind zijn door een langdurig staren op

1) De Latijnsche term luidt ‘communia.’
2) In deze bepaling kan het woord villa zoowel een dorp als een landgoed beteekenen, en wijst het vermoedelijk beide aan.

punten die door een schel Romaansch licht worden beschenen.

Geen feit mist zijne plaats in de historische reeks van oorzaken en gevolgen, geen recht of het draagt de blijken van den loop der gebeurtenissen, de wisseling en samenstelling deibevolking in het gebied waarbinnen het geldt en zich heeft ontwikkeld.

Dit predikt ons ook het Frankenrecht onder de Merovingen.

FOCKEMA ANDREAE.

Uit de geschiedenis der klassieke philologie.[1)]

De Nederlandsche philologie in de 19e eeuw van Wijttenbach tot Cobet.

Het probleem van den vooruitgang is niet zoo eenvoudig als men het zich dikwijls voorstelt. Hebreeuwsche zangers hebben reeds voor meer dan 2500 jaar aan sommige gevoelens van het menschelijke hart eene uitdrukking weten te geven die eeuwig schijnt, en herhaaldelijk hebben vroegere geslachten kunstwerken weten voort te brengen, waar zij die later kwamen iets naast, maar niets boven hebben kunnen stellen. In zeker opzicht schijnt onze beschaving zich meer in de breedte, dan in de hoogte uit te breiden. Herhaaldelijk verheft de menschelijke geest zich tot de hoogste gewaarwordingen, waartoe zij in staat schijnt, en slechts doordien dit nimmer geheel dezelfde zijn, wordt ons geestelijk kapitaal tot in het oneindige uitgebreid. Michel Angelo overtreft Phidias niet, Rembrand Michel Angelo niet, maar ieder hunner schenkt eene nieuwe openbaring omtrent een wereld van schoonheid, die oneindig is. Dankbaar aanvaarden wij wat de nieuwere geslachten ons geven, doch wij houden tevens vast aan hetgeen wij aan de oudere te danken hadden, overtuigd dat de nieuwe dát ons niet geven kunnen, niet gezind uit vreugde over een nieuwe aanwinst het oude, sedert eeuwen bijeengegaarde, roekeloos op eenmaal ter zijde te werpen.[2)]

Zoo werkte buiten twijfel de geest der oude volken in tal

1) Zie *De Gids* van Dec. 1888, Juli 1889 en Mei 1890.
2) Is bovenstaande opvatting met de theorie van Darwin overeen te brengen? Ik weet het niet, doch wel schijnt mij op het gebied der historische wetenschappen - zonder vooropgevatte meening - moeilijk iets van Darwinisme waar te nemen.

van opzichten scherper en juister dan de onze. Bepalen wij ons tot de Hellenen. Algemeen erkent men, dat er schoonheden zijn, die zij hebben weten weer te geven zooals niemand na en vóór hen en juist in datgene wat vooral tot eene kunstvolle vertolking van indrukken en denkbeelden vereischt wordt, als zin voor harmonie, gevoel voor stijl, behoefte aan fijnheid en zuiverheid van uitdrukking, - juist daarin was de Grieksche geest oneindig minder gemakkelijk van het rechte spoor af te leiden, dan die van latere tijden. Daarom blijven Helleensche taal, letteren en kunst een eeuwig frissche bron, waaraan het menschelijk geslacht tot in lengte van dagen zich zal kunnen laven.

Onze tijd is een tijd van onbeperkt geloof aan den vooruitgang en daarom ontstaan daarin ook kunstrichtingen, die werkelijk min of meer schijnen te gelooven, dat zij alle vroegere op éénmaal overbodig maken kunnen. De menschheid in haar geheel echter wordt niet licht het rechte spoor zóó ten eenenmale bijster. Onze eeuw die er zich op verhoovaardigt, iets nieuws en wederom iets nieuws voorttebrengen, is tegelijk ook de eeuw van letterkundige en kunsthistorische studien, waarbij het besef, dat het verleden iets bezat, wat wij niet bezitten, eene niet geringe drijfveer is. Natuurlijk zou het diep te betreuren zijn, indien men zich daarbij tot klassieke letteren en kunst beperken wilde, doch de groote beteekenis van deze wordt reeds daardoor duidelijk gevoeld, dat onze letterkundige wetenschap met klassieke philologie, de moderne kunstwetenschap met de wetenschap van Winckelmann is aangevangen.

Echter niet slechts oude schatten, ook nieuw verworvene worden door den algemeenen tijdgeest ernstig bedreigd. Wie zou de groote verplichting, welke ons geslacht aan de natuurwetenschap heeft, niet gaarne dankbaar erkennen? Maar toch leidde de rechtmatige bewondering hier maar al te licht tot miskenning van hetgeen op ander gebied verworven werd. Men heeft medelijden gekregen met die arme historische wetenschappen en vraagt nu waarom die stumperds de methode der natuurwetenschap niet toepassen, wier resultaten immers een iegelijk met eigen oogen aanschouwen kan. En werkelijk deden zich lieden op, vele der zoogenaamde cultuurhistorici, die eene nieuwe historische wetenschap op de grondslagen der natuurstudie wilden opbouwen. Die pogingen hebben een zeer komieke

zijde. De zieke aan wier sponde men zich nederzette, verkeerde juist in eene periode van frissche levenskracht zooals nooit te voren. Zij kon met het volste recht tot haar geneesmeester zeggen: hoe nu, ik heb het wezen der talen ontsluierd, het raadsel der Sphinx opgelost, veertig eeuwen van menschelijk denken en gevoelen ook voor den tegenwoordigen mensch verstaanbaar gemaakt, ik heb onder den invloed van de beste denkers van den tijd mij zelf naar de eigenaardige behoeften, die zich aan mij voordeden, eene methode gevormd, die bij voortduring tot tal van nieuwe onthullingen geleid heeft, ik heb den weg gewezen hoe men elkaar moet leeren verdragen en liefhebben door elkander te begrijpen, wat is nu de kwaal waarvan gij mij genezen wilt? Nog belachlijker echter is het geneesmiddel, dat men haar met voorname welwillendheid wil toedienen. Op éénmaal moet zij alle vorderingen opgeven, die zij in de laatste eeuw met groote inspanning gemaakt heeft; in plaats van fijne waardeering van het zieleleven van anderen zou eenig achttiende-eeuwsch radicalisme behooren gesteld te worden, vol onberedeneerden priesterhaat; in plaats van de streng historische exactheid een woest rondgrabbelen onder half gekende feiten, die tot illustratie van het een of ander vooropgezet denkbeeld dienen moeten[1)]. Men gevoelt dat hier de historische wetenschappen in het belang onze edelste beschaving hunne eigen beginselen behooren te handhaven, en wederom mogen wij niet vergeten, dat het moderne historische onderzoek vooral bij de klassieke studiën, met de oude philologie tot grondslag, zich ontwikkeld heeft.

Wij behandelen dus geen vraagstuk van gering algemeen belang, wanneer wij in de volgende bladzijden ons de ontwikkelingsgeschiedenis der Nederlandsche philologie gedurende de eeuw, waarin wij leven, trachten duidelijk te maken.

Toen de groote Niebuhr in 1808 ons vaderland bereisde, bezocht hij Leiden in de stemming van een bedevaartganger. Hij werd een weinig ontnuchterd. Vooral zijn ontmoeting met Wyttenbach was minder aangenaam. Niebuhr[2)] verklaarde

1) Men zie bijv. de bespreking van du Bois-Reymond's *Kulturgeschichte und Naturwissenschaft* in Sybels historische Zeitschrift, Bd 39 (1878) p. 458 en volg.
2) Circularbriefe aus Holland no. 20, 7 Juni 1808.

dit daaruit, dat hij door Wolf was aanbevolen en de verstandhouding tusschen dezen en zijn beroemden Leidschen collega nu juist zoo bijster goed niet was. ‘Hunne wegen’ - zoo vaart Niebuhr voort, - ‘zijn zeer verschillend en de Hollandsche philologen (want een vreemdeling, die zoo als Wyttenbach meer dan 30 jaar in Holland gewoond heeft, wordt “batavisiert”) met hun gezond oordeel ergeren zich met verkropte woede over Wolfs overdreven scepticisme en diepzinnige sophisterijen of wel, dewijl zij zelf met den diepsten eerbied voor de oudheid vervuld zijn, over zijn lust om alles aan te tasten; en zij missen tegelijk den moed of de handigheid om tegen hem op te komen. Wolf neemt daarbij een zeer voornaam air aan, komt met heelwat haarkloverij (Wortklauberei) voor den dag, hetgeen de Hollanders tot in het diepst kwetst (bis aufs Blut verwundet)’.

Met deze woorden, die alleen wat onbillijk zijn tegenover Wolf, heeft de helderziende man geheel juist de gronden aangegeven, waarom de Nederlandsche philologie bijna tot op onzen tijd toe min of meer een afkeer van de Duitsche gekoesterd heeft. De aanmatigende toon, de smakelooze pedanterie, waardoor niet weinige Duitschers zich tot heden toe onderscheiden, stuit de Nederlanders sterk tegen de borst. De eerbied voor de oude overlevering heeft velen hunner afkeerig gemaakt niet slechts van Wolf, maar in hoogere mate nog van den edelen Niebuhr zelf. Doch boven alles komen het Hollandsche gezond verstand en de Duitsche sophisterij hier in aanmerking en deze verdienen wel eens een weinig van naderbij beschouwd te worden, dan Niebuhr gedaan heeft.

Werkelijk is er een zeer scherp onderscheid tusschen het nuchtere gezond verstand van den echten Hollander en den meer wijsgeerigen zin des Duitschers, en vooral door de opkomst der Duitsche wijsbegeerte sedert de laatste helft der vorige eeuw is dat onderscheid duidelijk aan den dag gekomen. De pogingen van van Hemert[1)], Kinker e.a. om Kants wijsbegeerte in ons land over te planten, hebben geen merkbaren

1) Van Hemert gaf van 1799 tot 1803 een ‘Magazijn voor de kritische wijsbegeerte’ uit, waarin ook onderscheidene artikelen van Kinker (enkele ook van A.R. Falck) voorkomen. Zie over hem thans de verdienstelijke monographie van Dr. Groenewegen.

invloed op den gang van het Nederlandsche denken uitgeoefend en evenmin werd dit denken door eenige andere wijsgeerige strooming dieper dan aan de bovenste oppervlakte bewogen. Het Nederlandsche gezond verstand bleef dat geheel naieve, hetwelk onmiddellijk naar zijn ingevingen oordeelt zonder een oogenblik over zich zelf na te denken, en daar de mensch nu eenmaal niet buiten de een of andere wijsbegeerte kan, bleef de Nederlandsche geest nog zeer lang in een plat en oppervlakkig achttiende-eeuwsch rationalisme hangen, dat een verlammenden invloed op alle geestelijke krachten uitoefende. Het Duitsche denken daarentegen had van den boom van het scepticisme gegeten, doch onmiddellijk tot een nieuw leven ontwaakt, had het wel de betrekkelijke machteloosheid van het naieve verstand leeren inzien, maar tevens nieuwe krachten in zich meenen op te merken, waardoor het de oplossing van het wereldraadsel, van alle vragen van menschelijke kennis wederom opnieuw kon ter hand nemen. Werkelijk zag toen het oog des geestes meer dan het ooit aanschouwd had. Daar het echter dingen zag, die aan de uiterste grens van zijn horizon lagen, was het dikwijls bijna onmogelijk zich daarover in helderen, klaren vorm uit te spreken en was het gevaar van zich in allerlei ‘sophisterij’ te verliezen bijzonder groot. Het Hollandsche gezond verstand gevoelde zich door de groote gebreken van dien Duitschen denktrant teruggestooten, doch was tevens buiten staat in zijn wezen door te dringen. Vreemd stond het tegenover de gewrochten van den Duitschen geest en behalve de wijsbegeerte gold dit vooral ook, - waarop het hier vooral aankomt, - de Duitsche opvatting van historiestudie. Dat men door in het karakter van mythen en sagen door te dringen fijnere historische kritiek kon uitoefenen, dat men zoodra men oog had voor de natuurlijke wijze waarop menschelijke toestanden en handelingen zich plegen te ontwikkelen uit wei uge gegevens de waarheid lezen kan en eene historische gebeurtenis veel beter dan een tijdgenoot kan doorgronden, waren begrippen, die geheel boven het toenmalige Nederlandsche gezond verstand gingen. Men kon zich vroolijk maken bij de gedachte dat wij de oude geschiedenis beter zouden kennen dan de ouden zelf.

Niebuhr heeft het volkomen juist opgemerkt: Wyttenbach was geheel verhollandscht en omdat de mensch nu eenmaal het liefst Goden ziet naar zijn eigen beeld geschapen, was hij een

der grootste, zoo niet de grootste beroemdheid van zijn tijd, een man tegen wien slechts de dolste vermetelheid het wagen kon iets in te brengen. Wyttenbach gevoelde zich dan ook geheel te huis in de verheven sfeer, waarin men hem geplaatst had. Toen van Hemert het waagde Kant tegen de aanvallen des Leidschen hoogleeraars te verdedigen[1)], was deze buiten zich zelven van toom en zei hij o.a. dat als de nieuwe wijsbegeerte nu nog eens door beroemde mannen, door professoren in de metaphysica verkondigd werd, - en dan volgt er eene rij van voor het meerendeel thans volkomen vergeten grootheden, - dat er dan misschien nog iets van te recht zou komen; doch nu, nu alleen menschen als van Hemert haar voorstonden, was haar kans ter eenenmale verkeken. Was nu Wyttenbachs roem geheel onverdiend? In het minst niet. Hij is een meester van den Latijnschen stijl geweest, zoo als slechts weinigen, - geestig en helder in zijn voordracht; verbazend was zijn belezenheid in oude schrijvers. In fijnheid van geest stond hij verre bijv. bij Valckenaar achter, zijn aanteekeningen op oude schrijvers zijn dikwijls, wat men wel eens een rommelkamer van geleerdheid genoemd heeft, doch zijn invloed op zijn leerlingen was buitengemeen en deze ontwikkelden zich onder zijne leiding tot degelijke geleerden.

In Wyttenbach, - zooals in zoo menig ander toenmalig philoloog, - leefde nog altijd iets voort van den geest van het oude humanisme. Voor hem omvatten de geschriften der ouden tennaastenbij alle wereldwijsheid, waaraan men behoefte kan hebben. De gansche nieuwe philosophie van Cartesius af was voor hem niets anders dan eene reeks van beuzelingen, waardoor men zich van het ernstige werk, de studie der letteren, liet afhouden. In Wyttenbach's jonge jaren had, naar zijne verzekering, onder de academische jeugd de Wolfiaansche ‘koorts’ geheerscht; ook Wyttenbach zelf was er door aangegrepen, doch ‘door de lectuur der ouden vooral van Plato, Cicero en (N.B.!) Plutarchus’ gelukkig spoedig ‘weer

1) Van Hemert's artikel staat in het derde deel van zijn *Magazijn voor de kritische wijsbegeerte*. Wyttenbach's antwoord vindt men in de *Epistola ad Lyndenum*. (Opusc. Vol II p. 145 zeg.) Uit dit geschrift en de *vita Ruhnkenii* is het voornaamste ontleend, wat ook verder door mij ter karakteriseering van Wyttenbach wordt aangevoerd. Men zie in de Epistola vooral pag. 159, 170, 182, 187, 197 en 202, in de Vita p. 577 en 624 volg.

tot zijn zinnen gekomen'. Hoogst karakteristiek is vooral zijn beoordeeling van Kant. Hij beweert dat diens wijsbegeerte hem doet denken aan een poffertjeskraam; de menschelijke ziel is de pan, de 'twaalf categoriën' zijn de pofertjesvormen in de pan, de bakster is de Ervaring en zij werpt met de lepel van Ruimte en Tijd uit de beslagpot der zinnelijke wereld eenige zinnelijke indrukken in de vormen der categoriën. 'Kant is zeker wel een bekwaam man;' - somtijds krijgt men meer den indruk dat hij het volgens Wyttenbach in het geheel niet is, doch deze gevoelt gewoonlijk zelf wel, dat het te dwaas is, hem geheel en al voor een onbeteekenend persoon te verslijten, - 'Kant nu is zeker wel een bekwaam man, maar iemand van een middelmatige litteraire kennis; hij en zijn volgelingen hebben zich bij het vormen van nieuwe kunsttermen uit de oude talen soms erg vergist; zijn Hollandsche aanhanger van Hemert schrijft zeer slecht Latijn, de taal van Kant en zijn volgelingen is veelal bijna onverstaanbaar. Hoe moet zulk eene philosophie nu ooit gepopulariseerd worden? En dat behoort toch met elke philosophie te kunnen geschieden. Kants aanhangers moeten dat ook eens beproeven, doch wellicht is het hun meer om woorden dan om zaken te doen. Hoe zonderling is ook dat idee, dat alle vroegere wijsgeeren van de metaphysica niets zouden begrepen hebben, en dat eindelijk Kant komen moest om ons de zaak eens uit te leggen. In het begin had hij van zijn duister boek niet veel pleizier. Toen wist hij eindelijk er de aandacht op vestigen en waarachtig! geheel onverwacht maakte hij nog al aardig opgang. Het opstootje duurde echter niet zeer lang en nu, nu in Duitschland zoo goed als alles is afgeloopen, komt zekere van Hemert er ons nog eens op vergasten als op iets fonkelnieuws!'

Dit alles schreef Wyttenbach in een latijn, dat zich even aangenaam laat lezen als het beste fransch. Met hoeveel geestigheid wist een toenmalig Hollandsch philoloog, datgene te bestrijden, wat hem onduidelijk en onzinnig scheen. Hoe volkomen stomp evenwel stond hij tegenover de belangwekkendste verschijnselen van zijn tijd. Bewijst dat oordeel over oude en nieuwe wijsbegeerte ook niet weer zonneklaar, hoe juist Niebuhr opgemerkt had, dat Wijttenbach op eene wijze aan de overlevering der oudheid gehecht was, die het hem onmogelijk maken moest

eene kritiek als die van Wolf, ook maar eenigermate te volgen? Waarlijk er lag geen geringe klove tusschen die beide mannen, die daar te Leiden in 1808 minder aangenaam met elkaar kennis maakten!

Een veel minder geestig, maar zeker veel zachtzinniger en beminnelijker vertegenwoordiger van den toenmaligen Hollandscheu geest was Wyttenbach's beroemde leerling, de Utrechtsche hoogleeraar P h i l i p W i l l e m v a n H e u s d e. Deze man heefteen zeer grooten invloed op zijn tijd uitgeoefend. Hij was de gevierde leermeester van studenten van verschillende faculteiten, de man die onderscheidene geslachten van jonge mannen, met zucht naar nuttige kennis vervuld en de richting van hun nadenken bepaald heeft. Van Heusde was bovenal ook een praktisch man. Hij besefte levendig, dat de studie der oudheid ergens voor dienen moest. Om het verbreiden van geestesbeschaving was het hem te doen en daarom was het zijn streven de kennis der ouden tot velen te brengen; niet in de eerste plaats philologen wilde hij vormen, maar echt beschaafde, veelzijdige menschen. Zijn groote liefde was de oude wijsbegeerte. In zijne school werd men vooral daarmee, in de eerste plaats met Plato, bekend gemaakt. Een zijner voornaamste, leerlingen, S i m o n K a r s t e n, heeft een zeer verdienstelijk boek geschreven over de overblijfselen van de geschriften der wijsgeeren vóór Plato. Toch waren dergelijke historisch-literarische studiën niet dat wat van Heusde in de eerste plaats ter harte ging. Hij wilde aan zijn leerlingen en zijn tijdgenooten iets meegeven, waar zij onmiddellijk iets aan hadden voor eigen verstand en hart en daarom zette hij, zich zoet keuvelend[1)] te midden zijner jongeren neder om hun te verhalen, hoe zij in het bezit van die wijsheid zouden kunnen komen die zij noodig hebben. Dat verhaal is geheel een verhaal van eigen ondervindingen. Men krijgt het gevoel alsof men de reisgelegenheden hoort opsommen, waarmee men als men lust heeft, ook eens een tochtje naar het land der waarheid zou kunnen ondernemen. Van Heusde heeft, naar hij mededeelt, met grooten ijver allerlei geschriften van nieuwere auteurs geraadpleegd om te weten, wat hij toch van allerlei

1) ‘Zoet gekeuvel’ zoo heeft men van Heusde's wijsbegeerte reeds lang genoemd; ik meen dot de uitdrukking van Van Vloten stamt.

gewichtige vragen te denken had. Hoeveel voortreffelijks hij echter in die geschriften vond, hij vond niet geheel wat hij zocht, vooral liep hij gevaar in uitersten te vervallen, tot hij eindelijk tot het inzicht kwam dat de ware wijsbegeerte, waaraan onze negentiende eeuw behoefte heeft, in hoofdzaak bij Socrates en Plato te vinden was. Zoo schreef hij dan ook, toen hij zichzelf voor een dergelijken arbeid eenigermate rijp achtte, zijn beroemd boek: *de Socratische school of wijsgeerte voor de* 19*e eeuw*.

Men ziet hier eenige overeenkomst roet den ontwikkelingsgang van Wyttenbach die immers ook een tijd lang aan de ‘koorts’ der nieuwe wijsbegeerte gesukkeld had, doch toen goddank! door de lectuur der ouden meer ‘tot zijn zinnen’ was gekomen. Het groote verschil tusschen het temperament der beide heeren komt hier echter duidelijk uit. Hoe ruw geestig klinkt alles bij Wyttenbach,. hoe fluweelig, hoe goedmoedig bij van Heusde.

Toch blijkt hier nog iets meer dan verschil van temperament. Hoe oneindig veelzijdiger was de leerling dan de leermeester! Het is er verre van daan, dat van Heusde, op die van Socrates na, elke wijsbegeerte zal verwerpen. Neen, hij prijst zich gelukkig in een tijd te leven, waarin men, naar hij beweert, er meer op uit is uit alle wijsgeeren het waarlijk goede samen te lezen, dan één enkelen geheel te volgen: ‘er is bij latere wijsgeeren, in de eerste plaats bij den grooten Kant veel te vinden’, - hier wijkt de leerling sterk van den leermeester af, - ‘wat de leer van Socrates met haar *ken u zelven* nader ontvouwen en verklaren kan en bovenal is het duidelijk, dat men door die aldus aangevulde Socratische leer de ware leeringen van het Christendom eerst werkelijk kan leeren doorgronden’. In de beide eerste deelen van zijn werk geeft de wijsgeer eene beschouwing van kunsten en wetenschappen; hoe zij ieder uit de verschillende vermogens van den menschelijken geest voortvloeien (de schoone kunsten bijv. uit het gevoelsvermogen) en hoe zij in innerlijk verband tot elkaar staan; in het derde deel, een boek van ruim 200 bladzijden, geeft hij proeven, hoe de gansche ‘wijsgeerte’ in de talen, in het bijzonder in de Nederlandsche taal, ligt opgesloten; zoo bijv. behoedt ons het woord ‘zintuig’ voor grof materialisme, omdat het ons opmerkzaam maakt op een inwendigen ‘zin’, waarvan het

zintuig het ‘tuig’ is, In het vierde deel wordt gehandeld over de metaphysica.

Buiten twijfel voldeed deze wijsbegeerte ook in zooverre aan den eisch door Wyttenbach gesteld, dat zij geheel onder ieders bereik viel. Van Heusde's philosophie was de meest echte eclectische en populaire philosophie, die men zich denken kan; zij schonk aan hare aanhangers het aangename bewustzijn, over allerlei eens recht verstandig te hebben nagedacht, doch in de verte niets wat men eene samenhangende wijsgeerige wereldbeschouwing zou kunnen noemen. Kenmerkend is voor eene dergelijke philosophie, die, ook wel min of meer Socratische, lust om op woorduitleggingen philosophiën te bouwen.

Zeer in den smaak viel ook van Heusde's onderricht in de algemeene geschiedenis. En werkelijk daar moeten zijne leer lingen veel interessants vernomen hebben, dat hun tot nog toe volslagen onbekend was. Want van Heusde was een belezen man; vooral de werken van Gibbon, Montesquieu, Robertson en Heeren had hij met grooten ijver bestudeerd. Ook gevoelde men zich wederom op die college's op aangename wijze tot nadenken geprikkeld. Het had iets verrassends niet alleen de ‘feiten’ maar ook ‘oorzaken’ en ‘gevolgen’ voor zich te zien en het verschil van ‘oorzaken’ en ‘aanleidingen’ nauwkeurig waar te nemen. Behalve dat van Heusde de geschiedenis des menschdoms aan zijne leerlingen verhaalde, gaf hij ook nog eene ‘wijsgeerte’ der geschiedenis, die echter eerst na zijn dood is verschenen. Gelijk Socrates voor de ware wijsbegeerte, zoo opende Polybius zijne oogen voor datgene wat wereldgeschiedenis is. Nu spreekt het echter ook weer vanzelf, dat Polybius niet alles kon geven, wat wij noodig hebben. In nog hooger mate dan de latere wijsgeeren Socrates, vullen de latere geschiedschrijvers Polybius aan, maar de grondslag is toch door hem gelegd geworden. In *de School van Polybius of geschiedkunde voor de* 19*e eeuw* wil van Heusde verklaren: ‘hoe in de geschiedenis des menschdoms de geschiedenis der menschheid is op te sporen’. Van Heusde's hoofddenkbeeld is dit: gelijk de enkele mensch van kind tot jongeling, van jongeling tot man rijpt, zoo was het menschdom kind in den tijd der volkenwereld van Israelieten en Phoeniciërs, jongeling in dien van Grieken en Romeinen, man in dien der Germanen. De betrekkelijke bekrompenheid echter van Polybius en van Plato komt

daaruit voort, dat zij het Christendom niet kenden; eerst toen de zin des jongelings tot dien van man gerijpt was, werd het menschdom daarvoor ontvankelijk.

Wij noemden van Heusde een vertegenwoordiger van den toenmaligen Nederlandschen geest; hij was er misschien de meest volmaakte verpersoonlijking van en vandaar de groote opgang, dien hij maakte. Een wijsgeerig denken, een beschouwing van geschiedenis, die precies uitloopen op dat verlicht geloovige, dat door en door verstandelijke Christendom, hetwelk onder de, laten wij maar zeggen ‘weldenkenden’ van 1820 en '30 geheel algemeen was, wat zou men meer verlangen? Wij noemen eene richting als die van van Heusde rationalistisch. Niet alsof hij en zijns gelijken ooit eene Godin der Rede op den troon zouden willen brengen. Integendeel, zij bezitten godsvrucht, zij bezitten ‘gevoelsvermogens’, wat niet al, maar dat alles wordt ons bedorven door een zekeren bijsmaak van verstandigheid; overal komt een redeneerend verstand ons tegen, dat niets opbouwen, zelfs niets afbreken kon, maar dat allerlei overgeleverde begrippen van godsdienst, deugd en schoonheid één voor één onder handen nam om ze, om zoo te zeggen, van buitenaf verstandig te maken. Zulk een philosopheeren mist dan ook al het innerlijke. Voortdurend vraagt het: hoe moet ik dáárover oordeelen, hoe dáárover? Welke methode zullen wij daarbij gebruiken? enz. Alsof al zulke zaken als methode en oordeelen ergens uit een voorraadschuur moeten voor den dag gehaald worden. En inderdaad Van Heusde bezat zulk een voorraadschuur; hij diepte ze op uit de boeken van allerlei lieden, mannen van geringere of grootere beteekenis, die in vroegere of lateren tijden over wijsbegeerte geschreven hebben. Natuurlijk kan ook van een echt historischen zin bij mannen van een dergelijke geestesrichting geen sprake zijn. Van Heusde's wijsbegeerte der geschiedenis is dan ook weder aan deze van buitenaf aangehangen, en geschiedenis is voor hem in den grond der zaak niet veel anders, dan dat wat hij las bij zijne oude schrijvers, bij Gibbon, Robertson e.a. Dat de wereld-gebeurtenissen eigenlijk eerst werkelijk aanschouwd worden, wanneer men met behulp van kritische detailstudiën diep in het wezen der zaken doordringt, komt niet bij hem op, en al herhalen mannen als hij u onophoudelijk, dat men bij het beoordeelen der gebeurtenissen op verschil

van tijd dient acht te geven, dan is dat veel meer eene overtuiging gegrond op theoretische bespiegeling, dan dat hun geest ooit praktisch in eenig tijdvak der historie zou meegeleefd hebben.

Minder opzettelijk wijsgeer dan van Heusde, meer een historisch kenner van de oudheid was een ander leerling van Wyttenbach, de Groningsche Hoogleeraar Pieter van Limburg Brouwer. Dezen zal men zeker wel het allerminst van eenzijdigheid kunnen beschuldigen. Geen Nederlandsch philoloog was in dien tijd bij benadering zóó op de hoogte van hetgeen er aangaande zijne wetenschap geschreven was, als hij, en zeer te bejammeren is het daarom dat hij niet gearbeid heeft op een plaats, waar hij zijne rijke kennis aan een grooter aantal leerlingen zou hebben kunnen mededeelen. Hij kende bijv. niet slechts de geschriften van Niebuhr, Müller, Welcker etc. maar ook de Kunstgeschichte van Winckelmann en de Kunstmythologie van Böttiger. Reeds in 1828 vestigde deze philoloog in een uitvoerig geschrift de aandacht op Champollions onderzoekingen[1]; ook zeer spoedig was hij eenigszins op de hoogte van de taalkundige onderzoekingen van Bopp. Reeds de omvang zijner geschriften is in staat om ons achting in te boezemen. Hij was ook een man, die op zijn omgeving diepen indruk maakte en die, gansch anders dan zijn leermeester Wyttenbach, er in het minst niet op uit was, den luister van zijn persoon te verhoogen door den luister zijner waardigheid; in de voorrede van zijn *Diophanes* drukt hij er zijn vreugde over uit, dat al te groote professorale deftigheid uit den tijd raakte, Limburg Brouwer was echter nog heel wat meer dan knap en eenvoudig, Zijne verhandelingen over *de zedelijke schoonheid der Poëzi van Homerus, van Pindarus, van Eschylus, van Sophocles, van Euripides* getuigen, dat hij werkelijk het schoone der oude schrijvers dieper gevoeld heeft, dan misschien iemand van zijne Nederlandsche tijdgenooten. Er zijn in die boekjes zeer vele juiste en schoone opmerkingen. Bovendien had hij een levendigen geest en eene groote verbeeldingskracht. Dat bewijzen, hoe men wellicht over hunne kunstwaarde moge oordeelen, zijne

1) *Over de nasporingen van Champollion den jongeren ten opzigte van de Egyptische godenleer*. Ook heeft hij geschreven: *Over de Godsdienstigeen zedelijke beschaving der oude Egyptenaren*.

romans uit het grieksche leven *Charikles en Euphorion* en *Diophanes*; dat bewijst zijn *Leesgezelschap van Diepenbeek*, een roman in hoofdzaak door hem geschreven in de dagen dat zijn kamer schoongemaakt werd, en die in der tijd zeer veel opgang gemaakt heeft[1]. Deze eigenschappen dienden hem ook bij zijne studien. Wat hij bij de oude schrijvers las, zag hij voor zijn oogen[2]. Zijne groote neiging voor het historische is dan ook zeer verklaarbaar. Reeds in zijn jeugd vormde hij het plan de zedelijke en godsdienstige beschaving der oude volken te beschrijven tot de opkomst van het Christendom; hij heeft dit slechts voltooid wat de Grieken betreft, in zijn omvangrijk hoofdwerk: *Histoire de la civilisation morale el religieuse des Grecs*.

De vraag is nu, hoe het komt, dat een man van zooveel kennis en gaven, die zijn hoofdwerk in het Fransch schreef, zoodat men hem ook in het buitenland kon leeren kennen, op de ontwikkeling zijner wetenschap geen noemenswaarden invloed heeft uitgeoefend? Men kan het als een tekortkoming van Brouwer aanmerken, dat hij ons tamelijk wel een Griekschen godsdienst geeft zonder Grieksche kunst; reeds in den toenmaligen tijd was dat niet te rechtvaardigen. Doch de groote zwakheid zijner historische studie lag in haar gansche karakter. Wij bespeuren die reeds in zijn opvatting van philologie, en juist in datgene waarvan zijn vrienden zijn groote kracht zagen, daarin dat hij vóór alles op den inhoud der oude schrijvers lette. Merkwaardig is in dit opzicht een artikeltje van zijn hand, dat na zijn dood in de Groningsche studentenalmanak van 1848 verscheen, getiteld *Philologie*. Dat stuk is min of meer tegen de Leidsche kritische school gericht[3]. Cobet was juist uit Italie terug gekeerd, en nu levert Brouwer eene juist niet bijzonder geestige satire op lieden, die naar bibliotheken reizen om handschriften te vergelijken, wien het niet om ‘de zaken’, maar om de woorden te doen is, en die diegenen welke de schrijvers lezen om er hunne denkbeelden en de geschiedenis

1) Thans is V.L.B. wel bij het groote publiek wat te veel vergeten. Men verwart hem wel eens met zijn talentvollen zoon, den schrijver van *Akbar*.
2) Zie bijv. zijn opstel *Philologie* in den Groningsche studentenalmanak van 1848 p. 89.
3) Zie Rovers (toentertijd Brouwers Collega) in zijn Afscheidsrede, 1873. p. 26.

uit te leeren kennen, als dilettanten verachten. Brouwer vindt zulke letterzifters kleingeestig; en buiten twijfel kan hunne overdrijving schaden, maar toch hebben ze in den grond gelijk. Iedere historische studie moet van de details uitgaan. De juiste tekst van een schrijver te kennen is voor een historicus dikwijls het eerste. Vroeger stelden wij dan ook in het licht, hoe juist de opkomst der historische philologie tot verscherping ook van de tekstcritiek geleid heeft. Slechts door nauwkeurige philologische, archaeologische en epigraphische detailstudiën dringt men in het wezen der verschijnselen van het antieke leven door; zonder deze, en dit was de fout van Brouwer, blijft men er buiten staan en redeneert men er meer over dan dat men ze werkelijk leert kennen.

Brouwer miste dan ook datgene wat den historischen denker vormt, en de toenmalige Nederlandsche geest was niet in staat hem dat te verschaffen. Reeds in zijn werkelijk schoone boekjes over het zedelijke schoon dier oude schrijvers komt do rationalist om het hoekje kijken. Brouwer wil de ‘zedelijke strekking’ dier schrijvers leeren kennen; hij is nu veel te verstandig om bijv. aan te nemen, dat Homeros opzettelijk zekere zedelijke begrippen aan den man wil brengen, doch de eigen zedelijke en godsdienstige voorstellingen dier schrijvers zijn uit hunne geschriften op te diepen en daarmee kunnen wij ons stichten. Het geheele onderzoek komt dan ook daarop neer, na te gaan in hoeverre de godsdienstige en zedelijke voorstellingen dier oude schrijvers dichter bij de onze of daar verder van afstonden. Zeer beslist rationalistisch is echter vooral zijn historische kritiek. Alle helden der mythologie worden ongeveer tot historische personen gemaakt: de Grieken hebben ze daarvoor gehouden, zij moeten het dus tot zekere hoogte geweest zijn; de oude overlevering omtrent den heldentijd berust op de herinnering van ware historische gebeurtenissen, slechts heeft men er allerlei wonderdadige verhalen aan toegevoegd; die heeft de kritiek af te scheiden. Als men bijv. hoort dat Herakles de Hydra doodt, dan heeft men zulke bijzonderheden als dat Jolaos de koppen van het monster afbrandde, af te scheiden en de historische waarheid blijft, dat een man genaamd Herakles eene slang doodde[1)].

1) Histoire de la civilisation I p. 60.

Wij gevoelen dat een dergelijk man, met hoeveel ijver hij ook de geschriften zijner Duitsche tijdgenooten raadpleegde, toch nimmer in hun geest is doorgedrongen. Zeker, Brouwer hield Niebuhr voor een zeer bekwaam man[1]; toch is deze voor hem eenvoudig een twijfelaar, zooals er al zooveel geweest zijn: hij 'put de geschiedenis alleen uit zijn verbeeldingskracht,' en verbeeldt het zich maar, dat die oude Romeinsche historie zoo onzeker is[2]. Ook Karl Otfried Müller achtte hij zeer hoog. Hij begreep echters diens ware beteekenis al even weinig als die van Niebuhr. Wat de verklaring van mythen betreft, vond hij Müllers meening eigenlijk belachelijk, dat wij de beteekenis der oude mythen beter zouden verstaan dan de Grieken zelf in den historischen tijd[3]. Vooral trekt Brouwer te velde tegen de meening van Creuzer, dat de Grieksche mythen een geheime oostersche leer zijn in allegorischen vorm; en dit doet zijn gezond verstand alle eer aan. Hij houdt mythen eenvoudig voor volksmeeningen en nu verheugt het hem, die overtuiging bij Müller terug te vinden. Doch hij beseft niet duidelijk, dat wij met eene dergelijke meening niets verder komen, en als nu Müller zijne bekende verklaring geeft[4], hoe dergelijke meeningen onder een volkontstonden, hoe zij de voortbrengselen zijn ven een naïeven volksgeest, die allerlei wat niet persoonlijk is, toch als persoonlijk zich voorstelt, dan houdt hij het er voor, dat de voortreffelijke rnan wederom tot de afgezworen allegorie is teruggekeerd.[5]

In dien tusschentijd bewaarde de Leidsche Hoogeschool tegenover hare jongere zusters een zeker gevoel van suprematie en het is de vraag of zij werkelijk wel geheel inzag, dat de dagen van Scaliger en Hemsterhuis sedert lang voorbij waren. Zeker vonden enkele groote mannen uit het buitenland te Leiden eenige waardeering, doch andere, zooals bijv. Niebuhr, werden soms met een enkel woord afgemaakt. Ook sprak men nu

1) Zie zijn *Apologia Socratis* pag. 4.
2) Het Instituut (verslagen en mededeelingen uitgegeven door de vier klassen 1845) pag. 26.
3) Gedenkschriften van het Instituut 6e deel 'overzigt van de geschiedenis der allegorische uitlegging van de Grieksche mythologie' p. 70; een zeer schoolsche verhandeling, waarlijk niet 'ondeugend' zooals men wel eens meent.
4) Zie *De Gids* van Mei 1890.
5) Histoire de la civilisation I p. 367 noot.

eens met voorname ironie van de verbazende vlucht van den Duitschen geest, dan weder had men medelijden met die arme tobbers van de overzijde van den Rhijn. Noch het een, noch het ander sloot echter uit, dat men wel eens oogenblikken had, waarin men zich werkelijk wat klein gevoelde.

Het was in zeker opzicht niet onwaar, dat de Leidsche philologie op die der beide andere Universiteiten wat vooruit had. Toch stonden de Leidsche geleerden vrijwel op den zelfden geestelijken bodem als hunne Utrechtsche en Groningsche collega's. In een man bijv. zoo vol geest als Jacob Geel is toch altijd nog iets van den toenmaligen Nederlandschen verhandelaar. Hoe aardig zijne redevoering over den *Lof van het proza* ook wezen moge, ons klinkt het toch altijd eenigszins zonderling in de ooren gronden van aanbeveling voor zaken als proza en poezie te hooren aanvoeren, die men als natuurlijke, ja noodwendige voortbrengselen van den menschelijken geest eigenlijk eenvoudig te aanvaarden heeft. Nog meer treft het ons, dat diezelfde zoo bij uitstek fijne geest slechts zeer weinig begrip schijnt gehad te hebben van de beteekenis der historische wetenschap, die toen in haar opkomst was. In het jaar 1829 hield Geel in het Instituut[1)] eene redevoering *Over den gang van het onder zoek in oude geschiedenis en letteren en deszelfs grenzen*. In dat stuk komen zeker behartigingswaardige opmerkingen over, doch het is over het geheel ‘gemeenplaatsachtig’ en van de nieuwere wetenschap van een Niebuhr of Müller wordt eigenlijk geen melding gemaakt, dan in zooverre de niet veel zeggende opmerking vermoedelijk aan haar adres is, dat het nuttige *gissen* bij velen niet zelden ontaardt in een vruchteloos *raden*. Wij gevoelen dus, in Leiden bezat men niet wat aan Limburg Brouwer ontbrak en ongetwijfeld stond men bij dezen in werkelijke kennis van hetgeen door tijdgenooten geleverd was geworden, ten achteren. De studiën over Grieksche antiquiteiten van Bake zijn het hoogste, wat in dien tijd door de Leidsche school aan historische onderzoekingen werd voor den dag gebracht. Deze zijn echter in beginsel niet veel anders dan de realiën-studie der oude philologen: de verklaring van tal van plaatsen in oude schrijvers, vooral van redenaars, is

1) Zie de gedenkschriften in hedendaagsche talen van de derde klasse van het Instituut, 4e deel.

het punt waarvan men uitgaat, en waartoe men terugkeert. Natuurlijk ontmoette Bake op dien weg vele buitenlandsche tijdgenooten vooral Boeckh, voor wien hij veel eerbied gevoelde. Zelfs treedt hij tegenover dezen en anderen met een schuchterheid op, die duidelijk doen gevoelen, dat hij ook zich zelf geenerlei meesterschap op dat gebied bewust was. Om van Heusde's philosophie heeft men in Leiden noch al eens gelachen. Men was wel volstrekt niet in staat een andere daarvoor in de plaats te stellen, maar toch men meende dat dat nu de ware wijsgeerige diepzinnigheid niet was en men vond zich ook niet geroepen een wijsbegeerte te leveren; men dacht daar zelfs niet aan. Men was immers bij slot van rekening slechts philoloog.

En werkelijk kon men het J o h a n B a k e aanzien, dat hij als zoodanig eene goede school doorloopen had. Ook was hij veel voor zijne leerlingen en had hij eene onbekrompen opvatting van universitaire studie. Evenzoo was P i e t e r H o f m a n P e e r l k a m p in zijn tijd een beroemd man; hij verwierf zich, vooral als bewerker van Latijnsche dichters, meer blijvende verdiensten dan Bake. Neemt men nu nog in aanmerking, dat ook de bibliothecaris en honorair professor J a c o b G e e l zich met grooten tact met jongelieden wist bezig te houden, dan gevoelt men dat te Leiden aan de studeerende jongelingschap niet weinig werd aangeboden. De Leidsche philologen handhaafden steeds den alouden hollandschen roem van goed latijn te schrijven, exact uit te leggen, door juiste gissing den tekst te verbeteren. Bij hen stond zelfs de kritiek geheel op den voorgrond en al was dat nu geen kritiek die verder ging dan de tekst, of de vraag naar echtheid of onechtheid van geschriften, of het hooren van de getuigenissen der oude schrijvers tegen elkander, toch leefde de overdreven eerbied voor de oudheid, waar Niebuhr van sprak, veel meer bijv. in den Utrechtschen tak van Wyttenbach's school voort dan in den Leidschen. Zelfs verviel men in Leiden wel eens in het euvel de Pythia der kritiek met geweld hare godspraken te willen afdwingen. Peerlkamp en vooral Bake zijn van hyperkritiek niet geheel vrij te pleiten. Over de schoonheid werd minder geredeneerd dan te Utrecht, maar daarom werd het schoone van de oude letterkunde praktisch niet minder duidelijk gevoeld. Dat wijzen op schoonheden lag in den geest van eene richting, die vóór alles populariseeren wil; Geel in zijn boven aangehaalde redevoering in het Instituut

wijst op de gevaren daarvan.[1] Niet minder liep bij Van Heusde's overigens loffelijk streven de philologische nauwkeurigheid eenig gevaar, waardoor de klassieke studiën veel van haar vormend karakter verliezen moesten. De Leidsche school heeft daar een dam tegen opgeworpen en al waagde zij zich weinig aan historische studiën, toch bleef zij, door de oude philologie ongerept te bewaren, beter op de baan, die tot de nieuwere historische wetenschappen leiden kon, dan zij die er zich wèl aan waagden, Jacob Geel had daar althans eenig besef van; op de aangehaalde plaats zijner redevoering blijkt zeer duidelijk zijn ingenomenheid met het 'langzaam, schoorvoetend onderzoek, dat overleveringen en getuigenissen uitlegt en tot een gezonden zin brengt, dat derzelver geloofwaardigheid wikt en weegt.'

Ook nog in een ander belangrijk opzicht waren te Leiden meer dan elders de grondslagen aanwezig, waarop eene wetenschap der oudheid naar nieuwere opvatting kon worden opgetrokken; de oudheidkunde namelijk werd er degelijk beoefend. In liefde voor oudheden stond Nederland in de vorige eeuw en het begin van deze bij de overige beschaafde landen van Europa niet achter. Reeds de beroemde Tiberius Hemsterhuis had veel smaak voor Grieksche kunst. Gaarne beschouwde hij de Grieksche kunstvoorwerpen in het Museum van zijn schoonvader Jacob de Wilde en hij ried zijn leerlingen steeds aan zich tot oefening van het oog op het teekenen toe te leggen[2]. Zijn zoon, de beroemde wijsgeer Frans Hemsterhuis,. was voor zijn tijd een voortreffelijk kenner van Grieksche kunst; zijne verzameling van gesneden steenen is voor een deel de grondslag van het tegenwoordige Haagsche kabinet. De Leidsche Hoogeschool verkreeg al zeer spoedig hare verzameling van antieke kunstvoorwerpen. In 1743 vermaakte de Amsterdamsche schepen Papenbroek haar de antieke beelden uit Italie afkomstig, die tot nog toe zijn buitenplaats versierd hadden. De professor der oude letteren Oudendorp hield kort daarop voor de curatoren eene redevoering over het nut van oude beeldhouwwerken voor de studie der antiquiteiten. Op het laatst der vorige eeuw kwam de universiteit evenzoo in het bezit van eene verzameling van oude munten. In 1818 besloten de curatoren een hoogleeraar voor de archaeologie aan te stellen en hun keus

1) p. 7.
2) Runkhenius, Elogium Tiberii Hemsterhusii. p. 30.

viel op den jeugdigen, veelzijdig ontwikkelden Harderwijkschen professor C a s p e r J a c o b C h r i s t i a a n R e u v e n s. Bijna zeker hebben de curatoren bij dat besluit niet aan eene archaeologie in den geest van Winckelman gedacht; dat zou van hun doorzicht wat te veel gevergd zijn. Ook Reuvens zelf, - al heeft een zoo knap man natuurlijk Winckelmann gekend, - was toch in meer algemeene richting oudheidkundige; iets wat toen veel begrijpelijker was dan het tegenwoordig zijn zou. Zeer zeker echter heeft ons land aan Reuvens groote verplichting. Vóór nog het Berlijnsche museum gesticht werd, vóór nog aan de meeste Duitsche Universiteiten er aan gedacht werd, bracht Reuvens afgietsels van Grieksche beeldhouwwerken, bijv. van het Parthenon, naar Leiden. Ook was Koning Willem I hier een beschermer der wetenschappen, zooals men zich slechts wenschen kan. Er werd voor Grieksche oudheden gereisd in Griekenland, Italië en Afrika, vooral door Rottiers en Humbert; het landgoed Arensburg bij Den Haag werd aangekocht en de bodem aldaar onder Reuven's leiding opgegraven, omdat daar het Forum Hadrianum gelegen moet hebben. Reuvens verzamelde eene merkwaardige collectie Indische oudheden en kocht een paar verzamelingen van Aegyptische, die alleen reeds het Leidsche Museum tot een der eerste van Europa maakten. Het was een groot verlies, toen die in vele opzichten zoo voortreffelijke man in 1835 op twee en veertigjarigen leeftijd plotseling overleed. Een hersenziekte overviel hem op de boot, toen hij uit Londen huiswaarts keerde; hij stierf in een hotel te Rotterdam.

Reuvens baande in ons land den weg voor Aegyptische, Nederlandsche, Nederlandsch-Indische oudheidsstudie, ook voor klassieke archaeologie. Zijne richting was niet die, welke de wetenschap in onze dagen behoort in te slaan. Toch was zijn vroeg heengaan vooral ook voor onze studie der klassieke oudheid diep te betreuren. Den rechten weg toch, zou men zeer zeker spoedig gevonden hebben. Na Reuvens' dood beproefden de curatoren in de leemte die daardoor werd achtergelaten te voorzien, doch zonder blijvend gevolg. Gedurende meer dan eene halve eeuw, terwijl de archaeologische studiën in het buitenland steeds hooger vlucht namen, bleef het Leidsche museum - eene verzameling van origineele stukken zooals (München en Berlijn uitgenomen) geen enkele Duitsche Universiteit er een bezit, - voor de universitaire studiën een geheel dood kapitaa

De verzameling antieke munten werd later uit Leiden weggenomen en met het Haagsche Kabinet samengesmolten, juist in een tijd dat de Duitsche regeeringen er op uit zijn aan iedere universiteit eene dergelijke verzameling te verschaffen.

Vooral na 1830 volgt langzamerhand eene verheffing van den Nederlandschen geest. Men begon zich te herstellen van de slagen, die welvaart en eergevoel in den Franschen tijd ontvangen hadden; ook gaf de strijd tegen België aan de Nederlandsche natie weder een inniger geloof aan zich zelf. Toch zijn er niet altijd bepaalde oorzaken aan te wijzen, waardoor een volk zich uit een toestand van verdooving gaat opheffen. De zuurdeesem der oude denkbeelden raakte dan toch eindelijk uitgeput. De geslachten, die opgroeiden, waren ontvankelijker voor nieuwe indrukken.

De beweging begon - hetgeen bij een volk als het Nederlandsche nict kan bevreemden - bij den godsdienst. Het Réveil verbrak de kluisters van het conventionalisme en tegenover een meer bezielde orthodoxie stond na eenigen tijd ook een meer bezield liberalisme. Onze theologen brachten ons in verbinding met den Duitschen geest, eerst met Schleiermacher, daarna met de Tübingers. Ook in de politiek kwam leven en beweging; het jaar 1848 gaf ons ten laatste nieuwe beginselen van staatsregeering. Onze letterkunde vertoonde een frischheid en kracht als zij sedert de 16e eeuw niet gekend had. Ten laatste brak ook onze schilderschool geheel en al met eene kunsttraditie, die uiterlijk wel behagen, maar innerlijk niet bevredigen kon, en stormde zij in het volle geloof aan zich zelf het vrije leven in.

Al zeer spoedig gevoelde ook de wetenschap den invloed van den nieuw ontwaakten geest. Mannen als Mulder en Donders, als Dozy en Cobet zijn de vertegenwoordigers van een nieuw tijdvak.

Gelijk wij opmerkten, was de Leidsche philologie in den grond der zaak de meest levensvatbare harer Nederlandsche zusters; door K a r e l G a b r i e l C o b e t verkreeg zij een bijna volkomen opperheerschappij. Een geheel buitengewone kracht is van dien man uitgegaan. Welk Nederlandsch geleerde heeft zulk een school gesticht? En die school stichtte hij op eene wijze, gelijk hij alles deed, bijna van zelf, zonder opzet, zóó zelfs dat zijn leerlingen

dikwijls wellicht minder steun en aanmoediging van hem ontvingen, dan waarop zij aanspraak maken mochten. Daarom is dan ook de vereering en aanhankelijkheid, welke deze voor hem gevoelden, des te treffender: de meesten hunner waren aan hem niets verschuldigd dan de bezieling, welke zij in den tijd hunner studiën van zijn omgang en onderwijs hadden meegedragen. Slechts door de macht zijner persoonlijkheid bepaalde hij de richting der klassieke studiën in Nederland voor een gansch tijdperk. Zonder laag te willen neer zien op wat in anderen geest verricht werd, mogen wij toch beweren dat de Nederlandsche philologie in zijn tijd het meest schitterde door exegetisch-kritische studiën in zijn trant. De richtingen van Van Heusde en Brouwer werden geheel verdrongen. Tot zelfs in de gymnasiën werd strengere grammaticale kennis de grondslag der verdere studiën. Aan al onze universiteiten werden ten laatste de katheders voor Grieksche taal en letteren door mannen uit zijn school ingenomen. Noemde Niebuhr Wolf den Heros eponymos - den naamgevenden stamheld - van de Duitsche philologie, Cobet was dit wellicht in nog hooger mate van de Nederlandsche.

En toch was hij geen eigenlijke baanbreker. Hij was opgegroeid en leefde geheel in de groote traditie der Hollandsch-Engelsche school; hij twijfelde er geen oogenblik aan of de wetenschap van Bentley, Hemsterhuis en Valckenaer was nog altijd de leermeesteresse der volken; voor hem was de oud-Hollandsche philologie een Palladium van vrijheid en grootheid, dat nimmer mocht worden opgegeven. Hoe volkomen vrij in zijn oordeel tegenover zijne doorluchte voorgangers hij ook was, hij gevoelde zich door geen kloof van beginselen, bijna door geen verschil van tijdgeest van hen gescheiden. Hunne enkele tekortkomingen zag hij zeer goed in; aan eene hervorming die het karakter hunner wetenschap aantastte, heeft hij wel nooit gedacht.

Zijn wetenschap was dus die zijner leermeesters Bake en Peerlkamp en toch is er een hemelsbreed verschil. Merkwaardig is het, hoe hij over hen en over Wyttenbach heenspringt naar Valckenaer en Bentley, als wilde hij, door dichter den oorsprong te naderen het water van de bron in helderder staat aantreffen. Zooals bijv. de gelijktijdige Nederlandsche schilderkunst was ook de philologie bij al die mannen, in meer of

mindere mate, niet het minst bij Wyttenbach, manier geworden, al moet men erkennen, dat die manier, evenals die der Pienemannen en Krusemannen, groote verdiensten had. Cobet verbrak die kluisters der school geheel en doorleefde de wetenschap nog eens, alsof zij voor het eerst uit zijn geest was voortgekomen. Reeds zijn Latijn is hoogst merkwaardig. In plaats van de zware, geforceerde elegantie van Bake's Ciceroniaansche volzinnen, krijgt men bij Cobet een taal zoo lenig, vlug en geestig als het Latijn zelfs in Romeinschen mond wellicht slechts zelden geweest is. Cobet schrijft zeker af en toe wel eens minder correct, maar zijn taal is altijd onmiddellijk uit de ziel opgerezen. Zij behoudt den schoonen Latijnschen rythmus, doch is altijd waar. Het Latijn is zeer rhetorisch en verleidt ook de moderne philologen niet zelden tot declamatie; Cobet zegt altijd wat hij meent te moeten zeggen, 't Is of zijn Latijn de wijding van het Grieksch ontvangen heeft. Want tot die taal gevoelde hij zich door geestelijke verwantschap het allermeest aangetrokken. 't Is de vraag of het ooit een menschenkind gelukt is eene taal, die slechts in het doode letterschrift voor ons ligt, - 't Latijn leefde nog altijd in den mond der philologen, - in zulk een mate als eene levende in zich op te nemen. Hij gevoelde werkelijk door een onbewust geworden taalgevoel, wat men in het Grieksch zeggen kan, wat niet. Aan aanhalingen uit oude schrijvers, waar dit of dat in werkelijkheid eens gezegd wordt, had hij minder dan iemand behoefte. Den raad, aan zijn leerlingen gegeven, om alle woordenboeken te verbranden, zal niemand letterlijk opvatten, doch hij beteekende: zweer nooit bij al die genummerde beteekenissen en onderbeteekenissen der lexica; leer het Grieksch, zoodra gij de noodige grammaticale kennis bezit, eenvoudig weg van de oude schrijvers zelf. - Zelfs verhelderde dat levendige taalgevoel zijn wetenschappelijk inzicht. Beter dan één zijner groote Hollandsch-Engelsche voorgangers, - ook hij zelf besefte dat hij hen daarin vooruit was, -[1)] wist hij het Grieksch van het Grieksch te onderscheiden: hij gevoelde het verschil van kunstmatige taal en volkstaal;

1) *De sinceritate Graeci sermonis graviter depravata* pag. 6 en volg. Deze verhandeling, even als die: *de oratione artificiali Graeca a populari distinguenda*, en die: *de auctoritate et usu grammaticorum veterum* ligt begraven in de *Commentationes Latinae tertiae Classis instituti regii Belgici*, 7e deel.

hij was er diep van doordrongen, dat ieder dialect een afzonderlijke Grieksche taal met eigen karakter is; levendig werd hij getroffen door het gekunstelde en onzuivere van het Grieksch uit den tijd van het verval.

Evenals hij nu het Grieksch als het ware uit den omgang met de oude schrijvers leerde, zoo maakte hij bij zijn lectuur met dezen, om zoo te zeggen, ook persoonlijk kennis; zij stonden onmiddellijk als in levende lijve voor hem. Ditzelfde gold in niet mindere mate van de personen, waarover hij las; getuige vooral zijne beide eerstelingen, de prosopographie van Xenophon en de verhandeling over den comicus Plato; er komen daarin opmerkingen over personen voor, die tintelen van al den gloed der onmiddellijke aanschouwing. Ieder weet dat Cobet een held der tekstkritiek was, zooals de wereld sedert de dagen van Bentley en Valckenaer niet aanschouwd had. Zijn tekstverbeteringen zijn veelal die welke hem door zijn onwillekeurige kennis van taal en schrijver op een gegeven oogenblik, bijna buiten zijn toedoen, worden ingegeven. Van afgemartelde Pythia's, - zooals soms bij Bake en Peerlkamp - is bij hem geen sprake. Beter dan wellicht één zijner voorgangers beseft hij, dat men niet moet hangen aan den dikwijls tamelijk onkritisch vastgestelden tekst der gedrukte uitgaven, dat de ware auteur bij slot van rekening zit in de handschriften, natuurlijk in de eerste plaats in de beste en oudste. Hij bezat dan ook eene verbazende palaeographische kennis - de vrucht zijner lange studiën in Parijs en Italië, - doch die kennis is wederom geheel het onwillekeurig eigendom zijner ziel. Ziet hij een bedorven plaats, dadelijk treedt die in de lettervormen, waarin die in de handschriften staan moet, voor zijn geest en door een van die afschrijversfouten, die hij zoo duizendmaal heeft opgemerkt, volgt dan de verbetering van zelf. En zelfs hier blijkt weer die innige behoefte om de gansche schepping te bezielen. Achter die fouten komt op eenmaal een monnikje voor den dag, de bewerker van al die ongerechtigheden, op wien Cobet zich van harte boos maakt: wat een domoor, wat een knoeier, verbeeldt u zulk een stumperd heeft op zijn manier den tekst nog wel eens willen verbeteren ook!

Men heeft bij ons te lande niet zelden in de meening verkeerd, dat Cobet de oude schrijvers niet om hun inhoud las, en toch is zelfs een tekstkritiek als de zijne niet goed bestaan-

baar, wanneer er niet volop van een schrijver genoten wordt, Cobet had eens diepe vereering voor de Grieksche letterkunde, maar juist omdat die vereering zoo innig waar was, was zij ook kritisch. Aan Cobet zou Niebuhr wel het allerminst onberedeneerden ijver voor de oudheid verweten hebben. Gelijk Grieksch van Grieksch, zoo wist hij ook Grieken van Grieken te onderscheiden. Hij gevoelde veel te veel voor het schoone en wareom het ergens op gezag of uit sleur aan te nemen. Zijn frischheid en zelfstandigheid van oordeel, zijn onafhankelijke goede smaak doen weldadig aan, ook waar men zelf anders denkt en gevoelt. Gelijk de minister van Lodewijk XV wilde ‘retirer la couronne du greffe’, zoo was Cobet bij uitnemendheid de man om de kroon der oudhollandsche philologie uit het stof der studeerkamers voor den dag te halen.

En zulk een buitengewoon man trad juist op in een tijd, toen de historische wetenschappen der Duitschers hunne volle ontwikkeling bereikt hadden. Is Cobet met zijn levendig gevoel voor het wezen eener taal, met zijn besef van hare historische ontwikkeling niet van zelf op de wegen der vergelijkende taalstudie gekomen? Men zal zeggen: een philoloog behoeft zich daar niet mee in te laten. Het zij zoo, maar er is niets tegen, dat hij er zich mede inlaat, en juist van Cobet zou men dit verwacht hebben. Ten andere, was blijkens dat onafhankelijk oordeel, blijkens dat talent in die beide eerstelingen aan den dag gelegd om personen naar het leven te grijpen, in Cobet niet de stof aanwezig voor een historicus in modernen zin? Hij heeft eenigen tijd college in oude geschiedenis, jaren lang met ijver college in antiquiteiten gegeven, hoe komt het dat er bijna geen, enkele historische studie van zijn hand verschenen is? Levendig werd hij bij zijn langdurig verblijf in Rome door den aanblik van de eeuwige stad getroffen en zijn geest ging dan onwillekeurig terug naar het verleden[1)], doch strenge topographische navorschingen om in de nieuwe stad de oude weer te vinden zijn van hem niet bekend. Het is buiten twijfel dat. Cobet in Parijs en Italië de wonderwerken der Grieksche kunst met de diepste bewondering heeft aangestaard; hoe komt het dat zijn wetenschap daarvan in geen eakel opzicht den invloed ondervonden heeft? Waarom gaf hij ons in de plaats bijv.

1) Allocutt. ad commil. 1853 p. 9.

van de helft zijner tekstkritische werken geen studiën van anderen aard?

Die zoo vragen miskennen Cobet's geestelijke eigenaardigheden geheel. Juist die ontzaglijke frischheid en levendigheid van opvatting, die het oude jong maakte, stelde aan de andere zijde hem ook wederom grenzen. Cobet was uit zijn aard niet de man van het strenge, lang in ééne richting volgehouden denken. Hij had machtige gewaarwordingen, plotselinge ingevingen; zijne heldere oordeelvellingen stelden zich onmiddellijk als zoovele openbaringen voor hem. Men heeft hem een kunstenaarsnatuur genoemd; hij bezat er zeker alle subjectiviteit van. En werkelijk is zijn genieten van de ouden nauw verwant met dat van de groote meesters der Renaissance; de historische philologie staat dan meer op één lijn met de kunstkennis van Winckelmann. Gelijk het antieke kunstschoon aan den geest van mannen als Leonard en Rafael zich als het ware Opalegde en zij zich niet verzadigen konden met oude kunstwerken te aanschouwen en weder te aanschouwen, na te teekenen en weder na te teekenen, zoo dat al die vormen en lijnen het onbewust eigendom hunner ziel werden, - op gelijksoortige wijze vervulde zich de geest van Cobet met het Helleensche taaleigen en de Helleensche letterkunde; ja zelfs had Cobets verbeteren van oude teksten met hun restaureeren van geschonden kunstwerken naar eigen kunstenaarsingeving, zóó dat zij ten slotte niet meer wisten wat hun werk was, wat dat van den ouden meester, een niet te miskennen familietrek.

Nu kan zeker ook de man der historische wetenschap onmiddellijke, min of meer artistieke indrukken van menschen en menschelijke toestanden, van kunstwerken als hij kunstkenner is, geen oogenblik ontberen. Hij mag zich daardoor echter niet laten overheerschen; onmiddellijk behoort hij er zich buiten te plaatsen om objectief, aan zichzelven en anderen, aard en wezen van datgene wat hij subjectief gevoeld heeft, duidelijk te maken; de half bewuste gewaarwording wordt het uitgangspunt van een moeielijken, opzettelijken verstandsarbeid. Hoe meer echter een indruk zuiver artistiek is, des te meer is hij zich zelf genoeg; de meesters der Renaissance bijv. waren met buitengewoon oppervlakkige verklaringen van de kunstwerken, waarvan zij genoten, tevreden. Evenzoo had nu ook Cobet

eene zekere neiging om bij eerste indrukken te blijven staan. Eene geestelijke werkzaamheid als tekstkritiek bij ingeving, die werkelijk op éénmaal u de waarheid, en wel eene geheel afdoende waarheid, voor de oogen toovert, - Cobet spreekt meermalen van de zaligheid van het *verum videre*[1], - was juist wat hij behoefde. Heldere inzichten omtrent dialektverschil, taalverandering, verschil van kunst- en spreektaal, brengen op zich zelf niet veel verder, tenzij er een lang, moeitevol constateeren en waardeeren, een zorgvuldig vergelijken en eene omvattende combinatie van feiten op volgt; zoo schreef bijv. reeds vóór Cobet Carl Otfried Müllers leerling, Ahrens, een boek over de dialecten. Cobet echter gaf hier niet veel anders dan een paar geestige verhandelingen en tal van losstaande opmerkingen, vaak treffend juist, doch altijd geuit in den vorm van zoovele decreten. Dat nu zulk een man bij zaken, die niet tot zijn dagelijksch terrein behoorden, als de beelden van het Louvre of het Vaticaan en den vroegeren toestand van de eeuwige stad, niet in de eerste plaats naar de lange deductiën van archaeologen en topographen vroeg, is al zeer begrijpelijk, Reeds het bijéénbrengen en systematisch ordenen van de stof, het beginsel van alle dergelijke grammatische en historische studien, was een arbeid, dien Cobefs geest niet gaarne verrichtte. Zoo was zelfs bij het behandelen van een schrijver het bijéén zoeken en schiften van de verschillende lezingen der handschriften en conjecturen der geleerden zijn lievelingswerk niet. Hij was de man niet om eene editie te maken, waaruit men bij iedere plaats gemakkelijk oordeelen kan, hoe het met de verschillende overlevering der handschriften gesteld is. Liever gaf hij u een tekst, die hij op het oogenblik voor de meest ware hield, en het was dan of hij zeggen wilde: als gij nu toch de waarheid weet, wat kunnen die fouten van afschrijvers u dan schelen?

Kunst kiest. Het was Cobet minder te doen om kennis van de Grieksche dialecten en de geschiedenis der Grieksche taal om haar zelfswil, dan wel om de attische zuiverheid uit Griekenlands bloeitijd vrij van alle smetten te bewaren. Even zoo was het geheele volk der Grieken zijn wel niet bekrompen, maar toch eenzijdige liefde; als andere lieden zich met Aegyptenaren of Assyriërs wilden bezighouden, het was hun gegund;

1) Bijv. de Sincer. Graec. serm. op het eind en Protrepticus 1854 p. 17.

maar de hemel mocht weten, wat zij er aan hadden[1]; hoe belachelijk was niet het bijgeloof dier oostersche volken! Zeker zal iedereen volken en menschen, waarmee hij geestelijk het nauwst verwant is, het best begrijpen, doch wee den historicus, die zóó in de beschouwing van wat hem het meest aantrekt verzinkt, dat hij voor het betrekkelijk recht ook van andere geestelijke richtingen geen oog meer houdt. Juist het machtigste middel om eigen indrukken tot vastheid en klaarheid te brengen is hem dan ontvallen. Toen Winckelmann de Grieksche kunst wilde leeren verstaan, vergeleek hij haar met de Etruscische en Aegyptische. Dat eeuwige vergelijken! Cobet had er een oprechten hekel aan[2]. Natuurlijk besefte nu zulk een man ook niet, dat onze historiekennis verder gaan kan en behoort te gaan dan de van 'dwalingen en leugens' gezuiverde berichten der ouden[3]. Immers wij weten het, de berichten beter te begrijpen clan de berichtgevers, den waren aard van de slechts naar het uiterlijk geschilderde gebeurtenissen en toestanden te doorgronden, wordt in niet geringe mate daardoor mogelijk gemaakt, dat men op het voetspoor van Niebuhr door een omvangrijke kennis van velerlei volken en velerlei tijden zich een duidelijke vaste voorstelling gevormd heeft van de wijze waarop het menschelijke zich pleegt toe te dragen; ook opzettelijke vergelijking komt daarbij niet zelden voor.

Doch eigenlijk is Cobet's gansche geestelijke ontwikkeling door dat bijzonder sterke subjectivisme bepaald geworden. Hij bezat een zeker gevoel de buitenwereld te beheerschen; gelijk het kunstwerk van den kunstenaar, zoo was zijn wetenschap zijn persoonlijke daad; niet een ontzachlijk weefgetouw, waaraan hij met zoovele anderen, kleinen en grooten, gemeenschappelijk arbeidde. Vandaar dan ook zijn betrekkelijk geringe belangstelling in wat door anderen verricht werd. Cobet las uiterst weinig van hetgeen door vakgenooten geschreven werd. Niemand verviel dan ook meer dan hij in het euvel van te ontdekken, wat reeds ontdekt was. Dit lokte natuurlijk aanmerkingen uit en ruwe, smakelooze aanvallen van Duitsche geleerden bleven ook hem niet bespaard. Erger was het, dat

1) Zie bijv. Praef. lect. de hist. vet. 1853 p. 12 en Collect. Crit. p. 506.
2) Mnemosyne 1881 p. 443.
3) Zie bijv. Praef. lect. de hist. vet. 1853 p. 13 en Alloc. ad Comm. 1853 p. 12, Protreptic. 1854, p. 3 en 20.

hij ook van tal van verwante studiën nimmer eene juiste voorstelling verkreeg; zijne eigen weten schap werd daardoor armer. Ook was Cobet buiten twijfel een kritische natuur, doch zijn kritiek had een zeer dogmatischen grondslag. Wij Hollanders lachen als wij hooren, hoe Fichte en Schelling zoo af en toe hunne gansche philosophie eens even omgooiden. Toch is zulk eene voortdurende zelfherziening een zeer groote macht in de wetenschap. Niemand stond daar echter verder van af dan Cobet. Toen hij in 1847 op 33-jarigen leeftijd zijn professorale intreerede hield, was zijn ontwikkeling eigenlijk reeds afgesloten. Hij had zich geheel op philologisch gebied in engeren zin teruggetrokken; zijne rede liep over de grammatische en kritische verklaring der schrijvers als de eerste taak van den philoloog. Bezwaarlijk zal men één hoofdbeginsel zijner wetenschap kunnen aanwijzen, dat niet in die intreerede is neergelegd. Herhaaldelijk opent hij later zijne lessen met een toespraak tot zijne leerlingen, - keurige modellen van taal en stijl, doch van inhoud wel wat gelijksoortig, - en als hij nu in 1860 wederom eens een dergelijke toespraak houdt, - na er in vier jaren tijds althans geen in druk gegeven te hebben, - keeren zelfs geheele volzinnen woordelijk uit die van 1856 weder; het dogma begon zijn kanonieken vorm te krijgen. Na 1860 Averden er geen openingsreden meer uitgegeven[1)].

In de inaugureele rede van 1847[2)] spreekt de redenaar zijn eerbied uit voor vergelijkende taalstudie, doch zij heeft eigenlijk geen belang voor philologie. Dat beweert hij niet zoo bepaald van de archaeologie; Cobet herinnert zich nog zoo gaarne wat hij in Some zooal gezien heeft, - doch het beste is als philologen het zich ook daarmee maar niet al te druk maken; vooral is het zoo verkeerd dat velen (!) de bestudeering der gedenkteekenen van die der oude schrijvers scheiden; - let wel: de geheele wetenschap van Winckelmann berustte juist op eene verbinding dier beide zaken. - Nu had Cobet er zeker wel niets tegen, dat taalstudie en archaeologie sedert rustig hun gang gingen; zelfs kon hij, als zij hem in den vorm van een sympathiek persoon uit eigen kring tegemoet kwamen, er

1) Men heeft nog eene rede van hem bij Hulleman's overlijden in 1862. Voor het bovenstaande vergelijk pag. 4 en 5 van de rede van 1860 met 5 en 7 van 1856.
2) pag. 6, 7, 17 en 18.

een oogenblik eene zekere belangstelling voor gevoelen; maar toch over het geheel ging, met het klimmen der jaren, de waardeering er niet op vooruit. Zoo vernemen wij bijv. reeds in 1856, dat de overblijfselen van oude kunst, - de oude reisherinneringen stonden Cobet blijkbaar toen reeds minder helder voor den geest, - van geringe waarde waren; er is niets over van Phidias, Praxiteles of eenig ander groot meester![1] Merkt op: er stonden afgietsels van het Parthenon in Leiden! - Ook begon wat éénmaal eenigszins willekeurig was uitgesloten, toch ten langen leste min of meer te prikkelen. Als hij nu bij lieden in andere richting werkzaam, de een of andere dwaasheid meent ontdekt te hebben, wordt zijn geest op éénmaal vaardig. Hij zal die heeren eens duchtig in het ootje nemen. Daaraan danken wij een geestige boutade tegen de mannen der vergelijkende taalstudie, de comparativi, zooals hij ze noemt[2], welke een grooten familietrek vertoont met Wyttenbachs aanval op Kant en die wederom doet zien hoezeer de zuurdeesem der oude philologie bij Cobet nog voortwerkte. Evenals Wyttenbach spreekt ook Cobet af en toe met een zekere waardeering van de 'nieuwe wetenschap', - 'nieuw' in 1879! -; 'maar die taal-vergelijkers hebben zooveel talen te hunner beschikking Waarbij zij schitteren kunnen, dat zij van het Grieksch waarvan zij niets weten dan uit woordenboeken, maar af moesten blijven. Hoe kostelijk, dat die taalmannen niet eens een geschikten naam voor hunne wetenschap hebben weten uit te denken,' - hier is de overeenkomst met Wyttenbach weer zeer treffend; - '*lingtustiek*, wat een woord![3] Aan die *ziekte*, of liever *geleerde razerny*' - Wyttenbach kende eene 'wijsgeerige ziekte', - 'heeft het menschdom al sedert Homeros zeer dikwijls geleden; Aristophanes heeft er al om gelachen'; - volgens Wyttenbach was ook Kants wijsbegeerte een gekheid zooals iedereen er elk oogenblik een kan uitbroeden. - 'Het mooiste van alles echter is, dat de com-

1) Adhort. ad commil. 1856 pag. 13.
2) Mnemosyne van 1879 pag. 31 vlg.
3) Cobet brengt den 'Hieb' toe in een tusschenzin van drie woorden: lingui οτιχήν barbare appellant. De fout is namelijk dat het woord voor de helft Grieksch, voor de helft Latijn is. Puntiger kon het wel niet. Jammer dat reeds ruim 10 jaar te voren de comparativus Schleicher dezelfde opmerking gemaakt en den term 'glottik' voorgeslagen had.

parativi zelf erkennen, dat hunne wetenschap niets geeft voor tekstverklaring en tekstkritiek. Waar dient ze in 's hemels naam dan voor?'

Verplaatsen wij ons echter om Cobet volkomen te begrijpen nog éénmaal in den kring waarin hij tot geleerde is opgegroeid. Wij weten hoe weinig de Leidsche geleerde wereld van 1830 en '40 in staat was hem te geven wat hem ontbrak; immers wijsgeerige en historische zin waren ook haar vrij wel vreemd. Merkwaardig is het dan ook dat Cobet's beroemde tijdgenoot Dozy bij alle verschil van aanleg eenigermate in zijn lot gedeeld heeft. Bij Dozy's dood werd in dit tijdschrift[1] de treffend juiste opmerking gemaakt, dat hij in zijn polemiek zoo achttiende-eeuwsch zijn kon. Hij was het ook in zijn opvatting van historie. Zijn schoon hoofdwerk maakt geheel den indruk alsof men een boek bijv. van Gibbon of Voltaire leest. Evenmin als een vrijdenker van de 18de eeuw had ook Dozy oog voor godsdienstige verschijnselen[2]. Toch was die Leidsche kring wel voor bekeering vatbaar geweest. Bakhuizen van den Brink bijv. maakte daar diepen indruk. Zijn groote veelzijdigheid gaf dien man een blik op het menschelijke leven, die den historicus vormt; verhaalt hijzelf ons niet dat zijne theologische studiën hem het godsdienstig karakter van onzen opstand leerden begrijpen. Zijn bekendheid met de Duitsche wijsbegeerte maakte hem geen wijsgeer, maar gaf toch aan zijn denken een dieperen grondslag[3]. Van Cobet kon men naar zijn geestesaanleg iets dergelijks niet verwachten. Hij bleef een verlicht Nederlander van 1830 en '40, met een grooten afkeer vooral van bijgeloof, die het de taak van den historicus achtte 'misdrijven van vorsten, wandaden en vroom bedrog van priesters en dweepers, het heillooze drijven van volksmenners en de domheid der groote menigte te openbaren'[4]. Buiten twijfel heeft ook zijn geest, zoo goed als die van nagenoeg allen, welke in dit opstel genoemd

1) *Gids* van Juni 1883 pag. 590.
2) Men zie bijv. slechts zijn Islamisme p. 13 volg. Karakteristiek is reeds een uitspraak als deze: 'Waarbij had hij (Mohammed) eene levendige verbeeldingen voelde hij zich zeer aangetrokken - niet door het verhevene,....maar door rhetorische woordenpraal. Zulke menschen, zooals men weet (!), hellen het gemakkelijkst tot godsdienstige overpeinzingen over.'
3) Fruin in *De Gids* van Dec. 1886 p. 435 en 36.
4) Praef. lect. de hist. vet. 1853 p. 5.

werden, geleden van de zwakheid van den toenmaligen Nederlandschen tijdgeest.

Doch na al die analytische beschouwingen gevoelen wij behoefte nog eens den vollen aanblik van dien in zoovele opzichten heerlijken geest te genieten. Welk een zelfbewuste kracht, - de grootste philologische kracht waarschijnlijk van zijn tijd, - welk eene aristocratische hoogheid, welk een altijd verkwikkende helderheid van geest, met een vasten goeden smaak en ware geestigheid natuurlijk verbonden! Erkennen wij ook dat die man een type vertegenwoordigde, die, al behoudt de strenge wetenschap haar eeuwig recht, toch bij uitnemendheid in staat is onzen geest voor ‘sophisterij’ en te ver gedreven systematiek te behoeden, 't Was ook zijn schuld niet, dat zijn tijdgenooten den schepter inzijne handen gelegd hebben. Zoo echter iemand, dan was hij zeker de man niet, aan wien de alleenheerschappij over eene wetenschap kon worden toevertrouwd. Gedurende den tijd, dat zijn invloed overheerschte, bood dan ook de klassieke studie in Nederland een merkwaardig schouwspel aan: zij bloeide, doch zij bloeide buiten den stroom van het Europeesche leven. Archaeologische, topographische, epigraphische studien namen een hooge vlucht: steeds beter leerde men de kunstidealen der oudheid kennen; men leerde het antieke leven aanschouwen en aanschouwen met het oog van den Helleen; de volkssagen, die Grieksche dichters bezield hebben, traden van duizenden en duizenden karakteristieke kunstwerken in eene nieuwe gedaante voor ons op en herhaaldelijk vulde de afbeelding aan Avat aan de litteraire overlevering ontbrak; duizenden inscriptiën werden aan het licht gebracht, onmisbare hulpmiddelen voor grammaticale studien, kostbare gedenkstukken der historie; - in de stad van Sealiger bekommert men zich om al die zaken volstrekt niet. Franschen en Duitschers richten archaeologische Instituten op, men komt niet op het denkbeeld de werken dier Instituten voor de academische bibliotheek aan te koopen. Het klassieke onderricht ook aan het gymnasium bleef door dit alles in menig opzicht zeer arm; bovenal miste het aanschouwing. Evenzoo werden onze klassieke studiën niet wat zij in zoo hooge mate zijn kunnen, de voortplantsters van dien echt historischen geest, welke mee tot het beste behoort wat onze tijd oplevert. Met de zwakheid onzer philologie hangt de zwakheid onzer historische studie ten nauwste samen, 't Is bijna

ongelooflijk: in 1876, meer dan 100 jaar na den dood van Winckelmann, 40 jaar na dien van Niebuhr en Carel Otfried. Müller, organiseert men bij ons te lande de klassieke studiën nog zóo, alsof niet ook dáárbij de geest in een onbeperkt getal van richtingen zich bewegen kan, alsof er slechts één klassieke philologie bestaat uitloopend in de spits der tekstkritiek.

Onze denkbeelden beginnen zich te verhelderen; 't is er verre van daan dat alle leerlingen van den meester zijn eenzijdigheid van geest deelden, maar toch zal er zeker nog wel een menschenleeftijd moeten voorbijgaan, eer men ook in geleerde kringen, eenigszins algemeen gevoelt wat ons ontbreekt. Wel zeker men heeft eerbied voor archaeologische studien; zij zijn vooral goed voor iemand, die aan aesthetiek doet; maar philologen hebben behoefte aan de ‘realiën’, historie en antiquiteiten. Alsof niet de historische studie der oudheid op een archaeologischen grondslag rustte, zoo goed als op een philologischen. Men hoort zelfs op beslisten toon die antiquarische studie, buiten archaeologie om, als de studie van het Grieksche leven betitelen; als of het Grieksche leven zonder Grieksche kunst ooit kan verstaan worden. Natuurlijk, men wenscht historische studiën, doch te uitsluitend als een vak naast een vak. Dat ook de zoogenaamde ‘zuivere philologie’ behoort doordrongen te zijn van den geest der historische wetenschap, dat ook een geschrift der oudheid eerst werkelijk verstaan wordt als strenge historische studie het als een produkt van zijn tijd verklaard heeft, wordt nog maar al te dikwijls niet genoeg ingezien.

Zoover bleven wij achter in een studie, die wij te recht of ten onrechte als den grondslag van iedere verdere wetenschappelijke ontwikkeling erkenden. Dit feit stond natuurlijk niet op zich zelf. Eerst een eeuw nadat het Sanskriet ontdekt was, werd het openlijk aan één onzer universiteiten gedoceerd. Hoe stond het tot nog toe met onze romanistische studiën? Wij spraken van onze historische wetenschap; - het moest tot 1860 duren, eer aan één onzer litteraire faculteiten een vertegenwoordiger der hedendaagsche geschiedvorsching optrad. Wij zijn het volk van Rembrand;- wat hebben Nederlandsche universiteiten verricht voor Nederlandsche kunstgeschiedenis? Toen in 1876 een nieuwe wet op het Hooger onderwijs gemaakt werd, moest er op éénmaal in tal van tekorten voorzien worden; zoo weinig had onze wetenschap zich geleidelijk weten te ontwikkelen.

En de oorzaak van dat alles ligt bij ons zelf. Onze geringe wijsgeerige zin gaat met een zwak wetenschappelijk idealisme hand aan hand. De beschaafde Nederlander voelt niet veel voor wetenschap om haar zelfs wil. Dat ons land in de eerste helft onzer eeuw aristocratisch geregeerd werd, was op zich zelf voor de wetenschap geen ongunstige omstandigheid; ook zij is evenals de kunst van hoogen huize. Werkelijk ademde dan ook de vroegere regeling van het hooger onderwijs met al hare gebreken een echt universitairen geest. Ook waren er onder de toenmalige curatoren Maecenassen van den echten stempel; de naam bijv. van Baron van der Capellen telt mede in de geschiedenis der Nederlandsche wetenschap. Toch waren onze universiteiten in dien tijd over het geheel tamelijk armzalige instellingen. Ook kan men moeilijk beweren dat onze aristocratie zich als zoodanig eene roeping bewust was om kunst en wetenschap te bevorderen, en zeker was niet zij het in de eerste plaats, die ons volk uit zijn toenmalige verdooving heeft opgewekt.

Integendeel is de verheffing van den Nederlandschen geest, waarvan boven sprake was, veel meer uitgegaan van den beschaafden middenstand. Na 1348 komt deze steeds meer op den voorgrond. Zijn streven trok zich nu juist in niets zoo zeer samen als in ijver voor het onderwijs en zeker hebben wij slechts zelden een machtiger geestelijke beweging gekend, dan de onderwijsbeweging van de laatste dertig, veertig jaren. Toch verloochende deze haar burgerlijke afkomst nimmer. Achter haar zat geenerlei hoogere opvatting van beteekenis en roeping der wetenschap. Zij beoogde bovenal het praktische nut, zij stelde prijs op oefening des verstands en het bezit van die kundigheden, welke een man van beschaving niet missen kan. Haar eischen gingen dus niet hooger dan een wetenschap uit de tweede hand. Machtig door haar betrekkelijk goed recht heeft zij ons bijna geheel overweldigd; er bestond geen geestelijke aristocratie sterk genoeg om haar te breidelen en te leiden. Haar geest drukt zich het beste uit in middelbaar onderwijs; zij heeft dan ook zoowel ons lager als ons hooger middelbaar gemaakt. Door haar werden onze universiteiten vakscholen; zelfs de wijsbegeerte is thans een vak, waarin men knap worden en examen doen kan. Onze doctoraten zijn niet veel anders dan acten van middelbaar onderwijs. De beteekenis van een hoogleeraar wordt afgemeten naar het aantal uren dat hij

college geeft; - zoo zeer is de geest onzer vaderen, die Scaliger naar Leiden riepen zonder hem te verplichten college te geven, van ons geweken. Dat er om geschikte hoogleeraren te verkrijgen iets anders noodig is dan een koninklijke benoeming, wordt niet ingezien. Onze curatoren zijn een Commissie van toezicht op het onderwijs geworden. Men heeft beurzen voor studenten, die braaf de lessen volgen; geen reisgeld voor jeugdige geleerden, die de wereld in willen gaan om hun vaderland met geestelijke schatten uit den vreemde te verrijken. De universiteitsbibliotheken worden beschouwd als schoolbibliotheken. Dat men aan de vrijwilligers der wetenschap iets schuldig is, wie denkt er aan? 't Is buiten twijfel waar dat wij bij slot van rekening toch meer danken aan den volksgeest van 1860 en '70, dan aan dien van 1820 en '30; wat voor het onderwijs gegeven werd, kan ook der studie ten goede komen. Niettemin was de vooruitgang dien hij schonk, meer stoffelijk dan zedelijk en werd eene geleidelijke en krachtige ontwikkeling der wetenschap door hem in 't minst niet gewaarborgd.

En hiermede is de taak, die ik mij gesteld had, ten einde gebracht. Toch veroorloof ik mij nog eene enkele opmerking. Ook door haar wetenschap, - 't moest eigenlijk nooit meer behoeven gezegd te worden, - kan een natie de achting van den vreemdeling afdwingen en wat nog meer zegt, ook zij kan haar een kostbaar geloof aan zich zelf schenken, de grootste kracht tot nieuwe daden. Heeft men echter bij ons slechts oog voor onderwijs, welnu ook dit ligt van zijn wortel afgesneden, wanneer de studie om haar zelfs wil niet den grondslag onzer gansche volksbeschaving vormt. Middelbare actestudie is een gruwel, al hebben voortreffelijke mannen, ondanks haar zich zeer goed weten te ontwikkelen: lieden wier gansche beschaving in een hoekje van hun verstand, bij voorkeur in hun geheugen, zetelt, zijn de ware voorgangers der jeugd niet. Wanneer wij echter den middelbaren geest niet van onze universiteiten weten te weren, dan worden ook daar boeien gesmeed, die onzen kinderen op gymnasien en hoogere burgerscholen het leven verbitteren en ze in hunne ontwikkeling belemmeren moeten. De angstige zorg, dat de student vooral genoeg en precies datgene leeren zal, wat hij later in de school zal behooren te

onderwijzen, is belachelijk en noodlottig. Vooral komt het er op aan, dat hij een groot veld van menschelijk denken en kennen heeft leeren overzien, dat hij geleerd heeft wat onderzoek is, dat hij de wetenschap in haar ware methode en karakter heeft leeren kennen, dat hij haar heeft leeren vereeren en liefhebben. Zonder dat kan hij bij anderen geen bezieling wekken en loopt hij gevaar, datgene waarvan hij zelf eigenlijk de strekking niet recht gevoelt, in schoolsche vormen aan zijn leerlingen op te dringen.

Zullen wij altijd in dien geest bevangen blijven? De mensch gelooft zoo gaarne wat hij hoopt, maar 't is werkelijk of er lichtstralen aan den horizon beginnen door te breken. Er wordt inderdaad een enkele maal zonder eene bijbedoeling die alles bederft, iets voor de studie gegeven; waar die vroeger geheel ontbrak, is bijv. thans uit particuliere middelen gelegenheid voor studiereizen geopend. Het juk eener onwaardige regeling van ons hooger onderwijs wordt steeds dieper en dieper gevoeld. Onze geestelijke aristocratie heeft zich slechts aan te grijpen, in zuiverheid van bedoelingen en geloof aan de groote zaak haar kracht te zoeken, om geheel dáár de opperleiding van haar volk in handen te nemen, waar die haar van rechtswege toekomt.

A.E.J. HOLWERDA.

Onze voornamen.

Het is niet van belang ontbloot; eens de aandacht te vestigen op onze voornamen en op de geschiedenis en lotgevallen van deze zoo nuttige woorden. Dagelijks maken wij er gebruik van en ondervinden wij het groote gemak, dat die namen ons geven. Maar hoe wij er aan gekomen zijn, dat moeit ons in den regel niet. Wij *hebben* ze en gebruiken ze, en leveren ze weêr over aan een volgend geslacht, na er den stempel van onzen tijd op te hebben gedrukt. En zoo wij al eene enkele maal ons rekenschap van beteekenis en oorsprong dier namen willen geven, zoo wij somtijds schertsend naar eene verklaring zoeken en een zin zien te leggen in die welbekende klanken, dan is dat meestal eene mislukte poging. En geen wonder. Onze namen zijn erfstukken, overoud, van geslacht op geslacht overgegaan, telkens opgelapt en opgeknapt naar den smaak der bezitters en de eischen des tijds. Zoo zijn ze in wezen gehouden van eeuw tot eeuw, vermeerderd en gewijzigd bij het veranderen der tijden, verbasterd en onkenbaar gemaakt door onkunde en wansmaak, en als noodzakelijk gevolg daarvan vertoonen zij thans een allerzonderlingst mengsel van ongelijksoortige begrippen, van oude en nieuwe, vreemde en eigen vormen.

Reeds zeer vroeg heeft de mensch de behoefte gevoeld, om andere menschen, waarmee hij in aanraking kwam, door namen te onderscheiden. Een woord aan zijne omgeving ontleend was daartoe voldoende. Maar bij uitbreiding van zijnen gezichtskring verruimde zich natuurlijk ook de kring van begrippen, waaruit hij zich namen koos, en de rijkdom en zinrijkheid zijner namen nam in overeenstemming daarmede toe.

Zoo zal het ook wel gegaan zijn bij de oudste bewoners van ons vaderland, doch het ontbreken van historische gegevens legt ons het zwijgen op. Ook ga ik de namen der Kelten voorbij, ofschoon het zeker is, dat zij in Zuid-Nederland hebben gewoond, en zij zeer waarschijnlijk ook wel binnen de grenzen van ons gebied waren gevestigd. Hierop toch wijzen plaatsnamen als Noviomagus en Lugdunum, en wellicht ook de Zeeuwsche gedenksteenen met Keltische persoonsnamen. Maar die namen zijn verdwenen zonder invloed op onze latere voornamen uit te oefenen.[1)]

Het eerst moet ik dus stilstaan bij de Germanen, die reeds vóór het begin onzer jaartelling in deze streken gevestigd waren. Welk karakter dragen de namen van het fiere Germanenvolk, dat de vermolmde Romeinsche wereld omver zou werpen en het lot van Europa beheerschen? De Germaan was held, held bovenal, strijd en macht zijn hoogste wensch, adel en kracht zijne hoogste eer. Wat wonder, dat hij ook voor zijne kinderen die gaven wenschte, en dat hij hun schitterende, roemvolle namen verleende, als geluksgave op hun levensweg. Vandaar die overmoedige namen, waarin van moed en kracht, van strijd en overwinning, van roem en glans, van rijkdom en adel sprake is, alsof alle dragers zich in het bezit van die gaven mochten verheugen. Vandaar die namen, die spreken van de wapenen, den held dierbaar bovenal, van de woeste dieren uit het woud, waartegen hij zich en zijn gezin zoo vaak te beschermen had, die hij zoo gaarne uit hunne holen opjoeg en vervolgde, die spreken van gevaar en nood, van waakzaamheid en van vurigen strijdlust. Fier en krachtig als hij zelf is ook de Germaansche naam. Maar naast dit bewustzijn van zijne kracht koestert hij een diepgeworteld ontzag voor de goden. Het zijn hem vertrouwde vrienden, die zijne daden wachten, en hem, den held, verbeiden in de heerlijke Walhalla. Den goden droeg hij zijne kinderen op en naar hen noemde hij ze. Ook heeft

1) Hiermee is echter niet gezegd, dat de Germanen geen woorden van de Kelten hebben overgenomen, in den tijd toen zij als heerschers en overheerschten samenwoonden. Ons *rijk* is b.v. zulk een Keltisch woord. En evengoed als het een veel voorkomend bestanddeel van onze Germaansche namen geworden is (Frederik, Henrik), was het ook bij de Kelten in eigennamen welbekend; men denke slechts aan Ambiorix en Vercingetorix bij Caesar. Maar deze Germaansche namen zijn niet in navolging van de Keltische ontstaan.

hij eerbied voor ouderdom en ervaring, voor verstandigen raad en wijs overleg, voor eerlijke rechtspraak. Vriendschap en trouw gaan hem nauw ter harte. Van dit al, en nog meer, geven de namen getuigenis.

De vrouwennamen vertoonen hetzelfde karakter en dit kan niemand verwonderen, die weet, hoe de Germaansche vrouw in alle opzichten de gezellin des mans is, in oorlog en vrede alles met hem deelt, hoe zij mee ten strijde trekt en hem door hare aanwezigheid bezielt en bemoedigt en met haren raad ter zijde staat. Ook in de vrouwennamen speelt dus de krijg de grootste rol, doch daarnaast doen ook schoonheid, glans en liefde zich gelden.

Wanneer wij nu de Germaansche namen nader beschouwen, dan zien wij, dat zij uit twee deelen bestaan. Hildebold en Hademar zijn gevormd uit bilde (strijd) en bold (stoutmoedig), hade (strijd) en mar (beroemd), Everhard en Hugebert uit ever en hard (krachtig, sterk), huge (verstand) en bert, brecht (schitterend), en evenzoo de vrouwennamen Rodgarda en Wigburga uit rôd (roem) en wîg (strijd), garda en burga (beschermster). Deze woordverbindingen komen ons eenigszins vreemd voor, doch met een weinig verbeeldingskracht doorgronden wij spoedig de beteekenis dezer namen en lezen wij in Hildebold dapper in den strijd, in Hademar beroemd door den krijg, in Everhard sterk als het everzwijn, in Hugebert schitterend door verstand, en in Rodgarda roembewaakster, in Wigburga steun in den slag. Maar bij lang niet alle is de beteekenis zoo gemakkelijk op te sporen. Onze taal en onze begrippen staan op een geheel ander standpunt dan die onzer Germaansche vaderen, en in die tot de hoogste oudheid opklimmende namen zijn woorden bewaard, welke sedert lang voor ons verloren zijn gegaan, of wier beteekenis geheel gewijzigd is. Daardoor kennen wij niet altijd de ware kracht dier grondwoorden, en dit is toch onontbeerlijk, als wij die namen *goed* verklaren willen. Ook missen wij de stoute verbeeldingskracht, die aan volken op een lagen trap van beschaving eigen is, zoodat veel, wat den Germaan natuurlijk zal geschenen hebben, *ons* vreemd en onbegrijpelijk voorkomt. Hieruit volgt, dat onze verklaringen der namen niet meer dan twijfelachtig zijn en dikwijls zullen falen, terwijl buitendien menige naam meer dan ééne verklaring toelaat en ook in verschillende gevallen verschillende beteeke-

nis gehad zal hebben. Wij kunnen ons echter overtuigd houden, dat al die Germaansche namen werkelijk eene beteekenis hadden, en dat onze voorouders de van hunne vaderen geërfde naamwortels niet maar geheel willekeurig samenvoegden, met of zonder zin, al naar het viel, als waren het losse, onsamenhangende klanken. Zij hebben wel degelijk eenen zin in die namen zoeken te leggen.[1)]

Wat nu gebruik en plaatsing dier zoogenoemde naamstammen betreft, het schijnt, dat men hierin niet zeer gebonden was. Wel komen sommige stammen meest als eerste lid der samenstelling voor en andere vooral in vrouwennamen, maar de overgroote meerderheid staat nu eens achter, dan weder voor, en vormt namen van mannen zoowel als van vrouwen. De beteekenis dier samenstellende woorden is hier natuurlijk van invloed, maar vooral is het de gewoonte, die het gebruik van sommige naamstammen heeft beperkt. Ook heerscht de grootst mogelijke vrijheid in het samenvoegen van begrippen. Dikwijls vinden wij daarom in denzelfden naam woorden, die *wij* niet bij elkaar zouden verwachten. Het komt ons reeds vreemd voor, als wij in Arnolf twee dierennamen, arend en wolf, te zamen vinden en in Hildegonde tweemaal het begrip ‘strijd’ zien uitgedrukt. Wij kunnen hier nog uit lezen: ‘de zeer krachtige’ en ‘de zeer krijgshaftige.’ Maar wat moeten wij denken van eenen naam als Frerlegonde, waarin vrede en strijd bijeen zijn gevoegd?

Mijn bestek gedoogt niet over deze verschijnselen verder uit te weiden. Ik laat daarom alleen nog eenige voorbeelden van Germaansche namen volgen en wel eenige samenstellingen met godennamen. Door zulke namen beval men zijn kroost in de bescherming der goden aan, en zij zijn lang niet zeldzaam onder de Germanen. Ik vermeld hier: Godebrecht, Godeward; Ansbald, Osbrand; Ingbert, Ingelraven, Engelgari; Irminlef; Eresbert; Alverik, en de vrouwennamen Godelieve; Osgarda, Osgiva; Idisgarda, Idisberga; Ermengarda; Ostarwara. Natuurlijk staat de godennaam steeds in het eerste lid der samenstelling, in overeenstemming met doel en beteekenis dier

1) Dit geldt natuurlijk alleen voor den ouderen tijd, want langzamerhand geraakte de beteekenis der meeste naamstammen in vergetelheid. Er kwam dus eindelijk een tijd, dat de namen niet meer begrepen werden en alleen als erfstukken werden overgeleverd. Maar toen werden er ook geen nieuwe samenstellingen meer gevormd.

namen. Dat de gegeven voorbeelden in vorm en klank van elkaar afwijken, zal niemand bevreemden, als hij weet, dat zij niet uit één enkele streek van ons vaderland zijn genomen. Maar, evenals alle elders in dit opstel vermelde namen, zijn zij ontleend aan Nederlandsche stukken.

De oude Germanen bezaten ieder slechts éénen naam; erfelijke geslachtsnamen en patronymica bestonden niet of waren alleen bij de vorstenhuizen in gebruik. Toch zocht men door de persoonsnamen verwantschap uit te drukken; men koos daartoe voor de kinderen namen met dezelfde beginletters als die der ouders, of wel gebruikte een deel van den vaderlijken naam om den naam van den zoon saam te stellen. Deze gewoonte schijnt bij de Germanen algemeen te zijn geweest en dagteekent van ouden tijd. Reeds hunne stamvaders, de zonen van Man(nus) heeten Ingo, Irmino en Isto. In de Hildebrandssage ontmoeten wij Heribrand, Hildebrand, Hadubrand, als grootvader, vader en zoon. En binnen onze eigen grenzen zijn ook tallooze voorbeelden te vinden. Uit Sloet's *Oorkondenboek van Gelre* teeken ik aan: bl. 2 Aengelbertus Gaoberti f(ilius) (a^{o}. 709), 3 Ansbaldus f. Wigibaldi (a^{o}. 711), 16 Liudgerus f. Hrodgaeri (a^{o}. 793), die op bl. 25 als Liudgerus f. Hredgeri wordt vermeld (a^{o}. 805), 21 Oodhelmus f. Oodwerci (a^{o}. 799), enz. In eene lijst van giften aan de abdij van St. Pieter te Gent uit de 8ste en 9de eeuw, merkwaardig om de oude persoonsnamen, die zij bevat, komt ook voor[1)] eene hoorige Megenlioba met hare kinderen Herefredus, Amalfredus en Megenhelda. Opmerkelijk is, dat hier de naam der dochter aan dien der moeder herinnert, terwijl die der beide zonen fred (vrede) bevat, waarschijnlijk naar den naam huns vaders. Ook later in de middeleeuwen is deze gewoonte nog geenszins in onbruik.

Hiermede is de aard der Germaansche namen geschetst. Ik doe nu nog opmerken, dat deze van vrijheid en macht tintelende namen niet alleen gedragen werden door den vrijen, eigenmachtigen Germaan, maar, hoe vreemd het schijnen moge, ook door zijne onvrije hoorigen. Het maakt eenen vreemden indruk, wanneer men arme mancipiën,. die met de goederen, waarop zij wonen, weggeschonken of verkocht worden als vee

1) *Annales de la Société d'émul. de Bruges*, dl. 3, bl. 217.

en levenloos goed, namen ziet dragen als Odberta (schitterend door rijkdom), Sigerik (zegevorst), Hildemunde (steun in den strijd), Adelbert (stralend door aanzienlijke geboorte). Het klinkt als eene bespotting der werkelijkheid. Toch is de verklaring van dit verschijnsel niet moeilijk te vinden, want vooreerst zijn de voorouders dier hoorigen eenmaal vrij geweest en niet dan door krijg of spel in hunnen afhankelijken toestand geraakt, terwijl aan den anderen kant ook de zucht om hoogere standen na te doen zich heeft doen gelden. De onvrije verkoos die schitterende heldennamen, hoezeer zij ook in tegenstelling waren met zijnen maatschappelijken toestand. Wellicht moet men ook het feit, dat de Keltische persoonsnamen reeds zoo vroeg uit Noord- en Zuid-Nederland zijn verdwenen, aan dergelijke beweeggronden toeschrijven, want het is bijna onaannemelijk, dat de Kelten toen reeds geheel waren uitgestorven. Zeer waarschijnlijk lieten zij de voorvaderlijke namen varen, om die van de Germaansche overheerschers tot de hunne te maken. Deze opvatting wordt nog bevestigd, doordat ook in Frankrijk de Keltische en Romaansche bevolking zeer spoedig Frankische namen heeft aangenomen[1)].

Ik heb tot dusverre alleen gesproken van samengestelde namen. Zijn er dan geen enkelvoudige naamstammen in gebruik geweest? Als wij in oorkonden den naam Gero aantreffen, is dit dan niet de enkele naamstam, waarvan b.v. Gerhard en Hardger samenstellingen zijn? Naar het schijnt wel, doch schijn bedriegt. Natuurlijk is men wel begonnen met enkelvoudige namen te geven en heeft men eerst later bij uitbreiding van gezichtskring en voorstellingsvermogen door de behoefte aan verscheidenheid dubbele namen geschapen, doch dit geschiedde reeds lang voor den tijd, dat de Germaan in de geschiedenis optreedt. Toen hij op het wereldtconeel verscheen, droeg hij, zoo al niet uitsluitend, dan toch nagenoeg uitsluitend samen-

1) Hierdoor wordt meteen opgehelderd, hoe in streken, waar van Keltische persoonsnamen bijna geen spoor te vinden is, toch tal van klaarblijkelijk Keltische rivier- en plaatsnamen voorkomen. De Germanen hoorden, toen zij het land der Kelten in bezit namen, van dezen hoe rivieren, bergeu en steden heetten. Er was voor hen geen aanleiding om die namen te veranderen. De Kelt daarentegen, bukkend voor den overweldiger, schaamde zich zijne vernedering, en zocht de sporen zijuer afkomst uit te wisschen. Een der eerste middelen daartoe was het aannemen van Germaansche namen.

gestelde namen. En voor die schijnbaar enkelvoudige namen moet eene andere verklaring worden gezocht.

Ieder weet bij ervaring, dat kleine kinderen er een eigen brabbeltaaltje op na houden, en dat ouders en verwanten dat woordverknoeien door hunnen lieveling heel aardig vinden en er zelf aan mede doen. Allerlei van die kinderwoorden blijven in gebruik, ook nadat de maker al lang behoorlijk spreken kan. Welnu, dit verschijnsel heeft natuurlijk ook op de persoonsnamen invloed geoefend. Niet alleen zijn daardoor geheel nieuwe namen ontstaan, van vrij wat nederiger beteekenis dan die, waarover wij zooeven spraken, maar ook de heldennamen werden vervormd en dikwijls onkenbaar gemaakt. Voorbeelden van zulke vleinaampjes, waaruit nieuwe voornamen ontstonden, zijn Peppo, Poppo of Popko en Pepijn, Pippinus, namen van denzelfden stam, die niets anders beduiden dan ‘kleine’ of ‘lief kindeken.’ Ook Karel stamt uit denzelfden gedachtenkring en wil zooveel zeggen als ‘mijn jongen’ of ‘flinke jongen.’

Veel belangrijker dan het ontstaan van deze enkele kindernamen is de vervorming der rijke, volle heldennamen. Het kind kon die lange namen niet uitspreken. Het verkortte ze dus en veranderde de letters, waarmee het niet overweg kon. Die heldhaftige namen vond de moeder te hard en te ruw voor het teedere ventje, dat op haren schoot lag te spartelen. Zij vormde een vleiwoordeken uit zijn naam. Een deel van den klank bleef bewaard en zij voegde daarachter eenen uitgang, die wat kleins, wat liefs aanduidde. Zoo ontstonden nieuwe namen, die aan haar en het kind beter bevielen, en die daarom in gebruik bleven.

Het is geen wonder, dat wij reeds onder de oudste ons bekende Germaansche namen zulke verkleinvormen, of vleinaampjes, of hoe wij ze anders noemen willen, aantreffen. Zij zijn reeds te vinden op de oude gedenksteenen uit den Romeinschen tijd. Ook spreekt het vanzelf, dat er groote verscheidenheid is in de uitgangen, zoowel als in de wijze van vervorming. Ik kan hier slechts het allergewichtigste aanstippen.

Een der meest gebruikelijke verkleiningsuitgangen is jo, of io, zooals de Romeinen het schreven. Hiermee is b.v. gevormd de naam van den bekenden Kaninefaat Brinio, en ook andere Germanen uit den Romeinschen tijd hebben een dergelijken naam. Wij vinden o.a. eenen Burgio, een Gaisio, eenen Liffio.

De oorspronkelijke namen, waaruit zij zijn vervormd, kan men niet meer nasporen; wel weten wij, dat b.v. Burgio, of liever Burgjo, een verkleinvorm is van den een of anderen met burg samengestelden naam, doch het is niet meer uit te maken of dit Burghard of Burgwin of wel een andere naam is geweest.

Maar met deze vervorming was men nog niet tevreden. De reeds zoo verkorte namen werden weldra nog meer verbasterd. Weldra werd de j in den uitgang geassimileerd en ontstond uit Burgjo Burgo, uit Gaisjo Gaiso. Dat dergelijke vormen volkomen gelijk staan, blijkt uit het feit, dat zij naast en door elkaar gebruikt worden, zelfs van éénzelfden persoon.

Door deze en andere uitgangen ontstonden dan een menigte nieuwe naamsvormen, die weldra burgerrecht kregen naast de onverbasterde namen en deze menigmaal vervingen. Van die verkorte vormen werden weêr nieuwe vleiwoordjes gemaakt. Werd Hildebrand b.v. eerst Hildjo en vervloeide dit tot Hildo, Hiddo, dan vormde men hieruit weer Hiddiko en, met nog een anderen verkleiningsuitgang daarbij gevoegd, Hiddikin. Het behoeft wel niet gezegd, dat uit zoo vervloeide vormen niet meer met zekerheid de oorspronkelijke mansnaam opgemaakt kan worden. Zulke vervormingen waren geheel willekeurig. Nu eens werd het laatste deel van den naam weggeworpen, zooals bij het pas genoemde voorbeeld, dan weêr liet men het eerste deel weg; een ander maal vervloeiden beide deelen tot één en smolt de eerste lettergreep samen met de beginletter van de volgende. Vooral in het laatste geval is het nasporen meestal onmogelijk, want geheel verschillende namen kunnen gelijkluidende verkleinvormen doen ontstaan. Vinden wij dus eene verklaring door oorkonden gestaafd, zoo moeten wij ons toch wachten, die verklaring ook in alle andere gevallen voor de ware te houden. Een voorbeeld moge volstaan. Fokko is een bekende en veel gebruikte naam. Hij is vervloeid uit Folko, Folkjo en dit is een verkleinvorm van den een of anderen met folk (volk) samengestelden naam. Hiervoor vinden wij een kostbaar bewijs in eenen blafferd van de inkomsten der Egmonder abdij uit de eerste jaren der 12de eeuw[1)], waarin wij o.a. lezen: ‘Folcolf, cognomento Foc, [dedit] terram in Gheest II uncias

1) Oorkondenboelc van Holl. en Zeel., uitgeg. door van den Bergh, I 108, blz. 71*a*.

persolventem'. In sommige Friesche streken, vooral in Noord-Holland, heerscht eene sterke neiging voor eenlettergrepige namen; dat deze neiging reeds lang bestaat toont dit Foc voor Focco. Wij hebben hier dus een bewijs, dat Fokko in het dagelijksch leven gebruikt werd ter vervanging van den vollen, als het ware officiëelen naam Folkolf, Folkwolf. Maar daarom heetten nog niet *alle* Fokko's oorspronkelijk Folkwolf; laten wij ons wel wachten die gevolgtrekking te maken. In andere gevallen kan Fokko evengoed ontstaan zijn uit Folkhard, Folkger, Folkward of een anderen dergelijken naam.

Uit dit alles blijkt dus, dat een naam als Gero niet rechtstreeks is gevormd van den naamstam geer (speer), zooals door sommigen wordt aangenomen. Wij weten thans, dat hij ontstaan moet zijn uit een daarmee samengestelden, tweeledigen naam.

Zulke dubbele namen treffen wij ook bij andere Indogermaansche volkeren aan; vooral de Grieksche namen komen in vele opzichten met onze Germaansche overeen.

Ook verdient opmerking, dat het Sanskrit naamsvervormingen vertoont, volkomen overeenstemmend met die, welke de Germaansche namen ondergaan. Zoo wordt b.v. van Devadattá niet alleen Devadattaká gemaakt, maar ook een der beide leden weggeworpen, waarvan dan weêr opnieuw verkleinvormen worden afgeleid. Zoo ontwikkelen zich naast elkander Devá en Dattá, Devaká, Devika en Dattiká, Déviya en Dáttiya, Devilá en Dattilá, juist op dezelfde wijze als wij het bij onze namen zagen.

Het aantal enkelvoudige namen, dat onder de Germanen voorkomt, is ongetwijfeld zeer gering. De straks besproken kindernamen als Poppo en Karel behooren er toe, maar zeer weinig andere. Tot deze laatste reken ik b.v. Ernst, dat als persoonsnaam natuurlijk niet onze hedendaagsche beteekenis heeft, maar de oudere van 'strijd; ernst, volharding in den strijd'. Hij behoort dus bij de overige krijgshaftige namen. Verder zijn misschien ook namen als Brand (zwaard) en Hart (sterk) onsamengesteld. Zij kunnen echter ook zeer gevoegelijk verklaard worden als afgekort uit Hildebrand en Gerbrand, uit Gerhard of Hartwig of eenigen anderen naam. Beslissen in dezen is niet alleen moeilijk, maar meestal onmogelijk.

Tot zoover over onze Germaansche namen. Hoe is die toestand veranderd en den voorvaderlijken namen de alleenheerschappij ontnomen? Het Christendom wordt in de Germaansche landen gepredikt. De bevolking, eerst weerspannig om het geloof der vaderen vaarwel te zeggen, bukt langzamerhand voor zwaard en overreding. De vorsten gaan voor, het volk moet volgen. En het heidendom maakt plaats voor de leer van den gekruisigden Heiland.

Welke houding zou de kerk aannemen tegenover de namen dier nieuwe Christenen? Zou de priester bij den doop het kind dien Germaanschen naam, waaraan zooveel heidensche herinneringen verbonden waren, laten behouden?

Men zou verwachten, dat de Kerk, evenals zij de heidensche goden en gebruiken zocht te kerstenen, ook die namen door christelijke zou vervangen. En werkelijk laat Johannes Chrysostomus in de 4de eeuw n. Chr. zich reeds in dien geest uit.[1)]

Toch blijkt het, dat zij in den beginne die namen niet zocht uit te roeien, want in de eerste eeuwen na de vestiging van het Christendom dragen zoowel priesters als leeken nagenoeg uitsluitend Germaansche namen.

In onze oorkonden blijven de heiligennamen tot in de 12de eeuw zeer schaarsch. Hier en daar staat er een, als verdwaald onder de Grermaansche namen. Wij vinden nu eens eenen Stephanus en eenen Nicolaus, dan eenen Johannes of eenen Christianus. Maar het is slechts bij uitzondering. Germaansche namen zijn regel en blijven dat langen tijd, zoodat men zelfs stukken kan aanwijzen uit de 11de en 12de eeuw, waarin onder de vele genoemde personen nog geen enkele is met een heiligennaam.

Maar de macht der Kerk nam toe. Had de groote hildebrand den Duitschen keizer zijne macht doen gevoelen, de lagere geestelijkheid verwierf evenzoo grooten invloed op de nederigen der aarde. Menigeen werd beducht voor zijn zieleheil, wanneer hij slechts eenen heidenschen naam droeg, en men koos voor zich of zijne kinderen eenen beschermheilige, wiens naam men aannam, om zich en anderen ook daardoor te herinneren aan de plichten van den Christen. Zoo kwamen de heiligennamen

1) S. Joannis Chrysostomi opera graecé (Etonae, Norton 1613), d.i. de uitg. van Savilius, I 147, regel 26 vlgg.

in gebruik uit vroomheid of schijnvroomheid en uit vrees, en sedert de 12de eeuw nemen zij steeds in aantal toe. De Kerk heeft dit verschijnsel met vreugde begroet en ijverig aangemoedigd.

Men kau natuurlijk geen bepaald jaar noemen, waarin die verandering ten gunste der vreemde namen heeft plaats gehad, want zij is niet in alle streken en in alle geslachten te gelijker tijd geschied. Ook vonden de kerkelijke namen in het Zuiden eerder en algemeener ingang, dan in de noordelijker gewesten.

Het gevolg van dezen overgang is, dat tallooze Germannsche namen zijn verdwenen en vervangen werden door heiligennamen. Maar aangezien het Christendom zich over geheel Europa en een deel van Asië en Afrika had verbreid en de helden des geloofs tot verschillende volksstammen behoorden, zoo is hetgeen wonder, dat de door de Kerk geautoriseerde namen een zonderling mengsel van allerlei talen en begrippen vormen. Wel werden zij alle in Latijnschen vorm gegoten, maar dit neemt hun vreemden oorsprong niet weg.

Ik kan hier geen overzicht van al die namen geven en moet mij beperken tot het aanwijzen van *enkele* soorten. Vooreerst zijn tal van heiligennamen van heidensche goden afgeleid, als Martinus en Jovius, Apollonius en Dionysius uit de Romeinsch-Grieksche godenwereld, Isidorus en Onuphrius uit Egypte, Anselmus, Engelbertus uit de Germaansche landen. Andere namen zijn aan steden en gewesten ontleend, als Romanus en Sabinus, Laurentius (van de stad Laurentum in Latium), Hadrianus, Adrianus (van Hadria aan de Adriatische Zee), Lucas (van het landschap Lucanië),Urbanus (de stedeling), en Silvester (de boschman). Beroemde Romeinsche geslachtsnamen zijn AEmilius, Antonius, Cornelius. Uit Griekenland kwamen Alexander (de mannenweerder) en Nicolaus (de volksverwinner). Weêr andere namen zijn telwoorden, Sixtus, Octavius (d.i. het 6de, het 8ste kind), of werden ontleend aan het tijdstip der geboorte, als Paschasis, Natalis (Kerstdag). Maar vooral talrijk zijn die namen, welke eene zedelijke eigenschap aanduiden, en die bij het toenemend verval van het Romeinsche keizerschap en de zedelijke kracht der Romeinen steeds meer in gebruik kwamen in schrille tegenstelling met de werkelijkheid. Zulke namen zijn Justus, Justinus (de rechtvaardige), Clemens (de zachtaardige), Felix (de gelukkige), Prosper (de

voorspoedige) en Grieksche als Agatha (de goede), Eleonora (de medelijdende), Sebastianus (de eerwaardige). Ook onder invloed van het Christendom ontstonden namen: Deodatus en Theodoras (de aan God gewijde), Dominicus, Christianus, Benedictus (de** gezegende), Pius (de vrome), Clara en Catharina (de reine), enz. Daarnaast vinden wij weer namen van geheel anderen oorsprong: Crispinus (de kroeskop), Hilarius (de opgeruimde), Caecilia (de blinde). En daar ook de voornaamste bijbelsche personen, zoowel die van het N.T., als de aartsvaders en de profeten, onder de Kerkheiligen werden opgenomen, was ook het Hebreeuwsche element vertegenwoordigd; terwijl na de bekeering der Slavische volkeren ook Slaven, als Casimir, Wenceslaus, Nepomuck, heilig werden verklaard.

Hoe meer nu die vreemde namen in zwang kwamen, hoe meer de voorvaderlijke namen werden verdrongen, en misschien zonden zij hier en daar geheel in onbruik zijn geraakt, wanneer er niet ook Germaansche geloofshelden waren geweest. Door deze Germaansche Heiligen nu zijn tal van namen voor ons gespaard gebleven. Maar hierdoor wordt ook verklaard, dat die namen niet altijd eene Nederlandsche gedaante hebben, want niet al die Heiligen waren Nederlanders. Bovendien werden hunne namen van een Latijnschen uitgang voorzien. Aan namen als Bernardus en Lambertus is de vreemde oorsprong niet te zien, maar Leonardus en Sigismundus b.v. verraden dien duidelijk.

Uit dit mengelmoes van vreemde vormen bestond dus sedert onze namenvoorraad. Maar ook deze namen stonden weldra aan verbastering bloot. Zij waren te lang, die uitgangen onnoodig, en men begon te vervormen en te verminken. De uitgang -ius verliep weldra tot -is, en Antonius werd Antonis of Anteunis, Nicasius Nicasis. Maar dat was nog niet genoeg; ook het begin van het woord werd opgeofferd en Nicasius vervloeide dus tot Casis, Hilarius tot Laris; Sebastianus werd Bastiaen en Alexander Sander. Maar men ging dikwijls nog verder en maakte Staes van Stasis, Eustacius, Baes van Baselis, Basilius, Moen van Simoen, Coppe van Jacop. Deze en tallooze andere verkortingen komen reeds in de latere middeleeuwen voor.

Van deze korte namen worden weêr verkleinwoordjes gemaakt. Zoo vinden wij b.v. Masin van Maes, Thomaes, Nysin van Nys, Denys, Dionysius, Hannin en Hannekin van Hanne, Johannes;

en Laukin van Laurentius, Lipkijn van Philippus, Glaykin of Clayskin en het Hollandsche Claestgin van Nicolaus. Meer voorbeelden van deze en andere verkleiningsuitgangen zijn in alle middeleeuwsche rekeningen en naamlijsten bij menigte te vinden.

Thans nog een woord over de vrouwennamen van deze soort. Veel behoef ik er niet van te zeggen, daar het voorgaande ook op hen betrekking heeft. Zij zijn natuurlijk meerendeels ontleend aan de namen van vrouwelijke Heiligen, als Agatha, Margareta, Elisabeth, doch vooral in later tijd vormde men ook vrouwennamen van mannelijke heiligennamen, als Cornelia van Cornelius, Engelberta van Engelbertus. Ook is in de middeleeuwen de vrouwennaam zeer vaak in vorm volkomen gelijk aan den mansnaam. Vooral bij namen van Germaanschen oorsprong is dit het geval en men vindt b.v. vrouwen die Henric, Willem, Gerit heeten. Maar ook bij vreemde namen doet zich het verschijnsel herhaaldelijk voor, b.v. bij Jacob (men denke aan ‘vrou Jacop’, d.i. Jacoba van Beieren), Steven, Adriaen.

Natuurlijk worden ook de vrouwennamen verkort. Zoo zijn bv. Catrijn en Trijn, Catelijntgen, Lijntgen, Galle en Callekijn verkleinvormen van Catharina.

Uit dit alles blijkt, dat de vreemde namen langzamerhand als eisen werden beschouwd en een Nederlandschen vorm aannamen. Vele van die verbasterde vormen vonden algemeen ingang en bleven in gebruik. Geen wonder, dat latere geslachten er de oude heiligennamen niet meer in herkenden.

Sedert de 13de eeuw vertoont zich een nieuw element in onze voornamen. Er had zich in ons land eene letterkunde ontwikkeld. Uit Frankrijk waren een aantal ridderromans tot ons gekomen en in de landstaal overgebracht, en die Dietsche bewerkingen maakten weldra de sagenkringen van Karel den Groote en den Britschen Keltenvorst Artur bekend en geliefd.

Als Maerlant klaagt, dat men zich niet meer om waarheid en godsdienst bekreunt, maar slechts denkt om de verzonnen helden der ridderromans, en uitroept:

...Tristram ende Lanceloot,
Percbevael ende Galehoot,
ghevensde[1] namen ende ongeboren,
hier of willen die lieden horen,[2]

dan bewijst dit, zoo wij het niet van elders wisten, den invloed dier romans. De helden, daarin gevierd, werden vereerd en geprezen als toonbeelden van ridderlijkheid en moed. Vandaar dat menigeen zijnen zoon noemde naar zulk een held en hoopte hem tot een zoo volmaakt ridder te zien opgroeien. Vandaar dat menige moeder hare dochter den naam gaf van een dier gevierde vrouwengestalten. En niet alleen de edelen dragen zulke namen, neen, zij worden daarin nagevolgd door den machtigen Vlaamschen poorter. Wij vinden dan ook herhaaldelijk lieden vermeld met de namen van paladijnen en andere hoofdpersonen uit de Karelromans: Olivier, Roeland en Ogier, Elegast en Floris, Macharijs en Gayfier, Reinont met zijne broeders Adelaert, Ritsaert en Writsaert. Ook de ridders van de Tafelronde keeren op aarde weder en Artur, Lanceloot, Perchevael blijven niet eenig meer. De beroemde Walewein verlaat het rijk der verbeelding en mengt zich onder de nijvere, woelige burgerij van Vlaanderen's steden. De idyllische figuren van Tristram en Ysaude herleven en kunnen elkaar op aarde wedervinden.

Wij hebben derhalve in deze voornamen eene afspiegeling van den invloed der ridderromans. Zij dankten hun ontstaan aan de voortbrengselen der letterkunde en kunnen thans op hunne beurt der geschiedenis dier letterkunde van dienst zijn. Wanneer een naam uit een dier sagenkringen als voornaam wordt gebruikt, dan is dat een bewijs, dat die held gevierd en bekend is in de streek, waar zijn naam voorkomt; dat de roman, waarin zijne hedendaden worden geschilderd daar werd voorgedragen. Wij vinden hierin dus gegevens om te bepalen, welke ridderromans onze voorvaderen kenden en die namen kunnen ons helpen om verloren Dietsche romans aan te wijzen. Van elders weten wij, dat het verhaal van Tristram en Ysaude ook in onze taal werd bewerkt, al is die bewerking verloren gegaan; hetzelfde weten wij van den roman van Fierabraes. Het meermalen voorkomen der namen Triestraem (Triesteraem,

1) D.i. verzonnen.
2) Leven van St. Franciscus, vs. 33 vlgg.

Tristam, Tristan) en Ysaude, en van Fierabraes is er een nieuw bewijs voor. Evenzoo pleit het herhaaldelijk voorkomen van den naam Iwein voor eene Dietsche vertaling van Chrestien de Troies' roman van Ivain. Van elders is ons hiervan niets bekend en deze gegevens zijn daarom dubbel belangrijk. Ook namen als Ysoret en Aliemet zijn ongetwijfeld afkomstig uit ridderromans, doch ik kan ze niet thuis brengen.[1)]

Een nauwlettend onderzoek onzer middeleeuwsche voornamen zou dus zeer waarschijnlijk ook voor de geschiedenis onzer Middelnederlandsche letterkunde belangrijke uitkomsten opleveren. Men zij echter uiterst voorzichtig bij het maken van gevolgtrekkingen, want ook de oorspronkelijke, Fransche bewerkingen kunnen tot het ontstaan van voornamen aanleiding hebben gegeven. Een goed deel der Vlamingen verstond en sprak Fransch, en Fransche minstrelen verkeerden aan het Vlaamsche en Brabantsche hof.

Deze aan de litteratuur ontleende namen komen natuurlijk het talrijkst voor in Vlaanderen en Brabant, de bakermat onzer Middelnederlandsche letterkunde. Elders zijn zij betrekkelijk zeldzaam, een bewijs, dat de geest der ridderromans daar niet zoo diep tot de bevolking is doorgedrongen. Namen als Roeland en Olivier zijn overal gewoon. En ook de namen der Heemskinderen zijn even populair als dezen zelf. Maar de andere namen komen buiten de genoemde gewesten slechts zelden voor.

Ook is de heerschappij dezer romannamen van korten duur. Zij valt met de ridderpoëzie. En na eenige eeuwen zijn die namen reeds op weinige uitzonderingen na verdwenen.

Met het begin der nieuwe geschiedenis breekt ook voor onze namen een nieuw tijdperk aan. De diep ingrijpende veranderingen door hervorming en renaissance teweeg gebracht waren ook van invloed op onze namen.

De losscheuring van de Moederkerk en het breken met den

1) Wel wordt in den Renout van Montalbaen (uitg. v. Matthes, vs. 480, 523 en 665) een hertog Ysoreit genoemd, doch hij speelt daar eene te ondergeschikte rol, dan dat men het in gebruik komen van den voornaam hierdoor verklaren kan. Hij, of een naamsgenoot, zal dus elders meer op den voorgrond zijn getreden, en deze opmerking bevestigt alleen, dat de naam werkelijk uit den kring der romanhelden stamt.

R.K. eeredienst, deed het vernoemen van Heiligen vervallen. Men wilde die namen niet meer, die denken deden aan de oude dwalingen, en koos zich bij voorkeur namen uit de Heilige Schrift, het boek bij uitnemendheid.

Hoe men over het geven van namen dacht, moge eene aanhaling uit Brandt's Leven van Vondel ophelderen, en wel het antwoord, dat Vondel's vrouw gaf op zijn voorstel om hun kind Constantijn te noemen. Zij voerde namelijk als tegenwerping aan: ‘Niemant van de vrienden heeft dien naam ooit gevoert en wilt gy 't naar vremden noemen, zoo geef het een schriftuurlyken naam’.[1)] Zoo zal het meestal gegaan zijn. Wilde men bloedverwanten of vrienden vernoemen, dan behield men den ouden naam, maar was dit niet het geval, dan deed men eene keus uit den Bijbel. Meestentijds werd dan een naam uit het N.T. gekozen, doch sommige godsdienstige gezindten gaven de voorkeur aan namen uit het Oude Verbond. Zoo was het b.v. bij de Doopsgezinden en in nog sterkere mate bij de Kwakers. Verscheidene dier namen uit het O.T. waren ook bij de anderen in gebruik, als Jacob en Abraham, doch door de Kwakers werden ook de meer ongewone namen, als Caleb en Obadja, niet versmaad.

Wanneer men naar de oorspronkelijke beteekenis dier bijbelsche namen zoekt, dan stuit men meestal op onoverkomelijke moeielijkheden, vooral met die uit het O. T. De Nieuw-Testamentische namen bieden het voordeel, dat zij een sterk Grieksch element bevatten, en deze Grieksche namen laten meestal hunnen oorsprong raden. Die van Hebreeuwschen oorsprong zijn minder gemakkelijk op te helderen. Somtijds kan men ze goed vertalen, b.v. Johannes als ‘de Heer geeft,’ of ‘God is genadig,’ maar doorgaans zijn het zeer oude woorden, die moeilijk meer te verklaren zijn. Reeds de schrijvers der O. T. bijbelboeken hebben er geen weg mee geweten en er dikwijls eene beteekenis aan gegeven, die de ware niet kan zijn. Men moet dus niet te veel waarde hechten aan verklaringen als in Genesis 25:25 Esau, de met haar bedekte, 25:26 Jacob, hij houdt de verzenen, 29:33 Simeon, de verhooring, 30:24 Joseph, toegift, enz. Deze en dergelijke namen zijn zeer oud en moeten waarschijnlijk mythologisch verklaard worden, indien eene verkla-

1) Ald. bl. 36.

ring nog mogelijk is. Ook is merkwaardig, dat vele dier O. T. namen nauwkeurig overeenstemmen met de geschiedkundige feiten, die de Bijbel van de dragers verhaalt. Zoo beteekent Mozes ‘de uitleider, de redder’ of volgens eene andere verklaring ‘de uit het water geredde,’ Josua ‘God is hulp,’ Saul ‘de gevraagde,’ Salomo ‘de vreedzame,’ terwijl ook profetennamen als Elia ‘de Heer is God,’ Jesaja ‘heil den Heer,’ Obadja ‘dienaar des Heeren’ wel opmerkelijk zijn. Maar misschien zijn deze namen oorspronkelijk bijnamen geweest en eerst *a posteriori* gegeven. Mijn bestek laat niet toe nog meer over de bijbelsche namen te zeggen. Wij moeten thans gaan zien, wat de renaissance van onze namen maakt.

Het Latijn was de middeleeuwen doorgesukkeld, alleen in de kloosters beoefend en bewaard. Oorspronkelijk voor alle belangrijke geschriften gebezigd, was het langzamerhand in oorkonden en zelfs in wetenschappelijke werken voor een goed deel verdrongen door de landstaal, Daar herleeft plotseling de beoefening der klassieken en het Latijn herovert in korten tijd de verloren plaatsen en wordt machtiger dan ooit. Door de boekdrukkunst was den geleerden de gelegenheid geopend, om gemakkelijk met elkaar van gedachten te wisselen en elkanders geschriften te leeren kennen. En dat alles geschiedt door middel van het Latijn. De klassieken zijn in de mode en al wat Latijn en Grieksch is heet goed. Geen wonder, dat onder deze omstandigheden ook de persoonsnamen klassiek moeten klinken.

Reeds in de middeleeuwen was men begonnen met namen te verlatijnschen. De Kerk ging voor en voorzag de namen der Heiligen van een Latijnschen uitgang. En ook in oorkonde en kroniek bracht klerk of monnik menigen naam in Latijnschen vorm. Maar thans beginnen alle geleerden hunnen naam eene klassieke gedaante te geven. Geert Geertsz, van Rotterdam, noemt zich Desiderius Erasmus Roterodamus en meent daardoor eene vertaling te leveren van zijnen naa n. Evenzoo handelt Adriaen de Jonghe, van Hoorn, die zich in Hadrianus Junius Hornanus herschept. Anderen weêr stellen zich tevreden met een klassieken uitgang en Jan van Gorp bij (Hilvaren) beek wordt Johannes Goropius Becanus, Cornells van Kiel, uit Duffel, Cornelius Kilianus Dufflaeus. Deze gewoonte vindt

algemeen ingang en vooral de godgeleerden der 17de eeuw betoonen zich vindingrijk in het uitdenken van wansmakelijke naamsverknoeiingen.

Wanneer wij nu nagaan welken invloed dit alles op onze voornamen heeft gehad, dan bemerken wij vooreerst, dat, vooral sedert de 17de eeuw, een aantal echt Grieksche en Romeinsche namen in gebruik zijn gekomen. De helden der klassieken herleven en Caesar verkeert vreedzaam met Pompejus en Cato. Camillus, Marius en Scipio zijn rustige burgers in een rustig land.

Achilles en Hector verzoenen zich met elkaar. Ulysses en Penelope, Aeneas en Ascanius vinden elkander weêr.

Ook Homerus en Horatius keeren op aarde terug. Ja, zelfs Jupiter en Mercurius verwaardigen zich wederom tot de menschen af te dalen, en hun voorbeeld wordt gevolgd door Apollo, Diana en andere hemelingen.

Meestal zijn deze klassieke namen in de plaats gekomen van vervloeide Germaansche en kerkelijke namen, die er in klank eenige gelijkenis mee hadden. Vooral schijnen de geleerden en aanzienlijken onder de Friezen smaak te hebben gevonden in zulke fraaie namen. En hierop is ongetwijfeld van invloed geweest de meening, dat men de namen der Friezen af moet leiden van die der Trojanen en Bomeinen[1)]. In andere gewesten van ons vaderland was men meestal met een klassieken uitgang tevreden.

Zoo heeft men dan Homme door Homerus, Hette door Hector, Jelle door Gellius en Dedje door Dido vervangen, en ontstond door het aanhangen van een vreemden staart uit Benke Benicus en uit Monte Montanus. Ja, men verknoeide Pier tot Piërius, Broer tot Broërius en, toppunt van dwaasheid, Hajo tot Hajonides, dat slechts een patronymicum kan zijn en als voornaam een onding is.

Maar die tijd ging voorbij en de meeste dier zoo onkenbaar gemaakte namen verdwenen met den val van het Latijn als éenige taal der geleerden. Doch daarmee was de vervreemding onzer namen niet ten einde. Ons land is altoos een gastvrij land geweest en stelt er eene eer in dat te zijn. Te allen tijde is

1) In het Kamper archief berust een stuk uit het begin der 16de eeuw, welks schrijver dit beweert. Vgl. Whitney, *Taal en Taalstudie*, bewerfet door Beckering Vinckers, I 39 noot.

het dan ook de wijkplaats geweest van hen, die om verschillen van godsdienst of staatkunde in hun vaderland niet geduld werden. Steeds is ook de bloei en rijkdom van onze gewesten een aanloksel geweest voor velen om hierheen te komen.

Deze vreemdelingen droegen natuurlijk namen, eigen aan de streek, waar zij thuis behoorden, en vervormd naar de eischen der daar gesproken taal. Meestal bleven zij die namen dragen in hun nieuw vaderland en leverden ze over aan hunne nakomelingen. Zoo kwamen zij ook in andere geslachten in gebruik. Zucht tot navolging en mode droegen er het hare toe bij, om dien namen het voortbestaan te verzekeren, en zoo zijn wij in het bezit gekomen van tallooze namen in vreemden vorm en van vreemden oorsprong. Ik behoef er hier niet veel van te zeggen, want ieder kent die namen. Ieder weet, dat Henri en Jeanette Fransche vormen zijn voor Hendrik en Jannetje, dat William en Ellen bij ons Willem en Helena luiden, dat Frits en Leopold uit Duitschland tot ons zijn gekomen.

Maar niet alleen met Fransche, Duitsche en Engelsche namen is onze namenvoorraad vermeerderd, ook Noordsche en Slavische vormen zijn er bij gekomen, en met de zonen van Zuid-Europa verschenen ook Italiaansche, Spaansche en Portugeesche namen onder ons.

Onder die vreemdelingen dienen afzonderlijk vermeld de Israëlieten, die zoowel uit het Zuiden als uit het Oosten in grooten getale in ons land zijn gekomen. Meestal dragen zij namen, die ook door niet-Israëlieten worden gebruikt, maar toch is menige naam alleen bij onze Joodsche medeburgers in zwang, zoowel onder de bijbelsche namen, als onder de van elders afkomstige. Voorbeelden zijn Israël, Nathan, Mordechai en Hartog, Lehman, Meyer. Ook hebben hunne voornamen soms een eenigszins anderen vorm, dan dien, waarin zij ook bij de Christenen in gebruik zijn, b.v. Tobieah naast Tobias, Ribca naast Rebecca, enz.

Reeds vroeg is men begonnen met gissingen te maken omtrent beteekenis en oorsprong der voornamen. Dezelfde nieuwsgierigheid, die velen onzer daartoe drijft, heeft ook in vorige eeuwen de menschen er toe gebracht. Vandaar, dat wij reeds in de middeleeuwen, in kroniek en gedicht, naamsverklaringen lezen, waarvan de een nog dwazer is dan de andere. En toen

in de 16de eeuw mannen als Becanus en Junius zich op de studie onzer taal toelegden en ook naamsverklaringen gaven, ontstak ook dit nog geen licht over den oorsprong onzer voornamen. Hunne onjuiste taalbeschouwing maakte het onmogelijk. Toch vonden hunne theoriën aanhangers bij tijdgenoot en nageslacht, en raadpleegde men eeuwen lang de werken van Junius en Heuterus, en het Colophon achter Kiliaan's *Etymologicum*, als men achter de beteekenis der Germaansche namen wilde komen.

Onze 16de eeuwsche taalvorschers brachten de oude Germaansche namen in verband met woorden en woordvormen uit hun eigen tijd en zochten ze daaruit op te helderen. Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken. Junius verklaart in zijne *Batavia* Rotbertus, Robertas als roodbaard, Theudericus als deugdenrijk, en Valdomarius als waldmayer, princeps silvarum! Hoe dwaas die verklaringen ook zijn, men sloeg er geloof aan en bleef ook in de volgende eeuwen op dezelfde wijze etymologiseeren, wat niet zonder invloed bleef op den vorm onzer voornamen. Zoo is b.v. de spelling Welhem voor Wilhem, Willem, die in de 17de eeuw opkomt, alleen ontstaan doorde onjuiste verklaring van dien naam als ‘wel hem!’ En ook namen als Goedhart, Reinhart, Waarmond, enz. hebben dien vorm alleen te danken aan volksetymologie. De gewoonte om in bruiloftszangen en Arcadia's aan de handelende personen verdichte namen te geven als Liefaard en Eerrijk, Rozegaard en Guldemond, Zedelief en Geestrijk, heeft het in gebruik komen van dergelijke namen ongetwijfeld bevorderd. Ook werden de namen der personen in vele tooneelstukken onder invloed van die verkeerde naamsverklaringen gekozen. Ik herinner hier aan den Warenar, en aan Rijcheldin, Zegemond de priesteres, Burgerhart en Luidewijk uit Hooft's Bato.

Ook gaf dit alles aanleiding tot gezocht woordenspel en er is dan ook aan de namen heel wat valsch vernuft verspild. Iedereen deed er aan mede, en wij behoeven dus niet lang naar proeven te zoeken. Hier volgt als voorbeeld vooreerst een rijm van Vondel, door hem gemaakt bij het huwelijk van Joost *Baeck* met *Magdalena* van Erp in 1623, en dat luidt:

> ‘Veel *Baken* staan ten toon voor u en ijder een,
> Maar deze *Baak* die is voor u, o *Maagd, alleen*.’

en vervolgens eenige regels uit eenen bruiloftszang vau Jan van der Veen[1] waarin betoogd wordt, dat niets de liefde kan stuiten:

‘Noch de suyker-mont van Soetje,
Noch de mildigheyt van Goetje,

Noch de reynigheyt van Klaartje,
Noch de aardigheyt van Aartje,

Noch de loose strik van Lyntje,
Noch de vrolykheit van Wijntje,

Noch het schoon gelaat van Beeltje,
Noch de Edelheit van Eeltje,

Noch de lust van Willemyn,
Noch de Brieven van Francyn,

Noch de simpelheyt van Duyfje,

Noch geen raat, geen daat, geen schryven,
Kan de minne doen verdryven.’

Bij de besproken namenknutselarij sluiten zich in zekeren zin de gelegenheidsnamen aan. Hiervan zijn ons verscheidene door overlevering bewaard, waarvan anders de oorsprong moeilijk op te sporen viel. Twee beroemde voorbeelden leveren Constantijn Huygens en Tesselschade Roemers. Van Huygens weten wij n.l. uit eenen brief zijns vaders, dat hij zijnen naam ontving wegens de ‘constantie’ door zijne geboortestad Breda aan den dag gelegd, terwijl Tesselschade, gelijk algemeen bekend is, aldus genoemd werd naar eene zeeramp, die eenigen tijd vóór hare geboorte bij Tessel plaats had gegrepen.

Van denzelfden aard zijn namen als Belle-Alliance, gegeven ter herinnering aan den slag bij Waterloo, en Utrechtina, zooals men een meisje noemde, dat in April 1869 aan boord van de ‘Utrecht’ geboren werd. Dergelijke namen zijn niet zeldzaam.

Hierbij behooren ook de voornamen aan steden en gewesten

1) Uit het ‘Bruylofs-Vermaak’ voor Willem Vreinck ende Barta Muyllemans (1630), in de ‘Zinnebeelden ofte Adams Appel.’

ontleend. Bekend zijn Catharina Belgica, Charlotte Brabantina, Flandrina en AEmelia Antwerpiana, de dochters van Prins Willem I. Eene dochter van Rijklof van Goens, gouverneur van Ceylon, geb. te Colombo, heet Esther Ceylonia, een zijner kleindochters, geboren op zee bij Kaap de Goede Hoop, Jacoba Africana. Een burger van Aardenburg noemt zijne dochter Ardenburgiana; de stad ter Veere geeft als meter haren naam aan Verus van Bruelis. En op dergelijke wijze zijn nog vele andere namen ontstaan.

Hiermede is ons onderzoek naar de herkomst onzer voornamen geëindigd. Wanneer wij nu onze hedendaagsche namen overzien, dan blijkt, dat geen der besproken hoofdgebeurtenissen in de geschiedenis dier namen zonder invloed op onzen huidigen namenvoorraad is gebleven. Wij dragen nog Germaansche namen en andere, die ons door de R.K. Kerk zijn gebracht. Wij hebben er ook, die door de hervorming en de renaissance zijn opgekomen, en andere, die ons van over de grenzen zijn toegevloeid. Sommige dier namen zijn in vollen vorm tot ons gekomen, andere daarentegen zoozeer vervloeid en afgekort, dat de oorspronkelijke gedaante er niet meer in te herkennen is. Weêr andere zijn door de bezitters verfraaid en met een vreemden uitgang verrijkt. Over deze laatste moet ik hier nog even spreken.

De zucht naar ‘mooie’ namen heeft allerlei wijzigingen in den vorm onzer namen gebracht. Vooreerst was zij oorzaak, dat aan vele namen een Latijnsche vorm werd gegeven. Dit kan niet zooveel kwaad. Men herstelt de namen alleen in eene vroegere gedaante; is het een vreemde heiligennaam, wellicht in den waren vorm; is het een Germaansche, dan in dien, waarin hem de R.K. Kerk heeft geautoriseerd. Maar het geschiedt niet altoos met beleid; dikwijls vervangt men een goed-Germaanschen naam door een Romeinschen, dier er in vorm op gelijkt, maar er in werkelijkheid niets mee te maken heeft, vaak ook voegt men een Latijnschen uitgang achter een zeer vervloeiden naamsvorm, of wel onkundigen gaan namen voorzien van Latijnsche of Grieksche uitgangen, die daartoe niet geschikt zijn.

Verder komen naamsvormen als Enno, Tako, Galtjo, Tjipko meer en meer Enne, Take, Galtje en Tjipke vervangen. Hier

is echter geen sprake van verbastering; wij hebben gezien, dat de vormen op *o* de oude, oorspronkelijke Germaansche verkleinvormen zijn. Wij hebben hier dus eene wederinvoering van namen uit een ouder tijdperk. Die naamsvormen zijn bij de Friezen nooit geheel in onbruik geweest, thans herleven zij weêr in grooten getale,

In niet mindere mate dan de mansnamen werden de vrouwennamen vervormd. Vooral de vele namen op -*je* en -*ke*, als Trijntje en Mayke, moesten het ontgelden. Die namen waren veel te burgerlijk; men moest mooie, fatsoenlijke namen hebben en niet zulke alledaagsche. Waar nu de oorsprong van die namen nog bekend was, leverde het volstrekt geen bezwaar op, den naam in zijn ouden vorm te herstellen en van Grietje Margareta, van Betje Elisabeth te maken. Wat moest men echter doen met al die namen, waarmee men geen weg wist en waarvan men de afleiding niet meer kende? Moesten Fokeltje en Niesje met haar burgerlijken naam voort blijven sukkelen, terwijl Neeltje en Jaantje in Cornelia en Adriana waren herschapen? Dat kon toch niet. Men heeft er dan ook iets op gevonden. De uitgang -*ina* werd het geneesmiddel voor alle mogelijke vrouwennamen, die verfraaiing behoefden, en wij zijn daardoor overstelpt met eenige honderden zoo gevormde en doorgaans misvormde namen. En met den dag neemt hun aantal nog toe.

Tegen dien uitgang -*ina* op zichzelf heb ik niets. Ik voor mij hoor liever Wilhelmina en Hermina gebruiken, dan Wilhelma en Hermanna, al zijn deze goed-Germaansch en gene slechts tweeslachtige vormen. Maar ik kom op tegen het misbruik, dat van dezen uitgang gemaakt wordt en de gedachteloosheid, waarmee vele hedendaagsche vrouwennamen worden gevormd. Men geeft zich niet meer de moeite, er over na te denken, en is tevreden, als men maar eenen naam heeft, zich er niet om bekommerend, of men onzin vormt of niet. Men beschouwt -*ina* als dienstig om van *elken* naam, welke het ook zij, een vrouwelijken vorm te maken. Smaak en oordeel kunnen daarbij gemist worden. Zoo ontstaat Antina uit Antje, waaruit een weinig goede wil gemakkelijk den schoonen naam Anna had kunnen herstellen. Neeltje ware zonder moeite door Cornelia te vervangen geweest; men heeft er Nelina van gemaakt. De leelijke vormen Jansina, Janselina en Jantina heeft

men verkozen boven Johanna, hoewel een weinig nadenken had geleerd, dat Jansje en Jantje aan dezen naam beantwoorden. Wansmaak heeft uit Adam en Sjouke vrouwennamen Adamina en Sjoukina gevormd, onkunde uit Kors (Korstiaan, Christiaan) Korsina, uit Sent (Vincent) Sentina.[1)]

Vooral *dina, lina* en *mina* komen bij deze namensoort als eindletters voor, Arnoldina, Carolina, Wilhelmina; onnadenkendheid heeft die *d, l* en *m*, welke bij den mansnaam behooren, tot den uitgang gerekend en uitgangen *-dina, -lina, -mina* gemaakt, waardoor wij aan namen als Gerritdma, Derkolina, Ontkomina zijn gekomen. Met een weinig oordeel en inzicht ware die dwaasheid vermeden geweest.

Ik behoef van deze namen geen verdere voorbeelden te geven; ieder heeft gelegenheid te over in eigen omgeving dergelijke treurige naamsverknoeiingen waar te nemen.

De uitgang *-ina* is dus bezig alle andere vrouwelijke naamsvormen te verdringen. Van het gezond verstand onzer landgenooten hangt het af, of hem dit gelukt. Voorloopig heeft hij ook nog aan andere uitgangen gelegenheid gelaten om wansmakelijke en leelijke namen te vormen. Maar ik wil over deze niet uitweiden. Alleen vermeld ik nog Neletta en Nelida, beide uit Neeltje ontstaan, en de merkwaardige vervormingen Guurtruida en Nelegonda, die voor Guurtje en Neeltje in de plaats zijn getreden, onder invloed der bekende vrouwennamen Geertruida en Hillegonda.

Dat men vrouwennamen van mansnamen vormt is even natuurlijk als gewoon. Eindigt die naam op *-us*, dan ligt het voor de hand den vrouwelijken vorm op *-a* te laten eindigen. Maar dikwijls ook is het noodig andere namen te vervormen. In dat geval maakt men gebruik van den uitgang *-ina*, of voegt men eene *-a* achter den naam (Davida, Melchiora). Even natuurlijk is het, dat mansnamen uit vrouwennamen worden gemaakt en ook dit levert doorgaans geen moeilijkheden op. Als eene grootmoeder Johanna heet, dan ligt voor de hand haar kleinen naamgenoot Johannes te noemen; heet zij Cornelia, dan vervangt men dien naam door Cornelis. Maar wat moest men doen, als er van haren naam geen mannelijke vorm

1) Bij Sentina is men er zelfs in geslaagd een zuiver Latijnsch woord te vormen, maar ongelukkigerwijze heeft het de beteekenis van ‘uitvaagsel,’ wat wel niet in de bedoeling lag van hen, die dezen ‘mooien’ naam hebben gemaakt.

bestond? Men redde zich dan door den naam onveranderd over te geven, waardoor b.v. Aleid, Hester, Hillegond, Agnes ook als mansnamen in gebruik zijn gekomen. Of wel, men *maakte* een mannelijken vorm en vormde uit Catharina Catharinus, uit Margareta Margaretus, uit Susanna Susannus. Zoo was men geholpen, en de stoot was gegeven aan eene wijze van naamsvorming, die de naamsverbastering in de hand zou werken. Wij hebben hier de brug, waarover de *ina*-namen ook de mansnamen bestormen.

Moest een neefje naar tante Albertina genoemd worden, wat was eenvoudiger dan hem Albertinus te noemen? En waarom zou men zich bedenken, of er voor Barendmus ook soms een betere vorm bestond, als men het voorbeeld van dien naam in Barendina kant en klaar voor oogen had? Constantinus en Valentinus bestonden toch ook, waarom dan ook niet Albertinus en Barendinus? Door onnadenkendheid zijn onze goede namen Albert en Barend hier onnoodig door leelijke bastaardvormen verdrongen. En het is niet bij een enkelen naam gebleven. Ware dat zoo! Het aantal dier indringers neemt hand over hand toe, en Adelinus, Carolinus, Jacominus, Wiggerinus, Renettinus en vele andere doemen op, onze goede namen met verbastering dreigend.

Welke houding moeten wij nu tegenover die verbasteringen aannemen? Moeten wij alle vreemde vormen weren en al wat niet Germaansch is uit onze namen verbannen? Bij onze naburen openbaart zich een streven hiertoe, naar mijne meening een ongezond en onvruchtbaar streven.[1)] Ik kan niet inzien, waarom wij, die sinds eeuwen her zooveel uit den vreemde hebben overgenomen, nu plotseling met alle Fransche en Engelsche

1) In België verscheen een werkje van R. Schrijvers, Verduitsching onzer meest gebruikte doopnamen (St. Truiden 1888), ter bestrijding der Fransche en Latijnsche namen geschreven, doch zeer onoordeelkundig samengesteld. De naamsafleidingen, die wij daar te lezen krijgen, zijn wat de waarde betreft, zoowat op ééne lijn te stellen met die van Junius en Kiliaan. Het boekje is daarom helaas een zeer slechte en gevaarlijke leiddraad voor hen, die het daartoe mochten willen gebruiken. Het kan veel kwaad stichten en naamsverbastering in plaats van naamsverbetering in de hand werken. Vrij wat meer waarde heeft ‘430 Deutsche Vornamen als Mahnruf für das Deutsche Volk zusammengestellt von Hermann Boll.’ (Leipzig, 1889), dat ook eene opwekking bevat, om de uitheemsche namen door eigen te vervangen.

naamsvormen moeten breken. Waar welluidendheid de voorkeur doet geven aan een vreemden bastaardvorm boven eigen vervloeide en onkenbaar geworden naamsvormen, moeten wij ons niet tegen het gebruik er van verzetten. Maar wanneer door wansmaak en onkunde namen worden gesmeed, die noch welluidender, noch bruikbaarder zijn, dan de namen, die zij uit hunne plaats zoeken te verdrijven, dat dan ieder wake tegen deze taalverarming!

Wanneer ieder over deze zaak dacht zooals ik, dan zou ongetwijfeld een groot gedeelte van onze vreemde naamsvormen verdwijnen, doch geenszins werden de Fransche en Latijnsche vormen verbannen, alleen omdat zij Romaansch zijn, en evenmin de Germaansche namen geduld, omdat zij nader verwant zijn aan onze taal. Frits en Leopold hebben in ons land niet meer recht van bestaan, dan Henri en Pauline, of Nelly en James, en het is kortzichtig als men deze laatste wil verdrijven en de eerste behouden. Nederduitsche namen, gelijk wij Nederlanders eigenlijk behoorden te dragen, zijn deze net zoomin als gene. Konden wij alleen met zuiver Nederduitsche naamsvormen toe, dat ware beter, maar nu velen niet meer hooren willen van namen als Ave en Aaltje, waarmee onze grootmoeders tevreden waren, is het in strijd met de geschiedenis en ontwikkeling onzer namen, om slechts bepaalde vormen uit bepaalde talen te willen dulden, en wie daarnaar streeft, begaat een even onvruchtbaar werk als hij, die alleen tegen den stroom onzer taal oproeit, om deze daardoor in haren voortgang te stuiten. Het volk maakt de taal en vormt de namen, zooals het in zijne grilligheid wil. En een enkel persoon vermag niets hiertegen. Men kan den stroom niet tegenhouden, hoogstens kan men hem een weinig leiden. Men kan een namenboek schrijven en met bondige bewijzen aantoonen, welke naamsvormen alleen het voortbestaan waardig zijn, maar verder kan men niet gaan. Men moet afwachten, of het volk, de eenige taaldwinger, er evenzoo over denkt.

Over het gebruik, dat van onze namen wordt gemaakt, nog dit. In den beginne was één naam voor één persoon ruimschoots voldoende, maar toen men later, bij het toenemend verkeer met lieden uit andere streken, geslachtsnamen had gekregen en enkelvoudige namen niet meer voldoende waren, toen begon

ook weldra het aantal der voornamen toe te nemen. Wellicht is dit begonnen, doordat men het doopkind naar meer dan één persoon vernoemen wilde; later kunnen navolgingszucht en hoogmoed dit gebruik uit de vorstelijke en hooggeplaatste kringen ook in de lagere standen hebben verbreid. Thans heeft wellicht het meerendeel onzer landgenooten meer dan eenen voornaam, sommigen hebben er zelfs vijf of zes, een onnutte ballast. Zulke dubbele namen smelten soms tot één samen en worden dan ook als zoodanig gebruikt. Zoo spreekt men b.v. van Gerritjan, Coppieter, Merliezebet en Pieteko, en enkele van die namen komen zelfs in de registers van den Burgerlijken Stand voor, zooals Marianne (Maria Johanna) en Doralise (Theodora Elisabeth).

Merkwaardiger is het verschijnsel, dat meermalen kinderen uit hetzelfde huisgezin denzelfden voornaam dragen. Tegenwoordig hebben die namen dan meestal een verschillenden vorm en komt de zaak daar vandaan, dat verwanten van vaders- en moederszijde toevalligerwijze dezelfde voornamen hebben gehad. Voorbeelden zijn talrijk en ieder heeft ze onder zijne bekenden voor het grijpen. Ik maak daarom slechts melding van een paar broeders, die Jan en Johan, van twee zusters, die Cornelia en Neeltje heeten.

Dit verschijnsel dagteekent echter niet uit onzen tijd, maar is zeer oud. Reeds Karel de Groote droeg denzelfden naam als zijn broeder Karloman. Carolus Magnus toch is niets anders dan een middeleeuwsche verknoeiing van Karoloman, Karloman, en geenszins eene vertaling van Karel den Groote. Karloman is een verkleinvorm van Karel; zeer dikwijls wordt -man gebruikt om verkleinvormen te maken. Middeleeuwsche stukken leveren er tallooze voorbeelden van, en ook heden ten dage is het nog niet geheel in onbruik. Janneman b.v. voor ‘kleine Jan’ is algemeen bekend.

Hier volgt nog een voorbeeld, dat niet minder overtuigend is. Men vindt het in een stuk van 1453 in de *Oudste Rechten van Dordrecht*, II 123, waar verhaald wordt, dat ‘joncfrou Margriet, Willem vanden Scoenhusen Pietersz wedue, bevolen was die voichdie van Jheronimus, oude Katherijn, Fyken ende jong Katherijn, hair vier onmondige kinderen, die sy heefft bij Willem, haren voirman was voirn.’; waaruit blijkt, dat twee dochters van Willem van den Seoonhusen en Margriet beide

Katherijn heeten en ter onderscheiding van elkaar oude en jonge Katherijn worden genoemd.

Deze voorbeelden kunnen volstaan.

Vreemder en minder wenschelijk is het, wanneer dezelfde persoon denzelfden voornaam in twee verschillende gedaanten draagt, en ook dit komt voor. Er zijn b.v. lieden, die Adriaan Arie en Neeltje Cornelia heeten.

Ik kan deze schets niet eindigen zonder te wijzen op het gebruik, dat van voornamen gemaakt wordt, om eene bepaalde eigenschap of eene bepaalde groep van menschen te verpersoonlijken. De persoonsnaam Lazarus heeft dezelfde beteekenis gekregen als melaatsche. Door staande vergelijkingen, zooals arm als Job, wijs als Salomo, zijn die personen als vertegenwoordigers van alle armen, van alle wijzen in gebruik genomen. Evenzoo werden ook andere namen de verpersoonlijking van zekere eigenschappen. Ieder weet in hoeveel toepassingen onze meest algemeene mansnaam Jan wordt gebruikt. Potgieter heeft er een geestig gebruik van gemaakt in zijn terecht beroemd ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind’, en ik kan dus zwijgen over Jan Salie en zijne vele broeders.

Vooral hebben ook de blijspelen en kluchten menigen naam in eene bepaalde beteekenis in gebruik doen komen; ik herinner hier aan nieuwsgierig Aagje en aan Pietlut; terwijl een ander maal de namen der hoofdpersonen van die stukken onder invloed van gelijkluidende woorden zijn gekozen. Zoo werden b.v. domme sukkels Fobert en Lubbert genaamd, omdat *fobaard* dwaas en *lubber* lummel beduidde. De namen zijn natuurlijk niet aan deze woorden verwant, maar alleen door het volksvernuft er mee in betrekking gebracht.

Iets dergelijks is ook het uitdenken van een toepasselijken naam voor beschermheiligen van zeker soort van menschen, zooals St. Reynuit, St. Noywerc en St. Luyaert voor de dartele ‘gildekens’,[1)] en het geven van eenen naam aan den dood, die algemeen bekend is als Hein. Ook de duivel wordt onder allerlei mansnamen aangeduid, waarvan Joost en Heintjepik wel de meest gebruikelijke zijn. Onder verschillende benamingen komt hij ook voor in spreekwoorden en gezegden, die meest

1) Vgl. Kalff, Lied in de Middeleeuwen, bl. 468 e.e.

op mythologischen grond rusten en vermomde Germaansche godennamen bevatten. Men vergelijke b.v.: ‘Hij zal zweren, dat de duivel Henrik heet’[1] en het Nederrijnsche: ‘Du wellst mich wîs mâche' Gott hêsch Gerret’[2], met ‘Dat is ûno'nter aulen tit, as de düwel no'n lütk fentken was un Hemmänken hedde’[3] en ons ‘Dat is nog uit den tijd van *olim*, toen de duivel een kleine jongen was’ [4], en andere spreekwijzen, die ik hier niet alle vermelden kan.

Hiermede besluit ik dit overzicht. Het kon slechts zeer vluchtig zijn en alleen op enkele hoofdzaken wijzen. Gelijk uit deze schets blijkt, is het onderwerp zoo uitgebreid en zoo veelomvattend, dat er geen denken aan was, over eenige namensoort eenigszins uitvoerig te spreken.

Wie gehoopt heeft hier te vinden, wat zijn voornaam beteekent, vond die begeerte waarschijnlijk niet bevredigd. Maar hij zal, denk ik, de overtuiging hebben gekregen, dat eene vertaling van zijnen naam al zeer weinig waarde voor hem heeft. Onze voornamen zijn sedert de invoering der kerkelijke namen niet meer de uitdrukking van wat de ouders voor hun kind wenschten. Het werden herinneringen aan vrome mannen uit vroeger tijden. En in den regel zijn zij bij ons ook dit niet meer, maar eene gedachtenis aan de bloedverwanten of vrienden, waarnaar men genoemd is. Hieruit volgt, dat de beteekenis der namen geen invloed meer heeft op het toedeelen ervan. Eene vertaling kan dus slechts de nieuwsgierigheid van den drager voldoen, waarde heeft zij voor hem niet. En bij eene bespreking onzer namen behoort zij dus op den achtergrond te blijven.

G.J. BOEKENOOGEN.

1) Belg. Museum V, bl. 228.
2) Simrock, Handb. der Mythol., bl. 287; vgl. Mannhardt, Götterwelt I 266. Ook ia Vlaanderen heet de duivel Geeraert en Geerke, zie ioquela 1, 83 en 4,28.
3) Harrebomee II, LXII b.

Oorzaken en gevolgen.

Dr. G. Heymans. Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip in de nieuwere wijsbegeerte. Leiden, E.J. Brill. 1890.

Ervaring, - dus leert reeds Aristoteles, - doet ons verstaan ‘wat’ is; wetenschap, ‘waarom’ het is. Anders gezegd, hetgeen deze aan het licht brengt, zijn ‘de oorzaken der verschijnselen’; letterlijk: de zaken die er de schuld van dragen, of ervoor verantwoordelijk zijn[1)].

Over de eigenlijke beteekenis van die ‘oorzaken’, dat ‘waarom’, is in de wijsbegeerte, die zich bij uitnemendheid daarmede bezig houdt en er zoo diep mogelijk in doordringt, zeer veel verhandeld; en het vraagstuk der veroorzaking, zooals het sedert Descartes door de voornaamste denkers is opgevat, verdiende ten volle het degelijke onderzoek, dat onzen landgenoot Dr. G. Heymans de zeldzame eer deed behalen van door Curatoren van het Stolpiaansch Legaat zonder verwijl of verzet met goud te worden bekroond. Dat hij de leden van dat collegie niet in allen deele van de juistheid zijner eigene zinswijze overtuigd heeft, bewijst slechts te meer, hoe moeielijk de taak was die hij zich gesteld had, en hoeveel talent en toewijding ertoe behoorde om zich daarvan met zoo schitterend gevolg te kwijten. Het naschrift, waarin nog een enkele der geopperde bedenkingen besproken wordt, doet den grond van het bestaande verschil van gevoelen nog duidelijker uitkomen; en de lezer die in het onderwerp belang stelt, zal zeker gaarne vernemen, welke overwegingen althans een der beoordeelaars blijven beletten, bij zijne hooge waardeering van het ge-

1) *Αἰτία, αἴτιον*, verwant met *αἰτέω*.

leverde werk zijne instemming met de daarin verdedigde theorie te voegen.

I.

‘De wereld,’ - zou Heraklitus van Ephesus hebben opgemerkt[1)], - ‘is voor hen die waken éene en dezelfde; in den slaap wordt elk onzer naar een eigene wereld afgeleid.’ Zooals wij het later hebben leeren inzien, bestaat er door het onderling verkeer wel een groote overeenkomst tusschen de werelden waarin de wakenden zich geplaatst vinden, doch zijn ook zij elk voor zich in zijne eigene opgesloten. Wat zich aan den een vertoont, wat hem bij dieper nadenken voorkomt te zijn, waarop hij zijn willen en werken meent te richten, - wordt de ander niet rechtstreeks gewaar, en kan deze ten hoogste, uit aanwijzingen die hemzelven te beurt vallen, en bij vergelijking met wat hij bij zichzelven beleeft, met groote waarschijnlijkheid opmaken. Zal iemand zich een voorstelling vormen van datgene wat hij nooit onmiddelijk gewaar wordt, van een werkelijkheid die niet enkel voor hem bestaat, dan moet de stof waaruit hij ze samenstelt aan zijne persoonlijke wereld ontleend worden, en het beeld van een zelfstandig zijn dat hij in het gunstigste geval tot stand brengt, wordt nooit anders dan de zooveelste omwerking van die eigene wereld, een wijziging van degene die zich voor hem onthulde toen hij voor het eerst tot bewustzijn kwam. Voor die omwerking verstrekt hem zijne ervaring aanhoudend nieuwe gegevens; de uitkomst van den arbeid van anderen wordt hem door dezen, zoover hij hun taal verstaat, alsmede voordurend toegeseind; en zoo wordt van lieverlede, uit de wereld waarin het kind zich met zijn denken en doen bewoog, die van den man, uit de wereld die den wilde bezig hield, die van den denker en den geleerde. Het is waar dat het geleidelijke van die overgangen niet altijd in het oog valt, en iets nieuws, dat meer in het verborgen was voorbereid, door het veronachtzamen van tusschenschakels in de keten der ontwikkeling ons licht verrast als ware het een oorspronkelijke schepping van het vernuft, aan hetwelk wij toch slechts de voltooing te danken hebben. Gelijk nog onlangs door een

1) Plutarch. de Superst. 3.

meester in de geschiedenis der gedachte herinnerd werd[1)], is onze hedendaagsche wetenschap in al hare deelen uit die der Grieken ontsproten, en hoezeer zij ze ook mettertijd overvleugeld heeft, zij kan nog altijd zonder bekendheid met de oude wereld niet geheel begrepen en bemeesterd worden. Inderdaad, zoo dikwijls zij beproefd heeft, zich van het verleden los te maken en van voren af te beginnen, het bleek al spoedig, dat hier allerminst de afstammingsleer een uitzondering lijdt, en dat het nageslacht, door zijne voorgangers voortgebracht en opgevoed, met denkbeelden uitgerust, aan bewerkingen gewend, op vraagpunten opmerkzaam gemaakt, alleen vervolgt wat zij hadden aangevangen; ofschoon het werk van den eenen tijd tot den anderen, door telkens gewijzigde omstandigheden en uitzichten, zoo goed als de mensch in den loop van zijn leven, zoo niet een ander karakter, dan toch een ander aanzien verkrijgt. Wie zich verdiept in de overblijfselen van het grieksche denken, en met het onderscheid der eeuwen rekening houdt, vindt gedurig uitspraken die van toepassing zijn op het gewichtigste van wat wij nog heden trachten op te helderen. Met al onze geprezen oorspronkelijkheid doen wij, waar het op de algemeene trekken van het zijn en denken aankomt, niet veel anders dan gedachten tot rijpheid brengen, waarvan althans de kiemen voor den aandachtigen lezer reeds bij een Plato en Aristoteles, ja bij de voorgangers van Sokrates te vinden zijn. Op hare beurt blijkt de geheele wijsbegeerte en wetenschap slechts te bestaan in het afzonderlijk en opzettelijk verrichten eener werkzaamheid waartoe elk onzer, reeds van den beginne, bij zijn menschelijken aanleg door den omgang met de buitenwereld geprikkeld wordt. Willen wij die werkzaamheid, het verwerven van kennis, zelve leeren doorgronden, dan zullen de meer uitgewerkte, scherper geteekende vormen, waarin zij bij de meesters der wetenschap aan den dag komt, alle aandacht verdienen. Toch mogen wij niet voorbijzien, dat juist hun angstvallig letten op elke bijzonderheid van hun werk hen in gevaar brengt, den aard en strekking van het geheel te miskennen, te veel gewicht te leggen op ondergeschikte belangen, en meer en meer kunstmatige gewoonten aan te nemen, waarbij het doeltreffend beleid van het menschelijk denken schade lijdt. Ook om deze

1) Zeller, in de *Deutsche Rundschau*, Febr. 1890, p. 228.

reden blijft het steeds noodig, onze europeesche wetenschap mede in hare vroegere tijdperken gade te slaan, en het blijvend verband niet te verwaarloozen tusschen haar en de verstandelijke behoeften die bij het alledaagsche denken, zoodra het tot zekere hoogte wordt opgevoerd, geregeld merkbaar worden.

Wanneer wij, in de scholen der nieuwere wetenschap grootgebracht, willen opsporen, hoe onze geest aan zijne gewoonten van voorstellen en gevolgtrekken komt, en met welk recht hij ze toepast waar hij van hetgeen daarbuiten ligt, kennis tracht te verwerven, dan worden wij er licht toe verleid, de eerste uitingen van het kenvermogen naar onze eigene overdachte wijze van werken af te meten. Wijzelven teekenen ieder denkbeeld waarvan wij gebruik maken zoo scherp het kan of voor het oogenblik noodig schijnt, en vragen ons telkens af, of de gang onzer redeneering aan de eischen der logica voldoet, of de verkregen uitkomsten niet soms meer beslaan dan de praemissen omspanden. Op deze voorwaarde alleen trekken wij uit de gegevens der waarneming het rechte voordeel, en kunnen hopen van den weg tot de waarheid, waarop zij ons de eerste schreden deden zetten, niet af te dwalen. Daarom zijn wij geneigd te meenen, dat reeds de aanvankelijke kennis, die onwillekeurig verkregen was en waarop de wetenschap genoodzaakt is voort te bouwen, op soortgelijke wijze moet verworven zijn, of er bestond alle kans, dat ons geslacht al aanstonds het spoor bijster raakte, en alle verdere inspanning, hoe zorgvuldig ook bestuurd, deze hoe langer hoe verder in een verkeerde richting zou doen doordraven. Valt nu, met het oog op de veelvuldige vergissingen van kinderen en onbeschaafd en, niet aan te nemen dat het min of meer zelfbewuste, allen bekende denken al dadelijk zoo regelmatig te werk ging, dan moet hetzij het vertrouwen op de goede zorg der voorzienigheid in een of anderen vorm ons te hulp komen, òf (naar het schijnt) worden erkend, dat buiten het licht van het bewustzijn door den geest-zelven hechtere grondslagen voor de latere wetenschappelijke overtuiging zijn gelegd, dan waarvan hij zich zonder opzettelijk en diep doordringend onderzoek rekenschap weet te geven. Op zichzelf bestaat er tegen die voorstelling van zaken geen bezwaar. Wij zijn om andere redenen toch reeds genoodzaakt, aan het denkende wezen in ons een ruinieren werkkring toe te schrijven dan wij met ons zelfbewustzijn overzien, en de onder-

vinding leert, dat uit die onderstelde verborgene werkplaats niet zelden denkbeelden voortkomen waaraan wij veelmeer te danken hebben, dan aan dezulke waarvan wij de wording beramen en bewaken. Met dat al, het beroep op die geheime werkzaamheid van den geest, waar wij een waarborg zoeken voor de betrouwbaarheid der grondslagen onzer wetenschappelijke kennis, neemt het bezwaar niet weg dat men erdoor tracht te vermijden. Vooreerst toch spreekt de logische onberispelijkheid van het onbewuste denken niet vanzelf; integendeel levert het ons naast bewonderenswaardige, dikwijls geheel onbruikbare resultaten, en moet dus wel aan belangrijke storingen zijn blootgesteld. Ware het anders, dan had het nadenkende deel der menschheid reeds voorlang van het moeielijk toezicht op zijn eigen redeneeren afgezien, en aan den verborgen toestel eenvoudig vragen gesteld, waarvan hij de oplossing bij wijze van gelukkige invallen te zijner tijd wel verstrekken zou. Vervolgens: al ware die toestel, die van de taak van den geoefenden onderzoeker den eersten aanvang in het verborgene op zich nemen zou, zonder twijfel even onfeilbaar logisch als de ideale zelfbewuste man van wetenschap, dan nog bleef de vraag: wat staat er ons voor in, dat de ons onbekende gegevens waarmede hij werken moet, geschikt en toereikend zijn om als allereerste praemissen voor een juiste opvatting der werkelijkheid te dienen? Het bezwaar van daareven zou dus, van het punt waar de overlegde wetenschappelijke arbeid begint, in allen gevalle slechts naar achteren zijn verschoven, midden op een gebied dat zich aan onze waarneming onttrekt. En hoever men er ook in slaagt, die verschuiving voort te zetten, - ergens zouden de diepste grondslagen van ons weten aan den geest moeten gegeven zijn, en diezelfde vraag ons blijven aanstaren.

Inderdaad, hoe men zich wendt of keert, de zekerheid der menschelijke kennis kan niet worden aangetoond door ze uit haren eersten oorsprong af te leiden, Wij zouden daartoe in staat moeten zijn, getuigen te worden van het proces waardoor, van de werkelijkheid die wij (in welken zin dan ook) in denkbeelden trachten weer te geven, indrukken worden afgezonden en tot in den werkkring van den geest doordringen. Dat in het gemis van zoodanige kennisneming niet voorzien wordt door physiologie der zintuigen, is sedert lang uitgemaakt. Het eenig bewijs voor de waarheid onzer uitspraken omtrent

de werkelijkheid wordt veeleer ontleend aan de blijkbare overeenstemming dier uitspraken met alle verschijnselen, en met onze middelen is dat bewijs nimmer te voltooien. Houdt iemand ons voor, dat de noodzakelijkheid voor een verstand als het onze, om, overwegende alwat wij hebben, de dingen zóo te denken, niet bewijst dat de dingen zóo zijn, of zelfs dat zij door een volmaakt verstand zóo gedacht zouden moeten worden, dan moet hem dat worden toegegeven. Aan den eisch van onvoorwaardelijk vaststaande praemissen, waartoe men komt wanneer men overal den maatstaf aanlegt die voor de strenge wetenschap past, kan feitelijk niet worden voldaan; wij moeten de wetenschap prijs geven of ons met een betrekkelijke vastheid tevreden stellen. Onder anderen geldt dit het begrip der veroorzaking, aan de waarheid waarvan onze wetenschap zelfs haar recht van bestaan ontleent.

Dat is nu, voor wie niet meer dan mensch verlangt te zijn, niet iets ongehoords, dat hem behoeft te verontrusten. Ook in het recht b.v. wordt er met reden zorgvuldig voor gewaakt, dat het koningschap of de eigendom volgens bepaalde wetten van den een op den ander overga; doch vervolgt men de reeks van overgangen in gedachte achterwaarts, dan komt men in den regel aan een tijdstip waarop hetzij alle kennis ons begeeft, of het althans hoogst waarschijnlijk wordt, dat een door niets gewettigde bemachtiging van gezag of bezit gepleegd is. Niettemin wordt het daaruit voortgekomene, omdat het thans aan de behoefte der maatschappij nagenoeg voldoet, zonder aarzeling aanvaard, en slechts voor een wettig geregeld vervolg zorg gedragen. Bij het stichten van een gebouw in onze streken graaft men ook niet tot op een onwrikbaren rotsgrond door, dien men toch geene kans ziet te bereiken, maar slaat palen in van zoodanige lengte, dat de last dien zij te dragen hebben hunne wrijving tegen den weeken bodem die ze omgeeft niet overwinnen kan. Zoo ook waar wij een grondslag voor het hecht gemetselde gebouw der wetenschap, een afdoende rekenschap van haar goed recht verlangen. Hetgeen haar staande houdt en haar rechtvaardigt, is niet hare herkomst, maar hare aansluiting aan de behoeften en de hulpmiddelen van het menschdom in het tegenwoordige tijdperk van zijn bestaan. Zij bewijst ons onschatbare diensten, waarbij niets anders dat wij kennen haar zou kunnen vervangen. Hoe dat mogelijk is, wordt door een

beroep op het onbewuste denken niet verklaard; men zal ten slotte de geschiktheid van hare inrichting voor het doel dat wij erdoor bereikt zien door soortgeiijke overwegingen dienen begrijpelijk te maken, als zooveel merkwaardigs in de natuur dat het voorkomen heeft van met een oogmerk te zijn aangelegd.

Vinden wij dus geene reden om ter wille van het vraagstuk van den oorsprong van het weten de duistere spelonk van het onbewuste denken te betreden; bedenken wij daarenboven, dat, zoover onze ervaring strekt, de logische voortreffelijkheid die de geest in menige daar verkregen uitkomst aan den dag legt, hem toch eerst na gezette oefening in het licht van het bewustzijn eigen wordt; dan blijkt het geraden, het begin der wetenschap daar op te zoeken, waar hetgeen in onszelven omgaat, dadelijk kan worden gadegeslagen. Gebeurt hier ook veel dat aan logische bedenking onderhevig is, het is toch niet ondenkbaar dat er, door vereffening van afwijkingen en aanvoer van terechthelpende ervaringen, alvast een ruwe gedachte wereld tot stand komt, die mettertijd, na een reeks van herzieningen, het karakter van betrouwbare wetenschap verkrijgt en verder naar den eisch wordt uitgebouwd. In deze richting bewegen zich in het algemeen de verklaringen van ons begrip van veroorzaking, die Dr. Heymans als ‘anthropomorphistische’ tegenover de ‘logische’ van hemzelven en vele anderen stelt. De taak die zij zich voorschrijven is nog ver van gemakkelijk; want al bedienen zij zich enkel van gegevens die binnen het bewustzijn worden opgemerkt, en niet daarbuiten behoeven ondersteld te worden, zij mengen daar ongevoelig het een en ander bij, dat slechts door een omweg, door physiologische uitlegging of overdracht uit latere toestanden van het bewuste leven, aan het waargenomene kan zijn toegevoegd. En voor de beschrijving van dit laatste zijn enkel termen ter beschikking, die op een fijnere onderscheiding wijzen dan hier van pas is; zoodat het dubbel onzeker wordt, in hoever de toehoorder of lezer juist aan datgene in zijne inwendige ervaring zal herinnerd worden waarop men zijne aandacht vestigen wil. Naar den uitslag van eene of meerdere proeven in deze richting mag zijzelve niet beoordeeld worden; nog minder doet het ter zake, in welke mate degenen die ze ter tafel brengen, zich persoonlijk overtuigd toonen dat zij de zaak voor goed hebben beslist.

II.

Van den inhoud van het nog weinig ontwikkelde bewustzijn teekenen zich de bijzonderheden veel minder duidelijk dan zij later te onderkennen zijn; als in de morgenschemering vertoonen zich daarin pas grove massa's en stompe trekken. Het meest valt de aandacht op een menigte van zichtbare, hoorbare en andere zinnelijke verschijnselen, in een gemeene ruimte verdeeld, waarbij niet alleen allerlei verschuivingen voorvallen, maar het eene opdoemt, het andere verdwijnt. Tegenover dat alles wordt een bestendig wezen merkbaar, waaraan het zich vertoont. Bij het ‘voorwerp’ behoort het ‘ik’ in den minst omvattenden zin, of de ‘geest’. Waar wij ons later een wereld denken zonder iemand aan wien zij verschijnt, doet ook die wereld zich nog voor als een onderstelde andere vulling van ons bewustzijn, van welke wij meteen het bestaan voor elken waarnemer ontkennen, doch die wij niet nader kunnen beschrijven dan door op te geven wat zij onder zekere niet vervulde voorwaarden aan iemand vertoonen zou; b.v. de aarde toen zij dampvormig was, of de scheikundige verbinding van grondstoffen. En waar wij ons in gedachte van alle voorwerpen wilden ontdoen, zouden wij ten minste dat ik zelf, met zijn vruchteloos zoeken naar iets anders, als voorwerp overhouden. Immers dat ik is in het bewustzijn niet enkel als de aanschouwer van zijn voorwerp betrokken, maar geeft zich, zelfs in die hoedanigheid, tevens aan zichzelven te kennen, en komt, met een bijzondere kenteekening, met en tusschen de andere voorwerpen voor.

Tot zijne eigenaardigheid behoort nog, dat het, in plaats van onverschillig aan te nemen wat zich van oogenblik tot oogenblik aanbiedt, - er belang in stelt; immers een voorkeur aan den dag legt voor sommige verschijnselen. Wat meer is, het geeft zich moeite om deze bij voortduring of vernieuwing te ontmoeten, en van andere ontslagen te worden. Het wordt zichzelf gewaar als strevende, als werkzaam; een eigenaardig verschijnsel, dat in verschillende wijzigingen of verbindingen, beurtelings aandrift, begeerte, wil en nog anders genoemd wordt, en enkel bij het eigen ik dadelijk wordt waargenomen, daaruit ontspringende en op zijne voorwerpen gericht. De latere geleerde studie van het bewuste leven tracht op te sporen, wat er on-

der dat verschijnsel misschien verborgen ligt, en acht zich dan soms verplicht om het, ja om het ik zelf, voor valschen schijn te verklaren; daarvan weet echter het zelfbewustzijn niets, en laat er zich ook bij den geleerde niet door van de baan dringen. De voorstelling van streven of inspanning is voorshands nog kwalijk omschreven, mogelijk nimmer geheel van bijmengselen te ontdoen en in hare soorten te verdeelen; doch als ruw geschetsten type onderscheiden wij haar voorwerp in de waarneming evengoed als b.v. hetgeen wij rood of pijn noemen. Alverder doen zich sommige voorvallen in de wereld voor als een welslagen van onze eigen werkzaamheid, een verwezenlijken van hetzelfde dat ons te voren slechts als gewilde uitkomst eener verrichting voor den geest stond. Hoeveel daartoe wordt bijgedragen door ervaringen die ons een deel der verschijnende wereld als ons eigen lichaam doen beschouwen, en dus een bemiddeling aannemen tusschen het strevende ik en een daarvan niet dadelijk afhankelijke buitenwereld, is hier bijzaak. Genoeg, het ik vindt zich genoopt, een deel van hetgeen er plaats grijpt, aan te merken als zijn eigen werk, draagt er roem op of schaamt er zich over, als iemand die het zijne bijdraagt tot het gebeuren in de wereld. Waar het niet slaagt, en menige ondervinding het vermoeden van verrichte werkzaamheden begunstigt die het niet als de zijne erkennen kan, komt het er al spoedig toe, achter het verzet der wereld tegen zijn eigen streven een dergelijke werking van tegenpartijen en mededingers te zoeken, van wier geaardheid hij zich naar omstandigheden verschillende denkbeelden vormt, doch alle opgebouwd uit elementen die hij opneemt uit hetgeen hij van en bij zichzelven waarneemt of meent waar te nemen. Zoo wordt, met onze bekende neiging om het waargenomene in gedachte uit te breiden en naar elders over te dragen, ongevoelig de grond gelegd voor een populaire theorie van het zijn, of metaphysica. In den voornamen kring onzer wetenschappen zou deze evenmin passen als een alfoersch afgodsbeeld in het Parthenon; en evenwel is met het barbaarsch behakken van een paal de oefening begonnen die, meer en meer, verfijnd, ten laatste een Pallas als die van Phidias heeft voortgebracht.

Dat in ons bewustzijn van eigen inspanning die in een gewenschte gebeurtenis uitloopt, werkelijk de oorsprong van ons denkbeeld van veroorzaking gelegen is, daarvoor getuigt niet

alleen de onverzettelijkheid waarmede de dusgenoemde anthropomorphistische theorie der causaliteit nog steeds door geleerden wordt volgehouden, maar de mythische beschouwing der dingen, die overal aan de nuchtere wetenschappelijke voorafgaat, en alle gebeuren in de wereld tot een doen, ja het eerste ontstaan van dingen tot een maken terugbrengt, en toeschrijft aan min of meer op ons gelijkende wezens. Naarmate het blijkt, dat dit met menig verschijnsel niet wel te rijmen valt, wordt de oorzaak die wij ouder gewoonte daarbij denken, van persoonlijkheid ontdaan, zonder ooit hare afstamming geheel te kunnen verloochenen. Gelijk men heeft opgemerkt, dat de werktuigen die de mensch verzint, ontstaan zijn door nabootsing zijner eigene lichaamsdeelen, is ook het onwaarneembare ‘ding’, de zelfstandigheid waaraan wij waarneembare hoedanigheden toekennen, geleidelijk voortgekomen uit het ons verschijnende ik; en de ‘kracht’ die veranderingen te weeg brengt of belet, uit het streven dat wij bij ervaring kennen. En hoe zich de wetenschap beijvert om zich van hare natuurlijke wortels los te rukken, de mythische opvattingen schemeren niet enkel in de grieksche wijsbegeerte, maar zelfs in de nieuwste theoriën nog telkens door. Wie ze tot elken prijs vermijden wil, stuit in zijne verklaringen gedurig op een of ander X, een wereldraadsel dat hij voor niemand kans ziet om op te lossen. Ook de taal der meest vooruitgaande volken toont in hare geslachten, haar naamwoord en werkwoord, activum en passivum enz. de sporen van vroegere doorgaande persoonsverbeelding. Het is waar, dat wij met de denkvormen die wij daaraan ontleenen, hoezeer wij ze hebben leeren bijslijpen en afdraaien, steeds voor moeielijkheden blijven staan; dat echter het menschelijk denken ooit zal ophouden naar voorbeelden uit de menschelijke ervaring te werken, is een eisch zonder eenigen grond. Juist van de nieuwere wijsbegeerte wordt geroemd, dat zij dat meer en meer heeft leeren inzien, en in beginsel onderscheiden tusschen de vraag: hoe het bestaande afgezien van alle kennisneming *is*? en de meer belovende: hoe wij aan het einde van alle uitvoerbaar onderzoek verplicht zijn het te denken? Die onderscheiding gaat weliswaar niet zoo diep als men wel eens gemeend heeft; want de tweede vraag komt toch weder hierop terug: hoe wij verplicht zijn te denken dat het bestaande, in tegenstelling met de afbeelding daarvan in ons bewustzijn, werkelijk *is*?

Met dergelijke hoofdzakelijke beantwoording van het vraagstuk der veroorzaking wordt, beter dan met een beroep op een on bewuste gevolgtrekking uit onbekende betrouwbare gegevens, aan den regel van Newton voldaan, die voor een verklaring van verschijnselen *causae verae* verlangt, d.i., zoodanige dingen en processen, waaraan wij buitendien reden hebben, zulke uitwerkingen toe te schrijven als wij er thans toe willen herleiden. Er wordt hier enkel van bekende ervaringen van het zelfbewustzijn, en bekende gewoonten van doordenken op gegevens, gebruik gemaakt, en de geheele voorstelling van zaken (waarvan wij ditmaal enkel de grondtrekken konden aanduiden) achterna uit de geschiedenis van volksdenkbeelden en wetenschappen bevestigd.

III.

Naast die beschouwing staat intusschen, niet minder beslist en met klem verdedigd, met den eisch om als de eenige wetenschappelijke erkend te worden, degene die zich bij uitnemendheid de logische noemt. Zij zou zich niet hebben gehandhaafd, tenzij die eerst besprokene een leemte overliet waarin deze andere beter weet te voorzien. De ervaring van eigen werkzaamheid (laat het voor het oogenblik, zoo men wil, een illusie zijn van het ongeoefende kenvermogen), in verband met het ruim gebruik dat wij van oogenschijnlijke analogiën plegen te maken, maakt het begrijpelijk dat wij ertoe komen, velerlei dat wij waarnemen voor de uitwerking van een of ander werkend iets te houden. Van waar echter, dat wij, hoe meer wij van het verwerven van kennis werk maken, ons des te vaster overtuigd houden, dat alles in de wereld veroorzaakt wordt; dat oorzaak en gevolg elkaar in tijd en ruimte raken; dat zij onderling gelijksoortig en gelijkwaardig zijn; dat, zoo niet ook omgekeerd, dan toch het gevolg uit de oorzaak, door normaal denken moet zijn af te leiden? Dat alles wordt in de wetenschappen als vanzelfsprekend ondersteld, als axioma aangenomen; en zoover gaat de zuiver anthropomorphistische verklaring zeker niet, dat zij van het aanvaarden van zoo volstrekt algemeene, en voor het alledaagsch bewustzijn voor een deel verrassende beweringen rekenschap vermag te geven. Een van beide: òf wij zijn langs een bijzonderen weg verwittigd, dat de wereld aldus

is ingericht; òf anders, de inrichting van ons denken is van dien aard, dat het, hoe meer het van storingen door associatie, verbeelding en andere processen in het geestesleven bevrijd wordt, de wereld aldus moet opvatten. Van het eerste hebben wij reeds afgezien, omdat er van een andere kennisneming dan door waarneming van verschijnselen, onderstelling die ze aanvult, en nadenken over het een en het ander, niets blijkt. Wat het andere betreft, ook de bouw van ons ligchaam maakt zekere bewegingen voor ons uitvoerbaar, andere die wij soms begeerlijk zouden vinden, onmogelijk; dat de toestel dien wij ons denkvermogen noemen, desgelijks het een vergunt, het ander verbiedt, is bij een wezen met bepaalde natuur te verwachten. Wat verstaan wij nu in den eigenlijken, meest beperkten zin onder denken?

Vooreerst is het een verrichting die met het stellen eener werkelijkheid in het nauwste verband staat. Al vroeg beginnen wij, niet alles waarvan wij een voorstelling kunnen vormen als werkelijk, d.i. onafhankelijk van ons voorstellen aanwezig, te bejegenen, maar het een te beamen, het ander, als enkel door ons voorgesteld en in overweging genomen, buiten ons beeld de werkelijkheid te sluiten, of te ontkennen. Bevestigen en ontkennen zijn misschien nader te herleiden tot richtingen van den wil, die zich met een aangeboden voorwerp vereenigt of er zich tegenkant; dan daarbij hebben wij ons thans niet op te houden; voor ons doel zijn ze genoegzaam aangewezen als aan ieder bekende typen van denkverrichtingen. Zij staan voor ons vlak tegenover elkaar; een derde daarnaast is niet te vinden; slechts kan er geaarzeld worden tusschen die twee beslissingen, en het voorgestelde zoolang in het midden worden gelaten.

Voorts onderscheidt het eigenlijke denken zoo scherp mogelijk het eene voorwerp van het andere. Twee voorwerpen A en B, van welken aard ook, zijn en blijven twee, al gelijken zij op elkander; het denkende wezen verzet zich tegen elke poging om ze te vereenzelvigen, zoodra er in de voorstelling van het eene slechts het minste voorkomt dat in die van het andere wordt gemist. Wordt een daarvan te zamen met de wereld waartoe het behoort gedacht, dan wordt deze onvermijdelijk in A en niet-A gesplitst, en B behoort tot het laatste en niet tot het eerste. Dringt nu de ervaring om te stellen, dat eenig B tevens een A zou zijn, dan tracht het denkende wezen zich uit die moeielijkheid te

redden door veeleer te stellen dat A bij B is, zoo nauw mogelijk daarbij aangesloten, of dat beide bij een derde zijn; en wil men nog meer om ze bijeen te doen blijven, dan wordt nog iets anders, een band, een kracht of wat dies meer zij, daarbij gedacht, om aanstonds opnieuw hetzelfde bezwaar te doen rijzen. Indien wij ons tot het volstrekt zuivere denken wilden bepalen, zou het werkelijk bestaande niet anders te beschrijven zijn dan als een onbepaald aantal geheel afzonderlijke dingen, waarvan elk zijne gesteldheid tot in eeuwigheid behield. Immers verandering ware ondenkbaar; eenig B zou daartoe uit het niet-A in het A moeten overgaan, dat wil zeggen ophouden B te zijn (hetwelk als zoodanig tot het niet-A behoorde) en tevens B blijven; of, zoo men wil, terwijl het B bleef, niet-B worden. Doch, tevens bevestigen en ontkennen dat zeker voorwerp B is, is ondoenlijk. Wordt dus ooit in het denken het begrip van verandering opgenomen, dan moet dat van elders komen; het kan slechts door de waarneming aan het denken worden opgedrongen, en blijft voor dit laatste een onverteerbaar element, een feit dat het in rekening brengt en in zijn geheel moet laten, naardien elke ontleding daarvan het verstand met zichzelf in tweestrijd brengt. - Wat meer is, zelfs de toekenning van een hoedanigheid aan het een of ander, het ‘oordeel’, waarom het in de logica voortdurend te doen is, blijft voor dat zuivere denken een ondoordringbaar mysterie. Antisthenes en Stilpo hebben het reeds ingezien: ‘niet de mensch is goed, maar de mensch is de mensch, en goed is goed.’ Hoe zou A tevens B, dat is een niet-A, kunnen wezen? - Nog meer: elk ontleden of verbinden van voorwerpen wordt op dat standpunt ondoenlijk; het een zou hierop neerkomen dat wij ontdekken meer dan één voorwerp te hebben waar wij meenden een enkel te ontmoeten, het ander zich bepalen tot een bij elkaar brengen, een tegelijk voorstellen van eenige dingen, die wij te voren een voor een hadden voorgesteld. Vandaar dan ook de klaarheid der atomistische wereldbeschouwing, die de eeuwige eenheden waarmede zij werkt, onveranderd houdt en nergens laat in elkander smelten. - Van gevolgtrekken, het voornaamste waarover men door de logica wil zijn ingelicht, kan volgens de beginselen van het strengste denken evenmin sprake zijn; want eensdeels zouden wij oordeelen moeten hebben om daar andere oordeelen uit te voorschijn te brengen, en oordeelen die iets meer zeggen dan

‘A is A.’ of ‘A is niet iets anders dan A’ zijn immers ongerijmd; anderdeels zou in een oordeel toch niets anders kunnen schuilen dan dat oordeel-zelf, dat men enkel het recht had nog eens uit te spreken.

Zulke bedenkingen noemen wij Sophismen, doch niet omdat zij aan de beginselen van het denken te kort doen; integendeel zij willen juist van deze niets hebben afgedongen; maar omdat zij het doel van al ons werkelijke denken, het verwerven van kennis die meer dan een verslag van het dadelijk waarneembare bevat, - en dus het wezen dier verrichting miskennen. Zij hebben niettemin de groote verdienste van ons te leeren inzien, dat reeds een formeele logica niet te verkrijgen is dan door een dading (of ‘compromis’), waarbij aan elementen der ervaring, die het zuivere denken niet weet te rechtvaardigen, mede toegang wordt verleend.

De stoutste poging om zonder die bezwarende voorwaarde een juiste beschrijving der werkelijkheid al denkende tot stand te brengen, is die van Parmenides van Elea. Hij vergiste zich weliswaar met, uit de onvermijdelijke tegenstelling van zijn en niet-zijn, tevens tot de eenheid van het zijnde te besluiten. Hij kwam daartoe doordien hij, zooals velen na hem, in dwaling verkeerde omtrent de beteekenis der ontkenning. Loochenen wij dat A bestaat, dan is de bedoeling, dat in de beschrijving der werkelijkheid het voorwerp dat wij onder de benaming A verstaan, niet mag worden opgenomen; er wordt slechts een dreigende bevestiging van het bestaan van zulk een voorwerp afgeweerd. De verkeerde opvatting van Parmenides en menig ander stelt echter de ontkenning met de bevestiging op éene lijn, en behandelt ze insgelijks als een bijdrage tot de beschrijving der werkelijkheid. Bij gevolg zal zij ook, waar een hoedanigheid aan een voorwerp ontzegd (d.i. eenvoudig de toekenning geweigerd) wordt, veeleer meenen, dat hier een werkelijke leemte, een onvolledigheid, bij dat voorwerp wordt aangewezen. Om deze reden zou, waar twee dingen als A en B voor bestaande werden verklaard, aan elk daarvan iets moeten haperen; immers A ware niet B, en zou dus in zeker opzicht niet zijn; met het zijn van A ging een niet-zijn gepaard, terwijl toch het een het ander opheft[1)]. Derhalve kon het zijnde,

1) Dat een voorwerp in hoogere mate ‘is’ naarmate er meerdere hoedanigheden aan toekomen, is een misvatting die menig wijsgeerig stelsel niet heeft weten te vermijden.

behalve eeuwig en onveranderlijk, niets anders dan een volstrekte eenheid wezen. Het gansche heelal kromp (hoewel Parmenides niet kon nalaten het als een lichaam te denken en het een bol noemde) bij streng doordenken ineen tot een ondeelbaar onbewegelijk punt, zonder eenige beteekenis voor de verklaring van verschijnselen. De ontdekker-zelf zag zich genoodzaakt, de wereld die zich aan ons voordoet, op zijde te zetten als louter schijn, en van dezen in een tweede gedeelte van zijn leerdicht een stelselmatige beschrijving te geven. De vraag bleef met dat al: van waar die schijn? en voor wien?

Een belangrijk deel van het daaropvolgende wijsgeerig onderzoek had ten doel, het bezwaar te ontgaan waarop de eleatische school was vastgeloopen. Van het zwakste harer weinige leerstukken, de volstrekte eenheid van het bestaande, bevrijdde men zich tamelijk wel door een kloek besluit; des te meer moeite kostte het, de bepalingen die in de eischen van het zuivere denken vaster gegrond waren, met name de onveranderlijkheid en onaantastbaarheid der werkelijke dingen, en dus de onmogelijkheid van elk gebeuren in de wereld, van zich af te zetten. Dat blijkt bij Plato, die erin slaagt, van zijn waarachtig zijnde een meervoud binnen een eenheid te maken, omdat hij er den werkelijken tegenhanger in ziet van het stelsel der begrippen, die men alle onder een hoogste begrip vereenigd denken kan[1)], doch zich verplicht vindt, alle wording buiten die wereld te houden en in een andere te plaatsen, waarin wij belichaamde wezens ons bewegen, en waarin hij, wegens de aanwezigheid van een onloochenbaar niet-zijn, geen voorwerp van eigenlijk denken en weten erkennen kan. Wel geeft hij zich moeite om onze bewegelijke en die onbewogene ideënwereld in eenige betrekking te brengen, en in deze de eerste oorzaken te vinden van hetgeen in de onze omgaat; intusschen hij brengt het niet verder dan tot beeldspraak, als van gemeenschap, deelhebben enz., en heeft, met zijne denkbeelden aangaande het weten, dan ook geen uitzicht op iets beters. Dat

1) Geheel zuiver gedacht is dit nog niet, omdat wel het gehied der lagere begrippen in dat van het hoogere besloten is, doch hun inhoud voor een deel buiten dien van dat hoogere valt. De poging om ze uit dat hoogere te ontwikkelen alsof zij er in het verborgene toch reeds in begrepen waren, is ook door Hegel niet gerechtvaardigd.

de bewerking van een gebeuren dat hier afloopt, zonder een gebeuren daar ginds aan den oorsprong, geen begrijpelijken zin heeft, was niet te verhelpen. Ook ditmaal kwam aan den dag, hoe weinig het zuivere denken voor de eigenlijke taak der wetenschap berekend is.

Nog een andere wending nam Aristoteles. Hij trok de onbewogene wereld van zijn leermeester, wier hoofd en slotsom de godheid heette, tot één hoogste wezen zamen, volmaakt en zich van zijne volmaaktheid bewust, zonder inwerking op de van eeuwigheid her insgelijks aanwezige wereld; dus alweder het eleatische zijnde, ditmaal als zelfbewuste geest gedacht, en daarnaast, in plaats van de schijnwereld van Parmenides, een werkelijke van vele dingen en velerhande bewegingen. Dat hoogste wezen van Aristoteles, onveranderlijk en niets doende of makende, is echter de bron van alle beweging in de wereld op een eigenaardige wijze, doordien het aan deze laatste, die als een levend en bezield wezen haar eigen streven heeft, een einddoel voorhoudt dat zij gedurig tracht te bereiken. Mogen wij hier een beeld gebruiken dat later met een ander doel verzonnen is, dan kunnen wij de godheid met een appel vergelijken, die zonder een wijziging te ondergaan, of te doen wat men in eenigerhanden zin kracht oefenen noemt, bij het kind dat hem ontwaart een begeerte opwekt en bewegingen uitlokt. Het denkbeeld is vernuftig genoeg; de werkelijkheid waarop het zuivere denken van toepassing zou zijn, is van de werkelijkheid waartoe de verschijnselen herleid moeten worden, van degene die men bestudeert, duidelijk gescheiden. Toch begreep Strato van Lampsakus terecht, dat daarom in het stelsel van wereldverklaring een dus beschreven godheid overbodig was. Heeft het strevende beginsel in de wereld, de ‘natuur’, uit zijn aard de richting op een of ander einddoel, dan behoeft dit laatste niet bovendien afzonderlijk te bestaan, maar behoeft slechts als nooit bereikt einde van zekere telkens hervatte bewegingsof ontwikkelingsreeksen gedacht te worden. Daarmede is het zuivere denken van het recht tot eigenmachtige bepaling van wat is of wat zijn kan voor goed ontzet, en kunnen zijne eischen voortaan slechts in zooverre door de wetenschap in aanmerking worden genomen als de gegevens der ervaring het gedoogen.

IV.

Uit het gezegde blijkt, waarom er onder de denkers een onophoudelijke strijd wordt gevoerd tusschen hen die aan het logische, en degenen die aan het empirische in ons denken en weten het leeuwendeel willen toewijzen. De aansluiting bij de eene of de andere partij wordt door persoonlijken aanleg en levenservaring bepaald, en heeft zoo goed als elders ten gevolge, dat er willekeurig grenslijnen worden getrokken waar inderdaad het een met het ander overal innig verbonden is. Tot in de logica toe, die de vormen van het denken buiten allen inhoud om beschrijven wil, is het opnemen van empirische elementen niet te vermijden; en omgekeerd, waar de ervaring iets meer zal bevatten dan een verslag van iemands eigene gewaarwordingen, moet reeds van logische beginselen een ruim gebruik zijn gemaakt. De grieksche meesters vóor Sokrates smaalden op de getuigenis der zinnen: ‘Laat af van het vertrouwen op lichaamsdeelen, maar bedenk wat alles duidelijk maakt’; ‘Laat niet de gewoonte u verleiden om het oog dat niet ziet en het suizende oor en de tong te roeren, maar beslis met de rede het geschil dat ik ontvouw.’ Daarvan is in de scholen een scherpe tegenstelling tusschen voorstellen en denken overgebleven, die in waarheid niet is vol te houden. Zeker is het mogelijk, de stof die de waarneming ons biedt, zoo fijn in gedachte te ontleden, dat de aanschouwelijkheid der eerste voorstellingen verloren gaat, omdat er elementen worden uitgesloten zonder welke het voorwerp geen zinnelijk beeld meer oplevert, en er een algemeen schema overblijft, dat op deze of gene wijze zou moeten aangevuld zijn om den inhoud eener waarneming uit te maken. Van ‘deze witte merrie’ tot ‘paard,’ van daar tot ‘zoogdier’ tot ‘dier’ tot ‘levend wezen,’ tot ‘ding,’ tot ‘iets,’ tot ‘eenheid,’ leidt een weg van voortgaande abstractie, waarlangs uit het zichtbare en voorstelbare het nog slechts denkbare wordt, zonder dat er een onbetwistbaar grenspunt valt aan te wijzen. Alleen zou men kunnen zeggen, dat waar uit elk voorwerp hoegenaamd bij ontleding hetzelfde denkbeeld zou worden verkregen, zooals hier bij ‘iets’ en ‘eenheid’ het geval is, het gebied van het zuivere denken is bereikt; een denkbeeld echter als van ‘levend wezen,’ of van ‘verandering’ bevat nog bijzonderheden die

enkel aan zekere klasse van waarnemingen zijn te ontleenen, en wekt dan ook de verbeelding op om het althans met enkele trekken iets meer aanschouwelijk te maken. Volgens een opmerking van Aristoteles gaat alle denken van voorstellingen vergezeld; en deze zijn er zoo moeielijk van los te maken, dat nog b.v. F.A. Lange in zijne nagelatene *Logische Studien* (p. 73) beweren kon, dat alle inderdaad bewezene wetenschappen op aanschouwing, en wel op aanschouwing van ruimte berusten. Beter had hij gedaan met te zeggen, dat zij zich met behulp van voorbeelden, aan deze aanschouwing ontleend, verreweg het gemakkelijkst laten voordragen en rechtvaardigen, omdat wij daardoor beter vasthouden en zoo noodig terugvinden hetgeen ons anders in den loop van het onderzoek ongevoelig ontglippen zou. Evenwel pleit het voorkomen van een gevoelen als dat van Lange almede voor de geleidelijkheid waarmede denken en aanschouwen in elkander overgaan.

Heraklitus, die almede tegen het blind geloof aan de zinnelijke klaarblijkelijkheid te velde trok, wachtte zich toch voor een volstrekte afscheiding tusschen waarneming en denken. ‘Oogen en ooren zijn slechte getuigen voor menschen wier ziel hunne taal niet verstaat.’ Wij moeten de ervaring raadplegen, maar met verstand. Hij maakte dan ook geen bezwaar, in zijne wereldverklaring het denkbeeld van verandering op te nemen. Zijn beginsel van alwat is verkeert van nature voortdurend in gedaantewisseling; het gaat steeds in andere toestanden over zonder ooit op te houden zichzelf te zijn. Dat voortdurende wereldproces, waarbij de ondergang van het een en het ontstaan van het ander samenvalt, houdt zich aan vaste wetten; het blijvende daarin, zouden wij zeggen, is vooreerst datgene waaraan, en ten tweede de orde waarnaar het plaats vindt; de substantie en de natuurwet. Met deze beschouwing haalde hij zich een gestrenge bestraffing van den logischen radicaal Parmenides op den hals, als behoorende tot die ‘scharen zonder oordeel, voor wie het zijn en het niet-zijn hetzelfde is en niet hetzelfde, en de weg van alles tegen zichzelven inloopt.’ In weerwil van dat verwijt had hij door zijne erkenning van het worden de deur geopend voor een rationele behandeling van het waargenomene. Zelfs Plato trekt daarvan partij door de wereld waarin wij leven te verstaan als het nimmer zijnde (in den eleatischen zin) en steeds wordende, en Aristoteles, wien

deze wereld meer ter harte ging, vond in de wording van wat zich in haar vertoont, het eigenlijke onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Door de nawerking van het steile eleatische leerbegrip ook bij hem en nog eeuwen lang tegengehouden, nam dat onderzoek eerst na de middeneeuwen een vrijere vlucht, waarbij het, als bij elke vrijmaking, aan uitspattingen hier en daar niet ontbrak, en door sommigen alle kennis uitsluitend op rekening van ontvangene indrukken geschreven, door anderen, teneinde ook het worden logisch ontleedbaar te maken, de elders erkende beginselen van het denkenzelf werden aangetast. De vooruitgang in stellige kennis werd weliswaar ook daardoor op den duur gebaat, omdat op elk der beide factoren van het weten de aandacht gevestigd, en het al moeielijker werd, hetzij de nauwe aansluiting bij de gegevene verschijnselen, hetzij de grondregelen van verstandelijken arbeid te vewaarloozen. Onze hedendaagsche wetenschap berust op het verdrag tusschen aanschouwen en denken, dat feitelijk reeds door Heraklitus en mogelijk zelfs vóor hem in andere vormen door de denkers van het pythagoreesch verbond gesloten was. Immers dezen hadden alom in de wereld een innige verbinding van het tegengestelde, zooals van eenheid en veelheid, rust en beweging, trachten aan te wijzen, en een voortgaande vorming van het ongevormde, dus een wording waarin alles betrokken is, geleerd.

Hoeveel het ons kost, de verwachting van een volkomene doordringbaarheid van het bestaande voor een denken als waaraan wij tot heden gebonden zijn prijs te geven, - het is niet anders: voor een geest die zijn ja tegenover zijn neen stellen, en daarom tevens elk zijner voorwerpen van elk ander gescheiden houden moet, lijdt alle worden of gebeuren dat zich voordoet aan een ongeneeslijke tegenstrijdigheid. Dat op een tijdstip in zeker punt een voorwerp A zich vertoont, en op een ander oogenblik elders een voorwerp B, geeft geen bezwaar, want het zijn twee onderscheidene feiten. Dat daarentegen hetzelfde A op dat tweede moment zich elders dan daar straks zou bevinden, is reeds een raadsel voor het verstand. Immers vooreerst behoorde tot de wijze van zijn van het bedoelde voorwerp onder anderen zijne aanwezigheid op die eerste plaats; het A dat wij thans op die tweede ontmoeten, is dus althans in dit eene opzicht anders, en mitsdien, hoezeer het op het vroegere

gelijken mag, daarmede niet volstrekt eenzelvig; de inhouden der voorstellingen A-hier en A-daar, of de voorwerpen die zij stellen, dekken elkander niet[1]. Ten tweede, het stelsel of geheel waartoe A behoort, en dat soms nog meer verdient het voorwerp in quaestie te heeten, zou in zijne constitutie gewijzigd zijn. Maken wij het geval meer aanschouwelijk, dan wordt de zaak niet beter. Doordien de twee tijdstippen en ook de twee plaatsen niet één zijn, moet daartusschen een tijdsverloop, zoowel als een doorloopene baan worden aangenomen; en beide laten zich in gedachte tot in het oneindige verdeelen, zoodat zij voor het verstand telkens nader komen tot een veelheid van ondeelbare tijdstippen en punten in de ruimte, zouder die ooit te bereiken en zoodoende begrijpelijk te worden. Een kleinste deel van een tiid of van een baan behoudt nog altijd een begin en een einde, die buiten elkander gelegen zijn en dezelfde moeielijkheid baren als een langere tijd of weg. Beginnen wij van den anderen kant, en willen door samenvoeging van ondeelbare oogenblikken of punten een tijdvak of lijn verkrijgen, dan heeft geen daarvan een einde buiten zijn begin, en geene bijeenvoeging brengt ons verder dan wij waren. Bij al wat zich als doorloopende samenhangende, nergens afbrekende, als ‘continuum’ voordoet, komen wij in dezelde verlegenheid. De inrichting van onzen denktoestel is slechts voor het bijeenvoegen van afzonderlijke eenheden tot een verdeeld of ‘discreet’ geheel berekend; en hoewel wij dat geheel op zijne beurt insgelijks als een eenheid kunnen behandelen, wij slagen daarin enkel door voor het oogenblik van zijne samengesteldheid af te zien, of het zou veeleer als een veelheid van elkaar vergezellende zaken moeten worden bejegend. Dat is dan ook reeds door Zeno, den leerling van Parmenides, op zijne wijze in het licht gesteld. Men heeft wel in den nieuweren tijd het onoplosbare vraagstuk van het continuum voor de praktijk van het natuurkundig onderzoek onschadelijk weten te maken, dank zij het vernuft van mannen als Newton en Leibniz; doch hoe? door het binnen de engst mogelijke grenzen

1) De plaatsen die een lichaam inneemt voor minder wezenlijk dan zijne overige bepaaldheden te houden, gaat niet aan waar men alle gebeuren in de wereld zooveel mogelijk tot bewegingen tracht te herleiden om het eenigszins te verstaan.

terug te dringen met behulp van het begrip van het oneindig kleine en groote. ‘Een deel van een continuum,’ zegt de hoogleeraar J.F.L. Schröder in zijne verhandeling over de meetkundige bepalingen, ‘dat kleiner is dan elke door het verstand te bepalen of gegeven grootheid, noemt men de differentiaal van hetzelve. Men kan het ook noemen het oneindig kleine, ook het kleinste, doch in een betrekkelijken zin, namelijk in betrekking tot elke bepaalde of gegevene grootheid. Wat het kleinste zij in eene volstrekte (absolute) beteekenis, dit kunnen wij niet aanwijzen; het zou gelijk nul zijn, indien nul als deel eener grootheid kon beschouwd worden . . . . Een grootheid is oneindig groot, of oneindig klein, wanneer dezelve grooter of kleiner is dan elke eindige grootheid. Het oneindig groote en kleine is dus slechts denkbeeldig, een zeker grensbegrip, aanwijzende datgene waartoe een eindige grootheid door vermenigvuldiging of deeling steeds kan naderen, zonder hetzelve ooit te bereiken . . . . Wij kunnen dit grensbegrip in de wiskunde bij de beschouwing van een continuum niet ontberen.’ Derhalve, het wordt volmondig erkend als een denkbeeld waartoe wij bij het nadenken over het in de waarneming gegevene noodzakelijk gebracht worden, doch waarvan het voorwerp voorbij de grenzen ligt van het bepaalbare, zoodat het verstand er geen vat op heeft, maar enkel zorgen kan dat het niet met iets bepaalds verward worde. Met name de differentiaal is te groot om niets, en te klein om een onderscheidbaar iets te zijn, een verdichte tusschenvorm tusschen een voorwerp en de ontstentenis daarvan, niet te beschrijven dan door bevestiging en ontkenning in éen adem. Is het niettemin een onderdeel van een bepaalde grootheid, en behoort deze tot de werkelijkheid, dan moet het evenzeer werkelijk zijn, en onttrekt zich niettemin aan de vormen die de geest, voor het vaststellen van het werkelijke en het uitsluiten uit het geheel daarvan, gereed heeft. Het zijnde, - wordt er metterdaad toegegeven, - strekt zich verder uit dan het zuivere denken het vervolgen kan. Trouwens van zijnen kant spint het verstand uit enkele opgegrepene fragmenten van waarneming soms zeer goed samenhangende stelsels, waarmede de verdere ervaring toch kwalijk overeenstemt.

V.

Nemen wij thans onze denkbeelden van veroorzaking nader in oogenschouw, dan bevinden wij al dadelijk, dat zij uit de enkele ontleding van het waargenomene niet te verkrijgen zijn. Zooals door Hume duidelijk is aangetoond, valt uit de verschijnselen die wij ontwaren, zoo wij daar niets bijdenken, ten hoogste dit af te lezen, dat sommige volgens doorgaande regelen door zekere andere gevolgd worden. Vergenoegen wij ons met die zuiver empirische beschrijving, dan is er in onze herinneringen eenige orde gebragt en niets meer. Daarbij komt, door de gewoonte van een B op een A te zien volgen, krachtens de zoogenaamde wetten van associatie de natuurlijke geneigdheid om ook in het vervolg, bij elk A dat wij ontmoeten, een later optredend B te verwachten, en omgekeerd, waar een B zich voordoet, naar een voorafgegaan A te zoeken. Met deze geneigdheid komt een zeer weinig ontwikkelde geest reeds tamelijk wel in de wereld vooruit; veelal wordt inderdaad gevonden wat zij ons voorspiegelde, en hebben maatregelen, met het oog daarop beraamd, het gewenschte gevolg. Tot in de hoogste streken der wetenschap blijft zij ons onwaardeerbare diensten bewijzen. Dat echter verwachtingen van dien aard door de uitkomst bevestigd worden, is blijkbaar ‘meer geluk dan wijsheid.’ Zoover onze ervaring strekte ging de regel, laat het zijn zonder uitzondering, door; dan hoe kon die ervaring instaan voor het nog niet ervarene? gelijk hetgeen wij later beleven ons dan ook dikwijls teleurstelt. Eerst een algemeene en blijvende orde in de wereld zou een gelijkmatigheid met zich brengen van het waargenomene en het onafzienbaar vele waaromtrent enkel verwachtingen kunnen gekoesterd worden, en deze orde vertoont zich in een wereld, vol uitzonderingen op meermalen bevestigde regelen, blijkbaar niet. Wij wenschen, in het belang onzer altijd op de toekomst gerichte werkzaamheid, niets vuriger dan op onze voorwerpen staat te kunnen maken, en nemen daarom gereedelijk het bestaan van zulk een orde aan, buiten de zuivere ervaring om, derhalve bij onderstelling; en daar zij zich voor de wereld van verschijnselen niet laat volhouden, zijn wij wel genoodzaakt, een wereld daarachter te verzinnen, waarin zij zonder beperking heerschappij voert. Die tweede, bijgedachte wereld dient niet eenvoudig achter

de ons verschijnende en daarvan afgezonderd te bestaan, als een muur waartegen deze steunt, maar veeleer de eigenlijke en oorspronkelijke te zijn en de verschijnende op eene of andere wijze aan ons te vertoonen, of zij zou deze niet verstaanbaar maken en te vergeefs verzonnen zijn. Om haar een gedaante te geven hebben wij een voorbeeld bij de hand in de ervaring van het werkzame ik, dat als bestendige partij tegenover zijne afwisselende voorwerpen staat en er veranderingen in aanbrengt, dus mede bijdraagt tot hunne gesteldheid. Die gesteldheid schijnt, zoover dat gaat, de verwezenlijking te behelzen van een wil, die tusschen het vaste ik en de onbestendige verschijning aan de overzijde bemiddelt. Van daar alvast door abstractie naar behoefte het denkbeeld eener bewerking van tijdelijke en plaatselijke verschijnselen door bestendige dingen, die met de verschijnselen niet op dezelfde lijn gesteld worden: (1°.) veroorzaking van verschijnen door (betrekkelijk) zelfstandig zijn. Bovendien getuigt de gewone ervaring omtrent een deel der verschijnende wereld, t.w. ons eigen lichaam, dat het eerst door den wil in beweging wordt gebracht, en dan, op voorwaarde van aanraking, ook buiten zichzelf het gewilde ten uitvoer legt. De werkzaamheid schijnt van het ik in het eigen lichaam over te gaan, zoodat dit zelf zich voordoet als op de buitenwereld werkende: (2°.) veroorzaking binnen het verschijnende. Wanneer nu in weerwil van alle inspanning het gewilde niet tot stand komt, of een mindere inspanning ons ook in mindere mate doet slagen, dan ligt het voor de hand, aan tegenwerking door andere dingen te denken, of volgens den tweeden type van veroorzaking, aan verzet van het waarneembare waarop wij poogden in te werken. Alverder leert de ervaring, dat een weerstand dien wij met zekere mate van inspanning niet te boven komen, vaak door een grootere mate overwonnen wordt; dat de arbeid van een mensch of dier in het gemiddeld toereikende is b.v. voor het verplaatsen van zekeren last en niet meer; en wel zoo, dat er een evenredigheid bestaat tusschen de bestede moeite binnen het uitvoerende lichaam en de uitwerking daarbuiten, en niet tusschen de spanning van den wil, de vurigheid van het verlangen eensdeels en de verkregen wijziging in de voorwerpen anderdeels. Het kunnen, de kracht, kan dus oogenschijnlijk wel door het willen van het ik op een doel worden gericht, maar zetelt zelf in de lichamen, in de natuur, en is daar aan maten gebonden.

Het ontstaan dezer beschouwingen kan niet voor een eigenlijk redeneeren, een logisch proces werdt gehouden, want als zuivere gevolgtrekkingen uit gegevens valt er alles op aan te merken; veeleer zal het te verklaren zijn uit bekende psychologische werkingen van aaneensmelting (‘associatie’), uitbreiding van gegevens (‘generalisatie’) en gereede aanvaarding van wat ons het gemakkelijkst of aangenaamst valt voor waar te houden. Daarom staat haar inhoud ons niet klaar, in alle deelen scherp omlijnd voor den geest, en vermogen wij eerst langzamerhand, uit die verwarde massa van gedachten zooveel op te halen en zuiverder te bepalen als wij voor het wel overlegde gemeenschappelijke denken noodig meenen te hebben. Aan de dus verkregene grondstellingen houden wij vast, niet omdat wij van buitenaf eenige verzekering hebben, dat onze denkbeelden van oorzakelijk verband voor de door ons niet geschapene werkelijkheid geldig zijn, maar omdat het toepassen dier grondstellingen voor ons van het denken onafscheidelijk is, en wij slechts de keus hebben, hetzij ons van haar te bedienen of het streven naar kennis voorbij de zuivere empirie te staken. De rechtvaardiging van het causale denken is (zoolang eischen niet voor waarborgen worden gehouden) geene andere dan die van Luther: ‘Hier sta ik; ik kan niet anders.’

De kantiaansche verklaring, die de causaliteit kortaf tot een ons aangeboren denkvorm herleidt, heeft een deftiger aanzien, doch vereenvoudigt te voorbarig wat veeleer een samengesteld en vrij veranderlijk voortbrengsel van het geestesleven schijnt te zijn (als meende iemand aan wijn iets even bepaalds en bestendigs te hebben als aan goud). De wetenschap, die haren hoogen rang door daden verdient, behoeft zich over haar nederige afkomst niet te schamen. Het blijft waar, dat zij thans met goed gesmede hamers smeedt, al waren de oudste hamers veldsteenen in onbedreven handen.

Van de grondstellingen betreffende oorzaken en gevolgen die zij met volle overtuiging beaamt, is de eerste, dat alwat gebeurt het noodzakelijk gevolg is van een oorzaak, dat is, in het algemeen, van iets dat te voren aanwezig was, en het gevolg in alle opzichten bepaalt. Ware het anders, dan begaf ons ten minste hier en daar, - en waar? bleef onbekend, - de grond om verwachtingen op te bouwen, en zonder deze is geene beraamde werkzaamheid

mogelijk. Van een kenbare wereld wordt geeischt, dat zij zich naar die grondstelling gedraagt, en alle bemoeing om ze te kennen sluit reeds het beweren in dat dit inderdaad het geval is. Waar wij stuiten op een oogenschijnlijke uitzondering, zouden wij aan het geheele kenvermogen moeten vertwijfelen om een gemaakte inbreuk op het beginsel van algemeene veroorzaking toe te geven; daarentegen erkennen wij zonder bezwaar, dat ditmaal onvoldoende middelen om kennis te verwerven zijn aangewend. Uit onze behoefte aan algemeene veroorzaking tot de aanwezigheid van deze te besluiten, zou logisch ongeoorloofd zijn; de overgang van het een tot het ander is niettemin geen willekeurige, maar voor wie verder denken wil een onvermijdelijke stap; wel niet een wettige conclusie, maar een onmisbaar postulaat wordt erdoor verkregen; niet in bezit genomen wat ons krachtens wettig verworvene praemissen en behoorlijke gevolgtrekking toekomt, maar een wissel op de toekomst getrokken, die het waagstuk achterna zal moeten rechtvaardigen door de verwachte verschijnselen te vertoonen. Dat is, wij komen tot onze grondstelling van lieverlede, doordien wij, ons tot een werkzaamheid gedrongen vindende, de minste moeite ondervinden met ze ons als volledig uitvoerbaar voor te stellen, en dan ook de daarvoor onmisbare voorwaarden als vervuld; en wij handhaven die stelling terecht omdat wij het recht hebben een redelijk leven te leiden.

Ten tweede is volgens onze vaste overtuiging het gevolg overal aan de oorzaak geëvenredigd. Om iets tot stand te brengen is een bepaald bedrag van inspanning noodig; wordt dit niet geleverd, dan komt de uitwerking niet tot stand; wordt het daarentegen besteed, dan kan de volle mate van het gevolg niet uitblijven, of er moet een krachtoefening tusschenbeide komen, die de eerste tegenwerkt en de uitkomst wijzigt. Wij ondervinden dat in het dagelijksch leven, waar zooveel man in doorsnede zooveel pond in beweging kunnen brengen enz., en als zij hun uiterste doen, slechts door een tegenstrevende macht daarin verhinderd worden; en breiden die ondervinding, met wijziging van het denkbeeld naar omstandigheden, tot alle eenigszins vergelijkbare gevallen uit, alweder omdat eerst zoodoende een grond voor verwachtingen gelegd, en een redelijk leven geene ongerijmdheid wordt.

In de derde plaats staat bij het wetenschappelijk onderzoek

vooraf vast, dat de oorzaak in de ruimte en in den tijd aan het gevolg raakt. Werking op een afstand zonder bemiddeling is reeds daarom uitgesloten, omdat anders alle mogelijke zaken, waar zij zich ook in de wereld bevinden, voor de verklaring van een gebeurtenis in aanmerking zouden komen, en het een hopelooze taak werd, het werkzame onder de tallooze onverschillige omstandigheden uit te halen. De natuurlijke gang van het denken brengt ons ook hier weder een eind op weg, daar wij van jongs af bevinden niets uit te richten waar ons lichaam van dat waarin wij verandering willen brengen gescheiden is, zonder bemiddeling van een werktuig of een ander derde lichaam, des noods de lucht; en deze ervaring wordt naar gewoonte uitgebreid om aan het beeld van werking in het algemeen een trek toe te voegen. Geheel begrijpelijk wordt het weliswaar nimmer, dat een ding buiten de plaats die het zelf beslaat invloed oefent, al ware het vlak voorbij zijne grenzen; waarom men dan ook steeds geneigd is geweest, dien invloed te herleiden tot een druk of stoot, dat is, tot het meer elementaire gegeven: de ondoordringbaarheid of het alleenzijn van elk lichaam in zijne ruimte, bijeengenomen met het andere empirische element: de verplaatsing. - Evenzoo is aanraking in den tijd voor ons een noodzakelijke voorwaarde van oorzakelijk verband, omdat waar de werkzaamheid van het veroorzakende afloopt, en er geen proces tusschenbeide komt dat als het vervolg daarvan kan beschouwd worden, er geene aanleiding is om zekere later voorkomende uitwerking juist op rekening daarvan te stellen, en niet evenzeer op die van elk ander gebeuren in vroegeren tijd. Een eerste vingerwijzing verstrekt ons alweder ons eigen doen; zoo dikwijls wij daarmede ons oogmerk niet dadelijk bereikt en onze pogingen in die richting niet langer voortgezet hebben, doet zich het gewilde, zoo het later toch verschijnt, niet voor als ons eigen werk, integendeel als een van buiten aangebrachte vervulling van ons machteloos verlangen.

Een vierde grondstelling betreft de gelijksoortigheid van oorzaak en gevolg. Zij is niet te verstaan zonder nadere bepaling van hetgeen met die benamingen bedoeld wordt. Gevolg beteekent altijd iets nieuws dat aan de reeks der na elkaar komende verschijnselen, of voorwerpen, of toestanden, wordt toegevoegd; het opmerkelijke is daarbij blijkbaar de gebeurtenis

van het beginnen van zekeren staat van zaken, die den naastvoorgaanden vervangt. Oorzaak heet nu eens een ding of eenige dingen te zamen, waarvan werking uitgaat, dan weer die werking in haar geheel of elk der factoren waarin zij zich laat ontbinden; ook wel, meer overdrachtelijk, de wet of regel waarnaar zij geschiedt, of zelfs het doel waarop zij als met voordacht gericht en waardoor zij dus mede bepaald schijnt. Die overdrachtelijke beteekenissen daarlatende, merken wij op, dat een ding afgezien van zijne werking, of zoolang het die achterhoudt, niets te weeg brengt; het beslissende is de feitelijke werking, en deze is stellig een gebeurtenis, hetzij oogenblikkelijk of eenigen tijd innemende omdat er b.v. een baan te doorloopen valt. In zooverre zijn dus oorzaak en gevolg, beide gebeurtenissen, onderling gelijksoortig. Plaatsen wij de eerste achter de verschijnende wereld, dan is er geene kans en ook geene aanleiding om verder te gaan; want hetgeen tusschen de dingen en de verschijning wordt gedacht, is uit den aard der zaak van het meeste dat binnen de verschijning plaats vindt, geheel verschillend gedacht. Hebben wij daarentegen het oog op veroorzaking tusschen bestanddeelen der verschijning, dan kan de gelijksoortigheid die wij aannemen nog verder gaan. De twee gebeurtenissen raken elkander in den tijd en in de ruimte; de eene wordt dan, om een verband te verkrijgen, het gemakkelijkst gedacht als voortzetting der andere, en dit gelukt te beter hoe meer zij met elkaar gemeen hebben. Het allerduidelijkst schijnt dit in het geval der verplaatsing van een voorwerp ten gevolge van die van een onzer lichaamsdeelen; naar dat voorbeeld worden, zooveel het kan, ook andere verplaatsingen voorgesteld, en ook voor andersoortige veranderingen tracht men er bij voorkeur partij van te trekken door ze uit te leggen als vertooning voor onze zinnen van werkelijke bewegingen in de ruimte. Zoodoende neemt men zijn toevlucht tot een derde denkbeeld van veroorzaking, t.w. van een zoodanige die in de wereld achter de verschijning afloopt, en waarbij wij beide van oorzaak en gevolg niet dan een afspiegeling, van gansch anderen aard dan den hunnen, ontwaren. Wij volgen hierbij onzen gewonen regel van, telkens als het waarneembaarbare zich voor ons denken onoplosbaar toont, een beter begrijpelijke werkelijkheid daarachter te onderstellen. Dat vereenvoudigt dikwijls de berekening van verschijnselen die te

wachten zijn zoozeer dat zij voor ons uitvoerbaar wordt, en de natuurstudie kan dat hulpmiddel niet ontberen; het wijsgeerig onderzoek zal niettemin blijven stilstaan voor het hoogst ongelijksoortige in de afspiegeling van een overal gelijksoortige werkelijkheid, en erkennen dat, al werd soms deze soort van beschouwing ten einde toe uitgewerkt, het ‘waarom’ der waargenomene gevolgen niet tot daar toe zou gevonden zijn waar het in die gevolgen uitmondt.

Nog minder uitzicht bestaat er voor hen die het verband van oorzaken en gevolgen willen opsporen, wanneer zij vasthouden aan het beweren, dat de laatste zich uit de eerste logisch moeten laten afleiden. Het logische voor den een is alvast niet altijd het logische voor den ander, want het minimum dat niemand anders dan logisch noemt, brengt ons niet verder dan tot eleatische stellingen betreffende een volstrekte scheiding tusschen ja en neen, en tusschen dit en dat, - en moet daarom, zal het op gegevens der waarneming worden toegepast, al dadelijk met empirische elementen worden aangemengd, hetgeen niet iedereen zich in dezelfde mate zal veroorloven. Onder logische afleiding wordt echter, zoo men ze van andersoortige denkoperatiën duidelijk onderscheiden wil, in alle gevalle verstaan het te voorschijn brengen van stellingen, die in zekere andere, de zoogen. praemissen, reeds bevat waren. Is b.v. gesteld. dat A een deel van B, en B een deel van C is, dan ligt daarin reeds opgesloten dat A een deel van C is, en dit laatste wordt uit die eerste beweringen te zamen logisch noodzakelijk afgeleid; want de eene stelde A = B minus M, en de andere B = C minus N, zoodat, om het even wat M en N mogen wezen, A gelijk is gesteld met C na aftrek van beide. Overal is de logische afleiding eenvoudig het afzonderlijk stellen van een staat van zaken die, te zamen met nog meer, in eene of meer praemissen reeds gesteld was. Nu is het gevolg eener oorzaak, zoo men aan de woorden geene ongebruikelijke beteekenis opdringt, altijd iets dat na die oorzaak komt, en er dus niet reeds in begrepen was. Het beweren dat A op zeker tijdstip bestaat, sluit niet in, dat op een ander tijdstip B aanwezig is. Om dit eruit af te leiden, is een tweede praemisse noodig, die tusschen de twee tijdstippen een verband brengt, b.v. een algemeene regel, die alle A door een B gevolgd stelt. Uit deze beide praemissen bijeengenomen, en niet uit het stellen

der oorzaak alleen, besluiten wij logisch tot het optreden van B: indien A is, dan is zóolang daarna B; nu is A; dus zóolang daarna B." Door de herhaling van onderdeelen in dezen gedachtengang wordt de onmisbaarheid dier bemiddelende praemisse licht uit het oog verloren, en zoo ontstaat de schijn van het toereikende dergene die enkel de oorzaak aanwezig stelt; te eer nog doordien wij deze ongevoelig reeds als oorzaak van het bedoelde gevolg opvatten. Dat wij zeer gaarne van de noodzakelijkheid eener verbindende praemisse ontslagen zouden zijn (immers deze te vinden is juist het punt in quaestie bij het causale onderzoek), maakt ons het denkbeeld van logische afleiding der gevolgen uit niet dan oorzaken hoogst welkom, en zoo denken wij de veroorzaking eenvoudiger dan de natuur de zaak gedoogt, en maken ze ze tot een tegenhanger in de werkelijkheid van het logische verband, met hetwelk wij beter raad weten. Wij wenschen de wereld zoo ingericht, in het belang onzer wetenschappelijke werkzaamheid, en kunnen er ons nauwelijks van onthouden, het beamen dier inrichting als beginsel te aanvaarden. En toch is er tusschen verband van oorzaak en gevolg, en verband van praemissen en besluit, ten minste dit verschil, dat het eerste een gebeuren, een overgang van het eene werkelijke tot het andere onderstelt, terwijl het tweede die onderstelling te eenenmale buitensluit en slechts bijeenhoudt wat op hetzelfde oogenblik, immers door dezelfde beweringen, deels uitdrukkelijk deels bij implicatie gesteld wordt.

VI.

Zoodra de logische verklaring onzer denkbeelden aangaande veroorzaking zich van de empirische (of anthopomorphistische) tracht los te maken, wordt zij genoodzaakt het feit-zelf der veroorzaking prijs te geven en voor louter schijn te verklaren, een schijn nog wel zonder begrijpelijken samenhang met de werkelijkheid. Wij zagen dat bij de Eleaten, volgens wie in werkelijkheid niets gebeuren kan, en dus ook niets veroorzaakt of veroorzaakt wordt. Wij zien het bij Herbart, die zijne ‘realen’ van alle logische tegenstrijdigheden zuiveren wil, en een werkelijkheid overhoudt, waarin slechts voortdurend allerlei *zou* gebeuren, dat nimmer tot een begin van uitvoering komen

kan. Wij zien het op nieuw waar Sir W. Hamilton het geheele denkbeeld van veroorzaking terugbrengt tot deze voor ons onvermijdelijke overtuiging: ‘dat alwat wij nu met een nieuw voorkomen zien verrijzen, voorheen onder een andere gedaante bestond,’ en onze verhandelaar dat beweren aanvaardt en verder uitwerkt. Het behelst, zooals het daar is uitgedrukt, in hoofdzaakt hetzelfde als de leer van Heraklitus. Bij dezen toch is voorzeker de grondstof (het vuur, zooals hij ze noemt) niet zoozeer blijvende als voortdurend ontbrandende en doovende tevens; evenwel wordt zij gedacht als van oogenblik tot oogenblik dezelfde, die volgens een bestendige orde slechts beurtelings een verschillenden ‘keer’ neemt; de nadruk valt op de verandering zonder dat het daarin betrokkene zelfstandige ooit ophoudt te zijn en door een ander vervangen wordt. Bij Hamilton wordt andersom, op dit bestendige de nadruk gelegd; hoofdzaak is voor hem, dat wij ‘buiten staat zijn, een worden van niets tot iets, of van iets tot niets te denken;’ terwijl hij toch toegeeft dat een vroegere gedaante van hetzelfde door een nieuw voorkomen vervangen wordt. Dus een veranderlijke verschijning en daarachter een onveranderlijk zijn. Wie als daareven de tegenstelling van zijn en niet-zijn naar den eisch der zuivere logica tot beginsel neemt, mag de vraag niet ontwijken: *is* die verschijning, of *is* zij *niet*? Zij zou, begreep Parmenides, moeten zijn en niet zijn tevens; dat is ondenkbaar, en dus is zij *niet*. Plato ontduikt die laatste gevolgtrekking door onze wereld van het veranderende, of ontstaande en vergaande, althans te rekenen tot hetgeen ‘gezegd wordt te zijn,’ en in de wording, die dan toch het zijn als een harer twee factoren bevat, een onvolkomen zijn te erkennen; - waarmede hij, zooals vanzelf spreekt, tot geene duidelijke oplossing komt. De eleatische beslissing is de eenige rechtmatige, doch zij laat ons met de verschijning, die zij zonder meer als valschen schijn verwerpt, hopeloos verlegen. Willen wij hieraan ontkomen, dan zal er niet anders overblijven dan ook de verschijnende wereld voor een zijnde te houden, en aan de andere, onbewegelijke, enkel een andersoortig, t.w. een oorspronkelijk en bestendig zijn toe te schrijven. Voor deze gelden dan de strengste wetten der logica, en heeft het gebeuren, de tijd, de veroorzaking geene beteekenis; voor de wordende, tot wier beschrijving dat een en ander behoort, moet daarentegen een door de ervaring getemperde logica wor-

den aangenomen, zooals onze formeele, waarvan Aristoteles de grondlegger is, inderdaad dat karakter draagt. Nu eerst kan er van een verband tusschen die twee werelden sprake zijn, daar wij ze beide als bestaande erkend hebben. Aan zulk een verband heeft het denken behoefte, want de bestendige wereld is voor ons zoo goed als niet, tenzij zij den sleutel bevat tot verklaring der veranderlijke, die wij waarnemen en die ons de eerste vraagstukken opgeeft. Om de eene met de andere in verband te denken, moet een van tweeën worden ondersteld: de verschijning met hare wisselingen wordt door het bestendige reeds zonder toedoen van den waarnemer voortgebracht, of anders, zij is de afspiegeling van het bestendige zijnde in een waarnemer, die er de verandering en wat daaraan vast is, krachtens zijn eigene natuur onwillekeurig aan toevoegt. Het eerste gevoelen laat in het midden, hoe een zelfstandig wezen, voor hetwelk tijd noch wording bestaat, er ooit toe komt, in tijd en wording in te treden; hetgeen toch het geval zou zijn zoodra het op het eene oogenblik een verschillende gedaante aannam of vertoonde van die het op het andere oogenblik waar te nemen gaf. Het zou dan zelf weder een bestendigen, tijdeloozen kern en een veranderlijk werkend orgaan moet hebben, en tusschen die twee rijst weder dezelfde vraag naar verband tusschen het tegenstrijdige. De andere zienswijze, volgens welke de enkelvoudige lichtstraal, dien het bestendige zijnde aan den waarnemenden geest verstrekt, in dezen als het ware gebroken wordt, en ten gevolge der verandering, die slechts aan den geest eigen is, een afwisseling van spiegelbeelden oplevert, - schijnt op het eerste gezicht verkieslijker, en stelt ons met dat al desgelijks te leur. De geest, het allerlei waarnemende, voorstellende, denkende subject, zou buiten het zijnde, waaruit de aandoening ontspringt, als zijn tegendeel, een zelfstandig bestaan moeten hebben; want dat het bedoelde zijnde zelf in de rol van subject optrad en zich een veranderlijk beeld van zijn onveranderlijk wezen voorhield, ware met zijne onderstelde natuur in strijd. Eensdeels omdat iets dat voorstelt of denkt, en zich er niet toe bepaalt een onbewegelijk tafereel voortdurend aan te staren, bij afwisseling met verschillende voorwerpen bezig, en dus in dat opzicht veranderlijk is. Anderdeels omdat de verschijning van iets onveranderlijks aan zichzelven klaarblijkelijk een onveranderlijken in-

houd dient te hebben. Staat nu het subject buiten het werkelijk bestaande, en is toch eveneens voorhanden, dan is er alweder tweeërlei oorspronkelijk zijn, een bestendig en een onbestendig, en wordt de zuivere logica op nieuw door de analyse van het gegevene gelogenstraft.

Geen wonder dan, dat wie het voetspoor van Hamilton meent te moeten volgen, meer en meer naar den kant van het eleatische denken gedrongen wordt, en zich beijvert om van het ‘nieuwe voorkomen,’ van het ‘nu’ en het ‘voorheen,’ waarin het bestaan volgens den schotschen leeraar nog op eenigerhande wijze betrokken was, bevrijd te worden. De stoute poging van Kant, om de ruimte en den tijd geheel op rekening van den geest te stellen, wordt hier met graagte te baat genomen. Het eigenlijke zijnde zou aan het een en het ander onschuldig zijn, en noch uitgebreid noch met worden of gebeuren gemoeid wezen. Nu is het wel aannemelijk, dat aan de verschijning van voorwerpen op onderscheidene plaatsen een andersoortige werkelijkheid ten gronde ligt; zoolang echter als wij niet, hetzij die verschijning zonder aanleiding van buitenaf uit het subject laten voortvloeien, of die aanleiding beperken tot een stoot, die het subject eenvoudig uit den toestand van rust in dien van werkzaamheid volgens zijn eigen aard doet overgaan (gelijk men een stilstaand uurwerk door schudding aan het loopen brengt), - zoolang kan de vulling onzer waargenomen ruimte, de verdeeling der voorwerpen daarin, enkel voor de overzetting worden gehouden van eene of andere werkelijk bestaande verscheidenheid in de taal van ons bewustzijn. Zoomede laat het zich verdedigen, dat onze onderscheiding van het vroegere en latere een andersoortige reeks van werkelijke zaken slechts vertegenwoordigt, evenals de lengten der kwikkolom de warmtegraden voor het oog aanschouwelijk maken; en evenwel ligt het niet in onze macht, de volgorde der voorvallen om te keeren, of anders te schikken, en wordt zij ons met die voorvallen, en de voorwerpen in het algemeen, zoo stellig opgedrongen, dat er van zulk een werkelijke reeks, hoe of uit wat dan ook samengesteld, kwalijk kan worden afgezien. Het baat ons, die met ons wetenschappelijk denken de verklaring van het verschijnende beoogen, in het minst niet, of men het werkelijk bestaande al beschrijft als niet onveranderlijk in den tijd, maar aldus ingericht, dat het

geheele begrip van tijd daarop niet van toepassing zou zijn. Ook dat tijdelooze, indien het in den tijd nu het een dan het ander zal doen verschijnen, gedraagt zich niet anders dan of het in dien tijd voortbestond, en wel in het eene opzicht bestendig, in het andere opzicht, t.w. in zijne verrichtingen, veranderlijk.

Wil men dat niet, dan kan men aan het beginsel van Hamilton vasthouden, dat er geen overgang denkbaar is van niet-zijn tot zijn of omgekeerd, en, met opoffering van het logisch onoplosbare ontstaan en vergaan van gedaanten bij een eenzelvig ding, terugkeeren tot het zuiver eleatische standpunt, hetzij met of zonder de niet onvermijdelijke eenheidsleer. Wat men dan overhoudt, is intusschen niet een werkelijke w e r e l d , een binnenwerk der ons vertoonde natuur, maar een wezen of wezens evenzeer afgezonderd van die wereld als de g o d h e i d van Aristoteles. Het is niet onmogelijk, dat sommigen in hun ijver om tot de diepste waarheid door te dringen, zich nog heden in dat denkbeeld gaan verdiepen en een verband tusschen dat wezen of die wezens en de wereld opzoeken, doch zij slaan dan den weg in der neoplatonische theologie, dien de nieuwere wetenschap zich niet genoopt vindt te betreden.

Vervolgen wij daarentegen het spoor dat deze verkozen heeft, dan moeten wij er wel toe besluiten, de veroorzaking, en daarmede de verandering en den tijd, zoo niet als werkelijk bestaande, dan toch als vertegenwoordigende voor ons iets dat werkelijk bestaat, volmondig te erkennen. De Eleaat mag blijven protesteren, dat de zuivere logica ons het recht daartoe ontzegt; wij houden ons aan de ontleding van het feitelijk gegevene, en kunnen slechts aannemen, dat hetgeen zich niet laat wegcijferen, op eene of andere wijze mogelijk zijn moet, al vermag ons denken het enkel bij benadering weer te geven. Beproeven wij nu het werkelijke, of voor ons werkelijke, verder te beschrijven, dan blijft ons enkel het denkbeeld van Heraklitus: alles vloeit. Aan het zijnde wordt aan den eenen kant niets toegevoegd en niets gaat daarvan verloren; het behoudt zijn aard zonder eenige verandering; doch evenzeer, aan den anderen kant, behoort het tot zijn aard, dat het van oogenblik tot oogenblik in andere toestanden overgaat. Het algemeene gebeuren, het wereldproces, is van nature een continuum; eigenlijk gezegd kan overal waar men wil een tijdstip worden

aangenomen en wat het naast daarvóor ligt, oorzaak, wat ermede begint, gevolg of uitwerking worden genoemd. Intusschen rijst al dadelijk de vraag, hoeveel men naar achteren en naar voren van het continuum zal afsnijden om het als de oorzaak en het gevolg aan te merken. Geeft men aan geen van beide eenigen duur, dan vallen zij in het tijdstip-zelf, dat ze begrenzen moest, te zamen en er is geene reden om ze te onderscheiden; bij voortzetting van die gedachte zou zelfs een algemeene stilstand en niet een gebeuren worden aangenomen. Elke bepaling dus die ze uiteen houdt, moet oorzaak en gevolg, of althans de eerste, verklaren voor een eenigen tijd beslaand gedeelte van het onafgebroken wereldproces; en dit kan niet zonder willekeur, en redelijkerwijze niet dan met het oog op onze behoeften, juist zoo lang en niet langer of korter worden genomen. De wiskunde komt ons hier met hare differentialen te hulp, doch wij zagen reeds dat deze de moeielijkheid slechts voor onze altijd betrekkelijk grove metingen onschadelijk maken, zonder ze volkomen te overwinnen. Gaan wij nu verder, en zoeken niet meer in den voorafgaanden totalen toestand van het heelal de oorzaak van den onmiddelijk daarop volgenden, maar willen van een onderdeel van zulk een toestand de oorzaak in een deel van den vorigen opzoeken, dan komen daar nieuwe willekeurigheden bij, naardien er veelal ook in datgene wat in de ruimte of als hoedanigheden van eenzelfde ding onafgebroken samenhangt, eigenmachtige doorsnijdingen noodig worden. Het causale denken is blijkbaar, in weerwil van zijne bestemming om het bestaande in gedachten af te beelden, er niet op ingericht om het in allen deele verstaanbaar te maken. Het blijft een bewerking die, uit een op zichzelf ongedeeld geheel, fragmenten losmaakt zooals wij ze voor onze nooit volmaakte theorie en praktijk behoeven. Het verband dat het in onze voorstellingen brengt, is evenmin de getrouwe uitdrukking van den samenhang die wij aan de dingen-zelven moeten toeschrijven, als b.v. onze meridianen en parallelen een werkelijke verdeeling der oppervlakte van den aardbol teruggeven. Of ons geslacht er voor altijd aan gebonden is; of de wetenschap zich mettertijd niet van andere en betere hulpmiddelen zal kunnen bedienen, - moet de tijd leeren. Voorshands zijn wij er het beste deel van onze proefhoudende kennis aan verplicht; en zoo wij het daarom op hoogen prijs stellen, behoeft

het geene verdere rechtvaardiging, en kan het zonder ergernis te geven uit een gelukkig (doch zooals de dingen nu zijn ingericht, zelden uitblijvend) samentreffen van onderscheidene logische en onlogische verbindingen van gedachten zijn ontstaan. Aan ons de zorg, het door nauwlettende behandeling zoo te volmaken dat het, schoon buiten staat om aan al de verwachtingen die men ervan koesterde te voldoen, de meest mogelijke diensten bewijst.

J.P.N. LAND.

Te laat[1]. Tooneelspel in één bedrijf.

Personen:

ALEXANDER VELDORP.
ANNA, zijn vrouw.
ELISABETH VAN REDENBURG, geb. RIJDERS, weduwe.
DAMES, HEEREN, BEDIENDEN.

De handeling valt voor op het buiten van Veldorp.

Het tooneel stelt een tuin voor met hoog geboomte, waarover helder maanlicht valt. Op den voorgrond rechts een tuintafel met stoelen. Middenin staat het woonhuis, waarvan de glazen deuren geopend zijn. In een der hel verlichte benedenkamers zit een gezelschap van twaalf personen aan tafel. Zoodra het scherm op is getrokken, komen de gasten paarsgewijze naar buiten, dalen de stoeptreden af en vormen, levendig pratend, een drietal groepen. Drie bedienden presenteeren koffie en likeur.

Eerste tooneel.

ANNA, VIJF HEEREN, VIER DAMES, BEDIENDEN.

ANNA, (*tot een heer van middelbaren leeftijd, aan wiens arm zij naar buiten treedt*).
Wat een verrukkelijke avond! 't Is wel zeldzaam, dat men, zoo laat in het jaar, na het eten nog met genoegen naar buiten kan gaan.

1e HEER.
Ja, wij schrijven al eind September.

(Zij spreken zacht door.)

1) Het recht van opvoering wordt verzekerd overeenkomstig de Wet van 28 Juni 1889 (Staatsblad No. 124).
In het seizoen 90/91 zal *Te laat* worden vertoond door het gezelschap de Vos envan Korlaar.

1e DAME, (*tot den tweeden heer, die insgelijks van middelbaren leeftijd is.*)
Wat is het buitengewoon stil!

2e HEER.
Het voorspel van een stormachtige najaarskentering.

(Zij spreken zacht door.)

1e HEER.
Vergeet ook niet, mevrouwtje, dat zulk een uitstekend dîner den mensch ongevoelig maakt voor koude.

ANNA.
Is mijnheer de fijnproever niet al te ontevreden geweest?

1e HEER.
Meer dan volmaakt tevreden! De Chateaubriant's waren voortreffelijk! Zou het erg indiscreet zijn, als ik u voor mijn vrouw om het recept vroeg van die overheerlijke saus?

ANNA.
Integendeel, mijnheer Riegers, ik ben zeer gevleid; maar u weet: recepten zijn nooit te vertrouwen. Als ik eens in persoon mevrouw eenige aanwijzingen kwam geven?

1e HEER.
Dat zou ik allerliefst van u vinden!

2e HEER.

(naderend.)

Zou u ook mij met een lesje willen vereeren?

1e HEER.
Een vrijgezel; een Don Juan? Mevrouwtje, wees voorzichtig!

2e HEER.
Hola! Iedere vrijgezel is nog geen Don Juan! Wat zegt u, mevrouw?

ANNA.
Ik zeg, mijnheer Verhorst, dat u mijn onderricht niet noodig heeft. Uw dîners zijn zoo gesoigneerd, dat ik er altijd tegen opzie u bij ons te vragen.

2e HEER.
Dan zal ik u tot mijn spijt eerstdaags op zuurkool met spek moeten noodigen!

2e DAME, (*naderend in gezelschap van een jongeren heer, met wien zij een gesprek heeft gevoerd over de likeur.*)
Ik weet het zeker. - Anna, je maakt deze likeur immers zelve?

ANNA.
Ja, deze flesch is nog van verleden jaar.

2e DAME, (*tot haar begeleider.*)
Wat heb ik gezegd?

3e HEER.
Ik strijk de vlag.

ANNA.
Vind je ze goed?

2e DAME.
Delicieus!

3e HEER.
Zeldzaam lekker, mevrouw, zeldzaam lekker!

2e DAME.
Niemand begrijpt, lieve, hoe jij den tijd vindt om zooveel dingen zóó goed te doen! Je bent een huishoudster, zooals er geen tweede in Nederland te vinden is...

ANNA.
O!

(Langzamerhand vormt het geheele gezelschap é'én groep.)

2e DAME.
...en toch kunnen wij geen pretje, geen toertje op touw zetten, of jij hebt er den tijd en den lust voor.

1e HEER.
Om te zwijgen van de vroolijkheid, die ons allen meesleept!

4e HEER.
Ja, Anna, je bent een model-vrouw! Alex heeft, tien jaar geleden, maar wat goed uit zijn oogen gekeken!

ALLE HEEREN.
Ja, ja!

ANNA.
Maar ik word waarlijk confuus!

1e HEER.
Mijn jonge vriend, als ik je nu een raad mag geven, herhaal dan nooit aan een ander jong, mooi vrouwtje, wat je daar, onvoorzichtig genoeg, tot onze beminnelijke gastvrouw gezegd hebt.

ANNA en 4e HEER.
Waarom?

1e HEER.
Omdat een vrouw geen grooteren triomf kent dan een man krankzinnig te maken van liefde.

ANNA
Maar mijnheer Riegers!

1e HEER.
Natuurlijk alleen om hem weer te genezen.

4e HEER.
Wanneer ik dus zeg: Alex heeft goed uit zijn oogen gekeken, dan gelooft u, dat Anna concludeert: hij is niet goed verliefd geweest?

1e HEER.
Bijna.

ANNA.
Dat is weer een echte paradox van mijnheer Riegers!

1e HEER.
Pardon, mevrouwtje. Als dit een paradox was, dan zou een mariage de raison het beste huwelijk zijn. Dat zal u toch niet toegeven.

ANNA.
Half en half wel. Dikwijls loopt het met een mariage de raison veel beter af dan met een mariage d'amour.

2e HEER.
Volkomen met u eens!

5e HEER.
Ik ook.

3e DAME.
En ik dan!

1e HEER.
Met mij loopt het van avond al heel slecht af. Ziedaar de tweede maal, dat ik van mevrouw Veldorp ongelijk krijg!

1e DAME.
Waarom betreedt je zulke glibberige terreinen?

2e DAME.
Daar heeft hij altijd plezier in gehad. Heb je voor die ondeugendheid aan tafel je pand al ingelost?

3e en 4e DAME.
Heeft hij een pand verbeurd?

1e HEER.
Mevrouw Veldorp gaf mij op: een vroolijk spel te verzinnen om den tijd te vullen tusschen de koffie en het dansen.

ANNA.
En toen heeft mijnheer Riegers genoemd: kaarsje springen.

3e DAME.
Ja, nu herinner ik het mij.

2e HEER.
Maar sapperloot, dat speelt de jeugd met Drie Koningen!

3e HEER.
Juist een reden voor ons om er den avond van Sint Mauritius aan te wijden!

1e DAME.
Hoe komt u zoo goed op de hoogte van de Christelijke feestdagen?

3e HEER.
Ik heet Maurits, mevrouw.

(Allen lachen.)

ANNA.
Mag ik u dan wel feliciteeren met uw naamdag?

2e DAME.
En ik ook!

1e DAME.
En ik!

5e HEER.
Insgelijks! (*Allen drukken hem de hand.*)

1e HEER.
Gaan wij nu kaarsje springen of niet?

ANNA.
Zeker; ik zal de kaarsen laten brengen.

2e DAME.
Je man speelt immers mee?

ANNA.
Natuurlijk! Ik begrijp niet, waar hij blijft!

2e HEER.
Bij uw aardige en mooie logée; dat spreekt van zelf!

1e HEER.
Mevrouwtje, dat is gevaarlijk!

ANNA.
Zij hebben samen souvenirs; 't is waar. Ik zal beiden maar hier halen.

(Af in huis.)

1e DAME.
Veldorp, die zijn hof maakt; dat zou ik wel eens onbemerkt willen bijwonen!

3e DAME.
De man denkt er niet aan! Komaan mijnheer Riegers, geef ons nu eens een duidelijke uitlegging van het spel.

1e HEER.
Tot uw dienst!

(Naar links wijzend.)

Ziet u daarginds een pas gemaaid grasperk, hel beschenen door de maan? Dat is juist, wat wij noodig hebben.

3e HEER.
Eerst een vraag. Wordt er bij geflirt?

2e en 4e DAME.
O, foei!

1e HEER.
Waarom foei? Na zooveel Champagne, in zulk allerliefst gezelschap genoten, kan er immers van een spel zonder flirtation geen sprake meer zijn?

2e, 4e en 5e HEER.
Bravo!

3e HEER.
Broeder, reik mij de hand; precies mijn idee!

1e HEER.
Dat je in practijk hadt moeten brengen; maar niet uitspreken!

2e DAME.
Waar blijft nu de explicatie?

1e HEER.
Present! Men gaat dus en neemt eindjes kaars.

3e HEER.
Dat is te zeggen: zij worden gebracht.

EENIGE STEMMEN.
Niet in de rede vallen

1e HEER.
Deze kaarsjes worden op den grond geplaatst, aangestoken en nu springt men er luchtig over heen. Blijft het vlammetje onder het springen branden, dan is alles in orde; maar dooft het licht uit, dan...

(Hij maakt een geheimzinnig gebaar en voltooit de phrase niet.)

EENIGE STEMMEN.
Dan...?

1e HEER.
Dan gebeurt er iets vreeselijks, dat ik alleen daarginds op

het gazon in den maneschijn durf openbaren! - Mag ik de eer hebben?

(Hij biedt een dame den arm aan en het gezelschap gaat paarsgewijze links af. Daar de tweede dame Anna, die weer naar buiten komt, tegemoet gaat, zijn er twee heeren te veel. Dit tweetal geeft elkander dus den arm.)

4e HEER.
Wat is die oude Riegers van avond weer op dreef!

5e HEER.
Een echte boute-en-train!

(af.)

Tweede tooneel.

2e DAME, ANNA, later ALEXANDER.

2e DAME.
Komen zij?

ANNA.
Ik heb Alex niet kunnen vinden; maar Lize komt. Zij haalt even een shawl.

2e DAME.
Zij is lang in het Zuiden geweest, niet waar?

ANNA.
Juist en daarom moet zij voorzichtig zijn in ons vochtig klimaat.

2e DAME.
Hoe heet zij ook? Je steldet ons voor het eten aan elkander voor; maar om je de waarheid te zeggen, verstond ik den naam niet.

ANNA.
Mevrouw van Redenburg.

2e DAME.
Hé, dat klinkt mij bekend. Zij is immers weduwe?

ANNA.
Sedert anderhalf jaar. Zij heet van zichzelve Lize Rijders.

2e DAME.
Ach, ja; nu schiet alles mij weer te binnen. Zij was de mooie Lize. Veertien of vijftien jaar geleden heette zij het mooiste, geestigste en talentvolste meisje van de stad: een waar phenomeen! Toen heeft zij in Nizza dat onzinnige huwelijk gedaan. Precies! Ja, nu herinner ik mij al de verhalen weer,

die destijds de ronde deden. Het eene klonk al ongeloofelijker dan het andere.

ANNA.
Haar man had een ruggemergslijden en zij moet hem voorbeeldig hebben opgepast.

2e DAME.
Juist; *zij* was schatrijk en *hij* had een slepende kwaal. Onbegrijpelijk! Zij heeft zeker een ongelukkige liefde gehad. O, zij *moet* een ongelukkige liefde hebben gehad! Dat is de eenig mogelijke verklaring. Maar jelui waren vroeger toch zeker geen dikke vriendinnen; zij moet veel ouder zijn dan jij!

ANNA.
Ik kende haar juist genoeg om te weten, dat zij nog al geëxalteerd was.

2e DAME.
Was zij dan een vriendin van je man?

ANNA.
Ja; die twee zijn precies even oud.

2e DAME.
Met andere woorden: zij was al een ontwikkelde vrouw, toen hij nog tusschen visch en vleesch zweefde.

(Nadenkend).

Dat is dan toch onmogelijk.

ANNA.
Wat?

2e DAME.
Ik vroeg mij af: kan Alex soms de hardvochtige geweest zijn, die haar liefde versmaadde?

ANNA.
O, neen! Alex heeft baar altijd als een moederlijke vriendin beschouwd, die hem nu en dan wijze lessen gaf. In zijne jonge jaren schijnt hij daar nog al eens behoefte aan gehad te hebben. Ik geloof wel, dat hij een beetje lichtzinnig is geweest.

2e DAME.
Wees daar dankbaar voor, mijn kind. Geen betere echtgenooten dan gerangeerde Don Juan's. Geloof mij, ik spreek uit ondervinding. De mijne was....nu! En tegenwoordig gaat hem niets boven zijn huiselijke rust.

ANNA,

(lachend.)

Dat is nu weer een ander uiterste

2e DAME.
Waarvan ook jou man zoo heel ver niet meer verwijderd is.

ANNA, (*zich misnoegd af wendend.*)
Waar blijven die kaarsen toch?

ALEXANDER. (*Hij verschijnt in een der deuren, wendt zich om en spreekt naar binnen.*)
Jan!

ANNA.
Ah, daar is Alex.

2e DAME.
Dan ga ik maar vast vooruit!

ANNA.
Ik volg je dadelijk.

(2e Dame links af.)

ALEXANDER, (*naar binnen sprekend.*)
Indien er nog Champagne over is, breng de flesch dan hier.

Derde tooneel.

ANNA, ALEXANDER, TWEE KNECHTS.

ANNA, (*op bezorgden, geenszins toornigen toon.*)
Mijn hemel, Alex, wat scheelt er van avond aan? Onder het eten heb ik het geluid van je stem haast niet gehoord. En nu weer dit lange wegblijven.....dat is toch een wonderlijke manier van doen tegenover je gasten!

ALEXANDER.
Ik heb hoofdpijn, lieve kind.

ANNA, (*verbaasd.*)
Hoofdpijn? - Jij? - Dat is heel ongewoon! - Ben je dan ziek?

ALEXANDER, (*met gemaakte luchthartigheid.*)
Ik hoop van neen; maar de gezondste mensch kan wel eens hoofdpijn krijgen.

ANNA.
Ja....maar....van jou verwondert me dat toch.

ALEXANDER.
Laat mij een oogenblik aan mijn lot over, dan komt alles weer terecht.

ANNA.
Goed....ik zal....

(na een oogenblik van aarzeling tot hem naderend.)

Heb ik misschien iets gezegd of gedaan, dat je niet goed vindt?

ALEXANDER, (*goedig.*)
Wel neen, lieve kind, wel neen. Alles was best in orde en ik geloof, dat iedereen zich uitmuntend amuseert....'t Is heusch hoofdpijn en niets anders! Laat mij nu maar.

ANNA, (*angstig.*)
Je kunt soms doen, alsof.....alsof je iets voor mij verbergt en...en...dat vind ik zoo naar.

ALEXANDER, (*haar liefkozend.*)
Kom, kom, wees maar gerust.

KNECHT, (*uit het huis komend met een handvol eindjes kaars.*)
Mevrouw, hier zijn de kaarsen.

ANNA.
Breng ze naar het groote grasperk, Willem. Mijnheer Riegers zal je aanwijzen, wat er mee gedaan moet worden.

KNECHT.
Heel goed, mevrouw.

(links af.)

ALEXANDER.
Wat voeren zij daar uit?

ANNA.
Kaarsje springen, totdat om tien uur de dansmuziek komt.

ALEXANDER.
Kaarsje springen; wat een idee!

ANNA.
Ach, een grap van Riegers. Je doet toch mee, hè?

ALEXANDER.
Ja, meteen; maar laat mij eerst een paar minuten in de frissche avondlucht alleen. Je zult zien, dat ik daardoor weer heelendal opknap.

ANNA.
Kom je dan heusch zoo gauw mogelijk?

ALEXANDER.
Ik beloof het je.

ANNA.
Nu, tot straks!

(Ter zijde in 't heengaan.)

Hij is toch niet gewoon.

2e KNECHT, (*met een presenteerblad, waarop een flesch en een glas, uit het huis komend.*)
Hier is de Champagne, mijnheer.

ALEXANDER, (*het glas aannemend, dat de knecht inschenkt en op de tuintafel wijzend.*)
Zet de flesch maar hier neer. (*De knecht af in huis.*)

Vierde tooneel.

ALEXANDER, later LIZE.

ALEXANDER, (*alleen.*)
Zoo'n heerlijke avond, zoo'n zeldzame emotie en dat alles moet mij nu weer bedorven worden door de bende dwazen, die Anna goed heeft gevonden ten eten te noodigen!

(Hij vlijt zich in een schommelstoel neer en slaakt een zucht.)

Eindelijk voel ik mij dan weer eens leven, zij 't ook in herinneringen. Ik wil toch even beproeven het heerlijke verleden met al zijn sensatie's en illusie's voor mijn geest terug te roepen.

(Hij schenkt zich nog eens in.)

De oogenblikken, waarin mij dat gelukt, worden, helaas, hoe langer hoe schaarscher, Dat is de oude dag, die nadert! Eerst komt het vergeten dan het verstompen.

LIZE, (*met een shawl om de schouders door een der deuren te voorschijn tredend.*)
Wat een verrukkelijke maneschijn!

ALEXANDER, (*opschrikkend.*)
Hé, kom je nog buiten, Lize?

LIZE.
Dacht je, dat ik van plan was den heelen avond binnen te blijven? Maar hoe komt het, dat je hier zoo alleen bent?

ALEXANDER, (*naar links wijzend.*)
Ze springen kaarsje, daarginds op het gazon!

LIZE.
O, wat ziet dat er phantastisch uit! Zwarte Elfen, blanke Elfen en dwaallichtjes! - Zullen wij er samen heen gaan?

ALEXANDER, (*op smeekenden toon.*)
Och, neen!

LIZE.
Waarom niet?

ALEXANDER.
Ik heb veel meer lust weer eens met je te keuvelen.....zooals wij zestien jaar geleden keuvelden. - Bovendien ben ik voor kaarsje springen immers te oud.

LIZE, (*schertsend.*)
Te oud voor eene kleine grap na een gezellig dîner met goede vrienden.....een man van acht en dertig jaar?

ALEXANDER.
Zes en dertig, als je het niet kwalijk neemt.

LIZE.
Des te beter; maar ik dacht, dat je ouder waart dan ik. In mijn herinnering scheelden wij twee jaar.

ALEXANDER.
Vroeger, ja. Wij scheelden zelfs meer; maar.....toen was de verhouding omgekeerd.

LIZE, (*lachend, terwijl zij plaats neemt op een stoel, dien Alexander aanschuift.*)
Ken jij een mensch dus alleen maar een relatieven leeftijd toe?

ALEXANDER.
Wel beschouwd, ja.

LIZE.
Dan verlang ik dubbel te mogen weten, waarom jij zelf zoo vroeg oud bent geworden; want.....je maakt werkelijk dien indruk, Alex.

ALEXANDER, (*met sombere ironie.*)
Niet waar? Daarom heb ik nog wat Champagne laten komen. Ik ken geen beter middel om weer eens jong te worden, zij 't ook maar voor een uur of wat. - Natuurlijk geldt dit alleen voor een man; vrouwen blijven altijd jong. Ik durf je dus een glas aanbieden.

(Roepend.) Willem, een glas.

LIZE.
Dank je; ik zal geen Champagne drinken.....maar je hebt mij nog niet geantwoord. Is 't misschien toevallig....door buitengewone omstandigheden, dat je van daag den indruk maakt van vroeg oud te zijn?

ALEXANDER.
Nu.....er zijn ook wel buitengewone omstandigheden in 't spel. Een laatste mooie, warme zomerdag stemt melancholiek en als daar dan zoo'n bladstille avond op volgt met een helderen maneschijn, die over de vele kleuren van de afgeleefde natuur het effen blauw grijze waas der herinnering uitspreidt, dan doemen allerlei beelden, allerlei gevoelens uit de jeugd weer in den geest op en dan.....

(Plotseling van toon veranderend.)

Wil je heusch niet een dropje Champagne?

LIZE.
Neen; dankje.

(Alexander schenkt zichzelven in.)

Maar, waarom houd je midden in je antwoord op? Ik dacht, dat je weer eens wilde keuvelen, zooals wij zestien jaar geleden keuvelden. Toen was je.....wel niet altijd; maar toch somtijds.....tegenover mij heel openhartig.

ALEXANDER, (*met meer vuur en vooral innigheid, terwijl hij weer gaat zitten.*)
En dat wil ik weer zijn, Lize, nu je het op een toon vraagt, dien je ook vroeger.....wel niet altijd, maar toch somtijds.....tegenover mij heel openhartig.

LIZE, (*gemoedelijk.*)
Vertel mij dan, hoe 't komt, dat jij op zes-en-dertig-jarigen leeftijd je zelven al oud vindt?

ALEXANDER, (*wederom weifelender.*)
Ach, *ik* vind het eigenlijk niet; maar.....anderen vinden het wel.

LIZE.
Anderen? - Wie? - Je vrouw?

ALEXANDER, (*spottend.*)
O, voor haar ben ik een soort papa en dat is niet verwonderlijk. Ten eerste schelen wij acht jaren.....

LIZE, (*lachend.*)
Minder kan een papa al moeilijk met zijn dochter schelen.

ALEXANDER.
Ten tweede heb ik zelf die eigenaardige verhouding gewild.

LIZE, (*verbaasd.*)
Wat? - Je hebt het er op aangelegd, dat je vrouw een vader in haar man zou zien? - Je waart vroeger ook niet altijd even duidelijk in de verklaringen, die je mij gaf van je

dikwijls zonderlinge handelwijzen; maar deze toelichting van het motief, dat je heeft bewogen om het huwelijksjuk op je vrijheidlievende schouders te nemen, spant toch de kroon!

ALEXANDER.
Luister even toe, dan zal je mijn handelwijze niet alleen niet zonderling meer, maar zelfs banaal helder, treurig alledaagsch vinden. - Er zijn menschen, Lize, die talent en kracht genoeg bezitten om hun levensbootje - vergeef mij de afgesleten vergelijking - van meet aan in een zelfgekozen richting te sturen. Die menschen zijn de bevoorrechte uitzonderingen op den naren regel, dat de rest maar beter doet zich kalm met den stroom te laten afzakken. Als jongen hield ik in mijn levendige phantasie mij zelven voor zoo'n mooie uitzondering; als man zie ik in maar een voorbeeld van den leelijken regel te zijn geweest.

LIZE.
Zou het niet juister zijn te zeggen, dat je uit gebrek aan zelfvertrouwen geëindigd bent met je mee te laten voeren door den stroom; maar daar nu berouw over gevoelt?

ALEXANDER.
Mij ontbrak veel meer dan alleen zelfvertrouwen. Ik begon met mij heel flink schrap te zetten in mijn kleine boot. Alex farà da se, zei ik fier en toen ik eventjes over de meerderjarigheid heen, mij inbeeldde ondervinding en levenswijsheid te hebben opgedaan, stuurde ik mijn bootje met vaste hand een zijrivier binnen, die naar een romantisch land vol blauwe bergen scheen te leiden. Ik belandde in een..... moeras.

LIZE, (*opgewonden en verontwaardigd.*)
Je vergelijkt je huwelijk met een moeras? Wel foei! - Dat je omgang met Anna tamelijk koel is, heb ik van middag al dadelijk en met verbazing opgemerkt; maar ik hield je alleen voor ingeslapen, zooals helaas de meeste mannen, niet voor teleurgesteld.

ALEXANDER, (*half ernstig, half ironisch.*)
Daar heb je 't nu juist! Anna is zoo lief voor me als een vrouw maar wezen kan. Duizenden mannen zouden gelukkig met haar zijn. Toch blijft dat inslapen mij toelachen; misschien wel, omdat ik er niet toe komen kan. De kunst van berusten versta ik nog niet.

LIZE, (*schouder ophalend.*)
Ik begrijp je hoe langer hoe minder.

ALEXANDER.
En 't is alles toch zoo eenvoudig! Toen ik Anna vroeg - nu tien jaar geleden - was ik al heel verstandig geworden; maar toch ook weer niet verstandig genoeg. Ik ben altijd een beetje half geweest: half goed, half pervers, opgewonden en zenuw - zwak, een fin de siècle man met grootsche wenschen maar een kleinen wil, met opwellingen, die geen daden voortbrengen.

LIZE, (*met een zucht.*)
Ja, dat is waar.

ALEXANDER.
Zeer gevleid, dat je mij wel zoover hebt willen doorgronden! Mijn ervaring had mij tot een aanhanger van den prince de Ligne gemaakt, die beweerde, dat in de liefde alleen de commencements charmants zijn.

LIZE.
Hadden de vrouwen je al zoo veel reden tot klagen gegeven?

ALEXANDER.
De vrouw*en* nog niet; *de* vrouw....wel. Ik zocht dus geen amour meer; maar alleen nog amourettes.

LIZE.
Zeg emotie's en je hebt het voedsel genoemd, waaraan elke artiest behoefte heeft.

ALEXANDER.
Ik zou 't gaarne doen, als ik maar een greintje recht had mij artiest te noemen; maar na het kleine bundeltje gedichten, dat je uit mijn jongelingstijd kent, heelt mijn pen geen regel meer voortgebracht.

LIZE.
Wat ergerlijk genoeg is!

ALEXANDER.
Nadat ik de emotie's had doorleefd, waarvan mijn eerste boek de vrucht was, is het met de liefde niet meer naar wensch gevlot. Ik heb dit lang toegeschreven aan geldgebrek.

LIZE, (*heftig.*)
Maar Alex, je bent erger dan prozaïsch geworden.

ALEXANDER.
Versta me goed: ik zocht alleen de ruimte van middelen, die vrijheid van beweging waarborgt. Kan jij je een Don Juan

voorstellen, die werken moet voor zijn dagelijksch brood?

LIZE, (*lachend.*)
Bezwaarlijk.

ALEXANDER.
Ik moest mij dus geld verschaffen, zag alleen in het huwelijk een middel om dat vóór mijn vijftigste jaar te bemachtigen en keek derhalve naar een rijk meisje uit, aan wie ik met de meest mogelijke oprechtheid mijn cynisch plan kon ontvouwen.

LIZE, (*verbaasd en verontwaardigd.*)
En zoo'n meisje vond je in Anna?

ALEXANDER.
Dat verwondert je, niet waar? Je vat niet, hoe zij met een dergelijk huwelijksbegin zoo vroolijk is kunnen worden, als zij zich nu toont. Toch is het zoo; maar je hadt haar vroeger leven ook eens moeten kennen! Geen ouders, ja letterlijk geen familie meer en dan in huis bij een ouden, knorrigen, menschenschuwen voogd, die buien had van walgelijke verliefdheid! Het arme kind hunkerde naar een beetje levensvreugde en vriendelijkheid, als een arme lui's plant in een achterbuurt naar wat lucht en zonneschijn. Destijds was ik nog voornemens weer te gaan schrijven en openhartig bekende ik haar een afwisseling van emotie's te zoeken, die het huwelijk mij op den duur niet kon geven.

LIZE, (*nadenkend.*)
En geloofde zij dat?

ALEXANDER, (*aarzelend.*)
Wel . . . . . toen dacht ik van ja; tegenwoordig begin ik er aan te twijfelen.

LIZE, (*ernstig.*)
Heeft zij niet geaarzeld?

ALEXANDER, (*eenigzins verlegen.*)
O, dat wel.....zelfs heel lang. - Waardoor zij geëindigd is met toe te geven, weet ik eigenlijk niet. Misschien heeft zij ingezien, dat haar bestaan moeilijk slechter kon worden dan het al was..... of heeft haar vrouwelijke intuïtie geraden, dat ik haar leven zoo gelukkig wilde maken als een leven zonder liefde maar zijn kan.

LIZE.
Arm kind!

ALEXANDER.
Over en weer brachten wij elkander hetzelfde aan, namelijkde vrijheid en wij kwamen overeen elkander die vrijheid ook te zullen laten.

LIZE.
Maar dat is afgrijselijk!

ALEXANDER.
Minder afgrijselijk dan het lijkt. Wat is het huwelijk? De lange comedie van de vriendschap, voorafgegaan door de korte tragedie van de liefde. Wij hebben de tragedie overgeslagen en zijn dadelijk aan de comedie begonnen; dat is de heele afgrijselijkheid!

LIZE.
En zijn jelui toen werkelijk in staat geweest elkander de bedongen vrijheid te gunnen?

ALEXANDER.
Dat wel; maar *zij* heeft er weinig en *ik* heb er in't geheel geen gebruik van gemaakt.

LIZE.
Echt menschelijk! Eerst zoeken te krijgen en dan versmaden!

ALEXANDER.
Anna is volkomen opgegaan in een afwisseling van huishoudelijke zorgen en kleine pretjes, waarbij zij zich uitslooft om 't haar man, haar omgeving en haar vrienden naar den zin te maken. Zij is een goed kind en ik verheug mij in haar naïef geluk. Gedeeltelijk is dit toch *mijn* werk en als de daden van een mensch eenmaal voor hem moeten getuigen, dan zal ééne gunstige stem meer lang niet onverschillig voor mij zijn.

LIZE.
En jij?

ALEXANDER.
Ik?..... Ja, wat zal ik je van mij zelven zeggen? Als grafschriften niet altijd leugens inhielden, dan zou het mijne moeten luiden: mislukt. Trouwens..... n' est pas Don Juan qui veut! De rol lokt mij nog aan; maar de eigenschappen om ze naar behooren te vervullen schijnen mij geheel te ontbreken. Bijna al de vrouwen, die ik in mijn huwelijk leerde kennen, lieten mij ijskoud en de enkelen, voor wie ik iets gevoelde, waaruit misschien een affectie had kunnen opgroeien, keken langs of over mij heen naar..... een ander. Alle hout is geen timmerhout; van je vriend Alex schijnt geen

vrouw zich een speelpop te kunnen maken. Ik geloof, dat ze mij vriendelijk vinden; maar dat is dan ook alles. Niet lang geleden dacht ik nog: 't zal wel veranderen, wij hebben den tijd; nu weet ik al: mijn tijd is voorbij, het is....te laat.

LIZE.
Inbeelding! Je mannelijke eerzucht is verbasterd tot vrouwelijke coquetterie; maar je hebt *nu* evenmin de kracht om de laatste te bevredigen als *vroeger* om de eerste te voldoen.

ALEXANDER.
Neen, neen; dat het voor mij te laat is, zie ik wel in den spiegel en bovendien, het bewijs werd mij geleverd.

LIZE, (*die Alexander een oogenblik vorschend aan heeft gekeken.*)
Het bewijs? - Is 't een geheim, hoe?

ALEXANDER.
Volstrekt niet. Wij zien nog al eens menschen en gaan tamelijk veel uit. Je begrijpt, dat zoowel Anna als een paar onzer intiemste vriendinnen mij soms vragen: of ik ook bijzonder gesteld ben op de eene of andere buurvrouw aan tafel. Vroeger antwoordde ik daar bijna geregeld op: zooals mevrouw doet, zal 't welgedaan zijn; wat zeggen wilde: het kan mij niemendal schelen; maar sinds eenige maanden ben ik op den inval gekomen die phrase te veranderen. Tegenwoordig zeg ik dus: zet mij naast *haar*, die er niet tegen heeft naast *mij* te zitten.

LIZE.
Met andere woorden: die je buurschap wenscht.

ALEXANDER. (*Hij staat op.*)
Juist, en die vrouw....is niet te vinden.

LIZE.
Alweer inbeelding en niets dan inbeelding!

ALEXANDER.
Integendeel! Als gastheer ben ik uitstekend op de hoogte van al de kleine handigheidjes, intrigetjes, zelfs laagheidjes, waardoor een vrouw zich op een dîner den buurman van haar keuze weet te verzekeren. Indien er nu ooit ééne zich voor mij zoo'n eenvoudig handigheidje, of zoo'n lief intrigetje, of zoo'n verrukkelijk laagheidje had getroost, clan zou mijn plaats immers niet geregeld òf naast een simpele van hart zijn, die kennelijk aan emotietjes geen behoefte heeft, òf naast een leelijke van gelaat, die Goethe's voorschrift leerde eerbiedigen: du sollst ent-

behren? Neen, neen, mijn tijd is wel om en dat zou nog zoo verschrikkelijk niet wezen, als ik hem in 't voorbijjagen maar een oogenblik had vastgehouden. Doch mijn leege herinnering roept mij onophoudelijk toe: je jaren zijn heengesneld in de afwachting van iets, dat nooit is gekomen. Je hebt niets bereikt en als je morgen van het groote tooneel verdwijnt, dan laat je in geen hoofd of hart een spoor achter.

LIZE, (*eerst zacht, langzamerhand krachtiger.*)
En dat verwachte 'iets' was eerst heel veel, niet waar, een hooge eisch aan het leven, dat je in zijn volheid wildet genieten? Allengs werd het minder, totdat een klein avontuur je zou hebben bevredigd; maar wat ontbrak en bleef ontbreken was de moed om het 'iets' te grijpen, zoodra zich de gelegenheid aanbood, die altijd te snel weer verdween.

ALEXANDER.

(Peinzend.)

En al had ik nu al eens toegetast.....

LIZE.
Dan zou toch de kracht om vast te houden uitgebleven zijn!

(opstaande.)

Ja, je sceptische, fin de siècle gevoeligheid heeft alle energie in je vernietigd en daarom ben je ook nooit de kunstenaar geworden, waarvoor de natuur je bestemd had.

ALEXANDER.
Laat de vriendelijke bedoeling van de natuur weg en ik geef je gelijk.

(Op weekhartigen toon.)

Hoe is 't mogelijk, Lize, dat je mij, na zulk een lange verwijdering, zóó doorgrondt?

LIZE, (*krachtiger vervolgend.*)
Wat misschien nog erger is, je bent nooit in staat geweest de ware liefde te gevoelen, die in haar kracht gelooft, een doel zich schept, geen aarzeling kent en aan geen overwinning twijfelt!

ALEXANDER, (*met vuur.*)
Neen; nu sla je den bal mis! Die ware liefde heb ik wel degelijk gekend en juist daardoor ben ik tot niets gekomen, heeft later mij niets meer aangetrokken!

LIZE.
Wat?

ALEXANDER.
Zij heeft het in haar macht gehad lust, moed, volharding

alles in mij op te wekken. In plaats daarvan heeft zij mij voor alles bedorven en alles voor mij vergald!

LIZE.
Spreek je van iets, dat na je huwelijk gebeurde?

ALEXANDER.
Neen; van 't geen mij overkwam, toen ik nog maar een kwajongen was. Ik spreek van een vrouw, die door schoonheid, geest, verstand zóó hoog en door den stoet van haar aanbidders zóó ver van mij af stond, dat ik het nooit verder heb gebracht dan tot een vurige, maar stomme aanbidding, waarvan zij niets, althans weinig vermoedde. Zij is een ideaal voor mij gebleven: heerlijk maar onbereikbaar!

LIZE, (*weder plaats nemend.*)
Wie is dan die vrouw?

ALEXANDER.
Die vrouw....

(hij ziet haar een oogenblik strak aan en vervolgt dan).

Ach, wat doet een naam er toe? - 't Is al zoo lang geleden!

(Hij loopt heen en weer.)

LIZE, (*na een oogenblik van stilte.*)
En als zij nu eens van haar kant dezelfde gevoelens voor jou heeft gekoesterd?

ALEXANDER, (*met ironie.*)
Voor dien jongen, aan wien zij nu eens moederlijke lessen, dan weer zusterlijke vermaningen uitdeelde? - Ondenkbaar!

(plaats nemend)

- Neen; ik verwijt haar niets. Het verwende kind kon onmogelijk weten welk kwaad zij deed aan het kevertje, dat zij een touw om den poot had gebonden en waarmee zij uit dartelheid speelde. Maar.... dat zij werkelijk kwaad heeft gedaan door mij gek te maken van liefde en toch op een afstand te houden, door mij aan te halen en zich toch niet te geven.....

LIZE, (*heftig.*)
Aan iemand, die niets vroeg?

ALEXANDER.
Die niets durfde vragen, omdat zij hem den moed benam!

LIZE, (*met klimmende, moeielijk ingehouden heftigheid.*)
En lieten hare daden geen andere verklaring toe, dan dat zij een coquet spel met je speelde?

ALEXANDER.
Welke andere zou mogelijk zijn? Zij speelde immers hetzelfde spel met al haar overige aanbidders, die ouder en moediger dan ik, haar *wel* over liefde durfden spreken!

LIZE.
Heeft zij dan ten slotte geen hunner aangenomen?

ALEXANDER.
Je raadt bijzonder juist. De man, die harer waardig was, ontmoette zij niet, althans.... niet gauw genoeg, en toen gaf zij, uit teleurstelling en walging, zich weg aan een ouden, ziekelijken kerel. Van al die schoonheid, dien geest, die lieftalligheid heeft niemand genoten!

LIZE, (*opstaande, na een oogenblik van aarzeling.*)
Je vergist je, Alex!

ALEXANDER, (*verbaasd.*)
Hè?

LIZE.
Je vergist je geheel! Ik twijfel er niet langer aan, wie je bedoelt.

ALEXANDER.
Je weet het?

LIZE, (*met gloed.*)
Ja; maar die vrouw heeft nooit onder den indruk gehandeld, dat zij den man, die harer waardig was, niet had ontmoet. Integendeel kende zij hem van zeer nabij. Zij beging alleen de fout zijn talenten door een vergrootglas te beschouwen en hem voor iets hoogers bestemd te achten dan voor haar klein, egoïst geluk.

ALEXANDER, (*verrast.*)
Lize!

LIZE.
Zij geloofde in zijn genialen aanleg en wijl zij meende, dat een kunstenaar vrij van banden door het leven moet, gaan om alle sensaties te kunnen ondervinden, elke vreugde en elke smart te leeren kennen, offerde zij haar eigen toekomst aan hem op, verdween zij uit zijn oogen.

ALEXANDER, (*opstaande.*)
Is 't mogelijk?

LIZE.
O, ik weet het wel: je hebt nooit iets van mij begrepen! Dat toonde je maar al te duidelijk door mij te vervolgen met bedekte, jaloersche hatelijkheden na elke vriendelijke phrase, waarmede ik de onschuldige vleierijen van anderen beantwoordde. Soms werd je sarcasme mij haast te machtig en dan brandden de woorden, die je voor goed uit den droom moesten helpen, mij op de lippen. Toch heb ik mij steeds weten te bedwingen. Ik.... och, neen, iedere vrouw vat de liefde ernstiger en hooger op dan een man in staat is te doen! - En wat nu het huwelijk aangaat, dat je mij voor de voeten werpt, noch uit teleurstelling, noch uit walging ben ik daartoe gekomen. Ik had hem niet lief en zelfs al eenmaal afgewezen; maar zal je er mij een verwijt van maken, dat ik zelve op mijn weigering terugkwam, toen ik inzag, door mijne toewijding, die voor jou geluk toch niets meer vermocht, nog een lichtstraal te kunnen werpen over de laatste jaren van een afschuwelijk, donker leven?

ALEXANDER, (*hare hand vattend.*)
Is dat waar? - Lize, is dat waar?

LIZE.
Twijfel je nog?

ALEXANDER, (*haar weder loslatend.*)
Neen, neen; maar hoe is 't mogelijk, dat ik daar niets van bemerkt, niets van begrepen, niets van vermoed heb? Ik pijnigde mij zelven door een ingebeelde miskenning en zoo'n schitterende offerande van de zuiverste liefde lag aan mijn voeten. Heb ik zóó blind kunnen zijn? Zoo blind en zóó ondankbaar; want al, wat je voor mij hebt gedaan, is nutteloos geweest! Je hadt voor je belangstelling en je liefde misschien geen onwaardiger object kunnen vinden! - O, Lize, Lize, nog nooit heeft mijn verbroddeld leven mij zoo bitter berouwd als op dit oogenblik!

LIZE.
Zeker heb je mij vreeselijk teleurgesteld. Ik wist, dat je mij liefhadt; maar niets vreesde ik meer, dan dat je die liefde zoudt openbaren. Ik hoopte zoo vurig eenmaal te kunnen denken: zijn vrijheid, zijn roem heeft hij aan mij te danken! Je waart mijn trots, mijn ijdelheid en in mijn binnenste noemde ik je: *mijn* dichter! Dag aan dag, jaren

lang heb ik verlangend uitgezien naar de aankondiging van een groot werk, waaronder de naam zou staan, dien ik boven alle anderen stelde en nooit.... nooit....

ALEXANDER, (*bijna toornig.*)
Aan wie de schuld? Waarom ook om mij op te heffen een middel uitgekozen, dat mij juist moest neerdrukken en knakken? Mijn God, je kendet mij toch! Je wist immers, dat ik een van die zwakke.....

LIZE, (*kalm, terwijl zij weder plaats neemt.*)
Dezelfdè toon van vroeger!

ALEXANDER.
Je hebt gelijk! Nu doe ik je nog verwijten! Vergeef mij toch!

(hij knielt rechts van haar neder; het gezelschap links moet hem niet kunnen zien.)

Ik weet niet, hoe ik het met mijzelven heb. Aan zulke emoties ben ik ontwend!

(Hij grijpt haar hand.)

O, wat hadden wij samen gelukkig kunnen zijn! En nu te denken, dat ik feitelijk dit geluk in handen heb gehad, zoo dikwijls ik deze fijne vinders omklemde en jaloersch was van den man, wien zij eenmaal zouden toebehooren! Nu te denken, dat je nooit aan je heldhaftig, maar wreedaardig besluit vast hadt gehouden, wanneer ik den moed had bezeten je te openbaren, wat er omging in mijn ziel!

LIZE.
't Is zoo.

ALEXANDER.
Een heel leven vol liefde en misschien ook vol glorie verspeeld door een zwijgende zelfopoffering aan den eenen kant, door een zwijgenden twijfel aan den andere! En van dit leven kan niets, niets een jaar, een dag, zelfs maar een uur terugbrengen. Alles is voorbij, voorbij, voor altijd voorbij!

(Opspringend.)

Neen, neen, die gedachte is ondragelijk! Zij zou mij waanzinnig maken. Ik kan er niet in berusten; ik wil 't niet!

LIZE, (*verschrikt naar links kijkend.*)
Wat ik je bidden mag, Alex, wind je zoo niet op! Zij kunnen ons zien; zij kijken!

ALEXANDER.
Alles is nog niet voorbij, nog niet voor altijd verloren! Mijn God, ik ben immers pas in de kracht van het leven! Aan mijn gezondheid hapert niets *Jij* vindt mij niet oud en *ik*

voel mijzelven nog jong genoeg om een nieuw bestaan te beginnen. Door eigen schuld is de eerste helft van ons beider leven leeg en doodarm geweest; zullen wij nu uit vadsigheid of gebrek aan moed in die ellende volharden? Dat zou immers erger zijn dan het platste egoïsme! Neen, neen, ik zie nog een volle, rijke toekomst voor ons. Lize, wil je die met mij deelen? - Jij bent vrij.....

LIZE.
Maar jij....? Mijn hemel, Alex, waar dwalen je gedachten heen? Hoe komt het in je op mij zoo iets voor te stellen? En Anna..... ?

ALEXANDER.
Hebben Anna en ik elkander niet juist de vrijheid beloofd en gewaarborgd? Kan ik mij niet vrij *maken?* Wat anders bindt mij aan haar, dan een kille afspraak, een wettelijke overeenkomst? Het wetboek, dat aangeeft, hoe zoo'n contract gesloten moet worden, voegt er immers dadelijk bij, hoe het weer wordt ontbonden!

LIZE.
Maar je huwelijk heeft haar toch rechten gegeven. Ze is....

ALEXANDER.
Betere rechten dan jou liefde, jou opoffering zouden bezitten? Omdat ik tien jaren lang voor haar, die ik niet liefhad, alles gedaan heb, wat ik doen kon, zou zij nu het recht hebben mij te beletten aan jou, die ik aanbid, alles te herstellen, wat ik misdreef? Neen, neen; Anna kent de geschiedenis van mijn jeugd niet! Zij heeft er nooit naar gevraagd en ik heb geen behoefte gevoeld haar dien blik in mijn binnenste op te dringen; maar nu is het oogenblik gekomen, dat zij alles moet vernemen en wanneer zij alles weet, zal zij ook alles begrijpen!

LIZE.
En jaloersch worden en nooit in een scheiding bewilligen!

ALEXANDER.
Geen jaloezie zonder liefde. Tusschen haar en mij bestaat hoogstens vriendschap.

LIZE.
Maar je vergeet, dat ik een vrouw ben van zes en dertig jaren, die.....

ALEXANDER.
In mijn oogen nog het meisje is van twintig! Lize, een half

leven van kracht van gevoelen en kracht van denken ligt zeker nog voor ons. Overal op de wereld moet het zwakke voor het machtige, het kleine voor het groote wijken. Durf je ontkennen, dat onze liefde, die een bittere ervaring van zestien jaren onverzwakt heeft getrotst, zeldzaam machtig en zeldzaam groot is? Welk geluk zal met het onze te vergelijken zijn?

LIZE.
Je begoochelt je zelven met woorden! Je laat je verblinden door illusie's!

ALEXANDER.
Illusies op mijn leeftijd?

LIZE.
Naderhand zal je berouw krijgen.....je verwijten.....Overweeg toch eerst kalm.....

ALEXANDER.
Wat? Is alles niet helder als kristal? Breek ik ééne belofte? Heb ik Anna ooit misleid?

LIZE, (*meegesleept en als bedwelmd.*)
O, God!

ALEXANDER.
Lize, ik smeek je, ik bezweer je: wijs het geluk geen twee maal af! Na dezen keer is het voor altijd te laat. Nog zijn wij jong, nog kunnen wij genieten; maar.....

LIZE,(*in hevigen tweestrijd.*)
Je maakt mij krankzinnig met je opgewondenheid. Laat mij in 's hemels naam tot bezinning komen! Had ik kunnen vermoeden....? Dat drijven.... neen, neen, ik....

ALEXANDER, (*hartstochtelijk.*)
Ik kan je immers niet meer missen, nu ik je eindelijk heb weergevonden! Te moeten terugzinken in die sleur, in die verlatenheid, in die doellooze leegte, mijn God, mijn God, van zoo iets ontzettends durf ik mij zelfs geen voorstelling maken! Lize, Lize, laat de visioenen van mijn twintig jaren nog tot werkelijkheid worden! Beloof, dat je mijn vrouw zult zijn, zoodra ik weer vrij ben.

(Hij omvat haar.)

Heb medelijden, heb medelijden! Je hadt het wel met een lijdenden man, dien je ternauwernood kendet, zal je het dan niet met mij hebben, dien je zestien jaar geleden al lief hadt?

LIZE.
Wat gebeurt er toch? Ik weet niet meer, wat ik hoor; ik

weet niet meer, wat ik zeg! Ik leef als in een droom; straks volgt het ontwaken en....

(Zick losrukkend)

Stil!

ALEXANDER.
Lize!

LIZE.
Ga heen! Zij komen terug!

ALEXANDER, (*zich afwendend.*)
O! De bende!

Vijfde tooneel.

HET GANSCHE GEZELSCHAP.

2e DAME, (*lachend opkomend.*)
Is dat een dol spel!

ANNA.
Wanneer al die profetieën dit jaar nog uit moeten komen....

1e HEER.
Dan zal het van den winter niet aan praatstof ontbreken!

2e HEER.
Dat zou ik ook denken!

1e DAME.
Zeg eens, gastheer, je hebt ons schandelijk in den steek gelaten.

1e HEER.
En van zeer aangenaam gezelschap beroofd.

3e HEER.
Niet weinig egoïst!

2e DAME.
Een tête à tête in den maneschijn! Ja, wij hebben 't uit de verte wel gezien.

2e HEER.
Bijna onder de oogen van zijn vrouw!

2e DAME.
Neen, Veldorp, zoo iets had ik van jou nooit gedacht!

ALEXANDER.

Vindt je mij niet poëtisch?

2e DAME, (*luid lachend*.)
Poëtisch, jij? Wat een vraag? (*Alle dames lachen*.)

ALEXANDER.
Neem mij niet kwalijk.

(Zij spreken zacht door en verwijderen zich allengs naar den achtergrond.)

LIZE, (*lot Anna, die haar ter zijde heeft genomen*)
Ja, wij hebben onze gemeenschappelijke herinneringen weer eens opgefrischt.

ANNA.
Ik weet, dat vroeger je omgang met Alex van heel vertrouwelijken aard is geweest. Hij heeft altijd over je gesproken, als over zijn beste, haast moederlijke vriendin.

LIZE.
O!

ANNA, (*angstig omkijkend naar Alexander.*)
Zeg mij eens gauw.....ik durf het nu vragen; morgen heb ik er misschien den moed niet meer toe.....is Alex gelukkig?

LIZE, (*verwonderd en verlegen.*)
Of hij gelukkig is?

ANNA, (*gejaagd.*)
Heeft hij niet het een of ander gezegd, waaruit.....

LIZE, (*eenigszins verward.*)
Je meent gelukkig in zijn huwelijk, niet waar?

ANNA.
Natuurlijk.

LIZE, (*zich herstellend en met gemaakte onverschilligheid.*)
Wel.....ik geloof.....van ja; maar.....(*met bedoeling*) Waarom zou je morgen den moed missen mij dit te vragen?

ANNA, (*verlegen*).
Omdat je misschien....omdat ik vrees.....dat je weet....ons huwelijk is niet.....

LIZE, (*haastig*)
Heb je tegenover Alex je iets te verwijten?

ANNA.
Te verwijten? Neen, dat niet....ten minste.....

LIZE, (*met nadruk.*)
Houd je soms meer van een ander of heb je vroeger meer....?

ANNA, (*met vuur.*)
Neen, neen! O, neen! Waar denk je aan? Maar toen wij trouwden.....toen.....Alex vroeg mij alleen om vriendschap, zie je, niet om....liefde.

LIZE, (*op hardvochtigen toon.*)
Heb je dus een man genomen, van wien je zeker wist, dat hij je niet liefhad?

ANNA, (*op deemoedigen toon.*)
Zou je dat erg slecht vinden?

LIZE, (*weifelend.*)
Wel.....

ANNA.
Ik had dadelijk zoo'n innig medelijden met hem. Ik las in zijn oogen, dat hij ongelukkig was en naderhand heeft hij 't ook bekend.

LIZE, (*haastig.*)
Weet je dan....?

ANNA, (*argeloos.*)
Wat de oorzaak van zijn verdriet was? - Neen; dat heeft hij me nooit gezegd en ik heb het niet durven vragen. Hij is altijd lief voor mij geweest...o, heel lief; maar toch zoo koel en zoo weinig vertrouwelijk. Het huilen heeft mij dikwijls nader gestaan dan het lachen; maar, Goddank, heb ik mij altijd weten te beheerschen.

LIZE
Hij gelooft ten minste, dat jij gelukkig bent.

ANNA.
O, *ik* ben gelukkig, heel gelukkig! Goede hemel, als *ik* geen reden tot dankbaarheid had, wie zou ze dan hebben? Alleen.....ach, ik zou zoo graag ook hem eens tevreden en gelukkig zien.

(Een oogenblik van stilte.)

Vindt je dat erg egoïst?

(Lize schudt zwijgend het hoofd.)

Toen hij mij vroeg, dacht ik: wat zou 't heerlijk wezen, als 't mij lukte hem zijn verdriet te doen vergeten en als hij eerst een beetje, langzamerhand meer en eindelijk heel veel van mij ging houden.

LIZE, (*fluisterend ter zijde.*)
Arm schepsel!

ANNA.
Ik doe nu al tien jaren lang mijn best; maar nog altijd weet ik niet, hoe ik het met hem heb. Vroolijker is hij zeker niet geworden en soms verbeeld ik mij, dat zijn onverschilligheid nog toeneemt.

LIZE, (*ter zijde.*)
O God!

(Het gezelschap komt nader; een paar gasten gaan het huis in, een ander paar blijft op de stoeptreden staan praten.)

ANNA.
Ik weet wel, dat hij zich teleurgesteld voelt, omdat het met

zijn schrijverij nooit heeft willen vlotten; maar een man kan immers ook zonder romans of gedichten te maken wel toonen, dat hij knap en geestig is. In Alex steekt geen artiest, dat is, dunkt mij, duidelijk genoeg. Als hij die letterkunde nu maar voor goed uit zijn hoofd wilde zetten, dan zou hij veel meer van het leven kunnen genieten.

LIZE.
Daar kon je wel gelijk in hebben.

ANNA, (*opgeruimder.*)
Dat hij nooit aan andere vrouwen ook maar een beetje het hof maakt, is voor mij een heel goed teeken; maar.....ik zou toch wel eens willen weten, of hij nog niet een beetje beter, een beetje anders over mij denkt dan vroeger.

LIZE, (*zeer aangedaan.*)
Mijn beste, beste Anna! Wees jij maar gerust, hoor! Alex uit zich weinig, omdat jij hem verwend hebt; maar hij beklaagt zich waarlijk niet. Integendeel. Hij vindt je, zoo goed, zoo lief. Hij erkent het zoo dankbaar, dat je hem alles naar den zin wilt maken en hij verheugt zich zoo oprecht in je geluk. Aan zijn schrijverij denkt hij niet langer; met den dag stelt hij jou meer op prijs en je zult nog lang, nog heel lang gelukkig met hem zijn; dat verzeker *ik* je.

ANNA.
Ja, ja; is dat waar?

(Lize knikt zwijgend.)

O, hoe heerlijk!

(Lize hartstochtelijk omhelzend.)

Lize, Lize, wat is het verrukkelijk, dat je hier bent komen logeeren!

(In huis weerklinkt de Du und Du wals van Strauss.)

Maar daar is de muziek; nu ga ik prettig walsen! Dames, heeren, het dansuurtje heeft geslagen en het wordt buiten werkelijk te koud.

2e DAME.
Anna heeft gelijk, 't Is veel te laat in den tijd om zoo lang buiten te blijven.

1e HEER.
Van nacht kon het wel een beetje vriezen.

3e HEER.
Dan zijn morgen al de laatste rozen dood.

2e DAME.
De laatste rozen van den zomer! Hoe melancholiek!

1e HEER.
En dan zijn wij morgen verkouden; dat is ook melancholiek!

2e HEER.
Ja, wij moeten, naar binnen; 't is te laat, veel te laat!

1e HEER, (*Anna den arm biedend.*)
Mag ik het genoegen hebben?

ANNA, (*zich bij huis even omwendend.*)
Manlief, kom je?

ALEXANDER.
Ja, ik volg terstond.

(Zoodra allen in het huis zijn verdwenen, gaat Alexander haastig op Lize toe.)

Lize, ik smeek je; laat mij niet tot morgen in de onzekerheid! Straks kan ik je onmogelijk meer alleen spreken. Ik ben niet in staat aan iets anders te denken, eer ik je besluit ken! Zeg ten minste, dat je mijn voorstel niet verwerpt! Toe, toe, ik bid je, zeg het gauw!

LIZE, (*zich onttrekkend aan zijn hand, die de hare heeft gegrepen.*)
Te laat, mijn vriend;....'t is te laat!

(Zij gaat langzaam de sloeptreden op en ziet nog even om.)

ALEXANDER.
Te laat!

(Men ziet in het huis eenige paren rondwalsen.)

MARCELLUS EMANTS.

Sonnetten.

I. boetpropheet.

O door Gods toorn verkoorne boetpropheet,
Bazuin des Oordeels dondrende over 't land,
'k Val u te voet in 't zondoorzengde zand
En strek de handen naar uw kemelskleed.

Zwaar is mijn zonde, o sombre Godsgezant!
Doch zoo het waar is dat gij alles weet
En 't hart doorgrondt aleer de mond beleed,
Dan weet gij ook wat me uit Gods voorhof bant.

O sla te pletter met uw heilig woord
Al wat mijn ziel belast en buigt naar de aard
En 'k zal u volgen, trouw, van oord tot oord.

Is niet ook mijn ziel mededoogen waard,
Zoolang daar nog één vonk van 't goede in gloort
En wordt wat God schiep niet door God bewaard?

II. Liefdezuster.

O liefdezuster met uw heil'ge handen,
Die koel als sneeuw op 't hoofd der lijders glijden,
Met ijs en ooft trouw lenigend hun lijden
En zachten zalf en heelende verbanden!

Wilt ge aan mijn ziel uw wake en zorgen wijden?
Mijn hart klopt wild, mijn angstvolle oogen branden.
Lees kruiden saam, geplukt in vreemde landen,
En prevel spreuken uit gewijde tijden.

Kniel stil voor 't kruis en bid uw krans van kralen,
Of lees met plecht'ge stem in 't Boek der boeken,
Zing hymne of psalm in oude of nieuwe talen.

Drijf uit den daemon die mij kwam verzoeken,
Smeek God dat zegen op mijn hoofd moog dalen,
En nimmermeer zal ik mijn lot vervloeken.

HÉLÈNE SWARTH.

Bibliographie.

Aldegonde. Naar Frankrijk, Front. Amsterdam, L.J. Veen. 1890.

‘Het is onbetwistbaar, dat de oorlog voor alle handeldrijvende volkeren noodlottig is. Geen land is er derhalve, dat meerder dan het onze alle gelegenheden uit welke twist en vervolgens oorlog zouden kunnen voorkomen vermijden, moet, en dewijl tractaten met vreemde mogendheden, voornamelijk zoodanige in welke tot wederzydsche bescherming iets besproken wordt, daar dikwijls gelegenheid toe geven, zoo schijnen deze derhalve zoo min mogelijk aangegaan te moeten worden. Gelukkig is er geen land dat zich van alle verbindtenissen, ten minste andere dan commerciele zoo onthouden kan als het onze.’ Tot nog toe was men het in Nederland er vrij wel over eens, dat deze uitspraak van den schranderen Amsterdamschen burgemeester J. Rendorp, al moge zij bijna een eeuw oud zijn, toch altijd nog de beste stelregel is voor onze buitenlandsche staatkunde.

Wij zullen hem echter thans over boord moeten werpen, indien wij ten minste den onbekenden schrijver dezer brochure als leidsman voor onze buitenlandsche staatkunde willen aannemen. Hij acht het toch dringend noodig dat Nederland zich nauw verbinde aan vreemde mogendheden, met name aan Duitschland en zijne bondgenooten. Zoodoende zal Nederland weer een zekeren rang erlangen onder de natien.

De gronden waarop Aldegonde dezen omkeer in onze gedragslijn tegenover het buitenland aanprijst zijn van zuiver strategischen aard.

In de grootere oorlogen der toekomst zal de hoofdactie zich in de laagvlakten bewegen. Frankrijk vindt in het noorden voor een offensief optreden niet groote af deelingen de gunstigste voorwaarde, namelijk de laagvlakte. Daar ligt de weg dien het betreden moet bij zijn streven naar een zoo spoedig mogelijke vereeniging met het Russische leger. In den aanstaanden Europeschen oorlog verkrijgen de geographische ligging en de topohydrographische gesteldheid van Nederland een strategisch domineerend karakter. De uiteenzetting dezer stellingen vult het grootste deel van Aldegonde's brochure.

Wij matigen ons geen oordeel over dit alles aan omdat het ons aan krijgskundige kennis ten eenenmale ontbreekt. Echter heeft ons de ondervinding geleerd dat de Génestet's kenschetsing van de godgeleerdheid als ‘een zak vol raadselen en plagen’ ook eenigermate voor de strategische wetenschap, waar zij bespiegelend optreedt, mag gelden. Hoe dikwijls toch zijn de strategen op het papier reeds verslagen geworden door de strategen in het veld.

De groote oorlogen van de tweede helft onzer eeuw zijn in den regel op geheel andere wijze en met geheel anderen uitslag gevoerd dan de strategische plannenmakers in dagbladen en vlugschriften voorspeld hadden. De mogelijkheid is dus niet geheel uitgesloten dat ook Aldegonde's strategische rekeningen ten slotte zullen falen. Daarmede

zou ook het door hem verdedigd staatkundig stelsel ineenstorten. Loopt toch Nederland's onzijdigheid bij een aanstaanden oorlog geen gevaar, dan zal ook wel geen enkel Nederlander begeeren dat het aan den oorlog deelneemt. Het kon er alles bij verliezen en niets winnen dan wat krijgsroem. Daarvoor alleen de nationale zelfstandigheid, de algemeene welvaart en het huiselijk geluk van duizenden te wagen ligt niet in den Nederlandschen volksaard. Maar voor het geval dat de strategische beschouwingen van Aldegonde onberispelijk juist zijn, blijft het aan gegronden twijfel onderhevig of wat hij verlangt bereikbaar is.

Zoodra er een oorlog uitbreekt tusschen de Triple Alliantie en Frankrijk-Rusland, zal de Duitsche regeering - volgens de mededeelingen van Aldegonde - de Nederlandsche sommeeren om een verdrag te onderteekenen, waarbij Nederland zich verbindt vrijen doortocht en vrijheid van actie op zijn grondgebied en zijn territoriale wateren te verleenen. Beroept Nederland zich dan op zijne onzijdigheid, dan overschrijdt een groot Duitsch leger zijne grens. Indien evenwel dit alles - zooals Aldegonde meent te weten - reeds te Berlijn besloten is, dan ligt het vermoeden voor de hand dat Aldegonde in de strategische geheimen der Triple Alliantie beter is ingewijd dan in de politieke. De groote staten van Europa sluiten geen verbonden uit ridderlijke vriendschap maar uit eigenbelang, en nu ligt het toch voor de hand dat wanneer de Triple Alliantie inderdaad van plan is Nederland dadelijk bij het uitbreken van den oorlog te bezetten, er voor haar niet het minste belang bestaat om vooraf een verbond te sluiten. Het komt ons in het algemeen voor dat Aldegonde zich aan illusien overgeeft wanneer hij meent dat een dergelijk verbond zoo gemakkelijk tot stand zal komen. Van Nederland's zijde zou natuurlijk bij de onderhandelingen ook op de belangen zijner kolonien worden acht geslagen; het spreekt evenwel van zelf dat de Triple Alliantie, hoe machtig ook op het vaste land van Europa, zich ter zee niet sterk gevoelt om den last der bescherming van de Nederlandsche kolonien op zich te nemen. Ten hoogste zou Nederland kunnen verkrijgen bescherming van zjjn grondgebied in Europa, maar zeker alleen onder de voorwaarde dat het zijne krijgsmacht minstens in dezelfde verhouding tot zijne bevolking brenge als de groote mogendheden der Triple Alliantie. Van het uitoefenen van eenigen invloed op de besluiten der Triple Alliantie zal natuurlijk geen sprake kunnen zijn; zoowel op politiek als op militair gebied zou Nederland alleen hebben te volgen. Wil men een dergelijke verhouding nu noemen het erlangen van een zekeren rang onder de natien, wij hebben er vrede mede, mits men slechts erkenne dat het geen hooge rang zal zijn. Het zou de rang wezen dien Beijeren en Wurtemberg innamen tusschen 1866 en 1870.

Dat Aldegonde met zijne denkbeelden bijval in Nederland zal vinden betwijfelen wij zeer.

Wij hebben alle hoop dat het gezond verstand der Nederlandsche natie wel zal blijven vasthouden aan den ouderwetschen regel: zich zoo goed mogelijk uitrusten ter handhaving zijner onzijdigheid en zoo het noodig mocht zijn tot verdediging zijner onafhankelijkheid - en front maken tegen niemand.

d.B.

Mr. Julius Obrie. Zuiverheid van Taal. Gent, A. Siffer. 1890.

Wij allen struikelen in velen; en waar men zich van eigen tekortkomingen maar al te zeer bewust is, mag men zich wel tweemaal bedenken, eer men anderen op de vingers tikt. Dat is de reden, waarom wij onze Vlaamsche taalbroeders nooit al te hard hebben durven vallen over de taal- en stijlfouten,

welke hunne geschriften, ook die van de besten hunner, vaak ontsieren. Wij wisten bovendien dat de verfranschte opvoedmg, welke de meesten hunner hebben genoten, de noodzakelijkheid waarin zij verkeeren om twee talen met gelijk geraak te spreken en te schrijven, hun het schrijven van zuiver Nederlandsch dubbel moeilijk maakt.

Nu echter een Zuid-Nederlander, de rechter in de rechtbank van eersten aanleg te Gent, Mr. Julius Obrie, zijnen landgenooten de les leest en hunne tekortkomingen op ernstigen toon onder het oog brengt, aarzelen wij niet zijn woord onder de aandacht te brengen van allen, wien het aangaat en sluiten wij ons gaarne bij hem aan.

Het is waar, dat de geringe aftrek, dien, op enkele uitzonderingen na, de werken van Zuid-Nederlandsche schrijvers in Noord-Nederland vinden, voor een deel is te wijten aan de gebrekkige taal, waarin zij geschreven zijn. Herhaaldelijk is het ons gebleken, dat men die werken alleen ter hand nam om te spotten met de Fransche zinwendingen en onverstaanbare uitdrukkingen, waarvan zij overvloeien. Intusschen is het niet genoeg, te waarschuwen tegen onzuiverheid van taal; vele Vlaamsche schrijvers toch schrijven vertaald Fansch zonder het te weten. Wil de heer Obrie wat hij zoo goed begon, goed voltooien, dan legge hij zelf die lijst van gallicismen, germanismen en andere verkeerde woorden en wendingen aan, waarvan hij de noodzakelijkheid aan het slot zijner lezing betoogt.

De Hollandsche Lelie Weekblad voor jonge dames, onder hoofdredactie van Mevr. S.M.C van Wermeskerken-Junius. (Johanna van Woude). 4e jaargang, No. 1.

‘Het komt ons voor, dat mevrouw Van Wermeskerken tegenover meisjes van 17 tot 22jarigen leeftijd, voor welke dit blad bestemd schijnt, noch den rechten toon weet aan te slaan, noch de rechte onderwerpen weet te kiezen’ - zoo schreven wij onder deze zelfde rubriek juist een jaar geleden. Sedert kwamen ons verschillende nummers van *De Hollandsche Lelie* in handen en telkens weder moesten wij bespeuren, dat de redactrice in de, naar ons oordeel verkeerde, opvatting van hare taak blijft volharden. Dit blijkt uit sommige hoofdartikelen, maar vooral uit de gewichtige rubriek ‘correspondentie’, hoofdzakelijk bestaande uit antwoorden op brieven, waarin de geabonneerden haar hart in dat van de redactrice schijnen uit te storten.

In een van die correspondentiën lezen wij: ‘Wat gij noodig hebt, is verandering in uw lot....Ook heeft waarschijnlijk de liefde haar gouden poorten nog niet voor U ontsloten. Heb maar geduld!’ Een andermaal wordt door de redactrice aan een jonge dame, die zij niet of zeer weinig schijnt te kennen, de raad gegeven, liever dan een engagement te verbreken, ter wille van haren aanstaande van geloof te veranderen: ‘Er is niemand die zich aan u laat gelegen liggen, ja, erger nog, ge zijt meer dan verlaten. Om wiens wil zult ge dan, als het zoover is, uwen godsdienst getrouw blijven? Alle godsdiensten zijn als zoovele wegen...’ enz. Wat zegt ge van zulk een advies tot verandering van godsdienst zoo even in een paar regels onder de rubriek ‘Correspondentie’ gegeven!

Er wordt door de redactrice een wedstrijd uitgeschreven; onderwerp: ‘De ongehuwde vrouw’, en wat schrijft in de correspondentie de redactrice, wie men gevraagd had of zijzelf over dit onderwerp niet eens een hoofdartikel zou willen

schrijven? ‘Daar ik reeds jong verloofd was, ben ik volstrekt niet bevoegd over dit onderwerp de pen te voeren.’

Karakteristiek is, in verband met dit alles, de titel van een der hoofdartikels: *Ook de ongehuwde vrouw kan gelukkig zijn*. Men ziet, het is altijd dat ‘huwen, of niet

huwen' hetwelk de redactrice preoccupeert en waaraan zij bij elke gelegenheid hare lezeressen meent te moeten herinneren.

Het is wellicht onbescheiden dat wij, naar aanleiding van het 1e nummer van den vierden jaargang, ons door den uitgever ter beoordeeling gezonden, nogmaals aan onze bedenkingen tegen de richting van dit weekblad lucht geven. Van veel invloed zullen onze opmerkingen zeker niet zijn. Lezen wij toch niet in het 'Voorwoord' van den nieuwen jaargang: '*Van alle zijden* mocht ik vernemen dat het weekblad steeds meer in den smaak viel'; en verder: 'de wenken, *van de meisjes zelf ontvangen*, werden gaarne gevolgd.'

Nu 'de meisjes' - en de moeders! - moeten het dan maar weten. Wij zullen er verder voorloopig het zwijgen toe doen.

C.C. Ter Reehorst. Eene paarl gelijk. Dordrecht. J.P. Bevers.

Het is te hopen, dat Mej. Ter Reehorst nog zeer jong is. Dat zou de geëxalteerdheid, het gemis aan talent van compositie, het onbeholpene verklaren, welke op iedere bladzijde van deze novelle zoo hinderlijk zijn. Al de personen uit *Eene paarl gelijk* zijn bijzonder opgewonden, praten erg druk, erg lang en erg onnatuurlijk, en voeren bijzonder weinig uit. Zoodra de personen zwijgen, neemt de schrijfster het woord, maar om op even drukke, even langdradige en nog wat onnatuurlijker manier hare levenswijsheid te luchten; alles opgeluisterd met een rijkdom van motto's (hoofdstuk VII heeft er negen!), welke niet nalaten kan de aandacht van uitgevers van scheurkalenders op haar te vestigen.

Mej. Ter Reehorst *schijnt* de geschiedenis te hebben willen schrijven van een begaafd, onbemiddeld meisje uit den burgerstand, dat, dwepend met poezie en zelf dichteres, in hare omgeving en onder de menschen van haren stand de 'diepe oorspronkelijke gedachten', de 'hooge heerlijke denkbeelden', de 'stoute verhevene idealen', welke zij heet te bezitten - gedachten en denkbeelden, van wier heerlijkheid en oorspronkelijkheid de lezer intusscheu bitter weinig merkt! - met onverschilligheid of spot bejegend ziet, en onder dit alles gebukt gaat, totdat zij een jong man uit den aanzienlijken stand ('mensch en gentleman', p. 108) aantreft, die haar begrijpt, haar huwt en met haar een leven slijt vol reine liefde. Dit alles is, gedeeltelijk ten gevolge van den declameertoon waarin het boek geschreven is, zóó onduidelijk voorgesteld, - wie of wat de schrijfster eigenlijk 'eene paarl gelijk' heet, de heldin zelve of de liefde tusschen haar en haren Egbert, blijft onzeker -, zóó verward met allerhande, soms zelfs quasi-realistische, episoden, waarvan het verband met de overige geschiedenis moeielijk te vatten is, dat de lezing van dit boek voor een niet geëxalteerd mensch een beproeving wordt.

Liever dan hierover uit te weiden, geven wij de volgende staaltjes van den stijl, het voorstellingsvermogen en den smaak der schrijfster:

'Rechtvaardige hemel, verheft gij u boven ons, en sluit ge met geen enkelen bliksemstraal den mond die van dergelijke schandplannen haàr durft beschuldigen, wie de gedachte eraan nimmer in het hoofd is gekomen?'

'"Dàt is huwen en dàt is één zijn," sprak Egbert plechtig. "Goddelijk Hemelvuur aan de herfstlucht daar vóor mij, gelijk gij lacht over eene geschilderde tooneelzon, zoo moet wel de ware Liefde, die zich alleen in het geniale ten volle kan uiten, bespotten haar namaak, door millioenen met haar naam gedoopt en toch den hemelreinen oorsprong dervend, uit welken alleen die liefde ontspruiten kan die sterker is dan de dood"'

‘In groote heete druppen uit zich zijn sprakelooze smart. De zachte

Luna schreit met hem en zilverdruppen bedauwen de rozen...en stillen, als hij ten laatste weder naar buiten ziet, de brandende pijn in zijn binnenste voor zoover het hun gegeven is die heilige missie van eendoor de Maangekusten nacht ten heerlijken uitvoer te brengen.'

'De Zon heeft haar voornemen te kennen gegeven baar slaapsalon in te treden en duizend onzichtbare handen maken het veelkleurig praalbed gereed; de sterveling, en nog wel alleenlijk de hooggeplaatste, moge slechts eenmaal in zijn leven op een praalbed rusten, de Zonnegod vlijt er zich iederen avond op neder en wij zeggen: "Het is zijn recht."'

'De nachtegaal vertoont zich niet; zijne bestemming is geenszins het oog te streelen, maar wel: te vertolken wat der eeuwen priesteres in lichttaal orakelt; zijner is de solostem die het koorgezang vanden dag vervangen heeft en die het zuiverst vernomen wordt als de nachtelijke profetesse de diamanten waskaarsen op het hoogaltaar ontsteekt'.

In dien 'preektoon' is het geheele boek geschreven. Zou Mej. Ter Reehorst het niet eens met 'natuur en waarheid' willen beproeven?

Noodlot.

Aan *Frans Netscher*.

Hoofdstuk I.

I.

De handen in de zakken, den kraag van zijn pels op, ging Frank door het stuiven der sneeuw voort langs den eenzamen Adelaïde-Road, in den avond. Toen hij het villa-tje naderde, waar hij woonde, - White-Rose, geheel gedoken, gedompeld, verzonken in de blankheid der sneeuw, als een nestje in watten, - zag hij iemand op zich afkomen, van Primrose-Hill. Hij richtte zijn blik vast op het gelaat van den man, die hem blijkbaar wilde aanspreken; niet wetende wat deze in zijn schild voerde in dien eenzamen sneeuwnacht, en hij was zeer verbaasd, toen hij, in het Hollandsch, hoorde:

- Neemt u me niet kwalijk.... is u niet meneer Westhove?
- Ja, antwoordde Frank. Wie is u? Wat is er?
- Ik ben Robert Van Maeren, misschien herinnert u zich....
- Bertie, jij? riep Frank uit. Hoe kom je hier in Londen? En in zijne verbazing, zag hij, door het stuiven der sneeuw heen, een vizioen verrijzen uit zijn jeugd, een helder tafereel van jongensvriendschap, iets jongs en warms....
- Misschien niet zoo heel toevallig, antwoordde de vreemde, wiens stem bij den klank van dien verkleinnaam ‘Bertie’ iets vaster klonk; ik wist, dat u hier woonde en ik ben al driemaal aan uw deur geweest, maar u was niet thuis. De juffrouw zei, dat u van avond toch thuis zoû komen en daarom ben ik zoo vrij geweest hier op u te wachten....

De stem verloor weêr alle vastheid en werd smeekend, als van een bedelaar.

- Moest je me zoo dringend spreken? vroeg Frank verbaasd.
- Ja.... ik woû.... of u me misschien helpen kon.... ik ken hier niemand....
- Waar woon je?
- Nergens; ik ben van morgen vroeg hier aangekomen en ik heb.... ik heb geen geld....

En hij kromp, huiverend van het staan in de koude tijdens dit korte gesprek, zich bijna smeekend samen, als een hond, die bang is.

- Ga maar meê met me, sprak Frank, vol verbazing, medelijden, vol van de warme herinneringen zijner jongensjaren. Kom van nacht maar bij me.
- O ja, graag! klonk het antwoord, haastig en bevend, als angstig voor een terugname dier goddelijke woorden.

Zij gingen samen een paar passen voort; toen haalde Frank den sleutel uit zijn zak, den sleutel van White-Rose. Hij opende de deur; een zeshoekige Moorsche lantaren scheen in de vestibule zacht met halve valm.

- Ga binnen! sprak Frank.

En hij sloot de deur achter zich op het nachtslot, met een bout. Het was half een.

De meid was nog op.

- Die meneer was al zoo dikwijls hier geweest, fluisterde ze met een wantrouwenden blik naar Bertie; en ik zag hem hier van avond altijd door voorbij loopen, als hield die de wacht. Ik was bang, weet u, het is hier zoo eenzaam....

Frank schudde geruststellend het hoofd.

- Laat het vuur gauw achter aanmaken, Annie. Is je man nog op?
- Het vuur, meneer?!
- Ja.... Bertie, wil je wat eten?
- Heel graag.... als het u geen moeite geeft! antwoordde Bertie, in het Engelsch, voor de meid, en zijn blik zocht smeekend de koud verbaasde, blauwe oogen der flinke, knappe, jonge vrouw; zijne stem was als fluweel, en, tenger, klein, poogde hij in de vestibule zoo weinig mogelijk plaats in te nemen, in een te schrompelen, te vluchten uit hare blikken, zich uit te wisschen in een hoekje schaduw.

Frank leidde hem nu een groote achterkamer in, eerst kil en donker, maar weldra verlicht, weldra ook zachtjes-aan met eene stralende lauwte verwarmd door het groote vuur, dat in den, nog gesloten, haard begon op te gloeien. Annie dekte de tafel.

- Eén couvert, meneer?

- Twee; ik soupeer meê! sprak Frank, denkend, dat Bertie dan vrijer zoû zijn.

Bertie had zich op Franks aandringen in een ruimen stoel gezet bij den haard en hij bleef daar schichtig rechtop zitten, zonder te spreken, verlegen voor de meid, die telkens ging en kwam. Eerst nu zag Frank, in het licht, de armoede van zijn uiterlijk; zijn dun, gesleten jasje, vet glimmend en knoopen missend; zijn afgetrapten, uitgerafelden broek; zijn vuile bouffant, die een gemis aan linnen verborg; zijn uitgezakte schoenen met gaten. Een oude hoed had hij bedremmeld, verlegen, in de hand gehouden. Het was eene kleeding, niets passend bij dien aristocratisch-tengeren bouw, dat fijne, bleeke, magere gelaat, gedistingueerd, trots het ongeknipte, blonde haar en den ongeschoren stoppelbaard; het was als de maskerade van geboorte en opvoeding in de lompen der ellende, die zij onhandig, als een slecht zittend tooneelpak, droegen. En de acteur zelve bleef roerloos zitten, starende in het vuur, verlegen in de streeling der weelde, welke hem hier omringde in deze kamer: onwederlegbaar het verblijf van een vermogend jongmensch, die geene neiging tot huislijke gezelligheid had: rijke gordijnen en tapijten, rijke meubels en ornamenten, zonder comfort geschikt, recht tegen de wanden aan en, stijf netjes, zonder leven, glimpend opgepoetst. Maar Bertie kreeg dien indruk niet, want een welbehagen van warmte en veiligheid kwam over hem, een gevoel van rust en onbezorgdheid, kalm als een meer en zoet als een oaze: een lachend landschap na de koude en de sneeuw van zoo even. En toen hij Frank hem zag aanstaren, zeker verwonderd over zijn roerloos zitten turen in het groote vuur, waar de vlammen thans dansend oplekten als gele drakentongen, glimlachte hij eindelijk en sprak hij nederig, dankbaar, met die stem als van een bedelaar:

- Dank u wel, u.... u is zoo goed....

Het was niet veel wat Annie daarna op tafel zette: de restandjes uit de proviziekast van een steeds uithuizig jongmensch, wat

kouden beefsteak en slâ, wat beschuit en jam, maar het zweemde toch naar een souper en Bertie deed het groote eer aan, systematisch langzaam en bijna onverschillig etend en drinkend, wasemend warmen grog, zonder den honger, die in zijn lichaam een nijpende leêgte groef, te laten blijken. Frank poogde hem eindelijk uit te hooren, dwong hem te spreken en te verhalen wat hem in zulke ellende gebracht had en hij deed zijn verhaal bij brokken en stukken, steeds nederig, terwijl ieder woord klonk als eene bedelarij. Onaangenaamheden met zijn vader over zijn moederlijk erfdeel, een bagatel van een paar duizend gulden, weldra versmolten; zijn zwalken in Amerika, waar hij beurtelings boerenknecht, kellner in een hôtel en figurant aan een theâter was geweest; zijne terugreis naar Europa op een steamer, waar hij zijn overtocht met diensten van allerlei aard had betaald en nu: zijn eersten dag in Londen, zonder een cent. Hij had zich uit brieven, dagteekenende van een paar jaar geleden, het adres van Westhove in Londen herinnerd en hij had aanstonds White-Rose opgezocht, vreezende, dat Frank in dien tijd wel vier-, vijfmaal verhuisd kon zijn, zonder een spoor te hebben achtergelaten.... O, zijne angst, dien nacht, wachtende in den wind, terwijl het donkerder en donkerder werd; de duisternis, alleen verlicht door de spookachtige blankheid der doodstille sneeuw. En nu, die warmte, een dak, een souper. En nogmaals bedankte hij, zich klein makend, ineenschrompelend in zijn versleten kleêren:

- Dank u, dank u....

Annie, mopperend over die drukte in den nacht voor zoo een vagebond, dien meneer van de straat opraapte, had de logeerkamer gereed gemaakt. En Frank leidde hem naar boven, getroffen door zijn vermoeid uiterlijk, grijs van bleekte. Hij klopte hem op den schouder, beloofde hem te zullen helpen, maar nu moest hij naar bed gaan: morgen zouden zij wel verder zien.

Toen Bertie alleen was, zag hij aandachtig om zich rond. De kamer was zeer comfortabel, het bed breed, zacht en warm. Hij voelde zich vies en goor in die omgeving, vol gemakken en onbezorgdheid en in een aangeboren drang tot keurigheid en reinheid begon hij zich, hoewel hij rilde van de koude, eerst, lang en zorgvuldig, te wasschen, te reinigen, te poetsen, te wrijven tot zijn lichaam rozig gloeide, geheel geparfumeerd met een aroom van zeepschuim. Hij zag in den spiegel en betreurde

het, dat hij geen scheermes had: anders had hij zich geschoren. Eindelijk, gehuld in het nachtgoed, dat daar gereed lag, kroop hij in bed, tusschen de wol. Hij sliep niet dadelijk in, genietende van zijn bien-être, van zijn eigen reinheid, de blankheid der lakens, de frissche warmte der dekens, van het nachtlichtje, dat bescheiden schemerde door zijn groen gordijn. In zijn oogen begon een glimlach te tintelen, om zijn mond ook. En hij sliep in, zonder te denken aan morgen, rustig in de zorgeloosheid van het heden en de warmte van zijn bed, bijna leêg van hoofd, alleen met dit enkele, kleine gedachtetje: dat Frank toch een goede jongen was!

II.

Het vroor den volgenden morgen; de sneeuw glinsterde kristalachtig hard. Zij hadden ontbeten en Bertie vertelde van zijne ongelukken in Amerika. Hij had zich door Franks barbier laten knippen en scheren en hij droeg kleêren van Frank, die hem wijd als zakken waren: een paar pantoffels, waarin zijne voeten dansten. Hij begon zich reeds minder vreemd te voelen en koesterde zich als een kat, die een goed plekje gevonden heeft. Hij lag gemakkelijk in zijn stoel, rookte behagelijk, noemde Frank, op diens verzoek, jij en jou, en zijne stem klonk zacht smeltend, met een klankje van prettige vroolijkheid, iets als gedempt goud. Frank had schik in hem en liet hem vertellen en hij deed het eenvoudig-weg, zonder te blageeren op zijn ellende; alles was geweest zooals het had moeten zijn; het had niet anders gekund. Hij was nu eenmaal geen troetelkindje van het lot, dat was alles. En hij was taai: een ander had het niet uitgehouden, wat hij meêgemaakt had...

Frank zag hem met verbazing aan; hij was zoo fijn, zoo bleek, zoo tenger, bijna zonder volle mannelijke ontwikkeling; hij verzonk in de groteske plooien van Franks jas en broek; hij was een jongen, vergeleken bij hemzelven, zoo groot en vierkant! En hij had dagen van honger, nachten zonder dak gekend: een armoede, die Frank, goed doorvoed, glanzend van eene bloedrijke gezondheid, onuithoudbaar voorkwam, en hij sprak er zoo kalm, bijna schertsend, over, zonder te klagen, alleen met leedwezen zijne mooie handen bekijkend, die mager waren, paarsch van jeukenden winter, met bloedige kloven op

de knokkels. Voor het oogenblik schenen die handen zijn eenig verdriet te zijn. Eigenlijk toch een gelukkig karakter, dacht Frank, terwijl hij hem voor den gek hield, met zijn handen. Maar Bertie zelve schrikte over zijne zorgeloosheid, want hij riep eensklaps uit:

- Maar wat zal ik nu doen... wat zal ik doen?

Hij zag voor zich, radeloos, wanhopig, zijne handen wringend. Frank schertste die wanhoop weg, schonk hem nog eens een glas sherry in en vertelde hem, dat hij vooreerst maar bij hem moest blijven, om te bekomen. Hij zoû het zelfs geweldig gezellig vinden als Bertie een paar weken bleef; hijzelve verveelde zich een beetje in zijn rijke-jongmenschleven; hij was in een kring van jongelui, die veel uitgingen, veel pierewaaiden en het verveelde hem, dat alles: diners en bals in de wereld, en soupers en orgies in de halve wereld. Altijd hetzelfde, een leven als een montagne russe, der op, der af, der op, der af, zonder dat je een oogenblik behoefde te denken: een bestaan, dat voor je gemaakt werd in plaats, dat je het zelve je maakte. Voor het oogenblik had hij nu een doel: Bertie; hij zoû hem helpen, na een paar weken rust een betrekking of zoo iets voor hem zoeken, maar vooreerst moest hij zich nu maar geen zwaar hoofd maken. Hij was blij, dat hij zijn vriend weêr eens bij zich had. De herinneringen wolkten bij hem op als ijle tooverbeelden, vaalkleurig en sympathiek: herinneringen uit zijn schooltijd, kwâjongensstreken, zwerftochten, bakkeleipartijen in de duinen bij den Haag, - herinnerde Bertie zich? Frank zag den kleinen, mageren jongen nog voor zich, getreiterd door groote lummels, beschermd door hem, Frank, wiens vuisten er op neêr beukten, ter wille van zijn vriendje. En later hun studententijd te Delft; Bertie gesjeesd, in eens verdwenen, zonder een spoor na te laten, zelfs niet voor Frank; daarna wat correspondentie, te hooi en te gras; daarna jaren van niets. O, hij was blij zijn vriend nu weêr eens bij zich te hebben; véel had hij altijd van Bertie gehouden, juist omdat Bertie zoo geheel anders was dan hij, met iets als een poes, verzot op gemak en koestering en nu en dan hevig aangedrongen weg te loopen over daken en goten, zich te bezoedelen met modder, zich te wentelen in vuiligheid, om daarna terug te komen en zich te warmen en te lekken. Hij hield van zijn vriend als van een tweeling-broeder, die geheel verschillend

zoû zijn, ingepalmd door Bertie's nonchalante, zacht-egoïstische innemendheid: een echte poezen-natuur!

Bertie vond het dien dag eene groote weelde thuis te blijven, zittende bij den haard, dien hij hoog deed opvlammen met blok op blok. Frank had heerlijken, witten port en ze bleven na het lunch zitten lummelen, borrelend en pratend, terwijl Bertie honderd-uit vertelde over Amerika, over zijn boer, zijn hôtel, zijn theâter en de eene anecdote aan de andere schakelde, boeiend door een tikje van ongewonen romantiek. Frank gevoelde daarna behoefte aan lucht en wilde naar zijn club gaan, maar Bertie bleef zitten; alléen kon hij in lompen loopen, maar met Frank zich zelfs niet in deze kleêren vertoonen. Frank zoû thuis komen dineeren om acht uur. En eensklaps, als in eene bliksemsnel invallende gedachte, smeekte Bertie:

- Spreek niet over me met je vrienden.... Het is niet noodig, dat ze weten, dat je zoo een slecht sujet, als ik ben, kent.... Beloof je het me?

Frank beloofde het lachend en het slechte sujet sprak, hem zijne handen reikend:

- Hoe vergoed ik je wat je voor me doet!... Wat een geluk, dat ik je ontmoet heb! Je bent de edelste kerel, dien ik ken...

Frank onttrok zich aan die dankbetuigingen en Bertie bleef alleen, voor de kachel gezeten, stokend tot zijn lichaam geheel en al gloeide, zich roosterend met de voeten op den nickelen rand. Hij schonk zich nog eens een glas port in en dwong zich aan niets te denken, zich wentelend in het genot zijner luiheid en aandachtig bezag hij zijne gebersten handen, en hij vroeg zich af of ze spoedig genezen zouden zijn.

III.

Een maand had Bertie op White-Rose doorgebracht en hij was nauwlijks te herkennen in den jongen man, die, onberispelijk in zijn fijnen pels, met zijn nieuwmodischen hoogen hoed, naast Frank zat in een open victoria, beiden verzonken onder een zwaren, bonten plaid. Hij bewoog zich thans met groot gemak onder Franks kennissen, gekleed als een dandy, innemend en minzaam, zijn Engelsch lispelend met een gemaakt accent, dat hij voornaam vond. Hij dieneerde met Frank

iederen dag in Franks club, waarin hij geïntroduceerd was, proefde met het geblazeerdste gezicht ter wereld fazanten en fijnen wijn en rookte havanna's van twee shilling alsof het strootjes waren. Frank had inwendig den grootsten schik in hem en zag hem met een glimlach, vol heimlijk vermaak, kalm zijn gang gaan, pratende met jongelui van de wereld, zonder zich een oogenblik uit het veld te laten slaan, en Frank vond die comedie zoo amuzant, dat hij hem, overal waar hij kwam, prezenteerde.

De winter verzachtte zich tot een mistige lente, de season kwam, en Bertie scheen het zeer aangenaam te vinden afternoon-tea's en at-home's bij te wonen; aan een groot diner tusschen een paar mooie schouders te flirten, nooit verblind door de tinteling der juweelen en nooit bedwelmd door de tinteling der champagne; in een fauteuil der dress-circle kwijnend achteruit te leunen, terwijl zijn fijn gelaat zeer gedistingueerd rustte op zijn hoogen, glanzenden boord, zijn wit boeketje geurde in zijn knoopsgat en zijne binocle tusschen zijne, nu genezen, vingers draaide, als was geene dier dames de moeite waard door hèm betuurd te worden. Frank zelve, uit gebrek aan werkzaamheid, had, als iemand, die zijn vermaak neemt, waar hij het vindt, Bertie in dit leven vooruitgeduwd, niet alleen om hem te helpen, maar ook voor de pret: een dol amuzement, om al die menschen voor den gek te houden! Bertie had vele scrupules en noteerde, in een zakboekje, trouw elke penny, die Frank voor hem uitgaf - in betere tijden zoû hij dat alles teruggeven - en het lijstje bedroeg in die twee weken een paar honderd pond. Ook thuis vond Frank hem een eenig amuzement: Bertie, die met een paar lieve woordjes Annie en haar man, Franks oppasser en butler, voor zich had weten te winnen, gooide alle meubels dwars door elkaâr in een grillige wanorde, kocht beelden, groote palmen en Oostersche stoffen en herschiep de ongezelligheid van vroeger in een artistiek comfort, dat tot lui zijn uitnoodde: een half donker licht, ruime divans; de, met Egyptische pastilles en fijne cigaretten doorgeurde atmosfeer van een alkoof, waarin alle gedachte wegdommelde en het oog half geloken bleef hangen aan de naakte vormen der beelden, opbronzend onder het groen der planten. Des avonds waren het daar festijnen, orgieën met enkele uitverkoren vrienden en enkele uitverkoren schoonen: twee dames van een skating-rink

en een figurante van een theater, die met hare vermillioenen lipjes genoeglijk rookten en dronken op Bertie's gezondheid. Frank amuzeerde zich als een koning om zijn vriend, die, in eene diepe minachting voor het vrouwlijk geslacht, ongevoelig voor haar drieër bevalligheden, ze voor den gek hield, ze plaagde, ze tegen elkaâr ophitste, tot zij elkaâr bijna de oogen uitkrabden, ze ten slotte champagne goot in heure gedecolleteerde lijfjes.

Neen, nog nooit had Frank zich zoo geamuzeerd gedurende zijn lang verblijf te Londen, waar hij, als ingenieur, zich gevestigd had, om, zoogenaamd, een kosmopolitische tint aan zijn kennis te geven.

Hij was in- en ingoed, te doorvoed om veel te denken; hij had van alles genoten en gaf niets om het leven, dat maar een comedie was, die gemiddeld zes en dertig jaren duurde, volgens de statistiek. Hij maakte enkele pretenties op eene filozofische levensbeschouwing, maar eigenlijk bestond deze in een uit-den-weg ruimen van alles wat niet amuzant was. Nu, Bertie wàs amuzant, niet alleen om zijne grappen - met die vrouwen wreed spel als van een panther - maar vooral om de klucht, die hij in Franks wereld speelde; dat zich voordoen als een high-lifer: een vagebond, die een maand geleden in lompen op straat had staan bibberen! Het was een geheim vermaak van elk oogenblik en hij gaf Bertie geheel en al carte-blanche om zijn rol vol te houden: een carte-blanche, weldra ingevuld door groote rekeningen van tailleurs, want Bertie kleedde zich met eene geraffineerde ijdelheid, kocht dassen bij dozijnen, nam ieder boordje, dat in de mode kwam, nu recht, dan met een puntje zoo, dan met een puntje zus, en wiesch zich met al de watertjes van Rimmel. Het was of hij zich dompelen wilde in al de verfijndheid van een fat, na goor geweest te zijn als een voddenraper. En noteerde hij eerst in zijn zakboekje al deze mirobolante uitgaven, weldra vergat hij een post, daarna nog een en eindelijk, omdat zijn potlood weg was, vergat hij alles!

Zoo verliepen er weken en Frank dacht er niet aan moeite te doen bij zijne invloedrijke kennissen om Bertie aan eene betrekking te helpen. Hun leven van rijk niets-doen vulde geheel hunne gedachte, ten minste die van Frank, en het had nieuwe bekoring voor Frank gekregen om Bertie. Toen gebeurde er eensklaps iets zonderlings. Bertie was des morgens alleen uitgegaan en verscheen niet aan het lunch. Wie er des

middags in den club was, Bertie niet. Ook niet aan het diner. Des avonds kwam hij niet thuis: hij had ook geen woord achtergelaten. Frank, zeer ongerust, bleef den halven nacht op: niemand. Twee dagen gingen voorbij: niemand. Frank vroeg hier, onderzocht daar, gaf eindelijk bij de politie aan.

Ten laatste, op een morgen, - Frank was nog niet opgestaan - verscheen Bertie voor zijn bed, met een glimlach van verontschuldiging. Frank moest het hem toch niet kwalijk nemen: hij was toch niet ongerust geweest? Zie je, dat leven van altijd zoo netjes te zijn, had hem op eens verveeld: altijd die mooie dames met sleepen en diamanten en altijd die clubs vol lords en baronets, en dan die skating-rinkjes, die óok al altijd zoo fatsoenlijk waren!.... En dan altijd een hooge hoed, en 's avonds altijd een rok met een bloem! Het was criant! Hij had het niet uitgehouden, hij was er eens van door geweest...

- Maar waar heb je dan gezeten? vroeg Frank, ontzet van verbazing.

- O, nu eens hier en dan eens daar! Bij oude kennissen. Ik ben niet uit Londen geweest...

- En je kende hier niemand?

- O jawel; zoo geen fashionable menschen, weet je, zooals jij... Maar wel zoo ratje-toe... Je bent toch niet boos op me?

Frank had zich half opgericht om hem op te nemen. Hij zag er bleek, vermoeid en verwaarloosd uit. Zijn broek was van onderen met een dikke laag modder bedekt, zijn hoed gedeukt; zijn overjas had een winkelhaak. En hij stond daar schijnbaar verlegen, als een jongen, met zijn ondeugenden, inpalmenden glimlach.

- Kom wees maar niet boos... neem je me in genade aan?

Dat was Frank te sterk: hij proestte het uit, uitgelaten dol! Die Bertie, wat een canaille!

- Maar waar heb je dan toch gezeten? vroeg hij nogmaals.

- O nu eens hier, en dan eens daar...

Verder kwam hij niet: Bertie vertelde niet meer dan hij kwijt wilde zijn. En hij was wat moê, hij ging naar bed. Hij sliep tot drie uur toe. Frank had er den heelen dag pret van, en ook Bertie had later dolle pret, toen hij van de politie hoorde. Des middags in den club aan tafel, vertelde hij met een treurig, gelegenheidsgezicht, dat hij voor een paar dagen uit de stad was geweest, om een sterfgeval. Frank had zijn

briefje door een nonchalance van den knecht niet gekregen.

- Maar waar heb je dan toch gezeten?!! fluisterde Frank hem vragend in, onbedwingbaar vroolijk en nieuwsgierig, ten derden male.

- Ach ik zeg je, nu eens hier en dan eens daar! antwoordde Bertie, met het eenvoudigste gezicht ter wereld en op nieuw netjes, zeer zorgvuldig, de pink in de lucht, slurpte hij zijn zestal oesters naar binnen, zonder een woord meer over de zaak.

IV.

De season ging voorbij en Bertie bleef. Dikwijls sprak hij er over, naar Holland te gaan: hij had in Amsterdam een oom, die makelaar was; misschien, dat oom... Maar Frank wilde er niets van hooren, en als Bertie gewetenswroegingen had, dat hij zoo klap liep, praatte Frank die weg. Wat kwam er dat op aan: als Bertie fortuin had gehad en hij niet, had Bertie immers ook zoo gehandeld: zij waren immers vrienden!

De juiste waardeering der feiten begon voor zijne oogen te schemeren in den, nu vastgestelden, loop van hun leven; Franks zedelijk gevoel dommelde in sluimering in de weekheid hunner luxueuze gemakkelijkheid. Wel had Frank nu en dan iets als een vaag vermoeden, dat hij niet rijk genoeg was voor twee; dat hij de laatste maanden viermaal meer verteerd had dan andere seasons, maar hij was te zorgeloos om lang bij zulke bezwaren stil te staan. Daarbij was hij aan Bertie verslaafd geworden als aan opium of morfine. Bertie was hem noodig geworden om te leven: in alles vroeg hij den raad van zijn vriend, in alles liet hij zich door dezen leiden, geheel en al onder de bekoring van het zedelijk overwicht, waarmede dit fijne, tengere mannetje met zijne fulpen kattenzachtheid hem dwong als onder een juk. Nu en dan, weldra bijna geregeld om de veertien dagen, verdween Bertie, bleef vier, vijf dagen weg en kwam op een goeden morgen terug, inpalmend lachend, moê, bleek en verloopen. Het waren misschien geheime uitspattingen, wellicht mysterieuze omdolingen in de vunze krotten der gemeenste buurten van Londen, waarvan Frank nooit het rechte hoorde of begreep: een verdorvenheid, waartoe Frank te netjes en te fatsoenlijk scheen, om over ingelicht te worden; een zonde, waarin hij niet mocht deelen en die Bertie, in een

verfijnd egoïsme, voor zichzelven hield, als een lekker beetje. Frank gevoelde zich die dagen vol van eene walging des levens, als miste hij den ongezonden prikkel zijns bestaans; zijne eenzaamheid vulde zich met eene grauwe melancholie en ongelukkig, tot wanhoop toe, verkwistte hij zijn dagen thuis, ongeschikt tot iets, zich ergerend in zijn doodsch intérieur, waar alles, - de val der rijke draperieën, het bronze naakt der beelden, de slordig neêrgesmeten kussens der divans - als een eigenaardigen geur van Bertie had behouden, die hem pijnlijk plaagde. In zulke dagen gevoelde hij de lafheid van zijn leven, de walgelijke onbeduidendheid van zijn zenuwloos, leêg bestaan: nutteloos, doelloos, niets! Droevig zoete mijmeringen overstelpten hem, heugenissen uit zijn ouderlijk huis, door het tooverglas der herinnering schemerend als tafereelen van teedere, huislijke harmonie, waarin de gestalten van zijn vader en zijne moeder, verheerlijkt in kinderliefde, groot en edel opblonken.

Hij verlangde naar iets onzegbaar ideaals, iets reins en zuivers, een groot doel! Hij zoû zich schudden uit zijn zieleslaap, hij zoû Bertie wegzenden.... Maar Bertie kwam terug en Bertie omstrikte hem weêr met zijne fluweelen banden en hij zag het steeds duidelijker in: hij kón niet meer buiten Bertie. Dan zich in een spiegel ziende, groot en stevig gebouwd en gezond, het rijke bloed tintelend onder zijne gelaatskleur, moest hij glimlachen om de dwaze hersenschimmen zijner eenzaamheid en kwamen zij hem van eene ziekelijkheid voor, die niet te rijmen was met zijne sanguinische kracht. Het leven was eene komedie en het beste was zijn leven als eene komedie te spelen, in louter genot der zinnen: verder was er niets de moeite waard.... En toch, soms na nachten als bacchanaliën, vervulde hem in de matheid van zijn groot lichaam, eene nijpende mismoedigheid, die met zulke filozofie der lichtzinnigheid niet te bekampen was en Bertie zelve moest zedepreêken: waarom zocht Frank niet eene bezigheid, eene werkkring; waarom ging Frank niet een beetje reizen.

- Waarom ga je niet eens naar Noorwegen? vroeg Bertie, die maar wat opnoemde.

Londen begon Frank onuitstaanbaar te worden en daar het denkbeeld van reizen hem toelachte, zoowel om de verandering als om de economie - zij zouden in het buitenland een-

voudiger kunnen leven dan in dit metropolitaansche high-life-gewoel -, dacht hij er eens over na, en kwam tot het besluit, dat hij goed zoû doen White-Rose voor onbepaalden tijd aan den zorg van Annie en haren man over te laten en eenige weken in Noorwegen door te brengen. Bertie zoû hem vergezellen.

Hoofdstuk II.

I.

Na de table d' hôte in het Brittania-Hôtel te Drontheim, gingen de vrienden door de breede, stille straten met hare lage houten huizen de stad uit, in de richting van den Gjeitfjeld, toen zij in de voorstad Ihlen een ouden heer inhaalden, die, met een jongmeisje, blijkbaar dezelfde wandeling meende te maken. Aan de table d' hôte hadden zij eenige plaatsen van elkaâr afgezeten, en daar deze zweem van bekendheid op den eenzamen weg een groet billijkte, namen Frank en Bertie hunne hoeden af. De oude heer, in het Engelsch, vroeg hun haastig of zij den weg wisten naar den Gjeitfjeld; hij was het met zijne dochter, die halsstarrig bij den uitspraak van haar Baedeker bleef, niet eens. Een gesprek vloeide uit dit verschil van meening; de beide jongelui vroegen verlof zich te mogen aansluiten. Frank meende, dat Baedeker gelijk had.

- Papa vertrouwt nooit op Baedeker! sprak het jonge meisje met een rustigen glimlach, terwijl zij haar roode deeltje waarin zij den weg had gezocht, sloot. En papa wil me nooit gelooven, als ik zeg, dat ik er hem wel brengen zal...
- Is u altijd zoo zeker van uw weg? vroeg Frank schertsend.
- Altijd! sprak ze overmoedig, met een helder lachje.

Bertie vroeg naar den duur van de wandeling en wat men er zien zoû: dat eeuwige wandelen van Frank kwam hem zeer vermoeiend voor! Hij had zich gedurende zijn verblijf bij Frank zoo vertroeteld om zijne vorige ellende te vergeten, dat hij nu geen grooter genot kende dan met een cigarette of een glas port op een bank te liggen, en zich vooràl niet te vermoeien. Maar nu in den vreemde... op reis kan men toch niet altijd in zijn hôtel blijven soezen; daarbij: van rijden in karriolen werd hij stijf; eigenlijk was zich zoo noodeloos te verplaatsen,

allemachtig dwaas en White-Rose nog zoo kwaad niet! Frank echter genoot volop in de ijle, opstijvende lucht van dien zuiveren zomermiddag en hij dronk den zachten zonneschijn als ware die gouden wijn, gekoeld door een frischen bergwind; zijne stap was elastisch, zijne stem vroolijk.

- Is u een Engelschman? vroeg de oude heer.

Frank vertelde, dat zij Hollanders waren, dat zij in Londen woonden en hun gesprek klonk dadelijk in dien gulgauwen toon, dien men tegen medereizigers, als lotgenooten, bezigt, wanneer het weêr helder is en het landschap mooi. Opgewekt hunne bewondering over Noorwegens natuur elkaâr mededeelend, gingen zij naast elkander voort, de oude heer kras meêstijgend, het jonge meisje zeer recht met haar fier figuurtje, dat zich modelleerde in haar eenvoudig, glad, blauw lakensch toilet, waaraan de pelerine, met verschillende neêrslagen, een pittigheid van sport gaf: iets van een jolig koetsiertje; terwijl het blauwe jockeypetje jongensachtig luchtig stond op heur dik opgewrongen, rossig goud haar. Bertie alleen begreep niet, dat dit alles nu plezier heette, maar hij klaagde niet; hij sprak weinig, het niet noodig oordeelend zich aangenaam te maken bij die menschen, die zij morgen denkelijk al uit het oog zouden verloren hebben. Hij sleepte zich dus meê, verwonderd, dat Frank aanstonds in een levendig gesprek met het jonge meisje was en eensklaps duidelijk inziende, dat zijne eigene gemakkelijkheid en tact slechts vernis waren, bij Franks innigere beschaving. Hij voelde zich, niettegenstaande zijn fijn gezicht, zijn elegant reiskostuum, op eens zóó den mindere van Frank, dat eene ergernis, zweem van haat, hem doortrilde en die minderheid niet kunnende uitstaan, voegde hij zich aan de zijde van den ouden heer en dwong zich tot eene respectueuze beminlijkheid. Bij het kronkelen van den, zich versmallenden, weg geraakten zij een weinig achter bij het jonge meisje en Frank, en zij bleven zoo voortklimmen, twee aan twee.

- U woont in Londen? Hoe is uw naam? vroeg het jonge meisje, kalm vrijmoedig.
- Frank Westhove...
- Ik heet Eve Rhodes; mijn vader is Sir Archibald Rhodes van Rhodes-Grove. En uw vriend?
- Hij heet Robert Van Maeren.
- Ik hoû meer van den klank van ùw naam; ik geloof,

dat ik hem op zijn Engelsch kan uitspreken; hoe zei u ook weêr?

Hij herhaalde zijn naam, en zij sprak dien daarna uit met haar Engelsch mondje. Het was een spel; zij lachten er om: Frank, Frank Westhòve... Maar zij zagen om.

- Is u moê, papa? riep Eve.

De oude heer werkte zich mopperend met zijne breede schouders de hoogte in; zijn gelaat was rood onder zijn, achterop gezette, geruite reispet, en hij blies als een triton. Bertie poogde lieftallig te glimlachen, innerlijk in hooge mate woedend over die onzinnige stijgpartij. Het duurde nog een half uur, toen zij op het smalle paadje, dat als een grijze arabesk den berg overkronkelde, bleven stil staan en zich neêrzetten op een rotsblok, om te rusten.

Eve was een en al verrukking. In de diepte rustte Drontheim met zijne houten huizen, omcirkeld door zijn staalkleurigen Nid en zijn fjord, een tooverspiegel, waarop krijtwit het fort Munkenholm dreef. Op de bergen blauwde het: dichtbij het wazige, donkerviolette blauw van druiven, dan het stoffige blauw van fluweel, verderop het kristallige, doorglanzige blauw van saffieren, eindelijk het bleeke hemels-blauw van turkoois. Het water was blauw als een blauw zilver, de lucht blauw als parelen en parelmoêr. De zon scheen overal zacht egaal, zonder gloed en zonder schaduw, recht uit de hoogte.

- Het is bijna Italië! sprak Eve opgetogen. En dit is nu toch Noorwegen! Ik stelde me Noorwegen altijd geheel en al voor, als het Romsdal is: woest, met ruwe gebergten als den Romsdalhorn en den Trolltinder en met woedende watervallen als de Sletta-fos, en dit is zoo allerliefst, zoo zacht met al dat blauw! Ik zoû hier op dit punt wel een kasteel willen bouwen en hier blijven wonen, en dan zoû ik mijn kasteel Eve-Bower noemen en een heeleboel witte duiven houden; die zouden zoo aardig vliegen in die blauwe lucht...

- Lieve meid! lachte Sir Rhodes. 's Winters zal het hier wel anders zijn.

- Nu goed, anders, maar toch mooi. 's Winters hoû ik ook dol van woeste stormen en het fjord hier zoû bruischen, onder aan mijn kasteel en er zouden grijze nevels hangen over die bergen daar! Ik zie het al!

- Kom, je zoû bevriezen! sprak papa nuchter tegen.

- Wel neen, ik zoû voor een groot torenraam zitten mijmeren met Dante of met Spencer... Houdt u van Dante en van Edmund Spencer?

Het laatste was gericht tegen Frank, die beteuterd naar Eve's extaze had geluisterd en die nu wat schrikte: ja, ziet u, Dante kende hij bij naam, maar van dien Spencer had hij zelfs nooit gehoord, nog wel van Herbert...

Wat, kende hij Edmund Spencer niet? Una en de Redcrossknight niet en Britomartis niet, hoe was het mogelijk?

- Lieve meid, wat dweep je toch met die dwaze allegorieën! sprak papa.

- Ze zijn prachtig, papa! ging Eve beslist voort. En dan, ik laat de allegorie voor wat ze is en bewonder alleen de poëzie er van.

- Opgesmukte taal; je verdrinkt onder de beelden.

- Dat is de kleur van de Renaissance, wierp Eve tegen. In Elizabeths tijd spraken ze allemaal aan het hof zoo precieus... En Spencers beelden zijn prachtig, ze schitteren als juweelen!

Bertie meende, dat het gesprek zeer geleerd werd, maar hield zijne gedachte vóor zich en zeide iets over de Hel van Dante. Zij waren uitgerust en gingen nu verder, den berg op.

- Mijn dochter is zoo half en half eene esthetische, sprak de oude heer tot Frank.

Eve lachte heel helder.

- Ach, het is niet waar, papa. Geloof het toch niet, mr... mr. Westhòve. Weet u, hoe papa daaraan komt? Een paar jaar geleden, toen ik pas van kostschool kwam, ben ik met een paar vriendinnen heel dwaas geweest, een tijdje lang. We frizeerden ons haar tot ragebollen, kleedden ons in slappe gewaden van damast en brokaat met kolossale pofmouwen en zaten bij elkaâr dwaasheden te debiteeren over kunst. We hielden een zonnebloem of een pauweveêr heel gracieus in onze blanke vingertjes en waren allerdolst... Daarom zegt papa dat. Maar nu ben ik heusch zoo dwaas niet meer: ik hoû alleen veel van lezen en is dat nu zoo ‘esthetisch?’

En glimlachend zag zij Frank met hare vrijmoedige, heldergrijze oogen aan en haar flink, beslist stemmetje klonk als eene apologie, als vroeg zij vergeving voor hare geleerdheid

van zoo even. Hij begreep er uit, dat er niets van een blauwkous in haar stak, al scheen dit ook zoo om hare deftigheid van zooeven, en hij was zeer verstoord op zichzelven, dat hij had moeten bekennen niets van Spencer te weten; wat zoû zij hem dom vinden!

Maar het was een oogenblik, dat de bekoorlijkheid hunner omgeving hem zoo omtooverde, of zij zich in een magnetischen cirkel van sympathie bewogen, waarin vreemde wetten die der gewone natuur overheerschten, iets electrisch snels en etherisch luchtigs...

Bij het bestijgen van het kronkelend bergpad, bij het zich doortocht banen tusschen de lage kreupelsparren, waarvan het loover in de zon glinsterde als verlakte, groenen naalden; bij het inademen dier ijle, bedwelmende lucht, droomde Frank zich, dat hij haar lang kende, dat hij jaren geleden haar voor het eerst aan een table-d'hôte gezien had, te Drontheim... Sir Archibald en Bertie, achter hem, waren ver weg, op mijlen afstands, louter herinnering.:. Eve's stem huwde zich aan de zijne in eene harmonie van klank, als was hun telkens hortend gesprek over wat kunst en letterkunde een tweestemmig lied, dat zij beiden zuiver zongen en Frank erkende vrijmoedig, dat hij weinig las en wat hij gelezen had, zich nauwlijks heugde. Zij beknorde hem schertsend en haar helder klinkend geluid verschrikte telkens een vogel, die in het hout wegwiekte. Hij voelde iets in zich vernieuwen en gezond worden, en hij had zijn armen willen openbreiden om de lucht te omhelzen!

II.

Dien avond teruggekomen van hunne wandeling, na het souper, onder een kop koffie, in den tuin van het hôtel, bespraken zij hunne reisplannen.

- Wij gaan naar Molde! zeide Sir Archibald.
- O, wij ook! sprak Frank.

De oude heer hoopte, dat de jongelui zijne dochter en hem verder zouden gezelschap houden. Frank nam hem zeer in en ook Bertie vond hij gentlemanlike en onderhoudend: Bertie had veel van Amerika verteld, want hij verheelde niet zijn farmersleven in den Far West, hoewel hij het een weinig idealizeerde en steeds van ‘zijn farm’ sprak. Frank logenstrafte hem nooit.

Nog twee dagen te Drontheim en zij waren geheel en al goede vrienden, met die vertrouwelijke intimiteit, welke op reis, vrij van etiquette, soms met een tooverslag ontstaat, zonder eenige kennis van elkanders karakter, slechts ontspruitend uit een klein beetje onderlinge sympathie en wat toeschietelijkheid: een oppervlakkig gevoel van tijdelijke bekoring, die de leêgte om een reiziger vult. De dag op zee met den stoomer naar Molde was als een pleiziertochtje, niettegenstaande den regen, die hen van boven wegjoeg en, onder een glas champagne, Eve met hare drie heeren in de kajuit een whistje deed slaan.

Maar daarna in wat doorbrekend, bleek licht, de eindelooze wandeling op het natte dek, steeds op en neêr. De lage rotsen trokken aan weêrszijden langzaam voorbij, telkens van lijnen veranderend, nu op elkaâr sluitend, dan zich openend, mossig bruin dichtbij en verderop zich vergrijzend met flets-roze en flauw-paarsche tintspelingen. Na Christiansand weken ze en de, nu hooger-op dansende, oceaan bloedde in eene glorie der zinkende zon, rood en kogelrond aan de kim. Iedere golf had daar een kam van rood schuim, als stond de zee in een brand van rood. Terwijl zij wandelden, op en neêr, lachten Frank en Eve om hunne roode gezichten, twee pioenen gelijk, twee vroolijke maskers, gefardeerd met dat rood van de zon, als grimassen van clowns.

In den nacht kwamen zij te Molde aan en zij zagen het niet, het mooie fjord. Maar den volgenden morgen, daar lag het vóor hen, lang en rank met een snoer van, aan de toppen besneeuwde, bergen: een gedicht van bergen, een zang van bergen, rein, edel, mooi, streng, verheven, zonder eenig schril effect. De lucht er boven was stil grijs, als een kalme wee moed, en de rust van geheel die atmosfeer klonk als een emotieloos andante.

III.

Toen de oude heer den volgenden morgen een wandeling naar Moldehöi voorstelde, beweerde Bertie wat moê te zijn en zich niet wel te voelen en vroeg vergunning thuis te blijven. De waarheid was, dat het weêr hem niet uitlokkend scheen, dat boven den bergenkrans, die het fjord afsloot, zwaar grauwe wolken dreven, als laag neêrhangende draperieën van regen,

die dreigden weldra geheel uit hunne donkere plooien te zullen vallen. Eve wilde zich echter niet laten afschrikken door die booze luchten: als men op reis was, moest men zich niet door een buitje van streek laten brengen. Zij gingen dus met hun drieën op weg, terwijl Bertie op zijn verlakte muiltjes in den salon van het Grand-Hôtel bleef, met een boek en een borrel.

De weg was modderig, maar zij stapten dapper voort in hunne mac-intoshes en hunne stevige laarzen. En de regen, die fronsend boven hunne hoofden bleef hangen, ontmoedigde hen niet, maar gaf integendeel een zweem van romantisch gevaar aan hun tocht, als dreigden zij te zullen vergaan in een naderenden zondvloed. Eenmaal van den grooten weg af en langzaam stijgende, verloren zij dikwijls het pad, dat in plassen moeras wegzonk, of onder, nog van regen druipende, varens en dwars door eene woekering van blauwe boschbessen schuil ging. Den modder stapten zij op rotsblok en rotsblok over, de oude heer zonder hulp, maar Eve met hare hand in die van Frank, vreezende voor het uitglijden harer natte zolen op het gladde, geelgroene mos. Zij lachte helder, trippelend van steen op steen, steeds aan zijn hand, soms eensklaps uitglippend en tegen zijn schouder aanvallend, en daarna weêr moedig voortgaande, met zijn dikken stok de steenen verkennend. Het scheen haar toe, dat zij niet voorzichtig behoefde te zijn, nu dat hij haar steunde, dat hij haar zoû ophouden als ze viel, en ze praatte levendig door, overmoedig bijna springend van blok op blok.

- Wat is uw vriend toch voor een man, mr. Westhóve? vroeg Eve plotseling.

Frank schrikte een weinig; inlichtingen omtrent Bertie te geven was hem steeds een zeer onaangename taak, minder om het verleden van zijn vriend dan wel om diens heden: zijn rustig klaploopen op hem, Frank, die, al was hij ook verslaafd aan zijn Bertie, toch wist, dat dit nu eenmaal in de oogen der wereld iets.... vreemds was.

- O, hij is iemand, die veel verdriet heeft gehad! sprak hij, vaag en vermijdend, en hij vervolgde:

- Heeft hij een aangenamen indruk op u gemaakt?

Eve lachte even, omdat zij bijna voorover in een vetten plas modder ware gevallen, als Frank zijn arm niet in eens stevig om haar middel had geslagen....

- Eve, Eve! riep Sir Archibald, zijn hoofd schuddend; wees toch wat voorzichtig!

Maar Eve herstelde zich reeds, met een licht blosje.

- Ja, wat zal ik u zeggen, ging ze door, hun gesprek vervolgend. Als ik u geheel en al de waarheid moet zeggen....

- Natuurlijk!

- Jawel, maar dan zoû u misschien boos worden, want ik zie wel, dat u dol is op uw vriend.

- Houdt u dan niet van hem?

- Wel, als u het weten wil: den eersten dag, dat ik hem leerde kennen, vond ik hem onuitstaanbaar. Met u schoten we dadelijk aangenaam op, als met een prettigen reiskameraad, maar met hem.... hij heeft misschien niet veel gereisd?

- O, jawel! sprak Frank, die moest glimlachen.

- Nu, misschien was hij dan verlegen of linksch. Maar later ben ik wel anders gaan denken en nu vind ik hem niet meer onuitstaanbaar....

Het was vreemd, maar Frank gevoelde weinig blijdschap over die verandering van gevoelens en hij bleef zwijgen.

- U zei, dat hij veel verdriet heeft gehad?.... Nu, dat kan men hem ook wel aanzien. En dan heeft hij zoo iets zachts, iets teeders, zoû ik bijna zeggen, zulke zachte, zwarte oogen en zoo een lieve stem. Ziet u, dat alles vond ik eerst onuitstaanbaar, maar nu vind ik er zoo iets poëtisch in. Hij moet zeker dichter zijn en een ongelukkige liefde gehad hebben.... hij kàn geen banaal mensch zijn.

- Neen, dat is hij ook niet! sprak Frank vaag, in eene lichte malaise over Eve's extaze, en eene mengeling van jaloezie en treurigheid, iets als een afkeer van den schijn der wereld en een doffe ijverzucht op dit zacht-poëtische, dat Eve in zijn vriend vond, doorsidderde hem als eene huivering. Zijn blik zag even bijna week op naar het mooie jonge meisje, dat soms zoo verstandig, soms zoo naïef was, geleerd waar het hare lievelings-litteratuur, onwetend waar het het reëele leven betrof; een dof medelijden kwam over hem en de grauwe regenwolken daarboven drukten eensklaps met een uitspansel van melancholie op zijn hoofd, als waren zij de bedreiging van een onafwendbaar noodlot, dat haar, Eve, zoû verpletteren... Onwillekeurig klemden zijn vingers zich vaster om haar hand....

- Hier is het pad weêr! riep de oude heer, een twintig passen voor hen uit.

- O ja, daar is weêr het pad!... Dank u, Mr. Westhòve! sprak Eve, en zij sprong van het laatste steenblok af, doorwaadde de knakkende varens en bereikte den weg.

- En daar boven is de hut met den weêrhaan! vervolgde Sir Archibald. Ik geloof, dat we een omweg hebben gemaakt. Jullie kakelen ook maar in plaats van eens naar het pad te kijken. Je begrijpt, *mijn* oude oogen...

- Maar de tocht over die steenen was heel jolig! lachte Eve.

In de verte, boven hen, zagen zij de hut en den langen stok van den weêrhaan en zij gingen nu gemakkelijk voort; hunne voeten verzonken in de bloeiende erica, druipend paars en roze; in de boschbessen, wazig blauw als heele kleine druifjes. Eve bukte zich en plukte.

- O, wat zijn ze zoet! sprak ze met eene kinderlijke verrassing en ze snoepte er van, terwijl hare lippen en hare handen zich blauw vlakten met het sap der besjes. Proef eens, mr. Westhòve.

Hij proefde ze uit hare kleine zachte hand, nu bezoedeld als met een violet bloed. Het was waar, ze waren heerlijk zoet en zoo groot! En nu gingen zij voort, achter Sir Archibald, steeds bukkende, juichend als kinderen, wanneer ze een heel veldje gevonden hadden, waarop de bessen onbezoedeld pronkten als wazige kraaltjes.

- Papa, papa! Proef toch eens! riep Eve opgetogen, en verontwaardigd, dat papa maar doorliep, maar Sir Archibald was reeds ver uit het gezicht, en ze moesten rennen om hem in te halen, Eve schaterend als een schelletje en het betreurend, dat ze er zooveel nu moesten laten staan, zulke heerlijke groote!

- Misschien zijn er wel veel bij de hut! troostte Frank.

- Zoû u denken? riep Eve en helder oplachend:

- O, wat zijn we toch kinderen! Wat zijn we toch kinderen!

De weg was breeder geworden; zij stegen dus gemakkelijk de hoogte in, dikwijls de kronkeling van het pad verlatend en de rotsen opklauterend om er gauwer te zijn. Eensklaps hoorden zij een luid geroep en zij zagen naar boven en bespeurden Sir Archibald, staande op de steenenmassa, waarin de weêrhaan geplantj was en wuivende met zijn reispet. Zij

repten zich en weldra hadden ook zij de hut bereikt. Eve bonsde op de gesloten deur.

- De hut is gesloten! riep Sir Archibald.

- Hoe dwaas! sprak Eve. Waarom staat ze er dan, als ze gesloten is! En woont er niemand in?

- Wel neen, niemand! sprak Sir Archibald, alsof dit de natuurlijkste zaak ter wereld was.

Maar Frank hielp Eve de steenen rondom den weêrhaan beklimmen en zij zagen nu uit, naar het panorama, beneden hen.

- Het is mooi, maar treurig! sprak Eve.

Het fjord lag recht voor hen, als een ranke reep wazig stil water, omketend door zijne, in regenmist weggrijzende, bergen. In dien mist waren zij als doorschijnend, schimmen van bergen gelijk, vaag van lijn, Lauparen en Vengetinder, Trolltinder en Romsdalhorn, hoog optreurend in de nijdig fronsende lucht, die, door stortregen opgezwollen, vuilzwarte wolken langs hunne koppen voortslierde en in het zwijgende water een donkere schaduw neêrsloeg. En de bergen weenden, als ijle, roerlooze spoken, somber-droevig en tragisch onder een ontzachelijke, bovenmenschelijke smart: een leed van reuzen en azen; het fjord, met zijn stadje, - wat groezelige vlakjes van dakjes en huizen en het vaalwitte châlet van het Grand-Hôtel, - het weende, roerloos onder de zwarte afspiegeling van de lucht; een spectrale kilheid rees uit de kom van het fjord op naar die drie menschen in de hoogte, niets, verloren in het tastbare waas van den nevel, die zwaar op hunne oogleden zonk. De regen viel niet neêr, maar scheen slechts als vocht af te sijpelen uit het zwarte floers der wolken, die nog niet scheurden en in het westen, tusschen de bergen, die zich openden om een streepje der oceaan te laten doorschemeren, trilde iets bleckgouds en vaalrozigs, nauwlijks een paar lijntjes roze en een tikje goud: de aalmoes van een zonsondergang...

Zij wisselden nauwlijks één woord, gedrukt door die bovenmenschelijke treurigheid, die als mist om hen heen weende. Toen Eve eindelijk sprak, scheen haar anders zoo helder geluid als van verre te komen, door een gaas.

- Kijk, daar is een beetje zon, over de zee... Men smacht hier naar de zon... O, ik woû, dat de zon even doorbrak... Het is hier zoo treurig, zoo treurig!... Wat kan ik me goed

Oswalds klacht begrijpen in ‘Gespenster’, als hij krankzinnig wordt: De zon! De zon! Men zoû hier bidden om wat zon en men krijgt niets dan dat glansje daar in de verte... O, ik ril!

Zij huiverde werkelijk in de stijve, satijnige plooien guttapercha van haar regenmantel; haar gelaat was lang en bleek en hare oogen groot en verlangend. En zij voelde zich eensklaps zoo verlaten in geheel hare ziel, dat zij instinctmatig den arm van haar vader greep, in eene behoefte zich te dringen aan zijne borst.

- Ben je koud, kind? Willen we weggaan? vroeg Sir Archibald.

Zij knikte even en zij hielpen beiden haar afstijgen van de steenen. Zij wist niet waarom, maar zij dacht eensklaps aan hare doode moeder en of die ook wel eens zich zoo verlaten had gevoeld als zij, trots de genegenheid van haar vader. Maar toen zij de hut weêr in het oog kreeg, sprak zij in eens, als met een inval:

- Papa, er zijn daar namen gesneden in die deur. Laten wij de onze er ook in snijden.

- Maar kind, je hebt het koud en je ziet bleek.

- Ach neen, toe, laten we onze namen er in snijden. Ik wil het! pruilde zij dringend, als een bedorven kind.

- Wel neen, Eve, gekheid.

- Ach toe, ik wil het! smeekte zij.

De oude heer gaf echter niet toe, mopperend, maar Frank haalde zijn zakmes te voorschijn.

- Mr. Westhòve, snijdt *u* dan mijn naam er in; alleen: Eve! Het zijn maar drie letters: wilt u? vroeg zij zacht.

Frank had op de lippen te zeggen, dat hij haar naam zelfs zoû willen snijden, al was die ook nog zoo lang, maar hij zweeg: het had als een banaliteit geklonken, te midden van die treurende natuur.

En hij korf zijne letters in die deur, die was als een vreemdelingenboek. Eve stond stil te turen naar het westen, en ze zag dat de drie lijntjes goud verbleekten en het roze wegsleet.

- De zon, de zon! murmelde zij onhoorbaar, rillend, met een bleek lachje om hare lippen en een vochten blik.

Er vielen zware droppels regen. Sir Archibald vroeg of zij kwamen en ging reeds vooruit.

Eve knikte hem droef glimlachend met hare wimpers toe en naderde Frank.

- Is u klaar, mr. Westhòve?

- Ja, sprak Frank en korf nog haastig zijne laatste letters.

Zij zag toe en bespeurde dat hij voor haar gesneden had: Eve Rhodes, met zeer nette, gelijke, glad uitgeschaafde karakters. Daaronder stond: Frank, grof en ruw gehouwen in de haast.

- Waarom heeft u: Rhodes er bij gesneden? vroeg ze en hare stem klonk zeer gedempt, zeer van verre.

- Omdat dat langer was, antwoordde Frank eenvoudig.

IV.

Ze waren in een slagregen, een zondvloed, uit al de urnen des hemels neêrgekletst, teruggekomen in het Grand-Hôtel, beslikt tot hunne middels, nat tot op de huid en koud tot op het gebeente. Eve was na een warm souper door papa naar bed verbannen, en zij zaten met hun drieën, Sir Archibald, Frank en Bertie, in den salon, waar nog enkele gasten, mistroostig over het slechte weêr, zich verveelden met een illustratie of een album. De oude heer deed een flinken dut in een gemakkelijken stoel en Frank keek aandachtig naar de rechte stralen van den regen, die als een eindeloos gordijn van dikke stalen kralen op het fjord afkletterde; Bertie nipte aan een warmen grog en bekeek zijn verlakte muiltjes.

- En heb je me niet gemist op de wandeling? vroeg hij aan Frank, met een glimlach, om toch de vervelende stilte in den salon te verbreken.

Frank zag hem verwonderd aan, als wakende uit een droom, en oprecht lachend sprak hij, kort:

- Neen ....

Bertie bleef hem aanturen, maar hij, hij had den blik reeds afgewend, verloren in zijn aandacht op het kletteren van den regen en eindelijk nam Bertie zijn open boek weêr op en poogde te lezen. Maar de letters liepen dronken voor zijne oogen, en zijne gehoorzenuwen trilden nog onaangenaam onder den weêrklank van dat enkele korte, verwonderde woord, dat Frank in de stilte van het vertrek had doen vallen, als een plomp stuk lood; het hinderde hem, dat Frank niets geen aandacht meer aan hem wijdde.

Frank bleef uitstaren naar de bergen, nauwlijks zichtbaar achter het neêrkletsend regengordijn, en hij zag den terugtocht van Moldehöi opnieuw voor zich: den dalenden weg met hooge, druipende varens; den slagregen, striemend in hun gelaat als met watergeesels; Eve, omplakt in haren natten mac-intosh, aan zijn arm, zich tegen hem dringend als zoekend naar bescherming, den ouden heer achter hen, voorzichtig met zijn stok het gladde, morsige pad betastend. Frank had haar zijn eigen dikken regenjas willen omslaan, maar zij had dit beslist geweigerd; ze wilde niet, dat hij ziek zoû worden om haar, had ze gezegd, met die stem, die van verre scheen te komen. En toen, thuis, na zich verkleed te hebben, hun souper, hun lachen over dien tocht, de angst van sir Archibald, dat Eve ziek zoû worden.... Hij herinnerde zich ook nog een stukje van hun gesprek: zijne vraag, ondanks zichzelven, een beetje verwonderd:

- Heeft u Ibsens Gespenster gelezen: u sprak immers op Moldehöi van Oswald?

Hijzelve ook kende ‘Gespenster’ toevallig, hij vond het geen boek voor een jong meisje en zij had zijne verwondering bemerkt; zij had zeer gebloosd bij haar antwoord:

- Ja, ik heb het gelezen... ik lees veel en papa heeft me een beetje liberaal opgevoed; vind u, dat ik ‘Gespenster’ niet had mogen lezen?

Zij had er geen kwaad in gezien: misschien had zij niet alles begrepen, was verder haar eerlijke biecht geweest. Hij had haar niet durven zeggen, hoe hij vond, dat de kennis van zulk een drama van hereditaire fiziologie onnoodig was voor een jong meisje; hij had slechts vaag geantwoord en toen had zij sterker en sterker gebloosd en was zelfs stil geworden.

- Ze zal me als een schoolmeester hebben gevonden! dacht hij ontevreden. Waarom mag ze niet lezen wat ze wil: ze heeft mijn permissie niet noodig voor haar lectuur. Ze zal me geweldig pedant hebben gevonden.
- Frank! vroeg Bertie op eens.
- Wat? antwoordde Frank verschrikt.
- We gaan morgen weg van hier, niet waar?
- Ja, dat was ons plan, tenminste: als het weêr beter wordt.
- Hoe heet die barbaarsche plaats, waar we naar toe gaan?
- Veblungsnaes; van daar gaan we naar het Romsdal en het Gudbrandsdal.

- En de Rhodes'?
- Ze gaan naar Bergen ...
- Ook morgen?
- Ik weet het niet ...

En hij verzonk weêr in zijn stilzwijgen, terwijl de natgrijze lucht daarbuiten eene schemering van melancholie naar binnen wierp, terwijl ook melancholie diep in zijne ziel viel... Waartoe genegenheid te koesteren als men scheiden moest na enkele dagen van sympathiek samenzijn! Het was zoo op reis met lieve reisgenooten: was het ook niet zoo in het leven met alles wat men lief had; was het wel de moeite waard iets lief te hebben en was alle liefde niet één groot zelfbedrog, waarmeê men zich verblindde in de walging der wereld....

Hoofdstuk III.

I.

December in Londen, een koude mist. Een wit waas om White-Rose; in de achterkamer een groot vuur. Maar Bertie was in geene stemming om van dat bien-être, waaraan hij reeds zoo zeer gewend was, te genieten; hij beschouwde het daarenboven als iets geheel en al natuurlijks, dat hem van rechtswege toekwam, omdat hij een fijn gestel had, klein en tenger was en zich niet geboren voelde om ellende te lijden. En toch had hij ellende gekend, de slavernij van dienstbare betrekkingen, waaronder hij met eene serviele en kruipende diplomatie had weten te buigen; toch wist hij van de nijping van honger, de goorheid van vunze armoede.... Wat scheen dat alles lang geleden, vaag als een droom, als de lijnen van dat Londensch tuingezicht, daar buiten, afgestompt in de bleeke vaalte der nevels, o vaag als een onduidelijk vermoeden van een voorbestaan! Want hij had na zijne metamorfoze willen vergeten; hij had zich gedwóngen te vergeten, geen seconde aan een verleden, ook niet aan een toekomst te denken; hij háatte zijn verleden als eene onrechtvaardigheid, als een schande, als een onuitwischbare vlak op de uiterlijke onberispelijkheid van zijn heden: iets, dat steeds verborgen, begraven, brutaal ontkend

moest worden, tot hijzelve gelooven zoû, dat het niet bestaan had. En hoe was hij voor zich geslaagd in deze vernietiging zijner Amerikaansche jaren, die uitgewischt schenen in de annalen zijner herinnering!

Waarom moesten die jaren dan nu, langzaam, als spoken voor zijn geest oprijzen uit het graf hunner vergetelheid? Waarom kregen zij, eerst spoken, al meer en meer omtrek, tot zij, duidelijk van lijn, helder gekleurd, dag aan dag, maand aan maand schakelend, opwarrelden in de vlam van het vuur, waarin hij moedeloos staarde: een doodendans van jaren gelijk, die hem aangrijnsden als met doodskoppen, met holle oogen en bleeke tronies, verwrongen door een sluw gemeenen grimlach, jaren, die hem toewuifden met vuile lompen en zijn reuk ontzenuwden met een goren stank? Hij zag die jaren, hij rook ze, hij rilde van hunne koude, daar in den gloed van dat vuur, hij voelde hun honger, trots het souper, dat hem wachtte... Waarom? O, was het, omdat de toekomst, die hij eveneens ontkende, thans begon te dreigen als een onheil, dat iederen dag, ieder uur, nader en nader kwam, onafwijsbaar, onafwendbaar, en omdat die toekomst wellicht zoû zijn, als dat verleden?

Ja, er dreigde iets. En hij bleef daar zitten, ziek van angst, laf, zonder geestkracht, zonder moed... Er dreigde iets en hij voelde het naderen, hem overvallen, met hem strijden op leven en dood in eene overspanning van wanhoop; hij voelde zich wankelen, nederzinken, hij voelde zich gerukt worden uit de fluweelen zachtheid van zijn leven, neêrgesmakt worden op straat, zonder dak, zonder iets... Wat behoorde hem toe? Het linnen aan zijn lichaam, de schoenen aan zijne voeten, de ring aan zijn vinger, het was van Frank. Het souper, daarginds, zijn bed boven, het was van Frank. Zoo was het geweest een vol jaar lang en als hij ooit weg zoû moeten gaan met alleen het zijne, dan zoû hij moeten gaan... naakt, in den winter. En hij kon niet meer zijn als hij geweest was in Amerika, dienstbaar scharrelend van den eenen dag op den anderen. Zijn lijf en zijne ziel waren beide geweekt in een bad van lauwe weelde; hij was geworden als eene kasplant, die, gewend aan de vochte warmte der serre, vreest in de open lucht te worden gezet. Want het dreigde, gruwzaam, onbarmhartig: geene seconde was die bedreiging van hem af, en, in de lafheid zijner verweeking, wrong hij er zachtjes zijne witte

handen om, en drupten er twee tranen langs zijn strak masker van wanhoop.

Te strijden voor zijn bestaan? Hij kon het niet meer; zijne energie was er te zwak voor: eene zwakte, die hij over zich had voelen komen als een wellust, na zijn getob met het leven, en die hem nu onmachtig maakte zich tot een zweem van geestkracht in te spannen! En vóor zich zag hij de noodlottige keten der, soms oneindig-kleine, gebeurtenisjes zich opnieuw ontrollen, ieder gebeurtenisje een vreeslijke schakel, soms leidend tot catastrofes!

Als zijn vader, na het mislukken zijner indolente studies te Delft, hem niet in een administratief betrekkinkje naar een fabriek te Manchester verbannen had, dan had hij denkelijk nooit sommige jongelui leeren kennen, zijne medeklerken aldaar, fashonable boeven en gevaarlijke strijders voor het leven, nog halve knapen en reeds rot van een verdorven jeugd... Als hij ze niet gekend had - en hoe gemakkelijk hadden ze, zijne ingeboren neigingen slechts te gemoet komend, hem medegesleept! - dan had hij misschien toch niet zóó lichtschuwe geldknoeierijen bij zijne fabriek bedreven, dat zijn patroon, uit medelijden en vriendschap voor zijn vader, hem naar Amerika geholpen had... Daar was hij het diepst gezonken, ondergegaan in het schuim van spartelende gelukzoekers... O, ware hij niet in Amerika verongelukt, hij zoû niet, in de grootste ellende te Londen gestrand, Franks hulp hebben ingeroepen. En Frank... Frank ware zonder zijn drijven niet naar Noorwegen gereisd, hadde zonder hem dus Eve niet ontmoet. O, die reis naar Noorwegen, hij vloekte ze nu, want zonder Noorwegen ware Frank misschien nooit verliefd geworden en had Frank er wellicht nooit om gedacht te trouwen! En nu... Frank was gisteren naar de woning van Sir Archibald gegaan, waar de jongelui na hunne Noorweegsche ontmoeting veel waren gekomen, en Frank was teruggekomen als de aanstaande van Eve! Frank zoû trouwen en... hij, Bertie? Waar zoû hij blijven; wat zoû er van hem worden?

Zwaar gevoelde hij de noodlottigheid van het leven en de onrechtvaardigheid der levensaaneenschakelingen en hij zag in, dat hij zijn eigen ongeluk had opgeroepen door slechts een enkel woord... Een enkel woord: Noorwegen! Noorwegen, Eve, Franks liefde, Franks aanstaand huwelijk, zijn eigen on-

dergang... hoe hatelijk duidelijk zag hij die enkele schakelen zijner levensketen in elkaâr geklonken! Eén woord, uit eene domme intuïtie geuit, - Noorwegen; en hij bewerkte onherroepelijk het geluk van twee anderen, ten koste van zichzelven! Onrechtvaardigheid, onrechtvaardigheid!

En hij vloekte die intuïtie, die geheime domme-kracht, waarvan een beetje is in ieder woord, dat wij uiten, en hij vloekte dit: dat ieder woord, iedere klank der menschelijke stem, niet overlegd kan zijn. Wat was het toch, intuïtie? Iets stom goedigs, een soort zinneloos *beter ik*, zooals de menschen zeggen, dat, diep verborgen, in het geheim, maar voortholt als een dol veulen, dwars door de fijnste verwikkelingen der spinnende gedachte heen! O, had hij maar gezwegen van Noorwegen! Wat gaf hij om dat eene, noodlottige, land boven alle andere landen? Waarom niet Spanje, Rusland, Japan, mijn God, Kamschatka voor zijn part; waarom juist Noorwegen!! Domme intuïtie, die zijn vervloekte lippen verlokte te zeggen: Noorwegen, en onrechtvaardigheid van het lot, het leven, van alles!!

Energie? Wil? Was dáár tegen te willen en energiek te zijn? Woorden, niets dan woorden! Hurk fatalistisch neêr als een Arabier, en laat dag volgen op dag; denk niet na, want onder de gedachte loert... de intuïtie! Vechten? Tegen het lot, dat zijn kettingen blind in elkaâr voegt, schakel aan schakel?

Hij wierp zich woest achteruit in zijn stoel en steeds wrong hij zachtjes zijn handen, steeds drupten twee tranen van zijn oogen. En hij zag zijne lafheid vóór zich staan, hij staarde zijne lafheid in de bange oogen, zonder haar te veroordeelen. Want hij was zooals hij was: hij wàs laf en kon zich niet veranderen! De menschen noemden iemand, die was als hij: *laf*; dat was een woord! Waarom was, laf: slecht en leelijk en, moedig: goed en mooi? Alles conventie, overeengekomen begrippen, zooals de geheele wereld één conventie, één begrip, één hersenschim was. Er was niets, niets!

Maar er was toch iets: ellende, armoede! Hij had die gevoeld, met ze gevochten, lijf aan lijf, en hij was daar nu te zwak voor, te teêr, te fijn! Hij *wilde* niet!

Toen, achteruit geleund, het bleeke hoofd rustend op den fluweelen rug van den fauteuil, zijne diepe, zwarte oogen, troebel van het gift der gedachten, voelde hij door zijne zwakte

een zachten, gelijkmatigen, electrischen stroom gaan, een stroom van wil. Het noodlot had gewild, dat hij Eve en Frank samen zoû brengen; welnu, hij, armzalige speelbal van dat lot, hij zou *willen*, dat...

Ja, hij zoû willen, dat ze gescheiden wierden.

Het rees daar vast voor zijn blik, dat voornemen, ijzig en streng, een boos beeld van satanische slechtheid gelijk, dat raadselachtig voor hem staan bleef. En het zag hem aan met oogen als van eene sibylle, als van een sfinx, en rondom de reusachtige boosheid van het beeld, zonken zijne vorige overmijmeringen weg in een afgrond: de doodendans der jaren, de aaneenschakeling der noodlottigheden en zijne vervloekingen tegen dat alles... Het verzonk en alleen het beeld bleef, als een spook, bijna tastbaar en bijna zichtbaar opdoemend tegen den zwijmenden gloed van het stervende vuur in de duisterende kamer. En de somber vragende blik van het beeld hypnotizeerde hem en alle instinct sluimerde onder het verpletterende gewicht er van in.... Vriendschap? Dankbaarheid? Woorden!

Er was niets, niets dan conventie en... armoede. En dan - was er dat beeld, dáar, vóor het vuur, vóór zijne vergroote, starre pupillen, versteend tot een opdoemsel van zwijgend aanstarend en helsch magnetisme.

II.

Dien nacht, - hij zag Frank niet meer, want Frank was blijven dineeren bij de Rhodes' - sliep hij niet in, opgezweept door de wildste gedachten. Romantische voornemens zwierden door zijne koortsachtige verbeelding heen, zonderlinge stemmen gonsden aan zijne ooren, die suisden als schelpen der zee... En hij zag zichzelven met Eve, zittende in een cab; zij reden door de somberste en smerigste van Londens achterbuurten; havelooze gestalten rezen rondom hen op, Eve naderende, en hijzelve lachte, nu hij haar zag meêgesleurd worden door mannen met dierlijke gezichten, en hij zag haar terugkeeren, snikkende, met flarden van kleêren en onteerd... Een zware hoofdpijn begon te hameren in zijne hersens en hij kreunde, in eene moeilijke poging om de woeste overdrijvingen zijner fantazie te breidelen; hij stond op, over zijne oogen wrijvend als om het gezicht van dat melodrama te verdrijven en hij

bette zijn gloeiend hoofd in een druipend natten handdoek. Onwillekeurig zag hij in den spiegel, en zijn gelaat, in het glas flauw verlicht door het nachtlichtje, staarde hem doodsbleek toe, lang en uitgetrokken, met groote donkere gaten van oogen en een open mond. Zijn hart klopte, als wrong het zich naar zijn keel op en hij drukte het zwaar met beide handen neêr... Toen een glas water en hij legde zich weêr, zich dwingend tot kalmte. Fijnere overleggingen sponnen nu draden door zijn geest, ze hechtende van punt tot punt; weefsels knoopten er hunne mazen samen als een onontrafelbaar kantwerk, en zijne fantazie stapelde de peripetiëen van moeilijke intrigues op elkaâr, als ware hij een dichter geweest, die in een slapeloozen nacht van hersenhelderheid een drama opbouwt, nooit tevreden met zijne samenstelling, telkens weér overwerkt om eene vaste conceptie in zijne gedachte te hebben, vóor hij schrijven gaat. Nu zag hij de orgies van vroeger zich herhalen, beneden, in de groote achterkamer; hij zag de skatingrinkjes en Frank en hijzelve wierp ze weêr champagne in hunne lijfjes, en zij lachten en zongen. Maar de deur ging plotseling open en Sir Archibald verscheen met Eve, hangende aan zijn arm; Sir Archibald vloekte met groote woorden en breede gebaren tegen Frank, die het hoofd boog en Eve wierp zich tusschen hen in, op de knieën, met smartelijke woorden en smeekend opgeheven handen. Het was als de finale van het vierde bedrijf eener opera en het suizen in Bertie's ooren, het hameren in zijn pijnlijk hoofd, was als het samen opdonderen van een vol orkest, omhoog gezwaaid door de maatgebaren van een zenuwachtigen directeur, met een hard, schel geluid van veel koper.

Bertie kreunde, zich wentelend om en om, nógmaals zich dwingend tot het uitdichten van zachtere tafereelen en het werd nu als een modern tooneelspel: Eve, opmerkzaam gemaakt door hèm, Bertie, op Annie, de mooie jonge vrouw, de meid-huishoudster van White-Rose, Eve's jalouzie en de groote scène: Eve, Frank vindend in Annie's armen...

Ziek van zijn denken, walgend van zijne eigen verwikkelingen, dreef hij dat alles van zijne oogen weg, want eene afmatting sloop óver hem; zijne wildheid stilde zich, omdat zijn geheele hoofd nu gloeide, klopte, bonsde, omdat pijnlijke trekkingen, als werd hij gescalpeerd, van zijn voorhoofd over zijn

schedel tot in zijn nek liepen, omdat zijne slapen aan weêrszijden van die trekkingen met een regelmatige pijn het bloed in de slagaderen hoog deden opspringen. En in de momenteele marteling zijner fysieke smart, stortte zijn trots, die het noodlot zoû tarten, in elkaâr, als een verbrokkelde toren, zonk zijne verbeelding uitgeput neêr, vergat hij zijne wanhoop over de toekomst; machteloos en klam van zweet, bleef hij roerloos liggen, zijne oogen wijd open, zijn mond open en de twijfeling zijner matheid bescheen als met een zachter licht al zijne verdichtselen: onzinnigheden, die nooit naar waarschijnlijkheid zouden zweemen. Het ging dan maar zooals het ging, dacht hij nog flauw: de toekomst was nog in het verschiet, hij zoû niet meer aan ze denken, hij zoû zich laten voortslepen door de keten der aaneenschakelingen; het was krankzinnigheid den vuist te ballen tegen het fatum, zoo machtig, zoo oppermachtig....

III.

De volgende dagen gingen voor Bertie voorbij, terwijl eene vage verschrikking boven zijn hoofd hing. En hij bukte dat hoofd, zonder gedachten voortaan, slechts met eene troebele woeling onder in den, schijnbaar stillen, poel van zijn hart. Hij kwam een enkelen keer met Frank bij de Rhodes' en eens zeide Eve, zijne hand nemend:

- We zullen goede vrienden zijn, niet waar?

Hij hoorde ook, nadat zij gesproken had, die klanken als klokjes in zijne ooren hangen; werktuigelijk liet hij zijne fluweelen oogen in de hare rusten, glimlachte hij, en duldde hij, dat zij hem meêtrok naar een divan om hem teekeningen te laten zien van meubels en gordijnen, voor de nieuwe inrichting van hun huis, het huis van Frank en het hare. Frank zat op eenigen afstand, pratend met Sir Archibald, een glas likeur in zijne vingers. Hij zag even naar hen op, broederlijk naast elkaâr zittende in de gecapitonneerde weekheid van den divan, hunne hoofden tot elkaâr toebuigend over het ritselend karton der platen, soms hunne vingeren elkaâr even beroerend. Zijne wenkbrauwen trilden even, als in een frons, een rimpel van ontevredenheid, éven maar. Want hij lachte Eve toe en sprak:

- Bertie zal je goed kunnen helpen; hij heeft veel meer smaak dan ik...

En het was hem of zijne woorden ondanks hemzelven van zijne lippen vielen, of hij iets anders had willen zeggen dan die vleierij en niet gekund had. En onder zijn gesprek over politiek met Sir Archibald, dwaalden zijne oogen telkens naar henbeiden heen, magnetisch aangetrokken door hunne vertrouwelijkheid.

Het was in Eve eene zachte zusterlijkheid, een zachte geur van sympathie, voor den vriend van haar aanstaande, iets romantisch teeders voor het mysterie van Bertie's diepzwarte oogen en smeekende stem, een medegevoel voor al het interessante, Byroniaansche leed, dat zij hem toedichtte: iets als de esthetische ontferming van eene gevoelige lezeres over een, door geheime zielepijn gemartelden, romanheld. Het was eene poëtische vriendschap, die in hare ziel zeer harmonisch opwoog tegen hare liefde voor Frank; eene liefde, als zij in hare jonge-meisjesdweperijen nooit had vermoed te bestaan, en, zoo zij ze had kunnen vermoeden, zeker nooit had gedacht te zullen opnemen in háar: eene liefde, kalm, rustig, groot, bijna practisch en huiselijk, zonder den minsten romantiek, eene liefde niet blind voor Franks gebreken, maar hem lief hebbend òm die fouten, zooals eene moeder haar ondeugend kind bemint. Zij zag zijne indolentie bij elke wilsinspanning, zijne vage weifeling bij elk besluit, zijn slingeren tusschen dit en tusschen dat, en zij verheelde zich niet die zwakte, maar juist die zwakte was haar een lief contrast met het koel practische, nuchter vriendelijke van papa, papa, die haar wel bedierf, maar toch nooit zoo ver als zijzelve wel wilde. Dan was er nog een contrast en dit behaagde haar het meeste, dit deed haar het meeste lief hebben, dit had haar geheele hart gevuld met eene bekoring, die passie was geworden: een contrast in Frank zelven, het contrast in de zwakke weifeling zijns karakters en den forschen bouw zijner gestalte. Zij vond er, vrouw, die ze was, iets aanbiddelijks in, dat die mooie sterke jongen, met zijn breede borst en breede schouders, met zijn krachtigen, donkerblonden kop op zijn stevigen nek, die man, wiens lichtheid en beslistheid van gebaren, van iets te verzetten of aan te raken, eene zeer geoefende lichaamskracht verrieden, dat diezelfde man zoo zwak was in zijne wilsuitingen en flauw in zijne handelingen. Was zij alleen en dacht zij er over na, dan moest zij er om glimlachen en de tranen kwamen er haar van in de oogen, tranen van zacht

geluk, want zij was er zacht gelukkig om, om dat contrast. Het was wel vreemd, dacht ze, en ze begreep het niet; het was een raadsel voor haar, maar ze zocht het niet op te lossen, want het was haar een lief raadsel en als zij er aan dacht, met haar glimlach en hare vochte oogen, verlangde zij alleen hem in hare armen te omhelzen, haar Frank....

En zij verheerlijkte hem niet, zij dacht niet meer aan platonische tweelingzielen en hemelsche zielsverrukkingen, zij nam hem aan zooals hij was, mensch en man, en omdat hij zoo was, aanbad ze hem, kalm en rustig in die aanbidding. En zij wist, dat al werd het romaneske in haar ook later niet meer voldaan - zooals het nu voldaan werd door hare zusterlijke vriendschap voor Bertie - zij er niet om zoû treuren, in hare volle liefde voor Frank. Maar omdàt op dit oogenblik geheel haar wezen voldaan werd, was zij geheel en al tevreden en voelde zij die zonnige lichtheid in zich en om zich, die men geluk mag noemen.

Zoo was het haar ook nu, terwijl zij die platen zag met Bertie, en Frank daar zat te praten met haar vader. Haar lieve man daar, haar broêr hier! Zoo was het goed, nooit zoû ze iets anders verlangen dan zoo in hare liefde en in hare vriendschap gelukkig te zijn. Glimlachend zag zij op Bertie neêr, beschermend en medelijdend, en toch met een tikje kleinachting en spot om zijne tengere, jongensachtige gestalte, zijne witte handen en brillanten ring, zijne smalle voeten en verlakte schoentjes, nauwlijks iets grooter dan de hare; wat was hij toch een net, klein mannetje, altijd onberispelijk in zijn uiterlijk en zijne manieren, en dan met dat waas van weemoed over geheel zijn wezen!

Raadgevend omtrent een ameubelement en van een plaat naar haar opziende, zag Bertie dien glimlach om Eve's lippen, dat beschermend spotachtige en tegelijk zusterlijk liefhebbende en daar hij wist, dat zij hem gaarne mocht, begreep hij er iets van; toch vroeg hij:

- Waarom lach je zoo?
- Om niets, antwoordde zij en zij vervolgde, hem koesterende in haar glimlach....
- Waarom ben je toch geen artist geworden, Bertie?
- Artist! vroeg hij verwonderd. Wat dan?

- Schilder bijvoorbeeld, of schrijver. Je hebt veel artistieken smaak....

- Ik? vroeg hij nogmaals, zeer verwonderd, want hij wist volstrekt niet, dat er iets zeer curieus-aesthetisch' in hem was, eene verfijndheid van smaak, slechts aan eene vrouw of een kunstenaar eigen, en hare woorden deden hem zijn eigen karakter in een nieuw licht zien: kende een mensch dan nooit zichzelven, en was dàt waarlijk in hem?

- Ik zoû niets kunnen! sprak hij, een beetje gevleid door Eve's woorden en in zijne verbazing, ondanks zichzelven, eensklaps zeer oprecht, voegde hij er bij:

- En ik zoû er te lui toe zijn...

Hij schrikte van zijne eigen woorden als had hij zich blootgegeven en instinctmatig zag hij op naar Frank, of die hem ook gehoord had.... Geergerd op zichzelven bloosde hij en lachte hij om zijne verlegenheid te verbergen, terwijl zij, verwijtend en steeds met haar glimlach, heur hoofdje schudde.

IV.

Toen Frank en Eve later even alleen waren en Eve de modellen toonde, die Bertie had aangeraden, begon Frank:

- Eve....

Zij zag hem vragend aan, stralend van haar rustig geluk.

Het woelde in zijn hoofd, hij had veel met haar willen spreken, over Bertie. Maar eensklaps herinnerde hij zich zijne belofte aan zijn vriend: nooit het ware over hem te zullen openbaren.... Frank was iemand, die een gegeven woord naïfweg onschendbaar achtte en hij zag eensklaps in, dat hij nièt zeggen mocht, wat hij had willen zeggen.... En toch: hij herinnerde zich zijne huivering, op Moldehöi, toen Eve zoo vertrouwlijk hare, ten gunste van Bertie veranderde, meening had geuit.... Had hij niet iets gevoeld alsof de zwarte wolken een symbool schenen van onheil, dat haar boven het hoofd hing? En had hij, terwijl zij daar op dien divan gezeten waren, niet die zelfde huivering als een slang over zijn huid voelen sluipen? Het was eene instinctieve angst geweest, onverwachts opschietend, zonder inleidende gedachten. Moest hij spreken, haar zeggen hoe Bertie was? Hij had Bertie toch beloofd... En het was eene dwaze bijgeloovigheid zulke ongemotiveerde ang-

sten over zich te laten heerschen. Bertie was wat anders dan gewone menschen, Bertie was zeer lui en leefde te gemakkelijk op kosten van anderen - iets, dat Frank niet begreep en waarover hij in zijne goedigheid slechts glimlachend het hoofd schudde, als over eene onverklaarbare curioziteit - maar Bertie was niet slecht.... Eigenlijk verborg hij, Frank, dus Eve niets dan dat Bertie geen geld had.... Wat had hij dan willen zeggen en wàt woelde eigenlijk in zijn hoofd....

Eve zag hem echter aan, met groote oogen, en hij moest spreken. Toen begon hij, gedwongen ondanks zichzelven, gedwongen door eene vreemde macht, die hem zijne woorden als voorzeide:

- Ik woû je zeggen... je zal me misschien dwaas vinden.. maar ik vind het niet aangenaam... ik vind het niet goed...

Zij zag hem steeds met groote oogen aan, verwonderd glimlachend om zijn stamelen. Het was dat onbesliste, in haar oog zoo lief afstekend tegen zijne lichamelijke forschheid... En zij zette zich op zijn knie, leunend tegen hem aan en hare stem klonk als een rythme van liefde:

- Wat dan toch, Frank? Mijn beste Frank, wat toch?

Hare oogen lachten in de zijnen, ze boog haar armen los om zijn hals, hare vingers strengelend en nogmaals vroeg ze:

- Maar zeg het dan, gekke jongen, wat is er dan?

- Ik hoû er niet van, dat je... dat je altijd zoo met Bertie zit...

Zijne woorden wrongen zich uit zijn keel, zonder dat hij ze wilde uiten, en nu ze gesproken waren, scheen het hem toe, dat hij iets anders had willen zeggen. Eve was zeer verbaasd:

- Zoo met Bertie zit! herhaalde ze. Hoe zit ik dan met Bertie? Heb ik iets gedaan, dat niet goed was? Of... zeg, Frank, ben je zoo verschrikkelijk jaloersch?

Hij trok haar vast tegen zich aan, kustte haar en hij mompelde:

- Ja... ja... ik ben jaloersch....

- Maar op Bertie, je besten vriend, waarmeê je samen woont! Op dien ben je toch niet jaloersch!!

- Ja... jawel... op hem...

Zij lachte eensklaps helder en meêgesleept door haar eigen lach, schaterde zij het uit, steeds op zijn knie, met haar hoofd op zijn schouder.

- Op Bertie! lachte zij. Hoe is het mogelijk! O, o, op Bertie! Maar ik beschouw hem zoo als een aardig jongentje, bijna als een meisje.... Hij is zoo klein en hij heeft zulke mooie handjes! O, o! Ben je jaloersch op Bertie?!

- Lach zoo niet! mompelde hij, zijne wenkbrauwen fronsend; waarlijk, ik meen het, je bent zoo intiem met hem...

- Maar hij is je beste vriend!

- Ja, dat kan wel zijn maar toch... toch...

Zij begon weêr te lachen, ze vond hem allervermakelijkst en tevens had ze er hem zeer lief voor, dat hij zoo mopperde en zoo jaloersch was.

- Gekke jongen! lachte zij en hare vingers speelden met zijne blonde, goudschitterende snor. Wat ben je dwaas, o, wat ben je toch dwaas!

- Maar beloof je me... hernam hij.

- O zeker, als ik je daarmeê gerust stel... Ik zal meer op een afstand zijn... Maar het zal me wel een heele moeite kosten, want ik ben zoo gewend aan Bertie... En Bertie mag het toch ook niet merken, dus ik blijf heel vriendelijk tegen hem... Neen, neen, hoor, vriendelijk blijf ik tegen hem! Gekke jongen, die je bent! Ik heb nooit geweten, dat je zóó dwaas kon zijn!

En zij schaterde helderder dan ooit, terwijl zij in hare verliefde vroolijkheid zijn hoofd heen en weêr schudde, hare beide kleine handen waarend in zijn dik haar.

V.

Frank was Bertie in den laatsten tijd als een lastpost gaan beschouwen. Hoewel hijzelve niet begreep waarom, zag hij zijn vriend ongaarne met Eve samen en door hunne intimiteit kwam dit bijna dagelijks voor. Daarbij had Eve het goed voorzien, dat zij zeer moeilijk zich tegen Bertie anders kon gedragen, dan zij totnogtoe gewoon was geweest te doen. Intusschen, Bertie moest het dulden, dat Frank zeer koel tegen hem werd. Na eene escapade van drie dagen was deze koelheid duidelijk gebleken: Frank, die gewoonlijk na zulk een geheimzinnige vlucht nieuwsgierig uitvroeg waar Bertie toch gezeten had, vroeg ditmaal.... niets. En Bertie beloofde zichzelven, dat *deze* escapade de laatste zoû geweest zijn.

Daarna was het gesprek gekomen, waarvoor Bertie zoo gevreesd had; op een vertrouwelijk oogenblik had Frank gesproken over zijn aanstaand huwelijk en zijn vriend gevraagd wat hij van plan was hierna te doen.

- Je begrijpt, beste jongen, waren Franks zachte woorden geweest, dat ik je met alle plezier aan iets helpen zal: een betrekking hier of in Holland. Ik heb wel eenige connecties... En zoolang je nog niets hebt, zal ik je natuurlijk niet zonder bijstand laten, daar kan je op rekenen. Maar ik huur White-Rose niet meer in: Eve vindt het hier wat ver af wonen en geeft den voorkeur aan Kensington, zooals je weet... We hebben intusschen een gezelligen tijd samen gehad, niet waar?

En hij had Bertie op den schouder geklopt, dankbaar voor het kameraadschappelijk leven, dat zij tusschen deze muren genoten hadden en zelfs met een klein beetje medelijden voor dien armen jongen, die zich de genietingen der weelde zoo aangenaam liet welgevallen en die, helaas! geen weelde had. Verder drong hij echter niet in Bertie's gemoedstoestand door: Bertie was immers gewend aan een vie de bohême: na ellende had hij weelde gekend, nu zoû het leven weêr een beetje minder gemakkelijk voor hem worden: dat was alles.

Bertie zelve, walgend van de harteloosheid zijner eerste overpeinzingen, liet zich doelloos meêsleepen van dag op dag, zonder meer aan zijne intrigues te denken. Daarbij had hij soms het naïve geloof, dat het lot hem in het laatste oogenblik toch gunstig zoû blijken te zijn: zijn fatalisme was als een godsdienst, die hem sterkte en hoop gaf.

VI.

Eens echter dacht hij, dat alle hoop hem begeven zoû: het gevaar dreigde onmiddellijk.

- Bertie, sprak Frank, die thuis kwam, zeer opgewonden. Je zoû morgen met den dag kunnen geholpen zijn. Een van onze clubvrienden, - Tayle, je weet wel, - zocht, naar hij mij zeide, iemand als particulier secretaris bij zijn vader, Lord Tayle. De oude man woont op zijn kasteel in Northumberland, is altijd ziek en is wel wat lastig, naar zijn zoon me zelf verteld heeft, maar toch schijnt het mij toe, dat je niet gauw zoo iets terug zal vinden.... Je zoû een toelage van £ 80 krijgen

en natuurlijk op het kasteel wonen. Ik had er al dadelijk met Tayle over gesproken, als je me niet vroeger verzocht had...

- Heb je mijn naam genoemd? vroeg Bertie haastig en bijna beleedigd.

- Neen, antwoordde Frank, verwonderd over zijn toon. Ik heb niets willen voorstellen, voordat ik je gesproken had. Maar beslis nu gauw, want Tayle had reeds twee anderen op het oog. Als je echter nog nu beslissen kan, zal ik dadelijk naar Tayle toerijden; mijn rijtuig wacht....

En hij greep reeds zijn hoed.

Tachtig pond, eene betrekking als secretaris met vrij wonen op een kasteel, wat zoû het Bertie vroeger als met glans verblind hebben, vroeger in Amerika. En nu....

- Beste Frank! sprak hij koel. Ik ben je dankbaar voor je goede bedoelingen, maar doe geen moeite voor mij. Ik kan zoo iets niet accepteeren. Zend je rijtuig maar weg....

- Wat! riep Frank, ontzet van verbazing. Wil je er niet eens over denken!

- Dank je hartelijk. Als je me niets beters hebt aan te bieden dan een dienstbare betrekking bij den vader van iemand, waarmeê je mij als gelijke hebt laten omgaan, dan bedank ik je er voor! Om een bagatel van tachtig pond 's jaars ga ik me niet opsluiten als schrijfknecht bij een ouden, zieken, brommigen man. Daarbij wat zoû Tayle van me denken! Hij heeft me gekend als jouw vriend en heeft als zoodanig met me omgegaan. En nu zoû hij me terugvinden als loontrekkende van zijn vader. Ik kan niet zeggen, dat je veel fijn gevoel hebt, Frank.

Het duizelde hem terwijl hij zoo sprak: nog nooit had hij zulk een toon van hoogmoed tegen Frank aangeslagen, maar het waren als kreten van wanhoop, geslaakt in de zwijmeling van zijn valschen trots.

- Maar mijn God, wat wil je dan! riep Frank. Je kent al mijn kennissen, en door mijn kennissen moet ik je toch aan iets helpen!

- Ik wil niet geholpen worden door iemand, wien ook, van onze clubgenooten; ook niet door iemand van de personen bij wie je mij geprezenteerd hebt.

- Dat maakt het geval zeer moeilijk! sprak Frank, schamper lachend, terwijl eene groote woede in hem begon op te borrelen. Dus je wilt niet?

- Neen, ik wil niet.
- Maar wat wil je dan? vroeg Frank kort.
- Op het oogenblik: niets.
- Ja, op het oogenblik, goed. Maar later?
- Dat zal ik wel eens zien. En als jij niet kiescher kan zijn...

Hij hield op, schrikkende van zijn eigen toon, schijnbaar meesterachtig hoog, en inderdaad zoo opzwellend door de wanhoop van luiheid en trots. Zij zagen elkander eene pooze aan, en het werd hun eensklaps alsof zij beiden vele stille grieven tegen elkaâr koesterden, grieven, die zich hadden opgestapeld onder de uiterlijke vriendschappelijkheid van hun samenzijn, grieven, die zij op het punt waren elkaâr in het gezicht te smijten, als lage beleedigingen.

Toen werd Bertie meester van zichzelven. Hij bedacht zich of hij zich niet vergeten had. En hij glimlachte en stak zijne handen uit:

- Vergeef me, Frank! smeekte hij met zijne stem als gedempt goud, met zijn lieven glimlach. Ik weet, dat je het goed met me bedoelt. Ik zal je nooit, neen nooit, kunnen vergelden wat je voor mij gedaan hebt. Maar *dit* kan ik heusch niet aannemen. Liever word ik weêr kellner of conducteur op een tram. Vergeef me, als ik je ondankbaar schijn.

Zij verzoenden zich. Maar Frank vond dien trots van Bertie belachelijk en leed er onder, dat dit alles een geheim voor Eve moest blijven; hij had zoo gaarne Eve hier in geraadpleegd. En meer en meer zag hij met fronsende wenkbrauwen en knippende oogen naar hen beiden, Eve en Bertie, als zij des avonds in het zachte, blauw omkapte licht der lampen naast elkander zaten, pratend als broêr en zuster. Het was als eene geheime onreinheid. Dan moest hij zich geweld aandoen niet uit te brullen, dat Bertie een klaplooper, een gemeen sujet was, zich geweld aandoen hen niet te scheiden van elkander, hen niet te rukken uit de rustig glimlachende en schuldelooze intimiteit van hun gesprek over meubels en draperieën.

VII.

Na deze mislukte poging om Bertie te helpen, deed Frank geene moeite meer, rekenend, dat, als de nood drong, Bertie zelve wel weêr om zijn voorspraak smeeken zoû. Maar na

Bertie's weigering scheen het, dat Frank voor het eerst de scheeve verhouding inzag, waarin hij Bertie geplaatst had tegenover zichzelven en de maatschappij; zijne goedigheid om een armen vriend een jaar lang te hebben laten leven als een vermogend jongmensch, scheen hem nu, verlicht in de klaarte zijner mooie liefde, die geheel zijn innerlijk wezen had gelouterd, vernieuwd, herschapen, eene ontzettende onzedelijkheid toe: een trappen op alle wetten der eerlijkheid en waarheid, een immoreele spotdrijverij met het goed vertrouwen der wereld. Vroeger had dit alles hem vermaakt, maar nu achtte hij zich klein, laag, ooit zulk vermaak te hebben kunnen genieten... En hij begreep, dat hijzelve Bertie's valschen trots van niets van hunne gezamenlijke champagne-vrienden aan te nemen, als een giftige woekerplant, had aangekweekt.

De dagen schakelden zich aan elkaâr en Frank kon zich niet schudden uit de zelfontevredenheid, die hem iederen dag meer en meer omknelde. Bertie sloeg een schaduw over het geluk zijner liefde. Eve zag, dat een dof leed hem stilzwijgend maakte, hem lang peinzend deed neêrzitten met gefronsde wenkbrauwen en een breeden rimpel, dwars over zijn voorhoofd.

- Wat is er, Frank? vroeg ze.
- Niets, lieveling....
- Ben je nog jaloersch?
- Neen, ik zal me verbeteren...
- Zie je, het is je eigen schuld. Wanneer je me Bertie vroeger niet altijd zoo geprezen hadt als je besten vriend, zoû ik nooit zoo intiem met hem geworden zijn....

Ja, het was wel zijn eigen schuld: hij zag dat klaar in.

- En ben je nu meer over mij tevreden? vroeg zij lachend.

Hij lachte terug; het was waar: zij had tegenwoordig, terwille van Frank, bruske veranderingen tegenover Bertie, verliet in eens, terwijl hij nog sprak, den divan, waarop zij samen zaten, gaf hem telkens ongelijk, verweet hem zijne fatterigheid, hield hem voor den gek met zijne kleine handjes. Hij zag haar dan verbaasd aan, meende, dat ze met hem coquetteerde, maar begreep er niet het rechte van. Zoo had zij ook eens gedurende een uur achtereen hem overladen met kleine hatelijkheden, speldeprikken, die zij meende, dat Frank zouden gerust stellen en Bertie niet te zeer zouden kwetsen. Sir Archibald, in een gesprek over heraldiek, wilde kort daarna den

beiden vrienden de genealogische platen van zijn familieboom laten zien; Frank stond reeds op om hem naar zijn kabinet te volgen, Bertie ook. Eve had een beetje medelijden met Bertie, wien zij meende dezen keer al te zeer geplaagd te hebben; zij wist, dat Sir Archibalds genealogische gesprekken hem niet interesseerden en zij sprak:

- Laat Bertie maar hier, papa; Bertie weet toch niets van heraldiek.

En om Frank, die zijn ijverzucht niet dorst te doen blijken, tegelijk te troosten, voegde zij er schertsend bij, met een geruststellend trillen harer lange wimpers:

- Frank vertrouwt ons wel samen, niet waar?

Hare stem was zoo eenvoudig, hare blik zoo lief, dat Frank haar toelachte, gerustgesteld maar toch heimelijk geërgerd, dat Bertie weêr was gaan zitten. En toen zij alleen waren begon Bertie:

- Foei, foei, wat plaag je me toch tegenwoordig, Eve.

Zij lachte en bloosde, voor zichzelve verlegen, dat zij hem zoo plaagde, om Frank. Maar Bertie's gelaat was ernstig geworden en met een lief gebaar vouwde hij zijne handen samen en smeekte hij:

- Beloof me, dat je het niet meer doen zal...

Zij zag hem aan, verbaasd om zijn ernst.

- Het is immers maar gekheid! sprak ze.

- Maar een gekheid, die me pijn doet! murmelde hij terug.

Zij bleef hem aanzien, hem niet begrijpend. Hij zat in elkaâr gedoken, het hoofd op de borst, zijn oogen starend voor zich uit, en zijn dun bruin haar, dat een weinig op zijn voorhoofd neêrkrulde, scheen te plakken aan zijne slapen, in enkele pareltjes zweet. Hij was blijkbaar zeer ontroerd. Hij wist niet waarop dit gesprek zoû uitloopen, maar hij gevoelde toch, dat zijn toon zeer ernstig was geweest, dat die eerste zinnen de prelude van een belangrijk onderhoud zouden kunnen worden. Hij gevoelde, dat dit oogenblik bestemd was een kostbaren schakel aan zijne levensketting vast te klinken en hij wachtte, fatalistisch geduldig, op de gedachten, die in zijn brein zouden ontluiken, op de woorden, die van zijn tong af zouden glijden. Hij sloeg zichzelven in zichzelven gade, en tevens omwikkelde hij Eve in een windsel, zoo als eene spin een vlieg omwindt in den draad, dien hij uitweeft.

- Zie je, ging hij langzaam voort; ik kàn het niet van je velen, dat je me plaagt.... Het is net of je minder van me houdt dan vroeger.... Ik kan het toch niet helpen, dat ik kleine handen heb....

Zij moest glimlachen om het gewild kinderlijke, gewild coquette van zijn toon: dat beetje aanstellerij van behaagzieke kinderachtigheid, die zij doorzag, maar zij sprak toch:

- Nu, ik vraag je vergiffenis voor mijn plagen! Ik zal het niet meer doen...

Hij was echter opgestaan, doende of hij haar uitgestrekte hand niet zag en stil ging hij voor het raam staan, ziende naar het, in mist uitgevaagde, parklandschap van Kensington Gardens. Zij bleef zitten, wachtend tot hij iets zeggen zoû. Maar hij zweeg.

- Ben je boos, Bertie?

Langzaam keerde hij zich om. Schuin viel het bleeke daglicht langs de meubelgordijnen op hem en het gaf eene lijdende tint, een matheid van dof porcelein, aan zijn fijn gelaat. Zeer zachtjes, met een diep smartelijken glimlach, schudde hij ontkennend het hoofd. En voor den romantiek harer ziel gaf de smart van dien glimlach hem de poëzie van een jongen god of een gevallen engel: het hemelsch zachte van een mythologisch wezen zonder sekse, zooals zij in hare geillustreerde dichters gezien had: mannelijk van gestalte, vrouwelijk van gelaat. Zij wilde hem smeeken haar die smart uit te storten, en het zoû haar in dit oogenblik nauwlijks verwonderd hebben, zoo het geklonken hadde als een gerythmeerde monoloog, als een lange klacht in blankverzen....

- Bertie, mijn beste jongen, wat is er? vroeg zij.

Hij bleef daar staan, zwijgend, in het schuine bleeke licht, wetend, dat het hem bijna theatraal bescheen. En zij, gezeten in het halfduister, zag, dat hij, in dat licht, vochtige oogen kreeg. Zij ging naar hem toe, geroerd; zij vatte zijne hand, zij dwong hem te zitten, naast haar.

- Zeg het dan, Bertie: heb je verdriet? Kan je het mij niet vertellen?

Weêr schudde hij zachtjes, smartelijker glimlachend, het hoofd. En hij sprak ten laatste met eene klanklooze stem:

- Neen, Eve, ik heb geen verdriet. Ik kan geen verdriet meer hebben: geen verdriet meer. Maar ik ben alleen maar

treurig, omdat we zoo gauw zullen scheiden en omdat ik zooveel van je hoû....

- Scheiden? Waarom, waar ga je dan naar toe?

- Ach, dat weet ik niet, beste meid. Ik blijf, tot je getrouwd bent en dan ga ik weg: hier en daar zwerven, heel alleen... Zal je nu en dan eens aan me denken?

- Maar Bertie, waarom blijf je dan niet in Londen?

Hij zag haar aan. Eerst had hij gesproken zonder te weten waarop hij doelde, zich latende slingeren door het toeval. Maar nu, met dien blik, dien zij beantwoordde, ontvonkte het in hem in eens, als een klein duivelsch vlammetje. Hij wist het nu, waarop hij doelde; hij overwoog nu ook zijne woorden, als was ieder woord een korreltje goud; hij gevoelde zich zeer helder worden, zeer logisch en kalm, zonder de angstige, vage ontroering van zooeven... En hij sprak zeer langzaam, met die treurige, klanklooze stem, als van een zieke:

- In Londen? Neen Eve, hier kan ik niet blijven.

- Waarom niet?

- Dat kan ik niet, lieve meid... dat kàn ik niet.... heusch niet, onmogelijk!

En het gehuichel van zijn blik, het geteem van zijne stem, de komedie van zijne troostelooze treurigheid druppelden, als een ontzenuwend vocht, een vermoeden in haar: het vermoeden, dat hij niet in Londen kon blijven, om haar, omdat hij haar zien zoû als de vrouw van Frank. Het was als eene suggestie: hij déed het haar vermoeden door de stille wanhoop, die van hem uitstraalde.

Maar hare gedachte verzette er zich tegen: het was immers maar een vermoeden, zonder grond... Langzaam ging hij echter door, berekenend ieder woord, als met eene mathemathische nauwkeurigheid:

- En als ik dan weg ben en je bent samen met Frank, voor altijd... zal jij dan gelukkig zijn, Eve?

- Maar Bertie....

Zij aarzelde: het had bijna wreed geklonken, *ja* te zeggen, zeker te zijn van geluk, tegenover zijne smart.

- Maar Bertie, waarom vraag je dat? vroeg zij, bijna angstig.

Hij bleef haar aanzien, diep, zacht, met den fluweelen nacht zijner mooie oogen.

Toen zonk zijn hoofd op zijne borst, en zij vulden zich met

groote tranen, die oogen, en hij wrong zijne handen, als waren zij koud.

- Waarom, waarom, Bertie? herhaalde Eve.

- Niets... beloof het me... beloof me, dat je gelukkig zal zijn. Want ik zoû wanhopig zijn als je niet gelukkig was...

- Maar waarom zoû ik niet gelukkig zijn: ik hoû zooveel van Frank! riep zij eindelijk uit, toch nog vreezende hem, Bertie, te kwetsen.

- Nu, àls je gelukkig wordt, is het goed! fluisterde hij mat, steeds wringend zijne handen...

Toen, eensklaps, terwijl zij nog steeds hem vragend aanzag, kreet hij:

- Arm kind!

- Wie, arm kind? vroeg zij ontzet.

Hij greep hare handen, zijne tranen drupten op hare vingers....

- O, Eve! Eve! God, als je in mijn hart kon zien... Als je... O, ik heb zoo een medelijden, zoo een innig, innig groot medelijden met je en ik zoû er, ik weet niet wat, o mijn leven voor geven, als ik, als je.... Arm, arm kind!!!

Zij was huiverend, doodsbleek opgestaan; hare handen grepen het tafelkleed, dat door haar ruk een weinig afgleed, terwijl een kristallen vaas, waarin eenige bleeke kasrozen verwelkten, omstortte en het water er uit zich met bolle, zilverachtige plekken over het fluweel verspreidde. Zij liet het water loopen, hem aanziende met hare groote, verschrikte oogen, terwijl hij zijn gelaat met de handen bedekte.

- Bertie! riep zij. O, Bertie, waarom spreek je zoo, wat is er dan.... Neen, neen, zeg het, je moet het zeggen.... ik wil het... O, ik bid je, spreek dan toch!!

Hij maakte een gebaar: een uitstekend gebaar vol natuurlijkheid, zonder de minste gemaaktheid of theatraliteit, een gebaar als wilde hij zich herstellen, als had hij iets gezegd, dat hij had moeten verzwijgen; hij stond op en zijn gelaat was ook veranderd, niet smartelijk meer, niet medelijdend meer, maar koel beslist:

- Neen, neen, Eve, er is niets....

- Er is niets? En je riep: Arm kind! En je hebt medelijden met me! Mijn God, waarom, wat is er dan, wat dreigt me dan....??

Zij had Franks naam op de lippen, zonder dien te durven uiten en hij voelde dat.

- Niets, waarlijk niets, lieve Eve, ik verzeker het je: er is niets. Ik heb soms van die dwaze gedachten: het zijn hersenschimmen.... Kijk, die vaas is omgevallen....

- Maar wat dacht je dan, welke hersenschim...

Hij bette met zijn zakdoek het water op het tafelkleed af en schikte de rozen weêr in de vaas....

- Niets, niets! bleef hij klankloos murmelen.

Zij beefde van zenuwachtigheid: zijn stem was zoo diep medelijdend geweest, als bedekten zijne woorden met hun sluier een ontzettend geheim. Toen, daar hij niet verder sprak, viel zij op den divan en barstte zij in eens in snikken uit, woest, hartstochtelijk, sidderend van een spookachtige angst, die in haar ziel oprees.

- Eve, lieve Eve, wees kalm! smeekte hij, vreezende, dat iemand binnen zoû komen...

Maar toen knielde hij naast haar neêr, heure handen nemend en ze zacht drukkend.

- Kijk me aan, Eve!... Ik verzeker het je, ik zweer het je, daar: er is niets, er bestaat niets dan alleen in mijn eigen gedachten. Maar zie, ik hoû zooveel van je; je duldt wel dat ik je dat zeg, niet waar, want het is alleen maar innige, onschuldige vriendschap, die ik voel voor het meisje van mijn vriend, voor mijn lief klein zusje... Ik hoû zooveel van je en dan denk ik wel eens: zal ze gelukkig worden, mijn lieve Eve... O, het is een dwaze gedachte, maar het is in mij niets vreemds, want ik denk dat altijd van menschen, die ik liefheb... Zie je, ikzelve, ik heb zooveel geleden, zooveel verdriet gekend!... En als ik dan iemand zie, waarvan ik veel hoû, zooals van jou, en ik zie zoo iemand dan vertrouwen op het leven en vol illuzies, dan krijg ik die vreeslijke, onweêrstaanbare gedachte: zoû ze gelukkig worden! Wordt iemand wel gelukkig? Bestaat geluk wel? O, ik moest niet zoo spreken, ik maak je er somber door, ik leer je er pessimisme meê, maar het is me soms zoo vol, als ik je zie met Frank.... Want ik hou ook zooveel van Frank, en ik zoû jullie zoo gaarne gelukkig met elkaâr zien, met elkaâr.... Daarom, ik bid je, vertrouw op Frank: hij houdt van je, al is hij soms wat weifelachtig, wat grillig in zijn gevoelens.... o hij aan-

bidt je, al ziet hij soms de nuances van een vrouwenkarakter over het hoofd en... al slaat hij met zijn luchtigheid soms wat door, hij meent dat zoo niet.... Hij is zoo open, zoo oprecht, je weet zoo precies wat je aan hem hebt... Daarom Eve, lieve Eve, laat nooit een misverstand tusschen jullie heerschen, begrijpt elkaâr altijd...niet waar, kind, o mijn arme Eve!!

En hij snikte zacht in zijne mysterieuze wanhoop, die niet geheel en al gehuichel was, want hij wàs zoo wanhopig, om wat er dreigde! En zij bleef hem ontsteld aanzien, diep ongelukkig om zijne woorden, waarachter zij iets ried, dat hij niet zeggen zoû; elk woord een droppel zacht venijn, dat in haar gemoed vreemde twijfelingen deed opschieten als woek erkruiden en giftplanten.

- Dus is er niets? vroeg ze moê, smeekend, met gevouwen handen.

- Neen, lieve Eve, er is niets! Ik ben alleen maar tobberig, zie je, net een oude man, en zoo tob ik soms ook over jullie.... Dus als ik ver weg ben, ver uit Londen weg, zal je dan gelukkig zijn.... Zeg Eve, zal je dan gelukkig zijn? Zweer je het me?

Zij knikte zachtjes, weêr snikkend, wanhopig, dat hij weg moest uit Londen, wanhopig om wat hij niet had willen zeggen: dat mysterieuze, dat ontzettende...

Maar hij was opgestaan, had haar beide handen gereikt en, hoofdschuddend, als over de dwaasheid van den mensch, sprak hij thans, met zijn smartelijksten glimlach:

- Hoe gek om zoo te tobben, niet waar, te tobben om niets? Ik had het niet moeten doen: ik heb er je misschien wat treurig meê gemaakt, heb ik?

- Neen, sprak zij, zacht glimlachend, haar hoofdje schuddend. Neen, heusch niet....

Hij liet zich in een stoel vallen, zuchtend.

- Ach ja, zoo is het leven, mompelde hij, met groote, starre oogen, vol nachtelijk mysterie.

Zij antwoordde niet, vol, overvol. Het werd donker en hij nam afscheid. Frank alleen zoû blijven dineeren.

- Vergeef je het me? sprak hij deemoedig, met al de bekoring zijner dichterlijkheid in het laatste licht over zijn gelaat verspreid als een etherisch waas.

- Wat? vroeg zij, zacht weenend.

- Dat ik je een oogenblik heb angstig gemaakt?

Zij knikte, wankelend opstaande, doodmoê, huiverend.

- O ja, je hebt me wel even laten ontstellen.... Je moet het nooit meer doen, niet waar...

- Neen, murmelde hij.

Hij kuste hare hand, eene liefkoozing, waaraan zij gewoon was, een geur van hoffelijkheid als van een achttiend' eeuwschen markies, en hij ging.

Zij bleef alleen. En toen zij alleen was, staande in het midden van het vertrek, sloot zij de oogen en het was of er een nevel om haar neêrdaalde. En in dien nevel dacht zij aan Moldehöi en zag zij het spectrale fjord opschemeren tusschen zijn schermen van bergen in den mist, en zag zij de drie lijntjes goud in het westen.... En zij voelde zich op eens geheel en al verlaten en eenzaam, zooals zij zich gevoeld had in dien mist, zelfs zonder gedachte aan Sir Archibald en Frank, slechts denkend aan hare doode moeder. Een zwaarte rustte op haar schedel als de reuzenpalm van een ijzeren hand, eene vale duisternis wolkte om haar op en zij voelde al hare levenswarmte eensklaps verkillen tot een ijzigheid van dood. Eene groote ruimte ruischte om haar heen en in die ruimte gevoelde zij, onzichtbaar, ontastbaar, en toch duidelijk, en onloochenbaar intens, de spookachtige nadering van een onheil aanrollen, áanrollen als een vage donder... Zij reikte met de handen trillend rond, als naar een steun....

Maar zij viel niet flauw, zij kwam tot zichzelve en toen zag ze, dat ze juist in het midden van het duisterende vertrek stond, een beetje huiverend, met een wankelachtig geknik in hare knieën....

En ze dacht, dat er toch iets was, iets dat Bertie niet gezegd had....

VIII.

Dagen dacht zij daarover na. Wat was het, wàt was het? Zoû Bertie haar beklaagd hebben, als er waarlijk niets was dan zijn eigen pessimistische vrees voor haar geluk? Of school er inderdaad een geheim? Was er iets met Frank?

En zij zag Frank komen en dikwijls stil zitten, zwijgend en met gefronsde wenkbrauwen. En zij vroeg:

- Wat is er, Frank? en hij antwoordde:

- Niets, lieveling! zooals hij altijd antwoordde. Dan spraken zij samen, eerst wat gedwongen, dan beiden weêr gelukkig wordend in hunne plannen en illuzies, beiden weêr vergetend wat hun op het hart drukte. Eve lachte helder en zij zette zich op Franks knie en speelde met zijn snor en alles was zoo mooi om hen heen. Kwam Bertie dan binnen, dan scheen het dadelijk alsof er iets tusschen hen gleed; een schim, die hen scheidde. Maar vooral als zij alleen waren, gevoelden zij zich nameloos ongelukkig. Dan bekroop Frank de lust Bertie de deur uit te smijten, in eens, zonder de minste aanleidende oorzaak, als een schurftige hond. En hij zag Bertie in zijn geest terug zooals hij had staan bibberen in dien kouden sneeuwnacht, in zijne armzalige plunje. En nu was hij zoo netjes en hij deed niets slechts: hij was onberispelijk, hij ging zelfs niet meer gedurende eenige dagen op den loop, als een kat. Hij was steeds belangwekkend, met zijn waas van weemoed en zelfs had hij vaak nu, na de scène over Tayle, een zweem van verwijt in zijne stem en zijn blik tegenover Frank.

Maar Eve, alleen, gevoelde zich het zeerst ongelukkig. Ontzenuwende twijfelingen woekerden in hare ziel, twijfelingen, die zij wel voor een oogenblik uitroeide, maar die toch dadelijk weêr opschoten, zoodra zij dacht aan dien smartelijken glimlach van Bertie, aan die medelijdende stem, aan die vreemde erbarming... Wat was het, wat wàs het? Zij had er vaak met Frank over willen spreken, maar als zij op het punt was te beginnen, wist zij niet wat te zeggen.... Dat Bertie haar beklaagd had? Het was immers niets dan zijn eigen pessimisme, dat, in eene algemeene menschenliefde, de geheele wereld beklaagde, omdat de wereld voor smart geschapen scheen. Frank vragen of hij een stil verdriet had, Frank vragen of hij *iets* had? Ze deed het immers zoo dikwijls en het was altijd hetzelfde antwoord:

- Niets, lieveling!

Wat dan, o wat dan? Helaas, zij kon niet verder; zij stond als geblinddoekt in een toovercirkel, dien zij niet overschrijden kon en hare handen tastten om zich heen zonder iets te vatten. Joeg zij ook met energie hare gedachten heen, zij kwamen weêr terug, halstarrig. Zij overweldigden haar opnieuw, zij stapelden zich opnieuw in haar brein op elkaâr, twijfelingen ontspinnend en het was dan altijd, o altijd diezelfde vraag, welke ten laatste uit al deze ellende des denkens oprees:

- Wat? Wat is er? Is er iets?

En nooit een antwoord. Eens had zij er nogmaals Bertie naar gevraagd en Bertie had slechts geglimlacht, met dien verschrikkelijken glimlach, vol smart, en haar gesmeekt toch niet te blijven mijmeren over iets, dat hij zoo, terloops, uiting gevende aan de natuurlijke treurigheid van zijn gemoed, gezegd had. Anders zoû hij voortaan huiverig zijn iets meer tegen haar te zeggen, zich oprecht te geven; anders zoû hij zijne woorden moeten wegen en zij zouden niet meer zoo vertrouwelijk kunnen zijn, als broêr en zuster.... En het werd in haar eene stemming vol fijne halftinten, waarin niets omtrek, niets zelfs bepaalde kleur had: een geweifel van schaduwachtig grijs, dat de schaduwlooze helderheid harer liefde invloot, meer en meer invloot en haar afmatte door zijne onbestemdheid, door zijn niet-zijn in het reeële leven en door zijn schijnbestaan als van iets ontastbaars, een droom, - in haren geest.

IX.

Eens echter werd de droom als eene realiteit, eens tastte zij iets, zag zij iets, hoorde zij iets. Maar, was het dat....

Het was aan den uitgang van het Lyceum.... De menigte stroomde naar buiten, langzaam, schuifelend, hier en daar een beetje ongeduldig duwend, schouder aan schouder... En in dat dringen, naast haar, zag zij eensklaps de vuurroode peluche sortie van eene groote, zware vrouw vlammen; een gelaat, rood, wit en zwart van verf, popachtig lachende onder een kinderachtigen Cherry-ripe-hoed, den luifelrand als volgepropt met een hoop blonde kurketrekkertjes, boog eensklaps over haar in een parfum van gemusceerden poudre de riz, en òver haar heen, naar Frank toe, als een slag in haar eigen gelaat, weêrklonk het:

- Zoo, dag Frank, dag lieve vent....

Zij schrikte ademloos terug, snel beurtelings ziende naar dat poppengelaat en naar Frank; zij zag zijn woedenden blik, en zelfs ontging haar de ontsteltenis der groote vrouw niet, - een der skatingrinkjes -, terug als deze deinsde toen zij aan Franks arm het meisje bespeurde, dat zij eerst in het gedrang over het hoofd had gezien, ontzet als ze zich wegmaakte, omdat ze zoo onfatsoenlijk was geweest een vriend aan te spreken, die met een dame liep!

Maar ze verdween toch met een verwonderden omblik naar Bertie, die achter hen kwam: daarvoor had Bertie dan toch wel kunnen waarschuwen.... Want Bertie had drie woorden gewisseld met den Cherry-ripe-hoed, en zelfs naar voren geknikt, zeggend:

- Daar loopt Frank....

Het speet haar, maar ze had heusch de dame niet gezien!

Thuis gekomen, wilde Sir Archibald, die niets gemerkt had, aan de deur afscheid nemen, maar Frank:

- Ik bid u, ik moet even Eve spreken, ik bid u....

Het was wel laat, maar Sir Archibald was geen man van etiquette....

Zij waren alleen en zij bleef zwijgen, hem aanziende met vreemde oogen. Maar hij sprak, haastig, struikelend over zijne woorden als wilde hij ten snelste elk boos vermoeden in haar bestrijden:

- Eve, Eve, geloof me... je moet me gelooven, er is niets... Je mag niets denken, van wat er zoo even gebeurd is....

En hij vertelde haar in enkele koortsachtige zinnen van vroeger, hun jongelui's-leven, de skatingrinkjes... Nu bestond dat alles niet meer, het was het verleden en ze wist het, ieder jongmensch had een verleden, ze wist dat, niet waar?

- Een verleden... fluisterde zij koud. O, ieder jongmensch heeft een verleden... Maar wij, wij hebben geen verleden, wel?

- Eve, o Eve! kreet hij, want door de ironie harer doffe stem schemerde zulk een smart heen, dat hij ontzette, radeloos, niet wetend hoe hij haar troosten zoû.

- Zeg me alleen dit! vroeg zij, hem naderend, met haren vreemden blik in den zijne. Zij legde hare handen op zijne schouders, zij poogde zijne innerste ziel door zijn oogen heen te peilen... En langzaam vroeg ze, haar vonnis willende lezen uit het eerste woord, dat hij slaken zoû:

- Nu niet meer...?

Hij knielde voor haar neêr, waar zij stijfrecht, als bevroren, op een stoel was neêrgezonken; hij verwarmde hare wederstrevende handen in de zijnen; hij zwoer van neen... Zijn eed klonk oprecht, eene waarheid blouk open op zijn gelaat, en zij geloofde hem... Hij vroeg vergiffenis, zeide, dat zij er niet meer over denken moest, dat dat altijd zoo was....

- O, zoo, knikte zij hem zonderling toe; ach ja, jawel, ik begrijp dat wel; papa heeft me een beetje liberaal opgevoed...

Hij herinnerde zich dat gezegde: zij had het nog eens gezegd... Toen, beiden, dachten zij aan Moldehöi, aan de zwarte wolken.... Eve rilde....

- Heb je het koud, lieveling?

Zij schudde van neen, steeds met dien vreemden blik in haar oog. Hij wilde haar omhelzen, maar zij trok zich langzaam terug, en hij gevoelde zich onhandig, bijna verlegen. Hij begreep haar niet. Waarom geen kus, waarom geene geheele verzoening, als ze het begreep, als ze een beetje liberaal was opgevoed? Maar ze was misschien nog wat ontsteld. Hij wilde niet aandringen. Het zoû wel slijten...

Toen hij heen was, in hare kamer, rilde zij, klappertandde zij, als in koorts.

Hartstochtelijk begon zij te snikken, diep, diep rampzalig, wanhopig, dat zij leefde, dat zij mensch, dat zij vrouw was, dat zij lief had, vooral dat zij lief had, dat de wereld bestond, dat alles zoo laag en vuil was, als slijk.... zij walgde van dat alles. En het was haar of ze nooit iets begrepen had van hare boeken, noch van Spencer, noch van ‘Gespenster’, vooral niet van ‘Gespenster’, of ze nooit iets begrepen had van haar vaders opvoeding: een beetje liberaal, en het was haar of het blanke vleugeldons harer illuzies om haar heen stoof, of een ruwe hand een druivenwaas van hare innigste geheimenis, van de ziel harer ziel, had weggeveegd, of het heilige leliënmysterie harer maagdelijkheid dwars door een riool was gesleurd.

En voor het eerst bonsde de rust harer groote, practische liefde voor Frank in tegen den romantiek harer jonge-meisjesdroomen, verbrak zich het evenwicht tusschen hare twee gemoederen, haar practisch en haar romantisch gemoed.

X.

Na zijn gesprek met Eve scheen het Bertie toe, dat hij in eene subtiele sfeer leefde, in een labyrinth omdwaalde, vol geheimzinnige paden van list en sluwheid, waarin hij zeer moest opletten, wilde hijzelve niet verdwalen. Hij wist zeer goed, wat hij in dat gesprek beoogd had: twijfelingen wekken in Eve omtrent Franks standvastigheid... Kende Eve zelve Frank niet als weifelend, bijna grillig...? Waren dus zijne woorden goed gekozen geweest? Had hij twijfel gezaaid?

Hij wist er niets van; hij zag er niets van in de telkens

terugkomende eentonigheden en banaliteiten van het dagelijksch leven, waarin nuances zoo vaak zelfs aan den allerfijnsten opmerker verloren gaan. Eve had hem nog wel eens gevraagd naar dat *iets*, maar daarna waren hunne gesprekken weder geworden als vroeger, tenminste uiterlijk. Hij zag niets aan Eve, ook niets aan Frank; Eve had dus ook niets aan Frank gezegd of gevraagd....

Vóor dit gesprek had Bertie aarzelingen gekend, walgingen van zijne eigen harteloosheid, zelfs ontzettingen over de reusachtigheid van zijn eigen egoïsme. Maar dit gesprek met Eve was geweest als de eerste stap op een hellend vlak, waarop men zich niet meer kan omwenden.... Eene helderheid van denken klaarde er na in zijn brein op, als waren zijne hersenen spiegels of kristal, waarin zijne denkbeelden zich als in veel hel licht weêrkaatsten. Nog nooit had hij zich zoo gespitst gevoeld, zoo zuiver logisch, zoo, met de nauwkeurigheid van eene naald, gericht op één doel. En die helderheid van denken was zóó intens, dat hij, in eene naïve juistheid van zelfkennis, het eens, gedurende eene seconde, bevreemdend in zich vond, dat hij zooveel talent, zooveel genialiteit der gedachte niet voor een doel besteedde, edeler dan het zijne was.....

- Waarom ben je geen artist geworden? hoorde hij Eve nogmaals vragen.

Maar hij glimlachte: de practische moeilijkheden van het leven doemden voor hem op; hij gevoelde de indolentie, de poezen-luiheid van zijn lichaam... neen, neen, het kon niet anders, het moest zoo zijn: de eerste stap was genomen, het was het lot...

Toen, bij het uitgaan der comedie, die vrouw uit hun vroeger leven, zijn knikje naar voren: ‘daar loopt Frank!’ Was dat ook niet het lot? Strooide het Lot op het pad diergenen, die het bewierookten als eene godheid, die het dienden met eene eeredienst, niet zulke oneindig-kleine gebeurtenisjes, als weldaden, die men moest gebruiken, schakeltjes, die het Lot wilde, dat men zelve voegen zoû aan de ketting? Gaf het Lot zelfs niet zoo de illuzie van een eigen wil, een zweem van waarheid aan den leugen, dat men door zichzelven - energie - iets kan wijzigen aan den loop der omstandigheden? Niets dan een knikje, niets dan een woordje: daar loopt Frank, en dan rekenen op het toeval - toeval, wàt is toeval?! - dat het

fatsoenlijke skating-rinkje in het gedrang, Eve - zoo klein, zoo fijn, zoo verloren -, niet zien zoû!

Was het geschied, zooals het was voorbereid? Had hij de wensch van het Lot geraden? Hij dacht wel: zoo een klein beetje: waarom anders dat smeeken van Frank om een gesprek, zoo laat, bijna in den nacht...

En in zijne subtiele sfeer van fijn uitgesponnen list, in zijn labyrinth van sluwheid, vond hij zich niet slecht, niet harteloos, niet egoïst meer. Conventie, woorden... Eene ijdelheid, dat hij zoo fijn dacht, verving alle scrupules, en schemerden zij soms nog op, dan dacht hij maar: wie weet, waar het goed voor was, dat Frank niet trouwde. Frank wàs niet iemand om te trouwen; neen waarlijk, hij wàs grillig en onstandvastig: hij zoû nooit zijne vrouw gelukkig maken...

Maar Bertie doorzag ook aanstonds dat dit zelfbedrog was en dan lachte hij weêr en schudde het hoofd, omdat hij zichzelven zoo comiek, zoo vreemd vond. Het leven was niets, niet de moeite waard zich er om te vermoeien, maar zoo in zichzelven door te dringen, zichzelven te bestudeeren, zoo te blikken in zijn denken, zoo te goochelen met zijne gedachten, dàt was belangwekkend, dat was een interessante bezigheid, terwijl men lui op een zachten divan lag...

En toch genoot hij slechts zelden eenige hersenrust, want de spinsels zijner sluwheid weefden, haar afmattend, zich voort in zijne gedachte. Ook zijne uitingen tegen Eve -, soms lange gesprekken, soms halve zinnen - matteden hem af door het telkens en telkens nauwkeurig afwegen der woorden. Maar niets van deze afmatting was aan zijn uiterlijk te bespeuren en die woorden, ze rolden zóo schijnbaar ondoordacht van zijne lippen, dat zij schenen te leven van natuurlijkheid. Inderdaad waren zij de frazes van een comedie-spelend, vooruit ingestudeerd pessimisme; zij treurden over het leven, zij beklaagden Eve met eene mysterieuze ontferming, en tusschen die smart heen beschuldigden zij Frank - eventjes, ter loops, met niets, bijna alleen met hun accent - beschuldigden zij hem van grilligheid, onstandvastigheid, wuftheid, weifelmoedigheid. Bij den minsten uitroep van Eve echter spraken zij zichzelven weêr tegen, kunstig schermend, nu met zichzelven, dan met Eve, als met de feintes van fijne floretten, terugtrekkende schijnsteken, een prikje hier, een prikje daar, een druppeltje bloed stortend, telken keer...

En Eve zelve scheen het, dat hare ziel, na eerst door een riool gesleurd te zijn, uitbloedde onder die prikjes. Het was eene smart, zeer duidelijk, als zij in wanhoop de werkelijkheid vergeleek met hare illuzies; vager wordend, zich uitwisschend, als zij wat koel verstand had om er over te redeneeren en zich af te vragen: waarom voel ik mij zoo rampzalig? Omdat Frank is zooals alle jongelui schijnen te zijn? Omdat Bertie pessimist is en wanhoopt, dat ik gelukkig zal worden?... Dan haalde zij hare schouders op, hare smart was niet te grijpen, was een nevel geworden, was weg... Zij was immers zeer gelukkig geweest: Bertie's wanhoop was ziekelijk; zij wilde wéêr gelukkig worden. Maar niettegenstaande die logica de smart even verdreef, kwam ze aanstonds weêr terug, trots redeneering en verstand, zeer halsstarrig, als iets, dat een golf aanspoelt, dat komt en wijkt, wijkt en komt.

Zij kòn dat niet langer uithouden en eens, toen zij goed in zichzelve dorst te zien, zag zij, dat zij twijfelde aan Frank, aan de waarheid zijner verzekeringen omtrent die vrouw... En zij vroeg, smachtende naar zekerheid, aan Bertie, hun vriend:

- Bertie, zeg het me: dat *iets*, waarover je verleden sprak, dat geheimzinnige, wat is het?

- Ach, niets, beste meid, heusch niets...

Doordringend zag zij hem aan en zij vervolgde met eene vreemde, koude stem:

- Jawel, ik weet het, ik heb het geraden...

Bertie schrikte op: wat dacht zij, wat woelde haar door het hoofd...

- Ik heb het geraden, herhaalde ze. Frank houdt niet van me: hij houdt... hij houdt van die vrouw, dat mensch van het Lyceum... Hij heeft altijd van haar gehouden... Is het zoo?

Bertie zweeg en zag strak voor zich uit, dat was het gemakkelijkst en het verstandigst.

- Bertie, zeg, is het zoo?

- Ach, wel neen! antwoordde hij mat. Wat een dwaasheid haal je je toch in het hoofd. Hoe kom je daar nu aan...

Er was geen klank van overtuiging in zijne stem; hij sprak blankweg, als was hij er niet bij, als overwoog hij iets in zichzelven.

- Ziet hij haar nog wel eens? vroeg zij weêr en het scheen haar, dat ze zich bezoedelde met haar eigen woorden, dat haar mond modder spuwde.

- Maar wel neen... Wat denk je toch wel?

Zij leunde zuchtend achteruit, met groote vochtige oogen. Hij zweeg nog eene pooze, haar van terzijde bestudeerend. Toen, om zijne te flauwe tegenwerpingen te temperen:

- Eve, Eve, sprak hij verwijtend. Je mag zulke dingen niet denken van Frank. Dat is niet mooi... Je moet vertrouwen stellen in je aanstaanden man...

- Het is dus niet waar?

- Heusch niet: hij ziet haar niet meer...

- Maar geeft hij niet meer om haar?

Lang, diep, raadselachtig blikte hij haar toe. Zijn oog was een fluweelzwarte nacht: zij kon er niets in vinden.

- Foei! sprak hij, het hoofd schuddend, verwijtend.

- Je antwoordt me niet! bad ze.

Weêr die zelfde blik, vol duisternis.

- O God, antwoord me dan toch! smeekte ze rampzalig ot in de ziel van hare ziel.

- Wat wil je, dat ik weet van Franks gevoelens? waagde hij te sissen. Ik weet het niet, daar!

- Het is dus zoo? kermde ze, zijne handen grijpend.

- Ik weet het niet, herhaalde hij, zich los wringend, zich afwendend, opstaande.

- Hij houdt van haar, hij kan niet buiten haar leven, hij is verslaafd aan dat mensch, zooals jullie soms verslaven aan zulke wezens en hij ziet haar nu wel niet meer, uit eerbied voor mij, maar toch denkt hij en spreekt hij over haar met je.... en daarom is hij stil en somber als hij hier is... Is het zoo...

- Ach God, ik weet het niet! steunde hij met een zacht ongeduld. Wat weet *ik?*

- Maar waarom doet hij dan of hij van mij houdt, waarom heeft hij me gevraagd? Omdat hij een oogenblik, in Noorwegen, heeft gedacht, dat hij buiten haar kon? Omdat hij een nieuw leven wilde beginnen en nu niet meer kan?

Hij sloeg zijne handen in elkaâr.

- O God Eve, schei uit, schei uit! Ik weet het niet, zeg ik je: ik weèt hèt nièt, daar, daar, daar...

Hij zonk met een zucht van uitputting in zijn stoel terug. Toen zweeg ze, en de tranen vloeiden haar als een regen uit de oogen, onophoudelijk.

XI.

En ze dacht, in hare groote smart, dat ze-zeer slim en knap was geweest en dat ze het goed - o God, te goed! - geraden had, terwijl zij integendeel, zoo argeloos als een kind, onder het onbegrijpelijk magnetisme van zijn blik insluimerde als onder eene hypnoze, en slechts woorden uitte, die hij haar wilde doen uiten. Zij voelde daar niets van: zij bleef hem zwak, lief, lijdend zien, als haar broederlijken vriend, die vreesde haar leed te doen, die de waarheid wilde verbergen om haar niet te kwetsen, en die niet sluw genoeg was òm die waarheid te verbergen, als zij hem in het nauw dreef. Zoo bleef ze hem zien. Geen oogenblik kwam eenig vermoeden bij haar op, dat zij een vlieg was, die in de ruiten van een spinneweb rondspartelde. En Bertie zag, na deze scène, niet duidelijk meer in, dat *hij* alles deed: dat *hij* het eerste venijn van twijfel in haar vertrouwen had gegoten, dat *hij* de scène aan den uitgang van het Lyceum had geleid, dat *hij* Eve dwong den weg uit te gaan, dien hij wilde. Een floers kwam over de helderheid zijner gedachte, als eene verweêring over een spiegel; de crizis zijner hersenhelderheid ging voorbij; het was alles het werk der omstandigheden, dacht hij: een mensch kon dat alles niet gedaan hebben uit vrijen wil... Want, wat ging alles gemakkelijk, eenvoudig, van een leien dakje! Dat was omdat het Lot het zoo wilde, en hem bevoordeelde; hijzelve was er onschuldig aan...

En dit was geen zelfbedrog: hij *meende* dat alles.

Den avond van dit laatste gesprek, zeer laat, zocht Eve haren vader op, die in zijn kabinet zat te lezen, in zijne heraldische boeken. Hij meende, dat zij hem een nachtzoen kwam geven, als naar gewoonte, maar zij zette zich voor hem neêr, stijfrecht, met een gelaat als van eene sonnambule.

- Ik moet u spreken, vader...

Hij zag haar verbaasd aan: in zijne olympische rust van genealogische studie, in zijn kalm, emotieloos bestaan van een gezond, oud man, die zich tusschen zijne boeken een aangenamen ouderdom wist te scheppen, had hij niet bespeurd, dat er om hem heen, tusschen drie menschen, die hij iederen dag te zamen zag, een drama werd gespeeld. En hij verwonderde zich over het bevrozen gelaat zijner dochter, over hare matte stem, vol ingehouden smart.

- Ben je niet wel, kind?

- O ja, ik ben heel wel... Maar ik woû u iets vragen. Ik woû u vragen of u eens met Frank wilde spreken.

- Met Frank?

- Ja, met Frank. Verleden toen wij uit het Lyceum kwamen...

En zij vertelde het hem, steeds stijfrecht op haren stoel, steeds met dien vreemden blik, die matte stem; zij vertelde hem van de blonde vrouw, van hare twijfelingen, van haar wantrouwen. Het was slecht in haar, dat zij Frank wantrouwde maar zij kon er niets aan doen. Zij had ook Bertie als een getuige willen aanhalen, maar Bertie had toch nooit iets bepaalds gezegd; ze wist dus niet hoe ze hem brengen zoû in haar verhaal en zweeg dus over hem.

Sir Archibald hoorde haar ontsteld aan; hij had nooit vermoed, dat er zoo iets in zijne dochter omging; hij had gemeend, dat alles zonneklaar in hare ziel was!

- En... wat dan? vroeg hij aarzelend.

- En nu wilde ik, dat u met Frank sprak. Dat u hem ronduit vraagt of hij nog die vrouw, die toch in zijn vroeger leven een plaats heeft gehad, lief heeft, of hij haar niet vergeten kan. Of hij daarom zoo stil en zoo somber is, als hij hier is. Laat hij openhartig met u spreken. Ik hoor liever mijn vonnis, dan dat ik in dien twijfel leeft. En misschien verklaart hij u alles zoo, dat het goed wordt, weêr zooals vroeger... Spreek niet van mijn wantrouwen: hij zoû daar, als het niet gerechtvaardigd is, boos over kunnen worden. Het is zoo slecht van me, dat ik zoo wantrouw en ik dwing me altijd tot betere gedachten, maar ik kan niet. Er is iets in me, ik weet niet wat, er zweeft iets om me, ik weet niet wat, en dat fluistert me in: vertrouw hem niet, vertrouw hem niet!... Ik kan niet begrijpen wat het is, maar ik voel het om me heen en in me. Het is als een stem en soms is het als een oog, dat me aankijkt. Des nachts, als ik niet slapen kan, ziet het me aan en spreekt het tegen me en dan is het of ik gek word... Het is misschien wel een spook... Spreekt u dus met hem... Doet u dat voor uw kind! Ik ben... o, ik ben zoo ongelukkig...

Zij snikte en zij viel op hare knieën, en legde haar hoofd op zijne knieën. Hij streelde werktuigelijk heur haar, geheel van het spoor. Hij hield van zijn meisje, maar zijne liefde was

meer eene zoete gewoonte dan een sympathie des gemoeds. Hij begreep haar niet, hij vond haar dwaas en onverstandig. Had hij haar daarom zelve eene flinke opvoeding gegeven, haar veel laten lezen, haar de wereld leeren kennen, zooals deze was, nuchter, practisch en egoïstisch, een bestaan van strijd, waarin men zijn hoekje van geluk met vastberadenheid en kalmte moest zoeken te veroveren. Hij, hij had zijn hoekje, met zijne boeken en zijn heraldie. Waarom liet zij zich door zenuwachtige spookgedachten beheerschen? Want het waren zenuwen, niets dan zenuwen! Die vervloekte zenuwen! Wat geleek ze toch, niettegenstaande hare liberale opvoeding, op heure moeder, droomerig, dweperig, vol allerlei vage denkbeelden... En dan... met Frank spreken? Waarom, waarover? Hij begreep er niets van... Die vrouw van het Lyceum? De een of andere meid, die hem had toegeknikt. Dat gebeurde iedereen... Eve was zeer dwaas, dat niet te voelen... Een gesprek met Frank daarover? De jongen zoû denken, dat zijn aanstaande schoonvader gek was geworden: er liepen wel duizend cocottes in London... Welk jongmensch kende er niet... En het denkbeeld van gestoorde rust, van een moeilijk gesprek, dat hem een uur, misschien wel een dag uit zijne olympische kalmte, uit zijne studies zoû rukken, rees zeer onaangenaam voor hem op, als een schrikbeeld voor zijn naïf egoisme.

- Kom Eve, dat is allemaal gekheid! mopperde hij vriendelijk. Wat wil je nu, dat ik daaraan doe. Het zijn ziekelijke gedachten van je...

- Neen, neen, het zijn geen ziekelijke gedachten. Het zijn geen gedachten. Het is iets... iets anders... het is iets wat om me is en in me komt... buiten mijn wil...

- Maar kind, je praat nonsens...

- .... En als ik er over nadenk, dan gaat het voor een poosje weg. Maar dan komt het weêr terug....

- Heusch Eve, praat niet zulke gekkepraat. Wat is dat nu eigenlijk, dat je vertelt, wat beteekent dat nu allemaal. Het komt en het gaat voor een poosje weg, en het komt en het gaat weêr....

Zij schudde zacht haar hoofd, op den grond gezeten, voor den haard, aan zijne voeten.

- Neen, neen, sprak ze halstarrig. U begrijpt dat niet. U is een man: u begrijpt niet, dat er dat kan zijn in een vrouw.

Wij vrouwen zijn zoo geheel anders... Maar u zal met hem spreken, niet waar, en hem alles vragen?

- Neen Eve, dat zal ik gedecideerd niet. Frank zoû met recht kunnen vragen, waarmeê ik me bemoei. Je weet toch ook heel goed, dat ieder jongmensch zulke vrouwen kent, of gekend heeft. Daar is niets in. En Frank lijkt me te eerlijk, dan dat hij zoo een jufvrouw, nu dat hij geëngageerd met je is, nog zoû opzoeken. Daarvoor ken ik hem te goed en moest jij hem ook te goed kennen. Het is allemaal heel dwaas van je, hoor, heel dwaas...

Zij begon hevig te snikken, te kermen, in eene overvloeiïng van rampzaligheid. Zij wrong hare handen en bewoog langzaam haar bleek hoofdje van links naar rechts, van rechts naar links, als leed zij duldelooze pijnen.

- Ach, vadertje! smeekte zij. Vadertje, doe het! Doe het voor je kind, voor je kleine Eve! Toe, toe, spreek met hem.... Ik ben zoo ongelukkig: ik kan niet meer, zoo ongelukkig ben ik! Spreek met hem, vadertje! *Ik* kan toch niet daarover met hem spreken: ik ben een meisje, en ik vind dat alles zoo vies, zoo vies... Vadertje, o vadertje, spreek met hem!

Zij wilde weêr liefkoozend zich tegen zijne knieën dringen, maar hij stond op: hare tranen ergerden hem en sterkten zijne koppigheid. Zijne vrouw had ook nooit met tranen iets van hem verkregen, integendeel. En hij vond Eve flauw en kinderachtig: hij herkende niet meer zijne flinke dochter, met wie hij de wereld had doorgereisd - onvermoeid en krachtig - in dit gebroken schepsel, dat van weedom smolt.

- Sta op Eve! sprak hij hard. Lig daar niet op den grond. Je zal nog eindigen me boos te maken met die dwaasheid. Waarom huil je nu? Om niets, om gekkelijke hersenschimmen! Ik wil dat niet meer in je dulden. Je moet verstandiger worden. Sta op, sta op!

Zij rees langzaam, kermend, op en bleef voor hem staan, als een martelares, met haar wit gelaat, hare verwrongen handen.

- Ik kan het niet helpen, vadertje! Ik ben nu eenmaal zoo... Heb je dan geen medelijden met je kind, ook al begrijp je haar niet? Toe, o toe, spreek met hem, enkele woorden maar, ik bid er je om... ik *bid* er je om!

- Neen, neen, neen! riep hij stampvoetend en zijn gezicht

werd rood als door eene congestie van ergernis om al deze nuttelooze, nevelachtige verdrietelijkheid, al deze dwaasheid, al dit huilen en drijven zijner dochter, dat zijne koppigheid tot verzet dwong, in een behoefte om niet toe te geven. Maar zij, ze richtte zich op, zich vergrootend in hare smart: vreemd drongen hare oogen zich in die haars vaders

- Dus u wilt niet met Frank daarover spreken? U heeft dat niet voor me over?
- Neen. Het is allemaal onzin, zeg ik je. Zeur er niet meer over.
- Goed. Dan.. zal .. ik .. het .. doen! sprak ze langzaam, als nam zij een vast, onwrikbaar besluit. En langzaam ook, zonder om te zien, zonder den gewonen nachtzoen, verliet zij het vertrek. Het was haar of Sir Archibald een vreemde voor haar was geworden, of er niets teeders bestond tusschen dien vader en haar, nooit bestaan had, niets dan de vijandschap van twee tegenstrijdige temperamenten. Neen, zij hadden onder de uiterlijke harmonie nooit voor elkaâr gevoeld, nooit elkander gekend, nooit elkaâr pogen te begrijpen: zij hem niet in zijn ouderdom, hij haar niet in heure jeugd. Mijlen afstands, een woestijn, een eindelooze leêgte was tusschen hen; zij waren elk in zichzelve opgesloten als in twee tempels, waarin verschillende eerediensten heerschten.

- Hij is mijn vader! dacht ze, terwijl zij door den corridor ging. En ik ben zijn kind...

Zij begreep dat niet: het was als een mysterie der natuur, dat een leugen bleek. Hij heur vader, zij zijn kind. En hij voelde niet wat zij leed, voelde niet, dàt zij leed, noemde het dwaasheid en gekkepraat. Een groot verlangen naar heure moeder welde in haar op. Die zoû haar begrepen hebben!

- Mama! snikte zij. Mama! Kom terug! Zeg me wat ik doen moet! Kom terug als geest: ik zal niet bang voor u zijn. Ik voel me zoo alleen, ik lijd zoo, ik lijd zoo... Spook om me heen, o toe, spook om me heen!

In hare kamer, in het donker, wachtte zij op dien geest. Maar er verscheen niets: de duisternis bleef roerloos hangen als een zwart gordijn, waarachter niets was, dan een groot Niets.

XII.

Toen Frank den volgenden middag kwam, zag hij aanstonds aan heur gelaat, dat er eene groote ontroering in haar woelde.

- Wat is er, kind? vroeg hij ontsteld.

Zij gevoelde zich eerst zoo zwak, zóo zwak... Het was zoo iets vreeslijks... het was weêr die modder, zoo vies... Maar zij vermande zich; zij richtte zich op in hare mooie wilskracht, die een stevigheid gaf aan het kinderlijk dwepende en kuisch vrouwelijke van haar karakter, als een forsch gedane achtergrond, waartegen veel zachts en teeders uitblinkt. En vooral omdat zij wist, dat zij alleen stond, verlaten door haar vader, wilde zij krachtig zijn.

- Frank, het kan niet anders! begon zij met de wanhoop van hare energie. Ik moet er over met je spreken! Ik ben bijna, al vóór dat je iets geantwoord hebt, overtuigd, dat ik ongelijk heb en zelfs heel slecht denk, maar toch moet ik je er over spreken, want ik lijd er te veel onder, onder dat alles... Altijd te zwijgen en alles te verkroppen, het doet zoo een pijn... Ik hoû het niet meer uit, Frank... Ik vroeg papa het je te zeggen, maar hij wil niet... Misschien heeft hij gelijk, maar het is toch niet lief van hem, want nu moet ik het zelf doen...

Zij voelde zich in de opschroeving harer geestkracht even sidderen bij deze bittere gedachte, maar zij deed zich geweld aan en ging voort.

- Frank, Frank... die vrouw... o, die vrouw... ik denk er nog altijd aan.

- Maar Eve...

- Ach toe, laat het me zeggen, ik moet het toch zeggen: ik zie nog altijd dat mensch naast me, en ik ruik haar parfum, en ik hoor wat ze zegt... Het gaat me niet uit mijn ooren...

Zij sidderde meer en meer, en toen kwam het weêr over haar en in haar: dat van dat oog, van die stem, dat vreemde, dat was als eene hypnoze van een geestelijken invloed: dat, wat heur vader niet had kunnen begrijpen. Wat zij nu uitte, scheen haar voorgezegd te worden door de stem, en hare houding en gelaatsuitdrukking scheen een poze te zijn, waartoe de blik van het oog haar noodzaakte. En zeer intens voelde zijzelve, dat die blik donker was, als een nacht.

- O, Frank, Frank! riep zij uit en de tranen ontwelden haar uit zenuwoverspanning, uit vreeze, dat zij het niet zoû durven zeggen, als die stem het wilde; ik moet het je vragen, ik mòet het. Als je hier bij mij komt, waarom ben je dan

dikwijls zoo somber en stil, alsof je niet gelukkig met me bent, waarom ontwijk je elk stellig antwoord, waarom zeg je altijd, dat er niets is? Die vrouw, o, die vrouw.... is het, omdat je nog van haar houdt, misschien wel meer dan van mij!... omdat zij nog altijd iets in je leven is, misschien wel veel, wel heel veel? O, het pijnigt me zoo, het woelt zoo in me, altijd, altijd... En ik ben niet kleingeestig jaloersch, ik ben dat nooit geweest: ik begrijp het wel, dat van die vrouw, dat van vroeger, al vind ik het vreeslijk! Maar je bent altijd zoo vreemd, zoo stil, zoo treurig, en zoodra ik daarover nadenk, twijfel ik, zonder het te willen, Frank, zonder het te willen, dat zweer ik je! Maar het komt in me op en het overweldigt me! O God, waarom moet het zoo zijn? Frank, zeg het: ik ben gek, niet waar, zoo te denken, en ze is niets meer voor je, niet waar, niets meer, je ziet haar nooit meer, niet waar?

De angst, die om hare woorden in haar was, verwrong heur geheele gelaat, bleek als van de matte bleekheid van verwaaide azalea's; eene kramp van pijnlijkheid scheen te zenuwtrekken om haren mond, om hare knippende oogen en meer dan ooit scheen zij eene martelares van heur eigen verbeelden. Maar op dit oogenblik zag hij deze marteling niet, omdat bij hare woorden eene groote drift in hem zich begon te verheffen, eene drift, zooals hij, van kind af aan, enkele malen in zich had voelen opwaaien, als met de stormvlagen van een orkaan, woedende over alles heen, alle gevoelens en gedachten door elkander verstuivend als wolken stof....! Dat woei zoo bij hem op, als aan zijn oprechtheid, openhartigheid, eerlijkheid, waarheid getwijfeld werd, woei als een wind van rechtmatigen toorn over die onrechtvaardigheid op, want in zichzelven liet hij zich veel voorstaan op zulke deugden en stofte hij, dat hij oprecht, openhartig, eerlijk, waar was. Zijne donkergrijze oogen gloeiden onder het gefrons van zijne overhangende wenkbrauwen; de drift zijner woorden siste nijdig tusschen zijne tanden door, die groot en blank onder zijn zwaren snor opschitterden als vonken ivoor:

- Hoe is het mogelijk, verdomd, hoe is het mogelijk! Ik heb het je ééns gezegd, eens vooral, ik heb je ééns gezegd: neen, neen, neen! en je vraagt het me weêr, je vraagt het me weêr! Denk je, dat ik lieg? Waarom denk je dat! Heb je ooit aan me kunnen merken, dat ik ooit loog? Ik zeg je van neen, en het

is dus neen! Maar je twijfelt toch, je blijft er toch over nadenken en over tobben als een oude vrouw.... Waarom neem je de dingen niet zooals ze zijn? Ze zijn nu eenmaal zoo! Waarom geloof je me niet! Ik ben niet treurig, ik ben niet somber, ik ben gelukkig met je, ik hoû van je, *ik* twijfel niet aan je...! Maar jij... jij... Geloof me: als je daar meê voortgaat, maak je je eigen ongelukkig, en mij ook, mij ook!

Maar zij zag hem vast aan, en hare fierheid verhief zich naast zijne drift, want zijne woorden mishaagden haar.

- Op zoo een toon hoef je niet met me te spreken! antwoordde zij hoog. Als ik je zeg, dat ik zonder het te willen, zónder het te willen, zeg ik je, aan je twijfel, en dat ik daarom ongelukkig ben, hoef je niet zoo met me te spreken! Heb dan medelijden met me, maar spreek zoo niet!

- Maar Eve, als ik je nu verzeker, hernam hij, trillend van zijne woede, die hij beteugelen wilde, dwingend zichzelven tot zachtheid; als ik je nu verzeker....

- Dat heb je al meer gedaan....

- En je gelooft me niet?....

- In zoo verre niet, dat...

- Je gelooft me niet?! brulde hij, zich niet meer machtig.

- In zoo verre niet, dat je me iets verbergt! kreet zij terug.

- Je iets verbergt? Wat dan?

De naam van hun vriend, van Bertie, rees haar op de lippen, maar.... zoodra zij aan Bertie dacht, was het eene vaagheid, eene onbeslistheid in haar, als wist ze niet hoe en wat, en nooit herinnerde zij zich duidelijk wat Bertie gezegd had. Het was steeds of Bertie om haar heen een toovercirkel van stilzwijgen had getrokken, waarbinnen het haar onmogelijk was zijn naam te noemen. En ook nu was hun vriend haar een ongrijpbare schim, zijn naam een onzegbare klank, zijne woorden onherhaalbare ijlheden van timbre....

- Wat? Wat? herhaalde zij zoekend. O, ik weet het niet! Als ik het wist...! Maar je verbergt me iets, je verbergt me iets! En denkelijk verberg je me iets... over haar, over die vrouw!

- Maar die vrouw, zeg ik je....

- Neen, neen, ging zij voort, door haar opstrevenden trots gesterkt in haar idée fixe. Ik weet het wel: jullie tellen dat niet; ‘dat is een verleden, dat is altijd zoo!’ zeggen jullie, en

daarom noemen jullie *niets* wat ik wel *iets* noem. En daarom zeg ik ook: er is iets, dat je me verbergt, me verbergt, Frank....

- Maar Eve, ik zweer je....

- Zweer het niet, Frank, want dat zoû slecht zijn! krijschte zij, zich, als ondanks zichzelve, opwindend tot een paroxisme van ziekelijke overtuigdheid omtrent iets, waarvan zij niets zekers wist. Want ik voel het, dat het er is! Ik voel het, hier, in me, om me, overal!

Woest greep hij hare polsen, overspannen van woede, omdat zij zijne verzekering verwierp, gekrenkt in den hoogmoed op zijne deugden van eerlijkheid en waarheid, en blind voor de diepte van haar gesuggereerd mystiek wantrouwen.

- Je gelooft me niet, verdomd, je gelooft me niet! siste hij.

Ten tweeden male, mishaagde, kwetste haar zijn toon. En de twee openbaringen hunner temperamenten, met hunne passies en ziekelijkheden, bonsden tegen elkander in.

- Wel nu dan! Neen! gilde zij en ze wrong zich zóo ruw rukkend uit zijn forschen klem, dat hare tengere polsgewrichten kraakten. Nu weet je het dan: ik vertrouw je niet, daar. Je verbergt me iets en er is iets, er is iets met die vrouw. Ik voel dat, en wat ik voel is mij niet mogelijk te loochenen! Dat mensch, dat je heeft durven aanspreken, ze is in mijne verbeelding vastgegroeid: ik voel haar naast me, ik ruik haar en ik voel het zoo intens, zóo intens dat er nog iets is tusschen jou en haar, dat ik het je durf te zeggen: je liegt, je liegt om haar, en mij bedrieg je, daar!

Met een, uit zijn borst opbrieschend, stemgeknars, met gebalde vuisten liep hij op haar toe en werktuigelijk deinsde zij achteruit. Maar hij greep haar weêr, nu hare polsen zoo vast omkluisterend in zijne sterke handen, dat zij zijn kracht in haar vleesch tot op haar gebeente voelde indringen:

- Oh! brulde hij. Je hebt geen hart, je hebt niets, dat je dat tegen me zeggen kan! Je bent laag, dat je dàt bedenken kan! ‘Je voelt, je voelt!’ Ja, je voelt uit bekrompenheid, uit armzieligheid.... Je bent niets, je hebt niets in je dan je vuil en klein getwijfel! Je heele gemoedsleven bestaat uit vuiligheid, daar! Er is niets meer tusschen ons: ik ken je niet meer, ik word misselijk van je....

Hij smeet haar van zich af, op een divan. Daar viel zij in

een, met hare groote verschrikte oogen naar het plafond, wijd open. In dit oogenblik was zij meer ontsteld dan rampzalig en begreep zij niet juist. Het schemerde haar in heur overprikkelde hersenen: ze wist niet wat er eigenlijk gebeurde.

Een oogenblik zag hij op haar neêr. Om zijn mond krulde eene minachting en zijn oog dwaalde half gesloten, verachtelijk ook, over haar heen. Toen zag hij, dat zij zeer mooi was, dat hare, op Turksche kussens neêrgesmeten, bekoorlijkheid zich in lenige lijnen van jong, maagdelijk mooi modelleerde, zich afrondend in de trekkende plooien van soupele roze stof, dat heur losse haar als de rossig gouden vacht van een mooi, wild dier tot op het tapijt slierde, dat een golvend geadem haar borst zenuwachtig snel verhief. Zij lag daar als een, door een woesteling geschaakte, bruid, in een woesten hartstocht neêrgesmakt.... Hij zag al dat weggeworpen mooi: een groot verdriet bliksemde in hem op, een dol verlangen naar het geluk van vroeger, maar zijn gekwetste waarheidstrots drukte verdriet en verlangen neêr; hij wendde zich af en ging....

Zij bleef liggen, in die zelfde houding. Het was in haar eene duisterende verwondering, een nacht, die neêrdaalde, als was zij, na met leugens omvangen, geblinddoekt door twijfel, in een labyrinth te zijn rondgevoerd, eensklaps, - bevrijd! - met open oogen, losgelaten in eene zwarte ruimte. En zij voelde wel hare ziel leêg bloeden, maar peilde toch niet de diepte harer zielewond en ze dacht, trots hare ontzettende smart, alleén aan al dat donker om haar heen:

- Hoe vreemd! fluisterde ze. Waarom? Waarom dan toch?

(*Slot in het volgend nummer.*)

LOUIS COUPERUS.

Het Kruis tegenover de Halve Maan.

In het afgeloopen zittingjaar van onze volksvertegenwoordiging is herhaaldelijk een onderwerp ter sprake gekomen, dat sedert de discussiën over de vaststelling van het tegenwoordige Reglement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië, d.w.z. sedert ongeveer 36 jaren, geacht kon worden als politieke kwestie te hebben gerust: ik bedoel de verhouding van den Staat, niet tot de verschillende Christelijke kerkgenootschappen in den Archipel, maar tot de evangelisatie onder de Inlanders, speciaal onder hen die den Islam belijden. Die verhouding hangt natuurlijk nauw samen met de staatkunde tegenover den Islam te volgen, welke staatkunde op hare beurt tegenwoordig eene grootere beteekenis heeft erlangd dan vroeger, met het oog op eene zekere gisting, welke men bijna overal in de Muzulmansche wereld waarneemt.

De leus ‘het Kruis tegenover de Halve Maan’ heeft zelfs een oogenblik gedreigd tot een stembus-strijd aanleiding te zullen geven; een gevaar dat gelukkig werd afgewend, want moeielijk zoude men in ons vaderland eene meer onzuivere uitkomst kunnen bedenken dan die, welke door eene dergelijke verkiezingsleuze zoude worden verkregen.

Het komt mij niet overbodig voor eenige bladzijden aan onze verhouding tegenover den Islam en aan het belang van de bevordering van het Christendom te wijden, omdat mij herhaaldelijk gebleken is, dat niet altijd rekening wordt gehouden met de bestaande toestanden, en daardoor de kwestie grootendeels op een verkeerd terrein wordt overgebracht.

Ik wensch ten deze van een zuiver juridisch en politiek

standpunt uit te gaan, en zal de vraag naar de innerlijke waarde van het Mohammedaansche geloof, als theologisch verschijnsel, geheel laten rusten. De Christelijke godsdienst staat naar mijne meening, al ware het slechts om zijn universeel karakter, zoo oneindig ver boven den Islam, dat eene apologie der evangelisatie in dit opzicht volkomen overbodig is. Bovendien zijn theologische controversen naar ons staatsrecht geene zaken, waarin de Regeering zich mag partij stellen; al stond de Islam, als godsdienst-vorm, nog veel lager dan het geval is, zoo zoude dit op zich zelf geene reden zijn, waarom zijne belijders in mindere mate aanspraak zouden hebben op de bescherming niet alleen, maar zelfs op den steun van den Staat, dan de aanhangers van elk ander kerkgenootschap. Evenmin wil ik mij hier in de vraag verdiepen, of de opheffing van den Inlander tot een hoogeren trap van beschaving mogelijk is, zonder dat eerst een Christelijke ondergrond worde gelegd, en wel omdat de beantwoording van die vraag noodzakelijk tot eene kritiek zou voeren van hetgeen van regeeringswege, vooral in de laatste 25 jaren, is gedaan om door onderwijs als anderszins aan de bevolking onzer O.I. Bezittingen Westersche begrippen in te prenten. Eene zoodanige kritiek zoude ons van het onderwerp, dat tot het schrijven van dit opstel aanleiding gaf, te ver afleiden, als staande niet in onmiddellijk verband met de staatkunde en het recht.

I.

De vraag, welke houding onze Regeering tegenover een kerkgenootschap moet aannemen, wordt in de eerste plaats beheerscht door eene andere, namelijk op welk standpunt stelt zich dat kerkgenootschap zelf. *Ab initio* toch is de Regeering volgens ons staatsrecht neutraal. Ik wil daarom beginnen met kortelijk uiteen te zetten, wat de Islam voorschrijft ten aanzien van de verhouding tusschen zijne belijders en andersdenkenken, en wel aan de hand van de Arabische rechtsboeken, welke in den *ritus* of school van rechtsgeleerdheid, waartoe de Mohammedanen in den Archipel behooren, en speciaal in den Archipel zelve, een onbetwist gezag genieten. Daar die rechtsboeken door vertalingen, ook voor hen, die geen Arabisch kennen, toegankelijk zijn, kan elk lezer van dit Tijdschrift desverkie-

zende het hier volgende aanvullen en de juistheid daarvan contrôleeren.[1)]

De Mohammedanen splitsen de wereld in twee deelen: het gebied van den Islam, d.i. waar de Muzulmannen heerschen, en het gebied der ongeloovigen. Het laatste gebied heet in het Arabisch: ‘het gebied van den oorlog’, omdat het een plicht is, welke op de Muzulmansche gemeente rust, de bewoners van dit gebied door kracht van wapenen tot aanname van het ware geloof te dwingen of althans te onderwerpen. Die verplichting wordt reeds in den Koran herhaaldelijk uitgesproken[2)], d.w.z. men vindt haar in het boek, dat door de Mohammedanen niet alleen als hunne hoogste, als hunne grondwet is erkend, maar dat voor hen nog veel meer is, namelijk de eerste en voornaamste der theologische en philosophische grondslagen van het recht en de boven menschelijke kritiek verheven oorzaak, waarom het recht, recht is. Deze dubbele functie van den Koran is een logisch gevolg van het dogma, dat dit boek als het woord van Allâh in absoluten zin moet beschouwd worden; het is niet slechts een door Allâh geïnspireerd, maar een door Hem aan Mohammad door tusschenkomst van den Aartsengel Gabriël gedicteerd boek, waarvan de letter zoowel als de inhoud onfeilbaar, en gelijk Allâh zelve eeuwig en ongeschapen is. Hieruit blijkt al dadelijk, dat het vijandige standpunt, hetwelk de Islam aanneemt tegenover allen, die buiten het Mohammedaansche staatsverband leven, niet iets accidenteels is, maar een principieel dogma,

1) Zie Keijzer's vertaling van Mâwardî's Publiek en Administratief Recht van den Islam, p. 40-56 en 132-156; Dezelfde: Handboek voor het Mohammedaansch Recht, zijnde eene vertaling van Sjîrâzî's werk, getiteld at-Tanbîh, p. 347-360; Dezelfde: Précis de Jurisprudence musulmane selon le rite châféite par Abou Chodjâ, p. 52-54; mijne vertaling van Nawawî's Minhâdj at-Tâlibîn, Le Guide des Zélés Croyants, dl. III, p. 202-204 en 255-292. Van den in Indië meest gezaghebbenden commentaar op Aboe Sjodjâ's werk, d.w.z. van den Fath al-Qarîb zal eveneens, hoop ik, over niet te langen tijd eene vertaling van mijne hand verschijnen. Het spreekt van zelve, dat men in dit opstel geene volledige uiteenzetting der voorschriften van het Mohammedaansche recht omtrent de ongeloovigen te wachten heeft, maar dat ik mij zal bepalen tot datgene, wat voor ons op dit oogenblik ter zake dienende is.

2) De talrijke Koran-plaatsen, welke op den oorlog tegen de ongeloovigen betrekking hebben, vindt men in mijne Beginselen v.h. Moh. Recht, 3e druk, p. 228 en vv. Weinige onderwerpen van recht komen in den Koran zoo dikwijls ter sprake als dit.

waarmede die godsdienst zelve staat of valt. Iedere godsdienst, welke niet een zuiver nationaal karakter draagt zal natuurlijk het beginsel huldigen, dat elk een, die anders denkt, op den verkeerden weg is, en zal als gevolg hiervan moeten trachten die personen op den goeden weg terug te brengen. Ja zelfs zijn de voorbeelden in de geschiedenis niet zeldzaam, dat ook bij Christenen de politieke *propaganda* met de godsdienstige samenging, en dat de sterke arm werd ingeroepen, wanneer overreding niet baatte, of niet snel genoeg werkte naar den zin der bekeerders. In beginsel echter heeft altijd het Christendom bekeering door overreding op den voorgrond gesteld, en de ongeloovigen niet als 'vijanden' beschouwd, gelijk de Islam, maar als afgedwaalden of als ongelukkigen, die nog in duisternis voortleefden, en wier lot dus eer medelijden dan vijandschap moest opwekken. De Islam daarentegen stelt het denkbeeld van vijandschap op den voorgrond, hetgeen o.a. daaruit blijkt, dat elke aanval op een deel van het ongeloovige gebied niet moet worden voorafgegaan door eene poging om door overreding te trachten de bewoners te bekeeren, maar door eene 'sommatie' om, hetzij den Islam te omhelzen, hetzij zich aan het Muzulmansche gezag te onderwerpen. Alleen dan, wanneer het een volk geldt, tot hetwelk de kennis van den Islam nog niet is doorgedrongen, is iets meer noodig, namelijk eene bekendmaking met het bestaan en den hoofdinhoud van dien godsdienst en met de verplichting, aan alle menschen opgelegd, om zich daarbij aan te sluiten. Ook dit is echter uit den aard der zaak geheel iets anders, en gaat van een geheel ander standpunt uit dan de bekeering der ongeloovigen, gelijk het Christendom die altijd in beginsel aan zijne volgers ten plicht heeft gesteld.

Het ongeloovige gebied, zoolang de bewoners den Islam niet hebben aangenomen of zich niet aan de Muzulmannen hebben onderworpen, wordt als rechteloos beschouwd. Eerst de bekeering of de onderwerping is het uitgangspunt van rechten, ten civiele zoowel als ten aanzien van het straf- en staatsrecht. Ook hieraan ligt het beginsel ten grondslag, dat de ongeloovigen geen hulpbehoevenden zijn, maar rebellen tegen Allâh, en dus *per se* de vijanden van Zijne dienaren.

Het ethische karakter van de bekeering der ongeloovigen wordt nog sterker miskend bij de wijzen, waarop de oorlog

tegen hen kan eindigen, en in het bijzonder bij de regeling van den toestand, waarin zij kunnen komen door zich te onderwerpen.

Volgens de Mohammedaansche wet kan namelijk de oorlog tegen een ongeloovig volk, behalve door een wapenstilstand, d.w.z. eene tijdelijke schorsing voor hoogstens 10 jaren, slechts eindigen op drie wijzen: òf het volk neemt den Islam aan, òf het wordt, halsstarrig in zijn ongeloof, uitgeroeid, dan wel tot slavernij gebracht, òf het sluit met de Muzulmannen eene overeenkomst van onderwerping. De beide eerste gevallen hebben ten aanzien van het onderwerp, dat ons thans bezig houdt, geene toelichting noodig. In beide gevallen immers kan men zeggen, dat de oorlog ophoudt, omdat er geene vijanden meer te bestrijden zijn. Belangrijker echter is de overeenkomst van onderwerping.

Wanneer namelijk een ongeloovig volk van ouds een godsdienst belijdt, welke gegrond is op een boek, dat, ofschoon vervalscht en in elk geval afgeschaft door den geopenbaarden Koran, toch oorspronkelijk afkomstig was van iemand, dien de Muzulmannen als godsgezant erkennen, ja zelfs wanneer een ongeloovig volk slechts iets heeft wat op een door den Islam erkend boek gelijkt, zoo wordt het toegelaten tot de zoogenaamde ‘overeenkomst van onderwerping’.

Tot deze categorie van ongeloovigen rekent men de verschillende Joodsche en Christelijke sekten benevens de Magiërs of vuuraanbidders. De overeenkomst van onderwerping heeft tengevolge, dat de ongeloovigen veiligheid van personen en goederen erlangen, dat zij hun godsdienst mogen blijven belijden, mits geene proselieten makende, en aan de Muzulmannen geen aanstoot gevende, dat hunne familierechten ongedeerd blijven, en dat de Muzulmannen hen zelfs moeten beschermen tegen aanvallen van hunne geloofsgenooten, die zich nog niet hebben onderworpen. Daarentegen zijn zij aan een aantal bepalingen gebonden, welke hun steeds hunne minderheid moeten doen gevoelen. Zij mogen niet huwen met Mohammedaansche vrouwen, ofschoon, wat Joden en Christenen betreft, hunne vrouwen wel mogen huwen met Muzulmannen; zij mogen geene getuigenis in rechten afleggen, geene ambten bekleeden, waaraan openbaar gezag over Muzulmannen verbonden is, geene geloovige slaven bezitten, enz. Ten crimineele kan op Muzulmannen niet de straf der

wedervergelding worden toegepast wegens doodslag of verwonding op hen gepleegd; de bloedprijs voor een Jood of Christen is slechts ⅓, en die voor een Magiër slechts 1/15 van dien voor een Muzulman. Grondeigendom in het Muzulmansche gebied is hun ontzegd; hunne eigene gronden behouden zij slechts als erfelijke bezitters of, gelijk de Arabische juristen het uitdrukken, als eeuwige huurders; zij zijn verplicht tot het betalen van een hoofdgeld, en verder tot het in acht nemen van vele vernederende politie-bepalingen.

Deze overeenkomst van onderwerping kan òf zoodanig worden gesloten, dat de ongeloovigen in kwestie zich tusschen de Muzulmannen op het rechtstreeks door of namens den Mohammedaanschen vorst bestuurde gebied vestigen, òf dat hun land eene zekere mate van autonomie behoudt, en, ofschoon een integreerend deel van het gebied der Muzulmannen vormende, toch door een eigen hoofd wordt bestuurd als een vazalstaat. De vorst der Muzulmannen heeft dan met het inwendig bestuur van zoodanig land geene andere bemoeienissen dan die, welke in het algemeen belang van den Islam noodig zijn. In dat geval kan ook van enkele der normale voorwaarden van de overeenkomst van onderwerping, b.v. van die betreffende het verlies van grondeigendom, worden afgeweken. Als een bekend voorbeeld van een ongeloovig volk, dat zich had onderworpen, doch eene zekere autonomie had behouden, noem ik slechts de bewoners der zoogenaamde Donau-Vorstendommen tot in de eerste helft dezer eeuw.

Nu zoude het voor de hand liggen, dat de Islam het aan zijne volgers als een eersten plicht voorschreef, om de ongeloovigen, die aldus onder hen woonden, of althans tot hun gebied behoorden, door overreding te bekeeren; doch niet alleen dat het Mohammedaansche staatsrecht, hoe rijk anders in bepalingen van zekedundigen aard, dit geenszins vordert, de praktijk en de theorie kwamen steeds daarin overeen om den overgang tot den Islam zooveel mogelijk te belemmeren. Alles was er op aangelegd, om de onderworpen ongeloovigen te houden in den toestand van onderdanigheid, en de schatkist niet te berooven van de voordeelen, welke zij van hen, in den vorm van belastingen als anderszins, trok; terwijl die ongeloovigen, door den Islam te omhelzen, met hunne beheerschers gelijk zouden staan, en van de meest drukkende

lasten zouden zijn vrijgesteld. Onder de maatregelen, welke de bekeering tegenwerkten, verdient vooral vermelding, dat de geestelijken der ongeloovigen veelal tevens met een zeker wereldlijk gezag over hen werden bekleed, en dat het belang van dezen op allerlei wijzen met dat van den Muzulmanschen staat was verbonden.[1)]

Deze brutale toepassing der theorie *virtus post nummos*, levert de verklaring van de groote verdraagzaamheid jegens onderworpen ongeloovigen, welke vooral in de Middeleeuwen de Muzulmansche staten van de Christelijke onderscheidde. Voor hen, die noch Christen, noch Muzulman waren, speciaal voor de Joden, waren de toestanden destijds in West-Azië, Noord-Afrika of Moorsch Spanje oneindig te verkiezen boven die in het Christelijk Europa, waar zij allerlei kwellingen hadden te verduren. Ik ben natuurlijk de laatste om de verdediging op mij te nemen van de godsdienstvervolgingen in die tijden, en geef gaarne toe, dat het Mohammedaansche recht ten deze, gelijk in vele andere opzichten, uit een praktisch oogpunt het recht der West-Europeesche landen in de Middeleeuwen ver vooruit was. Toch moet men niet vergeten, dat de vervolgingszucht der Christenen, hoe afkeurenswaardig ook, inderdaad van een zuiverder beginsel uitging dan dat waarvan de betrekkelijke verdraagzaamheid der Muzulmannen getuigde. Die verdraagzaamheid toch sproot niet voort uit eerbied voor eens anders overtuiging, maar was eenig en alleen een gevolg daarvan, dat men de onderworpen ongeloovigen liever uit eigenbelang als *gent taillable et corvéable* behield, dan iets te doen om de zegepraal te bevorderen van hetgeen men zelf voor waarheid hield. Met andere woorden: men offerde aan zijne wereldsche belangen eenvoudig op datgene wat men, te recht of te onrecht, meende dat het belang van de zielen der ongeloovigen vorderde.[2)]

1) Zie o.a. von Kremer: Culturgeschichte des Orients dl. II, p. 164-177. De Patriarch van Constantinopel heeft, als ik wel ben ingelicht, nu nog de waardigheid van Pâsjâ van den hoogsten rang.

2) Dat ik in mijne opvatting omtrent het standpunt, dat de Islam tegenover andersdenkenden inneemt, niet alleen sta, blijkt o.a. uit het geschrift van den bekenden Duitschen orientalist L. Krehl: Beiträge zur Characteristik der Lehre vom Glauben im Islam, p. 25 en vv., 29 en vv., 33 en 45 en vv. Het gebrek aan bekeeringsijver tegenover de onderworpen Joden en Christenen wordt echter door dien geleerde minder juist aan ‘indifferentisme’ toegeschreven. Van indifferentisme kan immers moeielijk sprake zijn, waar het doen van pogingen tot bekeering niet eens tot de zedelijke plichten der Muzulmannen behoorde.

Om echter tot ons onderwerp terug te keeren, zoo blijkt uit het bovenstaande, dat de Islam de ongeloovigen alleen erkent òf als vijanden òf in een toestand van onderwerping, en dit waren dan ook inderdaad de eenige gevallen, welke zich konden voordoen in den tijd, toen het Mohammedaansche recht zich vormde tot hetgeen het nu nog is, namelijk in de tweede helft der Middeleeuwen.[1)]

Een definitieve vrede, niet tot uitgangspunt hebbende de onderwerping van het ongeloovige volk, mag door de Muzulmannen niet worden gesloten, en is dus ook niet voor hen bindend; ja wat meer zegt, in de Arabische rechtstaal bestaat niet eens een woord voor dit begrip.[2)] Nog minder mogen de Muzulmannen zich aan de ongeloovigen voor goed onderwerpen. Alleen het geval van eene tijdelijke verovering van een gedeelte van het Muzulmansche gebied door de ongeloovigen is in hun recht voorzien. De juristen nemen in zoodanig geval aan, dat de Muzulmannen, wanneer zij in het genot van hun recht en van vrije uitoefening van hunnen godsdienst worden gelaten, in het tijdelijk veroverde land mogen blijven, doch dat het desniettemin voor hen verdienstelijk is naar een land uit te wijken, door geloofsgenooten bestuurd. Nimmer mogen zij op eenigerlei wijze de zaak hunner ongeloovige heerschers voorstaan. De uitwijking is verplichtend, wanneer aan den Islam beperkingen worden in den weg gelegd. Het land blijft intusschen door eene rechtsfictie tot het gebied van den Islam behooren, tot dat alle sporen van dien godsdienst er verdwenen zijn,[3)] en, bij herovering, treden de uitgewekenen of hunne rechtverkrijgenden *jure postliminii* weder in den eigendom van hunne achtergelaten goederen.

1) Van de in noot 1 van p. 69 genoemde juridische autoriteiten leefden Mâwardî, Sjîrâzî en Aboe Sjodjâ in de 11e eeuw onzer jaartelling, en Nawawî in de 13e eeuw.
2) In de Arabische couranten, gegenwoordig in de Levant verschijnende, gebruikt men, als over een vredestraktaat tusschen Europeesche mogendheden, gesproken wordt, het Arabische woord dat ‘dading’ beteekent.
3) Deze fictie is noodig om de geloovigen, die in het land gebleven zijn, in staat te stellen, b.v. een wettig huwelijk aan te gaan. Daar het gebied der ongeloovigen, gelijk wij zagen, rechteloos is, zoude dit anders onmogelijk wezen.

II.

De tegenwoordige toestand der Muzulmansche wereld is zoo in strijd met dien, welken wij hier geschetst hebben, en welke den juristen voor oogen stond, wier werken thans nog als rechtsbronnen gelden, dat men zich onwillekeurig afvraagt, hoe het mogelijk is, dat de Muzulmannen zich in onze dagen in hun lot schikken. Deze vraag zullen wij thans beantwoorden.

Ofschoon ook de gezaghebbende juristen in onzen tijd op den voorgrond stellen, dat de druk, door ongeloovige regeeringen op Mohammedaansche vorsten en volken geoefend, om handelsvoordeelen te verkrijgen[1)], en nog veel meer het zijn van onderdaan of vazal van zoodanige regeering[2)] in beginsel onwettig is, en onmogelijk blijvend kan zijn, zoo wordt toch het zich schikken in den bestaanden toestand mogelijk gemaakt door een beroep op overmacht en door rechtsfietiën. Wat de overmacht betreft, zoo redeneerden Arabische kooplieden, met wie ik in Indië gelegenheid had dit punt te bespreken, ongeveer aldus: De toestand der Mohammedaansche wereld is zoodanig, dat pogingen onzerzijds om opstand tegen het Goevernement aan te stoken, geen ander resultaat zouden hebben dan ons zelven en onze geloofsgenooten stoffelijk te benadeelen. Ja zelfs in geval van slagen, zouden

1) Zie o.a. het ook in den Archipel algemeen bekende Arabische werk van Baidjoerî, dl. 11, p. 349 der Cairosche editie, alwaar men leest: 'Wanneer ongeloovigen in het gebied der Muzulmannen komen om handel te drijven, moet van hen 10 % van de waarde hunner koopmanschappen worden gevorderd. Thans echter is de toestand geheel anders geworden, en betalen de ongeloovigen geene inkomende rechten meer, doch wel de Muzulmannen. Dit heet de douane, en is een gevolg van de slechtheid van onzen tijd. Bij Allâh alleen is macht en kracht te vinden! Hij is de Verhevene, de Groote!' Baidjoerî overleed in het jaar 1844.

2) Ibid. p. 320: 'In de derde plaats kan men soeverein worden door het recht van den sterkste. Wanneer namelijk een Muzulman zich door geweld van het hoogste gezag heeft meester gemaakt, moet men hem als wettigen soeverein erkennen, al mist hij de eigenschappen, door de wet gevorderd, b.v. al is hij minderjarig, van het vrouwelijk geslacht, dan wel iemand van slecht levensgedrag of geringe geestesontwikkeling, althans wanneer zijn bestuur strekt ter bevordering van het belang der Muzulmannen. Zijne bevelen moeten alsdan worden opgevolgd op grond van de wet der noodzakelijkheid. Wat echter den ongeloovige betreft, nimmer kan hij als de wettige soeverein worden erkend, ook al heeft hij zich feitelijk van het hoogste gezag meester gemaakt. De Allerhoogste heeft namelijk in den Koran gezegd: Allâh zal de ongeloovigen niet boven de geloovigen beloonen.' (IV: 140).

wij hoogstens een anderen Europeeschen meester krijgen, en de goede zaak zoude dus allerminst worden gediend. De eenige Mohammedaansche vorst, die nog iets medetelt, is de Sultan van Turkije; maar wij weten zeer goed, dat zelfs die vorst moeite genoeg heeft zijn land te behouden, terwijl van uitbreiding van zijn gebied geen sprake kan zijn; bovendien heeft hij, door zijne zoogenaamde hervormingen en door ook in zijne levenswijze de Europeesche vorsten te willen navolgen, alle aanspraak op onze sympathie verloren. Allâh heeft gewild, dat de wereld zoo geworden is, wij moeten er ons, hoe ongaarne ook, bij nederleggen. Het Goevernement behoeft dus, zoolang geene algeheele verandering ten deze is ingetreden, niet te vreezen, dat wij ons zelfs zijdelings tot medeplichtigheid aan daden van verzet zullen leenen. Trouwens onze wet vordert uitdrukkelijk, dat de strijd tegen de ongeloovigen een ‘oorlog’ zij, en verbiedt individueele daden van vijandschap, voor zooverre de ongeloovigen die niet zelf uitlokken.[1)]

Een merkwaardig voorbeeld van erkenning der overmacht als rechtsgrond, is mij eens onder de oogen gekomen in den vorm van eene beslissing, door een Kadi in Zuid-Arabië genomen. Een te Batavia woonachtig Arabier was door den Raad van Justitie aldaar failliet verklaard, en één zijner landgenooten wilde als crediteur, op grond van die faillietverklaring, beslag doen leggen op de goederen, welke de failliet in Zuid-Arabië bezat. De Kadi had nu de, ook in ons land welbekende kwestie van internationaal privaatrecht te beslissen, in hoeverre aan eene buitenlandsche faillietverklaring gevolg moet worden gegeven. Hij overwoog, dat de debiteur, als hebbende opgehouden te betalen, ook naar het Mohammedaansche recht failliet zoude moeten worden verklaard; dat het Mohammedaansche procesrecht hem, Kadi, echter geene bevoegdheid gaf om een afwezige, en nog wel een afwezige in een ongeloovig land, onder de gegeven omstandigheden failliet te verklaren; dat de Muzulmansche crediteuren dus geen ander middel hadden, om tot in beslag name en liquidatie van den boedel te geraken, dan de faillietverklaring te Batavia te vragen, en dat derhalve die faillietverklaring, overeenkomstig de plaatselijke instellingen verkregen, door hem moest worden erkend in het belang van zijne

1) Verg. Ind. Weekl. v.h. Recht, Jaarg. 1873, Nos. 514, 517, 518.

geloofsgenooten, al was zij uitgesproken door een ongeloovigen, en dus absoluut onbevoegden rechter, in naam van den ongeloovigen, en dus volkomen onwettigen Koning der Nederlanden.

Wat de rechtsfictiën betreft, die zijn ontelbaar, en vooral is in Turkije de onder officieelen invloed staande Arabische dagbladpers op dit punt zeer vindingrijk. De hulp, door de Fransche en Engelsche legers in den Krim-oorlog aan de Porte verleend, wordt verdedigd met de bevoegdheid in de wet gegeven, om ongeloovige hulpbenden in dienst te nemen in den oorlog tegen andere ongeloovigen. Als een Mohammedaansch vorst vazal wordt van een Christen mogendheid, heet het, dat hij eenige Christen ambtenaren in dienst heeft genomen, om hem in de administratie behulpzaam te zijn, iets wat eveneens in de wet wordt toegestaan. Bezoeken van Europeesche vorstelijke personen aan Constantinopel worden voorgesteld als even zoo vele bewijzen van hulde aan den Sultan, leeningen, bij Europeesche bankiers gesloten, als eene soort schattingen, enz. enz.

De uiteenzetting van hetgeen het Mohammedaansche recht omtrent de verhouding van Muzulmannen tot ongeloovigen leert, geeft van zelve aan, welke de politiek van eene Europeesche mogendheid moet zijn, ten aanzien harer onderdanen, die den Islam belijden. Ik zoude die politiek willen samenvatten in de woorden: zooveel mogelijk vermijden, wat aanstoot kan geven, maar ook niet trachten zich anders voor te doen, dan men is, of het Christelijk karakter van den staat verloochenen. Al mag de staat geene *propaganda* maken voor het Christendom, en al eerbiedigt men den Islam als vorm van eeredienst in elk opzicht, zoo maakt deze toch zelf, door zijn politiek karakter en door zijne tot dogma verheven onverdraagzaamheid, het voor ons wenschelijk, dat hij zich niet uitbreide, en dat zijne belijders zooveel mogelijk, mits uit vrijen wil, tot het Christendom overgaan. Die overgang moet dus steeds als eene *causa favorabilis*, ook door de wet, worden aangemerkt, en onverschilligheid te dien aanzien, om nog niet eens te spreken van een coqueteeren met den Islam, gelijk soms wel gedaan is, moet zeker als ééne der onstaatkundigste handelwijzen worden beschouwd, welke men zich denken kan. Men vergete niet, dat, om door Muzulmannen als eene wettige regeering te worden erkend, het niet voldoende is neutraal te zijn, of zelfs aan

den Islam sympathie te toonen, maar dat daartoe een positieve overgang der regeerders tot den Islam zoude vereischt worden. Men meene vooral niet, dat men persoonlijk meer invloed op Muzulmannen kan krijgen, door zich voor te doen als iemand zonder godsdienst, dan door als belangstellend Christen aanrakingen met hen te zoeken. Een Christen staat in hunne oogen altijd veel hooger dan iemand, die tot geen kerkgenootschap behoort. En hetzelfde, wat van de individuën geldt, geldt ook van de Regeering: door aan den Islam gunsten te bewijzen, welke aan het Christendom worden onthouden, door de evangelisatie te belemmeren, en hen die tot het Christendom overgaan in eene minder gunstige positie te brengen, dan zij die Muzulmannen blijven, pleegt men daden, die een Muzulman zoo onbegrijpelijk schijnen, dat hij ze onwillekeurig aan zwakheid, zoo niet aan poging tot bedrog toeschrijft. Om wettig over Muzulmannen te kunnen regeeren, moet men volgens hen Muzulman zijn, en wel Muzulman, niet slechts in naam of zelfs door neiging, maar positief, zijne godsdienstplichten nakomend Muzulman, welke godsdienstplichten verband houden met het geheele huiselijk en maatschappelijk leven. Men moet niet alleen, om Muzulman te worden, eene andere geloofsbelijdenis aannemen, maar in letterlijken zin ophouden Europeaan te zijn in beschaving, levenswijze en levensopvatting. Daar de Nederlanders dit wel nooit in massa zullen doen, zullen de door ons geregeerde Muzulmannen, voor zooverre zij over dergelijke kwestiën nadenken, hoe ook onze verdraagzaamheid en onze zorg voor hunne materieele belangen waardeerende, ons steeds als overweldigers blijven beschouwen.

Dit laatste punt is door sommige schrijvers van gezag betwijfeld.[1)] Zij meenen, dat de Islam op weg is eene hervorming te ondergaan, en, in stede van een politiek en maatschappelijk verschijnsel, een zuivere godsdienstvorm te worden. Het Mohammedaansche recht, voor zooverre het niet op de godsdienstplichten betrekking heeft, zoude daarmede komen te vervallen; de Koran zoude alleen op het gebied der theologische abstractie onfeilbaar zijn; de scheiding van kerk en staat mogelijk worden,

1) Zie W.S. Blunt: The future of Islam, p. 132 en vv.; van Bemmelen: L'Egypte et l'Europe, dl. II, p. 558 en vv. en 626 en vv.; Ch. Roussel in de Revue des deux Mondes, Jaarg. 1875, afl. 15 Aug., p. 921.

en niets zoude den Muzulmannen beletten om, in plaats van, gelijk nu, de heerschappij hunner Europeesche meesters als een *pis-aller* aan te nemen, die heerschappij als in beginsel wettig te erkennen. Ofschoon niemand in de toekomst kan lezen, zoo geloof ik toch, dat de schrijvers, waarop ik hier het oog heb, zich ten eene male vergissen, en niet voldoende rekening houden met het theokratische karakter van het Mohammedaansche recht. Het koningrijk, dat Mohammad blijkens den Koran wilde stichten, is bij uitnemendheid een ‘koningrijk van deze wereld.’ Enkele plaatsen van den Koran, vooral uit de eerste tijden van Mohammad's optreden, mogen een meer milden geest ademen[1)]; de uitleggers mogen over den zin en de beteekenis van andere plaatsen van gevoelen verschillen; eene enkele plaats moge, in haar historisch verband beschouwd, niet zoo heftig zijn, als zij er oppervlakkig uitziet; dit doet alles niets af tot den indruk van het geheel. Zelfs al neemt men nu de mogelijkheid aan, dat de Islam tot zijn oorsprong zal terug keeren, en al wat aan den Koran later is toegevoegd, overboord zal werpen, - iets dat, nu de autoriteit dier latere toevoegingen tot een dogma is verheven, al zeer onwaarschijnlijk klinkt - zoo blijft toch nog deze zoogenaamde ‘wortel’ van den Islam, m.i. een onoverkomelijke hinderpaal. Dien ‘wortel’ van zijne politiekmilitante eigenschappen te ontdoen, zoude gelijk staan met den boom zelven te dooden, m.a.w. de Islam zoude alsdan ophouden Islam te zijn. Ook het Christendom is zeker in den loop der tijden dikwijls in politiek-militanten geest opgetreden; maar die geest was daarin iets accidenteels, ja wat meer zegt, evenzeer in positieven strijd met de letter en de bedoeling van het Evangelie, als hij gevorderd wordt door de letter en de bedoeling van den Koran.

Uit hetgeen ik hierboven mededeelde, omtrent de gevoelens van diegenen hunner, met wie ik uithoofde van hunne be-

1) B.v. Kor. II: 257: ‘Geen dwang mag er zijn in godsdienstzaken.’ Dit Koran-vers is echter later, voor zooverre het een algemeenen regel stelt, ingetrokken, en wel door de afkondiging van het bevel tot bestrijding der ongeloovigen, vervat in Kor. IX: 74 en LXVI: 9. Zie Baidhâwî's Commentaar op den Koran (Ed. Fleischer) dl. I, p. 132. Syed Ameer Ali, die, in zijn Life of Mohammed, p. 206, dit Koran-vers aanhaalt als bewijs van den geest van verdraagzaamheid, welke zijn godsdient kenmerkt, had tevens op de intrekking daarvan in den Koran zelven moeten wijzen, om zijne lezers in staat te stellen met kennis van zaken te oordeelen.

schaving, positie en karakter dergelijke onderwerpen kon bespreken, blijkt voldoende, dat het verre van mij is in elk Muzulman in onze bezittingen een vijand te willen zien, en vrees te koesteren, dat hij slechts op eene gelegenheid wacht om een Europeaan en speciaal het Goevernement van Nederlandsch-Indië te benadeelen. Nog veel minder zoude ik eenige belemmering in de uitoefening van den Mohammedaanschen eeredienst, noch zelfs eene pressie van regeeringswege, om tot het Christendom over te gaan, in den Archipel wenschelijk achten. De geschiedenis leert voldoende, dat nog nooit eene beweging op geestelijk gebied, welke levenskracht bezat, door gewelddadige middelen voor goed is onderdrukt, en evenzeer dat eene dergelijke beweging, die levenskracht miste, nooit door kunstmiddelen een blijvend bestaan heeft verkregen. Maar, evenals de Muzulmannen het voor hunne heerschappij hopen, dat de macht der Christenen eens zal worden gebroken, zoo moet eene Europeesche regeering het om staatkundige redenen toejuichen, wanneer Muzulmannen uit overtuiging het Christendom omhelzen, en moet men daarom den arbeid der zendelingen bevorderen op alle wijzen, welke zijn overeen te brengen met het in ons staatsrecht gehuldigde beginsel van absolute vrijheid van godsdienst en van absolute rechtsgelijkheid der aanhangers van de verschillende kerkgenootschappen.

Men vergete bovendien niet, dat de redeneeringen en rechtsfictiën, waarmede de hoogere standen der Muzulmansche maatschappij hunne loyale verhouding tegenover ons Goevernement verdedigen, boven het begrip gaan van de lagere standen der bevolking. Nergens ter wereld laten de massa's zich door casuïstiek en rechtsfictiën beheerschen: het volk hecht zich alleen aan scherp geformuleerde en duidelijke, religieuse of antireligieuse waarheden of onwaarheden. Daarbij komt nog, dat de Islam in den Archipel op weg is eene wijziging te ondergaan, welke op zich zelf reeds tot nadenken stemt. Hierover nog een enkel woord.

Het behoeft geen betoog dat de bewoners van onze bezittingen, die tot den Islam bekeerd zijn, door het enkele feit dier bekeering de Mohammedaansche geloofsleer en het Mohammedaansche recht, als geheel beschouwd, hebben aangenomen. In de geloofsbelijdenis: ‘Er is geene godheid dan Allâh en Mo-

hammad is Zijn gezant,' ligt namelijk, volgens de Muzulmannen, virtueel hunne geheele geloofsleer, en daarmede de verbindbaarheid van hun recht, opgesloten.[1] Deze aanname als geheel, of liever, in beginsel, sloot echter niet in, die van elk theologisch of juridisch dogma afzonderlijk, en liet *a fortiori* het behoud toe van bestaande denkbeelden en instellingen, welke niet rechtstreeks met de nieuwe leer onvereenigbaar waren.[2] Zoo zijn op theologisch gebied in den geheelen Archipel allerlei animistische begrippen naast en door den Islam heen blijven bestaan[3], en vindt men op het gebied van het recht een aantal instellingen, welke niet Mohammedaansch, maar hetzij specifiek Polynesisch, hetzij van Hindoe-oorsprong zijn. Niet zelden zijn zelfs formeele voorschriften van het Mohammedaansche recht voor zoodanige instellingen geweken. Een en ander geeft aan den Islam in den Archipel een geheel eigenaardig karakter, en heeft er, nevens de onbekendheid van de groote meerderheid der bevolking met de Arabische taal en met de daarin opgestelde geschriften, in de meeste streken toe bijgedragen, om de scherpe kanten van dien godsdienst te verzachten.

In de laatste 20 jaren dreigt de toestand echter langzamerhand anders te worden. De gemakkelijke communicatie-middelen met Arabië hebben het aantal bedevaartgangers buitengewoon doen toenemen, en zonder dat nu elk hadji van Mekka als een schriftgeleerde terugkeert, zoo is toch ook het getal van hen, die aldaar langer blijven, dan voor de bedevaart noodig is, en er zich op de studie van theologie en recht toeleggen, uit den aard der zaak grooter dan vroeger. In elk geval hooren zij door de lieden, met wie zij te Mekka in aanraking komen zelden of nooit iets goeds vertellen over hunne Europeesche heerschers, en er bestaat zelfs bij velen der pelgrimsagenten in die plaats een bepaald vijandige geest tegen laatstgenoemden. Het aantal Arabieren in den Archipel neemt toe, en draagt bij tot meerdere bekendheid met hunne taal, en, zij het indirect,

1) Vergl. Sinoesî: Omm al-Barâhîn (Ed. Wolff) p. 9 v.d. Arab. tekst en p. 20 van den vertaling.
2) De receptie van het Mohammedaansche recht in Ned. Indië levert ten deze merkwaardige punten van overeenkomst op met de receptie *in complexu* van het Romeinsche recht in Noord-Europa, speciaal in Duitschland. Vergl. Windscheid: Lehrbuch des Pandektenrechts, dl. I § 2.
3) Vergl. over die begrippen het werk van G.A. Wilken: Het Animisme bij de Volken van den Indischen Archipel.

met de Arabische rechtsboeken. De goedkoope drukken van Arabische werken, in de Levant verschijnende, worden naar onze bezittingen geëxporteerd, en vinden er gretige koopers. De mystieke broederschappen hebben het verre Oosten tot een arbeidsveld gekozen; terwijl zij vroeger aldaar wel bestonden, maar lang niet in dezelfde mate als thans. De broederschap, die in het bijzonder in den laatsten tijd van zich heeft doen spreken, en eigenlijk een formeel geheim genootschap is tot bevordering van het Pan-Islamisme, schijnt juist de meeste adepten onder de Javanen en Maleijers tot zich te trekken. Onder deze omstandigheden kan het niet missen, of het goedaardige karakter, dat de Islam in vroeger tijd in den Archipel bezat, moet meer en meer verdwijnen, en de specifiek Inlandsche denkbeelden en instellingen moeten langzamerhand plaats maken voor datgene, wat meer geprononceerd en zuiver Mohammedaansch is.

Tegen die richting nu kan op tweeërlei wijze worden gereageerd: vooreerst door de nationale instellingen zooveel mogelijk in het goede spoor te leiden, te ontwikkelen en desnoods te beschermen; in de tweede plaats door de evangelisatie te steunen, en in elk geval alle belemmeringen daartegen uit den weg te ruimen.

Het eerste middel te bespreken valt buiten het onderwerp van dit opstel; het tweede alleen is aan de orde.

III.

Ik verklaarde reeds, dat ik geenerlei *propaganda* wil door den Staat; ja ik zoude het zelfs verkeerd achten aan de bekeering tot het Christendom materieele voordeelen te verbinden, b.v. door aan de Inlandsche Christenen privilegiën toe te kennen, van welken aard ook. Maar wat wel de plicht en het belang van den Nederlandschen Staat vorderen, is dat de Christen zendeling niet wordt belemmerd in zijn arbeid; terwijl de agent van eene Mohammedaansche broederschap alle vrijheid geniet.

Dit punt wil ik eerst bespreken. Ik zal mij daarbij geheel onthouden van beschouwingen over vaak beweerde, minder welwillende handelingen van bestuurshoofden tegenover zendelingen. Gaarne wil ik erkennen, dat, evenals elke kring in de maatschappij, zoo ook de zending onder hare dienaren verstandige en onverstandige menschen telt, en dat laatstgenoemden niet

altijd hebben begrepen, hoe het belang der evangelisatie in elk geval vorderde geene oppositie tegen ons gezag of de dragers daarvan te voeren, noch ook van dat gezag uitgegane bevelen of verordeningen aan kritiek te onderwerpen, al mocht die kritiek op zich zelf misschien ook gegrond zijn.

Omgekeerd zullen er ook wel eens bestuurschoofden zijn geweest, die een zendeling onheusch behandelden, hetzij om te toonen, hoe afkeerig zij waren van ‘clericalisme’, hetzij om redenen van het gehalte, als welke vroeger de Chaliefen van Baghdâd of de Turksche Sultans de bekeering hunner Joodsche of Christen onderdanen deden tegenwerken.

Meerdere of mindere welwillendheid van een bestuurshoofd is niet iets, waarvoor men den Staat verantwoordelijk kan stellen. Maar wel verantwoordelijk is de Staat voor de wettelijke voorschriften van hem uitgegaan.

De eerste wettelijke bepaling, welke op de toelating van zendelingen betrekking had, dagteekent van 1837.[1)] Daarbij werd geheel Nederlandsch-Indië, met uitzondering van het eiland Borneo, voor andere dan Nederlandsche zendelingen gesloten. Dit voorschrift is, voor zooverre mij bekend, nimmer officieel toegelicht, en ik kan dus niet beoordeelen, in hoeverre het tegen de evangelisatie dan wel tegen de onderdanen van eene bepaalde vreemde mogendheid gericht was. In elk geval is het vervallen door art. 123 van het tegenwoordige Reglement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië.[2)]

Terwijl in vroegere Regeeringsreglementen de toelating van zendelingen niet werd aangeroerd, is in 1855 bij genoemd artikel een preventief toezicht op de evangelisatie ingesteld. Behalve toch de vergunning, welke iedereen, die niet van 's Rijks wege naar Nederlandsch-Indië gezonden wordt, en die geen inboorling is, noodig heeft om zich aldaar te vestigen[3)], moeten nog de ‘Christen leeraars, priesters en zendelingen’ voorzien zijn van eene ‘bijzondere toelating’ of vergunning door of namens den Goeverneur-Generaal te verleenen, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van ons gebied te mogen uitoefenen. Die vergunning kan ten allen tijde worden ingetrokken,

1) Besluit van den G.G. van 30 Aug. 1837 N°. 5 (Ind. Stbl. N°. 39).
2) Vergel. H.J. Bool: Wet houdende vaststelling van het Regl. op het Bel. der Reg v. N.I. 2e druk, p. 280 noot 2.
3) Art. 105 Reg. Regl.

wanneer de Goeverneur-Generaal haar ‘schadelijk’ oordeelt, of wanneer de voorwaarden, waaronder zij verleend is, niet worden nageleefd. De ‘leeraar, priester of zendeling’ behoeft in zoodanig geval niet eens in zijne belangen te worden gehoord, en evenmin is de Goeverneur-Generaal verplicht over de zaak het advies van den Raad van Nederlandsch-Indië in te winnen.

Het is van algemeene bekendheid, dat de Regeering van Nederlandsch-Indië ook de niet-ambtelijke ingezetenen van dat land tamelijk wel in hare macht heeft. Behalve dat zij iedereen, die er niet geboren is, beletten kan er te komen, heeft zij ook de bevoegdheid om, wanneer naar hare meening iemand, wie ook, of om welke reden ook, gevaarlijk wordt ‘geacht’ voor de ‘rust en orde,’ zoodanig persoon, hetzij uit Indië te verwijderen, hetzij hem het verblijf op eene bepaalde plaats te ontzeggen, hetzij hem eene bepaalde verblijfplaats aan te wijzen.[1)] Personen, in Indië geboren, kunnen wel is waar niet daaruit worden ‘verwijderd’; doch niets belet de Regeering hun in den Archipel eene ‘verblijfplaats’ aan te wijzen, die zoo onaangenaam is, dat men toch feitelijk liever maar naar het buitenland gaat.[2)] Men houde wel in het oog, dat dergelijke maatregelen geheel buiten bemoeienis van de rechterlijke macht genomen worden, dat de subjectieve opinie der Regeering omtrent ‘gevaar’ voor rust en orde daarbij alleen beslist, en dat overtreding der strafwet daarbij volstrekt geene vereischte is. De maatregel is zuiver preventief.

Intusschen worden nu door de Indische grondwet de ‘Christen leeraars, priesters en zendelingen’ voor zulk een buitengewoon gevaarlijk element verklaard, dat men ten hunnen aanzien aan de preventieve maatregelen, welke voor iedereen gelden, en aan de repressie door de strafwet niet genoeg heeft, maar dat op hen nog een extra-preventief toezicht noodig wordt geacht. Men zoude kunnen vragen, wat die ‘Christen leeraars, priesters en zendelingen’ dan toch wel gedaan hadden, dat men in 1855 hun op eens zulk een in het oog loopend bewijs van wantrouwen meende te moeten geven; doch daarover zwijgt de geschiedenis. De Regeering bleef, bij het verdedigen van de wet, in gebreke één enkel feit aan te voeren, om den exceptio-

1) Artt. 45-47 R.R.
2) De voorbeelden van zoodanige indirecte verwijdering ontbreken niet.

neelen maatregel te rechtvaardigen. Zij stelde, in hare Memorie van Toelichting, slechts het beginsel op den voorgrond, dat de Staat geene *propaganda* mocht maken, en de Muzulmansche bevolking niet tegen zich in het harnas mocht jagen[1]; terwijl er hier geene sprake is van officieele *propaganda* en nog veel minder van iemand te willen kwetsen, maar in tegendeel van een door niets gemotiveerd blijk van wantrouwen tegen personen, die in elk geval en minstens verdienden met de overige onderdanen op ééne lijn te worden geplaatst. Ter loops werd in de Tweede Kamer opgemerkt, dat het preventief toezicht ook dienstig kon zijn om botsingen tusschen zendelingen van verschillende Christelijke kerkgenootschappen en richtingen te voorkomen; doch dit was niet de hoofdzaak.[2] Niettegenstaande de oppositie, door verschillende leden der Christelijk-Historische, ja zelfs door het toenmalige hoofd der koloniale hervormingspartij[3] tegen de nieuwe bepaling gevoerd, werd zij aangenomen.

Zien we nu, op welk standpunt de wet zich plaatst tegenover hen, die den Islam willen verbreiden onder Heidenen of onder Christenen, of die de Mohammedaansche bevolking beter op de hoogte willen brengen van haar godsdienst, en van hetgeen deze omtrent de verhouding tusschen Muzulmannen en ongeloovigen voorschrijft, ja wat meer zegt, tegenover de, zelfs door niet-fanatieke Mohammedanen als een hoogst gevaarlijk element erkende agenten der mystieke broederschappen.

Het blijkt, dat alle die personen volkomen vrijheid genieten, behoudens natuurlijk de bovenvermelde voorwaarden van toelating, enz., welke voor iedereen gelden, en behoudens hunne verantwoordelijkheid voor de strafwet. Zij genieten met andere woorden dezelfde vrijheid van beweging als iemand, die in Indië eene industrieele of handelsonderneming wil beginnen, nog grootere vrijheid zelfs dan de officieele Mohammedaansche of Heidensche geestelijkheid, welke althans aan een speciaal toezicht van de ‘Vorsten, Regenten en Hoofden’ is onderworpen, voor zooverre dezen den godsdienst belijden, waartoe de geestelijken in kwestie behooren.[4]

1) Vergl.: L.W.C. Keuchenius: Handelingen enz., dl. II p. 22, 310 en vv.
2) Ibid. dl. II p. 164, 464 en dl. III p. 897 en vv, 902 en 907.
3) Ibid. dl. III p. 909.
4) Art. 124 R.R.

Ook dit punt vereischt eene korte toelichting. De Islam kent geene priesterschap in den zin, dien men gewoonlijk aan dit woord hecht, namelijk die van eene corporatie, waarin men slechts na zekere wijding of na zekere bewijzen van bekwaamheid en geschiktheid wordt opgenomen, welke eene zekere organisatie heeft, en waartoe men moet behooren om bepaalde godsdienstige plechtigheden te verrichten. Elk Muzulman is tot het verrichten van alle godsdienstige plechtigheden bevoegd, en zelfs, naar de omstandigheden, daartoe verplicht. Intusschen heeft het ingewikkelde der wetsvoorschriften, inzonderheid omtrent het gebed, gelijk mede het feit, dat de gemeente er solidair voor aansprakelijk is, dat dit althans door een gedeelte harer mannelijke leden gemeenschappelijk in de moskee wordt verricht, er toe geleid, dat aan elk bedehuis een zeker aantal personen moet zijn verbonden, om te zorgen dat in het gebed behoorlijk wordt voorgegaan, en dat de afroepingen en andere bijkomende plechtigheden plaats hebben. Van daar dat de Mohammedaansche wet wel niet van ‘priesters’, maar toch van geestelijken spreekt.[1] Die geestelijken hebben echter van rechtswege geene andere dan zuiver kerkelijke werkzaamheden. Krachtens hun ambt bezitten zij geenerlei gezag in theologische vraagstukken, ja zelfs met het beheer der geestelijke goederen bemoeien zij zich *qua talis* niet. Eene hierarchie is onbekend;[2] alleen is de vorst het algemeene hoofd der geestelijkheid, evenals hij het hoofd van alle takken van den staatsdienst is. In de meeste streken van Nederlandsch-Indië, en speciaal op Java en Madoera, wijken de instellingen der Inlanders ten deze zeer sterk van het doctrinaire recht van den Islam af. De Mohammedaansche geestelijken hebben aldaar niet alleen eene hierarchie, maar ook allerlei wereldsche aangelegenheden zijn aan hunne zorg toevertrouwd. Zij administreeren de geestelijke goederen, indien daarin niet anders is voorzien; zij innen alle kerkelijke opbrengsten; zij bemoeien zich met het sluiten en ontbinden van huwelijken, met voogdij, enz., ja zelfs oefenen zij rechtspraak in zaken van familie- en erfrecht.[3]

1) Zie over de geestelijken volgens het Mohammedaansche recht Mâwardî, l.l. p. 105-111.
2) Bij de mystieke broederschappen is dit anders, doch de organisatie dier broederschappen wordt niet door de Mohammedaansche wet geregeld.
3) Voor nadere bijzonderheden omtrent Java en Madoera, verwijs ik naar mijn opstel: De Mohammedaansche Geestelijkheid en de geestelijke Goederen op Java en Madoera, opgenomen in het Tijdschrift van het Bat. Gen. v. K. en W. dl. XXVII (1882) p. 1 en vv. Bij het ontbreken van een burgerlijken stand en van weeskamers onder de Inlanders zijn alle deze bemoeienissen van de Mohammedaansche geestelijken, mits goed geleid en gecontrôleerd, op vele plaatsen gebleken een weldaad te kunnen worden.

Het zijn deze geestelijken, welke in Indië van ouds, hoewel dan minder juist, in de taal der Europeesche administratie en in die van het Staatsblad, als ‘priesters’ worden aangeduid. Nu werden die zoogenaamde ‘priesters’ op Java reeds in 1820[1] aan het toezicht der Regenten onderworpen; in het tegenwoordige Reglement op het Beleid der Regeering werd dit beginsel uitgebreid tot geheel Nederlandsch-Indië en ook tot de geestelijken der Heidenen.[2] In den regel wenscht het Goevernement met de niet-Christelijke geestelijken geene aanraking. Het is echter na het bovenstaande, duidelijk, dat de officieele, ik zoude bijna schrijven ambtelijke geestelijkheid, welke aan het toezicht der Vorsten, Regenten en Hoofden is onderworpen, en vooral de hoogere geestelijkheid door haar belang wel altijd een bolwerk zal zijn voor het behoud van rust en orde en dus indirect voor ons gezag.[3] De geschiedenis leert dan ook, dat, wanneer eenmaal ons gezag in eene streek gevestigd was, en de officieele geestelijkheid had door ondervinding geleerd, dat zij van ons bestuur niets te vreezen had, zij nimmer heeft deelgenomen aan pogingen tot opstand of verzet. Onder de specifiek Inlandsche instellingen, welke ik hierboven op het oog had, toen ik voor haar steun en leiding onzerzijds als wenschelijk opnoemde, bekleeden dan ook de organisatie der Mohammedaansche geestelijkheid en haar gezag eene eerste plaats. Al won deze geestelijkheid aan invloed, men zoude het uit een Christelijk oogpunt mogen betreuren, als staatkundig gevaarlijk zoude ik dit niet direct beschouwen. Maar niet alleen dat zij over het geheel niet sterker wordt, hare positie geraakt hoe langer hoe meer in de knel door den toenemenden invloed welke op de gemeente, ja zelfs op vele dorpsgeestelijken[4] geoefend wordt door partikuliere godsdienst-

1) Art. 13 van het Reglement op de Verplichtingen enz. der Regenten op het Eiland Java (Ind. Stbl. No. 22).
2) Art. 124 R.R.
3) Ik spreek hier in het algemeen, en stel mij natuurlijk niet verantwoordelijk voor de gevoelens van elk individu afzonderlijk.
4) Vergl. Veth.: Java, dl. I p. 379.

onderwijzers en volksmenners, meerendeels van verdacht allooi; terwijl de Regeering het groote belang om zich aan de officieele Mohammedaansche geestelijkheid en aan hare opleiding te laten gelegen liggen, niet schijnt te begrijpen.

En nu hebben juist die partikuliere, bijna altijd fanatieke en aan ons gezag vijandige predikers van den Islam overal in onze bezittingen vrij spel. Als geen 'priesters' zijnde, in den zin van onze wet, zijn zij zelfs aan het speciale toezicht, door Vorsten, Regenten en Hoofden op de officieele geestelijkheid geoefend, onttrokken[1)]; terwijl ook de door hen verspreide mystieke geschriften uit den aard der zaak aan de contrôle der politie veelal ontsnappen.[2)]

Resumeerende heeft men dus:

1o. In het geheel geene bijzondere beperkingen ten aanzien van de toelating en den arbeid van de meer en meer uit Mekka naar Indië komende partikuliere Mohammedaansche geestdrijvers, die algemeen erkend worden een hoogst gevaarlijk element te zijn.
2o. Een indirect speciaal regeeringstoezicht door tusschenkomst van de Inlandsche Vorsten, Regenten en Hoofden op de officieele Mohammedaansche geestelijkheid, van wie, in haar geheel genomen, niets te vreezen is, en welke, door hare bemoeiingen met huwelijken, echtscheidingen, enz. op vele plaatsen een hoogst nuttig element in de Inlandsche maatschappij vormt.
3o. Een rechtstreeksch, speciaal preventief toezicht van de Regeering op de Christen zendelingen, wier arbeid principieel altijd een steun voor ons gezag moet zijn.

Ik vraag: is dit staatkundig? Is dit recht? Dat de wetgever

1) Alleen wanneer het bepaalde 'bedriegers' b.v. verkoopers van amuletten zijn, is de Regent, krachtens art. 16 zijner Instructie, verplicht tegen de partikuliere godsdienstleeraars of predikers te waken.

2) Dit slaat tot op zekere hoogte ook op de Chineesche geestelijkheid en de Chineesche proselieten-makerij. Een vermogend Chinees te Batavia wendt sedert eenige jaren pogingen aan om Mohammedanen en zelfs mindere Europeanen tot het Boeddhisme te bekeeren. Hij verspreidt, door hem in het Maleisch opgestelde traktaatjes tot in Midden-Sumatra toe. Vreemd is het zeker, dat de wetgever, die zoo bang was, dat de Europeesche zendelingen, alleen door het feit hunner verschijning, de Muzulmannen zouden ontstemmen, volstrekt niet bang schijnt te zijn geweest, dat ook wel eens een Boeddhistische zendeling een minder wenschelijken indruk zoude kunnen maken.

bij de vaststelling van het Reglement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië, door gebrek aan kennis van de Mohammedaansche en Inlandsche instellingen, er toe gekomen is, om in art. 124 alleen van ‘priesters’ te spreken, kan men nog verontschuldigen; doch dit is allerminst eene reden om de wet te laten zooals zij is, nu men weet, dat de gradatie der beperkende bepalingen juist omgekeerd behoort te zijn. Geheel beaam ik dan ook het oordeel van een bekend schrijver over het Indische staatsrecht, dat reeds uit de voorschriften van art. 123 van het Reglement op het Beleid der Regeering van N.-I. ‘duidelijk blijkt, dat die Regeering de evangelisatie veeleer met bezorgdheid gadeslaat, dan op de eene of andere wijze tracht te bevorderen’.[1)]

Men moet erkennen, dat de praktijk beter is geweest dan de theorie, en dat de Indische Regeering, voor zooverre mij bekend, nooit misbruik heeft gemaakt van de bevoegdheden, welke zij tegenover de Christen zendelingen had. Wanneer een enkele maal de toelating van een zendeling in eene bepaalde streek werd geweigerd, was het meer in zijn eigen belang dan uit tegenzin tegen zijn arbeid. Ja zelfs, waar de Indische Regeering vóór eenige jaren gelegenheid had, om van hare bevoegdheid gebruik te maken in het belang der evangelisatie, namelijk door te zorgen, dat elk Christelijk kerkgenootschap op zijn eigen territoir bleef, heeft zij dit nagelaten. Intusschen, het is al genoeg, dat aan zendelingen een zwaard van Damocles, als hier beschreven is, boven het hoofd hangt, al laat de Regeering dat zwaard niet vallen.

Zonderling is het verder de Indische Regeering in art. 124 van het Reglement op het Beleid der Reg. van N.I. aanleiding heeft gevonden om indirect op Java en Madoera het den Regenten onmogelijk te maken den Islam vaarwel te zeggen, zonder hunne betrekking te verliezen. Terwijl toch het wetsartikel uitdrukkelijk voorschrijft, dat de Inlandsche geestelijkheid zal staan onder de Vorsten, Regenten en Hoofden, ‘voor zooveel de godsdienst betreft die elk hunner belijdt,’ wordt in art. 17 van de Instructie voor de Regenten op Java en Madoera[2)] het toezicht op de Mohammedaansche

1) De Louter: Handleiding tot de Kennis van het Staats en Administratief Recht van N.-I. 3de druk p. 341, 342.

2) Ind. Stbl. 1867 N°. 114 litt. B.

geestelijkheid inhaerent aan de betrekking van Regent verklaard, hetgeen geheel iets anders is. De wet zegt: ‘Is een Regent Mohammedaan, zoo heeft hij het toezicht op de Mohammedaansche geestelijkheid, anders moet dit toezicht door het in rang op hem volgende hoofd, mits Mohammedaan, worden uitgeoefend,’ enz. De Instructie daarentegen leert: ‘Het toezicht op de Mohammedaansche geestelijkheid is een deel van de Regentswerkzaamheid; om dus Regent te worden of te blijven moet men Mohammedaan zijn, ook al is een deel van de bevolking van het regentschap Christen.’ Reeds meer dan eens is het gebleken, dat deze opvatting der Instructie, niet alleen door hare bewoordingen wordt gevorderd, maar ook werkelijk door de Indische Regeering wordt gehuldigd. Zij is vierkant in strijd met het, in het Reglement op het Beleid der Regeering[1] uitgesproken beginsel van vrijheid van godsdienst, een beginsel, onvereenigbaar met het verbinden van materieel nadeel aan het verwisselen van geloof. Bij Mâwardî moge eene dergelijke bepaling, als voor de Javaansche Regenten geldt, op hare plaats zijn[2], in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië is zij het zeker niet.

En nu voere men mij niet tegen, dat die bepaling reeds in 1820 op Java bestond[3], en nog veel minder dat zij noodig is. In 1820 namelijk was nog niet ernstig aan de evangelisatie van Java's binnenlanden begonnen, en tijdens de afkondiging van de Instructie voor de Regenten, in 1867, wel, zoodat de toestanden niet te vergelijken zijn. Ook voor de persoonlijke bemoeiingen van den Regent ten deze bestaat volstrekt geene noodzakelijkheid, omdat op plaatsen, waar geene Regenten zijn, b.v. in de residentie Batavia, het toezicht, waarvan hier sprake is, zonder eenig bezwaar door de Distriktshoofden wordt geoefend onder contrôle van het Europeesch Bestuur.[4]

1) Art. 119.
2) De goeverneur van eene provincie moet Muzulman zijn. Vergl. Mâw. p. 38.
3) Zie boven p. 87.
4) In de Instructie voor de Distriktshoofden op Java en Madoera ontbreekt eene analoge bepaling. Zie Ind. Stbl. 1867 N°. 114 litt. C. Evenmin bevat de Instructie voor de Residenten zelfs eene zijdelingsche aanwijzing, dat dezen Christen moeten zijn. Zie Ibid. litt. A. En toch moet de Resident als zoodanig rechtstreeks de Christen geestelijkheid en de Christen zendelingen contrôleeren.

IV.

Belemmerend voor de evangelisatie is ook de rechtstoestand van de Inlanders, die tot het Christendom zijn overgegaan. Op dit gebied ligt vooral de taak van den wetgever; want het behoeft geen betoog, dat zelfs de meest gunstige bepalingen omtrent de toelating van zendelingen en de ruimste ondersteuning, aan zendelinggenootschappen verleend, bij voorbaat worden geneutraliseerd, waneeer men hunne bekeerlingen in een rechtstoestand plaatst, veel minder gunstig dan die, waarin zij vóór hunnen overgang verkeerden. Een staaltje van materieele nadeelen, aan het Christen worden verbonden, hebben wij zoo even ten aanzien van de Regenten op Java en Madoera geconstateerd. Dit is echter onbeteekenend in vergelijking met het punt, waarop ik hier moet wijzen, en het is mij dan ook onbegrijpelijk, dat dit eerst in het jaar 1889 in de Vertegenwoordiging is aangeroerd.[1)]

De *sedes materiae* ligt ten deze in art. 109 van het Reglement op het Beleid der Regeering. Gelijk men weet, zijn de ingezetenen van Nederlandsch Indië verdeeld in twee categoriën: Europeanen en daarmede gelijkgestelden, en Inlanders en daarmede gelijkgestelden; terwijl elk dezer categoriën aan een afzonderlijk publiek, straf-, burgerlijk en handelsrecht is onderworpen. De vraag, wat Europeanen en wat Inlanders zijn, wordt door de afkomst beheerscht. Men heeft hier met een ethnologisch onderscheid te doen. Bij de vraag echter, wie met Europeanen en wie met Inlanders zijn gelijk gesteld, neemt de wet den godsdienst als *criterium* aan: Christenen zijn met Europeanen, Mohammedanen of Heidenen, de zoogenaamde Vreemde Oosterlingen, zijn met Inlanders gelijk gesteld.

Op dit, om verschillende redenen m.i. juiste beginsel, maakt gemeld wetsartikel echter ééne uitzondering, namelijk dat de

1) Door den Heer J.P.Th. van Nunen in zijn Nota, gevoegd bij het Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer der Staten Generaal over de Indische begrooting voor 1890. De heer Van Nunen is echter blijkbaar geen jurist, en heeft dientengevolge het groote belang van het materieele burgerlijke recht der Inlandsche Christenen niet voldoende doen uitkomen. Vreemd is het, dat al wat over deze zaak in 1887 in de Nederl. Ind. Juristenvereeniging is voorgevallen, aan de aandacht van dien afgevaardigde schijnt te zijn ontsnapt. Intusschen ververdient openlijk hulde te worden gebracht aan zijne poging om, hoe onvolledig ook, de kwestie op haar ware terrein aanhangig te maken.

Inlandsche Christenen ‘blijven onderworpen aan het gezag der Inlandsche Hoofden en, met opzicht tot rechten, lasten en verplichtingen, aan dezelfde algemeene, gewestelijke en gemeentelijke verordeningen en instellingen als de Inlanders die het Christendom niet belijden.’

Dat een Inlander, Christen wordende, aan het gezag zijner Hoofden blijft onderworpen, is niet meer dan billijk, mits men maar niet langer, gelijk thans, onder die Hoofden in vele streken van den Archipel ook de Mohammedaansche geestelijkheid begrijpt[1)]; want dat aan deze haar gezag over Christenen gelaten wordt, is stellig al zeer onlogisch. Men kan het verder in het algemeen goedkeuren, dat de wet de Inlandsche Christenen aan dezelfde heeren- en cultuurdiensten, aan dezelfde belastingen, aan dezelfde rechters, voor zooverre die ‘In Naam des Konings’ recht spreken, aan hetzelfde strafstelsel, en aan hetzelfde gemeente-verband als de gewone Inlanders onderwerpt. Ik zeg, ‘in het algemeen’, omdat ik tweeërlei voorbehoud in dit opzicht moet maken. Vooreerst is het niet rechtvaardig, dat Inlandsche Christenen op het Kerst- of Paaschfeest heerenof cultuurdiensten moeten verrichten, doch daarentegen op de feesten van de geboorte van Mohammad en van het ophouden der Mohammedaansche groote vasten vrij van diensten zijn. Van den Zondag spreek ik nu nog niet eens, omdat ook de Mohammedanen op Vrijdag in heeren- en cultuurdienst moeten

1) Ik noem slechts een paar voorbeelden: In de Menangkabausch-Maleische streken maakt de Mallim deel uit van het Inlandsch bestuur. Zie Resumé van het Onderzoek naar de Rechten der Bevolking op den onbehouwden Grond in de Goevernementslanden van Sumatra p. 5. In de Goevernementsresidentiën van Java zijn de Pangoeloe's en Hoofd-Pangoeloe's officieel onder de Inlandsche hoofden gerangschikt. Zie Ind. Stbl. 1824 No. 13, 1867 No. 125. Zoo ook maken de dorpsgeestelijken *qua talis* deel uit van het dorpsbestuur. Zie mijne Mohammedaansche geestelijkheid enz. p. 19. Volgens de artt. 92 en 101 van het Regl. op de Rechterl. Org. en het Beleid der Justitie is de Landraad of de Rechtbank van Omgang op Java en Madoera niet wettig samengesteld, wanneer geen Mohammedaansch geestelijke ter vergadering tegenwoordig is. De vraag, of dit ook geldt voor het geval niet-Muzulmannen als beklaagden of gedaagden voor die rechtscolleges verschijnen, is betwist (Zie A.J. Immink: De Rechterlijke Organisatie in N.I. p. 58 en v.), doch van weinig practisch belang, omdat de geestelijke in zoodanig geval, volgens art. 7 R. O., geen advies behoeft uit te brengen. Bovendien schijnt de regeling van dit onderwerp in Indië reeds aan de orde te zijn gesteld. Zie de Memorie van Antwoord op het Voorl. Verslag over de Indische begrooting van 1890, p. 38.

uitkomen, ofschoon de gevallen niet gelijk staan.[1] Evenmin is het goed te keuren, dat de Inlandsche Christenen als alle Inlanders in den gemeentedienst deelen, waar deze strekt tot de bewaking en het onderhoud van moskeeën en graven van Mohammedaansche heiligen.[2] In de tweede plaats is het zeer hard, dat een aantal Inlandsche Christenen, die feitelijk op een ander maatschappelijk standpunt staan, aldus wettelijk tot een landaard worden gebracht, waartoe zij, òf niet meer behooren, òf soms nooit behoort hebben. Men vindt namelijk, vooral op de hoofdplaatsen van Nederlandsch-Indië, vele kinderen van Europeanen, buiten huwelijk bij Inlandsche vrouwen verwekt, en ofschoon nimmer door hunnen vader erkend, toch als Europeanen opgevoed. Aan den anderen kant heeft men een vrij groot aantal volbloed Inlandsche Christenen, die zich in de lagere rangen der Europeesche maatschappij hebben ingedrongen, en de levenswijze, kleederdracht, enz. hunner nieuwe omgeving hebben aangenomen. Voor alle deze lieden is b.v. het nakomen der verplichtingen op de onchristen Inlanders rustende met betrekking tot de heerendiensten en de ondergeschiktheid aan de gewone Inlandsche Hoofden en ambtenaren eene tot niets dienende vernedering. Van beide consequentiën heeft men zich bij de vaststelling van het Reglement op het Beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië geen rekenschap gegeven, vermoedelijk omdat men destijds nog betrekkelijk weinig van de Inlandsche huishouding wist. Maar, wat ten eene male onbegrijpelijk is, men heeft zich ook geen rekenschap gegeven van de gevolgen, welke de algemeene gelijkstelling met onchristen Inlanders zoude hebben ten aanzien van het burgerlijk- en handelsrecht der Inlandsche Christenen, ofschoon die gevolgen in het Reglement zelve lagen opgesloten.

Volgens art. 75 van het Reglement immers wordt het burgerlijk en handelsrecht der Inlanders beheerscht door hunne ‘godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken,’ voor zooverre die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid, en behoudens de gevallen,

1) De Vrijdag is namelijk bij de Muzulmannen geen rustdag als bij de Christenen de Zondag. Vergl. Ind. Weckbl. v.h. Recht, Jaarg. 1873 No. 526.
2) Zie Ind. Bijblad No. 4192 sub art. 1, B, II.

dat de Indische wetgever het onderwerp heeft geregeld,[1] of dat de Inlander zich vrijwillig aan het Europeesche burgerlijk en handelsrecht heeft onderworpen. Die vrijwillige onderwerping is òf algemeen, bij het aangaan van huwelijken met Europeanen of daarmede gelijk gestelde personen,[2] òf speciaal d.w.z. ten aanzien van eene bepaalde rechtshandeling.[3] Eene algemeene vrijwillige onderwerping, buiten het geval van een gemengd huwelijk, kent de wet niet.

Daar nu de Inlandsche Christenen in denzelfden rechtstoestand als gewone Inlanders verkeeren, zijn zij, volgens het even aangehaalde art. 75, ook ten civiele onderworpen aan hunne ‘godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken’, behoudens de hierboven vermelde uitzonderingen. Nu spreekt het wel van zelf, dat men onder de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken der Inlandsche Christenen, moeielijk die der Mohammedaansche of Heidensche Inlanders kan verstaan, ofschoon tot deze consequentie, hoe ongerijmd ook, de uitdrukkelijk uitgegesproken gelijkstelling met Inlanders, die het Christendom niet belijden,[4] wel eenige aanleiding zoude geven. Doch dit voor een oogenblik daarlatende, en aannemende dat de ‘godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken’ der Christenen zijn bedoeld, zoo rijst de vraag: wat men daaronder hebbe te verstaan? De Katholieke Christenen hebben ontegenzeggelijk godsdienstige wetten in het Kanonieke Recht, maar het kan toch wel niet de bedoeling zijn geweest dat recht, zij het alleen ten civiele, *implicite* toepasselijk te verklaren. En dan de Protestanten? Die hebben in het geheel niets, dat men ten aanzien van het burgerlijk- en handelsrecht eene ‘godsdienstige wet’, zoude kunnen noemen. Waar echter geene ‘godsdienstige wetten’ zijn, moet men bij de ‘volksinstellingen en gebruiken’ te rade gaan; doch ook daaromtrent bestaat de grootste rechtsonzekerheid. In de binnenlanden van Java zijn de Inlandsche Christengemeenten hoogstens eene halve eeuw oud, en van oude herkomsten is dus bij de leden daarvan geen sprake, ook omdat in die gemeenten

1) Zoodanige regeling kan bestaan òf in zelfstandige wetsvoorschriften, òf in eene toepasselijk verklaring der voor Europeanen geldende wetgeving.
2) Art. 15 der Bepp. omtrent den Overgang tot en de Invoering van de nieuwe Wetgeving voor Ned. Ind.
3) Artt. 11 en 13 der Algem. Bep. v. Wetg. v. N. I.
4) Art. 109 R.R.

tot dus verre alle onderlinge rechtsverhoudingen naar het subjectieve gevoel van billijkheid, vooral van de Europeesche leiders werden geregeld. En waar men oudere gemeenten heeft, is de onzekerheid misschien nog grooter.

Onder de O.I. Compagnie namelijk was de thans bestaande dubbele rechtsbedeeling, die over Europeanen en die over Inlanders, primitief onbekend. Binnen den kring harer etablissementen had men slecht ééne soort rechters en ééne soort recht, en dat recht was het Oud-Hollandsche en Romeinsche, gewijzigd, gelijk het in enkele opzichten was, naar de plaatselijke behoeften door plakaten, statuten, enz.[1] Bij uitbreiding van haar gebied liet de Compagnie de Inlanders onder de rechtspraak hunner Hoofden; terwijl alleen de Europeanen en Inlandsche Christenen overal onder 's Compagnie's rechters en wetten leefden. Eerst in het midden der voorgaande eeuw begon trapsgewijze de rechtspraak door 's Compagnie's rechters zich over de eigenlijk gezegde Inlandsche bevolking uit te breiden, en van dien tijd af dagteekenen dan ook onze bemoeiingen met het Inlandsche recht. Dit onderwerp nader uit te werken, behoort niet te dezer plaatse; alleen blijkt reeds voldoende, dat vroeger de Inlandsche Christenen ten civiele aan het Oud-Hollandsche en Romeinsche recht waren onderworpen, op denzelfden voet als Europeanen, behoudens enkele speciale onbeteekenende wijzigingen ten hunnen aanzien gemaakt.[2] Dit bleef ook zoo in 1848, toen voor Europeanen het Oud-Hollandsche en Romeinsche burgerlijk handels- en procesrecht werd vervangen door de nieuwe, op de leest der in Nederland bestaande wetboeken geschoeide wetgeving, doch de Inlandsche Christenen werden gelaten in hun ouden toestand.[3] Door het Reglement op het Beleid der Regeering van 1855 werden zij echter op eens, blijkbaar zonder dat men zich rekenschap gaf van hetgeen men deed, wat hun burgerlijk en handelsrecht betreft, aan hunne volksinstellingen en gebruiken onderworpen, iets dat, na het bovenstaande, niet anders beteekenen kan dan aan

1) Vergl. het plakkaat van 16 Juni 1625 bij Van der Chijs: Nederlandsch Indisch Plakaatboek dl. I p. 126 en v.
2) Voor nadere bijzonderheden verwijs ik naar mijn praeadvies over de zoogenaamde gemengde huwelijken, opgenomen in de Handelingen der N.I. Juristen vereeniging van 1887.
3) Artt. 7 en 10 Alg. Bep. v. W. juncto art. 3 Ov.

het Oud-Hollandsche en Romeinsche recht, zooals het bij traditie onder hen voortleefde, en in hun rechtsbewustzijn was opgenomen. Daar nu de Inlandsche Christenen over het algemeen behooren tot eene klasse van lieden, die overal ter wereld in burgerlijke en handelszaken òf een zeer onbestemd, òf in het geheel geen rechtsbewustzijn hebben, zoo komt dit feitelijk neer op geen recht.

Het is overbodig er op te wijzen, welke gevolgen eene dergelijke rechtsonzekerheid voor het geheele huiselijke en maatschappelijke leven moet hebben. Geeft al het naast elkander bestaan van tweeërlei burgerlijk en handelsrecht, het Europeesche en het Inlandsche, vele moeilijkheden[1)], het burgerlijk en handelsrecht der Mohammedaansche Inlanders is ten minste een positief recht, namelijk de Mohammedaansche wet, voor zooverre daarvan niet door telkens te bewijzen specifiek Inlandsch gewoonterecht wordt afgeweken.

Hier heeft men echter met een recht te doen, waarvan niemand weet, waaruit het bestaat, en dat dus aanleiding geeft om letterlijk alles, wat in een proces wordt aangevoerd, te betwisten. En nu zegt wel de laatste alinea van het boven geciteerde art. 75 van het Reglement op het Beleid der Regeering van N.I., dat, waar het zaken geldt, bij de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken niet geregeld, de rechter bij zijne beslissing ‘de algemeene *beginselen* van het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen tot *richtsnoer*’ moet nemen; maar iedereen die begrip van procedeeren heeft, ziet in dat men met die bepaling de onzekerheid slechts heeft verhoogd. De termijnen en formaliteiten b.v. in het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel voorgeschreven, kan men onmogelijk tot de ‘algemeene beginselen’ van ons burgerlijk en handelsrecht brengen, welke tot ‘richtsnoer’ moeten worden genomen; maar wat dan, als met het niet nakomen van

1) Eene overeenkomst b.v. gesloten tusschen een Europeaan en een Inlander, zal, bij niet nakoming door eerstgenoemde d.w.z. als de Inlander de nakoming vordert, volgens den regel *actor sequitur forum rei*, door den Europeeschen rechter naar Europeesch recht, en in het omgekeerde geval door den Inlandschen rechter naar Inlandsch recht worden beoordeeld. De vraag dus, naar welk recht eene overeenkomst zal beoordeeld worden, hangt af van het toeval, wie van beide partijen in hare verplichtingen zal te kort schieten! Dit euvel is intusschen gemakkelijk te voorkomen, wanneer de Inlander zich slechts voor die overeenkomst aan het Europeesche burgerlijk en handelsrecht onderwerpt.

die termijnen en formaliteiten de nietigheid der handeling of het verval van het recht verbonden is? Met dit voor oogen ga men eens ons familie- en erfrecht na, om slechts van onderwerpen te spreken, waarmede ieder mensch te doen heeft![1] Men zoude verwacht hebben, dat de Goeverneur-Generaal zoo spoedig mogelijk zoude hebben gebruik gemaakt van de bevoegdheid, hem bij al. 2 van hetzelfde art. 75 gegeven, om althans eenige onderdeelen van het Europeesche burgerlijk en handelsrecht, desnoods gewijzigd, op de Inlandsche Christenen toepasselijk te verklaren; doch daaraan is in Indië zelfs nooit ernstig gedacht. Alleen omtrent den Burgerlijken Stand zijn enkele bepalingen uitgevaardigd[2]; doch, hoe belangrijk ook die instelling op zich zelve moge wezen, zoolang de materieele rechtsgevolgen van de daardoor te constateeren feiten niet geregeld zijn, heeft zij wel iets van een geweer zonder lading of van een heft zonder mes.[3]

Tengevolge van deze onzekerheid is een Inlandsch Christen een wezen, dat bijna geen stap kan doen op zijn levensweg, zonder over rechtskwestiën te struikelen. Zijne afstamming, zijn huwelijk, zijn vermogen, zijne kinderen, zijn erfrecht, in één woord alles hangt ten zijnen aanzien in de lucht. Hij is een juridisch onding, iemand, die er aan blootstaat, om elk oogenblik zijne dierbaarste belangen te zien betwist door processen, waarvan de uitslag met geene mogelijkheid is te voor-

1) Dat de rechter steeds aan de begrippen ‘algemeene beginselen’ en ‘richtsnoer’ zal moeten vasthouden, en nimmer het voor Europea nen geldende Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel *in extenso* op Inlandsche Christenen zal kunnen toepassen, blijkt, behalve uit de bewoordingen van art. 75 al. ult. Rg. Regl. nog *implicite* uit art. 15 van de Bepp. op de Invoering van en den Overgang tot de nieuwe Wetgeving. Volgens dat art. immers moeten Inlandsche Christenen, met Europeanen of daarmede gelijk gestelde personen in het huwelijk tredende, zich vooraf aan het voor laatstgenoemden geldende burgerlijk en handelsrecht onderwerpen. Dit zoude natuurlijk geen zin hebben, indien dat burgerlijk en handelsrecht reeds op hen toepasselijk was.

2) Ind. Stbl. 1864 N°. 142; 1885 N°. 185.

3) Alleen ten aanzien van de huwelijken der Inlandsche Christenen in het toenmalige Goevernement der Moluksche Eilanden zijn, bij Ind. Stbl. van 1861 N°. 38, eenige zeer onvoldoende bepalingen van materieel burgerlijk recht vastgesteld. De ontbinding des huwelijks en de rechtstoestand der kinderen, gelijk mede de gevolgen des huwelijks ten aanzien van de goederen, worden daarin b.v. met stilzwijgen voorbijgegaan, Ook op de Residentie Timor zijn die bepalingen van toepassing. Zie Ind. Stbl. 1873 N°. 63.

zien. Herhaaldelijk heb ik geachte zendelingen gevraagd, hoe het toch wel in de praktijk toeging onder hunne bekeerlingen, wanneer er geschillen voorkwamen, en het antwoord was dan steeds, dat die bekeerlingen voor het grootste gedeelte geene goederen bezaten van zoodanigen omvang, dat men daarover gewoonlijk procedeert, en dat de invloed van den zendeling veelal groot genoeg was om belanghebbenden tot eene schikking te brengen. Hoezeer nu deze idyllische toestand uit een zedelijk oogpunt mag worden toegejuicht, zoo behoeft het toch geen betoog, dat die alleen bestaanbaar is in kleine gemeenten, of bij zeer primitieve maatschappelijke verhoudingen. Die toestand is echter een beletsel tegen de bekeering van groote massa's, en vooral tegen de bekeering van de hoogere standen. Het is toch niet te vergen, dat iedereen, die zich tot het Christendom bekeert, daarvoor niet slechts zijne betrekking, gelijk bij de Regenten op Java en Madoera het geval is,[1)] maar ook zijne familie- en vermogensrechten op het spel wil zetten. Naar dien maatstaf zouden er ook in Nederland al zeer weinig Christenen zijn.

De regeling van den rechtstoestand der Inlandsche Chrisenen zal zeker niet in alle opzichten gemakkelijk zijn. Wel is waar, zoude, behoudens enkele uitzonderingen van weinig belang, het voor Europeanen geldende burgerlijk en handelsrecht op hen kunnen worden van toepassing verklaard, doch niet aldus het burgerlijk en handelsprocesrecht. Voorts zoude voor de Inlandsche Christenen, die deel uitmaken van de dorpsgemeenschappen op Java en Madoera, of die onderworpen zijn aan het familie- dorps-, of distriktsverband op Sumatra[2)], hunne verhouding tot de Mohammedaansche familieleden, dorps- of distriktsgenooten moeten worden geregeld. Vooral echter is eene bijzondere regeling noodig van de gevolgen van hun overgang ten aanzien van de vroeger door derden verkregen rechten. Een Mohammedaan b.v. met vier vrouwen gehuwd, wil Christen worden. Nu spreekt het van zelve, dat hij zoude beginnen met al zeer onchristelijk te handelen door van zijn recht als Muzulman gebruik te maken, en drie van die vier

1) Zie boven p. 90.
2) Bij de Menangkabauers, de negri, de soekoe, en de familie; bij de Zuid-Sumatraansche Maleijers, de marga en de doesoen.

vrouwen zonder redenen te verstooten. Maar wat dan? En hoe staat het met de kinderen, bij die vier vrouwen vroeger verwekt? Een ander voor de hand liggend geval levert de schenking op. Het Mohammedaansche recht geeft de actie tot inkorting wegens overtreding van de voorschriften betreffende de legitieme portie, alleen ten opzichte van schenkingen in de laatste ziekte gedaan; slechts legaten kunnen worden ingekort, wanneer ook gemaakt.[1)] Het voor Europeanen geldende recht daarentegen huldigt een geheel ander systeem met betrekking tot de inkorting van schenkingen.[2)] Hoe moet het nu gaan met giften, door een Inlandsch Christen vóór zijne bekeering gedaan; terwijl de complicatie nog grooter wordt, indien over de geschonken goederen intusschen door den begiftigde is beschikt. Deze en een aantal andere onderwerpen van transitoir recht moeten worden geregeld.

Het komt mij voor, dat eene afdoende herziening van den rechtstoestand der Inlandsche Christenen door onze Regeering het eerst moet worden ter hand genomen, wil men ooit verwachten, dat het Christendom in den Archipel noemenswaardige vorderingen maakt. Zoodanige herziening is tevens in beginsel een eisch van de erkende gelijkheid der verschillende godsdiensten voor de wet. Zonder haar zullen alle kleine maatregelen[3)] geen werkelijke verbetering aanbrengen, omdat dan de bodem, waarop de zendelingen moeten arbeiden, niet deugt. Eene Inlandsche Christenmaatschappij is ondenkbaar, zonder dat eene ingrijpende verandering ten deze voorafga, althans onder eene bevolking en in streken, waar een eenigszins ontwikkeld maatschappelijk verkeer bestaat. In de tegenwoordige kleine Christengemeenten op Java en bij de betrekkelijk eenvoudige toestanden, onder de Christen Alfoeren of Batta's bestaande,

1) Zie Minhâdj at-Tâlibîn dl. II p. 262 en vv. De schenking onder de levenden is juist op Java en Madoera een zeer populaire vorm om over zijne goederen te beschikken. Zie Eindresumé dl. I p. 23 en vv. 117 en vv. 147 en vv.
2) Verg. artt. 920, 923-925 Ind. Burg. Wb. = art. 967, 970-972 Ned. B.W.
3) Tot de kleine maatregelen reken ik o.a. die, welke de heer Van Nunen in zijn bovengeeiteerde Nota sub 2^0, 5^0, 7^0 en 8^0 aangeeft. Door dergelijke onderwerpen ter sprake te brengen, leidt men juist de aandacht van de hoofdkwestie af. Dit heeft trouwens ook de heer Van Nunen ondervonden met zijne opmerking omtrent de kleeding der Inlandsche Christenen, welke den Minister van Koloniën aanleiding gaf tot een wel wat sarkastisch antwoord. Zie Memorie van Antwoord p. 38.

mogen de nadeelen der rechtsonzekerheid nog niet zoo sterk gevoeld worden, die rechtsonzekerheid maakt, althans onder Javanen en Maleijers, eene ontwikkeling der evangelisatie op ruimer terrein onmogelijk.

Blijkens de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag, door de Tweede Kamer der Staten-Generaal uitgebracht over de Indische begrooting van 1890, is de vorige Minister van Koloniën met de Indische Regeering in overleg getreden omtrent eene wijziging in art. 109 van het Reglement op het Beleid der Regeering te brengen, speciaal ten aanzien der Inlandsche Christenen. De Minister noemde dit artikel ‘onvoldoende’ en ‘onvolledig’. M.i. is het artikel ten aanzien der Inlandsche Christenen erger, en wel ‘onrechtvaardig.’

Ofschoon het voorts niet meer dan natuurlijk is, dat de Indische Regeering gekend worde, wanneer eene regeling in bijzonderheden van den rechtstoestand der Inlandsche Christenen aan de orde wordt gesteld, zoo is het mij toch niet helder, welke voorlichting het Opperbestuur nog noodig heeft, om het initiatief te nemen, opdat het beginsel uit de wet verdwijne, dat een Inlander, die Christen is, zal worden beschouwd alsof hij Mohammedaan of Heiden ware. Eerst als dat beginsel uit het Reglement op het Beleid der Regeering van N.I. gelicht is, en als dientengevolge eene billijke regeling van den rechtstoestand der Inlandsche Christenen door den lageren kolonialen wetgever mogelijk is geworden, kan overleg met de Indische Regeering vruchtbaar zijn.

Ik heb getracht in bovenstaande regelen uiteen te zetten, waaraan de evangelisatie in Indië op dit oogenblik het meest behoefte heeft, en welk staatkundig belang zij aldaar vertegenwoordigt. Officieele betuigingen van sympathie voor het Christendom komen mij voor tamelijk nutteloos te zijn, zoolang die betuigingen niet gepaard gaan met eene ernstige poging om aan de Inlandsche Christenen rechtsgelijkheid met Mohammedanen en Heidenen te verzekeren, niet in naam, gelijk thans, door hen als Mohammedanen of Heidenen te behandelen, maar in werkelijkheid, door hun datgene te schenken, wat de voorwaarde is voor hun rustig bestaan en voor hunne ontwikkeling. Dat het toekennen van zoodanige rechtsgelijkheid gegronde reden tot ergernis zoude geven aan onze Moham-

medaansche onderdanen, is eene tegenwerping, welke natuurlijk niet behoeft te worden wederlegd. Willen wij den Islam ook eerbiedigen in zijn wensch om de Christenen in een toestand van ondergeschiktheid en minderheid te houden, zoo moeten wij beginnen met zelf uit Indië te gaan; want ons geheele zijn aldaar is anti-Mohammedaansch. Wil men de rechtsgelijkheid niet; wil men onze wetgeving laten zooals zij is, d.w.z. zoodanig dat men zich nog verwonderen moet Inlanders aan te treffen, die Christen willen worden, zoo spreke men dit met ronde woorden uit, opdat zij, die in het belang der zending werkzaam zijn, eens vooral weten, waaraan zij zich te houden hebben.

L.W.C. VAN DEN BERG.

Over de rechterlijke macht in Nederlandsch-Indië.

Mag in het algemeen als waar worden aangenomen, wat onze beroemde landgenoot Mr. J.D. Meijer in der tijd schreef[1)], namelijk ‘dat de regterlijke magt de grondsteen is van het geheele bestuur; dat zij de volledigste waarborg oplevert, zoo voor de regten der burgers, als voor de rust der vorsten; dat zij de schaal en het evenwigt tusschen alle magten houdt; en dat, zonder haar, alle maatregelen wankelend en onzeker zijn,’ in het bijzonder gelden die woorden ongetwijfeld voor een autocratisch bestuurd land als Nederlandsch-Indië. Daar toch worden al die staatsinstellingen gemist, welke in een constitutioneel geregeerd land de verschillende machten en wel vooral de uitvoerende macht dwingen om zich te houden binnen de haar voorgeschrevene grenzen. De rechterlijke macht is daar voor de ingezetenen de eenige macht, welke hen beschermen kan in hunne dierbaarste belangen, hun eenige waarborg tegen onrecht en willekeur, Daarom bestaat er in Nederlandsch-Indië, meer nog dan in Nederland, behoefte aan eene goede, krachtig ingerichte rechterlijke macht en is het inzonderheid daar noodig, dat de bedeeling van het recht zij toevertrouwd aan eerlijke en kundige mannen, aan rechters, die hunne schoone roeping niet slechts willen, maar ook kunnen vervullen. Alleen dan, wanneer de rechterlijke macht aan die eischen voldoet, zal zij in de indische maatschappij het aanzienlijke, hooge standpunt innemen, hetwelk haar toekomt.

Naar mijne meening bestaan er echter verschillende redenen,

1) Zie de *Voorrede* voor zijne verhandeling *Over de noodzakelijkheid van eenen provisionelen Hoogen Raad in het Koningrijk der Nederlanden*.

welke te weeg brengen, dat de indische rechterlijke macht niet in allen deele is, wat zij zijn kon en moest zijn.

Welke die redenen zijn, en welke middelen, mijns inziens, kunnen worden aangewend om in den bestaanden toestand verbetering te brengen, wensch ik in de volgende bladzijden uiteen te zetten.

Indië is, even als waarschijnlijk elke andere kolonie, een land van gelukzoekers, niet zoozeer in de slechte beteekenis van het woord, als wel in dezen zin, dat zij, die zich derwaarts begeven, in den regel niet, of niet rijkelijk met aardsche goederen gezegend zijn, en hun vaderland dan ook om geene andere reden verlaten, dan om in stoffelijk opzicht hun lot te verbeteren. Een der gevolgen hiervan is, dat in alle maatschappelijke verhoudingen het geld een alles overheerschenden invloed oefent en dat dus ook het aanzien en gewicht van eenig ambt of van eenige betrekking bijna uitsluitend afgemeten worden naar het bedrag der daaraan verbonden bezoldiging. Eigenlijk gezegde eerambten zijn in Indië bijzonder schaarsch.

Tot evenbedoelde gelukzoekers nu behooren ook zij, die zich aan den rechterlijken dienst wijden. Terwijl degenen, die hier te lande naar eene plaatsing bij de magistratuur dingen, vaak meer of minder bemiddeld zijn, bezitten de rechterlijke ambtenaren in Indië hoogst zelden eenig vermogen. Uitsluitend van hunne bezoldiging moeten zij leven en dus dient die bezoldiging ook zoodanig te zijn, dat zij daarvan kunnen leven. Dit laatste echter kan niet gezegd worden in allen deele het geval te zijn. Met het oog toch op de hooge eischen, welke aan de leden der rechterlijke macht mogen en moeten worden gesteld, in verband met den gewichtigen en in een tropisch klimaat afmaattenden arbeid, welke van hen gevorderd wordt, zijn hunne traktementen, althans in de hoogere rangen, niet voldoende om hun in de indische maatschappij het standpunt te verzekeren, dat hun toekomt.

Daarenboven is de kans om die hoogere rangen te bereiken in de laatste jaren hoe langer, zoo slechter geworden, een verschijnsel, hetwelk, naar ik meen, vooral is toe te schrijven aan het in 1869 aangenomen beginsel van scheiding der rechterlijke en administratieve macht en verder aan de vestiging der nieuwe raden van justitie te Padang in 1875 en te Makasser in 1882.

Ten gevolge namelijk van een en ander is het aantal rechterlijke betrekkingen, waaraan eene bezoldiging van ƒ 600 's maands verbonden is, onevenredig vermeerderd. Terwijl het een vijf en twintigtal jaren geleden regel was, dat men na een diensttijd van 10 of 12 jaren lid werd van het Hoog-Gerechtshof, dan wel eene daarmede gelijkstandige betrekking verkreeg, zoodat een jong rechterlijk ambtenaar destijds met het oog op de 2 vijfjaarlijksche verhoogingen, toegestaan bij het besluit van 7 December 1858, n°. 4, het vooruitzicht had om na een normalen diensttijd met een redelijk pensioen naar het vaderland te kunnen terugkeeren, komen zij, die zich thans aan de magistratuur wijden, wel is waar na betrekkelijk korten tijd op een voor hun leeftijd tamelijk voldoend traktement, doch is daarentegen hunne kans om het veel verder te brengen uiterst gering. Immers eerst na vele jaren wachtens klimmen zij eene sport hooger, en na nog eens weder vele jaren geduld te hebben geoefend, nog eene sport hooger op de ambtelijke ladder, met dit gevolg dat zij een diensttijd van ongeveer 30 jaren achter den rug hebben, alvorens hun eene betrekking te beurt valt, als vroeger na een diensttijd van 10 of 12 jaren werd verkregen. De voordeelen, toegekend bij evengezegd besluit van 7 December 1858, zijn dus voor bedoelde ambtenaren louter denkbeeldig.

Die slechte vooruitzichten nu in de lagere rangen en de ontoereikende bezoldiging in de hoogere rangen der rechterlijke macht hebben, zooals onder anderen blijken kan uit verschillende opstellen, voorkomende in het Indisch Weekblad van het Regt[1)], aanleiding gegeven tot menige bittere klacht. En duidelijker nog dan uit hetgeen enkelen schreven, blijkt uit de gesprekken van velen, dat er onder de rechterlijke ambtenaren meer en meer een geest van moedeloosheid en ontevredenheid begint te heerschen, welke, mijns inziens, niet te licht moet worden geteld.

Niet zelden werd dan ook in de laatste jaren door de jongeren, die daartoe in de gelegenheid waren, elders een heenkomen gezocht, vooral bij de balie; en die dat deden waren in den

1) Zie onder anderen het ingezonden stuk in n°. 548 -, zoomede de opstellen *Vooruitzigten* in n°. 572-, *Regterlijke ambtenaren* in n°. 601 -, *Rechterlijke en administratieve ambtenaren* in n°. 686 -, *Tractementen van rechterlijke ambtenaren* in n°. 727 - en *Een billijk verzoek* in n°. 1367 Ind. Wkbl. van het Regt.

regel niet de slechtste leden der rechterlijke macht. Een advocaat toch, wien het aan ijver, kunde en werkkracht ontbreekt, heeft tegenwoordig geene kans in de praktijk een behoorlijk middel van bestaan te vinden.

Daarbij komt dat de ruchtbaarheid hier te lande door de rechterlijke ambtenaren in Indië reeds sedert vele jaren aan hunne grieven gegeven, de lust om zich aan den rechterlijken dienst aldaar te wijden zeer zeker niet heeft aangewakkerd bij hen, wier bekwaamheden hun aanspraak geven op eene betere toekomst, dan die dienst hun biedt.

Zoodoende bestaat er alleszins grond om te vreezen, dat in Indië meer en meer gebrek zal ontstaan aan werkelijk kundige rechterlijke ambtenaren, een gebrek, hetwelk daar een dubbel groot gevaar oplevert met het oog ook op de eigenaardige maatschappelijke verhoudingen. De europeesche maatschappij namelijk in Indië is, zelfs op de hoofdplaatsen, Batavia niet uitgezonderd, zeer klein, terwijl verschil in stand en rang in het dagelijksche leven weinig of niet in aanmerking wordt genomen, bijna zou men kunnen zeggen, niet bestaat. Die betrekkelijke gelijkheid blijkt bij voorbeeld hieruit, dat alle gehuwde vrouwen, zonder onderscheid, *mevrouw* heeten. Een gevolg van een en ander is, dat personen van allerlei stand en rang vriendschappelijk met elkander omgaan en dat menigeen in gezelschappen, samengesteld uit de meest verschillende bestanddeelen, met de grootste openhartigheid zijne meening uitspreekt over personen, met wie zijn ambt of zijne betrekking hem in aanraking brengt. Dergelijke meeningen raken in de kleine europeesche maatschappij meestal spoedig algemeen bekend en zoo vormt het publiek zich een in den regel vrij juist oordeel over de kunde en het karakter van verschillende personen. Dat oordeel strekt uit den aard der zaak tot maatstaf voor zooveel betreft het aan die personen opgedragen en door hen verrichte werk. Aan den boom kent men de vruchten. Dientengevolge wordt in Indië, meer wellicht dan in eenig ander land, door onbekwame rechters afbreuk gedaan aan het zoo noodzakelijke vertrouwen op de deugdelijkheid der rechtspraak, en is het dus daar vooral van het uiterste gewicht, dat de uitoefening der justitie worde toevertrouwd aan goede handen.

Dat de bezoldiging van vele rechterlijke ambtenaren onvoldoende is, werd reeds verscheidene jaren geleden erkend bij de beraadslagingen over het tegenwoordige Regeerings-Reglement,

toen werd opgemerkt, dat in het kwaad, dat de rechterlijke ambtenaren, ook omdat hun traktement doorgaans niet in evenredigheid staat met hunnen stand, naar de overplaatsing in een ander vak van 's lands dienst haken, door eene betere bezoldiging, vooral van de hoogere rechterlijke ambtenaren, zou kunnen worden voorzien.[1)]

Sedert dien tijd werden meermalen voorstellen tot traktementsverbetering gedaan, doch steeds zonder eenig gevolg. In 1877 was het echter aan den Minister van koloniën Mr. F. Alting Mees bijna gelukt een eersten stap te doen op den weg van verbetering.

Op grond namelijk dat de herhaaldelijk geuite bewering, als zoude de bezoldiging van vele leden der rechterlijke macht inderdaad beneden de waardigheid van hun ambt zijn, vooreerst althans, ten opzichte der raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof kon worden aangenomen, stelde genoemde Minister voor de bezoldiging van die rechterlijke ambtenaren van ƒ 12,000 op ƒ 15,000 's jaars te brengen, met gelijktijdige afschaffing der periodieke traktementsverhoogingen, toegestaan bij het besluit van 7 December 1858, n°. 4. Tevens wees de Minister er op, dat zoodoende de onevenredigheid tusschen de bezoldiging der leden van het Hof en van de Algemeene Rekenkamer, waarop de Tweede Kamer der Staten-Generaal in der tijd de aandacht gevestigd had, toen de traktementen van laatstbedoelde ambtenaren werden verhoogd, zou worden weggenomen. Verder wenschte hij de traktementen der advocaten-generaal bij het Hof van ƒ 9,600 te brengen op ƒ 12,000 's jaars[2)].

Dit voorstel werd echter bij de beraadslagingen over de indische begrooting in de Tweede Kamer der Staten-Generaal bestreden door Mr. C.J.F. Mirandolle, die meende dat de leden van het Hoog-Gerechtshof, indien te hunnen aanzien de periodieke traktementsverhoogingen werden afgeschaft, als het ware genoopt zouden worden zoodra mogelijk hun pensioen te nemen, terwijl hij het gevaarlijk achtte om de bezoldiging van die rechterlijke ambtenaren te verhoogen, op grond dat aan de

1) Zie Mr. L.W.C. Keuchenius, *Handelingen der Regering en der Staten-Generaal betreffende het Reglement op het beleid der Regering van Nederlandsch-Indië*, dl. II, bladz. 437 en 438.
2) Zie blz. 16 der Memorie van Toelichting op de begrooting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1878.

leden der Algemeene Rekenkamer een grooter traktement was toegekend. Hoewel dit laatste niet was beweerd door den Minister, die er te allen overvloede slechts op had gewezen, dat door de verbetering van de traktementen der raadsheeren in het Hof eene vroegere grief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, ten tijde dat de bezoldiging van de leden der Algemeene Rekenkamer werd verhoogd, zou worden weggenomen, stelde nochtans Mr. Mirandolle, daartoe geleid door zijne min juiste opvatting van de redeneering des Ministers, als amendement voor om den post van ƒ 16,800 uit de begrooting te verwijderen.

De inmiddels opgetreden Minister Mr. P.P. van Bosse verklaarde daarop, dat hij bij zijne nadere nota van wijziging betreffende de begrooting voor 1878 reeds had doen blijken van zijn voornemen om spoedig met eene suppletoire begrooting voor den dag te komen en dat hij met het oog daarop, en omdat hij de voorgestelde traktementsverhooging nog niet rijpelijk had overwogen, geen bezwaar maakte om de zaak voorloopig uit te stellen, terwijl hij ten slotte opmerkte, dat de begrooting niet met ƒ 16,800, maar met ƒ 10,800 zou moeten verminderd worden.

Dienovereenkomstig wijzigde Mr. Mirandolle daarop zijn amendement, hetwelk door de Regeering overgenomen en vervolgens aangenomen werd.[1)]

Later evenwel werd op de zaak niet meer teruggekomen en zoo bleven de traktementen der rechterlijke ambtenaren bij voortduring even onvoldoende, als zij sedert vele jaren reeds waren geweest.

Intusschen is het, mijns inziens, zeer te betreuren, dat het voorstel van den Minister Mees niet werd aangenomen. Wel is waar ben ik het volkomen eens met hen, die een traktement van ƒ 15,000 's jaars voor de raadsheeren in het Hof niet voldoende achten, doch indien evenbedoeld voorstel ware aangenomen, zoude zeer zeker na eenigen tijd ook de bezoldiging van de overige rechterlijke ambtenaren zijn herzien en, in verband hiermede, die der raadsheeren op een behoorlijk bedrag zijn gesteld. Want dat de Minister Mees voornemens was zijn plan tot traktementsverbetering althans ook uit te strekken tot de raden van justitie, valt niet te betwijfelen. Hij, die in beginsel gekant was tegen de periodieke traktementsverhoogingen voor de

1) Zie blz. 75 en vgg. van het Bijblad van de Nederlandsche Staats-Courant, 1877-1878.

leden van het Hof, kon wel niet de bedoeling hebben die verhoogingen op den duur te handhaven voor de presidenten der raden van justitie op Java.

Van een ander gevoelen evenwel was Mr. M.C. Piepers, die in zijn opstel: *De verbetering der bezoldiging van de rechterlijke ambtenaren in Nederlandsch-Indië*[1], de meening uitsprak, dat men zich in zekere mate mocht verblijden over de mislukking van vorenbedoeld voorstel.

Volgens dien schrijver zou het wenschelijk zijn een stelsel in te voeren van naar gelang van den diensttijd opklimmende traktementen met een minimum van ƒ 300 en een maximum van ƒ 1,400 's maands, te verkrijgen na 18 jaren dienst, zoodat elk rechterlijk ambtenaar, door wien aan zijne verplichtingen werd voldaan, na 20 jaren met een pensioen, berekend naar laatstgenoemd bedrag, den dienst zou kunnen verlaten. De president van- en de procureur-generaal bij het Hoog-Gerechtshof zouden echter buiten de aangegeven schaal moeten blijven. Door dat stelsel zou in de eerste plaats de onafhandelijkheid der rechterlijke macht krachtig gewaarborgd worden, terwijl verder een der belangrijkste voordeelen, daaraan verbonden, zoude zijn, dat zij, die belast waren met de rechtspraak over de Europeanen, met het Openbaar Ministerie, met de rechtspraak over de Inlanders en met het auditeur-militairschap, niet telkens van de eene afdeeling in de andere behoefden over te gaan.

Dit stelsel komt mij echter niet zeer aannemelijk voor. Het belang van den staat toch brengt mede, dat het ambt en niet de persoon, die het bekleedt, tot maatstaf strekke ter bepaling van elke bezoldiging, welker bedrag alzoo dient geregeld te worden naar het gewicht van het ambt en niet naar den diensttijd van den ambtenaar. Immers eenerzijds behoort het gewicht van het ambt de waarde te bepalen der diensten van hem, door wien het bekleed wordt, en daarmede het bedrag van het voor die diensten verschuldigde loon, terwijl zich anderzijds naar het gewicht van het ambt de maatschappelijke stand dient te regelen van den ambtenaar en dus ook het bedrag der bezoldiging, hetwelk deze behoeft om dienovereenkomstig te kunnen leven.

Blijkbaar van dit standpunt gaat ook de schrijver uit van het opstel: *Proeve eener Reorganisatie van de Regterlijke Magt*[2],

1) Geplaatst in nos. 814 en 815 Ind. Wkbl. van het Regt.

2) Te vinden in n°. 984 Ind. Wkbl. van het Regt.

door wien het bedrag wordt opgegeven der bezoldiging, hetwelk zijns inziens aan elke rechterlijke betrekking behoorde verbonden te worden.

De door dien schrijver voorgestelde regeling der traktementen komt mij niet onaannemelijk voor, behalve voor zooveel enkele ambten betreft. Zoo b.v. meen ik, dat het bedrag der bezolding van den president en de leden van het Hoog-Gerechtshof door hem te laag is gesteld en dat van de presidenten en vice-presidenten der raden van justitie te hoog.

De president van het Hoog-Gerechtshof geniet eene jaarwedde van ƒ 24,000, een bedrag, hetwelk ongetwijfeld te gering is. Met het oog hierop werd zijne onafhankelijkheid in der tijd zelfs in twijfel getrokken. In een opstel namelijk over indische rechtstoestanden, hetwelk een tiental jaren geleden in het Amsterdamsch Handelsblad verscheen[1)], heette het van dien eersten magistraatspersoon in Indië, dat hij in den regel is ‘suppleant,’ terwijl tot toelichting dezer qualificatie gezegd werd: ‘Het is zijn verlangen lid te worden van den Raad van Indië, met hoogere bezoldiging, grooter aanzien en meer invloed. Hij weet dat hij bij eventueele vacature op de bevordering geen kans heeft, wanneer de Indische regeering hem niet op de voordracht brengt.’

Dat eene dergelijke verdachtmaking, door tal van feiten gelogenstraft, niets bewijst, behoeft wel te nauwernood te worden opgemerkt. Met evenveel recht als van 's Hofs voorzitter, zou van de raadsheeren in het Hof gezegd kunnen worden, dat zij haken naar een ambt, hetwelk beter bezoldigd wordt en meer aanzien en invloed verschaft, en dat zij dus niet onafhankelijk zijn.

Wel echter kan met grond worden beweerd, dat de tegenwoordige bezoldiging van den voorzitter van het opperrechtelijk collegie in Indië niet in overeenstemming is met het gewicht van het door hem bekleede ambt en met het hem alzoo toekomende maatschappelijke standpunt; oudtijds stond die voorzitter dan ook in rang gelijk met de leden van den Raad van Indië of was een dier leden met bedoelde waardigheid bekleed. Tot deze gelijkstelling zou het, naar mijne meening, wenschelijk zijn terug te keeren, met dit gevolg dat aan den president

1) Voor een deel overgenomen in no. 904 Ind. Wkbl. van het Regt.

van het Hoog-Gerechtshof dezelfde bezoldiging werd toegekend, welke genoten wordt door de leden van den Raad van Nederlandsch-Indië. Overdreven is die wensch zeker niet. De president van den Hoogen Raad staat in bezoldiging zelfs gelijk met den vice-president van den Raad van State.

Te gering verder is, zonder eenigen twijfel, de bezoldiging der raadsheeren in het Hof, welke thans ƒ 12,000 's jaars bedraagt met 2 vijfjaarlijksche verhoogingen van ƒ 2,400, zoodat zij kan klimmen tot ƒ 16,800 's jaars. Die bezoldiging zou ik wenschen dat gesteld werd op laatstgenoemd bedrag, met afschaffing tevens van de periodieke traktementsverhoogingen, toegekend bij het besluit van 7 December 1858, n°. 4.

Alleszins terecht toch werd tegen die periodieke traktementsverhoogingen door Mr. Alting Mees als Minister van koloniën in der tijd aangevoerd, dat betwijfeld mocht worden of het goed was dergelijke verhoogingen te verbinden aan de hoogste betrekkingen bij de rechterlijke macht, daar bezwaarlijk was aan te nemen, dat die hooggeplaatste rechterlijke ambtenaren eene zoodanige aanmoediging noodig hadden tot behoorlijke plichtsvervulling, terwijl bedoelde verhoogingen eene niet wenschelijke ongelijkheid tusschen de leden van hetzelfde collegie in het leven riepen en ook niet konden strekken om de leden van het Hof te plaatsen op een standpunt, geëvenredigd aan hun rang en in verhouding tot andere betrekkingen, waaraan vaste jaarwedden verbonden waren.[1)]

Wat het tegen dit betoog door Mr. Mirandolle aangevoerde bezwaar betreft, dat namelijk de leden van het Hof ten gevolge van de afschaffing der periodieke traktementsverhoogingen als het ware genoopt zouden worden hun pensioen te vragen, dit bezwaar kan wel niet anders dan denkbeeldig heeten. Dat toch hooggeplaatste landsdienaren, indien zij behoorlijk bezoldigd worden, steeds geneigd zouden wezen om zoodra mogelijk den dienst te verlaten - dit immers zou het geval moeten zijn, wanneer evenbedoeld bezwaar gegrond ware - is, voor zoover mij bekend is, door de ondervinding niet bewezen. Iets anders is het, dat de leden van het Hof soms wel eens met het oog op hunne periodieke traktementsverhoogingen als het ware gedwongen worden in dienst te blijven. Dat dit echter in het

1) Zie blz. 16 der Memorie van Toelichting op de indische begrooting voor het dienstjaar 1878.

algemeen belang wenschelijk is, zal wel door niemand worden beweerd.

In de laatste 25 jaren is de bezoldiging van verschillende indische ambtenaren aanmerkelijk verhoogd. Onder anderen werd de jaarwedde der directeuren van de Departementen van algemeen bestuur, zoomede die van den Algemeenen secretaris van ƒ 20,000 op ƒ 24,000 gebracht en die van de leden der Algemeene Rekenkamer van ƒ 12,000 op ƒ 14,400, terwijl de residenten op Java gemiddeld, dat wil zeggen die der 2de klasse, thans eene bezoldiging genieten van ƒ 15,000 's jaars, waarbij nog komt ƒ 3,000 voor representatie-kosten,[1] ƒ 1,200 voor reiskosten en eene gouvernementswoning, welke eene jaarlijksche huurwaarde van minstens ƒ 1,800 vertegenwoordigt, zoomede de beschikking over eenige dwangarbeiders voor het onderhoud van het bij die woning behoorende erf, alles en alles uitmakende een bedrag van ruim ƒ 21,000 's jaars. Hierbij valt op te merken, dat de som van ƒ 1,200 voor reiskosten in den regel meer dan voldoende is om die kosten te dekken en dat de som van ƒ 3,000 voor representatie-kosten niet besteed wordt voor het met die benaming aangeduide doel, - daarvoor behoeven trouwens tegenwoordig zelden of nooit meer uitgaven te worden gedaan - maar eenvoudig wordt beschouwd als een wezenlijk deel van het traktement, eene opvatting, welke in der tijd door de Regeering volkomen gebillijkt werd.[2]

Dat ik op dit alles de aandacht vestig, geschiedt niet, omdat ik eene vergelijking wensch te maken tusschen het gewicht van de door evengenoemde landsdienaren bekleede betrekkingen en het ambt van raadsheer in het Hof, doch enkel en alleen met het doel om aan te toonen, dat de onderlinge verhouding tusschen de leden van het Hof, wier bezoldiging niet - en andere ambtenaren, wier bezoldiging wel werd verhoogd, geheel uit haar verband is gerukt. Dit springt vooral in het oog met opzicht tot de leden der Algemeene Rekenkamer. Terwijl hier te lande de leden van het opperrechtelijk collegie eene hoogere bezoldiging genieten dan de leden der Algemeene Rekenkamer, vindt thans in Indië juist het omgekeerde plaats. Wel is waar

1) De residenten op Java genieten voor representatie-kosten gezamenlijk een bedrag van ƒ78,600 's jaars. Zie ind. Stbl. 1866, no. 6, lett. D*a*.
2) Zie no. 3095 Bijbl. op het Stbl. van N.-I. Vergl. ook art. 3 ind. Stbl. 1881, no. 174.

worden de leden der Algemeene Rekenkamer in Indië bij officiëele gelegenheden beschouwd als in rang lager te staan dan de raadsheeren in het Hof, die bij dergelijke gelegenheden boven hen worden geplaatst, - eene plaatsing, welke waarschijnlijk een gevolg is van de indertijd, zoo ik mij niet vergis, in de Tweede Kamer der Staten-Generaal gemaakte opmerking, dat die leden, al werd hun eene hoogere bezoldiging toegekend, niettemin geacht moesten worden lager in rang te staan dan de raadsheeren, - maar dit neemt niet weg, dat in de indische maatschappij van twee betrekkingen, die, waaraan de hoogste bezoldiging verbonden is, als de belangrijkste wordt beschouwd en dus het meeste aanzien geniet. Daarenboven wijst de plaats, welke bij officiëele gelegenheden aan een ambtenaar wordt toegekend, geenszins uit welken rang hij heeft. Ten vorigen jare b.v. werd bij eene dergelijke gelegenheid een regent met den titel van *raden toemenggoeng*, die bij art. 37 ind. Stbl. 1820, n°. 22 in rang gelijk is gesteld met een majoor bij het leger, boven een raadsheer in het Hof geplaatst, niettegenstaande deze, zoo als vrij algemeen in Indië wordt aangenomen, wat zijn rang betreft, gelijk staat met een kolonel.

Met het oog ook op deze gelijkstelling bestaat er alle reden om de bezoldiging der raadsheeren te bepalen op ƒ 16,800 's jaars. Een kolonel toch bij het leger heeft een even groot inkomen, wanneer men het genot eener gouvernementswoning, van tafel- en fourage-gelden, enz., onder cijfers brengt, terwijl zijn pensioen, ten bedrage van ƒ 4,500, gelijk staat met dat van een rechterlijk ambtenaar, berekend naar eene bezoldiging van ƒ 18,000 's jaars. Vooral echter pleit voor evengenoemd bedrag de omstandigheid, dat de raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof na 10 jaren dienst ook thans eene bezoldiging genieten van ƒ 16,800 's jaars en dat dus de Regeering dit bedrag blijkbaar in overeenstemming heeft geacht met het gewicht van hun ambt, terwijl dan tevens de verhouding in bezoldiging tusschen hen en de leden der Algemeene Rekenkamer zou zijn hersteld.

Wat ik zoo even opmerkte omtrent de wanverhouding in de laatste jaren ontstaan door de verhooging der traktementen van sommige landsdienaren, geldt in bijzondere mate ook met opzicht tot den procureur-generaal bij het Hoog-Gerechtshof. Diens jaarwedde namelijk is onveranderd gebleven en bedraagt

dus nog steeds ƒ 20,000, terwijl de bezoldiging der directeuren van de Departementen van algemeen bestuur, gelijk ik reeds zeide, van ƒ 20,000 op ƒ 24,000 is gebracht. Dientengevolge bekleeden die directeuren thans een hooger ambtelijk standpunt dan de procureur-generaal, niettegenstaande zulks in volslagen strijd is met den in art. 15 Reg. Regl. door den wetgever uitgesproken wil.

Ten einde hierin te voorzien en vooral ook met het oog op de moeielijke en belangrijke werkzaamheden, welke van den procureur-generaal gevorderd worden, is het, mijns inziens, volstrekt noodig dat de bezoldiging van dat hoofd van het Openbaar Ministerie worde verhoogd. Haar gelijk te stellen met die van den president van het Hof, acht ik echter onnoodig.

Waar, gelijk hier te lande, de rechterlijke macht als het ware in takken is gesplitst, moge het nuttig zijn, dat bij elken tak de gelegenheid worde gegeven om tot dezelfde hoogte op te klimmen, in Indië bestaat die splitsing niet. Of zij wenschelijk is, of bij voorbeeld het voordeel eener meerdere ontwikkeling in eene zekere richting niet eenigermate wordt opgewogen door het nadeel, dat zoodanige ontwikkeling allicht min of meer leidt tot eenzijdigheid, kan veilig in het midden worden gelaten, omdat de vraag of eene dergelijke splitsing in Indië mogelijk is, eene vraag, waarmede vóór alles rekening moet worden gehouden, wel niet anders dan ontkennend kan worden beantwoord. Bij eene toepassing toch van bedoeld beginsel zouden de leden der rechterlijke macht verdeeld moeten worden in verschillende categoriën, al naarmate zij belast werden met de rechtspraak over Europeanen, met die over Inlanders, met de uitoefening van het Openbaar Ministerie of met het auditeur-militairschap, en deze verdeeling van een corps ambtenaren, hetwelk nog geen 150 leden telt, op zoodanige wijze, dat ieders vooruitzichten ongeveer gelijk waren, komt mij vrij wel onuitvoerbaar voor.

Naar mijne meening zou alzoo kunnen worden volstaan met de bezoldiging van den procureur-generaal te stellen op het bedrag, thans toegekend aan de directeuren der Departementen van algemeen bestuur.

In verband hiermede zou de jaarwedde der advocaten-generaal van ƒ 9,600 op ƒ 12,000 gebracht dienen te worden.

Ten einde de noodzakelijkheid der hier besproken traktementsverhoogingen des te beter te doen uitkomen, is het wellicht

niet ondienstig met een enkel woord er op te wijzen, dat de werkkring van het Hoog-Gerechtshof ongeveer dezelfde is als die van den Hoogen Raad. Het Hof toch is hof van cassatie, het oefent, behoudens eene enkele uitzondering, de oppersterechtspraak uit in civiel appel en in civiele revisie, het heeft het toezicht op de rechtsbedeeling, kortom het heeft vrij wel dezelfde werkzaamheden te verrichten als de Hooge Raad. Bovendien is het nog belast met de strafrechtelijke revisie, een hier te lande onbekend middel van voorziening in misdrijfzaken. Daarbij komt dat het Hoog-Gerechtshof, aan welks rechtsmacht twintig millioen justiciabelen onderworpen zijn, eene aanzienlijk grootere hoeveelheid werk voor zijne rekening heeft dan de Hooge Raad, gelijk ten duidelijkste blijkt uit een 10 jaren geleden door Mr. C.W. baron van Heeckeren samengesteld overzicht der werkzaamheden van beide collegies[1)], hetwelk in hoofdzaak ook thans nog als juist is aan te merken. En wat de samenstelling van die collegies betreft, deze komt ongeveer op hetzelfde neder. Het Hof telt wel is waar twee vice-presidenten en één substituut-griffier meer, doch daarentegen twee leden en één advocaat-generaal minder dan de Hooge Raad.

De in rang op het Hof volgende rechtscollegies in Indië zijn de raden van justitie. Deze raden, gevestigd te Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang en Makasser, zijn, elk binnen zijn rechtsgebied, belast met de berechting van bijna alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Europeanen, tegen inlandsche vorsten en hoofden en tegen Vreemde-Oosterlingen, benevens van alle misdrijven en van de meeste overtredingen door Europeanen en door inlandsche vorsten en hoofden gepleegd; ook hebben zij in hooger beroep kennis te nemen van de daarvoor vatbare vonnissen door de inlandsche rechtbanken in burgerlijke zaken en in zaken van overtreding gewezen, zoomede van eenige zaken van bijzonderen aard; en verder zijn hun nog verschillende andere werkzaamheden opgedragen, zooals b.v. het oppertoezicht over de weeskamers en voogdijen. Daarenboven zijn de raden te Padang en Makasser nog belast met de strafrechtelijke revisie der vonnissen van veroordeeling door de inlandsche rechtbanken gewezen. De werkkring der raden van justitie is

1) Zie het *Vergelijkend statistiek overzigt der werkzaamheden van den Hoogen Raad der Nederlanden en het Hoog-Geregtshof van Nederlandsch-Indië*, in Het Recht in N.-I., dl. XXXIV, blz. 1 en vgg.

dus ongetwijfeld alleszins gewichtig. Bovendien is het aantal der aan hunne beslissing onderworpen zaken zeer groot, althans voor zooveel de raden op Java betreft, getuige onder anderen de onlangs tot stand gekomen uitbreiding van den raad te Samarang[1)], waartoe wegens den aldaar telkens voorkomenden achterstand in de afdoening van zaken moest worden overgegaan. Met het oog op een en ander acht ik eene verhooging der bezoldiging van de presidenten en leden der raden van justitie, zoomede van de officieren van justitie bij die raden - met uitzondering van dien te Batavia - dringend noodzakelijk.

Thans bedraagt de bezoldiging van de presidenten der raden van justitie ƒ 12,000, die der leden ƒ 7,200 en die der officieren van justitie ƒ 9,600 's jaars, behalve voor zooveel den raad te Batavia betreft; het bedrag namelijk der bezoldiging van den president van dezen raad is ƒ 13,200 en dat der leden ƒ 8,400, terwijl de officier van justitie een traktement heeft van ƒ 12,000 's jaars. De reden, waarom deze traktementen hooger zijn dan die, verbonden aan dezelfde betrekkingen bij de andere raden van justitie, is hierin gelegen, dat het leven te Batavia in der tijd geacht werd kostbaarder te zijn dan elders. Die reden bestaat echter tegenwoordig niet meer; Batavia is niet duurder dan bij voorbeeld Soerabaja; het omgekeerde is veeleer het geval. Bovendien zijn de betrekkingen van president en leden van den raad te Batavia en van officier van justitie bij dien raad niet gelijkstandig met diezelfde betrekkingen op de andere plaatsen, waar raden van justitie gevestigd zijn, maar wordt het als eene bevordering beschouwd, wanneer men eene dezer laatste betrekkingen bekleedende, tot eene gelijknamige te Batavia wordt benoemd. Daarom en omdat de raad te Batavia niet meer werk heeft dan sommige andere raden, bij voorbeeld die te Samarang, terwijl hun werkkring even gewichtig is, kan er wel geen redelijke grond bestaan voor eenig verschil in bezoldiging.

Het komt mij alzoo wenschelijk voor ten aanzien van alle raden van justitie, zonder onderscheid, te bepalen, dat aan dezelfde betrekking ook dezelfde bezoldiging zal verbonden zijn. Het bedrag van die bezoldiging zou dan, naar mijne meening, moeten gesteld worden voor de presidenten op ƒ 14,400, voor

1) Zie ind. Stbl. 1890, no. 54.

de leden op ƒ 9,600 en voor de officieren van justitie op ƒ 12,000 's jaars, met afschaffing tevens voor de presidenten der raden van justitie op Java van de periodieke traktementsverhoogingen, hun toegekend bij het besluit van 7 December 1858, n°. 4.

Voor de presidenten der raden van justitie meen ik dat eene jaarwedde van evengenoemd bedrag voldoende mag heeten. Zoodoende zouden zij ƒ 2,400 minder traktement hebben dan de raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof, met wie zij thans in bezoldiging gelijkstaan. Deze gelijkstelling vind ik echter niet verkieslijk, omdat, mijns inziens, in het opperrechtelijk collegie slechts zitting behoort te worden gegeven aan bij uitstek bekwame rechtsgeleerden en zoodanige rechtsgeleerden ongetwijfeld vooral onder bedoelde presidenten zullen worden aangetroffen.

Verder acht ik een bedrag van ƒ 9,600 's jaars eene niet te hooge bezoldiging voor de leden der raden van justitie, die dan bij voorkeur gekozen zouden moeten worden uit de bekwaamste rechtsgeleerde landraadpresidenten der 2de klasse. Deze rechterlijke ambtenaren zouden wel is waar aanvankelijk de noodige ervaring missen voor zooveel de rechtspraak over Europeanen betreft, maar dit gebrek, onvermijdelijk zoolang het niet wel mogelijk is om elke soort van rechterlijke betrekkingen op te dragen aan uitsluitend daarvoor als het ware opgeleide rechtsgeleerden, zou dan toch slechts van voorbijgaanden aard zijn, daar de ondervinding leert, dat werkelijk kundige rechterlijke ambtenaren zich zeer spoedig van elk bijzonder deel van het recht op de hoogte weten te stellen.

Overigens zouden de landraadpresidenten ongetwijfeld bijzonder geschikt zijn voor het lidmaatschap van de raden van justitie met het oog op de omstandigheid, dat al die raden zijn belast met de rechtspraak in hooger beroep voor zooveel betreft de daarvoor vatbare vonnissen door de inlandsche rechtbanken in burgerlijke zaken en in zaken van overtreding gewezen, terwijl bovendien voor de raden te Padang en te Makasser is bepaald, dat zij ook in revisie kennis hebben te nemen van de vonnissen van veroordeeling in zaken van misdrijf gewezen door de inlandsche rechtbanken in hun rechtsgebied.

Deze bepaling werd, wat den raad van justitie te Padang betreft, in der tijd door M^{r}. T.H. der Kinderen onder anderen aanbevolen op grond ‘dat de plaatselijke regter meer zal zijn

ingewijd in de eigenaardigheden van de huishouding der inheemsche bevolking van Sumatra dan het Hoog-Geregtshof, iets dat toch voor eene juiste beoordeeling der zaken dikwerf onvermijdelijk is;' terwijl daaraan de volgende opmerking werd toegevoegd: 'Alles te centraliseren bij een opperregterlijk collegie moge in théorie schoon schijnen, het is onuitvoerlijk binnen een zoo uitgebreid gebied als Nederlandsch-Indië'[1].

Zoo ook oordeelde blijkbaar de Raad van State, toen deze in 1849 het denkbeeld opperde om aan de raden van justitie op Java de kennisneming op te dragen der aan revisie onderworpen vonnissen in zaken van misdrijf gewezen door de landraden op Java en Madura.

Dat dit denkbeeld alsnog verwezenlijkt werd, zou, mijns inziens, zeer wenschelijk zijn.

Overwegende bezwaren kunnen daartegen wel niet bestaan. Tijdelijk werden de raden van justitie op Java, de raad te Batavia zelfs tweemalen, met evenbedoelde revisie belast[2], zonder dat zulks, voor zoover gebleken is, aanleiding heeft gegeven tot moeielijkheden. Dat tengevolge van bedoelden maatregel genoemde collegies niet meer opgewassen zullen zijn tegen hunne taak en dat alzoo bij hen achterstand zal ontstaan in de afdoening van zaken, behoeft derhalve wel niet te worden gevreesd. Wel is waar hebben de raden van justitie op Java het thans reeds zeer volhandig en zal, wanneer zij met de strafrechtelijke revisie worden belast, ieder hunner nog ongeveer 1000 revisiezaken 's jaars voor zijne rekening krijgen, maar hiertegenover staat, dat voor eene behoorlijke bezoldiging kundiger en meer ervaren rechters kunnen worden verkregen dan voor eene bezoldiging, welke onvoldoende is, en dat dus het meerdere werk dubbel en dwars zal worden opgewogen door meer werkkracht. Zelfs zoude het mij niet bevreemden, indien na verloop van eenigen tijd bleek dat, met afschaffing der zoogenaamde facultatieve revisie, de verplichte revisie van misdrijfzaken voor Java en Madura weder kon worden ingevoerd, met opdracht ook van deze revisie aan de raden van justitie op Java, die dan bovendien belast zouden moeten worden met de revisie

1) Zie *De algemeene verordeningen tot regeling van het regtswezen in het gouvernement Sumatra's Westkust, toegelicht uit officiëele bescheiden*, dl. II, blz. 62.

2) Zie ind. Stbl. 1849, n°. 5 en 1879, n°. 30.

van de vonnissen der inlandsche rechtbanken, thans opgedragen aan de 2de Kamer van het Hoog-Gerechtshof.

Werd evengezegd denkbeeld verwezenlijkt, zoo zoude reeds aanstonds eene niet onaanzienlijke besparing worden verkregen op de uitgaven voor de justitie vereischt, daar dan toch de 3de Kamer van het Hoog-Gerechtshof zou kunnen vervallen, terwijl ongetwijfeld na eenigen tijd tot eene verdere inkrimping van dit collegie zou kunnen worden overgegaan. Deze inkrimping zou evenwel eene uitbreiding van het personeel der raden van justitie op Java noodzakelijk maken.

Wat verder de bezoldiging der rechtsgeleerde landraadpresidenten betreft, daarin behoeft, naar ik meen, geene verbetering te worden gebracht.

Die rechterlijke ambtenaren genieten voor verreweg het grootste deel eene bezoldiging van ƒ 600 's maands, welk bedrag alleszins voldoende te achten is met het oog op de omstandigheid, dat de landraden, aan wier hoofd zij staan, gevestigd zijn in de binnenlanden, waar in den regel geene andere dan eenvoudige civiele gedingen voorkomen, terwijl ook de strafzaken meestal niet zeer moeielijk en ingewikkeld zijn. Daarbij komt dat het leven bijna overal in de binnenlanden vrij wat minder kostbaar is dan in de groote hoofdsteden.

Een en ander geldt, zij het al in eenigszins mindere mate, ook voor de weinige rechtsgeleerde landraadvoorzitters der 2de klasse.

De hier bedoelde landraadpresidenten, namelijk die der 2de en 3de klasse, zouden gevoegelijk gekozen kunnen worden uit de rechterlijke ambtenaren, die geruimen tijd de betrekking van griffier bij eenen landraad hebben bekleed, dan wel ter beschikking van een rechtsgeleerden landraadvoorzitter werkzaam zijn geweest. Daarentegen meen ik, dat de leden der raden van justitie bij voorkeur in aanmerking zouden moeten komen voor de enkele betrekkingen van landraadvoorzitter der 1ste klasse, omdat de aan de kennisneming van de hier bedoelde landraden onderworpen zaken veelal alles behalve gemakkelijk zijn, zoodat daarin zonder de noodige rechtskennis en ervaring niet naar behooren recht kan worden gedaan.

Evenals de bezoldiging der rechtsgeleerde landraadpresidenten kan ook die der overige hiervoren niet genoemde leden der rechterlijke macht, naar mijne meening, geacht worden voldoende te zijn.

Voor den nederlandschen lezer, die het al of niet voldoende eener indische bezoldiging moeielijk beoordeelen kan, zij hier opgemerkt, dat de uitgaven, vereischt voor het leven hier te lande en in Indië, zich ongeveer verhouden als 1 tot 3, en dat dus bij voorbeeld de bezoldiging, welke thans aan de raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof is toegekend, als gelijkstaande kan worden beschouwd met die der raadsheeren in de gerechtshoven in Nederland, ten bedrage van ƒ 4,000 's jaars.

De hiervoren besproken traktementsverhoogingen zouden alzoo leiden tot de volgende uitgaven:

voor den president van het Hoog-Gerechtshof	ƒ 4,800
voor negen leden van het Hoog-Gerechtshof	ƒ 43,200
voor den procureur-generaal bij het Hoog-Gerechtshof	ƒ 4,000
voor twee advocaten-generaal bij het Hoog-Gerechtshof	ƒ 4,800
voor den president van den raad van justitie te Batavia	ƒ 1,200
voor de presidenten der vier overige raden van justitie	ƒ 9,600
voor de zes leden van den raad van justitie te Batavia	ƒ 7,200
voor de vijftien leden der overige raden van justitie	ƒ 36,000
voor vier officieren van justitie	ƒ 9,600
te zamen	ƒ 120,400.

Deze som zou dan verder verminderd moeten worden met ƒ 42,000, zijnde het bedrag der traktementen van den vice-president en de leden van de op te heffen 3de Kamer van het Hoog-Gerechtshof, zoomede met ƒ 33,600, of in het geheel met ƒ 75,600. Op een gemiddeld bedrag namelijk van ƒ 33,600 kan vooralsnog zeker veilig de niet vaste uitgave voor periodieke traktementsverhoogingen worden begroot, welke door 14 rechterlijke ambtenaren genoten kunnen worden tot een bedrag van hoogstens ƒ 67,200. De uitgaven voor bedoelde traktementsverhoogingen zullen echter ten gevolge der meer en meer trage bevordering bij de rechterlijke macht hoe langer zoo minder worden, terwijl over eenige jaren, zooals reeds werd opgemerkt, blijken zal, dat daarvoor geene gelden meer benoodigd zijn.

De door mij wenschelijk geachte traktementsherziening zou derhalve eene vaste uitgave vorderen van ƒ 120,400, verminderd met ƒ 75,600, dus van ƒ 44,800 's jaars.

Door die uitgave zoude ongetwijfeld aan de thans bestaande grieven van de leden der indische rechterlijke macht worden te gemoet gekomen. Want door eene betere verhouding in het leven te roepen tusschen de aan verschillende ambten ver-

bondene bezoldigingen zou de mogelijkheid ontstaan om geleidelijk op te klimmen tot de hoogere rangen, terwijl de afschaffing der periodieke traktementsverhoogingen een einde zou maken aan het thans bestaande kwaad, dat rechterlijke ambtenaren om geene andere reden in dienst blijven, dan om zich het genot van die verhoogingen te verzekeren, met dit gevolg dat zoodanige ambtenaren hun ambt zouden nederleggen. Zoodoende zouden de kansen op bevordering bij de rechterlijke macht aanmerkelijk verbeteren. Dientengevolge, zoomede tengevolge van de betere bezoldiging der hoogere rechterlijke betrekkingen, zouden bekwame rechtsgeleerden zich meer aangetrokken gevoelen tot den rechterlijken dienst dan thans het geval is, en zou dus het gehalte der rechterlijke ambtenaren worden verbeterd. Ook om deze reden kan wel niet betwijfeld worden, dat bovenbedoelde traktementsherziening leiden moet tot verbetering van den bestaanden toestand.

Om die herziening tot stand te brengen, behoeft, gelijk ik zoo even aantoonde, de begrooting van uitgaven voor Indië slechts verhoogd te worden met een vasten post van ƒ 44,800 's jaars. Hiertegen bestaat zeer zeker het niet gering te schatten bezwaar, dat de toestand der financiën thans alles behalve gunstig is, doch dit bezwaar kan wel niet geacht worden van overwegend gewicht te zijn. Wanneer men toch in aanmerking neemt, dat het te verwachten tekort op de indische begrooting voor een groot deel te wijten zal zijn aan de mislukking der gouvernements-koffie, zoodat de oogst van dit jaar kleiner is dan wellicht ooit het geval was, doch dat slechte koffiejaren gewoonlijk door zeer goede worden gevolgd, dan bestaat er zeker alle reden om te hopen, dat de ongunstige financiëele omstandigheden, waarin Indië thans verkeert, van geheel voorbijgaanden aard zullen zijn. Daarenboven kan wel niet met grond worden beweerd, dat Indië buiten staat zoude wezen om de geringste uitgaaf, hoe noodzakelijk ook, te bekostigen, zoolang er nog steeds gelden beschikbaar zijn voor zaken, wier nut, op zijn minst genomen, mag worden betwijfeld. En eindelijk meen ik, dat, waar het eene uitgaaf geldt, welke in het belang der justitie dringend noodig is en daarenboven in verhouding tot het daarmede te bereiken doel inderdaad gering mag heeten, elk vraagstuk als het hier besprokene ten slotte behoort te worden opgelost op de wijze, nu ruim 10 jaren geleden voor-

gesteld door den Minister van justitie, die toen naar aanleiding van eenige beschouwingen betreffende de rechterlijke macht hier te lande, de volgende formule in overweging gaf: ‘De Regering heeft te waken èn voor het justitieel èn voor het financieel belang van den Staat; als echter in een gegeven geval - en dat kan alleen de Regering beoordeelen - strijd mogt bestaan tusschen de beide belangen, dan moet het *eerste* voorgaan.’[1)]

Mag op grond van hetgeen hiervoren in het midden is gebracht, worden aangenomen, dat eene behoorlijke regeling van de traktementen der indische rechterlijke ambtenaren geen langer uitstel gedoogt, ook de voorschriften betreffende de benoeming en het ontslag van die ambtenaren hebben, zonder eenigen twijfel, dringend eene herziening van noode.

Ingevolge art. 15 ind. Recht. Org. worden de rechterlijke ambtenaren, uitgenomen de door den Koning aangestelde president van het Hoog-Gerechtshof, benoemd door den Gouverneur-Generaal. Deze benoeming heeft sedert 1869 plaats op voordracht van den directeur van het Departement van justitie; vóór dien tijd geschiedde zij op voordracht van den president van het Hoog-Gerechtshof, die echter sedert eenige jaren ook weder gekend wordt in de benoemingen voor de hoogere rechterlijke ambten. Vroeger werd ook de procureur-generaal gehoord op de benoeming der onder zijne bevelen te plaatsen ambtenaren van het Openbaar Ministerie, doch hieraan werd in 1883 een einde gemaakt.[2)] In den regel geschieden de benoemingen volgens ancienniteit.

Met het oog op deze wijze van benoeming is de directeur van het Departement van justitie ongetwijfeld de aangewezen persoon om voordrachten te doen voor opengevallen rechterlijke betrekkingen. Wel kan hij over de kunde en geschiktheid der rechterlijke ambtenaren, wier werk hem nooit onder de oogen komt, niet zelfstandig oordeelen, doch daarentegen is hij nauwkeurig bekend met den duur van ieders diensttijd, en dit laatsteis is bij het aangenomen stelsel van bevordering voldoende. Of dit stelsel aanbeveling verdient, is echter eene andere vraag.

1) Zie blz. 410 van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende het zittingjaar 1879-1880.
2) Zie het opstel: *Administratie en regterlijke magt* in no. 1041 Ind. Wkbl. van het Regt.

Zeker is het dat ter bestrijding daarvan kan worden aangevoerd, dat het onverschilligheid en gebrek aan ijver in een voor de ontwikkeling van die ondeugden toch al gunstig klimaat bijzonder in de hand werkt, dat het zelfs voor de hoogere, zij het al niet voor de allerhoogste rangen, geen ander vereischte stelt dan een zeker aantal dienstjaren en dat het er alzoo ten slotte toe leidt, dat aan persoonlijke belangen het algemeen belang ten offer wordt gebracht. Maar ook tegen het stelsel van bevordering bij keuze bestaan gegronde bezwaren. De vraag wie van twee of meer personen, wat kunde en werkkracht betreft, de meeste geschiktheid heeft voor eenig ambt, is veelal onmogelijk met juistheid te beantwoorden en zoo ontstaat het gevaar, dat beweegredenen, geheel vreemd aan het algemeen belang, bij de beslissing den doorslag zullen geven.

In Indië nu wordt, gelijk zoo even gezegd werd, het eerste stelsel in den regel gevolgd. Uitzonderingen op dien regel worden zelden toegelaten en dan nog meestal slechts voor zelfstandige betrekkingen. Nochtans schijnt zich meer en meer een neiging te openbaren ten gunste van het stelsel van bevordering bij keuze. Slechts uit die neiging toch laten zich, dunkt mij, de klachten verklaren, welke sedert geruimen tijd bij herhaling werden aangeheven over den invloed door den directeur van het Departement van justitie geoefend op de benoeming van ambtenaren, die hij in hun werk volstrekt niet kent.

Ook naar mijne meening zou het wenschelijk wezen, dat aan evengenoemd stelsel althans de voorrang gegeven en alzoo uitgegaan werd van het beginsel, dat bevordering bij keuze behoort plaats te vinden in al die gevallen, waarin het vrij wel vaststaat, dat bijzondere bekwaamheid en dienstijver daarop aanspraak geven, en dat slechts dan, wanneer zoodanig geval niet aanwezig is, de oudere in dienstjaren den jongere behoort voor te gaan. Dat zoodoende lichtelijk aanleiding kan worden gegeven tot misbruiken, valt niet te ontkennen, doch tegenover die mogelijke, zoo men wil, waarschijnlijke misbruiken, welke trouwens ook thans kunnen voorkomen, staan de zekere, uit het nu gevolgde stelsel voortvloeiende nadeelen, welke, mijns inziens, nog zwaarder wegen.

Daarenboven kan tegen bedoelde misbruiken eenigermate worden gewaakt door betere voorschriften omtrent de voordrachten voor rechterlijke benoemingen.

Naar mijne meening zou het niet ondienstig zijn dienaangaande te bepalen, dat wanneer in het Hoog-Gerechtshof eene plaats van raadsheer of in eenen raad van justitie eene plaats van raadslid openvalt, eene aanbevelingslijst voor het Hof van 6 en voor de raden van justitie van 3 candidaten zal worden opgemaakt, zoowel door het rechterlijk collegie zelf, als door den Raad van Nederlandsch-Indië, voor zooveel het Hof, en door 's Hofs voorzitter, voor zooveel de raden van justitie aangaat, terwijl, wanneer andere rechterlijke ambten openvallen, de directeur van het Departement van justitie, zoomede 's Hofs voorzitter of de procureur generaal, voor zooveel het de benoeming geldt van een onder diens bevelen te plaatsen ambtenaar van het Openbaar Ministerie, evenzoo eene aanbevelingslijst zal opmaken, en dat eindelijk bij het opmaken van die aanbevelingslijsten zal worden te rade gegaan met den diensttijd der candidaten, van wie, bij gelijke geschiktheid, de oudere in dienstjaren den voorrang zal hebben boven den jongere.

Aanbevelingslijsten als de hier bedoelde en wel bepaaldelijk die, opgemaakt door het rechterlijk collegie, waarin eene plaats is opengevallen, wier goede werking hier te lande door de ondervinding blijkbaar bewezen is, zouden vooral in Indië van veel nut zijn, omdat het daar eene algemeen gevolgde gewoonte is, dat de arresten en vonnissen niet door den griffier, maar door den president en de leden, elk op zijne beurt, worden opgemaakt, en het eigenbelang dier rechters alzoo medebrengt, dat elke onder hen opengevallen plaats worde ingenomen door een rechter, wien het niet aan de noodige kunde ontbreekt, daar toch, indien zulks wel het geval mocht zijn, hunne taak belangrijk zou worden verzwaard[1].

De wel eens geopperde bedenking, dat de raden van justitie niet in staat zouden wezen om deugdelijke aanbevelingslijsten op te maken, dewijl zij het personeel der rechterlijke macht niet genoegzaam kennen, komt mij voor van weinig gewicht te zijn. Immers meer nog dan hier te lande, waar dat bezwaar bij de rechterlijke collegies zich, naar het schijnt, niet voordoet of althans geene moeielijkheden oplevert, zijn de leden der rechter-

1) Vergl. het in de Bijlagen tot de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1875-1876, te vinden Voorloopig verslag der Commissie van rapporteurs over de ontwerpen der reehterlijke wetten van 1 Maart 1876, en wel bepaaldelijk over de intrekking van art. 52 Recht. Org.

lijke macht in Indië met elkander bekend en in de gelegenheid elkander te beoordeelen. Bovendien moet niet uit het oog worden verloren, dat de raden van justitie, als rechters in hooger beroep, kennis nemen van het werk van verscheidene rechterlijke ambtenaren.

Overigens meen ik, dat ten opzichte van de aanstelling der rechterlijke ambtenaren de bestaande regelen gehandhaafd behooren te worden, behalve voor zooveel den procureur-generaal bij- en de raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof betreft, wier benoeming door den Koning ik zeer wenschelijk zoude achten.

Wat de raadsheeren aangaat werd dat denkbeeld bij de beraadslagingen over het tegenwoordige Regeerings Reglement reeds te berde gebracht, doch bestreden door de Regeering, welke te kennen gaf, dat, wanneer het verheven standpunt van den president van het Hoog-Gerechtshof diens benoeming door den Koning wettigde, daarentegen de meerdere bekendheid van den Gouverneur-Generaal met het uitgebreide personeel der rechterlijke ambtenaren in Nederlandsch-Indië, in verband met de wenschelijkheid om uit dat personeel zooveel mogelijk de overige leden van het Hoog-Gerechtshof te kiezen, de benoeming van deze laatsten door den Gouverneur-Generaal scheen aan te bevelen[1)]. Deze redeneering snijdt echter, mijns inziens, geen hout. Daargelaten dat de vraag of, wanneer de president van een rechterlijk collegie, de *primus inter pares*, een verheven standpunt bekleedt, dit dan ook niet het geval is met de leden van dat collegie, komt de bewering, ontleend aan de bekendheid van den Gouverneur-Generaal met het personeel der rechterlijke macht, mij weinig afdoende voor. Die bewering toch, ware zij juist, zou tot de gevolgtrekking leiden, dat geen enkel ambtenaar in Indië behoort benoemd te worden door den Koning. Hare juistheid echter mag ten zeerste worden betwijfeld. Immers het spreekt wel van zelf, dat de Gouverneur-Generaal buiten staat is om zelfstandig de kunde en geschiktheid van de leden der rechterlijke macht voor eenig ambt te beoordeelen en aldus uit te maken, wie eene opengevallen plaats in het Hof behoort in te nemen.

Naar mijne meening kan dan ook tegen eene Koninklijke benoeming geene enkele redelijke grond worden aangevoerd. Daarentegen pleit voor zoodanige benoeming, dat zij het aanzien van het ambt ten zeerste verhoogt en dat dus, indien de

1) Zie Mr. L.W.C. Keuchenius: *Handelingen, enz.* dl. II, blz. 282 en 283.

procureur-generaal bij- en de raadsheeren in het Hoog-Gerechtshof door den Koning werden aangesteld, het vertrouwen op de rechtspraak van het opperrechterlijk college daarbij aanmerkelijk zou winnen. Want moge ook al, gelijk ik hiervoren zeide, het gewicht van een ambt bijna uitsluitend beoordeeld worden naar het bedrag der daaraan verbonden bezoldiging, dit neemt niet weg, dat toch ook in Indië bijzonder veel waarde wordt gehecht aan de onderscheiding, gelegen in eene Koninklijke benoeming. Is het dan ook noodig, dat de leden der Algemeene Rekenkamer daar te lande door den Koning worden aangesteld, voor de leden van het Hoog-Gerechtshof bestaat die noodzakelijkheid ongetwijfeld in nog meerdere mate.

Wat verder het ontslag der rechterlijke ambtenaren in Indië betreft, de daaromtrent bestaande voorschriften zijn, mijns inziens zoo onvolledig en onvoldoende, dat zij dringend aanvulling en verbetering behoeven.

Bij de indische wetgeving van 1848 werd, blijkens art. 16, al. 1 Recht. Org., van het beginsel uitgegaan, dat in Nederl.-Indië geene benoeming van rechterlijke ambtenaren voor hun leven plaats heeft. Dit beginsel gaf bij de beraadslagingen over het tegenwoordige Regeerings Reglement aanleiding tot uitvoerige beschouwingen over de daaraan verbonden voor- en nadeelen, doch werd ten slotte gehandhaafd, met dien verstande evenwel, dat aan den president, zoomede aan de vice-presidenten en de leden van het Hoog-Gerechtshof eene betrekkelijke onafzetbaarheid werd toegekend. Dat destijds de vraag of de indische rechterlijke ambtenaren voor hun leven benoemd behoorden te worden, ontkennend beantwoord werd, is, naar het schijnt, voor een groot deel toe te schrijven aan de door de Regeering gemaakte opmerking, dat de stelling, als zoude zonder zoodanige benoeming geene onafhankelijke rechterlijke macht bestaanbaar zijn, in Nederlandsch-Indië door de ondervinding werd tegengesproken ‘tot eer, zoowel van de regterlijke ambtenaren, als der Regering daar te lande’[1].

Hoewel de rechterlijke ambtenaren in Indië dus afzetbaar zijn, bestaan er eenige voorschriften betreffende hunne schorsing

1) Zie Mr. Keuchenius: *Handelingen enz.*, dl. II, blz. 19, zoomede dl. II, blz. 136 en vgg., blz. 281 en vgg., blz. 437 en vgg. en blz. 529 en 530 van datzelfde werk.

in- en ontzetting uit het door hen bekleede ambt. Die voorschriften worden gevonden in art. 17 ind. Recht. Org. en in de artt. 95, 95*a*, 96 en 97 Reg. Regl.

Volgens art. 17 ind. Recht. Org., hetwelk echter niet geldt voor den president, de vice-presidenten en de leden van het Hoog-Gerechtshof, aan wie bij de artt. 95 en 95*a* Reg. Regl. eene betrekkelijke onafzetbaarheid is verleend, kan elk rechterlijk ambtenaar, wegens misdrijf tot gevangenisstraf veroordeeld, of tegen wien lijfsdwang is ten uitvoer gelegd, op voordracht van het Hoog-Gerechtshof, of na raadpleging van dat collegie, door den Gouverneur-Generaal in zijne bediening worden geschorst, of daaruit ontzet, en kan op dezelfde wijze elk rechterlijk ambtenaar worden geschorst of ontzet wegens wangedrag, onzedelijkheid of merkelijke achteloosheid. Verder bepaalt art. 96 Reg. Regl., dat het verleenen van een bevel tot gevangenneming van een rechterlijk ambtenaar van rechtswege schorsing in zijn ambt te weeg brengt, en art. 97 van dat Reglement, dat in het vonnis, waarbij een rechterlijk ambtenaar tot eene lijf of onteerende straf is veroordeeld, tevens zijne afzetting wordt uitgesproken.

Eene wijziging van eerstgenoemd artikel, namelijk van art. 17 ind. Recht. Org., kwam een twintigtal jaren geleden ter sprake ten gevolge van het door een resident aan de Regeering gedaan voorstel om een hoofddjaksa wegens ongeschiktheid uit zijne betrekking te ontslaan. Naar aanleiding van dat voorstel werd de vraag of genoemd artikel ook aanvulling behoefde, voorgelegd aan den directeur van het toen op te richten Departement van justitie, Mr. T.H. der Kinderen, die daarop een ontwerp vervaardigde van een Koninklijk besluit tot wijziging van art. 17 Recht. Org., hetwelk hij bij missive, dd. 9 Augustus 1870, indiende aan de Regeering, terwijl een ander ontwerp betreffende hetzelfde onderwerp door den Minister van justitie bij missive, dd. 24 Augustus 1871, aan den Minister van koloniën werd aangeboden. Beide die ontwerpen hadden de strekking om de onafhankelijkheid der rechterlijke ambtenaren in Indië althans eenigermate te verzekeren. De Minister van koloniën kwam echter ten slotte tot het inzicht, dat de bevoegdheid tot het eervol ontslaan der in art. 95 Reg. Regl. niet genoemde rechterlijke ambtenaren den Gouverneur-Generaal niet kon worden ontzegd, en deelde dezen alzoo bij

zijne missive van den 30sten September 1871 mede, dat hij voorziening in het bij de zoo even bedoelde ontwerpen behandelde onderwerp onnoodig achtte[1].

Deze zienswijze is in zoover zeker alleszins juist, dat den Gouverneur-Generaal uit een wettelijk oogpunt de bevoegdheid niet kan worden betwist om over de rechterlijke ambtenaren, behalve die, genoemd in art. 95 Reg. Regl., op de meest willekeurige wijze te beschikken, om hen zelfs, zonder dat daarvoor de minste reden bestaat, eervol uit 's lands dienst te ontslaan. Dat echter die toestand alles behalve wenschelijk is en dringend voorziening vereischt, kan, dunkt mij, moeielijk meer worden ontkend, nu gebleken is dat het verledene, waarop de Regeering zich in der tijd bij de beraadslagingen over het Regeerings Reglement beriep, geen waarborg opleverde voor de toekomst, nu de ondervinding heeft geleerd, dat de rechterlijke ambtenaren in Indië wel degelijk behoefte hebben aan wettelijke bescherming tegen onrecht en willekeur.

Hoezeer deze behoefte bestaat, kan blijken uit het in 1880 verschenen vlugschrift: *Iets over de tegenwoordige afhankelijkheid van de Nederlandsch Indische rechterlijke ambtenaren*, waarin verscheidene destijds in Indië algemeen bekende feiten werden vermeld, welke aantoonen, dat de indische Regeering meermalen aan rechterlijke ambtenaren hun gemis aan onafhankelijkheid op eene voor hen zeer onaangename wijze heeft doen gevoelen.

Het zij mij vergund een van de merkwaardigste der in dat vlugschrift besproken feiten hier kortelijk mede te deelen. Dat feit was het volgende:

In het laatst van Juli 1878 belastte de assistent-resident voor de politie te Soerabaja, bij afwezigheid van den resident, den griffier bij den landraad aldaar met de tijdelijke waarneming der betrekking van griffier bij de rechtbank van omgang, welke in de tweede helft van Augustus ter hoofdplaats zitting zoude houden. De landraadvoorzitter gaf daarop aan dien assistent-resident te kennen, dat de resident, en dus ook zijn vervanger, de bevoegdheid miste om te beschikken over den griffier bij den landraad, die bovendien, dewijl de mohame-

1) Zie blz. 80 en vgg. mijner *Regterlijke Organisatie van Nederlandsch-Indië*.

daansche vastenmaand[1] weldra zou intreden, met werk overladen was.

De redenen, waarom de landraadpresident den resident onbevoegd achtte om te beschikken over zijn griffier, waren de volgende:

Luidens art. 103, al. 2 ind. Recht. Org. wordt, in geval van afwezigheid, belet of ontstentenis van den griffier bij de rechtbank van omgang, op schriftelijk verzoek van den omgaanden rechter, door den resident, ter plaatse waar de rechtbank van omgang moet gehouden worden, een ander ambtenaar met de tijdelijke waarneming van die betrekking 'belast'. Uit dit laatste woord blijkt ten duidelijkste, dat de resident bedoelde werkzaamheden slechts aan een hem ondergeschikten ambtenaar kan opdragen, want een *last* geven kan men slechts aan iemand, over wien men iets te zeggen heeft, en de griffiers zijn, blijkens art. 52 ind. Recht. Org., ondergeschikt aan den president van het collegie, bij hetwelk zij zijn aangesteld, en niet aan de residenten. Bovendien werd door de indische Regeering bij apostillaire dispositie van den 10^{den} Augustus 1854, no. VII[2], ter verklaring van de bepaling, vervat in art. 103, al. 2 ind. Recht. Org., te kennen gegeven, dat volgens deze bepaling de keuze van den resident beperkt is tot die ambtenaren, welke onder zijne bevelen staan en waarover hij eenige beschikking heeft, onder opmerking dat het in strijd zoude zijn met de bepalingen, indien de aanwijzing van een ambtenaar door een ander geschiedde dan door den resident, of zoo die keuze viel op personen, niet onder zijne bevelen staande.

De zaak was dus inderdaad duidelijk genoeg.

Niettemin vernam de landraadvoorzitter een paar weken later, dat de inmiddels ter hoofdplaats teruggekeerde resident, met wien de assistent-resident beloofd had nader in overleg te zullen treden, ongenegen was de door dezen genomene beschikking in te trekken. Onmiddellijk daarna, en wel op den 20sten Augustus, zond die voorzitter een officieel schrijven aan den resident, waarin hij uiteenzette dat, en waarom hij niet kon toestaan, dat zijn griffier ter terechtzitting van de rechtbank van omgang, welke op den 24sten Augustus was bepaald, als waarnemend griffier zou optreden, en bij missive van den

1) Gedurende die maand houden de landraden geene zitting.
2) Zie no. 395 Bijbl. op het Stbl. van N.-I.

22sten Augustus deelde hij den resident, in antwoord op een intusschen van dezen ontvangen schrijven, mede, dat hij bij zijn besluit bleef volharden.

Hoewel de resident dus tijdig wist, dat aan den namens hem in strijd zoowel met de wet, als met den uitdrukkelijken wil der Regeering gegeven last niet zou worden gehoorzaamd, bleef hij in gebreke eenigen maatregel van voorziening te treffen. En het gevolg hiervan was, dat de rechtbank van omgang op den 24sten Augustus geene zitting konde houden, dat de zaken, wier behandeling op dien dag was bepaald, niet konden worden afgedaan en dat al de opgeroepen getuigen genoodzaakt waren onverrichter zake huiswaarts te keeren.

Dat de indische Regeering, toen zij van het gebeurde kennis kreeg, daarover zeer ontstemd was, laat zich lichtelijk begrijpen, maar minder duidelijk is het, dat haar ongenoegen niet den schuldigen resident trof, maar den landraadvoorzitter, die niets had misdreven. Deze werd, zonder zelfs te zijn gehoord, in eene gelijkstandige betrekking overgeplaatst naar het destijds wegens zijne ongezondheid algemeen gevreesde Samarang, eene overplaatsing, welke blijkbaar als eene bestraffing was aan te merken[1)]. Trouwens naar aanleiding eener opmerking over de veelvuldige overplaatsingen van ambtenaren, voorkomende in het Voorloopig verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende de indische begrooting, werd korten tijd later door de indische Regeering zelve erkend, dat die overplaatsingen onder anderen soms dienden ‘om een ambtenaar te straffen’[2)].

Intusschen is het duidelijk dat door feiten als het zoo even vermelde, het aanzien van en het vertrouwen op de rechterlijke macht ten zeerste worden ondermijnd en dus het algemeen belang aanmerkelijk geschaad wordt. En nu moge het waar zijn, dat dergelijke feiten in de laatste tien jaren niet meer zijn voorgekomen, zeker is het, dat zij telkens op nieuw kunnen plaats grijpen, zoo lang elke wettelijke waarborg voor de onafhankelijkheid van den indischen rechter blijft ontbreken. Dat in die leemte ten spoedigste worde voorzien, is dus ongetwijfeld dringend noodzakelijk. Hierover kan wel geen verschil van gevoelen

1) Zie de redevoering van Mr. J. van Gennep in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, te vinden op blz. 432 en 433 van het Verslag der Handelingen van die Kamer gedurende het zittingjaar 1880-1881.
2) Zie het Koloniaal verslag van 1879, blz. 78 en 79.

bestaan. Verschillend echter kan worden gedacht over de vraag, op welke wijze die voorziening behoort te geschieden.

Bij de beraadslagingen over het Regeerings Reglement werd, gelijk ik reeds opmerkte, het beginsel of de indische rechter onafzetbaar moet zijn, uitvoerig besproken. Tegen eene benoeming van dien rechter voor zijn leven werd toen vrij algemeen bezwaar gemaakt en ook thans nog bestaat er wellicht voldoende grond voor de meening, dat die waarborg voor de onafhankelijkheid des indischen rechters niet wenschelijk is.

Naar ik meen zou echter een middelweg ingeslagen en, op het voetspoor van art. 95 Reg. Regl., bepaald kunnen worden:

dat de presidenten, vice-presidenten en leden der raden van justitie, zoomede de rechtsgeleerde landraadpresidenten - de omgaande rechters zullen weldra tot het verledene behooren - alleen met hunne toestemming door den Gouverneur-Generaal in andere ambtsbetrekkingen kunnen worden geplaatst;

dat genoemde rechterlijke ambtenaren, behoudens deze overplaatsing en ontslag op eigen verzoek, niet uit hun ambt kunnen worden ontslagen, dan wanneer zij wegens misdrijf tot gevangenisstraf veroordeeld, in staat van kennelijk onvermogen verklaard, wegens schulden gegijzeld of onder curatele gesteld zijn, dan wel de waardigheid van hun ambt uit het oog verliezen, gelijk mede bij gebleken wangedrag, onzedelijkheid, merkelijke achteloosheid, ongeschiktheid door ouderdom of aanhoudende ziels- of lichaamsziekte;

dat het Hoog-Gerechtshof, oordeelende dat het ontslag om eene der evenvermelde redenen behoort plaats te hebben, zijne daartoe strekkende voordracht met alle ter zake betrekkelijke stukken aan den Gouverneur-Generaal doet toekomen met eene schriftelijke verantwoording van den betrokken ambtenaar, wien tot dat einde de tegen hem bestaande bezwaren worden medegedeeld;

dat de Gouverneur-Generaal, door wien ten spoedigste eene beslissing wordt genomen, den betrokken ambtenaar, onder toekenning van wachtgeld, in zijn ambt kan schorsen en voorloopig in de waarneming daarvan voorzien; en

dat overigens de bestaande bepalingen betreffende het ontslag en de schorsing van rechterlijke ambtenaren worden gehandhaafd, met dien verstande evenwel, dat de in art. 95 Reg. Regl. niet genoemde ambtenaren - tenzij op eigen verzoek of

met hunne toestemming - uit hun ambt niet ontslagen, noch daarin geschorst kunnen worden, dan nadat het Hoog-Gerechtshof - hetwelk in eene algemeene vergadering over de zaak zal beraadslagen - is geraadpleegd en de betrokken ambtenaar in zijne belangen is gehoord.

Tegen voorschriften van de hier vermelde strekking kunnen wel geene overwegende bezwaren bestaan. Eenerzijds toch verschaffen bedoelde voorschriften aan die rechterlijke ambtenaren, die uit den aard hunner betrekking daaraan volstrekt behoefte hebben, slechts de hoog noodige waarborgen voor hunne onafhankelijkheid, terwijl anderzijds de Gouverneur-Generaal het hem thans toegekende recht om de leden der rechterlijke macht in hunne bediening te schorsen of daaruit te ontslaan, blijft behouden.

Behalve door de hiervoren besproken regelingen, welke de inrichting der rechterlijke macht zelve rechtstreeks betreffen, zouden, naar mijne meening, het aanzien van en het vertrouwen op die macht ten zeerste worden gebaat door de afschaffing der instellingen, vermeld in de artt. 103 en 92 Reg. Regl.

Ingevolge de voorschriften in eerstgenoemd artikel bedoeld en te vinden in art. 160 ind. Recht. Org., zoomede in ned. Stbl. 1850, no. 63 (ind. Stbl. 1851, no. 4) en in ned. Stbl. 1887, no. 108 (ind. Stbl. 1887, no. 153) is hooger beroep aan den Hoogen Raad der Nederlanden toegelaten van de arresten door het Hoog-Gerechtshof van Nederlandsch-Indië in eersten aanleg gewezen, wanneer de Gouverneur-Generaal of de Regeering van Nederlandsch-Indië, als vertegenwoordigende den lande, worden aangesproken als gedaagden wegens eene niet zakelijke en de belastingen of pachten niet betreffende vordering, waarvan het onderwerp niet blijkt eene waarde te hebben van ƒ 10,000 of minder.

Dit hooger beroep, hetwelk doet denken aan eene soort van onmondigheid van het hoogste rechterlijke collegie in Nederlandsch-Indië[1)], heeft zijn ontstaan blijkbaar te danken aan een misverstand.

1) Toen in de indische dagbladen melding werd gemaakt van de beraadslagingen over het voorschrift, later opgenomen in ned. Stbl. 1887, no. 108, werd mij gevraagd of het Hoog-Gerechtshof voortaan onder den Hoogen Raad werd geplaatst. Uit die vraag, gedaan door een zeer beschaafd en verstandig man, kan blijken hoe het ontwikkeld publiek in bovenbedoeld appel eene soort van ondergeschiktheid van het Hoog-Gerechtshof aan den Hoogen Raad ziet.

Vóór de invoering der indische wetgeving van 1848 was het Hoog-Gerechtshof het opperrechtelijk collegie, in den letterlijken zin van het woord, voor geheel Nederlandsch-Indië. Tegen zijne beslissingen was geene voorziening bij een anderen rechter toegelaten; het Hof zelf was met de revisie van zijne in eersten aanleg gewezen arresten belast[1].

Van een hooger beroep aan den Hoogen Raad werd dan ook in de vóór 1830 vastgestelde Regeerings Reglementen met geen enkel woord gerept.

Daarvan was voor het eerst sprake in het Regeerings Reglement van dat jaar en wel in art. 45, hetwelk aldus luidde: ‘De gevallen, waarin, voor zoover burgerlijke zaken betreft, een hooger beroep aan den Hoogen Raad der Nederlanden kan plaats hebben, van vonnissen in de Koloniën gewezen, zullen bij de regterlijke bepalingen in het Moederland worden aangewezen’. Aan welk voorschrift dit artikel zijn aanzijn verschuldigd was, kan wel niet twijfelachtig wezen. Blijkbaar werd het ontleend aan art. 93, n°. 2 der wet van 18 April 1827, thans art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org., volgens hetwelk de Hooge Raad bij wege van hooger beroep in burgerlijke zaken heeft te oordeelen: ‘over de vonnissen, gewezen bij de hoven van justitie in de koloniën of bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen, overeenkomstig de bepalingen, deswege door den Koning te maken.’

Nadat evenvermeld voorschrift eens eene plaats had gevonden in het Regeerings Reglement van 1830, werd het, met eene geringe wijziging, overgenomen in alle volgende Regeerings Reglementen. In dat van 1836 werd het aangetroffen in art. 37.

Met het oog op dit artikel, zoomede op art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org. achtte de Commissie voor de indische wetgeving van 1839 zich verplicht het voorschrift vast te stellen betreffende het hooger beroep aan den Hoogen Raad, hetwelk thans gevonden wordt in art. 160 ind. Recht. Org. Duidelijk blijkt dit uit de nota van toelichting op het door bedoelde Commissie vervaardigde ontwerp van 18 Juli 1840, waarin onder anderen gezegd werd, dat zonder art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org. en art. 37 Reg. Regl. waarschijnlijk het voorstel niet zoude zijn

1) Zie art. 48 en vgg. van de *Instructie voor het Hooge Geregtshof in Nederlandsch-Indië*, en art. 294 en vgg. van het *Provisioneel Reglement op de Manier van procederen enz.*, te vinden in ind. Stbl. 1819, no. 20.

gedaan om burgerlijke zaken in eersten aanleg aan de beoordeeling van het Hoog-Gerechtshof te onderwerpen, omdat het toelaten van appel aan den Hoogen Raad voor Nederlandsch-Indië niet geschikt en raadzaam scheen te zijn, zoowel met het oog op de handhaving van het moreel gezag van het Hoog-Gerechtshof, als in het belang van partijen, brengende dit belang in allen gevalle stellig mede, dat alleen in zaken betreffende eene eenigszins belangrijke som (welke som men gemeend had gerust op ƒ 10,000 te kunnen stellen) appel zou zijn toegelaten aan den Hoogen Raad[1].

Wanneer men nu aanneemt, dat het voorschrift, opgenomen in art. 37 Reg. Regl. van 1836, zijn ontstaan uitsluitend te danken had aan dat van art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org., - en hieraan kan wel niet worden getwijfeld - dan was het dus eigenlijk laatstgenoemde wettelijke bepaling, waardoor de Commissie van 1839 zich gebonden achtte.

Die bepaling echter had geene andere strekking dan om te vervangen:

1°. Het Koninklijk besluit van 14 Mei 1816, n°. 66, luidende:

'Wij Willem, enz.

Herzien art. 67, 56 en 46 van de respective reglementen op het beleid van de regering, het justitiewezen, den landbouw en scheepvaart voor de koloniën *Suriname, Curaçao*, mitsgaders op de eilanden *St. Eustatius, St. Martin* en *Saba*, bij Ons besluit van den 14den September 1815 n°. 58, gearresteerd;

En in aanmerking genomen hebbende, dat, zoo lang de Hooge Raad, ten gevolge van art. 175 van de grondwet, niet zal zijn ingesteld, door Ons behoort voorzien te worden, dat de judicature in cas van hooger beroep, waarvan bij bovengemelde reglementen wordt gewag gemaakt, provisioneel door een ander collegie van justitie worde uitgeoefend;

Op voordragt van Onzen Minister van Justitie;

De Raad van State gehoord;

Hebben besloten en besluiten:

1) Zie blz. 360 mijner *Regterlijke Organisatie van N.-I.*
Ook de Gouverneur-Generaal Mr. P. Merkus verzette zich in zijn schrijven van den 29sten Februari 1844 nadrukkelijk tegen de invoering van het middel van appel aan den Hoogen Raad. - Zie blz. XXVI der Inleiding van genoemd werk.

Art. 1. Alle zaken, welke, ten gevolge der bepalingen vervat bij de bovengemelde reglementen aan de kennisneming van den Hoogen Raad zijn opgedragen, zullen, zoolang dit collegie niet zal zijn ingesteld, worden behandeld door het hoog geregtshof te 's-Gravenhage, hetwelk Wij daartoe bij deze wel expresselijk magtigen en bevoegd verklaren.

Art. 2. Het hoog geregtshof te 's-Gravenhage zal, met betrekking tot de bij het tegenwoordig besluit bedoelde zaken volgen, observeren en doen observeren de wijze van regtspleging, welke alsnog op het grondgebied des Koningrijks in Europa in werking is, zullende de gedingen, welke in cas van hooger beroep uit de volkplantingen alzoo ter kennisse van het hoog geregtshof zullen worden gebragt, worden gedistribuëerd, behandeld en beslist even als of de geattaqueerde gewijsden in het gewoon ressort van den hove waren gewezen geworden, met dien verstande echter, dat bij de beoordeeling der zaken, de wetten, in de volkplantingen en bezittingen van den staat vigerende, zullen worden gevolgd.'

En:

2°. Art. 1 van het Koninklijk besluit van 6 Maart 1824, n°. 125, luidende:

'Het hoog geregtshof te 's-Gravenhage, en wel bepaaldelijk de kamer van appellen, in zaken van correctionele policie bij hetzelve, wordt bij deze gemagtigd om bij voorraad en tot dat de Hooge Raad zal zijn gevestigd, in appel kennis te nemen van en in het hoogste ressort uitspraak te doen in alle criminele zaken ter eerster instantie voor het hof van policie en criminele justitie te *Suriname*, mitsgaders voor de raden van civile en criminele justitie, zoo te *Curaçao* als te *St. Eustatius, St. Martin* en *Saba* behandeld en *ordinario modo* beregt, en zulks na gehoudene mondelinge pleidooijen en op de conclusie van Onzen procureur-generaal bij dat hoog geregtshof'[1)].

Blijkens de geschiedenis van art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org. heeft derhalve de wetgever, toen hij die wettelijke bepaling in het leven riep, uitsluitend het oog gehad op West-Indië en aan onze Oost Indische bezittingen in de verste verte zelfs niet gedacht.

Ware zulks bekend geweest aan de Commissie van 1839,

1) Zie blz. 99 van het *Handboek voor de burgerlijke regtsvordering in het Koningrijk der Nederlanden*, door Joan van den Honert, Thz.

welke niet dan noode overging tot de vaststelling van het voorschrift betreffende het hooger beroep aan den Hoogen Raad, dan lijdt het, dunkt mij, geen twijfel, dat zij dat voorschrift achterwege zou hebben gelaten, onder opmerking wellicht dat art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org., als geene betrekking hebbende op Nederlandsch-Indië, buiten beschouwing kon worden gelaten, met dit gevolg, dat het Hoog-Gerechtshof steeds gebleven zou zijn, wat het eertijds was, namelijk het hoogste rechterlijke collegie voor Nederlandsch-Indië.

Intusschen bestaat er, mijns inziens, geen enkel bezwaar om, indien de overtuiging zich mocht vestigen, dat de wettelijke bepalingen betreffende het hooger beroep aan den Hoogen Raad van door het Hoog-Gerechtshof in eersten aanleg gewezen arresten haar aanzijn enkel en alleen verschuldigd zijn aan eene min juiste opvatting van art. 91, n°. 2 ned. Recht. Org., die bepalingen in te trekken en het Hof alzoo te herstellen in zijn vroegeren rang.

Dat op dit rechterlijk collegie, indien zich voor de Regeering moeielijkheden van staatkundigen of anderen aard mochten voordoen, niet volkomen zou zijn te rekenen, behoeft zeer zeker niet te worden gevreesd, terwijl er voor die bijna ondenkbare vrees nog te minder aanleiding zou bestaan, indien de raadsheeren in het Hof werden benoemd door den Koning. En wat het bezwaar aangaat in der tijd geopperd door den Mihister van koloniën, volgens wien het hooger beroep aan den Hoogen Raad zou moeten worden toegelaten als een nuttig correctief van de in Indië bestaande amovibiliteit des rechters[1)], dit bezwaar kan geacht worden vervallen te zijn, sedert de onafhankelijkheid der rechters, die zitting hebben in het Hoog-Gerechtshof, voldoende gewaarborgd is.

Daarentegen hebben de hiervoren vermelde gronden tegen dat hooger beroep door de Commissie van 1839 in hare nota van toelichting op het ontwerp van 18 Juli 1840 aangevoerd, hunne volle kracht behouden. Tegen dat beroep pleit bovendien het belang der rechtspraak. Immers moge de Hooge Raad, wat rechtskennis en onpartijdigheid aangaat, ook terecht geacht worden een bij uitstek verheven standpunt in te nemen, zeker is het dat die Raad de noodige kennis van plaatselijke toestanden

1) Zie blz. 363 mijner *Regterlijke Organisatie van N.-I.*

en omstandigheden mist, ‘iets dat toch,’ zooals Mr. der Kinderen in der tijd terecht opmerkte, ‘voor eene juiste beoordeeling der zaken dikwerf onvermijdelijk is.’

Uit een praktisch oogpunt beschouwd, laat ook het behoud van het hooger beroep aan den Hoogen Raad zich moeielijk verdedigen. Dat beroep toch komt ongeveer drie malen in de twee jaren voor.[1)]

Evenals de afschaffing van evenbedoeld hooger beroep, acht ik ook de afschaffing wenschelijk van het bij art. 92 Reg. Regl. omschreven recht van *fiat executio*, zonder hetwelk geen doodvonnis kan worden ten uitvoer gelegd en hetwelk verleend wordt door den Gouverneur-Generaal, behalve wanneer in de Buitenbezittingen de dadelijke uitvoering van zoodanig vonnis gebiedend noodzakelijk is, in welk geval de hoogste gezagvoerders bevoegd zijn daartoe last te geven.

Dat *fiat executio* dagteekent reeds uit de eerste tijden onzer vestiging in Nederlandsch-Indië, toen de Regeering, blijkbaar omdat zij geen genoegzaam vertrouwen stelde in den indischen rechter, eenig toezicht op diens strafrechtelijke beslissingen noodzakelijk achtte, althans waar het veroordeelingen gold tot eene zware straf. In 1819 werd echter het stelsel van revisie in strafzaken ingevoerd en daarmede het vroeger door de Regeering uitgeoefende toezicht op 's rechters beslissingen vervangen door een rechterlijk toezicht, opgedragen aan het Hoog-Gerechtshof, behalve voor zooveel vonnissen betrof, houdende veroordeeling tot de straf des doods. Sedert dien tijd bleef het voorschrift, dat geen doodvonnis voltrokken mag worden zonder machtiging van den Gouverneur-Generaal gehandhaafd, terwijl als grond voor de noodzakelijkheid om dat voorschrift op te nemen in het tegenwoordige Regeerings Reglement, door de Regeering in der tijd werd aangevoerd, dat het wenschelijk was dat de Gouverneur-Generaal in elk voorkomend geval konde overwegen, ‘of er tegen de voltrekking van het vonnis gewigtige staatkundige of andere redenen bestaan’.[2)]

Hoewel dus volgens deze toelichting de Gouverneur-Generaal

1) Zie blz. 248 van het opstel van Mr. M.C. Piepers: *De Ned.-Indische staatsdienst en het Kon. besluit van* 14 *Februari* 1888 (*Ned. Staatsblad no.* 23), in dl. XXX der Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal en Gemeente-bestuur in Nederland.

2) Zie Mr. Keuchenius: *Handelingen, enz.* dl. II, blz. 18.

bevoegd is, uit hoofde van welke redenen ook, de uitvoering van een doodvonnis te beletten, wordt niet zelden beweerd, dat het met art. 92 Reg. Regl. beoogde doel geen ander is, dan om den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid te geven tusschen beiden te komen voor het geval, dat de voltrekking van een doodvonnis moeielijkheden van staatkundigen aard zou kunnen te weeg brengen en dat alzoo in geen ander geval van die bevoegdheid gebruik mag worden gemaakt. Dat die bewering onjuist is, blijkt echter ten duidelijkste zoowel uit de bewoordingen, als uit de zoo even vermelde toelichting van gezegd artikel. Daarenboven is zij ten eenenmale in strijd met de geschiedkundige beteekenis van het *fiat executio*.

De Gouverneur-Generaal moet alzoo, ingevolge het bepaalde bij art. 92 Reg. Regl., volkomen bevoegd worden geacht om ook wegens redenen, welke aan de staatkunde geheel vreemd zijn, bij voorbeeld omdat hij oordeelt, dat de schuld van den veroordeelde niet bewezen of dat de hem opgelegde straf te zwaar is, zijne voor de voltrekking van een doodvonnis vereischte machtiging niet te verleenen en dan tevens, bij wege van gratie, den veroordeelde de hem opgelegde straf kwijt te schelden, dan wel hem eene minder zware straf op te leggen[1)]

Het voorschrift van art. 92 Reg. Regl. in dezen zin opgevat - en eene andere opvatting is, dunkt mij, niet gangbaar - kan wel niet anders dan als een anachronisme worden beschouwd. Want moge de Regeering eertijds ook al terecht hebben gemeend zich niet ten volle op de eerlijkheid en kunde van den indischen rechter te kunnen verlaten, thans bestaat er voor zoodanig wantrouwen zeer zeker geen grond meer en kan derhalve het *fiat executio* zonder bezwaar worden afgeschaft.

Dat dit wenschelijk zoude zijn, behoeft geen betoog. Door elke inbreuk toch op het beginsel, dat 's rechters gewijsde onaantastbaar behoort te zijn, worden het gezag en aanzien van en daarmede het vertrouwen op de rechterlijke macht geschaad.

In verband met het doel en de strekking van dit opstel, zij het mij ten slotte veroorloofd hier nog met een enkel woord de aandacht te vestigen: 1°. op de weinige vrijgevigheid, waarmede uiterlijke onderscheidingen aan de rechterlijke ambtenaren

1) Zie verder over het *fiat executio* dl. I, blz. 602 en vgg. van mijne *Regtspleging voor de inlandsche regtbanken in Nederlandsch-Indië*.

in Indië worden toegekend, - sedert vele jaren telde de rechterlijke macht aldaar, zoo ik mij niet vergis, slechts één ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw - niettegenstaande aan dergelijke onderscheidingen in Indië wellicht nog meer waarde wordt gehecht dan in Nederland; en 2°. op het gemis aan voorschriften betreffende de titulatuur der rechterlijke ambtenaren, eene leemte in de indische wetgeving, welke, moge zij in het algemeen ook al van weinig gewicht zijn, mij met het oog op de maatschappij, waarin die ambtenaren leven, toch belangrijk genoeg voorkomt om eenige voorziening daarin wenschelijk te achten.

Naar ik mij vlei heb ik in de vorige bladzijden duidelijk aangetoond, dat de indische rechterlijke macht ten gevolge van eenige belangrijke gebreken in hare inrichting, zoomede ten gevolge van enkele voor hare goede werking ongunstige instellingen en omstandigheden in een toestand verkeert, welke dringend voorziening behoeft. Tevens heb ik getracht de middelen aan te geven, welke strekken kunnen om in een en ander verbetering te brengen.

Dat in het algemeen de door mij genoemde middelen leiden kunnen tot het beoogde doel, zal mij wellicht worden toegegeven, terwijl ik ook wel geene tegenspraak zal ondervinden, wanneer ik beweer, dat in de eerste en voornaamste plaats eene herziening noodig is van de traktementen der indische rechterlijke ambtenaren, zoomede eene voorziening in hun gebrek aan onafhankelijkheid. Vooral echter wat die onderwerpen betreft zal allicht over de wijze, waarop zij geregeld dienen te worden, verschil van gevoelen bestaan.

Bovendien zal zich ten opzichte van eene betere traktementsregeling ongetwijfeld nog het bezwaar doen gelden, dat de staat van 's lands financiën geene meerdere uitgaven ten behoever der justitie toelaat, een bezwaar, welks gewicht zeer zeker niet te ontkennen valt. Nochtans mag, met het oog op hetgeen dienaangaande hiervoren is gezegd, gehoopt en vertrouwd worden, dat alleen op dien grond bedoelde regeling geene schipbreuk zal lijden.

Of die regeling op de door mij gewenschte, dan wel op eene eenigszins andere wijze behoort plaats te vinden, is eene zaak van ondergeschikt belang; de hoofdzaak is, dat zij spoedig tot stand kome.

Kan van vele der hiervoren ter sprake gebrachte verbeteringen ook al met grond worden beweerd, dat zij, bij gebreke van een nauwgezet onderzoek, nog niet rijp zijn voor eene beslissing, ten opzichte van de traktementsverbetering van de leden der rechterlijke macht zou die bewering in geen geval opgaan. Dit vraagstuk toch is alles behalve nieuw, zoodat het zeer zeker genoegzaam is overwogen om voor eene dadelijke oplossing vatbaar te zijn.

De gelegenheid daartoe zal zich weldra voordoen, namelijk bij de vaststelling der indische begrooting voor het volgende jaar.

En mocht alsdan onverhoopt geoordeeld worden, dat met het oog op den staat van 's lands financiën eene verbetering van de traktementen der indische rechterlijke ambtenaren in haar ganschen omvang nog niet wel doenlijk is, zoo zoude althans, bij wege van amendement op die begrooting het hiervoren medegedeelde voorstel gebracht kunnen worden, in der tijd door den Minister Alting Mees gedaan, met dien verstande dat het bedrag van de bezoldiging der leden van het Hoog-Gerechtshof, in stede van op ƒ 15,000, op ƒ 16,800 's jaars werd gesteld, en onder voorbehoud tevens om de verdere traktementsverbetering een volgend jaar aan de orde te stellen.

Bedoeld voorstel toch is in staat van wijzen en wacht nog steeds op de beslissing der Staten-Generaal, welke de Minister van Bosse, in weerwil zijner op den 22sten November 1877 gedane belofte, verzuimde in te roepen.

Dat naar aanleiding van die belofte de zaak op nieuw ter hand genomen en thans tot een goed einde gebracht worde, is ongetwijfeld de hoop en de wensch van ieder, wien de belangen van Indië na ter harte gaan.

A.J. IMMINK.
Oud-Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof van Nederlandsch-Indië.

Ad Coveliacas.

Het was in 1858 dat Karl Hase zijne zes voorlezingen over das geistliche Schauspiel het licht deed zien, een boek waaraan ik het eerst kennis kreeg door het verslag, dat daarvan geleverd werd in Colani's Revue de Théologie, Juni 1859, door den ouden vriend mijner jeugd Conrad Busken Huet. Het zij mij vergund daarvan melding te maken, sedert hij zelf in het fragment zijner autobiographie, welke dezer dagen het licht zag, mij tot mijn weemoedig genoegen het bewijs verschafte, dat ook hij zich herinnerde, hoe wij op tienjarigen leeftijd naast elkaâr op dezelfde schoolbank gezeten waren. Al die vervlogen jaren komen mij in de gedachte, terwijl ik het overdrukje doorblader, hetwelk ongeveer op den tijd verscheen, toen onze wegen wederom uiteenliepen, nadat ik in Haarlem zeven of acht jaren lang het voorrecht had genoten van zijnen dagelijkschen omgang. Levendig herinner ik mij, hoe toenmaals het verlangen bij mij werd opgewekt, om op te gaan naar Oberammergau, ten einde het brokstuk van middeleeuwsch leven te aanschouwen, hetwelk onder gansch buitengewone omstandigheden tot op dezen tijd zijn bestaan gerekt heeft. Maar achtereenvolgens werd ik in 1860, 1871 en 1880 belet mijn voornemen ten uitvoer te leggen; ja, ook in 1890 had de onzekerheid of ik eene goede plaats zou kunnen veroveren, mij ongetwijfeld teruggehouden, ware het niet dat de heer Lissone mij op dit punt volledig hadde kunnen geruststellen.

Twee of drie uur sporens ten zuiden van München ligt het vlek Oberau. Ik wist uit mijn reisboek, dat deze weg hoogst schilderachtig is, maar tot mijn verdriet bleef de gezichteinder door laaghangende wolken beneveld en, hoewel wij zoo goed als verschoond bleven van regen, konden de zonnestralen toch

niet doordringen om het panorama te verlichten, dat zich aan onze oogen ontrolde. Spoedig bereikten wij het station Starnberg en het gelijknamige meer aan onze linkerhand. Uit den wagen zagen wij in onze nabijheid een stoomboot liggen, gereed om de reizigers langs den lachenden oever te voeren, die van dorp tot dorp met bevallige buitenverblijven gekroond is; maar onze tijd was beperkt: wij moesten verder. Ongemerkt begonnen de bergen hooger en steiler te worden; reeds vertoonden zich in de talrijke klooven, die van de bergtoppen naar beneden loopen, schitterend witte strepen, die hier en daar tot uitgestrekte sneeuwvelden aangroeiden. Wel bleef de lucht bewolkt, maar van tijd tot tijd verlichtte een enkele zonnestraal voor een kort oogenblik de deels kale, deels begroeide rotsspitsen, Langzaam rees het dal, waarin wij ons met gematigden spoed voortbewogen. De lucht werd ijler en fijner. Menigeen bemerkte dat zijne luchtige zomerkleeding hem niet genoeg beschermde bij deze over het geheel druilige, vochtige weersgesteldheid. Reeds werden overjassen en p l a i d s uit de hangnetten voor den dag gehaald.

Daar verscheen rechts Murnau met den Staffelsee, een meer wel veel kleiner dan het vorige, maar uit de verte nog aantrekkelijker voor het bewonderend oog door de zeven kleine eilandjes, die het omspoelt. Men raadde ons aan, op den terugtocht het plaatsje aan te doen, maar voorshands was daaraan niet te denken. Nog een eind weegs langs de rotshellingen, die het dal van de Loisach vormen en wij bereiken Oberau, waar wij den spoorweg verlaten.

In Oberau was op een talrijk bezoek gerekend. Honderd vijftig personen kunnen hier logeeren en de eetzaal biedt voldoende ruimte voor driehonderd gasten. Toen wij binnenkwamen, schenen alle plaatsen reeds bezet, maar voor ons was eene tafel naar behooren gereserveerd en zoo konden wij gedurende het weldra opgedragen lunch de drukte en de verwaaring met kalmte aanzien. Buiten staat een honderdtal oude, opgelapte rijtuigen uit den voortijd; maar wij behoeven ons niet te reppen: de wagen, die de dertien Hollanders naar het einddoel van den tocht zal brengen, is lang te voren voor ons uitsluitend gebruik beschikbaar gesteld; hij is oud en verweloos, van boven tot onderen met slijk bespat; maar de paarden vallen ons werkelijk mede.

Nog voor korten tijd was de weg naar Oberammergau lang en moeilijk, maar de in 1889 aangelegde kunstweg van elf kilometers voldoet aan alle eischen. Eerst rijden wij door het dal van de Loisach; dan slingert de weg zigzagswijze tot aan den bergrug, aan welks andere zijde wij langzaam afdalen in het dal van de Ammer. Daar vertoont zich de aloude, beroemde Benedictynerabdij Ettal, welker koepelgewelf gehouden wordt voor de verwezenlijking van den denkbeeldigen Graaltempel, die door Richard Wagner uit lange vergetelheid in het bewustzijn der tegenwoordige menschenkinderen is teruggebracht. Nu treedt de Kofel op den voorgrond, de steile rotspunt, die een paar uur ver het dal van het steeds aangroeiend riviertje beheerscht. Boven op den top verheft zich het reusachtige, uit gansche boomstammen ineengevoegde kruis, dat alle zes jaren door de gemeentenaren van Oberammergau vernieuwd wordt. Eindelijk ligt het passiedorp voor ons.

Oberammergau, ten tijde der Romeinen a d C o v c l i a c a s geheeten, van welken naam de Kofel de herinnering bewaart, verheft zich omstreeks 800 meters boven de zee. Oudtijds lag de plaats aan den grooten handelsweg tusschen Verona en Augsburg. De huizen strekken zich omstreeks een kwartier uurs uit langs de beide oevers van de rustig stroomende Ammer. Het klimaat schijnt ruw; de rusachtige kachels doen denken aan strenge winters en thans op den voorlaatsten dag van de maand Augustus hebben wij een gevoel alsof wij plotseling in October verplaatst zijn. Duistere regendagen zijn ook in het midden van den zomer geene zeldzaamheid. Herhaaldelijk zijn ook weder dit jaar de opvoeringen door regen vergezeld geweest. Al de vertooners moeten daarop zijn voorbereid, want de rood katoenen regenschermen, waaronder zij nog in 1850 zich konden verschuilen, zijn sedert verdwenen.

Wij rijden door het dorp met zijne witte huizen, die goeddeels a l f r e s c o met bijbelsche tafereelen beschilderd zijn en haasten ons naar het voor ons bestemde kwartier, een vrij groot en ruim boerenhuis, dat de eigenaar onder de bescherming van Ambronia gesteld heeft. Weldra treden wij weder naar buiten om, voordat de dreigende regen ons overvalt, een overzicht van het merkwaardigste te verkrijgen. Onze eerste schreden zijn natuurlijk naar het locaal der voorstelling gericht, want sedert 1830 heeft men het kerkhof verlaten en hebben

de opvoeringen plaats in een houten gebouw, dat op een weiland buiten het dorp is opgetrokken. Nu is alles nog zorgvuldig gesloten, ook het half dozijn loketten, die allen prijken met het woord: A u s v e r k a u f t . Wij zien dat gelaten aan, want wij hebben onze genummerde toegangsbewijzen reeds in den zak. Te vergeefs trachten enkele vreemdelingen tusschen de reten der planken een blik naar binnen te werpen. Er wordt geen toegang verleend en wij kunnen niet anders doen dan de grootte van het gebouw opnemen; bij gissing gelooven wij, dat de breedte omstreeks 40 meters bedraagt; de lengte mag dubbel zoo groot zijn. Wij brengen daarna een bezoek aan de wel wat overdadig versierde kerk en spoeden ons langs een tamelijk modderig bergpad naar de op eene hoogte gelegen indrukwekkende Kreuzigungsgruppe, het geschenk van Lodewijk II van Beieren. Dit gedenkteeken, in 1875 opgericht, is in het geheel 12 meter hoog. Boven op een voetstuk van meer dan zes meter, verheft zich het kruis dat vijf-en-een-halven meter hoog is. De figuur van den Heiland is vier meter lang en dien overeenkomstig zijn ook de afmetingen der beide beelden ter weerszijde van het kruis, van Maria en Johannes. Midden tusschen de gaande en komende menigte staat een eenvoudig bidbankje, waarop eene dame geknield ligt te bidden.

Nu daalden wij neder om ook het dorp zelf in oogenschouw te nemen. Alle huizen hebben gasten opgenomen en voor zeer vele staan banken en tafels, die door de hongerige en dorstige menigte zijn in bezit genomen. Winkels, grootere en kleinere, zijn er bij menigte: ieder voorziet zich hetzij van photographiën, hetzij van eenig product van de huisvlijt der nijvere dorpsbewoners, die zoo goed als allen, direct of indirect, hun bestaan vinden in het snijden van crucifixen en heiligenbeelden. Ook andere in hout gesneden snuisterijen ontbreken niet; maar het kwam mij voor, dat het beste reeds sedert maanden verkocht was. Wat men mij toonde, was vrij middelmatig werk en niet waardig om in den vreemde te worden medgesleept. Toch waren voormaals de Oberammergauers om deze kunst beroemd; voor tijden reisden zij zelven twee werelddeelen rond met de producten van hun arbeid; thans kunnen zij wachten, totdat de vreemdelingen zelven komen, om hunne inkoopen in l o c o te doen.

Tegen zonsondergang hadden wij nog gelegenheid den optocht der brandwacht en van de muzikanten te zien. De laatsten zouden wij, gelijk wij wisten, den volgenden dag te vergeefs zoeken, want het orkest zit evenals te Bayreuth in eene laaggelegde ruimte voor het tooneel. Dat is zeker beter dan in 1840 toen die brave boerejongens in zwarten rok en wit vest gestoken waren, of in 1850 toen zij eenvoudig weg hun Beiersche uniform hadden aangetrokken.

Wij zetten de omwandelingen door het dorp voort, totdat de invallende duisternis en de steeds dichter vallende regendruppels ons noopten Ambronia's beschutting op te zoeken. Er viel veel eigenaardigs op te merken. Zeker, ik wil het wel gelooven, zal in de laatste vijftig jaar onder den invloed van die telkens in grooter getale samenvloeiende menschenmassa iets zijn verloren gegaan van de naiveteit, welke dat bergvolkje vroeger kenmerkte. Ik kan dat niet best beoordeelen en heb daarvan ook geene ondervinding, dewijl wij van letterlijk alle materieele zorgen ontheven onze stemming ongestoord konden bewaren. Maar vraagt men mij welken indruk ik heb tehuisgebracht, dan moet ik bekennen, dat naar den oppervlakkigen schijn geoordeeld veel meer gered is van de aloude eenvoudigheid dan men zou vermoed hebben. Den houtsnijder wiens werkplaats ik binnentrad, kon men allerminst verwijten dat hij te veel vroeg voor de eenvoudige crucifixen, die hij aanbood. In de eigenlijke winkels was alles natuurlijk duurder, maar klachten over afzetterij kwamen niet tot mij. Ik kan het gelukkig hebben getroffen en mogelijk zou ik onwillig zijn geweest om het oor te leenen aan ontevreden mopperaars, die als een prins willen onthaald worden, met vrijheid om te betalen als een opperman. Het trof mij toch dat de Oberammergauers een zeker gewin van vele duizenden guldens stoutmoedig hebben versmaad door de reusachtige schuttingvlakte van het tooneelgebouw rein te houden van de storende aanbevelingen van zeep en chocolade.

Het grootste deel der 1350 inwoners van het dorpje neemt aan de vertooning deel; men herkent hen op straat dadelijk aan hunne lange haren, want het gebruik van pruiken of blanketsel is begrijpelijkerwijze buiten gesloten. Omstreeks 750 personen verleenen hunne medewerking; daaronder - bij de oudtestamentische beelden - tot kinderen van drie jaren toe.

Vijftig vrouwen en twee-honderd-dertig onmondigen zijn onder het getal van 750 begrepen, zoodat van de volwassen mannelijke bevolking blijkbaar zoo goed als niemand te huis blijft. Geen vreemdeling wordt tot het heilig werk toegelaten; allen zonder uitzondering zijn ter plaatse geboren en getogen. Zelven van hoogen ernst vervuld - ik spreek niet van de bewoners der naburige dorpen die herwaarts zijn gekomen, om den vreemdelingen hunne onderscheiden diensten aan te bieden - weten zij iets van dien ernst over te gieten in het gemoed der bezoekers. Tegen het avonduur krielde de dorpsstraat van de meest uiteenloopende menschensoorten, geloovigen en ongeloovigen en halfgeloovigen; men hoorde bijkans evenveel Engelsch als Duitsch en het Fransch was minder zeldzaam dan ik gedacht had; maar het publiek ging rustig en bedaard zijns weegs. Jan Rap zal wel niet afwezig zijn geweest; om den hoek eener straat meende ik soms hem of zijn maat te herkennen, maar zijn ruw lachen wist hij toch te betoomen. Policieagenten waren afwezig; een veldwachter ware anders nuttig geweest, vooral den volgenden dag om aan de tallooze rijtuigen het rechte spoor te wijzen.

Er is in de laatste jaren ontzettend veel geschreven over Oberammergau en ieder belangstellende is door geïllustreerde en andere tijdschriften ruimschoots in de gelegenheid gesteld, zich eene voorstelling te vormen van het zeer eigenaardig kunstgenot, hetwelk men in een uithoek der Beiersche Alpen kan genieten. Ik wil die geschiedenis niet voor de zooveelste maal navertellen en zal mij geheel tevreden stellen met het leveren van enkele zuiver persoonlijke indrukken, te meer daar voor twintig jaar Eelco Verwijs in ditzelfde tijdschrift eene nauwkeurige analyse van het passiedrama heeft geleverd; maar ééne rectificatie moet noodwendig voorop gaan. Ieder weet dat de bewoners van het Beiersch dorpje Oberammergau ten gevolge eener gelofte in 1634 voor het eerst eene voorstelling der lijdensgeschiedenis ten tooneele hebben gebracht. Het is evenzeer van algemeene bekendheid, dat sedert 1640 met tienjarige tusschenpoozen deze voorstelling geregeld herhaald is behalve in 1770, toen de regeering de noodige vergunning is blijven weigeren. Niet minder is het bekend dat in deze eeuw, vooral sedert 1850, de voorstelling nieuwen luister heeft bekomen door de goede zorgen van den eerwaarden heer pastoor Joseph Daisen-

berger (1799-1883). Ook weet men genoegzaam dat de omgewerkte tekst het werk is van Ottmar Weisz, voormalig conventuaal van de abdij Ettal, terwijl men de muziek verschuldigd is aan den Oberammergauer schoolmeester Rochus Dedler, wiens melodiën in 1815 het licht zagen. Maar velen meenen, zelf heb ik het ook lang geloofd, dat dit passiedrama in de middeleeuwen geworteld is. Dit nu is blijkens de nieuwere onderzoekingen geheel onjuist. De inrichting van het tooneel wijst op Italië en den tijd der renaissance en het zijn de Jesuïeten geweest, die het geestelijk drama naar Opper-Beieren hebben overgeplant. Er ware over deze stelling veel medededeelen, maar ik schuw het excerpeeren uit voor elk toegankelijke bronnen.

Zondag 31 Augustus werden wij met de gebruikelijke kanonschoten gewekt en te acht uren had ieder zijne plaats in het theater ingenomen. Overal heerscht volkomen orde; alle gedrang en opstopping zijn vermeden door de talrijke breede toegangen en ieder vindt lichtelijk zijne genummerde zitplaats. Wij zitten helaas wel overdekt tegen regen of zonneschijn - doch daarvoor is niet veel gevaar - maar dientengevolge op aanzienlijken afstand van het tooneel. Nog staat mij mijne ontsteltenis voor, toen het bleek, dat ik mijn tooneelkijker vergeten of verloren had; onherroepelijk ware mij het lot van Pieter Spa beschoren geweest, zoo niet mijne vriendelijke buurvrouw, aan welke daarvoor ook hier ter plaatse een woord van hartelijken dank verschuldigd is, voor den ganschen duur der voorstelling mij haar binocle geleend had.

Na de ouverture treedt het koor op; het bestaat uit 24 ‘geschlechtlose Schutzgeister’, die eene hymne aanheffen, welke ik zoo gaarne plechtig en indrukwekkend zou noemen, wanneer het geene grove aanmatiging ware, indien ik over de muziek eenig oordeel, gunstig of ongunstig, durfde ten beste geven. Ik vlei mij intusschen, dat ook de beoefenaar der goddelijke *musica* zich zal willen herinneren, dat Oberammergau Bayreuth niet is en componist zoowel als alle executanten gewone dorpsbewoners zijn. Al dadelijk trof mij inzonderheid de edele houding, die deze eenvoudige landlieden in het hun ongewone kostbare fantasie-kostuum met gouden diadeem wisten aan te nemen en te bewaren. Eén jong meisje bovenal, 't was de derde of vierde rechts: mij dunkt, dat kan alleen Aloisia zijn, de dochter van Joseph Mayer, die in mijn tekstboekje onder de zangeressen

de eerste plaats inneemt. Dezelfde waardigheid, die haren vader van Bethanie tot Golgotha onder de aangrijpendste omstandigheden bewaart, was meer nog dan aan hare gezellinnen ook haar ten deel gevallen.

Over het geheel heeft de vervaardiger van het drama zich getrouw gehouden aan de Evangelische oorkonden. Het ware kortzichtig hem te verwijten, dat het verhaal van Johannes eenvoudig met dat der synoptici wordt geamalgameerd. De criticus die voor het oogenblik zijne bezwaren tegen deze methode niet kan ter zijde stellen, deed beter zijne studeercel niet te verlaten. Wij mogen in ernst niet wenschen, dat uit Tübingen of omstreken allerlei wind van leering over Oberammergau zoude heenstrijken. Wij accepteeren voor heden deze traditioneele harmonistiek en verlangen niets liever dan ons geheel in te denken in hetgeen wordt voorgesteld. Toch doet het mij leed, het dient gezegd, dat wij Jezus bijna uitsluitend zien voorgesteld als den martelaar voor de waarheid en zijne beteekenis als Leeraar in Israël wel niet verzwegen wordt, maar toch te weinig op den voorgrond komt. Bij zijn eerste optreden had meer gebruik kunnen gemaakt worden van de Bergrede en bij den Paaschmaaltijd had ik verwacht eenig uittreksel te hooren uit Johannes XV en volgende hoofdstukken.

De verschillende episoden der lijdensgeschiedenis worden ingeleid door *tableaux vivants*, die correspondeerende gebeurtenissen uit het Oude Testament voorstellen. Dat behoort zoo in het genre. In 1737 werd in Ettal de geschiedenis van Damon en Phintias in het Latijn ten tooneele gebracht, waarbij op dezelfde wijze als prototype van beider vriendschap Castor en Pollux optraden. Deze tafereelen behooren tot het treffendste wat Oberammergau te genieten geeft. Enkele malen wordt de medewerking van vier- of vijfhonderd personen vereischt en in weinige minuten zijn de schilderachtige groepen geordend. Daar staan mannen, vrouwen en kleine kinderen gedurende twee of drie minuten volkomen bewegingloos. Het resultaat is alleen verklaarbaar, als men bedenkt, dat allen zonder onderscheid van hunne vroegste jeugd af hebben deelgenomen aan eene oefenschool, zoo als elders niet te vinden is.

Sommige dezer groepen trekken bij uitstek de aandacht en met name pleegt men als het schoonste tafereel den Mannaregen te noemen; doch over één bezwaar valt moeilijk heen te

stappen: de voorstelling wordt veel te lang gerekt. Ook voor den deelnemendsten toeschouwer is het niet gemakkelijk gedurende zoovele uren zijne aandacht op dat tooneel met die onophoudelijke afwisselingen onverstrooid te concentreeren. Dat hebben de Oberammergauers zelven ook reeds gevoeld, want uit het opstel van Verwijs bemerk ik, dat meer dan één tafereel, bepaaldelijk uit het laatste gedeelte van het drama dit jaar geschrapt is. Reeds in 1871 waren Simson en Delila van het tooneel verdwenen; thans ook de gezanten van David bij Koning Hanun, de Israëlieten in de Roode Zee, benevens Jonas in den walvisch, welke laatste besnoeing men zeker wel te danken heeft aan zucht tot bekorting en niet aan juister exegese van Matth. XII: 39. Maar er is in deze richting veel meer te doen. Er is geen bezwaar tegen de voorstelling van Adams verdrijving uit het Paradijs, van den Mannaregen, van den reusachtigen druiventros door de verspieders uit Canaän medegebracht, van de koperen slang: het Nieuwe Testament wijst op deze voorvallen terug en het verband ligt voor den genoegzaam onderrichten toeschouwer voor de hand. Bij de meeste andere tafereelen is de overeenstemming kinderachtig gezocht. Jezus neemt te Bethanie afscheid van zijne moeder: dat zal in het oude Testament zijn voorbeduid door Tobias afscheid van zijne ouders. De kinnebakslag, dien Jezus bij Annas ontvangt, zal gepraefigureerd zijn door de smadelijke behandeling, die Micha aan het hof van Achab ten deel valt. De verraderlijke kus door Joab aan Amasa gegeven wordt in verband gebracht met het verraad in Gethsemané. Twee episoden uit de geschiedenis van Abrahams offerhande worden ons in omgekeerde volgorde voorgesteld en in 1871 was het nog erger, want toenmaals werden de toeschouwers tot driemaal bij hetzelfde onderwerp bepaald. 't Is waar: sommige dier beelden zijn bij uitstek schoon, maar de eenheid van het drama gaat meer dan het moest verloren. Ik spreek nu nog niet eens van de omstandigheid, dat de ontwikkelde toeschouwers den smaak voor dergelijke kunstmatige parallelen lang hebben verloren en de weinig bijbelvaste leeken, hoedanig er zeker ook wel te Oberammergau bij duizenden samenkomen, den samenhang van beeld en voorbeeld zelfs niet eens kunnen gissen. Tel ik wel, dan zijn er op dit oogenblik 23 dusgenaamde tafereelen; bij leven en welzijn zullen over tien jaar nauwelijks meer dan de helft nog levensvatbaar zijn.

De ondergang van zooveel schoons gaat mij aan het hart; maar wij zullen ons moeten schikken in het onvermijdelijke.

Joseph Mayer, de eenvoudige dorpskunstenaar, die in het drama de hoofdrol vervult, behoort gedurende deze maanden tot de beroemdste persoonlijkheden van Europa en America. Zijn portret komt onder aller oogen. Ruprecht Schauer vervulde in 1860 de rol van Jezus tot aller tevredenheid; ik kan mij niet voorstellen, dat hij den trap van volkomenheid zal hebben bereikt, dien ieder in Mayer bewondert. Daar staat hij in zijn violetkleurig gewaad met purperen mantel. De waardigheid van zijn optreden voldoet aan de strengste eischen. Geen wonder dat men in 1880 den man van 1871 heeft herkozen; geen wonder dat men in 1890 het welslagen der onderneming afhankelijk achtte van zijne medewerking en zich alle moeite heeft gegeven, om zijne aanvankelijke bezwaren te overwinnen. Bij de vijf-en-twintig aangekondigde voorstellingen zou hij telkens twintig minuten aan het kruis hangen; het laat zich denken, dat de thans zeven-en-veertigjarige daartoe niet gereedelijk kon besluiten. Gelukkig liet hij zich vinden, waarlijk niet uit winzucht, want hij ontvangt voor dezen inspannenden zomer, naar men zegt, slechts eene sobere schadevergoeding van 600 mark. Behalve zijne edele trekken, die hem van zelf aanwijzen om den hoofdpersoon te vertolken, beschikt hij over eene zeer duidelijke en welluidende stem. Wat ook op den grooten afstand, die ons van het tooneel scheidt, minder juist verstaan wordt, Joseph Mayer maakt eene uitzondering; zijne eenvoudig verheven taal, de zich woordelijk aan de Evangeliën aansluit, weerklinkt in aller harten. Het majestueuse in al zijne bewegingen is der natuur afgezien, of mag juister de vrucht worden genoemd der intuitie van een geloovig en dichterlijk gestemd gemoed. Hij zal in het dagelijksch leven zich niet veel anders voordoen, dan ieder ander zijner eenvoudige vakgenooten. De kanonnier bij de Beiersche artillerie van 1870 zal wel eens gezien zijn met een pijp in den mond en achter een glas bier; na twintig jaar blijft het volkomen waar, wat Verwijs schrijft: ‘Al die gedachten verdwijnen als kaf voor den wind, zoodra men den hoofdpersoon ziet, omstuwd van zijne jongeren.’ Ik ga in mijne gedachten na, wat mij het meest getroffen heeft. Zal ik zeggen dat het de voetwassching was? Er is aanleiding toe. Met onveranderlijk dezelfde waardig-

heid wordt twaalf malen achter elkander de handeling herhaald, zonder een zweem van ongeduld bij de duizenden toeschouwers, die geheel gevangen zijn onder den indruk der veelzeggende plechtigheid. Zal ik de instelling van het Avondmaal noemen? Ook daartoe zou aanleiding zijn, want wij zien onder onze oogen de schilderij van da Vinci, met leven en beweging begaafd. Toch is er een tafereel, dat mij nog meer heeft bewogen: Jezus afscheid van zijne moeder te Bethanie. In mijne jeugd mag ik aannemen, dat de kunst des tooneelspelers dieperen indruk op mij maakte dan tegenwoordig: dat ligt in den aard der zaak. Maar wanneer ik mij Rachel herinner als Phaedra of Hermione en hoe ik onder de betoovering van Ristori ben geweest, als zij Medea vertolkte, dan moet ik toch bekennen, dat bij dit afscheid Joseph Mayer en Rosa Lang mij dieper hebben geroerd. Zij versmaden de kunstgrepen van het vak, maar zij hebben iets anders en iets beters om hunne toehoorders te boeien: zij leven hunne rol mede en weten in u iets over te gieten van hun kinderlijk geloof.

Ik noemde daar Rosa Lang, de dochter des burgemeesters, die de Moeder des Heeren voorstelt. Haar optreden is kort, maar indrukwekkend. Ook zij heeft haar uiterlijk zeer bijzonder in haar voordeel. De photographie, die naast mij ligt, vertoont een gelaat, dat waardig was geweest door Rafael te worden vereeuwigd. Die prachtige haarvlecht, die fijnbesneden mond, die gevoelvolle oogen, die zoo overschoone uitdrukking weten te geven aan hare zielesmart: mij dunkt, ik zie dat alles voor mij. Ik erken dat sommigen zich stooten aan eene drie-en-twintigjarige moeder naast een zeven-en-veertigjarigen zoon, maar ik geloof dat zij ongelijk hebben. Luidens de traditie was Maria op dit tijdstip acht-en-veertig jaren oud: wie kan zich de H. Maagd op dien leeftijd voorstellen? Voor de oogen van het geloof moet zij altijd jong blijven, even als Helena niet veroudert voor de verbeelding van Homerus.

Wij verwachten in Oberammergau niet het spel van geroutineerde acteurs: dat krijgen wij ook niet te zien. Het kenmerkend verschil komt inzonderheid uit, wanneer men let op de bijzondere wijze van declameeren. Bijna alles wordt langzaam en met waardigheid uitgesproken, maar van eigenlijke stembuiging bespeurt men weinig. Het zou mij evenwel spijten, als men daarom mocht meenen, dat ik de voordracht eentoonig

had gevonden. Den meesten aanleg om tooneelspeler te worden, scheen mij Johann Zwink te bezitten, die de rol van Judas had op zich genomen. Voor tien jaren stelde hij Johannes voor: thans is hij dadelijk herkenbaar aan het geele kleed, den oranjekleurigen mantel en den geldbuidel. Meer wellicht dan bij een der anderen was bij hem spraak van eene persoonlijke opvatting. Vooral zijn zoogenaamd stil spel trok in hooge mate mijne aandacht. Hij trachtte voelbaar te maken - en dat deed hij menigmaal met succès - dat het oorspronkelijk goede en edele karakter van Judas langzamerhand geheel was verdorven door de geldzucht. Met hoeveel zorg telt hij de dertig zilverlingen, alsof het zoovele goudstukken zijn! Maar ook hoe duidelijk zien wij den tweestrijd en het berouw, dat het misdrijf vergezelt of zelfs voorafgaat en hem telkens weer doet aarzelen. Zwink maakte het verstaanbaar, dat zulk een man door Jezus onder de twaalven kon zijn verkozen.

Nog een kenmerkend onderscheid. Op een gewoon tooneel worden de toeschouwers spoedig ongeduldig; alles moet vlug van stapel loopen en bijv. een brief in een omzien worden geschreven. In Oberammergau heeft men voor alles den noodigen tijd. Ik verhaalde reeds van de voetwassching en het tellen der zilverlingen, maar zeer bijzonder kwam deze eigenaardigheid aan den dag bij de afneming van het kruis. Zoo werd tot het uitrukken der nagelen uit handen en voeten ruim zooveel tijd genomen, als daartoe in de werkelijkheid mag zijn noodig geweest. Alleen de eerbiedige aandacht van het publiek maakt iets dergelijks mogelijk.

Wat elders zoo hinderlijk pleegt te zijn, het houterig optreden van spelers in ondergeschikte rollen, om van de figuranten nu geheel te zwijgen, kan hier niet voorkomen. De hoofdpersonen mogen eenige routine missen, maar dat wordt meer dan opgewogen door aller innige toewijding ook aan de meest bescheiden taak. Ik denk hierbij aan den daglooner die Barabbas moest voorstellen; het was merkwaardig op te merken, hoe deze eenvoudige man met zijn uit den aard der zaak zeer ongunstig uiterlijk bij zijne kortstondige verschijning door zijn stil spel het bewijs gaf, zoo goed als elk ander te begrijpen, wat er in het gemoed van den booswicht moest omgaan, toen hij boven Jezus door de volksmenigte verkozen werd.

Maar men mogt denken, dat ik geen oogen heb gehad voor

sommige tekortkomingen. Dat is toch zoo niet, maar het lust mij weinig uit te pluizen, wat ik liever wil vergeten. Laat het waar zijn dat de bejaarde Jacob Hett slechts ééne aanbeveling had voor de rol van Petrus: zijn prachtigen grijsaardskop; het was slechts eene voorbijgaande teleurstelling, dat de verloochening niet tot haar recht kwam, dewijl hij slechts zwakke uiting wist te geven aan den zielestrijd, dien wij bij het driemaal herhaald tooneel moeten onderstellen. Maar erger staat het met één persoon die alles gedaan heeft om mijne stemming te bederven. Daar zien wij Pilatus in eene kleedij van ongerijmde pracht, een simpel *procurator cum jure gladii* met een diadeem op het voorhoofd, een gulden borstharnas en een purperen mantel. Die koninklijke verschijning, kostelijker aangedaan dan keizer Tiberius zelf in al zijne heerlijkheid, gedraagt zich zoo onbegrijpelijk lafhartig, dat ik het den keizer niet kan vergeven, die zulk een kinderachtig zwakhoofd op zulk een belangrijken post heeft geplaatst. Dan herinner ik mij te kwader ure uit mijn Josephus, dat Pilatus toch geenszins zulk een volslagen nieteling geweest is. Mijne ergernis stijgt ten top, als hij zijne handen zoogenaamd in onschuld wascht. Wij lezen dat bij den Evangelist en gaan voorbij, wellicht zonder er veel bij te denken; maar het is hinderlijk met oogen te zien, hoe een Romein eene symbolische handeling verricht, die hier in ieder geval zonder rechten zin is en voor Pilatus te allen tijde ongepast moest zijn, dewijl het wasschen der handen wel bij de Joden eene diepere beteekenis kon hebben, maar niet bij hunne overheerschers. Nu mag ik wel niet eischen dat Thomas Rendl deze laatste episode hadde overgeslagen, maar wel had ik mogen verwachten, dat zijn Pilatus niet zoo innig overtuigd was geweest van Jezus onschuld. Een vertoon van hooghartige onverschilligheid had zijne rol kunnen redden. In mijn wrevel verbeeldde ik mij soms, dat de Haushofmeister der Frau von Hillern door zijn verblijf op het kasteel iets verloren had van de beminnelijke eenvoudigheid, die zijne andere medespelers kenmerkte.

Doch laten wij om dat handenwasschen en dien *scipio eburneus* de vertooners niet hard vallen; zij behoeven geene studie te hebben gemaakt van de Romeinsche Antiquiteiten en waren gehouden het Evangelisch verhaal op den voet te volgen. Pilatus met zijn diadeem ziet er bespottelijk uit, maar zijn

costuum moest toch in overeenstemming blijven met de overige personen. Deze nu dragen dezelfde veelkleurige en veelverwige gewaden, als men op onze oude schilderijen en de Goudsche kerkramen vindt. Voor het tooneeleffect zal dit wel noodzakelijk zijn, al moge de archaeoloog bij die pracht van rood, blauw, groen en pimpelpaarsch bedenkelijk het hoofd schudden. Er zijn behalve dat talloos vele gevallen, waarin geen rekening is gehouden met de aloude zeden en gewoonten. Eén voorbeeld. Wij weten tegenwoordig genoegzaam, dat de misdadiger die naar de strafplaats werd geleid, niet het *crux* moest dragen, den zwaren meters langen balk, die in den grond was vastgehecht, maar het *patibulum*, het dwarshout, dat met het *crux* verbonden het eigenlijke kruis vormde. Het zou zeer veel indrukwekkender zijn, Jezus te zien bezwijken onder dien betrekkelijk geringen last, dan onder het torschen van een balk, die ook voor onverzwakte krachten te zwaar moest zijn. Maar de traditie heeft nu eenmaal *crux* en *patibulum* verward, omdat de Grieken het onderscheid niet kennen, hetwelk door de Romeinen zorgvuldig wordt in het oog gehouden. Wij moeten thans wel genoegen nemen met de voorstelling, die ons door tal van schilderijen gemeenzaam is geworden, al is zij in openbaren tweestrijd met de werkelijkheid. Toch heeft men in Oberammergau éénmaal hulde gebracht aan de kritiek. De stok waaraan de spons met edik gereikt wordt, is ettelijke voeten lang: dat kan dus geen hysopstengel zijn geweest en men schijnt zich neder te leggen bij de conjectuur van Camerarius, dat eene lans bedoeld is. Met meer recht mag men volhouden, dat de proefneming hier de juistheid der gissing bevestigt; de beoefenaars der exegese zullen mij wel verstaan.

Och of dit aangrijpend drama hadde kunnen eindigen met ‘Het is volbracht.’ Maar dit is onmogelijk. Opstanding en Hemelvaart kunnen niet gemist worden. Toch bevredigen deze voorstellingen niet en het valt nu eenmaal niet te ontkennen, dat bij deze tooneelen voor het eerst flauwe sporen van ongeduld zich bij het publiek lieten waarnemen. De Hemelvaart laat ik daar, ofschoon zij wat veel op eene gewone apotheose gelijkt, maar de Opstanding zou, helaas, iederen ernstigen indruk uitwisschen, gesteld dat het mogelijk ware zoo spoedig op zijde te zetten, wat uren lang ieders aandacht geboeid had. Die nederploffende plank, die verwezen krijgsknechten, dat

zilvergaas, die opgerolde hoofddoek: zij kunnen mij niet treffen en ik sta met die veroordeeling niet alleen. De Oberammergauers zelven schijnen hier verlegen te worden, want behalve dat nu voor het eerst en het laatst vier handelingen elkander opvolgen zonder ingevoegd oud-Testamentisch tafereel, zoo derven wij ook de verschijning aan Maria Magdalena, die in het vroegere programma geenszins ontbrak.

Met inspanning heb ik toegeluisterd, of ik hier en daar de sporen mogt opmerken van de opvattingen, die in vroeger tijd het passiespel kenmerkten. Eigenlijk verwonder ik mij niet, dat tengevolge der telkens herhaalde omwerkingen het wezenlijk oude tot onherkenbaar worden verminkt is. Zoo is Lucifer die in de middeleeuwsche stukken het comische element vertegenwoordigt, reeds sedert tientallen van jaren van de planken verbannen. Toch worden wij nog eenmaal in den alouden gedachtenkring verplaatst. Maria van Bethanie, de zuster van Lazarus en Martha, wordt vreemd genoeg nog altijd vereenzelvigd met Maria Magdalena en de boetvaardige zondares van Lucas VII. Het verbaast mij dat na zoovele zorgen aan den tekst besteed die hinderlijke fout is blijven bestaan. Hier was Ottmar Weisz toch volkomen vrij, al vergeven wij gaarne dat elders zijne handen door de overlevering waren gebonden.

In München teruggekeerd spatte ons reisgezelschap weldra uiteen. Vroolijke opgewektheid en een ongedwongen toon hadden zeker niet ontbroken; toch werd over het geheel onze stemming door het ernstig doel van onzen tocht bepaald. Gelijk onder deze omstandigheden begrijpelijk was, hadden de dertien elkander vroeger onbekende personen nauwelijks vieren-twintig uren hunne invallende gedachten uitgewisseld, of wij waren volkomen op de hoogte tot welke kerk ieder behoorde en later werd mij herhaaldelijk een dieper blik in sommiger gemoedsleven gegund. De overgroote meerderheid was katholiek, maar ook de gesprekken over geloofswaarheden waren steeds door een geest van verlichte verdraagzaamheid gekenmerkt en de goede verstandhouding werd ook bij veel verschil van meening geen oogenblik gestoord. Gedurende de lange, lange uren in den spoorwagen was het onderhoud bij wijlen zeer bijzonder gekleurd. Soms trachtten wij tot eenstemmigheid te komen in onze opvatting van de beteekenis van het Leger des Heils. Vooral twee katholieke dames hielden hare

overtuigingen allerminst terug en ik mocht haar daarom te liever lijden. Wij hebben gedisputeerd over de vraag of de lanssteek Jezus gewond heeft in de rechter dan wel in de linkerzijde en daarbij het Evangelie van Johannes opgeslagen. Wij hebben de vraag overwogen, of met het oog op de profetie van Jesaja, waar de Messias beschreven wordt als onaanzienlijk van gedaante, aan Jezus de ideëele schoonheid mag worden toegeschreven, waaraan wij gewend zijn. Een ander maal deden wij zwakke pogingen om het karakter van Pilatus te ontleden. Ja bij het verlaten van het theater herinner ik mij, dat wij geduldig wachtten tot dat het gebouw bijna ledig was, terwijl ik mij onderwijl met de vriendelijke eigenares van den tooneelkijker onderhield over de vraag of het passiespel indrukwekkender was voor protestanten dan wel voor katholieken. Bijna zou ik geneigd zijn haar beweren te onderschrijven, dat inderdaad het levend crucifix nog aangrijpender werkt op den protestant; doch waarschijnlijk zal meer afhangen van de tijdelijke stemming, de diepte van het geloof en ieders graad van aandoenlijkheid. Behalve strenge Calvinisten zullen alle richtingen onder de toeschouwers zijn vertegenwoordigd geweest; zelfs heeft men soms Mahomedanen onder hen opgemerkt; maar steeds zullen er weinigen zijn geweest, die het treurspel der treurspelen zonder ontroering hebben bijgewoond.

Na Joseph Mayer, die over tien jaar wegens zijn leeftijd niet meer in aanmerking kan komen, is het een vermetel waagstuk de hoofdrol over te nemen. Hij vereenigt letterlijk alles: wien zal datzelfde te beurt vallen? In de eerste plaats denken wij aan Peter Rendl, die dezen zomer Johannes voorstelde; maar het valt bezwaarlijk te gelooven, dat hij het majestueuse in houding en gebaar, dat Mayer kenmerkt, zal kunnen nabij komen. Ik vrees, ik vrees zeer dat men dan allerlei voelbare tekortkomingen zal willen bemantelen met het door onze voorvaders dusgenaamde kunst- en vliegwerk. Dat is reeds nu ruimschoots aanwezig, ja om voorbeelden te noemen, bij den Mannaregen en bij het toebrengen van de lanssteek in uitgebreider toepassing gebracht, dan met mijn smaak overeenkomt. Niet minder ben ik beducht, dat de wijding en de heilige stemming, die de opvoering kenmerkt, meer en meer zullen verloren gegaan, niet zoozeer door de schuld van het eenvoudige landvolk, als door de schuld van de op emoties be-

luste touristen. Honderd jaar geleden, toen de voorstelling nog op het kerkhof plaats vond en zitplaatsen niet of nauwelijks waren ingericht, was het aantal toeschouwers bij iedere gelegenheid niet minder groot dan thans, namelijk omstreeks vijf duizend. Maar er waren ook slechts twee voorstellingen, voor welke de week na Pinksteren was afgezonderd; in 1850 waren er twaalf; thans wordt hetzelfde drama 25 maal opgevoerd. De altijd verbeterde middelen van vervoer zullen het afgelegen bergdorpje binnen tien jaar zoo gemakkelijk toegankelijk maken, dat men mogelijk met veertig voorstellingen nauwelijks zal volstaan. De ware bezieling zal daaronder noodwendig gaan lijden. Er dreigt steeds grooter gevaar voor beduimeling en bezoedeling van wat eertijds ongerept bleef. Nog staat hier in volle kracht een reliek uit den ouden tijd, voor welke de aanraking met de moderne maatschappij verderfelijk moet zijn. Als eenmaal het tijdstip van uittering is aangebroken, zal het aan geen hulp van kwakzalvers ontbreken, maar iedere ware en oprechte vriend van godsdienst en kunst zal met vreugde den geheelen ondergang begroeten, die aan een lang doch onherstelbaar lijden een einde maakt. Moge men die droevige periode geheel voorkomen! Van de Oberammergauers is het niet te vergen, dat zij zelven breken met hun beroemd verleden; maar laten wij hopen, dat de hoogste autoriteit in den staat met den aanvang der nieuwe eeuw die opvoeringen geheel zal verbieden; mocht evenwel, zoo als in 1770, de te verwachten oppositie op den duur te sterk zijn, dan reken ik op een verbod uitgevaardigd door de hoogste autoriteit in de Kerk.

S.A. NABER.

De tentoonstelling der Nederlandsche etsclub.

De uitnoodiging om eene beschouwing over de tentoonstelling der Nederlandsche Etsclub te schrijven, bereikte mij toen ik ver van huis was. Tijdig genoeg keerde ik terug, om gelegenheid te vinden mij met de kleine collectie gemeenzaam te maken.

Ik behoef de nuttige zijde van een verblijf in den vreemde - zij het dan ook maar gedurende eene zomervacantie - niet in den breede te ontvouwen. Vreemde oogen maken menschen, zegt een Vaderlandsch spreekwoord. Lichaam en geest ondergaan eene verfrisschingskuur. Losgemaakt van eene omgeving, van invloeden, welker ontstaan zóó geleidelijk is, dat de geest er zich onbewust naar plooit, komt gij in den vreemde tot zelfkennis. Gij gaat het oude, dat achter u ligt, op een afstand beschouwen, meer in betrekking tot het geheel; gij staat er niet langer met den neus op. Bevrijd van den onmiddellijken indruk, dien de dingen u geven, wint het oordeel in toerekenbaarheid. Zóó verschijnt bij uwe terugkomst veel in een ander licht....

Wat nu de tentoonstelling der Nederlandsche Etsclub in Arti et Amicitiae betreft - het heeft haar niet aan lofredenaars ontbroken. Van jaar tot jaar krijgen onze kunstbeschouwingen een overdrevener exclamatief karakter. Wij zullen, zoo voortgaande, weldra al het kruit onzer bewondering verspild hebben en geen saluutschot meer kunnen lossen, als bijgeval eenmaal onder onze jongeren een man opstaat, die blijk geeft - niet slechts te s t r e v e n naar het hoogere - doch het hoogere ook te b e r e i k e n . Goed bedoelde nederlagen zijn schering en inslag, ook in de geschiedenis der kunst. De quaestie is en blijft den slag te winnen!

Nu ligt het wel eenigszins in den aard der indrukken, welke de kunst wekt, dat zij zich niet binnen de perken eener redelijke ingetogenheid laten opsluiten. Maar wij moeten toch oppassen! Ik kan mij menschen voorstellen, die - hoewel zij de kunst in hare waarde laten - meesmuilen om al die dithyramben, welke door het werk van onze kunstenaars aan de zwierige pennen van hunne bewonderende beoordeelaars worden ontlokt. Overdrijving in deze doet schade aan de schatting, welke men der kunst, als eene der uitingen waarin het menschelijk leven zich openbaart, verschuldigd is. Als ééne der uitingen, niet zooals het enthousiasme jubelt: de uiting of, wat op hetzelfde neerkomt, de h o o g s t e uiting. Men vergete nooit, dat het eerste en het hoogste is: de d a a d , en dat iemand, die zijne krachten wijdt aan de ontginning der heidevelden op de Veluwe, een vooral niet minder bewonderenswaardig werk verricht, dan de kunstenaar, die zich toelegt op vruchtbaarmaking van onzen geest en ons hart. Men bedenke ook, dat in elken man van de daad *per se* een artist steekt, althans een artistiek element, zich openbarende in den drang tot s c h e p p e n . Maar dat element is d r a m a t i s c h , handelend van nature, terwijl de dichter, de kunstenaar steeds lyrikus blijft.

Deze schijnbare afdwaling van mijn onderwerp dient slechts om het belachelijke te doen gevoelen van eene ophemeling, welke eene krijtteekening als *De Kathedraal te Straatsburg* van den heer N. Bauer, verheft tot eene van die kunstuitingen, welke ons worden opgedrongen als de hoogste openbaring van het leven. Moeten wij niet eerder het werk van dezen jongen kunstenaar opvatten als de voorbode der verweekelijking, welke schijnt te zullen volgen op de manlijke kracht, die in onze moderne schilderschool bij Jacob Maris is geconcentreerd? Ik roer hier een onderwerp aan, dat in mijn geest heeft postgevat juist na herhaalde bezoeken aan de etstentoonstelling. Nooit nog kwam het woord *décadence* mij over de lippen, met betrekking tot sommig werk van onze jongere schildersbent. De indruk der etsttentoonstelling was op dit punt eene revelatie, die het tegenovergestelde is van blij ontwaken.

Het etsen is eene moeilijke kunst, al wordt zij nog al druk beoefend, eene verraderlijke kunst, al treedt zij op met schuchtere bescheidenheid! Het etsen is moeilijk door zijne schijnbare gemakkelijkheid; het etsen is verraderlijk in zijn

uiterlijken eenvoud en naïeve oprechtheid. Het etsen is de kunst in haar luchtigst négligé - neen in hare naaktheid, in eene naaktheid, die alles onbedekt laat! Etsen zijn onstoffelijker dan schilderijen, losser van de werkelijkheid. De afstand tusschen den kunstenaar en zijn werk is nergens korter, hunne betrekking bij geen kunstvorm onmiddellijker. Slechts de lengte van de stift, die over het koper schrijdt, ligt tusschen beide. De bezieling des kunstenaars uit zich even plotseling als zij ontstaan is, in haar klaarsten vorm, zonder gevaar van troebel worden door de tastbare materie van de verf. Naarmate de middelen, die de kunst biedt, schaarscher en eenvoudiger zijn, wordt van den kunstenaar eene diepere opvatting en krachtiger uitdrukkingsvermogen gevorderd. Wie niets te zeggen heeft, hebbe altoos en overal te zwijgen - maar in de etskunst, die den gedachtelooze hoegenaamd geen hulp biedt om zijne armoede te verbergen, zwijge hij in de eerste plaats. Want eene ets geeft den kern der dingen met onverbiddelijke waarheid, en als er geen kern is, kan zij *niets* geven! Elke snede in het koper telt mee, is onuitwischbaar, verraadt de macht of onmacht van den kunstenaar. Iedere tinteling, iedere gevoelstrilling uit zich in de beweging van de naald, die nu eens mijmerend over de plaat doolt, dan eens vol hartstocht diep in het metaal graaft en met onstuimigheid de braam langs de voren op doet woelen.

‘Une manie ou une erreur, contre laquelle les jeunes gens ne sauraient trop se tenir en garde, c'est de croire qu'il suffise qu'ils s'intéressent à l'art pour que nous nous intéressons à eux.’ Dit is een snuifje, dat de heer Brunetière van de Revue des deux Mondes, den décadents uit z i j n e omgeving aanbiedt. Ook o n z e jongeren mogen er wel iets van tusschen vinger en duim nemen, want de algemeene indruk dien de etstentoonstelling maakt, is dat het geene tentoonstelling is. Er zijn te veel dingen ingezonden, die de proef eener overbrenging uit het atelier naar de expositie. zaal niet kunnen doorstaan; die hun cachet verliezen, zoodra men ze onttrekt aan het milieu, waarin zij thuis behooren. Krabbels, boutades, impromptu's, meer of min geestige invallen, die in het schetsboek goed staan, krijgen iets pretentieus als men ze feestelijk exposeert tegen de ruime wanden en onder

het vrije bovenlicht eener tentoonstellingszaal. Daar is in deze natuurlijk weer onderscheid. Van een kunstenaar, die een hoogen rang bereikt heeft, is alles belangwekkend, en tellen ook de bagatellen mee, die zijn speelsch vernuft in een verloren oogenblik het aanzijn gaf. Naarmate zijne kunst wint in volmaking, in volledigheid van uitdrukking, naar diezelfde mate stijgen ook zijne studies, schetsen, krabbels in waardij. Als eenmaal het genie zich ontplooid heeft, krijgt het gestamel uit den tijd, dat het talent nog door den bolster breken moest, beteekenis. In de litteratuur en in elke andere kunst is het evenzoo. Een los daarheen geworpen versregel van Heine, het embryo van een werk van Beethoven, is voor ons interessant - ook al werd die eene regel door den dichter ongebruikt gelaten, al mocht uit het Beethovensche motief zich nooit een volledig opus ontwikkelen. Maar die versregel, maar dat motief zouden de aandacht niet verdienen, indien Heine geen Heine, Beethoven geen Beethoven was geworden. Heine zelf liet zijne potloodkrabbels n i e t drukken, zoo min als Beethoven zijne muzikale schetsen tot uitvoering deed brengen. Zij exposeerden hun werk, niet vóór het tot rijpheid was gekomen. Eerstgenoemde placht te zeggen: ‘Eine honette Frau bringt ihr Kind nicht vor dem neunten Monat zur Welt.’ En nu staat in de kunst wel geen vasten tijd voor het ontwikkelingsproces - doch de eisch der voldragenheid blijft niettemin geldend. Ik wil zeggen: over tien, honderd jaar zullen wij, of zal onze nakomelingschap, misschien de etsen door den heer Bauer tentoongesteld, met wijding in het hart beschouwen, als Bauer de groote Bauer is geworden, dien wij hopen, dat hij worden zal, en als uit het minnekoozen met de naald, zich vruchten baarden, vol levenskracht. Voor het oogenblik is de mannelijkheid bij Bauer zoek.

Ik kom terug op zijne *Kathedraal* - wel is waar geene ets, maar eene krijtteekening, hetgeen voor ons betoog slechts weinig afdoet. Is dit - zoo vragen wij - een jongeling in de krachtdes levens, die het magistrale van een Gothisch wonderwerk, dat met zijn dichterlijk opwaarts strevende lijnen door de nevelen boort, opvat als een overspannen hemelbruidje doen zou, dat voor het portaal uit overmaat van weelde in zwijm valt? De heer Bauer schijnt - ook zijne *etsen* bewijzen het - de werkelijkheid met halfgeloken

oogen te beschouwen, door de oogharen, en het dichterlijke te zoeken in eene wegvloeiende wemeling van lijnen, in het omsluieren der vormen met eene doezelige vaagheid. Mej. Wally Moes heeft zich ook op een dergelijk procédé geworpen. Zij heeft in haar werk nooit uitgeblonken door overmaat van distinctie. Zij neigde integendeel naar den groven kant. Men herinnere zich het portret der oude vrouw op de drie-jaarlijksche. Denkt zij werkelijk het dichterlijke te bereiken, door - voor de verandering - haar werk te hullen in een nevel, die de vormen schuil doet gaan? Gevoelt zij niet, dat er onderscheid is tusschen de uit het niet te voorschijn tredende visioenen van Thijs Maris en de steeds dieper in de schaduw zinkende figuren, die zij ten beste geeft?

Het kenmerk onzer moderne kunst is, dunkt mij, gelegen in de overmeestering van groote passiën; in de gelukkige wijze waarop sterke sentimenten in vormen worden vastgelegd. Waar de kracht der zelf beheersching te kort schiet, de kunstenaar zich, zooals men wel zegt, laat gaan, wordt het evenwicht verbroken en krijgt men die wanverhouding tusschen vorm en inhoud, welke leidt tot duisterheid, tot sentimentaliteit en weekelijkheid. De dichtkunst wordt een ijdel spel met klanken, de schilderkunst een spel met verven. Het verval openbaart zich dan hierdoor, dat de volgelingen, onder den invloed staande van hunne voorgangers, het niet kunnen brengen tot eene volkomen zelfbewuste kunstuiting. Het gelukt hun hoogstens ééne zijde van het talent hunner meesters zich eigen te maken. Ik behoef ze niet met name te noemen, onze schilders van de tweede generatie, die blijkens den eenen of anderen trek in hunne werken, zich tot de familie der Marissen of van Israëls bekennen. In hen blaakt wel passie, doch het zelfbedwang, de kracht om dien hartstocht meester te worden en in eenen zuiveren kunstvorm te openbaren, missen zij. En zoo krijgen wij die overvloeiingen van gevoel, welke de vormen uitwisschen en spottende met de grenzen der concreete werkelijkheid, kleurvisioenen in het leven roepen, die den kunstbeschouwer in raadselen doen wandelen. Het einde van de evolutie, die wij in onze schilderkunst zich zien voltrekken, zal zijn, dat straks niet langer Jacob, maar Matthijs Maris tot peter van de jongere school wordt uitverkozen. Dan raakt zij nog verder van de wijs.

Want Thijs Maris vertegenwoordigt iets, dat hem alléén toebehoort, zijn werk is met zijne zeer bijzondere individualiteit onafscheidelijk saamgegroeid. Hij is zich zelf en er gaat groote aantrekkingskracht van zijne wonderbare persoonlijkheid uit. Doch de zwakke, die hem naderend, vreest in eenen toestand van hypnose te geraken, bewondere hem slechts van verre. Ik gebruik het woord ‘hypnose’ om te blijven in den toon der eeuw, die op haar eind loopt: *fin de siècle*.

Onder hen, die op de tentoonstelling naar voren treden, behooren de heeren Willem Witsen en Jan Veth. De eerste heeft een aantal merkwaardige etsproeven ingezonden, sterk van kleur en over het algemeen mannelijk van opvatting. Sommige etsen zijn wat hard-massief geworden, maar met klaarheid is in de meeste uitgedrukt, wat de artist te zeggen had. Hij geeft gezichten uit Londen en weet de doode steenmassa's, Waterloo-Bridge, de monumenten van Trafalgar-square, te bezielen met eigen gevoeld leven, dat ze tot ons spreken doet in menschelijke taal. Hoewel de etsen van geringe afmeting zijn, weet Witsen door de juiste uitdrukking van het karakter der dingen, eene impressie te geven der werkelijke verhoudingen. De heer Veth heeft een aantal portretstudies in krijt geëxposeerd, die van zeer te prijzen virtuositeit getuigen. Mij bekoort de wijze van behandeling, die hij volgde bij het portret van Jozef Israëls, meer dan de droge academische manier van teekenen, waarvan hij in zijn oud-vrouwtje eene proeve gaf - hoewel ik erken dat een portret van Israëls eene andere wijze van behandeling voorschrijft, dan de afbeelding van een bestje. Veth behoort tot die jongere kunstenaars - en hij is wezenlijk nog jong; veel jongeren komen reeds aardig op jaren - Veth behoort tot die kunstenaars, die door zich aan een gezond, zij het niet altoos dichterlijk realisme te wijden, de eerste voorwaarde scheppen tot zelfbehoud. Geoefend teekenaar als hij is, weet hij uitnemend, het karakter van het origineel te treffen, den gemoedelijken, of lachenden, of geestigen trek, welke de uitdrukking beheerscht. Wel eens gaat de uitdrukking onder in onbeduidendheid. Want men heeft gezichten, waarvan de dominante is te zoeken in het kneveltje onder, of in den lorgnet op den neus. In sommige opzichten biedt het talent van Veth punten van vergelijking aan met dat van den onlangs overleden knappen teekenaar J. Holswilder.

Evenwel, eerstgenoemde staat als s c h i l d e r veel hooger dan deze, al blijkt bij hem de kleur ook niet juist de sterkste zijde te wezen. Zeer karakteristiek is Veth's portret van Gabriël, proefdruk van een onafgewerkte plaat. ‘Nu ja’ - zullen sommige etsers beweren - ‘die onafgewerkte dingen bekoren dikwerf door iets toevallig-moois, waarvan de kunstenaar zich vooraf geen rekenschap kon geven!’ Maar hun kan men antwoorden, dat het dan toch toevallig is, dat het toevallig-mooi zich bij voorkeur openbaart in het werk van hen, die als artist toevallig iets bereiken. Tenminste in de eerste-staats-ets naar E. Delacroix van Mej. B.E. Van Houten, treft mij dat toevallige niet. Geen wonder, dat in de zware afgewerkte ets naar Dupré van deze zelfde dame, eene ets waaraan kleur en diepte beide ontbreken, niets te bemerken valt van het onbewuste, het spontane, dat in de kunst altoos eene rol speelt. Het komt er maar op aan of het den kunstenaar gelukt, hetgeen bij toeval werd geboren, met bewustheid te gebruiken en tot zijn eigendom te maken; of hij er zelf oog voor heeft en er zijn voordeel mede weet te doen.

Het behoeft nauwelijks te worden opgemerkt, dat het woord ‘décadence’ door mij niet is opgevat in zijne algemeen historische beteekenis. Maar al bereikt de kunst hoogstens éénmaal in het leven van een volk dat alles omvattend karakter waarin wat ‘is, was en worden zal’ gelijkelijk is samengetrokken - er valt tegenover dat bereikbaar hoogste, in den loop der tijden eene rijzing en daling te constateeren, die het gebied der kunst doen gelijken op een landschap met bergen, heuvels en vlakten. Gelijk in de ontwikkeling van het Engelsche volk Shakespeare, in die van het Duitsche Goethe, neen Beethoven, den Sinaïschen bergtop bekronen, welke het landschap beheerscht, zoo is voor o n s Rembrandt de kunstenaar in wien ons volkskarakter in zijn krachtigsten, zijn oorspronkelijksten, in zijn nobelsten vorm tot openbaring is gekomen; n a hem is alle schilderkunst ten onzent, dérivatie, afspiegeling - en noch in de 18de, noch in de 19de eeuw hebben wij een kunstenaar aan te wijzen, in wiens werk - ik zeg niet: de bijzondere stemming van een gegeven tijdperk - maar het volkskarakter zelf, in zijne historische beteekenis tot uiting komt. Als zoodanig is Rembrandt een *Erzieher* voor alle tijden, gelijk ook Shakespeare en Beethoven zijn.

Waar ik van *décadence* sprak, nam ik het woord in zijne dagelijksche beteekenis van verzwakking. Zij verraadt hare aanwezigheid dáár waar het k u n n e n niet is opgewassen tegen het w i l l e n ; waar de kracht ontbreekt om het gevoel te beheerschen en te houden binnen de grenzen, welke te overschrijden van onmacht getuigt en wanverhoudingen schept.

Indien wij een kunstwerk beschouwen van Jacob Maris, dan staan wij tegenover een m a n in den vollen zin des woords, een reus voor onze verbeelding, al heeft de werkelijkheid ons zijn persoon doen kennen als een van gemiddelde proporties. Een werk van Mauve doet een ander beeld verrijzen - niet zoo vierkant van houding - maar uit welks teedere trekken een groot gevoel van verantwoordelijkheid spreekt, een zedelijke macht, die in het broze lichaam krachten heeft gewekt en tot ontwikkeling gebracht, welke liefde en eerbied beide afdwingen. Zoo treden Israëls en Willem Maris voor ons op, niet in hunne werkelijke gestalte, maar in de forschheid van hun kunsttalent, als kloeke geesten, gedragen op een schild, gedeukt door slagen, die het in den levensstrijd ontvangen heeft en afgeweerd.

Uit het werk van velen onzer jongere kunstenaars, komt geen persoon naar voren, die door hoogheid imponeert; het werk van velen onzer jongeren geeft den indruk als gleden er schimmen over het doek en wij hebben lang genoeg den spot gedreven met het getob der schilders uit de peuterschool om tot het inzicht te geraken, dat het fijntjes griffelen van blosjes, zuchtjes in het koper, meer m i e r e n werk dan m a n n e n arbeid is. Etsen en teekeningen als die van den heer Bauer, als het *Café Arabe* van den heer Van Looy, zijn knutselwerk, kleintjes, fijntjes, en niet de vrucht van krachtige impulsies. Ook de krummelige etsen van Whistler zullen geen oog bekoren, dat in de werkelijkheid te gast gaat aan het wel fijn geschakeerde schoon, fantastisch in zijne wemeling van kleur en lijnen, maar toch ook kernig karakter van onze Amsterdamsche stadsgezichten. Wat Whistler geeft, zijn Amsterdamsche buurtjes, gelijk men zich die droomen zou, als men onder een Venetiaanschen hemel aan het dommelen raakt. Hoog verheven boven deze mijmerzieke reproducties van eene zwakke impressie, staan de korrelige, als met één trek in het koper gegraven etsen van Seymour Haden. Zóó wenschen wij eene ets te zien: de zenuwen en spieren blootgelegd, de kern der

dingen geopenbaard! Het werktuigelijk procédé, waarvan de etskunst steeds min of meer afhankelijk is, behoort tot een minimum beperkt te worden. Uit de huldiging dezer opvatting volgt vanzelf, dat de werken van Seymour Haden, waarin de ‘mezzo-tinten’ eene hoofdrol spelen, ons niet behagen kunnen. Daarin is weggedoezeld, wat in een kunstwerk aantrekt, boeit: de uitdrukking van den geest en het gemoed des kunstenaars, ons tegentredende in zijner handen werk..... Wij wenschen die hand te zien, gelijk zij - medium van de emotie welke de kunstenaarsziel beroert - de stift doet voortschrijden op het koper, hier nauwelijks het oppervlak rakende, daar breed aanzwellende en diep inkervende, zóó dat men de plaat nog meent te hooren kreunen onder de forsche snede....

Op eene eereplaats in de tentoonstellingszaal prijkten een aantal teekeningen van Anton Mauve: een slapend kindje, schapenschuurtjes, een binnenhuis te Laren, een landschap enz.; ‘elk ding met zijn eigen maniere van spreken uitgebeeld’: het binnenhuis zóó behandeld, dat elke bijzonderheid tot haar recht komt, want de blik omvademt in deze eng begrensde omgeving immers alles? De holleweg bij Laren, met breeder toets. De wegvloeiende partijen van wit en zwart, doorzichtig, zich verliezend in een ver verschiet, zoodat het oog nergens een beletsel vindt. Het kinderkopje alweder anders: in één omtrek op het papier gezet, is het als met een veder geboetseerd, om den slaap der onschuld niet te storen. Alles met eene zelfbewuste zekerheid, met eene volledigheid weergegeven, die nergens schaden aan het spontane van de uiting of aan de eenheid van den indruk, die beoogd werd.

Als iemand onzer kunstenaars in zijn prikkelbaar gestel een vrijbrief kon gezocht hebben, voor - gelijk het met een nieuwerwetschen term heet - neurasthenische overspanning in zijne kunst, dan zeker Mauve!

Maar elk zijner werken is een zegeteeken door hem bevochten in den strijd, welke in zijn binnenste woedde. Van zijn arbeid gaat zedelijke kracht uit.

H.L. BERCKENHOFF.

Dramatisch overzicht.

Salon des Variétés: Spoken van Henrik Ibsen.

Wie zich met groote maatschappelijke belangen inlaat, wie zich moeite geeft om iets nieuws tot stand te brengen of aan een oud denkbeeld een nieuwen vorm te geven, moet het zich getroosten, voor korter of langer tijd de rol van Sisyphus te vervullen, en het rotsblok dat hij met inspanning van alle krachten tegen de steilte omhoog wentelde, telkens weer, door eigen zwaarte omlaag te zien rollen.

Zij, die aan de verbetering van ons tooneel hunne krachten gewaagd hebben, weten daarvan mee te spreken. Teleurstellingen zonder einde zijn hun deel geweest, en telkens hebben zij zich de vraag moeten stellen, of al hunne inspanning, al hunne opofferingen hen wel iets verder, iets nader tot hun doel brachten.

Deze vraag is zeker ook gedaan door hen, die in den vorigen winter in het *Salon des Variétés* te Amsterdam een zestal voorstellingen organiseerden, waarvoor zij de belangstelling van het beschaafd publiek niet te vergeefs inriepen. Toen de campagne was afgeloopen en zij zich al de tekortkomingen, waarvan zij getuige, al de teleurstellingen, waarvan zij het slachtoffer geweest waren, te binnen brachten, toen zij vernamen dat het gezelschap, waarmede zij getracht hadden iets artistieks tot stand te brengen, uiteen was gespat, zullen zeker enkelen hunner een klaagtoon hebben doen hooren, in de overtuiging dat zij hun tijd en hun kracht verspild en dus een echten Sisyphusarbeid verricht hadden.

Hun, die zoo dachten, hebben de heer Kreukniet en zijne mededirecteuren bij den aanvang van het speelseizoen eene verrassing bereid. Van hetgeen een vorig jaar in het *Salon des Variétés* werd

verricht is blijkbaar iets blijven hangen: de ‘proefnemingen’, toen met verschillende ongewone stukken genomen, schijnen ook in de oogen der directie belangrijk en vruchtbaar genoeg geweest te zijn om te worden voortgezet, en haar tegelijkertijd zooveel moed en zelfvertrouwen te hebben geschonken, dat zij het thans buiten het toezicht van letterkundigen en kunstenaars meent te kunnen stellen. En zoo is het geschied, dat met I b s e n s veelbesproken drama *Gengangere*, onder den titel van *Spoken* in vloeiend en krachtig Nederlandsch door den heer C.F. van der Horst vertaald, het speeljaar van het *Salon* is geopend.

In *De Gids* van September 1889 heb ik den indruk trachten weer te geven, dien Ibsen's drama bij de lezing op mij gemaakt had. De wijze, waarop de Noorsche dichter hier het ‘de zonden der vaderen bezocht aan de kinderen’ heeft pogen te veraanschouwelijken, scheen mij meer schokkend dan werkelijk dramatisch. Te vergeefs zocht ik in het stuk het eigenlijk dramatisch conflict dat uit het gekozen onderwerp had kunnen ontstaan, wanneer Ibsen den vader zelf, als slachtoffer van wiens uitspattingen Oswald te gronde gaat, ten tooneele had gebracht, of, liever nog, wanneer hij ons getuige had doen zijn van Mevrouw Alvings dagelijkschen strijd om de uitspattingen van haren man voor zijn zoon en voor de buitenwereld verborgen te houden. Bovendien scheen mij veel in het stuk onduidelijk, voor tweeërlei opvatting vatbaar, niet scherp naar voren tredend, gelijk het past in een drama, dat bestemd is om uit de verte voor een talrijk publiek te spreken. Doch, gedachtig aan de les der ervaring, dat men een tooneelstuk eerst op het tooneel zelf - ‘aux chandelles’ gelijk het eertijds in Frankrijk heette - juist kan beoordeelen, gaf ik de mogelijkheid toe, dat eene vertooning van *Gespenster* op een en ander een onverwacht licht zou werpen, in de schaduw plaatsend dat wat bij de lezing te grof en te schel geleek, en verstaanbaar makend wat den lezer duister was gebleven.

Het behoort tot het A B C der dramatische kunst, dat een drama de ontwikkeling van een karakter of van een toestand, een strijd, een botsing tusschen twee machten heeft te vertoonen. Neem welk meesterstuk der dramatische litteratuur gij wilt, en gij zult er de beweging in vinden, de geleidelijke voortschrijding eener handeling van een punt tot een ander: eene expositie, een strijd, eene ontknooping.

Ibsen, de revolutionnaire kunstenaar, die met al de overgeleverde vormen breekt, voor wien geen kunstwetten bestaan, geen grenzen tusschen het gebied van de eene kunst en dat van de andere, maar die oppermachtig zijn eigen wetten maakt en zijn eigen vormen schept, stoort zich aan dit alles niets. Het lust hem zijn tijdgenooten het verschrikkelijke voor te houden van een toestand uit het moderne leven: een zoon (Oswald Alving) slachtoffer van het losbandige leven van zijn vader, een moeder (Mevr. Alving) die, om de wereld te ontzien en den schijn te redden, de gebreken van haren man voor de wereld en voor haren eenigen zoon verbergt, al kost het haar levensgeluk, en die ten slotte toch niet verhinderen kan dat het proces der natuur onverbiddelijk voortgaat en het vonnis aan haren zoon, in den vorm van hersenverweeking, wordt voltrokken. En dien toestand werpt Ibsen in al zijn ijselijkheid, zoo rauw, zonder voorbereiding op het tooneel. Men ziet hem niet worden; men wordt er voor geplaatst als voor een *fait accompli*. Wanneer het scherm opgaat is het offer door Mevrouw Alving reeds gebracht; de heer Alving is overleden; Oswald, die tijdens het leven van zijn vader buitenslands werd gehouden, is teruggekeerd, en nu openbaart zich al spoedig de uiterlijke en innerlijke gelijkenis van den jongen Alving met zijn vader en kan ook de catastrophe niet lang meer uitblijven. Gelijk een enthousiast Ibsenvereerder[1)] het erkent: ‘wat wij bijwonen is het eind van den strijd. Het drama ontwikkelt zich niet: het breekt open zooals een overrijpe vrucht.’ En daar er niets meer te ontwikkelen valt en dus het procédé van het d r a m a niet kan worden toegepast, moet de schrijver zijn toevlucht nemen tot de vertelling en de ontleding, het procédé van den r o m a n .

Mevrouw Alving vertelt ons de vreeselijke comedie, die zij achttien jaren lang heeft gespeeld om Alvings naam te redden; zij ontvouwt in een gesprek met den predikant Manders de stemming waarin zij dientengevolge gebracht is, den geest van opstand, die zich van haar heeft meester gemaakt. In dit verhaal, in de wijze waarop zij hare levensbeschouwing motiveert, is veel wat ons treft en boeit, maar het gevoel, hetwelk een levend drama teweeg brengt, dat u aangrijpt, meesleept en niet weer los laat, blijft uit. Eerst aan het slot heeft Ibsen een meesterlijke dramatische greep, wan-

1) L. Simons Mz. in de Haarlemsche Courant van 1 September jl.

neer Mevrouw Alving, op het oogenblik dat zij het verleden voor goed dood waant, Regine hoort roepen: ‘Oswald, Oswald ben je mal? Laat me los!’ en zij uit dien kreet met ontzetting bespeurt, dat het verleden terugkeert als de geesten der afgestorvenen (*les revenants*), en dat de geest van den vader voortleeft in den zoon. Maar, hoe dramatisch dit incident ook zij, het leidt tot niets anders dan tot een gesprek tusschen Mevrouw Alving en den predikant Manders over de vraag, hoe, na deze ontdekking, met Regine te handelen. Zonder dramatisch verband met het voorafgaande zien wij de verschillende phasen van Oswalds physieken ondergang zich voor ons ontrollen: zijn gevoel van moeheid, de pijnen in het achterhoofd, de ijzeren band die hem den nek schijnt toe te schroeven, zijn onmacht om te werken, zijn gevoel van angst, en eindelijk die ontzettende aanval van zinneloosheid, waarmede het stuk eindigt.

Dit laatste tooneel is zoo aangrijpend mogelijk. Het is haast niet aan te zien, hoe de kranke zelf zich bewust is van de nabijheid van den vijand, die op hem loert en hem ieder oogenblik kan bespringen; hoe Mevrouw Alving in radeloozen angst de eerste duidelijke verschijnselen der hersenziekte bij haren zoon waarneemt, hem hoort smeeken dat zij aan zijn nameloos lijden voor goed een einde moge maken door hem de morphinepoeders toe te dienen, welke hij met het oog op een mogelijken nieuwen en, naar hij weet, onherstelbaren aanval van zijn kwaal, steeds bij zich draagt; hoe zij eindelijk in den ontzettenden tweestrijd, waarin zij daardoor gebracht wordt, de zinneloosheid ziet toenemen, terwijl Oswald dof voor zich uitstarend, zonder ophouden om ‘de zon! de zon!’ roept.

Ibsen heeft hier een van de schrikkelijkste toestanden vertoond, dien men zich denken kan, en hij heeft dit gedaan met een realisme en tegelijk met een soberheid van middelen, welke den indruk overweldigend maken. Hier overtreft natuurlijk de indruk van de vertooning verre dien, welken men bij de lezing ontvangt. Het beeld van dien zinneloozen zoon en die radelooze moeder vervolgt u dagen lang; en nu ik mij dien toestand weder voor den geest roep, zijn de ontzettende weemoed, het gevoel van beklemmende angst, welke zich bij het zien van dit slottooneel van mij meester maakten, nog nagenoeg onverzwakt.

Men moge tegen dergelijke voorstellingen, als de grenzen van het vertoonbare overschrijdend, bezwaar hebben, dat het een groot kunstenaar moet zijn, die zulk een indruk teweeg brengt, is, dunkt

mij, niet te weerspreken. Maar even onwederlegbaar lijkt het mij, dat voor dezen kunstenaar het drama, het voor het tooneel bestemde drama, niet de meest geschikte vorm is om zijn diepe gedachten, zijn stoute hervormingsplannen wereldkundig te maken. Onder Ibsens manier van voorstellen, onder zijn zin voor het symbolische moet de duidelijkheid noodzakelijk lijden. Het klinkt zeer fraai, wanneer men hoort verzekeren, dat in een drama van Ibsen, en in het bijzonder in *Spoken*, zulk een diepe beteekenis ligt, dat des dichters voorstelling zoo objectief en onpartijdig is, en dat het alleen oppervlakkige toeschouwers zijn, welke daardoor in de war plegen gebracht te worden, omdat ze te vergeefs ‘naar een bepaalde strekking zoeken om zich aan vast te houden.’ Maar wie zoo spreken, miskennen, naar mij voorkomt, ten eenenmale den aard van het drama, dat bestemd is om niet door een élite van toeschouwers met wijsgeerigen aanleg, en na behoorlijke voorbereiding, te worden genoten, maar om door den beschaafden, gewoon intelligenten mensch, die oplettend den gang der vertooning volgt, terstond en geheel te kunnen worden begrepen. Zulke toeschouwers moeten wel degelijk iets hebben ‘om zich aan vast te houden’, een draad welke de verschillende deelen der handeling verbindt, een leidende gedachte, welke men niet, hier uit een halve toespeling, ginds uit een diepzinnig symbool, moet trachten op te duiken, maar welke men duidelijk volgen kan langs de kronkelwegen der intrige en de hoogten en laagten der gesprekken.

Ik beroep mij hier niet op het publiek van het *Salon des Variétés*, dat mij voorkwam bij deze vertooning van *Spoken* niet op zijn gemak te wezen, den diepen zin van het drama niet te vatten, en van een en ander blijk te geven door een volslagen onaandoenlijkheid bij sommige gedeelten en door een zenuwachtig lachen op plaatsen, waar het Ibsens bedoeling zeker niet was de toeschouwers vroolijk te stemmen. Evenmin wijs ik op het af keurend oordeel van een man als Sarcey, die op het punt van vreemde dramatische litteratuur nu eenmaal niet best te spreken is. Van meer gewicht schijnt mij hetgeen een scherpzinnig criticus als Jules Lemaître na de opvoering van *Les revenants* in het ‘Théâtre Libre’ te Parijs schreef. Lemaître is met het stuk zeer ingenomen, hij noemt het ‘une oeuvre vraiment belle et forte, d'une émotion lentement et sûrement grandissante et d'une hardiesse sérieuse et candide.’ ‘Maar’, - voegt hij er bij - ‘het is zoo: het drama heeft eenige

uitlegging noodig. Zij die zich niet door een aandachtige lezing van het stuk hadden voorbereid, voelden er zich niet in thuis en vreesden niet alles te begrijpen. Men moet Ibsen bestudeeren om hem te verstaan; dat wil zeggen, dat sommige détails onhandig en niet in voldoend licht geplaatst zijn.'

Het is dan ook geen zeldzaamheid, ook bij hen die een bijzondere studie van Ibsen gemaakt hebben, tegenstrijdigheden en vergissingen te ontmoeten. Zoo noemt Passarge, de vertaler en biograaf van Ibsen, den schrijnwerker Engstrand, - in wien wij en anderen een huichelaar en intrigant zien, die zich de hand heeft laten stoppen om Regine's moeder te trouwen, en die na het asyl in brand gestoken te hebben, den lichtgeloovigen predikant Manders tracht wijs te maken dat zijn (Manders) onvoorzichtigheid schuld is aan het onheil - een man, die 'aus echt menschlicher Teilnahme' Regine's moeder getrouwd heeft en haar kind heeft erkend, en nu ook den brand van het asyl op zich neemt, hoewel die door onvoorzichtigheid van Manders veroorzaakt werd![1)]

Anderen die nu eenmaal weten, dat er in Ibsens stukken veel symboliek steekt, zullen u met een ernstig gezicht wijzen op de diepzinnige tegenstelling tusschen Oswalds klacht over den regen, waarmede het stuk aanvangt, en Oswalds kreet: 'd e z o n ! d e z o n !' waarmede het eindigt.

Na de lezing van *Gespenster* vroeg ik o.a.: 'Wat heeft Helene eigenlijk voor, wanneer zij, na in eene verbinding van Oswald met Regine berust te hebben, deze laatste met het geheim harer afstamming bekend maakt? Staat Mevrouw Alving zóó ver boven en buiten de maatschappij, dat zij er ten slotte niet tegen op zou zien, in een huwelijk tusschen deze beide kinderen van een zelfden vader toe te stemmen?' Haast woordelijk dezelfde vragen vind ik in Jules Lemaître's feuilleton: 'Quelle est la pensée de Mme Alving? Accepte-t-elle vraiment l'idée qu'Oswald puisse épouser sa demi-soeur Régine? Alors pourquoi leur révèle-t-elle leur parenté?' Op deze en andere vragen, beweert Lemaître, zult ge bij een zorgvuldige bestudeering van den tekst het antwoord vinden. Hij geeft dus toe dat, wie het stuk enkel ziet vertoonen, voor onbeantwoorde vragen blijft staan. Maar daarmede is dan ook erkend, dat de

1) Henrik Ibsen. Ein Beitrag zur neusten Geschichte der norwegischen Nationallitteratur von L. Passarge. Leipzig 1883.

eischen, welke men aan de vertolkers van *Spoken* stellen mag, hunne grenzen hebben.

Zal het ingewikkelde en duister-diepzinnige in de wijze van voorstellen, Ibsen eigen, elken, ook nog zoo genialen en geroutineerden kunstenaar of kunstenares tal van onoverkomelijke moeielijkheden in den weg leggen, hoeveel te meer moeten jonge artisten met door gestalte, stem, leeftijd beperkte uiterlijke middelen, zich gedrukt gevoelen wanneer hun zulk een last te torschen wordt gegeven! En dat het inderdaad voor de tooneelspelers van het *Salon des Variétés* een last bleek te zijn; dat zij van het sententieuse, betoogende hunner rol, van het met onduidelijke omtrekken aangegeven beeld weinig terecht brachten, en alleen indruk wisten te maken wanneer de toestand hen aangreep en droeg, wanneer het drama naar buiten, niet naar binnen gekeerd was en er te vertoonen, niet te analyseeren viel - wie zal hen er hard om vallen?

Of zijn die overgeleverde conventioneele vormen van het drama, misschien ook ‘spoken’, schimmen van het verleden, welke om ons waren en het ons bang en lastig maken, en is het zaak die plichtenleer der dramatiek, tegelijk met de leer der maatschappelijke plichten, als verouderd en onbruikbaar hoe eer hoe liever op te ruimen? Men veroorlove ons vooralsnog niet daaraan mee te doen, en men gunne ons de overtuiging, dat, evenals de Natuur zelve, ter verdediging van wier rechten Ibsen zoo moedig den strijd heeft aangebonden, ook de Kunst hare wetten en rechten heeft, welke mede door niemand - hij zij dan een dichter en denker van een zoo machtig talent als de schrijver van *Spoken* - straffeloos worden miskend.

Met dat al verdient het feit der opvoering van *Spoken* waardeering.

Toen Huet in 1878 lezingen had gehouden in verschillende steden van zijn vaderland en te Parijs was teruggekeerd, schreef hij vandaar, dat Nederland hem, eens te meer, den indruk had gegeven van een land, gelegen aan de kust der Doode Zee, waar de vogels niet overheen kunnen vliegen zonder te sterven. ‘Uit alle plaatsen, alle instellingen klinkt er mij het woord 2 Koningen IV: 40 in de ooren: “Man Gods, de dood is in de pot.”’ Zulk een uitspraak zou thans zeker niet zonder protest mogen blijven. Er komt wel degelijk leven op velerlei gebied. Men durft weer

wat. Dat bewijzen - om bij de dramatische en de muzikale kunst te blijven - behalve eene vertooning als de hier besprokene, onder meer: de oprichting van het Amsterdamsche concertgebouw met zijn voortreffelijk orkest, het optreden van de Wagnervereeniging, de pogingen om voor de Nederlandsche opera sympathie te winnen onder de meest beschaafden en haar in de goede richting te leiden. Doch dat Durven op zich zelf is natuurlijk niet genoeg. Het verdient alleen dàn volle waardeering, wanneer Kunnen en Kunst het vergezellen; wanneer op elke instelling die stempel eener hoogere beschaving wordt gedrukt, zonder welke alle kunst ijdel en ten doode opgeschreven is. En in dat opzicht valt er voor belangstellenden en belanghebbenden in ons lieve vaderland nog heel wat te doen.

J.N. VAN HALL.

Bibliographie.

Sphinx door Josephine Giese. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon. 1890.

'Is de meening gewaagd dat de auteur van *Gevloekt* een der beste Nederlandsche romanschrijfsters van onzen tijd is?' kon men onlangs lezen. Van die bescheidene vraag tot de stoute verzekering: 'Josephine Giese *is* een der beste Nederlandsche romanschrijfsters van dezen tijd' is er slechts één stap, en het zou ons niet verwonderen, wanneer menigeen na de lezing van *Sphinx* geneigd was dien stap te doen.

De hoofdeigenschap van dezen roman, waardoor hij zich van zoovele andere romans en novellen van hedendaagscheNoord-Nederlandsche schrijfsters gunstig onderscheidt, is, dat de beide hoofdpersonen - Frits Kanter, de jonge talentvolle schrijver, die voor zijn kunst leeft, en Anna Oswald, de door hare grootmoeder vertroetelde wees - de moeite waard zijn dat men van hun uiterlijk en innerlijk leven kennis neemt, en ons dientengevolge interesseeren. Deze beide wezens, die elkander liefhebben, maar elkander niet weten te vatten, zich niet naar elkander weten te plooien en ten slotte op het punt zijn elkander voor goed ongelukkig te maken, leven voor ons, en ofschoon elk op zijn beurt dingen doet zóó onverstandig, zóó onhandig, zóó oogenschijnlijk 'onlief', dat men er wrevelig onder wordt, men houdt niet op voor elk van hen sympathie te gevoelen. Men ontvangt den indruk dat het, met deze karakters en onder deze omstandigheden, zoo loopen moest. Dit geldt vooral, zoo niet alleen, van het gedeelte van den roman (het 1e deel en het begin van het 2de), waarin de verwijdering tusschen Frits en Anna wordt voorbereid en tot stand komt. Wat verder volgt is oppervlakkiger behandeld en onvoldoende gemotiveerd; de lange brieven vol relazen van de reis maken den indruk van vulwerk; en al zullen goedhartige lieden, die gaarne iedereen gelukkig zien, zich in de verzoening tusschen Frits Kanter en zijne vrouw verheugen - vooral ook de 'blijde vooruitzichten' van de jonge vrouw, de voorbereidingen voor de luiermand, zullen velen plezier doen, - zoowel uit een menschkundig, als uit een artistiek oogpunt is er tegen dat slot heel wat te zeggen.

A.C.E. Cohen Stuart, Kleine Schetsen. Amsterdam, L.J. Veen.

Eenvoudig, zonder pretensie, als de titel van het geheel, is elk der schetsen, welke dezen bundel uitmaken. De motieven behooren niet tot de onbekende, zij getuigen niet van bijzondere vindingskracht, noch onderscheiden zich door een zeer oorspronkelijke inkleeding. Doch hier en daar treffen aardig geschetste kinderkopjes, goed gelijkende tafereeltjes waarin kinderen aan het woord zijn (zooals de grappige beschouwingen van Dirk en Cornelis na huns vaders dood in *'t Meest haar zoon*), enkele, eenigzins geidealiseerde beelden uit den kleinen burgerstand, de schipperswereld, het boerenleven.

Mogen wij dit werk als oefening van een eerstbeginnende beschouwen - sommige stukjes zijn weinig meer dan potloodkrabbels en de compositie van de grootere laat te wenschen over - dan willen wij gaarne de mogelijkheid erkennen dat de jeugdige schrijfster, die vaak den rechten toon van het gesprek weet te vatten en wier goede smaak uit menige bladzijde spreekt, zoodra zij wat verder in de wereld zal hebben rondgezien en wat stouter grepen in de werkelijkheid zal durven doen, den naam van 'uitstekend talent' zal verdienen, dien Lodewijk Mulder haar *nu reeds*, in een kort 'Voorwoord', meent te mogen geven. Of oordeelen wij te streng; hebben de schelle geluiden, de bonte kleuren van zoovele letterkundige producten onzer dagen, ons ongevoelig gemaakt voor teerdere klanken en kleuren, en schuilt er in het kunstelooze van deze *Kleine Schetsen* meer kunst dan wij er in vermochten te ontdekken?

Woordenboek der Nederlandsche taal. Tweede Reeks, 10e afl. Onderrichten - ongekorven, bewerkt door Dr. A. Kluyver. 's Gravenhage en Leiden, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff.

Getrouw aan onze gewoonte om op de verschijning van elke nieuwe aflevering van het Woordenboek de aandacht te vestigen, kondigen wij deze aflevering aan, welke de vorige op den voet is gevolgd. In de 160 kolommen, door Dr. Kluyver bewerkt, schrapten wij weder menig woord, menige uitdrukking aan, waarvan de beteekenis nieuw voor ons was. Zoo trof ons o n g a l i j k in zijn verschillende beteekenissen van: *onhandelbaar, onbehaaglijk, walgelijk, onbetamelijk*. Belangrijk, dunkt ons, de verklaring van o n d i e f t , een woord uit de Amsterdamsche volkstaal, dat eigenlijk *onbehoorlijk* beteekent, maar tevens als bijwoord van graad gebruikt wordt (*bijzonder, bijster*), en vervolgens in den zin van *mooi, netjes, gepast* enz. Is o n d u l d e l i j k inderdaad zoo verouderd, als de hr. Kluyver beweert, en hoort men niet nog dikwijls van 'onduldelijke pijnen' spreken? Bij o n g e b o r e n misten wij de figuurlijke beteekenis, waarin dit bijv. nmw. in de gemeenzame taal vaak gebruikt wordt, bijv. in de uitdrukking: 'wat een ongeboren idee!'

Dat het als voorzetsel en als voegwoord gebruikte o n g e a c h t als germanisme vermeden en door 'niettegenstaande' vervangen behoort te worden, en dat Vosmaer zich aan een gallicisme bezondigde toen hij in *Inwijding* schreef: 'Een jonge vrouw, met een wezen vol schoonheid en *onderscheiding*' (in den zin van *distinction*), behoort tot de vele wetenswaardigheden, waarop ook deze aflevering ons wederom vergast.

Mr. N. de Roever, Uit onze oude Amstelstad. 2e Bundel. Amsterdam, S.L. van Looy. 1890.

De Amsterdamsche archivaris wordt niet moede ons omtrent de geschiedenis van de Amstelstad, het leven en de zeden harer vroegere bewoners veel wetenswaardigs te vertellen; en dat het publiek zijne mededeelingen op prijs stelt, daarvan is de uitgaaf van dezen tweeden bundel het bewijs.

Op een beschrijving van de Amsterdamsche doolhoven, waarin ten opzichte van 'het Roode Doolhof' met rechtmatigen trots door den schrijver wordt aangeteekend, dat men bij geen onzer stedenbeschrijvers er iets van vinden kan, volgen

vermakelijke mededeelingen omtrent het miniatuurtooneel uit de vorige ^{e}euw van Pieter Barbiers. Bijzonderheden omtrent de uithangborden, welke tot verhooging van het schilderachtig aanzien van Amsterdam veel bijdroegen en voor de geschiedenis en de plaatsbeschrijving der hoofdstad van groot belang zijn - de schrijver constateert met genoegen, dat men de uithangborden die ‘onder den invloed van den tijdgeest’ verdwenen waren, in de laatste jaren weder aan vele gevels ziet verschijnen - worden afgewisseld

door een opstel over de wijze van begraven in de 16e en 17e eeuw. Voor onze voorvaderen weinig eervolle herinneringen zijn die omtrent het begeven van ambten en vette baantjes, en omtrent den feestelijken intocht van Napoleon in October 1811, waarmede dit boekje besloten wordt.

J. van der Veen Az., Velden Heidebloemen. Verspreide en deels onuitgegeven rijmen. Amsterdam, Uitgevers-maatschappij 'Elsevier'. 1890.

De vrienden en nagelaten betrekkingen van den heer van der Veen mogen deze bladzijden als een herinnering aan den schrijver in eere houden, wij meenden dat de tijd voorbij was, waarin men ons dergelijk gerijmel als poezie durfde voorzetten. De 'vatbaarheid voor natuurschoon', 'de verdraagzame vroomheid', 'de warme vaderlandsliefde', welke, volgens den heer A. Winkler Prins, die zich met de zorg voor deze uitgaaf belastte, den heer van der Veen kenmerkten, blijken niet in staat te zijn geweest van hem een dichter, d.w.z. een kunstenaar, te maken.

Elzas en Vogezen. Reisherinneringen door J. Huf van Buren. Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten, 1890.

De heer Huf van Buren heeft Elzas en de Duitsche Vogezen bezocht, en daaruit aanleiding genomen om zijne reisherinneringen te boek te stellen. Of die herinneringen dan zoo merkwaardig zijn? Och, neen. De schrijver heeft niet meer gezien of vernomen dan wat ieder ander toerist op zulk een tochtje zou vernemen en zien. Maar dat eenvoudige, 'anspruchlose' kan, als waarheidskenmerk, voor sommigen juist zijn aantrekkelijkheid hebben. Wat hij aanteekent van zijne gesprekken met herbergiers en medereizigers - gesprekken, die veelal rijkelijk met wijn besproeid werden - gaat niet zeer diep en opent geen nieuwe gezichtspunten omtrent de positie van de geannexeerden, noch omtrent hunne stemming jegens hun tegenwoordigen Vorst. Wel wekt het eenige bevreemding dat onze reiziger enkel met personen in aanraking is gekomen, die het Duitsche bestuur vijandig gezind waren en die dit, naarmate zij meer of minder wijn hadden gedronken, in meer of minder heftige taal uitten. Al schrijnt bij velen nog de voor twintig jaren geslagen wonde, al hebben de tegenwoordige bewoners rechtmatige grieven (bijv. ten opzichte van het passenstelsel), er moeten in Elzas toch ook personen te vinden zijn, die zich in het tegenwoordig régime geschikt hebben en er kalmer over weten te spreken.

Het is jammer dat alles zoo vluchtig behandeld is en dat de toerist bij sommige belangrijke ontmoetingen niet wat langer is blijven stilstaan om er iets artistieks van te maken. Zoo had zijne ontmoeting met den ouden priester, die over de grens is gekomen om de zieke moeder van het hem vergezellend meisje bij te staan (p. 103), een innig en fijn tafereeltje kunnen worden; wij zouden daarvoor gaarne de banaliteiten over dikbuikige geestelijken (p. 71 en 137) en de aardigheden op de wonderdoende kracht van het oogenwater der nonnen van den Odilienberg gemist hebben, - aardigheden en banaliteiten, eenen historicus als de door Huet zoo hooggeschatte schrijver der *Mannen van St. Maarten* onwaardig.

Noodlot.

Hoofdstuk III.

XIII.

Na dat alles een maand van rust. Een plotseling neêrgevallen kalmte voor beiden, voor beiden gevuld met een stil, zwaar verdriet. En daarboven de onverschilligheid, de banaliteit van het leven met altijd hetzelfde terugkomende, eentonige, dag aan dag....

Ook Bertie ademde thans in zulk een vreemde atmosfeer van kalmte. Zeer verwonderde hij zich over wat er gebeurd was. Hoe eenvoudig en gemakkelijk was het gegaan! Hij? Neen, hij had niets bewerkt, niets kunnen bewerken; alles was het een uit het ander voortgesproten: het had zoo *moeten* zijn. En het verschiet van zorgeloosheid deinde zich weêr voor hem uit: een eeuwigheid van rustig rijk leven naast Frank, in wien hij weêr de oude vriendschap voelde herleven, bijna opvlammend tot eene ziekelijke passie, nu dat Frank, gescheiden van Eve, zichzelven wel veel verweet, maar toch behoefte gevoelde aan medegevoel en troost, en troost en medegevoel putte uit Bertie's zacht smeltende stem. O, die blanke zwaarmoedigheid der eerste dagen, die ontzaglijke melancholie des twijfels, nu, bekoeld van drift, Frank het zich afvroeg, evenals zij het zich had afgevaagd: Waarom? Waarom dat alles? Wat heb ik gedaan? Hoe is dat gekomen? En hij doorzag het niet, begreep het niet, als was het een boek, waaruit bladen gescheurd zijn en dat niet te volgen is. En hij begreep noch zichzelven om zijn drift, noch Eve om haren twijfel. Het geheele leven scheen hem een raadsel. Uren lang zat hij stil voor een venster uit te turen, uit te turen in de melkachtige vaagheid der Londen-

sche misten, met dat levensraadsel voor zijn oog. Weinig ging hij uit, steeds versufte hij zich daar in White-Rose, eenzaam en stil gelegen in hare buitenwijk; een ontzenuwende slapheid vloeide door zijn groot, sterk lichaam en voor het eerst zag hij zichzelven in een waar licht en bespeurde hij zijne weifelachtige zwakte diep, diep in zich opborrelen, als een lymfatische stroom door zijne sanguinische kracht. Hij zag zich als een kind zoo nietig onder de overheersching zijne orkanische driften, woedende vlagen, die zijn geluk hadden weggewaaid. En zijn leed was zoo ontzettend groot, dat hij het niet geheel en al voelen kon, omdat het te veel omvattend scheen voor zijne menschenziel.

Het waren dagen vol van een grijze lusteloosheid, die zij daar samen sleten, Frank te rampzalig om uit te gaan, Bertie zachtjes aan komende onder den druk van een vagen angst, eene, niet te formuleeren, onvoldaanheid. Hij voelde Franks vriendschap herleven, voelde in zichzelven, gestreeld door die herleving, een medelijden, bijna sympathie, poogde Frank op te wekken, praatte van eens een souper te geven, met dametjes, zooals vroeger. Hij maakte plan, om voor een paar dagen hier naar toe te gaan, daar naar toe te gaan. Hij poogde zelfs Frank aan het werk te zetten, sprak van een paar beroemde ingenieurs, die zij in Londen kenden. Maar alles stuitte af op Franks koppige treurigheid; alles verdween, versmolt in den nevel zijner blanke zwaarmoedigheid, waarin slechts ééne gedachte bleef, één zelfverwijt, één leed. En de eenige zoetheid in hun leven was hun steeds samenzijn geworden: een innigere toenadering, waartoe Bertie zelfs gedreven werd, nu het doel van zijn egoisme bereikt was, hij zich om geene toekomstige armoede meer te bekommeren had en vlak in zijne nabijheid een groot verdriet zag. Had hij niet verworpen, uit gemis aan helder doorzicht, dat *hij* alles gedaan had? En was hij niet in zijn laatste ledig lui leven zoo geaffineerd van gedachte geworden, dat hij behoefte gevoelde aan vage genietingen van sympathie, vaag sympathetisch slechts, omdat eene groote, royale liefde, eene breede, forsche vriendschap nooit in de complicaties zijner ziel zouden kunnen ademen, uit gebrek aan ruimte, aan vrije lucht, aan atmosfeer in die, met abnormaliteiten opgepropte, nauwte, omdat zulk eene liefde, eene vriendschap er kwijnen en sterven zoû zoo als een leeuw in een boudoir...

En zoo was het, dat hij toch voor Frank voelde, dat hij Frank de handen op de schouders legde en hem poogde te troosten, dat hij klanken vond van genegenheid, nieuwe woorden op zijn tong, frisch en ongewoon, verzachtend en balsemend. De vrouwen, ze waren klein van ziel, zeide hij. Ze waren niets, en liefde was niets, was een hersenschim; geen man moest zich daarom het leven treurig maken. Maar er was vriendschap, die vrouwen zelfs niet begrepen, en nooit gevoelden voor elkaâr: eene passie van sympathie, een edel geluk van samenstemming.... En hij geloofde zijne eigene woorden, zich koesterend in dat platonisme met dezelfde poesenbehagelijkheid, waarmede hij zich koesterde in materiëel bien-être: hij genoot van zijne vriendschapsextaze en bewonderde zich, omdat hij zoo hoog dacht.

Maar Franks liefde voor Eve was zoo zielsomvattend geweest, was het nu nog, dat hij na korten tijd de ziekelijkheid, het decadentisme van dit dwepen inzag, en er toen geen troost meer uit putte. Grijzer hing zijne neêrslachtigheid om hem heen. Hij dwong zich goed te herinneren wat er gebeurd was, wat Eve gezegd had, wat hij gezegd had.... En hij gaf zichzelven ongelijk, hij verontschuldigde Eve om haar getwijfel, hij vloekte zijne drift, zijne barbaarsche ruwheid tegenover eene vrouw, haar! Wat te doen? Gescheiden? Gescheiden voor altijd! Het was hem eene ontzettende gedachte, dat hij haar nimmer meer zien zoû, dat zij nooit meer iets zoû zijn in zijn leven. Kon het dan niet weêr anders worden? Was alles verloren? Onherroepelijk?

Neen, neen, neen, bruisde het wanhopig in hem: hij wilde de omstandigheden beteugelen, hij wilde zijn geluk terug! Zij? Hoe was ze? Leed ze zeer? Twijfelde ze nu nog, of had zijne ruwheid haar, trots alle barbaarschheid, toch zijne oprechtheid onloochenbaar gemaakt?

Maar àls dit zoo was, àls ze niet meer twijfelde - en hoe kon ze het nog langer! - God, wat moest ze dan lijden! Lijden om haar wangeloof, in een zelfverwijt, nog ontzettender dan het zijne, daar zijne woede tenminste rechtmatig was geweest en haar twijfel niet! Was ze zoo? Of was ze anders, zieledoodelijk gekwetst wellicht door zijn gramschap, vol minachting om zijn gemis aan kracht tot het betoomen zijner driften, die waren als woedende wilde beesten.... Maar hoe, hoe was

ze? En een snijdend verlangen te weten doorvlijmde hem, telkens en telkens, als met de houwen van een zwaard. Naar haar toe gaan, bidden om genade, om het vroegere geluk, dat hij versmeten had, tegelijk dat hij haar had gesmeten, op een bank? Zij zoû hem nooit willen ontvangen, na zoo grove beleedigingen.... Maar schrijven, schrijven! De zaligheid zich op het papier te verlagen tot een stof aan hare voeten, zich te vernietigen in eene boetedoening van gratie bedelende en aanbiddende woorden, zich slechts éven verheffend in den trots zijner waarheid, zijns martelaarschaps van haar twijfel! Zij zoû hem verhooren als een madonna een zondaar; hij zijn geluk terugvinden! En hij poogde zijn brief te stellen, trillende van aandoening bij het zoeken zijner woorden, die hem maar niet innig, niet nederig genoeg toeklonken....

Een geheelen dag bleef hij er op werken, zijne zinnen cizeleerend, zooals een dichter zijn sonnet. En toen hij eindelijk gereed was, was het in hem eene frischheid van gevoelen, eene verademing van hoop, eene resurrectie. Hij was overtuigd, dat zijn brief alle misverstand tusschen hen zoû oplossen.

Stralende zocht hij Bertie op, deelde zijn vriend meê wat hij gedaan had, wat hij nu hoopte. Hij sprak opgewekt, als met eene nieuwe stem. Bertie bleef mat en bleek in zijn stoel hangen, maar hij deed zich geweld aan terug te glimlachen, met den glimlach van Frank, en hij beâamde diens verwachtingen, met woorden, die hij te vergeefs klankrijk overtuigd poogde te maken.

- Zeker, zeker: zoo zal het alles weêr als vroeger worden, fluisterde hij trillend en het parelde op zijn voorhoofd, onder zijn lichtbruin, neêrkrullend haar.

XIV.

Maar een uur later, alleen in zijne kamer, des avonds, liep hij heen en weêr, ziedende van een hartstocht, die zijn zwak lichaam in alle zenuwen trillen deed, zooals een storm een tengere berk schudt. Zijn mooi gezicht was in eene bittere woede over zijne machteloosheid verwrongen tot een leelijk masker van slechtheid en met gebalde vuisten liep hij heen en weêr, heen en weêr, als een dier in zijn hok. Daarvoor had hij dus al de

fijnheid zijner hersens geraffineerd, al de genialiteit zijner gedachte gespitst en geslepen, al den invloed zijner zielsvermogens als met batterijen van een geheimzinnig fluide gericht op het inwendigste liefdeleven eener vrouw! Een enkele brief, een paar bladzijden vol lieve woordjes, zoû zijn geheele werk te niet doen! Want, in zijne woede, nu op eens, zag hij het, ten deele met zekeren trots: zag hij het, dat hij, wel degelijk *hij* de omstandigheden had geleid om Frank en Eve te scheiden! Hoe had hij er nog een oogenblik aan kunnen twijfelen!

Alles zoû te vergeefs zijn? Zoo mócht het niet zijn! Neen, duizendmaal neen! Ontzettend wijd, als zonder horizont, golfde in éene seconde het perspectief van angst voor hem uit, het verschiet van armoede, een naakte woestijn, waarin hij verdwalen zoû, van honger omkomen... En in zijn wanhoop om dat verschiet te ontloopen, voelde hij voor het oogenblik al de veeren zijner verslapte wilskracht zich spannen, tot springens toe....

Van dat oogenblik moest hij partij trekken. Eene gedachte flitste door zijn brein, als de zig-zag van een bliksem... Ja, ja, zóó moest hij handelen! Een eenvoudig, doeltreffend middel, een eenvoudige schurkenstreek, zooals conventioneele menschen het noemen.... Geen geraffineerd psychologisch geharrewar meer: dat bracht tot niets, dat verwarde zich in zijn eigen complicaties. Eenvoudig-weg een theatertruc....

Hij greep zijn hoed en ging zacht het huis uit, even minachtend lachend, zichzelven bespottend, dat hij dáartoe gekomen was. Het was half elf. Hij hield een cab aan, en weêr lachte hij even, omdat de stem, waarmede hij den koetsier het adres van Sir Archibald noemde, een melodramatischen klank had: dien van den traitre.... En hij dook terug in den hoek van het rijtuig, de schouders opgetrokken, de oogen klein en slim voor zich uitturende in de mistige twijfeling van den nacht. Diep in zijne ziel lag eene ontzettende treurigheid.

Dicht bij Sir Archibald steeg hij uit, liep toen de enkele passen naar de deur toe, belde.... En de oogenblikken wachtens, in den nacht, voor de gesloten deur, waren eeuwigheden van troosteloozen weedom, van afschuw, walging, misselijkheid over zichzelven. Een vieze trek vertrok zijn mond scheef.

Een lakei opende, met eene lichte verbazing in zijne oogen

om dit late bezoek, een verbazing, die in iets van eene impertinente onbeschaamdheid overging, toen hij zag, dat Bertie alleen was, zonder Frank. Hij boog met eene ironieke beleefdheid, hield de deur wijd open, met overdreven hoffelijkheid Bertie binnennoodend....

- Ik moet je dadelijk spreken, sprak Bertie kalm, met gedempte stem. Nu dadelijk, onder ons....

De lakei zag hem strak aan en zweeg.

- Je kan me van dienst zijn: ik heb je zeer, zeer noodig. Kán ik je even spreken, zonder dat iemand ons ziet....?

- Nu? vroeg de lakei.

- Nu, zonder uitstel....

- Wil je dan binnenkomen, in de bediendenkamer? klonk het antwoord plomp en luid.

- Neen, neen.... Loop even met me op. En spreek zachter....

- Nu kan ik niet... De oude gaat zoowat over een uur naar bed, daarna kan ik wel even op straat komen....

- Dan zal ik je wachten, daar bij het park.... Kom je zeker? Ik zal je goed betalen....

De knecht lachte spottend, en zijn lach klonk metaalhelder, Bertie beangstigend, door de vestibule heen.

- Je bent een meneer nu, hé? En je zit er goed in.....

- Ja, antwoordde Bertie klankloos. Kom je dus?

- Ja, ja, over een uur, een groot uur. Wacht maar. Maar als ik wat voor je doen kan, moet je opdokken, hoor! Dan moet je goed opdokken, hoor!

- Goed, goed! sprak Bertie. Maar ik vertrouw, dat je komt... Je kómt, niet waar?

De deur kwakte brutaal dicht. Lang bleef hij daar op en neêr loopen, in den vochtigen nacht, terwijl de kilte hem tot in het merg drong en uitkleumde, terwijl de bleeke gaslichten als droevige oogen, hier en daar door den valen mist hem aanstaarden. En hij wachtte, op en neêr loopend, een uur, anderhalf uur lang, lijdende van koû en vermoeienis, als een bedelaar zonder dak. Zoo wachtte hij, rillende, de handen in de zakken, zijne oogen, troebel van zelfminachting, puilend uit zijn doodsbleek gelaat en gericht naar de donkere vlak der deur, die nog dicht bleef....

XV.

Toen Frank na enkele dagen van spanning geen antwoord van Eve kreeg, schreef hij ten tweeden male en hoewel de eerste frischheid zijner hoop reeds verwelkt was, schrikte hij toch op bij elke bel, die er klonk, liep hij telkens naar de brievenbus der voordeur, was zijne gedachte steeds bezig met den besteller, die langs de straten liep en zijn geluk, in een enveloppe, met zich voerde.... En hij stelde zich Eve's antwoord voor: slechts enkele, wellicht koele regelen, geschreven met hare groote, royale, Engelsche hand op het geurige, ivoorachtige papier, dat zij steeds gebruikte, met hare initialen, zilver en roze, door elkaâr geslingerd, in den hoek. Wat duurde het lang eer zij antwoordde! Was zij zóó boos? Of wist ze nog niet, hoe zij hare vergeving zoû styleeren; werkte zij nog op haren brief, zooals hij op den zijne gedaan had? Zijne dagen gingen voorbij met het wachten op dien brief. Was hij thuis, dan stelde hij zich voor, dat de besteller naderde, naderde, nu nog slechts vier, nu drie, nu twee huizen ver was, nu... nu bellen zoû... En hij luisterde of de bel niet zoû overgaan, maar er klonk niets, en als er wat later gebeld werd, was het niet dàt... Was hij uit, dan electrizeerde hem eensklaps de gedachte, dat de brief er liggen zoû, thuis, en hij rende naar White-Rose terug, zag in de bus, ijlde de achterkamer binnen... Maar nooit lag er dàt, en de tergende leêgheid van de plek, waar hij het verwachtte, deed hem vloeken en woest stampvoeten....

Op twee brieven, op twée brieven antwoordde zij niet! En hij kon er geen oorzaak voor vinden, in zijne heete verwachting, waarin het natuurlijkste, het meest logische hem toescheen, dat zij dàdelijk zoû hebben geantwoord! Toen leefde hij slechts van wachten. Het moest komen; het kón niet anders of het moest komen! In zijne hersens was alleen dit: nu komt het, vandaag komt het... Verder was zijn leven ééne groote leêgte, en toch, geheel en al te vullen door een brief. Zoo was het iederen dag hetzelfde.

- Ik heb nog geen antwoord van Eve, sprak hij dan deêmoedig tot Bertie, als voelde hij zich vernederd, beschaamd om haar stilzwijgen, bespot door zijne teleurgestelde hoop.

- Niet? vroeg Bertie zacht en over den fluweelen nacht zijner oogen trok een vocht glanzig waas van weemoed. Zwaar lag hem een gewicht op de borst; diep hijgend haalde, regelmatig, zijn adem. Troosteloos ongelukkig voelde hij zich. Het was zoo vuil wat hij gedaan had. Maar het was de schuld van Frank: waarom had die zijne liefde niet kunnen vergeten na de scheiding, waarom vond die niet genoeg troost in de zoetheid hunner herleefde vriendschap? Wat ware het heerlijk geweest innig gelukkig als vrienden steeds samen te zijn, steeds samen te leven in een kalm kuisch blauw van broederlijkheid, in de gouden extaze hunner sympathie, zonder vrouwen.... Zoo dweepte hij, willens en wetens zijn vriendschappelijk, meêlijdend gevoel voor Frank opzweepend tot den zwier van een verheven vlucht, om zichzelven een beetje te troosten, zichzelven zijn vuilen daad te doen vergeten, zichzelven wijs te maken, dat hij hoog dacht; toch, ondanks dat beetje zelfbedrog, juist nu, nu dat hij zich in den modder voelde, wèrkelijk verlangend naar veel ideaals.... O, het was de schuld van Frank! Maar.... was het waarlijk de schuld van Frank, dat hij Eve niet vergeten kon? Neen, neen, dat was alleen de schuld van het Noodlot; niemand had eenige schuld aan wat ook: alles was de schuld van het Noodlot....

- Ja, zoo is het! dacht hij; maar waarom hebben we dan hersens gekregen, waarmeê we denken, en waarom lijden we om iets, als we er toch niets aan kunnen doen? Waarom zijn we dan geen planten of steenen? Waarom dan dat alles, dat heele, onnoodige, heelal? Waarom is er maar niet niets! Wat zoû dat rustig zijn, zalig rustig....

En hij stond voor de onontsluitbare poorten van het Raadsel, eensklaps in eene ontzettende verbazing om zichzelven. Mijn God, hoe was dat alles in hem gekomen; hoe dacht hij tegenwoordig toch altijd aan zulke dingen! Had hij in Amerika, in zijn gesjouw en gescharrel, in zijn dienstbaar geslaaf van iederen dag, ooit aan zulke dingen gedacht? Meende hij toen niet, dat hij een grof materialist was, slechts verlangend naar genoeg goed eten en veel rust? En nu, dat hij dit materialisme lángen tijd genoten had, nu voelde hij zich of zijne zenuwen als tot zijden draden zich hadden fijn gesponnen, van rillingen trillend in emotie na emotie, zoo trillend als van onzichtbare luchtrillingen, die met muzikaal gesuis onophoudelijk glijden langs telefoondraden,

boven een huis.... Hoe was hij gekomen aan al die filozofie, bloem zijner ledige uren? En in zijne verwondering poogde hij zich zijn jeugd te herinneren, of hij toen reeds aanleg had gehad tot peinzen, of hij toen boeken gelezen had, die hem met een indruk hadden gestempeld; poogde hij zich zijne ouders te herdenken, of dat alles iets van overerving kon zijn.... En in New-York had hij koffie en borrels aangebracht! Was hij toen eigenlijk niet gelukkiger, zorgeloozer? Of scheen dat zoo om dien afstand van den tijd.... verte van een paar jaren?

XVI.

Toen Frank, na eenige dagen van een niet-leven wachtens, nog geen antwoord ontvangen had, schreef hij aan Sir Archibald. En het was steeds hetzelfde stilzwijgen. Toen klaagde hij bitter bij Bertie zijne smart uit, niet deemoedig meer, maar woedend als een getergd beest en toch nog half weemoedig, omdat ze zoo waren, zoo kwalijknemend, Eve en haar vader. Was het dan niet genoeg, dat hij driemalen om vergeving gesmeekt had? Had Eve dan zoo weinig van hem gehouden, dat ze, nu hij zich verpletterde aan hare voeten, geen woord voor hem over had, zelfs niet om hem te zeggen, dat het gedaan was....

- Ik herinner me niet meer alles wat ik gezegd heb! sprak hij tot Bertie, terwijl hij op en neêr, op en neêr liep met een grooten, gelijkmatig zenuwachtigen stap. Maar ik moet wel bar geweest zijn... God, dat ik dan ook nooit mijn woorden in bedwang heb! En ik heb haar ook beetgepakt, zóó, bij haar armen. Ik heb haar toen van me afgegooid, ik was zoo woedend. Ik had het niet moeten doen, maar ik kan dan niet kalm zijn, ik kàn het dan niet...

- Frank, ik woû, dat je je er over heen kon zetten, sprak Bertie zeer zacht, van uit zijn diepen stoel; als er nu toch niets aan te doen is... Het is treurig, dat het zoo geworden is, maar gooi het van je af....

- Gooi het van je af! Heb jij ooit van een vrouw gehouden?

- Jawel...

- Het zal me wat geweest zijn! Je kunt niet veel van iemand houden, dat is niet iets voor je: je houdt te veel van jezelven.

- Dat is wel mogelijk, maar in allen gevalle hoû ik veel

van jou en ik kan je zoo niet zien, Frank... Zet er je over heen. Ze schijnen het je nu zoo kwalijk genomen te hebben, dat er niets meer aan te doen is. Ik woû, dat je dat inzag en je in het onvermijdelijke schikte. Zoek naar iets anders om voor te leven. Zoû er dan alleen dàt eene voor je zijn? Misschien is er iets anders.... Een man verliest zich zoo niet in zijn liefde. Je bent zoo net een vrouw: die doen dat....

Zijne oogen zagen Frank zoo magnetisch zacht aan, dat het Frank werd alsof elk dier woorden eene zuivere waarheid bevatte en Bertie's laatste verwijt herinnerde Frank weêr zijne flauwheid, zijne weifelachtige zwakte, die lag onder al het mannelijk vertoon van zijne kracht als een week fondament. Maar toch klampte hij zich aan zijn hevig verlangen vast, zijn hevig verlangen naar het vroegere geluk.

- Ach kom, jij kunt daar nu eenmaal niet over oordeelen! antwoorde hij ongeduldig, Bertie's blik als van zich afschuddend; jij *hebt* nooit van een vrouw gehouden, al beweer je het. Waarom zoû alles niet weêr in orde kunnen komen? Wat is er dan gebeurd? Wat heb ik dan gedaan? Ik heb me onhebbelijk driftig gemaakt, nu ja... Is dat dan zoo iets onvergeeflijks als je van elkaâr houdt... Misschien... zeg, zouden de brieven niet terecht zijn?....

Er hing gedurende enkele seconden eene afwachtende stilte in het vertrek, een atmosfeer van lood. Toen sprak Bertie en zijne stem smolt van teedere vergoêlijking:

- Als je er nu één had gezonden, zoû je het kunnen denken... Maar drie brieven aan hetzelfde adres. Het is niet waarschijnlijk.....

- Ik zal er zelf eens naar toe gaan, hernam Frank. Ja, ja, ik zal er zelf maar eens naar toe gaan....

- Wat zeg je? vroeg Bertie dof.

Nog onder den druk der looden atmosfeer van zooeven, had hij niet goed verstaan, niet recht begrepen... Ze waren over hem heen gegaan als eene suizende dreiging, die woorden...

- Wat zei je daar? herhaalde hij.

- Ik zal er zelf maar eens naar toe gaan, hernam Frank.

- Waar naar toe?

- Wel naar de Rhodes', naar Eve... Suf je?

Maar Bertie rees op en in de vaalte van zijn gelaat schitterden zijne oogen als zwarte diamanten, met vele facetten.

- Wat wil je daar doen? vroeg hij, in een keelschrap om zijne stem te verzuiveren.

- Met ze praten en den boêl in orde brengen.... Ik hoû het niet uit, het duurt me te lang.

- Je bent gek, zei Bertie stroefkort.

- Waarom gek?

- Waarom je gek bent? Je hebt voor geen cent eigenwaarde. Denk je in ernst naar ze toe te gaan?

- Ja, natuurlijk.

- Ik vind het misselijk, zei Bertie.

- Nu goed, sprak Frank; vind het misselijk. Ik vind het zelf ook flauw van me. Maar God, ik kàn het niet langer uithouden. Ik hoû zooveel van haar, het was vroeger zoo goed, zoo mooi... En nu, nu, door mijn eigen schuld...! Het kan me niet schelen: vind het misselijk, maar ik ga, ik ga toch.

Hij had zich in zijn getwijfel neêrgegooid op een stoel en elke spier aan zijn gelaat trilde reeds van strijd. Maar toch ging hij voort.

- Je weet het niet, hoe ik me voel: je kùnt het niet begrijpen. Ik ben zoo ellendig, zoo diep, diep, diep ongelukkig. Ik heb me nooit in mijn leven, zoo heerlijk, zoo harmonisch, zoo geëquilibreerd gevoeld als toen ik met Eve was, tenminste nu lijkt me dat zoo. En nu is dat alles weg en alles schijnt me doelloos. Ik weet niet meer waarom ik loop en eet en ademhaal en leef! Waarom zoû ik al die moeite doen en dan, op den koop toe, al dat verdriet hebben? Ik zoû net zoo goed dood kunnen zijn.. Zie je: daarom wil ik naar ze toe gaan. En als het dan niet weêr in orde komt, dan maak ik me van kant... ja, ja, dan maak ik me maar van kant...

Verpletterd onder den last van het leven hing hij in zijn stoel, met zijn zenuwtrekkend gelaat, zijne groote ledematen uitgestrekt in hunne nuttelooze spierkracht, ondermijnd door de geheimzinnige zwakte, die er onder knaagde, als met wormen. Maar Bertie was voor hem gaan staan, opgeschroefd in zijne wanhoop-energie; zijne oogen, vol facetten, wisselflitsend op Frank. En hij legde zijne trillende handen op Franks schouders, die hij er breed en massief onder voelde, zwaar van kracht. Eene reactie electrizeerde hem met iets als fierheid: hij voelde minachting voor dien sterken man met zijn jongensliefdesmart.

Maar vooral, o vooral, voelde hij zich trekken naar beneden, naar een afgrond toe en het scheen hem, als klampte hij zich met de omkronkelingen van eene woekerplant nu vast aan Frank, aan Franks schouders.

- Frank, begon hij, bijna heesch. Hoor eens goed naar me. Je maakt je eigen ziek. Je praat als een gek, je huilt tegenwoordig net als een kind. Het is om er wee van te worden. God, wees toch wat flinker. Verknies je leven toch niet zoo met dat misselijk gejammer. En waarom, waarom dat alles? ! Omdat een vrouw niet meer van je houdt. Stel je in zóó iets dan je hoogste geluk? Het zijn wezens zonder hersens, zonder harten: wat oppervlakkigheid en ijdelheid door elkaâr geklutst, schuim, flut, niets! En daarom wil je je van kant maken? Jasses, hoe is het mogelijk. *Ik* weet niet wat houden van een vrouw is, hé? Maar jij weet niet wat verdriet en ellende is. Je denkt, dat je het nu al heel erg te pakken hebt, hé? En je hebt niets, niets dan een beetje malaise, wat gekrenkte pedanterie misschien: het zal wel niet veel anders zijn. Als *ik* me van kant had gemaakt, iederen keer, dat ik ellende had gehad, dan was ik nu wel duizendmaal dood. Neen, dan heb *ik* heel wat anders doorgemaakt, hoor! Hoe kan je zoo laf zijn. Eve toont je duidelijk, dat ze niets meer van je weten wil. En je wilt weêr naar haar toe gaan. En als ze je de deur wijst? Wat dan? Als je het doet, als je naar ze toegaat, dan vind ik je zoo klein, zoo flauw, zoo laf, zoo kinderachtig, zoo misselijk, zoo verdomd misselijk, dat je voor mijn part naar den duivel mag loopen.

Hij maakte een keelgeluid alsof hij fyziek wee werd en wendde zich af, wat duizelig en vreemd licht in het hoofd. Frank zweeg, in zich heen en weêr geslingerd door twee machten. Hij was zich niet meer bewust wat hij dacht, geheel in de war, vol valsche geluiden in zijn oor en in zijne verbeelding. In Bertie's woorden klonk iets onzuivers, eene detonatie, die hij niet kon aanwijzen, maar zich toch bewust was en ook klonk de stem van zijn eigen verlangen valsch, met vreemde, onoplosbare accoorden, die onharmonisch in elkaâr bleven voorttjingelen. En hij verloor zich geheel en al, hij bleef lang zwijgen tot koppig, halstarrig, hij het herhaalde:

- Goed, het kan me niet schelen, ik ga toch, ik ga toch...

Maar balsemzacht ging Bertie voort, terwijl hij, volgens

zijne gewoonte, als hij zich zeer ongelukkig gevoelde, op den grond ging zitten, op de vacht voor het vuur, zijn bonsend hoofd gesteund tegen een stoel:

- Kom Frank, zet er je over heen. Je meent het niet, dat je er naar toe wilt. Daar ben je in je binnenste veel te fier en te flink voor, om dát te willen. Herinner je je toch. Ben je dan alles vergeten? Heeft Eve je niet gezegd, dat ze je niet vertrouwde, dat je haar bedroog, dat je nog met die vrouw was en dat ze dat wist? Ik had het trouwens al lang gemerkt, dat ze zoo wantrouwig was: ik vond zoo iets al niet mooi in een jong meisje, ik vond er iets... niet kuisch' in... Het is waar, dien avond van het Lyceum... het scheen toen wel zoo wat. Maar je hadt Eve toch verzekerd, dat het uit was... Ik vind het dus allesbehalve mooi in haar, dat ze je toen nog niet vertrouwd heeft. Je kan het dus niet meenen, als je zegt, dat je er naar toe wilt gaan. Het kan mij natuurlijk niet schelen: ga er naar toe voor mijn part, maar ik zoû het zoo misselijk van je vinden, zóó misselijk...

En Frank steeds zwijgende, verloren, en door de kamer steeds dat getjingel van valsche geluiden...

- En het kan niet anders of je vindt, dat ook als je nadenkt. Denk er eens over na, Frank...

- Ach ja, mompelde Frank dof.

Bertie vleide zijne mannelijkheid en het klonk in Franks ooren als met klokken: fier, flink, fier, flink... Maar de klokken waren toch gebarsten... Tóch stilde de muziek hem. Hield hij op dit oogenblik nog van Eve? Of was het uit, had zij zijne liefde gedood onder haren twijfel? Fier, flink, fier, flink... O, het niet meer te weten, niets meer te weten...

Met eene beweging als eene lief koozing sloop Bertie toen nader, legde zijn hoofd op de armleuning van Franks stoel en, de handen gevouwen om de knieën, geleek hij in den halfschemer, in den vuurgloed, een lenige panter, flikkerden zijne oogen als zwart-gouden panteroogen.

- Zeg Frank, ik kan je zoo niet zien. Ik hoû zooveel van je, al zie je dat misschien nu niet zoo in, en al doe ik het op mijn manier... O, ik weet het wel: je vindt me soms bijna ondankbaar. Maar je kent me niet; ik hoû zielsveel van je, ik heb van mijn vader, van een vrouw, van mezelven, van wat ook, nooit zóo gehouden als ik van jou hoû. Ik zoû iets voor je

over kunnen hebben, en dat is veel gezegd voor mij. Zeg Frank, ik kan je zoo niet meer zien. Laten we weggaan van Londen, laten we gaan reizen of ergens anders gaan wonen, in Parijs, of in Weenen. Ja, laten we naar Weenen gaan. Dat is ver van hier. Of naar Amerika, naar San Francisco, of naar Australië. Waar je maar wilt. De wereld is zoo groot, je kan zooveel zien, dat je andere ideeën geeft. Of laten we een tocht meêmaken in het binnenland van Afrika: ik zoû wel lust hebben in zoo iets woests, en ik ben sterker dan ik er uit zie: ik ben taai. Laten we veel beweging maken, veel doorstaan, veel lichamelijke vermoeienis. Vindt je het niet prachtig dwars door een ondoordringbaar bosch je een weg te kappen? O ja, laten we ons baden in de natuur, in veel lucht en ruimte en gezondheid....

- Ja, ja, mompelde Frank; goed, we zullen weggaan, we zullen gaan reizen. Maar eigenlijk kan ik het niet, ik heb weinig geld, ik heb het vorige jaar zooveel verteerd.

- O, maar we zullen zuinig zijn, wat hebben we luxe noodig. Het kan mij tenminste niets schelen....

- Ja, ja goed, mompelde Frank weêr; we zullen het zuinig doen.

Zij zwegen eene pooze. In het halfduister stiet Frank bij eene beweging even Bertie's hand aan. En hij drukte die eensklaps, tot brekens toe, vast in de zijne en stamelde:

- Goede jongen, goede beste jongen!

XVII.

Zoû hij er heen gaan? dacht Bertie, toen hij den volgenden avond alleen thuis bleef en niet wist met welke plannen Frank was uitgegaan. Nu, Bertie zoû afwachten. Er was niets meer aan te doen. Een paar dagen om zaken te regelen en daarna weg, weg van Londen. O, wat voelde hij zich ongelukkig! En al die vuiligheid alleen om een materieel gemak, eene luie weelde, die hem - hij was het nu langzamerhand gaan gevoelen - geheel en al onverschillig was geworden. O, de bohémien-vrijheid van zijn zwervend scharrelaarsleven in Amerika; dat losse, dat ongegeneerde, nu zijn vestjeszak vol geld, dan niets, totaal niets! Hij had er heimwee naar: het geleek hem een benijdenswaardig leven van onbezorgde bandeloosheid, bij zijn tegenwoordig bestaan van rijk suffen en laagheid. Wat was hij veranderd! Vroeger was hij alleen maar los van con-

ventie geweest, zonder veel nadenkens, en nu... zijne ziel was verfijnd geworden, en ploeterde toch in de grootste vuiligheid. En waarom? Om iets te behouden, dat geene waarde meer voor hem had. Geene waarde meer? Maar waarom dan zich niet los te scheuren uit zijne eigen netten, weg te gaan, alleen, in armoede; een enkel woord te schrijven aan Frank en Eve om ze weêr tot elkaâr te brengen? Hij had immers vrijheid dat te doen?

Hij dacht er over na en glimlachte toen, het iets onmogelijks vindend en toch niet inziende, waarin het onmogelijke er van lag. Maar het wàs onmogelijk, het wàs iets wat niet volbracht kon worden. Het was iets onlogisch', iets vol duistere moeilijkheden, iets dat nooit gebeuren kon, om geheimzinnige noodlotsredenen, die hij wel niet inzag maar toch onloochenbaar voelde...

Zoo mijmerde hij, alleen, dien avond, toen Annie, de meidhuishoudster, hem zeggen kwam, dat er iemand was, om hem te spreken.

- Wie dat dan?

Zij wist het niet en hij ging in het spreekkamertje en vond den lakei van Sir Archibald, met zijn grooten neus en zijn brutaal bewegelijke, grijze vogeloogen, vroolijk glinsterend in zijn blauw geschoren, terracottakleurig gelaat. Hij was niet in liverei maar gekleed als een heer met een licht gekleurd overjasje, een ronde hoed, een stok en handschoenen.

- Wat moet je hier? vroeg Bertie brusk, zijn wenkbrauwen fronsend. Ik heb je immers gezegd, dat ik niet woû, dat je hier ooit kwam! Je hebt immers niet over me te klagen, meen ik...

Neen, neen hij had niet te klagen maar hij kwam zijn ouden vriend maar eens opzoeken, zijn ouden Swell.

Bertie wist het immers wel, vroeger, in New-York. Ze waren toen zoo kameraadschappelijk in hetzelfde hôtel kellner geweest. Toevallig, hé, zoo een wederzien in Londen. Ach ja, de wereld was klein, je ontmoette elkaâr overal en altijd. Je kon elkaâr niet ontloopen; als de hemel wilde, dat je elkaâr ontmoeten zoû, dan kòn je elkaâr niet ontloopen; nu, en als je elkaâr ontmoette, dan kòn je elkaâr ook nog eens van dienst zijn... Er werden soms lastige brieven geschreven; hm, hm!... Zestig pond voor twee brieven aan de juffrouw, dat was een koopje!

Het leven was duur; in Londen nu en dan eens vroolijk te zijn, kostte duur. Er was nu een derde brief van dezelfde hand - wel, wel, van wien zoû die hand toch zijn? - Geadresseerd aan den oude. O, een oud kameraad zoû nooit lastig vallen, maar hij kwam maar eens vragen: was die brief ook wat waard? Hij had hem bij zich.

- Geef hem dan hier! stotterde Bertie doodsbleek, zijn hand reeds uitstekend.

Ja maar, dertig was zoo weinig, een bagatel. De brief was nu toch geadresseerd aan den oude en dus wel meer waard. Een oud kameraad was daarbij, eerlijk gebiecht, in een beetje geldverlegenheid. En Bertie was een meneer en in goeien doen, en hij had een edel hart. Hij zoû een oud kameraad niet in den steek laten. Wat drommel, je hielp elkaâr in de wereld! Honderd pond?

- Je bent een ellendeling! stotterde Bertie. We hadden afgesproken dertig pond. Ik heb geen honderd pond, ik ben niet rijk...

Nou ja, dat wist hij wel, maar meneer Westhòve gaf zijn vriend toch nu en dan wel eens een sixpence, en meneer Westhòve zat er zoo goed in. Kom, kom, Swell moest er maar eens over nadenken: waarachtig hij zoû er een oud kameraad meê helpen; honderd pond was toch ook de wereld niet!

- Ik heb op het oogenblik geen honderd pond, ik verzeker het je, krijschte Bertie zacht, rillend als van koorts, met een keel, die droog geschroeid scheen.

Nu, een oud kameraad zoû dan wel eens terugkomen, later. Den brief zoû hij zorgvuldig bewaren.

- Geef den brief dan: ik zal je later honderd pond geven!

Maar een oud kameraad lachte vroolijk: nu, geven is geven; je vertrouwt elkaâr wel, je bent nette lui, onder elkaâr, maar je steekt toch over, tegelijk, zoo den brief en zoo de honderd pond.

- Maar ik wil niet hebben, dat je hier terugkomt: ik *wil* niet, zeg ik je...

Nu dat was goed, dat was niet vermoeiend: Swell kwam dus zelf de honderd pond brengen. Morgen?

- Ja morgen. Morgen avond vast. En ga nu weg, in Godsnaam, ga weg...

Hij duwde zijn demon dringend de deur uit, het belovende:

morgen, morgen avond. Toen zocht hij Annie op, in een hevig verlangen te weten of zij den lakei van Sir Archibald kende.

- Wie was die man? vroeg hij haar brutaal, als een speler, die een hoogen troef op een gevaarlijk oogenblik uitspeelt.

Zij wist het echter niet en was verbaasd, dat meneer hem niet kende. Had hij meneer lastig gevallen?

- Ja, een bedelaar, zoo een fatsoenlijke bedelaar.

Hij zag er toch zoo netjes uit, als een heer.

- Wees voortaan wat voorzichtiger, sprak Bertie en laat niet iedereen binnen...

XVIII.

Dien avond bleef hij wachten tot Frank zoû thuis komen. In zijne eenzaamheid snikte hij, uren, uren lang, snikte hij heftig, bang, dat Annie en haar man hooren zouden in het licht gebouwde villa-tje, zijn snikken opkroppend tot een nijpende hersenpijn zijn hoofd scheen te zullen doen uit-een barsten, als een bom. Hij snikte in een ontzaglijke rampzaligheid en zijn gesnik doorschokte zijn geheele lichaam als met een rythme van smart. O, hoe kon hij daaruit komen, uit dien poel? Zich doodmaken? Waarom nog te leven in zulke ellende? En om en om zag hij naar een wapen. En zijn handen sloten zich als een schroef om zijn hals... Maar hij had er geen moed toe, tenminste niet in dat oogenblik, want toen zijne handen zoo schroefden, gevoelde hij een duldelooze pijn van congestie opstijgen naar zijn reeds zoo gemartelde hersens. En harder snikte hij, daar hij te week was om het te doen.

Het was één uur. Frank zoû weldra thuis komen. Hij zag in den spiegel. Een vaal masker van violet, met groote nat vlammende oogen, met dikke, blauwe aderen aan de slapen, zichtbaar kloppend onder het fijne floers van den huid... Zoo mocht Frank hem niet zien. Maar toch moest hij het vragen. O God, tòch moest hij het vragen!

Hij ging naar zijn kamer, kleedde zich uit, legde zich rillend te bed, maar hij sliep niet en luisterde of de voordeur open zoû gaan. Tien minuten over half twee kwam Frank thuis. Was... God... was hij misschien naar de Rhodes' gegaan! Neen, neen, hij was zeker in de club geweest; hij ging dadelijk naar boven, naar bed. Annie en haar man sloten

het huis; geluiden van opgelichte bouten klonken met een licht gerammel van metaal.

Na een half uur stond Bertie op. O, als het in Franks kamer maar donker was, anders zoû die het zien, dat violette masker. Door de gang. Een klop.

- Frank.

- Ja, kom binnen.

Toen binnen. Frank lag al in bed. Alleen een nachtlichtje. Bertie met den rug tegen het schijnsel. Zoû Frank spieken van de Rhodes'? Neen, Frank vroeg wat er was. En Bertie begon.

Hij moest zijn vriend dringend iets vragen. Hij had zich eenige oude schulden herinnerd, die hij toch betalen wilde, voor zij weg zouden gaan. Het speet hem zoo: hij maakte zoo een misbruik van Franks goedheid. Kon Frank hem ook geld geven...

- Beste jongen, ik heb alles precies uitgerekend. Ik heb net wat we noodig hebben om naar Buenos Ayres te komen. Hoe veel moet je hebben?

Hij had honderd pond noodig.

- Honderd pond?! Maar kereltje, ik weet heusch niet waar ik ze van dan haal. Heb je ze bepaald noodig? Kan je het niet uitstellen? Of kan ik niet een cheque voor je teekenen?

Neen, hij moest ze in handen hebben, in handen.

- Nu... wacht dan... misschien weet ik er wel wat op... Ja, ja, ik zal er wel wat op weten. Morgen zal ik wel eens zien...

Morgen ochtend?

- Heb je ze dan noodig? Nou goed, hoor, ik zal wel eens zien, maar ga nu naar bed, want ik heb slaap: we hebben gefuifd. Morgen zal ik je wel helpen. Ik laat je in alle geval niet in den steek, dat is natuurlijk. Maar je bent een lastige jongen, hoor, dat ben je! Verleden had je ook al dertig pond noodig en toen nog eens dertig pond!

Een oogenblik bleef Bertie staan, een donkere schim tegen het stille schijnsel der lamp. Toen trad hij nader en hij viel voor Franks bed neêr en legde zijn hoofd op het dek en snikte, snikte.

- Zeg, ben je dol? Ben je gek geworden? vroeg Frank. Wat overkomt je?

Neen hij was niet gek, maar hij had zoo een verdriet, dat hij zoo een misbruik maakte van Franks goedheid, vooral nu Frank in geldverlegenheid zat; het waren zulke vuile schulden. Hij woû liever niet zeggen, wat het was. Schulden uit den tijd, toen hij wel eens voor een paar dagen er van door ging; Frank wist nog wel, niet waar?

- Oude zonden, jongetje! Nou, verbeter je maar in het vervolg. Morgen zullen we je wel helpen. Balk nu niet meer en ga naar bed. Ik slaap al, we hebben nog al wat gedronken... Kom, hou noû op, zeg.

Bertie stond op, greep Franks hand, wilde hem bedanken.

- Jawel, jawel... toe, ga nou slapen, zeg...

En hij ging. In zijn kamer hoorde hij weldra, door het beschot heen, Frank snorken. Hijzelve bleef zitten op den rand van zijn ledekant. Nog eens sloten zijne handen zich schroevend om zijn hals... Maar het deed te veel pijn, in de hersens.

- O God, hoe is het mogelijk, dat ik ben, als ik ben! dacht hij.

Hoofdstuk IV.

I.

Een leven zwervens van twee volle jaren lang, een leven zwalkens van Amerika naar Australië, van Australië terug naar Europa, in eene smartelijke rusteloosheid, zonder nieuwe levensdoeleinden te vinden, zonder het waarom te vinden van hun beider bestaan, zonder het waarom te vinden van al die oorden, die zij doorkruisten en al die luchten, die zij inademden. Een leven, eerst zonder levensstrijd, dat zij voortsleepten, bezwaard met hunne tweelingsrampzaligheid, slechts levende hun leed en onbezorgd voor de materieele lasten des levens. Maar toen de stijgende vrees voor die materieele lasten, de onaangename gewaarwording, dat er geen geld meer gezonden was uit Europa, in geen maanden, geen maanden... Vervelende zaken met bankiers daarginds, heen en weer geschrijf, klap op klap, het bijna geheel en al in rook vervliegen van een fortuin, dat reeds lang te veel gouden wierook had gewalmd... En zij zagen de noodzakelijkheid in òm te zien naar middelen van

bestaan, en zij hadden op fabrieken, in assurantie-maatschap pijen, aan couranten, bij wat niet al, gevochten om niet onder te gaan in datzelfde leven, dat hun doelloos en smartelijk was.

Zij hadden uren van angst gekend, lang opeenvolgende lange dagen van armoede, zonder uitkomst, met de herinnering aan White-Rose... Maar toch hadden zij geen weêrverlangen naar White-Rose gehad, zachtjes aan onverschillig en verdoofd, meer uit instinct angstig voor de toekomst, uit instinct vechtende voor het bestaan, uit aangeborenheid en iets van overerving, dan uit waarachtigen aandrang en eigen behoefte.

En in die onverschillige verdooving had Bertie een zacht gevoel gekend, een teedere blijdschap, iets liefelijk heerlijks, dwars door zijne zelfminachting heen: een blijdschap, dat, nu Frank klappen had gekregen, nu zij moesten werken voor hun brood, hij niet de gedachte in zich had voelen opkomen Frank aan zijn lot over te laten en weg te loopen, omdat de boel op was. Hij had die gedachte: Frank te verlaten, niet spontaan voelen opkomen, en was er gelukkig om, dàt hij ze niet spontaan had voelen opkomen, dat hij, ze later uitdenkende, haar bewust was als eene gedachte, die hem niet aanging en eigenlijk niet in hem was. Neen, hij had bij Frank willen blijven, misschien wel om zijn poesennatuur, en omdat hij gehecht was aan zijn plekje bij Frank, maar toch ook om iets anders, iets ideëels, een lichte dweperij. Het deed hem zoo heerlijk aan bij Frank te blijven, terwijl Frank geen cent meer had. En zij hadden samen gewerkt, gezwoeg en verdienste deelende in de broederlijkheid van hun samenzijn.

Twee volle jaren! En zij waren nu terug in Europa, Engeland vermijdende, teruggekeerd in hun geboorteland, Holland, Amsterdam, den Haag. Het was in beiden een vreemd verlangen: die plaatsen, welke zij vroeger, beu van het overbekende, hadden verlaten om hun weg door de wereld te vinden, nu terug te zien, er hunne gebroken levens naar toe sleepend, alsof zij er eene genezing hoopten te vinden, een wonderbalsem, een troost voor het bestaan. Zij hadden een duitje overgespaard en zij konden enkele zomermaanden blijven rusten, hun handjevol geld zuinigjes opmakend in eene korte zomerverpoozing. Zoo hadden zij in een villa te Scheveningen - eene links van het Oranje-hôtel, ziende op de zee - een optrekje gehuurd van een paar kamers, en de zee was het

wisselzieke verschiet geworden, waarop hun droomerig zomergesoes uittuurde, weinig als zij zich linksaf bewogen, naar het gewoel van Kurhaus en strand. Uren bleef Frank daar vóor zitten, op het uitstek, in een rieten stoel, de beenen op de balustrade, de blauwe kronkelingen van zijn sigaarrook even om hem heen drijvend, en hij voelde zich versuffen, zonder veel leed meer, zich schikkende in zijne nuttelоosheid, met nu en dan wat herinnering aan vroeger: eene droevigheid, die niet meer smartte. Dan, stijf wordend van het niets doen, werkte hij aan ringen of rekstok, werkte met halters of schermde wat met Bertie, wien hij het geleerd had. Hij zag er goed gezond uit, nog wat zwaarder geworden, een bloedrijke kleur onder zijn licht verbruinde huid, een zachte somberheid in zijne licht grijze oogen en nauwelijks iets bitters onder zijn goudschitterenden snor.

Maar meer leed Bertie zelve en als hij over den halfcirkel van de zee uittuurde, en die zee naar hem toe zag deinen met haar eindeloos uitgerol van groen en blauw en grijs en violet en zachte parelkleur, - den hoogronden hemel er boven vol eindelooze wolkenmetamorfozes, in- en uitkrullende massa's dik grauw en wit, zilverige windveêren, ijle pluimen, dons, luchtschuim -, dan werd het hem of met de zee zijn noodlot naar hem toekwam. Het scheen als eene onvermijdelijke nadering. En hij wachtte tot het komen zoû, het zoo intens voelende naderen, dat soms zijn geheele zijn één wachten werd, roerloos in zijn rieten stoel, met de oogen over de wijdte van het water.

II.

Zoo was het gekomen, dat hij, zoo zittende, eens, beneden op het strand, tusschen de bossen helm der zandgele duinhelling door, twee silhouetten zich had zien voortbewegen, een man en eene vrouw, beiden donker fijn als inktteekeningen zich afprentend tegen het vaalzilver der zee. Een angst bruiste eensklaps in zijn lichaam, door zijn hart òp naar zijn keel, naar zijne slapen. Maar een zouten zeegeur woei van beneden omhoog en prikkelde zijn reuk met eene frischheid, die tot in zijne hersens doordrong, zoodat het er, trots dien angst, zeer klaar werd, als vol van eene zuivere atmosfeer. En tot in de fijnste fijnheden van tint en lijn zag hij het: het zilvergrijze, half ovale zeeverschiet, als een glinsterend liquide wereldei, vol

spelingen van parelmoêr tusschen de opkruivende schuimkammen der deiningen, nauwlijks somber onder een gedekte lucht van uitrafelende, scheurende wolken, verschoten grauw wollig fluweel; rechts, een stuk façade van het Kurhaus, dom trotsch kijkende naar de zee met zijn starre vensteroogen; verderop, aan het water, de pinken, als groote notendoppen met aan den mast uitgehangen, zwart tulle netwerk, elke pink met een wimpeltje, zoetjes kinderachtig uitgekronkeld in de lucht; op het terras, ook op het strand, tusschen een warreling van gele stoelen, een aquarelachtig gevlak van zomermenschen, teêr kleurig, zacht bont. Duidelijk zag hij hiér een scheur openwaaien in een rood pinkezeil, daár een lint fladderen uit een mandstoel, verderop een zeemeeuw, even pikkende met de sneb iets uit het schuim. Zoo zag hij er vele kleinigheden, kleurige fijn geteekende nietsjes, heldere spikkels in de ruimte van water en lucht, hel zichtbaar in het zacht gedekte, zonlooze daglicht. En de twee silhouetten, de man en de vrouw, werden grooter en naderden, langs de zee, tot recht onder den blik van zijn oog.

Hij herkende ze aan den vorm hunner gestalten, aan eene beweging, den man aan een afnemen van den hoed en wisschen over het voorhoofd, de vrouw aan heur houding met den parasol, den stok geleund op den schouder en de hand bevallig vasthoudende een punt van het scherm. En toen hij ze herkende, scheen het hem als werd hij lichter en lichter van hoofd, als zoû hij duizelend opzweven uit zijn stoel, ergens wegdrijven, de zee over... Maar mat viel hij terug, zeer mat, en lichttintelingen, als dansende vraagteekens, trilden voor zijn knippende oogen, door het staren. Wat was er te doen? Zich in te spannen tot fijne list, Frank zoeken weg te lokken hier van daan, vluchten? O, wat was de wereld klein! Waren zij daarom die wereld omgezwalkt, rusteloos, rusteloos door, om bij de eerste verpoozing dàt te ontmoeten, waar hij het meeste voor vreesde! Toeval of Noodlot? Neen, Noodlot... Maar dan... vreesde hij wel?

En, in zijne matheid, zag hij het heel duidelijk, dat hij niet vreesde, dat eene groote onverschilligheid in hem was, eene onstrijdbare vermoeidheid van zelfsmart. O, hij was te moê om bang te zijn; het zoû, het moest gebeuren, het was niet te ontloopen, Noodlot, Noodlot... O, de matte rust, te blijven

zitten, roerloos, energieloos, willoos, met dat wijde water van grijs zilver vóor zich, en te wachten tot het komen zoû... Niet meer te strijden om zichzelven en bang te zijn om zichzelven, maar geduldig te wachten, en zoo altijd te wachten! Komen zoû het, als de vloed van die zee, over hem heen gaan zoû het, als het schuim over dat zand en dan weêr wijken zoû het, en dan wellicht zoû het uit zijn met hem, verdronken, vergaan... Een golfje van den tijd zoû hem overspoelen en hem zijn adem benemen, en daarna zoû die tijd verder golven... met zijne eindeloosheid. Dwaze tijd, nuttelooze eeuwigheid....

- Ik woû, dat ik het niet zóo intens voelde! dacht hij pijnlijk. Het is zoo dwaas, dat ik het zóo voel! Misschien komt er niets en word ik honderd jaar, rustig en tevreden. Maar dit is onloochenbaar: dit is een feit: daar zijn ze! Ze zijn er!! Maar... als het *moest* komen, zoû ik het juist *niet* voelen: het komt altijd onverwachts. Het is niets dan ziekelijkheid van me, zenuwachtigheid, overspanning... Eigenlijk kan het me ook niet schelen, niets schelen. De lucht is mooi en zacht gedekt, en daar drijft een wolkje... En ik wil zoo zitten, zonder angst, en rustig... Maar daar zijn ze!!! De meeuwen vliegen vlak over het water. En ik wil wachten, wachten... En kijk, die jongens spelen met een scheepje: het is een klomp. Zoû het niet omkantelen?

Hij zag even met onwillekeurig belang naar het spel, toen weêr naar dien man en die vrouw. Zij waren zeer duidelijk geworden, recht onder zijn blik, en zij gingen voorbij, zonder iets te weten, emotieloos, als marionetten.

- Jawel, maar *ik* weet het! dacht hij. Daar zijn ze! En met hen komt het misschien. Maar... met hen gaat het misschien ook weêr weg, zoo maar, als eene dreiging. En zoo zal ik wachten, want het kan me niets schelen. Als het uit moet zijn, zal het uit zijn.

Ze verdwenen nu uit zijn oog. Ook de jongens waren verder gegaan met hun scheepje: het strand voor Bertie was leêg geworden, zeer wijd, als een woestijn. En eensklaps overrilde hem eene hevige trilling, een koorts. Sidderend stond hij op, zijn gelaat zeer wit, zijne beenen wankelend. De angst had hem eensklaps geheel overheerscht en zweette op zijn voorhoofd uit in groote druppels.

- O God! dacht hij. Het leven is verschrikkelijk. Ik heb het verschrikkelijk gemaakt. Het leven is ijzingwekkend. Ik ben bang. Wat zal ik doen. Wegloopen... Ach neen, ik zal maar wachten. Kan het me dan iets schelen? Neen, niets! Niets, niets! Daar waren ze beiden, zij, en de vader... Ik ben wel bang. O, als het komen moet, God, o God, laat het dan maar gauw komen...

Toen werd het hem alsof zijne oogen zich vergist hadden en ze het niet waren geweest. Onmogelijk! Maar toch *wist* hij, dat ze het wèl waren geweest. De angst tokkelde hem steeds in zijn borst, gelijkmatig met hooge hartslagen. En hij verwonderde zich nu zeer, dat hij nog oogen voor het scheepje van die jongens had kunnen hebben, terwijl daar beneden Eve liep met Sir Archibald. Zoû het niet omkantelen? zoo had hij ervan gedacht, van dat schcepje.

III.

Er sleepten zich twee weken vol heetgeschroeide zomerdagen voort, dat hij wachtte, steeds te moê, de minste poging te doen Frank over te halen heen te gaan van hier. Misschien had het hem slechts een enkel woord gekost. Maar hij sprak dat woord niet, wachtende en langzamerhand als onder de bekoring van dat wachten komende, als hoopte hij op het mysterie van eene belangwekkende toekomst. Hadden zij elkaâr nog niet ontmoet? Zouden zij elkaâr ontmoeten? Ontmoetten zij elkaâr, zoû er dan iets gebeuren? Het een schakelt zich onherroepelijk aan het ander, dacht hij: aan niets is iets te doen!

Het was Franks gewoonte veel thuis te blijven, stil levend tusschen zijn somber gedroom en zijne gymnastiek, zonder zich te bemoeien met het zomergewoel daar buiten, op strand en terras. Zoo waren er twee weken voorbij kunnen gaan, zonder dat hij de onmiddellijke tegenwoordigheid van haar bewust was geworden, voor wie Bertie vreesde! En zelfs niet de zweem van een voorgevoelen had Frank doen trillen in zijne zachte somberheid: onberoerd was hij blijven voortademen in dezelfde zeelucht, die zij ademde, zonder te voelen, dat er een geur van haar dreef in die atmosfeer. Hij zag niet den stap van haar schoentje op het strand vlak onder zijn villa, den kant niet van haar parasol, fladderend in het bereik van zijn blik, terwijl

hij rustig rookte, de beenen op de balustrade. En zij moesten dikwijls samen op den zelfden stoomer getuurd hebben, fijn voortglijdend bijna aan den einder, als een uitgeknipt prentje met zijn zeiltjes en zijn kolommetje rook, zonder dat hunne blikken elkaâr bewust werden, hoewel ze zich toch zeker kruisten, ergens over de zee.

Het was na die heetgeschroeide weken een vuilgrauwe dag, zonder zon, met regen boven in de lucht drijvend in gezwollen wolken, als in bolle waterzakken.

Langs het strand was Frank gegaan, langs de zenuwachtig woelende zee; hooger stonden de mandstoelen nog, dicht bij elkaâr, bijna ongenomen; weinig menschen waren daar. Een desolate windroep klaagde over het water: het was als een herfstdag vol verlatenheid en wegsterven van zomervreugde. En terwijl hij langzaam, met het luchtgeween om zijne ooren was voortgewandeld, had hij haar zien naderen in het uitwaaien harer rokken en het wegfladderen van haar linten, hem tegemoet en had hij... o God, haar herkend!

Het was hem of eene rotsmassa op zijn borst was gesmeten, in eens, met een reuzenworp en of hij vermorzeld er onder lag, zonder adem. En het ziedde in hem met pijn en blijheid tegelijk, rillend door zijn bloed en zijne zenuwen, opduizelend naar zijn hoofd. Zonder zoo te willen stond hij stil en zonder zoo te willen, zeide hij het, een klank, onhoorbaar nog door wat afstand, verloren ook in het gehuil van den wind.

- Eve, mijn God, Eve!!

Maar de afstand bestond niet meer; nu was zij vlak bij hem, schijnbaar zoo kalm, omdat zij hem reeds dien morgen gezien had, zonder dat hij háar had gezien, omdat zij al haar eerste emoties geleden had, omdat zij daar lang geloopen had, in den wind, dicht bij de villa, waar zij hem in had zien gaan, in de hoop hem nog te zullen ontmoeten. Het ging door zijn hoofd of hij haar met den hoed groeten zoû, als een vreemde, of dat hij dit niet zoû doen, schijnbaar onverschillig, er over heen, niet geroerd om eene toevallige ontmoeting, zonder eenige herinnering aan wat was geweest. En in zijn trillende ontroering verwonderde hij zich toch nog, dat zij zoo recht op hem afkwam, zonder aarzeling, beslist, als op een doel. In een seconde prentte haar bleek ernstig gelaat met de donkere oogen een, als van leven sidderenden, afdruk in hem af: hij zag haar geheel en al, nam haar

geheel en al in hem op, als verslond hij haren aanblik in zijn ziel.

Hij antwoordde haar niet, rillende van aandoening, nauwlijks kunnende zien door den glans van vocht, die over zijn oogen trok. Zij glimlachte weemoedig.

- Herken je me niet meer? sprak zij, met hare stem van gedempt zilver.

Hij knikte, onhandig iets mompelend, onhandig zijn hand uitstekend...

Zij drukte die even zacht en ging voort, steeds met haar zacht geluid, dat was als een echo.

- Neem me niet kwalijk, dat ik je zoo aanspreek, maar ik zoû je gaarne iets willen zeggen. Ik ben blij je hier te ontmoeten, hier in Scheveningen, toevallig, misschien niet toevallig... Er heeft een misverstand tusschen ons geheerscht, Frank, en er zijn leelijke woorden tusschen ons gevallen. We zijn nu wel gescheiden, maar toch zoû ik met je willen spreken en je vergiffenis vragen, voor wat ik eens gezegd heb...

De tranen hokten in hare keel, zij kon zich bijna niet meer bedwingen, maar zij dwòng hare ontroering terug en rustig bleef zij voor hem staan, dapper als eene vrouw zijn kan, dapper met haren zachten glimlach, waarin een hopelooze berusting was, zonder aanstellerij, flink en eenvoudig.

- Neem het mij daarom niet kwalijk, dat ik je aanspreek en laat het me je vragen, of je me vergeven wilt, als ik je eens gekrenkt heb, en of je voortaan een zachtere herinnering aan me wilt bewaren.

- Eve, Eve! stamelde hij. Jij mij vergeving vragen?! Ik was het, *ik* was het, die...

- O neen! hernam zij zeer zacht. Je bent het vergeten. Het was *ik*... Vergeef je het me?

Zij stak nu zelve haar hand eenvoudig uit en hij drukte die, met een grooten snik, die klokte in zijn keel.

- Dank je; zoo is het goed, ging zij voort. Ik heb ongelijk gehad, waarom zoû ik het niet bekennen? Ik beken het gulweg. Wil je papa niet eens komen opzoeken: wij logeeren in het Hôtel Garni. Heb je nu plannen? Ga anders met me meê. Het zal papa plezier doen.

- Goed, goed, stamelde hij, nu oploopend naast haar.

- Maar ontroof ik je aan niemand? Misschien wacht iemand je. Je bent misschien in dien tijd .... getrouwd.

Zij dwong zich hem geheel en al aan te zien, met haar zachten glimlach: een bleeke lieftalligheid, die droef-liefjes om hare lippen zweemde, en hare stem was zacht blank, zonder veel belangstelling. Maar hij schrikte van hare woorden, omdat ze iets bevatteden, dat nooit in hem was geweest: een exotische gedachte, en die zij overplantte in hem, zonder dat ze er wortel schoot, er dadelijk verleppend.

- Getrouwd?! O Eve, neen, neen nooit! stotterde hij smeekend.

- Nu, het had immers kunnen zijn, zeide zij zacht effen.

Zij gingen een pooze zwijgend door, maar na een paar passen, gebroken door den toon zijner laatste woorden, wist zij hare aandoeningen niet meer in te toomen en zij begon zachtjes te snikken, als een zenuwachtig kind, met regelmatige snikjes, terwijl zij bleven doorloopen en hare tranen heur witte voile doorweekten.

Even voor het hôtel bleef zij stilstaan en zij zeide, zich beheerschende gedurende dien oogenblik:

- Frank, zeg het me oprecht: vindt je het niet verkeerd van me, dat ik je heb aangesproken? Ik was het niet met me zelve eens of ik het doen zoû, maar ik woû zoo graag mijn ongelijk bekennen en je om vergeving vragen. Zeg, veracht je me, omdat ik gedaan heb, wat een ander meisje misschien niet gedaan hadt?

- Verachten!! Ik je verachten! bracht hij snikkend uit.

Maar hij moest zich in eens bedwingen, want enkele wandelaars, weinige maar op dien dag van wind en dreigend regenweêr, kwamen hem tegemoet. Zij liepen nog enkele passen voort, als misdadigers hunne hoofden buigend onder den blik dier vreemden. Toen gingen zij het hôtel binnen.

IV.

Sir Archibald ontving Frank wat koel, maar beleefd. Toen liet hij hen alleen en dadelijk begon Eve:

- Ga zitten, Frank. Ik moet je iets zeggen.

Verwonderd nam hij plaats; haar toon was zakelijk geweest, hare aandoening was teruggedrongen en zij scheen zich even te herinneren als wilde zij logisch iets uit elkaâr zetten.

- Frank, sprak zij. Je hebt immers eens een brief aan papa geschreven; is dit zoo?
- Ja, knikte hij treurig.
- Is dit zoo? riep zij heftig.
- Ja! herhaalde hij, eens aan Sir Archibald en tweemaal aan jou.
- Ook nog tweemaal aan mij? kreet zij smartelijk.
- Ja, knikte hij weêr.
- En je kreeg geen antwoord, ging zij kalmer voort. Heb je ooit wel nagedacht, waarom?
- Waarom?... herhaalde hij verwonderd. Omdat je boos was, omdat ik zoo ruw was geweest...
- Neen, schudde zij beslist. Eenvoudig hierom, omdat wij die brieven nooit ontvingen.
- Wat? kreet hij uit.
- Omdat wij die brieven nooit ontvingen. Onze knecht, William, schijnt er belang bij gehad te hebben om ze achterwege te houden.
- Belang? herhaalde Frank, dom verward. Waarom?
- Ik weet het niet, ging Eve door. Ik weet alleen dit: onze meid, Kate, je weet wel, kwam eens huilende bij me en vertelde me, dat ze niet meer bij ons wilde blijven, omdat ze bang was voor William, want hij had gezegd, dat hij haar zoû vermoorden. Ik vroeg haar uit wat er gebeurd was en toen vertelde ze mij, dat ze eens op het punt was geweest een brief binnen te brengen aan papa, een brief van jouw hand: ze kende je hand. Vlak bij de deur van de kamer was William haar achterop gekomen en hij had haar ruw den brief uit de hand gerukt, zeggende, dat *hij* dien wel zoû binnenbrengen. In plaats van dat te doen, had hij den brief intusschen in zijn zak gestoken. Zij had hem gevraagd wat dat beteekende, toen hadden zij hevige oneenigheid gekregen en sedert was ze bang voor William. Zij had mij dit al lang willen vertellen maar het alleen niet gedaan uit angst voor hem. Wij ondervroegen William, die brutaal werd en zich beleedigd achtte, omdat we zijn eerlijkheid verdachtten, papa liet daarop zijn kamer onderzoeken om te zien of hij meer brieven of andere dingen had gestolen. Er werd intusschen niets gevonden, noch gestolene voorwerpen, noch brieven. Ook niet den brief aan papa, die dus de laatste schijnt geweest te zijn van de drie, die je ons schreef?

- Ja, knikte Frank verbijsterd.

- Papa joeg William weg. En... wat woû ik je toch ook nog zeggen? God, ik weet het niet meer... Dus, dus je hebt ons driemaal geschreven?

- Ja, driemaal, sprak Frank.

- En wat schreef je? vroeg zij, opnieuw regelmatig zacht snikkend in haar keel.

- Of je me vergeven woû, of... of alles weêr worden kon als het geweest was. Ik bekende ongelijk.

- Je hadt het niet.

- Het is mogelijk. Ik weet het niet meer. Toen voelde ik het zoo. Ik wachtte en wachtte op een enkel woord van je of van je vader. En ik kreeg niets.

- Neen niets! snikte zij. En toen?

- Wat zoû ik toen gedaan hebben?

- Waarom ben je niet zelf gekomen, o waarom ben je niet eens zelf naar ons toe gekomen? vleide zij, smartelijk verwijtend.

Hij zweeg een oogenblik, zijne gedachte verzamelend, zich niet meer herinnerend.

- Zeg Frank? smeekte Eve. Waarom ben je zelf niet gekomen?

- Ik weet het niet meer! sprak hij suf.

- Heb je daar dan geen oogenblik over gedacht?

- Ja, jawel! stamelde hij.

- Maar waarom dan niet?

Hij barstte in een snikkende smart uit, zijne tranen opetend, radeloos.

- Omdat ik gebroken was: omdat ik me zoo ongelukkig voelde, zoo ontzettend ongelukkig. Ik had altijd cynisch gedacht over vrouwen en van ze te houden en dat alles en toen.... toen met jou...!! Het was zoo nieuw, zoo frisch voor me, ik voelde me als een jongen, ik was verliefd op je en ik hield van je, ook niet alleen omdat je mooi was, maar om alles wat je zei of deê, omdat je zoo was als je was, zoo kalm altijd en zoo lief.... o God, ik aanbad je. En toen is dat alles gekomen, dat getwijfel en die akeligheden, ik weet het nu alles niet meer en ik voelde me toen zoo alleen, en zoo gebroken. Ik had toen maar willen doodgaan, o Eve, Eve!

- Je hadt dus berouw! En je kwam niet bij me?
- Neen!
- God, waarom niet?
- Ik heb willen komen!
- Waarom heb je het dan niet gedaan?

Weêr dacht hij even na, weêr suf.

- O ja, nu geloof ik, dat ik het weet! sprak hij langzaam. Ik woû naar je toe gaan en toen zei Bertie...
- Wát zei Bertie?
- Dat hij het misselijk van me zoû vinden, als ik ging, laf, laag en misselijk!
- Waarom?
- Omdat je me niet vertrouwd hadt.
- En toen!
- Toen... toen gaf ik hem gelijk en ben ik niet gekomen.

Zij wierp zich woest op een bank, brekend onder haar smart, die steeds in haar snikte en snikte.

- Dus omdat Bertie zei...! kreet zij verwijtend.
- Ja, alleen om hem! sprak hij dof. O God, alleen om hem....

Zij zwegen. Toen richtte Eve zich op en zij rilde. Haar gelaat was wit, als zonder bloed, hare oogen staarden als met krankzinnige blikken van verweerd glas.

- O Frank! riep zij. Frank, ik word zoo bang! Daar komt het!
- Wat is er? vroeg hij, zacht verschrikt....
- Ik voel het over me heen komen! kermde zij steenend. Het is net een ver geluid van een donder, zoo dreunend in mijn ooren en in mijn hoofd! O God, daar komt het, Frank, o Frank! Daar is het, boven me, boven me!! Het dondert boven me!!!

Zij sloeg, gillend, met haar arm zenuwachtig angstig in de lucht, iets wegweerend, en geheel haar tenger lichaam schudde als met geheimzinnige electrische rillingen. Heur adem stootte met schokken door hare keel. Toen wankelde zij en hij dacht, dat zij flauw zoû vallen en omvatte haar in zijne armen.

- Eve, Eve! riep hij.

Zij liet zich door hem meêsleepen naar de bank, zonder weêrstand; trots hare hallucinatie, gelukkig in zijne omhelzing

en zij bleef daar zitten tegen hem aan, in zijn arm, zich dringend tegen zijn borst.

- Eve, toe Eve! smeekte hij. Wat heb je?

- Het dreunt nu weg, fluisterde zij, bijna onhoorbaar. Ja nu, nu is het weg... Dat komt zoo over me in den laatsten tijd, heel dikwijls: het bruist aan, heel langzaam en zachtjes, en dan bruist het daverend boven mijn hoofd en dan weg, ver weg sterft het weg... En daarna ben ik zoo bang, het is of het een angst is, die over me heen bruist en die me zoo bang maakt. Wat zoû het zijn?

- Ik weet het niet. Overspanning misschien? troostte hij.

- O, hoû me zoo, smeekte ze lief. Hoû me zoo tegen je aan. Anders, als ik alleen ben, en het is over me heen gegaan, dan blijf ik zoo doodsbang achter, maar nu heb ik jou, nu heb ik je weêr: je zal me niet meer van je af gooien, en je zal me beschermen, je arm kind, je Eve, niet waar? O ja, nu heb ik je weêr! Ik voelde het, dat ik je eens weêr zoû krijgen en iederen zomer drong ik er bij papa op aan naar Scheveningen te gaan, omdat ik zoo een idee had, dat ook jij weêr eens in Holland zoû komen, in den Haag, in Scheveningen en dat áls wij elkaâr moesten ontmoeten, het hier zoû zijn.... En nu is het ook zoo uitgekomen en nu heb ik je weêr.... Hoû me dicht tegen je aan, zoo in beide je armen, in beide... Dan zal ik niet meer bang zijn...

Zij vlijde zich dichter en dichter tegen zijn borst, haar hoofd op zijn schouder en toen, met de stem van een kind:

- Kijk eens! sprak ze en ze toonde hem haar pols.

- Wat? vroeg hij.

- Dat litteeken... Dat heb jij gedaan.

- Heb ik....!

- Ja... Je hadt me zóó aan mijn polsen beet...

Hij gevoelde zich troosteloos weemoedig, zelfs trots haar weêrbezit, en hij zoende den smallen streep van het litteeken met kleine kusjes. Zij lachte toen.

- Het is een armband! schertste zij.

V.

Plotseling schrikte hij echter op.

- Eve... begon hij, zich bedenkend. Wie? Waarom?

- Wat? vroeg zij, zacht lachend en wat moê, na die hallucinatie van donder.

- Die brieven en William.... Waarom? Wat kon het William schelen? Louter nieuwsgierigheid om ze te lezen?

- Dan had hij toch zoo ruw niet dien eenen brief van Kate weggerukt. Neen, neen....

- Geloof je dan, dat hij er belang bij had....

- Ja....

- Maar wat dan? Wat kon het hem schelen of ik je schreef of niet schreef?

- Misschien handelde hij....

- Wat Eve?

- Voor een ander.

- Voor wien? Wat kunnen mijn brieven een ander schelen. Wie kan er belang bij hebben, dat ze niet terecht kwamen?

Zij richtte zich even op en keek hem lang aan, voor zij sprak, zeer angstig voor wat zij hem vragen ging.

- Zoû je heusch niemand weten? vroeg zij.

- Neen.

- Wist niemand van je brieven af?

- Alleen Bertie.

- O, alleen Bertie! sprak zij dof.

- Maar Bertie... toch niet? vroeg hij, zelve verontwaardigd om de onmogelijkheid zijner voorstelling.

- Misschien.... fluisterde zij, bijna onhoorbaar. Misschien Bertie....

- Onmogelijk Eve! Waarom? Wat? Hoe?

Zij liet zich weer zinken in hare vorige houding, tegen hem aan, rillende nog onder den nadruk van dien weggeratelden donder. En zij sprak:

- Ik weet het niet, ik dacht alleen maar... Ik heb er twee jaar iederen dag over gedacht. En toen heb ik veel raadselachtigs gevonden in wat ik vroeger niet raadselachtig en zelfs sympathiek vond... in Bertie. Je weet, we spraken dikwijls samen, zelfs alleen. Je was soms wat jaloersch, maar daar hadt je nooit den minsten reden voor, want er is nooit dat tusschen ons geweest. We waren altijd als broêr en zuster. We spraken veel over jou. Later heb ik over die gesprekken nagedacht en toen scheen het mij, dat Bertie...

- Dat Bertie...?

- Dat hij niet zoo over je sprak als een goed vriend zoû doen. Ik weet het niet...onder die gesprekken zelve kwam die gedachte nooit bij me op, omdat Bertie zoo een stem had en zoo een manier van spreken....ik meende dan dat hij het goed met ons bedoelde en dat hij veel van ons hield, maar dat hij bang was, dat er iets gebeuren zoû, een ongeluk, een catastrofe, als wij trouwden. Hij scheen te vinden, dat wij niet moesten trouwen. Toen ik later over zijn woorden nadacht, heb ik er dat in gevoeld. Hij scheen heusch te vinden, dat wij...dat wij niet moesten trouwen.

Zij sloot haar oogen, zeer moê van het ronddolen in die geheimzinnigheid des verledens, en zij zuchtte en streelde zijne hand, die zij in de hare had. En ook hij doolde rond in dat labyrinth van mysterie, zonder te vinden. Ook hij dacht zich nu terug en hij herinnerde zich iets van hunne laatste dagen te Londen: hij herinnerde zich Bertie's harde woorden, toen hij, Frank, gezegd had naar de Rhodes' te willen gaan, hij herinnerde zich Bertie's vleien en drijven om Londen te verlaten, om de wereld rond te zwalken... Zoû Bertie...? Had Bertie eenig belang...? En hij zag het niet in, in den eenvoud zijner onpraktische, achteloos milde vriendschappelijkheid, die nooit geld geteld, die het steeds gedeeld had met een ander, omdat hij veel had en die ander niets; hij zag het niet in, omdat hij over dat alles nooit had nagedacht in zijne vreemde onverschilligheid voor alles wat naar geldzaken zweemde: een onverschilligheid, die als een lacune in zijn begrip was, zooals een ander lacunes heeft waar het politiek, of kunst, of wat ook betreft: dingen, waar hij niets om geeft, waarvan geen spoor in hem is, waarover hij het hoofd schudt, als over abracadabra. En hij zag het niet in.

- Zie je, zoo heb ik later gemeend, dat Bertie indertijd vond, dat wij niet moesten trouwen, herhaalde Eve droomend, en toen, verloren in de geheimzinnigheid, die het leven om haar heen gesponnen had:

- Zeg Frank, wat was er toch in hem? Wat was hij, hoe was hij? Waarom heb je nooit veel over hem willen spreken? Ik heb dat later wel gemerkt, later, gedurende die twee jaren, toen ik zoo veel heb nagedacht.

Hij zag haar met ontzetting aan; een moordend zelfverwijt doorvlijmde hem bij de gedachte, dat hij haar nooit gezegd

had, dat Bertie niets bezat en van het geld zijns vriends leefde. Waarom had Frank haar dat nooit willen vertellen? Om zekere schaamte, dat hij zoo was, zoo onverschillig, zoo dwaas mild met iets, waar anderen zoo berekenend meê zijn? Zoo dwaas mild, ja mild tot krankzinnigheid toe?

Steeds met ontzetting zag hij haar aan. Toen flitste een vermoeden der waarheid, als een korte weêrlicht-zigzag dwars door zijn zelfverwijt heen, en hij schrikte voor dat wit-blauwe licht der waarheid...

- Eve! sprak hij schor. Ik ga naar Bertie toe....
- Naar Bertie toe!! gilde zij. Is hij dan hier!?!
- Ja....
- Is hij hier! O, ik had niet meer aan hem gedacht.... Ik dacht, dat hij weg was, ver weg, misschien wel dood. Het kon me niet schelen, wat er met hem gebeurd was... O God is hij hier!! Frank, ik smeek je, Frank, laat hem, ga niet naar hem toe.
- Jawel Eve, ik moet het hem vragen....
- Frank, o Frank, o God ga niet! Ik ben bang, ik ben bang... Ga niet!

Hij zoende haar met zijn zacht treurigen glimlach, zweemend onder zijn gouden snor, met zijne zachte somberheid in zijn trouwe oogen; hij zoende haar zacht, zeer zacht om haar gerust te stellen.

- Wees niet bang, lieveling. Ik zal kalm zijn. Maar ik moet het hem toch vragen, niet waar. Wacht me hier. Ik kom van avond terug.
- Zal je heusch kalm zijn? O, ga liever niet...
- Ik beloof het je, ik zal heel kalm, heel kalm zijn....

Met zijn liefste innigheid omhelsde hij haar, vast, vast.

- Je bent dus weêr van mij? vroeg hij.

Zij sloeg heur armen om zijn hals en kuste zijn mond, zijne oogen, geheel zijn gelaat.

- Ja, antwoordde ze. Ik ben weêr van jou... Doe met me, wat je wilt...
- Tot straks! sprak hij.

Toen ging hij. Alleen gebleven, zag zij huiverend om zich heen, als zocht ze naar iets, waarvoor ze vreesde. Ze was zeer bang, voor zichzelve en voor Frank. In een seconde rees hare angst tot eene onduldbare ontzetting. In den corridor hoorde

zij haar vader aankomen. Ze herkende zijn slependen tred. Het was haar onmogelijk Sir Archibald thans te zien, zij greep een regenmantel, wikkelde er zich haastig in, trok den capuchon over heur hoofd en ijlde weg...

Buiten stortregende het.

VI.

Frank vond Bertie thuis. En Bertie zag het aanstonds, dat het was gekomen, zag het aan Franks vertrokken gelaat, hoorde het aan den schorren klank zijner stem. En tegelijk voelde hij, dat de verslapte veeren zijner wilskracht zich wilden spannen, in wanhoop, ter verdediging en.... dat zij niet konden.

- Bertie, begon Frank. Ik moet je spreken, ik moet je iets vragen.

Bertie zweeg. Zijne beenen trilden en hij bleef zitten, in een ruimen, rieten stoel, roerloos.

- Ik heb zooeven Eve ontmoet, ging Frank voort, en ik ben met haar naar haar vader geweest. Sir Archibald vertelde me, dat ze hier al een paar weken waren...

Bertie bleef zwijgen, op hem starende met zijn zwarte oogen en het zwarte diamant er van werd vuil troebel van angst. Voor hem bleef Frank staan en hij streek nu met zijn hand over het voorhoofd, verward... Hij had eerst logisch een verhaal en daarna kalmweg een vraag willen doen, maar iets wat hij niet had kunnen beschrijven, ergerde hem in de matte poesenhouding van Bertie, ergerde hem voor het eerst in al den tijd, dien zij elkander kenden. Het ergerde hem, dat Bertie daar half liggen bleef, kwijnend bevallig zijn mooie hand afhangend op de leuning van den stoel, en hij zag niet, dat die houding op dit oogenblik een poze was, om een al te overmeesterende aandoening te verhelen. En zijne wensch om logisch te verhalen en te vragen versmolt eensklaps in die ergernis en liet het hevig verlangen opsuizen spoedig te weten, spoedig...

- Hoor eens, Bertie. Je weet wel die brieven, die ik vroeger in Londen geschreven heb... Eve vertelde me, dat ze achter zijn gehouden door William, hun knecht... Weet je daar ook iets van?

Bertie zweeg, maar zijn blik hing steeds aan Frank en de troebele blik er van smeekte.

- Niemand wist iets van het bestaan van die brieven af, dan jij.... Kan jij dus ook vermoeden welk belang William er bij had om ze te verduisteren...

- Neen, hoe zoû ik... murmelde Bertie, half hoorbaar.

- Kom allons, spreek op! ging Frank ruw voort en hij trilde in al zijn spieren. Het kan niet anders of je moet er iets van weten, het kan niet anders. Spreek op...

Alle wil tot verdediging vloeide in de kracht van Franks stem weg. Nauwlijks ook bespeurde Bertie eenige nieuwsgierigheid in zich naar wat er had moeten voorvallen om William te verraden. En hij voelde, dat het gemakkelijk zoû zijn zich geheel en al te geven, zonder veinzerij, omdat datgene, waar hij weken lang voor gevreesd had, nu toch gekomen was, onherroepelijk noodlottig; omdat, wat er verder gebeuren zoû, zoû gebeuren, onherroepelijk noodlottig.... En in die zwakte gevoelde hij ook een vreeslijken weemoed, eene hopelooze treurigheid, dat hij was als hij was en dat alles was als het was...

- Nu dan: ja... fluisterde hij, doodmoê. Ik weet het...

- Wat weet je?

- Ik was het, die...

- Die wat...

- Die William omkocht... om die brieven niet binnen te brengen...

Verbijsterd bleef Frank hem aankijken, een nevel trok over zijne oogen, het duizelde om hem heen: hij wist niets meer, begreep niets meer, vergetend, dat even te voren de waarheid door hem heen gebliksemd had.

- Jij!.. Jij!... stamelde hij. Mijn God, waarom? Waarom?

Toen stond Bertie wankelend op en hij snikte, snikte luid.

- Omdat... omdat... ik weet het niet, ik kan het niet zeggen, het is te vreeslijk!

Maar Frank greep hem bij zijn schouders, schudde hem en heesch brulde hij:

- Vervloekte fielt, wil je het nou zeggen, waarom? Wil je het nou zeggen, waarom? Of moet ik het je uit je lijf trappen? Waarom? Zeg je het haast?

- Omdat... omdat... snikte Bertie, wringend zijne witte handen.

- Zeg het, voor den dag er meê, zeg het...

- Omdat ik bij je woû blijven, en omdat ik niet bij je kon blijven als je trouwde... Ik hield van je en... en...

- Spreek op, je hield van me en toen...

- En je was zoo goed voor me, je gaf me alles, ik zag er tegen op, weêr te zwoegen met het leven; ik had het zoo heerlijk bij je. O Frank, Frank, hoor naar me, laat me even uitspreken, voor je iets zegt, voor je boos wordt: laat het me je verklaren, veroordeel me niet, voor je weet... O God, het was gemeen van me, dat ik dat alles deed, maar laat het me je nu eerst zeggen en word er nog niet boos om, Frank, vóór dat je alles weet, àlles... Frank, zie me zooals ik ben, ik ben zooals ik ben, ik kan het niet helpen, dat ik zoo ben: ik zoû gaarne anders willen zijn... En ik heb gehandeld, zooals ik handelen moest, ik kon er niets aan doen, ik werd er toe gedwongen door machten buiten me. O Frank, ik was zoo zwak, zoo moê en ik rustte bij je uit en, o je mag het gelooven of niet, ik hield van je, ik verafgoodde je... En je woû me van je wegjagen om me weêr te laten zwoegen... Toen, toen heb ik het gedaan... O God, toen heb ik het gedaan... Hoor naar me, Frank, laat het me je zeggen, het moet er nu uit, het mòet er uit, in eens... *Ik* deed Eve gelooven, dat je niet van haar hieldt, *ik* maakte, dat ze aan je twijfelde, dat het àf werd tusschen jullie... De brieven, later, hield *ik* tegen... *Ik* deed alles, àlles, Frank, en ik heb me er om veracht, terwijl ik het deed, omdat ik niet anders was, dàn ik was. Maar ik kon er niets aan doen, ik was nu eenmaal zóo... O je begrijpt me niet, ik ben zoo gecompliceerd, dat je me niet begrijpt, maar probeer het even te begrijpen en dan zàl je me begrijpen en misschien wel vergeven, Frank, misschien wel vergeven óok... O ik bid je, gelóof toch, dat niet alles egoisme in me is, en dat ik veel, zielsveel van je hoû, zooveel als een man bijna nooit van een anderen man houdt, omdat je zoo goed voor me was... Ik zal het je bewijzen: ben ik niet bij je gebleven, toen je in Amerika al je geld verloor? Was ik toen niet weggeloopen, als ik egoïst was geweest? Maar ik bleef bij je, ik werkte met je samen en we deelden alles en we waren gelukkig. O, waarom is het niet zoo gebleven... Nu heb je haar ontmoet, en nu...

- Heb je genoeg geraaskald! brieschte Frank. Jij deed het

dus, jij vernietigde alles wat mooi in mijn leven was?! God, hoe is het mogelijk! Neen, je hebt gelijk, ik begrijp je niet, ik begrijp dat niet! eindigde hij, terwijl hij, rood van opstijgend bloed, met uitpuilende oogen, hatelijk lachte.

Sidderend was Bertie op den grond neêrgevallen en hij snikte, snikte door.

- O, probéer dan even te begrijpen! smeekte hij. Probéer dan even een mensch te zien, zooals hij is, in al zijn troostelooze naaktheid, zonder conventioneele mooiigheid er om heen! O God, ik zwéer je, dat ik liever anders zoû zijn.... Maar kan *ik* er iets aan doen, dat ik zoo ben? Ik word geboren, zonder het te vragen; ik krijg hersens, zonder het te willen; ik denk, en ik denk anders dan ik zoû willen denken, en zoo word ik geslingerd door het leven, als een bal, als een bal... En wat heb ik in dat geslinger om me in evenwicht te houden.... Wilskracht, geestkracht? Ik weet niet of jij zoo iets hebt! maar ik heb nooit, nóoit, nóóit zoo iets in me gevoeld, en als ik wat doe, moet ik het zoo doen, omdat ik het niet anders kan doen, want al is de wil in me anders te doen, de kracht en de macht er toe zijn er niet! O, geloof me, ik veracht mezelven, gelóof dat toch, maar begrijp me, en vergeef me, Frank...

- Je raaskalt! bulkte Frank. Je bent krankzinnig! Ik weet niet wat dat voor woorden zijn, ik begrijp daar op dit oogenblik niets van en al begreep ik het, zoû ik het op dit oogenblik niet willen begrijpen. Ik begrijp alleen dit, dat je mijn alles vergooid hebt, dat je mijn geheele leven tot niets waard hebt gemaakt, en dat je een schurk bent, omdat je een knecht hebt omgekocht mijn brieven achterbaks te houden, uit louter plat gemeen, onpeilbaar gemeen egoïsme. Omgekocht!! Zeg schurk, ellendeling, laffeling... omgekocht... God, waarmeê heb je hem omgekocht?! Zeg het, waarmeê, waarmeê?!

- Met... met... stamelde Bertie, verschrikt, want Frank had hem bij zijn vest gepakt, waar hij half op den grond lag en schudde hem, schudde hem.

- Voor den donder, ellendeling, heb je hem omgekocht met mijn geld, met *mijn* geld! Zeg het, zeg het, of ik trap het uit je?

- Ja....

- Met mijn geld!

- Ja, ja, ja!

Frank wierp hem van zich af, met een kreet van minachting, een zwaar gekrijsch van viesch zijn over zoo iets...

Maar het was in Bertie een reactie na zijn deemoedigheid van zoo even. O, de wereld was dom, de menschen waren dom, Frank was dom. Hij begreep niet, dat een individu was, als hij was, hij kon dat niet begrijpen, hij brulde in zijn barbaarsche woede door als een wild beest, gedachteloos, hersenloos. En hij, Bertie, hàd hersenen. Het was wel gelukkiger er geen te hebben! O, hij benijdde Frank om dat gemis. Hij richtte zich van den grond op, in eens, met ééne beweging.

- Ja dan, ja, ja! tergde hij sissend. Als je het niet begrijpt, als je te stom bent om het te begrijpen, ja dan, ja, ja! Ik heb hem omgekocht met jouw geld, dat je zoo goed was me er voor te geven, en den laatsten dag nog, toen we weggingen uit Londen, heb je me nog honderd pond er voor gegeven, om hem om te koopen, herinner je je maar, om William om te koopen!! Je begrijpt niets, hè, je begrijpt niets! Je bent een stom wild beest, zonder hersens! En ik benijd je, dat je geen hersens hebt! Vroeger had ik er ook geen, en weet je hoe ik er aan gekomen ben? Door jou! Vroeger zwoegde ik en werkte ik en ik dacht niet na en het kon me niet schelen, ik at als ik wat had, en ik leed honger als ik niets had. En ik was gelukkig! En jij, jij hebt me lekker laten eten en wijn laten drinken en je hebt me aangekleed, en ik had niet te werken, en ik heb niets gedaan dan denken, denken, denken in mijn misselijk niets doen van allen dag! En nou, nou woû ik wel mijn schedel opensplijten, en je mijn hersens in je gezicht gooien, omdat je me zoo gemaakt hebt, zoo fijn en zoo vol gedachte! Je begrijpt niets, hè? Nu, begrijp dan ook maar niet, dat ik op dit oogenblik niets geen dankbaarheid meer voel voor alles, ja voor àlles wat je voor mij gedaan hebt, dat ik je haat om al wat je voor me gedaan hebt, dat ik je er om veracht, en dat je mijn leven nog ongelukkiger hebt gemaakt, dan ik het jouwe! Begrijp je dat eindelijk, begrijp je dàt eindelijk, hè, dat ik je veracht, je haat, je hàat, dat ik je háát?!!

Hij had zich geplaatst achter een tafel, van daar zijne woorden uitsissend in een paroxysme van zenuwoverspanning, en hij voelde zich of alles in hem springen zoû als met te hard uitgewrongen touwen. Hij had zich daar zoo geplaatst, omdat

Frank vóór hem stond, aan den anderen kant der tafel, zijn oogen, glazig wit en bloeddoorschoten, uitpuilend in zijn vuurrood gelaat, met zwellende neusvleugels, den rug gebogen, de vuisten gebald als klaar om op hem te springen. En het scheen alsof Frank wachtte tot Bertie hem al de modder zijner woorden in het gezicht zoû gespuwd hebben.

- Dat ik je haat, je hàat!! krijschte Bertie nog eens, daar hij niets meer vond te zeggen, uitgeput van woorden.

Toen slaakte Frank, als een beest brieschend, een geluid, niet menschelijk meer, en hij nam zijn sprong, over de tafel, die kantelde, stortte neêr met al de zwaarte zijner forschheid op Bertie, hem dadelijk tot op den grond neêrknakkende als een riet. Hij pakte Bertie bij zijn keel, slierde hem woest tusschen de pooten van de tafel heen, naar het midden der kamer, kwakte hem met één smak op den grond en smeet zich op hem, zijn zware vierkante knie drukkend op Bertie's borst, zijn linkervuist als een schroef om Bertie's hals. En een droog gevoel, als een dorst van wreedheid, schroeide in Franks keel en hij slikte twee- driemaal met een beestelijken grijns om zijn mond, beestelijk blij, dat hij hem zoo had, in zijn macht, in zijn linkervuist, onder zijn knie. En hij balde zijn rechter en hief zijn arm op als een hamer, brieschend.

- Daar, daar, daar,... brieschte hij, brieschte hij door....

En telkens viel de mokerslag neêr op Bertie, daar.... daar... daar... viel neêr op zijn oogen, op zijn neus, op zijn mond, op zijn voorhoofd, telkens op zijn voorhoofd, waar de slag dof weêrklonk, als op een metaal. Een rood waas steeg gazig voor Franks blik; hij zag alles rood, purper en scharlaken en vermillioen, dat in bloedige wentelingen voor zijne oogen draaide als met raderen en in een vreemde aureool van bloedstralen een verwrongen masker deed grijnzen onder het gemartel van zijn vuistslag. De vierkante ruimte der kamer zwom in al dat rood, als vulde zij zich met tastbare, roode verschrikkingen, steeds draaiend, draaiend om Frank heen als purperen duizelingen, vermillioenen krankzinnigheden, nachtmerries van bloed... En de slagen volgden elkaâr regelmatig snel op, daar, dáar, dáár en de linker-vuist schroefde stijver om den hals van het masker...

Maar de deur was opengesmeten en zij, Eve. stortte dwars door het waas van rood op hem toe, dat rood verscheurend,

het verdrijvend door het bewegelijk levende harer verschijning.

- Frank! Frank! gilde zij. Houd op, ik bid je, houd op, je vermoordt hem!....

Hij liet zijn arm zakken en zag haar aan, wezenloos. Zij poogde hem weg te trekken, af te rukken van het verpletterde lichaam, waaraan hij zich in zijne bloedwoede als een vampyr vastklampte.

- Houd op, Frank, laat hem opstaan, bid ik je, vermoord hem niet... Ik was achter de deur, ik was bang, ik verstond je niet, omdat je Hollandsch sprak... O God, wat heb je hem gedaan, zie, zie hem, hoe hij er uit ziet!

Wankelend van zijn roode duizelingen was Frank opgestaan en hij moest zich vasthouden aan een meubel.

- Hij heeft zijn verdiende loon, ik heb hem afgeranseld, en ik zal hem nog eens, nog eens...

Hij wilde zich op nieuw neêrstorten, met zijn beestelijken grijns om den mond, zijn dorst van wreedheid schroeiend in de keel.

- Frank, Frank! riep Eve en zij hield hem in beide haar handen tegen. In Godsnaam, laat het genoeg zijn! O, zie hem! Zie hem!

- Nu goed, laat hem dan opstaan, knarste Frank; laat hem dan opstaan! Sta op, ellendeling, gauw, sta op...

Hij gaf hem een schop, nog een schop, weêr een, om hem te doen opstaan. Maar hij bleef liggen.

- O God, Frank, zie dan toch! riep Eve en zij knielde neêr bij het lichaam. Zie je het dan niet!!

Zij wees het Frank en voor het eerst, als ontwakende uit zijn droom van rood, zag hij het nu, zag hij het met afgrijzen. Het lag daar, de beenen, de armen verstuiptrekt, verwrongen, den romp ademloos stil in zijn flarden ironisch licht zomerlaken, en het gelaat was een blauw en groen en violet wanhoopsmasker, overspoten met een zwart purper, dat lekte uit ooren en neus en mond in langzame stralen van slijmerig donker vocht, die op het tapijt neêrtappelden, in drup na drup. Het eene oog was een vormloos half gestolde, half liquide vlak, het andere puilde uit zijn ovale kas, als een groote opaal van treurigheid. Om den hals scheen zich een zeer breede paarsche halsband te snoeren. En het was, nu zij beiden op dat gelaat staarden, of het zwol, steeds opzwol in een afzichtelijke herschepping van onherkenbaarheid....

Het stortregende steeds, en zij bleven stil staren op die afzichtelijkheid, vóor hen op den grond roerloos uitbloedend, in een looden stilte binnen, met buiten het geklater van het water, eindeloos, eindeloos door. Eve had hem, knielend, even, sidderend van afkeer, aan dat hart gevoeld, er aan geluisterd, haar hoofd drukkend tegen dien ademloozen romp, vlak onder de afzichtelijkheid, om te weten... En zij was rillende opgestaan, was zachtjes aan achteruit gedeinsd, met haar oogen steeds op dàt daar vóor haar en zoo had zij zich tegen Frank geperst, of zij één met hem wilde worden, in haren angst.

- Frank, God Frank... Hij is dood! stamelde zij, bloedeloos bleek. Je hebt hem vermoord!...

Hij antwoordde niet, steeds starende. In zijn armen hangend, zag zij zenuwachtig het vertrek rond, bang, bang... In eens omklemde zij hem in hare omhelzing en het was haar of zij zich, in zijn armen, in een afgrond stortte, in een afgrond van bloed.

- Frank! schreeuwde zij. Frank, hij is dood! Laten we weggaan, ver weggaan, laten we vluchten!

- Is hij dood? vroeg hij wezenloos.

Eene bezinning kwam over hem, zachtjes áanlichtend als een afgrijselijke dageraad. Hij maakte zich los uit haar armen, knielde zelve, hoorde, voelde zelve, dacht even vaag aan dokters, aan verplegen... En toen sprak hij dof, zeker van hetgeen hij zeide, onzeker van hetgeen hij doen zoû.

- Ja, hij is dood, hij is dood... Wat moet ik?...

Zij klemde zich steeds aan hem vast, hem smeekend te vluchten, ver te vluchten. Maar er scheen meer en meer helderheid en dag in zijne verwarring te komen, hij maakte zich op nieuw van haar los, geheel, en wilde heengaan, zijn hand reeds op den deurknop.

- Frank, Frank! schreeuwde zij, want ze zag, dat hij haar verlaten wilde.

- Cht! fluisterde hij vreemd, met den vinger op den mond. Blijf hier. Blijf bij hem waken. Ik kom terug...

En hij ging. Ze wilde hem volgen, zich vastklemmen áan hem in een angst van ontzetting, maar hij sloot reeds de deur achter zich en hare trillende beenen vermochten zich nauwlijks te verzetten. Huiverend zag zij naar het lijk. Het lag daar steeds, met zijn opgezwollen, verbrijzeld, paarsch masker, vaal

akelig in den valschen namiddagschijn, die schuins door het gordijn van regen binnen neêrzeefde. Heur adem hijgde benauwd in haar keel, zij snakte naar lucht, wilde het venster openrukken, daar zij er dichter bij was dan bij de deur...

Maar zij vermocht het niet, want buiten, door het bewasemde glas der ruiten heen, zag zij de tragische lucht, vol voortdrijvende, zwartgrauwe wolkengebergten en zag zij den regen, met rechte zondvloedstralen neêrklateren, en zag zij de zee somber en dreigend als een naderend gevaar van woedend schuimwater, schemeren door het floers van stortregen heen....

- Molde! Molde! stamelde zij, in een ontzetting, die haar ijskoud maakte. De lucht van Molde! Het fjord van Molde! Toen ik het voor het eerst gevoeld heb!.... O God, help, help....

En zij stortte neêr op den grond, flauw.

Hoofdstuk V.

I.

Na dien dag van ontzetting twee volle jaren lang een leven van stil leed voor hen beiden, ieder lijdend in zichzelven, gescheiden als zij waren, met slechts nu en dan de bittere zoetheid van een kort samenzijn, wanneer zij hem daar opzocht waar hij die twee jaren sleet, langen dag na langen dag doorsleet: in de Strafgevangenis der duinen. Want als een slaapwandelaar had hij dien vreeslijken dag zichzelven aangegeven op het commissariaat van politie te Scheveningen, had hij zich laten brengen naar het Huis van Bewaring, had hij zijne ‘zaak’ doorgemaakt.... Zes weken had ze geduurd - een kort verloop, zoo troostte zijn advocaat hem er meê, omdat er geen duisterheden in op te sporen waren, omdat de moord glashelder was te bewijzen als de onopzettelijke doodelijke afloop eener mishandeling, zooals bleek uit het getuigenis van Miss Rhodes, die verklaard had, dat de schuldige zelve eerst niet geweten had zijn vriend vermoord te hebben, dat hij hem vlak na den moord, nog twee- driemaal geschopt had, om hem te doen opstaan, slechts geloovende aan een flauwte, dit alles gebeurd

zijnde in hàar bijzijn. En de zaak was door de sympathie van het publiek na-gevolgd, toen de omkoop der brieven aan den dag kwam, na het getuigenis van Sir Archibald en zijne dochter, na het getuigenis ook van William, die langs diplomatieken weg was genoodzaakt over te komen. Er waren geen moeilijkheden, in die zes weken liep alles geleidelijk af. Frank kreeg twee jaar en kwam niet in hooger beroep.

Hij had ze in een wakenden droom van doffe naargeestigheid dag na dag doorgesleten, met telkens, o telkens weêr opdoemend, dat spooksel van dien verwrongen romp en de afzichtelijkheid van het, door vuistslagen vermorzelde, wanhoopsmasker voor oogen. Hij had het spooksel voelen glijden over de bladen van zijn boek, als hij poogde te lezen, door de letters van zijn handschrift, als hij poogde te schrijven: wat wist hij nauwlijks zelve, brokstukken van eene reisbeschrijving over Amerika en Australië, troostelooze bezigheid, pijnlijk, omdat ieder woord hem den vermoorde herdenken deed, die toch ook dat alles had meêgeleefd. Deed hij dan niets, zich somber verdroomend, turende uit zijn cellevenster, dan zag hij, vlak voor zijn oog, op wat afstand, nauwlijks verte, de villa, waar zij samen gewoond hadden, en waar het gebeurd was, zag hij soms een stuk ovaal der zee, als eene grijze schemering, en het was hem of hij den zilten geur rook zooals hij dien had geroken, toen hij daar gezeten had, uren lang, met de beenen op de balustrade: zij, in zijn bereik, zonder dat hij het bewust was, hun noodlot ieder oogenblik hen naderend, onafwendbaar. En zoo was het nooit van hem af geweest, als eene obsessie.

Eve had haar vader gesmeekt gedurende dien ongelukkigen tijd in den Haag te blijven en Sir Archibald had toegegeven, vreezende om zijne dochter, wier vroegere lieve gelijkmoedigheid verward was geworden door eene trillende nervoziteit, die haar afmattede met hallucinaties, met droomen van donder en bloed. Zoo had zij, wonende in het Van-Stolkpark, van tijd tot tijd Frank kunnen gaan bezoeken, iederen keer, dat zij hem gezien had, zenuwachtiger thuis komende, troosteloos om zijne doffe zwaarmoedigheid, hoewel hij toch van hoop en toekomst sprak, voor later, later als hij vrij was.... Zijzelve hoopte zeer, leefde alleen van haar hoop, hare nervoziteit dwingend onder het juk van haar geduld, van haar vertrouwen op veel moois, dat later in haar leven zoû komen, later als hij

vrij was. Een nieuw leven, een nieuw leven! jubelde het in haar op, een frisch geluk, geluk, o God geluk! Zij begreep zelve niet, hoe zij nog hopen kon, nadat zij het leven en den mensch had leeren kennen, nadat zij bijgewoond had, wat zij had bijgewoond, maar zij wilde daar niet over nadenken en in de verte zag zij alles mooi en goed.... Hare hallucinaties zelve schokten haar hoop niet; hoewel rillende, wendde zij aan ze, als aan periodiek terugkomende hersenziekten, die weêr van zelve genazen. En zij kon zelfs glimlachen, droomend in den lichten avondglans van een zomerlucht vol sterren, met haar almanakje in de hand, waarin zij iederen dag, die verliep, des avonds met een gouden potloodje, - dat zij er voor gekocht had, dat zij nergens anders voor gebruikte, dat hing aan haar armband, - doorschrapte met een blijden streep, die haar die mooie toekomst nader bracht. En zelfs liet zij de dagen wel eens verloopen, zonder ze af te schrappen, om de zoetheid te smaken na een week zes of zeven blijde streepjes achter elkaâr te kunnen zetten, achter elkaâr, in haar weelde van verwachting....

II.

En hoe lang het ook geduurd had, ze waren doorgeschrapt geworden, allen, de een na den ander, onherroepelijk. Het verleden werd meer en meer het verleden en moest het blijven: nooit zoû er weêr iets van terugkomen, het zoû met zijne afgrijselijkheid niet spoken om hen heen, zoo dacht ze. Zij werd kalmer, hare nervoziteit stilde zich, iets als een rust kwam over haar in heur intens verlangen naar heur toekomst van geluk, want gelukkig, zoo zoû ze worden met Frank.

Zij was nu met haar vader terug in Londen, er stil levende; ondanks het heden, het verleden toch voelende, zich toch bewust, dat het er geweest was, met zijn ellende en zijne ontzetting. En ook Frank was nu in Londen, in een poover bezoldigde betrekking, die van derden opzichter op een machinefabriek, de eerste beste betrekking, die hij door vroegere connecties had kunnen krijgen, ze dadelijk aanpakkend om zijne antecedenten, om welke hij niet trotsch mocht zijn.... Later zoû hij wel iets beters vinden, iets in overeenstemming met

zijn kundigheden. En hij werkte in zijne boeken van vroeger, om zijn versleten technische kennis te verfrisschen....

Sir Archibald was oud geworden, kribbig onder aanvallen van rheumatiek, anders suf turende op zijn heraldische kaarten. Hij had, in Holland levende om zijn dochter, te lang uit zijn sleur van bekendheid en gewoonte, zich slechts destijds, nu en dan, als in kindsche driften, verzet, dat Eve de vrouw van een moordenaar zoû worden, hij stemde nu in alles toe, schuw van de wereld, zich bemoeiend met niets, rust verlangend, slechts verlangend niet gestoord te worden in de apathie van zijn ouderdom. Hij wist niets, oude menschen wisten niets, de kinderen mochten doen, wat ze wilden: ze wisten het toch altijd beter en deden toch altijd hun zin.... Zoo mopperde hij nog een beetje tegen, overigens onverschillig om die zaak, inwendig het goed vindend, dat Eve met Frank zoû trouwen, omdat Frank, hoewel driftig, toch niet slecht van natuur was, omdat Eve bezorgd zoû zijn, omdat hijzelve misschien nog wat gezelligheid in hun huis zoû vinden, ja, ja, nog wat gezelligheid....

Frank en Eve ontmoetten elkaâr zelden in de week, want Frank had het druk, ook des avonds, maar zij zagen elkâar geregeld des Zondags. En Eve had de geheele week om na te denken over dien Zondag, waarop zij hem gezien had en zij poogde ieder woord, dat hij gezegd had, iederen blik, dien hij op haar had laten vallen, zich te herinneren. Schatten waren het, waarvan zij een week leefde. Zij had hem nog nooit zoo lief gehad als nu, dat zij een zwaar neêrdrukkende somberheid in hem ried, die zij wilde wegwisschen met de groote troost harer liefde, waarin zich iets aanbiddelijks van moederlijkheid mengde, alsof hij door zijn leed een kind was geworden, dat nu aan iets teederders behoefte zoû hebben dan aan passie. Had zij hem vroeger lief gehad om de, haar raadselachtige, bekoring van het contrast tusschen zijn karakterzwakte en zijn lichaamskracht, het was nu in haar slechts een hoogere ontwikkeling van diezelfde bekoring, omdat zij hem, steeds groot en sterk, zoo zwak zag lijden onder de herinnering aan wat hij doorstaan had, zonder flinkheid zich over dat alles heen te zetten en het leven op nieuw te beginnen.... Maar deze zwakte ontmoedigde haar niet in heure hoop op de toekomst: integendeel, zij had hem lief óm

die zwakte, dit zelve zoo vreemd vindend in haar, het niet begrijpend, en er alleen, droomend, om glimlachend van geluk.....

Want zij, als vrouw, kon zoo zijn, trots hare aanvallen van nerveuze hallucinatie, energiek het verleden willen vergeten, dapper de toekomst te gemoet treden, het geluk naar zich toe dwingen met het mooie geduld harer lenige volharding. Had al het kwade van het verleden eigenlijk niet buiten hen beiden om gelegen? Had Frank niet genoeg geboet voor zijn drift om nu het hoofd op te kunnen beuren? O, zij zou weêr geheel en al gezond worden, zij zoû zich dwingen gezond te worden, en alles wat naar zielsziekte in hem zweemde, zoû zij genezen....

Zoo hoopte zij langen, langen tijd, het eerst niet willende zien, dat hij doffer werd en somberder, dieper en dieper bukkend onder zijne zwaarmoedigheid. Maar toen, toen moest zij het zien, kon zij het zich niet meer loochenen. Zij moest het zien, dat hij bij hare glanzige woorden, hel van illuzie, stil werd, niets meer zeggend, soms even de oogen sluitend met een zucht, dien hij poogde te dempen. Zij kon het zich niet meer loochenen, dat al hare hoop in hem slechts den weêrklank van wanhoop wekte. En toen dit alles eens voor haar duidelijk werd, in eens, gevoelde zij ook, in eens, geheel hare nervoziteit haar overheerschen, gevoelde zij, dat zijzelve zeer ziek was, gevoelde zij haren moed, haar hoop, hare illuzies zinken, steeds dieper zinken, wegzinken.... Een alsem van bitterheid welde, alles vergallend, in haar op; alleen zonk zij, gebroken, in woeste smart uitbarstend, op heur bed neêr, het leven vloekend, God vloekend, radeloos....

III.

Toen gebeurde het, dat, niettegenstaande dit alles, hun huwelijk bepaald werd te zullen gesloten worden in korten tijd, in anderhalve maand; Frank zoû door eenige zijner oude vrienden geholpen worden aan eene werktuigkundige betrekking op een fabriek in Glasgow, Eve zoû haar moederlijk erfdeel mede krijgen; geen bezwaren stonden in den weg.

Den Zondag placht Frank geheel en al door te brengen ten huize van Sir Archibald. Hij kwam des morgens, stil als steeds,

aan het lunch, en na het lunch bleven zij alleen, als steeds.... Vroeger waren die uren nog zoet gevuld met de, ondanks zichzelve steeds een weinig nerveuze, illuzie van Eve, zij hadden samen veel gesproken, zelfs gelezen met elkaâr.... Maar in den laatsten tijd hadden minuten zich aan minuten kunnen schakelen, zonder dat ze spraken, zonder dat ze iets deden dan stil naast elkaâr zitten op een groote bank, hand in hand, turende voor zich uit. En er kwam dan een oogenblik, dat zij elkaâr zelfs niet meer zoo konden vasthouden, het niet meer durfden. De schim van Bertie, met zijn violet bloedend wanhoopsmasker, gleed tusschen hen in... zij lieten elkaâr los, en zij dachten beide aan den doode. Het werd Eve of zij medeplichtig was aan den moord. Werd het donker, dan overviel hun zulk een onduldbare angst, dat het hun werd of zij stikken zouden: zij wierpen het venster open en zij stonden lang, lang in de kille lucht, turende in het duisterende park van Kensington, om te bekoelen.... Zwaar angstig hoorde zij in Franks borst zijn adem rijzen en dalen... En zij werd bang voor hem, trots hare liefde. Hij had toch een moord begaan, hij had dat kunnen doen in zijn drift! O, als hij haar ook eens in drift....! Maar zij, zij zoû zich verdedigen met de kracht van wanhoop, zich blijven vastklemmen aan het leven. Had zij ook niet kracht in zich gevoeld een moord....? God neen, *zij* toch niet, toch niet.... Ze was zoo bang.... En ze had hem toch zoo lief, ze aanbad hem en spoedig zoû ze zijn vrouw zijn.... Maar ze was wel bang....

Die Zondagen waren geen liefelijke dagen meer die schatten nalieten genoeg om een week van te leven. Integendeel, Eve vreesde nu, de geheele week, voor den Zondag; ze zag dien met ontzetting naderen.... Vrijdag, Zaterdag.... daar was de dag weêr, daar kwam Frank, hoorde zij zijn tred. En zij was bang, bang en ze aanbad hem toch.

Zoo zaten zij ook eens naast elkaâr, hand in hand, turende. Het was nog vroeg in den namiddag, maar buiten dreigde regen, en een grijs middagduister zeefde door de zwarte tulle gordijnen binnen. En Eve, gedrukt, smachtende naar troost, drong zich eensklaps tegen Franks borst aan, trots haren angst.

- Ik kan niet meer tegen dat weêr! klaagde zij, bijna kermend. Ik word tegenwoordig altijd benauwd van die zware gedekte luchten. Ik wil naar Italië, Frank, de zon, de zon....!

Hij bleef zwijgen, haar even drukkend tegen zich aan.

Zij begon zachtjes te weenen.

- Zeg dan toch iets, Frank! smeekte zij.

- Ja, ik hoû ook niet van die zwarte lucht, Eve, sprak hij mat.

En minuten lang duurde hun stilzwijgen weêr. Zij poogde er zich in te schikken, tegen hem aan leunend. Toen zei ze:

- Ik kan er niet meer tegen, geloof ik, sedert die bui, die ons in Molde heeft overvallen, nu al zoo lang, wel vijf jaar geleden. Je herinnert je wel, toen we elkaâr pas ontmoet hadden, een paar dagen te voren, in Drontheim....

Ze zoende glimlachend zijn hand, vol van hare herinnering, hare jeugd. Ze was nu oud.

- Je weet, we zijn toen in Molde kletsnat teruggekomen in het hôtel. Ik geloof, dat ik sedert dien dag ziek ben, dat ik toen zware koû heb gevat, die ergens in me ingekankerd is, die ik eerst niet heb gevoeld of geteld, maar die al dien tijd aan me geknaagd heeft, al dien tijd lang....

Hij bleef zwijgen, zich vaag ook iets herinnerend, iets tragisch angstigs van Molde, wat wist hij niet meer. Maar naast hem barstte zij eensklaps zenuwziek in snikken los:

- O Frank, zeg dan toch iets, zèg dan toch iets! smeekte zij, wanhopig om zijn stilzwijgen, waarin ze haar angst steeds banger en banger voelde worden, hoog kloppend in heur hart, ondanks zichzelve.

Hij streek zich met de hand over het voorhoofd, zijne gedachten verzamelend. En langzaam zeide hij:

- Ja Eve.... ik had je juist iets willen zeggen, juist van daag.

- Wat dan? vroeg zij, verwonderd door heure tranen blikkend, om zijn vreemden toon.

- Ik zoû ernstig met je willen spreken, Eve, van daag. Wil je naar me luisteren?

- Ja....

- Ik woû je iets vragen, Eve, ik woû vragen of je niet vrij van me zoû willen zijn. Ik woû je vragen of ik je niet je woord mag teruggeven.

Zij begreep hem niet dadelijk en bleef hem toen verschrikt aanzien, met open mond.

- Waarom? vroeg zij ten laatste, sidderend, bang, dat hij iets begrijpen zoû van wat in haar woelde.

- Omdat het zoo beter voor je zoû zijn, kind sprak hij zacht. Ik heb het recht niet je leven vast te ketenen aan het mijne: ik ben gebroken, ik ben een oud man en jij bent jong....

Zij vlijde zich tegen hem aan.

- Neen, ik ben ook oud! glimlachte zij. En ik wil het niet, ik wil bij je blijven, ik zal je altijd troosten als je verdrietig bent. En bij elkaâr zullen wij weêr beiden jong worden en beiden gelukkig....

Hare stem vloeide zoet als balsem, zij voelde om hem te sterken iets van de oude illuzie in zich herleven; zij wilde hem behouden, het kostte wat het kostte; zij had hem lief.

Hij sloot haar even vast in zijn arm en zoende haar. Zij was op dit oogenblik niet bang, zij voelde hem zoo ongelukkig...

- Je bent een goed, goed kind, fluisterde hij met zijn schorre, brekende stem. Ik verdien het niet, dat je zoo goed voor me bent. Maar heusch, Eve, denk er eens over na. Denk er eens over na of je je niet ongelukkig, rampzalig zoû voelen, wanneer je altijd met me moest zijn. Er is nu nog alles aan te doen. We hebben je verder leven in onze hand, Eve. En ik kan niet doorgaan met je nog ongelukkiger te maken, dan ik al gedaan heb. Daarom zoû ik graag, voor jouw geluk, je je woord teruggeven.

- Maar ik wil niet! kermde zij wanhopig. Ik wil niet. Ik begrijp je niet: waarom zoû je me mijn woord teruggeven?

Hij nam hare handen streelend in de zijne, zag haar lang aan met zijn glimlach van smart onder zijn gouden snor.

- Waarom? Omdat je... omdat je bang voor me bent, mijn kind.

Haar geheele lichaam schokte als met een plotselingen electrischen stroom, zij zag hem wild aan, wild sprak zij tegen.

- Het is niet waar, Frank, ik zweer het je, het is niet waar! God, God, waarom geloof je dat, waardoor heb ik je dat kunnen doen gelooven! Ik bid je, Frank, geloof me, ik zweer het je, daar, bij alles wat heilig is, zweer ik het je, het is niet waar, dat ik bang voor je ben!

- Jawel Eve, je bent bang voor me, ging hij kalm voort, en ik begrijp dat, dat moet zoo zijn. En toch, dit verzeker ik je; je zoû er nooit reden toe hebben. Want ik zoû een lam

willen zijn aan je hand, ik zoû mijn hoofd zoo in je handen willen leggen, in je mooie, koude, witte handjes, om er te gaan slapen als een kind. Je zoû met me kunnen doen, wat je woû, en ik zoû nooit driftig tegen je zijn, want ik kan dat nu niet meer, nooit meer. Ik zoû zoo aan je voeten willen liggen, mijn leven lang, en je voeten op me willen voelen, hier op mijn borst en ik zoû er zoo kalm onder worden, zoo kalm, zoo heerlijk kalm....

Hij was op zijn knie gevallen voor haar, zijn hoofd in heur schoot, op hare handen.

- Nu dan, sprak zij zacht, als dat zoo is, waarom zoû ik dan bang voor je moeten zijn, als je me dat alles zoo verzekert? En waarom spreek je er dan over, me mijn woord terug te geven?

- Omdat ik je niet langer ongelukkig kan zien, omdat ik je bij mij ongelukkig zie, omdat je later met me nog ongelukkiger zoû worden....

Zij trilde in al haar zenuwen, een helle klaarte kwam in haar, zij zag alles, wat er gebeurd was, weêrschitteren als in kristal.

- Hoor, Frank, sprak ze met een stem vol frischheid. Blijf daar zoo liggen en luister naar me, luister goed. Ik wil bij je blijven, en we zullen gelukkig zijn. Ik voel dat. Hoor Frank. Wat is er gebeurd, dat wij ongelukkig zouden zijn? Niets. Ik herhaal het je: niets. Laten wij niet ons eigen leven vergooien. Eens heb ik aan je getwijfeld, je hebt me vergeven: dat is uit. Je hebt gezien, dat Bertie een schurk was en je hebt hem doodgemaakt. Dat is uit. Dat kan me alles niet meer schelen. Ik wil om dat alles niet meer denken. Het bestaat niet meer voor me. En let wel op, Frank, bezie het goed, dat is alles, alles, álles, wat er gebeurd is. Er is niets méér gebeurd. Het is niet veel. En we zijn beiden jong en gezond, we zijn *niet* oud. Daarom zeg ik het je, dat we het kunnen: een nieuw leven met elkaâr beginnen, ergens anders, ver van Londen. Een nieuw leven, Frank, een nieuw leven.... Ik hoû van je, Frank, je bent mijn alles, mijn afgod, mijn man, mijn kind, mijn lief, groot kind....

Zij omhelsde zijn hoofd hartstochtelijk, hem knellend aan haar tenger lichaam, in extaze, lichttintelingen in haar oog, bloed tintelend onder de azalea's harer wang. Maar hij zag smartelijk tot haar op:

- Je bent een engel, Eve, je bent een engel. Maar ik mag je niet behouden. Want hoor nu eens naar mij: .... dat is het juist....

- Wat is het juist?

- Dat is het juist... dat Bertie geén schurk was. Dat hij alleen maar een mensch, een zwak mensch was. Dat is het juist. Hoor naar mij, Eve, laat mij nu uitspreken. Ik heb veel gedacht, daar, op Scheveningen, in de duinen, je weet wel. Ik heb nagedacht over wat ik me herinnerde, dat hij in dat laatste oogenblik me tegenwierp, om zich te verdedigen en langzamerhand zijn al zijn woorden bij me herleefd en heb ik gevoeld, dat hij gelijk had.

- Dat hij gelijk had! O, Frank, ik weet niet wat hij zei om zich te verdedigen, maar moet nu, nu nog, Bertie's invloed ons kunnen scheiden! riep zij, bitter van wanhoop, uit.

- Neen, dat is het niet! weerde hij af. Verwar het niet. Het is niet Bertie's invloed, die ons scheidt, maar mijn schuld.

- Jouw schuld?

- Mijn schuld, die telkens en telkens me herinnert aan wat ik gedaan heb, zoo dat ik niets vergeten kan en het nooit vergeten zal.... Want hoor nu eens. Hij had gelijk in zijn laatste woorden. Hij was een zwak mensch, zei hij, geslingerd door het leven, zonder wilskracht. Hij had geen wilskracht, zei hij. Was het zijn schuld, dat hij er geen had? Hij verachtte zichzelven, dat hij die gemeene dingen gedaan had, met die brieven. Maar hij had niet anders gekund. Nu, ik vergeef het hem, dat hij zwak was, want hij kon niet anders, en we zijn allemaal zwak: ik ben het ook.

- Maar *jij* zoû nooit zoo iets doen, met die brieven! kreet Eve.

- Omdat ik misschien anders ben, maar ik ben toch ook zwak. Ik ben zwak, als ik driftig ben. En toen.... toen in mijn groote drift, ben ik heel, heel zwak geweest. Dat is het juist, dát is het wat me nu breekt, en zoo gebroken, als ik ben, mag ik niet je man worden.... O, wat gaf ik er niet voor, als hij nog leefde. Ik hield van hem, eens, en ik zoû hem nu zeggen, dat ik hem begrepen had, dat ik hem vergaf...

- Frank, wees niet zoo dwaas, zoo dwaas goed! kreet zij uit.

- O, het is geen dwaze goedheid! lachte hij treurig. Het is filozofie.

- Nu dan! riep zij hard, ruw; ik filozofeer niet, ik ben niet dwaas goed, ik vergeef het hem niet, dat hij een schurk was, dat hij ons ongelukkig heeft gemaakt en ik haat hem, ik haat hem, dood als hij is. Ik haat hem, omdat hij nu, nu dat je hem vermoord hebt, nog om ons en in ons spookt, omdat zijn duivelsche invloed je nu, nu nog van me af wil rukken. Maar ik zeg je, dat ik het *niet* wil! schreeuwde zij wanhopig, opstaande en hem woest omknellend. Ik zeg je, dat ik je niet voor de tweede maal wil verliezen, ik zweer je, dat ik je hier vast zal blijven houden in mijn armen als je van me weg wilt gaan, dat ik me tegen je aan zal drukken, tot dat we beiden stikken! Want ik wil niet, dat hij ons nu nog scheidt, ik haat hem, ik vind het goed, dat je hem vermoord hebt en als hij nu nog leefde, dan zoû *ik* het hem doen, hem vermoorden, hem worgen, hem verworgen!

Hare handen wrongen zich als om een keel en hare armen sloegen zich om Frank heen, als om een prooi. Buiten was de lucht zwarter en zwarter geworden. Hij maakte zich langzaam van haar los, haar steunend, daar hij voelde, dat zij wankelde in hare overspanning van kracht en moed tot een daad. Bleek tuurde zij even met hare holle, grijze oogen naar buiten, naar het weêr, en zij rilde. Hij voerde haar terug naar de bank, deed haar zitten, knielde voor haar, haar liefhebbend als nooit, hartstochtelijk.

- Eve! fluisterde hij.

- O, kijk die wolken, krijschte zij. Het gaat stortregenen.

- Ja, fluisterde hij weêr, maar wat kan het ons schelen: ik hoû van je!

- Ik kan niet tegen dat weêr! kermde zij. Het maakt me benauwd en bang, o het maakt me zoo bang! Bescherm me, bescherm me, Frank, kom hier....

Zij trok hem tot zich op de bank, knoopte zijn jas open en drukte zich tegen hem aan.

- Ik ben bang, Frank, bescherm me, sla je jas om me heen, o God, laat het niet weêr over me heen komen, ik bid u God, laat het niet weêr komen!

Zij bad, dat ze niet weêr mocht aanrollen, die hallucinatie van donder. En zij sloeg om zijn lichaam hare beide armen, zich tegen hem dringend, als wilde zij in hem kruipen. Zoo bleef ze lang en hij wilde haar juist innig vast aan zich klem-

men, toen zij murmelde, hare vingers wriemelend in zijn vest:

- Wat is dat, wat heb je hier?

- Wat? vroeg hij verschrikt.

- Hier in je vestjeszak!

- Niets, een fleschje.... stotterde hij. Druppels voor mijn oogen, ik heb pijn aan mijn oogen in den laatsten tijd.

Zij haalde het fleschje te voorschijn. Het was een kleine, donkerblauwe flacon met geslepen stop, zonder etiquette.

- Voor je oogen? sprak ze. Ik wist niet....

- Ja, toch wel! stotterde hij. Geef het hier, Eve, geef het hier.

Maar zij omklemde het vast in hare beide handen, met een lachje.

- Neen, ik geef het nog niet. Waarom ben je zoo bang, ik zal het niet breken. Ruikt het? Ik wil het openmaken, maar de stop zit zoo vast.

- Ach, ik bid je, Eve, geef het hier! smeekte hij, het zweet parelend op zijn voorhoofd. Het is niets, het zijn oogdruppels, en het ruikt niet, je zal er meê morsen en dan geeft het vlakken.

Maar zij hield hare handen achter haar rug.

- Het zijn geen oogdruppels en je hebt geen pijn aan je oogen! sprak ze vast.

- Ja, heusch....

- Neen, je jokt! Het is.... het is iets anders, niet waar?

Hij antwoordde haar niet, zeer bleek.

- Geef het hier, Eve! vleide hij.

- Werkt het gauw? vroeg ze weêr.

- Eve, ik wil het, geef het hier! knarste hij nu driftig, woedend, radeloos.

Hij omvatte haar, wilde hare polsen grijpen, maar omknelde slechts haar eene leêge hand, want heur andere slingerde vlug den flacon over hem heen, op den grond. Het weêrklonk er met een hoogen toon, als van kristal, dat springt. En voor hij had kunnen opstaan, omhelsde zij hem weêr vast, geheel, in hare armen, drukte zij hem neêr in de kussens der bank.

- Laat het, lispelde zij glimlachend. Het is gebroken. Ik heb het voor je gebroken. Zeg me, waarom droeg je dat bij je?

- Het is niet wat je denkt! verdedigde hij zich nog.

- Het is het wel. Waarom droeg je het bij je?

Hij zweeg een pooze. Toen, zich overgevend, in hare omhelzing:

- Om in te nemen... als het uit tusschen ons was geweest, van avond bijvoorbeeld.

- En nu zal je het dus niet meer doen?

- Misschien... ik kan een ander fleschje zien te koopen, lachte hij somber.

- En waarom moet het uit tusschen ons zijn?

Hij werd eensklaps ernstig, zonder spot meer over dood of leven.

- Om jou, mijn engel. Om jouw geluk. Ik bid je, laàt het uit zijn. Laat me je niet langer ongelukkig hoeven te maken. Jij kan nog gelukkig worden. Maar ik, ik voel dat ik alles in mij mis om gelukkig te zijn en geluk put men alleen uit zichzelven.

- En je gelooft, dat ik je nu van me zoû laten weggaan, nadat je me zoo even gezegd hebt, wat je dan zoû doen, des avonds?

- Neem het dan zoo niet op, dat het zoû zijn om jouw verlies. Ik liep al lang met dat ding in mijn zak. Ik dacht dikwijls het te doen, maar dan dacht ik aan jou en dan was ik er te zwak toe, want ik weet, dat je van me houdt, o, te veel!

- Niets te veel, ik heb geleefd door jou, zonder jou had ik nooit geleefd.

- Zonder mij had je misschien met een ander geleefd, gelukkiger.

- Neen, nooit met een ander... Dat kòn niet, met een ander. Ik moest met *jou* leven. Het was het noodlot....

- Ja, het noodlot, zoû Bertie zeggen.

- Spreek niet van Bertie....

Het kletterde tegen de ruiten aan, een zondvloed van rechte stroomen.

- Altijd die regen! murmelde zij bang.

- Ja, altijd! herhaalde hij onwillekeurig.

Zij huiverde, zag hem aan.

- Waarom zeg je dat? vroeg ze scherp.

- Ik weet het niet, antwoordde hij verwonderd, verward. Ik weet het heusch niet. Wat heb ik dan gezegd?

Zij zwegen weêr. Toen sprak ze:

- Frank....

- Lieveling....

- Ik wil niet meer van je scheiden. Zelfs vandaag niet. Ik zal voortaan zoo bang voor je zijn.

- Laat het uit zijn, kind.

- Neen, neen. Hoor. Laten we bij elkaâr blijven. Altijd, altijd. Laten we nu met elkaâr gaan slapen, terwijl het regent.

- Eve....

- Met elkaâr. Je zegt immers, dat je in je alles mist om gelukkig te worden en dat je toch het geluk uit jezelven moet putten. Nu, zoo is het ook met mij. En toch houden we zooveel van elkaâr, niet waar?

- O ja....

- Nu, waarom zouden we dan blijven waken, in dit akelige leven. Het regent altijd door. Geef me een zoen, Frank, een nachtzoen, en laten we gaan slapen, terwijl het regent. Laat me in je armen slapen....

- Eve, wat meen je? vroeg hij hol, want hij begreep haar niet.

- Het fleschje heb ik gebroken, gebroken voor jou! ging zij vreemd voort. Maar je zoû immers een ander zien te koopen?

Een ijskoude drong hem, als bevriezend, door zijn merg.

- God, Eve, wat wil je? vroeg hij sidderend.

Maar zij lachte hem rustig tegen, zeer kalm, met zacht stralende, stille oogen. En zij omvatte hem in haar armen.

- Samen met je sterven, lieveling! fluisterde zij, als verklaard van geluk. Wat kan ons het leven nog schelen! Je hebt gelijk: *jij* zal nooit meer gelukkig kunnen worden en ik zal het niet worden naast jou. En ik wil je niet verliezen ook, omdat je mijn alles bent. Hoe dus te leven en waarom te leven? Maar samen, o Frank, samen met elkaâr dood te gaan, in elkanders armen, op je mond te sterven, o, is dàt niet het hoogste geluk! Een zacht vergift, Frank, niets pijnlijks. Iets zachts en het dan samen te drinken en elkaâr vast te omhelzen en dan dood te gaan, dood te gaan, dood te gaan....

Maar hij huiverde van ontzetting.

- Neen, Eve, neen! riep hij uit. Dat mag je niet willen, dat kan je niet willen! Ik verbied het je....

- O, verbied het me niet, smeekte zij, op den grond vallend en zijne knieën omhelzend. Laten we het samen doen. Het zal heerlijk zijn. Het zal roze en zilver en goud om ons zijn, als een zonsondergang. O, kan je je iets verbeelden wat zaliger zoû wezen? Frank, Frank, het is het Geluk, het Geluk, waar we naar zochten, waar ieder naar zoekt op de wereld! Het Geluk is, samen, van elkaâr houdend, met elkaâr te sterven! Het is het paradijs, de hemel, Frank!!!

Hij voelde niet de verheerlijking van hare extaze, maar hare woorden lokten hem als met de belofte van een korte zoetheid des levens, en van een ontzaglijke lange rust des doods. En hij vond niets meer om haar te weêrspreken, niets meer om haar terug te houden in de hemelvaart harer gedachte: alleen dacht hij nog slechts aan het gemis van alle middel, daar het gebroken was....

Maar Eve was opgestaan, magnetisch gedwongen te gaan naar de plek waar het fleschje gevallen was. Zij bukte zich, en zij raapte het op. Het was gevallen op de afhangende plooien van een gordijn; het was niet gebroken, en slechts gebarsten. Maar er was geen druppel uit gestort.

- Frank! gilde zij, in hare opzweving van extaze; Frank, zie, het *is* niet gebroken, het is heel! Het is het Noodlot, dat het niet heeft willen laten breken!

Hij was opgestaan, rillend van de ijskoude in hem. Maar zij, ze had reeds den stop afgerukt, ze dronk het half uit, met een glimlach van waanzin en geluk.

- Eve!!! schreeuwde hij.

Maar rustig, steeds glimlachend, reikte zij het hem over. Hij zag haar een pooze aan en het werd hem alsof zij beiden reeds niet meer op de wereld waren, alsof zij in een sfeer vol vreemde natuurwetten zweefden, waarin vreemde dingen zouden gebeuren. Het kwam in hem op, of de wereld nu vergaan zoû, in dien stortregen, daarbuiten. Maar hij zag, dat ze wachtte, met haar glimlach, en toen dronk hij....

Het was geheel donker geworden, en zij lagen in dat donker in elkanders armen, op de bank. Hij was dood. Zij richtte zich even op, stervend, doodsbang voor den storm, die buiten loeide, en den storm, die loeide in haar eigen doorgiftigd lichaam. Het weêrlichtte schel wit en het donderde dadelijk

na. Maar boven dien donder uit, hooger, kwam voor Eve, van heel ver, een donder aanrollen, áanrollen.... zwaarder, steeds zwaarder, als een bovenwereldlijke donder, op raderen van sferen...

- Daar komt het aan! stamelde zij, in de ontzetting van den dood. O God, daar dondert het aan!!

En ze zonk, kronkelend, op het lichaam onder haar neêr, wegschuilend in de losgeknoopte jas, daar stervend....

Toen sleepte een tred, buiten het stikduistere vertrek, door den corridor, nader en nader; de knorrige stem van een ouden man riep twee-, driemaal Eve's naam; een hand draaide de deur open.

Mei '90.

LOUIS COUPERUS.

De Nachtwacht van Rembrandt.

> ‘Er is geen arbeid zoo vergeefsch als het pogen in woorden terug te geven, wat slechts volkomen mede wordt gevoeld, als men het meê ziet.’
> POTGIETER.

‘Er was een tijd, waarin Holland Europa's bewondering wegdroeg door zijne schilderschool, de oorspronkelijke, met zijnen strijd voor de vrijheid geboren, en die de helden van deze heeft veraanschouwelijkt en vereeuwigd; eene eerzuil, door dat geslacht zichzelf gesticht; - eene eerzuil, welker meesterstukken we ten minste niet alle voor het goud des vreemdelings veil hadden.’[1] Zoo schreef onze onvergetelijke Potgieter vóór ongeveer eene halve eeuw in eene zijner uitnemendste studiën ‘Historiëele portretten’ op het Trippenhuis.

Hoe betreuren wij nòg, dat het bij deze eerste studie gebleven is. Miereveldts beeltenis van Willem van Oranje en van prins Maurits; Frederik Hendrik door Honthorst en de afbeeldingen der grootste vernuften, op welke Hollands letterkunde in de dagen van Hollands heerschappij roem droeg; van Cats door Miereveldt, van Huygens door Netscher gepenseeld, van Hooft, om strijd door Bramer en door de Keyzer veraanschouwelijkt, en Joost van den Vondel, wiens hoofd wij aan Jan Lievens zijn verplicht.

‘Voor een ander hoofdstuk, voor een ander maal blijve de studie der werken van Govert Flinck, Rembrandt van Rhijn en Bartholomeus van der Helst bewaard.’ Helaas, het bleef in de pen. Potgieter gaf ons zijne beschouwingen niet - be-

1 Van de 350 door Rembrandt vervaardigde schilderijen bezit ons vaderland er - vijfentwintig.

zield en bezielend als zij bij het licht der geschiedenis zouden geweest zijn; noch van het Doelenstuk van eerstgenoemde, met Joan Huydecoper, heer van Maarsseveen, denzelfde, die grave Willem Frederik van Nassau bij Wilna zoo eigenaardig den aftocht ried, dreigende dat de regeering op Zijne Doorluchtigheid den storm zoude loslaten, die haar zelve dreigde; noch van de zoogenaamde ‘Nachtwacht’ des tweeden, met Frans Banning Cocq, heer van Purmerland, als hoofdfiguur, denzelfde, die met de Amsterdamsche burgemeesters Antonie Oetgens en Pieter Hasselaar en vier andere leden der vroedschap zich bij prins Willem II verontschuldigde over het niet ontvangen van Zijne Hoogheid aan het hoofd der bezending uit de Algemeene Staten; noch eindelijk van den Schuttersmaaltijd van laatstgenoemde - ter herinnering aan de vrijverklaring onzer gewesten, vanwege geheel Europa, door den vrede van Munster - met den schepen Cornelis Jansz. Witsen, denzelfde, die in 1650 den Prins zal pogen te beduiden, hoe noodig het is het overtollig krijgsvolk af te danken, en in 1655, als voorzitter der Admiraliteit, het ‘Zeemagazijn’ op Kattenburg zal stichten, waar de reusachtige voorraden opgestapeld worden, die Hollands vlootvoogden in staat stelden om ter zee het hoofd te bieden aan alle natiën.

Wie zal na Potgieter, begaafd als hij met zoo veelomvattende kennis op het gebied der geschiedenis, der letteren en der kunst, uit dat roemrijk tijdperk, in zijn voetspoor treden en onder den indruk van herhaald bezoek in het Rijksmuseum, waarheen vijf jaar geleden de schilderijen uit het Trippenhuis werden overgebracht, ons nieuwe studiën schenken, allereerst over Flinck, Rembrandt en Van der Helst en hunne meesterstukken?

In de verwachting dat de toekomst ons den Schrijver brenge, verzamele nu reeds ieder, die zich er toe geroepen acht, allerlei bouwstof, welke der kennis en waardeering onzer kunstschatten ten goede komt. Nog spreekt Potgieters geest tot een nieuw geslacht: ‘*ga op uwe beurt de heerlijkste voortbrengselen van Hollands schilderschool - de laatste glorie onzer gulden eeuw - zelf beschouwen tot ze u toeschitteren*.’

Met deze gedachten ter inleiding wensch k niet meer dan eene bijdrage te leveren tot juister beoordeeling en waardeering van het grootsche kunstgewrocht van den vorst onzer schilders ‘de Nachtwacht van Rembrandt’.

I.

Wat al studie heeft men de laatste veertig jaren zoowel in als buiten ons vaderland aan Rembrandt en zijne werken te koste gelegd. Het was Dr. P. Scheltema, die met medewerking van anderen het eerst voornam uit onbekende oorkonden eenig licht te doen opgaan over zooveel duisters in het leven van onzen beroemden landgenoot. Het tot dusver aangenomen jaar en de plaats zijner geboorte bleken onjuist te zijn, en men wist niet eens, waar en wanneer hij gestorven was, noch kon de plek aanwijzen, waar zijn stoffelijk overschot rustte. Amstels geleerde archivaris spoorde deze en vele andere bijzonderheden na[1] en hield, den avond vóór de onthulling van Rembrandts standbeeld te Amsterdam op 27 Mei 1852, voor de leden van 'Arti et Amicitiae' eene redevoering over zijn leven en zijne verdiensten; later zag zij het licht 'met eene menigte geschiedkundige bijlagen meerendeels uit echte bronnen geput.'[2]

In diezelfde dagen was de oud-direkteur der akademie van schoone kunsten te Parijs, Charles Blanc, reeds bezig aan zijnen reuzenarbeid 'L'oeuvre de Rembrandt reproduit par la photographie, décrit et commenté', 1853.[3] Ondertusschen gaf zijn landgenoot Thoré, onder den pseudoniem 'W. Bürger' in '58 zijne 'Etudes sur l'école hollandaise'[4] en John Burnet in Engeland 'Rembrandt and his works',[5] twintig jaar later gevolgd door Middletons Descriptive catalogue of the

1 Hij werd geboren te Leiden in de Weddesteeg bij de Wittepoort, 15 Juli 1608, en niet 1606, zooals I. 1. Orlers zegt in zijne Beschryvinge der Stadt Leyden, bl. 375. 2e druk, Anno CIO. IOC. XLI. Rembrandt zelf toch verklaarde bij de aangift van zijn huwelijk - in het Puiboek der stad Amsterdam opgeteekend - 'den tienden Juni 1634 zes en twintig jaren oud te zijn'. 8 October 1669 werd hij begraven in de Westerkerk te Amsterdam. Sedert men Rembrandts inventaris, dato 5 Oct., heeft gevonden en bovendien weet dat de notaris Stheeman haar opgemaakt heeft *daags na zijnen dood*, kan nù ook als zijn sterfdag worden vastgesteld *de vierde October* 1669.

2 Amsterdam P.N. van Kampen 1853. - Eene Fransche vertaling verscheen in 1866. 'Rembrandt, discours sur sa vie et son génie par le docteur Scheltema. Paris, Renouard'.

3 In 1859 verscheen eene minder kostbare uitgaaf in 2 octavo-declen. 'L'oeuvre complet de Rembrandt, décrit et commenté par M. Charles Blanc'. Paris. Chez Gide, Libraire-Editeur. 5, Rue Bonaparte.

4 Musées de la Hollande, Amsterdam et La Haye, Paris. Ve Jules Renouard, Libraire-Editeur 6, rue de Tournon 3 vol. 1858: pag. 6-33; 1860; 1862.

5 London, Virtue 1859 4to.

etched work of Rembrandt van Rhijn.[1] En nadat ongeveer gelijktijdig in '76 en '77 Eugène Fromentin te Parijs en Mr. C. Vosmaer in den Haag - eerstgenoemde zijne 'Maîtres d'autrefois'[2], laatstgenoemde den tweeden druk van zijn 'Rembrandt, sa vie et ses oeuvres'[3] - hadden voltooid, scheen het wel als wilden in het jongste tiental jaren van '80 tot '90 velen als om strijd zich beijveren, om in afzonderlijk geschrift of prachtwerk, in tijdschrift of dagblad, met graveerstift of etsnaald, door photografie of heliogravure, in Frankrijk, Duitschland en Nederland, in Engeland en Amerika,[4] den roem van Rembrandt te verspreiden en te verhoogen.

In 't bijzonder noem ik Eugène Dutuit met zijn 'Oeuvre complet'[5], E. Durand-Gréville en Louis Gonse met hun artikelen in de 'Gazette des beaux-arts'[6], Revue bleue[7] en 'L'Artiste'[8], W. Bode met zijne beide werken 'Rembrandt's früheste Thätigkeit. Der Künstler in seiner Vaderstadt Leiden'[9] en 'Studiën zur Geschichte der Holländischen Malerei'[10], en H. Riegel met zijn opstel Zur Geschichte der Schütter- und Regentenstücke[11], C. Lemcke in 'Kunst und Künstler Deutschlands und der Niederlande bis um die Mitte des achtzehnten jahrhunderts'[12] en Karl Woerman in zijne 'Geschichte der Malerei'[13]; wijlen Mr. A.D. de Vries Az. en D.C. Meijer Jr.; Mr. N. de

1 London. John Murray, Albemarlestreet 1878.
2 Paris, Plon & Cie, 1876 1 vol. in-12, pag. 317-364.
3 La Haye, Martinus Nijhoff, Paris, Renouard. De eerste druk verscheen in 1863.
4 Cyclopedia of Painters and Paintings edited by John Denison Champlin Jr. New-York Charles Scribner's sons London, Bernard Quaritch MDCCCLXXXVIII. Deze bevat eene in omtrek verkleinde reproductie van de Nachtwacht met de aanwijzing van de afgesneden gedeelten naar de Gazette des Beaux-Arts 1885, pag. 409.
5 Paris A. Lévy 1883 (beoordeeld in de Gazette des Beaux-Arts, 1885. II: 328-336, 498-510.)
6 Paris 8. Rue Favart 1885 p. 401-421; 1887 p. 102-104; 1890. 1 Fév.
7 Revue politique et littéraire. Directeur: M. Eugène Yung. 16 Juillet 1887 p. 78-84.
8 1889. II p. 177, 252 en 350; 1890. 22 Mars.
9 Wien, 1881.
10 Braunsweig, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn 1883.
11 Zie 'Beiträge zur niederländischen Kunstgeschichte, Berlin 1882' I, p. 107-162.
12 Uitgaaf van Dr. Robert Dohme. Leipzig, Verlag von E.A. Seemann. 1876.
13 Leipzig 1888. Verlag von E.A. Seemann. III: 2.

Roever en Dr. A. Bredius met hunne belangrijke bijdragen in ‘Oud-Holland’, laatstgenoemde ook in Hanfstaengels uitgaaf ‘Die Meisterwerke des Reichsmuseum zu Amsterdam’[1] en Fr. D.O. Obreen, den direkteur van het Rijksmuseum, met de firma Ad. Braun en Cie in ‘Le Musée de l'état à Amsterdam;[2] in de serie Les artistes célèbres’ sous la direction de M. Eugène Müntz[3], de voortreffelijke monografie van Emile Michel; eindelijk het dezer dagen verschenen werk ‘L'oeuvre gravé de Rembrandt’ door Dmitri Rovinski[4]. Op het gebied der steendruk-, graveer- en etskunst herinner ik onder meer aan Mouilleron, Kayser en Waltner, Flameng, Massaloff en Unger.

In de jongste zomervacantie, geheel aan de studie van Rembrandt gewijd, werd mijne aandacht meer bijzonder bepaald bij ‘de Nachtwacht’. Jhr. D. de Graeff van Polsbroek in 's-Gravenhage stelde mij namelijk in de gelegenheid in zijne gastvrije woning eene copie te maken van eene aquarel in een der beide albums der familie Banning Cocq, waarvan hij als erfgenaam eigenaar was geworden. Tegenover deze aquarel leest men: ‘Schets van de Schilderije op de groote zaal van de Cleveniers Doelen, daerinne de Jonge Heer van Purmerlandt als Capiteijn[5], geeft last aen zijnen Lieutenant, de Heer van Vlaerdingen, om zijn Compaignie Burgers te doen marcheren’. Het was wijlen Mr. A.D. de Vries Az., die er het eerst de aandacht op vestigde, bij gelegenheid der heraldieke tentoonstelling in de hofstad in 't jaar 1880[6]. Beide albums, be-

1 Photogravure-prachtwerk mit erläuterndem Text. München, Frans Hanfstaengl.
2 Dornach (Alsace) & Paris, 43 Avenue de l'Opéra.
3 Paris Librairie de l'Art. 29, Cité d'Antin 1886.
4 St. Petersbourg, Wassili Ostrow, 4 ligne N° 43.
5 Frans Banning Cocq, geboren 23 Febr. 1605 overleed 1 Jan. 1655. Zijn huwelijk met Maria Overlander was kinderloos.
6 Behalve deze schets vond ik nog twee anderen; de eene stelt voor: ‘De heeren overluijden van de Handtbooghsdoelen 1653. Dr. Frans Banning Cocq en Joan van der Pol, Burgemeesters ende regeerders der Stadt Amstelredamme, Albert Pater, Raedt ende oudt Schepen, Dr. Joan Blaeu, Raedt en regierende Schepen der stadt Amstelredamme.’ De oorspronkelijke, helaas ter rechterzijde afgesneden schilderij, waarnaar deze schets moet genomen zijn, hangt in ons Rijksmuseum, Nr 468. Het op de lei geschilderd jaartal 1657 is onecht en moet worden gelezen 1653, zooals niet alleen in het album staat, maar ook op de kleinere reproductie van Van der Helst, welke het Louvre te Parijs bezit. (Laatstgenoemde is afkomstig van de familie de Graeff van Polsbroek. In 1771 (31 Juli) werd zij op de verkooping van Gerret Braamkamp verkocht voor ƒ 730 (zie den met de prijzen voorzienen catalogus, bl. 25; eigend. Museum Boymans, Rotterdam). Betreffende het foutieve jaartal 1657 herinner ik nog dat, volgens schriftelijke mededeeling van Jhr. D. de Graeff van Polsbroek, Banning Cocq, de hoofdpersoon van het Doelheerenstuk, reeds 1 Jan. van 1655 overleden was.

vattende ‘Geslachtsregister en wapenborden der Heeren en Vrouwen van Ilpendam’[1], dagteekenen uit de eerste helft der zeventiende eeuw en werden, behoudens enkele wapens, zeker vóór 1655 afgesloten, getuige de hier en daar bijgevoegde eigenhandige aanteekeningen van Mr. Gerard Schaep Pietersz., die in 't midden van genoemd jaar overleed.[2]

Deze schets[3] werd voor mij het punt van uitgang voor eene nauwgezette studie van het heerlijk kunstgewrocht. Nog in Maart 1886 schreef Dr. A. Bredius in den Nederlandschen Spectator terecht ‘Het laatste woord in zake *de Nachtwacht* is nog niet gesproken’; en trots de hierop gevolgde studie van den heer D.C. Meijer Jr. in Oud-Holland[4], geheel aan Rembrandts schuttersstuk gewijd, durf ik vrijmoedig tegenover laatstgenoemde de uitspraak van den bekwamen direkteur van het Mauritshuis in den Haag herhalen.

II

Groot is het verschil tusschen hetgeen Rembrandts meesterstuk *geweest* en na ongeveer drie kwart eeuw *geworden* is, 1642-1715. In de herinnering aan de lotgevallen der schilderij tusschen die jaren ligt de rechtvaardiging mijner uitspraak. In de eerste helft van 1642[5] voltooide Rembrandt op 34 jarigen leeftijd zijn doek, dat bestemd was voor de groote zaal in den Kloveniersdoelen, waar het den wand tegenover de ramen *tot het jaar zeventien-honderd-vijftien* heeft versierd. Hoe de schilderij *oorspronkelijk* was, kan men in het Rijksmuseum helaas niet meer zien. Immers zijn er na de overbrenging van het stuk uit den Doelen naar de kleine krijgsraadkamer in het stadhuis - het tegenwoordig paleis op den Dam[6] - ter

1 No. 4064 van den catalogus der Tentoonstelling van voorwerpen betrekking hebbende op het Vorstelijk Stamhuis van Ôranje Nassau en op de Wapen-Geslacht- en Zegelkunde in het algemeen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff 1880.
2 Mr. N. de Roever.
3 Men vindt er eene zéér goede photogravure van in Hanfstaengels Meisterwerke des Reichsmuseum zu Amsterdam. Met tekst van Dr. A. Bredius, bl. 25.
4 Oud Holland. 1886. IV bl. 198-211.
5 Vóór den dood zijner vrouw Saskia van Uilenburg, 4 Juni 1642.
6 Eerst in 1815, toen Koning Lodewijk het Rijksmuseum stichtte, werd de Rembrandt van het paleis overgebracht naar het Trippenhuis.

zijde links en van boven breedere, en ter zijde rechts en beneden smallere repen afgesneden, om het op die wijze pasklaar te maken voor den wand tegenover den schoorsteen, tusschen de twee daarin aanwezige deuren! Op die heiligschennis zelve kom ik later terug. Om de vaststelling van het jaar, waarin zij plaats vond is het mij vóór alles te doen, om de eenvoudige reden dat in dezen voor goed een einde moet worden gemaakt aan alle dwaling en onzekerheid. De heer D.C. Meijer Jr. kwam namelijk in de tweede zijner verdienstelijke studiën over 'de Amsterdamsche schutters-stukken in en buiten het nieuwe Rijksmuseum'[1] tot eene slotsom, welke verre afwijkt van de mijne; hij bepaalde tusschen de jaren 1748 en 1758, op grond zoowel van eene in 1748 door S. Fokke gegraveerde afbeelding van de zaal in den Kloveniersdoelen, als van de in 1758 door Jan van Dijk uitgegevene 'Kunst en historiekundige beschrijving en aanmerkingen over alle de schilderijen op het stadhuis te Amsterdam'[2]. De genoemde afbeelding van 1748 komt voor in het boekske: Korte schets of dag-verhaal van het tegenwoordig Gedrag der Burgeren van Amsterdam, wegens Redres in eenige vervalle Zaken, aanvang nemende den 9 Augustus 1748[3]. Daarop kan men aan den langen wand duidelijk onderkennen het schuttersstuk van Jacob Backer met Jan van Vlooswijck als kapitein, Gerrit Hudde als luitenant enz., dat tegenwoordig in de raadzaal op het stadhuis te Amsterdam hangt. Hoe de heer Meijer in het overig onduidelijk gedeelte de 'Rembrandt' meende te zien, kan alleen hieruit worden verklaard, dat hij in den bekenden catalogus van Mr.

1 Oud-Holland. 1885. III, bl. 198-211.

2 Opgedragen aan Mr. Pieter Rendorp, Heere van Marquette, regerend burgemeester, en raad der stad Amsterdam.
Te Amsterdam, Gedrukt voor den Auteur. By Pieter Yver, kunstkoper. En by dezelve te bekomen. 1758. 8° IV + 164 bl. De tweede druk verscheen onveranderd in 1760. By Theodorus Crajenschot, Boekverkooper, op den Hoek van de Heerengracht en Heisteeg, in den berg Sinaï. De derde met vermeerderde inleiding, 8° XIV + 164 bl. 'Te Amsteldam, by J. de Jongh. MDCCXC'. Dezelfde Jan van Dijk gaf ook uit Beschryving der schilderyen in de Oranjezaal, van het vorstelyke huys in 't bosch den onvergelykelyken heldt Frederik Hendrik, Prins van Oranje en Nassau; door zyne weduwe Mevrouwe de Princesse Amalia van Solms. Ter Eeuwiger Gedachtenisse opgerecht. In 's Hage, By de Wed. O. van Thol en Zoon. M. DCC. LXVII. (Eigend. Koninkl. Bibl. Den Haag).

3 Voorzien met alle de Origineele Stukken die daar van uit gekomen zyn. Gedrukt voor den Uitgeever 1748. (Eigend. archief Amsterdam).

Gerard Schaep Pietersz. - door Dr. P. Scheltema uitgegeven[1] - las, dat aan denzelfden wand nog hingen de schuttersstukken van Govert Flinck (Albert Bas, Lucas Conijn enz), Adriaen Backer (Cornelis de Graaf, Hendrik Laurentze enz). en Rembrandt (Frans Banning Cocq enz.). Ten andere schrijft de bovengenoemde van Dijk in 1758: ''t Is te beklagen dat het stuk van Rembrand van Rijn zoo veel is afgenomen om tussen de de twee deuren (der kleine krijgsraadkamer) te kunnen plaatsen, want op de rechter hand hebben nog twee Beelden, en op de linker heeft den Tamboer geheel gestaan; 't welk te zien is aan het *egte model* thans in handen van den Heer Boendermaker'. Uit beide zaken vereenigd maakt nu de heer Meijer op, dat 'het nog geen tien jaar geleden was, dat van Dijk en elk zijner lezers de schilderij zelf op den Doelen heeft kunnen zien'[2]. Trots Fokkes afbeelding en Schaeps catalogus twijfelde ik aan de juistheid van des heeren Meijers betoog. In van Dijks beroep op dat 'egte Model' - de ongerepte kleinere schilderij van het schuttersgezelschap van Banning Cocq, welke men destijds aan Rembrandt zelven toekende - lag voor mij juist de aanwijzing, dat hij zelf nooit het levensgroot origineel onafgesneden op den Kloveniersdoelen had gezien. Ware dit toch wel 't geval geweest, dan zou dezelfde deskundige man, die door burgemeesteren was aangesteld om de schilderijen op het Stadhuis schoon te maken en te 'restaureeren', van de verminking onmogelijk hebben kunnen spreken zonder een beroep op zich zelven als ooggetuige uit den tijd, toen Rembrandts doek nog op den Doelen hing. In mijnen twijfel werd ik versterkt na de nauwgezettte lezing van Van Dijks boekske *in zijn geheel*. Daaruit bleek mij, hoe hij in 't bijzonder nog melding maakt van 'drie Schuttersgezelschappen, die voormaals in de Kolveniers Doelen, op de groote zaal, zijn geplaatst geweest' Flink, Bakker en Sandrart. 'Dewijl deze stukken -

1 Aemstel's oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam, bij Ten Brink & de Vries. 1885. Zevende deel, bl. 121-141. 'De schilderyen in de Drie doelens te Amsterdam, beschreven door G. Schaep Pietersz., 1653'. Het M.S. hiervan berust in het archief te Amsterdam.

2 Rotterdams adjunct-archivaris, de heer E.W. Moes, stelt de grenzen nog ruimer en schrijft: 'De *Nachtwacht* vond eerst tusschen de jaren 1741 en 1758 in de kleine krijgsraadkamer van het stadhuis hare plaats'. Nieuwe Rotterdamsche courant, 28 Sept. 1886. Derde blad.

schrijft hij verder - bij de verkoopinge zeer verdurven wierden, en daar en boven ze door Broddelaars handen, als door kwaadaardige Menschen, nog meer bedurven waren, hebben haar Wel Edele Achtbaarhedens, op voorstelling van den Heer Burgermeester *Pieter Rendorp*, ter dier tijd meede Thesaurier[1] beslooten deze drie stukken in het vertrek der Heeren Burgermeesteren te plaatsen.' Onderstelt men nu een oogenblik met den heer Meijer, dat werkelijk in diezelfde dagen ook de 'Rembrandt' in diezelfde zaal van den Kloveniersdoelen gehangen had - zou van Dijk daarvan dan hebben kunnen zwijgen en alléén hebben gesproken van een 'egt Model bij Boendermaker'? Credat Judaeus Apella!

Met mijnen twijfel toog ik aan het onderzoeken op het Amsterdamsch archief[2] en koos tot punt van uitgang de jaren 1682, 5 Dec. en 1683, 11 Maart. In het zevende Resolutieboek[3] toch komt het volgende voor: 'Is goedgevonden dat Jan Rosa,[4] sal gelast ende geauthoriseert werden in gevolge van de resolutie van de Vroedschap van den 5 December A^{o}. 1682 om de schilderijen van het Westindisch Huis [d.i. den vroegeren Voetboogsdoelen] mitsgaders twee oft drie van den Kleveniersdoelen, die hem nader geordoneert sullen werden over te brengen op een van de bovenkamers van het stadhuis, ende deselve, aldaar uit te halen ende te versieren na behoren, om naderhand of op de kamer van krijgsraad, oft in eenige andere kamer naar gelegentheit geplaatst te werden.'

In 't voorbijgaan merk ik op, dat Jan Wagenaar in zijne beschrijving van de bovenzalen van het Stadhuis[5] ten onrechte met een beroep op deze resolutie schrijft: 'al deze schilderijen zijn in 't begin van 1683 uit de Cloveniers en handboogdoelens

1 Dit moet in een der volgende jaren geweest zijn: 1747, 48, 49, 53 of 56. Vgl. Wagenaar, Geschiedenis van Amsterdam III.

2 Aan Mr. W.R. Veder, die bij tijdelijke afwezigheid van Mr. N. de Roever, als waarnemend archivaris zoo welwillend mij voorlichtte, breng ik hier gaarne mijn openlijken dank.

3 'Begint 30 July 1680, eyndigt 19 Sept. 1686.'

4 Deze Jan R. was omstreeks 1675 taxateur van schilderijen en teekende als zoodanig een stuk. De handteekening daarop gesteld komt geheel overeen met dien van Jan Roosa (geboren te Haarlem) wonende op de Keizersgracht, van beroep destillateur. In 1669 woonde hij in de Bloemstraat en was onvermogend (uit de schriftelijke Aanteekeningen van Mr. N. de Roever).

5 Geschiedenis van Amsterdam. Te Amsterdam, By Isaac Tirion. MDCCLX.

op het Stadhuis overgebracht'.[1] Immers zijn er jaren voorbijgegaan, *vóórdat de genoemde resolutie werd ten uitvoer gebracht*.

De krijgsraadkamer was namelijk, sedert de voltooiing van het Stadhuis in 1655, tot 1683 'onopgemaekt' gebleven, van wege den slechten toestand van de kap van den achtergevel, zoodat 'het water tot in de voornoemde kamer inregende, waar door alle meubelen en ornamenten, die men daer zoude hebben mogen plaetsen, bedurven zouden zijn geworden'. 'Weshalve werd goedgevonden ende verstaen de Heeren Burgemeesteren te versoeken ende te authoriseren de voorsz. kappen en verder dak - provisionelijk met roode pannen, ongestreken gedekt geweest zijnde - door het herdecken met coper ofte loot op de bequaemste wijse van het inlecken te preserveren om alle verrottingh te prevenieren.' Hierin schuilt de verklaring, hoe men, wat de voorgenomen overbrenging van schilderijen in de krijgsraadkamer betreft, éérst in Juli 1699 op de voorloopige resolutie van 1682 en '83 kon terugkomen; 'van het West-Indisch huis ende de doelens zouden zodanige worden getransporteert opt stadhuis als haer Ed. Gro. Agtb. sullen goedvinden, tot optoijing vant selve en beter conservatie der gemelte konst.' Bij die gelegenheid werd de schilder 'Michiel van Musschaert[2] gequalificeert, omde aant' wijsen schilderijen te doen overbrengen, en deselve reijnigen, schoonmaeken en met bequame lijsten voorzien. Vorders dat [waar] stucken uitgenomen zijn, weder te vullen met andere schilderijen, so nog op gemelt West-indisch huis en de doelens sijn hangende, op andere bovenkamers ende elders, in sulken voegen, als best zal menen te behore.' Dat aan een welbekend 'konstschilder' als van Musscher zulk eene taak werd opgedragen, bewijst wel dat het stadsbestuur in die dagen aan deskundigen alleen de kunstschatten toevertrouwd wilde zien.

De bovengenoemde resolutie betreffende het overbrengen van

1 In dezelfde dwaling verviel in later tijd Jan Fokke in zijne 'Geschiedkundige beschrijving van het vermaarde Stadhuis van Amsterdam. Te Amsterdam, by Johannes Allart. MDCCCVIII.'

2 Juister gespeld: Michiel van Musscher. Hij was geboren Rotterdammer (1644); hij stierf 20 Juni 1705. Vgl. verder 'Biografische aanteekeningen verzameld door Mr. A.D. de Vries Az., betreffende voornamelijk Amsterdamsche schilders, plaatsnijders enz. en hunne verwanten'.

Oud-Holland. 1885. III, bl. 233.

schilderijen naar het stadhuis in 1683 en 99 staat intusschen niet op zichzelf. Bij herhaling komt een zoodanig besluit voor zoowel in 't laatst der zeventiende als in 't begin der achttiende eeuw.

Nog tusschen 1683 en 1699 werd in '88 geaccordeert met Marcus Corsen, dat hem eens voor al voort uijthalen van de schilderijen op de doelen van Van der Elst [d.i. den Voetboogsdoelen] zal betaalt worden de somme van veertienhondert guldens, zonder dat hij dieswegen eenigh actie of pretentie meerder zal hebben te maken (Thes. Resol. Amst. archief 1688, pag. 56 verso). Zeker waren deze schilderijen voor andere zalen als die van den krijgsraad bestemd.

Ten laatste vond ik in het XI^{de} Resolutieboek[1]:

'1715. Den 23 Maij Present de Heeren Pancras, Velters en Hooft Thesaurieren. Is GEORDONNEERT, OMME HET GROOTE STUK SCHILDERIJ VAN REMBRANDTS HANGENDE OP DE SAAL VAN DE CLOVENIERSDOELEN SCHOON TE MAKEN EN ALS DAN HET ZELVE TE PLAETSEN OP DE KREYGSRAATSKAMER VAN HET STADHUIJS'[2].

Nog in Juli 1887 schreef E. Durand-Gréville: 'On plaça la sortie de la compagnie du capitaine Frans Banning Cocq dans la salle du Doelen des arquebusiers. Combien de temps, au juste, y resta-t-elle? Nul ne le sait jusqu'à présent.' Dank zij de aanteekening in het resolutieboek is alle onzekerheid opgeheven: *bijna drie kwart eeuw, van* 1642 *tot* 23 *Mei* 1715. Onafscheidelijk hangt het groot belang dezer ontdekking hiermede samen, dat het nu ook niet langer onbekend is, wanneer de verminking van Rembrandts kunstjuweel heeft plaats gevonden; overgebracht naar de kleine krijgsraadkamer op het Stadhuis moest het worden afgesneden om tusschen de twee deuren eene plaats te kunnen vinden. De schilderij was 5.02 Ned. el breed en de voorhanden ruimte niet meer dan 4.46. Zoo moest het doek, om de lijst, versmald worden tot 4.35. Daarna heeft men bij de heiligschennis nog zekere evenredigheid willen toepassen. Het 4.20 hooge vertrek was

1 Beginn. 28 Oct. 1711. Eyndigt 28 Jan. 1723.

2 Burgemeesteren in dit jaar waren Mr. Jeronimus de Haze de Georgio, Mr. Jan Corver, Mr. Jan Trip en Gerbrand Pancras Michielsz. De kastelein van den Kloveniersdoelen was destijds van Osewout Colson, die 15 Jan. 1716 ontslagen en opgevolgd werd door Cornelis Immerzeel.

voldoende voor het 3.87 hooge doek. Maar liet men dit onaangetast, dan kreeg de schilderij na de afsnijding in de breedte te veel den vorm van een vierkant: 43 bij 38. Zoo werd op het werk der verminking de kroon gezet door de hoogte te verminderen tot 3.59!

Daghelder blijkt nu ook, hoe van Dijk met juistheid kon schrijven, dat het aan ‘het egte Model’, thans in handen van den Heer Boendermaker, te zien was dat ‘dit stuk zooveel is afgenomen’. Hij zelf had het oorspronkelijk doek op den Kloveniersdoelen nooit gekend[1]. Bovendien wordt ons hiermede duidelijk, hoe omstreeks 1750 bij de overbrenging van schilderijen uit de groote zaal van den Kloveniersdoelen alléén die van Flinck, Sandrart en Bakker worden genoemd, met welk drietal Rembrandt *vroeger* aan den langen wand tegenover de ramen had gehangen.

Eindelijk vergete men niet, dat de catalogus van Schaep, waarop de heer Meijer zich beroept, geschreven werd in het jaar 1653, terwijl de afbeelding van de groote zaal in den Kloveniersdoelen in het boekske van Fokke dagteekent van 1748!

Het verplaatsen van schilderijen uit de doelens naar het Stadhuis hing samen, zoowel met de bovengenoemde ‘conservatie’ der kunstschatten, als - en hierop leg ik allen nadruk - met de behoefte aan eene waardige versiering der verschillende zalen in Van Campens stichting. Wat het laatste betreft, las ik in 't bijzonder aangaande ‘de Camer gedestineert tot vergadering van den Manhaften Krijgsraad dezer stede’[2] (5 Dec. Ao. 1682) dat ‘de waerdigheid van zoo aenzienelijk collegie vereischte dat deze Camer behoorlijk wierde opgemaekt, ende daertoe bequamelijk zouden konnen werden geappropieert verscheide schilderijen, die op de Doelens, en specialijk op de voetboogsdoelen, tegenwoordigh gebruijkt werdende bij de Heeren Bewindhebberen van der West-Indische Compagnie, overigh zijn, jae zoo verre, dat eenige derzelver achteraff zijn

1 Gaan wij van de onderstelling uit, dat van Dijk op 30jarigen leeftijd onderwijs gaf in ‘de Perspectief, Optie en Longemetrie’ op de zoogenaamde Kunstkamer op het Stadhuis - en dit was in 1748 (zie Resolutieboek, ter Thesaurie ordinaris van 11 Nov.) - dan zou hij eerst in 1718 het levenslicht hebben gezien.

2 Resolutieboek van Raad Lr. O. 30 April 1681-14 Dec. 1682.

geschoven ende aen bedervingh zijn geëxponeert'. Intusschen mocht die verplaatsing van kunstschatten niet geschieden, zonder uitdrukkelijke toestemming van de vroedschap, zooals uit het vervolg blijkt: 'edog vandaer niet connen werden getransporteert zonder expressconsent van dezen Achtb. Raad, naedemael de voorz. schilderijen toebehooren aen de schutterije dezer stede. Waeromme nae het oordeel van haer Ed. Gr. Achtb. niet beter konnen werden geplaceert als ter plaetze daer het Corps van de voorz. schutterije werd gerepresenteert waerop mede gedelibereert en omvrage gedaen zijnde, is goedgevonden ende verstaen de Heeren Burgermeesteren te authoriseren tot sodanige verplaetsingh van schilderijen van de doelens, als haer Ed. Gr. Achtb. geraden zullen vinden.'

Wat ten andere betreft de voorzorg tegen verdere verwaarloozing wijs ik liefst op Van Dijk zelven, die als 'conservator' op het Stadhuis aangesteld (1748) een en ander uit zijne werkzaamheid mededeelt, óók met betrekking tot het schutters gezelschap van Rembrandt. Met name was het Mr. Pieter Rendorp, destijds burgemeester van Amsterdam die - zooals van Dijk schrijft - zich 'de kwade gesteltheid' van menige schilderij 'in Amstels Capitool' aantrok en 'met nauwkeurigheid en op oefening en ondervinding steunende bekwaamheid de verbeteringen met zorg en vlyt onvermoeit heeft gade geslagen.'

Aan hem droeg van Dijk dan ook zijne 'Beschrijving van alle de schilderijen' op en verklaarde in die opdracht dat hij hoopte zich van de herstelling der 'zo mishandelde overblijfzelen der Schilderkunst gekweeten te hebben, als eenen kunstlievende, verstandige, en eerlijke Wondheeler betaamt, die de Wonden der Lijderen geneest, zonder verminkte leden, ja zelfs litteeken na te laeten.' Hoe jammerlijk men in dien tijd de schilderijen verwaarloosde, kan wel 't best blijken uit hetgeen dezelfde van Dijk elders schrijft: 'Wat is' er niet een meenigte van oude Juweelen der Kunst, door broddelaers handen, men mag wel zeggen onkundige klaauwen bedorven, waer van wy noch kentekens in de Doelen vinden, die zodanig verschuurt zijn, dat men de Paneelen zo wel door de daging als door de schaduwen ziet doorschynen.' En van twee stukken in fresco geschilderd (in den hoek by de Thesaurie Extraordinaris op het Stadhuis) vermeldt hij, dat zij 'wel in hun aert goed waren,

indien niet de brakheit onzer muure die door het uitgeslaege zout bedurven hadden, en zoude noch kunne veel opgeholpen worden, indien niet een van de in het begin gedugte Weetnieten der Kunst, deze beide Stukken *met water en Brusselssant* zoo hadden opgeboent, waar van noch levendige getuygen in weezen zijn, die het bevestigen, ja zelfs hem gewaerschuwt hebben.'

Aan van Dijk werd aanvankelijk toegestaan eene som van ƒ 200-; later zag hij deze verdubbeld, 26 Januari 1752,[1] voor het schoonmaken van de schilderijen op de krijgsraadkamer. Het herstellen er van bestond reeds toen in het op nieuw met doek voorzien, gelijk ik las in het Resolutieboek (No. 15) Dato 9 Dec. 1761. 'Den Heer Witsen heeft geraporteert dat haar Edele Groot Agtb: hadden goed gevonden vijf stuks schilderijen so in schepenen Extraordinaris als krijgsraadkamer door van Dijck met linnen te doen bekleeden, te repareeren en conserveeren, bedragende dezelve schilderijen 483 voeten, waar voor den voornoemden van Dijk is toegelegt een gulden per voet, dus vierhonderd drie en tagtig guldens.' Betreffende de 'Rembrandt' schrijft hij - het is na 1748 - 'Het verbeelt een Schutters gezelschap in het optrekken, men heeft door de vele gekookten Oly en Vernissen, die van tijd tot tijd daarover gehaalt waren, niet meer konnen zien wat voor een Compagnie, veel minder hoe de Hooft-Officieren genoemt waren, want men meende dat het overteert was geworden, maar het zelve door my schoon gemaakt wordende, bevond dat de Namen zoo wel van de Hooft-Officiers als van de gemeenen, in een Schild boven in het stuk als aan de Muur opgehangen, door Rembrand zelfs zyn opgeteekent'.

'Men meende dat het overteert was geworden' - duidelijker dan ons lief is wijzen die woorden aan, hoe de schilderij er moet hebben uitgezien. Behalve 'de vele gekookten Oly en Vernissen' zal de rook der groote turfvuren en van de tabak - de 'Rembrandt' was in den hoek van den langen wand der zaal 't dichtst bij den schoorsteen geplaatst - wel den nadeeligsten invloed hebben geoefend.

In verband met van Dijks 'schoonmaken' acht ik het 't geleidelijkst te dezer plaatse stil te staan bij het te voor-

1 Besogneboek-Thesaurieren. Archief Amsterdam.

schijn gekomen *schild met de namen*. Vooreerst is het stellig onjuist, als van Dijk dat schild aan Rembrandt zelven toekent; onafhankelijk nog hiervan dat de geniale schilder nooit zulk een onaesthetisch voorwerp gansch ongemotiveerd zou hebben opgehangen aan eene poort, zij eenvoudig opgemerkt, dat noch op de oudst bekende schets - in het album van Banning Cocq - noch op de oudst bekende copie-schilderij in de National Gallery te Londen (1660) het schild voorkomt.

Dank zij de *uitnemende* herstelling, door den heer W.A. Hopman ten vorigen jare aan de schilderij volbracht, kan men nu de namen beter dan vroeger lezen. Deze herstelling - hetzij in 't voorbijgaan gezegd - heeft *niet* bestaan in eene ‘dévernissage’, zooals sommigen ten onrechte schrijven, máár in ‘het weder transparent maken van het op de schilderij aanwezig vernis.’

Naar het oordeel van Mr. N. de Roever kan het genoemde schild blijkens den vorm en de letter er van niet véél jonger zijn dan ongeveer 1660. Wat ten anderen de lijst van de daarop voorkomende personen betreft: deze is tot op den huidigen dag nog niet tot haar recht gekomen.

De van fouten wemelende opgaaf (1758) in van Dijks beschrijving werd steeds nageschreven, en zelfs wordt de lijst der schilderij - enkele namen uitgezonderd - in het Rijksmuseum er nog door *ontsierd*.

Moge de vrucht van mijn persoonlijk ingesteld onderzoek op het origineel zelf zijn, dat vanwege het desbevoegd Bestuur de echte namen worden hersteld. Behalve van Dijks lijst bestaat er nog eene andere, die ik achter op het paneel der copie in in Londen vond. Beide hebben twee kapitale fouten gemeen: 1° dat zij niet minder dan twee personen missen, die wel degelijk op het schild staan; de een, Jan Clasen Leydeckers is Nr. 9, de ander Claes van Cruysbergen Nr. 17.2° dat zij één naam melden, die welken ik niet op het schild heb gelezen: ‘Jan van Kampoort, Tamboer’. Met de aanwezigheid van van Cruysbergen wordt nu eerst zijne sedert 1669 bewaard geblevene en in 1885 door de Roever en Bredius openbaar gemaakte getuigenis bevestigd, waarin hij na den dood van Rembrandts vrouw Saskia voor den voogd van hunnen zoon Titus, Sr. Louis Crayers, ‘verclaert hoe waer is: dat het stuk schilderije staende op de Cleuveniersdoelen door Rembrandt van Rhijn geschildert, en

daerin hy attestant mede is geconterfeyt, van schilderen wel heeft gekost de som van sestien hondert guldens. Gevende hy attestant voor redenen van wetenschappe, dat hy syne portie daermede heeft betaelt, sulcx verscheyde maelen alsdoen heeft hooren zeggen'.[1] Betreffende de overige namen heeft men opgemerkt dat, wanneer zij ooit mochten worden hersteld, 'dan Bronkhorst's onmogelijke voornaam Metes of Meter worde verbeterd daar hij eenvoudig Pieter heette.' Hiertegenover kan ik verzekeren, dat het schild duidelijk te lezen geeft 'Jan Pietersen Bronchorst'.

Voorts wijs ik op de volgende naams*verminkingen:* Hendrik in plaats van *Elbert* Willemse*n*, Jacob Dirkse de Boog in pl. v. *de Roy*, Jan van der Hard in pl. v. *van der Heede*, Johan Schellinger in pl. v. *Schellingwou*[2] Jan Bringman in pl. v. *Brugman*. Ergst van allen, bij mijn onderzoek of er in den vrij zonderlingen naam VERRAKEN ook eene fout school, vond ik - incredibile dictu - als eerste letters Wor...e.k. En aan de scherpzinnigheid van Mr. N. de Roever was het te danken, dat hij bij de kennis van de Amsterdamsche burgerij uit dien tijd bij gissing kon aanvullen WORMSKERCK, welke naam ons later gebleken is werkelijk aanwezig te zijn. Wel iets anders als... Verraken! De overige minder belangrijke verbeteringen, met cursieve letters aangeduid, mogen uit de onderstaande lijst, zooals zij in werkelijkheid is, blijken:

Frans Banning Cocq Heer van Purmerland en Ilpendam Capite*y*n.
Willem van Ruytenb*urch* van Vla*e*rding. Heer van Vla*e*rdingen L*eu*tenant.
Jan Visscher Corneli*sen* Va*e*ndrich.
Rombout Kemp, *Sergeant*.
Re*y*nier Engel*en, Sergeant*.
Barent Harm*a*nse*n*.
Jan Adria*e*ns*en* K*e*yser.
Elbert Willemse*n*.
Jan Clasen Leydeckers.
Jan Ockersen.

1 Oud-Holland, 1885. III bl. 91.
2 In het 'Verpondingsboek' uit den jare 1648 (Archief Amsterdam) luidt zijn voornaam Jan Thonisz. Deze is op de schilderij *niet* te onderkennen.

Jan Pietersen Bron*c*horst.
H*e*rman Jacob*sen* Wormskerck.
Jacob Dercksen de Roy.
Jan van der Heede.
...Schellingwou.
Jan Brugman.
Claes van Cruysbergen.

Hiermede is echter de bespreking van de lijst zelve nog niet afgeloopen. Uit het dezer dagen door de heeren J.G. en P.J. Frederiks met zorg bewerkt 'Kohier van den tweehonderdsten penning voor Amsterdam en onderhoorige plaatsen over 1631' (uitgegeven[1] vanwege het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam) is mij gebleken, dat sommigen der Schutters op Rembrandts doek op den 'Nieuwendijk' of op het 'Water' woonden. Dit gaf Mr. de Roever aanleiding, om het 'Verpondingboek' over het jaar 1648 na te lezen, met deze slotsom dat, op de drie eerstgenoemden na, *alle overigen in die zelfde buurt* blijken te hebben gewoond, dat is met één woord, in wijk 2. Het huis van Banning Cocq zelf achter het Stadhuis was destijds aan een ander verhuurd. De schilderij stelt dus voor: '*de Schutters uit Amstels tweede wijk onder aanvoering van hunnen kapitein in den jare* 1642.' Voorts is met het terugvinden van den oorspronkelijken naam Jan Adriaensen *Keyser* duidelijk geworden, dat hij dezelfde persoon is, die later kastelein van den *Handboogsdoelen* werd tot 31 Januari 1664, 'nu Keizers-Doelen geheten, na den genen die 'er de nering op doet.'[2] Jan Pietersen Bronchorst is dezelfde als Jan Pietersz 'Laeckenkoper', die eene soortgelijke getuigenis voor den voogd van Titus van Rhijn aflegde als de bovengenoemde Claes van Cruysbergen.[3] Eindelijk is Reynier Engelen - getuige het Verpondingboek dezelfde naam als Ingels-de Amsterdamsche Roomsch-Katholieke advocaat (J.U.L.) die later in 1660 als pastoor van het St. Anna-kerkje te Outewael is werkzaam geweest.[4]

1 Amsterdam. Ten Brink & de Vries. 1890.
2 Dr. O. Dapper. Historische Beschryving der Stadt Amsterdam. t' Amsterdam, By Jacob van Meurs, Bookverkooper en Plaetsnijder, in de Nieuwestraet, in de Stadt Meurs. Auno 1663.
3 Oud-Holland 1885. III bl. 91.
4 Vgl. 'De familie Ingels' Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam 1570-1887 door T.C.M.H. van Ryckevorsel. Amsterdam, J.S. de Haas, 1887.

Ééne voor 't oogenblik nog onopgeloste, misschien onoplosbare moeielijkheid blijft over. Het is bekend, dat Rembrandt voor zijne schilderij ƒ 1600 ontving, door elkander van ieder, dien hij afbeeldde, honderd gulden, ‘d'één wat meer en d'ander wat minder nae de plaets die sy daerin hadden.’ Werkelijk telt men ook, beginnende bij den sergeant links op het brugmuurtje, *zestien* portretten, uitgezonderd natuurlijk de niet betalende tamboer. Doch op het schild komen *zeventien* namen voor. Hebben *zij* te zamen de genoemde som bijeengebracht, dan ligt de onderstelling voor de hand - ik geef haar intusschen voor beter - dat van het vijftal schutters dat op den derden grond werd geplaatst, ieder ƒ 80 heeft bijgedragen. De overige ƒ 1200 zullen dan over de *twaalf* personen op den voor- en middengrond naar evenredigheid verdeeld zijn. Maar wáár vond dan de zeventiende, Claes van Cruysbergen, zijne plaats? Ik gis op den nu afgesneden reep, achter het brugmuurtje, met het geweer op den linkerschouder en den forketstok in de linkerhand. Hij was ‘provoost van de burgerije’, waaruit met groote waarschijnlijkheid kan worden verklaard, dat hij de éénige op het geheele doek is, die met ontblooten hoofde aan het optrekkend korporaalschap zijne eerbiedige krijgmanshulde brengt.[1]

III.

In verband met de eigenlijke verminking van Rembrandts doek na 23 Mei 1715, moeten wij nog eens terugkomen op van Dijk. Hij schrift: ‘'t Is te beklagen dat dit stuk zooveel is afgenomen om tussen de twee deuren [in de kleine krijgsraadkamer] te kunnen plaatzen, want op de rechterhand [voor den toeschouwer links] hebben nog twee Beelden, en op de linker [voor den toeschouwer rechts] heeft den Tamboer geheel gestaan, 't welk te zien is aan het egte Model thans in handen van den Heer *Boendermaker*.’ Tot recht verstand van hetgeen volgt diene de opmerking, dat bedoeld ‘egt Model’ allerwaarschijnlijkst is de bekende kleine copie (± 1660) hoog 26½ duim, breed 33½ duim - welke tegenwoordig het eigendom is der National Gallery in Londen. Langen

1 Dezelfde gissing bij den heer D.C. Meijer Jr.

tijd hield men haar voor het werk van Rembrandt zelven; vandaar ‘het egte Model!’ Er zijn er ook geweest, die haar aan Gerard Dou hebben toegekend. Eerst in onzen tijd vond zij, na de ontdekking van hare vele zwerftochten in Nederland, Frankrijk en Engeland haren wezenlijken maker terug in Gerrit Lundens, den veertien jaar jongeren tijdgenoot van Rembrandt, een niet onverdienstelijk schilder ‘in den trant van Metzu, en ook wel in dien van Brakenburg.’[1] In 1712 toch werd deze copie verkocht door Pieter van der Lip in Amsterdam. In den nog voorhanden catalogus[2] leest men Het Doelestuk, daar in komt Capiteyn Benning Kok, met zyn Burgery, door Gerard Lundens, uytvoerig geschildert, *'t best van hem bekent f* 263-0 (26½ bij 33½). Ruim eene halve eeuw later (1768), 30 Maart kwam de bekende collectie ‘W. Theod. Boendermaker’ onder den hamer, en kocht de Amsterdamsche kunsthandelaar Floquet voor ƒ 2580-: ‘Een zeer fraai stuk, verbeeldende het optrekken van een Burger Compagnie binnen de stad Amsterdam, onder het geleide van den capitein Frans Banning Kok..... en eenige andere personagiën behoorende tot deszelfs compagnie, en verder eenige aanschouwers, zijnde een ordonnatie van meer dan 25 beelden enz. N.B. dit bovengemelde schilderij is dezelfde ordinantie gelijk als Rembrandt geschilderd heeft met levensgroote beelden, hangende in de kleijne krijgsraadkamer enz.’[3]

Dat deze schilderij dezelfde moet geweest zijn als de Lundens in de National Gallery, kan tot den hoogsten graad van waarschijnlijkheid worden gebracht. Met Durand-Gréville meen ik dit 't best te kunnen toelichten door te herinneren dat laatstgenoemd doek - van dezelfde afmeting als de door van der Lip verkochte, 26½ bij 33½ - in 1857 door Th. Halford aan de Gallery vermaakt,[4] afkomstig was van William Brett,

1 Gedoopt Nieuwe Kerk 27 Sept. 1622. Hij was de zoon van Barent Lundens en Lyntje Lundens; hij leefde nog in 1677, toen hij assisteerde bij het huwelijk van zijne dochter Ysabella, ont 25 jaar, met Theodorus van den Rijn (13 Nov.) zie Mr. A.D. de Vries Az. Ond-Holland 1885. III bl. 225.

2 Opgenomen in den catalogus of naamlyst van Schilderyen, met derzelver pryzen, uitgegeven door Gerard Hoet. Eerste deel, bl. 147. In 's Gravenhage, By Pieter Gerard van Baalen, Boek-Konst- en Kaart-Verkooper in de Spuystraat op den hoek van 't Gortstraatje. M.DCC.LII.

3 Vgl. Dutuit zou deze het eigendom van het Rijksmuseum geworden zijn, alsof Rembrandts doek aldaar niet af komstig was van den Kloveniersdoelen!

4 ‘Gazette des Beaux-Arts.’ 1885 II pag. 412.

op wien het van George Gillow was overgegaan. Aan dezen Gillow in Engeland was het gekomen uit de handen van Laffitte te Parijs, die er op de verkooping van Randon de Boisset, eigenaar van was geworden (27 Febr. 1777). Wat ligt nu meer voor de hand dan aan te nemen, dat deze Randon de Boisset het gekocht heeft van den Franschen kunsthandelaar Floquet te Amsterdam, met wien hij zeker in betrekking stond, en aan wien negen jaar vroeger (1768) de schilderij op de verkooping van Boendermaker voor ƒ 2580.- was toegewezen? Hoe kan het anders, of zij moet dezelfde geweest zijn als de Lundens, 26½ bij 33½, die in 1712 door Pieter van der Lip onder den hamer werd gebracht?

Behalve deze copie geeft de in den aanvang van mijn stuk genoemde schets uit het album van Banning Cocq ons het richtsnoer in handen ter aanwijzing, hoe de oorspronkelijke schilderij verminkt is. Wel mocht van Dijk klagen dat ‘het stuk *zoo veel* is afgenomen.’ Uit de vergelijking toch van de breedte en hoogte der tegenwoordige schilderij met die van de copie in Londen, door den bekenden Durand-Gréville zoo nauwkeurig mogelijk gemaakt, blijkt dat ter zijde links 51 à 52, terzijde rechts 15 à 16, boven 18, beneden 10 nederlandsche duimen afgesneden zijn[1]. Op den afgesneden linkerreep stonden achter het brugmuurtje, op welks hoek de sergeant met den hellebaard in de rechterhand gezeten is, twee personen en een kind[2], blijkbaar naar het optrekken van de schutters te kijken. Beneden dat brugmuurtje zag men den boog, waaronder het water in de stadsvest liep. Ook verdween het uiteinde der brugleuning, waarlangs de hardloopende knaap met de rechterhand glijdt; eindelijk nog het achtergedeelte van den helm van den genoemden sergeant en een deel van zijnen rug met den linkerarm. Op de rechterzijde der oorspronkelijke schilderij stond de tamboer, die de trom roert, bijna geheel en achter dezen des schutters hoofd en helm. Van boven is het doek afgesneden juist bij de scheiding van de vierde en de vijfde baan van het vaandel, dat men nu niet meer in zijn geheel ziet. Behalve het bovendeel van den boog der poort en

1 Gazette des Beaux-Arts, 1885, bl. 410.

2 Blijkbaar heeft van Dijk, die van twéé personen spreekt, het geheel in de schaduw gedoken kinderhoofd òf niet willen meetellen voor een per oon, òf niet opgemerkt.

van den muur over de geheele breedte, mist men ook het bovendeel van het venster in den rechtergevel. Eindelijk - ergerlijkst van alles! - heeft men met het afsnijden van den onderreep, niet alleen de lichtmassa op den voorgrond weggenomen, maar ook gemaakt, dat de rechtervoet van Banning Cocq met den toon den rand der schilderij raakt! Genoeg om helder te doen zien, hoe ontzettend véél Rembrandts schutterstuk heeft geleden. Zoo zijn en blijven *schets* en *copie* beide een waarborg, dat Rembrandts schilderij in het Rijksmuseum niets meer dan eene verminking zijner oorspronkelijke schepping is. En waren aan wijlen mijn vriend, Mr. C. Vosmaer, behalve de schets ook de schilderij van Lundens *als copie* bekend geweest, en had hij haar niet voor een *oorspronkelijk* werk gehouden - 'Banning Cock a été peint *encore une fois* pour le Doelen avec sa compagnie de gerdes par Gerrit Lundens, vers 1660 à Amsterdam' - dàn zeker zouden de woorden in zijne pen gebleven zijn: 'Van Dijk est l'auteur de *la supposition* qu'on aurait retranché à la toile de Rembrandt deux bandes pour la faire entrer daus l'espace compris entre les deux portes (dans la petite salle du conseil de guerre); supposition qu'il base sur ce que l'esquisse de Boendermaker avait encore deux personnages à gauche et que le Tambour était entier. Cette assertion paraît peu fondée et la composition ne suggère pas l'idée d'une telle mutilation'[1].

Naast de schets en de copie-schilderij moet ik ten anderen wijzen op de aquarel van den schilder Jacob Cats,[2] die in de tweede helft der achttiende eeuw zeer gezocht was om zijne voortreffelijke teekeningen en landschappen, gestoffeerd met figuren en vee. De tegenwoordige eigenaar dier teekening - de rustende hoogleeraar Dr. C.L. Wurfbain te Arnhem - was zoo vriendelijk haar ter vergelijking aan mij af te staan. In *de aanwezigheid* van de drie toeschouwers links, den tamboer rechts, vaandel, poort en muur in hun geheel en den voorgrond; en in *de afwezigheid* van het wapenbord, vindt men het alles afdoend bewijs, dat zij - trots de onderteekening 'Jacob Cats

1 Rembrandt, sa vie et ses oeuvres, seconde édition, pag. 219.

2 Geboren te Altona 1741, overleden in Amsterdam 1799. Hij vervaardigde ook een copie-teekening naar 'de Schuttersmaaltijd van B. van der Helst'. Zijn portret komt voor bij Van Eynden en Van der Willigen, plaat 6 No. 2.

fect 1779 naar het schilderij van Rembrand van Rhijn' - toch niet in haar geheel naar het afgesneden origineel op de krijgsraadkamer genomen kán zijn.

Cats moet dus ook hebben gewerkt naar eene oudere copie, welke de schilderij teruggaf, zooals zij oorspronkelijk is geweest. Welke copie dit was - wie zal het aan 't licht brengen? Zooals mij uit de vergelijking van Cats met Lundens gebleken is, pleit er wel veel voor, dat eerstgenoemde laatstgenoemde heeft gebruikt, maar dan toch onder dit onafwijsbaar voorbehoud, dat zulks reeds vóór 1777 moet hebben plaats gevonden, daar Lundens in genoemd jaar zich niet meer te Amsterdam bevond, maar te Parijs op de verkooping van Randon de Boisset onder den hamer kwam.

Een oudere tijdgenoot van dezen Cats, Hendrik Pothoven (geboren te Amsterdam 1725, overleden in 's Gravenhage omstreeks 1795), een bekwaam portretschilder, maakte eene copie, zooals hij zelf schreef 'naer 't schilderij van Rembrandt, hoog 17, breed 22 duim, 1762'. In den catalogus der beroemde kuntverzameling van Ploos van Amstel[1] komt zij voor, No. 19, onder deze woorden: 'De Optogt van een burger Nachtwacht met derselver Officieren, gevolgd door verscheidene gewapende Burgers en andere aanschouwers; meesterlyk en uitvoerig met zwart Kryt geteekend, door *H. Pothoven*,[2] naar het beroemde Schildery van *Rembrant, berustende op de Krygsraadkamer, in het Raadhuis te Amsterdam*.' Deze copie is in eigendom overgegaan aan den heer R.W.P. de Vries te Amsterdam, maar heeft zeer veel geleden. Zij is weder een bewijs te meer voor de genoemde afsnijding. Immers mist men daarop het drietal achter het brugmuurtje en wordt de tamboer niet meer dan ten halve gezien.

Als bijzondere afwijking van de oorspronkelijke schilderij moet ik hier vermelden, dat Pothoven den sergeant achter het brugmuurtje *staande* heeft geteekend, in plaats van zittend, en het gelaat van het linksche meisje, in plaats van *en profil* wegschuilende achter de goudblonde haren van het rechtsche, *geheel en face*.

1 Te Amsterdam, by de Wed. J. Doll en Zoonen, H. Diederiks en J. Yver. 1800.

2 Hij vervaardigde evenals Cats ook eene copie naar 'de Schuttersmaaltijd van B. van der Helst.' Zie Catalogus Ploos van Amstel. Eerste deel, bl. 3, No. 14.

Na Cats en Pothoven verscheen in 't laatst der voorgaande eeuw de verre van voortreffelijke gravure van Lambertus Antonius Claessens,[1] die aanvankelijk landschapschilder, zich later aan de graveerkunst wijdde. Niet de proefdruk, waarvan ik zelf een exemplaar bezit, maar de gewone druk draagt als onwaarheid dit onderschrift: '*Gegraveerd naar de Origineele Schildery Berustende op het stadhuis van Amsterdam*.'[2] Claessens prent toch heeft de toeschouwers op den brug, die in 1797 reeds sedert ruim tachtig jaren van het oorspronkelijk doek waren afgesneden! Mogelijk heeft hij de copie van Cats[3] gebruikt en zijne gravure afgewerkt naar het verminkt origineel. Deze zelfde gravure diende ruim eene halve eeuw geleden tot model voor eene houtsnee, tegenover den titel van het 'Nederlandsch magazijn' van 1837. Zonderlingst van alles - gaf men in ons vaderland een steendruk uit, waarop de toeschouwers ter linker zijde worden gemist, maar de sergeant met zijnen rug verschijnt, evenals *de knaap en de brugleuning in hun geheel*. Eindelijk naar eene teekening van Clermans eene lithografie van Desguerrois & Co., waarop behalve den knaap en de brugleuning in hun geheel maar één toeschouwer, *de rechtsche*, met gedekten hoofde voorkomt. Zóo is helaas der onzinnige reproducties geen einde!

IV.

Heeft door afsnijding 'het stuk van Rembrandt zooveel geleden' - niet minder heeft het in den loop des tijds te lijden gehad van het bij herhaling vernissen en oliën en weder schoonmaken, en op nieuw vernissen en oliën en dusgenaamd 'restaureeren'. Onder den invloed hiervan, verergerd nog door den aanslag van den rook van turfvuren en tabak beide, heeft de schilderij een - hoe zal ik het beter noemen - verdonkeringsproces ondergaan, waardoor veel dat oorspronkelijk zichtbaar was nu voor goed aan het oog onttrokken is. Men

1 Hij werd geboren te Antwerpen in 1764 en overleed te Parijs in 1834.
2 Het prentenkabinet in het Rijksmuseum bezit een zoogenaamden etsdruk van deze gravure. Ook hier wordt het kinderhoofd gemist.
3 Mr. A.D. de Vries Az.giste 'de copie van Lundens of een dergelijke.'

denke in 't bijzonder aan poort en muur, aan pilaar met kapiteel en den duidelijk vooruitspringenden hoek rechts, van welks naar de zon gekeerde zijde het in gedempten toon geschilderd licht straalt; aan het reflex-licht op het gelaat en den linkerschouder van den hardloopenden knaap; aan den zacht blauw getinten rook van het afgeschoten roer achter Ruytenburgs hoed en Banning Cocqs rechterschouder; aan het reflex-licht op den grond voor de donkere slagschaduw van den trommel, aan de licht grijze tint van twee der zichtbare treden van de poort naar de brug enz. enz.

Het is datzelfde bovengenoemd verdonkeringsproces, hetwelk een der Fransche kunstkenners van onzen tijd de woorden in de pen gaf: ‘La sortie de Banning Cock en plein soleil était condamnée dans une certaine mesure à devenir la Ronde de nuit.’

Hiermede raken wij het hart van 't belangrijk vraagstuk, dat niet langer onopgelost mag blijven. In 1859 schreef Maxime du Camp: ‘On n'est pas encore d'accord sur ceci: l'artiste a-t-il voulu représenter une scène de nuit ou une scène de jour?’ En sedert is men nog in het kamp der kunstkenners verdeeld, zij het ook dat er de laatste jaren meer overhelling tot laatstgenoemde beschouwing komt. In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat de benaming ‘de Nachtwacht’ - uit 't laatst der 18de eeuw - van Franschen oorsprong is ‘Guet, Patrouille de nuit, Ronde de nuit’. Josua Reynolds (1781) doopte haar ‘The Nightwatch’. In Duitschland sprak men van ‘Die Nachtwacht, die Nachtrunde’. De prent van Claessens (1797) droeg intusschen nog tot onderschrift ‘La sortie des arquebusiers d'Amsterdam - Amsterdamsche gewapende Burgerij 1642’. Tweeërlei getuigenissen staan ons ter beslissing ten dienste: de oudste schets, de copie van Lundens en van Cats ter eene zijde, ter andere de oudste schriftelijke berichten van ooggetuigen. Als in éénen adem noemen wij nog eens Banning Cocqs album, de schilderij der ‘National Gallery’ en Cats. Op alle drie toch ziet men *het volle zonlicht*. ‘Cette aquarelle - schrijft Durand Gréville van eerstgenoemde - est d'une clarté stupéfiante. Il n'y a pas dans la composition une seule ombre noire; tout est clair et blond; la lumière qui ne peut arriver dans certains recoins, les fouille hardiment par ses reflets; les ombres portées des personnages

tombent franchement sur le sol; la robe de la petite fille est d'un jaune très clair, presque blanc; le lieutenant a une plume blanche à son feutre; son bas-de-chausses et son écharpe sont d'un blanc pur, tandisque son justaucorps est d'un jaune très clair, presque blanc; les bandes du drapeau qui sont vert bleuâtre ou même vert olive à Amsterdam et bleu vert à Londres, sont ici d'un bleu presque pur. *Comparée à ce lumineux croquis, la copie de Londres elle même deviendrait sombre et sans soleil*.' De overdrijving, welke er in de laatste zinsnede schuilt, vergeef ik den geestdriftigen Franschman gaarne, want werkelijk wordt het mij *duister*, welk licht Durand-Gréville dan wel op de schets heeft ontdekt, als hij vreest dat, bij eene vergelijking met Lundens copie, deze 'sombre et sans soleil' zal worden, maar van diezelfde copie toch schrijft, dat zij geschilderd is 'd'une manière très claire' en '*étonnante par le grand soleil*'! Zonniger kan het dunkt mij kwalijk. Maar de heer Gréville schreef zeker onder den verrassenden en overstelpenden indruk van het kostbaar oudste document, toen Jhr. de Graeff zich de moeite gaf om met het album naar Parijs te komen en het ter bezichtiging te stellen in een kring van 'artistes'. Gelijk weleer de grijze Simeon in den tempel uitriep: 'Nu laat gij, Heer, uwen dienstknecht gaan in vrede naar uw woord, want mijne oogen hebben uwe zaligheid gezien,' zóó schreef Durand-Gréville in gemoede van de aquarel des heeren de Graeff 'la voir et puis mourir!' Bovendien verloor hij bij zijne uitvoerige beschrijving van de schets te zeer uit het oog, dat hij niet meer dan eene *schets* voor zich had, waarin in elk geval het karakter van Rembrandts licht en bruin te weinig tot zijn recht kwam. Durand-Gréville heeft de schets geïdealiseerd. Bij alle waardeering dan ook mijnerzijds van het zoo *kostbaar* document - *het oudste* dat naast het origineel bestaat - zeg ik niet: 'het zien en dan sterven', maar het zien en dan onpartijdig kritiek oefenen. Mijn gematigder oordeel is gegrond op het rustig vergelijken van schets en copie, in een afzonderlijk vertrek der National Gallery, hiertoe in staat gesteld door Jhr. D. de Graeff, die zoo vriendelijk was zijn album mede te nemen naar Londen, en door Sir Frederic Burton, den direkteur van het museum, die - de voorkomendheid in persoon - Lundens' copie uit de lijst liet nemen en ter afzonderlijke beschouwing voor mij beschikbaar stelde. De slotsom

dier beschouwing kwam hierop neer, dat er geen twijfel kan bestaan of Lundens' copie geeft een *beteren* maatstaf aan de hand dan de schets, ter beoordeeling van Rembrandts *oorspronkelijke schilderij*. Op de schets namelijk mist men 1°. de voortschrijdende beweging in het meisje met het gevogelte aan den gordel; zij poseert meer in eene rechtstaande houding; 2°. is op haar niet aangebracht de scherpe slagschaduw van den speer van Ruytenburg; 3° doet het hoofd van Banning Cocq met zijn donker uiterlijk allerminst denken aan den blonden zoon van het Noorden, zooals de copie dien onmiskenbaar geeft; 4°. is Ruytenburgs gelaat zeer afwijkend niet alleen van Lundens maar ook van het origineel; 5°. laat de hond, die op de copie goed geschilderd is, op de schets alles te wenschen over. Daar nu de schets zonder eenigen twijfel ouder is dan de copie, moet men wel tot deze onafwijsbare slotsom komen, dat hij, die de teekening voor het familiealbum van Banning Cocq maakte, niet zeer nauwgezet naar het doek van Rembrandt zelf op den Kloveniersdoelen heeft gewerkt, zich geen hoogeren eisch stellende dan dien eener vluchtige schets. Daarin schuilt ook de verklaring van het onmiskenbaar vrouwelijk type in de figuur met het ontbloote hoofd op de brug. Dr. A. Bredius vond terecht datzelfde vrouwelijk type terug in den gehelmden schutter op den derden grond in 't midden der poort en in den krijgsman met den grijzen hoed rechts van dezen.

Onafhankelijk intusschen hiervan levert de schets, gesteund door de copie van Lundens, het bewijs dat Rembrandt het uittrekkend korporaalschap in het volle zonlicht heeft willen schilderen, op zijne geniale wijze scherp contrasteerend met de donkere poort, den muur in gedempten toon op den achtergrond, en de sterkere en zwakkere schaduwpartijen tusschen de geheele groep verdeeld.

In volkomene samenstemming met den indruk, welken schets, copie en Cats op mij maken, is die welken Jan van Dijk van het origineel ontving, als hij na het verwijderen van ‘de veele gekookten Oly en Vernissen die daar over gehaalt waren’, schreef (1758) ‘Dit schilderij is verwonderingswaardig, zoo ten opzigt van de groote kragt als bizonderheid van 't Penceel, *'t is een sterk Zonnelicht*, zeer fors in de Verf geschildert’.

Nu moge het waar zijn, dat Samuel van Hoogstraten, de ongeveer twintig jaar jongere tijdgenoot en leerling van Rem-

brandt,[1] in zijne ‘Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst’[2], 1678, schreef wel te hebben gewild dat Rembrandt ‘er meer lichts in ontsteken had’ - doch dat oordeel meen ik hieraan te mogen en te moeten toeschrijven, dat het doek op den Cloveniersdoelen twintig jaren later door olie, vernis en rook reeds zooveel had geleden - de zorg voor de kunstschatten in de Doelens was in die dagen al zéér stiefmoederlijk: men denke aan van Dijks ‘overteert’ - dat het wel moest schijnen, als ware er vooral over de lichtpartij, die haar middelpunt vond in de goudblonde deerne met haar roomkleurig kleed en over het licht op den voorgrond een saffraanachtig bruin waas gekomen.

‘'t Is een sterk Zonnelicht’[3] - toch zou dat zonlicht tanen! ‘La sortie jaunissait, roussissait, noircissait. Le tableau s'assombrissait toujours’. Indien nu, trots dat donker waas, een kunstkenner als Charles Blanc, die van Rembrandts werken eene levensstudie maakte, getuigt: ‘Ce n'est pas une ronde de nuit, mais un promenade de jour’ - vóór hem was Thoré de eerste, die in 1858 dezelfde waarheid uitsprak - en als Durand-Gréville in een zijner jongste opstellen over de Nachtwacht schrijft: Le tableau primitif était un effet de plein soleil, un peu enveloppé et adouci sans aucun doute; un effet de soleil blond et clair, sans ombres noires, où tous les personnages étaient visibles avec tous leurs détails d'ajustement, même dans les ombres, dan dringt de vraag zich op wat de oorzaak mag zijn, dat andere deskundigen tegenover de schets en de beide copiën ter eene en de onwedersprekelijke getuigenis uit de achttiende eeuw ter andere zijde, van het *verdonkeringsproces*, dat de schilderij in den loop des tijds heeft ondergaan, niet willen hooren? Vooreerst ligt de oorzaak in den machtigen invloed, welken de beschouwing van vele van Rembrandts voortbrengselen, zoowel met penseel als etsnaald, oefent. Wie denkt niet, om slechts een paar voorbeelden te noemen, aan het doek in het Mauritshuis

1 ‘De verzierlijke Rembrandt was, naede dood van mijn Vader *Theodoor* mijn tweede Meester.’
2 ‘Anders de zichtbaere werelt. Tot Rotterdam. Bij Fransois van Hoogstraeten, Boekverkooper, M.DC.LXXVIII.’ (De bibliotheek van het Rijksmuseum bezit het exemplaar, dat door den Schrijver zelven met aanteekeningen werd verrijkt).
3 Zoo schreef men ook in den catalogus ‘Boendermaker’ (1768) ‘Dit schilderij is verwonderingswaardig, zoo ten opzigte van de groote kragt als bijzonderheit van 't penseel, en het *sterke zonneligt*.’

‘Simeon in den tempel’ (1631), aan de overspelige vrouw (1644) in de National Gallery en aan de zoogenaamde honderd guldens prent? Datzelfde geheimzinnige en betooverende in het ‘clair-obscur’, waarvan Rembrandt en hij alléén het geheim kende, heeft men gemeend ook zóó geheel terug te vinden in ‘de Nachtwacht’, als bevond het optrekkend korporaalschap zich in 't midden eener hal, welker donkere ruimte wordt verlicht door ‘de zonnestralen, die door twee vensters vallen’[1], of raadselachtiger nog ‘door onzichtbare flambouwen.’ Zoo leest men nog in het ‘Neues allgemeines Künstler Lexicon’: ‘Licht und Schatten stehen schroff gegeneinander und geben durch ihren pikanten Contrast den geschlossenen Effekt einer nächtlichen Beleuchtung, obgleich keine Fackel zu sehen ist.’[2] ‘A vrai dire’ - chreef een der Fransche critici - ce n'est qu'un *rêve de nuit*, et personne ne pourrait décider quelle est la lumière qui tombe sur ces groupes. Ce n'est ni la clarté du soleil, ni un rayon de lune, ni la lueur des flambeaux: c'est un éclair du génie de Rembrandt. Geen wonder dan ook, dat toen in den kring van ‘artistes’ te Parijs, waar Jhr. de Graeff zijn album ter bezichtiging gaf en de beroemde photograaf Braun twee voortreffelijke lichtbeelden ter vergelijking afstond - het eene naar Lundens, het andere naar de schilderij in het Rijksmuseum - en allen, gelijk Durand-Gréville, éénstemmig van gevoelen waren dat het oorspronkelijk doek van den genialen meester moet geweest zijn ‘ruisselante de soleil’; geen wonder, herhaal ik, dat er toch onder hen waren, vooral de jongsten der desbevoegde kunstrechters, ‘die eene verlorene illusie betreurden’. ‘Cette poëtique Ronde de nuit - disaient-ils - il faudra en faire son deuil.’ Toch doet men met dat rouwbetoon onrecht aan Rembrandt, die, getuige schets en copie, met zijnen machtigen geest beschikkende over groepeering, over licht en bruin en koloriet, het korporaalschap van Banning Cocq, komende uit eene poort en gaande over eene brug in het volle zonlicht op het doek wilde tooveren.

In de tweede plaats moet ik ter verklaring der oorzaak van genoemd verschijnsel wijzen op de verminking na 1715. Hoe

1 P.L. Dubourcq. Beschrijving der schilderijen van het Rijksmuseum. 's Gravenhage. Algemeene Landsdrukkerij 1880.

2 Dr. G.K. Nagler XIIer Theil. München, 1842.

vreemd het misschien klinke, acht ik het onweersprekelijk, dat het afsnijden van den onder- en den bovenreep en den reep ter linkerzijde nog meer bevorderlijk is geweest aan het verdonkeringsproces, dan het vele oliën en vernissen. Uit dit oogpunt heeft niets mij meer verbaasd, dan dat Durand-Gréville schrijven kon: 'Les mutilations dans le sens horizontal sont *moins importantes*.' Het tegendeel van dien! Wie zoowel *de schets* als *de beide copiën* allernauwkeurigst beschouwt, komt tot deze slotsom: Rembrandt heeft in zijne conceptie de hoofdfiguur zóó op den voorgrond geplaatst, dat zijn gelaat met den breeden omgebogen rand van den hoed in de beneden helft van het doek kwam. In verband hiermede reikt op den derden grond de vaandrig niet verder dan juist het midden tusschen de helft en twee derden van de hoogte. Dien tengevolge wordt over de geheele vlakte ongeveer de helft ingenomen door poort en vestmuur op den achtergrond. Boven de punt van het vaandel kwam nog een belangrijk stuk van den muur uit. Door dat groote muurvlak, welks gedempte kleur te sterker uitkomt tegen het donker van de poort in haar geheel, en niet minder door het gedempte licht aan de bovenzijde van den rechter muurwand en in het midden links bij de toeschouwers, treedt het geheel van de groep, als besloten tusschen de beide sergeanten, beter naar den derden, den midden en den voorgrond. Daarbij gaat er van het volle licht, geheel op den voorgrond, eene overweldigende kracht uit, om, zoowel de donker gekleede figuur van Banning Cocq als de scherpe slagschaduw én van zijne èn van Ruytenbergs onderdanen én allermeest van de speer, op den voorgrond rechts, welke laatstgenoemde in de linkerhand draagt, te duidelijker te doen spreken. Nà de verminking ging de breede streep licht met de slagschaduw der speer geheel verloren, loste het donker der poort zich op in de lijst, namen muur en poort maar een derde der ruimte in, werd het hoofd van Banning Cocq juist *tot de scheiding* van neus en mond van de beneden- naar de bovenhelft van het doek verplaatst en rees het hoofd van den vaandrig tot twee derden der hoogte van de schilderij. Maar door diezelfde verminking heeft de groep in haar geheel eene veel grootere plaats op het doek ingenomen en ging - ergerlijkst van alles - in strijd met Rembrandts conceptie een groot deel ruimte en lucht verloren, die oorspronkelijk door de samenwerking met het

helder schijnend zonlicht in die zelfde ruimte aan de schilderij zulk eene betooverende kracht bijzette.[1] 'Oeuvre élégante et grandiose, où circulaient largement l'air respirable et la franche lumière.'

Op dezelfde wijze heeft men nà 1779 - van toen af werden Rembrandt en Van der Helst lot- en leedgenooten - den Schuttersmaaltijd op de afschuwelijkste wijze verminkt, door niet minder dan een derde over de geheelte hoogte der schilderij - af te snijden![2] Van der Helst schilderde oorspronkelijk eene ruime zaal, door het tot den zolder reikend venster hoog verlicht; maar het vandalisme, dat de heiligschennende hand niet terug kan houden, maakte van die ruime zaal - een pijpenlade. Ziedaar den poldergast in den dienst der Muzen! Het feest van den Munsterschen vrede, door krijgsbroeders gevierd als ware het in 't vooronder van een langen Keulschen aak, waar men met het blauwzijden vendel door de lage zoldering heenstoot - ergerlijker kan het niet! Ik weet wel dat men in de 'Beschrijving der schilderijen op het Trippenhuis' (1858)[3] deze afsnijding naar het rijk der fabelen verwijst, maar daaraan hecht ik evenveel of liever even weinig waarde als aan de getuigenis betreffende 'de Nachtwacht' in datzelfde boekske: 'Bij gelegenheid eener herstelling is gebleken, dat de geruchten, als of van deze schilderij aan beide de zijden ongeveer de breedte van eenen voet zou zijn opgenomen *onwaar* zijn. Tot dit *valsche* gerucht schijnt eene schets van Rembrandt zelven aanleiding te hebben gegeven (zie van Dijk bij Boendermaker)!'

Met betrekking tot 'Rembrandt' acht ik niet ongepast te dezer plaatse nog op een ander verschijnsel te wijzen, dat een noodzakelijk gevolg van de afsnijding der repen is. Op de oorspronkelijke schilderij stond de hoofdfiguur bij de scheiding van halskraag en buis op den rechterarm binnen de grens der helft, rechts voor den toeschouwer. Na de verwijdering van des vaandrigs rug en linkerarm en de drie kijkers links werd alles dermate verplaatst, dat het gelaat van Banning Cocq, juist

1 Eigenaardig drukte onze Rotterdamsche nestor, Charles Rochussen, die zich geheel met mijne beschouwing kon vereenigen, het aldus uit: 'de balans is uit de schilderij weg.'
2 Men zie de voortreffelijke teekening van Jacob Cats, hier boven genoemd.
3 Amsterdam, Frans Buffa & Zonen.

langs de lijn van den neus, in 't midden van het doek gekomen is. Wie durft ontkennen, dat daarmede de geheele compositie zekere *stijfheid* heeft gekregen; in strijd met den genialen geest van den schepper, in strijd met het ideaal van het schoone? En kan het dan nog iemand verwonderen, dat ik de schilderij in het Rijksmuseum eene *verminking* noemde van Rembrandts oorspronkelijke schepping?

Toen Eugène Fromentin in zijne studiën, Les Maître d'autrefois, Belgique - Hollande[1] een gansch hoofdstuk wijdde aan ‘la Ronde de nuit’ en aan het slot van zijn werk nog eens op haar terugkwam, om onverholen uit te drukken, waarom dat stuk van den grooten meester voor hem alle bekoorlijkheid miste, welke zij voor zoo vele anderen heeft, zóó zelfs dat hij in ‘de Nachtwacht’ *den echten Rembrandt* niet vond, was hij onkundig van de verwaarloozing en de verminking beide, waaraan deze schilderij in den loop van derdehalve eeuw heeft blootgestaan. Indien hij van dit alles kennis had kunnen dragen en bij het licht, dat de schets in Banning Cocqs album met de copie van Lundens en van Cats over Rembrandts conceptie hebben doen opgaan, *in zijne verbeelding* het ongerepte Meesterstuk had weergevonden bij de beschouwing van het afgesneden doek op het Trippenhuis - zou hij dan nog daarop durven toepassen ‘c'est avec la nuit qu'il a fait le jour’; of zou hij veeleer met ons in dat schuttersstuk in al den gloed van het stralend zonlicht ontdekken al den rijkdom en de diepte van Rembrandts genie, dat het proza van des kapiteins ‘lastgeving om zijne compagnie burgers te doen marcheeren’, wist te herscheppen in een poëem, bij de aanschouwing waarvan wij met Victor Hugo gevoelen en zeggen: ‘Rembrandt travaillait avec une palette, toute barbouillée de rayons de soleil’?

V.

Na de lotgevallen van Rembrandts oude schets en copie schuttersstuk gevolgd en bij het licht van archiefstukken aangewezen te hebben wat deze schilderij *geweest* en wat zij *geworden* is, wensch ik mijne studie te besluiten met een en ander over de waardeering er van in den loop des tijds. Op

1 Paris E. Plon & Co. Imprimeurs-Editeurs, 10 Rue Garancière. 1876 pag. 325-364.

den voorgrond sta het feit, dat toen in ons vaderland van het begin der zestiende eeuw af de zoogenaamde Doelenstukken in zwang kwamen, dezen oorspronkelijk niets anders zijn geweest dan eene verzameling van portretten, waarvan men moeielijk zou kunnen beslissen wat minder beantwoordde aan het ideaal der kunst: het onbeholpene der groepeering of het plat prozaische der afbeelding van elken persoon op zich zelf. In enkele musea kan men daarvan nog, ik zeg niet de sprekende, maar de stomme proeven zien. Wat belette den middelmatigen kunstenaar, die over geen grooter gaven beschikte, dezen dienstbaar te maken aan het zwak of de ijdelheid zijner eerzame medeburgers? Eerst met het optreden van meer ontwikkelde schilders, die langzamerhand zeker meesterschap verwierven over vorm, kleur en compositie, zou het gehalte hunner Regentenof Doelenstukken winnen. En voor de uitstekendsten onder hen werd al spoedig het vervaardigen van die reusachtige doeken niet alleen een welkom middel om al de krachten van hun groot talent - het portretschilderen - te ontplooien, maar ook eene altijd rijker vloeiende bron van bestaan. Ik wil hier alleen herinneren aan Frans Hals (1580-1665) Govert Flinck (1615-1660) en Van der Helst (1611-1670).

Om opzettelijk bij laatstgenoemde in 't bijzonder stil te staan: van zijn ‘Schuttersmaaltijd’ 1648 - weinig stukken zijn in de kunstwereld zoo bekend, geliefd en geroemd als dit - is *elke* persoon, die wordt voorgesteld aan dit vredefeest deel te nemen, een *uitnemend* portret met meesterhand geschilderd is, terwijl de harmonische samenwerking van allen tot één - het feestelijk aanzitten aan den welvoorzienen disch onder gezelligen kout en het plengen van den wijn - den toeschouwer trekt en boeit. Daar het nu voor een Doelenstuk in de eerste plaats er op aan kwam *portretten* te geven, en dat liefst ten voeten uit, in de schilderachtige kleeding van dien tijd, kan het ons niet verwonderen, dat Van der Helst bij tijdgenoot en nazaat den grootsten lof heeft ingeoogst. Bij eene vergelijking met Govert Flinks Schuttersfeest - Joan Huydecoper als hoofdpersoon - en Rembrandts ‘Nachtwacht’ schroomde zelfs Potgieter niet den eerepalm aan den Schuttersmaaltijd toe te kennen en als ‘het hoogste der drie’ te roemen.[1] Daargelaten dat

1 Proza 1837-1845, Haarlem, A.C. Kruseman, 1864 Tweede deel blz. 163.

naar mijne overtuiging in dezen het oordeel van den Schrijver der ‘Historische portretten’ als onjuist moet worden bestreden, wil ik toch gaarne erkennen, dat men in dat eenvoudig woord werkelijk als den nagalm hoort van de vele loftuitingen in dicht en ondicht in de 17de en 18de eeuw aan Van der Helst toegezwaaid. Als Houbraken schrijft ‘dat men zich vergeefse moeite zoud aandoen om elders tot dit een weêrgaa te vinden, ja indien er een Schildery is, dat den naam van volmaakt voert zo mag dit stuk boven aanstaan’, en dan laat volgen dat ‘een groot kender en liefhebber der Schilderkunst hetzelve beschou wende zich liet ontvallen, zoo er een Schildery aanbiddelyk is in de Waarelt, zoo hoeft men naar geen andere Lande te gaan om 'er beter voorwerp te zoeken’, of als Jan van Dijk, zijne onmacht gevoelende om ‘alle kunstdeugden in dit stuk waargenomen te beschrijven’, liefst eindigt met op den Schuttersmaaltijd toe te passen hetgeen Huygens zeide van Amstels achtste wonder:

> ‘Wie schriklykst van my zwygt,
> Heeft 't allermeest gezeit,’

dan lijdt het wel geen twijfel, of men had in Van der Helst den man gevonden, die het ideaal wist te verwezenlijken van hetgeen een Doelenstuk moest zijn.

Is Rembrandt dan met zijn ‘Banning Cocq’ - zal men vragen - beneden het ideaal van Van der Helst gebleven? Stelt men, zoo vragende, bij de beoordeeling en de waardeering van een Doelenstuk als eersten eisch, dat het ons van elken persoon een volmaakt portret te aanschouwen geve, dan zal wel niemand durven beweren, dat de schepper van genoemd doek daaraan heeft beantwoord. Uit dat oogpunt kan het mij zelfs niet bevreemden, dat dezelfde Banning Cocq, toen hij later nog eens in 1653 zou worden afgemaald met ‘de heeren Overluyden van de Handtbooghs doelen’, Bartholomeus van der Helst de aangewezen schilder was.

In denzelfden geest schreef Wilhelm Bode in zijne ‘Geschichte der Holländischen Malerei’[1]: ‘Die märchenhafte Beleuchtung und die belebte Situation, welche den Beschauer so bestricken

1 S. 473.

dass er *die Darstellung eines weltgeschichtlichen Ereignisses* vor sich zu sehen glaubt, machen sich *theilweise auf Kosten der Individualität des Einzelnen* geltend, welche, den gleichen Portraitstücken eines Hals oder Van der Helst das Haupterfordeniss war. Es ist daher begreiflich, dass die Schützen Amsterdam's sich nicht noch ein zweites Mal mit einem ähnlichen Auftrage zu dem Meister wandten, und dass zu verschiedenen Zeiten das “Friedensmahl” von Van der Helst viel höher geschätzt wurde als die “Nachtwache”, wie es Einzelnen auch noch jetzt höher steht.’

In dat niet op den voorgrond plaatsen van het *portret* ligt zeker de gereedelijke verklaring van de mindere waardeering, die Rembrandt *met zijn Schuttersstuk* zoowel bij zijne tijdgenooten - gelukkig met uitzondering van enkelen! - als bij het nageslacht gevonden heeft.

Hierbij wensch ik nader stil te staan. In eene der beschrijvingen van Amsterdam, die uit het begin van de 2de helft der 17de eeuw dagteekenen - door F. van Domselaer[1] - wordt naar het handschrift van Isaac Commelijn 1598-1676 eene bladzijde gewijd aan ‘den Klaveniersdoelen’ en de schilderijen in de groote zaal ‘van ongemeene groote, en kunstigh geschilderd, meer als levensgrootte, en, als ofze daer in stonden en leefden, in volle gheweer en rustingh’. Met name worden nu wel onder de schilders genoemd ‘de konstryke Sandrart’ en ‘de vermaerde Govert Flinck’, maar Rembrandt niet.

Zoo wordt in de ‘Beschryvinge van 't Stadhuis van Amsterdam’[2] uit het midden der achttiende eeuw met ophef gewag gemaakt van de schilderijen in de groote krijgsraadkamer, met name 1° ‘de Burger-kompagnie van Joan Huidekooper door Govert Flinck konstig uitgevoert’; 2° het stuk, waarin de Heer Roelof Bikker, maar inzonderheid 3° het stuk, daar de

1 Beschryvinge van Amsterdam, t' Amsterdam, Voor Marens Willemsz. Doornick, Boekverkooper, op de Middel-Dam, in 't Kantoor Ink-vat. Anno 1665.

2 ‘Met een Verklaringe van de Zinnebeeldige Figuren, Schilderwerken en Beelden, enz. die zo wel binnen als buiten dit heerlyk Gebouw gevonden worden. t' Amsterdam. By de Erven J. Ratelband en Compagnie aan den Dam 1741 Met Privilegie’. Een herdruk verscheen in 1751. Te Amsterdam Voor Jan de Ryke. Gedrukt by Dirk van Maarten, Boekverkoper bezuyde het Stadhuis. Met Privilegie. (Ook eene Duitsche vertaling door Adolf Friederich Marci, Beeidigter Translateur 1751) Nogmaals herdrukt, in 1766. By Pieter Mortier. (Ook eene Fransche vertaling bij denzelfde, 1781; een herdruk in 1782.)

Heer Dr. Cornelis Joan Witzen, als gezaghebber voor aan zit; ‘beide door van der Elst geschildert (in zonderheit het onderste) zo konstig, zo heerlijk, en zo fraai, in schikking, houding en schildertrant, dat men vergeefse moeite zoude doen, om elder tot dit, een weêrgaa te vinden;’ máár van de kleine krijgsraadkamer - *waar de Rembrandt hing* - wordt eenvoudig gezegd, dat ‘zij met verscheide schilderyen van oude Schutters pronkt, eenige van over ouden tijd, andre van nieuwe trant’[1] Eerst Jan Wagenaar[2] maakt bij uitzondering van Rembrandt, naast Jacob Bakker en Paulus Moreelse, melding, schrijvende: ‘In de kleine krijgsraadkamer, waar kolonellen alleen bijeenkomen, hangen vier oude en kleine en drie groote en nieuwer Schutterstukken. Tegenover den schoorsteen een optrekkend Corporaalschap van 't vendel van den kapitein Frans Banning Cok, Heer van Purmerland en Ilpendam in 't jaar 1642, door Rembrandt van Rhijn geschilderd.’ Aan dezen schralen oogst van waardeering, welke bewijst hoe verre van algemeen in ons vaderland de roem was van den vorst der Hollandsche schildersschool, worde nog het volgende toegevoegd. Toen in het laatst der voorgaande eeuw zekere C. eene lans voor Rembrandts roem had gebroken, trad een - zoo men meende - deskundige op, die den lofredenaar eens duchtig de les wilde lezen en schreef: ‘'t Is waar, *Rembrand* heeft geen maaltijd verkooren: maar dat hy den optogt der Burgeren vertoond heeft, zo als het behoort, gelooven wy niet, of het zoude, ter dier tyd, zeer ongeregeld hebben moeten toegegaan zyn, 't welk wy nogtans wel beter weeten. Het is dan zeker, dat deeze stukken ten minsten in geenen slegten Smaak geschilderd zyn. Men beschuldige ons hier egter niet van kleinagting voor den konstryken *Rembrand;* want wy houden hem voor een groot Meester, onder de Schilders van Nederland; *maar te zeggen*, gelyk de Heer C. doet, *dat hij even verheeven in Ordonnantie, als in Licht en Bruin geweest is, toont, aan ieder Kenner der Konst, op het allerduidelijkste, de onkunde van den Schrijver*.’[3] Is het niet

1 Zeker werden deze woorden eenvoudig overgenomen uit den ‘Wegwyzer door Amsterdam. Te Amsterdam By Nicolaas ten Hoorn, Boekverkoper 1713.’

2 Geschiedenis van Amsterdam II bl. 26.

3 Zie ‘De bouworde van 't stadhuis van Amsterdam, en de smaak der Nederlanderen, ten opzigte der Konsten en Weetenschappen, verdedigd tegen de ongegronde berispingen van den heer C., in zijnen brief aan den Philosooph. Te Amsterdam, By Yntema en Tieboel. MDCCLXVII’ (Eigendom Archief Amsterdam).

als in onze eeuw op letterkundig gebied, toen mèn voor ruim vijftig jaren schreef: ‘Hildebrand wijte het alleen aan zichzelven en aan den vorm van zijn produkt, als de Camera zal worden vergeten. Waarom geeft hij, die verstaat wat *humor* is, niet liever een boek *met* humor?’

Indien ik nu herhaal, dat Rembrandt beneden het ideaal van een schuttersstuk, als dat van Van der Helst, gebleven is, dan is het om terstond te laten volgen, dat hij tegelijk boven ditzelfde ideaal zich heeft weten te verheffen. De ontwikkeling dezer gedachte kan ik niet beter inleiden dan met het oordeel van Engelands grooten schilder Josua Reynholds: ‘De Schuttersmaaltijd is het schoonste *portretstuk*, dat ons de werkelijkheid meer in 't alledaagsche en oppervlakkiger levenslicht vertoont, terwijl *Rembrandts schuttersstuk ons diezelfde werkelijkheid weergeeft, maar omstraald met al den dichtgloed van zijn vonkelenden geest*.’

Indien men alle Doelenstukken uit de eerste helft der zeventiende eeuw in één museum kon samenbrengen en beschouwen, dan zou - trots alle in 't oog loopend verschil van behandeling, van teekening, kleurmenging en groepeering - zekere conventioneele opvatting of, wil men, éénzelfde familietrek ons treffen, deze namelijk dat in verreweg de meesten alle personen, in zittende of staande houding, aan den feestdisch vereenigd of gereed om hunne opwachting te maken of uit te trekken, naast elkander, in eene enkele of dubbele rij over de geheele oppervlakte van het doek geplaatst zijn. Niet één enkele schutter, vaandrig of kaptein, die het - om zoo te zeggen - zou wagen uit den ban te springen! En toch schreef reeds in de zeventiende eeuw Rembrandts leerling, Samuel van Hoogstraten: 'Ten is niet genoeg, dat een Schilder zijn beelden op ryen nevens malkander stelt, gelijk men hier in Hollant op de Schuttersdoelen al te veel zien kan. De rechte meesters brengen te weeg, dat haar geheele werk eenwezich is, gelijk Clio uit Horatius leert:

> ‘Breng yder werkstuk, zoo 't behoort,
> Slechts enkel en eenweezich voort.’

Alleen een geniale geest als Rembrandt, de schepper van ‘de anatomische les,’ kon - aangezocht tot het schilderen

van een Doelenstuk - aan die gelijkvloersche conventie zich ontworstelen, om naar de inspiratie van zijnen geest het prozaisch onderwerp te bezielen, en op het doek eene dichterlijke fantasie te tooveren, waarvoor *de groepeering, de schakeering van licht en bruin* en *het coloriet* hem de heerlijke bouwstof zouden leveren.

In de eerste plaats onderscheidde zijne groepeering zich door hare oorspronkelijkheid. Alles is in het optrekken van Banning Cocq met zijne Schutters leven en beweging, verhoogd zoowel door de rustige tegenwoordigheid van enkele nieuwsgierigen - twee mannen en een kind uit het volk, dat zich aan een brugmuurtje vastklemt om goed te kunnen kijken, als door de vlugheid waarmede een aspirant-verdediger des vaderlands, die ditmaal niet ‘vóór den tamboer uit wandelt met den rug naar de mooie mannen toe,’ maar met een helm, welke hem tot over de ooren zakt, en een kruithoren even lang als hij zelf breed is, vooruitsnelt over den brug, om 't eerst te bestemder plaatse aan te komen. Dwars tusschen de opmarcheerende schutters door, in tegengestelde richting rept een jongman zich voort, onder het afschieten van een roer, tot omzichtigheid gemaand door den ouderen krijgsmakker achter Banning Cocq, terwijl aan zijne zijde een tweetal jonge deernen gaan; dezelve jongman met een helm, waarom de wijngaardbladeren zich slingeren[1]; de blauwoogige goudblonde met den zilveren beker[2] in de rechterhand en het dood gevogelte aan haren gordel, - drievoudig symbool van den disch, die naar het schijnt onafscheidelijk was van elk schuttersfeest - en de jongere zuster, die bescheiden achter hare oudere wegschuilt.[3] Tusschen dezen en den sergeant, die de brug afzet, de schutter die van de laatste

1 Hoe is het mogelijk, mag ik vragen, dat men in die bladeren van den wijnstok *klimop* of *eikenloof* heeft kunnen zien, als lauwerkrans voor den overwinnaar in het - vogelschieten? Vooreerst schilderde Rembrandt nu eenmaal noch het een noch het ander blad; ten andere schoot men in zijnen tijd onder schutters niet naar den vogel; wel was bij het ringschieten het treffen van het wit in gebruik, getuige zoowel de nog voorhanden ‘Kaart van den Schutterswedstrijd’ in 1648/49 (Archief Amsterdam), als de uit diezelfde dagen aanwezige afbeeldingen op de schilderijen. (In 't midden van de zestiende eeuw schoot men in den Kloveniersdoelen zoowel naar het wit als naar den papegaai.)

2 Zonderling schrijft Vosmaer: ‘Elle tient entre ses mains un casque avec des plumes, peut-être le prix du vainqueur’.

3 Thoré (W. Bürger) schreef daarentegen: ‘C'est un petit garçon, qui est là et qui accompagne la blondine’. Hoe wordt dan het witte kraagje en het helder blauwe kleedje verklaard?

trede der poort afgekomen het geweer laadt; op den derden grond de vaandrig met het vendel in de rechterhand, de schutter die de lans opheft en de gehelmde, die de lans voor zich uitdraagt; rechts van den luitenant de man, gereed om den haan van zijn geweer, welks loop uit het doek te voorschijn komt, over te halen; en ter zijde rechts de groep van den tweeden sergeant - de speer op den linkerschouder - dien gij ziet en hoort spreken met zijn gehelmden buurman; op den voorgrond de tamboer, die, trots den hem aanbassenden hond, zijnen trommel blijft roeren. Ziedaar in breede trekken de oorspronkelijke schilderij, die oorspronkelijk 32, nu 29 personen telt. Daaraan voege men toe *de harmonische samenwerking van licht en bruin*.

Tegen den achtergrond, den stadsmuur over het geheele doek, in gedempten toon, met de poort van binnen zoo donker dat geen menschelijk oog er in doordringt, zal de geheele groep in het volle zonlicht zich badend te krachtiger te voorschijn treden. Maar datzelfde zonlicht straalt in 't midden van de schilderij als betooverend van de goudblonde lokken met parelen getooid, en van het gelaat van den hoofdpersoon - ‘d'une préstance majestueuse dans sa simplicité’ - wiens linkerhand hare slagschaduw werpt op het zachtgele met goud geborduurde wambuis van den luitenant; schittert ook van den helrooden breedgeranden hoed en de kraag van den schutter links en het boven hem wapperend vaandel; van des sergeants hoofd, helm en hellebaard op den hoek der brug en tusschen deze beiden van het gelaat der twee mannen, die met elkander in gesprek zijn; datzelfde zonlicht straalt van het karmozijn van Banning Cocqs bandelier, den stalen halskraag en den wit zijden sjerp om Ruytenburgs middel, en van het gelaat van den sergeant en den schutter rechts; datzelfde zonlicht schijnt getemperd van den gehelmden schutter, die zijne slagschaduw werpt op den rechterpilaar der poort, welke pilaar weder zijne schaduw werpt op den muur; getemperd ook van den schutter met grijzen hoed, de mannen op den derden grond rechts en den toeschouwer met het ontbloote hoofd op de brug. Voeg daaraan toe zoo menig scherp kantlicht, hier op den vooruitsnellenden knaap, dáár op de punt en de groen zijden kwast van des vaandrigs speer en op den loop van het roer, dat rechts van Ruytenburg uit het doek schijnt

te komen; ginds op de uitgestrekte rechterhand met witte manchet van den rechtschen sergeant en op zijnen hellebaard over den linkerschouder. Dat alles, harmonisch in toon gehouden door de sterkere en zwakkere schaduwpartijen op voor- op midden- en achtergrond - het was in Rembrandts geest het geheim, waardoor hij een ideaal wist te verwezenlijken, dat nog na derdehalve eeuw de uitnemendste Doelenstukken der kunstbroeders onder zijne tijdgenooten verre achter zich zou laten. Geen wonder dan ook, dat dezelfde Samuel van Hoogstraten - op hèm zinspeelde ik hierboven als op één der uitzonderingen, die Rembrandt wisten te waardeeren - kon schrijven: ter eene zijde ‘Laat uwe sterkste lichten met minder lichten minlijk verzelt zijn; laat uwe diepste donkerheden met klaere bruintens omringt zijn, op dat ze met te minder gewelt de kracht van het licht mogen doen afsteeken. Rembrant heeft deeze deugt hoog in top gevoert en was volleert in 't wel byeenvoegen van bevriende verwen’; ter andere zijde ‘Rembrandt heeft in zijn stuk op den Doele tot Amsterdam zeer veel, maer na veeler gevoelen al te veel, werks gemaakt van het groote beelt zijner verkiezing [Banning Cocq] als van de byzondere afbeeltsels, die hem waren aenbesteet. Echter zal datzelve werk, hoe berispelijk, na mijn gevoelen, al zijn meedestrevers verdueren, zijnde zoo schilderachtich van gedachten, zoo zwierich van sprong, en zoo krachtich, dat nae zommiger gevoelen, al d' andere stukken daer als kaerteblaren nevens staen.’[1].

‘Als kaerteblaren daer nevens staen’ - hoe stout het oordeel klinke, toch zou ik er geen iota of tittel durven afdoen. Wie als ik - vóór vele jaren in de welbekende zaal van het Trippenhuis - eerst het meesterstuk van Van der Helst met aandacht beschouwt, daarna zich verdiept in Rembrandts Banning Cocq om weer terug te keeren tot den Schuttersmaaltijd - hij zal eerst dàn gevoelen, dat beiden niet in éénen adem te noemen zijn. Zij staan tot elkander als proza en poëzie. Busken Huet heeft eens naar waarheid in 't algemeen gezegd: ‘Rembrands kunst is de aanhoudende toepassing van een verheerlijkingsprocédé;’ en Emile Michel met bijzondere toepassing op ‘La Ronde de nuit’: ‘On se sent dès l'abord pris par la force et le mystérieux attrait de cette composition si originale,

1 Inleiding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst bl. 176 en 306.

si différente de tout ce qui s'était fait jusque-là, et qui est restée sans analogue dans l'histoire de l'art.' Waarin dat onovertroffene schuilt? *In de vereeniging van het coloriet*, waarover Rembrandt den tooverstaf voerde, *met de* reeds bovengenoemde *groepeering en de schakeering van licht en bruin*. Indien ooit, dan moet men bij de nadere toelichting hiervan, naast de oorspronkelijke schilderij in 't Rijksmuseum, de copie van Lundens en vooral van Cats zich voor den geest brengen, waarop de kleuren nog in al hare frischheid worden gezien[1]. De hoofdman in zijne donker fluweelen kleeding met witte kraag en zwarten breed geranden hoed scherp contrasteerend met den zacht gelen wapenrok, den lichtgekleurden hoed met witten veder en de schitterende stalen halskraag van den luitenant, beide getemperd door het zachte blauw van den rook uit het geweer, door den gedempten toon van het stalen schild links van de hoofdfiguur, en door het zachte grijs van des schutters wambuis achter tusschen Banning Cocq en Ruytenburg. Links van Banning Cocq de helroode figuur met ronden hoed en oranjeveder - kent ge stouter greep, op het brutale af? - en de zich voortspoedende jongman in het paars, afgezet met groen en bruin in gebroken tint, en tusschen deze beiden de goudblonde met haar lichte kleed. Boven den rooden schutter het zijden vaandel, oranje en blauw en links van hem de sergeant met het stalen kuras met kantlicht en het laken van den rechterarm in het gloeiend donkerblauw met oranje gestikt. Ter zijde rechts de vaandrig in zijne donker groene kleeding met witten kraag, waartegen de schutter achter hem in het zachte grijs en de bruine tromp van zijn geweer te scherper uitkomen. Eindelijk op den voorgrond de trommelslager met zijn forsch, verbruind gelaat, zijn krachtig gekleurd krijgsmanskleed en den bruingelen trommel - ziedaar in breede trekken eene bonte mengeling van kleuren, hier fantastisch en grillig, daar natuurlijk en eenvoudig; hier gloeiend, daar zacht, hier fijn en doorzichtig, daar 'zoo hoog van verf, - naar de eigenaardige uitdrukking van Jan van Dijk - dat men Notemuskate daer op zou kunnen raspen'. En toch, dat alles zóó volmaakt harmonisch, dat het rustig oog van den toeschouwer door niet één kleur op zich zelf wordt afgeleid. Men ziet alleen een grootsch geheel; ook op het gebied der kleuren - *éénheid in*

1 Vooral sedert Sir Frederic Burton het vernis transparent liet maken.

verscheidenheid. Dat vermocht een Rembrandt te scheppen; en ‘tot in zijnen ouderdom bleef hij’, niet rustend bij hetgeen éénmaal door hem was gewrocht, ‘*altijd nieuwe kleuren zoeken*.’

Men voege nog eens in gedachte samen deze drie: de groepeering, de schakeering van licht en bruin en het coloriet - en erkenne hoe Herman Riegel, die eene studie wijdde aan de Hollandsche Schuttersstukken, recht had te schrijven: ‘Rembrandt ist ein Zauberer mit dem Pinsel, ein Dichter in der Auffassung seines Stoffes und noch mehr in der Darstellung durch Licht, Schatten und Ton. Da ist Leben, Bewegung und Handlung, im Ganzen und im Einzelnen, überall im Bilde, wohin das Auge blickt. Diesem Werke ist eine der ersten Stellen unter allen holländischen Gemälden, *die erste unter allen Schütterstücken anzuweisen*’.

De waardeering van Rembrandts Schuttersstuk vóór derdehalve eeuw en nu - wie zal niet dankbaar erkennen, dat in ons vaderland het tegenwoordig geslacht de voorvaderen naar de kroon steekt? Meer dan dit: heeft de vorst onzer Hollandsche schildersschool op het gebied der Schoone Kunsten naast Rafaël niet het wereldburgerschap verkregen, dank zij de toenemende erkenning van zijn onovertroffen meesterschap over coloriet, over licht en bruin? Noemde in Engeland de bekende Nieuwenhuys, de Schrijver van ‘A review of the lives and works of the most eminent painters’[1] hem niet naar waarheid ‘the most perfect colorist that ever existed’; terwijl hij zijn Doelenstuk kenschetste als ‘one of the wonders of the world?’ En schreef niet onze Vosmaer van Rembrandts ‘Ronde de nuit’: ‘L'exécution de cette grande toile est d'une magie et d'une supériorité admirables’? Voor ons vaderlandsch gevoel en voor de eer onzer nationale kunst kan er moeielijk aantrekkelijker tegenstelling worden gemaakt, dan tusschen het helaas onuitwischbaar feit, dat men vóór eene eeuw aan Rembrandts meesterstuk, stralend van licht, een naam gegeven heeft ‘die in de verbeelding van het volk verbonden is aan de nederige verrich-

1 With remarks on the opinions and statements of former writers. London H. Hooper 1834 gr. 80.

tingen van den klapperman'[1] en de heugelijke gebeurtenis in de geschiedenis onzer letteren, dat het standaardwerk 'Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw' door zijnen scherpzinnigen bewerker werd gedoopt: '*Het land van Rembrand*'.

Onwaar is het 'dat het Busken Huet meer te doen was om een titel voor zijn boek, dan voor zijn vaderland'. Naar zijne overtuiging toch - door hem onverholen uitgesproken - 'heeft geen ander uitspruitsel onzer beschaving in de zeventiende eeuw zoo sterk gebloeid als onze kunst', en 'is geen andere herinnering omtrent ons volksbestaan in het geheugen van Europa zoo levendig gebleven als de indruk teweeggebracht door de naar ons genoemde kunst'. In die overtuiging schreef hij dan ook: 'Rembrand is de knapste Hollander, die ooit heeft geleefd' en 'Java en *de Staalmeesters* zijn eigenlijk onze twee beste aanbevelingsbrieven'[2]. Al laten wij deze uitspraak voor rekening van den Schrijver, toch ontleenen wij er volgaarne deze kern van waarheid aan, dat onder de heroën die *mede* hebben bijgedragen tot *de glorie onzer zeventiende eeuw*, aan Rembrandt eene eereplaats toekomt, al ware het alleen om zijne schepping van *het korporaalschap van Frans Banning Cocq*.

JOHS. DYSERINCK.

1 Dr. W.G.C. Bijvanck 'Rembrandt-legende', *Gids* van Mei 1890.
2 Het land van Rembrand door Cd. Busken Huet. Tweede, herziene en vermeerderde druk. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink 1886.

Gesproken en geschreven Fransch.

I.

De ‘maître de philosophie’ van Monsieur Jourdain, door Molière aan den algemeenen lachlust prijsgegeven, en met wiens onderwijs Nicole zoo vermakelijk den draak stak, toen haar opgewonden meester haar kwam vragen, of ze wel wist wat ze deed wanneer ze *a, i* of *u* zeî, - is tegenwoordig ten volle in zijn eer en waardigheid hersteld. Niet een ijdele zwakhoofd als de ‘bourgeois gentilhomme’ komt hem verzoeken ‘de lui enseigner l'alphabet’, maar curatoren van duitsche gymnasia dragen hem ter benoeming voor als leeraar der jeugd, en onder de knapste professoren der duitsche, engelsche en scandinavische universiteiten telt hij zijne volgelingen.

Wat in de 17e eeuw voor eene excentriciteit doorging, door een verwaanden gek op de markt van het onderwijs rondgevent, is thans eene eerbiedwaardige wetenschap geworden. De ‘Laut-physiologie’ wordt door Hooggeleerden gedoceerd en door Zeergeleerden in de middelbare school binnengeleid. De ‘Phonetik’ heeft hare apostelen en profeten, hare leerstoelen en tijdschriften. Mannen als Sweet, te Londen, Storm, te Christiania, Vietor, te Marburg, Trautmann, te Bonn, Paul Passy, te Parijs, wijden het beste deel hunner krachten aan de ontleding en de beschrijving van de klanken der levende talen en laten door hunne leerlingen programma's ontwerpen van praktische ‘Artikulationsgymnastik.’ Een geleerde Latinist, als Louis Havet, van het collège de France, vreest volstrekt niet voor een ‘professeur de vaudeville’ gehouden te worden, wanneer hij zijn nederlandschen bezoeker eenige malen achtereen de woorden *water* en *vader* laat herhalen en daarbij zijn oor te luiste-

ren legt om het onderscheid te vatten tusschen een hollandsche *w* en een hollandsche *v*.

De wetenschappelijke klankleer is in onzen tijd een vak van hooger onderwijs en van ernstige studie geworden. En zoo, in weerwil van den arbeid door Donders, door prof. Land en enkele anderen op dit gebied geleverd, de phonetisten in Nederland nog zeldzaam zijn[1)], dan ligt dit misschien aan de nieuwheid dier wetenschap, misschien ook aan de onverschilligheid van het publiek, - welke grootendeels haar grond vindt in de dwaze inbeelding van velen, dat de vreemde talen door nederlandsche monden al heel mooi worden uitgesproken, - maar in geen geval aan minachting voor den ijver en het vernuft der buitenlandsche collega's.

Dat de ‘Phonetik’ als praktisch leervak in Duitschland zulk een vaart heeft genomen, hangt samen met een zeer drukke beweging ten gunste eener hervorming van het taalonderwijs, waartoe prof. Vietor, een zeven à acht jaren geleden, den stoot gaf, toen hij, onder het dreigend pseudoniem Q u o s e g o ! zijn geruchtmakend werkje in het licht zond: ‘*Der Sprachunterricht musz umkehren!*’

Aan hoeveel overdrijving sommige voorvechters dier hervorming zich ook mogen hebben schuldig gemaakt, het beginsel waarvan zij uitgaan verdient warm te worden toegejuicht. De vreemde levende taal mag niet beschouwd worden als eene verzameling geschreven en gedrukte letters, in slagorde geschaard en kunstmatig in beweging gezet door den drilstok der grammatici. Zij is een levend complex van klanken en klankverbindingen, door het eigenaardig spreekorgaan van een bepaald volk voortgebracht en door den geest van dat volk in velerlei richting geleid. Voorwerp van studie en onderwijs is dus niet alleen, ja, niet in de allereerste plaats, de schrijftaal met hare overgeleverde buigingsvormen en hare tot formules herleide syntaxis. Het is bovenal de spreektaal, met haar eigenaardige klanken, haar articulatie, haar rythmus, haar stelsel van accentuatie, de bijzondere modulatie harer volzinnen. Dat al deze eigenaardigheden in de verschillende dialecten

1) Met veel ingenomenheid vermelden wij hier het werkje van den heer Roorda, leeraar in het Engelsch aan het gymnasium te Groningen, *De klankleer en hare toepassing*, enz. Groningen, J.B. Wolters, 1888.

eener taal verschillende variëteiten vertoonen, verhoogt slechts het belang dier studie uit het oogpunt der wetenschap. En het bezwaar dat voor de praktijk uit die veelheid van schakeering zou kunnen voortvloeien, is toch in abstracto grooter dan in werkelijkheid. Vooreerst toch zijn de dialectale variëteiten slechts de schakeersels eener zelfde grondkleur; klankstelsel en articulatiemethode vertoonen binnen de grenzen van een zelfde taalgroep eene verwantschap die zij op het gebied van twee verschillende talen niet meer bezitten. En ten andere vormt zich in de cultuurtalen van zelf eene zekere manier van spreken, die, naarmate zij in den kring der beschaafden meer en meer algemeen wordt aangenomen, welhaast voor de normale uitspraak dier talen gelden mag, althans door den vreemdeling daarvoor gerust mag gehouden worden.

Geen taal is in dat opzicht in gunstiger conditie dan h e t f r a n s c h . In Italië moge de ‘bocca romana’ nog te weinig gezag hebben tegenover de luidklinkende tong- en toonvallen der tallooze provinciesteden; in Engeland moge de uitspraak der zuidwestelijke streken nog meer door de phonetisten en de vreemdelingen dan door de Engelschen zelve als de normale uitspraak worden aangenomen; in Duitschland moge de verscheidenheid van klank en spreektoon in de verschillende onderdeelen van het ‘Deutsche Vaterland’ nog veel te groot wezen, en de invloed van Berlijn in dit opzicht nog veel te gering, om ook voor de phonetische éénheid een zetel te stichten ‘Unter den Linden’; - Parijs is sints zooveel eeuwen en op zoo velerlei gebied het schitterend middelpunt van Frankrijks beschaving, dat het niet alleen in overdrachtelijken, maar ook in letterlijken zin het recht heeft ‘den toon aan te geven’ en door zijn diapason alle geluiden der provinciale monden te overstemmen. En het dankt dit gezag niet enkel aan zijn Théâtre-français, waar de traditie der klanken het langst bewaard blijft, en waar de vreemdeling bij voorkeur gaat luisteren naar de geheimen der ‘liaison’ en naar de waarde van den ‘*e* muet’ in het dramatische vers. Zelfs de conducteur die op de imperiale van den omnibus luide zijn ‘payez vos places, s'il vous plaît!’ laat klinken en die laatste woorden uitspreekt als *s'vouplé*, is bezig de overwinning van den ‘*e* fermé’ (*é*) over den ‘*e* ouvert’ (*è*) aan het eind van een lettergreep voor te bereiden.

‘En fait de voyelles Paris fait loi,’ zegt Legouvé in een

zijner aardige boekjes over 'l'Art de dire', en de grijze fijnspreker zal het misschien zelf nog beleven, dat de *è* die volgens hem gehoord moeten worden in woordjes als *les, mes, tes, ses*, voorgoed overgaat in *é*,[1] omdat de Parijzenaar het zoo gewild heeft. Van de medeklinkers had Legouvé trouwens gerust hetzelfde kunnen zeggen. Of toont de hoofdstad niet de macht van haren invloed ook hierin, dat de gevibreerde *r* (de zoogenaamde 'Zungen-*r*') langzamerhand uit het fransch verdwijnt en steeds meer door de gutturale *r* (de zoogenaamde 'Zäpfchen-*r*') verdrongen wordt? Zelfs in het Huis van Molière begint men, althans buiten het treurspel, voor de rollende *r* onverschillig te worden, en een uitspraak die vroeger voor gebrekkig of geaffecteerd gehouden werd, heeft alle kans, nu Parijs haar sanctioneert, algemeen te worden aangenomen.

Het zal misschien nog wel eens gebeuren, dat de heeren van het Institut de France, die immers reeds een standaard-meter in bewaring hebben, ook een standaard-phonograaf in het Archief deponeeren en de normale uitspraak der taal voor een zeker tijdvak vaststellen, gelijk zij voor de schrijftaal een bepaalde spelling hebben aangenomen en ingevoerd.

Is eene phonetische studie van het moderne fransch dus bijzonder uitlokkend voor den 'Lantphysioloog', wien hier voor zijn onderzoek zulk een scherp afgebakend veld wordt geopend, buitengewoon prikkelend is die studie ook praktisch voor den Germaan, wiens orgaan zooveel moeite heeft om de zoetvloeiende harmonie van de taal der Seine-oevers terug te geven. Telkens, zoowel bij het voortbrengen der bijzondere klanken als bij het nabootsen van accent en modulatie, staat de mond van den Duitscher verlegen stil tegenover de scherpe tegenstelling tusschen hetgeen de moedertaal van hem gemaakt heeft en hetgeen de vreemde taal van hem eischt. Welk eene voldoening voor dien vriend van inspanning en 'Ausdauer', wanneer hij er ten slotte in slaagt enkele dier geweldige moeielijkheden te overwinnen, of wanneer, al blijft de mond weerbarstig zijne diensten weigeren, het gehoor scherp genoeg blijkt te wezen om de fijnste klankverschijnselen van het fransch op te merken en te ontleden! Zelfs een Parijzenaar als Paul Passy weet niets

1) In zijne '*Grammaire phonétique à l'usage des étrangers*', heeft Clédat die uitspraak reeds aangenomen; hij geeft *lé* op, als meervoudsvorm van het bepaalde lidwoord.

meer te verbeteren aan hetgeen door Vietor, Trautmann, Storm, Breyman, Franke, en het laatst door Franz Beyer[1] op het gebied der physiologische klankontleding van het fransch geleverd is.

Het wordt tijd dat men ook in Nederland, veel meer dan tot dusverre geschied is, de fransche taal phonetisch bestudeere. En al mogen onze onderwijzers en leeraren er voor terugdeinzen om, in navolging van sommige duitsche collega's, de theoretische klankleer in de school in te voeren en de hersens der scholieren met ‘Lautphysiologie’ te vermoeien, de leeraren zelve mogen in dit vak geen vreemdeling zijn; zij moeten er althans voldoende mede vertrouwd wezen, om de aandacht hunner leerlingen op het verschil tusschen fransche en hollandsche klanken te vestigen, en om, door het aanwenden van praktische hulpmiddelen, het voortbrengen van zuivere fransche klanken gemakkelijk te maken.

Dat het fransch bij ons reeds op de lagere school wordt onderwezen, is natuurlijk een voordeel, omdat de organen der leerlingen op dien jeugdigen leeftijd nog buigzaam genoeg zijn om zich zonder moeite naar de eischen der vreemde taal te voegen. Maar dit voordeel wordt zoo goed als geheel waardeloos gemaakt door het nadeel, dat de onderwijzers der lagere school op het gebied hunner studies de klankleer nooit hebben ontmoet, dat verreweg de meeste van hen hunne kennis van het fransch uitsluitend hebben moeten putten uit hunne spraakkunst, hun leesboek en hun lexicon.[2]

De leerlingen onzer middelbare scholen en onzer gymnasia hebben boven hunne duitsche kameraden dit voor, dat hun leeraar dikwijls een geboren Franschman of Zwitser is. Doch ook dit voordeel is minder groot dan het schijnt. Vooreerst

1) Buitengewoon verdienstelijk en bijzonder leerzaam voor ieder die een ernstige en volledige studie van het fransche klanksysteem wil maken is Beyer's *Französische Phonetik für Lehrer und Studirende*, Cöthen 1888. Kort vóór hem gaf Passy een *Lautsystem des Französischen* in Victor's tijdschrift *Phonetische Studiën* I. Voor praktisch gebruik is aan te bevelen, al maakt de half-phonetische schrijfwijze in het eerst een zonderlingen indruk, Passy's *Les sons du français*, en niet minder zijn *Le français parlé* en Felix Franke's *Phrases de tous les jours*, Heilbronn 1887.

2) Bij gelegenheid der akte-examens L.O., in den afgeloopen zomer gehouden, heb ik kunnen constateeren, dat bij de groote meerderheid der candidaten, vooral onder de mannen, de uitspraak van het fransch veel te wenschen overliet, terwijl de enkele vragen die nu en dan, à titre d'essai, over de vorming der klanken gedaan werden, geen enkele maal voldoende beantwoord zijn.

toch zijn de leerlingen dier inrichtingen van onderwijs niet jong genoeg meer om door onbewuste nabootsing de uitspraak van den leeraar over te nemen, terwijl bovendien het aantal uren aan de studie der vreemde taal gewijd, te gering is om voor de toepassing dezer instinctieve methode gelegenheid genoeg aan te bieden. Ten andere: wel hoort de Franschman die als docent optreedt, zeer goed het verschil tusschen zijn eigen uitspraak en die zijner leerlingen, en verbetert hij gaandeweg allerlei bijzonderheden; doch hij geeft zich veelal geen voldoende rekenschap van de eigenlijke oorzaak van dit verschil; en daar hij zelf de zwarigheden nooit ontmoet heeft, zoo weet hij dikwijls niet hoe ze te overwinnen. Daarbij komt, dat hij spoedig gewend raakt aan de uitspraak zijner omgeving en het weldra een onbegonnen werk acht om een kwaal die zoo algemeen verbreid is, en die de normale toestand is van den kring waarin hij verkeert, therapeutisch te behandelen. Hij is al zeer tevreden wanneer hij er in slaagt zich zelven verstaanbaar en de meest oorverscheurende klanken zijner jeugdige toehoorders iets minder pijnlijk te maken.

En toch behoeven noch de leeraren noch de leerlingen zich te laten afschrikken door de geleerdheid van vele duitsche phonetisten of door zonderling klinkende woorden als ‘phonetische Indifferenzlage der Sprechorgane’, ‘Artikulationsbasis’, ‘der Nachdruck als Reduktionsfaktor und als phonetischer Taktbildner’, ‘potenzierter Sandhi’, ‘Stimmtonbeharrung und Geräuschangleichung’, en andere, die zelfs in de populaire geschriften over phonetiek worden aangetroffen. Bijna altijd verbergen die geweldige formules een eenvoudig verschijnsel of zijn ze het etiket van een zeer bruikbaar middel voor orthoëpie.

Het begrip, bij voorbeeld, dat in het woord ‘Artikulationsbasis’ ligt opgesloten, is volkomen juist en overwaard om goed te worden gevat en ontleed. Elke taal openbaart, zoowel in de vorming der afzonderlijke klanken als in de wijze waarop die klanken met elkaar worden verbonden, eene eigenaardige richting, eene bijzondere manier van doen, die haar wezenlijk karakter uitmaakt, en die in de allereerste plaats door den vreemdeling dient gevonden en gevolgd te worden, zoo hij trachten wil zijn ‘accent’ te overwinnen en de taal zijner buren zuiver te spreken.

Zoo onderscheidt zich het fransch door eene neiging om de klanken vóór in den mond te vormen en ieder klankbeeld scherp te belijnen; het eischt eene e n e r g i e k e , en tevens vlugge a r t i c u l a t i e . Wie aan de slappe articulatie van het engelsch of van het nederlandsch gewoon is, dient, zoo hij zich in het fransch-spreken wil oefenen, zijne organen meer te spannen, elke beweging van tong en lippen met meer flinkheid, meer veerkracht uit te voeren, en te zorgen dat de klanken die hij voortbrengt helder en zuiver klinken. Het is waarschijnlijk het gevolg van de sterkere spanning der stembanden, dat het fransch niet alleen helderder, maar ook hooger klinkt dan het engelsch of het nederlandsch. Meermalen heb ik bij mij zelven opgemerkt, dat, zoodra ik van het nederlandsch in het fransch overga, het diapason mijner stem ongeveer een terts verhoogd wordt; en, hoe zuiver een Nederlander de meeste klanken van het fransch ook moge uitspreken, altijd zal hij nog in sterke mate zijn accent verraden, wanneer hij zijne stem te laag inzet en zijne klanken te dof maakt.

Daar nu in het fransch de scherpe articulatie gepaard gaat met eene z a c h t e , g e l e i d e l i j k e u i t a d e m i n g , dient ook deze behoorlijk te worden geregeld, om, in tegenstelling met het uitstooten der klinkers, dat bij den Duitscher sterk opvalt, de werking te verkrijgen die de Franschen zoo eigenaardig noemen ‘poser la voix.’ Terwijl meestal ook in het nederlandsch, bij het uitspreken van een initialen klinker, de stembanden niet eerder gespannen en de mond niet eerder in de eigenaardige positie gebracht wordt dan op het oogenblik dat de adem het strottenhoofd passeert, gaat in het fransch de voorbereiding van den juisten stand der organen aan de uitademing vooraf. Het instrument is gereed, de snaren zijn gespannen en gestemd voordat de adem wordt doorgelaten. Waarschijnlijk hangt dit verschijnsel gedeeltelijk samen met het feit, dat in het fransch de klemtoon nooit op de eerste lettergreep valt, zoodat de adem zich niet behoeft te haasten, aangezien de sterkere expiratie voor het einde van het woord of van den zin bewaard moet blijven. Maar zelfs bij onderlinge vergelijking van de wijze waarop, bij voorbeeld, het hollandsche *aan* en het fransche *à*, het hollandsche *ieder* en het fransche *île* worden uitgesproken, kan een geoefend oor gemakkelijk dit verschil opmerken.

Dat de meeste k l a n k e n eener taal door den vreemdeling slechts bij benadering goed worden uitgesproken, ligt grootendeels aan de onjuiste opvatting, dat die klanken, wanneer zij door dezelfde letters worden aangeduid als in de moedertaal, ook geheel dezelfde zijn. De docenten in het engelsch, die zooveel moeite hebben om hunne leerlingen de uitspraak te leeren van de vocaal die in woorden als *but* en *much*, gehoord wordt, of die er maar niet in slagen kunnen hun de drie verschillende klanken te leeren onderscheiden welke door het letterteeken *r* worden aangeduid, in woorden als *very, brother, rather*, weten dit bij ervaring. Daarom moeten, bij de studie der uitspraak van het fransch, alle klanken der vreemde taal achtereenvolgens worden besproken en zuiver worden nagebootst, of, wanneer dit noodig blijkt, physiologisch worden beschreven en ingestudeerd. Van vele medeklinkers, althans van de meeste stemlooze (*p, t, s, f*) ook van *l, m, n*, misschien zelfs van *r*, zal dan weldra blijken, dat zij, ofschoon met meer spanning der organen, toch op de zelfde wijze als in beschaafd nederlandsch gevormd worden. Maar bij bijna alle klinkers is een grooter of kleiner verschil waar te nemen. Zoo is de open *o* in het fransche *le sol* niet precies dezelfde als in het hollandsche *ik sol* en is er een nog grooter verschil tusschen de vocaal in het hollandsche *snor* en in het fransche *mort*.

Zoo houd ik de open *e* (*è*), vooral wanneer er een *r* op volgt, (*père, vers*) voor een der moeielijkste klanken van het fransch. De Nederlander opent die klinker gewoonlijk òf te weinig, òf, wanneer hij zijn best wil doen, veel te veel; en meer dan eens heb ik te Parijs door landgenooten de woorden *père* en *vers* hooren uitspreken afsof zij van drie ‘accents graves’ voorzien waren. Zoo wordt zeer dikwijls in nederlandsche monden achter een gesloten klinker, vooral achter *é* en *eu*, een *j* gehoord, die in het fransch als een ‘son de contrebande’ moet beschouwd worden; velen onzer landgenooten spreken woorden als *aimé, été, voeu, deux*, uit alsof er stond *èmeej, eeteej, veuj, deuj*, gelijk wij dat gewoon zijn te doen in de hollandsche woorden *mee, zee, beu, kneu*. Wie ons woord *moê* gewoon is te laten klinken als *moew*, zal er zich bijzonder op moeten toeleggen om het fransche *où* zoo af te breken dat het niet klinkt als *oew*.

Maar van alle fransche klinkers zijn wel de neusklinkers de moeielijkste van alle. Daarom verdienen deze, die tot de meest eigenaardige klanken van het fransch behooren en nagenoeg in geen eene andere taal worden teruggevonden, met bijzondere zorg te worden ingestudeerd. De Nederlander, zij het dan ook in minder sterke mate dan de Duitscher, is maar al te zeer geneigd om deze uit te spreken alsof hij te doen had met gewone mond-klinkers gevolgd door den bekenden neus-gutturaal, die in onze taal, maar niet in het fransch bestaat; zoodat het fransche *ban* of *banc* klinkt als het hollandsche *bang*, het fransche *main* als het hollandsche *meng*, en de laatste letergreep van het fransche *maison* als het hollandsche *zong*. Toch is die studie niet buitengemeen moeielijk, omdat de physiologische beschrijving der fransche neus-klinkers vrij eenvoudig is: alle vier (*an, en, on, un*) zijn ze zeer open klinkers, die worden ui tgesproken terwijl het zachte verhemelte naar beneden hangt, zoodat de lucht tegelijk door de neuscholte en de mondholte gaat en beide holten als resonatoren dienst doen. Het komt er maar op aan de vocaal niet te vormen voordat de ingang der neusholte vrij is, en het zachte gehemelte niet zoover naar beneden te drukken dat het den rug der tong raakt en zoo den toegang tot de mondholte afsluit. Daar deze klanken het best met open mond gevormd worden kan iedereen gemakkelijk, met behulp van een spiegeltje, hunne vorming controleeren.

En wat te zeggen van den zoogenaamden ‘*e* muet,’ die wel niet moeielijk is voort te brengen (daar hij klinkt als een zeer korte *eu*), maar met welke de Franschman, bovenal de Parijzenaar, zoo handig en zoo keurig weet om te gaan, dat een vreemdeling er wanhopig onder kan worden? Sommige fransche philologen noemen dien klank liever ‘*e*-féminin’, en de Nederlander, die, door den gewonen naam van ‘*e* muet’ verleid, er maar al te dikwijls toe komt dezen koketten klank voor stom te verklaren, zal wel doen met over de beteekenis van den nieuwen naam eens goed na te denken; als een juffertje, fijn van bouw, gracieus, soms grillig van manieren, moet die klank worden behandeld.

Onder de m e d e k l i n k e r s is zeker de zoogenaamde ‘*n* mouillé’, in het schrift door *gn* aangeduid, een der moeielijkste. Ik zie geen kans om hier in een paar woorden aan te geven door welken stand van tong en verhemelte hij het zuiverst ge-

vormd wordt. Maar wie zich in het voortbrengen van dien klank wil oefenen, doet het best hem allereerst uit te spreken in woorden waarin hij aan eene geaccentueerde vocaal voorafgaat, en eerst daarna te beproeven hem ook na eene geaccentueerde vocaal te doen hooren; men ga dus over van *compagnon* tot *compagne*, van *montagnard* tot *montagne*, van *régner* tot *règne*, van *signal* tot *signe*.

Van de moeielijkheden der '*l* mouillé' hebben de Franschen zelve ons verlost door in de laatste jaren dien klank geheel prijs te geven en hem door de halfvocaal *j*[1] te vervangen: *bataillon* en *bataille* worden tegenwoordig uitgesproken als *batajon, bataaj*. Alleen moet er dubbel op gelet worden, dat *à Lyon* en *allions* niet klinken als *raillons*; in het eerste woord moet *alion* gehoord worden, in het tweede *aljon*, in het derde *ajon*.

Bij de studie der medeklinkers zal ieder docent van zelf ook zijn bijzondere aandacht wijden aan de zoogenaamde 'chuintantes', d.i. aan die eigenaardige sisklanken die door *ch* en *j* (of *ge, gi*) in het schrift worden aangeduid. Sommige nederlandsche monden, wier lippen bij het uitspreken dier klanken gewoonlijk veel te breed op elkaar liggen, schijnen er maar niet in te kunnen slagen ze behoorlijk te onderscheiden van de bastaardklanken *sj* en *zj*. Helaas! hoeveel *chat*'s klinken als *sja*, hoeveel *jour*'s als *zjoer*! Maar met den raad om de lippen flink naar voren te brengen, om 'rondjes te maken', voordat de adem hier zijn wrijvend geruisch doet hooren, wordt de leerling uitstekend geholpen.

Wat echter door vele onderwijzers wordt voorbij gezien, en wat toch een zeer bijzondere eigenaardigheid is van het fransch (een eigenaardigheid die deze taal met het engelsch gemeen heeft) is het zoogenaamde 'stemhebbend' karakter, de sonoriteit, der zachte medeklinkers *b, d, g, z, j, v*.[2]. Terwijl, in de nederlandsche woorden *been, dood, zeer, veel*, en dergelijke, in den eersten klank meestal slechts een zachtere explosie of een zachtere wrijving gehoord wordt dan in *peen, toon, snel, feest*, eischt het fransch, dat, bij het voortbrengen dier klanken, de

1) Deze *j* is hier en elders het teeken, niet voor de fransche *j* in *jeune* maar voor de hollandsche *j* in *jong*.
2) Met *g* en *j* worden hier de fransche klanken bedoeld waarmede woorden als *gale, guerre, jeu, geai, gîte* beginnen.

stembanden medeklinken, en de zoogenaamde ‘Stimton’ duidelijk gehoord worde. Ontbreekt dit geluid, door de duitsche phonetisten meestal ‘Blählaut’ genoemd, dan is de fransche klank in ***b**ien, ro**b**e, **d**ont, **D**avid, **g**arçon, **b**a**g**ue, **z**ele, sei**z**e, **j**eu, â**g**e, **v**oir, rê**v**e*, nooit volkomen zuiver. De Nederlander zoekt, wanneer hij fransch spreekt, het verschil tusschen deze zachte medeklinkers en de daaraan beantwoordende harde *p, t, k, s, ch, f* meestal hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, in eene minder sterke articulatie. Deze dwaling, die o.a. ten gevolge heeft, dat de fransche *v* in *voilà, vrai, grave*, dikwijls als een hollandsche *w* wordt uitgesproken, moet met nadruk worden bestreden. Laat de articulatie gerust zoo energiek mogelijk zijn; wanneer maar de stembanden behoorlijk mede trillen[1)], zal er aan de zuiverheid van den franschen klank niets ontbreken.

Eene phonetische beoefening van het fransch omvat echter nog meer dan eene goede ‘Artikulations-basis’ en een juiste vorming der verschillende klanken. Ieder weet van hoeveel belang de quaestie der a c c e n t u a t i e is. Men zegt gewoonlijk, dat in het fransch de nadruk moet vallen op de laatste sonore lettergreep van een woord. En in die stelling is zooveel waars, dat de vreemdeling, die gewoon is in zijn eigen taal op de stamsyllabe van een woord den nadruk te leggen of de lettergreep die voor den zin het belangrijkst is door een forscher uitademing sterk te doen uitkomen, die dus spreekt van ***ou**derliefde*, van *n**oo**dig, **on**noodig*, enz., het best doet met zich aan die stelling te houden. Het is waar, dat die klemtoon in het fransch dikwijls slechts een flauwe druk, nooit een forsche slag mag zijn; het is ook waar, dat andere syllaben dan de laatste dikwijls door een bij-accent onderscheiden worden; het is mogelijk, zooals velen beweren, dat nu en dan zelfs het hoofdaccent terugwijkt; het is misschien niet ondenkbaar, ofschoon het mij onwaarschijnlijk voorkomt, dat, zooals Paul Passy beweert, ook in het fransch het accent langzamerhand naar de stamsyllabe verhuist, - zoodat deze phonetist zelfs den tijd voorziet, dat

1) Of dit behoorlijk geschiedt kan het best worden nagegaan door met den vinger tegen het strottenhoofd te drukken, of, beter nog, door de beide ooren met de handen te sluiten. In dit laatste geval wordt de trilling der stembanden duidelijk als een klinkend gebrom gehoord.

het fransch op de manier der germaansche talen geaccentueerd zal worden. Maar de vreemdeling behoeft zich om die mogelijkheden vooreerst niet te bekommeren. Het wil mij altijd toeschijnen dat de eigenaardige accentuatie van het fransch zoo innig samenhangt met de geschiedenis dier taal[1], dat deze haar oorsprong en haar wezen zou verloochenen, zoo zij hierin eene ingrijpende verandering bracht. En wie goed luistert, merkt spoedig op dat de Franschman, zoodra hij, ter wille van eene tegenstelling of om andere redenen, een bijzondere kracht moet geven aan de eerste lettergreep van een woord, dit resultaat bereikt, niet door den klemtoon te verplaatsen, zooals in het nederlandsch geschiedt, niet door die eerste syllabe krachtiger uit te spreken dan de andere, maar door den klinker, of zelfs den medeklinker, waarmede zij begint, langer aan te houden. Het stemhebbend karakter van vele medeklinkers zijner taal maakt hem dit gemakkelijk. Zoo zal hij bij den uitroep: *quelle bonté! quelle misère!* niet op *bon* en *mi* den nadruk leggen die aan *té* en *zè* behoort, maar hij zal de *b* en de *m* langer aanhouden dan gewoonlijk, en op die wijze aan de eerste lettergrepen de waarde geven die zij op dat oogenblik behoeven. Het is mij altijd voorgekomen, dat eene tegenstelling als die welke, bij voorbeeld, in het bekende woord van Gambetta ‘se soumettre ou se démettre’ ligt opgesloten, door den Franschman niet wordt uitgedrukt door, op zijn germaansch, te gaan spreken van ‘se *sou*mettre ou se *dé*mettre’, maar door eenvoudig aldus te spreken: ‘se ss...ou*met*tre ou se dd...ém*et*tre’.[2]

Intusschen is die regel van den franschen klemtoon eerst dan volledig en krijgt hij eerst dan zijn volle beteekenis, wanneer men er bijvoegt dat, zoo dikwijls onderscheiden woorden te zamen tot één zin verbonden zijn en in de gedachte onafscheidelijk bij elkaar behooren, die woorden slechts é é n

1) Men weet dat, in alle populaire woorden die het fransch regelrecht uit het latijn gevormd heeft, alle lettergrepen die op het latijnsche accent volgden, zijn weggevallen, behalve de toonlooze *a* die tot *e* is geworden. *Am***o***rem* is *am***ou***r* geworden, *am***a***re, aim***e***r*, **a***mat*, **ai***me, am***a***tis, aim***e***z*, enz.

2) Louis Havet, wien ik deze opvatting mededeelde, verzekerde mij dat ik volkomen gelijk had. Ik acht het dan ook zeer verkeerd om, zooals sommige onderwijzers doen wanneer zij hunne leeringen de beginselen van het fransch leeren, deze te laten spreken van *sin*gulier en *plu*riel, van *mas*culin en *fé*minin, van *sub*antif en *ad*jectif. Men wil hun zoo de spraakkunst beter doen begrijpen; maar men geeft hun een wanbegrip omtrent de taal.

enkele geaccentueerde syllabe hebben, namelijk de laatste sonore lettergreep van het laatste woord. Men kan gerust beweren, dat in het fransch aan de logische éénheid ook de éénheid van uitademing beantwoordt, dat in het fransch één zin moet beschouwd worden als één enkel woord. In *les livres sont ouverts, il n'a pas été malade, mon ami est arrivé hier*, wordt slechts ééne enkele syllabe, de laatste van elk dier volzinnen, door den klemtoon getroffen. Deze opmerking klinkt zeer eenvoudig, en zij is bij elementaire spreekoefeningen praktisch ook zeer bruikbaar. Ik wil echter aanstonds toegeven, dat de quaestie die er in wordt aangeroerd, de vraag naar de indeeling der fransche volzinnen in zekere rythmische groepen (‘Sprachtakte’ of ‘Sprechtakte,’ zeggen de Duitschers) veel ingewikkelder is dan men uit die enkele opmerking zou afleiden. Ik kan die vraag echter voorloopig gerust onbesproken laten, omdat de quaestie der rythmische verdeeling van den franschen volzin eigenlijk meer op zijn plaats is in eene verhandeling over fransche voordracht dan in deze korte studie over het eigenaardig karakter der fransche klanken. Zij worde dus tot later bewaard. Alleen wil ik door één sterk sprekend voorbeeld aantoonen, welke beteekenis dit opheffen van het accent der afzonderlijke woorden van een volzin, in verband met de onafgebroken uitademing, voor het phonetisch effect der taal kan hebben. Toen ik eens bij een Parijsch tooneelspeler *Le liseron* van François Coppée voordroeg, gaf hij mij den raad de twee volgende versregels in één adem en zonder pauze te zeggen:

> Au loin se répandit l'odeur de ses vertus
> Ainsi qu'un vent du sud tout parfumé de roses.

Ieder zal moeten toegeven, dat het effect der zoetvloeiendheid door deze onafgebroken aaneenschakeling van al de klanken en beelden niet weinig verhoogd wordt.

Aan deze versregels, of liever, aan de wijze waarop mij geraden werd ze voor te dragen, knoopen zich van zelf nog een paar opmerkingen vast die hier allerminst mogen ontbreken, omdat zij twee verschijnselen betreffen die in het phonetisch stelsel van het fransch zulk een belangrijke plaats innemen; ik bedoel het binden der klanken, de zoogenaamde ‘liaison,’

en de muzikale tonen waarin een volzin gesproken wordt, de m o d u l a t i e .

Wie de bovenaangehaalde versregels uitspreekt zooals mij geraden werd, ‘uno tenore,’ zal twee dingen opmerken. Vooreerst, dat al de klanken der verschillende woorden in elkaar overgaan, en dat zelfs, in afwijking van hetgeen gewoonlijk bij de voordracht van verzen geschiedt, de *uz*-klank van *vertus*, aan het slot van den eersten regel, samenvloeit met de nasale *è* van het *ainsi* waarmee de tweede regel begint. Ten andere zal hem opvallen, dat de muzikale toon waarop de eerste versregel, met *Au loin*, wordt ingezet, onveranderd, zonder eenige noemenswaarde wijziging, wordt aangehouden tot aan het einde van den tweeden regel en eerst op de geaccentueerde syllabe van *roses* ongeveer een kleine terts daalt.

Inderdaad zijn èn de binding der klanken èn het onveranderd aanhouden van den toon tot aan het einde van den zin, (d.i. van den ‘Sprechtakt’) essentiëel fransche verschijnselen.

Wat het eerste punt betreft, zoo is het overbodig hierover uit te weiden. Alle vreemdelingen zijn overtuigd, dat zij in het fransch bijzonder op de regels der ‘liaison’ behooren te letten. De grootste moeilijkheid bestaat voor hen in de vraag, wanneer de woorden wel, wanneer zij niet met elkaar moeten worden verbonden. Menigeen legt zijn oor scherp te luisteren wanneer hij in het Théâtre français een stuk van Molière ziet vertoonen, en hij wordt niet weinig in de war gebracht, wanneer hij Mlle Reichemberg, in *l'École des femmes*, hoort zeggen: ‘Le petit cha-t-est mort’, of een anderen acteur: ‘le sor-t-en est jeté’, terwijl hij misschien heeft geleerd, dat de *t* van woorden op *ort*, wanneer zij vóór een klinker staat, alleen mag gehoord worden in ‘la mort-aux rats’, en terwijl hij in het dagelijksch leven menigen Parijzenaar hoort spreken van *mèenfin* (*mais enfin*) of van *pà-encor* (*pas encore*).

Doch dit zijn kleinigheden, die de toepassing betreffen, en waarmee men zich alleen door een langdurigen omgang met Franschen vertrouwd kan maken. De eene Franschman spreekt bij het verbinden van twee woorden meer consonanten uit dan de ander; het volk ‘liëert’ betrekkelijk weinig, en in die zelfde *École des femmes* toont Alain, de domme knecht, heel goed zijn rol te begrijpen wanneer hij tot Georgette zegt: ‘je n'y vai pa-aussi’. Van meer belang is het voor den vreemdeling te

weten wat die ‘liaison’ eigenlijk beteekent en hoe ze wordt voortgebracht. Wanneer hij deze vragen nauwgezet poogt te beantwoorden zal hij inzien, dat de ‘liaison’ ook al weer een middel is om de éénheid van idee door éénheid van elocutie uit te drukken. Men verbindt zoo nauw mogelijk door de uitspraak wat innig verbonden is in de gedachte; niet elk woord op zich zelf heeft beteekenis voor den spreker, maar de aaneengeschakelde reeks van woorden, die de gedachte samen vertolken welke hij wil meedeelen. Hij zal die reeks dus niet willen afbreken voordat hij in zijn gedachtengang een pauze kan maken. Daarom is het verkeerd, gelijk vele vreemdelingen doen, vooral bij het lezen, de woorden zoo te verbinden dat de slotconsonant van het eene gehoord wordt als de beginconsonant van het volgende; de beide woorden moeten tot één worden saamgeklonken; niet *pa-zencor*, maar *pazencor* moet gehoord worden. Het is dan ook duidelijk voor ieder die de fransche ‘liaison’ goed begrijpt, dat zij niet alleen geldt voor de behandeling der medeklinkers die aan klinkers voorafgaan, maar dat zij evenzeer van toepassing is wanneer twee klinkers op elkaar volgen. Terwijl de Duitscher in zijn volzin herhaaldelijk het strottenhoofd sluit en telkens een nieuwen klank voortbrengt door een nieuwe uitademing, blijft in het fransch de adem doorgaan, ook wanneer verschillende vocalen op elkaar volgen, zoodat de zin ‘oh! il a eu assez’ bij den Germaan allicht gehoord wordt als *o iel a u assee*, terwijl hij bij den ander klinkt als *oowïlaüassee*.

Er is nog een eigenaardig verschijnsel, dat eensdeels berust op dit zacht, onafgebroken uitstroomen van de lucht, en anderdeels op de scherpe, zuiver afgeronde articulatie der verschillende klanken. Ik bedoel de fijne uitspraak van de zoogenaamde ‘dubbele letters’, die zich niet alleen voordoet in het midden van sommige woorden, als *illégal, immortel, inné, erreur*, maar ook bij het samenvoegen van woorden waarvan het tweede begint met de consonant waarop het eerste uitgaat, zooals in: *il l'a, avoir raison, ne frappe pas, robe brune, David donne*, enz. Deze zoogenaamde v e r d u b b e l i n g der medeklinkers is in den mond van den Franschman eenvoudig eene verlenging der klanken zonder dat de uitademing wordt afgebroken. Wie hieraan niet de noodige zorg wijdt zal allicht spreken van *ila, ne fra-pas, ro-brune, davi-done*, en *maître Rousseau* zal in zijn

mond klinken als *mes trousseaux*. De vreemdeling doet, naar mijne meening, het best met eerst zich toe te leggen op scherpe articulatie der beide medeklinkers, zoodat hij de '*e* muet', wanneer ze daardoor geschieden worden, duidelijk laat hooren, om daarna te trachten die beide tot één lange saam te smelten. In geen geval mag hij doen alsof er slechts één medeklinker stond.

Dat de muzikale toon waarin een fransche volzin gesproken wordt, niet verandert zoolang de volzin duurt en eerst bij de laatste lettergreep rijst of daalt, heb ik reeds met een enkel woord gezegd. Ik meen dat ook op dit punt de aandacht der Nederlanders bijzonder moet worden gevestigd. Terwijl in een hollandschen, een duitschen of een engelschen zin de m o d u l a t i e der stem grafisch kan worden voorgesteld door eene golvende lijn, daar de stem telkens van toon verandert, wordt de modulatie van het fransch het best afgebeeld door een rechte lijn, die alleen aan het einde naar boven of naar beneden gaat. Wie de beide volgende zinnen: *nous avons fait une jolie promenade, nous y avons trouvé beaucoup de plaisir*, achter elkaar door een Franschman hoort uitspreken, zal bemerken dat hier twee 'Sprechtakte' en vier muzikale tonen gehoord worden. De eerste toon gaat onveranderd door totdat de stem op den uitgang-*ade* een groote terts, of een kwart, stijgt; daarna wordt eene andere toon, iets lager dan de laatste, aangeslagen, en deze wordt weer onveranderd aangehouden totdat de stem op den uitgang -*zir* een kleine terts daalt. In de meeste gevallen zal de vreemdeling zich aanstonds verraden door bij het uitspreken dier zinnen den toon zijner stem herhaaldelijk op en neder te doen gaan. Vooral bij den Engelschman is zulks zeer opvallend. En zelfs in geval de vreemdeling denzelfden toon aanhoudt tot aan de voorlaatste lettergreep zal hij allicht op de laatste syllabe zijn interval te hoog of te laag nemen. Een Duitscher die, bij de eenvoudige begroeting *Bonjour Monsieur, comment allez vous?* den franschen toonval wilde nabootsen, heb ik dit meer dan eens zóo hooren doen dat hij op de laatste lettergreep van *Monsieur* en op *vous* zijn stem wel een octaaf naar boven liet gaan, terwijl hij nog bovendien deze vocalen veel te lang uithaalde.[1)]

1) Over den duur der klanken, m.a.w. over de rol der quantiteit in het fransch spreek ik hier niet. Deze quaestie schijnt nog al ingewikkeld, aangezien de fransche phonetisten het er zelve niet over eens zijn. Men kan gerust zeggen, meen ik, dat bij het gewone 'affektlose' spreken geen verschil in duur valt op te merken, en de vreemdeling, die meestal uit zijn moedertaal andere gewoonten heeft aangenomen, doet wel, wanneer hij fransch spreekt, alle lettergrepen precies even lang aan te houden. Sterke onregelmatigheid van duur is een der elementen van 'l'accent étranger'.

De juistheid der modulatie behoort tot de meest eigenaardige bestanddeelen eener goede uitspraak van het fransch. In haar ligt voor een groot deel het geheim, zoowel van de duidelijkheid als van de bekoring eener goede fransche voordracht. Daar dezelfde toon geruimen tijd wordt aangehouden en dan telkens bij een nieuwen 'Sprechtakt', d.i. bij een nieuwe gedachte, door een anderen toon wordt vervangen, komt het muzikale element tot zijn volle recht, terwijl tevens alle eentonigheid wordt vermeden. Doch ook dit punt stip ik hier slechts even aan; bij eene studie over 'dictie' behoort het nader te worden ontwikkeld.

Ditmaal was het slechts mijn doel belangstelling te wekken voor eene phonetische ontleding en behandeling der fransche taal. Ik ben er van overtuigd, dat bij leerlingen de sympathie voor de vreemde taal en de lust om haar te leeren zal worden aangewakkerd, wanneer zij ook van die zijde wordt aangevat. Daarom juich ik de pogingen toe die op de duitsche scholen daartoe worden aangewend en die in Nederland, althans voor zoover het duitsch en het engelsch betreft, reeds navolging hebben gevonden.[1)]

Voorzeker, wanneer de duitsche taalleeraren ons inwijden in de bijzonderheden van hun phonetisch onderricht[2)], dan is het ons niet altijd mogelijk een glimlach te onderdrukken. Dan schijnt het ons dikwijls toe dat zij vrij wat omslag maken zonder heel veel te bereiken. En wij vragen ons onwillekeurig af, of de jonge Germaantjes nu werkelijk halve Franschjes zullen worden, wanneer zij, in plaats van een versje uit een boek te mogen lezen, tegenover een 'Lauttafel' geplaatst

1) Voor het duitsch verscheen *De uitspraak van het Hoogduitsch;* voor Nederlanders bewerkt door H. Vietor en T.G.G. Valette, Haarlem 1889.

2) Zooals Dr. Rambeau, uit Hamburg, *Die Phonetik im französischen und englischen Klassenunterricht* (Eene toelichting van zijne klanktafels); Dr. Karl Quiehl, *Die Einführung in die französische Aussprache* (*Lautliche Schulung, Lautschrift u. Sprechübungen im Klassenunterrichte*. Marburg 1889; Max Walter, *der Anfangsunterricht im Englischen auf lantlicher Grundlage*, Cassel 1887 en in het tijdschrift *Phonetische Studien*. II.

worden, wanneer zij ‘in choro’ de neusklinkers zingen of de handen tegen de ooren drukken om den ‘Blählaut’ van *b, d, g, v, z, j*, te hooren. Men denkt hierbij wel eens aan de fabel waarin een kunstenaar aan allerlei lieden zijn instrument verkoopt, maar niet de vaardigheid om er zich van te bedienen.

Doch het valt lichter met sommige technische handgrepen die aan de toepassing van eene methode verbonden zijn den spot te drijven, dan er zelf een verstandig gebruik van te maken. Wie een levende taal onderwijst, geeft nu eenmaal aan de menschen een nieuw muziekinstrument in handen, waarnaar hun mond nog niet staat, en dat ze toch zoo goed mogelijk moeten zien te bespelen. Hoe minder valsche tonen zij voortbrengen, des te meer zullen zij zich zelven voldoen, des te beter zullen zij de muziek begrijpen die voor dat instrument geschreven is, en des te minder zullen zij de virtuozen hinderen die van hunne kindsheid af met dit instrument hebben omgegaan.

Het beginsel der phonetisten is juist. Het komt er maar op aan het zoo toe te passen dat de theorie de praktijk te hulp komt, niet hare bewegingen belemmert. Aangezien de kennis van een levende taal niet alleen k e n n i s is, maar ook k u n s t, zoo moet elke studie worden toegejuicht welke die kunst in hare elementen ontleedt, elk onderwijs worden aangemoedigd dat een verstandige poging doet om ook op taalgebied den kunstzin te wekken en de kunstvaardigheid te bevorderen.

II.

Het is alsof de fransche professoren de beleefdheid hunner duitsche collega's met eene contrabeleefdheid willen beantwoorden. Doen de eersten hun best om bij den vreemdeling oor en mond met het gesproken fransch vertrouwd te maken, de laatsten hebben eene beweging op touw gezet ten einde die taal e e n v o u d i g e r t e s c h r i j v e n. Willen gene eene zuiverder uitspraak bevorderen, deze arbeiden voor eene hervorming van de orthographie.

Een eenvoudiger spelling van het fransch zou inderdaad waarlijk geen weelde zijn. Hoeveel hoofdbrekens kost die spelling niet aan den jeugdigen vreemdeling die een fransch boek onder de oogen krijgt! Zij wemelt van inconsequenties en omslachtigheden: hier een letter die wel geschreven wordt,

maar niet uitgesproken, ginds één zelfde klank door verschillende letterteekens uitgedrukt, elders éénzelfde teeken voor verschillende klanken! Er is onder de levende talen geen enkele waarin het schrift zoo weinig aan de uitspraak beantwoordt. Zelfs de fransche onderwijzers zijn er verlegen meê, en meer dan eens heeft men eene ministeriëele beschikking moeten uitlokken, ten einde uit te maken, dat sommige schrijfwijzen (bij voorbeeld *je paye* naast *je paie*) in eene dictée niet voor een fout zouden gelden.

'Eén klank, één teeken, één teeken, - één klank!' zoo luidde reeds de leuze der mannen van Port-Royal, door de moderne phonetisten met geestdrift aanvaard. Beoordeeld naar dien absoluten eisch moet de bestaande spelling van het fransch zonder eenig voorbehoud worden veroordeeld. Door hoeveel teekens wordt, om één voorbeeld te noemen, de klank der open *e* (*è*) niet aangeduid? Men gebruikt daartoe een *e* (*elle, mettre*), een *è* (*mère*), een *ê* (*fête*), een *ai* (*mais, raide*), een *aî* (*maître*), een *ei* (*reine*), een *eî* (*reître*), een *ay, ey* en *oe* in sommige woorden van vreemden oorsprong en in eigennamen. De nasale *è* wordt genoteerd door *en* (*moyen*), door *in* (*vin*), door *ym* (*thym*), door *ain* (*bain*), door *ein* (*sein*), door *eing* (*seing*), door *aim* (*faim*), door *eim* (*Reims*). De klank der harde, stemlooze *s* wordt weêrgegeven door de volgende teekens: *s* (*sur*), *ss* (*laisser*), *sc* (*science*), *c* (*celle*), *ç* (*ça, reçois*), *t* (*nation*), *x* (*soixante*).

Wie zou ooit op het denkbeeld komen, dat *e, a, u*, als zij naast elkaar gezet worden, moeten klinken als *ó* (*rameau*) en dat *o* en *i* in zulk een geval moeten klinken als *u a* (*roi*)?[1)] Onder de medeklinkers zijn er die nooit anders dan door eene samenvoeging van twee teekens worden genoteerd, zooals de harde 'chuintante' door *ch* (welke combinatie somtijds evenwel klinkt als *k*, zooals in *archange*), de '*n* mouillé' door *gn*. Aan den anderen kant duidt het enkele letterteeken *x* den dubbelen klank *ks* aan, in *rixe*, den dubbelen klank *gz*, in *exil*, en bovendien nog de harde *s*, in *soxante*, en de zachte *z*, in *deuxième*, terwijl hij ten slotte geen klankwaarde hoegenaamd vertegenwoordigt in *chevaux, paix, voix* en andere woorden.

Er zijn trouwens nog vrij wat meer letters, vooral aan

1) Ik volg hier de door alle phonetisten aangenomen notatie; met *w* wordt bedoeld de halve consonant die gehoord wordt in *oui*, met *a*, zoowel de sterk opene, lange *a* van *tasse* (vgl. *froisse*) als de breedere *a* van *page* (vgl. *boître*).

het slot der woorden, die voor de tegenwoordige uitspraak niet de minste beteekenis hebben. Wie kan aan de spelling bemerken, dat *legs* moet klinken als *lè, lacs* als *là*, dat de *s* voor den meervoudsvorm evenmin iets beteekent als *x*, dat er tusschen *aime* en *aiment* in de uitspraak geen onderscheid bestaat? En, zoo men al mocht meenen, dat in vele dier gevallen de klank die door de slotletter wordt uitgedrukt dan toch tot zijn recht komt wanneer het volgende woord met een vocaal begint (*les hommes ont aimé*, enz.), wat zal men dan zeggen van letters als *d* en *g*, die niets beteekenen in de uitspraak van woorden als *grand, quand, fond, pied, sang, long*, en die, wanneer in deze woorden een slotmedeklinker moet gehoord worden (*grand homme, quand il vent, de fond en comble, pied-à-terre, sang et eau, de long en large*), niet de zachte *d* en *g* aanduiden, maar de scherpe, stemlooze *t* en *k*?

Welk eene inconsequentie verder in de verwisseling van sommige letterteekens, in het handhaven van zoogenaamde 'lettres étymologiques', en vooral in het gebruik van dubbele letters! Men schrijft *fabricant, vacant*, om het substantief en het adjectief aan te duiden, naast *fabriquant, vaquant*, die het tegenwoordig deelwoord moeten voorstellen; maar bij *choquant* en *marquant* maakt men dit onderscheid niet. Men schrijft *voir* (van *videre*) zonder *e*; maar in *seoir* (van *sedere*) wordt de *e* gehandhaafd. In *doigt* is de *g* van het latijnsche *digitum* behouden; in *froid* is de *g* van *frigidum* uit de spelling verdwenen. Naast *résonance* met één *n* staat *résonnant* met twee *n*'s, naast *siffler* met twee *f*'s *persifler* met één, naast *charrette, chariot*, naast *patronage patronner*, enz.! Men schrijft *apprendre*, maar *apercevoir, allonger*, maar *alourdir, aggraver*, maar *agrandir, grelotter*, maar *gigoter, canonnier*, maar *timonier*.

Waarlijk, het is niet te verwonderen dat de fransche onderwijzers soms even wanhopig worden als hunne leerlingen, dat de vreemdeling al zijn liefde voor het fransch en de Franschen moet bijeengaren om niet een taal te verwenschen die eerst zijn lippen, en dan nog zijne vingers op een zoo zware proef stelt, en dat de 'A l l i a n c e f r a n ç a i s e ,' die werkt en strijdt voor de uitbreiding der fransche taal in de koloniën, voortdurend aandringt op een eenvoudiger spelling ten behoeve der negers en Anamieten, die zij geestelijk heeft te annexeeren.

De zonderlinge toestand waarin het geschreven fransch ge-

raakt is, kan natuurlijk alleen uit de geschiedenis der taal verklaard worden. Voor een deel, maar slechts voor een klein deel, kan die verklaring ons met de eigenaardigheden der fransche spelling verzoenen. Immers, toen het fransch zich uit het latijn ontwikkelde, ontstonden nieuwe klanken; en toch had men geen andere teekens dan die van het latijnsche alphabet om die nieuwe klanken in het schrift af te beelden. Men moest dus zoo goed als het ging met dat latijnsche alphabet werken. Toch is het jammer dat men de *c*, die in het latijn de klank *k* vertegenwoordigde, in het fransch niet alleen behield waar die klank was gebleven, zooals vóór *a, o, u*, of een medeklinker, maar ook waar hij in *ts* (tegenwoordig *s*) was overgegaan, zooals voor *e* en *i*. Men bleef schrijven, als in het latijn, *cire* (*cera*), *ciel* (*coelum*) ofschoon de klank van *kera tsire* die van *koelum tsijel* was geworden. Het is ook jammer dat men niet, evenals in het provençaalsch en het portugeesch geschied is, de klank van '*l*-mouillé' heeft genoteerd door *lh*; want nu wordt die klank tegenwoordig aangeduid door *ill* (*paille*) door *ll* (*fille*), door *il* (*pareil*) en door *l* (*péril*). Dat men de zoo eigenaardige neusklinkers, naarmate zij ontstonden, aanduidde door achter den gewonen klinker een *n* te schrijven, was echter begrijpelijk. Men vergete bovendien niet, dat de nieuwe klanken slechts door langzame vervorming uit de oude ontstaan zijn, en dat de oude teekens lang voldoende konden schijnen om den nieuwen klank, die nog zoo sterk op den ouden geleek, in het schrift uit te drukken. Zoo is het, bij voorbeeld, zeker, dat men bij de neusklinkers nog lang de nasale medeklinker mede heeft laten hooren, alvorens de nasaliteit uitsluitend op den klinker over te brengen.[1)]

In allen gevalle had de fransche spelling in de 12^{e} en 13^{e} eeuw dit groote voordeel, dat zij (het conventioneele van enkele teekens, als *ch, gn, ll*, buiten rekening gelaten) met de uitspraak in overeenstemming was. Men schreef *il at*, zoolang de *t* nog werd uitgesproken, daarna *il a*. Zoolang in het fransche woord dat uit *patrem* is ontstaan nog een dentaal, hetzij dan een zuivere *d*, hetzij een zachtere *dh*, gehoord werd, schreef men *pedre*; toen deze *d* in de uitspraak geheel verdwenen was, schreef men ook eenvoudig *pere*. Zoolang in den franschen

1) In het zuiden van Frankrijk is die uitspraak nog behouden. Een goede meridional is altijd herkenbaar aan zijn *prin-n-ten-n* (*printemps*), le *mien-n* enz.

vorm voor het latijnsche *pedem* de slotconsonant gehoor werd, schreef men *piet*; toen deze niet meer werd uitgesproken, schreef men *pie*[1]. Voor het mannelijk adjectief uit *grandem* ontstaan schreef men *grant*, niet *grand*; alleen in het vrouwelijk *grande* werd de *d* gehoord, en alleen daar geschreven. Waar, bij het spreken, geen dubbele consonant gehoord werd, was zij ook uit het schrift verbannen; men schreef *bele, bone, aler, atrape*, enz. Juist doordien ieder schrijver in zijn eigen dialect schreef, kwam hij er van zelf toe de klanken van zijn taal zoo nauwkeurig mogelijk door de gebruikelijke teekens terug te geven.

Deze toestand kon echter niet lang duren. Het geschreven fransch kon het gesproken fransch niet bijhouden; voor veel klanken bleef de oude schrijfwijze behouden, ook wanneer de klank nieuwe wijzigingen onderging. Dit kwam vooral sterk uit bij sommige tweeklanken. Toen, bij voorbeeld, het latijnsche *regem* in het fransch *rei* geworden was (men sprak uit *réj*), werd dit ook geschreven; toen later *réj* in de uitspraak tot *réj* werd, schreef men consequent *roi*; maar toen, na de 13e eeuw de uitspraak achtereenvolgens werd *róe, roè*, later, in de 16e eeuw, *rwè*, en toen, nog later, de tegenwoordige uitspraak *rwà* ontstond, heeft de schrijftaal er niet aan gedacht de oude spelling *roi* te veranderen. Reeds zeer vroeg, reeds aan het einde der 11e eeuw, is men begonnen den tweeklank *ai* (d.i. *aj*) uit te spreken als *è*; daar die overgang echter niet in alle soorten van lettergrepen op denzelfden tijd plaats vond, bleef de oude schrijfwijze veelal behouden; evenwel schreven verscheiden dichters *mestre* (*maître*), *pes* (*paix*), *mes* (*mais*) enz.; maar die nieuwe, phonetisch juistere, spelling is niet algemeen toegepast, en zoo zijn er thans sommige woorden die met *e* (*è* of *ê*) geschreven worden, zooals *frêle* (vroeger *fraisle*), *grêle* (vroeger *graisle*), terwijl bij de groote meerderheid der woorden de spelling *ai* is gebleven, ofschoon de klank bij alle in *è* is veranderd.

In deze en soortgelijke gevallen is de tegenwoordige spelling eene herinnering aan een sints lang verdwenen uitspraak. Als zoodanig mag ook de *s* gelden die tot in de 17e eeuw bewaard is gebleven in woorden als *asne, feste, escrire, isle, aumosne* enz., ofschoon de sisklank reeds aan het eind der 12e eeuw uit die woorden verdwenen was. Daar de klinker bij dit weg-

1) Accenten werden niet geschreven, men sprak uit *pié; pied*, met *d*, is eene moderne schrijfwijze, uitgedacht door ‘latiniseurs’.

vallen van den sisklank verlengd was geworden, werd de *s* behouden om die verlenging af te beelden, en zoo werd hij zelfs geschreven in woorden als *throsne, resne* (*règne*), waar hij, niet alleen voor de bestaande, maar zelfs als herinnering aan eene vroegere uitspraak, niets beteekende.

Met dat al zou de spelling van het fransch nog betrekkelijk eenvoudig gebleven zijn en vrij wel in overeenstemming met de gesproken taal, indien niet, sedert het einde der 14e eeuw, vele waanwijze beoefenaars van het grieksch en het latijn, onbekend met de geschiedenis van hun eigen taal, allerlei zonderlinge schrijfwijzen hadden ingevoerd. Waren niet de meeste fransche woorden uit het latijn afkomstig? Welnu, zoo redeneerde men, dan moest die afkomst uit de spelling blijken. Zoo werden dubbele medeklinkers ingevoerd, in *elle, belle, abbé, nappe* enz., omdat het latijn schreef *illa, bella, abbatem, mappa* enz. Zoo werd *ajoindre* in *adjoindre, amettre* in *admettre* veranderd, omdat het latijnsche voorvoegsel was *ad*, niet *a*. Men bedacht niet, dat de klanken die in het latijn door zekere letters worden aangeduid, in het fransch vertegenwoordigd zijn door nieuwe klanken, zooals *au* door *o, ac* door *ai, eg* door *ei, ig* door *oi, oc* door *oi* en *ui, b* door *v*, - en men schreef *laurier* in plaats van het oude *torier, faict* en *traict* voor *fait* en *trait, doigt* voor *doit, huict* en *nuict* voor *huit* en *nuit, debvoir, escribre* enz. Men begreep niet dat de *l* van woorden als *alter* en *caballus* voortleefde in de fransche *u* van *autre* en *chevaus*, waarvoor men tot in de 12e eeuw had gezegd *altre* en *chevals*; daarom schreef men *aultre, chevauls*, ja zelfs *chevaulx*, ofschoon die *x* niets anders was dan eene vroeger gebruikelijke verkorting voor *us* en dus zelfs geen etymologische waarde had.

En met welk eene inconsequentie ging men te werk! Het oude woord *ele* (lat. *ala*) werd door *aile, per* (*parem*) door *pair* vervangen, omdat het latijn een *a* vertoonde; maar *tele* (lat. *talem*) en (*mer mare*) mochten hun *e* behouden. *Toreau, lorier* werden *taureau, laurier*, maar *or* (*aurum*) bleef onveranderd. Men schreef *debvoir escribre*, maar bleef schrijven *avoir* en *boire*. Men veranderde *vint* in *vingt* ter eere van het latijnsche *viginti*; maar men schreef niet *trengte quarangte*. Het oude woord *erbe* (*herba*) kreeg een *h*, omdat er in het latijn een *h* stond, maar *orge* bleef zonder *h*, in weerwil van het Latijnsche *hordeum*.

En had men dan ten minste nog maar de etymologisch juiste letters gekozen! Maar *savoir* (van *sapere*) werd geschreven *sçavoir*, omdat men het afleidde van *scire, pois* (van *pensum*) werd *poids*, omdat men het in verband bracht met *pondus*; het oude woord *lais* of *les*, van *laisser*, werd *legs*, omdat men meende dat het uit *léguer* ontstaan was.

Ieder die een gedrukte bladzijde fransch uit de 15e of 16e eeuw onder de oogen heeft gehad, kent die zonderlinge spelling, die niet de minste waarde heeft als afbeelding der uitspraak, en die alleen getuigenis aflegt voor de onwetendheid van hen die haar hebben uitgedacht. Ieder spelde trouwens op zijn eigen manier, en de een wilde nog geleerder zijn dan de ander.

Te vergeefs poogden schrijvers van gezag de overlevering der oude schrijfwijze, die door de volkslitteratuur bewaard was gebleven, ook in de hoogere letterkunde te herstellen. Ofschoon in de 17e eeuw de ‘précieuses’ de oude spelling verdedigden, en in den kring der Académie française mannen als Bossuet hare zaak bepleitten, zoo werd toch ten slotte de etymologische schrijfwijze door dat geleerde lichaam gesanctionneerd, omdat die spelling ‘de geletterden van het onkundige volk onderscheidde.’

Sints de tweede uitgave van haar woordenboek, in 1714, is de Academie echter een beteren weg ingeslagen. Zij heeft tal van woorden in hun ouderen, juisteren vorm hersteld en op die wijze de spelling van het fransch minder onzinnig en minder ingewikkeld gemaakt dan zij twee eeuwen geleden nog was. Ongelukkig heeft zij al te schroomvallig, en bovenal zonder veel methode en veel consequentie gewerkt. Vandaar dat nog zooveel moeilijkheden en ongerijmdheden zijn overgebleven, en dat het geschreven fransch zich in een toestand bevindt waarover landgenoot en vreemdeling zich beklagen.

Dat in dien toestand verandering moet komen, wordt door hen die zich met het vraagstuk hebben beziggehouden, bijna algemeen erkend. Enkelen mogen uit louter conservatisme de bestaande spelling onveranderd willen handhaven; sommigen mogen zich met eene aardigheid van de quaestie afmaken, zooals een der medewerkers van *Figaro*, die beweerde, dat, sints de vrouwen uit de groote wereld in hare uitdrukkingen even ongegeneerd zijn als haar kameniers, alleen de spelling

nog overblijft om de eene van de andere te onderscheiden, - de meesten dringen aan op hervorming. Maar welk soort van hervorming?

Zal men den regel: ‘un signe un son, un son un signe!’ zonder eenig voorbehoud toepassen en eene phonetische spelling pogen in te voeren? Maar, behalve dat men hiertoe tal van nieuwe letterteekens zou behoeven, zoo is eene zuiver phonetische spelling reeds daarom onpraktisch, omdat de klanken der gesproken taal, zelfs al mag men eene normale uitspraak aannemen, voortdurend kleine veranderingen ondergaan, die het schrift niet zou kunnen bijhouden of die het slechts onvolkomen zou uitdrukken. De opmerking is terecht gemaakt[1] dat, indien men voor *poire* ging schrijven *pwar*, men dan toch voor *boire* niet eenvoudig zou mogen schrijven *bwar*, omdat de *w* in het laatste woord, onder den invloed der *b*, anders klinkt dan in het eerste.

Maar bovendien ligt er, naar ik meen, veel waarheid in die andere opmerking[2], dat de levende talen die eene letterkunde bezitten, niet alleen gesproken, maar ook geschreven talen zijn, dat de traditie der geschreven taal door onderwijs en lectuur in stand wordt gehouden, gelijk de traditie der gesproken taal wordt voortgezet en gewijzigd door de spraakmakende gemeente.

Bij de studie eener taal, zelfs van de moedertaal, vangen wij van de woorden en de volzinnen niet alleen een klankbeeld op, maar ook een letterbeeld, en door beide vestigt zich het woord in onzen geest als de vorm en het symbool eener gedachte. Het is wenschelijk, bij voorbeeld, bij de vervoeging der werkwoorden, het verschil van persoon, dat in sommige ‘tijden’ geheel is verloren geraakt in de uitspraak[3], in het schrift te doen uitkomen, en het onderscheid tusschen enkelvoud en meervoud, dat in de gesproken taal niet meer bestaat, op andere wijze aan te duiden. Immers, dat dit onderscheid in de uitspraak is weggevallen, is niet een gevolg hiervan

1) Arsène Darmesteter, *La question de la réforme orthographique*, in *La Revue pédagogique* van 15 Juni 1888, p. 592. Dit opstel is herdrukt in de *Reliques scientifiques* van dien geleerde, na zijn dood door zijn broeder uitgegeven.
2) Ibid. p. 595.
3) Zoo kent de présent de l'indicatif van *aimer* slechts één enkelen vorm voor de drie personen van het enkelvoud en den derden persoon meervoud, namelijk *êm*.

dat het minder sterk gevoeld werd, maar is eenvoudig een physiologisch verschijnsel, dat met de logische onderscheiding of verwarring der beide vormen niets te maken heeft. En nu moge ‘de samenhang van den zin’ hier veel helpen, zij is niet altijd voldoende. Wie kan hooren[1)] of, wanneer men zegt, *quelle belle fille qui court dans la rue!* van één of van meer meisjes sprake is?

Elk mijner lezers heeft vast wel eens opgemerkt, dat hij den familienaam van een vreemdeling, die hem voor het eerst wordt voorgesteld, niet goed onthouden kan zoolang hij dien naam niet op schrift heeft gezien. Het is waar, dat is een bijzonder geval; het letterbeeld heeft bijzonder groote waarde voor eigennamen, omdat een klein verschil in schrijfwijze het beeld van geheel verschillende personen voor den geest roept (men neme, bij voorbeeld, de namen *Meier, Meijer, Mayer, Mayr, Fèbre* en *Fèbvre, Rahier, Reyer, Railliers*, enz.) Maar ook voor namen van voorwerpen mag de waarde van dit letterbeeld niet miskend worden. Indien *de l'eau* voortaan altijd geschreven werd *de lo*, zou er een onnoodige inspanning van onze hersens geëischt worden om den zin dier letters dadelijk te vatten. Het zuivere phonetische schrift heeft zeer zeker zijn waarde voor het technisch onderwijs in zuivere klankreproductie en voor het bestudeeren van dialecten; maar voor dagelijksch gebruik acht ik het niet aan te bevelen.

Er kan dus alleen sprake van zijn, naar ik meen, de spelling te vereenvoudigen, de onnutte letters zooveel mogelijk te schrappen, de al te groote tegenstrijdigheden en inconsequenties uit de geschreven taal weg te nemen. Het letterbeeld behoeft het klankbeeld niet volkomen te dekken; het moet dit zelfs niet doen. Maar wel mag men eischen, dat beide op vele punten elkaar raken. De verhouding moet ongeveer die zijn van ons lichaam en onze kleeding: geen maillot, dat alle lijnen en plooien nateekent, maar een lenige stof, die de eigenaardige vormen onzer gestalte goed doet uitkomen, en die ons goed staat.

Natuurlijk is dit eene quaestie van smaak en van takt, bovenal ook van omzichtigheid, daar men te doen heeft met eene mode waaraan ieder sinds lang is gewend geraakt en waarbuiten velen geen behoorlijke kleeding denkbaar achten.

1) Het voorbeeld is van Darmesteter.

Het spreekt ook van zelf, dat, bij dit roepen om hervorming der fransche orthographie, niet ieder even ver gaat. Mannen als Paul Passy zouden, in afwachting dat een nieuw alphabet hen in staat stelle doortastende hervormingen in te voeren, al vast gaarne de spelling zien erkend die door de 'Association fonétique des professeurs de langues vivantes' is aangenomen[1]. Minder radicaal zijn sommige leden van het Institut, zooals Michel Bréal[2], die wenschen dat bovenal de dubbele letters verdwijnen mogen uit de woorden waarin ze niet gehoord worden, dat men voortaan schrijve *home, honeur, anée, aporter, acorder, inocent*, in onderscheiding van geleerde woorden als *appétence, acclamer, annuité, innovation*, waarin de dubbele letter een langen medeklinker aanduidt. Ook wenschen deze dat de *x* als meervouduitgang overal door *s* vervangen worde, en dat, gelijk *lois* reeds vroeger voor *loix* in de plaats is gekomen, ook *châteaus, chevaus, caillous, cieus* de vormen met *x* vervangen. Bij wijze van overgang zouden de beide schrijfwijzen naast elkaar kunnen worden toegelaten.

Louis Havet[3] behoort in beginsel tot de radicalen, maar 's'il sait montrer de la hardiesse, il prêche de la modération'; hij verklaart zich vooral tegen het invoeren van nieuwe diacritische teekens, zooals door sommigen, met name door Ch. Lebaigue,[4] was voorgesteld. Ten slotte zijn al de leden der 'Société de réforme orthographique', die in 1887 is opgericht, het eens geworden over een zeker aantal hervormingen; deze hebben zij daarop voorgesteld aan de Académie française, als aan het lichaam dat, door zijne samenstelling en door het gezag waarmee de geschiedenis het ten opzichte van dergelijke vraagstukken heeft bekleed, zich geroepen en gerechtigd kan achten om eene gewijzigde spelling door het schrijvend publiek te doen aannemen.

1) Met die spelling heeft Passy zijn hierboven aangehaald werkje over de fransche klanken geschreven. Een denkbeeld van die spelling geeft reeds de volledige titel: *Les sons du fransais, leur formacion, leur combinaizon, leur reprézantacion, deuzième édicion revue, corijeé et augmantée*.
2) *La réforme de l'orthographe française* Paris, Hachette 1890, overgedrukt uit de *Revue des deux mondes* van 1 December 1889.
3) *La simplification de l'orthographe*, Paris, Hachette 1890.
4) *La réforme orthographique et l' Académie française*, Paris, Vve Belin 1889. Deze schrijver wil, bij voorbeeld, om de zachte *g* in woorden als *pigeon, sage* af te beelden, een cédille onder de *g* plaatsen. Havet en de zijnen willen, gelijk Darmesteter had voorgesteld, hiervoor de *j* bezigen en schrijven *pijon, gajure, jujer, saje*.

In de ‘pétition’ die den 11^{n} Mei 1889 door de ‘Société de réforme orthographique’ in omloop is gebracht en die in het begin van dit jaar bij de Academie is ingediend, wordt het volgende gevraagd: 1°. opheffing van waardelooze accenten (*où, là, gîte, qu'il fût*); 2°. vereenvoudigde schrijfwijze van sommige woorden, als *peutêtre*, voor *peut-être, rytme*, voor *rythme*[1)], *fis*, voor *fils, fan*, voor *faon, honeur* enz., en algemeene vervanging van *ph* door *f*, zooals die reeds heeft plaats gehad in *fantaisie* en *frénésie;* 3°. gelijkvormigheid, zoodat *dizième* geschreven worde als *dizaine, dis* (*dix*) als *vis, genous* als *fous, je veus* als *je viens*, enz. Andere door Darmester aangegeven wijzigingen: *manjons, maizon, géris* (voor *guéris*), *desin* (voor *dessin*), *isi, nasion, beuf, seur, veu* (voor *boeuf, soeur, voeu*), *ieus* (voor *yeux*), *anfant, sagemant, vandre, fandre*[2)] enz. worden in het verzoekschrift voorloopig ter zijde gelaten. Men heeft niet te veel willen vragen, ten einde althans iets te erlangen.

L'Académie délibère....of liever, zij trekt zich de zaak niet sterk aan. Men beweerde zelfs eenigen tijd geleden, dat zij haar plan om in 1900 met een nieuwe uitgave van haar woordenboek voor den dag te komen, heeft laten varen. Doch, zoo z ij zich met de hervorming der spelling niet bemoeit, zal het publiek waarschijnlijk zelfstandig zijn weg gaan, en het zou al weer blijken dat ook in deze kunst, de kunst van spellen, l'Institut den toon niet meer aangeeft. Dit zou jammer zijn. Want de fransche taal is een goed deel harer voortreffelijke eigenschappen, hare klaarheid, hare buigzaamheid, hare fijnheid,

1) Vroeger schreef men *rhythme*. In de laatste uitgave van haar woordenboek, 1878, heeft de Academie de eerste *h* doen wegvallen; sints dien tijd schrijft men *rythme;* nu wordt ook het offer van de tweede *h* gevraagd. Die *h* is trouwens reeds weggevallen in *tróne*, dat vroeger, tot in de uitgaaf van den Dictionnaire de l'Académie van 1762, *thróne* geschreven werd. Sommige felle tegenstanders der hervorming, waaronder de voornaamste dichters, willen weer *rhythme* gaan schrijven. De tegenstand der dichters is een zonderling verschijnsel. Men zou meenen, dat zij juist moesten wenschen den vorm van hun rijmwoorden in overeenstemming te brengen met den klank. Maar zij zijn zoo lang aan het gezicht hunner rijmen gewend, dat zij van dien traditioneelen vorm moeielijk afscheid kunnen nemen.

2) Wie deze algemeene notatie van de nasale *a* door *an*, met uitsluiting van het etymologische *en*, vreemd mocht vinden, moge bedenken dat in woorden als *langue, dans, sans, amande, sangle* ook oorspronkelijk *en* heeft gestaan. De tegenwoordige spelling dagteekent uit de middeleeuwen toen in de voornaamste dialecten *en* reeds als *an* klonk.

hare aantrekkelijkheid voor den vreemdeling, verschuldigd aan den invloed der groote schrijvers en der grammatici en aan de tucht waardoor het gezag der hoogste letterkunde den smaak van het publiek heeft weten te beheerschen en de gewoonten van het volk heeft weten te leiden.

Wij, vreemdelingen, staan niet buiten de quaestie. Want eene eenvoudiger spelling zou ons werkelijk van veel overtollige inspanning verlossen. En ik durf onzen franschen vrienden de verzekering geven, dat onze lust om de klanken van het g e s p r o k e n fransch te bestudeeren grooter zal worden naarmate het g e s c h r e v e n fransch ons minder zal belemmeren. Ook van onze liefde voor de fransche taal mag, met eene kleine wijziging van het woord der oude Bijbelsche wijsheid, deze spreuk gelden: ‘De letter doodt, maar... de klank maakt levend!’

A.G. VAN HAMEL.

Zomerdagen in Schotland.

In Edinburgh.

We waren vlak onder de Schotsche kust.

Een witte wollige bal van rook pufte uit de ronde batterij van eene hooge donkere vesting in de verte.

'Het is twaalf uur,' zeide de kapitein... 'Dat is de *timegun* van het kasteel, waarmede men de klokken in het Hoogland en aan zee nu heinde en veer gelijk zet. Daar is Edinburgh!'

Van verre ziet men haar, de stad hoog op een rots!

Van het dek der Oostzee-schoeners, die door het blauwe Frith of Forth naar Leith opwerken, aanschouwt men hoe de roode vlag van Engeland hoog wappert op *the Castle*, het zwarte bolwerk, waarheen de oude stad over een smalle klip omhoogstijgt met haar saamgedrongen huizen, die van de rots niet te onderscheiden zijn.

En wie uit het Hoogland neêrdaalt in de vlakte bespeurt boven de uitgekartelde en gespleten Salisbury Crags en 't zonnig groen van Arthur's Seat, den zwarten rook van Schotlands hoofdstad reeds lang voordat de stad bereikt is.

Zeldzamer schoon, dan Edinburgh aan ligging en omgeving dankt, is schier niet denkbaar! Gelijk zoo menige stad van het middeleeuwsch Italië is Edinburgh genesteld op eene steile rots, die uit de vlakte zich verheft, maar toch kan zij, zooals zij aan den voet van 't Schotsche Hoogland bij de zee verrijst, door mist en rook en Noordsch mysterie zachtomsluierd, met niet ééne andere stad ter wereld worden vergeleken.

Want Edinburgh is een wonder aantrekkelijke, excentrieke

en ongewone stad. Ze is de meestgedistingeerde, meest oorspronkelijke stad, welke ik ooit aanschouwde, een stad vol bergextract en wildheid, met stukken Hoogland midden in de straten, grootsch afschuwelijk soms door woest, barbaarsch contrast van oud en nieuw, met zwakke nabootsing van Grieksche tempels op een berg, met steile, grimmig grauwe Calvinistische huizen, die, in groote hoogte en dichtheid nauwklemmend tegen elkander opgeperst zijn boven een vroolijke, breede, splinternieuwe boulevardstad...., doch altijd grootsch door kracht en ruwe oorspronkelijkheid!

De oude stad van zwart graniet is grimmig opgegroeid uit een ruwe, steile, eenzame rots... steen van haar steen. Kleurlooze huizen van tien en twaalf verdiepingen, kubieke blokken zonder hoopvol dak, staren in zwart gedrang, met vensters zonder wit gordijn - als oogen zonder oogleên - grauw, schrikwekkend uit over den afgrond. Die steenhoopen van huizen strekken in twee lange straten zich uit over de smalle rots. Ze stijgen langs Canongate en Highstreet op van het laagste deel der rots, waar Holyrood, het oud paleis van Mary Stuart, gestrand in een zeer vuile en arme buurt, sinds lang verlaten door den levensstroom, droefgeestig achterbleef. Ze stijgen langs de plek, waar eens 't Hart van Mid Lothian stond, naar het oud kasteel, de hooge Citadel, de zwarte klip, die aan het Westen een steilen afgrond biedt.

Die oude zwarte torenstad van saamgeklemde huizen, schuinsopwaartsdringend langs een donkere rots, bekroont nieuw-Edinburgh, dat in twee golven rechts en links op lage, breede heuvels wijd is uitgebouwd, modern en kakelbont.

The Castle is het uiteinde van Oud-Edinburgh, het toppunt van de klip en van de grauwe straten tegelijk. Het werpt zijn middeleeuwsche oorlogsschaduw over de vroolijke pleinen van Nieuw-Edinburgh, waarvan een afgrond het Edinburgh der middeleeuwen en der Puriteinen scheidt. Want de rotsstad stijgt steil uit een smal groen dal, een bloementuin, waardoor weleer het water van het North Loch ebde, maar dat nu park en speelplaats is voor kinderen. Een zwarte tunnelpoort geeft toegang tot dat dal aan trein op trein, die door den berg uit Engeland komen aangesneld naar het Waverley-Station.

Over dit dal welven de bruggen, die het oude zwarte Edinburgh van Knox verbinden met de nieuwe stad, die zoo modern,

zoo kleurrijk, smakeloos, licht en vroolijk is als boulevardbewonderaars - even door hun oogglas kijkend en 't glaasje *cognac fine* heffend - slechts wenschen en begeeren kunnen!

Oud-Edinburgh, de stad hoog op een rots, was voor mij 't Edinburgh, dat ik sinds jaren vurig had begeerd te zien.

Daar rees nu voor mijn oog het donkere sombere tooneel van Schotland's wild verleden, het middelpunt van een zoo roemrijk strijden en ontzettend lijden als ooit de wereld zag. Zelfs Rome, rijzend uit de stille vlakte der Campagna met Colosseum en gebroken aquaducten, geeft niet zulk diep besef van hoe men leefde, vocht en leed in de oudheid en de middeleeuwen.... wat vrouwen, kleine kinderen, martelaars en gevangenen ondergingen.... van al den doodsangst en benauwdheid van gefolterden.... van al den heldenmoed, gewekt door hoog geloof, door liefde en loyauteit - want Rome is wonderschoon, 't bedekt met groen en bloemen zijne oude ruïnes en heft het witte marmer van geknotte zuilen lichtglanzend in de zon op naar het blauw.

Maar de oude stad van Edinburgh is zwart en grauw en somber, omringd door nevelen en door rook beschaduwd; haar zwaar graniet brak in geen bouwval neêr en toont hard, zwart en rauw de waarheid.

Saamgeperst zijn eeuwen van geweld en ijzer in harde rotsgebouwen, steile woningklippen, donkere woningen, die vaak uit zerk- en grafsteen opgemetseld schijnen. Kunst adelde er geen tempels en paleizen. 't Kasteel is een barak, een kazerne, een oude loods.... toch is geen rotsfort denkbaar, half zoo machtig en zoo vol majesteit. Zwart fronsend dreigt het over zee en berg, de vroolijke Princessstreet der nieuwe stad - die in de groene diepte aan de overzijde van den afgrond van licht en spiegelglas en kleuren glanst - tot onbeschaamd anachronisme vernederend.

'*Lands*' heeten al die hooge woningen van twaalf verdiepingen, die klippen, waarop twaalf of veertien rijen kraaiennesten zich boven elkaar verheffen, die zwarte huizen waarmede oud-Edinburgh zich vastklampt aan de smalle rots van het kasteel.

Ons Holland ware een bergland indien het afgronden kon toonen gelijk aan die, van vele dezer huizen, welke kelders hebben hoog boven het hoofd van hen, die over Waverleybrug naar de

oude stad gaan. Er was een reden voor dien torenbouw. Op de groene hellingen van Arthur's Seat graasde in de 14de eeuw het vee, dat, als de ‘slogan,’ de oorlogskreet, weerklonk, snel opgejaagd werd naar de rots, waar het in de vesting veilig was voor het zwaard en vuur der buiters uit het Zuiden.

Daarom schuilde de stad, zich binnen muren dringend, in de schaduw van het Kasteel en rezen de verdiepingen steeds hooger van de huizen in de Canongate met meter-dikke muren van graniet, met zware tralies voor de vensters en kelders als gevangenissen diep in den berg.

De Canongate is de historiestraat der stad, een straat vol horizon en vol visioenen voor elk, die las en lezend meêleefde in den tijd van koning Bruce en Douglas, in dien der cavaliers en puriteinen. Nu is die straat een bouwval... die nog steil overeind staat, die onverbrokkeld sterk en hard, maar vuil en diep verlaagd getuigenis geeft, dat alles hier op aard vergaat. De statige oude huizen zijn beroofd van kleur en gloed. Goudleer behangsel, flonkerend staal, het roode wandtapijt, 't vergulde wapenschild, alles wat kleur en leven in de middeleeuwen gaf is weg. De puriteinen sloegen al de beelden stuk, vergruizelden de vensters, die aan het bleeke zonlicht rood en purper gaven; vernielden, braken, stampten plat.

De Calvinisten leefden tot het einde der vorige eeuw in deze huizen, zoo ontwijd en zwart gemaakt. Toen het Calvinisme wat begon te luwen, gevoelde men hoe het er ontbrak aan ruimte, aan alles wat het moderne comfort eischt, aan plaats voor slechts één boom of graszode. Men ving toen aan de nieuwe stad te bouwen. In de oude huizen zwermde dadelijk het groote leger armen, dat in elk land, helaas! altijd naar dak en schuilplaats uitziet. Uit al de vensters van de hooge huizen staken dra latten, waarover lompen in de donkere straat te drogen of te druipen hingen. Zoo kwam de grauwe flarden-vlag der armen in de plaats van het keel en goud van 't middeleeuwsch blazoen.

Het stof en vuil dier huizen zijn historisch vuil. Wie gaarne de middeleeuwen - die in Edinburgh tot ver in de 18de Eeuw nog smeulden - Fransch-realistisch wil beschrijven, heeft hier slechts rond te tasten en te snuffelen met open oog en neus. Hij zal zijn nieuwerwetsch kunstenaarsgevoel opwekkend hier bevredigen!

Ik heb op de binnenplaats gestaan van zulk een rotshuis, dat wil zeggen: ik heb mij benauwd gevoeld op den morsigen bodem van zulk een nauwen put met vuile zwarte wanden, waartusschendoor ik een klein vierkant van grijze lucht aanschouwde. Als mos en waterwier en geelverwelkte sprieten hingen de grauwe kleederen torenhoog slap langs de wanden van den put. En al die kleederen, al die lompen, die te drogen hingen, behoorden aan een krioelenden zwerm van menschen, zwart, vuil van aangezicht, gescheurd van kleederen, die wij snel op bloote voeten langs de hooge steenen trappen op en neder hoorden kletteren.

Ik heb de geschiedenis gehoord van een tweetal vrouwen, die een kamer van zulk een huis bewoonden.

Ze werd verhaald door Robert Louis Stevenson, een schrijver die aan Walter Scott verwant is door zijn groote gaven, en die in *Treasure Island, Black Arrow* en *Kidnapped* ons meesterstukken schonk van duidelijk zien, diep voelen, krachtig beelden.

Hij heeft ook *Picturesque Notes of Edinburgh* geschreven, die elk ter hand moet nemen, die voor het eerst naar Schotland gaat.

Twee zusters, ongehuwd, van goeden huize, maar zeer arm woonden tezamen in één kamer van zoo'n torenhuis. Eens kregen ze verschil over een punt der leer, het onderdeel van een geloofsartikel. Zoo bitter waren ze verdeeld over dit punt, waarvan geen sterfelijk mensch iets weten kon, dat van dit oogenblik geen woord meer door haar beiden werd gewisseld. Ze bleven bij elkaar uit geldgebrek en ook uit vrees voor wat de wereld anders zeggen zou. Elk hield nu huis voor zich alleen in hare helft der kamer. Een witte krijtstreep scheidde het terrein van de eene zuster van het gebied der andere! De krijtstreep deelde deur en haard, die tegenover elkaar gelegen waren, juist in tweeën. Dus konden beiden in en uit gaan en haar eigen eten koken. Een lange reeks van jaren leefden ze op deze wijze in grimmige, theologische verbittering, in hatelijk Calvinistisch zwijgen. Ze bestonden naast elkander, maar leefden afzonderlijk. Nooit spraken ze met elkaar, maar elk der twee kon soms des nachts, wanneer de slaap niet komen wilde, naar het diepe ademen luisteren van de vijandin aan de andere zijde der niet langer zichtbare streep.

De puriteinsche afschuwelijkheid van dezen onzusterlijken haat,

waarmede zij in naam van 't Evangelie van den Vredevorst elkander en zichzelven martelden, bereikte elken morgen haar hoogste punt, wanneer elk van de zusters, uitgerust, tot nieuwe theologische verbittering gereed, haar afschuwelijke devotie aanving, den bijbel openslaande en scherp en vinnig hardop biddend voor de bekeering van de zuster aan de andere zijde van de witte streep.

Toen eindelijk na vele jaren van norsch en koppig zwijgen de dood voor beide oude vrouwen naderde, kwam er ten laatste een blik, een woord, dat deze harten smolt en de oude zusters met een kreet, vergevend en verteederd, over de streep in elkanders armen voerde!

Nog altijd echter is die witte streep, zegt Stevenson, het bittere onheil van het Calvinistisch Schotland. Geen grooter wanklank is er op deze aarde dan die der *Sabbath bells* van Edinburgh... Het is een harde kerkelijke tocsin; de wapenkreet van elkander zeer vijandige orthodoxieën. Er zijn weinig verschrikkelijker uitersten dan deze uitersten van godsdienstijver, dan deze deloyauteit jegens de christelijke liefde. De parlementen van de Gevestigde en van de Vrije Protestantsche kerk worden in Edinburgh gehouden in woningen pal tegenover elkaâr gelegen. Er ligt een nauwe straat tusschen beide huizen en slechts een schaduw tusschen beide beginselen. ‘Yet there they sit, enchanted, and in damnatory accents pray for each other's growth in grace.’

Van Edinburgh, de hoofdstad van het Calvinisme, heb ik geen dieper indruk meegenomen dan dien van de witte-krijtstreep door de kamer van de Puriteinsche zusters in het hooge zwarte rotshuis van de oude stad.

‘Het karakter van een plaats wordt dikwijls op de meest volmaakte wijze uitgedrukt, door hetgeen er plaats greep,’ zeide Stevenson. We zijn het met hem eens. Het verhaal van het theologisch zusterpaar brengt het Calvinistisch Edinburgh voor ons in beeld.

De hervormde kerk, ook buiten Schotland, vormt een groot gezin van zusters, en door een witte-krijtstreep worden elders ook gezinnen wreed verdeeld.

Dat niemand broederhaat en godsdiensttweedracht aanblaze in naam van Christus, en nooit heerschzuchtig witte strepen

trekke en door een schaduw, onbegrijpelijk en ontastbaar, zusterharten scheide! Want wie dit doet, plant toch den vloek van 't zwarte huis van Edinburgh steeds verder voort.

Het verhaal toont ons het Schotsche Calvinisme in Edinburgh, den ijzeren vijand van muziek en kunst en schoonheid, dat heksen wegens tooverij verbrandde, ruw, liefdeloos was, maar sterk, onwankelbaar door strenge hardheid en steenen logica, die ontzagwekkend zijn als Sinäi.

Ik zag in den grauwen gevel van zulk een Calvinistisch huis der vorige eeuw in Cowgate, met verbrokkelde steenen letters staan: '*All my trist is in ye, Lord!*' Dit is de troost voor elk, die in Edinburgh de stappen van de Puriteinen volgt en nagaat wat ze deden en geloofden. Ze waren eerlijk, waarheidlievend, trouw en moedig. Oprecht geloofden zij in al die gruwelen, waarvoor ze als helden van het Covenant met een ijzerharden glimlach van verachting voor hun beulen, het leven gaven, als met gemartelde leden zij naar de galg van Grassmarket werden gesleept.

All my trist is in ye, Lord! riepen ze uit terwijl ze kunst en schoonheid vermoordden, kleine kinderen verdoemden en arme vrouwen als heksen op die zelfde Grassmarket verbrandden. Wie hoopt niet - uit den donkeren rotsput van die oude, zwarte huizen naar omhoog ziende - dat het rotsvaste Godvertrouwen niet beschaamd is van die moedige, koppige, geloovige Puriteinen!

De natuur deed alles wat zij kon voor Edinburgh en de middeleeuwen maakten dankbaar van haar goede gaven wijs gebruik. Toen kwam het Calvinisme... en het vermoorden der natuur begon. Ik dacht, toen ik Edinburgh doorkruiste, glimlachend vaak aan Ruskin, den dichter-minnaar van Venetië, voor wien de kunst de zalige bezieling is, en die door Edinburgh telkens tot wanhoop werd vervoerd. Het grauwe geloof, dat Edinburgh verduisterde, meent de kern van alles te bezitten; het gelooft niet in den groei van het geestelijk leven naarmate zich de schepping uitbreidt en meer waarheid wordt ontdekt. Niet wat men doen moet, wat men laten moet, gelast het, dus zedelijkheid zoo grauw, naargeestig, onbezielend makend als een mistige Novemberdag. Kleurlooze eenvormigheid en angst voor de natuur predomineeren. Verdraagzaamheid is een buitenlandsch

bedenksel van den Booze. Met een snijdend woord, op *isme* eindigend, wordt elk gebrandmerkt, die durft onderwijzen dat liefde, vreugde, vrede, chariteit, zachtmoedigheid de vruchten moeten zijn van 't geestelijk leven. '*Verboden toegang, zie artikel zooveel*' plaatsten de grimmige puriteinen in hun norsche overdrijving op bijna elk gebied van kunst en schoonheid, van menschelijk belang en wijde kennis. Aan hooge gaven van den mensch werd streng en wreed *fair play* ontzegd. God's wondere schepping, die door straten en door stegen met berg en zee de stad aan alle zijden binnen barst en dus openbaring geeft na openbaring, veroordeelde die onnatuur en dwaasheid de eeuwen door, geduldig en gestadig. Die hielp ten laatste. Men bespeurde dat een *Index Expurgatorius* van kunst en vroolijkheid eenzame dronkenschap tot nasleep had... de zegepraal aan whiskey gaf... woeste uitgelatenheid bij tusschenpoozen wekte en schrikwekkende reactie tengevolge had, als de terugstoot kwam, die onnatuurlijk dwingen steeds veroorzaakt[1)].

Het Calvinisme, in de evolutie van een volk ruggegraatvormend, werkt, te lang voortgezet of weêr kunstmatig aangefokt, verbeenend en versteenend. In Schotland ziet men het in versteenden vorm veel harder, ruwer, grover dan men het ooit in Holland zag. De grimmigheid van Dordt is grootendeels slechts grimmigheid van inkt op perkament, de koppige overdrijving van vergaderingen, verstokt door weerzin tegen Spanje en Rome.

Maar zee en Insulinde, kunst en actie waren Calvijn weldra te machtig in het land van Rembrandt, op het strand van het zeevolk, in de stad van handelskoningen, avonturiers en kunstenaars. De grimmigheid der leer van het theologisch egoïsme, van het ijzingwekkend: 'ik verkoren, bijna elk verdoemd', drong nimmer diep met zwarte Sabbath-wanhoop door in het karakter van ons volk.

Zie het Holland van de republiek en poog u dan de grauwe huizen weer voor 't oog te roepen van het Edinburgh der puriteinen, Rondhoofden zonder kunstgevoel en schoonheidszin.

1) De tereeht beroemde schrijfster Mrs Oliphant zegt: In Edinburgh the most profane and reckless humour flourished under the very eaves of that kirk, from which only grim bigots pronouncing anathemas are supposed to have come. Strange are the popular delusions on this subject, and on the general condition of the Scotch metropolis, when the fun was but too high-flavoured and the mirth too riotous.

Zie Dordrecht's kamers, de Amsterdamsche zalen! Mythologie lacht kleurig van den wand u toe. Boven de deurpost glanzen de Witjes! De gulle levensvreugd straalt van het doek der meesters. In wapenpraal en schitterende costumes, die tintelen van karmozijn en goud, vereenigden de burgers zich in zalen, die Genua met pracht van 't oosten evenaarden. Daar zitten ze tezamen aan den maaltijd, de helden van de republiek, goed rond en mannelijk van gelaat, met rood en blauw en goud geplooid om hunne breede schouders; ze zien u aan met fonkelend vastbesloten oog, maar ze zijn vroolijk en ze jubelen en ze zingen. Hoe vangen zij het zonlicht op in hooge roemers vol goudgeelen wijn! Hoe lustig, levenwekkend is hun vreugd in kleur en licht!

Ik heb het zilverlicht van Dordrechts stroomen zien glanzen op het meesterdoek van Hollands schilders in New-York en Chicago. Fier op hun schat, toonden de Amerikanen mij het wondere uitzicht op oud Hollands schoone en edele rivierstad. Ze wezen mij de feesten onzer republiek, die fraai versierde booten vol trompetters, al die verheugde burgers, saamgekomen op het zonnige water, waarin d'Oranje-vaandels zich weerspiegelen terwijl muziek de lucht vervult.

‘Geen Schotsche Calvinisten waren uw Hervormden, die in Dordrecht woonden!’ riep lachend in Chicago de eigenaar van zulk een meesterstuk. ‘Het doet mij goed en maakt mij elken morgen vroolijk, die vreugd vol glans en kleur der Hollanders van Dordt te zien, die 't leven zoet en zalig vinden. Welk een gezonde kerels!’

Die frischheid en gezondheid dankten zij aan de zee, aan 't harde strijden, aan gevaren, aan den breeden horizon. Geen harde berg en rots stuitten het oog, omsingelden met zwart. Men ging naar Insulinde, naar het land der kleuren, het land der zon. Men had een eindeloos vechten op de zee en met de zee. Het Godsvertrouwen rees. Het bewustzijn van het Oneindige mysterie drong altijd dieper door in hart en in verbeelding; maar het tichelwerk van witgekalkte dogma's zonk mijlen diep onder den horizon uit het zicht. En thuisgekomen, was men frisch, natuurlijk, opgewekt en vroolijk. Men leefde 't leven, en de kunst van Holland leefde meê!

Kunst moet de beschermheilige zijn van elke groote stad.

Eene stad, die kunst verwaarloost, wordt gevangenis. Want slechts door haar kan ze vergoeding schenken voor wat zij ons ontneemt: de gezichtseinder, de vrijheid van het land, de wonderen der natuur, die helpen opvoeden, die stichten, reinigen, in hooge stemming brengen.

Toen 't Calvinisme luwde, en de beschaafden, naar meer ruimte en licht verlangende, met het bouwen van de nieuwe stad begonnen, werd bespeurd hoe 't kunstgevoel gedood was. Ruskin vindt geen woorden sterk genoeg om te veroordeelen wat aannemers - die helaas! geen architecten waren - al ketterijen pleegden. Er werd niet veel gebruik gemaakt van de éénige ligging, waardoor men aan elke straat uitzicht op zee of op het Hoogland had kunnen geven... maar Edinburgh kan niet bedorven worden. De nieuwe stad is luchtig, vroolijk, zonnig, en 't Hoogland rijst er hier en daar te midden van de straten op.

Het ergste had echter plaats toen men ging lief hebberen met het Grieksch-klassieke in 't Schotsche nevelland. Men verlangde naar kunst. Kunst ontbrak en moest dus geïmporteerd! Niet tevreden met een bouwstijl, door klimaat en lange winterschemering voorgeschreven, met een ligging, die hun Edinburgh met Castle Rock en bergen zoo vol majesteit tot standaarddrager onder al de koningssteden heft, gingen de dilettanten aan het knutselen met uitheemsche kunst. Gevoelend dat de kunst door 't Calvinisme was gedood, kopiëerden zij wat anderen elders deden, en richtten zij de blinde marmermuren zonder vensters en de glanzend witte zuilen van een Griekschen tempel op. Nog staat op Calton Hill - den grijzen berg, die het meest betooverend uitzicht heeft dat in het Noorden een rotsstad aan kan bieden - een marmeren ruïne, die aan Edinburgh het Parthenon moest geven, en die bouwval werd, niet door 't verloop der eeuwen maar door onvoltooidheid. Elke pilaar vroeg duizend pond. Men gaf het tempelbouwen op!

Doch Edinburgh is zulk een koningsstad! Haar schoonheid en haar majesteit zijn overwinnend souverein. Geen burger dilettant kan haar belachelijk maken. Ze wierp eene slip van haren koningsmantel van Noordzee-mist om Calton Hill en tusschen de Ionische pilaren van den witten bouwval, die aan den Tempel van Minerva 't meest herinnert, vlamt het vuur

der ondergaande zonnen. In de schemering gloeit het Westen lang nog na als gouden achtergrond voor witte marmerbogen en voor de stad hoog op een rots, die met haar donkere torenkroon aan zee, fijn als een ets, met bruine lijnen uitkomt tegen de reine, diepe kleur van den avondhemel, het oog verheugend met haar bovenaardsche schoonheid als 't donkere avondrood wegsmelt in 't starrelicht.

In het land van Walter Scott.

- 'Indien ik ooit van dezen ochtendrit door het land van Walter Scott iets schrijf', zeide ik, 'dan zal ik moeten aanvangen, gelijk de ouderwetsche romans van G.P.R. James steeds begonnen:

Twee ruiters daalden langzaam van een heuvel over een met eikegroen dicht overwelfden weg. Een hunner, de oudste, zat op een zwarten telganger, vast van schrede, forsch van nek en sterk van rug, die met statig staartgezwaai de vliegen van zijne zijden joeg. Een goed en deftig paard, met zorg gekozen voor den ruiter, wien men het aan kon zien, dat hij sinds lang niet paard gereden had en dus onmisbaar dagen lang nog stijf en stram zou zijn!

De andere ruiter, een jonge Schot van nauwelijks achttien...

- *Beg pardon*, negentien!

- Van nauwelijks negentien jaar, bereed een Engelsch raspaard, rank, dunpootig, steil van nek en smal van borst, bevallig in zijn huppelen als een hinde.

Met lossen teugel, zonder sporen, zonder rijzweep rijdend, met geen manégekunst den kop, die voorwaarts snoof, tot buigen of den nek tot krommen dwingend, maar nimmer ook zijn paard vermoeiend, was hij één met zijn ros, een vreugd voor 't oog, dat onwillekeurig naar een vederbos voor het jonge hoofd verlangde en naar een lans of *claymore* in de leegheid van zijn rechterhand.

- *I say, draw it milder!*

- Goed, dan zal ik in Hollandsche verzen van Potgieter verder zeggen, wat uwe nederigheid zou kunnen kwetsen:

Schoon hoog de haag mocht zijn, schoon wild de woudbeek stroomde, Geen sprong voor wien de zoon van zulken huize schroomde?

Zijn' oogen straalde 't uit, verslinders van 't verschiet:

> “Laat toch de teugels los, aan my het luchtgebied!”’

- Verzen! houdt gij van verzen? Ik ook! Zeg, kent men in uw land de *lays* van Walter Scott? Dat vind ik poëzie!

> ‘Charge, Chester, charge! On, Stanley, on!’
> Were the last words of Marmion!

en te gelijk 't been aanleggend vloog hij op zijn paard, met lichten sprong een beekje over, en rende - ‘spouting verses’ als hij later zeide - over de breede hei.

Met een rustigen staartzwaai nam mijn statig paard kalm afscheid van zijn onrustigen kameraad, die meer van een hazenwind dan van een deftigen klepper had, en met een weinig wangunst en ook weemoed oogde ik dat vroolijke visioen van jeugd en geestdrift na, dat ginds over de heide golfde.

Paardrijden is toch weergaloos verlevendigend, natuurlijk, vrij en ongedwongen makend. Ik heb in mijn jeugd vrienden gehad, koel, ingetrokken, weinig zeggend, schuw in het leven, waar men zit en loopt. Doch nauwelijks waren ze te paard... of valsche schaamte, erfelijke stijfheid, aangewende stugheid verdwenen, vloden weg. De tongen kwamen los. Het jonge bloed ging frisch en levenslustig door hun aderen stroomen. Verbeelding, poëzie, geloof en heldenmoed ontwaakten.

Daar had men nu bijvoorbeeld dezen jongen Schot! Hij was ongeveer de laatste zeker, dien ik van enthousiasme had verdacht, dien ik mij ooit had voorgesteld met jongensgeestdrift verzen bulderend. Wilt ge iemand kennen leeren, poog hem dan in een gullen lach uit te doen schieten of gaat met hem uit rijden! Mijn jonge Schot bleek nu niet een dier jongelieden te zijn, die, zooals Bakhuizen van den Brink zou zeggen: ‘door de zucht naar meerderjarigheid verleid, de kinderlijke groeikracht bij zichzelf verstikken.’

Hij was jong en durfde het te toonen. In dollen ren weer aansnellend, riep hij uit: ‘wat zegt ge van zoo'n land. Begrijpt ge nu hoe Walter Scott het lief had!’

Ik dacht dadelijk aan deze regels uit Marmion:

He raised his bridle hand,
And, making *demivolte* in air,
Cried: ‘where's the Coward that would not dare
To fight for such a land?’

Voorwaar het landschap stelde beide Schotsche enthousiasten in 't gelijk.

De zee van het land, de hei, golfde haar purper tot den voet der bergen en sprong als branding op tegen de heuvelen, gloeiende van diepe, reine kleur. Een witte boerderij, in het gouden graanveld, rees als een eiland uit die zee van purper.

Ze diende als een handspan, die de maat gaf van 't onoverzienbare; ze was een middenpunt van ziel en liefde en trouw te midden van de doode krachten van zee en rots.

Wanneer men jong is, komt een woeste chaos rots en berg en wolk met wilde stroomen, ver van alles wat aan menschen kan doen denken, het schoonst ons toe. Salvator Rosa met gesplinterde zwarte rotsen en vuilgrauwe luchten is voor menigeen de kunstenaar, dien men het meest waardeert als in de jonkheid lles bloeit en zingt.

Doch als wij ouder worden, is ons alles lief wat menschelijke beteekenis geeft aan het landschap. Het licht van het haardvuur, door de kleine ruiten glinsterend van de zodenhut, geeft poezie aan de oude rotsen en doet denken aan de groote harten, die hier in Schotland kloppen.

Denzelfden indruk maakte een van die oude kasteelen van het land, die op de jeugd van Scott zoo'n diepen invloed hadden.

Tusschen donkere eike-, note- en kastanjeboomen met zwaar spreidende, horizontale takken, dik als boomen, en onder met klimop begroeide poorten door, over ophaalbrug en diep ravijn, langs oude kanonnen, tusschen pyramiden ronde kogels reden wij naar het hoog kasteel .van Cawdor, Shakespeare's kasteel van Macbeth. De vele voeten dikke muren zijn gebouwd na koning Duncan's tijd, maar Shakespeare koos het met zijn machtig oog, bezocht het en beschreef het, en herschiep de oude traditie in eeuwig jonge poëzie. Hij hoorde, zooals wij nu deden, met een klank van ijzer log de zware kerkerdeuren sluiten; hij ging langs 't grijs en geel verbleekte naaldwerk van de muurtapijten naar de nauwe, donkere, kort opwaarts wervelende torentrap, die uit de *ante-room* van lady Macbeth voert naar koning Duncan's slaapvertrek.

We hadden in 't verleden voorjaar Irving en Ellen Terry in die zelfde *ante-room* bij die zelfde torentrap gezien! Nooit hebben schrik en medelijden ons zoo om 't hart gegrepen als in die donkere schouwburgzaal.

Dof rommelde de donder: blauw flitste bliksemstraal op straal door smalle vensters! Daar daalde lady Macbeth, bleek en tragisch, in wit gewaad met open oogen, die niet zagen, uit het donker in het vreemde licht:

> 'Oh all the perfumes of Arabia will not sweeten this little hands!'

Weer door de poort, de ophaalbrug over en opnieuw te paard de groene lanen van het groote bosch door. Het kasteel van Cawdor smolt weg in het geboomte en nam, - miss Ellen Terry's schoon gelaat omlijstend - nu plaats in het weergaloos museum, dat ieder, die wat zien mocht en onthouden, heeft opgericht in de oneindige zalen van het grootste wereldwonder... het geheugen.

In slapelooze nachten en in eenzaamheid is dat museum het ware tooverland. 't Geeft kleuren, harmonie gelijk de werkelijkheid niet kent. Het overtollige en onnoodige is verwijderd; alleen wat diepen indruk maakte, wat roerde, schokte, huiveren deed of 't hart verteederde, rijst nu gebeeldhouwd in zwart marmer voor ons op, of zingt uit zachte avondschemering als muziek ons toe.

We reden naar de hei van Culloden, het slagveld waar het Hoogland overwonnen werd, de hoop der Stuarts weg zonk. Lijsterbessenboomen - die de Engelschen *mountainash*, de Schotten *rowan* noemen - stonden langs den weg. De roode bessen fonkelden als gloedpunten tegen grijze rots en purperen hei.

De jonge Schot hief aan:

> Lochiel, Lochiel, beware of the day
> When the Lowlands shall mee thee in batllearray,
> For the *Field of the Dead* rushes red on my sight,
> And the clans of Culloden are scattered in flight.

Daar lag het 'roode doodenveld' vol granietblokken, die de graven toonden.

Op een der steenen staat gegrift:

> WELL
> OF THE DEAD. HERE THE CHIEF
> OF THE CLAN MACGILLIVRAYS
> FELL.

Op een ander blok stond enkel:

CLANS.
MACINTOSH.
MACLEAN.
MACLAUCHLAN.
MACGILLIVRAY.
HIGHLANDERS.

Geen afzonderlijke hulde! Geheele clans, die al hun strijdbare mannen uit loyauteit voor den zoon der oude koningen offerden!

- 'Down with your plaids' cried Fergus Mac Ivor, throwing his own. 'We 'll win silks for our tartans, before the sun is above the sea.'

Komen deze woorden uit Waverley u niet in gedachten?

- Ja! maar nog meer zijn Marmion, waarin hij dien anderen wanhoopsstrijd, den slag bij Flodden, ons beschrijft of, beter gezegd, ons dwingt dien meê te strijden.

Het grootste gedeelte van *Marmion* werd in het zadel gedicht. Scott was kwartiermeester van de *Edinburgh Volunteer Cavalry*, welke hij had helpen organiseeren. Wanneer men Lockharts *Life of Scott* leest, gaat men onwillekeurig zijn leven - als in consulaten - verdeelen in de regeeringen van zijn achtereenvolgende lievelingspaarden. Zoo volgden tot den slag van Waterloo vier paarden op elkander; het waren *Captain, Lieutenant, Brown Adam* en *Daisy*. Na den Franschen oorlog kwamen *Sybil Grey, the Covenanter* en *Douce Davie*. Hij dichtte en dacht het gemakkelijkst als hij reed, en daarom is het ook wellicht dat men den dreun der paardenhoeven wel wat eentonig hoort in 't effen korte rythmus, maar dat men soms den heerlijke kadans van 't wild chargeerend paardenvolk in zijn ballades hoort!

Hij beschrijft den grooten strijd:

'Where shiver'd was fair Scotland's spear
And broken was her shield,'

den strijd, die Schotland het leven kostte van zijn ridderlijken koning en van de bloem der edelen en der wapenknechten,

doch niet alsof die werd gezien door een, die mêestreed in 't gedrang. De droeve Clara, door twee schildknapen bewaakt, staat op een heuvel dicht bij het slagveld en ziet haar minnaar, pas door Douglas zelf geridderd, zijn gouden sporen eer aandoen.

‘At length the freshening western blast
Aside the shroud of battle cast;
And, first, the ridge of mingled spears
Above the brightening cloud appears;
And in the smoke the pennons flew,
As in the storm the white sea-mew

Far on the left, unseen the while
Stanly broke Lennox and Argyle;
Though there the western mountaineer
Rush'd with bare bosom on the spear,
And flung the feeble targe aside,
And with both hands the broadsword plied,
't Was vain.’

Een der schildknapen heeft Clara reeds verlaten, hij kon niet werkeloos toeschouwer blijven en rende den heuvel af in het diepste van de mêlée. De andere bleef op zijn post:

He staid,
‘As loath to leave the helpless maid,
When, fast as shaft can fly,
Blood-shot his eyes, his nostrils spread,
The loose rein dangling from his head,
Housing and saddle bloody red,
Lord Marmion's steed rush'd by;
And Eustace, maddening ad the sight,
A look and sign to Clara cast,
To mark he would return in haste,
Then plunged in to the fight.’

Clara, alleen gelaten, vindt den stervenden lord Marmion, die zijn schildknapen naar lord Dacre gezonden heeft om de reserve. Zij haalt in zijn helm water voor den ridder, wien ze haar liefde geweigerd had:

‘O, woman! in our hours of ease,
Uncertain, coy, and hard to please,
And variable as the shade
By the light quivering aspen made;
When pain and anguish ring the brow
A ministering angel thou!’

Terwijl ze hem steunt, en laaft, komt de woeste strijd hun naderbij, en lord Marmion sterft, terwijl hij met zijn laatsten adem den ridders last geeft tot chargeeren.

‘The war, that for a space did fail,
Now trebly thundering swell 'd the gale,
And - *Stanley!* was the cry; -
A light on Marmion's visage spread,
And fired his glazing eye;
With dying hand, above his head,
He shook the fragment of his blade,
And shouted “Victory! -
Charge, Chester, charge! On Stanley, on!”
Were the last words of Marmion.’

Dan komt ten slotte het wondere tooneel van Schotlands zwaargewonden koning in het midden van zijn edelen, die met wanhopenden moed tot schild hem strekken. Hij is omgeven door het donkere woud zijner speerdragers, van welke steeds enkelen naar voren sprongen om de plaats der gevallen wapenbroeders in te nemen, terwijl in woesten ren de Engelsche ridders op hen instormden en de donkere pijlenregen der Engelsche boogschutters van alle zijden op de schilden ratelde.

Dit schijnt mij de schoonste *battle-scene* der Engelsche poëzie, een, die in de geheele moderne dichtkunst, zoo ver ik oordeelen kan, haar wedergade zoekt.

Scott is een bard, een heldenzanger, die groote daden eert, met liefde voor het vaderland bezielt en die in zijn verhalen de oude wereld doet herleven.

Hij is geen profeet als Milton, de orgelstem van Engeland. Hij is geen lyrisch zanger als de stijgende leeuwerik van Engelands poëzie, als Shelley. Hij is een verhaler, en werkt uitvoerig, in het groot, massief en breed. Geen regels kan ik van hem toonen, die als juweelen flonkeren. Geen rijke stijl

kenmerkt zijn proza; geen kleur die gloeit, geen lyrische vervoering die ons meesleept. Maar wijde panorama's vol van helden spreidt hij voor ons uit. Hij dwingt ons te gelooven, dat wat hij toont juist even tastbaar is als dat wat vlak nabij is. Wat hij verhaalt is waar gebeurd. Ernstige, eenvoudige bevalligheid bekoort ons in zijn groote scheppingen. Hij is jong, blijft jong, houdt jong!

Zijne gedichten zijn als zijne romans verhalen; zij gaan recht op den man af, flink, eenvoudig. Gelijk en effen is hun loop. Niets lyrisch onderscheidt ze.

Het metrum van zijn verzen is dat, waartoe de Engelsche taal zich als vanzelve leent.

Die taal toch heeft een jambische beweging.

Woorden, die den klem op de derde lettergreep laten vallen, zijn uitzonderingen, eene omstandigheid waarop in de laatste *Atlantic Montly* is gewezen als bewijs hoe slecht het Engelsch voor hexameters zich leent. De dwaze uitspraak van het Fransch door Engelschen is een gevolg van de jambische beweging en maatslag van hun eigen taal, welke zij overbrengen op een taal, die het accent geheel anders plaatst.

De machtige harmonie, welke Wordsworth en vooral Tennyson aan de Engelsche taal weten te geven, was buiten het bereik van Scott. Hij is een balladendichter, ongekunsteld, maar ook zonder hooge kunst. Zijne korte versregels hebben een hamerend, kloppend rythmus, dat vrij eentonig op den duur is. Zijn ware kracht lag in het proza, dat op een breeder grondslag zijne lange epische verhalen draagt; doch machtig was en is de invloed van zijn poëzie door haar eenvoud en haar waarheid, op eenvoudige, mannelijke naturen, op werkers, daders, op zeelui en soldaten.

In Amerika lezen de *backwoodsmen*, de pioniers van het Westen ze met graagte in de winteravonden, zooals mij in Omaha werd verhaald, en hoe zij het oor en het hart der krijgslieden won, wordt door Lockhart medegedeeld in het derde deel van zijn *Life of Scott*. Hij schrijft:

‘In den loop van den dag toen *the Lady of the Lake* het eerst in handen kwam van Sir Adam Fergusson, was hij in Spanje met zijn compagnie gelegerd op een heuvel, die blootgesteld was aan het vuur van den vijand in de buurt der batterijen van Torres Vedras. De manschappen kregen last,

rechtuit op den grond te gaan liggen. Terwijl zij in deze houding zich verscholen, las de Kapitein, steunend op zijn ellebogen, hun de beschrijving voor van den veldslag in den vierden zang. De luisterende soldaten vielen hem slechts eenmaal in de rede met een vreugdevol *huzza*, toen de Fransche kogels den grond boven hun hoofden begonnen om te woelen.'

Zeker is zelden oorlogspoëzie aan zulk een vuurproef onderworpen! Zij hield de aandacht bezig en wekte met haar militaire muziek het enhousiasme van de veteranen der Peninsula in het uur van 't grootst gevaar!

Op zijn beminnelijke manier verklaarde Walter Scott de geestdrift, die hij bij soldaten wekte door zijn geschriften. Hij zegt: 'I am sensible that if there be anything good about my poetry or prose either, it is *a hurried frankness of composition*, which pleases soldiers, sailors, and young people of bold and active disposition.'

Eenvoudig van stijl, snel van beweging, vloeiend, natuurlijk, populair, in den besten zin, bindt hij de tradities en balladen van Schotlands heldeneeuw in een episch lied bijeen. Geen poëzie riekt zeker minder naar de lamp dan zijne gedichten. Ze zijn in het veld, tusschen de bergen en aan zee geschreven. De meeste regels kregen, als hij paard reed, vorm. Hij was vol ijver in actieven dienst, want het was de Fransche tijd, Napoleon kon te avond of morgen het land binnenvallen, en dag aan dag kwam glorievol bericht van Wellington uit de Peninsula, uit Spanje. Er was oorlog in de lucht en diepe hartstocht in de zielen. Een heerlijke algemeene geestdrift en strenge vastbeslotenheid voor 't vaderland waren drijfkracht van geheel het volk. Scott had het heldenhart en de epische bezieling van den dichter, die ''t vaderland meer dan zichzelf bemint.' Spontaan, niet zelfbewust, eenvoudig dichtte hij in poëzie en proza tot huldiging van Schotlands roem.

Hoe was het mogelijk dat hij dus met den eenvoud van Homerus schreef in het begin van deze eeuw?

Leefde er toen ook niet in Edinburgh een handvol letterkundigen en geleerden, die sceptisch, geestig en wijsgeerig waren? - Zeker! Ze vormden daar een coterie, terecht beroemd door haar critiek, die altijd scherp en soms scherpzinnig was, door hare Londensche manieren en 't Fransch vernis van ongeloof, waarmee ze tegen 't grove Calvinisme reägeerden,

doch 't was een kleine minderheid zelfs in de hoofdstad! De nijvere Lowlands en de wilde Highlands gevoelden beiden nog het schrijnen van de wonden, door Claverhouse geslagen, toen hij wreed de zonen van het Covenant zijn ijzeren hand deed voelen. In 't Borderland leefde de overlevering nog van Engelsche invasies, en van den ouden heldenstrijd van voetvolk en van ruiters aan de grenzen.

Walter Scott was in zijn jeugd niet sterk, had zich den voet verminkt en werd daarom buiten opgevoed in het Borderland, waar elk gehucht zijn veldslag had, en iedere beek zijn lied; waar oude kasteelen, bouwvallen in verlaten grootheid eenzaam achter gelaten in de velden, den gezichteinder braken; waar Teviotdale en Tweeddale hem van verre wenkten.

Twee gekruiste zwaarden toonen op de groote Engelsche kaarten de plaatsen aan van de oude veldslagen op den *Border*, waar het kleinere en zwakkere bergvolk den strijd van duizend jaren tegen Engeland streed.

> ‘Thick as autumnal leaves that strow the brooks
> In Vallombrosa where the Etrurian shades
> High overarched embower,’

liggen de gekruiste zwaarden daar bij de grenzen op de kaart.

En tusschen die gekruiste zwaarden groeide hij op.

De heerelijke verhalen van Froissart, die nog als krijgsmuziek weerklinken, - een opvoeding voor jonge helden - vertelden hem, zooals ze het de eeuwen door steeds zullen doen, van den riddermoed der Schotten. Ze wonnen ook zijn geestdrift voor de mannen, die onsterflijk blijven, omdat Froissart beschreef wat zij vermochten.

Hij leerde eer hij lezen kon de oude balladen zingen, en hoorde van zijn grootvader wat de historie van den feodalen tijd verhaalt.

De natuur van het *Borderland* heeft zijne gedachten gewekt, zijne geestdrift geprikkeld. Het vaderland en zijn verleden hebben, toen hij nog een knaap was, voorgoed zich meester gemaakt van zijn hart en zijn verbeelding. En toen hij voelde dat hij dichter, kunstenaar was, en voorstellen dus zijn eerste en hoogste doel werd, waren het die natuur en dat vaderland, die zich tot beelden vormden als hij schreef. De geschiedenis

van haar schoone en meest indrukwekkende zijde was dagelijks zichtbaar voor zijn oog in het *Borderland*. ‘Geen enkele plek, die niet door daad of lijden van het volk geheiligd was.’ Zijn liefde voor zijn land was zijn bezieling.

Nu ik Walter Scott den dank breng, dien ik mijn leven lang hem schuldig ben, rijst onweerstaanbaar in 't geheugen het beeld des dichters, zooals Bakhuizen van den Brink dat in zijn heerlijk mannelijk proza voor ons uithieuw.

Rukt hem uit den grond, die hem kweekte, uit de natuur die hem in de armen droeg, zijn lied zal leven in herinneringen, en dan nog het schoonst klinken, wanneer de beelden van zijn vaderland het levendigst voor zijne verbeelding verschijnen, of zijn zang zal wegsterven in treurigheid en hij met Sions maagdenrei in de onnavolgbare taal antwoorden:

‘Hoe zal ik een lied zingen in een vreemd land!’ Er is gezegd, dat er geen dichter was zonder godsdienst: en ik ben van die waarheid zóó overtuigd, dat, zoo men voorbeelden van het tegendeel aanvoerde, ik òf aan de geprezene poëzie niet zou gelooven, òf zou betoogen dat het *uwe* bekrompenheid is die geen godsdienst kent, zonder *uwe* vormen. Er is gezegd: ‘geen dichter zonder liefde,’ en gij zult het gelooven, ofschoon zij bij den eenen in dweeperij verdampte, bij den ander in lage lusten versmoorde. Omdat ik geloof dat de vaderlandsliefde in diezelfde innigste diepten des gemoeds, dienzelfden wortel des levens zijnen oorsprong heeft, als godsdienst en liefde, durf ik bij beide uitspraken als derde te stellen: ‘Geen dichter, die zijn vaderland niet bemint!’

En de belooning bleef niet uit voor Walter Scott, die een edel dichter was, naar dit klassiek model.

Hij was een groote kracht in het land toen Engeland, als Europa's kampioen, Napoleon wederstond.

Minister Pitt werd aangetrokken door zijne poëzie in het laatste en moeilijkste jaar van zijn zoo moeilijk leven, het jaar van Ulm en Austerlitz. En dezelfde schrijver, die ons dit verhaalt - de zeer begaafde redacteur van den Engelschen *Spectator* Hutton, die Lockhart's *Life of Scott* verkortte, - geeft nog andere bewijzen van de macht, waarmede hij zich had meester gemaakt van het gemoed der mannen.

Het was op een donkeren nacht in Londen. Twee bejaarde heeren gingen elkander in het duister voorbij, terwijl een van

hen, half binnensmonds de laatste regels van Marmion reciteerde. *Charge, Chester, charge!* declameerde hij, toen uit het duister eensklaps het antwoord kwam: *On, Stanley, on!* waarop zij gezamenlijk met den dood van Marmion eindigden, den hoed voor elkander afnamen en met een glimlach verder gingen.

Dit is een anecdote, die lang in aangenaam stemmende herinnering blijft.

'Romantische lectuur! - Ze hadden hem zeker in hun jeugd gelezen!' werd mij, nadat ik deze anecdote verhaald had, eens geantwoord, alsof dit alleen zijn invloed kon begrijpelijk maken en dus verminderde!

Romantisch! - Het is mij of ik weer den edelen priester hoor, den pas overleden kardinaal Newman, den Engelschen apostel dezer eeuw: 'Wat is der christenen edel plichtbesef, hun edelmoedige zelfverzaking, hun verachting van den rijkdom, hun geduld bij lijden en aanhoudend streven naar volmaaktheid anders dan een ontwikkeling en transformatie onder den invloed van den heiligen Geest, van dien natuurlijken geestesaard, dien wij romantisch noemen.'

Moge dit woord ook bijdragen om in de harten van de jeugd en in de poëzie van het volk steeds frisch te houden 'that character of mind which we call romantic.'

En wat Scott's invloed op jonge menschen aangaat, zeer dankbaar roep ik uit:

Gelukkig, die de helden en heldinnen van Walter Scott tot vrienden van zijn jeugd gehad heeft! De laatste boeken, die men ooit vergeet, zijn de eerste die men las. Wij, die in onze jonge jaren de romans en verzen van Walter Scott liefkregen en onthielden, gaan het leven door met nobele vrienden. Zijn epische verbeelding en zijn geestdrift voor de Schotsche helden, voor loyauteit en heldenmoed, maken zich meester van het kneedbaar hart der knapen. Zoo diep is de invloed van zoo'n dichter-leidsman, dat men het jongenshart weer kloppen voelt telkens als men een der Waverley-romans uit de boekenkast meêneemt!

Verwaarloozing van groote boeken wordt ongeneeselijke zwakte, als men in de jeugd niet boeken vol substantie heeft leeren lezen. Geeft aan uw jongens dus de Waverley-romans in handen! Ze zijn een opvoeding, een kracht in 't leven. Ze laten een herinnering achter en een invloed als Beethoven's

muziek. Zeer slechte kunst schijnt mij elk kunstwerk toe, dat walging, weerzin, afschuw achterlaat in ziel en in verbeelding. De indruk, dien het maakte in hun jeugd, zal aan de ouderen van dagen, gewis iets anders dan heldenverzen op de lippen brengen, wanneer zij elkander 's nachts in eene donkere straat ontmoeten!

Het heerlijke vermogen om groote boeken te genieten is evenmin natuurgave als het vermogen hooge muziek te begrijpen en te waardeeren. Het eischt toch oefening en inspanning, bij hart en bij verbeelding.

En de kunst van Walter Scott's romans is ware en hooge kunst. Naarmate ik ouder word, gevoel ik dit steeds dieper. Wij lezen allen toch te veel. Wij dwalen op een zondvloed inkt. Drukletters zweven voor ons oog reeds in de kinderjaren. Wij cirkelen in een maalstroom zwart op wit. Twee keer per etmaal dwarrelen groote vellen nat papier in zwermen van de schuivende cilinders der wentelende pers. Zeer snel geschreven, maar veel sneller nog vergeten, vallen ze als dorre najaarsbladeren op den grond, waar zij na een enkelen dag verscheurd en platgetreden liggen. Wie 't meest in dezen maalstroom nat papier verkeert, gevoelt soms het dringendste ook den zielendrang om van het ephemeere en 't vluchtige, dat fladdert en verdwijnt, te wijken naar het vaste, onwankelbare heiligdom van kunst, die blijft, naar 't hooge vredeland van eenvoud en 't klassieke schoon, waar rust is.

Een van de scheppers, van de stichters in de kunst, een van de antieken, grootsch-eenvoudig en daardoor klassiek, is Scott. Nooit wordt men hem, den bard der Waverley poëmen moede, en altijd kan men naar zijn stem weêr luisteren. Ik heb enkele romans van Scott wel twintigmaal herlezen; ik heb ze op het dek, onder de boomen, in de huiskamer genoten. Nooit hebben ze mij vermoeid, steeds opgefrischt. Hij is één en ondeelbaar met de eeuw, waarin hij tijdelijk leeft; hij is episch; hij is beurtelings koning, priester, bedelaar, zwijnenhoeder, kruisridder, puriteinsch martelaar en onbezorgd cavalier; hij heeft geen gunsteling, leeft met allen, is altijd mannelijk, breed en waar. Hij schept een heldenvreugde in het vechten, in het staalrinkinken van den ridderstrijd; hij houdt het jongenshart jong in zijn lezers. ‘Scotland is Scottland’ voor dengeen, die hem bemint, gelijk ik voelde toen ik eindelijk in het Hoogland kwam.

Want Scott is het grootst in Schotland, het grootst wanneer hij ons het leven en de gewoonten, den humor, de denkwijze en begrippen van de Schotten in de 17de en 18de eeuw in beeld brengt. Groot was zijn antiquarische kennis, en zijn hartstocht voor historie. En de omtrekken zijn daardoor juist, het kader goedgekozen.

Doch nu komt het voornaamste en beste. Daar treden tragisch, huiselijk, excentriek, eenvoudig en heldhaftig zijne groote Schotten ons voorbij!

Daar komen Oldbuck, Saunders Mucklebacket, Edie Ochiltree, Dugald Dalgetty, Caleb Balderstone, Davie Gillatlys, Cuddie Headrigg en Redgauntlet, Jenny Deans, haar vader, met Rob Roy, Counsellor Pleydell en Meg Merrilies.

Zij allen schijnen mij bijna volmaakte scheppingen der kunst. Ze leven en bewegen zich en zijn tastbaar; ze dwingen ons met hen Schotsch te denken, Schotsch te voelen, in Schotsch geloof en bijgeloof te deelen. Zij wenkten mij sinds vele jaren: kom toch ons land eens lief krijgen door aanschouwing!

Ze hebben mij in dit schoone land omringd. Ik zag hen op de bergen en de dalen. Toen ik met mijn jongen vriend te paard reed, reden zij in juichende eskadrons aan alle zijden om mij heen over de heide. Ik zag hen, voelde hen, hoorde hen en, het voorbeeld van den meester volgend, heb ik, naar huis rijdend, dus mijn indruk saamgevat:

Men hoort te paard eerst goed uw heldenverzen klinken!
Ze zijn in 't zaâl gedicht; 't eentonig dof geklop
Der hoeven dreunt door 't lied; de zware handgalop
Van 't rythmus davert voort, tot eensklaps zwaarden blinken:

'*Charge, Chester, charge!* vooruit! laat staal op staal rinkinken!'
De *claymore* klieft en splijt door helm en paardenkop;
Scherp splinteren lans en speer, 't stof vliegt in wolken op....
Helaas! de koning valt en Schotlands vaandels zinken!

O, bard van Waverley! diep wortelt in 't verleên
De geestdrift, die gij wekt. Uw werk rijst om u heên,
Zoo streng en eenzaam schoon als 't Hoogland, opwaarts strekkend,

Maar met een stroom in 't dal! Want teeder heft ge en koen,
Vol liefde, loyauteit en humor, 't hoog visioen
Van de oude wereld zoo eenvoudig ontzagwekkend!

Op Zee.

We gleden op het jacht *the Swallow* uit de Clyde in zee langs het eiland Great Cumbare, langs Milport, Fairlie head, Horse-island en Adrossan. Links hadden wij het groote tafelland van Ayrshire, groen op de zeekaart, groen in werkelijkheid, en rechts verrees het donkere, saâmgedrongen bergeiland Arran, waarvan de steildoorgekloofde klippen van zwart porfier, de grauwe granietbergen en de wilde roode-zandsteen rotsen elkander met onstuimig opwaartsdringen overtoppen.

Kort zijn de groene *glens*, die met een plotselingen sprong naar zee geleiden, want klein is het eiland en zeer hoog de bergen, die in dat korte bestek door het onderaardsche vuur omhooggeperst en door elkâar geworpen zijn.

Welk een wondere donkere zeepoort vormt het eiland Arran voor hen, die door the firth of Clyde langs de Mull of Cantyre naar de Hebriden zeilen!

In het Zuidwesten sluimerde de Iersche kust, als een grijs blauwe nevelbank, aan den gezichteinder op zee.

Nu deinde het westelijkst punt van het Vasteland omhoog, en rees de woeste rotskaap van Cantyre, het Epidium Promontorium der Romeinen, rechts van ons uit het donkere water.

Wie nooit nog ondervond wat of het tij vermag, hoe landrivieren zwak zijn, vergeleken bij de stroomen van den oceaan, poge in een klein jacht op te werken tegen het tij, langs den koperen vuurtoren en de zwarte rotsen van Cantyre!

Hoog rezen de zware massa's van de golven; ze waren donker-indigo totdat ze onder het jacht doorgleden, wanneer het zonlicht groen gloeide door het glad gewelf van 't water.

De zware zee zwaaide langs en onder ons. Bons volgde op bons. Soms buisde het ijsheldere water over en kletterde het ratelend op het witte dek.

We vorderden niet. Als men overboord zag, kon men zien hoe het tij kookte, hoe het krinkelde in cirkels bleek licht, hoe het met groote koepels groen water opwolkte uit de diepte.

We waren tusschen vloed en wind als in een nijptang vastgeklemd. Links werd de voorsteven gezwaaid; rechts werden we gerukt; het zeil klapperde en zwol om beurte, doch het vermocht niets en als een strootje werden we soms mede-

gesleurd door het trekkend tij, dat om de Kaap zwiepte, groenglad door spoed.

Hier en daar hieven enkele ronde, met zeewier begroeide rotsen, als walvisschen, een natten zwarten rug uit het wegschietend water omhoog.

Hoe sprongen daar de golven op en hoe joeg de wind klodders ruw schuim tegen het lachend gelaat van den stuurman, die het jacht met zeil en roer poogde te dwingen en wiens *berserker*-vreugd in den strijd met de zee weldra rust en vertrouwen gaf aan ons, die, op zware, diepe mailbooten verwend, de zee van 't hooge dek slechts kennen.

Het is een andere, schooner, machtiger zee, die men leert vreezen en bewonderen, als men overboord bijna de hand soms steken kan in het ziedende water.

De wind sterkt aan of het tij mindert, dachten wij, toen wij eindelijk wat vorderden. Doch het was de stuurman, die zich overwonnen verklaarde en verder in de open zee den stroom verschalken ging. De boegspriet dook naar voren; het zeewater droppelde van mast en zeilen, het dek glinsterde en glom en elk gelaat weerkaatste licht. Dra gleden wij weer over ongebroken golven; we hadden nu weer water onder, dat niet met roer en zeilen spotte.

Hoe heerlijk is de zee! We waren in een stoomboot van IJmuiden naar Schotland de Noordzee overgetrokken en gleden nu in een jacht naar de Atlantische eilanden, de Hebriden daar ginds. Ik vond op zee weer het oude gevoel terug, dat dagteekent van den eersten tocht, waarin wij het land uit het oog verloren. Er is niets dat ons zoo verandert, zoo hernieuwt, verfrischt en uitrust als de zee. Het dak is van boven onze hoofden opgelicht; geen muren, geen boomen sluiten ons in; men ziet naar alle zijden de aarde zich welven, door de oneindigheid begrensd. De zon rijst op uit zee, gaat onder in zee. Men heeft een cirkel hijgend water om zich: die cirkel reist met ons mede of wij reizen met dien cirkel verder, we weten het, maar zien het niet, want heden en morgen is het steeds dezelfde cirkel, hetzelfde bewegende, zwellende water. Afstand, vorm, evenredigheid, hebben wij op het strand, in de haven achtergelaten. We vinden die straks weder als wij in de schaduw van de hooge ruwe rotsen der Hebriden zeilen, wan-

neer het oog kan vergelijken en dus meten. Maar als wij uit zicht van 't land zijn, komt het oude gevoelen boven, herinnering van reizen, als wij dag aan dag en nacht aan nacht denzelfden cirkel met ons voerden. Dan was het ons alsof de kloppende, bonsende schroef slechts den pas markeerde, terwijl om ons alleen de zee bewoog en voortschoot het oneindige in. Op dezelfde plaats in het want over bakboord straalde elken nacht de Noordstar, nadat de zon achter dezelfde golf verdwenen was. Wij gaan geen enkel onbewegelijk punt voorbij, wij zien op niets terug; wij hebben de aarde verlaten, de sterren zijn onze vuurtorens geworden en de zon de torenklok, die dagelijks geraadpleegd wordt.

Voor de verbeelding is de zee het ware tooverland. Die enge cirkel donker water is steeds voor haar een uitgangspunt. Van onder het schip vandaan schieten, trillend in duizend rimpels, lijnen, stralen uit, die het oog onwillekeurig dwingen hen te volgen en die ons dra over den ronden waterrand steeds verder, verder, altijd verder leiden.

Diepe eerbied voor onzienlijke krachten en voor mystieke geestemacht doordringt de groote zeemansvolken. Het is de wind, het zijn de lange nachten op het dek met opwaarts turen naar de leidstar, die het bewustzijn van een hooge mysterie geven.

Maar als de wind en 't lichtende duister soms te veel tot doelloos mijmeren drijven, dan rijst de zee, de onvermoeide worstelaar, op, als tastbaar tegenstander, die de spieren dra als koorden uit laat staan op den arm der revende matrozen.

Want de oceaan is onze heldenkweeker. Naar 't hart van Holland dichtte Schaepman:

> De zee, de zee! Ze is ons in 't hart geboren,
> Geen Tritonschelp vol murmelend geruisch
> Behoeven wij om 't lied der zee te hooren,
> Heel onze ziel is vol van golfgedruisch, -
> Een echo vol geheimen, die bekoren,
> Als stemmen uit het echte vaderhuis,
> Als minnezangen of als zegekreten,
> Gedroomd misschien, maar nimmermeer vergeten.

De oceaan maakt volken groot. De zee, die nimmer droomt, maar steeds gereed is, laat geen tijd voor huiverend droomen

in den vormloozen nacht te midden van 't onzichtbare. Die slapelooze vijand hardt een zeevolk, hamert het tot mannen, die, wijd de kraag der baaitjes open werpend, vrij ademend, met onbedekte borst het gevaar steeds onder de oogen zien, altijd gereed om aan den nok der raas, zich als het ware met de oogleên vast te klampen, terwijl ze hoog boven het zwarte, woeste water met hand en tand de zware zeilen overmeesteren.

Daarom is 't goed om over zee het land der helden, Schotland, het eerst te naderen. De zee, de wind, de hooge ruwe, zwarte rotsen, waartegen ginds de golven springen, zijn ware voorbereiders, ze doen ons het volk, zijn aard en zijn verleden vatten.

Het is de macht van den wind, die het volkskarakter vormde in het land van graniet. Hoe zijn de Schotten van de Hebriden van geslacht tot geslacht door het mysterie van de nevelen en van den zeehorizon, door het geweld van den onzichtbaren wind opgevoed! Weerstand, moed, ondernemingszucht wekte de zee, maar de wind en de nevelen, de geestenkracht van 't onzichtbare dreven mysticisme in de zielen der helden. Het klagend geluid van den winterwind in het land der nevelen doordringt de volksverbeelding en doet haar geesten zien: ze vult het hoofd met droefgeestig verlangen, met droomende gedachten aan toekomst en verleden, met herinneringen aan iets ver afs, iets ontastbaars, met de mogelijkheden der oneindigheid.

De Hebriden en de Westkust zijn het land van Ossian.

De avond viel, en we gleden langs Islay, het grootste eiland van de Zuidelijke Hebriden, waar we voor den nacht het anker lieten vallen in den *Loch- in- Daal*, welke als een Noorweegsch fiord het eiland binnendringt.

Uit de schemering rezen de schaduwachtige beelden van den voortijd voor ons op, en wij luisterden naar het droevig geluid van ‘the voice of Cona.’ Malvina is dood en de oude bard voelt dat zijn laatste uur nu nadert. Bevend grijpt hij de harp en zingt:

‘Dit waren mijne daden, o zoon van Appin, toen de arm van mijne jeugd nog jong was. Maar ik ben nu alleen in Lutha, en mijn stem is als het laatste zuchten van den wind wanneer hij het woud verlaat. Maar Ossian zal niet lang alleen zijn, want hij ziet reeds den mist, die zijnen geest ontvangen zal. Hij ziet de nevelen, die hem kleeden zullen, als hij weer

op zijne heuvelen verschijnt. De wind steekt op, de donkere golven klinken. Breng mij de harp, o zoon van Appin, want mijn ziel zal onder harpgeluid vertrekken. Draag nu het droefgeluid naar Fingal's hooge zalen. De wind van 't Noorden slaat uw poorten open. O Koning, ik aanschouw u zittende op den mist, en schemerachtig zie ik uw armen glanzen. Gij schijnt mij een regennevel, zooals die verrijst wanneer, de starren met beweende oogen er achter schuilen. Uw schild is de oude maan; uw zwaard is een damp, half brandende van vuur.

Ik hoor Fingal's stem: “Kom Ossian, kom, zweef met uw vader mede over de wolken.” Ik kom, ik kom, gij Koning van de mannen. Mijn leven vliedt. Ik verdwijn uit Cona. Mijn schreden zijn niet meer te zien in Selma; en naast den steen van Mora sluimer ik in. De winden, zuchtend door mijn grijze haren, zullen mij niet wekken. Een ander ras zal opstaan.’

Robert Buchanan's vertaling van deze zachte zee- en nevelpoëzie van Schotland kwam als vanzelve ons in gedachten, toen wij in de schemering het fiord onmerkbaar binnengleden, een diepen indruk medenemend van de zee der eilanden van 't Westen. Die dag, op 't donkere water doorgebracht, kan nooit vergeten worden. Doch ik vraag mij af: Is het niet dwaas te pogen zoo'n indruk van de zee ooit weêr te geven?

De Fransche dichter Richepin geve het antwoord:

Parmi les vains désirs à l'avance déçus,
N'est-ce pas le plus fou, celui dont je me vante,
De faire dans des mots tenir la mer vivante
Avec tous ces secrets que nul n'a jamais sus?

Sans doute. Mais pourtant, auprès d'elle, et dessus,
J'ai passé de longs jours d'extase captivante,
J'en ai bu la tendresse et mangé l'épouvante.
C'est ce que j'ai senti, dont mes vers sont tissus.

Pour un si grand tableau, certes, l'étoffe est brève,
Ah! tout ce qu'on entend, ce qu'on voit, ce qu'on rêve
Devant cet infini qui change incessament!

Espérer qu'on l'embrasse est un enfantillage.
  Bah! Dans la goutte d'eau luit tout le firmament,
Et tout l'Océan chante au fond d'un coquillage.

Water, rots en nevel.

Het groote *firth* van *Lorne*, waaruit de groene eilanden Kerrera en Lismore verrijzen, spreidt zich uit langs den voet van Morven's bergen, ver in het land den langen zeearm van Loch Etive buigend, die, diep en donker, zich tusschen hooge rotsen uitstrekt tot de andere zijde van Ben Cruachan.

Loch Creran scheidt Glencoe van Lorne, westwaarts vanwaar men in het nevelig verschiet soms even de uiterste Hebriden zien kan.

Mull met zijn hooge zwarte bergen en 't groene Kerrera zijn breekwaters, die de kust van Oban tegen den Atlantischen Oceaan beschermen.

De smalle zeëen tusschen de eilanden.... de lochs, die als lagunen of als fiords tusschen de bergen dringen.... de breede, donkere zoetwatermeren, door wat rotsen slechts gescheiden van de lochs, vormen het wondere berg- en waterland van Schotlands westkust.

Het is een land vol zeegeluid, waar telkens zeewind bergwind wordt en telkens bergwind weer als zeewind uitschiet.... een droomgelijke waterwereld voor de dichters,.... een Noordsch Walhalla met steeds wisselende kleur en nevelschaduw voor den schilder.

Op meer dan een punt breekt de groote zee van het Westen de woest verbrokkelde rotskust door en spreidt zich, weer vrij ademend, dan glad en breed, tusschen zeer donkere heuvelen uit. Berg rijst na berg, top boven top. Het heldere ambergeel van plassen, waarin de sneeuw van smalle watervallen schuimt, straalt boven zee en land dicht bij zoetwatermeren vol van blauwen hemel, waarin langs de oevers het grijs en bruin der rotsen glanst met schaduwen iets donkerder dan zij. En even onder deze meren dringt het ziedend tij tusschen de hooge rotsen door en stuwt het donkergroene zeewater op, met zware rimpels en in golvenden kadans.

En als men van de bergen boven Oban op deze waterwereld nederziet, aanschouwt men het glinsterend geglim van den Oceaan aan de andere zij van Lismore en Kerera. Men ziet zeilen als lichtpunten in de verte en het blinken van den witten vuurtoren van Lismore op de grijze rots. Waar het groote water glazig kalm is, straalt het oogverblindend met een schel wit licht, tot waar de rimpels van de bries en wollige wolkschaduwen het verzachten.

Wil men met donkerder kleur en plechtiger schoonheid het oog rust geven, dan wende men zich om en dale even naar *loch Awe*, het schoonste fiord van Schotland.

Daar is in het loch een eiland, met den bouwval van een klooster en een kerkhof. Het is het kleine, groene Inishail. Toen ik het zag kwamen mij de woorden in herinnering van Robert Buchanan, den dichter van 't Hoogland van Lorne:

‘O liefelijk Inishail, klein eiland in het midden van Loche Awe - het groot zoetwatermeer dat mijlen ver zich uitstrekt langs de helling van Ben Cruachan.

Aan 't eene uiteinde rijst de bouwval van het klooster der Cistencer nonnen; aan 't andere is de oude doodenakker, waarheen tot heden toe nog steeds de dooden over het water ter rust worden gebracht. Laag bij het water drijft op het machtig loch het eiland met al zijne dooden. Jaar aan jaar, des zomers, valt de hemel neer en spreidt zich in één veld van blauwe klokjes over het eiland, zoodat het inderdaad een heilig oord, een zachtazuren vlek op het loch gelijkt in de lange droomerige mid-zomerdagen, wanneer het water meest een schijnende spiegel is en de zwarte eilanden hun boschschaduwen diep, diep in de kristallen golf werpen, waarop ze drijven.

In vroeger dagen gleed de boot langzaam naar het eiland toe onder de droefgeestige muziek der bagpipes, die flauw en ver over het watervlak weêrklonk.

Nog nu, met lange tusschenpoozen, nadert soms de doodenboot, maar zonder de muziek van vroeger.’

In Oban lag het jacht gereed, waarin wij, langs de Westkust en langs de groote eilanden van Mull en Skye zouden gaan zeilen.

De zee was, als de gepolijste marmervloer van Genua's paleizen, glad, diep van kleur, vol majesteit.

Er blies een frissche wind, maar het was een grijze dag; grijs waren de lichte wolken boven ons zoowel als de zilvergrijze horizon, waarlangs schuine blauwzwarte en rossige regenstrepen als lichtstralen neerschoten tusschen zee en hemel.

Een wit geglim van zilveren zachtheid lag op zee, behalve waar in de verte een bui neerkwam, die het water donkerblauw en zwart beschaduwde.

Een glanzende witte mist, die bijna zou doen denken dat opalen zich tot paarlemoeren nevel soms verdampen, gleed in de verte aan over zee. Ze was één met de parelkleurige ochtendwolken toen onze stuurman haar het eerste zag. De gezichteinder had een deuk onder eene oogenschijnlijk in de zee verlengde wolk, en het ervaren zeemansoog was dus gewaarschuwd. Illusie is de ware naam van zulk een mist. Ik zag een visschersboot haar roode voorzeil steken in dien kleurloozen kameleon-nevel, die de tinten had aangenomen van lichtgrijzen hemel en horizon. Even keerde ik mij om en toen ik weer over zee uitkeek was het schip verdwenen, opgelost, gesmolten in het zwijgend tooverland van den mist dat met den hemel één was, en even effen, lichtgrijs en aaneengesloten leek als zooeven.

Nu gleed de mist over ons of wij gleden in den mist. Het borrelend spoelen van het water tegen onzen boeg klonk eensklaps zachter, met gedempt geluid. De golven braken niet, maar met een diepen eentonigen zucht smolt het als olie krinkelend water weg. De eene dunne gaassluier na den anderen werd over ons neêrgelaten; de groene heuvelen, zwarte rotsen en de roode zeilen in het verschiet verbleekten... werden schaduwen.... verdwenen. Nu sneeuwde het wit-grijzen damp; de nevel rolde aan met breede golven; dan weer scheen hij als een onhoorbare regen schuin tegen ons aan te slaan, om straks op te wolken, op te borrelen uit het water over boord. De millioenen bleekblinkende deeltjes, de witte vonkjes van den waterrook waren allen in beweging, en zacht en teeder omplooiden en omvouwden ze ons, tot wij waren ingewikkeld in zeer dichte en dof witte watten.

‘Breekbare waar; voorzichtig te behandelen; deze zijde naar boven! mochten we wel op het schip plakken,’ merkte ik op en de stuurman antwoordde met zware stem: ‘daar zou zoo'n vervloekte stoomboot zich wat om bekommeren. Als een scheermes ging hij door ons heen!’

We hadden juist vaart genoeg om stuur te houden en gleden door het witte, vochtige licht.

Dik weêr noemt men het terecht. Men zit in de zachte maar drukkende dikte van een damp, die alle geluiden dooft.

Ten laatste begon de wind te spelen met den mist.

De nevel werd een sluier, die half verbergt, half toont. Zacht, schier onmerkbaar werd hij door onzichtbare vingers even weggehaald, wanneer het eene zeestuk na het andere ons werd getoond, dat echter met bevallige wending dra weer onttrokken werd aan 't oog door het golvend dichtslaan van 't gordijn der nevelen.

Daar werd het hooge schemerland van Mull ons even zichtbaar!

Door den wind geslagen, verbrokkeld door den bliksem, verweerd door vorst en regen, staan daar de grimmig zwarte rotsen, diep geworteld in de zee, hard, stroef en onbewegelijk. Maar ze trekken de wolken aan, die om ons bewegen en zweven; ze tooien zich de kruinen met haar luchtzilver; ze dragen hoog haar zachte kleuren. Het graniet, door die zachtheid van het vloeiend zilverlicht gestreeld, wordt teeder en warm van kleur te midden van de zwartheid. De rotsen deden mij denken aan de wondere schoonheid van Londen, die soms uit rook en mist en ondergaanden zonnegloed geboren wordt in de zware, zwarte, oneindige wonderstad aan den Theems.

De hooge toppen en de geheele kust worden door wolk en regenstormen aan 't oog onttrokken. Spookachtige zeilen drijven als geesten in de schemering door den mist.

De wind begon opnieuw het spel en scheurde soms de nevels open. We zagen het witte flikkeren van een lange kronkelende roomlijn onder langs de klippen. ‘Dat zwarte hol omhoog is een rotsspelonk!’ zegt de kapitein; ‘het is alleen uit zee toegankelijk en was eens het verblijf van zeeroovers uit de Hooglanden.’.

Weer zijn we in witte schaduw, maar nu wervelt zich een tunnel in het wit. We zien omhoog, de zon straalt op een rotswei, waar we geiten, klein als muizen, grazen zien. Onzichtbare schapen blaten hooger op en kamperfoeliegeuren dalen neer uit groen en geel, dat wij van verre even zien, maar niet duidelijk onderscheiden tusschen het purper van de heide en 't zilvergrijs van het graniet.

De witte damp, die kleur en omtrek rooft, omgolfde ons

nu voor langen tijd, tot eensklaps een stukje grijze hemel zichtbaar werd. Het was een lichtend grijs, juist het vreemde grijs, dat de oogen onderscheidt van enkele enthousiasten, van mystieken, die steeds naar het onzichtbare turen. Bij dit licht zagen wij een zwart bazalten pyramide, op wier top een slanke rotstoren oprees, tot haar top zich in den mist verloor. Het scheen mij een reuzenbeeld toe uit den voortijd, op een reuzenvoetstuk aan den dichter van den mist, aan Ossian gewijd.

Steeds wilder werd het spel van wind en mist, totdat met zware vlagen de zeewind overwon. Nu rees de wondere kust van 't westen bijna ongebroken voor ons. Duizelingwekkend steil stegen de dikgeribde granietrotsen op, hooge cyclopenmuien van Babylon, bij tusschenpoozen torenrond. Daarboven statige rijen bazaltkolommen, tusschen welke op groene pekjes hier en daar een hut zich scheen te nestelen, gelijk de blauwe wolkjes van den turfrook toonden. Hier zagen wij een triomfboog van graniet, waardoor het water sloeg en opsprong. Zwarte bolwerken van glad bazalt schenen zoo donker als de hooge huizen van Edinburgh in een bewolkten nacht.

Maar door de nevelen brak opeens de zon en deed het zwarte bazalt nu vochtig glanzen en glimmen en toonde een breeden band bleekrooden steen, die het zwart in tweeën deelde. Nooit zag ik warmer kleur dan die van dezen rooden zandsteen gloeide tusschen de ijzerharde en zwarte rotsen van bazalt!

Maar de afgrond werd opeens tot boven weer gevuld met witte wollige wolken en slechts de phantastische zwarte toppen bleven nog even zichtbaar, als dreven ze op de nevelzee.

Nu sloeg de regen neer, een wilde, warme, zachte regen, die dikke droppels als fonteintjes op deed springen uit het dek, en dien we lachend op ons neder lieten plassen, want het was te wonderschoon in nevelland om naar omlaag te gaan. Lang duurde 't niet. Het grijs van de regenwolken was nu de kleur van het graniet. 't Was donker, zee en land en berg waren kleurloos, somber, plechtig, stil. Maar uit de kraters van een zwarte wolk barstte eensklaps het zonlicht uit met aureool van stralen, rood en geel en violet. Nu bleek het dat wij zeilden langs het land der regenbogen, die uit de zee als lichtende geesten der diepte stegen en luchtig over de stille lochs zich welfden, met licht en kleur de eilanden aan elkaar verbindend.

Tusschen de jagende wolken door straalde de zon, als triomfeerde zij met gouden gloed over den nevel.

We waren weder in een loch gegleden om te overnachten. De avond viel. Alles is stil, alles in rust, gevouwen zijn de vleugelen van de vogels, de zeilen hangen slap. Onhoorbaar ademt de zee, waarover het tij alleen zachtkens het jacht doet drijven, dat dubbel schijnt, door zijn weerspiegeling in het klaar kristal van 't donkere water. De stille macht van de eenzaamheid en van de groote avondstilte glijdt in de ziel. Men voelt niets van het leven dan het leven zelf. Men broedt half onbestemde wenschen en gedachten; geen denkbeeld is meer scherp omlijnd; men is in harmonie met het avondrood en met de zilvergrijze nevelen, die weer uit zee verrezen; men wordt doordrongen van de macht van 't sluimerend, maar steeds levend water, en van de oneindige beteekenis en krachten van wolken hemel, zee en eeuwigheid...

Wie deze stemming nooit gevoelde, begrijpt haar niet. Wie haar gevoelt kan enkel handen strekken naar het hooge orgel, waarop Bach het praeludium speelt van zijn choralen.

Andante.

Een grijze dag! De lucht vol zilverglans; de reê
Een Damascener kling, staalblauw, met flikkerstralen
Van goud en indigo. De wind, na zuchtend dralen,
Smelt weg als d' adem glijdt van 't glas. Vol rust en vreê

Slaapt glinsterend lichtgeglim ginds op de groote zee.
'k Hoor murmelend zacht geluid, muziek van waterdalen;
De deining lang en glad lijkt rythmisch ademhalen;
Bij Morven's Hoogland rijst en daalt mijn kotter meê.

O, teêr, welluidend grijs en bruin der Schotsche stroomen!
Geen afstanddoodend licht, dat scherpe lijnen trekt,
Maar zilver door een wolk, dat vaag verlangen wekt,

Geen vreugd... maar hoop op iets, dat van ver af moet komen;
Zacht nevellicht op zee, een bitter-zoete smart,
Een sluier voor de zon en droomen in het hart!

CHARLES BOISSEVAIN.

Huet's brieven uit Parijs.

Brieven van Cd. Busken Huet uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon. Tweede deel (1876-1886). Haarlem, H.D. Tjeenk Willink 1890.

Wat zoeken wij toch eigenlijk in de brieven van Busken Huet, waarvan de tweede bundel thans voor ons ligt?

Wat willen we toch te weten komen, wanneer we gaan neuzen in al die brieven en briefjes, die tusschen de jaren 1876 en 1886, op verschillende datums, in goed dichtgeplakte couverten weggesloten, door Huet in de Parijsche brievenbussen zijn geworpen, en die thans door Mevrouw Huet en haar zoon aan het nederlandsch publiek worden voorgelezen?

Ik vraag niet, met welke bedoeling deze de brieven van den man en vader hebben uitgegeven. Zij hebben hem liefgehad zooals hij hen heeft liefgehad, innig, met roerende teederheid; zij hebben hem vereerd en vertroeteld, de ‘lieve Schepselen’, naar wie hij zoo ongeduldig verlangde wanneer hij, wat in die elf jaren slechts drie maal gebeurd is, voor enkele dagen naar Holland ging. Zij leven met hem voort, iederen dag, ieder uur, en zij zouden hem zoo gaarne doen voortleven in die wereld die hij te vroeg heeft verlaten, doen herleven, zoo dit noodig mocht zijn, vier jaren (hoe lang reeds!) nadat hij gestorven is. Nu en dan eene nieuwe uitgave van een zijner werken te bezorgen, was hun niet genoeg, Zij hebben aangeklopt bij enkele vrienden, die de brieven en briefjes van hun Parijschen correspondent trouw hadden bewaard. Zij hebben die brieven opgevraagd, ze gelezen, afgeschreven, naar de pers gezonden, gecorrigeerd, uitgegeven, - en zij zouden willen dat er nog veel meer van die brieven waren. Want zij zullen niet moede

worden zijn geschreven woorden te verzamelen en af te drukken. Nooit zullen zij genoeg gedaan hebben voor dien trouwen echtgenoot, voor dien beminnelijken vader.

Het zou ongepast wezen tegenover dit werk der piëteit, als zoodanig aangekondigd en dus onder de hoede van onzen eerbied en onze sympathie gesteld, deze uitgevers ter verantwoording te roepen, hun met nadruk te vragen, of zij aan Huet's correspondentie niet grooter waarde hebben toegekend dan hij, blijkens menige uitlating, er zelf aan hechtte[1], of zij, toen ze hun eigen brieven lieten afdrukken, wel nauwkeurig het woord hadden overwogen, uit een brief aan prof. Ten Brink[2]: 'Mijne vrouw en ik, wij beschouwen ons huiselijk leven als een heiligdom, waarvan wij Horatius nazeggen: Odi profanum vulgus et arceo?' Zij hebben blijkbaar gewild, dat aan het beeld hetwelk de Nederlanders zich van dien betreurden doode vormen, geen enkele trek, bovenal niet de beminnelijkste trekken, zou ontbreken.

Maar wij, wien deze brieven nu eenmaal als documenten zijn voorgelegd, wat zoeken wij in die correspondentie? Welk licht wenschen wij daaruit te zien opgaan over de persoonlijkheid en over het leven van dezen veelbesproken man?

Willen wij bij dien gevierden schrijver een n i e u w e n s t i j l ontdekken, losser, luchtiger, meer causeerend dan de stijl dien wij uit zijne boeken en zijne dagbladartikelen kennen?

Maar Huet had slechts één stijl, sierlijk, fijn, ietwat deftig, precieus, altijd gesoigneerd. Zelfs aan zijn zestienjarigen zoon schrijft hij: 'van uwe informatie omtrent het boek van Maxime Ducamp zal ik dankbaar gebruik maken'.[3] Zelfs dezen doet hij niet het eenvoudigst verzoek of hij voegt een 's.v.p.' aan den imperativus toe[4]. Hoffelijk in de hoogste mate, dankt hij zijne vrouw 'vele, vele malen voor (hare) geestige en vriendelijke briefjes'[5], zelfs voor haar 'vriendelijke briefkaart'[6]. Zendt hij haar het menu van een Brusselsch diner, dan voegt hij er bij: 'Exkuseer twee botersausvlekjes', en een anderen brief besluit hij aldus: 'op mijne knieën smeek ik om vergeving voor het schandelijk schrift van mijn briefje.'[7] Ook wanneer de corres-

1) 'Mijne korrespondenten-krachten zijn gering' (bl. 278). Zie ook bl. 104, beneden aangehaald. blz. 345 noot 3.
2) Blz. 351.
3) Blz. 8.
4) Blz. 9.
5) Blz 157, 343.
6) Blz. 345.
7) Blz. 157.

pondentie met zijne beide huisgenooten nu en dan ‘in telegrammenstijl’ geschiedt, zou men geneigd zijn van letterkundige telegrammen te spreken.

Alleen in aanhef en onderteekening, niet in toon en zinbouw, verschillen de honderd-en-zestig brieven die dezen bundel vormen van elkaar, en nooit wisselen bij een zelfden correspondent aanhef en onderteekening. Mevrouw Bosboom heet altijd ‘Hooggeachte Mevrouw’ en de briefschrijver haar ‘gehoorzame’. Dr. Jan Ten Brink brengt het in zes jaren niet verder dan ‘Waarde Heer Ten Brink’, Huet blijft altijd zijn ‘dienstwillige’, en de eenige concessie door de deftigheid aan de ‘vriendschappelijke gevoelens’ gedaan bestaat hierin, dat ‘U’ na een paar jaren, en dan nog niet eens geregeld en voor goed, door ‘Gij’ vervangen wordt. Van het moderne gebruik van ‘je’ en ‘jij’ in brieven, - dat, naar ik verneem, zelfs op de hoogere burgerscholen voor meisjes wordt aangeprezen, en waaraan de pen van een ‘bright girl’ inderdaad veel bekoring kan geven, - moet Huet gegruwd hebben.

Keurig afgerond zijn de volzinnen die uit de zijne vloeien. Eenmaal moet hij zelfs lachend aan Mevrouw Bosboom-Toussaint schrijven: ‘Hoe vindt U dien langen volzin?’[1] Voor een stijve zinwending deinst Huet niet terug. ‘Zoo niet, wil dan waken dat dit alsnog geschiede’, schrijft hij aan Dr. Jan ten Brink[2], en aan Prof. Scholten:[3] ‘Ik beaam dit, en mijne erkentelijkheid regelt er zich naar.’

Wie verwacht dat hij hier Huet in huisgewaad zal aantreffen, vergist zich. Huet had geen huisgewaad. Altijd met zorg gekleed, de hooge boord om den hals, de gekleede jas los om de leden hangend, altijd gereed om uit zijn studeervertrek den salon binnen te gaan, zonder dat die overgang iets anders van hem eischte dan dat hij zijn cigarette nederlegde, - zoo schreef Huet zijne boeken, zoo schreef hij zijne dagbladartikelen, zoo schreef hij zijne brieven.

Werd hem niet door vrouw en zoon vaak lachend verweten, dat hij ‘er een eer in stelde zuiver hollandsch te schrijven en in het dagelijksch leven zich uit te drukken met de nauw-

1) Blz. 185.
2) Blz. 237.
3) Blz. 240.

keurigheid van een docent in de hollandsche taal- en letter-kunde bij eene hoogere burgerschool?'[1)]

Het spreekt van zelf dat die eigenaardigheid van Huet's briefstijl het meest behaagt, wanneer de deftige toon ook de natuurlijkste is, zooals in de brieven aan Mevrouw Bosboom-Toussaint en aan prof. Scholten. Zij geeft bovendien relief aan de geestigheden welke ook in deze brieven niet gemist worden, en Mevrouw Toussaint zal genoegen hebben gehad in volzinnen als deze: 'Wij bezitten alleen uw portret *ten voeten uit*; U zult lagchen dat ik mij van die uitdrukking bedien, want uwe fysieke lengtemaat is de minste uwer deugden.' In de correspondentie met een confrère als Dr. Jan Ten Brink schijnt zulk een zinbouw soms erg gezocht. Zoo, bij voorbeeld, in een brief waarin Huet den 'waarden heer Ten Brink' dank zegt voor zijne lofrede in het Zondagsblad op het *Land van Rubens*. 'Gij.... past op mijn (boek) de kritiek der bewondering toe. Dat is uw zaak. De mijne is, van uwe ingenomenheid mij niet meer percenten toe te eigenen dan waarop mijn zilveren bruiloftsgeweten mij vleit, dat ik aanspraak maken mag'[2)]. En wanneer hij dien confrère een kompliment maakt over de aanvalligheid zijner 'meisjes', dan geschiedt het in dezen vorm: 'Zulke schoone jonge vrouwen het aanzijn te hebben gegeven, zoo onschuldig van voorkomen, en vast ook van inborst, zal eenmaal, daar ben ik verzekerd van, bij het opmaken van de lijst uwer goede werken in rekening worden gebracht'[3)].

Toch kan ook tegenover eenvoudiger correspondenten dan een beroemd hoogleeraar en een gevierde romanschrijfster die deftige, sierlijke pennezwaai somtijds bekoren. Zoo, bij voorbeeld, in deze huwelijksfelicitatie aan eene Rotterdamsche jonge dame, die hij elders als zijn 'korrespondentje' aanduidt: 'Toen ik aan het hoofd van uw briefje van 12 Februari die uitvliegende vogeltjes zich reppen zag, stelde ik mij voor, dat gij onafhankelijkheid tot iederen prijs in Uwe banier geschreven hadt, en in stilte wenschte ik U toe, dat gij die leus eerlang ontrouw mocht worden. Doch uit de aankondiging van uw naderend huwelijk bespeur ik, dat mijne bezorgdheid overbodig

1) Blz. 297.
2) Bl. 151.
3) Bl. 131.

en uwe eigene groene jeugd (wat intusschen meer gebeurd is) ruim zoo verstandig was als mijn rijpe leeftijd'[1]. Is deze inleiding tot een hartelijken gelukwensch niet als de zwierige handkus van een allerhoffelijksten 'père noble'?

Zoo het waar is, wat hij aan Damas schrijft, dat hij '(zijn) leven lang niets anders gedaan (heeft) dan beproeven, door het toelaten van fransche wendingen, (zijn) hollandsch te vernieuwen'[2], dan is er alle aanleiding om te onderstellen dat Huet bij de mannen van Rambouillet ter schole is gegaan, of althans den eleganten stijl van sommige fransche schrijvers der achttiende eeuw tot model heeft gekozen. Van den franschen journalistenstijl onzer dagen vindt gij in deze brieven geen spoor terug. .....Doch ik zou er mij waarlijk toe laten verleiden om dezen tweeden brievenbundel eenvoudig te behandelen als eene bijdrage tot de studie van dien bijzonderen stijl, waardoor Huet, naar het woord van Quack, altijd zal blijven voortleven. En gaf ik toe aan die verleiding, men zou mij waarschijnlijk verwonderd vragen, waarom ik in die brieven niet iets anders wil zoeken dan den fraaien litterairen vorm waarin de briefschrijver zijne eenvoudigste gedachten heeft weten te gieten.

Welnu, ik wil meer zoeken. Doch dan keer ik terug tot de vraag waarmede ik dit opstel aanving. En het is mij alsof Huet zelf ons waarschuwt dat wij onze verwachtingen niet al te hoog zullen spannen. 'Nooit,' schrijft hij in 1878 aan Mejuffrouw Francisca Gallé, 'nooit ben ik een vlijtig korrespondent geweest, en ik word het hoe langer hoe minder. De pers eischt van mij zoo veel, dat ik voor particuliere brieven stof noch tijd over houd.'[3] Nu, tijd wist hij wel te vinden, vooral wanneer het er op aankwam een ander te helpen. Gelijk hij vroeger, te Haarlem, zich velerlei moeite getroost had om Multatuli's geldelijken toestand te verbeteren, zoo zou hij te Parijs een aardig middel weten te bedenken om een armen studiemakker, Ds. Berman, die van ƒ 800 leven en zijne schulden betalen moest, uit dien onmogelijken toestand te redden. Brief op brief heeft hij geschreven of laten schrijven aan de nederlandsche letterkundigen, om bijdragen bedelend voor het *Landjuweel*, dat voor dien armen Berman meer dan een aalmoes moest afwerpen, des noods een voorschot vragend aan

1) Bl. 165.
2) Bl. 392.
3) Blz. 104.

den heer Kneppelhout, en de uitgave zoo regelend dat de behoeftige predikant er al de voordeelen van genieten kon.

Maar hij heeft ook nog wel tijd weten te vinden om de ‘prettige’ brieven, de gezellige ‘causerietjes’ van Mevrouw Bosboom-Toussaint te beantwoorden of uit te lokken, om Francisca Gallé aan vertaalwerk te helpen of haar nu en dan den weg te wijzen op het gebied der novelle, om hartelijke condoleantie-brieven te dichten wanneer de dood de woning van een vriend had bezocht, om aan jonge dichters, wier arbeid hij in handschrift gelezen had, dit handschrift met een uitvoerige kritiek terug te zenden, om den ‘waarden heer Ten Brink’ te danken voor al wat deze hem toezond en hem ‘van bericht en raad te dienen’ zoo dikwijls hij dit verlangde.

Maar stof?.... Ik herinner mij prof. Von Treitschke eens te hebben hooren zeggen, dat de kleine couranten de particuliere correspondentie gedood hebben. De Berlijnsche hoogleeraar dacht daarbij aan de courantenlezers, die elkaar den onbeduidenden, gezelligen ‘Klatsch’ niet meer hebben mee te deelen, dien zij immers iederen ochtend en iederen avond in hun ‘feuille de chou’ kunnen lezen. Maar wat hij zeide geldt in nog sterker mate van publicisten en dagbladschrijvers als Huet. Waarlijk, de correspondent van Francisca Gallé heeft gelijk. Wat bleef er voor hem te vertellen over, wanneer hij wekelijks zijne correspondenties naar Indië had gezonden, wanneer hij de *Opregte Haarlemsche Courant* had bediend, voor een ‘Europeeschen brief’ van Fantasio had gezorgd en eene of meer boekaankondigingen voor *Nederland* had gereed gemaakt? Al wat Huet te zeggen had, al wat er omging in zijn brein, en een goed deel van hetgeen er voorviel in zijn leven, heeft hij op courantenpapier neergeschreven en in drukletters omgezet. Kopij, en nog eens kopij - dat was het wat hij dag aan dag te leveren had; persoonlijke brieven konden slechts de bescheiden plaats van ‘hors d'oeuvre’ innemen op de overvolle menus van dezen letterkundigen restaurateur.

Het zou mij dan ook evenmin verwonderen als Huet er zich over zou verbaasd hebben, zoo menigeen, bij het doorbladeren van dezen bundel brieven, zoekend naar b e l a n g r i j k e f e i t e n , naar onbekende zaken, naar nieuwe gezichtspunten, zeer dikwijls het blad onvoldaan omsloeg, bij zichzelven zoo iets mompelend als: ‘Hoe onbeduidend!’ - ‘Moest ons dat nu verteld worden?’ -

‘Wat lijken de dingen op een afstand toch klein!’ - ‘Waarom die oude geschiedenis weer opgehaald?’ - ‘Waarom die oorvijg nog eens laten naklinken?’ - ‘Zoo? heeft Adèle Opzoomer te Groningen gedanst?’ - ‘Is Mevrouw Ten Brink toen en toen bevallen?’ - ‘Heeft Quack die en die te eten gevraagd, toen Huet bij hem logeerde?’ - ‘Hé! wist hij niet wie C. Terburch is?’ - ‘Wat zou wel het verschil zijn tusschen een chateaubriand en biefstuk met aardappelen?’ - ‘Moest Mevrouw Huet zooveel champanje drinken?’ - ‘Had Mevrouw Toussaint op een erfenisje gerekend dat haar ontgaan is?’ -, en meer van dien aard.

Ook de meeste letterkundige en artistieke fata die hier voor het eerst ter onzer kennis komen, zijn niet uitermate belangwekkend. Kan het anders? De ‘histoire contemporaine’ der europeesche letteren heeft Huet elders geschreven. Men heeft de *Fantaisiën en kritieken* maar op te slaan, zijn werkje over Potgieter te lezen en zijne aardige levensbeschrijving van Multatuli, in de *Hedendaagsche letterkundigen* van Dr. Jan ten Brink. Het is waar, wanneer wij al de brieven aan Mej. Francisca Gallé naast elkaar leggen, dan kunnen wij ongeveer te weten komen hoeveel en welke fransche en engelsche romans deze op aanraden van haar patroon heeft bewerkt voor het feuilleton zijner indische courant. Maar hebben we veel aan die wetenschap? Aardiger is het zeker om na te gaan welk aandeel Huet heeft gehad aan menigen arbeid van Mevrouw Toussaint, hoe hij op de hoffelijkste wijze haar nu en dan terecht wijst, hoe hij de oude dame herhaaldelijk aanport om toch aan het werk te blijven en om ook den heer Bosboom weer aan het schilderen te zetten, hoe hij eindelijk, voor haar oordeel zwichtend, nadat hij het oordeel der gansche pers had weerstreefd, zijne bewerking van een der romans van Xavier de Montépin met een ‘n'en parlons plus!’ op zijde schuift. En interessant, omdat hij bijna komisch klinkt, is de ernstige toon waarop hij deze lieve, rechtzinnige romanschrijfster aanraadt om voor het tooneel te gaan werken! Zij kon het immers! Had zij niet met succès *Le verre d'eau* van Scribe vertaald, gelijk Huet te Batavia *Le médecin malgré lui* en *Le serment d'Horace* had vertaald... en had helpen opvoeren?

Dat zijne letterkundige kritiek zich in deze brieven meestal bepaalt tot losse, half gemelijke boutades, afgewisseld door

enkele overdreven loftuitingen, die zich voor een goed deel uit de verrassing van den eersten indruk of uit de vriendelijkheid van zijn goed hart laten verklaren, - wien zal het verwonderen? Voor dit moeielijk werk bezat de schrijver der *Kritieken* een degelijk ingericht laboratorium, waar reagentia, balansen en microscopen dagelijks uren lang gebruikt werden. Wat hij bovendien knutselde in zijn snipperuren, - al verraadt het natuurlijk, in menigen inval en uitval, den blik en de hand van den meester, - behoefde niet zoo ernstig gemeend te zijn.

Zoo zal de geleerde en talentvolle schrijfster van *In dagen van strijd* gewis glimlachen, wanneer zij zich in een der brieven ziet toejuichen als een ‘litterarische Jeanne d'Arc’, terwijl zij in een anderen brief ‘geblagueerd’ wordt over den titel van *Vorstengunst*, (‘Wie bedelt nu nog om vorstengunst? Volksgunst is het groote modeartikel geworden!’) en, in een derden brief, aan bestuurders der Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde den raad hoort geven om het eerediploma, waarmede zij haar begiftigd hebben, liever aan te bieden aan Mevrouw Elise van Calcar! Zoo betwijfel ik, of de heer Huf van Buren nog eens een nieuw promotiefeestje zal aanleggen ter eere van het ‘summa cum laude’ dat in deze brieven aan zijne historische romans ten deel valt; of prof. Van der Vlugt de jaloezie van Mejufvrouw Opzoomer en de wraak harer vereerders duchten zal, nu hij den Huet van 1880 in een brief aan Mevrouw Bosboom hoort verklaren, dat hij ‘in aangeboren talent van schrijven haar verre overtreft’; en of Dr. Jan ten Brink zal gaan geuren met de wierook die uit deze geopende brieven opstijgt ter eere van zijn *Verloren kind* en zijn familie *Muller-Belmonte*. Wel, ik durf wedden dat zelfs zijn uitgever er niet over zal denken om met deze vriendelijke regels van een ouden brief reclame te maken voor een nieuwen druk van die romans.

Aan den anderen kant zal een verdienstelijk kunstcriticus het zich waarschijnlijk niet bijzonder aantrekken, dat hem in 1877 door den briefschrijvenden Huet ‘een verward brein en een onvaste smaak’ werden toegeschreven, en ik betwijfel of hij zoo maar aanstonds den heer Van der Waals zal gaan benijden, wien een testimonium wordt uitgereikt van ‘heerschappij over de hollandsche taal en het hollandsche vers.’ Maar het zou mij niet verwonderen, zoo hij Mevrouw Huet en haren zoon ver-

zocht hem voortaan liever te behandelen op den voet van de meest begunstigde personen, voor wier familienamen de uitgevers zeer discreet een X of een Y in de plaats hebben geschoven.

Beets zal het, verbeeld ik mij, eenvoudig vermakelijk vinden, dat Huet hem geschikter heeft geacht voor Directeur der Tooneelschool dan voor Utrechtsch hoogleeraar. En het Bestuur dier school zal ongetwijfeld medelachen, wanneer het eerstgenoemde betrekking ziet gelijkstellen met die van 'Administrateur de la Comédie française,' al moet het Huet toegeven, dat voor eene wezenlijke vorming van tooneelartisten de hoogste leiding niet te goed is. - Het Vosmaer-comité zal aangenaam verrast zijn geworden door dien geestigen passus in een brief aan Dr. Jan Ten Brink, over de banken in de Scheveningsche boschjes, waarop de Nederlanders hun doode letterkundigen 'warm kunnen houden', en door de vraag van Huet: 'waarom niet liever een fontein?' - De *Spectator* zal misschien zijn teekenaar van 1882 nog eens een 'reprimande posthume' toedienen, omdat hij 'de lieve Mevrouw Bosboom' had meenen te eeren door haar ongeveer voortestellen als 'een Scheveningschen visscher in nachtgewaad'.... En zoo zal men zich amuseeren met de geestigheden van dien briefschrijver, zonder zich al te zeer te laten kwetsen door zijne pijlen, die hij immers niet voor publieke proefschoten bestemd had, en waarvan de jaren de spitsen wel een weinig hebben afgestompt.

Zal een nieuwsgierig lezer wellicht gaan snuffelen naar onthulde g e h e i m e n ? In particuliere correspondenties zijn er meestal wel een paar te vinden, en Huet was niet afkeerig van mysteries, zelfs niet van mystificaties, naar het voorbeeld trouwens van zijn meester en vriend Potgieter[1]. Hij had zijne geheimen.... en zijne geheimpjes. Zoo was, er bij voorbeeld een, waarvan de heer A.C. Kruseman, die het wist, had 'gezworen, dat die wetenschap met hem ten grave zou dalen'[2], een geheimpje dat Huet zelf zoo uitstekend, 'zonder blikken of blozen', had weten te bewaren, toen zijn vriend Quack hem 'in vertrouwen' meedeelde, dat in het Maart-nummer van den

1) 'Potgieter hield ook van die mystifikatietjes', schrijft hij aan Mevrouw Bosboom-Toussaint, blz. 73.
2) Blz. 155.

Gids ‘een heel mooi artikel’ over hem verschijnen zou, een artikel ‘geschreven door eene Haarlemsche dame’. Noch aan Mevrouw Bosboom-Toussaint, noch aan Dr. Jan Ten Brink, ofschoon zij hem blijkbaar verzocht hadden het hun te zeggen, zoo hij het wist, heeft hij ooit iets losgelaten over dien ‘Hasselaar’ die het artikel had onderteekend, en die door zijn pseudoniem immers duidelijk had getoond, ‘dat hij volstrekt onbekend wilde blijven!’[1] - En thans wordt ‘le secret de la comédie’ van de daken gepredikt; thans verneemt de heele wereld, dat die ‘hij’ een ‘zij’ was, en dat de ‘bevoegde en onpartijdige persoon’, uit wiens pen *Een schrijversleven* is gevloeid, niemand anders is geweest dan Mevrouw Huet zelve.

Ook kan de brieflezer in dezen bundel nog een ander geheim ontdekken. Hij kan uit een paar brieven aan Dr. Ten Brink, aan Prof. Scholten en aan Prof. Fruin opmaken, dat Huet er een oogenblik ernstig over gedacht heeft te dingen naar een eervolle betrekking in Nederland, dat hij zich, officieus en vertrouwelijk, candidaat heeft gesteld voor een eventueel op te richten leerstoel te Leiden in esthetica en kunstgeschiedenis en voor een soortgelijken leerstoel te Brussel; dat hij de candidaat van zijn vriend Fruin is geweest, doch minder gewild bij de andere leden der faculteit; dat Prof. Scholten, de omzichtige en rechtschapen godgeleerde, alvorens Huet zijn steun toe te zeggen, eerst nog eens het fijne heeft willen weten van die vreemde, veel besproken missie naar Indië, in 1868, om de uitspattingen der Indische pers te breidelen; dat het *Land van Rubens* gedeeltelijk dienst heeft moeten doen als aanbeveling voor den Brusselschen, en tegelijk met *Parijs en omstreken* als aanbeveling voor den Leidschen leerstoel; dat echter van geen dier beide benoemingen iets gekomen is, te Leiden niet, omdat de Kamer in 1882 dit professoraat van de begrooting geschrapt heeft; dat prof. Fruin later nog eens bij Huet heeft aangeklopt, toen de plaats van Jonckbloet bezet moest worden, doch dat dit studievak Huet niet genoeg aantrok om er zijn leven te Parijs en de carrière van zijn zoon voor prijs te geven, zoodat hij er

1) Blz. 161, 163.

zich verder toe bepaald heeft, als consulteerend collega in partibus, den nieuwen titularis, prof. Ten Brink, nu en dan met zijn gevraagde of ongevraagde adviezen ter zijde te staan.

Doch wellicht wekken deze ‘coulisses’ van een schrijversleven thans, na tien jaren, nog slechts een flauwe belangstelling, en zal alleen die laatste onthulling het nog eens weder doen betreuren, dat een man van die gaven en die werkkracht nooit de gelegenheid heeft gevonden om voor de kweekelingen van een onzer universiteiten een leidsman te worden op het gebied van studie en smaak.

Maar dergelijke kleinigheden zoeken wij toch niet bij voorkeur in een bundel brieven van Conrad Busken Huet! Zijn die brieven niet nagenoeg alle uit P a r i j s gedagteekend? En kunnen wij dan nalaten ze op te slaan alsof wij een soort van *Dix ans de Paris* ter hand namen?

Inderdaad, ze zijn te Parijs geschreven. Dagteekening en postmerk verraden het, en hier en daar kan een vluchtige toespeling op het uitzicht der woning, op de hooge trap, op een soireetje door dien gullen gastheer aan hollandsche en fransche vrienden aangeboden, het doen vermoeden. Maar, de briefschrijver moge leven te Parijs, Parijs leeft niet in hem. Wanneer hij aan zijn vrienden in Holland schrijft, dan is hij vervuld van geheel andere dingen; dan denkt hij aan de romans waarmede zijn feuilleton moet verzadigd worden, aan de *Kunstbode*, aan het tijdschrift *Nederland*, dat er bovenop moet geholpen, waarvoor hij zelf bereid is zijn beste patronen te verschieten en waarvoor hij aan alle kanten medewerkers bijeentrommelt; dan vraagt hij om photografiën van gebouwen en schilderwerken ten behoeve van zijn *Land van Rembrand;* dan zorgt hij er voor dat aan Mevrouw Bosboom, die vindt dat ze lang niet genoeg van zijn geschriften bezit, een kompleet stel wordt toegezonden; dan bestelt hij boeken bij hoopen, boeken die hij alle zal moeten lezen en doorworstelen, en voordat er een geregelde postpakketdienst bestaat tusschen Nederland en Parijs bezorgen die bestellingen en beschikkingen hem geweldig veel drukte; dan wil hij het oordeel van enkele lettervrienden vernemen over zijn nieuwen roman, *Jozefine*, en geeft hij lucht aan de buitengewone belangstelling en sympathie waarmeê ‘de penvoerende nederlandsche vrouwenschaar’ hem vervult, of aan de ‘naauwlijks begrensde minachting voor

de nederlandsche vrouwen van den nieuwen tijd,' door het boek van Mina Kruseman bij hem gewekt.

Wel schrijft hij nu en dan het een en ander over Parijs, zooals aan Mevrouw Bosboom Toussaint, dat er ten zijnen huize een soireetje zal plaats hebben, en hij voegt er bij: 'Ik wenschte dat U zulk een Parijsche soirée eens kondt bijwonen!' Maar als de oude dame dit ongelukkig niet doen kan, verneemt zij later van die soirée niets anders dan dat zij 'naar wensch is afgeloopen,' en van de andere soirées, die in de salons der Parijzenaars worden gegeven, hoort zij weinig meer dan de zeer algemeene karakteristiek dat 'ze door het invoeren der amerikaansche zeden steeds saaijer en saaijer' worden. - Wel kan Dr. Ten Brink uit eene mededeeling omtrent 'den heer Eugène Baret' opmaken, dat Huet geregeld 'de vrijdagavonden van den heer Renan' bezoekt. Maar op geen enkele bladzijde staat de beschrijving te lezen van zulk een vrijdagavond in de salons van het College de France! - Wel worden in deze brieven tal van fransche schrijvers genoemd; maar het zijn nooit, of hoogst zelden, hunne personen die ter sprake komen, altijd hunne boeken, en dan nog meestal omdat ze in *Nederland* moeten besproken of voor het indische dagblad moeten vertaald worden!

Zeker, ook hierbij willen we niet vergeten dat, zoo Huet in zijn Parijsch leven iets belangrijks aantrof, hij het niet bewaren kon voor een brief, omdat hij het noodig had voor een dagbladartikel. Bovendien had hij immers reeds in *Parijs en omstreken* de eerste indrukken vertolkt die de wereldstad op hem, 'retour des Indes,' gemaakt had. Maar toch, hoe was het mogelijk om telkens u i t Parijs en zoo zelden of nooit o v e r Parijs te schrijven?

Ja, het was mogelijk bij dezen man, die, trots al zijne minachting voor Nederland, een Nederlander was; het was mogelijk bij dezen auteur, die, al schreef hij met een Parijsche pen, toch altijd in het nederlandsch en voor Nederlanders schrijven moest.... en ook schrijven wilde. Hij meent zijn hart aan Parijs verpand te hebben, maar het behoorde nog altijd aan zijn vaderland. Het nieuwe huwelijk had de oude 'liaison' vervangen, maar niet de oude affectie. 'Ach! had Huet zijn land maar wat minder lief gehad!' schreef onlangs, zeer terecht, een der beoordeelaars van zijn brieven. Ik zou er willen bij-

voegen: had hij maar wat minder mooi hollandsch geschreven! Want het is nu eenmaal het noodlot van den mensch, dat hij g a a r n e doet wat hij g o e d doet, ook al staat dat werk hem eigenlijk tegen.

Daarin ligt juist het tragische van dit schrijversleven, het diep tragische, waarvan ook deze brievenbundel weder zulk een pijnlijken indruk achterlaat.

Wat ik voor mij bovenal in die brieven heb gezocht, dat is de Huet dien ik zoo menigmaal te Parijs, in de jaren dat ik met hem heb mogen omgaan, vóór mij heb gezien, dien ik daar heb liefgekregen, dien ik daar altijd heb bewonderd, maar dien ik daar ook zoo dikwijls heb beklaagd. En het beeld van dien man heb ik er volkomen in teruggevonden.

Hij veracht het hollandsch publiek,[1] en leeft er voor. Hij spreekt smalend over onze dagbladschrijvers,[2] en hij is een van hen. Hij is van meening, 'dat onze taal een voorname oorzaak is van onze mediokriteit';[3] toch kiest hij geen ander voertuig voor zijne gedachten. En wanneer de heer Kneppelhout hem aanraadt om liever in het fransch te schrijven, dan wil hij dien raad wel overwegen, maar hij gelooft toch niet dat hij haar volgen zal; hij is 'zich niet bewust, op aangename wijze den Franschen iets nieuws te kunnen vertellen, en iets nieuws dat hunne aandacht waardig is.' De bloeiende vruchtboomen van den Jardin du Luxembourg 'boeien (hem) meer dan de nederlandsche romans en de nederlandsche dichtbundels die (hem) in den laatsten tijd ter lezing (waren) gezonden'.[4] En toch ziet hij slechts eventjes op naar die vruchtboomen, en verdiept hij zich in die bundels van den morgen tot den avond! Zijn 'geloof aan de goede trouw der Nederlanders leeft sedert lang niet meer; wij zijn een uitgebloeid volk, onze welvaart is slechts schijn'. En als hij de professorale intreerede van zijn vriend Quack heeft gelezen, dan wenscht hij hem 'zegen op (zijn) sociale politiek!' en hoopt hartelijk dat hij de hoofdconducteur, 'de Ameshoff van Nederland en van het neder-

1) 'Het Hollandsch publiek maakte op mij den indruk litterarisch dood te zijn.' (Blz. 105).
2) 'Ik heb ondervonden dat het publiek in Holland hooger staat dan de couranten' (Blz. 101).
3) Blz. 185.
4) Blz. 219.

landsche volk zal worden.'[1] Hij roept uit als hij aan zijn vaderland denkt: 'Man Gods, de dood is in de pot!' En hij gaat altijd maar weer nieuwe kruiden zoeken, om ze in dien pot tot nederlandsch moes te koken. Vleide hij zich misschien met de hoop van onder die kruiden de handvol zout te kunnen mengen die de dood uit den pot zou verdrijven? Misschien. 'Laat mij s.v.p. rustig voortgaan,' schrijft hij aan Dr. Jan ten Brink[2] 'met mijne *Bruce's*[3] in stilte proeven te nemen op den openbaren smaak in Nederland en - mijn eigen geschiktheid. Omtrent geen van beiden ben ik in mijn gemoed ten volle verzekerd.'

Waarlijk, Mevrouw Huet en Gideon hadden gelijk, wanneer zij hem plagend 'een onverbeterlijken Hollander' noemden.

En wat moest hij werken, sloven, zwoegen, om zijn dagtaak gereed te maken voor die nederlandsche pers, wier karig loon hij voor zijn leven te Parijs behoefde. Waarlijk, ook zoo hij van Parijs had willen genieten, de tijd zou hem ontbroken hebben. Welk een weemoedige scherts ligt er in dat woord uit een briefje aan zijne vrouw: 'Ik hoop dat het U eenige "verademing zal hebben verschaft, eens voor een dag of wat ontslagen te zijn van uw altijd lezenden, altijd schrijvenden, altijd zwijgenden man". Keert hij van zijn uitstapje tot haar weder, dan liggen er stapels hollandsche drukproeven op hem te wachten.' Van de onderwerpen zie ik het einde, roept hij uit, 'maar niet van mijn verpligting!' De brieven aan Francisca Gallé schijnen wel halve catalogussen van romans, die hij nagenoeg alle gelezen had. 'Ik ga weer duiken in Erasmus', schrijft hij aan Mevrouw Bosboom, 'wiens werken mij in den laatsten tijd... vele zorgen en veel hoofdbreken gekost hebben. Tien folianten! Achttien honderd brieven! Het is *te* kras.' Byron lag twintig jaren op eene uitvoerige behandeling te wachten; maar hij werd behandeld. Dante kreeg zijn beurt. Milton volgde. Niet alleen werden die schrijvers zelve gelezen, ook de litteratuur over die schrijvers werd geraadpleegd. En daartusschen door allerlei Nederlandsche poëten, rijmelaars en prozaïsten. *Het land van Rubens* was geen kleinigheid. En *Het Land van Rembrand*? La mer à boire! 'Tot over de ooren zit ik in het 2e deel,'

1) Blz. 335.
2) Blz. 77.
3) Een roman die onvoltooid is gebleven.

schrijft Huet aan Dr. Ten Brink, en later: ‘Ik verdwijn voor een onbepaalden tijd in het 5e en laatste hoofdstuk, jurant, mais un peu tard, qu'on ne m'y prendra plus.’

En zoo gaat het leven voort, ‘zoo gaat het voorbij als een droom’[1)], lezende en nog eens lezende, schrijvende en al weder schrijvende, altijd maar door, ‘jusqu'à extinction de chaleur naturelle’.

O, wat een verademing was het, wanneer Huet althans éénmaal per jaar, in den nazomer, ‘voor zijne gezondheid kon leven’ en naar buiten gaan, naar het heerlijke bosch van Fontainebleau, dat ‘zulk een omvang heeft dat men, ondanks de vele bezoekers, er met de natuur geheel alleen is.’

Daarheen nam hij geen hollandsche boeken mede, zelfs *Vorstengunst* niet, dat hij nog altijd maar niet gelezen had (en dat toch niet weg zou loopen, daartoe was het te zwaarmoedig!) maar Labiche's *Théâtre complet*. Goddank, men kon eens onder de boomen gaan liggen, en lachen!

Nog levendig herinner ik mij de enkele dagen die ik, nu zeven jaren geleden, in dat verrukkelijke bosch, waar zij te Avon in ‘de woning eener legitimistische dame’ waren gehuisvest, met de familie Huet heb doorgebracht. 's Middags een tochtje door de ‘rochers d'Avon’; Mevrouw Huet op een ezel, wien wij, als zij den voet in den stijgbeugel zette, een shawl over den kop wierpen, opdat het beest niet schrikken zou van haar roode japon. En dan ging het vooruit; Huet voorop, Gideon er naast of met ons volgend; iets van ‘la fuite en Egypte.’

's Avonds had Huet - want hij ontving zijne vrienden altijd zoo gul! - een landauer laten voorkomen. En, terwijl de bleeke stralen der volle maan door de wazige lucht speelden en niets de stilte stoorde dan het zachte geruisch der boomen en de zware voetstap der paarden, reden wij, zelve fluisterend, maar vroolijk, langzaam naar boven, naar een der fraaiste ‘points de vue’ van het groote woud, een steenen kruis op een heuvel, ‘la croix du Calvaire’ geheeten.

Het was er doodstil, plechtig stil. Nu en dan het gefluit van een voorbijsnorrenden sneltrein, ginds in de verte, bij het station, meer niet. Wij zochten in de maanschemering de

1) Blz. 339.

huizen der stad te herkennen, die zich breed uitstrekte aan onzen voet, tusschen een wereld van nevelachtig groen. Wij trachtten met het oog de boomen te volgen, die, van den heuvel waarop wij stonden, naar beneden daalden, de helling langs, altijd verder en verder, totdat zij zich in een donkere, zware massa verloren. Daar begon een van het gezelschap, een jonge vrouw (Huet noemt haar in een zijner brieven ‘de innemendheid zelve’) op eens een walsmelodie te neuriën, en al neuriënd zweefde ze bevallig, in dansmaat, den heuveltop rond, om het steenen kruis heen. Huet sprak van ‘een elfendans’, klapte luid in de handen en genoot van dat stille, dat zwevende, dat sprookjesachtige; hij genoot van dat ruischen der hooge boomen, van dat late avonduur, van die frissche, heldere lucht, van dat maangeschemer en dat windgesuis langs zijn voorhoofd.

Hij genoot, o, zeker! ..... Maar hij stond toch met zijn voeten op een ‘calvaire!’

Somber, niet waar?

Ik kan het niet helpen dat de herinnering aan Huet, die sommigen wrevelig maakt, naar het schijnt, - en er is dikwijls wel eenige reden voor, - mij altijd somber stemt.

‘Zou er dan toch niet een vroolijker manier zijn om die brieven te lezen?’ wordt mij gevraagd.

Ik geloof het wel; maar men moet in de stemming wezen. Indien Mevrouw Huet en haar zoon, in plaats van de brieven enkel chronologisch te rangschikken, ze ook hadden ingedeeld naar de orde van de personen aan wie ze gericht zijn - alle brieven aan Mevrouw Bosboom bij elkaar, en evenzoo met de andere - dan zouden zij ons waarschijnlijk zonder moeite in die vroolijke stemming gebracht hebben. Wij hadden dan met een weinig fantaisie de ledige ruimte tusschen die brieven kunnen aanvullen door de brieven zijner correspondenten, die òf in de cassette òf in de snippermand van Huet zijn terecht gekomen, - er bij te denken.

Er is altijd iets komisch in zulk eene correspondentie, die slechts van ééne zijde schijnt te komen, iets dat een soortgelijken indruk maakt als het luisteren naar een gesprek per telephoon. Gij hoort de vragen, maar niet het antwoord; gij mist de wedervragen, maar het antwoord op deze wordt door u vernomen.

Allo! allo! Aansluiten s.v.p. met Dr. Jan Ten Brink. - Dank u, juffrouw. - Ik spreek immers met u, waarde Heer Ten Brink? - Zoo? Niet noodig zijn naam te zeggen? 't Is waar, een hollandsch praatje uit Parijs! - Ja zeker, U moest die zuidelijke broeders eens wat aanporren; 't *Land van Rubens* is daar heel geschikt voor. - Wat blieft u? Ja wel, voor dien leerstoel te Brussel. - Leiden? Neen, U moest professor zien te worden te Amsterdam of te Utrecht. - Hé?... Neen, dat zou ik niet doen. Schrijft U liever eens voor *Nederland* over Vondel's *Jefta* in verband met de *Iphigenia* van Euripides. Toe, doe dat nu eens; juist werk voor u. - Wat? Het Grieksch? Nu, U heeft immers uw ambtgenoot Van Leeuwen bij de hand. - Enfin, ik blijf er bij, de nederlandsche letterkunde kan alleen interessant behandeld worden, wanneer men haar beschouwt als navolging van vreemde litteraturen. - Ja, natuurlijk, er is vrij wat werk aan. Maar het is prettig werk. U kondigt een college aan over Coornhert, en U spreekt over Boccacio, een over Samuel Coster, en U handelt over Ariosto, een over Hooft, en U praat over Petrarca, een over Huygens of Vondel, en u voert Guarini of Tasso ten tooneele, enz. enz. 't Is doodeenvoudig. - Wat? Neen, heusch, niemand zal U voor een revolutionnair of voor een nihilist houden als gij die italiaansche auteurs er bij haalt. - Zoo? Hebben de studenten pleizier gehad in uw college over den schelmroman? 't Verwondert mij niet. Uw boek is een goed boek; hartelijk bedankt voor uwe opdracht. - A propos, gij moest eens zien of in 1890 die onderwetsche maskarade niet door een geestiger vermaak kon vervangen worden. Toe, zet uw professorale schouders daar eens onder. - Nog iets, van uw schouders gesproken. Is die ‘Vereeniging van Nederlandsche letterkundigen’ er nu nog niet? Ik heb u al zoo lang geleden gezegd dat hier eene ‘Société des gens de lettres’ bestaat. Die hebt Gij maar tot model te nemen. - Zoo? Wil de Maatschappij van Letterkunde niet? Nu, laat er die dan maar buiten. - Neen, Avenel ken ik persoonlijk niet. Taine is op dit oogenblik onbereikbaar. En voor ‘la fuite à Varennes’ kan ik u evenmin helpen. Doch kijk de noten van Taine bij zijne *Révolution* maar eens na. - Mijn kompliment, waarde Heer Ten Brink, die studie over Mevrouw Bosboom is voortreffelijk uitgevallen. Jammer van dat olifants-formaat. - Zoo? kunt U dat niet

helpen? Nu, wij hebben het theeblad moeten wegzetten om het op de tafel te kunnen leggen. Maar de lectuur heeftons recht veel genoegen gegeven. - Ja, waarom over Multatuli en niet over Kneppelhout? - Meld mij toch of er een reden bestaat voor uw niet-opnemen van Kneppelhout. - Dat artikel van Dr. Doorenbos? - Zoo? geen dupliek leveren, zegt u? Ik ben 't met u eens; het artikel is mij tegengevallen, ik heb er niet uit geleerd. - Of ik getrouwd ben in 1858? Neen, in October 1859. Maar zeg nu niet meer van mijn huwelijk dan dat ééne, den datum; anders blijft u geen goede vrienden met Mevrouw Huet. - Niet *Java-Kraktau*, maar *Holland-Krakatau* moet de titel luiden. Verstaan? - Zeker, zeker! Victor Hugo zal uwe handteekening in zijn album vinden; ik heb uit een uwer brieven de meest leesbare uitgeknipt. En als hij ze vindt, zal hij zeker terugdenken aan U en aan uw bezoek. - Zoo? Men heeft beproefd u tegen mij op te zetten? Die personen verdienen uwe minachting. Fantasio heeft maar wat geschertst; hij bedoelde u lachend te wreken. - Hoor ik U daar niet glimlachen? Nu, *uw* glimlach doet mij meer genoegen dan de boosaardigheid van anderen in staat is mij leed te doen. - Och, klaag toch niet over eigen onvoldaanheid! U heeft daar heusch geen recht toe. - Later meer. Ik moet nu aansluiting vragen met Francisca Gallé. Treurig, dat ik het met Mevrouw Bosboom niet meer doen kan; dat praten met haar vond ik toch nog het allerprettigst. - Dank u. Adieu, met vriendschappelijke gevoelens, uw dienstwillige.

Zoo zou men kunnen voort gaan en in een groot aantal van die brieven de stof kunnen vinden voor een vroolijk nastukje.

Maar, het zou toch altijd blijven - het nastukje na de tragedie.

A.G. VAN HAMEL.

Letterkundige kroniek.

Lamartine.

Golden zij in de eerste plaats den staatsman of wel den dichter, de feestelijkheden, waarmede men, van 18 tot 21 October laatstleden, te Mâcon het eeuwgetijde van L a m a r t i n e 's geboorte heeft gevierd? Let men op den inhoud der redevoeringen, bij die gelegenheid door den Franschen minister van onderwijs, door Jules Simon en anderen gehouden, dan is het voornamelijk de staatsman, dien men heeft willen vieren. Dit, gevoegd bij het dubbele feit, dat men voor de voordracht van eenige gedichten van den Meester door artisten van het Théâtre Français uit zijn werk geen betere keus heeft weten te doen, - *Saffo*, dat nog wel gebisseerd werd, behoort tot de minst oorspronkelijke van Lamartine's eerste gedichten - en dat François Coppée zich niet beter geïnspireerd heeft gevoeld, waar hij geroepen was den dichter der *Méditations* in zijn eigen taal te huldigen, geeft te denken. Het is voor ons een bewijs te meer van het grillige dier fortuin, onder wier nukken Lamartine, meer dan eenig ander groot kunstenaar wellicht, geleden heeft.

In 1820 is hij de aangebeden dichter, die met zijn edel profiel, zijn doordringenden blik, zijne slanke gestalte, allen voor zich inneemt; van wien, wanneer hij in de salons van den faubourg St. Germain zijne eerste verzen voordraagt, een magnetische stroom schijnt uit te gaan, waardoor mannen en vrouwen, maar de vrouwen het meest, onweerstaanbaar geboeid worden. In 1848 is hij de man door de volksgunst tot de hoogste waardigheid verheven, die, terwijl het gepeupel in redelooze woede, de vlag van den opstand zwaaiend, het Parijsche stadhuis bestormt, en den loop van het geweer op hem richt, met de punt van den bajonet zijne handen wondend,

enkel door de macht van het woord de kokende zee tot bedaren brengt, de woestaards terug doet deinzen, en de roode vlag den opstandelingen uit de hand doet vallen. En spoedig daarna wordt hij verlaten, vergeten, verguisd, geminacht als een broodschrijver. De man, die als een Oostersch vorst het leven was doorgegaan, rechts en links gunsten uitdeelende en weldoende, is, als grijsaard, gedwongen om van den morgen tot den avond kopij te leveren, ten einde de schulden te voldoen, waarin hij zich door zijn vrijgevigheid zonder wederga gestoken heeft.

Nu wij, ter gelegenheid van het eeuwfeest van Lamartine's geboorte, op onze beurt den dichter van de *Méditations* wenschen te herdenken, hebben wij hem allereerst in zijn historisch kader te plaatsen en ons te herinneren wat de Fransche lyrische poëzie was vóór zijn optreden. De achttiende eeuw had te kiezen tusschen de koude, conventioneele, mechanische oden van Jean Baptiste Rousseau, door zijne tijdgenooten als ‘Orphée de la France’ begroet, de opgeschroefde, bombastische oden van Lebrun, ter onderscheiding van naamgenooten Lebrun-Pindare genoemd, en de gemaakte precieuse gedichtjes van Dorat en zijne school, of de erotisch sentimenteele versjes van Parny (*Les déguisements de Vénus* en dergelijke). Met Parny had Lamartine, evenals Chateaubriand en Béranger in hun jonge jaren, gedweept; hem had hij in zijne eerste dichtproeven nagevolgd, maar de bundel, waarmeê hij het eerst in het openbaar te voorschijn trad, gaf iets geheel nieuws.

Wij, die Lamartine's elegiën en oden van buiten geleerd hebben, die een reeks van kleine Lamartines op hunne beurt met min of meer talent hunne elegiën en lyrische ontboezemingen den dichter van *Le lac* uit den treure hebben hooren nazingen, wij kunnen ons moeilijk meer voorstellen, dat deze melodiën op wie ze voor het eerst hoorden, als fonkelnieuw en oorspronkelijk, een geweldigen indruk gemaakt hebben, dat de verschijning van het kleine onoogelijke boekje in 16°, waarover een obscuur Parijsch uitgevertje, Nicolle, zich ontfermde, nadat de voorname uitgevers het handschrift geweigerd hadden, als een gebeurtenis, bijna als een letterkundige omwenteling werd begroet. Toch was het zoo. Men had zulk een dichterlijke taal nooit eerder vernomen, en tevens scheen het of de onbekende dichter dit alles uit het eigen hart van zijne hoorders gegrepen had; nooit had de Fransche taal zoo harmonieus, zoo zangrijk geklonken, en tegelijkertijd ontving men den indruk, alsof

dat wat de dichter zeggen wilde alleen zóó en niet anders gezegd konde worden. En die poëzie kwam op een tijd toen de lucht nog trilde van den slag, waarmede het eerste Keizerrijk was inééngestort, toen Frankrijk nog kromp onder de naweën van Napoleon's bloedige oorlogen, toen zoovelen diep gebukt gingen onder het verlies van hun fortuin en het niet minder schokkend verlies van hun illusiën.

Nieuw klonk dat alles. Toch had Lamartine een voorganger, een model als men wil, in Chateaubriand. Wat de schrijver van *Le Génie du Christianisme*, met zijn breed golvend rythmus, zijn vollen harmonieusen toon, tooverend met licht en schaduw, voor het Fransche proza had gedaan, dat deed Lamartine voor de Fransche lyrische poëzie. Hij zelf heeft verhaald, welk een indruk *Le Génie du Christianisme* op hem maakte, toen hij, omstreeks veertien jaar oud, bij de paters Jezuïeten te Belley, waar zijne opvoeding voltooid werd, er enkele gedeelten uit hoorde voorlezen. Hij en zijne makkers waren verrukt en ontroerd, ‘de la peinture, de la musique et surtout de la mélancolie de ce style’; en dan volgt deze bekentenis: ‘M. de Chateaubriand fut certainement une des mains puissantes qui m'ouvrirent dès mon enfance le grand horizon de la poésie moderne.’ Meer dan eens vindt men dan ook in de *Méditations* een naklank uit Chateaubriand. Edmond Schérer geeft er, in navolging van Sainte-Beuve, twee sprekende voorbeelden van. ‘Oh! que ne me suis-je précipité dans les cataractes eu milieu des ondes écumantes! Je serais rentré dans le sein de la nature avec toute mon énergie,’ roept Chactas in *Les Natchez* uit: En aan diezelfde stemming geeft Lamartine een vorm in deze regels uit *Les Préludes*:

> Eh! qui m'emportera sur des flots sans rivages?
> Quand pourrais-je, la nuit, aux clartés des orages,
> Sur un vaisseau sans mâts, an gré des aquilons,
> Fendre de l'Océan les liquides vallons,
> M'engloutir dans leur sein, m'élancer sur leurs cimes,
> Rouler avec la vague au fond des noirs abîmes,
>
> Pent-être que mon âme, au sein de ces horreurs,
> A la vie un moment se reprendrait encore.

Een meesterlijke paraphrase van het reisverhaal van Chateaubriand's René vindt men in het aan Byron gericht gedicht uit de eerste *Méditations*, getiteld *L'homme*:

Dans ses sacrés tombeaux Rome m'a vu descendre;
Des mânes les plus saints troublant le froid repos,
J'ai pesé dans mes mains la cendre des héros.....

Maar meer dan die bepaald aan te wijzen brokstukken is het de geest van Chateaubriand, welke op Lamartine invloed geoefend heeft; aandoeningen, waardoor de schrijver van *Le Génie du Christianisme* bewogen werd, roerden ook Lamartine; de snaren welke bij den een trilden, trilden ook bij den ander. Lang heeft het echter geduurd, eer Lamartine zich bewust werd van het aanwezig zijn van ‘den God in hem.’ Hij is reeds acht en twintig jaar oud en heeft reeds een menigte verzen op het papier geworpen, wanneer hij aan zijn vriend Virieu schrijft, dat hem geopenbaard is ‘je ne sais quoi qui s'appelle poésie.’

‘Lamartine is de poëzie zelf’, schreef Théophile Gautier in het *Journal Officiel* van 8 Maart 1869, en Jules Lemaître heeft het hem nagezegd. Vóór alles en in alles was Lamartine dichter. Hij was dichter, toen hij in de schitterende improvisatie, welke *Histoire des Girondins* heet, de mannen der revolutie tot helden uit de oudheid transfigureerde; hij bleef dichter, toen in 1848 de Februari-omwenteling hem, als hoofd van het voorloopig bewind, het lot van Frankrijk in de handen had gelegd. Staatsman, als men wil, maar een staatsman zooals hij dien omschreef: un grand poète en action. ‘Oh, être un Napoléon sans épée à côté!’ was de kreet, welke hem eens ontsnapte, en uit dien kreet klonk al de adel van zijne aspiraties: te heerschen, maar door de macht van den geest, als vorst van een duizendjarig rijk van vrede en gerechtigheid.

Geen wonder, dat het staatkundig leven van dezen idealist van korten duur is geweest; zeer mogelijk ook dat de politicus den dichter in de oogen van zijn tijdgenooten geschaad heeft. Maar wij, voor wie 1848 tot de geschiedenis behoort, hebben het voorrecht in Lamartine uitsluitend den lyrischen dichter te zien, en dan stellen wij hem op een zeer hoogen rang onder de Fransche dichters der negentiende eeuw.

Of zou het waar zijn wat Victor Hugo beweerde, toen hij Lamartine een man van den ouden tijd noemde, een dichter van het verleden, *un Racine réussi?* En hebben zij gelijk die, als onlangs een kroniekschrijver in het dagblad *Le parti national*, uit de feesten te Mâcon aanleiding nemen om den dichter ‘une gloire provinciale’ te noemen, die alleen nog door sentimenteele notarisvrouwen en

door onderwijzeressen, welke haar eerste jeugd achter den rug hebben, ‘Elvires d'arrondissement’, wordt gevierd: een modeplaat van het jaar 1848, die men niet kan bekijken zonder te glimlachen?

Een feit is het, dat het niet enkel de mannen van het verleden zijn, welke Lamartine zeer hoog stellen. Een uiterst begaafde onder de jongste Fransche critici, Charles Morice, die in zijn *Littérature de demain* de jonge kunst der symbolisten het scherpst en het volledigst heeft geformuleerd, laat zich aldus uit: ‘Ons geslacht is tegenover Lamartine volmaakt onrechtvaardig... Het had moeten bedenken, welk een treurig iets de Fransche poëzie was voor dat Lamartine gesproken had. Zij had taal noch gevoel, rythmus noch rijm, een dood ding was zij, zonder naam, een verloren ideaal. Lamartine gaf haar ideaal en leven, bezieling, harmonie, volheid weêr... Ons onrechtvaardig geslacht moet wel bedenken, dat het aan Lamartine *de mogelijkheid* verschuldigd is van de dichters die op hem gevolgd zijn... Eenigen zullen mij verstaan: hoewel Alfred de Vigny en Baudelaire er geweest zijn, blijft Lamartine, onder de dooden, onze eenige dichter, de eenige wiens naam een wereld van betoovering, van aristocratie, van droom, van schoonheid wakker roept.’

In die wereld, waarvan Morice spreekt, leidt ons reeds de eerste, in 1820 verschenen, bundel, de *Méditations poétiques*, waarin die heerlijke melodiën voorkomen, welke *L'isolement, L'immortalite, Le vallon, Le désespoir, Le lac, L'automne* heeten. Het zijn - schrikt niet van het nuchtere woord! - gelegenheidsgedichten, in den zin dien Goethe er aan hechtte, gedichten, waarvoor de werkelijkheid de aanleiding en de stof heeft geleverd. De autobiographische aanteekeningen, welke Lamartine, te kwader uur, - misschien wel toen, naar Gautier's uitdrukking, ‘la dette était derrière lui qui lui poussait le coude’ - aan zijn gedichten heeft toegevoegd, deelen daaromtrent aan wie er belang in stelt het noodige mede. Men kan er uit vernemen in welk jaar, op welk uur van den dag, onder welke omstandigheden, de verzen geschreven zijn, en wien het lust kan trachten dat alles in het gedicht terug te vinden. Maar hij stelle zijn verwachtingen niet te hoog, want van de werkelijkheid, welke ze ingaf, is er in Lamartine's gedichten weinig meer overgebleven. Het zijn ‘Stimmungsbilder’ geworden.

Het eerste gedicht uit de *Méditations* is *L'isolement*. De dichter is weemoedig; een gevoel van leegheid, van verlatenheid drukt

hem; hij ziet alles met onverschilligheid aan, niets meer verwachtende van de wereld, die hem omringt; en in weinige strofen, zonder iets anders, dat de oorzaak van zijn weemoed kan doen gissen, dan dat ééne vage

Un seul être vous manque, et tout est dépeuplé,

deelt hij, aan wie het gedicht lezen, den indruk van die verslagenheid, van dat alleen-zich-gevoelen, van het onbevredigende dezer wereld mede. Hij ziet het landschap om zich heen, maar wat raakt hem de natuur!

Que me font ces vallons, ces palais, ces chaumières,
Vains objets dont pour moi le charme est envolé?
Fleuves, rochers, forêts, solitudes si chères,
Un seul être vous manque, et tout est dépeuplé!

Que le tour du soleil ou commence ou s'achève,
D'un oeil indifférent je le suis dans son cours;
En un ciel sombre ou pur qu'il se couche ou se lève,
Qu'importe le soleil? je n'attends rien des jours.

Misschien zal hij buiten de grenzen dezer wereld de bron vinden waarnaar hij smacht, dat hoogste goed waarnaar elke ziel verlangt - dahin! dahin!

Quand la feuille des bois tombe dans la prairie,
Le vent du soir s'élève et l'arrache aux vallons;
Et moi je suis semblable à la feuille flétrie:
Emportez-moi comme elle, orageux aquilons!

Diezelfde levensmoeheid, ditzelfde verlangen naar den dood weet hij nog inniger, nog natuurlijker uit te drukken in *Le Vallon*. De aanhef:

Mon coeur, lassé de tout, même de l'espérance,

geeft reeds dedelijk den toonaard van het gedicht aan. De dichter heeft zich uit de wereld teruggetrokken in een sombere vallei, waar

Le bruit lointain du monde expire en arrivant,
Comme un son éloigné qu'affaiblit la distance,
A l'oreille incertaine apporté par le vent.

Daar vindt, aan het eind van haar loopbaan gekomen, zijn ziel rust,

> Ainsi qu' un voyageur qui, le coeur plein d'espoir,
> S'assied, avant d'entrer, aux portes de la ville,
> Et respire un moment l'air embaumé du soir.

Ook hier geen toespeling op eenig bepaald voorval in zijn leven; geen andere aanwijzing van de oorzaak zijner stemming dan dit:

> J'ai trop vu, trop senti, trop aimé dans ma vie.
>
> L'amitié te trahit, la pitié t'abandonne....

Maar daar is ééne die niet teleurstelt, niet verraadt, die altijd dezelfde blijft door alle eeuwen heen:

> Mais la nature est là qui t'invite et qui t'aime;
> Plonge toi dans son sein qu'elle t'ouvre toujours:
> Quand tout change pour toi, la nature est la même,
> Et le même soleil se lève sur tes jours.
>
> De lumière et d'ombrage elle t'entoure encore:
> Détache ton amour des faux biens que tu perds;
> Adore ici l'écho qu'adorait Pythagore,
> Prête avec lui l'oreille aux célestes concerts.
>
> Dieu, pour le concevoir, a fait l'intelligence:
> Sous la nature enfin découvre son auteur!
> Une voix à l'esprit parle dan son silence.
> Qui n'a pas entendu cette voix dans son coeur?

Toch zal ook die natuur alleen hem op den duur niet kunnen bevredigen; het onbestemd besef dat er in de natuur een God verborgen is, het vage gevoel van iets hoogers en iets beters dan deze wereld hem geven kan, de drang naar het oneindige laten hem niet met rust. En als vrucht van zijn overdenkingen over 's menschen lotsbestemming schenkt hij ons het ‘fragment’, dat *L'immortalité* tot opschrift draagt.

‘Hoe nu!’ - zeggen de ongeloovigen - ‘alles wordt geboren om te sterven; de bloemen verwelken; de trotsche ceder valt onder het gewicht van zijn jaren; zeeën drogen op in hare beddingen; zelfs de zon zal eens verdwijnen:

Le soleil, comme nous, marche à sa décadence,
Et dans les cieux déserts les mortels éperdus
Le chercheront un jour et ne le verront plus;-

en de mensch zou onsterfelijk willen zijn!'

Tegenover die redeneeringen van den wijsgeer zwijgt de rede, maar het 'instinct' antwoordt, eerst met een getuigenis van hoop, bij monde van den dichter zelf, daarna met een getuigenis van liefde, een uiting van de behoefte om in God te gelooven, in den mond van de vrouw van den dichter gelegd.

Is er ooit welsprekender, krachtiger, en tegelijk dichterlijker, getuigenis gegeven van onwankelbaar vertrouwen dan in deze onvergelijkelijk schoone regels?

Pour moi, quand je verrais dans les célestes plaines
Les astres, s'écartant de leurs routes certaines,
Dans les champs de l'éther, l'un par l'autre heurtés,
Parcourir au hasard les cieux épouvantés;
Quand j'entendrais gémir et se briser la terre;
Quand je verrrais son globe errant et solitaire,
Flottant loin des soleils, pleurant l'homme détruit,
Se perdre dans les champs de l'éternelle nuit;
Et quand, dernier témoin de ces scènes funèbres,
Entouré du chaos, de la mort, des ténèbres,
Seul je serais debout; seul, malgré mon effroi,
Être infaillible et bon, j'espérerais en toi,
Et, certain du retour de l'éternelle aurore,
Sur les mondes détruits je t'attendrais encore!

Zoo spreekt het mannelijk geloof, en de vrouw in haar zucht 'naar Eén, wien zij aan 't hart kan hangen', roept uit:

Dien caché, la nature est ton temple!
L'esprit te voit partout quand notre oeil la contemple;
De tes perfections, qu'il cherche à concevoir,
Ce monde est le reflet, l'image, le miroir;
Le jour est ton regard, la beauté ton sourire;
Partout le coeur t'adore et l'âme te respire;
Éternel, infini, tout-puissant et tout bon,
Ces vastes attributs n'achèvent pas ton nom;
Et l'esprit, accablé sous ta sublime essence,
Célèbre ta grandeur jusque dans son silence.
Et cependant, ô Dieu! par sa sublime loi,
Cet esprit abattu s'élance encore à toi,
Et, sentant que l'amour est la fin de son être,
Impatient d'aimer, brûle de te connaître.

Er komt in de *Premières Méditations* een gedicht voor, dat zijne groote bekendheid misschien nog meer dankt aan den componist die er een veelgezongen melodie bij schreef dan aan Lamartine zelf: *Le lac*. Om de voortreffelijke elegie te kunnen genieten, moet men echter de melodie van Niedermeyer uit het hoofd zetten.

Wat Lamartine van zoovele andere dichters onderscheidt, is zijne spontaneïteit. Hij heeft iets te zeggen, en zegt het terstond. Hij is geroerd door eene gebeurtenis, door eene herinnering; en nu zet hij zich niet neder om met moeite een kunstig vers te ciseleeren, maar laat den stroom gaan zooals die in golvende lijnen daarheen vloeit. Zijne aandoeningen, de gedachte die hem bezielt geeft hij, zooals ze zich aan hem voordoen, in volle oprechtheid, weer. Zoo in *Le lac*. Er is in dit gedicht geen regel, geen woord te veel. Het terugkeeren tot die plek, welke hij eens met zijn liefste bezocht en waar hij nu alleen zit, in mijmering verzonken:

O lac! l'année à peine a fini sa carrière;
Et près des flots chéris qu'elle devait revoir,
Regarde! je viens seul m'asseoir sur cette pierre
Où tu la vis s'asseoir!

de herinnering aan den avond op het meer:

Un soir, t'en souvient-il? nous voguions en silence;
On n'entendait au loin, sur l'onde et sous les cieux,
Que le bruit des rameurs qui frappaient en cadence
Tes flots harmonieux.

de gedachte aan het kortstondige van dat geluk:

Hé quoi! n'en pourrons-nous fixer au moins la trace?
Quoi! passés pour jamais? quoi! tout entiers perdus?
Ce temps qui les donna, ce temps qui les efface,
Ne nous les rendra plus?

de bede, dat althans de natuur de herinnering aan die nacht moge bewaren:

Gardez de cette nuit, gardez, belle nature,
Au moins le souvenir! -

dat alles vloeit zóó natuurlijk in en uit elkander, het is in zijn lyrische vlucht, met zulk een soberheid, zoo zonder jacht op effect geschreven, zoo zoetvloeiend en tegelijk zoo vol en edel van toon, dat geen muziek aan deze taalmuziek iets meer kan toevoegen.

De *Nouvelles Méditations*, drie jaren na de eerste verschenen, zijn in dienzelfden toon. Moest ik de drie gedichten uit den bundel noemen, welke ik het hoogst stel, dan zouden het zijn: *Les étoiles, Le crucifix* en *Chant d'amour*.

Het is een bekend motief, hetwelk aan *Les étoiles* ten grondslag ligt. Lamartine is noch de eerste noch de laatste, bij wien de aanblik van den sterrenhemel dierbare herinneringen wakker riep, en die door zekere kinderlijke bijgeloovigheid er toe kwam, hem of haar, welke hij liefhad en betreurt, daarboven te zoeken tusschen de lichtende sterren. Maar niemand heeft dit bekend motief behandeld met zooveel innigheid, met zulk een rijkdom van beelden en toch met zulk een accent van volkomen oprechtheid, als Lamartine. Het beeld van de schemering:

> Le crépuscule aux monts prolonge ses adieux,
> On voit à l'horizon sa lueur incertaine,
> Comme les bords flottants d'une robe qui traîne,
> Balayer lentement le firmament obscur;

dat van de opkomst der sterren, die

> Jaillissent par milliers de l'ombre qui s'enfuit,
> Comme une poudre d'or sur les pas de la nuit,

geven reeds aanstonds den zeer nobelen en eleganten toon aan, die door het geheele gedicht blijft klinken.

Edel en waardig, dat is Lamartine tot in zijn diepste droefheid. Waar anderen de lucht met hunne wanhoopsklachten, hunne godslasteringen zouden vervullen, ontsnapt hem geene enkele kreet; zijn smart is stille, innige weemoed. Zoo uit hij zich in *Le crucifix*. Zonder iets wat naar declamatie gelijkt, als in een gebed vol ingehouden tranen, wordt hier de dood van een dierbaar wezen herdacht - wederom zonder dat één enkele bijzonderheid aanwijst wie de doode was: een vriend, een zuster of een bruid -, en wordt het kruisbeeld, ‘tiède encore de son dernier soupir’, deze roerende herinnering aan den Man der smarten, een trooster, een heilig erfstuk, dat tusschen de gestorvenen en de achtergeblevenen, als

Gage consacré d'espérance et d'amour,
De celui qui s'éloigne à celui qui demeure
Passe ainsi tour à tour,

Jusqu'au jour où, des morts perçant la voûte sombre,
Une voix dans le ciel, les appelant sept fois,
Ensemble éveillera ceux qui dorment à l'ombre
De l'éternelle croix!

'Teeder als eene omhelzing en vroom als een dankgebed', is Lamartine's *Chant d'amour* genoemd[1]. De dichter zelf heet het een soort van Hooglied, minder Oostersch van kleur dan Salomo's Lied der Liefde. Zij deze zang dan ook niet in gloeiende Oostersche kleuren gedoopt, toch gaat er een machtige adem door, wanneer de dichter van de vrouw, die hij liefheeft, beurtelings het lichamelijk schoon en de geestelijke eigenschappen verheerlijkt. De beelden zijn even talrijk als verrassend, en toch ontvangt men nooit den indruk van overlading of van gezochtheid.

Het beeld van de vrouw, welke hij in dezen *Chant d'amour* bezingt, kon het beeld van Lamartine's Muze zijn. Ook haar, de Muze der dichterlijke Meditatie, kan men zich aldus voorstellen:

Un de ses bras fléchit sous son cou qui le presse,
L'autre sur son beau front retombe avec mollesse,
Et le couvre à demi;

en wanneer wij het zangerige, elegische vers genieten, gelijk het op en neder gaat in dien nobelen, nooit banalen of deunerigen, cadans, dan vinden wij de beweging terug in deze regels:

Le doux gémissement de son sein qui respire
Se mêle au bruit plaintif de l'onde qui soupire
A flots harmonieux.

De lieden, die weigeren Lamartine als een groot dichter te erkennen, hebben vrij spel, wanneer zij wijzen op slordige rijmen, als *ciel* en *sommeil, épaule* en *colle*, op uitdrukkingen als 'le char de l'Aurore' 'le calme du Léthé', op versleten metaphoren, welke aan een ver-

1) Gustave Planche.

vlogen tijdperk herinneren, op het matte slot van enkele der schoonste gedichten, o.a. van *L'immortalité, Le chéne* (uit de *Harmonies*). Lamartine bekommert zich om dit alles niet. Met de zorgeloosheid van een ‘grand seigneur,’ die zich van zijn hoogheid en van zijn rijkdom bewust is, laat hij uit den hoorn des overvloeds zijne schatten vloeien zonder zich den tijd te gunnen ze te schiften en te schikken, zonder te zoeken naar het effect van dit beeld of het verrassende van gene wending. Hij behoort niet tot hen die den mooien versregel het tweede plaatsen om de zwakheid van den eersten regel te verbergen, of die een geheel gedicht fabriceeren voornamelijk met het oog op een fraai, effectvol slot. Waarom zou hij zich die moeite gegeven hebben, - vloeide niet alles zonder moeite en als van zelf uit zijn pen?

De nadeelen van dit ‘en grand seigneur’ dichten, gelijk hij ‘en grand seigneur’ leefde, hebben zich in Lamartines verzen, gelijk in zijn leven, geopenbaard. Maar zooveel onvergankelijk schoons staat daar tegenover, het is zulke echte, zuivere poëzie, goud van 24 karaat, welke Lamartine ons biedt, dat wie eens onder de bekoring van deze verzen is geraakt, geneigd is tot die kunst te zeggen, wat de dichter, in deze heerlijke regels van *Chant d'amour*, der liefste toeriep:

> ...Ton doux souvenir veille à jamais à l'ombre
> De ma fidélité,
> Comme une lampe d'or dont une vierge sainte
> Protège avec la main, en traversant l'enceinte,
> La tremblante clarté.

Na de twee bundels *Méditations* gaf Lamartine in 1829 den bundel *Harmonies poétiques et religieuses* uit, tien jaar later gevolgd door de *Recueillements poétiques*. Noch in den eenen noch in den anderen bundel vertoont zich zijn poëtisch talent van een nieuwe zijde; alleen zijn de motieven ernstiger, verhevener. Was het de liefde, die in de eerste bundels den hoofdtoon aangaf, in de *Harmonies* is het godsdienstige gevoel bijna uitsluitend aan het woord. Maar de bezieling is dezelfde, de gedachtenvlucht niet minder breed en stout - zij het motief hier en daar ook wat al te breed uitgesponnen -; de teeder roerende trekken ontbreken ook hier niet en het muzikale van den vorm staat niet bij dat van de vroegere gedichten ten achteren.

Het breedst van opzet is zeker wel *Jéhovah*, dat in een reeks van vier gedichten op het ‘de hemelen verkondigen Gods eer en het uitspansel Zijner handen werk’ met grooten rijkdom en verscheidenheid van kleur phantaseert. Lamartine laat den eik en den mensch, elk op zijn wijs, ons van Gods grootheid verhalen: den een door ons in zijne ontwikkeling, van den nauw zichtbaren eikel tot den boom die de eeuwen trotseert, tot bewondering te stemmen, den ander door, in de jonge maagd die tot vrouw opgroeit, in den man die door zijne intelligentie de wereld aan zich onderwerpt, tot dankbaarheid op te wekken, elk van beiden de taal sprekende, welke gisteren en heden slechts één naam kent:

> Lui seul! lui partout! tonjours lui!

Van een machtige breede beweging is ook de ode *Les révolutions*. Hen, die hunne onvruchtbare wortelen in de rots schieten, die al wat instort op dezelfde wijze weder opbeuren, die elke nieuwe waarheid bevechten en opstaan tegen een ieder die hen uit hun vreedzame slaap wakker schudt, wijst de dichter er op dat in het werk van den Allerhoogste geen plaats is voor stilstand,

> Chaque halte pour Dien n'est qu'un point de départ;

dat die God niet tweemaal hetzelfde woord des levens spreekt, dat morgen nooit gelijk is aan gisteren en dat alles der natuur en den mensch het ‘Vooruit!’ toeroept.

> Marchez! l'humanité ne vit pas d'une idée!
> Elle éteint chaque soir celle qui l'a guidée,
> Elle en allume une autre à l'immortel flambeau;
> Comme ces morts vêtus de leur parure immonde,
> Les générations emportent de ce monde
> Lenrs vêtements dans le tombeau.....
>
> L'humanité n'est pas le boeuf à courte haleine
> Qui ereuse à pas égaux son sillon dans la plaine,
> Et revient ruminer sur un sillon pareil;
> C'est l'aigle rajeuni qui change son plumage,
> Et qui monte affronter, de nuage en nuage,
> De plus hauts rayons du soleil.....

Enfants de six mille ans qu'un peu de bruit étonne,
Ne vous troublez done pas d'un mot nouveau qui tonne,
D'un empire éboulé, d'un siècle qui s'en va!
Que vons font les débris qni jonchent la carrière?
Regardez en avant, et non pas en arrière:
Le courant roule à Jehovah!

De eigenlijke *Recueillements poétiques* bieden weinig merkwaardigs, of het moest zijn de *Toast porté dans un banquet national des Gaulois et Bretons*, waarin de bezieling, de ‘Schwung’, die er van het begin tot het einde in heerschen, aan de beste van Lamartines vroegere gedichten herinneren. In de latere uitgaven van dezen bundel zijn er echter *Épîtres et poésies diverses* bijgevoegd, waarvan inzonderheid *'A Némésis, La Marseillaise de la paix* en *La vigne et la maison* uitmunten.

'A Némésis is het welsprekend antwoord op een artikel in het weekblad van dien naam, waarin de satirische dichter August Barthélémy den 3en Juli 1831 Lamartine over zijn dubbele candidatuur voor de Kamer, te Toulon en te Duinkerken, aanviel, hem verweet zijne gedichten voor geld te schrijven, en hem het recht scheen te willen ontzeggen het woord Vrijheid op de lippen te nemen. Men kan zich geen edelmoediger antwoord in edeler vorm denken dan dat, hetwelk Lamartine op dezen scherpen en onverzoenden aanval gaf. ‘Neen, - zegt hij - mijne muze is niet in dienst van een partij, zij draagt geen geeselroede in de hand, ik heb de priesteres niet uit den tempel gehaald om haar de rol van eene Nemesis te laten vervullen’:

Non, non: je l'ai eonduite au fond des solitudes,
Comme un amant jaloux d'une chaste beauté;
J'ai gardé ses beaux pieds des atteintes trop rudes
Dont la terre eût blessé leur tendre nudité;
J'ai couronné son front d'étoiles immortelles,
J'ai parfumé mon coeur pour lui faire un séjour,
Et je n'ai rien laissé s'abriter sous ses ailes
Que la prière et que l'amour!

‘Maar de zanger is een mensch als een ander; dezelfde aarde draagt hem; de snaren van zijn gemoed trillen bij denzelfden toon, en hij heeft mede zijn wettig deel aan de Vrijheid, een erfdeel dat niemand hem kan betwisten.’

Va, n'attends pas de moi que je la sacrifie
Ni devant vos dédains, ni devant le trépas!
Ton Dieu n'est pas le mien, et je m'en glorifie:
J'en adore un plus grand qui ne te maudit pas!
La liberté que j'aime est née avec notre âme,
Le jour où le plus juste a bravé le plas fort,
Le jour où Jéhovah dit au fils de la femme:
'Choisis des fers on de la mort!'

En dan dit nobele slot:

'Eens zult ge berouw gevoelen over uwen dolzinnigen aanval en zult gij haar van uw speeltuig afrukken,

La corde injurieuse où la haine a vibré!
Mais moi j'aurai vidé la coupe d'amertume
Sans que ma lèvre même en garde un souvenir;
Car mon âme est un feu qui brûle et qui parfume
Ce qu'on jette pour la ternir.'

Dienzelfden nobelen toon vinden wij in *La Marseillaise de la paix*. 'Sie sollen ihn nicht haben, den freien deutschen Rhein,' had in 1840 Nicolaas Becker op 'frechen', haast tergenden toon gezongen; en dit lied had tot over den Rhijn weerklonken. Alfred de Musset was spoedig met zijn antwoord gereed. Spottend luchthartig klonk het van zijn lippen: '*Nous l'avons eu votre Rhin Allemand!*' Lamartine voelde zich niet minder getroffen door het Duitsche lied, maar zijn antwoord op den krijgszang van Becker was een Hymne aan den vrede.

Ronle libre et superbe entre tes larges rives,
Rhin, Nil de l'Occident, coupe des nations!

klinkt het majestueus; en in tien strofen, waaraan dit refrein telkens gevariëerd zich aansluit, ontwikkelt hij met dat volle, breede geluid, dat nergens gezwollen noch hol klinkt, zijn dichterlijk pleidooi voor den vrede.

Wij weten, welke dwangarbeid Lamartine in zijn laatste levensjaren was opgelegd. Legouvé verhaalt ons in de roerende bladzijden, welke hij in zijn *Soixante ans de souvenirs* aan hem gewijd heeft, hoe Lamartine nog op zijn ziekbed door de schuldeischers achtervolgd werd. Toch was de dichter in hem niet ondergegaan. Dat

getuigt het gedicht *La vigne et la maison* door den 67-jarige geschreven, geïmproviseerd mag men wel zeggen, op een oogenblik dat hij voor een van zijn *Entretiens* kopij te kort kwam. Op een najaarsdag, tijdens den wijnoogst, rust hij in de schaduw van het verlaten ouderlijk huis, - het huis, waarvan hij kort daarna voor goed afstand zou moeten doen en dat hij in andere handen zou zien overgaan! - en daar worden al de herinneringen aan de dagen van weleer weder wakker in hem. Zijn ziel is diep terneergeslagen, maar hij tracht haar te troosten, met de verzekering dat het nog maar eene korte spanne tijds is, en dat de nacht die nadert de dageraad zal zijn van een anderen dag.

Quel fardeau te pèse, ô mon âme!
Sur ce vieux lit des jours par l'ennui retourné?
Comme un fruit de douleurs qui pèse aux flanes de femme,
Impatient de naître et pleurant d'être né?
La nuit tombe, ô mon âme! un pen de veille eucore!
Ce coucher d'un soleil est d'un autre l'aurore....

En dan brengt hij haar naar de plaats, waar haar jonge leven begonnen is:

Viens, reconnais la place où ta vie était neuve,
N'as-tu point de douceur, dis-moi, pauvre âme venve,
A remner ici la cendre des jours morts?

En hij toont haar het oude huis, waar de klimop als een rouwkleed overheen ligt gespreid, en naast den verdroogden vijgenboom den wijnstok, die opklimt tegen den verbrokkelden muur, van welks schaduw vader en moeder, van welks vruchten de kinderen en de vogelen plachten te genieten. Is het niet, vraagt hij, of zijne ziel hier, bij dien wijnstok, zich zelve terugvindt?

N'a-t-il pas pour toi le déliee
Dn brasier tiède et réchanffant
Qu'allume une vieille nourrice
An foyer qui nous vit enfant?

Ou l'impression qui console
L'agneau tondu hors de saison,
Quand il sent sur sa laine folle
Repousser sa chaude toison?

Maar nu is dat huis verlaten; de luiken hangen uit hunne scharnieren en kleppen nacht en dag tegen de muur; de vensters zijn door den hagel verbrijzeld en laten de zwaluwen door, wier getjilp het eenige geluid is, dat de doodsche stilte breekt.

De la solitaire demeure
Une ombre lourde d'heure en heure
Se détache sur le gazon;
Et cette ombre, couchée et morte,
Est la seule chose qui sorte
Tout le jour de cette maison!

En telkens weer komt de herinnering bij hem op aan het rozige leven, dat eens uit elk venster van dat huis naar buiten straalde, toen

....les bruits du foyer que l'aube fait renaître,
Les pas des serviteurs sur les degrés de bois,
Les aboiements du chien qui voit sortir son maître,
Le mendiant plaintif qui fait pleurer sa voix,
Montaient avec le jour; et, dans les intervalles,
Sous des doigts de quinze ans répétant leur leçon,
Les elaviers résonnaient ainsi que des eigales
Qui font tinter l'oreille au temps de la moisson!

Toen heeft van jaar tot jaar telkens één leven dat huis verlaten: de dochters verlieten het als bruiden,

Puis sortit un matin pour le champ où l'on pleure
Le eercenil tardif de l'aïeul,
Puis un autre, et puis deux, et puis dans la demeure
Un vieillard morne resta seul!

Puis la maison glissa sur la pente rapide
Où le temps entasse les jours;
Puis la porte à jamais se ferma sur le vide,
Et l'ortie envahit les cours!...

En terwijl hij zoo, de gestorvenen herdenkt, en droomt van een oord, ‘waar allen samenkomen en niemand henen gaat,’

Pendant que l'âme oubliait l'heure
Si courte dans cette saison,
L'ombre de la chère demeure
S'allongeait sur le froid gazon;

Mais de cette ombre sur la mousse
L'impression funèbre et douce
Me consolait d'y pleurer seul:
Il me semblait qu'une main d'ange
De mon berceau prenait un lange,
Pour m'en faire un sacré linceul!

Nog twee grootere gedichten verdienen in dit overzicht van Lamartine's poëzie vermeld te worden: *Jocelyn* en *La Chute d'un ange*.

Beide worden door den dichter een ‘épisode’ genoemd. Inderdaad waren zij volgens Lamartine's plan, aan welks voltooiing hij zelf trouwens niet geloofde, bestemd om deel uit te maken van een reuzengedicht, dat de geheele menschheid, de bestemming van den mensch, tot onderwerp zou hebben, en dat achtereenvolgens de phasen zou schilderen, welke de menschelijke geest moet doorloopen om langs Gods wegen tot zijn einddoel te komen.

La chute d'un ange, ofschoon twee jaar nà *Jocelyn* (in 1838) verschenen, moest het punt van uitgang zijn. Lamartine had het tot motto kunnen geven den beroemden regel uit zijn gedicht *L'homme (Premières Méditations):*

L'homme est un dieu tombé qui se souvient des eieux.

Het gedicht zondigt door breedsprakigheid, door te groote uitweidingen; de lijnen waarlangs het zich beweegt zijn niet duidelijk aangegeven. Eén gedeelte echter verheft zich tot eene hoogte, door weinige Fransche dichters bereikt; het is daar waar, in het achtste visioen, God zelf zijn wezen verklaart. Daar vindt men regels als deze, waarin God tot de Rede zegt:

‘Je suis celui qui suis;
Par moi seul enfanté, de moi-même je vis;
Tout nom qui m'est donné me voile ou me profane.
Mais pour me révéler le monde est diaphane.
Rien ne m'explique, et seul j'explique l'univers;
On croit me voir dedans, on me voit à travers;
Ce grand miroir brisé, j'éclaterais encore!
Eh! qui peut séparer le rayon de l'aurore?
Celui d'où sortit tout contenait tout en soi;
Ce monde est mon regard qui se contemple en moi.’

Deze wijsgeerige ideeën mogen op geen groote oorspronkelijkheid aanspraak kunnen maken, ze zóó geformuleerd te hebben, in zulke vloeiende, heldere, dichterlijke verzen, is geen geringe verdienste.

Werd in *La chute d'un ange* de ziel door hare zinnelijke lusten tot den val gebracht, en ontaardde ‘l'être lumineux’ in een ‘être obscur’, in *Jocelyn* is het het ‘wezen der duisternis’, dat zich door zelfverloochening en zelfopoffering, door de smart op te zocken, die heiligt, weder opheft en terugkeert tot het licht. Lamartine schonk in *Jocelyn* aan Frankrijk het eerste moderne heldendicht. De lotgevallen van dezen jongen geestelijke, hoewel ook weer niet van eenige langdradigheid vrij te pleiten, hebben in en buiten Frankrijk menig gemoed diep getroffen, en ook hen, die poëzie alleen weten te genieten in den vorm van een verhaal, liefst in dien van een liefdesgeschiedenis, zich onder de vereerders van den dichter doen scharen. De progressie van dat leven van toewijding en ‘Entsagung’, de fijne, teedere detailteekeningen, de natuurschildering, gevloeid uit de pen van een dichter, die niet maar de natuur uit de verte en uit de hoogte beschouwt, maar die haar van nabij heeft gezien, en met en in haar geleefd heeft, geven aan dit gedicht - dat in ons land veel gelezen wordt, en waarvan derhalve de inhoud en de fraaiste gedeelten als bekend verondersteld mogen worden - een zeer bijzondere waarde. Een enkele maal neemt de uitwijding, waartoe Lamartine's gemakkelijke pen hem al te vaak verlokt, het karakter aan van een op zichzelf staand gedicht, gelijk in dat breed opgevat poëem in het 9de hoofdstuk, met den afzonderlijken titel: *Les laboureurs*. Het zijn tafereelen uit het landleven, telkens afgewisseld met lyrische strofen, waarin de moederaarde, het landbouwbedrijf, het buisgezin worden verheerlijkt:

O travail, sainte loi du monde,
Ton mystère va s'accomplir;
Pour rendre la glèbe féconde,
De sneur il faut l'amollir!
L'homme, enfant et frnit de la terre,
Ouvre les flanes de cette mère
Qui germe les fruits et les fleurs:
Comme l'enfant mord la mamelle
Pour que le lait monte et ruiselle
Du sein de sa nourrice en pleurs!

Men herleest dit alles niet zonder dat men, gelijk het Lamartine's tijdgenooten bij zijn eerste optreden ging, onder de bekoring geraakt,

van deze poezie, waarin voor ‘het onuitsprekelijke’, voor alle droeve en teedere aandoeningen, welke het gemoed van elk onzer telkens bewegen, de edelste uitdrukking, de zangrijkste vorm is gevonden. Het moge waar zijn, dat die vorm niet altijd nauw sluit om de gedachte, het kleed moge nu en dan met een zekere ‘nonchalance’ om de leden geworpen zijn en daardoor op sommigen den indruk maken van slordig te zitten, men mist er toch nooit die sierlijkheid van lijnen, dien artistieken plooi in, welke den edelman, ook al hult hij zich in lompen, nog altijd als edelman doen herkennen. Het tengere, lenige, slanke, doorzichtige, etherische, dat het bekende portret van Lamartine op dertigjarigen leeftijd te zien geeft - *un corps fait de muscles et de nerfs*, zooals Lamartine's secretaris Charles Alexandre het in zijn *Souvenirs* noemt - kenmerkt ook zijne poëzie.

Kan deze spiritualist, wien het oneindige niet met rust liet, deze ridderlijke vereerder van de vrouw, dan nog wel een dichter van onzen tijd genoemd worden? Is er, nu de 19e eeuw en, met haar, het geloof aan zooveel wat Lamartine hoog hield en vereerde, op zijn eind loopt, nog gehoor te vinden voor den dichter der *Méditations*? De vraag dunkt ons tamelijk ijdel. Poëzie heeft er zich ten allen tijde mee tevreden moeten stellen enkel door eene minderheid ten volle gewaardeerd te worden, en ten allen tijde heeft het hart, dat poëzie in zich opnam, daarvoor - naar het woord van Pascal - zijne redenen gehad, welke de rede niet kent. Zoo zal het vooreerst nog wel blijven.

Lamartine was in alles en vóór alles dichter, zeiden wij. Dat moge hem in vele gevallen blind hebben doen zijn voor de eischen van het practische leven, zoowel in engeren kring als op het gebied der, politiek, daar staat tegenover, dat wat hem tot dichter maakte, als het zout zijns levens, hem geheel heeft doordrongen en hem tot aan het eind van zijn bestaan die zedelijke grootheid, dien adel van geest heeft doen bewaren, welke onze bewondering voor den genialen dichter onafscheidelijk maken van onze vereering voor den nobelen mensch.

Bibliographie.

Moderne Problemen. Novellen door Frits Lapidoth. 2 dln. Leiden, S.C. van Doesburgh. 1890.

Met Klaas Buijs, den held van de novelle *De molen 'D'Geelvinck'*, heeft de heer Lapidoth dit gemeen, dat hij een vijand is van sleur en zich niet gaarne laat opsluiten achter 'de tralies der gewoonheid.' Er spreekt toch uit de meeste stukken in deze bundels een streven naar ongemeenheid en oorspronkelijkheid van motieven, dat groote waardeering verdient, en dat alleen reeds volstaat om deze novellen van het gros harer Nederlandsche zusters zich gunstig te doen onderscheiden. Daar staat tegenover dat de schrijver wel eens een 'modern probleem' ter behandeling kiest, dat, hoe aardig ook gevonden en hoe interessant ook op zich zelf, ten slotte te machtig blijkt of te ingewikkeld om in het kort bestek en in den vorm eener novelle te worden afgewikkeld, of zelfs maar duidelijk gesteld. Dit blijkt uit *De molen 'D'Geelvinck'*, waarin de aardige beschrijving van de Zaanstreek, hare bewoners, zeden en gebruiken, en de levendige vertaaltrant goed moeten maken wat het onderwerp: de invloed, door oppervlakkige socialistische bemoeiingen op het karakter van een goedhartigen onderwijzer geoefend, aan duidelijkheid te kort schiet. Evenzoo in *Verboden suggesties*, de novelle waarin een verschrikkelijke, maar helaaas! al te bekende ziektetoestand stout opgezet en voortreffelijk gedetailleerd wordt. De verboden suggestie is, volgens den hypnotiseur, die hier het door hem waargenomene mededeelt, die suggestie welke, zij het ook met nog zoo menschlievende bedoelingen, met een ander dan een zuiver geneeskundig doel geschiedt; en nu wordt ons wel verteld, hoe Dr. Vandanger weigert zich tot het doen van een dergelijke suggestie te leenen, en hoe hij daardoor met zijn besten vriend voor goed gebrouilleerd raakt, maar de 'verboden suggestie', welke ons als het onderwerp van de novelle was aangekondigd, blijft achterwege. Ook uit enkele andere stukken, uit *Professor Beukhof* bijv., blijkt het nadeel dat de keus met zich brengt van die onderwerpen, welke zich beter tot een populair wetenschappelijke behandeling dan tot behandeling in den vorm eener novelle leenen.

Het best slaagt de heer Lapidoth, wanneer hij uit zijn 'Moderne problemen', hoe luguber ook, een komisch effect weet te halen, zooals hij dit met zooveel geluk deed in de kostelijk gevonden en met groot talent vertelde geschiedenis van *De Phonograaf van Wijbrand Longus*, welke de lezers van *De Gids* zeker nog niet vergeten zijn.

Het is reeds elders opgemerkt, dat de heer Lapidoth, al woont hij sedert jaren te Parijs, echt Nederlandsch is gebleven, hetgeen, onder meer, hieruit blijkt dat de Hollandsche typen in zijne novellen beter

geslaagd zijn dan de Fransche; zij zijn natuurlijker, oorspronkelijker, minder conventioneel. De heer Lapidoth is een novellist met karakter; en karakters zijn zoomin in de letterkundige als in de maatschappelijke wereld zóó dik gezaaid, dat wij ze niet op grooten prijs zouden moeten stellen, waar wij ze aantreffen.

W.J. Hofdijk in zijn leven en werken, door C.J.B. van der Duys. Edam, N.W. Lienard Everts. 1800.

Voor de bijzonderheden uit het leven van Hofdijk heeft dit boekje eenige waarde. De wijze, waarop de schrijver belangrijke en onbelangrijke feiten uit gedrukte en ongedrukte bescheiden, uit couranten, tijdschriften en mondelinge mededeelingen, wist bijeen te brengen, getuigt van zijn groote vereering voor den Kennemer bard. Doch daarmede is dan ook alle lof uitgeput. Wie Hofdijk als d i c h t e r in proza en poëzie kennen, zullen uit dit geschrift zeker niets nieuws leeren; wie met zijne gedichten nog niet, of slechts oppervlakkig bekend zijn, zullen hier van zijn talent een verkeerden indruk ontvangen en door de met zeer weinig smaak gekozen aanhalingen - de allerzwakste producten van Hofdijks Muze worden ons hier voorgelegd als waren het meesterstukken - zeker niet in geestdrift voor den dichter ontsteken.

Wij zouden dit slecht gestileerd en slecht gecomponeerd boekje, wemelend van taalfouten en bovendien op elke bladzijde door tal van drukfouten ontsierd, gaarne met stilzwijgen zijn voorbijgegaan. De ophef echter, waarmede het wordt aangekondigd, bracht ons er toe, het hier met een enkel woord te bespreken.

I

Willem de Derde.
1849-1890.

De laatste Koning uit het stamhuis van Oranje-Nassau is aan Nederland ontvallen. Het einde van zijne bijna tweeenveertigjarige regeering was somber, om het langgerekte van den doodstrijd dien hij te strijden heeft gehad. Het persoonlijk verkeer met zijn volk - nooit zeer levendig - had in de laatste jaren geheel opgehouden, en alleen uit de naamteekening onder wetten en besluiten bleek nog, dat de grijze Vorst zijne regeeringstaak bleef uitoefenen. Totdat ook die teekenen van zijn voortbestaan eerst tijdelijk en toen, na een kort en onvolkomen herstel, voor altijd verdwenen. Het leven hield nog aan, maar de laatste arbeidskracht was uitgeput, en in afwachting van het oogenblik waarop de smartelijke ziekte die hem kwelde, het ijzersterke lichaam geheel zoude hebben gesloopt, moest ten tweede male het regeeringsgezag aan andere handen worden toevertrouwd. Zijn dood, hoe plotseling nog, was voor niemand eene verrassing en voor hem zelven de verlossing van lang aanhoudend lijden.

Het cijfer van hen die op volwassen leeftijd den aanvang van de nu geëindigde regeering hebben bijgewoond, begint al klein te worden, en betrekkelijk weinigen daarom die zich levendig de stemming herinneren, welke in 1849 bij het optreden van den nieuwen Koning het nederlandsche volk beheerschte. Geheel onverwacht en onvoorbereid stond het toen aan het graf van een Vorst, die door zijn ridderlijk bedrijf in vroeger jaren dat volk innig aan zich verbonden had, en zijn opvolger was een jong man, die tot nog toe elke aanraking met zijne toekomstige onderdanen schier stelselmatig had

gemeden en van wien niets zoo goed en zoo algemeen bekend was als dit, dat zijne persoonlijke sympathiën heenwezen naar eene richting, lijnrecht tegenovergesteld aan die, welke Nederland juist een jaar vroeger was opgegaan en die het nu vervolgde, in het vaste vertrouwen dat deze het leiden zou tot bevestiging van zijne vrijheid en tot verhooging van zijne welvaart. Was het dan wonder dat or beduchtheid heerschte en dat menigeen zich in stilte bekommerd de vraag stelde, of dat gemis aan overeenstemming tusschen de denkbeelden van Vorst en die van volk niet vroeger of later tot gevaarlijke botsingen zou kunnen aanleiding geven?

't Is waar, aan geruststellende voorteekenen ontbrak het niet, want ronder en ruiterlijker kon een vorst zich niet aan zijn volk verbinden dan Willem III dit deed èn dadelijk bij het aanvaarden van de regeering èn later in de woorden, die hij bij zijne plechtige huldiging op 12 Mei 1849 den Staten-Generaal toevoegde.

Maar klemmender dan woorden zijn daden, en deze hebben van den aanvang af op de Koninklijke gelofte het zegel gedrukt. In de eerste regeeringsjaren mocht het soms blijken dat hier en daar van de oude achterdocht nog sporen waren overgebleven, deze verzwakten allengs en verdwenen welhaast zoo volkomen, dat het thans jonge geslacht zich misschien over niets zoozeer verwondert als over het feit, dat zulk eene beduchtheid ooit heeft kunnen bestaan.

Welk ook het oordeel zijn zal van tijdgenoot en nakomeling over de regeering van Willem III, allen zullen zich in elk geval vereenigen in de betuiging, dat de rechten en vrijheden van zijn volk hem heilig zijn geweest, en dat hij - zonder rekening te houden met zijn eigen oordeel over de waarde der hem toevertrouwde schatten - als braaf soldaat bij die schatten heeft wacht gehouden, niet gedoogende dat daarnaar immer eene schendende hand werd uitgestrekt.

Het Nederlandsche volk heeft deze koninklijke trouw beloond met het beste dat het geven kon, d.w.z. met een trouw, in alle opzichten aan de zijne gelijk. De Koning was zeker van zijn volk, zoo als dat volk zeker was van hem, zonder dat aan een van beide kanten ooit behoefte werd gevoeld aan middelen om wat men zoo natuurlijk bezat tegen een mogelijk verlies in de toekomst te waarborgen. De praktijken zoo

vaak door andere souvereinen te baat genomen om hunne populariteit te voeden en te sterken, hebben hem nooit aangetrokken, omdat het gevoel van de behoefte aan zulke hulpmiddelen hem ten eenenmale ontbrak. Zooals zijn volk zich gaf aan hem, kon hij zich geven: juist zoo als hij was. Door nooit het gelaat te plooien naar de stemming van de menigte, in welker midden hij zich ophield, heeft zijn optreden in het openbaar meer dan eens aan die stemming af breuk gedaan, maar nooit aan de trouw waarmede zijn volk hem aanhing; en misschien dat meer dan een zijner mede-souvereinen, hier te lande getuige van het geheel ongedwongen verkeer tusschen koning en volk, zich wel eens naijverig de vraag gesteld zal hebben: van waar het toch komen mocht, dat onze vorst als een natuurlijk recht over een veel grootere plaats in het hart zijns volks beschikte, dan anderen met een leven van onverpoosde toewijding aan het welzijn hunner onderdanen hadden kunnen veroveren.

Eene regeering tegelijk zoo langdurig en zoo volkomen ongestoord als die voor Willem III was weggelegd, is zeldzaam genoeg. Zeker hebben ook aan die regeering de dagen van sterk opgezweepte politieke hartstochten niet ontbroken, maar gelukkiger dan de eerste koning van zijn geslacht, zijn die stormen over zijn hoofd heengegaan, zonder aan zijne populariteit de minste af breuk te doen. En toch als in die laatste levensjaren, welke hij in bijna volkomen afzondering van de wereld doorbracht, zijne gedachten soms naar het verleden terugweken, wie weet of hij er wel niet eens toe gekomen is aan dien eersten koning èn de stormen van zijn leven èn de wisselingen van zijn fortuin èn zelfs zijne verzwakte populariteit te benijden. Immers die wisselingen en die stormen waren wat de gescheurde vlag voor den krijgsman is: de openbaring van een wel ruw en moeitevol, maar dan toch hoogst belangwekkend leven; een leven dat aan rusteloozen arbeid zijne waarde en aan grootsche aandoeningen zijne wijding ontleende. En hij, de nazaat? Eene gelegenheid om de militaire deugden, erfelijk in zijn geslacht, voor de wereld bloot te leggen, had hem ontbroken; voor eene zuiver persoonlijke regeering was hem van den aanvang af de weg afgesneden geweest, en om, naar het ideaal in onzen tijd voor den constitutioneelen

koning weggelegd, zich geheel te vereenzelvigen met de denkbeelden en de aspiratiën van zijnen tijd en van zijn volk, ten einde den machtigen maatschappelijken invloed over welken hij beschikken kon, aan het leiden van die denkbeelden en het bevredigen van die neigingen, dienstbaar te maken, daartoe waren andere eigenschappen noodig dan de natuur hem geschonken had. Misschien zal de verzuchting hem dan wel eens over de lippen zijn gekomen, dat zijn leven, zoo eentonig zonnig, toch ten slotte een eenzaam leven is geweest.

Maar wat aan het verledene moge ontbroken hebben, ook nog in de laatste heldere oogenblikken, welke het leven hem gunde, kon hij met berusting op de toekomst het oog vestigen. Immers hij wist, dat het verbond, tweeënveertig jaren tusschen hem en zijn volk gehandhaafd, een verbond was geweest van ongerepte trouw en loyauteit; - hij wist dat zulk een verbond aan kracht en innigheid wint naar gelang de persoon aan wien de trouw verpand is, zwakker zijn mocht, - en hij wist dus ook, dat, wat de toekomst mocht brengen, zijn volk aan de erfgenaam van zijne kroon - eene vrouw en een kind tevens - in dubbele mate zou geven wat het aan hem zelven gegeven had: eerlijke en trouwe aanhankelijkheid in dagen van vreugd en van smart. En steunende op die wetenschap, - het laatste maar ook het hoogste loon van zijn leven: het loon van een eerlijk man - heeft hij het hoofd vredig kunnen neerleggen.

J.T. BUYS.

‘'t Stumpke’.

De fabriek was een oud, somber gebouw met een zijvleugel langs de Roer. Later waren nog een zijvleugel en allerlei bergplaatsen, loodsen en magazijnen bijgebouwd zonder veel orde, alleen zooals ruimte en gemak het voorschreven. De hooge muren waren van bruine briksteenen en de ongelijke daken met roode, door den walm der schoorsteenen hier en daar zwart getinte pannen gedekt, zoodat het geheel een vuilbruin gevaarte geleek, waaruit met zijn zwarten top de schoorsteen der stoommachine dreigend oprees. In de zijvleugels wezen drie rijen ijzeren raampjes met vuilwit-gekrijte of grauw bestoven ruitjes, op anderhalve manslengte van elkander, duidelijk drie verdiepingen aan, terwijl de vensters der bergplaatsen en loodsen en van sommige hooge daken zonder bouworde en symmetrie naast en boven elkander stonden, als afschuwelijke, zwarte openingen in het logge monster.

De wolspinnerij - zoo heette de fabriek nog altijd naar hare oorspronkelijke bestemming, ofschoon er later ook ververij en weverij waren bijgekomen - lag een paar minuten buiten het kleine stadje aan de Roer; op geruimen afstand, reeds vijftig passen buiten de poort, kon men het gezwoeg van het groote waterrad en het geraas van de vele werktuigen en weefstoelen duidelijk hooren. De stichter der uitgebreide zaak, de overgrootvader der tegenwoordige firmanten, had deze ligging uitgekozen, omdat hij uitsluitend het water der snelvlietende Roer als beweegkracht had willen gebruiken, doch later, na de Belgische revolutie, waren met de uitbreiding der zaak stoom-

kracht en in verband daarmede grootere magazijnen en bergplaatsen noodzakelijk geworden.

Des morgens, in den zomer om zes, in den winter om zeven uur, stroomden een honderdvijftig werklieden, mannen en vrouwen, oud en jong, elk met een blikken flesch of een kruik vol koffie, naar de fabriek. Als dit personeel des avonds, in den winter om zeven, in den zomer om acht uur, moe en loom het groote gebouw verliet, betrok Gradus de nachtwaker het kamertje van den portier nabij den hoofdingang. De laatste werklieden gingen hem op hun klipklappende klompen voorbij, terwijl de laatste tonen der haastige en stootende bel weerklonken, die het sluiten der fabriek verkondigde; daarna kwamen de heeren van het kantoor, hingen de sleutels op hun nummer aan het groote zwarte bord, groetten kortweg en gingen; eindelijk ging ook Jan de portier met een ‘goeden nacht’ dat Gradus met een ‘slaap wel’ beantwoordde. Dan begaf hij zich naar den hoofdingang, draaide den sleutel van het nachtslot tweemaal knarsend om, schoof boven en beneden de zware grendels dicht en bevond zich geheel alleen in de donkere, uitgestorven fabriek, die overdag zooveel geraas maakte.

Gradus was een oudachtig mannetje, niet groot van gestalte; aan zijn rechterhand ontbraken de drie middelste vingers. Hij en anderen noemden die hand ‘het stumpke’. De oudste werklieden der fabriek, die met hem jong waren geweest, konden berekenen, dat hij zoowat in zijn zes of zeven en vijftigste moest zijn, voor anderen was zijn ouderdom moeilijk te gissen. Peper- en zoutkleurig was zijn haar altijd geweest, ten minste van af zijn twee en dertigste jaar, en op zijn groot gelaat met breeden neus en diepliggende oogen teekenden sinds jaren dezelfde trekken veel ernst, veel zorg, veel lijden en veel gelatenheid. Zijn blik had iets mats en onverschilligs en praten deed Gradus maar weinig. Och, dat ‘stumpke’, dat hem vroeg had grijs gemaakt, had hem ook vroeg oud gemaakt. Ja, dat was een heele historie geweest!

Gradus Messemakers was op veertienjarigen leeftijd in de fabriek gekomen en had eerst drie jaren lang aan ‘den wolf’ gestaan, de machine, waarin de gewasschen wol wordt losgewoeld en van de grove, nog overgebleven onreinheden bevrijd. Gedurig moest hij door een ruime opening kruipen om de wol onder een sneldraaiend rad weg te halen, 't geen hij met ge-

sloten oogen deed, omdat stof en haartjes en soms kleine steentjes om hem heen vlogen.

Daarna was Gradus in de spinnerij gekomen. Eerst had hij aan een groot toestel den gesponnen draad van groote op kleine klossen moeten overbrengen en den grooten klos, die ledig geloopen, of den kleinen klos, die vol geloopen was, door andere moeten vervangen. Daar er honderd vier en veertig klossen met groote snelheid voor hem ronddraaiden, was het een voortdurend uitnemen en inzetten geweest. Later moest hij aan een ander dergelijk toestel de draden van drie, vier of meer klossen op een enkelen klos doen loopen, waarbij een afgebroken draad telkens moest worden aangelascht. Naast hem stonden oudere werklieden, zoogenaamde voorspinners, die de ruwe wol op de machine tot een draad vormden, waarbij zij met het beweegbare onderstel, achteruit en vooruit liepen, hetgeen zij uit- en inrijden noemden en waarbij zij allerlei liedjes zongen.

Op zijn vijf en twintigste jaar was hij zelve voorspinner geworden en een paar jaren daarna meesterknecht-opzichter over de kaardmachines. Hier werkten alleen vrouwen en ook - zijn Antje. De werksters waren den heelen dag bezig met het uitspreiden der wol op het doek, dat deze onder vijf of zes met stalen banden voorziene cylinders brengt, van waar ze aan den anderen kant in lange strooken of krullen te voorschijn komt, die het werkvolk ‘Worstjes’ noemt. Gewoonlijk moest dezelfde wol drie of vier zulke kaardmachines doorloopen, soms moest vóór het inleggen een al te groote vlok met de hand nog wat uitgeplozen worden. De taak van den opzichter bestond niet alleen in het bewaken der werktuigen maar ook en voornamelijk in het besprenkelen der wol met olie - een liter op de tien pond, en zulks maar altijd door, van den morgen tot den avond. De vloer, de muren, de werktuigen, door welke de vette wol liep, de kleederen der kaardsters, zelfs de trap, waarover ze kwamen en gingen, waren dan ook met olie gedrenkt. In de fabriek werd de plaats, waar de kaardmachines stonden, niet anders dan ‘de vette hoek’ genoemd.

Hier, in den vetten hoek, had Gradus de gelukkigste dagen van zijn leven gesleten. Na drie jaren had hij genoeg gespaard om zijn Antje te kunnen trouwen en haar voor altijd van het morsige werk te bevrijden.

Hij was in zijn dertigste en zij zes en twintig toen ze trouw-

den. Te vroeg hadden ze 't niet gewaagd - daarvan had. Gradus te veel voorbeelden beleefd in de fabriek.

Antje was een klein, zwart schepseltje met donkere oogen en bleeke wangen, een fabriekskind zooals hare ouders en grootouders ook waren geweest. Sterk was ze dus niet. Ze gevoelde zich dan ook als in den hemel, toen ze niet meer aan de machine behoefde te staan en rustig neerzat in haar eigen, gezellige woning in 't Molenstraatje.

Och, hoe herinnerde Gradus zich nog, hoe vergenoegd hij steeds thuis kwam en hoe zij hem ontving in de zindelijke huiskamer met een glimlach of met een vriendelijk woord! En hoe ze heele avonden zaten te praten aan 't venster in den maneschijn, en hoe ze Zondags gingen wandelen, hij met zijn hoogen hoed op, zij met haar trouwshawl om! En eindelijk, nadat ze bijna drie jaren getrouwd waren, voedde Antje de hoop om moeder te worden! Och, hoe ze hem dat met een glimlach op de lippen had meegedeeld! Ze was bij 't eten vlak naast hem komen zitten en toen ze gedaan hadden, had ze het hoofd tegen zijn schouders geleund.

- ‘Zegk, Gradus, 't is zoo’, was alles, wat ze gezegd had, waarop hij haar in zijn armen gedrukt en gekust had en geantwoord:

- ‘Noe höb ich dich nog leever as ooit, Antje!’

Er was een tijd gekomen van stil verlangen en verbeiden, van liefderijk koesteren, van heimelijke, ongekende vreugde... De maanden waren langzaam omgegaan, tot omstreeks Sint-Jan... nog eene maand en Gradus zou vader zijn!

En toen - toen was het gebeurd!

Gradus had bij de kaardmachines gestaan en Mieke Savelberg, de dochter van een zijner beste kameraden, had gevraagd om even te mogen gaan drinken. Gradus had toen zelf Mieke's plaats ingenomen en de wol opgelegd, tot hij een stukje hout tusschen de cylinders bemerkte. Dat moest hij er toch even uithalen, 't zou anders de stalen baarden te veel havenen. Met de voorste vingers der rechter hand ging hij voorzichtig tusschen de cylinders om 't houtje fluks te grijpen - met een rauwen gil trok hij de hand plotseling terug... De drie middelste vingers waren verpletterd.

't Was tegen twaalf uur gebeurd, een paar minuten voor dat de werklieden de fabriek verlieten. Als een loopend vuur was

het van mond tot mond gegaan: ‘Gradus Messemakers is met de hand onder de machine gekomen!’ En voor dat iemand het had kunnen verhoeden, waren een aantal vrouwen en meisjes naar het Molenstraatje gerend en bij Antje binnengestormd: ‘Gradus is onder de machine gekomen!’... Antje had eerst niet kunnen gelooven; toen ze duidelijk gehoord had: ‘met de rechterhand, tusschen de cylinders’ was ze bewusteloos in elkander gezonken.

Toen men Gradus een uur later met verbonden hand thuisbracht, vond hij er den dokter en een paar buurvrouwen. Antje had een meisje ter wereld gebracht, haar toestand kon zeer zorgwekkend worden...

Den derden dag had Antje koorts gekregen en den zesden dag was ze gestorven. Gradus was met klein Antje alleen gebleven....

Nog twee dagen - en de dokter had verklaard, dat het afzetten der drie verbrijzelde vingers noodzakelijk was; het koud vuur was in aantocht en kon Gradus mogelijk het leven kosten... er viel zelfs geen tijd te verliezen.

Hij moest leven voor klein Antje.

Op den dag der begrafenis, juist toen ze Antje wegdroegen onder het zingen van het ‘De profundis’, verrichtte de dokter de operatie. Gradus voelde er niets van, ofschoon hem de dikke tranen over de wangen rolden. Hij luisterde maar naar dien zang, die zich langzaam verwijderde en zijn allerdierbaarst medenam... Toen hij niets meer hoorde, viel hij in zwijm...

O de tijd, de tijd, dien hij toen had doorgebracht!... Hij was radeloos, gek, en later suf geweest. Heele dagen had hij met zijn kind op de knieën voor zich uit zitten staren en gegeten en gedronken, wat de buren hem brachten.

Toen Gradus vijf weken later in de fabriek terugkeerde, was hij oud en grijs geworden.

Een der Heeren was zelve bij hem gekomen met het verzoek om terug te keeren; de oude nachtwaker was gestorven en hij werd in diens plaats gesteld. Dankbaar nam Gradus het aanbod aan; hij wist het immers wel, om aan de machine te staan, was hij niet meer geschikt, en met de Heeren was hij het volkomen eens, dat hij nog zeer goed in staat was om door de fabriek te loopen met de lantaren, die hij desnoods in de linker hand kon dragen. Overigens, de lantaren was immers van een bijzondere

inrichting; als ze omviel, doofde ze van zelf uit; de Heeren hadden ze opzettelijk uit Brussel ontboden.

En nu wandelde Gradus al bijna vijf en twintig jaar elken nacht met de brandende lantaren door de groote, duistere fabriek. Van 's avonds negen tot 's morgens vijf uur moest hij vijf maal de ronde doen. Maar gewoonlijk begon hij zijn eersten tocht al om half negen, om alles op zijn gemak te kunnen nazien.

Door de beide kantoren, die hij zorgvuldig weer achter zich sloot, kwam hij in een groot vertrek, de expeditiekamer, waar allerlei balen en pakken ter verzending gereed lagen. Van hier ging het trap op en trap af door den linkervleugel, die uit groote zalen en werkplaatsen en magazijnen bestond, in eene loome, haast tastbare duisternis gehuld, waarin de roodachtige vlam zijner lantaren slechts een karig licht verspreidde. Beneden wierp hij een blik op den wolf en de waschkuipen, boven op de spin- en kaardmachines, die zwart en onbewegelijk in den donker stonden. Op de derde verdieping waren de voorraadkamers, waar duizenden ponden wol lagen en waar over dag drie werklieden met uitzoeken en sorteeren bezig waren. Groote hoopen vettige wol lagen op den glibberigen vloer. Langs een andere trap afdalend, kwam Gradus bij de kaardmachines in den vetten hoek.... Vandaar ging het nogmaals naar beneden, naar de stoommachine. Het vuur smeulde nog onder den verbazend grooten ketel, waarin zich soms vreemde geluiden deden hooren, als van groote blazen, die in 't water klokkend opwelden, terwijl het heele gevaarte sissend den laatsten stoom uitblies. Als Gradus hier de lantaren in de hoogte hief, om nog eens ten overvloede, zooals hem geleerd was, naar den manometer te zien, wierpen het kolossale drijfrad en de zware balançoirs phantastische schaduwen op de helder gewitte muren. Boven de stoommachine lagen de droogkamers, waarin soms een vervaarlijke hitte heerschte; de wanden waren steeds heet, ook als er gespuid werd. Door een smallen gang bereikte Gradus het achtergebouw, waarin zich hoofdzakelijk eene smidse en bergplaatsen voor verfstoffen bevonden. Hier kwam hij aan het eigenlijke doel van zijn tocht - een groote, staande klok, die de controleur genoemd werd. In den donkere hoorde men van verre reeds haar langzaam, regelmatig getik. 't Was een

klok zonder wijzers; het geheele cijferblad draaide, zoodat het cijfer, hetgeen het uur aangaf, steeds boven was. Het blad was tevens rondom met beweegbare houten pinnen voorzien. Op den nok der klok kon door middel van een koperen drukker de houten pin, die zich juist boven bevond, worden neergedrukt, waardoor het uur werd aangeduid, waarop de waker het uurwerk had bezocht. Gradus klom op een houten trapje, dat naast den controleur stond, drukte op den drukker en aanvaardde zijn terugtocht door den rechtervleugel, die langs de Roer lag en waar 't weer trap op en trap af ging door de dichte duisternis. Beneden was de ververij, waar 't zoo vreeslijk tochtte, omdat dag en nacht alles open stond, en de met indigo en andere verfstoffen gevulde kuipen een akelige lucht verspreidden. In het vertrek naast de ververij stonden de walkmachines met hun hooge houten stampers en de kruikarren met vollersaarde er naast. Boven bevonden zich in lange rijen de weefgetouwen met de half afgewerkte stukken er op. In den laatsten tijd waren er vreemdsoortige getouwen bijgekomen, hooge gevaarten, waarin de draden van boven kwamen, na door allerlei openingen in verschillende langwerpige kaarten van bordpapier te zijn gegaan. Gradus had soms minuten lang de verschillende figuren bekeken, die er mede geweven werden, maar wijs was hij er niet uit geworden. Nog hooger waren weder allerlei bergplaatsen en magazijnen voor ruwe en afgewerkte goederen.

Bij dezen vleugel, buiten onder een afdak, bevond zich ook het groote waterrad, dat overdag zoo hijgde en zwoegde, als het de weefgetouwen en de walkmolens in beweging bracht. Door een houten deur kwam Gradus op het bruggetje boven de sluizen. Thans liep de Roer kletsend en kabbelend, als met een tergenden lach onder 't zware rad door, den reus, dien ze gedoemd was te drijven en die haar voortsloeg en in duizenden druppels en millioenen water atomen deed opstuiven. Nog dropen de atlijd natte waterscheppers van het werk, dat zij den geheelen dag hadden verricht.

Door de weegkamers in het hoofdgebouw keerde Gradus terug naar de cel, die overdag aan den portier, des nachts aan hem behoorde.

Een goed uur later begint Gradus weder juist denzelfden tocht - en zoo iederen nacht, driehonderd vijf en zestig nach-

ten in het jaar, de nachten na de zon- en feestdagen niet eens uitgezonderd!

Tweemaal slechts - tweemaal in bijna vijf en twintig jaren heeft hij ontbroken en een ander moeten in zijn plaats stellen. Maar dat is geweest, toen Antje zoo ziek was, eerst eenige dagen voor hare eerste H. Communie, en de tweede maal, nu voor een jaar of drie, toen Antje zoo hevig de koorts had, dat iedereen zei: ‘ze ruukt nao de schup’. Sterk was Antje, het achtmaandsch kind, bij lange niet!

In den zomer bij mooi weder, in den winter bij maneschijn, bleef Gradus soms lang stilstaan op het bruggetje bij het groote waterrad. Behalve het kabbelend water was alles doodstil. Als in diepen slaap gehuld, lag het stadje op eenigen afstand voor hem. Daar, vlak voor hem, die zwarte opening tusschen de huizen aan den geslechten wal - dat was het Molenstraatje.... In den zomer vernam hij een enkele maal het geraas van een rijtuig of het lustig gezang van een paar vrienden, die wat laat huiswaarts keerden, in den winter den ratel van den nachtwacht en zijn roep: ‘Ein oer hèèt de klok, de klok hèèt ein!’ waarop één dreunende slag der Groote-torenklok volgde.

Gradus kon weer gerust heengaan - in 't Molenstraatje, daar vlak voor hem, en in het heele stadje heerschten volkomen rust en vrede....

Soms, tusschen twee rondgangen in, vertoefde Gradus ook op een andere plaats - in den vetten hoek. Vooral als de winternacht zoo recht buiig en onstuimig was, moest hij er heen. En dan, op die plaats, herleefde weder 't geheele verleden voor zijnen geest.... Hier stond dezelfde machine nog, waaraan Antje twee jaren onder zijn opzicht gewerkt had - ginds dezelfde, waaraan Mieke Savelberg nog werkt en die hem drie vingers gekost heeft.... en zijn Antje!

Enkele malen zit hij er in den zomer, heel, heel vroeg in den morgen, als de eerste schemering door de vuil bestoven raampjes breekt. Dan begint Gradus de toestellen en werktuigen beter te onderscheiden. Langzaam dringt er meer en meer licht naar binnen en 't is of aanstonds de bel zal gaan, of de machines zich weer ratelend en rzend in beweging zullen zetten en of de meisjes weer zullen komen, de jonge deernen van toenmaals, en met hen zijn Antje!

Lang blijft hij zitten turen en droomen, tot hij plotseling

met een diepen zucht de nog brandende lantaren grijpt met den pink en den duim van zijn stompje en zijn laatsten tocht voor dien nacht voortzet naar den controleur....

Als Gradus na zulk een nacht, loomer en afgematter dan anders thuis komt, en Antje koffie en brood klaar zet, voor hij gaat slapen, dan durft hij haar haast niet aanzien, uit vrees, dat zij iets merkt in zijn oog, iets vochtigs, dat op een traan gelijkt.

't Was een recht buiige en stormachtige avond in 't laatst van November. Om zeven uur hadden de fabriekarbeiders hun werk verlaten en waren allen bibberend van kou, op een sukkeldrafje naar huis gesneld. Een kwartieruur later had Gradus de plaats van Jan den portier ingenomen, de groote deur gesloten en gegrendeld en was weer geheel alleen gebleven in de groote, donkere fabriek. Bij snel op elkander volgende vlagen loeide de wind uit het Noordoosten en deed de kleine ruitjes op de binnenplaats en in de portierscel rinkelen.

Gradus vond het koud in die cel. Jan had de gewoonte om te spuien voor hij heenging - eene beleefdheid, die hij zijn opvolger bewees. Maar 't scheen of Jan heden avond het kacheltje vergeten had, dat bijna uit was. Gradus had het al eens opgepookt - maar 't hielp niet. Hij stond op, haalde op de binnenplaats brandhout en krullen, en legde 't vuur weer aan. Bij zijn terugkomst bemerkte hij Jan's klompen in een hoek der cel, klompen van de grootste soort, die over de schoenen gingen. Die zouden wel warm zitten.

Als Gradus daar zoo ineengedoken, met het kacheltje tusschen de beenen neerzit, strijkt hij met de linker hand over de heup en de lenden.... Ja, dat is ze weer, die vervloekte jicht... Daar heeft hij in den laatsten tijd meermaals last van gehad... Dan zit ze hier, dan zit ze daar... Maar gesproken heeft Gradus met niemand er over.... Hij mag immers niet ouder worden, vooral in het oog van de Heeren niet.... Wat zou er van Antje worden, als hij te oud werd om zijn dienst te doen?.... Naar de fabriek gaan?.... Daar was ze immers veel te zwak voor!.... Als ze eens goed en wel getrouwd was-dan!.... Maar wie zou er om Antje komen, al was ze ook nog zoo mooi?.... Men kon nooit weten.... Maar hij moest blijven werken - voor haar!

Dien avond begon Gradus bijzonder vroeg zijn eersten tocht. Hij was knorrig, allerlei gedachten doorkruisten zijn hoofd.... Waarom wilde dat kacheltje ook niet branden?.... Als hij de heele ronde in eens deed, zou 't zeker uit wezen, bij zijne terugkomst. Hij zou van uit de machinekamer terugkeeren, om nog eens na te zien....

't Was juist kwart over acht, toen Gradus door de kantoren ging. Toen hij de tweede deur achter zich dicht sloot en de magazijnen betrad, waarin de goederen ter verzending gereed lagen, bemerkte hij eerst, dat hij de klompen van Jan nog over zijn schoenen had.... Hij zou ze straks uitdoen, als hij van halverweegs even terugkeerde....

En weer ging het trap op en trap af door de dikke duisternis van den linkervleugel, waarin zijn lantaren slechts een schemering wierp, langs de waschkuipen, langs de spin- en kammachines en langs de kaardmachines in den vetten hoek...

Heftiger gierde de wind en deed het licht zijner lantaren waggelen - en met het licht waggelden alle schaduwen en voorwerpen om hem heen.... Er moest beneden iets openstaan, want een hevige tocht woei van beneden omhoog....

Van den vetten hoek ging het weer trap afwaarts langs de vette, uitgesleten trap naar de machinekamer.

En toen - ja, wist hij zelf hoe 't gekomen was? Op zijn klompen was hij plotseling uitgegleden van eene der uitgesleten treden van de oude vette trap.... hij had de lantaren in de linkerhand en wilde met de andere zich grijpen aan de leuning, het stompje was niet bij machte de vette leuning te houden, hij viel, tuimelde langs de trap naar beneden, de lamp viel niet om, maar sloeg te pletter tegen de tweede trede, de brandende petroleum vloeide langs de trap, langs den vloer - en, hemel, wat was dat?.... op eens stond de heele machinekamer in lichtelaaie!

Gradus richtte zich op en tuurde verbaasd voor zich uit. Zijn bezinning had hij niet verloren... neen... neen... hij zag alles... en duidelijk... Maar hij stond als aan den grond gekluisterd!...

't Was vreeslijk, wat Gradus zag en begreep. Afgewerkte wollen dekens hingen te drogen naast en boven den stoomketel, van den vloer tot vlak onder de droogkamer, waar zeker geen plaats genoeg meer geweest was. Ze moesten wel den heelen

dag gehangen hebben, want alles stond in brand.... En door de openstaande raampjes der machinekamer joeg de wind naar binnen, die de vlammen aanwakkerde. Gradus hoorde de zoldering kraken - de droogkamers vatten vuur en daarnaast lag de vette hoek! Er was geen redding meer.

Dwars door de vlammen heen rende Gradus naar buiten, de binnenplaats op. Tegen den drempel stootend, vloog hem de eene klomp van den voet, onder de brandende dekens; den anderen moest hij wel bij 't uitglijkden op de trap verloren hebben.... Die klompen waren oorzaak van alles!... Hij verbaasde zich. Hoe kwam het, dat hij nog denken kon?... Denken aan iets anders dan aan hulp en redding?... Met alle kracht trok hij thans aan de bel naast de portierskamer. Maar de wind kwam noordoost, van den kant der stad over den vetten hoek naar het front der fabriek... Niemand zou hem hooren!...

Onwillekeurig zag hij om. De heele linker hoek der binnenplaats rondom de groote machine stond in vuurrooden gloed...

Toen overviel Gradus een groote angst. Wat zou hij antwoorden, als de Heeren hem zouden vragen, hoe de brand ontstaan was? Moest hij zeggen, dat hij klompen aan had, dat hij zich met zijn stompje niet had kunnen vastgrijpen? Wat zou er van hem worden, als hij ontslagen werd - hij, die tot geen werk meer in staat was?...

De ruiten der machinekamer sprongen stuk en vielen rinkelend op den grond. De vlammen sloegen naar buiten. Gradus bonsde 't hart tot in de keel.

- ‘Antje, Antje,’ sprak hij luid in zijn angst en vertwijfeling. Dan ontsloot hij de groote deur en rende op de stad aan.

- ‘Brand! brand!’ schreeuwde hij tegen den wind in, die hem loeiend om het hoofd sloeg. En onder 't loopen, in zijn doodsangst, herhaalde hij zonder te denken, in zich zelve: ‘o God, die klompen!... o God, die klompen!...’

Achter hem viel een der daken in; de vlammen stegen een oogenblik hoog in de lucht, tot de wind ze over de heele fabriek heen joeg. Hij hoorde het knetteren der vlammen en het glijden der dakpannen over elkander. Een oogenblik werd de Groote-kerks-toren en het heele stadje verlicht met een rossen gloed...

- ‘o God, die klompen!’ herhaalde hij.

Nu ontwaarde hij iets, dat op hem toe kwam. Hij hoorde luide stemmen en nog verder een verward geroep. 't Waren werklieden, die den brand reeds bemerkt hadden, en naar de fabriek spoedden.

- ‘Wo is 't?’ vroeg een, toen zij Gradus voorbij stoven.
- ‘In de machinekamer!’ antwoordde hij.

Toen hoorde hij nog eene stem, die duidelijk zegde:

- ‘Jesus-Maria! det zin de deèkes, die ich vergèten höb!’

Gradus herkende die stem. 't Was Willem Kriens, die in de droogkamers werkzaam was.

Toen Gradus het stadje bereikte, luidden de brandklok en de andere klokken, de nachtwachts ratelden, overal weerklonk het ‘brand!... brand!’ van alle kanten rende men naar de fabriek. Waarheen hij wilde, wist hij niet, maar eensklaps bevond hij zich in 't Molenstraatje. Hij snelde de trap zijner woning op, doch kon slechts een paar woorden uitbrengen:

- ‘Antje!... Antje!... de fabriek...’

Bewusteloos zakte hij in een.

Nauwelijks was hij weder bijgekomen - Antje had hem gelaafd en de slapen gewasschen met water en azijn - of hij moest weer de straat op, naar den brand. Haar smeeken en bidden om thuis te blijven was te vergeefs - hij moest bij de fabriek wezen, hij kon niet anders. Daar zij hem niet wilde verlaten, liep ze naast hem en huilde. Toen ze buiten het Molenstraatje kwamen, stond de heele wolspinnerij in brand. 't Was een ontzaglijke gloed, een zee van vuur, waaruit de opgezweepte vlammen met duizenden brandende flarden als groote vonken tusschen zwarte rookzuilen omhoog stegen. Thans jammerde en huilde Gradus ook en onwillekeurig zetten beiden het op een loopen.

- ‘Wie is 't aangekomme, vader?’ hijgde Antje.
- ‘Ich weit neet... ich weit neet...’ nokte Gradus, als iemand, die in zijn vertwijfeling, niet meer beschikken kan over zijn zinnen.

Hoe meer zij naderden, hoe meer alles door elkander rende, tierde en weeklaagde. Allerlei noodkreten stegen op, men riep om water, sommigen wilden nog iets redden, anderen waarschuwden schreeuwend bij dreigend gevaar.

Toen Gradus met Antje aankwam, baande hij zich een weg

tot voor de groote poort. Zij moesten er op geruimen afstand van verwijderd blijven, omdat de wind de vlammen steeds naar dien kant joeg; maar Gradus zag door de open poort, dat het heele hoofdgebouw en ook het portierskamertje een enkele laaie vuurklomp was. Aan redden van wat het ook ware, viel niet te denken. Eensklaps gingen er waarschuwende stemmen en bange noodkreten op. Er volgde een oogenblik van stilte. Met knetterend gekraak stortte het zware dak naar beneden, de binnenmuren bezweken, alles lag onder de brandende massa bedolven...

Toen hield Gradus zijn hart met beide handen vast en loosde een diepen zucht...

Goddank, niemand zou ooit weten waar de klompen waren.

Inmiddels had een groote groep zich om hem verzameld.

- ‘Wie is 't aangekomme?’ vroeg men van alle kanten.

- ‘Ich weit 'et neet’ hijgde Gradus, ‘toen ich op de binneplaats kwâm, stong de machinekamer in volle vlam.’

Zijne ontroering was zoo hevig, dat men hem moest ondersteunen. Twee mannen namen hem onder den arm en geleidden hem huiswaarts. Willig liet hij zich voeren, als een kind. Antje volgde snikkend en troostte:

- ‘Alles is nîks, vader, noe geer maer gein schöld höbt...’

Heel vroeg in den morgen werd Gradus voor de Heeren geroepen. In bijzijn van den Commissaris van politie verklaarde hij sidderend en bevend, wat hij in tegenwoordigheid van Antje had verklaard. Hij kende de oorzaak van den brand niet. Toen hij buiten kwam stond de machinekamer in volle vlam.

Kon hij wat anders zeggen, dan wat Antje gehoord had?... Moest hij met leugen en schuld beladen bij haar terugkeeren?

Overigens, wie kon er bij winnen, wie zou er voordeel bij hebben, indien hij de waarheid zegde, indien hij schuld bekende?... de fabriek was toch vernield en een ander betichten of verdenken was onmogelijk...

En Gradus vertelde omstandelijk, hoe het kacheltje bijna uit was geweest, hoe hij naar buiten was gegaan om brandhout te halen en toen het onheil bemerkt had.

- ‘Gij deedt dus niet de ronde?’ vroeg de Commissaris.

Gradus voelde als een schok door heel zijn lichaam gaan en wilde reeds beginnen te spreken, toen een der Heeren hem voorkwam:

- ‘t Moet kwart over acht geweest zijn, Mijnheer de Commissaris, en zijn eerste ronde begint eerst om negen uur.’

Gradus voelde zich herleven. De Heeren fluisterden nog eenige oogenblikken onder elkander, daarna mocht hij heengaan.

Thuis gekomen, vond hij koffie en brood klaargezet, juist als alle andere dagen. Er waren een paar buurvrouwen. Antje dribbelde heen en weer; ze was beverig en bleeker dan anders, maar Gradus merkte 't niet. Afgemat viel hij op een stoel neer. Eten kon hij niet.

- ‘Geer zolt uch ouch wâl verschrokken höbbe, meister Messemakers?’ meende vrouw Klinkhamer. ‘Drinkt maer 'n tas koffie, dan geit 'et euver.’

- ‘t Is 'n ongelök... e groot ongelök...,’ prevelde Messemakers.

- ‘Alles steit good in de asserantie, höb ich geheurd,’ merkte vrouw Curver aan, ‘de Heere zolle d'r de minste schaai bî höbbe...’

- ‘Dao is nîks blîve staon as de zîkanjt langs de Roer,’ zei vrouw Klinkhamer.

- ‘Dèn erme Wullem Kriens,’ begon vrouw Curver weer, ‘dè is-t er 'et schlechtste van âf gekomme...’

- ‘Wullem Kriens?’ vroeg Gradus.

- ‘Och, geer kent 'em ummers wâl... zoo'ne lange, schwarte... hè woont in de Bakkerstraot... Dè is ouch euveral peutje de veurste... Dè hèèt zich weer getuind... Midde door de vlammen is-t-er geloupen om nog get d'r oet te haole... Zî höbben 'em mit veer man thoes gebracht...’

- ‘Hè hèèt 'ne schouwer oet d'r-ein-en is lilk gebranjd,’ vulde vrouw Klinkhamer aan.

- ‘Eine branjende balk is 'em op zî liif gevalle,’ zei vrouw Curver.

Gradus bleef stom onder dit bericht. Hij zag de vrouwen met groote blikken aan, maar zijn mond bleef krampachtig saamgetrokken.

Dat twee dikke tranen over Antje's wangen rolden, merkte hij noch de anderen. Zij draaide zich ook juist om, als moest ze nog iets zoeken in 't broodkastje.

- ‘t Is 'n ongelök... 't is 'n ongelök...,’ herhaalde Gradus, terwijl hij de boterham, die Antje voor hem neerzette, van zich af schoof.

De beide vrouwen stonden op en gingen met de klagende vraag, waarvan men nu zou aan 't leven blijven...

- ‘Kom, vader, èèt noe maer,’ smeekte Antje. Toen at hij en liet zich gezeggen als een kind.

Eerst na den middag viel Gradus afgetobd en afgemat in een diepen slaap. De natuur eischte haar recht...

Antje kende dien slaap. Zij verliet hare woning en begaf zich naar de Bakkerstraat.

Met kloppend hart ging zij de woning der weduwe Kriens binnen. De deur der woonkamer stond op een kiertje. Zachtjes duwde zij ze open.

Voor haar, op een houten bank achter de tafel, zat vrouw Kriens, uitgeput, met het hoofd achterover en de handen in den schoot. 't Was of ze met open oogen sliep. Tranen had ze niet meer.

Toen zij Antje ontwaarde, sloeg zij als wanhopend de handen in elkander en nokte:

- ‘Hè had dich zoo leef, Antje, zoo leef... Hè sprook van dich dâg en nacht...’

Toen rolden de tranen weer over haar wangen. Ook Antje weende. Zij bleven beiden sprakeloos; slechts in tranen uitte zich hun diepe smart.

Antje wist wel, dat Willem haar lief had - ofschoon hij 't haar nooit gezegd had. Aan allerlei kleinigheden had zij 't gemerkt, dat hij tegen haar heel anders was, dan tegen andere meisjes. En zij wist ook, dat het de gelukkigste dag van haar leven zou zijn, als hij haar vragen zou om de zijne te worden.

Eindelijk zei vrouw Kriens, terwijl ze op een deur wees:

- ‘Gank maer ens binne... dao ligkt-er...’

Antje ging niet onmiddellijk. Zij moest eerst hare tranen drogen. Toen deed vrouw Kriens de deur open en liet Antje binnen.

Daar lag Willem in zijn bed, dat de moeder met heldere lakens en de beste sprei had uitgedost. Toen hij Antje bemerkte, kwam er een glimlach op zijn lippen.

- ‘Bös-du dao, Antje?’ vroeg hij met opgetogen blik. Zachtjes stak hij haar de linkerhand toe. Zij nam ze en vroeg met tranen in de stem:

- ‘Wie geit 'et noe?’

- ‘Ho, ho!’ kwam hij, ‘e bietje verbranjd... det zal wâl weer bèter wèère, maer det ich die dèèkes vergèten höb... die motte wât in branjd zin gegaon...’

- ‘Det is daorom nog neet gezagd’ troostte de moeder.

- ‘En dîne schouwer?’ vroeg Antje.

- ‘Mîne schouwer?’ vroeg hij weer op zijn beurt. ‘Dèè mankeert nîks, Goddank! Ei' bietje geschroeveld, angers niks. Dao, kiik maer’ en hij bewoog den schouder om te toonen, dat het niets was.

- ‘Zî zagte det er oet-d'r-ein wâs...’

- ‘Werèchtig neet,’ bevestigde hij. Den dokter zag allein, det ich erg verbranjd bön.

- ‘Du mos ouch neet zoo onveurzichtig zin,’ vermaande zij.

- ‘Jao, zoo bön noe ens. Zî hadde mich wâl gewaarschouwd, Piet Maosson en Sander Bouten... maer ich wol die baal d'r nog oet höbbe... Het dâk baove de kamer achter 't kantoor hong nog op éin môer... En noe ich de oorzaak kos zin van alles, mos ich toch redde wât ich kost...’

- ‘Du mos noe ouch neet te veul sprèke,’ zei vrouw Kriens.

- ‘Ich zal morgen of euvermorge nog ens trök komme,’ beloofde Antje.

Zij bleef nog een oogenblik staan, hij keek haar dankbaar aan. Toen ging ze.

In de voorkamer sprak vrouw Kriens:

- ‘Most ouch waord halden, Antje, en morge trökkomme.’

- ‘Ich belaof 'et uch,’ antwoordde Antje.

Toen omhelsden de beide vrouwen elkander en een glimlach blonk door hare tranen.

Antje keerde des anderen daags terug, maar mocht niet toegelaten worden. Willem was aan 't ijlen geraakt, de dokter had bedenkelijk het hoofd geschud en gezegd, dat de zieke volkomen rust moest genieten. Den derden dag stierf hij. De brand was hem op het hart geslagen, zeiden de menschen.

Toen Gradus 't hoorde, moest hij zich zelve geweld aandoen, om zich goed te houden. Antje barstte in luide tranen uit, zoodat Gradus moest zeggen:

- ‘Maer... maer... Antje... wie kons-te dich det noe zoo aantrèkke?’

Eerst had ze geen antwoord gegeven en toen:

- ‘Och, det pakt mich zoo op ens... ich höb mich al drie dâg lank good gehalde...’
Ja, 't had Antje op eens gepakt, maar voor goed gepakt... voor altijd.

Gradus was in de laatste dagen toch niet gerust geweest. Wel hadden de Heeren en de Commissaris van politie hem vrijgesproken van alle schuld, wel waren de klompen en de lantaren voor eeuwig verdwenen, door de vlammen vernield, wel was de portierskamer, waar de klompen en de lantaren zich anders hadden moeten bevinden, uitgebrand en bedolven onder het puin, wel had Willem Kriens op zijn ziekbed verklaard, dat hij vergeten had de dekens weg te ruimen, hetgeen tot allerlei vermoedens kon aanleiding geven - toch had een heimelijke angst Gradus steeds vervolgd. Toen Willem Kriens begraven werd, was het hem, of de laatste steen van zijn hart viel. Nu bestond er ook de mogelijkheid niet meer, dat Willem oit zou komen en bewijzen zou bijbrengen, dat de brand door eene andere oorzaak moest ontstaan zijn.

Den volgenden Zondag moest Gradus in de herberg ten aanhoore van allen nogmaals vertellen, hoe hij den brand ontdekt had - en 't was een heel lang verhaal geworden met allerlei bijzonderheden en omstandigheden.

Ook dit verhaal had hem verlicht. Allen hadden juist bevonden, wat hij zegde, en niemand had eenige tegenwerping kunnen maken.

In de week moest hij aan verschillende bekenden, die hem tegenkwamen, ook aan groote heeren, die er hem naar vroegen, hetzelfde verhaal doen; des Zondags bezocht hij telkens eene andere herberg, soms twee, om weer hetzelfde te kunnen vertellen en telkens kwam het hem zelve voor, of zijn verhaal meer waarheid bevatte, zoodat hijna verloop van eenige weken, ten minste onder het praten, aan zijn eigen onschuld begon te gelooven...

Soms waren er oogenblikken, vooral als hij alleen was, waarop de naakte waarheid weer voor hem stond. Dan zag hij hoe hij viel en zich met zijn stompje niet kon vastgrijpen, hoe de lantaren brak en alles op eens in vuur stond... Dat was zijn geheim... dat wist niemand... niemand, dan hij alleen op de heele wereld... En hoe langer hij dat geheim bewaarde, des te vaster

voelde hij het vastgroeien aan zijn hart; er lag een zeker genot in, iets te weten, dat niemand wist en nooit iemand weten zou... En dan kwam steeds zijn oude redeneering terug: Wat kon 't iemand schelen, wat de eigenlijke oorzaak van den brand was? Zou er iemand voordeel bij hebben, als hij alles bekende, als hij de schuldige was? Dat Willem Kriens de dekens niet had weggeruimd, had niemand hem kwalijk genomen, 't was eenvoudig eene vergissing geweest en de machinist en de stoker hadden hem ook wel kunnen waarschuwen. - Maar wie zou 't hem vergeven, als hij op klompen de vette trap was afgegaan, als hij zich met zijn ‘stumpke’ niet had kunnen vastgrijpen aan de gladde leuning?

En overigens, droeg Willem niet een gedeelte, niet de helft der schuld? Als Willem de dekens had weggeruimd, die tot op den vloer hingen, zou hij dan de brandende petroleum zijner lantaren niet spoedig genoeg hebben kunnen blusschen? Alleen, omdat de dekens er hingen had de vlam zich medegedeeld aan het heele gebouw!

Intusschen was men al lang begonnen de fabriek met den meesten spoed weer op te bouwen. De vleugel langs de Roer, die gespaard bleef, was weldra zoover hersteld, dat de ververij, de volmolens en de weefgetouwen hun ouden gang gingen. Voor de nieuwe toestellen, den wolf, de waschkuipen, de kaard-, spin- en kammachines, die in allerijl uit Engeland werden ontboden, hadden de Heeren een paar groote lokalen in de stad gehuurd, terwijl het kantoor bij een hunner aan huis gehouden werd.

De meeste werklieden bleven dus in hun dienst; sommigen werden op wachtgeld gezet. Gradus Messemakers werd voorloopig tot boodschaplooper aangesteld; hij moest de brieven naar de post brengen en aldaar afhalen, en voortdurend waren er boodschappen tusschen de verschillende lokalen en het kantoor. Niemand had ooit gedacht, dat die betrekking zoo druk was.

Hij kwam soms moe en afgemat thuis, en dan zag Antje wel, dat hij in den laatsten tijd ouder, veel ouder was geworden. Maar dat zij bleeker en magerder werd, daarvan bemerkte Gradus niets. Antje was immers altijd, van jongs af, bleek en teer en tenger geweest. En als hij thuis kwam, vond hij haar altijd vroolijk en opgeruimd in hun kleine woning, die blonk van zindelijkheid.

Zoo ging een groot gedeelte van den winter om. In Januari begon Antje te hoesten. Ze had een kou gevat, zei ze, waarschijnlijk bij den brand... ze had 't al lang gevoeld... maar 't was niets...

Voor eenigen tijd reeds had vrouw Klinkhamer tegen Gradus gezegd:

- 'Meister Messemakers, eur Antje gevèlt mich neet; geer mot ens op heur lette.... 't Zuut sinds enigen tiit slecht oet....'

Hij herinnerde zich dit thans, nu hij voortdurend Antje's kuch hoorde. Maar Antje hield vol, dat het niets was, dat het spoedig wel weer zou overgaan.

Op een morgen onder 't koffiedrinken gebeurde 't, dat Antje, bij een heviger hoestbui dan gewoonlijk, den zakdoek voor den mond moest houden. Eensklaps vloog ze op - en toen bemerkte Gradus, dat haar zakdoek met bloed was. Onmiddellijk werd de dokter gehaald, die een drankje voorschreef en beval dat Antje thuis moest blijven, zich niet vermoeien mocht en vooral moest oppassen om kou te vatten.

Gradus was dag en nacht in de weer. Door wat harder te loopen, vond hij tusschen twee boodschappen in gelegenheid om even thuis te komen.

- 'Zeet geer wâl, vader, dat 'et nîks wâs,' zei Antje, toen de dokter drie weken later verlof gaf, om eens uit te gaan.

In April werd de nieuwe fabriek betrokken. Ze was bijna geheel en al weer ingericht als de oude. De voornaamste veranderingen bestonden in meer licht, meer lucht en meer ruimte. De machines en toestellen werden overgehuisd en de werklieden werden onthaald op bier en broodjes met kaas. Bij die gelegenheid hield een der Heeren een toespraak, waarin ook Gradus, als trouwe en voorzichtige nachtwaker herdacht werd, in welke betrekking hij voortaan weder werkzaam zou zijn. Toen ook een woord aan het slachoffer van den brand, aan Willem Kriens gewijd werd, heerschte eene groote stilte. Ook Gradus sloeg den blik ter aarde en wist zeker niet, waarom hem het hart bonsde tot in de keel.

Van dien dag aan, ging Gradus weer elken nacht met zijn lantaren door de groote duistere fabriek...

Eerst door de kantoren en door de expeditiekamer, dan trap op en trap af langs den wolf en de waschkuipen, langs

de spintoestellen, door de magazijnen op de derde verdieping, langs de plaats der kaardmachines, waar 't eenmaal de vette hoek zou heeten, naar de groote machinekamer en vervolgens door den anderen vleugel weer terug...

Heele nachten wandelde Gradus door de fabriek. Ze was veel minder somber dan de oude en soms scheen de heldere maan door de groote vensters, zoodat hij alles duidelijk kon onderscheiden. Aan menig toestel was iets nieuws aangebracht, dat hij vroeger niet gezien had, sommige waren zelfs geheel anders ingericht en de trappen waren alle met stevige ijzeren reepen beslagen, om het uitslijten der houten treden te voorkomen. De groote stoommachine was heel anders dan de vorige; het drijfrad was nog wel iets grooter, maar de zware balançoirs ontbraken geheel en al.

Als hij in de expeditiekamer de lantaren omhoog hief, om de groote ruimte te verlichten, viel zijn oog soms op het raam in den hoek links... Daar was het waar Willem Kriens de laatste baal had willen redden...

Langen tijd daarna vertoefde hij soms bij de kaardmachines - en toch waren deze 't minst veranderd, bijna volkomen gelijk aan de oude... en de trap was er niet uitgesleten en de leuning niet glibberig...

Maar de laatste gedachte der lange reeks van gedachten, die hem hier door 't hoofd vloog, was Antje, kleine Antje, thuis, die weer vroolijk en opgeruimd hem ontving, als hij binnentrad, die weer beter werd en weer opfleurde met den naderenden zomer.

Getroost nam hij dan de lantaren en wandelde voort tot bij 't groote waterrad, waar hij 't bruggetje boven de sluizen beklom, om een blik te zenden naar 't Molenstraatje...

't Werd Juni - en voor Gradus leed het geen twijfel meer, dat Antje genezen was. Heele nachten was zij niet uit zijn gedachten geweest en honderd malen had hij zich afgevraagd, wat er wel van haar worden zou, als hij er eens niet meer was?

Tevens was 't hem opgevallen, dat Piet Michels in den laatsten tijd zoo bijzonder vriendelijk tegen hem geweest was. Piet was gewoonlijk de eerste, die des morgens de fabriek binnentrad, en de laatste, die ze des avonds verliet. Als Gradus dan aan de portierskamer stond, groette Piet altijd zeer vriendelijk.

Eens op een morgen, dat Gradus er alleen stond en Jan de portier op zich wachten liet, zei Piet:

- ‘Geer hooft neet lang te wachten, Meister Messemakers, dao achter kumt-er al.’

En eindelijk, op een avond dat Piet weer de laatste was en Gradus alleen stond, omdat Jan nog bij de Heeren op 't kantoor was, had Piet het gewaagd te vragen:

- ‘Meister Messemakers, wie geit 'et toch mit Antje?’

- ‘Good, jong,’ had Gradus geantwoord, ‘det is weer sprink-lèvetig!’

Zou die Piet werkelijk...? Piet was een der beste werklui... hij zou voor Antje nog zoo kwaad niet wezen...

Gradus plaagde er Antje mee, toen hij thuis kwam.

- ‘Ich most-dich de komplemente doon van Piet Michels,’ zei hij.

- ‘Piet Michels?’ antwoordde Antje, ‘dè ken ich neet ens.’ En ze was opgestaan om in de andere kamer iets te halen.

Het toeval wilde, dat Gradus, die den volgenden Zondag met Antje een wandeling maakte en met haar in 't Gouden Hert buiten de stad aanlegde, er Piet Michels aantrof. Ze groetten elkander uit de verte, doch toen de kastelein een glas bier voor Gradus en een ‘schöpke’ voor Antje met het gewone ‘gezonjdheid!’ had neergezet, stond Piet op en kwam met hen klinken.

- ‘Zit-dich get bî os neer, Piet,’ noodigde Gradus.

Ze bleven wel een uur samen praten en toen vroeg Piet, of hij met hen naar huis mocht wandelen? Hij was vroolijk en opgeruimd, maar alles, wat hij zegde, was zeer beleefd en gepast.

- ‘Wât zèès-te noe van Piet?... Gevèlt-er dich wâl?’ schertste Gradus, toen ze thuis waren.

- ‘Och - good!’ antwoordde Antje onverschillige.

- ‘Zègk - es det ens mîne schoonzoon wèèrde?’ polsde Gradus.

Zij glimlachte - eigenlijk om hem plezier te doen. En toen half schertsend en half ernstig:

- ‘Och, mich wilt toch geine - en ich wil ouch geine.’

- ‘Gekske!’ lachte Gradus, ‘as de ware Jacob maer ens kunt!’

Daarbij bleef het.

Toen Gradus den volgenden Zondag weer een wandeling met

Antje deed, leidde hun weg langs de fabriek. Antje bleef staan om het nieuwe gebouw in oogenschouw te nemen.

- ‘Alles is ongeveer zoo gebleve wie 't wâs,’ zei Gradus onverschillig. Hij wachtte een poos op haar en vermaande toen: ‘Kom, laot os maer gaon.’

Maar Antje scheen niet te hooren. Zij talmde en liet nogmaals haar blik over het geheel gaan. Eensklaps vroeg ze, zooals zij meende even onverschillig:

- Vader, wo is noe det ongelök - - mit Wullem Kriens gebeurd?

Er was iets in hare stem, dat trilde. Gradus zag haar verbaasd aan, maar zij ontweek zijn blik. 't Was, of er plotseling een licht voor Gradus opging. Hij herstelde zich echter op 't zelfde oogenblik en zeide zoo kalm mogelijk:

- ‘Dao, aan det vinster.’

En hij wees haar 't uiterste raam links, beneden in de expeditiekamer.

Toen gingen zij. Maar op die wandeling spraken beiden bijna geen woord meer.

Den volgenden nacht wandelde Gradus treurig door de fabriek - en zoo alle nachten, die kwamen. Niets in het heele gebouw boezemde hem nog belangstelling in. ‘Zou Antje Willem Kriens hebben lief gehad?’ was de gedachte, die hem steeds en overal vervolgde. En dan berekende hij: als dat waar was, dan was er geen kans meer om haar te doen herleven, dan bestond er niets meer, dat haar nog kon opbeuren... o, hij kende haar!...

Thuis gekomen, bespiedde hij Antje, waar hij kon; hij trachtte te lezen op haar gelaat, hij vorschte in haar oog - maar niets, geen woord, geen zucht verried haar. Stil en gelaten deed ze haar werk en soms, als Gradus kwam of ging, groette zij hem met een glimlach op het gelaat...

Dan herleefde de hoop weer in het hart van den vader.

Zoo liep de herfst ten einde, zoo naderde de winter In November raakte Antje weer aan 't hoesten - hoe, wist ze zelve niet - en soms gaf ze bloed op. Ze mocht den heelen winter niet uitgaan, zei de dokter. Ach ja, uitgaan - wie dacht er ook aan?... Zij was immers gehouden heele dagen haar bed niet te verlaten. Als Gradus dan onrustig sliep, met

open deur tusschen de beide kamers, schrikte hij dikwijls wakker door haar hoesten - en hij hoorde 't wel, 't was dezelfde droge kuch als vroeger, maar thans veel erger.

Gradus was radeloos. Met den dag groeide de zorg om zijn kind. Och, die kleine, ronde blosjes op haar konnen behoefden het hem niet te zeggen - hij wist immers toch, dat er geen redding meer was...

- 'E veugelke veur de kat,' sprak een onmeedoogende stem in zijn binnenste.

Des nachts liep hij half wakend en half droomend door de fabriek en brak zich het hoofd met de vraag: waar zij die koude had opgedaan? Eindelijk viel hem in, dat ze op Allerzielendag des avonds zoo laat uit de kerk was gekomen. Maar hij waagde het niet, er iets van te zeggen. Over dag zat hij uren lang aan haar bed met haar vochtige, doorschijnende hand in de zijne en maakte allerlei plannen met haar. Als 't zomer werd, zouden ze weer samen gaan wandelen. Voorloopig wilde hij een vaste werkvrouw nemen, die alle werk zou verrichten - 't werd voor de buren ook te lastig. Maar Antje weigerde dit laatste standvastig. Morgen of overmorgen kon ze immers weer opstaan!... En er kwamen ook dagen, dat ze weer opstond en werken kon.

Den 21sten November was 't een jaar, dat de fabriek was afgebrand. Toen Gradus dien nacht in den hoek der kaardmachines kwam, die alweer langzamerhand met olie gedrenkt werd, wierp hij een blik naar buiten door de groote vensterramen op de binnenplaats en op het nieuw verrezen hoofdgebouw. 't Was geen stormachtige nacht, zooals toen, nu en dan slechts liepen donkere wolken langs de maan, die alles met haar blauwachtig licht verlichtte.

Daar lag ze weder voor hem, de groote wolspinnerij, stil en somber, als uitrustend van haar dagelijksch zwoegen, om morgen weer te beginnen. Ja, morgen zou alles zich weer razend en klapperend en hijgend bewegen en zijn geregelden gang gaan - heel anders dan 't vorige jaar, toen alles een rookende puinhoop was...

Op de trap naar de machinekamer bleef hij halverwegen staan... Hier was het gebeurd, hier was hij uitgegleden op zijn klompen, hier had hij zich willen grijpen met zijn stompje,

hier was de lantaren stuk geslagen... Maar dat was zijn geheim, dat niemand wist, dat nooit iemand weten zou!...

De volgende dagen herinnerde Gradus zich zeer nauwkeurig alles, wat het jaar te voren had plaats gegrepen, hoe hij voor de Heeren had moeten komen, hoe de Commissaris gevraagd had, ‘of hij juist de ronde deed,’ hoe hij alle schuld ontkend had, hoe hij thuis gekomen was en niet had kunnen eten en vernomen had, dat Willem Kriens bijna verbrand was, hoe hij aan allen had moeten vertellen, hoe 't gekomen was, en hoe iedereen hem geloofd had, en hoe Willem Kriens begraven werd. 't Scheen alles, of het gisteren pas gebeurd was...

Op een dier avonden, toen Antje nog opzat en Gradus reeds aanstalten maakte om heen te gaan, zeide zij plotseling:

- ‘Morgen is 't e jaor, det Wullem Kriens begrave wèèrde...’
- ‘Dao höb ich van dâg ouch aan gedacht,’ antwoordde Gradus en bleef even staan en wachtte, of ze nog meer zou zeggen.

Eensklaps zag ze hem met groote oogen aan en vroeg:

- ‘Vader, zol Wullem noe de schöld zin aan dèè branjd?’
- ‘Maer nèè, kînjd! Wèè zèèt det?’ haastte zich Gradus te antwoorden.
- ‘Es die dèèkes d'r toch neet gehangen hadde,’ zuchte zij.

Gradus moest zich een oogenblik bezinnen, wat hij antwoorden zou.

- ‘De machinist had motte zorge, det die dèèkes wegkwame... dèè mot de machinekamer in aorde halde... En euverigens, de branjd kan ouch angers aangekomme zin... door 'n vonk oet den aove, wèè wèt... meugelik hèèt de dreugkamer ouch 't eerst gebranjd... alles ging zoo gauw, det ich 't zelf neet just meer zègke kan...’

Gradus zocht allerlei verontschuldigingen en praatte maar door, zonder den tijd te hebben, over zijn gezegden na te denken.

- ‘Maer hè hèèt toch schöld bekend...’ opperde Antje.
- ‘Tège wèè?’
- ‘Tège mich!’
- ‘Tège dich, Antje? Wo dan?...’
- ‘Op zî sterfbed’ nokte Antje.

Toen had Gradus geen antwoord meer. Hij gevoelde zich overtuigd, overwonnen. Dan zegde hij zeer zacht:

- ‘Antje, woorom höbs-te mich nooit get van Wullem gezagd?’

En even zacht antwoordde Antje, terwijl ze bloosde en 't aangezicht afwendde:

- ‘Ich kos neet, vader... Wullem had mich ouch nîks gezagd... maer ich wist toch, det-er komme zol...’

Met innig medelijden zag de oude Gradus neder op zijn kind en vond geen woorden om haar te troosten; zijne oogen schoten vol tranen en een krampachtige trek speelde om zijn mond.

Alzoo, - dat was het, wat Antje kwelde, wat haar laatste levensdagen verbitterde: Zij had hém lief gehad en zij wilde weten, of hij schuld had....?

Antje zelve moest hem herinneren, dat het tijd werd om heen te gaan.

Toen nam hij hare hand in zijne linkerhand en voegde er ook zijn stompje bij.

- ‘Antje, Antje...’ sprak hij met overtuigende stem en vastberaden blik, ‘geluif mich, ich weet 'et... Wullem had gein schöld!’

Thans had zich eene andere kwelling van Gradus meester gemaakt. Hij moest zijn kind geruststellen, haar de bewijzen leveren, dat Willem onschuldig was. Maar hoe, groote God, hoe?... Moest hij dan aan Antje zeggen, dat hij zelve de schuld droeg, dat hij de oorzaak van alle onheil was door zijn onvoorzichtigheid? Zou 't Antje niet nog honderdmaal meer grieven als ze wist, dat hij, haar vader, de heele ramp, en dus ook den dood van Willem op zijn geweten had?

Gradus peinsde dagen en nachten; hij sloofde zich uit om allerlei oorzaken te vinden, die den brand hadden kunnen doen ontstaan. Hij vond er geene, die eenig geloof verdiende. 't Beste was nog, wat hij 't eerst gezegd had: dat hij 't zelve niet wist, dat ook de droogkamers wel 't eerst hadden kunnen branden...

Toch begon hij er telkens op nieuw over, wanneer hij bij haar zat.

Nu eens was het:

- ‘Het kan neet in de machinekamer aangekomme zin... dao kos nîks branje as de dèèkes, die d'r hinge, en es die

aangegange ware, zol ich ze gauw nao onger getrokken höbbe...'

Dan weer:

- 'De dèèkes koste neet branje, dao ware ze ummer neet dreug genog veur!'

Tot dat Antje zachtjes knikte, ten teeken, dat ze met hem instemde. Maar hij wist het wel, Antje deed het alleen om hem gelijk te geven, om hem verdere moeite te sparen.

Dat maakte hem wanhopig. En nochtans moest hij zwijgen. Wat zou Antje denken, als hij voortdurend op nieuw over de oorzaak van den brand begon?...

Thans brandde hem zijn geheim op het hart, zijn geheim, dat niemand weten zou!

Intusschen was Antje steeds vol moed gebleven. 'Eveugelke veur de kat' zei nog altijd de onmeedoogende stem in 't hart van Gradus, maar 't vogeltje meende als de koorts die elken avond kwam, maar eens weg wou blijven, als 't maar weer eens voorjaar werd!

In Januari stortte Antje weer in - ze gaf meer bloed op en kon het bed geen enkelen dag meer verlaten...

Gradus zag zijn Antje van dag tot dag wegkwijnen, terwijl zij nog maar steeds volhield: 'Als 't voorjaar komt .... en die koorts wegblijft....'

Te midden zijner grenzelooze smart kwelde Gradus voortdurend de vraag: Wat moest hij doen? Moest hij Antje alles zeggen en zich zelve, zich alleen aanklagen?

En nog grievender was het antwoord: En dan? Zou dan de schuld van Willem niet grooter worden, omdat zonder diens nalatigheid het onheil zich zou beperkt hebben bij de spoedig gebluschte petroleum? Wat zou 't Antje smarten, als ze weten zou, dat beiden, hij en Willem, de schuldigen waren!

En dan kwam de gedachte weer: Zou Antje 't een van beiden tot schuld aanrekenen, Willem, dat hij een kleine, alledaagsche, in zich onbeduidende vergissing beging - hem, dat hij struikelde op de uitgesleten trap en zijn 'stumpke' niet bij machte was, hem te houden?....

Dan was 't Gradus weer, of hij Antje niet kon laten heengaan zonder dat ze alles wist, zonder dat hij haar alles, alles had medegedeeld....

Als 't voorjaar komt, zei Antje - en 't voorjaar kwam.

Op een der eerste schoone dagen - 't was in April - zat

Antje in het witte kussen van haar bed gedoken en naast haar zat Gradus, die haar doorschijnende hand in de zijne hield. Ze hadden lang gezwegen - Antje, om zich niet te vermoeien, hij omdat hij nadacht en peinsde. Dat Antje zeer zwak was, ontging hem minder dan haar zelve.

Zoo even had ze nog te drinken gevraagd. Gradus zette 't glas weg en nam weer naast haar plaats. Toen begon hij:

- 'Antje... heur ens... ich mot dich toch get vertelle... ich kan 't allein niet meer drage... Wie dèè branjd is aangekomme....'

Antje liet het hoofd achterover glijden in het kussen en legde zachtjes hare hand in de zijne. Dan deed ze de oogen dicht, als om beter te kunnen luisteren....

- Wie dèè branjd is aangekomme.... det wèt eigelik neemes as ich... En neemes angers hèèt de schöld, Antje, as ich alleen.... Ich bön van de trap gevallen in de vetten hook.... en de lantèèr is gebraoke....

Maar Antje bleef bewegingloos achterover liggen in het kussen. Geen kreet, geen zucht ontsnapte haar, en haar oog bleef gesloten....

Met een rauwen gil sprong Gradus op en sloeg de beide handen aan zijn hoofd.

- 'Dood!... dood!...' gilde hij en viel voor haar neder met het hoofd op haar bed.

Nog een paar jaren lang wandelde Gradus elken nacht, hij met zijn geheim alleen, door de groote, duistere fabriek.

De vrienden en kennissen, die hem in den beginne na Antje's dood met een handdruk en een paar woorden hun deelneming betuigden, beantwoordde Gradus met een zenuwachtig knikken van het hoofd, waarbij hem steeds de tranen in de oogen kwamen. Daarna was hij stiller dan ooit geworden. Met wie zou hij ook praten?

Als de avond valt en de fabriek ledig stroomt, staat Gradus op zijn post bij het portiershuisje. De arbeiders gaan hem voorbij, de Heeren hangen den sleutel van 't kantoor op 't zwarte bord, Jan de portier wenscht hem goeden nacht en Gradus blijft weer geheel alleen achter de dichtgegrendelde deur...

Omgeven door den rooden schemer zijner lantaren, herhaalt

hij telkens zijn rondgang door de dikke duisternis der groote magazijnene en werkplaatsen.

In den beginne liet hem alles onverschillig. Als half suf liep hij uit gewoonte denzelfden gang, dien hij bijna dertig jaren lang elken nacht vijfmaal geloopen heeft...

Langzaam zijn weer alle droeve herinneringen in hem ontwaakt, en 't is steeds zijn verminkte hand, zijn ‘stumpke’, dat de oorzaak van alle rampen, van alle lijden is. Dat alles heeft hij aan de fabriek te danken, die hem de vingers verpletterde, die hem zijn ‘stumpke’ bezorgde... ‘Geef me mijn hand terug en mijn vrouw en mijn kind en mijn rust!’ heeft hij geroepen in de holle zalen en werkplaatsen en niets heeft geantwoord, alles is bewegingloos en rustig gebleven als om hem te hoonen .... alleen toen hij langs de kaardmachines kwam, was 't of deze hem sarden en aangrijnsden....

En thans haat hij de groote fabriek, die overdag zooveel geraas maakt en zooveel afwerkt en zooveel rijkdom opbrengt en die hem alles ontnomen heeft, zijn hand en zijn vrouw en zijn kind en zijn rust!...

Als 't helder weder is, de maan aan den hemel staat en alles met haar zachten glans omhult, gluurt hij door de groote vensters naar buiten en steekt dreigend zijn stumpke uit tegen de uitgestrekte gebouwen...

Als 't buiten stormt en de wind giert, dat de wanden dreunen en de ruiten rinkelen, loopt Gradus vlugger trap op en trap af en raast en tiert als wilde hij den storm aanwakkeren om alles te vernielen.

Barst er een onweer los in 't holle van den nacht, dan stoot Gradus een schaterlach uit bij 't ratelen van den donder en hij zwaait met de lantaren naar den vetten hoek en de droogkamer om de bliksemstralen hun weg te wijzen.

Er zijn oogenblikken, dat hij de geheele fabriek met een enkelen trap van zijn voet zou willen vernielen.

Maar hij kan niet, hij is machteloos en de elementen sparen het groote vuilbruine monster met de afschuwelijke zwarte openingen, dat morgen vroeg weer met onverbiddelijke regelmatigheid zal beginnen te sissen en te ratelen en te stampen en te koken en te plukken om de draden tot een geheel te dwingen.

En als hij dan zijn onmacht gevoelt, dan ziet alles hem

weer dreigend en hoonend aan... De machines en toestellen dansen op en neer, vooruit en achterwaarts met de schaduwen zijner lantaren en 't is of alles naar hem toe kruipt, of de cylinders op hem aan rollen, of de raderen hun tanden bewegen om hem te grijpen, of de riemen hem met zich willen voeren in de rondte, of de balken dreigen in te storten om hem te verpletteren....

En dan is 't weer, of alles rondom hem heen in lichte laaie staat en hij geen voet kan verzetten om zich te redden, om aan de flakkerende vlammen te ontkomen...

In kalmere nachten staat Gradus langen tijd bij de kaardmachines. Hier, waar 't weer vet en glibberig is en alles naar olie riekt, ziet hij zijn Antje, zijn Antje weer, dikke tranen rollen over zijn wangen, tranen van smart en tevens van woede en in zijn onmacht steekt hij dreigend zijn stumpke uit... Maar rustig en onbewegelijk staan de machines in de duisternis...

Als hij dan straks aan 't groote waterrad komt en het bruggetje boven de sluizen beklimt, werpt hij wel een blik naar de zwarte opening, die het Molenstraatje tusschen de huizen vormt - maar hij vindt er niets meer... alles wat hem dierbaar was, is weg, daar wachten hem slechts eenige, helaas! mogelijk nog vele levensdagen in zijne woning vol eenzaamheid en droeve herinneringen!

De nacht van den 21sten November was een ijskoude, buiige nacht. Gradus had overdag weinig geslapen; uren lang had hij met het hoofd in de hand overeind op zijn bed gezeten en 't was, of zich thans een gevoel van schaamte van hem had meester gemaakt. Hij bleef niet aan de deur staan, toen de arbeiders voorbij gingen, maar hij verborg zich in de portierskamer.

Met angst en schrik begon Gradus zijn eersten tocht. De wind gierde, dat de wanden dreunden, maar 't was of de wind anders loeide dan gewoonlijk, of er vreemde geluiden uit zijn machtige stem zich ontwikkelden.

In den vetten hoek holden eenige ratten weg, die op de olie afkwamen.

Op de trap naar de machinekamer sloeg Gradus met de hakken zijner laarzen tegen de ijzeren reepen op de treden... Als die er toenmaals geweest waren, zoude hij niet gevallen zijn...

- ‘Klok, klok, klok...’ zeiden groote waterbellen in den stoomketel, die sissend stond uit te blazen... Een scheller gesis dan anders?... Of zouden 't vleermuizen op de binnenplaats zijn?

Toen hij door het gangetje langs de droogkamers ging, kraakte er iets. Hij hief de lantaren omhoog en wierp een blik naar binnen door de glazen deur. Maar 't was niets. De wollen dekens hingen in lange rijën te drogen achter elkander... Hu, die wollen dekens!

Gradus vervolgde zijn weg naar den controleur en 't was of deze nog langzamer, doch iets harder tikte dan gewoonlijk. Het bankje kantelde even, toen hij den drukker neerdrukte.

In de ververij loeide de wind door de openstaande deuren en vensters. Een paar kuipen borrelden nog op. ‘Tik, tik, tik’ druppelde het water uit de strienen garen, die aan een paar drooglatten hingen....

Boven bij de weefgetouwen klapperden een paar bordpapieren kaarten tegen elkander en krachtiger dan gewoonlijk hoorde hij buiten het bruisen van de Roer onder het groote waterrad. De wind woei om hem heen. Er moest een venster openstaan.

- ‘Sacre...’ Het vloekwoord verstomde op zijne lippen. Hij schrok, toen hij te midden der rosse duisternis zijn eigen stem hoorde.

Hij zocht en vond het open raam. Toen hij 't sluiten wilde, ontbrak er iets aan 't slot. De wind waaide 't weer open.

't Was of de heele fabriek dien nacht leefde...

Gradus huiverde. Was 't van koude?

Hij sloot nogmaals het venster en stapte voort.

Toen Gradus bij zijn kacheltje in de portierskamer was teruggekeerd en op de klok keek, verbaasde hij zich. 't Was half elf, zijn eerste ronde had bijna twee uur geduurd. Waar had hij dan zoo lang stilgestaan?

Om elf uur begon hij zijn tweeden gang, altijd denzelfden gang, door de kantoren en de expeditiekamer naar den linkervleugel, van daar naar de achtergebouwen en door den rechter vleugel weer terug. Maar 't was thans, of de groote fabriek dood was en nooit meer ontwaken zou. Geen enkel geluid was meer te vernemen - niets - niets - dan zijn eigen tred in de duisternis en de wind, die soms heviger opstak. De groote stoommachine klokte en siste niet meer. Zelfs de controleur stond

stil. Men moest vergeten hebben het uurwerk op te draaien. Zoo iets was Jan den portier nog nooit gebeurd. Gradus klopte tegen de kast; slechts een hol geluid gaf antwoord, maar de slinger zette zich niet meer in beweging. Peinzend vervolgde hij zijn weg. Ook in den rechtervleugel was alles even doodstil. Geen verfkuip borrelde op, geen waterdruppel viel tikkend op den steenen vloer. Boven bij de weefgetouwen was niets meer te hooren, slechts het water der Roer murmelde, als op verren afstand. Stond hier dan niet een raam open? Neen, 't was dicht. Had hij 't zelve dan straks dichtgemaakt?.. Zeldzaam!..

Gradus bleef staan, zag om zich heen en toen naar buiten, op de binnenplaats. Alles was doodsch en eenzaam, een enkele groote zwarte wolk hing over het geheel. Zelfs de wind was tot bedaren gekomen. Hij huiverde. Er was iets dreigends in die groote stilte, in die dikke duisternis.

Toen Gradus in zijn cel was teruggekeerd, kon hij 't er niet uithouden. 't Zweet parelde op zijn voorhoofd. Hij moest naar buiten op de binnenplaats. Hier leunde hij met den rug tegen de portierskamer en keek angstig in 't rond, of niet ergens iets buitengewoons, iets onheilspellends zich vertoonen zou. In den hoek links voor hem verhief zich de reusachtige schoorsteen der stoommachine. Zwarte wolken trokken voorbij en 't was of het hooge gevaarte waggelde en dreigde neer te storten.

Heviger stak de wind op en wervelde bij vlagen over de daken en over de binnenplaats. In de verte was een onweer in aantocht, Gradus hoorde duidelijk den naderenden donder. Soms brak een roodachtig licht door de wolken, dat een paar malen dreigend en onheil verkondigend opflikkerde. Een hond jankte in de verte. Toen het één uur sloeg op den Groote-kerks-toren merkte Gradus het duidelijk, de wind was weer noordoost, hij kwam weer van het stadje over de droogkamer en den vetten hoek naar het front der fabriek...

Ha! indien thans nog eens alles in gloed stond en de vlammen de fabriek vernielden, voor goed, voor altijd vernielden, de fabriek, die hem alles ontnomen had en die hij haatte!... dreigend stak hij het ‘stumpke’ uit... Maar wat was zijn stumpke tegen dat groote, vierkante, steenen gebouw... En toch - hij kon het vernielen... Maar dan?... Een tweede geheim laden op zijn geweten?

Gradus voelde, dat zijn voorhoofd gloeide. Met den rug der hand veegde hij het zweet van zijn gelaat.

Als uit gewoonte vatte hij werktuigelijk de lantaren ter hand en begon nogmaals zijn ronde. Thans zag hij overal schimmen en schaduwen, die door de sneller op elkander volgende bliksemstralen verdreven werden. In de expeditiekamer was het of Willem Kriens aan 't venster stond en dreigend den arm ophief. In den vetten hoek zag hij zijn eerste Antje, die de wol onder de machine bracht, terwijl groote, dikke tranen over haar aangezicht liepen, als kende zij den toestand van haar en van hem en van hun kind.... Toen Gradus de trap afdaalde, stond op eens weer de heele machinekamer in vuur. Maar het vuur doofde uit en voor hem, als in een nevel gehuld, zaten de Heeren en naast hen de Commissaris, die vroeg: ‘Deedt ge niet juist de ronde?’ Maar geen der Heeren opende den mond.

- ‘Antwoord dan toch!’ schreeuwde Gradus, ‘spreek dan toch, zooals toenmaals!’...

Te vergeefs. Een ratelende donderslag was het antwoord. En toen stond Willem Kriens naast die rechtbank, daar voor hem, en wees met verbolgen gelaat eerst op hem en toen een paar treden lager op de plaats, waar hij gevallen was.

- ‘Bekennen!’ riepen de Heeren.

Een vervaarlijk gekraak deed de heele wolspinnerij dreunen, terwijl een schel licht alles verlichtte, dat met een fluitend gesis langs den hoogen schoorsteen naar beneden kwam....

Het visioen was verdwenen. Alles lag weer in 't duister. Maar thans was het of de heele fabriek zich bewoog, of de stoommachine met het groote drijfrad op hem aanviel. Onwillekeurig vluchtte Gradus naar de binneplaats; maar hier was 't of alle muren zich nauwer om hem heen sloten of de daken dansten en de groote schoorsteen waggelde.. Waarheen hij zich ook wendde, overal draaide en danste alles om hem heen... Bij het licht der bliksemstralen zag hij achter de hooge ramen de machines en werktuigen hun tanden en hun armen naar hem uitstrekken...

In doodsangst rende Gradus naar alle kanten en hief de armen boven zijn hoofd, om het te beschermen tegen de invallende muren en daken...

Zoo kwam hij in den uitersten hoek tegenover den vallenden schoorsteen.

- ‘Gered!’ gilde hij, terwijl hij de houten deur van het groote waterrad opende.

Toen des anderen daags het werkvolk naar de fabriek kwam, moest de groote poort opengebroken worden. Gradus was verdwenen. De bliksem was in den hoogen schoorsteen geslagen, doch langs den bliksemafleider verdwenen zonder eenige schade aan te richten.

Een paar dagen later werd het lijk van Gradus uit de Roer opgehaald.

EMILE SEIPGENS.

De jongste ontwikkeling der Britsche koloniën.

Wie, die eenig belang stelt in de geschiedenis der koloniën in het algemeen, of die van Nederland in het bijzonder, slaat niet vaak met nieuwsgierigheid een blik op de reusachtige ontwikkeling der Engelsche onderhoorigheden in onzen tijd? Koloniën van verschillenden leeftijd, doch waarvan sommige te nauwernood de windselen der eerste kindsheid hebben afgelegd, groeien en bloeien in de meest verwijderde deelen van den aardbol onder de schaduw van het machtige moederland, dat zijne vleugelen uitspreidt niet om te onderdrukken, maar om leven te wekken en tot wasdom te brengen. Intusschen is het niet gemakkelijk deze natuurlijke nieuwsgierigheid te bevredigen. Wel geeft het jonge en rijke leven in gindsche verre gewesten ook het aanzijn aan talrijke geschriften, maar deze dringen doorgaans niet tot ons door, terwijl de dagbladpers ten onzent deze overzeesche gewesten veelal met stilzwijgen voorbijgaat. Slechts Britsch-Indië geeft nu en dan aanleiding tot min of meer oppervlakkige vergelijkingen met Nederlandsch-Indië. De mee ontwikkelde Engelsche koloniën echter, die inderdaad voor onze eigene koloniale staatkunde minder practisch belang hebben, zijn aan het Nederlandsch publiek schier onbekend; zelfs de Kaap-kolonie, zoo nauw verwant aan de beide Hollandsche republieken, welke in de laatste jaren hier te lande zooveel belangstelling wekten, maakt nauwelijks eene uitzondering. Daarom is het wellicht menigeen niet onverschillig, eenigszins nader kennis te maken met de merkwaardige verschijnselen, die aldaar op staatkundig gebied vallen waar te nemen. Zij inzonderheid, die eenmaal dweepten met de constitutioneele beginselen, welke

hier te lande in 1848 de overwinning behaalden, en in later jaren niet zonder weemoed de illusiën hunner jeugd met hare vervulling vergeleken, moeten met klimmende belangstelling eene ontwikkeling gadeslaan, die wel is waar onder andere en gunstiger omstandigheden plaats grijpt, maar toch voor de levensvatbaarheid hunner beginselen getuigt en tegen neerslachtigheid en moedeloosheid behoedt. Vooral aan deze overweging ontleen ik de vrijmoedigheid, om naar aanleiding van het onlangs verschenen werk van Sir Charles Wentworth Dilke: *Problems of Greater Britain*, (2 vol. London 1890), de lezers van *De Gids* eenige oogenblikken bezig te houden met vraagstukken, die nieuw schijnen en toch oud zijn, maar in telkens gewijzigde vormen bij leer en leven op eene oplossing aandringen. Gelukt het mij met behulp der nieuwste literatuur enkele goede grepen te doen en hier of daar het juiste licht te laten vallen, dan zal wellicht deze of gene, die thans met wrevel of droefheid aan het staatkundig tooneel den rug keert, moed en geloof putten uit de bloote aanschouwing van een zoo rijk tafereel van ontluikend en veelbelovend leven.

I.

Niets treft bij eene eerste kennismaking met het Britsche koloniale rijk meer dan zijn geweldige omvang. Wij, Nederlanders, worden somtijds met zekeren trots, door vreemdelingen ook wel met kwalijk verholen spot of afgunst, herinnerd aan de wanverhouding tusschen grondgebied en bevolking van moederland en koloniën. Zulk eene herinnering zegt intusschen op zich zelve niets en past allerminst in den mond van den Engelschman. Immers terwijl onze koloniën omstreeks zestig maal de oppervlakte van Nederland beslaan en bijna zeven maal de bevolking van het moederland tellen, verheft zich Groot-Brittannië op een koloniaal gebied, dat bijna zeventig maal den omvang der Britsche eilanden bereikt en ruim acht maal hunne bevolking herbergt. Bedenkt men daarbij, dat Groot-Brittannië bijna tien maal zoo groot en ruim acht maal zoo bevolkt is als Nederland, dan zal men zich eene iets aanschouwelijker voorstelling kunnen vormen van de reusachtige afmetingen van het Britsche rijk, dan de dorre cijfers eener oppervlakte van 8.500.000 vierkante mijlen en eener bevolking van 308.000.000

zielen vermogen te geven. Geen wonder voorzeker, daar het werelddeelen omvat en met Rusland, waartoe half Europa en Azië behoort, bijna een derde deel van de landen der aarde beheerscht. In bevolking wordt het alleen door China met zijn 400.000.000 inwoners overtroffen. Neemt men eindelijk in aanmerking, dat de bevolking der voornaamste Britsche koloniën jaarlijks aanzienlijk stijgt en eene schier onbegrensde vermeerdering voorspelt, dan verstaat men de beschouwingen, welke Engelsche schrijvers onwillekeurig aan de toekomst van hun rijk wijden en waarbij zij daaraan met China en Rusland eene toekomstige opperheerschappij over de gansche aarde voorspiegelen, die ten slotte aan het oppermachtig Brittannië alleen moet ten deel vallen.

Dit ontzaglijk rijk, over alle werelddeelen en hemelstreken verspreid, biedt uit den aard der zaak de meest bonte verscheidenheid. Een *klimaat*, dat van de verstijvende koude der Amerikaansche noordpoolgewesten opklimt tot de verschroeiende hitte der keerkringen in alle vier werelddeelen. Een *bodem*, die van de nooit smeltende ijsvlakten van Labrador en de dorre steppen van Nieuw-Holland schier onmerkbaar overgaat in de rijkste graanlanden van Noord-Amerika en de vruchtbaarste kustlanden van het gematigd zuiden of het heete noorden van het jongst ontdekte werelddeel. Eene *ligging*, die nu eens, als die van het moederland krachtig door zijn isolement, door den oceaan zelf tegen alle politieke gevaren beveiligd schijnt; dan weder, als in Canada en Indië, de sterkste inspanning eischt voor de verdediging eener kunstmatige en opene grenslijn tegen geduchte mededingers. Eene *bevolking*, die in dichtheid alle denkbare graden doorloopt en die hier uit zwervende Indianen of wilde Papoewa's, daar uit voormalige negerslaven of Maleische koelies, ginds uit gedweeë Hindoes of vlijtige Chineezen, elders weder uit de energieke zonen der hoogst ontwikkelde Europeesche natiën bestaat. In overeenstemming hiermede de meest uiteenloopende zeden gebruiken en instellingen, een hemelsbreed verschil in maatschappelijke welvaart en geestelijke ontwikkeling, in bronnen van bestaan en godsdienstige instellingen, terwijl desniettemin een wijs bestuur met dit alles heeft te rekenen en telkens andere eischen moet bevredigen. Kortom een tafereel met zoo scherpe tegenstellingen en zoo onderscheiden tinten, dat het een schier verbijsterenden

indruk maakt op den oppervlakkigen waarnemer en zelfs den ernstigen onderzoeker geruimen tijd in verwarring brengt.

Een eerste vereischte om in dezen chaos den weg te vinden is eene stelselmatige rangschikking en indeeling. Klimaat, bodemgesteldheid, ligging, bevolking, zij alle kunnen daarbij tot maatstaf dienen; doch slechts voor den geograaf hebben zij overwegende waarde. Wel oefenen deze en dergelijke gegevens min of meer invloed op de maatschappelijke en staatkundige verhoudingen, doch het zijn de laatste zelve, die inzonderheid onze belangstelling wekken. Waar de onderscheiden bestuurs-inrichtingen en bestuurs-maatregelen, welke onze machtige buurman en voormalige mededinger in zijn koloniaal rijk heeft ingevoerd, in de volgende bladzijden hoofdzakelijk op den voorgrond treden, ligt het voor de hand, om in de staatkundige verhouding tusschen moederland en kolonie den maatstaf van verdeeling te zoeken. Deze schijnt daartoe wel is waar ongeschikt, omdat zij principiëel overal dezelfde is en altijd neerkomt op de ondergeschiktheid van de onderhoorigheid aan den overheerschenden of souvereinen staat, maar inderdaad bestaat er groot verschil in de mate van het verband tusschen beide, m.a.w. in den graad van zelfstandigheid, welken de souverein aan de onderhoorigheid heeft verleend. Hierop rust de bekende verdeeling der Britsche koloniën in k r o o n k o l o n i ë n en k o l o n i ë n m e t v e r a n t w o o r d e l i j k b e s t u u r.

Onder Kroonkoloniën verstaat men die groote en bonte groep van onderhoorigheden, waar de koloniale regeering uitsluitend verantwoordelijk is jegens de Kroon en hare organen, terwijl in de tweede groep alleen die koloniën thuis behooren, waar het bestuur verantwoordelijk is jegens eene door de ingezetenen gekozen vertegenwoordiging. Dit laatste vereischt natuurlijk eene hooge mate van staatkundige ontwikkeling en men vermoedt dus terstond, dat verreweg de meeste koloniën tot de eerste soort moeten behooren. Inderdaad omvat deze groep landen van hoogst verschillenden oorsprong aard en omvang. Toch zijn er, behoudens enkele uitzonderingen, ook gemeenschappelijke kenmerken. Vooreerst zijn zij doorgaans veeleer de vrucht van verovering dan van vestiging en dientengevolge meer dienstbaar gemaakt aan de bevordering der economische en politieke belangen van het moederland dan aan de zelfstandige ontwikkeling van eigen hulpbronnen. Voor het meerendeel tusschen de keerkringen ge-

legen, ziju zij weinig of niet geschikt voor den handenarbeid van den Europeaan, althans van den Angelsakser. Dientengevolge worden zij hoofdzakelijk bewoond door eene oorspronkelijke of geimporteerde bevolking van gansch ander ras, die op een veel lageren trap van ontwikkeling staat dan de fiere Engelschman en mitsdien niet zoo gereedelijk voor wetten en instellingen kan worden vatbaar gemaakt, welke zelfs in Engeland de vrucht zijn eener eeuwenlange ontwikkeling. Voeg daarbij, dat vele dezer koloniën niet oorspronkelijk door Engelschen zijn gesticht of bezet, maar veroverd op andere koloniale mogendheden, die er de kiemen harer eigene beschaving hebben geplant, en men gevoelt dat de staatkunde van het machtige eilandenrijk hier op moeielijkheden stuit, die in hooge mate de aandacht verdienen.

Vele Kroonkoloniën hebben eeuwenlang hare welvaart te danken gehad aan den slavenarbeid der Afrikaansche negers en de afschaffing der slavernij in de eerste helft dezer eeuw heeft eene economische omwenteling te weeg gebracht, welke de meeste nog niet zijn te boven gekomen. Niet alleen is door den onwil van het nauwelijks geëmancipeerde zwarte ras om den vroegeren slavenarbeid vrijwillig voort te zetten plotseling eene behoefte aan handenarbeid ontstaan, die slechts ten deele door den aanvoer van vreemde bij contract verbonden arbeiders is vervuld en op groote schaal tot oplossing der uitgebreide plantages in kleinere ondernemingen met eigen arbeid van blanken en klenrlingen heeft geleid, maar ook zijn daaruit staatkundige moeilijkheden ontstaan, die nog niet overal eene bevredigende oplossing hebben gevonden. Schier allerwege ontmoet men namelijk een sterk antagonisme van de verschillende bestanddeelen der bevolking, inzonderheid eene vijandschap tusschen de Europeesche planters en hunne gekleurde arbeiders, welke de invoering van vrijgevige politieke instellingen belemmert en de koloniale overheden in vele moeilijkheden wikkelt. Planters en ondernemers toch vertoonen onwillekeurig de neiging, om zich ten koste der minder bevoorrechte bevolkingsbestanddeelen op de goedkoopste wijze van vreemde arbeiders te voorzien en bovendien door invoerrechten op eerste levensmiddelen de kosten van bestuur grootendeels op de schouders der mingegoeden te wentelen. Het dilemma, dat hieruit ontstaat, om hetzij de exploitatie der onbeschaafde meerderheid door eene ontwikkelde maar zelfzuchtige minderheid te gedoogen, hetzij door een uitgebreid kiesrecht ook de

meerderheid van lager ras tot deelneming aan het bestuur op te roepen en daardoor tevens tot haar onbetwist overwicht den weg te banen, heeft in vele West-Indische koloniën geleid tot behoud, ja tot herstel, van een krachtig centraal gezag in handen der koloniale regeering met geene of althans geringe deelneming der koloniale bevolking.

Ligt derhalve de hoofdverdeeling in Kroonkoloniën en koloniën met verantwoordelijk bestuur voor de hand en is zij tot op zekere hoogte gerechtvaardigd, toch munt zij niet uit door duidelijkheid. In den juisten en officieelen zin toch zijn Kroonkoloniën alleen die, waar niet slechts de eigenlijke regeering aan ambtenaren door de Kroon benoemd is opgedragen, maar daarenboven ook de wetgeving uitsluitend door dezen wordt uitgeoefend. Populair is daarentegen het spraakgebruik, om onder dezen naam ook te verstaan koloniën, waar in de wetgevende macht wordt gedeeld door vergaderingen, welke geheel of ten deele door de ingezetenen gekozen zijn, maar waar desniettemin de koloniale regeering aan deze geene verantwoording schuldig is. De laatste opvatting alleen maakt de genoemde verdeeling juist en volledig, maar vat tevens eene zoo groote verscheidenheid van koloniale bestuursinrichtingen onder den naam van Kroonkoloniën samen, dat deze soortnaam, inzonderheid voor ons Nederlanders, alle waarde verliest. Immers Nederlandsch-Indië en Suriname, hoe hemelsbreed ook verschillend, zouden dan beide Kroonkoloniën verdienen te heeten. Liever dan met deze oppervlakkige indeeling genoegen te nemen, bezig ik daarom den straks genoemden maatstaf met grooter nauwkeurigheid en ontleen daaraan eene iets uitvoeriger, maar tevens duidelijker en vruchtbaarder rangschikking. Immers van het oogenblik af, dat de regeering van het moederland niet meer eigenmachtig en uitsluitend door hare ambtenaren de kolonie bestuurt, doch daarbij zekeren invloed toekent aan de bevolking, die door wettige organen in staat is gesteld hare wenschen en belangen kenbaar te maken, houdt de kolonie op geheel als wingewest of bezitting te worden bestuurd en ontstaan verschillende graden van zelfbestuur, die eene natuurlijke verdeeling aan de hand doen. De mate van zelfstandigheid, welke door de rijksregeering aan haren vertegenwoordiger in de kolonie, den Gouverneur, wordt gelaten, heeft daarop geen invloed en is ook ongeschikt, om tot maatstaf van verdeeling te strekken, daar zij zelden uitdrukkelijk is omschre-

ven en meer van de practijk dan van wettelijke bepalingen afhangt.

Op den laagsten trap uit een oogpunt van administratieve zelfstandigheid of zelfbestuur[1] staan sommige onderhoorigheden van geringen omvang, die alleen als militaire posten of als kolenstations en handelshavens eene overwegende waarde hebben voor de verdediging van het uitgestrekte rijk of de bevordering zijner wijd vertakte scheepvaart. Men denke inzonderheid aan de verbindingswegen tusschen het moederland en zijne overzeesche bezittingen, welke meer dan andere binnen het bereik van vreemde somtijds vijandig gezinde mogendheden gelegen zijn. Namen van historische vermaardheid ontbreken hier niet. Hiertoe toch behooren Gibraltar, tijdens den Spaanschen successieoorlog aan Spanje ontrukt en sedert dien tijd een doorn in het vleesch dezer zwakke maar fiere mogendheid; het sterke door de zon van Arabië geblakerd Aden bij den toegang tot de Roode zee met het kale eiland Perim in de straat van Bab-al-Mandeb; St. Helena, de onvergetelijke rots in den Atlantischen Oceaan, waar de Nemesis den wereldveroveraar trof; en vele andere van minder belang.[2] Daarenboven vallen onder deze categorie enkele grootere landstreken met inheemsche bevolking, die eerst kort geleden onder Britsche heerschappij zijn gebracht en van de toekomst hare definitieve organisatie verwachten; bijv. Basuto- en Bechuana-land in Zuid-Afrika, het zuid-oosten van Nieuw-Guinea e.a. Hier als ginds wordt alle gezag uitgeoefend door een Gouverneur, veelal een hoofdofficier, die slechts bij uitzondering, zooals op St. Helena, wordt bijgestaan door een raad van andere hoofdambtenaren, maar uitsluitend verantwoordelijk is aan de Kroon van Groot-Brittannië, hetzij rechtstreeks, hetzij door tusschenkomst van den Gouverneur eener grootere kolonie. Zoo behoort Aden onder Bombay, de groep der Turk- en Caicos-eilanden onder Jamaica, en staan Basutoen Bechuana-land onder bestuurders, die rechtstreeks ondergeschikt zijn aan den Gouverneur der Kaap-kolonie in zijne hoe-

1) Ik bezig dit woord hier in den ruimen zin van het minder gebruikelijke zelfregeering. Het onderscheid tusschen zelfbestuur en antonomie heeft slechts waarde voor de inrichting van het binnenlandsch bestuur en kan hier buiten aanmerking blijven.

2) Ook het dezen zomer aan Duitschland afgestaan Helgoland behoorde tot deze groep.

danigheid van Harer Majesteit Hooge Commissaris in Zuid-Afrika. Ziedaar de oorspronkelijkste en eenvoudigste vorm van bestuur van eenig gewest door een elders gevestigd staatsgezag. Men ziet, dat hij door het Engeland van het eind der negentiende eeuw slechts op kleine schaal, om bijzondere redenen of als voorloopige maatregel wordt toegepast.

Zoodra de omstandigheden dit slechts eenigermate gedoogen, vertoont Engelands koloniaal rijk een hoogeren vorm van bestuurs-inrichting, waarbij wel is waar het oppergezag in de handen van den vertegenwoordiger der Kroon blijft geconcentreerd, maar deze desniettemin bij de uitoefening van zijn wetgevend gezag wordt bijgestaan door een *wetgevenden raad*, waarin nevens zijne hoofdambtenaren ook vertegenwoordigers der bevolking worden opgenomen. Ook de laatsten worden door de regeering benoemd, maar zij mogen geen ambtenaren zijn en moeten uit de verschillende bestanddeelen der bevolking gekozen worden en tot de aanzienlijksten en uitnemendsten hunner medeburgers behooren. Hierdoor wordt de gelegenheid geopend om bij de wetgeving gebruik te maken van de wenschen en gevoelens der onderdanen, zonder daarom een overwegenden invloed aan dezen te verzekeren of de oppermacht der Kroon in gevaar te brengen. Haar vertegenwoordiger toch behoudt het oppertoezicht en is ten allen tijde bevoegd en verplicht zijne medewerking aan eene in zijn oog schadelijke wetgeving te onthouden. Feitelijk maakt hij intusschen slechts zelden van zijne macht gebruik en bepaalt zijne inmenging zich tot het strikt noodwendige. Dit stelsel heerscht in onderhoorigheden van zeer onderscheiden omvang en gewicht, behoudens verschillen van ondergeschikt belang in de samenstelling van den wetgevenden raad en het aantal zijner niet-ambtelijke leden. Men treft het vooreerst aan in het uitgestrekte Britsch-Indië, ofschoon dit in ambtelijke taal niet tot de koloniën behoort en onder een bijzonderen Minister of Staats-secretaris is geplaatst. Doch ook de meeste officieele Kroonkoloniën behooren tot deze groep. In Azië: het door Hollanders gekoloniseerde en tijdens Hollands vernedering onder de Fransche overheersching veroverde Ceylon, de meest bevolkte en wellicht vruchtbaarste van alle kroonkoloniën, de gelukkige mededingster van Java; de Straits-Settlements, eveneens aan Holland ontfutseld met de wereldberoemde haven van Singapoera en hunne talrijke Chineesche bevolking; het kleine Laboean, in 1846 afge-

staan en eerlang de kiem der latere uitbreiding op Noord-Borneo, in strijd met den geest der Nederlandsch-Engelsche tractaten. In Afrika: de West-Afrikaansche vestigingen van Gambia en Sierra Leone, in de schaduw gesteld door de naburige Fransche koloniën, maar toch, evenals de meer oostelijk gelegen Goudkust en het eiland Lagos, als handels- en scheepvaartstations van niet geringe waarde. In Amerika: verreweg de meeste kleine Antillen, die na het verlies van hunne slaven en de alleenheerschappij der blanke planters hunne vroegere vrijheden prijs gaven en tot een lageren trap van zelfbestuur afdaalden, om niet door het numeriek overwicht van zwarten en kleurlingen te worden overheerscht; Britsch-Honduras, dat in 1870 dit voorbeeld volgde en in 1884 een afzonderlijk bestuur kreeg; in het verre Zuiden de Falklands-eilanden, waar eene schamele blanke bevolking reeds menig ongerief veroorzaakte en Engeland jegens de Zuid-Amerikaansche republieken zijn overmoed den teugel viert. In Australie eindelijk: de Fidjieilanden, die in 1874 op verzoek der inlandsche hoofden onder rechtstreeksch Britsch gezag zijn gesteld, om te ontsnappen aan de willekeur en mishandelingen van avonturiers en zeeschuimers aller natiën. Ook de bloeiende vrijhaven Hong-Kong, in 1841 aan China afgeperst, zou tot dezelfde groep behooren, indien niet een paar der niet-ambtelijke leden van den Wetgevenden Raad door de vrederechters en de kamer van koophandel en dus niet door de koloniale regeering zelve werden benoemd. Hierdoor toch vormt het den overgang tot een derde groep van onderhoorigheden, die weder een hoogeren ontwikkelingstrap aanwijzen.

Malta met zijn eeuwenoud en roemvol verleden, met zijne eigenaardige Italiaansche bevolking; Cyprus, dat Engeland in 1878 door bedreigingen en ijdele beloften van Turkije wist te verkrijgen, in Europa; - Natal, met geweld aan de Afrikaansche Boeren ontrukt, die er met opoffering van goed en bloed een afgelegen toevluchtsoord hadden gevonden; het aan Frankrijk ontweldigde, maar niet door Frankrijk vergeten Isle de France thans Mauritius genaamd, in Afrika; - Britsch-Guyana, het door Holland gestichte, twee eeuwen beheerschte en eveneens tijdens de Fransche overheersching verloren Demerara met Essequebo en Berbice; het weelderig Jamaica, door Cromwell aan Spanje ontrukt; de Bond der Eilanden onder den Wind, met Antigua en Dominica elk afzonderlijk;

in Midden-Amerika; - eindelijk West-Australie, het grootste doch minst bevolkte gewest van Nieuw-Holland; - deze alle hebben een wetgevend lichaam nevens den Gouverneur, waarvan een gedeelte, in sommige koloniën als bijv. Natal en West-Australie zelfs de meerderheid, door de bevolking zelve wordt gekozen. De ingezetenen oefenen dus rechtstreekschen invloed op het bestuur; doch de verhouding van het aantal gekozenen tot dat der benoemden, de regeling van het kiesrecht, dat dikwerf aan een hoogen census is gebonden en het getal kiezers uitermate beperkt, de wijze van verkiezing - dit alles verschilt aanmerkelijk en waarschuwt tegen voorbarige gevolgtrekkingen. Een sterk voorbeeld levert de kolonie Natal, waar in 1883 eene kieswet werd aangenomen en ondanks de waarschuwing van deu Gouverneur door de Kroon bekrachtigd, welke van het kiesrecht uitsloot alle kleurlingen, Afrikanen of Indiërs, die, ofschoon voldoende aan den tamelijk hoogen census, geen getuigschrift van behoorlijk Engelsch onderwijs konden overleggen of wel het voorrecht van eenige bijzondere wet genoten.[1)] Het gevolg was, dat kort daarna de kiezerslijsten onder de 7650 kiezers slechts 41 Aziaten en 10 Afrikanen vermeldden, ofschoon de eersten ongeveer even talrijk en de Afrikanen zeker tienmaal talrijker zijn dan de Europeanen. Iets dergelijks vindt men in West-Indië. In Antigua bijv. zijn 208 kiezers op eene bevolking van 35000 zielen, waaronder nog geen 2000 blanken. Het merkwaardigst voorbeeld eener oligarchische staatsinrichting biedt de oud-Hollandsche kolonie Demerara, waar het wetgevend lichaam onder den naam van Raad van Politie bestaat uit vijf ambtelijke leden en vijf anderen, die gekozen worden door een college van kiezers. Dit laatste telt slechts zeven leden, die door de ± 1300 kiezers in de verschillende graafschappen en steden voor het leven worden gekozen. Hier vindt men dus nevens een uiterst beperkt kiesrecht - de bevolking telt 275.000 zielen - een verouderd stelsel van indirecte verkiezingen, dat bij de overgaaf aan de gevestigde koloniale bevolking werd gewaarborgd. In dergelijke toestanden ligt de gereede verklaring van het oogenschijnlijk vreemde feit, dat koloniën, welke niet in staat waren haar oligarchisch stemrecht te handhaven, er de voor-

1) Men denke bij het laatste aan het genot der godsdienstige wetten, gebruiken en instellingen, den Inlanders in Ned.-Indië gewaarborgd bij art. 75 R. Regl.

keur aan gaven het geheel op te offeren dan door toekenning aan de snel vermeerderende gekleurde bevolking aan deze een onvermijdelijk overwicht te verzekeren. Het sterkste mij bekende voorbeeld is dat van Grenada, een der Eilanden boven den Wind. Vroeger bezat dit eiland een vertegenwoordigend lichaam geheel uit gekozen leden samengesteld, maar in 1876 werd dit vervangen door een vergadering, die voor de helft benoemd moest worden. De eerste en eenige daad van dit gemengde lichaam bestond in het uitspreken van zijn eigen doodvonnis en het verzoek aan de Kroon om een nieuwen regeeringsvorm, dien de constitutioneele wet van 1876 schiep door Grenada te doen afdalen tot die koloniën, welke geen gekozen elementen in haar wetgevenden raad opnemen. Zoolang het wantrouwen jegens negers en kleurlingen niet heeft plaats gemaakt voor de openhartige erkenning, dat hun numeriek overwicht hun aanspraak geeft op een evenredig aandeel in de wetgevende lichamen, ook al leidt dit tot gevolgen, die den Europeeschen planter niet aanstaan, zoolang zal de geleidelijke ontwikkeling van het zelfbestuur in West Indië met groote bezwaren hebben te kampen. Doch dit zijn vragen van toepassing en niet van beginsel. Men vergete nimmer, dat slavenhandel en koeli-eaanvoer in West-Indië kunstmatige toestanden deden ontstaan, die eigenaardige problemen opwerpen en slechts met groot geduld en beleid in een effen spoor kunnen worden geleid.

Tengevolge van de laatstbedoelde storende invloeden wordt een vierde graad van zelfbestuur, waarbij naast een tak der wetgevende macht door de regeering benoemd nog eene tweede kamer uitsluitend door de bevolking wordt gekozen, thans slechts bij enkele koloniën in West-Indië aangetroffen. Alleen Barbados, eene der oudste Britsche bezittingen in de zuidelijke groep der kleine Antillen, de Bahama-eilanden ten noorden van Cuba, en de kleine groep van rotsen en riffen, die onder den naam van Bermuda's in den Atlantischen Oceaan tusschen de Vereenigde Staten en Ierland gelegen is, hebben dezen vorm van zelfbestuur behouden. Jamaica, de aanzienlijkste der West-Indische plantage-koloniën, moest eene gelijksoortige constitutie in 1866 na een met moeite bedwongen negeropstand prijsgeven; vele kleinere eilanden volgden dit voorbeeld gedwongen of vrijwillig. De talrijkste wetgevende vergadering bezit de groep der Bermuda's, grootendeels door En-

gelsche kolonisten bewoond. De meeste belangstelling echter verdient Barbados, omdat het tegen over een langzaam dalend getal ingezetenen van Europeesche afkomst eene veel talrijker bevolking van negers en kleurlingen bezit en desniettemin onder haar vertegenwoordigend stelsel schijnt vooruit te gaan in welvaart en beschaving. Zoo zou Barbados, even als de onafhankelijke neger-republiek Liberia, het bewijs leveren, dat het Afrikaansche ras, door langdurige tucht tot regelmatigen arbeid gedwongen, wel degelijk geschikt blijkt voor eene hooge mate van zelfbestuur. Het afschrikkend voorbeeld van Hayti, de bloedige opstanden en voortdurende botsingen in andere voormalige slavenkoloniën, waarschuwen echter tegen voorbarige gevolgtrekkingen; terwijl Engelsche schrijvers maar al te geneigd zijn over het hoofd te zien, dat eene langdurige slavernij eene harde tuchtschool is geweest, die de oorspronkelijke rassen van Afrika ten eenenmale missen. Intusschen blijft de staatkundige ontwikkeling van Barbados eene merkwaardige proef, die aanleiding geeft tot vruchtbare vergelijkingen met de Fransche Antillen, welke op dezen weg nog veel verder zijn voortgegaan. Doch het is hier de plaats niet, nog langer daarbij stiltestaan.

Verreweg het merkwaardigst zijn inmiddels die koloniën, welke den hoogst denkbaren trap van politieke zelfstandigheid zonder onafhankelijkheid hebben bereikt. Hier is de regeering, ofschoon door of namens de Kroon benoemd, verantwoordelijk aan de door de ingezetenen gekozen vertegenwoordiging en mitsdien gedwongen in haren geest en volgens hare aanwijzingen en wenschen het bewind te voeren. Hoe de vertegenwoordiging is samengesteld, of zij uit een of twee takken bestaat, ja zelfs of in het laatste geval een der beide kamers door de regeering benoemd of wel beide gelijkelijk door de bevolking gekozen worden, is van betrekkelijk ondergeschikt belang; ook in het eerste geval toch oefent de rechtstreeks gekozen tak een overwicht uit, waartegen op den duur geen regeering of door haar gekozen hoogerhuis bestand is. Nagenoeg overal, waar de bevolking uitsluitend of althans hoofdzakelijk uit Europeesche kolonisten en hunne afstammelingen bestaat, heeft Engeland langzamerhand dit stelsel ingevoerd. In Noord-Amerika, in Zuid-Afrika en in Australie, dus hoofdzakelijk in de gematigde luchtstreek, vindt men de drie hoofdgroepen de-

zer onderhoorigheden, welke ondanks haar gemis van onafhankelijkheid met souvereine staten wedijveren en de vergelijking soms glansrijk doorstaan. De merkwaardigste proeven op het gebied van binnenlandsche wetgeving worden daar telkens genomen, als om aan het oud en zwaartillend Europa te toonen, waartoe jeugdige moed en frissche krachten al niet bij machte zijn. Voordat wij echter eenige bewijzen daarvan aanvoeren, is het niet overbodig de bedoelde koloniën iets nauwkeuriger aan te duiden.

In Noord-Amerika behoort tot deze groep vooreerst de oudste Britsche kolonie, New-Foundland, dat met uitsluiting der uitgestrekte doch schier onbewoonde ijsvlakten van Labrador op het vaste land ongeveer ⅓ van de grootte van Groot-Brittannië beslaat en eene grootendeels Roomsch-Katholieke visschersbevolking van bijna 200,000 zielen telt. Het wetgevend lichaam bestaat uit twee huizen, waarvan het kleinste, de Wetgevende Raad, door de Kroon wordt benoemd. Van oneindig meer belang is Canada. Deze bondstaat, onder den naam van Dominion of Canada bij een Parlementsacte van 29 Maart 1867 gesticht, vereenigt sedert 1880 alle overige Noord-Amerikaansche koloniën en beslaat eene oppervlakte van dertig maal het moederland met eene bevolking van 5,000,000 zielen. Daartoe behooren de aan zee gelegen gewesten Nova-Scotia, Nieuw-Brunswijk, Prins-Eduards-eiland, de beide oorspronkelijke Canada's, thans Quebec en Ontario genaamd, en de jonge koloniën Manitoba en Columbia, terwijl de uitgestrekte binnenlanden onder den naam van Noord-westelijke territoriën nog in staat van wording verkeeren en slechts ten deele eene gekozen vertegenwoordiging bezitten. Met uitzondering dezer laatste, heeft elk der zeven koloniën een eigen verantwoordelijke regeering en een vertegenwoordigend lichaam, dat in Ontario, Manitoba en Columbia uit eene enkele kamer bestaat, in Quebec, Nieuw-Brunswijk en Nova-Scotia naast eene gekozen tweede kamer nog eene door de regeering benoemde eerste kamer telt en alleen in Prins-Eduards-eiland uit twee gelijkelijk gekozen kamers is samengesteld. Het wetgevend lichaam van het Dominion bestaat uit twee huizen: een Senaat, welks leden door de regeering uit de vermogende ingezetenen van elke provincie in vaste verhouding en voor het leven worden benoemd; een Lagerhuis, rechtstreeks gekozen door de ingezetenen volgens den maatstaf der bevolking en

naar een vrij hoogen census. Aan het hoofd der bondsregeering staat de Gouverneur-Generaal, door de Kroon benoemd en bijgestaan door een Raad van State of Privy Council naar Britsch model. In elk gewest wordt de Gouverneur-Generaal vertegenwoordigd door een Luitenant-Gouverneur, die door de bondsregeering benoemd en alleen aan haar verantwoordelijk, met het toezicht over de maatregelen der gewestelijke regeering en de handhaving van de rechten der Kroon belast is. Zoowel uit een democratisch als federalistisch oogpunt is deze stichting uiterst merkwaardig. De opening van den Canadaschen Zuidzeespoorweg in 1886, waardoor niet slechts de onderscheiden gewesten onderling zijn verbonden maar ook onafzienbare zeer vruchtbare streken binnen het bereik van ontginning en beschaving zijn gebracht, voorspelt aan Britsch-Noord-Amerika eene nieuwe vlucht.

In het zuidelijk halfrond biedt Australië op een tooneel van bijna gelijken omvang een schouwspel, dat in vele opzichten met dat van Canada overeenkomt. Ook hier vindt men een aantal bloeiende veelal nog jongere koloniën, die door grootere gelijksoortigheid harer bevolking en nog gunstiger levensvoorwaarden zelfs op Canada veel vooruit hebben. Tot dusver zijn zij intusschen nog niet vereenigd tot eenen bond, als die van het Dominion, ofschoon de negentiende eeuw waarschijnlijk niet zal ondergaan, voordat de voorhanden materialen en reeds ontkiemende zaden ook daar aan een nieuwen bondstaat, de Vereenigde Staten van Australasia, het leven hebben geschonken. Overigens onderscheiden zich de vier koloniën op het vaste land: Nieuw-Zuid-Wales, Victoria, Zuid-Australie en Queensland, benevens de eilanden Tasmania en het verwijderd Nieuw-Zeeland, slechts weinig van elkander wat hare staatsinrichting betreft. Allerwege staat wederom een door de Britsche Kroon benoemd Gouverneur aan het hoofd der regeering, terwijl zijne verantwoordelijke raadslieden het bestuur uitoefenen met medewerking van vertegenwoordigende lichamen, die overal uit twee huizen bestaan. In Nieuw-Zuid-Wales, Queensland en Nieuw-Zeeland wordt het hoogerhuis nog door den Kroon benoemd, in de drie andere worden beide huizen door de ingezetenen gekozen. Doch dit verschil oefent geringen invloed op de staatkundige richting, waarin de regeeringen zich bewegen, en springt zelfs minder in het oog dan het onderscheid in handels- en

sociale politiek, dat hier en daar valt op te merken. Australie, niet gekortwiekt door een poolklimaat, dat alle leven doodt, niet bedreigd door machtige naburen, en binnenshuis niet belemmerd door schier onverteerbare vreemde bestanddeelen, mag met reden eene toekomst verwachten, welke die van alle andere Britsche koloniën in de schaduw stelt.

Eindelijk neemt thans ook de Kaap-kolonie aan Afrika's zuidpunt eene plaats in onder de koloniën met verantwoordelijk bestuur. Hare geschiedenis geeft een goed voorbeeld van de geleidelijke staatkundige ontwikkeling der Britsche koloniën. Sedert 1806, toen de kolonie in Engelsche handen viel, regeerde een Gouverneur als alleenheerscher en eerst in 1825 werd hem een adviseerende Uitvoerende Raad toegevoegd. In 1834 trad zij in een tweede ontwikkelingstadium door de benoeming van een Wetgevenden Raad, die uit zes ambtenaren en zes niet-ambtelijke ingezetenen bestond. Het eenparig en hardnekkig verzet der bevolking tegen de pogingen van de rijksregeering om de Kaap tot eene straf kolonie te vernederen, bevorderde de invoering eener constitutie met eene gekozen vertegenwoordiging. Van 1853-1872 berustte de wetgevende macht bij eene volksvertegenwoordiging in twee takken gesplitst, terwijl de Gouverneur het bewind voerde met niet-verantwoordelijke raadslieden. De botsingen, hieruit ontstaan, voerden ten slotte in 1872 tot eene wijziging der constitutie op den grondslag eener verantwoordelijke regeering. Naast den Gouverneur, tevens Harer Majesteit Hooge Commissaris in Zuid-Afrika, staat een Raad van State, die veel overeenkomt met dien van Canada. De wetgevende macht wordt uitgeoefend door een Wetgevenden Raad van 22 leden en eene wetgevende vergadering, House of Assembly, van 74 afgevaardigden. Beide worden gekozen door de zelfde kiezers, die een vrij hoogen census betalen; maar de in deeling der kiesdistricten verschilt en voor het lidmaatschap van een aanzienlijk vermogen vereischt, terwijl van het lagerhuis het hoogerhuis wordt slechts ambtenaren zijn uitgesloten.

De Kaap-kolonie, ofschoon later naar het oosten en noorden belangrijk vergroot, verdient van ons Nederlanders steeds de grootste belangstelling. Oorspronkelijk door Hollanders gesticht, ja eigenlijk de eenige ware volkplanting, die door onze natie op stevigen wortel is geplant, viel zij door het wanbestuur der Oost-Indische Compagnie en den ondergang van het vaderland in den aanvang dezer eeuw

in handen onzer vijanden, die niet edelmoedig en verstandig genoeg waren haar in 1814 terug te geven; maar zoo hecht was de nationale grondslag, waarop zij rustte, dat deze niet alleen sterk genoeg bleek, om twee onafhankelijke Hollandsche republieken in het leven te roepen, maar bovendien voor de Hollandsche taal nog onlangs in de kolonie zelve het burgerrecht wist te verwerven. Wat den Nederlander met rechtmatigen trots en verklaarbare ingenomenheid vervult is inmiddels voor de Britsche staatkunde een voortdurende bron van moeilijkheden en misstappen, waaronder de ontwikkeling van Zuid-Afrika ongetwijfeld sterk heeft geleden. De tweeledige nationaliteit der Europeesche kolonisten wordt nog bedenkelijker door de aanwezigheid eener talrijke inheemsche bevolking, die niet als in Amerika of Australië het veld ruimt voor den blanken landbouwer, maar in verontrustende mate de door dezen beheerschte streken overstroomt. Voeg daarbij de verwikkelingen met naburige koloniale mogendheden en inheemsche stammen en men zal moeten erkennen, dat de toekomst der Kaap-kolonie minder rooskleurig is dan die van Australië en zelfs bij die van Canada belangrijk achterstaat.

Omvat bovenstaand, overzicht alle koloniën, welke reeds eene min of meer vaste bestuursinrichting verkregen hebben en derhalve uit een oogpunt van organisatie de aandacht verdienen, men wane daarom niet, dat in deze vluchtige schets alle landen begrepen zijn, welke aan de Britsche heerschappij zijn onderworpen. Uitgestrekte landstreken gehoorzamen aan den wil van het machtige rijk onder den naam van protectorate of sferen van invloed of belang. Deze dubbelzinnige en kunstmatige termen zijn sedert eenige jaren in zwang gekomen, om overgangstoestanden aan te duiden, waardoor tot dusver onafhankelijke staten, waarop niemand een schijn van recht kan doen gelden, desniettemin onder den invloed eener koloniale mogendheid geraken en eerlang in volslagen onderhoorigheden overgaan. Protectoraten, ook in het Europeesch volkenrecht niet onbekend en nog onlangs door Frankrijk met goeden uitslag in Noord-Afrika en Achter-Indië gevestigd, komen in de Engelsche koloniale politiek der laatste jaren veelal voor in den vorm van geprivilegieerde handels-compagnieën onder bescherming der regeering. Deze in de zeventiende eeuw geliefkoosde en later zoo vaak veroordeeld vorm van koloniale heerschappij is in de allerlaatste

jaren door Engeland uit hare asch opgerakeld en heeft een uitstekend middel aan de hand gedaan, om onder den schijn van belangeloosheid en eerbied voor internationale tractaten de heerschappij van deze niets ontziende mogendheid uittebreiden; bijv. over Noord-Borneo, waar het protectoraat in 1888 volgde op het charter van 1881, over den benedenloop van den Niger sedert 1886 en over onderscheiden streken in Midden-Afrika.

Nog bedenkelijker bleek de uitvinding der sferen van invloed, waardoor Engeland, volgens de bewering van Dilke haars ondanks en geprikkeld door het voorbeeld van Duitschland in Zanzibar en Frankrijk in Madagascar, sedert 1885 bezig is hare heerschappij van uit het zuiden van Afrika dwars door het binnenland en langs de lijn der pas ontdekte meeren en handelswegen uittebreiden tot aan het bekken van den Nijl en de kusten van den Indischen Oceaan en de Roode Zee. Portugal, ‘eene zwakke en aan Britschen invloed onderhevige macht,’ dat het bevriende maar trouwelooze Albion in den weg stond, is door dreigende taal en overmachtige eischen tot een tractaat gedwongen, waarbij het zijne dapperste zonen en eeuwenoude aanspraken op de Zambesi verloochende en de hoop moest laten varen, om dwars door Afrika's binneland zijne bezittingen op Oost- en Westkust te verbinden. De pas geopende onderhandelingen over eene wijziging der oorspronkelijke overeenkomst zullen wellicht de bittere pil vergulden, doch zeker de hoofdzaak niet prijs geven. De Hollandsche republieken bespeuren meer en meer de gevaarlijke nabijheid van den Britschen leeuw, die langzaam maar zeker hare grenzen rondtrekt en reeds loert op den kustzoom, die haar den toegang tot de zee en de buitenwereld ontsluit en daarmede onafhankelijkheid en ontwikkeling waarborgt. Dubbelzinnige overeenkomsten met krijgshaftige stammen, vuurwapenen door een voordeeligen ruilhandel of in den vorm van geschenken Harer Britsche Majesteit den roofzieken Kaffers in handen gespeeld, sterke dranken, waardoor deze woeste natuurkinderen physisch en economisch te gronde gericht worden, - ziedaar de meest in het oog springende sporen van den toenemenden Britschen invloed. Duitschland heeft bijtijds ingezien, dat het verstandiger was, zijne twijfelachtige aanspraken in Afrika te ruilen tegen Engelands vriendschap in Europa, dan een hachelijken en onvruchtbaren strijd tegen Engelands onbetwistbare koloniale overmacht te wagen

ter wille van hoogst onzekere resultaten in vreemde werelddeelen. Zoo schrijdt Engeland voort en zal weldra, evenals in Azië Amerika en Australië, een groot deel van Afrika aan zijne heerschappij hebben onderworpen en niet ophouden zijne macht uittebreiden, totdat het op onaantastbare grenzen als in Azië en Amerika stuit, of door eigen gewicht topzwaar geworden eene langzame ontbinding of snelle verbrokkeling te gemoet gaat. Doch op dit oogenblik schijnt dit uur nog ver en toont het Britsche rijk een macht en luister, die schier alle andere staten in de schaduw stelt en hem, die den blik buiten den engen gezichteinder van Europa wendt, beurtelings met bewondering en bezorgdheid vervult.

Het medegedeelde moge een flauw denkbeeld geven van den ontzaglijken omvang van het Britsche rijk. Tevens is het duidelijk geworden, dat een tijdschrift-artikel zelfs het meest wetenswaardige daaromtrent niet kan samenvatten en zich tot enkele punten of tot enkele gewesten moet bepalen. In menig opzicht hebben de Kroonkoloniën voor ons Nederlanders het grootste practisch belang, omdat wij onze eigen koloniën in Oost en West op dergelijken voet besturen. Nederlandsch-Indië, dat ook in de verscheidenheid zijner bestanddeelen en staatkundige verhoudingen groote overeenkomst vertoont met Britsch-Indië, zou desniettemin vooralsnog geene plaats verdienen in de groep van onderhoorigheden, waartoe Britsch-Indië behoort, omdat den Gouverneur-Generaal geen wetgevende raad ter zijde staat, waarin ook aan vertegenwoordigers der bevolking of niet-ambtelijke leden eene plaats is ingeruimd. De Raad van Indie toch bestaat uitsluitend uit ambtenaren, die aldaar een verdienstelijke loopbaan in Indischen staatsdienst met den bâton de maréchal zien bekroond. Ook heeft hij, ondanks de verplichting van den Gouverneur-Generaal om zijn wetgevend gezag in overeenstemming met den Raad van Indie uit te oefenen, hoofdzakelijk een adviseerend karakter en is zijn aandeel in de wetgeving uitermate bescheiden; immers de koloniale wetgeving is inderdaad geheel afhankelijk van de regeering in het moederland en wordt vaak ook formeel door den Koning of de wetgevende macht uitgeoefend. Nederlandsch-Indië staat dus op den laagsten trap van staatkundige ontwikkeling, die het Engelsche koloniale recht kent, en het koloniaal bestuur over deze bloeiende eilandenwereld toont nog de meeste overeenkomst met het Britsche bestuur over de rotsen van

St. Helena. Daarentegen geeft Curaçao c.a. met een Kolonialen Raad, voor twee derden uit door den Koning benoemde nietambtelijke leden bestaande, een goed voorbeeld van de tweede soort, welke wij boven ook in de meeste Britsche Antillen aantroffen. Suriname eindelijk met zijne Koloniale Staten geheel door de kolonisten gekozen staat op ééne lijn met Barbados en de Bahama's en heeft dus een hoogeren vorm van zelfbestuur bereikt dan het aangrenzend Britsch-Guyana. Nederland mist koloniën van de derde soort met een wetgevend lichaam van gemengde samenstelling; terwijl gegevens voor de invoering van verantwoordelijke koloniale besturen ten eenenmale ontbreken. De onlangs ontstane botsingen tusschen den Gouverneur en de Koloniale Staten van Suriname hebben veeleer een oogenblik de vrees doen ontstaan voor inkrimping der in 1865 verleende constitutioneele rechten. Voor eene vergelijking met Nederlandsche koloniale toestanden bieden derhalve de Engelsche Kroonkoloniën meer stof dan de volwassen telgen, welke reeds op eigen voeten staan en schier alle banden met het moederland hebben losgemaakt. Daar het echter thans veeleer mijn doel is, op deze laatste de aandacht te vestigen en na te gaan, op welke wijze zij vraagstukken hebben opgevat en opgelost, die zich in de maatschappij, waarin wij zelven leven, in gelijke of gelijksoortige vormen vertoonen, stap ik, zij het ook noode, voor ditmaal van de Kroonkoloniën af, om voortaan uitsluitend stil te staan bij die jonge en veelbelovende staten, welke zich in drie werelddeelen op Britsche grondslagen en onder Britsche vlag hebben gevormd en meer en meer beginnen te ontwikkelen.

Vooraf echter nog een paar algemeene opmerkingen, waartoe eene beschouwing der Britsche koloniale wereld onwillekeurig leidt. Vooreerst spreekt het van zelf, dat geen kolonie, hoe groote mate van zelfbestuur haar ook werd verleend, formeel onttrokken is aan het oppertoezicht der Kroon, d.i. in geval van botsing tusschen de onderscheiden organen van het staatsbestuur aan haar oppermachtige beslissing. Overal is de Kroon vertegenwoordigd door een Gouverneur, die soms den titel voert van Gouverneur-Generaal of Onderkoning, en altijd namens haar alle gezag uitoefent, dat aan de Kroon blijft voorbehouden. Dit gezag is in zeer verschillende mate beperkt door de constitutiën der afzonderlijke koloniën, die in de belangrijkste

gevallen door Parlementsacten of wetten, in andere door Orders in Council of koninklijke besluiten zijn vastgesteld. Dit verschil is wel van belang voor den grondslag en de duurzaamheid der verleende staatsinrichting, maar heeft op haren inhoud en verbindende kracht geen invloed. Natuurlijk kan dezelfde macht, die eene constitutie schonk, haar ook wijzigen en intrekken; bovendien kan dit een en ander door eene hoogere, nimmer door eene lagere macht geschieden. Desniettemin komt wijziging of intrekking van eens verleende vrijheden slechts bij uitzondering en om zeer overwegende redenen voor en zelfs dan doorgaans alleen met instemming der betrokken koloniale bevolking of harer vertegenwoordiging. De reeds vermelde gebeurtenissen in de West-Indische koloniën leveren daarvan het bewijs. Zelfs het Parlement zou zich wel tweemaal bedenken, aleer het tot intrekking eener eenmaal geschonken autonomie besloot, aangezien zulk een daad hoogstwaarschijnlijk het sein zou wezen tot volkomen losscheuring van het moederland. Taal en houding der koloniën met verantwoordelijk bestuur laten daaromtrent geen twijfel toe.

Het gevolg van dit alles is, dat de macht der Kroon in handen van den Gouverneur, ofschoon rechtens veelbeteekenend, feitelijk geheel afhangt van de inrichting der koloniale besturen. Op den laagsten trap is zij allesoverwegend. Waar een wetgevende raad bestaat, waarin niet-ambtelijke leden zijn opgenomen, zal reeds eenigermate rekening worden gehouden met de door dezen vertolkte gevoelens der koloniale bevolking. In nog hoogere mate is dit het geval, waar de ingezetenen door middel van het kiesrecht zelf deelnemen aan de samenstelling van het wetgevend lichaam; inzonderheid waar zij eene eigen vertegenwoordiging bezitten, die zelfstandig naast de regeeringscolleges staat. Waar eindelijk de raadslieden van den Gouverneur en hoofden der regeering verantwoordelijk zijn jegens de vertegenwoordigende lichamen en derhalve, evenals in het moederland, door eene parlementaire meerderheid worden aangewezen, blijft wel is waar de Gouverneur nog altijd onschendbaar en uitsluitend verantwoordelijk jegens zijn Souverein, maar zal hij niet licht op eigen verantwoordelijkheid in strijd met den uitdrukkelijken wil der vertegenwoordiging of het advies zijner raadslieden handelen en in geval hij vermeent, daarmede niet te kunnen medegaan, de beslissing aan de Kroon zelve overlaten;

zelfs deze zal niet dan na rijp beraad en bij zeldzame uitzondering in strijd met de wenschen der parlementaire meerderheid beslissen.

Inzonderheid is dit een en ander van belang ten aanzien van het aandeel van den Gouverneur in de wetgevende macht. Terwijl hij veelal uitsluitend het recht van initiatief heeft, en dit slechts in de meer gevorderde koloniën met de vertegenwoordigende lichamen deelt, is zonder uitzondering zijne bekrachtiging noodig van reeds door deze aangenomen wetsontwerpen. Eerst hierdoor toch krijgen deze de verbindende kracht van wetten. Hij is natuurlijk tegenover de vertegenwoordiging vrij haar al of niet te verleenen en kan ook aan zijne toestemming de opschortende voorwaarde verbinden van eene uitdrukkelijke bekrachtiging door de Kroon zelve; in dit geval treedt eerst door deze laatste de wet in werking. In sommige gevallen kan hij zich zelfs van eene eigen beslissing onthouden en deze voorbehouden aan de Kroon zelve, zonder wier rechtstreeksche bekrachtiging de wet alsdan zelfs niet tot stand komt. Doch zelfs waar door de toestemming van den Gouverneur de wet inderdaad voltooid is, d.w.z. niets meer voor hare verbindende kracht wordt vereischt, behoudt desniettemin de Kroon haar recht van afkeuring en vernietiging en de rang, dien de kolonie inneemt, bepaalt slecht den vorm waarin zoodanige afkeuring wordt uitgesproken.

Het is niet mogelijk de bijzondere bepalingen der koloniale constitutien omtrent het voorbehoud der Kroon en het toezicht harer vertegenwoordigers afzonderlijk na te gaan. Het gezegde zal trouwens voldoende wezen, om duidelijk te maken, hoe de formeele wetsbepalingen, die op zich zelf vrij eenvoudig zijn en uit den aard van het opperbestuur of de souvereiniteit voortvloeien, bij de toepassing geheel gewijzigd worden en ten slotte hare werkelijke beteekenis geheel bepaald zien door den ontwikkelingsgraad der koloniale autonomie en de feitelijke toepassing daaraan gegeven,

Een tweede verschijnsel, dat bijzondere aandacht verdient, is de strekking, die zich meer en meer openbaart, om meerdere koloniën, die een ongeveer gelijken graad van politieke ontwikkeling hebben bereikt, te vereenigen tot een hoogere politieke eenheid, welke de gemeenschappelijke belangen behartigt en den gezamenlijken invloed versterkt, zonder daarom de inwendige huishouding der samenstellende deelen aan te tasten

of al te zeer in hunne vrije ontwikkeling te belemmeren. Reeds boven bleek, dat deze neiging zich inzonderheid openbaart bij de autonome koloniën, die door hare ligging veelvuldige wederkeerige betrekkingen onderhouden en als het ware tot aaneensluiting en gezamenlijke behartiging harer talrijke gemeenschappelijke belangen worden gedwongen. Zoo schiep een Parlementsacte van 1867 het Dominion van Canada, ten einde inlijving bij de Vereenigde Staten te voorkomen, en dreef de macht der omstandigheden weldra ook de aanvankelijk niet toegetreden koloniën, met uitzondering van New-Foundland, tot aansluiting bij den bond. De wet opende daartoe de gelegenheid, door op aanzoek van het bondsparlement en tevens van de wetgevende vergadering der betrokken kolonie ook de overige gewesten bij koninklijk besluit in den bond op te nemen. Dientengevolge trad Manitoba toe in 1870; Britsch-Columbia in 1871; Prins-Eduards-eiland in 1873, terwijl in 1880 het gansche vastelandsgebied van Britsch Noord-Amerika, uitgenomen het tot New-Foundland behoorende Labrador, met recht van vertegenwoordiging in het bondsparlement, door den Privy Council aan den bond werd toegevoegd. Deze vereeniging kwam tot stand ondanks groote verschillen in afkomst, geschiedenis, taal en godsdienst der bevolking in de verschillende deelen van het geheel; ondanks de groote afstanden en destijds nog hoogst onvoldoende middelen van gemeenschap. Doch het beginsel van federatie heeft over deze en andere bezwaren gezegevierd en de grondslagen gelegd van een staat, die nog hechter inwendigen samenhang bezit dan de naburige Unie en ongetwijfeld veel grootere macht over de deelen in de bondsregeering concentreert. Reeds is hem de bevoegdheid verleend om rechtstreeks te onderhandelen met vreemde mogendheden en weinig schijnt aan zijne inrichting te ontbreken, om desverkiezende eerlang een zelfstandige rol op het wereldtooneel te vervullen.

Geen wonder, dat ook aan gene zijde van den evenaar pogingen zijn aangewend om in Australië een gelijksoortigen bond te stichten. Reeds in 1853 en 1858 hadden de beide voornaamste koloniën van het vaste land, Nieuw-Zuid-Wales en Victoria de wenschelijkheid eener nauwere vereeniging zonder verlies van zelfstandigheid uitgesproken, doch eerst in 1883 deed de eerstgenoemde of moederkolonie stappen om over de grondslagen van zoodanige vereeniging tot overeenstemming te

geraken. Spoedig echter rezen er juist van deze kolonie en Nieuw-Zeeland, beducht voor zijne zelfstandigheid tegenover het vaste land, bezwaren tegen den zwakken band, die in 1885 werd gevlochten. In dit jaar werd namelijk door een Parlementsacte een Bondsraad gesticht met beperkte wetgevende macht omtrent uitdrukkelijk genoemde zaken, te weten: de betrekkingen van den bond met de eilanden der Zuidzee, de visscherijen in de Australische wateren, uitvoerbaar-verklaring van wederzijdsche vonnissen, uitlevering en verhindering van den aanvoer van misdadigers. Andere gemeenschappelijke aangelegenheden kan hij slechts tot zich trekken op initiatief der wetgevende lichamen van ten minste twee koloniën; de bedoelde wetten zijn alsdan slechts voor deze verbindend, tenzij ook andere ze vrijwillig hebben aanvaard. Bovendien heeft elk lid de bevoegdheid zich aan den bond te onttrekken, zoodra hem dit goeddunkt. Vooral over dit laatste, dat inderdaad den ganschen bond op losse schroeven stelt en daaraan het karakter van een bondstaat ontneemt, ontstond groot verschil van meening, en zeer tegen den zin van de warme voorstanders van federatie, met name van Victoria, werd de bepaling ten slotte aangenomen. Men ziet, dat de band los en onzeker is. Bovendien is de onthouding van Nieuw-Zuid-Wales en Nieuw-Zeeland zeer te betreuren. Doch de opname van koloniën als West-Australië en de Fidji-eilanden, die een veel minder ontwikkelde bestuursinrichting bezitten, en de vrijwillige toetreding van Zuid-Australië in 1888, getuigen voor de kracht van het beginsel. Schier dagelijks wint de overtuiging veld, dat slechts een eerste en onvoldoende stap werd gezet op den weg van vereeniging; en dat de tegenstrijdige handelsbelangen en onderlinge naijver op den duur niet zullen kunnen verhinderen, dat ook hier een bondstaat in de volle beteekenis des woords wordt gesticht, welke een waardig tegenhanger beloofd te worden van die, welke reeds aan gindsche zijde van de Stille Zuidzee uit verwanten stam zijn ontsproten.

Minder goed geslaagd zijn dergelijke plannen in Zuid-Afrika. Eene voorbarige Parlements-acte van 1877, voortgevloeid uit het initiatief van Lord Carnarvon, ‘voor eene vereeniging onder ééne regeering van de Zuid-Afrikaansche koloniën en staten, welke daarin toestemmen en voor het bestuur van zoodanige vereeniging en daarmede samenhangende belangen’, bleef eene

doode letter. Zij miskende de onafhankelijkheid der beide Zuid-Afrikaansche republieken en de kracht der Hollandsche nationaliteit. De strijd, die eerlang ontbrandde, als weerslag op de schandelijke annexatie der Transvaalsche republiek, schoof voor langen tijd alle federatie-plannen op den achtergrond. Toch blijft een vereenigd Zuid-Afrika het ideaal van alle ware Afrikaanders. De vraag is slechts, of de bondstaat, waarvan ook hier ongetwijfeld de kiemen voorhanden zijn, evenals in Amerika en Australië, een overwegend Britschen stempel zal vertoonen en onder Britsche vlag de Britsche staatkunde zal volgen, of veeleer aan oorspronkelijken wortel een eigen nationaal karakter zal ontleenen. Schijnbaar vreedzaam en schier onopgemerkt wordt de strijd hierover thans met ijver gevoerd. Met een zelfvertrouwen, dat ons vermetel schijnt, verwachten Engelsche schrijvers een voor Engelsche belangen gunstigen afloop. Geduld en onthouding zullen Engeland verschaffen, wat geweld en voortvarendheid niet vermochten. Wij Nederlanders hopen iets beters, al ware het ten koste van hevige schokken en bloedige botsingen.

Het denkbeeld van federatie heeft intusschen niet slechts in de autonome koloniën wortel geschoten, ook in vele Kroonkoloniën wint het veld en heeft het reeds hier en daar tot vereenvoudiging van bestuur en versterking van interkoloniale betrekkingen geleid. Het best is dit gelukt in de Eilanden onder den Wind, waar een Parlementsacte van 1871 een bond heeft gesticht tusschen de vijf presidentschappen Antigua, Dominica, St. Christopher-Nevis, Montserrat en de Maagden-eilanden. Elk dezer koloniën heeft haar eigen president en wetgevenden raad, waarvan de leden in den regel alleen door de Regeering worden benoemd, maar op Antigua en Dominica enkelen naar een hoogen census door de ingezetenen worden gekozen. Boven alle staat een Gouverneur met een centralen wetgevenden raad, samengesteld uit vijf officieele en vijf niet-officieele leden, die uit de verschillende afzonderlijke koloniën door de Kroon benoemd worden, en verder tien leden, die door de raden van Antigua, St. Christopher en Dominica worden gekozen. Over alle gemeenschappelijke belangen oefent hij eene overwegende wetgevende macht uit. De resultaten schijnen nog niet zoo bevredigend, dat dit voorbeeld navolging heeft gevonden in de zuidelijke groep of de Eilanden boven den Wind. Wel staat één Gouverneur aan het hoofd der drie verbonden eilanden Grenada, St. Lucia en St. Vincent, die

elk afzonderlijk door een administrateur worden bestuurd, maar nog is geen gemeenschappelijke wetgevende raad ingesteld. Bezuiniging en vereenvoudiging zullen wellicht ook hier eerlang zegevieren over onderlingen naijver, plaatselijke eerzucht en kleingeestige ijdelheid. Het federatief beginsel kenmerkt de negentiende eeuw en bevordert de strekking tot vorming van groote staten, die in de koloniën zoo goed als in Europa valt waar te nemen. Het gaat hand in hand met de ontwikkeling tot zelfstandigheid en heeft zijn hoogsten bloei bereikt, waar de laatste het grootst is. Dit pleit ongetwijfeld voor zijn kracht en duurzaamheid.

II.

De staatsinrichting der Britsche koloniën met verantwoordelijk bestuur berust op democratischen grondslag. Alom neemt de bevolking op ruime schaal deel aan de verkiezingen voor het vertegenwoordigend lichaam, dat zijnerzijds overwegenden invloed oefent op het staatsbestuur. In sommige koloniën heeft de democratie zelfs een ontwikkelingsgraad bereikt, dien men schier nergens elders aantreft. Hare eigenaardigheden en gevolgen kan men nergens beter leeren kennen. De rijkdom van verschijnselen en schakeeringen maakt dit onderzoek zelfs belangrijker dan in de Vereenigde Staten, waar gelijke omstandigheden en beweegredenen eene grootere eenvormigheid deden ontstaan. Toch is het onjuist den regeeringsvorm dezer koloniën met den naam van democratie te bestempelen. Deze naam past slechts voor de democratische republiek en zoolang de Gouverneur der kolonie door de Britsche Kroon benoemd wordt en niet verantwoordelijk is jegens de koloniale vertegenwoordiging, komt hare staatsinrichting meer met de constitutioneele monarchie dan met de democratische republiek overeen. Doch het monarchaal element domineert niet en staat bloot formeel aan het hoofd der regeering. Zoo maken Engelsche schrijvers, die in deze koloniën eene gelijksoortige ontwikkeling waarnemen als in hun eigen vaderland, geen bezwaar, de koloniën als democratiën te beschouwen en te beoordeelen. Dit mag echter niet zonder voorbehoud geschieden en leidt inzonderheid bij vergelijkingen met souvereine republieken lichtelijk tot misverstand en onjuiste gevolgtrekkingen.

Den hoogsten rang in het staatsbestuur bekleedt de Gouverneur, die zoowel de ondergeschiktheid aan het moederland als het monarchaal beginsel vertegenwoordigt. Tot deze hooge waardigheid benoemt de Kroon hier als elders een Britsch staatsman van erkende verdiensten en somtijds vorstelijken rang. De tijden zijn voorbij, waarin een edele hertog op de vraag waarom Lord X. tot gouverneur eener kolonie benoemd was, kon antwoorden: ‘omdat hij een insolvent Pair is’; daaraan toevoegend, dat hij zelf de vereischten voor dergelijke benoeming nog niet bezat, omdat hij nog altijd betaalde. Waarschijnlijk gebeurde dit omtreeks den tijd, toen Lord Palmerston na herhaalde vruchtelooze pogingen om bij de vorming van zijn kabinet een secretaris voor de koloniën te vinden, ten einde raad zelf de portefeuille opnam, zeggende tot een zijner vertrouwden: ‘Kom na afloop der raadsvergadering even boven; dan zullen wij een atlas krijgen en zult gij mij wijzen waar die plaatsen liggen’. Deze en dergelijke verhalen werpen een eigenaardig licht op de vermeende belangstelling der Engelsche staatslieden in koloniale aangelegenheden. Tegenwoordig schijnt intusschen het ambt van koloniaal gouverneur in hooger aanzien te staan en met meer zorg te worden vervuld. Naam en loopbaan van vele der meest bekende titularissen der laatste jaren staan daarvoor borg. Trouwens de wassende invloed der koloniën zelve is eene krachtige spoorslag tot nauwgezetheid en omzichtigheid in de keus der bestuurders, van wier karakter en beleid de goede verstandhouding met het moederland voor een groot deel afhankelijk is.

In de laatste jaren zijn door sommige koloniën herhaaldelijk pogingen aangewend om invloed te verkrijgen op de keus der gouverneurs. Dientengevolge behooren de gevallen, waarin de benoeming van een vertegenwoordiger der Kroon is ingetrokken op grond van bezwaren door de parlementaire regeeringen tegen hem ingebracht, geenszins tot de zeldzaamheden. Het meest bekende voorbeeld is het protest der Iersch-nationale regeering van Queensland in 1888 tegen de benoeming van Sir Henry Blake, tot dusver Gouverneur van New-Foundland. De weerklank en steun, dien dit protest in andere Australische koloniën vond, noopte de Britsche Regeering om toe te geven en haren verdienstelijken ambtenaar liever met het bestuur der kroonkolonie Jamaica te belasten. Dit geval staat geenszins alleen. Reeds vroeger had de openbare meening in New-Foundland

de benoeming van een verdienstelijk Katholiek staatsman verhinderd en in minder scherpen vorm volgde weldra Zuid-Australie het voorbeeld van Queensland. Slagen de kolonien er eenmaal in zelve haren gouverneur rechtstreeks of zijdelings aan te wijzen, dan zullen de autonome onderhoorigheden voor democratische republieken hebben plaats gemaakt en de laatste sporen van ondergeschiktheid aan het moederland zijn verdwenen.

Naast den Gouverneur verdient ongetwijfeld het vertegenwoordigend lichaam of Parlement de meeste belangstelling. Naam en samenstelling verschillen aanmerkelijk, doch overal is het de ware zetel van macht en invloed niettegenstaande het toezicht der Kroon en de formeele uitoefening van het staatsgezag door haren vertegenwoordiger. Immers evenals in Groot-Brittannië is het Parlement niet alleen met de wetgevende macht belast, ook wat men gewoon is de uitvoerende macht of beter de regeering te noemen, is niets dan eene commissie door de meerderheid in het Parlement uit haar midden aangewezen en door den Gouverneur slechts formeel tot zijn verantwoordelijk ministerie benoemd. Op de eenvoudigste en regelmatigste wijze werkt deze zoogenaamde parlementaire regeeringsvorm daar, waar, zooals in sommige gewesten van Britsch Noord-Amerika, de vertegenwoordiging uit eene enkele rechtstreeks gekozene kamer bestaat. De meeste koloniën huldigen intusschen, zooals wij zagen, het tweekamerstelsel, hetzij door de benoeming van het hoogerhuis, doorgaans *Wetgevenden Raad* genoemd, aan de regeering zelve over te laten - hetgeen o.a. de constitutie van Canada, Nieuw Zuid-Wales en Nieuw-Zeeland voorschrijft - hetzij door beide takken door de ingezetenen te doen verkiezen. In het laatste geval zijn doorgaans verschillende grondslagen voor het kiesrecht gesteld; doch in de Kaap kolonie kiezen dezelfde kiezers beide huizen. Waar eene benoemde naast eene gekozene kamer wordt aangetroffen, leerde de ondervinding hier, evenals reeds vroeger in het moederland, dat de eerste niet is opgewassen tegen de tweede en op den duur moet wijken bij elk ernstig verschil van meening. Om intusschen het ontstaan van botsingen zooveel mogelijk te voorkomen, verving Victoria voor eenige jaren haren vroegeren door de regeering benoemden Wetgevenden Raad door een gekozenen en werd hierin door enkele naburige koloniën nagevolgd. Het spreekt echter van zelf, dat hierdoor het gevaar voor botsingen wel

verminderd maar niet verdwenen is. Daarom heeft Zuid-Australië n 1881 aan den Gouverneur het recht toegekend, om in geval van een geschil tusschen beide gekozene kamers, dat niet door gemeen overleg langs minnelijken weg kan worden opgelost, beide kamers te ontbinden. Waar men echter de vrees voor botsingen zoo ver drijft, dat men het verschil van oorsprong en karakter tusschen beide huizen uitwischt, rijst onwillekeurig de vraag naar het nut van eene tweeledige vertegenwoordiging. Inderdaad schijnt men de volkskeuze van beide huizen te moeten beschouwen als een overgang tot de instelling van ééne enkele kamer, die blijkbaar het meest met het democratisch ideaal strookt.

Het kiesrecht berust, zooals men vermoedt, op breeden grondslag, maar biedt voor het overige weinig bijzonders. In den regel zijn geene andere vereischten gesteld dan een verblijf van bepaalden doorgaans zeer korten duur, of het ingezetenschap, en de gewone meerderjarigheid van 21 jaren. Vermoedelijk heeft alleen de vrees, dat het jongere ongehuwde geslacht te zeer overhelt tot aansluiting bij den protectionnistischen bondstaat van Canada, den wetgever van New-Foundland doen besluiten den vereischten leeftijd op 25 jaren te bepalen. Toch zou men zich vergissen, indien men het algemeen stemrecht als regel zonder uitzondering beschouwde. In Australië heerscht dit wel is waar vrij algemeen, maar de koloniën met twee gekozen kamers maken het kiesrecht voor het hoogerhuis van een census afhankelijk, terwijl een census voor het lagerhuis, doorgaans *Assembly* genoemd, alleen in Tasmania voorkomt en elders slechts hier en daar van niet-ingezetenen wordt gevorderd. Daarentegen is het kiesrecht voor het lagerhuis in Canada en voor beide huizen in de Kaap-kolonie aan een vrij hoogen census geknoopt, die hetzij in het bezit van onroerend goed boven zekere waarde, hetzij in het genot van zeker inkomen bestaat.

In laatstgenoemde kolonie hangt deze bepaling samen met het vraagstuk van het kiesrecht der inlanders, het merkwaardigste, dat op dit onderwerp betrekking heeft. In Queensland, waar een aanzienlijk aantal Chineezen als arbeiders op plantages of kleine industriëelen in de steden den nijd en afkeer der blanke bevolking hebben opgewekt, zijn eenvoudig alle inboorlingen van Australië, de Zuidzee-eilanden,

Indië en China uitgesloten van het kiesrecht; voorzeker een merkwaardig verschijnsel in eene der meest autonome koloniën. In Nieuw-Zeeland heeft de wet integendeel de Maoris, het langzaam wegstervend inheemsch ras, tot het kiesrecht toegelaten en tusschen hen en anderen zelfs geen onderscheid gemaakt in de vereischten; alleen is in de Maori-districten eene andere evenredigheid tusschen kiezers en afgevaardigden aangenomen, zoodat onder de 95 leden van het lagerhuis slechts 4 Maoris voorkomen. Dat zij intusschen een werkzaam aandeel nemen aan de wetgeving, blijkt uit het feit, dat een hunner eenmaal met een obstructionistisch doel eene rede van negen uren uitsprak. In de Kaap-kolonie volgt men een middenweg, door een census te handhaven, dien de meeste gekleurde ingezetenen niet bereiken, doch overigens ook hén op gelijken voet tot de stembus toe te laten. Toch bleek dit onvoldoende om bedrog en vervalsching te voorkomen. Door gebrekkige kennis van den burgerlijken staat der inlanders gelukte het meermalen met behulp der Engelsche zendelingen - die beschuldigd werden, pakken kleederen aan te houden en beurtelings aan hunne beschermelingen, de Kaffers, uit te leenen, ten einde dezen niet al te ongekleed bij de stembus te doen verschijnen - een groot aantal zwarten op de kiezerslijsten te plaatsen, die daartoe de vereischten misten of reeds onder andere namen waren opgenomen. Tegen deze onwettige handelingen werd in 1889 eene strenge wet op het opmaken der kiezerslijsten gericht, die niet het kiesrecht beperkte, maar slechts de wettige uitoefening wilde verzekeren. Zij werd door de Kroon bekrachtigd ondanks den tegenstand der onverstandige Kaffervrienden, spottenderwijs ‘blanke Kaffers’ genoemd, die de Hollandsche meerderheid beschuldigden, de rechten harer zwarte broeders te miskennen.

De wijze van verkiezing biedt niets bijzonders. Bijna overal bestaat eene districts-indeeling en beslist de meerderheid. Voor het evenredigheids-kiesstelsel of andere middelen tot vertegenwoordiging der minderhedentoonen de koloniën weinig belangstelling en hebben zij nagenoeg niets gedaan. Pogingen daartoe in Zuid-Australë vóór vele jaren aangewend, mislukten en werden niet herhaald. Slechts in de Kaap-kolonie heerscht een cumulatief stemrecht voor het hoogerhuis en in Kaapstad bovendien voor de verkiezing der vier afgevaardigden in het lagerhuis; d.w.z. ieder kiezer is bevoegd al zijne stemmen op een enkelen candidaat

te vereenigen en alzoo de keus van een persoon te helpen verzekeren, ook al behoort hij tot de minderheid. Zulke kunstmiddelen mogen aanbeveling verdienen in landen, waar de bestanddeelen der bevolking door onoverkomelijke nationale of godsdienstige kloven gescheiden zijn, waar de bevolking homogeen is en de partijen een meer vlottend karakter vertoonen, zijn zij onnoodig en schadelijk.

De zittingsduur der parlementen wisselt tusschen vijf jaren in Canada, de Kaap-kolonie en enkele gewesten van Australië, en drie jaren, hetgeen in laatstgenoemd werelddeel den regel vormt. Natuurlijk staat daarmede de grootere stabiliteit der ministeriën in eerstgenoemde landen in het nauwste verband. Inzonderheid in Canada heeft zij een merkwaardige hoogte bereikt: Sir John A. Macdonald, de populairste en invloedrijkste van alle koloniale staatslieden, voerde aldaar van 1867-1873 en van 1878 tot heden als eerste minister eene schier onbeperkte heerschappij.

Eindelijk verdient nog vermelding, dat in bijna alle koloniën de leden van beide takken der volksvertegenwoordiging worden bezoldigd. Dit punt, schijnbaar van ondergeschikt belang, heeft niettemin in de laatste jaren meermalen de gemoederen in hevige gisting gebracht. In Engeland onbekend, stuitte het denkbeeld ook in vele koloniën geruimen tijd op warmen tegenstand, inzonderheid van de zijde der vermogende en min of meer conservatief geworden oudere kolonisten. Nieuw-Zuild-Wales vooral bleef het bestrijden en nam eerst in 1889 het beginsel van betaling zijner volksvertegenwoordigers aan. Men kent de argumenten voor en tegen. Genoeg, dat de ervaring, helaas, geleerd heeft, dat gemis van betaling niet slechts voor vele verdienstelijke mannen den toegang tot de raadzalen heeft gesloten, maar ook wel eens de aanleiding is geweest of althans tot voorwendsel heeft gediend, om zich op oneerlijke wijze geldelijk voordeel te verschaffen. Nieuw-Zuid-Wales, waar het beginsel van een onbezoldigde eerepost het langst werd gehuldigd, is tevens de kolonie, waar de vertegenwoordiging het meest heeft blootgestaan aan de beschuldiging van omkoopbaarheid en waar zij het minste aanzien genoot. Voor zulke ervaringen is men wel genoodzaakt de vlag te strijken met theorieën over de voorkeur, die in abstracto aan het onbezoldigd eerambt toekomt. Inderdaad schijnt zulk eene leer slechts verdedigbaar in een land

met erfelijke fortuinen, die sedert vele geslachten den bodem vormden voor eene intellectueele en moreele aristocratie. Ontbreekt of ontaardt deze, dan schijnt het verkieselijk aan het ambt van volksvertegenwoordiger een salaris te verbinden, niet te klein om iemand te weêrhouden het ambt te aanvaarden en toch niet groot genoeg om iemands hebzucht te prikkelen.

Meerdere bijzonderheden omtrent de samenstelling der koloniale parlementen mogen hier achterwege blijven. De inrichting van het plaatselijke bestuur gaan wij eveneens met stilzwijgen voorbij, om thans onze aandacht te bepalen bij de voornaamste onderwerpen van staatszorg.

Veel belangrijker dan de staatsinrichting is de staatswerkzaamheid; de eerste is slechts een min of meer doeltreffend middel om de laatste tot haar volle recht te doen komen. Deze algemeene waarheid geldt ook voor de Britsche koloniën. Inderdaad biedt de werkzaamheid van den staat in deze jonge maatschappijen een aantrekkelijk schouwspel. Vele der aangelegenheden, waaraan in Europa de meeste tijd en de grootste schatten worden besteed, ontbreken hier geheel of treden althans op den achtergrond, terwijl andere, waarvoor de Europeesche staatkunde te nauwernood oor en oog begint te openen, in gindsche gewesten hoofd en hart geheel vervullen. Het zou ongetwijfeld de moeite loonen dit breedvoerig uiteen te zetten; doch het bestek van een tijdschriftartikel eischt eene beperkte keus uit den rijkdom der stof. Ik wensch mij daarom hoofdzakelijk te bepalen tot enkele onderdeelen van de staatszorg voor de stoffelijke welvaart en kies daartoe in de eerste plaats het brandend vraagstuk van den vrijen handel.

Het is een onbetwistbaar feit, dat de groote koloniën in Amerika en Australië hare autonomie schier zonder uitzondering hebben aangewend tot de invoering en uitbreiding van een beschermend stelsel, zelfs tegen invoeren uit het moederland. Groot-Brittannië heeft de gevolgen der koloniale zelfstandigheid moedig aanvaard en wedijvert onder ongunstige omstandigheden op eene meer en meer beschermde markt met de nijverheidsproducten zijner eigene kinderen. Slechts de reusachtige uitgebreidheid der Engelsche markt, gepaard met het groote overwicht van het Engelsch kapitaal en de Engelsche techniek over die zijner onderhoorigheden, stellen Engeland in staat

desniettemin een belangrijken uitvoerhandel met zijne koloniën te drijven en zelfs in de meest protectionistische zich een aanzienlijken afzet te verzekeren. Het valt inmiddels niet te ontkennen, dat de protectie steeds toeneemt en eerlang den Engelschen handel uit een groot deel der Engelsche volkplantingen dreigt te verdrijven.

De feitelijke toestand is thans deze. In al de genoemde koloniën, uitgezonderd New-Foundland, de Kaap-kolonie en Nieuw-Zuid-Wales, heerscht ondubbelzinnig het beschermend stelsel. De invoer van alle goederen, die de kolonie ook zelve produceert, is met een recht van gemiddeld 20 pCt. à 25 pCt. belast. In 1889 heeft Victoria zelfs het sein gegeven tot een aanzienlijke verhooging van dit cijfer, waarvan de resultaten nog in het duister liggen.

In Canada dateert de aanvaarding van het protectionisme van de stichting van den bondsstaat in 1867. Eene poging van een liberaal kabinet Mackenzie in 1878, om den vrijen handel met de Vereenigde Staten toe te staan, eindigde met den val van het ministerie en eene verhooging der tarieven onder den meergenoemden Sir John Macdonald, die sedert dien tijd het beschermend stelsel onder den naam van ‘nationale staatkunde’ onafgebroken heeft gehandhaafd. De opkomst der fabrieksnijverheid, die reeds een bescheiden uitvoerhandel voedt, de aanleg van een uitgebreid spoorwegnet, de ontginning der Noordwestelijke territoriën, zijn zoovele kenteekenen, van vooruitgang, welke men aan het heerschende stelsel toeschrijft. De partij van den vrijen handel verlangt eigenlijk niet anders dan afschaffing der beschermende rechten tegen de Vereenigde Staten en is bereid ter wille van een toleenheid met dezen machtigen nabuur een protectionistisch tarief te handhaven tegenover de gansche buitenwereld. Dit laatste toch zou ongetwijfeld door de Vereenigde Staten worden geëischt, zoolang de Unie zelve niet tot den vrijen handel is bekeerd; en dit schijnt ondanks de schitterende overwinning, onlangs door de democraten behaald, nog in een verwijderd verschiet te liggen. Doch deze overtuiging maakt juist de ‘nationale’ meerderheid huiverig, daar zij niet zonder grond in een tolverbond een eersten stap tot eene staatkundige vereeniging ducht en bestrijdt.

Ook in Australië hangt de vraag der tarieven nauw samen met politieke belangen van hooger orde. Het vrijhandelsstelsel

van Nieuw-Zuid-Wales was oorspronkelijk het gevolg van haar ongeëvenaarde wolproductie, die een onbelemmerden uitvoerhandel scheen te vorderen. Desniettemin werden van boter, kaas en spek beschermende rechten geheven. De afkeer van directe belastingen, welke tot dusver door een roekeloozen verkoop van staatslanderijen tot stijving der schatkist werd ontzien, en bovenal de veldwinnende overtuiging, dat geene nauwere staatkundige vereeniging met de zusterkoloniën mogelijk is zonder aansluiting bij het alom heerschend protectionisme, heeft zelfs hier de partij van den vrijen handel ondermijnd en bij de laatste verkiezingen van 1889 tot eene meerderheid van slechts enkele stemmen doen slinken. Overal elders heeft het voorbeeld van Victoria, welks industriëele bloei algemeen aan het bijtijds ingevoerd en met klem gehandhaafd protectionisme wordt toegeschreven, aanstekelijk gewerkt. Zuid-Australië en Tasmania volgden aarzelend, ofschoon het laatste in theorie den vrijen handel huldigt; Queensland nam een beschermend tarief aan ondanks zijn aanzienlijken uitvoer van grondstoffen; zelfs Nieuw-Zeeland, geruimen tijd het bolwerk van den vrijen handel, wedijvert thans met Victoria op het gebied van bescherming der binnenlandsche nijverheid. In Victoria en de meeste andere koloniën is het zoover gekomen, dat vrije handel op het programma der conservatieven voorkomt en bescherming veeleer de algemeene leus der liberalen mag heeten. De zegepraal der democratie was ook hier de hoeksteen van het protectionistisch gebouw. In waarheid is intusschen het beschermend stelsel zoo diep geworteld, dat het eigenlijk niet meer tot den staatkundigen strijd behoort en de verkondiging van vrijhandelstheorieën als eene beminnelijke excentriciteit wordt beschouwd, waarnaar iemand in een verloren oogenblik gaarne glimlachend luistert, doch aan welker practische uitvoerbaarheid niemand ernstig gelooft.

Van waar dit zonderling verschijnsel, zoo ontmoedigend voor de voorstanders van den vrijen handel en de aanhangers der zuivere leer? Wordt de juistheid der laatste ontkend of bestreden? In geenen deele. Men erkent volmondig, dat bescherming de prijzen van een aantal artikelen kunstmatig verhoogt en mitsdien voor den consument nadcelig is; men beseft, dat zij den snellen aanwas der bevolking belemmert en industrieën benadeelt, die slechts met behulp van kostbare werktuigen en buitenlandsche fabrikaten kunnen worden gedreven, zooals bijv.

de goudproductie in Victoria; men geeft zich evenmin helder rekenschap van den invloed der bescherming op den internationalen handel. Kortom, men is geneigd toe te geven, dat bescherming geldelijke nadeelen toebrengt aan de maatschappij in haar geheel. Doch men gelooft algemeen, dat de hooge loonstandaard en daarmede de stoffelijke welvaart van den werkman - wiens dagloon voor minderen arbeidsduur ongeveer tweemaal zoo hoog is als in Engeland, terwijl de prijzen zijner meeste behoeften over het algemeen veel minder verschillen - zonder bescherming op den duur niet gehandhaafd kan worden, doch moet dalen tot het peil in Engeland en zelfs in Britsch-Indië; immers de lage loonen daar en elders verminderen zoo sterk de productie-kosten van den ‘armen arbeid,’ dat de producten der binnenlandsche nijverheid met hare hooge loonen daarmede onmogelijk op de vrije markt kunnen mededingen. Ziedaar de hoofdgrond van het koloniaal protectionisme. Motieven van anderen aard komen daarbij. In Canada en Nieuw-Zuid-Wales vonden wij reeds boven ook fiscale en politieke beweegredenen voor de invoering van een beschermend tarief. Doch ook de menigte werkeloozen in sommige tijden des jaars, die zelfs staatsarmenzorg noodig maken, de naijver op den industriëelen bloei van Victoria en de afkeer van Chineezen en Chineesche manufacturen bevorderen te Sydney protectionistische neigingen; zooals het heet in het belang der minvermogenden tegen de hebzucht en den overvloed der rijke grondbezitters en wolproducenten.

De koloniale bevolking is in het algemeen meer geneigd met de ervaring te rade te gaan dan zich met bloote theorieën te vergenoegen. Zij maakt dus gaarne vergelijkingen tusschen het protectionisme van Victoria en den vrijen handel der aangrenzende moederkolonie. Toch blijkt ook hier weder de onvruchtbaarheid der inductie op economisch gebied. Inderdaad schijnt het ingrijpend verschil in handelspolitiek geen overwegenden invloed uit te oefenen op den wedstrijd der beide gewesten. Wel is waar heeft Nieuw-Zuid-Wales in de laatste jaren Victoria ingehaald ten aanzien van het bevolkingscijfer, dat inderdaad sneller stijgt dan in laatstgenoemd gewest; van de nijverheid, die hier thans slechts weinig achterstaat bij het beschermde Victoria; van handel en scheepvaart, en zelfs in de opbrengst der middelen; maar dit alles mag niet leiden tot voorbarige gevolg-

trekkingen. Nieuw-Zuid-Wales is viermaal zoo groot en slechts weinig minder vruchtbaar; het bezit in de kolenmijnen van Newcastle en elders een grondstof van onschatbare waarde en ruimen overvloed. Reeds hierdoor moet het op den duur de overhand behouden over de jongere en nog voortvarender zuster. Bovendien hebben de financiën van Nieuw-Zuid-Wales langen tijd met nadeelige saldo's te kampen gehad en zijn zij daarenboven op bedenkelijke wijze gevoed uit den verkoop van landerijen, een bron die eenmaal moet opdrogen. Ook valt het bezwaarlijk te ontkennen, dat de algemeene welvaart in Victoria grooter en op steviger bodem gegrond is. Voor het overige verschillen duur, loon en prijs van den arbeid in beide koloniën weinig en wijzen ook de totaalcijfers van in- en uitvoer geen groot onderscheid aan. De aard der artikelen van in- en uitvoer loopt meer uiteen dan hunne waarde. Bovendien vergete men niet, dat deze cijfers slechts relatieve waarde bezitten en niet nauwkeurig genoeg zijn om verschillen binnen de grenzen, waarin zij zich zouden moeten vertoonen, te doen kennen. Kortom de rijkdom van verschijnselen en invloeden is hier zoo groot, dat elke gevolgtrekking uit schijnbare ervaring afgeleid, hoogst onzeker en betwistbaar blijft.

Intusschen zijn de vruchten van den vrijen handel in Sydney niet duidelijk en aantrekkelijk genoeg, om den wassenden stroom van het protectionisme te keeren. Geen doctrinaire en cosmopolitische beschouwingen, maar practische en nationale overwegingen van fiscalen en staatkundigen aard - inzonderheid de zucht naar eene goede verstandhouding en nauwe vereeniging met de zusterkoloniën, gepaard met een naïef doch fier besef van zelfgenoegzaamheid tegenover de buitenwereld - drijven vooralsnog de grootste Britsche koloniën in een protectionistischen stroom, die eerlang alle dreigt mede te sleepen. Dit uur is voor de Kaap-kolonie nog niet aangebroken. Elders ijlt men thans voort in volle vaart, totdat het eenmaal zal plaats maken voor den internationalen vrijen handel. Is wel bezien het denkbeeld van een interkolonialen vrijen handel, dat door den Bondstaat van Canada in Amerika reeds verwezenlijkt is en in Australië meer en meer veld wint, niet reeds een stap in de goede richting?

Protectie is een der oudste en meest bekende vormen van staatsbemoeiing met de nijverheid. Dientengevolge verviel de school van den vrijen handel, die bescherming bestreed, eerlang

tot de dwaling, dat de staat zich geheel had te onthouden van het gebied der stoffelijke welvaart en dat het ‘laisser faire, laisser passer’ het laatste woord van staatsmanswijsheid was. Hiertegen verhief zich het socialisme in Europa, dat juist den staat wilde dienstbaar maken aan de verwezenlijking zijner maatschappelijke utopieën. Het slaagde er in, zich in zoover gehoor te verwerven, dat vele staten van Europa hunne aandacht meer en meer op de voortbrenging en verdeeling der stoffelijke goederen begonnen te vestigen en inzonderheid het machtige Duitsche keizerrijk het voorbeeld geeft van een doortastende staatsbemoeiing. Hoopt de Duitsche Keizer hierdoor de sociaal-democratie, de hardnekkige vijandin der bestaande rechtsorde, te ontwapenen en te overwinnen en wekt dit streven algemeene belangstelling - weinigen zijn zich bewust, dat de jonge democratiën der nieuwe wereld eveneens den weg van het zoogenaamd staatssocialisme bewandelen en er vrij wel in geslaagd schijnen, niet alleen de revolutionnaire sociaal-democratie onschadelijk te maken, doch ook de stoffelijke welvaart binnen haar gebied inderdaad in hooge mate te bevorderen. De liberalen der oude school, lofredenaars van staatsonthouding of aanhangers van Kants rechtstaat, moeten met ergernis gadeslaan, hoe ver de democratische koloniën op den weg der staatsinmenging zijn gevorderd, terwijl een schrijver als Paul Leroy Beaulieu, die onlangs den staat alle initiatief ontzegde en als niet veel meer dan een politiedienaar ten toon stelde, met verbazing zal vernemen, dat in Australië de staat met het grootst succes de stoutste experimenten neemt op sociaal gebied.

Als een eerste voorbeeld van deze staatsinmenging noem ik de zorg voor openbare werken, met name voor spoorwegen. De behoefte daaraan wordt in deze jonge staten natuurlijk allerwege levendig gevoeld. In Canada volgt men het voorbeeld van de Vereenigde Staten; het particulier initiatief wordt afgewacht of ingeroepen, doch op ruime schaal ondersteunen staat, gewest en gemeente de spoorwegmaatschappijen door het verleenen van rentegarantie of rechtstreeksche subsidiën, bovenal echter door aanzienlijke concessiën van landerijen, die door den aanleg van den spoorweg toegankelijk worden en weldra eene hooge geldswaarde verkrijgen. Op die wijze kwam o.a. de Canadasche Zuidzee-spoorweg tot stand. In Australasia volgt men daarentegen een anderen weg. Aanvankelijk werden ook daar - met name in Nieuw-Zuid-Wales, Tasmania en Nieuw-Zeeland - op gelijke

wijze spoorwegen door gesubsidiëerde en geprivilegiëerde maatschappijen aangelegd; in beide laatstgenoemde koloniën zijn nog gewichtige lijnen in particuliere handen. Doch elders zijn de spoorwegen door den staat aangelegd of aangekocht en worden thans alle lijnen van staatswege geëxploiteerd. Daarbij staat niet het behalen van winst, zelfs niet van eene redelijke rente, op den voorgrond, maar eene exploitatie ten meesten nutte van het publiek en desnoods ten koste der staatskas. Het gevolg is, dat de opbrengst vooralsnog alleen in Victoria bevredigend mag heeten; zij bedraagt hier gemiddeld 4¼ pCt. van het kapitaal, in Nieuw-Zuid-Wales 3 pCt., in Zuid-Australië niet meer dan 2 pCt.; ofschoon de kosten van aanleg in de schier onbewoonde vlakke binnenlanden betrekkelijk gering zijn. Tegenover dit nadeel staat intusschen het onberekenbaar voordeel, dat de spoorwegen in deze nieuwe wereld eene veel belangrijker plaats bekleeden in het maatschappelijk leven en daarmede veel nauwer zijn saamgeweven dan ergens elders. De lage tarieven verklaren voor een groot deel den buitengewonen omvang der steden, waar de arbeidersbevolking op grooten afstand der werkplaatsen ruime en gezonde woningen bezit; waar de producten van uitgebreide districten samenstroomen en eene centrale markt vinden. Zij maken de ontginning mogelijk van afgelegen streken en de voortdurende fluctuatie van eene talrijke en gegoede bevolking, die de gelegenheid tot vermaak en ontspanning niet minder gretig aangrijpt dan nieuwe bronnen van bestaan en verdiensten. In Nieuw-Zuid-Wales worden schoolkinderen zelfs kosteloos vervoerd; elders geschiedt dit op meer beperkte schaal, doch alom heerscht het streven om de vrachten voor personen- en goederen-vervoer zoozeer te verminderen, dat een steeds ruimer gebruik gemaakt wordt van deze vooral hier onontbeerlijke middelen van vervoer. Reeds nadert het spoorwegnet van menige kolonie op het vaste land in uitgebreidheid dat van Groot-Brittannie; reeds zijn de hoofdsteden van Queensland, Nieuw-Zuid-Wales, Victoria en Zuid-Australië met elkander verbonden en zint men op plannen, om de lijnen van Adelaïde via Melbourne en Sydney naar Brisbane voort te zetten tot de golf van Carpentaria in het noorden. Staatsaanleg en staatsexploitatie zijn axioma's geworden, die niemand meer betwijfelt; terwijl Nieuw-Zeeland en Tasmania met hun gemengd stelsel betreuren ze niet terstond en uitsluitend in toepas-

sing te hebben gebracht. Ook in de Kaap-kolonie heeft staatsaanleg verre de overhand en ontvangen slechts enkele lijnen van particuliere maatschappijen subsidiën van den staat. Het gevaar voor misbruiken, dat aan dit stelsel onder parlementairen invloed ongetwijfeld verbonden is en in Frankrijk en Italië tot zoo luide klachten aanleiding gaf, hebben de Australische koloniën op het voetspoor van Victoria afgewend door de instelling van een Raad van Commissarissen, onafhankelijk van de ministers. Hij bestaat doorgaans uit drie leden en oefent niet slechts eene scherpe controle uit over de staatsspoorwegen, doch is niet zelden - met name in Nieuw-Zeeland - met het uitsluitend beheer en eene groote macht bekleed. De goede verwachtingen werden niet beschaamd en de spoorweg-politiek der Zuidzee-kolonien kan thans op schier onverdeelden bijval bogen.

Niet slechts door beschermende tarieven en goedkoope vervoermiddelen poogt de staat den maatschappelijken arbeid te bevorderen, ook rechtstreeks komt hij hem te hulp. Dit bewijzen de uitmuntende fabriekswetten in de meeste Australische koloniën en de afzonderlijke fabrieks-inspecteurs, die niet slechts een streng toezicht houden op den arbeid in de fabrieken, maar ook toezien, dat de verbodsbepalingen omtrent den arbeid van vrouwen en minderjarigen niet worden ontdoken door een soort van uitbesteding buiten de fabriek, onder den naam van *sweating* bekend. Eveneens is het verboden arbeiders te betalen in natura, een verouderd en tot misbruik leidend stelsel, dat alleen onder de arme visschersbevolking van New-Foundland en in sommige gedeelten van Canada voortleeft. Daarentegen bleef eene wetgeving op den arbeid in het algemeen tot dusver achterwege, omdat de arbeiders sterk en verstandig genoeg zijn om zelf hunne belangen te behartigen.

Over het algemeen verheugen de arbeiders in de kolonien zich over een zeer hoogen levens-standaard; zij genieten inderdaad een toestand van maatschappelijke welvaart, die ver overtreft wat men daaromtrent in Europa, zelfs in Engeland waarneemt. Vooreerst bedraagt de normale arbeidsduur in Canada niet meer dan tien uren, in de Kaap-kolonie, waar de ruwe arbeid niet door Europeanen verricht wordt, gemiddeld negen uren en in Australie bijna zonder uitzondering slechts acht uren per dag. Dit gebruik berust intusschen niet op de wet, maar op het welgeslaagd initiatief der arbeiders zelf. Meer dan dertig jaren geleden, in

April 1856, verbonden zich verscheidene arbeidersvereenigingen te Melbourne, om voortaan in plaats van tien uren niet langer dan acht uren daags te arbeiden. De werkgevers gaven schoorvoetend toe en, ofschoon voor den duur der loopende contracten hier en daar eene geringe loonsvermindering werd bedongen, was weldra het vroegere loon weder in zwang voor een arbeidsdag, die met een vijfde verminderd was. 22 April is sedert dien tijd een openbare feestdag gebleven onder den ondubbelzinnigen naam van *Acht-uren-dag*; jaarlijks wordt hij met banieren en optochten en onder deelneming van alle klassen der maatschappij te Melbourne gevierd. Het voorbeeld van Victoria vond alom weerklank en wordt thans in geheel Australie nagevolgd. Wettelijke tusschenkomst schijnt dus overtollig. In Zuid-Australie werd wel is waar eene wet om den arbeidsdag tot 8 uren te beperken, in 1889 in tweede lezing met ééne stem meerderheid aangenomen, doch zij vond geringen bijval en in Queensland werd dergelijk voorstel verworpen. In contracten door staat of gemeente gesloten wordt daarentegen vrij algemeen eerbiediging van den normalen arbeidsdag verplichtend gesteld.

Nog minder behoefte is gevoeld aan wettelijke regeling van het arbeidsloon. Het bedraagt gemiddeld het dubbel van de loonen in Engeland, ofschoon, zooals boven bleek, de arbeidsduur veel korter is. Nu wane men niet, dat dit slechts schijn is en de prijzen van levensmiddelen en andere behoeften zoo hoog zijn, dat deze tegen het nominaal hoogere loon rijkelijk opwegen. Kan men de gedetailleerde opgaven van Dilke gelooven, dan zou daaruit blijken, dat het dagelijksch voedsel goedkooper, de kleeding iets duurder, en alleen de huishuur aanzienlijk hooger is dan in Europa. Natuurlijk bestaat hier veel plaatselijk verschil en schijnt vooral de stijging der huishuren in Canada, met name in Toronto, in de laatste jaren bijzondere aandacht te verdienen. Daarentegen bewijst het bestaan van meerdere bloeiende zes-stuivers restaurants in Melbourne en de wekelijksche pensionprijs van ƒ 9 voor ongehuwde werklieden aldaar, dat het leven van den arbeider zelfs in de middelpunten van verkeer en beschaving geenszins kostbaar verdient te heeten. Het groot verschil tusschen het loon, dat van de 2 tot 2½ pond sterling d.i. ƒ 25 à ƒ 30 bedraagt[1)],

1) Het gemiddeld dagloon vormt een der vier ‘achten’ van het werkmans-ideaal: acht voor het werk, acht voor den slaap, acht voor vermaak en acht shillings daags.

en de kosten van bestaan, verklaart eenerzijds de welvaart van den arbeider, anderzijds den snellen aanwas van kapitaal. In de Australische hoofdsteden woont de meerderheid der arbeiders in eigen woningen en vormen de arbeiders niet de revolutionnaire, maar veeleer conservatieve kracht in de maatschappij. Inderdaad, Australie verdient den naam, waarop het trotsch is, het is het paradijs van den werkman.

De hooge levens-standaard van den Australischen werkman is in de eerste plaats de vrucht van de gunstige levensvoorwaarden waaronder hij verkeert, maar tevens van de talrijkheid en uitnemende inrichting der vakvereenigingen. Merkwaardig vooral schijnt de ondergeschikte plaats, welke daarbij aan de coöperatieve productie ten deel valt, en de geringschatting, waarmede zij hier zoowel als in Amerika wordt beschouwd door den op persoonlijke inspanning en individueele verdiensten fieren werkman. Toch bleek reeds bij het beschermend stelsel, dat hij de hulp van den staat niet kan ontberen. Op geheel eigenaardige en nog bedenkelijker wijze blijkt dit uit de belemmeringen, welke aan den aanvoer van vrije arbeiders van elders worden in den weg gelegd. De koloniale maatschappij is overtuigd, dat zij den hoogen levensstandaard harer arbeiders slechts kan handhaven door de eenparige en standvastige weigering hunnerzijds om zich met een lageren trap van welvaart tevreden te stellen. Vandaar de vrees en afkeer van vreemdelingen, bereid om zich met minder te vergenoegen en voor lager loon hun arbeid te verhuren. Een kleine halve eeuw geleden richtte zich deze tegenstand uitsluitend tegen den aanvoer van veroordeelden. Bekend is de cordaatheid, waarmede de kolonisten hieraan een eind hebben gemaakt door eenvoudig de ontscheping van deze onwelkome gasten te beletten en maatregelen te nemen, die niet alleen in strijd waren met de Engelsche wet, maar ook in openlijk verzet tegen het moederland dreigden te ontaarden. Hierbij kwamen intusschen ook moreele motieven in het spel en de Engelsche regeering besloot wijselijk aan het verlangen der kolonisten te voldoen en haren misdadigers elders een geschikt verblijf aan te wijzen. Thans vloeit de beweging tegen den aanvoer van Chineezen uit zuivere economische beweegredenen voort. Wel trachten velen nog altijd de bewoners van het Hemelsche Rijk als vuil en zedeloos te brandmerken en hunne tegenwoordigheid als een gevaar voor het zedelijk ge-

halte der maatschappij af te schilderen; doch de elders opgedane ervaring - met name in de Straits-settlements - logenstraft deze voorstelling. Sir Henry Parker, de scherpzinnige premier van Nieuw-Zuid-Wales, plaatste zich daarom op vrij wat aannemelijker standpunt, toen hij de Chineezen veeleer als een bevoorrecht ras met eeuwenoude beschaving en ongeëvenaarde werkkracht beschreef en juist in hunne kostelijke eigenschappen een gevaar zag voor de koloniale maatschappij, die eerlang haar Europeesch karakter zou verliezen om plaats te maken voor den stempel eener Chineesche beschaving. Zucht tot zelfbehoud tegen de vreedzame overmeestering door een nationaliteit van onuitputtelijke vruchtbaarheid, die onbegrijpelijk weinig behoeften kent en zich met een veel lageren levensstandaard vergenoegt, is de eenig ware grond van de vijandschap der kolonisten tegen de Chineezen. Deze afkeer is zoo sterk, dat hij tot de zonderlingste maatregelen de toevlucht nam; in 1888 besloot bijv. Nieuw-Zeeland alle plaatsen met eene Chineesche bevolking door kinderpokken besmet te verklaren en alle personen van daar afkomstig aan quarantaine te onderwerpen. De koloniale regeeringen zijn vast besloten den toevoer van Chineezen af te snijden en geene vertoogen van de Britsche regeering, geene wetten of internationale tractaten zijn bij machte, deze vijandige houding te bezweren. ‘Ik geef niets om uw spinneweb van formeele wetten,’ antwoordde Sir Henry Parker op de beschuldiging van wetsovertreding; ‘ik gehoorzaam eene wet verre verheven boven eenige wet, welke de vergunning verleende, de wet van zelfbehoud der koloniale maatschappij’. En elders: ‘Noch voor harer Majesteit oorlogsschepen, noch voor Harer Majesteit plaatselijken vertegenwoordiger, noch voor Harer Majesteit Staatssecretaris voor de Kolonien, zijn wij bereid ons voornemen te laten varen’. Is het wonder, dat tegenover dergelijke taal het opperbestuur het stilzwijgen bewaarde? Bewijst iets beter den hoogen graad van zelfstandigheid reeds door de autonome koloniën bereikt? Is op den duur een toestand houdbaar, waarbij de eerbiediging van door het rijk gesloten internationale tractaten en de behartiging zijner internationale belangen, die in casu eene goede verstandhouding met China dringend vorderen, volkomen afhankelijk zijn van de opvatting van plaatselijke belangen door verwijderde en schier onafhankelijke onderhoorig-

heden? Ziedaar enkele vragen, die noodwendig moeten oprijzen bij ieder, wien de toekomst van het Britsche wereldrijk ter harte gaat.

De strijd om het bestaan, die in het oude Europa individuen en klassen tegen elkander in het harnas jaagt, voert in de nieuwe wereld tot eene botsing der nationaliteiten en drijft den spot met onze voorstellingen van zedelijkheid en recht. Hierin ligt m.i. het hoofdbelang eener kennismaking met koloniale aangelegenheden en eene waarschuwing tegen eenzijdigheid en bekrompenheid. Niet het geloof aan eene absoluut zedelijken maatstaf wordt daardoor ondermijnd, doch wel de voorbarige onderstelling, dat men zelf binnen eigen engen kring van ervaring en onderzoek dien maatstaf reeds gevonden heeft. Aan deze eenvoudige doch belangrijke waarheden wordt men telkens herinnerd, wanneer men onder verschillende omstandigheden geheel uiteenloopende en vaak tegenstrijdige maatregelen met overtuiging ziet aanbevelen en toepassen. Men vergunne mij nog één voorbeeld. Landverhuizing, volgens vele Europeesche schrijvers het beste middel tegen het pauperisme en ongetwijfeld eenmaal de opkomst van vele koloniën in Oost en West, wordt thans in de verstgevorderde met leede oogen gadegeslagen en met argwaan bejegend. Niet alleen de Chineezen in Amerika en Australie, in mindere mate de Maleiërs en Indiërs in Zuid Afrika, zijn daarvan de slachtoffers; ook tegen den aanvoer van Europeesche arbeiders begint de openbare meening in de koloniën zich te verzetten. Geldelijke onderstand tot bevordering der emigratie heeft opgehouden en komt nog slechts bij uizondering en op beperkte schaal hier en daar voor. Tasmania en Nieuw-Zeeland hebben wetten gemaakt, waarbij de reeders van schepen, welke hulpbehoevende emigranten aanvoeren, geldelijk aansprakelijk worden gesteld voor elken onderstand, gedurende vijf jaren aan dezen uit openbare kassen of liefdadige instellingen verleend. Elders heeft men eenvoudig arme landverhuizers teruggevoerd naar de plaats van waar zij kwamen. In Canada heeft reeds in 1886 eene wet den Gouverneur-Generaal bevoegd verklaard de ontscheping van behoeftigen te beletten en is men bovendien op het punt den toevoer van vooraf gehuurde en dus bij contract verbonden arbeiders, evenals in de Vereenigde Staten, bij de wet te verbieden. Niet slechts de zorg voor de armenkassen, maar ook de vrees voor

mededinging op de arbeidsmarkt ligt aan deze en dergelijke maatregelen ten grondslag. De angst voor vermindering van den loonstandaard door aanbod van goedkooper arbeid is algemeen en schroomt niet tot onwettige maatregelen en den bijstand van den staat hare toevlucht te nemen, onverschillig of misdadigers of onbesproken arbeiders, Chineezen of behoeftige landgenooten daarvan de slachtoffers zijn.

Menig ander bewijs van eigenaardige staatsbemoeiing zou hier lichtelijk kunnen worden aangevoerd. Ik noem bijv. de Victoriawet van 1886, die de sluiting van alle winkels tegen 7 u. in den namiddag voorschrijft, tenzij op verlangen van ⅔ der winkeliers in eenig bedrijf de gemeenteraad dispensatie verleent. Ondanks de aanvankelijke ongeneigdheid der gemeenteraden om tot een strenge toepassing mede te werken, heeft de openbare meening en de openbaarmaking van de namen der overtreders in de nieuwsbladen weldra aan de wet algemeene uitvoering verzekerd. Een ander voorbeeld geeft de staats-levensverzekering, waartoe de wetgever in Nieuw-Zeeland gelegenheid schonk en die zonder eenige pressie van staatswege op een zoo zeldzaam gunstig resultaat mag bogen, dat ook elders, met name in Canada, op dergelijke maatregel van staatswege wordt aangedrongen. Hier zijn de levensverzekering-maatschappijen verplicht om tot waarborg harer verplichtingen gelden in depôt te geven bij de staatskas en bovendien aan een streng toezicht van staatswege onderworpen. Doch de tijd gedoogt niet bij deze en soortgelijke maatregelen langer stil te staan. Slechts het belastingstelsel verdient nog onze aandacht en werpt een nieuw licht over het socialistisch streven der koloniën.

De staatsinkomsten vloeien voor het meerendeel voort uit indirecte belastingen, inzonderheid uit de invoerrechten, die wij reeds uit een ander oogpunt leerden kennen. Daarnaast of een enkel maal in de plaats daarvan openen onderscheidene kolonien zich een bron van inkomsten in den afstand van gronden, hetzij door verkoop, hetzij door uitgifte in huur of erfpacht. In den regel geeft men de voorkeur aan afstand voor goed, waardoor de grond terstond of na verloop van tijd in den eigendom der bewoners overgaat; doch terecht wordt het afgekeurd, dat sommige koloniën de opbrengst van landverkoop als een gewone bron van inkomst beschouwen. Gedeeltelijk vindt deze zonderlinge praktijk hare verklaring iu den overdreven afkeer van

directe belastingen, welke de meeste koloniën kenmerkt en ook het protectionisme in de hand werkt. In latere jaren hebben intusschen sommige der meest vooruitstrevende koloniën maatregelen tot versterking der staatskas genomen door bestrijding van het groot grondbezit en de ophooping van kapitaal.

Het ligt voor de hand, dat in landbouw-koloniën vestiging op den bodem en verwerving van eigendom door den ontginner of bebouwer het meest wenschelijk worden gekeurd. Vandaar een natuurlijk streven, om het klein landbezit te bevorderen. In de koloniën van Oost-Australië, waar schapen- en veeteelt op groote schaal van den aanvang af hoofdzaak waren, zijn nog verbazende uitgestrektheden in handen der zoogenaamde squatters, die geruimen tijd schier uitsluitend den grond in bezit hadden. Eene ingewikkelde en halfslachtige agrarische wetgeving heeft in Nieuw-Zuid-Wales de verdeeling en ontginning van den grond ten doel, door aan iederen kolonist, die zich op den bodem wil vestigen om dezen te ontginnen, toe te staan tegen matigen prijs een terrein uit te kiezen, zelfs voordat eene opneming tot uitgifte heeft plaats gehad. Intusschen is nog geen vierde van den bodem vervreemd en dit vierde is voor verreweg het grootste deel in de handen van enkelen, terwijl nog geen vijftigste daarvan - 1.000.000 acre van de 200.000.000, waarover de kolonie beschikt - in staat van bebouwing verkeert. Hier evenmin als in Queensland is eene directe belasting op het groot grondbezit waarschijnlijk. In Victoria daarentegen is eene grondbelasting ingevoerd met de rechtstreeksche bedoeling om de verdeeling van uitgestrekte landerijen in de hand te werken. Alleen van eigendommen, die eene belastbare waarde van meer dan ƒ 30.000 hebben, wordt eene belasting geheven van 1¼ pCt. der waarde. Niet meer dan ongeveer 300 personen vielen onder haar bereik en dezen beijverden zich, om nog bij hun leven hunne goederen onder hunne erfgenamen te verdeelen en alzoo aan de belasting te ontsnappen; doch zoo snel is de vermeerdering van den rijkdom, dat desniettemin de belasting jaarlijks een bijna gelijk bedrag opbrengt. In sommige andere koloniën, als bijv. Zuid-Australië en Tasmania, vindt men minder zware grondbelastingen, welke geheven worden van de kapitaalwaarde na aftrek van die der aangebrachte verbeteringen.

Het streven om den kleinen man niet meer te belasten dan uit de hooge invoerrechten noodwendig voortvloeit, en directe

belastingen in evenredigheid van het vermogen te heffen, openbaart zich in het progressief successierecht, dat eveneens op het voorbeeld van Victoria in schier alle Australische koloniën voorkomt. In Nieuw-Zuid-Wales klom het percentage aanvankelijk, evenals in Europa, naar gelang van den meer verwijderden graad van verwantschap met den erflater. Thans echter is ook hier niet meer de de verwantschapsgraad van den erfgenaam, maar de hoegrootheid der nalatenschap de maatstaf der belasting. In Victoria klimt de belasting van 1 tot 10 pCt. der waarde; in Queensland is het verschil minder en in Tasmania is de progressie nog zwakker; doch in Nieuw-Zeeland stijgt zij van 2½ pCt.-10 pCt. en wordt het bedrag voor vreemdelingen nog met 3 pCt. verhoogd, zoodat het percentage tot 13 pCt. kan klimmen. Toch wordt de belasting gemakkelijk gedragen en schijnt zij geen merkbaar nadeeligen invloed te oefenen op den aanwas van kapitaal. In Zuid-Australie wordt daarentegen een inkomsten-belasting geheven, die tweemaal zoo zwaar is voor inkomen uit kapitaal dan voor die uit arbeid voortvloeiende. Progressieve grond- en inkomstenbelastingen komen daarentegen niet voor. De progressie wordt wijselijk toegepast op het oogenblik van overlijden en alzoo grootendeels van het hatelijk karakter beroofd, dat een progressieve inkomsten- of vermogensbelasting anders allicht aanneemt.

Evenmin vindt het denkbeeld eener nationalisatie van den bodem weerklank in de Britsche koloniën. Het groot grondbezit wordt bestreden niet om den bodem in handen der gemeenschap over te brengen, doch alleen om een zoo groot mogelijk aantal personen het genot en den zegen van het grondbezit te verzekeren. De theorieën van Henry Georges vinden uit den aard der zaak een veel gunstiger onthaal in landen als Engeland, waar uitgestrekte landgoederen in de handen van weinige vermogenden de afgunst en begeerlijkheid van ontelbare misdeelden opwekken, dan in de kolonien, waar ieder zonder veel moeite een aandeel in het grondbezit kan verkrijgen. In Canada heeft reeds de landbouwende bevolking de overhand en de onmetelijke vlakten van het binnenland stellen aan haar uitbreiding schier geene grenzen. Een soortgelijk karakter vertoont de samenleving in de Kaap-kolonie. In Australië daarentegen heeft de werkman het overwicht en ontstaan meermalen botsingen tusschen de vermogende landaristocratie en de talrijke arbeidersbevolking in de groote steden.

Vandaar het groot belang der agrarische wetgeving, welke in de laatste jaren overal streeft naar eene verdeeling van het grondbezit en eene meer intensieve cultuur. Thans is men zoover gevorderd, dat de landbouwende bevolking in den regel snel toeneemt en de arbeiders door hunne ruime verdiensten en aanzienlijke besparingen in staat gesteld zijn den eigendom hunner woningen en erven te verkrijgen en eerlang nog langs anderen weg in het privaat grondbezit deel te nemen. Deze ontwikkeling der maatschappelijke toestanden is niet gunstig voor den wasdom van de revolutionnaire stellingen der sociaaldemocratie. Zonder overgroote inspanning hoopt ieder langs geleidelijken weg te verwerven hetgeen de sociaal-democratie hem voorspiegelt als onbereikbaar tenzij door omwenteling en geweld. Waartoe zou de koloniale werkman zijn overwegenden invloed op de wetgeving aanwenden om den bodem, waarvan hij zelf een bescheiden deel bezit of eerlang hoopt te verkrijgen, ten bate der gemeenschap te onteigenen, en niet veeleer door eene verstandige en vastberaden staatsinmengïng de waarde en het genot van dit bezit helpen verhoogen? Het staats-socialisme een waarborg tegen de sociaal democratie - ziedaar het probleem, waaraan de Britsche Zuidzee-koloniën met ijver en goeden uitslag arbeiden.

De democratie, die zoowel op de maatschappelijke als staatsinstellingen dezer Britsche koloniën haren ondubbelzinnigen stempel heeft gedrukt, vertoont sommige eigenaardigheden, die ten slotte eene opzettelijke beschouwing verdienen. Zij is blijkbaar in hare opkomst en heeft haar laatste woord nog niet gesproken. De bloote herinnering aan reeds vermelde feiten is voldoende om dit te bewijzen. Vooreerst openbaart zich overal de neiging om de samenstelling der wetgevende macht meer en meer te vereenvoudigen door opheffing der Hoogerhuizen of verzwakking van hun invloed. Waar zij den strijd met de rechtstreeks gekozen en op den breedsten grondslag rustende kamers aanvaardden, delfden zij het onderspit of werden besnoeid in hunne rechten; waar zij nog niet zelf gekozen, maar door de Regeering benoemd worden, schijnt men deze inrichting slechts te dulden, omdat men daarin een waarborg meent te zien, dat zij zich niet zullen durven verzetten tegen den wil der meerderheid in de vertegenwoordiging des volks. Het

zoogenaamd algemeen stemrecht wint meer en meer veld en een bezits-census wordt slechts hier en daar gehandhaafd in verband met het stelsel van twee gekozen kamers of wel inzonderheid tot uitsluiting van vreemde rassen. De thans bijna algemeen aangenomen bezoldiging van de leden der wetgevende macht is een nieuwe schrede voorwaarts op den weg der democratie, die geen voorrecht der bemiddelden duldt en allen gelijkelijk in staat acht en in staat stelt de belangen hunner medeburgers te bepleiten.

Sterker dan dit alles spreekt intusschen de toenemende inmenging van den staat in de maatschappelijke verhoudingen tot tegemoetkoming der economisch zwakkeren en bestrijding der opeenhooping van kapitalen, kortom tot bevordering der gelijkheid niet slechts in juridischen maar ook in socialen zin. Menig voorbeeld werd ten bewijze daarvoor bijgebracht. De spoorwegpolitiek, de fabriekswetgeving, inzonderheid de agrarische en belastingwetten zijn in hoofdtrekken geschetst. Ook de staatsbemoeiing met andere openbare werken, met name de irrigatieplannen in Australië, de landbouwpremiën, de subsidiën aan liefdadige instellingen en het kosteloos staatsonderwijs bewegen zich in dezelfde richting; terwijl nu eens deze dan gene kolonie een stouten stap voorwaarts gaat op dezen weg en in den regel haar voorbeeld eerlang door anderen wordt nagevolgd. In dit opzicht staat de Australische groep ongetwijfeld vooraan; terwijl in Canada, evenals in de Vereenigde Staten, de individueele vrijheid meer ontzien en staatsinmenging meer gevreesd en vermeden wordt. Gedeeltelijk vindt dit verschil zijne verklaring in de samenstelling der maatschappij, die in Amerika hoofdzakelijk uit eene gevestigde plattelandsbevolking bestaat, in Australië daarentegen eene onevenredige opeenhooping van arbeiders en handelaars in de groote steden vertoont. De aard van hun bedrijf, zoowel als de dagelijksche aanraking in enkele middelpunten van verkeer, bevorderen hier noodwendig socialistische neigingen. Het gevolg is intusschen, dat de democratie in Australië een beeld vertoont, dat in menig opzicht verschilt van dat der groote Trans-Atlantische republiek, maar daarom juist des te meer op belangstelling aanspraak heeft.

De gelijkheid, grondslag en levensbeginsel der democratie, is natuurlijk het grootst in een land, waar de welvaart der arbeidende klassen spreekwoordelijk is geworden en tegelijkertijd

de staat alle krachten inspant, om het groot grondbezit en den aanwas van kolossale fortuinen te keer te gaan. Inderdaad vertoont de maatschappij in Australië meer gelijkheid dan in de Vereenigde Staten: niet slechts de geboorte-, ook de geldaristocratie ontbreekt. Daarbij komt nog eene gelukkige omstandigheid. Nergens is gelijkheid van oorsprong en nationaliteit grooter dan hier. Te vergeefs zoekt men hier de Negers der Unie, de Franschen van Canada, de Boeren en Kaffers van Zuid-Afrika; bijna de geheele bevolking is van zuiver Europeeschen oorsprong en vertoont bovendien veel minder schakeeringen dan elders, daar zij schier geheel uit het moederland afkomstig is en slechts weinig Duitsche of andere vreemde bestanddeelen heeft opgenomen. Dit alles waarborgt tot zekere hoogte gelijkheid in aanleg en neiging, in opvattingen en overtuigingen. Gelijkheid in verstandelijke en zedelijke ontwikkeling wordt er wel is waar niet door verzekerd, doch althans mogelijk gemaakt en krachtig bevorderd. Zoo ergens, dan vindt de democratie in Australië binnen de grenzen der eigenlijke koloniale maatschappij, zoolang deze vreemde bestanddeelen weet af te weren of onschadelijk te maken, een gunstigen bodem. Laat mij ten slotte de vraag pogen te beantwoorden, in hoever zij aan rechtmatige verwachtingen voldoet.

Mag men waarde hechten aan Dilke's oordeel, dat trouwens met de getuigenissen van de meeste andere reizigers der laatste jaren in hoofdzaak overeenstemt, dan mist de democratie in de Britsche koloniën over het algemeen vele gebreken, die men haar in de Vereenigde Staten ten laste legt. De wet wordt algemeen geëerbiedigd, ofschoon zij slechts door den wil der meerderheid tot stand kwam. Van eigenrichting door toepassing eener zoogenaamde lynch-wet valt niets te bespeuren. De wetgevende macht is met enkele uitzonderingen - Nieuw-Zuid-Wales liet geruimen tijd veel te wenschen over - boven de verdenking van omkoopbaarheid en winstbejag verheven. Zij staat noch uit een oogpunt van politieke moraliteit noch uit dat van waardigheid en decorum achter bij de vertegenwoordigende lichamen in Europa. Zij toont geen voorliefde voor abstracte leuzen of stelsels, maar gaat met de ervaring te rade en toont voldoende kennis en beleid in zaken van wetgeving en bestuur. Ook koestert de maatschappij geen afgunst of geringschatting voor mannen, die boven het gemiddeld peil uitmunten, maar

beijvert zich veeleer dezen met het bestuur harer aangelegenheden te belasten. Dientengevolge keeren de waarlijk bekwame en deugdzame mannen niet, zooals elders vaak geschiedt, aan de politiek den rug toe, maar zijn de voortreffelijkste burgers er veeleer op uit hun vaderland te dienen en naar de eerste prijzen te dingen, welke een parlementaire loopbaan uitlooft. De persoonlijkheid eindelijk wordt niet onderdrukt, maar ontwikkeld, en weet hare eigenwaarde boven het partijverband te handhaven.

Rooskleurig moge deze voorstelling geacht worden, het valt niet te ontkennen, dat de schrijver op een aantal feiten en bijzonderheden wijst, die zijn oordeel schijnen te staven. Met ingenomenheid spreekt hij inzonderheid over de personen, die de democratie op den voorgrond plaatst en met de leiding der staatszaken belast. Hij stelt de invloedrijkste regeeringspersonen en parlementsleden zeer hoog en aarzelt niet hen met Europeesche staatslieden te vergelijken en boven de meesten te verheffen. Hij vergeet daarbij intusschen, dat Europeesche staatslieden veelal voor gansch andere vraagstukken geplaatst zijn dan die, welke deze jonge en bevoorrechte maatschappijen hebben op te lossen. Ook verliest hij uit het oog, dat de staatsrechtelijke band met Groot-Brittanië ondanks de daaraan verbonden schaduwzijden de koloniën van talrijke zorgen ontheft, die onafhankelijke staten in de eerste plaats bezig houden. De strijd om de beschikking over het staatsgezag blijft uit den aard der zaak binnen enge grenzen beperkt en de internationale betrekkingen treden geheel op den achtergrond. De zorg daarvoor rust uitsluitend op de regeering van het moederland. Waar daarentegen de belangen der koloniën in aanraking kwamen met die van vreemde staten, toonden de koloniale besturen doorgaans niet die bezadigdheid, welke alleen in staat is ernstige verwikkelingen te voorkomen. Meermalen gaven de koloniën tegenover vreemde mogendheden blijk van denzelfden overmoed en dezelfde minachting voor verkregen rechten en aanspraken, die het machtige moederland slechts gewoon is toe te passen tegenover zwakke tegenstanders. New-Foundland slaat tegenover Frankrijk, Canada tegenover de Vereenigde Staten, Queensland en meer nog Nieuw-Zeeland tegenover Frankrijk en Duitschland, somtijds een toon aan, die klinkt als die van Engeland tegenover het kleine Portugal. Men kan zich de ergernis van het vrome Albion

danken bij zulk een stout bestaan! Tot dusver is het zijne diplomatie en overmacht gelukt ernstige botsingen te vermijden, maar zeker zou het gevaar daarvoor belangrijk toenemen, indien de koloniën eigenmachtig konden handelen en slechts op eigen krachten mochten rekenen. Op internationaal gebied hebben zij nog geen schitterende proeven van bekwaamheid en rechtvaardigheid afgelegd. Welken eerbied zij koesteren voor de door het moederland zelf uitdrukkelijk erkende internationale rechten, bleek o.a. reeds vroeger uit de houding van Australië tegenover de immigratie der Chineezen.

Doch ook zonder de buitenlandsche betrekkingen in aanmerking te nemen, toont de democratie hare onvermijdelijke schaduwzijden. De wispelturigheid der staatkunde moge hier veelal minder groot zijn dan vaak eenzijdig aan de democratie wordt verweten, toch zijn snelle wisselingen in de openbare meening en mitsdien in de regeeringsmaatregelen niet te loochenen. Vrijhandel of bescherming, verkoop of verpachting van staatsdomein, staatsonthouding of staatsbemoeiing, kerkelijk- of staatsonderwijs, begunstiging of bestrijding van inlanders - ziedaar eenige vragen van den dag, welke door de staatkundige partijen soms kort na elkander in tegenstrijdigen zin worden beslist. Het toezicht der Kroon moge al te snelle overgangen temperen, op den duur is het daartoe onmachtig; daarenboven is juist dit een niet democratische factor. Voorts ontbreken ook hier de teekenen niet, dat leden van parlement of regeering somtijds hun invloed misbruiken en over de gelden der schatkist beschikken ten bate der districten, die hen afvaardigden en hun zetel in handen hebben. Een merkwaardig bewijs hiervan levert de instelling der vroeger vermelde spoorwegcommissiën, onafhankelijk van de tijdelijke regeering, in de meeste Australische koloniën. Treffender nog is de maatregel eenige jaren geleden in Victoria genomen, om den ganschen burgerlijken staatsdienst te plaatsen onder het bestuur van een raad van drie commissarissen, even hoog bezoldigd en even onafhankelijk als de leden der rechterlijke macht. Deze commissarissen onderzochten persoonlijk alle staatsambten, bepaalden ieders rang en salaris en beslissen voortaan uitsluitend over benoeming en bevordering. De betrokken ministers worden slechts geraadpleegd, doch de beslissing is hun onttrokken. Bewijst deze instelling, die waarschijnlijk elders zal worden nagevolgd, dat ook in Australië aan de democratie

hare natuurlijke schaduwzijden niet ontbreken, tevens getuigt zij van den moed en de vindingrijkheid om aan hare euvelen paal en perk te stellen. Eindelijk heerscht de democratie slechts binnen de grenzen der eigenlijke koloniale maatschappij en verloochent zij terstond hare beginselen, wanneer zij in aanraking komt met vreemde elementen, die zij terecht of ten onrechte weigert in haar midden op te nemen. Dit laatste vooral schijnt mij behartigingswaardig, omdat hieruit duidelijk blijkt het verband tusschen regeeringsvorm en maatschappelijke toestanden en mitsdien de bloot relatieve waarde der democratie.

Desniettemin moet worden erkend, dat over het algemeen het beeld, dat de democratie in de Britsche koloniën vertoont, veel aantrekkelijker is dan dat in de souvereine republiek der Vereenigde Staten. Geen diepe kloven scheiden de maatschappelijke klassen en staatkundige partijen; vandaar veel geleidelijker overgangen en minder wederkeerige onderdrukking der minderheden; geen albeheerschend partijverband onder leiding van sluwe demagogen, dat de individu verlaagt tot een willoozen factor en den man van karakter met afkeer vervult. Doch men vergete niet, dat de meeste dezer koloniën, inzonderheid in Australië, nog zeer jong zijn. Zij verheugen zich dientengevolge in het bezit van vele uitnemende leidslieden, die in Europa geboren zijn en aldaar hunne opleiding genoten. Daarenboven - en dit is van veel grooter beteekenis - bleven zij tot dusver voor beproevingen gespaard, die de deugdelijkheid harer instellingen boven bedenking verheffen. Begunstigd door een samenloop van gelukkige omstandigheden, hebben zij niet of nauwelijks kennis gemaakt met de school des lijdens, die voor den vollen wasdom van een staat even onmisbaar schijnt lals voor dien van een mensch. Geen onderdrukking staalde het weerstandsvermogen, geen onafhankelijkheidskrijg dwong tot ernst en volharding en vlocht banden des bloeds tusschen land en volk. Dit verklaart gedeeltelijk de opgewektheid van het maatschappelijk leven, het optimisme der bevolking, den overmoed der koloniale bewindslieden. Intusschen ligt daarin tevens een ernstige waarschuwing tegen voorbarige loftuitingen. De bekoring van menig veelbelovenden knaap heeft voor droeve ontgoocheling plaats gemaakt, nadat de stormen van den mannelijken leeftijd over zijn hoofd waren gegaan.

Zijn de tegenwoordige welvaart en bloei der koloniën als

vruchten der democratie te beschouwen of veeleer als een gevolg van andere oorzaken, dat ondanks of althans onafhankelijk van de democratie werd verkregen? Het is moeilijk op deze laatste vraag een stellig antwoord te geven. Krachtens haar oorsprong, ontwikkeling en tegenwoordige samenstelling dulden deze koloniën geen andere dan democratische instellingen onder het oppertoezicht der Kroon. Zoolang deze niet alle macht en invloed heeft verloren, blijft de democratie voor uitspattingen bewaard, die haar brandmerken en vaak ten gronde richten. Thans kan zij haar levensvatbaarheid toonen, hare beloften vervullen, hare idealen najagen onder de meest gunstige voorwaarden, die men zich denken kan. Inderdaad heeft zij veel tot stand gebracht. Doch kon het wel anders? Laten zij, die uit de zegeteekenen der democratie op den maagdelijken bodem van Amerika en Australië, in de prille jeugd der bevoorrechte loten van een eerwaardigen Europeeschen stam, gevolgtrekkingen afleiden ten gunste harer toepasselijkheid op de aloude Europeesche staten zelve, toch niet over het hoofd zien, hoevele zeldzaam gunstige natuurlijke en staatkundige voorwaarden zich hier vereenigen, om een welslagen mogelijk en waarschijnlijk te maken, en hoe hemelsbreed deze voorwaarden verschillen van wat het oude Europa te aanschouwen geeft. Doch ook zonder dit te vergeten en het kleed van jongelingen den grijzen vaderen om de schouders te willen werpen, verrast en verkwikt een blik op deze nieuwe wereld, die onbeschroomd oude en nieuwe problemen onder de oogen ziet en met onverdroten ijver aan hunne oplossing arbeidt. Europa verkondige een rijk verleden, Amerika, Afrika en Australië prediken eene schoone toekomst, die voor moedeloosheid behoedt en tot volharding aanspoort.

J. DE LOUTER.

De geschiedenis onzer taal.

Geschiedenis der Nederlandsche Taal door J. Verdam. Leeuwarden, Hugo Suringar. 1890.
Geschichte der Niederländischen Sprache von Jan te Winkel (in: Grundriss der Germ. Philologie von Hermann Paul).

In het Nederlandsch maakt men onderscheid tusschen s p r a a k en t a a l.

S p r a a k is het vermogen om te spreken; t a a l ontstaat, wanneer men zich van dat vermogen bedient.

Wat is dan s p r e k e n? Wij zullen trachten een antwoord te vinden op die vraag.

De mensch bedient zich van klanken om te uiten, wat in hem omgaat; te uiten voor zich zelf: om zijn gemoed lucht te geven, het te verlichten, of voor anderen: om hun kenbaar te maken wat hij gevoelt of denkt of wil.

In beide gevallen is het zintuig van het gehoor het middel, waardoor de mensch zelf of een ander gewaar wordt, dat die klanken zijn voortgebracht. De klanken, welke de mensch voortbrengt, zijn niet gelijksoortig noch gelijkwaardig: een kreet van smart of van vreugd staat niet gelijk met een woord. Dergelijke klanken worden ook door dieren voortgebracht. Ook dieren uiten eene gemoedsaandoening - men mag toch wel van het gemoed der dieren spreken? - door klank. Dat vermogen is over het algemeen geëvenredigd aan hunne vatbaarheid voor verstandelijke ontwikkeling. De lagere dieren, weekdieren en visschen, zijn verstoken van het vermogen om klanken te uiten. Insecten kunnen slechts een enkelen klank voortbrengen: piepen, sjirpen, gonzen; eene slang kan slechts sissen; een kikvorsch slechts kwaken. Vogels piepen, sjilpen, fluiten,

slaan, kweelen of zingen; daar beantwoordt aan verschillende aandoeningen soms reeds een bepaald geluid. Sommige vogels kunnen door hunne stem smart of angst, vroolijkheid of verlangen te kennen geven. Men denke eens aan den nachtegaal, die een wijfje lokt of voor de broeiende moeder zingt. Bij onze viervoetige huisdieren is het vermogen om eene aandoening te uiten nog hooger ontwikkeld. Wie ziet Poes niet voor zich: welbehagelijk ineengedoken, den kop in de schouders, terwijl zij - geboren Sybariet - zit te spinnen of te snorren; wie heeft haar nooit zien aankomen, langzaam de achterpooten, rekkend, bijwijlen stilstaand om een hoogen rug te zetten, miauwend van verlangen, het waakzaam oog op de melkkan gericht; wie heeft haar nooit hooren blazen van woede of krollen van minnesmart? Wat al verschillende aandoeningen weet een hond door zijne stem te vertolken, wanneer hij verlangt te worden binnengelaten of met den baas uit te gaan; wanneer hij buiten rondholt, angstig of boos is of pijn lijdt.

Niet alleen om gemoedsaandoeningen te uiten, bedienen de dieren zich van de stem; zij hebben ook klanken, om zich voor elkander verstaanbaar te maken, gemeenschap met elkander te houden. Sommige dier klanken hebben wij reeds genoemd: het krollen der katten, het lokken der nachtegalen behooren tot die soort van geluiden. Apen, op den uitkijk gezet, waarschuwen door een bepaald geluid hunne makkers, die bezig zijn met stelen van veldvruchten.

Wanneer men dus zegt, dat de mensch door klanken zijne gemoedsaandoeningen uit of die aan anderen kenbaar maakt, dan is daardoor het begrip s p r e k e n nog niet genoegzaam bepaald. Wij moeten het scherper begrenzen.

S p r e k e n is niet de eenige wijze, waarop de mensch door klank zijne aandoeningen uit. L a c h e n , s c h r e i e n , s n i k k e n en GEEUWEN zijn ook uitingen van hetgeen in zijn binnenste omgaat. Hier hebben wij eene grenslijn tusschen mensch en dier. De dieren kunnen, naar het schijnt, deze klanken niet voortbrengen. Voor het geeuwen moet men misschien eene uitzondering maken.

Den kreet van vreugd of van smart heeft de mensch met het dier gemeen. De scheiding tusschen hem en het dier vangt aan bij lachen en schreien. Wat onderscheidt nu deze verrichtingen van het spreken?

Lachen, schreien, snikken en geeuwen zijn slechts reflexbewegingen van aandoeningen. De omringende werkelijkheid veroorzaakt een min of meer diepen indruk, die het evenwicht in des menschen gemoed verstoort; door eene der bovengenoemde verrichtingen wordt dat evenwicht hersteld.

Het onderscheid tusschen deze soort van geluiden ter eene, spraak en taal ter andere zijde, betreft zoowel den vorm als den inhoud.

Den vorm: de adem, in het eene geval met schokken of door eene aanhoudende inspanning uitgestooten, brengt slechts ongevormde klanken voort; in het andere geval wordt die adem door de verschillende spraakwerktuigen - longen, luchtpijp, strootenhoofd, verhemelte, neus, tong en lippen - gevormd tot een groot aantal verschillende geluiden, die elk eene vaste rol hebben te vervullen.

Den inhoud: lachen, schreien, geeuwen geven slechts eene enkele aandoening te kennen. Door een lach uit zich vreugde; lacht men van woede, dan veinst men toch vroolijkheid. Men schreit van droefheid of van weemoed; soms schreit men van vreugd, maar wie zal zeggen of de vreugd daar misschien geen weemoed is; anderen lachen zich tranen: dat is eene zuiver lichamelijke werking. Een geeuw beduidt verveling: tusschen geeuwhonger en geeuwen heeft het volksvernuft een verband gebracht, dat in werkelijkheid geen verband is.

Stelt men nu tegenover deze enkele aandoeningen en gewaarwordingen den ganschen rijkdom van gedachten en gevoel, dien de mensch door de taal heeft uitgedrukt en nog kan uitdrukken, dan blijkt wel, hoe zeer s p r a a k en t a a l zich onderscheiden van de andere bovengenoemde klanken; hoeveel hooger zij staan dan deze.

Over den oorsprong der taal, vooralsnog een onoplosbaar vraagstuk, behoeven wij hier niet te spreken. Zooveel schijnt zeker, dat alle taal begonnen is met hetgeen een Duitsch geleerde (Paul) ‘urschöpfung’ noemt; d.i.: het verbinden van eene bepaalde voorstelling met een bepaalden klank. Ook, dat de spraak in vroegere tijden nauw verbonden is geweest met, afgewisseld en aangevuld werd door de gebarentaal.

Ieder mensch heeft zijne eigene taal, geboren uit zijne eigenaardige geestesgesteldheid, die hem juist dat woord, die uitdrukking, dat spreekwoord, die woordverbinding, dien zinbouw doet kiezen.

Echter zijn er niet zooveel talen als menschen.

Het is waar, dat geen twee menschen volmaakt gelijk zijn, maar ook, dat er tusschen een paar menschen altijd meer overeenkomst dan verschil bestaat. Die overeenstemming zal in de taal het grootst zijn bij kinderen van dezelfde ouders. Daarna zal men de meeste punten van overeenstemming vinden bij hen, die geboren zijn uit ouders, die lang onder dezelfde omstandigheden samengeleefd hebben: bij de bewoners van eene buurtschap, een dorp, eene stad, een gewest, een land. De stamverwante bewoners van een land vertoonen ten opzichte hunner taal bij veel verschil toch zooveel overeenkomstigs, dat men van *de* taal dier menschen spreekt. Breidt men den kring verder uit: van een volk tot eene volkengroep, dan zal er nog gelijkheid te bespeuren zijn, al wordt zij steeds minder, al al worden de verschillen steeds talrijker en gewichtiger. Eindelijk zal men er niet meer in slagen sporen van oorspronkelijke eenheid tusschen twee taalgroepen aan te wijzen. Zoo er misschien zulke sporen zijn, dan kan de hedendaagsche taalvorscher ze toch niet toonen.

Daar de wording en de ontwikkeling der taal afhankelijk zijn van des menschen geestelijk en lichamelijk wezen en de mensch steeds veranderingen van uiterlijken en innerlijken aard ondergaat, zal ook de taal steeds veranderen. Eene taal *is* nooit, *wordt* steeds. Vandaar dat men dikwijls van de taal als van een organisme spreekt; haar vergelijkt bij eene plant, die ontkiemt, groeit, bloeit, verwelkt en sterft.

Die veranderingen in het leven eener taal zijn echter niet in alle tijdperken harer ontwikkeling even talrijk en gewichtig.

Heeft eene taal langen tijd gediend om de gedachten en gevoelens van een beschaafd volk uit te drukken, wordt zij evenzeer geschreven als gesproken, is zij eene literaire taal geworden, dan zullen er nog steeds allerlei veranderingen plaats hebben, maar die veranderingen worden toch beperkt binnen zekere grenzen. De taal werkt dan vooral met den schat, dien zij bezit, terwijl zij in vroegere tijdperken vooral op kapitaalvorming bedacht was[1)].

1) Zie over al deze punten o.a.: Principien der Sprachgeschichte von Hermann Paul; Die Deutsche Sprache von Dr. Otto Behaghel (in: Das Wissen der Gegenwart, LIV Band); Die Sprachschöpfung.... von Theodor Curti (Würzburg, A. Stuber's Verlagsb. 1890); Sammlung gemeinverständlicher wissensch. Vorträge III. Serie, n°. 64, VIII. Serie, n°. 172, XIV Serie, n°. 327, XVIII Serie n°. 411, Neue Folge, Dritte Serie, n°. 61, en verder algemeen bekende werken als die van Max Müller, Whitney e.a.

II.

Is er zulk een nauw verband tusschen het uiterlijk en innerlijk leven der menschen en hunne taal, dan zal de taal van een volk evenzeer eene geschiedenis hebben als dat volk zelf. Alles wat invloed heeft gehad op het wezen en de ontwikkeling van een volk, zal ook in de taal sporen van dien invloed achterlaten. In de geschiedenis der taal zal zich de geschiedenis van het volk afspiegelen.

Toch verwachte men van hem, die het onderneemt de geschiedenis eener taal te schrijven niet hetzelfde als van andere geschiedschrijvers.

Wat biedt ons de geschiedschrijver eener taal?

Een aaneengeschakeld verhaal, een overzicht van alle lotgevallen, veranderingen en wijzigingen, welke eene taal achtereenvolgens in den loop harer ontwikkeling heeft beleefd? Een beeld van de wording en het wezen eener taal in de op elkander volgende tijdperken van haar bestaan? Een geschiedverhaal dus, zooals de geschiedschrijver der literatuur, der plastische kunst, der muziek tracht te geven?

Dat is om meer dan eene reden voor den hedendaagschen taalvorscher onmogelijk, en zal voor een deel immer onmogelijk blijven.

Hoe toch zal men zich eene voorstelling vormen van den toestand eener taal in een tijdperk, dat achter ons ligt? Het antwoord luidt: door na te gaan en te bestudeeren al wat in die taal geschreven is. Doch dat schriftelijke beeld eener taal is gebrekkig. Hoe de menschen, die vóór ons eene zelfde taal gebruikten, die taal *spraken*, weten wij niet, of slechts voor een zeer gering deel. Hoeveel duizenden bij duizenden hebben die taal vóór ons gesproken, die nooit eene letter op papier hebben gezet! Bovendien, voordat eene taal dienst doet als schrijftaal, heeft zij reeds een lang, lang tijdperk van ontwikkeling achter zich, waarvan wij ons slechts met veel moeite eene gebrekkige voorstelling kunnen vormen.

Spreekt men dus van de geschiedenis eener taal, dan bedoelt men vooral die der *geschreven* taal en wat men verder uit die schrijftaal omtrent de spreektaal kan gewaar worden in verband met den hedendaagschen toestand der taal.

Daar die ontwikkeling zich niet gemakkelijk laat nagaan - evenmin als die eener plant - en alleen uit enkele onmiskenbare verschijnsels blijkt; daar menige verandering in de taal zich eerst vertoont, als zij haar beslag heeft gekregen en de oorzaken van andere veranderingen of wijzigingen in het verleden niet meer zijn na te speuren, moet de geschiedschrijver zich dikwijls vergenoegen met opmerkingen van algemeenen aard, kan hij zijn onderzoek zelden binnen enge grenzen beperken om des te dieper te graven, moet hij vaak bij eeuwen rekenen.

Niet alleen door deze oorzaken kan hij slechts voor een deel zijne taak vervullen.

Is de taal gansch het volk, dan zal de taalvorscher gedurig de geschiedenis van dat volk moeten raadplegen, om licht te kunnen verbreiden over hetgeen duister is. Maar hoe gebrekkig is weer onze kennis der geschiedenis van een volk. Men zou de gansche beschavingsgeschiedenis van een volk moeten kennen, alleen om de woorden der taal van dat volk te kunnen verklaren; en achter hoeveel woorden in een etymologisch woordenboek moet de samensteller een vraagteeken zetten!

Met het oog op zulke feiten en toestanden zal men het begrijpelijk achten, dat hij, die de geschiedenis eener taal tracht te schrijven, slechts eenige gewichtige deelen dier geschiedenis kan behandelen. Daar de gansche taalstudie bovendien betrekkelijk jong is, zal de geschiedenis van de ontwikkeling eener taal in vele opzichten leemten vertoonen.

Er is nog een punt waarin de geschiedenis eener taal verschilt van de geschiedenis eener literatuur, eener plastische kunst.

Geschiedenis sluit eigenlijk het heden uit.

Men kan zeer wel den ontwikkelingsgang onzer literatuur beschrijven, zonder over den hedendaagschen toestand dier literatuur te spreken; men kan eene voorstelling geven van de ontwikkeling der bouwkunst hier te lande, al laat men de hedendaagsche voortbrengselen der bouwkunst onbesproken. In de geschiedenis der taal is het daarmede anders gesteld.

Men kan zich voorstellen, dat iemand zou willen trachten

de ontwikkeling onzer taal na te gaan tot een zeker tijdstip in het verleden; dat hij b.v. de negentiende eeuw niet in zijn bestek zou willen opnemen. Wat zou hij dan moeten doen? Hij zou zich moeten losmaken van zijne eigene taal, zooals hij die tot dusver sprak en schreef, om zich de taal en het taalgevoel eigen te maken van iemand omstreeks het jaar 1800. Den toestand onzer taal op dat tijdstip aannemend als uitgangspunt, zou hij in eene retrospectieve beschouwing de taal van vroegere tijdperken moeten vergelijken met die van het jaar 1800, om dan eene voorstelling te geven van de wijze, waarop zij zich tot dat tijdstip ontwikkeld heeft.

Doch dit is niet doenlijk, daar wij ons slechts eene onvolledige voorstelling kunnen vormen van den toestand onzer taal omstreeks het jaar 1800. Immers, alleen van de wijze, waarop toen door een deel der bewoners van dit land de taal *geschreven* werd, zouden wij ons na veel moeite en studie op de hoogte kunnen stellen. Wat waar is voor het jaar 1800, geldt van ieder ander tijdstip in het verleden.

Het is dus natuurlijk, dat de geschiedschrijver eener taal den hedendaagschen toestand dier taal aanneemt als grondslag zijner beschouwing. Alleen van de taal, die door zijne tijdgenooten en hemzelf geschreven en gesproken wordt, kan hij zich eene eenigszins volledige voorstelling vormen.

III.

Het is nu ongeveer eene halve eeuw geleden, sedert onder den invloed van het buitenland de historische studie onzer taal en letterkunde tot nieuw leven gewekt werd.

Dat er in dien tijd vele schetsen of geschiedenissen onzer literatuur zijn voltooid en eene geschiedenis der Nederlandsche taal, die eenigszins dien naam verdiende, tot nu toe op zich liet wachten, is wel verklaarbaar.

De literatuurgeschiedenis heeft te doen met een, wel groot, maar toch binnen zekere grenzen beperkt en afgedeeld, aantal voortbrengselen der literaire kunst. Zij moet beginnen met die werken te ordenen, naar den tijd van hun ontstaan, naar hunnen inhoud, naar hunne makers.

Al de vragen, welke daaromtrent rezen, te beantwoorden, gaf voorloopig werks genoeg. Toen dat werk echter eenmaal

voor een deel volbracht was, kon men tenminste een overzicht van den ontwikkelingsgang der literatuur samenstellen; een overzicht, dat nog zeer onvolledig en in veel opzichten gebrekkig was, maar dat toch dienst kon doen als grondslag voor verder onderzoek.

In de studie der taalgeschiedenis was dat anders. Daar waren de voorbereidende werkzaamheden veel omvangrijker. Het uitgeven van de werken der oude schrijvers, die tot nog toe slechts in handschrift te lezen waren, kostte veel tijd; afleiding en beteekenis van tallooze woorden moesten worden gezocht en gevonden; men moest trachten eene voorstelling te verkrijgen van de grammaticale vormen der oude taal; men begon het reuzenwerk van het Nederlandsch Woordenboek; regelde de spelling.

De man, die de schepper der nieuwe taalstudie te onzent is, Matthias de Vries, had de handen vol, niet alleen met het bovengenoemde werk, maar ook met het vormen van een aantal leerlingen, in wier gemoed hij een sprank wist te werpen van het eigen vuur dat in hem gloeit.

In de halve eeuw, die nu achter ons ligt, is hard gewerkt door hem en zijne leerlingen, door sommige zijner tijdgenooten, ‘evenouders’ of jongeren. Met en naast De Vries werkte de begaafde L.A. te Winkel aan het Nederlandsch Woordenboek en de grammaticale studie onzer taal; Kern en Cosijn schonken ons overzichten der spraakkunst, bestudeerden onze taal in haren vroegeren toestand, als Indogermaansche taal en als deel der Germaansche; Verwijs, de eerste, de liefste, de beste leerling van De Vries, werkte geheel in diens geest en werd daarin gevolgd door Moltzer en anderen: Gallée, Van Helten, Verdam, J. te Winkel. Verdienstelijke autodidacten als De Jagher en Beckering Vinckers gaven talrijke blijken hunner veelomvattende wetenschap. Nog in de latere jaren van De Vries' werkzaamheid als hoogleeraar, kwam een jong Duitsch geleerde, Dr. Franck, die zich aan de studie van het Middelnederlandsch wijdt, in Leiden, om daar in omgang met De Vries en anderen zijne studiën voort te zetten. Aan de scherpzinnigheid en strenge methode van dezen Duitscher, nu hoogleeraar te Bonn, heeft de Nederlandsche taalwetenschap geen geringe verplichtingen.

Bleef ook de taal der middeleeuwen hier te lande, het zoogenaamd Middelnederlandsch, het veld waarop bij voorkeur ge-

werkt werd; ook de taal der 17de eeuw werd bestudeerd, met de studie der dialecten een aanvang gemaakt, een Etymologisch Woordenboek door Dr. Franck begonnen.

Door dit alles was veel licht verbreid over het verleden onzer taal, over hare geschiedenis. Eene voorstelling van de wijze, waarop zij zich heeft ontwikkeld, ontbrak ons. De ‘Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Tale,’ door A. Ypey in het licht gegeven (1812), hoe verdienstelijk ook voor dien tijd, kan niet aan de eischen van onzen tijd voldoen.

Gelijk zoo dikwijls, moest ook hier de stoot van buiten, uit het Oosten, komen. Nu in de laatste twintig jaren verscheidene Duitsche geleerden zich beijverd hebben overzichten van de geschiedenis hunner taal, of van een deel daarvan, samen te stellen, of de methode van onderzoek in dit opzicht te verbeteren, nu maken ook de Nederlanders zich op om hun na te volgen.

Bijna tegelijkertijd zijn twee pogingen gedaan om de ontwikkeling der Nederlandsche taal te schetsen.

De hoogleeraar Verdam, die nu sedert een tiental jaren bezig is de bouwstof voor een Middelnederlandsch woordenboek, verzameld door De Vries, Verwijs en hemzelf, te verwerken; die aan dat grootsche werk met eerbiedwekkende kracht en volharding arbeidt, vond te midden zijner overige werkzaamheden nog tijd eene ‘Geschiedenis der Nederlandsche Taal’ te schrijven.

Een ander werker, Dr. Jan te Winkel, schreef voor den ‘Grundriss der Germanischen Philologie’ eene ‘Geschichte der Niederländischen Sprache.’

Deze twee boeken zijn geheel verschillend van aard en van strekking. Gelukkig voor ons, want daardoor vullen zij elkander in menig opzicht aan. Het boek van Verdam is een leesboek; dat van Te Winkel een leerboek. Daarmede is reeds iets gezegd, doch lang niet alles.

Op voorbeeld van den Duitschen hoogleeraar Behaghel, die voor het beschaafde Duitsche publiek eene geschiedenis van het Duitsch schreef, heeft Verdam ‘beschaafden Nederlanders een duidelijk en juist inzicht willen geven in de lotgevallen onzer moedertaal, vooral wat hare vorming aangaat en de veranderingen, die zij in den loop harer ontwikkeling heeft ondergaan’.

Vergelijkt men het Nederlandsche werk met het Duitsche, dan ziet men spoedig - wat trouwens door den Nederland-

schen schrijver erkend is in zijn ‘Voorwoord’ - dat Behaghel's boek hem in menig opzicht als voorbeeld gediend heeft: in sommige hoofdstukken, als het Tweede en Derde der Eerste Afdeeling, is de voorstelling van Behaghel in hoofdzaak weergegeven; in de Tweede en Derde afdeeling van het boek is, wat Behaghel voor het Duitsch deed, toegepast op het Nederlandsch; is het werk van den Duitscher op verdienstelijke wijze vernederlandscht. Behaghel is niet de eenige, aan wien de schrijver verplichting heeft in dezen.

Op vele plaatsen van Verdams werk openbaren zich in een gevoelen, eene opmerking, eene stelling, een voorbeeld - de geest en het onderwijs van De Vries. Dat de schrijver dezen niet in zijn ‘Voorwoord’ heeft genoemd, is wel begrijpelijk. Hij heeft reeds zoo dikwijls erkend, hoe veel hij voor zijne vorming den Leidschen hoogleeraar te danken heeft. Maar ook - al wie zelf het voorrecht heeft gehad leerling van De Vries geweest te zijn, weet hoe zeer diens onderwijs zijnen leerlingen in het bloed trekt, zoodat zij later vaak niet meer kunnen onderscheiden, wat hunner, wat des meesters is.

Zijn er ook al aanmerkingen op Verdams boek te maken, in hoofdzaak heeft hij ongetwijfeld volbracht, wat hij zich als taak stelde: een aangenaam geschreven boek samen te stellen over de geschiedenis onzer moedertaal.

Gansch anders zijn strekking, inhoud en vorm van Te Winkel's ‘Geschichte.’ Niet als Verdam hield hij het oog gericht op ontwikkelde leeken, maar op mannen van het vak; op geleerden en aanstaande geleerden, die een leidraad wenschen in hunne studiën. Hem werd niet een aangenaam doch een leerzaam boek gevraagd. Meer dan Verdam moest hij streven naar volledigheid, ook in het opsommen der hulpmiddelen welke den beoefenaar der taalgeschiedenis van nut kunnen zijn. In een eng bestek moest hij zooveel wetenschap mogelijk samenpersen, om in hoofdzaak een denkbeeld te kunnen geven van hetgeen op dit oogenblik omtrent de geschiedenis der Nederlandsche taal bekend is.

Diende Behaghels werk Verdam tot voorbeeld, ook in het boek van Te Winkel, al ging deze zijn eigen weg, is de invloed van Duitsche wetenschap te bespeuren, met name de invloed van Paul's ‘Principiën der Sprachgeschichte’, dat bijna onleesbare en toch schoone boek, dat herinnert aan een forschen

ruigen Germaan, onbevallig van uiterlijk en zwaar van gang, doch vol kracht en oorspronkelijkheid, droomer en man van de daad tevens.

Leeken en geleerden zullen het boek van Verdam met genoegen lezen; de eersten er op aangename wijze veel uit kunnen leeren, de laatsten er menige aanleiding vinden tot nadenken. Het boek van Te Winkel kan bezwaarlijk gelezen, moet bestudeerd worden en zal zijnen vakgenooten veel dienst doen, telkens wanneer zij inlichting verlangen omtrent eenig onderdeel van de geschiedenis onzer taal.

Het werk, bestemd voor beschaafde leeken, werd natuurlijk opgesteld in de moedertaal en is over het algemeen onderhoudend geschreven. Dat neemt niet weg, dat op menige bladzijde de vorm, welken de schrijver aan zijne gedachten geeft, juist niet keurig is. Verdam zegt in zijn ‘Voorwoord,’ dat ‘wij Nederlanders niet telkens bij het lezen van een boek onze aandacht willen afgebracht zien van het onderwerp, om die bij den vorm der gedachte te bepalen’ en voegt erbij: ‘Ik hoop, dat mijne landgenooten reden zullen hebben, om in dezen over mij tevreden te zijn.’ Met de strekking der eerste opmerking, al is zij niet zeer duidelijk uitgedrukt, zullen velen gaarne instemmen. Over die tevreden landgenooten zal echter niet ieder het met den schrijver eens zijn. Op leerlingen van De Vries rust in dezen eene zware verplichting; eene verplichting, waaraan hier niet voldaan is.

Het werk van Dr. Te Winkel moest in het Duitsch worden geschreven. Wij kunnen niet anders dan ons daarover verheugen. Geen man van het vak zal zich door de vreemde taal laten afschrikken; aan den anderen kant is het ons een aangenaam besef, te mogen vertrouwen, dat de Duitsche geleerden voortaan beter onderricht zullen zijn omtrent hetgeen te onzent op dit veld van wetenschap is en wordt gewerkt, dan zij, enkelen uitgezonderd, gewoonlijk toonen te zijn.

IV.

Verdam heeft zijn werk verdeeld in drie Afdeelingen. In de eerste behandelt hij de benamingen onzer taal, hare plaats in de Indogermaansche en de Germaansche taalgroep; die Afdeeling wordt besloten door eene schets van het Oudnederlandsch en

het Middelnederlandsch. In de Tweede Afdeeling is de ‘uitwendige’, in de Derde de ‘inwendige’ geschiedenis van het Nederlandsch verhaald.[1)]

Tot de ‘uitwendige’ geschiedenis wordt gerekend: de wording van het Nieuwnederlandsch uit de taal van vroegeren tijd; de verhouding tusschen de hedendaagsche spreektaal en schrijftaal; de omvang van ons taalgebied, het wezen en de beteekenis der dialecten; de woordenschat onzer taal; de invloed van vreemde talen op de onze; de invloed van den Bijbel en de Bijbelvertaling; de spreekwoordenschat, de personen-, geslachts- en plaatsnamen.

Als ‘inwendige geschiedenis’ beschouwt de schrijver de vormveranderingen in den taalschat, de geschiedenis van den klemtoon, den invloed der analogie, de verliezen en aanwinsten der taal.

Of deze indeeling in overeenstemming is met des schrijvers eigene verklaring der uitdrukkingen u i t w e n d i g e en i n w e n d i g e g e s c h i e d e n i s , mag betwijfeld worden; ook of die verklaring zelve juist is.

Wij lezen: ‘De uitwendige geschiedenis eener taal behandelt de invloeden, die op haar hebben gewerkt, en de feiten en omstandigheden, welke tot hare ontwikkeling hebben bijgedragen en haar gemaakt hebben tot datgene wat zij nu is. De inwendige geschiedenis spoort de oorzaken en verschijnselen na, die tot de ontwikkeling en vervorming eener taal bijdragen; zij vergelijkt een vroeger tijdperk der taal met een later, en tracht te verklaren, waaraan het verschil, zoowel wat tijd als plaats aangaat, en die afwijkingen in vorm zijn toe te schrijven.’[2)]

Is is er veel verschil tusschen ‘invloeden, die werken; feiten en omstandigheden, die tot de ontwikkeling der taal bijdragen’ ter eene - ‘oorzaken en verschijnselen, die tot de ontwikkeling en vervorming eener taal bijdragen’ ter andere zijde? Wordt in de ‘uitwendige geschiedenis’ niet evenzeer als in de ‘inwendige’ een ‘vroeger tijdperk der taal met een later’ vergeleken?

Het zoeken van oorzaken, het streven om te verklaren, waaraan het ‘verschil’ en de ‘afwijkingen’ zijn toe te schrijven, wordt zeker met recht tot de ‘inwendige geschiedenis’

1) Zouden *uiterlijk* en *innerlijk* hier niet de voorkeur verdienen?
2) Zouden *uiterlijk* en *innerlijk* hier niet de voorkeur verdienen?

gerekend. Maar zien wij den schrijver in een hoofdstuk der ‘uitwendige geschiedenis’ niet de oorzaken opsporen en aanwijzen van het verschil tusschen onze spreektaal en onze schrijftaal?[1)]

Dr. Te Winkel is, in overeenstemming met hetgeen in den aanvang van dit stuk werd betoogd, uitgegaan van het denkbeeld, dat wij het verleden onzer taal slechts kennen uit de schriftelijke opteekening. Vandaar dat hij na een kort woord over de benamingen onzer taal zijne schets aanvangt met het bespreken van den oorsprong, de wording en de verdere lotgevallen der Nederlandsche ‘Schriftsprache.’ Daarna behandelt hij het klankstelsel in het Nederlandsch, de geschiedenis van klinkers en medeklinkers, die der spelling, van conjugatie en declinatie en de geschiedenis der geslachtsbepaling in onze taal. De vier laatste hoofdstukken van zijn boek zijn gewijd aan eene uiteenzetting van de woordvorming in het Nederlandsch; van de in den loop des tijds geleden verliezen; van de middelen ter verrijking van den woordenschat; van den invloed door vreemde talen op de onze geoefend, de invloed van den Bijbel daaronder begrepen.

De eerste wijze van indeeling strookt met den aard van een leesboek, de tweede met dien van een leerboek: de eerste geeft meer gelegenheid een blik te werpen op de ontwikkeling der taal in haar geheel; de tweede stelt beter in staat de geschiedenis der deelen na te gaan en zelf te bestudeeren. De toekomstige geschiedschrijver onzer taal zal met beide wijzen van indeeling rekening moeten houden.

Wij kunnen hier natuurlijk niet alles bespreken of zelfs maar aanstippen, wat in beide werken over de geschiedenis onzer taal wordt medegedeeld. Slechts op eenige punten wenschen wij de aandacht der lezers te vestigen.

De vraag naar het ontstaan der taal, die wij tegenwoordig spreken en schrijven, voert ons terug tot het vroegste tijdperk, waarin wij die taal aantreffen. Het spreekt vanzelf, dat wij hier voorbeelden van *geschreven* taal bedoelen.

In het laatst der 12de of den aanvang der 13de eeuw werd de taal hier te lande verheven tot den rang van literatuurtaal;

1) Bladz. 59-60.

sedert het midden der 13de eeuw werden charters in de landstaal opgesteld. Is nu daarmede de vraag naar den oorsprong der taal opgelost?

Neen, zeker niet. De oplossing is slechts verschoven. Wat is er in en voor de 12de eeuw met die taal gebeurd? Daarvan weten wij weinig. In de 12de eeuw en lang daarvoor werden deze landen bewoond door drie stammen van het groote Germaansche volk: Friezen, Franken, Saksen. Over de grenzen, die hen scheidden en de streken, waar, gelijk vermoed mag worden, eene gemengd Friesch-Saksische of Friesch-Frankische bevolking woonde, behoeven wij hier niet te spreken; men kan dat uitvoeriglijk vermeld vinden in Te Winkel's boek. In het algemeen kan men zeggen: de Friezen bewoonden Friesland en Noord-Holland; de Saksen het Oosten, de Franken het Zuiden van ons land. Die verschillende stammen van één volk drukten zich natuurlijk uit in verwante doch verschillende tongvallen. Nog op dit oogenblik zijn deze drie dialecten zeer duidelijk van elkander te onderscheiden en komen de grenzen, die ze scheiden, ongeveer overeen met die van vroegeren tijd.

Het Friesche dialect werd in de 13de eeuw gebruikt om er wetten in te schrijven; het Saksische dialect van de 9de eeuw vertoont zich in een episch verhaal van Jezus' leven, getiteld *Heliand* (Heiland), al is dat gedicht zeker niet vervaardigd binnen de tegenwoordige grenzen van ons land; het Frankische dialect der 10de eeuw kunnen wij bestudeeren in de zoogenaamde Karolingische Psalmvertaling, die echter waarschijnlijk ook niet binnen de tegenwoordige grenzen van ons land is vervaardigd. Vergelijkt men nu de taal der vroegste, in zuiver Middelnederlandsch geschreven, gedichten met de hierboven genoemde werken, dan blijkt het Middelnederlandsch een Frankisch dialect te zijn (Te Winkel). Hoe zich nu het Frankisch dialect der bewoners van Zuid-Nederland heeft ontwikkeld tot de taal, waarin de oudste middeleeuwsche dichtwerken (met uitzondering der Limburgsche) zijn opgesteld, daarvan weten wij niets.

De taal, waarin hier te lande van de 13de tot het midden der 16de eeuw gedichten en andere werken geschreven werden, plegen wij M i d d e l n e d e r l a n d s c h te noemen.

Dat ééne woord, die ééne naam, geeft aanleiding tot verkeerde begrippen. Verdam heeft daarom de vraag gesteld: ‘had men in de middeleeuwen voor dat schriftelijke gebruik eene afzon-

derlijke taal, van die van den dagelijkschen omgang verschillend; m.a.w. was er eene Middelnederlandsche schrijftaal?'[1)]

Om die vraag te beantwoorden, schetst hij eerst de begrippen s p r e e k t a a l en s c h r i j f t a a l: s p r e e k t a a l is eigenlijk een pleonasme; immers in het woord t a a l (*vertellen*, Eng. *to tell*) ligt het begrip s p r e k e n reeds opgesloten; s c h r i j f t a a l is eene 'contradictio in terminis' om dezelfde reden. Schrijftaal en spreektaal verhouden zich volgens den schrijver als waterleiding en beek, als kasplant en in het wild groeiende plant. Zulk eene schrijftaal nu, zegt de schrijver 'met bewustheid gekweekt en met kunst levend gehouden,' is te onzent niet in de middeleeuwen bekend geweest. 'De schrijftaal is bij de beschaafde volken van westelijk Europa van betrekkelijk jonge dagteekening.'

In Te Winkel's 'Geschichte' zijn het tweede en een deel van het derde hoofdstuk gewijd aan de behandeling van den oorsprong en de verbreiding der schrijftaal, welke volgens Verdam niet bestaan heeft.

Het verschil tusschen deze beide voorstellingen is niet zoo groot als het - hoofdzakelijk door het weifelende van Verdams voorstelling - schijnt.

In de eerste plaats moet men er op letten, dat de, door den Amsterdamschen hoogleeraar aan Behaghel's werk ontleende, vergelijking door dezen wordt gebezigd ten opzichte van het Nieuw-Hoogduitsch; niet van het Middel-Hoogduitsch; de toestanden zijn dus niet gelijk.

Maar dan - dat in de middeleeuwen de geschreven taal te onzent niet van de gesproken taal verschild zou hebben, kan toch bezwaarlijk worden volgehouden.

Te Winkel wijst er terecht op, hoe reeds Maerlant verklaart dat hij in zijne gedichten woorden zoekt uit allerlei andere tongvallen dan het Vlaamsch, om der wille van het rijm; onder die tongvallen noemt hij ook: Duitsch (Hollandsch), Brabantsch en Zeeuwsch. Hij herinnert verder, dat Maerlants voornaamste leerling, Jan van Boendale, als eersten eisch voor een dichter noemt: 'hi moet een gramarijn (taalkundige) wesen ende te minsten connen sine parten (leer der rededeelen); hij moet

1) Bladz. 37.

terechte voeghen die woorde, elc na sinen scoonsten accoorde, te rechte scriven ende spellen.'[1)]

Daaruit blijkt toch, dat men reeds toen besefte: het schrijven der taal gaat niet vanzelf, gelijk het spreken; om de taal wel te schrijven, moet men iets geleerd hebben; aan het schrijven der taal moet kunst besteed worden. Blijkbaar lette men ook toen in de spreektaal niet zoo scherp op het 'te rechte voeghen' der woorden en gebruikte men verkeerde vormen in conjugatie en declinatie. Waarom anders richt Boendale deze waarschuwing tot hen, die schrijvers willen zijn? Maar indien dat zoo is, dan volgt daaruit, dat men ook in de middeleeuwen wel degelijk onderscheid maakte tusschen schrijftaal en spreektaal.

'Er is,' schrijft Verdam verder, 'een groot onderscheid waar te nemen in schrijfwijze, in woordenkeus, in zinsbouw, in spelling b.v. tusschen den "Reinaert" en het "Leven van St. Servaes" van Hendrik van Veldeke'; tusschen 'die Rose van den Brabander Hein van Aken, en de Rijmkroniek van den Egmonder monnik Melis Stoke, die waarschijnlijk van Zeeuwsche afkomst was; tusschen de werken van Maerlant en andere West-Vlaamsche schrijvers aan den eenen kant, en de, in een Limburgsch dialect geschreven, levens van Sinte Christina en Lutgardis aan de andere zijde.'[2)]

Niemand zal het tegenspreken. Maar tegenwoordig dan?

Is er geen verschil in al die zaken tusschen Multatuli en Van der Palm, Alberdingk Thijm en Beets, Klikspaan en Bosboom-Toussaint, Piet Paaltjens en Schaepman? Het verschil is misschien niet in alle opzichten zóó groot, maar is het er niet? Zelfs in spelling?

Toch zou de schrijver zeker niet beweren, dat er nu geene algemeene schrijftaal bestaat.

'Iedere dichter en schrijver,' lezen wij verder, 'bezigde de taal, welke hem moeder natuur had geleerd: hij dichtte of schreef in de taal zijner jeugd, zijner moeder, zijner vrienden; ieder verlangde in de eerste en voornaamste plaats - en wat is natuurlijker? - verstaan te worden door zijne naaste omgeving.' Als een 'merkwaardig en afdoend bewijs' voor die stelling noemt Verdam het feit, 'dat in de middeleeuwen de

1) T.a.p. S. 639.
2) T.a.p. bl. 40.

werken van dichters door afschrijvers meermalen werden overgebracht in een ander dialect.'

Hier zou de belangstellende leek licht op een dwaalspoor worden gebracht. Immers, in verband met hetgeen voorafgaat en volgt, moet hij nu wel gelooven, dat het verschil tusschen de dialecten hier te lande verbazend groot was. Hij zal dat gelooven, indien hij niet scherp let op het door den schrijver aangehaalde voorbeeld: dat namelijk drie werken van Jacob van Maerlant zijn teruggevonden 'geschreven in dialecten van *buiten de oostelijke grenzen van ons vaderland*, in Duitschland te huis behoorende.' Voor de landstreken, waarop wij het oog gevestigd houden, zegt dat voorbeeld dus weinig. Slechts indien men wijzen kon b.v. op een Vlaamsch werk overgebracht in het Limburgsch, het Hollandsch of een Saksisch dialect, zou men gevolgtrekkingen als de bovengenoemde mogen maken. Zulke werken zijn ons echter niet bekend.

De schrijver schijnt het weifelende zijner voorstelling te hebben beseft; immers, wij hooren hem zelf de bedenking maken, dat men 'bij de meeste Middelnederlandsche schrijvers toch zoo groote eenvormigheid' opmerkt; dat verschillende Middelnederlandsche literatuurwerken 'een vrij eenvormig karakter' vertoonen, wat de taal betreft. Wij hooren die bedenking 'alleszins gegrond' noemen. 'Maar,' zegt de schrijver, 'die uiterlijke overeenkomst tusschen de dialecten schijnt veel grooter dan zij in werkelijkheid was; het voornaamste punt van verschil, de uitspraak, kon in het schrift niet worden weergegeven.' Doch dan rijst de vraag: wat heeft nu de u i t s p r a a k met de s c h r i j f t a a l te doen? En zoo al, bestaat dan ook dat verschil tegenwoordig niet?

Neem de proef eens. Verzoek onze honderd leden der Tweede Kamer eens elk een stukje voor te lezen, b.v. uit Netschers 'Parlementaire portretten' of uit een adres van Tindal; laat eens een stuk uit 'de Standaard' lezen door een Groninger en een hoofdartikel van 'Recht voor Allen' door een Limburger. Dan hoort gij steeds Nederlandsch. Maar zal dáár geen verschil zijn? Ik bedoel nu natuurlijk niet zoozeer de *wijze*, waarop die verschillende lezers zich van hunne taak zullen kwijten: het leggen van den juisten klemtoon, de stemverheffing, de ademhaling enz., maar alleen den *klank* der taal.

Eene tweede opmerking, waarmede de schrijve de, door hem

zelf gemaakte, bedenking wil weerleggen, is deze: ‘dat niets er tegen strijdt om aan te nemen, dat in de middeleeuwen reeds eene dergelijke schrijftaal bezig was zich te ontwikkelen.’

Hier komen wij tot ‘des Pudels Kern.’

Dat de schrijftaal in de middeleeuwen ook hier te lande afweek van de spreektaal, mag op grond van het hierboven aangevoerde worden vastgesteld.

Dat in die taal de dialectische eigenaardigheden der schrijvers zich duidelijker en talrijker vertoonden dan tegenwoordig, evenzeer.

Echter ook, dat men er reeds toen naar streefde in het schrijven eene, boven de dialecten staande, algemeene taal te gebruiken, al zou het nog lang duren, voordat dit doel bereikt werd.

V.

Dat er in de middeleeuwen hier te lande nog geene sprake kon zijn van *eene* taal, is zeer begrijpelijk: er was immers ook nog niet *een* volk. De wording der taal en die van het volk vallen samen. Eerst in de 16de eeuw ontstond uit de bewoners der Zeventien Provinciën, onder den druk der worsteling met Spanje en Rome, één volk: het Noordnederlandsche.

Gelijkheid van afstamming, taal, zeden en gewoonten was nog niet voldoende om in de verschillende bewoners dezer landen het besef te wekken, dat zij bijeen behoorden. Eerst toen zij samen ‘veel lijds geleden, veel strijds gestreden, veel gebeds gebeden’ hadden, ontstond die hoogere geestelijke gemeenschap tusschen hen, welke zich o.a. uitte in het besef van één *vaderland* te bezitten; een woord, dat dan ook eerst in de 16de eeuw van de Romeinen werd overgenomen.

Dat behalve deze dingen ook het nuchtere ‘eendracht maakt macht’ hen bijeendreef en bijeenhield, is daarom niet minder waar.

Het Noorden hield het hoofd boven, toen het Zuiden reeds was ondergegaan; werd het bolwerk voor allen, die vrijheid wilden. Daarheen stroomde al wat niet in het Zuiden onder de heerschappij der Spanjaarden wilde leven, smolt er met de Noordelijken langzamerhand samen tot één volk.

Die samensmelting heeft invloed gehad ook op de taal. Natuurlijk echter eerst langzamerhand. In de tweede helft der

16de eeuw was het nationaliteitsgevoel onder de bewoners nog te zwak tegenover het provincialiteitsgevoel, den geest van particularisme, om toen reeds ééne algemeene taal te kunnen scheppen.

Provincialiteitsgevoel spreekt uit de woorden van een Zuidnederlandschen rederijker, Cornelis van Ghistele, waar hij in de voorrede van een zijner werken zegt: ‘Weet goede Leser, dat in dit boecxken veel *Brabantsche* woorden zijn, die men in *Vlaenderen* luttel verstaat; oock zijnder *Vlaemsche* woorden, die men in *Brabant* weynich bekent, diemen uten sin lichtelijck verstaen can.’[1)]

Dr. Te Winkel wijst dan ook terecht op het toentertijd dreigende gevaar, dat in plaats van eene algemeene taal drie tongvallen, Vlaamsch, Brabantsch en Hollandsch, zich naast - misschien tegenover - elkander zouden ontwikkelen.

Ook was de achting voor de moedertaal nog niet zoo heel groot in een tijd, toen de Brusselaar Philips Numan het noodig achtte zich te rechtvaardigen, omdat hij een stichtelijk rijmwerk geschreven had in de landstaal.[2)]

Doch tegenover degenen, die zoo dachten en spraken, stonden vele anderen, die hunne moedertaal lief hadden, pogingen aanwendden die taal te zuiveren van bastaardwoorden, haar smijdiger en krachtiger te maken, uit haar eene algemeene taal te scheppen.

De scherpzinnige Pontus de Heuiter gaf uiting aan dat verlangen naar eene algemeene taal. In zijne ‘Nederduitse Orthographie’ lezen wij dienaangaande: Door uit verschillende tongvallen zulk eene taal, eene ‘gemeingelde Tale’, te maken, handelt men in overeenstemming met den aard der meeste landstalen. Het is waar, dat men in sommige streken en steden beter spreekt dan in andere. Toch moet men, in zake: zuiverheid van taal, zich niet richten naar één gewest, maar letten op de taal, die in zwang is bij de verstandigsten in den lande, bij de geleerden; ook op de taal van den adel, die in alle landen steeds getracht heeft zijne taal te zuiveren en te verheffen.[3)].

1) Vgl. mijne Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16de eeuw II, 223.
2) T.a.p. II, 219.
3) T.a.p. blz. II, 224.

In Noord-Nederland waren vooral de mannen der Rederijkerskamer ‘In Liefde Bloeiende’ druk bezig met den opbouw der taal. De talrijke Zuidnederlanders, die zich in het Noorden maar vooral in Holland kwamen vestigen, deden het hunne aan dat werk. Velen vormden rederijkersvereenigingen of werden lid van reeds bestaande Kamers. Vergelijkt men de werken van zulke Zuidnederlanders, als Duym, Heynsz., De Koningh, Van Mander, met die van Noordnederlanders, als Spieghel, Roemer Visscher, Coornhert, dan is er wel verschil op te merken, hoewel toch ook reeds blijkt, dat men streeft naar eenheid van taal.

Zoo zegt een dier Zuidnederlanders, Karel van Mander, dat hij ‘'t Vlaemsch met 't Hollantsch ende ander inheemsche spraken t'eenen klomp versmolten, so sacht, so dwaeg ende so voeghlijck’ vindt, ‘datmender lichter als in ander spraken, alle meeninge cort ende claer mede uytbeelden, ja als in sacht was alles drucken ende mede bootseren can.’[1)].

Voordat men dit deel onzer taalwording uitvoerig en duidelijk zal kunnen behandelen, moet er nog veel onderzocht worden. Het zou bij voorbeeld zeer wenschelijk zijn, de taal van sommige Amsterdamsche kluchten uit het midden der 16de eeuw te vergelijken met die van gelijktijdige Zuidnederlandsche kluchten.

Ook zal men rekening moeten houden met literaire werken als die Zuidnederlandsche kluchten, welke door Noordnederlandsche rederijkers werden overgeschreven en in hunne stad vertoond. Daar immers loopt een der wegen, die ons tot taaleenheid hebben gebracht.

In de 17de eeuw deed men een grooten stap nader tot die eenheid van taal.

Het toen opgroeiend geslacht kon zich richten naar een aantal letterkundige werken, waaronder sommige van niet geringe waarde; Vondel, Hooft en hunne tijdgenooten kenden en waardeerden de werken der dichters en schrijvers van de 16de eeuw. Kan men ook al in de eerste werken van Vondel zeer duidelijk bemerken, dat hij Zuidnederlander was van geboorte en veel met Zuidnederlanders had verkeerd, in zijne latere werken is die Brabantsche tint zijner taal niet meer te bespeuren.

De vertaling des Bijbels, op last der Staten-Generaal van 1619-1637 vervaardigd, bracht ook veel bij tot de wording

1) T.a.p. Bladz. 269.

der taaleenheid. Geen boek immers, dat in de 17de eeuw te onzent zoo veel werd gelezen en besproken, dat zoozeer verbreid was in alle oorden des lands, onder alle standen. Het uitnemende Hollandsch, waarin die vertaling is opgesteld, verhief het Hollandsche dialect nog te meer boven de overige tongvallen. Eene bloeiende literatuur, een zich steeds uitbreidende boekhandel, werkten samen om den invloed der algemeen gebruikelijke schrijftaal steeds sterker te maken.

Aan de studie dier taal werd zorg besteed.

Vondel, Hooft, Huygens hooren wij taalkundige vraagstukken bespreken. Anderen schrijven spraakkunsten; de 16de eeuw kende die nog niet, tenzij men de bekende werkjes der Amsterdamsche Rederijkerskamer zoo noemen wil. Dat het wel schrijven der moedertaal, ook in brieven, door Hooft als eene zaak van gewicht werd beschouwd, blijkt, als wij hem zijn zoon Arnout, toen student te Leiden, in een brief hooren kapittelen.

‘Ghy doolt dikwijls in 't spellen van uw Neederduitsch’, schrijft zijn vader hem. ‘Let op het mijne en volght het.’

't Latijnsche *Nune*, is in onze taale *Nu*, niet *Nuy*, gelijk ghy spelt. *Ik*, daarbij behoeft geen *c*; nochtans spelt gy *Ick*. Arnout moet niet onderteekenen: ‘*U.E. onderdaanighsten zoon*’; want - zegt de Drossaart - men declineert dus, als volgt: Nominativo, *uw onderdaanighste zoon*: Genitivo enz. ‘Dit vermaan ik’, voegt Hooft er bij, ‘op dat ghy ook beneirstight uwe moederlijke taal wel te schrijven en te spreeken: waartoe U dienstigh zijn zal, by wijlen wat in mijne Historiën te leezen.’[1)]

Voordat men Hooft hier van verwaandheid of schoolvosserij beschuldigt, moet men wel in aanmerking nemen, dat hij zijn zoon inderdaad niet veel Hollandsch kon aanwijzen, waarnaar deze zich kon regelen.

Bezaten wij eene goede geschiedenis van het onderwijs hier te lande, wij zouden beter dan nu kunnen vaststellen, welken invloed het onderwijs heeft geoefend op de ontwikkeling der geschreven taal. Nu mag men slechts uit het viertal spraakkunsten, die in den aanvang der 18de eeuw verschijnen, vermoeden, dat die invloed niet geheel zonder beteekenis zal geweest zijn.

Op de ontwikkeling der geschreven taal in de 18de eeuw

1) Vgl. P.C. Hoofts Brieven (Leiden, E.J. Brill 1857.) IV, no. 952.

hebben de schrijvers der 17de, vooral Vondel en Hooft, grooten invloed gehad. Meer en meer wordt de taal, gelijk zij die hadden geschreven, de algemeen gebruikelijke. Meer en meer ook nemen de andere gewesten deel aan de literaire ontwikkeling, die zich vroeger hoofdzakelijk tot Holland en Zeeland beperkte.

Vergelijkt men de taal van een Hollandsch schrijver als Bilderdijk met die van een Overijselaar als Feith, van Zeeuwen als Betje Wolff en Bellamy, van Friezen als de Van Harens, dan zal er zeker wel verschil zijn op te merken - evenals tusschen hedendaagsche schrijvers - maar toch niet van zoo groote beteekenis, of men mag spreken van *het* Nederlandsch in de tweede helft der 18de eeuw.

In de 19de eeuw heeft die taal menige verandering ondergaan, maar is zij toch in hoofdzaak gebleven wat zij in het laatst der vorige eeuw was.

Zal men op eene verandering wijzen, het is het streven van hen, die haar schrijven, naar meer eenvoud en waarheid.

Eigenlijk is dat gansche onderscheid tusschen *schrijftaal* en *spreektaal* kunstmatig, onnatuurlijk. Even kunstmatig en onnatuurlijk als het onderscheid tusschen eene zekere *dichterlijke* taal en de gewone taal.

Sprak men goed, dan behoefde men aan het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal niet zooveel gewicht te hechten; waren veel dichters oprechter en eenvoudiger, d.i. meer dichter, geweest - het wanbegrip van eene afzonderlijke dichterlijke taal ware nooit in de wereld gekomen. Wie eene geschiedenis der taal schrijft, is wel gedwongen onderscheid te maken tusschen de taal die gesproken, en de taal die geschreven wordt. Echter moet men in het oog houden, dat zulke onderscheidingen slechts een hulpmiddel zijn voor den schrijver: ‘qui bene distinguit, bene docet.’ Houdt men dat niet in het oog, dan zullen daardoor licht verkeerde begrippen over taal en literatuur worden gewekt of gekweekt.

Daar zijn voortreffelijke Nederlandsche woorden en uitdrukkingen, die menig schrijvend Nederlander niet uit de pen willen vloeien. Waarom? Hij heeft altijd gehoord, ‘dat men zoo iets niet schrijft’; ‘dat het in de schrijftaal niet gebruikelijk is.’

Zoo wordt in Verdams boek, naar aanleiding van de schrijftaal, gesproken over ‘de zoogenaamde dichterlijke of poëtische (taal) d.i. die, waarvan de dichtkunst zich bedient’, en die

taal gekenschetst als ‘eene uit eene zekere overeenkomst geborene, eene afgesproken taal.’

Daar zien wij de voorstelling, ‘l'idée mère’, die aan zooveel pruldichters het aanzijn heeft geschonken. Daar staat de wieg van zooveel Heliconklimmers en Pegasusruiters, wier rijmelarij zoo lang voor poëzie heeft gegolden, omdat zij immers geschreven was in ‘de dichtertaal.’

In werkelijkheid is er geene spreektaal en schrijftaal en dichterlijke taal, maar ééne taal, die gesproken en geschreven wordt naar gelang van het karakter, de stemming en het talent van den spreker of schrijver.

VI.

In de twee vorige hoofdstukken hebben wij gezien, hoe zich langzamerhand die taal vormde, welke nu door ons volk gebruikt wordt om zijne gedachten schriftelijk uit te drukken.

Maar van die taal, juist zooals zij zich in de geschriften van vroegeren tijd vertoont, hebben onze voorouders zich niet bediend in den dagelijkschen omgang.

In de 13de eeuw, toen zich hier te lande eene literatuur begon te ontwikkelen, moet het verschil tusschen de taal, die gesproken werd door Friezen, Saksen en Franken nog zeer groot zijn geweest.

Nog op dit oogenblik verschilt het zoogenaamde Landfriesch evenzeer van het Saksisch, gelijk het b.v. in Overijsel, ten Oosten van Zwolle, gesproken wordt, als van het Frankisch in de Betuwe.

Wanneer men nu bedenkt, dat in onzen tijd met zijne talrijke goede gemeenschapsmiddelen, met zijne alles gladmakende beschaving, met den nivelleerenden invloed der beschaafde spreeken schrijftaal, dat verschil - hoe langzaam ook - toch steeds minder wordt, dan mag men wel aannemen, dat het verschil in spreektaal tusschen de bewoners van ons land grooter is geweest, naarmate men verder teruggaat in de geschiedenis van ons volk.

Hoe zal de toestand in de middeleeuwen zijn geweest? Ieder sprak de taal, die hij van der jeugd af in zijne omgeving had gehoord, in het huis zijner ouders, in zijne buurt, zijn dorp, zijne stad, zijne landstreek. Dat is immers bij het volk, over het algemeen conservatief van aard, nog het geval.

Toen zich nu in de 16de eeuw uit de verschillende provinciën één staat ontwikkelde en door den invloed der schrijftaal het Frankische dialect der provincie Holland, versmolten met Brabantsche en Vlaamsche bestanddeelen, meer en meer doordrong en veld won ook in de overige provinciën, ontstond er langzamerhand eene algemeene schrijftaal naast en boven de dialecten. Die schrijftaal week overal af van de gesproken taal; het minst in die gewesten uit welker spreektaal zij door de omstandigheden en de menschen gevormd was: in Holland, in Zeeland, in Utrecht; het meest in die streken, waar men nog altijd een anderen tongval hoorde dan het Frankisch: in Friesland, Groningen, Overijsel, de Graaf- schap en elders.

Dezelfde behoefte nu, die zich bij de bewoners van Holland, Zeeland en Utrecht had geopenbaard in het beschaven hunner schrijftaal: behoefte aan orde, aan kunst, aan schoonheid, openbaarde zich nu onder de ontwikkelden, ook in de spreektaal. Men ging zorg besteden aan de uitdrukking zijner gedachten, ook in het dagelijksch leven; spreektaal en schrijftaal naderden elkander daardoor. De lagere standen in die gewesten bleven echter spreken, gelijk zij altijd gesproken hadden. Over het algemeen schreef men de taal van Vondel en Hooft; de beschaafde Hollanders spraken die taal ook, gelijk Vondel zelf ons mededeelt, al zal de spreektaal natuurlijk ook toen wel zich onderscheiden hebben van de schrijftaal; de lagere standen spraken de taal der kluchten en blijspelen. Daar nu Holland, Zeeland en Utrecht den toon aangaven in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, beijverde zich al wat naar beschaving streefde, om het door deze provinciën gegeven voorbeeld te volgen.

Gemakkelijk ging dat echter niet. In de gewesten, waar men niet gewoon was van der jeugd af Hollandsch te spreken en te schrijven, ontstond derhalve een toestand, die lang heeft geduurd, immers nog op vele plaatsen waargenomen kan worden.

De ontwikkelde Zwollenaar b.v. van het midden dezer eeuw had twee talen: de taal, die hij schreef, was de algemeen gebruikelijke schrijftaal, die hij op school, uit boeken en van anderen geleerd had; in den omgang bediende hij zich van het dialect, dat hem lief was. Stond hij tegenover Hollanders, dan sprak ook hij Hollandsch, schoon met een tongval, die den Overijselaar deed kennen. Het Hollandsch, het ‘hoog-Hollandsch’, was hem een statiekleed; het Zwolsch een gemakkelijke huisjas.

Een Zwollenaar, die met eene Hollandsche vrouw gehuwd was, sprak met vrouw en kinderen Hollandsch, doch met broers, zusters en oude vrienden het vertrouwelijke dialect.

Een dergelijke toestand bestaat o.a. in Vlaanderen: de ontwikkelde Vlaming, die goed Nederlandsch schrijft - zij het ook met een Vlaamsch tintje - zal, voorzoover hij in huis geen Fransch spreekt, zich tegenover zijne huisgenooten bedienen van een Vlaamsch dialect.

Bovendien vertoonen zich in de spreektaal, ook in die der ontwikkelden uit alle deelen des lands, dialectische eigenaardigheden in veel grooter aantal dan in de schrijftaal.

Die mate van eenheid, waartoe te onzent de geschreven taal het gebracht heeft, is derhalve nog niet in de beschaafde spreektaal te vinden.

Die dialectische eigenaardigheden zijn niet het eenige, waardoor de hedendaagsche beschaafde schrijftaal zich van de beschaafde spreektaal onderscheidt.

Verdam heeft zijne lezers terecht een blik doen werpen op ‘den afstand, die te onzent de spreektaal nog steeds van de schrijftaal scheidt.’ Hij heeft hier het oog vooral op ‘de bandeloosheid, waardoor onze omgangstaal zich kenmerkt, en welke Huët aanleiding gegeven heeft om te zeggen, dat de spreektaal en schrijftaal bij ons elkander nog steeds den rug toekeeren.’

De schrijver wijst dan op de gemeenzame uitdrukkingen, waarvan velen zich in de schrijftaal onthouden; de stadhuiswoorden, welke men in de spreektaal vermijdt uit vrees van zich belachelijk te maken; op uitdrukkingen als: m e t i e m a n d o p h e b b e n en v e r e e r e n; d o o d g a a n en s t e r v e n; z o e n en m o o i tegenover k u s en f r a a i; op woorden, die men geheel anders uitspreekt dan schrijft als: b a k h u i s en b a k k e s; b e s t j e en b e s s i e; b l o e m en b l o m; b l o e m p j e en b l o m m e t j e.[1)]

In deze beschouwing is zeker veel waars. Echter dient men hier onderscheid te maken tusschen s p r e e k t a a l en o m g a n g s t a a l: twee uitdrukkingen, die elkander niet dekken. Of zou, wat door Verdam beweerd is, waar zijn voor de taal, gesproken in preeken, pleidooien, speechen of toasten, namelijk

1) T.a.p. bl. 58-59.

zulke die niet te voren werden opgeschreven? En zal men niet altijd in die gevallen zorg hebben besteed aan de gesproken taal, ook in vroegere eeuwen? Sprekende over onze zucht om ‘alle woorden en uitdrukkingen te vermijden, die ons te verheven in de ooren klinken’, zegt de schrijver: ‘aan dit euvel gaat ons volk zeer mank.’.

Ons volk is wel wat veel gezegd. De lagere standen hebben zich dat verwijt in veel mindere mate aan te trekken dan de hoogere. De lagere standen zijn niet bang voor die zoogenaamd deftige woorden; zonder schroom gebruiken zij woorden als schoon, te loor gaan, schouwburg, welke uit de omgangstaal der meeste ontwikkelden door gemis aan eenvoud en eene zekere valsche schaamte verbannen zijn.

Of verder des schrijvers voorbeelden gelukkig gekozen mogen heeten, betwijfel ik.

Liefhebben, vereeren, intusschen, men, sterven, kus, zijn dat werkelijk woorden, die men in de spreektaal niet meer gebruikt? Heeft de schrijver recht te schrijven: *men* spreekt uit: douwen, blom en blommetje, bessie? Wil men de wijze, waarop vele, *soi-disant* beschaafde, Nederlanders hunne taal spreken, aan de kaak stellen, dan valt er vrij wat meer en vrij wat ergers mede te deelen. Zou, behalve de door Verdam genoemde oorzaken van dezen toestand der omgangs- en spreektaal, ook niet het gemis aan smaak bij ons volk moeten genoemd worden?

Tot de taal, die vooral gesproken, zelden geschreven, wordt, behooren de dialecten of tongvallen.

Hiertevoren hebben wij reeds gezien, dat de hedendaagsche beschaafde spreek- en schrijftaal zich vormde uit een dialect; dat echter de andere dialecten bleven bestaan en slechts zeer langzaam wijken voor die algemeene taal. Verdam heeft terecht gewezen op het hooge belang der dialecten en de dwaling weerlegd, volgens welke ‘het dialect eene soort van verbasterde schrijftaal is.’ Inderdaad bevatten de dialecten even goede taal als de beschaafde taal; geldt ouderdom voor adel, dan is de beschaafde taal eene parvenu in vergelijking met deze patriciërs; tegenover den grooteren rijkdom der beschaafde taal aan woorden voor abstracte begrippen, staan vele schilderachtige of plastische woorden der dialecten, welke de beschaafde taal mist.

Of met dat al de vergelijking opgaat, waarin de schrijftaal

‘een met zorg aangelegd park’ heet, en het dialect ‘een boerentuin, waarin de natuur doen mag wat zij wil’ - valt te betwijfelen. Het is te vreezen, dat menig lezer van Verdams boek zal denken: ‘Voor ons dan het met zorg aangelegde park; wij laten u gaarne in uw knollentuin’; te *vreezen*, want dat zou niet strooken met de bedoeling des schrijvers, die immers juist sympathie voor de dialecten wil opwekken. Een boerentuin is eenvoudig een tuin, waaraan minder kunst is be steed dan aan een park; in geen boerentuin mag de ‘natuur doen wat zij wil’; integendeel, men dwingt en verkracht er de natuur gewoonlijk met grove hand, terwijl men haar in een park tracht te leiden. In een boerentuin wordt zij beroofd van de schoonheid, die in een park dikwijls verhoogd wordt door de kunst.

Het is daarom misschien wenschelijk dezen boerentuin te vervangen door een maagdelijk woud; de vergelijking zou daardoor aan juistheid winnen.

Overigens is deze verheffing van het dialect ten koste der schrijftaal wel te begrijpen in den mond van een taalkundige.

Immers juist de dialecten stellen hem in staat de taal in hare natuurlijke vrije ontwikkeling te bestudeeren; niet de kunstige schrijftaal, gevormd door het bewust ingrijpen der menschen, is het voorwerp van zijn onderzoek, maar de taal, gelijk zij zich, los van alle grammaticale en andere voorschriften ontwikkeld heeft. (Paul).

In de duisternis, die verbreid is over sommige deelen der taal van een vroeger tijdperk, kan vaak licht gebracht worden door de kennis der hedendaagsche dialecten. In menig opzicht staan de dialecten dichter bij de oudere vormen onzer taal dan de hedendaagsche beschaafde spreek- en schrijftaal; in menig opzicht ook zijn zij consequenter.

Zoo bewaart alleen nog het dialectische woord r i e s , d.i. zenuwachtig, de herinnering aan het Middelnederlandsche r i e s dat de beteekenis had van zich zonder te kijken ergens in stortende, b.v. in een gevaar, dus ‘dol, zot, dwaas.’ (Verdam).

In het Saksische dialect is de uitgang der vrouwelijke woorden, die vroeger op eene toonlooze *e* eindigden, bewaard gebleven: men spreekt er van s t r a o t e , g ö t t e , (goot, geut); n ö z e (*ö* als in: *coeur*). Men onderscheidt er de zachtheldere *e* en *o* nog van de scherpheldere, spreekt er van v ò g e l (*ò* als in 't Fransche

robe) en b è r e (*è* als in 't Fransche *mère*), terwijl de beschaafde taal dit onderscheid niet meer kent: de *o* in v o g e l en die in l o o p e n, de *e* in k e l e n en die in s t e e n e n op dezelfde wijze uitspreekt. Het onderscheid in uitspraak tusschen *ou* en *au*, dat de hedendaagsche spreektaal niet meer in acht neemt, was in den mond van een echten Zwollenaar zeer goed te bemerken: hij liet dus in d o u w en d a u w zeer duidelijk hooren, dat in het eerste woord eene *o*, in het tweede eene *a* voorkomt. De Saksische vorm van den onvolmaakt verleden tijd van k o o p e n : k o f t staat dichter bij den oorspronkelijken vorm dan die der beschaafde taal: k o c h t. Dat achter *l, n. r* eene *d* ingevoegd wordt, is een bekend verschijnsel in onze taal; daal*d*er (thaler); dien*d*er (diener); zwaar*d*er (voor: zwarer) zijn voorbeelden van zulk eene inlassching. Het volk nu spreekt ook van: schoon*d*er, klein*d*er, wat consequent is, doch in de schrijftaal niet wordt gedoogd; ten minste *nu* nog niet. Evenzoo is de Zwolsche uitspraak e r m (arm) en w e r m (warm), in verband met vorm en uitspraak van woorden als s c h e r p en s t e r k, consequenter dan die der beschaafde taal.

Dat de klanken *ooi* en *ouw* met elkander afwisselen, is uit de historische spraakkunst bekend. Zoo vinden wij nu nog naast elkander: G o o i en g o u w ; k o o i en k o u w. In den oudsten, ons bekenden, vorm van het Germaansch, het Gotisch, vinden wij vormen als h a v i en een, te vermoeden, a v i naast onze vormen h o o i en o o i. Luister nu eens naar een oprechten, platten Amsterdammer, als hij spreekt van de ‘m*ouw*je bouwmen’ (m*ooi*e boomen) langs zijne grachten, en de overgang wordt duidelijker dan zij was.

De beschaafde taal heeft vooral door middel der geschreven taal van couranten en boeken invloed op de dialecten; van den anderen kant verrijken deze haar met menig goed woord.

Dat opnemen van woorden uit de dialecten hangt samen met de meerdere of mindere kracht der democratische neigingen onder ons volk. Na 1830 en vooral in onzen tijd zal men veel meer dialectwoorden in de beschaafde taal aantreffen dan vóór dien tijd. Dat verschijnsel valt dan ook samen met de opkomst der in dialect geschreven novelle, welke eerst uit den tijd na 1830 dagteekent.

VII.

Geen beschaafd volk of het is in den loop zijner ontwikkeling in aanraking gekomen met andere volken. Daar steeds het eene volk, over het algemeen of in sommige opzichten, het andere vooruit zal zijn, zal elk op zijne beurt van een ander overnemen, wat het mist. Wat een volk ook aan een ander volk ontleenen moge, stoffelijke of geestelijke goederen, het moet door de taal genoemd worden. Vandaar dus dat in de taal van elk beschaafd volk zich de invloed van vreemde talen zal vertoonen.

Geen beter voorbeeld om de werking van dien invloed duidelijk te maken, dan de invloed van het Latijn op de talen der beschaafde Europeesche volken: het Latijn, dat in Italië, Spanje en Frankrijk heeft gezegevierd over de andere talen, die daar gesproken werden; dat èn door zich zelf - het klassicke en het middeleeuwsche Latijn - èn door middel van het Fransch zooveel heeft bijgebracht tot de ontwikkeling van alle Germaansche talen.

De invloed van het Latijn op het Nederlandsch is door de geschiedschrijvers onzer taal breedvoerig behandeld; door elk, met het oog op zijne lezers, duidelijk en goed. Te Winkel heeft dien invloed historisch geschetst; Verdam meer naar de verschillende afdeelingen, waartoe hetgeen wij aan het Latijn ontleenden, gebracht kan worden.

Ook wie den invloed eener taal op eene andere schetsen wil, moet letten op het onderscheid tusschen g e s p r o k e n en g e s c h r e v e n taal. Wij vernemen taal door middel van het gehoor of van het gezicht. Men zal dus onderscheid moeten maken tusschen hetgeen door de spreektaal en hetgeen door de schrijftaal tot ons gekomen en overgenomen is. De eerste wijze van overnemen treft men aan vooral bij de lagere standen; de tweede vooral bij de ontwikkelden.

De minder ontwikkelden zullen vooral namen van, hun onbekende, voorwerpen en handelingen overnemen; de ontwikkelden, behalve deze, ook begrips- en eigenschapsnamen; verder zullen zij ook in de wijze, waarop zij hunne gedachten uitdrukken, niet zelden een hooger ontwikkeld volk navolgen.

Door een degelijk gebruik der historische taalstudie heeft

Dr. Te Winkel een overzicht kunnen geven van de Latijnsche woorden, welke in achtereenvolgende tijdperken in onze taal werden opgenomen. Onder de woorden, welke hij tot de oudste rekent, als k e i z e r, k e l d e r, k e r k e r, k e r s, w a l, w a n, w i j n, vinden wij dan ook alleen persoons- of voorwerpsnamen. Onder de woorden, die in later eeuwen werden overgenomen, zijn er die betrekking hebben op den landbouw, als: e n t e n, k o u t e r, v o r k, o o g s t; andere zijn namen van keukengereedschap en huisraad, als: a k e r, b e k e r, b u s, b e k k e n, k o p, s c h o t e l; weer andere hebben betrekking op handel en krijgskunst, als: m u n t, p o n d, m a r k t, l a n s, p i j l. Zeer vele woorden eindelijk werden door het volk overgenomen uit het Latijn, dat gedurende de middeleeuwen in de Christelijke kerk dienst deed als kerktaal; vandaar woorden als: d e k e n, p r i e s t e r, m o n n i k, n o n, k l u i s, k l o o s t e r, d o m, s c h o o l en andere, al zijn sommige uit het Grieksch door het Latijn tot ons gekomen. Verder zijn eene menigte woorden, betrekking hebbende op onderwijs en wetenschap, ontleend aan het Latijn.

Dat alles vindt men, vooral in het boek van Verdam uitvoerig behandeld. Toch valt hier nog veel te doen. Men zal volgens de, door Te Winkel aangewende, methode den invloed van het Latijn op het Nederlandsch historisch moeten nagaan. Konden wij b.v. in eene monografie zien, welken invloed het Latijn op het Middelnederlandsch geoefend heeft, dan ware al veel gewonnen. Men zou dan ook vooral moeten letten op eene soort van woorden, die reeds door Verdam terloops zijn aangewezen: die, welke gevormd zijn naar het voorbeeld van een Latijnsch woord, zooals a f g e t r o k k e n (abstractus); v o o r n a a m (praecipuus); o n d e r s t e l l e n (supponere). Het aantal zulker woorden zal, meen ik, bij nader onderzoek niet gering blijken.

Ook is de invloed, welken het Latijn heeft geoefend op onze schrijftaal door middel der talrijke vertalingen van klassieke schrijvers, nog op verre na niet voldoende onderzocht.

Van de 16de eeuw af (ik spreek slechts van vertalingen in onzen zin des woords; de vertalingen vóór de 16de eeuw zijn bewerkingen of navolgingen) tot onzen tijd, bebben vele Nederlanders de beste werken der Latijnsche literatuur in hunne moedertaal overgebracht. Welken invloed hebben die vertalingen geoefend op de ontwikkeling onzer schrijftaal? Welke is

verder de invloed van het Latijn geweest op de ontwikkeling van den zinbouw in het Nederlandsch? Dat zijn ongetwijfeld vragen, gemakkelijker te stellen dan te beantwoorden, maar die toch wel verdienen onder de aandacht van belangstellenden te worden gebracht.

Na het Latijn heeft geene taal sterker invloed geoefend op het Nederlandsch dan het Fransch.

Dat wordt begrijpelijk, wanneer men let op de plaats, door Frankrijk sedert de middeleeuwen ingenomen als toongeefster in de Europeesche beschaving; op de nabuurschap en nauwe betrekking, die er steeds tusschen Frankrijk en deze gewesten bestaan heeft; op den invloed, geoefend door Fransch sprekende vorsten, die deze landen hebben geregeerd.

Het aangenaam geschreven overzicht in Verdams boek wordt weer aangevuld door het verdienstelijke hoofdstuk, dat Te Winkel aan dit onderwerp heeft gewijd. De laatste is ook hier meer historisch te werk gegaan, dan in een boek als dat van Verdam noodzakelijk was. Hij heeft getoond, welke tijdperken men bij dezen invloed van het Fransch kan vaststellen; welke woorden in elk tijdperk thuis behooren; tevens heeft hij gewezen op den invloed van het Fransch, die in onze syntaxis valt te bespeuren, en - wat ook bij Verdam te vinden is - aangetoond, wat onze taal aan middelen tot afleiding en samenstelling geborgd heeft van het Fransch.

Het Nederlandsch heeft dien invloed van het Fransch niet lijdelijk ondergaan.

Van de 16de eeuw af openbaart zich in deze landen het streven de taal te zuiveren, haar te redden van het gevaar geheel verfranscht te worden. Van de 16de eeuw af treden er steeds mannen op, die de zuiverheid der moedertaal ter harte nemen, voor die moedertaal als voor een nationaal kleinood zorg dragen. Terecht noemt Te Winkel hier in de eerste plaats de Hoofden en Leden der Amsterdamsche Kamer ‘de Eglentier’, en verder Zuidnederlanders als: Peeter Heyns, Kiliaen en anderen.

De invloed der Amsterdamsche Kamer wordt echter misschien overschat, wanneer men alleen aan haar toeschrijft, dat in den aanvang der 17de eeuw op de meeste Rederijkerswedstrijden het gebruik van zuiver Nederlandsch werd geëischt.

Dat streven naar zuiverheid van taal werd in de 16de eeuw geboren uit het ontwakend nationaliteitsgevoel. Ons volk begon

toen zelfbewust te worden, begon ‘zich te voelen.’ Dat zelfgevoel uitte zich o.a. in de begeerte, ook in de taal niet langer afhankelijk te zijn van andere volken, eene eigen zuivere schoone taal te bezitten. Die begeerte openbaart zich bij de Hoofden der Amsterdamsche Rederijkerskamer, maar evenzeer bij anderen als Van Mander, De Heuiter, Stevin.

Behalve door het Latijn en het Fransch is nog op onze taal invloed geoefend door het Hoogduitsch, het Engelsch, het Italiaansch, het Spaansch en de Oostersche talen.

De invloed van het Hoogduitsch, in de middeleeuwen vooral onder de regeering van het Beiersche Gravenhuis zichtbaar, valt ook te bespeuren in de werking van de geschriften der 17de eeuwsche Duitsche mystieken. Van groote beteekenis wordt zij eerst door den bloei der Duitsche literatuur in de 18de eeuw; doch aan het onderzoek van dat deel onzer taalgeschiedenis is nog veel te weinig gedaan, om daarover hier te kunnen spreken. Evenzoo is ook de invloed der drie andere genoemde talen nog niet tot een voorwerp van studie gemaakt.

De Geschiedenis der taal moet hier worden voorgelicht door de Literatuurgeschiedenis, en deze zelf heeft nog slechts de eerste schreden gezet op dien weg. Hoe lang heeft men Tesselschade geprezen om haar ‘Wilde en Tamme Zangster,’ om de *vinding* van dien fraaien regel: ‘een zingend vedertjen en een gewieckt geluyt’, waarmede zij den nachtegaal schetst, voordat de kennismaking met Marini's verzen op een vogel, met zijn: ‘una piuma canora, un canto alato’ in staat stelde tot een juister oordeel over het fraaie stuk der Nederlandsche dichteres. Verzen als deze mogen niet worden voorbijgezien door hem, die de geschiedenis onzer taal later zal schrijven, die het toenemen van haren rijkdom wil toonen; maar dan moet men toch weten, in hoever hier de invloed der Italiaansche taal in het spel is.

Uit de Oostersche talen werden in den loop des tijds ook vele woorden in het Nederlandsch overgenomen; men vindt die met de, aan het Spaansch en Italiaansch ontleende, in Te Winkel's werk bijeenverzameld.

Is onze taal dus niet door eene andere overvleugeld geworden, zooals het Engelsch door het Fransch na ‘the Conquest,’ zij heeft toch den invloed van andere talen ruimschoots ondervonden.

De strijd voor de zuiverheid der taal, waarvan wij boven gewaagden, wordt nog steeds voortgezet.

In het werk van Verdam zijn een paar bladzijden gewijd aan de bestrijding van het hedendaagsch misbruik van vreemde, vooral Fransche, woorden.

In hetgeen de schrijver daar, waarschuwend en opwekkend, zegt, is ongetwijfeld veel wat ter harte genomen moet worden door allen, die het wel meenen met hunne moedertaal. Is echter de schrijver niet te ver gegaan? Zijn de door hem gegeven voorbeelden doeltreffend? Verdam vindt het gebruik van M o n s i e u r en M a d a m e, van s.v.p., p.f., p.c., p.p.c., op naamkaartjes even belachelijk als dat van p a r d o n. Wij moesten zeggen en schrijven: d e H e e r e n M e v r o u w, a.u.b. (als 't u blieft), g e l u k w e n s c h v a n, d e e l n e m i n g s b e w i j s v a n, a f s c h e i d s g r o e t v a n, n e e m n i e t k w a l i j k. Voor z w e e t e n te zeggen t r a n s p i r e e r e n, voor h e m d: c h e m i s e, voor b r o e k: p a n t a l o n - is 'nufferij', zijn 'altemaal dingen, een verstandig degelijk mensch onwaardig.'

Wie zulke voorbeelden aanhaalt - het zijn de eenige - laat de groote dieven loopen en hangt de kleine op. Wat hebben dat onschuldige s.v.p. en die andere afkortingen misdreven? Is a.u.b. beter, alleen omdat het Nederlandsch is? Zal een oprecht Nederlander bij een d e e l n e m i n g s b e w i j s niet het eerst aan zijne effecten denken; in zulke kaartjes misschien zelfs een aanslag op zijne beurs zien? Gaat uwe vaderlandsliefde zoo ver, dat gij, als de middeleeuwsche Vlamingen, roept: 'Wat Walsch is, valsch is,' zeg dan, wanneer gij iemand op den voet trapt, niet p a r d o n, maar ook niet: n e e m n i e t k w a l i j k; zeg..... niets; kijkt hij u dan boos aan, doe gij hem desgelijks; zend in 't geheel geene kaartjes: 'onze ouders hebben 't nooit gedaan'; dat zijn alles Fransche manieren; volg gij de nationale manieren; het bekende kinderspel met zijn refrein: 'Zoo zijn onze manieren, manieren' heeft er misschien nog eenige bewaard.

Z w e e t e n is een vies ding. Waarom zou iemand nu niet zeggen t r a n s p i r e e r e n, indien hem dat aangenamer in het oor klinkt? Er zijn toch nog andere menschelijke verrichtingen, waarvoor uitnemende Nederlandsche woorden bestaan, welke gij niet gebruikt. Is dat nu geene 'nufferij?' Wilt gij consequent zijn, dan ook maar 'geen woord Fransch er bij', zooals het volk zegt.

‘Ook is een vreemd woord,’ lezen wij verder, ‘zulk een geschikt middel om daarachter armoede van gedachte of onhelderheid van geest te verbergen. Door een vreemd woord te bezigen, kan men eene quaestie....’ Daar heb ik er al een. Waarom nu niet v r a a g , v r a a g s t u k of m o e i l i j k h e i d ? Ik voor mij zou den schrijver niet gaarne beschuldigen van ‘armoede van gedachte of onhelderheid van geest,’ ook al vind ik in zijn werk woorden als: r e c o n s t r u e e r e n , t e r r e i n , p e r i o d e , c o n v e n i e n t i e (zal men nu ook eerlang vinden: c o n v e n i e n t i o n e e l ?) e n e r g i e , n i v e l l e e r e n , c u l t u u r , c o m b i n e e r e n , c o n t r o l e e r e n , g e n e r a l i s e e r e n , k o m p l i m e n t .

Zou men eindelijk ook hier geen onderscheid moeten maken tusschen de geschreven taal en die van den dagelijkschen omgang?

Het zou onnoodig geweest zijn deze opmerkingen hier neer te schrijven, indien de ervaring niet leerde, dat men eene goede zaak kan benadeelen door haar te heftig te verdedigen. Het groote publiek is nu eenmaal sterker dan de taalgeleerden. Wie een sterkere dan hijzelf in eene zekere richting wil sturen, moet hem liever niet bij den kraag pakken. Goed onderwijs en een goed voorbeeld kunnen hier zeker veel doen.

VIII.

De invloed van de Statenvertaling des Bijbels, de spreekwoorden en spreekwijzen, de persoons, geslachts-en plaatsnamen hebben aan Verdam stof gegeven voor het samenstellen van drie hoofdstukken.

Over den invloed van den zoogenaamden ‘Statenbijbel’ op de ontwikkeling onzer taal, spraken wij reeds even. Ongetwijfeld is die invloed zeer groot geweest, al kan men dien niet gelijk tellen met de beteekenis van Luthers bijbelvertaling voor de ontwikkeling van het Nieuw-Hoogduitsch. Toen de Statenbijbel invloed begon te oefenen - eerst in 1637 was hij voltooid - was er te onzent reeds eene gevormde literaire taal. De werking van Luthers bijbelvertaling daarentegen ving aan, terwijl het Nieuw-Hoogduitsch zelf nog in staat van wording verkeerde; zijne, in de taal der Saksische kanselarij geschreven, vertaling hielp krachtig mede aan de verheffing dier taal tot eene algemeene, boven de dialecten staande, schrijftaal.

Wie alleen over den invloed van den Statenbijbel sprak, zou eene onvolledige voorstelling geven. Terecht spreekt Verdam daarom over ‘den Bijbel *en* de Bijbelvertaling,’ Te Winkel over de ‘Einwirkung der Bibelsprache.’ Lang voordat de Statenvertaling verscheen, heeft de Bijbel invloed geoefend op de ontwikkeling onzer taal.

In hoeverre die invloed zich op het Middelnederlandsch heeft doen gevoelen, verdiende wel tot een voorwerp van onderzoek te worden gemaakt. Misschien zou dan blijken, dat een niet gering deel van het ‘boek der boeken’ door de leerdichters en de samenstellers van stichtelijke werken - waaraan vooral de 15de eeuw en de eerste helft der 16de zoo rijk zijn - is verwerkt of letterlijk overgenomen. Gedurende de gansche 16de eeuw werden vertalingen des Bijbels, vooral van het Nieuwe Testament, vlijtig gelezen. Hoe moeten al die bijbelvaste ketters, mannen en vrouwen uit alle standen, niet het minst uit de lagere, den Bijbel bestudeerd hebben, om hem zoo uit het hoofd te kennen!

Niet alleen met den Bijbel moet de geschiedschrijver onzer taal rekening houden, maar ook met de talrijke Psalmvertalingen, die gedurende de 16de eeuw verschenen en steeds weer herdrukt werden. Ook in vele geestelijke liederbundels werd een groot deel van den Bijbel verwerkt en in ruimer kring bekend gemaakt.

Er bestaat zeker alle reden om van den grooten invloed des Bijbels op de ontwikkeling onzer taal te gewagen. Echter moet men daarbij niet uit het oog verliezen, dat slechts een deel - zij het ook de meerderheid - van ons volk der Hervorming was en is toegedaan. Hoe staat het in dezen met de Katholieken? Mag men ook van *onze* schrijftaal beweren, wat van de Hoogduitsche is gezegd: dat zij een protestantsch dialect is? Ziedaar eene andere vraag, waaraan nog te weinig aandacht is geschonken en die toch een onderzoek wel waard is.[1)]

Men bedenke eens, dat Vondel een groot deel zijns levens Katholiek is geweest; dat onder al onze dichters hij misschien den sterksten invloed heeft geoefend op de ontwikkeling der schrijftaal in de 18de eeuw; dat men Alberdingk Thijm en

1) Vgl. in ‘Sprachgeschichtliche Aufsätze von F. Kiuge’ het hoofdstuk: Oberdeutschland und die Katholiken.

Schaepman, die zeker hun deel hebben aan de ontwikkeling der taal in onzen tijd, tot de bewonderaars en kenners van Vondel moet rekenen.

De ontwikkeling onzer taal, bestudeerd in verband met het godsdienstig leven van ons volk, biedt nog rijkelijk stof voor onderzoek.

De invloed des Bijbels blijkt niet het minst in den spreekwoordenschat onzer taal.

Zelfs het tegenwoordige jongere geslacht, voor een deel zooveel minder bijbelvast dan het oudere, kent en gebruikt toch vele, aan den Bijbel ontleende, spreekwoorden en spreekwijzen.

Meer dan elders moet men hier in het oog houden, wat hierboven is aangetoond, dat wij slechts een *deel* der geschiedenis van onze taal kunnen behandelen.

In eene *geschiedenis* der taal zou men misschien ook een *historisch* overzicht der spreekwoorden en spreekwijzen verwachten. Hoe zou men dat echter kunnen geven? Het bestaan van een spreekwoord in het verleden kunnen wij slechts gewaar worden uit de schriftelijke opteekening. Op dat oogenblik echter was die uitdrukking reeds een spreekwoord; had zij reeds eene lange geschiedenis achter den rug, want slechts langzamerhand wordt de beeldende, kernachtige uitdrukking van hetgeen sommigen als eene waarheid erkennen, gemeen-goed van het gansche volk.

Waar begint nu de geschiedenis van zulk een spreekwoord? Wanneer heeft men die uitdrukking voor het eerst gebezigd? Dat is nooit aan te wijzen; zij, die zulk eene zegswijze voor het eerst bezigden, hebben er nooit aan gedacht die onmiddellijk op te teekenen, evenmin als degenen, die haar het eerst vernamen. Spreekwoorden immers worden vooral geboren onder de lagere standen des volks. Daar bestaat nog die vatbaarheid voor indrukken, die onbevangenheid van uitdrukking, die zin voor waarheid en eenvoud, vereischt voor het onbewust scheppen van beelden, vergelijkingen, kleurige zegswijzen, spreekwoorden. De hoogere be- of verschaafde standen brengen geene spreekwoorden voort.

Al vinden wij dus een spreekwoord eerst in de 17de of 18de eeuw opgeteekend, dan bewijst dat volstrekt niet, dat het vóór dien tijd niet gebezigd is. Toch zal men ook hier meer histo-

risch te werk moeten gaan, en trachten aan te wijzen, hoe oud onze verschillende spreekwoorden zijn. Uit eene verzameling als die van Harrebomée kan men dat niet altijd gewaar worden.

'Uit den spreekwoordenvooraad,' zegt Verdam, 'blijkt de aard van een volk, zijne denkwijze, zijn zedelijk gehalte, zijne beschaving, zijne goede en slechte eigenschappen.'

Geheel onwaar is dit zeker niet, maar zoo ergens, dan moet men hier voorzichtig zijn met generalisaties. Hoe menigmaal verkondigt het eene spreekwoord juist het tegenovergestelde van hetgeen in een ander beweerd wordt! Hoevele zijn vertaald of ten minste aan andere volken ontleend? Daarvan weten wij nog zoo bitter weinig. Zoo wijst Verdam op het belangrijke der Middelnederlandsche uitdrukking: 'dat die dorper seit, dats waer', die in de middeleeuwen vaak aan een spreekwoord werd toegevoegd. Die uitdrukking is volgens den schrijver zoo belangrijk, omdat daaruit 'opnieuw en overtuigend de voorstelling aangaande den oorsprong der spreekwoorden in de middeleeuwen blijkt. Het is de *dorper*, die het zegt, m.a.w. het is een volksgezegde', enz.[1)]. Maar wat nu, indien deze uitdrukking, gelijk zoovele andere, uit het Fransch vertaald ware? Indien de Middelnederlandsche schrijvers niets meer hadden gedaan dan de bekende Fransche spreekwijze: 'Ço dist li vilains' eenvoudig overtebrengen in hunne taal?

Van de wijze, waarop sommige spreekwoorden en spreekwijzen in den loop des tijds verbasteren naar den vorm, soms ook verandering of wijziging van inhoud ondergaan, zijn treffende voorbeelden aan te halen. De zucht der spraakmakende gemeente om verstaanbaar te maken, wat haar niet langer verstaanbaar klinkt, en om rijm te brengen waar het vroeger niet aanwezig was - is eene der voornaamste oorzaken van de verwording dezer uitdrukkingen. Dikwijls ook wordt de helft eener spreekwijze weggelaten, waardoor de overblijvende onduidelijk of onverstaanbaar wordt; dikwijls ook de vorm der spreekwijze in hoofdzaak behouden, doch hare vroegere beteekenis door verandering van een enkel woord te niet gedaan.

Liever dan eenige, in Verdams boek aangehaalde, voorbeelden over te nemen, geef ik hier andere staaltjes van taalverwording.

Onze spreekwijze: e e n o u d p a a r d h o o r t g r a a g h e t

1) T.a.p. bladz. 116.

klappen van de zweep voor: oude menschen hooren nog gaarne spreken over het werk, waarmede zij zich vroeger bezig hielden - is verre van gelukkig of juist te noemen. Voorzoover men zich in eene paardenziel kan verplaatsen, moet men aannemen, dat 'bles' niet zoo heel graag herinnerd wordt aan de dagen, toen hij - om met den Schoolmeester te spreken - 'Zondags in de narrensleê' mee uit rijden ging en 'vrij af' kreeg, 'doch zonder dat hij 't merkte.' Slaat men Breero's *Klucht van de Koe* op, dan ziet men, dat de vorm der spreekwijze eene kleine doch gewichtige verandering heeft ondergaan. Vriessche Giertje, de waardin 'in 't Swarte Paart', zegt namelijk: 'Ick slacht de ouwe wagenaers: ick hoor gaeren 't clappen van de swiep.' Zoo is de spreekwijze begrijpelik en juist. De inheemsche wagenaer - een aardig oud woord, dat slechts nog als eigennaam voortleeft - is verdrongen door den uitheemschem koetsier, maar dien gunde het volk geene plaats; liever stelden zij het paard in plaats van den voerman - een woord, dat zij ook hadden kunnen kiezen - doch bedierven daardoor de spreekwijze.[1)]

De uitdrukking - heet gebakerd is bekend genoeg, doch hoe wint zij aan plastische kracht, wanneer men haar volledig hoort; wanneer men in de *Klucht van Lichte Wigger* iemand tot een ander hoort zeggen: 'Jou moêr heit je te heet ghebakert voor een eicken vier.' Hoe ziet men daar opeens de moeder of de 'kraembewaerster', met het kind op schoot, gezeten in de bakermat voor de groote schouw, waaronder de eikenblokjes lustig vlammen en knetteren.

De uitdrukking ergenseen been in vinden is nu nog bekend; hare beteekenis wordt nog begrepen. Maar zal zij niet mettertijd hare oorspronkelijke beteekenis en haren oorspronkelijken vorm verliezen, gelijk zoovele andere, indien men niet eens herinnerd wordt aan vroegere tijden? In een brief van Hooft aen den Heere Ridder Huighens lezen wij: 'Altijds, U.Ed.Gestr. zal my gaeren vergeven 't lang knauwen over een beetjen dat, met zijn lekkerny, 't breken der vaste wel verdiende.[2)] Ende hoe smaeklyk het ook is, en meene niet, dat

1) In Van Dale's Woordenboek vind ik dan ook den lateren, doch ten minste juisten, vorm: 'een oude voerman hoort' enz. Het 'oude paard' komt uit Overijsel.

2) Waarschijnlijk een of ander letterkundig product door H. aan Hooft toegezonden.

de fijnste Roomschgesinde, op den goeden vrijdagh zelf, daer been in vinden zoude.'

V a n h e t h o n d j e g e b e t e n zijn is mede eene onvolledige en daardoor onduidelijke zegswijze. Volledig en duidelijker vinden wij haar in Pater Poirters' 'Masker van de Wereldt afgetrocken': 'Want dat Hondeken van Laet-duncken heefter veel gebeten, die meynen dat sy den Hemel dragen, ende en peynsen niet eens datse met hun voeten gaen op de aerde.'[1)]

E r g e n s e e n s l a g n a a r s l a a n wordt door velen nu nog in den goeden zin gebezigd; het gevaar, dat deze uitdrukking hare juiste beteekenis en daarna haren juisten vorm zal verliezen, wordt geringer, als men er op let, dat men er in de 17de eeuw aan toevoegde: 'als de blinde naar het ei.' De spreekwijze is waarschijnlijk ontleend aan een der talrijke volksspelen, welke nog hier en daar in gebruik zijn.[2)]

Een voorbeeld van vervorming door aanbrengen van rijm, waar het vroeger niet bestond, vinden wij in de uitdrukking: 'zooals het treilt en zeilt.' Deze zegswijze luidt in haren vroegeren vorm anders en schilderachtiger. Wij lezen b.v. in Breero's *Stommen Ridder:*

> ..... maer 't gheen my meest bekoort,
> Dat is een kapoen, zo hy r i j t e n z a y l t, ghelaarst en ghespoort.

In eene klucht van iets lateren tijd (Giertje Wouters) vinden wij: 'Jae dat mier is: ick blijf in den boel en int huys sitten, soo 't r i j t e n s a y l t.'

Rijden is de eigenaardige naam der golvende beweging van een schip dat voor anker ligt: het steigeren van het gekluisterde zeepaard. Het schip, zooals het *rijdt en zeilt* is: het schip, voorgesteld in zijne twee voornaamste toestanden: òf het lag voor anker òf het was onderweg. Toen later het woord *rijden* ook door anderen dan zeelieden, en van andere dingen dan schepen, gebezigd werd - gelijk reeds in de boven aangehaalde voorbeelden - heeft de behoefte van het volk aan rijm *rijdt* tot *reilt* gemaakt, wat geen zin geeft. In onzen tijd

1) De uitdrukking *hem (zich) laten dunken* beteekende *zich verbeelden, zich inbeelden*; b.v.: O uile..... ghi lelike voghel! wat laet ghi u selver dunken? (d.i.: 'wat beeldt gij u toch wel in?') Vandaar ons: *laatdunkend*. Vgl. Mnl. Woordenb. i.v.

2) Vgl. Hoofts Brieven II, 187

zijn er taalkundigen gekomen, die dat opmerkten en, om zin in de spreekwijze te brengen, *reilt* veranderd hebben in *treilt*. Dat is misschien te verdedigen, maar toch niet zoo goed als het oude *rijdt*.[1)]

Onze voornamen en geslachtsnamen en de Nederlandsche plaatsnamen zijn een onderwerp, dat wel geschikt is ook hen aan te trekken, wier belangstelling in zaken van taal overigens gering is.

Eenige bekende Oudgermaansche namen worden in hunne beteekenis door Verdam verklaard. Veel meer vernemen wij niet. Eene poging tot een geschiedkundig overzicht onzer voornamen, zooals er onlangs een in dit Tijdschrift gegeven werd, is door den Amsterdamschen hoogleeraar niet in het werk gesteld. Het mag de vraag heeten of dat in eene tweede uitgave van zijn boek, die spoedig moge verschijnen, ook wenschelijk ware. Een naam toch is een woord zoo goed als elk ander; de wisseling en geschiedenis der namen behoort evenzeer tot de geschiedenis der taal als die van andere woorden. Ook zou zulk een geschiedkundig overzicht onzer namen eene kostelijke bijdrage zijn tot de geschiedenis onzer beschaving. Wij zouden dan zien, welk een tal van echt Germaansche namen vroeger hier te lande gedragen werden[2)]. Hoe die namen langzamerhand en gedeeltelijk hunne plaats moeten afstaan aan Christelijke namen; hoe Hervorming en Renaissance haren invloed doen gelden. Is er ook te onzent iets te bespeuren van den strijd over de doopnamen, die in het Duitschland der 16de eeuw gevoerd werd: katholieke heiligennamen tegenover Oudgermaansche?[3)]

Welken invloed hebben mode en smaak geoefend in het geven van namen? In verschillende standen draagt men ver-

1) *Treilen* wordt reeds in den aanvang der 19de eeuw genoemd door Holtrop, een goed kenner van het Nederlandsch, in den zin van: een schip met een *treil* (lijn) voorttrekken; ook noemt hij de uitdrukking *zeil en treil* voor ‘every thing belonging to a sailing vessel.’ Treilen is echter een transitief werkwoord; het schip, zooals het *treilt*, is derhalve geene aanbevelenswaardige uitdrukking.

2) Voor den Heer Boekenoogen, die een aardig stuk over ‘Onze Voornamen’ schreef (*Gids* van Augustus jl.), ware het misschien eene geschikte taak na te gaan, of en in hoeverre het verschil tusschen Friezen, Saksen en Franken zich ook in hunne namen openbaart.

3) Men leze wat Kluge daaromtrent mededeelt in zijn bovengenoemd werkje, S. 118 ffgg.

schillende namen. De meeste nationale namen zal men ongetwijfeld nu nog onder de bewoners van het platteland en van de kusten vinden. Dat er verschil van namen bestaat tusschen de verschillende gezindten behoeft geen betoog. Zelfs in de wijze, waarop de voornamen worden afgekort, schijnt verschil te bestaan: naar ik meen, behoudt men in het Noorden gewoonlijk de eerste, in het Zuiden des lands de laatste helft van een naam.

Ook op de geslachtsnamen is door Verdam meer de aandacht gevestigd dan dat eene schets is gegeven van hunne geschiedenis. Het zou onbillijk zijn zulk eene schets nu reeds te eischen in een werk als dit. Wel mogen wij den wensch uitspreken, dat de schrijver in eene tweede uitgave van zijn verdienstelijk boek ook dezen deelen der taal meer aandacht zal schenken.

In Winklers boek over ‘de Nederlandsche Geslachtsnamen’ is alvast vrij wat bouwstof te vinden, en verder bieden onze literatuur en onze politieke geschiedenis, vooral ook naamlijsten uit vroegeren tijd, ruimschoots gelegenheid om aan te vullen wat daar ontbreekt. Zeker zal er in de middeleeuwen onderscheid in dezen hebben bestaan tusschen adel en burgerij, misschien ook tusschen vrijen en hoorigen. Heeft de burgerij hier te lande altijd geslachtsnamen gekend, en zoo neen, wanneer beginnen zij dan in zwang te komen? Zijn de geslachtsnamen onder de burgerij ook al ouder dan men gewoonlijk aanneemt - aan den anderen kant staat toch vast, dat zij er zich lang niet altijd van bedienden, dat zij een medeburger nog lang hebben genoemd met zijn voornaam en zijn vadersnaam. Vooral in de omgangstaal schijnt dat gebruik in zwang te zijn geweest. In de bekende kluchten van Asselyn: Jan Klaasz., Kraambed van Saartje Jans en andere, die uit het laatst der 17de eeuw dagteekenen, ziet men, dat die gewoonte toen nog onder de kleine burgerij te Amsterdam heerschte. Als Jan Jaspersz. zijne vrouw iets wil vragen, roept hij: ‘Diwertje Gerbrands?’ Tot de kwakers, die hem een bezoek komen brengen, zegt hij:

> Ei, Stoffel Thysen, zetje doch een weinigje neer, En gy, Tjerk Hendrikse,
> ei, wilje wat by je swager neer zetten.

In de 18de eeuw schijnt men het voeren van een geslachtsnaam onder de kleine burgerij min of meer ongepast te hebben geacht, als een blijk van hoogmoed of van aanmatiging. Hoe

anders moeten wij verklaren, dat wij Tante Martha de Harde hooren zeggen (van den Heer Rijzig sprekende): ‘Ik meen zijn grootmoeder Brechtje Gerrits (wist men toen van Mevrouw?); Brechtje Gerrits, of in de wandeling Brechtje Kostelijk.’ En in dien geestigen brief aan Daatje Leevend: ‘Want wat was jen vader toch anders dan een koopman? Ik heb hem wel gekend, en jen grootvader ook: Willem Leevend, of eigenlijk Willem Pieters. Hij ging er zoo maar op zijn oud Menist door, en zei altijd, dat zijn grootvader maar een weversknecht was geweest.’

Uitvoeriger dan over de namen van personen en geslachten handelt Verdam - Te Winkel spreekt over namen slechts terloops - over de plaatsnamen. Wij vinden in zijn boek een goed overzicht van de wijze, waarop deze zijn samengesteld, alsmede van hunne beteekenis.

Van *geschiedenis* dezer namen kan uit den aard der zaak weinig sprake zijn; echter hebben vele plaatsnamen in den loop der tijden menige vormverandering ondergaan. Men vergelijke, om daarvan eenige voorstelling te verkrijgen, slechts ettelijke namen van steden en dorpen in hunnen tegenwoordigen vorm met dien van vroegere tijden.

IX.

Tot nog toe spraken wij niet over vele en velerlei veranderingen, welke de taal in den loop harer ontwikkeling ondergaan heeft; veranderingen naar het uiterlijk. Hier kunnen wij slechts enkele dier verschijnselen vluchtig in oogenschouw nemen. Vele woorden, die vroeger in gebruik waren, zijn niet meer in gebruik; zij zijn verdwenen met de zaken of de begrippen, die zij aanduidden; alleen de taalkundige kent ze nog. Andere, vroeger niet bekend, zijn nu in zwang. Sommige woorden, die vroeger iets goeds aanduidden, hebben nu eene ongunstige beteekenis; in andere nemen wij het tegenovergestelde verschijnsel waar. Het volksvernuft, welks werking wij in de vervorming der spreekwijzen leerden kennen, heeft ook in vorm en beteekenis der woorden menige verandering gebracht. Naast een woord, dat in de algemeene taal der ontwikkelden gebruikelijk is, komt een ander van verwante beteekenis uit een der dialecten; de spraakmakende gemeente wijst nu aan elk dier beide woorden eene eigene plaats, of gebruikt het nieuwe woord om eene

schakeering uit te drukken van het hoofdbegrip, dat door het andere wordt aangeduid. Zelfs verkrijgen twee vormen van hetzelfde woord op die wijze eene verschillende beteekenis.

Er is geen toeval in de veranderingen, welke eene taal ondergaat. Alle veranderingen hebben hare oorzaken, al kunnen wij die niet altijd aanwijzen. De klankwetten, volgens welke de uiterlijke vormen eener taal veranderen, zijn van even algemeene geldigheid als andere physiologische wetten. Echter treft men vele gevallen aan, waarin men eene afwijking van die wetten waant te zien; *waant*, want inderdaad heeft de wet hare kracht niet verloren, doch heeft zij slechts niet kunnen werken, doordat eene sterkere macht haar dat belette. Wat men gewoonlijk uitzonderingen op een regel noemt, zijn in werkelijkheid slechts voorbeelden der werking van een anderen regel, eene andere wet.

Vergelijkt men de vormen van declinatie en conjugatie in een der oudere vormen van het Germaansch: het Gotisch, het Oudhoogduitsch, het Oudsaksisch met die van het Nederlandsch in onzen tijd, dan ziet men eerst, hoe zeer die vormen in den loop der tijden zijn afgesleten. Terwijl in het hedendaagsch Nederlandsch de meervoudsvormen van het woord d a g alle zonder onderscheid d a g e n luiden, vinden wij daarvoor in het Gotisch d a g o s , d a g e , d a g a m , d a g a n s . Terwijl het imperfectum van h e b b e n in het meervoud, met gering verschil in de drie personen, nu luidt: h a d d e n , h a d t , h a d d e n , vinden wij daarvoor in het Gotisch h a b a i d e d u m , h a b a i d e d u t h , h a b a i d e d u n (hebben-deden).

In het Middelnederlandsch verkeerden deze en dergelijke vormen grootendeels in een toestand, gelijkende op den tegenwoordigen. Toch zijn de veranderingen van uiterlijken aard ook na dien tijd nog talrijk genoeg, gelijk men vooral in het historisch overzicht van conjugatie en declinatie in Te Winkel's boek kan zien.

De oorzaak van al dit afslijten en gelijkmaken ligt voor een deel in den eigenaardigen klemtoon van het Nederlandsch als Germaansche taal, voor een ander deel in de gemakzucht der menschen.

De klemtoon in het Germaansch valt gewoonlijk op de voornaamste lettergreep van een woord; dit heeft natuurlijk ten gevolge, dat de andere lettergrepen minder toon krijgen; hoe verder eene lettergreep verwijderd is van die, waarop de klem-

toon ligt, des te grooter is het gevaar voor afslijting; zoo valt soms eene geheele laatste lettergreep weg en de afslijtende kracht doet zich dan gevoelen op de, eertijds voorlaatste, lettergreep, die nu de laatste geworden is.

De gemakzucht der menschen brengt er hen toe letterklanken in te slikken - let maar eens op hetgeen rondom u gesproken wordt - en andere dichtbijeenstaande verschillende klanken aan elkander gelijk te maken. Langs dien weg is een vorm als h a b a i d e d u m afgesleten tot h a d d é d e n , h a d d e d e n , h a d d e n .

Eene gewichtige oorzaak van taalverandering ligt in het streven naar analogie. Oorspronkelijk verschillende vormen van één woord trachten naar onderlinge gelijkheid; woorden of uitdrukkingen, die naast punten van verschil ook punten van overeenkomst vertoonen, pogen elkander gelijk of ten minste op gelijken voet behandeld te worden.

De taalvorscher moet echter nog heel wat tijd en vlijt besteden aan dit deel der taalgeschiedenis, voordat de geschiedschrijver er aan kan denken zijne taak in dezen naar behooren te vervullen.

In sommige gevallen is de werking der analogie wel na te gaan. Dat de tweede naamval der voornaamwoorden d i e en w i e , d i e n s en w i e n s luidt, terwijl het eigenlijk d i e s en w i e s moet zijn en ook vroeger geweest is, valt wel te verklaren uit het veel vaker voorkomen der vormen met *n*: d i e n en w i e n . Dat sterke werkwoorden tot de zwakke vervoeging overgaan, is uit het streven naar eenvormigheid misschien te verklaren. Doch waarom heeft in zooveel andere gevallen juist diè vorm, dàt woord in den strijd om het bestaan gezegevierd over een anderen vorm, een ander woord? Gewoonlijk moet de taalvorscher op die vraag het antwoord schuldig blijven. Zoo is het ook met de overgang van beteekenis en met de begripsvertakking, welke men bij een woord kan waarnemen.

Het woord s l e c h t had vroeger eene gunstige of eene neutrale beteekenis; namelijk die van e f f e n , g e l i j k , e e n v o u d i g ; beteekenissen, die nog in ons werkwoord s l e c h t e n en het bijv. nw. s l e c h t r e c h t voortleven. Hoe zeer nog in de 17de eeuw die gunstige beteekenis van kracht was, blijkt in een van Breero's drama's. De verliefde infante Gryane zegt daar, aan het slot van een brief, tot haren minnaar Florendus:

> Vaart wel, leeft lang en kust dees goede slechte Brief,
> In plaatse van de Mondt van u gevangen Lief.

In onzen tijd is de hoofdbeteekenis van s l e c h t eene gansch andere geworden. Om een overgang der beteekenis van het bijvoeglijk naamwoord g o e d duidelijk te maken, wijst Verdam op de uitdrukking s l e c h t g o e d in den zin van o n d e u g d e l i j k l i n n e n g o e d. Daarin blijkt ook, hoezeer de tegenwoordige beteekenis van s l e c h t afwijkt van de vroegere; tevens is die uitdrukking een aardige tegenhanger van de uit Breero's stuk aangehaalde.

Het woord v i e s had vroeger eene andere beteekenis dan tegenwoordig; of liever: eene der beteekenissen van dat woord, welke nu nog slechts in enkele gevallen voorkomt, was vroeger de hoofdbeteekenis, nl. die van m o e i l i j k t e v o l d o e n.

Zoo zegt in een van Cats' gedichten een pasgehuwd man tot zijne vrouw:

> Ick heb een viesen kop en wonder vreemde kueren
> Soo dat er niet een mensch by my en kan geduyren.

Dien zin van het woord treffen wij nog heden aan in het spreekwoord: ‘vieze varkens worden niet vet.’

Dezelfde beteekenis had ook het, van v i e s afgeleide, woord v i e z e r i k. In een prozawerkje der 17de eeuw, getiteld ‘de Biegt der Getroude’ lezen wij in het woord ‘Aen den Leezer’: ‘Vizericken raad ik, het niet te koopen, want het is door de fijnste zeef niet gezift; maar daar loopt hier en daar zo wat van Sint Ann' onder.’

Tot de hedendaagsche viezeriken, tuk op alles waar iets van Sint Anna onder loopt, zou men zulk eene aanmaning bezwaarlijk kunnen richten.

Wij onderscheiden tegenwoordig deze drie vormen van één bijvoeglijk naamwoord r u w, r a u w, r o u w; elk dier vormen heeft zijne eigenaardige beteekenis en zijne eigen plaats in de taal.

In de 17de eeuw kent men dat onderscheid nog niet. Cats zegt van God: ‘Hy gingh een r o u w e n klomp naer sijnen wil bereyden’; elders vraagt hij: ‘Wie sal een teere roos met r a u w e vingers drucken?’ Op eene andere plaats lezen wij: ‘Men hoort aen allen kant de r a u w e Satyrs rasen.’ In de 16de eeuw vereenigde het woord r o u w de beteekenissen, die r u w, r o u w en r a u w gezamenlijk hebben, in zich.

Meer voorbeelden zijn hier niet noodig; wie er meer wenscht, vindt genoeg andere in de beide werken over de geschiedenis onzer taal.

Veel verder dan het verzamelen van voorbeelden, van bouwstof, is men in dit deel der taalgeschiedenis nog niet. Waarom de analogie juist werkt, zooals zij werkt; wanneer en waardoor, langs welken weg, woorden, die oorspronkelijk iets goeds of gunstigs beteekenden, later eene ongunstige beteekenis verkrijgen; waardoor een woord, dat eens in de beste kringen gebruikt werd, nu plat klinkt; op welke wijze begrippen zich plegen te vertakken - dat zijn alle vragen, waarmede men zich te onzent nog slechts te hooi en te gras heeft bezig gehouden. Wel heeft men reeds veel voorbeelden aangewezen, maar men is er nog niet in geslaagd uit die voorbeelden iets op te maken, wat op een regel gelijkt. Daarvoor is men ook nog niet ver genoeg; zal men eerst nog veel meer voorbeelden moeten verzamelen en vooral beproeven die voorbeelden te rangschikken, ze te brengen tot afdeelingen, die elk eene bijzondere soort van analogie, van overgang of van vertakking bevatten.

Het volksvernuft in zijne gangen na te sporen is vaak aandoenlijk, al kan men de werking van dat vernuft op vele plaatsen aanwijzen. Het ware echter alvast wenschelijk ook in dezen meer historisch te werk te gaan.

Om een paar voorbeelden te noemen: de verbastering der oude uitdrukking m a n en m a a g (leenmannen en maagschap) tot m a n en m a a g d vindt men reeds in de 17de eeuw.[1]. Die van a f f r o n t in a f g r o n t (gelijkstaande met het hedendaagsche a f g r o n t e e r e n voor a f f r o n t e e r e n) vindt men reeds bij Breeroo. ‘Wa maynde’, zegt Jerolimo, de Spaansche Brabander, tot zijn page Robbeknol, ‘da mey die afgront niet in mijn bloet en spijt?’[2]

Zoo valt er ongetwijfeld, voor wie slechts wil zoeken, veel meer vast te stellen.

1) Moltzer, de Volksverbeelding in het Rijk der Taal, bladz. 18.
2) De lezing *afgront* vindt men in de eerste uitgave van het stuk, de eenige die door Breero zelf kan zijn nagezien; de volgende uitgaven hebben *afront*; blijkbaar meende de corrector, dat het eene misstelling was geweest.

X.

Geene vitzucht, maar waardeering, verlangen een steentje aan te brengen, doet mij eenige losse opmerkingen over vorm en inhoud der beide werken voegen bij het reeds medegedeelde.

In het ‘Besluit’ van Verdams boek lezen wij: ‘Men zal hier te vergeefs zoeken, al wat het taalgebruik betreft.’

Indien dat waar is, wat is dan de philippica tegen het gebruik van vreemde woorden; wat de opsomming van nieuwgevormde woorden, bestemd om vreemde kunsttermen te vervangen; wat die der ‘middelen, die kunnen worden aangewend om..... verbetering te brengen’ in de ‘verwildering’ onzer spreektaal?

Niet zoozeer om aan te toonen, dat de schrijver in tegenspraak is gekomen met zijne eigene woorden, worden die vragen hier gesteld, maar om de taak van den geschiedschrijver eener taal beter te overzien.

Taalgeschiedenis en taalgebruik hangen nauw samen; wie als wetgever, of liever: als raadgever, in zaken van taalgebruik wil optreden, moet voortdurend het oog richten op de taalgeschiedenis; wie staaltjes van taalverwording wil toonen, steeds voorbeelden ontleenen aan het hedendaagsch taalgebruik.

Echter *behoeft* de geschiedschrijver der taal zich niet uit te laten over het taalgebruik; zijne taak is vooral: den gang der zaken te toonen, het verband der zaken aan te wijzen; zoodra hij een oordeel gaat vellen over goede of slechte taal, betreedt hij een ander veld. Uit een historisch oogpunt is er in de taal geen goed of slecht. Wat eenmaal in zwang gebleven is, wat zich heeft weten te handhaven, burgerrecht verkregen heeft - is goed; het overige is slecht. Maar wat slecht is, kan over eenigen tijd goed worden, en omgekeerd.

Natuurlijk behoudt ook een geschiedschrijver der taal het recht woorden of uitdrukkingen smakeloos te vinden, af te keuren, te weren, voorzoover hij vermag; maar toch, die woorden en uitdrukkingen bestaan, zij behooren tot de taal, moeten deel uitmaken der stof die het voorwerp van zijn onderzoek is.

Wenschelijk is het misschien dergelijke opmerkingen te besparen voor een afzonderlijk boek over het taalgebruik, als dat van Andresen, waarover de schrijver spreekt.

Staan de bladzijden over den omvang van ons taalgebied in Verdams boek op hare plaats?

Als men de geschiedenis eener taal schrijft, dient men toch te beginnen met aan te wijzen, binnen welke grenzen zij gesproken wordt. Het zou daarbij èn voor den leek èn voor den man van het vak belangwekkend zijn, juist te weten waar die grenzen loopen. In geen van beide boeken vinden wij de lijn getrokken, waarboven in Zuid-Nederland Vlaamsch wordt gesproken. Zou het niet, ook voor den leek, belangrijk zijn te weten, over welke streken zich het gebied van het West- en Oostfriesch uitstrekt? Vallen de staatkundige grenzen in het Oosten van ons land samen met de grenzen der dialecten?

Of de uitweiding over middeleeuwsche handschriften, hoe begrijpelijk ook in den mond van een kenner, op hare plaats is in eene Geschiedenis der Nederlandsche taal, valt te betwijfelen. Eer nog zou zij kunnen opgenomen worden in eene literatuurgeschiedenis; stellig zou men in eene beschavingsgeschiedenis van ons volk melding maken van die handschriften. Met de geschiedenis der taal hebben zij m.i. even weinig te doen als de wiegedrukken en latere voortbrengselen der drukkunst, waarover de schrijver terecht het stilzwijgen bewaart.

In sommige voorbeelden heeft Verdam m.i. te weinig rekening gehouden met het publiek, dat hij zich wenscht. Welke beschaafde leek kan verwantschap zien tusschen het Grieksche woord d a k r u en het Fransche l a r m e , indien hem de aard dier verwantschap niet duidelijk wordt gemaakt?[1)] Evenzoo is het met andere voorbeelden: de verwantschap tusschen g i s t e r e n en het Fransche h i e r blijft duister voor wie niet weet, dat h i e r samenhangt met het Latijnsche h e s t e r n u s ; eerst dan, kan men met behulp der wet van de klankverschuiving verwantschap ontdekken. Wie geen Grieksch kent, kan het verband tusschen w e t e n en h i s t o r i e evenmin zien.

Te zeggen, dat van Holland ‘de Nederlandsche renaissance, de herleving der letterkundige beweging uitging’, is miskennen, dat Zuid-Nederland ook in dezen het Noorden voorging.

‘Van weinige onzer stadhouders of koningen is het bekend, dat zij een open oog hebben gehad voor de rechten van het

1) Vgl.: Jacob Grimm, de Schepper der historische Taalstudie door Dr. B. Symons (Groningen, 1881) bladz. 14

Nederlandsch, of dat zij de landtaal hebben in bescherming genomen, hetzij rechtstreeks, hetzij middellijk door het beschermen en begunstigen van dichters en schrijvers.'[1)]

Zijn er zoo weinig, dan hadden zij wel verdiend hier genoemd te worden. Maar zijn zij er wel? Als wij eens heel goed zoeken, dan vinden wij er misschien geen enkele.

Volgens den schrijver hebben wij niet gehad 'een nationaal tooneel, dat als richtsnoer voor het gebruik der Nederlandsche taal kon dienen; het tooneel, waartegen de kerkelijken steeds vijandig hebben overgestaan, is bij ons nooit populair geweest en het beroep van den tooneelspeler nooit bijzonder in aanzien.'[2)]

Naar mijne meening wordt hier de beteekenis van ons nationaal tooneel onderschat, en uit het oog verloren, dat het beroep van den tooneelspeler elders niet meer in aanzien was dan hier; of het *heden* anders is, blijve hier onbesproken.

Zijn woorden als f a l e n , d u r e n , k o s t e n en andere aan het Latijn ontleend, zooals de schrijver beweert, en niet aan het Fransch.

De uitdrukking w e l t e r u s t e is misschien geen voorbeeld van een ouden derden naamval. Eer schijnt zij een werkwoord in den infinitief met de kracht van een gebod, een wensch, eene aansporing; daarom moet zij dan ook geschreven worden w e l t e r u s t e n , met de *n*, die geen Saksisch Nederlander vergeten zal uit te spreken. Het is een zelfde infinitief als in: 'hier geen vuilnis te werpen', of: 'niet lang uit te blijven!' zooals de bezorgde moeder van Van Effen's Angenietje haar kind toeroept.

'Velen,' zegt Verdam in zijn pleidooi voor het woord r i j w i e l , 'blijven nog steeds uit sleurziekte en gewoonte spreken van een *vélocipède*, alleen omdat zij het nu eenmaal zoo hebben leeren noemen.' *Alleen* omdat? Maar berust niet juist daarop alle taalgebruik?

Zou het ten slotte ook wenschelijk zijn in een *leesboek* over de geschiedenis onzer taal, door middel van eene reeks voorbeelden, de ontwikkeling der taal duidelijk te maken; door

1) T.a.p. bladz. 60.
2) T.a.p.

welgekozen aanhalingen te doen zien, hoe onze taal van eeuw tot eeuw in uiterlijk voorkomen verandert?

Te Winkel's ‘Geschichte’ zou zeker in veel ruimer kring invloed kunnen oefenen, indien de schrijver zich de moeite wilde getroosten zijn eigen werk in het Nederlandsch te vertalen.

Hem zou dan tevens de gelegenheid geboden worden zijne verdienstelijke schets uit en bij te werken. Misschien wil de schrijver dan eens in overweging nemen, of hetgeen hij over de eigenaardigheden der Vlaamsche en Noordnederlandsche schrijftaal, en over andere punten, zegt, in alle opzichten juist mag heeten.

Zijn versmachten en aftakelen voorbeelden van ‘transitive verben.... in Südniederland intransitiv gebraucht’?

Een werkwoord worken ‘neben werken zu vermuten’ komt in het Oosten van ons land voor; uit den mond van iemand, geboren en getogen te Zutfen, ving ik den vorm overworkt op. Het onderscheid tusschen samenstellngen als: breedgeschouderd, snelgewiekt ter eene en bloedbevlekt, goudbekroond ter andere zijde, kan later misschien uitvoeriger behandeld worden.

De uitdrukking iemand iets op de mouw spelden wordt door den schrijver in verband gebracht met de middeleeuwsche uitdrukking die mouwe maken (Fransch: *faire la moue*). Behalve dat deze overgang van beteekenis onwaarschijnlijk mag heeten, dient men niet uit het oog te verliezen, dat de bedoelde uitdrukking door onze voorouders in letterlijken zin kan gebezigd zijn, zij het dan ook dat deze verschilt van de hedendaagsche overdrachtelijke beteekenis. In de eerste helft der 16de eeuw werd te Amsterdam een lakendief te pronk gesteld met een lap rood laken op de mouw.[1] Is de uitdrukking misschien van dat gebruik afkomstig?

Eenige kerkelijke woorden worden door den schrijver terecht beschouwd als vertalingen van Latijnsche woorden; zoo b.v. barmhartigheid (misericordia) en heiden (paganus). Als echt Nederlandsche worden genoemd: hemel, hel, heiland, gemeente, doop, biecht, vasten. Zouden echter hei-

1) Vgl. J. Koning, Lijfstraff. Rechtspl., blz. 45-46.
Dit was de gewone wijze van straffen: het voorwerp, waarop de diefstal betrekking had, werd òf mede tentoongesteld òf ten minste aangeduid.

land, gemeente, biecht (uit: begien d.i. belijden) ook niet gevormd zijn naar het voorbeeld der Latijnsche woorden salvator, communio, confessio? Banca rotta, de Italiaansche uitdrukking, waaruit ons woord bankroet is voortgekomen, zal wel banco rotto moeten zijn. Is het zeker, dat de woorden infanterie, cavalerie, artillerie uit het Italiaansch en niet uit het Spaansch tot ons zijn gekomen? Het is mogelijk, dat eene bijbelsche uitdrukking als die van Corinthe gerekend moet worden tot de 'modifizirte Gräzismen'; maar in het Middelnederlandsch sprak men toch ook reeds van die van Traciën, die van Israël, die van Syriën.[1)]

Er bestaat alle reden om te wenschen, dat van deze beide werken over de Geschiedenis der Nederlandsche Taal binnen niet al te langen tijd een tweede druk verschijne. De vraag naar een tweeden druk zou den schrijvers het aangename besef verschaffen, dat hun arbeid op prijs wordt gesteld. Beiden hebben eene prijselijke daad verricht: ons degelijk wetenschappelijk werk geschonken, dat wij niet bezaten, dat velen onzer misten. Een grondslag is nu gelegd, waarop door deze schrijvers en, naar wij hopen, ook door anderen zal worden voortgebouwd.

G. KALFF.

1) Vgl. Beknopte Middelned. Spraakkunst (Syntaxis) door Dr. F.A. Stoett, bladz. 133.

Het eiland Madoera.

‘Wat men ook zeggen moge’ - zoo sprak de heer Van Alphen den 11^{den} Mei 1824 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij gelegenheid der behandeling van het tractaat van Londen - ‘het Europeesch gezag is voor die volkeren (in Indië) een weldaad;... de misbruiken, die maar al te dikwijls daarmede gepaard gaan, kunnen niet gelijkgesteld worden met de onheilen, die onafscheidelijk schijnen te zijn van de afwezigheid van Europeesch bestuur’....

Het ontbreekt waarlijk niet aan voorbeelden uit onze Indische geschiedenis, die de juistheid van Van Alphen's meening bevestigen. Slechts aan onbekendheid met die geschiedenis kan het te wijten zijn, dat er in ons vaderland nu en dan stemmen opgaan die verkondigen dat ons gezag in Indië, steunende op het recht van den sterkste, den inlander geen voordeel maar schade doet. De fouten, in den loop der jaren begaan door dat gezag, worden dan breed uitgemeten; en over het hoofd ziende hoe de toestand zich ontwikkelt waar wij onzen invloed niet doen gelden, komt men al te gemakkelijk tot de conclusie, dat wij, Nederlanders, in Indië geen ‘roeping’ hebben te vervullen en daar alleen door ‘eigenbelang’ worden gedreven.

Dergelijke oppervlakkige redeneeringen kunnen veel kwaad doen, en behooren daarom, naar onze meening, te worden bestreden; minder door redeneeringen, dan door onwraakbare feiten. Waar men in Indië den blik ook wendt, - overal kan worden aangetoond dat de bevolking, onder de leiding van een Europeesch bestuur geplaatst, onder *veel* beter omstandigheden verkeert dan het geval is wanneer zij aan de dwinge-

landij en de knevelarij van haar eigen hoofden en hunne trawanten is overgelaten.

Als eene bijdrage tot de kennis dier feiten wenschen wij een overzicht te geven van de vroegere en latere toestanden op het eiland Madoera, waar eerst weinige jaren geleden aan het zelfbestuur der inlandsche potentaten een einde is gemaakt[1].

Om den rechtsgrond aan te wijzen, waarop onze souvereiniteit over Madoera steunt, komt het ons wenschelijk voor, hier in de eerste plaats eene, zij het ook vluchtige, schets te geven van de vroegere geschiedenis des eilands.

Het is voor dat doel niet noodig, dat wij ter sprake brengen wat vóór 1623 geschiedde; wij kunnen dit jaar als punt van uitgang nemen.

Het eiland was toen verdeeld in vijf staatjes: Arisbaja (Bangkalan), Baléga (het Z.O. gedeelte van het tegenwoordige regentschap Bangkalan), Sampang, Pamekasan en Soemenep. De vorsten dier staatjes waren afhankelijk van den Adipati van Soerabaja, het ‘hoofd der regenten’ van Oost-Java; zij waren nauw aan hem verbonden, en voerden met hem strijd tegen het vorstenhuis van Mataram.

In dien strijd bleef Mataram overwinnaar: het gansche eiland, met uitzondering van Sampang dat zich tijdig onderwierp, werd te vuur en te zwaard verwoest. De vorsten of regenten sneuvelden of werden van kant gemaakt, en de eenige overgeblevene der Madoereesche prinsen (broederszoon van den vorst van Arisbaja), die genade vond in de oogen van den vorst (Soesoehoenan) van Mataram, werd te Sampang tot regent over het geheele eiland aangesteld. Deze regent slaagde, als lasthebber van Mataram, er in, Madoera tot rust te brengen, en hield zich later, evenals zijn zoon die hem opvolgde, veelal aan het Mataramsche hof op.

Slechts noode duldde de Madoereesche bevolking de overheersching van Mataram; en toen Troenå Djåjå in 1678 de vaan des opstands ontrolde, vond hij op Madoera allerwege bijval.

1) Behalve uit de bekendc, gedrukte bronnen putten wij vooral uit de Memorie van den adsistent-resident Brest van Kempen van 1852, en uit een Verslag van den resident Bosscher van 1867.

Troenå Djåjå was een kleinzoon van den straksbedoelden regent; hij had zijne opvoeding aan het hof van Mataram genoten en trad op met het plan, zijn onbeduidenden oom uit het bestuur over Madoera te verdringen. Maar toen de omstandigheden zijne voornemens begunstigden, strekte zijn eerzucht zich verder uit en streefde hij naar de opperheerschappij over geheel Java. Hij maakte zich van de geheele Noordkust van Midden- en Oost-Java meester, en de Soesoehoenan was, om zich te kunnen staande houden, verplicht, de hulp der Nederlanders in te roepen.

Bij het verdrag, door de O.-I. Compagnie in 1646 met Mataram gesloten, was bepaald dat beide partijen elkander in alle oorlogen zouden bijstaan, voor zoover daarin geene volken betrokken waren met welke vredesverdragen waren gesloten. De compagnie moest dus de verlangde hulp verleenen, hetgeen trouwens ook met haar eigen belangen strookte. Na velerlei wederwaardigheden werd Troenå Djåjå in het laatst van 1679 gevangen genomen, en twee jaren later was de rust op Java hersteld.

Wat Madoera betreft - nadat nog, in 1680, een poging tot opstand mislukt was, werd het eiland door den vorst van Mataram in vier districten verdeeld, met bepaling dat het algemeen gezag weder zoude worden gevoerd door den vroegeren regent, den z.g. Pangéran van Sampang. Maar men kon alleen de westelijke helft des eilands (Bangkalan met Baléga en Sampang) tot de erkenning van diens gezag brengen. In de oostelijke helft (Pamekasan, Soemenep en de oostwaarts gelegen eilanden) was het bestuur door Troenå Djåjå toevertrouwd geworden aan een hoofd, dat zich bij tijds aan den Soesoehoenan en de Compagnie onderworpen had en zich ook de toegenegenheid van de bevolking had weten te verwerven. Dit hoofd en zijne afstammelingen wisten zich in het bestuur van Oost-Madoera te handhaven; afkeerig als zij waren van alle opperheerschappij van Mataram, namen zij in 1683 vrijwillig de O.-I. Compagnie als hun meester aan, en huldigden zij sedert het oppergezag van deze feitelijk door jaarlijksche geschenken.

Ruim twintig jaar later deed zich voor de Compagnie de gelegenheid voor, op deze ‘souvereiniteitserkenning’ de toestemming van den vorst van Mataram te verwerven. Tot vergoeding

van de hulp, die zij tijdens den Eersten Javaanschen successieoorlog (1703-1705) aan dien vorst verleende, bedong zij, bij contract van 5 October 1705, den afstand der ‘landen van Soemenep en Pamekasan, gelegen aan 't Oosteinde van het eiland Madoera, met alle hunne inwoners, in dier voege gelijk zij door den vorigen regent aan de Compagnie en den admiraal Speelman zijn opgedragen’.

West-Madoera bleef nog geruimen tijd eene onderhoorigheid van Mataram, ofschoon zijn regent telkens hoogloopende geschillen met den leenheer had en er steeds naar streefde, zich evenals de regenten van Oost-Madoera rechtstreeks onder de Compagnie te stellen.

Van den Chineeschen opstand van 1740 maakte die regent eindelijk gebruik om zich van Mataram's overheersching te ontslaan. Hij kwam de Compagnie te Samarang te hulp op voorwaarde dat hij van de gehoorzaamheid aan den Soesoehoenan werd ontheven, en bewees daarna groote diensten, in de hoop zijne macht ook over een belangrijk deel van Java uit te breiden.

Bij het tractaat, den 11^{den} November 1743 tusschen de Compagnie en den Soesoehoenan van Mataram gesloten, werd nu - overeenkomstig 's regents vroeger uitgesproken wensch - bepaald dat ‘het geheele landschap of eiland Madoera’, met alle rechten van opperheerschappij aan eerstgenoemde werd afgestaan, evenals bij het contract van 1705 ten aanzien van Soemenep en Pamakasan geschied was.

Maar de regent, die verlangde bevestigd te worden in het bezit der door hem op Java veroverde gewesten, - een eisch, welke de Compagnie niet konde inwilligen, - was hiermede allerminst te vreden. Hij keerde zijne wapenen tegen ons, maakte zich tijdelijk van Soemenep en Pamekasan meester, en bracht daarna den oorlog weder over op Java's Noorderstrand, waar hij vele verwoestingen aanrichtte. Ten slotte bleek hij echter niet tegen de Compagnie bestand en vluchtte hij met twee zijner zonen naar Bandjermasin. Zij werden door den Sultan van dit rijk uitgeleverd en verbannen: de regent naar de Kaap de Goede Hoop, de zoons naar Ceilon.

Een derde zoon, die zich tijdig van zijns vaders zaak afgescheiden en de gunst der Compagnie verworven had, sloot nu (15 November 1745) met deze een contract, waarbij West-Madoera hem in (niet erfelijk) leen werd afgestaan onder ver-

schillende voorwaarden, waaronder de jaarlijksche betaling van eene schatting in geld en producten.

Opmerking verdient hierbij, dat in de contracten, met de regenten van Pamekasan en Soemenep gesloten, nooit van afstand *in leen* sprake is; die regenten werden eenvoudig aangemerkt als hoofden der Compagnieslanden.

Onder de verplichtingen, welke achtereenvolgend bij het sluiten der contracten aan de regenten werden opgelegd en door dezen aanvaard, behoorden in het algemeen deze: dat zij de kosten hadden te dragen welke aan de bemoeiingen der Compagnie met hun gebied voortvloeiden, en dat zij, des gevorderd, hulptroepen moesten leveren. Herhaaldelijk werden afzonderlijke compagnieën 'Madoereezen' (uit het regentschap Bangkalan)[1] en Soemeneppers aangenomen om, op kosten der Compagnie, dienst te doen op Ceilon, te Riouw, in Malakka, te Bandjermasin, te Makassar, te Meester-Cornelis. Zij bewezen daarbij goede diensten; de hulp der regenten van Madoera was de Compagnie meermalen van veel waarde, en om daarop te beter te kunnen rekenen achtte men het staatkundig, hen van lieverlede, door het verleenen van hoogere titels, te verheffen boven het standpunt dat hun eigenlijk toekwam. Vooral de regent van West-Madoera, de afstammeling van het oude Madoereesche vorstenhuis, deelde in die gunst.

Daendels schonk hem, in 1808, den persoonlijken titel van Sultan; stelde zijn oudsten zoon, die feitelijk het bestuur voerde, onder het genot eener bezoldiging met den rang van kolonel aan het hoofd der Madoereesche troepen, en benoemde een jongeren zoon tot regent van Pamekasan en tot bezoldigd luitenant-kolonel. Deze hoofden hadden zich dus waarlijk niet over het Hollandsch bestuur te beklagen; toch werden zij ons afvallig in 1811, zoodra het hun bleek dat de Engelschen, die Batavia veroverd hadden, de sterksten waren. De regent van Bangkalan liet de dienaren van het gouvernement in zijn regentschap vatten, binden en uitleveren; hij sloot zich op de eerste uitnoodiging bij het Engelsch bestuur aan. In deze houding vond Raffles aanleiding om, toen de Sultan in 1815

1) Het spraakgebruik verwisselt veelal Madoera met Westelijk Madoera of Bangkalan. Zoo wordt gesproken van den 'Sultan van Madoera' (1808-1847), wanneer die van West-Madoera bedoeld wordt.

overleed, ook zijn opvolger den Sultanstitel toe te kennen. Deze tweede Sultan, na de herstelling van het Nederlandsche gezag in dien rang erkend, voerde tot 1847 het bestuur.

Gunstig stak tegen het verraad van Bangkalan's vorst, de trouw af van den regent van Soemenep, die zich dapper tegen de Engelschen verdedigde en zich pas aan dezen onderwierp toen alle weerstand hopeloos was geworden. Hij overleed in 1812; zijn zoon, die hem opvolgde, regeerde tot 1854.

Die zoon was een schitterende uitzondering op de groote meerderheid der inlandsche grooten. Hij muntte uit in kennis, in rechtschapenheid, en, vergelijkenderwijze althans, ook in belangstelling in het welzijn zijner bevolking.

Hij muntte ook uit in gehechtheid aan het Nederlandsch gezag Hij toonde dit aan het hoofd zijner troepen bij den veldtocht tegen Boni, en kort daarna, bij het uitbreken van den Java-oorlog. De Gouverneur-Generaal Van der Capellen stelde hem om al deze redenen hooger dan den regent van Bangkalan, en schonk hem, als erkenning zijner verdiensten, mede den persoonlijken titel van Sultan.

Trouwens, het moet worden erkend dat ook de regenten van Bangkalan en Pamekasan in den Java-oorlog met hunne troepen goede diensten bewezen. Die van Pamekasan ontving, ter belooning, in 1829 den titel van Panembahan; die van Bangkalan kreeg, tijdens den oorlog, als blijk van tevredenheid eene gouden medaille hangende aan een gouden keten. Na het einde van den strijd werden de beide Sultans benoemd tot kommandeurs in de orde van den Nederlandschen Leeuw, de Panembahan van Pamekasan tot Ridder der 3e klasse van de Militaire Willemsorde.

Vooral na den Java-oorlog zag men in de regenten van Madoera minder landsdienaren dan nagenoeg onafhankelijke bondgenooten. Mits zij, gelijk in 1831 werd overeengekomen, *barisans* oprichtten, voltallig hielden en des verlangd ter beschikking van de Regeering stelden; mits zij bovendien, volgens een vroeger, in 1817, gesloten contract, recruten leverden voor het Indische leger, bemoeiden wij ons zoo weinig mogelijk met het door hen gevoerd bestuur. Aan de Nederlandsche ambtenaren was zelfs bevolen, alle bemoeiing met de knevelarijen en dergelijke handelingen van de inlandsche hoofden op Madoera zooveel mogelijk te vermijden.

Men deed wat men kon om dien hoofden alle redenen van ontevredenheid te ontnemen. Geldelijke verplichtingen werden hun veelvuldig kwijtgescholden. Verschillende eerbewijzen, aan vorsten toekomende, werden hun gegeven, b.v. saluutschoten, Europeesche ordonnancen, zelfs Europeesche officieren als adjudanten.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië was het eiland Madoera eene afzonderlijke residentie geworden; om de regenten geen aanleiding te geven tot jaloezie, heette deze de residentie ‘Madoera en Soemenep’. Ter bezuiniging werd zij in 1828 door Du Bus opgeheven en werden te Bangkalan en te Soemenep adsistent-residenten geplaatst, ondergeschikt aan den resident van Soerabaja.

Deze adsistent-residenten hadden feitelijk geen invloed. Zij bekleedden als het ware den post van gezant van het Indisch bestuur bij de hoven der Sultans, en werden door dezen beschouwd als ornamenten van hun troon.

Dit stelsel van niet-bemoeiing van het Europeesch bestuur droeg voor de bevolking, in het bijzonder van Bangkalan en Pamekasan, wrange vruchten.

Het was bekend, dat de Sultan van eerstgenoemd gewest alleen leefde voor praal en verkwisting. Zijne zoons, zijne hofhouding en de verdere grooten volgden dat voorbeeld na, en ieder machthebbende trachtte uit de bevolking de middelen te vinden, om aan zijne onbegrensde behoeften te voldoen.

De volks-instellingen werden niet gehandhaafd; het desabestuur werd uit zijn verband gerukt. De bevolking zuchtte onder belastingen en afpersingen van allerlei aard; slechts één middel was er om aan dien druk te ontkomen, en dat middel werd door velen aangewend: verhuizing, met have en kroost, naar den meer gezegenden bodem van Java's Oosthoek, waar het Nederlandsch bestuur zich deed gelden.

In Bangkalan werden, onder het Sultansbestuur, de wegen verwaarloosd. Politie bestond niet. Alom heerschte willekeur en regeeringloosheid. Ongestraft werden dagelijks roof, moord en brandstichting bedreven. Pogingen van den adsistent-resident om hierin althans eenige verbetering te brengen, stuitten af op de onverschilligheid, de tegenwerking, den trots der inlandsche grooten. De Sultan, in zijne ijdelheid en overmoed gesterkt door

de houding der Indische Regeering, ontzag zich niet, bij voorkomende gelegenheden duidelijk te doen uitkomen dat hij den adsistent-resident slechts duldde, maar niet bereid was hem eenigen invloed toe te kennen. Zoo beklaagde de in 1839 te Bangkalan geplaatste ambtenaar zich dat hij, van den resident van Soerabaja last ontvangen hebbende met den Sultan omtrent sommige zaken in overleg te treden, van den vorst eene schriftelijke kennisgeving gekregen had, waarbij deze weigerde, met hem over die zaken te handelen!

Dit alles was de Indische Regeering bekend. Zij begreep, dat zij te ver gegaan was met haar gunstbetoon, en zich te zeer had onthouden van inmenging in het bestuur; niet alleen leed hare waardigheid daaronder, maar ook de bevolking werd daarvan het slachtoffer. Evenwel achtte zij het, ter vermijding van verwikkelingen, wenschelijk den toestand op zijn beloop te laten zoolang de Sultan nog in leven was.

Doch toen, in Januari 1847, de Sultan overleed, werd in Bangkalan een begin gemaakt met eene hervorming, die zoowel het aanzien van het Nederlandsch gezag als de belangen der bevolking ten goede komen moest.

Bij de voorwaarden, op welke des Sultans zoon onder een lageren titel (dien van Panembahan) met het bestuur van het regentschap werd belast, werd het eerbetoon, dat den Sultan zoozeer in zijn dunk van grootheid en onafhankelijkheid had gesterkt, duchtig besnoeid; werd bepaald, dat de uitoefening der politie zoude worden opgedragen aan den adsistent-resident, ter zijde gestaan door den rijksbestierder en den djaksa, die als gouvernements-ambtenaren beschouwd werden, en werden voorts de verplichtingen van den regent nader omschreven.

Met de invoering van de nieuwe orde van zaken werd belast de adsistent-resident C.P. Brest van Kempen.

Het was eene moeitevolle, en ook gevaarvolle taak, die hem in Bangkalan wachtte. Hij moest - alleen, zonder bijstand van andere Europeesche ambtenaren - de talrijke leden van het regeerend geslacht, tot dusver alvermogend en overmoedig, terugbrengen binnen de perken hunner wettige bevoegdheden, en de bevolking tegen hunne willekeur beschermen.

Vier jaren lang wijdde hij zich aan die taak met beleid en toewijding. De binnenlanden, nooit te voren door Europeanen

betreden en dus nog minder bekend dan menige onzer verst verwijderde buitenbezittingen, werden in alle mogelijke richtingen door hen doorkruist. De bevolking zag voor het eerst dat er een Europeesch gezag bestond; zij gevoelde nu en dan daarvan de heilzame werking, haar vertrouwen werd van lieverlede gewonnen.

Maar afdoende verbetering kon bezwaarlijk alleen van Van Kempen's optreden worden verwacht. Over openlijke miskenning van zijn gezag had hij niet te klagen, - des te meer over bedekte tegenwerking van de zijde der Madoereesche grooten.

Het was een lichaam en geest afmattende strijd, dien hij te voeren had; in zijn verslag van 1852 kon hij wel zonder overdrijving verklaren: ‘Aan weinigen is het bekend, met welke moeielijkheden ik te kampen heb gehad!’

In dat verslag - een zeer belangrijk stuk, waardoor veel licht over de bestaande toestanden verspreid werd - gaf Brest van Kempen een uitvoerig overzicht van al wat nog verbetering behoefde.

Hij moest volmondig erkennen dat, ook na zijn vierjarig bestuur, de politie nog ‘ontzaggelijk veel’ te wenschen overliet; dat, blijkens het buitengemeen groot aantal kapitale misdrijven, de openbare veiligheid nog zeer gebrekkig was, en dat, ook tengevolge van andere oorzaken, de toestand der bevolking nog zeer beklagenswaardig was gebleven.

Onderworpen aan de willekeur harer hoofden, ging zij gebukt ‘onder veelsoortige belastingen en onder een, alle territoriale inkomsten omvattend verpachtingssysteem’; niet het minst onder de knevelarijen van 's regents tolbeambten. Overal vond men Chineezen, die van den regent, diens tallooze verwanten en de verder met apanages begiftigde of bezoldigde hoofden de landerijen, de vischvijvers, de bazars, de belastingen gepacht hadden tegen hooge bedragen, welke zij met woekerwinst op de bevolking wisten te verhalen. De hoofden en grooten bemoeiden zich persoonlijk zoo weinig mogelijk met hunne bezittingen of apanages; zij lieten de Chineesche pachters de vrije hand, en dezen waren het feitelijk die, op de hardvochtigste en inhaligste wijze, het volk regeerden.... Mocht al de inmenging van het Europeesch bestuur de aanmatigingen, den overmoed der pachters eenigszins hebben beteugeld, het was er verre van daan dat daardoor de groote nadeelen van het pachtstelsel opgeheven zouden zijn. Nooit, zoo schreef Van Kempen, hadden de regent

en de hoofden eenig blijk gegeven dat het lot der bevolking hun in het minst ter harte ging. De meeste hoofden, aan het gebruik van opium verslaafd, keurden alle middelen goed die hun de gelegenheid konden verschaffen om aan den opiumduivel te offeren....

Wel zwaar was dus de bevolking gedrukt. Niet het minst ook was zij het slachtoffer geweest van de verplichting, den regenten, gelijk wij reeds mededeelden, in vroegere jaren opgelegd om recruten te leveren voor het Indische leger. De vorsten waren in 1831 van die ‘verplichte levering’ ontheven, zoolang het vereischte aantal recruten door ‘vrijwillige werving’ kon worden verkregen, en deze werving had steeds voldoende resultaten opgeleverd.

Onze autoriteiten, met de toestanden op eenigen afstand der hoofdplaatsen volkomen onbekend, hadden deze resultaten gereedelijk toegeschreven aan den krijgszuchtigen aard der Madoereezen en aan de moeielijkheid die deze ondervonden om op andere wijze in hun levensonderhoud te voorzien. Een groot deel der inlandsche troepen van het Nederlandsch-Indische leger bestond, in 1847, dan ook uit Madoereezen.

Maar nog slechts korten tijd had Brest van Kempen ons bestuur in Bangkalan vertegenwoordigd, of het werd hem duidelijk, hoe ‘vrijwillig’ deze lieden zich lieten aanwerven. Om ten volle te doen uitkomen, aan welke verregaande onderdrukking de inlander was blootgesteld, geven wij hier het woord aan Van Kempen zelven:

Op tournée zijnde, ontmoette ik een transport gevangenen, welke als misdadigers van den ergsten stempel, met zware houten handboeien gekneveld, naar de hoofdplaats werden opgebracht omdat zij, gelijk hun geleider zich uitdrukte, tegen de bevelen des bestuurs hadden gehandeld.

Bij terugkomst ter hoofdplaats vond ik van die zaak geene melding gemaakt bij de politierollen. Ik deed dus nader onderzoek, en vernam dat de beschuldigden, ook buiten den hoofddjaksa om, aan den rijksbestierder afgeleverd en door dezen, zonder verderen omslag, overgegeven waren aan den militairen commandant, die hen vervolgens als recruten bij het leger had ingelijfd.

‘Het werd mij verder bekend, dat sinds onheugelijke tijden

op dezelfde wijze was te werk gegaan, en dat deze recruteering, in de handen der desahoofden, een der verschrikkelijkste middelen van foltering der bevolking was. Want voor die hoofden was het een der gemakkelijkste en zekerste wijzen om zich van hun onaangename sujetten te ontdoen. Lag iemand onder verdenking van misdrijf, doch was het uit gemis aan getuigen of bewijzen te vermoeden dat, bij eene legale wijze van onderzoek, zijne weder in vrijheidstelling op de in te brengen beschuldigingen zoude volgen, zoo was het zekerder hem soldaat te maken. Was een desabewoner onwillig in de uitvoering der bevelen van zijn desahoofd, of had hij zich wellicht persoonlijk tegen dezen vergrepen, - de gedwongen inlijving in de gelederen was de beste gelegenheid om hem voor zijne tegenstreving te straffen of den tegen hem opgewekten wrok te koelen. Was een onderhoorige in het bezit van een voordeelig stuk tuingrond of sawah, waarop het desahoofd belust was, zoo was een reden tot opvatting spoedig gevonden; en de wederrechtelijke inbezitneming van huis of erf viel later niet moeielijk, wanneer de bewoner eenmaal door het inlandsch bestuur ter hoofdplaats aangenomen en aan de militaire autoriteit overgeleverd was.

Het inlandsch bestuur toch toonde zich, wanneer het maar geen zijner eigen volgelingen of gunstelingen betrof, in deze zeer meegaande....

Menigmaal is het mij gedurende mijn verblijf op Madoera voorgekomen dat gepasporteerde Madoereezen, na zes of meer jaren dienst in de gelederen en na tot in de verste onzer bezittingen te hebben rondgezworven, in hun geboorteland teruggekeerd, zich dadelijk bij aankomst tot mij wendden en hunne grieven over het indertijd hun aangedaan onrecht - zoovele jaren in hun boezem gesmoord en onder vreemden omgedragen! - aan mij uitstortten met verzoek om teruggaaf van het hun ontroofd stuk land. En mocht ik al enkele malen de voldoening hebben gehad, ook zelfs na zoo lang tijdsverloop de waarheid hunner opgaven door stellige bewijzen of getuigen bewezen te zien en hen in het bezit van hun eigendom te kunnen herstellen, - hoevelen daarentegen konden na terugkomst door het inmiddels overlijden of vertrekken hunner naaste betrekkingen, onmogelijk meer de bewijzen voor de gegrondheid hunner klachten leveren! Niet dan met verkrachting van alle recht en persoonlijke vrijheid, ja ten koste van vele menschen-

levens (want niet zelden vond de bloedigste tegenstand van de zijde der verongelijkten plaats) is ons leger jaren lang met Madoereezen aangevuld, en nog op dit oogenblik (1852) bestaat de zoogenaamde vrijwillige werving op den aangewezen voet in de regentschappen Pemakasan en Soemenep....'

In het regentschap Bangkalan (waartoe destijd ook Sampang behoorde) hield zij, tengevolge van de in 1847 ingevoerde nieuwe orde van zaken, op zoodra den adsistent-resident het kwaad was bekend geworden. Nu werden alleen personen aangeworven die zich werkelijk uit eigen beweging aanboden, maar hun aantal was uiterst gering. Hoe geschikt de Madoerees ook voor den krijgsdienst was, - alleen door den nood gedrongen koos hij een beroep, dat zijne persoonlijke vrijheid belemmerde en hem voor langen tijd van zijne betrekkingen en van zijnen geboortegrond scheidde.

Naarmate sedert 1847 de 'zoogenaamd' vrijwillige werving op geheel Madoera in eene inderdaad vrijwillige is veranderd, is het aantal Madoereezen in ons Indisch leger dan ook geleidelijk afgenomen: het bedraagt thans, tegenover de duizenden van vroeger, nog slechts cc. 300 man.

Uit het boven medegedeelde resultaat der onderzoekingen van den heer Brest van Kempen is voldoende af te leiden, dat met de in 1847 getroffen maatregelen in Bangkalan nog slechts in zeer bescheiden mate verbetering der bestaande toestanden werd verkregen. Verschillende overwegingen droegen er toe bij, dat de Indische Regeering, toen haar eenmaal de oogen geopend waren, niet dadelijk krachtiger ingreep: na de jarenlange toegevendheid, aan de regenten betoond, schroomde zij blijkbaar in een ander uiterste te vervallen; en vooral was zij van meening dat de reeds bejaarde en zoozeer aan ons verknochte Sultan van Soemenep behoorde te worden ontzien, ook ten aanzien der maatregelen, in Bangkalan en Pamekasan (waar de toestand minstens evenveel als in Bangkalan te wenschen overliet) te nemen.

Maar uit de vertoogen van Brest van Kempen had zij de volle overtuiging geput dat van lieverlede, in het belang van land en volk, meer overwicht moest worden verzekerd aan het Europeesch bestuur, en zij wachtte slechts de gelegenheid af om in die richting te handelen.

Onder deze omstandigheden kwam, in 1853, het verzoek van den regent van Pamekasan om van zijne waardigheid te worden ontheven. Hij was, volgens den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist, ‘een nietswaardig knevelaar’, en de heer E. De Waal, die door zijn destijds bekleed ambt den toestand volkomen kon overzien, schrijft van hem:[1)]

‘Met “vorstelijke” onverschilligheid had hij zijne plichten verwaarloosd; onze toegeeflijkheid, steunende op zijne betrekking tot den steeds door ons geëerbiedigden, bejaarden Sultan van Soemenep, ergerlijk misbruikt. Telkens en telkens ontving hij vermaningen, die hij even gelijkmatig in den wind sloeg. In 1852 onderhield de resident den Sultan ernstig over den onhoudbaren toestand; het verzoek om ontslag zal wel op aandrang van daar gedaan zijn....’ Bij het aftreden des regents was ‘de kas van 't regentschap tot op den bodem toe geledigd; de regent, ofschoon hij zich een ƒ 36,000[2)] à ƒ 40,000 van de lands inkomsten vooruit had doen betalen, eene aanzienlijke som schuldig, waaronder aan de bevolking ƒ 13,000 voor plantloon van suikerriet ten behoeve van eene fabriek in wier vruchten hij deelde, aan 't gouvernement ƒ 12,000 voor twee jaren cijns; de bevolking onder de tergende knevelarijen meer en meer verloopen of verarmd, “in een staat grenzende aan slavernij.”’

De Gouverneur-Generaal schreef, in Maart 1854, aan den Minister van Koloniën dat, zooals bij 's regents aftreden overtuigend was gebleken, de vroeger genomen maatregelen onvoldoende geweest waren ‘om een dragelijk bestuur over de bevolking te verzekeren en haar voor de ongehoordste knevelarijen te vrijwaren.’ Geen wonder alzoo, dat hij bezwaar moest maken om ‘het regentschap Pamekasan met zijne bevolking op nieuw ten prooi te geven aan den eenen of anderen afstammeling der vroegere regenten,’ maar verlangde, dat daar, na nauwkeurig onderzoek en goede voorbereiding, rechtstreeksch bestuur zoude worden ingevoerd, ‘ten einde aan het regentschap, door eene organisatie als op Java, die welvaart en bloei te kunnen schenken waarvoor het vatbaar is.’

‘Dat zoodanig dadelijk beheer’ - zoo voegde de heer

1) *Onze Indische Financien*, V. bl. 134-135.
2) Het cijfer van ƒ 30,000, hier door den heer De Waal genoemd, is een drukfont.

Duymaer van Twist er bij - ‘zou strekken tot heil van de ongelukkige Madoereesche bevolking en van het land dat zij bewoont, is mij niet alleen bij mijn jongste verblijf op Madoera gebleken, maar kan mede uit al de vroegere en latere stukken, en vooral uit de memorie van den heer Brest van Kempen blijken’....

In afwachting, dat verder ingrijpende maatregelen zouden kunnen worden genomen, werd de regent, wiens verzoek om ontslag onmiddellijk (April 1853) was ingewilligd, niet vervangen, maar het bestuur over Pamekasan voorloopig opgedragen aan den adsistent-resident van Soemenep, in overleg met den patih. Doch om tot eene definitieve organisatie te geraken, was plaatselijk onderzoek, waren besprekingen met de hoofden enz. noodig. Met het oog daarop werd, met machtiging des Konings, in 1857 bepaald dat Madoera weder van de residentie Soerabaja zou worden afgescheiden en eene afzonderlijke residentie zou vormen. De nieuwe resident, die zich te Pamekasan vestigde, werd met bedoeld onderzoek belast, en reeds in 1858 kon het regentschap Pamekasan geheel ‘op den voet van een regentschap op Java’ worden georganiseerd.

De uitwerking op de bevolking van den toenemenden Europeeschen invloed was spoedig merkbaar. Niet alleen namen de verhuizingen naar den overwal (Java's Oosthoek) belangrijk af, maar reeds in 1858 kon worden geconstateerd, dat Pamekasan, waar de bevolking zonder eenige traagheid of achterstand hare landrente opbracht, gunstig afstak bij Bangkalan en Soemenep, waar de landbouw onder het inlandsche stelsel van pachten gedrukt bleef.

Omtrent de wijze, waarop de voor Java geldende regelen van beheer in Pamekasan werden ingevoerd, missen wij nagenoeg alle gegevens. Wij weten echter, dat de regentenfamilie door persoonlijke toelagen werd schadeloos gesteld voor de vroeger genoten inkomsten; het bedrag dier schadeloosstellingen werd in 1860 nader bepaald op ruim ƒ 60.000 per jaar.

Verder blijkt uit het Koloniaal Verslag van 1859 dat (nadat vroeger reeds ‘voorloopig’ tot de heffing van landrente was overgegaan), in dat jaar alle vroegere belastingen werden ingetrokken en daarentegen de op Java bestaande landrente en belasting op het bedrijf werden ingevoerd. De landrente bracht, in 1859, cc. ƒ 54.000 op.

De goede trouw had verboden, een dergelijken maatregel als ten opzichte van Pamekasan getroffen werd, te nemen ten aanzien van Soemenep, toen de Sultan den 31sten Maart 1854 overleed; want reeds bij acte van 21 April 1815 was, door het Britsche tusschenbestuur, des Sultans zoon als diens opvolger aangewezen, en de Indische Regeering had, in Februari 1820, deze aanwijzing bevestigd. Op die vroegere toezeggingen kon niet worden teruggekomen, al was het voldoende bekend dat den zoon de kennis, de energie en de belangstelling in zijne taak ontbraken, waardoor de vader zich zoozeer als eene uitzondering op de inlandsche vorsten had doen kennen. De regeering zag zich dus verplicht tot de erkenning van den nieuwen regent op denzelfden voet als waarop zijn vader, vóór diens verheffing tot sultan in 1825, het bestuur had gevoerd. In den geest, als in 1847 voor het regentschap Bangkalan was bepaald, werden slechts eenige schikkingen getroffen voor de betere uitoefening van politie en rechtsbedeeling.

De regent (Panembahan) van Soemenep voerde tot aan zijn dood (Mei 1879) een bestuur, dat scherp bij dat zijns voorgangers afstak. In 1864 werd van hem gezegd, dat hij zich weinig om de meerdere of mindere welvaart zijner onderdanen bekreunde, en dat die welvaart dan ook zeer gering was. Hiertoe droeg de omstandigheid bij, dat hij voortdurend ziekelijk was en ook daardoor weinig invloed had op den gang van zaken. Vele bevelen werden uitgevaardigd waarvan hij onkundig bleef; de mindere hoofden maakten zich op velerlei wijzen schuldig aan misbruik van gezag.

In één woord: na den dood van den ouden Sultan bleef van diens beter bestuur weldra geen schijn of schaduw meer over. De bevolking van Soemenep kwam geheel in dezelfde ongelukkige omstandigheden waaronder, omstreeks 1852 b.v., Bangkalan en Pamekasan hadden verkeerd.

In het regentschap Bangkalan was in 1862, toen de regent overleed, de mogelijkheid geopend om wat dieper in te grijpen dan in 1847 was geschied. Wel was men ook hier nog gebonden om het inlandsch bestuur te handhaven, maar het werd zooveel mogelijk besnoeid. De benoeming van den nieuwen regent, in 1863, ging gepaard met de bepaling dat het recht tot heffing van belastingen, die rijke bron van knevelarijen,

voor een belangrijk deel niet meer bij het inlandsch, doch bij het Europeesch bestuur berusten zou. Tegen behoorlijke schadeloosstelling aan den regent (ƒ 60.000 per jaar, vrijstelling van cijns en van verschillende andere materiëele verplichtingen, welke vroeger op hem rustten) werden de verpachte heffingen op den in en uitvoer van goederen en vee (de z.g. belasting der bandarijen) en de bazarpacht vervallen verklaard.

Aanvankelijk werkte de regent ijverig mede om aan het bestuur eene krachtiger werking te verzekeren. Hij voerde menige verbetering in naar het voorbeeld van hetgeen op Java bestond; bezoldigde de meeste hoofden in geld en verbond zich, als regent persoonlijk het bestuur te leiden. Op zijn voorstel werd de afdeeling Sampang onder een ronggå (onderregent) geplaatst.

In latere jaren bleek echter ook bij hem de baatzucht de overhand te verkrijgen en was op zijn bestuur geenszins te roemen.

Uit het tot dusver medegedeelde blijkt, dat in 1867 de regentschappen Bangkalan en Soemenep nog grootendeels stonden onder inlandsch, het tusschen beide ingelegen Pamekasan onder direct Europeesch bestuur.

Het is voorzeker niet zonder belang, te weten hoe, volgens eene vertrouwelijke nota van den resident C. Bosscher dd. 16 Juli 1867, destijds de toestand in de drie regentschappen was. Men zal daaruit kunnen zien, dat het vroeger zoo ongelukkige Pamekasan vergelijkenderwijs zeer was vooruitgegaan, dat de door ons erlangde grootere invloed in Bangkalan onvermogend was om het lot der bevolking dragelijk te maken, en dat eindelijk ook in Soemenep de toestand alles te wenschen overliet.

Bij vergelijking van Madoera met het nabijgelegen Java, zoo schreef de heer Bosscher o.a., ‘springen de zegeningen van een welgeordend Europeesch bestuur, tegenover den verderfelijken invloed van een bestuur dat aan de handen van Oostersche despoten is toevertrouwd, duidelijk in het oog.’

De afdeeling Pamekasan, waar het zelfbestuur der regenten in 1854 is opgeheven en welke in 1858 onder direct beheer is gebracht van den resident, wien een regent en verder Europeesch en inlandsch personeel ter zijde staan, kan wel is waar in menig opzicht den toets der vergelijking doorstaan met menige goed bestuurde afdeeling op Java; maar zij maakt

slèchts een klein gedeelte van de residentie Madoera uit, daar zij in uitgebreidheid van grondgebied 1/10 van het eiland beslaat, en de sterkte der bevolking niet meer dan ⅙ van het geheel bedraagt.

Het zelfbestuur, dat nog aan de regenten van Soemenep en Bangkalan gelaten is, werkt verderfelijk op de welvaart en de moraliteit der bevolking. Op den voorgrond staat, dat de regenten, de prinsen en grooten, en allen die slechts eenigszins in aanzien of met eenige macht bekleed zijn, volstrekt geen hart hebben voor hunne onderhoorigen. Zij beschouwen deze niet veel beter dan als lastdieren, bestemd om hen te dienen, voor hen te werken, en zooveel mogelijk op te brengen in geld of in natura, zooals voortbrengselen van den grond, runderen, paarden, geiten, kippen, eieren, - in een woord alles wat de machthebbenden van hoogeren en lageren rang, die alleen met hunne hebzucht of spilzucht te rade gaan, slechts goedvinden te vorderen.

Grondbezit kent de inlander in Bangkalan en Soemenep niet. De regent is eigenaar van den grond. De best gelegene en meest bevolkte desa's, de vruchtbaarste sawah's verhuurt hij, liefst aan Chineezen; geeft ze in apanage aan zijne bloedverwanten en grooten, of staat ze in vruchtgebruik, bij wijze van bezoldiging, af aan het tal van groote en kleine hoofden, mantri's en gunstelingen die, als zoovele bloedzuigers, de bevolking van hare beste levenssappen berooven.

Wel heeft de kleine man in sommige streken, op kleine gedeelten grond, een zeker recht van voorkeur, hierin bestaande dat hij, desverkiezende, die gronden kan bewerken tegen afstand van de helft der opbrengst aan den huurder, apanagehouder of tijdelijk begiftigde, mits de landbouwer zelf in plogvee en zaad voorziet; levert de andere partij het ploegvee, dan bekomt zij ⅗, levert zij ook het zaad dan erlangt zij soms tot ¾ van het gewas.

De tegalvelden, hooggelegen gronden en woeste gronden kan de desabewoner naar willekeur ontginnen, mits eene belasting (van ƒ 2.40 tot ƒ 6.65 per bahoe) aan den regent, en ⅓ van de opbrengst aan den apanagehouder of huurder van de desa, waartoe die gronden behooren, betalende.

Maar, behalve dat de geringe man noch eigendom, noch bezit kent van den grond, dien hij bebouwt en waarvan de

voordeelen grootendeels door anderen genoten worden; behalve dat hij gebukt gaat onder den druk van ongeregelde opbrengsten, willekeurige heffingen en afpersingen van allerlei aard, zijn er nog een aantal belastingen bepaald, die zwaar op hem drukken en alle welvaart ondermijnen. Die welvaart is den regenten dan ook vrij onverschillig; wanneer slechts de onverzadelijke gierigheid en hebzucht van dien van Bangkalan, of de spilzucht van dien van Soemenep bevrediging vinden, deert het hun niet of de bevolking daaronder zucht en verarmt. Zij vragen daarnaar niet, denken er zelfs niet aan.

Het eenige, wat den Madoerees dan nog overblijft buiten zijne ellendige hut, zijne schamele kleeding, zijne vrouw en kinderen, is zijn vee, waarvoor hij eene buitengewone gehechtheid heeft. Doch dit wordt hem dikwijls ontstolen of op de eene of andere wijze afhandig gemaakt.

‘Aan dien stand van zaken is de verdorvenheid te wijten van het volk, welke blijkbaar is uit het aanzienlijk aantal kapitale misdrijven die in dit gewest bedreven worden’...

De vraag zou kunnen rijzen, zoo vervolgde de heer Bosscher in andere woorden, of de invloed der Europeesche ambtenaren dan zoo gering, hun onmacht zoo groot was, dat zij de zoo noodlottige instellingen niet konden doen wijzigen, de ongehoorde misbruiken die er bestonden niet konden uitroeien?

Het antwoord op die vraag was hetzelfde dat Brest van Kempen in 1852 gaf: de weinige Europeesche ambtenaren hadden een lichaam en geest afmattenden strijd te voeren tegen den onwil en de bedekte tegenwerking, die zij op hun weg ontmoetten. En waar steeds alle medewerking van de zijde der inlandsche machthebbenden ontbrak, konden zij in dien strijd onmogelijk altijd de bovenhand behouden.

Hadden, bij de aanvaarding van hun ambt, de regenten de belofte afgelegd dat zij de bevolking naar recht en billijkheid zouden behandelen en haar geene andere dan de gewone lasten zouden opleggen, - nooit gaven zij eenig blijk dat de nakoming van die belofte hun ernst was. Hadden zij de verplichting op zich genomen, den landbouw, de nijverheid en den handel in hun regentschap te bevorderen, - alle instellingen hadden het gevolg dat ontwikkeling dier takken van bestaan als 't ware onmogelijk was. De nijverheid der ingezetenen was den

regenten volmaakt onverschillig, die van Europeesche ondernemers werd stelselmatig, onder allerlei voorwendsels, geweerd. Was al bepaald, dat geene landerijen of desa's zonder toestemming van het gouvernement aan Europeanen of Chineezen mochten worden verhuurd, - telkens en telkens werd dat voorschrift overtreden. Vele desa's waren aan Chineezen verpacht; de Madoerees was daar niet veel meer dan een daglooner, die arbeidde voor een zeer gering aandeel in het product, en in dat aandeel nog op allerlei wijzen beknibbeld werd. In dit alles kon het Europeesch bestuur, met zijne beperkte middelen, bezwaarlijk afdoende verbetering brengen.

Het is niet zonder belang, na te gaan aan welke geldelijke en andere heffingen de bevolking onderworpen was.

Wij spraken boven reeds van eene grondbelasting, die van ƒ 2.40 tot ƒ 6.65 per bahoe beliep. Daarbij kwamen 12½ opcenten als ‘sirapgeld’, waarvan de opbrengst bestemd was voor het aankoopen van sirappen tot dekking van de regentsgebouwen, benevens 25 opcenten als z.g. ‘oliegeld’; deze laatste werden echter niet van den bewerker, maar van den eigenaar of huurder van den grond geheven.

Verder bestond er eene verpondingsbelasting op de gebouwde eigendommen: ƒ 1. - voor elk huis, ƒ 0.50 voor elke pendopo of loods, ƒ 0.25 voor elke verblijfplaats van vee, - benevens een tiendheffing van alle vruchtboomen op de erven, van de kippen die daar rondliepen, zelfs van de eieren welke door die kippen gelegd werden. Vooral deze laatste belasting gaf aanleiding tot vele misbruiken en zelfs tot geweldenarijen.

Maar buiten dit alles had men tal van onregelmatige heffingen, welke bij gelegenheid van feesten, besnijdenissen, huwelijken, ontvangst van aanzienlijke personen enz. geschiedden. Slachtvee, bokken, geiten, kippen, eieren, brandhout en wat niet al meer moest dan kosteloos door de bevolking worden opgebracht. Tot kenschetsing van den druk waaronder de bevolking zuchtte, deelde de heer Bosscher mede dat, toen de echtgenoote van den regent van Bangkalan aan die van eenen vroegeren resident (te Pamekasan, een afstand van 62½ palen) een bezoek zoude brengen, voor hare reis zestig paarden van de bevolking werden gerequireerd, die niet teruggegeven werden; terwijl zij alles wat zij konde noodig hebben, zelfs tot

brandhout en drinkwater toe, medevoerde, zoodat er dagelijks meer dan 300 menschen voor buitengewone (natuurlijk onbetaalde) diensten moesten opkomen.

In weerwil van alle goede bedoelingen der regeering en de beste pogingen der residenten en adsistent-residenten moest dan ook worden verklaard dat, al was in sommige opzichten verbetering verkregen, men er nog niet in geslaagd was, betere en billijker bestuursbeginselen bij de regenten ingang te doen vinden, de stoffelijke welvaart der bevolking belangrijk te doen toenemen en hare personen en goederen te beschermen tegen onrecht en willekeur. En meer en meer werd bij allen, die in de gelegenheid waren om de Madoereesche toestanden te doorgronden, de overtuiging gevestigd dat, wat men ook deed, welke fraai klinkende bepalingen ook werden gemaakt, eene radicale verbetering achterwege zoude blijven zoolang het zelfbestuur der regenten, hoe ook getemperd, behouden bleef.

Slechts in één opzicht was eene groote verbetering verkregen door de inmenging der Europeesche ambtenaren. Ofschoon zij geenszins voldoende konden rekenen op den steun en de medewerking der lagere inlandsche ambtenaren (de districts- en desahoofden), die, in geld of in grondbezit, door de regenten bezoldigd werden, waren zij er toch in geslaagd, de openbare veiligheid belangrijk te doen toenemen.

De heer Bosscher verhaalde daaromtrent het volgende:

Vroeger leefden er in de regentschappen verscheidene stoutmoedige boosdoeners, die zich een naam hadden weten te maken onder de bevolking, en aan haar en hare onmiddellijke hoofden zoo'n vrees en eerbied hadden weten in te boezemen, dat ze niet dan met hooge titels werden toegesproken, en niemand den moed had hunne soms openlijk bedreven misdrijven te keer te gaan. Deze lieden, die zich soms Aria, Pangeran, ja zelfs Pangeran Adipati lieten noemen, waren meest aanvoerders van dievenbenden en helers van het gestolene, maar deinsden ook voor een moord niet terug wanneer ze dien noodig achtten om de ontdekking hunner euveldaden te voorkomen of hunne wraakzucht te bevredigen.

Toch is het den ambtenaren gelukt, die lieden in handen te krijgen of aan de justitie over te leveren, dan wel hen te dwingen tot ontvluchting naar elders, om aan de onophoudelijke vervolgingen, waaraan zij blootstonden, te ontkomen.

Dezer dagen viel de laatste der bekende misdadigers, een boosdoener die gedurende tien jaren aan de nasporingen der politie had weten te ontkomen en wiens naam een algemeenen schrik verspreidde, in handen van den adsistent-resident van Sampang....

'In de laatste zes maanden is eene zeer beduidende vermindering van misdrijven waargenomen. Ik geloof wel te mogen aannemen dat de ijverige en aanhoudende pogingen der politieambtenaren, om veiligheid van personen en goederen te handhaven, de boosdoeners beginnen af te schrikken; maar van den anderen kant ben ik overtuigd dat de bijzonder voordeelige oogsten, waarmede Madoera de laatste twee jaren gezegend werd, op de vermindering der misdrijven een bijzonder gunstigen invloed hebben gehad'.

De toestanden op het geheele eiland ondergingen, in algemeenen zin, in de eerstvolgende jaren weinig verandering. Alle opvolgende Koloniale Verslagen getuigen van orde en veiligheid, van welvaart en tevredenheid in het onder ons rechtstreeksch bestuur geplaatste regentschap Pamekasan, - van het tegendeel in de z.g. Vorstenlanden. Al nam hier van lieverlede de weldadige invloed van het Europeesch gezag eenigszins toe, vooral doordien de bevolking zich meer en meer met hare klachten tot onze ambtenaren wendde en deze daardoor gelegenheid kregen om verschillende misbruiken, vooral knevelarijen bij de inning van belastingen tegen te gaan, - over het geheel bleef de inboorling onderworpen aan een slecht bestuur.

De bevolking van Bangkalan en Soemenep trachtte zich veelvuldig daaraan te onttrekken door verhuizing naar Java's Oosthoek. Daarentegen bleek dat die van Pamekasan veel minder verhuisde dan vroeger, ja zelfs dat lieden, die jarenlang afwezig geweest waren, naar dat regentschap terugkeerden.

Het onderscheid tusschen Pamekasan aan de eene, de Vorstenlanden aan de andere zijde, ontging ook aan de bevolking van laatstgenoemde niet. In het Koloniaal Verslag van 1875 wordt vermeld dat zij 'niet onduidelijke blijken gaf, niets liever te wenschen dan onder het rechtstreeksch bestuur van de Nederlandsch-Indische Regeering te komen'. Tegenover het feit, dat, vooral in Soemenep, moord en doodslag veelvuldig voorkwamen; dat de desahoofden in Soemenep en Bangkalan

‘hoegenaamd geen begrip van hunne verplichtingen’ hadden; dat de rechtsbedeeling aldaar veel te wenschen overliet, zoowel wat vaardige behandeling van zaken als wat goede berechting betrof (Koloniaal Verslag van 1876), kan het wel geen verwondering baren dat de zooveel gunstiger toestanden in Pamekasan de ontevredenheid in de Vorstenlanden deden toenemen en hier den druk, waaronder men zuchtte, te meer deden gevoelen.

Aldus bleef men daar voortsukkelen totdat, in Mei 1879, de in 1854 opgetreden Panembahan (regent) van Soemenep overleed, zonder echte zonen of broeders na te laten die tot opvolging gerechtigd en geschikt waren.

Het Indisch bestuur verkreeg hierdoor de vrijheid om het bestuur te regelen op de wijze die het meest met de belangen van land en volk overeenkwam, en in afwachting dat dienaangaande eene definitieve beslissing kon worden genomen, maakte het van die vrijheid gebruik om geen nieuwen regent aan te stellen, maar het inlandsch bestuur voorloopig te doen overnemen door den resident, die de noodige onderzoekingen zoude instellen en inmiddels (1880) het districtsbestuur op den voet van dat in de gouvernementslanden inrichtte. De districtshoofden werden voortaan, in plaats van in land, in geld bezoldigd.

Voordat de definitieve regelingen in Soemenep nog haar beslag hadden erlangd, overleed, in Augustus 1882, ook de Panembahan van Bangkalan. De Indische Regeering had in 1863 diens jongeren broeder tot zijn opvolger aangewezen, doch deze was in 1879 overleden; en daar de regent geene wettige zonen naliet, kon, zonder de aanspraken van iemand te krenken, het bestuur ook in dit regentschap geheel worden hervormd. De resident nam, evenals hij in Soemenep gedaan had, voorloopig het bestuur in handen, en weldra werd nu bepaald dat, gelijk in 1858 met Pamekasan geschied was, Soemenep en Bangkalan beide onder ons rechtstreeksch bestuur zouden worden gebracht.

Voor Soemenep werd de invoering der nieuwe orde van zaken bepaald op 1 November 1883; voor Bangkalan - in verband met de aldaar bestaande agrarische toestanden, daar de gronden waarvan landrente zoude moeten worden geheven nog voor geruimen tijd verhuurd waren - op 1 November 1885.

In beide landstreken geschiedde die invoering zonder eenige stoornis; van Soemenep, waar de feitelijke invoering van het rechtstreeksch bestuur en de beëediging van den nieuw benoemden regent (een onwettige zoon van den laatsten Panembahan) den 12n November 1883 met groote plechtigheid plaats had, kon zelfs worden verklaard dat de stemming van hoofden en bevolking bij die gelegenheid niets te wenschen overliet.

Trouwens, voor beider belangen was behoorlijk gezorgd. Om dit aan te toonen, moeten wij kortelijk vermelden welke bebepalingen voor Soemenep werden gemaakt.

Het ‘inlandsch zelfbestuur, met al den aankleve van dien, voor zoover thans in het voormalig panembahanschap Soemenep werkende,’ werd verklaard te zijn opgeheven; de regent werd geheel in dezelfde positie gebracht als zijne ambtgenooten op Java, d.i. geheel ondergeschikt aan het Europeesch bestuur.

Afgeschaft werden het bezit van apanagegronden van hoofden en inlandsche grooten; de heffing van niet bij algemeene verordeningen bepaalde belastingen, en de uitoefening van macht of gezag door anderen dan van gouvernementswege aangestelde ambtenaren en de dorpshoofden.

Het inlandsch bestuurspersoneel: de regent, de districts- en onderdistrictshoofden, de djaksa's enz. werden voortaan bezoldigd uit 's lands kas; met inbegrip van de schadeloosstelling voor het gemis van heerendienstplichtigen werd daarvoor ruim ƒ 81.000.- per jaar beschikbaar gesteld. Als schadeloosstelling voor het gemis hunner apanagegronden werden aan de leden der vorstelijke familie levenslang (dus niet voor hunne erfgenamen) persoonlijke toelagen verzekerd, tot het volle bedrag der gemiddeld uit de apanages genoten inkomsten (te zamen cc. ƒ 160.000 per jaar); voor de hofmantri's werden op dezelfde wijzen toelagen, tot een totaal van cc. ƒ 20.000 per jaar, beschikbaar gesteld, overeenkomende met de helft hunner apanage inkomsten, en met bepaling dat deze toelagen zouden vervallen bij plaatsing in 's lands dienst.

Ingevoerd werden de op Java bestaande belastingen betreffende de verponding, de landrente en het hoofdgeld der heerendienstplichtigen, benevens de pacht op de vogelnestklippen en op de overvaarten. De in- en uitgaande rechten en de opiumpacht werden reeds vroeger voor gouvernementsrekening geheven; ook het gouvernements-zoutmonopolie was sinds lang in werking.

Ter verzekering van den goeden gang van zaken werd het Europeesch personeel met vier contrôleurs uitgebreid.

Naar dezelfde beginselen werd, in November 1885, het rechtstreeksch bestuur ingevoerd in het voormalig Panembahanschap Bangkalan, dat thans in twee regentschappen (Bangkalan en Sampang) werd geplitst. Het Europeesch bestuur werd met 3 contrôleurs versterkt; het inlandsch personeel, voortaan uit 's lands kas te bezoldigen, zou ruim ƒ 56.000.- per jaar voor Bangkalan, ƒ 40.000 voor Sampang kosten. Aan schadeloosstellingen werden, voor het leven der vroegere apanagehouders, de noodige gelden (te zamen cc. ƒ 236.000 per jaar) beschikbaar gesteld.

De nieuwe regelingen eischten alzoo belangrijke, zij het voor een deel slechts tijdelijke uitgaven van de schatkist, maar daartegenover stonden niet minder belangrijke ontvangsten: de landrente, die in 1883 (alleen in het regentschap Pamekasan) ƒ 103.000 per jaar opbracht, steeg met de organisatie van Soemenep in 1884 tot ƒ 449.000 en in 1886, toen zij over het gansche eiland was ingevoerd, tot ƒ 889.000. In de volgende jaren is de aanslag verlaagd: in 1888 bedroeg zij ƒ 827.000, maar uit deze cijfers blijkt, gelooven wij, reeds voldoende dat de invoering van het rechtstreeksch bestuur de Indische financiën geenszins heeft bezwaard.

De belangrijke hervorming, op Madoera tot stand gebracht, heeft geene geldelijke opofferingen gevorderd. Maar wat meer zegt: zij is verkregen zonder dwang, zonder eenige militaire vertooning, langs den geleidelijken weg. Door het beleid der ambtenaren is zij door de bevolking met instemming ontvangen, en hebben zelfs de hoofden hunne medewerking tot de invoering verleend. Allen begrepen, dat land en volk daarmede eene betere toekomst tegemoet gingen; moge ons bestuur nu zorg dragen, dat het daaruit sprekend vertrouwen in onze bedoelingen niet worde beschaamd!

Veel is er op Madoera te doen; onder het wanbestuur der inlandsche vorsten is het eiland in menig opzicht achterlijk gebleven, - des te schooner is de taak voor het Europeesch bestuur om van Madoera een welvarend land te maken, met een tevreden volk!

Daartoe, tot de moreele en materieele ontwikkeling der be-

volking, hebben wij de verplichting op ons genomen toen wij het rechtstreeksch bestuur aanvaardden. En dat thans met kracht aan die ontwikkeling de hand moet worden geslagen, zullen wij ten slotte nog kortelijk trachten aan te toonen.

De veiligheid laat nog te wenschen over: ‘moorden komen op Madoera nog altijd veel voor’, zegt ons het Koloniaal Verslag van 1889, en deze residentie wordt genoemd onder de gewesten waar veediefstallen het meest gepleegd worden.

De landbouw levert ‘ook door den onvoldoenden regenval’ (Koloniaal Verslag van 1888) niet genoeg op voor de dichte bevolking, en jaarlijks zijn duizenden Madoereezen verplicht om, ten einde in hun levensonderhoud te voorzien, werk te zoeken in Java's oosthoek.

Ook in vergelijking met Java, waar waarlijk niet alles rooskleurig is, is Madoera een arm land.

Terwijl men op Java gemiddeld ruim 9000 zielen per vierkante mijl aantreft, heeft Madoera er nagenoeg 15000; maar men zou zich zeer vergissen indien men veronderstelde dat naar evenredigheid de bronnen van inkomsten ruimer waren.

Alleen de veeteelt steekt gunstig bij die van geheel Java (echter niet bij die van Oost-Java) af. Het is bekend, dat voortdurend eene aanzienijke hoeveelheid slachtvee van Madoera naar Java wordt uitgevoerd. Voor zoover men de door de inlandsche hoofden geleverde cijfers vertrouwen mag, zouden er thans op Java (na de vooral in het westelijk deel geleden verliezen door de veepest) per 1000 inlanders gemiddeld 238 buffels, paarden en runderen zijn; in Madoera bedraagt dit cijfer 341; in Oost-Java 336. Vergelijkenderwijze is op Madoera het aantal runderen groot, dat der buffels en paarden gering.

Maar overigens?

De Europeesche landbouwondernemingen, in menige streek van Java een bron van welvaart voor de bevolking, ontbreken op Madoera geheel; en het eigen landbouwbedrijf der Madoereezen staat op bijzonder lagen trap.

Gedeeltelijk moge dit een gevolg zijn van de omstandigheid dat het eiland ‘geen overvloed van water’ heeft, - zonder twijfel is het feit dat van de toch ‘talrijke beken en riviertjes’ over 't algemeen geen gebruik is gemaakt, als de hoofdoorzaak van den zoo achterlijken toestand te beschouwen. Van het irrigatiewezen op Java werd, twintig jaren geleden, door de

Indische regeering verklaard dat het nog ‘in zijne kindsheid verkeerde’, en sedert kan men niet zeggen dat hierin veel verbetering is gebracht. Toch is het nog prachtig in vergelijking met Madoera; de verhouding tusschen (zij het vaak zeer gebrekkig) geïrrigeerde en niet geïrrigeerde rijstvelden is op Java ongeveer als 10 : 9, op Madoera als 1 : 33!

Deze cijfers toonen beter dan alle redeneeringen aan, dat onder het bestuur der inlandsche vorsten nooit iets van beteekenis aan irrigatie is gedaan. Geen wonder dan ook, dat de rijstprijzen op Madoera het geheele jaar door belangrijk hooger zijn dan op Java; dat de oogst der geslaagde velden op Java wordt geraamd op gemiddeld 24½, op Madoera op nog geen 17½ pikol padi per bahoe; dat op Java, hetwelk 24 maal grooter oppervlak en omstreeks 15 maal grooter bevolking heeft, slechts ruim viermaal zooveel terrein beplant is met andere ‘eenjarige gewassen’, die in het gemis aan voldoende rijstvoeding moeten helpen voorzien.

Er is dus wel alle reden, om den hydrographischen toestand van Madoera nauwgezet te doen bestudeeren, opdat in volgende jaren, waar in de Koloniale Verslagen sprake is van ‘werken in het belang van den landbouw’, ook de residentie Madoera genoemd worde, - hetgeen thans het geval *niet* is. Het is reeds zoovele malen en van verschillende zijden aangetoond, dat goede bevloeiingskanalen ruimschoots hare rente opbrengen, ook rechtstreeks aan de schatkist door de hoogere opbrengst van de landrente, dat het financiëel bezwaar hier niet mag wegen. Te minder nog is dit het geval, nu van het ‘hoofdgeld van de heerendienstplichtigen’, op Madoera ƒ 245.000 per jaar opbrengende, nog slechts, voor de afschaffing van verschillende persoonlijke diensten, over cc. ƒ 86.000 per jaar is beschikt en er dus nog meer dan 1½ ton gouds per jaar overblijft om, volgens de deswege aangenomen beginselen, ten bate van Madoera's bevolking te worden aangewend. Irrigatiewerken behooren onder de ‘openbare werken van algemeen nut, waarbij het belang der inlandsche bevolking rechtstreeks betrokken is’; zij kunnen dus in heerendienst, of uit het evenbedoeld aequivalent in geld worden tot stand gebracht.

Op andere - en o.i. betere - wijze zoude intusschen de landbouw worden gebaat indien men het beschikbaar aequivalent gebruikte om zoo mogelijk *alle* heerendiensten af te schaf-

fen. De resident van Madoera meldde, in het begin van 1888, dat de kortere of langere afwezigheid van de duizenden, die in Oost-Java werk zoeken de heerendiensten der achterblijvenden zoozeer verzwaarde, *dat dit dikwijls ten nadeele strekte van den landbouw*. Deze belemmering kan, zoolang de desadiensten, buiten rechtstreeksche bemoeienis van het gouvernement, behouden blijven, bezwaarlijk geheel worden opgeheven; maar de Regeering doet wat zij kan, wanneer zij de 825.000 dagdiensten, thans nog van de bevolking voor heerendiensten gevorderd, door betaalden arbeid, ten laste van het overschot van het hoofdgeld, vervangt.

De Madoerees zou dan op nieuw reden hebben om den overgang van zijn land onder ons rechtstreeksch bestuur te loven, en over al zijn tijd kunnen beschikken voor de voorziening in zijne eigen behoeften, waartoe het hem zeker - getuige de tijdelijke emigratie naar Oost-Java - niet aan ijver ontbreekt.

Wanneer van Madoera sprake is, wordt allicht gedacht aan het gouvernements-zoutmonopolie in Indië. Gelijk bekend is, wordt al het voor dit monopolie vereischte zout op genoemd eiland - te Sampang, te Pamekasan en te Soemenep - vervaardigd; circa 3000 hoofden van huisgezinnen vinden daarin een behoorlijk bestaan, en voor de bevolking in haar geheel (1,430,000 zielen) is de zout-industrie alzoo niet van overwegend belang. Maar van den anderen kant is het debiet van zout een maatstaf voor de armoede van die bevolking: terwijl het op Java gemiddeld per jaar 5½ Amst. ponden per hoofd bedraagt, is het op Madoera niet meer dan *drie*.

Misschien kan ook de geringe opbrengst van de opiumpacht als bewijs voor die armoede dienen. De vorige pachter bleef cc. een ton gouds achterstallig; en toen, in Maart 1889, het met hem gesloten contract ontbonden was, werd de pacht, voor geheel Madoera, gegund tegen slechts ƒ 9000. - per maand; met inbegrip van de winst, op het verstrekte opium behaald, brengt de pacht thans niet meer op dan 1½ ton gouds, dat is omstreeks het *tachtigste* gedeelte van de opbrengst op Java.

Deze betrekkelijk geringe productiviteit van den opiumhandel zou een reden van blijdschap zijn, indien men denken mocht aan afkeer der Madoereezen van het gebruik van het heulsap; maar voor zoover ons bekend is, is daarvoor geen reden. Veel-

eer gelooven wij, dat armoede de voornaamste reden van de minime opbrengst is.

Hoe dit intusschen zij, of men te denken hebbe aan afkeer of armoede, - de vraag rijst, of het thans niet het juiste oogenblik is om, gelijk in 1824 zonder bezwaar met de Preanger regentschappen geschiedde, geheel Madoera tot een verboden kring te verklaren? Laat ons daarmede niet wachten totdat over een aantal jaren, door den ijver der Chineesche pachters, de eerste, of, gelijk wij wenschen, door de belangstelling van het Europeesch bestuur in de welvaart des volks, de tweede oorzaak vervallen is! De overweging, dat wij de opbrengst van het opiumdebiet niet kunnen missen, kan voor Madoera niet gelden; en terwijl tegen het trekken van verboden kringen in sommige streken van Java kan worden aangevoerd dat zij omringd blijven door streken, waar opium is toegelaten en van waar dit artikel dus gemakkelijk kan worden binnengesmokkeld - een argument, dat intusschen niet heeft belet dat men onlangs de verboden kringen belangrijk heeft uitgebreid - vervalt ook dit bezwaar ten aanzien van de geheel door de zee omspoelde residentie Madoera.

Na deze kleine uitweiding keeren wij terug tot den algemeenen toestand van dat gewest.

Wij meenen voldoende te hebben aangetoond, dat de woorden, in 1850 door den vorst van Indragiri uitgesproken: ‘Wij, inlandsche vorsten, kunnen ons land niet behoorlijk besturen zonder den steun van het Europeesche gezag,’ volkomen van toepassing zijn op de regenten van Madoera, zoolang wij dezen vrijheid lieten in het inwendig beheer des lands.

De Sultan van Soemenep, die van 1812 tot 1854 regeerde, moge een schitterende uitzondering zijn geweest, althans voor zoover dat beoordeeld kan worden bij de omstandigheid dat onder zijn bestuur zich nooit een Europeaan in de Soemenepsche binnenlanden vertoonde; het bewijs is ook daar, dat zelfs die zoozeer boven de andere regenten uitstekende vorst niet in staat is geweest, iets blijvends te scheppen: na zijn dood was de toestand in zijn regentschap weldra niets beter dan hij in West- en Midden-Madoera was.

Men kan dus, in het algemeen, wel zeggen dat het bestuur der regenten op Madoera een ramp is geweest voor de bevol-

king. Eene vergelijking van Madoera met Java bevestigt, dunkt ons, volkomen de woorden van Van Alphen, waarmede dit opstel aanvangt.

De bevolking heeft het toegejuicht, dat wij aan het ellendig vorstenbestuur, in haar belang, een einde maakten. Zij heeft vertrouwen getoond in onze bedoelingen. Laat ons dat vertrouwen niet tot schande maken, haar door onze daden onze belangstelling bewijzen; haar zoo behandelen dat wij ten allen tijde op hare trouw, op hare verkleefdheid zullen kunnen rekenen!

Men behoeft, meenen wij, niet door optimisme verblind te zijn om te erkennen dat de mogelijkheid daartoe bestaat. Wanneer, na weinige tientallen van jaren, tengevolge van onze bemoeiingen, de landbouw een geheel ander aanzien zal hebben erlangd; de Madoerees, ook door de afschaffing der heerendiensten, de vrije beschikking heeft over zijn tijd en werkkracht en, door onze zorg voor de veiligheid, zeker is dat hij zelf de vruchten van zijnen arbeid zal plukken; handel en nijverheid dientengevolge een hoogere vlucht hebben genomen; het gebruik van opium onbekend geworden is, - is het dan niet met reden te verwachten dat de ouden van dagen, die nog den tijd der Sultans en Panembahans gekend hebben en getuigen zijn geweest van de willekeur, de knevelarij, de onveiligheid van vroeger tijd, de jongeren zullen opwekken tot dankbaarheid jegens het Nederlandsche gezag, dat zóó goed zijne roeping begreep?

Ziedaar het ideaal. De ondervinding heeft doen zien, dat wij op Madoera, zonder eenige militaire vertooning, alleen door geduld en beleid, groote hervormingen hebben kunnen tot stand brengen terwijl de rust geen oogenblik in gevaar werd gebracht. Dat geeft moed voor de toekomst; een stevige grondslag, waarop met gerustheid kan worden voortgebouwd, is gelegd. Onze wensch is het, dat de bekwame bouwmeesters ook verder niet zullen ontbreken en dat wij met recht allen, die twijfelen of het Nederlandsch bestuur wel ten bate der inlandsche bevolking strekt, steeds op Madoera zullen kunnen wijzen.

E.B. KIELSTRA.

Het theerandje.[1)]

Personen.

LOUISE FOSTER, weduwe, 26 jaar, elegant, levenslustig.
EULAND, 48 jaar, keurig gekleed, een heer ‘die uitgaat,’ - doet zijn best voor jonger door te gaan - erg door zijn haar gegroeid.
FRANÇOIS VAN EDERLÉ, 28 jaar, geneesheer.
ANTOINETTE, 28 jaar, opgewekt, bij de hand, vertrouwde en kamenier van mevrouw Foster.
MIETJE, keukenmeid.

De handeling valt voor te Utrecht in het huis van mevrouw Foster. Elegante salon. Deur op den achtergrond. Deur rechts naar de kamer van mevrouw Foster. Links: een spiegel. Op den voorgrond rechts: canapé en guéridon. Op den achtergrond: twee koffers, één zeer ‘bereisd’, vol etiquetten - een ander geheel nieuw. Links op den voorgrond: een raam.

Eerste Tooneel.

ANTOINETTE

(Zij staat met eenige japonnen over den arm op den achtergrond, tusschen de twee geopende koffers, in tweestrijd, heen en weer draaiende van den eenen koffer naar den andere.)

Ja, wat te doen? Gaat mevrouw, of gaat zij niet? Wie zal dat zeggen? Moet ik (*wijst op den nieuwen koffer*) in pakken? òf (*wijst op den ouden*) - u i t pakken? U i t pakken? In pakken? *(Komt naar den voorgrond en gaat, steeds met de japonnen over den arm, op de canapé zitten)*.

1) De uitsluitende bevoegdheid tot opvoering wordt velgens de wet van 28 Juni 1881, Staatsblad 124, door den auteur voorbehouden.

Tweede Tooneel.

ANTOINETTE, MIETJE. MIETJE

(steekt haar hoofd door de achterdeur).

Juffrouw Antoinette! Juffrouw Antoinette!

ANTOINETTE.

Kom maar binnen! Wat is er aan de hand?

MIETJE

(binnenkomend).

Zeg. eens! Is 't waar wat de oppasser mij daar zei? Wil mevrouw weêr weg?

ANTOINETTE.

Ik zou het je zeggen - als ik 't wist! Waarom dacht Jan dat?

MIETJE.

Omdat mevrouw gisteren dien nieuwen koffer gekocht heeft! 't Zou me razend spijten, want 't is een goede dienst, en gaat mevrouw er van door - dan weet de hemel wanneer wij haar terugzien? Nu - wat heeft ze je gezegd? Jij weet toch altijd alles van haar. Ga je weer mede?

ANTOINETTE.

Ik weet er niets van. Mevrouw was gisteren en vanmorgen erg in zichzelve gekeerd. Straks komt zij gekleed om uit te gaan, geeft mij de sleutels van de koffers en zegt: ‘Antoinette, zie de reistoiletten eens na en prepareer maar vast wat om mee te nemen - als ik eens op reis wil gaan!’ En daarop stapt ze weg en laat mij hier aan mijn lot over. Ik weet warempel niet wat ik doen moet!

MIETJE.

Zoo - dat ziet er slecht uit. Dan zal Jan wel gelijk hebben! En als mevrouw weer eens voor een paar jaren wegging - wat zal ze dan met dit huis doen? Verkoopen? Ze zal toch niet eeuwig met zoo'n duur pand hier willen blijven zitten, als zij er zelve nooit is?

ANTOINETTE.

Verkoopen denk ik niet. Mijnheer zaliger was razend gehecht aan 't oude huis en 't zou hem onmogelijk geweest zijn er van te scheiden. Daarom zal mevrouw 't niet licht weg doen.

MIETJE

(lachend).

Nu - anders van je familie moet je 't hebben!

ANTOINETTE

(ook lachend).

Goed - maar je vrouw is geen familie! - Neen - mijnbeer

had eerder kunnen zeggen: Van je vrienden moet je 't hebben! Want daar heeft hij heel wat mede uittestaan gehad. Trouwens - 't goede had hij evenzeer aan hen te danken, want aan zijn vrouwtje kwam hij ook door zijn vrienden.

MIETJE.

Ja - dat's waar ook, hoe kwam zoo'n oude vrijer nog op eens aan zoo'n lief wijfje?

ANTOINETTE.

O! dat is een lange geschiedenis. Zooals je weet is mijn moeder jaren lang hier huishoudster geweest, en zoo weet ik er alles van. Je zoudt het kunnen noemen: 't verhaal van de drie vriendjes!

MIETJE

(gaat zitten).

Toe, vertel 't eens. Ik hoor graag van die geschiedenisjes?

ANTOINETTE.

Heel interessant is 't anders niet.... Jaren geleden waren er te Utrecht drie onafscheidelijke vriendjes: onze mijnheer - dan de zoon van den randsheer van Welden en de latere dokter Van Ederlé.

MIETJE.

Wat - de dokter? Maar die is toch een boel jonger?

ANTOINETTE.

Neen - deze natuurlijk niet! Maar zijn vader - die was ook dokter. Later ging onze mijnheer met mijnheer Van Welden naar Delft - de een voor ingenieur - de ander voor Oost-Indisch ambtenaar. De dokter studeerde hier. Onze mijnheer kwam hier ook weêr terug in de fabriek van zijn vader, verdiende een mooien duit geld en leefde stilletjes en ongetrouwd in dit oude huis. Daar komt de cholera en neemt den dokter weg! De beste man had altijd iedereen geholpen - behalve zijn eigen beurs. Toen hij begraven was, bleef er zoo wat niets voor de weduwe en haar zoon. Maar geen nood! Onze mijnheer was er - hij liet den jongen op zijn kosten studeeren - behandelde hem letterlijk als een eigen kind - hij was hier altijd over den vloer. Dat was *één*.

Op een goeden dag, een brief uit den Oost van mijnheer Van Welden: of onze mijnheer maar eens effentjes naar Amsterdam wil gaan om een dochtertje van mijnheer Van Welden in ontvangst te nemen. Dat was *twéé*!

MIETJE.

Een grappige commissie voor zoo'n ouden vrijer.

ANTOINETTE.

Ja! - Mijnheer ging trouw naar Amsterdam, haalde 't meisje van 't schip en bracht het naar Brussel op 't kostschool. Een anderhalf jaar later - nieuwe brief uit Indië. Mijnheer van Welden had leverziekte en zou naar Holland komen. Dat doet hij - komt hier - natuurlijk weder bij onzen mijnheer en sterft nog heel plotseling in dit eigenste huis.

Na mijnheer van Welden's dood gaat onze mijnheer naar Brussel, en vindt daar 't meisje - mooi - gefortuneerd - en volstrekt niet genegen langer op school te blijven! Hoe 't daar nu verder is gegaan - precies weet ik het niet! Maar een halfjaar later wist ons mevrouwtje - ik denk dat zij hèm gevraagd heeft! - het zoo knapjes aan te leggen, dat er op een goeden dag een loopend vuurtje door Utrecht ging - onze mijnheer, een verstokt oud gezel - diep in de vijftig: ging trouwen met of liet zich trouwen door - mejuffrouw Louise Van Welden, oud negentien!

MIETJE.

Dat was een durf!

ANTOINETTE.

Ja - maar hij heeft er nooit geen berouw over behoeven te hebben. Want ons mevrouwtje kwam zich hier braaf begraven in dit stille huis. - Zij was perfekt met haar man - nooit is er zóoveel *(maakt een beweging als beet zij een onzichtbaar stukje van een nagel)* op haar te zeggen geweest, en toen mijnheer na een jaar of vier ziek werd heeft zij hem opgepast en verzorgd, dat geen dochter het haar verbeterd zou hebben. En zij was heusch heel treurig over zijn dood.

MIETJE.

En toen als verzetje gingen jullie reizen!

ANTOINETTE.

Wel zoo'n beetje! Mevrouw zei: ‘Antoinette - nu moesten wij eens wat van de wereld gaan zien. Ten minste als jij meê wilt?’ - Of ik meê wou? Of ik!! En zoo hebben wij een besten tijd gehad. Ik weet niet waar wij al niet geweest zijn! En 't amuseerde mij!! Want 't duurde nooit lang of de vrijertjes fladderden met zwermen rond het mooie rijke weeuwtje, - als nachtuilen om de waskaars! En zij liet hen zich branden! - oh! En als die nachtuilen met hun gebrande vleugels bij mij om troost kwamen, zei ik: ‘Ik heb het u wel gezegd. Mevrouw heeft haar eersten man genomen

om vrij te zijn - en nu wil ze - juist om vrij te blijven - er geen tweeden hebben!' En zóó dropen de franschmannetjes, de italiaantjes, de hollandertjes - want die waren er ook bij! - allemaal met lange neuzen af. 't Ging me soms aan mijn hart - want er waren zulke aardige kereltjes bij, dat ik er wel eens uit had willen kiezen! Maar - ik was - geen weeuwtje - en niet rijk!.... Dat was 't verschil! Met dat al heb ik met mijn reizen heel wat geleerd - een aardig mondje fransch, engelsch en duitsch opgedaan; en ik redde mij met die vreemde snuitertjes dat het een lust was!

(Men hoort schellen).

MIETJE

(opstaande).

Er wordt gebeld! Ik ga open doen! (*Mietje af*.)

Derde Tooneel.

ANTOINETTE

(alleen, daarna weder Mietje).

ANTOINETTE

(opstaande).

Ik hoop dat het mevrouw is, want ik weet niet wat aan te vangen.

MIETJE

(in de achterdeur).

Juffrouw Antoinette! daar is een mijnheer voor mevrouw, - en of ik nu al zeg, dat ze uit is - ik kan hem niet wegrijgen.

Vierde Tooneel.

DE VORIGEN, EULAND.

EULAND

(Mietje ter zijde schuivend).

Neen, zeker kunt gij hem niet wegkrijgen! Mejuffrouw Antoinette, vergeef mij dat ik zoo onbescheiden ben (*doet de deur voor den neus van Mietje dicht*) - maar ik moet u om raad vragen.

ANTOINETTE.

Mijnheer Euland! - zegt u toch niet mejuffrouw! Ik ben maar Antoinette!

EULAND.

Neen, pardon, ziet u - u is tevens - en zeer terecht - bepaald z e e r terecht - de vertrouwde van die allerbeminnelijkste mevrouw Foster - en daarom - (*draait verlegen met zijn spitse vingers op den bol van zijn hoed*).

ANTOINETTE

(schuift hem een stoel toe en blijft zelve staan).

Ga, als 't u belieft, zitten! Had u een boodschap voor mevrouw? Wat wilt u dat ik haar zal zeggen?

EULAND.

(*haatig*) O! niets - niets. Dank u zeer - maar de gelegenheid is nu zoo gunstig - en ik vrees de tijd dringt - dat ik herhaal het - (*besluitende*) - ik moet u ronduit om raad vragen, mejuffrouw Antoinette!

(hij gaat zitten).

ANTOINETTE.

Aan mij?

EULAND.

Ja - aan u. Gij kent mevrouw Foster geheel. Gij hebt blijkbaar haar geheele vertrouwen.

ANTOINETTE.

Heusch niet! u overdrijft!

EULAND.

Neen! neen - zoo is het. Nu - gij zult misschien wel gemerkt hebben - (*dralend*.)

ANTOINETTE

(ter zijde).

Ah ha! Nachtuil nommer duizend en drie! (*tot Euland*) Wat meent u?

EULAND.

Wel gemerkt hebben, dat sedert wij 't groote voorrecht hebben mevrouw Foster weer een paar maanden in ons midden - in 't vaderland - te zien - in de oude stad, waar haar betreurde man - mijn onvergetelijke vriend Foster, een sieraad was (*raakt de klus kwijt*) - er - soms - misschien -

ANTOINETTE

(ondeugend).

Het voor mevrouw Foster minder dan ooit mogelijk was de herinnering aan uw vriend - te vergeten?

EULAND

(*haastig*).

Neen! - juist dat wilde ik niet zeggen! Vergeten? Neen - als mensch - als staatsburger - nimmer! Maar ziet u, mejuffrouw Antoinette - 't is nu al eenige jaren, dat mevrouw Foster weduwe is - en - zoudt u nu meenen dat zij in het geheel aan geen hertrouwen zou denken?

ANTOINETTE.

Hoe kan ik ik dat nu weten, mijnheer Euland? U begrijpt toch wel dat Mevrouw mij zoo iets niet zou zeggen.

EULAND

(wat driftig).

Zeggen! zeggen! zeggen! Maak mij nu niet wijs dat het noodig zou zijn u zoo iets te zeggen! Maar er zijn van die teekenen, die

nooit bedriegen! Zou Mevrouw zich nooit wat eenzaam op de wereld gevoelen? Dat eeuwige reizen kan toch niet altijd duren? Zouden er nu nooit eens oogenblikken zijn, dat zij - zoo jong - zoo mooi - zoo geschapen voor 't geluk - daar nu ook haar aandeel in zou willen hebben? Is zij nooit wat melancholiek? Houdt zij van maneschijn?

ANTOINETTE

(ter zijde, op Euland's kalen schedel wijzende).

Van maneschijn? (*Luid*). Daar heb ik nooit op gelet! Maar - nu u 't zegt - misschien wel! Want als 't buiten mooi weer was en de ramen stonden open en ik wilde de lichten opsteken dan zei mevrouw: ‘Wacht liever nog wat Antoinette, want anders komen al die vlinders binnen en die branden zich zoo akelig de vleugels.’

EULAND

(verheugd).

Zie je - daar hebben we 't al! Ja, behoefte aan nadenken - maneschijn - sterren. - Houdt Mevrouw ook van sterren?

ANTOINETTE.
Sterren? Dat geloof ik wel. Tenminste als die Italiaansche officiertjes kwamen....

EULAND

(verbaasd).

Wat belieft je? Italiaansche officieren?

ANTOINETTE.
Die hebben allemaal sterren. Op den uniform weet u? En 't zijn heele nette mooie mannetjes! Keurig. En dan zei Mevrouw: Hé - die dragen sterretjes, precies als bij ons.

EULAND

(ziet Antoinette argwanend aan, terwijl deze hoogst onschuldig kijkt).

Gij begrijpt heel goed juffrouw Antoinette, dat ik noch van uniformen noch van officiertjes sprak. Ik bedoel die heerlijke groote sterren daarboven aan 't firnament. Doet de aanblik daarvan uw mevrouw niet soms in diepe gedachten verzinken?

ANTOINETTE.
Och - dat weet ik niet. Maar onder die sterredragertjes daar in Rome waren er alleraardigste.

EULAND

(zeer ongerust).

En - Mevrouw? - Zou toch niet? - Waren er daar onder? - Toe - juffrouw Antoinette - ik ben niet onbescheiden maar, -

waarom langer geveinsd? ik vrees dat mijn lot afhankelijk is van een beslissing van mevrouw Foster - ik zou voor geen geld van de wereld.....

ANTOINETTE.

(ter zijde). Een blauwtje loopen? *(tot Euland).* Ik begrijp maar niet wat u wilt.

EULAND

(ongeduldig).

Gij hebt mij genoeg begrepen! Er is toch nooit iemand op die reizen geweest - die - gij denkt - dat - indruk op mevrouw gemaakt heeft?

ANTOINETTE.

(ter zijde). Daar zijn wij er! *(tot Euland).* Dat zou ik niet durven zeggen. In Rome bijvoorbeeld herinner ik mij dat er eens een kolossale engelschman was....

EULAND

(zeer ongerust).

Een kolossale engelschman?

ANTOINETTE.

Die stapte op 't laatste oogenblik van 't vertrek in de wagon. De trein zette zich in beweging....

EULAND

(zeer ongerust),

De trein zete zich in beweging....

ANTOINETTE.

Door den schok trapt 't onmensch met zijn engelsche strijkijzers op 't beelderige voetje van Mevrouw....

EULAND.

Hemel!

ANTOINETTE.

En de mensch zegt niet eens: *pawdon!* Ik was woedend, maar mevrouw, hoeveel pijn zij ook had, lachte over mijn booscheid en zeide: ‘ach - dat is de engelsche manier om i n druk te maken!’

EULAND

(boos).

Juffrouw Antoinette! juffrouw Antoinette! gij steekt een beetje weer den gek met mij, dan behoorlijk is. Gij begrijpt volkomen...

ANTOINETTE.

Dat gij uw vleugels wilt branden.

EULAND.

Mijn vleugels?

ANTOINETTE

(lachend).

Ja wel! - uw prachtige donkerblauwe met goud doorspikkelde vlindervleugels! geef u geen moeite!

EULAND.
Waarom niet? Als er niemand anders is? Ik ben een boel jonger dan mijn overleden vriend.

ANTOINETTE.
Juist daarom! U bent te jong!

EULAND.
Wat blieft u? Acht en veertig jaren is niet te jong om te trouwen!

ANTOINETTE.
Neen - maar hoe oud denkt u te worden?

EULAND.
Wat een vraag? Wie weet dat? Ik ben goed geconserveerd. Mijn vader leeft nog en is twee en zeventig. Mijn beide grootvaders werden bijna negentig.

ANTOINETTE.
Dus, als gij eens deed als uw grootvaders en mevrouw kwam u op uw acht en veertigste jaar te *trouwen* dan heeft zij - 48 van de 90 maakt: twee en veertig jaren voor het *berouwen*? Neen - dat is heusch te lang!

EULAND.
Maar wie spreekt van berouwen? Waarom zou ik uw mevrouw niet even gelukkig maken als haar eerste man?

ANTOINETTE.
Even? even?

EULAND.
Was zij niet tevreden? niet gelukkig?

ANTOINETTE.
Zeker! maar ik meen dat een tweede uitgaaf altijd moet zijn - herzien en verbeterd!

EULAND

(verontwaardigd).

Maar Antoinette, gij maakt het werkelijk te erg! In ieder geval, ben ik niet tien jaar jonger dan Foster was toen hij haar trouwde? En - ben ik dan niet veel herzien en verbeterd? *(Staat op en beziet zich zelven met welgevallen, ten slotte in den spiegel).*

ANTOINETTE.
(*ter zijde).* Hij verdiende dat ik zijn vleugels er aan waagde! (*tot Euland)*. Mijnheer Euland, ik weet er niets van hoe mevrouw er over denkt - ik ben maar een eenvoudige kamenier.

EULAND

(haar beziende). Eenvoudig? eenvoudig! Dat mocht wat die eenvoud! Je bent eene kleine feeks - maar een aardig nest en als gij nu eens heel lief waart *(tracht haar om de taille te vatten)*.

ANTOINETTE

(hem afweêrend, met nadruk)

Mijnheer!

EULAND.

Kom! kom! - Nu - dan moest gij eens voorzichtig bij mevrouw een balletje opwerpen! Ik ben wel niet te oud om te trouwen - maar wel om een gek figuur te slaan, en daarom wilde ik als een voorzichtig veldheer eerst de vesting laten verkennen, alvorens.... (*maakt eerst de heldhaftige beweging van iemand die met geveld geweer storm zal loopen, maar dan plotseling 't gebaar van iemand, die erg kiespijn krijgt)*. Aie! aie!

ANTOINETTE.

Mijn hemel! wat overkomt u?

EULAND.

Niets! niets. 't Is al voorbij. (*ter zijde)* Vervloekt gebit! Ik kan aan dat ellendige ding maar niet wennen! Ik dacht waarachtig dat het losschoot. *(Tot Antoinette)* Heb je ook een glas water?

ANTOINETTE.

Gaarne! Ik zal 't halen. (*Antoinette af*).

Vijde Tooneel.

EULAND

(hij gaat haastig naar den spiegel en duwt het gebit op zijn plaats).

Zie zoo! nu zit het weer! Die brave specialiteit in de tandheelkunde beweerde dat het spoedig went! Dat valt niet mede! En zeggen dat ik dat alles doorsta om minder oud te zijn - om meer indruk te maken op die bekoorlijkste....

Zesde Tooneel.

EULAND. ANTOINETTE

(met een glas water).

ANTOINETTE.

Als 't u belieft.

EULAND.

Dank je *(hij drinkt wat*).

ANTOINETTE.

Kiespijn?

EULAND.
Neen, niet precies. Een beetje nerveus. Neuralgisch.

ANTOINETTE.
Ah zoo! koud water zal niet goed zijn. Wees u voorzichtig! en ook met het bijten!

EULAND.
(ter zijde). Zou zij 't raden? (*tot Antoinette)* Bijten? ja daar moet ik wel een beetje mede oppassen. Gij weet: een gevoelige zenuw. Maar juffrouw Antoinette, gij hebt maar nooit flinkweg raadgegeven. Zou ik nu niets geen kans hebben? Toe - blijf nu niet staan, maar ga ook eens zitten en zeg mij oprecht wat gij er van denkt.

(beiden gaan zitten op de canapé).

ANTOINETTE.
Dat wil ik wel doen mijnheer Euland. (*Na een oogenblik nadenken*) Ik zou het niet denken!

EULAND.
Dat uik kan had?

ANTOINETTE.
Neen!

EULAND.
En waarom niet?

ANTOINETTE

(quasi verlegen).

Dat is zoo moeilijk te zeggen! Maar enfin - u weet - toen Mevrouw's vader stierf, was zij in een heel lastig geval. Zij was op kostschool te Brussel. Haar oom en voogd had juist een gek huwelijk gedaan. Onze mevrouw kon dus niet bij hem gaan inwonen. Andere familie was er niet, en zoo stond zij moederziel alleen.

EULAND.
En om zich een positie te maken trouwde zij mijn goeden vriend Foster. Dat weet iedereen.

ANTOINETTE.
Sedert zag Mevrouw veel van de wereld! Men maakte haar op reis heel wat het hof - och, daardoor leert men de mannen zoo goed kennen! en - ronduit gezegd! - daar winnen ze niet bij...

EULAND.
Dank je!

ANTOINETTE.
...Zoodat als Mevrouw (*declameerend*) ‘en des al niettemin en

evenwel nochtans' (*op gewonen toon*) zoo onvoorzichtig was om te hertrouwen, - om nogmaals in den Eva's appel, al is het dan nòg zoo'n gepermitteerden, te bijten...

EULAND.

Ik begrijp er niets van!

ANTOINETTE.

...Ze hem dan in ieder geval zou deelen met iemand van haar leeftijd, van haar vroolijkheid, in een woord met iemand, die ook met een even flink sterk gebit als zij (*maakt de beweging als beet zij in een appel*) - erin zoo happen!

EULAND.

Happen! bijten! altijd die malle beeldspraak!

ANTOINETTE.

Och! dat kwam nu zoo toevallig! - door uw kiespijn!

EULAND

(knorrig).

Kiespijn! kiespijn! - Een kleine aandoening! Ik bijt zoo goed als de beste!

ANTOINETTE.

Des te beter! Enfin! bepleit uw eigen zaak! Maar waarom vraagt gij dan om raad?

EULAND

(ziet naar de twee koffers).

Waarom? wel omdat 't gerucht loopt, - en ik zie (*wijst de koffers*) niet voor niets, - dat mevrouw al genoeg van Utrecht heeft, en op reis gaat. En in de schrik, de haast, meende ik ten spoedigste... 't Is dus waar? gij gaat weêr op reis?

ANTOINETTE.

Ik wou dat ik het wist! Mevrouw had alle koffers (*wijst naar den ouden*) nog niet eens uitgepakt. Gisteren koopt zij een nieuwen (*wijst op den anderen*), en van morgen was zij zeer zenuwachtig en zegt op eens: 'Antoinette, zie eens na wat wij zouden moeten medenemen, ik geloof, dat wij weer op reis gaan.' En daarop is zij uitgegaan. En nu sta ik daar (*wijst op de japonnen*) net als de ezel tusschen de hooischelven en weet niet wat ik doen moet. U i t pakken? I n pakken?

EULAND

(galant).

Juffrouw Antoinette, een paar oogen als de uwe bestemden je meer bepaald tot 't i n pakken!

ANTOINETTE.

Mijnheer Euland! Zulke complimentjes! Wat een vlinder! Dat

moest Mevrouw nu eens hooren! (*Er wordt geklopt. Euland schrikt en springt op*). (*Lachende tot Euland*): Ziet u - 't geweten! (*luid*) Binnen!

Zevende tooneel.

EULAND, ANTOINETTE,

(Het hoofd van Mietje door de achterdeur.)

MIETJE.

Juffrouw Antoinette! Een pak van Rennes, dat had mevrouw gezegd hier te bezorgen. *(Zij steekt vier pakken theerandjes naar binnen.)*

ANTOINETTE,

(gaat ze aannemen.)

Vier pakken theerandjes? - Dan gaan we op reis! Enfin! Mij wel. Dol amusant is het hier niet!

EULAND,

(zeer onthusd.)

Wat? die theerandjes? Dat afschuwelijke goed, die voorwereldlijke petrefacten - die beduiden..?

ANTOINETTE.

Dat wij op reis gaan! Dat is de vaste gewoonte van mevrouw. Die presenteert ze op 'n middagthecuurtje, dat is iets vreemds, iets eigenaardig hollandsch, en 't amuseert mevrouw. Houdt u er niet van?

EULAND.

Spreek er niet over! Die harde sterk gekruide dingen! Een aanslag op je gebit - en een aanslag op je maag! Kon men ze nog wat weeken. Maar je bederft iederen wijn, waarin je dat goed zoudt soppen. Verbeeld je, kruidnagels, of ik weet niet wat daarin zit, in een glas goede port of marsala. 't Is een bepaalde vergiftiging!

ANTOINETTE.

Dat treft al heel slecht! Want mevrouw met haar echt oostersch gebit vind het juist zoo heerlijk - zoo in eens - (*maakt een beweging alsof zij iets hards doorbijt*) knap!! in tweeën te bijten! Maar - zij heeft ook tanden! kijk! om te stelen - en ziet u, daarbij nog zoo erg jong - zoo niets gesleten. -

EULAND,

(knorrig.)

Ieder zijn smaak!

ANTOINETTE.

(verontwaardigd.)

Hoe kunt u dat zeggen, mijnheer Euland! U, die er aan denkt, mevrouw te vragen!
In 't huwelijk moet men toch trachten één smaak te hebben!

EULAND.

Voor theerandjes? Ben je dwaas!

ANTOINETTE.
Ik vergat die kiespijn, die ééne zenuw.

EULAND.
't Is warempel waar! die doet me al pijn als ge er van spreekt.

ANTOINETTE,

(alsof zij een inval krijgt.)

Er is toch een wijn, net zoo gekruid als de theerandjes, daar zoudt ge ze in kunnen ‘soppen’, zooals u dat noemt.

EULAND.
Kruidenwijn? Lievevrouwen bedstroo?

ANTOINETTE,

(lachend.)

Niet zoo snel! Zoo ver zijn we nog niet! Om te beginnen: hypocras!

EULAND,

(ook lachend, al is het wat spijtig.)

Heel aardig! heel aardig! - Maar waarom wil mevrouw nu op eens weg? Kunt gij 't gissen?

ANTOINETTE.
Gissen? neen. Maar mij dunkt, zoo heel ver behoeven we 't ook niet te zoeken. Vind u het hier heel amusant, opgewekt, levendig?

EULAND.
Een plaats gewijd aan de wetenschap behoort niet amusant te zijn.

ANTOINETTE.
Wel mogelijk! maar ik geloof niet, dat mevrouw zich al gewijd heeft aan - de wetenschap!

EULAND,

(ietwat angstig.)

Maar zij heeft toch geen afkeer van hier te zijn? met haar eerste man woonde ze ook hier.

ANTOINETTE.
Zeker! Zij hield hartelijk van hem; om zijnentwil heeft zij hier stilletjes geleefd, hem opgepast, hem 't leven zoo prettig en best mogelijk gemaakt. Maar zulke goede dingen.....

EULAND,

(haastig.)

Bestaan in drieën.....

ANTOINETTE.

Neen! zijn voldoende: in ééne!

EULAND.

Gij geeft niet veel hoop. Maar ik wil mijn lot kennen. Gaat gij spoedig weg?

ANTOINETTE.

Ik zei u al dat ik niets, niets, niemendal weet. Maar waar-

schijnlijk wel. Als mevrouw iets in haar hoofd heeft, gaat het in den regel er met den franschen slag door.

EULAND.

Hemel! Dan kom ik van middag terug. Beloof mij, juffrouw Antoinette! gij verraadt niets. Gij zijt niet tegen mij - niet waar?

ANTOINETTE,

lachend.

Ik, mijnheer? Waarom zou ik? I k behoef u niet te trouwen! Dat is mevrouw's zaak. (*Gaat naar de koffers).* Ik kan toch niets pakken vóór dat mevrouw mij beter op de hoogte brengt, ik zal de japonnen zoolang hier naast wat uithangen. (*rechts af.*)

Achtste Tooneel.

EULAND.

EULAND,

(haar naziende.)

(*Haar stem nabootsend*). 'I k behoef u niet te trouwen.' Zoo'n nest! 't Zou waarempel nog zoo naar niet zijn. Dat reizen heeft haar alleraardigst ontwikkeld. Maar kom. (*Ziet op zijn horloge*.) Sapperloot! Meer dan tijd voor mijn visites! (*Snel af. Tegen Antoinette die binnenkomt*.) Mondje dicht! Mondje dicht!

Negende Tooneel.

ANTOINETTE.

Bepaald! (*Als zij alleen is*.) Als die kans heeft om mevrouw hier te doen blijven! Maar (*gaat op de canapé zitten*) wat kan mevrouw zoo zenuwachtig gemaakt hebben? Wij komen een paar maanden geleden terug. Mevrouw betrekt haar huis, huurt meiden, alsof zij hier altijd denkt te blijven. Op eens gisteren dien koffer gekocht en van morgen.... Wat is dan gisteren gebeurd? Wie is er geweest? Laat eens zien! Mijnheer en Mevrouw Van Sluchteren. Dat kan niets te beteekenen gehad hebben, dat zijn van die visitekennissen van veertien in 't dozijn. De generaal van der Staal. Die is 't ook niet. Freule Van Pettelgem? Die heeft maar door zitten giegelen als altijd. Wie is er nog meer geweest? - Wel - niemand. Kan mevrouw dan iemand ontmoet hebben? Ze is om vier uur uitgegaan. Toen heeft ze den koffer gekocht. Om half zes kwam zij dineeren. Daar tusschen moet het liggen, want aan tafel heeft zij bijna niets gegeten. Bepaald! daar schort het hem! Waar is zij toen geweest? Wacht eens! 'Bij de oude mevrouw Van Ederlé,' zeide zij. Nu, die zal haar toch wel niet

op de vlucht jagen, die lieve, goede, gebrekkige oude dame, altijd even zacht en lijdzaam. Enfin! er achter komen doe ik wel. Ah! mevrouw! (*Staat snel op*.)

Tiende Tooneel.

ANTOINETTE, MEVR. FOSTER.

MEVR. FOSTER,

(met hoed en mantille aan.)

(Haar handschoenen uittrekkend en naar de koffers ziende.) Arme Antoinette! (*Zij laat zich wat lusteloos op een stoel neervallen*.) Ge zult niet veel hebben kunnen uitvoeren?

ANTOINETTE.

Neen, mevrouw! niet veel, om u de waarheid te zeggen, maar ik heb in alle gevallen maar wat uitgepakt. Voor uw zomerjaponnen was het toch altijd beter niet in den koffer te blijven. Ik heb ze hiernaast in de kast gehangen.

MEVR. FOSTER.

Dank je. Maar ze zullen spoedig weer in de verdrukking komen. Ik denk dat wij gaan reizen, Antoinette! Je ziet er niet tegen op?

ANTOINETTE.

Ik, mevrouw? Zeker niet! 't Is waar, men zegt: ‘Oost, West, t'huis best.’ En er is met dat reizen soms een boel last. Toch zal ik heel graag weer met mevrouw meêgaan.

MEVR. FOSTER.

Daar vleide ik mij meê, Antoinette. Ik zou je niet gaarne missen.

ANTOINETTE.

Dank u zeer mevrouw. Op mijn beurt, vleide ik mij daar ook een beetje meê!

MEVR. FOSTER.

(*Reikt haar de hand*). Wel Antoinette, je weet heel goed, dat je meer voor mij bent dan eenvoudig een reisgenoote; ik voel dat je van me houdt en dat ik geheel op je kan vertrouwen.

ANTOINETTE.

Hoe zou ik anders voor u kunnen zijn? Ik vergeet niet hoe lief u voor mijn arme moeder en mijn zuster is geweest.

MEVR. FORSTER.

Chut! chut! geen bedankjes. En wat ik voor je moeder deed, die zoo lang en best bij mijn man het huishouden verzorgd had, dat sprak wel van zelf. Kom! - ik ben van daag lui - en besluiteloos - ik ken mij zelve niet meer (*Opstaande, eenigzins aarzelend*.) Is er niemand voor mij geweest?

ANTOINETTE.
Neen mevrouw! Rennes stuurde alleen de theerandjes. (*Wijst de pakken, Antoinette neemt hoed en mantille, daarmede rechts af*.

Elfde Tooneel.

MEVR. FOSTER

(alleen).

Niemand! Dus - niettegenstaande hij nu weet dat ik hier ben en dat ik weer spoedig ga vertrekken, niettegenstaande ik den eersten stap deed en om een consult vroeg, blijft hij hardnekkig op een afstand..... 't Is misschien beter zoo. Dan maar op reis! (*Gaat naar haar koffers*.) Wat zal ik meênemen? Zomergoed - natuurlijk - wij zijn in 't voorjaar. Ook wintergoed? Of zou ik vóór den winter terug zijn? Waarom? Voor wie? Wie wacht mij? Wat wacht mij?....

Voyons! Waar heb ik mij een winter het best geamuseerd? Davos? Montreux? Rome? 't Is allemaal 't zelfde. O! Wat een lot! Veroordeeld te zijn tot eeuwigdurend zich amuseeren! Overal dezelfde menschjes, dezelfde fancyfairs, lawntennis, cricquet, picnics, bals - dezelfde 'courmacherijen', dezelfde mooie mannetjes met dezelfde kneveltjes, pretensietjes, lieve woordjes - en grenzenlooze ijdelheidjes!

Allons! hoe heb ik het met mijzelve? Ik, de levenslustige ziel, word sentimenteel en houd Hamlet's beschouwingen, en dat alles omdat een mijnheertje zich niet verwaardigd heeft naar mijn gezondheid te komen informeeren - (*lachend*) wat nog wel zijn vak is! Ik ben een kind - en avant! aan 't werk! (*haalt eenige dozen uit den koffer*.)

Twaalfde Tooneel.

MEVR. FOSTER, MIETJE.

MIETJE.
Mevrouw! daar is dokter van Ederlé!

MEVR. FOSTER.
(*Terzijde*.) Hij komt toch! (*Tot Mietje*.) Laat den dokter binnen komen.

Dertiende Tooneel.

MEVR. FOSTER, EDERLÉ.
(Mevr. Foster heeft haar handen vol dozen.)

EDERLÉ.

(komt eenigzins geagiteerd op, doch bedwingt zich).

Mevrouw Foster! (*Buigt. Dan zeer koel*.) Mama zei van morgen dat u mij wenschte te - consulteeren.

MEVR. FOSTER

(lachend).

Zeker dokter! Neem plaats. Permitteer me dat ik even al die dozen weg zet. (*Rechts af.*)

Veertiende Tooneel.

EDERLÉ.

EDERLÉ.

Zij! - Zij! - mooier dan ooit! en met meer zekerheid in haar optreden dan ooit! en ik - dwaas! die hier naar toe komende, al bang was dat de meid het bonzen van mijn hart zou hooren! - op eens was alles....

Vijftiende Tooneel.

EDERLÉ, MEVR. FOSTER.

MEVR. FOSTER.

(*Steekt hem de hand toe.*) Zie zoo, nu heb ik ten minste een hand vrij om u toe te steken! (*Hij neemt die met eenige aarzeling aan. Zij gaan zitten.*)

Dokter! (*lachend.*) Wat klinkt dat deftig! Wel dokter, daar u nog nooit naar mij kwaamt kijken, ofschoon ik al eenige maanden in Holland ben.....

EDERLÉ

(wat gedwongen).

U weet mevrouw, ik woon niet hier maar in Amsterdam.

MEVR. FOSTER

(steeds zeer opgeruimd).

Waar gij mooi op weg zijt een beroemde specialiteit te worden.

EDERLÉ

(ook lachend).

Foei mevrouw, u moogt niet spotten met een pas beginnende.

MEVR. FOSTER.

Dat doe ik ook niet! Het is een bekende zaak dat gij goed slaagt. En daar gij trouw uw lieve moeder hier opzoekt, had ik gehoopt dat gij misschien ook eens naar mij

zoudt hebben omgezien. En dan had ik misschien aan den o u d e n v r i e n d een advies gevraagd. Nu die niet kwam - vraag ik het aan d e n d o k t e r.

EDERLÉ

(verward).

Zeker - ik kom hier.... zoo mogelijk alle weken. Maar altijd zeer kort, zeer gejaagd. U weet wij arme doktoren -

MEVR. FOSTER

(lachend).

Behooren meer aan hun zieken dan aan hun vrienden. Dat weet ik zóó goed, dat ik daarom als patiente beslag op u leg, hetgeen gij dus niet moogt afslaan. Ik ben niet ziek mijnheer Ederlé - maar ik vrees het te worden.

EDERLÉ

(ziet haar eerst ernstig aan, dan, aangezien zij steeds doorlacht, met bewondering).

Zóó oppervlakkig, zou ik haast zeggen, schijnt het gevaar niet zeer groot - u ziet er zoo goed uit -

MEVR. FOSTER

(dreigend met opgeheven vinger).

Docter! docter! foei - geen complimentjes! Denk er aan, die heb ik nu drie jaren lang bij dozijnen dagelijks genoten. (*Ernstig*) Neen - ik had juist daarom eens behoefte aan wat waarheden - desnoods harde waarheden te hooren, en daar ik meen te weten. -

EDERLÉ

(opspringend.)

In godsnaam, Louise! Laat dat rusten -

MEVR. FOSTER

(ook opstaande).

(*Ter zijde.*) Louise! Wie noemt mij nog zoo!

EDERLÉ

(verlegen).

Vergiffenis mevrouw! 't Woord had niet over mijn lippen moeten komen. (*Zich vermannend, koel.*) U zeidet dan, mevrouw Foster, dat u vreesde ongesteld te zullen worden?

MEVR FOSTER

(weder opgeruimd).

(*Beiden gaan weer zitten*). Ja dokter - een heel erge kwaal! Misanthropie!

EDERLÉ

(ongeduldig).

Mevrouw! Ik versta het niet - mij dunkt - u zult zelve begrijpen dat dit onderhoud....

MEVR. FOSTER

(flink).

Dringend noodig was. Juist! Anders had ik niet, na drie maanden wachten op uw bezoek, u gedwongen hier te komen. Uw moeder zei mij gisteren, dat zij u

verwachtte. Alvorens weder, misschien voor altijd, het land te verlaten, wilde ik u gesproken hebben. Er mag geen misverstand tusschen ons bestaan blijven.

EDERLÉ

(bitter en zenuwachtig).

Misverstand! misverstand! Gij zijt noodeloos wreed! Waarom hebt gij mij geroepen? Alles was dood, vergeten - neen, nooit vergeten, maar doorstaan. Laat mij aan mijn werk - aan mijn heerlijk goddelijk werk, dat mij gered heeft.

MEVR. FOSTER

(ook ernstig).

Juist! En dat gij dit zóo zegt, bewijst dat i k het recht had u een opheldering te geven, want gij hebt niet het recht zóó te spreken.

EDERLÉ

(heftig).

Niet het recht?

MEVR. FOSTER.

Neen - niet het recht!

EDERLÉ.

Maar hebt gij mij dan niet verdreven uit dit huis, uit mijn land, uit mijn werkkring? Wie heeft mij gedwongen een lieve zieke moeder hier achter te laten en een viertal jaren in Indië, in 't afmattende werk, in dien daar zoo dubbel zwaren hospitaaldienst afleiding - zoo mogelijk het vergeten - te zoeken van wat hier gebeurd was?

MEVR. FOSTER

(met aandoening).

Dat deed niet i k , dat deed uw eigen plichtsbesef! Gij hebt goed, gij hebt groot gehandeld - (*met gedempte stem*) zooals ik wist dat gij handelen zoudt!

EDERLÉ.

Gij, gij zegt dat gij dat wist? gij, die mij hebt weggejaagd als een misdadiger?

MEVR. FOSTER

(eerst ernstig dan allengs opgeruimder).

Niet als een misdadiger! Ik heb den moed gehad u te doen zien wat recht was en wat onrecht zou geweest zijn. Gij hebt dat zelf dadelijk begrepen en gehandeld zooals een eerlijk man doen moest.

Waarom zou er dan nog bitterheid bestaan tusschen ons? Wij deden b e i d e n onzen plicht. (*Ederlé ziet plotseling op.*) Ja, b e i d e n . Mag dan de herinnering daaraan ons niet wat trotsch op ons zelven - blijmoedig maken?.... Ik begreep van uwe moeder, dat dit bij u niet het geval is. Wel, dit zou mij bijna een beetje minder goed vertrouwen in de menschelijke natuur geven! Daarom zeide ik u, dat ik een neiging voelde opkomen tot misanthropie. (*Lachend en hem de hand biedend*) Zie zoo, dit is nu alles voorbij en in orde niet waar? Wij kunnen als goede vrienden scheiden. Ik wilde niet op reis gaan zonder dit eerst verkregen te hebben.

EDERLÉ

(neemt de hand niet aan).

Neen mevrouw! ik heb te veel geleden om zoo snel te kunnen vergeten. (*Bitter*) Ik bewonder uw grootere gemakkelijkheid. Trouwens, ons beider positie was niet dezelfde. Dwaas, ja erger, krankzinnige die ik was, ik had mij geheel gegeven en ik - ik was u immers onverschillig en daarom - (*zeer ontroerd, strijdend om zich te beheerschen*) viel het u gemakkelijk mij te verdrijven - weg te jagen! (*Keert zich half van haar af.*)

MEVR. FOSTER

(gaat naar hem toe, neemt zijn eene hand in de hare en laat haar andere hand rusten op zijn schouder).

Niet juist - Ederlé - niet juist! en dat weet ge. Ik herhaal het. Niet ik heb u verdreven, gij zijt uit vrijen wil vertrokken en thans kunnen wij elkander in 't volle daglicht de hand reiken in ditzelfde huis waar ons beider vriend, mijn man, uw tweede vader, ons beiden zoo heeft lief gehad en vertrouwd; *(met nadruk)* ja - met volkomen recht v e r t r o u w d .

EDERLÉ

(blijft onbewegelijk staan, steeds half afgewend).

Gij kunt gemakkelijk spreken! U kostte het niets mij te dwingen tot wat gij noemt: mijn plicht te doen! Toen ik in die onzalige maskeradeweek, te midden van al die opwinding, in die halve razernij, mij mijn geheim liet ontglippen, toen ik mij zoover vergat aan u - aan de vrouw van een ander - aan de vrouw van mijn grootsten weldoener te zeggen, dat ik haar..... (*tracht zich te beheerschen*).

MEVR. FOSTER.

Bedaar, Ederlé; waarom doet gij u leed aan door u dit alles te herinneren? Laat het verleden rusten. Het eenige wat ik wilde was dat dit verleden geheel juist door u zou beoordeeld worden.

Wij mogen terugzien op ons geheele leven zonder eenig zelfverwijt.

EDERLÉ

(steeds bitterder).

Gij! ja, gij! Gij hadt niet lief, gij hebt alleen te laat gezien dat een arme dwaas niet dagelijks u kon zien, uw leven deelen, zonder dat hij zich aan u hechtte met zijn geheele wezen, met zijn gansche ziel, tot misdadig wordens toe. (*Terwijl hij verder spreekt keert Mevr. Foster zich van hem af zonder dat hij het merkt*). U kostte het geen strijd, gij had niets op te geven, van niets afstand te doen, - integendeel, 't was een zaligheid voor u, u weder omringd te zien door die heerlijke rust, voor uw olympisch karakter - het ware godenelement!

MEVR. FOSTER

(*ter zijde*). Geen strijd!

EDERLÉ

(keert zich plotseling naar haar toe).

Vergiffenis! Ik ben gek! Ik heb geen recht u dit te verwijten. Maar gij zult wel eenig medelijden met mij willen hebben - ik heb zoo vreeselijk geleden, en ik was nog zoo jong! Zulk een

eerste lijden vindt ons nog zoo versch voor alle indrukken, nog niet afgestompt door 't ruwe leven. (*Na eenig zwijgend nadenken*). Gij hebt gelijk gehad. Zoowel toen - als nu. Ik heb slechts één zaak te doen. U vergiffenis te vragen voor mijn onrechtvaardigheid van zooeven en voor mijn krankzinnigheid van vroeger. (*Steekt haar de hand toe*).

MEVR. FOSTER

(die hartelijk aannemend, opgeruimd).

Bravo! zóó zijn wij er! En nu (*Beiden gaan zitten*) mag ik ook wel een beetje schuld bekennen. Ik ben onnadenkend geweest; maar toen ik, om uit de moeielijkheid te komen waarin de plotselinge dood van mijn vader mij bracht, de hand aannam van Foster, toen wist ik niet dat ik niet zijn eerste adoptie was, en dat ik hier, hehalve een tweeden vader ook (*lachend*) een b r o e r zou vinden.

EDERLÉ.

Hoeveel wij ook in jaren verschilden, nooit heb ik oprechter, eerlijker vriendschap gekend dan die tusschen uw man en mij.

MEVR. FOSTER.

Toen ik dien broer leerde kennen, kon ik die vriendschap van u beiden best begrijpen. En ik was niet weinig trotsch die Dritte im Bunde te zijn. Wat een uitstekend driemanschap vormden wij!

EDERLÉ.

Helaas ja! 't Waren de heerlijkste tijden van mijn leven!

MEVR. FOSTER.

Hier begint mijn schuldbekentenis! Hoe jong ik ook was - als vrouw had ik moeten begrijpen dat een d r i e m a n s c h a p - uit drie m a n n e n moet bestaan! Ik had misschien voorzichtiger, oplettender moeten zijn.

EDERLÉ.

Zeg dat niet! Gij kondt niet raden wat een ellendeling de derde was.

MEVR. FOSTER

(half ernstig, half luimig).

Wat een woord! Schaam je. Zoo moogt gij over uw eigen, over e e n van ons d r i e ë n , niet spreken; gij zoudt de twee anderen compromitteeren! Gij promoveerde, - mijn goede man was in één verrukking over je prachtige examen! Daar komt de maskeradeweek. Ik had die nog nooit bijgewoond. Het eene feestje volgde op 't andere. In onze anders zoo kalme stad is het

op eens alsof een carnavalswoede zelfs de stemmigste, deftigste luidjes uit den plooi brengt. Wij amuseerden ons dol. Daar op dien laatsten avond - de contrepartij - was het plotseling alsof een wolk over ons hemeltje gleed. Was het de reactie van de vermoeienissen? Was het omdat het 't laatste feest zou zijn? Was het het denkbeeld dat op je promotie je vertrek zou volgen? Ik weet het niet, maar wij waren beiden stil en droevig. En toen, op mijn ondoordachte vraag wat je scheelde.....

EDERLÉ.

Vergat een ongelukkige wat hij aan u, aan zijn weldoener, aan zijn eigen geheel verleden verschuldigd was en liet hij zich een bekentenis ontglippen - o! geloof mij, de woorden waren niet over mijn lippen of ik had het gevoel van het onherstelbare, ik voelde dat alles voorbij was. Ik liep weg als een kind. Den volgenden morgen kreeg ik uw brief..... Wat ik in die verdere dagen doorleefd heb, kan ik u nooit bekennen. Maar ik gehoorzaamde. Ik ging als dokter naar Indië, ik ontvluchtte u. En sinds dien tijd heb ik den moed niet meer gehad.....

MEVR. FOSTER

(opgeruimd).

Gelukkig ik wel! Zoo zijn wij nu eenmaal, wij vrouwen! Wij hebben den onwederstaanbaarsten moed van allen - den moed van de bedeesden! Moeten wij nu eenmaal durven, dan durven wij ook fameus! En nu is het definitief uitgemaakt, ik kan gerust op reis gaan. Gij zijt weder verzoend met je zelven en met mij?

EDERLÉ

(geroerd).

Zeker! Mijn gedrag tegenover u is laf geweest!

MEVR. FOSTER

(steeds opgeruimd).

Chut! chut! Nu spreken wij er nooit meer over! Maar ik ben zeer blijde dat gij zulk een schoon resultaat met je kuur hebt: mijn menschenhaterige stemming is geheel verdwenen! En ik hoor met groot genoegen dat ik niet de eenige dankbare patiënte ben. Gij hebt groot succes in je carrière.

EDERLÉ

(opgewekt).

't Zou schande zijn als ik niet erkentelijk was. Ik begin te slagen. 't Is anders in zulk een groote stad niet zoo gemakkelijk bekend te raken. Maar er is volop te doen, volop te leeren.

MEVR. FOSTER

(steeds opgeruimder).

Dus - altijd vol ambitie! Wat zijt gij mannen toch gelukkig. Uw carrière is u alles!

EDERLÉ

(plotseling weêr somberder).

Alles! neen, niet alles! (*zich vermannend*). Maar 't leven grijpt ons, meer dan wij het leven! En zoo brengt iedere dag zijn nieuwe belangstelling, zijn nieuw beroep op al onze krachten, op al onze intelligentie. 't Is een strijd - met al de emoties daarvan.

MEVR. FOSTER.

Welnu! glorie aan de overwinnaars!

EDERLÉ.

Juist! Maar ook - wee den overwonnenen! Wie ontgaat de bittere uren van twijfel, van ontmoediging? Wie staat ons dan bij? Wie troost? O! er zijn er altijd zoovelen, die zouden juichen als 't geluk eens keerde. Gij weet het niet, hoeveel nijd, hoeveel afgunst ook ons, doctoren omringt, ons altijd bedreigt, iedere weifeling tot een fout, iedere dwaling tot een misdaad maakt. 't Is soms zoo hard geheel alleen te staan..... (*hij blijft plotseling steken, als vreesde hij te veel gezegd te hebben).*

MEVR. FOSTER

(ook eenigzins ontroerd).

Gij hebt gelukkig je lieve moeder om je moed in te spreken. Als gij eens wist - o ja, maar gij weet het heel goed! - hoe trotsch die op haar zoon is. En dat moet je wel zeer gelukkig maken.

EDERLÉ

(eenigzins verstrooid)

Zeker! *(tot haar*) U zei - dat u weêr op reis gaat? Kunt gij hier niet meer wennen? Heeft Holland het bij u verkorven?

MEVR. FOSTER.

Neen - dat niet. Na drie jaren ben ik hier teruggekomen. Vele van onze vrienden vond ik er niet meer terug, - gestorven of vertrokken. Ik had dit huis van mijn man aangehouden. Maar 't is te groot - te unheimisch - mijn notaris zegt dat 't slechter worden zal - vooral als het dikwerf en lang leêg staat. Hij dringt sterk aan op verkoopen. Dan ga ik maar reizen. Wat kan ik beter doen? (*Eenigzins gedwongen vroolijk*) De wereld is een schouwtooneel! Wij vrouwen hebben nu eenmaal geen carrière, niets om onze ambitie te prikkelen. Wij krijgen geen rol te spelen, zijn dus geen acteurs op dat tooneel, zooals gij, heeren eerzuchtigen! Wij moeten ons dus maar vergenoegen met te dienen voor publiek! Nu - dat moet er bij iedere voorstelling ook zijn! en om te beginnen hoop ik je nog lang te applaudisseeren! Je moeder zal mij wel blijven schrijven hoe goed het je gaat.

EDERLÉ

(zeer verwonderd).

B l i j v e n schrijven? Schreef moeder u - en over mij?

MEVR. FOSTER.

Wist gij dat niet! Heeft zij je dat nooit gezegd?

EDERLÉ

(als boven).

Neen! en zij die mij anders alles vertelt.

MEVR. FOSTER.

Zoo interessant was het dan ook niet.

EDERLÉ

(levendig).

Zeer zeker wel interessant..... (*houdt plotseling op)*.

MEVR. FOSTER

(opgeruimd).

Wat ik ga zeggen is sans rancune! maar toen je moeder je in geen drie maanden mij zag opzoeken, kon zij wel niet aan zeer groote (*lachend*) belangstelling denken? Nu, een moeder - zelfs een moeder - blijft vrouw, dus eene van ons gild, en gij weet, wij vrouwen, wij verraden elkander nooit - ten minste, als wij 't niet willen.

EDERLÉ

(lachend).

Verraden! Hier viel niets te verraden!

MEVR. FOSTER

(lachend).

Tut! tut! dat een dame informeert naar de carrière van een heer? 't Is altijd maar beter voor je modestie dat men dat niet doet en vooral, dat men het je niet laat merken. Maar ik ben dan zoo openhartig te bekennen, dat ik het dikwijls gedaan heb. Al hoorde ik direct nooit meer iets van je, de lotgevallen van mijn halven broêr mochten mij wel wat blijven interesseeren. Daarentegen is het heel natuurlijk dat je veel bewogen leven....

EDERLÉ

(zeer snel).

Mij u deden vergeten? Geloof dat niet! *(Weêr somberder*) Maar ik dacht, dat gij mij verachtte, haatte!

MEVR. FOSTER

(lachend en met den vinger dreigend).

Mijn waarde vriend! Verboden terrein! Maar hoe kwaamt gij op dat denkbeeld?

EDERLÉ.

O, gij weet niet, wat mij dat het leven verbitterd heeft.

MEVR. FOSTER

(steeds als boven).

Verboden terrein! Verboden terrein!! Hoe 't zij - eigenlijk

zouden wij dus den strijdbijl moeten begraven en de vredepijp rooken! Maar ongelukkig, ik rook niet!

EDERLÉ

(lachend).

Ik ook niet!

MEVR. FOSTER.

Dat treft! Nu - dan kunnen wij op zijn russisch zamen zout en brood deelen. *(ziet plotseling de theerandjes*) Eureka! Veel beter! Zuiver Utrechtsch! (*zij maakt een pakje open en haalt er een theerandje uit*) Eerlijk deelen! (*Al lachend breken zij het zamen)* Wie heeft 't grootste stuk?

EDERLÉ.

Ik!

MEVR. FOSTER.

Zie je! Altijd! De mannen de baas! Nu sluiten wij op zijn oud-stichtsch den vrede! (*beiden knabbelen hun stuk op*).

EDERLÉ

(zijn hoed nemend).

En, als ik nu mijn moeder kom bezoeken, mag ik mij dan ook hier nog eens aanmelden?

MEVR. FOSTER

(met een ondeugende buiging).

Hoe deftig! Zeker M i j n h e e r Ederlé! Maar gij zult U een beetje moeten haasten. Ik denk spoedig op reis te gaan. In ieder geval: au revoir! en als altijd: goede vrienden! (*Reikt hem de beide handen*).

EDERLÉ

(evenzoo).

Zeker! Hartelijk dank voor uw moed! voor uw oprechte.....

MEVR. FOSTER

(lachend).

O! là! là! là! Verboden! verboden! Au revoir!

(Ederlé af).

Zestiende Tooneel.

MEVR. FOSTER.

MEVR. FOSTER.

(Zij wacht een oogenblik. Dan gaat zij voor den spiegel staan en maakt een buiging voor haar beeld). Bonjour, Louise! je hebt je flink gehouden, beste meid! *(Zich omkeerend*) Louise! Wat schrikte hij toen dat woord hem ontviel. En ik dan! Gelukkig merkte hij 't niet... Zie zoo - dat chapitre is uit, en zooals ik het wilde. Wij hebben onze eerlijke explicatie gehad; er is geen wrok meer bij hem over, en nu kunnen wij, zonder eenige onaangename herinnering aan 't verleden, ieder onzen eigen weg gaan... Ieder onzen

eigen weg gaan? (*Een oogenblik in gedachten)* Had ik dan iets anders verwacht? Immers niet!

Hoe moeielijk is het toch oprecht te zijn, zelfs maar tegenover je zelve! Kom, malligheid! (*Gaat naar de koffers)* Voyons, nu maar alleen weer aan de reis gedacht! (*Haalt er een boek uit*). Gelukkig dat hij niet in mijn koffer gezien heeft! De Reisebilder! Zijn eerste St. Nicolaascadeau. Hé! Wat is dat lang geleden! (*Gaat met het boek op de canapé zitten en ziet er in*) Foei! op die manier kom ik er nooit! Geen lektuur, meisje! En vooral geen r e t r o s p e c t i e v e Reisebilder! Alleen gedacht aan de t o c k o m s t i g e ! Primo: waar zal ik naar toe gaan?

Zeventiende Tooneel.

MEVR. FOSTER, ANTOINETTE.

ANTOINETTE

(achterdeur).

Mevrouw! daar is mijnheer Euland!

MEVR. FOSTER

(*met het boek in de hand*).

Laat binnenkomen! En, Antoinette, 't is vier uur. Breng dan zoo straks onze middagthee. Daar kan ik niet meer buiten.

ANTOINETTE.

Goed mevrouw!

(Antoinette af).

Achttiende Tooneel.

MEVR FOSTER, EULAND.

(Antoinette keert iets later terug met een blad met kopies, melkkan en suikerpot en zet dit op een gueridon bij Mevr. Foster neer. Dan doet zij het geopende pak theerandjes op een presenteerblaadje. Terwijl Euland en Mevr. Foster samen spreken zet zij thee en presenteert die aan Euland en aan Mevr. Foster. Zij verliest gedurende dat alles geen woord van wat gezegd wordt).

EULAND

(buigend).

Mevrouw Foster! de onderdanigste uwer dienaren!

MEVR. FOSTER

(reikt hem de hand).

Hoe vriendelijk van u mij in mijn verlatenheid eens te komen opvroolijken! Excuseer die twee kofters! Die behoorden niet hier te staan. Maar ik kocht een nieuwen, en mijn kamer hiernaast is wat vol.....

EULAND

(vol complimentjes).

Maar Mevrouw! maar Mevrouw! begrepen, begrepen! Wat hoor ik u daar zeggen: koffers? U hebt toch geen nieuwe reis-

plans? Nauwelijks herkregen, zou onze stad onmogelijk de schoonste harer bloemen, onmiddelijk weêr.....

MEVR. FOSTER

(lachend).

Mijnheer Euland! Men kan het aan u merken, dat u verre Oostersche reizen gemaakt hebt!

Ja - ik denk er aan op reis te gaan. Zoo juist toen u binnenkwaamt, vroeg ik mijzelve af, waar ik naar toe zou gaan. U hebt veel gereisd, geef mij eens een goeden raad!

EULAND

(eenigzins verlegen, strijkt weêr voorzichtig met zijn spitse vingertoppen op den bol van zijn hoed).

Een goeden raad? dien zou ik eigenlijk niet kunnen geven, niet mogen geven!

MEVR. FOSTER.

Foei! hoe ongalant! Waar blijft uw beleefdheid, anders even Oostersch als uw beeldspraak?

EULAND.

Uit iedere jury wordt geweerd, wie maar verdacht wordt eigenbelang te hebben, strijdig met het uit te brengen advies. En - dat zou hier het geval zijn!

MEVR. FOSTER.

Ik moet bekennen, dat ik u niet begrijp!

EULAND.

Als ik u eens vroeg: - u weet een jurylid mag vragen stelien? - vind u het heel noodig om te gaan reizen?

MEVR. FOSTER.

Noodig? noodig? och neen. Maar ook niet noodig om te blijven. Ik ben hier vrij wel vervreemd, vergeten.

EULAND

(opspringend).

Mevr. Foster! Groote genade! En de hemel valt niet in? (*Vliegt naar 't raam*) En de Dom blijft staan? En 't heelal gaat voort zich te bewegen? Na zulk een schrikkelijke lastering? U v e r g e t e n !

MEVR. FOSTER

(hartelijk lachend).

Daar hebt gij uw schade van straks weêr ingehaald! Volmaakt Oostersch! Met dat al krijg ik geen advies - *(Antoinette presenteert thee aan Euland, die bedankt)*. Geen thee mijnheer Euland? Dat is anders zulk eene goede gewoonte, die ik met reizen opdeed. Heerlijk zoo'n kopje thee voor 't diner. In gezellig!

EULAND.

O mevrouw, thee is mijn vijand. Slapelooze nachten. Helaas! toch al zoo lijdend aan slapelooze nachten! Sterke preoccupatie, eenzijdige concentratie van alle gedachten op één onderwerp, maar dan ook wèlk een onderwerp! *(buigt voor Mevr. Foster)*.

MEVR. FOSTER

(eenigzins verwonderd; maakt een kleine hoofdbeweging terug).

Mijn reisdoel! S'il vous plaît. Waarheen?

EULAND

(heldhaftig).

Nergens, mevrouw! nergens!

MEVR. FOSTER.

Dat is moeielijk. Ik dien toch wel ergens te blijven.

EULAND.

In hemelsche sferen!

MEVR. FOSTER.

Dank u zeer! Nog veel te vroeg! Neen, eerst wil ik nog een beetje van 't leven profiteeren! Wat dunkt u van Weenen?

EULAND

(met een geste van afgrijzen).

Om 't van te doen!

MEVR. FOSTER

(verwonderd).

Wat zegt u?

EULAND.

Om van te weenen! afschuwelijk! druk, vulgair huizenblokkerig, dure hôtels, aller indiscreetste politie, aller gearriereerdste politieke toestanden! Dagbladzegel, tabaksregie, enfin; in één woord, aller gearriereerdst mevrouw!

MEVR. FOSTER.

Ik had altijd gehoord dat Weenen zeer geanimeerd en amusant was. Veel dansen, veel muziek. Heb u wat beters?

EULAND

(met veel nadruk).

Ja mevrouw! Vlak bij!

MEVR. FOSTER.

Vlak bij?

EULAND

(staat op en wil een speech beginnen).

Mevrouw!...

ANTOINETTE,

(ter zijde) 't Wordt tijd! *(Hardop presenteerend)* Mijnheer, een theerandje? Heerlijk versch! *(Mevr. Foster ziet eenigzins verwonderd naar Antoinette. Euland, verstoord, laat zich op zijn stoel vallen)*.

EULAND.

Och! theerandjes! neen, dank je. Ge hebt mijn heele inspiratie bedorven! Wat wilde ik ook weer zeggen?

MEVR. FOSTER.

Pardon! voor dat u verder gaat! als u geen thee wenscht, misschien wilt u dan liever een glas port of madera?

EULAND.

(ter zijde) Ja - dat zal mij courage geven! *(hardop)* Als u 't niet indiscreet vindt - wat port! *(Antoinette gaat weg en komt gedurende 't volgende terug met een karaf port en een blad met glazen. Zij bedient Euland)*. Ik wilde dan zeggen - dat, wat men soms verreweg zoekt, dikwerf vlak bij u te vinden is.

MEVR. FOSTER.

Welk wonderoord hebt u dan ontdekt? Zeist? Driebergen? Maarsen?

EULAND

(met vuur).

Maar mevrouw! ik meende dat u meer behoefte had aan het u-te-huis-gevoelen, waar gij zijt, dan aan nieuwe - lustoorden!

De eenzaamheid *(zuchtend)* o! niemand kan zich dat beter voorstellen dan ik! *(aan Antoinette, die hem de port presenteert)* Dank je. *(Tot Mevr. Foster, weder opstaande en gesticuleerende met 't glas in de hand. Als dat gevaarlijk wordt, drinkt hij er een slokje uit)*. Die eenzaamheid, - er zijn oogenblikken in het leven, waarin die zoo drukkend wordt, waarin men behoefte gevoelt zich te vereenigen, om er beter weerstand aan te kunnen bieden, waarin het ledige van ons bestaan, zonder affectie, zonder huiselijken haard ondragelijk wordt, waarin *(Antoinette presenteert hem het blad met de theerandjes, wat hij eerst niet merkt tot dat hij, een geste makende, haar aanstoot). (Tot Antoinette met schrik)* Wat - wat wil je toch? Och! die dingen! dank je. Wat stoor je me nu weer, je weet immers ik houd niet van dat goed.

ANTOINETTE

(zeer effen).

Pardon mijnheer, hoe zou i k dat kunnen weten.

EULAND

(verward).

Och neen, dat is waar, maar ik meende vroeger al wel eens - gezegd te hebben, - dat die akelige steenklompen

ANTOINETTE

(altijd zeer effen).

I k herinner mij niet ooit uw meening over theerandjes te hebben mogen hooren.

MEVR. FOSTER

(bijt met genoegen in een theerandje).

Het spijt mij dat onze smaken zoo verschillen. Ik heb een echt oud hollandsch zwakje voor dit oud Hollandsch baksel. Ik neem ze zelfs mede op reis -

EULAND

(galant).

Mevrouw! van 't oogenblik dat u ze in bescherming neemt *(Antoinette doet alsof zij daaruit begrijpt, dat hij er ook een zal nemen en presenteert hem weêr)* Neen - ik niet. Dankje. *(Tot Mevr. Foster)* Ik wilde alleen maar zeggen: van 't oogenblik, dat u ze in bescherming neemt, mag ik er geen kwaad van spreken.

MEVR. FOSTER

(buigt even).

Als ik op zoo'n pittig gekruid theerandje bijt, dan verbeeld ik mij altijd dat onze voorouders die ze uitvonden, ook een kernachtig pittig geslacht moeten geweest zijn met flinke sterke bijtlustige tanden *(bijt weêr een stuk af)* zoo! - knap!!

EULAND

(maakt onwillekeurig een grimas alsof de gedachte alleen aan dat bijten hem pijn in de kaken geeft).

Zeker! zeker! En wat magen hadden zij! Als gij ze daar ziet op die schuttersmaaltijden, die kerels, ze verslinden alles: paauwen, geheele zwijnen, vaten wijn.

MEVR. FOSTER

(half lachend).

Ja en desnoods geheele Spanjaarden, Engelschen, Portugeezen, met huid en haar, alles wat maar in den weg stond. Nu zijn wij minder kannibalisch.

EULAND

(wacht een oogenblik als om zijn gedachten te verzamelen).

Met dat alles... *(Kijkt naar Antoinette: ter zijde)* hè, ik was net zoo goed op streek, zou dat nest nooit weggaan? *(Tot Mevr. Foster)* Juist in de laatste tijden heb ik veel over dat onderwerp, de eenzaamheid, nagedacht. En... *(Ziet weder naar Antoinette. Mevr. Foster merkt dit en geeft haar een wenk. Antoniette af)*.

Negentiende tooneel.

MEVR. FOSTER, EULAND.

EULAND.

Lieve mevrouw, waarom langer geveinsd? ik wilde u een nieuw

denkbeeld aangeven. Wat zoudt u denken van 't bestrijden der eenzaamheid door - *(met veel nadruk)* associatie?

MEV. FOSTER

(lachend).

Dat is zeker geheel in de nieuwe richting van de staathuishoudkunde? Is dit niet zoo? Is associatie niet het laatste probate middel tegen alle kwalen?

EULAND

(niet op zijn gemak).

Zeker mevrouw, maar zonder nu zelfs zóó ver te gaan...

MW FOSTER

(steeds opgeruimd).

Neen, dergelijke proefnemingen moeten op groote schaal genomen worden, de associatie uit m e n s c h e l i j k h e i d van alle menschen, om hen te maken tot m e n s c h h e i d , is een grootsch ideaal, en het heeft mijn volle sympathie.

EULAND

(opstaande).

Maar die groote associatie bestaat uit tal van kleinere, de innigste, de sterkste! Zou mevrouw Foster nooit te bewegen kunnen zijn om haar onafhankelijk beid prijs te geven? Zou geen vriendenhand ooit zoo gelukkig mogen zijn steun te bieden, al is die steun ook nog zoo overbodig? Gij begrijpt toch wel wat ik meen?

MEVR. FOSTER

(eenigzins teruggetrokken).

V r i e n d e n handen zijn altijd welkom, maar juist vrienden moeten geheel onafhankelijk tegenover elkander staan. (*Zij staat op*).

EULAND

(bewogen).

Mevr. Foster! ik mag niet langer aanhouden! En toch, ik had zoo vurig gehoopt dat u misschien ook moede zoudt geweest zijn van dat eeuwig zwerven zonder doel, van dat steeds alleen staan n a a s t -en daardoor t e g e n o v e r alle anderen! Vaarwel mevrouw!

MEVR. FOSTER.

Ik zeg nooit vaarwel. Ik hoop dus later en steeds als vrienden - tot wederziens! Niet waar? (*Reikt hem de hand*).

(Euland af).

Twintigste tooneel.

MEVR. FOSTER.

MEVR. FOSTER.
Dat is nog gelukkiger afgeloopen dan ik gedacht had. Arme Enland, ik heb hem tenminste nog half zijn declaratie kunnen besparen.

Een-en-twintigste tooneel.

MEVR. FOSTER, ANTOINETTE.

ANTOINETTE.

Mevrouw! daar is mijnheer Ederlé! Hij zou mevrouw nog zoo gaarne een oogenblik spreken, al was het wat laat voor visites.

MEVR. FOSTER

(verwonderd)

Mijnheer Ederlé? Laat mijnheer binnen.

Twee-en-twintigste tooneel.

MEVR. FOSTER, EDERLÉ.

EDERLÉ

(zeer opgewonden, een open brief in de hand).

Mevrouw Foster! 't is vandaag de dag der explicaties! Gij hebt er mij om gevraagd, mag ik er nu ook een verzoeken?

MEVR. FOSTER.

Gaarne? Waarom niet? (*Zij gaat zitten.*)

EDERLÉ

(staande).

In ons gesprek van straks had mij een zaak zeer getroffen. Van kind af was mijn omgang met moeder van den hartelijksten, meest vertrouwelijken aard. En daar hoor ik op eens dat er jaren lang een correspondentie bestaan heeft tusschen u en moeder, waarvan ik zelfs nooit iets had vernomen. Dat heeft mij meer geschokt dan ik u kan zeggen. Ik kon het niet uit de gedachte zetten. Bovendien viel mij iets in, waarover ik tot nu toe nooit nagedacht had. Hoe had moeder, eerst wanhopend over het denkbeeld van mijn gaan naar Indië, plotseling daarin leeren berusten? (*Mevr. Foster keert zich van hem af*). Er bestaat toch geen verband tusschen die twee feiten? Moeder kan toch niet van u vernomen hebben? Neen - niet waar?

MEVR. FOSTER

(zonder hem aan te zien).

Ik weet niet wat gij bedoelt met uw vragen -

EDERLE.

In mijn gedachten verzonken, stuit ik plotseling op den hoek van een straat op moeder. Wij schrikten beiden. Ik begreep: nu of nooit! ‘Moeder, ik weet alles!’ ‘Heusch jongen?’ en 't gezicht van mijn lieve moeder straalde op eens van blijdschap, ‘dat is heerlijk!’ (*Mevr. Foster wordt onder dit en 't volgende steeds onrustiger)* Maar nu strafte mijn list zichzelven; want nu begreep ik niet wat moeder meende. Die zag dat - en haar gezicht betrok. En toen ik haar nu verweet dat zij mij jaren lang iets verborgen gehouden

had, zeide zij droevig: ‘dat was niet mijn geheim.’ Niet haar geheim? Er was - er is dus een geheim?

Ik ben naar huis gevlogen. Ik heb (*toont den brief*) voor de duizendste en duizendste maal uw brief - den eenigsten - den verbanningsbrief herlezen! (*Ziet den brief in*). Daar zag ik op eenmaal die woorden aan het slot: ‘gij zult later inzien, mijn vriend, zoo is het beter voor allen, ook voor ons b e i d e n ’ (*houdt op met lezen en ziet naar Mevr. Foster, die haar handen voor 't gelaat houdt*). Diezelfde woorden, zoo straks hebt gij ze herhaald! B e i d e n ! Zeg! Louise - ben ik dan jaren blind geweest? (*Mevr. Foster blijft onbewegelijk zitten. Ederlé vliegt naar haar toe en tracht zacht de handen van haar gelaat weg te nemen*) Gij weent! Ik heb dus al die jaren niet alleen geleden! (*Mevr. Foster schudt met het hoofd: neen*) Niet! O! Louize! en ik die je beschuldigde van de wreedste onverschilligheid! Nooit, nooit had ik in mijn stoutste droomen..... (*kust haar de handen).*

MEVR. FOSTER

(opstaande).

Zie François! toen ik in die nacht van de maskeradeweek plotseling tot het besef kwam hoeveel gij van mij hieldt, en dat dit niet mocht, toen moest ik ons redden, u, onzen vriend, en ook - mij zelve!

EDERLÉ

(met groote aandoening)

En ook je zelve! En gij hebt je nooit verraden!

MEVR. FOSTER.

Neen, maar ik had hulp, steun, redding noodig. En toen had ik den gelukkigsten inval van mijn leven. Nadat ik je dien brief geschreven had hoorde ik dat gij, loyaal, eerlijk, - ik had mij niet in je bedrogen - wildet doen wat ik je vroeg, en heengaan; maar ook, dat je moeder daar wanhopend over was, en je terughield.

EDERLÉ.

't Waren bittere, bittere dagen!

MEVR. FOSTER.

Toen! toen heb ik je moeder opgezocht, en aan die vrouw, aan die eenige vrouw onder duizenden, heb ik hulp gevraagd, hulp, ook tegenover mij zelve.

EDERLÉ.

Gij? gij hebt dat gedaan? Wat moet je geleden hebben!

MEVR. FOSTER.

Zeker - zeer veel, maar ik werd beloond, zooals ik gevoeld had

dat ik beloond zou worden. Je moeder is een enge voor mij geweest.

EDERLÊ.

Maar hoe is 't dan mogelijk dat moeder, na mijn terugkomst en later na de uwe, mij nooit heeft doen vermoeden...

MEVR. FOSTER

(lachend).

Ik zeide je immers: een moeder, zelfs een moeder, blijft in de eerste plaats v r o u w , lid van ons gild. En van af 't oogenblik dat je het leed doorstaan had, en mij vergeten...

EDERLÉ

(met hartstocht).

Je vergeten!

MEVR. FOSTER

(weer opgeruimd).

't Leek er toch wel een beetje op!

EDERLÉ.

Ik mocht toch moeder niets zeggen, zelfs niet doen raden.

MEVR. FOSTER

Dat is waar, je mocht dat niet en zoo bestond er tusschen u tweeën een geheim, en wel mijn geheim! Kunt je 't mij vergeven?

EDERLÉ.

Vergeven! vergeven! - ik! ik zou al die jaren van wroeging, twijfel en ellende nog duizend malen willen doorlijden voor dit oogenblik! (*Wil haar de handen kussen maar Mevr. Foster neemt zijn hoofd tusschen haar handen en kust hem op het voorhoofd)*.

MEVR. FOSTER.

Neen! hier! op dat voorhoofd, dat gij 't recht hebt fier omhoog te houden, overal! Heb ik gelijk gehad, François?

EDERLÊ.

Zeker! Dank Louise! dank. (*kust haar; op 't zelfde oogenblik komt Antoinette binnen, die dit ziet*).

Drie-en-twintigste tooneel.

MEVR. FOSTER, ANTOINETTE, EDERLÊ.

ANTOINETTE.

Mevrouw... (*blijft verschrikt steken*.)

MEVR. FOSTER.

Wat is het? (*Ziet de verlegenheid van Antoinette*). Antoinette, je bent te lang mijn getrouwe lieve hulp geweest, dan dat ik je niet het eerst het goede nieuws zou mededeelen. Mijnheer Ederlé wil mij niet uit Holland laten weggaan! (*neemt zijn arm onder den hare*) Wij gaan dus niet op reis!

ANTOINETTE.

Mevrouw! Van harte geluk gewenscht! (*Mevr. Foster drukt haar hartelijk de hand*).

MEVR. FOSTER.

François! Nu naar je moeder! Vindt je 't goed? Zamen?

EDERLÉ.

Heerlijk! (*Antoinette helpt Mevr. Foster aan hoed en mantille. Mevr. Foster en Ederlé gearmd af*).

Vier-en-twintigste tooneel.

ANTOINETTE.

ANTOINETTE.

Hemeltje nog toe! De appel, de appel! Dat is vlug in 't werk gegaan. En ik, die daar niets van gemerkt had!... Intusschen, (*nadenkend*) dat is alles goed en wel, maar, als er getrouwd wordt, dan ben ik hier mijn langsten tijd geweest! (*Gaat op de canapé zitten*). Half kamenier! half vriendin! neen, dat gaat niet. En 't spijt mij - meer dan erg (*Er wordt geklopt*) Binnen!

Vijf-en-twintigste tooneel.

EULAND, ANTOINETTE.

EULAND

(in de deur).

Juffrouw Antoinette! Psst!! Psst!!! Juffrouw Antoinette!

ANTOINETTE

(steeds op de canapé).

Bent u daar? Wat is er?

EULAND

(binnenkomend).

Mijn hemel! heb ik goed gezien? Ik ga daar naar mijn tafel, mijn afschuwelijk slechte tafel om te eten en jawel - daar zie ik Mevrouw Foster, bras dessus, bras dessous met Mijnheer Ederlé!

ANTOINETTE.

Wat zou dat? Heeft u ze ten minste gefeliciteerd?

EULAND.

Gefeliciteerd! (*laat zich op een stoel vallen*). 't Is dus waar!

ANTOINETTE

(schenkt vlug een glas port in, en presenteert: in de eene hand de port, in de andere hand de theerandjes).

Meneer! val niet flauw! Hier dat zal u goed doen (*presenteert het glas port*) - of prefereert u soms ...? (*houdt hem de theerandjes voor*).

EULAND

(*de handen voor de oogen wegnemend ziet de theerandjes, wijst er naar met een geste van afgrijzen, haalt de schouders op en ijlt van het tooneel*).

ANTOINETTE

(lachend hem naziende).

Wat een held! op de vlucht voor een theerandje!

(Het scherm valt.)

Veijtaux.
WILKAMA.

Letterkundige kroniek.

Verzen, door Herman Gorter. Amsterdam, W. Versluys.

Hetzij men de scheppingen der jonge letterkundigen, welke in onze literatuur de uiterste linkerzijde vertegenwoordigen, bewondert als het hoogste wat de menschelijke geest in staat is voort te brengen, en de scheppers als mannen ‘voor wier onsterfelijke namen ieder, van den hoogste tot den laagste, den hoed behoort af te nemen’; hetzij men deze producten beschouwt als behoorende tot een tijdperk van overgang en men hun als zoodanig recht laat wedervaren; hetzij men ze aanziet voor ziekelijke uitwassen, welke aan het leven onzer letterkunde de beste sappen ontnemen en, voortwoekerend, die letterkunde noodzakelijk moeten verzwakken en ontzenuwen, - men is, of men het aangenaam vinde of niet, verplicht er van kennis te nemen, en wel met te meer ernst naarmate het kunstwerk - roman, drama of gedicht - verder van den gewonen weg afwijkt.

Dit is de reden, waarom wij, na een vorig jaar ons lang met G o r t e r ' s *Mei* te hebben bezig gehouden, thans ook den nieuwen bundel van den excentrieken dichter met aandacht wenschen te beschouwen.

Lyrische poëzie raakt zóó het intiemste van het intieme in het gemoed des dichters, de lyricus pleegt in zijne verzen zóó zijn geheimste gedachten en teêrste gevoelens bloot te leggen, dat men zich niet zou mogen verwonderen, indien de fijnst en diepst gevoelenden onder hen, liever dan wat er omgaat in de schuilhoeken van hun hart een ieder te openbaren, hun verzen voor zich zelf behielden, op zijn hoogst het kleinood nu en dan aan enkelen, aan de liefste, de vrouw of den boezemvriend, te genieten gevende,

om het dan weer zorgvuldig weg te bergen. Men heeft vaak, wanneer men lyrische verzen leest, het gevoel alsof men eene onbescheidenheid begaat, of men bij ongeluk in een vreemde woning de huiskamer binnentreedt en daar dingen hoort en ziet die, hoe liefelijk, hoe treffend op zich zelf, niet voor vreemde ooren en oogen bestemd waren. Erger nog wordt het, wanneer - gelijk dit bij de gedichten van Herman Gorter het geval is - de verzen bij de eerste lezing niet gemakkelijk te begrijpen zijn, wanneer men naar hunne beteekenis moet raden, en dientengevolge bij al dat intieme nog langer moet stilstaan dan gewoonlijk.

Men weet, de heer Gorter heeft een eigen versleer, waarvan hij ons de regels echter nooit ontvouwd heeft en wier raadselen wij uit de gedichten zelven moeten trachten op te lossen; maar hij heeft bovendien een eigen syntaxis, en een eigen taal. Nog sterker dan uit het veelbesproken *Mei* blijkt dit uit deze *Verzen*. Inhoud en vorm van deze gedichten wijken zóózeer af van alles wat de Nederlandsche dichters - de heer Gorter incluis - tot dusverre voortbrachten; de taal van den poëet, zijn woordverbindingen, zijn beeldspraak zijn zóó excentriek en zóó duister, dat men al zijn scherpzinnigheid en een groote dosis volharding noodig heeft om het meeste zelfs maar bij benadering te begrijpen, en dat een groot gedeelte, als ware het in eene ons geheel onbekende taal geschreven, als de inhoud van een boek met zeven zegelen voor ons verborgen blijft.

Van een elk, die zich als kunstenaar opwerpt, mag men eischen, dat hij stijl hebbe, d.w.z. dat hij versta, zijne gedachte in een licht te stellen, waardoor zij duidelijk naar voren springt, treft en boeit; men mag verder verlangen, dat hij dit doe op zijne eigene wijze, zoodat uit zijn werk eene persoonlijkheid spreekt, waardoor het leeft en kans heeft voor volgende geslachten te blijven leven. Aan dat eigenaardige, dat persoonlijke in den dichter dient een groote speelruimte gelaten te worden. De bijzondere draai van zijn geest, de wijze waarop hij door de voorwerpen buiten hem en de aandoeningen in hem wordt getroffen, de vormen, die de beelden aannemen welke zich aan hem voordoen, zijn in zekeren zin onaantastbaar; - daarover valt niet te twisten. Zijn zijne indrukken die van een onbeduidende persoonlijkheid, en dus flauw, ontbreekt aan zijne opvatting alle innigheid, alle diep, krachtig gevoel, dan zal de artistiek voelende mensch aan zijne verzen geen aandacht

schenken. Voelt de dichter daarentegen levendiger, inniger, fijner dan anderen, kent hij het geheim van het schilderachtig beeld, dat essentiëele element der poëzie, dan is er kans dat zijn woord boeie, bekore, meêsleepe en in geestdrift doe ontvlammen.

Doch dit alles enkel op ééne voorwaarde. Om zijn gevoel te verzinnelijken, om het beeld, dat voor zijn geest treedt, te omlijnen, te kleuren, heeft de dichter slechts één middel: de taal, zooals zij zich in den loop der tijden gevormd heeft, het rijke instrument waaraan de kunstenaars beurtelings de krachtigste en teederste tonen hebben weten te ontlokken. En nu is de groote kunst voor den dichter die taal zóó te behandelen, dat zij voor zijne aandoeningen, voor de figuren zijner verbeelding het kleed zij, hetwelk nu eens de vormen scherp doe uitkomen, dan weder ze, als onder een doorzichtigen sluier, half doe raden, maar altijd in schoone lijnen de gedachte beeldend te voorschijn doe treden.

Daartoe leent onze taal zich zeker niet minder dan eenige andere. Zij heeft klanken zoowel voor het suizen van den westewind als voor het loeien van den orkaan, zoowel voor het stamelen van het kindergebed als voor het trillen van den hartstocht; straks verplaatst zij ons in een geheimzinnig schemerdonker, en een oogenblik later is alles licht en kleur en leven.

En wat vinden wij nu in de lyrische verzen van Herman Gorter?

Ik heb, met veel goeden wil, in dezen bundel gezocht naar gedichten, waarin eene stemming, een tafereel uit het leven, een stuk natuur zóó wordt weergegeven, dat men de lijnen van de gedachten, van het dichterlijk beeld, zij het ook niet steeds zonder inspanning, volgen kan. En ik heb er eenige gevonden.

Het onbeduidende, kleurlooze, eentonige van het menschelijk bestaan, dunkt mij uitnemend weergegeven in het volgende:

> De boomen waren stil,
> de lucht was grijs,
> de heuvelen zonder wil
> lagen op vreemde wijs.
>
> De mannen werkten wat
> rondom in de aard,
> als groeven ze een schat,
> maar kalm en bedaard.

Over de aarde was
waarschijnlijk alles zoo,
de wereld en het menschgewas
ze leven nauw.

Ik liep hen aan te zien
bang en tevreden,
mijn voeten als goede lien
liepen beneden.

Als een liefelijk troostend andante klinkt het elders:

Ik wilde ik kon u iets geven,
tot troost diep in uw leven,
maar ik heb woorden alleen,
namen, en dingen geen.

Iets ongemeen bekoorlijks is er in de verzen, waarin de dichter, - zoo althans meen ik het te begrijpen - wanneer hij geheel alleen ‘op een gedachtenharp’ zit te spelen, terwijl de schemering liedjes om hem fluistert, zich een dans herinnert met de liefste op de maat van den wind:

..... te dansen zijn wij gegaan
heen en weer, op en neer, een lange baan
van luchtige passen, voeten beurteling
omhoog, omlaag, als rozenbuiteling.

Zwijgende dansen zij voort, en als zij eindelijk scheiden, dan is het in de hoop van nog wel weer eens te samen te komen en dan weder bij het lied van den wind te dansen.

Ik ben zooals een oosterster, zij tintelt in het westen,
wij tweeën vogels weten wel de takken onzer nesten,
wij komen wel weer te saam, is het niet, is het niet
dansende liefste, liefste, liefste, op windelied?

Wat excentriek van uitdrukking, maar artistiek gezien dunkt mij het spelen van de zonnestralen op marmer in deze regels:

Kijk ze nu loopen wendend om me heen,
't lijkt wel een herfst op een witten steen,
een herfst van dorre en geele kraakbladen

engelen in wevegoudwaden,
zwevende guldvliezen,
neigende zonbiezen
fluitende gouden zonnegeluiden,
ze leiden elkaar van uit het zuiden,
ze loopen over mijn marmersteen
in goudmuiltjes heen....

Deze en andere gedichten - ik noem nog die beginnende: ‘Mijn liefste was dood’ en het ijstafereel: ‘Toen bliezen de poortwachters op gouden horens’ - heb ik gelezen en herlezen om mij goed te doordringen van de waarheid, dat Herman Gorter tot de bevoorrechten behoort, welke het vermogen bezitten (al maken zij er niet altijd gebruik van), de onsterfelijke taal te spreken waarvan de Musset zeide:

Que le monde l'entend et ne la parle pas.

Wat in Gorter's *Verzen* nog valt op te merken is, dat de dichter meer door l i c h t dan door k l e u r wordt getroffen. Telkens hooren wij hem spreken van goud, licht, flonkeren, vonken, glansen, stralen: in de veertien regels welke het gedicht ‘Wij zilveren wezens’ uitmaken, komt achttienmaal het woord ‘licht’ voor; in de negen regels van het gedicht: ‘De lucht was geel als geele chrysanteemen’ treffen wij tienmaal ‘goud’ en ‘gouden’ aan. En nu zijn wij wel overeengekomen, dat men den dichter met rust moet laten ten opzichte van de wijze waarop hij de dingen ziet, maar men mag hem dan ook den eisch stellen dat hij den indruk, dien de dingen op hem maken, aan den lezer van zijn gedicht zal weten meê te deelen. Wie den indruk van goud en van licht wil weêrgeven, kan echter niet volstaan met telkens maar de woorden ‘licht’ en ‘goud’ te herhalen. De dichter, die

Wilgen van licht, lenten van licht, wit zilvren
Wateren licht, fleemlicht, zichten rollicht,

voor ons laat paradeeren, geeft ons daardoor nog geen lichtbeeld; en met al zijn inspanning en zijn drukte maakt hij in zijn veertien regels niet één honderdste gedeelte van den indruk, dien Corneille met één enkelen versregel maakt, wanneer hij, ook een zeker licht willende teekenen, spreekt van

Cette obscure clarté qui tombe des étoiles.

Wij hebben den dichter zijne wijze van zien toegegeven, wij doen het ook zijn wijze van spreken. Het is natuurlijk dat 's heeren Gorter's persoonlijkheid, zijn hartstochtelijk temperament, hetwelk n sommige gedichten (o.a. in ‘Blinkend licht splinterde fijn’, ‘De lente - ik sta midden in haar -’) zich van zeer zinnelijke zijde laat zien, dat zijn karakter als kunstenaar zich ook uit in zijn taal, in de keus en schikking zijner woorden. De taal is een levend organisme. Zij is vatbaar voor ontwikkeling, voor groei, en het zijn vaak de groote kunstenaars geweest, de groote dichters, de groote prozaschrijvers, die tot de ontwikkeling van die taal het meest hebben bijgedragen. Dat wil echter niet zeggen, dat de dichter met die taal kan doen al wat hem goeddunkt, dat hem de dolste woordverbindingen veroorloofd zijn, al druischen zij ook tegen het karakter van de taal in; dat hij in zijne baroke constructiën vrij kan spotten met alle syntaxis, en in de wildste rythmen de wetten der prosodie eenvoudig overboord mag gooien. Toch is dat het wat Herman Gorter op schier elke bladzijde van zijn nieuwen bundel doet, |en wel met een drukte, een ostentatie alsof daarin, in die ongehoorde combinatiën, in die onbegrijpelijke woordvoegingen, in die verwaarloozing der wetten van prosodie en grammatica, en niet in de poëtische gedachte of den schoonen versvorm, zijn eigenlijk dichterlijk talent gezocht behoort te worden.

Ik buig eerbiedig het hoofd voor de heldere koppen, wier scherpzinnigheid de beteekenis van de volgende woorden weet te doorgronden, maar ik verklaar eerlijk, zelfs niet te kunnen gissen wat Gorter verstaat onder *gierluidende lentelijen, weeïge lelieheid, woordenriviersterrelsel, lichtlichternis, stronkrommelde, dat dronkkoude dronkdiepe water, een sneeuwween' lachsneeuw' meid, 't oogfijne ooglavende waterdagen, handekenshange, juweelige in oogschijn*. Het blijft mij een raadsel, welke buitengewone eigenschappen hij aan de vrouw toekent, van wie hij zegt:

> Ze was brandgekam, ze was uurgelicht,

of voor welke innige hartelijkheid en fijngevoelde hoffelijkheid de liefste hem dankbaar behoort te zijn, wanneer hij dit bevallig distinchon tot haar richt:

> Gij zijt een schemerwitte leliemeid,
> gij zijt een wijde vlinderveluwheid.

Samenstellingen als: *Goudzonspreidingslagen, streelefijne, vlagge-*

roode, nachtbeddend, groenhittend, boekroodgesterle, zachtstrijkgevederde (die zoo zacht strijkt als een veder, of die van zachtstrijkende veêren voorzien is?), *de lachtande* (die, lachende, de tanden laat zien?), *golvebedwaald* (waarop golven dwalen), *vocht- en kouzoete*, - daargelaten nog dat de meeste van deze woorden weer totaal onverstaanbaar zijn - zijn met ons taaleigen en onze wijze van woordverbinding volkomen in strijd.

Welke effecten de heer Gorter met deze methode verkrijgt, blijke uit de volgende aanhalingen. Wie niet over wat verbeeldingskracht te beschikken heeft, doet beter geen poëzie te lezen; maar hoe moet de levendigste verbeelding zich wel de vrouw voorstellen, van wie ons dit signalement wordt gegeven (let wel, dat deze vier regels het geheele gedicht uitmaken!):

> Haar oogen tintelkelken,
> haar hand stil rood,
> haar lijf een wèlle kelke
> uit haren schoot.

Of welk beeld ontvangt ge wel bij het volgende gedicht:

> In den heeten nacht een heet zwart grijs korenveld
> heeft mij heetvoetig heetoogig heethandig ontsteld,
> van achter drong mij de windige nachtige hitte
> in 't dikkige looderig rooierig stof te zitten,
> mijn oogen bloedzwaar hingen voor het geschaarde
> starre nachtbeddend groenhittend aarzwaarde.

Wanneer de dichter de komst der lente wil schilderen, beproeft hij dat op deze wijs:

> Goud is het in de lucht als goude heiligen,
> in labberlichtkleeden, de zeilige
> die nu de aarde bevaren, bezeilen,
> over de luchte meeren
> met het zachtgladde kleed scheeren
> en blijven wijlen
> en komen keeren,
> het zachte hoog luchtkleed tillende zeilen
> ze heene en weer wiegelende
> en blikken zich spiegelend
> in de blauwe verwarmde waterevlakken.

Een andermaal tracht hij ons van de lente te vertellen in deze

merkwaardige strofe, die, ook door het bijna geheel ontbreken van leesteekens, vrij wel onleesbaar is:

> En lentenen kwamen met ademen,
> sleepluchten in sleeplichte wademen
> en lichte groene groenblondende schromen
> licht lichtelijk straalvingerend om boomen
> en glansplekkende wateren
> en uitgestrekt klateren
> des eeuwigen hemels
> en ernstige kemels
> van wolken, onderwijl hoog over de lucht -

Een schitterend staaltje van deze manier van verzen maken geeft de dichter ons nog aan het slot van zijn bundel in deze regels:

> Leven, zoele omsomberde even inschitterde,
> in de luchten, de regene, de zachtstrijkgevederde,
> o leven het gevende altijddoor stillende,
> o leven dat toch schijnt het altijddoor willende,
> het inzwevend kameren, het volop verlichtende
> de wegen, waarlangs gaat het eenzaam uitzwichtende,
> klaar, nimmer droomende oogenbewegen,
> armstrekkend leven, hoofdomvattend, kussend zoo dichtbij aanziend tegen
> de wakkere oogen, o schijnend, soms flikkerend, soms even roode
> maar durend omsomberde, ook zonder noode.

Men begint met om zulke dingen te lachen, - maar dat is verkeerd, en duurt dan ook niet lang. In de vaste overtuiging, dat men met een ernstig man te doen heeft, en niet met een grappenmaker die eens zien wil wat hij het Nederlandsche publiek wel kan doen slikken, doet men zijn best om te begrijpen; tracht men de verschillende zinnen, die dan toch een beteekenis moeten hebben, te ontleden, analogiën te zoeken voor deze verledendeelwoordsof gindsche bijvoeglijknaamwoordvorming; maakt men conjectuur op conjectuur; leest men nu eens hardop om te hooren of een of andere klank ons soms op den weg kan helpen, dan weder zacht met de vingers op de ooren, ten einde zijn gedachten te concentreeren en zijne verbeelding in de hoogste spanning te brengen; - en wanneer dit alles te vergeefs is, wanneer men het, trots al deze moeite, bij de meeste gedichten niet verder dan tot een gissen, bij zeer enkelen slechts tot een volkomen begrijpen kan brengen, terwijl een groot aantal totaal onverstaanbaar voor ons blijft, dan maakt zich een

stemming van wrevel en van verdriet van ons meester, eene stemming die er niet beter op wordt, wanneer men ziet hoe deze jonge dichter door zijne kameraden als een bovenaardsch wezen wordt vereerd, hoe een Amsterdamsch Studentenweekblad[1] in de meest opgeschroefde taal van zijn boeken spreekt als van ‘heilige boeken’, van den geest zijner verzen als van een ‘heiligen geest’, en hoe men zich niet schaamt deze woorden te schrijven: ‘Wij begrijpen het nu dat hij heelemaal van ons is, dat hij voor ons zijn ziel heeft, dat hij uit ons is god geworden.’

Wat heeft de heer Gorter voor, - ik zeg niet met het schrijven, want dat zou hij kunnen doen in woorden, waarvan hij alleen de beteekenis verstond - maar met het doen drukken en uitgeven van zijn verzen? Het kan, dunkt mij niet anders wezen dan aan anderen mede te deelen wat er in zijn gemoed omgaat, hoe hij de wereld ziet, door welke aandoeningen hij wordt bewogen, of, gelijk een van zijn geestverwanten het uitdrukt, ‘voor het gehoor en de verbeelding de intieme en individueele toestanden van zijn gevoel te verzinnelijken’, en - kan men er bijvoegen - door die mededeeling, door die verzinnelijking anderen een genot van schoonheid te schenken. Om dit doel te bereiken behoort hij, als Nederlandsch dichter, zich te bedienen van de Nederlandsche taal. En nu staat het hem vrij, wij herhalen het, uit die taal, welke in rijkdom van woorden, in volheid van klanken voor geene andere levende behoeft onder te doen, met volle handen te putten, verouderde en vergeten woorden weêr in eere te herstellen, door de keus van eigenaardige dichterlijke beelden een eigene kleur aan zijn schepping te geven, en daarbij aan het onstuimige, bruisende, schuimende, zoowel als aan het mystisch-zinnelijke van zijn temperament den vrijen teugel te laten, - maar wat hem niet vrij staat, het is, die rijke heerlijke taal, welke wij kennen, de taal van Vondel en van Hooft, van Bilderdijk en da Costa, voor oud vuil in een hoek te smijten en ons een nieuwe taal met eigen gemaakte woorden, met nieuwe wetten van woordverbinding, woordvoeging en prosodie als Nederlandsche taal en Nederlandsche versvormen voor te zetten.

Een man zoo rijk begaafd als Herman Gorter zou een hooge plaats in onze poëzie kunnen innemen, indien hij, in steê van

1) *Propria Cures* van 14 October 1890. Het dolle stuk is onderteekend K.

dat nooit-tot-rust-komende, rillende, koortsige dat uit zijne gedichten spreekt, toonde iets van die zelf beheersching en van die vormbeheersching te bezitten, zonder welke nooit eenig blijvend kunstwerk tot stand is gekomen. Maar wanneer men ziet, hoe in elk nieuw vers, dat uit zijn pen vloeit, de fouten scherper naar voren treden, de woordvorming baroker, de constructie meer verward en het geheel onverstaanbaarder wordt, dan gevoelt men dat er voorshands weinig kans bestaat, dat hij die hooge plaats zal bereiken, anders dan in de verbeelding van zijn dweepzieke aanbidders.

Frederik van Eeden. *Studie*'s. Amsterdam, W. Versluys. 1890.

Wanneer ik *De Nieuwe Gids* ontvang, zie ik altijd het eerst, of er ook een stuk van F r e d e r i k v a n E e d e n in staat. En ik weet dat zeer, zeer velen doen zooals ik. Dat komt, omdat de geschriften van den Bussumer dokter, hetzij zij over letterkunde, over kunst of over zijn eigenlijk vak: psychologie handelen, zich van die zijner mederedacteuren plegen te onderscheiden door een groote mate van helderheid, van gezonden redeneertrant, van literaire eerlijkheid en ongezochte natuurlijkheid; omdat men, hem lezende, den indruk ontvangt, te doen te hebben met iemand, die niet maar, met meer of minder geest, met meer of minder woordenrijkheid, om de zaken heen praat, maar die datgene waarover hij schrijft heeft doordacht en, in plaats van uit de hoogte zijn oordeel, als een dat voor geen tegenspraak vatbaar is, uit te spreken, het de moeite waard acht, de gronden waarop dat oordeel rust aan zijne lezers mede te deelen. Al heeft de nieuwe richting zijn volle sympathie, al gloeit hij van bewondering voor wat hij noemt: de revolutie in de kunst dezer laatste jaren, hij is te verstandig, hij voelt te artistiek om die bewondering gepaard te laten gaan met het als een dolle man inhakken of het minachtend smalen op wie deze ernstige dingen anders zien en anders voelen dan hij. De mannelijke manier, waarop hij de dingen behandelt, maakt dat uit zijne studies altijd iets te leeren valt en geeft haar een groote aantrekkelijkheid.

Wat ons in de verschillende opstellen over literatuur en kunst, welke het eerste deel van zijn bundel uitmaken, het meest trof, is Van Eeden's letterkundige eerlijkheid en zijne artisticiteit.

Uit het eerste opstel over Eduard Douwes Dekker blijkt, hoe hoog hij den schrijver van *Max Havelaar* schat en hoe hij in hem den man vereert, na wiens eerste woorden er een groote stroom frissche, vrije gedachte over ons land is gekomen; maar wanneer hij bemerkt dat Multatuli, op later leeftijd, zuiver literaire kunst beuzelarij noemt en den spot drijft met het schrijven van verzen, met de periode van 'hart smart', met het trouwen van Pietje en Mietje, dan schroomt hij niet met kracht daartegen op te komen, en na Multatuli, op diens eigen trant, met een parabel beantwoord te hebben, vraagt hij hem op den man af om opheldering.

'Zoolang er menschen zijn', - zegt hij hem - 'zullen Pietjes en Mietjes elkander noodzakelijk moeten krijgen en zoolang ik leef, zal ik belang stellen in de wijze waarop dat toegaat.'

Acht gij dit onderwerp beneden de aandacht van een volwassen man?

'Acht gij het schilderen van groote waarheden, het verklaren van een zieleleven, het kristalliseeren van een gemoedsstemming in reine taal, kinderachtige bezigheden?'

Eerlijk en artistiek is de schrijver in zijn oordeel over het naturalisme, naar aanleiding van den bekenden roman van Van Deyssel, *Een Liefde*. Van Eeden verdedigt Van Deyssel tegen het verwijt een 'onzedelijk' boek geschreven te hebben. *Een Liefde* is, volgens hem, hinderlijk, ergerlijk, stuitend, shocking, maar niet onzedelijk. 'Zeden zijn algemeene sociale principes. Er zijn menschen, die ze niet in acht nemen of ze willen veranderen. Zoo kan men de Malthusianen onzedelijk noemen. Maar Van Deyssel wil niets veranderen, hij theoriseert niet, moraliseert niet, beweert zelf niet. Hij vertelt alleen wat hij gezien of gevoeld heeft. Nu heeft hij sommige dingen gezien, die de meeste menschen niet gaarne hooren. Hinderlijke, onplezierige, onzedelijke dingen. Hij vertelt ze toch maar, omdat hij er lust in heeft, zonder éénige andere bedoeling. Is dat onzedelijk?' Maar nu leide men hier niet uit af, dat Van Eeden met het beginsel van Van Deyssel's kunst, met het naturalisme, is ingenomen. Hij begrijpt wat de naturalisten willen, hij geeft een omschrijving, eene verklaring van hunne theoriën zoo helder, met zulk een warmte en in zulk een dichterlijke taal, dat de Meester zelf het hem niet zou kunnen verbeteren; - maar zijn kunstgevoel staat lijnrecht tegenover het naturalisme. Wat hem dan in het naturalisme tegen de borst stuit? De dichter

van *De Kleine Johannes*, de man met zijn innige vereering van de natuur, zal het u zeggen; - en het is of wij met Johannes op den vijver dobberen, wanneer Van Eeden deze meesterlijke bladzijde schrijft:

Gij kent de groote witte waterlelie, niet waar? Zij groeit in stille vijvers, rustig tusschen breede, platte bladen, die lichtgroen glanzen. De bloemen zijn wit, zuiver, zuiver wit - en als de middag komt, plooien de bloembladen zich langzaam open en laten de zon het gouden bloemhart zien. Zoo drijven zij dan in stille blanke volkomenheid op het donker-gladde, schitterende watervlak. Als ik aan den oever leg en naar hen zie, dan weet ik dat ze zijn opgestegen uit den zwarten, koelen vijvergrond, - zoekend het licht.

Zie! nu hebben zij het gevonden - nu is het goed - volkomen goed - zij rusten op het vlak - en ontvangen het zonlicht met de uitgespreide geschulpte bladeren. En tevreden draagt hen het donkere water, als zijn witte gedachten van volmaakt geluk.

Als nu iemand op de bloemen toegaat om hen te hebben, te bezitten - en hij vat ze onder de bloem in het water aan, en hij trekt ze naar zich toe, dat ze diep onderaan los breken met een zacht knappen - en er komt dan een lange, rolronde bruinige steel te voorschijn, slap, nat lam - dan doet mij dat aan alsof ik een lieve, schoone vrouw een langen darm uit het blanke lijf zag halen. Doe het niet, neen doe het niet, - ik wil niet weten hoe die steel is, hoe zij vastzitten in den modder, hoe zij gevoed worden door den zwarten grond. Nu zijn ze leelijk en lamlendig en sierloos - maar gij die ze losrukte, hebt ze zoo gemaakt; dat leelijke was er niet, dat leelijke was niet leelijk, want ik zag het niet.

‘Zoo doet gij, van Deyssel, in mijne oogen, als gij van het geslachtsleven, dat zoo heerlijk rein bloeit aan de lichte oppervlakte mijner ziel, den langen leelijken stengel optrekt, die diep wortelt in de donkere onbewustheden van mijn wezen.’

Eerlijk en artistiek is verder het opstel ‘Over schilderijen zien’. Eerst spreekt de schrijver over de verschillende manieren, waarop de menschen kunst plegen te bewonderen en aan die bewondering uiting plegen te geven: het oppervlakkige napraten, het zich wijsmaken dat men deze of gene schilderij van groote vermaardheid mooi vindt, het bewonderen vau een Rembrandt om eigenschappen,

welke men bij schilders van minder naam eenvoudig niet opmerkt, - en dergelijke meer. Daarna vertelt hij ons hoe hij zelf schilderijen heeft leeren zien, beginnende met Pieneman en eindigende met Matthijs Maris, hoe hem allengs de oogen zijn opengegaan, hoe hij oude liefden heeft zien verbleeken, wegzinken, en hoe het hem thans, na zooveel zoeken en kijken, lichter geworden is voor zijn blik, zoodat, wanneer hij in een kunstzaal komt, de goede stukken hem terstond tot zich trekken, zonder bijgedachten of hulpmiddelen, alleen door hun zuiver schoon. En dan geeft hij ten slotte dezen verstandigen raad aan hen die, op hunne beurt, willen leeren schilderijen zien: ‘Begin met alle vooropgestelde meeningen over schilderkunst weg te doen.... Ga voor een schilderij staan, zooals gij voor een mensch gaat staan, die u iets wil zeggen. Let goed op en tracht te begrijpen wat hij bedoelt. Denk niet dadelijk, als gij hem niet begrijpt, dat hij niet spreken kan, - maar let eens goed op of gij wel hooren kunt, of er ook vooroordeelen en dwaalbegrippen u in 't hoofd suizen.’

Een raad van gelijken aard geeft de heer Van Eeden, naar aanleiding van Gorter's *Mei*, aan hen die gedichten lezen. Volgens hem ontbreekt bij de meesten dit ééne: ‘het geloof aan de oprechtheid van den dichter, het pogen om geheel liefdevol en aandachtig te luisteren naar iemand, die belooft iets moois te zullen zeggen.’ Lezen wij echter verder en vernemen wij welke 'schrijvers theorieën zijn over poëzie, dan wordt het duidelijk, dat er nog iets anders is, hetwelk zeer velen verhindert, een groot deel der verzen van onze jongste dichterschool te genieten. Volgens den heer Van Eeden doet men verkeerd iemand te vragen wat er *in* een vers staat en hem te verzoeken dat met andere woorden nog eens te zeggen. ‘Men kan evengoed vragen’ gaat hij voort - ‘wat er in de negende symfonie van Beethoven staat en u verzoeken, die met andere noten nog eens te spelen. Woordenreeksen zijn zinnebeelden, zoo goed als melodieën, wie dat niet voelt, kan geen verzen verstaan.’ Zeker, men kan en mag in het gedicht de gedachte niet scheiden van den vorm, waarin de dichter haar heeft uitgedrukt, en in zoover is het ijdel, te verzoeken om wat er in een vers staat met andere woorden nog eens over te zeggen; maar met de volkomen gelijkstelling van een schoon vers met eene schoone melodie holt men een gevaarlijken weg op. De edele gedachten, het innig diep gevoel, het zal alles niets te beteekenen hebben! Een vers behoeft geen gedachte uit te drukken,

wanneer de expressie maar welluidend is, wanneer de woorden, of wat de dichter daarvoor uitgeeft, maar mooi klinken! En wat wordt er, bij deze opvatting van het schoon der verzen, van het epos, het drama? Zal men ook daar in de eerste plaats hebben te luisteren naar het geluid der woorden, en niet vragen wat er *in* de verzen staat? Of staat het alleen aan de lyrische poëzie vrij, er een eigen taal, eigen woordvoeging, louter klankexpressie, op na te houden?

Zonderling klinkt het, zulke denkbeelden te hooren verkondigen door denzelfden man, die in zijn opstel over Douwes Dekker schreef: ‘Een woord-artist heeft even als een schilder zijn eigen procédé. Doch ieder woord en iedere penseelstreek moet precies zijn, moet het *doen* zooals de schilders zeggen’; zonderling klinkt het, zoo den man te hooren spreken, die in zijne eigene gedichten, in *Finis* en anderen, wel degelijk niet uitsluitend, zelfs niet in de eerste plaats, naar schoone geluiden zoekt, maar die aan vorm en inhoud van het vers gelijke zorg besteedt.

Van de opstellen over psychologie in het tweede deel van dezen bundel: ‘Het hypnotisme en de wonderen’, ‘Ons dubbel Ik,’ ‘De spiritistische verschijnselen’, kunnen wij alleen zeggen, dat wij er niet enkel het frissche, opgewekte in vonden, hetwelk ook Van Eeden's letterkundig opstellen onderscheidt, maar bovendien een wetenschappelijken ernst en een helderheid van voorstelling, welke in ons land zelden in die mate vereenigd worden aangetroffen.

Te midden van de onverstaanbare poëzie en het gewrongen proza, het smakeloos geschitter en kinderachtig geschetter, waarmede velen het recht der Nieuwe-Gidsbeweging trachten te bepleiten, zijn de verstandige woorden, door den begaafdste der aanvoerders dier beweging in deze *Studie's* gesproken, een verkwikking.

Bibliographie.

Bibliographie der werken van Everardus Johannes Potgieter. Een laatste deel tot Zimmerman's uitgaaf, door J.H. Groenewegen. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1890.

Potgieter is langzamerhand tot onze klassieken gaan behooren. Men zal weldra niet meer genoeg hebben aan de uitgaaf van zijne werken, zooals die door Joh. C. Zimmerman bezorgd werd, noch aan de biographiën en ‘persoonlijke herinneringen,’ waarin de piëteit, bij monde van Zimmerman en Busken Huet, den letterkundige en den vriend herdacht. Men zal Potgieter's arbeid en zijn persoon tot het onderwerp van een volledіger en meer kritische studie moeten maken; wat men omtrent zijn kindsheid, zijne leerjaren, omtrent het ontstaan van zijne werken kan te weten komen, zal in het licht moeten worden gesteld; zijne brieven, zijn handschriften zullen geraadpleegd moeten worden. Huet mocht klagen, toen Zimmerman de *Verspreide en nagelaten werken* uitgaf, dat men zijn vriend daarin had begraven, en dat hij nu daar lag, ‘dooder kapitaal dan ooit, in zijn eigen papieren kist’; toen de schrijver der *Litterarische Fantasiën* op zijne beurt was heen gegaan, heeft men met gelijke zorg zijne verspreide en nagelaten geschriften verzameld, en niemand die er zich over beklaagd heeft. Wel verre van begraven te worden in hun nagelaten werken of in hunne brieven, worden mannen als Potgieter en Huet zoowel uit hetgeen zij aanvankelijk niet voor openbaarmaking bestemden, als door bijzonderheden uit hun particulier leven vaak eerst recht gekend.

Wie de taak, of een gedeelte van de taak, onderneemt om Potgieter, naar het beeld van Huet, uit zijn papieren kist weder te voorschijn te halen en het doode kapitaal weder rentegevend te maken, zal dit niet kunnen doen zonder gebruik te maken van de met groote zorg en nauwgezetheid door den heer Groenewegen samengestelde Bibliographie. In het formaat van de uitgaaf van Zimmerman vindt men hier op 192 bladzijden de titels van al de door Potgieter uitgegeven afzonderlijke werken, en verder, in chronologische volgorde, van al hetgeen van 1828 tot 1875, in proza en poëzie, in *De Gids* en elders (tusschen 1868 en 1872 o.a. in de Java-Bode van Huet) werd geschreven, benevens de opgaaf van 53 gedichten welke nog slechts in handschrift bestaan. Een alphabetisch register, zoodanig ingericht dat het tevens een register is op de uitgaaf der ‘werken’ door Zimmerman, maakt het zoeken in deze Bibliographie gemakkelijk.

Wij hadden de verzekering van den heer Groenewegen, dat al zijne mededeelingen op zelfstandig onderzoek steunen, niet noodig om de overtuiging te erlangen, dat wij hier met het resultaat van een degelijken, gewetensvollen arbeid te doen hebben, die al moge hij nog voor uitbreiding vatbaar zijn, - de bibliograaf wijst er zelf op dat er o.a. nog naar vertalingen van Potgieter's werken een onderzoek zou kunnen worden ingesteld - meer is dan een ‘bescheiden proeve’, zooals de

samensteller dien, al te bescheiden, noemt.

Een wetenschappelijke biographisch- kritische uitgaaf van Potgieter is door deze Bibliographie deugdelijk voorbereid. Wie zal de moedige zijn, die zich tot het groote werk-zelf aangordt?

Mme de Staël par Albert Sorel. Paris, Hachette. 1890.

Sedert eenige jaren verschijnt, bij den Parijschen uitgever Hachette, onder den algemeenen titel: *Les grands écrivains français*, in keurigen vorm en handig klein formaat, met een portret in photogravure opgeluisterd, een reeks van monographiën, waarin achtereenvolgens Cousin, Mme de Sévigné, Montesquieu, George Sand, Turgot, Thiers, d'Alembert en Vauvenargues door de beste Fransche publicisten, door Jules Simon, Gaston Bossier, Léon Say, Paul de Rémusat e.a. werden behandeld. De aantrekkelijke boekjes, elk afzonderlijk voor 2 frank verkrijgbaar, zijn bij ons nog niet zoo algemeen bekend als zij wel verdienen. Daarom vestigen wij, nu er weder een verscheen, dat in aantrekkelijkheid voor geen der vorigen onderdoet, er hier de aandacht op.

Behalve door hare geschriften, is, door hetgeen Sainte Beuve in zijn *Causeries du Lundi* en zijne *Portraits littéraires*, Brandes in zijn *Litteratur des* 19ten *Jahrhunderts*, Caro in *La fin du* 18ième *Siècle* en nu laatstelijk Lady Blennerhasset over haar geschreven hebben, de geniale dochter van Necker voor de meesten onzer geen onbekende. Toch zal èn door sommige bijzonderheden èn door de wijze van voorstellen het boekje van Albert Sorel op een en ander uit haar veelbewogen leven wellicht een nieuw licht weten te werpen.

Noch uit roeping, noch uit beroep is Mme de Staël de schrijfster, die wij in haar bewonderen. Schrijven is voor haar, althans in den aanvang, een *pis-aller*, een gedwongen fraaiigheid: zij schrijft om afleiding te vinden van al de teleurstellingen welke het huwelijk, de vriendschap (Narbonne, Benjamin Constant), de politiek haar in ruime mate deden ondervinden; - maar haar liefste bezigheid is: praten. Wanneer zij, als kind van elf jaar, de recepties bijwoonde ten huize van haren vader, waar Grimm, Buffon, Marmontel en anderen over ‘alles en nog wat’ levendige gesprekken voerden, dan zat zij naast hare moeder, rechtop op haar houten tabouretje, zonder een woord te zeggen. ‘In die jaren zweeg zij voor de rest van haar leven’ zegt Sorel. Later zou zij, als schrijfster, haar schade inhalen. Wel ligt er in het motto boven haar eersten roman, *Delphine*: ‘Een man moet de openbare meening weten te trotseeren, een vrouw er zich aan weten te onderwerpen’, een ingehouden klacht over de plaats van de vrouw in de samenleving, maar zij zou er niet tegen opzien in dat opzicht herhaaldelijk de plaats van den man in te nemen. Haar schrijven is één indirecte conversatie, welsprekend, vol schitterende invallen, vol satiriek vernuft, vol geestdrift vooral. Eén man slechts was er, die dien bruisenden woordenvloed tot staan wist te brengen: Napoleon. Toen zij den kouden, doordringenden blik op zich gevestigd zag van den man dien zij, zoo goed als alle andere mannen, door haar geest dacht te verblinden, was zij, die zich nooit van haar stuk liet brengen, uit het veld geslagen; er ontstond van weerszijden een zeker wantrouwen, dat spoedig in haat zou overslaan. Napoleon heeft, door Mme de Staël te verbannen, haar, die buiten Parijs en de Parijsche conversatie moeielijk leven kon, die heimwee had naar haar ‘ruisseau de la rue du Bac’, bitter gekweld, maar haar daardoor tevens verheven tot de waardigheid van een ‘puissance à combattre’. En hij deed nog beter. Aan Mme de Staël's verbanning danken wij een roman als *Corinne*, die, hoewel thans in vele opzichten verouderd, toch voor een geheel geslacht ‘het boek van de liefde, van

het ideaal' bij uitnemendheid geweest is; maar vooral danken wij er een werk aan als *De l' Allemagne*, waarin de schrijf-

ster getoond heeft, met een scherpzinnigheid, een geest van intuïtie, die nog de hoogste bewondering wekken, de zeden, de letterkunde, de wijsgeerige denkbeelden van een ras zoo in alle opzichten verschillend van het hare, te begrijpen en voor hare landgenooten begrijpelijk te kunnen maken. Een volbloed Fransche vrouw zou zulk een werk zeker nooit tot stand hebben kunnen brengen; aan hare Zwitsersche afkomst dankte Germaine Necker waarschijnlijk het assimilatie-vermogen, dat haar hiertoe in staat stelde.

Merkwaardig is hare ontmoeting met Goethe en met Schiller, en er is zelfs iets grappigs in, te zien hoe weinig die groote geesten op hun gemak zijn tegenover deze vrouw, die, met een nauw te volgen radheid van tong, de diepste vraagstukken, de groote mysteries bepraat, die alles wil doorgronden en verklaren, en voor wie wat zij niet begrijpt eenvoudig niet bestaat. Zij kunnen het haar ter nauwernood vergeven, dat zij hun hunnen kostbaren tijd komt ontrooven. Goethe ontloopt haar, door in Jena te vertoeven, zoo lang mogelijk. Schiller, die zich te Weimar bevindt wanneer zij aankomt, moet er wel aan gelooven; maar als hij, met veel inspanning, een Fransch gesprek met haar gevoerd heeft, voelt hij zich te moede ‘als na een ziekte.’ Toch kon hare superioriteit nòch Schiller, nòch Goethe ontgaan.

Naast *De l' Allemagne*, dat Sorel het meest geacheveerde noemt, plaatst hij, als ‘le plus profond et le plus viril’ van Mme de Staël's werken hare *Considérations sur la révolution française*. Sorel, die zelf een belangrijk werk over de Revolutie schreef, kan het weten, en het hoofdstuk, dat hij aan de *Considérations* wijdt, zal voor velen niet het minst belangrijke van dit geschrift zijn.

Met een objectiviteit, welke den historicus, met een sobere elegantie en een fijnen geest, welke den Franschen essayist kenmerken, heeft de schrijver, in weinig meer dan 200 bladzijden, ons Mme de Staël geteekend, beurtelings hare werken uit haar leven en haar leven uit hare geschriften verklarend. En wanneer dan ten slotte het beeld van deze merkwaardige vrouw ten voeten uit voor ons staat, komt ons telkens haar diepe en diep weemoedige uitspraak in de gedachte: ‘La gloire ne saurait être, pour une femme, qu'un deuil éclatant du bonheur.’

Liefde's dageraad en andere gedichten, door Edward B. Koster. Deventer, Joh. H.W. Kreunen. 1890.

Op de voor het meerendeel vrij zwakke en onbeteekende gedichten, waarmede hij voor ruim twee jaar debateerde, laat de heer Koster thans een nieuwen bundel volgen, waarvan de uitgaaf, volgens den dichter, zal moeten bewijzen ‘dat hij geen kritiek vreest en zich niet laat afschrikken door groote woorden en geluiden’. Nu, dat is op zich zelf dapper en flink; zoo wat zelfvertrouwen kan in sommige gevallen geen kwaad. Maar het mooist is het toch altijd, wanneer het blijkt dat er voor zooveel zelfvertrouwen reden bestond. En daaraan wagen wij in dit geval in alle bescheidenheid te twijfelen.

De bouw van Koster's sonnetten getuigt van oefening en studie; zij zijn voor het meerendeel goed in elkaar getimmerd, maar de kunstenaarshand, die er ‘gebeeldhouwde sonnetten’ van had moeten maken, zoeken wij te vergeefs. Wanneer men zijne gedichten leest, dan vraagt men wat, in Apollo's naam, dezen jongen man toch kan bewogen hebben deze dingen te maken. Wij zouden ze graag gebrekkiger van vorm willen hebben, indien er slechts een eigen dichterlijke stemming, een dichterlijke gloed uitsprak. De dichter zegt wel:

Ik kan niet leven met dien wilden gloed
Van passies, die mijn brandend harte kwellen,

maar van die passies bemerkt men in zijn verzen weinig. Het meeste

is droog en saai, zonder persoonlijk accent: nooit wordt men bij de lezing er van van den grond getild, nooit voelt men iets van die heilige huivering, welke een mensch pleegt te overvallen, wanneer hij maar den zoom van het kleed der Schoonheid gewaar wordt.

Waar hij niet conventioneel is, en zich van de honderd maal gebruikte beelden bedient, in den welbekenden vorm:

> Weer springen knoppen in het hout
> Weer strijkt een zuiderkoeltje door de twijgen,
> De kruinen der abeelen zacht zich nijgen,
> Als fluisterden zij zoeten minnekout -

daar is de heer Koster meestal ondichterlijk, prozaïsch. *Denneglans* heet het gedicht, waarin hij ons vertelt, hoe hij, in een dennenbosch wandelend, de boomen zag glansen in een rossen gloed, zonder dat hij het licht gewaar werd, dat hen zoo verlichtte. En wanneer hij nu ontdekt heeft, dat het de boomen zelven zijn, welke die glans van zich afgeven, dan weet hij dat niet anders uit te drukken dan op deze manier:

> Zij hebben uit hun eigen aard dien gloed,
> En iedre boom geeft glans omdat hij moet.

Zulk dor, smakeloos proza in versvorm vinden wij telkens. Bijv. in *Nacht*:

> Geen rust is zoo groot als de rust van den dood,
> Maar de nacht is mij liever dan hij,
> Want deze zich uit èn in kleur èn geluid,
> Maar de dood is gemis van die bêi.

Zonderlinger wordt het, wanneer de dichter onderwerpen bezingt en zich opwindt over dingen, waarvan hem de eerste notiën schijnen te ontbreken. Dat is het geval, waar hij, in *Muziek*, van een vioolspeler zegt:

> Zijn luid opjuichende *diapasonen*
> Weerklonken als een heerlijk *boschgejool*.

Wij raden den heer Koster, bij den eersten den besten muziekmeester in zijn woonplaats eens te informeeren naar de beteekenis van het woord *diapason*.

Een Verloving. Roman van Rana Neida. Leiden. A.W. Sijthoff.

Ziehier de arbeid van iemand van talent, wien de lauweren van van Deyssel en van Groeningen belet hebben te slapen en die in zulke slapelooze nachten niet beter heeft weten te doen dan, op zijne beurt, een realistischen roman te ontwerpen. Het is bekend dat het onderwerp van zulk een roman, de gebeurtenissen, de personen, op zich zelf niet belangrijk behoeven te zijn, en dus alles aankomt op de wijze, waarop de, laat het zijn, onbelangrijke, alledaagsche dingen gezegd worden. Dat er, bij een dergelijke opvatting van zijn taak, van den schrijver een talent van den allereersten rang gevorderd wordt, wil hij zijn lezers een boekdeel lang blijven boeien, zien de meesten niet in.

In den roman van Rana Neida, een naam dien wij in onze letterkundige wereld voor het eerst aantreffen, wordt het geval beschreven van een jong mensch, die,

verloofd met een eenvoudig meisje uit een provinciestad, tengevolge van zijn verblijf in de hoofdstad, waar hij eene betrekking aan een dagblad heeft, in slecht gezelschap raakt; bij wien het leven der groote stad den heilzamen invloed, dien de natuur tot dusver op hem gemaakt had, dooft, en die ten slotte zijne jonge, onbedorvene liefde vergeet in de armen van een gehuwde coquette.

Laat ons aanstonds verklaren, dat verschillende gedeelten van dezen roman van groote artisticiteit getuigen. Zoo al die bladzijden, waarin wij Gerard Rooswijk, in gezelschap van zijne aanstaande of alleen, zijn hart zien ophalen aan de natuur. Hier gevoelt men dat een kenner van de natuur aan het woord is: dat is gezien en dat leeft. Hier is de realist dichter. Telkens wanneer de

jonge man weder uit Amsterdam naar zijn provinciestad terugkeert, daar in den huiselijken kring bij doctor Van der Zande verkeert, of door de duinen dwaalt, leeft de roman op.

Maar deze en andere goede eigenschappen, waartoe wij een goeden dialoog rekenen, kunnen niet verhinderen, dat het boek in zijn geheel ons meer *gemaakt* dan *geleefd* toeschijnt, en wij zouden die aanmerking volhouden, ook al kwam de schrijver ons verzekeren, dat hij zelf heeft doorgemaakt wat hij in *Een verloving* beschreef. De tooneelen tusschen Gerard en mevrouw Ter Meule, welke in het tweede gedeelte van den roman een belangrijke plaats beslaan, komen ons in hooge mate conventioneel voor. Die gehuwde dame uit den gegoeden stand, die als een volleerd cocotte Gerard verleidt, zich als een courtisane kleedt om hem te ontvangen, en wier conversatie met hare gedragingen gelijken tred houdt, is een figuur uit een roman, voor spoorweg lectuur bestemd, maar geen met zorg bestudeerde levende persoonlijkheid. Dat een jong mensch met zulke fijne gevoelens als de held van dezen roman voor de verleiding, die zich in zulke grove vormen aan hem voordoet, zoo spoedig bezwijkt, is moeielijk aan te nemen, althans door den schrijver niet voldoende genotiveerd.

Het schrijven van realistische romans, waarbij phantasie, eigen vinding als iets overtolligs op zij kan worden gezet, wordt al te licht een procédé. Uit kleine tooneeltjes, die men zelf heeft bijgewoond of in andere romans aangetroffen en in de herinnering bewaard heeft, knutselt een handig man met eenige inspanning een langen roman samen, zonder er zich rekenschap van te geven, dat wat hij vertelt reeds door anderen herhaaldelijk verteld werd op soortgelijken trant, en dat zijnverhaal alleen dan reden van bestaan heeft, wanneer hij het bekende op geheel eigenaardige oorspronkelijke wijze weet voor te stellen, zoodat het als nieuw lijkt, en dus opnieuw treft en boeit.

Wij hebben reeds duidelijk gezegd, dat wij in den roman van Rana Neida bijzonder goed geslaagde gedeelten aantroffen. Wanneer de auteur zich bij de natuur en bij het leven in de provinciestad en op het dagbladbureau had kunnen bepalen, zou hij ons een geheel vol kleur en leven hebben kunnen schenken. Wij betreuren het daarom te meer, dat de eindindruk, dien wij van *Een Verloving* behielden geen andere kan zijn dan deze: een slechts half geslaagde roman van een man van talent.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Ador (Paul), Jeschua von Nazara	Dl. II. Blz. 552.
Aldegonde, Naar Frankrijk, Front	Dl. III. Blz. 544.
Augier (E.), Théâtre complet	Dl. III. Blz. 365.
Augier (E.), Les Fourchambault	Dl. III. Blz. 365.
Berckenhoff (H.L.), Anton Mauve, 1e en 2e afl.	Dl. II. Blz. 176.
Björnson (Bj.), Svava	Dl. I. Blz. 197.
Brownell (W.C.), French traits	Dl. I. Blz. 411.
Chantepie de la Saussaye (Dr. P.D.), Lehrbuch der Religionsgeschichte. IIer Band	Dl. II. Blz. 154.
Conscience (H.), De Duivel uit het Slangenbosch	Dl. I. Blz. 609.
Coppée (F.), Toute une Jeunesse	Dl. II. Blz. 175.
Curtius (Rud.), Buiten de wet	Dl. II. Blz. 556.
Duys (C.J.B. van der), W.J. Hofdijk	Dl. IV. Blz. 380.
Dijk (Dr. Is. van), Het conflict tusschen Socrates en zijn volk.	Dl. III. Blz. 184.
Dilke (Sir Ch.W.), Problems of Greater Britain	Dl. IV. Blz. 415.
Eeden (Frederik van), Studie's	Dl. IV. Blz. 592.
Fustel de Coulanges, Recherches sur quelques problèmes d'histoire	Dl. III. Blz. 389.
Fustel de Coulanges, La monarchie Franque	Dl. III. Blz. 389.
Fustel de Coulanges, l'Allen et le domaine rural pendant l'époque Mérovingienne	Dl. III. Blz. 389.
Galland (G.), Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei	Dl. II. Blz. 340.
Giese (Josephine), Sphinx, 2 dln	Dl. IV. Blz. 174.
Giese (Josephine), Gevloekt	Dl. II. Blz. 558.
Gorter (Herman), Verzen	Dl. IV. Blz. 583.
Groenewegen (H.Y.), Paulus van Hemert	Dl. II. Blz. 135.
Groenewegen (J.H.), Bibliographie der werken v. E.J. Potgieter	Dl. IV. Blz. 597.
Groeningen (A.P. van), Martha de Bruin	Dl. II. Blz. 165.

Harrison (Fred.), Cromwell	Dl. I. Blz. 503.
Heymans (M.G.), Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip	Dl. III. Blz. 477.
Hoogstraten (P.F.Th. van), Studiën en kritieken, 1e en 2e afl.	Dl. III. Blz. 362.
Huet (Cd. Busken), Brieven. Eerste deel	Dl. II. Blz. 177.
Huet (Cd. Busken), Brieven. Tweede deel	Dl. IV. Blz. 341.
Huf van Buren (J.), Elzas en Vogezen	Dl. IV. Blz. 176.
Hurrelbrinck (Mr. L.H.J. Lamberts), Limburgsche novellen	Dl. III. Blz. 179.

Ibsen (Henrik), Spoken	Dl. IV. Blz. 166.
Jaarboekje (Letterkundig) voor 1890	Dl. I. Blz. 610.
Jacobs (Dr. Ed.), Juliana von Stolberg	Dl. II. Blz. 145.
Jaeger (W.), Van Ginds	Dl. II. Blz. 559.
Jebb (R.C.), Introduction to Homer	Dl. III. Blz. 15.
Jorissen (Dr. Theod.), Historische bladen. Nieuwe bundel	Dl. II. Blz. 367.
Jurien de la Gravière, Les Anglais et les Hollandais dans les mers polaires, 2 vol	Dl. I. Blz. 610.
Kleesing (Dr. H.), Gedenkschriften van een gewoon mensch	Dl. II. Blz. 366.
Koster (Edw. B.), Liefde's dageraad	Dl. IV. Blz. 599.
Lapidoth (Frits), Moderne problemen, 2 dln	Dl. IV. Blz. 379.
Legouvé (E.), Fleurs d'hiver - fruits d'hiver	Dl. II. Blz. 557.
Lelie (De Hollandsche), 4c Jrg. No. 1	Dl. III. Blz. 546.
Liliencron (Detlev Freih. von), Adjutantenritte	Dl. III. Blz. 349.
Liliencron (Detlev Freih. von), Gedichte	Dl. III. Blz. 349.
Loffelt (A.C.) Uren met Shakespeare	Dl. III. Blz. 145.
Lohman (Jhr. Mr. A.F. de Savornin), De Pacificatie	Dl. I. Blz. 605.
Loosjes Pz. (A.), Het leven van Maurits Lijnslager	Dl. II. Blz. 365.
Looy (Jac. van), Proza	Dl. I. Blz. 205.
Lubbock (John), De genoegens des levens	Dl. I. Blz. 412.
Maartens (Maarten), The Sin of Joost Avelingh, 2 vol	Dl. I. Blz. 608.
Mario, De Morrisons	Dl. II. Blz. 560.
Maurits, De van der Lindens c.s.	Dl. I. Blz. 205.
Maurits, L. van Velten - van der Linden	Dl. I. Blz. 205.
Meerendonk (Th. van), Anna's liefde	Dl. I. Blz. 204.
Meester (Johan de), Een huwelijk	Dl. III. Blz. 175.
Multatuli, Brieven. Het ontstaan van den Max Havelaar	Dl. III. Blz. 1.
Netscher (Frans), Uit ons Parlement	Dl. III. Blz. 191.

Obrie (Mr. Julius), Zuiverheid van taal	Dl. III. Blz. 545.
Onze Jan, door Jan's Vader	Dl. I. Blz. 413.
Ostrovsky, Het onweer	Dl. I. Blz. 193.
Pater (Walter), Appreciations	Dl. III. Blz. 193.
Picton (J. Allanston), Ol. Cromwell, the man and his mission	Dl. I. Blz. 503.
Pierson (A.), Geestelijke Voorouders. II. Hellas. 1e Stuk	Dl. III. Blz. 15.
Rana Neida, Een verloving	Dl. IV. Blz. 600.
Reehorst (C.C. ter), Eene paarl gelijk	Dl. III. Blz. 547.
Rembrandt als Erzieher, von einem Deutschen	Dl. II. Blz. 274.
Rengers (Mr. W.J. van Welderen baron), Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, I	Dl. I. Blz. 205.
Requin (l'Abbé), l'Imprimerie à Avignon en 1444	Dl. III. Blz. 342.
Roever (Mr. N. de), Uit onze oude Amstelstad	Dl. II. Blz. 366.
Roever (Mr. N. de), Uit onze oude Amstelstad, 2e bundel	Dl. IV. Blz. 175.
Roorda (P.), De klankleer en hare toepassing	Dl. IV. Blz. 278.
Schaepman (H.J.A.M.), Nieuwe gedichten	Dl. I. Blz. 591.

Schimmel (H.J.), Innerlijk leven	Dl. I. Blz. 591.
Sorel (Albert), Mme de Staël	Dl. IV. Blz. 598.
Sorgen (Mr. W.G.F.A. van), Porcelein, 2 dln	Dl. I. Blz. 607.
Stanley, In Afrika's donkere wildernissen, 1e afl	Dl. III. Blz. 192.
Stok (M.P. van der), Huwelijken tusschen bloedverwanten	Dl. II. Blz. 478.
Stuart (A.C.E. Cohen), Kleine schetsen	Dl. IV. Blz. 174.
Swinburne (A.C.), A study of Shakespeare	Dl. III. Blz. 145.
Stijthoffs Woordenboek voor Kennis en kunst. Eerste deel	Dl. III. Blz. 363.
Tolstoj, La Sonate à Kreutzer	Dl. II. Blz. 565.
Veen Az. (J. van der), Veld- en heidebloemen	Dl. IV. Blz. 176.
Verdam (J.), Geschiedenis der Nederlandsche taal	Dl. IV. Blz. 466.
Verwey (Albert), Verzamelde gedichten	Dl. I. Blz. 591.
Vosmaer (Mr. C.), De Odussee van Homerus	Dl. III. Blz. 15.
Vosmeer de Spie, Veertig zwervers	Dl. II. Blz. 556.
Wallace (Lew.), Ben Hur	Dl. II. Blz. 552.
Ward (Mrs. Humphry), Robert Elsmere, 3 vol	Dl. III. Blz. 257.
Winkel (Dr. Jan te), Bilderdijk lotgenoot van Multatuli	Dl. II. Blz. 75.
Winkel (Dr. Jan te), Geschichte der Niederländischen Sprache	Dl. IV. Blz. 466.
Woordenboek der Nederl. taal, 3e reeks, 15e afl	Dl. I. Blz. 413.
Woordenboek der Nederl. taal, 5e deel, 1e afl	Dl. III. Blz. 363.
Woordenboek der Nederl. taal, 2e reeks, 10e afl	Dl. IV. Blz. 175.
Zola, La bête humaine	Dl. II. Blz. 355.